THE MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI; S. K. BELVALKAR; R. N. DANDEKAR; S. K. DE; F. EDGERTON; A. B. GAJENDRAGADKAR; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR V. G. PARANJPE; V. K. RAJAVADE; N. B. UTGIKAR †; P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA †; RAGHU VIRA; M. WINTERNITZ †; R. ZIMMERMANN †; AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH

Under the Patronage of the Raja of Aundh; the British Academy, London; the Imperial Government of India; the Provincial Governments of Bombay, Madras and Burma; the Gwalior, Hyderabad (Deccan), Baroda, Bhavnagar, Phaltan and Mysore States; the University of Bombay; and other distinguished donors

POONA
BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE
1943

Reviews and Opinions

His Excellency Sir LESLIE WILSON, Late Governor of Bombay: "I heartily congratulate you and all those who have been working with you on this production. The first critical examination of the Mahābhārata is undoubtedly a *national* work, and I sincerely trust that you will receive wholehearted support in this publication."

The late M. M. GANGANATHA JHA: "As the work has been so well done, I do not find anything to suggest or criticize. Allow me to congratulate you on the success of your work."

The late Professor HERMANN JACOBI: "Your edition furnishes us with *just* what we want. I consider your text as reliable as can be expected under the circumstances.... Your plan of editing the Great Epic is the best that could be devised."

The late Professor E. WASHBURN HOPKINS: "Every library or individual possessed of Sanskrit texts will find this new edition of the great Sanskrit epic indispensable."

Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute: "The Ādi-parvan, in Dr. Sukthankar's Critical Edition of the Mahābhārata, is now complete, and I have no hesitation in saying that this is the most important event in the history of Sanskrit philology since the publication of Max Müller's edition of the Ṛgveda. . . . His collaborators will be greatly helped not only by the example set by the first editor in the edition itself, but also by the scholarly way in which he has treated, in the Prolegomena, the complicated manuscript tradition, and mastered the whole problem of Mahābhārata text criticism."—The late Professor M. WINTERNITZ.

Indian Historical Quarterly, Calcutta: "We congratulate the editor on the very high standard of conscientious workmanship with which he has now accomplished one of the most difficult and important parts of the great work undertaken by the Bhandarkar Institute.... But the most important and valuable part of the volume is the extensive Prolegomena ... which gives a brilliant exposition of the entire text problem of the Mahābhārata ... and clarifies the principal issues, as well as the method and principles of text-reconstruction, by means of a thorough critical study of the complicated text-tradition of the epic."—Professor SUSHIL KUMAR DE.

Indian Culture, Calcutta: "In the present edition one cardinal merit is the richness of the apparatus criticus. . . . The new edition would be invaluable for this merit alone. . . . The methods of constituting the text adopted by the editor are unquestionably sound. . . . It is impossible to question seriously his grouping of the MSS. or his valuation of the evidence of the commentators."—Professor A. BERRIEDALE KEITH.

Journal of the Bihar and Orissa Research Society, Patna: "Dr. Sukthankar's *editio critica* of the Great Epic of India is easily the most notable undertaking in the domain of Indology in recent years. . . . The constituted text seems to be the nearest approach to the original. . . ."—Professor A. BANERJI-SASTRI.

Quarterly Journal of the Mythic Society, Bangalore: "The task of Dr. Sukthankar deserves therefore every encouragement and congratulation from the public and the sympathy of every scholar."

Journal of the Royal Asiatic Society, London: "The editor's task has been without exaggeration described as monumental, but it must be admitted that Dr. Sukthankar is in a very high degree qualified, by learning, training, skill and enthusiasm, to undertake this work and thereby enhance the high prestige of Indian scholarship in the field of Sanskrit studies." "The work continues to be carried out on the same lines and in the same masterly manner, which has already gained the enthusiastic commendations of all the chief Sanskrit scholars in India, England, the Continent, and America." "Finally the hope may be expressed that Dr. Sukthankar will be able to maintain the same orderly rate of progress and ultimately to complete a work which will be an enduring monument to the learning and perseverance of him and his colleagues."

Bulletin of the School of Oriental Studies, London: "On the basis of a careful collation of many MSS. from various regions Dr. Sukthankar has sought with untiring energy and keen critical skill to reconstruct a text which in the main, if not in details, may reasonably be regarded as the parent of the very diverse recensions into which the great epic has been cast at different times in different parts of India."—Professor LIONEL D. BARNETT.

Journal Asiatique, Paris: "Quoi qu'il en soit de cette controverse et quelle que doive être la solution du problème posé, il reste que nous possédons désormais, grâce au zèle, à la science, à la conscience de M. Sukthankar, une édition modèle de l'Ādiparvan, que les recherches ultérieures ne pourront ni modifier ni enrichir sensiblement, une édition telle que des générations d'indianistes

THE

MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR†

(Aug. 1925—Jan. 1943)

S. K. BELVALKAR

(since April 1943)

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI; R. N. DANDEKAR; S. K. DE; F. EDGERTON; A. B. GAJENDRAGADKAR; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR; V. G. PARANJPE; V. K. RAJAVADE†; N. B. UTGIKAR†; P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA†; RAGHU VIRA; M. WINTERNITZ†; R. ZIMMERMANN†; AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH

VOLUME 2

Under the Patronage of the Raja of Aundh; the British Academy, London; the Imperial Government of India; the Provincial Governments of Bombay, Madras, Burma, and U. P.; the States of Baroda, Hyderabad (Deccan), Gwalior, Phaltan, Mysore, Bhavnagar, Sangli, Kolhapur, Patiala, and Dhar; the Universities of Bombay and Trivandrum; and other Distinguished Donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1944

THE

SABHĀPARVAN

BEING THE SECOND BOOK OF THE MAHĀBHĀRATA

THE GREAT EPIC OF INDIA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

FRANKLIN EDGERTON

SALISBURY PROFESSOR OF SANSKRIT AND COMPARATIVE PHILOLOGY
IN YALE UNIVERSITY (U.S.A.)

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1944

☞ Pages 1–200 of this Parvan were issued in 1943 as Fascicule 13; and the rest (Introduction etc.) in 1944, as Fascicule 14 of this Edition.

Printed at cost of a subvention from Government of Bombay

Published by the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.
Printed by Mr. R. Y. Shedge, at the Nirnaya Sagar Press, 26–28, Kolbhat Street, Bombay.

CONTENTS OF VOLUME TWO

LIST OF PLATES AND ILLUSTRATIONS

PREFACE

In the spring of 1937 I received from my friend Dr. Sukthankar the suggestion that I should undertake for the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, the edition of Book 2 of the Mahābhārata, in place of the late lamented Professor Winternitz, to whom it had originally been assigned. I could not decline this honourable offer, although it meant a serious interruption to other extensive studies on which I was then engaged.

I gave a good deal of time during the summer of 1937 to a preliminary study of the printed editions of the book. In the fall of that year I received copies of the entire collation sheets for the book, which enabled me to study thoroughly the readings of the MSS. and to prepare from them a tentative text during the winter and spring of 1937–38. With this I sailed to India in June 1938, and spent nearly three months (July to September, 1938) in careful revision of the text, examining personally all the MSS. which were available in Poona, and benefiting by numerous conferences with Dr. Sukthankar himself.

After my return home (where I arrived in January 1939), I began to receive parts of the Critical Apparatus, which was prepared by the collators in the Mahābhārata Department of the Institute. The last batch of this material arrived only in the early spring of 1940. The whole was carefully gone over and checked by me against the copies (in my possession) of the original collation sheets. The final checking of the statements of readings of the MSS. has been undertaken by Dr. Sukthankar himself, with reference to the original collation sheets, which have never left Poona.

Practical considerations seem to make it necessary that no proof-sheets of the printed work shall be sent to me. While it is to me a new experience to allow work to be issued over my name without seeing the printers' proofs, I have such great confidence in Dr. Sukthankar's accuracy and reliability that this unusual procedure does not greatly disturb me. Dr. Sukthankar has undertaken to make himself responsible for all the proof-reading, as he has done (I am informed) for other books of this edition, even though their editors resided in India.

For this and for many evidences of friendly concern, as well as for invaluable assistance in the editing, which only his unequalled learning and experience in this line could have given, I tender him my most heartfelt thanks.

Yale University, New Haven,
Connecticut, U.S.A.

June 1940.

FRANKLIN EDGERTON.

Postscript. Dr. Sukthankar had supervised the proof-reading of pages 1–296 of the Text and Critical Apparatus, when his death on January 21, 1943, deprived me of an invaluable collaborator and friend, and the world of Indic scholarship of one of its leading ornaments. In a forthcoming issue of the *Journal of the American Oriental Society* I shall try briefly to express my sentiments on this irreparable loss.

The new Editor, Professor S. K. Belvalkar, has most graciously and helpfully corresponded with me about the unfinished work of this book. The proof-reading of the balance of the Text, and of all the Introduction, Appendices, and Addenda, has fallen to his lot. I am confident that his scrupulous and intelligent scholarship will come as near to replacing Sukthankar as is humanly possible. The distance between us, and the difficulties of war-time correspondence have made his labour more troublesome than it would be otherwise. Any unevennesses which may appear will, I am sure, be due to these circumstances, and possibly in part to oversights or obscurities of which I may have been guilty, rather than to any deficiencies in his work. I hereby express to him my sincere gratitude.

June 23, 1943. F. E.

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding.
addl. = additional.
adhy. = adhyāya(s).
App. = Appendix.
Arj. = Arjunamiśra.
B. = Bombay edition of the Mbh. (Śaka 1799).
Bom. *or* Bomb. = Bombay (edition).
C. = Calcutta edition of the Mbh. (*editio princeps*).
Cal. *or* Calc. = Calcutta (edition).
comm. = commentary.
cont. = continue(s).
corr. = corrected, correction.
Crit. App. = Critical Apparatus.
Dev. = Devabodha.
ed. = edition.
fig. = figure(s).
fol. = folio(s).
foll. = following.
fragm. = fragment(ary).
hapl. = haplographic(ally).
illeg. = illegible.
inf. lin. = *infra lineam.*
int. lin. = *inter lineas.*
interp. = interpolate(s).
introd. = introduction, introductory.
K. = Kumbhakonam edition of the Mbh.
Kumbh. = Kumbhakonam (edition).
L. = Line.
M. = Madras edition of the Mbh. (of P. P. S. Sastri, 1931–1936).
Mad. = Madras (edition).
m *or* marg. = marginal(ly).
Mañj. = Bhāratamañjarī (Kāvyamālā 65).
Manu. = Manusmṛti (ed. N. S. P.).
Mbh. = Mahābhārata.
Nīl. = Nīlakaṇṭha.
om. = omit(s), omitting.
orig. = original(ly).
post. = posterior.
pr. m. = *propria manu.*
r. = repeat(s), repeated.
Rām. = Rāmāyaṇa (ed. N. S. P.).
ref. = refer(ence).
resp. = respective(ly).
sec. m. = *secunda manu.*
st. = stanza(s).
subst. = substitute(s).
suppl. = supplementary.
sup. lin. = *supra lineam.*
transp. = transpose(s), transposition.
v. = verse.
(var.) = (with variation).
v. l. = varia(e) lectio(nes).

❀ ❀ (in the critical footnotes) enclose citations from commentators.

[ ] besides their normal uses, enclose *additions* to MS. readings.

( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be *omitted* from MS. readings.

* (superior star) in the text indicates an *emendation*.

* * (in the MS. readings) indicate syllables lost through injury to MS.

〰 printed below any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain.

C denotes a "Commentary", prefixed to the abbreviation of the name of a commentator; thus, **C**d = Commentary of Devabodha; **C**a. d. n. v = Commentaries of Arjunamiśra, Devabodha, Nīlakaṇṭha and Vādirāja. A "p" is added on to denote a "pāṭha"; thus, **C**np = a pāṭha mentioned in the Commentary of Nīlakaṇṭha.

[illegible]ः। [illegible] ॥ [illegible]

[illegible]। [illegible]

[illegible]। [illegible]

[illegible]। [illegible]

[illegible]। [illegible]

[illegible]। [illegible]ः।

[illegible]। [illegible]ः। [illegible]

[illegible]। [illegible]

[illegible]ः। [illegible]। [illegible]

[illegible]। [illegible]

[illegible]। [illegible]ः। [illegible]ः।

[illegible]। [illegible]

[illegible]। [illegible]

[illegible] [illegible]ः। [illegible]

[illegible]। [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]

[illegible]। [illegible] ॥ [illegible]ः

[illegible]। [illegible]

[illegible]ः। [illegible]ः। [illegible]

[illegible]ः। [illegible]

[illegible]। [illegible]

[illegible]। [illegible]

[illegible] ॥ ॥ [illegible] ॥ ॥ [illegible]

[illegible] ॥ [illegible]

[illegible]। [illegible]ः। [illegible]

[illegible]ः। [illegible]ः। [illegible]

INTRODUCTION

THE CRITICAL APPARATUS

The MSS. recorded in the Critical Apparatus for the Sabhāparvan[1] are:

I. Northern Recension (N)

(a) *North-western Group*

Kaśmīrī Version (Ś)

Ś1 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 159 of 1875–76 (The Śāradā Codex).

Devanāgarī Group allied to the Kaśmīrī Version (K)

K1 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 56 of 1882–83.

K2 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 192 of Viśrāmbāg II.

K3 = Adyar Library, No. XXXV B 131.

K4 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 29 of A 1879–80.

(b) *North-eastern Group*

Nepālī Version (Ñ)

Ñ1 = Nepal Darbar Library, No. I 1635.

[1] For the sake of unity of method and in conformity with the practice of the edition, I have adopted in this list the classification of the Mahābhārata MSS. into those of the Northern and the Southern Recension. But I consider (for reasons stated further on, p. XLV ff.) that it would be more appropriate, at least for the Sabhāparvan, to assume *three* independent versions or streams of tradition instead of assuming only two recensions. I have accordingly classified and described below the Sabhāparvan MSS. as belonging to the Western Version (comprising Śāradā and K), the Eastern Version (comprising Nepālī, Maithilī, Bengali, and Devanāgarī) and the Southern Version (comprising Telugu, Grantha, and Malayālam). There is little or no difference in the results, whichever way the MSS. are classified. But for theoretical considerations it would be in my opinion more correct to proceed on the assumption of three more or less independent recensions rather than two. What I call below the "Western" and "Eastern" versions (for brevity and simplicity) are identical with what are called in the above table the "North-western" and "North-eastern" Groups respectively.

Maithilī Version (V)

V_1 = Nepal Darbar Library, No. I 1559.

Bengali Version (B)

B_1 = Dacca, University Library, No. 971.

B_2 = Dacca, University Library, No. 1093.

B_3 = Calcutta, Sāhitya Parishad Library, No. 76.

B_4 = Santiniketan, Visvabharati Library, No. 65.

B_5 = Santiniketan, Visvabharati Library, No. 273.

B_6 = Dacca, University Library, No. 592.

Devanāgarī Versions *other than K* (D)

Devanāgarī Version of Nīlakaṇṭha (Dn) "the Vulgate"

Dn_1 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 511 of Viśrāmbāg I.

Dn_2 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 235 of 1895-1902.

Other Devanāgarī Versions

D_1 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 167 of 1884-87.

D_2 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 74 of 1902-1907.

D_3 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 469 of Viśrāmbāg I.

D_4 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 210 of 1887-91.

D_5 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 510 of Viśrāmbāg I.

D_6 = Baroda, Oriental Institute Library, No. 827.

II. Southern Recension (S)

Telugu Version (T)

T_1 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library (without number).

Grantha Version (G)

G_1 = Pudukkottah State Library, No. 319.

G_2 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library (without number).

G_3 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library (without number).

G_4 = Kadathur, Coimbatore District, in private possession.

G_5 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11824.

G_6 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11851 and 11839.

Malayālam Version (M)

M_1 = Cochin State Library, No. 1.

M_2 = Malabar, Poomulli Mana Library, No. 298.

DETAILED ACCOUNT OF THE MANUSCRIPTS

Ś1

(The Śāradā Codex)

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 159 of 1875–76. Described by Sukthankar, Ādi, Prolegomena, p. x. Śāradā characters ("of perhaps the 16th or 17th century"); birchbark. The text of Sabhā begins on folio 155a, line 5, and ends at the bottom of 206b, thus containing 52 folios; about 24 lines, 36 akṣaras. Towards the bottom of 171b there is a blank space in the MS. covering the rest of that folio and all of 172a. It is clear that the original had a lacuna at this point, extending from our 2. 21. 13^{e} to 2. 22. 9^{c}; for our 2. 21. 13^{cd} is substituted a wholly original reading, apparently composed by the copyist (?); folio 172b resumes with our 2. 22. 9^{e}. There are no other lacunæ of any consequence. The MS. is of prime importance; Sukthankar's elaborate description applies to the text of this book as well as to that of Ādi, and makes further remarks here unnecessary. — *Collated at the BORI.*

K1

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 56 of 1882–83. Devanāgarī; paper; undated; no colophon at the end: 99 folios, 10 lines, 40–45 akṣaras. Sabhāparvan alone; complete. Folios 1a and 99b are blank. Clearly written in large legible script, and generally correct. The vowel *e* is generally though not invariably written with vertical stroke placed before the consonant — the so-called Pṛṣṭhamātrā — (and correspondingly *ai*, *o*, *au*). An excellent text. — *Collated at the BORI.*

K2

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 192 of Viśrāmbāg II. Devanāgarī; paper; undated. Sabhāparvan alone; complete: 74 folios, but 1a is blank, and the actual text ends with 73b (see below for contents of 74a).

The text is curious. It was written either by the same scribe at different times, or possibly by two different scribes; at any rate in two sections which do not quite fit together and were not written consecutively. The first three folios have double daṇḍas in red ink; these are then discontinued on folios 4–49, but the handwriting seems the same. These first 49 folios have about 13 lines per page with 43–45 akṣaras. Folio 49b ends in the middle of 2. 48. 21^{b}, with दिग्म्यः समा-. But the next folio, 50a, begins with मणिकाञ्चन- in 2. 47. 28^{c}, so that the MS. contains a duplicate version of 2. 47. 28^{c} to 2. 48. 21^{b}. Moreover, with 50a the red double daṇḍas are resumed, and the writing becomes more cramped, with ca. 54–56 akṣaras per line, yet with only 12 lines per page. I am however not certain that the scribe was a different man. The red daṇḍas continue till near the bottom of folio 60a, where they cease to occur, but without clear change in the handwriting, although from that point the writing gradually becomes coarser, until the end of folio 62b, which stops with °दृशो in

2. 61. 46^c. However, the following folio 63a was not originally designed to follow 62 b; for it begins with पुत्रस्तस्य विरोचनः, corresponding to 2. 61. 59^b. The intervening gap in the text (with a slight overlap, completing stanza 2. 61. 59) is filled at the end of the MS. on folio 74a, where however the MS. gives no indication of the point at which these verses are to be inserted. Folios 63-73 are all written in the more cramped hand characteristic of folios 50 ff., with 12 lines and 54-56 akṣaras, and with the red double daṇḍas.

The MS. is thus a sort of patchwork, whether written by two scribes or by the same scribe at different times. The most probable assumption is that parts of the original copy were lost and later replaced, either by the original scribe or by another. It appears however that all parts of the MS. were copied from an identical original, or at least from no other than a K version. The repeated passage (2. 47. 28 – 2. 48. 21) scarcely varies in its two forms, aside from (rather numerous) miswritings. I have discovered no clear evidence of any influence from a non-K version.

All parts of the MS. are carelessly written, and at times suggest ignorance of Sanskrit. In the collation, not a few of the more obvious purely scribal errors are ignored. But the underlying text is nevertheless a sound K version. — *Collated at the BORI.*

K_3

Adyar Library, No. XXXV B 131. Devanāgarī; paper; dated Saṁvat 1880 (ca. **1822** A. D.). Sabhāparvan alone; complete: 73 folios, 15 lines, ca. 40 akṣaras. Like K_2 it is carelessly written, but contains fundamentally the uncontaminated K version. — *Collated at the BORI.*

K_4

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 29 of A 1879–80. Complete MS. of the Mbh. Text of Sabhā on 78 folios numbered separately 1–78; 1a and 78b blank. Devanāgarī; paper; on date see below: 16 lines; 35–37 akṣaras.

This is the MS. collated for Ādi and described by Sukthankar as D_1 (Prolegomena to Ādi p. XVIII, which see for further data). He was clearly right in saying that the MS. was "copied from different exemplars; some parvans have the commentary of Nīlakaṇṭha, while others contain some old text tradition." This mixture of traditions is found in the text of Sabhā, though no commentary occurs there. Frequently the MS. agrees with the vulgate and other D MSS. alone, or with them and B against all others. On the other hand, it is also very common to find it agreeing with Ś and K; or, when these two differ (cf. Sukthankar l.c. LII), with one or the other (interestingly, not infrequently with Ś against K_{1-3}!). These agreements seem to me to make it quite certain that the "old text tradition" noted by Sukthankar as blended in the MS. with a vulgate source, was no other than the Kashmirian. Whether our MS. used this source more than the vulgate in this book, it is hard to say. My

impression is that it probably did; but the proportions vary in different parts of the book. Towards the end it appears that the vulgate source was used more than in the early parts; yet there is some mixture throughout.

There seem to me to be good practical reasons for classifying this as a K MS. When we find it agreeing with K_{1-3} or $Ś_1$ against D, as happens very often, this agreement becomes significant and valuable for our purposes, as tending to establish the important Kashmirian version. On the other hand, it should be borne in mind that agreement of K_4 with any D MSS. means *nothing whatever* for the text of K; for in that case the presumption always is that K_4 was following its other (D) source.

No date is given to the text of Sabhā in the MS. In several later parvans, various dates (about Śaka 1675 to 1680; i. e. ca. 1753 to 1758 A. D.) are given, but these were surely copied from the originals, for the MS. is obviously quite modern.

Little more needs to be added to Sukthankar's description. The writing is clear and the text quite correct; there are hardly any marginal corrections, but in a few cases accidental omissions are supplied on the margins, possibly in a different hand. — *Collated at the BORI.*

$Ñ_1$

Nepal Darbar Library, No. I 1635. Collations, by local pandits, kindly supplied by Rājaguru Pandit Hemaraj, C.I.E., D.P.I. of Nepal, who describes it as follows: Newari script, palm leaves; size $22\frac{1}{2}'' \times 2''$: 93 folios, 5-6 lines. Last leaf missing. Apparently about 500 years old.

An extremely valuable manuscript, vying in importance with $Ś_1$. Text is very old and good, often agreeing with $Ś_1$ and the K MSS., but sometimes with S against other N MSS.

V_1

Nepal Darbar Library, No. I 1559. Collations supplied as for $Ñ_1$, q.v. The description supplied is as follows: Maithilī script, palm leaves; size $13\frac{1}{2}'' \times 1\frac{3}{4}''$: 192 folios, 5 lines. Complete. Date, Lakṣmaṇasena Saṁvat 335 (= ca. 1452 A. D.).

B_1

Dacca, University Library, No. 971. Bengali: 145 folios, 4 lines. Dated (?) Śaka 1680 (ca. 1758 A. D.). Well preserved and distinctly written; "seems old".

Seems to be on the whole the best text of B; in not a few cases shows what we believe to be original readings, against all or most other B MSS. — *Collated at the Visvabharati.*

B_2

Dacca, University Library, No. 1093. Bengali; palm leaves: 165 folios (folio 85 missing); 3-4 lines. Dated Śaka 1770 (ca. 1848 A. D.).

I incline to rate this next to B_1 in originality and value. — *Collated at the Visvabharati.*

B_3

Calcutta, Sāhitya Parishad Library, No. 76. Bengali; paper: 102 folios, 6 lines. Dated Śaka 1690 (ca. 1768 A. D.). Copyist, Gauriśaṅkara Śarmā. — *Collated at the Visvabharati.*

B_4

Santiniketan, Visvabharati Library, No. 65. Bengali; palm leaves: 151 folios, 3–4 lines. Dated Śaka 1691 (ca. 1769 A. D.). Worm-eaten. — *Collated at the Visvabharati.*

B_5

Santiniketan, Visvabharati Library, No. 273. Bengali; palm leaves: 76 folios; 4 lines. No date; "seems to be old". Last folio torn off, and apparently otherwise in poor condition; not a few lacunæ reported. — *Collated at the Visvabharati.*

B_6

Dacca, University Library, No. 592. Bengali: 128 folios, 6 lines. Dated Śaka 1662 (ca. 1740 A. D.). — *Collated at the Visvabharati.*

Dn_1

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 511 of Viśrāmbāg I. Devanāgarī; paper; no date (rather modern). Sabhāparvan alone, with commentary of Nīlakaṇṭha. Complete: 172 folios (1a and 172b blank), average 10–11 lines, counting the lines of commentary (which naturally vary inversely with those of the text); 40–50 akṣaras; indention of 2-5 akṣaras at both ends of lines of text, as compared with lines of commentary. Occasional marginal corrections. A good representative of the "vulgate" text. — *Collated at the BORI.*

Dn_2

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 235 of 1895–1902. Devanāgarī; paper; no date (modern). Sabhāparvan alone, with commentary of Nīlakaṇṭha. Complete: 238 folios (1a blank; text ends on 238a), 7–9 lines, average 45 akṣaras to full line (indentions in margins of text as in Dn_1 above, but chiefly in first part, later almost or quite eliminated). Beautifully written in a large, bold, clear hand, and quite correct. Adhyāya colophons and references to speakers in red; at first double daṇḍas in red also, but these are discontinued from

folio 59b. Text is on the whole correct; marginal corrections rare. A good representative of the "vulgate" text. — *Collated at the BORI.*

D_1

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 167 of 1884–87. Devanāgarī; paper; no date. Sabhāparvan alone, with commentary of Devabodha. Complete: 115 folios, (1a and 115b blank; text ends on 114b); 11–13 lines; 40–46 akṣaras. Written in a slovenly hand and not very correctly, but extensively corrected; deletions in ochre, and marginal replacements or insertions. Text of the commentary is far more incorrect, indeed extremely corrupt, and has not been corrected. There is no regular correspondence between the readings of Devabodha and those of the text given in this MS., which is definitely *not* that of Devabodha. In general it is a relatively good D version. — *Collated at the BORI.*

D_2

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 74 of 1902–1907. Devanāgarī; paper; dated Saṁvat 1821 (ca. 1763 A. D.). Sabhāparvan alone, with Devabodha's commentary. Complete: 115 folios (1a and 115b blank; text ends on 114b), average 10-11 lines, 53–55 akṣaras. Very well and clearly written; text is generally quite correct. Adhyāya colophons, references to speakers, and double daṇḍas in red throughout. The text of the commentary, however, is in little better shape than in D_1, both being frightfully corrupt, though fortunately their corruptions are usually different and independent of each other; by combining the two one can usually make a reasonable guess as to what Devabodha wrote. As in the case of D_1 the text found in the MS. is definitely *not* that of Devabodha. — *Collated at the BORI.*

D_3

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), N. 469 of Viśrāmbāg I. Devanāgarī; paper; dated Śaka 1747 (ca. 1825 A. D.). Sabhāparvan alone; Complete: 84 folios (1a and 84b blank); 11–12 lines, average about 53 akṣaras (with considerable variation since the writing, though apparently all by one scribe, is at times cramped, at other times bold and free). The text shows much influence from the Bengali recension and I consider it of relatively little critical value. — *Collated at the BORI.*

D_4

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 210 of 1887–91. Devanāgarī; paper. No date. Sabhāparvan alone; complete. A composite MS., in two parts which overlap slightly, and were written on different paper by different scribes. They were obviously once parts of different MSS. Part 1 has 52 folios

(1a is blank), 10–12 lines, average ca. 40 akṣaras. It breaks off with चैद्ये चचा[ल] in our 2. 42. 25^{cd}. Part 2 has 34 folios numbered 47–80 (80b and most of 80a are blank), 13 lines, about 50 akṣaras. It begins with कुशार्थे (so!) तपस्विनीं in our 2. 42. 11^{b}. A small part of adhyāya 42 is thus presented twice. Both parts must have been copied from closely related originals, for they share the same tendencies. The text of both is close to the "vulgate" in general, yet there are not a few agreements with Ś–K, against all or most other D MSS.; this may be due to contamination, but more likely (as I believe) means that we have here a relatively good and old version of the "vulgate". — *Collated at the BORI.*

D_5

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 510 of Viśrāmbāg I. Devanāgarī; paper; dated "Saṁvat 16" (so!). Sabhāparvan alone; complete: 93 folios (1a and most of 93 blank; text ends at top of 92b); 10 lines, average ca. 50 akṣaras. The paper is yellow and seems quite old. Clearly written and reasonably correct; rather numerous marginal corrections and annotations in a later hand. — *Collated at the BORI.*

D_6

Baroda, Oriental Institute Library, No. 827. Devanāgarī; paper; dated Saṁvat 1628 (ca. **1570** A.D.): 114 folios, of which the first four are missing. Collated at the BORI while on loan, but *not* seen by the editor.

T_1

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library (without number). Telugu; palm leaves. Contains Ādi and Sabhā; described by Sukthankar as T_1, Prolegomena to Ādi, xx. Text of Sabhā on 72 folios numbered 196–267; 11 lines, 75–110 akṣaras. Written by Śivarāmayyaṇāru of Ūruguḍi. Collated at the BORI while on loan, but *not* seen by the editor.

G_1

Pudukkotah State Library, No. 319. Grantham; palm leaves; dated 6th day of month Jyeṣṭha of year Dundubhi. Contains Ādi, Sabhā, Sauptika, Mausala, Mahāprasthāna, and Svargārohaṇa parvans (254 folios in all). Text of Sabhā contains 64 folios, numbered 169–232; 14–16 lines; 70–80 akṣaras. Size 19″ × 1·5″. Collated at the BORI while on loan, but *not* seen by the editor.

This I regard as on the whole the best MS. of G. Its version of the text seems old and relatively original, judging by the number of cases in which it agrees (on what seem to be original readings) with other, and especially good Northern, traditions. **No other** G MS. shows so many such cases; G_2 is the only one which approaches it.

G_2

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library (without number). Grantham; palm leaves; no date. Contains first four books (Ādi, Sabhā, Āraṇyaka, Virāṭa) complete. Described by Sukthankar as G_2 in Prolegomena to Ādi, p. XXI. Text of Sabhā has 60 folios, 15–17 lines, 65-75 akṣaras. Writing very fine but clear. Next to G_1 (q.v.), appears to be the best and most original G MS. in our list; not infrequently agrees with G_1 and Northern sources against other G MSS. *Collated at the BORI.*

G_3

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library (without number). Grantham; palm leaves; no date (quite old). Contains the first five books of the Mbh. (but the fifth, Udyoga, is incomplete); 392 folios in all. Text of Sabhā on 54 folios (numbered 111-164), 16–21 lines, 85-90 akṣaras. Fragile; many leaves damaged, but not so that any considerable parts of the text are lost. Writing good; old style. — *Collated at the BORI.*

G_4

In private possession of Mrs. Seshammal, wife of Gopalkrishna Aiyar, of Kadathur, Coimbatore District; borrowed through the kind offices of the Tahsildar of Udumalpet, and forwarded by the Collector of Coimbatore.

Grantham; palm leaves. Sabhāparvan alone; complete: 69 folios, 11–13 lines, 70–75 akṣaras. Date: see below.

The MS. is composite, in the following way. The first 26 folios are on distinctly older-looking palm leaves, and in a different handwriting from the rest. The remainder of the original MS. was evidently lost, and later replaced by another scribe, on much more modern looking palm leaves; although the writing (very fine but clear) is of about the same fineness in both parts (same average number of lines and akṣaras). Folio 26b ends in 2. 25. 14^b : ततस्तानब्रवीद्राजन्पांड-; and 27a continues : -वः पाकशासनिः; evidently therefore the continuation was specifically written to complete this particular MS., of which the second part had been lost.

The last part is dated in the cyclic year Pramāthī, which, in view of the modern appearance of this part, probably means **1879** A. D.; the scribe names himself as Rāmasvāmī the son of Anantanārāyaṇa. — *Collated at the BORI.*

G_5

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, Burnell No. 11824. Grantham; palm leaves. No date; "very old". Folios 148. — *Collated at Tanjore.*

G_6

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, Burnell Nos. 11851 and 11839. ("This Parvan is found in two bundles, first [Burnell No. 11851] contains Ādi, and Sabhā

adhyāyas 1–38; the second [Burnell No. 11839] contains Sabhā, adhyāyas 39 to end, and Vana"). Grantham; palm leaves; no date (both bundles "very old"). — *Collated at Tanjore.*

M_1

Cochin, State Library, No. 1. Malayālam; palm leaves; dated Kollam 1013 (ca. **1838** A. D.). Described by Sukthankar as M_3 in Prolegomena to Ādi, p. XXII. Text of Sabhā on 85 folios (numbered 167–251); 12–13 lines, 80–85 akṣaras. Scribe's name, Nārāyaṇa. According to Sukthankar, "a modern MS., perhaps less than 100 years old". Collated at the BORI, but *not* seen by the editor.

M_2

Malabar, Poomulli Mana Library, No. 298. Malayālam; palm leaves: 194 folios, 8 lines, 50 akṣaras. Collated at the BORI, but *not* seen by the editor.

MANUSCRIPTS NOT INCLUDED IN THE CRITICAL APPARATUS, AND OTHER TESTIMONIA

Complete or partial collations of a considerable number of other manuscripts were at the disposal of the editor but have not been included in the Critical Apparatus. Partial citations from many of them are given in the Addenda; these will now be described.

Maithilī Recension (V)

Collations of several other MSS. from Nepal were made by local pandits and kindly supplied by Rajaguru Pandit Hemaraj, as in the case of $Ñ_1$ and V_1 above.

V_2 = Nepal Darbar Library, No. 1 947. Nepalese paper; Newārī script. Size $18'' \times 4\frac{1}{8}''$: 98 folios, 9 lines. "Two or three hundred years old". Despite the alphabet, it obviously belongs to the Maithilī, not the Nepalese, recension and goes quite closely in general with V_1.

V_3 = a manuscript for which no data have been furnished us. It is evidently fragmentary, the first part being missing; the first variant recorded is for our 2. 9. 15. From that point on it appears to be complete or nearly so. Its readings also go quite closely with V_1.

V_4 = Nepal Darbar Library, No. 1 969. Indian paper; Maithilī script. Size $12\frac{3}{4}'' \times 4\frac{5}{8}''$: 72 folios, 12 lines. On the back is written in a different hand महाराजाधिराज-भावसिंहदेवस्य. The collations show extensive gaps, suggesting that the MS. is very fragmentary; but no details have been furnished. It also goes quite closely with V_1, as far as its readings are available.

Bengali Recension (B)

The following Bengali MSS. were all collated at the Visvabharati, Santiniketan, and (like B_{1-6} above) have not been seen by the editor.

B_7 = Dacca, University Library, No. 1890: 62 folios, 11 lines. No date; "seems to be fairly old".

B_8 = Calcutta, Sāhitya Parishad Library, No. 93: 91 folios, average 8 lines. Paper. Dated Śaka 1690. Well written. Copyist Śivanātha Devaśarmā. Collations incomplete.

B_9 = Calcutta, Sāhitya Parishad Library, No. 73. Paper: 108 folios. No date; "fairly old".

B_{10} = Santiniketan, Visvabharati Library, No. 14. Yellow, country-made paper, well preserved and distinctly written, but "a good many errors". Dated B. S. 1220: 76 folios, 9 lines. Collations incomplete.

All four of these seem to be normal Bengali MSS. presenting no special points of interest. In the greater part of the book, our records present the readings only of B_7 and B_9, not of B_8 and B_{10}.

Devanāgarī Versions *other than K* (D)

Devanāgarī version of Nīlakaṇṭha (Dn)

Dn_3 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 266 of Viśrāmbāg II. Contains Ādi and Sabhā, with the commentary of Nīlakaṇṭha on Sabhā only. Described as "D_{14}" by Sukthankar on Ādi. Text of Sabhā originally had 78 folios (of which about a dozen are lost), 16–18 lines, 60–65 akṣaras. Was completely collated, but collations have been discarded (except for an occasional citation in the Addenda), since it is fragmentary and goes closely with Dn_1.

Partial collations, which were discontinued when it became apparent that the MSS. were vulgate texts of little value, were made of the following five other "vulgate" (Dn) MSS.:

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 131 of Viśrāmbāg II. Sabhā alone; complete except for loss of a folio or two at the end. (Preserved) folios 312 (ending with our 2. 71. 42), 7–8 lines, ca. 35 akṣaras.

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 283 of Viśrāmbāg II. Sabhā alone; complete except that last folio is lost. Folios 131, average 13 lines, 50 akṣaras. Ends with 2. 72. 29.

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 133 of Viśrāmbāg II. Sabhā alone. Originally 317 folios, but many scattered folios missing; 5–8 lines, 35 akṣaras.

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 274 of Viśrāmbāg II. Sabhā alone. Begins on folio 52a with our 2.16.6 and continues to end. Originally 171 folios, 10–11 lines, ca. 58 akṣaras.

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 132 of Viśrāmbāg II. Part of Sabhā (up to our 2.43.10) alone; 201 folios preserved (out of 317 originally according to

Other Devanāgarī Versions

D_7 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, Burnell No. 1127. Paper: 71 folios. No date: "old". "Some additional sheets in which alterations and omissions in the text are supplied recently." Contains a number of insertions from a Southern source in the latter part (the first occurs at our 2.38. 31); also contains nearly all the vulgate and Bengali insertions. Aside from this, presents in general a good old text, not infrequently agreeing with Ś1 and K. *Collated at Tanjore.*

D_8 = Tanjore, Sarawathi Mahal Library, Burnell No. 1153. Paper: 83 folios. No date: "old". *Collated at Tanjore.* Contains nearly all the vulgate and Bengali insertions, but few or none from Southern versions. Except for this, agrees quite closely, in general, with D_7.

D_9 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, Burnell No. 1224. Paper: 119 folios. No date: "old". *Collated at Tanjore.* This is one of the most conflated of our MSS. It contains practically all the vulgate and Bengali insertions, and a very large number of the Southern insertions too. Althogh too composite to have much critical value, it nevertheless retains, in passages that belong to the original, not a few readings of considerable interest, frequently showing agreements with Ś1 and K.

D_{10} = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, Burnell No. 1247. Paper: 89 folios. No date: "very old." *Collated at Tanjore.* Contains a very few Southern insertions, but in general is a normal MS. of what I call the "E" (B and D) type.

D_{11} = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, Burnell No. 1338. Paper. No date: "old". Folios 97. *Collated at Tanjore.* Contains a very large number of Southern insertions, but most of them stated to be inserted marginally. Original text of the same general character as D_{10}.

D_{12} = Calcutta, Royal Asiatic Society of Bengal, MS. No. 8728 (b). Sabhā alone; complete. Paper: 143 folios, 7 lines, ca. 45 akṣaras. Date Saṁvat 1903. This MS. was obtained only after the text and Critical Apparatus were virtually finished, so that it would have been very difficult to include all its readings. No complete collation has been made, but I have examined it on many crucial points, and when it offers important evidence, this has been noted in the Addenda. In general it is a MS. of the "E" (B and D) type, but contaminated from various sources. Among such sources appears to have been at least one very good and old version, related to the Kashmirian (see Addenda on 2.28. 49*). It also contains, however, at least one Southern insertion of some length (see Addenda on 2. 30. 1). It contains quite a large number of interlineal and marginal corrections by a later scribe.

No notice has been taken of the collation of the following:

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 31 of A 1879-80. Devanāgarī; paper. Sabhā alone, with commentary of Devabodha. Complete; no date. Folios 115, 11 lines, 45 akṣaras. Extremely corrupt text, *not* based on that of Devabodha, and so unbelievably erroneous that it seemed best to ignore it.

Manuscripts in Telugu alphabet but belonging to Northern versions:

T_1 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math, No. 155. Telugu; palm leaves. Contains the first five books of the Mbh. complete in 308 folios (except that folios 3 and

243 are missing). Sabhā is complete in 26 folios numbered 95–120, average 14 lines, 145 akṣaras. No date; appearance of palm-leaves and writing suggest that it is rather old. Lines on each page are numbered at both ends in text of Sabhā (not in most of the other books). Fundamentally the text belongs to the "E" (B and D) version, with all that version's insertions, but it has been extensively contaminated by the insertion of many additional passages from a Southern source (more, probably, than in any other non-S MS., except perhaps D_9, and D_{11} if its marginal insertions are counted). Yet contaminatory influence of the S version in original stanzas is rare. For the use made of this MS. see below.

T_3 = Madras, Govt. MSS. Library, No. 1922. Telugu; palm leaves: 86 folios, 8 lines, 70–76 akṣaras. The basic text agrees in general quite closely with T_2. This MS. also contains some Southern insertions, but far fewer than T_2. For the use made of this MS. see below.

T_4 = Madras, Govt. MSS. Library, No. 1923. Telugu; palm leaves: 107 folios, 6-7 lines, 63–67 akṣaras. Also fundamentally an "E" (B and D) text, with all the insertions characteristic of that version, and with readings of detail agreeing even more regularly therewith than is the case with T_2 and T_3. Contains also some Southern insertions, but very few after the first adhyāya (which evidently was padded from a Southern source).

These MSS. T_{2-4} were completely collated, and their collations have been considered by the editor with great care. After much thought, it was decided not to include them in the Critical Apparatus. It is evident that to group them with T_1, the only other Telugu MS. we have, would be highly misleading. T_1 is on the whole a normal Southern MS., agreeing with G and M, especially closely with G. It is true that it has some few Northern readings and interpolations; but this is true of some G MSS. also, and I am not sure that it is commoner in T_1 than in them. With T_{2-4}, it is just the other way round. It is perfectly obvious that they are based on a Northern text; specifically, on an *Eastern* one, agreeing with B and D. They also contain Southern readings and (especially $T_{2.3}$) interpolations; but there can be no doubt that it is these which are intrusions, whereas in T_1 it is the occasional *Northern* features which are secondary intrusions in its basically Southern text.

To show the character of T_{2-4}, I have included in the Addenda, especially in the first part of it, extensive citations of their readings. From these, any one who is interested will be able to infer the general nature of the text presented by them. Rarely do they contain any important evidence for the reconstruction of the original.

Southern Recension (S)

G_7 = Poona, BORI, Mahābhārata Collection No. 37. Grantha alphabet. Sabhā alone; complete: 50 folios, 15–17 lines, 95–105 akṣaras. The last two folios are broken, and they especially, also some earlier leaves, are worm-eaten. The conclusion is however preserved. No date; clearly rather old. Handwriting old style, reasonably legible. Completely collated, but cited only occasionally in the Addenda.

D^G Adyar Library, XI G 42. Devanāgarī, but text of the Grantha recension; clearly a recent copy of a Grantha original. Sabhā alone; paper; complete. No date (modern). Folios 141, 10–11 lines, 45–50 akṣaras.

D^G2 = Adyar Library, XXXVI G 13. Devanāgarī, but text of the Grantha recension, like the preceding. Sabhā alone; paper; complete except that folios 1, 7, 60–78, and 126 are missing. Originally had 128 folios, 10–11 lines, 50–55 akṣaras. No date (modern). This and the preceding were fully collated, but are not included in the Critical Apparatus. Their readings are occasionally cited in the Addenda. They are normal MSS. of the G recension, despite the use of the Devanāgarī alphabet.

Other Manuscripts

A few other MSS. used not at all, or to a minimal extent, may finally be mentioned here.

At the end of my stay in Poona I accidentally discovered that the Bhārat Itihās Sanshodhaka Mandal of Poona had in its care (not, as I then understood, in its possession) a complete MS. of the Mahābhārata, in the form of a long continuous roll, written on paper, in Devanāgarī, in an extremely fine hand, so that it can hardly be read without a magnifying glass. It is said to be about a hundred years old, and to have been written by a Kashmirian scribe. I was able to examine it very briefly; from a passage or two in its text of Sabhā, which I examined, it seemed to me that the text belonged to the Kashmirian recension. If this should prove to be the case, it would be extremely important, especially for the later books of the epic, for some of which no MS. of the Kashmirian version is now known to exist. At my request Dr. Sukthankar made efforts, after my departure, to obtain a loan of the MS. or to have the Sabhā portion of it photographed for my use. Unfortunately these efforts have proved unavailing, owing to the refusal of the person to whom the MS. belongs. I regret this very much, and hope that for later books, especially those for which no Kashmirian MS. is now available, it may be possible to use it.

About the same time there was received in Poona a Lahore MS., No. 41 of the D. A. V. Library, of the Sabhāparvan, written on paper in Devanāgarī, and obviously quite old; dated Saṁvat 1654. In part, at any rate, it apparently shows agreements with K. I was able to take down from folio 37b its two variant forms of our 2.28. 49^{ab}, which are cited in the Addenda *ad loc.* The custodians declined to entrust it to me for an extended time, so that I have been unable to make further use of it.

According to the Catalogue (p. 276) of the Library of the Benares Sanskrit College, it would appear that it possesses (No. 1799) a Newārī MS. of Sabhā. If true, this would be very important in view of the rarity of Newārī MSS. of the Mbh. and of this book in particular. Unfortunately the entry is erroneous. I was able to examine the MS. personally in Benares, and found that it is a quite ordinary Devanāgarī MS. to which there is no reason to attribute any special importance. The paper on which it is written is stated to be Nepalese; this seems to have given rise to the erroneous description of it as Newārī; there is nothing else Nepalese about it.

[Failing to secure the minuscular Mbh. scroll for the Critical Edition, the Bhārat Itihās Sanshodhaka Mandal generously offered to place its other Mahābhārata MSS. at the Disposal of the B. O. R. Institute. Amongst these is a complete MS. of the Mbh. written on old country paper in bold Devanāgarī characters of the Kashmirian type, which seems to have preserved a version of the Mbh. closest to the Śāradā. The scribe seems to have copied direct from a Sāradā original, as is clear from the circumstance that once in a while, almost unconsciously, he writes an akṣara here and there in the Śāradā script instead of the Devanāgarī. The readings given by the MS. in the Sabhāparvan come nearest to those of the Śāradā codex ($Ś_1$). It is however independent of $Ś_1$ as it does not show the lacuna from 2. 21. 14 to 2. 22. 9^a. The folios of each parvan are numbered separately. Folios for the Sabhāparvan 101 (with the obverse side of fol. 1 and the reverse side of fol. 101 blank); 12 lines to a page; about 36 akṣaras to a line. Margins carefully ruled in double red and yellow. Fairly correct. The scribe scrupulously indicates even small blanks of an akṣara or two in the original by leaving a blank space, as on fol. 8a, 8b, 29b, 36b, 60b, 61b, 62a, 62b, 64b, 69b, 89a, 95b and 96b. There are a few corrections and attempts to fill in lecunæ (*sec. m.*) on fol. 10a, 13a, 19a, 29a, 63a, 65a, 76b, and 89a, on the strength of which the second scribe certifies at the back of the MS. "शोधितमिदं सभापर्व". The upper left-hand corner of the last 50 folios slightly worm-eaten. The alternative akṣaras of most colophons have blanks left for them, which the scribe seems to have intended later to supply in red ink. In appearance the MS. seems about 200 years old. It is a gift to the B.I.S. Mandal from Sardar N. Y. Mirikar of Ahmednagar, and is numbered "Mirikar 207". The collations of the MS., which were only recently made at the Institute, are listed in Appendix II. S. K. B.]

Commentaries

Only three commentaries on this book are included in the Critical Apparatus, namely, those of Devabodha, Nīlakaṇṭha, and Vādirāja.

Devabodha (**Cd**)

The text of Devabodha's commentary is cited from the two MSS. described above as D_1 and D_2. As was said, they are both, in their text of the commentary, extremely corrupt; but by combining the two it is generally possible to establish Devabodha's text. It is clear that it is a very good old text, often showing close relations with the Kashmirian recension.

Nīlakaṇṭha (**Cn**)

This is cited from the printed text of the Bombay edition, of which the volume containing Ādi and Sabhā is dated Śaka 1807. It agrees, naturally, pretty generally with the text of Dn, but not invariably so. There are quite a good many cases, in all, in which the Dn MSS. have departed from the text of their commentator. In such cases, the commentary almost invariably agrees with other D and B MSS.

Vādirāja (Cv)

This commentator is cited from the printed text of Sabhā in the Southern Recension, ed. P. P. S. Sastri, being Volume 3 of his edition (Madras, 1932). The commentary, entitled Lakṣālaṁkāra, is described on p. xi of Sastri's introduction, and the text of the single MS. which he then knew is printed on pages 597–665. Before the book was printed, however, Sastri secured another MS. of this commentary, which often corrects corruptions in the first MS.; variants of this second MS. are cited by Sastri at the end, on nine pages numbered separately 1–9. My citations often make silent use of these corrections. — There is no question that Vādirāja's text belongs to the Southern Recension. It generally includes glosses on parts of the numerous lengthy insertions of that version. Rarely does it fail to agree with the S MSS. when they all differ from the Northern texts. Yet there are occasional exceptions, such as 2. 38. 23^{a} and 23^{c} (q. v. in Crit. App.), where it agrees with Northern MSS. against all of S.

Commentaries not included in the Critical Apparatus

Besides the three commentaries named above, there has been available an incomplete collation of the text of Arjunamiśra's commentary, collated at the Visvabharati, Santiniketan, from a Calcutta MS., Sāhitya Parishad Library No. 24. It follows in general the Bengali version. When it contained matter of any interest or importance, I have cited it, as Ca, in the Addenda.

Further, Dr. Sukthankar has provided me with a copy of a commentary by Vimalabodha on a few (about twenty) scattered verses in this book[1]. This commentary has been cited in the Addenda when it seemed interesting. The text presented belongs to the "Eastern" (B and D) type, at times agreeing specifically with Bengali MSS.; see, e. g., Addenda on 2. 64. 7.

Other testimonia

There is little further evidence of general importance for the construction of the text of this book. A passing mention may be made of the existence in the Rāmāyaṇa of a passage roughly parallel to large parts of the fifth adhyāya; see Addenda on 2. 5. 7ff. No Javanese version of this book has been reported. The text of Kṣemendra's Bhāratamañjarī is of minimal value; I have consulted it throughout, but found very little occasion to quote it. Even when it contains a passage presenting a problem, sometimes the same variants are reported in its MSS. that appear in ours; thus in Kṣemendra verse 5, corresponding to our 2. 2.13, the variants *S'aibya-* and *Sainya-*, are both recorded (our text *Sainya-*, vulgate *S'aibya-*). I have found in Kṣemendra no evidence for any passage assumed by us to be a secondary insertion; but this means little, since the original text is drastically abbreviated.

---

[1] The commentary is called the Viṣamaślokī. A complete MS. of it for the whole Mbh. is in the Govt. Collection deposited at the B. O. R. Institute, being No. 84 of 1869-70; 88 folios, 17 lines, ca. 36 akṣaras. Size 9½″ by 5¼″. Country paper. Devanāgarī characters. Copied in A. D. 1802 at Poona by Kṛṣṇambhaṭṭa Śivaṇekara. — S.K.B.

CONTENTS OF THE BOOK

This second book, the Sabhāparvan, begins with the story of how the Asura Maya (rescued by Arjuna at the end of Book 1) in gratitude built a marvellous court or palace (*sabhā*) for Yudhiṣṭhira. Many sages and princes attended him there; among them Nārada who, after a lengthy lesson in political science (the longest chapter in the book, 5) described to him the heavenly *sabhās* of Indra, Yama, Varuṇa, Kubera, and Brahmā (saying that no earthly *sabhā* could vie with Yudhiṣṭhira's). Nārada also reported to the king a message from his father Pāṇḍu in the next world, urging him to emulate the ancient royal sage Hariścandra and undertake the *rājasūya* ceremony, a symbol of universal sovereignty.

So stimulated, and supported by the approval of his kinsmen and advisers, Yudhiṣṭhira consulted Kṛṣṇa. Kṛṣṇa approved the plan of a *rājasūya* but said it could only be undertaken after killing Jarāsaṁdha, King of Magadha, who had pretensions to supremacy among the kings then living.

There follows the long episode of Jarāsaṁdha. After some persuasion, Yudhiṣṭhira allowed Kṛṣṇa, Arjuna, and Bhīma to go to that king's capital. They entered in disguise and challenged Jarāsaṁdha to a duel. He accepted, fought a wrestling match with Bhīma, and was finally killed by him.

After the victorious return, Yudhiṣṭhira's four brothers set out to conquer the world in his name, which was a necessary preliminary to the *rājasūya*. Simultaneously Arjuna conquered the north, Bhīma the east, Sahadeva the south, and Nakula the west. All lands either were subdued by force or submitted voluntarily; such kings as were friendly gave token tributes.

After this the *rājasūya* of Yudhiṣṭhira was celebrated with great pomp, attended by all the kings of the earth. On its conclusion Yudhiṣṭhira, on the advice of Bhīṣma, awarded the first gift of honour (*arghya*) to Kṛṣṇa, as the most distinguished guest. This angered Śiśupāla, king of Cedi, who denied that Kṛṣṇa deserved that compliment. Bhīṣma and Sahadeva replied, defending the choice, but Śiśupāla became more and more violent and insulting, and finally challenged Kṛṣṇa to a fight; whereupon Kṛṣṇa punished his insolence by beheading him with his disk. Shortly after this the assembly of kings dispersed.

Duryodhana and his uncle Śakuni were the last to depart, and on the way home Duryodhana revealed to Śakuni his bitter jealousy over Yudhiṣṭhira's glory and success. Śakuni proposed to challenge Yudhiṣṭhira to a gambling match, promising to win all his possessions in Duryodhana's name. They laid the plan before king Dhṛtarāṣṭra, who finally consented, despite the wise Vidura's opposition, after Duryodhana had described at length the occurrences which had aroused his envy and resentment.

Unwillingly Vidura carried the challenge to Yudhiṣṭhira, who came equally unwillingly; he disapproved of gambling, but felt that the royal code of honour forbade him to decline such a challenge. Arriving with his court, he became involved in a long gambling match with Śakuni, who played for Duryodhana. Vidura tried to interrupt, but in vain. Yudhiṣṭhira gradually lost all his wealth and his kingdom; he then staked his sons, his four brothers one by one, then himself, and last of all Draupadī his wife. Śakuni won them all for Duryodhana, who then sent his usher to summon Draupadī as

his slave. Learning that Yudhiṣṭhira had staked her after losing his own freedom, she raised the point that then he no longer had power over her, so that the play for her as stake was void. On Duryodhana's orders Duḥśāsana dragged her violently into the assembly. A long argument ensued on the legal question raised by Draupadī. Vidura and Vikarṇa sided with her; Karṇa took the opposite view; Bhīṣma found the point too difficult for him to decide, and most of those present remained silent. The violent Duḥśāsana stripped Draupadī's garments from her, but as soon as one garment was removed, another miraculously replaced it. Bhīma swore in revenge to drink Duḥśāsana's blood from his breast after slaying him in battle. Duryodhana more suavely offered to let Yudhiṣṭhira and his brothers decide whether Draupadī had been legally won or not. When however they did not venture an opinion, he bared his thigh in the assembly, smiling insultingly at Draupadī; whereupon Bhīma swore to kill him too, by crushing that thigh. At last evil omens forced Dhṛtarāṣṭra to intervene. He granted Draupadī's request of freedom for the Pāṇḍavas and allowed them to go in peace.

This conclusion was unacceptable to Duryodhana and his sympathizers, who persuaded the weak Dhṛtarāṣṭra to recall the Pāṇḍavas for another gambling match. This time Śakuni proposed that they play only once; the losing party to go into exile in the forest for twelve years, to spend a thirteenth year in an inhabited place in disguise, and if discovered during this year, to suffer another twelve years of forest-dwelling. Again Yudhiṣṭhira lost the wager, and the Pāṇḍavas departed, mourned by nearly everyone but mocked by Duryodhana and Duḥśāsana, whose taunts prompted Bhīma to foretell their destruction. Dhṛtarāṣṭra, conversing with Vidura and Saṁjaya, reflected gloomily on these events and their probable evil sequel, and thought of recalling the Pāṇḍavas, but did nothing. Here the book ends and the third book (Āraṇyaka) begins.

SUBPARVANS OF THE BOOK

In the Parvasaṁgraha section of Book 1, in 1. 2. 39-41, are listed the nine subparvans of Book 2. With the aid of the colophons of our MSS. it is not hard to determine their limits.

The first is called Sabhāparvan in 1. 2. 39; that is, its title is given as the same as that of the entire Book. But many of our MSS., particularly at the end of adhy. 11 but also in the colophons to some earlier adhyāyas, have the title Sabhāvarṇana, which fits the contents very well and seems in all likelihood to be the true title. It is obvious that it contains adhyāyas 1-11.

The second is called Mantraparvan in 1. 2. 39, and I have adopted this, although the fuller title Rājasūyamantra(-parvan) is given in several of the best MSS. at the end of adhy. 12 and 13, and may possibly be correct. It includes adhyāyas 12-17. (There is confusion in some B and D MSS. which use the title Jarāsaṁdhavadha, or the like, as early as the colophon of adhy. 14, but the original division seems clear; I may note that T_2 has *mantre* in the colophon to adhy. 17.)

The third is called Jarāsaṁdhavadha(-parvan) in 1. 2. 40, and in most of our colophons. It clearly includes adhyāyas 18-22.

The fourth is called Digvijaya(-parvan) in 1. 2. 40 and regularly in our colophons. It includes adhyāyas 23–29.

The fifth is called Rājasūyika(-parvan) in 1. 2. 40. Most of our colophons read *rājasūye;* I have followed them and adopted the form Rājasūyaparvan. It includes adhyāyas 30–32.

The sixth is called Arghābhiharaṇa(-parvan) in 1. 2. 41, with variants, notably अर्घ्या° for अर्घा°. I have adopted the same designation with most of our colophons; the variant अर्घ्या° occurs there also. It includes adhyāyas 33–36.

The seventh is called Śiśupālavadha(-parvan) in 1. 2. 41 and in most of our colophons. It includes adhyāyas 37–42.

The eighth is called Dyūtaparvan in 1. 2. 41 and in the colophons of most MSS. from adhy. 45 on; in the colophons to 43 and 44 many use the title Duryodhana-saṁtāpa or the like. It includes adhyāyas 43–65.

The ninth and last is called Anudyūta(-parvan) in 1. 2. 41 and regularly in our colophons. It includes adhyāyas 66–72.

EXTENT

As here edited, the book is divided into 72 adhyāyas. This is precisely the number attributed to it in the Parvasaṁgraha (1. 2. 103). Suspiciously pat as this is, I believe I have not applied Procrustean methods in arriving at it; it seems to me that in establishing division into adhyāyas I have followed the same principles of textual criticism which have proved themselves in the rest of the work.

The number of "*ślokas*" attributed to this book in the Parvasaṁgraha (1. 2. 104) is 2511. The total of numbered stanzas in this edition is 2390. Of these 151 are *triṣṭubh-jagatī;* one (2. 38. 40) is *halamukhī*; and the rest, 2238 in all, are *anuṣṭubh* or "epic *śloka*". It should be noted that 82 of the *anuṣṭubh* stanzas, and one *triṣṭubh,* contain third lines, that is six pādas each instead of only four. If, for the purpose of reckoning the extent of the book, we count each of these extra-length stanzas as one and one-half stanzas, we should have to add $41\frac{1}{2}$, or say roughly 42, to the total, bringing it to 2432, which is within measurable distance of the Parva-saṁgraha total of 2511. If, however, we believe, as Sukthankar (Prolegomena to Ādi, XCIX) is inclined to, that by *śloka* in the Parvasaṁgraha is meant only a sum of 32 syllables, as a unit of measurement, and that furthermore the figure stated was meant to include also colophons, references (like वैशंपायन उवाच etc.), and perhaps the captions of *adhyāyas* etc., then our text would, it may safely be assumed, equal or exceed the number of 2511 "*ślokas*". In any case, it comes close enough to it to suggest that both the Parvasaṁgraha and our text are approximately right or at any rate not far wrong. — In our book there are no prose passages; this complication, which Sukthankar faced in Book 1, is therefore absent.

DATE OF ORIGINAL

I have been so fortunate as to discover one datum of prime importance for its bearing on the date of this "original" text of the Mbh. (see below on the sense in

which I take that term). In 2. 28. 49 occurs, in my opinion as a certain part of the original, the name of the city of Rome; see JAOS 58.262 ff. This must now be recognized as the oldest occurrence in India of the name of Rome, and the only known occurrence in Sanskrit of the name with its proper feminine gender, *Romā*. It justifies the inference that our text cannot have been composed at any time before this city name came to the ears of the Indians. This means surely not before the first century B. C., and very likely not until a century or two later.

COMPARISON WITH THE VULGATE EDITIONS

In the Bombay edition the vulgate is divided into 81 adhyāyas. One of these, 46, is entirely a secondary insertion, found only in some (not all) D MSS. and (in part) in S. Except for this, the increase in number is due rather to subdivision; extra colophons are introduced, and new adhyāyas begun, after our 2. 11. 42; 17. 7; 23. 10; 50. 9; 51. 21; 53. 16; 62. 21; and 66. 27. Most of these divisions are lacking in most of the best versions, and all in some of them.

In the Calcutta edition, which is nearly identical with the Bombay, the stanzas are consecutively numbered, and the last has the number 2709. Since not only do many of these "stanzas" contain three lines, but also some contain only one line, accurate comparison with our figure is impossible without a count, which I have not made.[1] But it is probable that the vulgate (both Calcutta and Bombay editions) contains not far from three hundred more stanzas than our text.

The vulgate editions follow the B and D MSS. in general and more especially the Dn MSS. as a rule. Their additions consist mostly of brief passages, varying in length from a single line up to some four or five stanzas. The longest is the extra adhyāya (46 in the Bombay ed.). Next in length is the twelve stanzas (Bombay 2.23. 11-22) dealing with the technique of wrestling, inserted after our 2. 21. 10 (App. I, No. 7). All the others are still briefer.

While aesthetic considerations have of course no weight whatever in judging the originality of these or any passages, it is worth noting that from the artistic standpoint, the text seems to gain rather than lose by the exclusion of these, and indeed of all other parts of the vulgate that have been judged unoriginal on textual grounds. The artistry of the interpolators rarely if ever equalled that of the original.

No one will, I think, regret the dropping of the banal adhyāya 46 of Bombay, nor that of the extremely unpoetic little treatise on wrestling. A few passages, however, which we have had to omit, have become famous in India, and for sentimental reasons may be missed by pious conservatives (cf. the similar case of Draupadī's insult to Karṇa, in Book 1; Sukthankar Proleg. LX f.).

Much the most important of these is Draupadī's celebrated prayer to Kṛṣṇa when Duḥśāsana was stripping off her garments (Bombay 2. 68. 41-46; inserted after our 2. 61. 40). The evidence of the MSS. is entirely conclusive. There can be no doubt that in the original, after Duḥśāsana "began violently to tear off Draupadī's

---

[[1] On an actual count (ignoring the length of the pāda) there were found to be 5502 ślokārdhas (lines), i. e. 2751 ślokas, in the Sabhāparvan as given by the Calcutta edition. — S. K. B.]

clothes," there followed this simple statement (2. 61. 41): "But as Draupadī's garment was torn off, (each time) another garment of the same sort appeared again and again." All the kings were amazed and raised a great clamour; Bhīma swore his famous oath to drink Duḥśāsana's blood; and then (2. 61. 48): "But when a heap of garments was piled up in the midst of the hall, then Duḥśāsana sat down, wearied and ashamed." That is all. No prayer by Draupadī; no explanation of the miraculous replacement of one garment by another; no mention of Kṛṣṇa or any superhuman agency. It is apparently implied (though not stated) that cosmic justice automatically, or "magically" if you like, prevented the chaste and noble Draupadī from being stripped in public. It is perhaps not strange that later redactors felt it necessary to embroider the story. Yet to me, at least, the original form, in its brevity, simplicity, and rapid movement, appeals very forcefully. However edifying from the religious standpoint the prayer to Kṛṣṇa and his intervention may be, from the purely secular and artistic standpoint I believe most people—at least when they get used to it, and if they can detach themselves from familiar memories (which no one quite likes to give up at first)—will find that the original version is finer than any of the "doctored" ones.

Whether that be true or not, the insertion will have to go on strictly scientific grounds. Of the six stanzas (2. 68. 41–46) of the Bombay ed., the first five (our 543*) are found only in Dn and D_4, and inserted on the margins of $D_{1.5}$ (variants of the first two, also, inserted on the margin of K_1); that is, only in a few Devanāgarī MSS., chiefly of Nīlakaṇṭha's version. A stanza somewhat resembling the first one (41) is also found, to be sure, in a good many Southern MSS., though not in two of the best ones, G_1 and M_2. These two excellent Southern MSS. have in fact no added verses at this point. Most of the other S MSS., like the vulgate, have different insertions, which (except the first) are entirely discordant with those of the vulgate and do not even agree with each other; obviously they are all secondary. The last of the six verses, 46 (our 544*), is found more extensively; namely, in K_{2-4} V_1 B D; it is also written on the *margin* of K_1. This last suggests the way in which it came to be inserted in K_{2-4}; it is lacking in $Ś_1$, as well as in Ñ and in *all* the Southern MSS. except G_5. No one who has studied Mbh. text-tradition will have any doubt that it too is secondary.

A similar case occurs in the scene in which Kuntī takes leave of the exiled Pāṇḍavas (our adhy. 2. 70). In its original form it is very powerful in its simple pathos. But the epigoni could not let well enough alone; after our 2. 70. 20 some later versions add to Kuntī's words a much more frantic and hysterical utterance, varying in length in the different schools (*crescit eundo*, like a snowball!). The longest form is that of the vulgate, Bombay ed. 2. 79. 21–29, and includes an appeal to Kṛṣṇa. All the added material seems to me to detract from the dignity of the original (very appropriate to the aged dowager Kuntī) more than it adds in the way of vigour or romantic feeling. There is no lack of feeling in the original; but there is no screaming or hair-rending. Of course, I am not suggesting this as an argument for the omission; if the MSS. seemed to me to support the passage, I should unhesitatingly keep it. It was only after I found that the MSS. seemed to advise its rejection that I noticed the difference in tone.

COMPARISON WITH THE SOUTHERN VERSION AND SASTRI'S EDITION

The Sabhāparvan occupies Volume 3 of P. P. S. Sastri's edition of the "Mahābhārata, Southern Recension"; it is dated 1932. It is valuable to us chiefly because it prints the commentary of Vādirāja. Otherwise its scientific value is slight; it by no means satisfies the need for a real critical edition of the "Southern Recension". It gives the text of that recension only in a very rough and approximate way; though much better, to be sure, than the Kumbhakonam edition, which included practically all insertions of all known recensions. Sastri's text contains, according to his own count, 4511 stanzas, or more than 2000 more than our text. (Many of these "stanzas" consist of either three lines or only one, as in the vulgate editions.) It is true that all the lengthy additions contained in it, and nearly all of the short ones, are found at least in some Southern manuscripts (though not a few are not found in our best ones). But either the MSS. used by Sastri must have been extensively contaminated from the vulgate text, or his editorial methods are to me incomprehensible. For in many readings his text agrees with the vulgate, against all our Southern MSS.

The longest single insertion occupies a full hundred pages of Sastri's text, fully one-sixth of the whole. He divides it into seven adhyāyas, numbered 34-40. It is a glorification of Kṛṣṇa, put into the mouth of Bhīṣma in the Śiśupālavadha episode, between our adhyāyas 35 and 36. It is not found in our N MSS. Its insertion resulted in the repetition of Sahadeva's threat (our 2. 36. 1 ff.), which appears first in Sastri 2. 33. 33-37, and again, in slightly different form, after the insertion, in Sastri 2. 41. 1-7. Similarly our 2. 66. 7-12 is found first in Sastri 2. 66. 7-12 and then again, with very few variants, after a long insertion, in Sastri 2. 67. 83-88. In these cases, the Southern text itself, by this internal duplication, seems to show that it is not original.[1] As a rule, however, it is true that, when the plus parts of S (however lengthy) are deleted, the remaining parts of the text dovetail into each other perfectly. But is this an argument for the originality of the long insertions of S? Quite the contrary. Consider the implications of such a theory. If the S text was original, and was reduced in the Northern versions by excision of long blocks (whether by accident or design), we should have to attribute to those who performed these supposed surgical operations an incredible amount of skill and care. Not only that, but an incredible degree of luck also, namely, the repeated existence of the possibility of excision of great blocks of text, leaving a text which, (as a rule) without the slightest change, or at any rate none of any importance, reads as smoothly as if the excised parts had never been there! For, in the great majority of cases this will be found to be true. In the stanzas just before and just after the S insertions, such differences as may chance to occur between S and the other versions could rarely be in any way related to the insertion (or "omission"). The briefer text reads consecutively in a perfectly sensible way, leaving out the plus part of S. When that plus part is very long, as it often is, it is hard to

[1] The like sometimes happens with a shorter insertion. After our 2. 16. 30^{cd}, Sastri 2. 19. 37, there is a Southern insertion of 9 lines (Sastri 2. 19. 38–41), after which all S MSS. repeat our 2. 16. 30^{cd}. Sastri omits this repetition, but confesses in his note that it is found in *all* his MSS. Perhaps the only reason why he retained the repetitions noted above is that he did not notice them.

conceive how these conditions could exist, if the plus was part of the original. Luck and cunning combined might conceivably (though not probably, I think) account for a few such cases, but surely not for so many as occur. Any one can convince himself of this by looking at our Critical Apparatus on the verses just before and just after any of the numerous S insertions.

Sometimes the Southern MSS., and Sastri's text, contain repetitions which are not due to insertions. For example, several verses beginning with our 2. 30. 27 occur first in their proper place in Sastri 2. 29. 33ff., and then are repeated, out of place, in 2. 30. 47ff. Again, Sastri 2. 51. 17–23 contains (with some additions and alterations) a variant version of Sastri 2. 52. 13-19, which is the proper place for our 2. 46. 13-18 to which it corresponds quite closely (with one additional verse, not found in the earlier passage).

RELATIONS OF THE VERSIONS AND PRINCIPLES OF RECONSTRUCTION

In his Prolegomena to Book 1, pp. LXXVI-CIV, Sukthankar has explained and defended his general approach to the problem of editing the Mbh. His statement seems to me masterly and conclusive on the whole. In the matter of general principles I could not find much to add or subtract, nor could I improve on his phraseology. Although, as will presently appear, my view of the interrelation of the extant versions is not quite the same as his, this will mean merely a slightly different way of applying the principles he has so admirably laid down.

1. I begin, therefore, by accepting "as original a reading or feature which is documented uniformly by all manuscripts alike" (1. c., LXXXVII, top). And that even when the result seems internally inconsistent. Sukthankar noted (1. c.) some such cases in Book 1, and I can cite at least two in Book 2.

(a) The most glaring occurs in adhy. 60. Here Duryodhana sends his *prātikāmin* to summon Draupadī to the assembly. She demands first to know whether Yudhiṣṭhira gambled her away before losing his own liberty; if not, her claim is that having lost himself first, he no longer had any rights over her person. The *prātikāmin* is instructed by Duryodhana to bid her come and put this question publicly to Yudhiṣṭhira; and he obeys. Hereupon, in verse 13, Draupadī reflects: "This must be the will of fate; yet *dharma* alone is supreme and will prevail for me." Next come two *anuṣṭubh* verses, 14 and 15, interrupting a *triṣṭubh* passage, in which it is said: "Yudhiṣṭhira now sent a trusted messenger to Draupadī, and she, clad in a single garment, her waist-cloth dropped, weeping, in her monthly courses, came into the assembly and stood before her father-in-law." But immediately after, in 16ff. (reverting once more to *triṣṭubh*), Duryodhana again addresses the *prātikāmin*, telling him to bring Draupadī; and when he hesitates charges Duḥs'āsana to do so, a command which in 19ff. Duḥs'āsana willingly obeys. There ensues the famous scene in which he drags in the helpless Draupadī by the hair.

Clearly we have here parts of two entirely different versions of the story. In one Yudhiṣṭhira sends a trusted messenger commanding Draupadī to come, and she does so. In the other, Duḥs'āsana at Duryodhana's command drags her in by violence. Some one may suggest that by excluding verses 14 and 15, the only ones relating to the former version, we should get a consistent text. Such a critic might conjecture that 14–15 were first written on the margin of some early manuscript,

and (either by inheritance from it, or in part by contaminatory inter-borrowing) have now got into all our MSS. May be that is what happened. It would be impossible to disprove it; but equally impossible to prove it. It is a matter of pure conjecture, and I am by no means sure that such a theory would be right. Perhaps it is quite as likely that the "original" author or redactor of the text to which all our manuscripts go back knew both versions of the story, and tried to combine them, not very successfully.

Trying to remove the inconsistency, a few MSS. in verse 15 change *pāñcālī ... 'bhavat* to *pāñcālī ... bhava.* (These MSS. are S'1 K1. 2 B1. 5 D4. Some other MSS. read *pāñcāli* (but *'bhavat* !), and a few read *bhava* while keeping *pāñcālī* !). This changes the statement of 15 to a command quoted from Yudhisthira, which remains unobeyed (and cannot have been in the original, if only because Yudhisthira would never have included in such a command the descriptive words of 15^{ab} ending *rajasvalā* !). Other attempts to smooth over the matter are made by inserting unoriginal verses (in some D MSS.) before and (in K4 V1 BDT1) after the troublesome verses 14 and 15. They are not found in any S', K (except K4), or Ñ MS. nor in any S MS. except one (T1), and no one with the slightest familiarity with Mbh. textual problems will doubt for a moment that they are secondary.[1]

(b) Less obvious perhaps, but also pretty convincing evidence of different and inconsistent accounts of the same events recorded in our text, is the story of the events leading up to the gambling match. In adhy. 45 we find Duryodhana and S'akuni appealing to Dhṛtarāṣṭra. After a relatively brief description by Duryodhana of the pomp and glory of Yudhiṣṭhira's *rājasūya,* which had aroused his envy, S'akuni proposes to challenge Yudhiṣṭhira to a gambling match. Dhṛtarāṣṭra at first wishes to consult Vidura, but when Duryodhana objects, he yields at once, and gives orders (2. 45. 46–47) for the construction of a fine new *sabhā* for the gambling match. He then sends for Vidura, who disapproves the plan; but Dhṛtarāṣṭra overrules him and orders him to summon Yudhiṣṭhira (2. 45. 56). Vidura, however, goes (2. 45. 58) not to Yudhiṣṭhira but to Bhīṣma (Āpageya). With this ends adhy. 45. The 46th begins as if a new theme were starting, with Janamejaya's request to hear the story of the famous gambling match. In 2. 46. 6 Vais'ampāyana resumes the tale. Dhṛtarāṣṭra, "having learned Vidura's opinion" (see below), privately advises Duryodhana against the match, which he has already ordered in adhy. 45. Then in a long speech covering the rest of adhy. 46, and the whole of adhy. 47, 48, and 49, Duryodhana tells in much greater detail of the glories of the *rājasūya,* and this time also of the personal humiliations which he suffered (2. 46. 26ff.). In adhy. 50, Dhṛtarāṣṭra replies, still trying to pacify his son, but Duryodhana insists. Finally, in adhy. 51, S'akuni again makes the same proposal of a challenge to gambling, and in words which certainly sound as if it were being made for the first time. In 2. 51. 5 Dhṛtarāṣṭra says he will have to consult Vidura and will then decide (having previously got and overruled Vidura's opinion!). Duryodhana again objects on the ground that Vidura is hostile to him, and after some more demurring, Dhṛtarāṣṭra orders *once more* the construction of a *sabhā* for the gambling match, as if he had not ordered it before. This time we are told that his men carried out his orders. He then *again* commands Vidura to summon Yudhiṣṭhira; just as before, Vidura objects but is overruled; and this time at last, in 2. 52. 1, he finally departs to carry the challenge—but, *nota bene,* without any consultation with Bhīṣma.

Again it seems to me that two accounts of the same events are taken into the text side by side. The first is much briefer, and is no doubt truncated; it includes only adhy. 45. Note the significant fact—heretofore unnoticed, I believe—that this adhyāya ends with a statement that Vidura, who has just been commanded to carry the challenge to Yudhiṣṭhira, goes instead, full of misgivings, to Bhīṣma. Now the rest of our text has no reference to any interview between Vidura and Bhīṣma. But surely there must have been one in the version which began as in our adhy. 45. Such references in the Mbh. always lead to something; they are not left hanging in the air. Probably the next following adhyāya, or surely some later passage, in the version of which our adhy. 45 is a beginning, contained an interview between Vidura and Bhīṣma. But our text has no more of this version. Instead adhy. 46 begins

[[1] Cf. V. Venkatachellam Iyer, *Notes of a Study of the Preliminary Chapters of the Mahabharata* (Madras 1922), pp. 173 ff. — V. S. S.]

afresh. To be sure the duplication is glossed over by a passing reference (2. 46. 6) to Vidura's opinion; this however is completely forgotten later, in 2. 51. 5, where Dhṛtarāṣṭra once more proposes to consult Vidura and to find out what he thinks before deciding!

Even apart from this point of Vidura's undescribed interview with Bhīṣma, it seems to me clear that our text contains duplicate accounts of a story which (aside from that incident) is essentially the same, and that this can be reasonably accounted for only on the assumption that it was composed with the use of different versions, parts of which were incorporated side by side in this text, the ancestor of all our known MSS.

To try to make the text consistent on such points would be to enter the realm of higher criticism. I agree with Sukthankar[1] that our job is different. When all manuscripts agree, I have invariably followed them. Furthermore, if there are only a few sporadic variants; and particularly if no single recognized recension or group of related MSS. agrees, or approaches agreement, *against* the virtual unanimity of the great majority; then, too, I have taken it for granted that the great majority have preserved the original reading.

2. "When there was fluctuation (in the MSS.), the choice fell...upon a reading which is documented by the largest number of (what *prima facie* appear to be) more or less independent versions, and which is supported by intrinsic probability" (Sukthankar, l. c. xci). I should say, "serious fluctuation"; cf. the last sentence above.

The conditions of Indian and especially Mahābhārata tradition make it impossible to be more precise than this, as Sukthankar showed in the pages which precede. These conditions are probably without exact parallel elsewhere in the world. No version, no single manuscript even, can be guaranteed to be absolutely "independent" of any other version or manuscript. What seem to be certainly "secondary" agreements can be found between practically any two manuscripts. The origin of many such can easily be understood from the frequency with which alternative variants, in many manuscripts, are written above or below the lines or in the margins (the next copy would produce the "secondary" agreement!) Such things as this are, to be sure, not peculiar to India. More nearly unique is the part certainly played by oral tradition there. Millions of pilgrims visit holy places all over India each year, and for hundreds of years have done so. Many of them certainly knew by heart large sections of the Mbh., and delighted to recite—and to listen to—epic texts. From very early times "contaminations" may well have arisen through such processes. Cf. Sukthankar lxxix, and below.

It is, then, a question fundamentally of more or less, when we undertake to decide which "recension" a particular manuscript belongs to. And having once decided, we must be prepared for all sorts of qualifications of our answer. Even different parts of the same MS. may suggest different groupings (cf. Sukthankar lxxii, next to last paragraph, and lxxxiii; I have found quite similar cases).

And "intrinsic probability" is extremely important. Subjective, certainly! Unfortunately that cannot be avoided in many cases. It will not do simply to count manuscripts, as if taking a vote. Nor even to count the votes of "what *prima facie*

[1] Prolegomina to the Ādi, p. lxxxvii.

appear to be more or less independent versions," and let that decide. We must try to consider how the origin of (at least the principal) existing variants can most plausibly be explained. There are degrees of difference; one version, while not identical with another, may yet be obviously an easy derivative of it, while a third may seem quite unrelated. A rare form, a recondite or intricate meaning, a metrical irregularity may constitute a better claim to originality than agreement of a large number of (even "independent") MSS. on a simpler version. See below (5), p. xxxvii ff.

3. On one extremely important methodological point, I have gradually come, in the course of my work, to a position which entirely agrees with Sukthankar's *procedure*, but goes slightly further than his *theory* as stated xciv ff. This concerns the "plus or minus" passages; passages (long or short) which are entirely missing (with no equivalent substitutes) in one or more recensions. Sukthankar relegates such passages, almost without exception, to his Notes or Appendix, and does not admit them to the text, even when all recensions but one contain them. Yet he says (xcv) that they are "not necessarily spurious. There might be a hundred good reasons why......[they] are missing in a particular recension". Well, I suppose there "might" conceivably be such reasons. As far as Book 2 is concerned, I can only say that I very gravely doubt the existence of such cases. I have come to believe that any passage, long or short, which is missing in *any* recension or important group of MSS. *as a whole*, must be very seriously suspected of being a secondary insertion. For the Mbh., I should now hesitate long before including any such case in the edited text. This was not a preconceived notion. Indeed I started with a quite different attitude. It is only long and careful study which has finally forced me to this conclusion (which, I take the liberty of saying, I believe is at least not far from Sukthankar's own view *at present*). I should now go so far as to assert that probably not one of the some fifty MSS. I have studied for Book 2, nor any of their genealogical ancestors, ever *deliberately or intentionally* omitted a single line of the text; and that such accidental omissions as occurred were, in every recension represented by several MSS., almost invariably made good in at least some MSS. which we possess of the recension in question. Mistakes will happen, of course. Doubtless few MSS. are wholly free from accidental omissions (often, but by no means always, explainable by haplography or the like). But in the Sabhāparvan, very rarely will these accidental lacunæ be found in *all* the MSS. of any recension (we must count out the Nepalese, for which in this book we have only a single MS.). And it appears that no scribe, no redactor, ever knowingly sacrificed a single line which he found in his original[1]. Not even if he found something which seemed to him incomprehensible, inconsistent with the context, irreligious, or immoral. In that case he sometimes changed the text, doubtless feeling that a mistake had been made and that he was only doing the pious work of restoring what must have been the original intention. But there is certainly not a shred of evidence for a single *deliberate* omission: and I do not believe it ever took place. In general, therefore, I feel rather more confident than Sukthankar seems to have

[1] Of course I do not deny or ignore the existence of deliberate abridgements of the Mbh., such as Kṣemendra's Bhāratamañjarī. They have no bearing whatever on the problem we are now discussing.

felt when editing Book 1, that we are following the original text in omitting, generally speaking, every line that is missing in *any* recension as a whole (excepting only Ñ because it is represented by a single MS., and in one MS. anything can happen)[1]. In other words, I believe that in general these are not "omissions" in the recension that lacks them, but secondary insertions in those that contain them, even though these latter may be what we must regard as generally independent versions[2].

Now all recensions, without exception, contain secondary insertions, as I shall henceforth frankly call passages "omitted" in some recensions. But most of these are found only in MSS. of a single recension (such as S), or of a group of closely related recensions (such as VBD, which may properly be called a single recension, genetically). More important for us, at this point, is the fact that not one of our recensions is free from secondary insertions found in more than one seemingly "independent" version. This can only mean that all recensions are to some extent contaminated[3]. I do not mean merely some MSS. of each recension. The unanimity of all MSS. of any particular version will at times present insertions which must be unoriginal, yet are also found in all or many MSS. of some other "independent" version. This is only confirmed by a study of detailed variant readings, where such cases are in fact much more numerous; only the insertions are, naturally, more striking and probative.

It appears then that probably all, certainly most, MSS. of every recension contain some readings which are neither inheritances from the original nor independent changes, but due to the contaminative influence of forms of the text which stood outside of the recension in question. This, I have suggested, may be due to peculiar features of Indian literary tradition. This on the one hand is characterized by the extensive development of regional versions of the same literary work, but on the other hand also

[1] When one recension has a passage more or less equivalent in general sense, though quite different in language from the others, this need not be counted an "omission". Also it sometimes happens that one recension reshuffles the arrangement of lines, in a passage of some length, and in so doing leaves out a line or two; in a few such cases I have judged the omission probably accidental, though it may be found in all MSS. of the recension in question.

[2] It is not necessary to assume that such versions go back to a common secondary archetype; though the greater the number of such secondary agreements, the more likely such an assumption becomes. See the next footnote.

[3] Sukthankar LXXXVII makes substantially this statement of all "with the possible exception of the Śāradā (Kaśmīrī) version." I doubt if he would now think this qualification necessary. I, at least, think I can definitely prove that Ś too has some clear contaminations and "conflations." — Scholars will naturally ask at this point: may not this be due to errors in our classification of MSS. and versions? If *all* MSS. of what we have called two "independent" versions agree on a secondary reading, particularly an insertion, does that not raise the presumption that these versions go back to a common secondary archetype? The answer is that such instances can be found between any two extant versions; so that we should arrive at the absurdity that each recension is secondarily related to every other. It is simply a question of more or less. When apparently secondary agreements are very numerous, we assume secondary relationship. When they are relatively sporadic, we assume contamination. Precise figures for variant readings cannot be given—hardly even for insertions; but see p. XLV ff. below.

by extensive inter-relations and inter-influences between such versions. Doubtless much of this confusion is attributable, particularly in the case of such a work as the Mbh., to the great popularity of oral recitation in India, and to the characteristically Indian institution of pilgrimage on a large scale (possibly also of wandering monkhood ?).

IS THE RECONSTRUCTION A HISTORIC REALITY ?

4. In spite of this, I do not agree with those scholars (such as Sylvain Lévi) who, because of this confusion, have questioned the value of any attempt at reconstruction of the Mbh. Sukthankar's defence (LXXVII ff.), admirable in its restrained reasonableness, concedes possibly a shade more to that point of view than I should (or perhaps than Sukthankar himself would now). As a matter of fact I believe that, by mere luck, the Sabhāparvan is particularly valuable for its evidence as to just what the reconstructed text is; it happens to be clearer than either Ādi or Virāṭa, at least.

It is quite true, as Sukthankar properly emphasizes, that the reconstruction is not an "ur–Mahābhārata." This is sufficiently indicated by the inconsistencies, and traces of discordant versions, which it contains (illustrations above, p. XXXI ff.).

But I believe that it is to *all* Mahābhārata manuscripts now accessible to us approximately what the Alexandrian text of Homer is to the Homeric tradition since its time. That is, with due allowance for many minor uncertainties, and for errors in editing, it is a text—in this case of the Sabhāparvan—which once existed, and from which all MSS. of the work known to us are directly descended.

I can find no reason to believe that any of our MSS. has been directly or indirectly influenced by any version not descended from this text. (This is not saying that I claim to be able positively to disprove such a possibility.) And I believe firmly in the one-time real existence of this text (with the qualifications as to its precise form indicated above).

Much has been said of the "fluidity" of Mbh. tradition. In a sense the term is justified. But it is dangerous to use it without definition, and I miss this in the writings of many who use it. What do they mean?

(a) If they mean that there has been a vast deal of inter-influence and contamination between various MSS. and recensions, I have already said that I agree. But none of these influences seems, as far as I can see, to show evidence of coming from any version not descended from our "original" text (however expanded or otherwise secondarily altered).

(b) Or if what is meant by "fluidity" is that, before the establishment of this text, the ancestor of all our MSS., there were already different versions of the Mbh. stories, again I agree. I have cited evidence from our text (as Sukthankar did from Ādi) to show that this text itself contains signs of such variant versions. The late and obviously secondary attempts to patch them up, to which reference was made, are to me further evidence that *all* our MSS. go back to *this* text, inconsistencies and all. Whatever other versions existed before it are now, apparently, lost for ever, except as they are dimly reflected in the manner described in our text itself.

But this text itself was nothing "fluid"! To be sure we must at present, and

doubtless for ever, remain ignorant about many of its details. But we should not confuse our ignorance with "fluidity" of the text itself. That, to put the matter in a nutshell, seems to me precisely what those critics are doing who call the critically edited Mbh. an "imaginary" thing. Because we, the editors, honestly admit that we cannot be sure just what form it had in many details, they jump to the conclusion that it never had any form. I, on the contrary, have no doubt at all that every line of the text had once a definite, precise form, even though we are now frequently uncertain about just what that form was. It is not an indefinite "literature" that we are dealing with, but a definite literary composition.

As a matter of fact it is easy to exaggerate even our uncertainties. In the printed form we indicate them by wavy lines underneath. But in Book 2 these wavy lines will be found to be not all too numerous. Many whole pages contain few or practically none. Moreover, I think we are erring, if at all, on the side of conservatism, by using wavy lines in not a few cases where very little doubt really exists. By mere luck it has proved easier to establish the text of Book 2 than of either 1 or 4 (at the time of writing this, only part of 5, without introduction or commentary, has appeared). Hardly any gross and glaring inconsistencies exist of the kind found in those other books, where great blocks of text are recorded in widely variant forms in different recensions. (This is especially true of Book 4.) In Book 2 there are no such cases concerning more than a very few lines; and few even brief ones. There are many extensive additions in S, and a very few in BD (and V). There are brief additions, of one line up to four or five stanzas, in all versions, though relatively fewest in ŚK and Ñ. But, as has been indicated, I think any competent student, after careful consideration of the evidence, will agree with us that practically all these additions are, in fact, "additions", and do not create any real uncertainty about the state of the original. Such real uncertainty therefore exists, in Book 2, almost exclusively in regard to a number of minor variant readings, no one of which is preponderantly established by the manuscript evidence, and all or more than one of which may be defended on what Sukthankar called "intrinsic probability"; so that there seems no conclusive reason for adopting any one. The number of such minor uncertainties in Book 2, while considerable in the aggregate, seems to me, relatively speaking, fairly small. Some such uncertainties would of course be found by a conscientious editor of any text.

5. In applying concretely the above principles to the reconstruction of the text of Book 2, it is proper first to emphasize the fact that the editorial problems which confront us in the several books of the Mbh. are never quite the same; so that I must specifically disclaim any idea that the classification of MSS. adopted by me could be automatically applied in other books. The Mbh. is so enormous that each of its larger books has commonly been treated as a separate unit by scribes and redactors. There are very few MSS. of the entire work. A larger number contain several books. But very many contain only single books. Fully two-thirds of those used for this edition contain this book alone. It happens to be unquestionably true that the divergencies among them are, on the whole, much less serious and troublesome than in Books 1 and 4, the only ones for which full Critical Apparatus and Introduction are available as I write this. While I have of course not ignored the classifications

published for 1 and 4, and while I think that my own results may perhaps suggest some modification of them, yet in the main I have based my conclusions on the MSS. of this book, and leave to others the question of how far they may apply in the rest.

Secondary relationship, that is descent from a common source more recent than the "original" (the original of all our known MSS.), as defined in the preceding section, can only be made plausible on the ground of common agreement in *secondary* features. Any amount of inter-agreement in features which are, or may plausibly be argued to be, original features will prove nothing; for they may on that assumption be directly inherited from the source of all our MSS.

The most impressive and powerful arguments for such secondary relationship consist of insertions; for they are on the whole more certainly unoriginal than any variant readings. True, they too may be, like the latter, introduced by contamination. But if a group of MSS. shows a large number of them in common, it is unlikely that all are due to that. Such a condition, as the number rises, makes it increasingly likely that we are dealing with a secondary "version" or "recension"; that is, that all these MSS. are derived from a common secondary archetype. It will be found that this is invariably confirmed by the existence, in the same MSS., of a very large number of concordant variant readings (in original verses), many of which will, on examination, turn out to be for various reasons probably unoriginal. This condition exists, for instance, among the Southern MSS.: T_1, the G MSS., and the M MSS. They contain a vast number of common insertions, and an even vaster number of common readings of detail differing from those of all other MSS.; many of these readings of detail in S (I do not say by any means all!) are probably, or in some cases quite certainly, unoriginal. Therefore, the S MSS. constitute one "version"; they go back to a common archetype, more recent than the original. I do not suppose that any one questions this; even the most patriotic Southerner will surely not claim that *all* its peculiar features go back to the original. (If any does, I should ask him to explain such matters as the duplications mentioned above, p. XXXI ff.: the list could easily be extended.)

It is in evaluating variant readings of detail from this point of view that we find the greatest difficulty. All manuscripts are to some extent surely contaminated, directly or indirectly. At least, there is not one of which we can say with confidence, nor even with plausibility, that it is directly descended, generation by generation, from the original, through MSS. which have never introduced into their text, as taken from their primary source, any reading or insertion from any other source, oral or written; so that such changes as occurred would have been due solely to accidental or deliberate (but independent) alterations of the copyists.

For this reason, *any* single agreement between various MSS. may be due to contamination, rather than a common inheritance (whether from the original or a secondary "recension"). It may also be due to quite independent changes; in fact a great many variants which actually occur are of the sort which may quite well have been introduced by different copyists, independently of each other. Such are changes involving particles like *ca* and *ha* and *hi*; stock tags of verbiage like *vaśī* and *balī*; and many others which may have been made quite accidentally and unconsciously.

Moreover, in many cases the context may suggest easily, and so to speak almost necessarily, a particular alteration; especially if the original had any troublesome feature, such as irregularity in metre or saṁdhi or grammar, or if it was recondite and difficult in interpretation. In such cases it often happens that a particular change is so natural that we may easily suppose it was introduced by more than one person, without mutual contact of any sort. On the other hand, it also often happens in such cases that *different* changes—sometimes quite a number of them—are made, apparently motivated in the same way (namely, to remove what was felt as a troublesome feature of the original). The extent to which *conflicting* versions agree or disagree is, therefore, always a matter of great importance. Besides that, we must always try to consider the relative closeness to each other of the variants, especially when they are numerous. If one is phonetically or semantically very close to another, that is, if it sounds like it or means about the same, then to some extent they must be felt as supporting each other, as compared with a third reading which is quite different in sound or meaning or both.

If we find in versions which appear not to be secondarily related (because they do not contain many common insertions, nor a very large number of common variants in detail) a common variant reading, the chances of its being a common inheritance from the original are enhanced if (1) the other versions are discordant among themselves; or (2) it is difficult to understand how that reading could have been hit upon more than once, by accident, as a secondary change from any rival reading which may be supposed to have been the original. (But it must always be remembered that contamination is *never* impossible !)

All these and doubtless other factors have to be considered; and very often some point in one direction, others in another. The net result is that mere lists of agreements in detail between this or that group of MSS. mean very little—except in the few cases (like the Southern MSS.) where they are unnecessary because the secondary relationship is obvious on the face of it. I have made, for my own use, a great many such lists, and studied them. But to publish them would be not only useless but misleading, unless each case were accompanied by a commentary, balancing the weight of various kinds of evidence in each case. Hardly any two cases would be of exactly equal weight, because of the infinite variations in extent, character, and importance of agreements and disagreements between different manuscripts, and the impossibility of assigning definite weights to the various moments, some of which have just been referred to. Therefore, to say for instance " S agrees with Ś, or with K, or with Ñ, in so and so many readings " is impossible, or if at all possible, would be meaningless and misleading. Only as regards insertions have we something approaching a definite criterion (not to be taken absolutely, because contamination accounts for some insertions, even); wherefore I shall give special attention to them.

The conclusions I have arrived at are based on very long and painstaking study of the variants of the whole book. They are radically different from such preconceptions as I had at the outset. They have changed repeatedly in the course of the investigation. They may not be right, but at least they have not been hastily adopted. I have tried all sorts of other hypotheses; no others seem to work. For

reasons suggested in the last paragraph, to explain my reasons would require almost as much space as the Critical Apparatus itself. Aside from the insertions, which I shall list rather fully, I shall present no detailed readings in support of my views. It would be easy to do so in a way which would sound impressive; but the reader would still have to take my word for it that the examples were typical. (It would be possible to select at least a few agreements to "prove" secondary relationship between almost any two manuscripts in the whole lot!) Anyone who is interested can easily find examples for the very few and very general positive secondary relationships between versions which I shall postulate. In the course of the search, he will very probably also think he has found some which I ignore. All I ask is that he will then assume provisionally that the same thought occurred to me at some stage. So many such thoughts have occurred to me, and been investigated and finally discarded, that the assumption is a fairly safe one.

I find reasons for assuming three streams of Mbh. tradition in this book, which seem sufficiently distinct to be regarded as probably independent. I shall call them W (a Western type), E (Eastern), and S (Southern). W includes Ś and K; E includes Ñ, V, B, and D; and S includes T, G, and M.

THE WESTERN GROUP OF MANUSCRIPTS

This is also known as the Kashmirian version. It was discovered, and its great importance proved, by Sukthankar in his work on Book 1. It includes $Ś_1$ and the four K MSS. $Ś_1$ is the same manuscript used by Sukthankar for Book 1 (under the same designation). The K MSS. clearly contain a version of the text of Book 2 which corresponds to that presented by Sukthankar's "K" MSS. of Book 1.

The secondary relationship between Ś and K cannot be proved, for the text of Book 2, on the ground of insertions. Insertions common to ŚK slone hardly occur[1]. Even insertions which seem originally peculiar to them, that is which occur in other MSS. only sporadically and by secondary contamination, are rare. This version, indeed, has fewer secondary insertions than any other. In that negative respect, at any rate, it is the most faithful representative of the original.

Yet it does contain some undoubted insertions. And it also contains a very large number of peculiar readings, differing from those of all other MSS. In many of these, all or nearly all other MSS. agree among themselves; and in not a few there are special reasons which suggest that ŚK are probably secondary. For these reasons I think it can hardly be doubted that these MSS. go back to a common secondary archetype. That Sukthankar found the same thing true in Book 1 gives me additional confidence in this view.—I find no reasonable ground for supposing secondary connection between either Ś or K, or both, and any other version. Such secondary agreements as exist between MSS. of this group and others must be due to accident or contamination.

[1] Strictly, they do not occur at all. For 111*, the nearest approach, is found in $V_{2.3}$ $D_{7.8}$; 192* and 193* in various B and D MSS.; 171* in S as well as some B and D MSS.

THE EASTERN GROUP OF MANUSCRIPTS

This consists of Ñ, V, B, and D. It is probable that a subdivision should be made between V, B, and D on the one hand, and Ñ on the other. Certainly as regards common secondary insertions, there are very few which Ñ shares with the others. On the other hand, Ñ has in this book no insertions whatever, common to any other version, which it does not share with VBD; that is, none in common with manuscripts of ŚK, or S, or both, but not found in VBD. Ñ's insertions at least do not suggest any closer relations with any other version than with VBD. (Ñ has in fact fewer insertions than any other recension except ŚK; although it has some which are peculiar to itself, and found in no other manuscript.)

VBD have a very large number of secondary insertions; more than enough, by themselves, to make it highly likely that they all go back to a common secondary archetype. We must probably postulate two successive stages of the archetype, E and E_1. From E, the earlier one, which lacks these numerous insertions, were derived Ñ on the one hand and E_1, the common original of VBD, on the other; the insertions being made in the latter after separation.

The following secondary insertions are common to all E MSS., that is, $\tilde{N}_1$ as well as VBD: 141*; 154*; 170*; 186*; 571* (also in K_4 T_1); 619* (also in T_1). Obviously they are too few to establish the secondary relations between $\tilde{N}_1$ and VBD which it nevertheless seems (to me as well as to Sukthankar) necessary to assume on the ground of very numerous agreements in secondary readings of detail.

But secondary insertions of VBD are extremely numerous (and are only confirmed by far more numerous agreements in detailed readings): 15*; 21* (also in G_3); 23* (also T_1 $G_{4.5}$); 27* (also $K_{3.4}$, in a different place); 33* (not in D_4); 34* (also T_1 G_{3-6}); 36*; 40*; 46* (also T_1 G_{1-3}); 53*; 61*; 63*; 64*; 66*; 69* (also T_1); 72* (not in D_6); 73*; 74*; 77*; 82* (not in V_1, but in V_2; not in B_6; also in T_1); 86* (partly also in S [cf. 87*] in a different place); 95* (also T_1); 103*; 130*; 131* (also $G_{3.6}$); 142*; 146* (not in V_1, but in the other V MSS.; not in D_1); 175*; 181* (also in G_3); 184* (not in B_1; also in K_4 G_3); 185*; 190* (also G_3, in different place); 198*; 205*; 232* (not in V_1 but in other V MSS.); 235* (also G_3); 237*; 243* (not in V_1 but in other V MSS.; not in B_1; in different place in B_5 D_2); No. 7 of App. I (also K_1, and in different place G_3); 268*; 275*; 285* (also T_1 G_3); 286* (also M_2); 299*; 301* (also G_3); No. 14 of App. I (lines 1–4 also in S, as 302*); 304* (not in $D_{1.6}$); 316* (not in B_1 D_6); 325* (not in Dn D_1; in D_6 margin); No. 19 of App. I (also K_4; not in $D_{4.6}$); 354* (also K_4 G_3); 357* (also K_4); 365* (also K_4; not in $D_{4.6}$); 382* (not in $D_{4.6}$; also in K_4 T_1 $G_{1-3.5}$); 404* (not in D_6; also in K_4 M_1); 448* (also in K_4; not in D_6); 463* (not in D_6); 468* (not in B_1 $D_{2.6}$); 470* (also in K_4; not in Dn D_6); 481* (also in K_4; not in D_6); 492* (also K_4 T_1); 493* (also K_4); 501* (also in K_4 T_1; not in D_6); 514* (also K_4 T_1); 523* (not in Dn D_6); 526* (also T_1); 528* (also K_4); 529* (also K_4); 532* and 534* (really one passage; also K_4 T_1; 532* not in D_4); 554* (also $K_{2.4}$); 570* (also K_4 T_1); 581* (also K_4 T_1); 585* (also K_4 T_1; not in B_3 $D_{1.2}$); 586* (also K_4 and V_3); 594* (also K_4 T_1).

Furthermore, 55* is found in B (except B_6)[1] and D but not in V; 222* in V and B and $D_{1.2}$ but not in the rest of D; 263* is found in all of B and in Dn $D_{1.2.4}$, not in V nor in the rest of D (lacking also in D_{7-11}; but found in $T_{2.3}$). There are other somewhat confused instances of this sort which I have not listed here.

When it comes to common secondary variants of detail, we find to be sure things which make the theory of the special position of $Ñ_1$ in relation to VBD somewhat uncertain. Not only does $Ñ_1$ have a great many variants (many of them apparently secondary) in common with all or most VBD MSS.; this is reconcilable with the theory, since they may be common inheritances from the E archetype. But further, we find a very large number of cases in which $Ñ_1$ agrees on secondary readings with some one MS. or several MSS. of the VBD (or E_1) group. Not with any particular one or ones, but with many of them at different times. However, there are also not a few cases where $Ñ_1$ agrees with MSS. of the ŚK group, and even with S MSS.; and certainly not by any means all are common inheritances from the original. Contamination, therefore, has certainly taken place on a considerable scale in $Ñ_1$. It is not strange that such contamination should have come with special frequency from its nearest geographical neighbours, the VBD group. Be it remembered, too, that $Ñ_1$ is a single manuscript; we have no other of its exact type. And, as I have said, in a single MS. almost anything may happen.

Among the VBD MSS., little in the way of grouping by genetic relationships seems possible. There are two small but well-defined subgroups, namely Dn and $D_{1.2}$. Dn is practically identical with the version of Nīlakaṇṭha, whose commentary accompanies these MSS. $D_{1.2}$ belong to no commentary[2]; they are very close to each other, and frequently differ not only from all other D MSS. but from any V or B MSS. too; although, contrariwise, they frequently agree with most B MSS. against most or all the other D MSS. (This is however by no means regular; there are numerous counter-agreements.) D_4 and D_6, though each as a rule independently of the other, frequently agree with ŚK; this may be a matter of secondary contamination, not of original inheritance. Among the B MSS. no clear groupings seem possible, though B_1 seems to me to agree with other versions (Ś, K and S) on apparently original readings more often than any other. I am not sure whether most of these original readings have been borrowed in B_1 by contamination from an S or ŚK source, or whether some or most of them may be regarded as direct inheritances from the original. In the latter case we should have to assume that they were in E and E_1, and have been replaced in all other V and B and D MSS. (sometimes in Ñ too) by contaminatory influences, which must then have spread to almost all MSS. of the group. Strange as this assumption may seem, it is not impossible, and may be supported by the observed fact that most other B and D MSS. also show at times original readings, against the majority of their nearest kin; though I think none quite as often as B_1.

The fact is that—barring the two small subgroups, Dn and $D_{1.2}$—I am unable to find any convincing evidence for any subdivision, on genetic lines, of the VBD MSS. The terms V, B, and D of course refer to the alphabets used. But these do not appear

---

[1] 55* is also found in S.

[2] Although these MSS. contain the commentary of Devabodha, their text bears no relation to it.

to correspond in the least to genetic relationships. There are countless agreements of the entire group, without exception, or with one or two sporadic exceptions. But there are practically no agreements of all B MSS., for instance, against all D MSS., or *vice versa*. When there is extensive disagreement, we regularly find some B MSS. agreeing with some D MSS., and others of both alphabetic types agreeing on a different reading. Nor have I been able to discern, in spite of much careful search, any tendency for any particular D or B MSS. to agree with particular ones of the other alphabet. The same holds good of V; and even, as far as detailed readings are concerned, of Ñ (which however, as we saw, lacks most of the VBD insertions). They all seem to agree or disagree with each other on secondary readings in what looks like a quite random fashion. Very commonly about half the B MSS. agree with about half the D MSS., the other moiety on each side also often agreeing. Only the agreeing MSS. constantly shift! When all D MSS. agree, at least one or two B MSS. will practically always go with them; and so also at least one or two D MSS. with a unanimity of B MSS. In such cases V, and even Ñ, seem to show no definite tendencies; they seem to agree about as often with one as another.

Sukthankar's estimate of the evidence for Book 1 is rather different from this. He found that Ñ, V, and B constituted a more closely related group, with D standing somewhat apart. His D MSS. seem moreover to have been a less homogeneous group than mine (perhaps partly because more numerous; but I do not think this the chief reason, since I have at my disposal complete collations of half a dozen other D MSS., besides those included in the Critical Apparatus, and they do not modify my results). Without questioning Sukthankar's judgment (it is quite possible that the two books differ, see p. XXXVII ff.), I can only say that I am quite sure that this is not the case in Book 2. Here all D MSS. are as apt to agree among themselves as all B MSS.; and cross-agreements regularly affect parts of both B and D alike. Nor do either V or Ñ seem to be more commonly in agreement with the B MSS. (all or most) than with the D MSS. Usually (when there is any difference at all) they will agree with some of both; indeed in such cases Ñ and V very commonly go different ways. (Moreover, $V_{2.3}$ do not always agree with V_1.)

In Book 2, then, neither V nor B nor D MSS. seem to constitute a unit, genetically speaking. So far as I can see, they could all be lumped together as one version, which I should call E_1, within which only two minor sub-varieties of little importance (Dn and $D_{1.2}$) are discernible. The difference in alphabets apparently means, in this case, just nothing as to the history of the texts. I may recall that the K MSS., too, are written in Devanāgarī; I follow Sukthankar in treating them as a separate version from the D MSS. Just below we shall see that some S MSS. (more specifically of the Grantha type) are written in Devanāgarī, and that conversely some MSS. written in the Telugu alphabet belong fundamentally to the E recension, though contaminated more or less extensively from S. For the MSS. of the G (Grantha) type written in Devanāgarī we have adopted the siglum D^G. It would have been logical, but more cumbersome, to use such a siglum as "D^B" instead of simply "D" to designate our D MSS., which belong to the same group as the B MSS.; and to use "D^K" instead of simply "K" for the MSS. of the "Western" recension written in Devanāgarī.

Not in the Critical Apparatus, but in the Addenda, are found partial records of the readings of a number of other MSS. of the VBD group. V_2, though written in Nepālī characters, goes rather with V_1, and when it differs from that regularly agrees with B or D MSS. (not with $Ñ_1$). The same is true of the text offered by V_3 (the alphabet of which is unknown to us; doubtless either Nepālī or Maithilī) and V_4 (Maithilī). The text of B_{7-10} differs in no important respect from that of other B MSS. Dn_3 is fragmentary and quite similar to $Dn_{1.2}$. D_{7-12} contain fundamentally the VBD (or "E_1") text; practically all the secondary insertions of E_1 are found in all of them. Most of them are however much contaminated. D_{7-9} and D_{12} seem, like $D_{4.6}$, to contain contaminations from, or at least agreements with, a ŚK source. In fact there seem to be a number of special agreements between these MSS. and D_4. On the other hand, most of these MSS. also contain contaminations from S: particularly D_9 and D_{11}; to a far less extent D_{10}; occasionally D_7, especially in its latter part. (In D_{11} a much greater number of S insertions are written on the margin by a later corrector; not very many are due to the original copyist.) D_{7-11} contain also a number of very late insertions, found otherwise only in a few VBD MSS. (frequently Dn). D_9 is one of the most "conflated" MSS. we have, resembling in this respect T_2 (see below). D_{12} was not included on the collation sheets, and I have not collated it fully, but have examined it at a number of points of special interest. While fundamentally it belongs to the E_1 (or VBD) recension, it contains some valuable old readings. Many of them are no doubt due to contamination from a ŚK source; I am not sure whether this accounts for all. Its value was discovered after most of our work was finished, so that it would have been very difficult to include a complete collation of it in the Critical Apparatus; but its most important variants are recorded in the Addenda. Otherwise, all these MSS. (that is, D_{7-11}) are of little value for us; they may be described as extensively conflated MSS. of the E_1 type. On T_{2-4}, which also fall in here fundamentally, see just below.

THE SOUTHERN GROUP OF MANUSCRIPTS

The Southern manuscripts included in the Critical Apparatus fall alphabetically into three groups: one Telugu (T_1), six Grantha (G_{1-6}), and two Malayālam ($M_{1.2}$). Genetically speaking, there seems to me to be no very convincing reason to separate T_1 from G. It seems to differ from the G MSS. in general little, if any, more than any one of them differs from the rest. On the other hand, the M MSS. seem to constitute a real group or sub-recension. Indeed, it sometimes happens that they seem to preserve original features found nowhere else in S. Sukthankar found the same thing true of his M MSS. of Book 1. Possibly this may mean that contamination from some secondary source has spread to the other S MSS. but did not penetrate as far as the Malabar country, the home of M.

In the Addenda, references will be found to certain S MSS., or MSS. in Southern alphabets, which were completely collated but have not been included in the Critical Apparatus.

Two of these, $D^{G1.2}$, are written in Devanāgarī. Yet they are quite normal and average MSS. of the Grantha recension, diverging no more from the G standard than other G MSS. in general. The same may be said of G_7, a Grantha MS.

T_{2-4} are MSS. written in the Telugu alphabet. They are, however, not Southern MSS. in the proper sense at all. The text they present is fundamentally that of VBD, what I call E_1; since they include most of the additional passages peculiar to VBD. However they also include some insertions peculiar to S, and contaminatory changes from S in some detailed readings. Such changes, especially insertions from an S source, are numerous in T_2, rather rare in T_3, and still rarer in T_4 except in the first adhyāya, where T_4 has a number which are found in no other MS. (except for the regular S MSS.). It seems clear that in an ancestor of T_4, someone began systematically to "correct" the text on the basis of an S source, but stopped very soon.

T_2, especially in its later parts, has a very considerable number of S insertions, so that it resembles the Kumbhakonam edition in having most, or at least very many, of the additions found in both E and S. In spite of this, it does not very often show agreement with S on detailed readings; and such agreements are still rarer in T_3 and T_4. In general, T_{2-4} agree with VBD MSS. on all detailed readings. When the latter differ among themselves, they agree now with one, now with another; and very often they are themselves not unanimous in such cases, but one will agree with some VBD MSS., another with others. Very rarely do they present features which have any important bearing on the reconstruction of the original. As they seem to be merely inferior VBD MSS. conflated secondarily from S sources, I have not thought it desirable to include their readings in the Critical Apparatus. The Addenda quote all their agreements with any other version on insertions; they also include, especially in the early adhyāyas, rather numerous examples of their detailed readings. These will suffice to show the nature of the MSS., and the relations of their version of the text.

CLOSER RELATIONS BETWEEN ANY TWO OF W, E, AND S?

Common secondary insertions found in W and S, but not in E, are extremely rare in this book. No. 171* may be counted as such, since it is found in Ś, K, and S, and otherwise only in a few stray MSS. of E ($B_{2.3}$ Dn_2 D_4; note that D_4 shows many contaminations from ŚK). The only other approach to such a case is 78*, which is inserted in five different places (see Crit. App. on 2. 6. 4) in $Ś_1$ K V_1 $B_{1.2.4}$ D_{1-4} S. Though found in all ŚKS MSS., the fact that it is also found in many VBD MSS. (not in $Ñ_1$ $B_{3.5.6}$ Dn $D_{5.6}$) makes it impossible to regard it as necessarily borrowed from ŚK into S or *vice versa.*

There is certainly no reason to assume secondary relations between W (ŚK) and S.

Common secondary insertions found in E and S, but not in W, are more numerous. The great majority are not found in Ñ, however, so that they are really common only to E_1 and S. Since I think it can hardly be doubted that E is a real

unit—in other words, that Ñ is more closely connected with E_1 (= VBD) than either with any other version—it seems that we must assume that these insertions have spread by contamination (rather than inheritance from a common archetype). It may be noted that some of them are lacking in some one MS. in VBD (indicating, perhaps, that it happened not to be subjected to the contaminatory intrusion); also that several, though found in S, are found there in a different location from VBD. — The occasional occurrence of some of these in K_4 means nothing for primary relationships, since K_4 has been considerably contaminated from an E source.

The following are found in E_1 and S generally, not in W (= ŚK), but also not in $Ñ_1$: No. 1 of App. I (but S omits some parts and transposes others); 41*; 42*; 52* (found in K_4); No. 2 of App. I (found in K_4); 60*; 62*; 103* (= 105* in S; in $G_{1.6}$ only the first line); 108*; No. 3 of App. I (in S mostly in different places from VBD); 117*; 118*; 121* and 122* (in S in slightly different place from VBD); 125*; 127* (not in B_6); 132*; 133*; 134*; 145* (not in B_1); No. 4 of App. I (in B_1 only margin!); 196*; 197* (in S in different place from VBD); 297* (not in B_6); No. 13 of App. I; 302* (= lines 1-4 of No. 14 of App. I); No. 19 of App. I (in K_4; not in $D_{4.6}$; same insertion in expanded form as No. 20 of App. I in S); 392*, lines 1-2 (in K_4, not in D_4; $K_{1.3}$ have a different secondary insertion); No. 23 of App. I (in K_4; not in $D_{4.6}$).

I may add the following which for one reason or another do not deserve to be included in the above list: 55* (common to B [except B_6] and D, but not in V; in T_4, not in $T_{2.3}$); 86* (partly in S in a different place). —The gradual spread of intrusions from E_1 to S may be illustrated by 382*, found in VB and all of D except $D_{4.6}$; also in K_4, and in T_1 and most of G, but not in $G_{4.6}$ nor in M. Similar cases (all found in all VBD) are 23* (in T_1 $G_{4.5}$); 34* (in T_1 G_{3-6}); 46* (in T_1 G_{1-3}). —Various individual S MSS. (usually T or G MSS., but sometimes even M) will be found to contain by contamination occasional insertions characteristic of E; see the list of E insertions, p. XLI.

The following are the only insertions common to all of E (ÑVBD) and S; 119* (in slightly different place in S); 194* (not found in D_6, which however has many agreements with ŚK, particularly in this vicinity, where it seems to have followed a K source for some time); 261* (in slightly different place in S); 556* (not in D_6; in K_3; bracketed in K_4). — Further, 502* is found in all of E (except D_3), also in K_3, and in most of S (but not in $G_{1.2.5}$); 557* is found in S with $Ñ_1$ V_1 B_{4-6} and most of D, but not in B_{1-3} $D_{1.2.6}$.

In my opinion, the foregoing lists are not numerous enough to make at all likely secondary genetic connections between E, or E_1 and S. Nor are secondary readings of detail at all common. Agreements between these versions, then, must be either inheritances from the original, or due to contamination (or perhaps, in some minor points of phraseology, independent changes due to accident).

Insertions common to W and E, but lacking in S, are less numerous than those common to S and E_1, though much more numerous than those common to S and the whole of E (including Ñ). Some in the following list, it will be noted, are lacking in some Northern, particularly K MSS., so that it is doubtful whether they could properly be counted as tending to show closer genetic relations between W (ŚK) and E (ÑVBD)

as against S; in such cases it would seem more likely that the W MSS. which contain the passage have been contaminated from an E source. (There are only five W MSS. in all, one Ś and four K; and all are certainly at times contaminated.) Similarly, some insertions here listed are not found in $Ñ_1$, suggesting that they did not belong to the original of E (or "N"), and have spread by contamination to the other E MSS., or perhaps were inserted in E_1. Including such doubtful cases, the following are the only insertions which could be called common to W and E: 48*; 80* (found in G_3; not found in Dn_3; it is barely possible that a trace of it is found in M, and that it may be original, see Addenda); 92* (not in $K_{1.4}$ D_4); 93* (not in K_4); 100*; 106*; 109*; 116* (first line not in K_{1-3}); 148*; 162* (found in $G_{2.3}$); 164*; 280*; 327* (not in $Ñ_1$!): 380* (not in D_{11}; S and D_{11} m have a different line, 381*; both lines seem unoriginal): 385*; 388* (but here again S has a different secondary insertion); 392*, lines 3–4; 427*; 440*; 469* (not in D_6); 477*; 497* (found in $G_{3.5}$); 597* (not in V_4 $D_{3.4.8.10.11}$); 600* and 601* (both not in $Ñ_1$!). (In the vicinity of these last insertions, No. 42 of App. I is found in all W and E MSS. *except* $Ñ_1$, and also in some S MSS.; not in $G_{1.2.6}$ M_2 D^{G2}.)

These insertions in W and E, lacking in most of S, are not only few in number but brief and unimportant; many consist of a single line, none of more than a very few lines (except 477*, ten lines). Obviously they could all be the result of contamination. One who denied this would, *a fortiori*, have to deny the possibility that the insertions common to E_1 (VBD) and S, which are more numerous and sometimes longer, could be due to contamination. This would force him to assume that VBD and S went back to a common secondary archetype in which Ñ was not concerned. But this would be negatived by the obviously much closer relationship of Ñ to VBD than to S, which seems to me self-evident from multitudes of detailed readings in Book 2, and is recognized also by Sukthankar for Book 1. It would also be negatived by the fact that there are relatively very few agreements between VBD and S on secondary readings of detail.

Study of the variant readings in detail leads to no other conclusion. When the generality of W and E (that is, what in our Critical Apparatus is called N) agrees against S, there is no reason to doubt that in the vast majority of cases W and E (or N) preserve the original, and S is secondary. The same is true when W and S agree against E, and when E and S agree against W. General agreement between any two of the three main streams of tradition creates a presumption of originality. I say, a presumption: not absolute certainty. But rarely can I discern any reason to regard as original a reading of *any* of the three groups—W, E, or S—when most or all of both the other groups *agree* against it. (The case is very different when each of the three has a reading of its own, or even several discordant readings.)

THE SIGLUM "N"

Following the usage adopted for other books, the Critical Apparatus of this book uses the siglum "N" to include all W and E MSS., that is all MSS. except S.

For this book, however, it must be clearly understood that I do not regard "N" as a historic reality. I do not believe that W and E are descended from a common secondary archetype.

Sukthankar's view is different with regard to Book I, and Raghu Vira's on Book 4. They both assume two independent recensions, instead of three, lumping my W and E together, and treating "N" as a real recension. Nearly all that they say on the subject tends to prove that S, when it differs from N, is secondary. Thus Sukthankar emphasizes the number and extent of secondary insertions in S; Raghu Vira furthermore notes that the violent changes in order introduced in the sections of Book 4 by the S MSS. are awkward and surely secondary. I agree with them heartily. But of course such things prove only that the *Southern* MSS. as a group go back to a secondary archetype; not that the others, which are presumed to retain the form of the original, also go back to a secondary archetype different from S. Retention of original features *never* even *tends,* in the slightest degree, to prove secondary relationship with any other manuscript or recension which also retains them. Such relationship can only be proved, or made in any way likely, by demonstration of common departures from the original. And in view of the extensive contamination of all known manuscripts, it requires a very considerable number of such common departures to make such relationship really probable. Such probability is at least greatly enhanced if these common departures include a large number of secondary *insertions.*

The existence of evidence of this sort for the secondary archetype N, as including my W and E, is suggested by Sukthankar XLV ff. Here he mentions, first, a long insertion (No. 118 of App. I, Book 1), found in N (in some S MSS. at a different place, evidently by late contamination); and says that there are "quite numerous" other insertions in N alone, though the rest are "short and contextually unimportant." But are these insertions more numerous than the insertions which are common to VBD (my E_1), on the one hand, and S on the other? Such study of Sukthankar's Critical Apparatus as I have made seems to me to show that they are, on the contrary, less numerous, as are certainly those in Book 2. If so, surely the text-critical views which Sukthankar and I share would suggest that the insertions found in Book 1 look more towards secondary relations between VBD and S, than between VBD and ŚK. At any rate, if the common insertions of VBD and S may be due to contamination, as Sukthankar obviously assumes, then those of (Ñ) VBD and ŚK, if less numerous, surely *may* equally well be due to contamination, rather than inheritance from a common secondary archetype.

Sukthankar however also quotes one verse, 1. 214. 5, in which S alone seems, on grounds of general plausibility, to have preserved the original reading, while the N MSS. agree essentially (the variants are minor and unimportant) on secondary readings. Now, if such cases were *numerous*, they would tend to support Sukthankar's view. He must believe that they are sufficiently numerous for that; for he expresses the opinion that "in parts unaffected by the tendency of S to expand the text, it is likely to prove, on the whole, purer, more conservative,

and more archaic than even the best Northern version." His opinion on such a point is certainly worthy of the utmost respect. It may be, then, that the relations of W and E in Book 1 are closer than in Book 2. (I should feel readier to think so, however, if the common insertions of W and E were more numerous than they seem to be, relatively speaking; see just above.) I can only say that as regards Book 2, I am very definitely of the contrary opinion. I recall only one single instance[1] similar to Sukthankar's 1. 214. 5, where we seem to have to assume common secondary variants in all N MSS. If there are others in Book 2, they are certainly extremely rare. There are other cases (though not many) where I have judged that S alone probably has preserved an original reading; but usually in such cases W and E are *discordant*, so that they do not contain any *common* secondary reading, and hence do not tend to show derivation from a common secondary source. And since a very considerable number of such common secondary readings would have to be found to establish the reality of "N" as a secondary archetype, I feel that it is quite safe to say that, for Book 2, such a theory cannot be proved and is distinctly implausible.

The practical effect of this difference of opinion is minimal. Indeed, it really does not lead to *any* practical difference in choice between variant readings. For, as Sukthankar plainly tells us (XCI), "when the two recensions N and S have alternate readings......which have equal intrinsic merit, I have......adopted, as a stop-gap, the reading of N." (What he means by "equal intrinsic merit" is clear from the general context; for instance, there is *unequal* "intrinsic merit" when for any reason one out of several variants "best explains how the other readings may have arisen," XCII.) It has been my intention to proceed in exactly the same way, except that when the variant readings have "equal intrinsic merit", I adopt one generally supported by any two of the three groups, W, E, and S. Since W and E together make up Sukthankar's N, and since he elsewhere makes it clear that (other things being equal) he likewise adopts an argeement of S with either ŚK or ÑVBD (that is, W or E), the result is precisely the same. Only I do not regard it as a mere "stop-gap"; I have more faith than he in the agreements of W and E. Yet such confidence can never be absolute, and I have readily agreed to make the typography of this book consistent with that of others in the series by putting wavy lines, as Sukthankar and Raghu Vira do, under readings in which S unanimously differs from an agreement of W and E, unless there are *intrinsic* reasons for feeling more confidence in the W-E readings as adopted. To be strictly consistent with my view of the facts, these wavy lines might better have been omitted, or else extended to cases where W and S agree against E alone, or E and S against W alone. But they merely involve a slight understatement of confidence, which I feel, in a work like this, is always better than an overstatement.

REFERENCES

The Mahābhārata seems to be the only known work of Sanskrit literature

---

[1] This is 2. 43. 10[b]; here the S reading seems to me proved original by 2. 46. 32 f., and the "N" MSS. agree.

which uses the curious literary device of inserting, between its lines of verse, prose words or phrases to indicate the speakers of words quoted in the text. Most MSS. use the word *uvāca* (or *ūcatuḥ*, *ūcuḥ*) preceded by the name of the speaker(s). Some have no verb, only the name; this system is adopted by P. P. S. Sastri in his edition. It is well known that all adhyāyas invariably, in most MSS., begin with such a word or phrase, even if no speech begins at that point; that is, if the speaker is the same who was speaking at the end of the preceding adhyāya, nevertheless his name is repeated at the beginning of the next. The end of a speech introduced by such a reference is regularly indicated by a reference to the name of the main or inclusive speaker, that is the one who quoted the preceding quotation: in our Sabhāparvan, generally Vaiśaṁpāyana, who speaks the whole of the book except for a few verses attributed to Janamejaya, and one to the Sūta (who of course is the speaker of the whole, since he quotes the words of Janamejaya and Vaiśaṁpāyana).

It seems to be impossible now to determine in detail just how this principle was originally applied: except that, as stated, each adhyāya apparently had to name the speaker at the beginning. There are exceptions even to the nearly universal rule that when a reference begins a quotation, another reference (to the quoting or inclusive speaker) must come at its end. At least, the unanimous testimony of the MSS. indicates two such exceptions in this book. After 2. 34. 22, the end of a speech by Śiśupāla, introduced before 2. 34. 1 by शिशुपाल उवाच, the regular scheme would demand वैशंपायन उवाच, but not a single MS. has it. Similarly 2. 60. 18 is introduced by दुर्योधन उवाच, and should be followed by वैशंपायन उवाच, since Duryodhana's speech contains only that one verse; but there is no such reference in any MS. Sastri apparently adopted the plan of putting references before and after every quotation which begins and ends with a line of verse. This involves constant, though by Sastri unadmitted, departure from the MSS. or most of them. Sukthankar has adopted the plan of admitting references, besides at the beginning of adhyāyas, only when the preceding words contain no indication of the speaker, so that the reference is needed for a clear understanding of who is speaking. It may well be that some such principle was originally responsible for the custom. The MSS. however vary wildly, and without regard to any principle. This is not strange, since the protection afforded to the text by the metre is here absent.

My own procedure has approached Sukthankar's, without perhaps quite coinciding with it. I have tried to be guided by the MSS. evidence when it seemed clear and overwhelming. In the many doubtful cases I have tended to omit the reference when it seemed "unnecessary" in Sukthankar's sense. I have probably kept a few references, supported by the great majority of the MSS., which Sukthankar would have omitted; but I think my departure from his practice is not very serious.

Concordance of this Edition with the Bombay, Calcutta, and Madras (Sastri's) Editions

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
1. 1^{ab}	1. 2^{ab}	1^{ab}	1. 5
1. 1^{cd}	1. 2^{cd}	1^{cd}	1. 6^{cd}
1. 2	1. 3	2	1. 7
1. 3	1. 4	3	1. 10^{abcd}
1. 4–5	1. 5–6	4–5	1. $11\frac{1}{2}$–$12\frac{1}{2}$
1. 6–7	1. 7–8	6–7	1. $17\frac{1}{2}$–$18\frac{1}{2}$
1. 8	1. 9	8	1. 20
1. 9^{ab}	1. 10^{cd}	9^{cd}	1. $20\frac{1}{2}$
1. 9^{cd}–11	1. 11^{cd}–13	10^{cd}–12	1. $21\frac{1}{2}$–23
1. 12–14^{ab}	1. 14–16^{ab}	13–15^{ab}	1. $24\frac{1}{2}$–$26\frac{1}{2}^{ab}$
1. 14^{cd}	1. 16^{cd}	15^{cd}	1. 27
1. 15–18	1. 17–20	16–19	1. $28\frac{1}{2}$–$31\frac{1}{2}$*
1. 19^{ab}	1. 21^{ab}	20^{ab}	1. $23\frac{1}{2}$*
1. 19^{cd}	1. 21^{cd}	20^{cd}	1. 32
2. 1–9	2. 1–9	21–29	2. 1–$9\frac{1}{2}^{ab}$
2. 10	2. 11, 12^{ab}	31, 32^{ab}	2. $10\frac{1}{2}$–11
2. 11	2. 13	33	2. 12^{cd}–$12\frac{1}{2}$
2. 12–16^{a}	2. 14–18^{c}	34–38^{c}	2. $13\frac{1}{2}^{cd}$–$18\frac{1}{2}^{a}$
2. 16^{b}	2. 18^{d}	38^{d}	—
2. 16^{cd}	2. 19^{ab}	39^{ab}	(p. 8, fn. 2, l. 2)
2. 17	2. 19^{cd}, 20^{ab}	39^{cd}–40^{ab}	2. $21\frac{1}{2}$
2. 18–19^{ab}	2. 20^{cd}–21	40^{cd}–41	2. $23\frac{1}{2}^{cd}$–$24\frac{1}{2}$
2. 19^{cd}–23^{cd}	2. 25–29^{ab}	45–49^{ab}	2. $25\frac{1}{2}$–29
2. 23^{ef}	2. 29^{cd}	49^{cd}	2. 32^{ab}
3. 1	3. 1	58	3. $1\frac{1}{2}$–$2\frac{1}{2}^{ab}$
3. 2–16^{ab}	3. 2–18^{ab}	59–75^{ab}	3. $4\frac{1}{2}$–20
3. 16^{cdef}	3. 18^{cd}, 19^{ab}	75^{cd}, 76^{ab}	3. 21^{cd}–$21\frac{1}{2}$
3. 17–18	3. 20–21	77–78	3. $22\frac{1}{2}$–$23\frac{1}{2}$
3. 19^{ab}	3. 22^{cd}	79^{cd}	—
3. 19^{cd}–29	3. 23–32^{ab}	80–90^{ab}	3. 27–37
3. 30–34	3. 33–37	91–95	3. 38–42
4. 1	4. 1	96	4. $6\frac{1}{2}$
4. 2^{ab}	(cf. 4. 2^{abcd})	(cf. 97)	(cf. 4. $7\frac{1}{2}^{ab}$, $8\frac{1}{2}^{ab}$)
4. 2^{cd}	4. 4^{ab}	99^{cd}	4. $9\frac{1}{2}^{ab}$
4. 3–8	4. 5–10	100^{cd}–105	4. $10\frac{1}{2}$–$15\frac{1}{2}$
4. 9–15	4. 11–18^{ab}	106–113^{ab}	4. $16\frac{1}{2}^{cd}$–24^{ab}
4. 16–19^{ab}	4. 18^{cd}–21	113^{cd}–116	4. 25–$27\frac{1}{2}$

* 1. 16–19^{ab} also repeated in Sastri 3. 25–26.

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
4. 19^{cdef}, 20^{ab}	4. 22, 23^{ab}	117	4. 29, 30^{ab}
4. 20^{cd}–21	4. 23^{ef}–24	118^{cd}–119	4. 30^{cd}–31
4. 22^{ab}	4. 25^{cd}	120^{cd}	4. 32^{ab}
4. 22^{cd}–23^{ab}	4. 26	121	4. $40\frac{1}{2}$
4. 23^{cd}	4. 27^{ab}	122^{ab}	4. 33^{ab}
4. 24^{ab}	4. 27^{cd}	122^{cd}	4. 28
4. 24^{cd}–27	4. 28–31	123–126	4. 33^{cd}–$36\frac{1}{2}$
4. 28–29	4. 33^{cd}–35^{ab}	128^{cd}–129	4. $38\frac{1}{2}$–$39\frac{1}{2}$
4. 30^{ab}	4. 36^{ab}	—	4. $41\frac{1}{2}^{ab}$
4. 30^{cd}	4. 36^{cd}	130^{cd}	4. 42
4. 31^{ab}	4. 37^{cd}	131^{ab}	4. $43\frac{1}{2}^{ab}$
4. 31^{cd}–33^{ab}	4. 38, 39	131^{cd}–133^{ab}	4. $44\frac{1}{2}$, $45\frac{1}{2}$
4. 33^{cd}, 34	4. 40, 41	133^{cd}, 134	4. $46\frac{1}{2}^{cd}$, $47\frac{1}{2}$
5. 1	5. 1	135	5. 1
5. 2, 3	5. 10–12^{ab}	144–146^{ab}	5. 11^{cd}–13
5. 4	5. 13, 14^{ab}	147, 148^{ab}	5. 14, $14\frac{1}{2}$
5. 5^{ab}	5. 14^{cd}	148^{cd}	5. 16^{ab}
5. 5^{cd}	5. 15^{cd}	149^{ab}	5, 16^{cd}
5. 6–14	5. 16^{cdef}–24	150–158	5. $17\frac{1}{2}$-$25\frac{1}{2}$
5. 15, 16	5. 25^{cd}–27^{ab}	159^{cd}–160	5. $26\frac{1}{2}^{cd}$–28
5. 17	5. 27^{cd}, 28^{ab}	161^{abcd}	5. 30
5. 18	5. 29	162	5. 31
5. 19	5. 30	163	5. 29
5. 20, 21^{ab}	5. 31, 32^{ab}	164, 165^{ab}	5. 32, 33^{ab}
5. 21^{cd}	5. 32^{cd}	165^{cd}	5. $33\frac{1}{2}$
5. 22–24	5. 33^{cd}–35	166^{cd}–169^{ab}	5. $34\frac{1}{2}$-$36\frac{1}{2}$
5. 25	5. 36	169^{cd}, 170^{ab}	5. $38\frac{1}{2}$
5. 26	5. 37	170^{cd}, 171^{ab}	5. $37\frac{1}{2}$
5. 27–47	5. 38–57	171^{cd}–191	5. $39\frac{1}{2}$–$59\frac{1}{2}$
5. 48–68	5. 58^{cd}–78	192^{cdef}–212	5. 60–$80\frac{1}{2}$
5. 69–82	5. 79–92	213–226	5. $81\frac{1}{2}$–95
5. 83–86	5. 93–96^{cd}	227–230	5. 97–100
5. 87–90	5. 97–100	231–234	5. 101–104
5. 91–98	5. 102–109^{ab}	236–243	5. 105–112
5. 99–106^{ab}	5. 110–117^{ab}	244^{cd}–252^{ab}	5. 113–120^{ab}
5. 106^{cd}–113	5. 117^{cd}–124	252^{cd}–259	5. $120\frac{1}{2}$–$127\frac{1}{2}$
5. 114–6	5. 126–8	261–3	5. $128\frac{1}{2}$–$130\frac{1}{2}$
6. 1–4	6. 1–4	264–7	6. 1–4
6. 5, 6^{ab}	6. 5, 6^{ab}	268^{cd}–269	6. 5–6^{ab}
6. 6^{cd}–12^{ab}	6. 6^{cd}–12^{ab}	270–276^{ab}	6. $6\frac{1}{2}$–$12\frac{1}{2}^{ab}$
6. 12^{cd}–18	6. 13^{ef}–19	277^{ef}–282	6. $12\frac{1}{2}^{cd}$–$18\frac{1}{2}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
7. 1–7^{ab}	7. 1–8^{ab}	283–290^{ab}	7. 1–$7\frac{1}{2}^{ab}$
7. 7^{cd}–9^{ab}	7. 8^{cd}–10	290^{cd}–292^{ab}	7. $7\frac{1}{2}^{cd}$–$9\frac{1}{2}^{cd}$
7. 9^{cd}	7. 11^{ab}	292^{cd}	7. 11^{ab}
7. 10^{ab}	7. 11^{c}, 12^{b}	$293^{a,c}$	7. 11^{cd}
7. 10^{cd}	7. 12^{cd}	294^{ab}	7. 12^{ab}
7. 11	7. 13	294^{cd}, 295^{ab}	7. 12^{cd}, 13^{ab}
7. 12	7. 14	295^{cd}, 296^{ab}	7. 14
7. 13–15^{ab}	7. 15–17^{ab}	296^{cd}–298^{ab}	(p. 42, fn. 1)
7. 15^{cd}, 16^{ab}	7. 17^{cd}, 18^{ab}	298^{cd}, 299^{ab}	7. 15
7. 16^{cd}–17	7. 18^{cd}–20^{ab}	299^{cd}–301^{ab}	7. 17^{cd}–19^{ab}
7. 18^{ab}	7. 20^{cd}	301^{cd}	7. $25\frac{1}{2}$
7. 18^{cd}–19	7. 21, 22^{ab}	302–303^{ab}	7. 19^{cd}, 20
7. 20	7. 23	304	7. 21
7. 21^{ab}	7. 24^{ab}	305^{ab}	7. 22^{a}, 23^{d}
7. 21^{cdef}, 22	7. 24^{cd}–26^{ab}	305^{cdef}, 306	7. 24, 25
7. 23–26	7. 26^{cd}–30	307–310	7. $26\frac{1}{2}$–30
8. 1–5	8. 1–5	311–315	8. 1–5
8. 6	8. 6^{cd}, 7^{ab}	317	8. 6
8. 7–15	8. 7^{cd}–16^{ab}*	318–327^{ab}	8. 8–16
8. 16^{ab}	8. 17^{ab}	328^{ab}	8. 17^{ab}
8. 16^{cd}–22^{ab}	8. 18–23	329–334	8. 17^{cd}–23^{ab}
8. 22^{cd}–38	8. 25^{cd}–41	336^{cd}–352	8. 23^{cd}–$39\frac{1}{2}$
9. 1–6	9. 1–6	353–8	9. 1–6
9. 7^{ab}	9. 7^{ab}	359^{ab}	—
9. 7^{cd}–9^{ab}	9. 7^{cd}–9^{ab}	359^{cd}–361^{ab}	9. 8^{cd}–10^{ab}
9. 9^{cd}	9. 9^{cd}	361^{cd}	9. 12^{cd}
9. 10	9. 10^{cd}, 11^{ab}	362^{cd}, 363^{ab}	9. 13
9. 11^{ab}	9. 11^{cd}	363^{cd}	9. 16
9. 11^{cd}–20^{ab}	9. 11^{ef}–20^{ab}	364–372	9. 17^{cd}–26^{ab}
9. 20^{cd}	9. 23^{cd}	(cf. 375^{cd}, 376^{ab})	9. 29^{ab}
9. 21–24^{ab}	9. 24^{cd}–27	376^{cd}–379	9. 30–33^{ab}
9. 24^{cd}–25	9. 29^{cd}–30	381^{cd}–382	9. $34\frac{1}{2}$–$35\frac{1}{2}$
10. 1–4	10. 1–4	383–6	10. 1–4
10. 5	10. 5^{cd}, 6^{ab}	387^{cd}, 388^{ab}	10. 5
10. 6–11	10. 6^{cd}–12^{ab}	388^{cd}–394^{ab}	10. 7–12^{c}, 13^{d}
10. 12–13	10. 12^{cd}–14^{ab}	394^{cd}–396^{ab}	10. 14–15
10. 14	10. 14^{cd}, 15^{ab}	396^{cd}–397^{ab}	10. 22
10. 15–18	10. 15^{cd}–19^{ab}	397^{cdef}–400^{ab}	10. 23^{cd}–$26\frac{1}{2}$
10. 19^{a}	10. 19^{c}	400^{c}	10. 30^{a}
10. 19^{bc}	10. 19^{d}, 20^{a}	400^{d}, 401^{a}	—

* With 16^{c}, cf. our 10^{a}.

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
10. 19^{d}	10. 20^{b}	401^{b}	10. 30^{b}
10. 20, 21^{ab}	10. 21^{cd}, 22	402, 403^{ab}	10. 30^{cd}, 31
10. 21^{cd}–22^{cd}	10. 23, 24^{ab}	403^{cd}, 404	10. $34\frac{1}{2}$–$35\frac{1}{2}^{ab}$
10. 22^{ef}	10. 24^{cd}	405^{ab}	—
10. 23	10. 40	419	10. 38, $38\frac{1}{2}$
11. 1–6	11. 2–7	421–6	11. 2–7
11. 7–11^{ab}	11. 10–14^{ab}	429–433^{ab}	11. 10–14^{ab}
11. 11^{cd}	11. 14^{cd}	433^{cd}	11. $14\frac{1}{2}$
11. 12–14	11. 16–18	434–436^{ab}	11. $15\frac{1}{2}$–$17\frac{1}{2}$
11. 15^{ab}	11. 19^{ab}	436^{cd}	11. 19^{ab}
11. 15^{cd}–16	11. 20^{cd}–21	438–439^{ab}	11. 20–21
11. 17	11. 25^{cd}, 26^{ab}	443	11. 25^{cd}, 26^{ab}
11. 18–22^{ab}	11. 27–31^{ab}	444^{cd}–448	11. $26\frac{1}{2}$–31^{ab}
11. 22^{cd}–26	11. 31^{cd}–35	449–453^{ab}	11. $31\frac{1}{2}$–$35\frac{1}{2}$
11. 27, 28	11. 37, 38	454^{cd}–456^{ab}	11. $36\frac{1}{2}$–$37\frac{1}{2}$
11. 29	11. 39^{cd}, 40	456^{ef}, 457^{ab}	11. $38\frac{1}{2}$
11. 30	11. 44	460	11. $42\frac{1}{2}$
11. 31	11. 49^{cd}, 50^{ab}	465	11. $47\frac{1}{2}^{cd}$–48
11. 32–42	11. 52^{cd}–62	468–478	11. 51–61
11. 43–48	12. 1–6	479–484	12. 1–6
11. 49–50	12. 7–8	485–6	12. 8, 9
11. 51–2	12. 9–10	487–8	12. 10^{cd}, $11\frac{1}{2}$
11. 53–6	12. 11–14	489–492	12. 16–19
11. 57–60	12. 15–18	493–497^{ab}	12. $21\frac{1}{2}$–25
11. 61	12. 19	497^{cd}, 498^{ab}	12. 20
11. 62–5	12. 20–23	498^{cd}–502^{ab}	12. 26–29
11. 66	12. 25	503^{cd}, 504^{ab}	12. 30
11. 67^{ab}	12. 28^{ab}	506^{cd}	12. 31^{ab}
11. 67^{cd}–69	12. 28^{cd}–30	507–509^{ab}	12. 32^{cd}–34
11. 70–73	12. 31–34	509^{cd}–513	12. 35–39
12. 1–7	13. 1–7	514–520	13. 1–7
12. 8	13. 9	522	13. 9
12. 9, 10	13. 19, 20	532–3	13. 18, 19
12. 11–15^{ab}	13. 21–25^{ab}	534–538^{ab}	13. 22–26^{ab}
12. 15^{cd}–17^{ab}	13. 26–28^{ab}	539–541^{ab}	13. 26^{cd}–$28\frac{1}{2}^{ab}$
12. 17^{cd}	13. 28^{cd}	541^{cd}	14. 3^{cd}
12. 18^{ab}	13. 29^{ab}	542^{ab}	14. 4^{ab}
12. 18^{cd}	13. 29^{ef}	542^{ef}	14. 4^{cd}
12. 19, 20^{ab}	13. 30, 31^{ab}	543, 544^{ab}	14. $6\frac{1}{2}$–$7\frac{1}{2}^{ab}$
12. 20^{cdef}	13. 31^{cd}, 32^{ab}	544^{cd}, 545^{ab}	14. 8, $8\frac{1}{2}$
12. 21^{ab}	13. 32^{cd}	545^{cd}	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
12. 21^{cd}	13. 33^{ab}	546^{ab}	14. 7½^{cd}
12. 22^{ab}	13. 33^{cd}	546^{cd}	14. 10½^{ab}
12. 22^{cd}	13. 34^{ab}	547^{ab}	14. 11
12. 23	13. 34^{cd}, 35^{ab}	547^{cd}, 548^{ab}	14. 9½
12. 24–29	13. 35^{cd}–41^{ab}	548^{cd}–553	14. 12–17
12. 30^{ab}	13. 41^{cd}	554^{ab}	14. 20^{cd}
12. 30^{cd}–40	13. 42–51	554^{cd}–564	14. 21^{cd}–31
13. 1–7^{ab}	14. 1–7^{ab}	565–571^{ab}	15. 1–7^{ab}
13. 7^{cd}–15	14. 9–16	572^{cd}–580	15. 7^{cd}–15½^{ab}
13. 16–28	14. 17–29	581–593	15. 16½–28½
13. 29–32^{ab}	14. 30–33^{ab}	594–597^{ab}	15. 30½–33
13. 32^{cd}	14. 33^{cd}	597^{cd}	15. 34½^{ab}
13. 33^{ab}	14. 34^{ab}	598^{ab}	15. 33½
13. 33^{cd}	14. 34^{cd}	598^{cd}	15. 34½^{cd}
13. 34–8	14. 35–9	599–603	15. 36½–40½
13. 39–58^{ab}	14. 40–59^{ab}	604–623	15. 42½–61½
13. 58^{cd}, 59	14. 59^{cd}, 60	624, 625^{ab}	15. 65½, 66
13. 60^{ab}	14. 61^{ab}	625^{cd}	16. 1½^{ab}
13. 60^{cd}	14. 61^{cd}	626^{ab}	16. 1½^{cd}
13. 61–63^{ab}	14. 62–64^{ab}	626^{cd}–628	16. 6–8^{ab}
13. 63^{cd}	(cf. 14. 64^{cd}, 65^{ab})	(cf. 629)	16. 9½
13. 64	14. 66	630^{cd}, 631^{ab}	16. 9
13. 65	14. 67	631^{cd}, 632^{ab}	16. 10½
13. 66^{ab}	14. 68^{ab}	632^{cd}	16. 13^{cd}
13. 66^{cd}	14. 68^{cd}	633^{ab}	16. 13^{ab}
13. 67	14. 69	633^{cd}, 634^{ab}	16. 14
13. 68	14. 70	634^{cdef}	16. 16
14. 1–4	15. 1–4	635–8	17. 1–4
14. 5, 6	15. 5, 6	639, 640	17. 6½–8
14. 7–9	15. 11–13	645–7	17. 9–11
14. 10	15. 14	648	17. 13
14. 11	15. 15, 16^{ab}	649, 650^{ab}	17. 5, 6^{ab}
14. 12–16	14. 17–22	651^{cdef}–655	17. 15–19
14. 17–20	14. 23–26	656–9	17. 20^{cd}–23½
15. 1–3	16. 1–3	660–2	18. 1–3
15. 4^{ab}	16. 4^{ab}	663^{ab}	18. 4^{cd}
15. 4^{cd}–9^{ab}	16. 5–9^{ab}	664–668^{ab}	18. 4½–9½^{ab}
15. 9^{cd}–16	16. 10–17	669–675	18. 9½^{cd}–16½
16. 1–3	17. 1–3	676–8	19. 1–3
16. 4	17. 4^{ab}, 5^{cd}	679^{ab}, 680^{cd}	19. 4
16. 5–13^{ab}	17. 6–14^{ab}	681–689^{ab}	19. 5–13½^{ab}

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
16. 13^{cd}–21	17. 14^{cd}–21	689^{cd}–697	19. $14\frac{1}{2}^{ab}$–22
16. 22–23	17. 22–23	698–9	19. $24\frac{1}{2}$–$25\frac{1}{2}$
16. 24^{ab}	17. 24^{ab}	700^{ab}	—
16. 24^{cd}–30	17. 24^{cd}–30	700^{cd}–706	19. 31–37
16. 31	17. 32	708	19. $43\frac{1}{2}$
16. 32–7	17. 33–8	709–714	19. $44\frac{1}{2}^{cd}$–50
16. 38–46^{ab}	17. 39–47^{ab}	715–723^{ab}	19. 53–61^{ab}
16. 46^{cd}	17. 47^{c}, 48^{b}	(cf. 723^{c}, 724^{ab})	19. 61^{cd}
16. 47–51	17. 48^{cd}–52	724^{cd}–728	19. $61\frac{1}{2}$–66
17. 1	18. 1	729	20. 1
17. 2–3	18. 6–7	734–5	20. 2–3
17. 4–7	18. 9–12^{cd}	737–740^{cd}	20. 5–8
17. 8–12	19. 1–5	741–5	20. 10–14
17. 13^{ab}	19. 7^{cd}	747^{cd}	20. 15^{ab}
17. 13^{cd}–24	19. 9–20	748^{ef}–759	20. 16–$27\frac{1}{2}$
17. 25	19. 26	765	20. $29\frac{1}{2}$
17. 26, 27	19. 27, 28	766–7	20. $34\frac{1}{2}$, $35\frac{1}{2}$
18. 1–10	20. 1–10	768–777	21. 1–10
18. 11–17	20. 11–17	778–784	21. $11\frac{1}{2}$–$17\frac{1}{2}$
18. 18^{ab}	20. 18^{ab}	785^{ab}	21. 19^{ab}
18. 18^{cd}	20. 18^{cd}	785^{cd}	21. 18
18. 19–22	20. 19–22	786–9	21. 19^{cd}–23
18. 23–6	20. 23–6	790–3	21. $24\frac{1}{2}$–$27\frac{1}{2}$
18. 27	20. 27	794	21. $28\frac{1}{2}^{cd}$, 29
18. 28^{ab}	20. 28^{ab}	795^{ab}	21. $28\frac{1}{2}^{ab}$
18. 28^{cd}–30	20. 28^{cd}–30	795^{cd}–797	21. $29\frac{1}{2}$–$31\frac{1}{2}$
19. 1–4	21. 1–4	798–801	21. $32\frac{1}{2}$–$35\frac{1}{2}$
19. 5^{ab}	21. 5^{ab}	802^{ab}	(cf. 21. $36\frac{1}{2}^{cd}$)
19. 5^{cd}–8^{ab}	21. 5^{cd}–8^{ab}	802^{cd}–805^{ab}	21. $37\frac{1}{2}$–40^{ab}
19. 8^{cd}	21. 8^{cd}	805^{cd}	21. 40^{c}, $40\frac{1}{2}^{b}$
19. 9, 10	21. 9, 10	806–7	21. $41\frac{1}{2}$, $42\frac{1}{2}$
19. 11–14	21. 11^{cd}–15^{ab}	808^{cd}–811^{cd}	21. 48–$51\frac{1}{2}^{ab}$
19. 15, 16	21. 16, 17	812–3	21. $51\frac{1}{2}^{cd}$–53
19. 17–19	21. 19–21	815–7	21. 54–6
19. 20^{ab}	21. 22^{a}, 22^{d}	818^{a}, 818^{d}	21. 57^{cd}
19. 20^{cd}	21. 23^{ab}	819^{ab}	21. $57\frac{1}{2}$
19. 21–24^{ab}	21. 24–26	820^{cd}–823	21. $58\frac{1}{2}$–$61\frac{1}{2}^{ab}$
19. 24^{cd}–27	21. 27–29	824–827^{ab}	21. $62\frac{1}{2}^{cd}$–$65\frac{1}{2}$
19. 28	21. 30	827^{cd}, 828^{ab}	21. 67
19. 29, 30^{ab}	21. 31, 32^{ab}	828^{cd}, 829	21. $68\frac{1}{2}$, 69
19. 30^{cd}–40^{ab}	21. 35^{cd}–44^{cd}	833–842	21. $69\frac{1}{2}$–$79\frac{1}{2}^{ab}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
19. 40^{cd}, 41	21. 44^{ef}, 45	843, 844^{ab}	21. 80, 81
19. 42^{ab}	21. 46^{cd}	845^{ab}	21. 82^{ab}
19. 42^{cd}	21. 46^{ab}	844^{cd}	21. 82^{cd}
19. 43–4	21. 47–8	845^{cd}–847	21. 83–4
19. 45–50	21. 49^{cd}–54	848^{cd}–853	21. 85–90
20. 1–5^{ab}	22. 1–5^{ab}	854–858^{ab}	21. 91–95^{ab}
20. 5^{cd}–9	22. 6^{cd}–10	859^{cd}–863	21. 95^{cd}–99
20. 10, 11	22. 11, 12	864–5	21. 100^{cd}–102^{ab}
20. 12–23	22. 14–25^{cd}	867–878	21. 102^{cd}–113½
20. 24	22. 26	879	21. 114½
20. 25–34	22. 27–36	880–889	21. 125½–134½
21. 1–3	23. 1–3	890–2	22. 40–42
21. 4^{ab}	23. 4^{cd}	893^{cd}	22. 42½
21. 4^{cd}–10	23. 4^{ef}–10	893^{ef}–899	22. 44–50
21. 11–12^{ab}	23. 23–24^{ab}	912–913^{ab}	22. 51, 52^{ab}
21. 12^{cd}	23. 24^{cd}	913^{cd}	22. 53^{ab}
21. 13–15	23. 25–7	914–6	22. 54^{cd}–56½
21. 16, 17^{ab}	23. 28, 29^{ab}	917, 918^{ab}	22. 58½, 59½^{ab}
21. 17^{cd}	23. 29^{cd}	918^{cd}	22. 60½^{ab}
21. 18–23	23. 30–35	919–924	22. 61½–66½
22. 1–4	24. 1–4	925–8	23. 1–4
22. 5^{ab}	24. 5^{ab}	929^{ab}	23. 8^{a}, 9^{b}
22. 5^{cd}, 6	24. 5^{cd}, 6	929^{cd}–930^{cd}	23. 9^{cd}–10
22. 7–9	24. 8–10	931–3	23. 11½–13½
22. 10–16	24. 11–17	934–9	23. 22–28
22. 17–40	24. 18–41	940–963	23. 31–54
22. 41^{ab}	24. 42^{ab}	964^{ab}	23. 66^{ab}
22. 41^{cd}	24. 43^{ab}	965^{ab}	23. 66^{c}, 67^{b}
22. 42	24. 43^{cd}, 44^{ab}	965^{cd}, 966^{ab}	23. 68
22. 43^{a}	24. 45^{a}	967^{a}	23. 72½^{a}
22. 43^{b}	24. 45^{b}	967^{b}	—
22. 43^{cd}	24. 45^{cd}	967^{cd}	23. 72^{c}, 72½^{b}
22. 44–8	24. 46–50	968–972	23. 73½–77½
22. 49–53	24. 51–5	973–7	23. 84–8
22. 54–8	24. 56–60	978–982	23. 90½–94½
23. 1–3	25. 1–3	983–5	24. 3–5
23. 4–10	25. 4–11^{ab}	986–993^{ab}	24. 15½^{cd}–22½
23. 11, 12	26. 1, 2	994–5	24. 23½, 24½
23. 13	26. 3	996	24. 31½
23. 14	26. 4	997	24. 36½
23. 15^{ab}	26. 5^{ab}	998^{ab}	24. 35½

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
23. 15^{cd}, 16^{ab}	26. 5^{cd}, 6^{ab}	998^{cd}, 999^{ab}	24. 37, 38^{ab}
23. 16^{cd}–24^{ab}	26. 6^{cd}–14^{ab}	999^{cd}–1007^{ab}	24. $38\frac{1}{2}$–$46\frac{1}{2}^{ab}$
23. 24^{cd}–26	26. 15, 16	1007^{ef}–1009	24. $46\frac{1}{2}^{cd}$–$48\frac{1}{2}$
24. 1–8	27. 2–9	1011–8	24. $51\frac{1}{2}$–$58\frac{1}{2}$
24. 9–14	27. 10–15	1019–1024	24. 61–66
24. 15^{ab}	27. 16^{ab}	1025^{ab}	24. 67^{a}, 67^{d}
24. 15^{cd}–22	27. 16^{cd}–23	1025^{cd}–1031	24. $67\frac{1}{2}$–$74\frac{1}{2}$
24. 23-26	27. 24–28^{ab}	1032–1036^{ab}	24. $77\frac{1}{2}$–81
24. 27	27. 29	1037	24. 85
25. 1–6	28. 1–6	1038–43	25. 1–6
25. 7^{ab}	28. 7^{ab}	1044^{ab}	25. 65^{cd}
25. 7^{cd}–14	28. 7^{cd}–14	1044^{cd}–1051	25. $67\frac{1}{2}$–75^{ab}
25. 15	28. 15	1052	25. 76
25. 16–20	28. 16–20	1053–7	25. $77\frac{1}{2}$–$81\frac{1}{2}$
26. 1, 2^{ab}	29. 1, 2^{ab}	1059–1060^{ab}	26. 1, 2^{ab}
26. 2^{cd}, 3	29. 3, 4^{ab}	1061, 1062^{ab}	26. 2^{cd}, 3
26. 4–6^{ab}	29. 4^{cd}–6^{ab}	1062^{cd}–1064	26. $4\frac{1}{2}$–$6\frac{1}{2}^{ab}$
26. 6^{cd}–16	29. 6^{cd}–16	1065–74	26. $7\frac{1}{2}$–$17\frac{1}{2}$
27. 1–12	30. 1–14^{ab}	1075–1088^{ab}	26. 18–31
27. 13–20^{ab}	30. 15–22^{ab}	1089–1096^{ab}	26. 32–$38\frac{1}{2}$
27. 20^{cd}–23	30. 22^{cd}–25	1096^{cd}–1099	26. $40\frac{1}{2}$–43
27. 24–28	30. 26–30	1100–4	26. $45\frac{1}{2}$–$49\frac{1}{2}$
28. 1–8	31. 1–8	1105–12	27. 1–8
28. 9, 10	31. 9^{cd}, 10	1113^{cd}–1115^{ab}	27. 9^{cd}–$10\frac{1}{2}$
28. 11–13	31. 21–23	1124–6	27. $25\frac{1}{2}$–$28\frac{1}{2}^{ab}$
28. 14–17	31. 24–27	1127–30	27. $29\frac{1}{2}$–$32\frac{1}{2}$
28. 18^{ab}	31. 30^{cd}	1133^{cd}	27. $33\frac{1}{2}^{ab}$
28. 18^{cd}	31. 31^{ab}	1134^{ab}	27. $33\frac{1}{2}^{cd}$
28. 19, 20^{ab}	31. 31^{ef}, 32	1135, 1136^{ab}	27. $34\frac{1}{2}$, $35\frac{1}{2}^{ab}$
28. 20^{cd}–29^{ab}	31. 34^{cd}–42	1138–1146	27. $35\frac{1}{2}^{cd}$–44
28. 29^{cd}–33^{ab}	31. 51–4	1155–8	27. $46\frac{1}{2}$–50
28. 33^{cd}–36^{ab}	31. 55–58^{ab}	1159–1162^{ab}	27. $52\frac{1}{2}$–55
28. 36^{cd}–47^{cd}	31. 59–70^{ab}	1163–73	27. 56^{cd}–67^{cd}
28. 47^{ef}, 48^{ab}	31. 70^{cd}, 71^{ab}	1174	27. 70, 71^{ab}
28. 48^{cd}–49	31. 71^{cd}–72	1175–1176^{ab}	27. 74, $74\frac{1}{2}$
28. 50^{ab}	31. 73^{ab}	1176^{cd}	27. $68\frac{1}{2}^{ab}$
28. 50^{cd}–53^{ab}	31. 73^{cd}–76^{ab}	1177–1180^{ab}	27. $80\frac{1}{2}^{cd}$–$83\frac{1}{2}$
28. 53^{cd}, 54	31. 76^{cd}, 77	1180^{cd}, 1181	27. 222^{cd}, 223
28. 55^{ab}	31. 78^{ab}	1182^{ab}	27. 227^{ab}
28. 55^{cd}	31. 78^{cd}	1182^{cd}	27. 228
29. 1–6^{ab}	32. 1–6^{ab}	1183–1188^{ab}	28. 1–$5\frac{1}{2}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
29. 6^{cd}–9	32. 7^{cd}–10	1189^{cd}–1192	28. 7–10^{ab}
29. 10^{ab}	32. 11^{ab}	1193^{ab}	28. 10^{c}, 11^{b}
29. 10^{cd}–11	32. 11^{cd}–13^{ab}	1193^{cd}–1195^{ab}	28. 12, 13
29. 12–19	32. 13^{cd}–20	1195^{cd}–1203	28. $15\frac{1}{2}$–$22\frac{1}{2}$
30. 1, 2	33. 1, 2	1204–5	29. $5\frac{1}{2}$, $6\frac{1}{2}$
30. 3^{ab}	33. 3^{ab}	1206^{ab}	29. $7\frac{1}{2}^{a}$, $8\frac{1}{2}^{b}$
30. 3^{cd}–5	33. 3^{cd}–5	1206^{cd}–1208	29. $8\frac{1}{2}^{cd}$–$10\frac{1}{2}$
30. 6	33. 6	1209	—
30. 7–11	33. 7–11	1210–4	29. 12–$16\frac{1}{2}$
30. 12^{ab}	33. 12^{ab}	1215^{ab}	29. $17\frac{1}{2}^{a}$, $17\frac{1}{2}^{d}$
30. 12^{cd}–14	33. 12^{cd}–14	1215^{cd}–1217	29. 18–20
30. 15	33. 15^{cdef}	1218^{cd}, 1219^{ab}	29. 21
30. 16^{ab}	33. 16^{ab}	1219^{cd}	—
30. 16^{cd}–30^{ab}	33. 16^{cd}–30^{ab}	1220–1234^{ab}	29. 22–36^{ab}*
30. 30^{cd}–34^{ab}	33. 30^{cd}–34^{ab}	1234^{cd}–1238^{ab}	29. $36\frac{1}{2}$–40
30. 34^{cd}–36	33. 34^{cd}–36	1238^{cd}–1240^{cd}	29. 41^{cd}–43
30. 37, 38	33. 37, 38	1240^{ef}–1242^{ab}	29. 45, 46
30. 39–42	33. 39–42^{cd}	1242^{cd}–1246^{cd}	30. 1–4
30. 43	33. 43	1247	30. 8
30. 44–52	33. 44–53	1248–57	30. 10–19
30. 53	33. 54	1258	30. $5\frac{1}{2}$
30. 54	33. 55	1259	30. $6\frac{1}{2}$, 7
31. 1^{ab}	34. 1^{ab}	1260^{ab}	30. 24^{ab}
31. 1^{cd}	34. 1^{cd}	1260^{cd}	—
31. 2^{ab}	34. 2^{cd}	1261^{cd}	30. 26^{cd}
31. 2^{cd}, 3^{ab}	34. 3	1262	30. 22
31. 3^{cd}	34. 4^{ab}	1263^{ab}	30. 23^{cd}
31. 4	34. 4^{cd}, 5^{ab}	1263^{cd}, 1264^{ab}	30. 21
31. 5	34. 5^{cd}, 6^{ab}	1264^{cd}, 1265^{ab}	30. 25
31. 6^{ab}	34. 2^{ab}	1261^{ab}	30. 26^{ab}
31. 6^{cd}–25	34. 6^{cd}–25	1265^{cd}–1285	30. 27–46
32. 1–3	35. 1–4	1286–9	30. 53–6
32. 4^{ab}	35. 5^{ab}	1290^{ab}	30. $56\frac{1}{2}^{a}$–58^{b}
32. 4^{cd}–8	35. 5^{cd}–9	1290^{cd}–1295^{ab}	30. 59–63
32. 9–18	35. 10^{cd}–19	1296–1306	30. 65–$74\frac{1}{2}$
33. 1–21	36. 1–21	1307–1326	31. 1–21
33. 22–30	36. 22–30	1327–35	31. $40\frac{1}{2}$–$48\frac{1}{2}$
33. 31–2	36. 31–2	1336–7	31. 53–$4\frac{1}{2}$
34. 1–9	37. 1–9	1338–46	32. 1–9
34. 10^{ab}	37. 17^{ab}	1354^{ab}	32. $24\frac{1}{2}^{ab}$

* The latter part repeated in 30. 47 ff., with variants.

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
34. 10^{cd}–15	37. 17^{cd}–23^{ab}	1354^{cd}–1360^{ab}	32. 25–31^{ab}
34. 16, 17^{ab}	37. 24, 25^{ab}	1361, 1362^{ab}	32. 32, 33^{ab}
34. 17^{cd}–23	37. 25^{cd}–31	1362^{cd}–68	32. $33\frac{1}{2}$–$39\frac{1}{2}$
35, 1–12^{ab}	38. 1–12^{ab}	1369–1380^{ab}	33. 1–12^{ab}
35. 12^{cd}–17^{ab}	38. 12^{cd}–17	1380^{cd}–85	33. 13–18^{ab}
35. 17^{cd}	38. 18^{cd}	1386^{cd}	33. $18\frac{1}{2}$
35. 18^{ab}	38. 19^{ab}	1387^{ab}	—
35. 18^{cd}–25	38. 19^{cd}–26	1387^{cd}–1394	33. 19–26
35. 26–29	38. 30–33	1397–1400	33. 28–31
36. 1, 2^{ab}	39. 1, 2^{ab}	1401–2^{ab}	41. 1, 2^{ab}
36. 2^{cd}	39. 2^{cd}	1402^{cd}	41. 5^{ab}*
36. 3	39. 3	1403	41. 5, $5\frac{1}{2}$†
36. 4	39. 4^{cd}, 5^{ab}	1404	41. 3
36. 5, 6	39. 5^{cd}–7^{ab}	1405–6	41. $6\frac{1}{2}$, $7\frac{1}{2}$‡
36. 7^{ab}	39. 7^{cd}	—	41. $8\frac{1}{2}^{ab}$
36. 7^{cd}	39. 8^{ab}	1407^{ab}	41. $8\frac{1}{2}^{cd}$
36. 8, 9^{ab}	39. 14, 15^{ab}	1413–14^{ab}	41. 11, 12^{ab}
36. 9^{cd}–11	39. 16^{cd}–18	1415^{cd}–1417	41. 12^{cd}–14
36. 12–15	39. 10–13	1409–12	41. 15–18
37. 1^{ab}	40. 1^{ab}	1418^{ab}	41. 19^{ab}
37. 1^{cd}–9^{ab}	40. 2–9^{ab}	1418^{cd}–1426^{ab}	41. 19^{cd}–27^{ab}
37. 9^{cd}–15	40. 9^{cd}–15	1426^{cd}–1432	41. 28–$33\frac{1}{2}$
38. 1–3	41. 1–3	1433–5	42. 1–3
38. 4	41. 4	1436	42. 5
38. 5	41. 5	1437	42. 4
38. 6–8	41. 6–8	1438–40	42. 6–8
38. 9–10	41. 9–10	1441–2	42. 10–11
38. 11–15^{cd}	41. 11–15	1443–7	42. $12\frac{1}{2}$–$16\frac{1}{2}$
38. 15^{ef}	41. 16^{a}, 16^{d}	1448^{a}, 1448^{d}	42. 17
38. 16^{ab}	41. 17^{ab}	1449^{ab}	42. 18^{ab}
38. 16^{cdef}	41. 17^{cdef}	1449^{cd}, 1450^{ab}	(cf. 42. 18^{cd}, $18\frac{1}{2}$)
38. 17, 18^{ab}	41. 18, 19^{ab}	1450^{cdef}, 1451^{ab}	42. $19\frac{1}{2}$, $20\frac{1}{2}^{ab}$
38. 18^{cd}–20	41. 19^{cd}–21	1451^{cd}–1453	42. $21\frac{1}{2}$–23
38. 21^{ab}	41. 22^{cd}	1454^{ab}	42. 24^{ab}
38. 21^{cd}–31	41. 22^{ef}–32	1454^{cd}–1464	42. $24\frac{1}{2}$–$34\frac{1}{2}$
38. 32–5	41. 33–5	1465–8	42. 46–9
38. 36–40	41. 36–40	1469–73	42. 51–55
39. 1	42. 1	1474	43. 7
39. 2–6	42. 2–6	1475–9	43. 2–6
39. 7–20	42. 7–20	1480–93	43. 8–21

* cf. also 33. 35^{ab}, 41. 4^{ab}. † cf. also 33. 35^{ef}, 36. ‡ cf. also 33. 37.

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
40. 1–7	43. 1–7	1494–1500	43. 23–9
40. 8^{ab}	43. 8^{cd}	1501^{cd}	43. 30^{cd}
40. 8^{cd}	43. 9^{ab}	1502^{ab}	(cf. 43. $30\frac{1}{2}$)
40. 9–13	43. 9^{cd}–14^{ab}	1502^{cd}–1507^{ab}	43. $31\frac{1}{2}$–$35\frac{1}{2}$
40. 14	43. 15	1508	43. $36\frac{1}{2}^{cd}$, 37
40. 15–19^{ab}	43. 16–20^{ab}	1509–1513^{ab}	43. 38^{cd}–42
40. 19^{cd}	(cf. 43. 20^{cd}, 21^{ab})	(cf. 1513^{cd}, 1514^{ab})	43. $42\frac{1}{2}$
40. 20, 21	43. 21^{cd}–23^{ab}	1514^{cd}–1516^{ab}	43. $43\frac{1}{2}$, $44\frac{1}{2}$
40. 22	43. 24	1517	43. 46
40, 23^{ab}	43. 25^{ab}	1518^{ab}	—
40. 23^{cd}	43. 25^{cd}	1518^{cd}	43. $47\frac{1}{2}^{cd}$
41. 1–4	44. 1–4	1519–22	43. $48\frac{1}{2}$–$51\frac{1}{2}$
41. 5–9	44. 5–9	1523–7	44. 1–5
41. 10, 11^{a}	44. 12, 13^{a}	1530, 1531^{a}	44. 7, $7\frac{1}{2}^{a}$
41. 11^{b}	44. 13^{b}	1531^{b}	—
41. 11^{cd}	44. 13^{cd}	1531^{cd}	44. $8\frac{1}{2}^{cd}$
41. 12^{ab}	44. 14^{ab}	1532^{ab}	44. $8\frac{1}{2}^{ab}$
41. 12^{cd}	44. 14^{cd}	1532^{cd}	44. 9
41. 13–18^{ab}	44. 22^{cd}–27^{ab}	1540^{ef}–1545^{ab}	44. $14\frac{1}{2}^{cd}$–20^{ab}
41. 18^{c}	44. 27^{c}	1545^{c}	—
41. 18^{d}–33	44. 27^{d}–42	1545^{d}–1560	44. 21^{d}–36
42. 1–4	45. 1–5^{ab}	1561–1565^{ab}	44. 37–41^{ab}
42. 5	45. 5^{cdef}	1565^{cdef}	(cf. 44. 48)
42. 6–11	45. 6–11	1566–70	44. 50–55
42. 12–16^{ab}	45. 12–16^{ab}	1571–75^{ab}	44. 63–67^{ab}
42. 16^{cd}	45. 16^{cd}	1575^{cd}	44. 68^{ab}
42. 17–21^{ab}	45. 17–21^{ab}	1576–1580^{ab}	—
42. 21^{cd}	45. 25^{cd}	1584^{cd}	(cf. 46. $50\frac{1}{2}^{cd}$)
42. 21^{ef}–23^{ab}	45. 26–27^{cd}	1585–6	46. 51–53^{ab}
42. 23^{cd}–28	45. 27^{ef}–32	1587–1592^{ab}	46. $53\frac{1}{2}$–$58\frac{1}{2}$
42. 29	45. 33	1592^{cd}, 1593^{ab}	46. 64
42. 30^{abcd}	45. 34^{cd}, 35^{ab}	1594	46. 65
42. 30^{ef}, 31	45. 35^{cd}, 36	1595, 1596^{ab}	46. 66^{cd}, 67
42. 32–3	45. 37–8	1596^{cd}–1598^{ab}	48. 1, 2
42. 34^{ab}	45. 39^{ab}	1598^{cd}	48. $3\frac{1}{2}$
42. 34^{cdef}	45. 39^{cdef}	1599	48. 3
42. 35–40	45. 40–46	1600–1606^{cd}	48. $10\frac{1}{2}$–$16\frac{1}{2}$.
42. 41^{ab}	45. 47^{ab}	1606^{ef}	48. $20\frac{1}{2}$
42. 41^{cd}, 42^{a}	45. 47^{cd}, 48^{a}	1607^{abc}	48. $17\frac{1}{2}^{abc}$
42. 42^{bcd}	45. 48^{bcd}	1607^{d}, 1608^{ab}	48. $18\frac{1}{2}^{bc}$, 19^{b}
42. 43^{ab}	45. 49^{ab}	1608^{cd}	(p. 385, fn. 2)

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
42. 43^{cd}–45^{ab}	45. 49^{cd}–51^{ab}	1609–10	48. $22\frac{1}{2}$–24^{ab}
42. 45^{cd}	45. 51^{cd}	1611^{ab}	(cf. 48. 25)
42. 46–8	45. 52–4	1611^{cd}–1614^{ab}	48. 26–28
42. 49–52^{ab}	45. 55^{cd}–58	1615–7	48. 29–$31\frac{1}{2}$
42. 52^{cd}–55^{ab}	45. 59–61^{ab}	1618–20	48. $32\frac{1}{2}^{cd}$–$35\frac{1}{2}^{ab}$
42. 55^{cd}	45. 61^{cd}	1621^{ab}	48. $36\frac{1}{2}^{ab}$
42. 55^{ef}	45. 62	1621^{cd}	48. $37\frac{1}{2}$
42. 56	45. 63	1622	48. $40\frac{1}{2}^{cd}$, $41\frac{1}{2}^{ab}$
42. 57–60^{ab}	45. 64–7	1623–6	48. $42\frac{1}{2}$–$45\frac{1}{2}$
42. 60^{cd}	45. 68^{ab}	1627^{ab}	48. 47^{ab}
42. 60^{ef}	45. 68^{cd}	1627^{cd}	(cf. 48. 48^{cd})
43. 1–3^{ab}	47. 1–3^{ab}	1662–4^{ab}	50. 1–3^{ab}
43. 3^{cd}, 4^{ab}	47. 3^{cd}, 4^{ab}	1664^{cd}, 1665^{ab}	50. $6\frac{1}{2}$, 7
43. 4^{cd}	47. 4^{cd}	1665^{cd}	—
43. 5	47. 5^{cd}, 6	1667	50. 3^{cd}, $3\frac{1}{2}$
43. 6^{ab}	(cf. 47. 7)	(cf. 1668)	50. $4\frac{1}{2}^{ab}$
43. 6^{cd}, 7	47. 8, 9^{ab}	1669, 1670^{ab}	50. $4\frac{1}{2}^{cd}$, $5\frac{1}{2}$
43. 8	47. 9^{cd}, 10^{ab}	1670^{cd}, 1671^{ab}	50. $10\frac{1}{2}$
43. 9	47. 10^{cd}, 11^{ab}	1671^{cd}, 1672^{ab}	50. $9\frac{1}{2}$
43. 10	47. 13	1674^{cd}, 1675^{ab}	50. $8\frac{1}{2}$
43. 11–19^{ab}	47. 14–22^{ab}	1675^{cd}–1683^{ab}	50. $11\frac{1}{2}$–$19\frac{1}{2}^{ab}$
43. 19^{cd}–26	47. 22^{cd}–29	1683^{cd}–1690	50. $23\frac{1}{2}^{cd}$–$30\frac{1}{2}$
43. 27–36	47. 31–40	1692–1701	50. $31\frac{1}{2}$–$40\frac{1}{2}$
44. 1	48. 1	1702	50. $41\frac{1}{2}$
44. 2^{ab}	48. 2^{cd} (cf. 3^{a})	1703^{cd} (cf. 1704^{a})	50. $42\frac{1}{2}^{ab}$
44. 2^{cd}, 3	48. 3^{cd}, 4	1704^{cd}, 1705	50. $42\frac{1}{2}^{cd}$, $43\frac{1}{2}$
44. 4–10	48. 5–11	1706–12	50. $45\frac{1}{2}$–$51\frac{1}{2}$
44. 11–22	48. 12–23	1713–24	50. $54\frac{1}{2}$–$65\frac{1}{2}$
45. 1	49. 1	1725	51. 1
45. 2^{ab}	49. 2^{ab}	1726^{ab}	51. 4^{cd}
45. 2^{cd}	49. 2^{cd}	1726^{cd}	—
45. 3–5	49. 3–5	1727–9	51. 6^{cd}–$8\frac{1}{2}$
45. 6–8	49. 6–8	1730–2	51. $10\frac{1}{2}$–$12\frac{1}{2}$
45. 9–11	49. 9–11	1733–5	51. $13\frac{1}{2}^{cd}$–16
45. 12–14^{ab}	49. 12–14^{ab}	1736–8^{ab}	51. 24–6^{ab}
45. 14^{cd}	49. 14^{cd}	1738^{cd}	51. $26\frac{1}{2}$
45. 15–18	49. 15–18	1739–43^{ab}	51. $27\frac{1}{2}$–31
45. 19, 20	49. 19, 20^{ab}	1743^{cd}–5^{ab}	51. 32^{cd}–$33\frac{1}{2}$
45. 21–2	49. 21–2	1746–7	51. $34\frac{1}{2}$, $35\frac{1}{2}$
45. 23–6	49. 23–6	1748–51	51. 37–40
45. 27^{ab}	49. 27^{cd}	1752^{ab}	51. 41^{ab}

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
45. 27^{cd}–28	49. 28–29^{ab}	1753–4^{ab}	51. 41^{cd}–42
45. 29^{ab}	49. 29^{cd}	1754^{cd}	51. 43½
45. 29^{cd}–32^{ab}	49. 30^{cd}–33^{ab}	1755^{cd}–1757	51. 57–60^{ab}
45. 32^{cd}–34^{ab}	49. 34–35^{cd}	1758^{cd}–1760^{ab}	51. 60^{cd}–62^{ab}
45. 34^{cd}	49. 35^{ef}	1760^{cd}	51. 62^{c}, 62½^{b}
45. 35	49. 36	1761	51. 63½
45. 36–38^{ab}	49. 37–39^{ab}	1762–4^{ab}	51. 66½–68½^{ab}
45. 38^{cd}	49. 39^{c}, 40^{d}	1764^{c}, 1765^{d}	51. 68½^{cd}
45. 39–53	49. 41–55	1766–80	51. 69½–83½
45. 54	49. 56	1781	51. 85½
45. 55	49. 57	1782	51. 84½
45. 56–8	49. 58–60	1783–5	51. 86½–88½
46. 1–3	50. 1–3	1786–8	52. 1–3
46. 4	50. 4	—	52. 4
46. 5–7	50. 5–7	1789–91	52. 5–7
46. 8–16	50. 8–16^{ab}	1792–1800^{ab}	52. 8–16*
46. 17–23	50. 16^{cd}–22	1800^{cd}–1806	52. 18–24*
46. 24	50. 23	1807	52. 26
46. 25	50. 24	1808	52. 25
46. 26, 27^{ab}	50. 25, 26^{ab}	1809–10^{ab}	52. 27, 28^{ab}†
46. 27^{cd}, 28^{ab}	50. 26^{cd}, 27^{ab}	1810^{cd}, 1811^{ab}	52. 29‡
46. 28^{cd}–32	50. 28^{cd}–32	1812^{cd}–1816	52. 29½–34§
46. 33–4	50. 33–4	1817–8	52. 36½, 37½
46. 35	50. 36	1820	52. 38½¶
47. 1–4	51. 1–4	1821–4	52. 40½–43½
47. 5^{abcd}	51. 5	1825	(cf. 52. 44½)
47. 5^{ef}	51. 6^{ab}	1826^{ab}	
47. 6^{ab}	51. 7	1827^{ab}	52. 45½^{ab}
47. 6^{cd}	51. 8^{ab}	1827^{cd}	—
47. 7^{abcd}	51. 8^{cd}, 9^{ab}	1828–9^{ab}	52. 74^{cd}, 75^{ab}
47. 7^{ef}	51. 9^{cd}	1829^{cd}	52. 75½
47. 8^{ab}	51. 10^{ab}	1830^{ab}	52. 75^{cd}
47. 8^{cd}	51. 10^{cd}	1830^{cd}	(cf. 52. 76^{cd})
47. 9–16^{ab}	51. 11–18^{ab}	1831–1838^{ab}	52. 77½–84
47. 16^{cd}	51. 20^{cd}	1840^{cd}	52. 84½
47. 17–8	51. 21^{cd}–23^{ab}	1841^{cd}–1843^{ab}	52. 85½, 86½
47. 19^{ab}	51. 23^{cd}	1843^{cd}	52. 94½^{ab}
47. 19^{cd}–21^{ab}	51. 24–25^{cd}	1844–5	—
47. 21^{cd}	51. 25^{cd}	1846^{ab}	52. 94½^{cd}

* On Sastri 52. 13–18, cf. the variant version Sastri 51. 17–23. † Also 51. 44–5.

‡ Also 51. 46. § Also 51. 47–52. ¶ Part of this last passage duplicated in Sastri.

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
47. 22^{ab}	51. 26^{ab}	1846^{cd}	52. $95\frac{1}{2}^{cd}$
47. 22^{cd}	51. 26^{cd}	1847^{ab}	52. $95\frac{1}{2}^{ab}$
47. 23^{ab}	51. 27^{ab}	1847^{cd}	(cf. 52. 101^{ab})
47. 23^{cd}	51. 27^{cd}	1848^{ab}	52. 102^{ab}
47. 24^{ab}	51. 28^{ab}	1848^{cd}	52. 101^{cd}
47. 24^{cd}	51. 28^{cd}	1849^{ab}	—
47. 25^{ab}	51. 29^{ab}	1849^{cd}	(cf. 52. 96)
47. 25^{cd}	51. 29^{cd}	1850^{ab}	52. 102^{cd}
47. 26	51. 30	1850^{cd}, 1851^{ab}	52. 100
47. 27^{ab}	51. 31^{ab}	1851^{cd}	(cf. 52. 101^{ab})
47. 27^{cd}	51. 31^{cd}	1852^{ab}	(cf. 52. 102^{cd})
47. 28	51. 32	1852^{cd}, 1853^{ab}	52. 103
47. 29–31	51. 33^{cd}–35	1854–6	52. 104–6
48. 1–8	52. 1–9^{ab}	1857–65^{ab}	52. $116\frac{1}{2}$–$124\frac{1}{2}^{ab}$
48. 9–13	52. 10–4	1866–70	52. $124\frac{1}{2}^{cd}$–129
48. 14^{ab}	52. 15^{ab}	1871^{ab}	—
48. 14^{cd}–17	52. 15^{cd}–18	1871^{cd}–1874	52. 130–$132\frac{1}{2}$
48. 18^{ab}	52. 19^{cd}	1875^{cd}	(cf. 52. $133\frac{1}{2}$)
48. 18^{cd}	52. 19^{ef}	1876	—
48. 19	52. 20	1877	52. $134\frac{1}{2}$
48. 20^{abcd}	52. 21^{abcd}	1878^{abcd}	52. $135\frac{1}{2}^{cbad}$
48. 21	52. 22	1879	52. 139, $139\frac{1}{2}$
48. 22–8	52. 23–29^{cd}	1880–6	52. $141\frac{1}{2}^{cd}$–148
48. 29	52. 29^{ef}, 30^{ab}	1887^{cd}, 1888^{ab}	52. 150
48. 30, 31^{ab}	52. 35^{cd}, 36	1893^{cd}–1894	52. $140\frac{1}{2}$, $141\frac{1}{2}^{ab}$
48. 31^{cd}	52. 37^{ab}	1895^{ab}	—
48. 32–42	52. 37^{cd}–52	1895^{cd}–1907	52. 155–$166\frac{1}{2}$
49. 1–9	53. 1–9	1908–16	52. $167\frac{1}{2}$–$175\frac{1}{2}$
49. 10–11	53. 10–11	1917–8	(p. 43, fn. 2)
49. 12–13	53. 12–13	1919–20	52. $176\frac{1}{2}$, $177\frac{1}{2}$
49. 14, 15	53. 14^{cd}–16^{ab}	1921^{cd}–1923	52. $178\frac{1}{2}$, $179\frac{1}{2}$
49. 16–21	53. 16^{cd}–22^{ab}	1924–9	52. $180\frac{1}{2}^{cd}$–186
49. 22–5	53. 23–6	1930^{cd}–1933	52. $186\frac{1}{2}$–190
50. 1–5	54. 1–5	1934–8	53. 1–5
50. 6^{ab}	54. 6^{ab}	1939^{ab}	53. $7\frac{1}{2}^{ab}$
50. 6^{cd}–8	52. 6^{cd}–8	1939^{cd}–1941	53. 8–10
50. 9	54. 11	1944	53. 11
50. 10–17	55. 2–9	1946–53	53. 12–19
50. 18–28	55. 11–21	1955–65	53. 20–30
51. 1	56. 1 (cf. 2^{a})	1966 (cf. 1967^{a})	54. 1
51. 2^{ab}	56. 2^{cd}		54. 2^{ab}

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
51. 2^{cd}–5	56. 3–6	1967^{cd}–1970	54. 2^{cd}–5
51. 6–21	56. 7–22	1971–1986	54. 8–23
51. 22–6	57. 1–5	1987–1991	54. 24–28
52. 1–21^{ab}	58. 1–21^{ab}	1992–2012^{ab}	54. 29–49^{ab}
52. 21^{cd}–25^{ab}	58. 21^{cd}–25^{ab}	2012^{cd}–2016^{ab}	54. 78–$81\frac{1}{2}^{ab}$
52. 25^{cd}	58. 26^{ab}	2017^{ab}	54. $82\frac{1}{2}^{ab}$
52. 26–35	58. 26^{cd}–26^{ab}	2017^{cd}–2027^{cd}	54. $83\frac{1}{2}$–$92\frac{1}{2}$
52. 36–7	58. 37–8	2028–9	54. $93\frac{1}{2}$, $94\frac{1}{2}$
53. 1–11	59. 4–14	2033–43	55. 1–11
53. 12–16	59. 17–81	2046–50	55. $13\frac{1}{2}$–$17\frac{1}{2}$
53. 17–25	60. 1–9	2051–9	56. 1–9
54. 1–2	61. 1–2	2060–1	56. 10–$11\frac{1}{2}$
54. 3–7	61. 3^{cd}–7	2062^{cd}–2066	56. 12–$16\frac{1}{2}$
54. 8–11	61. 15–18	2075–8	56. $17\frac{1}{2}$–$20\frac{1}{2}$
54. 12–15	61. 8–11	2067–70	56. $21\frac{1}{2}$–25
54. 16–18	61. 12–14	2071–4	56. 26–$28\frac{1}{2}$
54. 19–22^{cd}	61. 19–22	2079–83	56. $29\frac{1}{2}$–33
54. 22^{ef}–25^{ab}	61. 23^{cd}–26^{ab}	2084^{cd}–2087^{ab}	56. $33\frac{1}{2}$–$36\frac{1}{2}^{ab}$
54. 25^{cd}–28^{cd}	61. 27–9	2088–91	56. $36\frac{1}{2}^{cd}$–$39\frac{1}{2}$
54. 28^{ef}, 29	61. 30^{cd}, 31	2092^{cd}, 2093	56. 40, 41
55. 1–6^{ab}	62. 2–7^{ab}	2095–2100^{ab}	57. 1–$5\frac{1}{2}$
55. 6^{cd}–14	62. 8–15^{ab}	2101–2108^{ab}	57. $6\frac{1}{2}$–14
55. 15–17	62. 15^{cd}–17	2108^{cd}–2110	57. $15\frac{1}{2}$–18^{ab}
56. 1–10	63. 1–10	2111–20	57. 19–28
57. 1–18	64. 1–17	2121–37	58. 1–18
57. 19–21	64. 18–20	2138–40	58. 20–22
58. 1–3^{abc}	65. 1–3^{abc}	2141–3^{abc}	59. 1–3^{abc}
58. 3^{def}–14	65. 4^{bcd}–15	2144^{bcd}–2155	59. 3^{d}, $3\frac{1}{2}$–16
58. 15	65. 16	2155	—
58. 16–34	65. 17–35	2157–75	59. 17–35
58. 35–40	65. 37–42	2177–82	59. 36–41
58. 41–3	65. 43–5	2183–5	59. $43\frac{1}{2}$–$45\frac{1}{2}$
59. 1–12	66. 1–12	2186–97	60. 1–12
60. 1–7	67. 1–8^{ab}	2198–2205^{ab}	60. 13–$19\frac{1}{2}$
60. 8^{ab}	67. 9^{ab}	2206^{ab}	60. 20
60. 8^{cdef}–13	67. 10–15	2207–12	60. 21–6
60. 14–15	67. 18–19	2215–6	60. 27–8
60. 16–34	67. 23–41	2219–37	60. 29–47
60. 35–45	67. 42–52	2238–48	60. 49–59
60. 46–7	67. 53–4	2249–50	60. 61–2
61. 1–27	68. 1–27	2251–77	61. 1–27

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
61. 28–40	68. 28–40	2278–90	61. 30–42
61. 41^{ab}	68. 47^{ab}	2296^{ab}	(cf. 61. 42^{e}, 49^{ab})
61. 41^{cd}	68. 47^{cd}	2296^{cd}	61. 49^{cd}
61. 42	68. 49^{abcd}	2298^{abcd}	61. 51
61. 43–7	68. 50–4	2299–2303	61. $53\frac{1}{2}$–$57\frac{1}{2}$
61. 48	68. 55	2303	61. $52\frac{1}{2}$
61. 49–67	68. 56–74	2305–23	61. $58\frac{1}{2}$–$76\frac{1}{2}$
61. 68–73^{ab}	68. 76–81^{ab}	2325–2330^{ab}	61. $78\frac{1}{2}$–$83\frac{1}{2}^{ab}$
61. 73^{cd}	68. 81^{c}, 82^{b}	2330^{c}, 2331^{b}	61. $83\frac{1}{2}^{cd}$
61. 74^{ab}	68. 82^{a}, 81^{d}	2331^{a}, 2330^{d}	61. $84\frac{1}{2}^{ab}$
61. 74^{cd}–82	68. 83–90	2332–9	61. $85\frac{1}{2}$–93
62. 1–21	69. 1–21	2340^{cd}–2360	62. 1–21
62. 22–28^{abcd}	70. 1–7	2361–7	63. 1–7
62. 28^{ef}–37	70. 8^{cd}–17	2368^{cd}–77	63. $7\frac{1}{2}$–$16\frac{1}{2}$
62. 38	70. 18	2378	63. $17\frac{1}{2}^{cd}$, 18
63. 1–21	71. 1–21	2380–2400	63. 19–39
63. 22–30	71. 22–30	2401–9	64. 25–33
63. 31–2	71. 31^{cd}–32	2410^{cd}–11	64. 34^{cd}–$35\frac{1}{2}$
63. 33–6	71. 33^{cd}–36	2412^{cd}–15	64. $36\frac{1}{2}$–$39\frac{1}{2}$
64. 1–5^{ab}	72. 1–5^{ab}	2416–20^{ab}	65. 1–5^{ab}
64. 5^{cd}–17	72. 5^{cd}–17	2420^{cd}–2432	65. 6–18
65. 1–6	73. 1–6	2433–8	65. 19–24
65. 7–9	73. 8–10	2440–2	65. 25–7
65. 10–17	73. 11^{cd}–18	2443^{cd}–51	65. 28–35
66. 1–12	74. 1–12	2452–63	66. 1–12*
66. 13–27	74. 13–27	2464–78	67. $88\frac{1}{2}$–103
66. 28–30	75. 1–3	2479–81	67. 104–6
66. 31–4	75. 4^{cd}–8^{ab}	2482^{cd}–86^{ab}	67. 107–110
66. 35–7	75. 10–12	2488–90	67. 111–$2\frac{1}{2}$
67. 1–4	76. 1–4	2491–4	68. 1–4
67. 5–11	76. 6–12	2496–2502	68. 5–11
67. 12–13	76. 14–15	2503–4	68. 12–13
67. 14–19	76. 17–22	2506–11	68. 14–19
67. 20	76. 23^{cd}, 24^{ab}	2512^{cd}, 2513^{ab}	68. 20
67. 21	76. 24^{cdef}	2513^{cdef}	68. $26\frac{1}{2}$
68. 1–29	77. 1–29	2514–42	69. 1–29
68. 30–44	77. 30–44	2543–57	69. 31–45
68. 45–6	77. 45–6	2558–9	69. 47–8
69. 1–2	78. 1–2	2560–1	69. 49–50
69. 3^{ab}	78. 3^{ab}	2562^{ab}	69. 51^{cd}

With 7–12 repeated (= 67. 83–88).

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.
69. 3^{cd}–6	78. 3^{cd}–6	2562^{cd}–2365	69. 52^{cd}–55
69. 7–13	78. 9–15	2568–74	69. 56–62
69. 14–20	78. 16^{cd}–23^{ab}	2575^{cd}–2582^{ab}	69. 63–9
69. 21	78. 24	2583	69. 70
70. 1–20	79. 1–20	2584–2603	70. $32\frac{1}{2}$–$51\frac{1}{2}$
70. 21–2	79. 30–1	2613–4	70. 57–8
70. 23^{ab}	79. 34^{a}, 35^{b}	2617^{a}, 2618^{b}	70. 59^{ab}
70. 23^{cd}, 24	79. 35^{cd}, 36	2618^{cd}, 2619	70. 59^{cd}, 60
71. 1–22	80. 2–23	2621–2642	71. 1–$22\frac{1}{2}$
71. 23^{ab}	80. 24^{ab}	2643^{ab}	71. 35^{ab}
71. 23^{cd}	80. 26^{cd}	2645^{cd}	71. 35^{cd}
71. 24–8	80. 27–31	2646–50	71. $24\frac{1}{2}$–$28\frac{1}{2}$
71. 29–31	80. 33–5	2652–4	71. 30–2
71. 32–9	80. 36–43	2655–62	71. 50–7
71. 40–41^{ab}	80. 45, 46^{ab}	2664–5^{ab}	71. 58–59^{ab}
71. 41^{cd}	80. 47^{ab}	2666^{ab}	71. $59\frac{1}{2}$
71. 42^{ab}	80. 48^{cd}	2667^{cd}	71. 59^{cd}
71. 42^{cd}–44	80. 49–51^{ab}	2668–70^{ab}	71. $60\frac{1}{2}$–62
71. 45	—	—	71. 63
71. 46–7	80. 51^{cd}–52	2670^{cd}–2671	71. $63\frac{1}{2}$–65
72. 1–17	81. 1–17	2672–88^{cd}	72. 1–17
72. 18, 19	81. 18^{cd}–20^{ab}	2689–90	72. 18, 19
72. 20–35	81. 21^{cd}–37	2692–2708^{ab}	72. 20–$35\frac{1}{2}$
72. 36	81. 38^{cd}, 39	2709	72. $36\frac{1}{2}$

॥ सभापर्व ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततोऽब्रवीन्मयः पार्थं वासुदेवस्य संनिधौ ।
प्राञ्जलिः श्लक्ष्णया वाचा पूजयित्वा पुनः पुनः ॥ १ C. 2. 1 B. 2. 1. 2 K. 2. 1. 7

☞ The first fol. of D$_6$ is missing; the second fol. begins with 8^d.

The introductory mantra:

1* नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

is found only in Ś$_1$ K$_{1.3}$ Ñ$_1$ V$_1$ B Dn D$_{1-5}$. Ś$_1$ K$_3$ D$_5$ read व्यासं (for चैव) in the *second* line.

Before the introductory mantra, Ś$_1$ ins. ॐ नमः शिवाय । श्रीगणेशाय नमः; K$_1$ ॐ नमः श्रीगणेशाय; K$_3$ Dn$_1$ D$_{3.4}$ श्रीगणेशाय नमः; B$_1$ ॐ नमः श्रीकृष्णाय; B$_{2.6}$ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय; B$_3$ ॐ नमो गणेशाय; B$_4$ ॐ नमो वासुदेवाय; D$_1$ श्रीगणेशाय नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः; D$_2$ ॐ नमः श्रीगुरुगोविंदगणपतिभ्यः । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय.

After the introductory mantra, K$_1$ ins.:

2* ॐ नमो भगवते तस्मै व्यासायामिततेजसे ।
यस्य प्रसादाद्वक्ष्यामि नारायणकथां शुभाम् ॥;

while D$_5$ (marg.) ins.:

3* ।
ततोऽज्ञानतमोन्धस्य कावस्था जगतो भवेत् ।

[=(var.) Ādi, 66*, line 2; Virāṭa, 3*, line 2.]

Of K$_{2.4}$, which omit the introductory mantra, K$_2$ begins with ॐ नमः श्रीपुराणपुरुषोत्तमाय, followed by 2*, while K$_4$ begins with ॐ नमः श्रीकृष्णाय.

Of the Southern MSS., T$_1$ begins with श्रीगुरुभ्यो नमः; G$_1$ (marg.) हरिः ॐ अविघ्नमस्तु । सभापर्वं (sic) । श्रीरामाय नमः; G$_{2.3}$ हरिः ॐ श्रीमते रामानुजाय नमः । श्रीवेदव्यासाय नमः; G$_5$ ॐ; G$_6$ अस्मद्गुरुभ्यो नमः; M$_1$ हरिः श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु । स्वस्ति श्रीवेदव्यासाय नमः; M$_2$ हरिः श्रीगणेशाय नमः । अविघ्नमस्तु.

☞ It should be understood that the words उवाच, ऊचुः of references like जनमेजय उवाच, पाण्डवा ऊचुः are generally omitted in Ś$_1$ and in S, and frequently abbreviated or omitted in other MSS., apparently for reasons of economy of space. Only the occurrences or omissions of these words (उवाच, ऊचुः) in *unexpected* places, will be noted in the sequel. — The readings of Nīlakaṇṭha's commentary (Cn) were collated, but have been cited, as a rule, only when they differ from Dn, or for some other cogent reason.

Before वैशं° उ°, B$_1$ ins.:

4* जनमेजय उवाच ।
मयस्य तु कथां दिव्यां श्रोतुमिच्छामि सत्तम ।
सभां चैव कृतां तेन धर्मराजस्य धीमतः ।;

while D$_5$ ins.:

5* जनमेजय उवाच ।
रक्षितः पाण्डवा * * मयो नाम महासुरः ।
कृष्णाच्च पावकाच्चैव पार्थेनामिततेजसा ।
स चकार यदूर्ध्वं वै कर्म प्रत्ययकारकम् ।
तद्ब्रूहि भगवन्सर्वं प्राणदाय किरीटिने ।;

and, finally, S ins.:

6* जनमेजयः ।
अर्जुनो जयतां श्रेष्ठो मोक्षयित्वा मयं तदा ।
किं चकार महातेजास्तन्मे ब्रूहि द्विजोत्तम ।

[T$_1$ om. the ref.]

1 Owing to missing fol., 1^a–8^c is lost in D$_6$. — After the ref., S ins.:

7* शृणु राजन्नवहितश्चरितं पूर्वकस्य ते ।
मोक्षयित्वा मयं तत्र पार्थः शस्त्रभृतां वरः ।
गाण्डीवं कार्मुकश्रेष्ठं तूणी चाक्षयसायकौ ।
दिव्यान्यस्त्राणि राजेन्द्र दुर्लभानि नृपैर्भुवि ।
रथध्वज पताकाश्च श्वेताश्वैः सह वीर्यवान् ।
एतानि पावकात्प्राप्य मुदा परमया युतः ।
तस्थौ पार्थो महावीर्यस्तदा सह मयेन सः ।

अस्माच्च कृष्णात्संक्रुद्धात्पावकाच्च दिधक्षतः ।
त्वया त्रातोऽस्मि कौन्तेय ब्रूहि किं करवाणि ते ।। २

अर्जुन उवाच ।

कृतमेव त्वया सर्वं स्वस्ति गच्छ महासुर ।
प्रीतिमान्भव मे नित्यं प्रीतिमन्तो वयं च ते ।। ३

मय उवाच ।

युक्तमेतत्त्वयि विभो यथात्थ पुरुषर्षभ ।
प्रीतिपूर्वमहं किंचित्कर्तुमिच्छामि भारत ।। ४
अहं हि विश्वकर्मा वै दानवानां महाकविः ।
सोऽहं वै त्वत्कृते किंचित्कर्तुमिच्छामि पाण्डव ।। ५

[(L. 1) G$_6$ पूर्वजस्य. — (L. 3) A few MSS. कार्मुकं श्रेष्ठं. — (L. 4) M$_1$ (*inf. lin.* as above) वरैर् (for नृपैर्). — (L. 5) G$_1$ रथध्वजं पताकं च; G$_2$ °ध्वजं पावकाच्च; G$_{3.6}$ °ध्वजपताकाश्च; G$_5$ M$_2$ रथं ध्वजं पताकांश्च. G$_6$ श्वेताश्वांश्च स वीर्यवान्. — (L. 7) T$_1$ G$_2$ महावीरः. T$_1$ कृष्णेन सहितस्तदा (for the post. half).]

—**C**d cites 1^{ab} entirely as in text. — ^{a}) G$_1$ ins. स before ततो (hypermetric). — ^{b}) Ś$_1$ (*sup. lin.* as in text) मयः पार्थस्य (for वासु°). — After 1^{ab}, S ins.:

8* पाण्डवेन परित्रातस्तत्कृतं प्रत्यनुस्मरन् ।

— ^{d}) G$_{1.2}$ पुनर्मयः (for पुनः पुनः).

2 B$_5$ damaged. D$_6$ missing (cf. v.l. 1). Before 2, Ś$_1$ K$_4$ B$_2$ D (except D$_{1.2}$; D$_6$ missing) G$_{3.4}$ M ins. मय उ° (some MSS. om. उ°). — ^{a}) G$_{1-5}$ यस्माच्च. K$_4$ Ñ$_1$ अस्मात्कृष्णात्सुसंक्रुद्धात्; V$_1$ B$_{1.2.4}$ Dn D$_{1-4}$ अस्मात्कृष्णात्सु(V$_1$ B$_1$ °च्छ्रात्सु-; B$_1$m °च्छ्रं सु-; B$_2$ °ष्णाच्च; D$_{1.2}$ °च्छ्राच्च)संरब्धात्; B$_{3.6}$ D$_5$ अस्माच्च कृष्णा(B$_3$ °च्छ्रा)त्संरब्धात्; B$_5$ damaged; G$_6$ मयं तस्माच्च संक्रुद्धात्; M$_1$ (hypermetric) अस्माच्च कृष्णात्सुसंरब्धात्. — ^{b}) G$_{3.4}$ पावकाच्चंडविक्रमात्. — ^{c}) G$_{3.4}$ भद्रं ते (for कौन्तेय). — After 2, S ins.:

9* अहं हि विश्वकर्मा वै असुराणां परंतप ।
तस्मात्ते विस्मयं किंचित्कुर्यामन्यैः सुदुष्करम् ।
एवमुक्तो महावीर्यः पार्थो मायाविदं मयम् ।
ध्यात्वा मुहूर्तं कौन्तेयः प्रहसन्वाक्यमब्रवीत् ।

[With lines 1–2, cf. stanza 5. — (L. 1) G$_{1.2}$ ह्यसु° (for असु°). — (L. 2) G$_2$ कार्यमन्यैः; M$_1$ कुर्यामद्य; M$_2$ कुर्यां यदि (for कुर्यामन्यैः). — (L. 3) G$_{1.2}$ महावीरः (for °र्यः). M मायाविनं. G$_6$ तेजस्वी चरितव्रतः (for the post. half).]

3 D$_6$ missing (cf. v.l. 1). D$_3$ om. 3. T$_1$ G$_5$ M$_2$ om. the ref. — ^{a}) K$_{1.4}$ कृतं मम; K$_{2.3}$ V$_1$ B$_4$ Dn$_1$ D$_2$ T$_1$ G$_{1.2.4.5}$ कृतमेतत्. B$_1$m विश्वं (for सर्वं). — ^{b}) K V$_1$ B$_1$m.$_{2-4}$ D$_2$ स्वस्ति तेस्तु; Ñ$_1$ युक्तमात्थ; B$_5$ damaged. V$_1$ B$_{2-4}$ D$_2$ व्रजासुर (for महा°). — ^{c}) S (except G$_6$ M$_1$) नो (for मे). — After 3, B$_1$ (marg.) ins. 13*; while S (except G$_6$) ins.:

10* प्राणोपकारादर्थं हि नाहरामीति मे व्रतम् ।

[G$_3$ M प्राणोपकारणार्थं (M °कारादर्थं) हि. G$_{1.2}$ नादास्यामि; M$_2$ नाचरामि. G$_4$ मतं (for व्रतम्).]

4 D$_6$ missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) T$_1$ G$_{4.5}$ अयुक्तं तत्; G$_3$ युक्तमेव. S (except G$_6$ M$_1$) वचो (for विभो). — ^{b}) D$_{1.2}$ S (except G$_1$) यदात्थ. K$_2$ पुरुषोत्तम. — ^{c}) G$_3$ M$_1$ °पूर्वमिदं. — ^{d}) Ś$_1$ तेनघ; K$_3$ पांडव; K$_4$ भारते; T$_1$ G$_{3-5}$ M ते प्रियं; G$_{1.2}$ तेर्जुन; G$_6$ तेस्म्यहं (for भारत).

5 D$_6$ missing (cf. v.l. 1). — ^{ab}) B$_{1.4}$ transp. विश्व° and दान°. K (except K$_3$) M$_1$ महात्मनां; **C**d महाकविः (as in text). **C**v cites 5^{a} as in text. — ^{cd}) Cf. 4^{cd}. Ś$_1$ K Ñ$_1$ तदहं (for सोऽहं वै). V$_1$ B (except B$_3$) D (D$_6$ missing) M$_2$ transp. किंचित् and कर्तुं. K$_{2.3}$ भारत (for पाण्डव). Ñ$_1$ पार्थ कुर्यां महत्प्रियं (for ^{d}). — After 5, S ins.:

11* दानवानां पुरा पार्थ प्रासादा हि मया कृताः ।
रम्याणि सुखदर्शानि भोगाढ्यानि सहस्रशः ।
उद्यानानि च रम्याणि सरांसि विविधानि च ।
विचित्राणि च शस्त्राणि रथाः कामगमास्तथा ।
नगराणि विशालानि साट्टप्राकारतोरणैः ।
वाहनानि च मुख्यानि विचित्राणि सहस्रशः ।
बिलानि रमणीयानि सुखयुक्तानि वै भृशम् ।
एते कृता मया सर्वे तस्मादिच्छामि फल्गुन ।

[(L. 1) M transp. मया and कृताः. — (L. 2) T$_1$ G$_{1.2}$ सुखगर्भाणि. G$_{4.5}$ भोगार्थानि; G$_6$ भोगार्हाणि. M गृहाणि च (for सह°). — (L. 3) G$_{3-5}$ विचित्राणि (for च रम्याणि). — (L. 4) G$_1$ विविधानि (for विचि°). G$_6$ वस्त्राणि (for श°). T$_1$ कामकाश्च रथाश्च वै; G$_4$ कार्मुकाणि रथा मया; G$_6$ कामगानि रथानि च; M कामगा(M$_2$ °र्मुका)श्च रथा विभो. — (L. 5) G$_2$ M$_2$ °तोरणं; G$_6$ °वंति च. — (L. 6) G$_1$ रम्याणि (for मुख्यानि). G$_2$ च सर्वशः (for सह°). — (L. 7) T$_1$ G$_5$ जालानि; G$_{3.4}$ ज° (for बि°). — (L. 8) T$_1$ transp. कृताः and मया. G$_{4.5}$ M$_2$ एतत्कृतं मया सर्वं (M$_2$ पूर्वं).]

अर्जुन उवाच ।
प्राणकृच्छ्राद्विमुक्तं त्वमात्मानं मन्यसे मया ।
एवं गते न शक्ष्यामि किंचित्कारयितुं त्वया ॥ ६
न चापि तव संकल्पं मोघमिच्छामि दानव ।
कृष्णस्य क्रियतां किंचित्तथा प्रतिकृतं मयि ॥ ७
वैशंपायन उवाच ।
चोदितो वासुदेवस्तु मयेन भरतर्षभ ।
मुहूर्तमिव संदध्यौ किमयं चोद्यतामिति ॥ ८
चोदयामास तं कृष्णः सभा वै क्रियतामिति ।
धर्मराजस्य दैतेय यादृशीमिह मन्यसे ९
यां कृतां नानुकुर्युस्ते मानवाः प्रेक्ष्य विस्मिताः ।
मनुष्यलोके कृत्स्नेऽस्मिंस्तादृशीं कुरु वै सभाम् ॥ १०
यत्र दिव्यानभिप्रायान्पश्येम विहितांस्त्वया ।
आसुरान्मानुषांश्चैव तां सभां कुरु वै मय ॥ ११
प्रतिगृह्य तु तद्वाक्यं संप्रहृष्टो मयस्तदा ।
विमानप्रतिमां चक्रे पाण्डवस्य सभां मुदा ॥ १२ C. 2. 13 B. 2. 1. 14 K. 2. 1. 25

6 D6 missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) K4 प्राणकृत्य- (for °कृच्छ्राद्). Ś1 K1 विमुक्तं त्वाम्; Dn2 S विनिर्मुक्तम्. K3 प्राणकृच्छ्रापि (sic) मुक्तं त्वम्; V1 B (except B1; B5 damaged) D1–3. 5 विमोचितं प्राणकृच्छ्राद्. — ^{b}) Ś1 यदि; K1 Ñ1 V1 B1. 3. 4. 6 T1 M मय (B6m [ऽ]सुर); B2 D1–5 [ऽ]नघ; B5 damaged (for मया). — ^{c}) K4 T1 G3–5 कृते; Cd गते (as in text). K3 शक्यामि; B2–4. 6 D1–3. 5 शक्नोमि; B5 damaged. B1 एतत्कृते न गच्छामि (m एवं गते न शक्ष्यामि). — ^{d}) V1 Cn त्वयि (but Dn as in text!); B1m त्वहं (for त्वया).

7 D6 missing (cf. v.l. 1). — ^{b}) Ś1 K Ñ1 B1. 6 (both marg.) Cd का(K4 क)श्यप (for दानव). — ^{c}) K2 कृष्णार्थं. G6 प्रीतिस् (for किंचित्). — ^{d}) B D2. 3. 5 तत्ते (B1 भवेत्); D1 कृते; G2 तदा (for तथा). B1 T1 प्रीति° (for प्रति°). Ś1 मम (for मयि). — After 7, T1 G4. 5 ins.:

12* मयः ।
वासुदेव मया कर्तुं किमिच्छसि शुभानन ।

8 In D6, 8^{abc} is missing (cf. v.l. 1). Dn D3. 4 om. the ref. — ^{a}) K1. 2 नोदितो. — ^{b}) V1 B2. 3 D1. 2 मयेन पुरुषर्षभ; S मयं प्रति नरर्षभ. — 8^{cd} (with 9^{ab}) partly damaged in B5. — ^{c}) Ś1 अपि; K2 एव; M2 अभि- (for इव). — ^{d}) K1. 4 नोद्य°; K2 कार्य° (for चोद्य°). — V1 B4 D1. 2 subst. for 8^{cd}: B3. 6 ins. after 8: B1 (marg.) ins. after 3: D4 ins. after 14*:

13* नैपुणं दिवि शिल्पस्य संचिन्त्य मयमब्रवीत् ।
[V1 B3 D4 नैपुण्यं; D1 निपुणं.]

V1 B3. 4. 6 D1. 2 cont.: K3. 4 B1. 2 Dn D2–6 G3 ins. after 8:

14* ततो विचिन्त्य मनसा लोकनाथः प्रजापतिः ।
[B1 (m as above) सुचिरं (for मनसा).]

9 ^{a}) K1. 2. 4 नोद° (for चोद°). — After 9^{ab}, V1 B D ins.:

15* यदि त्वं कर्तुकामोऽसि प्रियं शिल्पवतां वर ।

— ^{c}) Ś1 K2. 3 दैत्येय; K1 दैत्येंद्र; T1 G4–6 M दयितां; G3 सदृशीं. — ^{d}) B3 यदि त्वं; Cd यादृशीं (as in text). Ñ1 T1 G1. 2. 4–6 M इव; V1 B3. 4. 6 G3 मय; B1 (m as in text) D1. 2 अभि-; Cd इह (as in text). — After 9, G3 ins.:

16* अनवाप्यां मनुष्येण तादृशीं कुरु वै सभाम् ।
असुरान्मानुषान्देवान्गन्धर्वान्राक्षसानपि ।

10 ^{a}) Ñ1 यादृशं; K3 यां कृत्वा; G1. 2 यां क्रियां; G3 यान्कृतान्. V1 B2–6 D2. 3. 5. 6 नानुकुर्युर्हि; B1 Dn D4 °कुर्वंति; D1 °कर्तुं हि. — ^{b}) V1 B (except B1) D1–3. 5. 6 कुशलाः (for मानवाः). Ś1 Dn D4 धिष्ठिताः; Ñ1 निष्ठिताः; V1 B2–6 D1–3. 5. 6 मानवाः; B4 विष्ठिताः (for विस्मिताः). — ^{c}) Ś1 K Dn D4 सकले; D1. 3 कृष्णेस्मिन्; G1 कृच्छ्रे° (for कृत्स्ने°).

11 G6 om. 11^{ab}. — ^{b}) K1 मन्येम; K2 पश्यामो; B1 प्रेक्षामो; D3. 5. 6 पश्याम. B1 विकृतांस्; B4 Dn (!) D4 हि कृतांस् (for विहितांस्). — ^{c}) Ś1 K4 D1–3 G3. 5. 6 असुरान्. K3 B1 S (except G6) मानवान् (for मानुषान्). — ^{d}) K2 Ñ1 V1 B2. 4. 5 Dn D4 transp. तां and सभां. S तादृशीं कुरु वै सभां (=10^d). — After 11, T1 G4. 5 read 19^{ab}.

12 Ñ1 reads 12–15 after 19, those four stanzas being then followed by lines 4^{cd}–8^{ab} of the foll. adhy., before the colophon. B5 damaged for entire stanza. — K3 om. 12. — Before 12, Ñ1 V1 B (except B3) Dn G3 ins. वैशं° उ° (G3 om. उ°). — ^{a}) D5 संनिगृह्य (for प्रति°). — G1 om. (hapl.) 12^c–14^b. — ^{d}) Ś1 सभां पुनः; K1. 4 मुदा युतः; K1 (marg. *sec. m.*). 2 सभां ततः; V1 तदा सभां; B2. 4. 6 D1. 2. 5. 6 सभां तदा; Dn D3. 4 शुभां सभां; G2 मुदा ततः; M2 सभामुत (for सभां मुदा). B1 सभां धर्मात्मजस्य वै.

13 For sequence of Ñ1, cf. v.l. 12. — G1 om.

अस्माच्च कृष्णात्संक्रुद्धात्पावकाच्च दिधक्षतः ।
त्वया त्रातोऽस्मि कौन्तेय ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ २

अर्जुन उवाच ।

कृतमेव त्वया सर्वं स्वस्ति गच्छ महासुर ।
[illegible] ॥ ३

मय उवाच ।

युक्तमेतत्त्वयि विभो यथात्थ पुरुषर्षभ ।
प्रीतिपूर्वमहं किंचित्कर्तुमिच्छामि भारत ॥ ४
अहं हि विश्वकर्मा वै दानवानां महाकविः ।
सोऽहं वै त्वत्कृते किंचित्कर्तुमिच्छामि पाण्डव ॥ ५

[(L. 1) G_6 पूर्वजस्य. — (L. 3) A few MSS. कार्मुकं श्रेष्ठं. — (L. 4) M_1 (*inf. lin.* as above) वरैर् (for नृपैर्). — (L. 5) G_1 रथध्वजं पताकं च; G_2 °ध्वजं पावकाच्च $G_{3.6}$ °ध्वजपताकाश्च; G_5 M_2 रथं ध्वजं पताकांश्च. G_6 श्वेताश्वांश्च स वीर्यवान्. — (L. 7) T_1 G_2 महावीरः. T_1 कृष्णेन सहितस्तद (for the post. half).]

—Cd cites 1^{ab} entirely as in text. — ^{a}) G_1 ins. [illegible] before ततो (hypermetric). — ^{b}) Ś$_1$ (*sup. lin.* as in text) मयः पार्थस्य (for वासु°). — After 1^{ab}, S ins.:

8* पाण्डवेन परित्रातस्तत्कृतं प्रत्यनुस्मरन् ।

— ^{d}) $G_{1.2}$ पुनर्मयः (for पुनः पुनः).

2 B_5 damaged. D_6 missing (cf. v.l. 1). Before 2, Ś$_1$ K_4 B_2 D (except $D_{1.2}$; D_6 missing) $G_{3.4}$ M ins. मय उ° (some MSS. om. उ°). — ^{a}) G_{1-5} यस्माच्च. K_4 Ñ$_1$ अस्मात्कृष्णात्सुसंक्रुद्धात्; V_1 $B_{1.2}$ Dn D_{1-4} अस्मात्कृष्णात्सु(V_1 B_1 °च्छ्रात्सु°; B_1m °च्छ्रं सु°; [illegible] °ष्णाच्च; $D_{1.2}$ °च्छ्राच्च)संरब्धात्; $B_{3.6}$ D_5 अस्माच्च कृष्णा([illegible] °च्छ्रा)त्संरब्धात्; B_5 damaged; G_6 मयं तस्माच्च संक्रुद्धात् M_1 (hypermetric) अस्माच्च कृष्णात्सुसंरब्धात्. — ^{b}) G_3 पावकाच्चंडविक्रमात्. — ^{c}) $G_{3.4}$ भद्रं ते (for कौन्तेय). — After 2, S ins.:

9* अहं हि विश्वकर्मा वै असुराणां परंतप ।

एवमुक्तो महावीर्यः पार्थो मायाविदं मयम् ।
ध्यात्वा मुहूर्तं कौन्तेयः प्रहसन्वाक्यमब्रवीत् ।

[With lines 1–2, cf. stanza 5. — (L. 1) G_1 ह्यसु° (for असु°). — (L. 2) G_2 कार्यमन्यैः; M_1 कुर्याम[illegible] M_2 कुर्यां यदि (for कुर्यामन्यैः). — (L. 3) $G_{1.2}$ महावी[illegible] (for °र्यः). M मायाविनं. G_6 तेजस्वी चरितव्रतः (for the post. half).]

3 D_6 missing (cf. v.l. 1). D_3 om. 3. T_1 G_5 [illegible] om. the ref. — ^{a}) $K_{1.4}$ कृतं मम; $K_{2.3}$ V_1 B_4 Dn_1 [illegible] T_1 $G_{1.2.4.5}$ कृतमेतत्. B_1m विश्वं (for सर्वं). — ^{b}) V_1 B_1m.$_{2-4}$ D_2 स्वस्ति तेस्तु; Ñ$_1$ युक्तमात्थ; B_5 damaged. V_1 B_{2-4} D_2 व्रजासुर (for महा°). — ^{c}) S (except G_6 M_1) नो (for मे). — After 3, B_1 (marg.) ins. 13*; while S (except G_6) ins.:

10* प्राणोपकारादर्थं हि नाहरामीति मे व्रतम् ।

[G_3 M प्राणोपकारणार्थं (M °कारादर्थं) हि. $G_{1.2}$ नादास्यामि; M_2 नाचरामि. G_4 मतं (for व्रतम्).]

4 D_6 missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) T_1 $G_{4.5}$ अयुक्तं तत्; G_3 युक्तमेव. S (except G_6 M_1) वचो (for विभो). — ^{b}) $D_{1.2}$ S (except G_1) यदात्थ. K_2 पुरुषोत्तम. — ^{c}) G_3 M_1 °पूर्वमिदं. — ^{d}) Ś$_1$ तेनघ; K_3 पांडव; K_4 भारते; T_1 G_{3-5} M ते प्रियं; $G_{1.2}$ तेर्जुन; G_6 तेस्म्यहं (for भारत).

5 D_6 missing (cf. v.l. 1). — ^{ab}) $B_{1.4}$ transp. विश्व° and दान°. K (except K_3) M_1 महात्मनां; Cd महाकविः (as in text). Cv cites 5^{a} as in text. — ^{cd}) Cf. 4^{cd}. Ś$_1$ K Ñ$_1$ तदहं (for सोऽहं वै). V_1 B (except B_3) D (D_6 missing) M_2 transp. किंचित् and कर्तुं. $K_{2.3}$ भारत (for पाण्डव). Ñ$_1$ पार्थ कुर्यां महत्प्रियं (for ^{d}). — After 5, S ins.:

11* दानवानां पुरा पार्थ प्रासादा हि मया कृताः ।
रम्याणि सुखदर्शानि भोगाढ्यानि सहस्रशः ।
उद्यानानि च रम्याणि सरांसि विविधानि च ।
विचित्राणि च शस्त्राणि रथाः कामगमास्तथा ।
नगराणि विशालानि साट्टप्राकारतोरणैः ।
वाहनानि च मुख्यानि विचित्राणि सहस्रशः ।
बिलानि रमणीयानि सुखयुक्तानि वै भृशम् ।
एते कृता मया सर्वे तस्मादिच्छामि फल्गुन ।

[(L. 1) M transp. मया and कृताः. — (L. 2) T_1 $G_{1.2}$ सुखगर्भाणि. $G_{4.5}$ भोगार्थानि; G_6 भोगार्हाणि. M गृहाणि च (for सह°). — (L. 3) G_{3-5} विचित्राणि (for च रम्याणि). — (L. 4) G_1 विविधानि (for विचि°). G_6 वस्त्राणि (for श°). T_1 कामकाश्च रथाश्च वै; G_4 कार्मुकाणि रथा मया; G_6 कामगानि रथानि च; M कामगा(M_2 °र्मुका)श्च रथा विभो. — (L. 5) G_2 M_2 °तोरणं; G_6 °वंति च. — (L. 6) G_1 रम्याणि (for मुख्यानि). G_2 च सर्वशः (for सह°). — (L. 7) T_1 G_5 जालानि; $G_{3.4}$ ज° (for बि°). — (L. 8) T_1 transp. कृताः and मया. $G_{4.5}$ M_2 एतत्कृतं मया सर्वं (M_2 पूर्वं).]

अर्जुन उवाच ।

प्राणकृच्छ्राद्विमुक्तं त्वमात्मानं मन्यसे मया ।
एवं गते न शक्ष्यामि किंचित्कारयितुं त्वया ॥ ६
न चापि तव संकल्पं मोघमिच्छामि दानव ।
कृष्णस्य क्रियतां किंचित्तथा प्रतिकृतं मयि ॥ ७

वैशंपायन उवाच ।

चोदितो वासुदेवस्तु मयेन भरतर्षभ ।
मुहूर्तमिव संदध्यौ किमयं चोद्यतामिति ॥ ८
चोदयामास तं कृष्णः सभा वै क्रियतामिति ।
धर्मराजस्य दैतेय यादृशीमिह मन्यसे ॥ ९
यां कृतां नानुकुर्युस्ते मानवाः प्रेक्ष्य विस्मिताः ।
मनुष्यलोके कृत्स्नेऽस्मिंस्तादृशीं कुरु वै सभाम् ॥ १०
यत्र दिव्यानभिप्रायान्पश्येम विहितांस्त्वया ।
आसुरान्मानुषांश्चैव तां सभां कुरु वै मय ॥ ११
प्रतिगृह्य तु तद्वाक्यं संप्रहृष्टो मयस्तदा ।
विमानप्रतिमां चक्रे पाण्डवस्य सभां मुदा ॥ १२

6 D$_6$ missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) K$_4$ प्राणकृत्य- (for °कृच्छ्राद्). Ś$_1$ K$_1$ विमुक्तं त्वाम्; Dn$_2$ S विनिर्मुक्तम्. K$_3$ प्राणकृच्छ्रापि (sic) मुक्तं त्वम्; V$_1$ B (except B$_1$; B$_5$ damaged) D$_{1-3.5}$ विमोचितं प्राणकृच्छ्राद्. — ^{b}) Ś$_1$ यदि; K$_1$ Ñ$_1$ V$_1$ B$_{1.3.4.6}$ T$_1$ M मय (B$_6$m [ऽ]सुर); B$_2$ D$_{1-5}$ [ऽ]नघ; B$_5$ damaged (for मया). — ^{c}) K$_4$ T$_1$ G$_{3-5}$ कृते; Cd गते (as in text). K$_3$ शक्यामि; B$_{2-4.6}$ D$_{1-3.5}$ शक्नोमि; B$_5$ damaged. B$_1$ एतत्कृते न गच्छामि (m एवं गते न शक्यामि). — ^{d}) V$_1$ Cn त्वयि (but Dn as in text!); B$_1$m त्वहं (for त्वया).

7 D$_6$ missing (cf. v.l. 1). — ^{b}) Ś$_1$ K Ñ$_1$ B$_{1.6}$ (both marg.) Cd का(K$_4$ क)श्यप (for दानव). — ^{c}) K$_2$ कृष्णार्थं. G$_6$ प्रीतिस् (for किंचित्). — ^{d}) B D$_{2.3.5}$ तत्ते (B$_1$ भवेत्); D$_1$ कृते; G$_2$ तदा (for तथा). B$_1$ T$_1$ प्रीति° (for प्रति°). Ś$_1$ मम (for मयि). — After 7, T$_1$ G$_{4.5}$ ins.:

12*　　　　मयः ।
वासुदेव मया कर्तुं किमिच्छसि शुभानन ।

8 In D$_6$, 8^{abc} is missing (cf. v.l. 1). Dn D$_{3.4}$ om. the ref. — ^{a}) K$_{1.2}$ नोदितो. — ^{b}) V$_1$ B$_{2.3}$ D$_{1.2}$ मयेन पुरुषर्षभ; S मयं प्रति नरर्षभ. — 8^{cd} (with 9^{ab}) partly damaged in B$_5$. — ^{c}) Ś$_1$ अपि; K$_2$ एव; M$_2$ अभि- (for इव). — ^{d}) K$_{1.4}$ नोद्य°; K$_2$ कार्यं° (for चोद्य°). — V$_1$ B$_4$ D$_{1.2}$ subst. for 8^{cd}: B$_{3.6}$ ins. after 8: B$_1$ (marg.) ins. after 3: D$_4$ ins. after 14*:

13* नैपुणं दिवि शिल्पस्य संचिन्त्य मयमब्रवीत् ।
[V$_1$ B$_3$ D$_4$ नैपुण्यं; D$_1$ निपुणं.]

V$_1$ B$_{3.4.6}$ D$_{1.2}$ cont.: K$_{3.4}$ B$_{1.2}$ Dn D$_{3-6}$ G$_3$ ins. after 8:

14* ततो विचिन्त्य मनसा लोकनाथः प्रजापतिः ।
[B$_1$ (m as above) सुचिरं (for मनसा).]

9 ^{a}) K$_{1.2.4}$ नोद° (for चोद°). — After 9^{ab}, V$_1$ B D ins.:

15* यदि त्वं कर्तुकामोऽसि प्रियं शिल्पवतां वर ।

— ^{c}) Ś$_1$ K$_{2.3}$ दैत्येय; K$_1$ दैत्येंद्र; T$_1$ G$_{4-6}$ M दयितां; G$_3$ सदृशीं. — ^{d}) B$_3$ यदि त्वं; Cd यादृशीं (as in text). Ñ$_1$ T$_1$ G$_{1.2.4-6}$ M इव; V$_1$ B$_{3.4.6}$ G$_3$ मय; B$_1$ (m as in text) D$_{1.2}$ अभि-; Cd इह (as in text). — After 9, G$_3$ ins.:

16* अनवाप्यां मनुष्येण तादृशीं कुरु वै सभाम् ।
असुरान्मानुषान्देवान्गन्धर्वान्राक्षसानपि ।

10 ^{a}) Ñ$_1$ यादृशं; K$_3$ यां कृत्वा; G$_{1.2}$ यां क्रियां; G$_3$ यान्कृतान्. V$_1$ B$_{2-6}$ D$_{2.3.5.6}$ नानुकुर्युर्हि; B$_1$ Dn D$_4$ °कुर्वंति; D$_1$ °कर्तुं हि. — ^{b}) V$_1$ B (except B$_1$) D$_{1-3.5.6}$ कुशलाः (for मानवाः). Ś$_1$ Dn D$_4$ धिष्ठिताः; Ñ$_1$ निष्ठिताः; V$_1$ B$_{2-6}$ D$_{1-3.5.6}$ मानवाः; B$_4$ विष्ठिताः (for विस्मिताः). — ^{c}) Ś$_1$ K Dn D$_4$ सकले; D$_{1.3}$ कृष्णेस्मिन्; G$_1$ कृच्छ्रे° (for कृत्स्ने°).

11 G$_6$ om. 11^{ab}. — ^{b}) K$_1$ मन्येम; K$_2$ पश्यामो; B$_1$ प्रेक्षामो; D$_{3.5.6}$ पश्याम. B$_1$ विकृतांस्; B$_4$ Dn (!) D$_4$ हि कृतांस् (for विहितांस्). — ^{c}) Ś$_1$ K$_4$ D$_{1-3}$ G$_{3.5.6}$ असुरान्. K$_3$ B$_1$ S (except G$_6$) मानवान् (for मानुषान्). — ^{d}) K$_2$ Ñ$_1$ V$_1$ B$_{2.4.5}$ Dn D$_4$ transp. तां and सभां. S तादृशीं कुरु वै सभां (=10^d). — After 11, T$_1$ G$_{4.5}$ read 19^{ab}.

12 Ñ$_1$ reads 12–15 after 19, those four stanzas being then followed by lines 4^{cd}–8^{ab} of the foll. adhy., before the colophon. B$_5$ damaged for entire stanza. — K$_3$ om. 12. — Before 12, Ñ$_1$ V$_1$ B (except B$_3$) Dn G$_3$ ins. वैशं° उ° (G$_3$ om. उ°). — ^{a}) D$_5$ संनिगृह्य (for प्रति°). — G$_1$ om. (hapl.) 12^c–14^b. — ^{d}) Ś$_1$ सभां पुनः; K$_{1.4}$ मुदा युतः; K$_1$ (marg. *sec. m.*).$_2$ सभां ततः; V$_1$ तदा सभां; B$_{2.4.6}$ D$_{1.2.5.6}$ सभां तदा; Dn D$_{3.4}$ शुभां सभां; G$_2$ मुदा ततः; M$_2$ सभामुत (for सभां मुदा). B$_1$ सभां धर्मात्मजस्य वै.

13 For sequence of Ñ$_1$, cf. v.l. 12. — G$_1$ om.

[　　]

ततः कृष्णश्च पार्थश्च धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
सर्वमेतद्यथावेद्य दर्शयामासतुर्मयम् ॥ १३
तस्मै युधिष्ठिरः पूजां यथार्हमकरोत्तदा ।
स तु तां प्रतिजग्राह मयः सत्कृत्य सत्कृतः ॥ १४
स पूर्वदेवचरितं तत्र तत्र विशां पते ।
कथयामास दैतेयः पाण्डुपुत्रेषु भारत ॥ १५
स कालं कंचिदाश्वस्य विश्वकर्मा प्रचिन्त्य च ।
सभां प्रचक्रमे कर्तुं पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ १६
अभिप्रायेण पार्थानां कृष्णस्य च महात्मनः ।
पुण्येऽहनि महातेजाः कृतकौतुकमङ्गलः ॥ १७
तर्पयित्वा द्विजश्रेष्ठान्पायसेन सहस्रशः ।
धनं बहुविधं दत्त्वा तेभ्य एव च वीर्यवान् ॥ १८
सर्वर्तुगुणसंपन्नां दिव्यरूपां मनोरमाम् ।
दशकिष्कुसहस्रां तां मापयामास सर्वतः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

13 (cf. v.l. 12). — ^{b}) B1 D4 °राजं °ष्ठिरं. — ^{c}) K4 V1 अथावेद्य; B1–4 D1.2 यथातथ्यं; Ñ1 B6 Dn D3.4 समावेद्य; T1 तदावेद्य; G3 M2 तथावेद्य; Cv यथावेद्य (as in text). K1 सर्वमेव तदावेद्य; B5 D5.6 (m as in text) सर्वमेव तदाज्ञाय.

14 For sequence of Ñ1, cf. v.l. 12. — G1 om. 14^{ab} (cf. v.l. 12). — ^{b}) K1 M2 यथार्हम्. — After 14^{ab}, T1 G3–5 ins.:

17* आसन कल्पयामास पूजयामास च प्रभुः ।

— ^{cd}) K1.3.4 B1 T1 G1.2.5.6 M1 च (for तु). Ś1 K Ñ1 B1 Dn D3.4 भारत; T1 G5.6 M2 सत्क्रियां (for सत्कृतः). G3.4 ततस्तु सत्कृतस्तेन कथयामास भारत. — After 14, T1 G5 ins. the G3.4 variant of 14^{cd}.

15 For sequence of Ñ1, cf. v.l. 12. — ^{a}) Ś1 स पूर्वदेवचरितैस्; K1.4 B3 स पूर्वं देवचरितं; D1 संपूर्णं देव°; D5 स दैत्यदेव°. Cd cites पूर्वदेवाः (=दानवाः); Cn cites पूर्वदेवः (=वृषपर्वा दानवः). — ^{b}) V1 B D T1 तदा (for the *first* तत्र). — G3–5 (which all om. 15^{cd}) ins. after 15^{ab}:

18* संप्रहृष्टो मयो राजन्पाण्डवस्य च तत्त्वतः ।

— ^{c}) K2.4 D2 दैत्येयः; K3 दैत्याय. — ^{d}) M2 पांडवेषु महात्मसु. — After 15, Ñ1 (erroneously) reads 4^{cd}–8^{ab} of the next adhy.

16 Lines 16^{ab}–18^{ab} are *repeated* (with v.l.) in T1 G3.5 after 34*, in G1.2 M after 2. 3. 18, in G6 after 2. 3. 19^{ab} (cf. v.l. 2. 3. 18). — B5 damaged for entire stanza. — ^{a}) Ś1 K1.2 N1 B1.3 D1 G5.6 किंचिद्. G2–4.6 आश्वास्य; Cd as in text. — ^{b}) K2 V1 B2–4.6 D G1–3.6 विचिंत्य (for प्रचिन्त्य). Ñ1 शुचिर्भुवि (for प्रचिन्त्य च). K2 यः; B3.4.6 Dn तु; D3 वै (for च). — ^{d}) K4 Ñ1 V1 B2–4.6 D1.2 G3–5 मनोरमां (for महात्मनाम्). B1 D3.5.6 पांडवस्य मनोरमां (B1 महात्मनः).

17 For repetition of 17 in S (except G4), cf. v.l. 2. 3. 18. G1–3 read 19^{ab} after 17^{ab}; M2, after 17. — ^{a}) S पार्थस्य (G6 कृष्णस्य) (for पार्थानां). — ^{b}) G6 पार्थ° (for कृष्ण°). B1 मनोरमां (for महात्मनः). — ^{c}) Ñ1 G1.2.6 M महाबाहुः; K1.4 महाराज.

18 For repetition of 18^{ab} in S (except G4), cf. v.l. 2. 3. 18. — ^{b}) V1 B (B1m as in text) D1–3.5.6 ससर्पिषा (for सहस्रशः). — G6 om. 18^{c}–19^{b}. — ^{cd}) K2 transp. दत्त्वा and तेभ्यः, and reads भक्त्या (for एव). K1.3.4 स (for च). — After 18, D3 ins.:

19* इति सर्वविधिं कृत्वा प्रदक्षिणमवर्तत ।

19 G6 M1 om. 19^{ab} (for G6, cf. v.l. 18). T1 G4.5 read 19^{ab} after 11; G1–3, after 17^{ab}; M2, after 17. — ^{a}) Ñ1 समस्तगुण°; B1 सर्वर्तुफल°; B5 °गुणसंपूर्णां. — ^{b}) Ñ1 चित्र° (for दिव्य°). T1 G अलंकृतां (for मनो°). — After 19^{ab}, G3 ins.:

20* जनौघस्य रथौघस्य यानयुग्यस्य चैव हि ।

— ^{c}) K3 B1m T1 G2–6 M Cv दशकिष्कु(G3 °निष्कु-; G4.6 °निष्क)सहस्राणि; Ñ1 तथा निष्कसहस्राणि; G1 शतकृष्णसहस्राणां. Cd cites किष्कुः. — ^{d}) G2 पूरयामास; G4.6 M2 दाप°; Cv माप° (as in text). K1.2 वै मयः; K4 B6m G3–6 सर्वशः; Cd.v as in text. — After 19, Ñ1 reads stanzas 12–15 of this adhy., followed by lines 4^{cd}–8^{ab} of the next adhy.

Colophon. B5 missing. — *Sub-parvan*: Ñ1 V1 सभाक्रिया. — *Adhy. name*: K3 सभानिर्माणप्रारंभः; Ñ1 सभास्थाननिर्णयः; V1 B1–3.6 D2.3.6 सभोपन्यासः; B4 मयोपन्यासः; D5 सभाविन्यासः; G1 सभाप्रकरणप्रस्तावः; G5 युधिष्ठिरमयदर्शनं; M2 सभाकरणारंभः. — *Adhy. no.* (figures, words, or both): K Ñ1 V1 Dn D4 S 1 (as in text). — *S'loka no.*: K2.3 20; Dn D1.2 21.

वैशंपायन उवाच ।
उषित्वा खाण्डवप्रस्थे सुखवासं जनार्दनः ।
पार्थैः प्रीतिसमायुक्तैः पूजनार्होऽभिपूजितः ॥ १
गमनाय मतिं चक्रे पितुर्दर्शनलालसः ।
धर्मराजमथामन्त्र्य पृथां च पृथुलोचनः ॥ २
ववन्दे चरणौ मूर्ध्ना जगद्वन्द्यः पितृष्वसुः ।
स तया मूर्ध्न्युपाघ्रातः परिष्वक्तश्च केशवः ॥ ३
ददर्शानन्तरं कृष्णो भगिनीं स्वां महायशाः ।
तामुपेत्य हृषीकेशः प्रीत्या बाष्पसमन्वितः ॥ ४
अर्थ्यं तथ्यं हितं वाक्यं लघु युक्तमनुत्तमम् ।
उवाच भगवान्भद्रां सुभद्रां भद्रभाषिणीम् ॥ ५
तया स्वजनगामीनि श्रावितो वचनानि सः ।
संपूजितश्चाप्यसकृच्छिरसा चाभिवादितः ॥ ६
तामनुज्ञाप्य वार्ष्णेयः प्रतिनन्द्य च भामिनीम् ।
ददर्शानन्तरं कृष्णां धौम्यं चापि जनार्दनः ॥ ७
ववन्दे च यथान्यायं धौम्यं पुरुषसत्तमः ।
द्रौपदीं सान्त्वयित्वा च आमन्त्र्य च जनार्दनः ॥ ८
भ्रातॄनभ्यगमद्धीमान्पार्थेन सहितो बली । C. 2. 29 B. 2. 2. 9 K. 2. 2. 9

2

1 b) B (except B4.5) Dn2 D2.5.6 T1 G3–5 सुखावासं. — c) Ñ1 B1 M °समापन्नैः; G6 °समुद्युक्तैः. — d) B1 °र्हैः सुपूजितः.

2 M2 om. 2^{ab}. a) K1 मनश्च (for मतिं). — b) K2 पितृद°. — c) Ñ1 °राजं समा°. — d) G1 पार्थं (for पृथां). D2 पृथुल° (for च पृथु°). K2 B1 D5 °लोचनां; Ñ1 G6 °लक्षणः; T1 G1.2 M1 °लेक्षणः.

3 c) Ś1 सभायां (for स तया). K1 B1 D1.2.5.6 G6 [उ]पाघ्राय. — d) K2 परिष्वज्य च पांडवान्.

4 a) Cf 7^{c}. B2–6 D4 दर्शनानंतरं. T1 G4.5 भद्रां (for कृष्णो). — Ñ1 (erroneously) reads 4^{cd}–8^{ab} after stanza 15 (transposed) of the previous adhy. — c) K1 तामुवाच. — d) K1.3.4 बाष्पसमन्वितां; B1 बाष्पाकुलेक्षणः.

5 For sequence of Ñ1, cf. v.l. 4. — a) K1 अर्चितस्तु; Ñ1 अल्पं तथा; V1 B2–6 D1.2.6 Cnp तथ्यं पथ्यं (Cn as in text); B1 D5 पथ्यं तथ्यं; D3 पथ्यं पथ्यं (for अर्थ्यं तथ्यं). B5m युक्तं (for वाक्यं). — b) G1.2 लघु व्यक्तम्; G3 damaged; G4 लघु वृत्तम्; G6 युक्तियुक्तम्. Cd cites युक्तं. B1 Dn(!) D4 अनुत्तरं. V1 B1m.2 (m as in text).3–6 D1–3.5.6 Cnp गुरु स्व(B4 गुरुम-; D2 °र)ल्पाक्षरं मृदु. — c) Ñ1 उक्तवान् (for उवाच). D1 (by corr.) भद्रं. — d) = 1. 55. 33^{d}. K2 चारु°; K3 मित° (for भद्र°).

6 For sequence of Ñ1, cf. v.l. 4. — a) K2 तया च गजगामिन्या; K3 D4 S (G3 damaged) तया स्वजनगा- (T1 G5.6 °मा-; G2 °का)मिन्या(D4 °न्यां); Ñ1 तया स्वजनगामीन्या; V1 B (B5 damaged) तया सौहार्दयुक्तानि (B1m तया सुजनगामीनि; B2m तयाप्यजनयामीनि); D6m तया सौहार्दगामीनि. Cd cites स्वजनगामीनि (as in text). — b) K4 Ñ1 V1 D1.2 S (except M1; G3 damaged) च (for सः). — cd) K3 D5 चाथ सकृत्; D1 चाथा° (for चाप्य°). V1 चाभिनंदितः; B1 °वाद्य च; B2.6 D1 G2.4.5 M1 (*inf. lin.* as in text) °वंदितः. D2 संपूजिताश्चाथ सकृ° °वंदिताः.

7 For sequence of Ñ1, cf. v.l. 4. Ñ1 om. 7^{ab}. — a) Ś1 K1.4 B1.4 Dn D1.5 G1.2 तामनुज्ञाय; D2 स्वसारं चापि. — b) V1 B1m.2.6 D6 Cnp भाविनीं (B6m भागिनीं); Cd.n as in text. — c) Cf. 4^{a}. B1 S (G3 damaged) कृष्णो (for कृष्णां); but cf. 8^{c} द्रौपदीं. K2 ददर्श कृष्णां पांचालीं. — d) Ś1 चाथ. B1 पुरोहितं (for जनार्दनः).

8 For sequence of Ñ1, cf. v.l. 4. — V1 D4 om. (hapl.) 8. — a) K2 G6 स; K3 तां (for च). — b) B (B5 corrupt) D1–3.5.6 M1 धौम्यं स (B1 D3.5.6 च) पुरुषोत्तमः. Cd cites पुरुषसत्तमः (as in text). — cd) To avoid hiatus: Ś1 K4 चाप्यामंत्र्य (for च आमन्त्र्य). K2 ह्यामंत्र्य च; B2–6 D1–3.5.6 तथामंत्र्य (for आमन्त्र्य च). S (G3 damaged) सुभद्रां (but cf. 5^{d}!) परिदा(G6 °धा)य च (for d).

9 a) K3 समगमत्; G2 अभ्यधिकं (for अभ्यगमत्). K2 सर्वान्; Ñ1 V1 B3–4.6 Dn D1.2 M2 विद्वान्; T1 वीरान् (for धीमान्). — b) K3 Ñ1 V1 S (G3 damaged) वशी (for बली). — c) B1(m as in text) G6 सहितः (for पञ्चभिः). D4 भूत्वा (for कृष्णो). — d) K1 इवाबभौ. — After 9, V1 B D G6 ins.:

[ ]

C. 2. 29
B. 2. 2. 9
K. 2. 2. 9

भ्रातृभिः पञ्चभिः कृष्णो वृतः शक्र इवामरैः ॥
अर्चयामास देवांश्च द्विजांश्च यदुपुंगवः ।
माल्यजप्यनमस्कारैर्गन्धैरुच्चावचैरपि ।
स कृत्वा सर्वकार्याणि प्रतस्थे तस्थुषां वरः ॥ १०
स्वस्ति वाच्यार्हतो विप्रान्दधिपात्रफलाक्षतैः ।
वसु प्रदाय च ततः प्रदक्षिणमवर्तत ॥ ११
काञ्चनं रथमास्थाय तार्क्ष्यकेतनमाशुगम् ।
गदाचक्रासिशार्ङ्गाद्यैरायुधैश्च समन्वितम् ॥ १२
तिथावथ च नक्षत्रे मुहूर्ते च गुणान्विते ।
प्रययौ पुण्डरीकाक्षः सैन्यसुग्रीववाहनः ॥ १३
अन्वारुरोह चाप्येनं प्रेम्णा राजा युधिष्ठिरः ।
अपास्य चास्य यन्तारं दारुकं यन्तृसत्तमम् ।
अभीषूंन्संप्रजग्राह स्वयं कुरुपतिस्तदा ॥ १४
उपारुह्यार्जुनश्चापि चामरव्यजनं सितम् ।
रुक्मदण्डं बृहन्मूर्ध्नि दुधावाभिप्रदक्षिणम् ॥ १५
तथैव भीमसेनोऽपि यमाभ्यां सहितो वशी ।

21* यात्राकालस्य योग्यानि कर्माणि गरुडध्वजः ।
कर्तुकामः शुचिर्भूत्वा स्नातवान्समलंकृतः ।;

while T1 G4 (om. line 1). 5 ins.:

22* आमन्त्र्य च पृथां कृष्णः प्रतस्थे तस्थुषां वरः ।
आमन्त्र्य च पृथां कृष्णां धौम्यं च पुरुषोत्तमः ।

10 a) T1 G3-5 अग्निमभ्यर्च्य (for अर्चया°). K2 तान्सर्वान् (for देवांश्च). — b) K2 G3 यदुनंदनः; G6 भरतर्षभ. — c) K1 स्नानजप्य-; K2.4 Ñ1 V1 B1.2.5 Dn D5 माल्यजाप्य-; B3 माल्यैः पुष्पैर्; T1 G3.5 माल्यैर्जप्यैर्; G1.2.6 माल्यैर्जप्य-; G4 अर्घ्यैर्माल्यैर् (for माल्यजप्य-). — d) G1.2 M तथा (for अपि). B1 गंधैर्गंधर्वहैस्तथा. — After 10cd, T1 G4.5 ins. 23*. — G6 om. 10ef; T1 G4.5 read 10ef after 11. — e) T1 G3-5 निर्वर्त्य (for स कृत्वा). B2 सर्वकर्माणि. — f) S (G6 om.) प्रतस्थे पुष्करेक्षणः. Cd cites तस्थुषां वरः (as in text). — V1 B D ins. after 10ef: T1 G4.5, after 10cd:

23* उपेत्य स यदुश्रेष्ठो बाह्यकक्षां विनिर्गतः ।

[T1 G4.5 च (for स). V1 राज्यकक्षां; B2.4.5 Dn बाह्यकक्षाद्. D3.4 रथं गतः.]

11 a) B1 वाच्य ततो; G6 वाच्यान्गतान् (for वाच्यार्हतो). — b) K1 दधिपत्रफलान्वितैः; K2 दध्रे पा° °क्षतान्; D2 दधिपालफलाक्षतैः; D5.6 दधिपात्रघृताक्षतैः (D6 *sup. lin.* °पूर्णफला°); T1 G4.5 °सर्षपतंडुलैः; G1.2.6 M °पुष्पफलाक्षतैः. — c) T1 G3-5 सुभृशं (for च ततः). Ś1 वसुप्रिये च तत्पुत्रं. — d) V1 B Dn D1.2 अथाकरोत् (B1 अवर्तयत्; B5 damaged) (for अवर्तत). T1 G3-5 वासांस्याभरणानि च. — After 11, T1 G4.5 read 10ef. — G1-3.6 M ins. after 11; T1 G4.5, after 10ef (transposed):

24* ततस्तु कृतमाङ्गल्यो ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।

12 a) M1 ततः स्वयमा°. — b) V1 तार्क्ष्यप्रवरकेतनं. — d) Ś1 T1 M1 समन्वितैः (M1 °तः); B1 समंततः; G1.2 समावृतः (G2 °तैः). K1 V1 B (B1 marg.) D (except D4) आयुधैरावृतं शुभं.

13 a) K2 शुभायां; B2.4 अप्यथ; Dn1 अस्य च (for अथ च). K3.4 B1.3.5 D5.6 सु- (for च). D3 तिथिवारं च नक्षत्रे; G1.2 निर्ययावथ नक्षत्रे. — b) G4.6 शुभान्विते. — c) K2 स (for प्र-). — d) K2 प्रवरोंधकवृष्णिषु; K4 Ñ1 V1 B D (except D6) शैब्य(D3 शैल्य)सुग्रीव°; G6 सैनिकैश्च समावृतः. Cf. 1. 212. 3 etc. on सैन्य-.

14 a) V1 अथारुरोह. Ś1 K D4 तं चा(D4 वा)पि; B1 (m as in text) कृष्णस्य (for चाप्येनं). — b) B1 (m as in text) धर्मराजो (for प्रेम्णा राजा). — c) K3 आपास्य. T1 G (except G3) चाशु (for चास्य). — d) D2 यंत्रसत्तमं; T1 G2 M1 सूतमुत्तमं; G1.4-6 M2 सूतसत्तमं; G3 द्रुत°. — e) K1.2 अभीशुं; K3.4 G1-3.5.6 M Cv अभीशू(K4 °सू)न्; T1 अहशून्; G4 अभिशून्; Cd as in text. K3 T1 G3-5 M Cv प्रति-; B1 तत्र; B3 अस्य; G1.2.6 परि- (for संप्र-). — f) B4 ततः (for तदा). K2 स्वयं राजा युधिष्ठिरः.

15 B5 damaged. — a) K2 अपगृह्य; D3 अपानुह्य (for उपारुह्य). B1 तूर्णं; B2.3.6 D1.2 चास्य (for चापि). — b) Ś1 B (B5 damaged) D3.4 T1 G4.5 चामरं (for चामर-). K1 B1 (m as in text) S शुभं (for सितम्). K2 °व्यजने शुभे; K3 चामरे व्यजने सिते. — c) V1 B2.3.6 D1.2 बृहद्वीरः; B1 बृहत्सार्चिः; B1m.4 Dn D3.5.6 बृहद्बाहुः; B5 damaged; G6 ब्रह्ममूर्ध्नि. — d) Ś1 K1.3.4 Ñ1 D4 धारयामास पांडवः; K2 छत्रं दध्रे स पांडवः; V1 B2-6 D1.2.6 विदु(B3.6 °द)धाव प्रदक्षिणं (so old printed ed.!); B1 आ(m वि)दधार प्रदक्षिणं; Dn (!) विदुधौ (Dn1 बिबुधो) वामदक्षिणं; D3.5 विबुधाव (sic) स पांडवः (D5 °व प्रद- क्षिणं); G1.2 दुधावाशु प्रदक्षिणं.

16 a) D2 युधिष्ठिरं चार्जुनोपि. — After 16a, S (T1 G1.2.6 M om. lines 5–6) ins.:

25* रथमारुह्य वीर्यवान् ।
छत्रं शतशलाकं च दिव्यमाल्योपशोभितम् ।
वैडूर्यमणिदण्डं च चामीकरविभूषितम् ।

पृष्ठतोऽनुययौ कृष्णमृत्विक्पौरजनैर्वृतः ॥ १६
स तथा भ्रातृभिः सार्धं केशवः परवीरहा ।
अनुगम्यमानः शुशुभे शिष्यैरिव गुरुः प्रियैः ॥ १७
पार्थमामन्त्र्य गोविन्दः परिष्वज्य च पीडितम्
युधिष्ठिरं पूजयित्वा भीमसेनं यमौ तथा ॥ १८
परिष्वक्तो भृशं ताभ्यां यमाभ्यामभिवादितः ।
ततस्तैः संविदं कृत्वा यथावन्मधुसूदनः ॥ १९
निवर्तयित्वा च तदा पाण्डवान्सपदानुगान् ।
स्वां पुरीं प्रययौ कृष्णः पुरंदर इवापरः ॥ २०
लोचनैरनुजग्मुस्ते तमा दृष्टिपथात्तदा ।
मनोभिरनुजग्मुस्ते कृष्णं प्रीतिसमन्वयात् ॥ २१
अतृप्तमनसामेव तेषां केशवदर्शने ।
क्षिप्रमन्तर्दधे शौरिश्चक्षुषां प्रियदर्शनः ॥ २२
अकामा इव पार्थास्ते गोविन्दगतमानसाः ।
निवृत्योपययुः सर्वे स्वपुरं पुरुषर्षभाः ।
स्यन्दनेनाथ कृष्णोऽपि समये द्वारकामगात् ॥ २३ C. 2. 49 B. 2. 2. 29 K. 2. 2. 32

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २

दधार तरसा भीमश्छत्रं तच्छार्ङ्गधन्वने ।
उपारुह्य रथं शीघ्रं चामरव्यजने सिते ।
नकुलः सहदेवश्च धूयमानौ जनार्दनम् ।
भीमसेनार्जुनौ चापि.

[(L. 2) T_1 चित्रं (for छत्रं). M छत्रं° (for छत्र°). — (L. 5) G_3 शुभे (for सिते). — (L. 7) G_2 दृष्ट्वा (for चापि). T_1 रूपचित्रनर्तनत्रौ; $G_{3.5}$ भीमसेनोऽर्जुनश्चैव.]

— ^{b}) B D बली (for वशी). S यमावरिनिषूदनौ (M_2 °घातिनौ). — ^{c}) G M_1 [ऽ]नुययुः (G_2 न्वयतुः). T_1 ययतुः पृष्ठतः कृष्णम्. — ^{d}) K_1 $B_{4.5}$ Dn $D_{5.6}$ M_2 सह; T_1 वृतौ; $G_{1.3-5}$ M_1 वृताः; $G_{2.6}$ वृतं. $D_{3.4}$ ऋत्विग्भिः स्वजनैर्वृतः.

17 ^{a}) $\acute{S}_1$ K_2 स प्रायाद्; B_1 (m as in text) ततः स; T_1 स तदा (for स तथा). G_2 पांडवैः (for भ्रातृभिः). $\acute{S}_1$ lacuna; V_1 B_{2-6} D (except $D_{3.4}$) G_3 M_2 सर्वैः (for सार्धं). — D_1 om. 17^{cd}. — ^{c}) Hypermetric! V_1 B_{2-6} Dn $D_{2.5.6}$ $G_{3.4}$ अन्वीय° (for अनुगम्य°). G_6 बृहस्पतिरिवाभाति. — ^{d}) G_4 चैव (for इव). $\acute{S}_1$ $K_{1.4}$ गुरुप्रियः; K_3 गुरुः स्वयं; $\tilde{N}_1$ गुरुः प्रियः; Dn $D_{3.6}$ G_2 गुरुप्रियैः. V_1 $B_{2.3.6}$ D_2 मरुद्भिरिव वासवः; B_5 damaged. — After 17, S ins.:

26* अभिमन्युं च सौभद्रं वृद्धैः परिवृतस्तदा ।
रथमारोप्य निर्यातो धौम्यो ब्राह्मणपुंगवः ।
इन्द्रप्रस्थमतिक्रम्य क्रोशमात्रं महाद्युतिः ।

[(L. 1) M परिवृतं.]

18 ^{b}) $B_{2.4}$ Dn $D_{3.4.6}$ सुपीडितं; S सहानुगं (G_3 °जं). Cd cites पीडितं (as in text). — ^{d}) T_1 $G_{2.4.5}$ ययौ (for यमौ). B_1 (m as in text) T_1 $G_{1.2.4.5}$ M_1 तदा. $G_{3.6}$ भीमसेनार्जुनौ तदा (G_3 °नावपि).

19 ^{a}) K_4 $B_{4.5}$ Dn $D_{5.6}$ तैस्तु (for ताभ्यां). — ^{b}) V_1 $D_{1.2}$ चाभिवादितः; G_3 अभिवंदितः. — V_1 B D ins. after 19^{ab}; $K_{3.4}$, after 21^{ab}:

27* योजनार्धमथो गत्वा कृष्णः परपुरंजयः ।
युधिष्ठिरं समामन्त्र्य निवर्तस्वेति भारत ।
ततोऽभिवाद्य गोविन्दः पादौ जग्राह धर्मवित् ।
उत्थाप्य धर्मराजस्तु मूर्ध्न्युपाघ्राय केशवम् ।
पाण्डवो यादवश्रेष्ठं कृष्णं कमललोचनम् ।
गम्यतामित्यनुज्ञाप्य धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

[(L. 1) D_3 ततो (for अथो). — (L. 2) V_1 विनिवर्तेति; $D_{4.6}$ निवर्तेति च (for निवर्तस्वेति). B_1 चाब्रवीत् (for भारत). — (L. 4) K_4 $D_{1.2}$ उत्थाय. K_4 B_3 तं (for तु). — (L. 6) K_4 [अ]थोवाच (for [अ]नुज्ञाप्य).]

— ^{c}) G_3 स; B_3 तौ (for तैः).

20 B_5 damaged. — ^{a}) $D_{3.4}$ [अ]थ; G_6 तान् (for च). $\acute{S}_1$ $K_{1.2.4}$ D_4 स तान्; D_3 सदा; G_5 तथा; G_6 सर्वान् (for तदा). V_1 B Dn $D_{1.2.5.6}$ निवर्त्य च तथा कृच्छ्रात् (B_1 निवर्तयामास तदा). — ^{b}) V_1 $B_{4.6}$ सपुरोहितान् (for सपदा°). — ^{c}) $\tilde{N}_1$ V_1 $B_{2.4}$ D (except $D_{3.4}$) S हृष्टः (for कृष्णः). — ^{d}) V_1 B (B_5 damaged) D (except $D_{3.4}$) यथा शक्रोमरावतीं; G_6 पुरंदर इवालयं.

21 B_3 om. 21^{ab}. — ^{a}) M_2 अभि- (for अनु-). B_4 च (for ते). — $\acute{S}_1$ om. (hapl.) 21^{bc}. — ^{b}) $D_{3.4}$ तं चा; G_3 तस्माद् (for तमा). K_1 दृष्टिपथे; K_4 $D_{1.3.4}$ G_6 दृष्टिपथं. S पुनः (for तदा). K_3 तं च दृष्टिपथादिव(?); $B_{1.4}$ कृष्णप्रीतिसमन्विताः. — After 21^{ab}, $K_{3.4}$ ins. 27*; while B_2 ins. (cf. 27*, line 5):

28* पाण्डवा यादवश्रेष्ठं कृष्णं कमललोचनम् ।

— ^{c}) B_3 लोचनैर् (for मनोभिर्). D_1 अति-; T_1 $G_{1.2.4.6}$ M_2 अभि- (for अनु-). $\tilde{N}_1$ G_6 M च; V_1 $B_{2.3.6}$ $D_{1.2.6}$ तं (for ते). — ^{d}) K_2 कृत- (for कृष्णं). $K_{1.4}$

वैशंपायन उवाच ।
अथाब्रवीन्मयः पार्थमर्जुनं जयतां वरम् ।
आपृच्छे त्वां गमिष्यामि क्षिप्रमेष्यामि चाप्यहम् ॥ १
उत्तरेण तु कैलासं मैनाकं पर्वतं प्रति ।
यक्ष्यमाणेषु सर्वेषु दानवेषु तदा मया ।
कृतं मणिमयं भाण्डं रम्यं बिन्दुसरः प्रति ॥ २
सभायां सत्यसंधस्य यदासीद्वृषपर्वणः ।
आगमिष्यामि तद्गृह्य यदि तिष्ठति भारत ॥ ३
ततः सभां करिष्यामि पाण्डवाय यशस्विने ।
मनःप्रह्लादिनीं चित्रां सर्वरत्नविभूषिताम् ॥ ४
अस्ति बिन्दुसरस्येव गदा श्रेष्ठा कुरूद्वह ।
निहिता यौवनाश्वेन राज्ञा हत्वा रणे रिपून् ।

B2.6 D1.2 S प्रीति(G2 प्रति)समन्विताः; K3 प्रीतिसमुच्चयात्; B1 प्रतपतां वरं. See Addenda.

22 ^{a}) K1 B1 चैव; T1 G2 एवं (for एव). — ^{b}) K2 °दर्शनात्.

23 ^{a}) V1 B2–6 D (except D3.4) एव (for इव). Ñ1 B1 S पार्थाश्च (G6 कौन्तेया). — ^{c}) K1.4 G3 निवर्त्य; D1 निवृत्ताः; T1 निर्वृत्य. K2 [अ]थ; K3.4 [ए]व; B1 च; D1 प्र- (for [उ]प-). K4 V1 B Dn D1.2.6 तूर्णं (for सर्वे). — ^{d}) Ś1 K2.3 B स्वं पुरं. S भरत° (for पुरुष°). — G6 om. 23^{ef}. — ^{e}) G2.4 °नापि (for °नाथ). Ñ1 भगवान् (for कृष्णोऽपि). — ^{f}) V1 B (B1m as in text) D त्वरितं (for समये). Ñ1 द्वारिकामगमत्पुरीं. — A passage given in App. I (No. 1) is ins. in V1 B (B5 damaged) D (except D6) S after 23 (T1 G1.2.4–6 M om. lines 1 and 3; ins. lines 4–7 after 23^{cd} and lines 15–16 *after* वैशं° of the next adhy.; the latter [namely, lines 15–16] are erroneously ins. in B2 just *before* वैशं° उ° of that adhy.).

Colophon om. in V1 D6. B5 missing. — *Subparvan:* Ñ1 सभाक्रिया; G4 संभव! — *Adhy. name:* Ś1 Ñ1 भगवद्यानं; K3 कृष्णद्वारकागमनं; B4 गोविन्दप्रयाणं; B6 सभोपन्यासः; D3.4 कृष्णप्रयाणं; M2 द्वारकानिवेशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1–3 Ñ1 Dn1 D1.3.4 S 2 (as in text). — *S'loka no.:* K3 27; Dn 36; D1.2 M2 37.

3

1 Lines 15–16 of a passage given in App. I (No. 1) are ins. in B2 *before* and in S *after* वैशं° उ° (cf. v.l. 2. 2. 23). — V1 om. वैशं° उ°. — ^{b}) B1 (m as in text) वदतां वरः; D1.2 जयतां वरः. — ^{c}) Ś1 त्वा (for त्वां). — K2 om. (hapl.) 1^{d}–3^{b}. — ^{d}) V1 B (except B1.5) Dn D1.2 पुनर् (for क्षिप्रम्). K1 [अ]हं विभो (for चाप्यहम्). — After 1, S ins.:

29* विश्रुतां त्रिषु लोकेषु पार्थ दिव्यां सभां तव ।
प्राणिनां विस्मयकरीं तव प्रीतिविवर्धिनीम् ।
पाण्डवानां च सर्वेषां करिष्यामि धनंजय ।
[(L. 2) T1 G4 M2 °विवर्धनीं; G1.2.6 प्रिय°.]

2 K2 om. 2 (cf. v.l. 1). — $2^{ab}=8^{ab}$. — ^{a}) Ś1 K1.4 D3.4 अस्त्यु(Ś1 °त्यु)त्तरेण; K3 अभ्यंतरेण; Cv उत्तरेण तु (as in text). [Possibly read as in K1.4 D3.4; but cf. 8^{a}.] K1.3 D5 कैलाशं; Ñ1 V1 B (B1 marg.) D1.2.6 कैलासान् (cf. v.l. 8); Cv as in text. — ^{c}) Ñ1 प्रेक्ष्यमाणेषु; B1 युद्धमानेषु; G1.3 यक्षमाणेषु. G1.2 देवेषु; G3 broken; M क्रतुभिः (for सर्वेषु). V1 B (B1 marg.) Dn D1.2.5.6 यियः(D1 विप)क्षमाणेषु पुरा. — ^{d}) Ñ1 तदा मम; V1 B Dn D1.2.5.6 मया कृ(B1m घृ-; D1.2 हृ)तं; G3 मया * *; G6 मया तदा (by transp.); M कृता (M2 पुरा) मया. — ^{e}) V1 B D (except D3.4) चित्रं (for कृतं); but Cn as in text! — ^{f}) D3.4 दिव्यं; S हैमं (G1.2.6 हेमं) (for रम्यं).

3 K2 om. 3^{ab} and आगमिष्यामि of 3^{c} (cf. v.l. 1). — ^{a}) S सभायां दानवेंद्रस्य. — $3^{b}=16^{d}$. — ^{c}) V1 B (except B1.6) D1.2 गृहीत्वा तत्समेष्यामि; G3 आनयिष्यामि तद्गृह्य. Cv cites तद्गृह्य (as in text). — ^{d}) T1 G5.6 यत्तु (for यदि).

4 ^{a}) K2 ततः सर्वं प्रकर्तास्मि. — ^{b}) Ñ1 V1 B (except B2) Dn D5.6 पांडवस्य. Ñ1 V1 B3–6 यशस्विनः; B1.5m Dn D5.6 °स्विनीं; D4 S महात्मने. K2 धर्मसूनोर्महात्मनः. — ^{c}) K1 मनःप्रह्लादनकरीं; K2 °दिनी चित्रा; K3 B1.3 D6 °दनीं चित्रां; S °दजननीं. — ^{d}) K2 °भूषिता.

5 ^{a}) B1–3.5m D1.2 तस्मिन् (for अस्ति). V1 B3–6 Dn D5.6 [उ]ग्रा; B1.2 D1.2 [आ]सीत् (for [ए]व). Ś1 अस्ति बिंदुसरेघापि; Ñ1 अस्मिन्बिंदुसरे वापि. — ^{b}) Ñ1

सुवर्णबिन्दुभिश्चित्रा गुर्वी भारसहा दृढा ॥ ५
सा वै शतसहस्रस्य संमिता सर्वघातिनी ।
अनुरूपा च भीमस्य गाण्डीवं भवतो यथा ॥ ६
वारुणश्च महाशङ्खो देवदत्तः सुघोषवान् ।
सर्वमेतत्प्रदास्यामि भवते नात्र संशयः ।
इत्युक्त्वा सोऽसुरः पार्थं प्रागुदीचीमगाद्दिशम् ॥ ७
उत्तरेण तु कैलासं मैनाकं पर्वतं प्रति ।
हिरण्यशृङ्गो भगवान्महामणिमयो गिरिः ॥ ८
रम्यं बिन्दुसरो नाम यत्र राजा भगीरथः ।
दृष्ट्वा भागीरथीं गङ्गामुवास बहुलाः समाः ॥ ९
यत्रेष्ट्वा सर्वभूतानामीश्वरेण महात्मना ।
आहृताः क्रतवो मुख्याः शतं भरतसत्तम ॥ १०
यत्र यूपा मणिमयाश्चित्याश्चापि हिरण्मयाः ।
शोभार्थं विहितास्तत्र न तु दृष्टान्ततः कृताः ॥ ११
यत्रेष्ट्वा स गतः सिद्धिं सहस्राक्षः शचीपतिः ।
यत्र भूतपतिः सृष्ट्वा सर्वलोकान्सनातनः ।
उपास्यते तिग्मतेजा वृतो भूतैः सहस्रशः ॥ १२
नरनारायणौ ब्रह्मा यमः स्थाणुश्च पञ्चमः ।

सदा श्रेष्ठकुलोद्वह; V1 B4–6 Dn D5.6 गदा च कुरुनंदन. — ^{c}) K3 G3 निहता; Ñ1 विहिता. Ś1 K3 Ñ1 Dn D4 भावयाम्येवं (Ś1 K3 °म्येन); K1.4 या मया तत्र; K2 सा मया ह्येषा; V1 B2–6 D1.2.5.6 वृषपर्वेण; G2.4 युवनाश्वेन; Cv as in text. B1 रणे हत्वा रिपून्राज्ञा; D3 राज्ञा रणे रिपून्हत्वा. — ^{d}) K G6 राज्ञो; Cd.n (as in text) राज्ञा (both gloss वृषपर्वणा). S transp. रणे and रिपून्. B1 D3 निहता वृषपर्वणा. — ^{e}) M2 युक्ता (for चित्रा). — ^{f}) G1.2 रणे (for दृढा). — After 5, B1 ins.:

30* स्वर्णभारसहस्रेण निर्मिता शत्रुघातिनी ।
[Cf. 6^{ab} and v.l.]

6 ^{a}) Ñ1 B1 D1.2 या (for सा). K3 सा विंशतिसहस्रस्य; B2.6m सा वै शतसहस्रेण; Cn p स्वर्णभारसहस्रस्य (cf. 30*). — ^{b}) T1 G3–6 निर्मिता; Cd संमिता (as in text). B1–3.6 D1.2 साध्व(B1° त्व)योमयी; B2m.4.5.6m Dn D1m.3.6 G1.2.6 शत्रुघातिनी; D5 शत्रुपातिनी. K1 रिपूणां जीवघातिनी. — ^{d}) Ś1 गांडिवं; K1.2 गांजीवं.

7 ^{a}) B2.3 D1.2 तथा (for महा-). — ^{b}) K2 स; D1.2 T1 G4.5 च (for सु-). — ^{c}) K3 एवम् (for सर्वम्). — ^{d}) K2.4 भवतो. D1 न च (for नात्र). S पांडवाय महात्मने. — D4 om. 7^{e}–8^{b}. — ^{e}) D1.2 पार्थान्. — ^{f}) V1 B3–6 Dn D5.6 दिशं गतः; G1.2 दिशं ययौ (for अगाद्दिशम्).

8 D4 om. 8^{ab} (cf. v.l. 7). — $8^{ab}=2^{ab}$. — ^{a}) K3 अभ्यंतरेण; S अभ्यु(G6 °घ्यु)त्तरेण (for उत्तरेण तु). K1 D1 च (for तु). K1–3 कैलासं; B2.4 कैलासान् (cf. v.l. 2). Ñ1 V1 B5.6 Dn D5.6 अथोत्तरेण कैलासान् (D6 °शान्). — ^{c}) Ñ1 V1 B2–6 Dn D1–3.6 सुमहान्; D5m मघवान्; S नगराण् (M1 °वान्); Cd भगवान् (as in text). For भगवान्, cf. 1. 56. 27^{a} (with v.l.), and Addenda on this passage.

9 ^{c}) K1.3 Ñ1 V1 B D M2 द्रष्टुं (for दृष्ट्वा). — ^{d}) D1.2 उपास; G5 उवाह.

10 ^{a}) Ñ1 V1 B (except B3) Dn D5.6 M2 यत्रेष्टं; T1 G M1 यत्र वै. Ñ1 मह (for सर्व-). — ^{c}) Ñ1 यत्रेष्टव्यंवक्रमस्त्र:. — ^{d}) Ś1 शतं भारतसत्तम; V1 B3 S सहस्राणि शतानि च (M2 सहस्रशतदक्षिणाः); B1–4 D1.2 शतशो भरतर्षभ.

11 ^{b}) Ś1 D3.4 चै(Ś1 चि)त्याश्चासन्; K1 प्रासादाश्च; K2–4 V1 B (B5 damaged) Dn D1.2.5.6 T1 चैत्याश्चापि; Ñ1 चित्राः संति; G1 M1 वीत्याश्चैव; G2.6 M2 चैत्या(G2 चित्रा)श्चैव; G3–5 यत्र चैत्या (G5 °त्रा) (for चित्याश्चापि). Cd cites चित्याः (cf. Ś1 above). Cf. 15^{b} below. — ^{c}) G2 सहिता° (for विहिता°). K2 शोभार्थं विहितार्थेन. — ^{d}) K3 तेन (for न तु). K1 दृष्ट्वा न वा; K2 दृष्टांतरं; G4 दृष्टास्ततः; Cd दृष्टान्ततः (as in text). K2 क्वचित्; K3 D3 स्मृताः. Ñ1 V1 B1m.2–4.6 D1.2 T1 विचित्रा (Ñ1 V1 B1m °त्र-) मणि(B4 मान)मंडिताः; G1.2 न तु दृष्टाश्च ते कृतौ; G3.5.6 न त्वदृष्टार्थतः कृताः. See Addenda.

12 ^{a}) Ś1 यं दृष्ट्वा (for यत्रेष्ट्वा). K3 M2 संगतः; B1 D1.2 [अ]धिगतः; T1 G1–5 च गतः. B6 स्वर्गं (for सिद्धिं). — ^{b}) K2 पुरंदरः (for शची°). — ^{c}) K4 G6 भूतपतिं; G1.2 लोकपतिं (G2 °तिः). K2 M स्रष्टा; Ñ1 शंभुर्; G1.6 दृष्ट्वा (for सृष्ट्वा). — ^{d}) Ñ1 ईजे देवान्; V1 B (except B3) Dn D5.6 G5 सर्वांल्लोकान्. — After 12^{cd}, Ñ1 ins.:

31* यत्रेष्टं मुनिभिः सर्वैर्नारदाद्यैर्मुमुक्षुभिः ।

— ^{e}) B1 (m as in text) सहस्रांशुः; D5 उपास्थितः (for उपास्यते). G6 महा° (for तिग्म°). — ^{f}) K2 सर्वे-; B1m.3–6 Dn1 D6 स्थितो (for वृतो).

13 ^{a}) Ś1 G6 उपास्यते. Ś1 मनुः; K मंत्र; N1 V1 धर्मं; S परं (G1 मनुं; M2 विष्णुं) (for सत्रं). K2 उपासते

उपासते यत्र सत्रं सहस्रयुगपर्यये ॥ १३
यत्रेष्टं वासुदेवेन सत्रैर्वर्षसहस्रकैः ।
श्रद्दधानेन सततं शिष्टसंप्रतिपत्तये ॥ १४
सुवर्णमालिनो यूपाश्चित्याश्चाप्यतिभास्वराः ।
ददौ यत्र सहस्राणि प्रयुतानि च केशवः ॥ १५
तत्र गत्वा स जग्राह गदां शङ्खं च भारत ।
स्फाटिकं च सभाद्रव्यं यदासीद्वृषपर्वणः ।
किंकरैः सह रक्षोभिरगृह्णात्सर्वमेव तत् ॥ १६
तदाहृत्य तु तां चक्रे सोऽसुरोऽप्रतिमां सभाम् ।
विश्रुतां त्रिषु लोकेषु दिव्यां मणिमयीं शुभाम् ॥ १७
गदां च भीमसेनाय प्रवरां प्रददौ तदा ।
देवदत्तं च पार्थाय ददौ शङ्खमनुत्तमम् ॥ १८
सभा तु सा महाराज शातकुम्भमयद्रुमा ।
दश किष्कुसहस्राणि समन्तादायताभवत् ॥ १९
यथा वह्नेर्यथार्कस्य सोमस्य च यथैव सा ।
भ्राजमाना तथा दिव्या बभार परमं वपुः ॥ २०

यं मनुजाः. See Addenda. — ^{d}) G2 सहस्रायुतपर्ययं; Cd as in text.

14 ^{b}) T1 G5 यज्ञैर् (for सत्रैर्). Ś1 M1 वार्षसहस्र-(M1 °स्त्रि)कैः; K3 V1 B1.3–6 Dn D3.5.6 वर्षगणान्बहून् (B1 °णानपि); B2 D1.2.4 M2 वर्षसहस्रिकैः (D4 °स्रशः). — ^{d}) K2 इष्टं संप्रतिपत्तये; K3 Ñ1 V1 B D धर्म(D2.5 धर्मं; D4 सिष्टं)संप्रति°; S शिष्टानां प्रति°; Cd Cnp as in text. Cv cites प्रतिपत्तये.

15 ^{a}) Ñ1 V1 B (except B6) D यूपान्. — ^{b}) Ś1 °भासुराः. K1.3.4 चैत्या(K3 °त्यां)श्चाप्यतिभासुराः; K2 B6 चैत्याश्चापि (B6 °श्चासन्) हिरण्मयाः; Ñ1 चित्राश्चाप्यतिभास्वरान्; V1 B1–5 D चैत्यांश्चाप्यतिभास्वरान् (D1.2.4 °श्चाप्यतिभासुरान्; D3 °श्च प्रतिभासुरान्; D5 corrupt); S तस्य चित्रा(G1.2 तस्य चित्या-; G3 M1 तस्य चित्य-; G6 तस्याश्रित्या-; M2 तत्र चित्य)श्च भास्वराः. On चित्याः cf. 11^{b}. — ^{c}) K3 शत- (for यत्र). S सहस्राणां. — ^{d}) B1 (m as in text).3 D1.2 प्रयुतान्यर्बुदानि च (epic tag = 1. 31. 18^{b}; 47. 23^{b}; 52. 2^{b}; etc.); S अर्बुदानि जनार्दनः.

16 ^{b}) K2 G4.6 गदाशंखं. — After 16^{ab}, T1 G3–6 ins.:

32* तस्माद्गिरेरुपादाय शिलाः सुरुचिराः शुभाः ।

— ^{c}) K3 D3 स्फटिकं. — ^{d}) = 3^{b}. Ñ1 आसाद्य; S (by transp.) आसीद्यद् (G2 आसीद्वा). — ^{e}) B D5.6 किंकराः. — ^{f}) K3 हि (for तत्). V1 B Dn D3.5.6 यदरक्षन्महद्धनं. — After 16, V1 B D (except D4) ins.:

33* तदगृह्णान्मयस्तत्र गत्वा सर्वं महासुरः ।

17 B5 damaged. — ^{a}) V1 B2.4.6 Dn D1.5.6 G6 M च (for तु). — ^{b}) S पार्थाय (for सोऽसुरो). Dn2 D3.4 सभामप्रतिमां तदा. — ^{d}) D3.4 मयः (for शुभाम्). Ś1 K दिव्यां चक्रे सभां मयः.

18 ^{b}) D3.4 T1 G4.5 M1 transp. प्रवरां and प्रददौ. B4 प्रवरौ (for °ददौ). K2 ददौ शंखं महास्वनं; G3 प्रययौ परमां तदा. — ^{c}) Ñ1 V1 B4.5 Dn D5.6 चार्जुनाय (for च पार्थाय). K2 धनंजयाय दैत्येंद्रः. — ^{d}) K2 देवदत्तं सुवर्चसं; V1 B D (except D3.4) शंखप्रवरमुत्तमं. — After 18, V1 B D T1 G3–6 ins.:

34* यस्य शङ्खस्य नादेन भूतानि प्रचकम्पिरे ।

[G5 शब्दस्य (for शङ्खस्य). B2 D1.2 शब्देन (for नादेन). G3.4.6 यस्य शब्दनिनादेन. T1 G3–6 सर्वलोका(G3.6 °भूता)श्चकंपिरे.]

— Lines 16^{a}–18^{b} of adhy. 1 are *repeated* (with v.l.) in T1 G3.5 after 34*, in G1.2 M after 18, in G6 after 19^{ab} [v.l.: 16^{ab}) S (except M1) किंचिद्. G3.6 आश्वास्य. S (except G6 M1) विचिंत्य (for प्रचिन्त्य). — 17^{cd}) S सर्वर्तुगुणसंपन्नां दिव्यरूपामलंकृतां. — 18^{ab}) G3.5 तदा विभुः (for सहस्रशः).]

19 S (except G6) om. 19^{ab}. — ^{a}) Ñ1 V1 B2–6 Dn D5.6 च सा; B1 D1.2 सा तु (by transp.). K2 तथा दिव्यां सुदीप्तां च; G6 सा सभा भामिनीस्तंभा. — ^{b}) Ś1 शातकौंभ°; B5 शातकुंभमयी तदा; D1.2 शातकुंभमहाद्रुमा. — After 19^{ab}, G6 *repeats* 16^{a}–18^{b} of adhy. 1 (cf. v.l. 18). — ^{d}) D4 परितो (for आयता).

20 ^{a}) B2.3 D1.2 महेंद्रस्य; S प्रभा चा(G1 प्रभाया-; G2.4 प्रभया)र्केर् (for यथा वह्नेर्). — ^{b}) Ñ1 (? gloss) चंद्रस्य (for सोम°). Ś1 यथै[व] भाः; Ñ1 B Dn D2.5.6 T1 G3–6 M1 यथा स(T1 G4–6 प्र)भा; V1 यथाभवत्; G1.2 M2 यथैव ह. See Addenda. — ^{c}) Ñ1 राज°; G4 शोभ° (for भ्राज°). Ś1 K V1 B4 Dn D3.5 तथात्यर्थं; B5 damaged; D4.6 यथात्यर्थं; G2 यथा दिव्या; G6 परं दिव्या. — ^{d}) Ñ1 B1.2.4 D दधार; V1 B3.6 बिभ्रती (for बभार). D1 वसु (for वपुः). S सा चित्रा परमा (G2 चित्रा परमया) बभौ.

21 ^{a}) V1 B4.6 Dn D5.6 अभि- (for प्रति-). G6 प्रहसन्निव तेजोभिः. — ^{b}) Ś1 D1.2.5 भासुरां; K2 भास्वरा;

प्रतिघ्नतीव प्रभया प्रभामर्कस्य भास्वराम् ।
प्रबभौ ज्वलमानेव दिव्या दिव्येन वर्चसा ॥ २१
नगमेघप्रतीकाशा दिवमावृत्य विष्ठिता ।
आयता विपुला श्लक्ष्णा विपाप्मा विगतक्लमा ॥ २२
उत्तमद्रव्यसंपन्ना मणिप्राकारमालिनी ।
बहुरत्ना बहुधना सुकृता विश्वकर्मणा ॥ २३
न दाशार्ही सुधर्मा वा ब्रह्मणो वापि तादृशी ।
आसीद्रूपेण संपन्ना यां चक्रेऽप्रतिमां मयः ॥ २४
तां स्म तत्र मयेनोक्ता रक्षन्ति च वहन्ति च ।
सभामष्टौ सहस्राणि किंकरा नाम राक्षसाः ॥ २५
अन्तरिक्षचरा घोरा महाकाया महाबलाः ।
रक्ताक्षाः पिङ्गलाक्षाश्च शुक्तिकर्णाः प्रहारिणः ॥ २६
तस्यां सभायां नलिनीं चकाराप्रतिमां मयः ।
वैडूर्यपत्रविततां मणिनालमयाम्बुजाम् ॥ २७
पद्मसौगन्धिकवतीं नानाद्विजगणायुताम् ।
ः पङ्कजैश्चित्रां कूर्ममत्स्यैश्च शोभिताम् ॥ २८
सूपतीर्थामकलुषां सर्वर्तुसलिलां शुभाम् ।
मारुतेनैव चोद्धूतैर्मुक्ताबिन्दुभिराचिताम् ॥ २९

K4 D3 भास्वरं; Ñ1 भास्वतः; B6 भासुरा; D4 भास्वरी; T1 भास्करां; G1.2.6 M भास्वती. — c) G6 बभौ सा. — d) V1 B1.3.4 Dn1 D5.6 तेजसा; Cd वर्चसा (as in text).

22 a) K2 Ñ1 V1 B D नवमेघ°; G6 नगमेघप्रकाशेन. — b) K1.4 D2 तिष्ठती; K2 B1.2.6 D1 T1 G4–6 तिष्ठति; K3 B3–5 Dn1 D3–6 धिष्ठिता; Cn as in text. — c) G6 आगता. Ś1 K D4 विमला (for विपुला). V1 B3–6 Dn D3.5.6 M2 रम्या; G1.2 सक्ता (for श्लक्ष्णा). T1 G4 आयता विपुलश्लक्ष्णा. — d) Ñ1 T1 G3–6 M1 त्रिपापा; D2 corrupt; G1.2 विमला; Cd त्रिपाप्मा (as in text). K2.3 Ñ1 B1.2 विगतज्वरा. V1 B3–6 D3.5.6 Cnp विचित्रमणि(B4 °मान)वेदिका. ❀Cd: त्रिक्लमा त्रिगच्छति क्लमः श्रमो यस्यां। Cn: व्यूढास्त्वत्र विचित्रमणिवेदिकेति पाठं कल्पयंति।❀

23 a) Ś1 K Ñ1 उत्तम(Ñ1 °मा)द्रव्यसंछन्ना. — b) K2 D3.4 मणिप्राकारतोरणा; V1 B1.3.4.6 Dn D5.6 रत्नप्राकारमालिनी; B5 यनप्राकार * * *; G1.2 मणिप्रवरमा°. Cn cites प्राकारतोरणा, Cnp °मालिनी (as in text). — c) V1 B (except B2; B5 damaged) Dn D5.6 बहुचित्रा. V1 D5 G6 बहुविधा; Cd °धना (as in text). — d) Ś1 K Dn2 D3.4 निर्मिता; D5 विकृता (for सुकृता).

24 a) K2 न शक्रस्य; V1 B3 Dn (erroneously) D5.6 न सा(V1 शा)त्वती; B6 T1 G5.6 न तादृशी; D2 न दाशार्हा; G1–4 त्रिदशानां. B6 वै (for वा). Cn cites दाशार्ही (as in text); Cn p सात्वती! — b) B4 Dn D2.6 वाथ (for वापि). D1 ब्रह्मलोकापि तादृशी. — c) V1 B (except B2; B5 damaged) Dn D5.6 सभा रूपेण; G3 नासीद्रूपेण; G6 M आसीद्द्रव्येण. K2 संछन्ना. — After 24c, K1 ins.:

35* शंभोर्वाथ महात्मनः ।
अतीव रूपसंपन्नां.

— d) T1 तां (for यां). N (except K2 D3) मतिमान् (for ऽप्रतिमां).

25 G3 om. (hapl.) 25a–27b. — a) K1 नां च; B4 तस्मै (for तां स्म). T1 च दिव्या; G1.2 M स्म दिव्यां; G4 सुदिव्यां; G5 सुतत्र (sic); G6 स्म दिव्या (for स्म तत्र). B3 °नोक्तां. — Ś1 K1–3 D3.4 transp. 25b and 25a. — b) T1 रक्षितां च. B6 हरंति च; G4.6 वहंत्यथः (for वहन्ति च). — c) T1 G1.2.4.6 अष्ट (for अष्टौ).

26 G3 om. 26 (cf. v.l. 25). — a) B3.4.6 अंतरीक्ष°. — c) G1.2 राक्षसाः (for रक्ताक्षाः). — d) B1 D3.4 शंकुकर्णाः.

27 G3 om. 27ab (cf. v.l. 25). — b) Ś1 K B1.3 D1.2.4 मतिमान् (for [अ]प्रतिमां). — c) K1 D3.4 वैडूर्यपत्ररचितां; B (B5 damaged) M वैडूर्यपत्रविततां (B2 °पत्रैर्जलजैः; B3.6 °चित्रपत्रां तां); D1.2 वैडूर्ययंत्रैर्जलजैः; T1 °र्यचित्रपर्यंतां; G1.2 °र्यपत्रैर्विततां. Cn cites वैडूर्य-. — d) B1.3.6 Dn D5.6 T1 Cn p मणिनालोज्ज्वलांबुजां; G M मणिनालांबुजां शुभां (G1.2 °नालां शुभांबुजां; G6 M °नालशुभांबुजां); Cn as in text.

28 a) V1 B (except B1; B5 damaged) Dn D1–3.5.6 G3.6 Cn p है(V1 B2.4 D2 हे)मसौगंधिकवतीं (D1 °नां); Cn as in text. — b) K Dn2 D3.4 G6 नानाद्विजगणैर्युतां; V1 B3.4.6 राजहंसनिषेवितां; B5 damaged. — c) G1.2 प्रफुल्लैः (for पु°). — d) K3 Ñ1 V1 B D (except D3.4) G4 कूर्मैर् (for कूर्म-). V1 B (except B1) D कांचनैः (for शोभिताम्).

29 B1.5m read 29ab as in B Dn etc., and also as in text. — a) K2 तपनीयाम्; K4 सूर्यतीर्थाम्; T1 G3–5 रम्य°; G1.2.6 M1 सुख°; Cd सूप° (as in text).

मणिरत्नचितां तां तु केचिदभ्येत्य पार्थिवाः ।
दृष्ट्वापि नाभ्यजानन्त तेऽज्ञानात्प्रपतन्त्युत ॥ ३०
तां सभामभितो नित्यं पुष्पवन्तो महाद्रुमाः ।
आसन्नानाविधा नीलाः शीतच्छाया मनोरमाः ॥ ३१
काननानि सुगन्धीनि पुष्करिण्यश्च सर्वशः ।
हंसकारण्डवयुताश्चक्रवाकोपशोभिताः ॥ ३२
जलजानां च माल्यानां स्थलजानां च सर्वशः ।
मारुतो गन्धमादाय पाण्डवान्स्म निषेवते ॥ ३३
ईदृशीं तां सभां कृत्वा मासैः परिचतुर्दशैः ।
निष्ठितां धर्मराजाय मयो राज्ञे न्यवेदयत् ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
ततः प्रवेशनं चक्रे तस्यां राजा
अयुतं भोजयामास ब्राह्मणानां नराधिपः ॥ १
घृतपायसेन मधुना भक्ष्यैर्मूलफलैस्तथा ।

V1 B D चित्रस्फ(Dn2 °स्फा)टिकसोपानां. — ^{b}) K2 D1. 2 सर्वत्रसलिलां (K2 °ललितां); Ñ1 सुखंड°; V1 B Dn D3–6 निष्पंक°; G3 सर्वर्तुकुसुमां. — ^{c}) B2 D2 मारुतेनेव. K1 उद्धूतैर्; K3 चोद्दृत्तैर् (for चोद्धूतैर्). V1 B3–6 Dn D3–6 मंदानिलसमुद्धू(D3. 4 °द्धू)तां; D1 मारुतेन समुद्धूतां. — ^{d}) V1 आवृतां; D1 आर्चितां (for आचिताम्). — V1 B D ins. after 29 (B1, after 30^{ab}):

36* महामणिशिलापट्टबद्धपर्यन्तवेदिकाम् ।

[B1. 3 D2 °शिलापट्ट(B1 °पर्ण)बद्धयंत्रसुवेदिकां; B2 °शिलापट्टबद्धपत्रसुवेदिकां; D1 °शिलापट्टबद्धपर्यंकवेदिकां.]

30 B1 reads 30 twice: first time as in text (with v.l.) and second time as in B3. 6 etc. — ^{ab}) B5 damaged. Ś1 K4 G2. 3 M मणिरत्ना(K4 °क्त)चितां; B1 (first time) महारत्न°. B1 (first time) D1. 2 मानवाः (for पार्थिवाः). V1 B1(second time). 3. 6 Dn D3. 5. 6 अभ्येत्य मानवाः केचिद्दृष्ट्वापि न विजानते. Cn cites all of 30^{a} and अभ्येत्य of 30^{b} as in text! — ^{cd}) K1 D2 नाभ्य(D2 °भि)जानंतस्; K2 न व्यजानंत; B1 (first time) नाभिजानंति. S दृष्ट्वा न स्म (T1 G1. 2. 5 न सं-) प्रजानंति. K2 तेजसा (? read तेंजसा, i. e. तेऽञ्जसा) (for तेऽज्ञानात्). Ś1 K D4 प्रापतन् (for प्रपतन्ति). K1. 4 द्रुतं; K2 भुवि; Cd उत (as in text). V1 B1(second time). 3. 6 Dn D3. 5. 6 तेज्ञानात्प्रप(V1 तेनाज्ञानात्प)तंति स्म नरा विभ्रांत(V1 °त्रस्त)चेतसः; D1 दृष्ट्वा तां नाभिजानंतस्तेज्ञाभिप्रतपंत्युत.

31 K1 om. 31^{ab}. — ^{c}) G1. 2 अस्यां (for आसन्). K2 B Dn2 लीलाः (sic) (for नीलाः).

32 ^{a}) Ñ1 कांचनानि (for कान°). — ^{b}) V1 B3. 6 सहस्रशः; G1 M1 च सर्वतः. — After 32^{ab}, K4 reads 33^{cd}–34^{ab}. — 32^{cd} = (var.) 1. 199. 45^{cd}; etc. — ^{c}) V1 B (except B2; B5 damaged) Dn D5. 6 हंसकारंडवोपेताः; T1 G3–5 भृंग(G3. 4 हंस)कारंडवाकीर्णाः. — ^{d}) T1 (before corr.) G (except G6) °कूजिताः (for °शोभिताः).

33 ^{a}) Ñ1 G2 मत्स्यानां; V1 B (B5 damaged) D (except D4) पद्मानां (for माल्यानां). — ^{b}) G1. 2 सर्वतः. — ^{d}) K2 T1 G1. 2. 6 च; K3 D1. 4 स; D2. 5 सं-; G3. 4 सु- (for स्म). B1 पांडवानभिसेवते. — After 33, G3–5 ins.:

37* अष्टौ तानि सहस्राणि किंकरा नाम राक्षसाः ।
अयस्मयप्रहरणाः शूलमुद्गरपाणयः ।
उपगूढाः प्रनृत्यन्ति रमयन्ति स्म पाण्डवान् ।
प्राकारेण परिक्षिप्तां रत्नजालविभूषिताम् ।

34 ^{a}) Ś1 तादृशीं. — ^{b}) G6 तादृशैश्च चतुर्दशैः. Cd cites परि- (as in text). — ^{c}) K2 T1 G1–5 M1 (*inf. lin.* as in text) निर्मितां; D5 धिष्ठितां. — ^{d}) B D1. 2. 5. 6 T1 G1. 2 M2 राजन् (for राज्ञे).

Colophon. — *Sub-parvan:* N1 V1 सभाक्रिया; T1 G4 संभव! — *Adhy. name:* Ś1 K3 Ñ1 B4 G5 सभानिर्माणं; V1 B1–3. 5. 6 सभावर्णना; D1. 2 °वर्णनं; D3. 4 °निवेदनं; M °करणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1(*sec. m.*). 2. 3 Ñ1 V1 Dn D3 S 3 (as in text). — *S'loka no.:* K2. 3 Dn2 37; D1. 2 38.

1 G5 om. the ref. — After the ref., S ins. (G1 om. lines 7–8):

अहतैश्चैव वासोभिर्माल्यैरुच्चावचैरपि ॥ २
ददौ तेभ्यः सहस्राणि गवां प्रत्येकशः प्रभुः ।
पुण्याहघोषस्तत्रासीद्दिवस्पृगिव भारत ॥ ३
वादित्रैर्विविधैर्गीतैर्गन्धैरुच्चावचैरपि ।
पूजयित्वा कुरुश्रेष्ठो दैवतानि निवेश्य च ॥ ४
तत्र मल्ला नटा झल्लाः सूता वैतालिकास्तथा ।
उपतस्थुर्महात्मानं सप्तरात्रं युधिष्ठिरम् ॥ ५
तथा स कृत्वा पूजां तां भ्रातृभिः सह पाण्डवः B. 2. 4. 9 K. 2. 4. 14

38* तां तु कृत्वा सभां श्रेष्ठां मयश्चार्जुनमब्रवीत् ।
भूतानां च महावीर्यो ध्वजाग्रे किंकरो गणः ।
तव विष्फारघोषेण मेघवन्निनदिष्यति ।
अयं हि सूर्यसंकाशो ज्वलनस्य रथोत्तमः ।
इमे च दिविजाः श्वेता वीर्यवन्तो हयोत्तमाः ।
मायामयः कृतो ह्येष ध्वजो वानरलक्षणः ।
असज्यमानो वृक्षेषु धूमकेतुरिवोच्छ्रितः ।
बहुवर्णं हि लक्ष्येत ध्वजं वानरलक्षणम् ।
ध्वजोत्कटं ह्यनवमं युद्धे द्रक्ष्यसि विष्ठितम् ।
इत्युक्त्वालिङ्ग्य बीभत्सुं विसृष्टः प्रययौ मयः ।

[After line 1, M_1 ins.:

39* एषा सभा सव्यसाचिन्ध्वजोऽग्र्यस्ते भविष्यति ।

— (L. 3) G_1 विस्फार°. — (L. 7) T_1 G_2 आसज्यमाने. G_{2-4} M धूमराजिर् (G_3 M_1 °शिर्). M_1 ज्वोत्थितः. — (L. 8) G_2 M_2 °वर्णं तु; G_4 °वर्णानि. T_1 वक्ष्यंति; $G_{3.4}$ M_1 (*inf. lin.*).$_2$ लक्ष्यंति; G_5 रक्ष्यंति; G_6 चक्ष्यंत; M_1 दृक्ष्यंति. — (L. 9) G_1 हि नवनं; G_2 तव रथं. G_4 निष्ठितं. — (L. 10) G_4 विसृज्य (for °ष्टः).]

— ^{ab}) $\acute{N}_1$ V_1 B_{3-6} Dn $D_{5.6}$ तस्यां चक्रे (by transp.); $B_{1.2}$ $D_{1.2}$ चक्रे तत्र. $Ś_1$ K $D_{3.4}$ पार्थो (for राजा). — 1^{cd} damaged in B_5. — ^{c}) V_1 $B_{3.4.6}$ D (except $D_{1.2}$) भोजयित्वा तु (D_4 स) (for °यामास). — ^{d}) K_2 B_6 युधिष्ठिरः; $B_{3.4}$ $D_{4.6}$ $G_{4.5}$ नराधिप.

2 D_4 reads 2^{ab} first as in text (v.l. भक्ष्यैर्), and then as in Dn. — ^{a}) Hypermetric! $G_{1.2.6}$ M शुचिना (for मधुना). K_4 घृतपायसमधुना; V_1 $B_{3.4.5}$ Dn D_{3-6} साज्येन (D_5 साप्येन) पायसेनैव (B_5 °नाथ); $B_{1.2}$ $D_{1.2}$ घृते($D_{1.2}$ वने)न पयसा चैव; B_5 damaged; T_1 G_{3-5} परमान्नेन शुचिना. — ^{b}) $K_{2.3}$ D_4 (first time) भक्ष्यैर्; B_1 बहु- (for भक्ष्यैर्). $\acute{N}_1$ मूलैः (for मूल-). V_1 B (B_1 marg.; B_5 damaged) D मधुना मिश्रितेन च; S मोदकैश्च ($G_{1.2}$ °कैः स-) फलैस्तथा. — After 2^{ab}, V_1 B D ins.:

40* भक्ष्यैर्मूलैः फलैश्चैव मांसैर्वाराहहारिणैः ।

V_1 B D cont.: S (T_1 om. lines 2–3; see Addenda) ins. after 2^{ab}:

41* कृसरेणाथ जीवन्त्या हविष्येण च सर्वशः ।
मांसप्रकारैर्विविधैः खाद्यैश्चापि तथा नृप ।
चोष्यैश्च विविधै राजन्पेयैश्च बहुविस्तरैः ।

[(L. 1) $B_{3.4.5}$ कृश°; $D_{1.2.4.5}$ कृश° (for कृस°). S च (for [अ]थ). — (L. 2) G_{1-3} M भक्ष्य° (for मांस°). G_6 भक्ष्यभोज्यप्रकारैश्च. B_3 चर्व्यै°; G_{1-3} M लेह्यै°; G_6 फलै° (for खाद्यै°). D_1 $G_{1-3.6}$ नृपः. — (L. 3) $G_{1.4}$ चूष्यैश्च; G_6 चोष्यै°.]

— T_1 om 2^{cd}. — ^{c}) $B_{1.2.5.6}$ (m as in text) आहतैः; Cd अहतैः (as in text). $\acute{N}_1$ $G_{3.5.6}$ M चापि (for चैव). — ^{d}) $B_{1.2}$ $D_{1.2}$ तथा (for अपि). S (T_1 om.) धनेन ($G_{1.6}$ M_1 रुक्मेण; G_2 रौक्मेण; M_2 रुक्मेण) च सहस्रशः. — After 2, V_1 B (except B_2) D S ins.:

42* तर्पयामास विप्रेन्द्रान्नानादिग्भ्यः समागतान् ।

3 $Ś_1$ B_2 om. (hapl.) 3^{a}–4^{b}. — ^{a}) $K_{1.2.4}$ B_4 $D_{1.2.4}$ तेषां (for तेभ्यः). — ^{b}) K_3 $\acute{N}_1$ V_1 B_{3-6} Dn $D_{3.5.6}$ पुनः; B_1 तथा; $D_{1.2}$ तदा (for प्रभुः). — ^{d}) $K_{2.3}$ D_4 T_1 G_{1-5} M_1 दिवि(T_1 °व्य)स्पृक्. S कीर्तिवर्धनः (for इव भारत). Cf. 1. 1. 78^{d}.

4 $Ś_1$ K_3 B_2 om. 4^{ab} (for $Ś_1$ B_2, cf. v.l. 3). See Addenda. — ^{a}) B_1 G M गंधैर्; Dn $D_{1.2}$ दि(Dn_2 द्र)व्यैर् (for गीतैर्). — ^{b}) B_1 दिव्यैः; G_{3-6} माल्यैः (for गन्धैः). G_2 चोच्चा° (for उच्चा°). B_1 $D_{1.2}$ तथा (for अपि). T_1 गंधैर्धूपैश्च दामभिः; $G_{1.2}$ M माल्येनोच्चावचेन च. — ^{c}) G_2 अपूजयन् (for पूजयित्वा). K_2 द्विजश्रेष्ठान्; B_1 सुरश्रेष्ठो. Note loose construction (*nominativus pendens*)! — ^{d}) K_3 $G_{1.2}$ निवेद्य. $B_{1.3}$ $D_{1.2}$ देवताः संनिवेश्य च.

5 ^{a}) K_2 मल्लनटाः; G_2 मल्लानटात्; G_3 मल्लाटनाः. Cd.n cite मल्लाः (as in text). $Ś_1$ जल्लाः; K_1 D_3 चैव; B_2 भल्लाः; Dn (!) रल्लाः; D_5 (marg. *sec. m.* as in text) गल्लाः; T_1 वल्लाः; G_2 फुल्लाः; G_3 सर्वे; Cv हल्लाः (gloss: नानावाद्यकुशलाः); Cd.n झल्लाः (as in text). — ^{b}) T_1 G_{3-5} सूतमा(G_4 °ता मा)गधवंदिनः; $G_{1.2.6}$ M सूतमा($G_{1.6}$ °ता मा)गधकैः सह. — ^{d}) $Ś_1$ सप्तरात्र; K_2 D_4 धर्मराजं; B_1m Dn $D_{3.5.6}$ धर्मपुत्रं; M_1 सप्तराष्ट्रं.

6 ^{a}) $Ś_1$ K D_4 (partly corrupt) transp. पूजां and तां. S तथा स पूजां तां (T_1 स पूजितां; M_1 प्रवेशनं) कृत्वा. — ^{b}) K_2 पार्थिवः (for पाण्डवः). — ^{c}) T_1 $G_{1.2}$ धर्मात्मा; G_3 दिव्याय (for रम्यायां). — B_2 om. from 6^{d}

C. 2. 118 B. 2. 4. 23 K. 2. 4. 29 यथासुरान्कालकेयान्देवो वज्रधरस्तथा ॥ २०
जटासुरो मद्रकान्तश्च राजा
कुन्तिः कुणिन्दश्च किरातराजः ।
तथाङ्गवङ्गौ सह पुण्ड्रकेण
पाण्ड्योड्रराजौ सह चान्ध्रकेण ॥ २१
किरातराजः सुमना यवनाधिपतिस्तथा ।
चाणूरो देवरातश्च भोजो भीमरथश्च यः ॥ २२
श्रुतायुधश्च कालिङ्गो जयत्सेनश्च मागधः ।
सुशर्मा चेकितानश्च सुरथोऽमित्रकर्षणः ॥ २३
केतुमान्वसुदानश्च वैदेहोऽथ कृतक्षणः ।
सुधर्मा चानिरुद्धश्च श्रुतायुश्च महाबलः ॥ २४
अनूपराजो दुर्धर्षः क्षेमजिच्च सुदक्षिणः ।

G1–3 ins.:

46* बलपौरुषसंपन्नान्कृतास्त्रानमितौजसः ।

[B1 D1.2 °संपन्नः. D1.2 कृतास्त्रान्स्थि(D2 °मि)ततेजसः.]

— ^{c}) D1.2 यथा सुतान्; M2 तथा दुरान् (for यथासुरान्).

21 K2 om. 21 (cf. v.l. 13). Owing to damaged fol., 21^{ab} is lost in B5. For B1–4.6 D1.2 see below. — ^{a}) Ñ1 V1 B4m Dn D3–6 मद्रकानां च; T1 G1.2 मत्त(T1 मंत्र)कांतश्च. — ^{b}) Ś1 K3.4 कुंभी; K1 D3 कुंती; S कुणिः (for कुन्तिः). Ñ1 V1 कुलिंदश्च; B4m कुलिंकु°; Dn D3–6 पुलिंद°; G5 किणिंद°; G6 corrupt. — ^{c}) K1.4 B4m Dn2 D4.5 T1 G1.3.4 M2 त(K4 य)थांगवांगौ; K3 यथांगवंगौ; G2 तथांकवंकौ. Ś1 B3.4m.5 D3 पुंडकेन; T1 G2.5 M1 पौंड्रकेण (G2 °न); G1 पांडकेण; G3.4 पौंट्र°; M2 पाण्य°. G6 तथांगवंकौ च सुपौंड्रकौ वा. — ^{d}) Ś1 K (K2 om.) पांड्यश्च राजा; Dn1 पांड्योंध्रराजौ. Ñ1 V1 B3.4m.5 Dn D3.5.6 transp. सह and च. B4m D3 [आं]ध्रकेन. S पांड्योत्र (G1.2 पांड्योथ; G6 पौंड्रोत्र; M1 पांड्योपि; M2 पाण्योपि) राजा सह केरलेन. — For 21, B1–4.6 D1.2 subst. the foll. Anuṣṭubh lines (B3 subst. lines 1–2 for 21^{ab} and reads 21^{cd} with v.l. as given above):

47* जटासुरो मद्रकश्च राजा कुन्तिः पुलिन्दकः ।
किरातराजश्च तथा वङ्गेशः सहपुण्ड्रकः ।
पाण्ड्यश्च राजा सुमहानन्ध्रकेण महात्मना ।

[(L. 1) B1 कुंती. B4 कुलिंदकः. D1.2 राजा कुंति(D2 °डी)पुलिंगकः. — (L. 2) B1.2 D1.2 °पौंड्र(B2 °पौंड्रि)कः. — (L. 3) D1 माद्र° (for पाण्ड्य°). B2 नलकेश (for अन्ध्रकेण). B6 पांड्योंड्रराजौ च सह अंध्रकेण etc.]

— N (K2 om.) ins. after 21 (B1–4.6 D1.2 ins. after 47*):

48* अङ्गो वङ्गः सुमित्रश्च शैब्यश्चामित्रकर्शनः ।

[Ñ1 अंगो वंगः पांडुकश्च; B1 D1.2 अंगो वंगश्च पौंड्रश्च; B2 वंगावंगश्च पौंड्रश्च; D4 तथांगवंगौ सहितौ. Ś1 K3 B शैब्य(B2 सैन्य)श्चामित्रकर्षणः; D6 शैब्य आमित्र°.]

22 K2 om. 22 (cf. v.l. 13). Ś1 K (K2 om.) D4 transp. 22^{ab} and 24^{ab}. — ^{a}) B3 शुंभश्च; G1.2 च तथा (for सुमना). — ^{b}) B3 जव° (for यव°). — After 22^{ab}, S ins.:

49* पाञ्चालश्च विराटश्च द्रुमशल्यः पृथुश्रवाः ।

[G4 M2 पांचाल्यश्च; G5.6 पांचालाश्च.]

— S reads 22^{cd}–23^{ab} after 29. — ^{c}) Ñ1 वानरो; B चानूरो; D1 चाणुरो; T1 G6 चारणो. B1m D1.3 G2 दे(D1.2 दै)वराजश्च; T1 G6 भोजराज°. — ^{d}) Ñ1 भैमरथिश्च यः; T1 G6 देविरथ(G6 देवरथि)श्च यः; G1.2 M2 है(G1.2 भै)मरथश्च यः; G3.5 हैमरथोपि च; G4 M1 भैमरथोपि च (M1 °रथस्तथा).

23 K2 om. 23 (cf. v.l. 13). For sequence in S, cf. v.l. 22. — ^{a}) S (except G4 M2) शता° (for श्रुता°). Ñ1 V1 B3.6 विक्रांतो (for कालिङ्गो). — ^{b}) K (K2 om.) Ñ1 V1 B (except B2; B4 damaged) D (except D4) जयसेनश्च; T1 G (except G1.2) यज्ञ°. — In Dn2 the sequence of 23^{cd}–25^{ab} is: 24^{ab}, 23^{cd}, 25^{ab}, 24^{cd}. — ^{c}) B1 Dn (!) सुकर्मा; B3 M1 सुधर्मा. K1 च कृतानश्च (for चेकिता°). — Ñ1 om. (hapl.) 23^{d}–24^{a}. — ^{d}) K1.3 D4 सुरथो(K3 °जो)मित्रकर्शनः; K2 om.; K4 V1 वैदेहोथ कृतक्षणः (=24^{b}); B (B5 damaged) Dn D1–3.5.6 पु(B6 म-; D2 पू)रुश्चामित्रकर्षणः (B2 Dn1 D1.2.5.6 °र्शनः); S मुख्यसेनश्च भारत.

24 K2 om. 24 (cf. v.l. 13); G5.6 om. 24^{ab}; Ñ1 om. 24^{a} (cf. v.l. 23). Ś1 K (K2 om.) D4 transp. 22^{ab} and 24^{ab}. For sequence in Dn2, cf. v.l. 23. T1 G1–4 M read 24^{ab} after 19^{ab}. — ^{a}) G (G5.6 om.) M क्षेमश्च (for केतुमान्). G4 वष्वादानश्च K1.4 केतुबंधः सुदानश्च. — ^{b}) T1 G1–3 M1 वैदेहश्च G4 विदर्भश्च. B1.4 D1.2 वैदेहोकृतलक्षणः. — ^{c}) K1 S सुव(K1 G2.6 °श)र्मा चा°; Ñ1 V1 B (B5 damaged) D1.2 निषधश्चा°. — ^{d}) S महारथः (for °बलः).

25 K2 om. 25^{abc} (cf. v.l. 13). For sequence in Dn2, cf. v.l. 23. — ^{a}) G1.2.4 अनूपराजा. — ^{b}) K1.4 B1.2 D1.2 क्षेमक(K1 °य)श्च; G6 क्षेपजिच्च. B3 सुदर्शनः;

शिशुपालः सहसुतः करूषाधिपतिस्तथा ॥ २५
वृष्णीनां चैव दुर्धर्षाः कुमारा देवरूपिणः ।
आहुको विपृथुश्चैव गदः सारण एव च ॥ २६
अक्रूरः कृतवर्मा च सात्यकिश्च शिनेः सुतः ।
भीष्मकोऽथाहृतिश्चैव द्युमत्सेनश्च वीर्यवान् ।
केकयाश्च महेष्वासा यज्ञसेनश्च सौमकिः ॥ २७
अर्जुनं चापि संश्रित्य राजपुत्रा महाबलाः ।
अशिक्षन्त धनुर्वेदं रौरवाजिनवाससः ॥ २८
तत्रैव शिक्षिता राजन्कुमारा वृष्णिनन्दनाः ।
रौक्मिणेयश्च साम्बश्च युयुधानश्च सात्यकिः ॥ २९
एते चान्ये च बहवो राजानः पृथिवीपते ।
धनंजयसखा चात्र नित्यमास्ते स्म तुम्बुरुः ॥ ३०
चित्रसेनः सहामात्यो गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
गीतवादित्रकुशलाः शम्यातालविशारदाः ॥ ३१ C. 2. 131 B. 2. 4. 38 K. 2. 4. 44

D4 अदक्षिणः (for सुद°). B5 Dn1 D3.5.6 क्रमजिच्च सुदर्शनः. — ^{c}) Ñ1 सपुत्रश्च; B1 सात्वकीकः; G4.5 M2 दशग्रीवः (for सहसुतः). T1 G1.2.6 M1 शिशुपालदशग्रीवौ; G3 शुशुपालो (sic) जरासंधः. — ^{d}) Ś1 lacuna; S करूशा°; Cd as in text. — After 25, T1 ins.:

50* पान्त्यान्ध्रराजौ सहितादं * * न महात्मनाम् ।

26 ^{a}) K4 सुरूपा (for वृष्णीनां). Ś1 K D2.4 T1 G6 चापि (for चैव). — ^{b})=(var.) 1. 78. 12^{b}. G3–5 काम° (for देव°). — ^{c}) Ś1 K3 B3 आहुको विप्रथुश्चैव; Dn1 D1.2 G4.5 आहुकोपि (D1.2 °ति-) पृथुश्चैव; G1.2 आहुकः पृथुकश्चैव.

27 ^{a}) T1 कृतकर्मा; G6 क्रूरकर्मा. — ^{b}) Ś1 Ñ1 V1 B1.2.4 Dn1 D3.5.6 सत्यक(B1 D5 °कि)श्च; B5 damaged; Dn2 G3 सात्यकश्च; G2 सात्विकिश्च. See Addenda. A few MSS. सिनेः. T1 G6 शिनिजः (G6 निशिजे) शश एव च. — ^{e}) Ś1 has lacuna between को and ति. K1 भीष्मकश्च घृतिश्चैव; K2 Ñ1 B2.4.6 Dn D1.2.6 G3 भीष्मकोथाकृति(D6 °वृति-; G3 °हृदि)श्चैव; K3.4 D4 भीष्मकश्चाहु(K4 °को व्याहृ-; D4 °कोप्याहु)तिश्चैव; V1 भीष्मकोथाहुकश्चैव; B1 भीष्मकः सांगतिश्चैव; B5 damaged; T1 G5.6 °को हृदि(T1 °ति-; G6 °षि)कश्चैव; G2 भीष्मकोधाहृतिश्चैव; text as in B3 D3.5 G1.4 M. [The name आहृति recurs in 2. 13. 21^{a} and 2. 28. 39^{a}, and must be read thus each time.] — ^{d}) K1.3 द्युम्न(K3 °म)सेनश्च; K2 क्रतुसेन°; B1 युयुत्सेन°; D1.2 द्रुमसेन°. — ^{e}) K3 B (except B1; B5 damaged) D कैकेयाश्च (Dn1 °योथ); K4 कौंतेयाश्च. Ś1 K D4 G1.2 महावीर्या (for महे°). — ^{f}) Ś1 K3 जयत्सेनश्च; G1 व्रजसेनश्च. K D4 सोमकिः; B2 सौमिकः; D2 सौनकिः; S सोमकः (G6 सैनिकाः; M1 as in text). — After 27, Dn(!) D3–5 ins.:

51* केतुमान्वसुमांश्चैव कृताखश्च महाबलः ।
[Cf. 24^{ab}. D3.5 क्षतायुश्च (for कृताख°).]

Dn D3–5 cont.: K4 V1 B (B3 lacuna) D1.2.6 S ins. after 27:

52* एते चान्ये च बहवः क्षत्रिया मुख्यसंमताः ।
उपासते सभायां स्म कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।

[(L. 1) B1 युद्धदुर्मदाः (m °संमताः); D3–5 मुख्यसत्तमाः; G3–5 लोकसंमताः. K4 राजानो मुख्यतां गताः; G6 क्षत्रमुख्याः समागताः. — (L. 2) B4 तां; G3–5 वै (for स्म).]

28 B3 om. 28–29. — ^{a}) K2 चैत्र; B2.4.5 Dn D3.5.6 ये च (for चापि). Ś1 K4 संश्रुत्य; K1.3 B6 D4 संसृत्य; T1 संगृह्य. G M अर्जुनं तू(G6 चो)पसंगृह्य. — ^{b}) V1 B6 महारथाः; S यशस्विनः (for महाबलाः). — ^{c}) S (except G5) शिक्षंते स्म (for अशिक्षन्त). D1.2 °वेदा.

29 B3 om. 29 (cf. v.l. 28). — ^{a}) M1 तथैव. S सर्वे (for राजन्). — ^{b}) Ñ1 B1.4 कुमारा वृष्णिवर्धनाः; S वृष्णिपुत्रा यशस्विनः. — ^{c})=1. 211. 9^{a}. S प्रद्युम्नो रौक्मि(G6 °हि)णेयश्च. — ^{d})=4. 67. 20^{d}. Ś1 K1.2.4 Ñ1 V1 D4 युयुधानोथ (perhaps read so; see Addenda). — After 29, S reads 22^{cd}–23^{ab}; while Ñ1 *repeats* 26^{cd}. On the other hand V1 B (B3 om.; B5 damaged) D ins. after 29:

53* सुधर्मा चानिरुद्धश्च शैब्यश्च नरपुंगवः ।
[B1 सुधन्वा; B4.6 सुशर्मा. B1.2.4.6 D1.2 चेकितानश्च (for चानिरुद्ध°). Post. half = Gītā 1. 5]

30 ^{b}) B1.2 D1.2 राजानः पृथिवीश्वराः (B1 °सुराः); S राजपुत्रा महाबलाः After 30^{ab}, S ins.:

54* धनंजयमुपातिष्ठन्धनुर्वेदचिकीर्षवः ।

— ^{c}) K2 B1.2 D1.2 चैव; S तत्र (for चात्र). — ^{d}) K1 [ऽ]त्र; K3 च; T1 G4–6 स (for स्म). K Dn D1.2 तुंबरुः. — After 30, B1–5 D S ins.:

55* उपासते महात्मानमासीनं सप्तविंशतिः ।
[S उपासत्त (G6 M °ते) तमासीनं. D4 आसीनाः; S (except M2) गंधर्वाः (for आसीनं).]

31 ^{a}) G1 गंधर्वराजः सामात्यः. — ^{b}) S गंधर्वा(G1 M2 °र्वौ)प्सरसां गणैः. — After 31^{ab}, S ins.:

C. 2. 132 B. 2. 4. 38 K. 2. 4. 44 प्रमाणेऽथ लयस्थाने किंनराः कृतनिश्रमाः ।
संचोदितास्तुम्बुरुणा गन्धर्वाः सहिता जगुः ॥ ३२
गायन्ति दिव्यतानैस्ते यथान्यायं मनस्विनः ।
पाण्डुपुत्रानृषींश्चैव रमयन्त उपासते ॥ ३३
तस्यां सभायामासीनाः सुव्रताः सत्यसंगराः ।
दिवीव देवा ब्रह्माणं युधिष्ठिरमुपासते ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

वैशंपायन उवाच ।
तथा तत्रोपविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
महत्सु चोपविष्टेषु गन्धर्वेषु च भारत ॥ १
लोकाननुचरन्सर्वानागमत्तां सभामृषिः ।
नारदः सुमहातेजा ऋषिभिः सहितस्तदा ॥ २
पारिजातेन राजेन्द्र रैवतेन च धीमता ।

56* तस्यां सभायामास्ते स्म बहुभिः परिवारितः ।

— [a]) B5 नृत्य°. — [d]) Cf. 58*. B5 damaged. Ś1 शम्यास्ताल°; K1 शिष्या ताल°; K2.4 B6 Dn D5 स(D5 श)म्यक्ताल°; K3 सम्याताल°; Ñ1 V1 B1.2.4 G2 सा(G2 शा)म्यताल°; D1 सम्यक्स्ताल°; D4 रम्याताल°; T1 G1.6 शम्यताल°; text as in B3 D3.6 G3–5 M. Cd cites शम्या (as in text), Cn cites साम्यं (=तालविशेषः), Cnp शंपा (=दक्षिणहस्तगृहीततालविशेषः).

32 [a]) K2.3 Dn2 D4 S च; B1 तु (for ऽथ). K1.3.4 Ñ1 V1 B2.4.6 D4 G5.6 Cn लये (for लय-). — [b]) Ś1 K1.3.4 B1.2m.3.6 Dn2 D3.4.6 कृतनिश्रयाः; B5 damaged; D1.2 G1 °विश्रमाः; T1 G3–5 च कृतश्रमाः. See Addenda. — [c]) K2.4 संनोदितास्; S (except T1 G5) ते चोदितास्. K2–4 Dn(!) तुंबरुणा; D2 तंबु°. — [d]) K3.4 D4 गंधर्व- (for गन्धर्वाः). K1 सभायां; D1 संहताः (for सहिताः). Ñ1 विभो; B5 damaged; B6 तथा; D1.2 तदा (for जगुः). V1 B1–4 Dn D3.5.6 गंधर्वसहितास्तदा(B4 °स्तथा); S गंधर्वाः (G1 °र्वैः) किंनरैः सह.

33 [a]) Ñ1 B2–4 D1.2 गायंतो. K1 B2.6 दिव्यगानैस्ते; K2 °मानैश्च; Ñ1 °गाथैस्ते; B1 °तालैस्ते. D4 तैः (for ते). S दिव्यगानेषु गायंति (G1.2 °गानेष्वगायंत; G6 M °तानेषु मायंति). Cd cites दिव्यतानैः (as in text). — [b]) K1 यथाज्ञाय; D4 यथान्यासं. Ñ1 दिव्यगाथा स्म भारत; S गाधा (G6 M °था) दिव्याश्च भारत. — After 33[ab], Ñ1 ins.:

57* देवतांश्च मुनींश्चैव पार्थिवांश्चैव तोषयन् ।;

while S ins.:

58* शम्यातालेषु कुशलाः कुशला गीतवादने ।

[T1 समक्ता° (sic); G1.2 श(G2 र)म्यता°. G6 M °वादिते (for °वादने). G1.2 गीतवाद्यविशारदाः. Cf. 31[d].]

— [c]) S पांडवेयान् (for पाण्डुपुत्रान्). Ñ1 नृपांश्चैव (for ऋषीं°). — [d]) G4 M2 उपासिरे. — After 33, G3 ins.:

59* हाहाहूहूः पर्वतश्च नारदश्च पृथुश्रवाः ।
गायन्ति च प्रनृत्यन्ति उर्वश्याद्यप्सरोगणैः ।

34 [ab]) Ś1 K सत्यवादिनः (for °संगराः). S तस्यां सभायामृषयो (T1 °यां राजानं; G6 °यां कुशलो) राजानश्च पृथग्विधाः. — Cd cites 34[cd] exactly as in text. — [c]) Ś1 K B1 D2.4 देवं (for देवा). S देवेंद्रं (for ब्रह्माणं).

Colophon. — *Sub-parvan:* Ñ1 V1 सभाक्रिया. — *Adhy. name:* Ś1 Ñ1 V1 D1.2.4 सभाप्रवेशः; K3 G5 युधिष्ठिरसभावर्णनं (G5 °सभाप्रवेशः). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1–3 Ñ1 V1 Dn D2.3 S 4 (as in text). — *S'loka no.:* K3 34; K4 5(!); Dn2 40.

1 B5 damaged. — [a]) B4 Dn(!) D4 अथ (for तथा). S अथो(T1 G6 तत्रो-; G3 ततो-; G4.5 तथो)पविष्टेष्वृषिषु. — [b]) T1 च राजसु (for महात्मसु). G M पार्थिवेषु च भारत (G1.2 नारदः). — [d]) S सर्वशः (for भारत); B1 महात्मसु च सर्वतः. — After 1, all MSS. except Ś1 K1–3 Ñ1 ins. a passage (of 16 lines) given in App. I (No. 2).

2 B2 reads 2[ab] after 3[cd]. — [a]) T1 G4.5 देशान्; G6 M1 सर्वान् (for लोकान्). K1 उपचरन्; G6 अतिचरन्. T1 G6 लोकान् (for सर्वान्). K2 देवलोकात्तदा राजन्; M2 सर्वानपि चरँल्लोकान्. — [b]) K2.3 B2 Dn1 D2.3.5.9 G1.2 अगमत्; Cn as in text. D4 महान् (for सभाम्). V1 B3–6 D (except D4) नृप; B2 प्रति (for ऋषिः). T1 G3–6 M आजगाम यदृच्छया. — [c]) K1.2 तु (for सु-).

सुमुखेन च सौम्येन देवर्षिरमितद्युतिः ।
सभास्थान्पाण्डवान्द्रष्टुं प्रीयमाणो मनोजवः ॥ ३
तमागतमृषिं दृष्ट्वा नारदं सर्वधर्मवित् ।
सहसा पाण्डवश्रेष्ठः प्रत्युत्थायानुजैः सह ।
अभ्यवादयत प्रीत्या विनयावनतस्तदा ॥ ४
तदर्हमासनं तस्मै संप्रदाय यथाविधि ।
अर्चयामास रत्नैश्च सर्वकामैश्च धर्मवित् ॥ ५
सोऽर्चितः पाण्डवैः सर्वैर्महर्षिर्वेदपारगः ।
धर्मकामार्थसंयुक्तं पप्रच्छेदं युधिष्ठिरम् ॥ ६

नारद उवाच ।

कच्चिदर्थाश्च कल्पन्ते धर्मे च रमते मनः ।
सुखानि चानुभूयन्ते मनश्च न विहन्यते ॥ ७
कच्चिदाचरितां पूर्वैर्नरदेव पितामहैः ।
वर्तसे वृत्तिमक्षीणां धर्मार्थसहितां नृषु ॥ ८
कच्चिदर्थेन वा धर्मं धर्मेणार्थमथापि वा ।
उभौ वा प्रीतिसारेण न कामेन प्रबाधसे ॥ ९ C. 2. 153 B. 2. 5. 13 K. 2. 5. 22

— ^{d}) B1 मुनि° (for ऋषि°). K4 तथा; S (except G1. 2) सभां (for तदा). — After 2, G2 ins. 60*.

3 ^{a}) B4. 6 पारिपात्रेण; T1 परिजानेन; G5 परिजातेन; G6 परिज्ञाने च. — ^{b}) K3 दैवतेन; Ñ1 V1 Dn(!) पर्वतेन; B5 (m as in text) क्रेहडेन (for रैव°). K1 महात्मना (for च धीमता). — ^{c}) B1 D1. 2 सुमुखेनाथ (for °खेन च). D3. 5 S (except G1. 2) धौम्येन (for सौ°). — ^{d}) B5 damaged. B6 m महर्षिरमित°; D1. 2 देवर्षिश्चामित°. — After 3^{cd}, B2 reads 2^{ab}; D2 *repeats* it (with v.l. as in Dn1). — 3^{ef} damaged in B5. — ^{e}) B1 सभायां. — ^{f}) Ś1 D2. 4 प्रीयमानो. K1. 4 महौजसः; T1 G4. 5 बभूव ह (for मनो°). K2 प्रीयमागान्मनोजवान्. — V1 B (B5 damaged) D ins. after 3: S ins. after 4 (G2, after 2):

60* जयाशीर्भिः स्तुतं विप्रो धर्मराजानमार्चयत् ।

[B1 च तं; Dn1 स्तुवन् (for स्तुतं). S जयाशीर्वच(G2 °द)-नेनाथ. V1 B1 D5. 6 G M2 अर्चं° (for आर्चं°).]

4 ^{a}) K1 समागतम्; K2 तमायांतम् (for तमागतम्). — ^{b}) K3 धर्मवित्तमं; G3. 4 तु स धर्मवित् (for सर्वधर्म°). — ^{c}) S (except G2 M2) सगणः (for सहसा). Ś1 K D4 पांडवो ज्येष्ठः; B1. 3 D2 M2 पांडवज्येष्ठः. — ^{e}) Ś1 अभ्यवान्ययतः प्रीत्या; G1 °वादयतं प्री°; G2. 4 अभिवाद्य ततः प्रीत्या. — After 4, S ins. (G2 *repeats*) 60*.

5 ^{a}) G1 सदर्भम् (for तदर्हम्). G2 तदर्हमानं चास्मै स. — After 5^{ab}, V1 B D ins.:

61* गां चैव मधुपर्कं च संप्रदायार्घ्यमेव च ।

[A few MSS. °यार्घमेव.]

— 5^{cd} is damaged in B5. — ^{c}) G3–6 तर्प° (for अर्च°). — ^{d}) B1 सर्ववित्; S पार्थिवः. — After 5, V1 B (B5 damaged) D S ins.:

62* तुतोष च यथावच्च पूजां प्राप्य युधिष्ठिरात् ।

[B1. 3. 4. 6 D1. 2 m G2 यथावत्स (D2 orig. यथान्यायं); T1 G6 ऋषिस्तस्मात्; M महर्षिस्तां. G1 तुतोष महर्षिस्तसाच (hypermetric); G3–5 °प नारदस्तस्मात्.]

6 ^{b}) B (B5 damaged) D1. 2 देवर्षिर्; T1 G6 स ऋषिर्; G1 सहर्षीर् (for महर्षिर्). K3 B1 D1. 2. 6 वेदपारगैः. — ^{c}) K2 T1 G1. 6 धर्मकामार्थसहितं; M1 धर्मार्थकामसंयुक्तं.

☞ See Addenda for Rāmāyaṇa parallel to the passage beginning here (7 ff.). The references given below are to the Kumbhakonam edition (by Krishnacharya and Vyasacharya), 1911.

7 K2 V1 G5 om. the ref. — ^{a}) K2. 3 G1. 3. 5. 6 च कल्प्यंते; B1. 2 प्रकल्पंते; M प्रकल्प्यंते. B4. 6 G2. 4 कल्पं(G2. 4 °ल्प्यं)ते कच्चिदर्थास्ते (B6 m कच्चित्तेर्थाः प्रकल्पंते). — S (except G2) transp. 7^{b} and 7^{d}. — ^{b}) Ś1 K2 मतिः (for मनः). — ^{c}) K1. 4 D4 सुखानि तव जायंते. — ^{d}) G2 transp. मनश्च and न. K4 न पुनश्च न विद्यते; B1. 2 D1. 2 भोगाश्च विविधा नृप; G6 विमतश्च विहन्यते.

8 ^{a}) Ñ1 V1 B (except B3) G4 M2 °चरितं; T1 G1. 3. 5. 6 M1 °चरिता. — In B5, 8^{c}–9^{d} is lost on a damaged fol. — ^{c}) G2 कच्चिद् (for वृत्तिम्). K2. 3 अक्षिणां; K4 Ñ1 B1. 2. 4. 6 m D (except D4) अक्षुद्रां. T1 G1. 3–6 M वर्तते वृत्तिरक्षीणा. — ^{d}) D3 °रहितां; S (except G1) °सहिता. K2. 3 Ñ1 V1 B4. 6 Dn D4. 6 (*sup. lin.*) त्रिषु; B3 D3. 5. 6 शुभां (for नृषु). B1. 2 D1. 2 धर्मकामार्थसंहितां.

9 = (var.) Rām. 2. 100. 63. — ^{a}) K4 यद् (for वा). D1 कच्चिदर्थं न चाधर्मं. — ^{b}) B (B5 damaged) धर्मेनार्थम्. D3 च (for वा). — ^{c}) K1 Ñ1 च; K3 वै (for वा). B1 उभौ प्रतीतिसारेण. — ^{d}) K2 कामे न प्रतिबाधसे; S कामेन (G6 कामे च) न च (G3–5 वि-) बाधसे. Cv cites विबाधसे (as in G3–5).

10 = (var.) Rām. 2. 100. 64. — K2 om. 10^{ab}. — ^{ab}) B6 D1 G1. 2 transp. धर्मं and कामं. B1. 2 D1. 2 वदतां (for जयतां). — ^{c}) Ñ1 धर्मज्ञः; V1 B D (except

C. 2. 154 B. 2. 5. 20 K. 2. 5. 23 कच्चिदर्थं च धर्मं च कामं च जयतां वर ।
विभज्य काले कालज्ञ सदा वरद सेवसे ॥ १०
कच्चिद्राजगुणैः षड्भिः सप्तोपायांस्तथानघ ।
बलाबलं तथा सम्यक्चतुर्दश परीक्षसे ॥ ११
कच्चिदात्मानमन्वीक्ष्य परांश्च जयतां वर ।
तथा संधाय कर्माणि अष्टौ भारत सेवसे ॥ १२
कच्चित्प्रकृतयः षट् ते न लुप्ता भरतर्षभ ।
आढ्यास्तथाव्यसनिनः स्वनुरक्ताश्च सर्वशः ॥ १३
कच्चिन्न तर्कैर्दूतैर्वा ये चाप्यपरिशङ्किताः ।
त्वत्तो वा तव वामात्यैर्भिद्यते जातु मन्त्रितम् ॥ १४
कच्चित्संधिं यथाकालं विग्रहं चोपसेवसे ।
कच्चिद्वृत्तिमुदासीने मध्यमे चानुवर्तसे ॥ १५
कच्चिदात्मसमा बुद्ध्या शुचयो जीवितक्षमाः ।
कुलीनाश्चानुरक्ताश्च कृतास्ते वीर मन्त्रिणः ॥ १६

$D_{1.2.4}$) M_1 कालज्ञः. — [d]) V_1 D (except $D_{1.2.4}$) Cnp समं; Cn सदा (as in text). G_2 सदाचारं च सेवसे.

11 G_2 transp. 11 and 12. — [a]) K_4 राजगुरोः; $D_{4.6}$ S (except G_1 M_2) राजन्गुणैः. K_3 सद्भिः (for षड्भिः). Cv as in text. — [b]) K_2 T_1 $G_{3.4}$ सप्तोपायैस्; K_4 °रमां (sic); B_1 $D_{3.4}$ G_2 सप्तोपायास्; B_5 प्राप्तोपायांस्; Cv as in text. B_1 $D_{1.2}$ S (except M_2) तथैव च (for तथानघ). — [c]) $\tilde{N}_1$ बलाबले तथा; V_1 °बलेनथा (sic). K_2 च तत् (for तथा). T_1 G च सम्यक्च (G_3 सर्वं च; G_5 सौम्यं च); Cn (apparently) तथासवाः (citing variant °सवः) (for तथा सम्यक्). B_{4-6} Dn $D_{3.5.6}$ Cnp बलाबलेन सम्यक्त्वं ($B_{4.6}$ °क्च). — [d]) K_2 M_2 चतुर्धा सं- (M_2 च); T_1 G M_1 कार्यं दश (for चतुर्दश). Cv cites दश. $B_{1.5}$ D समीक्षसे (Dn_1 °क्ष्यसे; D_3 °क्ष्य च); T_1 G_2 Cv निषेवसे. K_4 **र्दशभिरीक्षसे.

12 G_2 transp. 11 and 12. — [a]) K_2 °मर्थांश्च; $B_{1.3.6}$ (m as in text) $D_{1.2}$ °मन्विष्य (for °मन्वीक्ष्य). — [b]) B_1 पुत्रांश्च (for परांश्च). B_2 परांश्चैव विशेषतः. — In B_5, 12[c]–13[d] is lost on a damaged fol. — [c]) M_1 Cv संधायि-. B_6 कार्याणि; G_6 धर्मेण (for कर्माणि). — [d]) To avoid hiatus: $Ś_1$ $\tilde{N}_1$ $B_{3.6}$ D_2 चाष्टौ; K_2 ह्यष्टौ (for अष्टौ). $K_{1.3.4}$ T_1 G_2 भारताष्टौ निषेवसे; $G_{1.3-6}$ M चाष्टौ वरद सेवसे.

13 [a]) B_5 damaged. $Ś_1$ K $B_{2.4}$ Dn $D_{1.4}$ सप्त (K_3 सत्ये); V_1 $B_{1.3.6}$ $D_{2.3.5.6}$ T_1 सर्वा; G_4 षड्भ्यः (for षट् ते). G_2 कच्चित्प्रकृतिषट्केषु. — [b]) V_1 $B_{1.3.6}$ Dn $D_{3.5.6}$ (*sup. lin.* as in text) T_1 न लु(B_1 ल)ब्धा; G_2 अलुब्धो; $G_{3.4}$ ह्य(G_4 प्र)लुप्ता; G_5 M ह्य(M_2 अ)लुब्धा. K_3 पुरुषर्षभ. $G_{1.6}$ अलुब्धाः पुरुषर्षभ. — [cd]) D_1 M_1 (*inf. lin.*) Cv आढ्यास्तथा(M_1 Cv आप्ताश्चैवा)व्यवसिनः; T_1 G_2 आढ्याश्चा(G_2 °श्च)व्यसनिन्यश्च; G_{3-5} आर्याश्चैवाव्यसनिनः; G_6 आप्ताश्च वै व्य°; M आढ्याश्चाप्य(M_2 °श्चैवा)व्य°. B_1 ह्यनुरक्ताश्च; Dn_2 $D_{1.2.5.6}$ $G_{3.5}$ त्वनु°; D_3 तनु° (sic); G_2 [illegible]°; G_6 व्यनु°; M अनु°. G_1 आढ्याश्चैवाव्यसनिनोप्यनुरक्ताश्च सर्वशः.

14 = (var.) Rām. 2. 100. 22. B_6 reads 14 *twice* in succession. — [a]) Dn_1 कच्चित्तत् (for कच्चिन्न). $K_{2.3}$ धूर्तै(K_3 दूतै)स्तर्कैर्वा; $\tilde{N}_1$ V_1 B (B_6 both times) D (D_6 *sup. lin.* as in text) Cn कृतकैर्दूतैः (B_1 तर्कितैर्दूतैः; D_{3-5} कृतकैर्धूर्तैः); G_4 M_2 तर्कैर्धूर्तैर्वा; Cv Cnp as in text. T_1 कच्चिन्निकृतिनै(read °कै)र्दूतैः. Cd cites कृतकैः. — [b]) K_2 ये चाप्यपरिसंचिताः; V_1 ये चाप्यपरिषत्कथाः; B_1 D_6 (*sup. lin.*) ये चान्ये(D_6 °प-)परिशंकिताः; B_3 $D_{1.2}$ T_1 चारैर्वा(T_1 °र्न)परिषत्कथा; B_4 चारैर्वापरिशंकिताः; B_6 (first time) ये चाप्यपरिशंकिताः as in text (m °तैः); B_6 (second time) चारैर्वा परिषत्तथा. Cv cites अपरिशंकिताः (as in text). — [c]) B_6 (second time) रहो; D_1 ततो; T_1 G_{2-5} Cv त्वया (for त्वत्तो). G_1 स तु; G_6 न तु (for तव). G_4 M न तवामात्यैः (for तव वामा°); Cv as in text. K_4 $\tilde{N}_1$ V_1 B (B_6 both times) Dn_2 G_3 चामा°; T_1 वार्ता° (for वामा°). K_2 त्वत्तो वाथ तवामात्यैः. — [d]) G_2 वेद्यते; Cv भिद्यते (as in text). $G_{1.6}$ न तु; G_2 Cv तव (for जातु). V_1 B (B_6 first time) D (except D_4) मंत्रितं तथा (for जातु मन्त्रि°). — V_1 B D ins. after 14 (B_6, after *repetition* of 14):

63* मित्रोदासीनशत्रूणां कच्चिद्वेत्सि चिकीर्षितम् ।

15 K_1 om. 15–27. — [a]) K_3 तथाकालं; T_1 G_{3-5} यथान्यायं; G_2 च यानं च. — [b]) $B_{1.2}$ $D_{1.2}$ चापि (for चोप-). — [c]) B_5 damaged. $G_{4.5}$ उदासीनं (G_5 °नां). G_2 Cv उदासीनेषु वृत्तिं च (Cv वृत्तिश्च). — [d]) B_5 damaged. K_2 मध्यमां. K_3 D_2 T_1 G_{3-5} M_2 वानुवर्तसे; $\tilde{N}_1$ चानुपद्यसे; V_1 $B_{1.2.4.6}$ Dn $D_{3.5.6}$ चा(B_2 D_3 वा)नुमन्यसे. G_1 Cv मध्यमेषूपपद्यते.

16 = (var.) Rām. 2. 100. 16. — K_1 om. 16 (cf. v.l. 15). — [a]) $Ś_1$ $K_{2.3}$ V_1 B (B_5 damaged) D G_4 वृद्धाः (K_2 वृत्ताः; $D_{1.2}$ बुद्धाः); Cd as in $D_{1.2}$. — [b]) B_5 damaged. K_2 $\tilde{N}_1$ जीवितं क्षमाः; K_3 निर्णयक्षमाः;

विजयो मन्त्रमूलो हि राज्ञां भवति भारत ।
सुसंवृतो मन्त्रधनैरमात्यैः शास्त्रकोविदैः ॥ १७
कच्चिन्निद्रावशं नैषि कच्चित्काले विबुध्यसे ।
कच्चिच्चापररात्रेषु चिन्तयस्यर्थमर्थवित् ॥ १८
कच्चिन्मन्त्रयसे नैकः कच्चिन्न बहुभिः सह ।
कच्चित्ते मन्त्रितो मन्त्रो न राष्ट्रमनुधावति ॥ १९
कच्चिदर्थान्विनिश्चित्य लघुमूलान्महोदयान् ।
क्षिप्रमारभसे कर्तुं न विघ्नयसि तादृशान् ॥ २०
कच्चिन्न सर्वे कर्मान्ताः परोक्षास्ते विशङ्किताः ।
सर्वे वा पुनरुत्सृष्टाः संसृष्टं ह्यत्र कारणम् ॥ २१
कच्चिद्राजन्कृतान्येव कृतप्रायाणि वा पुनः ।
विदुस्ते वीर कर्माणि नानवाप्तानि कानिचित् ॥ २२
कच्चित्कारणिकाः सर्वे सर्वशास्त्रेषु कोविदाः ।
कारयन्ति कुमारांश्च योधमुख्यांश्च सर्वशः ॥ २३　C. 2. 168 B. 2. 5. 34 K. 2. 5. 37

S विगतक्लमाः. V1 B3.4.6 Dn D3.5.6 (*sup. lin.* as in text) Cn शुद्धाः संबोध(V1 °पाद)नक्षमाः; Cnp as in text. — c) G1.6 M कुलीनाश्च विनीताश्च. — d) D1 वर- (for वीर). S नियता (T1 नियुतां; G2 यत्नास्ते; G3 M यत्तास्ते; G4 रक्तास्ते) मंत्रिणः कृताः. — After 16, T1 G2–5 read 19.

17 = Rām. 2. 100. 17. — K1 om. 17 (cf. v.l. 15). — a) K2 विभवो (for विजयो). K2.3 मंत्रिमूलो; D1 मंत्रतुल्यो; D6 मूलमंत्रो. D6 वै (for हि). S (except G2) मंत्रो विज(G5 °ष)यमूलं हि. — b) Ñ1 V1 B D (except D4) G4 राज्ञो (for राज्ञां). — c) Ñ1 B1 D1.2 G3 सुसंवृत्तो; G1 °वृत्तैर्; M1 °वृतैर्. K2 मंत्रिधनैर्; K3 G1.6 मंत्रिव(G1 °प)रैर्; K4 M मंत्रपरैर्; B1 °रवैर्; D1.2 T1 G2–5 °धरैर्; D4 °वरैर्. V1 B2–6 Dn D3.5.6 कच्चित्संवृतमंत्रैस्ते (B2.6 Dn2 °स्तैर्; B3 °श्च). — d) V1 अस्त्र°; G1.6 मंत्र° (for शास्त्र°). — After 17, V1 B D ins.:

64* राष्ट्रं सुरक्षितं तात शत्रुभिर्न विलुप्यते ।

18 = (var.) Rām. 2. 100. 18. — K1 om. 18 (cf. v.l. 15). — a) D1 °वशे (for °वशं). G1–4 नैषीः. — b) Dn (!) [ऽ]पि; M1 प्र- (for वि-). — c) D1.4 G1.2.6 कच्चिद्वा(D4 °द)पर°; D3.5 °च्चापरराष्ट्रेषु. — d) Ñ1 T1 G3 अर्थवत्. B1.2 D1.2 चिंतयंश्चार्थ(B1 °यन्सर्व-; B2 D5 °यस्यर्थ)निश्चयान्.

19 = (var.) Ram. 2. 100. 19. — K1 om. 19 (cf. v.l. 15). T1 G2–5 read 19 after 16. — a) G1.6 नैकैः. — c) Ś1 ते मंत्रिते; B1 दुर्मंत्रिणं (for ते म°). — d) D3 राष्ट्रे. Ñ1 V1 B3–6 Dn D3.5.6 T1 G2–5 परि°; B2 D1.2 प्रति° (for अनु°). B1 राष्ट्रं न परिराधसे.

20 = (var.) Rām. 2. 100. 20. — K1 om. 20 (cf. v.l. 15). — a) G1.6 च (for वि-). — b) S लघूपायान्. Ś1 K2.3 महाफ(Ś1 °ब)लान्. — c) G3 कच्चिन् (for कर्तुं). — d) S दीर्घं° (for विघ्न°).

21 = (var.) Rām. 2. 100. 53. — K1 om. 21 (cf. v.l. 15). — a) K2 D6 (orig.) कच्चिन्नु; D4 कच्चित्तु. K3 B1.6 सर्व- (for सर्वे). — b) V1 B3.4 (m as in text).6 महीपते; B1 [ऽ]रिशंकिताः (for विशङ्किताः). S प्रत्यक्षास्ते नरर्षभ(G2 विशां पते; G4 °र्षभाः). Cv cites प्रत्यक्षाः. — After 21^{ab}, S ins. (Cv glosses):

65* परोक्षा वा महाराज मध्यं ह्यत्र प्रशस्यते ।
[T1 G1.6 ह्यस्य (for ह्यत्र).]

— V1 B6 om. 21^{cd}. — c) S (except G3) सर्वथा (M2 erroneously उत्सृष्टाः) (for सर्वे वा). D3 °रुत्यक्ताः (for °रुत्सृष्टाः). K3 सर्वेषु वा पुनर्हृष्टाः. — d) Ś1 G2 संहृष्टाः; B3 संसृष्टिः; T1 G1.3–6 संसृ(G3 °स्पृ)ष्टाः; Cn as in text (= स्नेहः!). Ś1 तत्र; K3 B1 D1–3.5.6 यत्र; Ñ1 B2–5 Dn Cd चात्र (for ह्यत्र). — B1–5 (B5 damaged) D ins. after 21: V1 B6 (which om. 21^{cd}) ins. after 21^{ab}:

66* आप्तैरलुब्धैः क्रमिकैस्ते च कच्चिदनुष्ठिताः ।
[B3 तत्र; B6 तव (for ते च). B1–3 D1.2.4 °दधि° (for °दनु°).]

22 = (var.) Rām. 2. 100. 21. — K1.4 om. 22 (for K1, cf. v.l. 15). B5 damaged. — b) K2 कृतप्राणानि; D1 कृतमायाति. — c) D1 चार- (for वीर). — d) K2 Dn1 G2 नानावाप्तानि; B1 नानार्थानि च; B6 (m as in text) D1–3.5.6 नानारब्धानि; T1 G1.6 न त्वारब्धा°; G3–5 M नार(G4 न ल)ब्धव्या°; M1 (*inf. lin. sec. m.*) Cv नानवात्ता°; Cn as in text. Ś1 Ñ1 केचन; K3 D4 केनचित्; T1 कानि च; G2 कर्हिचित्. ❀ Cv: अनवात्तानि अनुपगृहीतानि । ❀

23 K1 om. 23 (cf. v.l. 15). G2 reads 23 after 26; probably also Cv, which here has the insertions of G2, but cites nothing from 26. — a) Ś1 Ñ1 V1 D6 (*sup. lin.* as in text) G4 M2 कारुणिकाः; T1 G1.6 कर°; G3 च कारणाः; all comm. as in text. B2 m कर्मे; B4–6 Dn D5.6 धर्मे; D3 धर्मा (for सर्वे). — b) Dn2 सर्वे शास्त्रेषु; G2 राजशा°; M सर्वश°. B1 D1.2 सर्वशास्त्र-

C. 2. 168 B. 2. 5. 35 K. 2. 5. 38

कच्चित्सहस्रैर्मूर्खाणामेकं क्रीणासि पण्डितम् ।
पण्डितो ह्यर्थकृच्छ्रेषु कुर्यान्निःश्रेयसं परम् ॥ २४
कच्चिद्दुर्गाणि सर्वाणि धनधान्यायुधोदकैः ।
यन्त्रैश्च परिपूर्णानि तथा शिल्पिधनुर्धरैः ॥ २५
एकोऽप्यमात्यो मेधावी शूरो दान्तो विचक्षणः ।
राजानं राजपुत्रं वा प्रापयेन्महतीं श्रियम् ॥ २६
कच्चिदष्टादशान्येषु स्वपक्षे दश पञ्च च ।
त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वेत्सि तीर्थानि चारकैः ॥ २७
कच्चिद्द्विषामविदितः प्रतियत्तश्च सर्वदा ।
नित्ययुक्तो रिपून्सर्वान्वीक्षसे रिपुसूदन ॥ २८
कच्चिद्विनयसंपन्नः कुलपुत्रो बहुश्रुतः ।
अनसूयुरनुप्रष्टा सत्कृतस्ते पुरोहितः ॥ २९
कच्चिदग्निषु ते युक्तो विधिज्ञो मतिमानृजुः ।
हुतं च होष्यमाणं च काले वेदयते सदा ॥ ३०
कच्चिदङ्गेषु निष्णातो ज्योतिषां प्रतिपादकः ।
उत्पातेषु च सर्वेषु दैवज्ञः कुशलस्तव ॥ ३१
कच्चिन्मुख्या महत्स्वेव मध्यमेषु च मध्यमाः ।
जघन्याश्च जघन्येषु भृत्याः कर्मसु योजिताः ॥ ३२
अमात्यानुपधातीतान्पितृपैतामहाञ्शुचीन् ।
श्रेष्ठाञ्श्रेष्ठेषु कच्चित्त्वं नियोजयसि कर्मसु ॥ ३३

विशारदाः; B2 T1 सर्वशास्त्रार्थकोविदाः. — c) B3 शिक्ष°; T1 G5.6 धार° (for कार°). Ś1 K3 B5 G4 कुमाराश्च. — d) Ś1 K3 B5 D4 योधमुख्याश्च; T1 G1.6 धर्ममुख्यांश्च; G4 M2 यौधमुख्यां(M2 °ख्या)श्च. — After 23, G2 Cv ins. a variant version of 109, 110^{cd}, 111 (q. v.), *repeating* them below (with 110 complete).

24 = (var.) Rām. 2. 100. 23. — K1 om. 24 (cf. v.l. 15). G2 transp. 24 and 25. — a) D2 सहस्रे; G3.4 सहस्रं; G5 M2 सहस्रान्. — b) S इच्छसि (for क्रीणासि). — c) M2 ह्यत्र (for ह्यर्थ-). — d) K3 निःश्रयसं; D2 नैश्रे°. G2 महत् (for परम्).

25 = (var.) Rām. 2. 100. 54. — K1 om. 25 (cf. v.l. 15). G2 transp. 24 and 25; T1 G4–6 M transp. 25 and 26. B5 damaged. — a) T1 G1.3–6 M transp. दुर्गा° and सर्वा°. G2 गृहा° (for दुर्गा°). — b) S धनधान्योदकायुधैः (G2 °धान्यायुधादिकैः). — d) T1 तथा शिल्प°.

26 = (var.) Rām. 2. 100. 25. — K1 om. 26 (cf. v.l. 15). T1 G4–6 M transp. 25 and 26. — a) B5 damaged. G2–4 एको ह्यमात्यो. — b) B5 damaged. B1.2 D1.2 शूरः प्राज्ञो बहुश्रुतः. — c) K2.3 राजानो (K2 °नां). D1.2 च (for वा). — After 26, G2 Cv read 23, followed by 109, 110^{cd}, 111 (cf. v.l. 23).

27 = Rām. 2. 100. 37. — K1 om. 27 (cf. v.l. 15). G2 transp. 27 and 28. — a) D3.5 °दशान्येव; S Cv °दशान्येषां. — b) G4 सपक्षो. M Cv सप्त (for पञ्च). — c) D4 T1 अभिज्ञातैर्; G1.6 M1 अना°. — d) G1 वेत्स्यनर्थनिवारकैः.

28 K4 om. 28. G2 transp. 27 and 28. — a) G1 °विदितं. — b) N (except Ś1 K1 D4; K4 om.) प्रतिपन्नश्च; S कृतयत्न(G5 °ज्ञ)श्च; Cnp as in text. G2 सर्वशः. — c) K2 B1.3 D2 Cd नित्योद्युक्तो; D3 विनियुक्तो; G1 नित्ययुक्तान्. — d) Ś1 K2.3 Ñ1 D4 G M ईक्षसे (G2 सेवसे); K1 ईक्ष्य°; D6 वीक्ष्यसे. V1 रिपुमर्दन. — After 28, G2 Cv ins. a version of 108, 51, 52 and 50 (q. v.), *repeating* them below.

29 = (var.) Rām. 2. 100. 12. — B5 damaged. — a) G4 °संपन्नैः. — b) V1 कुले पुत्रो; Dn1 कुरुपुत्रो; Cn as in text. K1 युधिष्ठिर; G6 बहुश्रुतेः. — c) K1.2 D4 अनु° (for अन°). K3 अनुष्टान (sic); V1 अशंकी तु; B1 अतिश्रेष्ठः; B2.3.6 Dn1 D3.5.6 Cnp असंकीर्णः; D2 अनुत्सृष्टा; T1 अनुदष्ट्वा; G1–3.5.6 M अनुद्र(G1.2 °द्रं)ष्टा; G4 अनुष्ठाता; Cd.n अनुप्रष्टा (as in text).

30 = Rām. 2. 100. 14. — a) B5 damaged. G2 कच्चिदत्विक्समायुक्तो. — cd) K2 G4 वेदयसे. D1.2 यदा; G4 तदा. Ñ1 हुतं च हव्यं होमाग्नौ स्वीकुर्वंति च देवताः.

31 a) Ñ1 कच्चिदब्देषु; V1 कच्चिदंकेषु. S कच्चित्षडंगनि-(T1 G1.6 °गैर्नि-; G2 °गो नि-; M1 °गे नि)ष्णातो. — b) Ś1 D1.2 ज्योतिषि; B2–6 Dn D3.5.6 °षः. S प्रतिपाठकः. — d) K1 तथा; S स(G1 त)दा (for तव).

32 = (var.) Rām. 2. 100. 26. — a) D3 मुख्यान्. K1 च मुख्येषु; K2 महत्स्वेषु; D3 सहस्रेषु. — b) G2 मध्यमां. — c) D1 तु (for च). — d) Ś1 K Ñ1 D4 ते तात; B1.2 ते साधु (for कर्मसु). B3 भूयांसः साधु योजिताः; D1.2 भृत्यास्ते सायुधो जि(D2 साधु योचि)ताः.

33 = Rām. 2. 100. 27. — B5 damaged. — a) K2 अमात्यानुपधानीतान्; T1 G1.6 °नथ निर्णी°; G2.3 °नु(G3 °न)पथानी°; Cv as in text. — b) G6 शुभान् (for शुचीन्). G3 M1 पितृपैतामहोचितान्. — c) B6 D1.2

कच्चिन्नोग्रेण दण्डेन भृशमुद्वेजितप्रजाः ।
राष्ट्रं तवानुशासन्ति मन्त्रिणो भरतर्षभ ॥ ३४
कच्चित्त्वां नावजानन्ति याजकाः पतितं यथा ।
उग्रप्रतिग्रहीतारं कामयानमिव स्त्रियः ॥ ३५
कच्चिद्धृष्टश्च शूरश्च मतिमान्धृतिमाञ्शुचिः ।
कुलीनश्चानुरक्तश्च दक्षः सेनापतिस्तव ॥ ३६
कच्चिद्बलस्य ते मुख्याः सर्वे युद्धविशारदाः ।
दृष्टापदाना विक्रान्तास्त्वया सत्कृत्य मानिताः ॥ ३७
कच्चिद्बलस्य भक्तं च वेतनं च यथोचितम् ।
संप्राप्तकालं दातव्यं ददासि न विकर्षसि ॥ ३८
कालातिक्रमणाद्ध्येते भक्तवेतनयोर्भृताः ।
भर्तुः कुप्यन्ति दौर्गत्यात्सोऽनर्थः सुमहान्स्मृतः ॥ ३९
कच्चित्सर्वेऽनुरक्तास्त्वां कुलपुत्राः प्रधानतः ।
कच्चित्प्राणांस्तवार्थेषु संत्यजन्ति सदा युधि ॥ ४० C. 2. 194 B. 2. 5. 52 K. 2. 5. 54

कच्चिच्च; T1 G °त्तु.

34 = (var.) Rām. 2. 100. 28. — b) Ś1 K1.2 Ñ1 भृशमुद्वेजयन्प्रजाः; K3 °मुद्विजितप्रजाः; V1 B4.5 Dn D3.5.6 °मुद्विजसे प्रजाः; B1.3.6 राजन्नु(B1 °न्नो)द्वेजिताः प्रजाः; B2 D1.2 T1 G1.2.4–6 भृशमुद्वेजिताः (G2 °द्वेजये; G4 °द्वेजसि; G5 °द्विजितः) प्रजाः; M °मुद्वेजितव्रजं (M2 °तः प्रजं); text as in K4 D4 G3 (see Addenda). — c) Dn1 D5 राष्ट्रे. D1.2 तथानु°; G3.4 तव प्र° (for तवानु°).

35 = Rām. 2. 100. 29. — a) D6 G4 त्वा (for त्वां). K3 अव°; G1 नोप° (for नाव°). — b) K2 याचकाः; G6 याजकं. K2 तथा. — B6 om. 35cd. — c) K1 D4 उग्रप्रतिगृही°; K2 V1 B1.3.4 Dn1 D1–3.5 Cd उग्रं (D1 दुर्गं) प्रतिग्रही°; M1 उग्र°—°तारः; Cn.v as in text. — After 35, D4 ins.:

67* कच्चिन्न विद्यते राष्ट्रे तव कीर्तिविनाशकाः ।

36 = (var.) Rām. 2. 100. 31. — a) Ś1 कच्चिद्दृष्ण° (sup. lin. द्धृ for ष्ण); K3 °द्बृद्ध°; D4 G2.4 हृष्ट° (for °द्धृष्ट°). B1 D2 कच्चिच्छूरश्च धृष्टश्च. — b) G4 transp. मति° and धृति°. D4 भूति° (for धृति°). D4 कविः; G2 ऋजुः (for शुचिः). — c) B5 damaged. B1.2 D1.2 °रूपश्च (for °रक्तश्च). — d) B5 damaged. G2 कृतः (for तव).

37 = (var.) Rām. 2. 100. 32. — B5 damaged. — a) G4 °द्बलश्च (sup. lin. °द्बले च). B1 D1.2 G2 मुख्यास्ते (by transp.). — b) B5 damaged. Ś1 K2 Ñ1 V1 B2–4.6 Dn1 D1–3.6 सर्व- (for सर्वे). — c) K1.3 D1.6 हृष्टावदाता (K3 °ननेन; D1 वदान्या); K4 Ñ1 V1 B2 Dn D5 धृष्टावदाता (D5 °ना); B1.3.4.6 D2.3 T1 G4 M दृष्टा(B3 °ष्टा-; M2 °ष्ट्वा)वदाना (M1 [inf. lin.] °प्रदाना); Cv दृष्टाः प्रदानाः. K2 दृष्टं शौर्यातिविक्रांताः; D4 दृष्ट्वावदात्ता विक्रीतान्. — d) D4 G5 स्वयं (for त्वया). Ñ1 संभृत्य; G4 विक्रांत- (for सत्कृत्य). B6 लालिताः (for मानिताः). Cn cites 37d entirely as in text.

38 = (var.) Rām. 2. 100. 33. — T1 om. (hapl.) 38a–39b. — a) K1 भक्तं त्वं; K3 ते भक्तं; B1 भक्तस्य. — b) K1 विशेषं; K3 चेतनं; Cv as in text. B1 यथेप्सितं. — c) K3 Ñ1 V1 B D (except D4) G4 संप्राप्तकाले. — d) K2.4 विकर्षसे; B2 °ल्पसे; B3 °र्शसि.

39 = (var.) Rām. 2. 100. 34. — T1 om. 39ab (cf. v.l. 38). — a) K2 Ñ1 V1 B D °णादेते (D4 °णाच्चैते); G2–4 °णाद्धेतोर्. — b) K1 भक्तावनतयोर्. B2 धृताः; B4 D6 वृताः; Cv as in text. — c) G3 भर्त्रे; M2 भेत्तुः. Ñ1 V1 B D (except D4) कुर्वंति (for कुप्यन्ति). K1 B3m दौर्गत्याः; V1 B3.5.6 Dn D3.5.6 यत्कृत्याः; B1 D1.2 दौर्गत्यं; B2 °र्हृद्यं; D4 °र्गत्यान्; S दू(G3 M2 दु-; G4 पु-; M1 द्वि)ष्यंति (for दौर्गत्यात्). — d) K4 M भवेत् (for स्मृतः). — After 39, Ñ1 ins. (in lieu of 40–44, omitted):

68* कच्चित्सर्वे महीपालास्त्वदाज्ञा मूर्ध्नि धारिताः ।
कच्चित्सुहृहयाः सर्वे ह्यर्चयन्ति भवत्कृते ।
कच्चिदन्तपुरा देवा काले संसेवितास्त्वया ।
कच्चिद्राजपुरन्ध्रीभिः प्रसूयन्ते कुलोचिताः ।
कुमारा धार्मिकाः शूरा राजधर्मविशारदाः । [5]
कच्चित्तेषां च पुत्राणां विवाहः क्रियते त्वया ।
संतानार्थं तु वंशस्य दोषं तस्य महीयसः ।
कच्चिदाश्वासि*राजंस्त्वया शरणमागतान् ।
देवादीन्भयसंत्रस्तानकार्पण्यधिया भृशम् ।

40 = (var.) stanza 85; = (var.) Rām. 2 100. 35. Ñ1 om. 40–44. B5 damaged. — a) D1.2 सर्वत्र; D4 सर्वे सु- (for सर्वेऽनु-). — b) G2 कुरुपुत्राः; Cv as in text. B1–3 D1.2 तनुत्यजः; Cv प्रधावतः; Cn as in text. G4 कुलवंशप्रधा°. — c) B1–3 D1.2 हृ(B1 कृ)ष्टाः (for कच्चित्). Ś1 K4 तवार्थे च; B1.2 D1.2 तवैवार्थे; B3 तथार्थेषु. — d) B1 युधिष्ठिर; G3 तदा युधि.

41 Ñ1 om. 41 (cf. v.l. 40). — a) B5 damaged. B1.2 G1 सर्वाः; Dn1 D3.6 सर्वान्; D5 सर्वाः; Cv as in text. — b) B5 damaged. B1.2 D1.2 सततं; S (except M2) सर्वतः (for सर्वशः). — c) Ś1 K4 G M2 Cv

C. 2. 185 B. 2. 5. 51 K. 2. 5. 55 कच्चिन्नैको बहूनर्थान्सर्वशः सांपरायिकान् ।
अनुशास्सि यथाकामं कामात्मा शासनातिगः ॥ ४१
कच्चित्पुरुषकारेण पुरुषः कर्म शोभयन् ।
लभते मानमधिकं भूयो वा भक्तवेतनम् ॥ ४२
कच्चिद्विद्याविनीतांश्च नराञ्ज्ञानविशारदान् ।
यथार्हं गुणतश्चैव दानेनाभ्यवपद्यसे ॥ ४३
कच्चिद्दारान्मनुष्याणां तवार्थे मृत्युमेयुषाम् ।
व्यसनं चाभ्युपेतानां बिभर्षि भरतर्षभ ॥ ४४
कच्चिद्भयादुपनतं क्लीबं वा रिपुमागतम् ।
युद्धे वा विजितं पार्थ पुत्रवत्परिरक्षसि ॥ ४५
कच्चित्त्वमेव सर्वस्याः पृथिव्याः पृथिवीपते ।
समश्च नाभिशङ्क्यश्च यथा माता यथा पिता ॥ ४६
कच्चिद्व्यसनिनं शत्रुं निशम्य भरतर्षभ ।
अभियासि जवेनैव समीक्ष्य त्रिविधं बलम् ॥ ४७
पार्ष्णिमूलं च विज्ञाय व्यवसायं पराजयम् ।
बलस्य च महाराज दत्त्वा वेतनमग्रतः ॥ ४८
कच्चिच्च बलमुख्येभ्यः परराष्ट्रे परंतप ।
उपच्छन्नानि रत्नानि प्रयच्छसि यथार्हतः ॥ ४९
कच्चिदात्मानमेवाग्रे विजित्य विजितेन्द्रियः ।
पराञ्जिगीषसे पार्थ प्रमत्तानजितेन्द्रियान् ॥ ५०

अनुशासि; K_{1-3} V_1 $B_{1.2.5}$ D (D_6 after corr.) °शास्ति; $B_{3.4}$ D_6 (before corr.) °शास्सि; only B_6 T_1 M_1 as in text! $B_{1.3.4.6}$ यथाकालं; **Cv** as in text. — ^{d}) G_2 शासनांतिकः; $G_{4.6}$ °नातिगं; M_1 (*inf. lin. sec. m.*) **Cv** °नानि च. $B_{3.6}$ कामशासनिकां गतिं.

42 $\tilde{N}_1$ om. 42 (cf. v.l. 40). — ^{b}) Dn_2 D_4 भाव° (for शोभ°). — ^{c}) G M **Cv** अत्यंतं (for अधिकं). — ^{d}) S **Cv** भृतो (T_1 भूयो; $G_{1.6}$ हृतो) वा वेतनं त्वयि (T_1 बहु).

43 $\tilde{N}_1$ om. 43 (cf. v.l. 40). — ^{b}) S द्विजा- ($G_{3.4}$ जान-; G_5 M जना)न्‌ (for नरान्‌). — ^{c}) B_6 D_{1-3} यथार्हगुणतश्चैव; D_4 यथार्थं गुणतश्चापि. — ^{d}) $Ś_1$ धनेन; M_1 ज्ञा° (for दा°). K_1 दानेन प्रतिपद्यसे; V_1 B D दानेनाभ्युपपद्यसे (Dn_1 D_3 °ते); T_1 G_6 कालेनाभ्युप°; G_1 कालेनाभसिपत्स्यसे (sic); G_3 M_2 दानेनाभ्यवपत्स्यसे.

44 $\tilde{N}_1$ om. 44 (cf. v.l. 40). B_5 damaged. — ^{a}) S कच्चिद्दारान्भटानां ($G_{1.6}$ °दारार्भकाणां; G_2 °दासा भटा वा) ते. — ^{b}) K_2 V_1 $B_{1-4.6}$ D (except D_2) $G_{2.3}$ मृत्युमीयुषां (G_2 °मेयुषः). G_6 भूतपार्थेप्युपेयुषां. — ^{c}) S (except G_3) **Cv** व्यसने. $K_{1.3.4}$ $B_{3.4}$ $D_{1.2}$ T_1 G_1 वाप्यु(K_1 चाप्यु-; K_3 $D_{1.2}$ G_1 वाभ्यु-; T_1 नाभ्यु)पेतानां; **Cv** as in text. — ^{d}) K_{2-4} पुरुष° (for भरत°).

45 ^{a}) K_4 युद्धाद् (for भयाद्). $K_{1.4}$ V_1 B D $G_{2.5}$ उपग(K_4 D_4 G_5 °र)तं; $\tilde{N}_1$ निपतितं. — ^{b}) V_1 B Dn $D_{1-3.5.6}$ क्षीणं; S गृहं (G_2 M_1 रिपुं) (for क्लीबं). G_2 वो (for वा). G_2 M_1 गृहम्; G_4 पुनर् (for रिपुम्). K_2 D_4 क्लीबं रिपु(K_2 वारि)मुपागतं. — ^{c}) $\tilde{N}_1$ V_1 B (except $B_{4.5}$) $D_{2.3.5.6}$ युधा; S युधि. T_1 G_6 निर्जितं; **Cv** as in text. G_1 प्राप्तं (for पार्थ). — ^{d}) $K_{1.4}$ B_1 °रक्षसे.

46 ^{a}) $Ś_1$ K D_4 त्वमस्याः; G_1 समोपि; G_5 त्वमेवं. T_1 G_6 सर्वस्य; $G_{1.2}$ सर्वस्यां. — ^{b}) T_1 $G_{1.2.6}$ पृथिव्यां. B_{1-4} $D_{1.2}$ भरतर्षभ. — ^{c}) K (except K_1) G_{2-5} M समश्च नाति°; $\tilde{N}_1$ V_1 $B_{2.5}$ Dn $D_{3.5.6}$ **Cd** समश्चानभि°; $B_{1.3.4.6}$ $D_{1.2}$ समत्वेनावि (B_6 °नाभि°); T_1 $G_{1.6}$ सुमना अ(T_1 ना)ति°. — ^{d}) S पुत्रो (for माता). Dn_1 तथा (for the *second* यथा).

47 ^{a}) $B_{3.4}$ T_1 $G_{1.6}$ M कच्चिद्व्यसनिनः शत्रून्. — 47^{cd} lost in B_5 on a damaged fol. — ^{c}) $Ś_1$ बलेनैव. — ^{d}) V_1 B_6 T_1 संगृह्य (for समीक्ष्य). — After 47, V_1 B (B_5 damaged) D T_1 ins.:

69* यात्रामारभसे दिष्ट्या प्राप्तकालमरिंदम ।
[T_1 कच्चित् (for दिष्ट्या).]

48 ^{a}) K_2 पार्ष्णि मूलं; G_1 पार्ष्णिर्मूलं; M_1 वार्ष्णि मूलं; M_2 पाष्णीमूलं; **Cv** पार्ष्णिमूले. — ^{b}) K_4 B_1 व्यवसायपराजयं; S °यपुरोगमः. — ^{c}) D_4 तु (for च).

49 K_3 transp. 49 and 50. — ^{a}) G_{3-5} कच्चित्त्वं. $Ś_1$ $\tilde{N}_1$ V_1 $B_{2.3.6}$ $D_{1.2}$ प($B_{2.6}$ D_2 पु-; D_1 वी)रमुख्येभ्यः (for बल°). K B_1 कच्चित्परमुख्येभ्यः (K_2 °त्परमनुष्येभ्यः; B_1 °त्पुरुषमुख्येभ्यः). — ^{b}) A few MSS. परंतपः. — ^{c}) K_1 V_1 $B_{1-3.6}$ D_2 उपपन्ना(K_1 °कृत्वा-; B_6 °स्थिता)नि; G M अविच्छि° (G_6 अहिच्छ°). — ^{d}) K_3 M_2 प्रयच्छति; $G_{1.6}$ कुरूद्वह (for यथार्हतः).

50 For G_2 **Cv**, cf. v.l. 51. K_3 transp. 49 and 50. — ^{a}) $B_{1.2}$ $D_{1.2}$ कच्चित्त्वमा(B_1 °च्चैवा)त्मनात्मानं. — ^{b}) G_2 (after 28) **Cv** विजित्वा. G_6 भरतर्षभ (for विजिते°). — ^{cd}) B_5 damaged. D_3 G_3 परा; G_2 (second time) परं. K_2 विजीगसे; D_3 जयिष्यसे; G_3 जिहीर्षसे; M_2 जिगीर्षसे. G_2 (second time) कच्चित् (for पार्थ). $B_{1.2}$

कच्चित्ते यास्यतः शत्रून्पूर्वं यान्ति स्वनुष्ठिताः ।
साम दानं च भेदश्च दण्डश्च विधिवद्गुणाः ॥ ५१
कच्चिन्मूलं दृढं कृत्वा यात्रां यासि विशां पते ।
तांश्च विक्रमसे जेतुं जित्वा च परिरक्षसि ॥ ५२
कच्चिदष्टाङ्गसंयुक्ता चतुर्विधबला चमूः ।
बलमुख्यैः सुनीता ते द्विषतां प्रतिबाधनी ॥ ५३
कच्चिल्लवं च मुष्टिं च परराष्ट्रे परंतप ।
अविहाय महाराज विहंसि समरे रिपून् ॥ ५४
कच्चित्स्वपरराष्ट्रेषु बहवोऽधिकृतास्तव ।
अर्थान्समनुतिष्ठन्ति रक्षन्ति च परस्परम् ॥ ५५
कच्चिदभ्यवहार्याणि गात्रसंस्पर्शकानि च ।
घ्रेयाणि च महाराज रक्षन्त्यनुमतास्तव ॥ ५६
कच्चित्कोशं च कोष्ठं च वाहनं द्वारमायुधम् ।
आयश्च कृतकल्याणैस्तव भक्तैरनुष्ठितः ॥ ५७
कच्चिदाभ्यन्तरेभ्यश्च बाह्येभ्यश्च विशां पते ।
रक्षस्यात्मानमेवाग्रे तांश्च स्वेभ्यो मिथश्च तान् ॥ ५८ C. 2. 202 B. 2. 5. 68 K. 2. 5. 72

D1.2 समस्तान्वि(B1 °र्थान-; B2 D2 °स्तान)जितेंद्रियान्; G3 प्रमत्तानजितेंद्रिय; G6 प्रमत्तानि जितेंद्रियः. For 50^{cd}, G2 reads *first time* (i. e. after 28) आत्मानमुपमां कृत्वा विजयाय प्रवर्तसे.

51 G2 **Cv** read a version of 51, 52 and 50 (following 128) after 28 (see v.l. there), *repeating* them here. — ^{ab}) G2 (second time) मंत्रायंति (for पूर्वं यान्ति). B1.2.4 स्वधिष्ठिताः; B6m G1 सुनि°; D2 स्वनुष्ठितान्. G6 पूर्वं यास्यंत्यनुष्ठिताः. — For 51^{ab}, G2 reads *first time* (i. e. after 28) °यास्यतो यात्रा नित्यं गच्छत्यनुष्ठिता. **Cv** cites अनुष्ठिताः and गच्छंति. — For 51^{cd}, G2 reads *first time* (i. e. after 28) चाराः साम च दानं च त्रयः पूर्वं समो गुणः. **Cv** cites चाराः, साम, दानं, त्रयः, पूर्वं, समाः and गुणैः (sic). — ^{c}) M2 दानश्च. K3 G भेदं च. — ^{d}) G2(here).3 M चतुरो (for विधिवद्). G1.4–6 दंडं च चतुरो गुणाः (G4.5 °णान्).

52 For G2 **Cv**, cf. v.l. 51. — ^{ab}) Ś1 lacuna. V1 B D (except D4) T1 परान् (for यात्रां). G2 (after 28) यास्यसि भूमिप. — ^{c}) T1 G2 (here) ततो; G1.6 बलं; G2 (after 28) कच्चिद्; G3–5 रिपुं; M1 त्वं च; M2 स्वयं (for तांश्च). K4 गत्वा (for जेतुं). — ^{d}) G2 (after 28) राक्ष्यं (for जित्वा). G4 सु- (for च). B1 °रक्षसे; G2 (here) °कर्षसि.

53 ^{c}) B5 damaged. T1 प्रणीता; G4 सुनीतस्. Ś1 K2–4 B1 D4 G2 बलमुख्य(G2 °ख्या)सुनीता ते(D4 च). **Cv** cites बलमुख्या. — ^{d}) B5 damaged. K2–4 Ñ1 V1 B1 Dn1 D1.3–6 **Cn** प्रतिबाधिनी (K4 °घातिनीं; Ñ1 °माथिनी; V1 बार्धिनी; Dn1 D6 **Cn** °वर्धिनी; D1 °बाधनीं); B6 संप्रधावनी. S द्विषतः प्रतिबाधते (G1 M °बाधने; G4 परिबाधते; G6 °घातने).

54 ^{a}) B5 damaged. Ś1 (*sup. lin.*) G6 कच्चिद्दलं; K1 °ह्लापं. Ś1 पुष्टिं (for मुष्टिं). **Cv** as in text. — ^{b}) Ś1 परराष्ट्रं. — ^{c}) K2 अविहार्यं; D3.5 अभिज्ञाय; D4.6 (*sup. lin.*) अविज्ञाय; T1 G4 **Cv** [v.l. of Udupi MS. quoted by Sastri at end] अभियाय; G1 M अभिहत्य; G2 अभियाम; G3 अपयासि; G5.6 **Cv** [Sastri p. 603] अभिधाय. — ^{d}) Some MSS. विहन्सि. V1 B2.5 D (except D4) G4 M2 **Cv** निहंसि; G2 विहासि. Ś1 K2.3 समयं; K1 D4 समये (for समरे). Ś1 K2.3 D4 रिपोः; **Cv** as in text.

55 ^{a}) B2 कच्चिदपर°; D1.2 °च्च परराष्ट्रेषु; G2 M °त्स्वपुरराष्ट्रे°. — ^{b}) K1 °वोविकृ°; K3 °वोविजि° (for °वोऽधिकृ°). S (except M2) त्वया (for तव). — ^{c}) K3 समुपतिष्ठंति; B D (except D4) समधि° (for समनु°). Ñ1 V1 अर्थं समधि°; S अर्थं चैवानु°.

56 ^{a}) S कच्चित्तेभ्य° (G3.4 °त्ते व्य°). — ^{b}) Ñ1 B6m Dn T1 G2–5 M गात्रसंस्पर्शनानि (T1 °र्शनेन); V1 B4.6 D1–3.5.6 **Cnp** °संघर्षणा°; B1.3 °संहर्षणा°; B2 illegible; B5 °संहनना°; D4 °संस्पर्शगा°; G1.6 °संरक्षणा°; text as in Ś1 K **Cd** (gloss, अनुलेपनानि). — ^{c}) Ś1 B1 प्रियानि; K1 G2 प्रियाणि; K2 श्रेया°; K3 G6 प्रेया°; V1 B2–4.6 गृहानि (V1 B3 °णि); T1 G3 पेयानि; G5 घ्रेयानि (for घ्रेयाणि). T1 G (except G2) महार्हाणि. — ^{d}) B5 damaged. D4 रक्षंते. S रक्षत्यविमना भिषक्.

57 B5 damaged. — ^{a}) Ś1 K1.4 B2 D1.2.4.5 transp. कोशं (D2 कोषं) and कोष्ठं. Ñ1 V1 Dn D3.5 (*sup. lin.*) कोशश्च; B4 राष्ट्रं च; D6 कोषश्च; **Cv** as in text. T1 G1.3.4.6 M1 (*inf. lin.*) **Cv** गोष्ठं (for कोष्ठं). B3 कच्चित्कोष्ठं च कोषश्च; B6 M2 °त्कोषं च (M2 °शश्च) राष्ट्रं च; G5 °द्वोषं च गोष्ठं च. — ^{b}) K3 G4.6 M1 वाहनद्वारम्; G3 वाहनं धारम्; M1 (*inf. lin.*) वाहनं वारम्. V1 **Cv** वाहनं परमायुधं; G1 °नं च वरायुधं. — ^{d}) B3 तव भक्तिर्; T1 संवत्सरैर्; M2 तव मूलैर्. Ś1 K3 G3 °ष्ठितं; B2.3.6 D3 G1.4.6 M °ष्ठिताः (B3 G4 °ता). **Cv** as in text.

58 ^{a}) K3 B1–4 D1.2 G1.2 °द्भ्य°; **Cv** as in text.

C. 2. 203 B. 2. 5. 69 K. 2. 5. 73

कच्चिन्न पाने द्यूते वा क्रीडासु प्रमदासु च ।
प्रतिजानन्ति पूर्वाह्णे व्ययं व्यसनजं तव ॥ ५९
कच्चिदायस्य चार्धेन चतुर्भागेन वा पुनः ।
पादभागैस्त्रिभिर्वापि व्ययः संशोध्यते तव ॥ ६०
कच्चिज्ज्ञातीन्गुरून्वृद्धान्वणिजः शिल्पिनः श्रितान् ।
अभीक्ष्णमनुगृह्णासि धनधान्येन दुर्गतान् ॥ ६१
कच्चिदायव्यये युक्ताः सर्वे गणकलेखकाः ।
अनुतिष्ठन्ति पूर्वाह्णे नित्यमायव्ययं तव ॥ ६२
कच्चिदर्थेषु संप्रौढान्हितकामाननुप्रियान् ।
नापक कर्मभ्यः पूर्वमप्राप्य किल्बिषम् ॥ ६३
कच्चिद्विदित्वा पुरुषानुत्तमाधममध्यमान् ।
त्वं कर्मस्वनुरूपेषु नियोजयसि भारत ॥ ६४
कच्चिन्न लुब्धाश्चौरा वा वैरिणो वा विशां पते ।
अप्राप्तव्यवहारा वा तव कर्मस्वनुष्ठिताः ॥ ६५
कच्चिन्न लुब्धैश्चौरैर्वा कुमारैः स्त्रीबलेन वा ।
त्वया वा पीड्यते राष्ट्रं कच्चित्पुष्टाः कृषीवलाः ॥ ६६
कच्चिद्राष्ट्रे तडागानि पूर्णानि च महान्ति च ।
भागशो विनिविष्टानि न कृषिर्देवमातृका ॥ ६७
कच्चिद्बीजं च भक्तं च कर्षकायावसीदते ।
प्रतिकं च शतं वृद्ध्या ददास्यृणमनुग्रहम् ॥ ६८

— b) B2 राज्ये° (for बाह्ये°). — d) B1 D1.2 S (except M2) Cv तेभ्यो (for स्वेभ्यो). G1 चरन्; G6 चरान्; Cv च तान् (as in text).

59 a) D2 पान- (for पाने). B1.3.4 D1.2 च (for वा). — b) B1.2 D2 विविधा° (for प्रमदा°). Ś1 K1 G1.3.6 M Cv वा (for च). — c) B3 अभि- (for प्रति-). Cv cites 59cd as in text. Some MSS. पूर्वाह्ने; B1 पूर्वार्धे.

60 B2.5 om. (hapl.) 60–62. — a) D5 कच्चिदर्थस्य. B6 D6 वार्धेन. — b) D1.2 °भागेण. — c) G2 °भागैस्त्रि-भागैर्वा. — d) Ś1 K B4 Dn2 D4 G1.6 M1 Cn संशुध्यते; Ñ1 संसृज्यते. G1.6 ततः.

61 B2.5 om. 61 (cf. v.l. 60) — c) K2 अभि- (for अनु-). G2 अभिपुष्णासि धनदो. — d) G1 °धान्यैश्च (for °धान्येन). Ñ1 वा पुनः (for दुर्गतान्). G1 धान्येन च सुपूजितान्; G6 धनधान्यैरदुर्जनान्. Cv cites सुदुर्गतान् (implying before it a reading like G2 or G6!).

62 B2.5 om. 62 (cf. v.l. 60). — a) K4 B1.3.4.6 D (except D4) G5 कच्चिच्चा°; G1.6 कच्चिदायस्य वै. K3 °व्ययसुक्ताः. — b) M2 गुण° (for गण°). — c) B1 उपा°; B6 उप° (for अनु°). A few MSS. पूर्वाह्ने. — d) Ñ1 B3.6 Dn D5.6 आयं व्ययं; T1 G1.3.5.6 M आयव्ययौ; G4 °व्यये. V1 च ते (for तव). B1.4 D1.2 राजन्ननु-मतास्तव. — Cv cites as a *variant*, probably on this pāda: आयव्ययेन (implying ते at the end as in V1?).

63 a) Ś1 °र्थे च; K2.3 °र्थेन (for °र्थेषु). Ś1 (before corr.) K1 V1 B1.2.4.6 D1.2.6 संमू° (for संप्रौ°). B3.5 D3.5 °दर्थेष्वसंमूढान्. — b) K1 M1 °ननुव्रतान्. — c) Ś1 K1 नावकर्षसि; D2 कच्चित्कर्षसि; D6 न प्रक°; T1 G4.5 नोपेक्षसे (G4 °सि) हि; G3 नोपकर्षसि. — d) S °माज्ञाय (G2 °मज्ञाय; G3 °माज्ञा च) (for °मप्राप्य).

64 c) G4 त्वत्-; M2 तान् (for त्वं). K1 B1 स्व(B1 त्वं)कर्मस्वनुरूपेण. — d) B1 कुत्रचित्; S नित्यशः (for भारत).

65 a) S (except T1 G2) °श्चोरा. — b) V1 दुष्टा वापि; D2 वारयंति; G3 मंत्रिणो वा; M2 वैरिणोपि. — c) G2 °व्यवहारो. B1–3 D2 वै (for वा). Ś1 अप्राप्तव्यसभां-रावा (sic). Cv cites text. — d) Ś1 B1–3 D2 कर्मण्य° (for कर्मस्व°).

66 a) Ñ1 V1 B5 Dn D3.5.6 G3 transp. लुब्धैः and चौरैः. T1 G1.2.4–6 M °श्चोरैर्वा. — b) Ñ1 B5 स्त्रीजनेन वा; S त्रि(G4.5 वि)विधैरपि. — 66cd is lost in B5 on a damaged fol. — c) K4 तु (for वा). G1.6 राजन् (for राष्ट्रं). — d) K B1.2.6 D कच्चित्तु(B1.2 D1 °हृ-; Dn2 D6 °हु-; D2 °ह्र)ष्टाः.

67 a) Ś1 राष्ट्र-. Ś1 तडाकानि; S तटाका(G5.6 M1 °गा)नि. — b) K4 Ñ V1 B (B5 damaged) D (except D4) बृहंति (for महान्ति). — c) B1.3 D6 भागशो विनिसृ-(B3 D6 °कृ)ष्टानि; Dn1 (by corr. *sec. m.*) °शो वै निवि°; T1 G2.4.5 °शोभि(G2.4 °शोपि)निवि°. Cv as in text.

68 a) Ñ1 V1 कच्चिन्न भक्तं बीजं च; B3–6 D (except D1.2.4) कच्चिन्न बीजं भक्तं च. — b) Ś1 कार्ष°; K1.3 D4 कर्षु°. K1 Ñ1 °सीदति. V1 B Dn D1–3.5.6 कर्षकस्या-(B1.2 D2 °कान्ना)वसीदति. — c) Ś1m K Dn(!) प्रत्येकं च; Ñ1 पंचकं च; V1 B2–5.6 (m as in text) D1–5.6 (*sup. lin.* as in text) Cnp पादिकं च; B1 प्रतिशक्तं; S Cv प्रतिकुंज(T1 °गुंज्या-; G3 M1 [*inf. lin. sec. m.*] °गुंज-; G5 Cv °गुंजा)शतं; Cd as in

कच्चित्स्वनुष्ठिता तात वार्ता ते साधुभिर्जनैः ।
वार्तायां संश्रितस्तात लोकोऽयं सुखमेधते ॥ ६९

कच्चिच्छुचिकृतः प्राज्ञाः पञ्च पञ्च स्वनुष्ठिताः ।
क्षेमं कुर्वन्ति संहत्य राजञ्जनपदे तव ॥ ७०

कच्चिन्नगरगुप्त्यर्थं ग्रामा नगरवत्कृताः ।
ग्रामवच्च कृता रक्षा ते च सर्वे तदर्पणाः ॥ ७१

कच्चिद्बलेनानुगताः समानि विषमाणि च ।
पुराणचौराः साध्यक्षाश्चरन्ति विषये तव ॥ ७२

कच्चित्स्त्रियः सान्त्वयसि कच्चित्ताश्च सुरक्षिताः ।
कच्चिन्न श्रद्दधास्यासां कच्चिद्गुह्यं न भाषसे ॥ ७३

कच्चिच्चारान्निशि श्रुत्वा तत्कार्यमनुचिन्त्य च ।
प्रियाण्यनुभवञ्शेषे विदित्वाभ्यन्तरं जनम् ॥ ७४

कच्चिद्द्वौ प्रथमौ यामौ रात्र्यां सुप्त्वा विशां पते ।
संचिन्तयसि धर्मार्थौ याम उत्थाय पश्चिमे ॥ ७५

कच्चिद्दर्शयसे नित्यं मनुष्यान्समलंकृतान् ।
उत्थाय काले कालज्ञः सह पाण्डव मन्त्रिभिः ॥ ७६ C. 2. 220 B. 2. 5. 86 K. 2. 5. 90

---

text. K1 घृष्ट्या; G6 चास्या (for वृद्ध्या). — ^{d}) G6 ददास्येषाम् (for °स्यृणम्). Ñ1 अनुत्तमं; V1 B1.3.6 D6 (*sup. lin.*) अरिंदम; S अनुग्रहात्. B2 ददासि ऋणमुत्तमं. — After 68, S ins.:

70* कच्चित्ते दयिताः सर्वे कृषिगोरक्षजीविनः ।

69 ^{a}) Ñ1 G6 कच्चित्त्वनु°; B2 °दनु°; B5 °त्सुनु°; G2 °त्वानु°; Cv as in text. — 69^{cd}=(var.) Rām. 2. 100. 48^{cd}. — ^{c}) B संसृतस्; D1.2 हि श्रितस्; T1 संश्रृतस्; G4 संस्मृतस्; G6 संश्रयस्. V1 सर्वे; B3 सर्वौ (for तात). — ^{d}) K2 कालो (for लोको).

70 ^{a}) K1 शुचिकृतं; B1 स्वधिकृताः; B2 अधिष्ठिताः; D1.2 स्वधिष्ठिताः; G1.6 शुचिकृताः; G3 शुचिः कृतः. Ś1 Ñ1 V1 B3–6 Dn D3–6 G4 M1 कच्चिच्छूराः (Ñ1 G4 M1 °च्छुचि-) कृतप्रज्ञाः; K2.3 T1 G2.5 M2 °च्छुचि(K3 °द्रुवि)-कृतप्राज्ञाः. — In B5, 70^{b}–71^{b} is lost on a damaged fol. — ^{c}) G2 एवं (for क्षेमं). G1.2.6 M1 संगत्य. — ^{d}) K2 °देन वा; B1 °देषु च; D1 °देन च; G2 M2 °दं तव.

71 B5 damaged (cf. v.l. 70). — ^{a}) K1 °न्न पर° (for °न्नगर°). — ^{cd}) K4 ग्रामवत्सु-; B1–4 D1.2 ग्रामाणां च (for °मवच्च). K1 राज्ञा ते; K2 Ñ1 T1 G3.5 रक्षास्ते; K3 Dn D3–5 घोषास्ते; K4 रक्ष्यस्ते; V1 B4–6 D6 (*sup. lin.* as in text) प्रांतास्ते (for रक्षा ते). Cn cites प्रांताः. G6 ग्रामाश्च कृतरक्षास्ते (for ^{c}). Cv cites ग्रामवत्, कृता and रक्षा. G6 तव (for ते च). V1 B D (except D4) S Cn.v त्वदर्पणाः (B3 °र्पिताः).

72 ^{a}) K1.3.4 Ñ1 B1 D4 S Cv कच्चिद्बलेनानुमताः (K1 °मनाः; K3 °मतः; Ñ1 °श्रुताः; T1 °तताः); V1 B3–6 कच्चिन्नरास्तेनुमताः (B4.6 °न्नवास्तेनु°; B5 °न्नवास्तेनुगताः). Cn cites बलेन. — ^{b}) V1 B1–3.5 Dn1 D1–3.5.6 T1 Cnp समेषु विषमेषु च; Cv as in text. — ^{c}) K1 पुराणचौरा; K2 T1 G3.5.6 M1 Cv पुराणि चाराः (K2 G3.6 °रा); K3 °णपौराः; Ñ1 G1 M2 पुराण(G1 °णि)चोराः; G4 पुरा चाराश्च. Ś1 G1 साध्यक्षा; K3 साध्यक्ष्णः; Cv as in text. V1 B D पुराणि चौरा नि(B1 पुरेषु चौरान्नि-; B3 Dn1 D4.6 °णि चौरान्नि)घ्नंतः; G2 पुराणि चाराः संनद्धाः. Cn cites निघ्नंतः. — ^{d}) B1 (m as in text) D1.2 शिबिरे (for विषये).

73=Rām. 2. 100. 50. — ^{a}) Ñ1 नंद°; B1 शांत्व° (for सान्त्व°). — ^{b}) G1.2.6 M कच्चित्तात. — ^{c}) D1 (by corr.) श्रद्दधस्यासां.

74 B5 damaged. — ^{a}) Ś1 कच्चिच्चरानिति; Ñ1 °च्चारं निशि; V1 B2m.3.4.6 Dn D1m.3.5.6 °दात्य (D3 °दात्या)यिकं; D1 °द्वारान्निशि. Cv cites text (gloss, चारादिति पञ्चमी). — ^{b}) B3 Dn D3.5.6 तदर्थम् (for तत्कार्यम्). D2 अनुचिंतय (for °चिन्त्य च). V1 मित्रकार्यं विचिन्त्य च; B4.6 निशि कार्यं विचिंत्य वा (B6 °र्यमचिंत्य च); D4 कार्यमनुचिंत्य च (submetrical); G6 तत्कामानविचिंत्य च. — ^{c}) K3 प्रिया ह्यनु°. — ^{d}) Ś1 K Ñ1 D4 विचिं-(Ñ1 °ज)त्य (for विदित्वा). G3.4 °त्वा ह्य° (for °त्वाभ्य°). V1 B2–4.6 Dn D1–3.5.6 न त्वमंतःपुरे नृप. Text as in K3 B1 S ("Knowing your intimate associates", and hence being secure).

75 B5 damaged for 75^{ab}. — ^{a}) K3 T1 G1.6 मध्यमौ; D1 प्रथमं; Cv as in text. — ^{b}) Ñ1 B (B5 damaged) Dn D1–3.5.6 रात्रेः (B1 D1.2 °त्र्याः); S (except G2) रात्रौ. K1.2 Ñ1 सुप्तो; D4 सुप्तौ. — ^{c}) S विचिंतयसि (G4 वशी जयसि). G5 धर्मार्थौ. — ^{d}) B2 D1–3 G3 यामे चो(D1 वो)त्थाय. Ñ1 यामावुत्थाय पश्चिमौ; T1 G1.2.4–6 M याममुत्थाय पश्चिमं.

76 76^{ab}=(var.) Rām. 2. 100. 52^{ab}. — Dn1 (erroneously) transp. 76 and 77, but the stanzas are numbered correctly. — ^{a}) K1 °द्दर्शयसे; B2.4.5

C. 2. 221 B. 2. 5. 87 K. 2. 5. 91 कच्चिद्रक्ताम्बरधराः खड्गहस्ताः स्वलंकृताः ।
अभितस्त्वामुपासन्ते रक्षणार्थमरिंदम ॥ ७७
कच्चिद्दण्ड्येषु यमवत्पूज्येषु च विशां पते ।
परीक्ष्य वर्तसे सम्यगप्रियेषु प्रियेषु च ॥ ७८
कच्चिच्छारीरमाबाधमौषधैर्नियमेन वा ।
मानसं वृद्धसेवाभिः सदा पार्थापकर्षसि ॥ ७९
कच्चिद्वैद्याश्चिकित्सायामष्टाङ्गायां विशारदाः ।
सुहृदश्चानुरक्ताश्च शरीरे ते हिताः सदा ॥ ८०
कच्चिन्न मानान्मोहाद्वा कामाद्वापि विशां पते ।
अर्थिप्रत्यर्थिनः प्राप्तानपास्यसि कथंचन ॥ ८१
कच्चिन्न लोभान्मोहाद्वा विश्रम्भात्प्रणयेन वा ।
आश्रितानां मनुष्याणां वृत्तिं त्वं संरुणत्सि च ॥ ८२
कच्चित्पौरा न सहिता ये च ते राष्ट्रवासिनः ।
त्वया सह विरुध्यन्ते परैः क्रीताः कथंचन ॥ ८३

°दर्थं°; G1 °न्दर्शयते. — [b]) B1 आत्मानं (for मनुष्यान्). B1. 3–5 Dn1 D1–3. 5 T1 G1–4. 6 M समलंकृतः (T1 M2 °ताः). — [c]) K1. 2 D2. 4 G1. 2. 6 कालज्ञ; K3 B1–3 Dn D1. 3. 5. 6 G5 कालज्ञैः. — [d]) N̄1 B3 सदा (for सह).

77 [a]) G1. 6 कच्चिद्रक्तांबरा राजन्. — [b]) G M स(G1–3 स्व)कुंडलाः (for स्वलंकृताः). — [c]) K2 अभिवस्त्वाम्; B1 अभितस्ताम्; T1 अभीतास्त्वाम्. G1. 6 उपासंतः. Ś1 अभितस्त्वामुपा * *; N̄1 V1 B3–6 D (except D1. 2. 4) M2 उपासते त्वामभितः. — [d]) G1 सरक्षार्थम् (for रक्षणा°). A few MSS. अरिंदमाः or °मः. Ś1 * * * * मरिंदम.

78 B5 damaged. — [a]) D2 गण्येषु; a few MSS. °दंडेषु. — [b]) D1. 2 °ष्वपि (for °षु च). — [c]) K2 परीक्ष; D4 परिक्ष्य. G4 M2 वर्तते. G1 वर्तसे सुपरीक्ष्यैव. — [d]) K1 D3. 5. 6 प्रियेषु चा(K1 परेष्वप्य)प्रियेषु च.

79 [a]) B5 damaged. K4 Dn2 G3. 5. 6 Cv कच्चिच्छरीरम्; D1 तच्च शारीरम्; D4 कचि * रीरम्. K3 कच्चिच्छरीरमाबद्धं. — [b]) K2 अषधैर्; K3 D3 ओषधैर्. Ś1 lacuna; K2. 3 N̄1 B2. 6 D1–3 T1 G4–6 M च (for वा). — [d]) G2 कच्चित् (for सदा). Ś1 K B5. 6m पार्थाव(B6m वि)-कर्षसि.

80 [a]) G6 कच्चिद्वै विचिकित्सायां. Cv cites text. — [b]) K3 आष्टांगायां; D1 नष्टां°; D3 अष्टांगाय-; G1 °गाया; G3 °गेषु; Cv as in text. Ś1 विशारदः; K1 विचक्षणाः. — [c]) G2 सत्कृताश्चा° (for सुहृदश्चा°). — [d]) D3. 5. 6 शारीरे.

81 B5 damaged. — [a]) K3 S transp. मानात् and मोहात्. Ś1 V1 B3. 4. 6 Dn D3. 5. 6 लोभान्; N̄1 B1. 2 D1. 2 कामान् (for मानान्). B1 मोहाच्च. — [b]) N̄1 V1 B2–4. 6 Dn D3. 5. 6 मानाद्वापि; B1 D1. 2 लोभाद्वापि; B5 damaged; M1 कामा वापि. K2 वा च (for वापि). — [cd]) Ś1 प्राप्तानुपाससि; K1–3 °साम्नायास्यसि (K3 °ति); N̄1 °साम्नपास्यसि; V1 B (B5 damaged) D °साम्न पश्यसि; T1 G2 M1 °साम्नापास्यसि; G1. 6 पार्थ ना(G6 न)पश्यसि; G4 पार्थानपास्य च; G5 प्राप्तानापास्यसि. Cv cites नापास्यसि; Cn cites double न and glosses पश्येदेव.

82 Ś1 om. 82[ab]. — [a]) K3 D4 transp. लोभात् and मोहात्. S द्वेषाद्वा (for मोहा°). — [b]) K2 (corrupt) विश्रांधात्ते; V1 B3. 4 वि(V1 नि)ग्रहात्; D5 विभ्रमात्; some MSS. विस्रंभात्. B2 प्रणयेण; G4 प्रयतेन (for प्रणयेन). — [c]) K2 असितानां; S वर्तमानो (G6 M2 °ने). B4 मानुषाणां. — [d]) B5 damaged. K1 D4 G4 वृत्ति त्वं; B2 वृत्तिं न. D4 न (for सं-). Ś1m नो(orig. सं cancelled)रुणत्सि च; B1 न रुणत्सि वै; B2 D1. 2 विरुणत्सि च; T1 G3–6 M1 अनुरुध्यसे (T1 °रुंध्यसे; G6 M1 °रुध्यसि). V1 वा; B6 Dn D3. 5. 6 वै (for च). G1 वृध्यत्वंमनुरुध्यसि (sic); G2 वृद्धिं समनुरुध्यसि; M2 वृत्तिं च निरुणत्सि हि. — After 82, S ins. (cf. 63):

71* कच्चिदर्थेषु संप्रौढानर्थकर्मविचक्षणान् ।
नापकर्षसि कर्मभ्यो ह्यर्थयुक्ता इतीव हि ।

[(L. 1) G2 संप्राप्तान् (for संप्रौढान्). T1 G5 अर्थकामविचारणान्; G3. 4. 6 अर्थकाम(G6 °धर्म)विचक्षणान्. — (L. 2) G2 M2 अर्थ°; G3 ह्यनु° (for ह्यर्थ°). G4 ह (for हि). G1. 6 ह्यनु(G6 °र्थ)युक्तानतीव ह.]

83 B5 om. 83. G3. 4 *repeat* 83 after 85. — [a]) Ś1 D1. 2. 6 पौराण-; K1–3 न पौराः (K1 °रा-; K2 °र-); B1 पौराश्च; Dn2 चोरैर्न; G1. 3 पौरानु-; G3 (second time) पौरैस्तु; G4 (second time) पौरास्तु (for पौरा न). — [b]) K1 रात्रिसेविनः; G1. 4. 6 राष्ट्रवर्धनाः (G4 °र्तिनः). N̄1 ये च राष्ट्रात्प्रवासिताः; B4 ये च राष्ट्रनिवासिनः. — [c]) G3 (second time) च न; G4 (second time) हि न (for सह). K1 विरुध्यंति. — [d]) T1 G चा(G3 ना)रैः (for परैः). D1. 4 परा(D4 °रैः)क्रांताः (for परैः क्रीताः). G4 ज्ञाताः (for क्रीताः). V1 B3. 4. 6 परंतप (for कथं°).

84 D4 om. 84[a]–85[b]; D3 om. 84. — [a]) B5 damaged. Ś1 K2–4 B4. 6 Dn Cn कच्चिच्च; Cnp °त्ते (as in text). Cn seems to have read योऽरिर् (for शत्रुर्). — [b]) K1 बलिनोपरिपीडिनः; K2. 3 N̄1 V1

कच्चित्ते दुर्बलः शत्रुर्बलेनोपनिपीडितः ।
मन्त्रेण बलवान्कश्चिदुभाभ्यां वा युधिष्ठिर ॥ ८४
कच्चित्सर्वेऽनुरक्तास्त्वां भूमिपालाः प्रधानतः ।
कच्चित्प्राणांस्त्वदर्थेषु संत्यजन्ति त्वया हृताः ॥ ८५
कच्चित्ते सर्वविद्यासु गुणतोऽर्चा प्रवर्तते ।
ब्राह्मणानां च साधूनां तव निःश्रेयसे शुभा ॥ ८६
कच्चिद्धर्मे त्रयीमूले पूर्वैराचरिते जनैः ।
वर्तमानस्तथा कर्तुं तस्मिन्कर्मणि वर्तसे ॥ ८७
कच्चित्तव गृहेऽन्नानि स्वादून्यश्नन्ति वै द्विजाः ।
गुणवन्ति गुणोपेतास्तवाध्यक्षं सदक्षिणम् ॥ ८८
कच्चित्क्रतूनेकचित्तो वाजपेयांश्च सर्वशः ।
पुण्डरीकांश्च कार्त्स्न्येन यतसे कर्तुमात्मवान् ॥ ८९
कच्चिज्ज्ञातीन्गुरून्वृद्धान्दैवतांस्तापसानपि ।
चैत्यांश्च वृक्षान्कल्याणान्ब्राह्मणांश्च नमस्यसि ॥ ९०
कच्चिदेषा च ते बुद्धिर्वृत्तिरेषा च तेऽनघ ।
आयुष्या च यशस्या च धर्मकामार्थदर्शिनी ॥ ९१ C. 2. 236 B. 2. 5. 102 K. 2. 5. 106

B5.6 Dn D5.6 बलेन परिपीडितः; B1 D1.2 स्वबलेनोपपी°; B2 स्वबलेनोपरिपी° (hypermetric); T1 बलिना विनिपीडिता; G1 बलिनावरी(sic)पीडितः; G2.3 M बलिनोप- (G2 °नोपि; G3 °नो वा)निपी°; G4 बलिना विरि(sic)पी°; G5.6 बलिनापि नि(G6 °ना परि)पी°. — c) G2 तंत्रेण (for मन्त्रे°). B1.3.6 D2 S (except M2) कच्चित्. — d) B3.5 Dn D5.6 उभाभ्यां च (B3 वा) कथंचन; S त्वमुभाभ्यां (G6 तव वाभ्यां; M2 त्वमुपाभ्यं) तथा समः (G1.2.4 समाः). Cn cites च (for वा).

85 = (var.) stanza 40; = (var.) Rām. 2. 100. 35. — D4 om. 85ab (cf. v.l. 84). — a) K1 सर्वानु°. Ś1 त्वा; Ñ1 B1.2 D1.2 ते; S (except G3) च (for त्वां). — c) Ś1 K2-4 Ñ1 V1 B1.3.6 D1.2 त्वदर्थे च; S तवार्थेषु (T1 G3.4 °र्थाय). — d) B1 D1.2 संत्यक्ष्यंति. K1.2 B6 m D3-6 Cn p त्वयाहताः; K4 तथा भृताः; V1 B1 त्वया कृताः; B2 त्वया भृताः; S समाहिताः. Cn cites हृताः. See Addenda. — After 85, G3.4 *repeat* 83 (with v.l.).

86 G4 om. 86ab. — a) S (G4 om.) Cv सर्ववैद्येषु. — b) K2.3 गुणतोर्थः; B1.2 D2 °तो वा; T1 G2.3.5.6 M गुणेनार्चा (G2 °र्ताः); Cv गुणेनार्वा (अर्वा = अश्वः)! — c) M1 तु (for च). D6 M2 सर्वेषां; G2.4 तत्सुष्ठु (for साधूनां). T1 G1.5.6 ब्राह्मणेषु च विद्वत्सु. — d) B5 damaged. Ñ1 V1 B3.4.6 Dn D3.5.6 नैःश्रेयसी. B1.2 D1.2 तव नैःश्रेयसं शुभं (B1 °सी कथा); S (except G3) तव निश्रेयसं च (M1 हि) तत्. — After 86, V1 B (B5 damaged) D (except D6) ins.:

72* दक्षिणास्त्वं ददास्येषां नित्यं स्वर्गापवर्गदाः ।

[B (B5 damaged) D1.2 प्र- (for त्वं), and °वर्गयोः (for °वर्गदाः).]

87 K3 om. 87. B5 damaged. — a) G6 त्रिमूले तु (for त्रयीमूले). — b) D2.5 G1.5.6 पूर्वैराचरितैर्जनैः; G3 पूर्वैराजनिते जनैः. — c) K4 वर्तमानं; V1 B (B5 damaged) D (except D1.2.4) यतमानस्. — d) B1 D2 अस्मिन्; D1 कस्मिन्.

88 a) G3.4 व(G4 प)रान्नानि (for गृहेऽन्ना°). — d) Ś1 K2 तवाध्यक्षाः. K1 °क्षिणाः; D4 °क्षिणां. V1 B3.6 विधिवद्भूरिदक्षिणाः; S तवा(G4 ताव)द्य कुरुसत्तम.

89 K3 om. 89a–105b. — a) Ś1 °क्रतूनैकचित्तान्; D4 °त्क्रतूनैकचित्तो; T1 G3-5 °त्क्रतूननेकांश्च. — c) S (except M1) पौंड° (for पुण्ड°). A few MSS. कात्स्नेन. — d) S कर्तुमादरात्.

90 = (var.) Rām. 2. 100. 62. — K3 om. 90 (cf. v.l. 89); G6 om. 90-92. — a) S (G6 om.) द्विजान् (M2 राजन्) (for ज्ञातीन्). G1 M2 कुरून् (for गुरून्). D1 सर्वान् (for वृद्धान्). — b) Ś1 D6 G3 M2 देवतान्; K (K3 om.) B3.6 Dn D3 G1.2 M1 दे(B6 Dn1 दै)वताः. B6 तापसाः. S (G6 om.) तथा (for अपि). — c) B5 damaged. K1 चैत्यान्वृक्षांश्च कल्याण; B1 D1.2 S (G6 om.) चैत्यवृक्षांश्च (G1.2 M2 °क्षान्स-; G3-5 °क्षान्सु-; M1 चैत्यान्वृक्षान्स-) कल्याणान्. — d) B5 damaged. S (G6 om.) ब्राह्मणांस्त्वं (T1 ज्ञातिंश्च त्वं; G2 °णांस्त्वां; M1 पांडव त्वं). M1 नमंस्यसि. B1 ब्राह्मणान्नावमन्यसे. — After 90, V1 B (B5 damaged) D ins.:

73* कच्चिच्छोको न मन्युर्वा त्वया प्रोत्पाद्यतेऽनघ ।
अपि मङ्गलहस्तश्च जनः पार्श्वेऽनुतिष्ठति ।

[(L. 1) B2 Dn प्रोत्साद्यते; D1 प्रोत्पाद्यते. D1.2 त्वया प्रोच्छा(D2 °त्सा)द्यते न च. — (L. 2) B1 D3-6 अभि- (for अपि). B2 D1.2 अभिमंगलहस्तस्य जनस्यांगं तु (B2 °गेषु; D2 °गेनु-) तिष्ठतः.]

91 = (var.) Rām. 2. 100. 74. — K3 G6 om. 91 (cf. v.l. 89, 90); G1 om. 91-92. — ab) T1 G3-5 transp. बुद्धिर् and वृत्तिर्. D4 द्युतिर्; G2 वृद्धिर् (for वृत्तिर्). B3 ते सदा (for तेऽनघ). K1 द्युतिरेषा तवानघ. — c) B1 आयुष्या वा यशस्या वा. — d) Dn2 D3.6

C. 2. 237 B. 2. 5. 103 K. 2. 5. 107

एतया वर्तमानस्य बुद्ध्या राष्ट्रं न सीदति ।
विजित्य च महीं राजा सोऽत्यन्तं सुखमेधते ॥ ९२
कच्चिदार्यो विशुद्धात्मा क्षारितश्चौरकर्मणि ।
अदृष्टशास्त्रकुशलैर्न लोभाद्बध्यते शुचिः ॥ ९३
पृष्टो गृहीतस्तत्कारी तज्ज्ञैर्दृष्टः सकारणः ।
कच्चिन्न मुच्यते स्तेनो द्रव्यलोभान्नरर्षभ ॥ ९४
व्युत्पन्ने कच्चिदाढ्यस्य दरिद्रस्य च भारत ।
अर्थान्न मिथ्या पश्यन्ति तवामात्या हृता धनैः ॥ ९५
नास्तिक्यमनृतं क्रोधं प्रमादं दीर्घसूत्रताम् ।
अदर्शनं ज्ञानवतामालस्यं क्षिप्तचित्तताम् ॥ ९६
एकचिन्तनमर्थानामनर्थज्ञैश्च चिन्तनम् ।
निश्चितानामनारम्भं मन्त्रस्यापरिरक्षणम् ॥ ९७
मङ्गल्यस्याप्रयोगं च प्रसङ्गं विषयेषु च ।
कच्चित्त्वं वर्जयस्येतान्राजदोषांश्चतुर्दश ॥ ९८

धर्मकामार्थदर्शनी; S (G1.6 om.) धर्मार्थसुखदार्शि(T1 °सुखदर्श-; G2 M °शुभदार्शि)नी.

92 K3 G1.6 om. 92 (cf. v.l. 89, 90, 91); T1 om. 92a–93b. — b) Ś1 राष्ट्रेण (m as in text); G3–5 राज्यं न. — c) G5 M2 निर्जित्य. K2 D4 मही. M2 राजन्. G2–4 M1 निर्जित्य च महाराज. — d) S (T1 G1.6 om.) सोनंतं (M1 °नंत्यं; M2 °त्यंतं) सुखमश्नुते.

93 = (var.) Rām. 2. 100. 57. — K3 om. 93 (cf. v.l. 89); T1 om. 93ab (cf. v.l. 92). — a) B5 (m as in text) °दार्त्तो; G4 °दाढ्यो. — b) Ś1 क्षालितश्च; K1 रक्ष°; D1 साक्षि°; D4 छादि°; G1.6 कारि°; M1 (*inf. lin.*) Cv हारि°. K4 चौर्यकर्मणि; D3 S (T1 om.) Cv चोरकर्मणि (G5 °णा). B5 प्रेक्षकः शास्त्रचक्षुषा. — c) B3 अदुष्टः शास्त्र°; B6 Dn1 D1.6 T1 G2.4–6 M1 (*inf. lin.*) Cn p अदृष्टः शास्त्र°; G1 M अपृष्टः (M2 °ष्ट-) शास्त्र°; M1 (by corr.) अदृष्टशास्त्र° and अपृष्टशास्त्र°; Cn.v as in text. — d) B1.2 D1.2 G3 मोहाद् (for लोभा°). K1 विद्यते; D2 G3 बध्यते; D3 G4.5 बुध्यते.

94 = (var.) Rām. 2. 100. 58. — K3 om. 94 (cf. v.l. 89). — a) K2.4 पृष्टे; V1 B2–6 D दुष्टो (D1 पृष्टैर्; D2 [marg. *sec. m.*] दृष्टे); G2 M1 (*sup. lin. sec. m.*) Cv दृष्टो; G3 वृष्टो (for पृष्टो). B1 G1.6 तत्कामी; T1 तत्कर्ता. — b) B5 damaged. Ś1 K (K3 om.) B1–3 D4 Cd प्राज्ञैर्; Cv as in text. D4 दृष्टैः; T1 सृष्टः; Cv as in text. Ś1 K2 M2 सकारणं; T1 G M1 Cv °रणैः. — d) G2 अर्थ° (for द्रव्य°). B1.2 D1.2 परंतप (D1 °पः).

95 = (var.) Rām. 2. 100. 59. — K3 om. 95 (cf. v.l. 89). — a) Ñ1 V1 B Dn D1–3.5 Cd उ(B1 D2 [marg. *sec. m.*] Cd व्यु)त्पन्नान्; S व्यक्तं ते (T1 G5 व्यसने). Some MSS. आद्यस्य. — b) D5 om. from च up to क्षि in 96d. G1.6 तु (for च). Ś1 K (K3 om.) D4 वा पुनः (for भारत). — c) S (except G2.4 M2) transp. न and मिथ्या. Cv अर्थान्नपथ्या. — d) G2 तवात्मार्थो (for तवामात्या). G3 भृता (for हृता). K1 Ñ1 B3 Dn जनैः; T1 यत्नैः; Cnp as in text (or धनैर्हृताः).

96 = (var.) Rām. 2. 100. 66. — K3 om. 96 (cf. v.l. 89); D5 om. up to क्षि in 96d (cf. v.l 95). — a) G1 घोरं; M1 क्रोधः. M2 नास्तिक्यमनृतः क्रोधः. — b) B3 प्रमादी; G3 नास्तिक्यं. K1 दीर्घसत्त्वतां; B6 °सूत्रता. M प्रमादो दीर्घसूत्रता. Cv cites दीर्घसूत्रता (as in B6 M). — d) K1 क्षिप्तवित्ततां; K2.4 Ñ1 V1 B1 D5 क्षि(D5 om. क्षि)प्रचित्ततां; S अकृतज्ञतां (M °ता). [Nīlakaṇṭha's remark नास्तिक्यमित्यादि सार्धश्लोकत्रयं व्याख्यातम् refers to his comm. on stanza 21 of the Vulgate, corresponding to our stanza 11 above.]

97 = (var.) Rām. 2. 100. 67. — K3 om. 97 (cf. v.l. 89). — a) Ś1 K1 B4 D3–5 G1 एकचित्त(G1 °चिंत)मनर्थानां; Cv as in text. — b) G2 चिंतितं. — c) M1 चिंति° (for निश्चि°). K1.2 Ñ1 D2 G1.3 M अनारंभो. — d) B5 damaged. S °पालनं (for °रक्षणम्).

98 = (var.) Rām. 2. 100. 68. — K3 G2 om. 98 (for K3 cf. v.l. 89). — a) B5 damaged. K (K3 om.) Ñ1 D4 T1 G5 मंगलस्य; G1.6 प्रसंगस्य; G4 मांगळ्यस्य. V1 B6 मंगलस्याप्रधानत्वं; B1–4 Dn D1–3.5.6 अमंगल्यप्रयोगं च; M मंगल्य(M2 °ळ)स्याप्रयोगश्च. — b) Ñ1 V1 प्रसंग-; Dn (!!) संगमं; G1.6 M प्रसंगो. D2 विषमेषु. G3 om. from विष° up to वै in 100b. V1 वा (for च). — c) G6 एनान्. — d) K1 B1.3.6 Dn D6 राजन् (for राज-). — After 98, V1 B D ins.:

74* प्रायशो यैर्विनश्यन्ति कृतमूलापि पार्थिवाः ।

[D4 °शो वै विनंक्ष्यंति. V1 B2.3.6 D1.2 (*inf. lin.*).3 कृत(B3 °त्त-; D1 °त्व-; D2 orig. °छ्-; D3 °तं)मूला हि; D4 कृत्तमूलापि.]

99 = (var.) Rām. 2. 100. 73. — K3 G3 om. 99

कच्चित्ते सफला वेदाः कच्चित्ते सफलं धनम् ।
कच्चित्ते सफला दाराः कच्चित्ते सफलं श्रुतम् ॥ ९९

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं वै सफला वेदाः कथं वै सफलं धनम् ।
कथं वै सफला दाराः कथं वै सफलं श्रुतम् ॥ १००

नारद उवाच ।

अग्निहोत्रफला वेदा दत्तभुक्तफलं धनम् ।
रतिपुत्रफला दाराः शीलवृत्तफलं श्रुतम् ॥ १०१

वैशंपायन उवाच ।

एतदाख्याय स मुनिर्नारदः सुमहातपाः ।
पप्रच्छानन्तरमिदं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ॥ १०२

नारद उवाच ।

कच्चिदभ्यागता दूराद्वणिजो लाभकारणात् ।
यथोक्तमवहार्यन्ते शुल्कं शुल्कोपजीविभिः ॥ १०३
कच्चित्ते पुरुषा राजन्पुरे राष्ट्रे च मानिताः ।
उपानयन्ति पण्यानि उपधाभिरवञ्चिताः ॥ १०४
कच्चिच्छृणोषि वृद्धानां धर्मार्थसहिता गिरः ।
नित्यमर्थविदां तात तथा धर्मानुदर्शिनाम् ॥ १०५
कच्चित्ते कृषितन्त्रेषु गोषु पुष्पफलेषु च ।
धर्मार्थं च द्विजातिभ्यो दीयते मधुसर्पिषी ॥ १०६
द्रव्योपकरणं कच्चित्सर्वदा सर्वशिल्पिनाम् ।
चातुर्मास्यावरं सम्यङ्नियतं संप्रयच्छसि ॥ १०७ C. 2. 253 B. 2. 5. 118 K. 2. 5. 122

(cf. v.l. 89, 98); G4 om. 99^ab. — ^a) D1.2 दारा (for वेदाः). — ^b) Dn2 D1 श्रुतं; G2 श्रितं (for धनम्). — ^c) D3 कच्चिद्वै. D1.2 वेदाः (for दाराः). — ^d) D3 कच्चिद्वै. Dn2 D1.2 G2 धनं; D4 युतं (for श्रुतम्). G4 शीलवृत्तफलं श्रुतं (=101^d).

100 K3 om. 100 (cf. v.l. 89); G3 om. up to वै in 100^b (cf. v.l. 98); K1 om. (hapl.) 100^b–101^a. — ^b) D4 श्रुतं (for धनम्). — ^d) D4 धनं (for श्रुतम्). — After 100, B2 ins.:

75* इत्येवं भाषितो राज्ञा सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित् ।
धर्मराजं महात्मानं पुनराह च तत्त्वतः ।

101 = (var.) 5. 39. 51; (var.) Pañcatantra text. simpl. ed. Kosegarten 2. 154; or ed. Bühler 2. 145; = Pūrṇabhadra's version, ed. Hertel 2. 150. — K3 om. 101 (cf. v.l. 89); K1 om. 101^a (cf. v.l. 100). — D4 transp. 101^b and 101^d. — ^d) G2 शीलपुत्र°.

102 K3 om. 102 (cf. v.l. 89). — ^a) D1.2 एवमाख्याय. — ^b) K2 Ñ1 V1 T1 G1.3–5 स; B4.5 Dn D1.3.5.6 वै (for सु-). B1.2 D2 नारदः सर्वधर्मवित्. — ^d) Ś1 K1.2 D4 धर्मराजं (for धर्मा°).

103 K3 om. 103 (cf. v.l. 89); G1.2.6 om. the ref. — ^a) K1 D3.6 G2.3 M2 °दभ्यागतान्दू° (G3 °दू°). — ^b) Dn2 D6 G3 लोभ° (for लाभ°). — ^c) B5 °मवधार्यंते; T1 G1.3.5 °मेव हा(G1 का)र्यंते; G3.4 M1 °मपहा°; G6 °मवभाव्यंते. — ^d) B1 D4 G3 °जीविनः.

104 K3 om. 104 (cf. v.l. 89). — ^b) K1 पर; B (except B3) पुरो; Dn2 पुर- (for पुरे). Ś1 मानद; K4 मानतः; T1 G2–5 M2 पालिताः; M1 कारिताः (for मानिताः). G1.6 पुरराष्ट्रेषु (G6 °ण) पालिताः. — G1.6 om. 104^c–106^b. — ^c) Ś1 (before corr.) D2–4.6 (before corr.) पुण्यानि. S (G1.6 om.) उत्पादयंति पुण्यानि. — ^d) Ś1 K (K3 om.) Ñ1 D4 °धाभिर्न वंचिताः; V1 B1 °नेयानि सर्वतः; G5 °धाभीरवंचिताः.

105 G1.6 om. 105 (cf. v.l. 104); K3 om. 105^ab (cf. v.l. 89). — ^c) K1 T1 नित्यं धर्मविदां; G2 नित्यमात्म°. — ^d) K1 तथा धर्मानुदर्शनं; K2.3 Ñ1 V1 B Dn D3.5.6 य(K2.3 Ñ1 B1.3 त)था धर्मार्थदर्शिनां (B3 °नीं); D1.2 तथा (D1 थात sic) धर्मार्थदर्शनाः; T1 G3 धर्मार्थमानुशासनं (G3 °दर्शिनां).

106 G1.6 om. 106^ab (cf. v.l. 104). — ^a) Ś1 कृषिधर्मेषु; Ñ1 त्रिषु तंत्रेषु; D5 विष°; D6 (m as in text) ऋषि°. — After 106^ab, S (except G1.6) ins. (M2 *inf. lin. sec. m.*):

76* नियुक्ताः कुशलास्तेषु विभागज्ञाः कुलोचिताः ।

— ^c) Ś1 K1.4 D4 धर्मार्थं द्विजमुख्येभ्यो. — ^d) Ñ1 V1 B Dn1 D6 M1 दीयेते; T1 G1.3–6 यजंते; G2 यच्छसे. K3 G1.5 मधुसर्पिषा; T1 G4 °षु; G2 °षः; G6 °षां; Cd °षि; Cn as in text. See Addenda.

107 ^a) K1 अथोपकरणं; Ñ1 B1.3 यज्ञोप°; D2 यज्ञेषु क°. K3 Ñ1 V1 B4.5 Dn D3–6 T1 किंचित्. D1 यज्ञेषु किंचित्सर्वेषु. — ^b) D4 om. from शिल्पि° up to सत्करो in 108^d. V1 B2.6 सर्वं सर्वत्र शिल्पिनां. — ^c) Ñ1 किंचिद् (for सम्यङ्). D1.2 चातुर्मास्यधनं सम्यङ्; S Cv चातुर्मास्यादधिकृतं (G2 °स्यान्दधिष्ठतं; G3 °धिकृतां; M2 °विकृतं). — ^d) D1.2 नियतः.

C. 2. 254
B. 2. 5. 119
K. 2. 5. 123

कच्चित्कृतं विजानीषे कर्तारं च प्रशंससि ।
सतां मध्ये महाराज सत्करोषि च पूजयन् ॥ १०८
कच्चित्सूत्राणि सर्वाणि गृह्णासि भरतर्षभ ।
हस्तिसूत्राश्वसूत्राणि रथसूत्राणि चाभिभो ॥ १०९
कच्चिदभ्यस्यते शश्वद्गृहे ते भरतर्षभ ।
धनुर्वेदस्य सूत्रं च यन्त्रसूत्रं च नागरम् ॥ ११०
कच्चिदस्त्राणि सर्वाणि ब्रह्मदण्डश्च तेऽनघ ।
विषयोगाश्च ते सर्वे विदिताः शत्रुनाशनाः ॥ १११
कच्चिदग्निभयाच्चैव सर्पव्यालभयात्तथा ।
रोगरक्षोभयाच्चैव राष्ट्रं स्वं परिरक्षसि ॥ ११२
क धांश्च मूकांश्च पङ्गून्व्यङ्गानबान्धवान् ।
पितेव पासि धर्मज्ञ तथा प्रव्रजितानपि ॥ ११३

वैशंपायन उवाच ।

एताः कुरूणामृषभो महात्मा
श्रुत्वा गिरो ब्राह्मणसत्तमस्य ।
प्रणम्य पादावभिवाद्य हृष्टो

108 G2 reads a version of 108 after 28, *repeating* it here. D4 om. up to °रो in 108^{d}. — ^{a}) B (except B2.5) D1.2 G3–5 M1 च; G1.2 (here).6 M2 तु (for वि-). K3 विजानीते; G2 (after 28) विजानासि. — ^{b}) G2 (here) प्रशंशसि; G4 °स्यसि. K3 कर्तारं प्रतिशंसति. — ^{c}) K3.4 Ñ1 B3.4 D1–3 सभा- (B3.4 °भां)मध्ये (K3 °ध्य-). — ^{d}) G2 (after 28) सत्कृत्य प्रतिपूज्य च. B1 सु- (for च).

109 G2 **C**v read a version of 109, 110^{cd} and 111 after 23, *repeating* them here (with 110 complete). — ^{ab}) B5 damaged. G6 transp. सूत्राणि and सर्वाणि. B1 सूक्ताणि (for सूत्राणि), and transp. सर्वाणि and गृह्णासि. G2 (after 23) वर्तते सर्वाणि (for सर्वाणि गृह्णासि). Ś1 K D4 गृह्णीषे; D6 गृह्णासि; G1.6 साराणि; G2 (here) गृह्णाति. — ^{c}) K2 हस्तिसूत्राणि ***; K3 हस्तसूत्राश्च सूत्रा *; G1.6 M हस्तिसूत्राश्च(M2 °त्रांश्च)सूत्रं च; G2 (after 23) हस्तिशीक्षाश्च सूत्रं च; G2 (here) °सूत्रं चाश्वसूत्रं; G3.4 ह(G3 स्व)स्ति सूत्राणि सर्वाणि. — ^{d}) K2 तथा (for रथ-). G2 (after 23) रथसूत्रं च चा°. K1.2 Ñ1 V1 B3–6 Dn D3.5.6 वाविभो; K3 चाविभो; K4 वाभिभो; B1.2 D1.2 च प्रभो; D4 चापि ते; T1 G1 चाविभो; G4 चापि भो.

110 For G2 **C**v, cf. v.l. 109. — ^{a}) In Ś1, the orig. °ह्तश्च ते is cancelled and °दभ्यस्यते is written on marg. B3 T1 G2–5 °दभ्यस्यसे. Ś1 Ñ1 V1 B4.5 Dn D3.5.6 सम्यग्; T1 G3–5 नित्यं; G6 शब्दाः (for शश्वद्). K3 कच्चिदभ्यस्य शक्रश्च. — G3 om. 110^{bc}. — ^{b}) Ś1 गृहीते; Dn1 गृहीत्वा; T1 G1.4.5 आयुधं (G1 °धे); G6 युद्धे तु (for गृहे ते). K3 गृहे भरतसत्तम. — ^{c}) G1 °वेदं च. V1 B3–5 Dn D3.5.6 वै (for च). — ^{d}) B5 G2 (here).6 यज्ञ° (for यन्त्र°).

111 For G2 **C**v, cf. v.l. 109. — ^{a}) G2 (after 23) सूत्राणि (for अस्त्राणि). — ^{b}) K2 ब्रह्मदंडस्य; G M2 °दंडं च (G2, after 23, °दंडाश्च); **C**n.v as in text. Ś1 K D4 भारत; D1 ते नयः; G1.6 ते विभो; G2 (after 23) कृत्स्नशः (for तेऽनघ). — ^{c}) D2 विनियोगाश्च; T1 विषयोगां च; G6 °योगाच्च. K4 V1 B3–6 Dn D3.5 तथा; D6 तदा (for च ते). D4 सर्वे ते (by transp.). — ^{d}) K3 ज्ञायंते; G6 वियोगात् (for विदिताः). Ś1 शत्रुनाशन; V1 B1 °तापनाः; B6 M °कर्शनाः.

112 ^{a}) K2.3 G2 चापि (for चैव). — ^{b}) Ś1 सर्पव्यांड°; K S मृग(G1.6 °त्यु)व्याल°; Ñ1 V1 B4.5 सर्व व्याल°. **C**n did *not* read सर्प-, for it glosses व्यालः सर्पः etc. K3 (m as in text) तदा (for तथा). — ^{c}) Ś1 रक्षोरोगभयाच्; V1 चौररक्षो°; D6 रोगक्षोभ°; G1 रोगरक्षोभयाश्च; M चोररक्षो°. T1 G2.3.4 (by corr.) M चापि (for चैव). — ^{d}) S स्वराष्ट्रं (for राष्ट्रं स्वं).

113 ^{a}) K2.3 वृद्धांश्च; B3.4 कुब्जां° (for मूकां°). — ^{b}) K3 पङ्गुछं मानवं धवान् (sic); V1 B3.6 D5 G3–5 पंगू(G3–5 °कू)न्व्यंगांश्च मानवान्; B1.2 D1.2 T1 °न्व्यंगांस्तथा जडान्; G1 पंकूंगाश्चाथ बांधवान्; G2 व्यंगान्पंकुश्च (sic) बांध°; G6 पंकून्व्यंगांश्च बांध°; M1 पंगून्व्यंगानुबांध°. — After 113, V1 B D ins.:

77* षडनर्था महाराज कच्चित्ते पृष्ठतः कृताः ।
निद्रालस्यं भयं क्रोधो मार्दवं दीर्घसूत्रता ।

[(L. 1) V1 वललब्धा; B6 षडनाथा. — (L. 2) B1 निद्रालस्ये भयक्रोधौ.]

— D4 reads 116 after the above; G1.6 read it after 113.

114 M1 om. the ref. — ^{a}) K3 एतां; Ñ1 B1.5 Dn D3.5.6 ततः; S एवं. — ^{b}) S श्रुत्वा वचो ब्रह्मर्षिसत्तमस्य (T1 °त्वा वचो ब्रह्मविदुसत्त°; G2 °त्वा वचो ब्रह्मविदुत्त°; G6 °त्वा द्विजो ब्रह्मर्षिसत्त°). — ^{c}) B1 °वभिनंद्य. V1 B2–6 Dn D3.5.6 तुष्टो (for हृष्टो). — ^{d}) G1 कर्मे°; G6 काम°

राजाब्रवीन्नारदं देवरूपम् ॥ ११४
एवं करिष्यामि यथा त्वयोक्तं
प्रज्ञा हि मे भूय एवाभिवृद्धा ।
उक्त्वा तथा चैव चकार राजा
लेभे महीं सागरमेखलां च ॥ ११५
नारद उवाच ।
एवं यो वर्तते राजा चातुर्वर्ण्यस्य रक्षणे ।
स विहृत्येह सुसुखी शक्रस्यैति सलोकताम् ॥ ११६

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

वैशंपायन उवाच ।
संपूज्याथाभ्यनुज्ञातो महर्षेर्वचनात्परम् ।
प्रत्युवाचानुपूर्व्येण धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १
भगवन्न्याय्यमाहैतं यथावद्धर्मनिश्चयम् ।
यथाशक्ति यथान्यायं क्रियतेऽयं विधिर्मया ॥ २
राजभिर्यद्यथा कार्यं पुरा तत्तन्न संशयः । C. 2. 266 B. 2. 6. 3 K. 2. 6. 3

(for देव°).

115 Before 115, V1 B (B1 marg.) D ins. युधिष्ठिर उ°. — ^{a}) Ś1 K D4 यथे (K1 °द्दे) तदुक्तं. — ^{b}) B1 T1 च (for हि). Ś1 एवाभिरुद्धा; K1 °भिमिद्धा; K3 G2 इवाभिवृद्धा; G1. 3 एवाभिवृद्धाः; G4 °भिवृद्धिः. — V1 om. 115^c–116^d. — ^{c}) B1. 3 उक्तो; G3 उक्त्वांस्. K2. 3 तथैवापि; K4 तथैव स; B1. 2 D1. 3 T1 यथोक्तं च; G1. 3 यथा चैव. D4 तथा च; G1. 3 तथैव (for चकार). — ^{d}) K4 B1–4 D1. 2 तां; Ñ1 स (for च).

116 V1 om. 116 (cf. v.l. 115). D4 reads 116 after 77*, and G1. 3 read it after 113. D4 G1. 3. 5 M om. the ref. — ^{b}) Ś1 चातुर्वर्ण्यं *; K1–3 G1–3 °वर्णस्य. — ^{c}) Ś1 D4 M1 विहृत्यैव. M2 स सुखी. K3 स विकृत्य ह सुसुखी (sic); T1 G स विहृत्यैव च सुखी (G1 °त्यैव सुसुखि; G2. 6 °त्यैव स सुखी; G3 °त्येव ससुखं; G5 °त्येव च सुखी). — ^{d}) K3 D2. 5 शक्रस्येति; K4 °स्यैव; Ñ1 शक्रेणेति; G2 शक्रस्येव; G3 °स्येह.

Colophon. — *Sub-parvan:* Ñ1 लोकपालसभाख्यान. — *Adhy. name:* Ś1 K1. 2. 4 D4 M2 कश्चिदध्यायः; K3 नारदागमनं प्रश्नश्च कश्चिदध्यायः; Ñ1 नारदप्रश्नमुखेन राजधर्मानुशासनं; V1 B3. 4. 6 युधिष्ठिरनारदसंवादः; B2 D1. 2 नारदप्रश्ने (B2 °श्नः) कश्चिदध्यायः; B5 D6 युधिष्ठिरनारदप्रश्नः; Dn युधिष्ठिरप्रश्नः; D3. 5 G3 नारदप्रश्नः; G1. 3 राजनीतिः; G5 कुशलवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (*sec. m.*). 2. 3 Ñ1 V1 Dn1 D3 S 5 (as in text). — *S'loka no.:* K1 128; K3 116; D1. 2 132; M1 131.

1 G3 om. the ref. T1 युधिष्ठिरः (for वैशं° उ°). — After the ref., B2 ins. 75*. — ^{a}) K3 संपूज्यार्थाभ्यनु°; G1 °ज्यायाभ्यनु°. — ^{b}) V1 B3 Dn D2. 4 ब्रह्मर्षेर्वचना°; T1 G3 M महर्षि (T1 °र्षी) वचना°; G2. 3 महर्षिव (G3 °र्षिवं) चनं परं; G4 महर्षिसुवनात्परं. — ^{c}) K D3 T1 G1 °नुपूर्वेण; B1 °नुरूपेण.

2 Before 2, Ñ1 V1 B1–4 D1. 2. 6 ins. युधिष्ठिर उ°. B5 damaged. — ^{a}) Ś1 V1 भगवन्न्याय्यमाहैतद् (V1 °त्यैतं); K1 °न्याय्यमाहैतत्; K2. 4 D1. 2. 6 भगवान्न्याय्यमाहैवं (D1 °य्यमाहैतत्; D2. 6 °यमाहैवं); K3 Ñ1 B1. 3 Dn2 D4. 5 °न्न्याय्यमाहैतत् (K3 D4 °य्यमाहैवं; B1 °य्यमाहेदं; Dn2 °य्यमाहैनं; D5 °यमाहैवं); T1 व्यक्तं तद्भगवानाह; G1 M1 भगवन्नय्यमाहैतं; G2 M2 °वन्नय्यमर्मज्ञ (M2 °माहै) तन्; G3–5 °वान्नय्यमाहैतत् (G4. 5 °हैतं). See Addenda. — ^{b}) Ñ1 यमर्थं धर्मसंश्रयं; V1 यथाधर्मविनिश्चयं; B1 यथाधर्मस्य निश्चयं; D1 यथावद्धर्मनिश्चयः; S मदर्थं धर्म (G3 अर्थं धर्मार्थं) संहितं. — ^{c}) Ś1 K3 यथान्याय्य. ^{d}) B1 S स (for ऽयं). K D4 क्रियते विधिवन्मया.

3 ^{a}) S तु (for यद्). B3 D3 G4 यथान्यायं; G2. 3. 6 तथा कार्यं. D1 (m as in text) राजभिर्जयता...र्मया (written and cancelled). — ^{b}) V1 B2. 3 D3 कुर्वं (for पुरा). K2 कृतम (sic); K3 तकृष (sic); K4 V1 B2 D2. 4 तत्तु न; Ñ1 तच्च तु; B1 तंत्रं न; B4–6 Dn D5. 6 वै तच्च; D5 चैतच्च (for तत्तन्न). D1 कुर्वं तत्तु न संशयं; S पुराणैर्नैर्न (G4 क्रियते नात्र) संशयः. — ^{c}) D4 तथा न्यायो°. — ^{d}) K1 नृ *; K2 नृति°; K3 नुत°; K4 नृत°; G3 कृत°

C 2. 256 B 2. 6. 3 K. 2. 6. 3 यथान्यायोपनीतार्थं कृतं हेतुमदर्थवत् ॥ ३

वयं तु सत्पथं तेषां यातुमिच्छामहे प्रभो ।
न तु शक्यं तथा गन्तुं यथा तैर्नियतात्मभिः ॥ ४

एवमुक्त्वा स धर्मात्मा वाक्यं तदभिपूज्य च ।
मुहूर्तात्प्राप्तकालं च दृष्ट्वा लोकचरं मुनिम् ॥ ५

नारदं स्वस्थमासीनमुपासीनो युधिष्ठिरः ।
अपृच्छत्पाण्डवस्तत्र राजमध्ये महामतिः ॥ ६

भवान्संचरते लोकान्सदा नानाविधान्बहून् ।
ब्रह्मणा निर्मितान्पूर्वं प्रेक्षमाणो मनोजवः ॥ ७

ईदृशी भवता काचिद्दृष्टपूर्वा सभा क्वचित् ।
इतो वा श्रेयसी ब्रह्मंस्तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥ ८

तच्छ्रुत्वा नारदस्तस्य धर्मराजस्य भाषितम् ।
पाण्डवं प्रत्युवाचेदं स्मयन्मधुरया गिरा ॥ ९

मानुषेषु न मे तात दृष्टपूर्वा न च श्रुता ।
सभा मणिमयी राजन्यथेयं तव भारत ॥ १०

सभां तु पितृराजस्य वरुणस्य च धीमतः ।
कथयिष्ये तथेन्द्रस्य कैलासनिलयस्य च ॥ ११

ब्रह्मणश्च सभां दिव्यां कथयिष्ये गतक्लमाम् ।

(for कृतं). G2 अर्थवित्.

4 ^{a}) B5 damaged. D1 एवं नु (for वयं तु). K3 सत्पथं (sic); Dn2 D4 सत्पथे; T1 सत्पथः; G2 सप्तधा; G4. 5 सत्पथां (G5 °था). V1 वयं चैव यथा तेषां. — ^{b}) D1. 2 T1 G गंतुम् (for यातुम्). B3. 6 इच्छाम वै; B4 इच्छामि वै; B5 damaged. Ś1 D4 तथा; K1. 4 [ऽ]नघ; V1 B3–6 D3. 5. 6 विभो. — ^{c}) B1 D1. 2 न च; G2 ननु; G3 न हि. Dn(!) शक्यास् (for शक्यं). G4 यथा. K1 कर्तुं (for गन्तुं). K4 न तु कर्तुं तथा शक्यं. — ^{d}) G3 °तार्थिभिः. — Ś1 K V1 D3 Cd ins. after 4: D4, after 5^{ab}: B1. 4, after 5: D1. 2 subst. for 6^{ab}: B2 ins. after वैशं° उ° of st. 1: S ins. after 6^{ab}:

78* तं तु विश्रान्तमासीनं देवर्षिममितद्युतिम् ।

[Before the line, K1–3 D3 ins. वैशं° उ°. G1. 6 विष्टरम् (for विश्रान्तम्). V1 °र्षिमभित°.]

5 Before 5, B Dn D1. 2. 4–6 S ins. वैशं° उ° (S om. उ°). — ^{b}) D4 तत्राभि°; G2 तमभि°. — After 5^{ab}, D4 ins. 78*. — ^{c}) K3 तं (for च). B1 D1. 2 मुहूर्तमे- (B1 °मि)व कालं च; G3 °तांप्राप्य कालं च. — ^{d}) K3 दृष्ट्वा लोकचराचरं (B मुनिं). — After 5, B1. 4 ins. 78*.

6 B2 om. 6^{ab}. For 6^{ab}, D1. 2 subst. 78*. — ^{a}) Ñ1 सुखम्; V1 B (B2 om.) Dn1 T1 M1 सुस्थम् (for स्वस्थम्). D4 om. (hapl.) नमुपासी. — G4 om. (hapl.) from 6^{b} up to the prior half of 78*. — After 6^{ab}, S ins. 78*. — ^{c}) Ñ1 S अपृच्छद्राजमध्ये तं (T1 G1 तु). — ^{d}) V1 B3. 4. 6 महामुनिं; B1. 2 D1. 2 युधिष्ठिरः; B5 Dn D3. 5. 6 महाद्युतिं; D4 महीपतिः. Ñ1 T1 G2–6 M प्रीतिपूर्व- मिदं तदा (G2 मुदा; G6 वचः); G1 इति पूर्वमिदं वचः.

7 Before 7, K2. 3 V1 B D S (except M2) ins. युधिष्ठिर उ° (S om. उ°). — ^{a}) B3 चरति वै; B4 च चरति (for संचरते). S भगवन्संचरल्लोकान्. — ^{c}) D4 G निर्मितात्. D4 पूर्वे. — ^{d}) A few MSS. प्रेक्ष्य°. K2 महाजवः; B1–3 D1. 2 मुहुर्मुहुः.

8 ^{a}) K3 D4 इदृशी; B1 सदृशी; T1 ईदृशा. Dn1 (before corr.). n2 Cn भविता! D3 कश्चिद्. — ^{b}) Ś1 भवेत् (for क्वचित्). — ^{c}) T1 इतोपि. G2 इतः श्रेष्ठतमा ब्रह्मन्. — ^{d}) G5 M1 तां (for तन्). Ś1 K1 तत्त्वतः (for पृच्छतः). T1 तन्माचक्ष्व हि पृच्छतः; G1. 6 ममाचक्ष्वोत पृच्छतः (G6 इत्यथ).

9 Before 9, B (except B5) Dn D1. 2. 4 S (except G2) ins. वैशं° उ° (S om. उ°). — ^{ab}) K2 त्वस्य; D4 त्वस्य (for तस्य). K1 ततः श्रुत्वा नरेंद्रस्य नारदस्तस्य भाषितं. — ^{d}) K3 D1 G1 स्मरन्; G3 स्वयं; G6 कथां; Cd स्मयन् (as in text). M1 गिरः.

10 Before 10, V1 B D ins. नारद (Dn1 with prefixed श्री) उ°. — ^{a}) K4 B3 D2 मया (for न मे). S काचिद् (for तात); cf. 8^{ab}. — ^{d}) D1 या चैष; D2 याचेयं (for यथेयं).

11 ^{a}) K3 B3. 4. 6 च (for तु). B1 प्रेत°; G2 धर्म° (for पितृ°). — ^{b}) M1 पांडव; M2 भारत (for धीमतः). B1. 3. 4 यमस्य वरुणस्य च. — ^{c}) Ś1 K4 D4 महेंद्रस्य; G1 तवेंद्रस्य. — ^{d}) A few MSS. कैलाश°. Ś1 वा (for च).

12 ^{a}) K3 (m as in text). 4 M ब्रह्मणस्य (for °णस्तु). — ^{b}) V1 गतव्यथ; D1. 2 ततः क्रमात्; G1 M1 गतक्लमाः (M1 °मां). B1. 2. 6 T1 G3 कथयिष्येग्रतः क्रमात्. — After 12^{ab}, Ś1 K2. 4 B1 (marg.). 2. 4. 5 Dn D3–5 ins. (and Cd glosses):

79* दिव्यां दिव्यैरभिप्रायैरुपेतां विश्वरूपिणीम् ।
देवैः पितृगणैः साध्यैर्यज्वभिर्नियतात्मभिः ।
जुष्टां मुनिगणैः शान्तैर्वेदयज्ञैः सदक्षिणैः ।

[(L. 1) B1. 4. 5 दिव्या दिव्यैर्. Ś1 विश्वकर्मणीं. —

यदि ते श्रवणे बुद्धिर्वर्तते भरतर्षभ ॥ १२
नारदेनैवमुक्तस्तु धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
प्राञ्जलिर्भ्रातृभिः सार्धं तैश्च सर्वैर्नृपैर्वृतः ॥ १३
नारदं प्रत्युवाचेदं धर्मराजो महामनाः ।
सभाः कथय ताः सर्वाः श्रोतुमिच्छामहे वयम् ॥ १४
किंद्रव्यास्ताः सभा ब्रह्मन्किंविस्ताराः किमायताः ।
पितामहं च के तस्यां सभायां पर्युपासते ॥ १५
वासवं देवराजं च यमं वैवस्वतं च के ।
वरुणं च कुबेरं च सभायां पर्युपासते ॥ १६
एतत्सर्वं यथातत्त्वं देवर्षे वदतस्तव ।
श्रोतुमिच्छाम सहिताः परं कौतूहलं हि नः ॥ १७
एवमुक्तः पाण्डवेन नारदः प्रत्युवाच तम् ।
क्रमेण राजन्दिव्यास्ताः श्रूयन्तामिह नः सभाः ॥ १८

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

७

नारद उवाच ।
शक्रस्य तु सभा दिव्या भास्वरा कर्मभिर्जिता ।
स्वयं शक्रेण कौरव्य निर्मितार्कसमप्रभा ॥ १
विस्तीर्णा योजनशतं शतमध्यर्धमायता । C. 2. 284 B. 2. 7. 2 K. 2. 7. 2

Ś1 सार्धं (for सार्धैर्). B1 वज्रभिर्; B5 कर्मभिर्. Ś1 वज्रभिश्च महात्मभिः; D3.5 यतिभिश्च यतात्मभिः. — (L. 3) B1 गुरु°; B5 (m as in text) गुणि° (for मुनि°). Ś1 सिद्धैर्; D3.5 दिव्यैर् (for शान्तैर्). Ś1 वंशयज्ञैः; K4 देव°; Dn1 D3.5 वेदैर्यज्ञैः.]
— ^{d}) M2 वर्तते पुरुषर्षभ.

13 D1 om. 13. Before 13, Ñ1 B (except B4) D2.4 M ins. वैशं° उ° (D4 M om. उ°). — ^{a}) G1 नारदेनेव°. K4 च (for तु). — ^{b}) Ś1 K4 D4 धर्मपुत्रो. K2 °राजे °ष्ठिरे. — ^{d}) Ś1 दृष्टपूर्वैर् (for तैश्च सर्वैर्). Ś1 K B3 Dn1m D4 नृपोत्तमैः; B5 Dn D5.6.8 द्विजोत्तमैः; G3 नृपो वृतः (for नृपैर्वृतः).

14 G2 om. 14^{ab}. — ^{b}) Ñ1 B1.2 D1.2 युधिष्ठिरः; D4 महात्मनाः. S (G2 om.) सभामध्ये व्यवस्थितं. — Before 14^{cd}, D4 reads युधिष्ठिर उ°. — ^{c}) Ś1 K1 D2 G3 कथय नः; K2 D1 G2 कथयतः; Ñ1 च कथिताः. — ^{d}) B3 इच्छाम वै (for इच्छामहे).

15 ^{a}) B2 राजन् (for ब्रह्मन्). — ^{c}) G6 पितामहस्य (for °महं च). — ^{d}) G1.4.6 प्रत्यु° (for पर्यु°).

16 D3 G1.6 om. (hapl.) 16. — ^{a}) Ś1 देवराजं तु; S (G1.6 om.) देव(T1 धर्म)राजानं. — ^{b}) K4 वैश्रवणं (for वैव°). V1 मे (for के). — ^{c}) K4 D1.4 के (for च).

17 ^{a}) K B2 D1.2.4 य(K1 त)थावृत्तं; V1 B3–5 Dn D3.5.6 M1 यथान्यायं. — ^{b}) K2 D4 M2 देवर्षेः; Ñ1 B4.6 Dn D3.5.8 ब्रह्मर्षे (D5 °र्षेर्). V1 B3.5 वद तत्त्व(B5 °दतस्त्व)तः. B1 D1.2 वयं त्व(B1 त)त्तो हि नारद. — ^{c}) Dn2 G2 इच्छामि. K2 सह ताः. T1 G3–5 श्रोतुमिच्छामहे सर्वाः. — ^{d}) D4 Cd मे (for नः).

18 ^{b}) Ś1 K1.2.4 D4 ह; K3 च (for तम्). V1 B2–5 Dn D3.5.8 नारदः प्रत्यभाषत. — ^{c}) B1 D1.2 ताः सर्वाः (for दिव्यास्ताः). — ^{d}) K1–3 D1.3–5 T1 श्रूयतां. M इति (for इह). K1 भारत; D4 तत्सभाः; T1 ताः सभाः (for नः सभाः). V1 B4.6 शृणु मत्तः शुभाः सभाः (B4 by transp. सभाः शुभाः).

Colophon. — *Sub-parvan*: Ñ1 V1 लोकपालसभाख्यान. — *Adhy. name:* K3 M2 सभाप्रश्नः; Ñ1 V1 युधिष्ठिरसभाजिज्ञासा; D1.2 युधिष्ठिरप्रश्नः; D4 सभावर्णनं; M1 नारदयुधिष्ठिरसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1.3 Ñ1 V1 Dn1 D3 S 6 (as in text). — *S'loka no.*: K2 Dn M1 19; K3 D1.2 18.

1 ^{a}) K3 B3 शक्रस्य च; S शतक्रतोः (G3 °तु). — ^{b}) Ś1 भासुरान्; D1.2 भासुरा. V1 कर्मनिश्रिता; B2 m.3 Dn D1 S कर्मनिर्जि(Dn G3 °र्मि)ता. — After 1^{c}, G3 reads 6^{b}–7^{c}, *repeating* the lines in their proper place. — ^{d}) B (except B3) Dn G2.3 निर्जितार्क°.

2 ^{a}) Ś1 (before corr.) विकीर्णा. — ^{b}) K2 शतसार्धार्धमा°; K3 शतमध्यर्धमा°; G3 °ध्यर्धमायतं; G2.4 M

C. 2. 284 B. 2. 7. 2 K. 2. 7. 2 वैहायसी कामगमा पञ्चयोजनमुच्छ्रिता ॥ २
जराशोकक्लमापेता निरातङ्का शिवा शुभा ।
वेश्मासनवती रम्या दिव्यपादपशोभिता ॥ ३
तस्यां देवेश्वरः पार्थ सभायां परमासने ।
आस्ते शच्या महेन्द्राण्या श्रिया लक्ष्म्या च भारत ॥ ४
बिभ्रद्वपुरनिर्देश्यं किरीटी लोहिताङ्गदः ।
विरजोम्बरश्चित्रमाल्यो ह्रीकीर्तिद्युतिभिः सह ॥ ५
तस्यामुपासते नित्यं महात्मानं शतक्रतुम् ।
मरुतः सर्वतो राजन्सर्वे च गृहमेधिनः ।
सिद्धा देवर्षयश्चैव साध्या देवगणास्तथा ॥ ६
एते सानुचराः सर्वे दिव्यरूपाः स्वलंकृताः ।
उपासते महात्मानं देवराजमरिंदमम् ॥ ७
तथा देवर्षयः सर्वे पार्थ शक्रमुपासते ।
अमला धूतपाप्मानो दीप्यमाना इवाग्नयः ।
तेजस्विनः सोमयुजो विपापा विगतक्लमाः ॥ ८
पराशरः पर्वतश्च तथा सावर्णिगालवौ ।
शङ्खश्च लिखितश्चैव तथा गौरशिरा मुनिः ॥ ९
दुर्वासाश्च दीर्घतपा याज्ञवल्क्योऽथ भालुकिः ।

शतमध्यार्धं°; G_6 °ध्यर्धयोजना. Cd cites अध्यर्धं (as in text). — ^{d}) D_1 °मुन्नता.

3 ^{a}) K_3 जरातंकक्लमा°; $G_{1.6}$ जराशोकसमा°; G_3 जराणेकक्लमा°. — ^{b}) K_3 निरातंक-. $Ś_1$ B_1 D_2 S सुखा (for शुभा). — ^{c}) = 2. 9. 5^{c}. D_1 वेश्मासनवता; $G_{1.6}$ °युतवती; G_2 °स्वनवती.

4 ^{a}) $Ś_1$ K_3 G_5 तस्याः. — ^{b}) G_1 सभायाः. — ^{c}) $Ś_1$ (m as in text) नद्या (for शच्या). $K_{2.4}$ $D_{1.2.4.5}$ T_1 $G_{5.6}$ M सहेंद्राण्या; G_4 शचीं°. — ^{d}) $K_{1.4}$ तथा; G_3 श्रीमान्; G_6 M_1 ह्रिया (for श्रिया). $Ñ_1$ लक्ष्मी. G_5 श्रि * * क्ष्मीश्च भारत.

5 ^{b}) B_1 लोहितांबरः. — ^{c}) Hypermetric! K_3 D_3 (by corr.) विरजांबरः. V_1 B_{3-6} सुवासाश्चि(V_1 °साचि)त्र-माल्यश्च; B_2 $D_{1.2}$ विरजोंबरमाल्यश्च; T_1 $G_{1.3-6}$ °बरचित्रांगो (G_1 °त्राढ्यो; G_6 °त्राल्यो). — ^{d}) K_2 $D_{4.5}$ ह्रीकीर्तिद्युतिभिः; D_1 °मूर्तिभिः; $G_{4.5}$ श्रीकीर्तिद्यु°.

6 ^{a}) $Ś_1$ T_1 $G_{2.4}$ M तस्यां तूपासते नित्यं. — ^{b}) $Ś_1$ $K_{3.4}$ महात्मानः. — ^{c}) $Ñ_1$ V_1 B Dn $D_{3.5.6}$ G_6 M सर्वशो; $D_{1.2}$ शतशो. — ^{d}) $Ś_1$ सेवका; K_4 सर्वे ते; D_1 संर्वे (sic) वा. — ^{e}) B_1 $D_{1.2}$ दिव्या (for सिद्धा). $B_{1.2}$ $D_{1.2}$ चापि (for चैव). — ^{f}) G_1 तदा (for तथा). B_1 साध्यामरगणास्तथा; M मारुत(M_2 °तै)श्च घनैः सह (cf. 80*). — After 6, N G_3 ins.:

80* मरुत्वन्तश्च सहिता भास्वन्तो हेममालिनः ।

[K_1 मरुत्वंतस्य; K_2 मेरुत्वंतश्च; $D_{4.5}$ G_3 मरुत्वतश्च. K_2 भास्वतो. $D_{1.2}$ दिव्य° (for हेम°).]

— Thereafter G_3 reads 13^{ab} (which other S MSS. except M om.!).

7 ^{a}) B_5 चानुचराः; Dn_1 स्वानु°; S (except G_2) स्वलंकृताः (in G_2 originally lacuna indicated, filled in as in text). — ^{b}) T_1 $G_{5.6}$ M_1 सर्वे (T_1 तथा) सानुचरा नृप; $G_{1.3.4}$ M_2 सर्वैं चानुच(G_1 °ढ्ढ-; M_2 °स)रा नृप. — ^{cd}) $Ś_1$ K_1 उपासंते. K_4 transp. महात्मानं and देवराजं. K_2 अरिंदमः; K_3 °दम; K_4 °दमे; S शतक्रतुं. $Ñ_1$ देवराजपुरंदरं.

8 ^{a}) T_1 G_{3-5} तमृषयः; M_1 चैवर्षयः (for देव°). $G_{1.6}$ चापि (for सर्वे). — ^{b}) Dn_1 G_3 पार्थाः; D_4 यथा. — ^{c}) $Ś_1$ K_4 Dn_2 धुत°; G_{3-5} पूत°. T_1 अमलायुतपाप्मानो. — ^{d}) K_3 दिव्य°; $D_{1.5}$ दीव्य° (for दीप्य°). — ^{e}) $Ś_1$ समयुजो; K_{2-4} साम°; $Ñ_1$ V_1 $B_{4.6}$ Dn D_6 सोमसुतो; $B_{1-3.5}$ $D_{1.2}$ सोमभुजो; $D_{3.5}$ सोमसुता; S सोमपाश्च. — ^{f}) $Ś_1$ K D_4 विपाप्मानो गतक्लमाः; V_1 B Dn $D_{1-3.5.6}$ विशोका (V_1 °पापा) विगतज्वराः.

9 ^{a}) K परासरः. M_2 पावकश्च (for पर्व°). — After 9^{ab}, S (except M_2) ins.:

81* एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चैव महामुनिः ।

[G_1 भृतश्चैव (for एक°). G_2 क्रीतश्च स (for त्रित°). G_1 महामतिः; G_6 °द्युतिः.]

— ^{c}) M_2 शिखितश्चैव. — ^{d}) B_{1-3} $D_{1.2}$ गौरमुखो; G_1 भौरशिरा.

10 ^{a}) $Ś_1$ दुर्वासोथ; K_1 दुर्वासान्यो; K_3 दुर्वासा*. K_4 दीर्घतमाः. K_2 $Ñ_1$ V_1 B_6 M_2 दुर्वासाथो (B_6 °सा वै; M_2 °साथ) दीर्घतमाः; B_{1-5} D T_1 दुर्वासाः क्रोधनः श्येनः; T_1 (before corr.) $G_{1.5}$ दुर्वासा दीर्घतपसः (G_1 om. -सः); G_4 दुर्वासा दीर्घतपमसो; G_6 दुर्वासा दीर्घतमाः; M_1 दुर्वासोदीर्घतमसौ. — After 10^{a}, B_{1-5} D T_1 ins.:

82* तथा दीर्घतमा मुनिः ।
पवित्रपाणिः सावर्णिः.

[(L. 1) $B_{1.2}$ (m as above). $_3$ दीर्घतपा.]

— ^{b}) B_6m माल्लुकिः; T_1 भल्लुकिः; G_2 बालुकिः; G_4 भावुकः; G_5 भावुकिः; M_2 वालुकिः. G_3 °ल्क्यो महामुनिः. — ^{c}) M_1 उद्दालकः. — ^{d}) B_1 तालभः; B_5 D (except

उद्दालकः श्वेतकेतुस्तथा शाट्यायनः प्रभुः ॥ १०
हविष्मांश्च गविष्ठश्च हरिश्चन्द्रश्च पार्थिवः ।
हृद्यश्चोदरशाण्डिल्यः पाराशर्यः कृषीवलः ॥ ११
वातस्कन्धो विशाखश्च विधाता काल एव च ।
अनन्तदन्तस्त्वष्टा च विश्वकर्मा च तुम्बुरुः ॥ १२
अयोनिजा योनिजाश्च वायुभक्षा हुताशिनः ।
ईशानं सर्वलोकस्य वज्रिणं समुपासते ॥ १३
सहदेवः सुनीथश्च वाल्मीकिश्च महातपाः ।
समीकः सत्यवांश्चैव प्रचेताः सत्यसंगरः ॥ १४
मेधातिथिर्वामदेवः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
मरुत्तश्च मरीचिश्च स्थाणुश्चात्रिर्महातपाः ॥ १५
कक्षीवान्गौतमस्तार्क्ष्यस्तथा वैश्वानरो मुनिः ।
मुनिः कालकवृक्षीय आश्राव्योऽथ हिरण्यदः ।
संवर्तो देवहव्यश्च विष्वक्सेनश्च वीर्यवान् ॥ १६ C. 2. 295 B. 2. 7. 19 K. 2. 7. 19

D4) T1 G4 M तांड्यः; G1 स्वच्यः; G2 स्यांड्यः; G3 तांडिः; G5 शांड्यः; G6 स्वर्थ्यः (for तथा). B2 तांड्यो (sic) चांडायनिः (for तथा शाट्या°). Ś1 K1.2 सां(K2 सं)-स्यायनः; K3 शाट्या°; K4 D4 शं(D4 शां)स्वा°; B1 भांडायणः; B3 Dn D1.3.5.6 भां(D1 भं)डायनिः; D2 T1 भांड्यायनिः; G2 शांड्यायनः. K3 प्रभो; B1.2.3 D (except D2.4) S तथा.

11 ^{a}) Dn1 अविष्मांश्च; G1 M1 हविष्मं(M1 °ष्म)श्च. Ñ1 गभिष्ठश्च; B Dn D6 T1 गरिष्ठश्च; G M हविष्य(G1 °ष्यं-; M2 °ष्या)श्च. — ^{c}) K1 हृद्यु चोदर°; V1 कृत्यश्चोदर°; B1 कृपश्चोदर°; T1 हर्यश्चोदर°; G1 हृद्यश्चोदरशौंडीर्यः; G6 °पांडिर्यः; M2 °श्चोदारशांडिल्यः. — ^{d}) Ś1 K1 कृपिहृयः; K2–4 D4 कृता(K4 °शा)हृयः; Ñ1 V1 Dn D3.5.6 कृषीबलः; B1.2m.3.5.6 कृषीवलः; B2.4 D1.2 कुशीलवः; T1 कपिष्वलः; G1 M कपिष्ठ(M2 °ष्क)लः; G2 कपिंजलः; G3.4 गविष्ठलः. G5 पाराशर्यगविष्ठलौ; G6 पाराशर्यश्च कविष्मलः (hypermetric). — After 11, S ins.:

82a* जाबालिर्वामदेवश्च शक्तिर्गार्ग्यसुवामनौ ।

[T1 M2 शक्तिर्गार्ग्यः स वामनः; G1.6 °र्गर्गः (G6 °र्गर्भः) स वा°; G2.3 °र्गाग्य(G2 °र्गर्ग्यः)सुवामनौ.]

12 ^{a}) D3 बालस्कंधो. — ^{b}) V1 B3.4 विधाता मालवि(V1 गालव)स्तथा; G1.6 °ता कालकौशिकः. — ^{c}) V1 B3–6 Dn D3.5.6 करालदंतस्; T1 G4–6 M अनंतदत्तस्. — ^{d}) Ñ1 विश्वकर्मार्थ; G4 विश्वावसु च. D1.2 स (for च). K2.3 Dn D1.2 तुंबरुः. — After 12, D4 reads 14^{cd}.

13 T1 G1.2.4–6 om. 13^{a}–15^{b}. G3 reads 13^{ab} after 80*. — ^{b}) K2.4 B3 Dn D3.5.6 वायुभक्ष्याः. Ś1 हुताशनिः; K M हुताशयः (K1 हताशिषः); Ñ1 G3 °शनाः; Dn1 °सनः; D3 °सिनाः. — G3 om. 13^{c}–15^{b}. — ^{c}) M ईशानाः. — ^{d}) Ñ1 B1.3 D1.2 M पर्यु° (for समु°).

14 T1 G om. 14 (cf. v.l. 13). — ^{a}) D1.3 सहदेव-. K3 सुतीर्थश्च; V1 B1 सुनीतश्च. — ^{b}) Ñ1 V1 Dn D4 M2 वाल्मीकश्च; D1 बाह्लिकिश्च. D4 महायशाः. — D4 reads 14^{cd} after 12. — ^{c}) Ś1 समीपः; K2.3 D4 शमीकः. K1 Ñ1 V1 B2.4–6 Dn D3.5.6 स(K1 Dn2 D3.5 श)मीकः सत्यवाक्चैव; B1.3 D1.2 समीकः (D1 शमाकः; D2 शमीकः) सात्यकिश्चैव. — ^{d}) K1 स पुनः (for प्रचेताः).

15 T1 G om. 15^{ab} (cf. v.l. 13). — ^{a}) D4 वासुदेवः (for वाम°). — 15^{b} = 1. 60. 4^{b}. — ^{c}) Ś1 मार्कंडेयो; K2.3 D1–4 T1 G1.4 मरु(D1.2 °रुं)तश्च. T1 मरीचश्च. — ^{d}) Ñ1 B1.5.6 Dn1 D1–3.6 G2.3 M चात्र; V1 B4 चाद्रिर्; D4 G1.6 चित्रो; D5 चानु- (for चात्रिर्). K3 महाशिराः; K4 D4 महायशाः.

16 ^{a}) K1.4 B1.3 Dn D2.3.5.6 का(B1 कां)क्षीवान्. Dn1 D1 गोतमस्; D4 औतमस्. K2 B1.3.6 तार्क्ष्यः; K4 तार्क्षः. — After 16^{ab}, S ins.:

83* षडर्तुः कवषो धूम्रो रैभ्यो नलपरावसू ।
स्वस्त्यात्रेयो जरत्कारुः कहोलः काश्यपस्तथा ।
विभण्डको ऋष्यशृङ्ग उन्मुखो विमुखस्तथा ।

[(L. 1) G1.3 षडर्तुः (G3 °सर्तु)कवचो; G2 °र्तुः कवचो. T1 G2 M1 धौम्यो; G1.3 धूनो. G1 रैसा (for रैभ्यो). — (L. 2) G3.6 बरत्कारिः. — (L. 3) G1 विभंडऋष्यशृंगौ च; G6 विभांड ऋष्यशृंगश्च; M1 विभंडकोथऋष्यशृंगः; M2 विभंडकऋष्यशृंगो च.]

— D3 om. 16^{cd}. — ^{c}) B1 T1 G2–6 M ऋषिः (for मुनिः). K1 कालकनृक्षीयः; K2.3 कालिकवृक्षीयः; G2.4 कालकवर्षीयः. D1.2 ऋषिर्वै कालवृक्षीयः; G1 सर्वर्षीः कालवृक्षीयु. — ^{d}) K2.4 D2 आश्रव्यो; K3 बाबव्यो; T1 सुश्रुतो; G1.6 श्रुतपो; G2–5 M सुश्रु(G3 °श्रो)तो (for आश्राव्यो). K1.2 हरिण्वदः; D (except D4; D3 om.) G6 हिरण्मयः. — ^{e}) Ñ1 संवृत्तो; G1 संवर्तें. Dn1 हव्यदेवश्च; T1 वीतहव्यश्च; G2.4 हव्यकव्यश्च; G3.5 वेदहव्यश्च. K3 संवर्त्तो देविहातेश्च. — ^{f}) Ś1 विश्वक्से°; K2 विष्वक्से°; D4 विसक्से°; S विष्व(G6 °श्व)सेन°. — B3 ins. after 16: B1, after 86*:

C. 2. 300 B. 2. 7. 19 K. 2. 7. 19 दिव्या आपस्तथौषध्यः श्रद्धा मेधा सरस्वती ।
अर्थो धर्मश्च कामश्च विद्युतश्चापि पाण्डव ॥ १७
जलवाहास्तथा मेघा वायवः स्तनयित्नवः ।
प्राची दिग्यज्ञवाहाश्च पावकाः सप्तविंशतिः ॥ १८
अग्नीषोमौ तथेन्द्राग्नी मित्रोऽथ सवितार्यमा ।
भगो विश्वे च साध्याश्च शुक्रो मन्थी च भारत ॥ १९
यज्ञाश्च दक्षिणाश्चैव ग्रहाः स्तोभाश्च सर्वशः ।
यज्ञवाहाश्च ये मन्त्राः सर्वे तत्र समासते ॥ २०
तथैवाप्सरसो राजन्गन्धर्वाश्च मनोरमाः ।
नृत्यवादित्रगीतैश्च हास्यैश्च विविधैरपि ।
रमयन्ति स्म नृपते देवराजं शतक्रतुम् ॥ २१
स्तुतिभिर्मङ्गलैश्चैव स्तुवन्तः कर्मभिस्तथा ।
विक्रमैश्च महात्मानं बलवृत्रनिषूदनम् ॥ २२
ब्रह्मराजर्षयः सर्वे सर्वे देवर्षयस्तथा ।
विमानैर्विविधैर्दिव्यैर्भ्राजमानैरिवाग्निभिः ॥ २३
स्रग्विणो भूषिताश्चान्ये यान्ति चायान्ति चापरे ।

84* कण्वः कात्यायनो राजन्गार्ग्यः कौशिक एव तु ।
[B1 काशेयनो (for कात्या°), and च (for तु).

17 a) Ñ1 दिव्याश्चापस्; M दिव्यरू(M1 °क्रू)पास्. — G4 om. 17cd. — c) D6 कामाश्च. — d) K2 विद्युत * पि; V1 B D (except D4) विद्युतश्चैव; G3 विद्युच्चापि च. K3 पार्थिव.

18 T1 G1.2.4-6 M1 read 18ab after 22; G3 transp. 18ab and 18cd. — a) Dn1 जलावहास्; M2 जलदाश्च. T1 G1.2.4.6 M1 च मेघाश्च (for तथा मेघा). — b) A few MSS. वायव-; Cd वायव्यः. — G4 om. 18c-19b. — c) Ñ1 D1.2 T1 °वाहश्च; G1 °बाहुश्च.

19 G4 om. 19ab (cf. v.l. 18). — a) K2 D3 अग्निषोमौ; B1 अग्नीसोमौ; G1-3 अग्निष्टोमस् (G1 °मा); G6 अग्नीषोमा. D1 (before corr.) अग्निषोमौ तथेंद्राग्नि. — b) B D (except D4) मित्रश्च. — c) K4 भगौ; D3 भागो; T1 भभो. B4.6 विश्वेथ. — d) B2.5 D1.2 शुक्रो मंकिश्; T1 G4-6 शुक्रामंथी (G5.6 °धी). Ś1 मंकी च; K1 सभ्री च; K2.4 D4 G1.2 M मंत्री च; K3 सोमं च (for मन्थी च). Ñ1 V1 B1.3.4 Dn D3.5.6 गुरुः शु(Ñ1 मंत्री शु-; B1 गुरुः श)क्रस्तथैव च; B6 शुक्रो मंकिस्तथैव च. Althogh only G3 has the text throughout, it may be regarded as certain. — After 19, B2.5 D1.2 ins.:

85* सर्वेषां मरुतां मान्या गुरुः शुक्रस्तथैव च ।

[With post. half, cf. v.l. 19d. D1.2 मान्यो (for मान्या).]

— B2.5 D1.2 cont.: V1 B1.3.4.6 Dn D3-6 ins. after 19 (for S cf. 87*):

86* विश्वावसुश्चित्रसेनः सुमनस्तरुणस्तथा ।

[V1 शंबुश्च; B1 स्वसनस्; B2.3 शमनो; B6 पर्वतस् (for सुमनस्). V1 B1.6 तुंबुर°; B2.3 D2 वरुण°: D1 वारुण° (for तरुण°).]

— Thereafter B1 ins. 84*.

20 a) K2 B4 D3 यज्ञश्च. Ś1 B2.4-6 D6 दक्षिणाश्चैवं; G1 °णांश्चैव; G2 °णायुक्ताः. — b) Ś1 K2.3 Dn2 D4 ग्रहा(K2 ग्रह-; K3 गृहा)स्ताराश्च; K1 ग्रहास्ताचार्श्च; Dn1 D5 ग्रहाः (D5 °ह-) स्तोमाश्च; G1-3 गृहा(G1 ग्रस्ता)स्तोभाश्च; G4 ग्रहाः स्तोभश्च. Many MSS. om. the visarga before स्तोभाश्च. Ñ1 V1 B3-6 Dn D3.5.6 भारत (for सर्वशः). — c) G2 यज्ञवाटश्च. — d) D5 S सर्वे तस्यासुपा(D5 शक्रसुपा-; G1 तस्यां समा)सते.

21 After 21a, S ins.:

87* रम्भोर्वश्यथ मेनका ।
घृताची पञ्चचूडा च विप्रचित्तिपुरोगमाः ।
विश्वावसुश्चित्रसेनः पर्वतस्तुम्बुरुस्तथा ।
विद्याधरास्तु राजेन्द्र.

[(L. 1) G6 °र्वश्यौ च. — For line 3, cf. v.l. 86*. — G4 om. (hapl.) lines 3-4 and 21b. — (L. 4) G5 °धराश्च; G6 °धरैश्च.]

— G4 om. 21b (see above). — c) Ś1 गीतवादित्रनृत्तैश्च; S (except G5 M2) नृत्तवादित्रगीतैश्च. — d) T1 G2-6 भावैश्च (for हास्यैश्च). Ś1 K D4 °धैस्तथा. G1 भावश्चैव विधैरपि. — e) T1 G3-5 रंजयंति. S (except G1) महात्मानं (for स्म नृपते).

22 b) D4 सह (for तथा). — c) K3 विक्रमैस्तु; D4 विक्रमश्च. — d) Ś1 K3 B3 D4.6 बलवृत्रनिसूदनं (K3 °सुदनं; D4 °सूदन); K4 D5 बलवृत्ति(D5 °त्रं)निषू°; S स्तुवं(G6 रमं)तो रमयंत्युत. — After 22, T1 G M1 read 18ab (G3 *repeating* it).

23 a) Ñ1 B D चैव (for सर्वे). — b) V1 देवता ऋषयस्तथा; B5 D6 सर्वे राजर्षयस्तथा; D1.3 सर्वदेवर्षय°; S तथा (G1 तथो) देवर्षयोप्यु(G4 °च्यु)त. — c) D4 °धैर्द्रव्यैः; S °धैरत्र्यैः (T1 G3-5 °धै रम्यैः). — d) K1 राजमानैर्; K4 ज्वल°; B1.2 दीप्य°. V1 B3-6 Dn D3.5.6 दीप्यमाना इवाग्नयः.

24 a) B Dn D1.2 S सर्वे (B5 चैव) (for चान्ये). — b) K2 चायंति. D1.2 चापरै. — c) K2 बृहस्पति तथा

बृहस्पतिश्च शुक्रश्च तस्यामाययतुः सह ॥ २४
एते चान्ये च बहवो यतात्मानो यतव्रताः ।
विमानैश्चन्द्रसंकाशैः सोमवत्प्रियदर्शनाः ।
ब्रह्मणो वचनाद्राजन्भृगुः सप्तर्षयस्तथा ॥ २५
एषा सभा मया राजन्दृष्टा पुष्करमालिनी ।
शतक्रतोर्महाराज याम्यां शृणु ममानघ ॥ २६

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

नारद उवाच ।
कथयिष्ये सभां दिव्यां युधिष्ठिर निबोध ताम् ।
वैवस्वतस्य यामर्थे विश्वकर्मा चकार ह ॥ १
तैजसी सा सभा राजन्बभूव शतयोजना ।
विस्तारायामसंपन्ना भूयसी चापि पाण्डव ॥ २
अर्कप्रकाशा भ्राजिष्णुः सर्वतः कामचारिणी ।
नैवातिशीता नात्युष्णा मनसश्च प्रहर्षिणी ॥ ३
न शोको न जरा तस्यां क्षुत्पिपासे न चाप्रियम् । C. 2. 314 B. 2. 8. 4 K. 2. 8. 4

शुक्रः. — d) V1 B1.3–5 Dn D3.5.6 नित्यमाम्नां हि तत्र वै; B2 D1.2 नित्यमायां (B2 नित्यमायं-; D1 नित्यामायां) ति तत्र वै; S नित्यमाम्नां विशां पते.

25 b) K2 B1 जितात्मानो; K4 धृता°; Ñ1 V1 S (except T1) विपाप्मानो; B2.4–6 Dn D3.5.6 महात्मानो. Ś1 K2.4 D4 धृतव्रताः; G1 तपोधनाः. — c) K2.3 B3 G1–3.5.6 M2 सूर्य°; B2 D1.2 T1 सोम°; G4 M1 प्रिय° (for चन्द्र°). — d) K1 D6 (by corr.) सोमवत्प्रियदर्शनैः; B1.2 D1.2 चंद्रवत्प्रियदर्शनाः. — e) V1 B3–6 Dn D3.5.6 सदृशाः (B6 °शः) (for वचनात्). V1 B3.6 तात (for राजन्). K1 ब्रह्मण उच्चावचाद्राजन् (corrupt). — K3 om. (hapl.) 25f–26a. — f) K2 भृगुसप्त°.

26 K3 om. 26a (cf. v.l. 25). — a) G1 transp. सभा and मया. K1 महाराज (for मया राजन्). S दृष्टा (for राजन्). — b) K2–4 दृष्ट्वा; Dn1 दृष्टा; S दिव्या. D1 °मालिनि. — c) V1 B1.4–6 D2.5 G1.4–6 M महाबाहो; Dn D6 G2.3 °होर्; T1 °हू. — d) K2 G1.3 मयानघ. Ñ1 B1–3 D (except D4) T1 याम्या (T1 याम्यां शृणु [sic]) मपि सभां शृणु; V1 B4–6 याम्यां मत्तः सभां शृणु (B4 शृणुष्व वै; B6 शृणु स वै).

Colophon. — *Sub-parvan:* Ñ1 V1 लोकपालसभाख्यान. — *Adhy. name:* Ś1 शक्रसभा; K3 Ñ1 V1 B2.5 D G1 M इन्द्र (Ñ1 V1 B2 शक्र) सभावर्णनं; B3 * * * * वर्णनं. — *Adhy.no.* (figures, words or both): K1 (marg. sec. m.).2.3 Ñ1 V1 Dn1 D3 S 7 (as in text). — *S'loka no.:* K2 28; K3 29; Dn 30; D1.2 31; M1 33.

8

1 a) D1.4 T1 G4.6 सभा. V1 B D (except D4) याम्यां (for दिव्यां). — b) K4 निबंधतां; D1 नीबोधना; D3 निबोध मे. S याम्यां राजन्निबोध मे. — c) Ś1 (by corr.) V1 B D यां (D4 या) पार्थ; S चार्थाय (for यामर्थे). — d) S यां (for ह).

2 a) K2.4 D1 G1.4 तेजस्वी (K2.4 °सी) सा; G2.6 तेजस्विनी; M3 ज्यायसी सा. — c) B1.4–6 G3 विस्तार°; D3 विस्तरा°. — d) Dn (!) वापि (for चापि). K4 D4 भूयस्यपि च पांडव; B1.2 D1.2 मनोज्ञा सा (B1 °ज्ञासौ) परंतप (B2m भूयसी सा परंतप). Cd cites भूयसी (as in text).

3 a) Ś1 K1.2.4 D4 अर्कप्रभाभा (*lectio difficilior*, possibly original; "having splendour or appearance [आभा] of sunlight"); K3 अह्नप्रभावा (sic). — b) T1 G3.4 सर्वदा. Dn D2.5.6 कामरूपिणी. — c) V1 B3.4 नैव शीता न चात्युष्णा; B1 नातिशीता नात्युष्णा (submetrical); B5 Dn D3.5.6 नातिशीता न चात्यु (Dn1 वात्यु-; D3 चाप्यु) ष्णा. — d) K4 प्रकर्षणी (for प्रह°). V1 B2–4.6 D1.2 मनसः प्रीतिवर्धिनी (B4.6 °र्धनी; D2 °र्धना); B1 मनःप्रीतिविवर्धिनी; D3 G1.2 M1 मनसश्च प्रहर्षणी.

4 a) K4 व्याधिः (for तस्यां). — b) B2.3 क्षुत्पिपासा. K1 तथाप्रियं; B2 न मेप्रियं; B3 न चाप्युत; D2 न वाप्रियं; G1 न चाप्ययं; G6 न च भ्रमः. — c) D1.4 दैन्यक्लमौ (D4 °मो). S न दैन्यं न च (G3 by transp. च न) कार्पण्यं. — d) G2 प्रतिकूलं. K1 D1 वा° (for चा°). B6 प्रतिकूलानि चाप्युत.

C. 2. 314 B. 2. 8. 4 K. 2. 8. 4 न च दैन्यं क्लमो वापि प्रतिकूलं न चाप्युत ॥ ४
सर्वे कामाः स्थितास्तस्यां ये दिव्या ये च मानुषाः ।
रसवच्च प्रभूतं च भक्ष्यभोज्यमरिंदम ॥ ५
पुण्यगन्धाः स्रजस्तत्र नित्यपुष्पफलद्रुमाः ।
रसवन्ति च तोयानि शीतान्युष्णानि चैव ह ॥ ६
तस्यां राजर्षयः पुण्यास्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ।
यमं वैवस्वतं तात प्रहृष्टाः पर्युपासते ॥ ७
ययातिर्नहुषः पूरुर्मान्धाता सोमको नृगः ।
त्रसदस्युश्च तुरयः कृतवीर्यः श्रुतश्रवाः ॥ ८
अरिप्रणुत्सुसिंहश्च कृतवेगः कृतिर्निमिः ।
प्रतर्दनः शिबिर्मत्स्यः पृथ्वक्षोऽथ बृहद्रथः ॥ ९
ऐडो मरुत्तः कुशिकः सांकाश्यः सांकृतिर्भवः ।
चतुरश्वः सदश्वोर्मिः कार्तवीर्यश्च पार्थिवः ॥ १०
भरतस्तथा सुरथः सुनीथो नैषधो नलः ।

5 a) D4 T1 G2–5 M1 सर्व- (for सर्वे). G1 सर्वकाम-स्थितस्; G6 सर्वे कामार्थितास्. — b) D4 M1 य दिव्या; G4 ये दिव्यं. K2 D4 मानुषा; B1 M2 मानवाः. — c) B2.4 सारवच्च (for रस°). B1 प्रसूताश्च. S रसवंतः प्रभूताश्च (T1 °सूताश्च; G4 °भूता च). — d) K1 भक्ष-; K2 D1 भक्षं; K3.4 Ñ1 V1 Dn D3–5 भक्ष्यं (for भक्ष्य-). Ñ1 अथापि वा (for अरिंदम). S भक्ष्या (G2.5 M °क्ष्य-) भोज्याश्च भारत. — After 5, B1 (marg.).6 Dn D4.5 ins.:

88* लेह्यं चोष्यं च पेयं च हृद्यं स्वादु मनोहरम् ।

6 G1.6 om. 6. — a) D1 स्रजस्याश्च (for °स्तत्र). Ś1 K2–4 चात्र; K1 चापि; V1 B1.4.5 Dn1 D6 तस्य; Dn2 D2 तस्यां. D4 G3 पुण्यगंधस्रजश्चा(G3 °स्त)त्र. — b) Ś1 K4 नित्यकालफलद्रुमाः; K1–3 D4 °कामफल(D4 °ला)द्रुमाः; Ñ1 D1 G5 नित्यंपुष्पफल(Ñ1 °ला)द्रुमाः; V1 B2.4–6 Dn D3.5.6 नित्यंकामफला द्रुमाः; T1 M नित्यपुष्पफला द्रुमाः. — c) Ś1 K V1 B3.4.6 D4 शीतलानि (for रसवन्ति). — d) Ñ1 B1.5 D3 G3 हि (for ह). Ś1 K V1 B3.4.6 D4 सुखोष्णा(V1 कदुम्ला; B3.4.6 कदुष्णा)नि च भारत. — After 6, S (except G1.6) ins.:

89* वृक्षाश्च विविधास्तत्र नित्यपुष्पा मनोरमाः ।
शीतलानि च रम्याणि सुखोष्णानि च भारत ।

[(L. 1) M1 वृक्षास्तु. M2 °धाश्चात्र. G2–4 — (L. 2) Cf. v.l. of Ś1 K etc. above. M1 तोयानि (for रम्याणि). G5 सुखान्युष्णानि भारत.]

7 b) K3 तस्यां (for तथा). G3 राजर्षयो. — c) Ś1 K Ñ1 D4 पार्थ; G2 तत्र (for तात). — K3 om. 7d–8c. — d) D3 प्रतिष्ठाः. B1 D2 तमु°; D1 समु° (for पर्यु°).

8 K3 om. 8abc (cf. v.l. 7); Ś1 om. 8ab. — a) K1 D4 ययातिनघु(D4 °हु)षः. MSS. पूरु, पूरूर्, पुरुर् also. — b) K1 सोमपो; G1 सोमगो; G5 सोमतो; G6 सोमकान्. K2.4 Ñ1 B D1.2 M2 नृपः (K2 °प); Dn1 मृगः. — c) Ś1 चतुरयं; K1 चतुरथः; Ñ1 च तुरगः; V1 B Dn D1–3.5.6 च राजर्षिः (B1 करुषः); S चैत्र(G2 °क)रथः. — d) K1 श्रुतवीर्यः (for कृत°). Ś1 श्रुतश्रमः; K2.3 Ñ1 G1.5.6 कृतश्रवाः; Dn2 श्रुतश्रवा. T1 G4 कृतवीर्य(G4 °र)श्रुतश्रवाः.

9 a) Ś1 अरिप्रणुत्सः सिंहश्च; K1 अरिश्रगुप्रसिंहश्च; K2.3 अरिंपुंड(K3 °ड्)श्च सिंहश्च; K4 अरिपुंडश्च हिंसिश्च; Ñ1 V1 अरिव्रणः सुसिद्धश्च; B1–3.5 m.6 D1.2 अरिष्टसेनः सिंहश्च; B4.5 Dn2 D4 अरिष्टनेमिः (B5 °सेन-) सिद्धश्च; D3.5.6 अविप्रणुत्सु(D3 °त्सुः; D6 अरिप्रणुन्सु)सिद्धश्च; S अरिपुंड्ः (G5.6 °ड्-) सुविघ्नश्च. — b) K1 कृतखगः; B5 घृतवेगः; D2 कृतवर्गः; T1 कृतवेतः; G5 °वेदः. K4 कृतिर्निमि; Ñ1 B3 D2.3.5.6 कृमिर्निमिः; V1 कृषि°; D1 कमि°; T1 G1.3–6 M कृताकृतिः. G2 कृतवेगकृताकृतिः. — c) K1 D3 प्रतर्दन-; D4 प्रियंकरः. D2 M1 शिनिर्; G6 पृथुर् (for शिबिर्). D4 G4.5 मात्स्यः; M2 मत्स्याः. — d) K1 पृष्टक्षोथ; K2 D4 पृषध्रोथ; K3 पृष्वद्रोथ; K4 वृहकोथ; Ñ1 V1 B Dn D1–3.5.6 पृथुलाक्षो (V1 B3 °कोर्थे); S पृथुवक्षा (G2 °रक्षो; M2 °वक्षो). Ñ1 जयद्रथः; D3.5 बृहद्रपुः.

10 a) Ś1 ऐंडो; K1 खादी; K2 खर्दो; K3 एडो; K4 ऐंद्रो; Ñ1 V1 B Dn D1.3.5.6 वार्तो (D5 °र्ता); D2 वार्गो; S ऐळो (G6 °लो). K2.3 मरुंतः; D1.4 मरुतः. K1 कुसिकः; K4 G2 कुशकः; Ñ1 V1 B1.2.5 D4 कुषिकः; G1.6 कृ(G6 कु)तकः; G4 कुशिकाः. — b) Ś1 G6 संकाश्यः; K1–3 सं(K3 शं)काशः; K4 B3 सं(B3 सां)कास्यः; B1 शार्ङ्गिकः. Ś1 सकृतिर्; K2.3 B3 D1.2.4 संकृ°; D6 साकृ°. B D (except D4) G5 ध्रुवः; M1 भुवः. — c) K1 चतुरस्यः; K2 °रस्रः; Dn1 (m as in text).n2 D1.2.5 °रश्च; T1 G M1 शंतनु(G2 संतन-; G5 संतनु-; G6 शांतनु)श्च. K2 Ñ1 V1 B (except B3) Dn2 D5.6 सदस्योर्मिः; D1 °श्रोर्मिः; D3 °शोर्मिः; G5 °श्वोर्मी; G6 शतश्रोर्मिः. M2 सदश्वः कार्तविर्यश्च. — d) K1 (before corr.) D1 °वीर्यस्य; G1 °वीर्याश्च. G3 पार्थिव; G6 वीर्यवान्. M2 पार्थिवो भरतस्तथा.

11 a) K B1 G2–5 M1 भरतस्तपोथ (K1 °स्तथा व-; K4 °स्तथा च; G2–5 M1 °स्तथैळः) सुरथः (hypermetric); Ñ1 B2.4–6 Dn D3.5.6 भ(B2.4 भा)रतः मगश्चैवः T1

दिवोदासोऽथ सुमना अम्बरीषो भगीरथः ॥ ११
व्यश्वः सदश्वो वध्र्यश्वः पञ्चहस्तः पृथुश्रवाः ।
रुषद्गुर्वृषसेनश्च क्षुपश्च सुमहाबलः ॥ १२
रुषदश्वो वसुमनाः पुरुकुत्सो ध्वजी रथी ।
आर्ष्टिषेणो दिलीपश्च महात्मा चाप्युशीनरः ॥ १३
औशीनरः पुण्डरीकः शर्यातिः शरभः शुचिः ।
अङ्गोऽरिष्टश्च वेनश्च दुःषन्तः संजयो जयः ॥ १४
भाङ्गास्वरिः सुनीथश्च निषधोऽथ त्विषीरथः ।
करंधमो बाह्लिकश्च सुद्युम्नो बलवान्मधुः ॥ १५
कपोतरोमा तृणकः सहदेवार्जुनौ तथा । C. 2. 323 B. 2. 8. 17 K. 2. 8. 17

(corrupt) भरतश्च तथैळत्वः सुरथः; G1.6 भ(G6 पु)रतोथ नळः पूरुः; M2 ऐळः सुनीथः सुरथः. — ^{b}) K1 सुरथो; M2 सुनासो (for सुनीथो). K1–3 B1 D4 G2–5 निषधो; B2.4.5 Dn D3.5.6 निशठो; T1 निशथो (for नैषधो). B5 m.6 तथा राजा तपोबलः (B6 °रथः); B5 m (also) सुनीथो निषधाधिपः. — For 11^{ab}, V1 B3 D1.2 subst.:

90* भरतः सुरथश्चैव तथा राजा तपोरथः ।
सुनीथो निशठो राजा नलो वै निषधाधिपः ।

[(L. 1) V1 सुरनश्चैव. — (L. 2) V1 B3 सुनीथो नि(B3 नै)षधश्चैव नलो राजा परिश्रुतः.]
— ^{c}) K D4 G3 M1 दिवोदासो वसु°; B1.2.4.5 Dn D1–3.5.6 °दासश्च सु°. — ^{d}) K3 अंबरीषा. — After 11, Ś1 K3.4 D4.5 ins.:

91* लोमपादोऽनरण्यश्च लोहितः पूरुरुद्वहः ।

[K3.4 रोहितः. K3 पुरुषोद्वहः; K4 पूरुरुद्वहः; D4 पुरुरुद्वहः; D5 पुरूरूहुतः.]

12 D1 om. 12^{a}–13^{b}. — ^{a}) K1 विश्वः; Ñ1 न्यश्वः; B6 व्यश्वः; D6 अश्वः; G4 व्यवः (for व्यश्वः). G6 सदा वा (for सदश्वो). Ś1 M2 वध्यश्वः; K1.2 वध्यः (submetrical); K4 D4 G3 वाध्र्यश्वः; B1 व्यत्ताश्वः; B3 बभ्रश्वः; B5 बभ्रश्च; Dn1 बध्र्यः (submetrical); Dn2 बभ्रश्च; D2.6 बभ्रश्वः; D3 वृध्र°; D5 वभ्रा°; T1 वद्ध्रश्च; G1.2 वाध्यश्च; G4 वाह्श्वः; G5 वभ्रश्च. K3 (corrupt) व्य*सदश्वो बांधव. — M1 om. 12^{b}–14^{a}. — ^{b}) B1 पृथुकोथ; B2.4.5 Dn D3.5.6 पृथुवेगः; D2 पृथुवेदाः (for पञ्च°). D4 पंचाग्निः पृथिवीपतिः. — B2.4.5 Dn D3.5.6 transp. 12^{c} and 13^{a}. — ^{c}) K2 D3.5 रुषंगुर्; K3 ऋषगुर्; K4 D4 त्रिशंकुर्; B1 उषस-; B2.4.5 Dn रुषद्गुर्; D2 उषद्गुर्; T1 G ऋ(G2.6 वृ)षभो; M2 माषगुर् (for रुषद्गुर्). K1 पृषसेनश्च. V1 B3 पृ(B3 ऊ)षदश्वो वसुमनाः; B6 कृषदश्वो गयश्चैव. — ^{d}) K3 चक्षुपः; B6 T1 G4–6 M2 क्षुप(G6 °त)श्च; G1–3 कुप(G1 °त)श्च (for क्षुपश्च). Ś1 K D4 रथिनां वरः; Ñ1 सुमनोजवः (for सुमहा°). B1 चञ्चश्चैव मनोजवः; D2 क्षुपो राजा मनोजवः.

13 M1 om. 13; D1 om. 13^{ab} (cf. v.l. 12). — B2.4.5 Dn D3.5.6 transp. 12^{c} and 13^{a}. — ^{a}) K1 पृषदाश्वो; K2 रुसदश्वो; K3 अस°; K4 Dn D4 T1 G2.4.5 M2 पृष°; V1 कुलंकरो; B1.6 m D2 उपदश्वो; B3.5 औपंगवो; B5 D2 m G3 वृषदश्वो; G1.6 कु(G6 कृ)शदश्वो. B1 (corrupt) विसूमरः. — ^{b}) Ś1 पुरुकुत्सी. K3 कृतुद्विजः; V1 B1.3.6 Dn2 D2 विदूरथः; G1.6 ध्वजी (G6 °नी) रथः. K1 कुरुयस्थस्मकृतध्वजः (corrupt); K2 पुरुकुत्सकृतुध्वजा; K4 पौरुकुत्सोकृतध्वजः. — ^{c}) K1 B3 G4 आर्ष्टिसेनो; K2 आष्णिषेणो; K4 आर्षिणो (sic); D1 आर्ष्टी°; T1 G1.2 आष्टि°. — ^{d}) B3 महाराजो (for महात्मा च). D3 वा (for च). K3 °शीरथः; B1 °षीनरः; D3 G3 °शीनराः.

14 M2 om. 14^{a} (cf. v.l. 12). — ^{a}) K1 उष्मीनरः; K2 D1.4 G2 उशीनरः (D1 °राः); V1 B Dn D5.6 औशी(B1.3 °षी)नरिः; T1 औशीनरः; G3 औशीरवः. — ^{b}) K1.2 B1 सर्यातिः; D3 शर्यातीः; D4 सर्यातिं; G1.6 वामनः; M2 शंयातिः. K स(K2 सु)रभः; B1 सुलभः; D1.2 T1 G3 शलभः; G1.6 कुमुदः; G2.4.5 भरतः (for शरभः). — ^{c}) K1 आंगिरिष्ट°; K3 अंगारेष्ट°; D1 अंशोरिष्ट°; G1.2.6 अंसो दि(G2 °रि)ष्ट°; G3.4 अंसो मुष्टि°; G5 हंगोदिष्ट°; M असो(M2 अंसा)दिष्ट°. K1.4 Ñ1 V1 D2 वेणुश्च; D1.3.5.6 वेणश्च; G M देवाश्वः (G2 देवो वा; G4 देवाश्च). — ^{d}) Ś1 B3 D6 G6 दुष्वंतः; K1–3 D3–5 दुष्कंतः; K4 दुःखंतः; Ñ1 V1 B2.4–6 Dn दुष्यंतः; B1 दुस्वतः; D1.2 दुःसूनुः. B Dn D3.4–6 T1 G3 M संजयो.

15 ^{a}) K D2 M1 भागंस्वरिः (K1 °रः); Ñ1 V1 B4 Dn भांगासुरिः; B1 भाङ्गसु°; B2 भंगस्व°; B3.5.6 भांगसु(B5 °स्व)रिः; D1 भार्गःश्वरी; D3–5 भा(D4 भ)गासुरिः; D5 भाङ्गसु°; T1 G भागस्वरिः (G1 °री); M2 भाङ्गस्वरीः. D1 सूनियश्च; G2 स्वनी°; G6 सूरि°; M2 सुनीथा°. — ^{b}) Ñ1 V1 B2–6 Dn1 D3.5.6 व(V1 वि)हीनरः; B1 द्विलीरथः; Dn2 D2.4 दिवीरथः; T1 G M2 निमीरथी (G1.6 °रथः; G3 निमिः कथः). K1 निषधोयाचिंषीरथः; D1 निषधोथांदीचीस्वतः (sic); M1 निमिषो धमनी रथी. — ^{c}) Ś1 कारंधमो; K1 कबंधमो; B4–6 कवं°; G1.6 कुरंड(G6 °ड्)मो; G2 करंधमो. K3 बाल्ही°; D4 बाहिकश्च. B1 कन्वरश्चैव बाह्लिक (sic). — ^{d}) K1 B1 प्रद्युम्नो; G1.6 सुयु(G6 °स्व)म्नो (for सुद्युम्नो). Ś1 D5 T1 मधु. — After 15, N (except K1.4 D4) ins.:

C. 2. 329 B. 2. 8. 18 K. 2. 8. 18 रामो दाशरथिश्चैव लक्ष्मणोऽथ प्रतर्दनः ॥ १६
अलर्कः कक्षसेनश्च गयो गौराश्व एव च ।
जामदग्न्योऽथ रामोऽत्र नाभागसगरौ तथा ॥ १७
भूरिद्युम्नो महाश्वश्च पृथ्वश्वो जनकस्तथा ।
वैन्यो राजा वारिषेणः पुरुजो जनमेजयः ॥ १८
ब्रह्मदत्तस्त्रिगर्तश्च राजोपरिचरस्तथा ।
इन्द्रद्युम्नो भीमजानुर्गयः पृष्ठो नयोऽनघः ॥ १९
पद्मोऽथ मुचुकुन्दश्च भूरिद्युम्नः प्रसेनजित् ।
अरिष्टनेमिः प्रद्युम्नः पृथगश्वोऽजकस्तथा ॥ २०
शतं मत्स्या नृपतयः शतं नीपाः शतं हयाः ।
धृतराष्ट्राश्चैकशतमशीतिर्जनमेजयाः ॥ २१
शतं च ब्रह्मदत्तानामीरिणां वैरिणां शतम् ।

92* ऐलो मरुत्तश्च तथा बलवान्पृथिवीपतिः ।

[Ś1 ऐडो; K2 एँडो; D3 एलो. K2 D2 मरुंतश्च; D1 मरुत्तस्य. K3 (corrupt) एडो मत्ततश्च.]

16 ^{a}) B2 कपोतनामा; B6 °लोमा; D3 °रोमो. G2 तृणुकः. K1 कपोतसेनो मातृणकः (hypermetric); B1 कपोतको मातुलकः; G1.6 कपोतरोम्णः कुणकः. — ^{b}) K1 सहदेवार्यमौ तथा; K3 सहदेवोर्जुनौ तथा; S (except G3) सहदेवोर्जुनस्तथा (G2 °दा). — After 16^{ab}, N (except K4) ins.:

93* त्र्यश्वः साश्वः कृशाश्वश्च शशबिन्दुश्च पार्थिवः ।

[K1.2 त्र्यश्व-; Ñ1 V1 न्यश्वः; Dn1 अश्वः. D1 कृशा*श्च; D2 कृताश्वश्च. — D4 om. (hapl.) from the post. half of the above line up to 17^{c}. Dn2 शशिबिंदुश्च. Ś1 पंचाग्निः पृथिवीपतिः; K1–3 Ñ1 V1 पंचहस्तः पृथु(V1 कृत)श्रवाः; B1 अश्वहस्तः पृथुश्रवाः; B3 पृथाश्वोजश्च पार्थिवः; D1.2 अनु(D2 आणु)हश्च पृथुश्रवाः.]

— On the other hand, G3 ins. after 16^{ab}:

94* राजा दशरथश्चैव ककुत्स्थोऽथ प्रवर्धनः ।

— G2 om. 16^{cd}. — ^{c}) B3 दासरथि°. — ^{d}) Ś1 °णश्च; K1 °णोद्य. G1.5.6 लक्ष्मणश्च महामनाः.

17 D4 om. 17^{abc} (cf. v.l. 16). — ^{a}) Ś1 अडर्कः; D1 अर्भकः; S अलर्कः. B1 कर्क° (for कक्ष°). D3 अलर्क-कक्षश्च गयो. — ^{b}) K1 गद्यो; K3 प्रयो; G6 हयो. Ś1 K गोरक्ष; B1 D1 गौरश्व; M1 गौराश्र; M2 गौरोश्व. D3 गौराश्वः श्येन एव च. — ^{c}) Ñ1 V1 B D (D4 om.) T1 G3–5 M2 जामदग्न्यश्च. K4 Ñ1 B3.4 Dn D3 G1.6 रामश्च; T1 G3–5 M2 रामोथ. G2 जामदग्निश्च नाभागः; M1 जमदग्निः सुपुत्रश्च. — ^{d}) Ś1 नाभागो नक्ष एव च; B1 D1.2 G1.6 नाभागः सगरस्तथा; G2 सगरश्च प्रतर्दनः.

18 D1.2 om. (hapl.) 18^{ab}. — ^{a}) B1 सदश्वश्च; Dn1 महाशश्च; T1 G1.2.4 M ह्यधीरश्च; G3 [ऽ]श्यधीरश्च; G5 ह्यतिरथः (for महाश्वश्च). G6 भूमिद्युम्नो ह्यधीरश्च. — ^{b}) K1 पृष्ठाश्वो; K2 पृथ्वश्वो; K3 पृथुश्च; K4 पृषध्रो; Ñ1 V1 B Dn D3.5.6 T1 G2–4 M पृ(D3.5 M1 वृ-; T1 प्र)थाश्वो; G1.6 पृथुलो; G5 पृथाक्षो. — ^{c}) K D1.2 वैण्यो; M2 वैद्यो. Ś1 चार्ष्टिसेनः; K1 आर्ष्टिषेणः; K3 वारिषेण्यः; K4 वार्षिषेणः; T1 G2–5 पारि°; M1 वार्ष्टि°. Ñ1 V1 B2.5 Dn D3.5.6 राजा वैन्यो (Dn1 राजा वैण्यो; D3.5 राजवैश्यो; D6 राजा वेण्यो) वारिसेनः; B1 वैण्यो राजाथ वार्यण्यः; B3 राजा तथा वारिषेणः; B4 राजा वैन्यो वारिर्षेणः; B6 वैण्यो राजाथ चार्षेणः; D4 वैण्यो राजा आर्ष्टिषेणश्च (hypermetric); G1.6 वैन्यो राजारि-(G6 °मि)षेणश्च. — ^{d}) K1 पुरंजो; K3 पूरजो; Ñ1 V1 B D पुरुजिज्; G2 पुरूजो; M पूरुजो.

19 ^{a}) Ñ1 V1 B2.4.5 G4 M त्रिगार्तश्च; G1 त्रिभर्तश्च. — ^{b}) K4 °परिधरस्; G3 °पारिचरस्. — G2 om. (hapl.) 19^{c}–20^{d}. — ^{c}) B1 ऐंद्रद्युम्नो. B2 भूमिजानुर्; D6 भूरि°; T1 हीम°. G1.6 महाभुजो महाजानुर्. — ^{d}) Ñ1 V1 B D (except D4) गौर(V1 °रु)पृष्ठो; T1 G3 M1 जय(G3 मय-; M1 जयः)पृष्ठो; G1.4–6 मा(G4 जा-; G5 ज)यापृष्ठो. K1 B1.2 D1.2 नयो(B2 °घो)नयः; K2.3 नयोजयः; Ñ1 V1 रयोनयः; B3 D5 लयोल(D5 °न)यः; B4–6 Dn नघोलयः; D3 लघोनयः; D4 गजोजयः; D6 नघोनघः; T1 G3 M1 हयो°; G1.6 जयो°; G4 गया°; G5 भयो°; M2 [ऽ]मलो°; text as in K4 G2. Ś1 गयः पृथ्वनयो नयः.

20 G2 om. 20 (cf. v.l. 19). — ^{a}) T1 G3.4 M पद्मश्च; G1.6 पांड्यश्च; G4 M1 पत्मश्च; G5 पाद्मश्च. Ś1 K3.4 D3.6 T1 G1.3.4 M1 मुच° (for मुचु°). — ^{b}) Ś1 K4 °द्युम्नश्च सेनजित्; K1 °द्युम्नो व्यसेन°; K2.3 °द्युम्नोथ सेन°; G1.6 °द्युम्नो प्रसेन°. — ^{c}) Ś1 V1 B D (except D4) सुद्युम्नः. — ^{d}) K1 (*sup. lin.* as in text) पृथकाश्च; Ñ1 B1 पृथुरश्वो. K2–4 Dn2 D4 शंभु(D4 °भू)र्देवातिथिस्तथा; V1 B2–6 Dn1 D1–3.5.6 T1 पृथुलाश्वोष्ट(B6 °स्योष्ट-; Dn1 श्वोट-; D3 °श्वोय)कस्तथा; G (G2 om.) M पृथुश्च जनकस्तथा.

21 K4 om. 21^{a}–22^{b}. — ^{a}) K3 G2 शतमत्स्याः; G1.6 शतमा(G6 °म)स्याः (sic); G3 शतं मात्स्याः. — ^{b}) K2 शतं निपाः; G1 शतनिपाः; G6 शातनीपाः. T1 G2–4 M गयाः; G1.6 गवाः (for हयाः). — D3 om. (hapl.) 21^{cd}. — ^{c}) Ś1 K (K4 om.) °ष्ट्राश्चैकशता. — ^{d}) K3 असीति. Ś1 B4 T1 G4.5 जनमेजयः; K1 G1 °जय.

22 K4 om. 22^{ab} (cf. v.l. 21). — ^{b}) Ś1 इरीणां;

शंतनुश्चैव राजर्षिः पाण्डुश्चैव पिता तव ॥ २२
उशद्गवः शतरथो देवराजो जयद्रथः ।
वृषादर्भिश्च राजर्षिर्धीमान्सह समन्त्रिणा ॥ २३
अथापरे सहस्राणि ये गताः शशबिन्दवः ।
इष्ट्वाश्वमेधैर्बहुभिर्महद्भिर्भूरिदक्षिणैः ॥ २४
एते राजर्षयः पुण्याः कीर्तिमन्तो बहुश्रुताः ।
तस्यां सभायां राजर्षे वैवस्वतमुपासते ॥ २५
अगस्त्योऽथ मतङ्गश्च कालो मृत्युस्तथैव च ।
यज्वानश्चैव सिद्धाश्च ये च योगशरीरिणः ॥ २६
अग्निष्वात्ताश्च पितरः फेनपाश्चोष्मपाश्च ये ।
स्वधावन्तो बर्हिषदो मूर्तिमन्तस्तथापरे ॥ २७
कालचक्रं च साक्षाच्च भगवान्हव्यवाहनः ।
नरा दुष्कृतकर्माणो दक्षिणायनमृत्यवः ॥ २८
कालस्य नयने युक्ता यमस्य पुरुषाश्च ये ।
तस्यां शिंशपपालाशास्तथा काशकुशादयः ।
उपासते धर्मराजं मूर्तिमन्तो निरामयाः ॥ २९ 2. 344 2. 3. 33 2. 8. 3

Ñ1 मेरिणां (for ईरिणां). D2 च तथा (for वैरिणां). K2 B1.6 ईरिणां वीरिणां शतं (B6 तथा); K3 V1 आरि(V1 शिबि)णां वीरिणां शतं; B2–5 Dn D2.5.6 वी(D3 वा)रिणामीरिणां शतं (B4 तथा); D1.4 T1 ईरिणां चारिणां (D4 वै शतं; T1 विरिणां) शतं; G M वैरिणोवै(M1 स्वै)रिणस्तथा. — After 22ab, V1 B D T1 ins.:

95* भीष्माणां द्वे शतेऽप्यत्र भीमानां तु तथा शतम् ।
शतं च प्रतिविन्ध्यानां शतं नागाः शतं हयाः ।
पलाशानां शतं ज्ञेयं शतं काशकुशादयः ।

[(L. 1) B1.5 D6 शतेम्रे तु; B2–4.6 D1.2.4 T1 शते साग्रे (B4 तत्र; D1 चाग्रे). B5 Dn2 D3 transp. तथा and शतं. — (L. 2) D1.2 °विंध्यानि. T1 नृगाः (for हयाः).] — c) Ñ1 V1 B D (except D2–4) G5 शांतनुः. B2 D1.2 T1 G1.2.6 M तत्र (for चैव). V1 B3–6 Dn D3.5.6 राजेंद्र (B3.4 °द्रः). — d) Ś1 K4 G1 चापि; G6 तत्र (for चैव).

23 a) Ś1 K1.3.4 Ñ1 B4 D4 उशंगवः (K1 °तवः; K4 °गदः); V1 जरद्गवः; B1–3.5 D1.2 उपद्रवः; B6 रुषंग°; Dn D3.5.6 उषंग°; T1 G4 M ऋषद्र°; G1.3 यमद्रु(G3 °द्रु)वः; G2 ऋषग°; G3 ऋषद्र°; G5 ऋषद्रवः. G1 शिवरथो; G2 (by corr.) M शतरजो; G6 शिमनथो. — b) K1.2 V1 B2.3.5.6 D4 G2 M देवरातो. — c) K4 T1 G3.5 वृषादर्वि(T1 °र्वी°; G5 °वि)श्च; Ñ1 V1 B3–5 Dn D1.2.6 G4 वृषदर्भि(G4 °र्वि)श्च; B1.2.6 G1 पृषदश्व(G1 °दाभि)श्च; G2 M वृषाक(G2 °द)पिश्च; G6 पृशदंशुश्च. D2 वृषदर्भैः पृषदश्वश्च (hypermetric). — d) Ś1 वामासह सदंतिना; K1–3 D4 धर्मात्मा (K1 °र्थे) सह मंत्रिणा; K4 धाम्य सह च मंत्रिणा; Ñ1 V1 B1.3–6 Dn D3.5.6 T1 बु(T1 बु)द्धिमान्सह मंत्रिभिः; B2 D1.2 हविर्धान्स(B2 °धीमे)ह मंत्रिभिः; G1.3–6 धा(G1 ध-; G5 ध्या-; G6 सा)म्ना सह समृद्धिना; G2 धामाः सर्वे समंत्रिणः; M धर्मात्मा सह मंत्रिभिः.

24 a) Ś1 तथापरे; K2 अथापरः. — b) Ś1 ये शतं; T1 (sup. lin. as in text) G1 M2 ते गताः; G2 स्वे गताः; G3 ते शता. K1.4 शशिबिंदवः; K2.3 M1 शाश°; V1 G1.3.4 श(G3 शा)त°; B4 शाश्वतीं दिवं. — d) K2 महाद्भिर्; K3 D3–5 मरुद्भिर्.

25 b) Dn2 दिवि श्रुताः. G1 महर्षिमंतो बहु° (hypermetric). — c) V1 B2–5 D (except D4) राजेंद्र.

26 b) D1 कलो. Ś1 कालोथ मृत्युरेव च. — c) K1 जिह्वानश्चैव; K2 यद्वान°; D1 (after corr.) यजन°; G1.6 मिञ्छा(G6 °श्चा)न°. G3 सिद्धार्थां. — d) B1 ये तु. K2 योगे शरी°; V1 योगशरीरगाः; Dn1 रोयोशरीरिणः; D1 योगशरीरिणं.

27 a) Ś1 K Ñ1 V1 B3 पितरश्च महात्मानः; D5 अग्निष्वात्ताश्च पितरः; G1 °ष्वात्ता च पितराः. — b) V1 B2.3 D1–5 सोमपाश्च; T1 फेनपश्च. D5 चोष्मा°; G1.6 चोर्मि°; G2 औष्म°; G3 चोष्ण°; M2 सोम° (for चोष्म°). M1 तथा (inf. lin. च ये as in text). — G1 om. (hapl.) 27c–29b. — c) Ś1 K4 Ñ1 V1 B2–6 Dn1 सुधा°; K2 स्वधामंतो; K3 °वंतां; D1 स्वभावंतो; D4 स्वधार्वतो; G6 स्वाहावंतो. T1 सहिपदो; G4 बर्हिषाद्या. — d) S (G1 om.) मूर्तामूर्ताश्च ये स्मृ(G5 सृ)ताः.

28 G1 om. 28 (cf. v.l. 27). — a) K4 D4 °चक्रं तु; G5 °चक्राच्च. Ś1 साक्षात्तु; K D4 यः (K1 यत्; K4 वै) साक्षाद्; B1 साध्याश्च. — c) A few MSS. दुःकृ° (for दुष्कृ°). G6 नराश्च ये दुष्कर्माणः; Cv as in text. — d) M1 °मृत्यपः.

29 G1 om. 29ab (cf. v.l. 27). — a) = 1. 60. 15c. K2–4 B1.2.5 D4 कालस्यानयने. — b) K1.2 G1 यमस्य. — c) Ś1 शिंशपमूलाशाः; K1 D5 शंसि(D5 शिंश)पालाशाः; K2 शंशप°; B6 शैंशप°; D1 शिशप°; D3 शिशुप°; T1 G शिंश(G1 °शु)पपालाशी (G2 समित्पलाशाश्च); M1 शिंशपपालाशाः; M2 शिंशपपालाशैः. K4 यस्यां शंसपपालाशाः; B1 यो तस्यां सिंहपाः पाशाः; D2 तस्यां शशपलाशाश्च. — d) Ś1

C. 2. 344 B. 2. 8. 33 K. 2. 8. 33

एते चान्ये च बहवः पितृराजसभासदः ।
अशक्याः परिसंख्यातुं नामभिः कर्मभिस्तथा ॥ ३०
असंबाधा हि सा पार्थ रम्या कामगमा सभा ।
दीर्घकालं तपस्तप्त्वा निर्मिता विश्वकर्मणा ॥ ३१
प्रभासन्ती ज्वलन्तीव तेजसा स्वेन भारत ।
तामुग्रतपसो यान्ति सुव्रताः सत्यवादिनः ॥ ३२
शान्ताः संन्यासिनः सिद्धाः पूताः पुण्येन कर्मणा ।
सर्वे भास्वरदेहाश्च सर्वे च विरजोम्बराः ॥ ३३
चित्राङ्गदाश्चित्रमाल्याः सर्वे ज्वलितकुण्डलाः ।
सुकृतैः कर्मभिः पुण्यैः परिबर्हैर्विभूषिताः ॥ ३४
गन्धर्वाश्च महात्मानः शतशश्चाप्सरोगणाः ।
वादित्रं नृत्तगीतं च हास्यं लास्यं च सर्वशः ॥ ३५
पुण्याश्च गन्धाः शब्दाश्च तस्यां पार्थ समन्ततः ।
दिव्यानि माल्यानि च तामुपतिष्ठन्ति सर्वशः ॥ ३६
शतं शतसहस्राणि धर्मिणां तं प्रजेश्वरम् ।
उपासते महात्मानं रूपयुक्ता मनस्विनः ॥ ३७
ईदृशी सा सभा राजन्पितृराज्ञो महात्मनः ।
वरुणस्यापि वक्ष्यामि सभां पुष्करमालिनीम् ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

काशकुशोदकाः; G2 कशकुशादयः. — e) B1 उपासंते. T1 G1.4 M यमं राजन्; G2 धर्मराजन्. — f) B3.6 मूर्तिमंतं; G1 कीर्तिमंतो. Ś1 K D4 युधिष्ठिर; Ñ1 V1 B3–6 Dn D3.5.6 जनाधिप (B3.6 °पाः); B1.2 D1.2 नराधिपाः (D2 °पः) (for निरामयाः). Text only in S (but note wide variations in the rest, all looking like *lectiones faciliores*).

30 30a = 1. 1. 179a; 48. 10a; 114. 61c; etc., etc. — b) Ś1 पितृराजसभास्थिताः; D3.5 °लोकसभासदः. — c) K1 D4 G2 M1 (before corr.) असंख्याः; Ñ1 B1.2.4.5 Dn D1–3.5.6 G1 न शक्याः (D1 °क्या). K3 शक्त्या अपरिसंख्यातुं.

31 a) K2 असंबंधो; Cd as in text. Ñ1 समा (for हि सा). — b) M1 कामागमा. K3 तथा; K4 T1 G1.2.6 M2 शुभा; D4 सुभा (sic) (for सभा).

32 a) Ś1 K1 प्रभासती; K2 प्रवासंती; B1.2 संभाषंती; D1 M2 प्रभासंति; M1 प्रभावती. K3.4 Ñ1 B1.2 D4 S (except M2) ज्वलंती च. V1 B4–6 Dn D3.5.6 ज्वलंती भासमाना च. — b) K2 G1.6 तेन (for स्वेन). K1 पार्थिव; G2 भास्वता. — c) T1 यंति. — d) B1 T1 G3.5 सुवृत्ताः.

33 a) B1 संतः. K1 Dn1 D2.4.6 सन्यासिनः; Cd. n as in text. Ś1 K D4 राजन्; Ñ1 B4 Dn D6 G1.6 शुद्धाः; T1 G3–5 पूताः (for सिद्धाः). — b) Ś1 K D4 सिद्धाः; B6 पुण्याः; T1 G3–5 सदा (for पूताः). — c) Ś1 K3 V1 भासु(K3 °स्क)र°. — d) G1.6 वै (for च). K2 विरजोवराः; K3 चिरजांबराः; T1 (after corr.) M2 विरजांबराः; T1 (before corr.) °जोबलाः.

34 a) M1 चित्रांबराश्च. B5 चित्रतुल्याः. — b) M2 सर्वे स्खलित°. — c) K1 सत्कृतैः; K2.3 B5 T1 G1.4–6 Ś1 K D4 दिव्यैः (for पुण्यैः). — d) Ś1 परिवारैश्च भूषिताः; K1 पारिबर्हिश्च भू°; K2–4 V1 B5.6 Dn1 D3.5 परिबर्हैश्च भू°; B2–4 Dn2 D4 T1 G1–4 पारि(G2 °र)बर्हैर्वि(Dn2 D4 श्च)भू°; D6 * * * * श्च भू°; G6 परिबार्हैर्वि°; text as in Ñ1 B1 D1.2 G5 M. Cd cites परिबर्हैः (as in text).

35 a) G2 सगंधाश्च (for गन्ध°). Ñ1 गंधर्वाश्चासते तत्र. — b) N (except Ś1) संघश(K1 संपूर्ण-; K3 संयम-; B1 सदृश-; D3 पयश)श्चाप्सरो°; T1 G3–5 शतशोप्सरसां गणाः. — c) K1–3 Ñ1 V1 B4–6 Dn2 D3–6 G1 नृत्यगीतं. B1–3 D1.2 वादित्र(B2.3 °त्रं)नृत्यगीतानि; T1 G2–6 M वादित्रनृत्तगीतं च (T1 °ताश्च). — d) D2 G1.3 हास्यलास्यं. S तथैव च (for च सर्वशः). Ś1 लास्यं हास्यं च सर्वतः.

36 a) D5 (by corr.) गंधाश्च (for च गन्धाः). K1 शब्दगंधाश्च; K2.3 गंधाः शिष्टाश्च (for गन्धाः शब्दाश्च). — b) G1.3 तस्याः (for तस्यां). G2 समन्विताः. V1 B2–4.6 D1.2 तस्यां पार्थिवसत्तम (D1 [by corr.] °माः; D2 °मः); B1 तस्यां पार्थं उपासते. — cd) Ñ1 V1 B D (except D4) चैव माल्यानि (for माल्यानि च ताम्). K1.2 M1 तानुप°; D3.5 तामुपा°; G2–5 तान्युप°; M2 तान्युपा°. K4 V1 B2–6 D (except D4) G1.2 नित्यशः (for सर्व°).

37 a) Ś1 K2–4 B1.2.6 D1.2.4 शतं शत(K3 °तं)सहस्राणां; G2 शतशोथ सहस्राणि. — b) K1 Ñ1 धर्मिणं तं; K3 °णां च; B1 D2 धर्मिणां तु; B3 °र्मिणीं तां; T1 G1.3–5 M धर्मिष्ठं तं; G2 धर्मराजं; G6 °र्मिष्ठा जि (corrupt). B3.4 D1 G2.6 प्रजेश्वर (G6 °रः); B6 जनेश्वरं. — c) S महात्मानो (G2 तदा राजन्). — d) Ñ1 तपस्विनः; D1.2 मनस्विनं; G1 यशस्विनः. G2 रूपवंतः स्वलंकृताः.

38 a) K3 D2 इदृशी. G1.6 महाराज (for सभा

नारद उवाच ।

युधिष्ठिर सभा दिव्या वरुणस्य सितप्रभा ।
प्रमाणेन यथा याम्या शुभप्राकारतोरणा ॥ १
अन्तःसलिलमास्थाय विहिता विश्वकर्मणा ।
दिव्यरत्नमयैर्वृक्षैः फलपुष्पप्रदैर्युता ॥ २
नीलपीतासितश्यामैः सितैर्लोहितकैरपि ।
अवतानैस्तथा गुल्मैः पुष्पमञ्जरिधारिभिः ॥ ३
तथा शकुनयस्तस्यां नानारूपा मृदुस्वराः ।
अनिर्देश्या वपुष्मन्तः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ४
सा सभा सुखसंस्पर्शा न शीता न च घर्मदा ।
वेश्मासनवती रम्या सिता वरुणपालिता ॥ ५
यस्यामास्ते स वरुणो वारुण्या सह भारत ।
दिव्यरत्नाम्बरधरो भूषणैरुपशोभितः ॥ ६
स्रग्विणो भूषिताश्चापि दिव्यमाल्यानुकर्षिणः । C. 2. 359 B. 2. 9. 7 K. 2. 9. 8

राजन्). — b) G3 °राजस्य धीमतः. — K3 reads 38cd after नारद उ° of the next adhy. — c) M2 °णस्य च (for °णस्यापि). G1 पश्यामि (for वक्ष्यामि). — d) B (except B5) D1. 2 कांचनमालिनीं; G1. 6 M2 पुष्करमालिनः. — After 38, Ñ1 ins.:

96* त्वमेकाग्रमना राजन्नवधारय पार्थिव ।

Colophon. — *Sub-parvan:* Ñ1 V1 लोकपालसभाख्यान. — *Adhy. name:* N (except K1. 2 B1. 5) G1 M1 यम(K3 वैवस्वत)सभावर्णनं; M2 सभावर्णनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg. *sec. m.*). 2. 3 Ñ1 V1 Dn1 S 8 (as in text); D5 7. — *S'loka no.:* K2 D1. 2 40; K3 39; Dn 41.

1 After the ref., K3 (wrongly) reads 38cd of the previous adhy. — a) K3 सभां दिव्यां; B1-3. 6 D1. 2 सभा रम्या. — b) Ś1 वरुणस्य सितप्रभा; K V1 B D °णस्यामितप्रभा (K3 °भो). — d) K3 शुभप्रकार°; Dn G3. 5 शुभ्रप्रा°; G2. 4 शुभा प्रा°.

2 b) Ś1 D4 G6 निर्मिता (for विहि°). — c) K2. 3 Ñ1 V1 B (except B2) Dn D3. 5. 6 दिव्यै रत्न°. G3 (before corr.) पुष्पैः (for वृक्षैः). — d) V1 °प्रदैर्मता; D1 °फलैर्युताः; G1. 4. 6 °प्रदैर्युतां (G4 °तं).

3 a) Ś1 नीलापीतासितश्यामैः; K1 G1. 2 M2 नीलपीतसित° (G2 °पीतहरि°); K4 B3. 6 °पीतासि(B6 °सि)तैः श्यामैः; B1 D1. 2 °पीताशित(D1 °तः)श्यामैः. Cn cites सिताः (=बद्धाः), after its gloss on अवतानैः in 3c; perhaps it reads as in the Bombay ed., °पीतैः सिताः श्यामैः. — b) K1 शतैर्; B1 शितैर्; Dn2 सीतैर्; G5 स्थितैर्. — c) Ś1 बहुशाखैस्; Ñ1 T1 G (except G3) अवदातैस्; all comm. अवतानैः (as in text). For Cn cf. v.l. of 3a. — d) V1 B3-5 Dn D3. 5. 6 मंजरीजालधारिभिः.

4 a) B1 ततः (for तथा). M1 शकुंतयस्. K1 रम्या; K3 तस्य (for तस्यां). K4 D4 तस्यां तथा शकुनयो. — b) S नानावर्णा (G5 °र्ण-). Ś1 K1. 3. 4 D4 G1. 4 (by corr.). 6 M2 मृदुस्वनाः (K3 °प्कराः). V1 B1. 5 Dn D3. 5. 6 विचित्रा मधुरस्वराः. — c) K1 S (except G6) अनिर्देश्य°.

5 a) K1 हिमसंस्पर्शा; M2 सुसुखस्पर्शा. — b) S नातिशीता न घर्मदा. — c) = 2. 7. 3c. Ñ1 दिव्या°; S शुभा° (G2 हैमा°). — d) K2. 4 सता; B1 D3 शिता; Cd as in text. S वरुणसंमता.

6 a) T1 G1. 3-6 M2 तस्यामा(G3 तस्या आ)स्ते. Ś1 K1. 4 स्म; B1 D1. 2 च; G5 नु (for स). K3 वरुणे. G2 तत्रास्ते वरुणो राजा. — G1. 6 om. from 6b up to prior half of line 2 of 97*. — b) K4 D1. 2 वरुण्या. Ñ1 भारतः. V1 B3-5 Dn D3-6 वा(B5 व)रुण्या च समन्वितः. — c) Ś1 K Dn1 दिव्यरक्तांबरधरो; S (G1. 6 om.) दिव्यमाल्यां(G2. 3 °रत्नां)बरधरा. — d) K3 G2 भूषणैरुपशोभिता; Ñ1 V1 B3-5 Dn D3-6 दिव्याभरण(Ñ1 °लंकार)भूषितः; T1 G3-5 M दिव्यरत्नविभूषिता. — S ins. after 6 (G1. 6, which om. from 6b up to prior half of line 2 of the foll. passage, ins. after 6a):

97* द्वितीयेन तु नाम्ना या गौरीति भुवि विश्रुता ।
पत्न्या स वरुणो देवः प्रमोदति सुखी सुखम् ।

[(L. 1) G3 वै (for या). G4 विश्रुतास (for विश्रुता).]

G2. 4 cont.:

C. 2. 359 B. 2. 9. 7 K. 2. 9. 8 आदित्यास्तत्र वरुणं जलेश्वरमुपासते ॥ ७
वासुकिस्तक्षकश्चैव नागश्चैरावतस्तथा ।
कृष्णश्च लोहितश्चैव पद्मश्चित्रश्च वीर्यवान् ॥ ८
कम्बलाश्वतरौ नागौ धृतराष्ट्रबलाहकौ ।
मणिमान्कुण्डलधरः कर्कोटकधनंजयौ ॥ ९
प्रह्लादो मूषिकादश्च तथैव जनमेजयः ।
पताकिनो मण्डलिनः फणवन्तश्च सर्वशः ॥ १०
एते चान्ये च बहवः सर्पास्तस्यां युधिष्ठिर ।
उपासते महात्मानं वरुणं विगतक्लमाः ॥ ११
बलिर्वैरोचनो राजा नरकः पृथिवींजयः ।

98* दिव्यमाल्याम्बरधरा दिव्यालंकारभूषिता ।

7 ^{a}) B1. 2. 6 D1. 2 सर्वे (for चापि). Ñ1 V1 B3–5 Dn1 D3. 5. 6 स्रग्विणो दिव्यगंधाश्च; M1 स्रग्धरो भूषितश्चापि. — ^{b}) Ś1 दिव्यमाल्यविभूषिताः; K Ñ1 D4 °माल्यप्रक(K1 °माद्या प्रक-; K4 °माल्यप्रव)र्षिणः; V1 B3–5 Dn D3. 5. 6 °गंधानुलेपनाः; B1. 2. 6 D1. 2 °माल्यपरिच्छदाः; S (except G2) °माल्यानुलेपनाः. See Addenda.

8 G4 om. (hapl.) from 8^{b} up to prior half of line 2 of 99*. — ^{b}) K1 नागास्त्वैरा°; D1 भागश्चैरा°. [The reading ऐरावणस् of the Calcutta edition is nowhere recorded.]. — ^{c}) K2 कृष्णश्च; K3 वृष्णश्च. K2 लोहिताश्चैव. — ^{d}) K1. 4 Dn1 D3–6 G1 पद्मचित्रश्च; K2 सद्मश्चित्र°; Dn2 G2 पद्मपत्र°; D1. 2 यमश्चित्र°. B1–3. 6 D1. 2 भारत (for वीर्यवान्).

9 G4 om. 9^{ab} (cf. v.l. 8). — ^{b}) G1–3 M1 °वलाहकौ. — S ins. after 9^{ab} (G4, which om. from 8^{b} up to prior half of line 2 of the foll. passage, ins. after 8^{a}; M1 om. line 1):

99* मणिश्च मणिनागश्च नागः शङ्खनखस्तथा ।
कौरव्यः स्वस्तिकश्चैव एलापुत्रः सुवामनः ।
अपराजितश्च दोषश्च नन्दकः पूरणस्तथा ।
अभीकः शिभिकः श्वेतो भद्रो भद्रेश्वरस्तथा ।

[(L. 1) G2 मणिनागश्च नागश्च; G3 मणिश्च माणिनागश्च. G2 मणिः (for नागः). G1 शंखनक°; M2 शंखणख°. — (L. 2) T1 G1–3 M1 कौरव्य. G1. 6 एलापत्रोथ वामनः; G2 °पुत्रश्च वा°; M °पुत्रः स वा°. — (L. 3) M1 जोष°; M2 योष्य°(for दोष°). G2 अपरातो ज्योतिषश्च (for prior half). G3 पूरक°. G1 अपराजितश्च दौषाचानंदः पूरणस्तस्था; G6 अपराजित कषा च नंदः पुरुणक(*sup. lin.* न)स्तथा. — (L. 4) G1. 4 अभिकः; G2. 3 M2 अहिकः. T1 शिभिकश्वेतो; G1. 6 °कश्चैव; G2 रोहिकश्चैव; G3 शिशुकश्वेतो; G4 M2 शिहिक(M2 °कः)श्वेतो; M1 शुनकश्चैव.]

— ^{c}) G1 माणिमान्. K3 कुंडलधराः; Ñ1 कमंडलुधरः (hypermetric); V1 B Dn D1–3. 5. 6 कुं(B6 दं)डधारश्च; D4 कुंडक्धरः; T1 G1. 6 भिंडिकर्मारः; G2 पिंडकः सारः; G3–5 भिं(G3 भं)डिकसारः; M1 गणिकस्स्वारः; M2 गंडिकस्स्वारः. — ^{d}) = 1. 31. 5^{d}: 5. 101. 9^{b}. Ś1 S (except T1 G3) कार्कोटक°; K3 कर्केटिक°. — After 9, N ins.:

100* पाणिमान्कुण्डधारश्च बलवान्पृथिवीपते ।

[V1 कुंडकश्चैव; B3. 5 D6 कंडुकश्चैव; B4 कुंडलश्चैव (for कुण्डधारश्च). Ś1 एणीमान्कुंडकश्चैव; K D4 एणी मार्कंडकश्चैव; Ñ1 एलावान्कंडकश्चैव; B1. 2. 6 D1. 2 एणीशो गं(B1 °शो गुं-; D1 °रा गं)डकश्चैव; D3. 5 मणिमान्कुंड(D5 °न्कंडु)कश्चैव. K3. 4 D4 मालवान्. K4 पृथिवीपतिः; B2 अवनीपते.]

10 ^{a}) K4 B2–6 Dn D1–3. 5 प्रह्रादो; G1 प्रसादो. T1 G3. 4 मूषिकादस्तु (G4 °दैश्च). K1 प्राह्रादो मूषकश्चैव; K2 अनुह्रादो मूखिकारस्; K3 अनुह्रद्रो मूषिकादस; B1 प्रह्रादो मूषिकश्चैव. — ^{c}) Ñ1 पिनाकिनो; D6 एताकिनो. K2 मंडिनः (sic); D1 मंडलेन; T1 मंडलीनः; G5 मंडलिना. G1 पाताकिनो मंडलीनः; G2 पाकिनो मंडलीनश्च. — ^{d}) Ś1 Dn2 D3–5 G3 फणावंतश्च; D6 फणवस्तश्च; G2 पणवंतश्च. B1. 2. 6 D1. 2 भारत (for सर्वशः). — After 10, S ins.:

101* अर्थो धर्मश्च कामश्च वसुः कपिल एव च ।
अनन्तश्च महानागो यं स दृष्ट्वा जलेश्वरः ।
अभ्यर्चयति सत्कारैरासनेन च तं विभुम् ।
वासुकिप्रमुखाश्चैव सर्वे प्राञ्जलयः स्थिताः ।
अनुज्ञाताश्च शेषेण यथार्हमुपविश्य च । [5]

[(L. 1) G5 आर्थो. — (L. 2) G2 अनल° (for अनन्त°). G1. 6 समं; M1 यं च (for यं स). G5. 6 M1 जलेश्वरं. — (L. 3) G2 विभुः; G2 मुवि; G6 प्रभुं. — (L. 4) G1. 6 तथा (for स्थिताः). — (L. 5) G1. 6 °ज्ञाता विशे°. T1 G1 यथार्थम्.]

11 ^{b}) K2 सर्पास्तस्या; B1. 3. 4. 6 D1. 2 त(B1 य)स्यां सर्पा; B5 D3. 5. 6 M2 तत्र सर्पा; T1 G (except G5) M1 सर्पास्तत्र. — After 11^{ab}, S ins.:

102* वैनतेयश्च गरुडो ये चान्ये परिचारिणः ।

[G2 M1 चास्य (for चान्ये). G1. 6 परिचारकाः; G6 °चारणः; M1 वारिचारिणः.]

— ^{d}) S विगतज्वराः.

12 ^{a}) K1 G4 चैव; K4 V1 B1. 2. 6 D2 राजन्; G2 तत्र (for राजा). Ś1 बडिर्वैरोचनो राजन्; K2. 3 बलिर्वै(K3 °वि)रोचनश्चैव; B3 D1 बलिर्विरोचनो राजन्; T1 G1. 3. 5. 6 M

प्रह्लादो विप्रचित्तिश्च कालखञ्जाश्च सर्वशः ॥ १२
सुहनुर्दुर्मुखः शङ्खः सुमनाः सुमतिः स्वनः ।
घटोदरो महापार्श्वः क्रथनः पिठरस्तथा ॥ १३
विश्वरूपः सुरूपश्च विरूपोऽथ महाशिराः ।
दशग्रीवश्च वाली च मेघवासा दशावरः ॥ १४
कैटभो विटटूतश्च संह्रादश्चेन्द्रतापनः ।
दैत्यदानवसंघाश्च सर्वे रुचिरकुण्डलाः ॥ १५
स्रग्विणो मौलिनः सर्वे तथा दिव्यपरिच्छदाः ।
सर्वे लब्धवराः शूराः सर्वे विगतमृत्यवः ॥ १६
ते तस्यां वरुणं देवं धर्मपाशस्थिताः सदा ।
उपासते महात्मानं सर्वे सुचरितव्रताः ॥ १७
तथा समुद्राश्चत्वारो नदी भागीरथी च या ।
कालिन्दी विदिशा वेण्णा नर्मदा वेगवाहिनी ॥ १८
विपाशा च शतद्रुश्च चन्द्रभागा सरस्वती ।

बलिर्वैरो(G3 °मा)चनिश्चैव. — b) G6 सुनरः (for नरकः). Ś1 K D1.2.4 G1.2.6 पृथिवीजयः. — c) K B1-3.5 D1.2.5 प्रह्रादो; Ñ1 V1 B4.6 Dn D4 संह्रादो; G1 प्रसादो; G3 प्रहादो. D1 विप्रवर्तिश्च. — d) K1 कलंकंजाश्च; K3 कालखंगाश्च; Ñ1 V1 B (except B1) D1.2.6 °कंजाश्च; S °कंयाश्च. Ñ1 V1 B3-5 Dn D3.5.6 दानवाः (for सर्वशः).

13 D4 om. 13abc. — a) Ś1 S सुमुखो; B2 सुतनुर् (for सुहनुर्). B5 om. from शङ्खः up to 15b. K1 G1.3 चैव (for शङ्खः). — b) K3 ससुनाः; V1 सुधामा; Dn1 सुनामा (for सुमनाः). K4 B1 T1 G2-5 M1 सुमतिस्व(B1 °सु)नः; D1 शुभनिस्वनः. K1 स्वनुः; K2.3 पुनः; V1 Dn(!) ततः (for स्वनः). B3 D3.5 सुनामा स(D5 सं)मनिस्व(D3 °श्व)नः; G1.6 सुशंखः सुमुख(G6 सुखद)स्तथा. — c) G3 घटोदयो. K3 महापार्श्वः; T1 °पार्श्वं (sic). K1 घटोदरमहापार्श्वः. — d) K1 क्रथनिः; K2 °थमः; K3 °ठनः; D1 कुथनः; D3 कृ°; D5 क°; S क्रथ(T1 कुथ-; G1 कथ-; G2 क्रत-; G4 कथ)श्च. Ś1 पिठिरस्; K1 परवस्; K3 पित्ररस्; Dn1 पठिरस्; T1 G पितरस्; M1 विकलस्; M2 विरतस्.

14 B5 om. 14 (cf. v.l. 13). — a) T2 विश्वरूपा. Ñ1 V1 B2.4 Dn D3.5 G2.3.5.6 स्व(B2 वि)रूपश्च. K3 D4 विश्वरूपश्च रूपश्च. — b) B2 सुरूपोथ; S वि(G5 सु-)रूपश्च. V1 महासुराः; G1.6 महारथः. — c) D4 °ग्रीवाश्च. K3 वाल्मीको; T1 G3.4 शापी च; G1.5.6 M शाली च (for वाली च). — d) K3 मेघवासो. K1 दमाधरः; K2 निशाचरः; B1 (m as in text) दशाचरः; B3.4 दशाननः; Dn3 दिशांबरः; D1 दशांबरः. T2 G2.5 मेघ(T2 before corr. °घा)वासश्च भारत; G1 मेघवाहश्च मोहनः; G2 मेघवासा विरोचनः; G3 °वाहश्च भारत; G6 °वाहश्च मेघनः; M1 °वासी च भारत; M2 °वासाश्च भारत.

15 B5 om. 15ab (cf. v.l. 13). — a) K1 टोभासो; K2 टैट°; K3 टैट्ट°; Ñ1 B D2.6 टिट्टि°; Dn(!) टिट्टभो (Dn3 °भो); D1.2.5 टी(D1 टि)टिभो; D4 टिट्टि°; T1 G2.4.5 दोदुहो (T1 °ही; G5 °भो); G1 दोदूहे; G3 M गोदुहो; G6 दोदुहो. K1.2.4 विटसूदश्च; K3 विकटस्तथा; Ñ1 V1 B2.4 Dn D3.5.6 विटभूतश्च; B1 वीटदूत°; B1 m.2.6 D1.2 विकटाम°; D4 विपाम*श्च; T1 विगदूह°; G1 विभ्रदूह°; G2 विटद्रोह°; G3 घटदूप°; G4 विटदूह°; G5 विगदूम°; G6 विभ्रदू*श्च; M1 विटदूह°; M2 विदुहश्चैव. — b) Ś1 B4 D1.2 प्रह्लादश् (cf. 12c, 15c); K1 Ñ1 V1 B3.5 प्रह्रादश्; K2 संह्रादश्; D4 स ह्रादश्; S प्रभव(M1 °वह)श्. K3 B4 D2 चंद्रतापनः; K4 D1 चंड°; G1 चेंद्रपा*कः; G2 °वाहनः; G3 °पातकः. — d) K2.3 B1.2.5 D1.2 °ज्वलित° (for °रुचिर°).

16 a) Ñ1 B1-3.5 D1.2 G1-3 मालिनः (for मौलि°). V1 B5 D3.5 स्रग्विणो मालिनश्चैव; B4 Dn D5 °णो मौलिनश्चैव. — b) B1.2.6 D1.2 दिव्यगंधपरिच्छदाः; S सर्वे च (G1.6 सु-) चरितव्रताः (cf. 17d). — c) K2 तत्र (for शूराः). — d) Ś1 K3 G3 विगतमन्यवः; Ñ1 B4 D1.2 विहतमृत्यवः; V1 B2.3.6 समर°; T1 G2.3-6 M विजित°.

17 a) K4 तस्यां ते (by transp.). S ते तत्र वरुणं पार्थ. — b) Ś1 धर्मपाशहिताः; K4 धर्मं पाशश्रिताः (corr. to °नः); Ñ1 V1 B D °धरं (B3 °करं; D4 °स्थितः); T2 M °स्थिताः; G1-4 शा(G3 °शं)स्थिताः. — c) K1 उपास्मंते; D[illegible] सपा(read °मा)स्ते. D4 महात्मानः. — d) S सर्वे दिव्यपरिच्छदाः (cf. 16b).

18 b) V1 B3-5 Dn D3.6 च सा; B2.6 तथा; D5 [इ]व सा. — c) Ś1 कालिनी. K G3 विशदा (K4 विदशा); B5 विदिषा; D6 दिविशा; G1 विविशा; G3 विरिशा. K1 वैण्णा; K3 Ñ1 V1 B2.4.6 D वेणा (Dn1 °ष्णा); K3 वेण्या; K4 वेणुः; B5 रेवा; T2 G2.4 M2 (sup. lin. as in text) वेण्णा; G1 वेण्णा; G2 वाणा; G3 वण्णा. — d) Ś1 K3 D6 कावेरी च सरिद्वरा (= 20b); G1 नर्मदा चैव वाहिनी; G6 नर्मदावेगवाहिनी.

19 a) K1 शतद्रुका; K3 D6 G1 शतद्रू च; K4 D1.2.4.5 G4 M2 शतद्रूश्च; T1 शतर्दश्च. — c) K3 ईरावती; G3 चारा°.

C. 2. 372 B. 2. 9. 19 K. 2. 9. 23 इरावती वितस्ता च सिन्धुर्देवनदस्तथा ॥ १९
गोदावरी कृष्णवेण्णा कावेरी च सरिद्वरा ।
एताश्चान्याश्च सरितस्तीर्थानि च सरांसि च ॥ २०
कूपाश्च सप्रस्रवणा देहवन्तो युधिष्ठिर ।
पल्वलानि तडागानि देहवन्त्यथ भारत ॥ २१
दिशस्तथा मही चैव तथा सर्वे महीधराः ।
उपासते महात्मानं सर्वे जलचरास्तथा ॥ २२
गीतवादित्रवन्तश्च गन्धर्वाप्सरसां गणाः ।
स्तुवन्तो वरुणं तस्यां सर्व एव समासते ॥ २३
महीधरा रत्नवन्तो रसा येषु प्रतिष्ठिताः ।
सर्वे विग्रहवन्तस्ते तमीश्वरमुपासते ॥ २४
एषा मया संपतता वारुणी भरतर्षभ ।
सभा रम्या कुबेरस्य सभां शृणु ॥ २५

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

— ^{d}) B (except B4) D G2 देवनदी(D1 °दीस्).

20 ^{a}) K1 कृष्णवेला; K2 कृदावेसा; K3 कृष्णवेणाः; K4 T1 G1. 2. 4–6 °वेणी; Ñ1 V1 B4–6 D G3 °वेणा; B2 °वेण्या; M2 °पेण्णा. — ^{b}) Ś1 K4 D4 (also as in text) नर्मदा वेगवाहिनी (=18^{d}); S कावेरी सरितां वरा. — After 20^{ab}, V1 B D ins. (cf. 105*):

103* किंपुना च विशल्या च तथा वैतरणी नदी ।
तृतीया ज्येष्ठिला चैव शोणश्चापि महानदः ।
चर्मण्वती तथा चैव पर्णाशा च महानदी ।
सरयूर्वारवत्याथ लाङ्गली च सरिद्वरा ।

[(L. 1) V1 B1.6 D2 कंपना च; D1 कंपमाना. B3 विशाला च. D1 नदी वैतरणी तदा. — (L. 2) D1 ज्येष्ठला; D5 वेष्टिला; D6 श्रेष्ठिला. B3 वामा; D1.2 रामा (for चैव). V1 B1.3 शोणश्चैव. — (L. 3) D1.2 दृषद्वती (for तथा चैव). B1 पूर्णेशा च; D1.2 फाल्गुनी च. — (L. 4) V1 B5 D2.4.5 सरयूर्वारवत्या (D4 °कथा) च; B2 °यूर्वीररम्या च; B3.4 °यूर्गंडकी चैव; B6 शरयूर्वीञ्चिचपला; D1 सरयूर्वालिखिल्या च; D3 °युद्वारवत्याश्च. B5 नंदिनी; D4 नागिनी (for लाङ्गली).]

— B (B1 marg.) Dn D4 (om. line 2) cont.:

104* करतोया तथात्रेयी लौहित्यश्च महानदः ।
लङ्घनी गोमती चैव संध्या त्रिस्रोतसा तथा ।

[(L. 1) B5 महाह्रदः. — (L. 2) Dn (!) लंघती. B3 तथान्या च सरिद्वरा; B4 संध्या त्रिस्रोतसा अपि; Dn (!) संध्या त्रिःस्रो(Dn1 °श्रो)तसी तथा.]

— On the other hand, S ins. after 20^{ab} (G1.6 ins. line 1 only; cf. 103*):

105* कम्बुदा च विशल्या च कौशिकी गोमती तथा ।
देविका च विपङ्का च तथा वैतरणी नदी ।
तृतीया ज्येष्ठिला चैव शोणश्चैव महानदः ।
चर्मण्वती श्वेतनदी फल्गुना च महानदी ।
सरयूश्चीरवल्केला कुलिश्च सरितस्तथा । [5]

[(L. 1) T1 G4 विशर्या; M1 विशाल्या. G1.6 कौशी च; G3 काशिकी. T1 गोमतिस्; G1.6 कुलिशा; G2 गौतमी; G4 कौमुदी (for गोमती). — (L. 2) T1 देवीका च; G2 देविकापि. G2 सुवंगा; G3 विशंका (for विपङ्का). M देविका चापि वंगा च. — (L. 3) G5 तृतीयज्येष्ठिलाश्चैव. G5 ऐण° (for शोण°). — (L. 4) G2 पशुपाला; G3 फ्लगुनी च; M वल्गु(M2 °ल्गु)सा च. — (L. 5) G2 साधूश्चिरपक्केला (sic); G3.4 सरयूश्चरवल्के(G4 °कें)ला; M1 °यूश्चित्रवल्का च; M2 °यूरेकवप्रा च. T1 कुर्याश्च; G2 लुलिश्च; G3 M1 कुल्याश्च; G5 कूलिश्च; M2 कुल्यश्च.]

— ^{c}) N राजेंद्र (for सरितस्). — After 20^{c}, N ins.:

106* सुतीर्था लोकविश्रुताः ।
सरितः सर्वतश्चान्यास्.

— After 20, S ins.:

107* ह्रदाश्च वरुणं देवं सभायां पर्युपासते ।

21 ^{a}) V1 सुप्रस्र°; D1 भद्रश्र°; D3.5 सप्रश्र°; D4 सप्रस्रवर्णा. K1–3 S कूपाः प्रस्र(K1–3 °श्र)वणाश्चैव. — T1 G1.5.6 M om. 21^{cd}. — ^{c}) Ś1 तडाकानि; G2.3 तटाकानि. — ^{d}) K1 V1 G3 देहवंति च; Dn2 °वंत्यत्र.

22 S transp. 22^{ab} and 22^{cd}. — ^{a}) K4 D4 दिशः सर्वा; S दिशश्चाथ. — ^{b}) T1 G3–5 M सर्वे चैव; G1.6 तथैव च; G2 विदिशश्च (for तथा सर्वे). T1 महीरथाः. — ^{c}) K1 उपासंते. K3 महात्मानः. — ^{d}) Ñ1 V1 B3 D1.2 जलधरास्तथा; G2 °चराश्च ये.

23 ^{a}) G2 °त्रनृत्तैश्च; G5 °त्रवादाश्च. — ^{b}) Ś1 सर्वे चाप्सरसां. — ^{c}) K4 देवं (for तस्यां). S (except G2) स्तुवंतस्तत्र वरुणं. — ^{d}) Ś1 सर्व एवमुपासते; T1 G3–5 M सभायां च समा°; G1.6 सभायां पर्युपा°. — After 23, B2.6 Dn D1.2 ins. 108* (B2 Dn om. 24^{ab}).

24 G2 om. 24; B2 Dn (!) om. 24^{ab}. B6 D1.2 read 24 after 108*. — ^{a}) B6 महनीया (for मही°). M2 रत्नवहा (for °वन्तो). — ^{b}) Ś1 K1.4 Ñ1 V1 B3–6 D1–4.6 T1 रसा ये च; B1 रसायां सु-; D5 धरण्यां ये; M2 अन्ये ये च (for रसा येषु). K1 प्रतिश्रुताः. — V1 B1.3–5

१०

नारद उवाच ।
सभा वैश्रवणी राजञ्शतयोजनमायता ।
विस्तीर्णा सप्ततिश्चैव योजनानि सितप्रभा ॥ १
तपसा निर्मिता राजन्स्वयं वैश्रवणेन सा ।
शशिप्रभा खेचरीणां कैलासशिखरोपमा ॥ २
गुह्यकैरुह्यमाना सा खे विषक्तेव दृश्यते ।
दिव्या हेममयैरुच्चैः पादपैरुपशोभिता ॥ ३
रश्मिवती भास्वरा च दिव्यगन्धा मनोरमा ।
सिताभ्रशिखराकारा प्लवमानेव दृश्यते ॥ ४
तस्यां वैश्रवणो राजा विचित्राभरणाम्बरः । C. 2. 387 B. 2. 10. 5 R. 2. 10. 5

D3–6 S (except G2, which om. 24) ins. after 24[ab]: B2 (om. line 1).6 Dn (om. line 1) D1.2 ins. after 23:

108* कथयन्तः सुमधुराः कथास्तत्र समासते ।
वारुणश्च तथा मन्त्री सुनाभः पर्युपासते ।
परिवृतो गोनाम्ना पुष्करेण च ।

[(L. 1) D1 कथयंत सुमधुराः (marg. *sec. m.* G1.6 °यंतश्च मधुराः. T1 G1.3–6 M कथयन्ते तु. — (L. 2) B1 वरुणस्य; B3 वारुनस्य; D4 वरुणश्च. T1 G1.3–6 M वरुणस्य महामंत्री (G4 °त्रं). D4 सुनामाः; G1.6 सुनादः. B1–3.5 D1.2 सुमहाबलः; T1 G1.3–6 M परिसेवते. — (L. 3) D3 गोसाम्ना; G1 गोनात्ता. V1 B1m G1.6 पुष्करेक्षणः.]
— Thereafter B6 D1.2 read 24. — [c]) K1.3 D3.4 M2 °द्भवंतश्च. — [d]) V1 B6 जले° (for तमी°).

25 [a]) Ś1 ते कथिता; K2 संतपना; K4 सुसंचारा; B1.2.6 D1.2 T1 संचरता; G1 संप्रत°; G5.6 संप्रगी°. D3.5 एषा मया (D3 मय-) सभा तात. — [b]) B1 वरुणस्य महात्मनः. — [d]) Ś1 तु तां (for सभां).

Colophon. — *Sub-parvan:* Ñ1 V1 लोकपालसभाख्यान. — *Adhy. name:* Ś1 K3.4 Ñ1 V1 B3–5 D (except D5.6) G1 M1 वरुण(D1.2 वारुणि)सभावर्णनं; B2 वारनीसभा (sic). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg. *sec. m.*) D3 8; K2.3 Ñ1 V1 S 9 (as in text). — *S'loka no.:* K2.3 25; Dn 29; D1.2 30; M1 35.

10

1 [a]) K2.3 वैश्रवणि. — [b]) K2 शतयोजनमायताः; K3 °मायुता; D1.2 °विस्तरा. — [c]) K1 सप्ततीश्चैव; K2 B3 D3 सप्ततिं चैव; Dn1 D1 सप्तभिश्चैव. — [d]) K4 B1.3 D1.2 G2 योजनानां. K3 शतं प्रभो; K4 शतप्रभा; B1 शित°; D3 सितः प्रभा.

2 [a]) Ś1 Ñ1 V1 B3 Dn D1.6 M2 निर्जिता; K3 निर्मितो. K4 तपसा निर्मितोग्रेण. — [b]) G4 स्वया; M2 सभा. K1–3 हि (for सा). — [c]) K1 खेचराणा; K2 °रणां; K3 °रणं; K4 T1 °रणा; Ñ1 Dn (!) D5 -प्रावरणा; V1 B D1–3.5 G3 खेचरी (B3 °रा) सा; D4 G2.4.5 °राणां; G1 व्यचीराणां; G3 भूरुचिरा; M खेचरा च (M2 सा). See Addenda. — [d]) K D3 कैलाश°.

3 [a]) K2 गुह्यकैरुह्य°; B2 गुह्यकैरुष्ट°; D3 T1 G1–4 M1 (*inf. lin.* as in text) °कैरूह्य°. D4 गुह्य * * * माना सा. — [b]) Ś1 वसंतीव; K1 विभक्तैव; K2 विवीक्तव (corrupt); V1 B1 D4 विभक्तेव; B2–4 D3 विसक्तेव (B4m विशंतीव). Cd cites विषक्ता (as in text). B1.2.4m.5.6 D शोभते (for दृश्य°). — G4 om. (hapl.) 3[c]–4[d]. — [c]) K1–3 Ñ1 V1 D1.2 दिव्यहेम(K3 °देह)मयैरुच्चैः; K4 Dn2 G1–3 दिव्या हेममयैरग्र्यैः (Dn2 °रंगैः); T1 G5.6 M दिव्यैर्हेममयैरग्र्यैः. — [d]) B3–6 Dn1 D3–6 G6 प्रा(Dn1 प्र)सादैरुपशोभिता (B4 °भते); Dn2 विद्युद्भिरिव चित्रिता (cf. 109*).

4 G4 om. 4 (cf. v.l. 3). — [a]) K1.2.4 D1.2 T1 G5 M रश्मीवती; B2.6 रश्मिमती; G1.6 °मंती; G2 अर्चिष्मती; G3 अर्चिष्मद्भिर्. Ś1 K2.3 भासुरा च; Ñ1 भास्वरी सा; B2.6 D1.2 भास्व(B2 °स)ती च. V1 B3–5 Dn D3–6 महारत्न(B4 °थि)वती (D4 °न्ति) चित्रा; B1 कश्मीरचित्रभानोस्तु. — [b]) K3 दिव्यगंध-. — [c]) B1.2.5 D1.2 शिताभ्रशिखरा°; S (G4 om.) सिताभ्रनिचया°. — [d]) Ñ1 V1 खे विसक्तेव दृ°; B (except B5) D1.2 हेमतोरणशोभिता. — After 4, N ins.:

109* दिव्या हेममयैरङ्गैर्विद्युद्भिरिव चित्रिता ।

[Cf. 3[cd], of which this is a variant. K2.3 दिव्यहेममयैः संघैर्; Ñ1 V1 दिव्य° °वैरंगैर्; B1–4.6 D1.2 दिव्यहे(B1.2.4 °मैर्)ममयैः शृंगैर्. Dn2 दिव्यहेममयैरुच्चैः प्रासादैरुपशोभिता.]

5 [b]) B1 विचित्राभरणायुधः; G4 °त्रांबरभूषणः. — [cd]) Ñ1 V1 B3–6 Dn D3–6 स्त्रीसहस्रैर्वृ(B6 °स्रवृ)तः. D3 तेजो-

C. 2. 388 B. 2. 10. 6 K. 2. 10. 6 स्त्रीसहस्रावृतः श्रीमानास्ते ज्वलितकुण्डलः ॥ ५
दिवाकरनिभे पुण्ये दिव्यास्तरणसंवृते ।
दिव्यपादोपधाने च निषण्णः परमासने ॥ ६
मन्दाराणामुदाराणां वनानि सुरभीणि च ।
सौगन्धिकानां चादाय गन्धान्गन्धवहः शुचिः ॥ ७
नलिन्याश्चालकाख्यायाश्चन्दनानां वनस्य च ।
मनोहृदयसंह्लादी वायुस्तमुपसेवते ॥ ८
तत्र देवाः सगन्धर्वा गणैरप्सरसां वृताः ।
दिव्यतानेन गीतानि गान्ति दिव्यानि भारत ॥ ९
मिश्रकेशी च रम्भा च चित्रसेना शुचिस्मिता ।
चारुनेत्रा घृताची च मेनका पुञ्जिकस्थला ॥ १०
विश्वाची सहजन्या च प्रम्लोचा उर्वशी इरा ।
वर्गा च सौरभेयी च समीची बुद्बुदा लता ॥ ११
एताः सहस्रशश्चान्या नृत्तगीतविशारदाः ।

(for आस्ते). K1 कलित° (for ज्वलित°). T1 G3.5 M सहित(G3 M2 °तै)स्त्रिदशैः सार्धमास्ते रुचिरकुंडलः; G1.6 सहितस्त्रिदशै रम्यै(G6 °शैः सन्यो)रास्ते रुचिर°; G2.4 सहस्र-स्त्रीगणो राजन्नास्ते रुचिर°. — After 5, S ins.:

110* सह पत्न्या महाराज ऋद्ध्या सह विराजते ।
सर्वाभरणभूषिण्या पुष्पवत्या धनेश्वरः ।

[(L. 1) G6 पद्मा (for पत्न्या). G1 महाराजा राजराजो. M2 स हि (for सह). — (L. 2) M2 दिव्या° (for सर्वा°). G2.4 वपुष्मत्या (for पुष्प°). G4 सहे° (for धने°).]

6 a) B (except B5) D2 रम्ये; S दिव्ये (for पुण्ये). D1 दिव्याकरनिभे रम्यो. — b) Ś1 दिव्यास्तरणसंभृते; K2 पुण्यास्तरणसंवृते; K4 दिव्यास्तरणसंस्कृते; B1 °भरणसंवृते; M2 °स्तरणसंयुते. — c) K4 दिव्यरागो°. — d) K4 विषण्णः.

7 b) V1 B4.5 D (except D1.2) परिलोडयन्; B1-3.6 सुरभीनि च; S °भीण्यथ. K3 पवनानि सुरभीणि च (hypermetric). — c) V1 B3-5 D (except D1.2) सौगं(B5 °कं)धिकवनानां च; G1.6 °कानामादाय; M2 °काकां चादाय. — d) Ñ1 वायु; V1 B (except B3) D4-6 G5 M1 गंधं; Dn1 D3 गंध- (for गन्धान्). K1 गंधवहं. K1.4 शुभः; K2.3 शुभाः (K3 °भा); V1 B5 D3-6 वहन्; Dn (!) बहून्.

8 a) K2 नलिनाश्च; G4 नलिन्याश्च. S चारुमुख्यायाश्च (G2.6 °स्याश्च). — b) Ś1 K V1 B5.6 Dn D3.5.6 नं(B6 चं)दनस्य; D4 नकुलस्य; G5 (corrupt) च नन्दानां (for चन्दनानां). — c) Ś1 स नो हृदय°; K3 Dn1 G1 M1 मनो(Dn1 शीतो)हृदयसंह्लादी (G1 °ह्लादो; M1 °ह्लादि); B3-5 Dn2 D4-6 G6 शीतो हृदयसंह्लादी (G6 °दो); D3 सतां हृदय°; Cnp as in text (not citing preferred reading!) Cd cites मनः and हृदयं (as in text). — d) K3 वायुस्तत्समुपसेवते (hypermetric); B1 वायुश्च तमुपासते.

9 a) S य(G2 त)त्र ते देवगंधर्वा. — b) Ñ1 °प्सरसं; D4 °प्सरसा. K1 किल; B1 गणाः; Dn1 G3 वृता. — c) K1.4 S दिव्यता(G1.2.6 °गा)नेषु; V1 B1 °तालेन; D2 नित्यतानेन. V1 B2.4.6 D1.2 G3 गायंति (for गीतानि). B3.5 Dn D3-6 दिव्यतानै(D4.6 °लै)र्महाराज. — d) G4 भांति; M2 शांति (for गान्ति). K1-3 B1 G2 गायंति (K2 °ती) भरतर्षभ; V1 B2.4.6 D1.2 G3 गी(G3 नी)तानि भरतर्षभ; B3.5 D3-6 गायंतः स्म (D4 °तश्च) समासते; Dn (!) गायंति स्म सभागताः; G1.6 भांकि(G6 गांगि)-तव्यानि भारत. See Addenda.

10 a) K3 मिश्रकेशि. — b) D6 चित्रसेनी; G2 चित्रा चैव; G4 चक्रसेना. — c) D4 चारुनेत्र-; D5 चरुनेत्रा; T1 चारुदेक्ष्णा; G1 °देष्ण-; G2 चालनेत्रा; G3.5.6 चारुदेष्णा. — d) B3.6 Dn2 पुंजि(Dn2 °ज)कस्थली; B4 पुंजिकस्तना; Dn1 D3 पुंजका(D3 °क)स्थला; D1 पूंजकस्थली. Ś1 K तथैव च तिलोत्तमा (but cf. v.l. 11b).

11 a) K1 °जन्याथ. — b) D1 प्रक्षोचा (m प्रम्लोचा as in text). Ś1 मेनका मुंजिकस्थला (cf. 10d); K मेनका पुंजिकस्थला (K3 °ली); T1 G3-5 M प्रम्लोचं(M2 °म्लायं)-त्युर्वशी तथा; G1.2.6 प्रम्लोचाप्यु(G2 °चा ह्यु)र्वशी तथा. — Note that Ś1 K have here a version of 10d and in the following 111* a version of 11b. See Addenda. — After 11ab, Ś1 K (K2 om. the post. half) ins.:

111* प्रम्लोचाप्युर्वशी चैव इडा चित्रा विभावरी ।

[Cf. 11b. K1.3 इरा. K1 विभाविनी.]

— K2 om. 11cd. Cf. 1. 208. 19. — c) Ś1 वर्मा च; K1 वर्चाभा; K3 चर्चा च; K4 वत्सा च; B1 वंगा च; B2.3.5 वर्दा च; Dn1 वर्णा च; D4 वर्चा च; D6 वर्धा च; S दिव्या च. See Addenda. Ś1 सौरभी चैव; T1 सौरभेदी च. — After 11c, S ins.:

112* देवी रम्भा मनोरमा ।
गोपाली पञ्चचूडा च विद्युद्वर्णा सुलोचना ।
चित्रदेवी च नीला च.

[(L. 2) G1.6 विद्युद्वक्त्रा; G4 विद्युद[प]र्णा. — (L. 3) G2 चित्रदेवा च लीला च.]

— d) Ś1 K3 सामीची (cf. 1. 208. 19 and v.l.); K4

उपतिष्ठन्ति धनदं पाण्डवाप्सरसां गणाः ॥ १२
अनिशं दिव्यवादित्रैर्नृत्तैर्गीतैश्च सा सभा ।
अशून्या रुचिरा भाति गन्धर्वाप्सरसां गणैः ॥ १३
किंनरा नाम गन्धर्वा नरा नाम तथापरे ।
मणिभद्रोऽथ धनदः श्वेतभद्रश्च गुह्यकः ॥ १४
कशेरको गण्डकण्डुः प्रद्योतश्च महाबलः ।
कुस्तुम्बुरुः पिशाचश्च गजकर्णो विशालकः ॥ १५
वराहकर्णः सान्द्रोष्ठः फलभक्षः फलोदकः ।
अङ्गचूडः शिखावर्ता हेमनेत्रो विभीषणः ॥ १६
पुष्पाननः पिङ्गलकः शोणितोदः प्रवालकः ।
वृक्षवास्यनिकेतश्च चीरवासाश्च भारत ॥ १७
एते चान्ये च बहवो यक्षाः शतसहस्रशः । C. 2. 393 B. 2. 10. 19 K. 2. 10. 19

सामेदी. K1 भद्रदा; D1 (corrupt) चूब्दूवा (m as in text); D3 बुद्दिदा (for बुद्बुदा). K4 D2 [अ]लसा (for लता). V1 समीची बुद्बुदानना; S काम्या च ललिता तथा (T1 काम्या च लसिता तथा; G2 कम्याकम्या च लालिता).

12 ^{b}) N (except Ś1) M2 नृत्य° (for नृत्त°). — ^{c}) Ś1 उपतिष्ठंत; K2 उपातिष्ठंत; K3 उपविष्ठंति. V1 सततं; G2 राजानं (for धनदं). T1 G1. 3–6 M उपनृत्यंति राज्ञो वै. — D3 om. (hapl.) 12^{d}–13^{c}. — ^{d}) N (except Ñ1; D3 om.) गंधर्वा° (for पाण्डवा°). See Addenda.

13 D3 om. 13^{abc} (cf. v.l. 12). — ^{a}) K4 अंगिशं. K2. 4 S (except G1) Cv गीत° (for दिव्य°). K3 अनिसं दि * * * व्यैर्. — ^{b}) Ś1 K2 M नृ(K2 वृ)त्तैर्दिव्यैश्च; K1. 4 नृत्यैर्गीतै°; K3 नृत्तै * * श्च; Ñ1 V1 B D (D3 om.) नृत्यगीतैश्च; G2 दिव्यैर्नृत्तैश्च; G3 नृत्तगीतैश्च. — S ins. after 13 (G6, after 14^{ab}) lines 2–13 and 29–30 of a passage given in App. I (No. 3).

14 G1 M1 om. 14^{a}–15^{c}; G3–5 om. 14^{ab}. — ^{a}) V1 किंनराश्च सगंधर्वा; D1. 2 किंनरोरगगंधर्वा; M2 किंनराः शतशस्तत्र. — ^{b}) B1 बलवंतस्तथापरे; M2 भगदत्तपुरोगमाः. — After 14^{ab}, Ñ1 ins.:

113* एते गायन्ति नृत्यन्ति धनदं ह्लादयन्ति च ।

On the other hand G6 (which om. 14^{c}–15^{d}) ins. after 14^{ab} lines 2–13 and 29–30 of a passage given in App. I (No. 3). — M2 om. 14^{c}–15^{b}. — ^{c}) K1. 2 B3. 6 D2. 3. 5. 6 माणिभद्रोथ; T1 G2–5 म(G4. 5 मा)णिभद्रश्च. G2 धनदं; G3–5 निधनः. — ^{d}) Ś1 K1. 2. 4 B1 D5 श्वेतभ(K4 °रु)द्रोथ; K3 °भद्रोज-. — After 14, T1 G2–5 ins.:

114* स्थूणश्च सूर्यभानुश्च तथा शोणकतिन्दुकौ ।
[T1 शोणकतिंदुकः; G5 वेणुकतिंदुकौ.]

15 G6 om. 15; G1 M1 om. 15^{abc}; M2 om. 15^{ab} (cf. v.l. 14). — ^{a}) K1. 3 कसेरको; V1 D5. 6 G4 कसेरलो; B1 कसैरसो; B2. 3. 6 कशेरणो; B5 °रदा; Dn(!) केशेरलो; D1 केशेवश्रो; D2 केशेवलो; D3 कशैरलो; T1 G2. 3 कुसेरलो; G5 कुशेरला. Ś1 V1 B1. 2. 4–6 Dn D5 गंडकंडूः; K1 °कुंडुः; K2. 3 °कर्णः; Ñ1 °कंठः; B3 मंडकंडः; D1. 2 गंडगंडः; D4 °केतुः; T1 G3. 5 गंधप(G5 °व)णो; G2. 4 गंध(G4 °ड)पिंडो. — ^{b}) T1 G2–5 वृक्षो(G2 °तो-; G5 °घो)दश्च (for प्रद्योतश्च). — G4 om. 15^{c}. — ^{c}) K Ñ1 V1 B1. 2. 5. 6 Dn D1 (m as in text). 4 कुस्तुंबरुः (K1 °स्तुंबरः; K3 °स्तंबरुः). K3 पाशाचश्च; B5 पिपाकश्च; B6 विश्वावसुं; D1. 2 विश्व(D2 °श्वा)वसुर्; D4 पिशाचाश्च. T1 G2. 3. 5 M2 द्रुमः किंपुरुषश्चैव. — ^{d}) G1 गणकश्रोत्रवीणकः.

16 ^{a}) G3 वाराहकर्णः; M विशाल°. K1 व्याघ्रोष्ठः; K2–4 सांद्रौ°; B Dn D4–6 ताम्रौ°; S संकु(G2 साकु-; G4. 3 संकू)ष्टः. Ś1 °कर्णसांद्रौष्टः; Ñ1 V1 °कर्णसांद्रो°; D1. 2 °कर्णताम्रौ° (D2 °म्रो°); D3 °वर्णताम्रो°. — ^{b}) K3 B3 फलभक्तः; Ñ1 B1 G2 °कर्णः; B2 D5 °भक्ष्यः; B4 Dn °कक्षः; B5 °भक्ष्य-; D1. 2 °भक्ष-; G1 °पुक्ष-; M1 °वक्षः; M2 °दक्षः. Ś1 फलादकः; B1 फलौदनः. — After 16^{ab}, G2 ins.:

115* मुद्गश्चमूहिलः पुष्पो हेमनेत्रप्रणालुकः ।

— ^{c}) K1 अंगस्थलः; K2 °छलः; Ñ1 °मूलः; V1 G3 M शंखचूडः (M2 °ळः); B1 अक्ष°; B3 अंस°; B4. 5 Dn D3. 5. 6 हंस°; D4 हंसवृत्तः; G1 अंगचूळः. K3 शिखावत्तो; B1 °वार्तो; D1 शखावर्तो; D4 शिवावर्तो; T1 G3. 5 M शिलापुष्पो; G1 शिलापूषो. G2 अंगचूळशिखावंतौ; G4 अर्कचूळशिखावर्तौ; G6 अंगचूळशिलापूषो. — ^{d}) K3 हेमनेशो; Ñ1 °चित्रो; D4 °नेत्र-; G2. 4 °चंद्रो. G3. 5. 6 विभूषणः. T1 हेमनेत्रोथ भूषणः.

17 ^{a}) Ś1 ऊष्मानन:; B1 पुष्पासनः; T1 °नतः. G1. 6 पुष्पकरः; G2 पिंगलाक्षी. — ^{b}) Ś1 K1. 4 B6 शोणितादः; K3 शाणितोदः. Ś1 K प्रणा(K3 °का)लकः; Ñ1 V1 D प्रबा°; T1 G1. 3–6 M प्रपालिकः (G3 °पालितः; M2 °तोलिकः). G2 शोणिताशप्रशालकः. — ^{c}) Ś1 वृक्षवास्यानिकेत°; K1–3 वृक्षपाल°; B1 वृक्षवास°; B2 वृकवास्य°; B3 D1. 2 वृकवांशा°; S वृक्षपार्श्वौ (G1. 6 °पार्श्व-; G2 °वास्यो; M1 °वान्यो; M2 °पातो) निकेतश्च. — ^{d}) K3 चर°; D2 G6 वीर°; G1 धीर°; G2 चित्र° (for चीर°). S तथैव च (for च भारत).

18 ^{a}) V1 B3–6 D लक्ष्मीस् (for च श्रीस्). S उपासते श्रीश्च (G4 श्री च) सदा. — ^{d}) B3. 4–6 Dn1 D3–6 तत्रैव (for तथैव). Ś1 नडकू°. — After 18, S ins.

C. 2. 400 B. 2. 10. 19 K. 2. 10. 20 सदा भगवती च श्रीस्तथैव नलकूबरः ॥ १८
अहं च बहुशस्तस्यां भवन्त्यन्ये च मद्विधाः ।
आचार्याश्चाभवंस्तत्र तथा देवर्षयोऽपरे ॥ १९
भगवान्भूतसंघैश्च वृतः शतसहस्रशः ।
उमापतिः पशुपतिः शूलधृग्भगनेत्रहा ॥ २०
त्र्यम्बको राजशार्दूल देवी च विगतक्लमा ।
वामनैर्विकटैः कुब्जैः क्षतजाक्षैर्मनोजवैः ॥ २१
मांसमेदोवसाहारैरुग्रश्रवणदर्शनैः ।
नानाप्रहरणैर्घोरैर्वातैरिव महाजवैः ।
वृतः सखायमन्वास्ते सदैव धनदं नृप ॥ २२
सा सभा तादृशी राजन्मया दृष्टान्तरिक्षगा ।
पितामहसभां राजन्कथयिष्ये गतक्लमाम् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

lines 14–18 of a passage given in App. I (No. 3); cf. v.l. 21, 22 also.

19 a) Ś1 K4 B1 नित्यशस्; T1 शतशस् (for बहु°). S तत्र (for तस्यां; but belongs with 19^{c}). — S om. 19^{bc} (hapl., from स्त to स्त). — b) K4 भवत्यन्ये. — c) Ñ1 V1 B D ब्रह्म(Ñ1 B1 मह)र्षयो भवंस्तत्र. [Text confirmed by S तत्र, see v.l. of 19^{a}.] — d) G3 यथा (for तथा). — After 19, N (K1–3 om. line 1) ins.:

116* क्रव्यादाश्च तथैवान्ये गन्धर्वाश्च महाबलाः ।
उपासते महात्मानं तस्यां धनदमीश्वरम् ।

[(L. 1) Ś1 K4 मेद(K4 °दो)मांसाशनैरुग्रैर्; N1 V1 B2.6 D1.2 क्रव्यादा राक्षसाश्चान्ये; B5 क्रव्यादश्च तथै°. Ś1 K4 उग्रधन्वा महाबलः. — (L. 2) K1 उपासंति. Ś1 K4 उपास्यते महात्मासौ. Ś1 K तस्यां नित्यं धनेश्वरं (Ś1 K4 °रः).]

20 a) G2 इंद्र° (for भूत°). — b) K3 शतः (for शत-). S वृतः सततमीश्वरः. — c) D1.2 गण° (for पशु°). G1 °पतिं °पतिं. — d) Ś1 G4 (after corr.) शूलधृद्; K4 Ñ1 V1 B (except B3) Dn2 °भृद्; Dn1 G4 (before corr.) °भृग्. K1–3 शूलपाणिरमित्रहा.

21 a) T1 G1.3–6 M1 त्र्यं(G6 त्रि)बको विश्वरूपश्च; G2 त्रियंबको विश्वरूपो; M2 त्र्यंबकोपि विरूपाक्षो. — b) G1 विगतक्षमा. — After 21^{ab}, S ins. lines 19–23 of a passage given in App. I (No. 3); cf. v.l. 18, 22 also. — c) T1 वाहनैर्. T1 G1.3.4.6 M विकृतैः; G5 कुमुदैः (for विकटैः). K3 कुष्टैः. — d) K3 कृतजाक्षैर्; V1 B3 D1.2 तथा यक्षैर्. Ś1 मनोजवः; V1 B1.3.5.6 महाव-(B1.3 °ब)लैः; B2.4 D T1 G महार(D1 मदार-; D4 महाज-; G5 महान)वैः.

22 K3 om. 22^{abcd}. — a) N1 मेदोमांसावसाहारैर्; V1 B D मेदो(B1.4–6 °द)मांसाशनैरुग्रैर्; G1.6 मांसमेदोवसाभा(G6 °हा)वैर्; G2 °मेदोद्गणपरैर्. — b) K1 उग्रप्रवणदर्शनैः; K3 °श्रवणदर्शणैः; K4 °नासिकैः; V1 B2–6 D उग्रधन्वा महाबलः. — c) B3 D (except D1.2) उग्रैर् (for घोरैर्). — d) K1 वातिरिव; D3 वायोरिव. K4 T1 G1.3.5.6 M2 मनो° (for महा°). — S (except G5 M1) om. 22^{ef}. — e) Ś1 K1 घृतः; D4 एतः. V1 B2.3.6 D1.2 वृतः सहायैस्तत्रास्ते. — f) D1 तथैव (for सदैव). B2.3 D1–3 धनदो (D3 °दै). D3 नृपं. — A passage of 30 lines given in App. I (No. 3) is ins. in V1 B D after 22. In S the same passage is split up into four groups, which are ins. at different points of the constituted text; viz., lines 2–13 and 29–30 are ins. after our stanza 13, lines 14–18 after our stanza 18, lines 19–23 after our 21^{ab}, and finally lines 24–28 after our 22^{cd}.

23 a) V1 B2–6 D रम्या (for राजन्). — b) B °रीक्षगा; G1 °रिक्षगाः. — c) T1 पितामहसभा; G2 पैतामहीं सभां. Ś1 K दिव्यां; D6 राजा; T1 G3–5 M2 तात; G1 तत्र; G6 तस्य (for राजन्). — d) Ñ1 B1 G2 कीर्त° (for कथ°). K3 कथयिष्ये गतक्लमः; V1 B2–6 D कीर्तयिष्ये निबोध तां; M2 कथयिष्यामि तां शृणु.

Colophon. — *Sub-parvan:* Ñ1 V1 लोकपालसभाख्यान. — *Adhy. name:* Ś1 M1 वैश्रवणसभावर्णनं; K3 V1 B3.5.6 D G1 M1 धनदसभावर्णनं; K4 B2 धनदसभा; Ñ1 B4 कुबेरसभावर्णनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg.).2 Ñ1 V1 Dn1 S 10 (as in text); K3 11; D3 9. — *S'loka no.:* K2 24; K3 25; Dn D1.2 40; M1 37.

११

नारद उवाच ।

पुरा देवयुगे राजन्नादित्यो भगवान्दिवः ।
आगच्छन्मानुषं लोकं दिदृक्षुर्विगतक्लमः ॥ १
चरन्मानुषरूपेण सभां दृष्ट्वा स्वयंभुवः ।
सभामकथयन्मह्यं ब्राह्मीं तत्त्वेन पाण्डव ॥ २
अप्रमेयप्रभां दिव्यां मानसीं भरतर्षभ ।
अनिर्देश्यां प्रभावेन सर्वभूतमनोरमाम् ॥ ३
श्रुत्वा गुणानहं तस्याः सभायाः पाण्डुनन्दन ।
दर्शनेप्सुस्तथा राजन्नादित्यमहमब्रुवम् ॥ ४
भगवन्द्रष्टुमिच्छामि पितामहसभामहम् ।
येन सा तपसा शक्या कर्मणा वापि गोपते ॥ ५
तथा युक्तैरुत वा मायया यया ।
तन्ममाचक्ष्व भगवन्पश्येयं तां सभां कथम् ॥ ६
ततः स भगवान्सूर्यो मामुपादाय वीर्यवान् । C. 2. 429 B. 2. 11. 10 K. 2. 11. 10

11

1 After the ref., V1 B D S ins.:

117* पितामहसभां तात कथ्यमानां निबोध मे ।
शक्यते या न निर्देष्टुमेवंरूपेति भारत ।

[(L. 1) G1.6 तां तु (for तात). B1 निबोधत. S कथयिष्यामि तां शृणु (T1 G4.5 तच्छृ°; G1.6 ते शृ°). — (L. 2) D1.2 (both marg.) केन (for या न). S न शक्यते या निर्दे°.] — 1^{a} = (var.) 1. 14. 5^{a}. — ^{ab}) S तात विवस्वान् (for राजन्नादित्यो). G1 दिवा. — ^{c}) G1 अगच्छ; G3 आगच्छ; G6 M अगच्छन्. — ^{d}) Ś1 K4 दिदृक्षुर्मां (K4 °मां) जितक्लमः; K3 G1 °क्षुर्विगतक्लमः; D3.5 °क्षुर्मां गत°.

2 K4 om. 2–3. — ^{a}) G1.6 मानुषेणैव रूपेण; G2 स चरन्मानुषं प्राप्य. — ^{b}) Ś1 स मां; B1 मां च (for सभां). G5 दिव्यां (for दृष्ट्वा). D6 स्वयंभवः. — ^{c}) B4.5 Dn D3.5.6 स तास् (for सभाम्). Ś1 अकारयद्; T1 G1.4–6 तां कथयन् (T1 G1 °थयं). Ś1 K1–3 दिव्यां; B2 अष्टं (for मह्यं). — ^{d}) Ś1 K1–3 मह्यं; V1 B D दृष्ट्वा; G2 ब्राह्मं; G6 ब्राह्मी-. Ñ1 V1 B1 G1.2.4.6 भारत; D4 पार्थिव.

3 K4 om. 3 (cf. v.l. 2). — ^{a}) Ś1 K3 B2–5 D M2 अप्रमेयां सभां (K3 °यसभां; D4 °यां स तां). Ś1 रम्यां (for दिव्यां). — ^{b}) B1 मानुषे; G1 आसीनां; G6 मासिनां (sic) (for मानसीं). — ^{c}) K2 अनिर्देशां; D6 °र्देश्याः; G2 °र्देश्य-. Ś1 K3 Ñ1 V1 B M2 प्रभावेण. — ^{d}) Ś1 सर्वतः सुमनो°; D6 सर्वभूतमनोरमं.

4 ^{a}) G2 गुणस् (for गुणान्). — ^{b}) V1 B D G2 पांडवर्षभ (B1 कुरुनंदन). — ^{c}) D1.2 दर्शनेषु. Ś1 K सभां; Ñ1 G2 ततो; B1 अहं; B6 D1.2 G1.2.6 M1 तदा (for तथा). — ^{d}) Ñ1 V1 B Dn D3–6 G2.6 M2 इदम् (for अहम्). D1.2 अश्रुवम्; G3 M1 अब्रवम्; G4 अब्रुवम्.

5 ^{b}) Ś1 V1 B3.5 Dn D3–6 G6 शुभां (for अहम्). — ^{c}) Ñ1 V1 B4 Dn येन वा; S केन वा. — ^{d}) K3 वापि. T1 G1.3–6 M सा द्रष्टुं केन (G6 द्रष्टुं केन च; M1 द्रष्टुं सा केन; M2 संद्रष्टुं केन) कर्मणा (G1 °णः).

6 ^{a}) K1.2 G1 ओपधैर्. M2 कथं (for तथा). B1 यज्ञैर् (for युक्तैर्). Cd cites तथा युक्तैः (as in text). — ^{b}) T1 G3–5 M कया (for यया). V1 B D उत्तमा पापनाशिनी (B1 अथ वा सा यया यया [m उत्तमा चाघनाशिनी]; B2 उत्तमा याघनाशिनी; B5.6 Dn1 °मा पापनाशनी; D4 °मा पापनाशना); G1.6 कु(G6 कृ)तो वा मायया तथा; G2 उत वा केन वा मया. — ^{c}) G1 तं (for तन्). K3 D3 भगवान्. — ^{d}) K1 निर्मिता; K4 नामदं (for तां सभां). Ś1 कथं सभां (by transp.); V1 B2–6 D सभां यथा. B1 येन पश्यामि तां सभां; S द्रष्टुमिच्छामि तां सभां (M2 तामहं). — After 6, V1 B D S ins.:

118* स तन्मम वचः श्रुत्वा सहस्रांशुर्दिवाकरः ।
प्रोवाच भरतश्रेष्ठ व्रतं वर्षसहस्रिकम् ।
ब्रह्मव्रतमुपास्स्व त्वं प्रयतेनान्तरात्मना ।
ततोऽहं हिमवत्पृष्ठे समारब्धो महाव्रतम् ।

[(L. 1) M2 तु मह्यं (for तन्मम). T1 G M1 स मह्यं वचनं श्रुत्वा. — (L. 2) D3 G1–3 वृतं; M2 दिव्यं (for व्रतं). D1.2 T1 G2–6 वर्षसहस्रकं; G1 M1 वार्षि(M1 वार्षं)सहस्र°. — (L. 3) D2 ब्रह्मव्रतमुपास त्वं; D3 °मुपास्स्व (sic) त्वं; D4 °मुपेयास्त्वं; D6 °मुपास्स त्वं; T1 G3–5 ब्राह्मं व्रतमुपास्स्व (G3.4 °स) त्वं; G1.2.6 M2 ब्रह्मन्व्रतमुपास्स त्वं (G2 °स्साम; G6 °स्स्व त्वं; M2 °स्स त्वं). — (L. 4) G2 कृत्वाहं. D1.2 हिमवत्पृष्ठं. D4 ततो हि हिमवत्पृष्ठं; G1.6 ततो हिमवतः पृष्ठे. D4 समारब्धं. S तपश्चर्यामुपागतः (G1.6 °र्यामुपागतं; G2 व्रतचर्यामुपागतः; M2 तपश्चर्यामुपागमं).]

7 ^{a}) B3 ततः स्म. V1 B1.4.5 D1.2 ततस्तपश्चारयित्वा (V1 B1 °श्चरित्वासौ). — ^{b}) G2 मा मामादाय (sic); G4.6 मामादाय स (G6 च). — ^{c}) K1–3 Ñ1 B1 D

C. 2. 429 B. 2. 11. 10 K. 2 11. 10 अगच्छत्तां सभां ब्राह्मीं विपापां विगतक्लमाम् ॥ ७
एवंरूपेति सा शक्या न निर्देष्टुं जनाधिप ।
क्षणेन हि बिभर्त्यन्यदनिर्देश्यं वपुस्तथा ॥ ८
न वेद परिमाणं वा संस्थानं वापि भारत ।
न च रूपं मया तादृग्दृष्टपूर्वं कदाचन ॥ ९
सुसुखा सा सभा राजन्न शीता न च घर्मदा ।
न क्षुत्पिपासे न ग्लानिं प्राप्य तां प्राप्नुवन्त्युत ॥१०
नानारूपैरिव कृता सुविचित्रैः सुभास्वरैः ।
स्तम्भैर्न च धृता सा तु शाश्वती न च सा क्षरा ॥ ११
अति चन्द्रं च सूर्यं च शिखिनं च स्वयंप्रभा ।
दीप्यते नाकपृष्ठस्था भासयन्तीव भास्करम् ॥ १२
तस्यां स भगवानास्ते विदधद्देवमायया ।
स्वयमेकोऽनिशं राजल्ँलोकाल्ँलोकपितामहः ॥ १३
उप न्ते चाप्येनं प्रजानां पतयः प्रभुम् ।

(except D3.5) T1 G5.6 M1 आगच्छत्तां; K4 अगच्छतां; V1 आगमत्तां; G1.4 आगच्छतां. K1 ततो ब्राह्मीं; S सभां तात (G2 राजन्). — [d]) K Ñ1 V1 D1 G3.4 विपाप्मां; B Dn D2–6 G2 विपाप्मा. Ñ1 V1 B3.5 D (except D4) G2 विगतक्लमः; B1 °ज्वरां; B2 °क्रमां.

8 [ab]) K2 जनाधिपः; V1 जनेश्वर; B5 D (except D1.2) नराधिप. T1 G1.3–6 M न शक्या सा वि(M2 हि)-निर्देष्टुमेवंरूपेति भारत. — [c]) G2 बिभर्त्यन्यद्. B1 क्षणेन तु बिभर्त्युग्रम् (sic). — [d]) K3m V1 B3 G2 तदा (for तथा). T1 G1.3–6 M1 पुनरन्यद्वपुस्तथा (G1.5.6 °द्दा); M2 वपुरन्यत्पुनस्तथा.

9 K2 om. 9. — [a]) B2–4.6 D1.2 S जाने (for वेद). G1 परिमाणां. Ñ1 हि (for वा). — [b]) K1.4 V1 B1.4.5 Dn D3.6 M2 चापि (for वापि). K3.4 पांडव; V1 मानद (for भारत). Ñ1 तस्या[:] संस्थानमेव वा. — [c]) K1 तद्रूपं; B1 न च पूर्वं. D1.2 तात (for तादृग्). — [d]) B1 दृष्टपूर्वा. Ś1 K (K2 om.) B1.6 न च श्रुतं (B1 °ता); G4 कथंचन.

10 [a]) K1 Dn2 ससुखा; D2.4 सुमुखा. B1 साभवद्; Dn D1.3–6 सा स(D6 त)दा. G4 राज्ञो (for राजन्). — [b]) G3 मातिशीता न घर्मदा. — [c]) Ś1 K2.3 ग्लानिं वा; K1 (marg. *sec. m.*; see below) राजेंद्र; K4 D1–3 T1 G1 M1 न ग्लानिः (D1–3 °नि; G1 °नीं). B6 G2 क्षुत्पिपासे न च (G2 न) ग्लानिं. — [d]) K1 ग्लानिं वा (for प्राप्य तां); see above. K4 प्रपतंत्युत; B5 G1.6 प्राप्नुवंति च.

11 [a]) Ś1 °रूपैः कृता रूपैः; K B1 °रूपैः कृता सा तु (K4 °ता वर्णैः); G2 °रूपैरविकृता. — [b]) Ñ1 V1 B D मणिभिः सा (for सुविचित्रैः). K3.4 सुभासुरैः; B1 सुरासुरैः; B4.6 D6 शु(B6 स)भासुरैः; D4 शुभांबरैः. S विचित्रैरिव भास्वरैः. — S ins. (Cv glosses) after 11[ab]: Ñ1 V1 B D ins. after 11:

119* दिव्यैर्नानाविधैर्भावैर्भासद्भिरमितप्रभैः ।

[S (except M1) भास्वद्भिर्; Cv भावद्भिर्. G5 M अजितप्रभैः.]

— [c]) G3 स्तंबैर्. K B1 विधृ(K3 °वृ)ता; B5 तु धृता. Ś1 सा च; B1 राजन्; G6 साधु (for सा तु). — [d]) K1 सास्वती; B1 D6 साश्वती. M2 शाश्वती सा सभाक्षरा. Cv cites न च सा क्षरा (as in text). — After 11[cd], Ñ1 V1 B D ins. 119*.

12 [a]) G1 अग्निं (for अति). Ś1 T1 G1–5 M transp. चन्द्रं and सूर्यं. G6 अग्निं सूर्यं च नृप*. Cv cites अति सूर्यं च as pratīka; Cd paraphrases चंद्रसूर्यादीनतिक्रम्य; Cn cites अति चंद्रम् as pratīka. — [b]) V1 B2.3.6 D1.2 भासते सा; B1 निखिलं (m शिखिनः) च; G1 शिखाया या; G6 शिखायां * (for शिखिनं च). — [c]) K3 दीप्यत; V1 B2–4.6 D1.2 प्रदीप्ता. — [d]) K1 भ्रासयंती च; K2 °यंति च; K3 नासती च (sic); V1 B D भर्त्स(B1 भाष)यंतीव; G1 भासंति च (sic); G3 दीप्यंतीव.

13 [a]) K2–4 Ñ1 B1 यस्यां; G1.6 सभां. Ś1 D2.6 भगवान्नास्ते. — [b]) Ś1 विधिवद्; K1 वेदभृद्; K2 विदध; K4 D1.2 विदधं; B1 विरिंचिर्; T1 G3 विदधे; G1 विधधन्; G2 विविधं; Cd.n as in text (Cn supplies लोकान्). K4 दिव्यमायया; V1 B2.5.6 D Cnp देवमानुषान्; Cd.n as in text. Ñ1 दिधक्षन्निव मायया. — D1.2 om. 13[cd]. — [c]) S (except G2) एवानिशं (for एको°). — [d]) Ś1 लोको[लोल]पितामहः (लोल on marg.); K1 लोकं लोक°; V1 B D (D1.2 om.) सर्वलोक°. Cd cites लोकान् (as in text).

14 [a]) D1.2 उपातिष्ठंति; D3 उपतिष्ठति; T1 G4.5 M उपा(G4 °प)तिष्ठंत. K1 चान्योन्यं; K4 च्राप्यन्ये; T1 G3–5 M तं सर्वे; G2 तत्रैनं. G1.6 उपातिष्ठन्ततः सर्वे. — [b]) D4 प्रभुः; G1.6 पतिं. — [d]) K2 मरीचीः; G4 मरीचः. B1.4 S (except M2) काश्यपः. V1 B2–6 D प्रभुः (for तथा). — S ins. after 14 (M2, after 15[ab]):

120* आदित्याश्च तथा राजन्रुद्राश्च वसवोऽश्विनौ ।

[G1.3 M1 आदित्यास्तु; G4 आदित्यश्च. G6 रुद्रास्तु. T1

दक्षः प्रचेताः पुलहो मरीचिः कश्यपस्तथा ॥ १४
भृगुरत्रिर्वसिष्ठश्च गौतमश्च तथाङ्गिराः ।
मनोऽन्तरिक्षं विद्याश्च वायुस्तेजो जलं मही ॥ १५
शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसो गन्धश्च भारत ।
प्रकृतिश्च विकारश्च यच्चान्यत्कारणं भुवः ॥ १६
चन्द्रमाः सह नक्षत्रैरादित्यश्च गभस्तिमान् ।
वायवः क्रतवश्चैव संकल्पः प्राण एव च ॥ १७
एते चान्ये च बहवः स्वयंभुवमुपस्थिताः ।
अर्थो धर्मश्च कामश्च हर्षो द्वेषस्तपो दमः ॥ १८
आयान्ति तस्यां सहिता गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।

C 2. 445
D 2. 11. 29
? 2. 11. 28

G2-4 वसवश्चाश्विनौ (G4 °नौ) तथा; G5 रुद्रा वसव अश्विनौ; M2 वसवश्च तथाश्विनौ.]

— Thereafter S ins. 121*.

15 a) D5 गुरुरत्रिर्. K1 Dn1 D8 T1 वशिष्ठश्च; K3 वसिष्ठोथ. — b) K1.4 Ñ1 V1 B D G2 गौत(K4 D4 गोत-; D8 गोतु)मोथ; K3 गोतम *. Ś1 D5 तथांगिरः; S (except T1 G2) महाकविः. — V1 B D ins. after 15^{ab}: S ins. after 120* (T1 *repeating* after 15^{ab}):

121* पुलस्त्यश्च क्रतुश्चैव प्रह्लादः कर्दमस्तथा ।
[D1.3.4.6 S (except G5 M2) प्रह्लादः.]

V1 B D T1 M2 cont.: G M1 ins. after 15^{ab}:

122* अथर्वाङ्गिरसश्चैव वालखिल्या मरीचिपाः ।
[D2.3.6 वालिखि°; D5 वा*खिल्या; G1 वालखिल्य-. Dn1 मरीचयः.]

— B1 (marg.) cont.:

123* ऋषयश्च महाभागाः पितामहमुपासते ।

— c) B3.6 मनोंतरीक्षं; D1 °रिक्ष-; D3 °रीक्ष-; D4 णोंतरिक्षं; D6 मनोंतरिक्ष्ये. K1 देवाश्च; K2 वेदाश्च; B1 वायुश्च; B6 D8 विद्या च. S मनो विद्यांतरिक्षं च (M2 °क्षश्च). — d) K2 वायू°. D8 ज्वलं; G2.4.6 बलं. B1 विद्या तेजो मही बलं.

16 a) Ś1 K1-3 B1 शब्द[:] स्पर्शस्; Ñ1 V1 B2-6 D शब्दस्पर्शौ (D6 °र्श-). T1 G M1 शब्द[:] स्पर्शश्च रूपं च (G1 °र्शां च रूपां च; G2 °र्शौ च रूपं च; G5 °र्शश्च रूपश्च; G6 °र्श च रूपं च). M2 शब्द[:] स्पर्शस्तथा रूपं च (hypermetric). — b) Dn1 रस-; G3 मनो (for रसो). B1 पंचमः (for भारत). — c) K2 प्रकृतेश्च; G1.6 प्राणादिभिर्. G5 M2 Cd विकाराश्च. — d) K2 *चान्यात्; V1 यत्सत्यं; D1.2 पंचान्यत्; G1.6 यथान्यत्. Ś1 T1 G1.4-6 M1 कारणं भुवि; K3 कारणप्रभुः. Cd cites यच्चान्यत्कारणं (as in text). — 16^{ab} = (var.) Manu 12. 98^{ab}. — After 16, G2 ins.:

124* क्षमा धृतिः शुचिश्चैव प्रज्ञा बुद्धिः स्मृतिर्यशः ।
भाष्याणि तर्कयुक्तानि देहवन्ति च भारत ।,

which is followed by 125*. — V1 B D S ins. after 16 (G2, after 124*):

125* अगस्त्यश्च महातेजा मार्कण्डेयश्च वीर्यवान् ।
जमदग्निर्भरद्वाजः संवर्तश्च्यवनस्तथा ।
दुर्वासाश्च महाभाग ऋष्यशृङ्गश्च धार्मिकः ।
सनत्कुमारो भगवान्योगाचार्यो महातपाः ।
असितो देवलश्चैव जैगीषव्यश्च तत्त्ववित् ।
ऋषभो जितशत्रुश्च महावीर्यस्तथा मणिः ।
आयुर्वेदस्तथाष्टाङ्गो देहवांस्तत्र भारत ।

[(L. 1) B5 (m as in text) असनश्च (for अगस्त्यश्च). T1 G2-4 M धीमिमान्; G1.6 कीर्तिमान्; G5 धीमवान्. — (L. 2) D3 जामदग्निर्. — (L. 3) T1 महाभागा; G1.6 °भागो. D4 कष्य°; T1 M1 ऋश्य°. — (L. 4) S (except M2) महायशाः. — (L. 5) D2 T1 जैगिषव्यश्च; D5 जैगीष*श्च; G1 जैनुषव्यश्च; G3 जिगीषव्यश्च; G4 जैगीषश्चैव. — After line 5, M2 ins.:

126* कृष्णद्वैपायनश्चैव सह शिष्यैर्महामुनिः ।

— (L. 6) S (except G1.6) ऋषभोजानशत्रुश्च. B1.5 मुनिः (for मणिः). B5 महावीर्यो महामणिः; T1 G2-5 M महावीरस्तथा मणिः (T1 G4.5 °धार°; G3 °धारु°). — (L. 7) B3 तथा प्राप्तो; D1.2 तथाष्टांगो. D1 (marg. *sec. m.* as in text).2 (m as in text) पुत्र (for तत्र). T1 G1.3-6 M वेदास्तत्र च भारत.]

17 G2 reads 17-26 after 134*. — a) K2 D5 चंद्रमा; K3 चंद्रमः. — b) Ś1 आदित्याः स; G6 आयुर्वेद-. B1.3.6 D5 गभस्तिभिः. — K1 om. 17^{c}-18^{d}. — c) Ś1 ह्रतव°; D8 कृतव°. — d) T1 संकल्प-. D4 श्राद्ध (for प्राण). — After 17, V1 B1-5 D S ins.:

127* मूर्तिमन्तो महात्मानो महाव्रतपरायणाः ।
[D3 महाराज (for °त्मानो). T1 G1 °यगः.]

18 K1 om. 18 (cf. v.l. 17); Ñ1 om. 18^{ab}. — b) K2.3 V1 B1-3.6 D1.2 उपासते (for उपस्थिताः). B4.5 Dn D3-6 ब्रह्माणं समुप°; G3 स्वयंभुं समुप°. — cd) G3 धर्मो (for अर्थो). T1 G2-5 M द्वेषो (M2 क्रोधो) हर्षस्त् (for हर्षो द्वेषस्). K4 तथोद्यमः; V1 तथा मदः; B1 तथा यमः. G1.6 धर्मार्थकाममोक्षा(G6 °क्ष)श्च पुरुषार्थो मनोरमाः.

19 a) K3 प्रयांति. G1.4 तत्र (for तस्यां). K1-3 (by transp.) सहितास्तस्यां (K3 °ताः सर्वे); T1 G2.3.4.6 M तत्र सततं. D2.5 सहसा (for सहिता). — b) K1 °प्सरसां तथा; V1 B3.4 D (except D1.2) G1.6 °प्सरसां गणाः.

C. 2. 446 B. 2. 11. 28 K. 2. 11. 28

विंशतिः सप्त चैवान्ये लोकपालाश्च सर्वशः ॥ १९
शुक्रो बृहस्पतिश्चैव बुधोऽङ्गारक एव च ।
शनैश्चरश्च राहुश्च ग्रहाः सर्वे तथैव च ॥ २०
मन्त्रो रथंतरश्चैव हरिमान्वसुमानपि ।
आदित्याः साधिराजानो नानाद्वंद्वैरुदाहृताः ॥ २१
मरुतो विश्वकर्मा च वसवश्चैव भारत ।
तथा पितृगणाः सर्वे सर्वाणि च हवींष्यथ ॥ २२
ऋग्वेदः सामवेदश्च यजुर्वेदश्च पाण्डव ।
अथर्ववेदश्च तथा पर्वाणि च विशां पते ॥ २३
इतिहासोपवेदाश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः ।
ग्रहा यज्ञाश्च सोमश्च दैवतानि च सर्वशः ॥ २४
सावित्री दुर्गतरणी वाणी सप्तविधा तथा ।
मेधा धृतिः श्रुतिश्चैव प्रज्ञा बुद्धिर्यशः क्षमा ॥ २५
सामानि स्तुतिशस्त्राणि गाथाश्च विविधास्तथा ।
भाष्याणि तर्कयुक्तानि देहवन्ति विशां पते ॥ २६
क्षणा लवा मुहूर्ताश्च दिवा रात्रिस्तथैव च ।

— After 19^{ab}, G2 ins.:

128* कालिका सुरभी देवी सरमा चैव गौतमी ।
प्रपा कद्रूश्च ता देवीस्तत्र देवाः समातरः ।

— G2 om. 19^{c}–22^{b}. — ^{c}) B4 विंशश्च (for विंशतिः). Ś1 K1–3 चैव सप्तान्ये; K4 सप्त लोकान्ये; Ñ1 V1 B5 D3–6 सप्ततिश्चान्ये (V1 °श्चैव). Cd cites विंशतिः सप्त (as in text). — ^{d}) K4 D5 °पालांश्च; B3.4 °पालास्तु. — After 19, G3 reads (for the first time) 24^{cd} (with v.l.), followed by 25^{ab}.

20 G2 om. 20 (cf. v.l. 19). — ^{d}) K Ñ1 V1 ग्रहा वै सर्वे (K1 °हाः सर्वे स; K4 °हाश्च सर्वे; Ñ1 V1 °हाः सर्वग) एव च; G1.6 ग्रहाः सर्वे उपासिरे (G6 सर्वमुपासते).

21 G2 om. 21 (cf. v.l. 19). — ^{a}) K2.4 Ñ1 V1 B Dn D1.4–6 T1 G3–6 रथंतरं चैव. — ^{b}) Ś1 प्रीतिमान्; K3 B1.3 हविष्मान्; T1 G3–5 हरिवान्. B1 उष्ममानधि; D2 वसूमानपि. — ^{c}) K आदित्याश्चापि राजानो; D4 आदित्यां साधि°; T1 G3–5 M2 °त्याश्चाद्रि(T1 M2 °द्रि)रा°; G1 आनीतास्तु रा° (submetrical); G6 अनीतश्चेति रा°; M1 (*inf. lin.* as in T1 M2) अतीताश्चादिरा°. — ^{d}) K Ñ1 B D M1 Cd नामद्वंद्वैर् (D1.2 नानावृंदैर्). V1 B1.2.4–6 D1.2 उपाग(B1 °वृ)ताः; D3 अपाहृताः; D4 उपाकृताः; D5.6 उपाहृताः; G1.6 विनाकृताः; G3 उदाभृताः.

22 G2 om. 22^{ab} (cf. v.l. 19). — ^{a}) B6 D1.2 G3 मारुतो. V1 °कर्माथ. — ^{b}) S (G2 om.) विज्ञानानि च भारत. — After 22^{ab}, S (G2 om.) ins.:

129* सर्वे च कामप्रचुराः सभायां तत्र नित्यशः ।
[G1.6 M1 कामाः प्रचुराः.]

— Ś1 om. 22^{cd}. — ^{d}) K1 सर्वाणि हि; B1 °ण्यथ. K1.2.4 V1 B5 D4 G2 हर्वीषि च. T1 G4.5 M दै(M2 दे)-वतानि च मूर्तिमान्; G1.6 देवताश्चैव सर्वशः; G3 देवता

23 ^{a}) Ś1 ऋग्वेदोथ यजुर्वेदः; K4 ऋग्वेदः सामवेदो (submetrical); G2 °दः समवेदश्च (sic). ^{b}) K1 भारत (for पाण्डव). Ś1 सामवेदस्तथैव *. ^{c}) K1 अथर्वेदश्च सर्वाणि; G5 अथर्वेदश्चैव तथा. — ^{d}) K2 वेदांश्चैव; T1 G2.5 सर्वाणि च; G1.6 पूर्वमेव; M2 पुराणानि (for पर्वाणि च). Ñ1 B1–3.5.6 D सर्वशास्त्राणि चैव ह (B6 हि); M1 शास्त्राणि विविधानि च.

24 ^{a}) B3 °सोपदेशाश्च; G4 °सोपि वेदाश्च; M2 °सोपनिषदः. Cd cites उपवेदाः (as in text). — ^{b}) K1 भारत (for सर्वशः). — Ñ1 T1 G2.6 om. 24^{cd}. — G3 reads (for the first time) 24^{cd} after 19. — ^{c}) Ś1 G4.5 ग्रहयज्ञाश्च; K3 ग्रहायताश्च; G1.3 (both times) गृहयज्ञाश्च; M1 ग्रहा यज्ञश्च. Cd cites ग्रहाः. B5.6 D1.2 G3.5 M2 सोमाश्च; G3 (first time) होमाश्च. — ^{d}) Ś1 D1.2 G5 M2 देवतानि च; V1 B3–5 Dn D3–6 देवताश्चापि.

25 For sequence of 25^{ab} in G3, cf. v.l. 19. — ^{a}) D1.2 सावित्रा. D3 सर्ववेदश्च; G1.6 दुर्गातरणी (G1 °णीर्). — ^{b}) B1 सप्तविधानि च. D3 तरुणी सप्तधा तथा. Cd has सप्तविधा — °वाण्यः. — K1 om. (hapl.) 25^{c}–26^{b}. — ^{c}) K2 दधा धृती (corrupt); B3 D5 G1 मेधातिथिः (G1 °थि-); T1 मेधा धृति-. Ś1 K2.4 Dn2 D4 स्मृतिश्चैव; G2 शुचिश्चैव. — ^{d}) G1–5 M प्रज्ञा क्षांतिः (G1.4 क्षांति-; M2 शांतिः) स्मृतिर्यशः; G6 प्रज्ञा क्षांतिस्तु नित्यशः.

26 K1 om. 26^{ab} (cf. v.l. 25). — ^{a}) Ś1 K3 D1–3 M1 समानि; B3.4.5m सर्वाणि; G1 समानी. K2–4 V1 श्रुतिशा(V1 °श)स्त्राणि; B D2 स्तु(B1 स्मृ)तिशा°; T1 G1–5 M स्तुतिगीतानि. G6 सामान्यस्तुतिशा°. [स्तुति = स्तुत, n.; not to be emended with PW!] — ^{b}) K4 गाथांश्च; G1 गंधाश्च. S विविधा अपि (G5 *sup. lin.* °धानि च). — After 26, V1 B D ins.:

130* नाटका विविधाः काव्याः कथाख्यायिककारिकाः ।
तत्र तिष्ठन्ति ते पुण्या ये चान्ये गुरुपूजकाः ।

अर्धमासाश्च मासाश्च ऋतवः षड्भ भारत ॥ २७
संवत्सराः पञ्चयुगमहोरात्राश्चतुर्विधाः ।
कालचक्रं च यद्दिव्यं नित्यमक्षयमव्ययम् ॥ २८
अदितिर्दितिर्दनुश्चैव सुरसा विनता इरा ।
कालिका सुरभिर्देवी सरमा चाथ गौतमी ॥ २९
आदित्या वसवो रुद्रा मरुतश्चाश्विनावपि । C. 2. 460 B. 2. 11. 4 K. 2. 11. 4

[(L. 2) D1.2 पुण्या ये (for ने पुण्या). D3 गुरुपुत्रकाः.]

27 G2 reads 27–31 after 16. — [a]) T1 G1.3–6 M क्षणो लवो. G1.6 M1 मुहूर्तश्च. G2 क्षणो लवमुहूर्तश्च. — [b]) Ś1 K दिवारात्रं; D3 दिवा रात्री; G1 दिवारात्रः; M1 दिव रात्रिः. Ñ1 V1 B2–4.6 D1.2 S (except G1.6) च भारत (for तथैव च). — [c]) K1–3 Ñ1 B3.6 D2 G2 अर्धमासा(K2 स)स्तथा मासा. — [d]) G2 ऋतवः षड्विभागशः.

28 [ab]) K3 D3 संवत्सरः. K4 पंचयुगा; B1 चतुर्युगम्; G3 पंचविधास्. G2 M संवत्सरः पंचविधः (G2 °धाः). G3 तथा रात्रीश्च; G4 मासा रात्रिश्च (for अहोरात्राश्च). K1.3 चतुर्विधा (K3 °धः). Ñ1 V1 B1.5 D अहोरात्र(Ñ1 D2 मासा रात्रि-; V1 समा रात्रि)श्चतुर्विधः; B4.6 T1 G1.2.5.6 M समा (G2 मासा; G6 सम-) रात्रिश्चतुर्विधा. Ś1 B2.3 °राः पंचयुगान्यहोरात्राश्चतुर्विधाः (B2 °रात्रश्चतुर्विधाः; B3 °रात्रश्चतुर्विधः). Cd cites संवत्सर-, पञ्च, युगं, अहोरात्राः, and चतुर्विधः. — [c]) B1–5 D (except D1.2) तद्दिव्यं. — [d]) K2 अक्षय्यम्; K3 अकृतम्; G1.4.6 M2 अक्षरम्. Ñ1 G2 नित्यगं ध्रुवमव्ययं. Cd cites नित्यं, अक्षयं and अव्ययं (as in text). — After 28, K3 V1 B D G3.6 ins.:

131* धर्मचक्रं तथा चापि नित्यमास्ते युधिष्ठिर ।
[B1 °चक्रं तथात्मापि.]

29 [a]) = (var.) 1. 59. 12[a]. Hypermetric! G1 अदितिर्दितिर्दनुश्च; G2 °तिर्दितिश्च दनुः. — [b]) D1.2 इला. Ś1 सरसा विनता इडा; S विनता सुरसा (M2 °ता) तथा. — [c]) Ś1 K1.3.4 B1.4.5 Dn D1.2 T1 कालिका. Ñ1 V1 B (except B3) Dn D3.5.6 M1 सुरभी देवी; G3 °भीर्देवी. — [d]) Ś1 G1 सुरसा; G6 सुरमा. Ś1 चैव; K1 या च; K4 वाथ; D1.2 साथ; G1 चापि (for चाथ). B1 M1 देव(M1 वन)माताथ गौ°. — After 29, V1 B D S ins.:

132* प्राधा कद्रूश्च वै देव्यौ देवतानां च मातरः ।
रुद्राणी श्रीश्च लक्ष्मीश्च भद्रा षष्ठी तथापरा ।
पृथिवी गां गता देवी ह्रीः स्वाहा कीर्तिरेव च ।
सुरा देवी शची चैव तथा पुष्टिररुन्धती ।
संवृत्तिराशा नियतिः सृष्टिर्देवी रतिस्तथा ।
एताश्चान्याश्च वै देव्य उपतस्थुः प्रजापतिम् ।

[(L. 1) V1 D3 T1 प्रभा; B1 (m as above) प्राधा; D5 G2.4 प्रथा; G1 प्रया; G3 वृथा; G5.6 पृथा; M नथा (for प्राधा). B1 D4.6 कद्रुश्च; D3 कंद्रुश्च. D1.2 वै उभ्यौ; S ता देव्यः. G3 om. (hapl.) from post. half of line 1 up to prior half of line 6. S (G3 om.) तत्रासन्देवमातरः. — (L. 2) D3.5.6 रुद्राणीः (D6 °णि). G5 लक्ष्मी च. B3 भद्रा श्वेता; D3.6 भद्रा षष्ठि; G1 चंद्रषष्ठी; G2.4 भद्र°; G6 चंद्रा°. D6 तथारजा; T1 G (G3 om.) M1 तथा जरा (G6 °या); M2 जरा तथा. — (L. 3) T1 G2.4.5 पृथ्वी च गंगा देवी च; G1.6 भागीरथी च पृथिवी; M गंधा च पृथिवी देवी. D4 T1 G4 M1 ह्री स्वाहा; G1 ह्रस्वाह; G6 ह्रा स्वाहा. — (L. 4) B1 स्वधा (for सुरा). G4.6 शशी (for शची). G1.6 M2 तुष्टिर्; G2 पुनर्. — (L. 5) B2 D4 संवृद्धिराशा; B6 सद्वृत्ति°; D1.2 स्मृद्धि°; S (G3 om.) संपत्तिराशा (G2 °रोशा; M1 संवत्तिराशा). D1 नयनी; D2 नियती. V1 B दुर्गा देवी; B3 D1.2 इडा देवी°; B3 उमा दे°; T1 G4 M2 पुष्पदे°; G1.2.5.6 M1 पु(G5 वृ-; M1 तु)ष्टिर्दे°. — (L. 6) S (G3 om.) ना (M2 का) (for वै). G2 दिव्या (for देव्य).]

30 [b]) T1 G1.3–6 M [अ]थ (for च). K2.3 om. (hapl.) from [अ]श्विना° up to पितरश्च in 30[d]. Ś1 वसवः सर्व एव च; K1.4 G2 मरुतः सर्व एव च (K1 हि). — G1.6 om. (hapl.) from 30[d] up to prior half of line 5 of 133*. — [d]) K1 मारुतश्च (for पितृ°). — V1 B D S ins. after 30 (G1.6, which om. from 30[d] up to prior half of line 5, ins. after 30[c]):

133* पितॄणां च गणान्विद्धि सप्तैव पुरुषर्षभ ।
चत्वारो मूर्तिमन्तो वै त्रयश्चाप्यशरीरिणः ।
वैराजाश्च महाभागा अग्निष्वात्ताश्च भारत ।
गार्हपत्या नाकचराः पितरो लोकविश्रुताः ।
सोमपा एकशृङ्गाश्च चतुर्वेदाः कलास्तथा ।
एते चतुर्षु वर्णेषु पूज्यन्ते पितरो नृप ।
एतैराप्यायितैः पूर्वं सोमश्चाप्याय्यते पुनः ।
त एते पितरः सर्वे प्रजापतिमुपस्थिताः ।
उपासते च संहृष्टा ब्रह्माणममितौजसम् ।

[(L. 1) G2 पितॄन्वै स- (for पितॄणां च). B2 सप्त वै; D1.2 सप्तैव; D4 तथैव. V1 B1 T1 G3–5 M भरत° (for पुरुष°). — (L. 2) V1 B4 Dn1 D3–6 transp. चत्वारः and मूर्तिमंतो वै. B2 त्रयश्चैवा°; Dn D3.4–6 M त्रयश्चापि द्य°. — (L. 3) G3 वैराजश्च महाभाग. B6 अग्निस्वात्ताश्च; Dn1

C. 2. 460 B. 2. 11. 44 K. 2. 11. 44 विश्वेदेवाश्च साध्याश्च पितरश्च मनोजवाः ॥ ३०
राक्षसाश्च पिशाचाश्च दानवा गुह्यकास्तथा ।
सुपर्णनागपशवः पितामहमुपासते ॥ ३१
नारायणस्तस्यां तथा ये ।
ऋषयो वालखिल्याश्च योनिजायोनिजास्तथा ॥ ३२
यच्च किंचित्त्रिलोकेऽस्मिन्दृश्यते स्थाणुजङ्गमम् ।
सर्वं तस्यां मया दृष्टं तद्विद्धि मनुजाधिप ॥ ३३
अष्टाशीतिसहस्राणि यतीनामूर्ध्वरेतसाम् ।
प्रजावतां च पञ्चाशदृषीणामपि पाण्डव ॥ ३४
ते स्म तत्र यथाकामं दृष्ट्वा सर्वे दिवौकसः ।
प्रणम्य शिरसा तस्मै प्रतियान्ति यथागतम् ॥ ३५
अतिथीनागतान्देवान्दैत्यान्नागान्मुनींस्तथा ।
यक्षान्सुपर्णान्कालेयान्गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ ३६
महाभागानमितधीर्ब्रह्मा लोकपितामहः ।
दयावान्सर्वभूतेषु यथार्हं प्रतिपद्यते ॥ ३७
प्रतिगृह्य च विश्वात्मा स्वयंभूरमितप्रभः ।

°वाताश्च. G_3 °ष्वात्तादयश्च ताः. — (L. 4) B_6 नमेधवाः; D_3 एकचराः; S ($G_{1.6}$ om.) नाम परे. — (L. 5) V_1 D_5 धनुर्वेदाः; S अन्वा(G_5 °ना)हार्याः (for चतुर्वेदाः). $G_{2.3}$ कथास्तथा. — (L. 6) $D_{1.2}$ एते वर्णेषु; $G_{1.2.6}$ तथा (G_2 एते) च त्रिषु. D_3 वेदे° (for वर्णे°). S इ(G_2 M_2 या-; G_4 उ)ज्यंते. B_1 मम (for नृप). — (L. 7) V_1 Dn_1 S एतैराप्यायितः (G_2 °यकैः; G_3 °यिताः). $D_{3.4}$ चाप्यायते (for °य्यते). S सोम आप्यायते (G_1 सोम आप्याययेज्; G_2 सोमोप्याप्याय्यते; G_3 सोम आप्याय्यते; M_2 सोमं चाप्याय्यते) जगत्. — (L. 8) B_2 $D_{1.2}$ एते तु; $G_{1.6}$ एते च (for त एते). — (L. 9) G_2 उपासंते. G_1 सा सृष्टा (for संहृष्टा).]

31 ^{b}) $Ś_1$ गुह्यका राक्षसास्तथा. — ^{c}) $K_{2.3}$ सुपर्णनागाः पशवः; K_4 G_6 M_2 सुपर्णा नागपशवः (G_6 °नागशर्वैः, corrupt); $Ñ_1$ T_1 G_{3-5} सुपर्णा ($Ñ_1$ °र्णे-) नागपतयः; $B_{1.3-5}$ Dn D_{3-6} नागाः (B_5 °काः) सुपर्णाः पशवः; G_2 सुपर्णनागपाशाश्च. — ^{d}) T_1 $G_{1.3-6}$ M सर्वे गच्छं($G_{1.3}$ °जं)ति तत्र वै. — After 31, V_1 B D S ins.:

134* स्थावरा जङ्गमाश्चैव महाभूतास्तथापरे ।
पुरंदरश्च देवेन्द्रो वरुणो धनदो यमः ।
महादेवः सहोमोऽत्र सदागच्छति सर्वशः ।
महासेनश्च राजेन्द्र सदोपास्ते पितामहम् ।

[(L. 1) T_1 $G_{1.3-6}$ M स्थावरं जंगमं चैव. G_1 M_1 महाभूतं. — (L. 2) T_1 देवेभ्यो. — (L. 3) V_1 सोमो° (for होमो°). S महादेव(G_3 °सेन)श्च भगवान्. G_4 om. post. half of line 3 and prior half of line 4. $B_{3.6}$ T_1 $G_{1-3.5.6}$ M पर्वसु (for सर्वशः). — (L. 4) B_2 राजेंद्रं. S (G_4 om.) महादेवश्च (G_2 M_1 °सेनश्च; G_3 °देवस्तु) भगवान्. S नित्यामास्ते (for सदो°).]

32 ^{a}) S तत्र (for तस्यां). — ^{b}) T_1 G_{3-5} M_1 तत्र; G_6 महा- (for तथा). $Ś_1$ G_4 ते; K_4 मे; T_1 वै (for ये). — ^{c}) $Ś_1$ M_1 ऋषयो बालखिल्याश्च; $K_{2.3}$ $D_{3.6}$ (*sup. lin.* as in text) °यो वालिखिल्याश्च; V_1 °यश्च महात्मानो. — ^{d}) K_4 $Ñ_1$ V_1 च ये; $G_{1.6}$ अपि (for तथा). D_3 योनिजायोनिजस्तथा; G_4 योजितायोनिजास्तथा.

33 $G_{1.6}$ M om. 33. — ^{a}) $D_{1.2}$ एवं (for यच्च). B_1 त्रिलोकेषु (for त्रिलोकेऽस्मिन्). T_1 G_{2-5} यत्किंचित्त्रिषु लोकेषु. — ^{b}) $D_{1.2}$ दृश्यंते. $Ś_1$ स्थास्नु°; G_4 स्थासु° (for स्थाणु°). B_1 $G_{2.3}$ दृश्यं (G_2 दृश्य-) स्थावरजंगमं. — ^{d}) G_4 यद् (for तद्). $K_{2.3}$ तद्विद्धि भरतर्षभ (= Gītā 13. 26^{d}); B_{3-5} D (except $D_{1.2}$) इति विद्धि नराधिप.

34 ^{a}) = 4. 65. 16^{a}. B_3 °सहस्राणाम्. — ^{b}) $Ś_1$ B_1 मुनीनाम्; B_{2-5} D G_6 ऋषीणाम् (for यतीनाम्). — ^{c}) $Ñ_1$ प्रजावृतां च; V_1 $B_{3.4.6}$ S (except G_2) प्रजापतीनां. Cd cites प्रजावतां (as in text). — ^{d}) S (except G_2) भारत (for पाण्डव). V_1 $B_{3.4}$ ऋषीणां पांडुनंदन.

35 ^{a}) $Ś_1$ वसंति स्म; K_1 ते स्म सर्वे; G_6 ते तु तत्र. K_1 तथा कामं; S (except G_2) यथान्यायं. — ^{b}) $D_{1.2}$ दृष्टाः सर्वे; T_1 $G_{1.3-6}$ M_1 दृष्ट्वा देवं; G_2 सर्वे तुष्टा. — ^{c}) T_1 G_{3-5} देवं (for तस्मै). — ^{d}) V_1 $B_{1.2.5}$ D सर्वे; S पुनर् (for प्रति-). $Ñ_1$ B_{1-4} $D_{1.2}$ G_2 यथासुखं; B_6 यथायथं.

36 ^{a}) K_2 अतिथीनागमान्; V_1 $D_{1.2}$ अतीतानागतान्; G_1 °थीनागतं. G_2 देवा. — ^{b}) S दैत्यानेवं ($G_{1.6}$ °नपि; G_2 °नेव; M_1 °न्दिव्यान्; M_2 °न्देवः). T_1 G_{2-4} M transp. मुनीन् and तथा. $B_{1.2.5.6}$ D तथा द्विजान्; $G_{1.6}$ महामुनीन्; G_5 तथा मुनिः (for मुनींस्तथा). — ^{c}) $Ś_1$ तथा (for यक्षान्). K_4 सुपर्णा-; B_3m सुवर्णान्. — ^{d}) $Ś_1$ गंधर्वाप्सरसास्तथा; K_4 D_6 °प्सरसांस्तथा; $D_{1.2}$ °नप्सरस्तथा; D_3 °प्सरसं तथा.

37 ^{a}) B_1 °गोप्यमितधीर्; T_1 °गानमितया. — ^{b}) K_1 ब्रह्म-. D_2 °पितामहं. G_1 महालोकपितामहः. — M_2 om. 37^{cd}. — ^{c}) D_2 यथावत्सर्वं°. — ^{d}) B_1 यथा हि. K_4 यथार्हप्रतिपद्यतौ; S (M_2 om.) यथार्हं प्रत्यपद्यत (G_2 °र्हमतिपद्यते; G_6 °र्हं प्रत्युपद्यत).

सान्त्वमानार्थसंभोगैर्युनक्ति मनुजाधिप ॥ ३८
तथा तैरुपयातैश्च प्रतियातैश्च भारत ।
आकुला सा सभा तात भवति स्म सुखप्रदा ॥ ३९
सर्वतेजोमयी दिव्या ब्रह्मर्षिगणसेविता ।
ब्राह्म्या श्रिया दीप्यमाना शुशुभे विगतक्लमा ॥ ४०
सा सभा तादृशी दृष्टा सर्वलोकेषु दुर्लभा ।
सभेयं राजशार्दूल मनुष्येषु यथा तव ॥ ४१
एता मया दृष्टपूर्वाः सभा देवेषु पाण्डव ।
तवेयं मानुषे लोके सर्वश्रेष्ठतमा सभा ॥ ४२

युधिष्ठिर उवाच ।

प्रायशो राजलोकस्ते कथितो वदतां वर ।
वैवस्वतसभायां तु यथा वदसि वै प्रभो ॥ ४३
वरुणस्य सभायां तु नागास्ते कथिता विभो ।
दैत्येन्द्राश्चैव भूयिष्ठाः सरितः सागरास्तथा ॥ ४४
तथा धनपतेर्यक्षा गुह्यका राक्षसास्तथा ।
गन्धर्वाप्सरसश्चैव भगवांश्च वृषध्वजः ॥ ४५ C 2 431 B 2 12. 3 K 2. 12. 3

38 a) Ñ1 V1 B D तु (for च). Ś1 K1-3 V1 भूतात्मा; K4 धर्मा° (for विश्वा°). T1 G1.3-6 M तांस्तु सर्वान्स (G1 तांस्तु भगवान्स; G3 स तांस्तु सर्वान्; G4 तांस्तु स [sic]) भगवान्. — b) Ś1 B D स्वयंभूरमितद्युतिः; G1.3 °भुरमितप्रभः; G5 °भूरमितप्रभो. — After 38ab, T1 G1.3-6 M1 ins.:

135* मधुरेण साम्ना भगवान्प्रतिगृह्णाति नित्यशः ।
[G1.6 साम्ना सुवाचा भग°. G1.5.6 प्रति(G1 °त्य)गृह्य च; G3 प्रतिगृह्णातु.]

— M2 om. 38cd. — c) K1.4 सांत्वनामा(K4 °मानो)र्थै°; K2.3 सा च (K3 सांत) मानार्थसंयोगैर्; Ñ1 B3.6 D1-5 G4 सांत्वमाना(D4 स्वांत्वपानो)र्थसंयोगैर्; M1 सांत्वदानार्थसंभोगैर्. Cd cites सान्तं (wrong for सान्त्वं = मधुरं), मानः, अर्थः, संभोगः. — d) G1 युतया (for युनक्ति). K1 युनक्ति वसुधाधिप; Ñ1 संयोजयति सर्वशः; D1.2 G2 युनक्ति मनुजाधिपः.

39 a) K1 तथा तैरूपजापैश्च; D1 तथा तैरूपयानैश्च; G2 अपरैरुपयातैस्तु. Cd cites उपयातैः (as in text). — b) K1 प्रतिघातैश्च; K4 D6 °याद्भिश्च; V1 °पादैश्च; Dn D1.2.5 Cd प्रति(D1.2 °ती)यद्भिश्च; D3 °पद्भिश्च; G6 प्रतीयातैश्च. T1 G1.3-6 M सर्वशः (for भारत). G2 प्रतियातैस्तथापरैः. — c) Ñ1 अनुकूला; G4 आमूला सा. G2 नित्यं; M2 तत्र (for तात). — B1 om. 39d-40a. — d) D6 भवतिः; T1 भवती. K2 [ए]व; K3 [ए]वं; D6 स (for स्म).

40 B1 om. 40a (cf. v.l. 39). — a) D2 °जोमया. K2 विद्या; G2 शुभ्रा (for दिव्या). — b) Ś1 K1.4 ब्रह्मर्षिगणभाविनी; Ñ1 °भावना; B1 °प्रेरिता; G2 M महर्षिगणसेविता. — c) K3 D5 ब्रह्मया; T1 G5 ब्राह्म°. D1.2 दीव्यमाना. — d) Ś1 सुशुभ्रा; K1(before corr.).2 सुशुभा; K1 (by corr.) सुशुभे; K3 सुशुभा; K4 सुसुभ्रा; V1 शुभगा (for शुशुभे). S कांत्या चैव गतक्लमा.

41 a) T1 G1.3.5.6 M सा मया; G2 सभा या (for सा सभा). Ñ1 दिव्या (for दृष्टा). — b) Ñ1 B D (except D1.2) T1 मया; G (except G2) M सभा (for सर्व-). K1 वल्लभा (for दुर्ले°). — c) G1 सभेया. T1 °शार्दूलं. — d) V1 S (except M2) मानुषेषु. B6 तथा (for यथा).

42 a) B2 G1.2.4.6 M1 एषा (for एता). D3 G1.2.4 M1 °पूर्वा. — b) K1.2 B D भारत (for पाण्डव). — c) K2 Ñ1 V1 B D G2 सभेयं (for तवेयं). — d) K2 G2 (inf. lin. as in text) शुभा; Ñ1 V1 B D त(D4 भ)व (for सभा). G1.6 सभा श्रेष्ठतमा शुभा. — After 42, B D S Cd ins. an addl. colophon (adhy. no.: Dn1 S 11; D3 10).

43 a) K4 G2.3 राजलोकास्ते; T1 G4.5 देवलोकास्ते. — b) K4 T1 G2-5 कथिता. — c) Ś1 G2.4 वै; D1.2 च (for तु). K V1 °सभा नित्या (K1.2 °त्यो); G1.6 °सभां दिव्यां. — d) M2 यदा (for यथा). Ś1 K B5 D (except D1.2) G5 मे (for वै). G2.4 यथावदनुपूर्वशः; G3 यथावद्वदसि प्रभो.

44 a) Ś1 K4 G2 वै; T1 G1.3-5 M च (for तु). Ñ1 V1 वरुणस्य सभा नित्या. — b) K2 नागस्ते; K3 नागस्त्य°. B1.3.4.6 D1.2 T1 G1.3-5 M तथा नागाः (T1 G1.3.5.6 यथा नागाः; M2 तथा नाग°) सभासदः. — c) K1 दैत्येंद्रैश्च. K4 Ñ1 V1 B D G1.5.6 चापि (for चैव). Ś1 K1.2 भूयिष्ठं.

45 a) T1 G5 ततो; M1 यथा. D1.2 धनपतिर्. — b) Ś1 अपि (for तथा). S राक्षसा गुह्यकाश्च ये (G2 °कास्तथा). — c) K4 °प्सरसां चैव. — d) Ś1 K1.3 B1 D4 T1 G6 M1 भगवान्वृषभध्वजः.

46 a) D1.2 पितामहं (for °मह°). Ś1 K4 ते (for तु). — b) K2 कथितास्ते. Ś1 तु; K4 सु°; V1 वै (for ते). — G1 om. (hapl.) 46c-47d. — D1.2 repeat

C. 2. 482 B. 2. 12. 4 K. 2. 12. 4 पितामहसभायां तु कथितास्ते महर्षयः ।
सर्वदेवनिकायाश्च सर्वशास्त्राणि चैव हि ॥ ४६
शतक्रतुसभायां तु देवाः संकीर्तिता मुने ।
उद्देशतश्च गन्धर्वा विविधाश्च महर्षयः ॥ ४७
एक एव तु राजर्षिर्हरिश्चन्द्रो महामुने ।
कथितस्ते सभानित्यो देवेन्द्रस्य महात्मनः ॥ ४८
किं कर्म तेनाचरितं तपो वा नियतव्रतम् ।
येनासौ सह शक्रेण स्पर्धते स्म महायशाः ॥ ४९
पितृलोकगतश्चापि त्वया विप्र पिता मम ।
दृष्टः पाण्डुर्महाभागः कथं चासि समागतः ॥ ५०
किमुक्तवांश्च भगवन्नेतदिच्छामि वेदितुम् ।
त्वत्तः श्रोतुमहं सर्वं परं कौतूहलं हि मे ॥ ५१

नारद उवाच ।

यन्मां पृच्छसि राजेन्द्र हरिश्चन्द्रं प्रति प्रभो ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि माहात्म्यं तस्य धीमतः ॥ ५२
स राजा बलवानासीत्सम्राट् सर्वमहीक्षिताम् ।

46^{cd} (with v.l. as in other D MSS.) after 47. — ^{c}) K4 Ñ1 V1 D (except D1. 2) G3. 5 M2 सर्वै (for सर्व-). — ^{d}) Ś1 Ñ1 V1 B1–5 D (except D3. 4) G4. 5 M ह (for हि).

47 G1 om. 47 (cf. v.l. 46). — ^{a}) Ś1 B1 T1 G3–5 शक्रस्य च; K3 तत्र क्रतु-; K4 Ñ1 V1 B2–6 D (except D3) G2. 6 M शक्रस्य तु (for शतक्रतु-). Ś1 G2 वै; B3. 4 ते; D5 नु (for तु). — ^{b}) K3 संकीर्तितो. Ś1 विभो; K1 पुनः (for मुने). D3 देवास्ते कीर्तिता मुने; G2 देवाः संपरिकीर्तिताः. — ^{c}) Ś1 विद्याधरस्तु गंधर्वा. Cd glosses उद्देशः — ^{d}) Ś1 विदितास्तु; K1–3 G2 विचित्राश्च. — After 47, D1. 2 (which om. 48^{ab}) *repeat* 46^{cd} with v.l. (cf. v.l. 46).

48 D1. 2 om. 48^{ab}. — ^{a}) G3 एष (for एक). Ñ1 राजर्षे. — ^{b}) T1 G1. 3–6 M1 कथितस्ते (G1. 6 °स्तु) (for हरिश्चन्द्रो). K1 महामुनिः. — ^{c}) D1. 2 शक्रस्य तु (cf. 47^{a}); D4 कथितस्य; S (except G2 M2) हरिश्चंद्रः (for कथितस्ते). Ñ1 सभा नित्या; V1 B D सभायां वै (B1. 3. 6 D1. 2 तु); T1 G5 सभां नित्यो; G1. 6 सभां नीतो. Cv cites 48^{c} exactly as in text (erroneously attributed by Sastri in part to his 2. 11. 15). — ^{d}) Ñ1 V1 यशस्विनः (for महा°). — After 48, T1 G2–5 ins. (cf. 60):

136* केन कर्मविपाकेन हरिश्चन्द्रो द्विजर्षभ ।
तेषु राजसहस्रेषु प्रभयाप्यतिरोचते ।;

while B4 ins. 137* (see below).

49 ^{a}) B5 किं कर्म तेन चरितं; G1 किं तैव्येनाचरितां; G6 किं कृत्वैवेह चरितं. ^{b}) Ś1 K2. 4 Ñ1 V1 B1. 5 D5. 6 नियतव्रत; B2 D1. 2 नियमव्रतं; B3. 4 नियतात्मना; Dn1 D3 नियतं व्रतं. T1 G3–5 M नियमो वा यतव्रत; G1. 6 नियमेन यतव्रत; G2 तपो वापि व्रतोपि वा. — K1–3 V1 B1 D4 ins. after 49^{ab}: B4, after 48:

137* किंचिद्दत्तं हुतं तेन इष्टं वापि महामुने ।

— ^{c}) K2 येनासौ सह * * *. — ^{d}) Ñ1 स्पर्धति; G2 मोदते. K4 V1 B1. 2. 4–6 D T1 G2 सु (V1 च; T1 G2 स) महायशाः; Ñ1 G1. 3 M2 स्म महात्मना (G1 °मनाः); G4. 5 M1 स (M1 सु-) महात्मना; G6 स्म महामुनां (corrupt). K2 कथं वासिम माहायशाः (sic).

50 ^{a}) B1. 5 Dn1 D3. 5. 6 M चैव (for चापि). Dn2 D4 पितृलोकं गतश्चैव. — ^{b}) G2 तत्र (for विप्र). K3. 4 पितामहाः (K4 °ह) (for पिता मम). — ^{c}) K3 महाराजः; K4 B3 Dn1 D1. 2 G3. 4 M1 महाभाग; G1. 6 महात्मा तु; G2 कथं चासीन् (for महाभागः). — ^{d}) Ś1 चैव; K1 B2. 4–6 Dn D3–6 वापि; K2. 3 वासि; Ñ1 V1 B1. 3 D1. 2 चापि (for चासि). K2 ममागतः; B1 D6 सभां (D6 °भा-) गतः; Dn1 समागमः. T1 G1. 3–6 M कथं त्वासीत्स- (G1 M चासीत्स-; G6 चापि स)मागमः; G2 महाराजसमागमः.

51 ^{a}) Ś1 Ñ1 वा; K1. 3 स; K2 om.; V1 D1. 2 त्वां; B1. 6 मां; T1 G2. 4. 5 M मा; G3 मे (for च). K1 B6 D3 भगवान्. G1. 6 किमुक्तवान्महाभाग. — ^{b}) Ñ1 नारद (for वेदितुम्). V1 B D तन्ममाचक्ष्व नारद (B1 पृच्छतः; B5 Dn D3–6 सुव्रत). — After 51^{ab}, S ins.:

138* अनागतमतिक्रान्तं तत्सर्वं त्वयि निष्ठितम् ।

[G3 अनाशितम् (for अनागतम्), and तिष्ठति (for निष्ठितम्).]

— ^{c}) G2 त्वत्तत् (for त्वत्तः). B1. 3. 6 D1–3. 5 इदं (for अहं). V1 B2. 4. 5 Dn D4. 6 सर्वमिदं (for अहं सर्वं). K3 पूर्वं; Ñ1 ब्रह्मन् (for सर्वं). Ś1 T1 G1. 3–6 M त्वत्तः सर्वमहं (G1. 6 M1 °मिदं) श्रोतुं. — ^{d}) T1 G4. 5 यते; G1. 6 मुने; G3 धत्ते; M महत् (for परं). B2 मम (for हि मे).

52 G4 श्रीनारदः (for the ref.). — ^{a}) T1 G1 यं (for यन्). Ś1 K2 T1 G2. 5 M मा (for मां). S (except G2 M2) कौंतेय (for राजेन्द्र). Cd cites 52^{ab}

तस्य सर्वे महीपालाः शासनावनताः स्थिताः ॥ ५३
तेनैकं रथमास्थाय जैत्रं हेमविभूषितम् ।
शस्त्रप्रतापेन जिता द्वीपाः सप्त नरेश्वर ॥ ५४
स विजित्य महीं सर्वां सशैलवनकाननाम् ।
आजहार महाराज राजसूयं महाक्रतुम् ॥ ५५
तस्य सर्वे महीपाला धनान्याजह्रुराज्ञया ।
द्विजानां परिवेष्टारस्तस्मिन्यज्ञे च तेऽभवन् ॥ ५६
प्रादाच्च द्रविणं प्रीत्या याजकानां नरेश्वरः ।
यथोक्तं तत्र तैस्तस्मिंस्ततः पञ्चगुणाधिकम् ॥ ५७
अतर्पयच्च विविधैर्वसुभिर्ब्राह्मणांस्तथा ।
प्रासर्पकाले संप्राप्ते नानादिग्भ्यः समागतान् ॥ ५८
भक्ष्यैर्भोज्यैश्च विविधैर्यथाकामपुरस्कृतैः ।
रत्नौघतर्पितैस्तुष्टैर्द्विजैश्च समुदाहृतम् ।
तेजस्वी च यशस्वी च नृपेभ्योऽभ्यधिकोऽभवत् ॥ ५९ C. 2. 496 B. 2. 12. 17 K. 2. 12. 22

(entire) as in text. — c) K3 तत्ते तं; G4 ततोहं. B6 D1 वै (for सं-). — d) K3 D6 (before corr.) महात्म्यं; S (except G2.4) चरितं (for माहात्म्यं). — After 52, S ins.:

139* इक्ष्वाकूणां कुले जातस्त्रिशङ्कुर्नाम पार्थिवः ।
अयोध्याधिपतिर्वीरो विश्वामित्रेण संस्थितः ।
तस्य सत्यवती नाम पत्नी केकयवंशजा ।
तस्यां गर्भः समभवद्धर्मेण कुरुनन्दन ।
सा च काले महाभागा जन्ममासं प्रविश्य वै ।
कुमारं जनयामास हरिश्चन्द्रमकल्मषम् ।
स वै राजा हरिश्चन्द्रस्त्रैशङ्कव इति स्मृतः ।

[(L. 1) G2 इक्ष्वाकोस्तु. — (L. 2) G1.3.5 M °त्रेण सुस्थितः; G2 °त्रे सुसंस्थितः; G6 °त्रेण धीमता. — (L. 3) M2 सत्यरता. — (L. 5) T1 G3.4.6 M1 महाभाग. T1 जन्ममास; G1 राजभ्यासं; G2–4 M राजन्मा(G4 °न्मां)सं; G6 राजाभ्याशं. G6 प्रपद्य वै. — (L. 6) M1 दशमं (for कुमारं).]

53 b) K2 पूर्वं मही°; G3.4 सर्वंमहीभृतां. — c) Ś1 K2.3 सर्व- (for सर्वे). — d) B4 स्मृताः (for स्थिताः). K1 शासनाच्च पुरः स्थिताः; K2.3 सर्वदा शासने स्थिताः; D6 शासनावनतः स्थितः; G2 शासिता वंशमास्थिताः.

54 b) Ś1m जेतुं हेम°; B1 चित्रं हेम°; D1.2 जैत्रहेम°; G6 जैत्रं रत्न°. — c) Ś1 K4 जिताः शस्त्रप्रतापेन; K1–3 शस्त्रप्रतापै(K2 °प्रपातै)र्विजिता; G1.6 °प्रतापैश्च जिता. — d) B6 (m as in text) सर्वे; G4 सर्वां (for सप्त). B4.5 D (except D1.2) S (except G2) जने° (for नरे°). — After 54, G6 reads 61, followed by 140*.

55 G6 om. 55–56. — a) K1 B D G5 M स निर्जित्य; T1 स हि. जित्य. D1.2 मही. B D M2 कृत्स्नां (for सर्वां). — c) K3 आजुहाव. Ś1 महातेजा; K3 महाराजन्; G1 महाराजा; G3 महाराजो.

56 G6 om. 56 (cf. v.l. 55). — d) K2 तस्य यज्ञस्य तेभवन्. — After 56, T1 G1–5 M read 61, followed by 140*.

57 a) S (except G2) अददाद् (for प्रादाच्च). G1.5 राजन् (for प्रीत्या). — b) Ś1 K D4 याच(K1 °च)केभ्यो; B Dn D6 याचकानां (B5 D6 °कान्स). K2 B3 D1.2 नरेश्वर; D3 जनेश्वरः; S (except G2) युधिष्ठिर. — c) K1 तथोक्तं. Ñ1 तैस्तत्तु; T1 G1.3–6 M च कृ(G1 कृ)तौ (for तत्र तैस्). V1 B D यथोक्तवंतस्ते तस्मिन्; G2 यथोक्तं तत्र तैस्तैस्तु. — d) Ñ1 तत्तु; G1 स्थितः (for ततः). K2 पंचगुणात्मकं.

58 a) K3 अतर्पयत्सु-; T1 °र्पयं च; G4 समर्पय(sup. lin. समर्चय)च्च. T1 G5.6 वसुभिर्; G1.3.4 M2 बहुभिर्; M1 पशुभिर् (for विविधैर्). — Ś1 om. (hapl.) 58b–59a. — b) Ñ1 B5 Dn D4–6 तदा (for तथा). B1.2.4.6 D1.2 धनैः स (B1 दानैः स; B4.6 धनैः सु-; D1.2 धनैश्च) बहुशो द्विजान्; S ब्राह्मणान्भरतर्षभ. — c) K1 प्रासर्पि°; K3 प्रदान°; Ñ1 B5 D6 प्रसर्प°; V1 B3 प्रतर्पकाले (B6 °प्यकाल-); B1 (m as in text) प्रतप्य°; B2.4.6 (m as in text) प्रसाद्य°; D3.4 प्रासर्प्ये°; Cd as in text. T1 G3–6 M यज्ञकालेय (T1 G3 M1 °ले च; G6 °ले तु) संप्राप्तान्; G1 यज्ञकालेथ संप्राप्ता; G2 ये तत्र काले संप्राप्ता. — d) D1.2.4 G2 समागताः.

59 Ś1 om. 59a (cf. v.l. 58). — a) K1.2 B1–4.6 D4 भक्षैर्; K4 Dn D3 भक्ष-; Ñ1 V1 B5 D5.6 भक्ष्य- (for भक्ष्यैर्). T1 G3–5 पानैश्च; G1 * यैश्च; G2 M रत्नैश्च; G6 पेयैश्च (for विविधैर्). — b) K1 यथाकामं पुरस्कृतैः; Ñ1 °मसुपस्कृतैः; V1 °मसमन्वितैः; B5 °ममतर्पयत्; D6 °र्यैपुरस्कृतैः; S यथाकाममुदा(T1 G4.5 °कालमुदा-; G3 °काममुपा-; M2 °क्रमसुदा)हृतैः. c) K1 रत्नैः प्रत°; B1 रत्नाक्यैस्त°; B2.3.5 D1.2 G3 रत्नौघैस्त°; M1 °रत्नौघत°. G1.3 M1 हृष्टैर् (for तुष्टैर्). — d) B3.5 G2 द्विजैश्च समुदाहृतः; T1 G1.3–6 M1 द्विजैश्चैव(G1 °श्चेत)सुदाहृतं. — e) B3 D3 तेजस्वी च नृपेभ्योसौ (D3 °पि). — f) Ś1 भवेत् (for ऽभवत्). K1.2.4 नृपेभ्योप्यधिको भवान् (K4 भव); B3 सर्वेभ्योप्यधिकोभवत्; D3 G1.2.4 M1

C. 2. 496 B. 2. 12. 18 K. 2. 12. 23 एतस्मात्कारणात्पार्थ हरिश्चन्द्रो विराजते ।
तेभ्यो राजसहस्रेभ्यस्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ ६०
समाप्य च हरिश्चन्द्रो महायज्ञं प्रतापवान् ।
अभिषिक्तः स शुशुभे साम्राज्येन नराधिप ॥ ६१
ये चान्येऽपि महीपाला राजसूयं महाक्रतुम् ।
यजन्ते ते महेन्द्रेण मोदन्ते सह भारत ॥ ६२
ये चापि निधनं प्राप्ताः संग्रामेष्वपलायिनः ।
ते तत्सदः समासाद्य मोदन्ते भरतर्षभ ॥ ६३
तपसा ये च तीव्रेण त्यजन्तीह कलेवरम् ।
तेऽपि तत्स्थानमासाद्य श्रीमन्तो भान्ति नित्यशः ॥६४
पिता च त्वाह कौन्तेय पाण्डुः कौरवनन्दनः ।
हरिश्चन्द्रे श्रियं दृष्ट्वा नृपतौ जातविस्मयः ॥ ६५
समर्थोऽसि महीं जेतुं भ्रातरस्ते वशे स्थिताः ।
राजसूयं क्रतुश्रेष्ठमाहरस्वेति भारत ॥ ६६

सर्वेभ्योभ्यधिकोभवत् (G_{1} M_{1} °को भव); T_{1} $G_{5.6}$ सर्वेभ्यो ह्यधिको भव; G_{2} सर्वैरभ्यधिकोभवत्; M_{2} सर्वेभ्यो ह्य(भ्य)धिकोभवत्.

60 ^{a}) K_{1} V_{1} B_{2-6} D G_{6} राजन्; $Ñ_{1}$ T_{1} G_{3-5} M तात; G_{1} राजा (for पार्थ). B_{1} एतस्मिन्कारणे राजन्. — ^{b}) K_{2} विजायते; S (except G_{2}) युधिष्ठिर (for विरा°). — ^{cd}) B_{3} तं (for तद्). S तेषु राजसहस्रेषु प्रभयाप्य(M_{2} °या व्य)तिरिच्यते. — 60^{d} = Gītā 13. 26^{d}.

61 S reads 61 after 56 (G_{6}, after 54; M_{2} further transp. 61^{ab} and 61^{cd}). — ^{ab}) K_{3} समाप्ये च; B_{1} समाप्य तु. K_{4} transp. हरिश्चन्द्रः and महायज्ञं. S समाप्तयज्ञो (M_{2} °ज्ञे) विधिवद्धरिश्चंद्रः प्रतापवान्. — ^{c}) $K_{1.4}$ $Ñ_{1}$ V_{1} $B_{4.5}$ D (except $D_{1.2}$) $G_{1.5.6}$ M °षिक्तश्च; $K_{2.3}$ °षिक्तस्तु; G_{2} °युक्तश्च. — ^{d}) V_{1} $B_{2.6}$ $D_{1.2}$ साम्राज्ये वै. $B_{2.6}$ $D_{1.2.4}$ T_{1} $G_{1.5.6}$ M_{1} नराधिपः; G_{4} नरर्षभः. — After 61, S ins.:

140* राजसूयेऽभिषिक्तस्तु समाप्तवरदक्षिणे ।

[G_{2} °सूयाभिषिक्तश्च; G_{3} °सूयेभिषिक्ते तु; $G_{5.6}$ °सूयेभिषिक्तश्च.]

62 ^{a}) K_{2} V_{1} $B_{1.2.4.5}$ D (except $D_{1.2}$) T_{1} $G_{1.3-6}$ M च (for ऽपि). G_{1} महाराजा; G_{3} महीपाल; G_{6} महाराज (for महीपाला). B_{3} ये चान्ये पृथिवीपाला; G_{2} ये यजंते महीपाला. — ^{c}) K_{1} यजंते वै; S संप्राप्तास्ते (G_{2} सर्वे तेन). $B_{4.5}$ Dn $D_{3.5.6}$ G_{2} सहेंद्रेण; G_{3} नरेंद्रेण. — ^{d}) K_{2} स तु भारत; $Ñ_{1}$ सह वै दिवि; $B_{3.5}$ D (except $D_{1.2}$) भरतर्षभ.

63 $Ś_{1}$ om. 63. — ^{a}) K $Ñ_{1}$ चान्ये (for चापि). K_{3} मन्य (for प्राप्ताः). — ^{b}) M_{1} संग्रामेप्यपला°. — ^{c}) K_{4} माहेंद्रं सद आसाद्य; $Ñ_{1}$ तेपि तत्सदमासाद्य; B_{1-5} Dn $D_{1-3.5.6}$ ते तत्सदनमासाद्य; T_{1} G_{3-5} ते प्राप्तास्तां सभां राजन्; $G_{1.2.6}$ M_{2} ते तां सभां समासाद्य (G_{2} °गम्य); M_{1} ते तां समामासाद्य (submetrical). — ^{d}) K_{4} पांडुनंदन; T_{1} G_{3-5} सह भारत; G_{1} भरतर्षभः; G_{2} दिवि भारत.

64 ^{a}) D_{3} कालेन; G_{2} घोरेण (for तीव्रेण). — ^{b}) $G_{1.6}$ त्यजं(G_{1} °ज)ति स्वकले°; G_{2} त्यक्त्वा जीर्णं कले°. — ^{c}) K_{1} ते च (for तेऽपि). K_{4} B_{2} तेपि तत्स्थानं समासाद्य (hypermetric); B_{5} ततः स्थानं समासाद्य; Dn $D_{1.4-6}$ M_{2} ते तत्स्थानं समा°; D_{3} ते तत्सदनमा°. — ^{d}) G_{2} श्रीमतो.

65 ^{a}) $K_{1.3}$ तवाह; $B_{1.6}$ $D_{1.2}$ Cd त्वामाह; $B_{3.4}$ ते स हि; D_{3} त्वां त्वाह; G_{1} च तव (corr. from च तत्व); G_{4} ह त्वाह; Cv [आ]ह त्वा च (for च त्वाह). $Ś_{1}$ कौरव्यः; K_{2-4} B_{5} D_{3} कौरव्य (for कौन्तेय). — ^{b}) $Ś_{1}$ K_{2} $Ñ_{1}$ V_{1} $B_{1.2.4.6}$ $D_{2.4}$ G_{2} कौरवनंदन; D_{5} पौरवनंदनः; T_{1} $G_{1.3-6}$ M कौरववर्धनः (G_{3} °न). B_{5} शृणु त्वं पांडुनंदन; Dn(!) पांडुस्ते पांडुनंदन. — ^{c}) K_{2} हरिश्चंद्रः; D_{4} हरिश्चंद्रं. — ^{d}) T_{1} नृपते. G_{2} सर्वपूज्यतां (for जात°). — After 65, $Ñ_{1}$ V_{1} B D ins.:

141* विज्ञाय मानुषं लोकमायान्तं मां नराधिप ।
प्रोवाच प्रणतो भूत्वा वदेथास्त्वं युधिष्ठिरम् ।

[(L. 1) B_{2} $D_{1.2}$ नराधिपः. — (L. 2) Dn_{1} प्रवणो (for प्रणतो). $D_{1.2}$ वदथास्त्वं; D_{3} वदाशु त्वं.]

66 ^{a}) G_{1} समर्थोहं; G_{4} °र्थोपि. — ^{b}) $Ñ_{1}$ V_{1} B (except B_{4}) D स्थिता वशे (by transp.); G_{2} (*sup. lin.*) यशस्विनः. — ^{c}) K_{2} राजसूयं क्रतुवरम्; K_{3} राजन्स्वयं क्रतुश्रेष्ठम्. — ^{d}) G_{1} आभरस्व. — After 66, V_{1} B D ins.:

142* त्वयीष्टवति पुत्रेऽहं हरिश्चन्द्रवदाशु वै ।
मोदिष्ये बहुलाः शश्वत्समाः शक्रस्य संसदि ।
एवं भवतु वक्ष्येऽहं तव पुत्रं नराधिपम् ।
भूर्लोकं यदि गच्छेयमिति पाण्डुमथाब्रुवम् ।

[Before line 3, a few MSS. ins. नारद उ°. — (L. 3) $B_{1.2.5}$ D_{2-5} पुत्रं तव (by transp.); $B_{3.4}$ पुत्रं ते च. B $D_{2.3.5.6}$ नराधिप; D_{4} युधिष्ठिरं. — (L. 4) B_{1} स्वर्लोकं; B_{4} भूलोकं.]

67 After 67^{ab}, $G_{2.3}$ M_{1} ins. (cf. 67^{cd}):

तस्य त्वं पुरुषव्याघ्र संकल्पं कुरु पाण्डव ।
गन्तारस्ते महेन्द्रस्य पूर्वैः सह सलोकताम् ॥ ६७
बहुविघ्नश्च नृपते क्रतुरेष स्मृतो महान् ।
छिद्राण्यत्र हि वाञ्छन्ति यज्ञघ्ना ब्रह्मराक्षसाः ॥ ६८
युद्धं च पृष्ठगमनं पृथिवीक्षयकारकम् ।
किंचिदेव निमित्तं च भवत्यत्र क्षयावहम् ॥ ६९
एतत्संचिन्त्य राजेन्द्र यत्क्षमं तत्समाचर ।
अप्रमत्तोत्थितो नित्यं चातुर्वर्ण्यस्य रक्षणे ।
भव एधस्व मोदस्व दानैस्तर्पय च द्विजान् ॥ ७०
एतत्ते विस्तरेणोक्तं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
आपृच्छे त्वां गमिष्यामि दाशार्हनगरीं प्रति ॥ ७१

वैशंपायन उवाच ।

एवमाख्याय पार्थेभ्यो नारदो जनमेजय ।
जगाम तैर्वृतो राजन्नृषिभिर्यैः समागतः ॥ ७२
गते तु नारदे पार्थो भ्रातृभिः सह कौरव ।
राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं चिन्तयामास भारत ॥ ७३ C. 2. 513 B. 2. 12. 34 K. 2. 12. 39

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ समाप्तं सभापर्व ॥

143* गन्तारस्ते महेन्द्रस्य पूर्वे सर्वे पितामहाः ।
सलोकतां सुरेन्द्रस्य त्रैलोक्याधिपतेर्नृप ।
[(L. 1) G2 पूर्वे पूर्वपितामहाः.]

— G2 om. 67^{cd}. — Ś1 B2.4 Cd गंतारः स्थ; V1 B1.3.5 Dn D3-6 गंतासि त्वं; D1 (corrupt) स गंतारस्क; D2 स गंतास्थ; S (G2 om.) गंतासि वै. — ^{d}) Ś1 K Ñ1 B3 स(K1 B3 पू)र्वे एव; B1 सर्वमेव; B2 सर्वैरेव; D4 सर्वैः सह; G (G2 om.) M1 पूर्वैः सर्वैः. — After 67, B4 (cf. 143*) *repeats* 67^{cd} [with v.l. पूर्वे एव (for पूर्वैः सह).]

68 ^{a}) K1 S बहुविघ्नस्तु कौंतेय (K1 G1.2 नृपते). — ^{b}) G4 महन् (for महान्). — With 68^{cd}, cf. Rām. 1. 12. 17^{ab} (Kumbh. ed.). — ^{c}) K4 छिद्रं यत्र हि वांछंति; Ñ1 B Dn D1-3.5.6 S छिद्राण्यस्य तु (Ñ1 B3.6 D1.2 °ण्यत्र तु; D3 °ण्यस्य च; T1 °ण्यस्यं तु) वांछंति.

69 D1.2 om. 69^{ab}. — ^{a}) B1 युद्धं हि. Ś1 घृ(or पृ)-ष्टगमनं; K1(orig.).2.4 Ñ1 पृष्ठ(or °ष्ट)शमनं; K1(*sup. lin. sec. m.*).3 B1 दु(B1 द्)ष्टशमनं; V1 दुष्टमनसः; B2-6 Dn D3-6 क्षत्र(D3 शत्रु)शमनं; G2-4 प्राणिशमनं; M पृष्ठानुगमं; Cd पृष्ठप्रवनं. — ^{b}) Ś1 B4.5 D (D1.2 om.) T1 G1.4 M2 °क्षयकारणं. — ^{c}) D4 किंचिद्देव-; G2 किंचिदेतन्; Cd as in text. G6 निवृत्तं. S (except G2) तु (for च). — ^{d}) Ś1 Ñ1 भवत्येव. T1 G (except G2) M2 भया° (for क्षया°). M1 भवत्यत्रासुखा(marg. °शुभा)-वहं. — After 69, S (except G2) ins.:

144* एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः करवाणि ते ।
[M1 भूयः किं (by transp.). G1.6 कथयामि (for कर°).]

70 ^{b}) K1 Ñ1 V1 B2.4-6 D (except D3) M2 यत्क्षेमं. K3 यज्ञमेतत्समाचर. — ^{c}) Ś1 °मत्तोत्थितं; K1 B3 Dn D1.2 G5.6 °मत्तः स्थितो; K2 °मत्तो * *; K3 °मेव-स्थितो; B6 T1 G1.3.4 M1 °मत्तस्थितो. — ^{d}) K2 D4 G1-3 °वर्णस्य. — ^{e}) Ś1 भवस्व चैव; K1 भव एजस्व; Ñ1 भवब्रे-धस्व; G1 भव सायस्व; G3 भव माधस्व. — ^{f}) V1 B2-6 D धनैस्; T1 दादोम् (corrupt); G3 दारैस् (for दानैस्). K1 सदानैस्तर्पय द्विजान्; K2 प्रभूते (sic) तर्पयन्द्विजान्; K3 प्रभूतांस्तर्पय द्विजान्; B1 धर्मैश्वर्यपरो द्विजान्; G1 दाने संतर्पयन्द्विजान्; G2 सुदानैस्तर्पयन्द्विजान्; G5 धनैस्तर्पयन द्विजान्.

71 ^{a}) K2 एतत्ते विस्तरे प्रोक्तं. — ^{b}) M2 यथा (for यन्मां). K1.2 यन्मां त्वमनुपृच्छसि; K3 यन्मा त्वमनुपृष्टवान्. — ^{c}) Ś1 D4 त्वा. — ^{d}) K2.3 दशार्ह(K3 °र्हं)नगरीं; B3 Dn1 D1.2 T1 G2-6 M1 द्वा(T1 द)शार्हनगरं; G1 द्वारकानगरं. — Cd cites 71^{cd} (entire) as in text.

72 G1.6 read 72^{a}-73^{b} after वैशं° उ° of the next adhy. B1 G2 M1 om. the ref. — ^{a}) T1 G3 एतद् (for एवम्). G2 आज्ञाय (for आख्याय). Cd cites text. — ^{b}) Ś1 K4 D1.2 Cd नारदो भगवानृषिः. — ^{c}) G2 तैर्युतो. — ^{d}) K4 ऋषिवर्यैः; G1 ऋषिभिर्मे; G2 °भिर्यै; G3 °भिर्मैः. K3 समावृतः; T1 G2 समागताः; G1 महात्मभिः.

73 For sequence of G1.6 cf. v.l. 72. — ^{a}) K4 गतेथ; D5 गतेषु. Ñ1 V1 G3 राजा (for पार्थो). — ^{b}) Ś1 V1 भारत; Ñ1 B (except B3) Dn T1 G2-4 M2 कौरवः; D1.2 कौरवैः. G1.6 भ्रातृभिः परिवारितः. — G1.6 om. 73^{cd}. — ^{c}) K2 Ñ1 क्रतुवरं. — ^{d}) Ś1 K3 V1 B3 Dn D1.4-6 पार्थिवः; K1 भारतः; Ñ1 वै तदा; B6 D3 पार्थिव (for भारत).

Colophon. — *Sub-parvan*: N (except K4) सभा-वर्णन (Ñ1 V1 लोकपालसभाख्यान); to it K3 V1 B1.2.6

१२

C. 2. 514
B. 2. 13. 1
K. 2. 13. 1

वैशंपायन उवाच।

ऋषेस्तद्वचनं श्रुत्वा निशश्वास युधिष्ठिरः।
चिन्तयन्राजसूयाप्तिं न लेभे शर्म भारत ॥ १
राजर्षीणां हि तं श्रुत्वा महिमानं महात्मनाम्।
यज्वनां कर्मभिः पुण्यैर्लोकप्राप्तिं समीक्ष्य च ॥ २
हरिश्चन्द्रं च राजर्षिं रोचमानं विशेषतः।
यज्वानं यज्ञमाहर्तुं राजसूयमियेष सः ॥ ३
युधिष्ठिरस्ततः सर्वानर्चयित्वा सभासदः।
प्रत्यर्चितश्च तैः सर्वैर्यज्ञायैव मनो दधे ॥ ४
स राजसूयं राजेन्द्र कुरूणामृषभः क्रतुम्।
आहर्तुं प्रवणं चक्रे मनः संचिन्त्य सोऽसकृत् ॥ ५
भूयश्चाद्भुतवीर्यौजा धर्ममेवानुपालयन्।
किं हितं सर्वलोकानां भवेदिति मनो दधे ॥ ६
अनुगृह्णन्प्रजाः सर्वाः सर्वधर्मविदां वरः।
अविशेषेण सर्वेषां हितं चक्रे युधिष्ठिरः ॥ ७
एवं गते ततस्तस्मिन्पितरीवाश्वसञ्जनाः।

D add समाप्त. — *Adhy. name:* Ñ1 पांडुसंदेशकथनं; B4 नारदयुधिष्ठिरसंवादः; M1 राजसूयोपोद्घातनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg. *sec. m.*). 2. 3 11 (as in text); Ñ1 V1 Dn S 12. — *S'loka no.:* K2 74; Dn 34; D1. 2 35; M1 39.

12

1 After the ref., G1. 6 (which om. 1^{ab}–2^{ab}) read lines 72^{ab}–73^{ab} of the previous adhy. — ^{a}) K1. 2 तु (for तद्). — ^{b}) K2 धर्मपुत्रो (for निशश्वास). — ^{c}) Ñ1 V1 B1 m. 3. 5 Dn D3–6 चिंतयन्राजसूये (D6 °यें) ष्टिं; B1. 2 D1. 2 चिंतयानस्तु (B1 °मास) राजेंद्रो.

2 G1. 6 om. 2^{ab} (cf. v.l. 1). — ^{a}) Ñ1 V1 B1. 2. 3. 6 D G2 M च (for हि). K1–3 G2 तद्; B3 स; D3 तां (for तं). — ^{c}) K1. 4 D5 M1 यज्विनां; K2 याज्वनां; Dn2 यज्ञानां. D1. 2 कर्मनिपुणैर् (for °भिः पुण्यैर्). — ^{d}) K2 D1. 2 लोकप्राप्तं.

3 ^{a}) K4 Ñ1 B1–3. 6 D1. 2 G2 राजानं (for राजर्षिं). — ^{b}) G1. 6 राजसूयाद् (for रोचमानं). B1 विचिंत्य च (for विशेषतः). — ^{c}) K2. 3 B3 D1. 2 Cd यज्ञानां; B1 G1 यज्वनां; D6 G6 यज्वानां; G3. 4 पार्थस्तं (G4 °स्तु). Ś1 आहर्तुं च महायज्ञं. — ^{d}) B1. 2. 6 वै (for सः). B5 °सूयं विशेषतः.

4 ^{a}) S (except G2) ततः सभासदः (for युधिष्ठिरस्ततः). Ś1 K तु (K4 च) तान् (for ततः). — ^{b}) T1 G (except G2) M1 नृपोत्तमः; M2 नरोत्तमः (for सभासदः). — ^{c}) B5 अभ्य° (for प्रत्य°). K2–4 D4 तु (for च). B1 समैः (for च तैः).

5 G1. 4. 6 om. (hapl.) 5–6. — ^{a}) D3 राजसूयं च (for स राजसूयं). K1 Dn2 T1 G5 M1 राजेंद्रः; B1 विधिवत् (for राजेन्द्र). — ^{b}) Ś1 B5 D (except D1. 2) तदा (for क्रतुम्). — ^{c}) B3 प्राहर्तुं. K3 G2. 5 प्रणवं. — ^{d}) Ś1 K4 B2–6 Dn2 D3–6 M च; Dn1 वा; T1 सा (for सः). K2 मनः सेंचिंत्य (sic) सोमकृत्; B1 संचिंत्य मनसासकृत्.

6 G1. 4. 6 om. 6 (cf. v.l. 5). — ^{a}) Ñ1 V1 भूयश्चाद्भुतवीर्यो वै. — ^{b}) Ś1 K B3–6 D (except D1. 2) M2 °चिंतयन् (for °पालयन्). — ^{c}) D1. 3 विहितं; G2 किं हिताः (for किं हितं). K सर्वलोकस्य.

7 ^{a}) D1 अनुगृह्णात; G1. 3. 6 अन्वगृह्णन्; G5 अन्वगृह्णात् (for अनुगृह्णन्). — ^{b}) Ś1 K4 B1. 4. 5 D (except D1. 2) T1 G (except G2) M सर्व (G4 °र्वा) धर्मभृतां वरः; B3 °धर्मविशारदः. — After 7, V1 B2–6 D S ins. (Cv glosses):

145* सर्वेषां दीयतां देयं मुष्णन्कोपमदावुभौ।
साधु धर्मेति धर्मेति नान्यच्छ्रूयेत भाषितम्।

[(L. 1) T1 G3–6 M Cv क्रियतां; G2 दीयतां (for सर्वेषां). G2 क्रीयतां (for दी°). Cv cites as above; Cn cites दीयतां (noting an unspecified पाठांतर). B2–6 D6 मुष्ण (B5 मुंच) न्कोपमलावुभौ; T1 G M1 मुक्त (G1 तस्य; G4 अक्त) कोपैर्वलं विना; M2 मुक्तपापो बलोद्धतः; Cv मुक्तकोपो बलान्वितः (for the post. half). — (L. 2) B2. 3 साधुकर्मेति; T1 G5 सधर्म इति; G1 सत्वधर्मास्य; G4 सत्वधर्मेम; G6 स तु धर्मोस्य (for साधु धर्मेति). Cv implies as above. S Cv पा (M2 चा) र्थस्य (for धर्मेति). S (except G1–3) श्रूयत; Cv as above.]

8 ^{a}) Dn1 गते तदा; S वृत्ते जगत् (G2 गते तत्र) (for गते ततस्). D3 तेस्मिन् (for तस्मिन्). — ^{b}) K4 B1 G2 प्रजाः (for जनाः). Ś1 पितरीव स्वके यतः; T1 G1. 3–6 M °रीवान्वरज्यत. — ^{c}) K1. 4 द्वेष्यस्; G1. 6 द्वेषस् (for द्वेष्टा). — ^{d}) D4 न तस्य; G6 तत्तस्य; (for ततोऽस्य). G1 °जातशत्रवः. — After 8, V1 B (B1 marg.) D S ins. a passage given in App. I (No. 4).

न तस्य विद्यते द्वेष्टा ततोऽस्याजातशत्रुता ॥ ८
स मन्त्रिणः समानाय्य भ्रातॄंश्च वदतां वरः ।
राजसूयं प्रति तदा पुनः पुनरपृच्छत ॥ ९
ते पृच्छ्यमानाः सहिता वचोऽर्थ्यं मन्त्रिणस्तदा ।
युधिष्ठिरं महाप्राज्ञं यियक्षुमिदमब्रुवन् ॥ १०
येनाभिषिक्तो नृपतिर्वारुणं गुणमृच्छति ।
तेन राजापि सन्कृत्स्नं सम्राड्गुणमभीप्सति ॥ ११
तस्य सम्राड्गुणार्हस्य भवतः कुरुनन्दन ।
राजसूयस्य समयं मन्यन्ते सुहृदस्तव ॥ १२
तस्य यज्ञस्य समयः स्वाधीनः क्षत्रसंपदा ।
साम्ना षडग्नयो यस्मिंश्चीयन्ते संशितव्रतैः ॥ १३
दर्वीहोमानुपादाय सर्वान्यः प्राप्नुते क्रतून् ।
अभिषेकं च यज्ञान्ते सर्वजित्तेन चोच्यते ॥ १४
समर्थोऽसि महाबाहो सर्वे ते वशगा वयम् ।
अविचार्य महाराज राजसूये मनः कुरु ॥ १५
इत्येवं सुहृदः सर्वे पृथक्च सह चाब्रुवन् । C. 2. 539 K. 2. 13. 26 K. 2. 13. 27

---

9 Before 9, Dn2 D2.5.6 वैशं° उ°. — a) B2–4 transp. स and मंत्रिणः. B1 समाहूय; D4 °माप्य; D5 (by corr.) °नीय (for °नाय्य). — b) B1 यजतां (for वदतां). K3 वर; D4 वराः. — c) B3 यदा (for तदा).

10 a) Ś1 K4 प्रोच्यमानाः; K2.3 Ñ1 V1 B D G1.5.6 M पृच्छ° (for पृच्छ्य°). — b) Ś1 वचस्तं; Dn1 D3 वचोर्थं; D5 °र्थां (for °ऽर्थ्यं). K1.2.4 B2.4.6 D1.2 तथा (for तदा). — c) Ś1 K2.4 महाराजं; K1 °राज; K3 °त्मानं; B1 °बाहुं; B3 °प्रज्ञं; G2 °राजन्; G4 °प्राज्ञा (for °प्राज्ञं). — d) D2 G2 विवक्षुम्; D5 जिघृक्षुम् (for यियक्षुम्). G4 अब्रवीत् (for अब्रुवन्). T1 अधियक्षुमिदब्रुवन् (sic); G1 इदं वचनमब्रुवन्.

11 a) Ś1 Ñ1 B6 M नृपते (for नृपतिर्). — b) K1 Ñ1 V1 T1 G2–4 M गृहम्; B1.6 पदम्; Cd गुणम् (as in text). K1 T1 G3 M2 इच्छति; K3 B1 अर्च्छति; B4 अर्हति (for ऋच्छति). G1 वारणच्छत्रमिच्छति; G5 वारणावतमि°; G6 वारणत्रौ*मिच्छति. — c) G1 एवं (for तेन). K1 सर्जि च; K2.3 राजैव (for राजापि). K1 स; K3 T1 G4 M2 सत्; K4 B2.4 तत्; Ñ1 V1 B1.3.5.6 D तं (for सन्). G4 कृत्यं (for कृत्स्नं). — d) K3 तस्माद् (for सम्राड्-). Cd cites सम्राड्गुणं (as in text). Ś1 B1 T1 G1.3–6 M अभीप्सते; D6 अभीत्सति. G2 स सम्राड्गुणमर्हति.

12 a) D3 G1.6 तस्मात् (for तस्य). K3 तस्माद् (for सम्राड्-). B4 -गुणार्हश्च; G4 (*sup. lin.* as in text) -गुहार्हस्य. Cd cites सम्राड्गुणार्हस्य (as in text). — cd) K1 सामग्र्यं; Cd समयं (as in text). B3.4.6 transp. समयं and मन्यन्ते. K4 मंत्रिणस् (for सुहृदस्).

13 a) K1 यस्य. B1 D2 समयं; Cd समयः (as in text). — b) Ś1 स्वादीनः; K2 स्वाधीना; B1 स्वाधीनं; G1 (corrupt) स्वामिन[:]. K1 क्षत्रसंभवा; Cd as in text. — c) Dn1 सम्राद; T1 सामा; G1 यत्रा; G3.4 M2 नाम्ना; G5.6 धाम्ना; Cd.n साम्ना (as in text). Ś1 K Ñ1 D1.2 तस्मिन् (for यस्मिन्). — d) K1 श्रीयंते; K3 G1 corrupt; K4 धी°; B1 नी°; G4 व° (for ची°). Ś1 K ब्रह्मवादिभिः; some MSS. शंस्मितव्रतैः.

14 a) Ś1 K4 D2.4 T1 G2.6 दर्विहोमान्; K1.3 हविर्होमान्; K2 हविर्हो°; Ñ1 दर्वीहोमाद्; B1 दर्वीहोमम्; D5 द्रव्यहोमान्; G1 दर्पिं°; Cv दर्वी° (as in text). G4 (corrupt) दर्वी हि मानुपादाय. — b) K2 सर्वां (for सर्वान्). K2.3 यः प्राप्नुयात् (K2 °या); D3 यत्प्राप्नुते; T1 G1.3–6 M1 संप्राप्य च; G2 प्राप्नोति यः; M1 (*inf. lin.*).2 संप्राप्नुते (for यः प्राप्नुते). Cd cites प्राप्नोति; Cn प्राप्नुते. B1 सर्वतः प्राश्नुते क्रतून्; D1.2 सर्वतः प्राप्य सत्कृतं. — c) K1.2 B1 D1.2 G1.6 अभिषेकस्य; K3 अभिध्ये(read षे)च र-; T1 G3–5 M अभिषेकश्च; G2 महाभिषेको (for अभिषेकं च). K1–3 यागांते; Ñ1 V1 B1.2.4.6 D (except D3.5) G1 M1 यस्यांते; B5 यस्यास्ते (for यज्ञान्ते). — d) K3.4 D1 (m as in text) सर्वं(K4 सर्वे)यज्ञेन; S सर्वे(G6 °र्वैं)वित्तेन (for °जित्तेन). K1 योध्यते; D1.2 वाच्यते; G6 युज्यते (for चोच्यते).

15 a) K1 महाराज; S (except G2) °भाग (for °बाहो). — b) K3 वं (for ते). — After 15ab, B D (except D1) ins.:

146* अचिरात्त्वं महाराज राजसूयमवाप्स्यसि ।

— c) D1 सुविचार्यं; G1 अविचारं (for अविचार्यं). — d) B1 कृथाः (for कुरु).

16 b) Ś1 पृथात्मजमथाब्रुवन्; K1 पृथक्पृथगथाब्रु°; K2 पृथग्वा सह वाप्नु°; K3 °ग्वा सह वाब्रुवन्; K4 °क्च सहिताब्रु°; V1 B1.2.4.6 Dn1 D1.2 G4 °ग्वचनमब्रु°; D3.5 °क्च सहसाब्रु°; G1.6 °क्त्वेन वचोब्रु°. — c) B4.6 सदस्यं (for स धर्म्यं). Ñ1 तच्च; G1.6 श्रीमान्; M1 श्रुत्वा (for तेषां). B1.2 D1.2 सदस्यानां ततस्तेषां. — d) M1 तेषां (for श्रुत्वा). Ñ1 श्रुत्वा तेषां वचो नृप; G2 सर्वेषामेव भाषितं. — e) Ś1 Ñ1 दृष्टम्; B3 प्रियम्; B4.6 हृष्टम्; T1 G3.4 सृष्टिम् (G4

C. 2. 540
B. 2. 13.
K. 2. 13.

स धर्म्यं पाण्डवस्तेषां वचः श्रुत्वा विशां पते ।
धृष्टमिष्टं वरिष्ठं च जग्राह मनसारिहा ।। १६
श्रुत्वा सुहृद्वचस्तच्च जानंश्चाप्यात्मनः क्षमम् ।
पुनः पुनर्मनो दध्रे राजसूयाय भारत ।। १७
स भ्रातृभिः पुनर्धीमानृत्विग्भिश्च महात्मभिः ।
धौम्यद्वैपायनाद्यैश्च मन्त्रयामास मन्त्रिभिः ।। १८

युधिष्ठिर उवाच ।

इयं या राजसूयस्य सम्राडर्हस्य सुक्रतोः ।
श्रद्दधानस्य वदतः स्पृहा मे सा कथं भवेत् ।। १९

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तास्तु ते तेन राज्ञा राजीवलोचन ।
इदमूचुर्वचः काले धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
अर्हस्त्वमसि धर्मज्ञ राजसूयं महाक्रतुम् ।। २०
अथैवमुक्ते नृपतावृत्विग्भिरृषिभिस्तथा ।
मन्त्रिणो भ्रातरश्चास्य तद्वचः प्रत्यपूजयन् ।। २१
स तु राजा महाप्राज्ञः पुनरेवात्मनात्मवान् ।

°ष्टम्); G1.6 कर्तुम्; Cd.v धृष्टम् (as in text). — ^{f}) B1–3.6 D1.2 M1 (*inf. lin.*).2 जगाम (for जग्राह). K1 G3 गिरा; V1 B (B5 marg.) D1.2 हरिं; G2 क्रतुं (for [अ]रिहा).

17 ^{a}) B1 तथ्यं; B3 तत्तु; B6 तेषां; T1 G1.3.5.6 M क(T1 G6 का)ल्यं (for तच्च). D1.2 श्रुत्वा च सुहृदस्तस्य; G4 कृत्वा सुहृज्जनः कल्यं. — ^{b}) K1 जानन्नित्यात्मनः; B1 जानन्नप्या°; B3.6 D1.2 जानानश्चा°; D3 प्रजाश्चाप्या°; D4.5 (*sup. lin.* as in text) जानंश्चाथा°; S (except M1) जानंश्चैवा° (for जानंश्चाप्या°). G3 प्रियं (for क्षमम्). — After 17^{ab}, S (G2 om. lines 4–6) ins. (Cv cites pratikas of first 2 lines):

147* संप्रशस्तः क्षमारम्भः परीक्षामुपचक्रमे ।
Colophon.
वैशंपायनः ।
चतुर्भिर्भीमसेनाद्यैर्भ्रातृभिः सहितैर्हितम् ।
एवमुक्तस्तदा पार्थो धर्म एव मनो दधे ।
स राजसूयं राजेन्द्रः कुरूणामृषभः क्रतुम् ।
जगाम मनसा सद्य आहरिष्यन्युधिष्ठिरः । [5]
भूयस्त्वद्भुतवीर्यौजा धर्ममेवानुपालयन् ।

[(L. 1) G1.3.6 संप्रशस्त-; M2 संप्रशस्तं. G2.5 क्रिया° (for क्षमा°). — (L. 3) G1 सदा (for तदा). — (L. 4) M2 राजेंद्र. — (L. 5) G3.5 जग्राह (for जगाम). — (L. 6) =(var.) 2. 12. 6^{ab}. G1 भूयस्तद्भुतवीर्यौध (sic).]

— ^{cd}) G2 om. 17^{cd}. M1 reads 17^{cd} after line 1, M2 after line 6, of 147*. S (G2 om.) किं हितं सर्वे(G3 हितं सर्वस्य)लोकस्य धर्मराजो मनो दधे (cf. 6^{cd}).

18 ^{a}) S स मंत्रिभिर्महाप्राज्ञैर्. — ^{b}) K1 ऋत्विग्भिः स. Ś1 समंततः; V1 महामतिः; D4 महात्मनेः (sic). — After 18^{ab}, N ins.:

148* मन्त्रिभिश्चापि सहितो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

[B1 (m as in text) मुनि° (for मन्त्रि°). Ś1 K Ñ1 V1 B4.6 चैव (for चापि). Ś1 K1–3 Ñ1 V1 B (except B3.5) D1 राजसूयं (for धर्मराजो).]

— ^{c}) S धौम्यद्वैपायनमुखैर्. — ^{d}) Ś1 K संमतं; Ñ1 संमितः; V1 B D M2 मंत्रवित् (B1 भारत; B3 धर्मवित्); G2 सर्वशः (for मन्त्रिभिः, changed in N to avoid duplication of this word in 148*). — G2.3 ins. after 18: T1 G4–6, after 19:

149* भीमार्जुनयमैः सार्धं पार्षतेन च धीमता ।

T1 G M1 ins. after 18 (G2.3, after 149*):

150* विराड्द्रुपदाभ्यां च सात्यकेन च धीमता ।
युधामन्यूत्तमौजोभ्यां सौभद्रेण च धीमता ।
द्रौपदेयैः परं शूरैर्मंत्रयामास संवृतः ।

19 ^{a}) K1 इयं सा; K3 इयं हि; S Cv भवंतो (for इयं या). — ^{b}) K2.3 साम्राज्यार्हस्य; K4 सम्राड्डार्हस्य; G1.6 M1 सम्राटसाध्यस्य; G2 मम साह्याश्च. K2 सुक्रतौः; B1 संक्रतोः; B2.6 G6 M1 सत्क्रतोः; B3 शतक्रतोः (sic). — ^{c}) T1 G त-(G6 स)त्वेन (for वदतः). — ^{d}) S ममावाप्तिः (for स्पृहा मे सा).

20 ^{ab}) K4 ततस्; G5 तदा (for तु ते). K4 ते च; G1 केन (for तेन). K2.3 D3 transp. तेन and राज्ञा. K2 °लोचनं; D2 G5.6 M2 °लोचनः; T1 G1–4 M1 °लोचनाः. — After 20^{ab}, G1 reads 21^{cd}. — ^{d}) K1 B1.5 Dn D4–6 G6 धर्मराजं (for धर्मात्मानं). — After 20^{cd}, T1 G2–6 M read 21^{cd}. — G2 om. 20^{e}–21^{b}. — ^{e}) K1 राजेंद्र; M1 सर्वज्ञ (for धर्मज्ञ). — ^{f}) V1 B2.4.6 D1.2 राजसूये महामतौ. — After 20, T1 G1.3–6 M read 23 (G3.4 M1 *repeating* the stanza in its proper place).

21 S om. 21^{ab} (G3.4 read it after 23; for G2 cf. v.l. 20). — ^{a}) K1 transp. उक्ते and नृपतौ. G3 उक्तो (for उक्ते). G3.4 नृपति (for नृपतौ). — ^{b}) G3.4 विद्वद्भिः (for ऋत्विग्भिः). K2.3 ब्राह्मणैस्; V1 B2–4.6 मुनिभिस् (for ऋषिभिस्). G4 तदा (for तथा). — After

भूयो विममृशे पार्थो लोकानां हितकाम्यया ॥ २२
सामर्थ्ययोगं संप्रेक्ष्य देशकालौ व्ययागमौ ।
विमृश्य सम्यक्च धिया कुर्वन्प्राज्ञो न सीदति ॥ २३
न हि यज्ञसमारम्भः केवलात्मविपत्तये ।
भवतीति समाज्ञाय यत्नतः कार्यमुद्वहन् ॥ २४
स निश्चयार्थं कार्यस्य कृष्णमेव जनार्दनम् ।
सर्वलोकात्परं मत्वा जगाम मनसा हरिम् ॥ २५
अप्रमेयं महाबाहुं कामाज्जातमजं नृषु ।
पाण्डवस्तर्कयामास कर्मभिर्देवसंमितैः ॥ २६
नास्य किंचिदविज्ञातं नास्य किंचिदकर्मजम् ।
न स किंचिन्न विषहेदिति कृष्णममन्यत ॥ २७
स तु तां नैष्ठिकीं बुद्धिं कृत्वा पार्थो युधिष्ठिरः ।
गुरुवद्भूतगुरवे प्राहिणोद्दूतमञ्जसा ॥ २८
शीघ्रगेन रथेनाशु स दूतः प्राप्य यादवान् । C. 2. 553 B. 2. 13. 40 K. 2. 13. 46

21^{ab}, G3.4 ins. 151*. — G1 reads 21^{cd} after 20^{ab}. — ^{c}) S (except G3) ऋषयो भ्रातरश्चैव. — ^{d}) S (except G4) तद्वाक्यं. G1.6 पर्यपूजयन्; M1 प्रत्यपूज्यते; M2 °पूज्य च. — After 21^{cd}, G2 reads 23, *repeating* it in its proper place.

22 S reads 22 after 151* (G5, however, reads 22^{ab} after 23). — ^{a}) K2.3 च (for तु). S एवमुक्तस्तु धर्मात्मा. — ^{b}) K1 °रेवात्मना तदा; Dn1 °रेवात्मवांस्तथा. S पुनरा(M2 °श्रा)त्मानमात्मनि (G1 °ना). — After 22^{ab}, G5 ins. 151*. — ^{c}) Ś1 D3.5 विममृषे; B1–3.6 Dn2 D1.2.6 विमृश(B1 °श्य-; B2.6 D6 °ष)ते (for विममृशे). K G2 भूयोपि (K2 °रि; K4 °ति) म(K2 om. म)-मृशे पार्थो; G1.6 भूयोपि विमृशत्पांडो (G6 °न्पार्थो). — ^{d}) S लोकात्म(G1.6 °कस्य; G2.3 [by corr.] °कानां; G3 [orig.] °कात्मा)हितकारणात्. K1 भूतानां (for लोकानां).

23 S reads 23 after 20^{ef} (G2, after 21^{cd}); G2–4 M1 *repeat* the stanza here. — ^{a}) Ś1 K3 समर्थ्ययोगं; D6 सामर्थ्यकालं; G2 M1 (both second time) सामर्थ्ययोगौ; G3 (second time) °योगान्; G4 (second time) °योगात् (for °योगं). Cd cites सामर्थ्य and योगं. Ś1 K4 संप्राप्य (for संप्रेक्ष्य). S (G2–4 M1 first time) सामर्थ्ययुक्ति(G1.6 °क्त)मुद्यम्य. — ^{b}) Ś1 K1.2.4 D1.2 G2 (second time) Cd क्षयागमौ; K3 व्ययागतौ (for °गमौ). V1 देशकालसमागमौ. — ^{c}) Ś1 B3.6 D3.5.6 विमृष्य; D1 °स्य; G4 (second time) °ज्य (for °श्य). K1 D5 सम्यक्सु-. V1 B1 विमृश्य सर्वशश्चापि; S (G2–4 M1 first time) अवेक्ष्य (G1 °क्ष्यं) च विमृश्यं च (G1 °श्यं तु; G2 °श्यैव; G4 °ज्यं च). — ^{d}) D2 वचनज्ञो; G2–4 M1 (all second time) कुर्वन्राजा (for कुर्वन्प्राज्ञो). S (G2–4 M1 first time) संशयेषु पुनः पुनः. Cd has सम्यक्च and कुर्वन्. — S ins. after 23 (G3.4, after 21^{ab}; G5, after 22^{ab}):

151* सर्वैस्तैर्निश्चितमतिः काल इत्येव भारत ।

24 S (except G2–4 M1) reads 24 after 22. — ^{a}) V1 प्राज्ञसमारंभः; G1 यन्धर्मसंरम्भः (corr. from °सन्दर्भो); G3 यज्ञो महारंभः (for यज्ञसमारम्भः). — ^{b}) V1 B2.4.5 Dn D3–5 केवलात्मविनिश्चयात्; B1 D6 T1 G3.4 M केवलात्मविवृ(B1 °श्च)द्धये; B3.6 D1.2 लोकेषु मतिनिश्चयात्; G1.5.6 केवलो (G1 °ले) नामवृद्धये; G2 काले चात्मविवृद्धये. See Addenda. — ^{c}) K1 रोचतीति समाज्ञानाद्. — ^{d}) K2–4 D2–5 उद्वहेत्; B1 उद्यतम् (for उद्वहन्).

25 ^{a}) Ñ1 कुर्वाणः; G3 (before corr.) काकुत्स्थो (for कार्यस्य). — ^{c}) V1 सर्वलोकात्मकं (for °त्परं).

26 ^{a}) S अनाद्यंतं (for महाबाहुं). — ^{b}) K1 कामज्ञानम्; G2 कामजातम्. Cd cites कामात् (as in text). B1.3.6 विभुं (for नृषु). — ^{d}) K2.3 हेतुभिर् (for कर्मभिर्). K1 B2.4.5 T1 G1.5 Cn देवसंमतैः; G2.4 °निर्मितैः; Cnp °संमितैः (as in text). ※ Cd: देवशब्देनोपचाराद्देवानां कर्मोच्यते। ※

27 ^{a}) G4 नह्य (for नास्य). S अविज्ञेयं (for अविज्ञातं). Cd cites text. — ^{b}) K1 नास्ति (for नास्य). G2 अकालज्ञं (for अकर्मजम्). Cd cites text. — ^{c}) Dn2 D1.2 च (for स). K1 मया पृष्टो; V1 B3.6 D1.2 न सहते; B1 अविषहेद्; B5 D4.6 न विवदेद्; Dn (!) न विदधद् (for न विषहेद्). S नास्य किंचि(M1 कश्चि)न्नवेन्मोह (G1 °हाम्; G2 °धम्). Cd cites text. — ^{d}) K1 गोपयेदिममन्यते; D1 (m as in text) इति कृष्णस्य सम्मता.

28 ^{a}) T1 स तदा; G2 सत्कृता (for स तु तां). M2 मत्वा (for बुद्धिं). — ^{b}) K3 G2 मत्वा; M2 बुद्धिं (for कृत्वा). — ^{c}) G1.5.6 गोरवाद् (for गुरुवद्). — ^{d}) T1 हतम्; G4 द्रुतम् (for दूतम्).

29 ^{a}) Ś1 K1.2 D2.4 शीघ्रगेण; K3 सीघ्रगेन. — ^{b}) S दूतः संप्राप्य यादवान् (G1.6 संप्रा[G1 °प्र]ययौ नृप). — ^{c}) D1.2 द्रष्टुं (for कृष्णं). — ^{d}) K3 द्वारावत्यां. K1 समागतं; Ñ1 V1 उपागमद्; G2 समागमत् (for °सदत्). — After 29, S ins.:

152* स प्रह्वः प्राञ्जलिर्भूत्वा विज्ञापयत माधवम् ।
दूतः ।

C. 2. 553 B. 2. 13. 41 K. 2. 13. 47 द्वारकावासिनं कृष्णं द्वारवत्यां समासदत् ॥ २९
दर्शनाकाङ्क्षिणं पार्थं दर्शनाकाङ्क्षयाच्युतः ।
इन्द्रसेनेन सहित इन्द्रप्रस्थं ययौ तदा ॥ ३०
व्यतीत्य विविधान्देशांस्त्वरावान्क्षिप्रवाहनः ।
इन्द्रप्रस्थगतं पार्थमभ्यगच्छज्जनार्दनः ॥ ३१
स गृहे भ्रातृवद्भ्रात्रा धर्मराजेन पूजितः ।
भीमेन च ततोऽपश्यत्स्वसारं प्रीतिमान्पितुः ॥ ३२
प्रीतः प्रियेण सुहृदा रेमे स सहितस्तदा ।
अर्जुनेन यमाभ्यां च गुरुवत्पर्युपस्थितः ॥ ३३
तं विश्रान्तं शुभे देशे क्षणिनं कल्यमच्युतम् ।
धर्मराजः समागम्य ज्ञापयत्स्वं प्रयोजनम् ॥ ३४

युधिष्ठिर उवाच ।

प्रार्थितो राजसूयो मे न चासौ केवलेप्सया ।
प्राप्यते येन तत्ते ह विदितं कृष्ण सर्वशः ॥ ३५
यस्मिन्सर्वं संभवति यश्च सर्वत्र पूज्यते ।
यश्च सर्वेश्वरो राजा राजसूयं स विन्दति ॥ ३६

धर्मराजो हृषीकेश धौम्यव्यासादिभिः सह ।
पाञ्चालमात्स्यसहितैर्भ्रातृभिश्चैव सर्वशः ।
त्वद्दर्शनं महाबाहो काङ्क्षते स युधिष्ठिरः ।
इन्द्रसेनवचः श्रुत्वा यादवप्रवरो बली ।

[(L. 1) G3.6 स प्रभुं; G5 स प्राह (for स प्रह्वः). G2.6 व्याजहार च; M1 व्यज्ञापयत (for विज्ञा°). — Some MSS. om. the ref. (दूतः). M1 इंद्रसेनः (for दूतः). — (L. 3) G1 पांचाल्यामत्स्यसहितैर्; G3.5.6 M2 पांचालमा(G3 M2 °म)त्स्यसहितो. T1 G3–5 स्वैश्च (for चैव). — (L. 4) M2 त्वद्दर्शनमहोत्साहः (for the prior half). M1 मधुसूदन (for स युधि°). — (L. 5) G4 भव° (for इन्द्र°). T1 यादवप्रबले; G1 माधवः प्रवरो; G4 राघवाप्रवरो.]

30 [a]) G1 दर्शनकांक्षिणः. D3 G1 पार्थ; D4 पार्थे. — [b]) K3 T1 G4.5 M दर्शनाकांक्ष्यया; G1 °कांक्षिणो. K4 [अ]च्युत; D1 (m as in text) पुनः (for [अ]च्युतः). — After 30[ab], S ins.:

153* आमन्त्र्य वसुदेवं च बलदेवं च माधवः ।

[G1.6 राजन्सुहृदो; G2.3 वसुदेवश्च (for वसुदेवं च). G1.6 वासुदेवश्च (for बलदेवं).]

— [c]) G1 दारुकेन च (for इन्द्रसेनेन). K2 सहितं. — [d]) B1.3 Dn1 D3–6 अगात् (for ययौ). — Cd cites इन्द्रप्रस्थं, पार्थ, and ययौ (as in text).

31 [a]) M1 अतीत्य (for व्य°). S transp. विविधान् and देशान्. — [b]) B3.4 वेगवान्; M2 त्वरवान्. — [c]) D4 T1 इंद्रप्रस्थं. — [d]) K1–3 अरिंदमः (for जना°).

32 [a]) K3 G M स्व- (for स). Ñ1 B2.3.6 D1.2 तदा; V1 तथा (for गृहे). Ś1 K4 V1 B4.5 Dn D3–6 पितृवद्; B1 भ्रातृभिः; B2.3.6 D1.2 माधवो (for भ्रातृवद्). B1 सार्धं; a few MSS. भ्राता; Cd भ्रात्रा (as in text). — [c]) K2 भीमेन तु; D2 T1 G6 भीमसेनं (for भीमेन च). V1 तथा; B3 तदा (for ततो). V1 B2–4.6 D1.2 राजन् (for ऽपश्यत्). T1 ततोप्य*न्; G1 (corrupt) वितोपाम् (for ततोऽपश्यत्). — [d]) B5 पितृमानपि (for प्रीतिमान्पितुः). S (except M2) प्र(G2 वि)भुः (for पितुः). V1 B2–4.6 D1.2 अपश्यद्भगिनीं (V1 °द्भवनं) पितुः.

33 [a]) N (except K1–3 Ñ1) प्रीतेन (for प्रियेण). B1 मनसा (for सुहृदा). S प्रीत्या (G2 M प्रीतः) प्रियेण वै (M2 °णैव) सख्या. — [b]) K1 रामेण; K2.3 दारेण; G2 रेमेथ (for रेमे स). D1.2 सह तैस् (for सहितस्). — [d]) Ś1 V1 B4.5 Dn D3–6 पर्युपासितः; B1 पर्यवस्थितः; B2.3.6 D2 प्रत्युपस्थितः; D1 पर्युपस्थितं. K1–3 S शिष्यवत्समुपस्थितः (G1.6 °पासितः).

34 [a]) K1 (by transp.) विश्रांतं तं. D1.2 ते (for तं). Ś1 B1 सुखे; S समे (for शुभे). — [b]) K1 Ñ1 G2 क्षणिकं; K2 दक्षिणं; B3 Dn (for Cn see below) D1.2 G3 क्षेमिणं (B3 °नं); B4.6 D3–6 क्षमिणं (B4 °नं); all comm. क्षणिनं (as in text). Ś1 काल; K V1 D Cd कल्पम्; Ñ1 कालम्; G1 कार्यम्; G2 काल्यम्; G4 कल्प्यम् (for कल्यम्). See Addenda. — [c]) V1 B3 स्वयं कार्यं; D6 समागत्य; G1 स धर्मात्मा (for समागम्य). — [d]) Ś1 [अ]ज्ञापयत्; K3 कथयत्; G6 निवेद्य (for ज्ञापयत्). Ñ1 B1.2.4.5 T1 G5 स्व- (for स्वं). V1 B3 उपगम्याब्रवीदिदं.

35 G1.2.6 om. the ref. — [a]) Ś1 [ऽ]सौ; B1 वै (for मे). K3 प्रार्थिता राजसूयो ये; G2 युधिष्ठिरो राजसूयः. — [b]) K2 यासौ; K3 G5 वा° (for चा°). V1 B4 केवलेच्छया (for °प्सया). — [c]) K1 तत्वेनः; D4 ते ते हि; S केनेह (G2 केनाहं) (for तत्ते ह). K3 Ñ1 V1 B D हि (for ह). — [d]) S विदितं (G1.6 °तस्) तव चा(G1 सो)च्युत.

36 [a]) G3 यस्मात् (for यस्मिन्). G2 काले (for सर्वं). B1 यस्मिन्प्रतिष्ठितं सर्वं. — [b]) D6 यश्च सर्वैः प्रपूज्यते; S यदा सर्वेश उच्यते. — After 36[ab], G2 reads 38[cd], *repeating* it in its proper place. — [cd]) G2 om. 36[cd]. B4 लभेत सः (for स विन्दति). T1 G1.3–6 M

तं राजसूयं सुहृदः कार्यमाहुः समेत्य मे ।
तत्र मे निश्चिततमं तव कृष्ण गिरा भवेत् ॥ ३७
केचिद्धि सौहृदादेव दोषं न परिचक्षते ।
अर्थहेतोस्तथैवान्ये प्रियमेव वदन्त्युत ॥ ३८
प्रियमेव परीप्सन्ते केचिदात्मनि यद्धितम् ।
एवंप्रायाश्च दृश्यन्ते जनवादाः प्रयोजने ॥ ३९
त्वं तु हेतूनतीत्यैतान्कामक्रोधौ व्यतीत्य च ।
परमं नः क्षमं लोके यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१३

श्रीकृष्ण उवाच ।
सर्वैर्गुणैर्महाराज राजसूयं त्वमर्हसि ।
जानतस्त्वेव ते सर्वं किंचिद्वक्ष्यामि भारत ॥ १
जामदग्न्येन रामेण क्षत्रं यदवशेषितम् ।
तस्मादवरजं लोके यदिदं क्षत्रसंज्ञितम् ॥ २
कृतोऽयं कुलसंकल्पः क्षत्रियैर्वसुधाधिप । C. 2. 567 B. 2. 14. 3 K. 2. 14. 3

राजसूयाभिषेकाय तदा साम्राज्यमिष्यते.

37 a) G3 स राजसूयः (for तं °सूयं). — b) Ś1 समेष्य (for °त्य). Ś1 K3 च; K1.2.4 ह (for मे). V1 B3 प्राप्तं मेने (B3 प्राप्यं मन्ये) समेत्य ह; B1.2.4.6 D1.2 G3 क्रियतामित्यथा(B4 °त्येता)ब्रुवन्; T1 G1.2.4–6 M प्राप्यमाहुः समेत्य मां (G1 मे; G2 M1 मा). — c) K4 तच्च (for तत्र). T1 G3–6 निश्चिता बुद्धिः; G2 निश्चितमतं. — d) T1 कथं तव (for तव कृष्ण).

38 a) B3 च; B6 वै; G6 तु (for हि). — b) N (except Ś1 K B3) न दोषं (by transp.); G3 न दोषान्; M1 दोषाश्च (for दोषं न). — c) Ś1 K4 B (except B2) Dn D3.5.6 स्वार्थहेतोस्; D4 स्वार्थं हेतो (for अर्थ°). B3 S च (G3 वा) (for [ए]व). — d) G2 एतद् (for एव). K1 अप्रियं प्रवदंत्युत.

39 a) Ś1 K4 परीप्संति; T1 G1.3–6 M2 परी(G1 °रि)क्षंते; G2 प्रतीक्षंते. — b) Ś1 K1 T1 G2.4.5 M केचिन्नात्म(K1 °ध्व)नि; B1 (m as in text) केचिद्वाक्यानि. V1 वर्तितं; B3 तद्धितं. — Dn1 om. 39cd. — d) S (except G3) जनवाद(T1 जनवादाः; G5.6 जना वाद)-प्रयोजनाः.

40 a) K1 तत्; G2 तान् (for त्वं). D1 च (for तु). S (except G3) सर्वान् (for हेतून्). Ś1 [ए]नान् (for [ए]तान्). — b) T1 G2.4.5 कामं क्रोधम्; G1.3.6 कामक्रोधम् (for कामक्रोधौ). Ś1 न्युदस्य; K2–4 B4.5 D (except D2) व्युदस्य; S अतीत्य (for व्यतीत्य). — c) Ñ1 परमे (for °मं). K1 B1–3.5.6 D यत्; G2 ना-; G6 च; M2 न (for नः). D1 कृतं (for क्षमं). S काले (for लोके). B4 क्षेमं यत्परमं लोके. — d) Ś1 क्षंतुम् (for वक्तुम्). V1 अर्हति (for अर्हसि). G1 त्वया वदसि माधव.

Colophon om. in B2. — *Sub-parvan:* Ś1 राजसूयसत्र; K2–4 राजसूयमंत्र; Ñ1 V1 राजसूयारंभ; B4 राजसूय. — *Adhy. name:* Ñ1 V1 B1.5.6 D G1.3 M1 वासुदेवागमनं; B3.4 (with श्री-) कृष्णागमनं; G5 राजसूयप्रसंगः; M2 भगवदागमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg. *sec. m.*).2.3 D3 12 (as in text); Ñ1 V1 Dn1 13; S 14. — *S'loka no.:* K2.3 41; Dn 51; D1.2 54; M1 32.

13

1 T1 G3–5 श्रीभगवान्; G1.2.6 M श्रीवासुदेवः (for the ref.). — a) T1 G4 धर्मैर् (for गुणैर्). — b) S सम्राडसि न संशयः. — Cd cites 1ab (entire) as in text. — c) K1.3 जानान(K3 नानाम)स्त्वेव; K2 जानतेस्त्वेव; B3 जानतश्चैव; Dn2 D1 G2 जानतस्तव; G4 जानंतस्तेन. Cn cites जानतः (as in text). K4 Dn2 D1.2 M1 तत् (for ते). K1.3 व्यक्तिं; K2 B1.2.6 व्यक्तं (for सर्वं). B3 जानन्नपि विदित्वाहं; Cd जानतस्ते(read स्त्वे)व तत्सर्वं. — d) B3 मानद (for भारत). B3 किंचिद्वेद्मि नराधिप; S व्यक्तं वक्ष्याम्यशेषतः; Cd as in text.

2 b) K2 यदविशेषितं; G1.6 निरव° (for यदव°). Cd cites अवशेषितं (as in text). — c) D1.2 एव परे; S अराजके; Cd अवरजं (as in text). — d) G4 क्षत्रसंस्मृतं; G5 °संस्थितं; G6 °संज्ञकं.

3 a) T1 G3–5 किल संकल्पः; G1 कूरसं°; G4 (before corr.) तव सं°; M2 कुलसंकल्पैः; Cd as in text. — b) Ś1 S (except G3) वसुधाधिपैः. — c) Ś1 Cnp निदेशभाग्भिस्; B5 D5 T1 G1.4–6 निर्देशवाग्भिस्; Cn.v as in

C. 2. 567 B. 2. 14. 3 K. 2. 14. 3

निदेशवाग्भिस्तत्ते ह विदितं भरतर्षभ ॥ ३
ऐलस्येक्ष्वाकुवंशस्य प्रकृतिं परिचक्षते ।
राजानः श्रेणिबद्धाश्च ततोऽन्ये क्षत्रिया भुवि ॥ ४
ऐलवंश्यास्तु ये राजंस्तथैवेक्ष्वाकवो नृपाः ।
तानि चैकशतं विद्धि कुलानि भरतर्षभ ॥ ५
ययातेस्त्वेव भोजानां विस्तरोऽतिगुणो महान् ।
भजते च महाराज विस्तरः स चतुर्दिशम् ॥ ६
तेषां तथैव तां लक्ष्मीं सर्वक्षत्रमुपासते ।
सोऽवनीं मध्यमां भुक्त्वा मिथोभेदेष्वमन्यत ॥ ७
चतुर्युस्त्वपरो राजा यस्मिन्नेकशतोऽभवत् ।
स साम्राज्यं जरासंधः प्राप्तो भवति योनितः ॥ ८
तं स राजा महाप्राज्ञ संश्रित्य किल सर्वशः ।
राजन्सेनापतिर्जातः शिशुपालः प्रतापवान् ॥ ९
तमेव च महाराज शिष्यवत्समुपस्थितः ।

text. Cd cites निदेशः. Ś1 [ऽ]त्र; V1 B2.6 D2 हि; D3 G2.6 [ऽ]हं (for ह). K3 दिग्देशवासिभिस्तत्ते.

4 ^{a}) Ś1 K3.4 ऐडस्य; D4 एलस्य; G2 M1 ऐळस्य. B5 °वंश्याश्च; M1 (*inf. lin.* as in text) °वंश्यस्य. T1 एळं चेक्ष्वाकुवंश्यश्च; G1.3.4 ऐळं चै(G3 चे)क्ष्वाकुवंशं (G4 °श्यं) च. Cd.v cite 4^a as in text; but Cv also cites ऐलं (cf. v.l. of G1.3.4). — ^{b}) K2 प्रकृतं; V1 B3 विशेषात्; G1 प्रकृतिः; Cd.v as in text. Dn1 G1 °चक्ष्यते; D1 °वर्तते; Cd as in text. — ^{c}) B1 राजन्याः. K3 श्रेणीबंधाः; T1 G1.2.4 श्रेणि(T1 before corr. °ष्ठ)-बंधाः. Cd in one MS. श्रेणिबंधाः (gloss प्रधानभूताः), but in the other °बद्धाः (as in text). — ^{d}) K1 तेभ्योन्ये; Ñ1 V1 B D G4 तथान्ये.

5 ^{a}) Ś1 K4 ऐडवं(K4 °व्यं)श्याः; K2.3 Dn D3–6 G3 ऐल(K3 °ला)वंशाः; D1.2 कुलवंशाः; T1 G4 M1 ऐळवंश्याः; G1 ऐळावंशाः; G2 ऐळं वंश्याः; Cn as in text. Ś1 तु यो; K2 G2 ततो; K4 Ñ1 V1 B1.2.5.6 D M2 च ये; T1 G3–5 तु ते; G1.6 च ते (for तु ये). — ^{b}) K4 T1 G4.5 तथैवैक्ष्वा°. K1 Ñ1 T1 G3.4 नृप; G1 नृपः.

6 ^{a}) K1 ययातिस् (for ययातेस्). B2 D1.2 चैव; G1.6 त्वथ; G2.3 तव (for त्वेव). S (except G2) वंश्या(G6 °श्या)नां (for भोजानां). — ^{b}) K2 B1–3 D1.2 T1 G4.5 विस्तारो. Ś1 विहितो; K Dn1 (*sup. lin.*) G2 द्विगुणो (K4 ऽभिहतो); V1 B1.3.4 विश्रुतो; B5 Dn2 D3–6 गुणतो (for ऽतिगुणो). — ^{c}) S भ्राज° (for भज°). Ś1 स; K4 G1.6 हि; Ñ1 V1 B1.4.5 Dn D3.5.6 [अ]द्य; D4 [अ]थ; T1 G2–5 M वै (for च). — ^{d}) K1 B1 विस्तारं; K3 °स्तारः; V1 B2.4.5 D6 °स्तरं. K3 Dn1 (before corr.) D3 चतुर्दशं; Ñ1 °र्दिशः. B5 विस्तारं सर्वतोदिशः; S चतुर्धा तद्यथादिशं (G1 °र्धाद्य यथा भृशं; G6 °र्थान्यायथाभृशं).

7 ^{a}) Ś1 तल-; K1–3 सा (for तां). Ś1 K1–3 लक्ष्मीः. — ^{b}) K1 सर्वत्र समुपासते; V1 D1.2 सर्वक्षत्राण्युपासते; T1 सर्वक्षत्रियमुपासते (hypermetric). — After 7^{ab}, Ñ1 V1 B D ins.:

154* इदानीमेव वै राजञ्जरासंधो महीपतिः ।
अभिभूय श्रियं तेषां कुलानामभिषेचितः ।
स्थितो मूर्ध्नि नरेन्द्राणामोजसाक्रम्य सर्वशः ।

[(L. 1) B3.6 D1.2 राजा (for राजन्). — (L. 3) D1.2 युद्धे (for मूर्ध्नि).]

— ^{c}) K2 [ऽ]वति; K3 M1 [ऽ]वनिं; D3 [ऽ]वनी; D4 [ऽ]वनां. M2 सोवनेर्मध्यमं भुक्त्वा. — ^{d}) Ś1 °वर्तत (for °मन्यत). K1 Ñ1 V1 B D (except D1.2) M2 मि(D4 मै)थोभेदममन्यत. Cd supports text.

8 ^{a}) Ś1 तुर्वसुस्त्वपरो राजा; K3 चतुर्थस्त्वपरो राजा; Ñ1 V1 B D प्रभुर्यस्तु परो (D2 °स्त्वपरो) राजा (D6m दनुर्यस्तु परो राजा); T1 G4 चतुरंतपरो (G4 °रे) राजन्; G1.5.6 चतुरंगबलो राजा; G2.3 M चतुरंतपरो (G3 °करो; M1 °वरो) राजा. Cd Cnp चतुर्जस्; Cdp चतुर्युस् (as in text) and °र्यस्. See Addenda. — ^{b}) Ś1 B1 तस्मिन् (for यस्मिन्). K4 B2 S एकशतं; Ñ1 B3.4.6 D °वशे (D3 °वशं); V1 °परं; B1 °वशो; B5 एव वशे (for एकशतो). K4 B1.2 D1.2 S भवेत्; V1 B3–6 Dn D3–6 जगत् (for ऽभवत्). See Addenda. — ^{c}) G2 M Cv तत् (for स). K2 (by transp.) साम्राज्यं स. V1 B D महाराज (for जरा°). — ^{d}) Ś1 K मानद (K4 भारत); B D योगतः (B3 धर्मतः; D4 योनतः); G1 जन्मतः; G5.6 योनिजः; Cv योनितः (as in text).

9 ^{a}) G1 सन्तु (for तं स). V1 G1 राजन्; G6 राजं (for राजा). M2 राजानः (for स राजा) K3 महाप्राज्ञं; K4 V1 B D जरासंधं; S महाराज. — ^{b}) T1 संश्रुतः; G1.3–6 M संश्रितः (M2 °ताः); G2 संभूतः (for संश्रित्य). — ^{c}) Ñ1 B2–6 Dn2 D1–3.5.6 राज(Ñ1 °जा)सेनापतिर्. — ❀ Cd: तं जरासंधमाश्रित्य सेनापतिः सन् शिशुपालो राजा जातः इत्यन्वयः। ❀

10 ^{a}) D4 स साम्राज्यं (for तमेव च). G2 महाराजाः; G6 °राजन्. — ^{b}) Ś1 G2.4 समुपस्थिताः; Dn1 D6 °पास्थितः. — ^{c}) K1 Dn1 D1 चक्रः; K4 G4 वक्त्रः; V1 वज्रः;

वक्रः करूषाधिपतिर्मायायोधी महाबलः ॥ १०
अपरौ च महावीर्यौ महात्मानौ समाश्रितौ ।
जरासंधं महावीर्यं तौ हंसडिभकावुभौ ॥ ११
दन्तवक्रः करूषश्च कलभो मेघवाहनः ।
मूर्ध्ना दिव्यं मणिं बिभ्रद्यं तं भूतमणिं विदुः ॥ १२
मुरं च नरकं चैव शास्ति यो यवनाधिपौ ।
अपर्यन्तबलो राजा प्रतीच्यां वरुणो यथा ॥ १३
भगदत्तो महाराज वृद्धस्तव पितुः सखा ।
स वाचा प्रणतस्तस्य कर्मणा चैव भारत ॥ १४
स्नेहबद्धस्तु पितृवन्मनसा भक्तिमांस्त्वयि ।
प्रतीच्यां दक्षिणं चान्तं पृथिव्याः पाति यो नृपः ॥ १५
मातुलो भवतः शूरः पुरुजित्कुन्तिवर्धनः ।
स ते संनतिमानेकः स्नेहतः शत्रुतापनः ॥ १६
जरासंधं गतस्त्वेवं पुरा यो न मया हतः ।
पुरुषोत्तमविज्ञातो योऽसौ चेदिषु दुर्मतिः ॥ १७
आत्मानं प्रतिजानाति लोकेऽस्मिन्पुरुषोत्तमम् । C. 2. 583 B. 2. 14. 19 K. 2. 14. 19

B3 D2–6 बभ्रुः (D3. 5 °भ्रूः); Dn2 वक्रुः; G2 बकः (for वक्रः). S (except M3) करूशाधिपतिर्. — d) B3 महीयोधो; B6 मायायोधो; D4 मायोपाधी (for माया°).

11 a) G6 अपरेण (for °रौ च). Ś1 K4 M3 तु (for च). V1 महावीरौ; S °त्मानौ (for °वीर्यौ). — b) Ś1 K4 B6 m महात्मानं; K2 महात्मानौ. Ś1 K2. 3 तमाश्रितौ; B4 समाश्रिताः. S बलवीर्यपरिश्रुतौ. — c) B (except B5) D1. 2 महाराज; D3 °वीर्यं; S समाश्रि(T1 °श्रु)त्य (for महावीर्यं). — d) K4 D1 तं (for तौ). Ś1 K2 हंसडिफ(K2 °फि)कौ; K1 °हितकौ; K3 D3 °डिभिकौ; Ñ1 V1 B Dn D1. 2 G3 °डिंभकौ; T1 °विभकौ; G4 °डिस्वकौ; G5. 6 M2 °डिब(G5 °डिबि)कौ.

12 a) Ñ1 V1 Dn T1 वक्रदंतः; D6 G4 दंतवक्त्रः. K कुमारश्च; S (except M2) करूशश्च. — b) K क(K1 का)लिंगो; Ñ1 V1 B1. 2. 5. 6 D करभो (for कलभो). — c) D4 मूर्ध्नौ; G1–5 M मूर्ध्नि. Ñ1 V1 B Dn2 D2–6 दिव्य-; G1 व्योम- (for दिव्यं). K1–3 मूर्ध्ना बिभ्रन्मणिं दिव्यं; G6 मूर्ध्नव्योममणिं बिभ्रद्. — d) G1. 3. 6 यस् (for यं). Ñ1 V1 Dn D3–6 यमद्भुतमणिं; B3. 6 अत्यद्भुत°; D1. 2 इत्यभूत° (for यं तं भूत°). B1 अद्भुतं मणिविंदुकः.

13 a) K1. 2. 4 Ñ1 V1 B2–5 Dn D3–5 G5. 3 मु(K2 D4 म)रुं; B1. 6 पुरुं (for मुरं). B1 तुर्वसुं; D4 S यवनं (for नरकं). — b) B3 शास्ते. T1 G3. 4 यौ (for यो). K1 [ऽ]यं जनाधिपौ; K3. 4 V1 B D G2 य(D6 ज)वनाधिपः (K4 °पं); G1. 3. 6 यवनावुभौ; M2 °नाधिपैः.

14 a) A few MSS. महाराजा. — c) D3 सदा च; T1 G1–5 M स चापि (for स वाचा). G6 स जातप्रणयस्तस्य. — d) B2–4 नैव; M1 [ए]व च (by transp.). B1. 3. 6 D कर्मणा च विशेषतः.

15 ab) Ś1 स्नेहवान्यस्तु; Ñ1 °वत्वेन; V1 B2. 3. 5 D °बद्धश्च; G1. 2. 5 °बंधस्तु; G6 °बंधश्च. Ñ1 विधिवन् (for पितृ°). V1 B1. 2. 3. 6 D transp. पितृवत् and मनसा. — c) Ñ1 V1 D1 प्रतीच्या. K1. 2 Dn1 दक्षिणां चांतं; Ñ1 दक्षिणांतं च; V1 दाक्षिणात्याश्च; B2. 3 D4 S दक्षिणस्यां च; B6 दक्षिणे चांते. — d) Ś1 B4 D6 पृथिव्याः प्रति यो नृपः; K2 पृथिव्या पाति यो नृपः; K3. 4 V1 B5 D1 पृथिव्याः प(K3 पा)नयो नृपाः (K4 °प; V1 B5 °पः); Ñ1 D2 पृथिव्यां (D2 °व्याः) पति (sic) यो नृपः; B1–3. 6 पृथिव्यां (B2 °व्याः) पार्थिवो नृप (B3 °पः); Dn1 D4 पृथिव्यां (D4 °व्या) संति ये नृपाः; D3 पृथिव्याः पाति यो नृप; S पृथिवीं पांति (G6 °व्यां संति; M1 प्रथिता यांति; M2 पृथिवीं यांति) ये नृपाः (G1 पृथिव्यास्स; the rest broken); text as in K1 Dn2 D5 (but cf. K2 D3). — After 15, T1 G1. 3. 5. 6 ins.:

155* ते चापि प्रणतास्तस्य महात्मानो भयार्दिताः ।

16 a) Ś1 राजा; K2. 3 राजन् (for शूरः). K1 मातुल्याद्भजते युष्मान्; K4 मातुलो भजते राजा. — b) Cf. 5. 169. 2a. K1 परजित्; K3 पुरजित्. — c) Ś1 सह संनतिमानेकः; V1 स तेषामति°; D3 स ते संनव°. Cd cites संनतिमान् (as in text). — d) K Ñ1 V1 M2 शत्रुबाधनः; B D °सूदनः.

17 a) K1 D1. 2 G3. 4 जरासंध-; G2 °संधो. Ś1 तत्र; Ñ1 V1 B2. 4–6 D (except D2. 3. 5) S त्वेव (G2 त्वेकः; G3 चैव) (for त्वेवं). — b) T1 G1–3. 5. 6 M1 transp. मया and हतः. Ś1 मया ये (read यो) न पुरा हतः; K यः पुरा न मया हतः; G4 M2 पुरा यो निहतो मया. — Ś1 om. 17c–18b. — c) K1 -विज्ञानं; K2–4 -विज्ञानाद्; G1 -विज्ञाया; G2 -विज्ञाता. T1 G4. 5 पु(G4 प)रुषोक्तिम-विज्ञाता; M पु(M1 प)रुषोक्तिमविज्ञाय. Cd cites पुरुषोत्तमः and विज्ञातः. — d) K1 D5 द्वेष्टि स; K2. 3 द्वे(K3 द्वै)ष्टि सु-; K4 विद्वेष्टि (for चेदिषु).

18 Ś1 om. 18ab (cf. v.l. 17). — a) V1 S (except G5. 6 M2) प्रतिजानीते; D5 °जानामि. — c) T1 G5 M1 आदत्त; G2 आदत्तः (for आदत्ते). — d) K4 यस्तु;

C. 2. 583 B. 2. 14. 19 K. 2. 14. 19 आदत्ते सततं मोहाद्यः स चिह्नं च मामकम् ॥ १८
वङ्गपुण्ड्रकिरातेषु राजा बलसमन्वितः ।
पौण्ड्रको वासुदेवेति योऽसौ लोकेषु विश्रुतः ॥ १९
चतुर्युः स महाराज भोज इन्द्रसखो बली ।
विद्याबलाद्यो व्यजयत्पाण्ड्यक्रथकैशिकान् ॥ २०
भ्राता यस्याहृतिः शूरो जामदग्न्यसमो युधि ।
स भक्तो मागधं राजा भीष्मकः परवीरहा ॥ २१
प्रियाण्याचरतः प्रह्वान्सदा संबन्धिनः सतः ।
भजतो न भजत्यस्मानप्रियेषु व्यवस्थितः ॥ २२
न कुलं न बलं राजन्नभिजानंस्तथात्मनः ।
पश्यमानो यशो दीप्तं जरासंधमुपाश्रितः ॥ २३
उदीच्यभोजाश्च तथा कुलान्यष्टादशाभिभो ।
जरासंधभयादेव प्रतीचीं दिशमाश्रिताः ॥ २४
शूरसेना भद्रकारा बोधाः शाल्वाः पटच्चराः ।

G_2 यस्य; G_4 यद्यच् (for यः स). K_3 D_2 G_4 स; B_1 तु (for च).

19 ^{a}) K_1 चक्रपुंड्°; K_2 वंगपुढ°; V_1 अंगपुंड्°; $D_{1.2}$ वंगपुंठ°; T_1 $G_{1.4-6}$ वंकपुंड्°; M_1 पंगपुंड्°. G_2 वसन्पुंड्-किलरातेषु (hypermetric). — ^{b}) S (except M_2) राजा सबलवाहनः. — ^{c}) Ś$_1$ $G_{1.6}$ पुंड्को (Ś$_1$ °के); $K_{3.4}$ पौंढ्को; $D_{1.2}$ पौंठ्को. Ś$_1$ वसु° (for वासु°). — ^{d}) Ś$_1$ K_4 लोकेषु पप्रथे; B (except $B_{3.4}$) $D_{1.2.4}$ G_3 (before corr.) लोकेति(D_4 देवेति)विश्रुतः; Dn $D_{3.5}$ लोकेभिवि° (for लोकेषु वि°).

20 ^{a}) Ś$_1$ Ñ$_1$ V_1 B D Cd चतुर्थभाङ् (D_3 स च सम्राण्); T_1 G चतुर्बाहुर् (G_2 °भुंजो); M_2 चतुर्भागं (for चतुर्युः स). $K_{1.4}$ चतुर्युस्त्वपरो राजा; $K_{2.3}$ चतुर्थः स परो राजा. Cf v.l. 8. — ^{b}) T_1 भाग; G_1 राजन्; $G_{4.5}$ भोग (for भोज). D_4 भोजेंद्रेंद्र- (for भोज इन्द्र-). K_1 Dn_2 इंद्रसखा; G (G_1 lacuna) M_2 °समो (G_6 °बलो) (for °सखो). — ^{c}) K_1 B_3 विद्याबलान्यो; D_3 °ढ्यो. Ś$_1$ K_2 B_3 ह्यजयत्; Ñ$_1$ [ऽ]भिजयन्; D_6 विजयत् (for व्यजयत्). V_1 $B_{1.2.6}$ D_2 विद्याधरान्यः खचरान्; D_1 विद्याधरात्रये वे च (m विद्याबलाद्योजयन्स); S विद्याभुजबलो-(M_1 °बलभुजो)द्योगैः. — ^{d}) K_1 पांड्यक्रथकैकयान् (sic); Ñ$_1$ $B_{4.5}$ Dn D_{3-6} स पांड्यक्रथकैशिकान्; V_1 $B_{1.2.6}$ $D_{1.2}$ या (D_1 पा)ति वै क्रथकैशिकान् (B_1 °कौशिकौ; B_6 °कौशिकान्); B_3 पांड्यान्सक्रथकौ°; T_1 अंजयन्पौंड्कौ°; $G_{1.6}$ अजयत्पांड(G_6 °ड्)केरळान्; $G_{2.4}$ अजयत्पांड्यकेक(G_2 °के*)यान्; G_3 M अजयत्पांड्यकैशिकान्; G_5 अजयन्पौंड्कै°.

21 ^{a}) Ś$_1$ यस्य महा-; K_1 यस्याद्गतिः; K_2 यस्याहुकः; Ñ$_1$ V_1 B Dn $D_{1.4.6}$ °कृतिः; D_2 °हृदिः; D_3 यस्य धृतिः; G_2 यस्यासृतिः; G_3 °स्मृतः (for °हृतिः). See on 2. 4. 27^{c}; and cf. 2. 28. 39^{a}. M_2 भासयन्व्याग्वृतिः शूरो. — $G_{1.6}$ om. 21^{b}–23^{a}. — ^{b}) Ñ$_1$ B_5 Dn D_{3-5} [ऽ]भवत्; $D_{1.2}$ बले; D_6 भवान्; G_4 भुवि (for युधि). — ^{c}) K_3 G_2 मागधो; V_1 B (except $B_{4.5}$) G_3 मागधे; T_1 °धा. — ^{d}) K_4 °वीरहः.

22 $G_{1.6}$ om. 22 (cf. v.l. 21). — ^{a}) K_2 °ण्याचरिते; $B_{1.3}$ °ण्याचरति; S (except G_2; $G_{1.6}$ om.) °णि चरतः (G_5 °ता). K_1 Ñ$_1$ V_1 G_2 सर्वान्; B_3 D_{1-3} प्रह्वः; B_1 प्राज्ञः; D_4 प्रहान् (for प्रह्वान्). — ^{b}) K_3 प्रियः; T_1 G ($G_{1.6}$ om.) M_1 अस्मान्; M_2 सर्वान् (for सदा). K_1 Ñ$_1$ $B_{2.4.5}$ Dn ततः; K_3 सतं; B_6 सुतः; $D_{1.2}$ श्रुतः; D_3 स्मृतः; S ($G_{1.6}$ om.) तथा (for सतः). — ^{c}) K_1 G_2 Cv भजंति (for भजति). T_1 M_1 [ए]वं; G_3 Cv [अ]स्माद् (for [अ]स्मान्). — ^{d}) K_1 प्रियेषु न; K_3 न प्रियेषु; V_1 B_3 योप्रियेषु; G_2 प्रियेषु त्वं; Cv अप्रियेषु (as in text).

23 $G_{1.6}$ om. 23^{a} (cf. v.l. 21). — ^{a}) B_1 सु-; $B_{2.4.5}$ D (except $D_{1.2}$) स (for the second न). D_4 -कलं; G_3 -कुलं (for बलं). T_1 राजा (for राजन्). — ^{b}) K_2 G_3 नाभिज्ञानं; K_4 नाभिजातं; Ñ$_1$ $B_{1.2.5}$ Dn D_6 अभ्यजानात्; V_1 $B_{3.4}$ नाभिमानं; B_6 नाभ्यजानात्; $D_{1.2}$ अभ्यनंदत्; D_3 अभ्यजानान्; D_4 नाभिजानन्; D_5 अभ्यजानन्; T_1 $G_{2.4.5}$ M_2 नाभिजात्यं; M_1 नापि जातिम् (for अभिजानन्). M_1 अथात्मनः; M_2 तथात्मना. $G_{1.6}$ नाभिज्ञा(G_6 °जा)ताभिथादनः. — ^{c}) K_1 यस्य यानो; $B_{3.4}$ पश्यंश्चापि (for पश्यमानो). — ^{d}) K_3 उपाश्रिता; Ñ$_1$ समाश्रितः; $B_{3.5}$ Dn D_{3-6} उपस्थितः; $D_{1.2}$ अपाश्रितः; $G_{1.6}$ उपाश्रितं (G_6 °श्रितान्).

24 ^{a}) K_3 M_2 उदीच्यभोजश्च; G_5 °भोजांश्च. K_3 यथा; T_1 $G_{1.3-6}$ M वयं (for तथा). Ś$_1$ उदीच्यभोजः शतशः; Ñ$_1$ V_1 B D उदीच्याश्च (B_3 °च्यां च) तथा भोजाः; G_2 उदीच्याश्चैव भोजाश्च. — ^{b}) Ś$_1$ [अ]ष्टादशापरे; $K_{1.3}$ °शानि भो; Ñ$_1$ $B_{1.2.4-6}$ D °श प्रभो; V_1 B_3 °शानघ; T_1 °शाविभो; G_3 °शाहिभो; G_4 °शापि भो; G_5 [अ]ष्टौ दशापि भो; G_6 [अ]ष्टादशानभो. — ^{d}) D_4 G_2 प्रतीच्यां. K_3 आश्रितः; $B_{1.5}$ Dn $D_{3-5.6}$ (by corr.) आस्थिताः; D_6 (before corr.) T_1 G_5 आस्थितः; G_6 आश्विताः (for आश्रिताः).

25 G_4 om. (hapl.) 25–27. — ^{a}) B_1 करभकाः; $D_{1.2.6}$ (before corr.) $G_{2.3.5}$ M_1 भद्रकराः; G_1 °योधाः;

सुस्थराश्च सुकुट्टाश्च कुणिन्दाः कुन्तिभिः सह ॥ २५
शाल्वेयानां च राजानः सोदर्यानुचरैः सह ।
दक्षिणा ये च पाञ्चालाः पूर्वाः कुन्तिषु कोशलाः ॥ २६
तथोत्तरां दिशं चापि परित्यज्य भयार्दिताः ।
मत्स्याः संन्यस्तपादाश्च दक्षिणां दिशमाश्रिताः ॥ २७
तथैव सर्वपाञ्चाला जरासंधभयार्दिताः ।
स्वराष्ट्रं संपरित्यज्य विद्रुताः सर्वतोदिशम् ॥ २८
कस्यचित्त्वथ कालस्य कंसो निर्मथ्य बान्धवान् ।
बार्हद्रथसुते देव्यावुपागच्छद्वृथामतिः ॥ २९
अस्तिः प्राप्तिश्च नाम्ना ते सहदेवानुजेऽबले ।
बलेन तेन स ज्ञातीनभिभूय वृथामतिः ॥ ३०
श्रैष्ठ्यं प्राप्तः स तस्यासीदतीवापनयो महान् । C. 2. 596 B. 2. 14. 32 K. 2. 14. 33

G6 °योधाः (for °काराः). — b) K1 बौधाः; K2 बौद्धाः; V1 D4 T1 G2.3.5 M यो(G3.5 M यौ)धाः; B1 बोढाः; B3.6 D1.2 चोलाः (for बोधाः). Ś1 K4 D3 T1 G2.3.5 M साल्वाः; K1 शाम्याः; B1 शाह्वाः (for शाल्वाः). G1.6 सागरांतपटच्च(G1 °पदर्च्च)राः. — c) K1 सक्रूराश्च; K2.3 सस्थूला°; K4 सुस्थूरा°; Ñ1 V1 B2.4.5 Dn D1.2.4.6 सुस्थला°; B1 संस्थला°; B3.6 सुस्थूला°; D3.5 स्वस्थला°; G1.6 सुस्थिरा° (for सुस्थरा°). K1.3 सकूटा(K3 °ट्टा)श्च; K2 सकुट्टाश्च; K4 सुकूद्धा°; B1 सुपुष्टा°; B4.6 D2 सु(B6 स)कुट्टा°; Dn2 सुगुह्या°; D1.4 सुकुंदा°; G1.6 विघट्टा° (for सुकुट्टा°). T1 G2 सुस्थिरात्मनिघट्टाश्च (G2 °कटादाश्च); G3.5 सुस्थिरात्मनि(G5 °वि)घट्टाश्च; M सुस्थिरात्मकघंटाश्च. — d) Ś1 कुनिंदाः; Ñ1 V1 B D कु(B3 पु)लिंदाः (Ñ1 B5 °गाः; B6 D1.2 °काः); G1.6 तथा वै (for कुणिन्दाः). B1 कृत्तिभिः; B6 कीर्तिभिः; G5 कुंदिभिः (for कुन्तिभिः). D1.2 स ह (for सह).

26 G4 om. 26 (cf. v.l. 25). — a) K1 शाल्व°; Ñ1 V1 B D शाल्वा(D3 साल्वा°; D4 पांथा)यनाश्च. S (G4 om.) साल्वे(G1 सह्ले°; M2 साले)यानां च राजासीत्. — b) K4 सौंदर्यानुचरैः; S (G4 om.) सामात्यो(G1 °न्यो)नु°. — c) G3.5 दाक्षिणा. Ś1 चैव (for ये च). Ś1 पांचाल्याः. — d) Ś1 K केर(K1 °व)लाः; Ñ1 कालकाः; Dn2 कौशलाः; T1 G3 M माळ(M2 °ल)वाः (for कोशलाः). B पूर्वाः कुंतिसकोशलाः (B3 °केरलाः; B5 °कोसलाः); D1.2 पूर्व(D2 पूर्वाः)कुंतिसकोशलाः; G1 पूर्वां * * * *ळवाः; G2 पूर्वावंतिष्ठमालवाः; G5 पूर्वाः कुंदिष्ठमाळवाः; G6 पंचकुंतीषु माळवाः.

27 G4 om. 27 (cf. v.l. 25). The sequence of 27–28 in K1 is: 27^{cd}, 28^{ab}, 27^{ab} and 28^{cd}. — a) S (G4 om.) त उ(T1 द)त्तरां (for तथोत्तरां). K1 ततोपरां दिशं वापि. — b) Ñ1 परित्यज्याश्रितार्दिताः; V1 B1.2.6 D1.2 वसंत्याश्रित्य दस्यवः; G1.6 त्यक्त्वा पश्चिममाश्रिताः. — c) G1 उत्साः (for मत्स्याः). Ś1 K1 G3 M सुन्यस्तपादाश्च; K2.3 B3 तु (B3 च) न्यस्त°; K4 समस्त°; G6 संन्यस्तपास्याश्च. — d) S (G4 om.) पश्चिमां (for दक्षिणां). K1 T1 दिशिम्. K1 D3.4 आस्थिताः; B5 आगताः (for आश्रिताः).

28 K3 om. 28^{ab}. For sequence of K1, cf. v.l. 27. — a) B1–3.6 D1.2 कुरवः; G1 तथा वै (for तथैव). K1.2 Dn1 G2 सर्वे (for सर्व-). — c) Ś1 स्वं राष्ट्रं. V1 B D G3.4.6 M2 स्व(D4 स्वं)राज्यं. — d) B5 D1 G4 विश्रुताः; D2 °स्रुताः (for °द्रुताः). K1–3 B1 T1 G3–5 दिशः (for -दिशम्). — After 28, S ins.:

156* अग्रतो ह्यस्य पाञ्चालास्तत्रानीकं महात्मनः ।
अनिर्गते मारबले मागधेभ्यो गिरिव्रजात् ।

[(L. 1) G3 [S]ग्रस्य (for ह्यस्य). M1 तत्रानीकं मनस्विनः (for the post. half). — (L. 2) G3 अनिर्गतो मारबलो (for the prior half).]

29 a) = 1. 123. 68^{a}: 5. 193. 30^{a}. S उग्रसेनसुतः कंसः. — b) D1 सोति-; S पुरा (for कंसो). K1–3 B1.3.5 D (D2m as in text) यादवान् (for बान्ध°). — c) K1 -मने देव्यौ; G6 सुनीथः* (for -सुते देव्यौ). K2 देव्याम्; Dn2 देव्यान्; G4 M1 दिव्ये (for देव्यौ). — d) Ś1 K3 T1 G4–6 M उपा(G4.5 °प)यच्छद्; K2 उपयेमे; K4 उपायच्चद्; G2 उपगच्छद् (for उपागच्छद्).

30 Ś1 K2 om. (hapl.) 30. — a) K1.4 D4.6 G2.4 अस्तिप्रासिश्च (G2 °सिं च); D3 T1 M1 अस्ति(M1 °स्तिः)प्रास्तिश्च (T1 °च); G1 आस्ति प्रास्ति च; G2–4 अस्तिप्रासिं (G3 °स्तीं; G4 °सि) च; G5.6 अस्तिः प्रासो (G6 °स्ति) च. K1.4 नाम्नो. K1.4 मे; K3 द्वे (for ते). — b) B1 बली (for ऽबले). — c) Ñ1 B Dn1 D3–6 T1 स्व-; D1.2 G1 सं- (for स). — d) K3 सुदुर्मतिः; T1 स्वयामतः (for वृथामतिः).

31 B4 reads 31^{ab} twice in succession. — a) K2 श्रेष्ट-; B3.4 (second time) श्रियं; G1.6 ज्यैष्ठ्यं; G3 श्रेष्ठं (for श्रैष्ठ्यं). K1–3 B3.4 (second time).6 Dn1 D1.2 G1–3 M2 प्राप्तस्य (for प्राप्तः स). B4 (first time) तत्र (for तस्य). — b) D1.2 अतीवोपचयो; T1 G4.5 इति चा(G4 पा)पनयो; M1 अतीवावनयो (for अतीवाप°). B4 (first time) अतीव बलवान्नृपः. — c)

C. 2. 596 B. 2. 14. K. 2. 14. भोजराजन्यवृद्धैस्तु पीड्यमानैर्दुरात्मना ॥ ३१
ज्ञातित्राणमभीप्सद्भिरस्मत्संभावना कृता ।
दत्त्वाक्रूराय सुतनुं तामाहुकसुतां तदा ॥ ३२
संकर्षणद्वितीयेन ज्ञातिकार्यं मया कृतम् ।
हतौ कंससुनामानौ मया रामेण चाप्युत ॥ ३३
भये तु समुपक्रान्ते जरासंधे समुद्यते ।
मन्त्रोऽयं मन्त्रितो राजन्कुलैरष्टादशावरैः ॥ ३४
अनारमन्तो निघ्नन्तो महास्त्रैः शतघातिभिः ।
न हन्याम वयं तस्य त्रिभिर्वर्षशतैर्बलम् ॥ ३५
तस्य ह्यमरसंकाशौ बलेन बलिनां वरौ ।
नामभ्यां हंसडिभकावित्यास्तां योधसत्तमौ ॥ ३६
तावुभौ सहितौ वीरौ जरासंधश्च वीर्यवान् ।
त्रयस्त्रयाणां लोकानां पर्याप्ता इति मे मतिः ॥ ३७
न हि केवलमस्माकं यावन्तोऽन्ये च पार्थिवाः ।
तथैव तेषामासीच्च बुद्धिर्बुद्धिमतां वर ॥ ३८
अथ हंस इति ख्यातः कश्चिदासीन्महान्नृपः ।
स चान्यैः सहितो राजन्संग्रामेऽष्टादशावरैः ॥ ३९
हतो हंस इति प्रोक्तमथ केनापि भारत ।

Ś1 K2 B2.5 Dn च (for तु). K1 V1 B4.6 D1.2 भोजराजस्य वृद्धैश्च (K1 V1 °स्तु); K3 °राजन्यमंत्रैश्च; K4 °जन्मैश्च वृद्धैश्च; B1 °राजसमृद्धैस्तु. — d) B1 दुरात्मभिः. D1 पीड्यमानो दुरात्मनः.

32 a) K1 अभीप्सुद्भिर्. D1 गतित्राणमलिप्सद्भिर्. — b) Ś1 आत्म-; V1 मयि; D2 अस्य (for अस्मत्-). — S transp. 32^{cd} and 33^{ab}. — cd) K4 D1–3 सू°; B1 स्वातंत्रं; B5 स्वतनुं (for सु°). Ś1 K2.3 B1.3 तां (B1 तं) त्वा(K2.3 चा)हुकसुतां; S (except G5.6) आहुकस्य सुतां (for तामाहुक°). K1 (corrupt) दत्वाक्रूरा- (added in marg. यसु)तनुं तामाहुकस्य सुतां तदा.

33 a) G2 सक्षणद्वितयेनैव. — b) S (except M2) °त्राणं (for °कार्यं). Ś1 K transp. मया and कृतं. — c) K3 हतः कंसः सुनामासौ; K4 G2.3 हतौ कंससुदामानौ. Cd cites सुनामा. — d) K1.4 G3–5 चा(K1 वा)च्युत; K2 चाष्टुत; V1 चानघ; T1 चाच्युतौ; M चाह वै (for चाप्युत). — After 33, T1 G (except G2) ins.:

157* हत्वा कंसं तथैवाजौ जरासंधस्य बिभ्यता ।
मया रामेण चान्यत्र ज्ञातयः परिपालिताः ।
[(L. 1) G1.3.6 °वादौ (for °वाजौ).]

34 a) Ś1 क्षत्रे तु; V1 B1.3.4 कंसे च; B6 उभये; G4 भयेन (for भये तु). K2–4 च (for तु). Ś1 समनुक्रांते; K4 Ñ1 V1 B D समतिक्रांते (D3 °नुप्राप्ते); G1.2.5 समुपा° (for समुप°). — b) K3 T1 G3 जरासंध-. Dn2 समुद्यमे — d) K1 भोजैर् (for कुलैर्). G2 अष्टादशापरैः; Cd as in text.

35 a) V1 अविश्रम्य विनिघ्नंतो; B1 अनस्यैत च निघ्नंतो; B3.6 अविश्रांतं विनिघ्नंतो (B6 °तौ); B4 अनेन मंत्रो विघ्नंतो; Dn1 D3.4 अनारभंतो नि(D4 वि)घ्नंतो; Dn2 D1.2 अनारतं विनि°; G1 अनामतोभिनि°; G3 अरमंतो विनि°; G6 अरममंतानि°. — b) Ś1 K1.2.4 शतपा(K1 °या)तिभिः; K3 शस्त्रपा°; Ñ1 शरघा°; B1 शतपत्रिभिः; B2 Dn D3.4 G1.3.6 M2 शत्रुघातिभिः; B5 D1 G2 शस्त्रघा°. B3 महाशस्त्रैः पतत्रिभिः. — c) Ś1 G2.4 नि- (for न). Ś1 Ñ1 V1 B (except B3.6) D (except D2.4) M2 हन्यामो; G3 निहन्या. K1.3 S (except M1) बलं (for वयं). — d) G1.6 वर्षैः पुनर्; G4 वर्षगतैर् (for वर्षशतैर्). K1–3 Ñ1 V1 B4 M2 अपि; T1 G M1 वयं (for बलम्).

36 a) V1 च; S[अ]पि (for हि). K2 तस्या ह्यमर°. — c) K1–3 नामतो; D6 नामस्यां. Ś1 K3 हंसडिफकौ; K1.2 D3 T1 G1 °डिभिकौ; K4 °डिकभौ; Ñ1 B Dn D2.4 G3 °डिंभकौ; V1 °तिभकौ; G2.6 °डिबकौ; G4 °डियुकौ; G5 °डिबिकौ. — d) Ś1 आसते (for इत्यास्तां). T1 G3.4 यौध° (for योध°). Ñ1 V1 B D अशस्त्रनिधनावुभौ.

37 a) D1.2 संहतौ (for सहितौ). — d) G1.5.6 पर्याप्त. G1 नो (for मे).

38 b) K2–4 V1 B3.6 D1.2 G2–5 M1 [ऽ]पि; G1 lacuna; G6 ह्य (for च). — c) Ś1 K Ñ1 V1 B4 एषैव (K1 एषा हि) (for तथैव). B4 आसीत्तु. — d) T1 G4 युद्धं; G3 युधि (for बुद्धिर्). A few MSS. वरः, वरं. — After 38, S (except M2) ins.:

158* अष्टादश मया तस्य संग्रामा रोमहर्षणाः ।
दत्ता न च हतो राजञ्जरासंधो महाबलः ।
[(L. 1) G2 संग्रामो रोमहर्षणः (for the post. half). — (L. 2) T1 G4 तु (for च). G4 राजा (for राजन्).]

39 a) G5 अतो (for अथ). D1 अंस (corr. to हंस). — b) K1–3 D4.5 महा- (for महान्). D4.6 नृप. S आसीत्कश्चिन्नराधिपः (M2 °प); Cv (?) आसीत्कश्चिन्नराभिधः (uncertain). — D1 ins. marg. *sec. m.* 39^{cd}–40. — c) K स चाप्य(K3 °न्यो)भिहतो राजन्; Ñ1 B1.2.4–6 D रामेण स हतस् (B6 सहितस्) तत्र; V1 B3 ततो रामेण स हतः (B3 निहतः); S (and Cv? uncertain) नरोन्यः

तच्छ्रुत्वा डिभको राजन्यमुनाम्भस्यमज्जत ॥ ४०
विना हंसेन लोकेऽस्मिन्नाहं जीवितुमुत्सहे ।
इत्येतां मतिमास्थाय डिभको निधनं गतः ॥ ४१
तथा तु डिभकं श्रुत्वा हंसः परपुरंजयः ।
प्रपेदे यमुनामेव सोऽपि तस्यां न्यमज्जत ॥ ४२
तौ स राजा जरासंधः श्रुत्वाप्सु निधनं गतौ ।
स्वपुरं शूरसेनानां प्रययौ भरतर्षभ ॥ ४३
ततो वयममित्रघ्न तस्मिन्प्रतिगते नृपे ।
पुनरानन्दिताः सर्वे मथुरायां वसामहे ॥ ४४
यदा त्वभ्येत्य पितरं सा वै राजीवलोचना ।
कंसभार्या जरासंधं दुहिता मागधं नृपम् ॥ ४५
चोदयत्येव राजेन्द्र पतिव्यसनदुःखिता ।
पतिघ्नं मे जहीत्येवं पुनः पुनररिंदम ॥ ४६
ततो वयं महाराज तं मन्त्रं पूर्वमन्त्रितम् ।
संस्मरन्तो विमनसो व्यपयाता नराधिप ॥ ४७
पृथक्त्वेन द्रुता राजन्संक्षिप्य महतीं श्रियम् ।
प्रपतामो भयात्तस्य सधनज्ञातिबान्धवाः ॥ ४८
इति संचिन्त्य सर्वे स्म प्रतीचीं दिशमाश्रिताः । C. 2. 614 B. 2. 14. 49 K. 2. 14. 52

(G2.3 °न्य-; G1 lacuna after °न्य) स हत(T1 G3 सहित)स्तस्य. — [d]) Ñ1 V1 B D S Cv अष्टादशावरे (M1 [*inf. lin.*] Cv °वृतः; G2.5 M2 °परे); Cd as in text.

40 D1 ins. 40 marg. (cf. v.l. 39). — [a]) Ś1 K1 ततो (for हतो). S (except G3) transp. हतः and हंसः. K4 G2 प्रोक्तः (for प्रोक्तम्). — [b]) Ś1 इति; K4 कथं (for अथ). — [c]) Ś1 K1 डिंफको (K1 marg. *sec. m.* डिंभिको); K2.3 डि(K3 डिं)फिको; K4 Ñ1 B Dn D1.2.4.6 T1 G3 डिंभ°; V1 तिभ°; D3 डिभिकौ; G1 विबुको; G2 डिंब°; G4 डिबु°; G5.6 डिबि°. D4 G1.6 राजा (for राजन्).

41 G4 om. (hapl.) 41–42. — [a]) Ś1 K1-3 हंसं नृलोके; D4 [अ]हं तेन लोके; T1 corrupt. Ś1 [ऽ]पि (for ऽस्मिन्). — [b]) Ñ1 V1 नाहं जीवितु मन्महे. — [c]) Dn1 एनां; G1.2 एव; G6 एवं (for एतां). — [d]) Ś1 डिंफको; K1 (marg. *sec. m.*) डिंभिको (orig. हंस°); K2.3 डि(K3 डिं)फिको; K4 Ñ1 B Dn D4.6 डिंभ°; V1 तिभ°; D1.2 डिंभं°; D3 G1 डिभि°; G2 डिंब°; G5.6 डिबि°. G2 धनदं (for निधनं).

42 G4 om. 42 (cf. v.l. 41). — [a]) D2 तथापि (for तथा तु). Ś1 डिफकं; K1.4 Ñ1 V1 B Dn D1.2.4 M2 डिंभ°; K2.3 डिफि°; D3 डिभि°; G1 विबु°; G2 डिंब°; G5.6 डिबि° (for डिभ°). — [b]) Dn1 G6 पुरपुरंजयः; D3 परपुरंजय. — [c]) B1 चैव (for एव). — [d]) K1.2 निमज्जत (K2 °तः); K4 Dn1 व्यम°; D3.5 G2 M2 अम° (for न्यम°).

43 [a]) S ततो (for तौ स). — [b]) K1 B1 तु; K2 Ñ1 V1 B4 Dn च; B3.5 D1.2 [अ]थ; S तौ (for [अ]प्सु). — [c]) K तत् (for स्व-). B1-3.6 D1.2 शूरसेनायां (B1 °या; B3 °याः); B4 सर्वसैन्येन; T1 G3.4 शूरशून्यं वै; G1.2.5.6 M शूरसेनेभ्यः. Ñ1 V1 B5 Dn D3-6 पुरं शून्येन (B5 पुरसन्येन) मनसा. — [d]) K1.4 पुरुषर्षभ (K4 °भः).

44 [a]) K1 T1 G4.5 अमित्रघ्नास्; K4 D4 अमित्रे तु. — [b]) D4 प्रतिगृहे; G3 °हते (for °गते). D3 G5 नृप; G2 नृपः. — [c]) Ś1 नरा (for पुनर्). Ś1 K B5 Dn D3.5 M2 आ(Ś1 सा)नंदिनः; D4.6 आनंदितः.

45 [a]) K1 त्वभेत्य; K2 चभ्यत्य (sic) (for त्वभ्येत्य). S यदा तु पुनरेवैनं. — [b]) S राजन् (for सा वै). D3 राजीवलोचनं; G (except G3.4) °लोचन. — [c]) K3 कंसभार्यां. K3 D4 T1 G (except G3) जरासंध-.

46 [a]) K2 नोदयत्येव. K3 राजेंद्रं. B1 चोदत्येवं हि राजेंद्र. — [b]) K3 प्रति- (for पति-). K4 G1.6 °कर्शिता; Ñ1 °कर्षिता. — [c]) K4 तं (for मे). B3 D1.2 S (except G1) एव (for एवं). — [d]) Ś1 D1.2 °दमं.

47 [a]) S कुरुश्रेष्ठ (for महा°). — [b]) D1.2 तत् (for तं). K2 पूर्वमित्रतं. K1 मंत्रपूर्वमतंद्रिता; B1 G3 मंत्र-(G3 °त्रं)-पूर्वममंत्रितं; G1 मंत्रपूर्वं * * * *; G5.6 तं(G6 मं)-त्रपूर्वं सुमंत्रितं. — [c]) B3 तं; D5 स (for सं-). K4 व्यमनसो; D4 विमनसं. — [d]) K1 D1.2 व्यपजाता; M2 [ऽ]प्यपयाता. K4 नराधिपाः; S (except G5) च (G1.6 M1 स्म) सर्वशः (for नरा°).

48 [a]) D1.4 पृथा(D4 °श)क्तन; G2.4 पृथक्के(G4 °के)न (for °क्त्वेन). Ś1 श्रुता राजन्; K3 द्रुतो रा°; K4 क्ता रा°; Ñ1 V1 B D महाराज. — [b]) Ś1 संश्रित्य (for संक्षिप्य). S विपुलां (for महतीं). — [c]) K1 अपेताम; K2.4 प्र(K2 प्रा)पताम; K3 व्यपयाता; Ñ1 V1 B1.6 प्रपलामो; B2.4.5 Dn D3-6 पलायामो; B3 (conflated) प्रपयामो; D1.2 प्रयतामो; S अपयाता (G2 अपवाद-). B6 बलात्तस्य; G3

C. 2. 614 B. 2. 14. 50 K. 2. 14. 53 कुशस्थलीं पुरीं रम्यां रैवतेनोपशोभिताम् ॥ ४९
पुनर्निवेशनं तस्यां कृतवन्तो वयं नृप ।
तथैव दुर्गसंस्कारं देवैरपि दुरासदम् ॥ ५०
स्त्रियोऽपि यस्यां युध्येयुः किं पुनर्वृष्णिपुंगवाः ।
तस्यां वयममित्रघ्न निवसामोऽकुतोभयाः ॥ ५१
आलोक्य गिरिमुख्यं तं माधवीतीर्थमेव च ।
माधवाः कुरुशार्दूल परां मुदमवाप्नुवन् ॥ ५२

एवं वयं जरासंधादादितः कृतकिल्बिषाः ।
सामर्थ्यवन्तः संबन्धाद्भवन्तं समुपाश्रिताः ॥ ५३
त्रियोजनायतं सद्म त्रिस्कन्धं योजनादधि ।
योजनान्ते शतद्वारं विक्रमक्रमतोरणम् ।
अष्टादशावरैर्नद्धं क्षत्रियैर्युद्धदुर्मदैः ॥ ५४
अष्टादश सहस्राणि व्रातानां सन्ति नः कुले ।
आहुकस्य शतं पुत्रा एकैकस्त्रिशतावरः ॥ ५५

भयार्तस्य; M1 भयात्तस्मात्. — ^{d}) K4 सधना ज्ञाति°; Ñ1 V1 B2–6 Dn D3–6 ससुतज्ञाति°; B1 D2 ससुहृज्ज्ञाति°; D1 समुद्रं ज्ञाति°; G1.5.6 सबलज्ज्ञाति°.

49 ^{a}) Ś1 K4 संमंत्र्य; Ñ1 V1 °मंत्र्य (for °चिन्त्य). D1 सर्वेषु (for सर्वे स्म). — ^{b}) Ś1 K2 Dn1 D4 प्रतीचीं-. — ^{c}) Ś1 कुशस्थलं पुरीं; K1.2.4 कृत्वा कुशस्थलीं; D1 कुशस्थलिपुरीं. S शून्यां (for रम्यां). B6 °स्थली पुरी रम्या. — ^{d}) K2.3 [उ]पलक्षितां; S निवेशितां (for [उ]पशोभिताम्).

50 ^{a}) K4 ततो (for पुनर्). Ś1 K1–3 B1–5 D ततो नि(B1.3 D1.2 पुनर्नि)वेशं तस्यां च (K1 °स्याश्च); S पुनर्नि(T1 G2 पुरं नि)वेश्य नंदामो. Cv pratīka cited as पुनर्निवेश्य, but gloss cites पुरं (as accusative of पूर्), as in T1 G2. Text as in Ñ1 V1 B6; but cf. K4. — ^{b}) D1.2 नृपाः. S जरासंधभयार्दिताः. — ^{c}) T1 G1.3 °संस्कारान्; M1 °संस्काराद्. B1.3.6 D1.2 ततो वयं महाराज. — ^{d}) K3 दुरासहं; B6 M1 °सदाः; D1.2 °सदः; D3 T1 G3 M2 °सदां; G1 °सदान्.

51 ^{a}) Ś1 T1 युध्येरन्; K यु(K3 बु)ध्यंते (for °ध्येयुः). — ^{b}) G4 °वृष° (for °वृष्णि°). V1 B D किमु वृष्णिम-(D1.2 °मे)हारथाः. — ^{c}) K2 D4 तस्या; K3 यस्यां (for तस्यां). S ते (M2 के) वयं सजना (G1.6 विज्वरा) राजन्. — ^{d}) K3 न्यवसामो (for निव°).

52 ^{a}) K3 Ñ1 V1 B1.4.5 D (except D2.3.5) M2 आलोच्य. Ś1 दर्विमुख्यं तु (for गिरिमुख्यं तं). — ^{b}) K3 माधवं तीर्थम्; Ñ1 V1 मागधीतीर्थम्; B1 D1.2 मागधं द्रुतम्; B2–5 Dn D3–6 (D5 before corr.) मागधं तीर्णम्; B6 मागधं तु तम्. S अलभाम (G6 वसाम सु-) सुखं नृप. — ^{c}) K3.4 माधवां (K4 °वः); B1 यादवाः; B4 मागधं; B6 मागधः; Dn1 D1.2 मागधाः (for माधवाः). S माधवा माधवीतीर्थम्. — ^{d}) K2 D1.2 अवाप्नुवद्; K4 B6 °प्नुवान्; B3 °प्नुयुः; D4 °प्नुयात् (for अवाप्नुवन्). S आसाद्य सुखिनो-(G2 °खिता)भवन् (M2 °वसन्).

53 ^{a}) K1 वरं (for वयं). G6 जरासंधे (for °संधाद्). K4 G2 एवं (G2 वयं) जरासंधभयाद्; V1 जरासंधेन च वयं. — ^{b}) K3 आदिभिः; Ñ1 B2–6 D M2 अभितः; V1 पुरैवं; T1 आदिताः; G1.2.4.6 अ(G6 ना)र्दिताः (for आदितः). D4 कृतकिल्बिषात्. — ^{c}) K2–4 D4 G2.3.6 M1 साम्यर्थ्य-वंतं. B5 संनद्धाद्; G2 संबंधं; G6 संबंधान्. — ^{d}) B1m. 2–5 D गोमंतं (for भवन्तं). K2.3 समुपस्थिताः; T1 समुपाश्रुताः.

54 ^{a}) Ś1 त्रियोजनमयं; G3 (before corr.) °जनादिकं. Cv pratīka cited as in text, but gloss cites °जनायुतं. Ś1 वर्त्म; B1 (m as in text) सम्यं; B3.5.6 सद्मं; Cv सद्म (as in text). — ^{b}) Ś1 त्रिस्कंदं; B2 त्रिक्षंधं; D1.2 त्रिष्कंधं; S विस्तीर्णं. Cd cites स्कंधः (=परिखा). K1 D3 योजनादपि; K2 om. (hapl.) योजनादधि; K3 N1 V1 B2.4 D1.2.6 योजनावधि; B6 °नाद्विविं; S °नाधिकं (G3 °नायितं; M1 *inf. lin.* °नायुतं); Cd as in text. — M1 om. 54^{cd}. — ^{c}) B2 D1.2 योजनांत-; Cv °नान्ते (as in text). T1 G2.3.5 कृतद्वारं; G4 तु तद्वारं; M2 शतद्वार-; Cv °द्वारं (as in text). Ś1 योजनांतां शतद्वारां; B1 योजनांतर्गतं द्वारं. — ^{d}) G5 व्युत्क्र° (for विक्र°). K4 Ñ1 V1 B1.2.4–6 Dn D3–6 वीर(Dn1 °रं)विक्रमतोरणं; B3 वीरविद्रुम°. — ^{e}) K2 अष्टादशाचैरैर्; K3 °दशैवरैर्; Ñ1 B3.5.6 D1.2 S °दश(B5.6 °दशा)कुलैर्; Dn1 °दशावरे; D3.5 °दशवैरैर्; Cd as in text. Ś1 K3 Cd नद्धां; D4 युद्धं; D6 (before corr.) न त्वं; G6 युक्तं (for नद्धं). — ^{f}) Ś1 मद° (for युद्ध°).

55 ^{b}) K1 व्रजानां; K2 B3 व्रता°; K3 वाता°; Ñ1 B1.2.4–6 D भ्रातॄणां; V1 रथानां; T1 G3–5 भ्रातरः; G1.6 वृती(G6 °ता)नां; G2 M2 पुत्राणां; Cd व्रातानां (=समुदायानां) as in text. — ^{c}) G4 आहुः सप्तशतं पुत्राः. — ^{d}) B1 S एकैकं (G6 °के; M2 °क) (for एकैकस्). K1 B5 D2 त्रिदशां वरः (D2 °राः); K2 त्रिदशद्वरः; K3 च शतावरः; Ñ1 Cd त्रिशतावराः; V1 B1.2.4.6 Dn D1.4.6 त्रिदशावरः

चारुदेष्णः सह भ्रात्रा चक्रदेवोऽथ सात्यकिः ।
अहं च रौहिणेयश्च साम्बः शौरिसमो युधि ॥ ५६
एवमेते रथाः सप्त राजन्नन्यान्निबोध मे ।
कृतवर्मा अनाधृष्टिः समीकः समितिंजयः ॥ ५७
कङ्कः शङ्कुर्निदान्तश्च सप्तैवैते महारथाः ।
पुत्रौ चान्धकभोजस्य वृद्धो राजा च ते दश ॥ ५८
लोकसंहनना वीरा वीर्यवन्तो महाबलाः ।
स्मरन्तो मध्यमं देशं वृष्णिमध्ये गतव्यथाः ॥ ५९
स त्वं सम्राड्गुणैर्युक्तः सदा भरतसत्तम ।
क्षत्रे सम्राजमात्मानं कर्तुमर्हसि भारत ॥ ६० C. 2. 626 B. 2. 14. 61 K. 2. 14. 68

(Dn2 D1 °वराः); S त्रिदशोपमाः.

56 [a]) K1.2 -भ्राता. Ś1 चारुदेष्णस्तव भ्रा°. — [b]) Ś1 D4 T1 G2–5 M2 वक्रदेवो; K1 बभ्रुदेवो; G1.6 चारुदेहो (G1 °भो) (for चक्रदेवो). — [c]) Ś1 रोहिणीयश्च. — [d]) B3.4 Dn1 D1.2.5 शांबः; B5 शाल्व-; D3 सांब-; D6 शाश्वः. K3 शौरिः समो; K4 B4.5 Dn1 D4 सौरिसमो; T1 G3 शौर्य(G6 °र्यो)समो; G1.3.4 शौर्ये समो (G3 °मे); G5 M2 शौर्य(M2 °रे)समा; Cd as in text. K2 सांबसौरीसमा युधि; Ñ1 सांबः शौरेः समो भुवि; V1 B2.6 D1.2 शांबः (V1 D2 सांवः; B6 शाल्वः) प्रद्युम्न एव च; B1 सांबः सूरस्तथाकृतिः; M1 सांबश्चैव महारथः.

57 [a]) Ś1 एवमति- (for °मेते). K3 G1 रथा; T1 G3 तथा; Cv रथाः (as in text). — [c]) G1 कृतकर्मा. Ś1 K B1 अ(K2.4 त्व)नावृष्टिः; Ñ1 V1 B2–5 D ह्यनाधृष्टिः; T1 न्यनादृष्टिः; G M [अ]प्यनाधृ(T1 G2.3 °दृ-; G5 °धि)ष्टिः. — [d]) K2 Dn2 शमीकः; D1.2 समिकः; G1.6 समीपः.

58 [a]) K1 कंकच; K3 कंकस; K4 B3 D4 कंकुः; Ñ1 V1 B1.2.4–6 Dn D1.2.5.6 M2 कंकः; G3 कङ्कुः; G4.5 कंसः (for कङ्कः). See Addenda. K1.3 शकुनिर्दांतश्च; Ñ1 शंकुर्निदाघश्च; V1 B (except B1) Dn D5.6 T1 शंकुश्च कुंतिश्च; D1.2 शकुनिर्हंता च; G2 शकुंतिदांतश्च; G3.4 M शंकुर्नि(G4 °न्नि)नादश्च; G5 शंकुनिरादश्च (for शङ्कुर्निदान्तश्च). K2 कंकशकुनिदानश्च; D3 ककन्दशकुश्च कुंतिश्च; G1 कश्च शत्रुन्निनादश्च; G6 कंवः शत्रुनिनादश्च. — [b]) Ś1 सप्तैवेते; K1 B1 सप्तैते च; K2 सप्त वै ते; K3.4 V1 S सप्त (V1 सर्वे) चैते; Ñ1 B2.5.6 Dn D1.2.6 सप्तैते वै; B4 सप्तैरेते; D4 (corrupt) स(स्व)प्तैत्ते वै; text as in B3 D3.5. — After 58[ab], S ins.:

159* प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च भानुरक्रूरसारणा
निशठश्च गदश्चैव सप्त चैते महारथाः ।
वितद्रुर्झल्लिबभ्रू च उद्धवोऽथ विदूरथः ।
वसुदेवोग्रसेनौ च सप्तैते मन्त्रिपुंगवाः ।
प्रसेनजिच्च यमलो राजराजगुणान्वितः । [5]
स्यमन्तको मणिर्यस्य रुक्मं निस्रवते बहु ।

[Cv cites part of line 5. — (L. 1) T1 सुदेष्ण° (for प्रद्युम्न°). T1 G5 सानुरक्रूर° (for the post. half). — (L. 2) G4 निशमश्च. T1 G4 गत° (for गद°). — (L. 3) T1 G4 वितद्रुर्झिल्लिवभ्रुश्च; G1 विनद्रुवालिवभ्रुश्च; G2 विकद्रुर्झल्लिकभ्रू च; G3 वितद्रज्झल्लिवभ्रू च; G6 विकद्रुश्चैव बभ्रुश्च; M1 वितद्रुर्झिल्लिवभ्रू च; M2 बभ्रुर्वकद्रुर्वाह्लीकः (for the prior half). T1 उत्तवोपि; G4 °द्धवोपि; G6 दुर्मेत्रोथ (for उद्धवोऽथ). G6 विदू°; M2 विमू° (for विदू°). — (L. 4) G3 वासु° (for वसु°). — (L. 5) G3 यमजो (for °लो). T1 G4.5 M1 प्रसेनो यदुशार्दूलो महेंद्रसदृशः प्रभुः (G5 °भो). — (L. 6) G3 च स्रवते (for निस्र°).]

— [c]) G2 M2 पुत्राश्च (for पुत्रौ). Ś1 K पुत्रौ चांधकराजस्य (K3 °राजश्च); T1 G3–5 पुत्रा(T1 °त्र)श्चांधकभोजानां; G1 पुत्राश्च वकभोजस्य; G6 अत्र चांधकभोजाश्च. Cv cites as a *variant* अन्धकभोजस्य.

59 [a]) Ñ1 लोह°; V1 B D G3 वज्र°; M2 दिव्य° (for लोक°). — [b]) B2.5 D (except D1.2) T1 G3–5 महारथाः (for °बलाः). — [c]) B3 स्मरंतं (for °तो). S (except G2) संस्मरंतो मध्यदेशं (G1 °शे). — [d]) K3 D3 °मध्य-. Ś1 K B2–6 D (except D1.2) व्यवस्थिताः (for गतव्यथाः). S वृष्णिवीरा गतज्वराः (G1.6 सहस्रशः). — G1.2.6 M1 ins. an addl. colophon after 59; T1 G3–5 M2, after 160* (*adhy. no.*: 15). G1.2.6 M1 ins. after the above colophon: T1 G3–5 M2, after 59:

160* श्रीभगवान् ।
पाण्डवैश्चापि सततं नाथवन्तो वयं नृप ।
[G2 M श्रीवासुदेवः (for श्रीभगवान्).]

60 [ab]) K1–3 त्वं तु (for स त्वं). D1.2 °सत्तमः. S सर्वसंपद्गुणैः (M1 °द्गुणैः) सिद्धे (G2 M2 °द्धैः) तस्मिन्नेवं व्यवस्थिते. — [c]) K1.2 क्षात्रे; B3 D3 क्षेत्रे; T1 G3–5 क्षितौ (for क्षत्रे). Ñ1 V1 B1 Dn2 D1.2 G3.4 M2 सा(B1 Dn2 स)म्राज्यमात्मानं; G1 समाजमा°; G2 साम्राज्यमास्थातुं; M1 साम्राज्यसंस्थानं. — [d]) Ñ1 मंतुम्; B1 योद्धुम्; D1.2 योक्तुम्; T1 G2–5 कथम् (for कर्तुम्). G1.6 नार्हसि; M2 इच्छसि (for अर्हसि). D1.2 भारतः. — After 60, S ins.:

161* दुर्योधनं शांतनवं द्रोणं द्रोणायनिं कृपम् ।
कर्णं च शिशुपालं च रुक्मिणं च धनुर्धरम् ।

C. 2. 626 B. 2. 14. 62 K. 2. 14. 72 न तु शक्यं जरासंधे जीवमाने महाबले ।
राजसूयस्त्वया प्राप्तुमेषा राजन्मतिर्मम ॥ ६१
तेन रुद्धा हि राजानः सर्वे जित्वा गिरिव्रजे ।
कन्दरायां गिरीन्द्रस्य सिंहेनेव महाद्विपाः ॥ ६२
सोऽपि राजा जरासंधो यियक्षुर्वसुधाधिपैः ।
आराध्य हि महादेवं निर्जितास्तेन पार्थिवाः ॥ ६३
स हि निर्जित्य निर्जित्य पार्थिवान्पृतनागतान् ।
पुरमानीय बद्धा च चकार पुरुषव्रजम् ॥ ६४
वयं चैव महाराज जरासंधभयात्तदा ।
मथुरां संपरित्यज्य गता द्वारवतीं पुरीम् ॥ ६५
यदि त्वेनं महाराज यज्ञं प्राप्तुमिहेच्छसि ।
यतस्व तेषां मोक्षाय जरासंधवधाय च ॥ ६६
समारम्भो हि शक्योऽयं नान्यथा कुरुनन्दन ।
राजसूयस्य कार्त्स्न्येन कर्तुं मतिमतां वर ॥ ६७
इत्येषा मे मती राजन्यथा वा मन्यसेऽनघ ।
एवं गते ममाचक्ष्व स्वयं निश्चित्य हेतुभिः ॥ ६८

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

एकलव्यं द्रुमं श्वेतं शल्यं शकुनिमेव च ।
एतानजित्वा संग्रामे कथं शक्नोषि तं क्रतुम् ।
अथैते गौरवेणैव न योत्स्यन्ति नराधिपाः ।
एकस्तत्र बलोन्मत्तः कर्णो वैकर्तनो वृषा ।
योत्स्यते स बलामर्षी दिव्यास्त्रबलगर्वितः ।

[(L. 3) T_1 $G_{1.4}$ शैब्यं (for शल्यं). — (L. 5) $G_{1.6}$ तथैते; G_2 अथ ते (for अथैते). — (L. 6) G_6 एकतस्तु (for °स्तत्र). — (L. 7) G_1 स परामर्षी; $G_{2.4}$ परमा°; G_3 परबला°; G_6 समरा° (for स बला°).

61 ^{a}) K_{1-3} D_4 G_2 शक्यो; M_2 शक्या. S महाराज (for जरासंधे). — ^{b}) S जरासंधे (for जीव°). V_1 तस्मिञ्जीवति दुर्जये. — ^{c}) B_3 D (except $D_{4.6}$) S (except $G_{1.2}$ M_2) राजसूयं (for °सूयस्). B D (except Dn_1 D_4) $G_{5.6}$ [अ]वाप्तुं (for प्राप्तुं). — ^{d}) S तस्मिञ्जीवति (G_1 °ञ्जपति) पार्थिवे.

62 ^{a}) G_2 युद्धाद्धि (for रुद्धा हि). — ^{b}) T_1 G_{2-5} M जित्वा (G_2 जिताः) सर्वे (by transp.); $G_{1.6}$ जित्वा तस्मिन्. — ^{c}) S नगें($G_{1.6}$ महें)द्रस्य (for गिरीन्द्रस्य). K_4 $\tilde{N}_1$ V_1 $B_{1.2}$ $D_{1.2}$ कंदर्यां पर्वतेंद्रस्य; B_{3-6} Dn D_{3-6} कंदरे पर्वतेंद्रस्य. — ^{d}) T_1 G_2 सिंहेनैव. $\acute{S}_1$ G_1 °गजाः (for °द्विपाः).

63 ^{a}) N स हि (V_1 स तु) (for सोऽपि). K_4 राजन्. — ^{b}) G_4 M_1 इयक्षुर्. — N ins. after 63^{ab}: $G_{2.3}$, after 163*:

162* महादेवं महात्मानमुमापतिमरिंदम ।

[K_1 $D_{1.2}$ अरिंदमं. $\tilde{N}_1$ तंडुलप्रस्थके राजन्महादेवमुमापतिं.]

On the other hand, T_1 G_{2-6} M ins. after 63^{ab}:

163* अभिषिक्तैश्च राजन्यैः सहस्रैरुत चाष्टभिः ।

[G_5 तु (for the first च). T_1 वा° (for चा°).]

Thereafter $G_{2.3}$ ins. 162*. G_1 om. from 63^{cd} up to the prior half of line 2 of 168* (cf. v.l. 2. 14. 9). — S (G_1 om.) transp. 63^{cd} and 64. — ^{c}) K (except K_2) Cd आशा(K_1 °सा)स्य (for आराध्य). G_2 M_2 च (for हि). B D तपसोग्रेण (for हि महादेवं). — After 63, N ins.:

164* प्रतिज्ञायाश्च पारं स गतः क्षत्रियपुंगवः ।

[V_1 प्राप्तः (for गतः). Dn D_{3-6} पार्थिवसत्तम (for क्षत्रिय°).]

64 G_1 om. 64 (cf. v.l. 63). — ^{a}) $B_{1.3.6}$ T_1 $G_{2.4-6}$ स वि(G_4 अपि)निर्जित्य (for स हि नि°). B_1 नृपतीन्; $B_{3.6}$ तान्सर्वान् (for the *second* निर्जित्य). $K_{2.3}$ स विजित्य महीपालान्; B_2 $D_{1.2}$ पार्थिवान्स विनिर्जित्य. — ^{b}) $K_{2.3}$ संग्रामे; $B_{1.2}$ $D_{1.2}$ सर्वांश्च (for पार्थिवान्). V_1 $B_{3.6}$ पार्थिवान्सर्वतोदिशं; G_2 सर्वांन्वै पृथिवीश्वरान्; M_1 पार्थिवान्पृथगागतान्. — ^{c}) B_4 पुनराणीय (for पुरमा°). K_4 बद्धौ; D_3 रक्षां (for बद्धा). — ^{d}) K_2 $D_{1.3}$ पुरुषं व्रतं (K_2 व्रजं; D_3 वृतं); K_3 $B_{2.3.6}$ Dn D_2 पुरुषव्रतं; Cv °व्रजं (as in text).

65 G_1 om. 65 (cf. v.l. 63). — ^{a}) D_4 ते च (for चैव). — ^{b}) K_1 ततः; B_6 तथा (for तदा). T_1 G_{3-6} °भयार्दिताः. — ^{c}) G_3 मधुरां (for मथु°). — ^{d}) T_1 $G_{3.4}$ M_1 गत्वा (for गता). K_3 $D_{3.5}$ द्वारावतीं (K_3 °ती-). — After 65, S ins.:

165* निवसाम तथाद्यापि सधनज्ञातिबान्धवाः ।
कंसहेतोर्हि यद्वैरं मागधस्य मया सह ।
पारं गत्वा स तस्याजौ यियक्षुर्देवमुत्तमम् ।

[(L. 1) M_1 निवसामस्. — (L. 2) M_1 कस्य (for कंस-). — (L. 3) G_2 सदस्यापि; M स तस्याजा (for स तस्याजौ). G_2 देवसत्तमं.]

66 S transp. 66^{ab} and 66^{cd}; but G_1 om. 66

१४

युधिष्ठिर उवाच ।

उक्तं त्वया बुद्धिमता यन्नान्यो वक्तुमर्हति ।
संशयानां हि निर्मोक्ता त्वन्नान्यो विद्यते भुवि ॥ १
गृहे गृहे हि राजानः स्वस्य स्वस्य प्रियंकराः ।
न च साम्राज्यमाप्तास्ते सम्राट्शब्दो हि कृत्स्नभाक् ॥ २
कथं परानुभावज्ञः स्वं प्रशंसितुमर्हति ।
परेण समवेतस्तु यः प्रशस्तः स पूज्यते ॥ ३
विशाला बहुला भूमिर्बहुरत्नसमाचिता ।
दूरं गत्वा विजानाति श्रेयो वृष्णिकुलोद्वह ॥ ४
शममेव परं मन्ये न तु मोक्षाद्भवेच्छमः । C. 2. 639 B. 2. 15. 5 K. 2. 15. 5

(cf. v.l. 63), and M2 om. 66ab. — a) K2 त्वेयं; Ñ1 D5 त्वेतं; V1 त्वेव; B1.5.6 Dn1 D1–3.6 त्वे(B1 ह्ये)तन्; B3.4 त्वेवं (for त्वेनं). S (G1 M2 om.) यदीमं (G2 यदीहं; G5 यदि त्वेमं; G6 यदीव) नृपते यज्ञं. — b) V1 यष्टुम् (for प्राप्तुम्). Ñ1 V1 B (except B3.6) Dn D3–6 अभीप्स(Dn2 °प्स्य)सि (for इहेच्छसि). S (G1 M2 om.) प्राप्तुमिच्छसि भारत (M1 पार्थिव). — c) S तेषां मोक्षाय कांक्षस्व. — d) Ś1 °भयाय (for °वधाय).

67 G1 om. 67 (cf. v.l. 63). — a) B (except B3.4) D न (for हि). K3 जरासंधाद्विशंक्योहं; T1 G3–6 M न ह्येषोद्या(G3 °षोद्-; G4 °षाद्या-; M2 °षा ह्य)न्यथा शक्य[:] (G5 °क्या); G2 न ह्येषोऽन्यथा शक्यो. — b) B (except B3) D अन्यथा (for नान्य°). S (G1 om.) आ(G2 ह्या)रंभो भरतर्षभ. — d) G3 शक्यं (for कर्तुं). — After 67, S (G1 om.) ins.:

166* जरासंधवधोपायश्चिन्त्यतां भरतर्षभ ।
तस्मिञ्जिते जितं सर्वं सकलं पार्थिवं बलम् ।

68 G1 om. 68 (cf. v.l. 63). — b) S (G1 om.) यद्वा (M2 यथा) त्वं (for यथा वा). B2 D1.2 S (G1 om.) नृप (for ऽनघ). — c) K1.2 B2.3.6 Dn2 D4 समाचक्ष्व (for समा°). — d) K1–3 हेतुम(K1 °व)त्; B6 भारत (for हेतुभिः).

Colophon om. in G1. — *Sub-parvan:* Ś1 राजसूयसत्र; K3.4 Ñ1 राजसूयमंत्र; V1 राजसूयारंभ; B3 जरासधवध; B4 राजसूय; T1 मंत्र. *Adhy. name:* Ñ1 V1 कृष्णवाक्यं; B3.5 D1.2 M1 वासुदेववाक्यं; B4 भगवद्वाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1(marg. *sec. m.*).2 D3 13 (as in text); Ñ1 V1 Dn1 14; S (G1 om.) 16. — *S'loka no.:* K2.3 Dn D1.2 69; M1 16.

14

1 G1 om. 1–9 (cf. v.l. 2. 13. 63). — b) T1 G2–5 M त्व(G2 त्वा)न्नान्यो (for यन्ना°). A few MSS. अर्हसि (for अर्हति). V1 नान्यो वक्तुमिहार्हति. — c) B1.2.6 D1.2 समुच्छेत्ता; D3 न मे . वक्ता; D5.6m न निर्मोक्ता; T1 G3–5 M विनि°; G2 विनिर्गता (for हि निर्मोक्ता). — d) Ś1 त्वं; Cd त्वन् (as in text). D2.5.6 अन्यो (for नान्यो). K1–3 जनः; Ñ1 विभो (for भुवि). V1 B3 त्वत्तोन्यो विद्यते न मे; B1.2.6 D1.2 नान्यः कश्चिद्भवेन्मम(D1.2 °वे म)म; T1 कोन्यस्त्वत्तो भवेन्मम; G2–6 M कोन्यस्त्वत्तोस्ति(G2 हि) नः पुमान्.

2 G1 om. 2 (cf. v.l. 1). — a) Ś1 K B6 च (K4 तु) (for हि). — b) V1 B4 प्रियंवदाः (for °कराः). — c) B6 साम्राज्यमापुस्ते; D3 °मान्यास्ते; D4 °प्राप्तास्ते. — d) B1 सम्राड्लब्धो; G4 °ट्छंदो; Cd as in text. Ś1 कृष्णभाक्; K V1 B3–6 D (except D2) G6 M1 कृच्छ्र° (for कृत्स्न°).

3 G1 om. 3 (cf. v.l. 1). — a) K3 पराणां भावज्ञः; G4.6 पुरानु°. — b) K1 त्वं (for स्वं). K2 स्वं प्रशंसंतुम्; T1 G2.3 M1 स्वयं (G3 कथं) शंसितुम्; G4–6 स्वयं मंशितुम्. K1–3 Ñ1 V1 T1 G4.6 अर्हसि (for अर्हति). — c) G3.4 वरेण (for परेण). G4 समुपेतस् (for समवेतस्). — d) Ś1 K V1 B3–5 Dn D3–6 प्रशस्यः (for °स्तः). K2 प्र- (for स). K1 पार्थिवः (for पूज्यते).

4 G1 om. 4 (cf. v.l. 1). — a) K2 B1 विशाल-; V1 B3 विपुला; D1.2 विस्तीर्णा; G4 विरळा (for विशाला). T1 G3–5 M विमला (for बहुला, which G6 om.). — b) D2 °समन्विता; D4 °समाविता; M1 °समाकुला; Cd.v as in text. — c) V1 तान्विनिर्जित्य; B3.4 तां विजित्य; Cd दूरं गत्वा (as in text). V1 B6 विजानामि; T1 G3–6 वि(G5 [अ]पि)जानंति. — d) G3 दूरं; Cd.v श्रेयो (as in text). K4 वृत्ति- (for वृष्णि-). B2 °कुलोद्भवः. — After

C. 2. 639 B. 2. 15. 5 K. 2. 15. 5

आरम्भे पारमेष्ठ्यं तु न प्राप्यमिति मे मतिः ॥ ५

एवमेवाभिजानन्ति कुले जाता मनस्विनः ।
कश्चित्कदाचिदेतेषां भवेच्छ्रेष्ठो जनार्दन ॥ ६

भीम उवाच ।

अनारम्भपरो राजा वल्मीक इव सीदति ।
दुर्बलश्चानुपायेन बलिनं योऽधितिष्ठति ॥ ७

अतन्द्रितस्तु प्रायेण दुर्बलो बलिनं रिपुम् ।
जयेत्सम्यङ्नयो राजन्नीत्यार्थानात्मनो हितान् ॥ ८

कृष्णे नयो मयि बलं जयः पार्थे धनंजये ।
मागधं साधयिष्यामो वयं त्रय इवाग्नयः ॥ ९

कृष्ण उवाच ।

आदत्तेऽर्थपरो बालो नानुबन्धमवेक्षते ।

4, S (G1 om.) Cv read 11, followed (except in T1) by 171*.

5 G1 om. 5 (cf. v.l. 1). — ^{a}) K1 यत्नमेव; K3 सममेवं (for शममेव). Cd cites शमं (as in text). M1 वरं (for परं). — ^{b}) G5.6 नित्यं (for न तु). K2 मोहाद्; G2 वाचा; M [अ]मोक्षाद् (for मोक्षाद्). K1.3 श्रमः; K2 समः (for शमः). Ñ1 V1 B1.2.5.6 D T1 G3 श(G3 क्ष)मात्क्षेमं (T1 °मो; B1 यतो मोक्षो) भवेन्मम; B3.4 भवे(B4 शमा)त्क्षेमं शमान्मम; G4 स च मोक्षो भवेच्छमात्. — After 5^{ab}, T1 ins. 171*. — Before 5^{cd}, G3.4.6 M1 ins. भीमः. — ^{c}) K3 आरंभ्य. T1 G4–6 M पारमेष्ठ्ये तु (G6 तन्). V1 G3 आरंभः परमो (G3 प्रथमो) ह्येष; B6 प्रारंभे पारमेष्यंति. K2 corrupt. Cd cites आरम्भे and पारमेष्ठ्यं (as in text). — ^{d}) Ś1 T1 G4.6 M1 नाप्राप्यम्; G8 न प्राप्य (for न प्राप्यम्). Cn seems to read दुष्प्रापं!

6 G1 om. 6 (cf. v.l. 1). — ^{a}) Ñ1 V1 B (except B3) D G2.3 M एते (for एव). V1 G2 विजानंति; B4.5 Dn D3.5.6 हि जानंति; D4 हि धावंति; G3 M न जानंति (for [अ]भिजा°). — ^{c}) B1 (m as in text).3 D3 G2 कश्चित् (for कश्चित्). K1 एवैषां; K3 एषां तु (for एतेषां). — ^{d}) B3 भवेच्छ्रेयो; T1 G4–6 M1 °ज्ज्येष्ठो; G2 M2 भावश्रे(G2 °ज्ये)ष्ठो (for भवेच्छ्रेष्ठो). Some MSS. जनार्दनः. — After 6, K2.3 (both om. line 1) Dn D1.2 (both marg. *sec. m.*).3.4 ins.:

167* वयं चैव महाभाग जरासंधभयात्तदा ।
शङ्किताः स्म महाभाग दौरात्म्यात्तस्य चानघ ।
अहं हि तव दुर्धर्ष भुजवीर्याश्रयः प्रभो ।
नात्मानं बलिनं मन्ये त्वयि तस्माद्विशङ्किते ।
त्वत्सकाशाच्च रामाच्च भीमसेनाच्च माधव । [5]
अर्जुनाद्वा महाबाहो हन्तुं शक्यो न वेति वै ।
एवं जानन्हि वार्ष्णेय विमृशामि पुनः पुनः ।
त्वं मे प्रमाणभूतोऽसि सर्वकार्येषु केशव ।
तच्छ्रुत्वा चाब्रवीद्भीमो वाक्यं वाक्यविशारदः ।

[(L. 2) K2 शंकितोस्मि (for शङ्किताः स्म). — (L. 3) Dn1 D1.2 प्रभोः. — (L. 4) K2.3 तस्य (for तस्माद्). — (L. 6) K2.3 वा (for वै). — (L. 7) K2 एवं जानामि; K3 एतज्जानामि (for एवं जानन्हि). K2.3 विमृश्य च; Dn2 विमृश्यामि. — (L. 8) K3 D2–4 त्वमेव (D4 त्वं हि मे) प्राणभूतोसि (for the prior half).]

7 G1 om. 7 (cf. v.l. 1). — T1 G4–6 M1 om. the ref. B1.3.4.6 D4 भीमसेन (for भीम). — ^{a}) B2 अनारंभोत्सुको राजा. — ^{b}) Ś1 (by corr.) K2 D1.2 G2 वाल्मीक. — ^{c}) S (G1 om.) दुर्बल(T1 दुर्लभ)श्चाप्युपायेन. — ^{d}) K3 G2 बलिना (for °नं). D3.5 योधिगच्छति; T1 G2–5 M योधयिष्यति; G6 योधीर्बलः (sic) (for योऽधितिष्ठति).

8 G1 om. 8 (cf. v.l. 1). — ^{a}) B1 उपायतस् (for अतन्द्रितस्). V1 B2–5 D (except D1.2) च (for तु). — ^{b}) K3 B5 D1.5 बलिनां (for °नं). D1 रिपुः; Cd as in text. — ^{c}) Ś1 K4 सम्यङ्न्याद्राजन् (Ś1 °द्राज); K1 °ङ्न्यो राज्ञाम्; K2.3 V1 °ङ्न्याद्राजा; Ñ1 B D °क्प्रयोगेण (Dn D3 °न; D4 °क्प्रयाणेन); G3 °ङ्नु यो राजन्; G6 °ङ्न्रो राजन्; Cv °ङ्न्यो राजन् (as in text). — ^{d}) K B2 D2.4 Cd नी(K1 इ-; D4 नि)त्यर्थानात्मनो हितान् (Cd: नीत्यर्थान्नीतिमुख्यान्); V1 बलिनोप्यात्मनो हितान्; D3 नीहार्थावात्मनो हितान्; T1 G2.4.6 M इत्यर्थे हि (G4 भि-) प्रवर्तते; G3.5 नित्यत्वे (G5 नीत्यर्थे) हि प्रवर्तते.

9 G1 om. 9 (cf. v l. 1). — ^{a}) K3 जयो; B1 योगो (for नयो). — ^{c}) Ś1 D4 साधयिष्यामि. — ^{d}) Ś1 K3.4 B3–6 D इष्टिं; K1 यज्ञे; K2 इष्टं (for वयं). — S ins. after 9 (G1, which om. from 63^{cd} of adhy. 13 up to the prior half of line 2, ins. after 63^{ab} of that adhy.):

168* त्वद्बुद्धिबलमाश्रित्य सर्वं प्राप्स्यति धर्मराट् ।
जयोऽस्माकं हि गोविन्द येषां नाथो भवान्सदा ।

[(L. 1) G3 प्राप्स्यसि. — (L. 2) G2 transp. भवान् and सदा.]

10 Ś1 K (except K2) Dn1 श्रीकृष्णः; T1 G2–6 श्री(G5.6 om. श्री)भगवान्; M वासुदेवः (for कृष्ण उ°).

तस्मादरिं न मृष्यन्ति बालमर्थपरायणम् ॥ १०
हित्वा करान्यौवनाश्वः पालनाच्च भगीरथः ।
कार्तवीर्यस्तपोयोगाद्बलात्तु भरतो विभुः ।
ऋद्ध्या मरुत्तस्तान्पञ्च सम्राज इति शुश्रुमः ॥ ११
निग्राह्यलक्षणं प्राप्तो धर्मार्थनयलक्षणैः ।
बार्हद्रथो जरासंधस्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ १२
न चैनमनुरुध्यन्ते कुलान्येकशतं नृपाः ।
तस्मादेतद्बलादेव साम्राज्यं कुरुतेऽद्य सः ॥ १३
रत्नभाजो हि राजानो जरासंधमुपासते ।
न च तुष्यति तेनापि बाल्यादनयमास्थितः ॥ १४
मूर्धाभिषिक्तं नृपतिं प्रधानपुरुषं बलात् ।
आदत्ते न च नो दृष्टोऽभागः पुरुषतः कश्चित् ॥ १५ C. 2. 654 B. 2. 15. 21 K. 2. 15. 22

— a) K1 °र्थं (for °र्थ-). V1 B3-6 Dn D3-6 अर्थानार- (Dn1 °ल)भते बालो; B2 आदत्तेऽर्थेऽनपरः (sic) बालो; D1.2 आदत्तेर्थान्परो बा°; S आत्मनोर्थपरो बा°. — b) K1 उपेक्षते; B3.6 अपे° (for अवे°). — c) K4 न मृष्येह; Cd as in text. S तं (G3 ता) विषक्तमथो (T1 विषन्नमथो; G1 विविक्त°; M विषक्तद्विषो) घ्नंति. — d) Ś1 बलम्; Dn1 बाला (for बालम्). — After 10, S ins. (Cv glosses):

169* सर्वान्वंश्यानतुमृशन्नेकमेव सतां युगे ।

[Cf. 171*, which is a variant of this, *repeated* in S. G2 नसाद् (for सर्वान्). G4 वश्यान् (for वंश्यान्). G1 चैवम्; Cv एवम् (for एकम्). G2 सदा युगे; G3 तु संयुगे; Cv युगे युगे (for सतां युगे).]

11 G1 om. 11. T1 G2-6 M Cv read 11 (followed, except in T1, by 171*) after 4. — a) Ś1 K1 जित्वा; K4 हृत्वा; Cd हित्वा (as in text). Cn जित्वा जय्यान्, but Cnp हित्वा करान् (as in text). Ś1 यो * * *; Dn D1.3 यौवनाश्विः. G3 इष्ट्वा क्रतून्यौवनाश्विः. — c) Ś1 कार्तवीर्यात् (for °वीर्यस्). Ñ1 V1 B D G2.4 तपोवीर्याद् (for °योगाद्). — d) K1-3 D3 च (for तु). K3 विदुः; Ñ1 मुनिः; G3.5.6 भुवि (for विभुः). — e) K1 (*sup. lin.* as in text) सध्या (for ऋद्ध्या). Ś1 मरुतस्; K1.2 D1.2 मरुत्तस् (for मरुत्तस्). K2.3 त्यागाच्च; B1 आढ्यश्च; B3 तान्सर्वान् (for तान्पञ्च). — f) Ś1 समाज; K1 सम्राजम्; B1 साम्राज्यं (for सम्राज). Ś1 K4 इति शुश्रुम (K4 °मुः); K1 अनुशुश्रुम; K2.3 इति सुश्रुमः; Ñ1 V1 B D त्वनुशुश्रुम (B1 नाभिशुश्रुम; D2.3 त्वनुशुश्रुमः). G2.3 M Cv साम्राज्येनेति (G3 °ज्ये इति) शुश्रुमः (M1 °म). — Ñ1 V1 B D ins. after 11 (B3, after 171*):

170* साम्राज्यमिच्छतस्ते तु सर्वाकारं युधिष्ठिर ।

B2 Dn2 cont.: Ś1 K B3 D4 S ins. after 11 (T1, after 5ab):

171* सर्वान्वंशानतुमृशन्नैते सन्ति युगे युगे ।

[This is merely a variant of 169*, being *repeated* in S. Nil. notes it as a variant version (इति पठन्ति), reading as in Dn2. Ś1 सर्वानंशान्; K1-3 B2.3 D4 G2 सर्वान्वश्या(K3 °श्या)न्; Dn2 संत्रान्वश्यान्; T1 सर्वान्वंशान् (for °न्वंशान्). G3 सर्वान्दृश्यानतुदृशन् (for the prior half). T1 चैने; G3 नैके (for नैते). Ś1 K2.3 एवमेव महाघने (K3 °त); K1 एवमेव च संयुगे; K4 B2.3 Dn2 एवमेव (K4 °वं) सतां युगे; D4 एवं तिष्ठन्सतां युगे; G2 नेति शांतिं युगे युगे (for the post. half).]

12 a) K1 न ग्राह्य-; G2 M2 Cv संग्राह्य- (for निग्राह्य-). K4 D3 Cn प्राप्तिः; D5.6 °प्तं; Cnp °प्तो (as in text). T1 G1.3-5 M1 निग्राह्यं (G1 निगृह्य-; G3 विग्राह्यं; M1 *inf. lin.* संग्राह्यं) लक्षणप्राप्तौ (T1 °प्राप्ता; G1 -लक्ष्मप्राप्तौ स; G4 -लक्षणप्राप्तं; M1 *inf. lin.* वार्त्र). Cd निग्राह्यलक्षणं (as in text). — b) B1 धर्मार्थकामलक्षणैः; D4.6 धर्मानुनय°; G1 समार्थास्तु न लक्षणैः; G4 धर्मार्थनयवलक्षणैः; Cnp धर्मास्रिनय°; Cd.v as in text. — c) S बार्हद्रथं (M2 °थ-) जरासंधं. — d) = Gītā. 13. 26d. T1 त्वं; G (G1 om.) M2 Cv तं (for तद्). M1 (hypermetric) तं विद्धि त्वं भर°.

13 a) B2 चैवम् (for चैनम्). Ś1 अनुबुध्यंत; B1.6 अनुरुध्यंति; T1 G1.3.4.6 प्रत्ययुध्यंत (G1 °तं; G3 °रुध्यंत); G2.5 M प्रतियुध्यंत (M1 °रुध्यंति; M2 °बुध्यंति). — b) G4 °न्येकशता नृपाः. — c) K1-3 यस्माद् (for तस्माद्). V1 B D इह (for एतद्-). Cv cites एतद्बलाद् (as in text). B1.2.6 D1.2 एतत्; D4 corrupt (for एव). — d) G2 च कुतो (for कुरुते). V1 B D हि (for ऽद्य). Ñ1 नः (for सः).

14 a) K2.3 T1 G3.5.6 M रत्नभाजं; K4 °भागं; G1 °भाजा. G4 °भाजार्हे- (for °भाजो हि). K2.3 S राजन्या (for राजानो). K1 रत्नभागं च राजन्यो. — b) K1 जरासंघ (for °धम्). Ś1 K उपाहरन् (K1 °ददत्) (for उपासते). — d) K3 आश्रितः (for आस्थि°). S (except M1) बलेना(T1 G6 M2 °न)नयमास्थितः (G1 °नियमास्थितः; G4 °यमयोक्षितः; G6 °नियमोस्थितः).

15 a) K1-3 S (except G3 M1) मूर्धावसिक्तं (K1 °क्तो); K4 मूर्द्धाभिषिक्तो; Cv मूर्धाभिषिक्तं (as in text). K1.4 नृपतिः; G3 (before corr.) राजन्यं (for नृपतिं).

C. 2. 655 B. 2. 15. 22 K. 2. 15. 23 एवं सर्वान्वशे चक्रे जरासंधः शतावरान् ।
तं दुर्बलतरो राजा कथं पार्थ उपैष्यति ॥ १६
प्रोक्षितानां प्रमृष्टानां राज्ञां पशुपतेर्गृहे ।
पशूनामिव का प्रीतिर्जीविते भरतर्षभ ॥ १७
क्षत्रियः शस्त्रमरणो यदा भवति सत्कृतः ।
ननु स मागधं सर्वे प्रतिबाधेम यद्वयम् ॥ १८
षडशीतिः समानीताः शेषा राजंश्चतुर्दश ।
जरासंधेन राजानस्ततः क्रूरं प्रपत्स्यते ॥ १९
प्राप्नुयात्स यशो दीप्तं तत्र यो विघ्नमाचरेत् ।
जयेद्यश्च जरासंधं स सम्राण्नियतं भवेत् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

— b) K3 V1 B5 प्रधानपुरुषो; Dn1 G (except G6) M °नं पुरुषं; Cv °नपुरुषं (as in text). K2 Ñ1 D2 S कुलात् (G1 कुले; G2 किल) (for बलात्). — c) K1 आदित्ये (for °दत्ते). D3 स च; G6 (by transp.) च न. K3 ततो; D2 वरो (for च नो). K2 मे; S (except G1.2) यो (for नो). K2 पृष्टो; D2 दृप्तो; M1 [ऽ]भागो; Cv द्रष्टा (for दृष्टो). — d) M1 दृष्टः; Cv भागं (for ऽभागः). Cd cites पुरुषतः (as in text). Ś1 भागशः पुरुषः क्वचित्; G2 भागार्हः पुरुतः क्वचित्.

16 a) Ś1 सर्वान्वशी-; D4 सर्वांनुगे. Ñ1 S एवं सर्वांनतीत्ये(Ñ1 °वे-; T1 G2 °त्ये)को. — b) K3 B2.6 Dn D2m.4 Cdp प्रतापवान्; V1 B3 नराधिपः (B3 °पान्); G2 शतापरान्; Cd.n as in text. — c) Ś1 K1.4 Ñ1 V1 तं दुर्बलः (K1 °ल-) परो; Dn2 तं दुर्बलतमो; G2 न दुर्बलबलो; M सुदु(M1 तद्)र्बलपरो. — d) K2-4 पार्थम् (for पार्थ). Ś1 K2.3 D6 T1 G3-6 उपेष्यति; K1 °पेक्षसि; K4 °पाश्यति; B1 G1 M1 °पेक्ष्यते; B3 °पैष्यसि; G2 °पेक्षति; M2 °पेक्षते. — After 16, S ins. (Cv glosses):

172* तण्डुलप्रस्थके राजा कपर्दिनमुपास्त सः ।

[G1 °प्रास्तके; G3.4 M Cv °प्रस्थको (Cvp as above). G1 कापर्दन; G5.6 कमर्दिनम् (for कपर्दिनम्). G1.2.6 M उपासते; G3.4 उपास्ति सः (for उपास्त सः).]

17 a) K1.3 V1 D2 G1.4.6 Cd प्रो(K3 यो)षि° (for प्रोक्षि°). D1 प्रवृद्धानां; D2 T1 G1.3.4.6 प्रहृष्टानां; G2 प्रकृ°; G5 M Cd प्रसृ° (for प्रमृ°). — d) Dn2 जीवने; G1 जीवितो (for जीविते).

18 a) K1 सत्वमरणो; K3 शास्त्र°; K4 G2 शस्त्रमरणे; Cd.v as in text. — b) B2 D2 यथा; Cd (?) जेता (for यदा). B6 यदा स्यात्सत्कृतस्तदा. — c) K1 Ñ1 B2.4-6 D ततः; K3.4 T1 न तु; V1 न च; G6 तस्माद् (for ननु). K1 B1 तं; B6 D1 च; G6 हि (for स). Ś1 K4 V1 B2-5 D (except D1.2) संख्ये (for सर्वे). G1 (submetrical) तस्मान्मागधा (sic) सर्वे. — d) Ś1 प्रतियुध्येम; D1-3 °बाधेन; G1.4.6 °योधेम; Cd as in text. G1 ता; G3.4 M1 तद्; G5.6 M2 तं; Cd यद् (as in text). B2.3.6 D1.2 संगताः (for यद्वयम्). K प्रतिबाधामहे वयं; T1 प्रतिबोधेमहद्वयं (sic). Cd cites प्रतिबाधेम (as in text); Cv cites (? glosses) युध्येत.

19 a) K2 G1 षडशीती; G4 °तः; G6 M2 °ति; Cv as in text. Ś1 K2.4 D3 G1 समानीता; G2 ममानीता-. — b) S Cv चान्ये (for राजन्). — d) B1 तदा; B6 तथा; G1.6 तत्र (for ततः). Ś1 K4 प्रवत्स्यति; K1 °वक्ष्यति; K2.3 Ñ1 V1 B5 Dn D4. 5.6 (by corr.) M2 °वत्स्यते (K3 °ति; D4 °से); B1 °पश्यति; B4 °पत्स्यति; D2.6 (before corr.) °वत्स्यते; G2 M1 °वर्तते.

20 b) Ś1 त्वत्र (for तत्र). — c) K1 जयेत यश्च (hypermetric); B6 Dn1 जयेयुश्च; D1 °द्यस्तु (for °द्यश्च). — d) B6 transp. स and सम्राट्. K1 निश्चयं; K4 G1.6 नियतो (for नियतं).

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 राजसूयसत्र; K2 राजसूय; K2-4 राजसूयमंत्र; Ñ1 V1 राजसूयारंभ; B2.3.5 जरासंधवध; B4 राजसूय and जरासंधोपाख्यान; D1.2 जेरासंधोपाख्यान. — *Adhy. name:* Ñ1 V1 कृष्णवाक्यं; G1 धर्मपुत्रभीमकृष्णवचनं; M1 भगवद्वचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1(marg. *sec. m.*).2.3 D3 14 (as in text); Ñ1 V1 Dn1 D2 15; S 17. — *S'loka no.:* K2.3 25; Dn 26; D1.2 21; M1 23.

१५

युधिष्ठिर उवाच ।

सम्राड्गुणमभीप्सन्वै युष्मान्स्वार्थपरायणः ।
कथं प्रहिणुयां भीमं बलात्केवलसाहसात् ॥ १
भीमार्जुनावुभौ नेत्रे मनो मन्ये जनार्दनम् ।
मनश्चक्षुर्विहीनस्य कीदृशं जीवितं भवेत् ॥ २
जरासंधबलं प्राप्य दुष्पारं भीमविक्रमम् ।
श्रमो हि वः पराजय्यात्किमु तत्र विचेष्टितम् ॥ ३
अस्मिन्नर्थान्तरे युक्तमनर्थः प्रतिपद्यते ।
यथाहं विमृशाम्येकस्तत्तावच्छ्रूयतां मम ॥ ४
संन्यासं रोचये साधु कार्यस्यास्य जनार्दन ।
प्रतिहन्ति मनो मेऽद्य राजसूयो दुरासदः ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

पार्थः प्राप्य धनुःश्रेष्ठमक्षय्यौ च महेषुधी ।
रथं ध्वजं सभां चैव युधिष्ठिरमभाषत ॥ ६ C. 2. 583 B. 2. 15. 6 K. 2. 15. 6

15

1 a) D3 आर्याद्; G3 साम्राड्- (for सम्राड्-). K3 समीप्सन्; G1 अवैप्सन् (for अभीप्सन्). — b) Ś1 मुक्त-परायणः; K2 सार्थं°; K3 सार्थे प°; D2 पार्थं°; D5 स्वार्थ-परायणैः; G2 स्वर्थपरायणः. — c) K1 G3.3 प्रहिणुयाद्; K2 °या; K3 हिमनुयां (sic); D3 हिम्रणुयां (sic); G1 M2 प्रतिणु-(G1 °ण)यां. V1 B D (except D1.2) T1 कृष्ण; G3.3 M1 भीम (for भीमं). — d) K बाल्या(K2 °ला)त्; Ñ1 B1 D1.2 G4 बालं; V1 B2–6 Dn D3–6 सोहं; G5 बालान् (for बलात्). Ś1 केवलमामुयात्; K1 केशव साहसात्; G5 केवल-साहसान्.

2 In V1 B2–4 D1.2 this stanza is *repeated* after 2. 18. 12. — a) B6 G2 M1 उभे (for उभौ). Ñ1 भीमसेनार्जुनौ नेत्रे. — b) K1–3 V1 B3.4 मनो मे त्वं (V1 मनस्त्वन्मे; B3.4 °स्त्वं मे; so also B3.4 in the *repetition*) जनार्दन (V1 B4 °नः). — c) Ś1 मनश्च चक्षुर्हीनस्य. — d) G2 transp. कीदृशं and जीवितं.

3 a) T1 जरासंधे. D1.2 °वधं (for °बलं). — b) Ñ1 विष्पारं (for दु°). G1 अभिविक्रमं (for भीम°). — c) K1 यमः; Cd श्रमः (as in text). Ś1 कः; K3 वा; G2 नः (for वः). K1 पराजस्या; K3 पराजत्यत् (sic); K4 परा-जय्याः; T1 G3 M2 परो ज(M2 °ह)न्यात्; G2 परो हि स्यात्; G4 परं जन्यात्; M1 वरो जन्या(*inf. lin.* °ह)त् (for पराजय्यात्). Ñ1 V1 B3.4 Dn D3.5 यमोपि न विजेताजौ; B1 स मे श्रमः पराजह्यात्; B5 श्रमो हि विजयेताजौ; B3.6 D1.2.6 G6 यमोपि (D2 °मो वै) विजयेताजौ; D4 यमौ हि न विजातारौ; G1.6 श्रमो वः परमो जन्यात्. Cd श्रमो — पराजयेत्; Cn cites विजेता; Cnp ("गौडपाठे") श्रमोपि विजयेताजौ; Cv समा[read समो?] हि वः परोक्ष[:] स्याद्. — d) V1 B2.3 Dn D3–6 तत्र वः किं (for किमु तत्र). B3.4.6 D1.2 G3 तत्र वः किमु (G3 किं तु) चेष्टितं. Cd cites (as in text) विचेष्टितं (=विक्रांतं). — After 3, V1 ins. 174*; while T1 G3.5 ins.:

173* कथं जित्वा पुनर्यूयमस्मान्संप्रतियास्यथ ।

4 V1 om. 4ab. — a) B4 यस्मिन; D2 G1 तस्मिन् (for अस्मिन्). Ñ1 B D त्वर्थांतरे (for अर्थान्त°). Cd gloss अर्थच्छिद्रे. D5 (*sup. lin.* as in text) मुक्तं; D6 m उद्युक्तं; Cv युक्तं (as in text). — b) B1 G1.3 Cv अनर्थं; G5 °कं (for अनर्थः). Ś1 K2 अर्थं मे प्रत्य(K2 °ति)पद्यत; K1.3.4 अर्थमप्रतिपद्यतः (K1 °ते); T1 G2.4 M1 अनर्थं प्रतिपद्य च. Cv cites प्रतिपद्य. — B1(marg.).4.5 Dn D3–6 M2 ins. after 4d: V1 (which om. 4ab) ins. after 3:

174* तस्माच्च प्रतिपत्तिस्तु कार्या युक्ता मता मम ।

[V1 B4 तस्मि° (for तस्मा°). D4 कार्ये (for कार्या). B4 मतिर् (for मता).]

— c) T1 G1.2.4 यथाहं; G5 यथावद् (for यथाहं). Ś1 विमृष्याम्येकः; Dn2 D3.6 (before corr.) °षाम्येकः (for °शाम्येकः). B1 यथा विमृश्य रक्षेहं. — d) D4 क्रियतां (for श्रू°). K4 V1 इति; B3 हि मे (for मम).

5 ab) K3 सनासं; B1 (m as in text) अभ्यासं; Cd संन्यासं (as in text). K1 रोचते; B6 रोचयेत्; T1 °येः. Cv cites संन्यासं रोचये (as in text). K1 साधुः; G1.6 सोहं (for साधु). A few MSS. जनार्दनः. V1 तच्च ते रोचतां वीर कार्ये ह्यस्मिञ्जनार्दन. — c) T1 °हंतु (for °हन्ति). K3 सद्यो (for मेऽद्य). — d) K2.3 Ñ1 B4.5 D3–6 T1 G3–6 M2 Cv दुराहरः; K4 G1 °वहः (for °सदः).

6 =2. 23. 1. G6 om. the ref. — a) K3 transp. पार्थः and प्राप्य. M1 (before corr.) मनुः (for धनुः). — b) =1. 216. 7d: 5. 166. 32b. Ś1 B (except B5) D3–5 M2 अक्षय्ये; D1.2 °ये (for °य्यौ). — c) T1 रथ-

C. 2. 666 B. 2. 16. 7 K. 2. 16. 7 धनुरस्त्रं शरा वीर्यं पक्षो भूमिर्यशो बलम् ।
प्राप्तमेतन्मया राजन्दुष्प्रापं यदभीप्सितम् ॥ ७
कुले जन्म प्रशंसन्ति वैद्याः साधु सुनिष्ठिताः ।
बलेन सदृशं नास्ति वीर्यं तु मम रोचते ॥ ८
कृतवीर्यकुले जातो निर्वीर्यः किं करिष्यति ।
क्षत्रियः सर्वशो राजन्यस्य वृत्तिः पराजये ॥ ९
सर्वैरपि गुणैर्हीनो वीर्यवान्हि तरेद्रिपून् ।
सर्वैरपि गुणैर्युक्तो निर्वीर्यः किं करिष्यति ॥ १०
द्रव्यभूता गुणाः सर्वे तिष्ठन्ति हि पराक्रमे ।
जयस्य हेतुः सिद्धिर्हि कर्म दैवं च संश्रितम् ॥ ११
संयुक्तो हि बलैः कश्चित्प्रमादान्नोपयुज्यते ।
तेन द्वारेण शत्रुभ्यः क्षीयते सबलो रिपुः ॥ १२
दैन्यं यथाबलवति तथा मोहो बलान्विते ।
तावुभौ नाशकौ हेतू राज्ञा त्याज्यौ जयार्थिना ॥ १३
जरासंधविनाशं च राज्ञां च परिमोक्षणम् ।
यदि कुर्याम यज्ञार्थं किं ततः परमं भवेत् ॥ १४

(for रथं). G5 हयान् (for सभां). G1.6 रथध्वजहयांश्चैव.

7 =2. 23. 2. Before 7, Ś1 Ñ1 V1 B1.2.4.5 (marg.) D4.6 G3 ins. अर्जुन उ°. — a) V1 B (except B3) D शस्त्रं; Cd.v अस्त्रं (as in text). M1 (by corr.) शरान् (for शरा). — b) M2 वक्षो; Cd पक्षो (as in text). — c) G1 एतं (for एतन्). K2–4 V1 B1 T1 G1.6 महाराज (T1 °जं) (for मया राजन्). — d) K3 दुष्प्राप्यं यदभाषितं; G2 दुष्प्रापं यदिहेप्सितं. Cv cites इह (as in G2).

8 K3 om. 8. — b) Ś1 बुधाः; B1.5 Cd विद्याः; Cv वैद्याः (as in text). Ś1 K2.4 विनिश्चिताः; B4 सुनिश्चि°; M1 सुशिक्षि°; Cv as in text. K1 तज्ज्ञा रणविशारदाः; Ñ1 V1 B3 वैद्या वै साधु निष्ठिताः; B6 D1–6 G1.5.6 वै(D1.2 G1 वि)द्या साधुषु निष्ठिताः. — c) V1 कुलेन (for बले°). — d) K2 B2.6 D1.2 च (for तु). V1 B3 मह्यं वीर्यं तु रोचते; G2 वीर्यवंतमरो°.

9 a) K1 हतवीर्यकुले; S (except G3) कृतविद्यः (T1 कुलवीर्यः; G4–6 कृतवीर्यः) कुले. Cd explains कृतवीर्यकुलं. — $9^{b}=10^{d}$. Dn om. (hapl.) from 9^{b} up to the prior half of 175*. — After 9^{ab}, V1 B D (Dn om. the prior half) ins.:

175* निर्वीर्ये तु कुले जातो वीर्यवांस्तु विशिष्यते ।

[D2 निर्वीर्यो (for °र्ये). B1.3.6 D1.2 [ऽ]पि; B5 च (for तु). D3 (by corr.) जाते (for जातो). B1.3.6 D1.2 प्रश(B3 °शं)स्यते (for विशिष्यते).]

— G1.6 om. (hapl.) 9^{c}–10^{d}. — c) Ś1 Dn2 T1 G3–5 सर्वतो; K4 स वरो; B6 स वृथा (for सर्वशो). — d) K3 B1 वृत्तिं; D1 वृद्धि-; G3 पत्तिः; M2 [अ]वृत्तिः (for वृत्तिः). V1 B3–5 D3.5.6 द्विषज्जये; D4 विसज्जये. Cd cites text.

10 G1.6 om. 10 (cf. v.l. 9); Ñ1 B1 om. (hapl.) 10^{ab}. — a) K4 एव (for अपि). B2 हीत्वा (sic) (for हीनो). V1 B3–5 D (except D1.2) सर्वैर्गुणैर्विहीनोपि. — b) Ś1 निहनेद्; K1 G4 हि जयेद्; B3 निर्जयेद्; G2 वितरेद्; M1 (*inf. lin.*) हि हरेद् (for हि तरेद्). B2.6 D1.2 वीर्यवान्दुस्तरो रिपुः; T1 G5 वीर्यवान्निस्तरेद्रिपून्. — K1 om. (hapl.) 10^{cd}. — d) $=9^{b}$. Ś1 करोति च (for करिष्यति).

11 G4 om. 11^{ab}. — a) K1 प्रत्युद्भूता; V1 B2–6 D गुण(V1 B3.4 Dn2 °णी)भूता; T1 G5 द्रश्यभूता; G3 द्रव्यभूत-; Cd.v as in text. G2 द्रव्यभूतगुणैः सर्वैस्. — b) D3 M1 [इ]ह; G1.6 च (for हि). D1.2 पराजये; Cd °क्रमे (as in text). — c) K3 स यस्य हेतुः सिद्धेर्हि. Cd implies text. — d) Ś1 चैव; K4 दैवे; G2.4.6 देवं (for दैवं). Ś1 K2–4 G6 हि (for च). G2 संश्रुतं (for °श्रितम्). K1 कर्म दैवे हि संस्तृतं; G1 कर्मन्दैवं हि संश्रितं; Cd as in text. Cv seems to cite all the words in 11^{d} as in text.

12 a) Ś1 B1.2.6 D1.2 [ऽ]पि; T1 [ऽ]भि- (for हि). K4 M1 बले; B2 (m as in text).6 D1.2 गुणैः (for बलैः). — b) Ś1 प्रमादान्नोत युज्यते; K2 B6 D1.2 प्रमादेनो(K2 °दोन्नो)पयुज्यते; B1 °देनोपपद्यते; S प्रमादेनेह (G1.6 °देन हि; G3 °दो नेह; G5 प्रमदा नेह) युज्यते. Cd implies text. — c) M2 ननु (for तेन). G5 चारेण; Cd द्वारेण (as in text). — d) A few MSS. क्षियते. D1.2 प्रबलो (for स°).

13 a) K3 दैत्ये; B3 दैवं (for दैन्यं). Ś1 बलैर्हीनं; K1 तु भवति (for [अ]बलवति). T1 G1.4–6 M2 अबले विक्रमो यादृक्; G2 अबलेपि क्रियायुक्तं; G3 सबले विक्रमे यादृक्; M1 अबलो (*inf. lin.* °ले) विक्रमो (*inf. lin.* °क्रिया) यादृक्. Cv cites अबले विक्रिया. Cd as in text. — b) G2 मोघ-; M2 मोघो (for मोहो). Cv cites text; Cd implies text. — c) S एतावुभौ महादोषौ (G4 M1 [after corr.] °दौषौ; M1 before corr. °वीर्यौ). — d) K4 राजन्; B6 राज्ञां; S नित्यं (for राज्ञा). B1 त्यज्या (for त्याज्यौ). Ś1 जयार्थिनौ; B6 °नां; M1 जयैषिणा.

14 a) D1.2 जरासंधवि(D1 °नि)नाशाय. — b) Ñ1 V1 B2.4 Dn M2 परिरक्षणं; B1 D1.2 °मोक्षणे; B6 °रक्षणे; G4

अनारम्भे तु नियतो भवेदगुणनिश्चयः ।
गुणान्निःसंशयाद्राजन्नैर्गुण्यं मन्यसे कथम् ॥ १५

कषायं सुलभं पश्चान्मुनीनां शममिच्छताम् ।
साम्राज्यं तु तवेच्छन्तो वयं योत्स्यामहे परैः ॥ १६

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

वासुदेव उवाच ।
जातस्य भारते वंशे तथा कुन्त्याः सुतस्य च ।
या वै युक्ता मतिः सेयमर्जुनेन प्रदर्शिता ॥ १
न मृत्योः समयं विद्म रात्रौ वा यदि वा दिवा ।
न चापि कंचिदमरमयुद्धेनापि शुश्रुमः ॥ २
एतावदेव पुरुषैः कार्यं हृदयतोषणम् ।
नयेन विधिदृष्टेन यदुपक्रमते परान् ॥ ३
सुनयस्यानपायस्य संयुगे परमः क्रमः । C. 2. 679 B. 2. 17. 4 K. 2. 17. 4

रिपुमोक्षणं. — c) K1 कुर्यांश्च (sup. lin. °च्च) (for °म). K2 याज्ञार्थं; S यज्ञार्थे. — d) Ś1 K (except K3) स्वतः; B1.3.6 न्वतः (for ततः). S तदा(G1.2.4 M1 °था)रंभो महान्भवेत्.

15 a) Ñ1 V1 B6 D (except D1.2) M1 हि (for तु). Cv cites text. V1 B3 नियंतं; G1.2.6 M2 Cv °युंक्तो; G3 °यांतो; G4 °यांते (for °यतो). — b) Ś1 भवेदगुणचिंतकः; V1 B4 भवेद(V1 °वत्य)गुण एव नः; B3 भवे हि गुणनिश्चयः; G1.6 भवेन्न गुण°; Cv as in text. Cd cites अगुणनिश्चयः (as in text). — c) K1.3 D1.2 गुणा[:]; K4 गुणे; Ñ1 गुणैर्; all comm. गुणात् (as in text). K3 निःसंशया; D1.2 °यं; Cd.v as in text. V1 हित्वा (for राजन्). — d) K4 वैगुण्यं; V1 अगुणान्; Dn2 G1 नैगुण्यं; Cd.n नैर्गुण्यं (as in text).

16 a) K1.3.4 D2.3.5 कषायं; Ñ1 उपायं; B1 कामये; S (except M2) Cv कालेयं; Cd as in text. Ñ1 S Cv सुलभः (G1.6 °भगः); B4 सुलभे. — b) Ś1 K3 मुनिना; G1.6 मानिनां (for मुनीनां). K4 शतम्; G1.4–6 M शुभम्; G2 समम्; Cd शमम् (as in text). Ś1 K3 G3 इच्छता (for °ताम्). Cv cites 16b as in text. — c) B2 साम्राज्ये. Ś1 (corr. to) न (orig. तु as in text); K1.3 च. Ś1 भवेच्छांतो; Ñ1 V1 भवेच्छत्रोर्; B1.3.6 भवाञ्शक्तो; B2.4.5 D भवेच्छक्यं; G1 तवेत्संतो; G3 °जंतो; G4 °प्संतो (for °च्छन्तो). — d) K2 परौ; B (except B1.3) D परान् (for परैः).

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 राजसूयसत्र; K1 B4 राजसूय; K2–4 राजसूयमंत्र; Ñ1 V1 राजसूयारंभ; B1–3.5.6 Dn D5.6 जरासंधवध (B5 om. वध); D1.2 जरासंधोपाख्यान. — *Adhy. name:* Ñ1 V1 जरासंधवधमंत्रणं; B4 मंत्रिणे (sic); G1 M1 धर्मपुत्रा(M1 युधिष्ठिरा)र्जुनसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg. *sec. m.*). 2.3 D3 15 (as in text); Dn1 16; S 18. — *S'loka no.:* K2.3 M1 16; Dn D1.2 17.

16

1 Ś1 K1 श्रीकृष्ण उ° (Ś1 om. उ°); K4 G2 श्रीवासुदेव उ° (G2 om. उ°); T1 G4.5 श्रीभगवान् (G5 °वानुवाच). — D1 reads 1ab marg. *sec. m.* — a) Dn1 D2.3 भरते. — b) Ś1 V1 B6 तव; B1 G1.2 यथा (for तथा). B6 कुंती- (for कुन्त्याः). — c) G1 यथा (for या वै).

2 a) K1.4 विद्मो; K3 विद्म; M2 विद्मा. Ś1 न मृत्यो- र्मेसमयं विद्मो; Ñ1 V1 B2–6 D न स्म मृत्युं वयं विद्म (B3.6 D2–4 विद्मो; Dn1 °द्मो; D5.6 विद्म); D2 न स्म मृत्युमयं विद्मो; G1 न मृत्युः समयं वेद्मि; G2 न मृत्युसमयं विद्म. — b) G3 रात्रिर्वा. — c) D3 वापि; T1 G3–6 चैव; Cv as in text. K2.3 B3 Dn1 D2.3 G1.2 किंचिद्. B1.3 D1.2 अपरम्; G4 आरंभं; Cv अमरम् (as in text). — d) Ś1 K1 V1 B3 D3 T1 M1 शुश्रुम. K4 न दृष्टं नापि शुश्रुमः; Ñ1 B2.4–6 Dn D1–5 अयुद्धेनानुशुश्रुम (D1–3 °मः); B1 °नाथ शुश्रुम; G2 न युद्धेनेति शुश्रुमः; G4 युद्धेनापि न शुश्रुम.

3 G2 om. 3a–4b. — a) Ś1 K2.3 एतावत्स्वेव (K2 °त्स्वे च; K3 °त्स्वेन); K1 *तावत्स्वेव. — b) K1 हृदयपोषणं. — c) G1 युद्धेन (for नयेन). Cv नयेनाबाध-. — d) K3 नरान्; B4 भवान्; D1.2 परः (for परान्). Ś1 यदुपक्रमते परं.

4 G2 om. 4ab (cf. v.l. 3). B4 Cn (see below) read 4 twice. — a) K3 सुनयस्यानुपायस्य; V1 B (B4 second time) Dn D1.2.4–6 M अनयस्यानुपायस्य; D3 सुनयस्या * * यस्य; T1 G4.5 °स्यानयो यस्य; G1 अनयस्य

C. 2. 680 B. 2. 17. 5 K. 2. 17. 5 संशयो जायते साम्ये साम्यं च न भवेद्द्वयोः ॥ ४
ते वयं नयमास्थाय शत्रुदेहसमीपगाः ।
कथमन्तं न गच्छेम वृक्षस्येव नदीरयाः ।
पररन्ध्रे पराक्रान्ताः स्वरन्ध्रावरणे स्थिताः ॥ ५
व्यूढानीकैरनुबलैर्नोपेयाद्बलवत्तरम् ।
इति बुद्धिमतां नीतिस्तन्ममापीह रोचते ॥ ६

अनवद्या ह्यसंबुद्धाः प्रविष्टाः शत्रुसद्म तत् ।
शत्रुदेहमुपाक्रम्य तं कामं प्राप्नुयामहे ॥ ७
एको ह्येव श्रियं नित्यं बिभर्ति पुरुषर्षभ ।
अन्तरात्मेव भूतानां तत्क्षये वै बलक्षयः ॥ ८
अथ चेत्तं निहत्याजौ शेषेणाभिसमागताः ।
प्राप्नुयाम ततः स्वर्गं ज्ञातित्राणपरायणाः ॥ ९

न योगस्य; G3.6 सुनयस्य नयो यस्य; Cv as in text. — b) K Ñ1 V1 B4 (first time) D3 G1.6 M Cv संयोगे (K4 °गः). Ś1 S (G2 om.) परमक्रमः (Ś1m परमक्रमः; G4.5 M °मः क्रमः); V1 B1.2.6 D1.2 च (B1 न) पराक्रमः; B3.4 (second time).5 Dn D4–6 परमः (Dn2 D4–6 °म-) क्षयः; M1 (*inf. lin. sec. m.*) सुपराक्रमः; Cv (apparently) नापराक्रमः; Cd as in text. — M1 reads 4cd twice in succession. — c) D1 संश्रयो; D4 संशये; Cd as in text. K3 सौम्य; B1.6 शाम्ये; B2.4 (second time).5 Dn साम्यात्; D4–6 सम्यक्; Cd साम्ये (as in text). B4 (first time) D3 M1 (first time) संगत्या जायते साम्यं. Cv cites 4c as in text. — d) B1.2.4 (both times).5 Dn D4–6 जयश्च; B6 शाम्यं च; S (except M1 first time) Cv साम्यं तु. K1 om. न. K1 श्रियः; V1 त्रयोः; Cd.v द्वयोः (as in text). — Cn reads the entire verse first as in B4 (first time); then again as in Dn2.

5 a) S यत्नम् (for नयम्). — b) K3 S (except M2) शत्रुदेश°. Cv cites 5cd as in text. — c) K1 कथमंतो; B6 कथमंतर्. Cd cites अन्तं (as in text). K1 गच्छाम; G2 M1 (*inf. lin.* as in text) गच्छामो. — d) M2 कुवृक्षस्ये° (hypermetric). K1 D1.2 G1–3 नदीरयः. — e) K2 परं रंध्रे; K4 पररंध्र-. Ś1 समाक्रांताः; B3 T1 G3.5 पराक्रांतः. — f) K1 स्वरंध्रावरण-. B3 G3.5 स्थितः.

6 a) Ś1 व्यूढानकैरल्पबलो; K4 B1 Cd °नीकैरनुबलो (Cd gloss हीनबलः); Ñ1 V1 B2–6 D °नीकैरतिबलैर्; T1 G2–5 M व्यूढानीकस्तु (T1 °ढोनीकस्तु; M °ढानीकस्त्व-) बलवान्; G1.6 °नीकं बलवतां. — b) K2.3 उपेयाद् (for नोपे°). V1 B2–6 D न युध्येदरिभिः सह. Cd cites बलवत्तरं (as in text). — d) B1 ममापदि (corrupt); B4 मयापीह; G3 ममापि हि. B3 तन्ममापि वचः शृणु.

7 Cv seems to have read 7 twice in succession with variants in 7a! — a) V1 B3.4.6 प्रतिच्छन्नाः; M1 (*inf. lin. sec. m.*) अभिव्यक्त; M2 असंव्यूढाः (for अनवद्याः). Ś1 ह्यसंबद्धाः; K4 (also as in text) ह्यप्रबुद्धाः; V1 च संनद्धाः; B1.2.6 Dn2 D1 ह्यसंमूढाः; B3 D6 च संबुद्धाः; D2 असंबुध्म; D3 G1.6 ह्यसंबाधाः; T1 G5 ह्य(G5 ह)संबाधं; G3.4 M1 °ह्यसंबाधाः. K1 G2 अनवद्यास्य संबुद्धाः (G2 °बाधाः). B5 अनवद्यां ह्यसंरब्धां; Cv (first time) अनभिव्यक्तसंबंधाः, and (second time) अनवद्यान्-संबंधान्; Cd as in text. — b) K1 D4 प्रतिष्ठाः; D6 प्रविष्टां. K1 G1.6 शत्रु(G1 °स्त्र)संमताः; K2.3 °संसदि; B1.6 D1.2 °सद्मनि (for शत्रुसद्म तत्). T1 G2–5 दृष्ट्वा शत्रुस(G2 °त्रून्स-; G5 °त्रुं स)मीपतः. — c) V1 B4 शत्रु-मेकम्; S Cv (second time; no citation first time) °देशम्. Ś1 K1 B1 S (except T1 G2.6) उपक्रम्य; B3 उपागम्य; B6 अपक्रम्य; Cv (second time; no citation first time) as in text. — d) Ś1 ते कामं; G2 किं कामं; G3 तं देशं; Cv (both times) तं (gloss, जरासंधं) कामं.

8 a) B3 ह्येवं. T1 G4.5 बलं; Cv श्रियं (as in text). — b) Ś1 K4 Ñ1 V1 Dn2 D1.3–5 G6 पुरुषर्षभः (K4 °भं); D6 T1 G1–5 M भरतर्षभ. — c) K2 D3.5 G1–3 अंतरात्मैव; K3 °त्मयव-. V1 देहानां; Cd भूतानां (as in text). Cv cites 8c as in text. — d) Ś1 तत्क्षमं; K2–4 Ñ1 V1 B1.2.5 Dn2 D4.5 Cd.n तत्क्षयं; B4 तत्स्वयं; Dn1 D1.6 तज्जयं; D3 संक्षयं; Cv as in text. Ś1 B3.5.6 D1.2 चैव लक्षयेत्; K1 च बलक्षयः; K2–4 चोपलक्षये; Ñ1 V1 B2 D3–5 Cn नैव लक्षये; B1.4 Dn D6 Cnp चैव लक्षये; G1–3.5.6 वै बलक्षयं (G5 °या). Cd cites लक्षये; Cv cites बलक्षयः. See Addenda. — After 8, K1 (marg.) ins.:

176* (sic) चतुर्दंष्ट्रो द्विशुक्तो दशपद्मवान् ।
षडुन्नतैर्दश बृहत्रिभिर्व्याप्नोति पार्थिवः ।

9 a) Ñ1 V1 B1.3 Dn D3.5 चैनं; B2.4–6 D1.2.4 वैनं (for चेत्तं). G1 न जेष्यामो; G2 निवृत्याजौ. — b) Ś1 शेषेणाभिसमागतः; K3 B3 M2 °णाभिसमाह(K3 °हि)ताः; Ñ1 V1 B2.4–6 Dn D1.2.4.5 T1 G1.2.4–6 M1 °णापि समाहताः (Ñ1 G1.2.6 °गताः; B4 °हिताः); B1 शेषानपि समाहतान्; D3 शेषेणापि क्षमाहताः; G3 °णोपि समाहताः.

युधिष्ठिर उवाच ।

कृष्ण कोऽयं जरासंधः किंवीर्यः किंपराक्रमः ।
यस्त्वां स्पृष्ट्वाग्निसदृशं न दग्धः शलभो यथा ॥ १०

कृष्ण उवाच ।

शृणु राजञ्जरासंधो यद्वीर्यो यत्पराक्रमः ।
यथा चोपेक्षितोऽस्माभिर्बहुशः कृतविप्रियः ॥ ११
अक्षौहिणीनां तिसृणामासीत्समरदर्पितः ।
राजा बृहद्रथो नाम मगधाधिपतिः पतिः ॥ १२
रूपवान्वीर्यसंपन्नः श्रीमानतुलविक्रमः ।
नित्यं दीक्षाकृशतनुः शतक्रतुरिवापरः ॥ १३
तेजसा सूर्यसदृशः क्षमया पृथिवीसमः ।
यमान्तकसमः कोपे श्रिया वैश्रवणोपमः ॥ १४
तस्याभिजनसंयुक्तैर्गुणैर्भरतसत्तम ।
व्याप्तेयं पृथिवी सर्वा सूर्यस्येव गभस्तिभिः ॥ १५
स काशिराजस्य सुते यमजे भरतर्षभ ।
उपयेमे महावीर्यो रूपद्रविणसंमते ॥ १६
तयोश्चकार समयं मिथः स पुरुषर्षभः ।
नातिवर्तिष्य इत्येवं पत्नीभ्यां संनिधौ तदा ॥ १७
स ताभ्यां शुशुभे राजा पत्नीभ्यां मनुजाधिप ।
प्रियाभ्यामनुरूपाभ्यां करेणुभ्यामिव द्विपः ॥ १८ C. 2. 694 B. 2. 17. 19 K. 2. 17. 19

Cn.v cite शेषेण (glosses imply °हताः). — ^{c}) Ś$_{1}$ K_{4} $B_{1.3.6}$ D_{3} प्रामुयामस्. B_{1} तथा (for ततः). — ^{d}) $G_{1.3}$ जातिधर्मपरायणाः. — After 9, G_{2} ins. line 2 of 191*, followed by 8^{a}–20^{a} of the next adhy.

10 G_{2} om. 10–28; Ñ$_{1}$ om. 10. — ^{b}) = 3. 258. 4^{b}. G_{4} किं वीर्यं कः परा°. — $D_{1.3}$ om. (hapl.) 10^{c}–11^{b}. — ^{c}) Ś$_{1}$ त्वा (for त्वां). D_{2} G_{3} दृष्ट्वा; D_{4} G_{4} पृष्ट्वा. K_{4} °संकाशं (for °सदृशं). — ^{d}) M_{1} (*inf. lin.* as in text) शरभो; Cv as in text.

11 G_{2} om. 11; $D_{1.3}$ om. 11^{ab} (cf. v.l. 10). Ś$_{1}$ K_{1} Dn_{1} श्रीकृष्ण उ° (Ś$_{1}$ om. उ°); T_{1} G_{3-5} M_{2} श्रीभगवान् (G_{5} M_{2} om. श्री-); $G_{1.6}$ M_{1} वासुदेवः. — ^{b}) G_{6} यद्विधो (for यद्वीर्यो). — ^{c}) S (G_{2} om.) यथा ह्यु($G_{1.6}$ -भ्यु)पे°. B_{1} राजन् (for ऽस्माभिर्). — ^{d}) K_{2} कृतविप्रयः; B_{1} °विग्रहः; B_{2} D_{4} °विक्रमः; B_{3} D_{6} S (G_{2} om.) °किल्बिषः; D_{3} °विप्प्रियः.

12 G_{2} om. 12 (cf. v.l. 10). — ^{a}) G_{4} M_{2} अक्षो°. Dn_{2} $D_{1.2}$ तिसृणाम्; T_{1} G_{4} (before corr.) तिस्राणाम्. Cv cites 12^{a} as in text. — ^{b}) Ñ$_{1}$ V_{1} B (except B_{5}) $D_{1.2}$ पतिः (for आसीत्). Ś$_{1}$ D_{6} T_{1} $G_{1.5.6}$ M परमदर्पितः; K_{2} कृमरदर्पितः; K_{4} परमदुःखितः; G_{4} सममदर्पितः. — ^{c}) V_{1} $B_{2-4.6}$ $D_{1.2}$ आसीद् (for राजा). B_{4} राजा (for नाम). — ^{d}) Dn_{1} D_{3} T_{1} मागधा°. Ñ$_{1}$ Dn D_{6} बली; V_{1} प्रभो; $B_{1.4.5}$ m पुरा; $B_{2.3}$ $D_{1.2}$ $G_{1.6}$ नृपः; B_{6} T_{1} G_{3-5} M नृप; Cn पतिः (as in text)!

13 G_{2} om. 13 (cf. v.l. 10). — ^{a}) K_{2} M_{1} वीर्यवान्रूपसंपन्नः; B_{1} बलवान्वीर्य°; G_{4} स रूपवीर्य°. — After 13^{ab}, S (G_{2} om.) ins.:

177* स्वराज्यं कारयामास मगधेषु गिरिव्रजे ।

[M_{1} स (for स्व-).]

— ^{c}) K T_{1} $G_{1.3-5}$ M नित्यदीक्षा($K_{1.2}$ °दीक्षो; K_{4} °दक्षो)कृश(M_{1} °न)तनुः; Ñ$_{1}$ B D G_{6} नित्यं दीक्षांकिततनुः; V_{1} नित्यं दक्षो बहुधनः. — ^{d}) G_{1} मूर्तक्रतु°.

14 G_{2} om. 14 (cf. v.l. 10). — ^{a}) = (var.) 1. 94. 12^{e}. Ś$_{1}$ Ñ$_{1}$ $B_{1.2.5.6}$ D (except D_{6}) M_{2} सूर्यसंकाशः. — ^{b}) = 1. 94. 12^{f}; = (var.) 5. 154. 2^{b}; = Rām. 1. 1. 18^{b} (Kumbh. ed.). B_{4} क्षमया च क्षमासमः. — ^{c}) B_{2} यमांतकोपमः; B_{4} °कः समः; $D_{1.2}$ °को यमः; S (except G_{3}; G_{2} om.) यश्चांतकसमः. K_{1} V_{1} B D (except D_{6}) क्रोधे (for कोपे).

15 G_{2} om. 15 (cf. v.l. 10). — ^{a}) V_{1} तस्याभिजनसंपन्नैर्; D_{3} °गुणसंयुक्तैर्; D_{6} °जनसंयुक्तो. — ^{b}) D_{4} गुणो. K_{1} °सत्तमः. S (G_{2} om.) गुणैश्च भरतर्षभ. — G_{6} om. (hapl.) 15^{c}– 17^{b}. — ^{c}) G_{1} व्याप्तेव.

16 $G_{2.6}$ om. 16 (cf. v.l. 10, 15). — ^{b}) V_{1} $B_{3.4}$ पुरुष° (for भरत°). — ^{d}) $K_{1.3}$ °संमिते; V_{1} B_{3-5} Dn D_{3-5} M_{1} °संयुते; T_{1} °संवृते; G_{1} °सत्कृते.

17 G_{2} om. 17; G_{3} om. 17^{ab} (cf. v.l. 10, 15). — ^{b}) T_{1} $G_{3.4}$ च (for स). K_{1} $G_{1.4}$ M_{2} भरतर्षभ; $K_{2.3}$ $B_{5.6}$ $D_{1.2}$ T_{1} $G_{3.5}$ पुरुषर्षभ ($D_{1.2}$ °भं). B_{1} मिथः पुरुषसत्तम. — ^{c}) G_{3} नातिवर्तेव; Cd as in text. K_{1} T_{1} $G_{4.5}$ इत्येव. — ^{d}) Ś$_{1}$ सदा (for तदा). V_{1} $B_{2.3.6}$ $D_{1.2}$ समक्षं (B_{2} °मक्ष-; B_{6} °मयं; $D_{1.2}$ °मग्रं) श्रेष्ठभार्ययोः.

18 G_{2} om. 18 (cf. v.l. 10). — ^{a}) G (G_{2} om.) M_{1} ताभ्यां स (by transp.); M_{2} समाभ्यां. K_{1} B_{6} $D_{1.2}$ राजन् (for राजा). — ^{b}) Ś$_{1}$ D_{3} वसुधाधिप; Ñ$_{1}$ V_{1} B_{3} मगधाधिपः; $B_{1.2.4-6}$ Dn $D_{1.2.4}$ वसुधाधिपः; D_{5} वसुधाधि*; D_{6} मनु * * *; S (G_{2} om.) सहितस्तदा. — K_{3} om. (hapl.) 18^{c}–19^{b}. — ^{d}) G_{1} करिणी° (for करेणु°).

12

C. 2. 695 B. 2. 17. 19 K. 2. 17. 19

तयोर्मध्यगतश्चापि रराज वसुधाधिपः ।
गङ्गायमुनयोर्मध्ये मूर्तिमानिव सागरः ॥ १९
विषयेषु निमग्नस्य तस्य यौवनमत्यगात् ।
न च वंशकरः पुत्रस्तस्याजायत कश्चन ॥ २०
मङ्गलैर्बहुभिर्होमैः पुत्रकामाभिरिष्टिभिः ।
नाससाद नृपश्रेष्ठः पुत्रं कुलविवर्धनम् ॥ २१
अथ काक्षीवतः पुत्रं गौतमस्य महात्मनः ।
शुश्राव तपसि श्रान्तमुदारं चण्डकौशिकम् ॥ २२
यदृच्छयागतं तं तु वृक्षमूलमुपाश्रितम् ।
पत्नीभ्यां सहितो राजा सर्वरत्नैरतोषयत् ॥ २३
तमब्रवीत्सत्यधृतिः सत्यवागृषिसत्तमः ।
परितुष्टोऽस्मि ते राजन्वरं वरय सुव्रत ॥ २४
ततः सभार्यः प्रणतस्तमुवाच बृहद्रथः ।
पुत्रदर्शननैराश्याद्बाष्पगद्गदया गिरा ॥ २५

19 G2 om. 19 (cf. v.l. 10); K3 G3.4 om. 19^{ab} (for K3, cf. v.l. 18). — ^{a}) K4 तयोरंतर्गतश्चापि; B1 तयोर्मध्ये गतश्चापि. — ^{b}) K2 सशुभे (for रराज). K1 °धिप.

20 G2 om. 20 (cf. v.l. 10). — ^{a}) Ś1 K D6 प्रसक्तस्य (K1 D6 °श्च); B3 विमग्नस्य. — ^{b}) K1 तथा (for तस्य). Ś1 K1–3 Ñ1 V1 B (except B3) Dn (Dn2 also as in text) D1.2.5 G6 °मभ्यगात्; D4 °म*गात्; G5 °मन्वगात्. — ^{cd}) B Dn2 D1–5 वंशधरः पुत्रस्. S (G2 om.) न च वंशकरं पुत्रमासादयत (G6 M2 °ति) पार्थिवः.

21 G2 om. 21 (cf. v.l. 10). — ^{a}) M1 मंगल्यैर्. Dn2 °भिर्यज्ञैः. — ^{b}) K3 पुत्रकामादिरि°; B1 °भिरिष्टितः; G3 पुत्रकामकरीष्टिभिः; G4 °काम्याभिरि°. — ^{c}) B1.2.6 D1–5 मनुष्येंद्रः (for नृप°). — ^{d}) B1.2.6 D1–4 सुतं (for पुत्रं). D3 किल (for कुल-). — After 21, S (G2 om.) ins.:

178* स भार्याभ्यां सह तदा निर्वेदमगमद्भृशम् ।
राज्यं चापि परित्यज्य तपोवनमथाश्रयत् ।
वार्यमाणः प्रकृतिभिर्नृपभक्त्या विशां पते ।
[(L. 3) G4 नृपपत्न्या (for °भक्त्या).]

22 G2 om. 22 (cf. v.l. 10). — ^{a}) G3 om. from तः पुत्रं up to °ष्टश्च in line 2 of 179*. V1 B1 D1.2 कांक्षीवतः; D4 G3.5.6 कक्षी°; G1 *क्षी°. — ^{b}) K2 गोतमस्य. K1 महाबलं. — ^{c}) B6 D1.2 तपसा युक्तम्; Dn1 D4 तपसी श्रांतम्; T1 G1.4 M तपसि श्रेष्ठम्. B1 सुतीव्रतपसा श्रांतम्. — ^{d}) Ś1 नृपतिश्चंड°.

23 G2.3 om. 23 (cf. v.l. 10, 22). — ^{a}) Ś1 K D6 Cd यदृच्छापतितं तत्र (K1 यदृच्छया [hypermetric] for यदृच्छा-; Cd does not cite तत्र); B2 D1.2 G1.6 °च्छयागतं त(D1 °तस्त)त्र. — ^{b}) D4 G1 उपश्रितं. — ^{c}) T1 G4.5 राजन्. — ^{d}) K3 V1 B6 Dn D2.6 G1.4 M सर्वैर्यत्नैर्. But Cn: रत्नैः मुनियोग्यैः उत्कृष्टद्रव्यैः. — S (G2 om.) ins. after 23 (G3, which om. from तः पुत्रं in 22^{a} up to °ष्टश्च in line 2, ins. after अथ काक्षीव in 22^{a}; Cv comments on line 9):

179* बृहद्रथं च स ऋषिर्यथावत्प्रत्यनन्दत ।
उपविष्टश्च तेनाथ अनुज्ञातो महात्मना ।
तमपृच्छत्तदा विप्रः किमागमनमित्यथ ।
पौरैरनुगतस्यैव पत्नीभ्यां सहितस्य च ।
स उवाच मुनिं राजा भगवन्नास्ति मे सुतः ।
अपुत्रस्य वृथा जन्म इत्याहुर्मुनिसत्तमाः ।
तादृशस्य हि राज्येन वृद्धत्वे किं प्रयोजनम् ।
सोऽहं तपश्चरिष्यामि पत्नीभ्यां सहितो वने ।
नाप्रजस्य मुने कीर्तिः स्वर्गश्चैवाक्षयो भवेत् ।
एवमुक्तस्य राज्ञा तु मुनेः कारुण्यमागतम् ।

[(L. 1) T1 G4.5 चापि (for च स). G1 बृहद्रथं च ***; M1 °थं चापि स ऋषिर् (hypermetric); M2 °थश्च तमृषिर्. G1 यथावच्चाप्यनंदत; G6 °च्चास्य°; M2 यथावत्प्रति°. — (L. 2) G1 स (for च). T1 ह्यनु° (for अनु°). G1 °त्मनः. — G4 om. lines 3–6. — (L. 3) G1 पप्रच्छ (for अपृच्छत्). — (L. 4) T1 G3.5 M °गतस्येह. — (L. 5) M2 उवाच च (for स उवाच). — (L. 6) G3 नापुत्रस्य. G1.6 M तु (G6 तु; M2 च) राज्येन (for वृथाजन्म). G1.6 M om. the post. half of line 6 and the prior half of line 7. G5 °सत्तम. — (L. 8) G5 मुने (for वने). — (L. 9) G3 स्वधा° (for स्वर्ग°). — Before line 10, G1.4.6 ins. वैशं°; M1 वासुदेवः; M2 कृष्णः. — (L. 10) G5 एवमुक्ते तु राजेंद्रे.]

24 S om. 24^{ab}. — Before 24^{cd}, T1 G3–5 M1 ins. चंडकौशिकः; G1.6 M2 कौशिकः. — ^{c}) Ñ1 V1 B1.2.5.6 D (except D6) राजेंद्र (for ते राजन्). — In K3, the portion from रं in 24^{d} up to संधि in 6^{c} of the next adhy. is lost on a missing fol. — ^{d}) Ś1 K1.2 Ñ1 D6 पार्थिव (for सुव्रत).

25 K3 missing (cf. v.l. 24). G2 om. 25 (cf. v.l. 10). — ^{a}) G1 सभार्याः. Ś1 ततस्संभार्यो नृपतिस्. — ^{c}) K2.4 पुत्रादर्शन°; G1 पुरत्रदर्शने नाराश्याद् (corrupt).

बृहद्रथ उवाच ।
भगवन्राज्यमुत्सृज्य प्रस्थितस्य तपोवनम् ।
किं वरेणाल्पभाग्यस्य किं राज्येनाप्रजस्य मे ॥ २६
कृष्ण उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा मुनिर्ध्यानमगमत्क्षुभितेन्द्रियः ।
तस्यैव चाम्रवृक्षस्य छायायां समुपाविशत् ॥ २७
तस्योपविष्टस्य मुनेरुत्सङ्गे निपपात ह ।
अवातमशुकादष्टमेकमाम्रफलं किल ॥ २८
तत्प्रगृह्य मुनिश्रेष्ठो हृदयेनाभिमन्त्र्य च ।
राज्ञे ददावप्रतिमं पुत्रसंप्राप्तिकारकम् ॥ २९
उवाच च महाप्राज्ञस्तं राजानं महामुनिः ।
गच्छ राजन्कृतार्थोऽसि निवर्त मनुजाधिप ॥ ३०
यथासमयमाज्ञाय तदा स नृपसत्तमः ।
द्वाभ्यामेकं फलं प्रादात्पत्नीभ्यां भरतर्षभ ॥ ३१
ते तदाम्रं द्विधा कृत्वा भक्षयामासतुः शुभे ।
भावित्वादपि चार्थस्य सत्यवाक्यात्तथा मुनेः ॥ ३२ C. 2. 739 B. 2. 17. 33 K. 2. 17. 44

— d) V1 B D (except D6) बाष्पसंदिग्धया गिरा; G1 corrupt.

26 K3 missing (cf. v.l. 24). G2 om. 26 (cf. v.l. 10). Ś1 K1.4 Dn2 M om. the ref. Ñ1 V1 B D (Dn2 om.) राजोवाच (for बृहद्रथ उ°). — b) Ñ1 प्रस्थितोस्य; V1 B D (except D6) प्रस्थितोहं. G5 तपोवने. — c) V1 B6 D1.2 किं दारैरल्प°; B1 किं राज्येनाल्प°; G1 किं वरेणाल्पभोगस्य. — d) K4 वरेणा°; B1 दारैर°; D4 राज्ये वा° (for राज्येना°). K1 D1.2 च (for मे).

27 K3 missing (cf. v.l. 24). G2 om. 27 (cf. v.l. 10). Ś1 G1 श्रीकृष्णः; K1 Dn1 श्रीकृष्ण उ°; T1 G3–5 श्रीभगवान्; M1 वासुदेवः. — b) K1 अगच्छत्. K4 क्षुधितेंद्रियः. Cd supports text. — c) Ś1 (corrupt) तस्यैक चाम्र-; K4 तस्यैव चात्र. — d) K1.2 छायायामुपविष्टवान्.

28 K3 missing (cf. v.l. 24). G2 om. 28 (cf. v.l. 10). — c) Ś1 अवातमशुकैर्दष्टम्; V1 B1.3 वृक्षस्याम्राच्छुकाद्ध(B1 °काद-; B3 °कभ्र)ष्टम्; B2.4 Dn (!) अवानमशुकादष्टम्; D6 (marg. sec. m. as in text) शुकदष्टं महारम्यम्; G1.3.5.6 M असारु(G3 °नावृ)तमनाविद्धम्. Cn cites अवानं; Cd. np as in text.

29 K3 missing (cf. v.l. 24). G2 reads 29a–47b after line 1 of 191* (cf. v.l. 2. 17. 7). — a) Ś1 नरश्रेष्ठो. — c) D1.2 राज्ञो. B1 राज्ञे ददावभिप्रीतः; G2 राज्ञेददत्त्वप्रतिमं. — d) B (except B3) D1–5 पुत्रसं(D1.2 °स)प्राप्तिकारणं; G1.6 °संपादकारकं.

30 K3 missing (cf. v.l. 24). — b) Ś1 महागतिं; D1.2 °मुनिं. — d) Ś1 V1 B2–5 D (except D2.6) निवर्तस्व नराधिप; T1 G3–5 °र्तस्व जना°. — After 30, S ins. (Cv comments on line 3):

180* एष ते तनयो राजन्मा तप्सीस्त्वं तपो वने ।
प्रजाः पालय धर्मेण एष धर्मो महीक्षिताम् ।
यजस्व विविधैर्यज्ञैरिन्द्रं तर्पय चेन्दुना ।
पुत्रं राज्ये प्रतिष्ठाप्य तत आश्रममाव्रज ।
अष्टौ वरान्प्रयच्छामि तव पुत्रस्य पार्थिव ।
ब्रह्मण्यतामजेयत्वं युद्धेषु च तथा रतिम् ।
प्रियातिथेयतां चैव दीनानामन्ववेक्षणम् ।
तथा बलं च समुहल्लोके कीर्तिं च शाश्वतीम् ।
अनुरागं प्रजानां च ददौ तस्मै स कौशिकः ।
गच्छ राजन्कृतार्थोऽसि निवर्तस्व जनाधिप ।
अनुज्ञातः स ऋषिणा पत्नीभ्यां सहितो नृपः ।
पौरैरनुगतश्चापि विवेश स्वपुरं पुनः ।

[(L. 1) G1.3.6 मा तप त्वं (G3 °पस्त्वं). G4 निवर्तस्व तपोवनात् (for the post. half). — (L. 3) T1 इज्यां सर्पय (for इन्द्रं तर्पय). G3 M1 चाध्वरैः (for चेन्दुना). — (L. 4) G2 तत्र (for तत). — (L. 6) G1 ब्राह्मणत्वम् (for ब्रह्मण्यताम्). G1 मतिं; M2 धृतिः (for रतिम्). — (L. 7) M2 प्रयातिदेवतां. — (L. 8) G1 त्रिलोकं चापि शाश्वतीम् (for the post. half). — (L. 10) = (var.) 30cd! G1 नराधिप. — After line 10, G3 ins. 181*. — (L. 12) M1 ततः (for पुनः).] — On the other hand, V1 B D ins. after 30: G3 (om. line 2) ins. after line 10 of 180*:

181* एतच्छ्रुत्वा मुनेर्वाक्यं शिरसा प्रणिपत्य च ।
मुनेः पादौ महाप्राज्ञः स नृपः स्वगृहं गतः ।
[(L. 2) B1 पुनः (for मुनेः).]

31 K3 missing (cf. v.l. 24). — a) B6 D1.2 तथा (for यथा-). K2 अज्ञाय; G1 आज्ञा च. — b) T1 G4–6 M ततः (for तदा). — c) K2 Dn1 D2.4 T1 G4–6 एक- (for एकं). Ś1 दद्यात् (for प्रादात्). A few MSS. °तर्षभः. — After 31, S ins.:

182* मुनेश्च बहुमानेन कालस्य च विपर्ययात् ।

32 K3 missing (cf. v.l. 24). — a) V1 B3 ते तदा तं; S ततश्चाम्रं. G6 द्विधाकृत्य. — c) G3 °त्वात्तस्य. — d) Ñ1 V1 B2–6 Dn D1–5 सत्यवाक्यतया (D3 °क्यस्य

C. 2. 710 B. 2. 17. 34 K. 2. 17. 45 तयोः समभवद्गर्भः फलप्राशनसंभवः ।
ते च दृष्ट्वा नरपतिः परां मुदमवाप ह ॥ ३३
अथ काले महाप्राज्ञ यथासमयमागते ।
प्रजायेतामुभे राजञ्शरीरशकले तदा ॥ ३४
एकाक्षिबाहुचरणे अर्धोदरमुखस्फिजे ।
दृष्ट्वा शरीरशकले प्रवेपाते उभे भृशम् ॥ ३५
उद्विग्ने सह संमन्त्र्य ते भगिन्यौ तदाबले ।
सजीवे प्राणिशकले तत्यजाते सुदुःखिते ॥ ३६
तयोर्धात्र्यौ सुसंवीते कृत्वा ते गर्भसंप्लवे ।
निर्गम्यान्तःपुरद्वारात्समुत्सृज्याशु जग्मतुः ॥ ३७
ते चतुष्पथनिक्षिप्ते जरा नामाथ राक्षसी ।
जग्राह मनुजव्याघ्र मांसशोणितभोजना ॥ ३८
कर्तुकामा सुखवहे शकले सा तु राक्षसी ।
संघट्टयामास तदा विधानबलचोदिता ॥ ३९
ते समानीतमात्रे तु शकले पुरुषर्षभ ।
एकमूर्तिकृते वीरः कुमारः समपद्यत ॥ ४०

वै) मुनेः.

33 K3 missing (cf. v.l. 24). — b) K2 प्रजाप्राशन°. — c) B4 तु (for च). B (except B3) D (except D6) स नृपतिः (for नर°). S दृष्ट्वा नरपतिः श्रीमान्. — d) G1.6 M सः (for ह).

34 K3 missing (cf. v.l. 24). — a) K4 °प्राज्ञे. S काले तु समनुप्राप्ते. — b) M2 याते समयमंगने. — c) K4 D1 प्राजा°; D4 प्रजामे°; Cv प्रजायेथम् (so, repeated !, gloss प्रजनयेताम्). K1 B1 शुभे (for उभे). — d) G6 शकले मांसळे तथा. Cd cites शरीरशकले (as in text).

35 K3 missing (cf. v.l. 24). — ab) D1 एकाक्ष°. K2 चार्धोदर°; Ñ1 V1 B D1-3.5 अर्धोदरमुखस्फिचे (D3 °चौ); T1 G4-6 अ(G4 ह्य)र्धोदरमुखस्फिजौ; G3 अर्धोदृदमपि स्फिजौ. G1 एकाक्षिबाहुशरणावर्धोदरमुखस्फिजौ; M1 °बाहुचरणेथार्धोदरमुखस्फिजे. — d) Ś1 D1 प्रावेपाते; K4 B Dn D2-4 प्र(B1 प्रा)वेपतुर्; Ñ1 V1 प्रवेपेताम्; D5 प्रावेपंते; D6 प्रावेयाते (*sup. lin.* °वतु). T1 G M1 दुःखेनापततां (M1 °पेततुः) स्त्रियौ; M2 दुःखेनापतितां स्त्रियौ (sic).

36 K3 missing (cf. v.l. 24). — a) B1 G5.6 सहसामंत्र्य; T1 G1-4 M सहसा तत्र. — b) D6 भगिन्यौ ते (by transp.). K1 महाबले; V1 B1.3.6 Dn2 D1.2 तदा किल; B4 तदा नृप; G1 * * बलेः; G3 तदापले. Cv cites अबले (as in text). — c) G1 प्राण°. — d) Ś1 तत्राजाते; B3 G5 तस्य जाते; Dn1 तत्प्रजाते; T1 तत्याजाते; G1.6 M1 दृष्ट्वा जाते; M2 स त्यजाते; Cv as in text. D3.5 तस्याजातेतिदुःखिते.

37 K3 missing (cf. v.l. 24). — b) K1 कृत्वासौ; B (except B4) D3.4 ते कृत्वा (by transp.); D1 ते गत्वा; D5 ते * त्वा. B1 गर्भसंभवे; B5 °संपुटे; Cd as in text. — c) S निष्क्रम्यांतःपुर°. — d) B D (except D6) G3 °त्सृज्याभि°; G2 °त्सृज्याथ. — After 37, S (G4 om. lines 2-3) ins.:

183* दुकूलाभ्यां सुसंछन्ने पाण्डराभ्यामुभे तदा ।
अज्ञाते कस्यचित्ते तु जहतुस्ते चतुष्पथे ।
ततो विविशतुर्धात्र्यौ पुनरन्तःपुरं तदा ।
कथयामासतुरुभे देवीभ्यां तु पृथक्पृथक् ।

[(L. 1) G1 स्व (for सु-). — (L. 2) G5 आज्ञाते; M1 अज्ञाता. T1 G3 °च्चित्त्वेव जह°. — (L. 4) G2 पत्नीभ्यां (for देवी°).]

38 K3 missing (cf. v.l. 24). — a) K1 °पथि. B1 चतुष्पथविनिक्षिप्ते. — c) K2 जग्राह; G3 जगृहे. V1 B3 पुरुषव्याघ्र; T1 G3.4 मनुजव्याघ्रं (T1 °घ्री).

39 K3 missing (cf. v.l. 24). — a) B1 भोक्तुकामा. G1 अर्तु°; G5.6 योक्तु°; M2 कर्तुकामाः. K2 मुखवहे; K4 मुखे चोभे; Cd as in text. — b) D1.2 ते तु; T1 G2.5 M2 साथ; G4 साधु; G6 सा च. — c) K1 योजयामास च; K2 संघटयामास; K4 Ñ1 B1.2.4.5 Dn D1m.3-5 G5.6 संयोज°; D1 संनद्ध°; T1 G4 M2 Cd संघाट°; (Cd v.l. संघात°; gloss संघाते चक्रे [both MSS.]); G1 सुयोज°; G2 M1 संघात°. V1 तदा ते घटयामास; B3 तदा संघट्टयामास. Text as in Ś1 B6 D2(orig.).6 G3. See Addenda. — d) Ś1 कृतांतबलचोदिता; K1.4 B1 विधानबलनो°; K2 Dn2 G6 विधातृबलचो°.(K2 °नो°); T1 विधानाबलचोदिते; G1.4.5 विधिना ब(G1 °धानफ)लचो°.

40 K3 missing (cf. v.l. 24). — a) D3 °नीयमात्रे तु; T1 G °नीयमात्रेण. Cd cites समानीतमात्रे (as in text). — b) Ś1 V1 B3.4 S (except M1) भरतर्षभ (G1 °भः); D1.2 पुरुषर्षभः. — c) Ś1 K1.4 Ñ1 D6 एकमूर्ति(K1 °र्तिः)कृतो; V1 B1.2.6 Dn D1-5.6m °र्तिधरो; B3 °र्तीकृते; T1 G2-5 M1 °र्तिगते; Cd as in text. K2 वीरा; B5 राजन्; S (except M1) तत्र (for वीरः). — d) Ś1 समुपद्यत; K2 समपद्यते.

41 K3 missing (cf. v.l. 24). — c) Ś1 समोद्धोढुं; S समुद्धर्तुं. — d) Ś1 G2 वज्रसारसमं; Cd as in text.

ततः सा राक्षसी राजन्विस्मयोत्फुल्ललोचना ।
न शशाक समुद्वोढुं वज्रसारमयं शिशुम् ॥ ४१
बालस्ताम्रतलं मुष्टिं कृत्वा चास्ये निधाय सः ।
प्राक्रोशदतिसंरम्भात्सतोय इव तोयदः ॥ ४२
तेन शब्देन संभ्रान्तः सहसान्तःपुरे जनः ।
निर्जगाम नरव्याघ्र राज्ञा सह परंतप ॥ ४३
ते चाबले परिग्लाने पयःपूर्णपयोधरे ।
निराशे पुत्रलाभाय सहसैवाभ्यगच्छताम् ॥ ४४
अथ दृष्ट्वा तथाभूते राजानं चेष्टसंततिम् ।
तं च बालं सुबलिनं चिन्तयामास राक्षसी ॥ ४५
नार्हामि विषये राज्ञो वसन्ती पुत्रगृद्धिनः ।
बालं पुत्रमुपादातुं मेघलेखेव भास्करम् ॥ ४६
सा कृत्वा मानुषं रूपमुवाच मनुजाधिपम् ।
बृहद्रथ सुतस्तेऽयं मद्दत्तः प्रतिगृह्यताम् ॥ ४७
तव पत्नीद्वये जातो द्विजातिवरशासनात् ।
धात्रीजनपरित्यक्तो मयायं परिरक्षितः ॥ ४८
ततस्ते भरतश्रेष्ठ काशिराजसुते शुभे ।
तं बालमभिपत्याशु प्रस्नवैरभिषिञ्चताम् ॥ ४९
ततः स राजा संहृष्टः सर्वं तदुपलभ्य च ।
अपृच्छन्नवहेमाभां राक्षसीं तामराक्षसीम् ॥ ५०
का त्वं कमलगर्भाभे मम पुत्रप्रदायिनी ।
कामया ब्रूहि कल्याणि देवता प्रतिभासि मे ॥ ५१ C. 2. 728 B. 2. 17. 52 K. 2. 17. 65

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

K1 वपुः; K2 Dn1 D1.2 G3 शुभं (for शिशुम्).

42 K3 missing (cf. v.l. 24). — a) B1 ताम्रकरं; D4 °तरं; S (except G2) °तलां. — b) S कृत्वास्ये तु (M1 च). K1 च (for सः). — c) K1 Ñ1 V1 प्राक्रोशदभि°; K4 D6 आक्रोशदति°; B1.3.4–6 Dn D1–5 प्राक्रोशदति(B6 °भि)संरब्धः; M2 °ति सारंभात्. Cd cites संरंभः (gloss प्रयत्नः कोपो वा). — d) G1 सतोयध्वनितोयदः.

43 K3 missing (cf. v.l. 24). — a) D6 नादेन (for शब्देन). Ñ1 T1 G5 संत्रस्तः; G1.3.4.6 M वित्रस्तः (for संभ्रान्तः). — c) V1 B3.4 नरश्रेष्ठ; S (except M2) महाराज (M1 before corr. °वीर्य). — d) Ś1 सह राज्ञा (by transp.).

44 K3 missing (cf. v.l. 24). — a) B5 ते चापले; T1 ते च बाले; G1.2.5.6 M तेबले च; G3 ते चापरे; G4 ते बाले च. K1 Ñ1 V1 B (except B6) Dn D5.6 परिम्लाने (K1 °न); K2 D3.4 G1.6 परिज्ञाने (G6 °ते); T1 G2 °श्रांते. — c) S वि(G5 स)फले (for निराशे). G5 पुत्रलाभेन; G6 °लोभेन.

45 K3 missing (cf. v.l. 24). — a) B2 D3 S ते च दृष्ट्वा; B4 ते तु दृ°; B5 Dn D4.5 तेथ दृ°; D1 अथादृ°. Ś1 तथाभूतं; K2 °त. — b) Ś1 D3 राजानं नष्ट°; T1 G2–5 M राज्ञस्तस्येष्ट°; G1.6 राजश्रेष्टां तु संततिं (G1 संत मे).

46 K3 missing (cf. v.l. 24). — b) D3.4 G1 वसती. Ś1 पुत्रगृद्धिणः; K2 °गृध्निनः; K4 °गृध्रितः; D3 °गृर्धिनः; D4 °गृद्धिनाः; T1 G4.5 °गर्धिनः; G6 °गंधिनी. — After 46ab, K4 V1 B2–6 D G3 ins.:

184* बालं पुत्रमिमं हन्तुं धार्मिकस्य महात्मनः ।

[B3 उपादातुं (for इमं हन्तुं). K4 सुतं हर्तुं महाभागं; D6 बालपुत्रमिमं हर्तुं.]

— c) K2 बालपुत्रम्. K1.4 उपादाय; Cd as in text. V1 B2–6 D G3 सा तं बालमुपादाय.

47 K3 missing (cf. v.l. 24). — a) B2–5 Dn D3–5 कृत्वा च (for सा कृत्वा). — b) Ś1 B1.3.4.5 Dn D3–5 G2 वसुधाधिपं. — Before 47cd, V1 B D G3 M1 ins. राक्षस्युवाच (D4 G3 M1 om. उवाच); while G2 ins. राक्षसी च नराधिपम्. — c) G3 बृहद्बल. — d) M2 मद्दत्तं. K1 परिगृह्यतां. B D (except D6) G2 मया (G2 मम) दत्तः प्रगृह्यतां.

48 K3 missing (cf. v.l. 24). — a) K2 °द्वयो; G2 °चयो (sic). Ś1 m (by corr.) तव पत्नीद्वयाज्जातो. — b) D6 द्विजातिवरदानतः; G6 ऋषेस्तु वरशासनात्. — c) D1.2 धात्रिजन°; G1 धात्रीपरिजनत्यक्तो; G4.5 धात्रीजनपरिक्षिप्तो.

49 K3 missing (cf. v.l. 24). Before 49, V1 B3.4.6 ins. वैशं° उ°; B1(marg.).2 Dn2 D1–5 कृष्ण उ° (D4 om. उ°); B5 Dn1 D6 श्रीकृष्ण उ°. — a) Ś1 पुरुषश्रेष्ठ. — b) K1 कासि°; T1 G2 काशी°. T1 G2–6 उभे (for शुभे). B1 काशिपुत्रसुते शुभे; B5 Dn2 D3–5 काशिराजस्य ते सुते (B5 शुभे). — c) Ś1 °पत्याथ; B Dn D1.2 G1 °पत्याशु (B3 °थ); T1 G4.5 °पित्वाशु. — d) Ś1 D1.2.5.6(before corr.) प्रश्रवैर्; K1 D4 प्रस्रवैर्; K2.4 Ñ1 V1 B Dn D2.6(by corr.) M1 Cd प्रस्नवैर्;

१७

C. 2. 729
B. 2. 18. 1
K. 2. 18. 1

राक्षस्युवाच ।
जरा नामास्मि भद्रं ते राक्षसी कामरूपिणी ।
तव वेश्मनि राजेन्द्र पूजिता न्यवसं सुखम् ॥ १
साहं प्रत्युपकारार्थं चिन्तयन्त्यनिशं नृप ।
तवेमे पुत्रशकले दृष्टवत्यस्मि धार्मिक ॥ २
संश्लेषिते मया दैवात्कुमारः समपद्यत ।
तव भाग्यैर्महाराज हेतुमात्रमहं त्विह ॥ ३
कृष्ण उवाच ।
एवमुक्त्वा तु सा राजंस्तत्रैवान्तरधीयत ।
स गृह्य च कुमारं तं प्राविशत्स्वगृहं नृपः ॥ ४

T1 G2 प्रस्तवैर्. K2.4 Ñ1 V1 B D T1 G5.6 M अभ्यषिंच- (D1 °षिच-; D2 °षिंच्य-; D3 °षिच्य)तां; G2 अभिषिच्यतां.

50 K3 missing (cf. v.l. 24). — a) B1 ततस्तु. — b) G2 तमुप°. S वै (for च). — c) K2 अप्रच्छन्नवहेमाभ्यां; Ñ1 संपृच्छन्नवहेमाभां; V1 B2.4.5 Dn D1m.3-5 अपृच्छद्देमगर्भाभां; B3 अथापृच्छत हेमाभां; G2 अपृच्छन्वै महाभागां. — After 50d, G2 ins. ताम्रचक्षुषीं (which is, no doubt, a *lect. fac.*, incorporated from marginalia of exemplar of G2).

51 K3 missing (cf. v.l. 24). Before 51, K1 V1 B D G1.2 M2 ins. राजोवाच; K2 बृहद्रथ उ°. — a) K4 कमलपत्राभे. — b) Ś1 K1.4 B2.4-6 D3.6 G4-6 °प्रदायिनि. — c) For कामया, cf. 1. 10. 6c, and v.l. Ś1 कस्य वा ब्रूहि; K4 काम्यया ब्रूहि; V1 B2 कामतो ब्रूहि; B3.6 कामगा ब्रूहि; Dn1 D6 T1 G3-5 कामं मे ब्रूहि; D1.2 कामतो ब्रुव; D3 कामाया ब्रूहि; D4 काम्यया प्रति; G1.2.6 कामं प्रब्रूहि. Cn cites कामया (as in text). — d) G1.6 प्रतिभाति. G1.6 M2 मां (for मे).

Colophon. K3 missing. — *Sub-parvan:* K2 B2.3.5 D6 जरासंधवध (B5 om. वध); Ñ1 V1 D1 राजसूयारंभ; B4 राजसूय. — *Adhy. name:* Ś1 K4 Ñ1 V1 B4 D1-5 G1.3 M2 जरासंधोत्पत्तिः (M2 °त्तिवर्णनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg. *sec. m.*) 15; K2 D3 16 (as in text); Ñ1 V1 Dn1 17; S 19. — *S'loka no.:* K2 51; Dn D1.2 52; M1 66.

17

1 K3 missing (cf. v.l. 2. 16. 24). — a) K2 T1 G3 नाम्ना (for नामा). — d) D3 [अ]भ्यवसं; G2 न्यवसत्; G4 न्यवसन् (for °वसं). — After 1, V1 B D ins.:

185* गृहे गृहे मनुष्याणां नित्यं तिष्ठति राक्षसी ।
गृहदेवीति नाम्ना वै पुरा सृष्टा स्वयंभुवा ।
दानवानां विनाशाय स्थापिता दिव्यरूपिणी ।
यो मां भक्त्या लिखेत्कुड्ये सपुत्रां यौवनान्विताम् ।
गृहे तस्य भवेद्वृद्धिरन्यथा क्षयमाप्नुयात् । [5]
त्वद्गृहे तिष्ठमाना तु पूजिताहं सदा विभो ।
लिखिता चैव कुड्येषु पुत्रैर्बहुभिरावृता ।
गन्धपुष्पैस्तथा धूपैर्भक्ष्यैर्भोज्यैः सुपूजिता ।

[(L. 1) V1 B2.4 Dn D1.2.4 तिष्ठामि (for तिष्ठति). — (L. 4) B1.4-6 D3-5 तां; B3 D6 त्वां (for मां). D3 पुत्रिणीं; D4 सपुत्रो; D5 पुत्राणां (for सपुत्रां). — (L. 6) B3 स्व- (for त्वद्-). Dn (!) [अ]हं (for तु). — (L. 7) D3 अर्चिता (for आवृता). — (L. 8) B1.3.4 भक्ष्य-; B2.5.6 D2 भक्षैर्; Dn (!) भक्ष- (for भक्ष्यैर्). B1 D6 च (for सु-).]

2 K3 missing (cf. v.l. 1). — a) V1 D1.2 प्रत्युपकाराय (for °रार्थं). — b) K2.4 Ñ1 V1 B D चिंतयाम्य° (D6 °यत्य°) (for °यन्त्य°). Ś1 K4 B D तव (for नृप). — c) V1 तदेमे; D6 (before corr.) तवेमे (for तवेमे). A few MSS. पुत्रसकले. — d) K4 D1 T1 धार्मिकः (D1 °के; T1 °कं); B2 M2 पार्थिव (for धार्मिक).

3 K3 missing (cf. v.l. 1). — a) Ś1 तथा (for मया). — b) S कुमारत्वमुपागते. — c) Ñ1 V1 B D (except D6) भाग्यान् (for भाग्यैर्). Ś1 D6 महाभाग (for °राज). — d) K2 S त्वहं (K2 M1 अहं) नृप (for अहं त्विह). — After 3, Ñ1 V1 B D ins.:

186* मेरुं वा खादितुं शक्ता किं पुनस्तव बालकम् ।
गृहसंपूजनात्तुष्ट्या मया प्रत्यर्पितस्तव ।

[(L. 1) B1.3.4 च (for वा). B2.6 D1.2 शक्ताहं खादितुं मेरुं. — (L. 2) B1.2.6 D2 गृहसंपूजने (for °नात्).] — On the other hand, T1 G3.5 M1 ins. after 3:

187* तस्य बालस्य यत्कृत्यं तत्कुरुष्व नराधिप ।

T1 G3.5 M1 cont.: G1.2.4.6 M2 ins. after 3:

188* मम नाम्ना च लोकेऽस्मिन्ख्यात एव भविष्यति ।

4 K3 missing (cf. v.l. 1). — M2 om. the ref. Ś1 K1.4 Dn1 D2 श्रीकृष्ण उ° (Ś1 om. उ°); T1 G3-6 श्रीभगवान् (G5 om. श्री); G1 श्रीभगवानुवाच; M1

तस्य बालस्य यत्कृत्यं तच्चकार नृपस्तदा ।
आज्ञापयच्च राक्षस्या मागधेषु महोत्सवम् ॥ ५
तस्य नामाकरोत्तत्र प्रजापतिसमः पिता ।
जरया संधितो यस्माज्जरासंधस्ततोऽभवत् ॥ ६
सोऽवर्धत महातेजा मगधाधिपतेः सुतः ।
प्रमाणबलसंपन्नो हुताहुतिरिवानलः ॥ ७
कस्यचित्त्वथ कालस्य पुनरेव महातपाः ।
मगधानुपचक्राम भगवांश्चण्डकौशिकः ॥ ८

तस्यागमनसंहृष्टः सामात्यः सपुरःसरः ।
सभार्यः सह पुत्रेण निर्जगाम बृहद्रथः ॥ ९
पाद्यार्घ्याचमनीयैस्तमर्चयामास भारत ।
स नृपो राज्यसहितं पुत्रं चास्मै न्यवेदयत् ॥ १०
प्रतिगृह्य तु तां पूजां पार्थिवाद्भगवानृषिः ।
उवाच मागधं राजन्प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ११
सर्वमेतन्मया राजन्विज्ञातं ज्ञानचक्षुषा ।
पुत्रस्तु शृणु राजेन्द्र यादृशोऽयं भविष्यति ॥ १२ C. 2. 745 K. 2. 19. 5 K. 2. 19. 5

वासुदेवः (for कृष्ण उ°). — ^{a}) K1.2 महाराज; S जरा राजन् (for तु सा राजन्). — ^{b}) G4 तथैव (for तत्रैव). — ^{c}) Ś1 K1.4 V1 B3.4 संगृह्य च; Ñ1 B2.5.6 D स संगृह्य; B1 संप्रगृह्य; S सोपि (G1.6 स प्र-) गृह्य (for स गृह्य च). See Addenda. Ś1 B1.6 D1.2 स्वं; D3 तु (for तं). — ^{d}) K1 D6 स्वं गृहं; V1 B3.4 G (except G4) M स्वपुरं (for स्वगृहं). D6 T1 G3.5.6 नृप (for नृपः). K4 (corrupt) प्रावशप्यद्गृहं नृप; Ñ1 B1.2.5.6 Dn D1–5 प्रविवेश गृहं नृपः.

5 K3 missing (cf. v.l. 1). — ^{b}) Ś1 K (K3 missing) D6 प्रहृष्ट(Ś1 °हर्ष)वान् (for नृपस्तदा). — ^{c}) K1 तु (for च). B3 राजासौ; G1 राजन्यां (for राक्षस्या). — ^{d}) K4 Ñ1 V1 B D (except Dn1 D6) G2 मगधेषु (for माग°).

6 K3 missing up to संधि in 6^{c} (cf. v.l. 1). — ^{a}) V1 B (except B4) Dn D3–5 चैव; D1.2 चैकः (for तत्र). — ^{b}) B (except B4) Dn D1–5 पितामहसमः; D6 (before corr.) प्रजापतिसमाः (for °समः). — ^{d}) Ś1 K B4.5 Dn D3–6 भवत्वयं; B1 D1.2 इति स्मृतः; B2.6 ततस्मृतः (for ततोऽभवत्).

7 ^{a}) B3.4 D6 महाराज (for महातेजा). — ^{b}) K3.4 B (except B3.4) Dn2 M मागधाधिपतेः. — ^{d}) D5 घृता (marg. added for orig. omission) हुतिः. — After 7, K3 reads 8^{ab} (for the first time), followed by (accidental) *repetition* of most of 7^{cd}:

189* मागधो बलसंपन्नो * * हुतीरिवानलः ।
[K3 cont. with 8.]

V1 B D ins. after 7: G3, after 191*:

190* मातापित्रोर्नन्दिकरः शुक्लपक्षे यथा शशी ।

[V1 B1 D1.2 G3 जरासंधो महातेजाः (for the prior half). Cn cites नंदिकरः as above.]

— Thereafter B5 Dn (!) D3–6 ins. an addl. colophon (*adhy. no.:* Dn1 18; D3 17). — After 7, G3.4 read 16–17. S ins. after 7 (G3.4 ins. after 17 transposed; G2 ins. line 2 after 2. 16. 9):

191* एवं स ववृधे राजन्कुमारः पुष्करेक्षणः ।
कालेन महता चापि यौवनस्थो बभूव ह ।

[After line 1, G2 reads 20^{a}–47^{b} of the previous adhy.]

8 For the sequence of 8^{a}–20^{a} in G2, cf. v.l. 2. 16. 9. — Before 8, B5 Dn D3–6 G1.2 ins. कृष्ण उ°. — ^{b}) Ś1 महाबलः (for °तपाः). — ^{c}) K3 G1.3.4.6 M2 मागधानु°; V1 B3.4 Dn D3–5 म(D3.5 मा)गधेषू°; B1.5.6 D1.2 म(D1 मा)गधायो° (for मगधानु°). Ñ1 मगधोपरि चक्राम.

9 ^{a}) K3 °संकृष्टः; G1 °संसृष्टः. — ^{b}) G4 om. सामात्यः. K1–3 Ñ1 B2.6 Dn2 G2 M2 सपुरोहितः; V1 B3.4 ससुहृज्जनः (for सपुरः°). — ^{d}) D6 गृहान्नृपः (for बृहद्रथः).

10 ^{a}) K2.3 B3–5 D4 पाद्यार्घाचमनीयैस्तम्; B1.2.6 D1.2 पाद्यार्घादीन्समानी(D2 °दा)य; D6 पाद्यार्घ्याचमनीयेन. — ^{c}) D6 सन् (for स). S राष्ट्र(G5 °ज)सहितं. — ^{d}) S (except G2.3) राज्यं (for पुत्रं). K1 V1 B Dn D1–5 G3 तस्मै; K4 D6 G1.5.6 अस्मै (for चास्मै).

11 ^{a}) K1.2 Ñ1 B2–4 D G2 M2 च; V1 स (for तु). G1 तं (for तां). — ^{b}) G1.6 पार्थिवं (for °वाद्). — ^{c}) Ś1 K2–4 D6 तत्र (for राजन्). S (except G2) उवाच नृपतिं विप्रः. — ^{d}) T1 [अं]तरात्मनः.

12 ^{a}) T1 G1 एतं (for एतन्). K4 V1 B3–5 Dn D3–5 मया ज्ञातं; Ñ1 B1.2.6 D1.2 G2 महाराज (for मया राजन्). — ^{b}) Ś1 ध्यान°; G4 दिव्य° (for ज्ञान°). K4 V1 B3–5 D (except D1.2.6) राजन्दिव्येन (K4 °न्विज्ञान-) चक्षुषा. — ^{c}) Ś1 K2.3 पुत्रं (for पुत्रस्). Ś1 च; K4 Ñ1 B1.4 ते; D3 [अ]थं (for तु). S (except

C. 2. 747 B. 2. 19. 7 K. 2. 19. 7 अस्य वीर्यवतो वीर्यं नानुयास्यन्ति पार्थिवाः ।
देवैरपि विसृष्टानि शस्त्राण्यस्य महीपते ।
न रुजं जनयिष्यन्ति गिरेरिव नदीरयाः ॥ १३
सर्वमूर्धाभिषिक्तानामेष मूर्ध्नि ज्वलिष्यति ।
सर्वेषां निष्प्रभकरो ज्योतिषामिव भास्करः ॥ १४
एनमासाद्य राजानः समृद्धबलवाहनाः ।
विनाशमुपयास्यन्ति शलभा इव पावकम् ॥ १५
एष श्रियं समुदितां सर्वराज्ञां ग्रहीष्यति ।
वर्षास्विवोद्धृतजला नदीर्नदनदीपतिः ॥ १६
एष धारयिता सम्यक्चातुर्वर्ण्यं महाबलः ।
शुभाशुभमिव स्फीता सर्वसस्यधरा धरा ॥ १७
अस्याज्ञावशगाः सर्वे भविष्यन्ति नराधिपाः ।
सर्वभूतात्मभूतस्य वायोरिव शरीरिणः ॥ १८
एष रुद्रं महादेवं त्रिपुरान्तकरं हरम् ।

G2) तव (for शृणु). D5 तां पूजां (for राजेन्द्र). K1 पुत्रं शृणुष्व राजेंद्र. — After 12^{c}, D5 *repeats* 11^{b}–12^{c} [v.l. वदामि तव (for पुत्रस्तु शृणु)]. — *d*) Ś1 ते; D6 वै (for ऽयं). — After 12, Ś1 K B1(marg.).2 Dn D4–6 ins.:

192* अस्य रूपं च सत्त्वं च बलमूर्जितमेव च ।
एष श्रिया समुदितः पुत्रस्तव न संशयः ।
प्रापयिष्यति तत्सर्वं विक्रमेण समन्वितः ।

[(L. 2) K1 एकः (for एष). — (L. 3) K4 एष प्राप्स्यति (for प्रापयिष्यति).]

13 *a*) D1 यस्य; D2 तस्य (for अस्य). K2.3 नित्यं (for वीर्यं). S (except G2) अ(G1 य)स्य वीर्यं प्रभावं च. — *b*) G2 °पश्यंति (for °यास्यन्ति). Ś1 मानवाः; V1 B3.4 भूमिपाः; G2 पार्थिवः (for °वाः). — After 13^{ab}, Ś1 K B1(marg.).2.4 Dn D1.2.4.6 ins.:

193* पततो वैनतेयस्य गतिमन्ये यथा खगाः ।

[B4 पतितो; **Cd** पततो. K1 D6 (*sup. lin.*) गतिर् (for गतिम्). K8 मन्ये (for अन्ये).]

— B1.2.4 Dn D1.2.4 cont.: Ñ1 V1 B3.5.6 D3.5 S ins. after 13^{ab}:

194* विनाशमुपयास्यन्ति ये चास्य परिपन्थिनः ।
[T1 G4 चान्ये (for चास्य).]

— *c*) K1 न स्पृष्टानि; K2 विहृष्टानि; K3 निसृष्टानि. — *d*) K1 विशां पते; K2 महिमते; K4 D1.2 G3 (before corr.) M1 महीपतेः (for °पते). — *e*) Ś1 न भयं; G2 नाकुलं (for न रुजं). — *f*) D3 G6 नदीरयः; T1 °रदः; G1 °रया (for °रयाः).

14 *a*) K1–3 S (except G2) सर्व(M1 राज्ञा)-मूर्धावसिक्तानां; K4 एष मूर्द्धाभिषिक्तानां. — *b*) K4 राजन्; T1 एव; G1.2 एको (G1 °क-) (for एष). B3 बुद्धिर् (for मूर्ध्नि). K4 भविष्यति; B1 विराजते; B2.6 **Cdp** विराजिता; **Cd** ज्वलि° (as in text). — After 14^{ab}, G3 *repeats* 13^{ab}, followed by 194*. — *c*) K3 B1 निष्प्रभाकारो (B1 °री) (for °भकरो). V1 B3–5 Dn D3–5 प्रभाहरोयं सर्वेषां.

15 *a*) K1 (*sup. lin.* as in text) एषम् (for एनम्). D1.2 मागध- (for आसाद्य). K5 D6 राजानं. — *b*) K4 G6 °बलवाहनं; G1 °बलिवाहनाः.

16 G3.4 read 16–17 after 7. — *a*) K2–4 श्रियः; D1 श्रेयः; G2 श्रियां. Ś1 प्रज्वलितां; K1 समुज्जित्य; K2.3 प्रज्वलिताः; K4 समुदितः; D1 समुदितं; G2 °द्युक्तां. Ñ1 B5 Dn D3–6 एष श्रि(B5 स्त्रि)यः समुदिताः. — *b*) K1 हरिष्यति; K2.4 Dn1 D1.3.6 (before corr.) गृही°; K3 गृहि°; Ñ1 ग्रसि°. — *c*) Ś1 K4 °द्यतजला; K1 °द्धुतजलो; K3 V1 °द्धृतजलो; B1 °दीर्णजलं; B2.4.5 Dn D3–5 °दीर्णजला; B3.6 D1.2 °दीर्णजलो; D6 °द्यतबलो; T1 G3.4 °द्धृतजलां; G2 °स्थितजलां; G6 °द्धृतजलान्; M1 °द्धृतबलाः. K2 वर्षास्विवद्धेतजलो; G1 वर्षाद्धि चोद्धृतजलां. — *d*) K1 G6 नदी; B1.3.6 D2 यथा; T1 G3.4 नदीं (for नदीर्). V1 नदीर्नदपतिर्यथा; D1 यथा नंदं नदीपतिः; G1 नदी नदनुदीपितं; G2.5 नदीमि(G5 °रि)व नदीपतिः.

17 *a*) B1 पालयिता (for धार°). V1 B3.4 धारयिष्यत्ययं सम्यक्. — *b*) G1.2.4 चातुर्वर्णं. K1 नराधिपः (for महा°). — K3 om. 17^{c}–18^{b}. — *c*) Ñ1 T1 G2–4 M1 शुभाशुभवतीं (Ñ1 °ती); G1.6 शुभां शुभवती (G6 °तीं); G5 M2 शुभां शुभपतिं (G5 °मति) (for शुभाशुभमिव). **Cd** शुभा धराया विशेषणं । शुभं कल्याणं (surely wrong!). K4 D1 स्फीताः; S (except G1.5.6) स्फीतां. — *d*) T1 सर्पसर्वधरां धारां; G M सर्वसस्यधरां (G4 °रा-) धरां (G1 °तां). — After 17, G4 ins.:

195* श्रियं समुदिताः सर्वे भविष्यन्ति नराधिपाः ।

18 K3 om. 18^{ab} (cf. v.l. 17). — *a*) D3 यस्य (for अस्य). G2 अत्यंतं वशगाः; G4 असि ते वशगाः (for अस्याज्ञाव°). — *c*) K3 सर्वभूतात्मभूतश्च; B5 °त्मभावस्य; D5m °धिभूतस्य.

19 *a*) Ś1 भद्रं (for रुद्रं). B1 महावीर्यं; D1.2 °देव (for °देवं). — *b*) G4 (before corr.) हरिं (for हरम्). G3 तृपुरांतकसंहरं (sic). — *c*) K2[अ]तिबलाः; T1 G2.4

सर्वलोकेष्वतिबलः स्वयं द्रक्ष्यति मागधः ॥ १९
एवं ब्रुवन्नेव मुनिः स्वकार्यार्थं विचिन्तयन् ।
विसर्जयामास नृपं बृहद्रथमथारिहन् ॥ २०
प्रविश्य नगरं चैव ज्ञातिसंबन्धिभिर्वृतः ।
अभिषिच्य जरासंधं मगधाधिपतिस्तदा ।
बृहद्रथो नरपतिः परां निर्वृतिमाययौ ॥ २१
अभिषिक्ते जरासंधे तदा राजा बृहद्रथः ।
पत्नीद्वयेनानुगतस्तपोवनरतोऽभवत् ॥ २२
तपोवनस्थे पितरि मातृभ्यां सह भारत ।
जरासंधः स्ववीर्येण पार्थिवानकरोद्वशे ॥ २३
अथ दीर्घस्य कालस्य तपोवनगतो नृपः ।
सभार्यः स्वर्गमगमत्तपस्तप्त्वा बृहद्रथः ॥ २४
तस्यास्तां हंसडिभकावशस्त्रनिधनावुभौ ।
मन्त्रे मतिमतां श्रेष्ठौ युद्धशास्त्रविशारदौ ॥ २५ 2. 765 2. 19. 25 2. 19. 26

°बलं; G1.6 °रथः (for °बलः). B1 सर्वलोकेप्रतिबलः. — d) V1 B2–5 Dn D3.5 साक्षाद् (for स्वयं). G1 M1 यक्ष्यति (for द्र°). Ñ1 शंकरं (for मागधः).

20 a) K3 एष (for एव). D3 मुनिं; G2 तदा (for मुनिः). — b) K1 स कार्यार्थम् (for स्व°). K1 Ñ1 G2 अचिंतयत् (Ñ1 °न्) (for विचिन्तयन्). V1 B Dn D1–5 स्वकार्यमनु(V1 B3–5 Dn D4 °मिव)चिंतयन्; T1 G1.3–6 M आह्निकार्थं महातपाः. — c) D2 m मुनिं (for नृपं). — d) B3.4 अथार्हयन्; S अनामयं (G2 अथोरिहन्) (for अथारिहन्). B1 बृहद्रथ उपाविशत्; D1.2 स नु (D2 तु) राजा बृहद्रथः.

21 a) K4 Ñ1 V1 B5 D (except D1.2) G1–3 नगरीं (for °रं). B1.5.6 D (except D6) चापि (for चैव). — b) K2 हताः (for वृतः). — c) M2 अभ्यषिंचज्. — K3 om. 21^{d}–22^{b}. — d) K4 B5.6 D5.6 T1 G3–5 M °पतिं (for °पतिस्). K1 B2 T1 G1.2.6 तथा; B3.4 नृप; D1 नरः (for तदा). — e) D1 (marg. *sec. m.* as in text) न विद्यते ततोत्पत्तिः. — f) K4 Dn1 T1 निर्वृत्तिम् (for °वृंतिम्). B1 परां प्रीतिमुपाययौ.

22 K3 om. 22^{ab} (cf. v.l. 21). — b) Ñ1 ततो; T1 G1.5.6 M त्वथ; G3 अथ; G4 ह्यथ (for तदा). D4.6 महाराजो (for तदा राजा). — d) K3 V1 T1 G1.3–6 M तपोवनगतो; B D (except D6) °चरो (for °रतो). K2 भवान् (for ऽभवत्). G2 तपोवनमुपागतः.

23 a) K4 Ñ1 V1 B D G2 ततो (for तपो-). — b) T1 भार्याभ्यां (for मातृभ्यां). Ś1 मात्रोश्च स विशां पते; K4 स मातृभ्यां विशां पते; Ñ1 V1 B D (except D6) मात्रोश्चैव विशां पते (V1 B3–5 वनस्थयोः). — c) K1 च; S (except G2) तु (for स्व-).

24 Before 24, V1 B (B1 marg.) D ins. वैशं° उ°. — a) B1.6 ततो (for अथ). Ś1 कालस्य दीर्घस्य (by transp.); K1 G3.4 दीर्घेण कालेन. — b) V1 B D तपोवनचरो (D6 °रतो) नृपः. — c) K1 सभार्याः. S (except G2) पत्नीभ्यां सहितश्चापि. — d) D1.2 तेपे; D4 तप्ता (for तप्त्वा). S (except G2) दिवं ययौ (G1 गतः) (for बृह°). — After 24, V1 B D S ins.:

196* जरासंधोऽपि नृपतिर्यथोक्तं कौशिकेन तत् ।
वरप्रदानमखिलं प्राप्य राज्यमपालयत् ।

[(L. 1) D6 [ऽ]थ (for ऽपि). D1 जरासंधः पितृपतिर् (for the prior half). B1.2.6 D1.2 यदुक्तं (for यथोक्तं). — (L. 2) S (M1 *inf. lin.*) अकारयत् (for अपालयत्). M1 (orig.) प्राप राजा बलोद्धतः.]

— V1 B D cont.: S (T1 G1–5 M om. lines 1–2; G6 om. lines 1–3) ins. after 199*:

197* निहते वासुदेवेन तदा कंसे महीपतौ ।
जातो वै वैरनिर्बन्धः कृष्णेन सह तस्य वै ।
भ्रामयित्वा शतगुणमेकोनं येन भारत ।
गदा क्षिप्ता बलवता मागधेन गिरिव्रजात् ।
तिष्ठतो मथुरायां वै कृष्णस्याद्भुतकर्मणः ।
एकोनयोजनशते सा पपात गदा शुभा ।
दृष्ट्वा पौरैस्तदा सम्यग्गदा चैव निवेदिता ।

[(L. 2) D1.2 जातो वैरविनिबंधः (for the prior half). — (L. 3) B3 येनैकेनैव; B5 एकोनं सह; D3 एको न येन; T1 G1–5 M एकपाते(G2.5 °दे)न (for एकोनं येन). — (L. 4) G1 मगधानां (for मागधेन). — (L. 5) M1 तिष्ठतां (for °तो). T1 G3.5 मम च; G1.3 (before corr.) कृत्स्नस्य (for कृष्ण°). — (L. 6) D3.5.6 एकोने योजनशते (for the prior half). G3 तदा गदा (for गदा शुभा). — (L. 7) S न हि (for दृष्ट्वा). M1 यौधैस् (for पौरैस्). M1 तस्य (for सम्यग्). B1 गत्वा; B6 D6 अथवा (for गदा). B1 निवेदितं; B6 °तः (for °ता). S अथवा तस्य (G1.5.6 गत्वा तस्य; M1 सम्यगथवा) निवेदितः.]

— V1 B D further cont.:

198* गदावसानं तत्ख्यातं मथुरायां समीपतः ।

25 S reads 25 after 196*. — a) Ś1 हंसडिफकौ; K2.3 D6 °डिफि° (D6 m °डिप°); Ñ1 V1 B Dn D2.4 G1 M °डिंभ°; D3 T1 °डिभि°; G2.3.6 °डिब°; G4 °डिबु°; G5 °डिबि°. — b) V1 अशस्त्रौ निधनं गतौ; D3 अशास्त्रनिधना

C. 2. 766 B. 2. 19. 27 K. 2. 19. 27 यौ तौ मया ते कथितौ पूर्वमेव महाबलौ ।
त्रयस्त्रयाणां लोकानां पर्याप्ता इति मे मतिः ॥ २६

एवमेष तदा वीर बलिभिः कुकुरान्धकैः ।
वृष्णिभिश्च महाराज नीतिहेतोरुपेक्षितः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ समाप्तं मन्त्रपर्व ॥

१८

वासुदेव उवाच ।
पतितौ हंसडिभकौ कंसामात्यौ निपातितौ ।
जरासंधस्य निधने कालोऽयं समुपागतः ॥ १

न स शक्यो रणे जेतुं सर्वैरपि सुरासुरैः ।
प्राणयुद्धेन जेतव्यः स इत्युपलभामहे ॥ २
मयि नीतिर्बलं भीमे रक्षिता चावयोर्जुनः ।

उभौ; D4 °धनीवुभौ; D6 अमात्यौ तद्धिते रतौ; G2 अशस्त्रीनि°. Cd implies text. — ^{c}) K3 मंत्री मतिमतां; K2 मंत्रमेति°; D8 मंत्रमति° (for मन्त्रे मति°). — ^{d}) Ñ1 V1 नीतिशास्त्रे; B1.2.6 D1.2 G1.2.6 M युद्धनीति-; B3-5 Dn D3-5 नीतिशास्त्र-; T1 G4.5 युद्धे त्वति-; G3 युद्धे शस्त्र-. — After 25, S ins.:

199* हते चैव मया कंसे सहंसडिभके तदा।
जरासंधस्य दुहिता रोदते पार्श्वतः पितुः।
ततो वैरं विनिर्बद्धं मया तस्य च भारत।

[(L. 1) G1 हतश्च (for हते). T1 सहंसडिभिके; G1.5.6 तौ हंसडिबि(G1 °भि)कौ; G2.3 सहंसडिभगे; G4 M2 °डिवके. — (L. 3) G2 सुसंबद्धं; G4 M1 महद्बद्धं; M2 विनिर्वधं. G1 ततो वैरनिर्वधं (submetrical); G6 ततो वैरविनिर्वधं. T1 G3.4 मम (for मया).]

26 ^{a}) Ñ1 G2 एते मया ते कथिताः; T1 G1.3-6 M मया तौ कथितौ (M2 ते कथिता) राजन्. — ^{b}) Ś1 महामते; Ñ1 G2 °बलं; G4 °सुतौ (*sup. lin.* °नरौ); M2 °बलाः (for °बलौ). — ^{c}) G3 अथ (for त्रयस्). — ^{d}) K3 पर्यस्ता; G3 पर्युप्ता (for पर्याप्ता). Ś1 K1 D2 M1 इव; G2 एव (for इति). Ś1 शुश्रुम; K4 D6 G1.2.6 M भारत (for मे मतिः).

27 ^{a}) T1 G3 M2 एवमेव (for °ष). K1-3 तदा वीरैर् (K1 वीर्यैर्); B1.2.6 D2 महावीर; B5 त्वया वीर; G2 महाराज (for तदा वीर). — ^{b}) B (except B2) Dn कुकुरांधकैः. — ^{c}) Ś1 G2 महा(G2 °या)राजन्; D6 °जा. — ^{d}) B1.2.6 D1.2 जरासंध; G4 भीतिहेतोर्; Cv नीतिहेतोर् (as in text).

Colophon. — *Sub-parvan:* K2 B1-3.6 जरासंधवध; Ñ1 V1 राजसूयारंभ; B4 राजसूय (followed by जरासंधोपाख्यान); T1 मंत्र. — *Adhy. name:* Ś1 K B3.5 D जरासंधोत्पत्तिः; Ñ1 V1 जरासंधप्रशंसा; G1 जरासंधाभिषेकः; G5 जरासंधबलकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1(marg. *sec. m.*).2.3 17 (as in text); Ñ1 V1 Dn1 19; D3 18; S 20. — *S'loka no.:* K1.3 30; Dn 28; D2 40; M1 36.

18

1 K1.4 G2 श्रीवासुदेवः; T1 G3-6 श्रीभगवान् (for वासुदेवः). — ^{a}) K4 यौ तु तौ; G3-5 M1 निहतौ; Cv पतितौ (as in text). T1 (corrupt) हरिस- (for हंस-). Ś1 K1 हंसडिफकौ (K1 *sup. lin. sec. m.* as in text); K2.3 °डिफिकौ; B Dn D1.2.4 M °डिंभकौ; D3 °डिभिकौ; D6 °डिफं(m °प)कौ; G1.5 °डिबिकौ; G2 °डिबकौ; G4 °डिबुकौ; G6 हंससिब(*sup. lin.* °बि)कौ. — ^{b}) Ś1 K D6 सामात्यौ (Ś1 स * *; D6 अमात्यौ) विनिपातितौ; Ñ1 V1 B Dn D1-5 T1 G3 कं(D3 कौं)सश्च सगणो हतः (B1 हंसपुत्रौ निपातितौ); G1 कंसामात्य°; G5 M1 सुनामा कंस एव च; G6 कंसोमात्यौ निपा°; M2 कंसामात्यौ महाबलौ. Text as in G2.4; see Addenda.

2 ^{a}) K1.2 D6 न हि; K3 स हि; G1.3.6 स न (by transp.). Ś1 शक्तो (for शक्यो). Ñ1 V1 B (except B3.4) Dn D1-5 G6 न शक्योसौ (for न स शक्यो). — ^{b}) M2 दिव्यैरस्त्रैः सुरैरपि. — ^{c}) K2 T1 G (except G1.6) M1 बाहु° (for प्राण°). Cd cites text. — ^{d}) B6 इह (for इति).

3 G1.6 M om. (? hapl.) 3^{ab}. — ^{b}) Ś1 K1 (after corr.).2 Ñ1 B2-6 Dn2 D1-3.5 Cn.v चावयोर्जयः; V1 वौ (sic) तथार्जुनः; G2 चाचरोर्जुनः; G3 चावयोर्जनः. See Addenda. — ^{c}) B3 G3 (before corr.).6 साधयिष्यामि. Ś1 K2-4 B4.5 Dn D3-6 G6 मागधं साधयिष्यामः. — ^{d}) Ś1 K B4.5 D G6 इष्टिं (K1 यज्ञं) (for वयं).

साधयिष्याम तं राजन्वयं त्रय इवाग्नयः ॥ ३
त्रिभिरासादितोऽस्माभिर्विजने स नराधिपः ।
न संदेहो यथा युद्धमेकेनाभ्युपयास्यति ॥ ४
अवमानाच्च लोकस्य व्यायतत्वाच्च धर्षितः ।
भीमसेनेन युद्धाय ध्रुवमभ्युपयास्यति ॥ ५
अलं तस्य महाबाहुर्भीमसेनो महाबलः ।
लोकस्य समुदीर्णस्य निधनायान्तको यथा ॥ ६
यदि ते हृदयं वेत्ति यदि ते प्रत्ययो मयि ।
भीमसेनार्जुनौ शीघ्रं न्यासभूतौ प्रयच्छ मे ॥ ७

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तो भगवता प्रत्युवाच युधिष्ठिरः ।
भीमपार्थौ समालोक्य संप्रहृष्टमुखौ स्थितौ ॥ ८
अच्युताच्युत मा मैवं व्याहरामित्रकर्षण ।
पाण्डवानां भवान्नाथो भवन्तं चाश्रिता वयम् ॥ ९
यथा वदसि गोविन्द सर्वं तदुपपद्यते ।
न हि त्वमग्रतस्तेषां येषां लक्ष्मीः पराङ्मुखी ॥ १०
निहतश्च जरासंधो मोक्षिताश्च महीक्षितः ।
राजसूयश्च मे लब्धो निदेशे तव तिष्ठतः ॥ ११
क्षिप्रकारिन्यथा त्वेतत्कार्यं समुपपद्यते ।
मम कार्यं जगत्कार्यं तथा कुरु नरोत्तम ॥ १२
त्रिभिर्भवद्भिर्हि विना नाहं जीवितुमुत्सहे ।
धर्मकामार्थरहितो रोगार्त इव दुर्गतः ॥ १३ C. 2. 780 B. 2. 20. 13 K. 2. 20. 13

B_3 तत्र (for त्रय). — Cf. 2. 14. 9.

4 ^{a}) G_2 °साधितो; G_4 °सादितो; M_2 °सादिते; Cv as in text. — ^{b}) D_4 G_3 विजये (for °ने). G_2 जना° (for नरा°). — ^{c}) $B_{1.2}$ $D_{1.2}$ T_1 G (except G_2) M_1 युद्धे (for युद्धम्). — ^{d}) $B_{1.2.6}$ $D_{1.2}$ एक एकेन यास्य(B_1 योत्स्य)ति; B_{3-5} Dn D_{3-5} एकेनाप्युप°.

5 K_1 V_1 om. (hapl.) 5. — ^{a}) $B_{3.6}$ अप°; G_3 कंप°; Cd अव° (as in text). $\tilde{N}_1$ B_{2-6} D (except D_6) लोभाच्च (for लोकस्य). — ^{b}) G_2 हर्षितः (for ध°). K_3 वियतत्वाच्च धर्मतः; $\tilde{N}_1$ B D (D_6 marg. *sec. m.*; orig. as in text) बाहुवीर्याच्च दर्पितः; T_1 G_{3-5} M व्यायामाच्चैव हर्षितः (G_3 भारत); $G_{1.6}$ माना(G_1 °न्वा)च्चैव विभीषितः (sic). Cv cites व्यायामात्; Cd व्यायतत्वात् (as in text). ❀Cd: धर्षितः अभिभूतः आहतो वा.❀ — ^{c}) S (except $G_{2.5}$) भीमेन सह (for भीमसेनेन). — ^{d}) B_3 वयम् (for ध्रुवम्). B_{3-5} Dn D_{3-5} अप्युप° (for अभ्युप°).

6 ^{a}) D_6 अस्य (for तस्य). — ^{d}) Dn निधाना°! B_5 अंतको निधने यथा; G_1 निधने चांतको यथा.

7 ^{a}) B D T_1 G (except G_4) मे (for ते). K_2 चेति; K_3 वेति; B (except B_3) D S (except G_4 M_2) वेत्सि (for वेत्ति). See Addenda. — ^{b}) K_3 वा (for ते). $G_{1.6}$ प्रणयः; Cd प्रत्ययः (as in text). $\acute{S}_1$ भवेत् (for मयि). — ^{c}) B_1 मह्यं (for शीघ्रं). — ^{d}) $\acute{S}_1$ न्यासी°; D_2 न्यस्त°; M_2 न्यासभूमौ; Cv as in text.

8 G_4 om. the ref. — ^{c}) $B_{1.2.5.6}$ D (except D_6) T_1 $G_{5.6}$ भीमार्जुनौ (for भीमपार्थौ). — ^{d}) $D_{1.2}$ समं हृष्ट° (for संप्रहृष्ट°). K_3 °मुखोत्थितौ; T_1 °मुखस्थितौ. V_1 $B_{3.4}$ प्रहृष्टवदनौ (B_3 °सुमुखौ) स्थितौ.

9 Before 9, K_1 $B_{2.5.6}$ D G_{1-4} ins. युधिष्ठिर उ°. — ^{a}) K_1 मैवं त्वं; D_3 मामेव; D_4 G_2 मा मैव; D_9 मामेवं (for मा मैवं). K_3 अच्युतानागमामैवं (sic). — ^{b}) G_2 व्यहर. K_1 °कार्शिन; $K_{2.3}$ $G_{1.6}$ °कर्शनः; K_4 B (except B_3) D (except D_4) T_1 G_{2-5} M °कर्शन (for °कर्षण). — ^{d}) $B_{3.5}$ $D_{1.2}$ G_3 वाश्रिता; G_4 चापिवा (sic); G_6 चापि यद् (for चाश्रिता).

10 ^{a}) K_4 यच्चा°; B_1 यत्त्वं; B_2 यद्यद्; B_5 D_1 यदा; B_6 यद्वा (for यथा). — ^{b}) V_1 G_2 तथा (for सर्वं). K_4 V_1 B (except $B_{4.5}$) $D_{1.2}$ त्वय्युपपद्यते; T_1 G (except G_2) तदुपपत्स्यते; M_1 तदुपवत्स्यते. — ^{c}) Cv त्वदग्रतः. — ^{d}) G_2 एषां (for येषां). A few MSS. लक्ष्मी. — After 10, T_1 G_{3-5} ins.:

200* येषामभिमुखी लक्ष्मीस्तेषां कृष्ण त्वमग्रतः ।

11 ^{a}) Dn_1 विहतश्च; Dn_2 निहित°. — ^{b}) $D_{1.2}$ मोचिताश्च (for मोक्षि°). $\acute{S}_1$ राजानश्च विमोचिताः. — ^{c}) $\acute{S}_1$ °सूयो मया; G_6 °सूयं च मे (for °सूयश्च मे). $\tilde{N}_1$ प्राप्तो; $D_{1.2}$ तद्यो; D_4 लब्धौ (for लब्धो). — ^{d}) K_4 B_3 D_5 G_6 निर्देशे; Cd as in text. $\acute{S}_1$ lacuna for तव तिष्ठतः. $K_{1.2.4}$ D_6 तिष्ठता; D_4 °त; G_3 निष्ठितः (for तिष्ठतः).

12 ^{a}) $\tilde{N}_1$ V_1 B_{2-6} D (D_3m by corr.) क्षिप्रमेव; B_1 S °कारी (for °कारिन्). $\acute{S}_1$ क्षिप्रकारिण्यथा. $G_{1.6}$ यथा तत्तत्; G_4 यथार्थैतत् (for यथा त्वेतत्). — ^{b}) G_1 क्षिप्रं (for कार्यं). — ^{c}) K_2 न च कार्यं विनश्येत्तु; V_1 B_{2-6} Dn $D_{1.2}$ (m as in text).$_{3-5}$ अप्रमत्तो जगन्नाथ; Cd as in text. — ^{d}) $\acute{S}_1$ D_3 m.$_4$ नृपोत्तमः; $B_{1.2.6}$ $D_{1.2}$ (orig.) जनार्दन (for नरोत्तम). — After 12, V_1 B_{2-4} $D_{1.2}$ *repeat* 2. 15. 2 (v.l. $B_{3.4}$ मनस्त्वं मे जनार्दन for मनो मन्ये etc.).

13 ^{a}) K_4 D_6 रहितो; V_1 $B_{2.3}$ D_2 विहीनो; B_1 वै हीनो; D_1 विहितो; T_1 $G_{1.3}$ न विना; G_2 हीनो वै; G_6 ह

C. 2. 781 B. 2. 20. 14 K. 2. 20. 14 न शौरिणा विना पार्थो न शौरिः पाण्डवं विना ।
नाजेयोऽस्त्यनयोर्लोके कृष्णयोरिति मे मतिः ॥ १४
अयं च बलिनां श्रेष्ठः श्रीमानपि वृकोदरः ।
युवाभ्यां सहितो वीरः किं न कुर्यान्महायशाः ॥ १५
सुप्रणीतो बलौघो हि कुरुते कार्यमुत्तमम् ।
अन्धं जडं बलं प्राहुः प्रणेतव्यं विचक्षणैः ॥ १६
यतो हि निम्नं भवति नयन्तीह ततो जलम् ।
यतश्छिद्रं ततश्चापि नयन्ते धीधना बलम् ॥ १७
तस्मान्नयविधानज्ञं पुरुषं लोकविश्रुतम् ।
वयमाश्रित्य गोविन्दं यतामः कार्यसिद्धये ॥ १८
एवं प्रज्ञानयबलं क्रियोपायसमन्वितम् ।
पुरस्कुर्वीत कार्येषु कृष्णं कार्यार्थसिद्धये ॥ १९
एवमेव यदुश्रेष्ठं पार्थः कार्यार्थसिद्धये ।
अर्जुनः कृष्णमन्वेतु भीमोऽन्वेतु धनंजयम् ।
नयो जयो बलं चैव विक्रमे सिद्धिमेष्यति ॥ २०
एवमुक्तास्ततः सर्वे भ्रातरो विपुलौजसः ।

विना (for हि विना). — ^{b}) T1 G4. 5 [अ]प्यहं (for नाहं). — ^{c}) Ś1 K4 D6 G2 धर्मार्थकामर(Ś1 G2 °स)हितो; D1 धर्मकामार्थसंहत्यो; D3 धर्मश्रीकीर्तिरहितो. — ^{d}) K1–3 M1 दुर्बलः; K4 दुर्गतिः; B5 Dn D3–5 दुःखितः; D6 दुर्मतिः; **C**v as in text. — After 13, G3 *repeats* 12^{ab}.

14 ^{ab}) K1 B4 सौरिणा and सौरिः (for शौरिणा and शौरिः). G1 पांडवा (for °वं). — ^{c}) D1. 2 G1. 2. 6 M2 तु (for [अ]स्ति). K2 [अ]यनं (for [अ]नयोर्). — ^{d}) Ś1 अस्ति (for इति).

15 ^{a}) D1 बलवतां (for च बलिनां). S मुख्यः (for श्रेष्ठः). — ^{b}) V1 अत्र (for अपि). — ^{c}) S (except G2; G6 om.) पार्थः (for वीरः). — ^{d}) Ś1 B3 Dn2 M2 किं नु कुर्यात्; K4 किं न कुर्यां; D3 किमकुर्यात्; T1 G4. 5 न किं कु°. S (except G2) परंतपः (M1 °रं तव) (for महायशाः). — After 15, K3 reads 18^{c}–19^{b}.

16 ^{a}) T1 सुप्रणीत-. V1 बलौघेन; B1 D5 बलो (D5 °लौ) यो हि. K2 सुप्रणितौ बलौ तौ हि; G M सुप्रणी(G1 °ण-; G2 °ही)तबलो यो हि. **C**v cites सुप्रणीतबलः. — ^{b}) D2 क्रियते (marg. *sec. m.* as in text). — ^{c}) D8 अंध- (for अन्धं). N̄1 बलं जलं; V1 जनं जलं; Dn (!) बलं जडं (by transp.); G2. 3 M1 जळं बलं; G4 जळं घलं; **C**d. v as in text. B1 अन्नं जलं वलं प्राज्ञः; G1 अंधलैव जळं बालं; G6 युद्धं चैव बलं बालं. — ^{d}) Ś1 विचक्षणाः. S **C**v प्रणीतमविचक्षणैः (G1 °णं; G6 °ते). **C**d cites प्रणेतव्यं (as in text).

17 ^{a}) G4 यथा (for यतो). G1 निम्ने; M2 नम्रं (for निम्नं). V1 G2 यतो निम्नं भवति वै (G2 हि). — ^{b}) K2 D2 M2 नयंति ह; N̄1 V1 B1. 4. 5 Dn D1. 3–6 नयं(B2. 5 °य)ति हि; B3 पततीह; G1 जनह (corrupt); G5 नयतीह; G6 न गच्छति (for नयन्तीह). T1 G1 बलं (for जलम्). — ^{c}) D4 तपछिद्रं. — ^{d}) K1 G1. 2. 6 M नयंति (G6 °तु) विदुषो बलं; K2 वयंते धीचरा बलं; K3. 4 N̄1 B1–5 Dn D3–5 नयंते (K3 om. ते) धीवरा जलं (K4 बलं; B1 वणं); V1 सर्वं वै धीवरा जलं; B6 नयंति धीवरा व(m ज)लं; D1. 2 नयंति विधिना बलं (D1m धीवरा जलं); T1 G3–5 नयते पंडितो बलं; **C**d (apparently) नयंति धीवरा बलं; **C**n (apparently) नयंति धीवरा जलं. See Addenda.

18 S (except G2) transp. 18^{ab} and 18^{cd}. — ^{a}) B1 अस्मिन् (for तस्मान्). D5 नयं; G1 नव-; G4. 5 प्रिय- (for नय-). — ^{b}) Ś1 बल° (for लोक°). — After 18^{ab}, Ś1 K4 read 19^{cd}, K1. 2 read 19^{ab}. K3 reads 18^{c}–19^{b} after 15. — ^{c}) K4 एवम् (for वयम्). G2 गोविंद. — ^{d}) K2 यजामः; G2 यावता; G3 वर्तामः (for यतामः).

19 For the sequence of 19, cf. v.l. 18. G1. 6 M om. 19^{ab}. — ^{a}) Ś1 K1 यथा (for एवं). Dn1 D3. 5. 6 G2 °बल- (for °बलं). — ^{b}) K2 प्रियोपाय°; N̄1 क्रियादान°; S (G1. 6 M om.) क्रियो(G4. 5 क्रीडो)पायविशारदं (G2 °दः). — ^{c}) Ś1 पुनः कुर्वीत; V1 पुरस्कृत्य हि; B6 पुरस्कृत्येह; D1. 2 पुरस्तुवीत; D3 G1. 6 पुरस्कुर्वंति; D6 M पुरः कुर्वीत; T1 G2–4 पुरा कु°; G5 पौराः कु°. — ^{d}) Ś1 कृष्णा; K2 N̄1 V1 B D (except D4) G1. 2. 5 कृष्णं; G6 कृष्णः; **C**v as in text. K1 कार्याणि सि°.

20 G2 om. (hapl.) 20^{ab}. B2 *repeats* 19^{cd} instead of 20^{ab}. — ^{a}) N̄1 एवमाह. Ś1 K3. 4 V1 Dn2 D1–4. 6 G4 M2 यदुश्रेष्ठ; Dn1 °श्रेष्ठें. — ^{b}) Ś1 K2. 3 B5 D1. 2 G1. 3. 6 पार्थ-; K4 V1 B1 Dn D3–6 यावत् (for पार्थः). — ^{d}) G1 ins. विजयो after अन्वेतु. — ^{e}) Ś1 चैवं (for चैव). — ^{f}) Ś1 K (except K3) B4. 5 Dn1 D4 T1 G2–4 **C**d विक्रमः; N̄1 V1 B3 **C**v (!) °माद्; D3 °मं. N̄1 V1 B3 T1 G2–4 M **C**v वृद्धिम्; D3. 4 सिद्धम्; G1. 6 सिद्धिर्; G5 बुद्धिर् (for सिद्धिम्).

21 Before 21, all MSS. except Ś1 ins. वैशं° उ° (or वैशं°). — ^{a}) Ś1 K B3 Dn D2. 3 G1 उक्त्वा (sometimes written उक्का) (for उक्तास्). — ^{b}) Dn2 D4. 6

वार्ष्णेयः पाण्डवेयौ च प्रतस्थुर्मागधं प्रति ॥ २१
वर्चस्विनां ब्राह्मणानां स्नातकानां परिच्छदान् ।
आच्छाद्य सुहृदां वाक्यैर्मनोज्ञैरभिनन्दिताः ॥ २२
अमर्षादभितप्तानां ज्ञात्यर्थं मुख्यवाससाम् ।
रविसोमाग्निवपुषां भीममासीत्तदा वपुः ॥ २३
हतं मेने जरासंधं दृष्ट्वा भीमपुरोगमौ ।
एककार्यसमुद्युक्तौ कृष्णौ युद्धेऽपराजितौ ॥ २४
ईशौ हि तौ महात्मानौ सर्वकार्यप्रवर्तने ।
धर्मार्थकामकार्याणां कार्याणामिव निग्रहे ॥ २५
कुरुभ्यः प्रस्थितास्ते तु मध्येन कुरुजाङ्गलम् ।
रम्यं पद्मसरो गत्वा कालकूटमतीत्य च ॥ २६
गण्डकीयां तथा शोणं सदानीरां तथैव च ।
एकपर्वतके नद्यः क्रमेणैत्य व्रजन्ति ते ॥ २७
संतीर्य सरयूं रम्यां दृष्ट्वा पूर्वांश्च कोसलान् । C. 2. 795 B. 2. 20. 28 K. 2. 20. 29

—

(before corr.) T1 G भ्रातरौ. K1 D1 विमलौजसः; K2 विपुलौजसा; T1 G1-3. 5. 6 °लौजसौ; G4 °लोजसं. — c) K2. 4 वार्ष्णेय-. B3. 4 पांडवौ चैव (for °वेयौ च). — d) G6 प्रतस्थौ; M1 प्रतस्थे (inf. lin. sec. m. as in text). Ś1 K T1 G4. 5 मा(Ś1 K1 म)गधान्; G1 मागधः; G2 मगधं. B (except B3. 5) D1. 2 G1. 6 M पुरं (for प्रति). — Cf. 2. 19. 12.

22 ab) K1 वर्चस्विनौ; D3 वर्चैस्विनं (sic); Cv वर्यास्विनां (!). B3 T1 G3. 4 स्नातकानां ब्राह्मणानां (by transp.); B4 स्नातकानां परिगृह्य. Ś1 T1 G3-6 M परिच्छदैः; B1. 5. 6 D1-6 G1. 2 Cn (!) °च्छदं; Cd as in text. Cv (?) वलिच्छेदैरलंकारैः. — c) B6 आश्वास्य; Cd आच्छाद्य (as in text). K2 D1. 2 सुहृदा; B3. 5 °दो (for °दां). — d) K1 मनोंतरभिनंदितं. — After 22, S ins.:

201* माधवः पाण्डवेयौ च प्रतस्थुर्व्रतधारिणः ।

[G3 M2 °वश्चैव (for °वेयौ च).]

23 a) D1. 2 आमर्षाद्. T1 अपि तप्तानां. — b) K1 G2 ज्ञात्यर्थे; K4 M2 अत्यर्थं; D4 Cd जात्यर्थं; M1 चात्यर्थं. Ś1 मुक्तवाससां; K1 V1 B D S मुख्य(D6 °ख्य)तेजसां; K2 मुखवाससां; Ñ1 मुख्यमेधमां; Cd as in text. See Addenda. — c) K1 रविः सोमोग्नि°; K4 °ग्निसदृशं; D5 रविसोम्यग्नि°; G1 °माग्निवपुषा. — d) Ś1 सौम्यम्; B (except B4) D दीप्तम् (for भीमम्).

24 b) S राजा (for दृष्ट्वा). Ś1 भीमपुरःसरौ; G2. 3 M °पुरोगमैः; G4 °पुरोगमः; Cv as in text. — c) K1 एकवीर्य-; T1 G2. 4-6 M1 एककार्ये; G1 एजकाये (sic). Ñ1 V1 B4. 5 Dn D3-6 -समुद्यंतौ. — d) K1 महीतले (for ऽपराजितौ). T1 G3-5 दृष्ट्वा कृष्णौ विनिर्ग(G5 °र्जि)तौ; G1 दृष्ट्वा कृष्णावनिर्जितौ; G2 दृष्ट्वा कृष्णधनंजयौ; G6 M दृष्ट्वा कृष्णावनिर्जितौ.

25 a) K2 ईशौ ह तौ; V1 हितौ हि तौ; B1. 6 m इमौ हि तौ; B5 ईदृशौ तौ; T1 G3-5 अंशौ हि तौ; G1. 6 M2 सुशोभितौ; G2 ईशौ भीमौ; Cv as in text. Cd understands हि तौ as one word (gloss अनुकूलौ). — b) K2. 3 V1 B D G2 Cd °प्रवर्तिनौ (D1 °प्रवृत्तिनौ); G1. 3 °प्रवर्तनौ; M2 °प्रवर्तकौ. — c) Ś1 धर्मार्थकार्यकार्याणां; K1. 4 धर्मकामार्थ°; Ñ1 Dn D3-6 धर्मकामार्थलोकानां; V1 B4. 6 D1. 2 धर्मकामार्थमोक्षाणां; B2. 3. 5 G3 M1 (inf. lin.) Cv धर्मार्थकाममोक्षाणां; T1 G1. 2. 4-6 M1 °काम(G6 °कार्य)-लौक्यानां; M2 धर्मकामार्थलौक्यानां; Cv धर्मार्थौ काम-मोक्षाणां; Cd as in text (gloss: धर्मार्थकामा एव कार्याणि प्रयोजनानि येषां). — d) K1. 2 B1 लोकानाम्; Cd. v कार्याणाम् (as in text). Ś1 इति विग्रहे; K1. 4 च त्रिनिग्रहे; K3 इव निग्रहः; Ñ1 B2. 6 D1. 2 इव विग्रहौ; V1 B3-5 Dn D3-6 च प्रवर्तकौ; T1 G अपि निर्णये (G2 °ग्रहेः); M1 इव सञ्चये (inf. lin. as in text); M2 इव संग्रहे; Cd. v as in text. See Addenda. — After 25, G2 repeats 201*!

26 a) D3 कुरुभिः; G6 आरभ्य (for कुरुभ्यः). — b) K1. 4 Ñ1 B2-4. 6 °जंगलं (B1 °ले) (for °जाङ्गलम्). — c) K1 रम्यां; D2. 4 रम्य- (for रम्यं). Ś1 K पद्मसरो; D5 पद्मसरो. — d) Ś1 K (except K3) B3 D1. 6 कालकूटीम्. — After 26, S reads 28 ab.

27 a) G2 शोणां (for शोणं). Ś1 K1-3 गंडकीयं (Ś1 गणकीयां) तथा शोणं (K1 शोणां; K2 श्रोणं); Ñ1 V1 B3. 5 D1. 2 गंडकीं च तथा शोणं; K4 गंडकीयांस्तथा शोणं; B1. 4. 5 Dn D3-6 गंडकीं च (B1 °कीयं) महाशोणं (D3 °णां); B2 सदानीरां तथा शोणं; T1 G1. 3-5 M गंड(G1 कंट-; G6 कंठ)कीमनुरागां च. — b) Ś1 K सदा(K2 °ह)नीरं; G2 तथा नीरां. V1 B1. 5 D1(sup. lin.). 3-6 शर्करावर्तमेव च; B2. 6 D1(orig.). 2 कर्करावर्तमेव च. Cd cites सदानीरा. — c) Ś1 एका; G1 एकं (for एक-). B1 °पर्वतको. V1 B3 चैव; G4 सद्यः (for नद्यः). — d) Ś1 G1. 6 अथ; K4 अथ; Ñ1 अन्ये; B1. 2. 3 D1. 2 G3 अनु-; T1 M2 अत्र; G2. 5 M1 अति- (for एत्य). Ś1 G6 व्रजंत; Ñ1 V1 B4. 5 Dn1(!) [अ]व्रजंत (B5 °तु); B2. 6 D1. 2 व्रजंश्च (for व्रजन्ति). B1 च (for ते). D5. 6 (before corr.) व्रजंतु मे (D5 °स्तु ते); G2 M2 [अ]व्रजंस्तथा (M2 °दा) (for व्रजन्ति ते). B3

C. 2. 795 B. 2. 20. 28 K. 2. 20. 28 अतीत्य जग्मुर्मिथिलां मालां चर्मण्वतीं नदीम् ॥ २८
उत्तीर्य गङ्गां शोणं च सर्वे ते प्राङ्मुखास्त्रयः ।
*कुरवोरश्छदं जग्मुर्मागधं क्षेत्रमच्युताः ॥ २९
ते शश्वद्गोधनाकीर्णमम्बुमन्तं शुभद्रुमम् ।
गोरथं गिरिमासाद्य ददृशुर्मागधं पुरम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

१९

वासुदेव उवाच ।
एष पार्थ महान्स्वादुः पशुमान्नित्यमम्बुमान्
निरामयः सुवेश्माढ्यो निवेशो मागधः शुभः ॥ १
वैहारो विपुलः शैलो वराहो वृषभस्तथा ।

नदीवत्य व्रजश्च ते (sic); G3 क्रमेणातीत्य यांति ते.

28 S reads 28[ab] after 26. — [a]) Ñ1 V1 B (except B3. 4) D (except D4) उत्तीर्य (for सं°). Dn2 D5. 6 शरयूं. — [b]) T1 G4. 5 ततः (for दृष्ट्वा). Ś1 B6 D2 पूर्वां च; K2 पूर्वांश्च; K4 संतीर्य; D6 स(m पू)र्वांश्च; G1 पूर्वं च; M2 पूर्वान्स- (for पूर्वांश्च). Ś1 कोसलां; K B1. 3. 5. 6 Dn D3-6 कोश(B1 °ष)लान् (B6 °लां); D1. 2 कौशलां; G1 कौसलं. G3 दशार्णांश्च सकौसलान्. — [c]) T1 G1. 3-6 M मिथिलां जग्मुः (by transp.); G2 विपुलां जग्मुः. — [d]) B1. 2. 6 तथा; D1. 2. 6 तदा (for नदीम्). S पश्यंतो विपुला (G4 विविधा) नदीः (G1-3 विपुलां नदीं).

29 [a]) Ś1 K संतीर्य; Ñ1 B D अतीत्य (for उत्तीर्य). K1-3 D3. 4 गंगाशोणं; G1 भंगशोणं; G3. 5 M2 गंगां शोणां; G6 गंगां शोणीं. — [b]) Ś1 K4 V1 B4-6 Dn D3-6 त्रयस्ते; K2. 3 तदा ते; B1. 2 D2 सर्वे वै; B3 ते तदा; B6m अच्युताः (for सर्वे ते). Dn1 D1 [ऽ]वाङ्मुखास्. Ś1 K4 Ñ1 V1 B4-6 Dn D3-6 तदा; G4 स्त्रियः (for त्रयः). — [c]) Ś1 कुरवोरच्छदं; K Ñ1 V1 B4. 5 Dn D1m कुशचीरच्छदा (K3 °च्छिदा; V1 °हृदं); B1-3. 6 कुश(B1. 2 °शा)म्बोरस्थलं; D1. 2 कुशास्थोरस्थलं; D3-6 कुशांवोपस्थलं (D3 °लीं) (for *कुरवोरश्छदं). S रम्यं जनपदं (G2 °दो; G6 °द-) स्फीतं. See Addenda. — [d]) B4. 6 क्षत्रम्; S जग्मुर् (for क्षेत्रम्). Ś1 G2 अच्युतः; K1 Ñ1 D4 अच्युतं; V1 अव्यथाः; B4 अक्षताः; B5. 6 D3. 5 अच्युत; Cd अच्युताः (as in text).

30 [a]) K1 B1 ते सम्यग्; T1 G1. 3. 4-6 M देशं च (G3 M तं) (for ते शश्वद्). K1 योजना° (for गोधना°). — [b]) K4 अंबुवंतं; Ñ1 B (except B4. 5) D1. 2 पशुमंतं; S मधुमंतं (G6 M2 °रं तं) (for अम्बुमन्तं). D3 शुभप्रदं; D4 शतद्रुमं; G6 शुभं ततं. — [c]) B4 (m as in text). 5. 6m D3-6 जा(B5 गो)रूथं; S गोव्रजं (G3 °वृकं) (for गोरथं). Ś1 K Ñ1 V1 B3. 4 आरुह्य (for आसाद्य).

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K Ñ1 V1 B1-3. 6 D1. 2. 4 G5 M2 जरासंधवध (K1 om. वध); B4 राजसूय and जरासंधवध. — *Adhy. name:* Ñ1 V1 कृष्णपांडवमागधयात्रा; G1 जरासंधो मागधपुरदर्शनं; G5 गिरिव्रजप्रवेशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg. *sec. m.*). 2. 3 18 (as in text); Ñ1 V1 Dn1 20; D3 19; S 21. — *S'loka no.:* K2. 3 Dn 30; D1. 2 32; M1 39.

19

1 Ś1 K4 श्रीवासुदेवः; K1 G4 श्रीकृष्ण उ°; T1 G3 श्रीभगवान्; G5 भगवान् (for वासुदेव उ°). — [a]) K महाबाहो; Ñ1 V1 B D महान्भाति; G1. 6 M महास्वादुः. — [b]) K2 इत्यमंशुमान् (sic); K4 इति बंधुमान्; B1 नित्यमंशुमान्; D2 °मंबुवान्. — [c]) D1. 2 निरामय-; S अनामयः. V1 प्रवेश्माढ्यो; B5 सुवेशाढ्यो; Dn1 D2. 5. 6 सुवेश्माद्यो; G1. 2. 6 M1 °द्यैर्; G4 सुवेषाढ्यो. — [d]) D1. 2 मागधे. — After 1, Ñ1 ins.:

202* पुष्पौषधिफलोपेतो धनधान्यसमृद्धिमान् ।

2 [a]) Ś1 विहारैर्विमलैः; K1 B1 विहारो विपुलः; Dn2 वैहारविपुलः; D3 स वै सो विपुलः; G3 वैराहो वि°. — [b]) Ś1 K1-3 वरोयं; K4 Ñ1 V1 वराह-; D1. 2 वेगहा; G1-3 वाराहो; G6 वराहौ (for वराहो). Ś1 K Ñ1 V1 ऋषभस्तथा. — [c]) Ś1 तथैवर्षगिरिस्तात; Ñ1 तथैवार्षगिरि°; B1. 4. 5. 6m Dn D3-6 तथा ऋषिगिरि°; B2. 3. 6 तथैव गिरय°; D1. 2 तथैव निरय°; T1 G2-5 तथा वर्षगिरि° (G2 °गिर°); G1. 6 M तथैवर्क्ष- (G6 °क-; M1 °क्ष)गिरि°. — [d]) Ś1 G5 °पंचकाः (for °पन्नगाः).

तथैवर्षिगिरिस्तात शुभाश्चैत्यकपञ्चमाः ॥ २
एते पञ्च महाशृङ्गाः पर्वताः शीतलद्रुमाः ।
रक्षन्तीवाभिसंहत्य संहताङ्गा गिरिव्रजम् ॥ ३
पुष्पवेष्टितशाखाग्रैर्गन्धवद्भिर्मनोरमैः ।
निगूढा इव लोध्राणां वनैः कामिजनप्रियैः ॥ ४
शूद्रायां गौतमो यत्र महात्मा संशितव्रतः ।
औशीनर्यामजनयत्काक्षीवादीन्सुतानृषिः ॥ ५
गौतमः क्षयणादस्मादथासौ तत्र वेश्मनि ।
भजते मागधं वंशं स नृपाणामनुग्रहात् ॥ ६
अङ्गवङ्गादयश्चैव राजानः सुमहाबलाः ।
गौतमक्षयमभ्येत्य रमन्ते स्म पुरार्जुन ॥ ७
वनराजीस्तु पश्येमाः प्रियालानां मनोरमाः ।
लोध्राणां च शुभाः पार्थ गौतमौकःसमीपजाः ॥ ८
अर्बुदः शक्रवापी च पन्नगौ शत्रुतापनौ ।

3 a) Ś1 -शती- (for महा-). — b) G2 शीतमारुताः (for शीतलद्रुमाः). — c) B5 D6 क्षरंति (for रक्षन्ति). K2.3 D1 T1 G2.4 M1 रक्षंति चाभि(K2 °पि)संह(K3 °हृ-; M1 °ग)त्य; Dn1 रक्षंतो वाभिसं°; D3 रक्षंति वाभिः सं°; D4 रक्षंति वाभि (om. संहत्य); G1.6 रक्षंति तात संभृ(G6 °वृ)त्य; M2 रंक्षंति च आहत्य (submetrical). — d) K3 संहतांगो; K4 संहितांगा; B3 संहताश्च; B5 D2 संहतान्ते; G1.3.5.6 M स(G3.5 सं)हिता वै; G2 संगताश्च (for संहताङ्गा). Ś1 संहता गिरिपु व्रजं.

4 a) D5 °शाखाग्रैर्. — b) K1 B (except B3) D °हरैः (for °रमैः). — c) B2 D1.2 निगृढम्; G1 निगूढाय्; M2 निग्रन्थ-. K4 रोध्राणां. — d) Dn1 बलैः (m as in text); D1.2 वनं (for वनैः). — After 4, S ins.:

203* यत्र दीर्घतमा नाम ऋषिः परमयन्त्रितः ।

[G6 तत्र (for यत्र). G4 ऋद्धः (for ऋषिः).]

5 a) K2 शूद्राणां; B1 शूद्रां तु. T1 G2-5 M समु(G3 तस्यो)त्पन्नस्तु (T1 °स्त) शू(M1 भ)द्रायां; G1.6 समुत्पाद्य स्वमा(G6 °जा)यायां. — b) T1 G2-5 M1 गौतमः; G6 M2 गौतमान् (for महात्मा). K2.4 D4.5 शंसित(K2 °ते)व्रतः; Dn1 संश्रित°; G6 सुशुभ°. G1 गौतमाद्याब्धुभावृताः. — c) K1 D2 T1 G2-5 M उशी° (for औशी°). G1.6 उशीर्यां जनयामास. — d) K3 काक्षिवादीन्; K4 कापीवादीन्; B D का(D3.5 क)क्षीवाद्यान्. B (except B3.4) D मुनिः (D4 प्रतिः) (for ऋषिः). S पुत्रान्क- G2.3 °न्का)क्षीवदा(G1.5.6 °ता)दिकान्.

6 See 1. 98. 27 ff. for the story referred to here. — G1.6 M om. 6. — a) Ś1 गौतमो क्षयणाद्; K1 Ñ1 D1.2 °मक्षयणात्; K2.4 °मः कारणात्; K3 °मः कृपणात्; V1 B Dn D3-6 °मस्य क्षयात्; T1 G2.4.5 °मः (G4 °म-) प्रणयात्; G3 °मस्याज्ञया (for गौतमः क्षयणाद्). Ñ (except Ś1) G3 तस्माद् (B5 तस्या) (for अस्माद्). — b) K4 यथावत्; B D (except D2) यथासौ; G2 अयासीद्; G4.5 अथासीद् (for अथासौ). D3.5 भद्र-; G2.4.5 अत्र (for तत्र). Ñ1 V1 B1-3.5 m D G2 सद्मनि; B5 स मुनिः (for वेश्मनि). — c) B3.5 (m as in text) D1-6 Cn मानवं; T1 माधवं (for मागधं). K2 वंशे. G3 वर्धते मागधो वंशः. — d) Ñ (except Ś1 K3) अनुग्रहः; G3 °हाः (for °ग्रहान्).

7 Ñ1 om. 7-8. — a) K2 B5 D2 अंगा (for अङ्ग-). S (except G2) °वंग(G1.6 °वंक)सुम्ना° (for °वङ्गादय°). — b) S (except G2) भूमिपाः (for राजानः). Ś1 सुह्मकान्तथा; B4 सुमहद्बलाः; G2 च महाबलाः. — c) V1 B6.3 T1 G1.3-6 M आसाद्य (for अभ्येत्य). G2 गौतमक्षमयत्यत्र. Cr.n explain क्षयं by गृहं. — d) V1 रमंते हि; B1 रमंति स्म; G2 रमंतेत्र; G3 रमंतोद्य. Ś1 S सदा G3 ततो-; M2 सदा र्जुन; V1 मुदार्जुन.

8 Ñ1 om. 8 (cf. v.l. 7). K2 G3.5.6 M1 वनराजिः. Ś1 K4 तु पश्यामः; K1-3 च पश्येमाः; S प्रियाला- (or °ला)नां (G3 च पश्याम). — b) V1 B D पिप्पलानां; S (except G2) सालानां च (for प्रियालानां). G3 M2 °रमा (for °रमाः). — c) D1.2 लोध्राणि. D3 शुभः; D4 शुभां; G3-6 शुभा (for शुभाः). G1.6 महापार्क (G6 °र्थे). — After 8c, T1 G2-5 ins.:

204* राजन्नार्जीवलोचन ।

पुंनागानां नगानां च.

— d) Ś1 D3.5 G1.6 गौतमोकः-; K2.4 G2 °मौक-. K1 V1 -समीपगाः; S (except G2) -समीपतः.

9 a) Ś1 मर्बुदः; G1.2 अंबुदः (G2 °दाः) (for अर्बुदः). Ś1 शत्रुवापी; K2 D4 शत्रुतापी (K2 °पि); K3 Dn1 m D3 शक्रतापी; K4 शत्रुनाही; D1 शक्रवापि; T1 शुक्रवापी; G1 शक्रवासी; G2 चक्रवापी; G6 चक्रवापी (for शक्रवापी). — b) K1 Ñ1 G3 शक्रवाहनौ; K4 शत्रुतापिनौ. — c) D1 स्वस्तिकः स्यालयश्च; G1 °कार्यलयश्च; G2 °कलबकश्च; G3.4 M1 (inf. lin. as in text) °कश्चालयश्च. Ś1 तत्र; B3 चाथ; G1.6 चार्य (for चात्र). — K1 om. 9d-10c. — d) D1 माणनागस्य; D2 मणिनामस्य (m °नागस्य as in text). D1

C. 2. 806 B. 2. 21. 9 K. 2. 21. 9 स्वस्तिकस्यालयश्चात्र मणिनागस्य चोत्तमः ॥ ९
अपरिहार्या मेघानां मागधेयं मणेः कृते ।
कौशिको मणिमांश्चैव ववृधाते ह्यनुग्रहम् ॥ १०
अर्थसिद्धिं त्वनपगां जरासंधोऽभिमन्यते ।
वयमासादने तस्य दर्पमद्य निहन्म हि ॥ ११

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा ततः सर्वे भ्रातरो विपुलौजसः ।
वार्ष्णेयः पाण्डवेयौ च प्रतस्थुर्मागधं पुरम् ॥ १२
तुष्टपुष्टजनोपेतं चातुर्वर्ण्यजनाकुलम् ।
स्फीतोत्सवमनाधृष्यमासेदुश्च गिरिव्रजम् ॥ १३

मनागस्त्वस्य चोत्तमः.

10 K1 om. 10[abc] (cf. v.l. 9). — [a]) Ś1 परिहाय न; K2 V1 B3 D1.2 M2 अपरि(D2 °री)हार्यों; K3 अपरिहर्यं; B1.2.4–6 अपरि(B2 °री)हार्यं; D3 अपरिहार्याश्च (hypermetric); T1 G1.3–6 M1 अवा(G1 M1 °पा)रिहार्यों; G2 अपरिहार्यौ च (hypermetric); M1 (*inf. lin.*) सपारिहार्यौ; Cv स पारिहार्यों (for अपरिहार्या). G3 ननु गां; M1 (*inf. lin.*) Cv मेध्यानां (for मेघानां). — [b]) K2 मागधेय-; V1 B2.3.6 D1.2 G1.3–6 M मा(V1 म)गधोयं. Cv cites मागधो [देशः]. Ś1 मनः कृते; K3 G3 मणे कृते (G3 °तेः); K4 मणिकृते; V1 B3 महीपतेः (B3 °ते); B2.6 D1.2 महीपतिः (for मणेः कृते). Cv cites मणेः (as in text). Ñ1 B1.4.5m Dn (Dn1 orig.) D5.6 मा(D5.6 म)गधा मनुना (Dn1 after corr. मुनिना) कृताः; B5 D3 मा(D3 म)गधो मनुना कृतः (D3 °ताः); D4 मनुना मागधाः कृताः; T1 माधवो धर्मणेः कृते; G2 मागधौ यमळौ कृते. — [c]) B1.3.4 कौशिको हि मणि(B3 मुनि)श्चैव; B6 °को मणिमांश्चापि; S शेषज(G6 °ज्ञ)श्च मणिश्चैव. — [d]) Ñ1 V1 B1.3–5 D3–6 चक्राते चाप्यनुग्रहं; B2.6 D1.2 विदधाते (D2 °तो) अनु°; S कृतवंताव(G1 °म)नु°. — After 10, V1 B D ins.:

205* एवं प्राप्य पुरं रम्यं दुराधर्षं समन्ततः ।;

while S (G6 om. line 1) ins.:

206* पाण्डरे विपुले चैव तथा वाराहकेऽपि च ।
चैत्यके च गिरिश्रेष्ठे मातङ्गे च शिलोच्चये ।
एतेषु पर्वतेन्द्रेषु सर्वसिद्धिसमालयाः ।
यतीनामाश्रमाश्चैव मुनीनां च महात्मनाम् ।
वृषभस्य तमालस्य महावीर्यस्य वै तथा ।
गन्धर्वरक्षसां चैव नागानां च तथालयाः ।
कक्षीवतस्तपोवीर्यात्तपोदा इति विश्रुताः ।
पुण्यतीर्थाश्च ते सर्वे सिद्धानां चैव कीर्तिताः ।
मणेश्च दर्शनादेव भद्रं हि शिवमाप्नुयात् ।

[(L. 3) G6 सर्वे (for सर्व-). G1 °महा° (for °समा°). — (L. 4) G2 M2 °माणां च; M1 °मास्तत्र (for °माश्चैव). — (L. 6) G4 °र्वाप्सरसां (for °र्वरक्षसां). M1 पन्नगानां (for नागानां च). G2 गंधर्वराक्षसानां च सिद्धानां च महालयः. — (L. 8) G2 M2 प्रसिद्धाश्चैव (for सिद्धानां चैव). — (L. 9) G1.3.6 M1 शिवमवा° (for हि शिवमा°).]

11 [a]) S दैव° (G1 इष्ट°; G2 देव°) (for अर्थ°). Ś1 K4 च परमां; K1 त्वनमां (sic); K2 धनवरं; K3 तनुवरां; Ñ1 V1 B D त्वनुपमां (for त्वनपगां). [Ś1 K do not support Vulgate; S reading more recherché, less like *lect. fac.*] — [b]) V1 [ऽ]त्र मन्यते; B1.2.6 [ऽ]नुम°; B3.4 हि म°; D1 न म°; D2 न्वम°; T1 विपद्यते; G1.4–6 [ऽ]भिपद्यते; G2 M2 [ऽ]पि म°; M1 [ऽ]भि-(corr. *pr. m.* from पि)पत्स्यते (for ऽभिमन्यते). — [c]) Ś1 °साधने (for °सादने). V1 B3.4 वयमासादयिष्यामो; D3 G6 °मासाद्य चैतस्य; G1.3 °मासाद्य वै तस्य; G2 °मप्यासने तस्य; M1 °मासाद्य ते सर्वे. — [d]) G4 पदम् (for दर्पम्). K1.4 T1 G (except G1.3) M2 अस्य; M1 तस्य (for अद्य). Ś1 [अ]पहर्महि; K [अ]पहन्महि (K4 °हे); B2.4 M1 निहन्महे; B5 D हरेम हि; G2 निहन्म्यहं; G3 निहन्मि हि (for निहन्म हि). V1 दर्पान्निर्मथ्य वै त्विह.

12 K4 G6 M2 om. the ref. — [a]) G1.6 °मुक्तौ; G2 °मुक्तास् (for °मुक्त्वा). D6 नताः; G3 M1 तु ते (for ततः). G1.6 सद्यो (for सर्वे). — [b]) Dn2 D4 T1 G भ्रातरौ. T1 G विपुलौजसौ. — [c]) K4 D1 वार्ष्णेय-; T1 G1–4 M कृष्णश्च. B1.5 Dn D3–5.6 (before corr.) G1.6 पांडवौ (G6 °वाश्) चैव. — [d]) B3 प्रस्थितौ; B4 प्रस्थिता (for प्रतस्थुर्). K4 वरं (for पुरम्). — Cf. 2. 18. 21.

13 [a]) Ś1 तुष्टपुष्य-; K2.3 B3.5 D (except D1.2) G2.3 हृष्टपुष्ट-; K4 हृष्टदुष्ट- (for तुष्टपुष्ट-). G2.4 -जनाकीर्णं (for -जनोपेतं). — [b]) Ś1 K °जनावृतं; V1 B4 °विभूषितं; B1–3.5.6 D S (except G2 M1) °समाकुलं. — [c]) G2 स्थिरो°; G4 स्थितो° (for स्फीतो°). — [d]) S °स्ते (for °श्च). D1 °दुश्चरितव्रजं. — After 13, G2 ins.:

207* पुरद्वारमपास्य त्वमद्वारेण प्रविश्य ते ।

14 [a]) Ñ1 V1 B D ततो (D6 *sup. lin.* ते त[द्]; T1 ते तं; G3–5 M2 ते च; M1 ते वै (for तेऽथ). K2–4 B6 समा° (for अना°). G1.6 ते तदा द्वारमासाद्य; G2 पुरमध्यं समासाद्य. — [b]) K4 °मुज्झितं; D1 °पूजितं (for °मुच्छ्रितम्). — [c]) K3 बार्हद्रथं; T1 °द्रथे; G1.2 बृहद्रथैः (for बार्हद्रथैः).

तेऽथ द्वारमनासाद्य पुरस्य गिरिमुच्छ्रितम् ।
बार्हद्रथैः पूज्यमानं तथा नगरवासिभिः ॥ १४
यत्र माषादमृषभमाससाद बृहद्रथः ।
तं हत्वा माषनालाश्च तिस्रो भेरीरकारयत् ॥ १५
आनह्य चर्मणा तेन स्थापयामास स्वे पुरे ।
यत्र ताः प्राणदन्भेर्यो दिव्यपुष्पावचूर्णिताः ॥ १६
मागधानां सुरुचिरं चैत्यकान्तं समाद्रवन् ।
शिरसीव जिघांसन्तो जरासंधजिघांसवः ॥ १७
स्थिरं सुविपुलं शृङ्गं सुमहान्तं पुरातनम् ।
अर्चितं माल्यदामैश्च सततं सुप्रतिष्ठितम् ॥ १८
विपुलैर्बाहुभिर्वीरास्तेऽभिहत्याभ्यपातयन् ।
ततस्ते मागधं दृष्ट्वा पुरं प्रविविशुस्तदा ॥ १९

C. 2. 817 B. 2. 21. 2' K. 2. 21. 25

G4 पूज्यमाना. — d) S (except G5.6) नरैर् (for तथा). — After 14, Dn reads 17ab (with v.l.), *repeating* it in its proper place (Cn also; see on 17b)!

15 a) K3 मच्छादम्; K4 मासादम्; Ñ1 V1 B D मांसादम् (for माषादम्). K2 G1.2 M1 (before corr.) Cv माषा(G1 °सा)दवृषभम्; D6 (marg. *sec. m.*) मांसादमसुरम्. — c) K1 माषनार्भौश्च (sic); K2-4 माष-(K3 मांस)तालाश्च; Ñ1 V1 D1 मां(Ñ1 मा)सनालाभिस् (called गौडपाठ by Cn); B D3.4.6 मांसताला(B2.3 °नाना-; D4 °लाला)भिस्; Dn (!) D2.5 मासतालाभिस्; T1 मांषनाशश्च; G1 माषनालेभ्यस्; G2 माषनामानं; G3 मांस-नालीभिस्; G4 M माषनाला(G4 °शा-; M2 °ला)श्च; G5.6 मांसनाले(G5 °ले)भ्यस् (for माषनालाश्च as in Ś1). Cd explains मास- and ताल: (cf. Dn D2.5 above). For Cv and general discussion see Addenda. — d) G1 त्रयो भेर्यश्च; G6 (and Cv?) त्रिस्रो भेर्यश्च (for तिस्रो भेरीर्). S (except G3) चकार ह (G1.2 सः). Cv cites चकार.

16 G3 om. 16–18. — ab) Ś1 K3 G1 आनाह्य; K1 विनह्य; T1 अ(ड)वनह्य (sic); G4.5 अनडुच्-; G6 आनस्य; M2 अवनह्य; Cd.v as in text. G1 कर्मणा; Cv as in text. G2 अवनह्य च नादेन (for a). B3.4 G2.5 वै (for स्वे). T1 G4 वै पुरा; G1.6 चैत्यके (for स्वे पुरे). Ñ1 V1 B1.2.5.6 D स्वपुरे (D1.2 स पुरा) स्थापयामास तेन चानह्य (Dn1 चानघ; D1.2 संनह्य) चर्मणा. — c) K3 यतताः; G1.4 यत्र तान् (G4 तां). K3 G2.5 M2 प्रगदन्; K4 प्रणुदन्; D3 प्राणदं; Cv as in text. — d) V1 B3.4 °पुष्प-विभूषिताः; B1 °पुष्पावमर्णिताः; B2.6 D1.2 °पुष्पावगुंठिताः; D4 °पुष्पैश्च चूर्णिताः; T1 G2.4.5 M °पुष्पाभि(M1 °व)पूजिताः; G1.6 °पुष्पावधूळिताः. Cd cites अवचूर्णिताः (as in text). — After 16, Dn (!) D3–6 T1 (D5.6 om. line 1) ins.:

208* भङ्क्त्वा भेरीत्रयं तेऽपि चैत्यप्राकारमाद्रवन् ।
द्वारतोऽभिमुखाः सर्वे ययुर्नानायुधास्तदा ।

[(L. 1) For line 1, T1 subst.:

209* घोरनादं नदन्त्येते परचक्रागमे सदा ।
श्रुत्वा नादं महाघोरं गिरिव्रजनिवासिनः ।

— (L. 2) D3.4 नानाविधास्; T1 आत्तायुधौ (for नानायुधास्).]

17 G3 om. 17 (cf. v.l. 16). Dn Cn read 17ab (for the first time) after 14, *repeating* it here. — a) B1 च सुचिरं; Dn (first time) तु (for सु-). — b) K3 Ñ1 V1 B2.3.5 D3–5 चैत्यकं तं (K3 च); B1 चैत्रकांतं; B3 D2 G1.4–6 M चैत्यं कांतं; Dn (second time) चैत्यकं ते; D1 चैत्यं केतुं; G2 चैत्यकाभ्रं (for चैत्यकान्तं). Cn cites चैत्यकं both times; Cd cites चैत्यं; Cv perhaps चैत्यकं ते. See Addenda. Ś1 अपाद्रवन्; S (G3 om.) महाद्रुमं (for समाद्रवन्). K2 चैत्यैरुच्चसमाद्रवत् (sic); B4 चैत्रकं समुपाद्रवन्; Dn (first time) चैत्यकांतरमाद्रवन्. — c) Ś1 K4 शिरांसीव; D1.2 शरसीव; G6 जरसीव; Cv as in text. Ś1 K B1.4.5 D (except D1.2) समाघ्नंतो; G2 तदा जघ्नुर्; Cv as in text. — d) B D (except D4) G1.2 M जरासंधं जि°; Cv as in text.

18 G3 om. 18 (cf. v.l. 16). — a) G2 स्थितं (for स्थिरं). G2 लिंगं (for शृङ्गं). G1.6 सुस्थिरं विपुलं शृंगं. — b) Ś1 Ñ1 V1 B D G2 सुमहत्तत्पुरा°. — c) B1.5 अंचितं (for अर्चितं). Ś1 K4 माल्यगंधैश्च; B3–5 Dn D3–6 गंधमाल्यैश्च; G2 गंधपुष्पाद्यैः; Cv as in text. — d) V1 सुकृतं (for सततं).

19 a) D1.2 बहुभिर्. D4 वारास्; D6 चारास् (for वीरास्). — b) V1 B2.3.6 D2 T1 G4 निहत्य; Cv as in text. Ś1 K4 न्यपातयन्; V1 B3 [अ]भिदार°; B2 D1.2 [अ]भिपात°; M2 [अ]भ्यपालयन्; Cv as in text. G2 ते बलादभ्यताडयन्. — c) B3.4 विविशुर्; G1 मागधान् (for मागधं). Ñ1 वीराः; V1 B Dn2 D2–6 हृष्टाः; S (except G1.2 M2) द्रष्टुं (for दृष्ट्वा). — d) T1 G3–6 M हृष्टाः; G1 दृष्ट्वा (for पुरं). K B6 D1.2 तद्विविशुस्; V1 B3.4 दैववशात् (for प्रविविशुस्). B3 च ह (for तदा). G2 प्रहृष्टा राजमार्गतः. — S ins. (Cv glosses) after 19: Dn (!) D4 (transposing the pādas!) ins. after 20ab (see variants below):

14

C. 2. 818
B. 2. 21. 22
K. 2. 21. 26

एतस्मिन्नेव काले तु जरासंधं समर्चयन् ।
पर्यग्नि कुर्वंश्च नृपं द्विरदस्थं पुरोहिताः ॥ २०
स्नातकव्रतिनस्ते तु बाहुशस्त्रा निरायुधाः ।
युयुत्सवः प्रविविशुर्जरासंधेन भारत ॥ २१
भक्ष्यमाल्यापणानां च ददृशुः श्रियमुत्तमाम् ।
स्फीतां सर्वगुणोपेतां सर्वकामसमृद्धिनीम् ॥ २२
तां तु दृष्ट्वा समृद्धिं ते वीथ्यां तस्यां नरोत्तमाः ।
राजमार्गेण गच्छन्तः कृष्णभीमधनंजयाः ॥ २३
बलाद्गृहीत्वा माल्यानि मालाकारान्महाबलाः ।
विरागवसनाः सर्वे स्रग्विणो मृष्टकुण्डलाः ॥ २४
निवेशनमथाजग्मुर्जरासंधस्य धीमतः ।
गोवासमिव वीक्षन्तः सिंहा हैमवता यथा ॥ २५
शैलस्तम्भनिभास्तेषां चन्दनागुरुभूषिताः ।
अशोभन्त महाराज बाहवो बाहुशालिनाम् ॥ २६

210* दृष्ट्वा तु दुर्निमित्तं तद्ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
[G2 [अ]थ (for तु). Dn D4 G2.3 दुर्निमित्तानि; Cv °त्तं तं (for °त्तं तद्).]
— G2 cont.:

211* शान्तदानजपैर्होमैर्देवानप्रीणयंस्तदा ।

20 ^{b}) Ś1 K1–3 Cd समर्थयन् (Cd gloss: समर्थं कुर्वन् मंत्रक्रियासामर्थ्यात्); Ñ1 G6 °र्पयन्; B1.2.5 Dn D3–6 अदर्शयन् (for समर्चयन्). V1 B3.4.6 D1.2 जरासंधः प्रतापवान् (D2 marg. *sec. m.* जरासंधं समर्थयन्); G2 जरासंधपुरोहिताः. — V1 B2.3.6 D1 om. 20^{cd}; B4 reads it after 213*; D2 reads it in marg. *sec. m.* — ^{c}) Ś1 damaged. Ñ1 B4 Dn D4–6 M पर्यग्न्यकुर्वन्; Cd.v as in text. K1 स नृपः; B4 च तदा; T1 G1.3.4.6 M नृपतिं (for च नृपं). B1 पर्यंकर्षत नृपते; G2 आरोप्य द्विरदश्रेष्ठं. — ^{d}) K1 D2 समंत्री सपुरोहितः; K2.4 द्विरद(K2 °दे)स्थं पुरोहितः; K3 समंत्रिसपुरोहितं; D3 दिरस्थं ते पुरो°; T1 द्विरथस्थं पुरो°; G2 गंधमाल्यैरलंकृतं. — After 20, Dn (!) D4 ins.:

212* ततस्तच्छान्तये राजा जरासंधः प्रतापवान् ।
— Dn D4 cont.: V1 B2–4.6 D1 ins. after 20^{ab}: D2, after 20^{cd}:

213* दीक्षितो नियमस्थोऽसावुपवासपरोऽभवत् ।
[B2.3.6 D1.2 °स्थश्च (for °स्थोऽसौ).]
On the other hand, G2 ins. after 20:

214* नीराजयन्ति दीपैस्तं कालमृत्युहरैर्जपैः ।
एतस्मिन्नेव काले तु कृष्णभीमधनंजयाः ।

21 ^{a}) G1 स्नातका (for °क-). G2 स्नातकप्रतिलिंगास्ते. Cd cites text. — ^{b}) K3 M2 बहु°; G1 बाहुशास्त्रं. — G2 ins. after 21^{ab}:

215* पश्यन्तः पुरसौभाग्यमूर्जितां च पुरश्रियम् ।
— G2 om. 21^{cd}. — ^{c}) B1.2.6 D1.2 महासत्वा; B3 महाराज (for प्रविविशुर्). — ^{d}) G1.5.6 पालिताः (for भारत).

22 ^{a}) K3 Dn1 D2 भक्षमाल्या°; B1.3.6 भक्ष्यमाल्य-(B1 °ल्या)फलानां; D3 °माल्यापनानां; T1 भक्ष्या माल्या°; G2 भक्ष्यभोज्या°; Cd as in text. V1 B1–3.6 D1.2 तु (for च). — After 22^{a}, G2 ins.:

216* 　　　विपणिं रत्नवाससाम् ।
दिव्यनानापणानां च.
— ^{b}) G1.6 रत्नानां (for ददृशुः). K2.4 D6 M1 श्रि(K4 प्रि)यमुत्तमं. — ^{c}) G2 पुरीं; M2 स्थितां (for स्फीतां). Ś1 K Ñ1 °गुणैर्युक्तां; Dn1 °गणो° (for °गुणो°). — ^{d}) K4 °समृद्धिभिः; D1 °विवर्धितां; D2 °विवर्धिनीं.

23 ^{a}) K3 ततो दृष्ट्वा; V1 तां च दृष्ट्वा; D1.2.5 तं (D5 तां) नु दृष्ट्वा; D3 G1.6 तां दृष्ट्वा सु- (G6 स-); G2 दृष्ट्वा पुर-. D1.2 समृध्यंते. — ^{b}) T1 वीर्यां (for वीथ्यां). K3 तस्य; D4 G1 तस्या (for तस्यां). G2 मेनिरे बलभित्पुरीं. — ^{c}) K4 गच्छेतः; D1 गच्छंत. — ^{d}) G2 पश्यंतः परितः पुरीं.

24 ^{a}) B1.3.6 D1.2 संगृह्य (for गृहीत्वा). T1 G2–5 M गृह्य माल्यापणान्मा(G3 °णा मा)ल्यं; G1.6 संगृह्य त्वापणा (G6 °णं) माल्यं. — ^{b}) K1–3 D6 माल्या(K3 D6 °ला)गारान् (for मालाकारान्). Ś1 च सर्वशः (for महाबलाः). S बलाद्बलवतां वराः. — After 24^{ab}, S ins.:

217* कर्पूरशृङ्गं कोष्टं च सफलं चान्तरापणे ।
वैश्याद्बलाद्गृहीत्वा ते विहृत्य च महारथाः ।
[Cv cites from line 1. — (L. 1) G2 °भृंगं (for °शृङ्गं). G3 M2 कुष्टं (for कोष्टं). G6 M1 °पणात् (for °पणे). G2 कस्तूरीं कुंकुमं तथा (for the post. half). — (L. 2) G4 तु (for ते). G1 महापलां; G2 M2 °बलाः; G6 M1 °पथात् (for °रथाः).]
— ^{d}) T1 G3.5 मणि° (for मृष्ट°).

25 ^{a}) G2 °मथो जग्मुर्. — ^{b}) G2 पार्थिव (for धीमतः). — ^{c}) K2 T1 G2–5 गो(K2 गौ)वाटमिव; G6 गोवाससह; M2 गोलाटमिव. Cd cites गोवासं (as in text). Ś1 K V1 B3.4 D6 पश्यंतः. — ^{d}) K1 हैमवतस्तथा; K2 G3 °वता तथा; B1.5 °वतांस्तथा; G6 °वतं यथा. Cd implies text.

26 ^{a}) K1 शिल-; Ñ1 V1 B3–5 Dn D3–6 शा(B3

तान्दृष्ट्वा द्विरदप्रख्याञ्शालस्कन्धानिवोद्गतान् ।
व्यूढोरस्कान्मागधानां विस्मयः समजायत ॥ २७
ते त्वतीत्य जनाकीर्णास्तिस्रः कक्ष्या नरर्षभाः ।
अहंकारेण राजानमुपतस्थुर्महाबलाः ॥ २८
तान्पाद्यमधुपर्कार्हान्मानार्हान्सत्कृतिं गतान् ।
प्रत्युत्थाय जरासंध उपतस्थे यथाविधि ॥ २९
उवाच चैतान्राजासौ स्वागतं वोऽस्त्विति प्रभुः ।
तस्य ह्येतद्व्रतं राजन्बभूव भुवि विश्रुतम् ॥ ३०
स्नातकान्ब्राह्मणान्प्राप्ताञ्श्रुत्वा स समितिंजयः ।
अप्यर्धरात्रे नृपतिः प्रत्युद्गच्छति भारत ॥ ३१
तांस्त्वपूर्वेण वेषेण दृष्ट्वा नृपतिसत्तमः ।
उपतस्थे जरासंधो विस्मितश्चाभवत्तदा ॥ ३२ C. 2. 835 B. 2. 21. 27 K. 2. 21. 43

सा)ल- (for शैल-). Ś1 -सकाशास्ते; G2 -निभैस्तेषां. — b) K2 Dn1 D3.5.6 T1 G4-6 चंदनागरु-. K4 B3-5 Dn D3.4.6 (before corr.) T1 G -रूषिताः. — c) G2 अशोभंताद्भुताकारा. — d) Ñ1 B4-6 D (except D1.2) युद्धशालिनां; S परिघोपमाः (for बाहु°).

27 a) Ś1 विप्रप्रतिमान् (for द्विरद°). — b) Ś1 B2.3 S (except G3) साल°; Cd as in text. K1 °द्रुमान् (for °द्गतान्). — d) K4 Ñ1 B1.2.3 D (except D5) T1 G3.4 M °पद्यत (for °जायत). — After 27, S ins.:

218* अद्वारेणाभ्यवस्कन्द्य विविशुर्मागधालयम् ।
[G4 °ण ह्यव° (for °णाभ्यव°). G1 °धाश्रयं (for °धालयम्).]

28 a) K2 न्वतीत्य; D1 त्वमात्य-; D5 G4 ह्यतीत्य. — b) K1.2 D5 तिस्रः कक्षा; Ñ1 V1 B Dn D1-3 G3 कक्षा(D3 °क्ष्या-; D5 °क्ष्य)स्तिस्रो. Cd कक्ष्या [v.l. °क्षा], gloss द्वाराणि; Cn cites कक्षाः. Ś1 तिस्रः कक्ष्यौ नरोत्तम. — c) B3-5 अपद्वारेण; T1 G2-5 M1 अद्वारेण तु (G2 M1 °णैव) (for अहंकारेण). — d) Ś1 K B5 D (except D1.2) गतव्यथाः; G3 महारवाः (for महाबलाः). — After 28, S ins.:

219* भोशब्देनैव राजानमूचुस्ते तु महारथाः ।
[M2 तु (for [ए]व). G2 °स्तेन (for °स्ते तु). T1 G6 M1 महाबलाः; G2 शुभाशिषा (for महारथाः).]

— G2 cont. (with the gloss):

220* आयुष्मान्भव सौम्येति वदेद्विप्राभिवादने ।
विजयं बाहुजं ब्रूयाद्वैश्ये नष्ट इतीरयेत् ।
आरोग्यं पादजे ब्रूयाच्छ्रुत्वा नोशब्दमीरयेत् ।
राजदत्तेष्वनर्घ्येषु न निषेदुस्तदासने ।
पादेनासनमाकृष्य तस्मिन्नुपविशेद्रिपुः ।
भूतले वाप्यनासीनो शत्रुवेश्मन्ययं क्रमः ।
[(L. 3) Read भो° (for नो°)?]

29 a) Ś1 damaged. K2 °पर्काभ्यां; K3 पर्कार्हन्; V1 °पर्काघैर्; B6 °पर्काभ्यं-; D2 °पर्कार्घं; S °पर्केण (for °पर्कार्हान्). D1 तानर्घमधुपर्काघ-. — b) Ś1 damaged. K1 गामर्हान्; K2.4 B2 महार्हान्; Ñ1 समर्हान्; B1.2.4.5 Dn D3.5 गवार्हान्; D4 lacuna (for मानार्हान्). T1 सुकृतिं ग°; G1.6 सद्गतिं गतान्; G2 सत्कृतिद्विजान् (for सत्कृतिं गतान्). K3 V1 B3 D1.2 महा(K3 गोर्हां)सत्कृतितां (K3 V1 °मा-) गतान्; D6 दृष्ट्वार्हान्गृहमागतान्. — c) Ś1 इत्यु° (for प्रत्यु°). Ñ1 महाराजा (for जरासंध). — K4 om. (hapl.) 29d–32c.

30 K4 om. 30 (cf. v.l. 29); D1 om. 30ab. — a) Ś1 T1 G1.3-6 M2 चैनान् (for चैतान्). M2 वै (for [अ]सौ). G2 उपस्थाय च राजासौ. — b) G2 यो (for वो), and ब्रुवन् (for प्रभुः). — After 30ab, Dn (!) D3.4 ins.:

221* मौनमासीत्तदा पार्थभीमयोर्जनमेजय ।
तेषां मध्ये महाबुद्धिः कृष्णो वचनमब्रवीत् ।
वक्तुं नायाति राजेन्द्र एतयोर्नियमस्थयोः ।
अर्वाङ्निशीथात्परतस्त्वया सार्धं वदिष्यतः ।
यज्ञागारे स्थापयित्वा राजा राजगृहं गतः ।
ततोऽर्धरात्रे संप्राप्ते यातो यत्र स्थिता द्विजाः ।

— G1.6 om. 30cd. — c) G2 एतद्व्रतं सदा तस्य. Cv cites तस्य ह्येतद्. — d) K3 बलस्य (for बभूव). Ś1 K (K4 om.) D6 किल; D1 मुनि- (for भुवि). G2 M2 विश्रुतः. — After 30, V1 B D1.2 ins.:

222* बार्हद्रथो वै राजेन्द्रो महाबलपराक्रमः ।

31 K4 om. 31 (cf. v.l. 29). — a) Ś1 K1.2 D6 प्रा(K2 प्र)ज्ञान्; K3 B1.2.3 S ज्ञा(G2 म)त्वा (for प्राप्तान्). — b) K1 ज्ञात्वा स; B1.2.3 सदा स; T1 G2 संप्राप्तान्; G1.3.5.6 M प्राप्तान्स; G4 प्राप्तवान् (for श्रुत्वा स). — c) G3 अप्युत्तरात्रे. — After 31c, G2 ins.:

223* योषित्संघगतोऽपि वा ।
श्रुत्वा समागतान्विप्रान्.

— d) G2 सादरः (for भारत).

32 K4 om. 32abc (cf. v.l. 29). — a) Ś1 B D6 वेशेन; G2 संदृष्ट्वा (for वेषेण). — b) K3 B (except B3) D (except D6) T1 G1.3-6 M1 स नृप° (for नृपति°). G2 गांभीर्यात्सागरोपमः. — G3 om. 32c–33d. — d) B6 G1.6 सोभवत् (for चाभवत्).

33 G3 om. 33 (cf. v.l. 32). — a) K2.3 तं (for

C. 2. 825
S. 2. 21. 28
K. 2. 21. 44

ते तु दृष्ट्वैव राजानं जरासंधं नरर्षभाः ।
इदमूचुरमित्रघ्नाः सर्वे भरतसत्तम ॥ ३३
स्वस्त्यस्तु कुशलं राजन्निति सर्वे व्यवस्थिताः ।
तं नृपं नृपशार्दूल विप्रैक्षन्त परस्परम् ॥ ३४
तानब्रवीज्जरासंधस्तदा यादवपाण्डवान् ।
आस्यतामिति राजेन्द्र ब्राह्मणच्छद्मसंवृतान् ॥ ३५
अथोपविविशुः सर्वे त्रयस्ते पुरुषर्षभाः ।
संप्रदीप्तास्त्रयो लक्ष्म्या महाध्वर इवाग्नयः ॥ ३६
तानुवाच जरासंधः सत्यसंधो नराधिपः ।
विगर्हमाणः कौरव्य वेषग्रहणकारणात् ॥ ३७
न स्नातकव्रता विप्रा बहिर्माल्यानुलेपनाः ।
भवन्तीति नृलोकेऽस्मिन्विदितं मम सर्वशः ॥ ३८
ते यूयं पुष्पवन्तश्च भुजैर्ज्याघातलक्षणैः ।
बिभ्रतः क्षात्रमोजश्च ब्राह्मण्यं प्रतिजानथ ॥ ३९

ते). G2 [ऽ]पि (for तु). — b) D3 नरर्षभ; G1.6 नराधिप (G6 °पाः). G2 निस्तरंगमिवार्णवं. — After 33^{ab}, G2 ins.:

224* सत्वं तेजो बलं धैर्यं गाम्भीर्यमिव मूर्तिमान् ।

— d) K1.2 D1.2 T1 °सत्तमाः; D5 G1 °सत्तमः. G2 त्रयो यादवकौरवाः. — After 33, K3 Dn2 D4 ins. (cf. 226*):

225* राजन्विद्ध्यतिथीनस्मानर्थिनो दूरमागतान् ।
तन्नः प्रयच्छ भद्रं ते यद्वयं कामयामहे ।
किं दुर्मर्षं तितिक्षूणां किमकार्यमसाधुभिः ।
किमदेयं वदान्यानां कः परः समदर्शिनाम् ।
योऽनित्येन शरीरेण सतां गेयं यशो ध्रुवम् ।
नाचिनोति स्वयं कल्पः स वाच्यः शोच्य एव सः ।
हरिश्चन्द्रो रन्तिदेव उञ्छवृत्तिः शिबिर्बलिः ।
व्याधः कपोतो बहवो ह्यध्रुवेण ध्रुवं गताः ।

34 b) Ñ1 V1 B D (except D6) इति तत्र; S इत्युक्त्वा ते (for इति सर्वे). — c) Ś1 K2-4 D6 ते (for तं). S पुरुषव्याघ्रा (G1 °घ्र; G2 विस्मयाविष्टा) (for नृपशार्दूल). — d) Ś1 B1 G6 विप्रेक्षं(B1 °क्ष)त; K1 विद्रैक्षंत; K2 विप्रैक्षंतं; Ñ1 B2 D1.2 G3 M2 विप्रेक्षंतः; V1 B3-5 Dn D3-5 प्रेक्ष(D3 °क्ष्य)माणाः; G1 विप्रक्षंत; G2 प्रपश्यंति (for विप्रैक्षन्त). Ś1 K2-4 D6 नरर्षभाः (for परस्परम्).

35 G1.6 om. (hapl.) 35^{b}–37^{a}. — b) K4 B4.5 D (except D6) तथा (for तदा). Ñ1 V1 B2-6 D (except D6) पांडवयादवान् (by transp.). G2 पश्यन्नापादमस्तकं. — c) K2.3 T1 G (G1.6 om.) राजेंद्रो. — d) Dn2 ब्राह्मणान् (for ब्राह्मण-).

36 G1.6 om. 36 (cf. v.l. 35). — b) Ś1 K D6 ततस्ते (K4 °स्तु); B2 यत्र ते (for त्रयस्ते). K2.3 T1 G3.4 भरतर्षभ (K2.3 °भाः); G2 केवले स्थले; G5 पुरुषर्षभ. — c) Ś1 संप्रदीप्तास्त्वयो लक्ष्म्या; K4 त्रयो लक्ष्म्या संप्रदीप्ता; B1.6 D1.2 °प्तास्त्रयो देवा; T1 G4.5 M1° प्ताः समं (G4 समा) लक्ष्म्या; G2 सहैव दीक्षितं लक्ष्म्या; M2 °प्ताः समालक्ष्या. — After 36, K3 Dn2 D4 ins. (cf. 225*):

226* स्वरैराकृतिभिस्तांस्तु प्रकोष्ठैर्ज्याहतैरपि ।
राजन्यबन्धून्विज्ञाय दृष्टपूर्वानचिन्तयत् ।
राजन्यबन्धवो ह्येते ब्रह्मलिङ्गानि बिभ्रति ।
ददामि भिक्षितं तेभ्य आत्मानमपि दुस्त्यजम् ।
बलेर्नु श्रूयते कीर्तिर्विततः दिक्षु सर्वतः ।
ऐश्वर्याद्भ्रंशितश्चापि विप्रव्याजेन विष्णुना ।
श्रियं जिहीर्षतेन्द्रस्य विष्णवे द्विजरूपिणे ।
जानन्नपि महीं प्रादाद्वार्यमाणोऽपि दैत्यराट् ।
विजिता ब्राह्मणार्थाय को न्वर्थः क्षत्रबन्धुना ।
देहेन तपमानेन नेहेत विपुलं यशः ।
इत्युदारमतिः प्राह कृष्णार्जुनवृकोदरान् ।
हे विप्रा व्रीयतां कामो ददाम्यात्मा शिरोऽपि च ।

37 G1.6 om. 37^{a} (cf. v.l. 35). — b) G1 M2 जनाधिपः. G2 सत्यसंधा जयं मृधे. — After 37^{ab}, G2 ins.:

227* हरिमिन्द्रं समीरं च लीलामानुषविग्रहान् ।

— c) K4 कौरव्यं; D4 °व्यः; G1.6 °व्ये; G3 °व्यान्. — d) K3 वेस-; M2 वेग-; a few MSS. वेश-. K1.4 G1.6 M °धारणं; K2 °कारणं; K3 °कारकं; Ñ1 V1 B3-5 Dn D3-5 G3 °वैकृतान् (B5 °तात्); B1 °संभृतान्; B2.6 D1.2 °संवृतान्; T1 G4.5 °धारणां; G2 वेषविग्रहधारणं.

38 Before 38, K3 ins. जरासंध उ°. — a) D3 °व्रते (for °व्रता). — b) K1 बर्हमा° (for बहिर्मा°). — Ś1 om. (hapl.) 38^{c}–40^{b}. — c) K1-3 त्रिलोकेस्मिन्; D4 नृपो लोके (for नृलोकेऽस्मिन्). G2 तथाभूता हि लोकेस्मिन्; G3 क्षत्रिया इव लोकेषु; G4 क्षत्रिया एव लोकेस्मिन्; G6 भवंतीतींद्रलो°. — d) G3.4 विदिता (for °तं). G2 सांप्रतं (for सर्वशः).

39 Ś1 om. 39 (cf. v.l. 38). — a) B D (except D6) G3.4.6 M1 के (for ते). K1-3 D6 वै वपुष्मंतो; V1 B3.4.6 माल्यवंतश्च; T1 पुष्पमंतश्च. — b) K °ज्यायतलक्षणैः; Ñ1 B5 Dn D3-6 °ज्याकृतल°; V1 B3.4.6 °ज्याघात(V1 °ज्याकिण)कर्कशैः; B2 °ज्यातललक्षणैः; G2 भुजा ज्याघात-लक्षणाः. — After 39^{ab}, G2 ins.:

एवं विरागवसना बहिर्माल्यानुलेपनाः ।
सत्यं वदत के यूयं सत्यं राजसु शोभते ॥ ४०
चैत्यकं च गिरेः शृङ्गं भित्त्वा किमिव सद्म नः ।
अद्वारेण प्रविष्टाः स्थ निर्भया राजकिल्बिषात् ॥ ४१
कर्म चैतद्विलिङ्गस्य किं वाद्य प्रसमीक्षितम् ।
वदध्वं वाचि वीर्यं च ब्राह्मणस्य विशेषतः ॥ ४२
एवं च मामुपस्थाय कस्माच्च विधिनार्हणाम् ।
प्रणीतां नो न गृह्णीत कार्यं किं चास्मदागमे ॥ ४३
एवमुक्तस्ततः कृष्णः प्रत्युवाच महामनाः ।
स्निग्धगम्भीरया वाचा वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ ४४
स्नातकव्रतिनो राजन्ब्राह्मणाः क्षत्रिया विशः ।
विशेषनियमाश्चैषामविशेषाश्च सन्त्युत ॥ ४५ C. 2. 843 B. 2. 21. 51 K. 2. 21. 57

228* कृतश्मश्रुमुखा रक्ता रक्ततीक्ष्णनखाङ्कुराः ।
रक्तोष्णीषधरा रक्तदन्तपङ्क्तिविराजिताः ।

— G2.3 om. 39^{c}–40^{b}. — ^{a}) D3 G6 M2 विभ्रंतः. K1 (by corr.) क्षत्रम्. — ^{d}) V1 °ष्यमिह संशयं; B4 °ष्यमिह शंसय.

40 Ś1 G2.3 om. 40^{ab} (cf. v.l. 38, 39). — ^{b}) K1 बर्हमा°; K2 बर्हिमा° (for बहिर्मा°). D1.2 °लेपनैः (for °लेपनाः). — After 40^{ab}, T2 G1.3 ins.:

229* क्षत्रिया एव लोकेऽस्मिन्विदिता मम सर्वशः ।

— ^{d}) = 1. 157. 6^{b}. V1 B2.4 D1.2 साधुषु (for राजसु). B1.2 D1.2 शोभनं; G3 सेवते (for शोभते). B3 सत्यं नाम सुशोभनं. — After 40, G2 ins.:

230* इयं वसुमती सत्यं सत्यरूपा महीक्षितः ।
सत्ये स्थितो वदेत्सत्यमन्यथा विनशिष्यति ।

41 Ś1 D6 read 42^{cd} *before* 41^{ab}; while K Ñ1 V1 B1.2.6 D1.2 G1–3.6 M2 read it *after* 41^{ab}. — ^{a}) V1 B D (except D6) T1 G2–6 चैत्य(B1.4 °त्र)कस्य. G2 गिरौ (for गिरेः). — ^{b}) Ś1 छित्त्वा; G1.3 क्रांत्वा (for भित्त्वा). Ś1 समुपसर्पथ; K1 किमिव सर्पथ; K3 Ñ1 V1 B Dn D1–6 किमिह (K3 B2.3 °व) छद्मना; K4 D6 किमुपसर्पत; S किं मम सद्मनि (G1.3 M2 °गाः; M1 °नः). — ^{c}) K2 अध्वेरण (for अद्वारेण). K1 B3 च; K4 स्थो; D1.2 नु; G2 हि (for स्थ). — After 41^{c}, G2 ins.:

231* प्रवेष्टव्यं रिपोर्गृहम् ।
सोऽहं न भवतां शत्रुर्ब्राह्मणा मम देवताः ।
अताडयत किं भेरीर्युद्धसंनाहलक्षणाः ।
यूयं मया न योद्धव्या.

— ^{d}) G1 निर्बंधा; G2 निर्भयं. G1 राजकिल्बिष. Cd cites किल्बिषात्.

42 B3–5 Dn D3–5 M1 transp. 42^{ab} and 42^{cd}. — ^{a}) Ś1 B1.2.4.5 Dn D2.5.6 कर्मचैत(D3 °व)द्विलिंगस्थं (Ś1 °स्वं); K2 V1 D1.2 कर्म वैतद्वि(V1 °चैतद)लिंगस्य; K3 कर्म चैतद्विलंक्यं वः; T1 G1–6 कर्मै(G6 किमे)त(T1 °तं)-द्विजलिंगस्य; G1 कर्म चैतद्विजलिंगस्य (hypermetric); M कर्म चैतस्य लिंगस्य. Cd cites विलिंगस्थं; Cv cites 42^{a} as in text except °द्विलिंगस्य (gloss द्वयोः ब्रह्मक्षत्रयोर्लिंगं यस्य तस्य). — ^{b}) K2.3 G2 चाद्य; K4 मेद्य; Ñ1 V1 B1.4.5 Dn D3–5 M2 वोद्य; B2.3.6 D1.2.6 चा(D6 वो corr. to वा)न्यत्; G3 वात्र (for वाद्य). D1 समभाषितुं; D2 प्रसमीक्षिते; T1 G2.4 °मीक्ष्य तं; M1 पृथिवीक्षितः. K1 किमु वोद्य समीक्षितं. — Ś1 D6 read 42^{cd} before 41^{ab}; Cv reads it before 42^{ab} (at least, no citation of 40–41); and, finally, K Ñ1 V1 B1.2.6 D1.2 G1–3.6 M2, after 41^{ab}. — ^{c}) K3 अवधू; D2 वद त्वं; D3 वदस्व. V1 बाहुवीर्यं; B (except B3) D2 क्षात्रवीर्यं (B3 °र्यांश्च); D4 वा विचार्यं; G3 वाचा वीर्यं. Cv cites वरध्वमविचार्यं! S (except M2) हि (for च). — ^{d}) K1 D6 ब्राह्मण्यस्य; B2.3 D2 ब्राह्मण्यं च. Ś1 विनिश्चितं; G2 च नो हृदि.

43 K2 transp. 43 and 44. — ^{a}) Ś1 समुपस्थाय; K4 Ñ1 V1 B Dn G3 मामुपा°. T1 G1–4.6 M एवं मां समुप(G6 °पा)स्थाय. — ^{b}) Ś1 K1.2 D6 °श्च; D1.2 °स्तु; T1 G (except G3) M2 °द्वा; M1 °द्वै (for °च्च). See Addenda. Ś1 °र्हणात्; K B6 D1–4.6 °र्हणं; Cd as in text (Cd v.l. °णं). — ^{c}) Ś1 K3.4 प्रणीतां (K3 °तं) मे न (K4 -नु-) गृह्णीत (Ś1 °थ); K1.2 °तमेतद्गृह्णी(K2 °ही)त; Ñ1 V1 B1–5 Dn D2.5 °तां नानुगृह्णीत (B3 °ध्वं); B6 D1.2 °तं नानुगृह्णीथ; D4 प्रीणतां नानुगहीत; D3 प्रणीतमेमन्गृह्णीत; G1.4.6 M °तां नोप(G4.5 °व)गृह्णीत. — ^{d}) K3 om. च. K2 B1.2.4.5 Dn D3–6 वा; G1 तु; G3 नु (for च). V1 B2.6 कार्यमागमने च (V1 °नेन) किं. Cd.v cite अस्मदागमे.

44 K2 transp. 43 and 44. — ^{a}) Ñ1 V1 B3–6 Dn D3–5 °मुक्ते ततः; G6 °मुक्तवतः (for °मुक्तस्ततः). — ^{b}) K Ñ1 B1.2 Dn2 D1.2.6 त(K3 त्व)मु° (for प्रत्यु°). S °यशाः (for °मनाः). — ^{d}) G1 °विशारदं.

45 Before 45, B2.3.5.6 Dn D3–6 ins. कृष्ण उ°. — B1.4 D1.2 G6 ins. after 44: B2.3.5.6 Dn D3–6, after कृष्ण उ°:

232* स्नातकान्ब्राह्मणान्राजन्विध्यस्मांस्त्वं नराधिप ।

— ^{a}) K3 G6 स्नातका ब्र°. S संति (for राजन्). — ^{c}) D1 विशेषा (for विशेष-). D1.2 चैवम् (for चैषाम्).

C. 2. 849 B. 2. 21. 50 K. 2. 21. 57 विशेषवांश्च सततं क्षत्रियः श्रियमर्छति ।
पुष्पवत्सु ध्रुवा श्रीश्च पुष्पवन्तस्ततो वयम् ॥ ४६
क्षत्रियो बाहुवीर्यस्तु न तथा वाक्यवीर्यवान् ।
अप्रगल्भं वचस्तस्य तस्माद्बार्हद्रथे स्मृतम् ॥ ४७
स्ववीर्यं क्षत्रियाणां च बाह्वोर्धाता न्यवेशयत् ।
तद्दिदृक्षसि चेद्राजन्द्रष्टास्यद्य न संशयः ॥ ४८
अद्वारेण रिपोर्गेहं द्वारेण सुहृदो गृहम् ।
प्रविशन्ति सदा सन्तो द्वारं नो वर्जितं ततः ॥ ४९
कार्यवन्तो गृहानेत्य शत्रुतो नार्हणां वयम् ।
प्रतिगृह्णीम तद्विद्धि एतन्नः शाश्वतं व्रतम् ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

जरासंध उवाच ।
न स्मरेयं कदा वैरं कृतं युष्माभिरित्युत ।
चिन्तयंश्च न पश्यामि भवतां प्रति वैकृतम् ॥ १
वैकृते चासति कथं मन्यध्वं मामनागसम् ।

— ^{d}) G_1 विशेषांश्चेह (for अविशेषाश्च). K_2 स च्युतः; G_6 संतत (for सन्त्युत). G_4 विशेषाश्च भवंत्युत. Cd cites अविशेषाः (as in text).

46 ^{a}) S विशेषतश्च ($G_{1.6}$ °स्तु). T_1 $G_{4.5}$ नियतं; $G_{1.6}$ नियमं (for सततं). Cd cite विशेषवान् (as in text). — ^{b}) Ś$_1$ Ñ$_1$ V_1 Dn G_2 °मृच्छति; B_1 T_1 $G_{1.3-6}$ M °मिच्छति (M_2 °सि); B_{2-6} °मर्हति; text (°मर्छति) as in K D_{1-6} (epic form, see Whitney, Roots). — ^{c}) V_1 $B_{3.4}$ माल्य° (for पुष्प°). K_4 $B_{2.6}$ Dn_2 $D_{1.2}$ लक्ष्मीः (for श्रीश्च). — ^{d}) V_1 $B_{3.4}$ माल्य° (for पुष्प°).

47 ^{a}) Ñ$_1$ °र्यंश्च; B_5 °र्यौ हि; G_2 °र्यं तन्. — ^{b}) M वाचि (for वाक्य-). K_4 न तु वाक्ये स वीर्यवान्; V_1 $B_{3.4}$ वाक्यवीर्यौ न वै तथा. — ^{c}) D_6 अप्रगल्लं; G_1 अप्रलंभ-; G_6 अप्रलंभं; Cd.v as in text. — ^{d}) Ś$_1$ $G_{1.4}$(after corr.).$_6$ °द्रथे स्थितं; K_4 °द्रथे श्रुतं; Ñ$_1$ V_1 °द्रथेप्सितं; B D G_3 Cv °द्रथेरितं.

48 ^{a}) K_3 B (except B_3) Dn D_{3-5} M_2 तु (for च). T_1 G_{3-5} स्वयं वीर्यं क्षत्रियाणां. — ^{b}) Ś$_1$ बाहोर् (for बाह्वोर्). $D_{1.2}$ न्यवेशयन्; M_2 °दयत्. — ^{c}) K_1 तद्य-द्रक्ष्यसि; T_1 G_{3-5} तन्नो द्रक्ष्यसि (for तद्दिदृक्षसि). V_1 चेदद्य (for चेद्राजन्). G_2 तन्द्रक्ष्यचेतद्राजन् (corrupt). — ^{d}) K_2 द्रष्टास्यद्य; K_4 द्रक्ष्यस्यद्य; V_1 B_3 द्रष्टासीह; B_5 °स्येह; Dn_2 °स्याद्य; T_1 द्रष्टा सद्य; G_1 मष्टा ह्यत्र; G_4 द्रष्टा ह्यद्य; G_6 नृत्ता ह्यत्र (sic) (for द्रष्टास्यद्य). K_1 -संशयं.

49 ^{a}) Dn_1 अवारेण. D_6 गृहं. — ^{b}) Ś$_1$ $B_{1.2.5.6}$ D (except D_3) गृहान् (for गृहम्). — ^{c}) Ś$_1$ नरा द्वारं; K_1 Ñ$_1$ V_1 D_6 नरा वीरा; K_{2-4} B Dn D_{1-5} नरा धीरा; M_2 सदा द्वारं (for सदा सन्तो). — ^{d}) M_2 om. द्वारं. $G_{1.6}$ ते (for नो). G_3 तदा (for ततः). Ś$_1$ damaged; K_1 द्वारमात्मन वेस्स हि; $K_{2.4}$ द्वारमा(K_2 °मारु)जनयन् स हि; K_3 द्वारमारुजय स हि; Ñ$_1$ V_1 B D द्वाराण्येतानि धर्म(B_1 सर्व)तः (D_6 नीतिशास्त्रविशारदाः); G_5 द्वारं नोपजितं ततः.

50 ^{a}) $B_{3.4.6}$ गृहान्येत्य (B_4 °ता); D_1 ग्रहाण्येत्य; D_2 गृहाण्ये°; D_4 गृहाणे°. — ^{b}) K_3 G_5 नार्हणा; D_{1-3} T_1 G_1 M_2 °णं. — ^{c}) S प्रतिगृह्णी($G_{1.6}$ °ह्णा)महे (*or* °म हे) राजन्. — ^{d}) Ś$_1$ ह्येतन्नः; K_1 राजन्नः; G_3 M_2 नैतन्नः (for एतन्नः).

Colophon. — *Sub-parvan*: N G_1 M_1 जरासंधवध (K_1 om. वध). — *Adhy. name:* Ñ$_1$ V_1 कृष्णजरासंध-संवादः; G_5 कृष्णार्जुनभीमसेना जरासंधनिकेतनप्रवेशः; M_2 जरासंधदर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1(marg. *sec. m.*).$_3$ 18; K_2 19; Ñ$_1$ V_1 21; D_3 20; S 22. — *S'loka no.*: $K_{2.3}$ 60; Dn 54; $D_{1.2}$ 52; M_1 47.

20

1 Before the ref., G_2 ins.:

233* वैशंपायनः ।
एवमुक्तो भगवता बृहद्रथसुतो बली ।
आत्मन्यौत्सुक्यमालोक्य कृष्णमाह नृपोत्तमाः ।

— ^{a}) Ś$_1$ K B (except $B_{2.6}$) D (except $D_{1.2}$) स्मरामि; Ñ$_1$ स्मरेहं (for स्मरेयं). — ^{b}) T_1 om. इति. K_3 $G_{2.6}$ °रप्युत; Ñ$_1$ $B_{1.4}$ $G_{1.3.4}$ M_2 °रच्युत; D_4 °रित्यतः (for °रित्युत). — ^{c}) $K_{2.3}$ (by transp.) °यन्न च (for °यंश्च न). — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1.3}$ Ñ$_1$ D_6 भवतः; V_1 भवंतं

अरिं विब्रूत तद्विप्राः सतां समय एष हि ॥ २
अथ धर्मोपघाताद्धि मनः समुपतप्यते ।
योऽनागसि प्रसृजति क्षत्रियोऽपि न संशयः ॥ ३
अतोऽन्यथाचरँल्लोके धर्मज्ञः सन्महाव्रतः ।
वृजिनां गतिमाप्नोति श्रेयसोऽप्युपहन्ति च ॥ ४
त्रैलोक्ये क्षत्रधर्माद्धि श्रेयांसं साधुचारिणाम् ।
अनागसं प्रजानानाः प्रमादादिव जल्पथ ॥ ५

वासुदेव उवाच ।

कुलकार्यं महाराज कश्चिदेकः कुलोद्वहः ।
वहते तन्नियोगाद्वै वयमभ्युत्थितास्त्रयः ॥ ६ C. 2. 860 B. 2. 22. 7 K. 2. 22. 7

(for भवतां). K4 वैकृतं प्रति (by transp.).

2 a) B1 विकृते. Cd cites वैकृतं. K2 Ñ1 V1 B (except B3) Dn2 D1–6 G1–4 वा; Cv च (as in text). — b) T1 G4.5 मन्यध्वे (for °ध्वं). Ś1 मामनागतं (*sup. lin.* as in text); S मां (G1 M मा; G2 वा) कृतागसं. — c) B1 अद्य; V1 B3 (m as in text).6 D1.2 सत्वं (D1.2m as in text) (for अरिं). K1.2 Ñ1 B4.5 Dn D1.3.5 वै (for वि-). Cn cites ब्रूत; Cd as in text. K1 ब्रुवतो विप्राः (for -ब्रूत तद्विप्राः). K4 विप्राः स्तो (for तद्विप्राः). K2.3 मां; Ñ1 V1 B1.4 Dn D1.3–5 हे; B2.3.5.6 D2 वै; Cn (?) तद् (as in text). S अरिवद्भूत यद् (M मा) विप्राः. — d) Ś1 स्वान्मे; K4 [ऽ]सतां (for सतां). Ś1 संशय; G1 असम (for समय). K2.3 Ñ1 V1 B1.6 D2 S (except G2.3 M2) एव (for एष). G2 किं (for हि). Cv cites 2d entirely as in text.

3 a) Ś1 K4 B5 D4.6 T1 G4–6 M Cv अर्थ-; K2 अथा-; G1 अर्थे-; G2 कथं (for अथ). D3 धर्मोपघाताद्धि. — G1.6 om. (hapl.) 3b–5a! — b) Ś1 K4 मनः संपरि- (K4 समनु)तप्यते; V1 G2 (before corr.) मनः समुपपद्यते; B2 (m as in text) D1.2 अनर्थं उप(B2 °र्थमुप)पद्यते; B6 अनर्थः समुपद्यते; Cv as in text. — c) K2 नायोगसि; D3 येनागसि; T1 एनागसि; G3 योगसिद्धिं; Cv as in text. Ś1 जने विप्राः; K3 प्रसृजसि; B1.2.4.6 T1 Cn प्रसजति; D6 प्रमृजति; G4.5 प्रतिसृजेत्; Cd.v as in text. — d) B1.2.5.6 D (except D6) G3 हि; M [ऽ]सौ (for ऽपि). M2 धार्मिकः (for संशयः). T1 वीर्यन्नद्धितः; G2 स विनश्यति; G4.5 वीर्यमुत्थितः (for ऽपि न संशयः). — After 3, G2 ins.:

234* क्षत्रिया एव लोकेऽस्मिन्विदितं मम सर्वशः ।

4 G1.6 om. 4 (cf. v.l. 3). — a) V1 ततो (for अतो). K1.3 D4 °चरं लोके. Cv cites आचरन् (as in text). — b) V1 धर्मतश्च; T1 धर्मज्ञः स (for धर्मज्ञः सन्). Ś1 सु-; K1.2 B3 D1.2 G3–5 M2 स (for सन्). Cv seemingly reads सन् as in text ["सत्पुरुषः"]. K3 महाव्रतं; V1 B D T1 G (G1.6 om.) M1 महारथः (B6 G2°थाः); M2 महाबलः; Cv (with Ś1 K Ñ1) as in text. — c) D3 वृजिनं सोपि संप्राप्य. — d) Ś1 K4 D4.6 श्रेयांसमभ्यु(Ś1 °भ्य-; D4 °प्यु)पहंति च; Ñ1 V1 B2.6 D1–3 T1 G3.5 M श्रेयसो भ्य(V1 D3 G5 M °भ्यु-; T1 °नु-; G3 ह्यु)पहंति च (M2 वः); G2 °प्युपहन्यते.

5 G1.6 om. 5a (cf. v.l. 3). — a) K3 D1 त्रैलोक्य-. Ś1 क्षत्रधर्मांश्च; Ñ1 क्षात्रधर्माद्धि; V1 B1.2.4.5 Dn D3–6 क्षत्रधर्मो हि; Cd as in text. Cv probably intends text: क्षत्रधर्मो नि[read °श्चि?]मित्तात्. G2 क्षात्रधर्मे वर्तमानः. — G2 om. 5b–7a. — b) K1 B1 श्रेयसां; Ñ1 V1 B2.4.5 Dn D3–5 श्रेयान्वै; Cv as in text (gloss supplies मां). Ś1 K D5 धर्मचारिणां (K3.4 D6 °णं); B6 साधु चारिहन्; D2 °चारिणः; T1 G4–6 M °चा(G6 M2 °का)रिणं; G1 °नाकरं. — After 5ab, V1 B D G3 ins.:

235* नान्यं धर्मं प्रशंसन्ति ये च धर्मविदो जनाः ।
तस्य मेऽद्य स्थितस्येह स्वधर्मे नियतात्मनः ।

[(L. 1) G3 क्षत्र- (for ये च). — (L. 2) B4 मे सुस्थि°; B6 सत्ये स्थि° (for मेऽद्य स्थि°). D3 G3 स्वधर्मनियता°.]

— c) K1 V1 B D3 अनागसि; Dn1 D1.3–6 °सः; Cv as in text. K1 V1 B1.3 प्र(K1 प्रा)युंजानाः (V1 °नः); Ñ1 B2.5.6 Dn D1.3–5 प्रजानां च; D6 °नाश्च; T1 G3–5 M Cv °नंतः; G1 °नार्थं; G6 °नां हि; Cd as in text (with Ś1 K B4). ❊Cd: प्रजानाना इति मौलिकः पाठः । प्रजानन्यामिति (sic) पाठे तु प्रजानन्निति मां ब्रूथेति शेषः। ❊ — d) K4 प्रमदादिव. B1 मन्यथ (for जल्पथ). Cd cites प्रमादाद् and जल्पथ (as in text).

6 G2 om. 6 (cf. v.l. 5). D1.2 om. the ref. K1 Ñ1 V1 B Dn D3–5 G4 कृष्ण (B3.5 Dn1 with prefixed श्री) उ° (G4 om. उ°); K4 श्रीवासुदेव उ°; T1 G3.5 श्रीभगवान्. — a) Ś1 कुले कार्ये (for कुलकार्यं). B4.5 Dn D3–5 महाबाहो; T1 G1.3 °राजः (for °राज). — b) K1 °देव (for °देकः). B3 कुरूद्वह; D6 कुलोद्वहं. — c) V1 B3 बिभर्ति (for वहते). G4 तान् (for तन्-). K1 V1 D3 °गाच्च; B5 °गार्थं; B6 D1.2 °गाद्धि (for °गाद्वै). Ś1 अहते त्वयि निर्योगाद्; K3 च हतोतस्तन्नियोगाद्; K3.4 Ñ1

C. 2. 861 B. 2. 22. 8 K. 2. 22. 8

त्वया चोपहृता राजन्क्षत्रिया लोकवासिनः ।
तदागः क्रूरमुत्पाद्य मन्यसे किं त्वनागसम् ॥ ७
राजा राज्ञः कथं साधून्हिंस्यान्नृपतिसत्तम ।
तद्राज्ञः संनिगृह्य त्वं रुद्रायोपजिहीर्षसि ॥ ८
अस्मांस्तदेनो गच्छेत त्वया बार्हद्रथे कृतम् ।
वयं हि शक्ता धर्मस्य रक्षणे धर्मचारिणः ॥ ९
मनुष्याणां समालम्भो न च दृष्टः कदाचन ।
स कथं मानुषैर्देवं यष्टुमिच्छसि शंकरम् ॥ १०
सवर्णो हि सवर्णानां पशुसंज्ञां करिष्यति ।
कोऽन्य एवं यथा हि त्वं जरासंध वृथामतिः ॥ ११
ते त्वां ज्ञातिक्षयकरं वयमार्तानुसारिणः ।
ज्ञातिवृद्धिनिमित्तार्थं विनियन्तुमिहागताः ॥ १२
नास्ति लोके पुमानन्यः क्षत्रियेष्विति चैव यत् ।
मन्यसे स च ते राजन्सुमहान्बुद्धिविप्लवः ॥ १३
को हि जानन्नभिजनमात्मनः क्षत्रियो नृप ।
नाविशेत्स्वर्गमतुलं रणानन्तरमव्ययम् ॥ १४

B1.2.4.5 Dn D4–6 वहते नस्त(K3 यस्त्व-; Ñ1 B1.2.4 Dn यस्त)न्नियोगाद्. — ^{d}) K3 °मप्युच्छ्रितास्; Ñ1 V1 B1–5 Dn D3–5 G6 °मभ्युद्यतास्; B6 D1.2 °मभ्युद्गतास् (for °मभ्युत्थितास्). Ś1 Ñ1 B1 D1.2 ततः; V1 B2–6 Dn D3.5 त्वयि; D4 युधि (for त्रयः).

7 G2 om. 7^{a} (cf. v.l. 5). — ^{a}) K3 वयं; Ñ1 V1 सर्वे (for त्वया). Ñ1 V1 G1.6 चापहृता; B5 चापहूता; D5 चोपहता. Cd cites उपकृताः. — ^{b}) G1.6 °विश्रुताः (for °वासिनः). — ^{c}) K4 तदाग्रे (for °गः). K3 °मासाद्य (for °मुत्पाद्य). — ^{d}) Ś1 K4 Dn D1m.6 M1 किमनागसं; K1–3 Ñ1 V1 B D1–3.5 किं न (K1.2 Ñ1 V1 B1.4.6 नु) मागध (K3 °धः); G6 किं कथंचन (for किं त्वनागसम्).

8 G6 om. 8^{a}–10^{b}. — ^{a}) D3 राजन्; G4 राज्ञा (for राजा). — ^{b}) Ś1 K3 B1.6 D1.2 G2 °सत्तमः; K4 °सत्तमान्. T1 G1.4.5 वि(G1 अ)हिंस्यान्नृपसत्तम (T1 °मः); G3 damaged. — ^{c}) T1 G2 M तान्राज्ञः. — ^{d}) T1 G3–5 °जिहीर्षसे.

9 G6 om. 9 (cf. v.l. 8); G1 om. 9^{ab}. — ^{a}) G2 अस्मात्; G3 अस्मत्; Cv as in text. K3 तु (for तद्). Ś1 गच्छेत्तु; Ñ1 Dn(!) D4 °च्छि; V1 B2.3 D1.2 °द्वै (for °त). K4 अस्मांस्तदागो गच्छेद्यत्; B1.4.5 D3.5 अस्मांस्त(B1 तस्मात्त)देनोपगच्छेत्; B6 अस्मांस्तथान्ये गच्छेयुः. Cd cites अस्मान्, तदेनः and गच्छेत्. Cn cites एनोपगच्छेत् (: संधिरार्षः). — ^{b}) Ś1 Ñ1 V1 B D (except D6) कृतं बार्हद्रथ त्वया. Cv cites बार्हद्रथे. — ^{c}) K1 च शक्ता; K2 हि शक्त्या; K3 शक्ता हि; D5 तु शक्ता; G2 शक्ताः स्म (for हि शक्ता). K1 धर्मज्ञ (for °स्य). — ^{d}) Ñ1 धर्मकारिणः; S (G6 om.) दंडधारिणः. — After 9, T1 G3–5 M1 ins.:

236* तस्मादद्योपगच्छामस्तव बार्हद्रथेऽन्तिकम् ।

[G2.4 M1 °दद्यैव (for °दद्योप-). G3 तं वै (for तव).]

10 G6 om. 10^{ab} (cf. v.l. 8). — ^{a}) K4 मानुषाणां. Ś1 M2 समारंभो; Cd.v as in text (but Cd v.l. as in Ś1 M2). Cv gloss हिंसा. — ^{b}) T1 G (G3 damaged; G6 om.) M1 हि (for च). K2 G1 M2 कथं° (for कदा°). — ^{c}) G6 सु- (for स). K3 मानुषे लोके (for मानुषैर्देवं).

11 ^{a}) D3 om. हि. G1 सुवर्णोपि विवर्णानां; G2 M1 सवर्णोपि हि (M1 स-) वर्णानां; G4 सवर्णो हि सुवर्णानां; Cv सवर्णोपि विवर्णानां. — ^{b}) D1.2 °यज्ञं (for °संज्ञां). Ś1 Ñ1 V1 B (except B3) Dn D3 °ष्यसि (for °ष्यति). S कथं कुर्याद्विहिंसनं. Cv paraphrases: हिंसनं न कुर्याद् etc. — ^{c}) B4 कोर्ये (for कोऽन्य). K2.3 D4 एव (for एवं). S यो न (G1–3 येन) स्यात्त्वमिवानार्यो (G3 °साधो). — ^{d}) B5 यथामतिः; D6 वृथामते. — After 11, V1 B D ins.:

237* यस्यां यस्यामवस्थायां यद्यत्कर्म करोति यः ।
तस्यां तस्यामवस्थायां तत्फलं समवाप्नुयात् ।

[cf. Manu 12. 81. D1.2 om. (hapl.) the post. half of line 1 and the prior half of line 2.]

12 ^{a}) Ś1 ये त्वा; D6 मत्वा; G1.2 M Cv ते त्वा. — ^{b}) Ñ1 वयमत्रानु°; S वयं मार्गानुसारिणः (T1 °णं); Cd as in text. — ^{c}) Ś1 °वृद्ध°; D3.5 °वृत्ति° (for °वृद्धि°). S ज्ञातिक्षयनिवृत्त्यर्थं. — ^{d}) B D (except D6) °हंतुम् (for °यन्तुम्). S परीप्सामो विशेषतः.

13 ^{b}) K1 °यो वेत्ति (for °येष्विति). K2 वै च (for चैव). K1 B3 तत्; V1 हि (for यत्). S (G3 damaged) क्षत्रियोस्मानतीत्य च. Cv cites अस्मानतीत्य. — ^{c}) K1(*sup. lin.*).3 G6 मन्यते (for °से). — ^{d}) Dn1 (by corr.) महान्बुद्धिविपर्ययः.

14 ^{a}) K4 यो हि जानात्यभि°; Cd as in text. — ^{b}) K1 G1 M2 आत्मानः; B4.5 Dn D3–5 आत्मवान्; D6 T1 आत्मानं (for आत्मनः). K B1.2 नृपः; G1 [ऽ]त्रव; M1 भुवि (for नृप). — ^{c}) K4 स विसत्; D4 नाविक्षेत्;

स्वर्गं ह्येव समास्थाय रणयज्ञेषु दीक्षिताः ।
यजन्ते क्षत्रिया लोकांस्तद्विद्धि मगधाधिप ॥ १५
स्वर्गयोनिर्जयो राजन्स्वर्गयोनिर्महद्यशः ।
स्वर्गयोनिस्तपो युद्धे मार्गः सोऽव्यभिचारवान् ॥ १६
एष ह्यैन्द्रो वैजयन्तो गुणो नित्यं समाहितः ।
येनासुरान्पराजित्य जगत्पाति शतक्रतुः ॥ १७
स्वर्गमास्थाय कस्य स्याद्विग्रहित्वं यथा तव ।
मागधैर्विपुलैः सैन्यैर्बाहुल्यबलदर्पितैः ॥ १८
मावमंस्थाः परान्राजन्नास्ति वीर्यं नरे नरे ।
समं तेजस्त्वया चैव केवलं मनुजेश्वर ॥ १९
यावदेव न संबुद्धं तावदेव भवेत्तव ।
विषह्यमेतदस्माकमतो राजन्ब्रवीमि ते ॥ २०
जहि त्वं सदृशेष्वेव मानं दर्पं च मागध ।
मा गमः ससुतामात्यः सबलश्च यमक्षयम् ॥ २१ C. 2. 876 B. 2. 22. 23 K. 2. 22. 23

G1.2 न विशेत्; M1 न गच्छेत् (for नाविशेत्). Ś1 दुर्गम् (for स्वर्गम्).

15 a) Ś1 D6 T1 G3 स्वर्गमेव; K2.3 स्वर्गं ह्येवं; V1 B (except B6) D1.2 स्वर्गं मनः; M1 स्वर्गयोनिं (for स्वर्गं ह्येव). T G2-6 M1 समुद्दिश्य; Cd समास्थाय (as in text). G1 स्वर्गंहेत्वसमुद्दिश्य; M2 स्वर्गं हि वामसुद्दिश्य. — b) B1.3 दीक्षितः. — c) Ś1 B1 G2 यजंति; K2.4 G3 M1 Cv जयंते; Ñ1 V1 B1 Dn D3-6 जयंति (D6 °ती) (for यजन्ते). K2 G1 क्षत्रियो. K3 M2 लोके; D4 T1 G1 लोकास्; G4 लोकात् (for लोकान्). — d) Ñ1 V1 B2.3 D1.2 T1 G Cv तान् (for तद्). K1 क्षत्रियर्षभ; K2.3 B6 मनुजाधिप; Ñ1 V1 B1-5 D (except D6) मनुजर्षभ; T1 G मगधेश्वर. M तानस्मान्विद्धि मागध.

16 a) K1 महान्ब्रह्म; Ñ1 V1 B D (except D6) महद्ब्रह्म; T1 भयो राजन्; G2 जयो राजा; G3 damaged; Cv तपो युद्धे. Cd cites जयः (as in text). — b) K3 D4 स्वर्गयोनि; G1 स्वर्गयोगं (for °योनिर्). K3 महेश्वरः (for महद्यशः). — c) D3 लयो (for तपो). Ś1 युद्ध-; K3 लोके; D3 बुद्धिर्; T1 युद्धा (for युद्धे). — d) Ś1 damaged; V1 B3.5 D (except D6) मृत्युः (for मार्गः). B1 सत्यश्चैव विचारितः; B3.4 मृत्युश्चैवाविचारितः (B3 °तं); T1 G4.5 मार्गस्त्वव्यभि°; G1.2 मार्गः सोप्यभि°; G3 मार्गस्याव्यभि°.

17 a) S Cv वैजयिको; Cd as in text. — b) Ñ1 V1 B D G2.4 गुणैर् (G4 °णं) (for गुणो). K3 M2 नित्य- (for नित्यं). — c) Ś1 K1 परित्यज्य (for पराजित्य). — After 17, G3 ins.:

238* येन सर्वान्पराजित्य विजयस्त्वभिपादितः ।

18 a) Ñ1 V1 B1.2.6 Dn D1.2.4 स्वर्गमार्गाय; B3.4 °मार्गे हि; D3.5 °मार्गाच्च; Cd °मास्थाय as in text (with Ś1 K B5 D6). Cn paraphrases स्वर्गमार्गहेतोः. T1 स कस्माद्दृढमास्थाय; G1.6 तस्य स्याद्दृढमास्थाय; G2-5 M Cv कस्य (G3 स कः; Cv अस्य in pratika citation, but यस्य in gloss) स्यात्स्वर्ग(G3 °स्वर्ग-; G4.5 °द्वय)-मास्थाय. — b) K1-3 विग्रहत्वं; V1 B1-5 Dn D1-5 विग्रहो (D4 °हे) वै; T1 G5.6 विगृहीतुं; G1 विग्रहीतुं; G2 निग्रहीतुं; G3 damaged; G4 विग्रहीतं; M विग्रहस्तु (M1 inf. lin. °हीतुं as in G1); Cv निगृहीतुं; Cd as in text. Cn cites विग्रहो. G4 कथं बलं; Cv यथा नव (as in text). — c) Ś1 K1.2.4 D2 बहुलैः; K3 B3.4 बहुभिः (for विपुलैः). — d) S बाहुल्याद् (G4 बाल्यात्वं) (for बाहुल्य-). B5 Dn D3.4 T1 G1.3.5.6 बलदर्पितः; G4 बहुदर्पितः; M2 अतिदर्पितः.

19 a) G1 नात्र° (for माव°). B1 D6 (before corr.) मावसंस्थाः. — b) Ś1 K1 B5.6 Dn1 D3-6 अस्ति (for नास्ति). Cd cites नास्ति (as in text). K1.4 नरेश्वरे; B3.6 D1.2 जने जने; T1 G नरेश्वर (for नरे नरे). — c) G1.3.6 तथा (for त्वया). Ś1 देवः; S लोके (for चैव). Cd cites text. — d) V1 B1.4-6 Dn1 D3-5 विशिष्टं; Dn2 वरिष्ठं (for केवलं). Ś1 V1 B2.3 Dn D3-5 वा (Ś1 वै) नरेश्वर (for मनुजे°). S बलं च (G4 तु) मनुजर्षभ (G1 °भः).

20 a) B5 तावदेव; T1 G1.4-6 M1 यावदेतन्; M2 °देवं; Cd as in text. D3 संयुद्धं; G1.5.6 संविद्धि; G2 संबंधस्; G4 संबद्धं (for संबुद्धं). Ñ1 V1 B1.2.4.5 Dn1 D1-5 यावदेतदसंबु(D1 °ब)द्धं; G3 यावदेतौ समबुद्धन्. — b) D1.2 तावदेवं; S तावद्दर्पो. — c) B3.6 D3-5 विसह्यम्; M2 विषस्यम्; Cd.v as in text. Cd gloss on एतत् : तव वीर्यं. K4 विषह्देतमस्माकम्; D6 अविषह्यं तदस्माकम्. — d) K1 ततो; K2.3 इतो (for अतो). B6 ब्रवीहि मे (for ब्रवीमि ते).

21 a) K3 न हि; M2 जनिस् (for जहि). K4 D4 सदृशेष्वेव; D6 जनितं मानं. — b) D1.2 मानदर्पं; D6 दर्पं मोहं; T1 G2.5.6 दर्पं मानं (by transp.); G1.4 M1 दर्पमानं; G3 damaged. — cd) D2 G2 M2 मागधः

C. 2. 877
B. 2. 22. 24
K. 2. 22. 24

दम्भोद्भवः कार्तवीर्य उत्तरश्च बृहद्रथः ।
श्रेयसो ह्यवमन्येह विनेशुः सबला नृपाः ॥ २२
मुमुक्षमाणास्त्वत्तश्च न वयं ब्राह्मणब्रुवाः ।
शौरिरस्मि हृषीकेशो नृवीरौ पाण्डवाविमौ ॥ २३
त्वामाह्वयामहे राजन्स्थिरो युध्यस्व मागध ।
मुञ्च वा नृपतीन्सर्वान्मा गमस्त्वं यमक्षयम् ॥ २४

जरासंध उवाच ।

नाजितान्वै नरपतीनहमादद्मि कांश्चन ।
जितः कः पर्यवस्थाता कोऽत्र यो न मया जितः ॥ २५
क्षत्रियस्यैतदेवाहुर्धर्म्यं कृष्णोपजीवनम् ।
विक्रम्य वशमानीय कामतो यत्समाचरेत् ॥ २६
देवतार्थमुपाकृत्य राज्ञः कृष्ण कथं भयात् ।
अहमद्य विमुञ्चेयं क्षात्रं व्रतमनुस्मरन् ॥ २७
सैन्यं सैन्येन व्यूढेन एक एकेन वा पुनः ।
द्वाभ्यां त्रिभिर्वा योत्स्येऽहं युगपत्पृथगेव वा ॥ २८

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा जरासंधः सहदेवाभिषेचनम् ।
आज्ञापयत्तदा राजा युयुत्सुर्भीमकर्मभिः ॥ २९

(G2 °घ) (for मा गमः). K1.2 सबलामात्यः; D4 त्वं सुता°; G2 स्वसुता°; M1 सहिता° (for ससुता°). K1.2 ससुतश्च; G1.6 सुहृद्भिस्तु (for सबलश्च). K3 मा गमंस्ते च सबलामात्यास्तव यमक्षयं; D6 ससुतामात्यसबलो मा याहि त्वं यमक्षयं. G3 damaged.

22 a) T1 G1–5 M1 डंभो(G2 डिंबो)द्भवः; G6 सिंभोद्भवत् (sic). K3 कार्यवीर्यः. — b) B2.3.6 D1.2 मरुत्तश्च; T1 G1 उत्तरं च; G4 ह्युत्तरश्च. Ś1 जयद्रथ; T1 बृहद्रथ. — c) Ś1 श्रेयसोप्यवमन्येह; K2 °सो ह्येवम°; K4 श्रेष्ठानप्यवम°; D6 श्रेयसोथावम°; S (G3 damaged) °सो ह्यवमत्येह (G1.6 °त्यैव; G2 °त्येव). Cv cites श्रेयसः (as in text). — d) K4 G4.5 सकला; G1 सबलान्; G2 सबलं (for सबला). Ś1 Ñ1 G6 नृप; K2 नृपः (for नृपाः).

23 a) Ñ1 B5 Dn D1–5 Cn युयुक्ष° (D2m Cnp as in text); V1 B1–4.6 D6 युयुत्स°; G1.4–6 बुभुक्ष°; Cd मुमुक्ष° (as in text). B1.4.5 Dn D3–5 °त्तो हि (for °त्तश्च). — b) K1 ब्राह्मणव्रताः; K3 ब्राह्मणसत्तमाः (hypermetric); K4 ब्राह्मणा ध्रुवाः; V1 B D (implied in Cn) ब्राह्मणा ध्रुवं (D6 नृप); Cd.np ब्राह्मणब्रुवाः (as in text). — c) K1.4 सौरि° (for शौरि°). — d) D4 नृवरौ (for नृवीरौ). K4 °रौ पांडवा वयं; S इमौ भीमधनंजयौ. — After 23, B5 Dn D3–6 ins.:

239* अनयोर्मातुलेयं च कृष्णं मां विद्धि ते रिपुम् ।
[D4 जानीहि; D6 वै विद्धि (for मां विद्धि).]

24 b) Ś1 स्थितौ; B5 स्थित्वा (for स्थिरो). Ś1 K1 मागधः; D4 भारत; G4 भारतं (for मागध). — c) B2 D1.2 मुंचैतान्; T1 G1.4–6 मुंचेमान् (for मुञ्च वा). — d) K1 मा वा गास्त्वं; K2.3 मा गास्त्वं वै; Ñ1 V1 B1.3–6 Dn D3–5 गच्छ वा त्वं; B2 D1.2 मा च (D2 मात्र) गास्त्वं (for मा गमस्त्वं). G3 damaged. — After 24, S ins. (Cv glosses) a passage given in App. I (No. 5).

25 B3 om. 25. — a) B1.2.6 D3–5 नाजित्वा; D1.2 नाजितो; S Cv नाजितं (for नाजितान्). D3 वैरिनृपतीन्; S वै नरपतिम्. — b) Ś1 °माहन्मि; K3 °मादास्मि; Cv as in text. B4 D1.2 G2 किंचन; M1 कंचन (for कांश्चन). B1 न ददामि कथंचन; T1 G1.4–6 अहं पश्यामि कंचन; G3 अहं वेद्मि कथंचन. — c) K1 यतः कः; K4 जितः स; Ñ1 V1 B (B3 om.) D (except D6) अजितः (D6m अतः कः) (for जितः कः). Cv cites जितः (as in text). T1 G1.5.6 प्रत्यव°; Cd पर्यव° (as in text). — d) Ś1 K1.2 जितो मया (by transp.); D2 पराजितः. K3 को नृपो न जितो मया; K4 कोत्र न विजितो मया; D6 कोत्र यो नाजितो मया; S को मया न पराजितः.

26 b) Dn1 कर्म; Dn2 D6 G4.6 धर्मं; D3 धैर्यं; Cd धर्म्यं (as in text). K1.4 G3.4 कृष्णोपजीविनं; Ñ1 क्षत्रोपजीवनं; G1.2.6 कृष्णोपजीविनः; Cv as in text. — c) Ñ1 V1 B6 च समा° (for वशमा°). — d) K1 यः (for यत्).

27 a) K2–4 B D (except D1.2) G4.5 °हृत्य; Cd °कृत्य (as in text). G3 damaged. — b) T1 कृष्णः. G2 धनं (for कथं). K3 भवान्; D3 भवेत् (for भयात्). — c) Ñ1 V1 B Dn D3–5 G6 M2 विमुच्येयं (for °ञ्चेयं). — d) D2 क्षात्रं वृत्त°; D3 क्षात्रव्रत°; D4 क्षत्रं व्रत°; T1 G क्ष(G2 क्षा)त्रधर्मं°; M क्षात्रं धर्मं°.

28 ab) K1–3 B6 सैन्येन सैन्यं (by transp.). K1.3 D4 व्यूहेन; B2 व्याहन् (sic) (for व्यूढेन). Ś1 सैन्यांकः सह सैन्येन; K4 व्यूढेन सैन्येन सैन्यं; B3.4 सैन्यं व्यूढेन सैन्येन; D3 सैन्येन सह व्यूढेन; D6 सैन्येन सैन्यव्यूहेन. K3 एकमेकेन; B3 एकमेकोपि (for एक एकेन). B1

स तु सेनापती राजा सस्मार भरतर्षभ ।
कौशिकं चित्रसेनं च तस्मिन्युद्ध उपस्थिते ॥ ३०
ययोस्ते नामनी लोके हंसेति डिभकेति च ।
पूर्वं संकथिते पुम्भिर्नृलोके लोकसत्कृते ॥ ३१
तं तु राजन्विभुः शौरी राजानं बलिनां वरम् ।
स्मृत्वा पुरुषशार्दूल शार्दूलसमविक्रमम् ॥ ३२
सत्यसंधो जरासंधं भुवि भीमपराक्रमम् ।
भागमन्यस्य निर्दिष्टं वध्यं भूमिभृदच्युतः ॥ ३३
नात्मनात्मवतां मुख्य इयेष मधुसूदनः ।
ब्रह्मणोऽऽज्ञां पुरस्कृत्य हन्तुं हलधरानुजः ॥ ३४　C. 2. 829 B. 2. 22. 36 K. 2. 22. 46

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

(corrupt) सैन्येन सैन्यं व्यूहमेकेन वा पुनः. — c) K1 बहुभिर् (for त्रिभिर्वा). — d) D6 च (for वा).

29 G1.6 om. the ref. — a) K4 D1.2 राजन् (for राजा). B6 आज्ञापयामास तदा; D6 आज्ञापयच्च विप्रान्वै. — K3 om. (hapl.) 29d–30a. — d) D1.2 T1 G2.4.5 °भीमविक्रमः (G2 °मैः); D3 मंत्रिवृद्धान्पुरोहितान्; G1.6 °रथ कर्मभिः.

30 K3 om. 30a (cf. v.l. 29). — a) Ś1 K4 स तौ; D2 ततः; Cv तौ तु (for स तु). Ñ1 V1 D (except D3.4) G6 M2 सेनापतिं; Cv as in text. G3 damaged. Ñ1 G2.4 राजन् (for राजा). — b) K3 सस्मरे (for सस्मार). Ś1 K4 D6 पुरुषर्षभः (K4 °भ); B3 मनुज° (for भरत°). — d) K4 D2 (before corr.) युद्धमुप°.

31 a) Ś1 B2 D2 तयोस्ते; D6 ययोस्तन्-; T1 G3–5 ययोस्तु (for ययोस्ते). Ñ1 V1 B D (except D6) राजन् (for लोके). G1.2.6 M तौ (M2 यौ) तु सेनापती लेभे (G2 काले; M1 लोके). — G1 om. 31b; G6 om. 31bc. — b) Ś1 D6 K2 डि(Ś1 डिं)फकेति (D6 sup. lin. as in text); K3 डिफिके°; Ñ1 V1 B Dn D1.4 M2 डिंभके°; D2 T1 डिभिके°; G2 डिंबके°; G4 डिबके°; Cv डिभगे°. — c) K1 पूर्वंसंकथिते; K3 B (except B3.5) D1.2 पूर्वं संकथितं; D3 पूर्वं संकथ्यते; T1 G1–3 M1 (inf. lin.).2 पूर्वं स्नः (G1.2 तौ) कथितौ (T1 °तं); M1 पूर्वं नः कथितौ. Cv cites पूर्वं, काले (for पुम्भिर्), and कथितौ. G1 पूर्वौ; G4 पुङ्भिर् (for पुम्भिर्). — d) K1 °संस्कृते (sic); K4 °सत्कृतः; T1 G1–3 M1 °सत्कृतौ. G3 लोके त्रैलोक्यसत्कृतौ. — After 31, D3–5 ins.:

240* निशश्वास जरासंधो दिष्टं संचिन्तयंस्तदा ।
[D3 दिष्टमेवानुचिन्तयन्.]

32 Before 32, G3.6 ins. वैशं°. — a) K2 ते तु; K4 ते स; B2 ते च; D4 तत्तु (for तं तु). K1.4 सौरी. — b) K2 बलिनं. — c) Cv कृत्वा; Cd स्मृत्वा (as in text). Ś1 K1.2 B D6 G2 °शार्दूलः; D1.2 G5 M2 Cv °शार्दूलं; G1 °ला. — d) K4 T1 G1.2.3 M °विक्रमः; B2 °विक्रम. G3 damaged.

33 D1 om. (hapl.) 33ab. — a) K2.3 जरासंधो (for °धं). — c) V1 B2.5 D1.2 भीमस्य (for अन्यस्य). — d) K1–3 B1 वध्यं सू(K2.3 भू)रिभिरच्युत (B1 °रच्युतं); K4 वध्यं (sic) इति विचिंत्य तु; Ñ1 V1 B2–6 D (except D5) G3 अवध्यं मधु(D1.2 भूरि-; D4 यदु-; G3 रिपु)भिर्मृधे; T1 G1.3.5 वध्यं मत्वा तदाच्युतः; G2.4 मन्यमानो हि चा(G4 वा)च्युतः; M वध्यं भू(M2 सू)रिभिरच्युतः.

34 G1.5 om. 34ab. — a) Ś1 श्रेष्ठ; B3 मुख्यम् (for मुख्य). — c) Ś1 Ñ1 V1 B D (except D6) ब्राह्मीमाज्ञां; K2.3 T1 G3–5 M1 Cv ब्राह्मणाज्ञां. — d) K2 °प्रजः; G4 °युधः (for °नुजः).

Colophon. — *Sub-parvan:* N G1 M जरासंधवध (K1 om. वध); G3 संभव! — *Adhy. name:* Ñ1 V1 G5 जरासंधयुद्धो(G5 °वधो)द्योगः; G1 वासुदेववचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg. *sec. m.*).3 20 (as in text); K2 26; Ñ1 V1 22; D3 21; S 23. — *S'loka no.:* K3 33; Dn D1.2 36; M1 46.

☞ After adhy. 20, S ins. (Cv glosses) a passage given in App. I (No. 6).

21

1 G4.5 om. the ref. — a) B1 सु-; D2 T1 G1.3.4 तु (for तं). — b) Ñ1 मधुसूदनः; G1 यदुनंदन; G2 यदुपुंगवः.

2 Before 2, B D (except D6) ins. कृष्ण उ° (Dn1 श्रीकृष्ण उ°). — a) K (except K3) कं नु; G1.6 येन (for केन). — b) K2 योधं. K1 वितनुते; K3 विरमते; K4 हि रमते; Ñ1 B2 D1.2 वै रमते; V1 B1.4–6 Dn D3–5 उत्सहते; G1.6 हि लभते; G4.5

२१

C. 2. 890
B. 2. 23. 1
K. 2. 24. 1

वैशंपायन उवाच ।
ततस्तं निश्चितात्मानं युद्धाय यदुनन्दनः ।
उवाच वाग्मी राजानं जरासंधमधोक्षजः ॥ १
त्रयाणां केन ते राजन्योद्धुं वितरते मनः ।
अस्मदन्यतमेनेह सज्जीभवतु को युधि ॥ २
एवमुक्तः स कृष्णेन युद्धं वव्रे महाद्युतिः ।
जरासंधस्ततो राजन्भीमसेनेन मागधः ॥ ३
धारयन्नगदान्मुख्यान्निर्वृतीर्वेदनानि च ।
उपतस्थे जरासंधं युयुत्सुं वै पुरोहितः ॥ ४
कृतस्वस्त्ययनो विद्वान्ब्राह्मणेन यशस्विना ।
समनह्यज्जरासंधः क्षत्रधर्ममनुव्रतः ॥ ५
अवमुच्य किरीटं स केशान्समनुमृज्य च ।

M1 वि(G5 वै)कुरुते (for वितरते). B3 योद्धुं समनुसृज्य च. G3 damaged. — c) K2 यस्मद्-; D3 अस्माद् (for अस्मद्-). T1 M1 °तमस्त(M1 तमस्त्व)त्र; G1.6 °तमेनैव; G2 °तमो राजन्; G4.5 °तमो(G5 °तमे)ह्येह (for °तमेनेह). — d) K4 सो (for को). — After 2, K2 ins. (cf. 242*):

241* त्वया मायाविना कृष्ण न योत्स्येऽहं कदाचन ।
भयेन मे योजितानां यदूनां च पलायतः ।
अर्जुनो न भवेद्योद्धा न च तुल्यबलो मम ।
भीमः क्षणं क्षणार्धं वा क्षमः स्यादिति मे पुरः ।

3 a) Ñ1 T1 G4 M1 तु (for स). Ñ1 V1 B Dn D2–5 नृपतिर्; D1 नृपते (for कृष्णेन). — b) Ś1 K D1.2.5 (after corr.) G1.6 °मतिः; Ñ1 °रथः; D6 (before corr.) °मुनिः (for °द्युतिः). — c) V1 B3 G1 M तदा (for ततो). B4.5 Dn D3–5 G1.3–5 M राजा (for राजन्). — d) G1.6 °सेनं तु (for °सेनेन). — After 3, D4 ins. (cf. 241*):

242* न त्वया भीरुणा योत्स्ये युधि विक्लवचेतसा ।
मथुरां स्वपुरीं त्यक्त्वा समुद्रं शरणं गतः ।
अयं तु वयसातुल्यो नातिसत्त्वो न मे समः ।
अर्जुनो नो भवेद्योद्धा भीमस्तुल्यबलो मम ।
इत्युक्त्वा भीमसेनाय प्रदाय महतीं गदाम् ।
द्वितीयां स्वयमादाय निर्जगाम पुराद्बहिः ।

B2–4.6 D ins. after 3 (D2, after 4; D4, after 242*): B5, after 4[ab]:

243* आदाय रोचनां मालां माङ्गल्यान्यपराणि च ।

4 B3 D6 om. 4[ab]. — a) K D3–5 धारयन्संगदान्; B2 °यंस्तान्गदान्; B6 °यंस्तां गदां; S °यंतं गदां (for °यन्नगदान्). Cd cites अगदान् (as in text). V1 तस्य; B2 मुख्यं; B6 मुख्यां; G1.6 M2 श्रुत्वा; G2 M1 दिव्यां; T1 G3–5 दृष्ट्वा; Cd मुख्यान् (as in text). D2 अगदान्निर्वृतीश्चैव. — b) K1 निवृत्ती; D2 ऋचस्ता; D3 निवृर्तिं; D4 निवृती (for निर्वृतीर्). K2 नव्यतीर्थोदकानि च; V1 B2.6 विधूमोऽग्निरिव ज्वलन्; S बलं श्रुत्वा च निर्वृतः (G2 निवृत्तिं च जनाधिपः). Cd (corruptly): निर्वृताः वेदनानि च ऋग्मंत्रविशेषं । अथ वा निर्वृतीराह्लादकानि ...; Cn cites text. — After 4[ab], B5 ins. 243*; while S ins. (in G3 line 2 damaged):

244* अर्जुनं वासुदेवं च वर्जयामास मागधः ।
मत्वा देवं गोप इति बालोऽर्जुनमिति स्म ह ।

— c) B1.4.6 जरासंधो; G2 °ध. — d) K1 B1.4.6 युयुत्सुर्वै पुरोहितं (K1 °तः); D2 मुख्यान्कृत्वा पुरोहितः. — After 4, B4 *repeats* 2. 19. 20[cd], with v.l. in the first half as in B4 there; in second half corruptly विवादस्थं पुरोहितः. After 4, D2 ins. 243*, followed by a *repetition* of 4[cd] (with v.l. जरासंधो, and युयुत्सुर्).

5 a) K2.3 B1–3.5 D (except D1.2) G3 राजा (for विद्वान्). — b) Ś1 K D6 तप° (for यश°). — c) K2 D3–5 समनह्य; B1.2.6 D1.2 स (B1 सु-) संनह्य; S संनह्यत (for समनह्यज्). B4 स गाढं वसनं बद्ध्वा (sic). Cd cites समनह्यत (probably intending °त्). — d) =5. 130. 10[d]. Ś1 B1.5.6 Dn D5 M1 क्षात्रं; K3 क्षेत्र-; B3 D3 क्षात्र- (for क्षत्र-). Ś1 K B2.5 D (except D1.2) °स्मरन् (for °व्रतः).

6 G1.6 om. 6–7. — a) Ś1 अवमृष्य (*or* °मथ्य); V1 B4 अनुबध्य; Dn1 अवमुंच्य; G2 अविमुच्य. Ś1 V1 B3.4 च (for स). — b) Ś1 समनुसृज्य; K1 °नुमृद्य; K2 सम*सृज्य; K3 °वसज्य; K4 °वसृज्य; Ñ1 B5 Dn D3–6 °नुगृह्य; V1 B3.4 गाढं निबध्य; B1.2.6 D1.2 G3 संयम्य चैव; Cd समनुसृत्य (gloss बद्ध्वा) (for समनुमृज्य). B1 D1.2 ह; B2.6 G3 हि (for च). — c) T1 G3–5 M उपा°; G2 उप° (for उद°). — d) V1 वेलातीत. G3 damaged.

उदतिष्ठज्जरासंधो वेलातिग इवार्णवः ॥ ६
उवाच मतिमान्राजा भीमं भीमपराक्रमम् ।
भीम योत्स्ये त्वया सार्धं श्रेयसा निर्जितं वरम् ॥ ७
एवमुक्त्वा जरासंधो भीमसेनमरिंदमः ।
प्रत्युद्ययौ महातेजाः शक्रं बलिरिवासुरः ॥ ८
ततः संमन्त्र्य कृष्णेन कृतस्वस्त्ययनो बली ।
भीमसेनो जरासंधमाससाद युयुत्सया ॥ ९
ततस्तौ नरशार्दूलौ बाहुशस्त्रौ समीयतुः ।
वीरौ परमसंहृष्टावन्योन्यजयकाङ्क्षिणौ ॥ १०
तयोरथ भुजाघातान्निग्रहप्रग्रहात्तथा ।
आसीत्सुभीमसंह्रादो वज्रपर्वतयोरिव ॥ ११
उभौ परमसंहृष्टौ बलेनातिबलावुभौ ।
अन्योन्यस्यान्तरं प्रेप्सू परस्परजयैषिणौ ॥ १२
तद्भीममुत्सार्य जनं युद्धमासीदुपह्वरे ।
बलिनोः संयुगे राजन्वृत्रवासवयोरिव ॥ १३
प्रकर्षणाकर्षणाभ्यामभ्याकर्षविकर्षणैः । K. 2. 23. 26 K. 2. 24. 29

7 G1.3 om. 7 (cf. v.l. 6). — ^{a}) B5 वचनं राजा; T1 G2.4.5 M च महाबाहुर्; G3 damaged (for मतिमान्राजा). — ^{b}) Ñ1 V1 B Dn1 D1-5 T1 G2.3 °पराक्रमः. — B3 om. (? hapl.) 7^{c}-8^{b}. — ^{c}) K3 योत्स्ये भीम (by transp.). — ^{d}) D3 श्रेयः स्यान्निर्जितं. G3-5 M2 परं; Cv वरं (as in text). — After 7, K3 ins.:

245* श्रेयोदयं ततः कृष्ण बालोऽयमनुजोऽर्जुनः ।

8 B3 om. 8^{ab} (cf. v.l. 7). — ^{b}) Ś1 K (except K3) B1.2.6 D1.2.3 G3 अरिंदमं; Dn1 °म; G2 महाबलः (for अरिंदमः). — ^{c}) G1 महाबाहुः. — ^{d}) V1 B1-6 Dn1 D3-5 बल इवासुरः; B3 M1 बलिरि(B3 °ल इ)वापरः.

9 ^{a}) M2 ततस्त्वा° (for ततः सं°). — ^{b}) B2.5 D1.2 युवा (for बली). — ^{cd}) G3 damaged.

10 ^{b}) K1 °शस्त्रं; K4 °युद्धं; D1.2 °शस्तौ (for °शस्त्रौ). — ^{c}) G4 वीर-. T1 G3-5 M1 समर° (for परम°). B3.6 D1.2 परस्परं तु (D1 सु-) संहृष्टौ; G1.3 वीरौ परस्परं दृष्ट्वा. — ^{d}) D6 G2.3 अन्योन्यं (for अन्योन्य-). — A passage given in App. I (No. 7) is ins. in K1 V1 B D after 10, in G3 after 11.

11 B2.3.5 D1.2 read 11-12 after line 20 of passage No. 7 of App. I. Only in B2.5 a further interpolation of six lines intervenes (between line 20 and stanzas 11-12). — ^{a}) B3 तयोरश्व-; D1.2 ततो (D2 रथो) रथ- (for तयोरथ). — ^{b}) K B2 D1.2 T1 G1.4.5 M1 Cd निग्रहाव(T1 °य)ग्रहात् (K1 °हौ; K4 G1 °हस्) तथा; B2.5 निग्रहाद्ग्रहात्त(B5 °स्त)था; Dn2 निग्रहः प्रग्रहस्तथा; D6 निग्रहाग्रग्रहस्तथा; G6 निग्रहावग्रहास्थिता (sic). — ^{c}) Ś1 B2.3.6 Dn D4.6 G M2 सुभीमः; K4 B5 T1 स भीम- (for सुभीम-). K V1 B1.4 Dn D3-5 -संपातो (Dn1m as in text); D1 -संह्रादौ; D2 -संह्रादो; S -संनादो; Cd as in text.

12 G4 om. 12. For B2.3.5 D1, cf. v.l. 11. — ^{a}) M2 (hypermetric) ऊचतुः (for उभौ). — ^{b}) B1.3.4.6 Dn D3-5 बलेन बलिनां वरौ; B2.5 D1.2 बलेन बलिनावुभौ; G1.3 बलादतिबलावुभौ. — After 12^{ab}, K4 reads 16^{cd}; while S (G4 om.) ins.:

246* अन्योन्यं तौ करतलैर्योधयामासतुर्भृशम् ।

[G1.3 कराग्रैर् (for करतलैर्). T1 G3 M2 [illegible]; G2 [illegible]; G5 [illegible]; G6 M2 [illegible] (for योधया°).]

— ^{c}) Ś1 K1.2.4 D1-6 T1 G (G4 om.) °स्यांतर G3 °रं प्रेप्सू. — ^{d}) A few MSS. °जयैषिणौ. — After 12, S (except G4) ins.:

247* शिरोभिरिव तौ मेषौ वृक्षैरिव निशाचरौ ।
पदैरिव शुभावश्वौ तुण्डाभ्यां तित्तिराविव ।

[(L. 2) G3.6 पादै° (for पदै°). G1 तुंडस्तां; G2 M1 तुंडैर्वै.]

13 ^{a}) K1 S Cv तद्युद्ध°; K4 संयुद्ध°; D4.6 तं भीम° (for तद्भीम°). — ^{b}) K1.4 S (except G3.5) भीम° (for युद्ध°). Ñ1 B2.6 D1.2 भयंकरं; V1 B1.3-5 Dn D3-5 Cn उपप्लवे; Cv उपह्वये; Cd (gloss रहसि) Cnp उपह्वरे (as in text). — ^{cd}) D1.2 बलिनां (for °नोः). Ñ1 V1 B3 हृष्टयोर् (for संयुगे). Ś1 वालिसुग्रीवयोर्भ्रात्रोः पुरेव कपिसिंहयोः.

14 Ś1 has a long lacuna (of about a folio and a quarter) for the missing portion of the text from 2. 21. 14 up to 2. 22. 9^{ab}. — ^{a}) K4 Ñ1 B1.2.6 D1-3.6 प्रकर्षणाकर्षणयोर्; B5 D4.5 आकर्षणाकर्षणाभ्यां; S आकर्षणं प्रकर्षणं. — ^{b}) K1 अभ्याकर्षविकर्षिणौ; Ñ1 B2.5 °र्षणात् (Ñ1 °न्); B1.3-5 Dn D3-5 अनुकर्षविकर्षणैः; D1.2 अत्याकर्षविकर्षणात्; S उत्कर्षणविकर्षणे (G1 °णं; G2.3.5 [also] °णौ; G5 °विचक्षणे also). — ^{c}) K2.4 अथ (for तथा). K1.3 आ(K3 अ)कर्षतामथान्योन्यं; Ñ1 अवकर्षमथा°; V1 B2.3.6 D1.2 आकर्षयेताम°; B1 अपकर्षा-

C. 2. 915
B. 2. 23. 25
K. 2. 24. 29

आकर्षेतां तथान्योन्यं जानुभिश्चाभिजघ्नतुः ॥ १४
ततः शब्देन महता भर्त्सयन्तौ परस्परम् ।
पाषाणसंघातनिभैः प्रहारैरभिजघ्नतुः ॥ १५
व्यूढोरस्कौ दीर्घभुजौ नियुद्धकुशलावुभौ ।
बाहुभिः समसज्जेतामायसैः परिघैरिव ॥ १६
कार्त्तिकस्य तु मासस्य प्रवृत्तं प्रथमेऽहनि ।
अनारतं दिवारात्रमविश्रान्तमवर्तत ॥ १७
तद्वृत्तं तु त्रयोदश्यां समवेतं महात्मनोः ।
चतुर्दश्यां निशायां तु निवृत्तो मागधः क्लमात् ॥ १८
तं राजानं तथा क्लान्तं दृष्ट्वा राजञ्जनार्दनः ।
उवाच भीमकर्माणं भीमं संबोधयन्निव ॥ १९
क्लान्तः शत्रुर्न कौन्तेय लभ्यः पीडयितुं रणे ।
पीड्यमानो हि कार्त्स्न्येन जह्याज्जीवितमात्मनः ॥ २०
तस्मात्ते नैव कौन्तेय पीडनीयो नराधिपः ।
सममेतेन युध्यस्व बाहुभ्यां भरतर्षभ ॥ २१
एवमुक्तः स कृष्णेन पाण्डवः परवीरहा ।
जरासंधस्य तद्रन्ध्रं ज्ञात्वा चक्रे मतिं वधे ॥ २२
ततस्तमजितं जेतुं जरासंधं वृकोदरः ।
संरभ्य बलिनां मुख्यो जग्राह कुरुनन्दनः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

तथा°; $B_{4.5}$ Dn D_{3-5} आचकर्षतुर°; D_6 आकर्षतोस्तथा°; T_1 $G_{1.6}$ अ(T_1 व्य)कर्षतां तथा°; G_2 विकर्षतां तदा°; G_{3-5} M विकर्षेतां तथा° (M_2 ततो°). Cv cites विकर्षतां (=आकर्षतां). — ^{d}) K_2 °श्चाभिजग्मतुः; V_1 $B_{1.3-5}$ Dn D_{3-5} °श्चावजघ्नतुः; B_2 $D_{1.2}$ T_1 $G_{1.4-6}$ M_3 °श्चानु°; B_6 °श्चान्त्र°; $G_{2.3}$ °श्च नि°; M_1 °श्चापि जघ्नतुः.

15 $Ś_1$ missing (cf. v.l. 14). — ^{c}) K_3 $Ñ_1$ V_1 $B_{3.5.6}$ $D_{1.3.5}$ °पात° (for °घात°). — ^{d}) K_2 °जग्मतुः (for °जघ्नतुः). G_1 प्रहरैराभिज°; G_6 प्रहारैरिव ज°; M_1 प्राहारैरभिज°. — After 15, S ins.:

248* ततो भीमं जरासंधो जघानोरसि मुष्टिना ।
भीमोऽपि तं जरासंधं वक्षस्यभिजघान ह ।

16 $Ś_1$ missing (cf. v.l. 14). K_4 reads 16^{cd} after 12^{ab}. G_3 *repeats* 246* after 16^{ab}. — ^{c}) B_2 सभयभेजेतां (corrupt); T_1 G_5 समसज्येतां; G_1 परिसजैता (for समसज्जे°). — ^{d}) $G_{1.6}$ बाहुभिः (for आयसैः).

17 $Ś_1$ missing (cf. v.l. 14). — ^{b}) K_1 प्रयुक्तं; K_4 $B_{1.3.6}$ $D_{1.4.6}$ प्रवृत्ते; D_2 प्रवर्तं; $G_{1.6}$ प्रवृत्तिः. — After 17^{ab}, S ins.:

249* तदा तद्युद्धमभवद्दिनानि दश पञ्च च ।

— ^{c}) $K_{1.2}$ $Ñ_1$ M_1 अनारमं; B D G_3 °हारं (D_6 °रत-); G_1 °रक-; Cd अनारमत् (for °रतं). D_6 दिवा राजन्; T_1 G_{3-5} अविश्रांतं (for दिवारात्रम्). — ^{d}) T_1 G_{3-5} विस्मापनक(G_3 °ग)रं महत्; G_6 अविश्रः त उ वर्तते (corrupt). Cd cites अविश्रांतं (as in text). — After 17, S ins.:

250* घोरं विस्मापनकरमभूत्पञ्चदशेऽहनि ।

[T_1 G_{3-5} अतिघोरं दिवारात्रम् (for the prior half). T_1 $G_{3.4.6}$ M अभवत्पंचमेहनि (for the post. half).]

18 $Ś_1$ missing (cf. v.l. 14). — ^{a}) K_3 वृद्धं तं; D_2 तद्वृतं (for तद्वृत्तं). Cd cites तद्वृत्तं नु. S (except M_1) तद्युद्धमासीच्च तयोः. — ^{b}) K_2 सममेवं; V_1 समवृत्तं; D_1 समवेत्तं; G_1 समवेतां; Cd समवेतं (as in text). D_2 समवता महात्मानौ. — After 18^{ab}, K_3 ins.:

251* गात्रं गात्रेण संपीड्य विश्राममगमद्द्वयोः ।
वायुना ह्यमृतश्वासादाप्यायत वृकोदरः ।

— ^{c}) T_1 G_{3-5} पंचदश्यां (for चतुर्द°). K_2 वै; D_1 नु (for तु). — ^{d}) $G_{1.6}$ प्रहीणो (for निवृत्तो). G_6 माधवा. $B_{5.6}$ G_6 क्रमात् (for क्ल°). K संस्पृ(K_3 संपृ)ष्टो मागधः क्लमैः; V_1 मागधः क्लममीयिवान्; T_1 G_{2-5} M प्रहीणात्माभवत्क्लमात् (M °त्मा यथाक्रमं).

19 $Ś_1$ missing (cf. v.l. 14). — ^{a}) S जरासंधं (for तं राजानं). D_1 यथा; T_1 G_{3-5} तदा; $G_{1.6}$ ततः; M_2 समा- (for तथा). — ^{b}) S विद्वान् (for राजन्). — After 19, $K_{2.3}$ ins.:

252* समयुद्धे नृणां मध्यात्पाटयन्बोधयन्निव ।;

while Dn_2(!) D_4 ins.:

253* शत्रोर्जन्ममृती विद्वाञ्जीवितं च जराकृतम् ।
पार्थमाप्याययन्स्वेन तेजसाचिन्तयद्धरिः ।
संचिन्त्यारिवधोपायं भीमस्यामोघदर्शनः ।
दर्शयामास विटपं पाटयन्निव संज्ञया ।

20 $Ś_1$ missing (cf. v.l. 14). — ^{a}) K_4 क्लांत-; $G_{1.6}$ त्वां तु (for क्लान्तः). K_3 सधनी (for शत्रुर्न).

२२

वैशंपायन उवाच ।
भीमसेनस्ततः कृष्णमुवाच यदुनन्दनम् ।
बुद्धिमास्थाय विपुलां जरासंधजिघांसया ॥ १
नायं पापो मया कृष्ण युक्तः स्यादनुरोधितुम् ।
प्राणेन यदुशार्दूल बद्धवङ्क्षणवाससा ॥ २
एवमुक्तस्ततः कृष्णः प्रत्युवाच वृकोदरम् ।
त्वरयन्पुरुषव्याघ्रो जरासंधवधेप्सया ॥ ३
यत्ते दैवं परं सत्त्वं यच्च ते मातरिश्वनः । C. 2. 928 B. 2. 24. 4 K. 2. 25. 4

B1.5 च; D2 तु; S (except G1.6) हि (for न). T1 कौंतेय:. — K3 om. (hapl.) 20b–21a. — b) T1 G2.3 शक्य:; G1 शक्ति:; G4.5 M1 शक्यं; G6 शक्त: (for लभ्य:). S (except G1.6) भृशं (for रणे). — c) T1 G4 M1 [ऽ]पि (for हि).

21 Ś1 missing (cf. v.l. 14). — K3 om. 21a (cf. v.l. 20). — a) K1 Ñ1 B5 D3–5 ते नैव; V1 B1–3.6 D1 यत्नेन; D2 अनेन; D6 तेद्यैव; T1 G3–5 तथैव; G3 त्वयैव (for ते नैव). Cn cites ते (=त्वया). — b) Ñ1 B1.4 D3–5 T1 G (except G2) जनाधिप:; B5 Dn जनाधिप (!). — c) B3 D6 G1.2.6 M समवेतेन. G2 युज्यस्व; G3 युद्धं च. — d) Ñ1 भुजाभ्यां (for बाहु°). K1 B3.4 D4 पुरुषर्षभ; K3 भरतर्षभ:; V1 च नरर्षभ.

22 Ś1 missing (cf. v.l. 14). — a) T1 G (except G5) M2 उक्तस्तु (G6 उक्तेन also) (for उक्त: स). — c) B1.4.5 D M2 तद्रूपं (D2 तद्रोधं); G2 तद्युद्धं; G4 तं रंध्रं. — d) G3 तस्य (for चक्रे). B2 D1.2 मतिं (B2 °ति·) मृधे; B4 मतिं युधि; S (by transp.) वधे मतिं (T1 M2 °ति:).

23 Ś1 missing (cf. v.l. 14). — a) V1 तु गर्हितं (for तमजितं). — c) Dn D3–5 संरंभं; S संरंभाद् (G3 संभ्रमाद्). Ñ1 B (except B4) D (except D6) श्रेष्ठो (for मुख्यो). — d) B1 G4–6 कुरुनंदन; D3.5 बलिनां वर:.

Colophon. Ś1 missing (blank fol.). — *Sub-parvan:* N (except Dn2 D5; Ś1 missing) जरासंधवध; G4 संभव! — *Adhy. name:* Ñ1 V1 जरासंधक्रान्ति:; G1 जरासंधयुद्धं; G5 जरासंधवधोद्योग:; M1 भीमजरासंधयुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg. *sec. m.*) 21 (as in text); K3 D3.6 22; Ñ1 V1 Dn1 23; S 26. — *S'loka no.:* K2 23; K3 24; Dn D1.2 35; M1 28.

22

1 In Ś1, 1a–9b is missing (cf. v.l. 2. 21. 14). G6 om. the ref. — a) Ñ1 S (except G5.6) तदा (for ततः). — d) V1 °जिगीषया; B1 °वधेच्छया; B2.3.5.6 D (except D6) °वधेप्सया.

2 Ś1 missing (cf. v.l. 1). — a) Cv अयं (for नायं). — b) K1.4 युक्तं (K4 °क्तश्च) चिरमुपेक्षितुं; K2 D6 (before corr.) युक्तः स्यान्नानुरोधितुं; K3 युक्तः स्यादतिरो°. Cd cites अनुबोधितुं (=निबोद्धुं); Cv अनुरो° (as in text). — c) S (except G3) प्रायेण (M2 प्रयाणे); Cd as in text. G3 नर° (for यदु°). — d) K1 बाह्यावेक्षणवाससा; K2 बद्धुलक्षण°; K3.4 बद्धो (K4 बुद्धु·) वंक्षण°; Ñ1 V1 B D बद्धकक्षेण वाससा (B5 वासया; D5 न शक्योयं व्यपोहितुं); S बांधव(G1 बाणस्या·; G3 बाणस्य)क्षयकृत्तव. Cd cites बद्धुं and रक्षणवाससा (gloss कटिवस्त्रेण, which shows that either °वक्षण° or °वङ्क्षण° is intended).

3 Ś1 missing (cf. v.l. 1). — a) T1 G1.2.6 M तदा (for ततः). — c) T1 G3–5 त्वरस्व; G1 त्वरयत्; G2 त्वरया (for त्वरयन्). G5 °व्याघ्र; G6 M2 °व्याघ्रं. — d) K2 °मरिंदम:; B4 °वधेच्छया; M1 °जिघांसया.

4 Ś1 missing (cf. v.l. 1). K2 om. 4a–5b. — a) B1 यच्च; T1 G3.4 यत्तु; G6 यत्त्व[द्·] (for यत्ते). G2 यत्तदेवं. B1 परं तत्त्वं. — b) K1.3 Ñ1 M यत्सत्त्वं; T1 G3–5 पितुस्ते; G1.6 वत्स त्वं (for यच्च ते). — d) S (except G5) दर्शयस्व (G1.6 °यस्वे·) (for °याशु). D4 om. नः. V1 B1.3–5 Dn D3.5 वै (for नः). — After 4, Dn2(!) D4 ins.:

254* बले तुभ्यं महाबाहो तमिमं जहि मागधम् ।

Dn2(!) D4 cont.: S ins. after 4:

255* तवैष वध्यो दुर्बुद्धिर्जरासंधो महारथः ।
इत्यन्तरिक्षे त्वश्रौषं यदा वायुरपोह्यते ।
गोमन्ते पर्वतश्रेष्ठे येनैष परिमोक्षितः ।
बलदेवभुजं प्राप्य कोऽन्यो जीवेत मागधात् ।
तदस्य मृत्युर्विहितस्त्वदृते न महाबल ।
वायुं चिन्त्य महाबाहो जहि त्वं मगधाधिपम् ।
एवमुक्तस्तदा भीमो मनसा चिन्त्य मारुतम् ।
जनार्दनं नमस्यैव परिष्वज्य च फल्गुनम् ।

C. 2. 902
B. 2. 24. 4
K. 2. 25. 4
चलं भीम जरासंधे दर्शयाशु तदद्य नः ॥ ४
एवमुक्तस्तदा भीमो जरासंधमरिंदमः ।
उत्क्षिप्य भ्रामयद्राजन्बलवन्तं महाबलः ॥ ५
भ्रामयित्वा शतगुणं भुजाभ्यां भरतर्षभ ।
बभञ्ज पृष्ठे संक्षिप्य निष्पिष्य विननाद च ॥ ६
तस्य निष्पिष्यमाणस्य पाण्डवस्य च गर्जतः ।
अभवत्तुमुलो नादः सर्वप्राणिभयंकरः ॥ ७
वित्रेसुर्मागधाः सर्वे स्त्रीणां गर्भाश्च सुस्रुवुः ।
भीमसेनस्य नादेन जरासंधस्य चैव ह ॥ ८
किं नु स्विद्धिमवान्भिन्नः किं नु स्विद्दीर्यते मही ।
इति स्म मागधा जज्ञुर्भीमसेनस्य निस्वनात् ॥ ९
ततो राजकुलद्वारि प्रसुप्तमिव तं नृपम् ।
रात्रौ परासुमुत्सृज्य निश्चक्रमुररिंदमाः ॥ १०
जरासंधरथं कृष्णो योजयित्वा पताकिनम् ।

[(L. 1) G1.6 त्वयैव (for नवैष). Dn2 D4 M2 °वल: (for °रथः). — (L. 2) Dn2 D4 श्रोष्यामो; G1.6 वोषेण; T1 M [ऽ]श्रैषं स (for त्वश्रैषं). G5 अवाप्यते (for °रोह्यते). Dn2 D4 यदा रामेण युध्यता; G6 यदा वा वागपोह्यति (for the post. half). — (L. 3) Dn2 D4 M G1 तेनैव (for दैन्नैष). — (L. 4) T1 G3–5 बलदेवबलं; G1.6 °भद्रभुजं. Dn2 D4 जीवति; T1 G5 जीवेत्तु (for जीवेत). — (L. 5) G3.4 M2 महाबलः. Dn2 D4 त्वं तु वायुसुतः प्राप्य महाबलपराक्रमं. — (L. 6) Dn2 D4 हनस्व; T1 G3.4 जहीमं (for जहि त्वं). — Dn2 D4 om. lines 7–8.]

5 Ś1 missing (cf. v.l. 1). K2 om. 5^{ab} (cf. v.l. 4). — ^{a}) S प्रभंजनबलाविष्टो. — ^{b}) K1 D3.6 G4.5 अरिंदम; K4 B6 D1.2 °दमं; V1 महाबलः (for अरिंदमः). — V1 om. (? hapl.) 5^{cd}. — ^{c}) K1–3 T1 G4.5 M1 [अ]भ्रा- (G5 भ्र)मयद्रा(K1 °भ्रा)जन्; Ñ1 G2 भ्रामयत्राजन्; B D (except D6) G1.6 भ्रामयामास. T1 अक्षप्याभ्रा * * * *. — T1 om. from 5^{d} up to 20^{c}; D3 om. 5^{d}–6^{c}. — ^{d}) G1.3.6 जरासंधं; G2 बलवंतो (for बलवन्तं). D1 G1.2.5 °बलं (for °बलः).

6 Ś1 missing (cf. v.l. 1). T1 om. 6; D3 om. 6^{abc} (cf. v.l. 5). — ^{a}) K3 Cd गुणशतं; D2 G2.4.5 दश° (for शत°). — ^{b}) K1 पूजाभ्यां; K4 B1.5 Dn D1.5 जानु°; G4 द्विजा° (for भुजा°). D1 G1–3 भरत(G2 पुरुष)र्षभः. — ^{c}) K1.4 पृष्ठिं; Ñ1 V1 B D (D3 om.) G3 पृष्ठं (for पृष्ठे). M2 जानुभ्यां (for संक्षिप्य). — ^{d}) K3 Ñ1 V1 निक्षिप्य; G6 निर्विप्य (for निष्पिष्य). K1 B3.5 G1 ह (for च). D3 G4 विनिष्पिष्य ननाद च; M निष्पिष्य च ननाद च. — After 6, Dn(!) D4.5 ins.:

256* करे गृहीत्वा चरणं द्वेधा चक्रे महाबलः ।

[D4.5 द्विधा (for द्वेधा).]

7 Ś1 missing (cf. v.l. 1). T1 om. 7 (cf. v.l. 5). — ^{c}) K4 Dn °तुमलो. — After 7, K2.3 D6 ins.:

257* स वामपादं संकृष्य गृहीत्वा दक्षिणे महे ।
द्विधा चकार तं पार्थो जरासंधं महाबलम् ।

[(L. 1) D6 तं (for स), and संक्षिप्य (for °कृष्य).]

8 Ś1 missing (cf. v.l. 1). T1 om. 8 (cf. v.l. 5). — ^{b}) K3 प्र- (for च). K1.2.4 D3.4 सुश्रुवुः. — ^{d}) K4 D3.6 G (G4 before corr.) हि (for ह).

9 T1 om. 9 (cf. v.l. 5). Ś1 missing for 9^{ab} (cf. v.l. 1). — ^{a}) K4 Ñ1 V1 B (except B3.4) Dn D3–5 किं नु स्याद्; G1.6 किं स्विद्धि (for किं नु स्विद्). M2 हि महान् (for हिमवान्). K4 विद्धः (for भिन्नः). — ^{b}) Ñ1 V1 B2.3.6 D1.2 आहो स्विद्; G1 किं स्विद्धि; G2 किं स्विन्न (for किं नु स्विद्). — ^{c}) K2 Ñ1 B (except B3) Dn D2–5 G2.3 वै (for स्म). K1.4 जह्रुर्; B3.6 Dn D1.3–5 जग्मुर्; D6 सर्वे; G M जल्पुर् (G5.6 M2 जल्पन्) (for जज्ञुर्). — ^{d}) V1 B4 विक्रमात्; G2 गर्जनात्; some MSS. निःस्वनात् (for निस्वनात्). D6 जज्ञिरे भीमनिस्वनात्. — After 9, Dn2(!) D4 ins.:

258* गृहीत्वा पादयोः शत्रुं पातयामास भूतले ।
एकं पादं पदाक्रम्य दोर्भ्यामन्यं प्रगृह्य च ।
गुदतः पाटयामास शाखामिव महागजः ।
एकपादोरुवृषणकटिहृत्पृष्ठनासिके ।
एकबाह्वक्षिभ्रूकर्णे शकले ददृशुः प्रजाः ।

[= (var.) Bhāgavata P. 10. 72. 44–46 !]

On the other hand G3 ins. after 9 a passage given in App. I (No. 8).

10 T1 om. 10 (cf. v.l. 5); G4 om. 10^{a}–12^{b}. — ^{a}) Ś1 Ñ1 V1 B1.5 Dn D3.5.6 राज्ञः (for राज-). — ^{b}) G1.6 विसुप्तम् (for प्रसुप्तम्). — ^{c}) Ñ1 V1 B1.3.4 Dn D3.5 गतासुम् (for परासुम्).

11 T1 G4 om. 11 (cf. v.l. 5, 10). — ^{a}) B6 °वधं कृत्वा (for °रथं कृष्णो). — ^{b}) B6 G3 पताकिनीं; D1 °नः. — ^{c}) G3.5 राज्ञो (for चैव). — ^{d}) G5 मोचयामास. K1–3 B1.6m D1.2 बंधनं; K4 D6 बंधनात्; V1 पार्थिवान् (for बान्ध°).

आरोप्य भ्रातरौ चैव मोक्षयामास बान्धवान् ॥ ११
ते वै रत्नभुजं कृष्णं रत्नार्हं पृथिवीश्वराः
राजानश्चक्रुरासाद्य मोक्षिता महतो भयात् ॥ १२
अक्षतः शस्त्रसंपन्नो जितारिः सह राजभिः ।
रथमास्थाय तं दिव्यं निर्जगाम गिरिव्रजात् ॥ १३
यः स सोदर्यवान्नाम द्वियोधः कृष्णसारथिः ।
अभ्यासघाती संदृश्यो दुर्जयः सर्वराजभिः ॥ १४
भीमार्जुनाभ्यां योधाभ्यामास्थितः कृष्णसारथिः ।
शुशुभे रथवर्योऽसौ दुर्जयः सर्वधन्विभिः ॥ १५
शक्रविष्णू हि संग्रामे चेरतुस्तारकामये ।
रथेन तेन तं कृष्ण उपारुह्य ययौ तदा ॥ १६
तप्तचामीकराभेण किङ्किणीजालमालिना ।
मेघनिर्घोषनादेन जैत्रेणामित्रघातिना ॥ १७
येन शक्रो दानवानां जघान नवतीर्नव ।
तं प्राप्य समहृष्यन्त रथं ते पुरुषर्षभाः ॥ १८
ततः कृष्णं महाबाहुं भ्रातृभ्यां सहितं तदा । C. 2. 942 B. 2. 24. 23 K. 2. 25. 33

12 T_1 om. 12 (cf. v.l. 5); G_4 om. 12^{ab} (cf. v.l. 10). — ^{a}) G_2 तं (for ते). $G_{3.5}$ ते वै कृष्णं रत्नभाजं; Cv as in text. — ^{b}) $B_{1.4.5}$ Dn D_{3-6} रत्नार्हाः; Cv as in text. G_2 चैव पार्थिवाः. K_3 आभासा पृथिवीधराः. — ^{c}) $G_{1.6}$ पूजयां-; G_2 Cv राजानं (for राजानश्च्). — ^{d}) $\tilde{N}_1$ रक्षिता (for मो°). G_3 च महद्भ° (for महतो भ°).

13 T_1 om. 13 (cf. v.l. 5). — ^{a}) $B_{2.3.6}$ $D_{1.2}$ अच्युतः. $Ś_1$ $K_{3.4}$ B_5 D_6 सत्त्वसंपन्नो; $K_{1.2}$ सर्व°; G_1 शस्त्रसंभिन्नो. — ^{b}) G_2 वाजिभिः (for राज°). — After 13^{ab}, $B_{3.4}$ read 15. — After 13, G_3 ins.:

259* उष्ट्राणां शतसाहस्रं वाहयित्वा धनं बहु ।
महार्हाणि च रत्नानि रजतं काञ्चनं तथा ।
सहदेवं प्रतिष्ठाप्य स्वाधीनं च गिरिव्रजे ।
चतुरङ्गबलैः सार्धं निर्जगाम गिरिव्रजात् ।

14 T_1 om. 14 (cf. v.l. 5). — ^{a}) $Ś_1$ यस्तु; K_3 यश्च; K_4 तस्य; G_2 *योः (corrupt); G_{3-5} M_1 Cv तयोः (for यः स). $Ś_1$ सोदर्यवन्; $K_{1.2}$ सौदर्यवान्; $K_{3.4}$ $D_{2.4}$ G_2 Cv सौंदर्यवान्; G_{3-5} M_1 सोदर्ययोर् (for सोदर्यवान्). D_1 यः समो दर्पवान्नाम; $G_{1.6}$ यश्चासौ वीर्यवान्नाम. — ^{b}) $\tilde{N}_1$ V_1 B_5 Dn_2 M_1 Cn द्वियोधी; $D_{1.2}$ दुर्योधः; G M_2 Cv विधेयः (for द्वियोधः). Dn_1 m (gloss) अर्जुनः (for कृष्ण°). In D_6, the sequence of 14–15 is: 14^{ab}, 15^{cd}, 15^{ab}, 14^{cd} (15^{cd}–15^{ab} being added in marg.). — G_4 om. 14^{c}–15^{b}; G_3 om. 14^{cd}. — ^{c}) G_2 अभ्याशसाति; M अभ्याशघाती. $\tilde{N}_1$ संदृष्टो; B_6 D_2 सदृशो; D_4 संस्पृश्यो (for संदृश्यो). K_1 अधृष्यः शत्रुसंघातैर्; K_2 अभ्यासवर्ती सदृशो; K_3 शुशुभे रथवर्योऽसौ (=15^{c}); G_1 अभ्याशायाति मुख्योऽसौ; $G_{5.6}$ अभ्याययाव-भिमुखो. — ^{d}) $Ś_1$ $D_{1.2}$ सह राजभिः; K (except K_3) G ($G_{3.4}$ om.) M सर्वधन्विभिः; V_1 सर्वशत्रुभिः (for °राजभिः).

15 $Ś_1$ D_3 T_1 om. 15 (for T_1, cf. v.l. 5); G_4 om. 15^{ab} (cf. v.l. 14). $B_{3.4}$ read 15 after 13^{ab}; D_6 (transposing 15^{ab} and 15^{cd}) read it after 14^{ab}. G_3 (like D_6 marg.) transp. 15^{ab} and 15^{cd}. — ^{a}) V_1 वीराभ्यां; M_2 यौधाभ्यां. — ^{b}) B_3 सहितः (for आस्थितः). — ^{c}) K_3 अभ्यासघाती संदृश्यो(=14^{c}). — ^{d}) K (except K_3) सर्वराजभिः; D_6 °सारथिः (for °धन्विभिः).

16 T_1 om. 16 (cf. v.l. 5). — ^{a}) $Ś_1$ [ए]तेन; G_{3-5} M_1 येन (Cv ?) (for तेन). V_1 $B_{1.4-6}$ Dn D_{3-5} M_2 वै; G_1 [अ]यं; $G_{2.6}$ यं (for तं). $Ś_1$ D_6 (orig.) तं कृष्णम्; K_1 कृष्णस्तम्; $K_{2.3}$ B_3 कृष्णस्तु; B_2 $D_{1.2}$ कृष्णः स; D_6 (by corr.) तं कृष्णस् (for तं कृष्ण). $\tilde{N}_1$ कृष्णो रथवरं तं वै. — ^{d}) K_2 उप°; $\tilde{N}_1$ B_3 समा°; D_6 (by corr.) तूपा° (for उपा°). S (except M_2; T_1 om.) [उ]पयात्तदा (for ययौ तदा). — After 16, S (T_1 om.) ins.:

260* एवमेतौ महाबाहू तदा दुष्करकारिणौ ।
कृष्णप्रणीतौ लोकेऽस्मिन्नथ को द्रष्टुमर्हति ।
इत्यवोचन्व्रजन्तं तं जरासंधपुरालयाः ।
वासुदेवं नरश्रेष्ठं युक्तं वातजवैर्हयैः ।

[(L. 1) G_1 °मेतन् (for °मेतौ). — (L. 2) $G_{1.2.5}$ M_1 °तावेक(M_1 °त)स्मिन् (for °तौ लोकेऽस्मिन्). — (L. 3) $G_{1.6}$ पुनस्तत्वं (for व्रजन्तं तं).]

17 T_1 om. 17 (cf. v.l. 5). — ^{a}) $Ś_1$ K_2 G_4 M_1 °कराभेन; K_3 G_1 °करां(G_1 °करा)तेन. — ^{d}) G_2 जैत्रिणा° (for जैत्रेणा°).

18 T_1 om. 18 (cf. v.l. 5). — ^{b})=Taittirīya Brāhmaṇa (ed. Mysore 1908) 1. 5. 8 (p. 277). K_1 जघान दशतीर्दश; $G_{1.6}$ अनीकानि जघान सः. — ^{c}) K_3 समदृश्यंत. — ^{d}) G_3 °र्षभ (for °र्षभाः).

19 T_1 om. 19 (cf. v.l. 5). — ^{a}) K_3 ततः कृष्ण महाबाहो. — ^{c}) G_1 रथस्थौ; D_6 °स्थान्. G_2 माधवं (for मागधा). — ^{d}) K_1 V_1 D_6 विस्मयं (for विस्मिताः).

C. 2. 842; B. 2. 24. 21; K. 2. 25. 23 रथस्थं मागधा दृष्ट्वा समपद्यन्त विस्मिताः ॥ १९
हयैर्दिव्यैः समायुक्तो रथो वायुसमो जवे ।
अधिष्ठितः स शुशुभे कृष्णेनातीव भारत ॥ २०
असङ्गी देवविहितस्तस्मिन्रथवरे ध्वजः ।
योजनाद्ददृशे श्रीमानिन्द्रायुधसमप्रभः ॥ २१
चिन्तयामास कृष्णोऽथ गरुत्मन्तं स चाभ्ययात् ।
क्षणे तस्मिन्स तेनासीच्चैत्ययूप इवोच्छ्रितः ॥ २२
व्यादितास्यैर्महानादैः सह भूतैर्ध्वजालयैः ।
तस्थौ रथवरे तस्मिन्गरुत्मान्पन्नगाशनः ॥ २३
दुर्निरीक्ष्यो हि भूतानां तेजसाभ्यधिकं बभौ ।
आदित्य इव मध्याह्ने सहस्रकिरणावृतः ॥ २४
न स सज्जति वृक्षेषु शस्त्रैश्चापि न रिष्यते ।
दिव्यो ध्वजवरो राजन्दृश्यते देवमानुषैः ॥ २५
तमास्थाय रथं दिव्यं पर्जन्यसमनिस्वनम् ।
निर्ययौ पुरुषव्याघ्रः पाण्डवाभ्यां सहाच्युतः ॥ २६
यं लेभे वासवाद्राजा वसुस्तस्माद्बृहद्रथः ।
बृहद्रथात्क्रमेणैव प्राप्तो बार्हद्रथं नृपम् ॥ २७
स निर्ययौ महाबाहुः पुण्डरीकेक्षणस्ततः ।
गिरिव्रजाद्बहिस्तस्थौ समे देशे महायशाः ॥ २८
तत्रैनं नागराः सर्वे सत्कारेणाभ्ययुस्तदा ।
ब्राह्मणप्रमुखा राजन्विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ २९
बन्धनाद्विप्रमुक्ताश्च राजानो मधुसूदनम् ।

20 T1 om. 20abc (cf. v.l. 5). — b) Ś1 K D6 वातसमो (K4 °मैर्). — c) Ś1 युधिष्ठिरः (for अधिष्ठितः). Ñ1 V1 B (except B4.5) D1.2 तु (for स). — d) K3 (by corr.) नानाभातीव भारत.

21 a) Ś1 Ñ1 V1 B D (except D6) G5 असंगो (for असङ्गी). G1.6 असंगिने च विहितस्. — c) K4 D6 योजनान् (for °नाद्). K1-3 दृश्यते (for ददृशे). S स योजनद्वये दृश्यः (G2 °श्यात्). — d) S (except G4 M2) श्रीमानिंद्रायुधप्रभः (G2 °द्रध्वजोपमः).

22 Ñ1 om. 22–23. — a) Ś1 K Dn D6 कृष्णोपि; D4 कृष्णोघ; G1 कृष्णाय (for कृष्णोऽथ). — b) T1 गरुत्मानं. K2 च साम्ययात्; D6 G1.2 स चाभ्यगात्. — c) Ś1 गते नासीच्; S स तत्रासीच् (G1.2.6 °त्रासौ) (for स ते नासीच्). B1.2.6 D1.2 क्षणेन तस्मिंस्तेनासौ; B3 क्षणे तस्मिंस्तु तेनासौ. — d) Ś1 चैत्ययूपम्; K1 चैत्यो यूप; K2 Cv(!) चैत्ये यूप; K4 B6 चैद्ययूप; B4.5 Dn D3-5 चैत्यवृक्ष; D6 °यूथ. Ś1 इवोच्छ्रितं; K1 G4 °च्छृतः; B1.4.5 Dn D3-5 °स्थितः (for °च्छ्रितः).

23 Ñ1 om. 23 (cf. v.l. 22). — a) Ś1 K V1 B4 D6 व्यादि(Ś1 °धि)तास्यो(K2 °स्या); D1 व्यादितस्यैर्. Ś1 V1 B4 महानादः. — b) K4 G1.5.6 सर्व-; D1 महद्- (for सह). B3 सूतैर् (for भू°). G2 संभूतैर्दिविजालयैः. — c) V1 B1.2.5.6 D (except D6) transp. तस्थौ and तस्मिन्. K1 वररथे.

24 a) K1.2.4 Dn D1 (after corr.).2.4.5 G1 M1 दुर्निरीक्षो. V1 B3 [ऽ]थ; G3 [ऽ]सि (for हि). — b) S (except G3) सुपर्णो (for तेजसा). K1 [अ]प्यधिकं; B1.2.6 D1.2 G2 [अ]भ्यधिको; M2 [अ]त्यधिकं. — d) Ś1 °णान्वितः; K2 °णो वृतः.

25 a) G5 सर्जति; M2 सज्यति. — b) K2.3 G1.6 वा (for च). Ś1 K4 D6 न भिद्यते; K1 न छिद्यते; K2.3 V1 न दीर्य(K2 °य)ते; B1-3.6 D1.4 न हन्यते; B5 D3.5 निरस्यते (B5 °ति); Dn Cnp(!) न विध्यते; G1.6 न घृष्यते; G4 न शिष्यति; G5 निरीक्ष्यते; Cn न रिष्यते (as in text). D2 शस्त्रैश्चामरतेन (sic) वै; M2 शस्त्रैश्च न विशस्यते. — c) K3 दिव्यौ. Ś1 K4 V1 D6 S रथवरो (G2 °चरो) (for ध्वजवरो). Dn1 D1 दिव्यौ ध्वजवरौ राजन्. — d) Ñ1 V1 B1-5 Dn D3-5 T1 G3.4 M चेह; B6 D1.2 G1.2.5.6 चैव (for देव- as in Ś1 K D6).

26 b) Some MSS. निःस्वनं. D2 पर्जन्य इव निस्वनं. — c) K4 B3 पुरुषव्याघ्र; S पुंडरीकाक्षः (T1 °क्षं; G1 °क्ष).

27 a) G6 राजन् (for राजा). — c) G2 श्रमेण (for क्रमेण). B6 D1.2 [अ]पि; D3-5 [ए]नं (for [ए]व). — d) A few MSS. नृपः, नृप (for नृपम्). K1 व्याप्तो बार्हद्रथो नृपः; S प्राप्तो बार्ह(G3 बृह)द्रथो रथं.

28 a) K1 B D (except D6) G1.2 M स निर्याय (B4 चक्राम); V1 निश्चक्राम (for स निर्ययौ). — b) Ś1 K D6 M1 प्रभुः; D3 G1.6 तदा; G3 तथा (for ततः). B1.2.6 D1.2 पुंडरीकनिभेक्षणः. — D3 om. (hapl.) 28c–29b. — d) K2.3 Ñ1 V1 Dn D1.2.4.5 T1 G1-4 M1 सम-; G6 सह (for समे). D4 °तपाः; S °मनाः (for °यशाः).

29 D3 om. 29ab (cf. v.l. 28). — a) B3.4 मागधाः (for नागराः). — b) D5 [अ]त्ययुस्; G1 ययुस् (for [अ]भ्ययुस्). — d) V1 यथा° (for विधि°).

30 a) B2 विप्रयुक्ताश्च. V1 तु (for च). — b) B2

पूजयामासुरूचुश्च सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ ३०
नैतच्चित्रं महाबाहो त्वयि देवकिनन्दन ।
भीमार्जुनबलोपेते धर्मस्य परिपालनम् ॥ ३१
जरासंधह्रदे घोरे दुःखपङ्के निमज्जताम् ।
राज्ञां समभ्युद्धरणं यदिदं कृतमद्य ते ॥ ३२
विष्णो समवसन्नानां गिरिदुर्गे सुदारुणे ।
दिष्ट्या मोक्षाद्यशो दीप्तमाप्तं ते पुरुषोत्तम ॥ ३३
किं कुर्मः पुरुषव्याघ्र ब्रवीहि पुरुषर्षभ ।
कृतमित्येव तज्ज्ञेयं नृपैर्यद्यपि दुष्करम् ॥ ३४
तानुवाच हृषीकेशः समाश्वास्य महामनाः ।
युधिष्ठिरो राजसूयं क्रतुमाहर्तुमिच्छति ॥ ३५
तस्य धर्मप्रवृत्तस्य पार्थिवत्वं चिकीर्षतः ।
सर्वैर्भवद्भिर्यज्ञार्थे साहाय्यं दीयतामिति ॥ ३६
ततः प्रतीतमनसस्ते नृपा भरतर्षभ ।
तथेत्येवाब्रुवन्सर्वे प्रतिजज्ञुश्च तां गिरम् ॥ ३७
रत्नभाजं च दाशार्हं चक्रुस्ते पृथिवीश्वराः ।
कृच्छ्राज्जग्राह गोविन्दस्तेषां तदनुकम्पया ॥ ३८
जरासंधात्मजश्चैव सहदेवो महारथः ।
निर्ययौ सजनामात्यः पुरस्कृत्य पुरोहितम् ॥ ३९
स नीचैः प्रश्रितो भूत्वा बहुरत्नपुरोगमः ।
सहदेवो नृणां देवं वासुदेवमुपस्थितः ॥ ४०
भयार्ताय ततस्तस्मै कृष्णो दत्त्वाभयं तदा । Ś. 964 2. 24. 42 2. 25. 67

राजानं. — M2 om. 30cd. — c) B3 ऊचुस्तु; G6 अव्यग्रं. — d) K4 D6 साम°; V1 B1.3–5 Dn D3–5 स्तुति°; G6 साधु° (for सान्त्व°).

31 b) K1 Ñ1 V1 B2.4.5 Dn D3–6 M2 °नंदने. B3 देवकीनंदने त्वयि. — c) Ś1 °पेतो (for °पेते). — d) G1.6 स्वधर्म- (for धर्मस्य). Ñ1 V1 B Dn D1–3.5 M2 प्रतिपालनं; D4 प्रतिपादनं.

32 a) B2.4 जरासंधे (for °संध-). V1 -भये; G1 -ह्रदे (for -ह्रदे). G2 लोके (for घोरे). G4 जरासंधाभिभूतानां. — c) K3 D4 T1 राज्ञा (for राज्ञां). V1 B3.4 राज्ञामुद्धरणं देव; B1 राज्ञां चोद्धरणं वीर. — d) Ś1 यदद्य (for यदिदं). V1 B3.4 कृतवानसि (for °मद्य ते). Ś1 K4 Ñ1 B1.2.5.6 D G1.6 वै; K3 मे (for ते).

33 a) K G1.2.6 M राज्ञां; D1.2 G3 विष्णोः. Ś1 समवपन्नानां; K1 °मग्नानां; K3 °रुद्धानां; M2 समुपसन्नानां. — b) B6 D2.4 °दुर्गेषु दारुणे; D5 °दुर्गौ सुदारुणो. — c) K2 दिष्ट्वा. B3 मुख्याद् (for मोक्षाद्). — d) D3 भ्राजते (for आप्तं ते). K1 Ñ1 पुरुषर्षभ; B1.2.5.6 D (except D6) यदुनंदन (for पुरुषो°). S आहृतं ते नरोत्तम.

34 a) Ś1 Dn1 D4 G2 M1 कुर्मं. — b) K1 ब्रुवीहि पुरुषोत्तम; K4 D6 ब्रूहि त्वं पुरुषर्षभ; Ñ1 B1.2.5.6 Dn D1–5 शाधि नः प्रणति(D3 °त)स्थितान्; V1 B3.4 ब्रूहि नो यदुनंदन; S समाज्ञापय नः प्रभो. — c) K1 जितम् (for कृतम्). K1–3 Ñ1 B1.2.5.6 D (except D6) तद्विद्धि; K4 ते ज्ञेयं; V1 B3.4 जानीहि; G1.3.6 तं ज्ञेयं. — d) S यद्यपि स्यात् (G1.6 यद्यस्माकं) सुदुष्करं (T1 °ष्कृतं).

35 b) Ñ1 °बलः; V1 B3.4 °यशाः; T1 G3.4 °त्मनः; G1 °त्मनाः (for °मनाः).

36 b) D6 साम्राज्यन्त्वं (for पार्थिवत्वं). T1 G4.5 पार्थिवांश्च जिगीषतः. — c) M2 सत्रै (for सर्वैर्). Ñ1 V1 B3 यज्ञार्थं; B1.2.6 D1.2 यज्ञाय; B4.5 Dn D3–5 विज्ञाय; T1 यज्ञेर्थे. — d) T1 (corrupt) साहतं (for साहाय्यं). Ñ1 V1 B D (except D6) G3 क्रिय° (for दीय°).

37 a) K2.3 तं प्रीत°; V1 B3.4 ते प्रीत°; B1.2.5.6 D (except D6) G3 सुप्रीत°; G2 प्रसन्न° (for प्रतीत°). — b) V1 B3.4 नृपा वै (for ते नृपा). Ñ1 B1.2.5.6 D (except D6) नृपसत्तम (for भरत°). — D4 om. 37c–38d. — c) Ś1 D3 तथेत्यवा°; K1 तथान्ये चा°; S तं त(G1.6 तत्त)थेत्य° (for तथेत्येवा°). — d) Ś1 T1 G2–5 °जग्मुश्च; K4 °जह्रुश्च; V1 °गृह्य च; B1.5 Dn D3.5.6 °गृह्यास्य; B2.6 D1.2 °गृह्य तु; B3.4 °पूज्य तु (for °जज्ञुश्च). K1 ता; G2 तं (for तां). K1 गिरः; G1 गिरा; G2 गिरि (for गिरम्).

38 D4 om. 38 (cf. v.l. 37). — a) G1 °भाञ्जन (for °भाजं च). — b) B2.6 D1.2 नृपपुंगवाः (for पृथिवी°). — c) K1 कृत्स्ना° (*sup. lin.* °च्छ्रा° as in text). V1 B3 दाशार्हस् (for गोविन्दस्). — D2 transp. तेषां and तत्.

39 K3 om. 39. — b) Ñ1 B1.2.5.6 Dn D1.2.4.5 °मनाः; V1 B3.4 G1.6 °बलः; D3 °त्मनाः (for °रथः). — c) K4 निर्जयो (for निर्ययौ). K1 D4 G1 सज्जना°; V1 B3.4 च सहा°; D2 स्वजना° (for सजना°).

40 a) V1 B3.4 प्रांजलिः; D4 समीचै; S सचिवैः (for स नीचैः). K (K1 *inf. lin.*) D6 प्रसृतो; Ñ1 V1 B1–5 Dn D3–5 प्रणतो; G1 प्रस्तुतो (for प्रश्रितो). — b) S बलि- (G4–6 बली) (for बहु-). Ś1 °समागताः;

अभ्यषिञ्चत तत्रैव जरासंधात्मजं तदा ॥ ४१
गत्वैकत्वं च कृष्णेन पार्थाभ्यां चैव सत्कृतः ।
विवेश राजा मतिमान्पुनर्बार्हद्रथं पुरम् ॥ ४२
कृष्णस्तु सह पार्थाभ्यां श्रिया परमया ज्वलन् ।
रत्नान्यादाय भूरीणि प्रययौ पुष्करेक्षणः ॥ ४३
इन्द्रप्रस्थमुपागम्य पाण्डवाभ्यां सहाच्युतः ।
समेत्य धर्मराजानं प्रीयमाणोऽभ्यभाषत ॥ ४४
दिष्ट्या भीमेन बलवाञ्जरासंधो निपातितः ।
राजानो मोक्षिताश्चेमे बन्धनान्नृपसत्तम ॥ ४५
दिष्ट्या कुशलिनौ चेमौ भीमसेनधनंजयौ ।
पुनः स्वनगरं प्राप्तावक्षताविति भारत ॥ ४६
ततो युधिष्ठिरः कृष्णं पूजयित्वा यथार्हतः ।
भीमसेनार्जुनौ चैव प्रहृष्टः परिषस्वजे ॥ ४७
ततः क्षीणे जरासंधे भ्रातृभ्यां विहितं जयम् ।
अजातशत्रुरासाद्य मुमुदे भ्रातृभिः सह ॥ ४८
यथावयः समागम्य राजभिस्तैश्च पाण्डवः ।

K4 D6 °पुरस्कृतः; V1 B2.4 °समन्वितः; D4 °पुरोगमाः. — c) Ś1 नृणां देवो; D3 महाबाहुर्. — d) D1 G1 M1 उपस्थितं. — After 40, S ins. a passage given in App. I (No. 9).

41 B6 G4 [अ]भयं; T1 G1.2.5.6 M तदा; G3 तथा (for ततस्). — b) T1 G1–4 M दत्वा कृष्णो (by transp.). B6 ततस्तदा. G5 तथा (for तदा). G1.6 दत्वा विष्णुस्तथाभयं. — Ñ1 V1 B D ins. after 41^{ab}: S, after 262*:

261* आददेऽस्य महार्हाणि रत्नानि पुरुषोत्तमः ।
[V1 आददद्दै; B2 आदत्तास्य; B3 आदिदेश; G6 आददे स. G6 वस्त्राणि (for रत्नानि).]

— Ñ1 V1 D1 om. 41^{cd}. — c) Ś1 K D2.6 अभिषिच्य च (K3 °षिंच्य च; D6 °षिच्यत); D3 अभ्याषिंचत. Ś1 K2 तत्रैवं; K3 तत्रैनं; D6 वै राजन्; S राजानं (for तत्रैव). — After 41^{c}, S ins.:

262* सहदेव जनार्दनः ।
मगधानां महीपालं.
[(L. 2) M2 मागधानां.]

— d) Ś1 K4 D6 नृपं; B1–3.5 Dn D4.5 मुदा; G5 तथा (for तदा).

42 a) K1 साध्यकत्वं; Cv गत्वैकत्वं (as in text). D6 हि; S (except G5) स (for च). — b) K2 S चापि (for चैव). K3 च नमस्कृतः (for चैव सत्कृतः). — c) B5 Bn D3–5 राजा द्युतिमान्; S (by transp.) मतिमान्राजा (G2 °जन्). B1 विवेश सहदारोपि (sic). — d) K3 तदा (for पुनर्). B5 बार्हद्रथपुरःसरः; Dn D3–5 बार्हद्रथपुरं पुनः. [Some printed ed. erroneously read नृप (for पुरम्), which has no MS. support in our apparatus!] — After 42, B Dn D1.2.4 ins.:

263* अभिषिक्तो महाबाहुर्जारासंधिर्महात्मभिः ।;

while S ins.:

264* पार्थाभ्यां सहितः कृष्णः सर्वैश्च वसुधाधिपैः ।
यथावयः समागम्य विससर्ज नराधिपान् ।
विसृज्य सर्वान्नृपतीन्राजसूय महात्मभिः ।
आगन्तव्यं भवद्भिस्तु धर्मराजप्रियेप्सुभिः ।
एवमुक्त्वा माधवेन सर्वे ते वसुधाधिपाः ।
एवमस्त्विति चाप्युक्त्वा समेताः परया मुदा ।
भीमार्जुनहृषीकेशाः प्रहृष्टाः प्रययुः सह ।
रत्नान्यादाय भूरीणि ज्वलन्तो रिपुसूदनाः ।

43 S om. 43^{bc} (cf. however last line of 264* in S!). — b) B5 Dn D3–5 युतः (for ज्वलन्). — d) B1.3.5.6 D (except D6) पुरुषर्षभः; S च (G1 सन्; G6 स) नृपैः सह (for पुष्करे°).

44 a) K1–3 B6 G2 अथागम्य; V1 B3.4 समासाद्य; G1.6 M2 समागम्य (G6 °त्य); G3 तु संगम्य (for उपागम्य). — b) S भ्रातृभ्यां सहितो(G6 °ते)च्युतः. — c) B3.4 °राजं च; D3 G1.6 °राजेन (for °राजानं). — d) B1.2.5.6 D1.2.4.5 °माणमव(D2 °सम)र्धयत्; B3.4 कृष्णोवर्धयत प्रभुं; D3 प्रियमाणमभाषत; T1 G3–5 प्रीयमाणमुपस्थितः (G3.4 °ताः); G1.6 M °माण उपस्थितः.

45 Before 45, T1 G3–5 ins. श्रीभगवान्; G1.2.6 M युधिष्ठिरः. — a) K2 दिष्ट्वा. G6 त्वयैव (for भीमेन). — c) K2 मोश्चिताश्; D3 मोचिताश् (for मोक्षिताश्). K1 सर्वे; B (except B3) D (except D6) चैव; G3 ये मे (for चेमे). — d) D3 च महाभुज; S (except G3.4) नृपसत्तमाः.

46 a) B6 दृष्ट्या. Ñ1 चोभौ; T1 G3.5 भीमौ; G1 वेमौ; G4 हीमौ (for चेमौ). — d) G1.6 °विव माधव (for °विति भारत).

47 b) K1 जनार्दनं; T1 यथार्हतं. G1.6 पूजयामास भारत. — d) Ś1 K1.2.4 Dn1 °षस्वजे; B1.6 D6 °सस्वजे.

48 a) M2 तस्मिन्हते जरासंधे. — b) B6 D1.2 G (except G2) M1 भ्रातृभिर् (for °भ्यां). K2.3

सत्कृत्य पूजयित्वा च विससर्ज नराधिपान् ॥ ४९
युधिष्ठिराभ्यनुज्ञातास्ते नृपा हृष्टमानसाः ।
जग्मुः स्वदेशांस्त्वरिता यानैरुच्चावचैस्ततः ॥ ५०
एवं पुरुषशार्दूलो महाबुद्धिर्जनार्दनः ।
पाण्डवैर्घातयामास जरासंधमरिं तदा ॥ ५१
घातयित्वा जरासंधं बुद्धिपूर्वमरिंदमः ।
धर्मराजमनुज्ञाप्य पृथां कृष्णां च भारत ॥ ५२
सुभद्रां भीमसेनं च फल्गुनं यमजौ तथा ।
धौम्यमामन्त्रयित्वा च प्रययौ स्वां पुरीं प्रति ॥ ५३
तेनैव रथमुख्येन तरुणादित्यवर्चसा ।
धर्मराजविसृष्टेन दिव्येनानादयन्दिशः ॥ ५४
ततो युधिष्ठिरमुखाः पाण्डवा भरतर्षभ ।
प्रदक्षिणमकुर्वन्त कृष्णमक्लिष्टकारिणम् ॥ ५५
ततो गते भगवति कृष्णे देवकिनन्दने ।
जयं लब्ध्वा सुविपुलं राज्ञामभयदास्तदा ॥ ५६
संवर्धितौजसो भूयः कर्मणा तेन भारत ।
द्रौपद्याः पाण्डवा राजन्परां प्रीतिमवर्धयन् ॥ ५७
तस्मिन्काले तु यद्युक्तं धर्मकामार्थसंहितम् ।
तद्राजा धर्मतश्चक्रे राज्यपालनकीर्तिमान् ॥ ५८ C. 2. 982 B. 2. 24. 60 K. 2. 25. 96

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ समाप्तं जरासंधवधपर्व ॥

सहितं जयं; V1 B3.4 सहितो हरिः (B3.4 °रिं); T1 विस्मयं जयं (for विहितं जयम्). G1 जयः. — c) V1 °शत्रुमा° (for °शत्रुरा°). — After 48, S (except M2) Cv ins. a passage given in App. I (No. 10).

49 a) K3 यथा च यैः; Ñ1 स यथावत् (for यथावयः). V1 समासाद्य; T1 G2–6 M च सं(G2 समा-; M2 स सं)भाष्य. G1 यथावयस्य (sic) संभाष्य. — b) Ñ1 V1 B (except B2) D (except D6) भ्रातृभिः (for राजभिः). V1 B1.4.5 Dn D3–5 सह; B2.3.6 D1.2 चैव (for तैश्च). K3 पांडवैः. S प्रेम्णा राजा (G1.5.6 °जन्) नृपैः सह. — c) K2 D6 संहृष्य; K3 संहृत्य; D1 सत्कृत्वा (for सत्कृत्य). V1 तु (for च). — d) D1 नराधिपः; D3 °प.

50 b) G4.6 सर्वे (for नृपा). — c) G5 स्वदेशं. — d) K4 यज्ञैर् (for यानैर्). Ñ1 बहुविधैस् (for उच्चावचैस्). K2.3 T1 G3 तदा; K4 D6 G4 अपि; G1–3.6 M तथा (for ततः).

51 Before 51, S ins. वैशं°. — a) S एवं स पुरुषव्याघ्रो. — c) D5 पात° (for घात°). — d) K2 B3 अरिं तथा; K3 D2 अरिंदम.

52 a) D6 याज°; T1 G2 पात° (for घात°). Ñ1 B3.6 D1.2 च (D1 तु) तं कृष्णो (for जरा°). — b) K4 B2.6 D3.6 M2 अरिंदम; K3 अरिं तदा; B1 अरिंदमं. — c) D3 G1.2.4 (by corr.) M अनुप्राप्य; T1 अनाज्ञाप्य — d) B3 तथा (for पृथां). K3 जनार्दनः (for च भारत).

53 a) D5 भद्रसेनं च; S वासुदेवस्तु (for भीमसेनं च). — b) Ñ G1–3 फाल्गुनं (Ś1 फल्गुणं; Dn1 फाल्गुनौ; D3 as in text). K1 B6 Dn2 च यमौ (for यमजौ). — c) K3 सम्यग् (for धौम्यम्). V1 B3.4 नमस्कृत्य ततः; B2.6 D1.2 आमंत्र्य भगवान्; S भीममनुज्ञा(G2.3 °प्रा)प्य (for आमन्त्रयित्वा च). D5 [अ]थ (for च). — d) V1 नगरं; B1.2.6 D1.2 स्वपुरं; B3.4 स्वपुरीं; S द्वारकां (for स्वां पुरीं). — After 53, S ins.:

265* पाण्डवैरनुधावद्भिर्युधिष्ठिरपुरोगमैः ।
हर्षेण महता युक्तः प्राप्य चानुत्तमं यशः ।
जगाम हृष्टः कृष्णस्तु पुनर्द्वारवतीं पुरीम् ।

[(L. 1) T1 °यातश्च; M °यायद्भिर् (for °धावद्भिर्). — (L. 2) G2.5.6 प्राप्तश् (for प्राप्य). — (L. 3) G3 युक्तः (for हृष्टः), and प्रति (for पुरीम्).]

54 a) Ś1 °बर्हेण (for °मुख्येन). — b) B1.2.5.6 D (except D6) मनसस्तुल्यगामिना. — c) Ś1 K1.2.4 D6 धर्मराजा(K1 °ज्ञा)तिसृष्टेन; K3 S °राजनिसृ°; B1.2.4.5 °राजाविसृ°; B3 °राजाभिसृ°; B6 °राजा प्रसृ°. — d) K2.4 D5 नादयन्; V1 G3 M1 (inf. lin.) [आ]नंद° (for [आ]नाद°).

55 c) D3 प्रदक्षिणाम्. Ś1 अवर्तत; K2 अकुर्वति; S अथा(T1 G4.5 तदा-; G3 तथा)कुर्वन् (for अकुर्वन्त). — d) V1 °कारिणः.

56 a) D3 ततौ जिष्णौ (for ततो गते). — b) V1 B3.4 देवकीनंदने तदा (V1 तथा). — c) K2.3 तु; B2 D1.2 च (for सु-). — d) K1 अभयदं; K4 अभयतस्; G2.3 अभयदस् (for अभयदास्). G1 तदः (!); G4–6 M1 ततः; M2 तथा (for तदा). K2.3 Ñ1 B D राज्ञां (D1 °ज्ञो; D3.4 °ज्ञा) दत्वाभयं तदा; V1 राज्ञामभयदे हरौ.

57 a) Ś1 G1 M2 संवर्धितौजसौ; K1–3 Ñ1 V1 B D

२३

C. 2. 883
B. 2. 25. 1
K. 2. 26. 3

वैशंपायन उवाच ।

पार्थः प्राप्य धनुःश्रेष्ठमक्षय्यौ च महेषुधी ।
रथं ध्वजं सभां चैव युधिष्ठिरमभाषत ॥ १

धनुरस्त्रं शरा वीर्यं पक्षो भूमिर्यशो बलम् ।
प्राप्तमेतन्मया राजन्दुष्प्रापं यदभीप्सितम् ॥ २

तत्र कृत्यमहं मन्ये कोशस्यास्य विवर्धनम् ।
करमाहारयिष्यामि राज्ञः सर्वान्नृपोत्तम ॥ ३

विजयाय प्रयास्यामि दिशं धनदरक्षिताम् ।
तिथावथ मुहूर्ते च नक्षत्रे च तथा शिवे ॥ ४

धनंजयवचः श्रुत्वा धर्मराजो

°र्धितं (K2 °र्धित-) यशो; G2 संवृद्धस्तेजसा; G3 संवर्धतौजसे. — c) K1 D1-4 G1 द्रौपद्या. — d) V1 B3.4 प्रचक्रिरे (for अवर्धयन्).

58 K1 om. 58. — a) D2 कालेषु (for काले तु). K2 पुत्रद्युक्तं (sic); K3.4 तु तद्युक्तं; S तु संप्राप्ते (G1.6 °प्तं). — b) B3.4 S (except G3) °संयुतं. — c) D5 धर्मजश्च (for °तज्ञ). Ś1 तद्धेजे धर्मराजश्च. Ñ1 V1 तद्राज्यं धर्मजश्चक्रे. — d) K3 राज्यपालश्च कीर्तिमान्; K4 प्रजापालनकी°; Ñ1 V1 B Dn D1-5 प्रजापालनकीर्तनं (Dn2 °नमेव च); D6 राज्यपालनमेव च; T1 G3-5 राज्यं प्राप्य युधिष्ठिरः; G1.2.6 M राज्यं प्रथित(G2 पालन)कीर्तिमान्.

Colophon. — *Sub-parvan:* N M जरासंधवध; to it Ś1 K Ñ1 V1 B1.2 D (except Dn1) M add समाप्त. — *Adhy. name:* Ñ1 V1 G1.5 M1 जरासंधवधः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg. *sec. m.*).3 22 (as in text); K2 D3 23; Dn1 24; S 27. — *S'loka no.:* K2.3 D1.2 58; Dn 60; M1 76.

23

1 = 2. 15. 6. — Ś1 K2 om. the ref. — After the ref., S ins.:

266* ऋषेस्तद्वचनं चिन्त्य निशश्वास युधिष्ठिरः ।
धर्मं धर्मभृतां श्रेष्ठः कर्तुमिच्छन्परंतपः ।
तस्येङ्गितज्ञो बीभत्सुः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
संविवर्तयिषुः कामं पावकात्पाकशासनिः ।

[(L. 1) = (var.) 2. 12. 1^{ab}. G2 (before corr.).3-5 M2 श्रुत्वा (for चिन्त्य). T1 G2.5.6 विशश्वास. — (L. 2) G1.6 M1 कर्तुमिच्छन्. T1 G3.4 M2 परंतप; G1.6 अरिंदमः (G6 °म). — (L. 4) G6 संसंवर्तयिषुः कर्म.]

— a) Ś1 एवं पार्थो; K2 D4 पार्थ प्राप्य; K4 अथ प्राप्य; G1.4.6 संप्राप्य च (G4 तु). K1-3 धनुर्दिव्यम्. — b) = 1. 216. 7^d: 5. 166. 32^b. G1-3 अक्षयौ; B3 D2 Cd अक्षय्ये (Cd v.l. °ये). K1 महेषुधीः; K2 °षुधिः; Ñ1 Dn D3.5 तथेषुधी. — c) T1 G1.2 रथध्वजं. G6 रथध्वजसभाश्चैव.

2 = 2. 15. 7. — Before 2, K4 V1 B D G1-3 ins. अर्जुन उ° (D4 G3 om. उ°). — a) B2-5 Dn1 D3-6 धनुः (D4.6 °नु-) शस्त्रं (Dn1m D6 श्रेष्ठं). Cd cites अस्त्रं (as in text). G1.6 सभावीर्यं; G2 शरान्वीर्यं. — b) G3 परेषां भूर्यशो बलं; Cd as in text. — c) K1 B (except B5) D2 G6 महाराज (for मया राजन्). — d) K2.4 D3.5.6 दुःप्रापं. K1 पुनः प्रापं यदीप्सितं.

3 a) D1.2 एतत्; S तस्य (for तत्र). — b) Ś1 कार्यस्यास्य; B3 शेषस्यास्य; S कोशस्यैव (G2 °स्याद्य; M1 °स्येह). B1.2.5.6 D (except D6) कोश(B1.2.5.6 °ष)स्य परिवर्धनं; Ñ1 V1 °स्यादविवर्धनं. — d) K4 D6 नराधिप (for नृपो°). S (except G2) राजभ्यो राजसत्तम. — After 3, S ins. a passage given in App. I (No. 11).

4 G6 om. 4^a–7^b. — a) Ś1 K D6 [अ]भियास्यामि; S (G6 om.) प्रयातास्तु (G2 °स्ते) (for प्रयास्यामि). — b) V1 B D दिशं धनदपालितां; S (G6 om.) दिशः सर्वा नरोत्तमाः. — After 4^{ab}, G3 ins.:

267* सर्वे वायुप्रवेगाश्च सर्वालंकारभूषिताः ।

— c) K1 तिथौ पुण्ये; Ñ1 तिथौ दिने; V1 B2-4.6 D1.2 तिथाव(V1 B3 °थौ ह्य-; B4 °थौ त)स्मिन्; B1 तिथावह्नि. S (G6 om.) तिथावहनि नक्षत्रे. — d) S (G6 om.) मुहूर्ते (for नक्षत्रे). Ś1 K D6 (by transp.) शिवे तथा (K1 °दा); Ñ1 V1 B3.4 G2 तथा शुभे. B1.2.5.6 Dn D1-5 नक्षत्रे चाभि(B6 °ति-; D4 °पि)पूजिते.

5 G6 om. 5 (cf. v.l. 4). Before 5, Ñ1 V1 B D ins. वैशं° उ°. — a) S (G6 om.) प्रहृष्टो मुदितश्चापि. — c) K1 स्निग्धगंभीरया दिव्या; V1 °रभाषिण्या; B3 °रह्लादिन्या. — d) T1 G3-5 तान्; G1.2 तां (for तं). B6 प्रत्यपूजयत्; D3 प्रत्यपद्यते.

स्निग्धगम्भीरनादिन्या तं गिरा प्रत्यभाषत ॥ ५
स्वस्ति वाच्यार्हतो विप्रान्प्रयाहि भरतर्षभ ।
दुर्हृदामप्रहर्षाय सुहृदां नन्दनाय च ।
विजयस्ते ध्रुवं पार्थ प्रियं काममवाप्नुहि ॥ ६
इत्युक्तः प्रययौ पार्थः सैन्येन महता वृतः ।
अग्निदत्तेन दिव्येन रथेनाद्भुतकर्मणा ॥ ७
तथैव भीमसेनोऽपि यमौ च पुरुषर्षभौ ।
ससैन्याः प्रययुः सर्वे धर्मराजाभिपूजिताः ॥ ८
दिशं धनपतेरिष्टामजयत्पाकशासनिः ।
भीमसेनस्तथा प्राचीं सहदेवस्तु दक्षिणाम् ॥ ९
प्रतीचीं नकुलो राजन्दिशं व्यजयदस्त्रवित् ।
खाण्डवप्रस्थमध्यास्ते धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १०

जनमेजय उवाच ।

दिशामभिजयं ब्रह्मन्विस्तरेणानुकीर्तय ।
न हि तृप्यामि पूर्वेषां शृण्वानश्चरितं महत् ॥ ११

वैशंपायन उवाच ।

धनंजयस्य वक्ष्यामि विजयं पूर्वमेव ते ।
यौगपद्येन पार्थैर्हि विजितेयं वसुंधरा ॥ १२ 2. 995 2. 26. 2 2. 27. 2

---

6 G6 om. 6 (cf. v.l. 4). — b) Ś1 प्रयाति; G1 प्रयातु. K V1 B3.4 D1.6 पुरुषर्षभ. — c) G2 दुर्हृदाम-पहर्षाय; G3-5 °दामुप(G3 °दां सुख)घाताय. — d) K2 Dn1 G3 सुहृदानंदनाय च; Ñ1 °दामर्चनाय च; B3.4 °दां प्रहर्षाय च. — e) G3 विजयस्त्व; M2 विजितस्ते. Ś1 K1.3 D1.6 T1 G2.4 M ध्रुवः. — Ś1 om. (hapl.) 6f–7a. — f) Ñ1 V1 B3.4 प्रियान्कामान्; D1.2 श्रियं साध्वीम्. B5 Dn D3-5 G5 अवाप्स्यसि (Dn °प्स्यति).

7 G6 om. 7ab (cf. v.l. 4); Ś1 om. 7a (cf. v.l. 6). — ab) Ñ1 इत्युक्तो धर्मराजेन पार्थः सैन्येन संवृतः. — c) Ś1 वह्निदत्तेन. — d) After °द्भुत, D5 (erroneously) reads from शासनिः (in 9b) up to °क्षिणा (in 9d). Ś1 K4 Ñ1 रथेन प्रययौ तदा (Ñ1 ततः); D1 रथेनाद्भुतकर्मकृत्; D6 °द्भुततेजसा.

8 D3 om. (hapl.) 8–13. — b) Ś1 K1 V1 G1.6 M2 भरतर्षभौ (V1 °भ); G3 पुरुषर्षभ. — d) B (except B3) D (except D6; D3 om.) M1 धर्मराजेन पूजिताः.

9 D3 om. 9 (cf. v.l. 8). — a) T1 धनुपतेर्. — b) M2 व्यजयत् (for अज°). — c) B6 D1.2 तदा (for तथा).

10 D3 om. 10 (cf. v.l. 8). — b) G2.3 दिव्यं (for दिशं). G1 सुजयद्; G4 विजयद्. Ś1 अर्थ° (for अस्त्र°). K4 विजयद्दिशमस्त्र°; V1 B D (except D6; D3 om.) T1 दिशं व्य(Dn1 D2 वि)जयतास्त्र°. — c) Ñ1 V1 B D (except D6; D3 om.) °मध्यस्थो (B1 °मध्ये तु). — d) K4 धर्मपुत्रो. — After 10, V1 B D (D3 om.) ins.:

268* आसीत्परमया लक्ष्म्या सुहृद्गणवृतः प्रभुः ।

[V1 B3.6 D1.2 आस्ते (for आसीत्). D6 सुहृद्गतवृतः. B1 तदा (for प्रभुः).]

— Thereafter Dn (!) D5.6 ins. an addl. colophon (*adhy. no.*: Dn1 25).

11 D3 om. 11 (cf. v.l. 8). T1 om. the ref. K2 D1 जन्मेजय उ°. — a) K4 D6 दिशामनुजयं; B1 °मति°; T1 G4 °मपि जयं; M1 °मवि°. — b) S विस्तरेण वदस्व मे. — 11cd = 1. 56. 3cd. — c) B1 तृप्यामि न हि (by transp.). G4 तृप्याणि (for °मि). Ś1 D4 सर्वेषां; S भगवन् (for पूर्वेषां). — d) B3 शृण्वंश्च; S पूर्वेषां (for शृण्वानश्च). Ñ1 V1 शृण्वंश्चरितमुत्तमं.

12 D3 om. 12 (cf. v.l. 8). — b) T1 चरितं (for विजयं). B5 च (for ते). G1.6 पूर्वं विजयमेव ते. — c) S युगपत्कुरुवीरैस्तु. — d) V1 B1-5 Dn D4.5 निर्जितेयं; G3 विजितैवं. — After 12, S ins.:

269* अवाप्य राजा राज्यार्धं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
महत्त्वे राजशब्दस्य मनश्चक्रे महामनाः ।
तदा क्षत्रं विदित्वास्य पृथिवीविजयं प्रति ।
अमर्षात्पार्थिवेन्द्रास्ते तं समेयुर्युयुत्सवः ।
तत्समेत्य भुवः क्षत्रं रथनागाश्वपत्तिमत् ।
अभ्ययात्पार्थिवं जिष्णुं मोघीकर्तुं जनाधिप ।
तत्पार्थः पार्थिवं क्षत्रं युयुत्सुः परमाहवे ।
प्रत्युद्ययौ महाबाहुस्तरसा पाकशासनिः ।
तद्भग्नं पार्थिवं क्षत्रं पार्थेनाक्लिष्टकर्मणा ।
वायुनेव घनानीकं मोघीभूतं ययौ दिशः ।
तज्जित्वा पार्थिवं क्षत्रं समरे परवीरहा ।
ययौ तदा वशे कर्तुमुदीचीं पाण्डुनन्दनः ।

[(L. 1) T1 G2 M2 राजन् (for राजा). T1 G1 M2 राज्यार्थं; G2.3 राजार्थं. — (L. 2) G1.6 महातपाः. — (L. 3) G1.6 तथा (for तदा). G2.5 क्षात्रं; G3 हि तं. G3 समाश्वास्य; G5.6 विजित्वास्य. — In G3 there is a lacuna for the post. half of line 4, and prior half of line 5. — (L. 4) G1 समेयुस्ते; G2 तं समीयुर्; G5.6 प्रसमेयुर्. M समेयाय (M2 समवेता) युयुत्सया. — (L. 6) M पांडवं

C. 2. 996 / B. 2. 25. 3 / K. 2. 27. 3 पूर्वं कुणिन्दविषये वशे चक्रे महीपतीन् ।
धनंजयो महाबाहुर्नातितीव्रेण कर्मणा ॥ १३
आनर्तान्कालकूटांश्च कुणिन्दांश्च विजित्य सः ।
सुमण्डलं पापजितं कृतवाननुसैनिकम् ॥ १४
स तेन सहितो राजन्सव्यसाची परंतपः ।
विजिग्ये सकलं द्वीपं प्रतिविन्ध्यं च पार्थिवम् ॥ १५
सकलद्वीपवासांश्च सप्तद्वीपे च ये नृपाः ।
अर्जुनस्य च सैन्यानां विग्रहस्तुमुलोऽभवत् ॥ १६
स तानपि महेष्वासो विजित्य भरतर्षभ ।
तैरेव सहितः सर्वैः प्राग्ज्योतिषमुपाद्रवत् ॥ १७
तत्र राजा महानासीद्भगदत्तो विशां पते ।
तेनासीत्सुमहद्युद्धं पाण्डवस्य महात्मनः ॥ १८

(for पार्थिवं). T1 G4 M2 मोघं कर्तुं. G2 नराधिप; G6 जनाधिपान्. — (L. 7) G1–3 युयुत्सुं. — (L. 9) T1 G4 M2 पार्थिवाक्लिष्ट°. — G2 om. from line 10 up to st. 14. — (L. 10) G3 वायुनुन्नघनानीकं. G4.5 तुर्वी° (for नोर्वी°). G6 दिशं. — (L. 12) G1.4 वशीकर्तुम्.]

13 D3 G2 om. 13 (for D3 cf. v.l. 8). — a) Ś1 Ñ1 V1 B D (D3 om.) पूर्वं कु(B1.5 पु)लिंद°. — b) Ś1 M1 वशी-; Dn2 वशं; G1 नशे (for वशे). K1 T1 G1.2.4 M महीपतिं. — c) B2.6 D1.2 महाराज; D6 बाहुबलैर्. — S ins. after 13 (G2, after line 9 of 269*):

270* तेनैव सहितः प्रायाज्जिष्णुः साल्वपुरं प्रति ।
स साल्वपुरमासाद्य साल्वराजं धनंजयः ।
विक्रमेणोग्रधन्वानं वशे चक्रे महामनाः ।
तं पार्थः सहसा जित्वा द्युमत्सेनं धनेश्वरम् ।
कृत्वानुसैनिकं प्रायात्कटदेशमरिंदमः । [5]
तत्र पापजितं जिष्णुः सुनाभं वसुधाधिपम् ।
विक्रमेण वशे कृत्वा कृतवाननुसैनिकम् ।

[(L. 3) G1.6 विक्रमेण च युक्तं तं. — (L. 4) M जनेश्वरः (for धनेश्वरम्). — (L. 5) G1–3.6 कृत्वा तु. G5 सैनिकिं. G1.6 कटं दे(G6 दै)वम्; G2 M कटदेवम्; G3 घटदेशम्. — (L. 6) G2 ततः. T1 G4.5 पापार्जितं; G1 पापं जितं; M चापजितं. — With lines 6–7 cf. stanza 14.]

— Thereafter T1 G4.5 M1 read 15^{ab} (for the first time, *repeating* it in its proper place).

14 G1–3.5 om. 14 (cf. 270*, lines 6–7). — a) K2.3 B2.6 D1.2.5 अनंतान्; B1 D4 अनर्तान्. Ś1 अनर्तां कालकूटीं *; K1 अनातां कालकूटीं च; K4 अनंतां कालकूटां च; T1 G4.5 M अनंतकाळकु(T1 °क-; G4 °कू)टिकान्. — b) Ś1 Ñ1 V1 B1–3.5.6 Dn D3–5 कुलिंदां(D3 °दा)श्च; K1 कुणिंदं च; K2 कुणिंदान्स; B4 D1.2 पुलिंदा(B4 °दां)श्च. — K3 om. 14^{c}–15^{b}; G4 om. 14^{cd}. — c) K2 सुमंडलुं; D4 स्वमंडलं. K2 चापजेनुं; K4 Ñ1 V1 B D चावजितं (V1 °पजितं; B1 °पचितं; B6 D4 °विजितं; D1.2 च विजितं; D3 चावतकं). — d) Ñ1 V1 B2–6 Dn D1–4.6 Cd (one MS.) कृतवान्सहसैनिकं (B5 °सैनिकः; D3 °सौत्पकं); Cd (v.l.) as in text.

15 K3 om. 15^{ab} (cf. v.l. 14). T1 G4.5 M1 read 15^{ab} (for the first time) after 270*, *repeating* it here. — b) Ś1 परंतप; G3 धनंजयः. — c) D1 T1 G1.2.6 विजित्य. K3 D1.2.4 G4 शाकलं; K4 शाकलि-; G1.2.5 M सकल-. — d) G2 प्रतिबंधं.

16 a) K1 Ñ1 V1 B1.2.4–6 M सकलद्वीपवासाश्च (B6 °सी च); K3 Dn1 D1.4.6 शा(K3 सा)कलद्वीपवासांश्च; K4 Dn2 D2 शाकल(K4 °लि)द्वीपवासाश्च; T1 G2.3 स(G3 श)कलं द्वीपवासांश्च. — b) K2 V1 B D (except D6) सप्तद्वीपेषु; Ñ1 °द्वीपाश्च. — After 16^{ab}, T1 G3–5 ins.:

271* तान्सर्वानजयत्पार्थो धर्मराजप्रियेप्सया ।

Thereafter T1 G3–5 read 23^{a}–25^{b} of adhy. 24 (T1 G5 *repeating* all the lines in their proper place; G4 *repeating* 25^{ab} only). — K2 om. from अर्जुनस्य in 16^{c} up to सहितः in 17^{c} (both incl.). — c) K1 च तेषां च; B Dn D1–3.5 च (D3.5 स-) सैन्यैस्तैर् (B3 ससैन्यानां); D4 ससैन्यैस्तु. G1 अर्जुनस्यवसैन्यनां (corrupt); G2.3 °स्यानु(G3 °स्य तु)सैन्यानां. — d) S transp. विग्रहः and तुमुलः (or equivalents). K4 तुमलो; G1 तुमुल्ये (corrupt). G1.6 विक्रमः; G4 वग्रहः (for विग्रहः).

17 K2 om. 17^{abc} (cf. v.l. 16). — a) S (except G5) तानाजौ (for तानपि). K3 महाबाहुर्; B (except B3) D (except D6) महेष्वासान्. — b) Ś1 K1.3.4 B1.4–6 D (except D1.2) M2 विजिग्ये; T1 G M1 निर्जित्य. K1 G3.6 M2 भरतर्षभः; Ñ1 V1 B3 पुरुषर्षभ; B2.4.6 D1.2 G1.2 M1 पुरुषर्षभः. — c) Ś1 सहिताः; B6 G4 सहितैः. Ś1 T1 G2 सर्वे. K4 वृतस्तु तैरेव सर्वैः. — d) Dn2 D1 प्राग्जोतिषम्. Cd glosses प्राग्ज्योतिषम् by कामरूपम्. Ś1 उपाद्रवन्.

18 c) B5 येनासीत्; S तेनैव. — d) K4 D6 महौजसः.

19 a) K2 वीनैश्च; K3 चान्यै°; B5.6 वीरै°; Dn D1.6

स किरातैश्च चीनैश्च वृतः प्राग्ज्योतिषोऽभवत् ।
अन्यैश्च बहुभिर्योधैः सागरानूपवासिभिः ॥ १९
ततः स दिवसानष्टौ योधयित्वा धनंजयम् ।
प्रहसन्नब्रवीद्राजा संग्रामे विगतक्लमः ॥ २०
उपपन्नं महाबाहो त्वयि पाण्डवनन्दन ।
पाकशासनदायादे वीर्यमाहवशोभिनि ॥ २१
अहं सखा सुरेन्द्रस्य शक्रादनवमो रणे ।
न च शक्नोमि ते तात स्थातुं प्रमुखतो युधि ॥ २२
किमीप्सितं पाण्डवेय ब्रूहि किं करवाणि ते ।
यद्वक्ष्यसि महाबाहो तत्करिष्यामि पुत्रक ॥ २३

अर्जुन उवाच ।

कुरूणामृषभो राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
तस्य पार्थिवतामीप्से करस्तस्मै प्रदीयताम् ॥ २४
भवान्पितृसखा चैव प्रीयमाणो मयापि च ।
ततो नाज्ञापयामि त्वां प्रीतिपूर्वं प्रदीयताम् ॥ २५

भगदत्त उवाच ।

कुन्तीमातर्यथा मे त्वं तथा राजा युधिष्ठिरः ।
सर्वमेतत्करिष्यामि किं चान्यत्करवाणि ते ॥ २६ C. 2. 1009 B. 2. 26. 16 K. 2. 27. 25

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

(before corr.) नीचै°; G1 योधै° (for चीनै°). G2 किरातैर्यवनैश्चापि. — ^{b}) Dn1 D1 वृत्तः. G1 °षेश्वरः (for °षोऽभवत्). — ^{c}) B6 S विविधैर् (for बहुभिर्). G1 वीरैः (for योधैः).

20 ^{b}) M1 धनंजयः. — After 20^{ab}, G3 ins.:

272* चतुरङ्गबलैः सार्धं भगदत्तः पराजितः ।
पार्थसायकनुन्नस्तु विह्वलाङ्गो भृशातुरः ।

— ^{c}) T1 G4.6 राजन् (for राजा). — ^{d}) Ñ1 V1 B1.2.4.5 संग्राम- (for °मे). B1.4.5 Dn D2.4 G विगतक्लमं (G2 °ज्वरं).

21 K1.2 here write, and cancel 23^{d}; in K1 stanzas 21–23 are all written marg. *sec. m.* — ^{a}) D3 उपपन्नो. — ^{b}) V1 B D (except D6) त्वयि कौरवनंदन; S त्वय्येतत्पांडुनंदन (G4 तत्करिष्यामि पांडुनंदन, bracketed). — ^{c}) Ś1 K1.2 °दायाद (for °दायादे). — ^{d}) Ś1 °शोभनः; K1–3 °शालिनि (for °शोभिनि). M शिष्य आहवशोभिनः.

22 For K1 cf. v.l. 21. — ^{a}) K4 Ñ1 V1 B5 D (except D1.2) महेंद्रस्य (for सुरेन्द्रस्य). — ^{b}) Ñ1 V1 B D (except D6) G5 Cd अनवरो (for °वमो). — ^{c}) B2.6 D1.2 transp. च and शक्नोमि. G1.2.6 M हि (for च). B4.5 Dn D3–5 न शक्या(B4 Dn2 °क्ष्या)मि च ते तात. — ^{d}) K1 त्वयि (for स्थातुं). Ñ1 प्रतिमुखो. B1.3 रणे (for युधि).

23 For K1 cf. v.l. 21. — ^{a}) B1.2.5 Dn त्वमीप्सितं; D3–5 अभी°. S तुष्टोस्मि तव शौ(G2 M वी)र्येण. — ^{b}) G2 तव (for ब्रूहि). — ^{c}) K1.2 D3 यद्वक्षसि. — ^{d}) Ś1 भारत; S पांडव (for पुत्रक).

24 Ñ1 om. the ref. — ^{a}) S प्रवरो (for ऋषभो). Ś1 राजन् (for राजा). — ^{b}) = 1. 144. 13^{b}; 187. 20^{b}; 199. 9^{b}: 4. 63. 37^{b}; 67. 36^{b}; etc., etc. Ś1 K1–3 D6 कुंतीपुत्रो; Ñ1 S धर्मनित्यो. — After 24^{ab}, Ś1 Dn D3–5 ins.:

273* धर्मज्ञः सत्यसंधश्च यज्वा विपुलदक्षिणः ।
[Ś1 यज्ञे (for यज्वा).]

— ^{c}) B4 तत्र. K2 ईप्सो; K3 D3 S (except G1.6) Cv ईप्सोः; K4 ईप्स्ये; D1 इच्छे. — ^{d}) K3 B6 D1 करमस्मै; B3 Dn1 (and Cv? paraphrases तस्मै करं प्र°) करं तस्मै; T1 G3–5 करमद्य; G1.6 करस्तस्मात्; G2 करं तस्य; M करः साधु. G3 प्रदर्शितः.

25 K4 om. (hapl.) 25. — ^{a}) B2.6 D1.2.6 पितृसखश्च; D2.5 G3 प्रियसखा. M1 चापि. K2 भगवान्पितृसखो चैव (sic). — ^{b}) Ś1 ममापि च; D5m ममैव च; S मया (T1 G3.4 महा-) युधि (for मयापि च). V1 प्रीतिमानधिकं मयि. — ^{c}) S अतो (for ततो). Dn1 [S]नुज्ञापयामि. M1 त्वा (for त्वां).

26 ^{a}) D5m कुंतीपुत्र; S कुंतीसुत. V1 यथात्थ; G6 यदात्थ (for यथा मे). — ^{d}) T1 किं चान्यं; G1.4–6 किं वान्यत्; M1 यद्वान्यत्. Ś1 K4 D6 यथा त्वं भाषसेनघ. — After 26, S ins.:

274* स तत्र सत्कृतस्तेन मासमुष्य धनंजयः ।
उदक्प्राच्यां विनिर्जित्य प्रायाद्रामगिरिं प्रति ।
ततो रामगिरिं जित्वा तथा भुवनपर्वतम् ।
अन्यानपि वशे चक्रे तरसा पाकशासनिः ।

[Before line 1, G5 ins. वैशं°. — (L. 2) T1 रामपुरं; G5 कामपुरं; G6 कामगिरिं (for राम°). — (L. 3) G1

२४

C. 2. 1011
B. 2. 27. 2
K. 2. 28. 2

वैशंपायन उवाच ।

तं विजित्य महाबाहुः कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
प्रययावुत्तरां तस्माद्दिशं धनदपालिताम् ॥ १
अन्तर्गिरिं च कौन्तेयस्तथैव च बहिर्गिरिम् ।
तथोपरिगिरिं चैव विजिग्ये पुरुषर्षभः ॥ २
विजित्य पर्वतान्सर्वान्ये च तत्र नराधिपाः ।
तान्वशे स्थापयित्वा स रत्नान्यादाय सर्वशः ॥ ३
तैरेव सहितः सर्वैरनुरज्य च तान्नृपान् ।
कुलूतवासिनं राजन्बृहन्तमुपजग्मिवान् ॥ ४
मृदङ्गवरनादेन रथनेमिस्वनेन च ।
हस्तिनां च निनादेन कम्पयन्वसुधामिमाम् ॥ ५
ततो बृहन्तस्तरुणो बलेन चतुरङ्गिणा ।
निष्क्रम्य नगरात्तस्माद्योधयामास पाण्डवम् ॥ ६
सुमहान्संनिपातोऽभूद्धनंजयबृहन्तयोः ।
न शशाक बृहन्तस्तु सोढुं पाण्डवविक्रमम् ॥ ७
सोऽविषह्यतमं ज्ञात्वा कौन्तेयं पर्वतेश्वरः ।

नामगिरिं; $G_{5.6}$ राज°. T_1 $G_{5.6}$ गत्वा (for जित्वा). — (L. 4) T_1 $G_{4.5}$ M_2 अनाविलं; G_6 अरा° (for अन्यानपि). $G_{1.2}$ कृत्वा (for चक्रे).]

Colophon. — *Sub-parvan:* $Ś_1$ K $B_{1.5.6}$ D_6 G_5 **दिग्विजय.** B_{2-4} Dn D_{1-5} M_1 (all om. sub-parvan name) mention only **अर्जुनदिग्विजय.** — *Adhy. name:* G_5 भगदत्तपराजयप्रियवचनं; M_2 भगदत्तार्जुनयुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words, or both): K_1 (marg. *sec. m.*). $_3$ 23 (as in text); K_2 D_8 24; Dn_1 26; S 28. — *S'loka no.:* K_2 36; K_3 26; Dn 16; $D_{1.2}$ 27.

24

1 G_5 om. the ref. After the ref., V_1 B D ins.:

275* एवमुक्तः प्रत्युवाच भगदत्तं धनंजयः ।
अनेनैव कृतं सर्वं भविष्यत्यनुजानता ।

[(L. 2) B_1 अनुजानीहि याम्यहं (for the post. half).] — ^{a}) T_1 G_{3-5} स (for तं). K_3 महाबाहो. $G_{1.2.6}$ M वि(G_6 वै)जित्य स (G_1 सु-) महाबाहुः. — ^{b}) $Ś_1$ स ययावुत्तरं; K_2 प्रययावुत्तरं; B_5 °वुत्तमां; D_3 °वंतरं; G_6 °वुत्तरात. G_4 चास्माद् (for तस्माद्).

2 ^{a}) K_2 अंतर्गितं; K_3 °गिरं; S अभ्यंतरं. $K_{2.3}$ राजेंद्र (for कौन्तेयस्). — ^{b}) K_3 बहिर्गिरं; D_4 बहिर्गिरिः; G_1 बहि*रं; G_2 बहून्गिरीन्. $Ś_1$ कुंतीपुत्रो धनंजयः (= 1^b). — ^{c}) $Ś_1$ तत्रोपरिगिरिं; $Ñ_1$ V_1 B Dn D_{3-5} तथैवोप°; $G_{1.3}$ ततोपरि°. S चापि (for चैव). — ^{d}) Dn_1 विजिग्ये; D_4 विजिज्ञे. $Ś_1$ B_2 भरतर्षभ; B_6 $D_{1.2}$ G_2 भरतर्षभः; Dn_1 पुरुषर्षभ; $G_{1.6}$ च धनंजयः (G_1 °य); M_2 पुरुषोत्तमः.

3 ^{a}) K_3 विजिते. $Ñ_1$ V_1 पूर्वं तान्; T_1 G_{2-4} M यवनान्; $G_{1.6}$ नृपतीन्; G_5 धनवान् (for पर्वतान्). $Ś_1$ सम्यग् (for सर्वान्). — ^{b}) G_5 नराधिपान्; M समागताः. $G_{1.6}$ एकस्तत्र-महाबलान्. — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.4}$ B_5 D_3 च (for स). $K_{2.3}$ $D_{5.6}$ M_2 तान्वशे स्थापयामास. — ^{d}) B_{3-5} Dn D_{3-5} धनान्यादाय; D_1 (m as in text) रत्नान्या°.

4 $Ś_1$ om. (hapl.) 4–8. — ^{a}) K_2 B_4 G_4 सहितैः. K_4 सर्वान्. — ^{b}) B_3 अनुयुज्य. D_1 ततो (for च तान्). K_3 अनुरज्यत तान्नृपान्; K_4 अन्वगच्छंस्ततो नृपान्; D_4 °रज्य च तं नृप; T_1 G_{3-5} M_1 अनुसंगम्य तान्नृ°; $G_{1.6}$ M_2 अनुगम्यापरान्नृ°; G_2 अनुमान्य ततो नृ°. — ^{c}) $K_{1.4}$ उलूत°; V_1 B D (except D_6) उलूक° (D_2 marg. *sec. m.* as in text); M_1 कौलूत° (cf. 9^b, 10^c).

5 $Ś_1$ om. 5 (cf. v.l. 4). — ^{a}) K_1 बृंहंतं शंखनादेन; $K_{2.3}$ मृदंगशंख°; D_2 मृदंगदर°; S वादित्ररथ°. Cd cites मृदंगः. — D_4 om. (hapl.) 5^{bc}. — ^{b}) K_2 रथे नेमिस्व°; S हयहेषा(G_2 °य एष; G_6 °यहेष)स्व°. — ^{c}) S कुंजराणां च शब्देन. — ^{d}) K_4 कंपयन्वसुधाधिपान्; $B_{1.2.6}$ $D_{1.2}$ S °यन्निव मेदिनीं.

6 $Ś_1$ om. 6 (cf. v.l. 4). — ^{a}) K V_1 B Dn D_{3-6} त्वरितो; $D_{1.2}$ तु रणे (for तरुणो). — ^{c}) $D_{1.2}$ निष्क्राम्य. S राजन् (for तस्माद्). — ^{d}) $Ñ_1$ V_1 B_{3-5} Dn $D_{4.5}$ फाल्गुनं; D_3 फल्गुनं (for पाण्डवम्). S उपतस्थे (M_1 °स्थौ) धनंजयं.

7 $Ś_1$ om. 7 (cf. v.l. 4). — ^{a}) D_1 [ऽ]त्र (for ऽभूद्). — ^{c}) $K_{1.3}$ $Ñ_1$ D_6 च; $D_{1.2}$ तं (for तु). — ^{d}) D_5 पावकविक्रमं; G_2 पार्थस्य विक्रमं.

8 $Ś_1$ om. 8 (cf. v.l. 4). — ^{a}) B °सह्य° (for

उपावर्तत दुर्मेधा रत्नान्यादाय सर्वशः ॥ ८
स तद्राज्यमवस्थाप्य कुलूतसहितो ययौ ।
सेनाविन्दुमथो राजन्राज्यादाशु समाक्षिपत् ॥ ९
मोदापुरं वामदेवं सुदामानं सुसंकुलम् ।
कुलूतानुत्तरांश्चैव तांश्च राज्ञः समानयत् ॥ १०
तत्रस्थः पुरुषैरेव धर्मराजस्य शासनात् ।
व्यजयद्धनंजयो राजन्देशान्पञ्च प्रमाणतः ॥ ११

स दिवःप्रस्थमासाद्य सेनाविन्दोः पुरं महत् ।
बलेन चतुरङ्गेण निवेशमकरोत्प्रभुः ॥ १२
स तैः परिवृतः सर्वैर्विष्वगश्वं नराधिपम् ।
अभ्यगच्छन्महातेजाः पौरवं पुरुषर्षभः ॥ १३
विजित्य चाहवे शूरान्पार्वतीयान्महारथान् ।
ध्वजिन्या व्यजयद्राजन्पुरं पौरवरक्षितम् ॥ १४
पौरवं तु विनिर्जित्य दस्यून्पर्वतवासिनः । C. 2. 1025 B. 2. 27. 16 K. 2. 28. 16

°पद्म°). K4 Ñ1 V1 B (except B2) D (except D1. 2) मत्वा (for ज्ञात्वा). — c) K2. 4 B1. 4 Dn D8 दुर्धर्षो; K3 उद्धर्षो (for दुर्मेधा). — d) S धनान्या(G1. 6 °नमा)दाय सर्वशः. — After 8, T1 G4. 5 ins.:

276* उपचारच्छलेनासौ प्रददौ संचितान्वसून् ।
अर्बुदं कुञ्जराणां च न्यर्बुदं वाजिनां तथा ।
ततस्तेनैव सहितः कौलूतेन धनंजयः ।

9 a) Ś1 K2 तं (for तद्). K4 राष्ट्रम् (for राज्यम्). Ś1 अवस्थाय; K4 D6 वशे स्थाप्य. M स तं राज्य अवस्थाप्य. — b) K1 (marg. *sec. m.*). 3 कुलूतमभितो; K4 उलूतसहितो; V1 B1. 5. 6 D (except D6) उलूक° (Dn1 [marg. *sec. m.*] बृहंतः स°); B2 ऊलूक°; B3. 4 चोलूक°; T1 G2–5 M1 कौलूत(G2 °क)स°. Cf. 4c, 10c. K4 B1 T1 G युवा (for ययौ). — c) Ś1 सेनाबंधमतो; K1 सुनाबिंदुमथो; B3 सेनया सहितो; G2 सेनाबिंदुमतो. — d) D3. 5 अथा° (for समा°).

10 K3 om. (hapl.) 10. — a) Ś1 K1. 2. 4 D6 गोदावरीं; V1 B2–4. 6 D1. 2. 6m महारथो; B1 मोदापुरीं; G1 M2 मोदापुरे; G2 मोदपूरं; G6 गोदापुरे. V1 महादेवं; G1 M2 वासुदेवं (for वाम°). — b) Ś1 सुदापानं; K1. 2. 4 D6 T1 G1. 3. 4 M सुनामानं. Cv cites अनामिनं (!?). G1. 6 च पुष्कलं; M2 तु पुष्कले. — c) Ś1 K4 उलूतान्; K1 कूलूतान्; V1 B Dn D1–4 उलूकान्; D5 कुलूकान्; T1 G4. 5 M1 कौलूतान्; G2. 3 कलू°. Cf. 4c, 9b. K2 कुलूतानूत्तराश्चैव; Ñ1 °तानागतांश्चैव. — d) Ś1 राज्यं (for राज्ञः). K2 D5 (marg. *sec. m.*). 6 समाक्षिपत्; D4 समासदत्; M2 समादयत्. B6 D1. 2 राज्ञः सर्वान्समानयत्; G1. 6 राज्ञ(G1 °ज्ञा)स्तान्धनमान°; G2 तांश्च राजन्यवर्तयत्.

11 a) K2 D1. 6 G4 तत्रस्थ-; B1 ततस्तैः; D3 G2 तत्रस्थैः. — b) G1 यमं राजस्य शास°. — c) Hypermetric! T1 व्यजयं. M2 राजा. Ś1 K1. 2 D6 व्यजयद्विजयो (K1 °ये) राजन्; K4 विजयद्विजयो राजन्; Ñ1 V1 B1. 3–5 Dn D3–5 किरीटी जि(V1 कि)तवान्राजन्; B2. 6 D1. 2 किरीटी व्यजयद्राजन्; G2 जयद्धनंजयो राजा. — d) K4 T1 G3–5 प्रधानतः; B D (except D6) ग(B6 गु)णान्वितः (D6 marg. *sec. m.* गणांस्तथा); G1 प्रधानथ; G2 त्रिणानतः; G6 धनानथ; M प्रणादतः. V1 देशानेतान्महारथः.

12 a) Ś1 स शिवप्रस्थमा°; K1 V1 B Dn D1. 3–5 स (Dn3 त-) देवप्रस्थमा°; K2. 4 D2. 6 स दिवप्रस्थमा°; Ñ1 स हेमप्रस्थमा°; T1 G3–5 समीप(G5 °व)प्रस्थमा°; G1. 6 समीप-(G6 सत्यव)स्थमथा°; M स दीपप्रस्थमा°. — b) K1 सेनासिंदोः; D4–6 °विंदोः; G3 °विज्योः. Ś1 पदं; G1. 6 रणं; G4 M2 परं (for पुरं). B1. 5 Dn D3–5 प्रति (for महत्). — d) K1 त्रिभुः; B1. 2. 3 D1. 2 ततः (for प्रभुः). S निवेशनमथाकरोत्.

13 b) Ś1 K2. 4 D3–5 विश्वगश्वं; G1. 6 विवेगा(G6 °शा)श्वं; G3 विषगश्वं. T1 G1–4 M1 जनाधिपं. — c) S (except G4) महाबाहुः (for °तेजाः). — d) Ś1 पांडवं; T1 पौरुषं (for पौरवं). Ś1 K4 B5 Dn2 D3–5 G6 पुरुषर्षभं; K3 Ñ1 V1 B1. 6 Dn1 °र्षभ.

14 a) K1. 3 स विजित्य (for K2 see below); T1 G4. 5 M तं विजित्य; G1. 6 तस्मिञ्जित्य (G6 °त्वा); G2 तं विजित्वा (for विजित्य च). After स विजित्या- (v.l. for विजित्य चा-), K2 follows up with 15bcd, om. (hapl.) the portion from हवे up to °जित्य (in 15a). S शूरं (for शूरान्). — b) S पार्वतीयं (G1. 6 °यान्) महारथः (G1. 6 जनाधिपः; G2 महारथं). — D5 reads 14cd marg. *sec. m.* (with v.l.). — c) D5m ध्वजन्या; Cd (as in text) ध्वजिन्या (=सेनया). K4 विज° (for व्यज°). V1 B1. 3–5 Dn D3. 4. 6 जिगाय सेनया राजन्; G2. 3. 5. 6 ध्वजिन्याप्यजयद्राजन्. — d) Ś1 क्षत्रियान्पुरुषर्षभ; K1 पुरं पौरवसंस्थितं; K4 D5m क्षत्रियान्क्षत्रियर्षभः; G1. 6 पुरं पौरववर्धितं. — After 14cd (in marg.), D5 cont. (marg. *sec. m.*):

277* महता तत्र सैन्येन प्रमथ्य कुरुनन्दनः ।
उरसावलिनं चैव रोमाणं च रणेऽक्षिपत् ।,

C. 2. 1025
B. 2. 27. 15
K. 2. 28. 15

गणानुन्मवसंकेतानजयत्सप्त पाण्डवः ॥ १५
ततः काश्मीरकान्वीरान्क्षत्रियान्क्षत्रियर्षभः ।
व्यजयल्लोहितं चैव मण्डलैर्दशभिः सह ॥ १६
ततस्त्रिगर्तान्कौन्तेयो दार्वान्कोकनदाश्च ये ।
क्षत्रिया बहवो राजन्नुपावर्तन्त सर्वशः ॥ १७
अभिसारीं ततो रम्यां विजिग्ये कुरुनन्दनः ।
उरगावासिनं चैव रोचमानं रणेऽजयत् ॥ १८
ततः सिंहपुरं रम्यं चित्रायुधसुरक्षितम् ।
प्रामथद्बलमास्थाय पाकशासनिराहवे ॥ १९
ततः सुह्मांश्च चोलांश्च किरीटी पाण्डवर्षभः ।
सहितः सर्वसैन्येन प्रामथत्कुरुनन्दनः ॥ २०
ततः परमविक्रान्तो बाह्लीकान्कुरुनन्दनः ।
महता परिमर्देन वशे चक्रे दुरासदान् ॥ २१
गृहीत्वा तु बलं सारं फल्गु चोत्सृज्य पाण्डवः ।

---

which is followed in the body of the text by the Vulgate reading of our 14^{cd} (namely, जिगाय सेनया राजन्पुरं पौरवरक्षितं). This latter has further a v.l. given marg. *sec. m.* as विजिगाय हितं चैव मण्डलं दशभिः सह.

15 ^{a}) M2 पौरवस्. Ñ1 V1 B Dn D1.2.4.5 युधि; D3 विधि; G2 तं वि-; G3–5 च वि- (for तु वि-). — After 15^{a}, T1 G3–5 ins.:

278* सेनाबिन्दुं च तत्पुरे ।
न्यधापयदमेयात्मा.

[(L. 1) T1 स (for च). — (L. 2) T1 G3 न्यथा°; G4 न्याधा°.]

— ^{b}) T1 G3.5 दस्यू(G3 पसू)नां पतिमर्जुनः; G1.6 दस्यूनां पृत(G1 °थ)नान्यथा; G2 M दस्यूनां पर्वतानथ; G4 दस्यूनामर्जुनः **. — ^{c}) G1 °नुत्सवसंसक्तो. — ^{d}) K2 G2 व्यजयत्; G1 न जयत् (for अज°).

16 ^{a}) Ś1 तथा (for ततः). K1 D6 वीरः; K2 D4 वीराः; K3.4 वीर. — ^{c}) V1 G6 विज°; G2 अज°. K1 लोहितांश्चैव; T1 लोहितीं चैव.

17 ^{a}) G2.5 तत्र (for ततस्). K2 तृगर्तान् (sic). K1 कौंतेय. K3 Ñ1 V1 B Dn D1–4 ततस्त्रिगर्ताः कौंतेयं (K3 °य). — ^{b}) K1–3 D6m देशाः; K4 दार्मान्; Ñ1 B1.4 Dn दार्वाः; V1 सर्वे; B2 गर्माः; B3.5 D3.4 दर्वाः; B6 D1.2 दर्माः; D5 दर्व्याः (for दार्वान्). Ś1 K4 कोकनदांश्; K1 कोंकनदाश; Ñ1 B5 D3–5 केतनका(D3 °क)स्; B2 कौत्तनकास्; B3 कैंतिनकास्; B6 कौंतनकास्; D1.2 कौतलकास् (for कोकनदाश्). Ñ1 V1 B1–4.6 D (except D6) तथा; B5 तदा (for च ये). D5m दार्याः कंदरावासिनः; T1 G2.4.5 दार्विकानथ तं(G4 का)कणान्; G1 दर्विकानविकंकणान्; G3 दार्वकानथ कंकणान्; G6 दार्विकानपि कंकणान्; M दर्वी(M2 °विं)कानथ तंकणान्. — ^{c}) S क्षत्रियान्सुबहूत्राजन्. — ^{d}) K4 S (except G3) °वर्तत.

18 ^{a}) Ś1 अभीसारीं; B1 अभिषारीं; B4 अभिसारी; B6 अभिसारिं; D3 आभीरीं च. Ñ1 तथा (for ततो). K2 अभिसारंस्तथा रम्या; K3.4 अभिसारांस्ततो (K3 °था) रम्यान्; D5 (marg. *sec. m.*) अभिकस्कारतो रम्यां; D6m अपि सारास्ततो रम्यान्; T1 G2.4 M अभिसारं तथा रम्यं; G1 °धारं तथारभ्य; G3.5 °सारं तदा (G5 ततो) रम्यं; G6 °यायं (*sup. lin.* °धायं) तथारभ्य. — ^{b}) K1 G1.6 विजित्य. Ś1 पुरुषर्षभः; K2 कुलनंदनः; B1 भरतर्षभ; T1 G1.3.4.6 M कुरुसत्तमः (G1.6 °म). — After 18^{ab}, G4 reads 21. — ^{c}) Ś1 तरसावासिनं; K1 कुलूता°; K2 अलूत°; K3 करूत°; K4 उलूच°; D6 (m as in text) उलूत°; S करूश° (G5 °शा°). — ^{d}) Ś1 G4 ततो (for रणे). Ñ1 रोचमानं धनंजयः.

19 ^{a}) B3 चित्रं (for रम्यं). — ^{b}) G3 चक्रायुध°; G4 पित्रायुध°. — ^{c}) B (except B3) Dn M2 प्राधमद्; D3 प्रमथ्य; D5 प्रामथ्य; T1 प्रामधद्; G6 प्राथमद्. K2 ज्वलम्; D3.5 रथम् (for बलम्). T1 G3–5 आश्रित्य (for आस्थाय).

20 Ś1 lacuna for 20^{a}. — ^{a}) K1 सर्वांश्च; K2.3 सर्वांस्तु; K4 सुह्मान्सु-; B3 सुम्मांश्च; Dn1 सुक्षां°; D6 (m as in text) स्वक्षां°; T1 G3 M1 वंगां°; G2.4.5 वंकां°; M2 वंशां° (for सुह्मां°). K1 शैलांश्च; K3 वैनां°; B1.4 लोलां°; B2 चोनां° (for चोलां°). G1.6 ततोंगानपि (G6 °वि-) चोलांश्च. — ^{b}) G1 कीनदी; G6 विजिग्ये (for किरीटी). K4 T1 °र्षभ. — G1.2.6 M1 om. 20^{c}–21^{b}. — ^{d}) V1 प्राजयत्. T1 G3–5 पृथुविक्रमः (for कुरु°).

21 G1.2.6 M1 om. 21^{ab} (cf. v.l. 20). G4 reads 21 after 18^{ab}. — ^{a}) T1 G3–5 ततः परमसंहृष्टो. — ^{b}) Ś1 K1.2 B5 D1 बाह्लिकान्; D5 वाह्ली°. Ś1 K4 D6 सुमहाबलान्; V1 B3–5 Dn D3–5 M2 पाकशासनिः; B1.2.6 D1.2 पांडवर्षभः; T1 G3–5 समितिंजयः (for कुरु°, as in K1–3 Ñ1). — ^{c}) K1.2 परिबर्हेण; B5 (m as in text) °तापेन; G4 परमर्देन. Ś1 lacuna; D6 कुंतीपुत्रो महाबाहुर्. — ^{d}) Ś1 वशी-. K3 वश्येन च नरा*पान्. — After 21, G3 ins. a passage given in App. I (No. 12).

22 G3 om. 22. — ^{a}) K1.2 गृहीत्वा बलसारं तु; S (G3 om.) ततः सारबलं गृह्य. — ^{b}) Ś1 फल्गुणो भरतर्षभ;

दरदान्सह काम्बोजैरजयत्पाकशासनिः ॥ २२
प्रागुत्तरां दिशं ये च वसन्त्याश्रित्य दस्यवः ।
निवसन्ति वने ये च तान्सर्वानजयत्प्रभुः ॥ २३
लोहान्परमकाम्बोजानृषिकानुत्तरानपि ।
सहितांस्तान्महाराज व्यजयत्पाकशासनिः ॥ २४
ऋषिकेषु तु संग्रामो बभूवातिभयंकरः ।
तारकामयसंकाशः परमर्षिकपार्थयोः ॥ २५
स विजित्य ततो राजनृषिकान्रणमूर्धनि ।
शुकोदरसमप्रख्यान्हयानष्टौ समानयत् ।
मयूरसदृशानन्यानुभयानेव चापरान् ॥ २६
स विनिर्जित्य संग्रामे हिमवन्तं सनिष्कुटम् ।
श्वेतपर्वतमासाद्य न्यवसत्पुरुषर्षभः ॥ २७ C. 2. 1037 B. 2. 27. 29 K. 2. 28. 29

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

Ñ1 V1 B Dn1 (m as in text). n2 D3–5 फा(D3 फ)ल्गुनः पांडुनंदनः; S (G3 om.) फल्गुनो(G1. 2 न्यो, in G1 corr. *pr. m.* to नो)न्यद्दि(T1 G4. 5 °न्यान्वि)मृज्य सः. **Cd** cites फल्गु (as in text). — c) B1. 3 D2 °न्सहकांबोजान्; D4 °न्सह वांबोजैर्; T1 G4. 5 °न्सिहकांबोजैर्; G1. 3 न्सिहकांश्चोग्रान्; G2 °न्सह कांभोजैर्. — d) Ś1 K D5 व्यजयत्. — T1 G2. 4 (om. line 4). 5. 6 M2 ins. after 22: G1, after 23:

279* यवनांश्च महाराज शकांश्च व्यजयद्युधि ।
किरातान्सभयान्खर्वान्खलान्काचान्बहुव्रतान् ।
नीरानुत्पासिकांश्चैव म्लेच्छांश्चान्यान्सहस्रशः ।
तान्सर्वानजयत्पार्थो धर्मराजप्रियेप्सया ।

[(L. 1) G1. 2 M2 यवनान्स (G1 °नांश्च) महाराजः. G1 शकांश्च; G2 M2 वंकांश्च. — (L. 2) T1 सहसान्; G2 M2 सहयान्; G4 सह तान्; G5 डमकान् (for समयान्). G1. 6 खङ्गान्; G4. 5 सर्वान् (for खर्वान्). T1 खुरान्; G4. 5 खरान् (for खलान्). T1 सबभृकान्; G4 सुबभ्रकान्; G5 सबभुकान् (for बहुव्रतान्). G2 क्षुद्रान्कौचान्सव्याहकान्; M2 कुररांश्च सहूहुकान्. — (L. 3) T1 वीरानुवासकां°; G2 M2 वीरानुपसकां°; G4 नीराभिनासिकां°. G1 म्लेच्छानन्यान्.]

23 T1 G3–5 read 23^{a}–25^{b} after 271* (cf. v.l. 2. 23. 16); T1 G5 *repeat* 23^{a}–25^{b} here; G4 *repeats* 25^{ab} only. — a) G1. 5. 6 ते (for ये). — c) K1 च ते; D6 वनं (for वने). G1. 5. 6 चैव (for ये च). — d) K4 transp. तान् and सर्वान्. S (except M1) युधि (for प्रभुः). D6 तान्विजिग्ये धनंजयः.

24 For sequence of T1 G3–5, cf. v.l. 23. — a) K2 लोकान्; K4 मौंकान्; D5 होलान्; T1 G1. 2. 4 ततः; G3. 5 (both times) गतः (for लोहान्). G5 (first time) परमकांभो°. Ś1 लहान्परमकांभोजान्; K1 पंड्यान्परमकंबोजान्; V1 लंबकान्परकांबोजान्; B1. 2. 4. 6 महाकंदरकांबो°; B3 महाकंधककंबो°; B5 D3. 4. 5 (marg. *sec. m.*) लंपाकान्परकांबो°; D1. 2 मदा(D2 °हा)कंदककांबो°. — b) D1 ऋषकान्; T1 G5 (first time) M2 ऋषी°; G1 इषि°; G5 (second time). 6 इषी°. — c) K4 सहितांश्च; Ñ1 V1 B2–4. 6 D1. 2 सहितस्तैर्; G (G5 both times) सहितैस्तैर् (G1 °तैस्ते). T1 (both times) सहितैस्तैर्महाबाहुर्. — d) T1 (both times) अज° (for व्यज°).

25 G2 om. 25^{a}–26^{b}. For sequence of 25^{ab} in T1 G3–5, cf. v.l. 23. — a) K1 हृषीकेषु तु; Ñ1 V1 B Dn D1. 2. 4 ऋषिकेष्व(B4 °केना)पि; D3. 5 ऋषी(D5 °षि)केष्वति-; T1 ऋर्षकेर्षितु (sic); G1 इषीकेषतु; G4 (*sup. lin.*) ऋषिकेषु सु-; G5 (first time) हृषिकेषु तु; G5 (second time) M इषीकेषु तु; G6 येषु केषु तु. — b) T1 G1. 3. 4. 5 (second time). 6 M बभूव सुभयंकरः. — G3 om. from 25^{cd} up to stanza 6 of the next adhy. — c) G4 °संकाशं. — d) K4 परमार्षिक°; Ñ1 V1 B Dn1 D1. 3–5 परस्त्वृ(D3 °स्तृ-; D4 °स्त्वृ-; D5 °स्त्र)षिक°; D6 (before corr.) परावृषिक°; T1 G4. 5 परं त्वृषिक°; G1. 6 परमैषि(G6 °षी)क°; M परमर्षीक°.

26 G3 om. 26; G2 om. 26^{ab} (cf. v.l. 25). — a) D6 निर्जित्य. K3 T1 M तदा; G1. 4–6 तथा (for ततो). K1 राजा. B1. 2 D1. 2 स विनिर्जित्य समरे. — b) K1 हृषि°; K3 T1 G4 ऋर्षी°; K4 मृषि°; G1. 6 इषी°. — c) V1 B1. 3. 5. 6 Dn D3–5 M2 शुकोदरसमां(B5 °हयां)स्तत्र. — D3 om. 26^{ef}. — ef) Ś1 °न्यानौतयानेव चाप°; K4 D6 °ननेकानपि चाप°; Ñ1 V1 B2. 4–6 Dn °नुत्तरा(Dn1 m °ननेका)नपरानपि; B1 °न्हयानेवापि चापरान्; B3 D1. 2. 4. 5 °नुत्तमानपरानपि; G1 °नुभयाते च चापरान्; G2 °न्सुहयानेव चाप°. — After 26, N (D3 om.) ins.:

280* जवनानाशुगांश्चैव करार्थं समुपानयत् ।

[K3 पवनान्; B6 D1. 2 य(D2 या)वनान्. K1. 2 जवमानाशुगांश्चैव. D1 करार्थ-; D4. 6 करार्थे.]

— On the other hand, S (G3 om.) ins. after 26:

281* ततः स जित्वा बीभत्सुर्भारतं वर्षकं तदा ।
अन्यान्वै दिव्यवर्षांश्च जितवान्कुलपर्वतान् ।

२५

C. 2. 1038
B. 2. 28. 1
K. 2. 29. 1

वैशंपायन उवाच ।
स श्वेतपर्वतं वीरः समतिक्रम्य भारत ।
देशं किंपुरुषावासं द्रुमपुत्रेण रक्षितम् ॥ १
महता संनिपातेन क्षत्रियान्तकरेण ह ।
व्यजयत्पाण्डवश्रेष्ठः करे चैव न्यवेशयत् ॥ २
तं जित्वा हाटकं नाम देशं गुह्यकरक्षितम् ।
पाकशासनिरव्यग्रः सहसैन्यः समासदत् ॥ ३
तांस्तु सान्त्वेन निर्जित्य मानसं सर उत्तमम् ।
ऋषिकुल्याश्च ताः सर्वा ददर्श कुरुनन्दनः ॥ ४
सरो मानसमासाद्य हाटकानभितः प्रभुः ।
गन्धर्वरक्षितं देशं व्यजयत्पाण्डवस्ततः ॥ ५
तत्र तित्तिरिकल्माषान्मण्डूकाक्षान्हयोत्तमान् ।

जनमेजयः ।
कथं स जितवान्पार्थो दिव्यान्वर्षान्सपर्वतान् ।
आनुपूर्व्याच्च मे शंस नामभिः सह वै द्विज ।
वैशंपायनः ।
स जित्वा भारतं वर्षं बलाद्राजा धनंजयः ।
दस्यूंश्चाप्यजयत्सर्वान्कुक्षौ हिमवतो बलात् ।

[(L. 1) G4.5 तथा (for तदा). G6 M1 भारतं वर्षमुत्तमं. — (L. 2) M1 नव- (for दिव्य-), and कुलपर्वतैः. — (L. 3) G6 च सर्वतः (for सपर्वतान्). — A few MSS. om. वैशं° before line 5. — (L. 5) T1 G4.5 राजन् (for राजा). — (L. 6) G1.6 यथा (for बलात्).]

27 G3 om. 27 (cf. v.l. 25). — ^{a}) B3 समरे (for संग्रामे). — ^{b}) K2 समिष्कुटं; K4 D6 सनिःकुटं; D4 सुनिष्टिरं; T1 विनिष्क्रमन्; G1 स निष्कुमन्; G2 स निष्क्रमत्; G4.5 व्यनिष्क्रमत् (G5 °मं); G6 स निष्क्रमन्; M समंततः (for सनिष्कुटम्). Cd निष्कुटो गृहारामः; Cn निष्कुटं शैलविशेषं. — ^{c}) K1.2 D3.5.6 श्वेतं (for श्वेत-). — ^{d}) Ñ1 V1 B D (except D6) न्य(B3 प्रा)विशत्. T1 G5 M2 भरतर्षभः; G1.2.4.6 M1 भरतर्षभ.

Colophon om. in G3. — *Sub-parvan:* Ś1 K1-3 B1 G5 दिग्विजय. K4 B2-6 D G1 M2 (all om. sub-parvan name) mention only अर्जुन(K4 D6 उत्तर-; B5 Dn D4 फाल्गुन)दिग्विजय. — *Adhy. name:* G1 भारतवर्षविजयः; G2 हिमवत्प्रवेशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg.).3 24 (as in text); K2 D3 25; Dn1 27; S (G3 om.) 29. — *S'loka no.:* Dn1 D2 29; T1 32; M1 28.

25

1 G3 om. 1-6 (cf. v.l. 2. 24. 25). G6 om. the ref. — ^{a}) K1 D1.2 G4.5 श्वेतं (for श्वेत-). Ś1 चैव; K4 D6 श्रीमान् (for वीरः). — ^{b}) Ñ1 D1 भारतः; V1 B3-5 Dn D3-5 वीर्यवान्. — D6 reads 1^{d}–3^{a} on marg. (*sec. m.*). — ^{d}) D2 राज°; S (G3 om.) राम° (for द्रुम°). Ś1 K4 D1.2 पालितं (for रक्षितम्).

2 G3 om. 2 (cf. v.l. 1). — ^{b}) Ś1 K4 वै; B2-4 D3.5 च; G1.6 M हि (for ह). D1.2 क्षत्रांतकरणेन ह; G2 क्षत्रियांतवरेण हि. — ^{c}) V1 B2-5 Dn D3-5 S (G3 om.) अज° (for व्यज°). — ^{d}) Ś1 करे चैवं; K1 V1 B1-5 Dn D3-5 करे चैनं; T1 G1.2.4.6 करं चैव. G1.2 न्यवेदयत्.

3 G3 om. 3 (cf. v.l. 1). — ^{a}) K1-3 स (for तं). G1 नीत्वा (for जित्वा). G6 हाटकान्. — ^{b}) B4 गुंभकरक्षितं; D1.2 गुह्यकरक्षकं (D2 °क्षितः). — ^{d}) K2.4 D3.4 सहसैन्यसमा°; T1 G4.5 M ससैन्यो वशमानयत्; G1.2.6 ससैन्यो (G6 °न्ये) वै समाविश(G2 °नय)त्.

4 G3 om. 4 (cf. v.l. 1). — ^{a}) Ś1 D4 तं तु; K2 तास्तु. B5.6 शांत्वेन; G2 सत्वेन. — ^{b}) K2.3 सरमुत्तमं; B4.5 सर उत्तरं. — ^{c}) D3 ऋषी°. K3 Ñ1 V1 B4.5 Dn D4 तथा; B1 च तान्; D3 ततः; D5 तदा (for च ताः). Ś1 ऋषिकुल्यांस्तथा साध्यान्; S (except M1; G3 om.) ऋषिकुल्यांश्च तान्सर्वान्. — ^{d}) Ś1 विजित्य कुरुनंदन.

5 G3 om. 5 (cf. v.l. 1). — ^{a}) K1 D2 S (G3 om.) transp. सरः and मानसं. B1.2.6 D1 सरश्च मानसं प्राप्य. — After 5^{a}, G1.6 ins. a passage given in App. I (No. 13). — G1.6 om. 5^{b}–6^{d}. — ^{b}) Ś1 हाटकम्. T1 G4.5 अजयत् (for अभितः). V1 हाटकानां च स प्रभुः; G2 हाटकानमितप्रभान्. — Ś1 om. (hapl.) 5^{d}–7^{c}. — ^{d}) K3 V1 B3-5 Dn D3-5 G2 M2 अजयत्. K1 B1 पांडवस्तदा; V1 पांडवः प्रभुः; B2.6 D2 G2 पांडुनंदनः; D1 यदुनंदनः; M2 पाकशासनिः.

6 Ś1 G1.3.6 om. 6 (cf. v.l. 1, 5). — ^{a}) B6 Dn2 D1.2 ततस् (for तत्र). K4 D4 °रकल्माषान्; D6 m °रवर्णा*न् (gloss?). — ^{b}) K1.2 मांडूकाक्षान्; K3.4 B D

लेभे स करमत्यन्तं गन्धर्वनगरात्तदा ॥ ६
उत्तरं हरिवर्षं तु समासाद्य स पाण्डवः ।
इयेष जेतुं तं देशं पाकशासननन्दनः ॥ ७
तत एनं महाकाया महावीर्या महाबलाः ।
द्वारपालाः समासाद्य हृष्टा वचनमब्रुवन् ॥ ८
पार्थ नेदं त्वया शक्यं पुरं जेतुं कथंचन ।
उपावर्तस्व कल्याण पर्याप्तमिदमच्युत ॥ ९
इदं पुरं यः प्रविशेद्ध्रुवं स न भवेन्नरः ।
प्रीयामहे त्वया वीर पर्याप्तो विजयस्तव ॥ १०
न चापि किंचिज्जेतव्यमर्जुनात्र प्रदृश्यते ।
उत्तराः कुरवो ह्येते नात्र युद्धं प्रवर्तते ॥ ११
प्रविष्टश्चापि कौन्तेय नेह द्रक्ष्यसि किंचन ।
न हि मानुषदेहेन शक्यमत्राभिवीक्षितुम् ॥ १२
अथेह पुरुषव्याघ्र किंचिदन्यच्चिकीर्षसि ।
तद्ब्रवीहि करिष्यामो वचनात्तव भारत ॥ १३
ततस्तानब्रवीद्राजन्नर्जुनः पाकशासनिः ।
पार्थिवत्वं चिकीर्षामि धर्मराजस्य धीमतः ॥ १४
न प्रवेक्ष्यामि वो देशं बाध्यत्वं यदि मानुषैः । C. 2. 1052 B. 2. 28. 15 K. 2. 29. 74

(D6 marg. as in text) G4 मंडूकाख्यान्; T1 मंडूका*न्; G2 M समुद्रा(M1 °ल्पा)क्षान्. — ^{c}) K1.3.4 G2 सकलम्; K2 स फलम्; M1 स्स करम्. B1 अभ्येत्य; B3 M अत्यर्थं (for अत्यन्तं). D6 लेभे सकलरत्नानि. — ^{d}) K2–4 B4 D2 °नगरं; D6 °नगरे. K2–4 Ñ1 B1–3.6 D1.2.6 तथा; B4 महत्; D3 ततः (for तदा). — A passage given in App. I (No. 13) is ins. in S after 6 (in G1.3 after 5^{a}; in G3 after 2. 24. 21).

7 Ś1 om. 7^{abc} (cf. v.l. 5). — ^{a}) B2 बर्हिवर्षस्; G1.6 M कुरुवर्षं. K1.4 D6 च; D1 नु (for तु). — ^{b}) Ñ1 V1 B4.5 Dn D3–5 transp. समासाद्य and स. K2.3 च (for स). S धनंजयः (for स पाण्डवः). K1.4 D6 समासाद्याथ पांडवः. — After 7^{ab}, S ins.:

282* विद्याधरगणांश्चैव यक्षेन्द्रांश्च विनिर्जयन् ।
तत्र लेभे महात्मा वै वासो दिव्यमनुत्तमम् ।
किंनरद्रुमपत्रांश्च तत्र कृष्णाजिनान्बहून् ।
याज्ञीयांस्तांस्तदा दिव्यांस्तत्र लेभे धनंजयः ।

[(L. 2) G5 महाबाहुर् (for महात्मा वै). — (L. 3) G5.6 किंनगान्द्रुमपुत्रांश्च. — (L. 4) G5 यज्ञीयांश्चैव वै दिव्यान्.] — ^{c}) D3 देशं (for जेतुं). G2 M तस्योर्ध्वं (for तं देशं). K3 B1 G6 (by transp.) इयेष देशं तं (B1 ते) जेतुं. — ^{d}) G2 M तं देशं पाडुनंदनः.

8 ^{ab}) B3.4.6 तत्र (for तत). K1 एवं; B2 एतं. B1.5 Dn1 D3–5 T1 G3–5 transp. °काया and °वीर्या. Ñ1 V1 B3.4 Dn2 °वीर्यं (for °काया), and °काया (for °वीर्या). G1 तत एनं महाकायं महावीर्यं महाबलं. — ^{c}) Ñ1 समागम्य; B4 समाहृष्टा. — ^{d}) B4 इदं; T1 G2.5 घ्रष्टा; G1.6 M घृष्टं; G3.4 दृष्ट्वा (for हृष्टा).

9 ^{a}) B1 जातु (for पार्थ). D3 (corrupt) पंथा नेदपुरं शक्यं. — ^{b}) D3 त्वया; G2 पुनर् (for पुरं). — ^{c}) Ś1 उपारमस्व. B (except B4) D1.2.4 कल्याणं. — ^{d}) Ś1 उच्यते; K4 अच्युतः; G2 अर्जुन.

10 ^{b}) K4 Ñ1 V1 Dn D3.5.6 transp. स and न. K2 D4 G3 om. न. B1.4 भुवनं स (for ध्रुवं स न). K1 विशेन् (for भवेन्). — ^{c}) Ś1 प्रीयामहं; Dn2 D3 T1 G1.2.5.6 प्रियामहे.

11 ^{a}) D1.2 स (for न). Ś1 Ñ1 V1 Dn M2 चात्र; K1–3 चैव (for चापि). K3 कर्तव्यम् (for जेतव्यम्). — ^{b}) G5 प्रविश्य ते. G1.6 अर्जुनो (G6 °ने-) नात्र दृश्यते. — ^{c}) G1 उत्तरां. — ^{d}) Ś1 transp. नात्र and युद्धं.

12 ^{a}) B1 प्रविष्टोपि च; B2 D2 °ष्टोपि नु; B4–6 Dn D3–5 °ष्टोपि हि; D1 °ष्टोपि नु (for °ष्टश्चापि). Ś1 कौंतेये. — ^{b}) K4 M1 न च; G3 न हि; M2 न स (for नेह). G1.3 कंचन. G2 नाद्रक्ष्यसि नरैर्भुवि. — ^{c}) G2 °वेषेण (for °देहेन). — ^{d}) T1 G1.4–6 अत्रापि; G2 तत्रापि (for अत्राभि-).

13 ^{a}) B1 यथेह; B3 तथेह; M1 अथ हे. G6 पुरुषव्याघ्रात्. — ^{b}) K3 चिकीर्षय; T1 G2–5 M चिकीर्षितं. G1.6 कियदस्ति चिकीर्षितं. — K3 om. 13^{c}–14^{d}. — ^{c}) K2 तद्ब्रूहि नः; Ñ1 B3 G1.2.6 M तद्वदस्व; V1 B2–5 Dn D1.3.4 तत्प्रब्रूहि; B1 तद्वदाशु; D2 एतद्ब्रूहि; G3–5 तद्ब्रवीषि. K1 तद्ब्रवीहि (वः) करिष्यामि. — ^{d}) G1.2 M वचनं तव.

14 K3 om. 14 (cf. v.l. 13). — ^{b}) S पांडवः (G5 अब्रवीत्) (for अर्जुनः). Ś1 K (K3 om.) D6 परवीरहा; V1 B Dn D1–5 प्रहसन्निव (for पाक°, as in Ñ1 S). — ^{d}) Ñ1 धर्मतः (for धीम°). — After 14, T1 G3–5 ins.:

283* कृष्णस्य शासनाच्चैव पार्थिवत्वं चिकीर्षति ।
[G4 वचना° (for शासना°).]

15 ^{a}) Ś1 को देशं; K3 G6 वै देशं; D3 देशं तं. — ^{b}) K1–3 अगम्यं; K4 D6 वर्जितं; Ñ1 वर्ज्येयं; V1 अजितं; B (B2 marg.) Dn D3–5 विरुद्धं; B2 (orig.) D1.2 न जितं

C 2.1052 B 2.28.15 K 2.29.74 युधिष्ठिराय यत्किंचित्करवन्नः प्रदीयताम् ॥ १५
ततो दिव्यानि वस्त्राणि दिव्यान्याभरणानि च ।
मोकाजिनानि दिव्यानि तस्मै ते प्रददुः करम् ॥ १६
एवं स पुरुषव्याघ्रो विजिग्ये दिशमुत्तराम् ।
संग्रामान्सुबहून्कृत्वा क्षत्रियैर्दस्युभिस्तथा ॥ १७
स विनिर्जित्य राज्ञस्तान्करे च विनिवेश्य ह ।
धनान्यादाय सर्वेभ्यो रत्नानि विविधानि च ॥ १८
हयांस्तित्तिरिकल्माषाञ्शुकपत्रनिभानपि ।
मयूरसदृशांश्चान्यान्सर्वाननिलरंहसः ॥ १९
वृतः सुमहता राजन्बलेन चतुरङ्गिणा ।
आजगाम पुनर्वीरः शक्रप्रस्थं पुरोत्तमम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

(for बाध्यत्वं). S यद्यदश्याः स्थ (G1 °श्यास्थि; G2 °श्यास्त; G3.4 °श्यं हि; G6 °श्य स्थ) मानुषैः. — ^{c}) K1.2 यः कश्चित्; K3 M1 वः कश्चित्; G2 M2 वः किंचित्. — ^{d}) K1.2 करः समुपदी(K2 °नी)यतां; K3 ** समुपनीयतां; K4 D2 करं नः (D2 तु) संप्रदी°; Ñ1 V1 B Dn D1.3–5 M1 कर(B6 करं)पण्यं प्रदी°; D6 करं तत्र प्रदी°; T1 G3–5 करमत्र प्रदी°; G1.2.6 M2 करं (M2 °रः) साधु प्रदी°. — After 15, G1.6 ins.:

284* नो चेत्कृष्णेन सहितो योधयिष्यामि पालकाः ।

16 ^{a}) D3–5 transp. दिव्यानि and वस्त्राणि. — G2 om. 16^{c}–18^{d}. — ^{c}) K1 D6m मौक्तिकानि च; K2–4 मौकाजिनानि; Ñ1 V1 B1.4.5 Dn D3–5 क्षौमाजि°; B2.3.6 D1.2 मुक्ताजि°; D6 शुभ्राजि°; G6 रत्नाजि°; M1 (*inf. lin.*) Cv योगाजि°. B3 द्रव्याणि; T1 G5.6 M2 शुभ्राणि (for दिव्यानि). G1 रत्नामोकानिजनानि; G3 मेषाजिनानि तस्यैते; G4 कंबळाजिनानि शुभ्राणि (hypermetric). — ^{d}) Ñ1 B (except B3) D (except D6) तस्य ते; G3 तथा च.

17 G2 om. 17 (cf. v.l. 16). Ś1 om. 17^{ab}. — ^{b}) K3 V1 B1.4.5 Dn त्रिजित्य. — After 17^{ab}, T1 G5 ins.:

285* सुदर्शनद्वीपमिदं कार्त्स्न्येन भरतर्षभः ।

— ^{c}) Ś1 K2–4 D6 विविधान्; D4 स बहून्. — ^{d}) Ś1 K2–4 D6 M1 बहुभिस् (for दस्युभिस्). Ś1 K2.3 तदा (for तथा). G1.6 देवगंधर्वमानुषैः.

18 G2 om. 18 (cf. v.l. 16); G1.6 om. 18^{ab}. — ^{a}) G4 हि (for त्रि-). K2.3 तान्सर्वान्; K4 तान्राज्ञः; D6 राजन्यान्; T1 राज्ञास्तान्. — ^{b}) Ś1 करे वै; Ñ1 करेण; T1 G3–5 करेषु (for करे च). Ś1 K1 V1 B3 T1 G3–5 M च; B1 सः; B4.5 Dn D3–5 तु (for ह). K4 तान्करे च न्यवेश्य ह. — ^{c}) D1.2 धनमादाय. K2.3 राजभ्यो; G1 सत्ये° (for सर्वे°).

19 ^{a}) K2.4 D1.2.4 °स्तित्तिर°. — ^{b}) Ś1 शुभान् (for अपि). K1 शुकोदरशुभानपि. — ^{c}) K1–3 Ñ1 V1 B1.3–5 Dn D3–5 T1 G3–5 मयूरसदृशानन्यान्; D6 मयूरापच्छवणाश्च. — ^{d}) T1 G5 सोश्वान् (for सर्वान्).

20 ^{a}) T1 G2–4 M1 स (for सु-). G1.6 ततः समाहृता राजन्. — ^{c}) G6 निर्जगाम. K2 पुरं (for पुनर्). B2.6 D1.2 धीमान् (for वीरः). — After 20, V1 B D T1 G3 ins.:

285* धर्मराजाय तत्पार्थो धनं सर्वं सवाहनम् ।
न्यवेदयदनुज्ञातस्तेन राज्ञा गृहान्ययौ ।
[(L. 2) B3 आवेद°. V1 B5 G3 गृहं (for गृहान्).]

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 दिग्विजय. K B1.5.6 Dn D1.2.4.6 (all om. sub-parvan name) mention only उत्तरदिग्विजय; B2–4 G1 M (likewise) only अर्जुनदिग्विजय; D3.5 only अर्जुनस्योत्तरदिग्विजय (followed by समाप्त); G5 only धनंजयस्योत्तरदिग्विजय. — *Adhy. name:* K4 अर्जुनागमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg. *sec. m.*).3 25 (as in text); K2 D3 26; Dn1 28; S 31. — *S'loka no.:* K2 20; K3 18; Dn D1.2 21.

26

1 ^{c}) G1.6 धर्मसूनुम्. K3 D1 G4 M1 (*inf. lin.* as in text) अनुप्राप्य. Ñ1 V1 धर्मराजाभ्यनुज्ञातः. — ^{d}) Ś1 K4 B5 D3–5 प्रययौ पुरुषर्षभः (D3 °भ); Ñ1 V1 B1–4.6 D1.2 प्रययौ भरतर्षभः (B2.6 °भ).

2 ^{a}) G1.6 महाबलस्य चक्रेण. — ^{b}) K2 T1 G पर(G1 पुरा)राष्ट्रविमर्दि(G1 °र्द)ना; V1 B4 परराष्ट्रप्रमर्दिना. — After 2^{ab}, V1 B D M2 ins.:

286* हस्त्यश्वरथपूर्णेन दंशितेन प्रतापवान् ।

— ^{c}) K2 G1 वृत्तो; V1 D5 ततो; D4 घृतो. Ś1 K2 B6 D2 T1 G3.5 M भरतशार्दूल; G1 भारतशार्दूलो. — ^{d}) K4 G6 द्विषतां शोकवर्धनः; G2 द्विषां शोकवि°. — After

२६

वैशंपायन उवाच ।
एतस्मिन्नेव काले तु भीमसेनोऽपि वीर्यवान् ।
धर्मराजमनुज्ञाप्य ययौ प्राचीं दिशं प्रति ॥ १
महता बलचक्रेण परराष्ट्रावमर्दिना ।
वृतो भरतशार्दूलो द्विषच्छोकविवर्धनः ॥ २
स गत्वा राजशार्दूलः पाञ्चालानां पुरं महत् ।
पाञ्चालान्विविधोपायैः सान्त्वयामास पाण्डवः
ततः स गण्डकीं शूरो विदेहांश्च नरर्षभः ।
विजित्याल्पेन कालेन दशार्णानगमत्प्रभुः ॥ ४
तत्र दाशार्णको राजा सुधर्मा लोमहर्षणम् ।
कृतवान्कर्म भीमेन महद्युद्धं निरायुधम् ॥ ५
भीमसेनस्तु तद्दृष्ट्वा तस्य कर्म परंतपः ।
अधिसेनापतिं चक्रे सुधर्माणं महाबलम् ॥ ६
ततः प्राचीं दिशं भीमो ययौ भीमपराक्रमः ।
सैन्येन महता राजन्कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ ७
सोऽश्वमेधेश्वरं राजन्रोचमानं सहानुजम् । C. 2. 1066 B. 2. 29. 8 K. 2. 30. 8

2, S reads for the first time 8ᵃ–9ᵇ, *repeating* the lines in their proper place (G1.6 read them here only).

3 ᵃ) K1 गजशार्दूलः (sic); K2.4 G3 राजशार्दूल; Ñ1 V1 B Dn D1–5 M नरशार्दूलः (M °ल). — After 3ᵃ, D4 *repeats* 2ᵈ–3ᵃ. — ᵇ) K1.2.4 Ñ1 V1 B Dn D4–6 पंचाला°. T1 G2–5 M transp. पुरं and महत्. G1.6 ययौ (for महत्). — ᶜ) K1.2.4 Ñ1 V1 B Dn D4–6 G1.6 M पंचाला°. — ᵈ) Ś1 K2 (marg. *sec. m.*) D6 शमयामास; K1–3 साथ°; B3.5.6 शांत्व°. Ś1 K4 D6 भारत; G1.6 गर्वितान् (for पाण्डवः). — After 3, T1 G (except G2) ins.:

287* किंचित्करं समादाय विदेहानां पुरं ययौ ।

4 G1.6 om. 4ᵃᵇ. — ᵃ) K1 गल्लकीं; K4 गंडिकीं; Ñ1 B4 Dn D6 गंडकान्; B5 D3–5 कुंडिनं; T1 कंदर्कीं; G2 कटकीन्; G3 कंटकीन्; G4 कंटकिं; G5 कंटकीं; M1 कंडकीन्; M2 कंडकिं. Cd cites गंडकी. K1 Ñ1 T1 G3–5 वीरो; B5 D3–5 गत्वा (for शूरो). K3 ततः संगतुकान्छूरो (sic); V1 B3 ततः स गंडकीयांस्तु; B1 ततः कंकडकान्वीरो; B2 ततः स गंडकीभाश्च; B6 D1.2 ततः स गंडकीयांश्च. — ᵇ) B3 विदेहांस्तु; B5 D4.5 सिंधुराजं; D3 भीष्मकं स; G2 विदेशांश्च. Cd cites विदेहां (=मिथिलां). Ś1 K2.4 G3 नरर्षभ; B1.2.6 D1.2 महाबलः. Ñ1 B4 Dn D6 विदेहान्भरतर्षभः. — ᶜ) K4 स विजित्याल्पकालेन. — ᵈ) K2 दशास्नान्; D1 दशार्णाम्; D6 दशार्णम्; Cd as in text. Ñ1 V1 B (except B2) Dn D3.4 S अजयत्.

5 G1.6 om. 5ᵃᵇ. — ᵃ) G2 तदा (for तत्र). K4 B2 दशार्णको; D6 दाशार्णिको. — ᵇ) K2–4 T1 G4.5 M2 सुवर्मा; Ñ1 सुशर्मा. K1.3 B1.2.6 D1.2 लोमहर्षणः; T1 G2–5 M रोमहर्षणः (G4 M °णं). — ᶜ) T1 G3–5 अद्भुतं (for कृतवान्). Ś1 K B5 Dn D3–6 कृतवान्भीमसेनेन (D5 °नस्तु); G1.6 सुवर्मा तत्र भीमेन. — ᵈ) Ś1 महयु *; K4 B1 सह युद्धं; T1 G2.5 M युधि चक्रे (for महद्युद्धं). B2–4.6 D1.2 सह युद्धे (D1 शुद्धं) दृढायुधः; G1.6 रणं चक्रे सुदारुणं; G3.4 युद्धं (G4 °धि) चक्रे निरायुधः.

6 ᵃ) K3 Dn D1.2 T1 G1.3.4.6 तं (for तद्). — ᵇ) Ś1 K D6 transp. तस्य and कर्म. V1 B3–5 Dn D3–5 महात्मनः; G5 परंतप. — After 6ᵃᵇ, T1 G1.3.5.6 ins.:

288* बलं सर्वमवष्टभ्य परिचक्राम मण्डलम् ।
पोथयित्वा पुरं सर्वं सुवर्माणं ततोऽजयत् ।
[(L. 2) G1 नृपं; G6 नृपो (for ततो).]

— ᶜ) V1 अथ; B3 अध; B6 T1 G यु(G5 वि)धि; Cd अधि- (as in text). B3 कृत्वा (for चक्रे). — ᵈ) Ś1 K2–4 D6 S सुवर्माणं; Ñ1 सुश°. B1.2.5 D1.2 नराधिपं (for महाबलम्).

7 G1.6 om. 7ᵃᵇ. — ᵃ) M2 तत्र (for ततः). B3 प्राची-. — ᵇ) Ś1 K4 D6 प्रययौ भीमविक्रमः. — ᶜ) S ब(G6 का)लेन (for सैन्येन). K4 D6 युक्तः (for राजन्). — After 7, G4 reads 9ᶜᵈ.

8 S reads (for the first time) 8ᵃ–9ᵇ after 2, *repeating* the lines here (G1.6 read them after 2 only). — ᵃ) Ś1 सोश्वमेदेश्वरं; G1.6 अप्रमेयबलं; M1 (second time) अश्वमेधेश्वरं. T1 G2–5 M (all first time) अप्रमेयबलं राजन्. — ᵇ) K D6 महाभुजं; Ñ1 V1 B Dn D1–5 T1 G4.5 M1 (last four second time) स(D1 म)हानुगं; G3 (second time) महाबलं. — ᶜ) D1 जीगाय; G1 जगाद; G4 (second time) जगाय.

C. 2. 1067 B. 2. 29. 8 K. 2. 30. 8

जिगाय समरे वीरो बलेन बलिनां वरः ॥ ८
स तं निर्जित्य कौन्तेयो नातितीव्रेण कर्मणा ।
पूर्वदेशं महावीर्यो विजिग्ये कुरुनन्दनः ॥ ९
ततो दक्षिणमागम्य पुलिन्दनगरं महत् ।
सुकुमारं वशे चक्रे सुमित्रं च नराधिपम् ॥ १०
ततस्तु धर्मराजस्य शासनाद्भरतर्षभः ।
शिशुपालं महावीर्यमभ्ययाज्जनमेजय ॥ ११
चेदिराजोऽपि तच्छ्रुत्वा पाण्डवस्य चिकीर्षितम् ।
उपनिष्क्रम्य नगरात्प्रत्यगृह्णात्परंतपः ॥ १२
तौ समेत्य महाराज कुरुचेदिवृषौ तदा ।
उभयोरात्मकुलयोः कौशल्यं पर्यपृच्छताम् ॥ १३
ततो निवेद्य तद्राष्ट्रं चेदिराजो विशां पते ।
उवाच भीमं प्रहसन्किमिदं कुरुषेऽनघ ॥ १४
तस्य भीमस्तदाचख्यौ धर्मराजचिकीर्षितम् ।
स च तत्प्रतिगृह्यैव तथा चक्रे नराधिपः ॥ १५
ततो भीमस्तत्र राजन्नुषित्वा त्रिदशाः क्षपाः ।
सत्कृतः शिशुपालेन ययौ सबलवाहनः ॥ १६

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

K1 समये; K2 स मेदिनीं (sic); G2 (first time) स तदा. B2 धीरो. — d) Ś1 K2 वरं (K2 also वरः as in text). B1 बलेन महता वृतः.

9 For S cf. v.l. 8. — b) T1 नातीतीव्रेण. — G4 reads 9cd after 7. — c) K2 पूर्वां दिशां. V1 पूर्वदेशाधिपं संख्ये. — d) G1.6 विजित्य.

10 a) K1.3 D3.5 M2 आगत्य; B2.6 D1.2 T1 G M1 आसाद्य. — b) S प्रति (for महत्). — c) Ś1 वशी-; K2 वशं. D6 (m as in text) सुकुमारेण युद्धेन. — d) B3 सुजितं (for सुमित्रं). K2.3 जनाधिपं (K3 °प). Ś1 वसुमित्रं नराधिपं; D6 वशे चक्रे नराधिपं (m सुमंत्रं च जनाधिपं).

11 G1.6 om. 11ab. — a) T1 G2.3.5 M ततः स; G4 ततस्य. — b) Ś1 K3.4 B1–3.6 D1.3–5 भरतर्षभ; Ñ1 पांडवर्षभः; T1 G3–5 M कुरुनंदनः (G5 °न). — c) T1 G3.5 महाबाहुम्; G4 महीपालम् (for महावीर्यम्). G1.6 शिशुपालपुरं राजन्. — d) Ñ1 V1 B (except B2) D (except D6) अभ्यगाज्. G1.6 ययौ माहिष्मतीं पुरीं.

12 a) G2 चेदिराजोथ. — c) D2 (marg. *sec. m.*) भयात् (for उप-). K2.3 D6m भयान्निष्क्रम्य; K4 उपसंगम्य; D4 उपनिष्क्राम्य — d) K1.3 Ñ1 V1 Dn D3 परंतप; B1.2.6 D1.2 अरिंदमः (B1 °मं).

13 b) K1.3 V1 B2.3.6 D1.2.6m °नृपौ; K4 G2.4 °पती (for °वृषौ). G4 तथा. — c) K2.3 T1 G2.3.5 उभयो राजकुलयोः; G1.6 एतावुभावप्युभयोः; G4 उभयोस्तुष्टयो राजन्. — d) Ś1 K2.4 G2–4 कुशलं; G1.5 M कौशलं. K4 पर्यपृच्छत; B2 °तोः; D6 °तौ; G1.6 परिपृच्छतां.

14 a) B3 T1 G3 निवेश्य. Ś1 K2.4 D6 T1 G2–5 तद्राज्यं; G1.6 तं दृष्ट्वा. — b) T1 चेदीराजो; G1 चेदिराजा. — c) B1 वीरं (for भीमं). — d) K3 D3 कुरुते; S क्रियते.

15 D4 om. 15c–16d. — c) K4 Ñ1 V1 B1–5 D (except D1.6; D4 om.) स च तं; T1 G3 तत्स च; G1.6 स च तां; G4.5 तद्वचः; M1 स चाज्ञां. D3 °गृह्यैवं; T1 (corrupt) °गृह्येतु. — d) Ś1 तदा नृपं; K1 नराधिप; T1 G5 परंतपः (G5 °प).

16 D4 om. 16 (cf. v.l. 15). — a) Ś1 transp. ततो and तत्र. D1 तु तं (for तत्र). S भीमसेनस्तदा (G4 °था) राजन्. — b) Ś1 D3 T1 G1.2.4–6 M1 त्रिदश क्षपाः; G3 द्वादश क्षपाः; M2 त्रिदशस्तपाः. Cd cite त्रिदशाः (as in text). — d) Ś1 K1–3 D6 सुखी (for ययौ).

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K1–3 B6 दिग्विजय. K4 B1–5 D G1 M2 (all om. sub-parvan name) mention only भीम(K4 D6 पूर्व-; B1 पूर्वादि-; D3 G1 M2 भीमसेन)दिग्विजय; G5 likewise only भीमपूर्वदिग्विजय; M1 only भीमविजयः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg. *sec. m.*) 25; K2 D3 27; K3 26 (as in text); Dn1 29; S 32. — *S'loka no.:* K2.3 Dn 16; D1.2 M1 17.

27

1 G1–3.6 om. the ref. — a) Ś1 कुमारविजये; V1 B3.6 कुलिंदविषये; B1.2 (m as in text) पुलिंद°; S कुणिंद°. — b) K1 श्रेणिवंतम्; T1 श्रेणीमंतम्; G1 श्रोणि°. Ś1 K1.3 B1 M2 अवाज°; B2 तथाज°; D5 (m as in text) अपूज°. — c) B1.3 कोषला°; B4.6 Dn D1–4

२७

वैशंपायन उवाच ।
ततः कुमारविषये श्रेणिमन्तमथाजयत् ।
कोसलाधिपतिं चैव बृहद्बलमरिंदमः ॥ १
अयोध्यायां तु धर्मज्ञं दीर्घप्रज्ञं महाबलम् ।
अजयत्पाण्डवश्रेष्ठो नातितीव्रेण कर्मणा ॥ २
ततो गोपालकच्छं च सोत्तमानपि चोत्तरान् ।
मल्लानामधिपं चैव पार्थिवं व्यजयत्प्रभुः ॥ ३
ततो हिमवतः पार्श्वे समभ्येत्य जरद्गवम् ।
सर्वमल्पेन कालेन देशं चक्रे वशे बली ॥ ४
एवं बहुविधान्देशान्विजित्य पुरुषर्षभः ।
उन्नाटमभितो जिग्ये कुक्षिमन्तं च पर्वतम् ।
पाण्डवः सुमहावीर्यो बलेन बलिनां वरः ॥ ५
स काशिराजं समरे सुबन्धुमनिवर्तिनम् ।
वशे चक्रे महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः ॥ ६
ततः सुपार्श्वमभितस्तथा राजपतिं क्रथम् ।
युध्यमानं बलात्संख्ये विजिग्ये पाण्डवर्षभः ॥ ७ 2. 1062 2. 30. 8 2. 31. 8

कोशला°; G कौसला°. $Ś_1$ K D_6 कोश($Ś_1$ °स)लानामधिपतिं. — ^{d}) B_1 D_6 अरिंदमं; D_3 अरिंदम; G_3 अथापि च. T_1 $G_{1.2.4-6}$ M कौसल्यममितौजसं.

2 ^{a}) $B_{1.2.3}$ $D_{1.2}$ च धर्मज्ञं; D_5 नु धर्मज्ञं; D_3 सुधर्मज्ञं; S महीपालं (T_1 G_3 °ल). — ^{b}) K_3 V_1 $B_{4.5}$ Dn D_5 दीर्घयज्ञं; D_3 om. — ^{d}) S सततं भूरिदक्षिणं.

3 $Ñ_1$ om. 3^a–8^b. — ^{a}) $Ś_1$ गोपालवच्छं; $K_{3.4}$ V_1 B_4 °कक्षं; Dn(!) °लक्षं; $D_{1.2}$ °कष्टं; $D_{3.5}$ °कत्वं. V_1 तु (for च). S गोपालकं च ($G_{1.5.6}$ °लं चैव) कौंतेयो. — ^{b}) K_4 सोत्तरामपि; V_1 B D T_1 सोत्तरानपि. K_3 केरलान्; V_1 सोमकान्; B_1 कोषलान्; $B_{2.4.5}$ Dn_2 T_1 कोसलान्; B_3 चोत्तमान्; B_6 Dn_1 D_{1-5} कोशलान्. G M ह्यंतपालं तथोत्तमं (G_3 °लमथोत्तरं; G_4 °लं तथोत्तरं). — ^{d}) $G_{1.5.6}$ कौसल्यम् (for पार्थिवं). V_1 B_{3-5} Dn D_{3-5} चाजयत्; $G_{1.5.6}$ अज°; G_4 M_2 ह्यज°.

4 $Ñ_1$ om. 4 (cf. v.l. 3). — ^{a}) $Ś_1$ V_1 B_5 D (except $D_{1.2}$) पार्श्वं. B_3 ततश्च हिमवत्पार्श्वं. — ^{b}) V_1 B (except B_5) $D_{1.2}$ समासाद्य (for समभ्येत्य). K_2 om. from जरद्गवं up to 5^c (inclusive). K_1 D_5 (marg. *sec. m.*) जरंगवं; $B_{1.2}$ जरोद्गवं; $B_{4.5}$ Dn $D_{4.5}$ जलो(D_5 °नो)द्भवं; D_3 जनेश्वरं. S देशान्बहुविधान्बहून्. — After 4^{ab}, $G_{1.6}$ read 5^{cd}. — ^{cd}) K_3 V_1 $G_{1.4-6}$ D (except D_6) वशं. $Ś_1$ $K_{1.3.4}$ B_3 वशी (for बली). T_1 G_{2-5} M सर्वानल्पेन यत्नेन वशे चक्रे बलाद्बली (G_4 °क्रे बहून्बलीन्); $G_{1.6}$ सर्वानयत्नेन वशमनयत्पांडुनंदनः.

5 $Ñ_1$ om. 5; K_2 om. 5^{abc} (cf. v.l. 3, 4). — ^{a}) $Ś_1$ एवं विजित्य तान्सर्वान्; $G_{1.6}$ मागधान्बहुधा देशान्. — ^{b}) V_1 $B_{4.5}$ Dn D_5 विजिग्ये; $B_{1.2.6}$ $D_{1.2}$ निर्जित्य; $D_{3.4}$ विजिज्ञे. K_3 G_3 पुरुषर्षभ; V_1 $B_{1.2.4-6}$ Dn D_{1-5} T_1 $G_{1.2.6}$ M भरतर्षभः (B_5 Dn_2 °भ). $Ś_1$ बहून्पुरुषसत्तमः. — $G_{1.6}$ read 5^{cd} after 4^{ab}. — ^{c}) $Ś_1$ lacuna; K_3 उन्नादम्; V_1 त(read उ?)न्नाटम्; B (B_1 marg.) Dn $D_{4.5}$ (marg. *sec. m.*) भल्लाटम्; B_1 उल्लाटम्; $D_{1.2}$ मल्लारम्; D_3 मल्लाटम्; T_1 कर्णाटम्; G_1 कुंजागम्; G_2 कर्गासिम्; G_{3-5} कुंतलान् (G_3 °म्); G_6 कुञ्जागम्; M_1 कर्णाटीम्; M_2 कन्मापीम्. G_6 आस्थितो. K_4 जग्ये; D_4 जज्ञे; D_6 जिज्ञे; $G_{1.6}$ जित्य. — ^{d}) $Ś_1$ B_2 कुक्षिवंतं; K_1 कुक्षमंतं; $B_{1.5}$ $D_{3.5}$ कुंति°; Dn(!) D_6 शुक्ति°; D_4 कुंती°. — $G_{1.6}$ om. 5^{ef}. — ^{e}) $Ś_1$ पांडवः स महा°; T_1 G_2 पांडुपुत्रो महावीर्यो. — ^{f}) = 1. 208. 10^d: 4. 21. 48^b. $B_{1.2.6}$ $D_{1.2}$ बलेन चतुरंगिणा.

6 $Ñ_1$ om. 6 (cf. v.l. 3). — ^{a}) D_3 कासि°. $Ś_1$ काशिराजं च समरे; $D_{1.2}$ स काशिराजसमरे; S काशिराजं समेयाय (T_1 स समरे; $G_{1.6}$ विनिर्जित्य). — ^{b}) $Ś_1$ संबंधम्; K_1 स्तुवंतुम्; K_2 सत्रंधूम्; V_1 B Dn D_{1-5} T_1 G_3 सु(D_4 स-; D_5 स्व)बाहुम्; G_2 सत्रंधुम्; G_6 सुबुद्धिम्. K_2 अभिवर्तनं (sic); K_3 V_1 अभिवर्तिनं; Dn_1 G_6 अनिवर्तनं; G_1 अतिवर्तिनं; G_2 अतिवर्तनं. K_4 D_6 सम(D_6 °ग)रेष्वनिवर्तिनं. — ^{c}) $Ś_1$ वशीचक्रे.

7 $Ñ_1$ $G_{1.6}$ om. 7 (for $Ñ_1$ cf. v.l. 3). — ^{a}) $Ś_1$ *पार्श्वम्; K_3 तु पार्श्वम्; K_4 स पार्श्व°; Dn_1 D_5 स्वपार्श्व°; M_1 सुपार्श्वां°. — ^{b}) M_2 तदा. K_1 राजमतिं; K_3 गजपतिं; K_4 पारापतिं; $G_{2.4}$ काशी°; G_3 राजपार्थिं. $Ś_1$ G_2 नृपं; K_4 G_4 कविं; D_3 क्रमात्; D_4 G_3 कथं; D_6 क्रतुं; G_5 कुथं; M_1 कृतिं; M_2 कृतं. V_1 $B_{1-4.6}$ तथा ग(B_1 रा)जपराक्रमं (B_4 °मः); T_1 नृथं गजपतिं कृति (sic). — ^{c}) V_1 बलं. G_5 M_2 संघे. — ^{d}) $K_{2.3}$ भरतर्षभः (K_2 °भ); K_4 पुरुषर्षभः.

C. 2. 1082 B. 2. 30. 8 K. 2. 31. 8 ततो मत्स्यान्महातेजा मलयांश्च महाबलान् ।
अनवद्यान्गयांश्चैव पशुभूमिं च सर्वशः ॥ ८
निवृत्य च महाबाहुर्मदर्वीकं महीधरम् ।
सोपदेशं विनिर्जित्य प्रययावुत्तरामुखः ।
वत्सभूमिं च कौन्तेयो विजिग्ये बलवान्बलात् ॥ ९
भर्गाणामधिपं चैव निषादाधिपतिं तथा ।
विजिग्ये भूमिपालांश्च मणिमत्प्रमुखान्बहून् ॥ १०
ततो दक्षिणमल्लांश्च भोगवन्तं च पाण्डवः ।
तरसैवाजयद्भीमो नातितीव्रेण कर्मणा ॥ ११
शर्मकान्वर्मकांश्चैव सान्त्वेनैवाजयत्प्रभुः ।
वैदेहकं च राजानं जनकं जगतीपतिम् ।
विजिग्ये पुरुषव्याघ्रो नातितीव्रेण कर्मणा ॥ १२
वैदेहस्थस्तु कौन्तेय इन्द्रपर्वतमन्तिकात् ।
किरातानामधिपतीन्व्यजयत्सप्त पाण्डवः ॥ १३
ततः सुह्मान्प्राच्यसुह्मान्समक्षांश्चैव वीर्यवान् ।
विजित्य युधि कौन्तेयो मागधानुपयाद्बली ॥ १४

8 Ñ1 om. 8^{ab} (cf. v.l. 3). — ^{a}) K1 तथा (for ततो). D1.2 मल्लान् (for मत्स्यान्). S ततः काशिपतिं (T1 G2.5 °पतीन्) मत्स्यान्. — ^{b}) Ś1 सालवांश्च; K1 नलयां°; K4 पलादां°; V1 B2–4 Dn D1.2.6 मलदां°; B1 वलवां°. T1 मल्लजांश्चैव पांडवः; G1.6 मालवांश्च भ(G6 इ)योषितान्; G2 मानवानिव पांडवः; G3–5 M मालवानिह (G4 °वानपि; M2 °वांश्चैव) पांडवः. — G1.6 om. 8^{c}–9^{d}. — ^{c}) K2 अनवाद्यान्; K3 अनघान् (submetrical); D5 अनवधां; T1 अनवध्यान्; G2.3 M अनवद्यां. V1 B2–4.6 ह्यांश्चैव; G3 भयां°; G4 गाधां°. Ñ1 B1.5 Dn D3.4 अनघान(B1 °वद्या)भयांश्चैव. — ^{d}) K3 D5.6 वसु(D6m वत्स)भूमिं; K4 मरु°; T1 पशुभूं°. G4 सर्वतः. K2 सभूमिश्चैव सर्वशः.

9 G1.3 om. 9^{abcd} (cf. v.l. 8). — ^{a}) K1.2 B2 विजित्य च; K3.4 G3.5 निर्जित्य च; B1 निवर्तनं; B6 निवर्त्य च; T1 वशे चक्रे. Ś1 महावीर्यो; K1.3 महातेजा. — For 9^{b} and 9^{e} see Addenda. — ^{b}) Ś1 मदवीर्यं; K3 D6 मदधीकं; K4 मंदवीरं; Ñ1 V1 B Dn D1–5.6m मदधा(B1 °वी)रं. T1 अटविय्यं च पर्वतं; G2 अटवीं चैव सर्वतः; G3.4 आटवीयं (G4 °यं) च पर्वतं; G5 M अटवीयं च पर्वतं. — ^{c}) V1 सोमदेशं; B1 सोधिपांश्च; D1.2 सोपदंशं; D3 सापदेश (sic). Ś1 K1–3 Ñ1 सोमधे-(K2 सोमवे-; K3 सोमकी)यांश्च निर्जित्य; K4 सोमवेयांस्तु निर्जित्य; T1 G2.4.5 M गोपतेयांश्च निर्जित्य; G3 damaged. — ^{d}) K4 प्रययावुत्तरां दिशं. — ^{e}) Ś1 कर्मभूमिं; K4 वश°; B1 रत्न°; G6 मरु°. — ^{f}) K2 विजिग्य; D6 विजिज्ञे. K बली (for बलात्). G5 विजिग्येरिबलान्बलात्.

10 G1.6 om. 10^{ab}. — ^{a}) Ś1 B2 भार्गाणाम्; K1.2.4 B3 D6 M गर्गा°; K3 सर्गा°; G4.5 भृंगा°. T1 गर्गाणामधिपांश्चैव; G2 गर्गानाधिपतिं चैव. — ^{b}) Ś1 निषधाधि°. K2 D1–3.5 तदा (for तथा). — ^{c}) D6 विजिज्ञे; T1 विजित्य. K2–4 °पालांस्तु. — ^{d}) Ś1 G4 नृपान्; D4 वहन्.

11 ^{a}) G2 °मद्रांश्च. — ^{b}) D1.2 G1.2.5 M1 भोग(G2 °ज)वंतश्च; G4 भागवंतं च. V1 B3.5.6 Dn D3–5 पर्वतं (for पाण्डवः). B4 भोगमंतं च पर्वतं; T1 भोजवंतं च पांडवं. — G5 om. 11^{cd}. — ^{c}) D4 तरसैवांज°; T1 G2 तरस्वी चाज°; G1.6 तरसोपाज°. — ^{d}) = 12^{f}. K4 धर्मशर्मांश्च सात्विकान्.

12 K4 M1 om. 12^{ab}. — ^{a}) K1 शर्मकाश्चर्म°; V1 शकांश्च वर्म°; B1 शर्मकाच्चर्म°; B3 शकांश्च धर्म°; B5 T1 G1.6 शर्मकान्धर्म°; D3 शार्मकान्वर्म°; D4 शाङ्गकान्वर्म°; D5 शार्मकावर्म°; D6 शर्मकान्मर्म°; G2 शमकान्धर्म°; G3 गुर्मगान्धर्मगां°; G4 शर्मगांधारगां°; G5 शर्मगान्धर्मगां°. — ^{b}) G3 damaged. B1.4 शांत्वेनैवा°; B5 शांत°; B6 शांत्व°. V1 Dn D3–5 व्यजयत्सांत्वपूर्वकं. — G1.6 om. 12^{c}–13^{b}. — ^{c}) Ś1 वैदेहाकं; K1–3 वैदेहि°; K4 विदेह°; D1.2 वेदेह°. D3 G5 वैदेहं चैव (G5 चापि) राजानं. — ^{d}) B1.2.5.6 (m as in text) D1.2 शाल्वं च; B4 चनकं; G4 जानकं. Ś1 जानाकिं जगतीपतिः; K4 जानाकिं च महीपतिं. — ^{e}) Ś1 विजित्य; D6 विजिज्ञे. D3.5 पुरुषश्रेष्ठो. — After 12, Ñ1 Dn (!) ins.:

289* शकांश्च बर्बरांश्चैव अजयच्छद्मपूर्वकम् ।

[Dn1 वर्षवां°; Dn2 वर्षकां° (for बर्बरां°). Dn1 छंदपूर्वकं; Dn2 सांत्वपू°.]

13 G1.6 om. 13^{ab} (cf. v.l. 12). — ^{a}) K B3.4 D1.2 M विदेहस्थस्तु (K1 °श्च); B1 वैदेहस्थांस्तु; B5 damaged; T1 वैदेहसस्थु (corrupt); G3–5 वि(G3 °वै)देहस्थं तु. — ^{b}) K1 चंद्रपर्व°. K4 अभ्यगात् (for अन्तिकात्). — ^{c}) B1.6 अधिपती. S किराताधिपतीन्सप्त. — ^{d}) Ñ1 V1 B3–5 Dn D3.5 अजयत्; D4 अज(न)यत्. T1 G2–5 M तत्र (for सप्त). G1.6 इंद्रकेतुमुखांस्ततः.

14 ^{a}) B1 शुह्मान्; B3 सुम्मान्. Cn सुह्माः (= राढाः). Ñ1 B Dn D3.4 T1 G2.5 M प्रसुह्मां(B3 °म्मां)श्च;

दण्डं च दण्डधारं च विजित्य पृथिवीपतीन् ।
तैरेव सहितः सर्वैर्गिरिव्रजमुपाद्रवत् ॥ १५
जारासंधिं सान्त्वयित्वा करे च विनिवेश्य ह ।
तैरेव सहितो राजन्कर्णमभ्यद्रवद्बली ॥ १६
स कम्पयन्निव महीं बलेन चतुरङ्गिणा ।
युयुधे पाण्डवश्रेष्ठः कर्णेनामित्रघातिना ॥ १७
स कर्णं युधि निर्जित्य वशे कृत्वा च भारत ।
ततो विजिग्ये बलवान्राज्ञः पर्वतवासिनः ॥ १८
अथ मोदागिरिं चैव राजानं बलवत्तरम् ।
पाण्डवो बाहुवीर्येण निजघान महामृधे ॥ १९
ततः पौण्ड्राधिपं वीरं वासुदेवं महाबलम् ।
कौशिकीकच्छनिलयं राजानं च महौजसम् ॥ २० C. 2. 1096 B. 2. 30. K. 2. 31.

D6 (m as in text) प्राच्यपुत्रान्. K1 (corrupt) ततः प्राच्यसुषान् जजैह्मान्; V1 ततः शुष्कान्प्रशुष्कांश्च; D1.2 ततः सूक्ष्मान्प्रसूक्ष्मांश्च; D5 ततः सुब्रह्मान्प्राच्यास्तु; G1.6 ततः सुहृष्पसुह्मां(G6 °म्मां)श्च; G3 ततः सिंहान्प्रसिंहाश्च; G4 ततः सुमहितान्प्राह. — b) Ś1 K1-3 D6 सु(D6 स)-पक्षांश्चैव; Ñ1 T1 G1.3.5 M2 समक्षांश्चापि (G1 °ति-); V1 B4 Dn(!) सपक्षानति- (Dn2 °पि); B1 समर्थांश्चैव; B2.5m.6 D1.2 समस्तांश्चैव; B3 स यक्षानपि; B5 D4 सुपक्षानपि; D3.5 स्वपक्षानपि; G2 समकांश्चैव; G4 समक्षं चापि; G6 भीमसेनोति-; M1 सपक्षांश्चापि. B1.2.6 D1.2 पार्थिवान् (for वीर्य°). — G1.6 om. 14^{cd}. — c) K3 यदि (for युधि). — d) G3 damaged. D4 मगधान्. K1 आययौ; Ñ1 प्रययौ; V1 B2-5 Dn1 D3 G4.5 Cn अभ्यधाद्; B1 अन्वयाद्; B6 D1.2.5 अभ्य°; Dn2 अभ्यगाद्; D4 अभ्यायाद्. T1 बलान्.

15 D1.2 om. (hapl.) 15–16. — a) B1.6 दंडांश्च. G1 दंडदरां च. — b) K4 विजित्ये; Ñ1 T1 G2.4.5 M विजिग्ये. Ś1 K4 D6 जगतीपतीन्; K1.2 V1 B3.4 G4 पृथिवीपतिं; K3 T1 G5 °पतिः; Ñ1 तरसा बली; B1.2.6 तरसा रणे; M1 पृथिवीपती. G1.6 मागधानजयत्प्रभुः. — After 15^{ab}, Ś1 K2-4 V1 read 17^{ab}, K2-4 V1 *repeating* it (some with v.l.) in its proper place. — c) G3.5 तथैव; G4 तदैव (for तैरेव). Ś1 K1.2 Ñ1 V1 B4.5 Dn2 D3.4.6 G2 सहितैः. — d) D4 गिरिं व्रजम्. K1 अथाद्रवत्; K3 उपागमत्; G4 °द्रवन्.

16 D1.2 om. 16 (cf. v.l. 15). — a) K1-3 D3.6 (before corr.) जरासंधिं; K4 D5 (by corr.) G2 जारासंधं. K2.4 G2.5 M साधयित्वा; B5 शांत्व°; D4 शांत°; D5m घात°; T1 साद°. G1.6 करे च विनिवेश्याशु (G6 °श). — b) K1.2 T1 G2-4 M1 च; B1 G5 सः; M2 तं (for ह). Ś1 K4 D6 करे चापि निवेश्य ह; G1.6 जरासंधिमयो(G6 °शो)जयत्. — c) G3.4 M तेनैव. Ñ1 V1 B4.5 Dn2 D4.5 सहितैः. Ñ1 V1 B Dn D3-5 सर्वैः; S पार्थः (for राजन्). — d) B5 damaged. B1.2.6 एवाभ्ययाद्; T1 G5 अभ्यगमद्; G1.6 M अभ्यागमद्. G4 कर्णावभ्यागमद्बली.

17 Ś1 K2-4 V1 read 17^{ab} after 15^{ab}, K2-4 V1 *repeating* it here. — a) K2 (first time) D4 सं- (for स). V1 (first time) शकं चैव ययातिं च. — b) T1 °रंगिणां. — c) T1 पांडवः श्रेष्ठः. — d) K1-3 T1 G1.4-6 M1 °मित्रकर्शिना; Ñ1 °मित्रकर्षिणा; B1.2 °मित्रकर्षणः; D1.2 °मित्रकर्षनः; G2 °मित्रकर्शना. — After 17, Ś1 ins. (a v.l. of 16^{cd}):

290* तैरेव सहितः सर्वैः कर्णं चाप्यजयत्प्रभुः ।;

while G1.6 ins.:

291* शिशुपालेन सहितस्तं विनिर्जित्य पाण्डवः ।

Thereafter G6 reads 20.

18 Ś1 om. 18–21; G1 om. 18–19; G6 om. 18^{ab}. — b) K2 T1 G3-5 चक्रे (for कृत्वा). K1.3.4 D5 वीर्यवान् (for भारत). — c) K2.3 च बलान् (for बलवान्). — d) G3 राज्यं (for राज्ञः).

19 Ś1 G1 om. 19 (cf. v.l. 18). — a) K1 मौदागिरिं; K2 गोद(ति)गिरिं; K3 D6m गोदगिरिं; Ñ1 B4.5 Dn D4-6 मोदागिरौ; V1 मेदोगिरौ; B1 मोधगिरिं; B2.3.6 D1.2 मोदगिरौ. B1.2.6 D1.2 चापि (for चैव). T1 G4 अथमोधा(G4 °धं)गिरिपतिं; G2.3.5.6 M अथ मोदा(G3.5 °दं)गिरिपतिं. — b) D1.2 राजानं बलवत्तरः; S (G1 om.) राजानं वै महौजसं (T1 °सा). — After 19^{ab}, G2.6 read 23^{c}–25^{b}. — c) G4 पांडवं. B1 बहुवीर्येण; T1 G2 भुज°. — d) D3 निध्यानं च (for निजघान). T1 G2.6 मृधे तदा (T1 °तः); G3-5 महाबलः (G3 °लं) (for महामृधे). K1 निर्जित्य सुमहामृधे.

20 Ś1 om. 20 (cf. v.l. 18). — a) K4 पौंढ्र°; Ñ1 B2-5 Dn D5 G M पुंड्र°; D1.2 पौंड्र(D2 °द्रा)धिपश्च; D4 पुंद्राधिपं; D6 पौड्र°; T1 पूड्र°. B1.6 D1.2 चैव; D4 वीर; G2-5 M वीरो. D3 पुंड्राधिपं रणे वीरं. — b) D3 बाहुदेवं. D1.2 महौजसं; T1 G2 महाबलः. G1.6 वासुदेवाख्यमाययौ. — After 20^{ab}, G1.5.6 ins.:

292* इदानीं वृष्णिवीर्येण न योत्स्यामीति पौण्ड्रकः ।
कृष्णस्य भुजसंत्रासात्करमाशु ददौ नृपः ।

C. 2. 1097 B. 2. 30. 23 K. 2. 31. 24 उभौ बलवृतौ वीरावुभौ तीव्रपराक्रमौ ।
निर्जित्याजौ महाराज वङ्गराजमुपाद्रवत् ॥ २१
समुद्रसेनं निर्जित्य चन्द्रसेनं च पार्थिवम् ।
ताम्रलिप्तं च राजानं काचं वङ्गाधिपं तथा ॥ २२
सुह्मानामधिपं चैव ये च सागरवासिनः ।
सर्वान्म्लेच्छगणांश्चैव विजिग्ये भरतर्षभः ॥ २३
एवं बहुविधान्देशान्विजित्य पवनात्मजः ।
वसु तेभ्य उपादाय लौहित्यमगमद्बली ॥ २४
स सर्वान्म्लेच्छनृपतीन्सागरद्वीपवासिनः ।
करमाहारयामास रत्नानि विविधानि च ॥ २५
चन्दनागुरुवस्त्राणि मणिमुक्तमनुत्तमम् ।
काञ्चनं रजतं वज्रं विद्रुमं च महाधनम् ॥ २६
स कोटिशतसंख्येन धनेन महता तदा ।
अभ्यवर्षदमेयात्मा धनवर्षेण पाण्डवम् ॥ २७
इन्द्रप्रस्थमथागम्य भीमो भीमपराक्रमः ।
निवेदयामास तदा धर्मराजाय तद्धनम् ॥ २८

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

— ^{c}) K4 कौशिकीकच्छनिलयौ; B1 कौषिकीकच्छनिलयं; B6 T1 G5 कौशिकं कच्छ°; D1.2 कौशिकी° °यां; D6 (m as in text) °वाढनिलयं; G1.6 निर्जित्य कच्छनिलयं; G2.4 काशिकं कच्छ°; G3 कौशिकीगच्छ°. — G1.6 om. 20^{d}–21^{c}. — ^{d}) B1.2.6 D1.2 महाबलं (for महौजसम्). K4 D6 राजानममितौजसं.

21 Ś1 om. 21; G1.6 om. 21^{abc} (cf. v.l. 18, 20). — ^{a}) K1 B5 बलवतौ; K3 Ñ1 B1.2 Dn D6 G2 M1 °भृतौ; V1 स बलिनौ; B3.4.6 सुबलिनौ; D1.2 बलं भृतौ; T1 लम्यकृतौ; G3 damaged; G4.5 बलभृतां; M2 बलावृतौ. B2 तीव्रौ (for वीरौ). — ^{b}) K4 नवपराक्रमौ; B2 भीम°; G2 तीव्रपराक्रमं. — ^{c}) K4 D6 विजित्याजौ; B1 निर्जित्य तौ; D4 G5 निर्जित्यादौ. T1 G2–5 M महावीर्यौ (T1 °र्यौ; G2 °रा; G4 M1 °र्यां). — ^{d}) K1 बहुराजम्; G1 वंक°; G6 पाक°.

22 ^{a}) G4.5 सामुद्र°. — ^{b}) Ñ1 चंद्रदेवं. G1 पार्थिवः. — ^{c}) K1.2.4 M तामलिप्तं; B2 D3 तम°; G2 दामलप्तं; G4 रामलिप्तं; G6 दाम°. — ^{d}) G3 कचं; G4 कुचं. G5 वंकाधिपं. Ś1 K2.3 D6 (orig.) काशी(K3 °शि)नामधिपं (D6 by corr. शकानामधिपं); K1.4 कासीनामधि°; Ñ1 V1 B Dn D1–5 कर्व(B1.4 कर्क-; Dn2 कर्प-; D1.2 कप-; D3 कर्च)टाधिपतिं; T1 कौचवंका°; G2 कालवंका°. G1 कोशिनामाधिपं नृपं; G6 क्रौंचं वंकाधिपं च सः. — After 22, G1 ins.:

293* अङ्गानामधिपं चैव कालिङ्गानामथेश्वरम् ।

23 G1 transp. 23^{a} and 23^{c}. — ^{a}) V1 सुप्की°; B3 सुम्मा°; G4 सुंह्ना°. — ^{b}) G6 जिग्ये (for ये च). B1.2.6 (m as in text) D1.2 पर्वत° (for सागर°). — B4 om. (hapl.) 23^{c}–25^{b}; G2.6 read those lines after 19^{ab}. — ^{c}) B3 D3–5 पूर्वान् (for सर्वान्). Dn (!) म्लेच्छ°. — ^{d}) Ś1 K4 Ñ1 V1 B1 D6 G4.5 M1 पुरुषर्षभः (K4 °भ); B6 भरतर्षभ. G1 पूर्वकांबोजकानपि. — After 23, G1 (om. lines 1 and 3).3–5 ins.:

294* किरातान्पुरुषादांश्च कर्णप्रवरणानपि ।
ये च काकमुखा नाम नरराक्षसयोनयः ।
किरातांस्तृणमूलांश्च किरातानोष्ठकर्णिकान् ।

24 B4 om. 24 (cf. v.l. 23); T1 om. 24^{ab}. — ^{a}) G1 एवं विविधवेषांश्च. — ^{b}) D1.2 निर्जित्य. G2.6 M2 (orig.) भरतर्षभः; G3–5 M1.2 (by corr.) पुरुषर्षभः. G1 नानादेशान्विजित्य सः. — G1 om. 24^{c}–25^{b}. — ^{c}) Ś1 K2–4 D6 करं (for वसु). T1 G2–6 M2 वसून्येषामु(G2 °नु)पादाय. — ^{d}) G3 damaged. K1 सौचित्यम्; K4 Dn1 S (G1 om.) लोहित्यम्. K1 T1 G2.4–6 वशी (for बली). B1.2.6 D1.2 लौहित्यमुपजग्मिवान्.

25 B4 G1 om. 25^{ab} (cf. v.l. 23, 24). — ^{a}) G2 सर्वान्म्लेच्छांश्च नृपतीन्; G4 स सर्वान्म्लेच्छनगरीन्; G6 सर्वान्म्लेच्छांश्चाधिपतीन्. — ^{b}) Ñ1 सागरद्विप°; V1 B Dn D1–5 सागरानू(Dn1 °रू-; Dn2 D3 °नु)प°; G6 सगरद्वीप°. — ^{c}) K1 D3 करमाहर°; K2 करमा*र°.

26 ^{a}) B1.2.6 D1.2 चंदनागुरुमुख्यानि; Dn2 D3–6 S °गरुवस्त्राणि (T1 °गरुत्रर्णानि). — ^{b}) Ñ1 G2 M मणिरत्न-(M1 °युक्त)मनु°; V1 B1–4.6 D1.2 मणिमौक्तिकमुत्तमं; B5 Dn D3–5 °मौक्तिककंबलं; D6 (before corr.) °मुक्तामनुत्तमं; G1 प्रवालमणिमौक्तिकान्. — ^{cd}) K2.3 B3.4 G2–6 M1 राजतं. Ś1 K4 D6 T1 G2.6 वस्त्रं; Ñ1 V1 B Dn D1–5 चैव; M1 पात्रं (for वज्रं as in K1–3 G3–5 M2). G4 महास्वनं. G1 कांचनानि च वस्त्राणि वसूनि च * * * *.

27 ^{a}) K3 G2–4 स कोटी°; K4 स कोश°; Ñ1 V1 B1.2.4.5 Dn2 D4.5 T1 ते कोटी°; B3.6 Dn1 D1–3 G5 ते कोटि°; G1 बहुपद्मेन संख्येन. — ^{b}) Ñ1 B D (except D6) कौंतेयं; G1 नयेन; G6 सैन्येन (for धनेन). K4 ins.

२८

वैशंपायन उवाच ।
तथैव सहदेवोऽपि धर्मराजेन पूजितः ।
महत्या सेनया सार्धं प्रययौ दक्षिणां दिशम् ॥ १
स शूरसेनान्कात्स्न्र्येन पूर्वमेवाजयत्प्रभुः ।
मत्स्यराजं च कौरव्यो वशे चक्रे बलाद्बली ॥ २
अधिराजाधिपं चैव दन्तवक्रं महाहवे ।
जिगाय करदं चैव स्वराज्ये संन्यवेशयत् ॥ ३
सुकुमारं वशे चक्रे सुमित्रं च नराधिपम् ।
तथैवापरमत्स्यांश्च व्यजयत्स पटच्चरान् ॥ ४
निषादभूमिं गोशृङ्गं पर्वतप्रवरं तथा ।
तरसा व्यजयद्धीमाञ्श्रेणिमन्तं च पार्थिवम् ॥ ५
नवराष्ट्रं विनिर्जित्य कुन्तिभोजमुपाद्रवत् ।
प्रीतिपूर्वं च तस्यासौ प्रतिजग्राह शासनम् ॥ ६
ततश्चर्मण्वतीकूले जम्भकस्यात्मजं नृपम् । C. 2. 1111 B. 2. 31. 7 K. 2. 32. 7

च after धनेन. Ś1 ततः; K4 D6 G3–5 M1 वृतः; B1 G6 तथा; Dn (!)वृताः (for तदा). — K2 om. 27^{c}–28^{b}. — ^{c}) Ñ1 V1 B D (except D6) T1 अभ्यवर्षन्महात्मानं; M2 °वर्षन्नमेयात्मा. — ^{d}) K1. 3. 4 G2. 6 M2 पांडवः. G1 पौलस्त्यो विधयो यथा. G3 damaged.

28 K2 om. 28^{ab} (cf. v.l. 27). K1 reads 28^{abc} on marg. — ^{a}) K1 V1 B5 Dn D3–5 G4 °स्थमुपागम्य; K3 B1. 3. 4 °स्थं समागम्य. — ^{c}) Ś1 तथा. G3–5 न्य(G3 नि)वेदयदमेयात्मा. — ^{d}) K3 बली (for धनम्).

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K2 Dn D1. 2 G5 दिग्विजय (G5 पूर्वदिग्विजय also). K1. 3. 4 B1. 2. 4–6 D3–6 (all om. sub-parvan name) mention only भीम-(K3. 4 B6 D6 पूर्व)दिग्विजय; B3 likewise only भीमविजय; G1 M2 likewise only भीमसेनदिग्विजय. K1 D3. 5 cont. समाप्त. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg.) 21 (!); K2 D3 28; K3 27 (as in text); Dn1 30; S 33. — *S'loka no.:* K3 Dn 30; D1. 2 27; M1 28.

28

1 G6 om. the ref. — K3 om. 1^{c}–2^{b}. — ^{c}) K1. 2 Ñ1 B (except B3) D राजन् (for सार्धं).

2 B2 om. 2; K3 om. 2^{ab} (cf. v.l. 1). — ^{a}) K1. 2 D5 सूर° (for शूर°). K4 सूरसेनं; M2 शूरसेनां. K1. 2 कार्त्स्नेन. — ^{b}) B3 सर्वान् (for पूर्वम्). D2 G1 °मेव जयत्प्रभुः. — ^{c}) K2 मत्स्यराज्यं. G6 कौरव्य. — ^{d}) Ś1 वशी·; D2. 5 वशं.

3 G1 om. 3^{a}–4^{b}. B5 transp. 3 and 4. — ^{a}) T1 G3. 5 अथ राजाधिपं चै(G5 °पश्चै)व; G2 अधीरजाधिपं चैव; G6 करूशाधिपतिं चैव. — D6 om. (hapl.) 3^{bc}. — ^{b}) D1 दंडचक्रं; G4. 5 दंतवक्रं (as in text!); the rest (D6 G1 om.) दंतवक्त्रं. Ñ1 B4. 5 Dn D3–5 महाबलं; B1. 2. 6 D1. 2 महारथं. — ^{c}) G2 जिघाय. G2. 6 M1 नरकं (for करदं). G4 जगायैकरथं चैव. — ^{d}) Ś1 कृत्वा चैव न्यवेश°; K2–4 V1 B3–6 Dn D3. 4. 6 कृत्वा राज्ये न्यवेश°; B2 G2 स्वराज्ये संनिवेशय(G2 °ये)त्; T1 °ज्ये स न्यवेश°; G4 °ज्ये संनिवेश्य च.

4 G1 om. 4^{ab}. — ^{a}) D1 स कुमारं. Ś1 वशी·; K2 D2. 5 वशं. Ś1 K4 B2 D1. 2. 6 कृत्वा (for चक्रे). — ^{b}) B (except B3) सुजितं च; D2 मुनिमित्रं (for सुमित्रं च). K3 M2 नराधिपः; G4 जनाधिपं. — For 4^{cd} in G1, see 295* below. — ^{c}) D2 T1 G5 तथैव परमत्स्यांश्च; G2 °वापरमात्स्यांश्च. — ^{d}) B3 D3. 4 व्यजेष्ट (for व्यजयत्). K2. 3 D6 G5 च (for स).

5 For 5 in G1, see below. — ^{a}) K4 निषादभूमौ. G5 गोशृंग·. — ^{b}) K1 पर्वतप्रवरांस्; T1 पर्वतं प्रवरस्. G4 तदा. — ^{c}) Ñ1 V1 B1. 3–5 Dn D1–5 तरसैवा(D1. 2 °सा. चा)जय°. K1 द्वीपान्; B3 D3 M1 श्रीमान् (for धीमान्). — ^{d}) K3 T1 श्रेणी°; K4 मणि°; G3 श्रोणि°. Ś1 नराधिपं; K1 D3 च पर्वतं. — For 4^{c}–5^{d}, G1 subst.:

295* श्रेणिमन्तमथो जित्वा गोशृङ्गेऽथ पटच्चरान् ।

6 ^{a}) K1 ततो राष्ट्रं; K2. 3 D6 तं च राष्ट्रं; Ñ1 V1 B3–5 Dn D1 (by corr.). 4 नरराष्ट्रं; B1 तत्र राष्ट्रं; B2. 6 D2 नर-(D2 °व)राज्यं; D3 वराष्ट्रं च (corrupt); S नव(G6 °र)राष्ट्रान्. Ś1 K4 V1 B1. 3–5 Dn D4. 5 च निर्जित्य; M विजित्यै(M2 °त्ये)व. — ^{b}) K3 B (except B2) D1. 3 T1 G1. 2. 4. 6 कुंतीभोजम्. — G1 om. 6^{cd}. — ^{d}) K4 जग्राह प्रतिशासनं.

7 ^{a}) K3 °नद्या; Ñ1 V1 B1. 2. 6 D1. 2 T1 G4–6 M1 °तीरे (for °कूले). — ^{b}) K1 ज्रमकंसात्मकं; K2 D2. 6 जंभ(D2 °भि)कंसात्मजं; K4 भोजं कंसा°; D1 कुजं तस्या°.

C. 2. 1111 B. 2. 31. 7 K. 2. 32. 7 ददर्श वासुदेवेन शेषितं पूर्ववैरिणा ॥ ७
चक्रे तत्र स संग्रामं सह भोजेन भारत ।
स तमाजौ विनिर्जित्य दक्षिणाभिमुखो ययौ ॥ ८
करांस्तेभ्य उपादाय रत्नानि विविधानि च ।
ततस्तैरेव सहितो नर्मदामभितो ययौ ॥ ९
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ सैन्येन महता वृतौ ।
जिगाय समरे वीरावाश्विनेयः प्रतापवान् ॥ १०
ततो रत्नान्युपादाय पुरीं माहिष्मतीं ययौ ।
तत्र नीलेन राज्ञा स चक्रे युद्धं नरर्षभः ॥ ११
पाण्डवः परवीरघ्नः सहदेवः प्रतापवान् ।
ततोऽस्य सुमहद्युद्धमासीद्भीरुभयंकरम् ॥ १२
सैन्यक्षयकरं चैव प्राणानां संशयाय च ।
चक्रे तस्य हि साहाय्यं भगवान्हव्यवाहनः ॥ १३
ततो हया रथा नागाः पुरुषाः कवचानि च ।
प्रदीप्तानि व्यदृश्यन्त सहदेवबले तदा ॥ १४
ततः सुसंभ्रान्तमना बभूव कुरुनन्दनः ।
नोत्तरं प्रतिवक्तुं च शक्तोऽभूज्जनमेजय ॥ १५

जनमेजय उवाच ।

किमर्थं भगवानग्निः प्रत्यमित्रोऽभवद्युधि ।
सहदेवस्य यज्ञार्थं घटमानस्य वै द्विज ॥ १६

K3 कूले भुजं नृपं स्थितं. — ^{c}) Ś1 ***वेन. — ^{d}) K1 शोचितं; K3 शोषितं; G1 प्रोषितं (for शेषितं).

8 ^{a}) Ñ1 V1 B2. 4–6 Dn D1–5 तेन स; B3 स तेन; T1 G1. 4. 5 M स (G1 च) तत्र; D6 तत्र न; G3 तत्र* (for तत्र स). Ś1 स चक्रे तत्र संग्रामं; G2. 6 स तत्र तेन संग्रामं. — ^{b}) D1 भारतः. B3. 4 Ñ1 Dn (!) सहदेवेन भारत. — ^{d}) G3 damaged. K3 °णाभिमुखे; B1 G1 °णाभिमुखं; G2 °णादिङ्मुखो. — After 8, G1 ins.:

296* भगदत्तं महाबाहुः क्षत्रियं नरकात्मजम् ।
अर्जुनाय करं दत्तं श्रुत्वा तत्र न्यवर्तत ।

— V1 B1–5 D S ins. after 8 (G1, after 296*):

297* सेकानपरसेकांश्च व्यजयत्सुमहाबलः ।

[B1. 2 D2. 4. 5 मेकानपरमेकांश्च; B3 मेकलानारमेकांश्च; B4 मेकानपरसेकांश्च; D3 मेकं च परमेकां*; T1 G2–4 M मोकान्परममोकांश्च; G1 स मोकान्परमोकांश्च; G5 *मोकान्परमोकांश्च; G6 मंकान्पर*मंकांश्च. D3 न्यजयत्. D1. 2 M स महाबलः; T1 G2–6 स पुनः पुनः. G1 विनिर्जित्य पुनः पुनः.]

9 ^{a}) Ñ1 V1 B D (except D6) करं तेभ्य; G1 करं-स्तेष. — G2. 6, which om. 9^{b}–10^{d}, ins. after 9^{a}, a passage given in App. I (No. 13). — ^{c}) Dn (!) M2 तेनैव (for तैरेव). — ^{d}) K1. 4 V1 B3 D6 नर्मदाभिमुखो ययौ. — After 9, D4 ins. the same passage given in App. I (No. 13).

10 D4 G2. 6 om. 10 (cf. v.l. 9). — ^{a}) G1 द्रावन्त्यौ (for आवन्त्यौ). — ^{b}) K4 महता कतौ (?); B3. 6 D1. 2 महता वृतः; B5 महतावुभौ. — ^{c}) B1 श्रीमान्; T1 G3. 4 M वीरः. G1 जिगाय सांपरे वीरः. — ^{d}) G3 damaged. Ś1 अश्विनेयः; T1 G1. 4. 5 M पांडवेयः. — A passage given in App. I (No. 13) is ins. in V1 B (B1 marg.) Dn D1–3, 5, 6 T1 G1. 3–5 M after 10; in D4 (which om. hapl. stanza 10 and line 1 of the additional passage), after 9; in G2. 6 (which both om. hapl. from 9^{b} up to the prior half of line 1 of the passage), after 9^{a}.

11 G2. 6 om. 11^{a} (cf. v.l. 10). — ^{ab}) D1 माही°; D2 माहिष्मतां. G1 ततस्तेनैव संदिष्टो माहिष्मत्यां विवेश सः. — G1 om. 11^{c}–12^{b}. — ^{c}) G2 M2 राजा. Ś1 K3 G3 च (for स). — ^{d}) K1–3 T1 G3–5 transp. चक्रे and युद्धं. Ś1 K4 D3 नरर्षभ.

12 G1 om. 12^{ab} (cf. v.l. 11). — ^{b}) B1 परंतपः (for प्रतापवान्). — ^{c}) B1 तेनास्य; M2 तत्रास्य. G1 तत्र तस्य महाद्युद्धं (sic). — ^{d}) Ś1 K4 D6 अभूद् (for आसीद्). K4 वीरभयंकरं; B1 भीरुभयानकं; D2 भीमभयंकरं; M2 भूरि भयं°. G1 भवल्लोकभयंकरं.

13 ^{a}) K2 °क्षयंकरं. — ^{b}) G1. 3–5 प्राणिनां. Ś1 K2–4 B5 Dn D3–6 संशयावहं; V1 B1 G3 संक्षयाय च. — ^{c}) G3 damaged. T1 G2. 4. 5 M च (for हि). V1 माहात्म्यं (for साहाय्यं). G1 तत्र नीलस्य साहाय्यं. — After 13, G1 ins.:

298* चक्रे भारतशार्दूल बहुरूपत्वमास्थितः ।

14 ^{a}) K1. 2 Ñ1 V1 B5 Dn D3–5 G1–4 रथा (G1 रथ-) हया (by transp.); G6 हयरथा. — ^{c}) B1 प्रक्षिप्तानि. K4 स्म दृश्यंते; D1. 4 त्व(D4 च)दृश्यंत; D2. 3 T1 G5 व्यदृश्यंते. K1–3 प्रदीप्तान्येव दृश्यंते; Ñ1 संप्रदीप्तान्यदृश्यंत; G1. 3. 4 प्रदीप्ता इव (G3 °प्तानीव; G4 °प्तानिव) दृश्यंते. — ^{d}) G3 (by corr.) तथा. K3 सहदेवबलेन च.

15 ^{a}) Ś1 K4 B1 D3. 6 T1 G2. 3. 5 M ततः स सं(D3 सु)भ्रांत°. G6 °मनो वै (hypermetric). — ^{c}) Ś1 K3. 4 Ñ1 D6 M प्रतिपत्तुं. K4 D6 स (for च). — For 15, G1 subst.: ततः संभ्रान्तमनसो नोत्तरं प्रत्यपद्यत.

वैशंपायन उवाच ।

तत्र माहिष्मतीवासी भगवान्हव्यवाहनः ।
श्रूयते निगृहीतो वै पुरस्तात्पारदारिकः ॥ १७
नीलस्य राज्ञः पूर्वेषामुपनीतश्च सोऽभवत् ।
तदा ब्राह्मणरूपेण चरमाणो यदृच्छया ॥ १८
तं तु राजा यथाशास्त्रमन्वशाद्धार्मिकस्तदा ।
प्रजज्वाल ततः कोपाद्भगवान्हव्यवाहनः ॥ १९
तं दृष्ट्वा विस्मितो राजा जगाम शिरसा कविम् ।
चक्रे प्रसादं च तदा तस्य राज्ञो विभावसुः ॥ २०
वरेण छन्दयामास तं नृपं स्विष्टकृत्तमः । C. ..38 K. .3. 35 K. .32. 37

16 K2 जन्मेजयः. — a) G3 damaged. Ñ1 V1 B D (except D6) G1.2 वह्निः; G6 अस्ति (for अग्निः). — b) B1 प्रत्यक्षमभवद्; Dn2 °मित्रो भवेद्. Cd cites अमित्रः. G6 सुधीः (for युधि). — e) Ś1 K4 D6 G1.6 M यज्ञार्थे; B6 यज्ञानां.

17 After वैशं° उ°, V1 B1 (marg.).5 D3.5 transp. 17 and the first two lines of 299* (D3.5 *repeating* the lines in their proper place). — a) Ñ1 तस्मिन् (for तत्र). D1.2 माही°. T1 G5 Cv °वासो. — c) K1 B4 नि(B4 हि)गृहीतोसौ; V1 B1.5 Dn D3–5 हि (B1 च) गृहीतो वै; B2.3.6 D1.2 च गृहीतः स (D2 °तोस्मै). Cn cites गृहीतः (= विवशः); Cv cites निगृ° (as in text). G2 श्रूयतोनुगृहीतो वै; G4 श्रूयते हि ततो * वै. — d) Ś1 K B6m D1.2 Cd पारजायिकः; B1 °दारिके; B6 °दायिकः; G1 परिदारिकः; G2 पारिदारकः; G4 पारदादिकः. Cd.n cite text. — V1 B D ins. after 17 (V1 B1[marg.].5 D3.5 transp. 17 and the first two lines of 299*; D3.5 *repeating* the two lines in their proper place):

299* नीलस्य राज्ञो दुहिता बभूवातीव शोभना ।
साग्निहोत्रमुपातिष्ठद्बोधनाय पितुः सदा ।
व्यजनैर्धूयमानोऽपि तावत्प्रज्वलते न सः ।
यावच्चारुपुटौष्ठेन वायुना न विधूयते ।
ततः स भगवानग्निश्चकमे तां सुदर्शनाम् । [5]

[(L. 1) B6 तनया (for दुहिता). V1 B1(m as in text).4 D3.5 (the latter two first time) रूपेणाप्रतिमा भुवि (for the post. half). — (L. 2) D3.5 (both first time) अग्नि° (for साग्नि°). V1 अग्निहोत्रस्य यातिष्ठत्. D3 (second time) सह (for सदा). V1 D3.5 (the latter two first time) पितुः शुश्रूषणे तदा (V1 रता). — (L. 3) D2 प्रलयते (for प्रज्वलते). D6 न च प्रज्वलतेनि(by corr. न)लः. V1 वीक्ष्यमाणोपि स तदा नैव प्रज्वलितः किल. — (L. 4) D2 °पुटौष्ठेन. V1 समीरितः (for विधू°). — (L. 5) V1 B1.2.4.6 D1.2 वह्निश्च° (for अग्निश्च°). B1 सुमध्यमां; B6 सुदर्शनः; D6 सुदर्शनीं.]

18 a) K1 B1.4.5 Dn D3–5 सर्वेषाम्; Ñ1 B2.6 D1.2 तनयाम् (for पूर्वेषाम्). — b) G6 उपा°. Ñ1 उपनीतो भवन्नृपः. Glosses on उपनीतः : Cd आहितः; Cn [तया...] स्वीकृतः; Cv प्रसादितः. — c) K4 D6 तत्र; V1 B1.3–5 Dn D3–5 ततो; G6 तथा (for तदा). — d) G3 damaged. V1 B Dn D1–5 रममाणो (B3.5 °णं); T1 वर°. Cv cites text. — After 18, Dn2 (!) ins.:

300* चकमे तां वरारोहां कन्यामुत्पललोचनाम् ।,

a line absorbed by almost all our old printed ed., not excepting the Kumbhakonam, which is said to be "mainly based on the South Indian texts".

19 D3 reads 19ab twice. — a) K1–3 तत्र; Ñ1 तं स. K1 तथाशास्त्रं. — b) Ś1 अन्वगाद्; K1 शशाक; Ñ1 V1 B2.4.5 Dn D3 (both times).5 T1 G M1 Cv अशासद्; D1 अन्वशाद्; M2 अयशाद्. K3 ब्राह्मणं; V1 धर्मतस् (for धार्मिकस्). Ś1 B2 T1 G3.5.6 तथा; D1 सदा (for तदा). D3 (second time) अशासद्भरतर्षभ. — cd) G2 क्रोधाद् (for कोपाद्). D6 ततोतिहर्षाद्भगवान्प्रजज्वाल हुताशनः.

20 a) Ś1 K2 तद् (for तं). G1 विततो (for विस्मितो). — b) K2.3 मनसा; D3 सह° (for शिर°). K1 भुवं; K3 करिं; V1 B Dn D1–5 [अ]वनिं (B1 [? gloss] क्षितिं); T1 कवीं; G1 [अ]ञ्जलीं; M1 कविः. Cd cites कविः (= वह्निः). D6m जगाम मनसावनीं. — After 20ab, V1 B D (D6 marg. *sec. m.*) G3 ins.:

301* ततः कालेन तां कन्यां तथैव हि तदा नृपः ।
प्रददौ विप्ररूपाय वह्नये शिरसा नतः ।
प्रतिगृह्य च तां सुभ्रूं नीलराज्ञः सुतां तदा ।

[(L. 1) B4 काले च. B1 कन्यां स; B2.6 D1.2 कन्यां तां; G3 महता (for तां कन्यां). B2–4.6 D1.2 G3 तस्मै स (for तथैव). B5 तथैव विहितां नृपः; D6 तस्यैव च तदा नृप. — (L. 3) B1 तां कन्यां; Dn1 D4 तां सुभ्रूं. B1 D1.4 नीलराजसुतां तदा.] — c) K3 B (except B3) D (except D6) भगवान्; G2 तु तदा. — d) G6 यस्य (for तस्य).

21 a) B1 छद्म°; G2 छाद्°. — b) K1 B3.6 स्विष्टिकृत्तमः; S स्वि(G4 नि)ष्टकृत्तदा. Cd cites text; Cv cites स्विष्टकृत्. — c) Ś1 स च; K2 च सह (hypermetric); V1 B3.5 D3.5 चैव; D4 त्वेव; S वै स (for च स). — d) K1 स्वसैन्येन; B3 D1.2 ससैन्यो वै; B5 D3–5 स्वसैन्ये स; S

C. 2. 1139 B. 2. 31. 35 K. 2. 32. 37 अभयं च स जग्राह स्वसैन्ये वै महीपतिः ॥ २१
ततः प्रभृति ये केचिदज्ञानात्तां पुरीं नृपाः ।
जिगीषन्ति बलाद्राजंस्ते दह्यन्तीह वह्निना ॥ २२
तस्यां पुर्यां तदा चैव माहिष्मत्यां कुरूद्वह ।
बभूवुरनभिग्राह्या योषितश्छन्दतः किल ॥ २३
एवमग्निर्वरं प्रादात्स्त्रीणामप्रतिवारणे ।
स्वैरिण्यस्तत्र नार्यो हि यथेष्टं प्रचरन्त्युत ॥ २४
वर्जयन्ति च राजानस्तद्राष्ट्रं पुरुषोत्तम ।
भयादग्नेर्महाराज तदा प्रभृति सर्वदा ॥ २५
सहदेवस्तु धर्मात्मा सैन्यं दृष्ट्वा भयार्दितम् ।
परीतमग्निना राजन्नाकम्पत यथा गिरिः ॥ २६
उपस्पृश्य शुचिर्भूत्वा सोऽब्रवीत्पावकं ततः ।
त्वदर्थोऽयं समारम्भः कृष्णवर्त्मन्नमोऽस्तु ते ॥ २७
मुखं त्वमसि देवानां यज्ञस्त्वमसि पावक ।
पावनात्पावकश्चासि वहनाद्धव्यवाहनः ॥ २८
वेदास्त्वदर्थं जाताश्च जातवेदास्ततो ह्यसि ।
यज्ञविघ्नमिमं कर्तुं नार्हस्त्वं हव्यवाहन ॥ २९
एवमुक्त्वा तु माद्रेयः कुशैरास्तीर्य मेदिनीम् ।

परसैन्यान् (G1 °सैन्यां; G2 °सैन्यो; G5 °सैन्या; G6 °सैन्यं).

22 a) S (except G3.4) तदा (for ततः). D2 किंचिद्. — b) T1 पुरी. B1 G4 (by corr.) नृप. — c) K3 B D1.2.5 G3 जिगीषंते; V1 D3 °षंतो; T1 M2 °षंति; G1 जहिषंती; G4 जिगीष्मंति. — d) Ś1 K3 दह्यंते हि; K2 °ह्यंते न; K4 B2 °ह्यंतीव; V1 B1.4–6 Dn D6 °ह्यंते स्म (B1 °ते च; D6 °ते ह); G1.6 °ह्यंति च; G2 °हंत्येव; M2 त्वदह्यंत (for दह्यंतीह). B3 दह्यंते स्मरवह्निना; D3.5 दह्यंते ते स्म वह्निना; D4 दह्यंते ते(न) स्म वह्निना.

23 a) K1–3 तदा वीर (K1 °रा); B1.2.4.6 D1.2 महाराज (for तदा चैव). — b) Ś1 माहिकत्यां. G1.2.6 M नराधिप (for कुरू°). — c) Ś1 V1 B3.5 Dn D3–6 T1 G1.3–5 °बुरनतिग्राह्याः; D2 °बुस्तानवग्राह्याः. Cd cites अनभिग्राह्याः (as in text). — d) T1 योपिताः; G3 बभूवुः. G4 छंदतं; M2 छंदनः. V1 B2–4.6 D1.2 स्वैरिण्यो योषितः किल. Cd cites छंदतः (as in text).

24 a) G1 अग्निस्वरं. — b) K1 स्त्रीणामत्र निवारणे; D2 °मप्रतिमारणे; T1 G3–5 °मप्रतिवारणं; G1 °णां प्रतिनिवारणे; G2 °णां च प्रतिचारणे. — c) K3 वरिण्यस्; G1 स्वैरिन्यस्. — d) D3.5 यथेच्छं. Ś1 K B4.5 Dn D6 M1 °ष्टं विचरंत्युत; B1.2.6 D1.2 °ष्टं प्रचरंति ह (B6 हि); G3 damaged. Cv cites प्रचरंति.

25 a) Ś1 वर्णयंति च; G1 वर्जयंति हि; G4 °यंत्येव. — b) Ś1 K Dn D6 तत्पुरं; T1 G3–5 तद्राज्यं. B1 मनुजाधिप; B2–6 D1–6 पुरुषर्षभ; Dn (!) भरतर्षभ. — d) B5 D3–5 ततः; M2 तथा (for तदा).

26 b) G1 तथा° (for भया°). — c) G1 प्रतप्तम्; G2–4.6 प्रदीप्तम् (for परीतम्). T1 G5 अप्रतप्तमना राजन्. — d) Ś1 K4 Dn D6 य(D6 त)थाचलः; G3 तथा गिरिः.

27 a) B1m अप° (for उप°). G4 गिरिर् (for शुचिर्). — b) K1 प्रति; T1 G2–6 तदा (for ततः). — Before 27cd, Ñ1 V1 B D G2–4.6 M1 ins. सहदेव उ° (some MSS. as usual om. उ°).

28 a) K1 त्वमेव. — b) D1–5 G1.4 पावकः; T1 पावकं. B2 यज्ञस्त्वमपि पावकः; G6 °स्त्वमधिपावक. — c) K2 D2 पवनात्; G2.6 पावयन्; G4 पावकात्. G1 चासीद् (for चासि). — d) Ś1 K1.2 Ñ1 V1 B1–3.6 D1–5.6 (by corr.) हवनाद्; G1 भगवन्; G3 वाहनाद्. D2 °वाहन.

29 a) B2 देवास्. Dn1 तदर्थं. K4 B4.5 Dn D6 जाता वै; D3.5 जातास्तु; G2 यज्ञाश्च. D4 वेदास्त्वं (गशः प्लवंगोभू)दर्थं जा*स्तु (the bracketed letters being from a following stanza); G6 वेदास्त्वदर्थ्यां यज्ञाश्च. — b) K1 °स्तथा ह्यसौ. — After 29ab, V1 B D ins. a passage given in App. I (No. 14). On the other hand, S ins. after 29ab a somewhat different version of the first four lines of that passage:

302* चित्रभानुः सुरेशश्च अनलस्त्वं विभावसुः ।
अग्निर्दुःस्पर्शनश्चासि हुताशो ज्वलनः शिखी ।
वैश्वानरस्त्वं पिङ्गेश भूरितेजाः प्लवंगमः ।
कुमारसूनुर्भगवान्रुक्मगर्भो हिरण्यकृत् ।

[(L. 1) T1 G3–5 सुरेशश्चाप्यनलस्त्वं; G2.6 °शश्च अनलश्च. — (L. 2) G6 अग्ने सुदर्शनश्चासि. — (L. 3) G6 °नरस्तु. G1.6 M प्लवंगो (G1 प्लवको; M2 प्लावंगो) भूरितेजनः; G2 प्लवंगो भूरितेजसः. — (L. 4) G1 कुमारगर्भो; G2.6 M °मित्रो. M1 भगवन्. G4 उग्र°; G5 नृत्त° (for रुक्म°).]

— Before 29cd, V1 B D ins. सहदेव उ° (D4.6 om. उ°). — c) K1 यच्च विघ्नम्; K2 येज्ञविघ्नम्. K3 G1.6 इदं. — d) V1 Dn2 M1 यज्ञ° (for हव्य°). Ñ1 नार्हस्त्वमसि पावक; T1 G M2 नार्हसि (G2.6 °से) त्वं हुताशन (G3 has only नार्ह; rest damaged).

30 Before 30, G1 reads वैशं°. — a) Ś1 D2 उक्त्वा स; K4 उक्त्वाथ; D3 उक्तस्तु. D1 मां राजन् (for

विधिवत्पुरुषव्याघ्रः पावकं प्रत्युपाविशत् ॥ ३०
प्रमुखे सर्वसैन्यस्य भीतोद्विग्नस्य भारत ।
न चैनमत्यगाद्वह्निर्वेलामिव महोदधिः ॥ ३१
तमभ्येत्य शनैर्वह्निरुवाच कुरुनन्दनम् ।
सहदेवं नृणां देवं सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ ३२
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ कौरव्य जिज्ञासेयं कृता मया ।
वेद्मि सर्वमभिप्रायं तव धर्मसुतस्य च ॥ ३३
मया तु रक्षितव्येयं पुरी भरतसत्तम ।
यावद्राज्ञोऽस्य नीलस्य कुलवंशधरा इति ।
ईप्सितं तु करिष्यामि मनसस्तव पाण्डव ॥ ३४
तत उत्थाय हृष्टात्मा प्राञ्जलिः शिरसानतः ।
पूजयामास माद्रेयः पावकं पुरुषर्षभः ॥ ३५
पावके विनिवृत्ते तु नीलो राजाभ्ययात्तदा ।
सत्कारेण नरव्याघ्रं सहदेवं युधां पतिम् ॥ ३६
प्रतिगृह्य च तां पूजां करे च विनिवेश्य तम् ।
माद्रीसुतस्ततः प्रायाद्विजयी दक्षिणां दिशम् ॥ ३७
त्रैपुरं स वशे कृत्वा राजानममितौजसम् ।
निजग्राह महाबाहुस्तरसा पोतनेश्वरम् ॥ ३८ C. 2. 1164 B. 2. 31. 61 K. 2. 32. 63

माद्रेयः). — c) K8 प्रविशत् (for विधिवत्). — d) G1. 2. 6 M पांडवः (for पावकं).

31 a) Ś1 K4 Dn D6 तस्य (for सर्व-). — b) K2 भीतोद्विग्नस्य; V1 °द्विग्नः स; D3 °द्विग्नश्च; S भयोद्विग्नस्य (G6 पश्यतोग्ने च). — c) K1 D3 त्वैनम्. K1 Ñ1 B1. 6 Dn2 D1. 2. 4 G2 अभ्यगाद्; G1 अत्यकाद्. Cn cites text. G M अग्निर् (G3 वाक्यं) (for वह्निर्).

32 a) K4 समुपेत्य; Dn (!) D6 तमुपेत्य (for तम-भ्येत्य). S (G3 damaged) अग्निर् (for वह्निर्). — d) B4–6 शांत्व°.

33 a) T1 आदितोतिष्ठ (sic). Ś1 कौंतेय; K3 राजेंद्र; Ñ1 B1. 5 D4 माद्रेय (for कौरव्य). — b) K1 B2. 4. 6 D1. 2 M2 मया कृता (by transp.); K2 कृता तव. — G1. 3 (om. line 3) ins. after 33^{ab}: G6, after 34^{ab}:

303* देवदेवस्य कृष्णस्य विष्णोरमिततेजसः ।
भुजमाश्रित्य यज्ञं तं चिकीर्षुं पाण्डुनन्दनम् ।
जानामि सहदेवाद्य कृतार्थो याहि सांप्रतम् ।

[(L. 2) G3 यदसुं; G6 यज्ञं तु. — (L. 3) G6 सहदेवाहं.]

— G1 om. 33^{cd}. — c) K1 धर्म्यम्; K2. 3 धर्मम् (for सर्वम्). T1 वेदी सर्वमभिप्रायां. — d) M1 वै (for च).

34 a) K1 मया च; K3 मया नु; B3–6 D3–5 मया पू[:]. K4 मया रक्षयितव्येयं; Ñ1 V1 मया तु रक्षितव्या पूर्; D1. 2 मया तु रक्षितव्योयं. Cn cites पूः (=पुरी). — b) Ñ1 V1 इयं; B3–6 D1–3. 5 सदा; D4 तदा; G2 पुरीं. — After 34^{ab}, G6 ins. 303*. — G1 om. 34^{cdef}; G2. 6 M om. 34^{cd}. — c) Ś1 राज्ञोथ; Ñ1 V1 B1 Dn D6 राज्ञो हि. G3 च तदा (for नीलस्य). — d) Ś1 K4 Ñ1 Dn D6 G3–5 कुले वंशध(G4 °क)रा इति; V1 B2 D1. 2 T1 कुल(V1 °ले)संततिधारणा; B3–6 D3–5 कुल(D5 °ले)संतति-धारिणी. — e) B5. 6 D3–5 च; S (except G5; G1 om.) ते (for तु). — f) S (G1 om.) मनसः पांडु(G5 कुरु)-नंदन (T1 G3 °नः).

35 a) K1–3 G1. 2. 6 M धर्मात्मा; D6 हृदये (for हृष्टा°). — b) K2 D1 G2. 6 शिरसा ततः; B1 प्रणतः स्थितः. — d) Ś1 K4 Dn D6 T1 G3–5 भरतर्षभ (G3. 4 °भः); K3 Ñ1 V1 B1. 2. 6 पुरुषर्षभ; G1. 2. 6 M परमेश्वरं.

36 a) V1 हि (for वि-). K4 विनिवृत्ते ततो वह्नौ. — b) B2 Dn (!) [अ]भ्य(Dn1 °त्य)गात्. G6 ततः (for तदा). K4 नीलो राजा तदाभ्ययात्; B1. 5 नीलो राजा भयात्ततः (B5 °दा); G1 नीलस्तु प्रददौ करं. — After 36^{ab}, V1 B D (except D1. 6) ins.:

304* पावकस्याज्ञया चैनमर्चयामास पार्थिवः ।
[B1 Dn1 चैवम्.]

— G1 om. 36^{c}–37^{d}. — c) K2 तत्कारेण. V1 M नरव्याघ्रः (M1 °घ्र); D3 नरं व्याघ्रं. — d) K1 नृणां (for युधां). G4 प्रति (for पतिम्).

37 G1 om. 37 (cf. v.l. 36). — a) V1 स प्रगृह्य; D3. 4 प्रतिपूज्य. K4 M2 तु; B1 स (for च). D3 om. च. — b) B1 करेण; M1 करे स. Ś1 B2. 3. 6 D2 ह; B1 सः; B4 Dn D6 G2. 6 M च; D4 तां (for तम्). — c) K1. 2 माद्रीपुत्रस्. K3 तदा (for ततः). — d) Ś1 विजयद्; K2 D3 विजयि.

38 a) D1 त्रिपुरेशं (for त्रैपुरं स). K1 तु; B4 T1 G2. 4. 6 स्व- (for स). Ś1 वशीकृत्वा; B1–3. 6 D1. 2 वशी-कृत्य. — G1 om. 38^{cd}. — c) B1–3. 6 D1. 2 महाराज (for °बाहुस्). — M2 om. (hapl.) 38^{d}–39^{c}. — d) K1 योधनेश्वरं; K2 नोदने°; K3 वै नरे°; K4 पोनृते°; Ñ1 V1 यौवने°; B1 जौदरे° (m कौरवे°, पौरवे°, जवनै°); B2 यवना-धिप; B3 जवनेश्वरं; B4. 5 Dn D3–5. 6 m पौरवे°; B6 D2 यवने°; D1 पवने°; G3. 4 पत्तने°; G6 वेतने°. Ś1 सेनया स धनेश्वरं; text as in D6 T1 G2. 5 M1.

39 M2 om. 39^{abc} (cf. v.l. 38). — a) Ś1 अह्वृतिं;

C. 2. 1165 B. 2. 31. 61 K. 2. 32. 63

आहृतिं कौशिकाचार्यं यत्नेन महता ततः ।
वशे चक्रे महाबाहुः सुराष्ट्राधिपतिं तथा ॥ ३९
सुराष्ट्रविषयस्थश्च प्रेषयामास रुक्मिणे ।
राज्ञे भोजकटस्थाय महामात्राय धीमते ॥ ४०
भीष्मकाय स धर्मात्मा साक्षादिन्द्रसखाय वै ।
स चास्य ससुतो राजन्प्रतिजग्राह शासनम् ॥ ४१
प्रीतिपूर्वं महाबाहुर्वासुदेवमवेक्ष्य च ।
ततः स रत्नान्यादाय पुनः प्रायाद्युधां पतिः ॥ ४२
ततः शूर्पारकं चैव गणं चोपकृताह्वयम् ।
वशे चक्रे महातेजा दण्डकांश्च महाबलः ॥ ४३
सागरद्वीपवासांश्च नृपतीन्म्लेच्छयोनिजान् ।
निषादान्पुरुषादांश्च कर्णप्रावरणानपि ॥ ४४
ये च कालमुखा नाम नरा राक्षसयोनयः ।
कृत्स्नं कोल्लगिरिं चैव सुरचीपत्तनं तथा ॥ ४५
द्वीपं ताम्राह्वयं चैव पर्वतं रामकं तथा ।
तिमिंगिलं च नृपतिं वशे चक्रे महामतिः ॥ ४६

K1 आवृत्य; K3 G1.2 आहुतिं; K4 D1 T1 G6 आहूतिं; Ñ1 V1 B Dn D2 आकृतिं; D3 अह्वतिं; D4 आहुंत्तिं; D5 आह्वतिं; D6 M1 आह्वतिं. See on 2. 4. 27^{a}; 13. 21^{a}. K2.3 कौशिकं नार्यं; D1 कौशकाचार्यं; D3.5 कौरवा°; D4 कुशिका°; G3–5 कैशिका°. — ^{b}) B3 D3–5 बलेन (for यत्ने°). K1 महताननः; K2.3 °ता नृप; K4 °तात्मनः; V1 B3.5 Dn2 D3–5 G5 °ता वृतः; B1 °ता तथा; G6 °ता तपः. G1 पोतशैलमथोजयत्. — G1 om. 39^{c}–42^{d}. — ^{c}) Ś1 वशीचक्रे; K2 वशे कृत्वा; D5 वशं चक्रे. K1 महाबाहुं. — ^{d}) K2 D3 स राष्ट्रा°; M2 सुराष्ट्राधिपतिस्. Ś1 ततः; Ñ1 B4.5 Dn D6 S (except G4; G1 om.) तदा (for तथा).

40 G1 om. 40 (cf. v.l. 39). — ^{a}) Ś1 S (G1 om.) सुराष्ट्रविषयस्थः सन् (Ś1 G2 स); K4 स सुराष्ट्रविषयस्थः; Dn2 D1 (before corr.).2 स्वराष्ट्र(Dn2 सुराष्ट्रा)-विषयस्थश्च; D3 सुराष्ट्रविषयास्थश्च. — ^{c}) D1 T1 राज्ञो. K1 भोजवर°. — ^{d}) Ś1 महामात्याय.

41 G1 om. 41 (cf. v.l. 39). — ^{a}) B2 M2 भैष्म°. Ś1 K Ñ1 B6 D3–5 च (for स). K3 धर्मज्ञः. — ^{b}) K1 साख्या°. Ś1 G5 च (for वै). — ^{c}) V1 B3–5 D3–5 तस्य; M1 चापि. Ś1 K V1 Dn D6 प्रतिजग्राह; B5 सुसुतो राजन्; S (G1 om.) ससुतो राजा. — ^{d}) Ś1 K V1 Dn D6 ससुतः शासनं तदा.

42 G1 om. 42 (cf. v.l. 39). — ^{a}) K2 T1 प्रीतिपूर्व-. Ś1 K B1.5 Dn D6 महाराज (for °बाहुर्). — ^{b}) Dn2 सहदेवम् (for वासु°). K2 अवेक्ष. B1.3.6 D1.2 ह (for च). — ^{c}) G5 सु- (for स). K3 G2.6 ततः स रत्नमादाय; G3 ततः स रत्कान्युपादाय (hypermetric). — ^{d}) K1 पुनः प्राप्य; K4 (by transp.) प्रायात्पुनर्; V1 B3.5.6 D3–5 प्रीतः प्रायाद्; G4 पुरः प्रायाद्. K1 प्रति; T1 पतिं.

43 ^{a}) Ś1 T1 G3.4.6 M शूर्पाकरं; K1 सूर्पाकरं; K2–4 B1m.2.4–6 D1.2.6 सूर्पारकं; B1 सूर्प्याह्वयं; B3 सूर्पाकरी; Dn2 D3 सूर्यारकं; G1 शूर्पाकारं; G2 शूर्पकरं; G5 शूर्पाकरश्. G1 प्राप्य (for चैव). — ^{b}) Ś1 D6 गणं चोपाकृताह्वयं; K1 गणं वोप°; K2.3 G6 गणं चाप° (G6 चापि); K4 गणं चोपहृता°; Ñ1 गणं चोपावृता°; V1 B3–5 Dn D3–5 ताली(V1 B4 Dn1 ताला-; D4 शली)कट(D4 °कर)मथापि च; B1.2.6 D1.2 देशं (D2 °वं) चापि कृताह्वयं; T1 G3 (by corr.).4.5 M1 ग(G5 गौ)णं चोपहृतं (G4 °तु) स्वयं (G3 orig. स्वकं); G1 जामदग्न्येन पूजितः. See Addenda. — G1 om. 43^{cd}. — ^{c}) Ś1 वशी-. Ś1 महाराज; V1 B5 D3–5 महाबाहुर् (for °तेजा). — ^{d}) K3 महाबलाः. S (G1 om.) दंडकं च महाबलं (T1 G5 °लः).

44 ^{b}) D6 (m as in text) °च्छयोद्विजान्. — ^{c}) D4 पूरुषा°. V1 निषादांश्च करूषांश्च; G3 °दान्पुरुषांश्चैव. — ^{d}) K1 कर्मप्रावरणानपि; K2 कर्णप्रावरणान्यपि. — For 44, G1 (which om. 45^{a}–47^{b}) subst.:

305* निषादानजयत्तत्र सागरस्लेच्छयोनिजान् ।

45 G1 om. 45^{a}–47^{b}. — ^{a}) G4 M1 काक° (for काल°). K2 °मुख्या. — ^{b}) B2 corrupt. K2 Ñ1 V1 D1 G2–5 नर- (for नरा). — After 45^{ab}, Dn1 (marg.) ins.:

306* ये चैकपादा मनुजा वृक्षकोटरशायिनः ।

— K2 om. 45^{c}–46^{b}. — ^{c}) K1 कृस्न-; D1 कृत्स्नां. Ś1 ** गिरिं; K3 D6m कोल्ह°; K4 कौल्ल°; Ñ1 D1 M2 लोक°; V1 B2.6 काल°; B1 कोल°; G4 कोल्लं°; G5 गोल्ल°; G6 बोल्ल°; M1 कोला°. — ^{d}) Ś1 सुरधीपत्तनं; K1 मरूची°; K3 D6 (*sup. lin.*) सुरुची°; K4 D2 मुरुची°; Ñ1 V1 D6 सुरुचीपट्टनं; B1.2 D1 सुरुचिं पत्तनं; B3 सुरवी°; B4.6 पुरवी°; B5 कुररी°; Dn(!) सुरभीपट्टनं; D3.5 मुररीपत्त-(D3 °त)नं; D4 सुरभी°; M2 मुरजी°. D6 तदा.

46 G1 om. 46 (cf. v.l. 45); Ś1 K2 om. 46^{ab} (for K2, cf. v.l. 45). — ^{a}) B1 तालाह्वयं; B5 ताम्रगिरिं;

एकपादांश्च पुरुषान्केवलान्वनवासिनः ।
नगरीं संजयन्तीं च पिच्छण्डं करहाटकम् ।
दूतैरेव वशे चक्रे करं चैनानदापयत् ॥ ४७

पाण्ड्यांश्च द्रविडांश्चैव सहितांश्चोड्रकेरलैः ।
अन्ध्रांस्तलवनांश्चैव कलिङ्गानोष्ट्रकर्णिकान् ॥ ४८
*अन्ताखीं चैव रोमां च यवनानां पुरं तथा । C. 2. 1175 B. 2. 31. 72 K. 2. 32. 74

T1 G5 ताम्राशयं; G2.6 ताम्रमयं. — b) K4 D1.2 G3 रोमकं; V1 B6 ग्रामकं; D3 वामकरं (hypermetric); D5 वा (*sup. lin.* रा)मकं; G2 M रमकं; G5 राजकं; G6 कामगं. B1 पर्वतं चैव रामकं. — c) K1.2 तिमिं(K2 °मिं)गिलिं; K4 G3 तिमिंगलं; D1 (before corr.) तिमंगिलं; D2 तमिंगिलं; T1 तिमिहीलं; G4 तिमिनीलं; G5 तमिंगीलं. Ś1 च सुभृशं; K4 स नृपतिं; Ñ1 V1 B1.4.5 Dn D3–6 च स नृपं. — d) Ñ1 V1 Dn D6 वशे कृत्वा. B D1–5 M2 महाद्युतिः; T1 महामुनिः.

47 G1 om. 47^{ab} (cf v.l. 45). — a) B2.3.5 D1.2 नृपतीन् (for पुरुषान्). — b) K1 Dn D3 केरलान्; K2–4 Ñ1 V1 B D1–5 केवलं. D3 वान°. T1 G4.5 तथा चैवोष्ट्रकंठ(G4 °कर्ण-; G5 °कंट)कान्; G2.6 M वनवासांश्च केवलान्; G3 तथैवोष्ट्रककर्णकान्. — c) K3 D2 G6 नगरं. Ś1 संजयंती; K1.2 D3 सजयंतीं; K4 राजवतीं; Dn1 स जयंती; G1.2 संचयंतीं (G2 °तिं); G3 संजयंतं. — d) Ś1 पिलंडं; K1 पिच्छजी; K2 पिच्छंद्वं; K3 पिलुंडं; K4 पिंडं च; Ñ1 B2 पिचुंडं; V1 B4 Dn पाषंडं; B1.3 पिंडकं; B5 पिचिंडं; B6 D1 पिच्छंड-; D2 पिच्छलं; D3–5 पिछिंडं; D6 पिषंडं; T1 M1 विच्छंडं; G3 पिच्छंदं; G4 पिश्छंदं. T1 G3–5 करवा(G4 °रा)टजं; M1 करपाटकान्. G1 विच्छंदकरवाकरान्; G2 विच्छकंटकवटकान्; G6 विच्छंदकवरा- [ट?]कान्; M2 विच्छंडाकरवाटकान्. — K3 om. 47^{ef}. — e) B1 G6 वशं; G1 करे. — f) K1.4 Dn2 D6 चैतान्. D6 अपादयत्. T1 G1.2.4.5 करदांश्चैव कारयत् (G1 कारयन्; G4 गौरवात्).; G3 करदं चैव कारयत्; G6 M करदांश्चाप्य- कारयत्. — After 47, S (G1 om. line 1) ins.:

307* भृगुकच्छं गतो धीमान्दण्डेनामित्रकर्शनः ।
बर्बरान्पारशानन्यान्द्वीपवासान्वशे वशी ।
तूलकान्दरदांश्चान्यान्सिन्धुरान्वनवासिनः ।
अश्मकान्मूलकांश्चैव विदर्भांश्च महाबलान् ।
दूतैरेव वशे चक्रे करे च विनिवेश्य सः ।

[(L. 1) Cf. 50^{ab} (and v.l.). G2 M1 भरुकच्छगतो; G5 मृगुकच्छगतो; G6 चारुगच्छगतो. G2.6 दूतान्; M1 राजन् (for धीमान्). T1 दंड्येना°. — (L. 2) G1 बर्बशान्; G2.6 बलवान्. G5 वारारान्; G6 परगान् (for पारशान्). G1 वशान्वासान्. T1 G1 वने वशी; G4 वशी दशी; M वशेकरोत्. — (L. 3) T1 G5 कुलकान्दरकां(G5 °दां)श्चान्यान्; G1 कुलकंदकरांश्चान्यात्; G2 कुलिकान्दारकांश्चान्यान्; G3 कुलकोटीर- कांश्चा°; G4 कुलकोटिरथांश्चा°; G6 कुलकान्धारकांश्चा°. G2 सिंधु- कारनवासिनः; G5 M1 सिंदू(M1 °दु)रान्व°; G3 सिंधुकानन- वासिनः. — (L. 4) T1 M1 अश्नकान्मु(M1 °न्मू)लकांश्चापि; G1 °कान्छशलाश्चापि; G2 °कान्बूलकांश्चापि; G3 अश्नकंवलकांश्चापि. G1 विशदांश्च. T1 G2.6 M1 महास्थलान् (T1 °लात्); G1 महस्थलान् (for महाबलान्). — (L. 5) G1.2.6 वशं (for वशे). G1.2 विनिवेशयेत्; G4 °वेश्य च; G6 M °वेशयत् (M1 °यन्). G3 करं चैव स दापयत्.]

— G1 cont.:

308* ततः कुसृतिवीतज्ञान्दक्षिणापथवासिनः ।
अजयत्संयुगे तत्र धर्ममार्गेण पाण्डवः ।

48 a) Ś1 द्रमिडां°; D3.5 द्राविडां°. T1 G3–5 M स पांड्यान्द्रमिलांश्चैव; G1 द्रमिडांश्चैव चोलांश्च; G2.6 स पुंड्रान्द्रमिडां(G6 °ळां)श्चापि. — B transp. 48^b and 48^d. — b) Ś1 सहितांश्चोड्रकैर्बलैः; K1 °तांश्चंद्रकेरलैः; K2 तांश्चेद्र°; K4 °तांश्चोंड°; B सहितानोड्र(B1 °द्र-; B6 °ष्ट्र)केरलान्; Dn (!) °तांश्चोंड्रकेरलैः; D1.2 कलिंगानौष्ट्रमलिकान्; D3–5 कलिं(D3 कलिं-; D4 गलिं)गांश्चों(D4 °श्चां-; D5 श्चो)ड्र- मल्लिकान्; S चोळांश्च सह केरलैः (G1 स पांड्यान्सिंह- केरलान्). — After 48^{ab}, S (G1 om. line 1 and transp. lines 2–3 and 4–5) ins.:

309* सिंहलद्वीपकानन्यान्दूतैश्चक्रे वशे बलात् ।
घटोत्कचं महाबाहुं राक्षसं घोरदर्शनम् ।
आगम्यतामिति प्राह धर्मराजस्य शासनात् ।
सर्वस्वं करमादाय तैरेव सहितो नृपः ।
उत्तरं तीरमासाद्य सागरस्योर्मिमालिनः ।

[(L. 1) T1 G4 सिंहलद्वीपकानन्यान्; G2 सिंहलद्वीपकानानां.] G1 cont.:

310* स राक्षसपरीवारस्तं प्रणम्याशु संस्थितः ।

— G1 om. 48^c–50^b. — c) Ś1 M1 अंध्रां(M1 °ध्रां)- स्तलवरांश्चैव; K1.4 अंध्राञ्शूलधरां°; K2 अंडाञ्शूरचलां°; K3 अंध्राञ्शालवनां°; Ñ1 Dn D6 M2 अंध्रास्तालवनां° (M2 °वरां°); V1 अंध्रांश्च तरलां°; B D1–5 अंध्रा(B1 अंत्रा-; D3.4 आंध्रा)न्पुलिंदान्दरदान् (B1 om. न्); T1 अंध्रांस्तालव- नानोष्ट्रान्; G2.6 आंध्रांस्तलवरां(G6 °कां)श्चैव; G3.4 अंध्रां (G4 पुंड्रां)स्तालवनानन्यान्; G5 आंध्रांस्तालवनानेष्ठान्. — B transp. 48^b and 48^d. — d) Ś1 कलिंगानोष्ठकर्णिकान्; K1–3 V1 Dn D6 °गानुष्ट्र°; Ñ1 °गान्कर्णकर्णि°; B1 °गानोड्र- कर्ण°; B2.5.6m °गानोष्ट्र(B5 °गांश्चोड्र-; B6 orig. °गांनोड्र)-

C. 2. 1176
B. 2. 31. 72
K. 2. 32. 74

दूतैरेव वशे चक्रे करं चैनानदापयत् ॥ ४९
भरुकच्छं गतो धीमान्दूतान्माद्रवतीसुतः ।
प्रेषयामास राजेन्द्र पौलस्त्याय महात्मने ।
विभीषणाय धर्मात्मा प्रीतिपूर्वमरिंदमः ॥ ५०
स चास्य प्रतिजग्राह शासनं प्रीतिपूर्वकम् ।
तच्च कालकृतं धीमानन्वमन्यत स प्रभुः ॥ ५१
ततः संप्रेषयामास रत्नानि विविधानि च ।
चन्दनागुरुमुख्यानि दिव्यान्याभरणानि च ॥ ५२
वासांसि च महार्हाणि मणींश्चैव महाधनान् ।
न्यवर्तत ततो धीमान्सहदेवः प्रतापवान् ॥ ५३
एवं निर्जित्य तरसा सान्त्वेन विजयेन च ।
करदान्पार्थिवान्कृत्वा प्रत्यागच्छदरिंदमः ॥ ५४
धर्मराजाय तत्सर्वं निवेद्य भरतर्षभ ।
कृतकर्मा सुखं राजन्नुवास जनमेजय ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

मल्लिकान्; B4 °गांश्चोड्कर्णि°; D1.2 सहितानोष्ट्र(D2 °ढ्)-केरलान्; D3–5 सहितांल्लोष्ट्रकेरलान्; S (G1 om.) कलिंगाट-(G2 °गान्रा-; G5 °गा अ-; G6 °गान)विकांस्तथा.

49 G1 om. 49 (cf. v.l. 48); G4 om. 49^{ab}. — ^{ab}) Ś1 अवरीं; K1 B4.5 आटवीं; K2.4 Ñ1 V1 B1–3.6 D2–5 अटवीं; D1 अष्टवीं (for *अन्ताखीं). Ñ1 V1 रोमांश्च; B1.2.4.6 D1 रामं च; B3.5 D3–5 दासं च; D2 रामां च. K3 सुरभींश्चैव रोमांश्च; Dn (!) D6 आटवीं (Dn2 अटवीं; D6 आरवीं, with °टवीं in marg.) च पुरीं रम्यां. D1 पुरीं (for पुरं). S (G1.4 om.) अपरं रोचमानं च यतमानं पुरोत्तमे(G2.3.6 °मं). See Addenda. — ^{c}) B1 D3 G1.2.6 वशं. — ^{d}) K1.4 D6 चैतान्; K2 चैवम्. T1 दूतैकरो तेन नकारयत् (corrupt); G2.5.6 M करार्थं तानका-(M °हा)रयत्; G3 करं चैव स दापयत्; G4 करं चैनानपातयत्. — $49^{cd} = 47^{ef}$. — After 49, T1 G2–6 (G2.6 om. lines 4–5 and 8–10) ins.:

311* काननद्वीपकांश्चैव तरसातीत्य चाहवे ।
ताम्रपर्णीं ततो गत्वा कन्यातीर्थमतीत्य च ।
दक्षिणां च दिशं सर्वां विजित्य कुरुनन्दन ।
सहदेवस्ततो राजन्मन्त्रिभिः सह तत्र वै ।
संप्रधार्य महाबाहुः सचिवैर्बुद्धिमत्तरैः ।
चिन्तयामास कौरव्यो भ्रातृपुत्रं घटोत्कचम् ।
ततश्चिन्तितमात्रस्तु राक्षसः प्रत्यदृश्यत ।
अतिदीर्घो महाबाहुः सर्वाभरणभूषितः ।
अभिवाद्य ततो राजन्सहदेवं घटोत्कचः ।
प्रह्वः कृताञ्जलिस्तस्थौ किं कार्यमिति चाब्रवीत् ।
तं मेरुशिखराकारमागतं पाण्डुनन्दनः ।

[(L. 2) T1 G5 °र्णींनयापि च; G3 °र्णींनवाप च. — (L. 3) G4 °नंदनः. G2.6 विजिग्ये कुरुनन्दन (G6 °नः). — (L. 4) G2 जीर्णे (for राजन्). — (L. 5) G3 संप्रदार्य. — (L. 6) G5 कौंतेयो (for कौरव्यो). T1 G4 भ्रातुः पुत्रं; G3 भ्रातृव्यं च. — (L. 11) G2 मार्गतः (for आगतं).]

50 T1 G1.3–5 om. 50^{ab} (for G1, cf. v.l. 48). For 50^{ab}, cf. line 1 of 307*. — ^{a}) Ś1 K3 रुरुकच्छ-; K1 रुद्रकच्छ-; K2 मरुकच्छ-; K4 रुरुद्रच्छं; Ñ1 V1 त(? read म)रुकच्छ-; B1 भद्रकच्छ-; B2 तरुकच्छं; B3–6 उरुकच्छं; Dn1(क्ष by corr. for छ).n2 D6 ततः कक्ष-; D1 मरुकष्टं; D2 तरुछंग-; D3 भरकच्छं; D4.5 मरुकच्छं; D6 m भृगुकक्ष-; G2 ब्रुवतश्चा-; M1 भृगुकच्छं; M2 भृगुकच्छ-. G6 भृगुकच्छां-स्ततो धीमान्. — ^{b}) D3 दूतं. B2 मद्र°. G2.6 M सान्नै(G6 संनै)वामित्रकर्शनः. — ^{c}) T1 G3–5 हैडिंबं (for राजेन्द्र). G1.2.6 M तत्रस्थः (G1 पुत्रं तं; M1 तत्रत्यः) प्रेषयामास. — ^{d}) D4 पुलस्त्याय. — ^{ef}) G1.2.6 M1 धर्मज्ञः (for धर्मात्मा). K2 B2.6 G1 अरिंदम (G1 °मं). D3 (corrupt) विभीषटल्कं चणय धर्मात्मा*मरिंदमः.

51 ^{a}) G3 चापि. — ^{c}) G1 तं च. D3 सर्वं (for काल-). D1 तच्चकार कृतं धीमान्; T1 G5 तच्च कृष्णकृतं ज्ञात्वा. Cd cites कालकृतं (as in text). — ^{d}) Ś1 अमन्यत च; K2–4 Dn D4.6 अभ्यमन्यत; B1.5 D1.2 अनु°; M1 इत्य°. T1 G नावमन्यत बुद्धिमान्; M2 अमन्यत सुबुद्धिमान्. — After 51, Ñ1 ins.:

312* बिभीषणो महात्मन्यदीप्सितं करवाण्यहम् ।

52 ^{a}) Ś1 K1–3 B1 D1 स; G1 तं (for सं-). — ^{b}) D5 विविधानिव; G2 M °धान्युत. — B6 om. 52^{cd}. — ^{c}) Ś1 K B2.4.5 Dn D6 चंदनागु(K2 Dn °ग)रुकाष्टानि; D3.4 °गरुमुख्यानि; S चंदनानि च मुख्यानि (T1 G3.5 दिव्यानि). — ^{d}) K1.4 दिव्यानि सुबहून्यपि; Ñ1 °नि च बहूनि च; V1 B3.5 D3–5 °नि शयनानि च; S तथा काळाग(G3 °त)रूणि च.

53 K3 om. 53. — ^{a}) G2 सु- (for च). — ^{b}) K1 महात्मनः (for महाधनान्). Ñ1 S मणीं(G1 रत्नां)श्च सुमहा-धनान्. — A long passage (comprising over three adhy.) given in App. I (No. 15) is ins. in S after 53^{ab} (in G3 after 53^{cd}). — G3 itself ins. after 53^{ab}:

२९

वैशंपायन उवाच ।
नकुलस्य तु वक्ष्यामि कर्माणि विजयं तथा ।
वासुदेवजितामाशां यथासौ व्यजयत्प्रभुः ॥ १
निर्याय खाण्डवप्रस्थात्प्रतीचीमभितो दिशम् ।
उद्दिश्य मतिमान्प्रायान्महत्या सेनया सह ॥ २
सिंहनादेन महता योधानां गर्जितेन च ।
रथनेमिनिनादैश्च कम्पयन्वसुधामिमाम् ॥ ३
ततो बहुधनं रम्यं गवाश्वधनधान्यवत् ।
कार्त्तिकेयस्य दयितं रोहीतकमुपाद्रवत् ॥ ४
तत्र युद्धं महद्वृत्तं शूरैर्मत्तमयूरकैः । C. 2. 1187 B. 2. 32. 5 K. 2. 35. 5

313* प्रीतिमानभवद्दृष्ट्वा रत्नौघं तं च पाण्डवः ।
— c) D1 व्यवर्तत. — d) K1 Ñ1 B2. 3. 6 D1. 2 महाबलः; V1 B4. 5 D3–5 महामनाः; S नरा(G3 जना)धिपः (for प्रतापवान्). — After 53, G2 ins. an addl. colophon (*adhy. no.:* 34). Thereafter it ins. passage No. 15 of App. I, followed by a *repetition* of 53cd (v.l. नराधिप for प्रतापवान्).

54 a) S (except T1 G5) विजित्य. — b) B1. 5. 6 शाल्वेन. Ś1 K4 Ñ1 B4 विनयेन; V1 वचनेन; B1. 2. 6 D1. 2 नियमेन; B3. 5 D3–5 च बलेन. — c) K3 °द्रान्यर्थिवत्कृत्वा. — d) Ś1 K2. 3 D6 G4 प्रत्यगच्छद् (K2 °म्). K2 B6 अरिंदम. — After 54, S ins.:

314* रत्नसारमुपादाय ययौ सह निशाचरैः ।
इन्द्रप्रस्थं विवेशाथ कम्पयन्निव मेदिनीम् ।
दृष्ट्वा युधिष्ठिरं राजन्सहदेवः कृताञ्जलिः ।
प्रह्वोऽभिवाद्य तस्थौ स पूजितश्चैव तेन वै ।
लङ्काप्रासान्धनौघांश्च दृष्ट्वा तान्दुर्लभान्बहून् । [5]
प्रीतिमानभवद्राजा विस्मयं परमं ययौ ।

[(L. 1) T1 G5 रत्नसागरमादाय. G6 सहदेवो (for ययौ सह). — (L. 2) G6 ययौ चाथ (for विवेशाथ). — (L. 4) G4 पृष्ट्वा (for प्रह्वो). — (L. 6) G3 राजन् (for राजा). G3 om. from the post. half of line 6 up to 55c. T1 विस्मयं च ययौ तदा.]

55 G3 om. 55abc (cf. v.l. 314*). — b) K1 Ñ1 V1 B2 D1 G1. 3 M °र्षभः. — After 55ab, S (G3 om.) ins.:

315* कोटीसहस्रमधिकं हिरण्यस्य महात्मनः ।
विचित्रांस्तु मणीन्रत्नान्गोजाविमहिषांस्तथा ।

[(L. 1) T1 G5 M1 महात्मने. — (L. 2) G2 विविधान्मणिरत्नांश्च; G4 M2 विविधान्मणयो रत्नान्; G6 M1 विविधांश्च मणीन्°.]

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K1–3 M1 दिग्विजय. K1 B1. 3. 4 Dn D3–5 G1 (all om. sub-parvan name) mention only सहदेवदिग्विजय (D5 cont. समाप्त); K4 B6 D6 G5 likewise mention only दक्षिणदिग्विजय; and B2. 5 D1. 2 only सहदेवदक्षिणदिग्विजय. — *Adhy. name:* G5 M2 विभीषणकर(M2 °करप्र)दानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1(marg.). 3 28 (as in text); K2 D3 29; Dn1 31; S 37 (G3 33). — *S'loka no.:* Dn 78; D1. 2 80; T1 173 (sic).

29

1 G6 om. the ref. — ab) K1 प्र-; T1 G3–5 च (for तु). G2 transp. वक्ष्यामि and कर्माणि, and reads तव (for तथा). — c) K2 °जितामासां; K4 °जितानाशां. — d) Ñ1 यथा सा व्यज°; V1 B2–6 D यथासावज°; G1. 5 यथासौ विज°; M2 यथा स व्यज°. S पुनः (for प्रभुः).

2 b) S प्रतीचीं दिशमच्युतः (T1 °त). — c) Ś1 K D6 प्री(K2 प्र)तिमान्. G6 उद्दिश्य महतीं सैन्यं. — d) K1 V1 B D2–5 वृतः; D1 नृपः; G1 पुनः (for सह). G6 कर्षन्प्रायात्स बुद्धिमान्.

3 b) M2 यौधानां. G2. 6 गर्जनेन. G6 ह (for च). — c) B1. 2. 6 D1. 2 S रथनेमिनिनादेन. — d) Ś1 K2–4 कंपयन्वसुधातलं (K4 °धाधिपान्); B1–3. 5 D1. 2 G1 °यन्निव मेदिनीं.

4 G1 om. 4ab. — a) B5. 6 D3–5 बहुविधं. S (G1 om.) नानाबहुधनं (G2. 3. 6 °विधं) रम्यं. — b) K1 गजाश्वधनधान्यमत्; K2. 3 गवाश्व धनधान्यवत्; B1 Dn1 गवाढ्यं धन°; B4 गवांश्च धन°; D1 G2 गजाश्वधन°; G4 गजाश्वबहु°; G5 गवांश्च बहु°. — c) K1 भवनं (for दयितं). — d) K2 B1 D3 रोहितक°; K3 रोहितकं°; Ñ1 G6 रौहीतक°; B2. 6 रोदीतक°; B3. 4 रौहितक°; D1 रोदितकं°; T1 G3–5 रोहिणीक°; G1 रौद्रेतक°; M2 रोहिताक्ष°. Cn cites text (gloss गिरिं).

5 G1 M1 om. 5ab. — a) D6 अभूद् (for महद्). Ś1 अभूत्; K4 D6 T1 G (G1 om.) दत्तं; V1 B3–5

C. 2. 1187 B. 2. 32. 5 K. 2. 35. 5 मरुभूमिं च कार्त्स्न्येन तथैव बहुधान्यकम् ॥ ५
शैरीषकं महेच्छं च वशे चक्रे महाद्युतिः ।
शिबींस्त्रिगर्तानम्बष्ठान्मालवान्पञ्चकर्पटान् ॥ ६
तथा मध्यमिकायांश्च वाटधानान्द्विजानथ ।
पुनश्च परिवृत्याथ पुष्करारण्यवासिनः ॥ ७
गणानुत्सवसंकेतान्व्यजयत्पुरुषर्षभः ।
सिन्धुकूलाश्रिता ये च ग्रामणेया महाबलाः ॥ ८
शूद्राभीरगणाश्चैव ये चाश्रित्य सरस्वतीम् ।
वर्तयन्ति च ये मत्स्यैर्ये च पर्वतवासिनः ॥ ९
कृत्स्नं पञ्चनदं चैव तथैवापरपर्यटम्* ।
उत्तरज्योतिकं चैव तथा वृन्दाटकं पुरम् ।
द्वारपालं च तरसा वशे चक्रे महाद्युतिः ॥ १०

Dn D3–5 M2 चासीत् (for वृत्तं). — b) Ś1 D6 T1 G3.5 शूद्रैर्; D3–5 शैरैर्. D6 (m as in text) दत्त° (for मत्त°). — B D1–5 transp. 5^{cd} and 6^{ab}. — c) B1 मद्रभूमिं; G4 कुरु°; M2 मेरु°. Ñ1 V1 B4–6 Dn D4.6 M2 स (for च). G1 जित्वाशु (for कार्त्स्न्येन). D1.2 मयूरभूमिं कार्त्स्न्येन. — d) T1 G2–5 तथा च (for तथैव). B1 धन°; D2 वर° (for बहु°).

6 B D1–5 transp. 5^{cd} and 6^{ab}. — a) K शरीष- (K1 °षि)कं; B1–3.6 D2 शिरीष°; Dn2 G1.2 शैरीषि°; D3.5 शैलीष°; G6 शैरीषार्कि. Ś1 K (K2 om.) महीपं; Ñ1 V1 Dn1 D1.3 महेत्थं; B1 महच्छं; B3 G1.3 च हेमं; Dn2 महोत्थं; D2.6 T1 G2.4–6 M च हैमं (for महेच्छं). — b) Ś1 वशी-. G6 महामतिः. — After 6^{ab}, V1 B2 (om. line 1).3–6 D (except D6) ins.:

316* आक्रोशं चैव राजर्षिं तेन युद्धमभून्महत् ।
तान्दशार्णान्स जित्वा च प्रतस्थे पाण्डुनन्दनः ।

[(L. 1) B6 D1.2 अक्रोधं; D3 अक्रोशं. D4 आक्रोशमानं राजर्षि. — (L. 2) D5 दाशार्णान्. B3 स जित्वा तु; D1.2 समं जित्वा.]

— On the other hand, S ins. after 6^{ab}:

317* लिलिटान्पाटनांश्चैव दूतैरेव जिगाय तान् ।

[G4 विलिटान्; G6 लिविटान्. T1 सिधिंद्रान्वद्धानांश्च; G1 सिलिंध्रमागधांश्चैव; G3 सिलिंध्रान्वालधान्यांश्च; G5 लिलंधान्वटधानांश्च; M सिलिं(M2 लिलिं)ध्रान्वाटधानांश्च. G2 च; G4 M सः (for तान्). G6 तानेव विजिगाय च.]

— c) K4 शर्बीस्; B1.5 गिरींस्; D3 शिरांस्; D5 शिबीस्. K1 विध्वंस्य; K3 अंबिष्ठान्. V1 गवां त्रिगर्तकांबष्ठान्; G1 औपवृतगणान्सर्वान्; G2.6 शिलींस्त्रिगर्तानव्युष्ठान्; G3 शिबिं-स्त्रिगर्तराजानं. — d) K1 मालकां; K2 मालाकान्; K4 मल्लजान्; B1 मालव्यं; D3 माल्यवान्. Ś1 D6 पंचकर्पटीं; K1 °कर्बटां; K2 V1 D3 °कर्कटान्; K4 °पर्यटान्; B D1.2.4.5 °कर्वटान्. (B1 °क*टं); G1 M1 °कर्पटीन्. G2 मालवांश्चैव कर्पटीन्; G3 अंबष्ठान्मालवान्पटान्.

7 a) B4 ततो (for तथा). Ś1 M2 मध्यमिकेयांश्च; K1 °मकायां*; K2 °निकयांश्च; K3 °मिकायाश्च; K4 °मकायांश्च; V1 B4 Dn D6 °मकेयांश्च; B2 T1 G2.4.5 °निकायांश्च; B3.5.6 D3–5 मा(B6 म)ध्यमिकांश्चैव; D1.2 मध्वनिकायांश्च; G1 मिथ्यामिकाशं च; G6 मध्यनिकानांश्च. B1 तथा स धानीकायांश्च; text as in Ñ1 G3 M1. — G1 om. 7^{bc}. — b) Ś1 वार्क्षधानान्; K4 वाटधारन् (corrupt); D1.2 वाटधान-. D1 तथा (for अथ). T1 G2.6 औपावृत- (G6 औवांनुडु)गणानपि; G3 M औपावृतगणानथ; G4 दौपावृतगणानि च; G5 औपागणवृतानि च. — c) Ś1 अतश्च. K4 परिवृत्या च; D1 °वृत्तार्थं; D2 °वर्त्याथ; D6 °वृत्यार्थं. — d) K2 °वासिनं. G1 पुष्करिण्यां च वासिनः.

8 a) D3 गणानुवरसंकेतान्; G1 गणांश्चोत्सव°; G4 गणानुत्सवसंकाशान्. — b) K3 V1 B3 D3.5 S अज° (for व्यज°). Ñ1 T1 G2–5 M पांडवर्षभः; B6 पुरुषर्षभ; G1.6 पांडुनंदन (G6 °नः). — c) B1.2.4 G6 सिंधुकूल°; B6 सिंधुकूटा°; G3 °कूला शृता; G4 M1 °कूलाश्रया; M2 °कूलं श्रिता. G1 सिंधुकूलाश्रितांश्चैव. — d) Ś1 K4 श्रावणेया (Ś1 °रा); K1 श्रमणेशा; K2 श्रमेण स; Ñ1 B Dn D1.2.4–6 ग्रा(D1.2 र)मणीया; V1 राजानः सु-; D3 ग्रामणा ये. G1.4 ग्रामणेयान्महाबलान्.

9 a) K1 शूद्रभीरगणा°; K2 शूद्राभीरुगणा°; K3 G1.4.5 शूद्राभीरगणां°; B5 शूद्रा भीमगणा°; T1 °भिरगणा°; G2 °भीतरणा°; G6 M शूराभीरगणा°. — b) Ś1 K2–4 य आश्रित्य. G1 सरस्वत्याश्च जीविनाः. — c) B1 मांसैश्च; T1 G2 मत्स्यैर्ये (by transp.); G6 मात्सर्यै. G3 वर्तते ये च मत्स्यैश्च. — d) K2.3 पर्यंतवासिनः; D2 पर्वतवासिभिः; G1 पर्यवसायिनः.

10 a) G2 पंचजनं; G6 °नदीं. — b) Ś1 K B1 तथैवामरपर्पटं (K1 °पर्वतः; K2 B1 °पर्यटं); Ñ1 B4 Dn D5.6 °वामरपर्वतं; V1 B2.3.5.6 D1.2.6m °वामरकंटकं; D3.4 तथा चामरकंटकं; T1 G3–6 मित्रभोगं तथैव च; G1 तथैव परिघट्टनात्; G2 M1 तथैवापरपट्टणान् (M1 °त्तनान्); M2 °वावरपट्टनात्. — After 10^{ab}, B2 ins.:

318* रत्नाकरममित्रघ्नं तथा वेल्लातटं पुनः ।;

while T G2 (om. line 1).3–5.6 (om. line 1) ins.:

319* तथा सिंहनदं चैव तथैवापरपत्तनान् ।

रमठान्हारहूणांश्च प्रतीच्याश्चैव ये नृपाः ।
तान्सर्वान्स वशे चक्रे शासनादेव पाण्डवः ॥ ११
तत्रस्थः प्रेषयामास वासुदेवाय चाभिभुः ।
स चास्य दशभी राज्यैः प्रतिजग्राह शासनम् ॥ १२
ततः शाकलमभ्येत्य मद्राणां पुटभेदनम् ।
मातुलं प्रीतिपूर्वेण शल्यं चक्रे वशे बली ॥ १३

स तस्मिन्सत्कृतो राज्ञा सत्कारार्हो विशां पते ।
रत्नानि भूरीण्यादाय संप्रतस्थे युधां पतिः ॥ १४
ततः सागरकुक्षिस्थान्म्लेच्छान्परमदारुणान् ।
पह्लवान्बर्बरांश्चैव तान्सर्वाननयद्वशम् ॥ १५
ततो रत्नान्युपादाय वशे कृत्वा च पार्थिवान् ।
न्यवर्तत नरश्रेष्ठो नकुलश्चित्रमार्गवित् ॥ १६ C. 2. 1200 B. 2. 32. 17 K. 2. 35. 17

दूतैरेव वशे चक्रे नकुलः कुलनन्दनः ।
[(L. 1) T1 नथैवानरमट्टनान्; G3 तथैवावासंनम्मान् (sic).]
— G3 om. from कं in 10^{c} up to पुरम् (inclusive) in 10^{d}. — c) K1 D5 उत्तरज्योतिषां चैव; K2 उत्तराद्योतिकांश्चैव; K3 उत्तरां ज्योतिपांश्चैव; K4 उत्तरं योनिकं चैव; Ñ1 V1 B4 Dn D6 °रज्योतिषं चैव; B2.3.5.6 D1–4 °रं ज्योतिकं (D1.2 °षं) चैव; G1 ह*त्तां ज्योतिकं चैव; G2 उत्तराज्ज्योतिकांश्चैव; G5 °रं ज्योपकं चैव; G6 °रं ज्येनिकांश्चैव. — d) Ś1 विंदाटकं; K1 वेदपुरं; K2–4 Ñ1 D2 वृंदारकं; V1 विंदुकटं; B4.5 Dn D3.4 दिव्यकटं; D1 वृअरकं; D5 वेदकटं; D6 विंदाटके; T1 G1.2.4.5 वणगाटकं (G2.5 °कटं; G4 °करं); G6 M वेणगाक(M1 °त)टं (for वृन्दाटकं). K1 टकं; K3 परं. — e) Ś1 K1.3 D5 द्वारपालीं च; K2 °पालीव; K4 °पालांश्च. T1 G2.6 M2 सहसा (for तरसा). — f) Ś1 वशी°; D5 वशं. D6 महामतिः.

11 a) Ś1 रमधान्; K1 रम्यकान्; K2 रमवान्; K4 रसवान्; Ñ1 Dn D4.6 रामठान्; V1 B D1.2 माठरान्; B6 m D3 T1 G1.3–5 रमणान्; D5 M1 रमकान्; G2.6 M2 रमथान्; text as in K3 only! Ś1 हारयूनांश्च; K1.3.4 D5 °हूरांश्च; K2 हार*ल्हाश्च; B1 अवकूलांश्च; B6 शूरहूणांश्च; D1 हरहूणांश्च; D6 कारहूणांश्च; T1 हरमाणांश्च; G1 हारांकुहूनां च (hypermetric); G2 हारघृणां च; G4 वारहूणांश्च; G6 नारहूणांश्च; M1 हारगृगांश्च; M2 हरिहूकांश्च. — b) K1.4 B3.5 D1–5 G1–3.5 M1 प्रतीच्यां चैव; Ñ1 वैदिशाश्चैव. B1 प्रतीच्यां ये च पार्थिवाः. — c) K3 तान्सवांश्च; K4 तान्वै सर्वान्; B5 M2 तान्स सर्वान्; B6 D1.2 स तान्सर्वान् (for तान्सर्वान्स). Ś1 स वशी°; T1 G1–4 स्ववशे. — d) K1–3 गमना° (for शासना°). S नकुलः पांडवर्षभः (G2 पांडुनंदनः; G4 पांडवकृपभः). — After 11, T1 G2–6 ins. (cf 2. 28. 49):

320* अरणं चैव रोमं च यवनानां पुराणि च ।
लम्बानुदेशजांश्चैव बन्धकांश्च नरोत्तम ।
दूतैरेव वशे चक्रे करं चैनानदापयत् ।

[(L. 1) G3 अरालिं; G4 अरांबिं (for अरणं). — (L. 2) G3 लंबालदेशजां°; G4 लंब्याकदेशजां°; G5 लंवकान्देशकां°. G4 निद्धकांश्च; G6 संदकांश्च. G4.6 नरोत्तमः. — (L. 3) G6 वशं. G4 व्यदाप°.]

12 b) Ś1 lacuna. K3 चाविभुः; K4 चाभियुः; Ñ1 B D भारत (D6 च प्रभुः); V1 चारिहा; S चाभिभूः (G1 °भः). — After 12^{ab}, B2.3 ins.:

321* दूतं धर्मविदं शान्तं वाग्मिनं शुचिमुत्तमम् ।;

while D5 ins.:

322* स चापि योजयामास वासुदेवाय भारत ।

— c) Ñ1 V1 B4.5 D3–5 G1 चापि (for चास्य). K2 दशरीरायैः; K4 दशभी राष्ट्रैः; Ñ1 B1.2 D1.2 दर्शने राज्ञः; V1 B3–6 D3–5 S यादवैः सार्धं; Dn(!) D5 गतभी राजन्. — d) D6 वीर्यवान् (for शासनम्).

13 D6 om. 13^{a}–14^{b}. — a) K1 तत्र. K1 G1.6 शालक°; K2.3 कालज°; B1.6 सकल°; G2 शशांक°; G4 स्यालक°. — b) K3 पुर° (for पुट°). Cn.v cite text. — d) D3 शैल्यं. B1.3.6 D2.4.5 वशं. Ś1 K4 Ñ1 S वशी (for बली).

14 D6 om. 14^{ab} (cf. v.l. 13). — a) Ś1 K Dn स तेन; T1 G2–6 M तस्मिन्स (by transp.); G1 तस्मिंस्तु. K2 D5 सकृतो; B1 G1 सत्कृते. K1–3 B5 D1.3.4 G2.6 M2 राजा. — b) B1 सकृतार्हो. — c) K2 भूरिण्या°; K3 भूरण्या°. B1–3.6 D1.2 रत्नान्यादाय भूरीणि. — d) K3 स (for सं-). T1 G1 विशां (for युधां). G3 प्रति (for पतिः).

15 a) G2.6 तत्र (for ततः). K2 समरकंदस्थान् (!); B2.6 D1.2 समुद्रकुक्षि°; D3.5 सागरमध्य°. — b) D3 म्लेंच्छान्. — c) Dn1 M1 पह्लवान्; D1.4 पन्ह°; T1 बाह्लीकान्; G1 पप्लवान्; G2 बालय°; G3 चाहवां; G4 बाह्लवान्; G5 साल्वां (corr. from °ह्लां)श्च; G6 पल्वलान्; M2 वह्लवान्. M2 चैतान् (for चैव). K1 पह्लला बर्बराश्चैव. — d) D3 वशे (for वशम्). Ś1 K3.4 V1 Dn D6 किरा(Ś1 विला)तान्यवनाञ्शकान्; K1.2 तान्सर्वान्व्यजयद् (K2 °र्वानजयेद्) बली; B1–3.6 D1.2 सर्वांस्तानजयद्बली; T1 G1 विजित्य भरतर्षभः; G6 तान्सर्वानजयद्वशी; M2 स सर्वानानयद्वशं.

C. 2. 1200 B 2. 32. 18 K 2. 35. 18 करभाणां सहस्राणि कोशं तस्य महात्मनः ।
ऊहुर्दश महाराज कृच्छ्रादिव महाधनम् ॥ १७
इन्द्रप्रस्थगतं वीरमभ्येत्य स युधिष्ठिरम् ।
ततो माद्रीसुतः श्रीमान्धनं तस्मै न्यवेदयत् ॥ १८
एवं प्रतीचीं नकुलो दिशं वरुणपालिताम् ।
विजिग्ये वासुदेवेन निर्जितां भरतर्षभः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ समाप्तं दिग्विजयपर्व ॥

३०

वैशंपायन उवाच ।
रक्षणाद्धर्मराजस्य सत्यस्य परिपालनात् ।
शत्रूणां क्षपणाच्चैव स्वकर्मनिरताः प्रजाः ॥ १
बलीनां सम्यगादानाद्धर्मतश्चानुशासनात् ।
निकामवर्षी पर्जन्यः स्फीतो जनपदोऽभवत् ॥ २
सर्वारम्भाः सुप्रवृत्ता गोरक्षं कर्षणं वणिक् ।

16 G1 om. 16[ab]. — [b]) T1 चक्रे (for कृत्वा). Ś1 वशीचक्रे नराधिपान्. — [c]) Ś1 K V1 Dn D3.6 कुरुश्रेष्ठो; D4 नरः श्रे°; G1 रथि°; G6 नृप°. B2 D1.2 न्यवर्तद् (D2 °रद्) भरतश्रेष्ठो (D2 marg. *sec. m.* न्यवर्तत).

17 [a]) Cv कलभानां. G1 सहस्राणां. — [b]) B3 सुवर्णस्य; B6 D1 (before corr.).2.5 कोषं तस्य. G1 सहस्राणि शतानि च. — [c]) Ñ1 V1 D6 (m as in text) जहुर्दश; Dn1 (m as in text) जुहुर्दश; G4 ऊहुर्धनं; M2 ऊहूर्दश; Cv as in text. G3 महाराजन्. G6 om. from राज up to वासु in 19[c]. B1.2.6 D1.2 त(B स)-मूहुर्दशसंख्यानि; G1 ऊहुस्तस्य महाराज्ञः. — [d]) B6 कृच्छ्रादेव. Ś1 महद्धनं.

18 G6 om. 18 (cf. v.l. 17). — [a]) G4 इंद्रप्रस्थं गतो. B6 धीरम् (for वीरम्). B1 इतः पर्यागतं वीरम्. — [b]) S (G6 om.) अभ्य(T1 °भ्या)गच्छद् (for अभ्येत्य स). G1 युधिष्ठिरः. — [c]) S (except G1; G6 om.) हृष्टो (for ततो). D3 T1 G1 माद्रि°. K1 V1 धीमान्. — [d]) T1 धनधान्यं; G1.2.4.5 M धनं तस्य.

19 G6 om. up to वासु in 19[c] (cf. v.l. 17). — [a]) Ś1 K4 Dn D6 विजित्य; K1–3 Ñ1 V1 विजिग्ये; T1 प्रतिचा (sic); G3 °तीच्यां (for प्रतीचीं). — [c]) Ś1 K Ñ1 V1 Dn D6 Cd प्रतीचीं; S (G6 om.) अजयद् (for विजिग्ये). — [d]) K1 पालितां; K4 निर्मितां (for निर्जितां). K1.2 Ñ1 V1 B5 D2–5 G3.4 M पुरुषर्षभः (K2 Ñ1 V1 G3 °भ); K3.4 B1.4 Dn D6 T1 G1.2.5 भरतर्षभ; B2.3.6 D2 मनुजर्षभ.

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K2.3 B2.3.6 Dn1 D1.2.4.5 दिग्विजय; K4 जरासंधवध and प्रतीचिविजय; Dn2 D6 राजसूय and दिग्विजय; D3 M1.2 दिग्विजय and नकुलदिग्विजय; G5 दिग्विजय and नकुलपश्चिमदिग्विजय. K1 B1.4.5 G1 (all om. sub-parvan name) mention only नकुलदिग्विजय. To the sub-parvan name or its variants, Ś1 K1–3 B2.6 Dn D3–5 M2 add समाप्त. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg.) 28; K2 30; K3 29 (as in text); Dn1 32; S 38 (G3 39). — *S'loka no.:* K2 Dn M1 20; K3 19; D1 21; T1 22.

30

1 After the ref., T1 G3–5 M1 ins. a passage given in App. I (No. 16). — Cd cites 1[ab] (as in text). — [a]) G1 रक्षणं (for °णाद्). — [b]) B1 मर्त्यस्य (for सत्य°). — [c]) K2 क्षेपणा°; K3 क्षिपणा°; Ñ1 B (except B2) D3.5 क्षयणा° (for क्षपणा°). G4 वै च (for चैव). — [d]) K4 B D1.2 M2 स्व(B1 सु)धर्म° (for स्वकर्म°).

2 [a]) K1 D1.2 G1.5 बलिनां; K3 कराणां; V1 B3.4 पालनात्; G2.6 बलानां; M2 सलीनां; Cd.n (as in text) बलीनां (= कराणां, cf. K3). T1 G1 आदानां; M2 आधानाद्. — [b]) T1 G3–5 M चानु(M1 परि)पालनात्. — [cd]) K2 प्रकामवर्षी; K4 T1 निकामवर्षि; D4 निःकामवर्षी; G1 निकरंवर्जं (sic); G6 निदाघवर्षी; Cd as in text. G1.4 स्थितो (for स्फीतो). K1 महान्; G3 भवेत् (for [ऽ]भवत्). Ś1 (corrupt) निकामवृष्टपर्जन्यो तत्स्फीतो जनपदः.

3 [a]) K2.3 सुनिर्वृत्ता; B2 D4 G1 सुवृत्ता (sic); T1 G3.5 संप्रवृत्ता; G2 सुवृत्ताश्च; G4 सुसंवृत्ता. — After 3[a], S (G1 om. line 3) ins.:

323* नीरुजा निरुपद्रवाः ।

विशेषात्सर्वमेवैतत्संजज्ञे राजकर्मणः ॥ ३
दस्युभ्यो वञ्चकेभ्यो वा राजन्प्रति परस्परम् ।
राजवल्लभतश्चैव नाश्रूयन्त मृषा गिरः ॥ ४
अवर्षं चातिवर्षं च व्याधिपावकमूर्छनम् ।
सर्वमेतत्तदा नासीद्धर्मनित्ये युधिष्ठिरे ॥ ५
प्रियं कर्तुमुपस्थातुं बलिकर्म स्वभावजम् ।
अभिहर्तुं नृपा जग्मुर्नान्यैः कार्यैः पृथक्पृथक् ॥ ६
धर्म्यैर्धनागमैस्तस्य ववृधे निचयो महान् ।
कर्तुं यस्य न शक्येत क्षयो वर्षशतैरपि ॥ ७
स्वकोशस्य परीमाणं कोष्ठस्य च महीपतिः ।
विज्ञाय राजा कौन्तेयो यज्ञायैव मनो दधे ॥ ८
सुहृदश्चैव तं सर्वे पृथक्च सह चाब्रुवन् ।
यज्ञकालस्तव विभो क्रियतामत्र सांप्रतम् ॥ ९
अथैवं ब्रुवतामेव तेषामभ्याययौ हरिः । C. 2. 1213 B. 2. 33. 10 K. 2. 30. 10

स्वादुसस्या च पृथिवी बहुपुष्पफलद्रुमा ।
ब्राह्मणा यज्ञसंतानाः.

[(L. 1) G1 नीरजा; G5.6 M2 निरुजो. G1 निरुपप्लवाः. — (L. 2) T1 G4 °फलद्रुमाः; G5 M °फला द्रुमाः.]
— G1 om. 3^{b}–4^{b}. — b) Ś1 D1 G2 M गोरक्ष्यं; Ñ1 V1 Dn D6 G6 गोरक्षा; B2 D2 गौरक्ष्यं. T1 G5 कृषिगोरक्षणं वणिक्; G3 गोरक्षी कर्षगो वणिक्. — c) B1 विशेषाः; B2.6 D1.2 वैश्यस्य (for विशेषात्). B5 सर्वं; G5 सव (see Addenda) (for सर्वम्). — d) K3.4 B1.3.5m.6 Dn D8 G2.6 Cv °कर्मणा; V1 T1 G3.5 M2 °कर्मणि; G4 °धर्मणि; Cd.n °कर्मणः (as in text). D4 (corrupt) संज* * *कर्षणां.

4 G1 om. 4^{ab} (cf. v.l. 3). — a) K1 बंधुकीभ्यो; Cd वञ्च° (as in text). — b) D2.5 राज्ञः (so Cn apparently!) प्रति; D4 राज्ञां प्रति; S (G1 om.) प्रतिरोधात् (for राजन्प्रति). K1–3 राजप्री(K2 °न्प्री)-तिपुरःसरं. — c) B1 चापि (for चैव). — d) K1.2 D1.2 नाश्रूयत (D1.2 °तं). K3 नृपा; Ñ1 वृथा (for मृषा). S श्रूयते न मृषा क्रिया; Cd as in text.

5 a) K4 प्रवर्षं (for अ°). D1.2 वा (for च). — b) Ś1 K1.3.4 D5 T1 G1.2.4 M2 व्याधिः (for व्याधि-). — c) G1 एवम् (for सर्वम्). K1 एवं; G2 एवत् (sic) (for एतत्). — d) K2 °निष्ठे; B2 (m as in text) D1.2 °वृत्ते; G1.2.6 °राजे (for °नित्ये). G6 प्रशासति (for युधि°). — After 5, S (except G1) ins. (equivalent of st. 6, q. v.):

324* मनस्तुष्टिं कथं गच्छेदित्येवमनसो नराः ।
सर्वात्मना प्रियाण्येव कर्तुं समुपचक्रमुः ।

[(L. 1) G2 नत्र तुष्टिः; G6 M मम तुष्टिं (for मन°). G2 परां; G6 परं (for कथं). T1 G4–6 M इत्येवं° (for इत्येव°).]

6 S om. 6 (cf. however 324* above). — a) D2 प्रियकर्तुम्. B1 उपस्थानं. Cd implies text. — b) Ñ1 स्वकर्मजं; V1 च भावजं; D1.2 स्वभावतः. K1 बलिकर्मस्य कर्मजं. Cd as in text. — c) K2 अभिकर्तुं; Ñ1 V1 B5 अभिहंतुं; Cd व्यतिहंतुं. — d) B6 नाल्पैः (for नान्यैः). Ś1 कदाचन; K B4 Dn D6 कथंचन (for पृथक्पृथक्).

7 a) K3 Dn2 D4.6 G1.4 M2 धर्मैर् (for धर्म्यैर्). G1 अनागजैस्; G4 धनागमस् (for धनागमैस्). B3 तत्र (for तस्य). — b) D3 नियमो; Cd निचयो (as in text). — c) T1 G5 यद्धि (for यस्य). — d) B3 T1 G3–5 क्षयं (for क्षयो). — After 7, V1 B D1–6 ins. (in D1 deleted later; in D5 added marg.):

325* सर्वेषां भूमिपालानां श्रेष्ठः स च महीपतिः ।

[V1 B1.2.6 D1.2 च महीपानां (for भूमि°).]

8 V1 om. 8^{ab}. — a) Ś1 K B2.4.6 D4.5 G1.2.6 M स कोश(*or* °ष)स्य; B1.3 D1.2.6 स्वकोषस्य; B5 स कोष्ठस्य; Dn(!) स्वकोष्ठस्य; T1 G4.5 कोशस्य च; G3 शोकस्य च; Cn (apparently) स्वकोशस्य (as in text). B2 T1 परिमाणं (so aslo Cn, but perhaps as gloss); D1.2 परीमणं; M2 परीणामं. — b) Ñ1 T1 G (except G3) गोष्ठस्य; Dn (!) D4.6 कोशस्य; D1.2 श्रेष्ठस्य; M2 कोष्ठानां; Cd कोष्ठस्य (as in text). Ś1 महीपते; G4 °पतेः. — c) S राजन् (for राजा). G6 कौंतेय. — d) V1 यज्ञाय च (for °यैव). D1.2 मह्ये (corr. marg. to °नो).

9 a) K ते; Dn(!) D3 ये; G1 तन् (for तं). — b) K1–3 D5 (before corr.) सह वाब्रु(K3 °भु)वन्; Ñ1 V1 Dn D5(after corr.).6 सहिताब्रु°; B1.3 T1 G2–5 सहसाब्रु°; B6 महताब्रु° (for सह चाब्रु°). Ś1 पृथक्चैव सहाब्रुवन्; G6 त्वरयंतस्तदाब्रुवन्. — c) G2.6 यज्ञकालं. — d) G4 क्रीयताम्. K1 सत्रं; V1 B3.5 D3–5 आशु; B1 अनु; D1.2 अंत्र (for अत्र).

10 a) K1 Ñ1 V1 B5 D2 तथैवं; B2 D3–5 तथैव; B3.4 G1 अथैनं. K4 B1.2.4.5 D (except D6) G4 एवं (for एव). K2 corrupt. — b) D2.5 तस्याम् (for तेषाम्). — c) B D1–5 G4 धर्मात्मा (for वेदा°). — d) Ś1 K1.4 Ñ1 Dn D6 चैव; D4 चैवा- (for चापि). G1 हृद्यश्चात्मनि जानतां; G6 सुप्राप्यश्चैव जानना. Cd (as

C. 2. 1213 B. 2. 33. 10 K. 2. 36. 10 ऋषिः पुराणो वेदात्मा दृश्यश्चापि विजानताम् ॥ १०
जगतस्तस्थुषां श्रेष्ठः प्रभवश्चाप्ययश्च ह ।
भूतभव्यभवन्नाथः केशवः केशिसूदनः ॥ ११
प्राकारः सर्ववृष्णीनामापत्स्वभयदोऽरिहा ।
बलाधिकारे निक्षिप्य संहत्यानकदुन्दुभिम् ॥ १२
उच्चावचमुपादाय धर्मराजाय माधवः ।
धनौघं पुरुषव्याघ्रो बलेन महता वृतः ॥ १३
तं धनौघमपर्यन्तं रत्नसागरमक्षयम् ।
नादयन्रथघोषेण प्रविवेश पुरोत्तमम् ॥ १४
असूर्यमिव सूर्येण निवातमिव वायुना ।
कृष्णेन समुपेतेन जहृषे भारतं पुरम् ॥ १५
तं मुदाभिसमागम्य सत्कृत्य च यथाविधि ।
संपृष्ट्वा कुशलं चैव सुखासीनं युधिष्ठिरः ॥ १६
धौम्यद्वैपायनमुखैर्ऋत्विग्भिः पुरुषर्षभः ।
भीमार्जुनयमैश्चापि सहितः कृष्णमब्रवीत् ॥ १७
त्वत्कृते पृथिवी सर्वा मद्वशे कृष्ण वर्तते ।
धनं च बहु वार्ष्णेय त्वत्प्रसादादुपार्जितम् ॥ १८
सोऽहमिच्छामि तत्सर्वं विधिवद्देवकीसुत ।
उपयोक्तुं द्विजाग्र्येषु हव्यवाहे च माधव ॥ १९
तदहं यष्टुमिच्छामि दाशार्ह सहितस्त्वया ।

---

in text) दृश्यः (gloss दर्शनयोग्यः); Cn cites अदृश्यः. Cd cites विजानतां (as in text).

11 ^{a}) K Dn_2 जगतां (K_2 गच्छतां); G_6 मृगंतस्; Cd जगतस् (as in text). T_1 G (except $G_{2.6}$) तस्थुषः; M_2 °षं; Cd °षां (as in text). — ^{b}) $Ś_1$ प्रभावश्. K_2 अत्ययश्च; K_3 $Ñ_1$ V_1 $B_{1.3}$ D_{1-4} T_1 G_{1-4} M_1 अव्ययश्च; Cd.n (as in text) अप्ययश्च (Cd gloss प्रलयस्थानं). G_1 सः (for ह). — ^{c}) K_4 °भव्यं (for °भव्य-). K_2 °भवन्नाथ; K_3 °जगन्नाथः; B_1 °भवो नाथः. — ^{d}) $D_{3.5}$ क्लेशनाशनः. — After 11, G_1 ins.:

326* प्रधानः सर्वलोकानां भोजवृष्ण्यन्धकाग्रणीः ।

12 ^{a}) K_3 D_4 प्रकारः; B_1 प्राकारं; G_6 प्रवरः; Cd प्राकारः (as in text). K_2 $D_{1.2}$ °वृष्णिनाम्; D_6 °वृत्तीनाम्. G_1 सर्वेषामिष्टदो लोके. — ^{b}) K भयेषु; G_4 आद्यस्तु (for आपत्सु). D_3 T_1 $G_{1.2.6}$ हरिः (for ऽरिहा). D_5 अभयस्य प्रदोरिहा. — ^{c}) G_2 बलेधिकारं; G_6 बलाधिकारं. D_6 संक्षिप्य. — ^{d}) K_1 श्रीमता; V_1 S संमान्य; B_1 महत्या; D (except D_6) सम्यग्; Cd संहत्य (as in text). K_3 Dn_2 $D_{1.3-6}$ T_1 $G_{1.6}$ [आ]नकदुंदुभिः (D_3 °भि).

13 ^{a}) K_2 उपापतम् (for उच्चावचम्). — ^{c}) D_4 पुरुषव्याघ्र; G_1 पुरतः कृत्वा.

14 ^{a}) $Ś_1$ B (except $B_{3.4}$) D_{1-5} $G_{1.2.6}$ M_2 तद्; D_6 ते (for तं). $B_{1.2.5}$ D_{1-3} बलौघम् (for धनौघम्). — ^{b}) $Ś_1$ B_2 अव्ययं; B_5 D_{3-5} उत्तमं (for अक्षयम्). — ^{c}) B_4 आदाय; G_2 नदावन्; G_3 नादवन्. — ^{d}) B_1 विवेश पुरुषोत्तमः; G_1 ह्युपायान्मधुसूदनः. — After 14, N (except $Ñ_1$) ins.:

327* पूर्णमापूरयंस्तेषां द्विषच्छोकावहोऽभवत् ।
[B_1 ह्युक्तम् (for पूर्णम्). K_4 आपूरयत्तेषां.]

15 ^{a}) $G_{1.3}$ आसूर्यमिव. Cd cites असूर्यं (as in text). — ^{b}) $K_{1.3}$ B_1 D_4 निर्वा(D_4 °र्वां)तमिव. Cd cites निवातं (as in text). — After 15^{ab}, G_1 ins.:

328* अथ सर्वे समुत्थाय काञ्चनासनमाददुः ।

— G_1 om. 15^{c}–16^{b}. — ^{c}) K_4 समुपेतं तज्; B_1 समवेतेन (for समुपे°). — ^{d}) K_2 जगृषे; T_1 $G_{2.4-6}$ जहर्षे (for जहृषे). G_2 भरतं. K_{1-3} D_5 (marg. *sec. m.*) कुलं; B_2 बलं (for पुरम्).

16 T_1 $G_{1.3.5}$ om. 16^{ab} (for G_1 cf. v.l. 15). K_2 तेभिसंगम्य; V_1 D_{3-5} समुपा° (for [अ]भिसमा°). — ^{c}) $Ñ_1$ V_1 B_{2-6} Dn $D_{1.2.6}$ $G_{2.4.6}$ M स (for सं-). $K_{1.3}$ संपृच्छ्य; K_2 °प्रच्छ; B_1 स पृष्टः (for संपृष्ट्वा). $Ś_1$ चैनं (for चैव). G_1 कुशलं पृष्टवंतं तान्. — ^{d}) K_2 T_1 $G_{3.5.6}$ युधिष्ठिरं. G_1 सुखासीनाञ्जनार्दनं.

17 ^{a}) K_{1-3} धौम्यद्वी(K_3 °द्वै)पायनाद्यैश्च; K_4 °द्वैपायनमुख्यैर्; G_1 धौम्यवासमुखाचार्यैर्; G_3 °द्वीपायनमुखैर्. — ^{b}) $Ś_1$ $B_{1.2.6}$ G_2 पुरुषर्षभ; K_{1-3} भरतर्षभः (K_2 °भ); G_1 परिवारितं. — ^{c}) V_1 B D G_6 चैव (for चापि.) G_1 भ्रातृभिर्नृपमुख्यैश्च. — ^{d}) D_5 कृत्स्नमब्र°.

18 Before 18, all MSS. except $Ś_1$ K M_1 ins. युधिष्ठिर उ° (*or* युधिष्ठिरः). — ^{a}) $Ñ_1$ $B_{1.2.6}$ $D_{1.2}$ त्वां (B_2 तं) प्राप्य (for त्वत्कृते). $Ś_1$ B (except $B_{4.5}$) $D_{1.2}$ कृत्स्ना (for सर्वा). G_1 भवत्कृते मही सर्वा. — ^{b}) B_1 $D_{1.2}$ मद्वशा.

19 ^{a}) T_1 $G_{3.5}$ धनमिदं (for इच्छामि तत्). — ^{b}) D_5 T_1 M_1 °सुतं (for °सुत). — ^{c}) K_2 उपयुक्तं; K_3 °युक्ता (sic); B_5 °युक्तुं; D_4 °युंक्तं (for °योक्तुं). $Ś_1$ K $Ñ_1$ Dn D_6 द्विजाग्र्ये($K_{2.3}$ Dn_2 °ग्रे)भ्यो; B_{1-4} $D_{3.4}$ द्विजाग्रेषु. — ^{d}) V_1 B_5 D_3 $G_{1.3}$ हव्यवाहेषु; D_6 °वाहेन (for °वाहे च).

अनुजैश्च महाबाहो तन्मानुज्ञातुमर्हसि ॥ २०
स दीक्षापय गोविन्द त्वमात्मानं महाभुज ।
त्वयीष्टवति दाशार्ह विपाप्मा भविता ह्यहम् ॥ २१
मां वाप्यभ्यनुजानीहि सहैभिरनुजैर्विभो ।
अनुज्ञातस्त्वया कृष्ण प्राप्नुयां क्रतुमुत्तमम् ॥ २२
तं कृष्णः प्रत्युवाचेदं बहूक्त्वा गुणविस्तरम् ।
त्वमेव राजशार्दूल सम्राडर्हो महाक्रतुम् ।
संप्राप्नुहि त्वया प्राप्ते कृतकृत्यास्ततो वयम् ॥ २३
यजस्वाभीप्सितं यज्ञं मयि श्रेयस्यवस्थिते
नियुङ्क्ष्व चापि मां कृत्ये सर्वं कर्तास्मि ते वचः ॥ २४

युधिष्ठिर उवाच ।
सफलः कृष्ण संकल्पः सिद्धिश्च नियता मम ।
यस्य मे त्वं हृषीकेश यथेप्सितमुपस्थितः ॥ २५
वैशंपायन उवाच ।
अनुज्ञातस्तु कृष्णेन पाण्डवो भ्रातृभिः सह ।
ईहितुं राजसूयाय साधनान्युपचक्रमे ॥ २६
तत आज्ञापयामास पाण्डवोऽरिनिबर्हणः ।
सहदेवं युधां श्रेष्ठं मन्त्रिणश्चैव सर्वशः ॥ २७
अस्मिन्क्रतौ यथोक्तानि यज्ञाङ्गानि द्विजातिभिः ।
तथोपकरणं सर्वं मङ्गलानि च सर्वशः ॥ २८ 2. 1232 2. 33. 28 2. 36. 28

20 [a]) K2 द्रष्टुम्; V1 प्रष्टुम् (for यष्टुम्). — [c]) V1 अंबवैश्च (for अनु°). — [d]) Ś1 Dn2 D1m.2m.4.6 M1 Cnp तदनु°; K1 D3 तन्ममा°; K4 G6 त्वमनु°; B1 D1.2 तस्यानु°; Cn तन्मानु° (as in text). B4 तन्माज्ञातुमिमर्हसि (sic).

21 [a]) B3 G5 सं-; Dn D1.2.6 तद् (for स). Ś1 समीक्षय त्वं; K2 संदिक्षप (sic) त्वं; K3 स दीक्षय त्वं; K4 स दीक्षयस्व (for स दीक्षापय). — [b]) Ś1 स्वम्; M2 (by corr.) त्वाम् (for त्वम्). K3 आत्मानो. D4 महाभुजः; G5 °जं. — [c]) D3 गोविंद (for दाशार्ह). G2 इष्टं भवति दाशार्ह. — [d]) G1 विपापो. D1.2 भवितो. K3 त्वहं; T1 G3.5 [अ]प्यहं; G6 [अ]स्म्यहं.

22 [a]) Ś1 मां वाप्यनुजानीहि (sic); K1-3 मां वा (K2 om. वा) त्वमनु°; K4 G2.4 मां चैवाभ्य(K4 °प्य)नु°; Ñ1 V1 B1.3 D6 मां चाप्यभ्यनु°; D3 मां वाप्यभ्य*जानीहि; T1 G3.5 मां त्वमप्यनु°; G1 मां वापि ह्यनु°. — [b]) G6 एवम् (for एभिर्). — [d]) D1.2.4 कृतम्; G1 गतिम् (for क्रतुम्). G1.4 उत्तमां (for °मम्).

23 Before 23, V1 B1(marg.).2.3.5 Dn D3-5 G1.3 ins. वैशं° उ° (or वैशं°). — [a]) B2.3.6 D1.2 कृष्णस्तं (by transp.). — [b]) V1 बहुत्वाद्; B2 वन्ध्वर्थं; B3 बह्वर्थाद्; B5 D1.2 बह्वर्थं; B6 Dn2 D3-5 वर्णयन्; G6 बहूक्ते (for बहूक्त्वा). — Before 23[cd], B1(marg.).4 ins. कृष्ण उ°. — [c]) V1 त्वयि मनुजशार्दूल. — [d]) V1 सम्राडर्हे; B1 सम्यगर्हो; G1.2 सम्राड(G1 °डा)हो; M1 °डर्ह. — Dn1 om. 23[ef]. — [e]) K3 समाप्नुहि; T1 G3.6 प्राप्नुहि त्वं (G6 त्वा) (for संप्राप्नुहि). Ñ1 यथा (for त्वया).

24 [a]) D4 G2 यज्ञे; G6 °ज्ञैर् (for °ज्ञं). — [b]) D1.2 प्रेयसि; Cd श्रेयसि (as in text). K4 °स्युप° (for °स्यव°). — [c]) Ñ1 V1 B2 Dn D3 त्वं (B2 om. त्वं) च; B4 G1 वापि; M2 तस्य (for चापि). B1.3.6 D1.2 विनियुंक्ष्व च (D1 स्व; D2 स) मां कृत्ये. T1 corrupt. — [d]) B (except B4) D1-5 तेनघ (for ते वचः).

25 [a]) G1 सफलं. D1.2 कृतसंकल्पः. — [b]) B1.2.5 D1.2 परमा (for नियता). — [c]) G2 यन्मम त्वं; G3 यन्महन्त्वं (for यस्य मे त्वं). — [d]) G1 यथेष्टेवम् (for °प्सितम्). B6 D1.2 S अवस्थितः (G3 °तैः); Cd उप° (as in text). — After 25, D1.2 ins. a passage given in App. I (No. 17).

26 K3 G1 om. the ref. — [a]) K1-3 V1 Cd च (for तु). — [b]) D6 संमतो (for पाण्डवो). — [c]) K आहर्तुं; Ñ1 V1 B2-6 D G M ईजितुं (D1.2 इजितुं; D4 ईजितं; G4 याजितुं); B1 ईप्सितं (for ईहितुं). See Addenda. Ñ1 B5 Dn D3-5 राजसूयेन; D6 °यस्य (for °याय). — [d]) K3 G1.2 स धनानि (for साध°). V1 माधवोभ्युपचक्रमे. — Cd appears to begin a new adhy. with this stanza.

27 [a]) Ś1 K2.3 Ñ1 B1 Dn D6 ततस्त्वाज्ञा°; K1.4 ततश्चाज्ञा°. — [b]) Ś1 °वोरिनिबर्हणं; K2 °वो परिबर्हिणं; B5 D3-5 स राजा राजसत्तमः; D1.2 °वो विनिबर्हणः — [c]) Ś1 सहदेव; K2 पूजां देव; G2 सहदेवो. Ś1 K2.4 कुरुश्रेष्ठं (K2 °ष्ठो); K1 नृपश्रेष्ठो; D1.2 युधां श्रेष्ठ; T1 युधा श्रेष्ठं; G1 युधि श्रेष्ठं. — S *repeats* (with v.l.) 27-28[ab] (G3 om. 28 here), 29-31, at the beginning of adhy. 32. For the variants see that place (342*).

28 G3 om. 28 (cf. v.l. 27). — [a]) M2 तथोक्तानि. — [b]) B1 यज्ञीयानि (for यज्ञाङ्गानि). — K1 om. 28[cd]. — [c]) B3 G4 अथो°; D2 G6 यथो°; M2 तत्रो° (for तथो°). — [d]) K2 मंडलानि; K4 मंगल्यानि; B6 यज्ञांगानि

C. 2. 1233
B. 2. 33. 29
K. 2. 35. 29
अधियज्ञांश्च संभारान्धौम्योक्तान्क्षिप्रमेव हि ।
समानयन्तु पुरुषा यथायोगं यथाक्रमम् ॥ २९
इन्द्रसेनो विशोकश्च पूरुश्चार्जुनसारथिः ।
अन्नाद्याहरणे युक्ताः सन्तु मत्प्रियकाम्यया ॥ ३०
सर्वकामाश्च कार्यन्तां रसगन्धसमन्विताः ।
मनोहराः प्रीतिकरा द्विजानां कुरुसत्तम ॥ ३१
तद्वाक्यसमकालं तु कृतं सर्वमवेदयत् ।
सहदेवो युधां श्रेष्ठो धर्मराजे महात्मनि ॥ ३२
ततो द्वैपायनो राजन्नृत्विजः समुपानयत् ।
वेदानिव महाभागान्साक्षान्मूर्तिमतो द्विजान् ॥ ३३
स्वयं ब्रह्मत्वमकरोत्तस्य सत्यवतीसुतः ।
धनंजयानामृषभः सुसामा सामगोऽभवत् ॥ ३४
याज्ञवल्क्यो बभूवाथ ब्रह्मिष्ठोऽध्वर्युसत्तमः ।
पैलो होता वसोः पुत्रो धौम्येन सहितोऽभवत् ॥ ३५
एतेषां शिष्यवर्गाश्च पुत्राश्च भरतर्षभ ।
बभूवुर्होत्रगाः सर्वे वेदवेदाङ्गपारगाः ॥ ३६

(for मङ्ग°).

29 B2 om. 29^{a} with धौम्योक्तान् (in ^{b}). — ^{a}) K2.3 D4 अधियज्ञस्य; D1.2 °यज्ञान्स-; T1 G5 अथ यज्ञार्थ-; G1.3.6 अथ यज्ञांश्च. Cd cites अधियज्ञान् (as in text). — ^{b}) T1 G5 क्षणम् (for क्षिप्रम्). K4 B3.5 च (for हि). — ^{c}) G3 पुरुषान्. — ^{d}) K1 यथायोग्यं; G3 °योगा (for °योगं).

30 ^{b}) K1.2 Ñ1 B6 D1.2.4 द्रुमश्च; K4 रुमश्च; B1 पूरुषो; Dn1 D3.6 पुरुश्च; S रुक्म(T1 G4 M °ग्म)श्च (for पूरुश्च). — After 30^{ab}, K4 ins.:

329* सूताश्च सहिताः सर्वे शुचयो मृष्टकुण्डलाः ।;

while S ins.:

330* समीको ध्वजसेनश्च पञ्च सारथिपुंगवाः ।

[G3 om. up to पञ्च सा. G1.2 समिको; M1 शमीको. M2 समीपोर्द्ध्वजसेनश्च.]

— ^{c}) Ś1 अन्नाभ्याहरणे; T1 G4.5 °धिकरणे; G1 °द्यकरणे; G3 °दकरणे. — ^{d}) K1–3 D4.5 मे (for मत्-). T1 °कामया (for °काम्यया). — After 30, G3 ins.:

331* उपस्थितान्सर्वकामान्सुगन्धिकनकप्रभान् ।

31 ^{a}) K4 सर्वकामश्च; B3.4.6 सर्वे कामा°. Cd cites कामाः. K3 कार्यं वा (for कार्यन्तां). S सर्वं(G2.6 °र्वे)भक्ष्यां(G1.6 M1 °क्ष्या)श्च पेयां(G1.6 M1 °या)श्च. Cv cites pratīka as सर्वे पेयान्. — ^{b}) B1.2.6 D1.2 रसा (B1.6 रस-) गंधाश्च सर्वशः; T1 G3–5 M2 रस(M2 रथ)-गंधसमन्वितान्. — ^{c}) Ś1 K B1 Dn1 D4.6 G3 Cd मनोरथ- (for °हराः). B1 प्रतीकारा. T1 G4.5 M2 मनोहरान्प्रीतिकरान् (G5 °रा). ^{d}) K1–3 V1 D4 कुरुनंदन; T1 °सत्तमं; G2 °सत्तमाः; M1 संतु नित्यशः. Cv cites कुरुसत्तम (as in text).

32 ^{a}) G2 तद्वाक्यं. Ñ1 V1 B4.5 Dn D6 च; D5 तु; G4 तत् (for तु). — ^{b}) Ś1 वाक्यं (for कृतं). B1.2.6 D1.2 S सर्वं कृतम् (by transp.). K Ñ1 V1 B3–5 Dn D3–6 न्यवेदयत्; B2.6 D1.2 अबोध°. — ^{d}) K3 D3 धर्मराजमहात्मनि; K4 S °राज्ञे महात्मने (G2.5 °नि); V1 B3 °पुत्रे महात्मनि; B2.6 D1.2 °राजो (B2.6 °जे) महामतिः; B4 Dn (!) D6 °राजे युधिष्ठिरे.

33 ^{a}) K1.2 D4 द्वीपायनो; D3.5 द्वैपायनं. — ^{b}) D3.5 ऋत्विग्भिः (for ऋत्विजः). — ^{c}) G2.6 देवान् (for वेदान्). B6 एव (for इव). G1 (corrupt) देवानी च. — ^{d}) K1 साक्षान्मूर्तिद्विजोत्तमान्.

34 T1 G2.4.6 M om. 34^{ab}. — ^{b}) G3 स्वयं (for तस्य). — G1.5 ins. after 34^{ab}: T1 G2.4.6 M (all of which om. 34^{ab}) ins. after 33:

332* मूर्तिमान्सामवेदोऽथ वेदवेदाङ्गपारगः ।

— ^{d}) B3 सुषामा; G2.3.6 सुनामा; G4 ससामा. Ś1 सामभोगवत् (sic); G1 सामहोद्भवः.

35 ^{a}) K4 Ñ1 B (except B4.5) D1.2 T1 G3–6 M2 (by corr.) बभूवास्य; V1 [ऽ]भवच्चास्य; G1 बभूवाद्यो. — ^{b}) K3 V1 B1 Dn2 D3.5 G6 धर्मिष्ठो (for ब्रह्मिष्ठो). Ś1 धुर्यसत्तमः; Ñ1 V1 B6 D6 [ऽ]ध्वर्युरुत्तमः; B1 °रेव च; G2 °सत्तमैः. — ^{c}) Ś1 corrupt. — ^{d}) B2 D1.2 भुवि; D6 विभुः (for [ऽ]भवत्). Ś1 K धौ(K2 सा)म्येन च सहा(K3.4 by transp. सह चा)भिभुः (Ś1 °भितः); B3 धौम्येन च सह प्रभो; S रैभ्यो ब्रह्माथ (G3.5.6 ब्राह्मण-; M1 ब्रह्मा च) सत्तमः.

36 ^{a}) D4 om. 36^{a}. Ś1 K Dn D6 पुत्रवर्गा(Ś1 °र्ग-; K1 °र्यां)श्च; T1 शिष्यवर्गांश्च. — ^{b}) Ś1 K2.3 Dn D4.6 शिष्याश्च; T1 पुत्रांश्च; G2 पुत्रै° (for पुत्रा°). Ś1 पुरुषर्षभ; G1 ऋषिसत्तमाः; G2 भरतर्षभः. K1 शिष्यवर्गांश्च भारत; K4 शिष्टाप्य भरतर्षभः (sic); B1.2.6 D1.2 पुत्राः (B6 °त्र-) पौत्राश्च भारत. — ^{c}) D6 तमूचुर् (for बभूवुर्). Ñ1 होतृकाः; V1 येनुगाः; D4 गोत्रगाः; D6 m होत्रिणः; S ऋत्विजः (for होत्रगाः). — 36^{d} = 46^{d}. — After 36, S ins.:

333* स्वयं च भगवांस्तत्र शिष्यैः सर्वैः पुरस्कृतः ।

ते वाचयित्वा पुण्याहमीहयित्वा च तं विधिम् ।
शास्त्रोक्तं योजयामासुस्तद्देवयजनं महत् ॥ ३७
तत्र चक्रुरनुज्ञाताः शरणान्युत शिल्पिनः ।
रत्नवन्ति विशालानि वेश्मानीव दिवौकसाम् ॥ ३८
तत आज्ञापयामास स राजा राजसत्तमः ।
सहदेवं तदा सद्यो मन्त्रिणं कुरुसत्तमः ॥ ३९

आमन्त्रणार्थं दूतांस्त्वं प्रेषयस्वाशुगान्द्रुतम् ।
उपश्रुत्य वचो राज्ञः स दूतान्प्राहिणोत्तदा ॥ ४०
आमन्त्रयध्वं राष्ट्रेषु ब्राह्मणान्भूमिपानपि ।
विशश्च मान्याञ्शूद्रांश्च सर्वानानयतेति च ॥ ४१
ते सर्वान्पृथिवीपालान्पाण्डवेयस्य शासनात् ।
आमन्त्रयांबभूवुश्च प्रेषयामास चापरान् ॥ ४२ C. 2. 1246 B. 2. 33. 42 K. 2. 36. 42

कृष्णद्वैपायनो राजन्सदस्यमकरोत्प्रभुः ।
[(L. 1) T1 G3-5 व्यासः (for तत्र). — (L. 2) G3 व्यासः (for राजन्). G4 M2 सादस्° (for सदस्°).]

37 a) Ś1 Ñ1 V1 B1 G1.2.6 M2 पूजयित्वा; T1 G3-5 प्रीयमाणाः (for वाच°). B1 पूजार्हम् (for पुण्याहम्). — b) K1 B1 अर्चयित्वा; K4 D4 आहयित्वा; Ñ1 B5 D3.5 Cn ऊहयित्वा; B2-4.6 D1.2 हु(B3 कृ)त्वा चैव; Dn (erroneously) D6 कल्पयित्वा; T1 G3-5 वाचयित्वा; G1.2.6 M ईरयित्वा (for ईहयित्वा as in Ś1 K2.3). B (except B5) यथाविधि; D1.2 यथा विधिः; S महाव्रताः (G3 °बलाः; G6 °तपाः) (for च तं विधिम्). V1 हुत्वा च समिधस्तथा. — c) T1 शास्त्रोक्तैर्. K1-3 D4.6m T1 M1 माप(K2 °ग)यामासुस्; V1 B2-4.6 घोष°; Dn D6 G2.4.6 पूज°; D1.2 प्रेष°; G3 याज° (for योज°). — d) T1 G3.5 ते; G1 तं (for तद्). K1.2.4 D6 एव; D4 द्वेव-; G1 देवं (for देव-).

38 a) K2.4 B2.5 D3.4 G2.6 ततश्च (for तत्र). Ś1 अविज्ञाताः (for अनु°). — b) D4 शरण्यानि; D6m गृहाणि (gloss); G4 करणानि; G5 शरण्यान्; G6 शरणान्; Cd शरणानि (as in text). K3 T1 G2.3.5.6 [अ]थ; G1 [उ]प(for [उ]त). D3 शिल्पिभिः. D5 शरणायुतशिल्पिभिः. — c) Ñ1 V1 Dn D6 गंधर्वंति; D1.2 बल°; G4 तत्व° (for रत्न°). — d) T1 G (except G4) च (for [इ]व). — T1 G M1 ins. an addl. colophon after 38 (G2.3.6 after 39ab); while M2, after 39, reads 41 (for the first time) and then follows the addl. colophon. The adhy. no. is 39 in all these MSS. except G3, which has 40.

39 Before 39, T1 G3.4.6 M1 ins. वैशं°. — a) K1 ततश्चाज्ञा°; B3-5 D3.5 ततस्त्वाज्ञा°; D4 तत्र आज्ञा°. — b) K2.4 D4 राजसत्तम. — After 39ab, G2.3.6 ins. an addl. colophon (cf. v.l. 38). — c) V1 B2-6 D1.2 महाप्राज्ञं; B1 D3.5 तदा मध्ये; G1 तथा सद्यो; G4 तदासाद्य; M2 तदाहूय. — d) K2 D4 मंत्रणे; B1 D3.5 मंत्रिणां; G6 °णः (for °णं). Ś1 K2.3 Ñ1 Dn D4.6 पुरुषर्षभः (Ś1 °भाः; K2 D4 °भ); K4 G6 कुरुनंदनः (G6 °नं); V1 B5.6 G5 कुरुसत्तम; G3 कुरुसत्तमाः. — After 39, M2 reads 41 (for the first time) followed by an addl. colophon (cf. v.l. 38). — After the colophon, M2 ins.:

334* वैशंपायनः ।
सहदेवं तदा प्राह मन्त्रिणं कुरुसत्तमः ।
उवाच राजा कौन्तेयो वचनं वचनक्षमम्
[Line 1 = (var.) 39cd.]

40 Before 40, B6 ins. युधिष्ठिर उवाच. — a) K4 आमंत्रणाय. Ś1 K2 दूतांस्त्वां; K4 B2.4.6 D2 दूतान्स्वान्; B1 दूतांश्च; B5 lacuna; T1 दूतार्थं; G1 दूतां(वै)स्त्वं. — b) B1.2.6 D1.2 °गामिनः; T1 corrupt; G2 M2 °गं द्रुतं (for °गान्द्रुतम्). G1 corrupt. Cd cites आशुगान् (as in text). — Before 40cd, B4 ins. वैशं° उ°. — c) K1 B5 G1 उपसृत्य; G4 °श्रित्य; G6 °कृत्य; M2 इति श्रुत्वा. G2.3 ततो (for वचो). K2 राज्ञा. — d) G1 स्व- (for स). Ś1 चैनान् (for दूतान्). G2.6 द्रुतं (for तदा).

41 Before 41, B4 ins. सहदेव उ°. — a) K4 आमंत्रयस्व राजेंद्र. — b) Dn (!) D6 भूमिपानय; D3 सत्यवादिनः. — D3 om. 41cd. — c) Ś1 विशांश्च. B1.2.5m.6 सम्यान् (for मान्यान्). — d) K2.3 Ñ1 B2.5.6 D1.2 ह (for च). K1 D5 सर्वेमा(D5 सर्वाना)नीयतामिह; B1 सर्वांस्तानानयेदिह; D4 सर्वानानय तेन हि; T1 G4-6 M1 सर्वांश्चा(T1 °श्च)नयतेति च.

42 Before 42, K3 V1 B Dn D1.2.5 S (except G3) ins. वैशं° उ° (or वैश°). — a) B2 D1.2 ते सर्वे °पालाः; Dn (!) D6 समाज्ञप्तास्ततो दूताः; D3 कुलीनानकुलीनांश्च. — c) K3 T1 G ते (for च). — d) Ś1 प्रेषयामासुराशु च; K1 °मासुरध्वरे; Ñ1 V1 B2-6 Dn D1-3.5 आ(D3 अ)नयंश्चापरान्द्रुतं; D6 प्रेषयामासुरुत्सुकाः. — After 42, M1 reads 53-54; while Dn (!) D1.6 ins.:

335* तथापरानपि नरानात्मनः शीघ्रगामिनः ।;

and finally T1 G1.3.5 ins.:

336* दूतास्ते वाहनैर्जग्मू राष्ट्राणि सुबहूनि च ।,

which latter is followed (in those four MSS.) by 53-54 (cf. M1 above).

43 G1 om. 43a-44b. M1 reads 43-45 after 50.

C. 2. 1247 B. 2. 33. 43 K. 2. 36. 45 ततस्ते तु यथाकालं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
दीक्षयांचक्रिरे विप्रा राजसूयाय भारत ॥ ४३
दीक्षितः स तु धर्मात्मा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
जगाम यज्ञायतनं वृतो विप्रैः सहस्रशः ॥ ४४
भ्रातृभिर्ज्ञातिभिश्चैव सुहृद्भिः सचिवैस्तथा ।
क्षत्रियैश्च मनुष्येन्द्र नानादेशसमागतैः ।
अमात्यैश्च नृपश्रेष्ठो धर्मो विग्रहवानिव ॥ ४५
आजग्मुर्ब्राह्मणास्तत्र विषयेभ्यस्ततस्ततः ।
सर्वविद्यासु निष्णाता वेदवेदाङ्गपारगाः ॥ ४६
तेषामावसथांश्चक्रुर्धर्मराजस्य शासनात् ।
बह्वन्नाञ्शयनैर्युक्तान्सगणानां पृथक्पृथक् ।
सर्वर्तुगुणसंपन्नाञ्शिल्पिनोऽथ सहस्रशः ॥ ४७
तेषु ते न्यवसन्राजन्ब्राह्मणा भृशसत्कृताः ।
कथयन्तः कथा बह्वीः पश्यन्तो नटनर्तकान् ॥ ४८
भुञ्जतां चैव विप्राणां वदतां च महास्वनः ।
अनिशं श्रूयते स्मात्र मुदितानां महात्मनाम् ॥ ४९
दीयतां दीयतामेषां भुज्यतां भुज्यतामिति ।
एवंप्रकाराः संजल्पाः श्रूयन्ते स्मात्र नित्यशः ॥ ५०
गवां शतसहस्राणि शयनानां च भारत ।
रुक्मस्य योषितां चैव धर्मराजः पृथग्ददौ ॥ ५१

— ^{a}) $G_{3.4}$ तत्र (for ततस्). $K_{2.3}$ $B_{1.2.6}$ $D_{1.4}$ तु ते (by transp.). $Ñ_{1}$ °कामं (for °कालं). — ^{c}) K_{1} दीक्षितं चक्रिरे; K_{2} D_{4} दीक्षायां च°. — After 43, S (G_{1} om.) ins.:

337* ज्येष्ठामूले अमावस्यां महाजनसमावृतः ।
रौरवाजिनसंवीतो नवनीताक्तदेहवान् ।

[(L. 1) G_{2} ज्येष्ठ° (for ज्येष्ठा°). T_{1} G_{5} M_{1} त्वमा°; G_{2} ह्यमा° (for अमा°).]

44 G_{1} om. 44^{ab} (cf. v.l. 43). For sequence of M_{1}, cf. v.l. 43. — ^{a}) B_{1} सत्य-; G_{4} सर्व-; G_{6} स ह (for स तु). — ^{b}) K_{4} °पुत्रो (for °राजो).

45 For sequence of M_{1}, cf. v.l. 43. — ^{a}) $B_{1.6}$ ज्ञातिभिर्भ्रातृभिश्चैव. — ^{b}) K_{1} विविधैस् (for सचिवैस्). $B_{1.4.6}$ Dn D_{6} $G_{1.3}$ (both before corr.).6 सह (for तथा). — ^{c}) B_{6} स- (for च). K_{1} नृपश्रेष्ठ; K_{3} Dn D_{6} T_{1} $G_{1.4.6}$ M मनुष्येंद्रैः; K_{4} $G_{3.5}$ मनुष्यैश्च (for °ष्येन्द्र). G_{2} क्षयैश्च मानुषेंद्रैश्च. — ^{d}) K_{3} D_{4} °गमैः (for °गतैः). — ^{e}) G_{4} आहूतैश्च (for अमात्यै°). K_{2-4} $Ñ_{1}$ V_{1} $B_{2.5}$ Dn $D_{2.4.6}$ M_{1} नरश्रेष्ठो; $D_{3.5}$ नृपश्रेष्ठ.

46 ^{a}) G_{6} सर्वे (for तत्र). — K_{4} transp. 46^{b} and 46^{d}. — G_{6} om. 46^{c}–49^{b}. — ^{c}) B_{4} सर्वे (for सर्व-).

47 G_{6} om. 47 (cf. v.l. 46). — ^{a}) K_{3} M_{1} आवसथं; Cd as in text. — ^{b}) G_{1} सहदेवस्य (for धर्म°). — ^{c}) $Ś_{1}$ बह्वन्नान्शयने युक्तान्; K_{1-3} $D_{1.2}$ बह्वन्नशयनैर्यु°; $Ñ_{1}$ V_{1} $B_{1.3-5}$ Dn $D_{3.5.6}$ G_{5} बह्वन्नाच्छादनैर्यु(G_{5} °रु)क्तान्; $B_{2.6}$ बहूनां शयनैर्यु°; D_{4} बह्व[न्न]शमनैर्यु°; T_{1} बह्वंतान्छ्च्छयनैर्यु°; $G_{1.4}$ बह्वन्नांश्च धनैर्यु°; G_{2} बह्वन्नान्व्यंजनोपेतान्. — ^{d}) K_{1-3} D_{4} ब्राह्मणानां; G_{1} सगणांश्च (for सगणानां). — ^{e}) $Ś_{1}$ -गण- (for -गुण-). B_{2} G_{1} -संपन्नाः. K_{1-3} $D_{1.2.4}$ सर्वत्र गुणसंपन्नाः ($K_{1.3}$ °न्नान्). — ^{f}) B_{5} शिल्पान्यथ; D_{4} शिल्पिनोत्र (sic); G_{1} शतशोथ.

48 G_{6} om. 48 (cf. v.l. 46). — ^{ab}) K_{3} [ऽ]प्यवसन्; B_{2} चावसन्; D_{4} व्यवसन् (for न्यवसन्). $Ñ_{1}$ V_{1} B_{5} D_{3} नृपसत्कृताः; $B_{1-4.6}$ $D_{1.2}$ च सहस्रशः; D_{5} [अ]न्येव [? read च] सत्कृताः; D_{6} नृशंस°; G_{4} बहुस° (for भृशस°). G_{1} शिल्पमुख्यकृतेष्वेषु न्यवसन्ब्राह्मणां[? read °ण]स्त्रियः. — ^{c}) K_{1} कथयंति; $D_{1.2}$ कथयंत; D_{4} कश्च यक्षः (sic). $Ñ_{1}$ कथा दिव्याः; T_{1} $G_{3.5}$ कथां बह्वीं; G_{1} कथा बह्व्याः; G_{4} कथां बह्वीः. — ^{d}) $D_{1.2}$ पश्यतो; D_{5} पश्यंते.

49 G_{6} om. 49^{ab} (cf. v.l. 46). — ^{a}) भूभृतां (for भुञ्ज°). G_{5} चाथ (for चैव). — ^{b}) B_{5} T_{1} $G_{1-3.5}$ M_{1} ददतां; D_{4} वं°; M_{2} न° (for व°). K_{2} B_{4} महात्मनः; D_{6} महत् (by corr. °हान्) स्वनः; T_{1} $G_{1.3.5}$ M_{1} महात्मनां. — ^{c}) $Ś_{1}$ K_{4} $Ñ_{1}$ $B_{1.2.4}$ Dn D_{6} तत्र; V_{1} B_{6} $D_{1-3.5}$ तस्मिन्; B_{3} चास्मिन्; B_{5} यस्मिन्; D_{4} G_{2} स्मार्त-; T_{1} $G_{3.5}$ चात्र; G_{1} पानं; M_{2} शब्दो (for स्मात्र as in K_{1-3} $G_{4.6}$ M_{1}); cf. v.l. 50^{d}. — ^{d}) $B_{1.2.6}$ $D_{1.2}$ सहस्रशः; T_{1} $G_{3.5}$ M_{1} महास्वनः (G_{5} °नाः) (for महात्मनाम्).

50 ^{a}) G_{1} दियतां दियताम्; G_{4} दीय्यतां दीय्यताम्. K_{1} चेति; K_{4} एव; V_{1} B_{3-5} $D_{3.5}$ एभ्यो; $D_{1.2}$ येषां (for एषां). — ^{b}) V_{1} $B_{3.4.6}$ भुज्यतां पीयताम्; $D_{1.2}$ भुंजतापियताम्; $G_{2.4.6}$ भुंजतां भुंजताम्. K_{3} $D_{1.2}$ अपि (for इति). — ^{c}) K_{1-3} D_{4} बहु° (for एवं°). $K_{1.2}$ $D_{4.6}$ संकल्पाः (for संज°). $Ś_{1}$ एवंप्रकारः संजल्पः. — ^{d}) $Ś_{1}$ B_{1} D_{4} G_{3} श्रूयते. K_{2} $D_{4.5}$ स्मार्त्त-; B_{1} [ऽ]स्य च; T_{1} G_{5} चात्र (for स्मात्र); cf. v.l. 49^{c}. K_{4} $B_{1.2.5}$ $D_{1-3.5}$ सर्वशः (for नित्य°). — After 50, M_{1} reads 43–45.

51 G_{2} om. 51^{a}–53^{b}. — ^{a}) $B_{1.2.6}$ $D_{1.2}$ T_{1} $G_{3.5.6}$ M गवायुत- (G_{3} °तं); G_{1} (corrupt) गोगवाहि (for गवां

प्रावर्ततैवं यज्ञः स पाण्डवस्य महात्मनः ।
पृथिव्यामेकवीरस्य शक्रस्येव त्रिविष्टपे ॥ ५२
ततो युधिष्ठिरो राजा प्रेषयामास पाण्डवम् ।
नकुलं हास्तिनपुरं भीष्माय भरतर्षभ ॥ ५३
द्रोणाय धृतराष्ट्राय विदुराय कृपाय च ।
भ्रातॄणां चैव सर्वेषां येऽनुरक्ता युधिष्ठिरे ॥ ५४

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

३१

वैशंपायन उवाच ।
स गत्वा हास्तिनपुरं नकुलः समितिंजयः ।
भीष्ममामन्त्रयामास धृतराष्ट्रं च पाण्डवः ॥ १
प्रययुः प्रीतमनसो यज्ञं ब्रह्मपुरःसराः ।
संश्रुत्य धर्मराजस्य यज्ञं यज्ञविदस्तदा ॥ २
अन्ये च शतशस्तुष्टैर्मनोभिर्मनुजर्षभ । C. 2. 1262 B. 2. 34. 3 K. 2. 37. 3

शत-). — b) Ś1 Ñ1 शयनानि (for °नां). S (G2 om.) शतानि च (for च भारत). B (except B5) D1.2 शयनाच्छादनानि च. — c) D3 राशयश्च (for योषितां). — d) K2 D4 धर्मराज्ञः. K3 D3 पृथक्पृथक् (for °ग्ददौ).

52 G2 om. 52 (cf. v.l. 51). — a) G3 प्र° (for प्रा°). K2 B3.6 G1 [ए]व; D4 [इ]व (for [ए]वं). G1.4 यज्ञस्य. — d) D1.2 च; D6 [ए]व (for [इ]व). B (except B1.4) D4 त्रिपिष्टपे; D6 (by corr.) त्रिविष्टपं. Cd cites text.

53 G2 om. 53^{ab} (cf. v.l. 51). T1 G1.2.5 read 53–54 after 336*, M1 after 42. — b) K4 पांडव; B1 G4 M2 पांडवः. Cd as in text. — c) K2–4 D4 M1 हास्तिनपुरे; D3 G1.2.4–6 हस्तिनपुरं; M2 हस्तिनपुराद्. — d) K1.2 D1.2 G1.4 भरतर्षभः; Dn D4.6 पुरुषर्षभ (D4 भः); G3 °भं. — After 53, G2.3.5.6 M2 ins.:

338* बाह्लीकाय सपुत्राय भूरिश्रवसभीष्मयोः ।

[G5.6 ससुत्राय (for सपुत्राय). G3 एव च (for -भीष्मयोः).]

54 For T1 G1.2.5 M1 cf. v.l. 53. — c) A few MSS. भ्रातृणां; T1 ब्राह्मणाश्च. — d) V1 ये च रक्ता; T1 G1.2 ये न रक्ता; G3 M1 ये तु रक्ता (M1 by corr. रक्तं). B2 D6 युधिष्ठिरं. Ś1 K2.3 D4 अनुरक्तो युधिष्ठिरः.

Colophon om. in G3. — *Sub-parvan:* N (except D1.2) G6 M1 राजसूय. — *Adhy. name:* G1 राजसूयदीक्षणं; G6 M2 राजसूयदीक्षा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1(marg.).3 30 (as in text); K2 D3 31; Dn1 33; S (G3 om.) 40. — *S'loka no.:* K2.3 Dn 56; D1.2 30; T1 M1 18.

31

1 After the ref., S ins.:

339* तत आमन्त्रिता राजन्राजानः सत्कृतास्तदा ।
पुरेभ्यः प्रययुः स्वेभ्यो विमानेभ्य इवामराः ।

[(L. 1) G1 ततस्त्वामंत्रितो. — (L. 2) G2.3.6 तेभ्यो (for स्वेभ्यो).]

— The sequence of stanzas 1–6 in S (which om. 1^{cd}) is: 4, 2^{cd}, 3, 1^{ab}, 5^{ab}–6^{ab}, 2^{ab}, 6^{cd}. — G6 om the ref. — a) S नकुलो (for स गत्वा). D2.3 G1.2.4. M1 हस्तिनपुरं; M2 ह्यस्तिन°. — b) S गत्वा परपुरंजयः. Cd cites समितिं° (as in text). — After 1^{ab}, S ins.:

340* प्रयतः प्राञ्जलिर्भूत्वा भारवानानयत्तदा ।

— S (except T1) om. 1^{cd}. — c) Dn (!) D6 आमंत्रयांचक्रे (for °यामास). — d) B1.2.4.6 D1.2 स (B4 च) कौरवं (for च पाण्डवः). — After 1, N reads 6^{ab}, most MSS. *repeating* it in that place (q. v.). [In this place, Ś1 K1.2 B1 D4 ते तु; K3 B2–6 Dn D1–3.5 तेन; Ñ1 V1 तेथ; D3 तेषां (for सर्वे). B2.3.6 D1 स्वाचार्य- (for आचार्य-). D6 -प्रमुखांततः. K4 सत्कृत्यामंत्रयामासु आचार्य° etc. N ततः (K3 B2 D2 तथा) (for नृपाः).]

2 For the sequence of S cf. v.l. 1. G2.6 M2 om. 2^{ab}. — a) K2 D4 प्रययौ; M1 आययुः. — b) Ś1 ब्रह्मा यज्ञपुरःसराः. Cd cites ब्रह्म° (as in text). — G1 om. 2^{c}–3^{b}. — c) K1 संप्राप्य; K3 संश्रुतं; D2 संश्रित्य; D4 संकस्र (corrupt); D6 संस्तुत्य; T1 G3–5 M2 तं श्रुत्वा; G2.6 M1 तच्छ्रुत्वा (for संश्रुत्य). — d) K2.3 B3–5 D1 G6 M2 तथा (for तदा). G2 यज्ञवाटं विशुस्तदा.

3 For the sequence of S cf. v.l. 1. G1 om. 3^{ab}

C. 2. 1263 B. 2. 34. 4 K. 2. 37. 4 द्रष्टुकामाः सभां चैव धर्मराजं च पाण्डवम् ॥ ३
दिग्भ्यः सर्वे समापेतुः पार्थिवास्तत्र भारत ।
समुपादाय रत्नानि विविधानि महान्ति च ॥ ४
धृतराष्ट्रश्च भीष्मश्च विदुरश्च महामतिः ।
दुर्योधनपुरोगाश्च भ्रातरः सर्व एव ते ॥ ५
सत्कृत्यामन्त्रिताः सर्वे आचार्यप्रमुखा नृपाः ।
गान्धारराजः सुबलः शकुनिश्च महाबलः ॥ ६
अचलो वृषकश्चैव कर्णश्च रथिनां वरः ।
ऋतः शल्यो मद्रराजो बाह्लिकश्च महारथः ॥ ७
सोमदत्तोऽथ कौरव्यो भूरिर्भूरिश्रवाः शलः ।
अश्वत्थामा कृपो द्रोणः सैन्धवश्च जयद्रथः ॥ ८
यज्ञसेनः सपुत्रश्च शाल्वश्च वसुधाधिपः ।
प्राग्ज्योतिषश्च नृपतिर्भगदत्तो महायशाः ॥ ९
सह सर्वैस्तथा म्लेच्छैः सागरानूपवासिभिः ।
पार्वतीयाश्च राजानो राजा चैव बृहद्बलः ॥ १०
पौण्ड्रको वासुदेवश्च वङ्गः कालिङ्गकस्तथा ।
आकर्षः कुन्तलश्चैव वानवास्यान्ध्रकास्तथा ॥ ११
द्रविडाः सिंहलाश्चैव राजा काश्मीरकस्तथा ।

(cf. v.l. 2). — a) S (G1 om.) राजानः (for अन्ये च). B D2.3.5 तुष्टा (for तुष्टैर्). — b) Ś1 K Dn D1.2.4.6 M2 भरतर्षभ (K1 °भाः); B2 मनुजाधिपः; B3–6 D5 मनुजर्षभाः; T1 मनुजर्षभः. — After 3^{ab}, S (G1 om.) ins.:

341* बहु वित्तं समादाय विविधाः पार्थिवा ययुः ।
[G6 विविधं.]

— c) K3 इष्ट° (for द्रष्टु°). — d) G1 धर्मराजश्च.

4 For the sequence of S cf. v.l. 1. — a) G1 om. 4^{a}. B (except B4) D1–3.5 नानादिग्भ्यः; S (G1 om.) ते वै (G4 ते ते) दिग्भ्यः (for दिग्भ्यः सर्वे). — b) Ś1 K Dn D4.6 क्षत्रियास् (for पार्थिवास्). V1 B3.4 पृथिवीपते (for तत्र भारत). — cd) D3 समादायाथ (for समुपादाय). K4 महानि; B5 D3.5 वसूनि (for महान्ति). S समादा(G2 °धा)य महार्हाणि रत्नानि विविधानि च.

5 For the sequence of S cf. v.l. 1. — a) T1 G3–5 भीष्मश्च धृतराष्ट्रश्च (by transp.); G1.2.6 M2 धृतराष्ट्रं च भीष्मं च. — b) Ñ1 °कविः (for °मतिः). G1.2.6 M2 विदुरं च महामतिं. — c) G2.6 °पुरोगांश्च.

6 For the sequence of S cf. v.l. 1. — N reads 6^{ab} first after 1 (with v.l.; cf. v.l. 1), the line being repeated here in all those MSS. except B2 Dn D3.5. — a) B5 सत्कृत्य मंत्रिताः; G2 सत्कृता मं°. — b) S कृपद्रोणमुखा (G6 °ख-) नृपाः (M1 °स्तथा). — cd) D1.2 गंधारराजः. S transp. सुबलः and शकुनिः. K2 °बलाः; G1 °रथः (for °बलः).

7 G1 om. 7^{a}–10^{a}; D3 om. 7. — b) T1 G3–5 ददतां (for रथिनां). — c) K1–3 B1.2.6 D1.2.4 कृपः; K4 V1 B3.4 ततः; B5 Dn (!) तथा; T1 वृकः; G2.4.5 वृतः; M1 भृतः (for ऋतः). Ś1 K Dn D4.6 च बलवान्; V1 B3.4 च नृपतिर् (for मद्रराजो). Ñ1 रितः शल्यो मत्स्यराजो; D5 शल्यः शलश्च बलवान्. — d) Some MSS. बाह्लीकश्च. Ś1 Ñ1 V1 B1.4 Dn D5.6 T1 G6 °बलः (for °रथः).

8 G1 om. 8 (cf. v.l. 7). — a) K4 B5.6 Dn2 D1.2 च (for [अ]थ). — b) K2 बलः; K4 सलः; B6 D5 तथा; T1 शलं; G2 शलाः. — c) M1 द्रौणिः (for द्रोणः). — d) Ś1 महारथः; B5 D3.5 महाबलः (for जय°).

9 G1 om. 9 (cf. v.l. 7). — a) G2 सु-; M2 च (for स-). — b) K4 D3 S साल्व(G4 स्याल)श्च. — c) K3 प्राग्ज्यौतिषश्च. — d) K1 Dn (!) D6 °रथः (for °यशाः).

10 G1 om. 10^{ab} (cf. v.l. 7). — a) Ś1 Dn (!) D6 स तु; M1 सर्वै (for सह). Ś1 Dn D6 M1 सह; D1.2 तदा; G3.4 महा-; M2 स्वकैर् (for तथा). K2 D4 सागरानुप°; K3 °राभूप°. — cd) G2.6 पार्वतेयाश्च. M2 वै च (for चैव). K2 बृहद्बल; B1 बृहद्रथः; Dn2 महाबलः (for बृहद्बलः). G1 पार्वतीयान्नृपा म्लेच्छाः सागरानूपवासिनः.

11 K2 om. 11, and repeats 8^{cd}–9^{ab} in its place. — ab) K1.4 D2 पौंढ्रको; D4 पौंद्रको. B1 तु (for च). G6 सगः (for वङ्गः). D4 कालिंगकस्. B5 D3.5 वंगाः कालिंगकास्तथा; M2 वंगः कालिंग एव च (for b). G1 पौंड्कश्च तथाऽधीशः कालिंगो वंग एव च. — c) Ś1 आर्षीकः; K1 आकर्ष-; G3 आककः; M2 आर्षकः. T1 M कुंतळश्चैव; G5 कुंदळ°; G6 कुंडल°. K4 Ñ1 V1 B5 D3.5 आकर्षाः कुंतलाश्चैव; D1.2 आकर्षकुंडला° (D2 °ल°); G2 आर्षकः कुहळ°. — d) Ś1 वनवास्यंधकास्तथा; K1 वानवाश्चांधका°; K3 D4 दानवा(D4 °वां)श्चांधका°; K4 माल्यवश्चांधक°; V1 B3.4 Dn मा(V1 गा)लवाश्चांध्रका°; B1 वालदा सांधका°; B2.5 D3.5 वानराः (B2.5 °रा) सां(D3 चां-; D5 स्वां)ध्रका°; B6 वानरा स्यांधक°; D1 वानराः सांध्रकायुधाः; D2 दानवाः सांध्रकास्तथा; D6 मालवश्चांध्रक°; T1 G2–5 वा(T1 व-; G4 दा)नवास्यो वृक°; G1 पानवास्योंधक°; G6 वानवासो नृग°; M1 वानवास्योंध्रक°; M2 कुटीकोथांध्रक°. See Addenda.

12 Ñ1 om. 12^{ab}. — a) Ś1 G2.6 द्रमिडः; K4

कुन्तिभोजो महातेजाः सुह्मश्च सुमहाबलः ॥ १२
बाह्लिकाश्चापरे शूरा राजानः सर्व एव ते ।
विराटः सह पुत्रैश्च *माचेल्लश्च महारथः ।
राजानो राजपुत्राश्च नानाजनपदेश्वराः ॥ १३
शिशुपालो महावीर्यः सह पुत्रेण भारत ।
आगच्छत्पाण्डवेयस्य यज्ञं संग्रामदुर्मदः ॥ १४
रामश्चैवानिरुद्धश्च बभ्रुश्च सहसारणः ।
गदप्रद्युम्नसाम्बाश्च चारुदेष्णश्च वीर्यवान् ॥ १५
उल्मुको निशठश्चैव वीरः प्राद्युम्निरेव च ।
वृष्णयो निखिलेनान्ये समाजग्मुर्महारथाः ॥ १६
एते चान्ये च बहवो राजानो मध्यदेशजाः ।
आजग्मुः पाण्डुपुत्रस्य राजसूयं महाक्रतुम् ॥ १७
ददुस्तेषामावसथान्धर्मराजस्य शासनात् ।
बहुकक्ष्यान्वितान्राजन्दीर्घिकावृक्षशोभितान् ॥ १८
तथा धर्मात्मजस्तेषां चक्रे पूजामनुत्तमाम् ।
सत्कृताश्च यथोद्दिष्टाञ्जग्मुरावसथान्नृपाः ॥ १९ 2. 1279 2. 34. 20 2. 37. 23

द्रविडः; V1 B D (except D4. 5) द्राविडाः; T1 G1. 2. 5 M द्रमिळाः; G4 द्रविळाः. Ś1 सिंहकश्चैव; K1 शंघला°; K3 सिंहिला°; K4 D4 सिंहल°; B1 च बला°; T1 सिंह्मळाः पांड्यो; G1 सुह्मळाः पांड्या; G2. 4. 6 सिंहलः (G4. 6 °ळः) पांड्यो; G3. 5 M सिंहलाः (G3 M2 °ळाः) पांड्या (M °ड्यो). — b) K1. 2 D3 कास्मीरकस्तथा; M1 काश्मीरका°. — c) K2 G4. 5 कुंतीभोजो. B1. 2. 6 D2 महाराजः; D1 °राजा. — d) B3 सूक्ष्मश्च; T1 G3. 5 सुभ्रु(G5 °भ्रू)श्च; G4 सिह्माश्च (for सुह्मश्च). D2 [ए]व (for सु-). G4 सुमहाबलाः. Ś1 K Ñ1 V1 Dn D4. 6 पार्थिवो (K1 ब्राह्मणो; K3 पार्थिवा; Ñ1 V1 ब्राह्मणा) गौरवाहनः (Ñ1 °नाः; V1 °वः); B3. 4 सुम्मश्चैव (B4 सूह्मश्चापि) महाबलः; B5 D3. 5 सुद्युम्नश्च महा°; G1 सुमभ्रुश्च महाबलाः.

13 a) K2–4 B3 Dn1 D3. 5 T1 G4 M2 बाह्लीकाश्च; D1. 2 G2 बाल्हि(D2 °ह्ली)कश्च. Ñ1 चाथ ये; T1 G3. 4 च परे. — b) B1. 2. 6 D1. 2 G1. 2. 5 M हि (for ते). — c) D4 विराटं; G3. 6 राजानः. K4 B1. 2. 5 D (except D4) सह पुत्राभ्यां; B6 सह पुत्रेण. — d) Ś1 महिल्लश्च; K1 सांवेल्ल°; K2 D4 मांचेल्ल°; K3 B5 Dn D3 मावेल्ल°; K4 आवेल°; Ñ1 माचेल°; B3 मालव°; B4 मानव°; D5 मावैल्ल°; D6 आवेल्ल°; T1 G1. 2. 6 M पांचाल°; G3–5 पांचाला° (for *माचेल्ल°). K4 Dn (!) D6 महाबलः; D3 T1 G3–5 °रथाः (for °रथः). V1 B1. 2. 6 D1. 2 शंखेनैवोत्तरेण च (V1 ह).

14 b) D1. 2 पुत्रेण सह (by transp.). — c) K2 आगच्छ; K3 M अगच्छत्; D3 G1. 2. 6 आगच्छन्. — d) K1–3 D4. 6 यज्ञे; D1. 3 M1 यज्ञ-; G2. 6 ये च (for यज्ञं). Ś1 K V1 B3–5 D (except D1. 2) समरदुर्मदः (K3 °द; D3 °दाः); T1 G1. 3–5 संग्रामदुर्जयः (G4 °याः); G2. 6 °दुर्मदाः.

15 G5 om. 15–16. — a) G1 कामश्च (for रामश्च). G2 °व निरुद्धश्च; G3 °वातुरु°. — b) Dn (!) D6 कंकश्च; G6 बभ्रू° (for बभ्रु°). B5 -शारणः; Dn1 -सारुगः. — c) K1. 2 B D1. 4 T1 गदः (for गद-). D1 प्रद्युम्नः. K1. 3 -सांबौ (K1 -सावौ) च; K2. 4 D1. 4 G2 -सां(K4 -शां)बश्च; Ñ1 -शाम्बाश्च; B Dn1 D5 -शांबा(D5 °वा)श्च. G1 सांबश्च चारुदेष्णश्च. — d) Ś1 चारुदेष्णश्च; K2 °देशश्च; K4 °देक्ष्णश्च. Ś1 सात्यकिः (for वीर्य°). G1 सेनानीरमितद्युतिः.

16 G1. 5 om. 16 (for G5 cf. v.l. 15). — a) K3 उल्मुखो; Ñ1 B1 D3. 5 G2–4. 6 M2 उलूको; B6 उल्मूको. K1 निषधश्चैव; K2 निशत°; K3 निशह°; K4 निशठस्यैव; Ñ1 निकठश्चैव; B1. 6 निशठ°; D1 [ऽ]तिशत°; M1 (*inf. lin.*) विपृथु°. — b) G2 धीरः. K4 D6 (m as in text) चां(K4 चा)गावहस्तथा; D3 G3 प्रद्युम्निरेव च; G4 प्रद्युम्न एव च. — c) Ś1 K Dn D4. 6 निखि(K2 °पु)लाश्चान्ये; T1 G2. 6 चाखिलेनैव; G3. 4 M [अ]थाखिलेनान्ये. — d) S (G1. 5 om.) समागच्छन् (for °जग्मुर्).

17 a) D4 शते (for एते). — b) D1. 2 मध्यदेशतः; T1 G5 M2 (before corr.) °देशगाः; G1 स्वाययुः पुरं; G3 [अ]मात्यसैनिकाः. — G1 om. 17cd. — c) K3 D4 अजग्मुः. Ś1 K3 D4 पांडवेयस्य.

18 a) Ś1 चक्रुस् (for ददुस्). V1 B3 तेभ्यश्चावसथान्; K1 तेषामासिवेश्मान्; G4 तेषां महापूजां; G5 तेषामावसथं. — b) K1 D5 शासनान्. — G1 om. 18c–19d. — c) Ś1 °वक्ष्यान्वितान्; K1. 3. 4 Dn °भक्षा°; K2 Ñ1 V1 B D1–5 °भक्ष्यान्वितान् (B5 °ता); D6 °वृक्षान्विता; G5 °कक्षान्वितं; G6 °कक्ष्यान्वितो; M2 °कक्ष्यावृतान्. K3 सम्यग्; T1 G2. 4 M2 राज्ञां; G3 रम्यान्; G5 राज्ञा; G6 M1 राज्ञो (for राजन्). — d) K2. 4 दीर्घका-; G2 M2 दीर्घिकान्; G3 दीपिका-; G4 दीर्घिकां (for दीर्घिका-). Cd cites दीर्घिका. K1 -शोभिनः; K2. 3 D1. 6 -शोभिताः; G4 -शोभितां (for -शोभितान्). M1 दीर्घिकाभिश्च शोभितान्.

19 G1 om. 19 (cf. v.l. 18). — a) G4 तदा (for तथा). B3 च धर्मज्ञः; D3 धर्मसुतः; D4 धर्मात्मनः (for

C. 2. 1279 B. 2. 34. 20 K. 2. 37. 23 कैलासशिखरप्रख्यान्मनोज्ञान्द्रव्यभूषितान् ।
सर्वतः संवृतानुच्चैः प्राकारैः सुकृतैः सितैः ॥ २०
सुवर्णजालसंवीतान्मणिकुट्टिमशोभितान् ।
सुखारोहणसोपानान्महासनपरिच्छदान् ॥ २१
स्रग्दामसमवच्छन्नानुत्तमागुरुगन्धिनः ।
हंसांशुवर्णसदृशानायोजनसुदर्शनान् ॥ २२
असंबाधान्समद्वारान्युतानुच्चावचैर्गुणैः ।
बहुधातुपिनद्धाङ्गान्हिमवच्छिखरानिव ॥ २३
विश्रान्तास्ते ततोऽपश्यन्भूमिपा भूरिदक्षिणम् ।
वृतं सदस्यैर्बहुभिर्धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ २४
तत्सदः पार्थिवैः कीर्णं ब्राह्मणैश्च महात्मभिः ।
भ्राजते स्म तदा राजन्नाकपृष्ठमिवामरैः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

धर्मात्मजः). K2-4 V1 B1.2.6 Dn D1.2.4.6 पूजां; Ñ1 श्रीमान्; B3-5 D3.5 चैषां (for तेषां). — b) K2-4 V1 B1.2.6 Dn D1.2.4.6 तेषां (for पूजां). Ś1 K2-4 Dn D4.6 महात्मनां (for अनुत्तमाम्). K1 पूजां चक्रे महात्मनां. — c) D8 सत्कृतांश्च. Ś1 D8 यथोद्दिष्टा; S (G1 om.) महीपालाः (for यथोद्दिष्टान्). — d) S (G1 om.) सुखमूषुर्नराधिपाः (M2 °प).

20 a) A few MSS. कैलाश°. S °प्रख्यैर् (for °प्रख्यान्). — b) K1 प्रह्व- (for द्रव्य-). Ñ1 V1 B D2.3.5 °शोभितान्; D1 °शोभनान् (for °भूषितान्). S नभस्थ(M2 °स्त)लविलेखिभिः. — c) D1 संवृतः (for सर्वतः). K2 सर्वतानुच्चैः; B1.4 पर्वतानुच्चैः; Dn2 संहता°; S संवृतैर्नद्धैः (G1 M °तन्नद्धैः). — d) K3 D2 प्रकारैः; S (except G2.6) प्रासादैः (for प्राकारैः). Ś1 सुसितैः; B3.4 प्रकृतैः; D3-5 M1 सत्कृतैः; G1 सुकृतस् (for सुकृतैः). Ś1 V1 B3.4.6 शुभैः; K2 D4 कृती; K3 कृतैः; B1 D6 शितैः; D1 च तैः; G1 तदा; G2 स्थितैः; G6 स्थिरैः.

21 G1 om. 21-23. — a) Ñ1 B1.4 सुवर्णमालावनतान्; V1 °शालान्सुबहून्; B2.3.5.6 D2 °माला(B5 °जाल)-विततान्; D1.3.5 °शा(D3.5 °जा)लावततान्; T1 G (G1 om.) °जालविततैर्; M °जालविकृतैर्. — b) Ś1 K4 Dn D6 -भूषितान्; T1 G3-5 M -भूषितैः; G2.6 -भूषणैः (for -शोभितान्). Cd cites मणिकुट्टिमः. K3 मणिकुंभस[read ? सु]शोभितान्. — c) K4 ससुपारोह-; G3 सुखारोपण- (for सुखारोहण-). S (G1 om.) -सोपानैर्. — K2 om. (hapl.) 21d-22d. — d) K1 सिंहासनपरि°; K3 सुखासनपरि°; B2-6 D1-3.5 महार्ह(D3 °र्हा)सुपरि°; T1 G2-4.6 M महासन(G4.6 °नस-; M1 °धन) परिच्छदैः(G5 °ग्रहैः).

22 K2 G1 om. 22 (cf. v.l. 21). — a) Ś1 स्रग्रामसमवच्छन्नान्; B6 स्रग्दामवसनच्छन्नान्; D1.2 °समव(D2 °वि)च्छिन्नान्; S (G1 om.) स्रग्दा(T1 स्रग्धा-; G6 प्राग्दा)-ममिरवच्छ(T1 G3.4 °विच्छि-; G5 °पिच्छि)न्नैर्. Cd glosses स्रक् पुष्पाणां, and दाम मणीनां. — b) K3 Dn D1(before corr.).3-5 उत्तमागरुगंधिनः; S (G1 om.) अगरूत्तमधूपि(G4.6 °भूषि)तैः. — c) Ś1 सुवर्णहंससदृशान्; K1 B5 हंसान्सु(B5 °न्स)वर्णसदृशान्; K3 D4 हंसांग°; K4 Ñ1 Dn D6 हंसेंदु°; V1 B1-4.6 D1.2 हंसवर्णप्रतीकाशान्; S (G1 om.) हंसवर्णैः सुबहुभिर्. See Addenda. — d) S (G1 om.) आयोजनसुगंधिभिः (G2.6 M °सुदर्शनैः); Cd as in text.

23 G1 om. 23 (cf. v.l. 21); Ñ1 om. 23-24. — a) K4 असंबाध्यान्. K1 (corrupt) संमद्धावरान् (for सम°). B5 D3.5 transp. असंबाधान् (B5 अंशबाधान्) and समद्वारान्. S (G1 om.) असंबाधसुखद्वारैः. Cd implies text. — b) K1 D8 युक्तान्. S (G1 om.) शयनासनशोभितैः (G2.4.6 °भोजनैः). — c) Ś1 K4 Ñ1 Dn D6 M1 बहुधातुनिबद्धांगान् (M1 °गैर्); K1-3 D4 °विनद्धां(K2 °द्धीं)गान्; V1 B D1-3.5 बहुधातु(V1 °चित्रा)-विचित्रांगान्; T1 G2-6 M2 बहुधातुपिनद्धांगैर्. — d) K1.2 B2-4 °शिखराणि(K1.2 °नि) च; B1 D1 °शिखराणिव (sic); S (G1 om.) °शिखरैरिव. ❀Cn: व इवार्थे।❀

24 Ñ1 om. 24 (cf. v.l. 23). — a) K2 विश्रांतस्तै (sic); T1 G3.5 विश्रांता(G3 °तै-; G5 °त)स्तैस्; G2.6 विश्रुतास्ते. T1 G2-6 M ततः सर्वे (T1 G3.5 °र्वैर्). G1 विश्रांताश्चाथ ते सर्वे. — b) T1 G3.5 भूमिपैर्. Ś1 K1 D6 भूरिदक्षिणां; K4 °दक्षिणा; D1.2 °दक्षणि; T1 G3.5 °दक्षिणैः; G1.2.4.6 M °दक्षिणाः. — c) D3.4 वृत्तं; S वृतः. V1 सदस्थैर्; T1 G1.2.4.6 M2 सहस्रैर्; Cd सदस्यैर् (as in text). — d) S °राजो °ष्ठिरः.

25 a) G2.6 सत् (for तत्). M2 सभः (for सदः). K1 पार्थिवाकीर्णं. — b) K4 Dn (!) D6 महर्षिभिः (for महात्म°). — Cd cites 25cd entirely as in text. — c) G1 राजते (for भ्रा°). G4 स (for स्म). S महाराज (G2 °राजा). — d) K4 B1.2.6 Dn D6 यथा (for इव).

Colophon. — *Sub-parvan:* N M1 राजसूय. — *Adhy.*

३२

वैशंपायन उवाच ।
पितामहं गुरुं चैव प्रत्युद्गम्य युधिष्ठिरः ।
अभिवाद्य ततो राजन्निदं वचनमब्रवीत् ।
भीष्मं द्रोणं कृपं द्रौणिं दुर्योधनविविंशती ॥ १
अस्मिन्यज्ञे भवन्तो मामनुगृह्णन्तु सर्वशः ।
इदं वः स्वमहं चैव यदिहास्ति धनं मम ।
प्रीणयन्तु भवन्तो मां यथेष्टमनियन्त्रिताः ॥ २
एवमुक्त्वा स तान्सर्वान्दीक्षितः पाण्डवाग्रजः ।
युयोज ह यथायोगमधिकारेष्वनन्तरम् ॥ ३
भक्ष्यभोज्याधिकारेषु दुःशासनमयोजयत् । C. 2. 1290 B. 2. 35. 5 K. 2. 38. 6

name: M1 सर्वक्षत्रसमागमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg.) 31 (as in text); K2.3 D3 32; Dn1 34; S 41. — *S'loka no.:* K3 D1.2 26; Dn 25; T1 M1 27.

32

1 After the ref., S ins.:

342* ततस्त्वाज्ञापयामास पाण्डवोऽरिनिबर्हणः ।
सहदेवं कुरुश्रेष्ठं मन्त्रिणश्चैव सर्वशः ।
अस्मिन्क्रतौ यथोक्तानि यज्ञाङ्गानि द्विजातिभिः ।
अधियज्ञांश्च संभारान्धौम्योक्तान्भरतर्षभ ।
सर्वमानय नः क्षिप्रं सहदेव यथातथम् ।
इन्द्रसेनो विशोकश्च रुक्मश्चार्जुनसारथिः ।
अन्नाद्ये व्यापृताः सन्तु सहदेव तवाज्ञया ।
उपार्जितान्सर्वकामान्सुगन्धरससमिश्रितान् ।
मनोहरान्प्रीतिकरानन्नाद्येऽर्थे सुसंस्कृतान् ।

[This is a *repetition* with variants (and omitting 28^{cd}) of 3. 30. 27–31. — (L. 3) G1 च सर्वशः (for द्विजातिभिः). — (L. 4) G5 अतियज्ञांश्च; G2.6 अभिसंज्ञाय. G5 पुरुष°; G6 पांडव° (for भरत°). G1 धौम्योक्तानि च सर्वाणि सहदेवः करोतु नः. — (L. 5) G1 om. line 5. G2.6 °नयतां; G4 °नयन (for °नय नः). G4.6 यथा तथा (for °तथम्). — (L. 6) G1 इंद्रसेनादयः सूता अन्नान्याहर्तुमर्हथः. — After line 6, G4 M2 ins.:

343* समीको ध्वजसेनश्च पञ्चसारथिपुंगवाः ।

— (L. 7) G1 हव्यकव्यानि***अन्यान्यसुररक्षसां; G4 M2 अन्नाद्याहरणे युक्ताः संतु मत्प्रियकाम्यया. — (L. 8) T1 G1.4.5 उपस्थितान् (for उपार्जितान्). G2.6 M2 रसगंधसमन्वितान् (for the post. half). — (L. 9) G2.6 अन्नाद्यांस्तु (for °द्येऽर्थे). G4 M1 सुसंहितान्. G1 अवलोकय कृष्णाद्य एतत्सर्वं तवानघ.]

— G1 om. 1. — Cd cites 1^{ab} entirely as in text. — ^{a}) Ñ1 D3 पितामहान्. Ś1 K1.2 D4 G3 M1 गुरूंश्चैव (K2 °वं); V1 D3.5 गुरूंश्चान्यान्; T1 G5 गुरूंश्चाथ. — ^{cd}) Ś1 K1–3 D4 तदा (for ततो). S (G1 om.) अभिवाद्योप- (G3 °वाद्याभि)संगृह्य वाक्यमेतदुवाच ह. — ^{e}) K1 भीष्मद्रोणकृपं द्रौणिं; S भीष्मो द्रोणः (G5 द्रौणिः) कृपो द्रौणिः (G1.5 द्रोणो). — ^{f}) K4 D5 °विविं(K4 °विवं)शतिं; T1 G (except G4) M2 °विविंशतिः.

2 ^{a}) D5 तस्मिन् (for अस्मिन्). Ś1 समेता (for भवन्तो). — ^{c}) K1.2 च व(K2 वः)स्वहं; K3 D4 वचस्वः (D4 °स्व)हं; K4 D1.2 वसु महच्च; Ñ1 V1 B Dn D5 वः सु(B2 स्म)महच्च; T1 G2–6 M2 वसु गृहं; G3 यत्स्वपुरं; M1 वः स्वगृहं (for वः स्वमहं). Ś1 इदं वस्तु तथाहं च. See Addenda. — ^{e}) N (except Ś1 K4) G3 Cd (gloss प्रकर्षेण नयंतु स्वीकुर्वंतु).n (gloss प्रकर्षेण श्रेयः प्रापयंतु) प्रणयंतु; G2 प्रीणयंतो. D3 G1 Cd मा (for मां). — ^{f}) K4 यथोक्तम्; M2 यदिष्टम् (for यथेष्टम्). K1 अवितंद्रिताः; K2 Ñ1 D4 अभि(Ñ1 °वि)यंत्रिताः (D4 °तः); K3.4 V1 B Dn D1–3.5.6 G2 Cn (gloss प्रार्थिताः संतः) अभिमंत्रिताः (D6 °तः); G1 अनुयंत्रिताः; G3 अतियंत्रिताः; M2 इह यंत्रिताः. See Addenda for Cd.

3 G1 reads, and T1 *repeats*, 3^{ab} after 346*. — ^{a}) K2 D4 एवमुक्तान्. G6 तदा (for स तान्). S राजा (G1 राज्ञान्) (for सर्वान्). — G1 om. 3^{cd}. — ^{c}) B6 अयोजयद्; T1 G3–5 न्ययोजयद् (for युयोज ह)- Ś1 य (corrupt); K4 Ñ1 V1 B1–5 Dn D1–3.5.6 स; G2.6 M तान् (for ह). B1 यथाकालम्; B2.6 D1.2 °कामम्; D3.5 तथायोगम्. — ^{d}) Ś1 अधीकोरिष्वनंतरं; D4 अधिकारेष्वनक्षरं.

4 ^{a}) A few MSS. भक्ष°. — After 4^{a}, S ins.:

344* युयुत्सुं समयोजयत् ।
पङ्क्त्यारोपणकार्ये तु उच्छिष्टापनये पुनः ।
भोजनावेक्षणे चैव.

[G1 om. lines 2–3. — (L. 2) T1 G4.5 °कर्मणि; G6 M2 °कार्ये च (for °कार्ये तु). — (L. 3) G6

C. 2. 1290 B. 2. 35. 5 K. 2. 38. 6 परिग्रहे ब्राह्मणानामश्वत्थामानमुक्तवान् ॥ ४
राज्ञां तु प्रतिपूजार्थं संजयं संन्ययोजयत् ।
कृताकृतपरिज्ञाने भीष्मद्रोणौ महामती ॥ ५
हिरण्यस्य सुवर्णस्य रत्नानां चान्ववेक्षणे ।
दक्षिणानां च वै दाने कृपं राजा न्ययोजयत् ।
तथान्यान्पुरुषव्याघ्रांस्तस्मिंस्तस्मिन्न्ययोजयत् ॥ ६
बाह्लिको धृतराष्ट्रश्च सोमदत्तो जयद्रथः ।
नकुलेन समानीताः स्वामिवत्तत्र रेमिरे ॥ ७
क्षत्ता व्ययकरस्त्वासीद्विदुरः सर्वधर्मवित् ।
दुर्योधनस्त्वर्हणानि प्रतिजग्राह सर्वशः ॥ ८
सर्वलोकः समावृत्तः पिप्रीषुः फलमुत्तमम् ।
द्रष्टुकामः सभां चैव धर्मराजं च पाण्डवम् ॥ ९
न कश्चिदाहरत्तत्र सहस्रावरमर्हणम् ।
रत्नैश्च बहुभिस्तत्र धर्मराजमवर्धयन् ॥ १०
कथं तु मम कौरव्यो रत्नदानैः समाप्नुयात् ।
यज्ञमित्येव राजानः स्पर्धमाना ददुर्धनम् ॥ ११

भोज्यान्नार्थे°.]

— G1 om. 4^{b}–6^{b}. — ^{b}) Ś1 दुर्योधनम् (for दुःशासनम्). — ^{c}) K1 Ñ1 T1 G4 M प्रति° (for परि°). — G4 *repeats* 4^{cd} as above.

5 G1 om. 5 (cf. v.l. 4). — ^{a}) Dn1 राज्ञस् (for राज्ञां). K1–3 D4 च (for तु). B3 पूजनार्थं हि; G2 प्रीतिपूजार्थं. — ^{b}) K2 Dn1 D4 T1 M स न्ययोजयत्; K4 V1 B Dn2 D1–3. 5 G3 समयोज°; G2. 4. 6 सं(G4 स)न्यवेश°. — ^{c}) D1 °परीताने (for °परिज्ञाने). — ^{d}) Ñ1 V1 B5 D3. 5 द्रोणभीष्मौ (by transp.). V1 B3. 5 D5 महाद्युती; T1 G4 M2 महामतिः. — After 5, K3 ins.:

345* तत्रान्वतिष्ठतां राजा वृद्धौ परमसंमतौ ।

6 G1 om. 6^{ab} (cf. v.l. 4). — ^{b}) K1 चाप्य° (for चान्व°). — ^{cd}) K1–3 D4 चैव दाने; V1 B3. 4. 6 D3. 5 G6 प्र(G6 च)दाने च; B2. 5m D1. 2 तथा दाने; B5 प्रदानेन (for च वै दाने). Ś1 B1 D4 राजा न्यवेद(B1 °श)यत्; V1 राजन्नयोजयत्; B6 राजा व्ययोजयत् (for राजा न्ययो°). G1 सत्यकी भीमसेनं च महादानाय योजयत्. — Ñ1 G1 om. 6^{ef}. — ^{e}) G6 यथा (for तथा). K1–3 D3–5 T1 °व्याघ्रः (for °व्याघ्रान्). — ^{f}) Ś1 तत्र तत्र; K1 स्वस्मिन्स्वस्मिन्; K2. 3 D4 G4 तस्मिन्यज्ञे; B1 तस्मिन्राजा (for तस्मिंस्तस्मिन्). K4 V1 Dn1 D1 अयोजयत्; D4 न्यवेद°.

7 ^{a}) Some MSS. बाह्लीको. G1 सैंधवो धृतराष्ट्रास्तु. — G1 om. 7^{bc}; Dn1 om. 7^{cd}. D1 brackets 7^{cd}. — ^{c}) D1 समा नाना; T1 G2–5 M2 समाहूताः; G6 सहाहूताः (for समानीताः). D3 नयेन सममानीताः. — ^{d}) Dn2 G2. 6 स्वामिनस्तत्र. Cd cites स्वामिवत् (as in text). D5 G2. 5 M2 मेनिरे; G1 आसतुः (for रेमिरे).

8 ^{ab}) S क्षत्ता सूक्ष्मव्ययं चक्रे घृतादिमधुरा(G1. 6 M2 °मरिचा°; G2 °मक्रचा°; G4 °मदिरा)दिकं (G6 °का). — B2 om. 8^{c}–10^{d}. — ^{d}) G1 प्रतिगृह्णातु लेखकैः. — After 8, T1 G1. 6 ins.:

346* कुन्ती माद्री च गान्धारी स्त्रीणां कुर्वन्तु चार्चनम् ।
अन्याः सर्वाः स्नुषास्तासां संदेशं यान्तु मा चिरम् ।
तिष्ठेत्कृष्णान्तिके सोऽयमर्जुनः कार्यसिद्धये ।

— T1 *repeats*, and G1 reads 3^{ab} after the above (v.l. राजा for सर्वान्). On the other hand, Dn ins. after 8: D5 (marg. *sec. m.*), after 9^{ab}:

347* चरणक्षालने कृष्णो ब्राह्मणानां स्वयं ह्यभूत् ।;

while D3 ins.:

348* कर्णः कोशगृहाधीशश्चायव्ययसमीक्षकः ।

9 B2 om. 9; G1 om. 9^{ab} (for B2 cf. v.l. 8). — ^{a} K2–4 Ñ1 V1 B1. 6 Dn D1. 2. 4. 6 सर्वलोक-. K1 D4 समावृतः. S (G1 om.) सर्वलोकाः परावृत्ताः. Cd cites (as in text) समावृत्तः (=वेष्टितः). — ^{b}) K2 पिपिषुः; D4 प्रीतिषुः (for पिप्रीषुः). ❀Cd: पिप्रिच्छुः (corrupt) प्रीणयितुमिच्छुः ।❀ Ś1 योलमुत्तमं; V1 B3–6 D1–3. 5. 6m धर्मजस्य हि; Dn2 कुलमुत्तमं (for फलमु°). Cd cites फलम् (as in text). S (G1 om.) प्रहृष्टास्तत्र भारत. D5 (marg. *sec. m.*) *repeats* 9^{ab} (v.l. समायुक्तः). — After 9^{ab}, D5 (marg. *sec. m.*) ins. 347*. — ^{c}) K2 हृष्टकामः; K4 द्रष्टुं काम-; T1 G2. 4 M द्रष्टुकामाः; G1 द्रष्टा कामाः. M2 सभा वै च. — ^{d}) K3. 4 Dn D6 युधिष्ठिरं (for च पाण्डवम्).

10 B2 om. 10 (cf. v.l. 8). — ^{a}) D3. 5 °ह्याहरत्; T1 G4. 5 M °दवहत्; G1–3. 6 °दभवत् (for °दाहरत्). — K3 om. (hapl.) 10^{bc}. — ^{b}) G1 °स्रावरमर्हणः; G3 °स्रस्यावरार्हणं; G4 °स्रापरमर्हणं; G6 °स्रावधिमर्हणं. Cd cites सहस्रावरं (as in text). — G1 om. 10^{c}–14^{d}. — ^{c}) Ñ1 धनैश्च (for रत्नै°). — ^{d}) K1. 3 Ñ1 V1 B (B2 om.) D1. 2 G2. 3 अवर्धयत्.

11 G1 om. 11 (cf. v.l. 10). — ^{a}) K Ñ1 V1 B2 Dn D2. 4–6 T1 G2. 5 Cv तु (for नु). — ^{b}) D2. 6 G2 रत्नादानैः; Cv as in text. K4 रत्नादावरमर्हणं. — ^{c}) B3 इष्ट्वेव (for इत्येव). — ^{d}) D2 वर्धमाना.

12 G1 om. 12 (cf. v.l. 10). — ^{a}) Ś1 D1. 2

भवनैः सविमानाग्र्यैः सोदर्कैर्बलसंवृतैः ।
लोकराजविमानैश्च ब्राह्मणावसथैः सह ॥ १२
कृतैरावसथैर्दिव्यैर्विमानप्रतिमैस्तथा ।
विचित्रै रत्नवद्भिश्च ऋद्ध्या परमया युतैः ॥ १३
राजभिश्च समावृत्तैरतीवश्रीसमृद्धिभिः ।
अशोभत सदो राजन्कौन्तेयस्य महात्मनः ॥ १४
ऋद्ध्या च वरुणं देवं स्पर्धमानो युधिष्ठिरः ।
षडग्निनाथ यज्ञेन सोऽयजद्दक्षिणावता ।
सर्वाञ्जनान्सर्वकामैः समृद्धैः समतर्पयत् ॥ १५
अन्नवान्बहुभक्ष्यश्च भुक्तवज्जनसंवृतः ।
रत्नोपहारकर्मण्यो बभूव स समागमः ॥ १६
इडाज्यहोमाहुतिभिर्मन्त्रशिक्षासमन्वितैः ।
तस्मिन्हि ततृपुर्देवास्तते यज्ञे महर्षिभिः ॥ १७
यथा देवास्तथा विप्रा दक्षिणान्नमहाधनैः ।
ततृपुः सर्ववर्णाश्च तस्मिन्यज्ञे मुदान्विताः ॥ १८ 2. 1306 2. 35. 19 2. 38. 21

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ समाप्तं राजसूयपर्व ॥

G5 M स(Ś1 सा-; D1 च)विमानाग्र्यैः; K1 सविमानास्यैः (*sup. lin.* as in text); K2 D4 सविमानोग्रैः; V1 B D2 सु(D2 स्व)विमानाभैः (B1 °ढ्यैः; B1m °ग्रैः). —) K Ñ1 V1 Dn1 D1–3.5 T1 G3.6 M सोदर्कैर्; D4 G2 सोमकैर् (for सोदर्कैर्). K1 बलिसंवृतैः; K4 घटसं°; B1 वन(m °ल)-संभृतैः; B2 धनसंभृतैः; D1.2 बलिसंभृतैः; S (G1 om.) बहुसंवृतैः. —) K2 D4.6 लौक्यराजविमानैश्च; V1 B2–4.6 D1.2 देवा इव विमानाग्रैर् (B2 °ग्र्ये; B3.4 °ग्रे; D1 °ग्नि-); S (G1 om.) लो(G2.6 M1 लौ)क्यै राजविमानैश्च. Cd cites लोकराजाः. —) M1 अपि (for सह). V1 B2–4.6 D1.2 ब्राह्मणास्तत्र संस्थिताः (B2.6 संश्रिताः; D1 संशत; D2 संसिताः).

13 G1 om. 13 (cf. v.l. 10). —) B2–4.6 D1.2 ब्राह्मणा° (for कृतैरा°). —) K1.2 B3–5 D1.2.4 T1 G2.5 M2 तदा (for तथा). —) K3 B1–3.6 D2.4 त्रिचित्र-. K2 D1.4 रत्नवि(D4 °वे)द्भिश्च. —) G4 बुद्ध्या (for ऋद्ध्या). V1 वृतैः (for युतैः).

14 G1 om. 14 (cf. v.l. 10). —) K2 राजतै- (also °भि)श्च. G4.5 श्री- (for च). Ś1 B5 समावृतैर्; K1–3 Ñ1 D4 महावृत्तैर्; B1.2 D1.2 परा°; S (G1 om.) समानीतैर्. — Cd cites 14 entirely as in text. —) Ś1 M1 महा-; K1 V1 B1.2.4.5m.6 D1–3.5 G2.6 तदा; K2 D4 सभा; K3 सदा; T1 G3–5 ततो; Cd (as in text) सदः (=सभा). M1 -राज (for राजन्). —) B2.5.6 D1.2 महामखः; T1 G3–5 °ध्वरः; M1 °क्रतुः; Cd as in text. B4 नक्षत्राधिपतिर्यथा.

15) Ś1 न; Ñ1 V1 B3–5 D2 तु; D5 नु; Cd च (as in text). G6 देवः (for देवं). —) V1 यत्राग्निनाथ; D3m वितिषट्केन (gloss); T1 ऋषज्ञीनथ (sic); G2.5 षडग्नीनथ; Cv as in text. Cd cites षडग्निना (as in text). K2.3 B1.2.6 D1.2 G1 च (for [अ]थ). —) M2 [ऽ]यमद् (for ऽयजद्). D1 दक्षिणावतां; G6 °वृतान्. —) K4 सर्वाजनान्; B D1–3.5 सर्वं जनं. V1 सदा कामैः. D6 सर्वाञ्जनपदान्कामैः. —) G4 संवृद्धैः (for समृ°).

16) D5 (by corr. *sec. m.*) अन्नादी. Some MSS. बहुभक्षः; D3 (before corr.) °भक्ष्यैः; G4 °दक्षः. M2 [अ]थ (for च). G1 अन्नवन्बहुभक्षांश्च. —) D5.6 मुक्तवज् (for भु°). B1 G5 °नसंभृतः. G1 भोक्तव्यं जनसंवृतः; G2 भुक्तः सज्जनसं°. Cv as in text. —) Ś1 रत्नोपहारः कर्मण्यो; K1 रत्नोपकार°; K2 D4 रभोपहार°; K3 रत्नापहारकर्मण्या; K4 B Dn D1–3.5 G3 रत्नोपहार(B1 °चय)संपन्नो; D6 °हारकर्माणो; G1 अन्नोपहानकर्मम्यो; G6 रत्नोपहारकरणे; Cd.v as in text. Cnp रक्षोपहारकर्मण्यो (gloss रक्षसां नाशे साधुना कर्मणा युक्तः). —) T1 G4.5 महानृपः; G2 समागतः.

17 Ś1 om. 17. —) K1 G3.4 M1 इडाज्य(K1 °थ)सो(G4 °सा)माहुतिभिर्; K2 इडोज्यहोमा°; V1 B D1.2 तिलाज्यहोमा°; D5 (by corr.) ईज्याहोमा° (sic); T1 G5 इध्माज्यसोमा°; G2 इळानसोमानाहुतिर्; G6 इळान्नसोमाहुतिभिर्; M2 इळाज्यहामा Cd cites इडा. —) K1.2 D4 मंत्रशिष्या- (K2 °ष्यान्); B1 °शिख्या°; G5 मंत्राक्षर- (for मन्त्रशिक्षा-). K B5 Dn D3–6 -विशारदैः; Ñ1 B4 -समाहितैः. —) B1 तस्मिंस्तु; B2 हुतेग्नौ; T1 G3–5 तस्मिन्वै; G1 यथोक्तैस्; G2.6 M2 तस्माद्धि (for तस्मिन्हि). —) K1 भूते; K3 D6 S (except M1) ततो (G1 तस्मिन्); D1.4 सूते (for तते). K3 D3 G3 यज्ञ-; G6 यज्ञि (for यज्ञे). K2 सूतयज्ञो (for तते यज्ञे). K1 V1 B (except B5) D3.5 मनीषिभिः; M1 सहर्षिभिः.

18) B2.6 D1.2 दक्षिणानां; D3.5 S °णाभिर् (for °णान्न-). —) D2 ससवर्णाश्च. —) K2 D4 यज्ञे तस्मिन्

३३

C. 2. 1307 B. 2. 36. 1 K. 2. 39. 1 वैशंपायन उवाच ।
ततोऽभिषेचनीयेऽह्नि ब्राह्मणा राजभिः सह ।
अन्तर्वेदीं प्रविविशुः सत्कारार्थं महर्षयः ॥ १
नारदप्रमुखास्तस्यामन्तर्वेद्यां महात्मनः ।
समासीनाः शुशुभिरे सह राजर्षिभिस्तदा ॥ २
समेता ब्रह्मभवने देवा देवर्षयो यथा ।
कर्मान्तरमुपासन्तो जजल्पुरमितौजसः ॥ ३
इदमेवं न चाप्येवमेवमेतन्न चान्यथा ।
इत्यूचुर्बहवस्तत्र वितण्डानाः परस्परम् ॥ ४
कृशानर्थांस्तथा केचिदकृशांस्तत्र कुर्वते ।
अकृशांश्च कृशांश्चक्रुर्हेतुभिः शास्त्रनिश्चितैः ॥ ५
तत्र मेधाविनः केचिदर्थमन्यैः प्रपूरितम् ।
विचिक्षिपुर्यथा श्येना नभोगतमिवामिषम् ॥ ६
केचिद्धर्मार्थसंयुक्ताः कथास्तत्र महाव्रताः ।

(by transp.). K2.3 D4 मुदा युताः; G1 महात्मनः.

Colophon. — *Sub-parvan:* N (except Dn!) G1 M1.2 राजसूय. — *Adhy. name:* M2 परिकर्मनियोगः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1.3 D4 (marg. *sec. m.*) 32 (as in text); K2 D3 33; Dn1 35; S 42. — *S'loka no.:* K3 D1.2 20; Dn 19; M1 25.

33

1 a) Ś1 K1–3 B5 D1.2.4 Cd °नीयेन; Ñ1 B2.3.5m.6 °नायैव; V1 °नीये च; B1 M2 °नीये तु (for °नीयेऽह्नि). D3.5 तमाभिषेचनीये च. ❀ Cd: अभिषेचनीयेन युधिष्ठिरेणेति शेषः । अथ वा अभिषेचनीयं अभिषेचनं तेन हेतुना ।❀ — b) Ś1 ब्राह्मणै. K1 समं (for सह). — c) K1.2 D4 S (except M1) Cv अंतर्वेदिं; K4 Dn2 D2.3 °र्वेदी; B6 °र्वेद्यां; Cd as in text. — d) K1 सत्कारार्थैं; K3 सत्कार्थं च; Ñ1 Dn D1.6 (m as in text) सत्कारार्हां; S स(M सा)दस्यार्थं (G3 °श्च; G4 °र्थैं).

2 a) B5 तस्या; G3 तस्य (for तस्याम्). — b) B1 S महर्षयः (for महात्मनः). — c) K2 V1 D4 समानीताः; K3 समानीतैः; G4 सहासीनाः. — d) B D1.2.5.6 (before corr.) तथा (for तदा). T1 G3–5 तत्र वै राजभिः सह; G1.2.6 M तत्र (G1 °दा) राजर्षिभिः सह.

3 a) K2 ब्रह्मवदने; B2.5.6 D1–3.5 °सदने. — b) Ś1 K2.3 D4 देव-; T1 G3–5 देवैर् (for देवा). K4 B4–6 D3.5 M1 देवर्षिभिर् (for °र्षयो). Ñ1 V1 B3 Dn तथा (for यथा).

4 a) K1.3 इदमेव; Ñ1 V1 B2–6 G M Cn (!) एवमेतन्; T1 एवमेवं. K2 वा (for च). D2.3.5 एवमेतन्न वाप्येव(D2 °चाप्येत)म्; K4 एवमेतं न वाप्येदम्; D1 एवं ते तत्र चाप्येवम्. — b) K1 G1 एवमेव; K4 B4 एवमेवं; Ñ1 V1 B2.3.5.6 Dn1 D3.5 T1 G3–5 M एवं चैतन्; B1 D2 एवं चैव. K1 वान्यथा. D1 एवं वै तत्र नान्यथा; G2 एवमेवान्यथान्यथा; G6 एवं चेदन्यथा यथा. — c) K4 B1.4 Dn1 D6 प्रत्यूचुर्. — d) Ś1 विवृण्वानाः; Ñ1 V1 B2–6 D1.3.5 वितंडां (Ñ1 V1 D3 °डा) वै; B1 T1 G3.5 वितंडा(G3 °डां)श्च; G1.2 वितंडानां (G2 °नः); M2 वितन्वानाः. Cd.v as in text (Cv gloss वितंडावादं कुर्वंतः); Cn cites वितंडां. K4 Dn (!) D6 वितंडा(K4 °तडं)वादिनो द्विजाः.

5 a) K1 कृतान्; Cd कृशान् (as in text). K2 अर्चांस्; D1.2 अन्यांस् (for अर्थांस्). K4 Ñ1 V1 B1.2.4.6 Dn D1.2.6 ततः; T1 G1.3.5 M तदा (for तथा). — b) K1 अकृतांस्; K4 G2 अकृशा(K4 °सा)स् (for अकृशांस्). Cd cites तत्र (as in text). B1 अकृशांश्चक्रिरे मिथः. — c) G3 चक्रे; M1 चक्रार् (sic). K1 अकृतांश्च कृतांश्चैव; B1 अकृषांश्च कृषांश्चकुर्; D3 अकृशांश्चकुर्हेतुभिः; G1 कृशांश्चैव कृशांस्तत्र. — d) G4 बहुभिः (for हेतु°). K3.4 B1 Dn D6 शास्त्रनिश्चयैः. D3 सर्वशास्त्रविनिश्चितैः.

6 a) K4 Dn (!) D6 अर्थं; G6 अत्र; Cn तत्र (as in text). — b) K4 तत्र; D1.2 अन्यम् (for अर्थम्). Dn (!) D6 अनुमानैः (for अर्थमन्यैः). K4 V1 B2–6 D1–3.5 उदी(D2 °क्षी)रितं; Cd (as in text) प्रपूरितं (=समर्थितं). — c) G1 विचिक्षेपुर्; Cd as in text. B3 तथा (for यथा). K1 सेनो; D1 G1.2.4 श्येनो (G1 °न); D4 सेना (for श्येना). T1 (corrupt) विचिविक्षिप्ययथा श्येना.

7 a) Ś1 केचिदुन्मार्गकुशलाः; K2–4 Dn D4.6 °द्धर्मार्थकुशलाः. — b) K4 Dn (!) D6 केचित् (for कथास्). G1 प्रभाषिरे; G2 महाप्रभाः; G6 °त्मनः (for °व्रताः).

रेमिरे कथयन्तश्च सर्ववेदविदां वराः ॥ ७
सा वेदिर्वेदसंपन्नैर्देवद्विजमहर्षिभिः ।
आबभासे समाकीर्णा नक्षत्रैर्द्यौरिवामला ॥ ८
न तस्यां संनिधौ शूद्रः कश्चिदासीन्न चाव्रतः ।
अन्तर्वेद्यां तदा राजन्युधिष्ठिरनिवेशने ॥ ९
तां तु लक्ष्मीवतो लक्ष्मीं तदा यज्ञविधानजाम् ।
तुतोष नारदः पश्यन्धर्मराजस्य धीमतः ॥ १०
अथ चिन्तां समापेदे स मुनिर्मनुजाधिप ।
नारदस्तं तदा पश्यन्सर्वक्षत्रसमागमम् ॥ ११
सस्मार च पुरावृत्तां कथां तां भरतर्षभ ।
अंशावतरणे यासौ ब्रह्मणो भवनेऽभवत् ॥ १२
देवानां संगमं तं तु विज्ञाय कुरुनन्दन ।
नारदः पुण्डरीकाक्षं सस्मार मनसा हरिम् ॥ १३
साक्षात्स विबुधारिघ्नः क्षत्रे नारायणो विभुः ।
प्रतिज्ञां पालयन्धीमाञ्जातः परपुरंजयः ॥ १४
संदिदेश पुरा योऽसौ विबुधान्भूतकृत्स्वयम् ।
अन्योन्यमभिनिघ्नन्तः पुनर्लोकानवाप्स्यथ ॥ १५
इति नारायणः शंभुर्भगवाञ्जगतः प्रभुः ।
आदिश्य विबुधान्सर्वानजायत यदुक्षये ॥ १६
क्षितावन्धकवृष्णीनां वंशे वंशभृतां वरः । C. 2. 1322 B. 2. 36. 17 K. 2. 39. 17

— c) D4 रेमिरे कथयस्तत्र (sic). — d) Ś1 K2.3 Dn D4.6 सर्वभाष्यविदां; Ñ1 V1 B2–4.6 D1.2 T1 G5 सर्वे वेद°.

8 a) K2.4 वेदैर्; B (except B5) D1–3.5 वेदी (for वेदिर्). K4 वेदसंपन्ने. — b) Ś1 देवैर्द्विजमहर्षिभिः; K1 देवद्विजमनीषिभिः; S महर्षिद्वि(G1 °हर्ष्विद्वि)जपार्थिवैः. — c) B1.6 आबभाषे; B5 आविभागे; Dn D4 अव(or °ब)-भासे. — d) K4 नक्षत्रे. Dn1(!) D6 °रिवायता; G4 °रिवामरा. Ś1 रत्नैर्द्यौरिव निर्मला.

9 a) Ś1 M1 तस्याः; T1 G M2 °स्य (for °स्यां). Ś1 शूराः (for शूद्रः). — b) D8 अस्यां (for आसीन्). B5 उताव्रती (m न वाव्रती) (for न चाव्रतः). K1 वाव्रतः; K2 चाहतः; K4 B1–3 Dn D1–3.5.6 चाव्रती (D5 marg. sec. m. ब्राह्मणः); B6 चाब्रवीत्; D4 चानृतः. G4 कश्चिदासीदनावृतः. — c) Ś1 अंतर्वेद्यास्; K4 G1 M1 °द्या. V1 ततो राजन्; B6 D1.2 तथा राजन्; S महाराज. — d) K3 °निवेशनं.

10 a) G2.6 च (for तु). G1 लक्ष्मीयुतो. K3 नित्यं (for लक्ष्मीं). — b) S (except M2) तथा (for तदा). B5 यज्ञविधानतां; G1 °वितानजां. — d) Ś1 पश्यतः; K1 धीमतेः (for धीमतः).

11 Cd cites 11ab entirely as in text. — b) D1 स पुनर्; D6 स मन्युर्; G1 स ऋषिभिर् (hypermetric). K1.4 D1 T1 G3 मनुजाधिपः; D6 °धिपान्. — c) K2.3 D3.4 नारदस्तत्; K4 B1 Dn D6 S °दस्तु. V1 B3.5.6 D3.5 G2.6 तथा; B3 सदा (for तदा). D2 प्रापत् (for पश्यन्). Ś1 नारदस्तत्र चापश्यत्. — d) K3 सर्वक्षेत्र°; G1 °क्षत्रसमागमान्; G4 °गतं.

12 a) G1 स मस्मार. K1 पुरावृतां; K2.3 D3 पुरां(K3 परा-)वृत्तां; K4 D6 G4.6 पुरावृत्तं (D6 °वृत्तान्); B3 प्रवावृत्तां (sic). — b) K4 कथं तां; D6 कथितान् (for कथां तां). K3 G1 भरतर्षभः; V1 B1.3.5 Dn D3.5 T1 G2–5 पुरुषर्षभ(G5 °भः); B2.6 D1.2 मनुजाधिप (D1 °पः); B4 मनुजर्षभ. G3 तं तं भरतसत्तम. — c) K1.3.4 D2.6 T1 G योसौ; K2 D4 वासौ; V1 या तु; B2.5.6 D1–3 M या सा; B3.4 पूर्वं; D5 राज्ञां (for यासौ). — d) K1.2 D4.6 ब्राह्मणो; G1 ब्रह्मण्यो. G6 भुवने.

13 a) Ś1 संविदं; B1 शंकरं; G1 M संगरं; G2.6 संभवं; G5 संगमे. Ś1 तांस्तु; G4 तत्तु. — b) K4 D1.2 कुरुनंदनः; B1 यदुनंदनं. — c) K3.4 नारद (sic). K4 D4 पुंडरीकाक्ष. — d) S जगाम (for सस्मार).

14 a) B2.5.6 D1–3.5 G2.6 transp. साक्षात् and स. G4 स्व- (for स). K2 D4 विविधारिघ्नः. — b) K1 D3.4 G2 क्षेत्रे; K4 M2 क्षे(M3 क्ष)त्रं; D5 (by corr.) क्षात्रे; T1 G1.3–6 M1 क्षितौ; Cd as in text. K3 नारायणे. Ś1 G1 हरिः; K3 V1 B D1–3.5 प्रभुः (for विभुः). — c) B5 प्रतिज्ञापालनं; M3 °ज्ञां धारयन्. K2.3 D4 श्रीमान्; Ñ1 Dn(!) D6 चेमां; T1 धामां (for धीमान्). — d) T1 जातं; Cd as in text.

15 a) G1 पुरं. — b) Ś1 विबुधा; D4 विवि[धा]न्. — c) K1 °मपि निघ्नंतः; K3 °मभिमिघ्नंत. — d) G6 लोकमवा°.

16 a) K4 देवो; B2 शंभुं. Cd cites शंभुं (=ब्रह्माणं). — b) B (except B3) D1–3.5 भूतभावनः; M1 जगतः पतिः (for जगतः प्रभुः). — c) D4 G5 आ(D4 अ)दिश्य; G4 आविश्य. G1 भगवान् (for विबुधान्). — d) G1 अवतीर्य (for अजायत). S यदोः कुले; Cd.n (as in text) यदुक्षये (=यदुगृहे). D4 निजायत्तत्तदुक्षये (corrupt).

17 a) K3 क्षितो बंधूकदृष्णीनां (corrupt); D2 स्थितावंधक°. — b) M1 वंश- (for वंशे). B6 D3.5 वंशवतां.

C. 2. 1322 B. 2. 36. 17 K. 2. 39. 17 परया शुशुभे लक्ष्म्या नक्षत्राणामिवोडुराट् ॥ १७
यस्य बाहुबलं सेन्द्राः सुराः सर्व उपासते ।
सोऽयं मानुषवन्नाम हरिरास्तेऽरिमर्दनः ॥ १८
अहो बत महद्भूतं स्वयंभूर्यदिदं स्वयम् ।
आदास्यति पुनः क्षत्रमेवं बलसमन्वितम् ॥ १९
इत्येतां नारदश्चिन्तां चिन्तयामास धर्मवित् ।
हरिं नारायणं ज्ञात्वा यज्ञैरीड्यं तमीश्वरम् ॥ २०
तस्मिन्धर्मविदां श्रेष्ठो धर्मराजस्य धीमतः ।
महाध्वरे महाबुद्धिस्तस्थौ स बहुमानतः ॥ २१
ततो भीष्मोऽब्रवीद्राजन्धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
क्रियतामर्हणं राज्ञां यथार्हमिति भारत ॥ २२
आचार्यमृत्विजं चैव संयुक्तं च युधिष्ठिर ।
स्नातकं च प्रियं चाहुः षडर्घ्यार्हान्नृपं तथा ॥ २३
एतानर्हानभिगतानाहुः संवत्सरोषितान् ।
त इमे कालपूगस्य महतोऽस्मानुपागताः ॥ २४
एषामेकैकशो राजन्नर्घ्यमानीयतामिति ।

— ^{c}) G1 श्रीमान् (for लक्ष्म्या). — ^{d}) K1 °मिवोंडुराट्द (corrupt, but significant); K2–4 D4 °मिवेंदुराट्.

18 ^{a}) D1.4 बाहुबलस्सें(D4 °सें)द्राः. T1 G3–6 M सर्वे; G2 सर्वं (for सेन्द्राः). — G2 om. 18^{b}–19^{c}. — ^{b}) K3 नित्यं; D1 सदा; D2 शूराः (for सुराः). D4 सर्वम्; S (except G1; G2 om.) सेंद्रा (for सर्वं). — ^{c}) V1 B3.6 D1.2 मानुषदेहेन (V1 also °देहस्थ-); B1 S (G2 om.) °रूपेण; B4 °देहस्तु (for °वन्नाम). Cd cites (as in text) नाम (=स्फुटं). — ^{d}) K2.3 D4 S (except G5; G2 om.) जनार्दनः (for ऽरिमर्दनः).

19 G2 om. 19^{abc} (cf. v.l. 18); G3 om. 19. — ^{a}) K1 महद्रूपं. — ^{b}) G6 M2 स्वयंभुर्. B2 यमिदं; G1 यत्तदा (for यदिदं). D4 om. from इदं up to उपनीतां (inclusive) in 18^{b} of the next adhy. — ^{c}) B5 प्रादास्यति; G4.6 आधा°; Cd आदा° (as in text). Cv as in text, but gloss: दो अवखंडन इति धातोः आ समन्तात् संहरिष्यति. — ^{d}) Ñ1 V1 B2.3 G1 बलसमन्वितः; M1 बहुसमन्वितं.

20 D4 om. 20 (cf. v.l. 19). — ^{b}) K1.2 Dn1 सर्वे° (for धर्म°). — ^{c}) K2 D3 हरि-. Ś1 K1 D3.6 ध्यात्वा; K3 कृत्वा; V1 मत्वा (for ज्ञात्वा). — ^{d}) Ś1 B3 D2.6 G3.6 Cv यज्ञैरिज्यं (Cv gloss पूजायोग्यं); K4 Ñ1 V1 B1.2.4–6 Dn D1.5 M2 °रीज्यं; D3 यज्ञेराजं; T1 यज्ञैरिड्यं; G1 °रीड्य. K1 महेश्वरं; K2.3 B3 अधीश्वरं (for तमी°).

21 D4 om. 21 (cf. v.l. 19). — ^{a}) K3 धर्मवतां; K4 D6 °विदः; Ñ1 V1 B3 G1 °भृतां (for °विदां). K4 D6 श्रेष्ठ (for श्रेष्ठो). — K3 om. 21^{c}–22^{b}. — Cd cites 21^{cd} entirely as in text. — ^{c}) T1 G1.2.6 M1 महाबाहुस्; G3–5 °तेजास्; M2 °बाहो (for °बुद्धिस्). — ^{d}) Ś1 बहुमानितः; T1 G2 M °मानवान्; G1.3–5 °मानवित् (G5 °वत्); G6 °मा * * न्; Cd as in text. — After 21, S ins. an addl. colophon (*adhy. no.:* 43), followed by a passage given in App. I (No. 18).

22 D4 om. 22 (cf. v.l. 19); K3 om. 22^{ab} (cf. v.l. 21). — Before 22, S ins. वैशं°. — ^{b}) Cd धर्मपुत्रं (for °राजं). B1.2.6 D1.2 इदं वचः (for युधि°). — K4 om. 22^{c}–23^{b}. — ^{c}) K1 D5 M2 अर्हणां; B D2 M1 अर्हणा; D1 अर्हण- (sic); D3 अर्हणो (for अर्हणं).

23 D4 om. 23 (cf. v.l. 19); K4 om. 23^{ab} (cf. v.l. 22). — ^{a}) B3.5 D2 ऋत्विजश्चैव; G1 ऋत्युजं चैव. — ^{b}) B2.4.5.6 (m as in text) Dn D3.5 G1.5 संयुजं; D2 विवाह्यं; G3 पितरं; Cd.v संयुक्तं as in text (gloss: Cd विवाहेन संयुक्तं, Cv तत्काले आगतमतिथिं). G1.5 तं (for च). B2.4 D1.2 युधिष्ठिरः; G3 °रं. — ^{c}) B5 (m as in text) नृपं (for प्रियं). Ś1 K3 बाहुः; K4 Ñ1 Dn D6 G6 M1 प्राहुः; V1 B (B5 marg.) D1–3.5 चैव (for चाहुः). — ^{d}) Ś1 षडर्घ्यार्हान्; K1.2 D5 °र्घार्हा; K3 °र्घ्यार्हान्; K4 °र्घ्यार्हां; Ñ1 B5m °र्घार्हान्; Dn D3.6 °र्घ्यार्हा; G4 तदर्घ्यार्हान् (for षडर्घ्यार्हान्). K2 नृपस्; B1 G3 नृपास्; M नृपांस् (for नृपं). B1.2.5m D1.2 ततः (for तथा). V1 वीर्यश्रेष्ठे च पंडितान्; B3 षडर्घ्यार्हान्नृपतींस्ततः (hypermetric); B4.6 संहर्षा(B6 षडर्हा)न्नृपतींस्ततः; B5 वीर्यश्रेष्ठं च पंडिताः; D1.2 षडर्हान्नृपति(D2 °तीं)स्ततः.

24 D4 om. 24 (cf. v.l. 19). — ^{a}) K1 एताम् (for एतान्). K4 V1 B3–6 Dn D3.5 अर्घ्यान् (for अर्हान्). K1.3 B1 अभिमतान्; B2 °हितान्; G5 अधिगतान्. M2 एतानर्घ्यार्हकानाहुः. — ^{b}) G1.2 M परि-; G3.5 बहु- (for आहुः). D1.2 संवत्सरोषिताः. — G1 om. 24^{cd}. — ^{c}) K4 D6 कालयुक्तस्य; B1 [ऽ]भ्यागता राजन्; B2–4.5m D1.2 T1 राजसूयस्य (D2 °श्र); D1 (before corr.) राजसूर्यस्य. — ^{d}) B1.5 G2.6 °नुपागतान्.

25 D4 om. 25 (cf. v.l. 19). — ^{a}) Dn1 एतेषामेकशो; G2 एषामेकैकतो. — ^{b}) K1–3 अर्घम्; K4 Ñ1

अथ चैषां वरिष्ठाय समर्थायोपनीयताम् ॥ २५

युधिष्ठिर उवाच ।

कस्मै भवान्मन्यतेऽर्घ्यमेकस्मै कुरुनन्दन ।
उपनीयमानं युक्तं च तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २६

वैशंपायन उवाच ।

ततो भीष्मः शांतनवो बुद्ध्या निश्चित्य भारत ।
वार्ष्णेयं मन्यते कृष्णमर्हणीयतमं भुवि ॥ २७
एष ह्येषां समेतानां तेजोबलपराक्रमैः ।
मध्ये तपन्निवाभाति ज्योतिषामिव भास्करः ॥ २८
असूर्यमिव सूर्येण निवातमिव वायुना ।
भासितं ह्लादितं चैव कृष्णेनेदं सदो हि नः ॥ २९
तस्मै भीष्माभ्यनुज्ञातः सहदेवः प्रतापवान् ।
उपजह्रेऽथ विधिवद्वार्ष्णेयायार्घ्यमुत्तमम् ॥ ३०
प्रतिजग्राह तत्कृष्णः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।
शिशुपालस्तु तां पूजां वासुदेवे न चक्षमे ॥ ३१
स उपालभ्य भीष्मं च धर्मराजं च संसदि ।
अपाक्षिपद्वासुदेवं चेदिराजो महाबलः ॥ ३२ C. 2. 1337 B. 2. 36. 32 K. 2. 39. 52

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

V1 Dn D6 अर्घं; G2 अर्घ्यं (for अर्घ्यम्). Ñ1 B4 इह (for इति). B1–3. 5. 6 D2. 3. 5 अर्घः (B2. 6 D3 °र्घ्यः) समुपनी(B5 दी)यतां; D1m तदर्घमुपनीयतां. — ^{c}) D4 इति (for अथ). Ś1 K4 B2. 3. 6 D2 T1 M1 अथ वैषां; K1 अथ तेषां; B5 D3. 5 अथैषां च (for अथ चैषां). K2 वरिष्ठायां; S वरिष्ठो यस्. — ^{d}) S तस्यार्घ्य(G1 °र्घ)-मुपकल्प्यताम्.

26 D4 om. 26 (cf. v.l. 19). — ^{a}) K3 यस्मै. D3. 5 S [ऽ]र्घ्यम्. K2 यस्मै भगवान्मन्येर्घम्. — ^{b}) G2 अमुष्मै (for एकस्मै). — ^{c}) Hypermetric! S आनीयमाने (G3 °नो). V1 युक्तं यत्; B1. 3. 4 संयुक्तं; D3. 5 तद्युक्तं (for युक्तं च). — ^{d}) Ñ1 V1 तन्नो; T1 तस्मिन् (for तन्मे).

27 D4 om. 27 (cf. v.l. 19). — ^{b}) Ś1 K Dn D6 वीर्यवान् (for भारत). — ^{c}) G1 वार्ष्णेय. M2 अब्रवीत् (for मन्यते). K4 कृष्ण. V1 B4–6 D3. 5 अमन्यत तदा कृष्णम्; G2 वार्ष्णेयं कृष्णं मन्यस्व; G6 कृष्णं मन्यस्व वार्ष्णेयम्. — ^{d}) K3 अर्हणीयसमं; K4 B1 Dn D6 पूजनीयतमं; Cn as in text. K2 विभुं (for भुवि). S अर्हणीयमरिंदमः (T1 G2. 3. 6 °म; G1. 4 °मं).

28 D4 om. 28 (cf. v.l. 19) — Before 28, T1 ins. भीष्मः. — ^{a}) K2 एषां ह्येषां; D6 एतह्येषां (sic); T1 येषु ह्येषां; M2 एह्येतेषां. K1. 4 B D (D4 om.) T1 समस्तानां (for समे°). V1 एषां तु समवेतानां. — ^{b}) G3 °पराक्रमं. — ^{c}) Dn1 तिष्ठन्निव; G6 तमस्विव; Cn तपन्निव (as in text). — ^{d}) B1. 2. 5. 6 D1–3. 5 भानुमान् (for भास्करः). K1 G3–5 M ज्योतिषां रवि(G3 पति)रंशुमान् (= Gītā 10. 21^{b}); Ñ1 ज्योतिषा रविरंशुभिः; T1 G2. 6 तेजसा रविरंशुमान्; G1 ज्योतिषां रविरिवाबभौ (hypermetric).

29 D4 om. 29 (cf. v.l. 19). — ^{a}) G1. 5. 6 आसूर्यम्. — ^{b}) K (except K2) Dn D1m. 6 T1 निर्वातमिव; D1 (before corr.) विवातमिव; G1 तपंतमिव; Cn निवा° (as in text). — ^{c}) K3 B3. 5. 6 भाषितं; Dn1 भासिनं; G1 हासितं (for भासितं). G1 हासितं; G6 ह्रादितं (for ह्लादितं). B1 भीतिसंह्लादितं चैव. — ^{d}) D3 G4 सदा (for सदो). Ś1 हि वः; K2 ·हिनीः; D3 ·हि नाः; G1 हितः; G4 [ऽ]द्य सः; (for हि नः).

30 D4 om. 30 (cf. v.l. 19). — ^{a}) K1–3 ततो; K1 तस्माद् (for तस्मै). D2 भीष्माद्यनुज्ञातः. — G4 om. from 30^{cd} up to line 2 of 349*. — ^{c}) K1 उपयज्ञे; K4 V1 B3. 4 D3. 5 उपाजह्रे. S (G4 om.) च (for ऽथ). — ^{d}) K1. 4 V1 B1. 3 Dn D1. 2. 6 M1 [अ]र्घम् (for [अ]र्घ्यम्). K3 वार्ष्णेयापार्थमुत्तमं. — S ins. after 30 (G4, which om. 30^{cd} with lines 1–2 of the foll. passage, ins. after 30^{ab}):

349* गामर्घ्यं मधुपर्कं चाप्यानीयापाहरत्तदा ।
चरणावस्पृशच्छौरेः सहदेवो विशां पते ।
केशवश्चाप्युपाघ्राय मूर्ध्नि शस्त्रभृतां वरः ।
सहदेवमथोवाच कच्चिद्वः कुशलं गृहे ।

[(L. 1) G6 M2 °र्कं च ह्यानीया°. — (L. 2) T1 M2 नाम; G6 नाम्ना (for शौरेः). — (L. 3) G4 उपजह्रे स गोविंदं (for the prior half).]

— G1. 3–6 (G4 om. line 2) cont.:

350* सोऽपि तं तु तथेत्याह सर्वं ननु तवाज्ञया ।
एतस्मिन्नन्तरे राजन्निदमासीद्यथाद्भुतम् ।

३४

C. 2. 1338
B. 2. 36. 32
K. 2. 40. 1

शिशुपाल उवाच ।
नायमर्हति वार्ष्णेयस्तिष्ठत्स्विह महात्मसु ।
महीपतिषु कौरव्य राजवत्पार्थिवार्हणम् ॥ १
नायं युक्तः समाचारः पाण्डवेषु महात्मसु ।

[(L. 1) G1.3 सर्वा (for सर्वे). G6 नस्तु (for ननु). — (L. 2) G6 तदा (for अथ).]
— G1.3-6 cont.: T1 G2 M ins. after 349*:

351* तां दृष्ट्वा क्षत्रियाः सर्वे पूजां कृष्णस्य भूयसीम् ।
संप्रेक्ष्यान्योन्यमासीना हृदयैस्तामधारयन् ।

[(L. 1) G4 तं; G6 तद् (for तां). — (L. 2) T1 G6 प्रेक्षान्योन्यमथासीना (for the prior half).]

31 D4 om. 31 (cf. v.l. 19). — a) G4 इति (for प्रति-). K B (except B5) D1-3.5 Cd तं; S तां (for तत्). G3 पूजां (for कृष्णः). — b) B2 शास्त्रदिष्टेन. — c) D1 Cd तदा (for तु तां). — d) D2 Cd (corrupt) चक्ष्महे.

32 D4 om. 32 (cf. v.l. 19). — a) B5 D3.5 T1 G1 उपा(G1 °प)लभ्य च; G2-6 M उपालभ्य स (by transp.). — c) K4 अथोक्षयद्; Ñ1 M Cd (one MS.; the other as in text) अवाक्षि°; Dn D6 G4 अयाक्षि°; Cn as in text. Ś1 अक्षिपद्वासुदेवं च; K2 T1 G2 आक्षिपद् (G2 आक्षिप्य) वासुदेवं च.
— After 32, S (T1 om. lines 1-4; G2 om. line 8; G4 M2 om. lines 2-3 and 5-8; G5 om. lines 2-3 and 8) ins.:

352* तेषामाकारभावज्ञः सहदेवो न चक्षमे ।
मानिनां बलिनां राज्ञां पुरः संदर्शिते पदे ।
पुष्पवृष्टिमहत्यासीत्सहदेवस्य मूर्धनि ।
जन्मप्रभृति वृष्णीनां सुनीथः शत्रुरब्रवीत् ।
प्रष्टा वियोनिजो राजा प्रतिवक्ता नदीसुतः ।
प्रतिग्रहीता गोपालः प्रदाता च वियोनिजः ।
सदस्या मूकवत्सर्वे आसतेऽत्र किमुच्यते ।
इत्युक्त्वा स विहस्याशु पाण्डवं पुनरब्रवीत् ।
अतिपश्यसि वा सर्वान्न वा पश्यसि पाण्डव ।
तिष्ठत्स्वन्येषु पूज्येषु गोपमर्चितवानसि ।
एते चैवोभये तात कार्यस्य तु विनाशके ।
अतिदृष्टिरदृष्टिर्वा तयोः किं त्वं समास्थितः ।

[G2 transp. lines 1-4 and 5-7. — (L. 2) G2 राज्ञः (for राज्ञां). G6 संदिशते (for संदर्शिते). — (L. 4) G2 सुनितः; G6 °यः (for °थः). — (L. 5) G2.6 यष्टा (for प्रष्टा). G2 परिवेत्ती; G6 परिहर्ता (for प्रतिवक्ता). — (L. 7) G2 आस्ते तत्र (for आसतेऽत्र). — (L. 9) G2 सर्वाश्चो (for वा सर्वान्). G4 हि (for the *second* वा). — (L. 10) G2.6 सत्स्वेव; G4 M2 यत्सत्सु (for तिष्ठत्सु). T1 G2.4-6 कृष्णम् (for गोपम्). — (L. 11) G6 एते वै भवितारे च (for the prior half). G5 विनाशिके; G6 °शने. G4 कार्यस्य तुलिकाशिने (for the post. half). — (L. 12) T1 G6 M2 त्वं (G6 न) तयोः किं; G2 द्वयोः किं त्वं (for तयोः किं त्वं).]

Colophon om. in D4. — *Sub-parvan:* Ś1 K2-4 B5 Dn1 D1-3.5.6 अर्घा(Ś1 D3 °र्घ्या)भिहरण; K1 B2.6 अर्घ्या(K1 °र्घा)भिहरण and शिशुपालवध; B1 शिशुपालवध; B4 राजसूय (followed by वासुदेवार्घ्याभिहरण); G1 राजसूय. B3 (om. *sub-parvan* name) mention only वासुदेवार्घाभिहरण. — *Adhy. name:* G1 भगवदर्घ्यप्रदानं; G5 कृष्णस्याग्रसंभावनाप्रदानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1(marg.).3 33 (as in text); K2 32; Dn1 36; S 44 (G1 erroneouesly 24). — *S'loka no.:* K3 31; Dn D1.2 32; M1 33.

34

☞ D4 om. from 1 up to उपानीतां in 18b (cf. v.l. 2. 33. 19). The MS. is ignored up to the end of the lacuna.

1 K2 वैशं° (for शिशुपाल उ°). — a) S गोविंदस् (for वार्ष्णेयस्). — b) K3 तिष्ठत्विव; B1 °त्सु सु-; T1 G2 °त्स्वसि; G1.3 °त्स्वपि; G4 °त्विह; G6 °त्स्वसिन्. — K2 om. (hapl.) 1c-2b. — c) G4 महापतिः स कौरव्यो. — d) B1.5 D2 राजेव (B5 °ह); S अराजा (for राजवत्). K3 पार्थिवार्पणं; B Dn1 G1 M °वार्हणां; Dn2 °वोर्हणां; D2.5 °वोर्हणं. K4 Ñ1 V1 राजेवापार्थिवोर्हणं (K4 °णां); D1.3 राजेवापार्थिवार्हणां (D3 °णं).

2 K2 om. 2ab (cf. v.l. 1). — a) K3 न्यायं; G1 नाथ; G6 न च (for नायं). D1 उक्तः (for युक्तः). K3 समाहार. G2 न चायुक्तसमाचारः. — b) K3 पांडवेय. B3.5 D3.5 पांडवानां महात्मनां. — c) K1-3 यत्कामं. S (except G5) देवकीपुत्रं (for पुण्डरी°). — d) S (except T1) पांडवार्चितुमर्हसि.

यत्कामात्पुण्डरीकाक्षं पाण्डवार्चितवानसि ॥ २
बाला यूयं न जानीध्वं धर्मः सूक्ष्मो हि पाण्डवाः ।
अयं तत्राभ्यतिक्रान्त आपगेयोऽल्पदर्शनः ॥ ३
त्वादृशो धर्मयुक्तो हि कुर्वाणः प्रियकाम्यया ।
भवत्यभ्यधिकं भीष्मो लोकेष्ववमतः सताम् ॥ ४
कथं ह्यराजा दाशार्हो मध्ये सर्वमहीक्षिताम् ।
अर्हणामर्हति तथा यथा युष्माभिरर्चितः ॥ ५
अथ वा मन्यसे कृष्णं स्थविरं भरतर्षभ ।
वसुदेवे स्थिते वृद्धे कथमर्हति तत्सुतः ॥ ६
अथ वा वासुदेवोऽपि प्रियकामोऽनुवृत्तवान् ।
द्रुपदे तिष्ठति कथं माधवोऽर्हति पूजनम् ॥ ७
आचार्यं मन्यसे कृष्णमथ वा कुरुपुंगव ।
द्रोणे तिष्ठति वार्ष्णेयं कस्मादर्चितवानसि ॥ ८
ऋत्विजं मन्यसे कृष्णमथ वा कुरुनन्दन ।
द्वैपायने स्थिते विप्रे कथं कृष्णोऽर्चितस्त्वया ॥ ९
नैव ऋत्विङ्न चाचार्यो न राजा मधुसूदनः ।　C. 2. 1354 B. 2. 37. 17 K. 2. 40. 17

3 G2 om. 3^{ab}. — a) Ś1 जानीध्वे. — b) K1 B1 धर्मः सूक्ष्मं; K2–4 M1 धर्मसूक्ष्मो; B2.6 D1.2 G5 धर्मं सूक्ष्मं; D3 T1 G1.3.4.6 M2 धर्मसूक्ष्मं (for धर्मः सूक्ष्मो). Ś1 पांडवः; K1 पांडव. — D3 om. 3^{c}–4^{b}; G2 reads these lines after 9. Cv seems to have read 3^{c} (at least) twice, once before 4 and once later, perhaps placed as in G2. — c) Ś1 तत्रात्यतिक्रांत; K1 क्षत्राभ्यति°; K3 तत्रानति°; K4 च स्मृत्यविक्रांत; V1 चाभिभ्यति°; B Dn D2.5 च स्मृ(D5 स्म)त्यति°; D1 च स्मृत्य निष्क्रांत; T1 अत्र ह्यतिक्रांत; G2 M1 Cv (second time) तत्र व्यति°; G3 तत्राह्यति°; G4 त्वत्राभ्यति°; G5 अत्राभ्यति°; G6 ततोभ्यति°; M2 चात्राभ्यति°. Cv cites (first time) अयं त्वत्र (cf. G4), with gloss अयं सूक्ष्मो धर्मः; and (second time) अयं तत्र. D6 अयं च तत्रात्यतिक्रामो (hypermetric); G1 अयमत्राप्यतिक्रम्य. — d) K3 आपगेया°; K4 Ñ1 V1 Dn D6 ह्यापगेयो°; G1 अपगेयो°; G2 कर्मणा त्व°.

4 D3 om. 4^{ab} (cf. v.l. 3). — a) K1 तादृशां; K2.3 तादृशं; B5 G5 त्वादृशे (for °शो). K4 धर्मयुक्ति; B1 G5 °युक्ते. — b) G3 प्रतिकाम्यया; Cd प्रिय° (as in text). — c) K1 भवत्यभ्यषिकं; K3 भवत्येभ्यधिकं; B1 G3 भवत्यभ्यधिको; B3 संभवत्यधिकं; G4.5 भवत्त्वभ्यधिकं. Cv cites text, but glosses कमभि कं प्रति । अधि अधिकः भवति इति योजना (!). K4 B3.6 D1.5 T1 G3 Cv भीष्म; B5 भीमं (for भीष्मो). D3 भवत्यधिकं भीष्म (submetrical). — d) Ś1 लोकेषु वसतः; K1 °ष्वेव मतः; B2 °ष्वनुमतः; D1 G6 °षु च मतः; D3 °ष्ववमतं; G1 °ष्वभिमतः; G3.5 °ष्वपि मतः; G4 °षु विमतः; Cv cites text. Ś1 सुखं (m सता); D3.5 परं (for सताम्).

5 D1 om. 5^{ab}. — a) K1 स राजा; G1 ह्यदाता; G2.6 हि राजा (for ह्यराजा). — b) G1.2 सर्वमभी°. — c) G4 अर्हणम्. K1 B5 G2.6 यथा (for तथा). — d) B6 तथा (for यथा). G2.6 अच्युतः (for अर्चितः).

6 a) G1 हि त्वं (for कृष्णं). — b) Ś1 K4 Dn D5 कुरुपुंगव (D6 °वः); K1–3 कुरुनंदन (K3 °नः) (for भर°). — c) K2 D1 (before corr.) वासुदेवे. G1 वृद्धिं (for वृद्धे).

7 a) G1.2.4.6 M2 वसुदेवो. B1 हि; T1 G3–5 [ऽ]यं (for ऽपि). — b) K1 B1 प्रिय(B1 हित)कामोनुवृत्तिमान्; B3 D1.2 हितकामोनुवृत्त(D2 °वर्त)वान्; T1 प्रेयमित्यनुवृ°; G1.2.6 M2 यथा पुत्रेग (G2 °त्रेषु; G6 °त्रे तु) वृ°; M1 यथा पुत्रेनुवृ°. — c) K1 द्रुपदे सति वार्ष्णेयं. — d) D6 सज्जनं (m as in text); M पूजनां (for पूजनम्). K1 कथमर्चितवानसि.

8 b) K1.4 B5 Dn D3.5.6 T1 कुरुनंदन (K4 °नः); G3 °पुंगवः. B1.2 स्थविरं भरतर्षभ. — c) D1.2 वार्ष्णेय. — d) Ś1 K1.2 B3 D3 G6 कथम् (for कस्माद्).

9 G1 om. 9^{bc}. — b) Ś1 कुरुसत्तम; K4 D2 M2 °नंदनः; B2 G5 कुरुपुंगव (B2 °वः). — c) Ś1 K B4 Dn D6 वृद्धे; V1 B5 D3.5 कृष्णे (for विप्रे). — d) G1 स्थिते व्यासेर्चितः कथं. — After 9, K4 V1 B D1–3.5 ins. a passage given in App. I (No. 19); a variant and expanded form of this passage, given in App. I (No. 20), is ins. in S after 9 (in G2, which reads 3^{c}–4^{b} after 9, it is ins. after 4^{ab}).

10 a) Ś1 K1.2 Ñ1 नैवर्त्विङ्नापि; K3.4 V1 B1.4 Dn1 D1.3.6 नैवर्त्विङ्नैव; T1 M नैव चर्त्विङ्न; G1 नैव चत्ति न (corrupt); G2.6 नैव वंद्यो न; G3 (corrupt) न हि चक्रश्च; G4 नैव चर्त्विश्च; G5 न हि चर्त्विङ्न. K1.2.4 D2.6 T1 G1 वा (for च). — b) V1 B1(m as in text).4–6 D2.5 न राजायं बलानुजः; B2 °जा धर्मसूदनः. — After 10^{ab}, G1.3.5 ins.:

353* न स्नातको न जामाता कथं कृष्णोऽर्चितस्त्वया ।

— D6 om. (hapl.) 10^{c}–11^{b}; G1 om. 10^{cd}. — c) G2.6 अतश्च त्वं (for अर्चितश्च). Cv cites अर्चितस्त्वत्

C. 2. 1354 B. 2. 37. 17 K. 2. 40. 17 आर्चितश्च कुरुश्रेष्ठ किमन्यत्प्रियकाम्यया ॥ १०
अथ वाप्यर्चनीयोऽयं युष्माकं मधुसूदनः ।
किं राजभिरिहानीतैरवमानाय भारत ॥ ११
वयं तु न भयादस्य कौन्तेयस्य महात्मनः ।
प्रयच्छामः करान्सर्वे न लोभान्न च सान्त्वनात् ॥ १२
अस्य धर्मप्रवृत्तस्य पार्थिवत्वं चिकीर्षतः ।
करानस्मै प्रयच्छामः सोऽयमस्मान्न मन्यते ॥ १३
किमन्यदवमानाद्धि यदिमं राजसंसदि ।
अप्राप्तलक्षणं कृष्णमर्घ्येणार्चितवानसि ॥ १४
अकस्माद्धर्मपुत्रस्य धर्मात्मेति यशो गतम् ।
को हि धर्मच्युते पूजामेवं युक्तां प्रयोजयेत् ।
योऽयं वृष्णिकुले जातो राजानं हतवान्पुरा ॥ १५
अद्य धर्मात्मता चैव व्यपकृष्टा
कृपणत्वं निविष्टं च कृष्णेऽर्घ्यस्य निवेदनात् ॥ १६
यदि भीताश्च कौन्तेयाः कृपणाश्च तपस्विनः ।
ननु त्वयापि बोद्धव्यं यां पूजां माधवोऽर्हति ॥ १७
अथ वा कृपणैरेतामुपनीतां जनार्दन ।
पूजामनर्हः कस्मात्त्वमभ्यनुज्ञातवानसि ॥ १८

(gloss त्वत्तः). B1.2.5.6 D1–3.5 अर्चितः कुरुशार्दूल. — ^{d}) T1 किमस्य.

11 D6 om. 11^{ab} (cf. v.l. 10). — ^{a}) K4 D3 वा ह्यर्चनीयो; V1 B Dn D1.2 G1 M1 वाभ्यर्च°; D5 वात्यर्च° (for वाप्यर्च°). — ^{b}) S युष्माभिर्वृष्णि(G1 °कं वृष्णि-; G3 °भिः कुरु)पुंगवः. — ^{d}) B1 अपमानाय.

12 ^{a}) Ñ1 V1 भयात्तस्य; G3 °देव; G4 °दन्ये. — ^{b}) Ś1 पांडवस्य (for कौन्ते°). — ^{c}) K2 D3.5 T1 G3.5 M प्रयच्छाम. Cv cites text. B1 करान्सर्वान्प्रयच्छाम. — ^{d}) A few MSS. शांत्वनात्. K2 न लोभान्न यमां च तान् (corrupt).

13 ^{a}) S अस्य धर्म(M2 सर्व)प्रधानस्य. — ^{c}) K1 करान्नस्मै; K3 करं तस्मै; M1 करमस्मै; M2 करान्सर्वै. — ^{d}) K1 T1 मन्यसे.

14 ^{b}) Ś1 यदियं; K1 Ñ1 G2.6 यदयं; K4 D3.5 यादवं; V1 B Dn D1.2.6 यदेनं (B5 °वं); T1 G3 यदित्थं; G4 M1 यदिदं; G5 यदीत्थं; text (यदिमं) as in K2.3 G1 M2. — ^{c}) K1 B6 अप्राप्तलक्षण-; K4 D6 अराजलक्षणं; D1 अप्राप्यलक्षणं. — ^{d}) K B2–5 Dn1 D5 अर्घेण (K3 अर्थेण); Ñ1 Dn2 D6 अर्वेन; T1 M1 अर्घ्येन (for अर्घ्येण). V1 D5 नृपः; D8 न स (for असि).

15 ^{a}) Ś1 V1 B (except B2) D1–3.5 M1 धर्मराजस्य (for °पुत्रस्य). — ^{b}) T1 G3.5 वचो गतं; G1 गतो वचः; G4 च चागतं (for यशो गतम्). Cd cites गतं (as in text). — ^{c}) D6 यो (for को). D1 धर्मच्युतं; G1.2.4 M धर्माच्च्युते; G5 धर्मोच्च्युते. K1 पूज्यम्; B5 D3.5 राजा (for पूजाम्). B1 यो धर्म्यामच्युते पूजाम्. — ^{d}) Ś1 युक्ते; K1–3 वृत्ते; B2.6 D2 युक्तः; T1 G3–5 एनां (for युक्तां). K4 Dn (!) D6 नियोजयेत्; B1.2.6 D1.2 समाचरेत् (for प्रयो°). B5 D3.5 पूजामेवं समाचरेत्; G6 एवं युक्ताव्रपूजयेत्. — After 15^{cd}, B3 reads 16^{ab}. — After 15, K4 V1 B D (D4 om.) G3 ins.:

354* जरासंधं महात्मानमन्यायेन दुरात्मवान् ।

[B1.6 अनयेन; D1 भवने च; D2 G3 भयेन च (for अन्यायेन). G3 (before corr.) महात्मवान् (for दुरा°).]

16 D1 om. 16. — ^{a}) K1 अन्यधर्मात्मना चैव; K4 G3.4 अद्य धर्मात्मना (G3 °नां) चैव; G2.6 कोन्यो धर्मात्मनां चैव. — ^{b}) Ś1 व्यपदिष्टा; G1 °कृष्गा; G3.4 ह्यपकृष्टा (G4 °ष्टो); G6 व्यपकृष्टो. Cd cites अपकृष्टा. K2 युधिष्ठिर; B1 T1 (before corr.) °ष्ठिरे. — After 16^{ab}, G1 (which om. 16^{c}–17^{b}) ins. 355*. — ^{c}) Ś1 विचित्यं च; K1 च निर्दिष्टं; K2.3 D6 हि निर्दि(K3 °र्षि)ष्टं; K4 दर्शितं च; G2.6 निकृष्टं च (for निविष्टं च). Ñ1 V1 B3–5 Dn D3.5 दर्शितं कृपणत्वं च; B1.2.6 D2 कृपणस्त्वं निमग्नश्च. Cd cites कृपणत्वं निदिग्धं (v.l. निदग्धं; gloss उपचितं). — ^{d}) K1 वार्ष्णेयस्य; K2–4 Ñ1 V1 B (except B2) Dn D2.5.6 T1 कृष्णे(D6 °ष्णो)र्घस्य. D3 कृष्णोर्घ्यस्य प्रदर्शनात्.

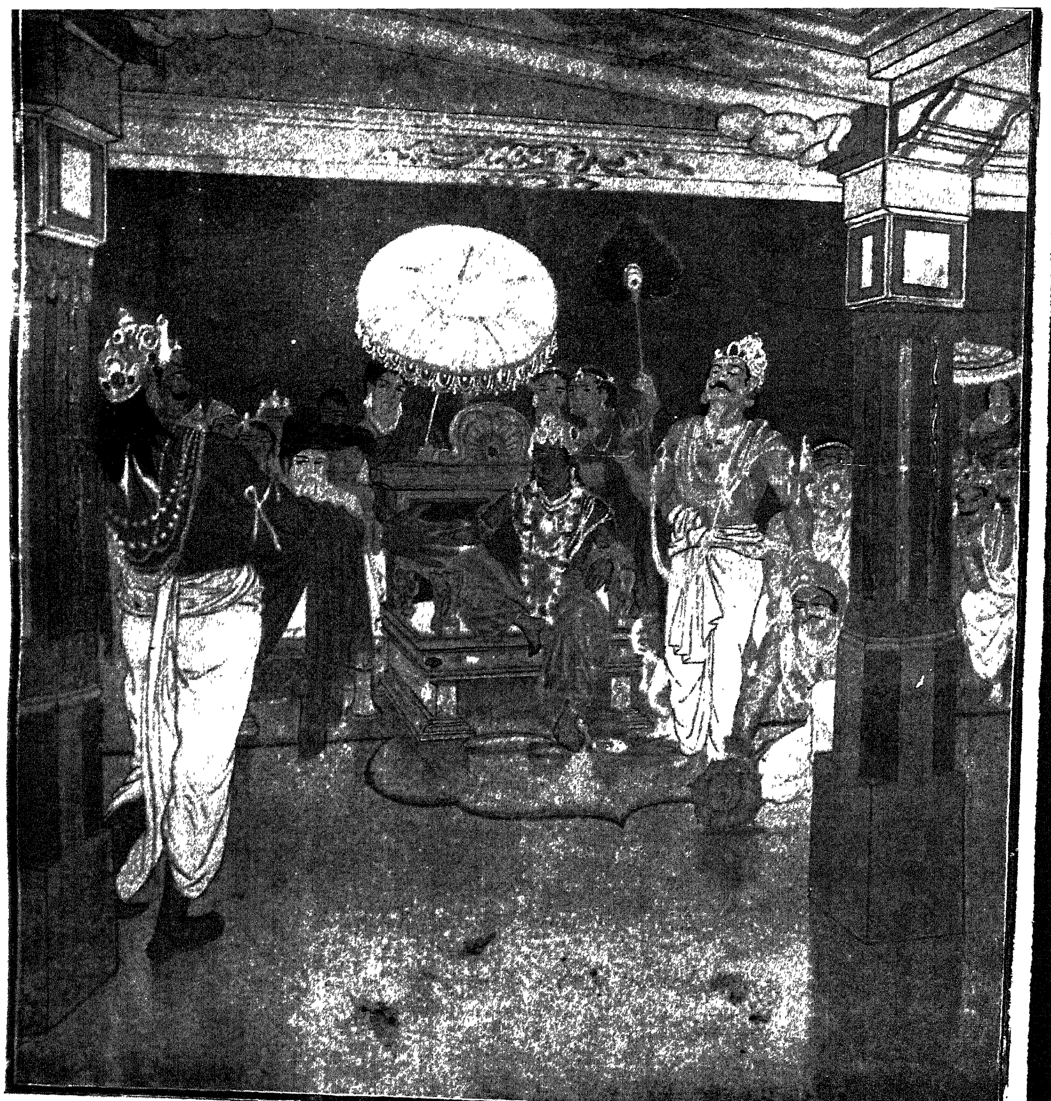
17 G1 om. 17^{ab} (cf. v.l. 16). — ^{a}) G4 M2 यद्भीताश्च; Cv as in text. Ś1 कौरव्याः; G6 कौंतेय; Cv as in text. — ^{b}) K3 मनस्विनः; B1 D1.2 तरस्विनः; Cd as in text. — S Cv ins. after 17^{ab} (G1, which om. 16^{c}–17^{b}, ins. after 16^{ab}):

355* राज्ञां तु मध्ये पूजां ते कृतवन्तो गरीयसीम् ।

[M Cv हि (for तु). G2.3 [ऽ]भिभूयसीं; G4.6 M हि भूयसीं (for गरी°). G1 राज्ञां मध्ये पांडवेय पूजां तामभिभूयसीं.]

— ^{c}) Ś1 अनु-; D1.2 एतत्; G6 तत्तु (for ननु). G2 त्वया वि-; M1 त्वया हि. T1 बोद्धव्या. K4 D6 न त्वयात्यपि (D6 °या ह्यपि) बोद्धव्यं. — ^{d}) B1.2.6 D1.2 पूजां यां (by transp.); K4 Ñ1 V1 B3–5 Dn D1 (after corr.).2.5 T1 G1.3.5.6 M माधवार्हसि; D1 (before corr.) °वोर्हसि. See Addenda.

18 ^{a}) K2 एत्वाम्; V1 B1–3.6 D1.2 एतैर्; G1 एनाम्

अयुक्तामात्मनः पूजां त्वं पुनर्बहु मन्यसे ।
हविषः प्राप्य निष्यन्दं प्राशितुं श्वेव निर्जने ॥ १९
न त्वयं पार्थिवेन्द्राणामवमानः प्रयुज्यते ।
त्वामेव कुरवो व्यक्तं प्रलम्भन्ते जनार्दन ॥ २०
दारक्रिया यादृगन्धे वा रूपदर्शनम् ।
अराज्ञो राजवत्पूजा तथा ते मधुसूदन ॥ २१
दृष्टो युधिष्ठिरो राजा दृष्टो भीष्मश्च यादृशः ।
वासुदेवोऽप्ययं दृष्टः सर्वमेतद्यथातथम् ॥ २२
इत्युक्त्वा शिशुपालस्तानुत्थाय परमासनात् ।
निर्ययौ सदसस्तस्मात्सहितो राजभिस्तदा ॥ २३

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

३५

वैशंपायन उवाच ।
ततो युधिष्ठिरो राजा शिशुपालमुपाद्रवत् ।
उवाच चैनं मधुरं सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ १
नेदं युक्तं महीपाल यादृशं वै त्वमुक्तवान् । C. 2. 1370 B. 2. 38. 2 K. 2. 41. 2

(for एताम्). — ^{b}) K$_1$ उपानीतां; K$_2$ D$_3$ उपनीता; K$_4$ B$_1$ °नीतो. — D$_4$ resumes from जनार्दन! — Ś$_1$ जनार्दने; K$_{2-4}$ B$_1$ T$_1$ G$_4$ °नः; D$_5$ °नं. — G$_1$ om. (hapl.) 18^{c}–20^{d}. — ^{c}) Ś$_1$ अनर्हें; D$_5$ अर्हः; G$_2$ अनर्हन्; G$_6$ अनार्हं (for अनर्हः). T$_1$ G$_{3-5}$ M transp. कस्मात् and त्वं. — ^{d}) K$_4$ V$_1$ B$_1$ D$_6$ G$_6$ °ज्ञातुमर्हसि.

19 G$_1$ om. 19 (cf. v.l. 18). — ^{a}) K$_3$ G$_3$ अयुक्तम्; K$_4$ अयुक्तान्; G$_2$ अयत्नम्. — ^{b}) T$_1$ G$_{3-5}$ कस्माद् (for पुनर्). — ^{c}) K$_4$ हविषं; B$_1$ °ष्यं. K$_1$ D$_{2.5}$ निस्पंदं; K$_{2.4}$ D$_{1.3.6}$ निष्पंदं; B$_1$ T$_1$ G$_{3.4}$ M$_1$ Cv विष्यंदं; B$_2$ Dn$_2$ निःस्पंदं; B$_3$ निःष्यंदं; B$_{4-6}$ निःस्यंदं; Cd निस्यंदं (=प्रवाहं); Cn as in text. G$_{2.6}$ हविष्यं प्राशितुं श्वेव (G$_6$ चैव). — ^{d}) Ś$_1$ K$_4$ Cd प्राशिता (Cd gloss भक्षिता); K$_{1.2}$ प्राशिताश्च; Ñ$_1$ V$_1$ प्राशितं (read °तुं?); D$_4$ °तंश्च. K$_{1.2}$ D$_{4.6}$ M$_2$ चैव (for श्वेव). K$_3$ प्राशितस्येव निर्जितः; G$_{2.6}$ विप्रगेहे च निर्जने.

20 G$_1$ om. 20 (cf. v.l. 18). — ^{a}) B$_6$ D$_{1.2}$ M$_1$ न त्वया; T$_1$ G$_{2.6}$ M$_2$ नन्वयं (for न त्वयं). K$_1$ पृथिवींद्राणाम्. — ^{b}) K$_2$ अवमान्मनः; K$_3$ B$_{2-6}$ Ñ$_1$ V$_1$ Dn D$_{3.5}$ G$_2$ अपमानः; G$_6$ अवमानं (for अवमानः). — ^{d}) K$_4$ प्रलम्यंते; D$_2$ प्रलंभस्ते; T$_1$ G$_{3-5}$ M$_1$ प्रहसंते (G$_4$ °ति); G$_2$ प्रालंभंते; G$_6$ प्रलभंते; Cd as in text.

21 ^{a}) K$_3$ -योगं; G$_1$ यातृग्; G$_2$ वा स्याद्; G$_6$ यास्य (for यादृग्). — ^{b}) K$_3$ D$_1$ गंधे; G$_6$ दृंडे (for अन्धे). G$_2$ कूपदर्शनं; G$_6$ रवि° (for रूप°). — ^{c}) Ś$_1$ अराज्ये; K$_2$ अ(स्य) राज्ञो; K$_4$ अराज्ञौ; B$_3$ °ज्ञे; B$_4$ °ज्ञा; B$_5$m.$_6$ D$_2$ °ज्ञि; D$_1$ (before corr.) आराज्ञि.

22 ^{a}) G$_3$ दुष्टो; Cd as in text. B$_2$ D$_{3-5}$ यादृग् (for राजा). — ^{b}) G$_3$ दुष्टो; G$_6$ रुष्टो. B (except B$_3$) D$_6$ भीमश्च; G$_2$ भीताश्च. K$_1$ B$_{2.3}$ G$_5$ तादृशः. — ^{c}) G$_3$ दुष्टः; G$_6$ रुष्टः. — ^{d}) B$_1$ M$_2$ सर्वमेव; G$_1$ सर्वं ते यद् (for सर्वमेतद्). K$_{2-4}$ D$_5$ T$_1$ G$_{2-5}$ यथा तथा; G$_1$ यता यथा. Ś$_1$ (*sup. lin.* as in text) सर्वथा कुरुनंदन.

23 ^{ab}) K$_2$ D$_6$ शिशुपालास्तान्; K$_3$ °पालेन; Ñ$_1$ V$_1$ B$_{2.3.5}$ D$_5$ G$_6$ °पालस्तु; B$_{1.6}$ D$_{1.2}$ °पालश्च. K$_3$ परमासने. G$_1$ शिशुपालः सभामध्ये इत्युक्त्वोत्थाय चासनात्. — ^{c}) K$_4$ सदृशस् (for सदसस्). G$_1$ स्वपक्षैर्निर्ययुस्तस्मात्. — ^{d}) B$_{3.6}$ तथा (for तदा).

Colophon om. in B$_6$; B$_1$ reads it in marg. — *Sub-parvan:* Ś$_1$ D$_{1-3.5}$ अर्घ्याभिहरण; K B$_5$ Dn D$_{4.6}$ अर्घाभिहरण; B$_3$ राजसूय and अर्घाभिहरण; B$_4$ राजसूय (followed by वासुदेवार्घाभिहरण); G$_5$ M$_{1.2}$ राजसूय. B$_1$ (om. sub-parvan name) mentions only कृष्णार्घाहरण; B$_3$ likewise only वासुदेवार्घाभिहरण. — *Adhy. name:* B$_5$ शिशुपालवाक्यं; G$_1$ शिशुपालाधिक्षिपः; G$_3$ शिशुपालपुरुषवाक्यं; M$_2$ शिशुपालाधिक्षेपवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K$_1$(marg.).$_3$ 34 (as in text); K$_2$ D$_3$ 35; Dn$_1$ 37; S 45. — *S'loka no.:* K$_2$ 23; K$_3$ 24; Dn 31; D$_{1.2}$ 30; M$_1$ 39.

35

1 K$_3$ om. 1. — ^{b}) Ś$_1$ उपादधत्; K$_1$ अथाब्रवीत्; (for उपाद्रवत्). — ^{c}) G$_1$ उवाच भ्रातृभिः सार्धं; G$_3$ उवाच मधुरं पथ्यं. — ^{d}) B$_{1.5.6}$ शांत्वपूर्वम्; G$_1$ साम° (for सान्त्व°).

2 ^{a}) B$_{3.4}$ नैवं (for नेदं). — ^{b}) B$_1$ यादृशो; T$_1$ G$_{3-5}$ तादृशं; G$_1$ त्वादृशो; G$_2$ तादृशो; M तादृशे

C. 2. 1370 B. 2. 38. 2 K. 2. 41. 2 अधर्मश्च परो राजन्पारुष्यं च निरर्थकम् ॥ २
न हि धर्मं परं जातु नावबुध्येत पार्थिव ।
भीष्मः शांतनवस्त्वेनं मावमंस्था अतोऽन्यथा ॥ ३
पश्य चेमान्महीपालांस्त्वत्तो वृद्धतमान्बहून् ।
मृष्यन्ते चार्हणां कृष्णे तद्वत्त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ ४
वेद तत्त्वेन कृष्णं हि भीष्मश्चेदिपते भृशम् ।
न ह्येनं त्वं तथा वेत्थ यथैनं वेद कौरवः ॥ ५

भीष्म उवाच ।
नास्मा अनुनयो देयो नायमर्हति सान्त्वनम् ।
लोकवृद्धतमे कृष्णे योऽर्हणां नानुमन्यते ॥ ६
क्षत्रियः क्षत्रियं जित्वा रणे रणकृतां वरः ।
यो मुञ्चति वशे कृत्वा गुरुर्भवति तस्य सः ॥ ७
अस्यां च समितौ राज्ञामेकमप्यजितं युधि ।
न पश्यामि महीपालं सात्वतीपुत्रतेजसा ॥ ८

(for यादृशं). K1 B6 D1.2 च (K1 corr. to व); B1 [ऽ]थं; T1 G1.2.4.5 M2 यत् (for वै). V1 त्वादृशे वक्तुमीदृशं; B2–5 D3–5 त्वा(B4 या)दृशैर्वक्तुमीदृशं (D3 °शे); D6 यादृशं वै त्वयुक्तवान्; G6 त्वादृशो धर्ममुक्तवान्. — ^{c}) G2 पुरो; G4 पलो (sic) (for परो). — ^{d}) K3 V1 B1.2.6 D4 G1–4.6 Cnp पौरुषं च; K4 पारुष्यं यन्; Dn1 पौरुष्यं च; D1.2 परुषं च; T1 G5 परुषं तु. M प(M2 पु)-रुषश्च निरर्थकः; Cn as in text.

3 ^{a}) G1 तु (for हि). K2.4 Dn2 G1.3.4 धर्मपरं; T1 धर्मपरां; G5.6 धर्मं प(G6 धर्मपु)रान्. B5 राजन्; G6 जेतुं (for जातु). — ^{b}) B5 G1.5 नावमन्येत; D1.2 नान्व(D2 °व)बुध्यति; T1 G3.4 नैव मन्येत; G6 अवबुध्येत. K4 Ñ1 V1 B D (except Dn2 D2) T1 G1.4.5 M1 पार्थिवः (B5 कर्हिचित्). — ^{c}) K2.3 B5 T1 G3–5 भीष्मं. K2.3 B5 T1 G3–5 शांतनवं. K1.2 चैनं; K3 B1 त्वेवं; G1.2.6 M तेन (for त्वेनं). — ^{d}) T1 G2.6 मा त्वं (G2 त्व-) मंसीर्; G1.3.5 M मावमंसीर् (G1 °द्) (for मावमंस्था). K4 यतोन्यथा; Ñ1 B2–6 Dn D1–3.5 त्वमन्यथा; V1 ततोन्यथा; D4 lacuna; G4 इतोन्यथा; B1 मावमंस्थाप्यतोन्यथा. Cv cites अतोऽन्यथा.

4 ^{a}) Cv also cites यमं (for पश्य); gloss यमसदृशं भीष्ममिति पूर्वेणान्वयः. Ś1 चैतन्-; K1 चैमान् (sic); K2–4 V1 Dn D1.6 M1 चैतान्; T1 G3–5 Cv चैनान्; G6 *माम् (for चेमान्). — ^{b}) K1.4 B (except B2.3) Dn D6 G1.2.6 M वृद्धतरान्. K3 त्वत्तो वृद्धतमा बहू (sic). — ^{c}) K4 मृषंति; B2.4.5 D3–5 मृष्यंति; G1.6 मर्ष्यं(G6 °र्षं)ते; M1 मृष्यतश्. T1 G3.4 चार्हणं. K3 कृष्णो. — ^{d}) T1 G1 तद्वक्त (T1 °क्त्वं); G2.6 किं च त्वं; M2 तद्वत्तं (for तद्वत्त्वं).

5 ^{a}) B1.6 D1.2 कृष्णं वै; D6 (before corr.) कृष्णेन (for कृष्णं हि). — ^{b}) K2 भीष्मं. D1 G4 चेदिपतेर्. — ^{c}) D3.5 त्वेनं; G2 ह्येवं; G6 हि च (for ह्येनं). G4 यथा. K3 B1.6 D1 G4 M2 वेद; M1 वेत्सि (for वेत्थ). — ^{d}) V1 B3–5 D3–5 यथार्थं; G4 तथैनं (for यथैनं). Ś1 देव; B2.5 D3–5 वेत्ति (for वेद). D1.2 कौरवं. K2 (corrupt) यथैवैनेद कौरवा.

6 ^{a}) K1.2 नास्मिन्; B2 नासौ; D1.2 नास्य (for नास्मा). B2.3.5.6 D1–5 ह्य(B6 D2 चा-; D1 वा)नुनयो (for अनुनयो). Ś1 नास्मायननुयो (sic) देयो; Ñ1 V1 B4 Dn (!) नास्मै (V1 °स्मिन्) देयो ह्यनुनयो; K3 तस्यायां-नुनयो देयो; K4 D6 नास्माभिरनुनेतव्यो; B1 नास्य चानुनयो युक्तो; S न चास्यानुनयो देयो (G2.6 राजन्). Cd.n अनुनयः (Cd gloss प्रकुपितप्रसादनं, and so alternatively Cn). — ^{b}) V1 नापि चा°; G1 नाहम° (for नायम°). B1.5.6 शांत्वनं; T1 G2.5.6 M2 सांत्वनां; G4 सांत्वतां. — ^{c}) G1 लोकवृद्धितमे; M2 °वृद्धमते. — ^{d}) Dn (!) G4 °र्हणं (for °र्हणां). K V1 Dn D6 नाभिमन्यते; M2 न तु मन्यते.

7 ^{a}) K2 अक्षयः; D5 क्षत्रिया (for क्षत्रियः) B1 transp. क्षत्रियः and क्षत्रियं. D3 T1 G5.6 क्षत्रियान् (for °यं). — ^{b}) Ś1 B1.6 D1.2 G6 रणभृतां. Ś1 K3 वर. — ^{d}) B1 प्रभुर् (for गुरुर्).

8 ^{a}) G1 तस्यां (for अस्यां). Ś1 तु; K (except K3) V1 B2–5 Dn D3–6 M1 हि (for च). — ^{b}) V1 B2–4 D3–5 G6 रणे (for युधि). — ^{c}) Ś1 महीपाल; D1 महापालं. T1 न हि पश्यामि महीपालं (hypermetric). — ^{d}) Ś1 सात्वतीपुत्रसांत्वतं; K1 साकृती° °सात्वतात्; K2 सांत्वती° °सांत्वतान्; K3 सात्वती° °सांत्वनात्; K4 सात्वति° °तेजसा; B1.2 सात्वतीपुत्रसात्वतात् (B2 °त्वतः); D1 °पुत्रमोजसा; D6 °पुत्रसात्वतान्; S कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा. Cd cites सात्वतात् (gloss सात्वतेन । पंचमी विभक्ति-व्यत्ययात्).

9 ^{a}) Ś1 K1.4 Ñ1 B1.6 D2.6 च (for हि). — ^{b}) Ś1 अन्य°; K1 B1 अर्घ्य° (for अर्च्य°). S अर्चितव्यो (G2.6 अर्चनीयो) जनार्दनः. — G1.4 om. 9^{cd}. — ^{d}) T1 G5 अर्चि(T1 °र्च)तव्यो; M2 पूजनीयो (for अर्चनीयो). Ś1 K2–4 Dn D6 महाभुजः; M2 महीधरः (for जना°).

10 ^{a}) Ś1 निहता; S (except G2.6) विजिता (for हि जिता). K3 सर्वे (for युद्धे). — B3 om. (hapl.)

न हि केवलमस्माकमयमर्च्यतमोऽच्युतः ।
त्रयाणामपि लोकानामर्चनीयो जनार्दनः ॥ ९
कृष्णेन हि जिता युद्धे बहवः क्षत्रियर्षभाः ।
जगत्सर्वं च वार्ष्णेये निखिलेन प्रतिष्ठितम् ॥ १०
तस्मात्सत्स्वपि वृद्धेषु कृष्णमर्चाम नेतरान् ।
एवं वक्तुं न चार्हस्त्वं मा भूत्ते बुद्धिरीदृशी ॥ ११
ज्ञानवृद्धा मया राजन्बहवः पर्युपासिताः ।
तेषां कथयतां शौरेरहं गुणवतो गुणान् ।
समागतानामश्रौषं बहून्बहुमतान्सताम् ॥ १२
कर्माण्यपि च यान्यस्य जन्मप्रभृति धीमतः ।
बहुशः कथ्यमानानि नरैर्भूयः श्रुतानि मे ॥ १३
न केवलं वयं कामाच्चेदिराज जनार्दनम् ।
न संबन्धं पुरस्कृत्य कृतार्थं वा कथंचन ॥ १४
अर्चामहेऽर्चितं सद्भिर्भुवि भौमसुखावहम् ।
यशः शौर्यं जयं चास्य विज्ञायार्चां प्रयुज्महे ॥ १५
न हि कश्चिदिहास्माभिः सुबालोऽप्यपरीक्षितः ।
गुणैर्वृद्धानतिक्रम्य हरिरर्च्यतमो मतः ॥ १६
ज्ञानवृद्धो द्विजातीनां क्षत्रियाणां बलाधिकः ।
पूज्ये ताविह गोविन्दे हेतू द्वावपि संस्थितौ ॥ १७
वेदवेदाङ्गविज्ञानं बलं चाप्यमितं तथा । 2. 1387 2. 38. 19 2. 41. 19

from क्षत्रिय° up to बहवः (in 12^{b}). — c) D4 हि (for च). G4 वार्ष्णेयं.

11 B3 om. 11 (cf. v.l. 10). — b) Ñ1 V1 B1.4.6 Dn अर्चामि (for अर्चाम). Ś1 नेरतं; G1 °रतान्. B2.5 D1–5 कृष्णमर्चामहेर्चितं; T1 G3.5 संपूज्यः कृष्ण एव नः (G3 हि; G5 सः); G4 श्रेष्ठ एव जनार्दनः. — c) D3 एव (for एवं). K2 B2.6 D1–5 transp. न and च. — d) Ś1 K4 Ñ1 V1 B1 Dn D1.2.6 G3 transp. भूत् and ते.

12 B3 om. 12^{a} (cf. v.l. 10). — a) G1 (before corr.) ज्ञानवृद्धो. G1 हि मे; G2.6 यथा (for मया). — After 12^{ab}, G1 ins.:

356* यस्य राजन्प्रभावज्ञाः पुरा सर्वे च रक्षिताः ।

— c) K3 S (except G1) गुणवतां (for कथयतां). G4 शौरिर्. — d) G4 गुणवते. — f) K2–4 D2.6 G3.5 बहुमतां; G1 °तरान् (for °मतान्). D4 बहून्बहुमता सतां.

13 a) M2 हि (for च). K1 न चान्यस्य (for च यान्यस्य). — b) G2.3 धर्मतः (for धीमतः). — c) Ñ1 V1 B1.3–5 D2.4 (before corr.).5 बहुभिः; B2.6 D1 बंदिभिः; D4 (by corr.) S बहूनि (for बहुशः). — d) G1 नः (for मे). Ś1 K1 नरैरूप(K1 °र्बहु)श्रुतानि मे; K2 नरैर्भूयो युतानि मे; G2 हरेर्भूयः श्रितानि मे; G6 हरेः सम्यक्छ्रुतानि मे.

14 G1 om. 14^{a}–18^{c}; G2.6 M2 om. 14^{a}–16^{b}. — a) T1 G2–5 M1 भयात् (for वयं). T1 कर्मात् (for कामात्). — c) B1.2.6 D1 (m as in text).2 संबंधकं; T1 न संबद्धं (for न संबन्धं). — d) K2.3 D4.5 कृत्यर्थं वा; Ñ1 V1 D1.2.6 कृत्यार्थं वा; B1 कृष्णं चापि (for कृतार्थं वा). K1 नैवार्थं चापि किंचन; T1 G3 कृत्यार्थं चापि कं(G3 वापि किं)चन; G4.5 M1 कृतार्थं चा(G5 वा)पि कं(M1 किं)चन.

15 G1.2.6 M2 om. 15 (cf. v.l. 14). — a) V1 B3 D3.5 T1 G3.5 M1 अर्चयामो (M1 °म); D1 (m as in text) अर्घामहे (for अर्चा°). D4 अर्चमोर्चिन तं सद्भिर्; G4 अर्चयत्यच्युतं सद्भिर्. — b) K1 युधि (for भुवि). Ś1 K4 Dn D3 G4 भूतसुखावहं; K1–3 V1 B D1–5 भीमपराक्रमं; Ñ1 भीमसुखावहं (for भौम°). See Addenda. G3 सर्वभूतसुखावहं. — c) K3 यस्य (for यशः). V1 B3.4 महाराज; B5 D3–5 T1 G3–5 M1 बलं चास्य; D1 ज [marg. adds यं] चारस्य (for जयं चास्य). — d) K2 विज्ञेयार्चां; K3 विज्ञायार्घ्यं; D3 विज्ञायास्य (for °यार्चां). Ñ1 V1 B Dn2 D1–3.5 T1 G4 M1 प्रयुञ्ज्म(D3 °ज्म)हे; G3 प्रमाज्महे.

16 G1 om. 16; G2.6 M2 om. 16^{ab} (cf. v.l. 14). — a) K4 Dn D6 च (for हि). Ś1 किंचिदिहा°; G3 कश्चिदिवा°. — b) K4 सुबलो; V1 B2–4.6 D1–5 दुर्बलो; B1 स्वबलो. T1 G5 सुखं लोक्य परीक्ष्य वै; G3.4 M1 सुबालोपि (G4 °ले वि°; M1 °लोप्य) परीक्ष्य वै. — c) D3 गुणे (for गुणैर्). T1 G (G1 om.) अन्यान्; M1 अर्च्यान् (for वृद्धान्). M2 गणैरर्च्यानतिक्रम्य. — d) G2 हरिम् (for हरिर्). Ñ1 मम; B3 हि नः (for मतः).

17 G1 om. 17 (cf. v.l. 14). — a) Ś1 ज्ञानवृद्धिं; K2 °वृधो. — After 17^{ab}, K4 V1 B D ins.:

357* वैश्यानां धान्यधनवाञ्छूद्राणामेव जन्मतः ।

— c) Ś1 K2.3 पूज्यौ (K2 °ज्या) द्वावपि; K1 पूज्येन्यौ द्वावपि; K4 B3.4 पूज्यै (B3 °ज्यौ; B4 °ज्ये) तावपि; B1 पूज्योसाविह; Dn(!) पूज्यतायां च; D4 पूज्यताविह; D6 पूज्यस्तावपि; T1 M1 युज्येते तौ च; G2 युज्यने ते च; G3–5 युज्यते तौ च; G6 युज्यंते चैव; M2 पूज्यते तौ च. Ś1 गोविंद; B1 °दो; S कृष्णे वै. — d) Ś1 K3 तावपि; K2 वृद्धापि (for द्वावपि). T1 G2–5 M संमतौ (for

C. 2. 1367 B. 2. 38. 19 K. 2. 41. 19 नृणां हि लोके कस्यास्ति विशिष्टं केशवादृते ॥ १८

दानं दाक्ष्यं श्रुतं शौर्यं ह्रीः कीर्तिर्बुद्धिरुत्तमा ।
संनतिः श्रीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिश्च नियताच्युते ॥ १९

तमिमं सर्वसंपन्नमाचार्यं पितरं गुरुम् ।
अर्च्यमर्चितमर्चार्हं सर्वे संमन्तुमर्हथ ॥ २०

ऋत्विग्गुरुर्विवाह्यश्च स्नातको नृपतिः प्रियः ।
सर्वमेतद्धृषीकेशे तस्मादभ्यर्चितोऽच्युतः ॥ २१

कृष्ण एव हि लोकानामुत्पत्तिरपि चाप्ययः ।
कृष्णस्य हि कृते भूतमिदं विश्वं समर्पितम् ॥ २२

एष प्रकृतिरव्यक्ता कर्ता चैव सनातनः ।
परश्च सर्वभूतेभ्यस्तस्माद्वृद्धतमोऽच्युतः ॥ २३

बुद्धिर्मनो महान्वायुस्तेजोऽम्भः खं मही च या ।
चतुर्विधं च यद्भूतं सर्वं कृष्णे प्रतिष्ठितम् ॥ २४

आदित्यश्चन्द्रमाश्चैव नक्षत्राणि ग्रहाश्च ये ।

संस्थितौ). G$_6$ क्षत्रज्ञावपि सत्तमौ.

18 G$_1$ om. 18^{abe} (cf. v.l. 14). — ^{b}) D$_4$ धनं (for बलं). Ś$_1$ चाप्यधिकं; K$_4$ Dn (!) D$_6$ चा(D$_6$ वा)-भ्यधिकं (for चाप्यमितं). — ^{cd}) K$_4$ Ñ$_1$ V$_1$ B$_6$ Dn transp. हि and लोके. K$_4$ Ñ$_1$ V$_1$ B D कोन्योस्ति; T$_1$ G$_{2.6}$ M कश्चास्ति (for कस्यास्ति). K$_4$ Ñ$_1$ V$_1$ B D (D$_{1.2}$ marg.) T$_1$ G$_{2.6}$ M विशिष्टः. K$_2$ (corrupt) नृणां लोकोस्ति लोको हि कश्चास्ति केशवावृते.

19 ^{a}) G$_6$ कृतं (for श्रुतं). B$_1$ G$_5$ वीर्यं; G$_6$ कीर्तिर् (for शौर्यं). — ^{b}) G$_4$ प्रा-; G$_5$ धीः (for ह्रीः). K$_2$ बुद्धिलक्षणं; D$_6$ (before corr.) बुद्धिसत्तमा. G$_6$ बुद्धिरुत्तमसंनतिः. — ^{cd}) Dn (!) G$_1$ संततिः; G$_6$ श्रीः पुष्टिः (for संनतिः). D$_4$ G$_{1.2}$ श्री-; G$_6$ च (for श्रीर्). T$_1$ G$_{1-5}$ M transp. तुष्टिः and पुष्टिः. G$_6$ बुद्धि° (for पुष्टि°). Ñ$_1$ निरता°; D$_1$ (before corr.) नियुता° (for नियता°).

20 ^{a}) K$_1$ तमेवं- (for तमिमं). K$_1$ गुणसंपन्नम्; K$_3$ B$_{3-5}$ D$_{3-5}$ M$_1$ Cn (!) लोक°; K$_4$ Dn (erroneously!) D$_6$ सत्व° (for सर्व°). — ^{b}) G$_1$ आर्यं च (for आचार्यं). — ^{c}) K$_4$ B$_1$ Dn$_1$ D$_{4.6}$ T$_1$ G$_5$ अर्च्यम्; G$_6$ अर्चाम् (for अर्च्यम्). K$_4$ अर्च्यतम्; G$_{1.2}$ अच्युतम्; G$_3$ अर्चितुम् (for अर्चितम्). Ś$_1$ V$_1$ अर्च्यार्हं; T$_1$ G अर्चा(G$_{3.5}$ °र्च्या)मः (for अर्चार्हं). K$_1$ अभ्यर्चतमनर्घ्यार्हं; Dn$_2$ अर्च्यमर्चितवानस्मि; M अभ्यर्च्यतममर्चाम (M$_2$ °र्च्यामः). — ^{d}) B$_2$ सर्वं. K$_4$ Dn D$_{3.6}$ संक्षंतुम्; B$_3$ शंसितुम्; D$_4$ शंसंतुम् (for संमन्तुम्). D$_2$ अर्हसि. D$_1$ सर्वं तत्क्षंतुमर्हसि.

21 ^{a}) K$_{1.2}$ गुरु-; D$_6$ मनुर् (for गुरुर्). S तथाचार्यः (G$_{2.3.6}$ M$_2$ °र्ये) (for विवाह्यश्च). — ^{b}) K$_4$ D$_3$ G$_6$ M$_2$ नृपतिप्रियः. B$_3$ प्रभुः (for प्रियः). — ^{c}) K$_{3.4}$ B$_{1-5}$ Dn D$_{3-5}$ G$_{3-5}$ M$_1$ हृषीकेशः (K$_4$ °शेः; D$_3$ °श). — ^{d}) B$_{1.2}$(m as in text)$_{.3.6}$ D$_{1.2}$ मया (for ऽच्युतः). — After 21, B$_4$ ins. 358*.

22 K$_2$ transp. 22 and 23. — ^{a}) G$_1$ च (for हि). G$_6$ कृष्णो हि सर्वलोकानाम्. — ^{b}) Ś$_1$ °रथ; K$_4$ °रह; D$_6$ °रिह (for °रपि). Ś$_1$ lacuna; K$_{1.3}$ Ñ$_1$ V$_1$ B (B$_1$ marg.) Dn$_1$ (before corr.).n$_2$ D$_{3-6}$ G$_{1.4.5}$ M$_2$ Cn (p as in text) चाव्ययः; B$_1$ चात्ययः; G$_3$ चाप्यया (for चाप्ययः). Cd cites अप्ययः (as in text). — ^{c}) T$_1$ तु कृते; G$_{2.6}$ प्रकृते (for हि कृते). Ś$_1$ lacuna; K Ñ$_1$ V$_1$ Dn D$_6$ विश्वम्; T$_1$ भूतिम् (for भूतम्). Cd cites कृते and भूतं (as in text). — ^{d}) K$_1$ इह (for इदं). Ś$_1$ K$_{2.4}$ Ñ$_1$ V$_1$ Dn D$_6$ भूतं; K$_{1.3}$ जातं; Cd विश्वं (as in text). Ś$_1$ K B$_5$ Dn D$_{3-6}$ G$_1$ चराचरं (for सम°). Cn cites भूतं (in either 23^{c} or 23^{d}).

23 K$_2$ transp. 22 and 23. — ^{a}) K Ñ$_1$ D$_{1.2.6}$ एषा; G$_4$ एवं (for एष). K$_3$ प्रभृतिः; Cd प्रकृतिः (as in text). B$_1$ अव्यग्रा; D$_3$ S अव्यक्तः; Cd as in text. — ^{b}) D$_1$ कृता (for कर्ता). Ś$_1$ चैष (for चैव). D$_1$ सनातनी. — After 23^{ab}, K$_3$ *repeats* 22^{c}–23^{b} (with v.l. as above). — ^{c}) K$_1$ एवं च; K$_{2.3}$ B$_1$ D$_6$ M$_1$ परं च; D$_{1.2}$ परस्य; T$_1$ G$_2$ वरश्च (for परश्च). — ^{d}) K$_4$ अर्च्यतमो; V$_1$ B$_{2-6}$ D पूज्यतमो; G$_{1.6}$ वृद्धतरो (G$_1$ °तो). Ś$_1$ मतः (for ऽच्युतः). — After 23, B$_3$ T$_1$ ins. 358*.

24 ^{a}) K$_4$ Ñ$_1$ V$_1$ B (except B$_{1.3}$) Dn D$_6$ महद्; D$_3$ महा-; Cd.n महान् (as in text). — ^{b}) G$_4$ महीद्वयं; G$_6$ महीधराः (for मही च या). G$_1$ तेजोऽब्धिः कर्मही च यः. — ^{c}) G$_5$ चतुर्विंशच्च; G$_6$ चतुर्वर्गं च. K$_1$ यद्रूपं (for यद्भूतं). ^{cd}) = 25^{d}. K$_4$ सवकृष्णप्रति°. — After 24, Ś$_1$ K$_{1.3}$ D$_{3.6}$ ins. 358*.

25 Ś$_1$ K$_{1.3}$ D$_{3.6}$ om. (hapl.) 25. — ^{a}) G$_4$ आदित्य-. K$_2$ वायुर् (for चैव). — ^{b}) G$_3$ गृहाश्च. M$_1$ तथा (for च ये). — ^{c}) K$_{2.4}$ B$_4$ Dn T$_1$ दिशश्च विदिशश्चैव; D$_1$ दिशश्च प्रदिशश्चैव; G$_1$ दिशश्चैवोपदिशश्च. — K$_{2.4}$ B$_1$ (marg.) Dn D$_{1.2.4.5}$ ins. after 25: Ś$_1$ K$_{1.3}$ D$_{3.6}$ (which all om. 25) ins. after 24: B$_3$ T$_1$ ins. after 23: B$_4$, after 21:

दिशश्चोपदिशश्चैव सर्वं कृष्णे प्रतिष्ठितम् ॥ २५
अयं तु पुरुषो बालः शिशुपालो न बुध्यते ।
सर्वत्र सर्वदा कृष्णं तस्मादेवं प्रभाषते ॥ २६
यो हि धर्मं विचिनुयादुत्कृष्टं मतिमान्नरः ।
स वै पश्येद्यथाधर्मं न तथा चेदिराडयम् ॥ २७
सवृद्धबालेष्वथ वा पार्थिवेषु महात्मसु ।
को नार्हं मन्यते कृष्णं को वाप्येनं न पूजयेत् ॥ २८
अथेमां दुष्कृतां पूजां शिशुपालो व्यवस्यति ।
दुष्कृतायां यथान्यायं तथायं कर्तुमर्हति ॥ २९

C. 2. 1400
K. 2. 38. 33
K. 2. 41. 34

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

358* अग्निहोत्रमुखा वेदा गायत्री छन्दसां मुखम् ।
राजा मुखं मनुष्याणां नदीनां सागरो मुखम् ।
नक्षत्राणां मुखं चन्द्र आदित्यस्तेजसां मुखम् ।
पर्वतानां मुखं मेरुर्गरुडः पततां मुखम् ।
ऊर्ध्वं तिर्यगधश्चैव यावती जगतो गतिः ।
सदेवकेषु लोकेषु भगवान्केशवो मुखम् ।

[(L. 3) Ś1 K2.3 तपतां; K1 तपस्तां (for तेजसां). — (L. 4) K1 वरः; K4 सुखं; Cd सुखं (as above). — (L. 5) K4 D1–4 ऊर्ध्वं- (for ऊर्ध्वं). K3 अधश्चैषः; K4 अधस्यैष (for अधश्चैव). K2 जगतौ पतिः; G4 जगतां गतिः. — (L. 6) Ś1 K1 Dn2 D4 सदैवते(Dn2 D4 °के)षु; K4 स देवेषु च (for सदेवकेषु).]

— On the other hand, T1 G1.3.4 (om. line 1).5.6 ins. after 25:

359* एष रुद्रश्च सर्वात्मा ब्रह्मा चैष सनातनः ।
अक्षरः क्षररूपेण मानुषत्वमुपागतः ।

[(L. 1) G5 एष; G6 चैव (for चैष). G6 पितामहः (for सना°). — (L. 2) T1 °त्वमिहागतः.]

26 a) B1.2.6 हि; B4 च; D5 नु (for तु). — b) T1 °पालोनुबध्यते. — c) T1 सर्वथा. Ñ1 G (except G5) कृष्णस् (for कृष्णं). — d) D1.2 तदा देवं (for तस्मादेवं). K4 D1 (before corr.) G2 प्रभाषसे. D3–5 कोवाप्येनं न पूजयेत्.

27 a) D3–5 G3–5 धर्मान् (for धर्मं). K1 वितत्तीयान्; K2 विचिन्मुयाद् (corrupt); Ñ1 प्रचिनु°; V1 B2–6 Dn2 D3–5 विवृणु°; Cd (as in text) विचिनुयात् (=कुर्यात्). — b) V1 प्रकृष्टं; D3.5 G2.4.5 M2 उत्कृष्ट-; Cd उत्कृष्टं (as in text). — c) Dn2 (before corr.) सर्वैः; D4 सर्वे (for स वै). K4 पश्ये; D2.4 पश्यद् (for पश्येद्). Ś1 यथा तत्वं; Dn2 (before corr.) यथा धर्मे; G6 अधाधर्मं. — d) Ś1 K2 D6 यथा; Cd तथा (as in text).

28 Dn2 transp. 28 and 29. — a) K4 सवृद्धबालेष्यथ वा; D3.5 °बालेषु तथा. — c) K2 नार्च्यं; Dn1 M1 [ऽ]नर्हं; G2 नर्हं (sic); G3 नाभि- (for नार्हं). G6 मनुते (for मन्यते). — d) V1 D3–5 वा ह्येनं; T1 G1 वा(T1 ना)प्येवं.

29 Dn2 transp. 28 and 29. — a) Ś1 अथैमां; K4 B4 Dn(!) D6 अथैनां; B2 यथेमां; T1 G3.5 अथ वा; G1 अथैव; G4 अधिमां (for अथेमां). — b) K4 व्यवस्थिति. — c) D6 T1 दुष्कृतानां; G1.3 सुकृतं वा; G2 दुष्कृतां वा; G4.5 M1 सुकृतां वा; M2 दुष्कृते वा (for °तायां). K1 B (except B5) T1 यथान्याययं; Cd °न्यायं (as in text). — d) D1 (m as in text) तथाहं. K1 तथा त्वं कर्तुमर्हसि; V1 B3.5 D3–5 तथा कर्तुमिहार्हति. — After 29, S ins. a passage comprising several addl. adhy. given in App. I (No. 21). Cv cites many readings in this passage.

Colophon om. in S. — *Sub-parvan:* Ś1 K B5 Dn D3–6 अर्घाभि(Ś1 Dn2 अर्घ्याभि-; K2 °र्घादि)हरण; B1 D1.2 शिशुपालवध; B2.6 राजसूय, अर्घ्याभिहरण and शिशुपालवध (B6 om. the third one). B3.4 (both om. sub-parvan name) mention only वासुदेवार्घाभिहरण. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg.) 35 (as in text); K2 D3 36; K4 34; Dn1 38. — *S'loka no.*: K2.3 32; Dn D1.2 33; M1 30.

36

1 After the ref., G4 om. 1–4. — a) D1 एवमुक्तस्. K3 T1 भीष्मे. — b) Ś1 K3.4 Dn D6 महाबलः; Ñ1 °मनाः; D4 °यशः (for °यशाः). — c) D1.2 आजहार (for व्याजहार). Ś1 [उ]त्तमं; G1.2 [अं]तरे; G6 ततस् (for [उ]त्तरं). K1.2 पश्चात् (for तत्र). — d) Ñ1 सहदेवः प्रतापवान्; B3–6 D3–5 °देवो महामनाः; T1 G3.5.6 M °देवोर्थ(T1 °द्ध)तत्त्ववित्; G1.2 °देवस्तु तत्त्ववित्.

३६

C. 2. 1401
B. 2. 39. 1
K. 2. 62. 1

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा ततो भीष्मो विरराम महायशाः ।
व्याजहारोत्तरं तत्र सहदेवोऽर्थवद्वचः ॥ १
केशवं केशिहन्तारमप्रमेयपराक्रमम् ।
पूज्यमानं मया यो वः कृष्णं न सहते नृपाः ॥ २
सर्वेषां बलिनां मूर्ध्नि मयेदं निहितं पदम् ।
एवमुक्ते मया सम्यगुत्तरं प्रब्रवीतु सः ॥ ३
मतिमन्तस्तु ये केचिदाचार्यं पितरं गुरुम् ।
अर्च्यमर्चितमर्चार्हमनुजानन्तु ते नृपाः ॥ ४
ततो न व्याजहारैषां कश्चिद्बुद्धिमतां सताम् ।
मानिनां बलिनां राज्ञां मध्ये संदर्शिते पदे ॥ ५
ततोऽपतत्पुष्पवृष्टिः सहदेवस्य मूर्धनि ।
अदृश्यरूपा वाचश्चाप्यब्रुवन्साधु साध्विति ॥ ६
आविध्यदजिनं कृष्णं भविष्यद्भूतजल्पकः ।

2 G4 om. 2 (cf. v.l. 1). Before 2, D1.2 T1 G2.3 M ins. सहदेवः. — a) Ñ1 केशिहर्तारम्. — b) V1 B3.4.6 अप्रमेयं महाबलं; S (G4 om.) अप्रमेयमरिंदमं. — After 2ab, S (G4 om.) ins.:

360* सर्वलोकेश्वरं कृष्णं विज्ञाय पुरुषोत्तमम् !,

which is followed by 4. — c) K1 कृष्णं; K2 Dn2 यो वै; V1 योद्य (for यो वः). S यो वा न सहते राज्ञां (M1 कश्चिद्). — d) K1 यो वै (for कृष्णं). Ś1 K1.2 V1 B1 D1.2.6 (before corr.) नृपः (for नृपाः). S (G4 om.) कश्चित्स(M1 राज्ञां स)बलवाहनः. Cf. passage No. 21 of App. I (line 7). — After 2cd, G1–3 M1 ins.:

361* क्षिप्रं युद्धाय निर्यातु शक्तश्चेदत्र मे युधि ।

[This line has occurred in passage No. 21 of App. I (line 8). — M1 यद्यवज्ञा कृता मया (for the post. half).]

3 G4 om. 3 (cf. v.l. 1); G1.2.6 M om. 3ab. — a) K1–3 तस्येदं सकलं मूर्ध्नि; T1 G3.5 तस्य मूर्ध्नि सुसंन्यस्तं. — b) K2–4 D4 दर्शितं (for निहितं). K1 मया विन्यस्यते पदं; V1 ममेदं सकलं पदं; T1 G3.5 राज्ञः सव्यं (G3 lacuna for these words; G5 सर्वं for सव्यं) पदं मया. — Cf. passage No. 21 of App. I (line 9). — 3cd occurs (with v.l.) in passage No. 21 of App. I (line 10). — c) B3 इत्थम् (for एवम्). K2 G3.4 उक्तो; G1.2 °क्तं (for °क्ते). G4 हेतुर् (for सम्यग्). — d) G4 मे (for सः). — After 3, Dn (!) D4 ins.:

362* स एव हि मया वध्यो भविष्यति न संशयः ।

4 G4 om. 4 (cf. v.l. 1). S (G4 om.) reads 4 after 360*. — a) K B (except B5) Dn D6 च (for तु). S (G4 om.) तमिमं सर्वसंपन्नम्. — b) V1 B6 D3–5 नृपतिं; B6 भूपतिं (for पितरं). — c) K2 (corrupt) अभ्यम्; K4 D3 T1 अर्घ्यम् (for अर्च्यम्). K1 अर्चाह्यम् (sic); K3 अर्चति; K4 Dn1 D3 अर्घ्यार्हम्; Ñ1 D6 अर्च्यार्हम्; Dn2 D5 अर्घार्हम्; S (G4 om.) अस्माभिः (for अर्चार्हम्). — d) K3 ह्यनु- (for अनु-). S (G4 om.) सर्वे संमंतुमर्हथ.

5 b) B3 तेषां; G3 किंचिद् (for कश्चिद्). — cd) M2 transp. राज्ञां and मध्ये. Ś1 K4 B6 Dn D6 वै (for सं-). G4 पथि (for पदे). K3 मध्ये संदर्शितं पदं; Ñ1 अवध्ये दर्शिते पदे; B1 D1.2 अचिंत्ये दर्शिते (B1 °र्पिते; D1 °शिने) पदे.

6 a) K1 अदृष्टपूर्वा; K3 D6 अदृश्यरूप-; Ñ1 S °श्यदेहा (G4 °श्या देव-). — d) Ś1 [अ]प्रब्रुवन्; V1 B2.3.5 D1–5 निश्चेरुः (for [अ]प्यब्रुवन्). S साधु साध्विति चाब्रुवन्.

7 Before 7, K4 ins. नारद उ°. — a) K1.4 D3 G5 अविध्यदजिनं; K2 B3.4.6 D1.2 G3 आविध्यदजितं (K2 °मं); K3 आविध्य वृजितं; Ñ1 V1 Dn1 M2 अविध्यदजितं; B1 आराध्य यजितं; B5 प्राविध्यदजिनं; T1 आविद्ध°; G1.2.4 आविश्य सदनं; M1 आविध्यादजिनं. Cd cites आविध्यत् (as in text). K2 S हृष्टो; K3 कृष्णो (for कृष्णं). — b) K2 भविश्यभूत°; Dn2 भविष्याद्भुत°. G1.2.4 भविष्यद्भूतभावनः. — c) K1 B1m T1 G4 सर्वसंशय- (B1 orig. °संगक)निर्मुक्तो; K2 °निर्मुक्ता. — d) Ś1 सर्वयोगवित्; K1 °लोकजित्; V1 B D1–5 T1 G3.5 M °धर्मवित्. — After 7, Dn D1.4.5 ins.:

363* उवाचाखिलभूतानां मध्ये स्पष्टतरं वचः ।
कृष्णं कमलपत्राक्षं नार्चयिष्यन्ति ये नराः ।
जीवन्मृतास्तु ते ज्ञेया न संभाष्याः कदाचन ।
वैशंपायन उवाच ।

[(L. 1) D4 स्पष्टतमं (for °तरं). — Before line 2,

सर्वसंशयनिर्मोक्ता नारदः सर्वलोकवित् ॥ ७
तत्राहूतागताः सर्वे सुनीथप्रमुखा गणाः ।
संप्रादृश्यन्त संक्रुद्धा विवर्णवदनास्तथा ॥ ८
युधिष्ठिराभिषेकं च वासुदेवस्य चार्हणम् ।
अब्रुवंस्तत्र राजानो निर्वेदादात्मनिश्चयात् ॥ ९
सुहृद्भिर्वार्यमाणानां तेषां हि वपुराबभौ ।
आमिषादपकृष्टानां सिंहानामिव गर्जताम् ॥ १०
तं बलौघमपर्यन्तं राजसागरमक्षयम् ।
कुर्वाणं समयं कृष्णो युद्धाय बुबुधे तदा ॥ ११
पूजयित्वा तु पूजार्हं ब्रह्मक्षत्रं विशेषतः ।
सहदेवो नृणां देवः समापयत कर्म तत् ॥ १२
तस्मिन्नभ्यर्चिते कृष्णे सुनीथः शत्रुकर्षणः ।
अतिताम्रेक्षणः कोपादुवाच मनुजाधिपान् ॥ १३
स्थितः सेनापतिर्वोऽहं मन्यध्वं किं नु सांप्रतम् ।
युधि तिष्ठाम संनह्य समेतान्वृष्णिपाण्डवान् ॥ १४
इति सर्वान्समुत्साह्य राज्ञस्तांश्चेदिपुंगवः ।
यज्ञोपघाताय ततः सोऽमन्त्रयत राजभिः ॥ १५ 2. 1412 2. 39. 12 2. 61. 13

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ समाप्तमर्घाभिहरणपर्व ॥

D4 ins. नारद उ°.]

8 Ś1 K4 D (except D2.5) read 8–11 after 15. — a) K1 तत्रार्हणागमे; Ñ1 °हूतागणाः; V1 °हूतास्ततः; B1.2 D1.2 °हूताश्च ते (B1 ये); B4 तदाहूतागताः; T1 तत्राश्रतागताः; G1.2 शत्रुभूताहिताः; G5 तमाहूतागताः. — b) D1 गताः; S नृपाः (for गणाः). — c) K3.4 Dn D6 समदृश्यंत; B3 D1.2 संप्रद°; S प्र(G3 अ)त्यद°. K2 संक्रुद्धो. — d) B1 तदा (for तथा). B6 विचित्रवदनास्तथा; S विवर्णाः क्रोधमूर्च्छिताः.

9 For sequence in Ś1 K4 D (except D2.5), cf. v.l. 8. — a) K1 युधिष्ठिरे चाभिषेकं तु (hypermetric); K3 युधिष्ठिरेभिषेकं च. — b) Ś1 वार्हणं; B D2.5 चा(D5 वा)र्हणां. S कृष्णे पूजां च तादृशीं. — After 9ab, K4 Dn D1–3.5 ins.:

364* न स्याद्यथा तथा कार्यमेवं सर्वे तदाब्रुवन् ।
निष्कर्षान्निश्चयात्सर्वे राजानः क्रोधमूर्छिताः ।

[(L. 1) D2 तस्माद् (for न स्याद्). D1.2 तथा° (for तदा°). — (L. 2) K4 corrupt.]

— c) T1 G6 विब्रुवन्; G3.5 M1 व्यब्रु°. — d) Ś1 D4 निर्वेदाना(D4 °ना)त्मनिश्चयात् (D4 °न्); B1.6m M2 निर्वेदात्म(B6m °र्थं)विनिश्चयात्.

10 For sequence in Ś1 K4 D (except D2.5), cf. v.l. 8. D6 om. 10c–11b. — a) K1 M1 आमिषादवकृष्टानां; K4 आमर्षादवकृष्टानां; G6 M2 आमिषादप(G6 °प्र)हृष्टानां. — d) D1 गर्जितं; D1 (before corr.) G1 गर्जितां.

11 For sequence in Ś1 K4 D (except D2.5), cf. v.l. 8. — D6 om. 11ab (cf. v.l. 10). — a) K1 तं जनौघम्; K4 D4 G5 M1 तद्बलौ°; B1 तुमुलौ° (for तं बलौ°). — b) S °मव्ययं (for °मक्षयम्). — d) Ś1 तथा (for तदा).

12 For sequence in Ś1 K4 D (except D2.5), cf. v.l. 8. In D1, 12–15 are *repeated* after 11, and cancelled. — Before 12, some MSS. add वैशं उ° (*or* वैशं°). — a) N (except K1 Ñ1 V1 B1 D2.4) च (for तु). Ñ1 V1 B Dn2 D3.6 पूजार्हान्. — b) K1.2 विशेषवत्; K3 °षवित् (for °षतः). K4 Ñ1 V1 B D (except D4) G6 °क्षत्रविशेषवित्. — c) S सहदेवो विशेषज्ञः. — d) Ś1 समुपायत. G1 कर्मकृत्.

13 b) K2.3 चेदिराट्; D4 सनाथः (for सुनीथः). K1–3 D5 T1 G3–5 M शत्रुकर्शनः (D5 °नं); B1 D2 °तापनः; G1.2 °सूदनः; G6 °दर्शनः (for °कर्षणः). — c) K1.2 Ñ1 D2 G4 अमिताम्रे°; K4 अतिताम्रा°. K1 रोषाद्; Ñ1 V1 D2.5 T1 G1.2.4.6 M2 क्रोधाद् (for कोपाद्). — d) T1 उवाच वसुधाधिपान्.

14 a) K2 स्थितिः; Ñ1 S (except M1) हितः (for स्थितः). V1 B2–6 Dn D1 यो; D3 वा (for वो). — b) Ñ1 V1 B1 D2 ब्रुवध्वं (for मन्य°). K1–3 Ñ1 V1 B Dn D6 तु (for नु). T1 G1–4 M मर्ष(G3 मृष)यध्वं किमीदृशं; G5 मन्यध्वं किमीदृशं (submetrical); G6 (corrupt) महर्षयमकीदृशं. — c) K1 D5 G3–6 M1 अधितिष्ठाम (G4 °मि); K2 B1 D3 युधि तिष्ठामि. — d) D2.4 G1.2 M2 समेता (for °तान्). M2 °पांडवैः.

15 a) S तदा (G5 ततः; M1 सदा) (for इति). K1 समुत्थाप्य; K2 °त्सह्य; B1 °च्छाह्य; Dn D1.2.3 (*sup. lin.*) G5 M1 °त्साद्य; D3 समासाद्य; T1 G2 समुत्सार्य; G4 °त्वार्य; G6 °त्वाह्य (for °त्साह्य). — b) K2 राजस्तांश्चेदि°; B1 स राज्ञश्चेदि°; D2 राज्ञस्त्वां चेदि°; T1 G5

३७

C. 2. 1418
B. 2. 40. 1
K. 2. 63. 1

वैशंपायन उवाच ।

ततः सागरसंकाशं दृष्ट्वा नृपतिसागरम् ।
रोषात्प्रचलितं सर्वमिदमाह युधिष्ठिरः ॥ १
भीष्मं मतिमतां श्रेष्ठं वृद्धं कुरुपितामहम् ।
बृहस्पतिं बृहत्तेजाः पुरुहूत इवारिहा ॥ २
असौ रोषात्प्रचलितो महान्नृपतिसागरः ।
अत्र यत्प्रतिपत्तव्यं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ३
यज्ञस्य च न विघ्नः स्यात्प्रजानां च शिवं भवेत् ।
यथा सर्वत्र तत्सर्वं ब्रूहि मेऽद्य पितामह ॥ ४
इत्युक्तवति धर्मज्ञे धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
उवाचेदं वचो भीष्मस्ततः कुरुपितामहः ॥ ५
मा भैस्त्वं कुरुशार्दूल श्वा सिंहं हन्तुमर्हति ।

M$_1$ नृपतींश्चेदि°; G$_{3.4.6}$ नृपतिश्चेदि°. — ^{c}) K$_{1.2}$ राज्ञोपघाताय; D$_5$ यज्ञोपया°. V$_1$ तदा (for ततः). S यज्ञोपघातं पार्थानां. — ^{d}) K$_{2.4}$ B$_1$ D$_{2.5}$ स (B$_1$ D$_5$ सं-) मंत्र°; S अ(G$_{1.2}$ M$_2$ आ)मंत्र°.

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś$_1$ K$_{2-4}$ B$_5$ Dn D$_{4-6}$ अर्घा(Ś$_1$ Dn$_2$ °र्घ्या)भिहरण; K$_1$ अर्घाभिदाहरण (sic); B$_{1.3.4.6}$ D$_{1.2}$ शिशुपालवध; B$_2$ D$_3$ राजसूय, अर्घा(D$_3$ °र्घ्या)भिहरण and शिशुपालवध (D$_3$ om. the last); G$_6$ M$_1$ राजसूय. To the above, Ś$_1$ K$_{1-3}$ Dn D$_{4.6}$ add समाप्त. — *Adhy. name:* G$_3$ शिशुपालक्रोधः; G$_6$ यज्ञोपघातमंत्रः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K$_1$ (marg. *sec. m.*) 35; K$_2$ D$_3$ 37; K$_3$ 36 (as in text); Dn$_1$ 39; Dn$_2$ 42; S 69 (G$_4$ 46). — *S'loka no.:* Dn 18; M$_1$ 16.

37

☞ MS. D$_4$ is written in a different hand from this adhy. up to the end of the parvan.

1 ^{b}) B$_{3.5.6}$ (m as in text) Dn D$_{3.5}$ M$_1$ °मंडलं (for °सागरम्). Ś$_1$ K$_4$ दृष्ट्वा तन्नृपमंडलं. — After 1^{ab}, K$_4$ V$_1$ B D (except D$_{4.6}$) ins.:

365* संवर्तवाताभिहतं भीमं क्षुब्धमिवार्णवम् ।

[V$_1$ B$_{2.6}$ भीष्मं (for भीमं). V$_1$ B$_6$m क्रुद्धम् (for क्षुब्धम्). D$_{1.2}$ भीमक्षोभ्यमिवार्णवं.]

— G$_{1.2}$ om. 1^{c}–2^{d}. — ^{c}) D$_3$ प्रवलितं; T$_1$ प्रचलितो (sic). Ñ$_1$ राजन् (for सर्वम्). — ^{d}) D$_4$ इदमाहा युधिष्ठिरः.

2 G$_{1.2}$ om. 2 (cf. v.l. 1). — ^{a}) Ś$_1$ K B$_{1.2.4}$ D (except D$_{3.5}$) मुख्यं (for श्रेष्ठं). — ^{b}) K$_4$ D$_4$ वृद्ध-. — ^{c}) K$_{2.4}$ बृहस्पति-; S (except G$_5$; G$_{1.2}$ om.) प्रजापतिं. Ś$_1$ V$_1$ D$_4$ महातेजाः (D$_4$ °जः) (for बृहत्तेजाः). — ^{d}) S (G$_{1.2}$ om.) शतक्रतुर् (M$_1$ °तुम्) (for पुरुहूत).

3 Before 3, T$_1$ G$_{4-6}$ M ins. युधिष्ठिरः. — ^{a}) D$_4$ प्रचलतो. — ^{b}) K$_{2.3}$ D$_6$ T$_1$ G$_5$ महानृपतिसागरः (T$_1$ °रं). — ^{c}) Ñ$_1$ G$_2$ यत्र; D$_{1.2}$ तत्र (for अत्र). K$_{2-4}$ B$_1$ प्रतिकर्तव्यं; G$_4$ °वक्तव्यं; G$_5$ °वक्तव्यं (for °पत्तव्यं). Cnp अत्र स्वन्तं भवेद्यत्नः. — ^{d}) K$_{3.4}$ पितामहं (K$_4$ °हः).

4 ^{a}) K$_3$ G$_{4.5}$ न च (by transp.). K$_3$ G$_6$ विघ्नं. K$_4$ जज्ञस्य च विधानं स्यात्; B$_{1.2}$ D$_{1.2}$ यज्ञस्य निर्विघ्नकरं. — ^{b}) Ś$_1$ K D (except D$_{1.2}$) G$_{3.4}$ हितं (for शिवं). Ñ$_1$ हि नः; B$_1$ हितं; D$_{1.2}$ M महत्; T$_1$ G$_{5.6}$ च नः; G$_3$ च यत्; G$_4$ वचः (for भवेत्). G$_{1.2}$ तद्वदस्व कुरूत्तम (G$_2$ °द्वह). — ^{c}) B$_{1.3.6}$ D$_{1.2}$ सर्वं स्यात्; B$_2$ क्षेमं स्यात्; B$_{4.5}$ D$_5$ नः स्वं(D$_5$ corr. to स्त्वं)तं (for तत्सर्वं). K$_3$ यथा [त]द्ब्रूहि मंत्रं त्वं; D$_3$ यथा सर्वं न नस्वतं; T$_1$ G$_{3-6}$ M यथा हि (M च) पूर्ववत्स(G$_6$ °त्पू)र्वं; G$_{1.2}$ प्रजानामधिपं पूर्वं. — ^{d}) B D$_{1-3.5}$ तथा ब्रूहि; S ब्रूहि मह्यं (for ब्रूहि मेऽद्य). K$_4$ T$_1$ पितामहः. Ś$_1$ D$_4$ ब्रूहि मे कुरुपुंगव.

5 ^{a}) D$_3$ धर्मज्ञ; G$_{3.4}$ धर्मिष्ठे; G$_6$ राजेंद्र. — ^{b}) K$_2$ धर्मपुत्रे (for °राजे). — ^{cd}) T$_1$ वचनं (for [इ]दं वचो). Ś$_1$ भीष्मस्तत्र; S काले भीष्मः (for भीष्मस्ततः). K$_{2.3}$ T$_1$ °पितामह (T$_1$ °हं).

6 Before 6, G$_{1.2.6}$ M ins. भीष्मः. — ^{ab}) Ś$_1$ B$_{2.5}$ D$_{3-5}$ भैर्न; B$_1$ भीर्न; B$_1$m.$_{3.4}$ भैषीस् (for भैस्त्वं). Ś$_1$ कुलशार्दूल; Ñ$_1$ नृप°; V$_1$ न च कौंतेय; B$_{3.4}$ त्वं न कौंतेय (for कुरु°). K$_2$ D$_5$ °शार्दूलश्वासिंहं; K$_3$ °शार्दूलश्वासि त्वं. B$_2$ D$_{1.2}$ सिंहान् (for सिंहं). M$_2$ योद्धुम् (for हन्तुम्). K$_2$ G$_1$ M$_2$ इच्छति; K$_3$ इच्छसि (for अर्हति). ❀Cd: न श्वा सिंहं हन्तुमर्हतीत्यन्वयः ।❀ — ^{c}) K$_4$ शिव-; Cd शिवं (=कल्याणं). K$_4$ D$_3$ पथा. K$_1$ B$_2$ सुनीथोत्र; S तु भी(G$_4$ है)मोत्र. Cd cites सुनीतः (as in text). — ^{d}) D$_4$ पूर्वतमं. K$_{3.4}$ वृतं; B$_6$ ततः; Dn(!) कृतः;

शिवः पन्थाः सुनीतोऽत्र मया पूर्वतरं वृतः ॥ ६
प्रसुप्ते हि यथा सिंहे श्वानस्तत्र समागताः ।
भषेयुः सहिताः सर्वे तथेमे वसुधाधिपाः ॥ ७
वृष्णिसिंहस्य सुप्तस्य तथेमे प्रमुखे स्थिताः ।
भषन्ते तात संक्रुद्धाः श्वानः सिंहस्य संनिधौ ॥ ८
न हि संबुध्यते तावत्सुप्तः सिंह इवाच्युतः ।
तेन सिंहीकरोत्येतान्नृसिंहश्चेदिपुंगवः ॥ ९
पार्थिवान्पार्थिवश्रेष्ठ शिशुपालोऽल्पचेतनः ।
सर्वान्सर्वात्मना तात नेतुकामो यमक्षयम् ॥ १०
नूनमेतत्समादातुं पुनरिच्छत्यधोक्षजः ।
यदस्य शिशुपालस्थं तेजस्तिष्ठति भारत ॥ ११
विप्लुता चास्य भद्रं ते बुद्धिर्बुद्धिमतां वर ।
चेदिराजस्य कौन्तेय सर्वेषां च महीक्षिताम् ॥ १२
आदातुं हि नरव्याघ्रो यं यमिच्छत्ययं यदा ।
तस्य विप्लवते बुद्धिरेवं चेदिपतेर्यथा ॥ १३
चतुर्विधानां भूतानां त्रिषु लोकेषु माधवः ।
प्रभवश्चैव सर्वेषां निधनं च युधिष्ठिर ॥ १४
इति तस्य वचः श्रुत्वा ततश्चेदिपतिर्नृपः ।
भीष्मं रूक्षाक्षरा वाचः श्रावयामास भारत ॥ १५ C. 2. 1432 B. 2. 40. 15 K 2. 63. 15

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

G6 प्रति (for वृतः).

7 a) K2 च; K3 तु; G4 M2 [ऽ]पि (for हि). — b) K Ñ1 B1–3 Dn D6 तस्मिन्; S तात (for तत्र). K3 समागतः. — c) Ś1 K4 Ñ1 V1 Dn1 D3.4 भवेयुः; T1 भषंते; G1.2.4.5 M2 भक्षेयुः; G3 भवेरन्; G6 हर्षेरन्; M1 भक्षेरन्; Cd as in text. — d) V1 B (except B2) D1–3.5 तथामी; S तथैव (for तथेमे); cf. v.l. 8.

8 a) K1 वृष्णिसिंहप्रसुप्तस्य; G3 °स्य पुण्यस्य. — b) Ñ1 D6 तथामी; Dn1 तथा मे; G2.6 तथैमे; G4 तवेमे (cf. v.l. 7.) Ś1 संमुखाः; K3 G5 प्रमुखाः; V1 पुरुषाः; B1 प्रमुख-; T1 G3.4 M [ऽ]भिमुखाः (G3 M2 °खे); G1.2 विमुखाः; G6 हि मुखाः (for प्रमुखे). — c) Ś1 D4 भवंति; K3 V1 D3 G1.3 (before corr.).4.5 भाषंते; Dn1 D1.2 भवंते; T1 भीषंते; G2 भूषंते; G6 हर्षंते; M2 भक्षंते. Ñ1 तत्र; D3 चापि (for तात). T1 G3.4.6 M1 भाष(T1 भष-; G3 चष)संकाशाः; G1.2 मृगसंकाशाः (G2 °शं); G5 चापसंकाशाः; M2 चाभिसक्रुद्धाः (for तात संक्रुद्धाः). B3 संरब्धाः; D3.5 सं(D5 स)क्रोधाः (for संक्रुद्धाः). — d) Ś1 D4 नराः श्वानो(D4 °ना)स्यसंनिधौ; S असिंहाः सिंहसंनिधौ.

9 a) K4 D2 तर्हि (for न हि). K B (except B3) Dn D1.2.5.6 यावत्; D3 यो वै (for तावत्). — b) K (except K3) D4 T1 सुप्त- (for सुप्तः). — After 9ab, T G ins.:

366* तदिदं ज्ञातपूर्वं हि तव संस्तोतुमिच्छतः ।

[G3 ज्ञाप्य° (for ज्ञात°), and स्तवं (for तव). G1.2 °मिच्छसि; G3 °मिच्छति; G4.6 °मर्हसि.]

— c) V1 B2 येन (for तेन). K3 G2 सिंहकरोति; G1.4 सिंहः क°. K1–3 S एष; D4 एनान् (for एतान्). — d) Ś1 D3 नृसिंहां°; K3 नृसिंहं; K4 D4.5 नृसिंहा°; B5 न सिंहां°; S (except G5.6) असिंह° (for नृसिंह°). K4 °पुंगव.

10 a) K3 Ñ1 V1 B Dn D1.2 पार्थिवश्रेष्ठः; K4 पांडवश्रेष्ठ; D3 पार्थिवः श्रेष्ठः; D4 °वं श्रेष्ठ; D6 पार्थिवश्रेष्ठा; S पार्थिवाध्यक्षः (G1 °क्षाः; G3 °क्षान्; G6 °क्ष). — b) K1 B °ष्य चेतनः (for °ल्पचेतनः). — d) G6 नेतुमर्हत्य-पक्षयं.

11 a) Ś1 समाधातुं; D4 °दातं; G4 त्वमादातुं; Cd as in text. — b) D1.2 ईक्षति (for इच्छति). — c) T1 G3.5.6 M1 यदत्र; G4 ये तत्र (for °स्य). Ś1 K1.4 B1.2 D (except D3.5) G1.2 °पालस्य; T1 °पालेस्ति (*sup. lin.* °सिं); G3 °पालस्थे (for °पालस्थं). — d) Ś1 D4 बुद्धि-स्तिष्ठति पार्थिव.

12 a) G4 विवृता; Cd विप्लुता (as in text). D1.2 तस्य (for चास्य). B5 D3 दुर्बुद्धेर्; D5 दुर्बुद्धिर् (for भद्रं ते). — Ś1 D4 om. 12bc. — b) K3 ब्रूहि (for बुद्धिर्). — c) V1 B2 कौरव्य; B1 चैषां हि (for कौन्तेय).

13 a) K4 Ñ1 V1 B (except B3) Dn D6 च (for हि). S आदातुं पुंडरीकाक्ष. — b) D4 यो यम्; S एष (for यं यम्). D4 G4 इच्छंति; G2 यच्छति. B1 तत्; D4 T1 G1.2.4.5 M1 यं; G3 नः; G6 सं- (for [अ]यं). Ś1 K3.4 B1.2 Dn D1.2.6 तदा; B3.4.6 तथा; T1 G3.5 M1 सदा; G1 वदा (for यदा). — c) B1 यस्य. K3 विश्रवते (for विप्ल°). — d) G1.2.4 येवं; G3 वैवं (for एवं). K4 D1 (before corr.) चेदिपते; G4 °तिर्. V1 तथा; D4 यदा (for यथा).

३८

C. 2. 1433
B. 2. 41. 1
K. 2. 84. 1

शिशुपाल उवाच ।
विभीषिकाभिर्बह्वीभिर्भीषयन्सर्वपार्थिवान् ।
न व्यपत्रपसे कस्माद्वृद्धः सन्कुलपांसनः ॥ १
युक्तमेतत्तृतीयायां प्रकृतौ वर्तता त्वया ।
वक्तुं धर्मादपेतार्थं त्वं हि सर्वकुरूत्तमः ॥ २
नावि नौरिव संबद्धा यथान्धो वान्धमन्वियात् ।
तथाभूता हि कौरव्या भीष्म येषां त्वमग्रणीः ॥ ३
पूतनाघातपूर्वाणि कर्माण्यस्य विशेषतः ।
त्वया कीर्तयतास्माकं भूयः प्रच्यावितं मनः ॥ ४
अवलिप्तस्य मूर्खस्य केशवं स्तोतुमिच्छतः ।
कथं भीष्म न ते जिह्वा शतधेयं विदीर्यते ॥ ५
यत्र कुत्सा प्रयोक्तव्या भीष्म बालतरैर्नरैः ।

14 $Ś_1$ D_4 om. 14^a–15^b. — ^{a}) T_1 $G_{3.4.6}$ M_1 लोकानां (for भृता°). — ^{b}) T_1 भारत (for माधवः). — ^{c}) K_1 अभवच्चैव; M_2 प्रभवस्त्वैव. G M भूतानां (for सर्वेषां). T_1 माधवं प्रभवश्चैव. — ^{d}) B_1 G_4 निधनश्च; G_2 निधानं च. T_1 भूतानां निधनं च यः.

15 $Ś_1$ D_4 om. 15^{ab} (cf. v.l. 14). Before 15, $K_{1.2.4}$ $Ñ_1$ V_1 B Dn $D_{1-3.5.6}$ S ins. वैशं° उ° (*or* वैशं°). — ^{a}) T_1 अथ (for इति). — ^{b}) V_1 B_6 $D_{3.5}$ G_3 तदा; $D_{1.2}$ T_1 $G_{5.6}$ M तथा; $G_{1.2.4}$ यथा (for ततश्). K_4 चेदिपते; T_1 चेति पतिर्. G_4 नृपाः. — ^{c}) K_4 -राव; B_1 -भाषः (for वाचः). $Ś_1$ D_4 भीष्मो रूक्षतरा वाचः; S भीष्मं रूक्षतरां (M_1 रूक्षाक्षरां) वाचं.

Colophon. — *Sub-parvan:* $Ś_1$ G_6 M_1 राजसूय; K_{1-3} $B_{1.3-6}$ Dn_1 $D_{1-3.5.6}$ शिशुपालवध; B_2 राजसूय, अर्घाभिहरण and शिशुपालवध; D_4 राजसूयेज्ञ (sic). — *Adhy. name:* G_6 M_2 शिशुपालनिंदा; G_3 भीष्मवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1(marg.).3 D_4 37 (as in text); K_2 D_3 38; Dn_1 40; Dn_2 43; S 70 (G_4 47). — *S'loka no.:* $K_{2.3}$ Dn $D_{1.2}$ M_1 15.

38

1 ^{a}) $K_{1.2}$ विभीषिकाभिर्; $D_{1.3}$ विभीपकाभिर्; D_4 G_1 विभिषिकाभिर्; G_4 भिभी°. — ^{b}) T_1 G_{3-6} M भीष्म (for सर्व-). $G_{1.2}$ भीष्म भीषय पार्थिवान्. — ^{c}) K_2 T_1 $G_{3.4}$ M_1 ह्यप°; Cd व्यप° (as in text). $Ś_1$ K (except K_3) $D_{4.6}$ मोहाद् (for कस्माद्). — ^{d}) D_2 वचः (for वृद्धः). K_4 $D_{2.5.6}$ कुलपांसन; $Ñ_1$ कुरुसत्तम.

2 ^{a}) $Ś_1$ D_4 एवं; K_2 एव (for एतत्). — ^{b}) K_1 विवृता; $K_{2.3}$ V_1 $B_{3.6}$m T_1 $G_{1.3.4}$ M_1 तिष्ठता; K_4 वर्तते; G_3 lacuna (for वर्तता). — ^{c}) $Ś_1$ D_4 अपेतस्तु (for °तार्थं). S वक्तुं वचनसंपन्नस् (T_1 G_6 °न्न; M_1 °न्नं). — ^{d}) K_2 $D_{1.6}$ सर्वं कुरूत्तम; K_3 $Ñ_1$ V_1 Dn_2 D_4 $G_{4.6}$ सर्वकुरूत्तम; B_5 °त्तमान्; Cn as in text.

3 ^{a}) D_4 नावनारिव (corrupt). D_3 संधाय; S बद्धा स्याद् (G_4 °स्य) (for संबद्धा). — ^{b}) K_1 वंधम्; B_1 ह्यंधम्; D_3 वाधम्; D_4 चोधम्; D_5 वंधम् (for वान्धम्). K_2 यथा अंधोंधमन्वियात्; K_4 यथांधौ बाधम°; Dn_2 यथांधोंधं सम°; G_4 यथांधो विप्रकीर्यंते; Cn as in text. — G_4 om. from 3^c up to 3. 39. 8^b. — ^{c}) G_6 तथाभूतानि. K_2 कौरव्यो; K_3 $G_{1.2}$ कौरव्य. — B_2 om. (hapl.) 3^d–6^a. — ^{d}) $Ś_1$ K_4 $Ñ_1$ V_1 B_{3-6} Dn D_{3-6} येषां भीष्म (by transp.); $G_{1.2}$ भीष्म एषां.

4 B_2 G_4 om. 4 (cf. v.l. 3). S (G_4 om.) transp. 4 and 5. — ^{a}) G_6 पूतनायतपूर्वाणि. — ^{b}) D_5 तत्कर्माण्यविशेषतः; M_2 कर्मण्यन्यवि°. — ^{c}) K_1 कीर्तयिता; K_2 कथयता; B_5 संकीर्त्यता; D_2 कीर्तिमता; S (G_4 om.) प्रशंसता. — ^{d}) K_3 त्वया (for भूयः). $Ś_1$ प्रच्यवितं; $K_{1.2}$ प्राच्यावितं; $Ñ_1$ V_1 B (B_2 om.) Dn $D_{3.5}$ प्रव्यथितं; D_4 प्राश्यावितं; S (G_4 om.) संचलितं (G_6 संचि*तं); Cd प्रच्यावितं (as in text). G_6 मया (for मनः). D_1 धर्मराजो युधिष्ठिरः.

5 B_2 G_4 om. 5 (cf. v.l. 3). S (G_4 om. 5) transp. 4 and 5. — ^{a}) K_2 अविलिप्तस्य; D_3 अलिप्तस्य; D_5 आलिप्तस्य (both latter submetrical); T_1 $G_{3.5.6}$ M अप(G_6 °प्र)वृद्धस्य; $G_{1.2}$ अपविद्धस्य. G_6 मुख्यस्य. — ^{b}) K_4 D_1 (before corr.) श्रोतुं (for स्तोतुं). — ^{d}) K_3 न दीर्यंते; K_4 B_1(m as in text) D_6 विशीर्यंते (for विदी°). T_1 $G_{3.5}$ शतधा विप्रकीर्यंते; $G_{1.2}$ °धा न विशीर्यंते; G_6 °धाद्य न दीर्यंते; M °धा विप्रशीर्यंते. Cn apparently न ईर्यंते!

6 G_4 om. 6; B_2 om. 6^a (cf. v.l. 3). — ^{a}) Dn_1 तत्र; D_4 येत्र. — ^{b}) M_1 अपि (for भीष्म). T_1 बालैतैरर्;

तमिमं ज्ञानवृद्धः सन्गोपं संस्तोतुमिच्छसि ॥ ६
यद्यनेन हता बाल्ये शकुनिश्चित्रमत्र किम् ।
तौ वाश्ववृषभौ भीष्म यौ न युद्धविशारदौ ॥ ७
चेतनारहितं काष्ठं यद्यनेन निपातितम् ।
पादेन शकटं भीष्म तत्र किं कृतमद्भुतम् ॥ ८
वल्मीकमात्रः सप्ताहं यद्यनेन धृतोऽचलः ।
तदा गोवर्धनो भीष्म न तच्चित्रं मतं मम ॥ ९
भुक्तमेतेन बह्वन्नं क्रीडता नगमूर्धनि ।
इति ते भीष्म शृण्वानाः परं विस्मयमागताः ॥ १०
यस्य चानेन धर्मज्ञ भुक्तमन्नं बलीयसः ।
स चानेन हतः कंस इत्येतन्न महाद्भुतम् ॥ ११
न ते श्रुतमिदं भीष्म नूनं कथयतां सताम् ।
यद्वक्ष्ये त्वामधर्मज्ञ वाक्यं कुरुकुलाधम ॥ १२
स्त्रीषु गोषु न शस्त्राणि पातयेद्ब्राह्मणेषु च । C. 2. 1445 B. 2. 41. 13 K. 2. 64. 14

G3 पालतमैर्; M2 Cnp बालेतरैर् (Cn as in text). Ś1 नृपैः (for नरैः). — c) M2 इदं (for इमं). — d) K2 कोयं; K3 कोपं; T1 गोप (for गोपं). K3.4 संश्रोतुमिच्छति; V1 संस्तौषि केशवं; B3.4.6 संस्तौषि कौरव; T1 G3.5 त्वं स्तोतुमिच्छसि. D2 M2 इच्छति.

7 G4 om. 7 (cf. v.l. 3). — a) D4 यदनेन. Ś1 Dn1 D4 T1 G1.2.6 हतो. Ś1 D4 बालः; K2 बाल्यै; D2 बालो; G3 बाले. — b) V1 B1.3 Dn2 D1-3.5.6 m पूतना; G2 शकटश्च; all comm. शकुनिः (as in text). K4 चैत्रम्; G1 च किम् (for चित्रम्). ☼ Cn: शकुनिः पूतना। पाठान्तरे शकुनिवत्खेचरस्तृणावर्तः। ☼ — c) Ś1 B3 Dn T1 G1.2.5 M चाश्व°; K4 चास° (for वाश्व°). T1 G1.2 वीरौ; G6 M वीर (for भीष्म). B1-3 D1.2 °हतौ वा(D1 चा)श्ववृषौभीष्म. Cd cites अश्वः and वृषभः. — d) K2.3 पशु-; Dn2 न तु; T1 या ना; G1 ये न; G3 ये ना (for यौ न). G1.2 बुद्धि°; G5 बुद्ध° (for युद्ध°). B1.2 D1.2 न तच्चित्रं मतं मम.

8 G4 om. 8 (cf. v.l. 3). — b) B1 यदनेन; B2 D1.2 यद्येतेन (for यद्यनेन). Ñ1 V1 B1.2.5 D1.2 विनाशितं; D3 विभेदितं; D5 विनामितं; G1.2 [अ]तिपातितं; M2 विवर्तितं (for निपा°). B3.4.6 नामितं यद्यनेन वै. — After 8, S (G4 om.) ins. (Cv glosses):

367* अर्कप्रमाणौ तौ वृक्षौ यद्यनेन निपातितौ ।
नागश्च पातितो येन तत्र किं विस्मयं कृतम् ।

[(L. 1) G2 [अ]तिपातितौ (for निपा°). — (L. 2) G2 नगौ च पातितौ (for नागश्च पातितो). G6 M2 [ऽ]नेन (for येन). G1 गतं; G2 गतः (for कृतम्).]

9 K3 G4 om. 9 (for G4, cf. v.l. 3). — a) D4 वाल्मीक-. K3.4 °मात्र-; D6 G1-3 °मात्रं; Cd °मात्रः (as in text). D4 सप्ताहिं. — b) B1(m as in text).2 D1.2 बलात् (for ऽचलः). S (G4 om.) धारितो यद्यनेन (G1.2 यत्र तेन) सः. — c) B1 तथा (m as in text); T1 G1-3.5 ततो (for तदा). D6 G3 गोवर्धनं. M2 शैलो (for भीष्म). D3 तदा नो भीष्म एतस्य. — d) Ś1 K1 नैतच्; K2 नैव; D4 न तैश् (for न तच्). K1 B6 चित्रतमं मम. S (G4 om.) न तु मे विस्मितं मनः.

10 G4 om. 10 (cf. v.l. 3). — a) Ñ1 M2 एकेन (for एतेन). B1 बहुलं; G3 यद्यन्नं (for बह्वन्नं). — b) B1 क्रीडिता; T1 G3.5.6 M2 क्रीडितं; M1 क्रीडित्वा. D5 नत°; T1 M2 नागमूर्धनि. — c) B5 शृण्वानः; G1.2 शृण्वंतः (for शृण्वानाः). T1 G3.5.6 M इति ते श्रवणाद्भीष्म. — d) B5 आगतः; T1 G3.5.6 M आगतं (for आगताः). K1-3 Ñ1 B1 D4 G2.3 परमं (Ñ1 परं ते; D4 परं यो; G2.3 परं वै) विस्मयं गताः; K4 D6 परं तोषं वयं गताः. Cd apparently परं वो (gloss युष्माकं। मत इति शेषः) विस्मयं गताः; Cn as in text. — After 10, S (G4 om.) ins.:

368* मतिमन्तो न शंसन्ति सज्जना धर्मिणः सदा ।

[G6 प्रत्यु*** नैव ते (for the post. half).]

11 G4 om. 11 (cf. v.l. 3); G6 om. 11ab. — a) K3 चानन्य-; D3 चान्येन; T1 G5 [अ]नेन च (by transp.). G3 M1 यस्यादनेन धर्मज्ञ. — b) K2-4 B1 (m as in text) D1.4 S (G4.6 om.) बलीयसा. — c) Ś1 K1 D4 सोप्यनेन; Dn1 स वा तेन; G6 यद्यनेन (for स चानेन). — d) K1-3 नो; Dn2 तन्; D5 तु (for न). V1 B1-5 Dn1 D1-3.5 ममा° (for महा°). S (G4 om.) किं पापमधिकं ततः. — After 11, K2 ins.:

369* कागहा बगहा वत्ससर्पहा खरहा तथा ।
अग्निपो मायिक इव कथं नार्होऽग्रपूजने ।

12 G4 om. 12 (cf. v.l. 3). — a) G1.2 तत्ते (for न ते). — b) K2 वाक्यं; V1 B1 m.3.4.6 G1.6 धर्मं; T1 G3.5 M2 ज्ञानं; G2 ज्ञातः; M1 ज्ञानः (for नूनं). — c) B1 m.2 D1.2 तद् (for यद्). K1.2 वक्षे. B1.4-6 Dn D1.2 अधर्मज्ञं. — Cn divides तु + आमधर्मज्ञ!

13 G4 om. 13 (cf. v.l. 3). — a) Ś1 न शास्त्राणि; Ñ1 D1.2 च नास्त्राणि; T1 G3.5 M न चास्त्राणि; G6 च शस्त्राणि. G1.2 न स्त्रीषु गोषु चास्त्राणि. — b) K2 D1.4 पातये; D3 °यत्. — c) K2 तस्य. Ñ1 चास्मादि; B1

C. 2. 1445 B. 2. 41. 13 K. 2. 64. 14 यस्य चान्नानि भुञ्जीत यश्च स्याच्छरणागतः ।। १३
इति सन्तोऽनुशासन्ति सज्जना धर्मिणः सदा ।
भीष्म लोके हि तत्सर्वं वितथं त्वयि दृश्यते ।। १४
ज्ञानवृद्धं च वृद्धं च भूयांसं केशवं मम ।
अजानत इवाख्यासि संस्तुवन्कुरुसत्तम ।
गोघ्नः स्त्रीघ्नश्च सन्भीष्म कथं संस्तवमर्हति ।। १५
असौ मतिमतां श्रेष्ठो य एष जगतः प्रभुः ।
संभावयति यद्येवं त्वद्वाक्याच्च जनार्दनः ।
एवमेतत्सर्वमिति सर्वं तद्वितथं ध्रुवम् ।। १६
न गाथा गाथिनं शास्ति बहु चेदपि गायति ।
प्रकृतिं यान्ति भूतानि भूलिङ्गशकुनिर्यथा ।। १७
नूनं प्रकृतिरेषा ते जघन्या नात्र संशयः ।
अतः पापीयसी चैषां पाण्डवानामपीष्यते ।। १८
येषामर्च्यतमः कृष्णस्त्वं च येषां प्रदर्शकः ।

[अ]न्नानि च; D5 वान्नानि (for चान्नानि). — ^{d}) S (G4 om.) शरणं गतः. Ś1 K B4. 5 Dn D3-6 यत्र (D3. 5 यस्य) च (K1. 4 व; K3 om.; D6 य) स्यात्प्रतिश्रयः. Cd cites प्रतिश्रयः (gloss स्थितिः); Cn gloss अंगीकारः.

14 G4 om. 14 (cf. v.l. 3). — ^{a}) M2 न शंसंति (for ऽनुशासन्ति). — ^{b}) K4 सद्धर्मं; Ñ1 V1 B D (except D4) सज्जनं. B2 D1. 2 धार्मिकाः. K2 G3 तदा (for सदा). — D1. 2 om. 14^{cd}. — ^{c}) Ñ1 लोकहितं; S (G4 om.) संकथितं (for लोके हि तत्). — ^{d}) G2 विदितं (for वितथं). S (G4 om.) तव (G3 त्वयि) चेश्वरे (for त्वयि दृश्यते).

15 S (except G1. 2) om. 15^{abcd} (for G4 cf. v.l. 3). — ^{a}) K1 महांतं च; K4 च भूयांसं; Dn2 तपोवृद्धं (for च वृद्धं च). — ^{b}) K4 केशवं मम जल्पसि. Cd cites भूयांसं (as in text). — ^{c}) Ś1 अजानान; B1m अज्ञानत; D2 अजानता. K3 (submetrical) जल्पसि (? orig. gloss) इवाख्यासि; G2 अजानतस्तवा°. — ^{d}) K2 Dn(!) संस्तवन्; Ñ1 V1 B1. 3 D1-3. 5 G1 त्वं स्तुवन्; D4 संस्तवः; G2 सत्त्ववान्. Ś1 कुरुपुंगव; K1-3 D4 कुरुनंदन (K1 °नः); K4 B4. 6 Dn D6 कौरवाधम. — ^{e}) B1. 2 D1. 2 स कथं; S (except G2; G4 om.) ते भीष्म (for सन्भीष्म). — After 15^{e}, K4 Dn(!) D6 ins.:

370* त्वद्वाक्याद्यदि पूज्यते ।
एवंभूतश्च यो भीष्म.

[(L. 1) प्रति- (for यदि).

— ^{f}) B1. 2 D1. 2 भीष्म (for कथं). K1. 4 स स्तवमर्हति (K4 °सि); G3 संस्तवमर्हसि. G1. 2 स कथं स्तवमर्हति.

16 G4 om. 16 (cf. v.l. 3). — ^{a}) Ś1 K2. 3 B3 Dn1 D6 T1 M Cd श्रेष्ठ; Cn as in text. — ^{b}) K1 य एव; Ñ1 यद्येष; Cd य एष (as in text). B1 G2. 3 जगतीपतिः; D1. 2 T1 G1. 5. 6 M जगतः पतिः; Cd जगतां प्रभुः. — ^{c}) K4 Ñ1 B1. 2. 4-6 D (except D4) चाप्येवं (D2 °नं); V1 चाप्येव; B3 यद्योषं (for यद्येवं). S (G4 om.) Cv आत्मानमात्मना धातुं (G2 आत्मनामात्मना यातुं). — ^{d}) D1. 2 त्वद्वाक्यार्थं; S (G4 om.) यदि शक्तो. K1 (by corr.) जनार्दनं. — ^{ef}) K1 यद् (for तद्). K4 Ñ1 V1 B (except B3) Dn D6 M1 तत्सर्वं (by transp.). S (except M1; G4 om.) Cv अ(G5 स)कामयंतं तं भीष्म कथं साध्विति पश्यसि (T1 before corr. तैरपि). — After 16, T1 ins. some corrupt lines and brackets them.

17 G4 om. 17 (cf. v.l. 3). — ^{a}) G1-3 गाथा गाथिनं; Cv as in text. Ś1 M गायिनं; Cd. v गाथिनं (as in text). — ^{b}) D1 गायतः (corr. from °ती). T1 G5. 6 M Cv पठ(G6 °ठं)तीति न कारणं; G3 पठति नेककारणं (sic). — ^{c}) = Gītā 3. 33^{c}. K2 प्रकृतं; Cd as in text. — ^{d}) K2 भूलिंगां; K3 कुलिंगा; D3. 5 भूलिंगः; D4 S (G4 om.) Cv कुलिंग- (T1 °गं; M2 पुलिंगं); Cn as in text. K2. 3 T1 G2. 6 -शकुनी (T1 °नीर्) यथा. Cd cites 17^{d} entirely as in text (gloss: भूलिङ्गः = बिलशायी).

18 G4 om. 18 (cf. v.l. 3). — ^{a}) S (G4 om.) अप्येषा (for एषा ते). Ś1 [अ]त्र (for ते). — ^{b}) K2 जगत्यां (for जघन्या). — After 18^{ab}, T1 G3. 5. 6 ins.:

371* नदीसुतत्वात्ते चित्तं चञ्चलं न स्थिरं स्मृतम् ।

— ^{c}) T1 प्रीतिः; G1. 2. 6 M अथ; G3. 5 वृत्तिः (for अतः). K2 पापीयहीं; K4 B6 पापीयसां. Ś1 D4 M2 चैषा; K1 तेषां. — ^{d}) Ś1 [ई]प्स्यते; K1 [ई]क्ष्यते; D1. 2 [इ]ष्येत; G2 [इ]ष्यति (for [इ]ष्यते). G6 °नाम वीक्ष्यते.

19 G4 om. 19 (cf. v.l. 3). — ^{a}) K1 तेषाम्; T1 G5 M2 एषाम्; G3 एवम् (for येषाम्). G1. 2 तेषामर्घ्यतमं कृष्णं. — ^{b}) Ś1 D4 वा (for च). T1 G1. 3. 5 एषां (for येषाम्). — ^{c}) K1 धर्मवक्ता न धर्मज्ञः; K2 धर्मवान्सत्त्वधर्मज्ञः; K3 T1 G1. 3 M2 धर्मवानित्यधर्मज्ञः (G1 °ज्ञ); Ñ1 V1 B3-6 Dn धर्मवांस्त्वमधर्मज्ञः (B4. 5 Dn1 °ज्ञ); B1. 2 D1-3. 5 सर्वथा (B2 °था) त्वमधर्मज्ञः (B1. 2 °ज्ञ). Cd cites धर्मवाक् (as in text). G2 धर्मं हि नित्यध°; G5. 6 धर्मवान्नित्यध°; M1 धर्मवादी त्वध°. See

धर्मवाक्त्वमधर्मज्ञः सतां मार्गादवप्लुतः ॥ १९
को हि धर्मिणमात्मानं जानञ्ज्ञानवतां वरः ।
कुर्याद्यथा त्वया भीष्म कृतं धर्ममवेक्षता ॥ २०
अन्यकामा हि धर्मज्ञ कन्यका प्राज्ञमानिना ।
अम्बा नामेति भद्रं ते कथं सापहृता त्वया ॥ २१
यां त्वयापहृतां भीष्म कन्यां नैषितवान्नृपः ।
भ्राता विचित्रवीर्यस्ते सतां वृत्तमनुष्ठितः ॥ २२
दारयोर्यस्य चान्येन मिषतः प्राज्ञमानिनः ।
तव जातान्यपत्यानि सज्जनाचरिते पथि ॥ २३
न हि धर्मोऽस्ति ते भीष्म ब्रह्मचर्यमिदं वृथा ।
यद्धारयसि मोहाद्वा क्लीबत्वाद्वा न संशयः ॥ २४
न त्वहं तव धर्मज्ञ पश्याम्युपचयं क्वचित् ।
न हि ते सेविता वृद्धा य एवं धर्ममब्रुवन् ॥ २५
इष्टं दत्तमधीतं च यज्ञाश्च बहुदक्षिणाः ।
सर्वमेतदपत्यस्य कलां नार्हति षोडशीम् ॥ २६
व्रतोपवासैर्बहुभिः कृतं भवति भीष्म यत् । C. 2. 1460 B. 2. 41. 28 K. 2. 64. 31

Addenda. — d) K2 (corrupt) अत्रां (for अवाङ्?) पुतः; V1 अवद्रुतः; B2 अवाप्लुतः; G1.2 अविप्लुतः; Cd as in text. Cn separates अव, प्लुतः!

20 G4 om. 20 (cf. v.l. 3). — a) K1 विधर्मिणम्; K2 विधर्मणिम् (sic); D1 (after corr.) हि धर्मिणिम्. Cd cites धर्मिणं (as in text). G1 आत्मानाज्. K3 कोविदं धर्मिणमात्मानं (hypermetric). — b) G6 ज्ञानं (for जानन्). K4 Dn D6 T1 G3.5 M ज्ञानविदां (for °वतां). K2 वर; G6 वरं. G1.2 ज्ञानाज्ञानविदां वरः. — cd) K2 M2 transp. यथा and त्वया. K3 त्वया भीष्म यथा (by transp.). G6 कुर्याद्यद्यज्ज्यया भीष्म. Ś1 B1.2 D1.2.4 transp. त्वया and कृतं. K1 कृत-; K4 वृतं (for कृतं). Ś1 B5.6 D3.4 धर्मानु(Ś1 D4 °न-; D3 °न्व)-वेक्षया; V1 कर्मान्ववेक्षया; B2 धर्ममविक्षता; B3 धर्मां त्व-(corr. from °म)वेक्षया; D5 धर्मान्ववेक्षत; G1 धर्ममवैक्षता. — After 20, Dn(!) D5 ins.:

372* चेत्त्वं धर्मं विजानासि यदि प्राज्ञा मतिस्तव ।

21 G4 om. 21 (cf. v.l. 3). — a) K4 B1.2.4 Dn D1.2.6 T1 G1–3.6 धर्मज्ञा. — b) K4 कन्यप्रज्ञान-मानिनः; D4 कन्यका प्राज्ञमानिनां; G3 का प्रतिज्ञानमानिना; G5.6 कन्यका प्राज्ञमानिता (G6 °नना). — After 21ab, S (G4 om.) ins.:

373* गृहीता पाणिधर्मेण राज्ञा साल्वेन धीमता ।

— M2 om. 21c–23b. — c) T1 G1–3.5 नामाथ. K4 D6 रुदती; V1 B3.6 धर्मज्ञ (B6 °ज्ञा); Cd भद्रं ते (as in text).

22 G4 M2 om. 22 (cf. v.l. 3, 21). — a) V1 Dn(!) तां (for यां). Ś1 K1–3 B2 D1.2.4 त्वया चा(K1.3 B2 °चो)पहृतां (K2 D4 °तं); D6 सा त्वयापहृता; G3 यां त्वयापर्णेना (for यां त्वयापहृतां). G6 बालां (for भीष्म). — b) G1.2 कथं (for कन्यां). Ś1 नैवेष्टवान्; K1 तोषितवान्; V1 नोषित°; B1 G3.5 Cd नेषित°; G2 वैषित°. Ñ1 V1 Dn(!) यतः (for नृपः). — d) K1 D4 वृत्तिम्; K3 धर्मम्; K4 V1 B2 Dn D6 मार्गम् (for वृत्तम्). K4 अनुष्ठिभिः. B3–6 D3.5 सतां वृत्ते व्यवस्थितः; S (G4 M2 om.) सतां धर्ममनुस्मरन्.

23 G4 om. 23; M2 om. 23ab (cf. v.l. 3, 22). — a) K1–3 Dn1 Cv (but not S!) दारेषु; K4 D6 भार्ययोर् (for दारयोर्). T1 G1.3 (before corr.).5.6 M1 दारयोरयस्य (for °योर्यस्य). Cd supports text. K2 तस्य; B1 अस्य; G2 ह्यस्य (for यस्य). K1 वा प्रेम; Dn1 वान्येन; T1 G1.2 चानेन. — b) G3 मिषतां; Cd.v as in text. G1 प्राज्ञमानिना. — c) V1 B2–4.6 D1.2 एवं; B1 उप- (for तव). B5 D3.5 S (G4 om.) उत्पादितान्यपत्यानि. Cv cites तव!

24 G4 om. 24 (cf. v.l. 3). — a) K1–3 Ñ1 V1 B3–6 Dn D3.5 को हि; S (G4 om.) नात्र (G3 °स्ति) (for न हि). K2 धर्मेस्तद (sic); K4 धर्मास्ति ते; G3 G3 धर्मोत्र ते. — b) B1.2 D1.2 तथा (for वृथा). — c) K1.2 यद्धारयसि; Cv यं धार°. T1 G2.3.5.6 M2 मोहात्त्वं; G1 मोहत्त्वात्. M1 यत्त्वं धारयसे मोहात्. — d) S (except M1; G4 om.) च (for वा). M1 नात्र (for वा न).

25 G4 om. 25 (cf. v.l. 3). — a) K1 D1.2 अयं; T1 corrupt (for अहं). Ñ1 B1 धर्मस्य; Cd °ज्ञ (as in text). — b) S (G4 om.) त्विनयं; Cd (as in text) उपचयं (= आधिक्यं). — c) Cv ते (= त्वया). G1 सचिता (for सेविता). G2 विप्रा (for वृद्धा). — d) Ś1 एते; K1.2 इमं; D1 एनं; G6 नेदं (for एवं). K1.2 B6 D2 T1 G3.5.6 धर्ममब्रवीत्; K4 Dn(!) D6 धर्मवर्तकः; V1 B1–5 D3.5.6 m Cn धर्ममब्रवीः.

26 = (var.) 1. 94. 60. — G4 om. 26 (cf. v.l. 3). — a) K3 अदत्तं; K4 अधातं (for अधीतं). — b) Ś1 K2 यज्ञश्च; K3 प्रज्ञाश्च. — c) D1.2 अपुत्रस्य (for अपत्यस्य). K2 सर्वं तदनपत्यस्य; K4 (corrupt) सर्वमेतदनसम्यक्; Ñ1

C. 2. 1460 B. 2. 41. 28 K. 2. 64. 31 सर्वं तदनपत्यस्य मोघं भवति निश्चयात् ॥ २७
सोऽनपत्यश्च वृद्धश्च मिथ्याधर्मानुशासनात् ।
हंसवत्त्वमपीदानीं ज्ञातिभ्यः प्राप्नुया वधम् ॥ २८
एवं हि कथयन्त्यन्ये नरा ज्ञानविदः पुरा ।
भीष्म यत्तदहं सम्यग्वक्ष्यामि तव शृण्वतः ॥ २९
वृद्धः किल समुद्रान्ते कश्चिद्धंसोऽभवत्पुरा ।
धर्मवागन्यथावृत्तः पक्षिणः सोऽनुशास्ति ह ॥ ३०
धर्मं चरत माधर्ममिति तस्य वचः किल ।
पक्षिणः शुश्रुवुर्भीष्म सततं धर्मवादिनः ॥ ३१
अथास्य भक्ष्यमाजह्रुः समुद्रजलचारिणः ।
अण्डजा भीष्म तस्यान्ये धर्मार्थमिति शुश्रुम ॥ ३२
तस्य चैव समभ्याशे निक्षिप्याण्डानि सर्वशः ।
समुद्राम्भस्यमोदन्त चरन्तो भीष्म पक्षिणः ॥ ३३
तेषामण्डानि सर्वेषां भक्षयामास पापकृत् ।
स हंसः संप्रमत्तानामप्रमत्तः स्वकर्मणि ॥ ३४
ततः प्रक्षीयमाणेषु तेष्वण्डेष्वण्डजोऽपरः ।

V1 B3 सर्वमेवानपत्यस्य. — d) Ś1 नार्घंति; K1–3 Ñ1 V1 D1–3. 5. 6 G5. 6 M1 नार्हंति; D4 नार्धति (for नार्हंति).

27 G4 om. 27 (cf. v.l. 3); K1 om. 27^{c}–28^{b}. — c) B1 D1. 2 एव (for तद्). — d) Ñ1 गोप्यं; G3. 5 मिथा; G6 मोहं; Cd मोघं (as in text). Ś1 D4 धर्मतः; K2 T1 G1. 3. 5 M1 निश्चये; K3 M2 निश्चितं; B1. 2 D1. 2 G6 निश्चयः; G2 निश्चयं.

28 G4 om. 28; K1 om. 28^{ab} (cf. v.l. 3, 27). — a) G3 यो (for सो). M1 °पत्यस्य (for °पत्यश्च). — b) B1. 2 D1. 2 °शासकः; B5 D3. 5 Cn °सारकः; Cnp as in text. — D3 om. 28^{c}–29^{b}. — c) D1. 2 हंसवृत्तम् (for °वत्त्वम्). Ñ1 इहेदानीं; B3–6 D5 इदानीं हि (for अपीदानीं). K2 हंसवच्चमुपीदानीं. — d) K4 B3–5 D6 ज्ञातिभिः (for °भ्यः). K1. 3 नाप्नुयाद्; K2. 4 B (except B2) D5 प्राप्नुया(D5 °व)द्; T1 G1. 2. 5. 6 M1 ह्याप्नुयाद् (T1 G5 M1 °या); G3 [ऽ]भ्याप्नुया. T1 G1–3. 5 भयं (for वधम्). Ś1 ज्ञातिभ्योप्याप्नुयात्वधं (त्वधं ins. in text *sec. m.*); M2 ज्ञातिभ्यो वधमाप्नुयात्.

29 G4 om. 29; D3 om. 29^{ab} (cf. v.l. 3, 28). — a) N1 B1. 2 D1. 2 सं-; B3. 5. 6 D5 च (for हि). K2. 4 कथयत्यन्ये; K3 °यंतेन्ये. Ś1 D4 अत्र (for अन्ये). — b) K3 B1. 2. 3 D1. 2. 5 ज्ञानविशारदाः; S (except G5; G4 om.) धर्मविदः पुरा. — c) G1 अयं (for अहं). T1 M1 सत्यं (for सम्यग्). — d) B1. 2 D1. 2 तव तच्छृणु; S (G4 om.) भवते (G6 °तः) श्रृणु (for तव शृ°).

30 G4 om. 30 (cf. v.l. 3). — b) G6 तदा (for पुरा). — c) T1 G3. 5 °वृत्तिः; Cd °वृत्तः (as in text). K2 धर्माचारान्यथावृत्तः; B1m धर्मवादीन्यथा°. — d) T1 G (G4 om.) त्वनु- (for सोऽनु-). Ś1 D3. 4 हि; K4 Ñ1 V1 B3. 4 Dn D6 S (G4 om.) च (for ह).

31 G4 om. 31 (cf. v.l. 3). — a) M2 माधर्म[:]. — b) G2. 3 सत्यं (for तस्य). V1 B5 सत्यं वदत मानृतं. — After 31^{ab}, B5 ins.:

374* घोरां मायां प्रविष्टाः स्थ तस्माज्जाग्रत जाग्रत ।
अहिंसा परमो धर्म इति तस्य वचः किल ।
[(L. 2) Post. half. = 31^{b}.]

— d) Ś1 K Dn D6 सत्य°; V1 B3. 4 प्रिय°; D4 G3 ब्रह्म° (for धर्म°). — After 31, S (G4 om.) ins. (Cv glosses) a passage given in App. I (No. 22).

32 G4 om. 32 (cf. v.l. 3). — a) B2. 6 D1. 2 तथा (for अथ). Ś1 K1. 2 B1 D4 Cd भक्तम्; K3 भक्तिम्; D3 गुणम्; Dn2 D6 भक्षम्. D1 आचक्रुः (for आजह्रुः). S (G4 om.) आजहुस्तस्य (G1. 2 °त्र) ते (G2 वै) भक्ष्यं. — b) K3 समुद्रं. B2 °वनचारिणः; M2 °जलवासिनः. — c) D3 [अ]न्यं (for [अ]न्ये). T1 G3. 5 अंडजा ह्यथ विश्वस्य; G1. 2 °जास्ते यथा ह्यस्य; G6 M °जा ह्या(M1 -न्या)त्मजान्धस्य. — d) D1 स्वधर्मम् (for धर्मार्थम्). K1–3 B2. 6 D3. 5 शुश्रुमः; K4 D2 शुश्रुवुः. T1 G1. 2. 5. 6 M धर्मस्थो(T1 धर्मार्थो)यमिति स्थिताः (G6 °ति द्विजाः); G3 धर्मिष्ठोयमिति द्विजाः.

33 G4 om. 33 (cf. v.l. 3). — a) D4 G5 चैवं (for चैव). B5 Dn(!) D3 ते च तस्य. K B1 D1. 2. 5 सम(K2 D5 °मा)भ्यासे; V1 सकाशे वै; B3. 4. 6 सकाशात्ते (B3 °शान्ते; B6 °शे ते); B5 D3 तदाभाशे (D3 °से); G1. 6 समाभ्याशे. — b) K2 निःक्षिप्या°. — c) K1 T1 G3 मोदंते; K2 V1 B Dn D1–3. 5 M1 [अ]मज्जंत; K3 G5. 6 मोदंत; G1. 2 मोदंतश् (for [अ]मोदन्त). Ś1 D4. 6 समुद्रांत(read ? भ)स्यमोदंतश् (D6 °दंत). — d) K5 Dn1 चरतो.

34 G4 om. 34 (cf. v.l. 3). B1. 2 D1. 2 transp. 34^{ab} and 34^{cd}. — a) K2 अर्जुन (for अण्डानि). — b) D3 चासकृत् (for पाप°). — c) D1 वासः; G2 हंसं (for हंसः). D1 सममक्षानाम्; D6 स प्रमत्तानाम्. K2 स च हंसः प्रमतानाम् (sic); V1 स तु हंसः प्रमत्तानाम्. — d) D3. 4

अशङ्कत महाप्राज्ञस्तं कदाचिद्ददर्श ह ॥ ३५
ततः स कथयामास दृष्ट्वा हंसस्य किल्बिषम् ।
तेषां परमदुःखार्तः स पक्षी सर्वपक्षिणाम् ॥ ३६
ततः प्रत्यक्षतो दृष्ट्वा पक्षिणस्ते समागताः ।
निजघ्नुस्तं तदा हंसं मिथ्यावृत्तं कुरूद्वह ॥ ३७
ते त्वां हंससधर्माणमपीमे वसुधाधिपाः ।
निहन्युर्भीष्म संक्रुद्धाः पक्षिणस्तमिवाण्डजम् ॥ ३८
गाथामप्यत्र गायन्ति ये पुराणविदो जनाः ।
भीष्म यां तां च ते सम्यक्कथयिष्यामि भारत ॥३९
अन्तरात्मनि विनिहिते रौपि पत्ररथ वितथम् ।
अण्डभक्षणमशुचि ते कर्म वाचमतिशयते ॥ ४० C. 2. 1473 B. 2. 41. 40 K. 2. 64. 52

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि अष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

M_{2} अप्रमत्त- (D_{5} °त्ता). K_{4} च (for स्व-).

35 G_{4} om. 35 (cf. v.l. 3). — ^{a}) $G_{1.2}$ ततो-पक्षीय°. — ^{b}) $B_{4.5}$ Dn(!) M_{1} तेषु (for [अ]ण्डेषु). — ^{c}) D_{3} G_{6} आशंक(D_{3} °स)त; G_{2} अशक्तः सन्. — After 35^{c}, T_{1} ins.:

375* कर्मास्येदं भवेदिति ।
ततो गतेषु हंसेषु सर्वेषु चरितुं तदा ।
स्थित आत्मानमावृत्य.

— ^{d}) $K_{3.4}$ B_{1} Dn D_{5} G_{2} स (for तं). B_{2} D_{1} T_{1} $G_{1.2.}$(by corr.)$.3.6$ M_{2} सः; D_{3} च (for ह). K_{1} तं ददर्श कदा च ह; G_{5} M_{1} कर्मास्येदं भवेदिति (=line 1 of 375*). — After 35, K_{2} (erroneously) reads 37^{cd}, *repeating* it in its proper place; while G_{5} ins.:

376* ततो गतेषु हंसेषु सर्वेषु चरितं तदा ।
स्थित आत्मानमावृत्य तं कदाचिद्ददर्श ह ।

[Cf. lines 2–3 of 375*, and alos 35^{d}.]

36 G_{4} om. 36 (cf. v.l. 3). — ^{a}) D_{5} तु; G_{5} सं- (for स). T_{1} G_{5} दर्शया° (for कथया°). — ^{b}) M_{2} तद्धंस- (for हंसस्य). T_{1} G (G_{4} om.) तं (T_{1} G_{5} तद्) दृष्ट्वा हंसकिल्बिषं (T_{1} °षु). — ^{c}) K_{3} °दुःखार्ता; K_{4} °दुःखार्तं; D_{2} (before corr.) °दुःखार्ताः; D_{4} °दुःखांर्त. — ^{d}) M_{2} पक्षिः.

37 G_{4} om. 37 (cf. v.l. 3). — ^{b}) K_{4} Dn D_{6} समीपगाः (K_{4} °गा); T_{1} समागतां. — ^{c}) $Ś_{1}$ K_{3} $Ñ_{1}$ B_{2} $D_{1.2}$ ते (for तं). B_{6} G_{2} तथा (for तदा). G_{2} हंसा. — ^{d}) $Ñ_{1}$ V_{1} B_{2-6} D_{3} कुरूत्तम (for °द्वह). — After 37, $Ś_{1}$ K_{4} Dn D_{4-6} T_{1} $G_{1.2}$ M ins. (cf. v.l. 38^{ab}):

377* हंसवत्त्वमपीदानीं ज्ञातिभ्यो वधमाप्नुयाः ।

[=(var. 28^{cd}). D_{4} [इ]दं हि (for[इ]दानीं). $Ś_{1}$ K_{4} Dn D_{4-6} ज्ञातिभ्यः प्रा($Ś_{1}$ [अ]प्या-; D_{4} वा-; D_{5} ना) प्नुया वधं.] — M_{1} ins. before 377*, and M_{2} after it:

378* वृद्धहंसो हतस्तत्र मिथ्यावृत्तो दुरात्मवान् ।

38 G_{4} om. 38 (cf. v.l. 3); $Ś_{1}$ K_{4} $D_{4.6}$ om. 38^{ab} (cf. 377*). S (G_{4} om.) reads 38 (with v.l.) at the beginning of the next adhy. (after the ref. शिशुपालः), T_{1} $G_{3.5.6}$ M_{1} reading it here *also*. The readings of the stanza as it occurs in S in the next adhy. are given in brackets at the end of this para. — ^{a}) K_{2} न त्वां; Dn_{1} D_{3} ते त्वा; M_{1} मत्वा; Cn ते त्वां (as in text). Dn(!) हंसत्वधर्माणम्; Cn as in text. T_{1} ते हि त्वा हंसधर्माणम्; $G_{3.5.6}$ एते (G_{6} °वं) त्वां हंस°. — ^{b}) $K_{1.2}$ Dn(!) D_{5} समीपे; $Ñ_{1}$ अमी ये; D_{1} अपि मे; T_{1} M_{1} आगता; Cn अपीमे (as in text). K_{3} राजसत्तमाः; $B_{1.2}$ $D_{1.2}$ सर्वपार्थिवाः (for वसुधा°). — ^{cd}) T_{1} $G_{3.5.6}$ M_{1} निहन्युस्तीक्ष्णशस्त्रेण (G_{6} °धर्मेण). B_{1} पक्षिणं. D_{5} ते (for तम्). K_{3} $Ñ_{1}$ Dn(!) यथा; D_{5} तदा; D_{6} अथ; Cn (apparently) इव (as in text). $B_{1.2}$ $D_{1.2}$ G_{6} [अं]डजाः. K_{3} निहन्यु° °द्धाप्यक्षिणास्तमिवाण्डजां. [Here follow the v.l. of the st. as it occurs in S at the beginning of adhy. 39. — ^{a}) T_{1} M_{1} त्वामहं हंसधर्माणं; G_{1} मत्वाहं हंस°; G_{2} मत्वा हंसस°; G_{3} किमहं हंस°; G_{5} त्वां हंसं सर्व°; G_{6} शिशुपालं स°; M_{2} मा त्वा हंसस°. — ^{b}) S (G_{4} om.) ये चान्ये (for अपीमे). — ^{c}) G_{5} निहन्म (for निहन्युर्). T_{1} भीम (for भीष्म). — ^{d}) G_{6} पक्षिणहंसमिवांडजं.]

39 G_{4} om. 39 (cf. v.l. 3). — ^{a}) $G_{1.2}$ गंधर्वास्तत्र गायंति. — ^{c}) $Ś_{1}$ भीष्मा (sic). K_{2} D_{3} यां ता; D_{4} यां तं; G_{3} सांतं. B_{2} यां तावत्ते (for यां तां च ते). T_{1} यां ताश्च (changed to तां च) मे सम्यक्. — ^{d}) M_{2} तत्वतः (for भारत).

40 G_{4} om. 40 (cf. v.l. 3). — ^{a}) K_{2} निहिते; K_{3} D_{4} विनिहते; K_{4} [अ]निहते; $Ñ_{1}$ V_{1} B Dn $D_{1.2.6}$ Cn [अ]भिहते; D_{3} [अ]भियते; $G_{1.2}$ हृत्यंत (for विनिहिते). T_{1} $G_{5.6}$ M_{1} अंतरात्मा विनिहतो (M_{1} °ते); G_{3} अंतरात्मा विनीरौषीत्; M_{2} अंतरात्मन्विविहिते. Cd अंतरात्मनि (gloss ईश्वरे) विनि अभिहते (! so both MSS.; gloss, मोहछन्ने);

३९

C. 2. 1474
B. 2. 42. 1
K. 2. 65. 1

शिशुपाल उवाच ।
स मे बहुमतो राजा जरासंधो महाबलः ।
योऽनेन युद्धं नेयेष दासोऽयमिति संयुगे ॥ १
केशवेन कृतं यत्तु जरासंधवधे तदा ।
भीमसेनार्जुनाभ्यां च कस्तत्साध्विति मन्यते ॥ २
अद्वारेण प्रविष्टेन छद्मना ब्रह्मवादिना ।
दृष्टः प्रभावः कृष्णेन जरासंधस्य धीमतः ॥ ३
येन धर्मात्मनात्मानं ब्रह्मण्यमभिजानता ।

Cv cites अंतरात्मनि. — ^{b}) Ś1 °रथा**; K3 °रथत्यथं; K4 Ñ1 B4.6 Dn1 D1.3.6 °रथाशुचि (B6 °चिः); V1 B1.2 D2 °रथाप्सुज; B5 °रथोशुचि; D5 °रथावितथ (for °रथ वितथम्). K1 रूषि पत्ररथातथं; B3 तव पत्ररथाप्सु यत्; Dn2 रौषि यत्र पराशुचि; D4 रोषि हंस किमत्र वितथं; T1 G5 रौषि (T1 रोषात्) पत्ररथैर्मिथः; G1.2 M रोषि (G2 रोषात्; M रोषी) पत्ररथो मिथः; G3 पत्रस्तिमिरथो मिथः; G6 रौद्रपत्ररथोर्मिथः. Cd.v cite पत्ररथ (Cv °थः); gloss Cd पक्षिन्, Cv पक्षी हंसः; the rest is corrupt in Cd. Cn.v cite रौषि. Text as in K2 only! — ^{c}) K1 अंडभक्षिणम्; D4 °क्षेणम्. K4 Ñ1 V1 B Dn D1.2.6m अंडभक्षणकर्मैतत्; D3 °भक्षणवद्धर्मस्; T1 G5 °भक्षाद्यशुचि ते; G1.2 अंडानां भक्षमशुचि (G2 °मशुचिं); G3 अंडपक्षिणमशुचि ते; G6 °पक्षमशुचिं ते; M °भक्षणमशुचि. — ^{d}) K1 (corrupt) च ध वाचमिनिशयते; K2 (corrupt) कर्म च मति शेते; K3 (corrupt) कस्य च मतिशते; K4 Ñ1 B1.4.6 Dn D6m Cn (see below) तव वाचमतीयते; V1 B2.3.5 D1 तव वाचा प्रती(D1 °ली)यते; D2 तव तावत्प्रतीयते; D3 तव च प्रतीयते; D4.6 कर्म वाचमतिशयेत् (D6 °तिदेवते); T1 कर्म वाचमतीहते; G1 (corrupt) कर्म एचामितीशते; G2 कर्म वाचामनीशते; G3 (corrupt) कर्म यामवतोशते; G5 कर्म वाचमतीव ते; G6 (corrupt) कर्म पम निशस्यते; M1 कर्म वाचमतिशोभते; M2 कर्म तत्पापं तदतिशेते. — ꣸ Cd: हंसस्याण्डभक्षणं सीष्मस्याशुचिकर्मण्यारोपयति अण्डभक्षणमिति। वाचमतिक्रम्य ईयते वर्तते इत्यर्थः। Cn: एतत्तव अशुचि अण्डभक्षणकर्म वाचमतीयते उक्तिविरुद्धमित्यर्थः। ꣸ — The metre is Halamukhī, many MSS. trying to convert it into Śloka!

Colophon om. in G4. — *Sub-parvan:* Ś1 K B1-5 Dn D1-3.5.6 G1 शिशुपालवध (D5 cont. चकोरोपाख्यान); B6 राजसूय and शिशुपालवध; D4 G6 M1 राजसूय. G3 (om. sub-parvan name) mentions only हंसोपाख्यान. — *Adhy. name:* D4 (marg. *sec. m.*) शिशुपालवाक्यं; G1 M1.2 हंसपक्षिसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg.) 38 (as in text); K2 D3 39; Dn1 D4 (marg. *sec. m.*) 41; S (G4 om.) 71. — *S'loka no.:* K2 Dn2 D1.2 40; Dn1 41; M1 55.

39

1 G4 om. 1^{a}–8^{b} (cf. v.l. 2. 38. 3). S (G4 om.) begins this adhy. with a variant of our 2. 38. 38 (q. v.) after the ref. शिशुपालः; in T1 G3.5.6 M1 this is a *repetition.* — S reads 1 after 6. — ^{a}) G1 बहुमते. K2 राजन्. — ^{b}) T1 G1-3.5 M नराधिपः (for महा°). — ^{c}) G3 ये (for यो). G1 नोयेष; G2 नैयेष. K3 कृष्णेन युद्धं नेयां स्वां; B1 यः सहानेन नेयेष. — ^{d}) S (G4 om.) गोपाल (G6 गोपोयम्) (for दासोऽयम्).

2 G4 om. 2 (cf. v.l. 1). — ^{a}) K1 यद्वज्; K2.3 D4-6 S (G4 om.) यत्तज्; K4 यत्न; V1 B3-5 Dn D5m कर्म (for यत्तु). — ^{b}) K4 जरासंधे. T1 -वये (for -वधे). B3 तथा (for तदा). — ^{c}) B1 तु (for च). — ^{d}) K1 B3.6 कथं; G2 कुतः (for कस्तत्). G1.2 साध्वीति. B3.4.6 मन्यसे; S (except G6; G4 om.) पश्यति (for मन्यते).

3 G4 om. 3 (cf. v.l. 1). — ^{b}) K4 छद्मनां ब्रह्मवादिनां; D4 °ना ब्रह्मणादिनाः (sic); B3.6 ब्राह्मणच्छद्मवादिना; Cd as in text. — ^{c}) D1 (by corr.) दृष्ट-; G6 पृष्टः. K2 D4 प्रभाव-; G3.5.6 स्वभावः. M1 कृष्णे तु. — ^{d}) K4 Dn(!) D6 भूपतेः (for धीमतः).

4 G4 om. 4 (cf. v.l. 1). — ^{a}) B1 D1.2 सर्वात्मना; D4 धर्म्यात्मना (for धर्मा°). — ^{b}) K2 Ñ1 V1 B1.3 D3.6 T1 G1-3 Cdp ब्राह्मण्यम्. K1-3 Ñ1 V1 B1 D5.6 Cdp अविजानता; Dn(!) अव°; D1.2 अवगच्छति (for अभिजानता). Ś1 D4 ब्राह्मणस्य विजानता (D4 °तः). Cd corrupt: one MS. ब्र- (lacuna); the other MS. ब्राह्मणस्य ब्राह्मणसंबंधिनं (!). — ^{c}) Ś1 D4 Cd नैवेष्टं; K3.4 Ñ1 V1 B3.5 D2.6 Cn.v नेषितं; B4.6 इ°;

नैषितं पाद्यमस्मै तद्दातुमग्रे दुरात्मने ॥ ४
भुज्यतामिति तेनोक्ताः कृष्णभीमधनंजयाः ।
जरासंधेन कौरव्य कृष्णेन विकृतं कृतम् ॥ ५
यद्ययं जगतः कर्ता यथैनं मूर्ख मन्यसे ।
कस्मान्न ब्राह्मणं सम्यगात्मानमवगच्छति ॥ ६
इदं त्वाश्चर्यभूतं मे यदिमे पाण्डवास्त्वया ।
अपकृष्टाः सतां मार्गान्मन्यन्ते तच्च साध्विति ॥ ७
अथ वा नैतदाश्चर्यं येषां त्वमसि भारत ।
स्त्रीसधर्मा च वृद्धश्च सर्वार्थानां प्रदर्शकः ॥ ८

वैशंपायन उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रूक्षं रूक्षाक्षरं बहु ।
चुकोप बलिनां श्रेष्ठो भीमसेनः प्रतापवान् ॥ ९
तस्य पद्मप्रतीकाशे स्वभावायतविस्तृते ।
भूयः क्रोधाभिताम्रान्ते रक्ते नेत्रे बभूवतुः ॥ १०
त्रिशिखां भ्रुकुटीं चास्य ददृशुः सर्वपार्थिवाः ।
ललाटस्थां त्रिकूटस्थां गङ्गां त्रिपथगामिव ॥ ११
दन्तान्संदशतस्तस्य कोपाद्ददृशुराननम् ।
युगान्ते सर्वभूतानि कालस्येव दिधक्षतः ॥ १२
उत्पतन्तं तु वेगेन जग्राहैनं मनस्विनम् ।
भीष्म एव महाबाहुर्महासेनमिवेश्वरः ॥ १३
तस्य भीमस्य भीष्मेण वार्यमाणस्य भारत ।
गुरुणा विविधैर्वाक्यैः क्रोधः प्रशममागतः ॥ १४ C. 2. 1487 B. 2. 42. 14 K. 2. 65. 14

T1 G3.5.6 M प्रे° (for नै°). T1 G1–3 M1 अग्रे (for अस्मै). Ñ1 V1 B3–6 D1–3 तु; G1.2 तं (for तद्). D5 तेनेषितं पाद्यमस्मै. — d) K1.2 D5 (before corr.) दत्तम्; Cd दातुम् (as in text). K2 अन्नं; T1 G1–3.5 M1 अस्मै (for अग्रे). B4–6 D1–3 Cd दुरात्मनः (for °ने).

5 G4 om. 5 (cf. v.l. 1). — a) G2 भुंजताम्. D1.2 इह (for इति). Cd as in text. — b) Ñ1 V1 B3.5.6 D1–3 कृष्णभीमार्जुनास्तदा; G2 वृष्णिवीरधनंजयाः.

6 G4 om. 6 (cf. v.l. 1). — a) S (G4 om.) स चायं (for यद्ययं). — b) K3 यद्येनं; B1 अथैनं (for यथैनं). S (G4 om.) भीष्म (for मूर्ख). G3 कथ्यसे (for मन्य°). — c) Ś1 कः क्षत्रं; K2.3 G6 तस्मान्न; D4 कः क्षेत्रं; G1 स तस्माद्; G2 स कस्माद्. M कस्माद्ब्राह्मणं. — d) K1 इव गछति; D5 अवतिष्ठते; T1 G3.5.6 अवगच्छसि; G1.2 अवधीन्मतः (G2 °नः); Cd as in text. — After 6, S (G4 om.) reads 1.

7 G4 om. 7 (cf. v.l. 1). — a) K1 वा; T1 G3.5 च; G6 दा (corrupt) (for तु). B3.5.6 D3 हि (for मे). — b) K1 इदि ने (sic); K4 सहते; D5 यदिदं; D6 यदीमे (for यदिमे). K1 D5 पांडव त्वया; K4 पांडवाश्रया; D4 पांडवस्त्वया. — c) B2 अप्रकृष्टाः; Cd as in text. B5 T1 मार्गा. — d) Dn2 D1.3.4 मन्यते; G1 अन्यच्चे (sic); G2 अन्यत्वे; M1 मन्यसे (for मन्यन्ते).

8 G4 om. 8ab (cf. v.l. 1). — a) D3 अस्माकं (for अथ वा). — b) G1–3 एषां (for येषां). K2 D6 अभि-; B6 अपि (for असि). K2 -भासतः; D1.5 भारतः. — c) Dn1 (by corr.) सधर्मा चैव; Dn1 (before corr.).n2 स्वधर्मश्चैव; D1 स्वधर्माश्चैव; D2 स्त्रीधर्माश्चैव; G3 स्त्रीसधर्मश्च; G5 स्त्रीत्वधर्मा च; Cv as in text. G1 स सधर्मापविद्धश्च; G2 M स्त्रीसधर्मापवृद्ध(G2 °त्त)श्च. Cd implies text. — d) B3 धर्मार्थानां (for सर्वा°). K4 प्रदर्शकं; D4 °कैः; Cd as in text.

9 a) B3.4.6 ततस् (for तस्य). — b) G2 (corrupt) इष्टक्षं रूक्षतरं बहु; M1 रूक्षाक्षरयुतं बहु. Cd cites रूक्षं and रूक्षाक्षरं (both as in text).

10 a) B2 Dn1 तथा (for तस्य). K2 D1 (before corr.).4 °प्रतिकाशे. — b) B1 शुभे चायत- (for स्वभावायत-). K1 -विस्तरं; D3 -लोचने (for -विस्तृते). K1 त्वभासयतविष्टं ते (sic). — c) B1 भृशं (for भूयः). Ś1 क्रोधातिताम्रांते; Dn2 D1.2 °भिताम्राक्षे; D3.4 °हि (D4 °ति-) ताम्रांत-. S भूयः कोपा(G6 क्रोधा)त्सुसंरक्ते. — d) K1.2 D4 रक्तः; D5 रक्षो-. K4 बभूव ह. S संबभूवतुरक्षि(G1 °क्ष)णी.

11 a) D4.5 त्रिशाखां. A few MSS. भृ(or भ्र)कुटीं; D4.5 °टिं. M1 तस्य (for चास्य). — c) M2 ललाटसंस्थां भ्रुकुटी. — d) K2.4 D3.4 T1 गंगा (for गङ्गां).

12 a) K2 संदर्शतस्; K3 त्रिदशतस्; M2 संदंशतश्; G6 दर्शयतश्. T1 G1–3.6 M चास्य (for तस्य). G4 दंतान्संदंशतस्यास्य. — b) G2 के वा; M2 क्रोधाद् (for कोपाद्). — c) K1 काल° (for सर्व°). — d) V1 B2.3.5.6 Dn2 D1–3 जिघांसतः; B4 Dn1 जिवत्सतः (for दिधक्षतः).

13 a) = 17a. K2 च (for तु). G5 उत्पतन्नात्मवेगेन. — b) Ś1 K1 B1 D4.5 तरस्विनं; V1 यश°; G3 महास्वनं (for मन°). — c) G4 एवं (for एव). B1 D1.2 महाबुद्धिर्; M1 °बाहुं. — d) K1 (sup. lin.) महासेनाम्. [Cd.n.v all identify Mahāsena as Kārttikeya.]

C. 2. 1488 B. 2. 42. 15 K. 2. 65. 15 नातिचक्राम भीष्मस्य स हि वाक्यमरिंदमः ।
समुद्भूतो घनापाये वेलामिव महोदधिः ॥ १५
शिशुपालस्तु संक्रुद्धे भीमसेने नराधिप ।
नाकम्पत तदा वीरः पौरुषे स्वे व्यवस्थितः ॥ १६
उत्पतन्तं तु वेगेन पुनः पुनररिंदमः ।
न स तं चिन्तयामास सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ १७
प्रहसंश्चाब्रवीद्वाक्यं चेदिराजः प्रतापवान् ।
भीमसेनमतिक्रुद्धं दृष्ट्वा भीमपराक्रमम् ॥ १८
मुञ्चैनं भीष्म पश्यन्तु यावदेनं नराधिपाः ।
मत्प्रतापाग्निनिर्दग्धं पतंगमिव वह्निना ॥ १९
ततश्चेदिपतेर्वाक्यं तच्छ्रुत्वा कुरुसत्तमः ।
भीमसेनमुवाचेदं भीष्मो मतिमतां वरः ॥ २०

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

K4 इह (for इव).

14 ᵃ) G1 हीमस्य (for भी°). — ᶜ) K1 D1.2 गुरूणां (for गुरुणा). S गुरोर्बहुविधैर्वाक्यैः. Cv cites गुरोर्. — ᵈ) T1 G4 क्रोध-; G1.2 कोप-; M1 कोपः. B2 प्रणयम् (for प्रशमम्). Ś1 K1.2 V1 D4.5 प्रशममागमत्; S प्रशमनं ययौ (for °मागतः).

15 ᵃ) K4 नातिक्रामत (for °चक्राम). — ᵇ) D5 T1 G5 अरिंदम. — G3.6 om. (hapl.) 15ᶜ–17ᵇ; D5 om. 15ᶜᵈ. — ᶜ) K1.2 B3–6 समुद्भूतो; K3 °द्धूते; K4 Dn (!) D3 °द्धृतो; Ñ1 V1 B2 D6 °द्वृत्तो; T1 G5 °द्धतो; Cv as in text. D2 (corrupt) समुद्भूतौघनाशाय.

16 G3.6 om. 16 (cf. v.l. 15). — ᵃ) Ś1 D1 (before corr.) M2 संक्रुद्धो; K4 संक्रुद्ध. — ᵇ) Ś1 D1 (before corr.) भीमसेनो. K3.4 Ñ1 V1 B1–5 Dn D1–3.6 जनाधिप (B4.5 D3 °पः; D1 °पाः); B6 नराधिपः; S (G3.6 om.) परंतपे (M2 महाबले). — ᶜ) K1 नाकंपयत् (for °कम्पत). T1 G5 महाबाहुः; G1.2.4 M महावीर्यः (for तदा वीरः). — ᵈ) V1 B1 पौरुषेषु; D4 पारुषे स्वे (for पौरुषे स्वे). T1 G5 M महति स्थितः; G1.2 मतिमा(G1 °मां)-स्थितः; G4 समवस्थितः (for स्वे व्यव°).

17 G3.6 om. 17ᵃᵇ (cf. v.l. 15). — ᵃ) K1 उत्पततं तु; K2 उत्पतंतं तु; D5 उत्पातं तं तु; T1 G5 उत्पपातास्म-; G1.2.4 उत्पतश्चाम (for उत्पतन्तं तु). — ᵇ) Ś1 K1.2.4 V1 D4.5 अरिंदमं; Dn D3.6 G2 M2 °दम. — ᶜ) Ś1 D4 स न (by transp.); Ñ1 M2 न च; D5 भृशं. — ᵈ) K1 क्रुद्ध-; B1 क्रुद्धं; B2.4.5 D6 क्रुद्धो (for क्षुद्र-). G5 तथा (for यथा).

18 ᵃ) D4 प्राहसंश्च. — ᵇ) B1.2 शिशुपालः (for चेदि°). D1 (marg. *sec. m.* as in text).2 तच्छ्रुत्वा कुरुसत्तमः (= 20ᵇ). — G6 om. 18ᶜᵈ. — ᶜ) Ñ1 V1 B5 Dn D6 G3 अभि° (for अति°). — ᵈ) T1 G3.5 मत्वा (for दृष्ट्वा). B2 D1.2 G1.2 भीमपराक्रमः; D5 [अ]तुल-पराक्रमं.

19 ᵃ) B1 मुंचेमं. K3 भीमं (for भीष्म). T1 G1.3–6 M यावच्च (for पश्यन्तु). G2 तं मुंचैनं भीष्म यावत्. — ᵇ) K1–3 यावदेते; K4 V1 B3–6 D3 सर्वे एव. B4 जनाधिपाः. S पश्यंतु (G4 पश्यैतं) वसुधाधिपाः. — ᶜ) Ś1 D1–4 मत्प्रतापाद् (D1–3 °प-) विनिर्दग्धं; K1 मत्प्रतापाग्निना दग्धं; K2–4 V1 B1.2.4.5 Dn D1.2.5.6 मत्प्रभाव(K2 D5 °वाद्)विनिर्दग्धं; B3.6 मत्प्रभावाभिनि°; T1 G4–6 मत्प्रतापेन नि°; G3 मत्प्रभावेन नि°; text as in Ñ1 G1.2 M (cf. K1). — ᵈ) K2 पतंतम् (for पतंगम्).

20 ᵇ) Ś1 K Ñ1 V1 B2 Dn D4–6 श्रुत्वा तत् (K4 तं). K1 कुरुनंदनः (sic); D3.5 कुरुसत्तम; T1 °मं; G5 °माः. — ᵈ) K4 वर (for वरः). — After 20, S ins. (Cv glosses; cf. 2. 41. 1):

379* नैषा चेदिपतेर्बुद्धिर्यया त्वाह्वयतेऽच्युतम् ।
भीमसेन महाबाहो कृष्णेऽस्य वधनिश्चयः ।

[(L. 1) G1.2 यदा त्वा°; G3 यस्त्वामा° (for यया त्वा°). — (L. 2) G2.3.5.6 M1 कृष्णस्य; G4 M2 कृष्णोस्य (for कृष्णेऽस्य). Cv cites विनिश्चयः; cf. Sastri 2. 43. 22 and our 2. 41. 1.]

Colophon. — *Sub-parvan:* N (D5 marg.; for D4 see below) शिशुपालवध; D4 G6 M1 राजसूय. — *Adhy. name:* G3 भीमकोपः; G6 M2 भीमाभ्युत्थानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg.) D4 38; K2 D3 40; K3 39 (as in text); Dn1 42; S 72 (G4 48). — *S'loka no.:* K2.3 Dn M1 20.

40

1 ᵇ) B1 क्षत्र; K1.3 D1.2.5.6 S एव (for एष). — 1ᶜᵈ = 1. 1142*, line 4. — ᵈ) K2.4 Ñ1 V1 B D1.2 M2 रुरोद; K3 रराव; Dn (!) D3 ररास; M1 रुचाव (for रराव). K4 रराम च; D8 रुरोद च; D4 ननादेन; D5 निनाद च (for ननाद च).

४०

भीष्म उवाच ।
चेदिराजकुले जातस्त्र्यक्ष एष चतुर्भुजः ।
रासभारावसदृशं रुराव च ननाद च ॥ १
तेनास्य मातापितरौ त्रेसतुस्तौ सबान्धवौ ।
वैकृतं तच्च तौ दृष्ट्वा त्यागाय कुरुतां मतिम् ॥ २
ततः सभार्यं नृपतिं सामात्यं सपुरोहितम् ।
चिन्तासंमूढहृदयं वागुवाचाशरीरिणी ॥ ३
एष ते नृपते पुत्रः श्रीमाञ्जातो महाबलः ।
तस्मादस्मान्न भेतव्यमव्यग्रः पाहि वै शिशुम् ॥ ४
न चैवैतस्य मृत्युस्त्वं न कालः प्रत्युपस्थितः ।
मृत्युर्हन्तास्य शस्त्रेण स चोत्पन्नो नराधिप ॥ ५
संश्रुत्योदाहृतं वाक्यं भूतमन्तर्हितं ततः ।
पुत्रस्नेहाभिसंतप्ता जननी वाक्यमब्रवीत् ॥ ६
येनेदमीरितं वाक्यं ममैव तनयं प्रति ।
प्राञ्जलिस्तं नमस्यामि ब्रवीतु स पुनर्वचः ॥ ७
श्रोतुमिच्छामि पुत्रस्य कोऽस्य मृत्युर्भविष्यति ।
अन्तर्हितं ततो भूतमुवाचेदं पुनर्वचः ॥ ८
येनोत्सङ्गे गृहीतस्य भुजावभ्यधिकावुभौ । C. 2. 1502 B. 2. 43. 9 K. 2. 66. 3

2 ^{ab}) D1 त्रैसतुस्; D4. 5 त्रसतुस. K1. 2 सह बांधवैः; K3 सहबांधवौ; K4 तौ च बांधवौ (for तौ सबा°). S तेन शब्देन वित्रस्ताः पितरः (G1. 2 M वित्रस्तौ पितरौ) सहबांधवाः (M °वैः). — ^{c}) B3. 4 विकृतं. K1 तच्च तद्; K4 Ñ1 V1 Dn D6 तस्य तौ; D1 तत्वतो; D3 चास्य तद्; D5 तच्च तं; G1. 2 तच्च ते; G3 तच्च वै; G4 तत्ततो (for तच्च तौ). — ^{d}) D2. 5 T1 G1. 3 M [अ]कुरुतां; G2 कुरुते (for कुरुतां).

3 ^{a}) Ś1 K2 D4 सभायां; G3 सभार्यान्. S तु नृपं (for नृपतिं). — ^{b}) K1 सामान्यं; K3 समात्य-; K4 सामात्ये. — ^{c}) Ś1 चिंतासंपूर्ण°; D4 चोतासमूढ° (corrupt); T1 G5 चिंताविमूढ°; G3 चिंतासमृद्ध°. — ^{d}) = 1. 69. 28^{d}; 114. 5^{d}, 28^{b}; 115. 17^{d}; etc., etc. D4 °शरीरिणे.

4 ^{a}) D3 नृपतेः. K4 T1 G1–3 पुत्र. — ^{b}) K4 बलाधिपः; Dn (!) D6 बलाधिकः (for महाबलः). — K4 om. (? hapl.) 4^{c}–5^{d}. — ^{c}) D6 ते भव्यम् (for भेतव्यम्). — ^{d}) Ñ1 अग्रतः; S (except G4. 6) अव्यग्रं (for अव्यग्रः). S पाल्यतां शिशुः (for पाहि वै शिशुम्).

5 K4 om. 5; M2 om. 5^{ab} (for K4 cf. v.l. 4). — ^{a}) K2 बालस्य; B1. 3. 5. 6 D3. 5 मृत्युर्वै; G4 मृत्युः स्याद्; G5 मृत्युत्वं (for मृत्युस्त्वं). Ś1 D4 तदैवैतस्य मृत्युर्वै; K1 न च वै मृत्युरस्य त्वं; K3 न च वैतस्य कालस्त्वं; Ñ1 M1 न च वैतस्य मृत्युस्त्वं; V1 B4 Dn न च वैतस्य मृत्युर्वै; G1. 2 न वै चैतस्य मृत्युस्तु. — ^{b}) G4 अकालः; G6 न कालं (for न कालः). B1 पर्यवस्थितः; B2 D1. 2 पर्युप°; G4 प्रत्युपस्थिते. — M1 om. 5^{cd}. — ^{c}) V1 B1. 2. 4 D2 यश्च; D1 योस्य (for मृत्युर्). Ś1 D5 मृत्युर्हि तस्य (D5 नास्य) शस्त्रेण; B3. 5. 6 D3 यश्च शस्त्रेण हंतास्य; D4 मृत्युर्हंतस्य शस्त्रेण; S (M1 om.) एतस्य मृत्युरुत्पन्नः. — ^{d}) D4 स वो°; D5 न चो° (for स चो°). B1 D1. 2 om. च. B2 नराधिपं; D1 °पः. T1 G3. 5. 6 शस्त्रेणैनं हनिष्यति; G1. 2. 4 M2 चक्रेणैनं वधि(M2 हनि)ष्यति.

6 G5 om. 6^{a}–7^{b}. — ^{a}) K1 D3 संश्रुत्वा; S (G5 om.) तच्छ्रुत्वा (for संश्रुत्य). D3 व्याहृतं; G6 [उ]पहितं (for [उ]दाहृतं). — ^{b}) Ś1 B1. 2 D1. 2 तदा; D4 नृप (for ततः). K4 V1 B1m. 3–6 D3. 5 S (G5 om.) भूतेनांतर्हितेन वै (T1 G3. 4. 6 M1 सा; G1. 2 M2 सः). — ^{c}) K2 °स्नेहाभिसंप्राप्ता; G4 °स्नेहेन संतप्ता.

7 G5 om. 7^{ab} (cf. v.l. 6). — Before 7, B2. 4 ins. श्रुतश्रवा उ°. — ^{a}) D4 एदैनम् (sic); G2 यदेनम् (for येनेदम्). Ś1 निर्मितं; G3 ईदृशं (for ईरितं). — ^{b}) Ś1 D4 M1 [इ]मं; K1 B5 [ए]वं; K4 Ñ1 B2 Dn D6 [ए]तं; B6 T1 M2 [ए]नं; D3. 5 [इ]दं; G3 [ए]तन्; G6 [इ]यं (for [ए]व). — ^{c}) D4 त्वां (for तं). — ^{d}) Ś1 D4 मुनिर् (for पुनर्). — After 7, N ins.:

380* याथातथ्येन भगवान्देवो वा यदि वेतरः ।

[K4 Dn1 D2. 3 यथातथ्येन; D4 यथा तथ्यं तु. K1 D3 चेतरः.]

— On the other hand, S ins. (Cv glosses) after 7:

381* महद्बल महद्भूतमत्युक्त्वा पुनरुत्तरम् ।

[M2 महाभूतम् (for महद्भूतम्). M2 इत्युक्ते. T1 G3. 5 पुनरुत्तमं.]

8 ^{a}) S तत्वेन (for पुत्रस्य). — ^{b}) B1 को वा (for कोऽस्य). — K3 om. 8^{c}–9^{b}. — ^{cd}) Ś1 K4 Dn1 D6 अंतर्भूतं (for °हितं). B5 वृत्तम् (for भूतम्). Ś1 इदं वचः; K2 वचः पुनः (by transp.). S ततस्तैः स्व(T1 M1 खे)चरै-र्भूतैरुक्तं समुदाहृतं.

C. 2. 1503
B. 2. 43. 10
K. 2. 66. 10

पतिष्यतः क्षितितले पञ्चशीर्षाविवोरगौ ॥ ९
तृतीयमेतद्बालस्य ललाटस्थं च लोचनम् ।
निमज्जिष्यति यं दृष्ट्वा सोऽस्य मृत्युर्भविष्यति ॥ १०
त्र्यक्षं चतुर्भुजं श्रुत्वा तथा च समुदाहृतम् ।
धरण्यां पार्थिवाः सर्वे अभ्यगच्छन्दिदृक्षवः ॥ ११
तान्पूजयित्वा संप्राप्तान्यथार्हं स महीपतिः ।
एकैकस्य नृपस्याङ्के पुत्रमारोपयत्तदा ॥ १२
एवं राजसहस्राणां पृथक्त्वेन यथाक्रमम् ।
शिशुरङ्के समारूढो न तत्प्राप निदर्शनम् ॥ १३
ततश्चेदिपुरं प्राप्तौ संकर्षणजनार्दनौ ।
यादवौ यादवीं द्रष्टुं स्वसारं तां पितुस्तदा ॥ १४
अभिवाद्य यथान्यायं यथाज्येष्ठं नृपांश्च तान् ।
कुशलानामयं पृष्ट्वा निषण्णौ रामकेशवौ ॥ १५
अभ्यर्चितौ तदा वीरौ प्रीत्या चाभ्यधिकं ततः ।
पुत्रं दामोदरोत्सङ्गे देवी संन्यदधात्स्वयम् ॥ १६
न्यस्तमात्रस्य तस्याङ्के भुजावभ्यधिकावुभौ ।
पेततुस्तच्च नयनं निममज्ज ललाटजम् ॥ १७
तद्दृष्ट्वा व्यथिता त्रस्ता वरं कृष्णमयाचत ।

9 K3 om. 9^{ab} (cf. v.l. 8). — a) Dn (!) D6 यस्य (for येन). K1 D3 S (except G6) येनोत्संग-; K2 येनत्संग- (sic). Cv apparently as in text. — b) K1.2 अस्य; G3 अपि; Cv अभि- (as in text). — cd) S पति- (G1.2 भवि)ष्यतस्तु सं(G4 तौ)भग्नौ सोस्य मृत्युर्भविष्यति (Cv cites most of this); cf. 10^d.

10 G6 om. 10. — ab) K4 B4 Dn D6 तु (for च). S (G6 om.) यस्यो(M1 येनो)त्संग(G1.2 °गे)गृहीतस्य तदेवाक्षि(T1 तदेवार्थि-; G1.2 तथैवाक्षि)ललाटजं. — c) G3 निमम्रृष्यति. T1 संदृष्टो; G1.2.4 M संस्पृष्टे; G3 संदिष्टे; G5 संदृष्टे (for यं दृष्ट्वा).

11 a) D1 अक्षं; D2 त्र्यक्ष्यं. — b) S एतच्च (for तथा च). — c) Ś1 D1.2.4 धरण्याः; K1.3 धरिण्यां; K4 Dn (!) D6 पृथिव्यां (for धरण्यां). — d) Ś1 K3 B2.3.5.6 D3–5 ह्यभ्य(Ś1 B3 D4 °भ्या)गच्छन्; K1 B4 चाभ्य°; N1 V1 Dn D6 अभ्या°; B1 ह्यन्व°; D1.2 ह्यस्य ग°; S तत्राग° (T1 G5 तत्र ग°; G6 यत्राग°) (for अभ्य°, as in K2.4 only!).

12 b) S यथार्हं प्रतिपूज्य च (G1.2 °पूजितान्). — c) S (except G1.2) नृपस्यांकं. — d) K1.2 Ñ1 D4 S (except G1.2) ततः (for तदा).

13 a) D1 एव (for एवं). D2 राजन् (for राज-). — c) G2 शिशुम्. Ś1 B1 अंकं (for अङ्के). G2 °रूढं (for °रूढो). — d) G1.2 तत्र (by transp.). K1 प्रासि- (for प्राप). — After 13, K4 V1 B D (except D4.6) T1 G1–3.5 ins.:

382* एतदेव तु संश्रुत्य द्वारवत्यां महाबलौ ।

[B1.2 D1.2 च; G1.2 हि (for तु). B1.2 D1.2 महाश्चर्यं; G3 द्वारकायां (for °वत्यां).]

14 a) Ś1 Dn1 D6 G1.2 ततश्चेदिपुरीं; K4 °पुरि; B1 चेदिराजपुरं; Dn2 D4 ततश्चेदिपुरिं. D1 ततश्चेदिषु संप्राप्तौ. — c) T1 दृष्टीं (for द्रष्टुं). G2 यादवेंद्रौ तदा दृष्ट्वा. — K4 om. 14^d–15^a; G2 om. 14^d–15^c. — d) K3 Ñ1 V1 B1.2.4.6 Dn D1.2.6 तौ (for तां). Ś1 मुदा; B2 D1.2 T1 G3–6 M ततः (for तदा). — After 14, B1 ins.:

383* पितृस्वसारं तां दृष्ट्वा समाश्वास्य महाभुजौ ।;

while T1 G1.4–6 M ins. (Cv cites parts):

384* तौ दामघोषं राजानमभिवाद्य यथाक्रमम् ।

[G4 दमघोषं तु; G5 तौ दमघोषं (for तौ दाम°).]

15 K4 om. 15^a; G2 om. 15^{abc}; G3 om. (hapl.) 15^a–16^b; G6 om. 15^{ab} (for K4 G2 cf. v.l. 14). — a) D1.2 °न्योन्यं; G4 °न्याय्यं (for °न्यायं). — b) K4 प्राप्तं तेन; V1 B3.4.6 D3.5 यथावृद्धं; B1.5 Dn D6 T1 G1.4.5 M2 यथाश्रेष्ठं (T1 M2 °ष्ठ; G4 °ष्ठान्). K1.2 स (K2 च) तं नृपं; K3 च* नृपं; K4 B1 Dn (!) नृपं च तां; B6 D3.5 नृपांस्तु तान्; D6 (corrupt) च तं च तां; G1 च तान्नृपान्. — c) T1 G5.6 °मयौ; G4 °मयो (for °मयं). K1 D1 G6 दृष्ट्वा; G4 स्पृष्ट्वा (for पृष्ट्वा). — d) G2 निष्णातौ; some MSS. निष(K1 °षि)णौ (for निषण्णौ).

16 G3 om. 16^{ab} (cf. v.l. 15). — a) Ś1 B1.6m D6 सा(B6m सो)भ्यर्च्य तौ; K1 सोभर्छतौ; K2 सा चाभ्यर्च्य; K3 समर्चितौ; Ñ1 V1 B2 Dn अभ्यर्च्य तौ; B3 सोभ्यर्चितौ; D4 साभ्यर्चितौ; T1 G1.4–6 M स्वभ्यर्चितौ. — b) D1 ब्रित्या (m प्रीत्या as in text). K2 चाप्य° (for चाभ्य°). Ś1 B1.2 D1.2.4 तदा (for ततः). — c) B3–5 D3.5 दामोदरस्यांके; D4 च सोदरोत्संगं. — d) K1.2 B2.4.5 D2 संन्यदधत् (K1 °धे); B3 D3.5 सा न्यदधात् (D5 °धत्); T1 G3.5 सा (G3 वा) संन्यधात् (for संन्यदधात्). B6 यादवी न्यदधात्स्वयं.

17 a) K1 °गात्रस्य (for °मात्रस्य). — b) K1 अस्या°; K2 तस्या°; D2 अप्य° (for अभ्य°). — c) K1 तत्र; G4 तं च (for तच्च). — d) K2 G5.6 निमज्जत; K4 नामज्जत; B D (except D4) न्यमज्जत; G3.4 निर्ममज्ज (G3 °ज्जल्).

ददस्व मे वरं कृष्ण भयार्ताया महाभुज ॥ १८
त्वं ह्यार्तानां समाश्वासो भीतानामभयंकरः ।
पितृष्वसारं मा भैषीरित्युवाच जनार्दनः ॥ १९
ददानि कं वरं किं वा करवाणि पितृष्वसः ।
शक्यं वा यदि वाशक्यं करिष्यामि वचस्तव ॥ २०
एवमुक्ता ततः कृष्णमब्रवीद्यदुनन्दनम् ।
शिशुपालस्यापराधान्क्षमेथास्त्वं महाबल ॥ २१

कृष्ण उवाच ।

अपराधशतं क्षाम्यं मया ह्यस्य पितृष्वसः ।
पुत्रस्य ते वधार्हाणां मा त्वं शोके मनः कृथाः ॥२२

भीष्म उवाच ।

एवमेष नृपः पापः शिशुपालः सुमन्दधीः ।
त्वां समाह्वयते वीर गोविन्दवरदर्पितः ॥ २३ C. 2. 1518 K. 2. 43. 25 K. 2. 66. 25

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

18 [a]) K2-4 B2.3.6 D (except D3) S (except G1-3) तं (for तद्). Ś1 K1.2 व्यथितास्; G2 व्याधिता (for व्यथिता). Ś1 K2 Ñ1 D4 तत्र; K3 S देवी; B1 साथ; B2 D1.2 सा तु; B5 माता (for त्रस्ता). — [b]) K2 देवी; T1 परं (for वरं). — [c]) V1 B3-6 D3.5 प्रयच्छ (for ददस्व). K2.3 कृष्ण वरं (by transp.). — [d]) K4 सभयार्ता; B3.4.6 G2-5 भयार्तायै; D4 °र्ताय; T1 G1 °र्ता वै. K4 D4 महाभुजं.

19 [a]) K1-3 B5 D3.5 om. हि. D4 ह्यात्तानां. — [b]) Ś1 K4 Ñ1 B1.2.4 Dn D1.2.4.6 अभयप्रदः (B1 °द्). — After 19[ab], N ins.:

385* एवमुक्तस्ततः कृष्णः प्रोवाच यदुनन्दनः ।

[Cf. 21[ab]. Ś1 D4 तदा; K4 तया (for ततः). K Ñ1 Dn D4.6 सो(K4 त्व)ब्रवीद् (for प्रोवाच).]

— V1 B2.5.6 D1.2 cont.:

386* स तं ह्यक्षं ततो दृष्ट्वा समाश्वास्य महाभुजः ।

[V1 ततस्तु तां; B6 ततस्तां (for स तं ह्यक्षं).]

On the other hand, G2 ins. after 19[ab]:

387* श्रुत्वा पितृष्वसुर्वाक्यं भक्तानामभयप्रदः ।

— [cd]) N मा भैस्त्वं (V1 B3.5 D3.5 भैषीर्) देवि (Ś1 D4 भीरु; K4 D1 देवी) धर्मज्ञे न मत्तोस्ति (K1 मत्तो नास्ति) भयं तव.

20 [a]) K V1 B1.2 D S (except M2) ददामि. K1 D2.5 S किं (for कं). K4 V1 Dn D6 किं च (D6 चि); T1 G1.2 तेद्य; G3-6 M देवि (for किं वा). — [b]) B1 D1.2 करोमि च; S किं वा कार्यं (for करवाणि). Ś1 पितृस्वसुः. — [c]) K1 D1 वाक्यं; D4 शंक्यं (for शक्यं). K4 वाशंक्यं; D4 वा वाक्यं. — [d]) T1 G वरं; M2 प्रियं (for वचस्). K3 परंतपे (for वचस्तव).

21 [ab]) Ś1 D1-3 G5 एवमुक्त्वा. D6 वचः (for ततः). B3-6 D3.5 [अ]ब्रवीत् (for ततः), and ततः सा यदुनंदनं (B3.4.6 °नंदिनी). — [c]) B3-6 D3.5 शिशुपालापराधांस्त्वं; S क्षमस्व शिशुपालस्य. — [d]) B1.2.6 D1.2 क्षमेथाः पुरुषोत्तम; V1 B3.5 D3.5 क्षमेथा यदुनंदन; S अप(G1.2 [अ]-प्यप)राधं महाबल. — After 21, N ins.:

388* मत्कृते यदुशार्दूल विक्षेतं मे वरं प्रभो ।

[Ś1 B2.4 D2 [द]त्तं मे; K1.2 Ñ1 V1 B1.3.5.6 [द]त्स्व मे; D3.5 [द]त्स्व (for [द]त्तं मे). K2.3 विभो (for प्रभो).]

— On the other hand, S ins. after 21:

389* इत्युक्तः पुण्डरीकाक्षः प्रत्युवाच महाबलः ।

[G2 °यशाः (for °बलः). G3 भगवान्भूतकृत्तदा (for the post. half.)]

22 K3 G5 om. the ref. — [a]) Ś1 K B2.4.6 D1.2 (both before corr.).4 M2 क्ष(K3 क्षे)म्यं; Ñ1 क्षांतं; D6 क्षस्यं (for क्षाम्यं). — [b]) K1 मयेहास्य; K4 मया यस्य; T1 G1.4.5 स मया (T1 °धा) वै; G2.3 समयो वै; G6 इत्युवाच; M1 समयाद्धि; M2 समयेन (for मया ह्यस्य). Ś1 D4 पितृस्वसः; G3 पितृष्वसु. — [c]) G2 पुत्र तेषां; G3 पुत्रस्य त्वं. K1 (by corr.).3.4 Ñ1 B1-4 D (except D4) T1 G3-6 वधार्हस्य; V1 वरार्हस्य. Cd वधार्हाणां as in text (gloss वधहेतूनां); Cn also apparently as in text! — After 22, M1 ins.:

390* एवमेतत्पुरावृत्तं शिशावस्मिन्वृकोदर ।

M1 cont.: T1 G M2 ins. after 22 (replacing 23[ab]):

391* स जानन्नात्मनो मृत्युं कृष्णं यदुसुखावहम् ।

23 S om. 23[ab] (with the ref.; cf. 391*). — [a]) K4 अद्य; V1 B5 एव (for एष). Ś1 D4 महीपालः (for नृपः पापः). — [b]) K1.2.4 [अ]ल्प-; K3 Ñ1 (? see Addenda) Dn1 स; V1 B2.5 D3.5 [अ]ति-; B1.3.4.6 D1.2 हि (for सु-). — [c]) Ś1 D4 तं (for त्वां). Dn2 D6 °हूयते; Cd °ह्वयते (as in text). Ś1 D4 वीरो; Ñ1 V1 B2-6 D2.3.5 भीम (for वीर). S तेन त्वामा(G4 °म)-

४१

C. 2. 1519
B. 2. 44. 1
K. 2. 67. 1

भीष्म उवाच ।

नैषा चेदिपतेर्बुद्धिर्यया त्वाह्वयतेऽच्युतम् ।
नूनमेष जगद्भर्तुः कृष्णस्यैव विनिश्चयः ॥ १
को हि मां भीमसेनाद्य क्षितावर्हति पार्थिवः ।
क्षेप्तुं दैवपरीतात्मा यथैष कुलपांसनः ॥ २
एष ह्यस्य महाबाहो तेजोंशश्च हरेर्ध्रुवम् ।
तमेव पुनरादातुमिच्छत्पृथुयशा हरिः ॥ ३
येनैष कुरुशार्दूल शार्दूल इव चेदिराट् ।
गर्जत्यतीव दुर्बुद्धिः सर्वानस्मानचिन्तयन् ॥ ४

वैशंपायन उवाच ।

ततो न ममृषे चैद्यस्तद्भीष्मवचनं तदा ।
उवाच चैनं संक्रुद्धः पुनर्भीष्ममथोत्तरम् ॥ ५

शिशुपाल उवाच ।

द्विषतां नोऽस्तु भीष्मैष प्रभावः केशवस्य यः ।

ह्वये(T1 G1.4 M2 °य)चैद्यो. — d) K1.2 D1 °बल° (for °वर°).

Colophon om. in K4. — *Sub-parvan:* Ś1 K1–3 B D1–3.5.6 शिशुपालवध; Dn D4 G6 राजसूय; M1 राजसूय and शिशुपालवध. — *Adhy. name:* Dn शिशुपालचरित; G3 शिशुपालोत्पत्तिः; M2 शिशुपालवृत्तान्तः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1(marg.).3 D4 40 (as in text); K2 D3 41; Dn1 43; S 73 (G4 49). — *S'loka no.:* K2 Dn D1.2 M1 25; K3 23; T1 26.

41

1 Occurs first (with v.l.) in S as 379* (cf. v.l. 2. 39. 20), and is *repeated* here. — K3 वैशं° उ°. — a) Dn1 D6 नष्टा (for नैषा). K4 D3 G5.6 चेदिपते. — b) Ś1 K1 B1 यथा; G6 यत्त्वम् (for यया). B1 चाह्वयते; Dn2 D4 त्वाहू°; D3.5 ह्याह्व°; G3 (by corr.) °ह्वयसे; G4 त्वां ह्वयते; G6 आह्व°. B3 [ऽ]च्युत. — c) K4 V1 B3 D3.5 अस्य; G3 एवं (for एष). B1.2.4 D1.2 °द्धातुः (for °र्भर्तुः). T1 G3 M2 भीमसेन महाबाहो (as in 379*). — d) K4 V1 B6 D1(before corr.).2.3.5 T1 G1.2 M2 Cd [ए]ष (for [ए]व). K3 विपर्ययुः; M2 विनिश्चितः; Cd as in text.

2 D3 om. 2. — a) Ś1 [ए]नं; D4 [इ]मं (for मां). D2 °सेनोद्य; T1 G1.2.4–6 °सेना(G2 °सेनो)न्यः (for °सेनाद्य). G3 को भीमं भीमसेनान्यः. — b) S क्षेप्तुम् (for क्षिताव्). Ś1 पांडवः (for पार्थिवः). — c) K3 देव-; K4 V1 B2–6 Dn D5 काल- (K4 एकाल-!); Ñ1 D2.6 एवं; D1 एव; Cd as in text. S क्षितावेवं (G1.2 क्षितावयं; G3 क्षता चेवं; G4 क्षितौ चैवं) परी°. — d) D6 तथा (for यथा). Ś1 K1.2 D4 [अ]यं; G6 [ए]व (for [ए]ष). K1 °पांसुनः; V1 °पांसुलः; B1.5.6 °पांशलः.

3 a) B1 सैषो ह्यस्य; G6 एषोप्यस्य (for एष ह्यस्य). Ś1 K1.4 G6 महाबाहोस्; K2 Ñ1 V1 B D (except D4) °बाहुस्. — b) Ś1 K1 D4 तेजोंशः स; K2.3 °शस्तं; K4 तेजोरास्यं; B1 तेजोंशं सं-; Dn2 (conflated) तेजोशं(श्च)स्य; D3.5 G1.2 Cn °शस्य; D6 °शं स्वं (for °शश्च). K D6 G1 हरिर् (for हरेर्). T1 ध्रुवः. — c) K2 स्त्वमेव; K3 स्वयं च; Ñ1 T1 G5 तमेवं. K2 पुनरायातुम्; B1 D1.2 समुपादातुम्. — d) V1 B D1.2 ऐच्छत्. V1 विभुः (for हरिः). Ś1 D4 इच्छ(D4 °च्छे)त्येष जगत्प्रभुः; K1 इच्छत्पुरुषवशा विभुः (sic); K2.3 इच्छत्पु(K3 °त्यु)रुयशा विभुः; K4 इच्छत्युनुरसा भुवि; Ñ1 ऐच्छदुरुयशा हरिः; Dn (!) D6 इच्छत्युत तथा विभुः; D3.5 ऐच्छत्प्रिययशा विभुः; S कुरुतेत्र (M2 °यं) मतिं हरिः (G5 °रिं). Cn cites ऐच्छत् and हरिः.

4 a) T1 G1–4 M1 तेनैव; G5 येनैव; G6 तेनैष; M2 तेनैवं (for येनैष). — G2 om. 4cd. — c) G1 गच्छति (for गर्जति). Ś1 D4.6 गर्जं(Ś1 °र्ह्यं)तीव सुदुर्बुद्धिः; K3 स गर्जतीव दु°. — d) D4 G1.5 अचिंतयत्. K3 दोषान्सर्वानचिंतयत्.

5 a) D1 ततो मम मृधे चैव. — b) Ś1 Ñ1 D4 हृदा; K1 हृदि; S पुनः (for तदा). — c) Ś1 D4 चैव (for चैनं). D3 स क्रुद्धः. T1 G3–6 उवाचेदं सुसंक्रुद्धः (G3 °द्धं). — d) K4 D6 यथोत्तरं (for अथो°). S स भीष्मं पुनरुत्तरं (G1–3 °मं).

6 Ś1 K1.2 Ñ1 D4.6 G1.2 M2 om. the ref.; B1 reads it in marg. — a) B1 सोस्तु (for नोऽस्तु). K1 (*sup. lin.*).2.3 [ए]कः (for [ए]ष). — b) K1.4 G3 प्रभावं. K3 B1 केशवात्सदा; G1 कर्कशस्य यः. K2 D1 च;

यस्य संस्तववक्ता त्वं बन्दिवत्सततोत्थितः ॥ ६
संस्तवाय मनो भीष्म परेषां रमते सदा ।
यदि संस्तौषि राज्ञस्त्वमिमं हित्वा जनार्दनम् ॥ ७
दरदं स्तुहि बाह्लीकमिमं पार्थिवसत्तमम् ।
जायमानेन येनेयमभवद्दारिता मही ॥ ८
वङ्गाङ्गविषयाध्यक्षं सहस्राक्षसमं बले ।
स्तुहि कर्णमिमं भीष्म महाचापविकर्षणम् ॥ ९
द्रोणं द्रौणिं च साधु त्वं पितापुत्रौ महारथौ ।
स्तुहि स्तुत्याविमौ भीष्म सततं द्विजसत्तमौ ॥ १०
ययोरन्यतरो भीष्म संक्रुद्धः सचराचराम् ।
इमां वसुमतीं कुर्यादशेषामिति मे मतिः ॥ ११
द्रोणस्य हि समं युद्धे न पश्यामि नराधिपम् । C. 2. 1532 B. 2. 44. 14 K. 2. 67. 14

G3 यं (for यः). — c) G6 संसिद्धि° (for संस्तव°). K1 च (for त्वं). G1 यस्य संस्तववात्तत्वं; G2 यत्य संस्तारयन्वा त्वं. — d) Some MSS. वंदिवद्. K2 Dn1 °तो स्थितः; T1 °तोर्थितः; G3 °तोत्थितं (for °तोत्थितः). D2 बंदीव सततोत्थितं.

7 a) V1 B2–6 D3. 5 Cn संस्तवे च मनो; T2 G2–5 °वो (G3 °वे)यमहो (G4 °तो); Cv as in text. G2 न मे (for मनो). K1 बुद्धिः; T1 भीष्मः (for भीष्म). — b) Dn1 (before corr.) परमे; Dn2 परमं (for रमते). K4 B2. 4 Dn D6 यदि; V1 B3. 5. 6 D2. 3. 5 तव; D1 न वा; G1 तदा; G2 मनः (for सदा). — G6 om. 7c–9b. — c) K3 V1 Dn D1m. 2m. 6 तदा; K4 सदा (for यदि). Ñ1 B1 संस्तुहि; S मां (G4 M [इ]मान्) स्तुहि (M1 स्तौषि; M2 स्तौहि). — d) Ś1 D4 इमान्; G3 मम (for इमं). K1 D1. 2. 4 हत्वा (D4 [before corr.] हुत्वा); G3 भित्वा; Cn as in text (gloss दघातेः). D3 मा स्तवेमं जनार्दनं.

8 G6 om. 8 (cf. v.l. 7). — a) K1 हरदं; K2. 3 D3 S (G6 om.) Cv वरदं (for द°). K3 त्वं हि; K4 स्तुति (for स्तुहि). K4 बह्लीकम्; D4 बाह्वीकम्. — b) G1 मम; G2 इदं (for इमं). — c) K2 D2m Cd. np यजमानेन (Cd gloss यागशीलताप्रतिपादनार्थं; Cnp gloss ऋत्विग्भ्यो दित्सता etc.); Cn as in text. D5 येनायम् (for येनेयम्). — d) B1 D4 वारिता; Cd दारिता (as in text).

9 G6 om. 9ab (cf. v.l. 7). — a) K2 [वं]गांगमगधाध्यक्षं; K3 त्वं गंगा(inf. lin. सर्वांग)विषयाध्यक्ष; B1. 2. 4 D1. 2 त(B4 अ)थांगविषयाध्यक्षं; G1. 3 Cv सर्वांगवि°. G2 स सर्वां वि°; G5 वंकांकवि°. — b) K2 बलौ; B3 बलं (for बले). — c) K3 कर्मम् (for कर्णम्). G6 महाभागं (for इमं भीष्म). — d) K3 महाचापविकर्षिणं; V1 B3–6 D3. 5 वरं सर्वधनुष्मतां; T1 G3. 5 महाचापविचक्षणं; G6 भीष्म प्रवदतां वर. — After 9, N (except K2; Ś1 Ñ1 D4 om. lines 1–2) S (om. lines 3–4) ins. (Cv glosses lines 1–2):

392* यस्येमे कुण्डले दिव्ये सहजे देवनिर्मिते ।
कवचं च महाबाहो बालार्कसदृशप्रभम् ।
वासवप्रतिमो येन जरासंधोऽतिदुर्जयः ।
विजितो बाहुयुद्धेन देहभेदं च लम्भितः ।

[Lines 1–2 on marg. in B1 D6. — (L. 1) K4 यस्य मे; B6 G6 M यस्यैते; T1 G5 यस्तु ते; G1–4 Cv यस्य ते. D1. 2 देवसंमिते; T1 G1–5 प्र(G1. 2 च)ददौ तदा (for देवनि°). K1. 3 वासवाय ददौ योयं सहजे कर्णकुंडले (K1 कुंडलोत्तमे). — (L. 2) K4 B6 D2 च महाबाहोर्; G6 सहजं चास्य. T1 G1–5 M2 उत्कृत्य कवचं (G3 सदृशं) चांगात् (M2 चांगे) (for the prior half). G3 °सदृशं प्रभुं; M2 °समतेजसं; Cv (apparently) °शारदं शुभं (?) (for °सदृशप्रभम्). K1 उत्क्षिप्य भागं सहसा स केन सदृशो बले; K3 उत्कृत्य चांगं तरसा स केन दृदृशे बली. — (L. 3) K3. 4 वासवो (for °व-). D1. 2 [ऽ]पि (for ऽति-). ❀ Cd: येन विजितस्तं स्तुहीत्यन्वयः । ❀ — (L. 4) D3. 5 निर्जितो (for विजितो). K4 देहे भेदं च; B1. 4 देहभेदश्च; Dn1 °भेदे च. B1 लक्षितः; D4 लंबितः (for लम्भितः).]

— G6 ins. here a corrupt line:

393* स्तुहि भीष्मबाहूरु वीरौ च भुवि [वि]श्रुतौ ।

10 a) K3 D3 T1 द्रोण- (for द्रोणं). A few MSS. द्रोणिं. K4 साधो (for साधु). — b) G3 पितृपुत्र-; G4 पितृपुत्रौ; G6 पित्रा पुत्रौ. T1 G5 परंतप (for महारथौ). — c) K2 स्तुत्वा विभौ; K4 Dn (!) D1 °त्यावुभौ (for °त्याविमौ). Ś1 भीष्मौ; D4 भीष्मं; G2 भीम (for भीष्म).

11 a) S तयोर् (for ययोर्). K3 corrupt; D1. 2 °तमो; S °तरं (M2 °तमं) (for °तरो). G3 भीष्मो. — G1 ins. 12^{d} before 11^{b}; while G2 reads 12^{d} instead of 11^{b}. — T1 G3–6 M om. (hapl.) 11^{b}–12^{c}. — b) Ś1 K (except K3) D °चरं (for °चराम्). — c) Ś1 कुर्याम्; V1 B3–6 D3. 5 हन्याद् (for कुर्याद्). — d) K1. 4 Dn D6 निःशेषाम्; G1 अशेषाद्. Cd implies अशेषाम् (as in text).

12 T1 G3–6 M om. 12^{abc} (cf. v.l. 11). G1. 2 read 12^{ab} after passage No. 23 of App. I. — ab) K4 समो (for समं). K2 भीष्म (for युद्धे). Ś1 D4 transp. समं युद्धे and न पश्यामि. B1 D1. 2 जनाधिपं; G1. 2 धनुर्धरं (for नरा°). — G1. 2 om. 12^{c}. — c) Ś1

C. 2. 1532
B. 2. 44. 14
K. 2. 67. 14

अश्वत्थाम्नस्तथा भीष्म न चैतौ स्तोतुमिच्छसि ॥ १२
शल्यादीनपि कस्मात्त्वं न स्तौषि वसुधाधिपान् ।
स्तवाय यदि ते बुद्धिर्वर्तते भीष्म सर्वदा ॥ १३
किं हि शक्यं मया कर्तुं यद्वृद्धानां त्वया नृप ।
पुरा कथयतां नूनं न श्रुतं धर्मवादिनाम् ॥ १४
आत्मनिन्दात्मपूजा च परनिन्दा परस्तवः ।
अनाचरितमार्याणां वृत्तमेतच्चतुर्विधम् ॥ १५
यदस्तव्यमिमं शश्वन्मोहात्संस्तौषि भक्तितः ।
केशवं तच्च ते भीष्म न कश्चिदनुमन्यते ॥ १६
कथं भोजस्य पुरुषे वर्गपाले दुरात्मनि ।
समावेशयसे सर्वं जगत्केवलकाम्यया ॥ १७
अथ वैषा न ते भक्तिः प्रकृतिं याति भारत ।
मयैव कथितं पूर्वं भूलिङ्गशकुनिर्यथा ॥ १८
भूलिङ्गशकुनिर्नाम पार्श्वे हिमवतः परे ।
भीष्म तस्याः सदा वाचः श्रूयन्तेऽर्थविगर्हिताः ॥१९
मा साहसमितीदं सा सततं वाशते किल ।

K4 V1 D (except D1–3) नाश्व° (for अश्व°). K4 V1 Dn D6 समं (for तथा). D4 भीष्मः. — ^{d}) For G1. 2, cf. v.l. 11. Ś1 K3. 4 Dn D4. 6 च तौ; K1 चैनं; V1 B (except B2) D3. 5 चेमौ; S च सं- (for चैतौ). K4 G3 °मिच्छति. — After 12^{cd}, K4 V1 B D (except D4. 6) S ins. a passage given in App. I (No. 23), which in G1. 2 is followed by 12^{ab}.

13 ^{a}) S शल्यप्रभृतिकान् किं (T1 G5 हि) त्वं (G3 च). — ^{b}) D3. 5 मनुजा° (for वसुधा°). — ^{cd}) V1 स्तवे ते यदि वै बुद्धिर् (for ^{c}). T1 G3–6 M1 मन्यते (for वर्त°). K2 भरतर्षभ (for भीष्म सर्वदा). D1. 2 सर्वशः (for °दा). Ś1 स्तवाय वर्तते बुद्धिर्यदि ते भीष्म ते सदा.

14 ^{a}) K3 तु; M2 नु (for हि). K1–3 transp. शक्यं and कर्तुं. G2 [अ]शक्यं (for शक्यं). K4 अथ (for मया). K4 [अ]कर्तुं (for कर्तुं). D1. 2 किं हि मन्युमपा- (D2 मन्युं मया) कर्तुं; D6 इति वृत्तं यथा कर्तुं. — ^{b}) K4 D6 सद्वृत्तानां; B6 यद्वृद्धेन (for यद्वृद्धानां). Cd cites यद् (as in text). G2 Cv मया; G3 च या; G4 पुरा (for त्वया). D6 कदाचन (for त्वया नृप). Ś1 K V1 D4 वचः (*lectio facilior*); T1 नृपः; G4 नृपाः. — ^{c}) K4 D3 T1 कथयता. — ^{d}) D1 श्रुतं न (by transp.). B1. 2 D1 ब्रह्म° (for धर्म°).

15 ^{a}) K4 °नंदा (for °निन्दा). K1 D1. 2 च; K3 स्व- (for [आ]त्म-). D4 °पूजाश्च. — ^{b}) K2 परिनिंदा; K4 परिनंदा; D4 परं निंदा. G1 °स्तव; G4 °स्तवं. — ^{c}) Ś1 अर्हाणां (for आर्याणां). Dn2 °रितमार्गाणां. — ^{d}) K4 एतं (for एतच्). B1. 2 D1. 2 एतद्वृत्तं (by transp.). Ñ1 V1 B3–6 D3. 5 S Cn (!) इति ते (Cn gloss त्वत्तः) भीष्म न (B6 Cn नः; Cn gloss अस्माभिः) श्रु(G4 श्रि)तं.

16 ^{a}) K1. 2 V1 B2 D1. 2 यदि स्तव्यम्; D6 यतस्तव्यम्; S य(G1. 2 इ; M2 त)तस्तत (for यदस्तव्यम्). D4 यदस्त- व्यस्य संश्वश्च (corrupt). — ^{b}) B3 संस्तौहि. B5 D5 केवलं; D3 केशवं (for भक्तितः). S गोपं सं(M1 य[:])स्तो- तुमिच्छसि. — ^{c}) D3 केवलं; G2 केशवे. K2 corrupt; D1 तव ते; T1 G5. 6 तं च ते; Cv as in text. — ^{d}) G1. 2 Cv किंचिद्. K4 B3 Cv अपि; T1 G3–6 M1 साधु; G1 इव; G2 अव-; M2 नाव- (for अनु-). G1. 2 -मन्यसे.

17 M2 om. 17. — ^{a}) D6 कंसस्य (gloss) above भोजस्य; Cd.n [पक्षे] gloss भोजस्य with कंसस्य. K4 पुरुषो; B2 D1. 2 नृपते (B2 °तेर्); Cd as in text. — ^{b}) K3 बलोपेते; K4 वनपाले; B6 धर्म(m भर्ग)पाले; D6 S (M2 om.) वत्सपाले (D6 glossed by गोवर्गपाले); Cd.n वर्ग° as in text (gloss गोसंघपाले). K4 दुरास्मिनि; Cn [अ]दुरात्मनि. — ^{d}) S (M2 om.) केशव°; Cv कथन° (for केवल°).

18 D4 om. 18^{ab}. — ^{a}) K3. 4 B1. 3. 5 Dn2 D3. 5. 6 T1 G3–5 M1 Cnp चैषा; Ñ1 V1 G3 Cn चैषां (for वैषा). K4 B5 Dn D1. 3. 5 M Cn बुद्धिः; G3. 4. 6 शक्तिः (for भक्तिः). Cv न चैषां न च ते भक्तिः. — ^{b}) G1. 2 प्रकृतिर्. K यासि (K4 जाति); D1. 2 M2 यांति. K4 कामतः (for भारत). Cv cites entire pāda as in text. — ^{cd}) B1. 2 D1. 2 एतत् (for एव). D6 कथिता. Ś1 B1. 2. 4. 5 भुलिंग-; K1–3 भूलिंगा-; B3. 6 भुलिंगः; Dn D1. 2 भूलिंगः; Cn as in text. S तेनैवं (G1. 2. 6 °नं) बंदिवत्स्तौषि श्रुतमन्येन न श्रुतं (M1 reads, after the *repetition* of 2. 38. 17 [see below], as in text also with only कुलिंग- for our भूलिङ्ग-). Cv cites nearly every word. — After 18, S *repeats* 2. 38. 17 (with the same v.l.).

19 ^{a}) Ś1 भुलिंग-; K1. 2 भू(K1 *sup. lin.* भ्र)लिंगा-; D1 भूलिंगाः; D4 दुर्लीग-; S Cv कु(M2 पु)लिंग-. — ^{b}) B1. 2 D1. 2 शुभे; T1 G1. 3–6 पुरा (for परे). — ^{c}) K4 B1 G3 तस्य; D3 तस्यां (for तस्याः). G3 तथा; M2 तदा. — ^{d}) K1–3 [ऽ]धर्मसंहिता (K3 °ताः); B1 D1. 2 च (B1

साहसं चात्मनातीव चरन्ती नाववुध्यते ॥ २०
सा हि मांसार्गलं भीष्म मुखात्सिंहस्य खादतः ।
दन्तान्तरविलग्नं यत्तदादत्तेऽल्पचेतना ॥ २१
इच्छतः सा हि सिंहस्य भीष्म जीवत्यसंशयम् ।
तद्वत्त्वमप्यधर्मज्ञ सदा वाचः प्रभाषसे ॥ २२
इच्छतां पार्थिवेन्द्राणां भीष्म जीवस्यसंशयम् ।
लोकविद्विष्टकर्मा हि नान्योऽस्ति भवता समः ॥ २३

वैशंपायन उवाच ।

ततश्चेदिपतेः श्रुत्वा भीष्मः स कटुकं वचः ।
उवाचेदं वचो राजंश्चेदिराजस्य शृण्वतः ॥ २४
इच्छतां किल नामाहं जीवाम्येषां महीक्षिताम् ।
योऽहं न गणयाम्येतांस्तृणानीव नराधिपान् ॥ २५
एवमुक्ते तु भीष्मेण ततः संचुकुधुर्नृपाः ।
केचिज्जहृषिरे तत्र केचिद्भीष्मं जगर्हिरे ॥ २६
केचिदूचुर्महेष्वासाः श्रुत्वा भीष्मस्य तद्वचः ।
पापोऽवलिप्तो वृद्धश्च नायं भीष्मोऽर्हति क्षमाम् ॥ २७
हन्यतां दुर्मतिर्भीष्मः पशुवत्साध्वयं नृपैः ।
सर्वैः समेत्य संरब्धैर्दह्यतां वा कटाग्निना ॥ २८　C. 2. 1555 B. 2. 44. 37 K. 2. 67. 37

-स्य or स्म) विगर्हिताः. Cd cites अर्थविगर्हिताः (as in text).

20 a) V1 B3 इदं सा वै; G4 इदं कार्यीः (for इतीदं सा). D6 G3 स (for सा). K3 भायाहं समितीहं सा. — b) Ś1 D4 वाशते सततं (by transp.). K1 शंसते; K2–4 B2.4.5 D2.6 वा(K3 व)सते; B1 भापते; G2 वंशते; G4.5 (by corr.).6 वाश्यते. — c) K4 B3.5 Dn D3.5 चात्मनो (for °ना). Ñ1 B6 वीर; B1–3.5 Dn2 D1–3.5 S (except M1) भीष्म (for [अ]तीव). — d) D3 चरतं; T1 G1–3.5 M1 कुर्वती; G4 कुर्वंति; G6 तत्कुर्वन्; M2 कुरुते (for चरन्ती). K4 नान्वबु°; M2 नैव बु° (for नावबु°).

21 a) G3 स; G4 ना (for सा). K1 मांसग्रंहं; K2 (corrupt) मांसार्ग्रुतुं; B2 मांसं गळद्; B5 मांसं सदा; D1.2 Cd मांसाकुलं; T1 G3.5 मांसं तदा; G2 मांसागळं; Cn.v as in text. — b) Ś1 D4 खादति; K1–3 जृंभतः; S भारत (for खादतः). — c) B3 दंतांतरविलग्नानि; D1.2 °तरे विलग्नां यत्; G3 तदांतरविलग्नं यत्. — d) B3 यद् (for तद्). K4 °दत्तो. K2 [ऽ]ल्पचेतन; T1 G3.5 कुचेतना.

22 c) Ñ1 तथा (for तद्वत्). K3 D2 अथ; G3 असि (for अपि). K1.2 D6 [अ]धर्मज्ञः; K4 G1–4 धर्मज्ञ; Ñ1 V1 B Dn D1–3.5 [अ]धर्मिष्ठ; T1 G5.6 धर्मस्य; M1 धर्मज्ञः (for [अ]धर्मज्ञ). D2 तद्वत्त्वमर्थधमिष्ठ (sic). — d) D6 M2 तदा; T1 G1–3 तथा (for सदा). D1.2 वाचा; T1 G5 वाचं (for वाचः). T1 प्रभाषते.

23 a) Ś1 K D4 पृथिवीशानां; Ñ1 V1 B (except B5) D1.2 पार्थिवानां च; Dn (!) D6 भूमिपालानां (for पार्थिवेन्द्राणां). — b) B6 G2–4 M1 जीवति. K4 B2 असंशयः. — c) K4 G1.2 M1 लोके (for लोक-). T1 °कर्माभि; G1 °कर्मासि; G2 °कर्माणि (for °कर्मा हि). — d) Ñ1 नाप्यस्ति; Dn2 D1–3.5 कोन्योस्ति. G1.2 भवतः समः.

24 a) S (except G5) इति (for ततः). — b) Ś1 D4 M2 सु-; K4 सन्; G1.2 [अ]स्य; G4 तु (for स). D4 -कुदकं; G2 कठिनं; M1 परुषं (for कटुकं). — c) S उवाच वचनं धी(G1.2 श्री)मान्. — d) B1.2.6 D1.2 चेदिराजं विगर्हयन्.

25 Before 25, D5 (marg.) ins. भीष्म उ°; G6 भीष्मः. — a) V1 गच्छतां (for इच्छ°). T1 नामाह. — b) K2 जीवान्येषां; K3 °मेषां; T1 G1–4 °म्येष; G6 °म्येव. T1 G3 महीभृतां. — c) Ś1 यो[ऽ]यं; K4 V1 B2.4.5 Dn D1.6 G4 सोहं; G2 M2 योगं (for योऽहं). D1 गणये; D3.5 °यन् (for °यामि). Ś1 K3.4 B1 D4 G1.2 एनान्; D1 तावत् (for एतान्). — d) Ś1 D4 तृणानेव; K4 Ñ1 V1 B4–6 Dn D1.3.5.6 तृणेनापि (for तृणानीव). V1 B6 D3.5 समानृ(D3 °नृ)पान् (for नराधिपान्). B1–3 D2 S तृणवत्सर्वपार्थिवान्.

26 b) Ś1 K1.2 D1.2.4 G1.2 M तत्र (for ततः). G4 ते; G5 तं (for सं-). K2 -कुक्रुधुर्; V1 B4.5 Dn D1.6 G2–6 M -चुक्रुशुर्. — c) K2 G2.3 जहर्षिरे; K4 जहाषिरे; B2 जहसिरे. B1 भीष्मं (for तत्र). — d) B1 केचिदत्र. K3 G1.5 च गर्हिरे.

27 a) G4 केचिदूचुर्. Ś1 D4 महेष्वासान्. — b) B1 ता गिरः; B2 D1.2 तां गिरं (D1 corr. from °रां) (for तद्वचः). — c) B1.3 D2 पापवालिप्तो. Ś1 भीष्मश्च (for वृद्ध°). — d) Ś1 नैष एवार्हति क्षमां; B1.2.6 D1.2 नायमर्हति वै क्षमां.

28 a) Ś1 पशुवद्; B3.5.6 D3.5 साध्वयं (for दुर्मतिर्). Ś1 भीमः (for भीष्मः). — K3.4 om. (hapl.) 28b–29a. — b) Ś1 दुर्मतिः (for पशुवत्). V1 B3.5.6 D3.5 खलु (D5 खल्वयं hypermetric) पार्थिवैः (B6 °वाः; D3 °वः); D2 साध्वसं नृपाः; G1.2 साधु गृह्यतां; Cv साध्वसं नृपैः (for साध्वयं नृपैः). Ś1 B1.2.4 Dn D1.4.6 नृपाः (for नृपैः). — c) D4 समीत्य (for समेत्य). K1 संराद्धाद्; K2 Ñ1

C. 2. 1556
B. 2. 44. 38
S. 2. 67. 38
इति तेषां वचः श्रुत्वा ततः कुरुपितामहः ।
उवाच मतिमान्भीष्मस्तानेव वसुधाधिपान् ॥ २९
उक्तस्योक्तस्य नेहान्तमहं समुपलक्षये ।
यत्तु वक्ष्यामि तत्सर्वं शृणुध्वं वसुधाधिपाः ॥ ३०
पशुवद्घातनं वा मे दहनं वा कटाग्निना ।
क्रियतां मूर्ध्नि वो न्यस्तं मयेदं सकलं पदम् ॥ ३१
एष तिष्ठति गोविन्दः पूजितोऽस्माभिरच्युतः ।
यस्य वस्त्वरते बुद्धिर्मरणाय स माधवम् ॥ ३२
कृष्णमाह्वयतामद्य युद्धे शार्ङ्गगदाधरम् ।
यावदस्यैव देवस्य देहं विशतु पातितः ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

Dn (!) संरब्धो; D4 संरंभैर् (for संरब्धैर्). S समेत्य सर्वैः पापात्मा. — ^{d}) B1.2 D1.2 वै (for वा). K1 अस्यतां वा कराग्निना. Cd cites कटा° (as in text).

29 K3.4 om. 29^{abc} (cf. v.l. 28). — ^{a}) B5 तस्य (for तेषां). — ^{b}) V1 B3 D3.5 भीष्मः; S वृद्धः (for ततः). — ^{c}) V1 B3 D3.5 तत्र (for भीष्मस्). — ^{d}) Ś1 G6 एवं (for एव).

30 D3 om. (hapl.) 30; G1 om. 30^{a}–31^{b}. — ^{a}) K2 corrupt. S (G1 om.) चैवांतं (G6 °वाहं). — ^{b}) S (G1 om.) नाहं (for अहं). — ^{c}) G4 किं तु (for यत्तु). — ^{d}) K4 Dn (!) D6 क्षमध्वं (for शृणु°).

31 G1 om. 31^{ab} (cf. v.l. 30). — ^{a}) K4 G3 corrupt. Ś1 D4 मे वा (by transp.); T1 सा मे. — ^{b}) T1 दहरं (for °नं). K1 कराग्निना; Cd (as in text) कटाग्निना (gloss कक्षाग्निना; one MS. adds तैलपूर्णलोहकटाग्निना वा). — After 31^{ab}, K1 ins.:

394* एतच्छ्रुत्वा ततो भीष्मस्तेषां पार्थिवसंसदि ।
उवाच वाक्यं धर्मात्मा भीष्मस्तान्क्षत्रियांस्ततः ।;

while K3 *repeats* stanza 29. — ^{c}) D4 क्रियंतां. K4 D3 वा (for वो). — ^{d}) G1.2 ममेदं; G6 मयैतत् (for मयेदं). K1.2 दर्शितं; G1.2 सव्यकं (for सकलं).

32 ^{a}) K1 एवं; D4 पृष्ठ (for एष). — ^{b}) S ईश्वरः (G6 ईदृशं) (for अच्युतः). — ^{c}) V1 B (except B1.4) Dn D1–3.5 वा; S च (M1 तु) (for वस्). D4 तरते; T1 त्वरतो. K4 (corrupt) यस्यस्त्यवरते बुद्धि. — ^{d}) B3 स मागधं; B6 स सत्वरं; S तु (G6 च) वो नृपाः (for स माधवम्). D3 corrupt.

33 ^{a}) G1.2.4 कृष्ण. K2 G1.2.4 आहूयताम्. — ^{b}) M2 शंख- (for युद्धे). Ś1 K4 Dn D4.6 M चक्रगदाधरं; K1–3 °धनुर्धरं; G1.2 शार्ङ्गगदाधरः. — ^{c}) Ś1 M2 यावदद्यैव (M2 °स्यैष); K1.3 Ñ1 Dn D2 G2.3 M1 यादवस्यैव (M1 °ष); V1 B3 D3.5 येनास्यैव हि; G5 यदा यस्यैव; Cv as in text. K1 देहस्य; B3 धर्म° (for देव°). G6 यादवो देवदेवस्य. — ^{d}) K3 वै शत्रु-; G4 Cv विशति (for विशतु). V1 घातितः; B1 पार्थिवः (for पातितः).

Colophon. — *Sub-parvan:* N (except Dn1 D4) शिशुपालवध; G6 राजसूय; M1 राजसूय and शिशुपालवध. — *Adhy. name:* M2 भीष्मकोपवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1(marg.).3 D4 41 (as in text); K2 D3 42; K4 40; Dn1 44; S 74 (G4 50). — *S'loka no.:* K2 33; Dn 42; D1.2 39; T1 44; M1 40.

42

1 ^{a}) V1 B3–6 D3.5 श्रुत्वैव (V1 °त्वेति) वाक्यं; T1 G3.5 वचः श्रुत्वैव (for ततः श्रुत्वैव). — ^{b}) K1.2 गुरुविक्रमः; Ñ1 V1 B D1.2 दुरतिक्रमः; G3 सुरविक्रमः (for उरुवि°). — ^{c}) G3–5 देवदेवं तं (for वासुदेवेन). — ^{d}) Ś1 D4 अभाषत; T1 G1.2 समाह्वयत् (for उवाच ह).

2 Before 2, G1–3.5 ins. शिशुपालः. — ^{ab}) D4 आहूय (for आह्वये). Ś1 G1.6 M1 त्वा (for त्वां) B2 Dn2 D1.2 रणे; Cn as in text. D1 गच्छं (intending गच्छन्). S रणायैहि (G1.2 °यैव; G4 °येति; G6 °येह) (for रणं गच्छ). B3–6 D3.5 transp. रणं गच्छ and मया सार्धं. S सह (for सार्धं). — ^{c}) K4 त्व (sic); D3 T1 G1.6 M त्वा (for त्वां). — ^{d}) B6 सर्वपार्थिवैः; Dn1 पांडवैः सह; Cn as in text.

3 ^{a}) S स (T1 न) च (G3 हि) भीष्मो हि मे वध्यः. — ^{b}) Ś1 K B2 Dn D4.6 transp. पाण्डवाः and सर्वथा. Ñ1 V1 सर्वशः (V1 °दा) कृष्ण पांडवाः; B1.3.4.6 D1.2 G3–6 M पांडवाः (M1 पांडवः; G3 पापात्मा) कृष्ण सर्वदा (G3–6 M °शः); T1 G1.2 पांडवाः सर्वराजभिः. — ^{c}) D3.5 भूपतीन् (for °नृ). — ^{d}) K2 corrupt.

4 G1 om. 4. — ^{a}) V1 B3 ये त्वां पापम्; S (G1

l'avaient souhaitée sans oser l'espérer."—The late Professor SYLVAIN LÉVI.

Deutsche Literaturzeitung, Berlin: "Ich konnte mich bei einem Besuche des Instituts in der Weihnachtswoche 1927 auch persönlich von der Vortrefflichkeit der technischen Einrichtung der Kollationsarbeiten überzeugen. . . . Hier hängt oft alles von einem gewissen philologischen Takte des Herausgebers ab, und es muss Sukthankar . . . das Lob gespendet werden, dass er seine Auswahl mit Umsicht und Ueberlegung getroffen hat. . . . So ist zu hoffen, dass nicht äussere Umstände die Vollendung dieses Werkes verzögern werden, das . . . einst einen Ruhmestitel der Geschichte der einheimischen indischen Wissenschaft bilden wird."—Professor HEINRICH LÜDERS.

Göttingische Gelehrte Anzeigen, Göttingen: "Gelingt Sukthankar und seine Mitarbeitern die Durchführung dieser Aufgabe, so hat er sich ein unschätzbares Verdienst erworben." "Die ausserordentliche Bedeutung des Fasc. 7 liegt aber in den Prolegomena durch die Sukthankar in ausführlicher, klarer und überzeugender Weise die Grundsätze seiner textkritischen Methode darlegt."—Professor RICHARD FICK.

Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft, Leipzig: "Gelingt es, die sehr schwierige Ausgabe nach den Grundsätzen, wie sie hier befolgt sind, zu Ende zu führen, so wird dadurch der Beweis erbracht sein, dass Indien imstande ist, auch philologische Aufgaben grössten Stiles zu lösen."—Professor HEINRICH LÜDERS.

Zeitschrift für Indologie und Iranistik, Leipzig: "Zunächst wollen die Herausgeber das leisten, was möglich ist. Und ihre Leistung ist gross und bewunderungswürdig. . . . Den Herausgebern aber, vor allem Sukthankar, dem unermüdlichen und scharfsinnigen Forscher, der sich durch keine Schwierigkeit und Widerwärtigkeit entmutigen liess, gratulieren wir zu diesem hochbedeutsamen, in der Sanskritphilologie einzig dastehenden Werke."—Professor HERMANN WELLER.

Orientalistische Literaturzeitung, Leipzig: "Nur soviel kann schon jetzt festgestellt werden, dass der Herausgeber offenbar mit der rühmenswertesten Akribie gearbeitet und sich alle Mühe gegeben hat, um einen wahrhaft kritischen Text herzustellen. Wenn es den indischen Gelehrten möglich werden wird . . . einen kritischen Text des ganzen gewaltigen Epos hervorzubringen, so werden sie sich damit ein *monumentum aere perennius* errichtet haben und sich die Dankbarkeit vieler Generationen von Sanskritgelehrten zugesichert haben." "Ueberhaupt gehört diese Leistung von Dr. Sukthankar und seinen Kollegen nicht nur zu den wichtigsten, sondern auch zu den mustergültigsten, die bisher in der Indologie hervorgebracht worden sind." "Freilich ist damit nur den Anfang des gewaltigen Unternehmens gemacht worden; schon dadurch hat aber Dr. Sukthankar für immer in rühmlichster Weise seinen Namen in die Annalen der Indologie eingetragen."—The late Professor JARL CHARPENTIER.

Forschungen und Fortschritte, Berlin: "Auf dem Gebiete der Sanskrit-philologie gibt es gegenwärtig keine bedeutendere Erscheinung als die kritische Ausgabe des Mahābhārata. . . . Schon das 1927 erschienene erste Heft zeigte, dass man keinen besseren Herausgeber für das grosse Werk hätte finden können als V. S. Sukthankar."

Giornale della Società Asiatica Italiana, Rome: "La lettura di questi prolegomeni lascia il lettore più che mai convinto che l'edizione critica del *Mahābhārata* non poteva essere affidata a mani più esperte. Se la lunga e grave fatica non stancherà editore e collaboratori, il voto di più generazioni di sanscritisti sarà a suo tempo appagato in modo da superare le più ardite speranze."—Professor F. BELLONI-FILIPPI.

Indologica Pragensia, Prag: "It is with very great pleasure indeed that I call attention to this beginning of what promises to become a truly monumental work, which all India will have every reason to be proud of. . . . And here I may say that in my opinion neither in India nor in Europe any one scholar will be found who could have done the work better than Dr. Sukthankar. . . ."

Archiv Orientální, Prag: "Taking into consideration the conscientiousness and critical mind of the editor, there are almost no passages where one could disagree with this or that accepted reading."—Professor V. LESNÝ.

Acta Orientalia: "The new edition shows that Indian scholars, who have always been our teachers in Indian traditional lore, now have become our equals in critical acumen and methods. The critical edition of the Mahābhārata may be said to inaugurate a new epoch in the history of Indian lore and Indian philology."—Professor STEN KONOW.

Journal of the American Oriental Society, New Haven (Conn.): "Dr. Sukthankar deserves to be heartily congratulated on the brilliant success of his work. More than that, he deserves the active support of all Sanskritists, and of all who are interested in the furtherance of this supremely important work, which none could do better than he. . . . In every respect, therefore, this monumental work will reflect the utmost credit on its editor

and his assistants, and on the great Indian people who may justly regard it as a matter of national pride. . . . When completed, this edition of the Mahābhārata will occupy a place in the history of Sanskrit scholarship with which only one other work—the lexicon of Boehtlingk and Roth—can hope to vie in magnitude and importance."— Professor FRANKLIN EDGERTON.

The Mahābhārata Publication Fund

FOUNDATION GRANT

The Raja Saheb of Aundh has promised a donation of Rs. 1,00,000 to be paid in annual instalments

ANNUAL GRANTS

Government of Bombay	Rs. 6,000
Government of India	4,000
University of Bombay	3,500
Gwalior Government	2,500
Government of Hyderabad (Deccan)	1,000
Sir Dorabji Tata Trust	1,000
Government of Baroda	500
Raja Saheb of Phaltan	500
Kumar Shamananda Singh, Raj Banaili	500
Travancore University	500
H. H. the Maharaja of Dhar	500
H. H. the Raja of Sangli	250
H. H. the Maharaja of Porbandar	250
Chief Saheb of Ichalkaranji	250
Kumar K. N. Sinha Saheb, Raj Banaili	200
Raja Sir Raghunandan Prasad Singh	101
Raja Saheb of Ramdurg	100
Babu Kedarnath Goenka, Monghyr	100
Pandit Bheemnath Misra, Raj Banaili	100
Rani Saheb of Garh Banaili	100
Sardesai of Vantmuri	50

OTHER INDIAN DONATIONS

Government of Madras	11,000
Government of Burma	7,125
H. H. the Maharaja of Bhavnagar	6,000
Government of Mysore	5,000
H. H. the Raja of Sangli	Rs. 2,500
H. H. the Maharaja of Gwalior	2,000
H. H. the Maharaja of Kolhapur	2,000
Shrimant Kanayalal Bhandari, Indore	2,000
H. H. the Maharaja of Patiala	1,500
Raja Devakinandan Prasad Singh	1,050
Government of The United Provinces	1,000
H. A. Shah Esq., Bombay	1,000
Raja Saheb of Bhor	500
V. P. Vaidya Esq., Bar-at-law, Bombay	500
Harilal Jagannath Esq., Cambay	500
Tulsidas Charities, Bombay	500
Shantaram N. Dabholkar Esq., Bombay	500
H. H. Maharani Indirabaisaheb Holkar, Indore	500
Kesari-Maratha Trust, Poona	500
M. R. Joshi Esq., Poona	500
Savitribai Bhat Trust, Bombay	400
Devaniti Prasad Singh, Monghyr	351
Jaikrishna Trust, Bombay	300
Haridas Dhanji Mulji Esq., Bombay	300
H. H. the Thakore Saheb of Palitana	300
Rajguru Hemraj Pandit, C.I.E., Nepal	250
Rai Bahadur Dalip Narayan Singh, Monghyr	250

FOREIGN DONATIONS

Mahâbhārata Fund of Gt. Britain	£1490
British Academy, London	25

Critical Edition of the Mahābhārata: Rates of Subscription

(Parts not sold singly)

	For Permanent Members		For Non-members	
	Advance Payment	Deferred payment	Advance payment	Deferred payment
Paper	Rs. 120	Rs. 160	Rs. 150	Rs. 200
Cloth	Rs. 132	Rs. 175	Rs. 165	Rs. 215

Subscribers on the deferred payment plan are required to deposit Rs. 10 out of the price for registration of the order. — Postage extra in all cases.

Price of fascicule 13 . . . . Rs. 4-0

Price of fascicules 1-13 85-4

Published by the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.
Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the Nirnaya Sagar Press, 26-28, Kolbhat Street, Bombay.

THE MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR†
(Aug. 1925—Jan. 1943)

S. K. BELVALKAR
(since April 1943)

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI; R. N. DANDEKAR; S. K. DE; F. EDGERTON; A. B. GAJENDRAGADKAR; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR; V. G. PARANJPE; V. K. RAJVADE†; N. B. UTGIKAR†; P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA†; RAGHU VIRA; M. WINTERNITZ†; R. ZIMMERMANN†; AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH

Under the Patronage of the Raja of Aundh; the British Academy, London; the Imperial Government of India; the Provincial Governments of Bombay, Madras, Burma, and U. P.; the States of Baroda, Hyderabad (Deccan), Gwalior, Phaltan, Mysore, Bhavnagar, Sangli, Kolhapur, Patiala, and Dhar; the Universities of Bombay and Trivandrum; and other Distinguished Donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1944

Reviews and Opinions

His Excellency Sir LESLIE WILSON, Late Governor of Bombay: "I heartily congratulate you and all those who have been working with you on this production. The first critical examination of the Mahābhārata is undoubtedly a *national* work, and I sincerely trust that you will receive whole-hearted support in this publication."

The late Professor HERMANN JACOBI: "Your edition furnishes us with *just* what we want. I consider your text as reliable as can be expected under the circumstances. . . . Your plan of editing the Great Epic is the best that could be devised."

The late Professor HEINRICH LÜDERS: "I was greatly impressed by the arrangements that have been made at the Institute for the collation of the Mahābhārata MSS. The arrangements are such as will ensure great accuracy and perfect clearness in the registration of the various readings. . . . Your work seems to me to merit the highest possible praise both as regards the constituting of the text, and the clarity and succinctness with which the MSS. evidence has been recorded."

The late Professor E. WASHBURN HOPKINS: "Every library or individual possessed of Sanskrit texts will find this new edition of the great Sanskrit epic indispensable."

Indian Culture, Calcutta: "It is appropriate that it should have fallen to Indian scholarship to produce the first critical edition of the *Mahābhārata*. . . . Indians, who have assimilated Western scholarship and adapted it to the special conditions of the task, are fully capable of carrying even so formidable an undertaking to its destined close. . . . In the present edition one cardinal merit is the richness of the apparatus criticus. . . . The new edition would be invaluable for this merit alone. . . . The methods of constituting the text adopted by the editor are unquestionably sound." —The late Professor A. BERRIEDALE KEITH.

Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute: "The Ādi-parvan, in Dr. Sukthankar's Critical Edition of the Mahābhārata, is now complete, and I have no hesitation in saying that this is the most important event in the history of Sanskrit philology since the publication of Max Müller's edition of the Ṛgveda. . . . His collaborators will be greatly helped not only by the example set by the first editor in the edition itself, but also by the scholarly way in which he has treated, in the Prolegomena, the complicated manuscript tradition, and mastered the whole problem of Mahābhārata text criticism."—The late Professor M. WINTERNITZ.

CARL G. LOHMANN, Secretary, Yale University, New Haven: "The University wishes to take this opportunity of tendering its cordial felicitations to your Institute on its remarkably useful career of scholarship. The great critical edition of the Mahābhārata alone, though only one of your worthy undertakings, is enough to establish your permanent reputation in the world of learning."

The Times of India, Bombay: "The publication of this volume is a literary event of the first magnitude; for it marks the successful accomplishment of the first and most difficult stage of what is probably the greatest undertaking in the field of Oriental Research. . . . There is no doubt that, when completed, this first critical edition of the great epic will be an achievement of international importance reflecting no little credit on the Sanskrit scholarship of India. We have no hesitation in appealing to the Indian public and all lovers of learning to extend their generous help to a work of such monumental importance."

Journal Asiatique, Paris: "Quoi qu'il en soit de cette controverse et quelle que doive être la solution du problème posé, il reste que nous possédons désormais, grâce au zèle, à la science, à la conscience de M. Sukthankar, une édition modèle de l'Ādiparvan, que les recherches ultérieures ne pourront ni modifier ni enrichir sensiblement, une édition telle que des générations d'indianistes l'avaient souhaitée sans oser l'espérer."—The late Professor SYLVAIN LÉVI.

Acta Orientalia: "It would therefore seem to be proper that the first critical edition [of the Mahābhārata] should be made in India, where so much important material is to be found. And the new edition shows that Indian scholars, who have always been our teachers in Indian traditional lore, now have become our equals in critical acumen and methods. The critical edition of the Mahābhārata may be said to inaugurate a new epoch in the history of Indian lore and Indian philology. . . . The beautiful illustrations are highly interesting as specimens of modern Indian art, and are a very welcome feature of this great national undertaking." —Professor Dr. STEN KONOW (Oslo).

Journal of the American Oriental Society, New Haven (Conn.): "Dr. Sukthankar deserves to be heartily congratulated on the brilliant success of his work. More than that, he deserves the active

४२

वैशंपायन उवाच ।

ततः श्रुत्वैव भीष्मस्य चेदिराडुरुविक्रमः ।
युयुत्सुर्वासुदेवेन वासुदेवमुवाच ह ॥ १
आह्वये त्वां रणं गच्छ मया सार्धं जनार्दन ।
यावदद्य निहन्मि त्वां सहितं सर्वपाण्डवैः ॥ २
सह त्वया हि मे वध्याः पाण्डवाः कृष्ण सर्वथा ।
नृपतीन्समतिक्रम्य यैरराजा त्वमर्चितः ॥ ३
ये त्वां दासमराजानं बाल्यादर्चन्ति दुर्मतिम् ।
अनर्हमर्हवत्कृष्ण वध्यास्त इति मे मतिः ।
इत्युक्त्वा राजशार्दूलस्तस्थौ गर्जन्नमर्षणः ॥ ४
एवमुक्ते ततः कृष्णो मृदुपूर्वमिदं वचः ।
उवाच पार्थिवान्सर्वांस्तत्समक्षं च पाण्डवान् ॥ ५
एष नः शत्रुरत्यन्तं पार्थिवाः सात्वतीसुतः ।
सात्वतानां नृशंसात्मा न हितोऽनपकारिणाम् ॥ ६
प्राग्ज्योतिषपुरं यातानस्माञ्ज्ञात्वा नृशंसकृत् ।
अदहद्द्वारकामेष स्वस्रीयः सन्नराधिपाः ॥ ७
क्रीडतो भोजराजन्यानेष रैवतके गिरौ ।
हत्वा बद्ध्वा च तान्सर्वानुपायात्स्वपुरं पुरा ॥ ८
अश्वमेधे हयं मेध्यमुत्सृष्टं रक्षिभिर्वृतम् ।
पितुर्मे यज्ञविघ्नार्थमहरत्पापनिश्चयः ॥ ९ 2. 1569 2. 45. 9 2. 68. 17

om.) यो हि गोपम्. — ^{b}) Ś1 अर्चंतु; K4 अर्चित; D4 (corrupt) आवंत (for अर्चन्ति). S (G1 om.) समतिक्रम्य पार्थिवान्. — ^{c}) K1 D1.3 कृष्णं (for कृष्ण). T1 G4.6 M अनर्हमर्चयत्येवं (G6 °व); G2 अनर्चार्हमर्चयति; G3.5 अनर्च्यं-मर्चयत्येव (G5 °वं). — ^{d}) K4 वध्यस्ते; D1 अध्यास्त; T1 G6 वध्यः स; G2–5 M स वध्य (for वध्यास्त). D6 इह (for इति). — Before 4^{ef}, T1 G2.3.5.6 ins. वैशं°. — ^{e}) B (except B5) राजशार्दूल. — ^{f}) K4 D3 राजन् (for गर्जन्). S (G1 om.) शार्दूल इव नानदत् (G2 नादयन्; G5 नानयन्). — After 4, S (G1 om.) ins. a passage given in App. I (No. 24); Cv glosses line 16.

5 S om. 5. — Before 5, K3 ins. वैशं° उ°. — ^{a}) Ś1 D4 इत्युक्ते च; K1 B1 Dn (!) एवमुक्तस् (for एवमुक्ते). — ^{d}) K Ñ1 Dn D1.6 स (K4 तान्) (for तत्). K3 समं तच् (for समक्षं). K2 हि (for च). Ñ1 Dn (!) D6 वीर्यवान् (for पाण्ड°).

6 ^{a}) G6 वः (for नः). — ^{b}) S एष वृष्णिविमर्दनः (G2 °षु मानदः; G6 अस्यांतमधुना नृपाः). — ^{c}) S सात्वतां (T1 G5 °तान्; M2 °तैः) सात्वतीपुत्रो (G6 एष वो ह्युक्तवानस्य). — ^{d}) Ś1 D4 विहितो; K4 न हीनो; D6 निहितो (for न हितो, which Cd.n take as a compound, नहितो). ❀Cd: नहितो अहित इत्यर्थः ।❀ D4 नोप° (for ऽनप°). S वैरं चरति शाश्वतं (G6 मोचनं नाद्य रोचये).

7 ^{a}) Some MSS. -जोतिष-, -द्यो° or -ज्यो°. K1–3 -पुरे; T1 G1–5 M -वधे (for -पुरं). K2–4 D6 जातान्; G3 गतान्. G6 मयि प्राग्ज्योतिषं याते. — ^{b}) Ś1 श्रुत्वा; D6 कृत्वा (for ज्ञात्वा). K4 B5.6 D3.5 नृशंसवत्; B1 °वान्. G6 द्वारकामरुधत्पुरा. After 7^{ab}, G6 ins. a passage given in App. I (No. 25). — G6 om. 7^{c}–11^{d}. — ^{c}) T1 अदहं. Ś1 द्वारिकामेष; T1 G3.4 द्वारकामेत्र. — ^{d}) Ś1 स्वस्त्रेयः; T1 G4 स्वस्त्रियः. B1 D4 T1 G4 M1 स (M1 before corr. च) (for सन्). Ñ1 B1 T1 G3–5 M न(B1 पु)राधिपः.

8 G6 om. 8 (cf. v.l. 7). — ^{a}) V1 Dn (!) D3 G4 भोजराजस्य. — ^{b}) G4 नैष (for एष). — ^{c}) B5 D3.5 अन्यान् (for सर्वान्). S (G6 om.) गत्वा हत्वा च बद्ध्वा (G4 लब्ध्वा) च. — ^{d}) Ś1 K2 Dn2 D3–5 अपा° (for उपा°). Ś1 B1.2.6 D1.2 प्रति (for पुरा). S (G6 om.) स्वपुरं (T1 सत्वरं) तानथानयत् (G2 तमनाथयत्; G4 तान-दान°).

9 G6 om. 9 (cf. v.l. 7). — ^{a}) K3 B3–6 D3.5 T1 G5 M2 अश्वमेध- (B5 °धं). G4 हि यन् (for हयं). — ^{b}) D6 उच्छिष्टं; G4 निसृष्टं (for उत्सृ°). K1 ऋषिभिर्; K4 रषिभिर् (sic) (for रक्षिभिर्). D6 वृतः. — ^{c}) T1 G3–5 M अपाहरत्पापबुद्धिः; G1 (corrupt) पितुर्मेप-जहूहारत्पापो; G2 पितुर्मेपहरत्पापो. — ^{d}) D3 अहत्पाप-विनिश्चयं (sic); S (G6 om.) पुरा (G1.2 बुध्वा; G3 पितुर्) यज्ञजिघांसया.

10 G6 om. 10 (cf. v.l. 7). — Cd cites 10 entire (with v.l.). — ^{a}) D3–5 Cd.np सौ(D3.5 सु)वीरात्; T1 G5 सौ(T1 सु)वीरां; G4 सौवीरं. K4 प्रतिपीतां च;

1569 45. 10 . 66. 18 सौवीरान्प्रतिपत्तौ च बभ्रोरेष यशस्विनः ।
भार्यामभ्यहरन्मोहादकामां तामितो गताम् ॥ १०
एष मायाप्रतिच्छन्नः करूषार्थे तपस्विनीम् ।
जहार भद्रां वैशालीं मातुलस्य नृशंसकृत् ॥ ११
पितृष्वसुः कृते दुःखं सुमहन्मर्षयाम्यहम् ।
दिष्ट्या त्विदं सर्वराज्ञां संनिधावद्य वर्तते ॥ १२
पश्यन्ति हि भवन्तोऽद्य मय्यतीव व्यतिक्रमम् ।
कृतानि तु परोक्षं मे यानि तानि निबोधत ॥ १३
इमं त्वस्य न शक्ष्यामि क्षन्तुमद्य व्यतिक्रमम् ।
अवलेपाद्वधार्हस्य समग्रे राजमण्डले ॥ १४
रुक्मिण्यामस्य मूढस्य प्रार्थनासीन्मुमूर्षतः ।
न च तां प्राप्तवान्मूढः शूद्रो वेदश्रुतिं यथा ॥ १५
एवमादि ततः सर्वे सहितास्ते नराधिपाः ।
वासुदेववचः श्रुत्वा चेदिराजं व्यगर्हयन् ॥ १६

V1 B1 °यांर्तौ च; B2–4.6 D2 °यात्रायां; B5 Dn D1.3.5 °यातां च; Cd.np as in text! G1.3 M Cv सौवीराप्रति- (M °भ्यव)पत्तौ च (M2 तु). — b) K3 B4 एव; D2 एषां; G4 किषु (sic); Cd एष (as in text). Ś1 K1–3 Ñ1 B2 Dn D4.6 Cd तपस्विनः; B1 D1.2 महात्मनः; M2 मनस्विनः. — c) D4 G5 M1 अभ्या°; G1 अप°; G2 M2 अपा°; Cd अभ्य° (as in text). Ñ1 V1 B (except B5) D1–3.5 मौर्ख्याद्; D4 मौहाद्; T1 G1.2.5 पाप; G3 M पापो; Cd मोहाद् (as in text). G4 भार्यां हि रममत्पापाद् (sic). — d) G1 अकामं; G3 अकामाद्; M ह्यकामां; Cd as in text. B (except B1.5) D1.2 मनुजाधिपाः; D6 कामतो गतां; S (G6 om.) धर्मतो गतां; Cd तामितो गतां (as in text).

11 G6 om. 11 (cf. v.l. 7). — a) G3 एवं (for एष). G4 मया; M2 चैव (for माया-). Cd cites text. — b) K1.2 कुरूषार्थे; K3 Ñ1 Cn कारूषा°; D3 करुता°; D4 करूपा°; S (G6 om.) Cv क(T1 G4 M का)रूशा°. M2 यश° (for तप°). — c) G3 ददर्श; G4 बभार (for जहार). Ś1 बद्धां; D3 भद्रा; D4 भद्रं; S (G6 om.) भार्यां (for भद्रां). Ś1 K1.2 D4 वैशा(D4 °मा)लां; K4 Dn1 (by corr. sec. m.) D6 वै कन्यां; Cn as in text. — d) V1 B3.5.6 D3.5 T1 G4.5 M2 नृशंसवत्; B1 °सकः; Cv as in text. — S ins. (Cv glosses) after 11 (G6, which om. lines 7^{cd}–11^{cd} of the text, ins. after App. I, No. 25) a passage given in App. I (No. 26).

12 M2 om. 12–15. — a) G3 पितृष्वसाकृते; G4 °ष्वस्रा°; G5 °ष्वसृ°. G1.2 कथं (for कृते). — b) G4 समयं (for सुमहन्). Ś1 धर्ष° (for मर्ष°). — G4 om. 12^{c}–14^{b}. — c) D4 दृष्ट्वा (for दिष्ट्या). Ś1 K1–3 B2.4 Dn D4.6 G6 हीदं; K4 [इ]दानीं; V1 त्वद्य; B1.5 D1 त्वयं; D2.5 चेदं (for त्विदं). V1 B3.5 D3.5 महीपानां (B3 °लां). — d) K2 संनिधावत्यवर्तत; B6 °धाने प्रवर्तते; G1.2 °धावभ्यवर्तते.

13 G4 M2 om. 13 (cf. v.l. 12). — a) K1 पश्यंतो; K3 पश्यंते; B2.3 D3.5 T1 G1–3.5 पश्यंतु. B2 D1.2 च; T1 [इ]ह (for हि). Ś1 [ऽ]पि; K1–3 B1.2.5.6 D1–5 [ऽ]स्य (for [ऽ]द्य). — b) K4 मह्यतीव; D1.2 मया° (for मय्य°). — D3.4.6 G6 om. (hapl.) 13^{c}–14^{b}, which K1 reads in marg. *sec. m.*; G1.2 om. 13^{cd}. — c) D1.2 च (for तु). — d) K1 न्यबोध तत् (for निबोधत).

14 M2 om. 14; D3.4.6 G4.6 om. 14^{ab} (cf. v.l. 12, 13). — a) Ñ1 V1 B1.4–6 D1.2 G1.2 M1 इदं (for इमं). K1.2 त्व(K2 च)द्य (for त्वस्य). K1 B3–6 D2.5 न शक्यामि. — b) K1.2 अस्य (for अद्य). — After 14^{ab}, G1 ins. a passage given in App. I (No. 27), for which cf. App. I (No. 28). — c) Dn2 अवलेयाद्; D2 अवलोपाद्. — d) K1 समीपे; K3 समये (for समग्रे). D1.2 समे राजस्य मंडले.

15 G1.2 M2 om. 15 (for M2 cf. v.l. 12). — ab) T1 G3–6 तस्य (for अस्य). V1 B1.2 D1–3.5 मूर्ख° (for मूढ°). B3.4.6 रुक्मिण्यां प्रार्थना चासीदस्य पूर्वं मुमूर्षतः. — c) S (G1.2 M2 om.) चैनां (for च तां). K1 मूर्षः; T1 मूढे (for मूढः). — d) K4 °श्रुतीव च; Ñ1 V1 B D (except D4) °श्रुतीमि(B1.6 °रि)व (for °श्रुतिं यथा).

16 Ś1 K2.3 Ñ1 G3 om. the ref. G3 om. 16^{bcd}. — b) S (G3 om.) विस्तरेण (for सहि°). Ś1 K1.3 D4 नरर्षभाः; K2 नराधिकाः; K4 °धिपं (for °धिपाः). — After 16^{ab}, S (G3 om.) ins. (Cv glosses):

395* गर्हणां शिशुपालस्य वासुदेवेन श्राविताः ।
[T1 G5 शुश्रुवुः; G1.2.6 विश्रुतां (for श्राविताः).]

G6 cont.:

396* रथोपस्थे धनुष्मन्तं शरान्संदधतं रुषा ।

— cd) D1 व्यगर्हयत्. Ś1 D4 चेदिराजमगर्हयन्; T1 G1.2.4.5 M प्राद्रवन्सर्वपार्थिवाः (for d). G6 श्रुत्वापि च विलोक्याशु दुद्रुवुः सर्वपार्थिवाः. — A passage given in

ततस्तद्वचनं श्रुत्वा शिशुपालः प्रतापवान् ।
जहास स्वनवद्धासं प्रहस्येदमुवाच ह ॥ १७
मत्पूर्वां रुक्मिणीं कृष्ण संसत्सु परिकीर्तयन् ।
विशेषतः पार्थिवेषु व्रीडां न कुरुषे कथम् ॥ १८
मन्यमानो हि कः सत्सु पुरुषः परिकीर्तयेत् ।
अन्यपूर्वां स्त्रियं जातु त्वदन्यो मधुसूदन ॥ १९
क्षम वा यदि ते श्रद्धा मा वा कृष्ण मम क्षम ।
क्रुद्धाद्वापि प्रसन्नाद्वा किं मे त्वत्तो भविष्यति ॥२०
तथा ब्रुवत एवास्य भगवान्मधुसूदनः ।
व्यपाहरच्छिरः क्रुद्धश्चक्रेणामित्रकर्षणः ।
स पपात महाबाहुर्वज्राहत इवाचलः ॥ २१
ततश्चेदिपतेर्देहात्तेजोऽग्र्यं ददृशुर्नृपाः ।
उत्पतन्तं महाराज गगनादिव भास्करम् ॥ २२
ततः कमलपत्राक्षं कृष्णं लोकनमस्कृतम् । C. 2. 1586 B. 2. 45. 27 K. 2. 70. 52

App. I (No. 28) is ins. in S after 16 (in G3 after 16^{a}), and is glossed by **Cv**.

17 S om. 17^{a}–21^{d}. — ^{a}) Ś1 K B2 Dn D4.6 तस्य (for ततस्). — ^{b}) K2 B1.2 D1.2 चेदिराजः (for शिशु°). — ^{c}) D1 जहार (for °स). B D1.2 सस्वनं (for स्वनवद्). — ^{d}) K3.4 Dn D6 वाक्यं चेदम्; D3.5 प्रहस्यैनम् (for प्रहस्येदम्).

18 S om. 18 (cf. v.l. 17). — ^{a}) Ś1 मत्पूजां; K3 मत्पूर्वं-; Dn2 D3 मत्पूर्वां; **Cn** as in text. **Cd** implies text. K3 रुक्मिणी. Ś1 कृष्णां. — ^{b}) D2.3 सत्सु संपरिकीर्तयन्. — K4 D3.4 om. (hapl.) 18^{c}–19^{b}.

19 S om. 19; K4 D3.4 om. 19^{ab} (cf. v.l. 17, 18). — ^{a}) Ś1 व्रीड°; **Cd** मन्य° (as in text). K2 कः साधु-; K3 संसत्सु (for कः सत्सु). — ^{b}) K1 परिकीर्तयन्; **Cd** as in text. — ^{c}) Ś1 °पूजां (for °पूर्वां). K1 जानन् (for जातु).

20 S om. 20 (cf. v.l. 17). — ^{a}) Ś1 B (except B3) Dn1 D2.3.5.6 क्षमा वा; K3 क्षमतां; K4 क्षमं वा; **Cn** as in text. B6 वा (for ते). — ^{b}) B5 D2 न (for मा). K2 या (for वा). Ś1 D3.5 क्षमा; K2.4 D2 °मः (for °म). B6 यमक्षयं (m मम क्षयं). — ^{c}) D4 क्रुद्धाद्यापि प्रसन्नाद्या. — ^{d}) Ś1 त्वत्तो मे (by transp.).

21 S om. 21^{abcd} (cf. v.l. 17). — ^{a}) B1.2 D1.2 अथ (for तथा). — After 21^{ab}, K4 ins.:

397* आगच्छन्तं तु तं दृष्ट्वा शिशुपालं स दुर्मतिम् ।
पार्श्वस्थं चक्रमादाय प्रेषयन्स दुरात्मनि ।

K4 cont.: K1 (marg.).3 D5 ins. after 21^{ab}:

398* अपराधशतं तस्य क्षमित्वालोक्य सर्वशः ।
उदपात्रमुपालभ्य चक्रार्थं च तदानघ ।

K1.3 cont.: D5 ins. after line 7 of 401*:

399* तप्तचामीकराभासं क्षिप्तं तस्यैव दुर्मतेः ।

K4 ins. after 398*:

400* चक्रं च तत्कृष्णकरप्रभासं
जहार तस्याङ्गमनुत्तमं तथा ।
बभौ पृथिव्यां पतितं सकुण्डलं
हा हेति शब्दः समभूत्सभायाम् ।

K4 cont.: Dn (!) D3.4 ins. (**Cn** glosses) after 21^{ab}: D5 ins. after 398*:

401* मनसाचिन्तयच्चक्रं दैत्यवर्गनिषूदनम् ।
एतस्मिन्नेव काले तु चक्रे हस्तगते सति ।
उवाच भगवानुच्चैर्वाक्यं वाक्यविशारदः ।
शृण्वन्तु मे महीपाला येनैतत्क्षमितं मया ।
अपराधशतं क्षाम्यं मातुरस्यैव याचतः ।
दत्तं मया याचितं च तद्वै पूर्णं हि पार्थिवाः ।
अधुना मारयिष्यामि पश्यतां वो महीक्षिताम् ।
एवमुक्त्वा यदुश्रेष्ठश्चेदिराजस्य तत्क्षणात् ।

[(L. 1) D4 चिंतयामास (for [अ]चिन्तयच्चक्रं). K4 D3 °संघ°; D5 °सिंह° (for °वर्ग°). — (L. 5) Dn **Cn** याचने; D4.5 याचते; **Cnp** as above. — (L. 6) K4 तदा चासे; D3–5 यान्चितानि (for याचितं च). K4 D3–5 तानि पूर्णानि (for तद्वै पूर्णं हि). K4 पापिने (for पार्थिवाः). — (L. 7) D3.5 वध° (for मार°). K4 अनास्य च वधिष्यामि (for the prior half). — After line 7, D5 ins. 399*. — (L. 8) K4 ततः कृष्ण° (for यदुश्रेष्ठ°), and तत्क्षणं (for °णात्).]

— ^{cd}) Ñ1 कृष्णश्च (for क्रुद्धश्च). D1 अमीव° (for अमित्र°). K1.2 B3.6 D2.3.4 (*inf. lin.* as in text).5 °कर्शनः (for °कर्षणः). S चिच्छेद च सुनीथस्य शिरश्चक्रेण संयुगे. — ^{f}) K4 D2 वज्रहत. B6 °परः (for °चलः).

22 ^{a}) G4 (before corr.) वीरात् (for देहात्). — ^{b}) Ś1 च्यदद्दशुर् (for ऽग्र्यं ददृशुर्). K1 [ऽ]ग्निं (for [ऽ]ग्र्यं). — ^{c}) T1 G1 M उत्पतत्त(T1 °तंत)त्; G2 उत्पतत्तु; G3 उत्पपात (for उत्पतन्तं). S तदा राजन् (for महाराज). — ^{d}) S घनांतादि(G4 °वि)व भास्करं (G1.2.5 °रः). **Cv** cites सुवांताद् (for गगनाद्).

C. 2. 1567 B 2. 45. 27 K. 2. 70. 32 ववन्दे तत्तदा तेजो विवेश च नराधिप ॥ २३
तदद्भुतममन्यन्त दृष्ट्वा सर्वे महीक्षितः ।
यद्विवेश महाबाहुं तत्तेजः पुरुषोत्तमम् ॥ २४
अनभ्रे प्रववर्ष द्यौः पपात ज्वलिताशनिः ।
कृष्णेन निहते चैद्ये चचाल च वसुंधरा ॥ २५
ततः केचिन्महीपाला नाब्रुवंस्तत्र किंचन ।
अतीतवाक्पथे काले प्रेक्षमाणा जनार्दनम् ॥ २६
हस्तैर्हस्ताग्रमपरे प्रत्यपीषन्नमर्षिताः ।
अपरे दशनैरोष्ठानदशन्क्रोधमूर्छिताः ॥ २७
रहस्तु केचिद्वार्ष्णेयं प्रशशंसुर्नराधिपाः ।
केचिदेव तु संरब्धा मध्यस्थास्त्वपरेऽभवन् ॥ २८
प्रहृष्टाः केशवं जग्मुः संस्तुवन्तो महर्षयः ।
ब्राह्मणाश्च महात्मानः पार्थिवाश्च महाबलाः ॥ २९
पाण्डवस्त्वब्रवीद्भ्रातॄन्सत्कारेण महीपतिम् ।

23 After 23^{ab}, T1 G3–6 ins.:

402* स्तुत्यं त्रैलोक्यवन्द्यं तमस्तोतारमजं विभुम् ।

— a) B2 ववंद; M1 उपायात् (for ववन्दे). K2 तं; B2 D1.2 च (for तद्). K2 महा- (for तदा). T1 G1–5 M2 उपावर्तत तत्तेजो. — d) K1–3 नरोत्तमं; K4 D1.2.5 T1 नराधिपः; M2 जनाधिप.

24 a) K2 तम् (for तद्). D5 अमन्यंत and महाराज also. T1 G5 तदद्भुतं च ददृशुः; G1 तदद्भुततममन्य (sic); G3 तदद्भुततमं दृष्ट्वा. — b) K1 G4 M1 सर्व- (for सर्वे). T1 G3.5 सर्व एव मही°; D5 गगनादिव भास्करं (in addition to the text reading). — c) D3 G1 M2 महाबाहु.

25 a) G1.2.4 अनभ्रा. K1 अनभ्रैस्तु प्रवर्षद्भिः; K2 °भ्रे परिवर्षद्यौः; B D1–5 °भ्रेषु ववर्ष द्यौः. — b) K4 D1 ज्वलितोशनिः; G3 सलिलाशनिः. — c) D1.2 हि हते; M1 [अ]भिहते (for नि°).

☞ From 25^{cd} onwards D4 is a different MS. (see Introduction).

26 a) S सर्वे (for केचिन्). K3 D1.2 G3 महीपालान्. — b) G3 अब्रुवंस् (for ना°). K1 D3 केचन (for किं°). — c) = 3. 60. 36^{c}. K2 अतीत्य; K4 अतीते; B3 अतीव (for अतीत-). K3 -वाक्यदे; B2–4.6 D1.2 -बांधवे (D1 orig., °व, m as in text). S तदा (G1.2 ततः; G4 तथा) संक्रुद्धमनसः (G3 °सा). — d) D1 प्रेक्षमाणं.

27 a) G4 हस्ते हस्ता°; B6 हस्ते हस्तं स्वमपरे. — b) Ś1 D3 प्रत्यपिषन्; K4 °पेषन्; Ñ1 B2.5 Dn D1.3–5 G1.3.5 M1 °र्पिषन्; V1 पिपुषुश्चान्; B3.4.6 पिपिषुश्चाप्यु; T1 G4 M2 प्रत्यर्पि(T1 °र्पी)क्षन्; G2 corrupt; G6 °वीक्षन्; Cv प्रत्यपिक्षन्; text as in K1–3 B1. B2.5 D1–5 नराधिपाः; T1 G1.3.5 M1 अमर्षणाः; G2 corrupt; G4 M2 °र्षिणः; G6 नरर्षभाः (for अमर्षिताः). — D3 om. 27^{c}–28^{b}. — c) S ओष्ठं (for ओष्ठान्). — d) S ददंशुः (for अदशन्). A few MSS. °मूर्च्छिताः.

28 D3 om. 28^{ab} (cf. v.l. 27). — a) Ś1 K2 Dn D6 रहश्च; K1.3.4 रहस्यं (K4 °स्या); G2 न ह स्म (for रहस्तु). — b) G1.2 महारथाः; G6 नरर्षभाः (for नराधिपाः). — c) K3.4 Ñ1 B1.2 Dn2 D1–5 सुसंरब्धाः; S तु संक्रुद्धाः (for तु संरब्धाः). — d) K2 च (for तु). D4 T1 G3–5 M2 [ऽ]ब्रुवन् (for ऽभवन्). — After 28, S (G2 M1 om. lines 6–9; G3 om. lines 5–9) ins. (Cv glosses line 5):

403* ये देवगन्धर्वगणा राजानो भुवि विश्रुताः ।
ते प्रणामं हृषीकेशे प्रकुर्वन्ति महात्मनि ।
ये त्वासुरगणात्पक्षात्संभूताः क्षत्रिया इह ।
ते निन्दन्ति हृषीकेशं दुरात्मानो गतायुषः ।
प्राजापत्यगणा ये तु मध्यस्थाश्च महात्मनि । [5]
ब्रह्मर्षयश्च सिद्धाश्च गन्धर्वोरगचारणाः ।
ते वै स्तुवन्ति गोविन्दं दिव्यैर्मङ्गलसंयुतैः ।
परस्परं च नृत्यन्ति गीतेन विविधेन च ।
उपतिष्ठन्ति गोविन्दं प्रीतियुक्ता महात्मनि ।

[(L. 1) G2 स- (for ये). T1 बहु- (for भुवि). — (L. 2) G1 प्रणामं हि; G2 M1 प्रमाणं हि; G3 ते प्रमाणं; G6 ते प्रमाणा (for ते प्रणामं). — (L. 3) G3 °गणाः पक्षाः; G6 °गणा यक्षाः (for °गणात्पक्षात्). G2.3 इव (for इह). M2 इह जाताश्च भूमिपाः (for the post. half). — (L. 4) G1 ते नदंति; G2.3 तेतिनिंदन्; M2 तेनिंदन्हि (for ते निन्दन्ति). — (L. 5) M2 reads this line after line 9. T1 M प्रा(T1 प्र)जापत्या; G1.2 प्रजापति-; G4 प्रजापत्य-. — (L. 6) G4 °राक्षसाः (for °चारणाः). — (L. 7) T1 G5 केचित् (for ते वै). T1 G4 दिव्य-; M2 स्तवैर् (for दिव्यैर्). — (L. 8) M2 अतोद्येन (for परस्परं). G1 गतेन (for गी°). — (L. 9) G5 महात्मनः (for °नि).]

29 a) B2 प्रकृष्टाः (for °हृष्टाः). — b) K1 संस्तवंतो; G1.2 प्रशशंसुर् (for संस्तुवन्तो). — c) S ब्राह्मणाश्चापि सुप्रीताः. — d) G6 पांडवा° (for पार्थिवा°). Ś1 K Ñ1 V1 D6 बलैः सह (for महा°). — After 29, K1 ins. an addl. colophon; while K4 V1 B D (except D6)

दमघोषात्मजं वीरं संसाधयत मा चिरम् ।
तथा च कृतवन्तस्ते भ्रातुर्वै शासनं तदा ॥ ३०
चेदीनामाधिपत्ये च पुत्रमस्य महीपतिम् ।
अभ्यषिञ्चत्तदा पार्थः सह तैर्वसुधाधिपैः ॥ ३१
ततः स कुरुराजस्य क्रतुः सर्वसमृद्धिमान् ।
यूनां प्रीतिकरो राजन्संबभौ विपुलौजसः ॥ ३२
शान्तविघ्नः सुखारम्भः प्रभूतधनधान्यवान् ।
अन्नवान्बहुभक्ष्यश्च केशवेन सुरक्षितः ॥ ३३
समापयामास च तं राजसूयं महाक्रतुम् ।
तं तु यज्ञं महाबाहुरा समाप्तेर्जनार्दनः ।
ररक्ष भगवाञ्शौरिः शार्ङ्गचक्रगदाधरः ॥ ३४
ततस्त्ववभृथस्नातं धर्मराजं युधिष्ठिरम् । C. 2. 1600 B. 2. 45. 40 K. 2. 72. 9

M_1 ins.:

404* शशंसुर्निर्वृताः सर्वे दृष्ट्वा कृष्णस्य विक्रमम् ।

30) K_1 T_1 G_{1-5} M संस्कारेण; $D_{1.2}$ संस्कारार्थी (D_2 °र्थं); Cd as in text. $Ñ_1$ B_1 D_3 $G_{1.2}$ °पतिः; V_1 °पते (for °पतिम्). B_4 सर्वान्राजन्निदं वचः (for ^{b}). G_6 स तत्रोवाच देवेशः पितृष्वसृपतिं तदा. — After 30^{ab}, $Ś_1$ reads 31^{cd}, *repeating* it in its proper place. — Before 30^{cd}, G_6 ins. भगवान्. — ^{c}) S (except G_6) शूरं (for वीरं). — ^{d}) $Ś_1$ K_4 $B_{1.4}$ Dn D_6 $G_{1.2}$ संस्कार(G_2 °रा)यत; V_1 $B_{3.5.6}$ D_{2-5} सत्कारयत (for संसाध°). — After 30^{cd}, S ins.:

405* कुरुराजवचः श्रुत्वा भ्रातरस्ते त्वरान्विताः ।
[G_6 इति कृष्ण° (for कुरुराज°).]

— ^{e}) $G_{1.2}$ तु (for च). — ^{f}) $Ñ_1$ V_1 $B_{3.5.6}$ D_{3-5} G_5 शासनात् (for °नं). $G_{1.2}$ तथा; M_2 यथा (for तदा). G_4 भ्रातरस्ते त्वरान्विताः (=post. half of 405*). G_6 आहिताग्निक्रियादिभिः.

31 ^{a}) V_1 $B_{3.4.6}$ °पत्ये तु; T_1 $G_{1.2}$ °पत्येन (for °पत्ये च). — ^{b}) D_4 पुत्रस्य च (for पुत्रमस्य). $K_{3.4}$ $Ñ_1$ V_1 Dn D_1(before corr.).$_6$ T_1 G_{1-5} M महीपतेः. G_6 पुत्रं तस्याज्ञया हरेः. — ^{c}) D_5 T_1 $G_{1.2}$ अभ्यषिंचंस्तदा (T_1 G_1 °था) पार्थाः. — ^{d}) T_1 $G_{1.2.5}$ सहितैर् (for सह तैर्). — After 31, $Ṅ_1$ S ins. an addl. colophon (*adhy. no.*: 78 [G_4 54], which in S is followed by a passage given in App. I (No. 29).

32 Before 32, $Ñ_1$ S ins. वैशं°. — ^{a}) B_4 च (for स). — ^{b}) T_1 G_{1-5} M तदा (for क्रतुः). V_1 क्रतुः सर्वर्त्विग्भिर्युतः; G_6 सर्वकर्मसमृद्धिमान्. — ^{c}) K_{1-3} D_5m राज्ञां (K_2 °ज्ञा); S यज्ञः (for यूनां). — ^{d}) $Ś_1$ $Ñ_1$ B Dn $D_{3.5}$ $G_{1,2}$ M_1 स बभौ; D_4 सबलो; G_3 बभौ स (for संबभौ). T_1 $G_{3.4}$ विपुलोद्भवः; $G_{1.2.5.6}$ M_2 विपु(G_5 °म)लोत्सवः.

33 ^{a}) K_2 शांतिर्विघ्नः; D_2 शांतविघ्न-. K_1 सु[read शु]भकरः. D_1 S शांतविघ्न(G_4 °घ्नः)समा(D_1 °सुखा)रंभः. — G_4 transp. 33^{b} and 33^{d}. — ^{b}) $K_{1.2}$ °धान्यमान्; K_3 °धान्यवत्. — ^{c}) D_6 अन्नदान्. D_3 बहुभक्ष्यंश्च; some MSS. °भक्षश्च. S (G_3 corrupt) अन्नवांश्चापि (M_2 °भि-) निर्वृत्तः. — ^{d}) K_4 सुरर्षितः. S केशवेनाभिरक्षितः ($G_{1.2.5.6}$ °पि रक्षितः; G_3 °प्यभिष्टुतः).

34 $G_{2.3}$ read 34^{ab} after 34^{ef}; G_5 transp. 34^{ab} and 34^{cd}. — ^{a}) S तदा (for च तं). — ^{b}) $Ñ_1$ S यथाविधि (for महाक्रतुम्). — S (G_2 om. lines 2–5 and 9–12) ins. after 34^{ab} (G_6 om. lines 5–10 here but ins. them after 37^{ab}):

406* कोटीसहस्रं प्रददौ ब्राह्मणानां महात्मनाम् ।
न करिष्यति तल्लोके कश्चिदन्यो महीपतिः ।
याजकाः सर्वकामैश्च सततं तर्पुर्धनैः ।
ततश्चावभृथः स्नातः स राजा पाण्डुनन्दनः ।
व्यासं धौम्यं च प्रयतो नारदं च महामतिम् ।
सुमन्तुं जैमिनिं पैलं वैशंपायनमेव च ।
याज्ञवल्क्यं कठं चैव कलापं च महौजसम् ।
सर्वांश्च विप्रप्रवरान्पूजयामास सत्कृतान् ।
युष्मत्प्रभावात्प्राप्तोऽयं राजसूयो महाक्रतुः ।
जनार्दनप्रभावाच्च संपूर्णो मे मनोरथः ।
अथ यज्ञं समाप्यान्ते पूजयामास माधवम् ।
बलदेवं च देवेशं भीष्माद्यांश्च कुरूत्तमान् ।

[(L. 2) G_6 यल्लोके (for त°). — (L. 3) G_1 M विप्राश्च (for सततं). — (L. 5) G_3 प्रत्तरो (for प्रयतो). G_4 M °मुनिं (for °मतिम्). T_1 व्यासं धौम्यं वरिष्ठं च प्रयतो नारदं मुनिं. — Line 6 = 1. 57. 74^{c}, 75^{b}. — (L. 7) G_2 कलं (for कठं), and कपालं (for कलापं). — (L. 8) G_4 M_2 स सर्वान् (for सर्वांश्च). $G_{1.2}$ M_1 चार्त्विक्प्र°; G_4 M_2 ऋत्विक्प्र° (for विप्रप्र°). — (L. 9) T_1 M_1 °प्रसादात् (for °प्रभावात्). — (L. 10) G_4 संपूर्णं मे मनोरथं. — (L. 11) G_1 अर्ध- (for अथ).]

— $G_{1.6}$ M om. 34^{cdef}. — ^{c}) T_1 G_{2-5} तस्य (for तं तु). G_4 यज्ञे (for यज्ञं). — ^{d}) K_4 D_3 T_1 $G_{2.4}$ आ(T_1 G_2 अ)समाप्ते; $Ṅ_1$ V_1 आसमाप्तं. K_4 जनार्दने; G_4 °नं. — ^{e}) $K_{3.4}$ सौरिः; G_3 शंभुः (for शौरिः). — ^{f}) T_1 G_{2-5} शंख° (for शार्ङ्ग°).

C. 2. 1600 B. 2. 45. 40 K. 2. 72. 9 समस्तं पार्थिवं क्षत्रमभिगम्येदमब्रवीत् ॥ ३५
दिष्ट्या वर्धसि धर्मज्ञ साम्राज्यं प्राप्तवान्विभो ।
आजमीढाजमीढानां यशः संवर्धितं त्वया ।
कर्मणैतेन राजेन्द्र धर्मश्च सुमहान्कृतः ॥ ३६
आपृच्छामो नरव्याघ्र सर्वकामैः सुपूजिताः ।
स्वराष्ट्राणि गमिष्यामस्तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ३७
श्रुत्वा तु वचनं राज्ञां धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
यथार्हं पूज्य नृपतीन्भ्रातॄन्सर्वानुवाच ह ॥ ३८
राजानः सर्व एवैते प्रीत्यास्मान्समुपागताः ।
प्रस्थिताः स्वानि राष्ट्राणि मामापृच्छ्य परंतपाः ।
तेऽनुव्रजत भद्रं वो विषयान्तं नृपोत्तमान् ॥ ३९
भ्रातुर्वचनमाज्ञाय पाण्डवा धर्मचारिणः ।
यथार्हं नृपमुख्यांस्तानेकैकं समनुव्रजन् ॥ ४०
विराटमन्वयात्तूर्णं धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ।
धनंजयो यज्ञसेनं महात्मानं महारथः ॥ ४१
भीष्मं च धृतराष्ट्रं च भीमसेनो महाबलः ।
द्रोणं च ससुतं वीरं सहदेवो महारथः ॥ ४२
नकुलः सुबलं राजन्सहपुत्रं समन्वयात् ।

35 a) D6 तथा (for ततस्). A few N MSS. अवभृत° or °भ्रत°. K2 D2.4 G2.4 -स्नानं (for -स्नातं). — b) Ś1 K Dn D6 धर्मात्मानं. D1 °राजो °ष्ठिरः. — c) K2 Dn2 D4 समस्त-; G1.3 समग्रं; G6 समर्थं (for समस्तं). Ś1 पार्थिव. K2 यत्रम्; K3 तत्रम् (for क्षत्रम्). — d) V1 B6 उपा°; B2–5 Dn D3–5 उप°; M2 समा° (for अभि°).

36 a) V1 राजन्वै; B1.2 D1.2 राजेंद्र (for धर्मज्ञ). B3–5 D3–5 दिष्ट्या वै वर्धसे राजन्. — b) K2 चाप्त° (for प्राप्त°). Ś1 K4 B1.2 Dn D1.2.6 असि. T1 G3–5 M1 प्रभो (for विभो). — G6 reads 36^{cd} after line 10 of 406* (cf. v.l. 34). — c) Ś1 अश्व**°; B1.2 D3 अजमी°; B3.4.6 नृपाणामज°. — d) B6 संपर्कितं; G1.6 °र्धितस्. — e) K2.3 B1.2 D1 G1–3 तेन; D2 [अ]नेन (for [ए]तेन). — f) G3 धर्मज्ञः (for °श्च). K2 कृतान् (for कृतः). V1 B3.6 G2 यशश्च (G2 धर्मं च) सुमहत्कृतं.

37 b) B2 D1.2 T1 G1–5 M च (for सु-). G6 सकामैश्च न पूजिताः. — After 37^{ab}, G6 ins. lines 5–10 of 406*, followed by 36^{cd}. — c) G2 स्वराष्ट्रं गंतुमिच्छामस्.

38 Before 38, B D1.2 ins. वैशं° उ°. — G1 om. 38^{ab}. **Cd** cites 38^{ab} (entire) as in text. — a) K4 स्तुत्वा (for श्रु°). Ś1 T1 तद्; D3.4 च (for तु). — c) K1 यथा हि; Ñ1 यथार्हो. Ś1 K1–3 पूजयित्वा तान्; V1 B3–6 D3.4 प्रतिपूज्यैतान्; G4 पूज्य धर्मात्मा. — d) B1.2 S (by transp.) सर्वान्भ्रातॄन् (G1 °न्कामान्). V1 B3–6 D3.4 इदम् (for सर्वान्).

39 a) Ś1 K1.4 V1 B D1–4 एवेमे (for एवैते). — b) B2–4.6 D1.2 मां (for [अ]स्मान्). K1 समुपागतान्. — c) G2 राज्यानि (for राष्ट्राणि). — d) Ś1 ममापच्छ्य [? °पृच्छ्य]; K1 मामापूज्य; K4 G1 ममापृच्छ्य; B1 स्वागच्छत; Dn1 D1.5 G4 मामा(D1 ममा-; D5 माम)-पृच्छन्; T1 मावपृच्छ्य; G2 समापृच्छ्य. — e) K1.4 Dn D5.6 तेनु (K1 ते तु; K4 अनु-; D5 तेन) व्रजंतु; T1 G3 तेनुप्रयात; G2 अनुव्रजत; **Cv** as in text. — f) D3 G3 नृपोत्तमाः.

40 K4 om. 40^{a}–41^{b}. — a) K1 आकर्ण्य; K2 आदाय (for आज्ञाय). — c) Ś1 K1–3 Dn D5.6 M1 नृपतीन्सर्वान् (for नृपमुख्यां°). — d) Ś1 एकैकमनुवव्रजुः; G2 तदैकैकमनुव्रजान्.

41 K4 G6 om. 41^{ab} (for K4 cf. v.l. 40); T1 G1.3–5 M2 read 41^{ab} after 409* (cf. v.l. 43); G2, after 43. — a) G1 विरागं (for °टं). K1 B1.4.6 अन्वियात्; T1 G1–5 M2 चान्व° (for अन्व°). K1–3 पूर्वं (for तूर्णं). — c) T1 G1–4 M जयत्सेनं (for यज्ञ°). — d) K3 Ñ1 V1 Dn D5 महारथं. S सहामात्यं स(G2.4 सामात्यं सह)बांधवं.

42 a) Ñ1 V1 द्रोणं द्रौणिं च भीष्मं च; B1 भीष्मं च रथिनां श्रेष्ठं; S धृतराष्ट्रं च भीष्मं च. — After 42^{a}, S ins.:

407* विदुरं च महामतिम् ।
संजयं च महात्मानं.

— b) Ñ1 V1 धृतराष्ट्रं च मारुतिः; S भीमसेनः प्रतापवान्. — After 42^{ab}, S (except M1) ins.:

408* द्रोणं द्रोणायनिं चैव सामात्यं ससुहृद्गणम् ।

— M1 om. 42^{c}–43^{b}. — c) Ñ1 S (M1 om.) कृपं; V1 B4.6 शल्यं; D6 क्रथं (m द्रोणं as in text). Ñ1 V1 Dn D5.6 तु (for च). K4 तु सुमितं; B1.2.5 D1–4 सहसुतं: G1 शारद्वतं; G4 [ए]व सुतं (for च ससुतं). K1.2 B1.2 D1–4 वीरः; S (M1 om.) चैव (for वीरं). — G5 om. (hapl.) 42^{d}–43^{a}. — d) Ś1 K3.4 Dn D5.6 युधां पतिः (Ś1 K4 °तिं); K1 V1 B1 महाबलः; T1 G1–3.6 M2 महामतिः; G4 महीपतिः (for महारथः).

43 G5 om. 43^{a}; M1 om. 43^{ab} (cf. v.l. 42). — a)

द्रौपदेयाः ससौभद्राः पार्वतीयान्महीपतीन् ॥ ४३
अन्वगच्छंस्तथैवान्यान्क्षत्रियान्क्षत्रियर्षभाः ।
एवं संपूजितास्ते वै जग्मुर्विप्राश्च सर्वशः ॥ ४४
गतेषु पार्थिवेन्द्रेषु सर्वेषु भरतर्षभ ।
युधिष्ठिरमुवाचेदं वासुदेवः प्रतापवान् ॥ ४५
आपृच्छे त्वां गमिष्यामि द्वारकां कुरुनन्दन ।
राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं दिष्ट्या त्वं प्राप्तवानसि ॥ ४६
तमुवाचैवमुक्तस्तु धर्मराण्मधुसूदनम् ।
तव प्रसादाद्गोविन्द प्राप्तवानस्मि वै क्रतुम् ॥ ४७
समस्तं पार्थिवं क्षत्रं त्वत्प्रसादाद्वशानुगम् ।
उपादाय बलिं मुख्यं मामेव समुपस्थितम् ॥ ४८
न वयं त्वामृते वीर रंस्यामेह कथंचन ।
अवश्यं चापि गन्तव्या त्वया द्वारवती पुरी ॥ ४९
एवमुक्तः स धर्मात्मा युधिष्ठिरसहायवान् । C. 2. 1616 B. 2. 45. 56 K. 2. 72. 26

K_3 Dn_2 सबलं; D_3 सौ° (for सु°). T_1 G_4 चैव (for राजन्). G_3 कृपं च ससुतं चैव. — ^{b}) $K_{2.3}$ ससैन्यं च (for सहपुत्रं). K $B_{1.3.4.6}$ D_6 समन्वियात्; T_1 G_{3-6} M_2 अनुव्रजत् (for समन्वयात्). — S (M_1 om.) ins. after 43^{ab}:

409* शल्यं तु ससुतं वीरं सत्यकः परवीरहा ।
भगदत्तं च राजानं कौसल्यं च बृहद्बलम् ।

[(L. 1) G_2 M_2 च (for तु), and राजन् (for वीरं).]
After 409*, T_1 $G_{1.3-5}$ M_2 read 41^{ab}. — T_1 $G_{1.3-5}$ M_2 ins. after 41^{ab} (transp.): M_1, after 42^{ab}:

410* भीष्मकं सह पुत्रेण मातुलं च महामतिम् ।
दाक्षिणात्यांश्च सर्वांश्च हैडिम्बः समनुव्रजत् ।

[(L. 1) M_2 °द्युतिं (for °मतिम्). — (L. 2) G_4 नृपतीन् (for सर्वांश्च). G_1 ऋद्धियः (for हैडिम्बः).]
— G_2 om. 43^{cd}. — ^{c}) G_3 द्रौपदीयाः. B_3 ससौभद्रान्. — ^{d}) $Ś_1$ K_1 पर्वतीयान्. $Ś_1$ महाबलान्; K Dn $D_{5.6}$ महारथान्; $Ñ_1$ T_1 महामतीन् (for मही°). — After 43, G_2 reads 41^{ab}.

44 ^{a}) $D_{1.2}$ अनु° (for अन्व°). Dn_1 च; D_2 [इ]व; D_5 वा (for [ए]व). G_3 [अ]न्ये (for [अ]न्यान्). — ^{b}) $K_{1.2}$ $Ñ_1$ V_1 $B_{4.6}$ पुरुषर्षभाः (K_1 °भः; K_2 V_1 °भान्); K_3 क्षत्रियर्षभान्. S पार्थिवान् (G_3 °वाः) कुरवोपरे. — ^{c}) $Ś_1$ K_3 $Ñ_1$ V_1 B_5 Dn $D_{5.6}$ सुपूजिताः. $Ś_1$ $K_{1.4}$ Dn $D_{5.6}$ सर्वे; V_1 $B_{1.3-6}$ $D_{3.4}$ ते तु; B_2 $D_{1.2}$ तेन (for ते वै). S एवं नृपाः (G_1 °पान्) पूजितास्ते (G_3 एवं नृपास्ते सर्वेपि). — ^{d}) $Ś_1$ K_4 $Ñ_1$ V_1 Dn $D_{5.6}$ सहस्रशः (for च सर्वशः).

45 ^{b}) $Ś_1$ K Dn $D_{5.6}$ ब्रा($K_{3.4}$ ब्र)ह्मणेषु च; $Ñ_1$ पुरुषर्षभ; $D_{1.2}$ G_6 भरतर्षभः. — ^{cd}) S युधिष्ठिरः सहामात्यः प्रविवेश पुरोत्तमं. — After 45, S ins.:

411* कृतार्थं पाण्डवं दृष्ट्वा सिंहासनगतं नृपम् ।
रोचमानं महेन्द्राभं वासुदेवोऽब्रवीद्बली ।

46 S transp. 46^{ab} and 46^{cd}. — 46^a = 1. 72. 15^a: 2. 3. 1^c. — ^{ab}) D_4 त्वा; T_1 त्वं (for त्वां). G_4 महाराजा (for गमि°). $B_{3.4.6}$ °सत्तम (for °नन्दन). G_6 कृतकृत्योस्मि कौन्तेय गमिष्ये द्वारकां पुरीं. — ^{c}) K_1 क्रतुं श्रेष्ठं; K_2 कृतं श्रेष्ठं. — ^{d}) M_2 सं- (for त्वं). K_1 प्राप्नुयान् (for प्राप्तवान्). $Ś_1$ $K_{1.3}$ $Ñ_1$ $B_{1.2}$ D_1 नृप; K_2 D_2 नृपः (for असि).

47 ^{a}) D_4 [ए]व (for [ए]वम्). K_1 उक्ते तु; D_4 कृष्णस्तु (for उक्तस्तु). — ^{b}) K_4 $Ñ_1$ V_1 Dn $D_{5.6}$ धर्मराजो जनार्दनं ($Ñ_1$ युधिष्ठिरः); $B_{3.4.6}$ धर्मात्मा मधुसूदनं; D_3 धर्मवान्मधु°. — ^{c}) G_4 त्वत्प्रसादाच्च गोविंद. — ^{d}) $Ś_1$ अमि (sic); K_2 असि (for अस्मि). D_3 च (for वै). T_1 कृतः; G_4 क्रतुः (for क्रतुम्). K_4 Dn (!) $D_{5.6}$ प्राप्तः क्रतुवरो मया.

48 ^{a}) $K_{2.3}$ $Ṅ_1$ V_1 B $D_{1.3}$ समग्रं; D_2 °ग्र्यं (for °स्तं). K_4 Dn (!) $D_{5.6}$ क्षत्रं समग्रमपि च (D_6 °मापेन, corr. to °मात्पन्नम्). — ^{b}) K_1 तत्प्रसादाद्. K_4 Dn (!) $D_{5.6}$ वशे (K_4 °शो) स्थितं; B_4 वशायुगं (for वशानुगम्). — ^{c}) T_1 बली; G_4 धनं (for बलिं). — ^{d}) K_2 ममेव; K_3 G_4 मामेवं. $Ñ_1$ समुपागताः. $Ś_1$ (corrupt) मामेवा- समुपास्थितं. — K_4 Dn (!) $D_{5.6}$ ins. after 48: D_4, after 49^{ab}:

412* कथं त्वद्गमनार्थं मे वाणी वितरतेऽनघ ।

49 ^{a}) K_4 Dn (!) $D_{5.6}$ न ह्यहं; V_1 $B_{3.4.6}$ नैवाहं; S ते वयं (for न वयं). V_1 $B_{4.6}$ वै विना; B_3 वै ऋते; G_1 त्वा ऋते (for त्वामृते). B_5 D_3 वीरं. — ^{b}) $Ś_1$ D_1 रमामेह; V_1 B_3 त्वां रंस्येत्र; $B_{4.6}$ रंस्ये (B_4 त्वां रस्ये) एक; D_4 स्थास्यामो ह; S न रंस्याम ($G_{2.4.6}$ M °मः) (for रंस्यामहे). B_5 D_3 कदाचन. K_4 Dn (!) $D_{5.6}$ रतिं प्राप्नोमि (K_4 प्राप्तोस्मि) कर्हिचित्. — ^{c}) K_4 $Ñ_1$ Dn $D_{5.6}$ M_1 चैव; D_3 वापि (for चापि). $Ś_1$ K $B_{1.3.5.6}$ $D_{1.3.4}$ गंतव्यं; G_4 °व्य (for °व्या). — ^{d}) K_{1-3} B (except B_3) $D_{1.3.4}$ त्वया (D_4 यथा) द्वारवतीं (B_4 D_3 °ती) पुरीं ($K_{2.3}$ °रं); K_4 Dn (!) $D_{5.6}$ भवता द्वारका पुरी (K_4 °कां पुरीं).

50 ^{a}) T_1 $G_{5.6}$ M_2 तु (for स). S गोविंदो (for धर्मात्मा). — ^{b}) = 53^b. V_1 °सहायकः. — Dn_2 reads

C. 2. 1616 B. 2. 45. 57 K. 2. 72. 26 अभिगम्याब्रवीत्प्रीतः पृथां पृथुयशा हरिः ॥ ५०
साम्राज्यं समनुप्राप्ताः पुत्रास्तेऽद्य पितृष्वसः ।
सिद्धार्था वसुमन्तश्च सा त्वं प्रीतिमवाप्नुहि ॥ ५१
अनुज्ञातस्त्वया चाहं द्वारकां गन्तुमुत्सहे ।
सुभद्रां द्रौपदीं चैव सभाजयत केशवः ॥ ५२
निष्क्रम्यान्तःपुराच्चैव युधिष्ठिरसहायवान् ।
स्नातश्च कृतजप्यश्च ब्राह्मणान्स्वस्ति वाच्य च ॥ ५३
ततो मेघवरप्रख्यं स्यन्दनं वै सुकल्पितम् ।
योजयित्वा महाराज दारुकः प्रत्युपस्थितः ॥ ५४
उपस्थितं रथं दृष्ट्वा तार्क्ष्यप्रवरकेतनम् ।
प्रदक्षिणमुपावृत्य समारुह्य महामनाः ।
प्रययौ पुण्डरीकाक्षस्ततो द्वारवतीं पुरीम् ॥ ५५
तं पद्भ्यामनुवव्राज धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
भ्रातृभिः सहितः श्रीमान्वासुदेवं महाबलम् ॥ ५६
ततो मुहूर्तं संगृह्य स्यन्दनप्रवरं हरिः ।
अब्रवीत्पुण्डरीकाक्षः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ५७

50ᶜ–51ᵇ after 52ᵃᵇ. — ᶜ) T1 G2.4 M वीरः; G1 वीर (for प्रीतः). — ᵈ) T1 कुंतीं (for पृथां). S विभुः (G1.6 M भुवि) (for हरिः).

51 For the sequence of Dn2, cf. v.l. 50. Before 51, V1 B3.4.6 ins. हरिरुवाच. — ᵃ) K2 अनुसंप्राप्ताः; B6 सुमहत्प्राप्ताः; G3–5 समनुप्राप्तः. — ᵇ) Ś1 G2.3.4 (before corr.).5 पुत्रस्ते. D1.2 ह (for ऽद्य). — Dn1 D5 om. 51ᶜ–52ᵇ. — ᶜ) M2 वि° (for सि°). — ᵈ) T1 सात्वं (for सा त्वं). G4 अवाप्स्यसि (for °प्नुहि). G3 सदा त्वं प्रीतिमाप्नुहि.

52 For the sequence of Dn2, cf. v.l. 50. Dn1 D5 om. 52ᵃᵇ (cf. v.l. 51). — ᵃ) Ś1 [अ]हं च (by transp.); D1.2 चेह. — After 52ᵃᵇ, S ins.:

413* एवमुक्त्वा ततः शौरिर्भगिनीं वै पितुस्तदा ।

— ᶜ) D3 सुभद्रा द्रौपदी चैव. — ᵈ) K2.3 सभाजयति; K4 D6 संभावयत (D6 °ति); V1 अथ पप्रच्छ; B5 आपप्रच्छ स; B4.6 आपृच्छ्य स तु; Cd सभाजयत (as in text).

53 ᵃ) K2.4 निष्कम्यान्तः°; T1 निष्क्रमान्तः°. K4 B1.2.4 Dn D1.2.5.6 तस्माद्; V1 B3.5.6 D3.4 चापि (for चैव). — 53ᵇ = 50ᵇ. — ᶜ) K4 सांतश्च; G1 स्नातकान्; M1 स्नात्वा च (for स्नातश्च). V1 कृतकृत्यश्च; B5 D2 °जाप्यश्च; G2 (before corr.) °विद्यश्च; G3 °जल्पश्च (for °जप्यश्च). M2 समंगलो जप्तजप्यो. — ᵈ) Ś1 K1–3 Ñ1 G1 M1 स्वस्ति (Ś1 M1 °स्त्य-) वाचयत् (K1 °कान्; K3 °यन्). D1 ह (for च).

54 ᵃ) Ś1 °नव°; K1.2.4 D6 G1.3.4 °रव°; Ñ1 V1 B1 m.3–6 Dn D3–5 °वपुः°; B2 D1.2 °चय°; G6 °वना° (for °वर°). — ᵇ) K1.4 Dn D5.6 च (for वै). Ś1 नवक°; K2.3 चानुक°; Ñ1 V1 B3–6 D3.4 सुप्रक°; G6 सूर्यसंनिभं (for वै सुक°). — ᶜᵈ) K4 B5 Dn D5.6 T1 G2 °बाहुर् (for °राज). Ś1 K4 Ñ1 V1 Dn D6 समुप°; D5 समुपा° (for प्रत्युप°). G6 ददर्श कलितं द्वारि श्वेताश्वैर्योजितं हरिः.

55 G6 subst. 55ᵉ for 55ᵃ. — ᵇ) K1.2 B3.5 D2 तार्क्ष-. K1 (before corr.) -शूकर- (for -प्रवर-). — After 55ᵃᵇ, G3.5.6 ins.:

414* युधिष्ठिरकिरीटिभ्यां दत्तहस्तो ययौ रथे ।
[G6 रथं.]

— ᶜᵈ) Dn1 D5 अपावृत्य. G1 महात्मनाः; G3 °त्मनां (for °मनाः). G6 दारुकस्य करं गृह्य तत्रोच्चलितमाविशत्. — Ñ1 om. (hapl.) 55ᶠ–57ᶜ. — ᵉᶠ) K3 प्रययुः. Ś1 D5 द्वारवती-. G6 सुखास्तरणसंवीतं सोपयानं गवाक्षितं. — After 55, S ins. (T1 G1.2.4 M om. lines 1–2; G6 om. line 5):

415* सात्यकिः कृतवर्मा च रथमारुह्य सत्वरौ ।
वीजयामासतुस्तत्र चामराभ्यां हरिं तदा ।
बलदेवश्च देवेशो यादवाश्च सहस्रशः ।
प्रययू राजवत्सर्वे धर्मपुत्रेण पूजिताः ।
ततः स संमतं राजा हित्वा सौवर्णमासनम् ।

[(L. 3) G6 यादवैश्च (for °वाश्च). — (L. 4) G1.4 प्रययौ (for °यू). T1 G2 पूजितः (for °ताः). G6 रथमारुह्य निर्जग्मुः राजमार्गेण वै पुरं. — (L. 5) T1 ससंभ्रमं; G2 स हि समं; M सुसंमतं (for स संमतं).]

56 Ñ1 om. 56 (cf. v.l. 55). — ᵃ) Ś1 अन्वयाद्राजा (for अनुवव्राज). S ततः (M1 तं तु) पद्भ्यामनुप्रायाद् (T1 G2 °प्राप्तो). — ᵇ) Ś1 K1 B3.6 D1.2 T1 G2–4.6 M2 °पुत्रो (for °राजो). — ᶜᵈ) K1 धीमान् (for श्रीमान्). K2 वासुदेव-; G4 °वो. K1 महारथः; K2 °रथं; V1 B3 D2 G3.4 °बलः (for °बलम्). G6 भ्रातृभिर्ब्राह्मणैः सार्धमृषिभिर्वेदपारगैः. — After 56, T1 G5 ins.:

416* कार्यमानुषरूपं वै विष्णुं सर्वगुरुं प्रभुम् ।;

while G6 ins.:

417* वायोर्दूतनरप्रख्यगतिं कुर्वाणमग्रतः ।

57 Ñ1 om. 57ᵃᵇᶜ (cf. v.l. 55); G6 om. 57ᵃᵇ. — ᵇ) K4 B2 D4 स्यंदनं प्रवरं. K3 हरिं; T1 G2 प्रभुः; G1.3–5 M विभुः (for हरिः). — ᶜᵈ) K1 उवाच (for

अप्रमत्तः स्थितो नित्यं प्रजाः पाहि विशां पते ।
पर्जन्यमिव भूतानि महाद्रुममिवाण्डजाः ।
बान्धवास्त्वोपजीवन्तु सहस्राक्षमिवामराः ॥ ५८
कृत्वा परस्परेणैवं संविदं कृष्णपाण्डवौ ।
अन्योन्यं समनुज्ञाप्य जग्मतुः स्वगृहान्प्रति ॥ ५९
गते द्वारवतीं कृष्णे सात्वतप्रवरे नृप ।
एको दुर्योधनो राजा शकुनिश्चापि सौबलः ।
तस्यां सभायां दिव्यायामूषतुस्तौ नरर्षभौ ॥ ६० C. 2. 1627 B. 2. 45. 68 K. 2. 72. 39

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ समाप्तं शिशुपालवधपर्व ॥

अब्रवीत्). V_1 $B_{1m.3m.4.5}$(m as in text).$_6$ $D_{3.4}$ धर्मराजं परिष्वज्य प्रोवाच वदतां वरः; G_6 सूतं संचोद्य नेत्राभ्यां युधिष्ठिरमभाषत.

58 G_1 M_2 om. 58^{ab}. Before 58, G_6 ins. भगवान्. — ^{a}) $Ś_1$ B_5 D_8 अप्रमत्तोत्थितो; $K_{2.3}$ $G_{3.4}$ °मत्तस्थितो; D_4 °मत्तोस्थितो; G_2 अहं संप्रस्थितो. — ^{b}) $Ñ_1$ प्रजानां हि (for प्रजाः पाहि). $Ś_1$ महाद्युते; D_5 विशां पतेः. — ^{c}) K_1 $B_{1.4}$ पर्जन्य इव. — ^{d}) K_1 °द्रुम (for °द्रुमम्). K_1 इवांडजान्; K_4 $Ñ_1$ V_1 $B_{3.4.5}$ Dn $D_{5.6}$ T_1 $G_{1.2}$ M इव द्विजाः; B_1 इवांडजं. — ^{e}) $B_{1.2}$ $D_{1.2}$ सुहृदः; D_8 बांधवः; G_6 ब्राह्मणाः (for बान्धवाः). K_1 चाप°; B_1 त्वाप°; B_{3-6} D_8 त्वानु°; $D_{1.2}$ चोप° (for त्वोप°). Cd cites त्वा (as in text).

59 ^{a}) $K_{3.4}$ $Ñ_1$ V_1 Dn D_5 $G_{2.3.5}$ M [ए]व; G_6 [इ]दं (for [ए]वं). — ^{b}) G_6 संवादं; Cd °विदं (as in text). — ^{c}) S (except G_2) समनुज्ञाय. — ^{d}) S प्रत्ययात्कुरुनंदनः (G_5 °न).

60 ^{a}) S पुनर् (G_6 पुर-) (for गते). D_8 द्वारावतीं. S (except M_1) कृष्णः (G_1 °ष्ण). — ^{b}) K_4 सात्वतः; D_5 सात्वते. D_1 S सात्वत(T_1 सत्वतः; G_1 सत्वत)प्रवरो (G_4 सांतःपुरवरो). $Ś_1$ K_2 D_1 T_1 G_3 नृपः; K_1 °पे (for °प). — After 60^{ab}, $Ñ_1$ S ins.:

418* युधिष्ठिरो महाराजः प्रविवेश पुरं ततः ।

[$Ñ_1$ महामालः; T_1 $G_{3.5}$ M_2 महाराज; G_2 महातेजाः. T_1 पुरीं; G_1 पुरात् (for पुरं). $Ñ_1$ पुरं महत्; G_2 पुरोत्तमं (for पुरं ततः).]

— Before 60^{cd}, G_2 ins. वैशं°. — ^{c}) S दुर्योधनो महाराज (G_4 °जा). — ^{d}) $Ś_1$ च महाबलः; K_4 चापि कौशलः; B_1 चैव सौबलः; D_8 च स सौबलः; S च परंतपः (M_2 °प) (for चापि सौबलः). — After 60^{cd}, S ins.:

419* सूतपुत्रश्च राधेयः सह दुःशासनादिभिः ।
सर्वकामगुणोपेतैरर्च्यमानास्तु भारत ।

— ^{ef}) $Ś_1$ नरर्षभ; $B_{1.2}$ $D_{1.2}$ नराधिप (D_1 °पौ). S सभायां रमणीयायामवसंस्तत्र पांडवैः (G_2 °सन्पांडवैः सह; G_4 °संस्तत्र पांडवाः). Cd cites 60^{ef} (entire) as in text.

Colophon. — *Sub-parvan:* $Ś_1$ $K_{1.4}$ $B_{1-3.5.6}$ D शिशुपालवध; $K_{2.3}$ G_1 M राजसूय; B_4 शिशुपालवध and राजसूय. To the former, $Ś_1$ K $B_{1.2.6}$ Dn_1 D_{3-6} M add समाप्त. — *Adhy. name:* G_5 सर्वनृपतिविसर्जनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1 (marg.) D_8 43; K_3 42 (as in text); K_4 41; S 80 (G_4 53). — *S'loka no.:* $K_{2.3}$ 64; Dn $D_{1.2}$ 66.

☞ After adhy. 42, K_{2-4} Dn $D_{4.5}$ S ins. a passage given in App. I (No. 30), the Northern MSS. (namely K_{2-4} Dn $D_{4.5}$) then continuing with a further addition of 31 lines. — After adhy. 42, Cd concludes the sub-parvan with the remark शिशुपालवधः, and cites immediately thereafter the first stanza of the next adhy., which makes it probable that his text did not contain the above insertion (App. I, No. 30), together with its continuation in the Vulgate.

43

1 In D_1, stanza 1 is (erroneously) cancelled. Cd cites 1^{ab} entire (with v.l.). — ^{a}) T_1 $G_{3.5}$ परं; G_1 वसुं; G_2 स च (for वसन्). S (except M_1) तत्र (for तस्यां). — ^{b}) K B_1m Dn $D_{2.5.6}$ Cd पुरुषर्षभ; $B_{1m.3.4}$ तु नरर्षभ. — ^{c}) B_1(m as in text).$_2$ $D_{1.2}$ दिव्यां (for सर्वां). — ^{d}) K_2 सशकुनि (sic) (for शकुनिना).

2 $Ś_1$ om. 2^{ab}. — ^{b}) Dn_1 कुरुनंदन. K D_6 अपश्यत्त($K_{2.3}$ °श्यंस्त)त्र तत्र ह. — ^{c}) K_1 अ- (for न). G_3 दृष्टपूर्वं. D_2 सा येन; D_8 एतेन; G_4 सा तेन (for ये तेन). $Ś_1$ न दृष्टापूर्वा या तेन; K_4 अदृश्यपूर्वा यैते च (sic); B_2 न दृष्टं पूर्वमेतेन; T_1 प्र(by corr. न)दृष्टपूर्वानेतेन; G_2 अदृष्टपूर्वमितेन.

3 ☞ The sequence of stanzas 3–11 (along with insertions) in S is so complicated that it is given separately in a tabular form for the guidance of the reader, and is ignored in these notes. — T_2 om. 3^c–4^d; G_6 om. 3^e–4^a. — ^{e}) K_2 स्फाटिकं; G_2

४३

C. 2. 1662
B. 2. 47. 1
K. 2. 74. 1

वैशंपायन उवाच ।
वसन्दुर्योधनस्तस्यां सभायां भरतर्षभ ।
शनैर्ददर्श तां सर्वां सभां शकुनिना सह ॥ १
तस्यां दिव्यानभिप्रायान्ददर्श कुरुनन्दनः ।
न दृष्टपूर्वा ये तेन नगरे नागसाह्वये ॥ २
स कदाचित्सभामध्ये धार्तराष्ट्रो महीपतिः ।
स्फाटिकं तलमासाद्य जलमित्यभिशङ्कया ॥ ३
स्ववस्त्रोत्कर्षणं राजा कृतवान्बुद्धिमोहितः ।
दुर्मना विमुखश्चैव परिचक्राम तां सभाम् ॥ ४
ततः स्फाटिकतोयां वै स्फाटिकाम्बुजशोभिताम् ।
वापीं मत्वा स्थलमिति सवासाः प्रापतज्जले ॥ ५
जले निपतितं दृष्ट्वा किंकरा जहसुर्भृशम् ।

स्फाटिकां. V1 B (except B5) D (except D6) G3.4 स्थलं; Cd (as in text) तलं (= भूतलं).

Tabular Conspectus of the sequence of stanzas 3-11 (together with all insertions) in S.

T1	G1	G2	G3	G4	G5	G6	M1	M2
3^{ab}	3^{ab}	3^{ab}	3^{ab}	3^{ab}	3^{ab}	3^{ab}	3^{ab}	3^{ab}
		3^{cd}	3^{cd}					
		4						
		421*						
5^{ab}		5^{ab}	5^{ab}		5^{ab}			
5^{cd}	5^{cd}	5^{cd}	5^{cd}	5^{cd}	5^{cd}	5^{cd}	5^{cd}	5^{cd}
6	6	6	6	6	6	6	6	6
			7^{a}			7^{a}		
			4^{b}			4^{b}		
			420*			420*		
7	7	7		7	7		7	7
	423*				423*		423*	423*
	3^{cd}				3^{cd}		3^{cd}	3^{cd}
	4^{ab}				4^{ab}		4^{ab}	4^{ab}
	420*				420*		420*	420*
10			10		10		10	
9			9	9	9		9	
				423*				
				3^{cd}				
				4^{ab}				
				420*				
8^{ab}		8^{ab}	8^{ab}		8^{ab}		8^{ab}	
8^{cd}	8^{cd}	8^{cd}	8^{cd}		8^{cd}	8^{cd}	8^{cd}	8^{cd}
		10		10				
				8				
11	11	11	11	11	11	11	11	11

4 T1 om. 4 (cf. v.l. 3); G3.6 om. 4^{a} (for G6 cf. v.l. 3). — ^{a}) K1.2 Ñ1 B6 D1.2 G2 स वस्त्रोत्कर्षणं; V1 वस्त्रस्योत्क°; D6 स्ववस्त्राक°; G4 स्ववस्त्रात्क°. B1 G2.4.5 M1 राजन् (for राजा). — G3.6 read 4^{b} after 7^{a}. — After 4^{ab}, K4 D6 ins. 421*, while G1.3–6 M ins.:

420* तत्राप्येनं जनो दृष्ट्वा जहसुः पाण्डवास्तदा ।

[G6 तत्र चैनं; M2 तत्र ह्येनं. G1 M1 तदा; G4.6 जना (for जनो). G6 M2 जहासैवममर्षितं (G6 °तः) (for the post. half).]

— G1.4.6 M om. 4^{c}–5^{b}; G3.5 om. 4^{cd}. — K4 D6 read 4^{cd} after 421*. — ^{c}) D1 (marg. *sec. m.* as in text) दुर्मुखः; Cd दुर्मनाः (as in text). Ś1 K1.2 B1 G2 चापि (for चैव). K4 D6 निश्वसन्विमुखश्चापि. — B4 Dn D5 G2 ins. after 4: K4 D6, after 4^{ab}:

421* ततः स्थले निपतितो दुर्मना व्रीडितो नृपः ।

— Thereafter K4 D6 read, and B4 Dn D5 *repeat*, 4^{cd} (v.l. निश्वसन्विमुखश्चापि).

5 G1.4.6 M om. 5^{ab} (cf. v.l. 4). — ^{a}) T1 G3.5 समेतो (G3 °ता) यादवैः सर्वैः. Cv cites 5^{a} as in text (v.l. तत्र for ततः). — ^{b}) B6 °सन्वितां (sic); D1.2 °शोभनां. — ^{c}) K4 D1.2.5 वापी. K4 D3.4 गत्वा (for मत्वा). K4 B4.5 Dn D5.6 स्थलमिव. S (except G2) सभां (G1 M2 समां) पुष्करिणीं मत्वा (G6 दृष्ट्वा). — ^{d}) S (except G2) सहसा (for सवासाः). D5 प्रपतज्.

6 ^{a}) K3 जलेभिपतितं. G4 निपतंतं पतिं दृष्ट्वा. — ^{b}) D3 प्रहसुर्. — For 6^{b}, K4 B4 Dn D5.6 read भीमसेनो महाबलः, and cont.:

422* जहास जहसुश्चैव किंकराश्च सुयोधनम् ।

— ^{c}) Ś1 B1 तु (for च). B1 शुभान्यस्य. S तस्य चान्यानि वासांसि. — ^{d}) K2.3 Dn2 प्रददौ; B5 प्रययू. T1 राज्यशासनात्.

7 ^{a}) D1.2 तद् (for तं). S तत्रैव (G6 °नं) द्रौपदी राजन्. — G3 om. 7^{bcd}; G6 om. 7^{b}–8^{b}. G3.6 read 4^{b} after 7^{a} (see Tab. Consp.). — ^{b}) S (G3.6 om).

वासांसि च शुभान्यस्मै प्रददू राजशासनात् ॥ ६
तथागतं तु तं दृष्ट्वा भीमसेनो महाबलः ।
अर्जुनश्च यमौ चोभौ सर्वे ते प्राहसंस्तदा ॥ ७
नामर्षयत्ततस्तेषामवहासममर्षणः ।
आकारं रक्षमाणस्तु न स तान्समुदैक्षत ॥ ८
पुनर्वसनमुत्क्षिप्य प्रतरिष्यन्निव स्थलम् ।
आरुरोह ततः सर्वे जहसुस्ते पुनर्जनाः ॥ ९
द्वारं च विवृताकारं ललाटेन समाहनत् ।
संवृतं चेति मन्वानो द्वारदेशादुपारमत् ॥ १०
एवं प्रलम्भान्विविधान्प्राप्य तत्र विशां पते ।
पाण्डवेयाभ्यनुज्ञातस्ततो दुर्योधनो नृपः ॥ ११
अप्रहृष्टेन मनसा राजसूये महाक्रतौ ।
प्रेक्ष्य तामद्भुतामृद्धिं जगाम गजसाह्वयम् ॥ १२
पाण्डवश्रीप्रतप्तस्य ध्यानग्लानस्य गच्छतः । C. 2. 1677 B. 2. 47. 16 K. 2. 74. 16

भीमसेनश्च पाण्डवः. — c) K4 S (G3.6 om.) चैव (for चोभौ). — d) K1 प्रहसंस्. V1 तथा. S (G3.6 om.) दृष्ट्वा चाप(T1 G4 M2 °व)हसंस्तदा. — G1.5 M ins. after 7: G4, after 9:

423* ततोऽन्यस्मिन्सभोद्देशे पुनर्दुर्योधनो नृपः ।
[G1.4 सभादेशे. G1 M1 नृप.]

8 G1.6 M2 om. 8ab (for G6 cf. v.l. 7). — a) K2 नामर्षयस्; D4 नामर्षय; D6 नामर्षयंस्; G2 न मर्षयत्. T1 G3.5 M1 transp. नामर्षयत् and ततः. D1 तत्र (for ततस्). D2 corrupt. — b) T1 G3.5 M1 सोपहासममर्षितः; G2.4 अपहासममर्षणात् (G2 °र्षणः). — c) Ñ1 आकारं गूहमानस्तु; T1 G3.5.6 M रक्षन्नाकारमत्यर्थं (M °मात्मस्थं); G1 रक्षणाकारमात्रस्थं. — d) K2 Ñ1 समुदीक्षत; G4 समवैक्षत. T1 G1.3.5.6 M समन्तात्समव(T1 G3 °वे)क्षत.

9 G1.6 M2 om. 9a–10d; G2 om. 9. — a) K4 उत्क्षेप्य. G4 स पुनर्वसनमु°. — b) B3 प्रपतिष्यन्. D1.2 प्रतरिष्यति वस्सलं; T1 प्रतरिष्यंतिव स्थलं (corrupt). — c) G4 जनाः (for ततः). D3 सर्वं. — d) K4 B2.4.5 Dn1 D6 जहसुश्च; V1 °सुस्तं. T1 G3–5 M1 जहसुः किंकरा (G4 पांडवा) भृशं. — After 9, K4 V1 D ins.:

424* द्वारं तु पिहिताकारं स्फाटिकं प्रेक्ष्य भूमिपः ।
प्रविशन्नाहतो मूर्ध्नि व्याघूर्णित इव स्थितः ।
तादृक्षमपरं द्वारं स्फाटिकोरुकपाटकम् ।
विघट्टयन्कराभ्यां तु निष्क्रम्याग्रे पपात ह ।

[(L. 1) D3–5 च (for तु). D5 (marg.; orig. as above) विवृता° (for पिहिता°). — (L. 2) D4 प्राविशन्. D1.2 व्याघूर्णत. D4 स्खलः (for स्थितः). — (L. 3) V1 तादृक्षं च परं; Dn (!) तादृशं चापरं; D3 तद्वत्तम°; D4.5 तद्वृत्तम°; D6 तादृक्षमपर-. K4 °रुकपाटिकं. — (L. 4) D1.2.4 विघट्टयत्. D1.2 निष्क्राम्याग्रे.]

— On the other hand, after 9, G4 ins. 423*.

10 D6 om. 10a–11b; G1.6 M2 om. 10 (cf. v.l. 9). — a) K4 द्वारं तु; B2–4.6 विलं च; D1 वेलेव; D2 बिले च; G3 वळभिं. Ñ1 V1 B1.5 Dn D3.4 द्वारं तु (V1 विलं च; B1 स्थलं च; D3.4 द्वारं च) विवताकारं; D5 विलं च वृ(before corr. वि)तता°; T1 G5 M1 वळभीं विकृताकारां; G2 द्वारं चापि कृताकारं; G4 बळभी विकृताकारा. — b) G4 समाहरत्. N (D6 om.) समापेदे पुनश्च सः (B5 °श्च ह). See Addenda. — K2 om. 10cd. — c) K1 संहतं; K3 संहते; B2.4 D3 G3 संवृत्तं; B5 संवृतश्च; Dn(!) तद्वृत्तं. T1 G3 देश-; G5 M1 देशं (for चेति). K4 तद्वृत्तं चापि मन्वानो. — d) B2.5.6 Dn D3–5 द्वारस्थानाद्. T1 G3.4 M1 विनिर्गमन् (G4 °त्); G2 अपागमत्; G5 न निर्गमन्. Ś1 V1 B1.3 D1.2 द्वारदेश(B1 D1.2 °स्थान)मुपागमत्; B4 °स्थानादुपागमत्.

11 D6 om. 11ab (cf. v.l. 10). — a) G1.3.4 M2 एतान् (for एवं). Ś1 G1.4 प्रलंबान्; T1 प्रलंभा (corrupt); Cv as in text. Cd cites प्रलंभानि (=वंचनानि)! — c) Ś1 पांडवेयाभ्यनुज्ञातास्; K3 °यामनुज्ञातस्; K4 पांडवैर्नाभ्य°; D3 पांडवेयान°; S (except M1) पांडवैरभ्य°. — d) K1 मूर्खो (for ततो). Ś1 नृपाः. S जगाम नगरं प्रति.

12 For S cf. v.l. 13. — a) K2 अप्रहृ(*inf. lin.* °कृ)ष्टेन; K3 अपकृष्टो न; K4 अपहृष्टेन; B1 अपकृ°. — b) D3 राजसूय-. — c) D3 वृद्धिं (for ऋद्धिं).

13 For S see below. — b) Ś1 ध्यानम्लानस्य; K1 ध्यानं स्थानस्य; K3.4 B4 Dn D1.6 ध्याय(D1 °न)मानस्य; Ñ1 V1 ध्याय[? read °न]ग्लानस्य. B6 पश्यतः (for गच्छ°). — d) K4 D5 पापे; D4 पाप-. — For 12–13, S (G1 om. line 4; G2 om. line 2) subst. (Cv glosses line. 2):

425* नतुष्टो धर्मराजस्य यज्ञमासाद्य तं तदा ।
जगाम स्वगृहं त्वन्यानृते दुर्योधनो नृपः ।
दृष्ट्वा यज्ञविभूतिं तां पाण्डवानां यशस्विनाम् ।
पश्यतो दुःखदीनस्य पापा मतिरजायत ।

[(L. 1) G1 M नातुष्टो; G2 तं दृष्ट्वा; G4 नतुष्ट्वा (sic).

C. 2. 1677 B. 2. 47. 16 K. 2. 74. 16 दुर्योधनस्य नृपतेः पापा मतिरजायत ॥ १३
पार्थान्सुमनसो दृष्ट्वा पार्थिवांश्च वशानुगान् ।
कृत्स्नं चापि हितं लोकमाकुमारं कुरूद्वह ॥ १४
महिमानं परं चापि पाण्डवानां महात्मनाम् ।
दुर्योधनो धार्तराष्ट्रो विवर्णः समपद्यत ॥ १५
स तु गच्छन्ननेकाग्रः सभामेवानुचिन्तयन् ।
श्रियं च तामनुपमां धर्मराजस्य धीमतः ॥ १६
प्रमत्तो धृतराष्ट्रस्य पुत्रो दुर्योधनस्तदा ।
नाभ्यभाषत्सुबलजं भाषमाणं पुनः पुनः ॥ १७
अनेकाग्रं तु तं दृष्ट्वा शकुनिः प्रत्यभाषत ।
दुर्योधन कुतोमूलं निःश्वसन्निव गच्छसि ॥ १८

दुर्योधन उवाच ।

दृष्ट्वेमां पृथिवीं कृत्स्नां युधिष्ठिरवशानुगाम् ।
जितामस्त्रप्रतापेन श्वेताश्वस्य महात्मनः ॥ १९
तं च यज्ञं तथाभूतं दृष्ट्वा पार्थस्य मातुल ।
यथा शक्रस्य देवेषु तथाभूतं महाद्युते ॥ २०
अमर्षेण सुसंपूर्णो दह्यमानो दिवानिशम् ।
शुचिशुक्रागमे काले शुष्ये तोयमिवाल्पकम् ॥ २१

G4 M1 तथा (for तदा). — (L. 2) Om. in G2. G1 त्वन्द्दृते; G4 त्वन्यान्नते; M1 त्वन्य ऋते; M2 तूर्णं राजा. G1 दुर्योधनं नृपं; M1 °धनान्नृप; M2 °धनस्तदा. — (L. 3) G2 मनस्विनां. G6 जयेन करमागतं (for the post. half). — G1 om. (hapl.) from line 4 of this insertion up to 15^{ab} (incl.). — (L. 4) Cf. 13^{cd}. T1 (before corr.) दुःखशीलस्य; G2 दुर्विनीतस्य. M1 गच्छतो दुःखशीलस्य; M2 दुःखेनाविष्टमनसः. T1 G3. 5 पापबुद्धिर्.]

14 G1 om. 14 (cf. v.l. 425*). — ^{a}) B2 (hypermetric) पार्थिवान्सुमनसो दृष्ट्वा. — ^{b}) D1 तु (for च). — ^{c}) B3 D1. 4 वापि. K2 द्यूतं; K3 द्यूति-; Ñ1 B6 तथा; B1. 2 D1. 2 ततो; B3 D3–5 तदा (for हितं). S (G1 om.) लोकं च तद्गतं दृष्ट्वा. — ^{d}) T1 G3–5 विवर्णः समजायत; G2. 6 M विवर्णः (G2 °षण्णः) समपद्यत (= 15^{d}).

15 G1 om. 15^{ab} (cf. v.l. 425*). — ^{a}) G6 अभिमानं (for महि°). K2 परित्रापि (sic); B1 परित्यज्य; D3 स पंचानां; G4 मदं चापि (for परं चापि). — ^{b}) S (G1 om.) दृष्ट्वा तेषां यश(G2 मन)स्विनां. — ^{c}) S पापबुद्धिः (for धार्त°). — ^{d}) Dn2 निर्विण्णः सम°; T1 M1 परितप्यत मन्युना; G M2 पर्यतप्यत मन्युना (G1 °न्युमान्).

16 G3 om. 16^{a}–17^{b}. — ^{a}) K4 सानुगच्छन्. — ^{b}) Ñ1 V1 B3 D1. 2 सभामेवान्वचिंतयत् (D1. 2 °न्); B1. 2. 4. 5 Dn D6 सभामेकोन्वचिंतयत् (Dn1 °न्); B6 T1 G1. 3. 5 M सभां तामनुचिंतयन्.

17 G3 om. 17^{ab} (cf. v.l. 16). — ^{a}) B2 प्रमूढो; B3 प्रतप्तो. — ^{b}) T1 (before corr.) तथा. — ^{c}) M2 नाभ्यभाषे. Ś1 सुमलिनं; T1 सुबहुशो; G3 सुबलजां. G4 स नाभ्यभाषत्सुबलं; M1 नाभाषत्सुबलजं (submetrical). — ^{d}) S भाष्यमाणः (T1 G2. 6 M2 °णं). — After 17, K1 ins. an addl. colophon (*adhy. no.*: 44, noted on marg.).

18 Before 18, K1 ins. वैशं°. — ^{a}) S तं च (G2. 4. 6 तु) दुर्मनसं दृष्ट्वा. — M2 om. 18^{cd}. — ^{c}) = 2. 45. 6^{a}. B3 कुतो नूनं; Cd as in text. — ^{d}) Many MSS. निश्वसन्. K1 D4 गच्छति; T1 G3. 5 तिष्ठसि.

19 ^{a}) K2. 3 T1 G2–5 सर्वां (for कृत्स्नां). — ^{b}) V1 B3–6 D3–5 S युधिष्ठिरवशे स्थि(G6 -ष्वि)तां. — After 19^{ab}, T1 G5. 6 ins.:

426* देवर्षियक्षगन्धर्वास्तत्रागच्छन्ति नित्यशः ।
कृष्णस्तु दुर्मनास्तेषां विवर्धयति संपदः ।
आतुरास्तत्र नीयन्ते व्यवहारवचोधिकाः ।
गन्धानां नात्र गच्छन्ति विक्रेतारो महाप्रभाः ।
खरोष्ट्राश्वाजखड्गानां विक्रेतारस्तथा नृपाः ।
लोकेऽस्मिन्कौरवः शब्दस्तत्रैव परिवर्तते ।
हरिप्रस्थपुरद्वारं सदा तु निबिडीकृतम् ।
रथहस्त्यश्वयानानां रोहणेन सदा नृणाम् ।

[(L. 1) T1 गच्छन्ति (om. आ-). — (L. 2) T1 संपदा. — (L. 3) G6 अक्रूरास्तत्र निधने व्यवहाराश्च भौतिकाः. — (L. 4) T1 गजानां (for गन्धानां). G6 तत्र (for नात्र), and °प्रभां (for °प्रभाः). — (L. 5) G6 खरोष्ट्राणां च खड्गानां, and नृप. — (L. 8) G5 सदारुणां (for सदा नृणाम्). G6 रोहणं तत्र चैव मे.]

— ^{c}) G2 जितम्. Ś1 शस्त्रप्रतापेन; B1 अस्त्रप्रभावेन. T1 G1. 3. 5. 6 M निघ्नतोरीन्प्र°. — ^{d}) G4 च धीमतः (corr. to च मातुलः) (for महात्मनः).

20 ^{a}) Ñ1 V1 B1. 4. 6 Dn D3 यथाभूतं; T1 G1. 3 M तथारूपं. K1–3 तं तु यज्ञं तथा वृत्तं. — ^{b}) D3 G2 पार्थिव (for पार्थस्य). K4 मातुलं; D1 °लः. — ^{c}) G2 शास्त्रस्य (for शक्र°). S देवानां (for देवेषु). — ^{d}) K1 यथाभूतं; K4 तथा पूतं; D3 °भूत-. K1 Ñ1 V1 B1. 5 Dn D1m. 2–5 °द्युतेः; D1 °मुने. S ईश्वरस्य तथाविधं (T1 °धः).

21 ^{a}) Ś1 B2. 4. 5 Dn D1. 4 G2 M1 तु संपूर्णो; D3 स

पश्य सात्वतमुख्येन शिशुपालं निपातितम् ।
न च तत्र पुमानासीत्कश्चित्तस्य पदानुगः ॥ २२
दह्यमाना हि राजानः पाण्डवोत्थेन वह्निना ।
क्षान्तवन्तोऽपराधं तं को हि तं क्षन्तुमर्हति ॥ २३
वासुदेवेन तत्कर्म तथायुक्तं महत्कृतम् ।
सिद्धं च पाण्डवेयानां प्रतापेन महात्मनाम् ॥ २४
तथा हि रत्नान्यादाय विविधानि नृपा नृपम् ।
उपतिष्ठन्ति कौन्तेयं वैश्या इव करप्रदाः ॥ २५

श्रियं तथाविधां दृष्ट्वा ज्वलन्तीमिव पाण्डवे ।
अमर्षवशमापन्नो दह्येऽहमतथोचितः ॥ २६
वह्निमेव प्रवेक्ष्यामि भक्षयिष्यामि वा विषम् ।
अपो वापि प्रवेक्ष्यामि न हि शक्ष्यामि जीवितुम् ॥ २७
को हि नाम पुमाँल्लोके मर्षयिष्यति सत्त्ववान् ।
सपत्नानृध्यतो दृष्ट्वा हानिमात्मन एव च ॥ २८
सोऽहं न स्त्री न चाप्यस्त्री न पुमान्नापुमानपि ।
योऽहं तां मर्षयाम्यद्य तादृशीं श्रियमागताम् ॥ २९ C. 2. 1694 B. 2. 47. 33 K. 2. 74. 32

सं°; $G_{3.4}$ सुसंपूर्णं. — ^{b}) G_1 (corrupt) दह्यामीशोन्; G_3 दह्यमानं. — ^{c}) Cf. 1. 138. 1^{d}. K_1 V_1 राजन्; $\tilde{N}_1$ $D_{1.2}$ तात; $B_{3.6}$ शुष्ये (for काले). B_1 °शुक्रागते तात; S शुष्यते हृदयं मेद्य. — ^{d}) $K_{1.4}$ शुष्यत्; $K_{2.3}$ $\tilde{N}_1$ V_1 $B_{1.2.4.5}$ Dn_1 D_{3-6} शुष्येत्; $B_{3.6}$ राजंस्; T_1 G ग्रीष्मे; M ग्रीष्म- (for शुष्ये).

22 Before 22, G_4 ins. दुर्योधनः. — ^{a}) $G_{1.2}$ पश्यन्. K_2 पश्यमानत्वसु°. — ^{b}) $Ś_1$ K $\tilde{N}_1$ V_1 Dn D_6 °पालो °तितः. — ^{d}) $Ś_1$ कश्चिदासीत्; K_2 $D_{4.5}$ °दस्य; B_1 °दत्र; G_{2-4} °त्तत्र. S वशानुगः; Cd as in text.

23 ^{a}) K_3 दह्यमानं. T_1 G_{3-6} M महेष्वासा (for हि राजानः). K_2 दह्यमानं हि राजानं; G_1 दह्यमानमहेष्वासा; G_2 दह्यमानो महेष्वास. — ^{b}) D_1 पांडवोनुन (m as in text). S अध्वरे पांडवाग्निना. — ^{c}) K_4 B_4 क्षतवन्तो; G_1 क्षात्र°; Cv क्षांतं ततो. B_4 Dn_1 $D_{1.6}$ ते; Dn_2 -तो; $G_{2.4}$ तु (for तं). — ^{d}) $Ś_1$ $\tilde{N}_1$ V_1 $B_{2.4}$ Dn D_1 तत् (for तं). $K_{2.3}$ D_6 तं क्षं(D_6 तत्क्षं)तुमर्हसि; K_4 तत्कर्तुमर्हसि.

24 ^{a}) K_4 $B_{1.5}$ D_{2-5} G_2 यत् (for तत्). — ^{b}) $K_{1.3.4}$ $B_{1.2.4}$ Dn D_6 S यथायुक्तं (D_6 °द्धं); Cd as in text (gloss तथानुचितं). ❀Cn: अयुक्तमिति छेदः ।❀ $K_{2.3}$ महाकृतं. — ^{c}) $\tilde{N}_1$ $G_{1.4}$ M सिद्धिं च; G_2 सिद्धिश्च. $\tilde{N}_1$ B_2 Dn (!) D_6 पाण्डुपुत्राणां.

25 ^{a}) K_1 यथा हि; K_4 कथं हि; G_2 धनानि (for तथा हि). — ^{b}) $K_{2.3}$ तथा भृशं; D_3 **नृप; T_1 G M_1 नराधिपाः; M_2 महानृपाः. — ^{c}) $Ś_1$ K_4 $\tilde{N}_1$ $B_{3.4.5}$ D_6 M_1 उपा(K_4 °प)तिष्ठन्त; $B_{1.2.6}$ Dn T_1 G_1 उपा(T_1 अप)तिष्ठन्ति.

26 ^{a}) K_4 $\tilde{N}_1$ V_1 Dn D_6 तथागतां. S (except G_2) तां तथा ज्वलितां दृष्ट्वा. — ^{b}) K_4 ज्वलंतम्. S (except G_2) श्रियं मातुल पांडवे. — ^{c}) K_2 °वक्ष्यम्. — ^{d}) T_1 $G_{1.3-5}$ M दह्येयम् (for दह्येऽहम्). K_{2-4} $\tilde{N}_1$ $B_{1.2.4.5}$ Dn $D_{1.2.5.6}$ दह्यामि न(K_2 दह्येमेह; K_3 दह्येहं च; $\tilde{N}_1$ पश्यामि न)तथोचितः (D_5 °ताः); D_4 (corrupt) दह्येम तथो°; G_2 दह्यमानस्तथो°; G_6 दह्येयमतथोचितं. — After 26, N ins.:

427* एवं स निश्चयं कृत्वा ततो वचनमब्रवीत् ।
पुनर्गान्धारनृपतिं दह्यमान इवाग्निना ।

[Before line 1, K_4 ins. वैशं°. — (L. 1) D_5 पुनर् (for ततो). — (L. 2) D_3 °नृपते. K_{1-3} पुनर्भरतशार्दूल (K_1 °लो); D_5 ततो नृपतिशार्दूल (for the prior half).]

27 Before 27, $\tilde{N}_1$ ins. दुर्योधन उ°. — ^{a}) S सोहमग्निं (for वह्निमेव). $Ś_1$ $K_{1.3}$ प्रवक्ष्यामि; K_4 प्रवि°. — ^{b}) D_1 चामिषं (for वा विषम्). — ^{c}) $K_{1.2.4}$ $D_{4.5}$ T_1 $G_{2.4}$ आपो वापि (K_2 वा वि-); V_1 $B_{1.2.6}$ $D_{1.2}$ अप्सु वा सं-; G_3 अपो वाथ; G_6 कूपो वापि; M_2 अपो वा सं-. K_4 प्रवक्ष्यामि. — ^{d}) K_1 $B_{1.4-6}$ $D_{2.5}$ शक्यामि.

28 ^{a}) D_1 पुमाँल्लोको; G_6 तथा लोके. — ^{b}) K_1 मानवान्; D_{3-5} शक्तिमान् (for सत्त्ववान्). S मर्षयेत तथागतान् (G_2 °यिष्यामि सारवान्). — ^{c}) K_3 संपन्नान् (for सपत्नान्). K_1 ऋद्धितो; D_6 ऋद्धतो. K_4 सपत्ना वृध्यतो दृष्ट्वा; S (except T_1 G_2) सपत्नान्विषये युक्तान्. — ^{d}) K_1 आत्मान; K_2 आत्मानम् (for आत्मन). K_3 B_4 Dn (!) हीन(K_3 हनि)मात्मानमेव च; S (except T_1 G_2) दृष्ट्वा तेषु च तां श्रियं.

29 ^{ab}) $Ś_1$ स्त्रीणां (for स्त्री न). T_1 G_3 सोहं नास्मि न नाद्यस्मि (G_3 चाप्यस्ति); $G_{1.2}$ सोहं नास्ति न चा(G_2 वा)प्यस्ति; G_{4-6} सोहं (G_4 नाहं) नास्मि न नाप्यस्मि; M सोहं ना(M_2 सोहम)स्मि न चाप्यस्मि. D_2 om. the *second* न. S (except G_2) न स्त्री न च पुनः पुमान्. Cd cites 29^{ab} (entire) as in text. — ^{c}) B_6 G_1 सोहं. G_4 तन् (for तां). D_1 योहंत्वां (for योऽहं तां). $B_{1.6}$ $D_{1.2}$ मर्षयिष्यामि. T_1 corrupt. — ^{d}) K_2 तादृशां. K_1 श्रियमायतां; B_5 D_{2-5} °माश्रितां. S श्रियं तस्मिन्नशक्तितः.

30 ^{a}) $D_{1.2}$ $G_{3.5.6}$ M_1 पृथिव्यां च. — ^{b}) D_4 T_1

C. 2. 1595 B. 2. 47. 34 K. 2. 74. 33 ईश्वरत्वं पृथिव्याश्च वसुमत्तां च तादृशीम् ।
यज्ञं च तादृशं दृष्ट्वा मादृशः को न संज्वरेत् ॥ ३०
अशक्तश्चैक एवाहं तामाहर्तुं नृपश्रियम् ।
सहायांश्च न पश्यामि तेन मृत्युं विचिन्तये ॥ ३१
दैवमेव परं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकम् ।
दृष्ट्वा कुन्तीसुते शुभ्रां श्रियं तामाहृतां तथा ॥ ३२
कृतो यत्नो मया पूर्वं विनाशे तस्य सौबल ।
तच्च सर्वमतिक्रम्य स वृद्धोऽप्स्विव पङ्कजम् ॥ ३३
तेन दैवं परं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकम् ।
धार्तराष्ट्रा हि हीयन्ते पार्था वर्धन्ति नित्यशः ॥ ३४
सोऽहं श्रियं च तां दृष्ट्वा सभां तां च तथाविधाम् ।
रक्षिभिश्चावहासं तं परितप्ये यथाग्निना ॥ ३५
स मामभ्यनुजानीहि मातुलाद्य सुदुःखितम् ।
अमर्षं च समाविष्टं धृतराष्ट्रे निवेदय ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

वसुमंतां च; G3 °मत्ताश्च. — c) M2 यज्ञस्य. D2 तादृशीं. — d) K3 मादृशं; D4 सादृशः; G3 मादृशी. K4 को नु (for को न). B1 संज्वलेत्; G1 सजरेत् (corrupt); G6 संज्वरः.

31 G6 om. 31ab; G1 om. 31a. — a) K1.4 G4 चैव; G3 त्वेक (for चैक). — b) G1–5 M ततः (for नृप-). — c) G4 सहायं च. — d) D2 विचिंतयन्; G1.3–6 M अचिन्तयं.

32 32ab = (var.) 1. 192. 12ab: 5. 40. 30cd (cf. v.l.); and 34ab below. — b) K4 B4.6 Dn D6 च (for तु). — G2 om. 32c–34d. — c) Ñ1 V1 B1.2 D1.2 पाण्डुसुते; B4–6 Dn1 D3.5 T1 G1.3.4 M कुंति°. K1 श्रुत्वा; B4 Dn (!) M1 शुद्धां; B5 शुद्रां; Cd as in text. — d) T1 तान् (for ताम्). K4 आहतां; Ñ1 B1–3.6 Dn2 D1.2 महतीं; V1 B5 D3–5 उत्तमां; B4 Dn1 अहतां; T1 G1.4 आहृतं (for आहृतां). K3 यथा; B6 तदा; S (G2 om.) नयात् (for तथा).

33 G2 om. 33 (cf. v.l. 32). — a) D6 (before corr.) कृते यत्ने; G4 कृतयज्ञो. G1 corrupt. — b) K2.3 वै मया; G4 सौबले; M2 सौबलः. — c) T1 G4–6 M2 तं च (for तच्च). — d) K1.3 Ñ1 V1 B2.5 Dn1 T1 G3.5.6 संवृद्धोप्स्विव; B1.3.4.6 D1.3.5 M1 समृद्धो°; D2 समृद्धा°; D4 समृद्धोपि च; G1 M2 प्रवृद्धोप्स्विव. D5 (by corr.) पंकजः. Ś1 सुवृद्धोप्स्विव पंकजः; K4 D6 संवृद्धोप्स्विव पंकजः (K4 °ज); Dn2 समृद्धास्ते च प्रत्यहं; D4 समृद्धोपि च पंकजं.

34 G2 om. 34 (cf. v.l. 32); G6 om. 34ab. — 34ab = (var.) 32ab (q. v.). — a) Ñ1 दैवमेव (for तेन दैवं). K4 देवं; D3 दैव-; D4 देवे. — b) Ś1 K4 B4.6 Dn D6 च (for तु). — c) B4 धार्तराष्ट्रो. B1.2.6 D1.2 तु; Dn (!) च; T1 G1 प्र- (for हि). B3 दीर्यंते; T1 G4 क्षीयंते. — d) Ñ1 B1.2 D1.2 G1.6 M सर्वशः. B3–6 D3–5 वर्धंते चापि पाण्डवाः; T1 वर्धंते पाण्डवाश्च ते.

35 a) G4 नाहं (for सोऽहं). M2 तथा (for च तां). D4.5 द्रष्टुं (for दृष्ट्वा). — b) G2.4 M2 चैव (for तां च). — c) K4 स्वावहासं; S (except M2) चाप°. K2 तत्. B6 च (for तं).

36 a) D1.2 G1 सभाम्; M1 तं माम्. B3 स मामप्यनु°. — c) B2 ममापीयं; B3.5.6 D2–4.5 (*inf. lin.* as in text) ममापीमं; B4 ममापीदं; D1 ममाविष्टं; G2 ममेदं त्वं (for समाविष्टं). K1 अमर्षवशमाधिष्टं; V1 अमर्षानलसंदग्धं; B1 अमर्षणं ममापीदं; T1 G1.3–6 M अमर्षवशमापन्नं. — d) Ś1 धार्तराष्ट्रे; K1.4 धृतराष्ट्रं. D1.2 निवेदयन्.

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K2–4 Dn D6 (all om. *sub-parvan* name) mention only दुर्योधनसंताप. — *Adhy. name:* B1.2.5.6 D3–5 दुर्योधनवाक्यं; B3 दुर्योधनमन्युवाक्यं; B4 (partly damaged) दुर्योधन; D1.2 दुर्योधनावहासः; G1.6 M1 दुर्योधनासूयावचनं (G6 °वर्णनं); G5 M2 दुर्योधनामर्षणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg.) 45; K2.3 D3 44; Dn1 47; S 82 (G4 58). — *S'loka no.:* K2.3 37; Dn D4 40; D1.2 39; T1 M1 36.

44

1 a) D4 कुतो; M1 नतो (for न ते). G2.3 [ऽ]मर्षं. — b) G2.3 कार्यं. G3 युधि (for प्रति). — c) K1 यस्यानि; K2–4 यत्स्वानि; V1 राज्यानि (for हि स्वानि). — d) V1 B D1–5 नृप (for सदा). S पांडवः (G3–6 वाः) समुपाश्नु(M2 °ग)ते. — After 1, K4 B3 Dn D5.6 ins.:

428* विधानं विविधाकारं परं तेषां विधानतः ।

2 K2 om. 2–4. — a) B6 अपि (for अभि-). B1.2.6 D1.2 ते (for च). Ñ1 B3–5 D3–5 S तथाप्यु(B3–5 ह्यु; D3–5 M2 °म्यु)पायैर्बहुभिः. — b) K1 क्रिया लब्धा (for

४४

शकुनिरुवाच ।
दुर्योधन न तेऽमर्षः कार्यः प्रति युधिष्ठिरम् ।
भागधेयानि हि स्वानि पाण्डवा भुञ्जते सदा ॥ १
अनेकैरभ्युपायैश्च त्वयारब्धाः पुरासकृत् ।
विमुक्ताश्च नरव्याघ्रा भागधेयपुरस्कृताः ॥ २
तैर्लब्धा द्रौपदी भार्या द्रुपदश्च सुतैः सह ।
सहायः पृथिवीलाभे वासुदेवश्च वीर्यवान् ॥ ३
लब्धश्च नाभिभूतोऽर्थः पित्र्योंऽशः पृथिवीपते ।
विवृद्धस्तेजसा तेषां तत्र का परिदेवना ॥ ४
धनंजयेन गाण्डीवमक्षय्यौ च महेषुधी ।
लब्धान्यस्त्राणि दिव्यानि तर्पयित्वा हुताशनम् ॥ ५
तेन कार्मुकमुख्येन बाहुवीर्येण चात्मनः ।
कृता वशे महीपालास्तत्र का परिदेवना ॥ ६
अग्निदाहान्मयं चापि मोक्षयित्वा स दानवम् ।
सभां तां कारयामास सव्यसाची परंतपः ॥ ७
तेन चैव मयेनोक्ताः किंकरा नाम राक्षसाः ।
वहन्ति तां सभां भीमास्तत्र का परिदेवना ॥ ८
यच्चासहायतां राजन्नुक्तवानसि भारत ।　C. 2. 1711 B. 2. 48. 10 K. 2. 75. 10

त्वयारब्धाः). K3 transp. त्वया and पुरा. K4 Dn (!) D6 त्वया न शकिताः (Dn1m नाशयितुं) पुरा; S समारब्धा- (G1–3 °ब्ध)स्त्वयासकृत्. — After 2^{ab}, K4 Dn (!) D6 ins.:

429* आरब्धापि महाराज पुनः पुनररिंदम ।;

while T1 G2.6 ins.:

430* उत्साहवन्तः पुरुषा नावसीदन्ति कर्मसु ।

[= Rām. (Bomb. ed.) 4. 1. 122^{ab} (Kumbh. ed. 124^{ab}).]

— ^{c}) K3 G1.2 नरव्याघ्र; T1 G6 महाभागा.

3 K2 G3 om. 3 (for K2, cf. v.l. 2). — ^{a}) M2 चापि (for भार्या). — ^{b}) D3 द्रुपदैश्च; G2 °दस्य. K4 सहात्मजैः; D3 सुतः सह. — ^{c}) B6 T1 G1.5.6 M सहायाः; G2.4 सभायां (for सहायः). Ñ1 B1 D2 पृथिवीलंभे; B1m.6 S (G3 om.) °पाला (G6 °पाल); B1m °लाभे also (as in text). — ^{d}) D3 वासुदेवस्य. — After 3, G4–6 M1 ins.:

431* अजितः सोऽपि सर्वैर्हि सदेवासुरमानुषैः ।
तत्तेजसा प्रवृद्धोऽसौ तत्र का परिदेवना ।
[(L. 2) Post. half = 4^{d}, 6^{d}, 8^{d}.]

4 K2 G3 om. 4 (for K2 cf. v.l. 2). — ^{a}) K1.3 Ñ1 B4 Dn [अ]नभिभूतार्थः (Ñ1 B4 Dn2 °र्थैः); K4 V1 B3.5 D3–5 भूयानर्थो वै; B1 G2 तैः प्रभूतो(G2 °ता)र्थः; B2.6 D1.2 T1 [ए]तैः प्रभूतोर्थः (B6 °र्थैः). D6 लब्धाश्च नाभिभूतार्थाः. — ^{b}) T1 G5 पित्र्यांशं (G5 °शः); G2 पित्र्यंशः. G4.5 च महीपते (for पृथिवी°). G3 पित्र्यः शश्वन्महीयते. — ^{c}) Ñ1 विवृद्धास्; D6 T1 विवृद्धिस्; G1.2–5 M प्रवृद्ध(G3 °द्धा)स्. Ñ1 ते तु; G4 तेन (for तेषां).

— ^{d}) = 6^{d}, 8^{d} below; and Gītā 2. 28^{d}. B3 D3 T1 G1 परिवेदना.

5 Ś1 om. (hapl.) 5–6. — ^{a}) K1–3 गांजीवम्; T1 °तीवम्. — ^{b}) = 1. 216. 7^{d}: 5. 166. 32^{b}. B3.5.6 D1.2.4.5 T1 G1 M2 अक्षय्ये (D2 °ये). T1 हि (for च). Ñ1 B1m.5 D3.5 तथेषुधी. — ^{c}) V1 B1.2.6 D1.2 S चोग्राणि (for दिव्यानि). B3.4 लब्धानि चोग्राण्यस्त्राणि. — ^{d}) K4 Dn (!) D6 तोष° (for तर्प°).

6 Ś1 om. 6 (cf. v.l. 5). — ^{a}) K3.4 कामुक°; B1.2 D1.2 गांडीव° (for कार्मुक°). — ^{c}) V1 हृता (for कृता). V1 धर्मे; D2 वश; T1 वशा; G2 वशं (for वशे). — ^{d}) = 4^{d}, 8^{d}; and Gītā 2. 28^{d}. K3 अत्र; V1 तात (for तत्र). K1(by corr. *sec. m.*).2.3 B3 D3 T1 G1 परिवेदना.

7 K2.3 D6 om. (hapl.) 7–8. Before 7, G6 ins. दुर्योधनः. — ^{a}) G1.2.6 M2 अथ (for अग्नि-). K1 D3.5 वापि; B1.2.6 D1 T1 चैव; D2 देवं; G M नाम (for चापि). — ^{b}) G2.4 M1 मोच°; G3 मोह° (for मोक्ष°). B1–3.6 D1.2 S च (M2 तु) (for स). — ^{d}) K4 M2 परंतप.

8 K2.3 D6 om. 8 (cf. v.l. 7). — ^{a}) G1 M तेनैव च (for तेन चैव). G2–6 तेनैव दत्ता दैत्येन. — ^{c}) K1 रम्यां; B1.5 G4 भीमां (for भीमास्). — ^{d}) = 4^{d}, 6^{d}; and Gītā 2. 28^{d}. K4 तव (for तत्र). D3 T1 G1 परिवेदना.

9 ^{a}) K1–3 यथा; B1 यश्च (for यच्च). — ^{b}) D4 T1 G2.4 मुक्तवानसि (G2.4 °पि) (for उक्त°). — ^{c}) G3 सांनिध्या; G4 तं विद्या (for तन्मिथ्या). K2.4 हि मे; G1.3 भीमे (for हीमे). — ^{d}) G2.4 सहायान्मे. Ś1 K B2.4

C. 2. 1711 B. 2. 48. 10 K. 2. 75. 10 तन्मिथ्या भ्रातरो ह्रीमे सहायास्ते महारथाः ॥ ९
द्रोणस्तव महेष्वासः सह पुत्रेण धीमता ।
सूतपुत्रश्च राधेयो गौतमश्च महारथः ॥ १०
अहं च सह सोदर्यैः सौमदत्तिश्च वीर्यवान् ।
एतैस्त्वं सहितः सर्वैर्जय कृत्स्नां वसुंधराम् ॥ ११

दुर्योधन उवाच ।

त्वया च सहितो राजन्नेतैश्चान्यैर्महारथैः ।
एतानेव विजेष्यामि यदि त्वमनुमन्यसे ॥ १२
एतेषु विजितेष्वद्य भविष्यति मही मम ।
सर्वे च पृथिवीपालाः सभा सा च महाधना ॥ १३

शकुनिरुवाच ।

धनंजयो वासुदेवो भीमसेनो युधिष्ठिरः ।
नकुलः सहदेवश्च द्रुपदश्च सहात्मजैः ॥ १४
नैते युधि बलाज्जेतुं शक्याः सुरगणैरपि ।
महारथा महेष्वासाः कृतास्त्रा युद्धदुर्मदाः ॥ १५
अहं तु तद्विजानामि विजेतुं येन शक्यते ।
युधिष्ठिरं स्वयं राजंस्तन्निबोध जुषस्व च ॥ १६

दुर्योधन उवाच ।

अप्रमादेन सुहृदामन्येषां च महात्मनाम् ।
यदि शक्या विजेतुं ते तन्ममाचक्ष्व मातुल ॥ १७

Dn D6 G1.6 तत्र सर्वे (K3 °र्वे-) वशा(K4 °शे)नुगाः (G1.6 महारथाः).

10 a) D2 तत्र (for तव). — b) D2 सहपुत्रश्च; G6 (corrupt) सपुत्रोभिहि. K4 Dn (!) D6 G1 वीर्यवान्; Ñ1 V1 B (except B5) D1.2 T1 G2–6 M भारत (for धीमता). — c) T1 तु (for च). — d) S दृढ(G5 °ढं)मित्रो (T1 G6 °धन्वा; G2.4 °मित्र-; G3.5 °मित्रं) (for गौतमश्च). — After 10, S ins.:

432* स एकः समरे सर्वान्पाण्डवान्सहसोमकान् ।
विजेष्यति महाबाहुः किं सहायैः करिष्यसि ।
भीष्मश्च पुरुषव्याघ्रो गौतमश्च महारथः ।
जयद्रथश्च बलवान्कृतास्त्रो दृढधन्वकः ।

[(L. 2) G3.5.6 °बाहो (for °बाहुः). G3–6 करिष्यति (for °सि). — (L. 4) M2 दृढवान् (for बल°). G2 कृतास्त्रैर् (for °स्त्रो). G6 °विक्रमः (for °धन्वकः). G1 M1 कृतास्त्रा (G1 °स्त्रान्) दृढधन्विनः (for the post. half).]

11 a) G3 अयं (for अहं). Ñ1 V1 B1 T1 -सोदर्यः; D1.2 -सौदर्यः; D4.5 सौदर्यैः. — b) Ś1 K3 B1 (m as in text) Dn2 S सो(Ś1 K3 B1 सौ)मदत्तश्च; K1.2 Ñ1 Dn1 D3.4 सोमदत्तिश्च; K4 सौमदत्तेश्च. K4 Ñ1 V1 B1(m as in text).2–4.6 Dn D1.2.6 पार्थिवः; S कौरवः (G3.5 °व) (for वीर्यवान्). — c) K1 एतैश्च; B5 D3–5 एभिस्त्वं; G2.4 भ्रातृभिः (for एतैस्त्वं). K1 सहितैः (for °तः). K2 सर्वे. — d) T1 G4.6 M जयेः; G2 जये; G5 जयेत् (for जय). K2 T1 G1.4–6 M1 सर्वां; G2 सर्वान् (for कृत्स्नां).

12 S om. the ref. — a) G1 यया (for त्वया). Ś1 V1 B5 D3–5 [अ]हं (for च). — b) B1m सर्वैर् (for चान्यैर्). B1.2.6 D1.2 °बलैः (for °रथैः). — c) K4 एतान्येव; S एतानहं. B1 D1.2 वधिष्यामि; G2.4 च जे° (for विजे°).

13 a) Ñ1 B1 D1.2 हि जिते°; G3 विदिते° (for विजिते°). — b) S तव (G2 तथा) (for मम). — c) G1 स्पर्धे (for सर्वे). — d) B3.5 D3–5 T1 G2.4–6 M सा सभा (by transp.); G1 सानुजा. G5 महाधनाः. D1 सभा च सुमहाधना; G3 सा सभाश्च महाधनाः.

14 T1 G4–6 M om. the ref. — ab) B3.4 transp. वासु° and भीम°. — d) K2.3 D3–5 G3.5 सहानुजैः; G1 सहात्मजः; G2 महात्मजैः.

15 a) B3 D3–5 युद्धे (for युधि). K4 Ñ1 V1 B2–6 Dn D3.5.6 पराजेतुं (D3 °जंतु); D4 नरा जेतुं (for बलाज्जेतुं). — b) G2.3 शक्या. Ś1 K B2.4 Dn D6 देव° (for सुर°). — c) G2 महारथ महेष्वास-. — d) K4 युधदु°; B1 D2 T1 G2–5 युधि दु° (for युद्धदु°).

16 a) K1 तद्वै (for तु तद्). T1 G2–6 तत्र जानामि (for तद्विजा°). — b) G2 जीवितुं (for विजे°). Ś1 नैव; K1 वै न; G3 यो न (for येन). Ś1 शक्यसि; K2 शक्ष्यति; K3 शक्ष्यसि; K4 G1 M2 शक्ष्यसे; V1 B1m.3–6 शक्यसे (for शक्यते). — G6 om. 16cd. — c) Dn2 D1.2 युधिष्ठिरः. Ś1 महाराजं; D1.2 त्वयं राजन्; S (G6 om.) तु (M2 तं) राजेंद्र (G1 °द्रं) (for स्वयं राजन्). — d) V1 यतस्व च; B1.3.6 D1.2 जयस्व च; B5 वचो मम; T1 G2–4 नरेश्वर (T1 G3 °रः); G1 M जनेश्वर; G5 धनेश्वर (for जुषस्व च). — After 16, K4 ins.:

433* शकुनेर्वचनं श्रुत्वा कुरुराजस्तमब्रवीत् ।

17 G6 om. the ref. — a) K1–3 अप्रणाशेन; B1 D1.2 °हारेण (for °मादेन). S शत्रूणाम् (for सुहृदाम्). — b) S महीक्षितां (for महा°). — c) K4 यथा (for यदि). D1.2 शक्यो (for शक्या). Ñ1 यदि शक्या रणे

शकुनिरुवाच ।

द्यूतप्रियश्च कौन्तेयो न च जानाति देवितुम् ।
समाहूतश्च राजेन्द्रो न शक्ष्यति निवर्तितुम् ॥ १८
देवने कुशलश्चाहं न मेऽस्ति सदृशो भुवि ।
त्रिषु लोकेषु कौन्तेयं तं त्वं द्यूते समाह्वय ॥ १९
तस्याक्षकुशलो राजन्नादास्येऽहमसंशयम् ।
राज्यं श्रियं च तां दीप्तां त्वदर्थं पुरुषर्षभ ॥ २०
इदं तु सर्वं त्वं राज्ञे दुर्योधन निवेदय ।
अनुज्ञातस्तु ते पित्रा विजेष्ये तं न संशयः ॥ २१

दुर्योधन उवाच ।

त्वमेव कुरुमुख्याय धृतराष्ट्राय सौबल ।
निवेदय यथान्यायं नाहं शक्ष्ये निशंसितुम् ॥ २२ C. 2. 1724 B. 2. 48. 23 K. 2. 75. 25

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

जेतुं; V1 B1.3 यदि (B3 °था) शक्या(V1 °क्ष्या)मि जेतुं तान् (B1 ते); B4.5 D2-5 यथा शक्ष्या(B4.5 शक्नो)मि जेतुं तान् (D4 त्वां); S यथा श(G3 शि)क्ष्यसि तान् (G1.6 M तं) जेतुं. — ^{d}) Dn1 तत्त्वमाचक्ष्व. Ś1 सौबल (for मातुल).

18 G3 om. 18^{a}-22^{b}. — ^{a}) Dn1 द्यूते प्रियश्. G2.4 तु (for च). — ^{b}) K1 यो न (for न च). K4 Ñ1 V1 B2.4 Dn D3.5.6 स (for च). K1 वेदितुं; T1 देवितुः. — ^{c}) K2 समाहूतश्च. Ś1 K1.3 D3 राजेंद्र; K2 राजेंद्रे; Ñ1 कौंतेयो; S (G3 om.) पार्थोत्र (for राजेंद्रो). — ^{d}) K2.3 प्रशस्यति; B6 D1 न शक्यति; D3 शक्ष्येति न (for न शक्ष्यति). — After 18, G2.4 ins.:

434* कपटे विजय शक्यमन्यथा जेतुमक्षमः ।

[G4 सह्यम् (for शक्यम्).]

19 G3 om. 19 (cf. v.l. 18). — ^{a}) G1.2 देवेन (for देवने). G2 कुशलं. — ^{b}) D3.5 कुशलो; G2 सदृशे (for सदृशो). K1-3 पुमान्; D5 युधि (for भुवि). — ^{c}) K2.3 कौंतेय; K4 Dn (!) D6 कौरव्य. — ^{d}) K4 G4 तत् (for तं). B3.5 D2-5 वै (for त्वं). B2 द्यूतं. V1 B4 द्यूतायेत्या(B4 द्यूत एवा)ह्वय स्वयं.

20 G3 om. 20 (cf. v.l. 18). — ^{a}) K1 तथा (for तस्य). D1.2 न तस्या (क्ष in marg.) कुशलो राजन्; S (G3 om.) त(G6 अ)स्याक्षकौ(G2 °कु)शलाद्राज्यम्. — ^{b}) D6m आहरिष्ये (gloss for आदास्ये). B1 न संशयः (for असं°). S (G3 om.) आदास्यामि न संशयः. — T1 om. (hapl.) 20^{c}-21^{d}. — ^{c}) K1 भोग्यं (for राज्यं). K4 श्रियश्च. D1 प्राप्तां (for दीप्तां). S (T1 G3 om.) तां श्रियं महतीं चापि. — ^{d}) K1 D1 त्वदर्थे. B1 (m as in text).2.6 D1.2 G6 भरतर्षभ (D1.2 °भः).

21 T1 G3 om. 21 (cf. v.l. 18, 20). — ^{a}) K4 B1.4 D5 G2.4 च; G5.6 M2 हि (for तु). D1 त्वं राज्ञो; S (T1 G3 om.) राज्ञे त्वं (by transp.). — ^{b}) B1 G2.4 निबोधय (for निवे°). — ^{c}) D4 अनुज्ञातं. Ś1 K1-3 B1.3.4 D3-5 च (for तु). B3.4.6 D3.4 पित्रा ते (by transp.). — ^{d}) K2.3 विजेष्यंतं; D4 विजेष्यतम्; D5 विजिष्ये तान्; S (T1 G3 om.) विजेष्यामि (for विजेष्ये तं). K4 Ñ1 B2 Dn D6 तान् (for तं). K1 नात्र (for तं न). K4 B3-5 D3.4 अ(K4 न)संशयं (for न संशयः).

22 G3 om. 22^{ab} (cf. v.l. 18). — ^{ab}) B3.4.6 D3-5 S (G3 om.) transp. कुरु° and धृत°. V1 B3.4 S (G3 om.) मातुल (for सौबल). B5 corrupt. — ^{c}) S °कामं (for °न्यायं). — ^{d}) G3 नायं (for नाहं). Ś1 K Dn D1m.6 शक्ष्ये निवेदितुं; B1.2 D2 शक्येद्य (B1m शक्ष्यामि and शक्नोमि) शंसितुं; B3-6 शक्नोमि शंसितुं; D1 (orig.) शक्ष्येद्य संपितुः (sic); D3-5 शक्ष्यामि शंसितुं; S शंसितुमुत्सहे. Text as in Ñ1 V1 (see Addenda).

Colophon. — *Sub-parvan:* B1-3.5 D3.5 G6 M2 द्यूत; B2 D1.2 द्यूतमंत्र. Ś1 K4 Dn D4.6 (all om. sub-parvan name) mention only दुर्योधनसंताप. — *Adhy. name:* G1.6 M2 जयोपायकथनं; G5 शकुनिदुर्मंत्रितं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg.).2.3 D3 45; Dn1 48; S 83 (G4 59). — *S'loka no.:* K2.3 20; Dn 23; D1.2.4 22; T1 24; M1 25.

45

1 ^{a}) G1.6 M स (for तु). Ś1 राजंस्तं; D2 राजस्त्वं; S तं राज्ञो (G2 राज्ञे). — ^{b}) S सुदुर्मतिः (for महाक्रतुम्). — ^{c}) Ñ1 V1 B D1-6 S शकुनिर् (for नृपतेर्). — ^{d}) K2.4 D1 (before corr.) गांधारि-. Ś1 -संयुतं; B1.2 D2 -संमतः (for -संयुतः). V1 B3.4.6 दुर्योधनसमन्वितः; S दुर्योधनवशे स्थितः (T1 °वशे स्थितं; G1 M1 °सुसंहितः; G6 °सुसंगतः; M2 °हिते रतः). — After 1, S (G6 om. lines

४५

C. 2. 1725
B. 2. 49. 1
K. 2. 76. 1

वैशंपायन उवाच ।

अनुभूय तु राज्ञस्तं राजसूयं महाक्रतुम् ।
युधिष्ठिरस्य नृपतेर्गान्धारीपुत्रसंयुतः ॥ १
प्रियकृन्मतमाज्ञाय पूर्वं दुर्योधनस्य तत् ।
प्रज्ञाचक्षुषमासीनं शकुनिः सौबलस्तदा ॥ २
दुर्योधनवचः श्रुत्वा धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ।
उपगम्य महाप्राज्ञं शकुनिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ३
दुर्योधनो महाराज विवर्णो हरिणः कृशः ।
दीनश्चिन्तापरश्चैव तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ ४
न वै परीक्षसे सम्यगसह्यं शत्रुसंभवम् ।
ज्येष्ठपुत्रस्य शोकं त्वं किमर्थं नावबुध्यसे ॥ ५

धृतराष्ट्र उवाच ।

दुर्योधन कुतोमूलं भृशमार्तोऽसि पुत्रक ।
श्रोतव्यश्चेन्मया सोऽर्थो ब्रूहि मे कुरुनन्दन ॥ ६
अयं त्वां शकुनिः प्राह विवर्णं हरिणं कृशम् ।
चिन्तयंश्च न पश्यामि शोकस्य तव संभवम् ॥ ७
ऐश्वर्यं हि महत्पुत्र त्वयि सर्वं समर्पितम् ।
भ्रातरः सुहृदश्चैव नाचरन्ति तवाप्रियम् ॥ ८

2–3) ins.:

435* विवेश हस्तिनपुरं दुर्योधनमते सः ।
गाढमित्येव कुनिर्द्वंद्वं हृदि चकार ह ।
अस्वस्थतां च तां दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रस्य पापकृत् ।
पापः पापात्मना तेन समेत्य पृथिवीक्षिताम् ।
भारतानां च दुष्टात्मा क्षयाय हि नृपक्षयम् ।

[(L. 1) M1 हास्तिनपुरं. — (L. 2) G3 युधि (for हृदि). — (L. 4) M1 तदा (for पापः). — (L. 5) G3 क्षत्रियाय (for क्षयाय हि). M1 °श्रियं (for °क्षयम्). M2 क्षयायायान्नृपक्षयं (for the post. half.).]

2 ^{a}) G6 आस्थाय (for आज्ञाय). — After 2^{ab}, S ins.:

436* वैशसं सर्वलोकस्य हृदि कृत्वा सुदुर्मतिः ।
दैवेन विधिना चैव चोदितः क्रूरकर्मकृत् ।

[(L. 1) G2 वैशस्यं; M2 विनाशं (for वैशसं).]

— S om. 2^{cd}. — ^{d}) Ś1 K1 D3–5 तथा (for तदा).

3 ^{a}) S गांधारराजः शकुनिः (G6 आत्मवैरं हृदि कृत्य). — ^{b}) Ś1 K1 नराधिपं; B1.2.6 D1.2 T1 G1–5 M जनेश्वरं; D3 जनाधिप. G6 सौबलानां पुरस्कृतं. — ^{c}) K1 G1 M1 उपागम्य. Ś1 K1 B1(m as in text) D1.6 महाप्रज्ञं; K2.3 Ñ1 B4.5 D2.4.5 °प्राज्ञः; T1 G1–5 M °त्मानं (for °प्राज्ञं). G6 जनेश्वरं यथा ह्यत्र. — ^{d}) G2.4 शनकैर् (for शकुनिर्).

4 Before 4, K3.4 N1 V1 B2–5 D T1 G6 ins. शकुनिरुवाच (*or* शकुनिः). — ^{a}) B1 D2 °प्राज्ञ; D1 °प्रज्ञ (for °राज). — ^{b})=1. 1. 91^{d}; =(var.) 7^{b} below. K1 निर्विण्णो; M2 विकर्णो; Cd as in text. Ś1 विदुरः; Cd हरिणः (as in text). K2 कृताः (for कृशः). — ^{c}) G2.4 दीनं चिंताभि(G2 °हि)संतप्तं. — ^{d})=Gītā 13. 26^{d}. K1 Ñ1 V1 B1.2.4.5 Dn D6 S तं विद्धि (G6 आर्तोपि) (for तद्विद्धि). Ś1 K Dn D6 मनुजाधिप(K4 °पः) (for भरत°).

5 ^{a}) B2 नैव; B4 न वा; B5 D3–5 न त्वं (for न वै). A few MSS. परीक्ष्यसे. — ^{b}) K4 Ñ1 V1 B D1–5 अस्य वै; S अस्य त्वं (for असह्यं). D5 (*sup. lin.*) शोकसंभवं; S राजसत्तम (G1 °मः) (for शत्रुसं°). — ^{c}) B1 D1.2 श्रेष्ठ° (for ज्येष्ठ°). Ś1 वै शोकं; K2 शोचत्वं; K4 Dn (!) D6 हृच्छोकं; Ñ1 V1 त्वं शोकं (by transp.); T1 G5 शोकं तं; G2 शोकं त्वां; M2 ते शोकं. — ^{d}) S इमं वै (M2 त्वमिमं) (for किमर्थं). — After 5, S ins.:

437* एवमुक्तः शकुनिना धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
दुर्योधनं समाहूय इदं वचनमब्रवीत् ।

6 G1.3.6 M om. the ref. — 6^{a}=2. 43. 18^{e}. — ^{c}) G2.4 श्रोतव्यं (for °व्यश्). K4 D1.2 च (for चेन्). G2 सार्थं (for सोऽर्थो).

7 ^{a}) Ś1 M1 त्वा; Ñ1 T1 G M2 तु; D3–5 च (for त्वां). — ^{b})=(var.) 1. 1. 91^{d}; and 4^{b} above. K1 निर्विण्णं (for विवर्णं). — ^{c}) S (except G3) चिंतयन्वै.

8 ^{a}) Ś1 तु; K1 च; V1 B (except B5) D1–3 सु- (for हि). Dn (!) हि मया; T1 हिमवत् (for हि महत्). G6 ऐश्वर्यं मम सर्वस्वं. — ^{b}) Ś1 Ñ1 तव सर्वं; B1.2.6 D1.2 सर्वं त्वयि (by transp.); G6 त्वयि पुत्र. Ś1 समन्वितं; K1.4 B5 Dn D3–6 G6 प्रतिष्ठितं; T1 G1–5 M समाहितं (for समर्पि°). — ^{d}) N1 V1 B D1.2.4.5 तवाहितं (for °प्रियम्). S कुर्वंति (G1.2 °तु) तव सु(G1 सं)प्रियं (G6 आमात्यास्त्वयि संस्थिताः). — After 8, T1 G4–6 ins.:

आच्छादयसि प्रावारानश्नासि पिशितौदनम् ।
आजानेया वहन्ति त्वां केनासि हरिणः कृशः ॥ 9
शयनानि महार्हाणि योषितश्च मनोरमाः ।
गुणवन्ति च वेश्मानि विहाराश्च यथासुखम् ॥ 10
देवानामिव ते सर्वं वाचि बद्धं न संशयः ।
स दीन इव दुर्धर्षः कस्माच्छोचसि पुत्रक ॥ 11

दुर्योधन उवाच ।

अश्नाम्याच्छादये चाहं यथा कुपुरुषस्तथा ।
अमर्षं धारये चोग्रं तितिक्षन्कालपर्ययम् ॥ 12
अमर्षणः स्वाः प्रकृतीरभिभूय परे स्थिताः ।
क्लेशान्मुमुक्षुः परजान्स वै पुरुष उच्यते ॥ 13
संतोषो वै श्रियं हन्ति अभिमानश्च भारत ।
अनुक्रोशभये चोभे यैर्वृतो नाश्नुते महत् ॥ 14
न मामवति तद्भुक्तं श्रियं दृष्ट्वा युधिष्ठिरे ।
ज्वलन्तीमिव कौन्तेये विवर्णकरणीं मम ॥ 15
सपत्नानृध्यतोऽऽत्मानं हीयमानं निशाम्य च । 2. 1740 2. 49. 16 2. 76. 26

438* त्वद्दत्तं चैव भुञ्जामो गान्धारी चाहमेव च ।

9 G6 om. 9. — a) V1 B3.4 वस्ते (V1 वसेः) शुभांस्त्वं (for आच्छादयसि). D6 G3 (hypermetric) प्राव(D6 °वा)रणान्; G1.2.4 प्रवरान्; Cv आवारान् (for प्रावारान्). — b) K D1.3 G2–4 M पिशितोदनं; T1 पिशदौ°; G5 विशदोदनं. — c) Ś1 आजानीया; K4 B1 D1(after corr.).2 अजानेया; T1 आजानयो; Cd as in text. K B1.2.4.5 Dn D1.2.6 G1 वहंत्यश्वाः (K1 °श्वान्; K4 °स्याष्) (for वहन्ति त्वां). — d) S (G6 om.) कस्माच्छोचसि पुत्रक. — 9 = (var.) B. 12. 124. 10.

10 a) Ś1 यानानि च (for शयनानि). — b) T1 सु- (for च). G1.4.5 M °हराः (for °रमाः). — d) K1.4 विहरस्व; K2 B5 G6 विहारश्च; G4 °रांश्च; Cd as in text. Ś1 महासुखाः (for यथा°).

11 b) G2.4 वाजिबंधम्; M1 आधिपत्यम्; Cd वाचि बद्धं (as in text). S (except G6) असंशयं (for न संशयः). — c) K3 न (for स). K1 D1 हीन (for दीन). K1 दुर्बुद्धिः; K3.4 Ñ1 V1 B3 Dn D1.2.6 G1 M दुर्धर्षं; D3 दुर्धर्पः (sic); G5 दुर्धर्षं. — After 11, S ins. (Cv glosses) a passage given in App. I (No. 31).

12 G1 M2 om. the ref. — a) K2 [आ]च्छादने; G1 [आ]च्छादयेच् (for °दये). D4 वाहं (for चाहं). — b) K1–3 S (except G5.6) कापुरुषस् (for कुपु°). Ś1 तव; G2 तदा (for तथा). — c) K2 धारयन्; D3 धरये (for धारये). Ś1 K1.2 चाग्र्यं (for चोग्रं). — d) K1 तितक्षन्; K4 Ñ1 V1 Dn D6 निनीषुः; B (except B3; B1m as in text) D1–5 M2 प्रतीक्षन् (B1 °क्ष्य); G2 तितीर्ष-; G3 तितीर्षन्; G4 तितिक्षां.

13 Cd cites 13ab wholly as in text. — a) Ś1 अमर्षिणः; K2.3 T1 G1.4 M2 अमर्षण; K4 D6 अमर्षितः; D1 अमर्षणाः. V1 B3(m as in text).6 अमर्षमाणः (for अमर्षणः स्वाः). Ś1 ते; K2.3 Dn2 स्वा; K4 D6 (before corr.) S स्वां (G3 त्वां) (for स्वाः). K1 B2.4 G5 प्रकृती; K4 D6 (before corr.) S (except G5) प्रकृतिं. — b) K3 B1 Dn D2 परे स्थितः; K4 परिस्थितां; V1 परं स्थितः; D6 T1 परैं स्थिताः (T1 °तां); G1 M2 परे स्थिते; G2.4 परे स्थितां; G3.6 चरेत्स्थितः; G5 चरेद्धितं; M1 वरे स्थिते (for परे स्थिताः). B6 अभिभूताः परैः स्वकाः. — c) G3 क्रोधान् (for क्लेशान्). Cd.n cite क्लेशात् (Cd gloss दुःखात्). B2 D1.2 (marg. sec. m. as in text) क्लेशान्मुक्तः (D1 marg. sec. m. °क्षुः) परं जानन्. Dn1 (by corr.) G2 परजात्. Cd cites परजान् (v.l. °जात्); gloss (both MSS.) शत्रुभवान्. — d) Ś1 मर्षी; B5 सैव (for स वै). Cd cites वै (as in text).

14 G2 Cv repeat 14ab with S readings. — a) K1–3 संतोषो हि; S (G2 second time) अनुक्रोशः (T1 G1.2.4 °श-; G3 °ध-); Cv (first time) as in text. Cd cites संतोषः (as in text). — b) K1.4 Ñ1 V1 B2 Dn D6 G2 ins. हि (K4 ह) before अभिमानश्च. K2.3 अविमानश्च. K4 Ñ1 V1 B (except B2) Dn D3–5 G2 अभि(G2 °ति)मानं च. Cd.v (first time) cite अभिमानः (as in text). — S (G2 Cv second time) संतोषश्चापि तावुभौ. — c) T1 अनुग्धा[? °त्था]नुभये; G1.2 अनर्थानभये; G3 अननर्था भवेच्; G4–6 M Cv अनुत्थानभये; Cn अनुक्रोशो भयं. B2 D1.2 चैव; G3 चोभौ; Cv as in text. Cd cites अनुक्रोशः and भयं. — d) K4 यैर्वृता; B5 D3.4 यैर्वृतो; D2 यैर्धाता; S तैर्वृतो (G3 °वांतो); Cv यैर्युतो. K2.3 G3 नाश्नुतो; K4 शुश्रुतो (for नाश्नुते). B1 महस्; G2 महान्; all comm. महत् (as in text).

15 a) G1 तन्; G3 तं; M2 किं; Cv न (as in text). K2.3 मामहति; K4 Ñ1 V1 Dn D6 मां प्रीणाति; D3 मामर्षति; G1 मा दहति; G2.3 Cv मामवैहि; G4–6 मामवैति; M1 मामपैति; M2 मा पृच्छसि (for मामवति). Ñ1 V1 मद्भुक्तं; B3 तद्भुक्तां; D5 तद्भुक्तां; G1 संभूतां; G2 Cv तां भूतां;

C. 2. 1740 B. 2. 49. 16 K. 2. 76. 26 अदृश्यामपि कौन्तेये स्थितां पश्यन्निवोद्यताम् ।
तस्मादहं विवर्णश्च दीनश्च हरिणः कृशः ॥ १६
अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातका गृहमेधिनः ।
त्रिंशद्दासीक एकैको यान्बिभर्ति युधिष्ठिरः ॥ १७
दशान्यानि सहस्राणि नित्यं तत्रान्नमुत्तमम् ।
भुञ्जते रुक्मपात्रीभिर्युधिष्ठिरनिवेशने ॥ १८
कदलीमृगमोकानि कृष्णश्यामारुणानि च ।
काम्बोजः प्राहिणोत्तस्मै परार्ध्यानपि कम्बलान् ॥ १९
रथयोषिद्गवाश्वस्य शतशोऽथ सहस्रशः ।
त्रिंशतं चोष्ट्रवामीनां शतानि विचरन्त्युत ॥ २०
पृथग्विधानि रत्नानि पार्थिवाः पृथिवीपते ।
आहरन्क्रतुमुख्येऽस्मिन्कुन्तीपुत्राय भूरिशः ॥ २१

G3–6 M तन्द्भूतां (for तद्भुक्तं). T1 न प्रीणयति मां भुक्तं. — c) Ś1 ज्वलंतीमति; K4 Ñ1 V1 Dn D6 अतिज्वलंतीं (K4 °ति); G2 ज्वलंतमिव. K4 कौंतेयान्; S राजेंद्र (for कौन्तेये). — d) Ś1 °कारिणीं; K1 D8 °करणी; B1 G1–3 °करिणीं; D1 °करुणीं. K4 स्थितान्राज्ये सदोद्यतान्.

16 K4 om. 16; G6 om. 16ab. — a) V1 B (B1.5 marg.) D1.2 ऋध्यतो दृष्ट्वा (B1.5 both orig. -त्मानं); D6 ऋध्यतोस्माकं; G3 आधितात्मानं; G4 बध्यतोत्मानं. Cv cites ऋध्यतः. B1m ऋद्धान्सपत्नानात्मानं (also). — b) Ś1 परीक्ष्य च; K1–3 समीक्ष्य च; Ñ1 D6 निरीक्ष्य च; V1 B1.5 Dn D3–5 निशम्य च; S (except G1 M1; G6 om.) निशा(G3 °श)म्यहं (G5 °म्य ह; M2 °म्य हि). Cv cites निशाम्य. B (B1.5 marg.) D1.2 हानिमात्मन एव च. — c) K1 G2 अदृश्यन्नपि; K2.3 (hypermetric) अनदृश्यान(K3 °म)पि; Ñ1 B2.4.6 D1.2 T1 G3 अपश्यन्नपि(Ñ1 B4 °न्निव); B3.5 अदृश्यानपि; Dn (!) D6 असूष्यानपि; D5 अदृष्यामपि; G1 M विमृशन्नपि; G4.5 अतुष्यन्नपि; G6 अपीष्यन्नपि. Cd cites अदृश्यान्; Cn.v as in text. [Construe with श्रियं in 15b.] K1–3 Ñ1 B (except B5) Dn D1.2.6 G3 कौंतेयान्; V1 D5 Cn कौंतेय- (Cn construes as part of compound); T1 G5 कौंतेयं; Cv as in text. — d) Ñ1 स्थितवान्; V1 Cn श्रियं; D3 स्थिता (for स्थितां). Ś1 इवाद्य तां; D4 निबोध तां; Cn as in text. K1–3 D1.2 स्थितान् (K3 om. स्थितान्) पश्यामि (K1 °श्यति) चो(D2 वो)द्यतान्; B D3 स्थितान्पश्यन्निवोद्यतान्; Dn (!) स्थितान्राज्ये विलोक्य (Dn2 °कि-) तान्; D6 स्थितान्राज्ये सदोदि(sup. lin. °द्य)तान्; S Cv नाहं पश्यामि वर्धितुं (G1 वर्धतां; G2 वर्धनं; G3 विद्वितुं; M1 वर्धितं; M2 वध्यतां; Cv वर्धतीं). Cd cites स्थितानिव and उद्यतान्. — e) K1 स (for च). — f) D1.2 हीनश्च (for दीनश्च).

17 =2. 48. 39abcd: 3. 222. 41: 4. 360*, lines 1–2. — b) K2.3 G1 स्नातकान् (for °का). — c) K1.2 °कमेकैकं; B1.3 D1.2 °भिरेकैको (B1 °कं); G3 °त एकैको; G4 °कसाहस्रा; M1 °क एकैके (for °क एकैको). — d) G3 यां; G4 या (for यान्).

18 =(var.) 2. 48. 40. — a) K2 वाशान्यानि (for दशा°). — b) V1 B3–5 D3–5 येषा(B5 D3–5 नित्य)-मन्नं सुसंस्कृतं; D1 नित्यं तत्राप्य(m °न्न)मुत्तमं; D2 नित्यं तत्राप्यनुत्तमं; T1 G1.3.5 M यतीनामूर्ध्वरेतसां; G4.6 नित्यमग्र्या(G6 °ग्रा)न्नमुत्तमं. — c) Ś1 रुक्मपात्राणि; K4 °पात्रेस्तु; B1 G1 °पात्रेषु; B2–5 D1–5 °पात्रीषु. — After 18, S ins.:

439* शत्रोर्ऋद्धिविशेषेण विरूपोऽन्नविवर्जितः ।

[G2 शत्रोराधि°; G4 तत्रोषधि° (for शत्रोर्ऋद्धि°).]

19 a) K1 कदलीमृगवेकाति; K2–4 कलिंद(K4 कदली)-मृगमौकानि; Ñ1 कदलीगर्भवर्णानि; B5 m. 6 कदलीकोमलत्वंचि; D2 m कामलत्वंविमोकानि (sic); D3 कंदलीमृगमोकानि; T1 °मृतमोकानि; G3 °मृगमोदानि; G4 °मृदुमोकानि; M1 (inf. lin.) Cv °पत्रवर्णानि; Cd as in text. — b) K2.3 °मारुकान्यपि; G4 °मरुहाणि च (for °मारुणानि च). Cd implies text. — c) K3 कंबोजः; K4 G1 कांबोज (for काम्बोजः). — d) V1 B1m.3.6 D2 नेत्रपट्टानि कंबलान्. Cd cites परार्ध्यान् (as in text).

20 a) Ś1 K1–3 B1m.3.6 D3 हययोषिद्गवाश्वस्य (K3 °द्गजाश्वस्य; B1m.3 °द्गजानां च; B6 D3 °द्गजाश्वं च); Ñ1 V1 B1.2.4.5 Dn D1.2.6 गजयोषिद्गवा(B1 °जा)श्वस्य (B1.5 Dn2 °श्वं च); D4.5 रम्ययोषिद्गजाश्वं च; S रथ(G2 अधि)-योषिद्गवाश्वानां (G6 योषित्सहस्रमश्वानां). See Addenda. — b) T1 G3–6 M1 सहस्राणि चतुर्दश. — c) Ś1 G1 त्रिंशतश्चोष्ट्र(G1 °स्वोष्ट्र)वामीनां; K Ñ1 B2.4 Dn2 D6 G4–6 M त्रिशतं चोष्ट्रवामीनां (G4 °वाहानां); V1 B3.6 त्रिंशच्चैव तथोष्ट्राणां; B1.5 D1–3 त्रिंशत्तथो(B1 D1.2 °त्रो)ष्ट्रवामीनां; G2 त्रिंशतं चेष्ट°; G3 त्रिंशद्ध्योष्ट्र°. — d) B1m.3.5.6 D3–5 शतान्युपनिनाय वै; S सहस्राणि चरंत्युत (T1 G5 बहंत्युत; G1 विशंत्युत; G6 पराण्युत). Cd cites शतानि त्रिंशतं (=त्रीणि सहस्राणि). — After 20, N ins.:

440* राजानो बलिमादाय समेता हि नृपक्षये ।

[Ś1 K4 राजन्यो; K1–3 Dn2 D1 राजस्यो; Ñ1 V1 B1m.2.4 D6 राजन्या (for राजानो). Ś1 K B1 Dn2 D1.2 समेतानि (for °ता हि).]

न कश्चिद्धि मया दृष्टस्तादृशो नैव च श्रुतः ।
यादृग्धनागमो यज्ञे पाण्डुपुत्रस्य धीमतः ॥ २२
अपर्यन्तं धनौघं तं दृष्ट्वा शत्रोरहं नृप ।
शर्म नैवाधिगच्छामि चिन्तयानोऽनिशं विभो ॥ २३
ब्राह्मणा वाटधानाश्च गोमन्तः शतसंघशः ।
त्रैखर्वं बलिमादाय द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः ॥ २४
कमण्डलूनुपादाय जातरूपमयाञ्शुभान् ।
एवं बलिं समादाय प्रवेशं लेभिरे ततः ॥ २५
यन्नैव मधु शक्राय धारयन्त्यमरस्त्रियः ।
तदस्मै कांस्यमाहार्षीद्वारुणं कलशोदधिः ॥ २६
शैक्यं रुक्मसहस्रस्य बहुरत्नविभूषितम् ।
दृष्ट्वा च मम तत्सर्वं ज्वररूपमिवाभवत् ॥ २७

C. 2. 1753
B. 2. 49. 28
K. 2. 74. 38

21 [ab]) K1 B1 Dn1 D3 पृथिवीपतेः. S एवं सर्वाणि रत्नानि पृथिव्यां सर्वपार्थिवाः. — [c]) D3 अहरन्. Ś1 स्म (for ऽस्मिन्). S प्रयच्छंति महाराज. — [d]) K4 D3 कुंतिपुत्राय; B1.2.6 D1.2 S (except G3) कुंतीपुत्रस्य. B1.2.6 D1.2 G4 धीमतः; B5 D3-5 भारत; T1 G1-3.5.6 M सर्वतः (for भूरिशः).

22 [a]) G2 M2 च (for हि). K1-3 V1 B (except B3) Dn तादृग्; K4 दृष्टं (for दृष्टस्). G3 corrupt. — [b]) K4 B3 D1.6 M2 वै न (for नैव). D3-5 न (for च). K1-3 V1 B1.2.4-6 Dn दृष्टपूर्वो न च श्रुतः; D2 तादृशाश्चैव त (sic) श्रुतः. — [c]) G2 तादृग् (for यादृग्). K1 वित्तागमो; T1 च नागमो (for धना°). — [d]) Ñ1 D1-3 पांडवेयस्य (for पाण्डु°). — After 22, T1 G5.6 ins.:

441* असत्यं चेदिदं सर्वं संजयं प्रष्टुमर्हसि ।
[G5 इमं (for इदं).]

23 G6 om. 23. — [a]) G3 अपर्यंतु; G4 °यंत (for °यन्तं). M2 तु (for तं). — [b]) Ś1 K1-3 पुनः (for नृप). — [c]) Ñ1 B4 शमं; T1 G3-5 स्वस्थं; Cd शर्म (as in text). K1 Ñ1 B1.4 Dn [अ]भि° (for [अ]धि°). — [d]) B3-6 D3-5 चिंतयन्; M2 चिंतया मे (for चिन्तयानो). Ś1 महीपते; K1-3 T1 G3-5 दिवानिशं; K4 V1 Dn D6 विशां पते; B1 [ऽ]निशं प्रभो; B2 [ऽ]निशं पते; G1.2 M [ऽ]निशं तदा (M2 °था).

24 [a]) D2 ब्रह्मणा; G1 दरदा. Ś1 वटधानाश्च; T1 बहुधा°; G1 वागधा°; G2 वादयानश्च; G3 बहुमानाश्च; G4 पादधा°; G5 बहुधा°; G6 बाडबानाश्च; all comm. as in text. — [b]) G1.6 M1 गोमंताः; Cd as in text. B1 च सहस्रशः; G2 शतसंघशाः. — [c]) K1.4 V1 B1(m as in text).2.4-6 Dn D1.3.4 Cd त्रिखर्वं; K3 Ñ1 T1 त्रैखर्वं-; B3 D2.5 त्रिखर्वं-; G1 M1 त्रैखर्यां; G2.4 त्रैवर्णां; G3 त्रैवर्जं-; G5.6 M2 त्रैखर्वा (for त्रैखर्वं). Cd interprets त्रि° as bahuvrihi. — [d]) Ś1 [अ]वारिताः; G3 निर्वृताः (for वारिताः).

25 G6 om. 25[c]-29[b]. — [a]) K1 एतां; Ñ1 D1.2 एते; V1 एतं (for एवं). K4 धनं (for बलिं). B1 एतान्बलीन् (see below); Dn(!) D6 एतद्धनं (for एवं बलिं). K2.3 B5 D3-5 उपादाय; Ñ1 V1 B1-4.6 D1.2 प्रदायाथ (D1 °स्य) (for समादाय). B1m एतं बलिमुपादाय; S (G6 om.) Cv त्रैखर्वाः (G1 °खर्याः; G4 °वर्णाः) प्रतिपा(G2 Cv °पु-; M2 °वे)द्यास्मै. — [d]) B3 निवेशं. B1.2.6 D1.2 नैव (B1m न च) लेभिरे; B4.5 Dn D4.5 लेभिरे न च (for लेभिरे ततः). D3 द्वारि तिष्ठंति वारिताः; S (G6 om.) लेभिरे(G3 भेजिरे)थ (G1 °त्र; G2.4 च) प्रवेशनं.

26 G6 om. 26 (cf. v.l. 25). — [a]) Ś1 K B2 D2.6 येनैव; Ñ1 Dn D1 G2 यथैव; V1 D4 यन्नैव. — [b]) S (except G2; G6 om.) प्राप°; Cd धार° (as in text). B1 [अ]मरप्रियाः; D6 [अ]मरा[ः] स्त्रियः; G2 [अ]मृतं स्त्रियः. — [c]) K1.4 तमस्मै; V1 स तस्मै (for तदस्मै). K1 काश्यम्; V1 B1m.6(m as in text) D1(m as in text).2 शंखम्; G1 M2 कामम्; Cd कांस्यम् (as in text). K4 आहर्षित्; T1 G3-5 M1 आदाय; M2 आहार्षुर् (for आहार्षीद्). G2 तस्मै कामं महाराज. — [d]) K1.4 °शोदधि; K2.3 G3-5 M1 °शोदधिं; B1-5 °सोदधिः; T1 °शोदधेः; Cd as in text. G1.2 M2 वारुणीरस(G1 °शैक-; M2 °सैक्य)-मुत्तमं. — After 26, B4 ins. 442*.

27 G6 om. 27 (cf. v.l. 25). — [a]) K1 रुक्मं; K2.4 D5 सैक्यं; K3 सौक्यं; B1 रैक्यं; D3 शैक्य-; Cd as in text (gloss रत्नविरचितो भांडाधारः). K2.3 रत्न° (for रुक्म°). T1 G1.3-5 M1 रुक्मस्य तु सहस्रं च; G2 रुक्मस्य च सहस्रेण; M2 रुक्मस्य च सहस्रस्य. — [b]) T1 G1.3-5 M कलशं रत्नभूषितं; G2 कलशान्रत्नभूषितान्. — K1-3 Dn D1.4.5 ins. after 27[ab]: B4, after 26:

442* शङ्खप्रवरमादाय वासुदेवोऽभिषिक्तवान् ।

— [c]) Ś1 मम च (by transp.). B1 तं (for तत्). S (G6 om.) दृष्ट्वाय मे (G1 च मे; G2 -थं मे; G3.4 तन्मे) मनस्तात. — [d]) K1.2.4 D6 Cd ज्वरभूतम्; V1 B3.5 दाहज्वर (for ज्वररूपम्). Ś1 इवायतं; G1 इवाहरत् (for इवाभवत्).

28 G6 om. 28 (cf. v.l. 25). — [a]) Ś1 K (except K3) तत्र; B1 D1-3 तं तु; Dn2 तत्र तु (sic); Cd तत्तु (as

C. 2. 1753 B. 2. 49. 28 K. 2. 76. 38 गृहीत्वा तत्तु गच्छन्ति समुद्रौ पूर्वदक्षिणौ ।
तथैव पश्चिमं यान्ति गृहीत्वा भरतर्षभ ॥ २८
उत्तरं तु न गच्छन्ति विना तात पतत्रिभिः ।
इदं चाद्भुतमत्रासीत्तन्मे निगदतः शृणु ॥ २९
पूर्णे शतसहस्रे तु विप्राणां परिविष्यताम् ।
स्थापिता तत्र संज्ञाभूच्छङ्खो ध्मायति नित्यशः ॥ ३०
मुहुर्मुहुः प्रणदतस्तस्य शङ्खस्य भारत ।
उत्तमं शब्दमश्रौषं ततो रोमाणि मेऽहृषन् ॥ ३१
पार्थिवैर्बहुभिः कीर्णमुपस्थानं दिदृक्षुभिः ।
सर्वरत्नान्युपादाय पार्थिवा वै जनेश्वर ॥ ३२
यज्ञे तस्य महाराज पाण्डुपुत्रस्य धीमतः ।
वैश्या इव महीपाला द्विजातिपरिवेषकाः ॥ ३३
न सा श्रीर्देवराजस्य यमस्य वरुणस्य वा ।
गुह्यकाधिपतेर्वापि या श्री राजन्युधिष्ठिरे ॥ ३४
तां दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रस्य श्रियं परमिकामहम् ।
शान्तिं न परिगच्छामि दह्यमानेन चेतसा ॥ ३५

in text). ❀Cd: तत् शैक्यारोपितं पानीयपात्रं गृहीत्वा पूर्वादिसमुद्रत्रयं गच्छंति । उत्तरं न गच्छन्ति अगम्यत्वात् ।❀ S (G_6 om.) गृहीत्वा कलशं (G_2 °शान्) यांति (G_4 यांतं). — ^{b}) Ñ$_1$ V_1 B_6m समुद्रं °णं; G_2 समुद्रैः °णैः. — ^{c}) K_1 पश्चमं; $K_{2.3}$ पश्चिमा (for पश्चिमं). G_4 याति. — ^{d}) V_1 B_{3-5} D_{3-5} पुरुष° (for भरत°). — T_1 $G_{3.5}$ ins. after 28: G_6 (which om. 25^{c}–29^{b}) ins. after 25^{ab}:

443* जलार्थं तत्र राजेन्द्र घटानादाय राक्षसाः ।
दिशो ययुर्जलार्थं ते वर्जयित्वोत्तरां दिशम् ।

[(L. 1) G_3 जालांतं (for जलार्थं). G_6 दशभारैश्च पूर्यां च (for the prior half). G_3 यदा नादाय (for घटा°).]

29 29^{ab} = 2. 49. 16^{cd}. — G_6 om. 29^{ab} (cf. v.l. 25). — ^{a}) G_3 न तु (by transp.). K_3 प्र- (for न). — ^{b}) Ṅ$_1$ Dn (!) D_5 पतत्रिणः. — After 29^{ab}, Ṅ$_1$ V_1 Dn (!) D_4 G_1 ins.:

444* तत्र गत्वार्जुनो दण्डमाजहारामितं धनम् ।

A passage given in App. I (No. 32) is ins. in T_1 $G_{3.5}$ after 29^{ab}, in G_4 after 29 (followed by a *repetition* of 29^{cd}), in G_6 (which om. 25^{c}–29^{b}) after 443*. — ^{c}) Ś$_1$ तु (for च). $K_{2.3}$ तत्र; $G_{2.3}$ एव (for अत्र). V_1 B_{3-5} D_{3-5} इदं चासीन्महच्चित्रं. — ^{d}) S (except M_2) कथयतः (for निग°).

30 ^{a}) V_1 दश° (for शत°). G_2 पूर्वं शतसहस्रं तु. — ^{b}) $K_{2.3}$ नृपाणां (for विप्रा°). Ś$_1$ B_1 परिविश्यतां; K_2 वरिवश्यतां; K_3 वरिवाश्यतां; B_2 D_{1-3} परिभुंजतां; $B_{5.6}$m D_5 °वेश्य(D_5 *inf. lin.* °वेक्ष्य)तां; D_4 °वेष्टयतां; S भुंजतां सदा ($G_{1.6}$ तदा; G_3 [before corr.] सतां); Cd परिवेष्यतां. $B_{5.6}$ भुंजानानां द्विजन्मनां. — ^{c}) B_5 यज्ञांते; M_2 संज्ञासीच् (for संज्ञाभूच्). Cd cites संज्ञा (as in text). — ^{d}) Ś$_1$ ध्मायते; K_1 T_1 G_1 M [ऽ]ध्मायत; $G_{3.4}$ ध्मायेत. Ś$_1$ $D_{3.5}$ नित्यदा.

31 T_1 $G_{3.5}$ transp. 31^{ab} and 31^{cd}. — ^{a}) K_4 (corrupt) मुहुर्मुहूर्मजादत्तस्. — ^{b}) K_1 S (except $G_{2.4}$) नित्यशः (for भारत). — ^{c}) $K_{3.4}$ $B_{2.4}$ Dn $D_{4.6}$ T_1 अनिशं; V_1 तं तु सं- (for उत्तमं). G_4 तत्रम् (for शब्दम्). T_1 अश्रौषि (for अश्रौषं). — ^{d}) Ś$_1$ T_1 $G_{1.3.4.6}$ M तत्र; $K_{1.2}$ B_1 $D_{1.2}$ तेन (for ततो). Ś$_1$ मे हृष्टान्; K_1 मद्रूषः (sic); D_4 G_1 मेहृषत्; $G_{3.4.6}$ M_1 हर्षयन्. G_2 तदा रोषं च मे महत्.

32 G_6 om. 32^{a}–34^{b}. — ^{a}) G_5 कीर्णैर् (for कीर्णम्). — ^{b}) Ś$_1$ $G_{3.5}$ उपस्थान-; K_1 उत्थापनं; Cd उपस्थानं (as in text). Ś$_1$ **शिभिः. — After 32^{ab}, Dn (!) D_6 ins.:

445* अशोभत महाराज नक्षत्रैर्द्यौरिवामला ।

— ^{d}) K_{1-3} पार्थिवास्ते; S (G_6 om.) महार्हाणि (for पार्थिवा वै). K_1 G_4 जनेश्वराः; T_1 °श्वरः. B (except B_4) D_{1-5} पार्थिवाः पृथिवीपते.

33 G_6 om. 33 (cf. v.l. 32). — ^{a}) T_1 G_{3-5} °भाग (for °राज). — ^{b}) S (G_6 om.) पांडवेयस्य (for पाण्डु°). — ^{d}) Ś$_1$ B (except B_4) D_5 °परिवेशकाः.

34 G_6 om. 34^{ab} (cf. v.l. 32). — ^{a}) G_4 नाना (for न सा). D_4 G_3 श्री (for श्रीर्). — ^{b}) K Ñ$_1$ $B_{5.6}$ Dn D_6 च (for वा). B_1 श्रियं परमिकामहं (= 35^{b}). — After 34^{c}, T_1 $G_{3.5}$ ins.:

446* स्वयं विष्णोरपि प्रभो ।
राक्षसाधिपतेर्वापि.

— ^{d}) G_2 या श्रीरन्या यु°.

35 ^{a}) Ñ$_1$ धर्मराजस्य; $D_{1.2}$ धर्मपुत्रस्य (for पाण्डु°). — ^{b}) Ś$_1$ पारमिकामहं. — ^{c}) B_3 न शांतिं (by transp.). B_1 प्रति-; B_3 अधि- (for परि-). Ñ$_1$ शांतिं नैवापि गच्छामि. — After 35, K_1 ins. an addl. colophon; while S ins. (cf. 2. 50. 27–28):

447* अप्राप्य पाण्डवैश्वर्यं शमो मम न विद्यते ।
अवाप्स्ये वा श्रियं बाणैः शयिष्ये वा हतः परैः ।
अतादृशस्य मे किं नु जीवितेन परंतप ।
वर्धन्ते पाण्डवा राजन्वयं हि स्थितवृद्धयः

शकुनिरुवाच ।

यामेतामुत्तमां लक्ष्मीं दृष्टवानसि पाण्डवे ।
तस्याः प्राप्तावुपायं मे शृणु सत्यपराक्रम ॥ ३६
अहमक्षेष्वभिज्ञातः पृथिव्यामपि भारत ।
हृदयज्ञः पणज्ञश्च विशेषज्ञश्च देवने ॥ ३७
द्यूतप्रियश्च कौन्तेयो न च जानाति देवितुम् ।
आहूतश्चैष्यति व्यक्तं दीव्यावेत्याह्वयस्व तम् ॥ ३८

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः शकुनिना राजा दुर्योधनस्तदा ।
धृतराष्ट्रमिदं वाक्यमपदान्तरमब्रवीत् ॥ ३९
अयमुत्सहते राजञ्श्रियमाहर्तुमक्षवित् ।
द्यूतेन पाण्डुपुत्रस्य तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ४०

धृतराष्ट्र उवाच ।

क्षत्ता मन्त्री महाप्राज्ञः स्थितो यस्यास्मि शासने ।
तेन संगम्य वेत्स्यामि कार्यस्यास्य विनिश्चयम् ॥ ४१
स हि धर्मं पुरस्कृत्य दीर्घदर्शी परं हितम् ।
उभयोः पक्षयोर्युक्तं वक्ष्यत्यर्थविनिश्चयम् ॥ ४२

दुर्योधन उवाच ।

निवर्तयिष्यति त्वासौ यदि क्षत्ता समेष्यति ।
निवृत्ते त्वयि राजेन्द्र मरिष्येऽहमसंशयम् ॥ ४३ C. 2. 1770 K. 2. 49. 45 K. 2. 76. 70

Colophon.

[(L. 1) G2 मनसि (for मम न). — (L. 2) G1. 3. 5. 6 M2 तरन् (for श्रियं). G2 अथ न्यवर्नये बाणैः; G4 हनिष्ये वा परान्बाणैः (for the prior half). — (L. 3) G2 एतादृशस्य (for अता°). — (L. 4) T1 M1 वर्धते पांडवो राजन् (for the prior half). T1 स्वयं (for वयं). G1 °वर्धनाः (for °वृद्धयः). G2. 3 यत्संस्थितिविवृद्धये (for the post. half). — Colophon. *Adhy. no.:* S 84 (G4 60).]

36 a) Ś1 K4 B2 Dn D1. 6 अतुलां (for उत्तमां). — b) Dn1 पांडवं. — c) K2 तस्य (for तस्याः). Dn1 ते (for मे). — d) K2 G1 °पराक्रमः; D3 °पराक्रमं.

37 a) S अभिज्ञोस्मि (G2 °ज्ञो हि) (for °ज्ञातः). — b) Ś1 इह; K1 इव; V1 इति; Dn1 अभि (for अपि). — c) G2 हृदयश्च (for °यज्ञः). G1 प्रणज्ञश्च; G4 पराद्यज्ञः (sic) (for पणज्ञश्च). — d) D2 देव ते; G6 पावने (for देवने).

38 a) V1 B4 D3–5 (by transp.) प्रियद्यूतश्च. K4 G1 कौंतेय. — b) G6 तु; M2 वि- (for च). K2. 4 वेदितुं (for देवितुम्). — c) K1. 2 D4 M2 चेष्यति; D3 चष्यति; G6 चैष्यते (for चैष्यति). K4 आहुश्चेदिपति व्यक्तं (sic). — After 38c, K4 V1 B D (except D6) ins.:

448* द्यूतादपि रणादपि ।
नियतं तं विजेष्यामि कृत्वा तु कपटं विभो ।
आनयामि समृद्धिं तां.

[(L. 1) B3 दीव्यामेत्याह्वयस्व तं (cf. 38d). B5 क्षत्रधर्म-व्यवस्थितः. — (L. 2) V1 B1 निपततं (for नियतं तं).]

— d) Ś1 द्यूतार्थं चाह्वयस्व तं; K2. 3 D2 G2 दी(G2 दे, by corr. दि)व्यावेत्याह्व(K2 °ज)य स्वयं; K4 Dn1 दीव्यामो(Dn1 °वो)याह्वयस्व तं; V1 B1. 2. 4–6 Dn2 D1 दिव्यां चोपा(D1 त्वेथा)ह्वयस्व तं (B2 -यं; D1 before corr. त्वं); B3 दिव्यामेत्याह्वयस्व तं; D4. 6 दीव्यात्रे(D6 before corr. °वो)ह्याह्वयस्व तं; T1 G3. 5. 6 नित्यमेवाह्वयस्व तं (G3 °ह्वय स्वयं); G1 स्वयमेत्याह्वयस्व तत्; G4 नित्यमेतां ह्वय स्वयं; M1 नित्यमेत्याह्वयस्व च; M2 तं त्वमेत्याह्वय स्वयं.

39 M2 om. the ref. — a) Ś1 एवमुक्ते. — b) G2 राजन् (for राजा). Ś1 तथा; K1. 4 Dn D6 ततः (for तदा). — c) T1 G1. 3–6 M तदा वाक्यम्; G2 Cv नरव्याघ्रम् (for इदं वाक्यम्). — d) D2 G2 आपदातरम ; Cv as in text. Cd cites अपदांतरं (as in text).

40 c) M2 द्यूते तु. Ś1 K1–3 V1 B3 D2–5 पांडुपुत्रेभ्यस्.

41 a) Ś1 महाप्रज्ञः; K2 D3 G1. 3 M2 °प्राज्ञ; V1 तथा प्राज्ञः. — b) G4 [ऽ]हं चास्मि (for यस्यास्मि). — c) Ñ1 तेन संमंत्र्य. K2–4 V1 B (except B4) Dn2 D1–5 वक्ष्या(K2 °क्षा)मि (for वेत्स्यामि). — d) G6 कार्याकार्य- (for कार्यस्यास्य). B5 विनिश्चितं.

42 a) K4 स्व हि; G2 स तु; G4 सदा (for स हि). G3 विनिश्चित्य (for पुर°). — b) A few MSS. दीर्घदर्शि. B2 हितः; T1 G1. 3. 5. 6 M हि नः; G4 हि सः (for हितम्). — c) S पथ्यं (for युक्तं). — d) K2 Dn1 वक्षति; G3 वक्ष्यामि (for वक्ष्यति). D5 [अ]र्थे (for [अ]र्थ-). K4 -विशेषवित्; S (except G2) -विनिश्चयात्.

43 G3 om. the ref. — After the ref., D5 (erroneously) reads 2. 51. 6–15, *repeating* them in their proper place. — G2 ins. after the ref.; T1 G6 (om. line 2) after 43ab:

449* अथ वा वासुदेवं वा भीष्मं वा कार्यनिश्चये ।
आहूय मन्त्रणं कुर्याः कथं व्यवसितं यतः ।

[(L. 2) G2 मंत्रिणः कुर्युः (for मन्त्रणं कुर्याः).]

C. 2. 1771 B. 2. 49. 46 K. 2. 76. 71 स मयि त्वं मृते राजन्विदुरेण सुखी भव ।
भोक्ष्यसे पृथिवीं कृत्स्नां किं मया त्वं करिष्यसि ॥ ४४

वैशंपायन उवाच ।

आर्तवाक्यं तु तत्तस्य प्रणयोक्तं निशम्य सः ।
धृतराष्ट्रोऽब्रवीत्प्रेष्यान्दुर्योधनमते स्थितः ॥ ४५
स्थूणासहस्रैर्बृहतीं शतद्वारां सभां मम ।
मनोरमां दर्शनीयामाशु कुर्वन्तु शिल्पिनः ॥ ४६
ततः संस्तीर्य रत्नैस्तामक्षानावाप्य सर्वशः ।
सुकृतां सुप्रवेशां च निवेदयत मे शनैः ॥ ४७
दुर्योधनस्य शान्त्यर्थमिति निश्चित्य भूमिपः ।
धृतराष्ट्रो महाराज प्राहिणोद्विदुराय वै ॥ ४८
अपृष्ट्वा विदुरं ह्यस्य नासीत्कश्चिद्विनिश्चयः ।
द्यूतदोषांश्च जानन्स पुत्रस्नेहादकृष्यत ॥ ४९
तच्छ्रुत्वा विदुरो धीमान्कलिद्वारमुपस्थितम् ।
विनाशमुखमुत्पन्नं धृतराष्ट्रमुपाद्रवत् ॥ ५०
सोऽभिगम्य महात्मानं भ्राता भ्रातरमग्रजम् ।
मूर्ध्ना प्रणम्य चरणाविदं वचनमब्रवीत् ॥ ५१
नाभिनन्दामि ते राजन्व्यवसायमिमं प्रभो ।

Cd cites 43^{ab} (entire) as in text. — ^{a}) G2 निवर्तिष्य इति; G6 °र्तयिष्यते. K4 Dn1 D6 ह्येष; Cn त्वासौ (as in text). — ^{b}) K2 दत्ता; K4 क्षत्तात् (for क्षत्ता). — ^{c}) K4 G3 निवर्तै (for निवृत्ते). G6 एवं चेद्यदि राजेंद्र. — ^{d}) S मरिष्यामि (for °ष्येहम्). K1.2 S न संशयः (for असंशयम्).

44 ^{a}) K4 Ñ1 V1 B5 Dn1 D6 S त्वं मयि (by transp.). B6 हते राजन्; D1 नृपौ जित्वा (m as in text). Dn2 त्वं यन्मयि मृते राजन्. — ^{b}) Ś1 सह (for भव). — ^{c}) A few MSS. भोक्षसे; K4 °ते. Ś1 K1–3 V1 B3 D3–5 G6 सर्वां (for कृत्स्नां). — ^{d}) K2.3 T1 G3–5 transp. किं and त्वं. K2.4 G4 करिष्यति.

45 ^{a}) K1.2 D1 आर्तं वाक्यं. K1 G6 ततस्तस्य; Dn1 तु तं तस्य; D5 नु तत्तस्य; G1 हि तत्त्वस्य; G2 तु पुत्रस्य; M1 हि तत्तस्य. — ^{b}) K1 न शक्यते; K2.3 निशा(K3 °श)म्य हि; D1.2 निशाम्य सः. Ñ1 यः; V1 च; G2 तत् (for सः). — ^{cd}) Ś1 [ऽ]भवत् (for ऽब्रवीत्). K2.3 प्रेक्ष्या(K3 °क्षा)न्; Ñ1 शक्यं (for प्रेष्यान्). N1 प्रेष्यवाक्यकरो भृशं; D3 दुर्योधनमतस्थितः (for ^{d}). S दुर्योधनस्य शांत्यर्थं धृतराष्ट्रोन्वशा(G1 °गा)त्तदा. Cv cites the post. half as in S.

46 ^{a}) G6 स्थूणासहस्रां. Ś1 विदितैः; K1 विशतां; K2.3 विवृतां; S (except G5.6) महतीं (for बृहतीं). — ^{c}) S °हरां (for °रमां). — ^{d}) G1–3.6 M शनैः (for आशु). G2 शिल्पिभिः.

47 Before 47, G1 ins. वैशंपायनः. — ^{a}) K1 संतीर्य; D1 संस्थाप्य; T1 G4–6 M स्वास्तीर्य (for संस्तीर्य). Ś1 K4 Dn D5 G1 रत्नैस्तान्; K1–3 रम्यांस्तान् (K1 °स्ता); B5 रत्नौघान्; Cn as in text. — ^{b}) K1 अक्षानावस्य; K2 °नानार्य; K3 °नानीय; K4 अक्षावावप्य; Ñ1 तक्ष्णनावाप्य; V1 B Dn D2.3 तक्ष्ण आनाय्य (D2 °य); D1 तक्ष्ण आनीयः D4–6 अक्षानानाय्य; G1 अक्षानावाह्य; G2 अक्षान्संस्थाप्य; G3 अक्षाणां प्राप्य. Cd.n cite तक्ष्णः (as in Vulgate)! — ^{c}) S संस्कृ(G3 °स्तु)तां (for सुकृतां). — ^{d}) K1 मे शतैः; S मा चिरं (G1.6 M1 चिरात्) (for मे शनैः). — After 47, D5 reads 49^{cd}, *repeating* it in its proper place.

48 ^{a}) S (except M2) यज्ञार्थम् (for शान्त्यर्थम्). — ^{b}) G3 भूमिपाः; G6 भूपतिः. — ^{c}) K1 महाराजन्. — ^{d}) K1 त्राहिणोद्विदुराय च.

49 ^{a}) Ñ1 M2 अदृष्ट्वा; T1 आपृष्ट्वा. K1 B1 विदुरं यस्य; Ñ1 G3 °रं तस्य; B2.4 °रं स्वस्य; G6 °रस्यास्य. — ^{b}) K2.3 कश्चिन्नासीद् (by transp.). T1 G3.5 विनिर्णयः. — ^{c}) Ś1 K4 Ñ1 B1.2.4.6 Dn D6 द्यूते (for द्यूत-). K4 corrupt; V1 जानानः; G4 जानंश्च (for जानन्स). K1 तान्सदोषान्विजानन्स. — ^{d}) V1 अमृष्य च; B2.6 D1.2 अमृष्यत; T1 अहृ° (for अकृ°).

50 ^{a}) K2.3 राजन् (for धीमान्). — ^{b}) K4 कली°. B2.6 D1.2 समुत्थितं (for उपस्थि°). — ^{c}) V1 °कालम्; M1 °मूलम् (for °मुखम्). — ^{d}) Dn2 D6 T1 °गमत्; G6 °लवत् (for °द्रवत्).

51 B5 om. 51. — ^{a}) V1 अभि° (for सोऽभि°). — ^{c}) D4 चरणाम्; G4 चरणम् (for चरणाव्). — ^{d}) Ñ1 V1 B2 D1–5 इदमित्यब्रवीद्वचः.

52 Before 52, V1 B D (except D6) ins. विदुर उ°. — ^{a}) G3–5 नाभि(G3 न हि)जानामि (for °नन्दामि). — ^{b}) K2 D4 इदं (for इमं). D1 प्रभोः. — ^{cd}) K1 पुत्र- (for पुत्रैर्). D1 यदा (for यथा). K4 तस्या स्मृत- (for न स्याद् द्यूत-). S द्यूतहेतोर्हि (G3 °र्न) ते भेदः सुता(M2 सुरा)नां भवति ध्रुवं (T1 °वः) (G2 reads 55^{cd} here, omitting it in its proper place).

53 G2 om. 53. — ^{a}) K2.3 पुत्रस्य (for पुत्रेषु).

पुत्रैर्भेदो यथा न स्याद्द्यूतहेतोस्तथा कुरु ॥ ५२

धृतराष्ट्र उवाच ।

क्षत्तः पुत्रेषु पुत्रैर्मे कलहो न भविष्यति ।
दिवि देवाः प्रसादं नः करिष्यन्ति न संशयः ॥ ५३
अशुभं वा शुभं वापि हितं वा यदि वाहितम् ।
प्रवर्ततां सुहृद्द्यूतं दिष्टमेतन्न संशयः ॥ ५४
मयि संनिहिते चैव भीष्मे च भरतर्षभे ।
अनयो दैवविहितो न कथंचिद्भविष्यति ॥ ५५
गच्छ त्वं रथमास्थाय हयैर्वातसमैर्जवे ।
खाण्डवप्रस्थमद्यैव समानय युधिष्ठिरम् ॥ ५६
न वार्यो व्यवसायो मे विदुरैतद्ब्रवीमि ते ।
दैवमेव परं मन्ये येनैतदुपपद्यते ॥ ५७
इत्युक्तो विदुरो धीमान्नैतदस्तीति चिन्तयन् ।
आपगेयं महाप्राज्ञमभ्यगच्छत्सुदुःखितः ॥ ५८ C. 2. 1785 B. 2. 49. 60 K. 2. 76. 85

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

Ś1 [अ]पुत्रैर् (for पुत्रैर्). — c) K4 B1–4 Dn2 D3–5 यदि; S (G2 om.) एवं (for दिवि). K4 प्रसादेन; B3 °दं च (for °दं नः).

54 S (except G2) transp. 54 and 55. G6 om. 54ab. — a) M2 अशुभे (for °भं). B6 च (for the first वा). K4 चापि (for वापि). — b) S (G6 om.) [अ]प्यथ (for यदि). — c) K1 महद्; B3 सकृद् (for सुहृद्-). — d) K2.3 G3 दृष्टम्; D6 T1 G1.2 इष्टम्; G6 दिष्ठाम्; Cd as in text. K4 ऐते; G6 एद (both corrupt, for एतन्). Ś1 Ñ1 B1.6 D1.2.6 S (except G1.6) अ(D6 न)संशयं (for न संशयः).

55 G2 om. 55ab, and reads 55cd in place of 52cd. S (except G2) transp. 54 and 55. — a) K2 D1 संनिहते. K2.3 Ñ1 V1 B5 D3–5 चेह; K4 B4 Dn (!) D6 द्रोणे (for चैव). — b) K2.3 B5 D5 भरतर्षभ; Ñ1 V1 B1.3 D2 G1 पुरुषर्षभ; B2.6 D1 G4–6 M पुरुषर्षभे. K4 B4 Dn(!) D6 भीष्मे त्वयि च भारत. — c) K2.3 Ñ1 V1 B D4 T1 G3.6 M अनयोर्. K4 D2.3 M2 देवविहितो; T1 G2–5 नैव विहितो; G1 नैव भविता. — d) Ś1 न कदाचिद्; S नयः (G6 M न नः) संप्र- (for न कथंचिद्).

56 a) B (except B2) D1–5 आरुह्य (for आस्थाय). — b) G3 रथैर् (for हयैर्). Dn2 D5 G3.4 जवैः; D1.3 T1 जवै. — c) V1 D1 अद्यैवं; G3 आस्थाय. — d) Ś1 G2 पर्यानय; Ñ1 B1.3.6 D1.2 प्रत्यानय; V1 आनय त्वं; B5 D3–5 त्वमानय (for समा°). T1 G1.3–6 M युधिष्ठिरमिहानय.

57 a) Ś1 अवार्यो; K1 (before corr.) न वार्यं; K2.3 अकार्यो; Ñ1 V1 B4 Dn D6 न वाच्यो; D5 न वार्यं (for न वार्यो). — b) Ś1 भविष्यति (for ब्रवीमि ते). K2 मे (for ते). — c) = 2. 43. 32c. K1–3 B1.6 D1.2 S (except G6) अत्र (for एव). — d) Ś1 येनेदमुपपाद्यते; G4 येनैतमपहास्यते; M2 येनैव युवमद्यते (sic).

58 Before 58, K2 ins. वैशं°. — a) D1.2 G6 इत्युक्त्वा (for °क्तो). G4 श्रीमान् (for धीमान्.) — After 58a, K1 ins.:

450*   इदं वचनमब्रवीत् ।
कुलं सबान्धवं चैतन्.

— b) Ś1 K1.4 Ñ1 V1 B4 Dn D1 G5.6 नेदम्; K2.3 ए(K3 ने)वम्; D6 नेतिम् (for नैतद्). K3 अस्त्विति; T1 (corrupt) अस्त वि- (for अस्तीति). D2 चिंतयत्; M2 °येत् (for °यन्). — c) K1 (by corr.) अप्रमेयं; D3 अपगेयं; D5 आपगेय-; Cd as in text. K2 B D1–5 महात्मानम्; K4 D6 महाप्रज्ञम् (for °प्राज्ञम्). S आपगेये महाप्राज्ञे (G5 °ज्ञः). — d) K4 अभ्यगच्छत दुःखितः; S सर्वमेतन्न्यवेदयत् (G1 °न्निवेदय; G2 °न्निवेदयेत्; G5 °न्निवेदयत्).

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K1–3 B D1–3.5 G1 द्यूत. K4 Dn2 D4.6 (all om. sub-parvan name) mention only दुर्योधन(D4 om. दुर्योध)संताप. — *Adhy. name:* M1 धृतराष्ट्रवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg.) 48; K2.3 46; Dn1 49; S 85 (G4 61). — *S'loka no.:* K2.3 59; Dn 60; D1.2 58; D4 51; T1 22; M1 24.

46

1 a) T1 G1–3 M तदभवद्; G4 तथा भवेद् (for समभवद्). — b) T1 च; G1 M सु- (for तन्). K1–3 महा(K3 °ह)त्ययं; K4 G2 महत्ययं. — c) G3.6 तत्र (for यत्र). G1.6 M [ए]तद् (for तद्). — d) D1.2 मत्- (for मे).

४६

C. 2. 1786
B. 2. 50. 1
K. 2. 77. 1

जनमेजय उवाच ।

कथं समभवद्द्यूतं भ्रातॄणां तन्महात्ययम् ।
यत्र तद्व्यसनं प्राप्तं पाण्डवैर्मे पितामहैः ॥ १
के च तत्र सभास्तारा राजानो ब्रह्मवित्तम ।
के चैनमन्वमोदन्त के चैनं प्रत्यषेधयन् ॥ २
विस्तरेणैतदिच्छामि कथ्यमानं त्वया द्विज ।
मूलं ह्येतद्विनाशस्य पृथिव्या द्विजसत्तम ॥ ३

सूत उवाच ।

एवमुक्तस्तदा राज्ञा व्यासशिष्यः प्रतापवान् ।
आचचक्षे यथावृत्तं तत्सर्वं सर्ववेदवित् ॥ ४

वैशंपायन उवाच ।

शृणु मे विस्तरेणेमां कथां भरतसत्तम ।
भूय एव महाराज यदि ते श्रवणे मतिः ॥ ५
विदुरस्य मतं ज्ञात्वा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
दुर्योधनमिदं वाक्यमुवाच विजने पुनः ॥ ६
अलं द्यूतेन गान्धारे विदुरो न प्रशंसति ।
न ह्यसौ सुमहाबुद्धिरहितं नो वदिष्यति ॥ ७
हितं हि परमं मन्ये विदुरो यत्प्रभाषते ।
क्रियतां पुत्र तत्सर्वमेतन्मन्ये हितं तव ॥ ८
देवर्षिर्वासवगुरुर्देवराजाय धीमते ।
यत्प्राह शास्त्रं भगवान्बृहस्पतिरुदारधीः ॥ ९
तद्वेद विदुरः सर्वं सरहस्यं महाकविः ।
स्थितश्च वचने तस्य सदाहमपि पुत्रक ॥ १०
विदुरो वापि मेधावी कुरूणां प्रवरो मतः ।

2 [a]) K1 T1 G5.6 केचित्; K4 के वै; G2.4 ये च; Cv के च (as in text). G5 अत्र (for तत्र). Ś1 सभास्ताश्च; G4 °स्तात; Cd °स्तारा: (as in text). — [b]) D1.5 G3.5.6 °वित्तमाः; M1 °वित्तमः. — [c]) K4 के वै तद्; B3 के चैनान्; B5 D3 के वै तान्; B6 के चैवम्; D4 के वैन*; G6 के वैनम् (for के चैनम्). B3 D1.2 T1 G1.3.5 अनुमोदंत (T1 °तो; G3.5 °ते); G4 अन्वमोदंते. — [d]) K4 के वैनं; B3 B3 के चैनान्; B5 D3.4 के वैतान्; T1 (corrupt) चेतेनं (for के चैनं). K4 D2 प्रत्यषेधयत्; V1 °बोधयन्.

3 [a]) K4 [ए]व तद् (hypermetric); B3.5 D3.4 S (except M2) तद् (for [ए]तद्). — [b]) K2.4 कथमानं. D1 मया (for त्वया). B5 D3.4 [अ]नघ (for द्विज). — [c]) Ś1 K1 B5 D3.5 मूलमेतद्; G2 कुलस्यैतद् (for मूलं ह्येतद्). K4 विनाशाय; T1 G2 विज(G2 °जा)नस्य. — [d]) K3 D5 T1 G4.5 M पृथिव्यां. M2 पृथिवीक्षितां (for द्विज°).

4 S (except M1) om. the ref. — [a]) G1 एवमुक्ते. K2–4 B4 Dn D6 त(K4 तु)तो राज्ञा; Ñ1 B1–3.6 D1.2 S तु (G3.5.6 स) राज्ञा स; D4 तदा राजा. — [b]) K1 V1 B3.5 D3–5 S महामतिः; B4 महामुनिः (for प्रताप°). — [c]) K4 (corrupt) व्यासवक्षे; Dn2 आचचक्ष. K1 यथाप्रश्नं; K2.3 तदा वृत्तं; K4 [अ]थ तद्वृत्तं; Dn1 स यद्वृत्तं; Dn2 D6 [अ]थ यद्वृत्तं; G2 यथा सर्वं. — [d]) Ś1 K1.4 V1 B6 Dn D4.6 तत्सर्वं वेदतत्व(V1 वेदसर्व°; B6 सर्वधर्म°; D4 वेदवेद)वित्; K2.3 कुरुपांडवयोस्तदा; D1 एतत्सर्वं च वेदवित्. — Ñ1 om. from सर्ववेदवित् up to यदि ते (in 5[d]).

5 Ñ1 om. up to यदि ते in 5[d] (cf. v.l. 4). G6 om. the ref. — [a]) T1 [इ]ह (for [इ]मां). — [b]) B2.6 Dn2 D1.2 G3 भारत°. — [d]) Ñ1 श्रवणैर्मम; B1 D1.2 श्रवणे रतिः; B6 श्रवणे रुचिः; G (except G2) M श्रवण मनः.

6 [a]) Ñ1 V1 B5 Dn D1.2.6 मतिं (for मतं). G1 श्रुत्वा (for ज्ञात्वा). — [d]) K1 व्यजने; D2 विजये (for विजने). B2 पुरः.

7 [a]) K3 गंधारे; M2 गांधार. — [b]) K4 विदुरे (for °रो). — [c]) T1 G2 ह्यत्र; G1.3–6 M ह्येष (M2 °षु) (for ह्यसौ). K4 स (for सु-). — [d]) Ś1 वो (for नो). D3 विदुष्यति; T1 वधिष्यति; G (except G2) M [ऽ]भिधास्यति (for वदिष्यति).

8 [a]) T1 G1.3–5 M हित(T1 इद)मेव परं मन्ये; G6 तमेव परमं मन्ये. — [b]) K4 यत्प्रभाषत; G2.6 [ऽ]यं (G2 य) प्रभाषते. — [c]) Ś1 K2.3 तत्र (for पुत्र).

9 [c]) K4 तत् (for यत्). Ñ1 विधिविद्; V1 विधिवद्; B1.3.6 D1.2 S सुमहद् (for भगवान्).

10 [a]) K4 G2 विदुरं (for °रः). K2 सर्वां; T1 कृत्स्नं (for सर्वं). — [b]) K1 °द्युतिः; M2 °मतिः (for °कविः). — [c]) K1 स्थितस्य; K2 स्थितस्यश्च (sic); K4 Ñ1 Dn D6

उद्धवो वा महाबुद्धिर्वृष्णीनामर्चितो नृप ॥ ११
द्यूतेन तदलं पुत्र द्यूते भेदो हि दृश्यते ।
भेदे विनाशो राज्यस्य तत्पुत्र परिवर्जय ॥ १२
पित्रा मात्रा च पुत्रस्य यद्वै कार्यं परं स्मृतम् ।
प्राप्तस्त्वमसि तत्तात पितृपैतामहं पदम् ॥ १३
अधीतवान्कृती शास्त्रे लालितः सततं गृहे ।
भ्रातृज्येष्ठः स्थितो राज्ये विन्दसे किं न शोभनम् ॥१४
पृथग्जनैरलभ्यं यद्भोजनाच्छादनं परम् ।
तत्प्राप्तोऽसि महाबाहो कस्माच्छोचसि पुत्रक ॥ १५
स्फीतं राष्ट्रं महाबाहो पितृपैतामहं महत् ।
नित्यमाज्ञापयन्भासि दिवि देवेश्वरो यथा ॥ १६
तस्य ते विदितप्रज्ञ शोकमूलमिदं कथम् ।
समुत्थितं दुःखतरं तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ १७

दुर्योधन उवाच ।

अश्नाम्याच्छादयामीति प्रपश्यन्पापपूरुषः ।
नामर्षं कुरुते यस्तु पुरुषः सोऽधमः स्मृतः ॥ १८ C. 2. 1801 B. 2. 50. 17 K. 2. 77. 19

°तस्तु; B4 S °तोस्मि (T1 °तोस्य) (for °तश्च). — d) Ś1 स्थितो (for सदा). G4 असि (for अपि). K1. 2 पुत्रकः.

11 a) K1 S चापि (G3–6 च स) (for वापि). K1 (before corr.). 4 T1 मेधावि. — b) K2 G (except G5) M1 प्रवरोत्तमः (for °रो मतः). — c) Ñ1 केशवो; B1 उत्तरो (m उद्धवो as in text). Ñ1 B3 G3 °बाहुर् (for °बुद्धिर्). — d) K2. 3 परमर्चितः; K4 अर्चतो नृपः; B1 अच्युतो नृप. K1 T1 यथा; D1 नृपः; G M कविः (for नृप).

12 a) Ś1 K4 Ñ1 V1 B4 Dn D8 G1. 5. 6 M तदलं पुत्र द्यूतेन (G1. 5. 6 M भेदेन). G3 corrupt. — b) D4 द्यूत-; G3 पुत्र- (for द्यूते). G1 वो ध्रुवं; G3 वै ध्रुवं; G5. 6 वै ध्रुवः; M1 वो ध्रुवः (for दृश्यते). M2 द्यूते (corr. from °तो) भेदोहितो ध्रुवं. — c) Ś1 Dn D8 स्याद्राजन्; K1 नियतं (marg. *sec. m.* तद्द्यूतं); K2. 3 नियतः; S (except G2) सुव्यक्तः (G6 °क्तं) (for राज्यस्य). B1–3. 6 D1. 2 भेदे (B3 D1 °दो) राज्यविनाशश्च. — d) K1–3 B1. 3 D1. 2 तं (for तत्). D2 पुत्रं. K2 परिवर्जयेत्. S (except T1 G2) तस्मादेतां (G3 °तां) मतिं त्यज. — After 12, M2 ins.:

451* अलमर्थं कुरूणां ते राष्ट्राणामिह संमतम् ।
ज्ञातिभिर्भ्रातृभिश्चैव सहितो रंस्यसे सुखम् ।

13 a) G3 मात्रा पित्रा (by transp.). K1 [अ]थ (for च). D1. 2 पिता माता त्वपुत्रस्य. — b) K2. 3 यदि; M2 तद्वै (for यद्वै). Ñ1 हितं (for स्मृतम्). — c) B2 आसस्; G4 प्रायस् (for प्राप्तस्). Ñ1 V1 B4 Dn तन्नाम; B2. 3 D2 तच्चात्र; B5 D3–5 तत्पुत्र; D1 तच्चापि; T1 G1. 3. 4. 6 M नस्तात (for तत्तात).

14 a) Ś1 कृते शास्त्रे; K2 कृती चास्त्रे; D1. 2 कृतास्त्रश्च. T1 (corrupt) अधिवान्कृतशास्त्रे वा. — b) Ś1 K4 D8 लाडितः; G1. 2 लालितः. D1. 2 सनतं (for सततं). — c) Ś1 K1–3 भ्राता; G3 राजा (for भ्रातृ-). — d) V1 B1. 2. 5. 6 D1–5 मन्यसे; S विद्यते (for विन्दसे). K2 S नु (G2 च) (for न). T1 [अ]शोभनं; G1. 3–5 M शोचनं.

15 M1 om. 15ab. — a) K1 पृतैर्; K2 आप्तैर् (for -जनैर्). K4 न लभ्यं; G2 M2 अतुल्यं (for अलभ्यं). D3 तद्; T1 G2. 6 हि (for यद्). — b) G1 अशना° (for भोजना°). Ś1 शुभं; D5 m महत्; T1 पदं (for परम्). — c) T1 G2 त्वं (for तत्). Ś1 प्राप्तोस्मि; D4 प्राप्तोसि (for प्राप्तोऽसि). — d) = 2. 45. 11d. K1. 2 पुत्रकः (for °क).

16 a) B1 स्फीत-; D1. 2 स्फीतो; G2. 4 स्थितं (for स्फीतं). K1. 3 राज्यं (for राष्ट्रं). — b) B2. 6 पदं; G3 परं (for महत्). — c) K1 आख्यापयन्भासि; K4 आज्ञापयत्वासि; B1 D1. 3 °यन्ना (D1 °यन्मा)सि; D5 °यचयत् सि (sic); G4 °याभासे; G5 °यन् शासि. — After 16, S ins.:

452* यादृशं च तवैश्वर्यं तदन्येषां सुदुर्लभम् ।
ये चोपभोगास्ते राजन्मया पूर्वं प्रकीर्तिताः ।

[(L. 1) G1 यादृशीं. G3. 5. 6 तव चैश्वर्यं (by transp.). — (L. 2) T1 G5 तात (for राजन्). G2. 4–6 M2 मया ते पूर्वं (G2. 4 परि)कीर्तिताः (for the post. half).]

17 K2 om. 17. — a) K3 तथा; B1. 2 D1. 2 तच्च (for तस्य). D1 मे (for ते). Ś1 विदितं तात; K4 B2–4. 6 Dn2 D1. 2 विदितं प्राज्ञ; B1 विदितं पार्थ; D5 T1 G5 विदितः प्राज्ञ (D5 °ज्ञः); G1. 3 विदितप्राज्ञ. — b) V1 महत्; B5. 6 m D3–5 कुतः (for कथम्). — c) B5 D3. 4. 5 (*sup. lin.* as in text) Cnp संमूर्छितं (for समुत्थितं). Ś1 दुःखवशं; K4 Dn D8 M2 °करं; V1 B3. 4 °मिदं (for °तरं). — d) Ś1 कथितुम् (for शंसितुम्).

18 b) G4 प्रापश्यं (for प्रपश्यन्). V1 B1–3. 6 D1–5 भरतर्षभ; T1 G1–3 हीं (G1 हि)नपौरुषः; G4 हि न पौरुषं; G5 हीनपौरुषं; G6 हीनपूरुषः; M हि न पूरुषः (for पाप°). — After 18ab, K1. 2 ins.:

453* अन्यान्स्वादाधकान्नाअन्प्रपश्यन्नास्तपूरुषः

C. 2. 1802 B. 2. 50. 18 K. 2. 77. 20 न मां प्रीणाति राजेन्द्र लक्ष्मीः साधारणा विभो ।
ज्वलितामिव कौन्तेये श्रियं दृष्ट्वा च विव्यथे ॥ १९
सर्वां हि पृथिवीं दृष्ट्वा युधिष्ठिरवशानुगाम् ।
स्थिरोऽस्मि योऽहं जीवामि दुःखादेतद्ब्रवीमि ते ॥ २०
आवर्जिता इवाभान्ति निघ्नाश्चैत्रकिकौकुराः ।
कारस्करा लोहजङ्घा युधिष्ठिरनिवेशने ॥ २१
हिमवत्सागरानूपाः सर्वरत्नाकरास्तथा ।
अन्त्याः सर्वे पर्युदस्ता युधिष्ठिरनिवेशने ॥ २२
ज्येष्ठोऽयमिति मां मत्वा श्रेष्ठश्चेति विशां पते ।
युधिष्ठिरेण सत्कृत्य युक्तो रत्नपरिग्रहे ॥ २३
उपस्थितानां रत्नानां श्रेष्ठानामर्घहारिणाम् ।
नादृश्यत परः प्रान्तो नापरस्तत्र भारत ॥ २४
न मे हस्तः समभवद्वसु तत्प्रतिगृह्णतः ।
प्रातिष्ठन्त मयि श्रान्ते गृह्य दूराहृतं वसु ॥ २५

— c) B6 धारयेद् (for कुरुते). — d) D3–5 सोधमः पुरुषः स्मृतः (by transp.).

19 a) G4 सह (for न मां). T1 G1.5.6 M मा (for मां). S (except G5.6) पृथिवी (for राजेन्द्र). — b) S (except G5.6) राजन् (G1 राज्यं) (for लक्ष्मीः). N1 V1 B2–4.6 D (except D6) साधारणी; Cd as in text. B (except B4.5) D1.2 प्रभो; G3 विभौ (for विभो). — c) Ś1 ज्वलितामति; K4 Ñ1 V1 B Dn D6 G6 ज्वलितामेव; T1 G1.3 M ज्वलं(M2 °ल)तीमिव; G2 ज्वलितामपि; G4 ज्वलंत्यतीव. K4 D3 G6 कौंतेय-. — d) V1 B (except B4) D1–5 प्र- (for च). S महा(G5 ममा)त्मनि (for च विव्यथे). — Cf. 2. 45. 15.

20 a) K4 Dn (!) सर्वां च; D6 सर्वांश्च; T1 G3.5.6 न सर्वां; G1 सर्वां स्व-; G4 M2 स सर्वां; M1 न सतां (for सर्वां हि). K4 Dn (!) चैव (for दृष्ट्वा). D1 सर्वां हि पृथिवी दृष्टा. — G6 om. (hapl.) from वशानुगाम् up to युधिष्ठिर (in 22^{d}). — b) D1 °वशानुगा. — c) K2.3 G2.4 स्थितोस्मि. Cd cites स्थिरः (as in text). B3 येन (for योऽहं). — d) B1 एतं (for एतद्). — Cf. 2. 43. 19^{ab}.

21 G6 om. 21 (cf. v.l. 20). — a) D1 आवर्तिता; G2.4 अवर्जिता; Cv अपजीवा. D3 इवाभाति. — b) Ś1 विघ्नाश्च; Cv as in text. K4 D6 निपाश्चैत्रक(K4 °कत्र)-कौकुराः; Ñ1 V1 नीपाश्चित्रककौरवाः; B1 नृपाश्चांधककौरवाः; B2–6 Dn D1–4 नीपा(D2 नीपां-; D3 नृपा)श्चित्रकको(Dn °कौ)कुराः; D5 नीपा(*sup. lin.* as in text)श्चित्रककौरुकाः; T1 G2.5 निघ्नाः किंकरका (G2 °ता) गुरोः; G1.4 M1 वि(G4 M1 [*inf. lin.*] नि)घ्नाः किंकरका गुरो; G3 M2 विघ्नाः (G3 निघ्नः) किंकरवागुराः (M2 °रो). ❀ Cd : निघ्नाः आयत्ताः। चैत्रकादयो नृपाः। ❀ — c) K3 Ñ1 V1 B2–5 G5 कारस्कारा; G2 °स्करो; G4 °स्कारो; Cv °स्करा (as in text). G3 लोमजंवा (for लोह°). — $21^{d} = 22^{d}$; also = 2. 45. 18^{d}.

22 G6 om. up to युधिष्ठिर (cf. v.l. 20); D4 om. (hapl.) 22. — a) B1 हिमबलाग°. K1 °भूपाः; D1.3 °रूपाः; D2 °न्यूपाः (for °नूपाः). — b) K4 N1 V1 B Dn D1.2.6 G1 M2 सर्वैं; G3 सर्वा (for सर्व-). K1 रत्नपरा°; K4 रत्नकरा°; T1 G1 रत्ना(G1 °त्न)कर°. — c) K1 अंत्यात्; D5 G1.5 अन्ये; Cv as in text. D3 पृथूदस्ता; G4 पर्युदस्तो; G5 तु पर्यस्ता; Cd.v as in text. — d) = 21^{d}. B1.3 युधिष्ठिरवशानुगाः (cf. 20^{b}).

23 a) T1 G1–3 M1 Cv [ऽ]हम् (for ऽयम्). B3 मत्वा मां (by transp.); D2 मां गत्वा; G1 मा मत्वा; G2 मा भूत्वा. — b) Ś1 द्वेषतोहं; K2.3 D6 G5 ज्येष्ठश्चेति; T1 G6 श्रे(G6 ज्ये)ष्ठं चापि; G1.2.4 M2 श्रेष्ठश्चापि; G3 श्रेष्ठं चेति. — d) K1 मुक्तो (for यु°).

24 S transp. 24 and 25. — ab) K2.3 रत्नानां ज्येष्ठानाम्; K4 B2.6 D1.2 श्रेष्ठानां रत्नानाम् (by transp.); B1 सर्वेषां रत्नानाम्; G4 रत्नानां रत्नानां. K2.3 अर्थहारिणां; B2 उपचारिणां; D1.2 उपहारिणां; S Cv रत्नहारिणां (G4 श्रेष्ठहारिणा); Cd as in text. — c) K1 पर-; K4 D6 परं; V1 B2.3.5.6 D1–5 पुनः; B1 पुरः (for परः). Ś1 K3 Ñ1 B4 Dn D1 पारो; K4 D5m.6 पारं; D2 प्रासो (for प्रान्तो). Cn must have read प्रांतो (see below). S Cv परमंतं (G1 M2 Cv पार°; G4 परं तत्र) न पश्यामि. — d) K4 नाचरन्; D6 T1 G2.4.5 M Cv नापरं; G1 नावरं; G3 न भारं; G6 न परस् (for नापरस्). V1 B (except B4) D1–5 नापरांतश्च (D5m नागृह्णंस्तानि) भारत. Cn reads some form of अपरांतः (it paraphrases प्रांतापरांतौ).

25 S transp. 24 and 25. — a) M2 मोहः (for हस्तः). G1 समभवन्. G2.4 न मे हस्तस्थमभवद्. — b) K2 वस्तु; D5 वसुं; G2 विद्वत् (for वसु). Dn2 M1 परिगृ°; D1.2 तत्अगृ° (for प्रतिगृ°). — c) V1 B5 व्यतिष्ठंत; B1 (m as in text) प्रातिपूर्ण-; Dn D4.5 M1 अतिष्ठंत; D3 अतिष्ठति; G3.4 प्र(G3 प्रा)त्यतिष्ठन्; Cd प्रातिष्ठन्त (as in text). K2.3 मयिश्रांग (sic) (for मयि श्रान्ते). K4 प्रातिष्ठतमपि शांते; B3.4 व्यतिष्ठंतदपि श्रांते (B4 °तो; B4m प्रतिष्ठंत मयि श्रांते); T1 G5.6 प्रातिष्ठन्तदविश्रांते; M2 श्रांते मयि स्म तिष्ठंति. — d) Ś1 दूरागतं; K2.3 दू(K2 दु)सकृतं; B1 हस्ताहृतं; D2 हूताहृतं; D4.5 दूराद्धृतं;

कृतां बिन्दुसरोरत्नैर्मयेन स्फाटिकच्छदाम् ।
अपश्यं नलिनीं पूर्णामुदकस्येव भारत ॥ २६
वस्त्रमुत्कर्षति मयि प्राहसत्स वृकोदरः ।
शत्रोर्ऋद्धिविशेषेण विमूढं रत्नवर्जितम् ॥ २७
तत्र स्म यदि शक्तः स्यां पातयेयं वृकोदरम् ।
सपत्नेनावहासो हि स मां दहति भारत ॥ २८
पुनश्च तादृशीमेव वापीं जलजशालिनीम् ।
मत्वा शिलासमां तोये पतितोऽस्मि नराधिप ॥ २९
तत्र मां प्राहसत्कृष्णः पार्थेन सह सस्वनम् ।
द्रौपदी च सह स्त्रीभिर्व्यथयन्ती मनो मम ॥ ३०
क्लिन्नवस्त्रस्य च जले किंकरा राजचोदिताः ।
ददुर्वासांसि मेऽन्यानि तच्च दुःखतरं मम ॥ ३१
प्रलम्भं च शृणुष्वान्यं गदतो मे नराधिप ।
अद्वारेण विनिर्गच्छन्द्वारसंस्थानरूपिणा ।
अभिहत्य शिलां भूयो ललाटेनास्मि विक्षतः ॥ ३२
तत्र मां यमजौ दूरादालोक्य ललितौ किल । C. 2. 1817 B. 2. 50. 33 K. 2. 77. 35

G1 दूराद्धृतं. B3.4 गृह्णन्नभ्य(B3 °द्य)हृतं वसु (B4m as in text).

26 a) K1 कृतं. Ś1 सभां वै विविधै रत्नैर्; T1 G1.3–6 M1 कृतां (G3 °तं) बैंदुसरै (G2.5 °रो-) रत्नैर्; M2 कृतां खैंदुसुरै रत्नैर्. Cd cites बैंदुसरैः as in S! See Addenda. Cn ambiguous paraphrases; but Cv as in text! — b) Ś1 K D6 स्फ(K2.3 D6 स्फा)टिकप्रभां; D3 G2 स्फटिकछदां. — c) K1 रम्याम्; T1 G5 पुण्याम्. — d) B3 च; G6 [ए]व (for [इ]व).

27 a) B5 D3–5 वस्त्रमुत्कर्षयंतं मां; S उत्कर्षतं च वै वासः (G1 च वासोत्र). — b) K2 प्रहसत्. D5 सु-; S मा (T1 G4–6 मां) (for स). — After 27ab, S ins.:

454* किंकराश्च सभापाला जहसुर्भरतर्षभ ।

— c) T1 G3–6 M पित्रोः; G2 पात्रा; Cv शत्रोः (as in text). K1–3 वृद्धि-; B3 G2 रत्न-; T1 G1.3.4 M अर्थ-; G5.6 अर्थैं; Cv अत्र (for ऋद्धि-). — d) K4 B1–4.6 Dn2 D6 विमूढो (B3.4 °ढं) रत्नवर्जितः; D1.2 मूढो रत्नविवर्जितः; S (except G2) प्रावृण्वं तत्र जीवितं.

28 a) B D1–5 [अ]हं (for स्म). G1 स्यात्. — b) K2.3 S (except G1) घातयेयं; K4 B4 Dn1 D4.5 पातयेहं; V1 Dn2 घातयेहं. — After 28ab, Dn (!) D4 ins.:

455* यदि कुर्यां समारम्भं भीमं हन्तुं नराधिप ।
शिशुपाल इवास्माकं गतिः स्यान्नात्र संशयः ।

— c) T1 G1–4 [अ]पहासो (for [अ]व°). Ś1 K1–3 यः; B3.4 Dn D6 मे (for हि). — d) G2.6 M मा (for मां). D1 हरति (for दहति). — After 28, G3 *repeats* 27ab (with S reading).

29 ab) K2.3 भारतीम् (for तादृशीम्). K4 वापिं. K2.3 D4 °शायिनीं; B1 °गामिनीं; D3 °शोभितां; D5 (marg. *sec. m.*) °शोभिनीं. S तत्र स्फा(T1 G4–6 स्फ)टिकतोयां हि (G2 तां) स्फाटिकांबुजशोभितां. — c) Ś1 K1.2 शिलामहं (for °समां). S Cv समां पुष्करिणीं मत्वा. — d) V1 जनाधिप (for नरा°). — Cf. 2. 43. 5 (and v.l.).

30 a) S अहसद् (for प्राहसत्). K1–3 कृष्णा; S भीमः (for कृष्णः). — b) K2 S सह पार्थेन (by transp.). Ś1 B1.2 D5 सुस्वनं; K1–3 Ñ1 V1 B4 Dn सुस्वरं; S (except G2) सस्वरं (for सस्वनम्). — c) G2 चाहसत् (for च सह). — d) S पा(G2 घा)तयंती (G3 °ति) (for व्यथयन्ती). — After 30, Ñ1 ins.:

456* भृत्यवर्गश्च यः कश्चित्सोऽपि प्रहसतेऽनघ ।

31 a) K4 Ñ1 Dn(!) D3 तु (for च). K2.3 प्रक्लिन्नवस्त्रस्य (K3 adds च) जले. — b) K Dn राज(K2 जन)नोदिताः; B1–3.6 D1.2 °शासनात्. — c) V1 तेन्यानि; D3 रत्नानि; T1 G3.5 चान्यानि (for मेऽन्यानि). — d) K1 ह्यथ (for तच्च). Ñ1 B5 Dn(!) D6 दुःखं परं (for दुःखतरं). K4 स्मृतं; G1 महत् (for मम).

32 a) B6 पुनस्तं; D2 प्रलंभे; G4 प्रलापं (for प्रलम्भं). Cd cites प्रलंभः. K1.4 Ñ1 V1 B1 D G1 अन्यद् (for अन्यं). G2 शृणुष्वाद्य न शांतो मे. — b) K4 D (except D2) वदतो (K4 °ता) मे; T1 G2 येन क्रोधो (T1 reads न शांतो मे also, before this; cf. G2 in 32a); G1 अज्ञानान्मे (for गदतो मे). K2.4 नराधिपः. — c) D6 द्वारेण च (for अद्वारेण). B6 पुनर्गच्छन्; T1 G4 विनिर्गच्छ. G1.6 M2 अद्वारेणापि निर्गच्छन् (G1 °च्छ). — e) K1.4 अभिहन्य; V1 अभिचिंत्य; B1 अविविक्त-; B2.6 D1.2 अविचिंत्य; T1 अपिहत्य (for अभिहत्य). B2 D1.2 भूमौ (for भूयो). — f) Ś1 K (except K3) V1 B1.2.6 D1.2 ललाटे चास्मि. K2 G3 वीक्षितः; V1 B1.2.6 D1.2 ताडितः; B3 G1 M2 विद्धितः; T1 G2 व्रीळितः; G5 विक्षितः; G6 विस्मितः. — After 32, T1 G3–5 ins.:

457* स्त्रियश्च तत्र मां दृष्ट्वा जहसुस्तादृशं नृप ।
इदं द्वारमिदं राजन्नद्वारमिति मां प्रति ।
अग्रतः प्रहसन्वाक्यं बभाषे स वृकोदरः ।

[(L. 1) G4 जहसुर्भरतर्षभ. — With line 2, cf. 34cd.

C. 2. 1817 B. 2. 50. 33 K. 2. 77. 35 बाहुभिः परिगृह्णीतां शोचन्तौ सहितावुभौ ॥ ३३
उवाच सहदेवस्तु तत्र मां विस्मयन्निव ।
इदं द्वारमितो गच्छ राजन्निति पुनः पुनः ॥ ३४
नामधेयानि रत्नानां पुरस्तान्न श्रुतानि मे ।
यानि दृष्टानि मे तस्यां मनस्तपति तच्च मे ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

४७

दुर्योधन उवाच ।
यन्मया पाण्डवानां तु दृष्टं तच्छृणु भारत ।
आहृतं भूमिपालैर्हि वसु मुख्यं ततस्ततः ॥ १
न विन्दे दृढमात्मानं दृष्ट्वाहं तदरेर्धनम् ।
फलतो भूमितो वापि प्रतिपद्यस्व भारत ॥ २
ऐडांश्चैलान्वार्षदंशाञ्जातरूपपरिष्कृतान् ।

33 a) M3 मा (for मां). D5 यमलौ (for °जौ). K4 वीराव्; G4 आराद् (for दूराद्). — b) Ś1 K B4 Dn1 D6 [अ]मिहृ(K2 °हि)तं तदा (Ś1 यथा); Dn2 निहतं तदा; D5 ललितैः किल (marg. *sec. m.* वचः); T1 G1–4 M ल(G2.4 ग्री)लितौ किल. — cd) Ś1 पर्यगृह्णीतां; V1 प्रतिगृ°; D3–5 प्रत्यगृह्णी(D3 °ह्नं)तां (for प्ररिगृ°). K1 किल (for उभौ). S सहितावनुशोचंतौ (G2 °गंतारौ; G4 °गतेवातौ [hypermetric]) बाहुभिः (G3 बाहुं तं) प्रत्यगृह्णतां (G1 °त).

34 a) S °देवो मां (for °देवस्तु). — b) B1.3.6 D1.2 ततो (for तत्र). Ś1 विहसन् (for विस्मयन्). S तत्र (T1 तत्रा-; G4 अत्र) विस्मापयन्निव. — c) B6 इदं (for इतो). S इतो राजन् (G2 धार्तराष्ट्र) (for इतो गच्छ). — d) S निर्ग(G2 आग)च्छेति पुनः पुनः. — After 34, Ñ1 V1 B4 Dn D1(marg.).4 ins.:

458* भीमसेनेन तत्रोक्तो धृतराष्ट्रात्मजेति च ।
संबोध्य प्रहसित्वा च इतो द्वारं नराधिप ।

35 ab) B3 Dn1 रत्नानि (for °नां). S न श्रुतानि न दृष्टानि यानि रत्नानि (G3.4 जातानि) मे क्वचित्. Cv cites first half as in S. — c) B1.2.6 D1.2 तानि (for यानि). K1 V1 B4 तस्यां वै; B1–3.6 D1.2 मे तस्य; B5 D3–5 तस्यां मे (by transp.). S तानि मे तत्र (T1 G5 तानि तत्र च) दृष्टानि. — d) K1 V1 B4.5 D3–5 तेन मे व्यथितं मनः; B1–3.6 D1.2 मनस्तापकराणि वै (D1 च); S तेन तप्तोस्मि (G1 तेन प्राप्तोस्मि; G6 तेनादृष्टोस्मि) दुःखितः. — After 35, T1 G3–5 ins.:

459* हुताशनं प्रवेक्ष्यामि प्रविशे वा महोदधिम् ।
संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ।

[(L. 2) = Gītā 2. 34cd. G3 या° (for चा°).]

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K1–3 B2–5 D1.2.5 G1 द्यूत; to it D1.2 add दुर्योधनसंताप. K4 B1 Dn1 D3.4.6 (all om. sub-parvan name) mention only दुर्योधन(D4 om. it)संताप (D3 °प्रलाप). — *Adhy. name:* G6 धृतराष्ट्रनिषेधः; M1 दुर्योधनवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg.) illegible; K3 D3 47; Dn1 50; S 86 (G4 62). — *S'loka no.:* K3 Dn D1.2 M1 36; T1 37.

47

1 After the ref., B2 ins.:

460* तस्यां सभायां राजेन्द्र राजसूये महाक्रतौ ।

— a) K1.4 Ñ1 V1 B2–6 D पांडवेयानां (for °वानां तु). Ś1 K2.3 च; G1 तत् (for तु). — b) Ñ1 पार्थिव (for भारत). B4 शृणु भारतसत्तम. — c) Ś1 K1 °पालैस्तु; S °पालेभ्यो (for °पालैर्हि). — d) K2.3 सु(K3 hypermetric वसु)मुख्यं च ततस्ततः; G4 वसु मुख्यं समंततः.

2 a) K4 न विदे; Ñ1 V1 B3–5.6m Dn1 D3–5 Cn नाविदं; D1 न वेद; S निर्विंद्ये (G2.6 °वेद्य) (for न विन्दे). Ś1 V1 B Dn2 D1–5 मू(B5 गू)ढम्; G4 दृष्टम् (for दृढम्). — b) G2 दृष्टवान् (for दृष्ट्वाहं). — c) T1 G3.5 लालितो; G2.4.6 पालितो (G6 °ते); Cd.n (as in text) फलतो (Cd gloss फालिकं [v.l. फ°] वस्त्रादि; Cn gloss संख्यापरिच्छेदतः). K2.3 मूलतो; D3 भूमिपो; Cd.n (as in text) भूमितो (Cd gloss आकारजं हीनादि, which is not clear to me; Cn gloss भूमितः देशभेदतो...। यद्वा फलतो जातं वस्त्रादि। भूमितो जातं हीरादि). B2 चापि (for वापि). — d) G3 प्रत्यपद्यस्व. G6 भावतः (for भारत).

3 a) K1 एडान्; K2.3 एलान्; Ñ1 V1 B Dn D3.5

प्रावाराजिनमुख्यांश्च काम्बोजः प्रददौ वसु ॥ ३
अश्वांस्तित्तिरिकल्माषांस्त्रिशतं शुकनासिकान् ।
उष्ट्रवामीस्त्रिशतं च पुष्टाः पीलुशमीङ्गुदैः ॥ ४
गोवासना ब्राह्मणाश्च दासमीयाश्च सर्वशः
प्रीत्यर्थं ते महाभागा धर्मराज्ञो महात्मनः ।
त्रिखर्वं बलिमादाय द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः ॥ ५
कमण्डलूनुपादाय जातरूपमयाञ्शुभान् ।
एवं बलिं प्रदायाथ प्रवेशं लेभिरे ततः ॥ ६
शतं दासीसहस्राणां कार्पासिकनिवासिनाम् ।
श्यामास्तन्व्यो दीर्घकेश्यो हेमाभरणभूषिताः । C. 2. 1829 B. 2. 51. 9 K. 2. 78. 36

Cn.v (!) और्णान्; D1 कुणा-; D2.4 Cd ऊर्णान्; S (but not Cv, see above) कुथान् (G6 कथं) (for ऐडान्). Ś1 Ñ1 V1 B1.2 Dn D2.6 Cd.n बैलान् (both gloss बिलवासिमूषिकादिरोमजान्); B4 शैलान्; B5 G5.6 M Cv चेलान्; D1 बिलान्; T1 च्छेलान्; G1 चलान्; G3 येदान्; G4 चिलान् (for चैलान्). Ś1 बाहुदंशान्; K1 अरणादीन्; Ñ1 वारिषदान्; B2 वार्षदंश्मान्; B5 बार्हदंशान्; B6 अश्र°; D1.4 G4 M पार्ष° (M1 *inf. lin.* वार्षदंशान् as in text); D3 वार्षदेशान्; T1 G5 पार्षदां(G5 °तां)श्च; G1 वर्षदंशान्; G2 वर्षवरान्; G3 पार्षदान्; G6 पारिषदं; Cd.n as in text. Cv first cites text, then repeats reading पार्ष° as in [T1 ?] G4 M, but glosses वृषभदंशा...तत्संबंधि.... — b) Most N MSS., and G6 °परिस्कृतान्. — c) Ś1 K1 प्रावारान(K1 °ना)जिनान्मुख्यान्; K2.3 °रानजितान्मुख्यान्; K4 प्रावराजिनमुख्यांश्च; B6 D2 प्रावा° °मुख्यांस्तु; D1 °मुख्यानां; T1 °जितमुख्यांश्च; G2.6 प्रवारा°; G4 प्राहरा जन्यमुख्यांश्च. — d) Ś1 कांभोजः; Dn2 कांबौजः. Ś1 K Dn D6 बहून्; T1 वसं; G3 वसुः (for वसु).

4 a) M1 हयान् (for अश्वान्). K1.3 D4.5 M तित्तिरकल्माषान्; all comm. as in text (Cd gloss तित्तिरिवच्चित्रान्; similarly Cn.v). — b) Ś1 K1.2 T1 G3-6 त्रिशतान्; B1 त्रिंशतः; B4-6 D1.5 त्रिंशतं; Cv त्रिदशान् (for त्रिशतं). K4 च शुकत्रिभान् (sic); B3-6 D1-5 शुकसंनिभान्; G6 शतनासिकान्; Cd as in text (gloss बभ्रुमुखान्). — c) K4 उष्ट्रचामीस्; B1-3.6 D1.2 उष्ट्रान्वामीस्; D5 उष्ट्रवार्मीस्; G6 दृष्ट्वा चामीस्; Cn उष्ट्रा वाम्यः (for उष्ट्रवामीस्). K1.3 च त्रिश(K1 °सि)ता; K2 च त्रिशताः; B1.2.6 त्रिंशतश्च; B3.5 D2.5 त्रिंशतं च; D1 त्रिंशतीन् च (न् marg. ins.); D3 त्रिंशशतं; S Cv त्रिगर्तो- (G3 °र्तं-; G4 °र्तां)श्च (for त्रिशतं च). — d) K1 B5 D2 Cvp पुष्टा; K3 B1-3.6 T1 G5 Cv पुष्टान्; D1 तुष्टाः; G2 प्रुष्टाः (for पुष्टाः). K4 पुष्टाः पीळुशमींगुदैः; D5 उष्ट्रात्पीलुशमच्छवीन्; G3 विष्टान्पिलुशतिंगुदैः; G4.6 पुष्या बलशमींगुदैः.

5 G6 om. 5ab. — ab) Ś1 गोवाशन-; K1 गोवसाना; K2.3 गोधाशना; K4 गोवाशीनो; B1 D6 (by corr.) गोवा(D6 orig. °धा)सिनो; Cd.n (as in text) गोवासना (glosses: Cd गोस्वामिनः; Cn बलीवर्दपोषकाः...). Ñ1 V1 B D1.2 ब्रा(D2 ब्र)ह्मणा ये; D3 °णाय. Ś1 B5 D2.6 दाशमीयाश्च; K1 वासमी°; K4 काश्मिरि°; B2.4 Dn D1.3.4 Cn दासनी°; D5 दासीदासाश्च (for दासमीयाश्च). Cd cites दाशमीयाः (=दशमदेशोद्भवाः). B (except B5) D2 भारत (for सर्वशः). S (G6 om.) गोवासने(T1 G5 गोपास्वने-; G2 गोपाः स ते)न स(G2 वि)हितास्तदादाय (G4 °त्ताय) चतुष्पदं (T1 °तुष्पथं; G4 °तुष्टदं; G5 °षष्फथं). Cv cites गोपानसेन गोपानां (for a). — cd) Ś1 K4 B1 Dn D6 महाराज; B2.5.6 D1 °भाग; D2 °भागो (for °भागा). Ś1 D6 धर्मराजो; B2.6 D1.2 धर्मजस्य; B3 °ज्ञस्य (for °राज्ञो). S वसातयो दुद्रुवांश्च (G1 M वसातयोन्यद्रव्यं च; G2.3 वस्त्राणि धान्यद्रव्यं च; G4 वस्त्राण्यधान्यद्रव्यं च; G6 वसतयोन्यगृह्याश्च) द्वारि तस्याव(G4 तत्राव-; G6 तेस्याव)तस्थिरे. Cv cites वसास्रयोन्यद्रूव्याः (in c). — After 5cd, K2.3 ins. 461*. — S om. 5ef. — e) Ś1 K1-3 B1 D6 त्रैखर्वं; K4 त्रिषार्वं; Ñ1 V1 D3.5 Cn त्रिखर्वं-; B2 त्रिखरं; D1.2 त्रिसर्वं; Cd as in text. B1 मणिम् (for बलिम्). B3 सर्वें बलिं समादाय. — f) = 11d, 13d, etc. D1 द्वारे (for द्वारि). K1-3 [अ]तिष्ठंत (for तिष्ठंति). Ś1 [अ]वारिताः; D3 किंकराः (for वारिताः). — 5ef = (var.) 2. 45. 24cd. — Ś1 K1.4 Ñ1 V1 B2.3 Dn D4-6 ins. after 5ef: K2.3, after 5cd:

461* ब्राह्मणा वाटधानाश्च गोमन्तः शतसंघशः ।

[= 2. 45. 24ab. Dn2 D4.5 गोमंताः. K2 शतसहस्रशः; K3 च सहस्रशः; B2 D6 शतसंहशः.]

6 B1.3.4.6 D3 om. 6. — S ins. (and Cv glosses) after 6ab (G1, after 7ab) a passage given in App. I (No. 33). — S om. 6cd. — c) K1 एतां; B3.5 तं वै; D1.2 सर्वें (for एवं). K4 Ñ1 V1 D (D3 om.) समादाय (for प्रदायाथ). — d) Dn (!) D4.5 न च (for ततः). D1.2 द्वारि तिष्ठंति वारिताः (= 5f, 11d, etc.). — 6 = (var.) 2. 45. 25.

7 a) B2 D1.2 S (except T1 G1) -सहस्राणि. — b) For कार्पासिक-, MSS. कर्पासिक-, कार्यसिक-, कापासक-,

C. 2. 1829 B. 2. 51. 9 K. 2. 78. 37 शूद्रा विप्रोत्तमार्हाणि राङ्कवान्यजिनानि च ॥ ७
बलिं च कृत्स्नमादाय भरुकच्छनिवासिनः ।
उपनिन्युर्महाराज हयान्गान्धारदेशजान् ॥ ८
इन्द्रकृष्टैर्वर्तयन्ति धान्यैर्नदीमुखैश्च ये ।
समुद्रनिष्कुटे जाताः परिसिन्धु च मानवाः ॥ ९
ते वैरामाः पारदाश्च वङ्गाश्च कितवैः सह ।
विविधं बलिमादाय रत्नानि विविधानि च ॥ १०
अजाविकं गोहिरण्यं खरोष्ट्रं फलजं मधु ।
कम्बलान्विविधांश्चैव द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः ॥११
प्राग्ज्योतिषाधिपः शूरो म्लेच्छानामधिपो बली ।
यवनैः सहितो राजा भगदत्तो महारथः ॥ १२
आजानेयान्हयाञ्शीघ्रानादायानिलरंहसः ।
बलिं च कृत्स्नमादाय द्वारि तिष्ठति वारितः ॥ १३
अश्मसारमयं भाण्डं शुद्धदन्तत्सरूनसीन् ।

कार्पासिक-, etc. Cd cites कार्पासिकः. D3.5 m -सुवाससां; G3 -सुवासिनी; G4 -निवासिनीः; G5.6 -निवासिनः. — G1 (which om. 7^{cd}) ins. after 7^{ab} passage No. 33 of App. I (see above). — ^{c}) T1 G3–6 M1 तन्वीर् (for तन्व्यो). K3 दीर्घकेशो; T1 G3–6 M1 दीर्घकेशीर्. — ^{d}) K1 हैमा°; V1 B1.5 D3–5 सर्वा° (for हेमा°). K4 B3–5 D2.5 G1 read 7^{ef} after 8; while T1 G2–6 M read it after 8^{ab}. — ^{e}) B3 शूद्रां. K4 शूद्रा विप्रोत्तमाश्चापि; S शुद्धान् (G2 M1 शुभान्) विप्रोत्त(G1–3.5 °क्त)माहाँ(G3 °र्गां)श्च. — ^{f}) K1 शंकवान्ययुनानि च; K4 रांकवानजिनानि च; Dn1 संकराण्यजिनानि च; T1 G3 M2 कंबला(*or* ला)न्प्रवरान्ददौ; G1 कंबलान्विविधान्ददुः; G2.4–6 कंबल-प्रवरान्ददुः (G5.6 °दौ); M1 कंबलान्प्रददौ वरान्. — After 7, S ins.:

462* ते सर्वे पाण्डुपुत्राय द्वार्यतिष्ठन्दिदृक्षवः ।

[G3.5.6 पांडुपुत्रस्य. G2.3.5 द्वारि तिष्ठन्.]

8 G1 om. 8^{ab}. — ^{a}) = 13^{c}. B1 बलिं कृत्स्नमुपादाय. — ^{b}) Ś1 भुरुकच्छनिवासिनः; K1 तरुकच्छ°; K2.3 रुरुकच्छ°; K4 भृगुंकुत्स°; V1 B1.2 D1.2 भद्रकच्छ°; Dn (but Cn as in text!) D6 कार्पासिक°; D3 मरुकच्छा°; D4 मरुकच्छ°; T1 G5.6 M मारु(G6 °र)क(T1 M1 °कं)च्छो नरर्षभः (T1 G6 °भ); G2.4 कनकं च नरर्षभः; G3 गारुतंचो नरर्षभः. Cf. 2. 28. 50^{*}. — After 8^{ab}, T1 G2–6 M read 7^{ef} followed by 462*. — ^{cd}) K4 D3.4 गंधर्व°; D2.5 गंधार° (for गान्धार°). S उपायनं यदा (G4 यथा) दद्यु(G6 दद्याः; M2 निन्यु)स्तदा द्वारमलभ्य(G4.6 °भ्य)त. — After 8, K4 B3–5 D2.5 G1 read 7^{ef} (G1 followed by 462*).

9 B4 om. 9^{ab}. D2.5 transp. 9^{ab} and 9^{cd}. — ^{a}) B1.2.5.6 D1.2 इंद्रकृष्णैर्; G4 °कृष्टेर्; Cv °वृष्टैर्. B3 G2 वर्तयंती; G1.5 वर्धयंति; G6 वर्तयति. — ^{b}) Ś1 दांतैर्; G6 वान्यैर् (for धान्यैर्). B3 D1 T1 G1–3.5 नांदीमुखैः (G1 °जलैः); D2.3.5 G4 M1 नंदी(G4 °दि)मुखैः; M2 वादी°; Cv नाव्यमुखैः (so Sastri's ed., against all our MSS.!); Cd (as in text) नदीमुखैः (= नदीमात्रैः). S (except G6) तु (for च). G3 यैः (for ये). K Ñ1 V1 B5 Dn D4.6 धान्यैर्ये च नदीमुखैः. — ^{c}) K1 समुद्रनिकुटे; K2.3 D5 °निकटे; D4 °निष्कटे; T1 G3 °निष्कुटा; G1.2 M °निष्कु(M1 °निष्कू)ट-; G5 °निष्कुटाज् (for °निष्कुटे). Ś1 जातः; G2 -जनाः (for जाताः). B1 D1.2 समुद्रे निष्कुटी(D1 °रे; D2 °टे)जाताः; G4 समुद्रान्निष्कटजनाः; G6 समुद्रनिष्टजननाः. — ^{d}) Ś1 Dn2 D6 परिसिंधुं च मानवाः (Ś1 °वः); K3 Ñ1 V1 B Dn1 D1–5 पारे(D1 परे)सिंधु (D1–3.5 °धुं) च मा°; S परि(T1 G2 °र-; G5 °रे)सिंधुनिवासिनः (G3 परितः सिंधुवासिनः).

10 ^{a}) T1 G1.3.5 M वैद्रुमाः; G6 तेद्रैमाः (sic) (for वैरामाः). Ñ1 दारदाश्च; G1 पारिदाश्च. K4 ते वैमाः पारदाश्चैव; B (except B3) D1–5 वै(B4 ते वै hypermetric)रामाः पा(D2 प)रदाश्चैव; G2 ते द्रुमाः परदारांश्च; G4 ते विद्रुमा प्यारदाश्च. — ^{b}) K4 Dn (!) D6 आभीराः; B1.4.5 D1–5 तुंगाश्च; B2 तुरंगाः (for वङ्गाश्च). K2 D5 कितकैः; Ñ1 V1 कृतवैः; B D1–4 कृतकैः (for कितवैः). S शकाः (G1.2.6 काश्य-) कैरातकैः सह (G3 तथा). — ^{c}) K1 विधिवद्बलिम्; S बलिं विविधम् (by transp.).

11 ^{b}) G4 जलजं (for फ°). — ^{d}) = 5^{f}, 25^{d}, etc. D3 द्वारे (for द्वारि). K1–3 G1 [अ]तिष्ठंत (K3 °ति) (for तिष्ठन्ति). Ś1 [अ]वारिताः.

12 ^{b}) Ñ1 T1 G1–4 M1 वशी (for बली). — ^{c}) K4 जवनैः; M1 यावनैः (for यवनैः). K4 B1.6 D2 राजन् (for राजा). — ^{d}) K1 महारथ; T1 G3.5 महीपतिः; G1.2.4.6 M महाबलः.

13 ^{a}) Ś1 आजानीयान्; K4 B5.6 D1 अजानेयान्; G4 आंजनेयान्; G6 आदाय च. D5 नृपांछीघ्रान् (marg. *sec. m.* कुलीनाश्वान्). — ^{b}) K1 °मित° (for °निल°). — ^{c}) = 8^{a}. K2.3 बली (K3 °लि) रिरिक्षुमा(K3 °रा)त्मानं. — ^{d}) Ś1 (m as in text) K4 B1.2.5.6 D1.4–6 G1.3 तिष्ठंति; K1.3 [अ]तिष्ठत; K2 [अ]तिष्ठति; Ś1 (m as in text) [अ]वारिताः; K2.3 B1.2.5.6 D1.5 T1 वारिताः; Ñ1 [अ]वारितः.

14 ^{a}) G6 अश्मसारमयान्भांडान्; Cv as in text.

प्राग्ज्योतिषोऽथ तद्दत्त्वा भगदत्तोऽव्रजत्तदा ॥ १४
द्व्यक्षांस्त्र्यक्षाँल्ललाटाक्षान्नानादिग्भ्यः समागतान् ।
औष्णीषानानिवासांश्च बाहुकान्पुरुषादकान् ॥ १५
एकपादांश्च तत्राहमपश्यं द्वारि वारितान् ।
बल्यर्थं ददतस्तस्मै हिरण्यं रजतं बहु ॥ १६
इन्द्रगोपकवर्णाभाञ्शुकवर्णान्मनोजवान् ।
तथैवेन्द्रायुधनिभान्संध्याभ्रसदृशानपि ॥ १७
अनेकवर्णानारण्यान्गृहीत्वाश्वान्मनोजवान् ।
जातरूपमनर्घ्यं च ददुस्तस्यैकपादकाः ॥ १८
चीनान्हूणाञ्शकानोड्रान्पर्वतान्तरवासिनः । C. 2. 1843 B. 2. 51. 23 K. 2. 78. 55

— ᵇ) Dn2 D5 शुद्धं; T1 G5. 6 M2 शुभान्; G2 शुभ- (for शुद्ध-). Ś1 °च्छवीन् (for °त्सरून्). K1–3 शुभ्र(K1 °द्ध)दंतान्महागजान्; D2 corrupt; G1 शुभान्दंतान्त्सरूनसीन्; G3 शुभादेतत्सरूनसि; G4 शुभदंतोत्सरूनसीन्; M1 शुभानं-तन्सरू°; Cv शुभ्रदंततनूनसः (gloss गजान्). — ᶜ) K Ñ1 Dn D6 प्राग्ज्योतिषाधिपो; B1. 2. 4. 6 D1. 2 G2 °षो घनं; D3 °षो बलिं (for °षोऽथ तद्). B3 तद्गत्वा; D4 तद्भूत्वा (for तद्दत्त्वा). — ᵈ) D2 [ऽ]ब्रवीत् (for ऽव्रजत्).

15 D4 reads 15ᵃᵇ after line 1 of 463*. — ᵃ) Ś1 K1–3 Ñ1 Dn D6 त्र्य°; Dn1 (marg.) Cn द्व्य° (as in text). G2 च नाना°; G4 नानन° (sic) (for ललाटा°). — ᵇ) M2 °द्वीप- (for °दिग्भ्यः). G6 नानाद्वीपपर्योतजान्. — D3 om. 15ᶜ–16ᵇ. — ᶜ) Ś1 औषीषान् (for औष्णी°). K1 उष्ट्री-कानतुपादांश्च; K2–4 अ(K2 आ)पार्ष्णिकान(K3 °ना)पादांश्च; Ñ1 B2. 3. 5. 6 D4. 5 औ(D4 उ)ष्णीकानन्न(Ñ1 B5 °कानतु-; B2 °कांस्तेन-; B5m °कातिल-; B6 कानंध्र)पाकां(D5 °वां)श्च; V1 B1. 4 Dn औष्णीका(B1 °ष्का)नंतवासांश्च; D1. 2 उ(D2 औ)ष्णीषांस्तनपाकांश्च; D6 उष्णीषिकानवासांश्च; S औ(G5 उ)ष्णीषान(G1 औष्ट्रियान-; G4 °ष्णीषान्न-; M2 °ष्णीषांश्च)-भयां(M हयां)श्चैव. Cd cites औष्णीषान् (as in text), and अवासान् (=नग्नान्; cf. D6). — ᵈ) Ś1 *बकान्; K1–3 ऋ(K3 कृ)षिकान्; K4 अरोमान्; Ñ1 B4 Dn (!) D6 रोमकान् (!); V1 गवादीन्; B1 बाहुदान्; D1 अवादान्; D2 अवासान् (for बाहुकान्). K3 पुरुषादिकान्.

16 D3 om. 16ᵃᵇ (cf. v.l. 15). — ᵇ) Ś1 अपश्यद्; K3 अवश्यं; G4 अदृश्यं (for अपश्यं). D1 द्वार-. — V1 (om. lines 3–4) B Dn D1. 2. 4. 5 ins. after 16ᵃᵇ; D3 (which om. 15ᶜ–16ᵇ) ins. after 15ᵃᵇ:

463* राजानो बलिमादाय नानावर्णाननेकशः ।
कृष्णग्रीवान्महाकायान्रासभान्दूरपातिनः ।
आजह्रुर्दशसाहस्रान्विनीतान्दिक्षु विश्रुतान् ।
प्रमाणरागसंपन्नान्वङ्क्षुतीरसमुद्भवान् ।

[The above lines are a variant of 20ᶜᵈ–22ᵃᵇ. Note that stanza 21 is om. in B3. 4 D3–5, and bracketed in Dn1; while 22ᵃᵇ is om. in B1 D2–5; otherwise both passages are found in all the MSS. named. — (L. 1) B3. 6 त्रिखर्व (for राजानो). D1 राज्ञो बलिं समादाय (for the prior half). V1 B1–3. 6 °रूपान्; D1. 2 °रूपम् (for °वर्णान्). — After line 1, D4 reads 15ᵃᵇ. — (L. 2) V1 D1. 2 शतपातिनः; B3. 6 दूर(B6 शत)यायिनः (for दूरपातिनः). B1 शताञ्शतपदातिनः (for the post. half). — (L. 3) D5m साधुवाहिनः (for दिक्षु विश्रु°). B5 संश्रितान् (for विश्रु°). — (L. 4) B3. 5. 6 °जव° (for °राग°). B1 प्रमाणे राजसंपन्नान् (for the prior half). B1 विंध्य°; B5 सिंधु° (for वङ्क्षु°).]

— ᵉ) K1 जलार्थं; K4 बला° (for बल्य°). K2. 3 T1 G3. 5 M1 च ददुस्; B3. 6 Dn3 प्रददतुस् (sic); D1–5 प्रददुस्; G4 वदतस् (for ददतस्). S तस्य (for तस्मै). — ᵈ) K4 D1 बहुः (for बहु). D4 हिरण्य-; G3 (before corr.) सुवर्णं. Ś1 हिरण्यरजतान्बहून्. — After 16, K4 Dn (!) D4. 6 ins.:

464* दत्त्वा प्रवेशं प्राप्तास्ते युधिष्ठिरनिवेशने ।

17 ᵃ) T1 G1. 2. 4–6 °कोपक- (for °गोपक-). B2 -वर्गांश्च; D1. 2 -वर्णांश्च; D4 -कर्णाभान्; T1 G3–6 M1 -संकाशान् (for -वर्णाभान्). — ᵇ) B5 G2. 6 शुक्र° (for शुक°). Ś1 K1–3 M1 °रमान् (for °जवान्). — ᶜ) D1 च (for [ए]व). G4 °शनि° (for °युध°). — ᵈ) D1 संध्यास्त° (for संध्याभ्र°).

18 ᵇ) B1 D1. 2 शीघ्रवेगान् (for गृहीत्वाश्वान्). K4 Ñ1 B2. 4 Dn D6 महाजवान्; V1 मनोरमान्; T1 G3–6 M2 तदा (M2 तथा) बहून् (for मनोजवान्). — ᶜ) K2. 3 °मनर्घेयं; K4 °मनघं च; B1. 2. 5. 6 D1–5 °मनल्पं च; T1 G5 °मथाग्नेयं; G1. 6 M °मनाग्नेयं; G3 °मयाग्नेयं; G4 °मयानर्घ्यान् (for °मनर्घ्यं च). — ᵈ) K2 B2 D1. 2 तस्यैकपादकाः; K4 T1 तस्यैकपादकान्; B6 तस्यैकपादिकाः; G4 तस्यैव पादपाः. — After 18, S ins. (Cv glosses) a passage given in App. I (No. 34).

19 ᵃ) K1 कष्णान्; S चीना; Cv as in text. See Addenda. A few MSS. हूनान्; K4 Dn (!) D6 श(K4 स)कान्; B1 कृपान्; T1 G3 भ्रूणाः; G1 पूर्णाः; G2. 4–6 M हूणाः; Cv as in text. Ś1 शकाश्चोत्रान्; K1 सकांबो-जान्; K2. 3 शकान्मेद्रान्; K4 अङ्ग [? read ह्रो] बाणान्; V1 शकाञ्चोलान्; B1 °नोद्रान्; B4. 5 D4. 5 शकांश्चो(D4 °श्चौं)-ड्रान्; Dn (!) तथा औं(Dn1 ओ, m पौं)ड्रान्; D1 शकानौं-

C. 2. 1844 B. 2. 51. 24 वार्ष्णेयान्हारहूणांश्च कृष्णान्हैमवतांस्तथा ॥ १९
न पारयाम्यभिगतान्विविधान्द्वारि वारितान् ।
बल्यर्थं ददतस्तस्य नानारूपाननेकशः ॥ २०
कृष्णग्रीवान्महाकायान्रासभाञ्शतपातिनः ।
आहार्षुर्दशसाहस्रान्विनीतान्दिक्षु विश्रुतान् ॥ २१
प्रमाणरागस्पर्शाढ्यं बाह्लीचीनसमुद्भवम् ।
और्णं च राङ्कवं चैव कीटजं पट्टजं तथा ॥ २२
कुट्टीकृतं तथैवान्यत्कमलाभं सहस्रशः ।

ड्रान्; D2 छकानोढ्रान्; D3 शकान्पौड्रान्; D6 छन्नान् ओड्रान्; T1 G1.5 M1 खषाः काचाः; G2-4 M2 कषाः काचाः (G2.4 °श्राः); G6 खवाः काषाः (for शकानोड्रान्). — b) G6 -वासिनां. K4 पौद्रान्बर्बरवासिनः; Dn (!) D6 बर्बरान्वनवासिनः; D1.2 पर्वतांतरचारिणः. — S om. (hapl.; see Addenda) 19c–21b. — c) K4 आर्ष्णेयान्; B3 वल्मीकान्; B4.6m बाह्लीकान्; D4.5 निषादान् (for वार्ष्णेयान्). Ś1 हार*नाश्च; K1 हार(m °रां)हूरांश्च; K4 हारहूनांश्च; B2-4.6 D1.2.4.5 पारसीकांश्च (for हारहूणांश्च). Ñ1 वारिषेणां पारसूकान्; V1 वाह्लेयकान्पारसीकान्; B1 वार्ष्णनीयान्पारसीकान्; D3 निषादान्यासिकांश्चैव. — d) K2.3 कृत्स्नान् (for कृष्णान्). — After 19, B5 ins. (the D4.5 version of 19cd, i. e.):

465* निषादान्पारसीकांश्च कृष्णान्हैमवतांस्तथा।

B5 cont.: B2 ins. after 19 (cf. 20ab):

466* आख्यातुं तानशक्तोऽहं विविधान्द्वारि वारितान्।

20 S om. 20 (cf. v.l. 19). — a) Ñ1 V1 B2-6 Dn D1.2 नीपान्(Dn D1 °रू)पान(V1 °यु-; Dn1 °म-; D2 °ना)धिगतान्; D3 अर्णवांतर्गतांस्तात; D4.5 अपरांतादभिगतान्. — b) Ñ1 Dn2 द्वार- (for द्वारि). V1 द्वार्यतिष्ठंत वारितान्; B2.3.5.6 D1.2 द्वारि तिष्ठंति वारिताः; B4 द्वार्यपश्यं निवारितान्. — With 20cd cf. line 1 of 463* above. — c) K4 वाल्यर्थं (for बल्य°). B3 प्रददुस्; D1 ददश्रुस् (for ददतस्). — d) K1 °रूपाण्य° (for °रूपान°).

21 With this stanza, cf. lines 2–3 of 463* above. — S om. 21ab (cf. v.l. 19); B3.4 om. 21; D3-5 om. 21a–22b. Dn1 encloses 21 in brackets. — a) B3 °श्रीमान् (for °ग्रीवान्). K2 कृष्णग्रीवा महाकारान्. — b) K1 शतयामिनः; D6 (by marg. corr.) °पाथिनः; Cd °पातिनः (as in text). B1.6 D1.2 रासभा(D1 °भान्)कृति(D1.2 [before corr.] °त्रि)पातिनः. — c) Ś1 Ñ1 V1 Dn1 D6 T1 G1.3.5 M1 अहार्षुः; K2.3 आ(K3 अ)हाहुः; K4 B (B3.4 om.) D1.2 आजह्रुः (cf. 463*, line 3); G2.4.6 आहर्षुः (for आहार्षुः). B (B3.4 om.) D2 शत- (for दश-). M2 -साहस्रं. — d) K1 (before corr.).2 विनीता; B1.6 D2 विदितान् (for विनीतान्). K4 G4 दिक्षु विश्रितान्; V1 विश्रुतान्हयान्. M2 मधुकुंभान्ससुतान्.

☞ The sequence of stanzas 22–26 in S (which om. 24cd) is: 22cd, 22ab, 25ab, 467*, 26, 23ab, 24ab, 23cd, 25cd.

22 With 22ab, cf. line 4 of 463* above. B1 D2-5 om. 22ab (for D3-5, cf. v.l. 21). D1 reads 22abc in marg. S (Cv also) transp. 22ab and 22cd. — a) G6 ब्राह्मणा (for प्रमाण-). K1 °संस्पर्शान्; K2 corrupt; B (B1 om.) T1 G3.5 °स्पर्शाढ्यान्; Cv °स्पर्शाढ्यं (as in text). K4 अप्रमाणहयान् श्वास्र. — b) Ś1 K4 D6 बाह्लिची(K4 °ची)न-; K1 बह्लिवीयान्; K2 बाह्लचीन-; V1 बह्लीतीर-; B (B1 om.) बाहुवीर्य-; Dn1 (*sup. lin. sec. m.*) वंकूतीर-; G4 बाल्यो चिर-; G6 बाल्यचीन; M1 बहुचीन-; Cv वाह्लिचीन- (for बाह्लीचीन-). K V1 B2.6 T1 G3.5 -समुद्भवान्; B3.4 -समाश्रितान्; B5 -समन्वितान्; Cv -समुद्भवम् (as in text). — c) K1 Dn2 D1m.2 ऊर्णं च; V1 B (B5m) और्णजं; D6 अणश्च; T1 उष्णिषु; G1 औष्ट्रिकान्; G2-5 उ(G2 औ)ष्णीषं; G6 M1 औष्णीकं; M2 ओष्ट्रिकं (for और्णं च). K3 रकवं; B4 रंकुजं; D2 शांकवं; D4 शंकवं; S कंबलं (G1 रांकुपान्; G6 कबलश्च) (for राङ्कवं). Cv उष्णीषकं करं (for और्णं च राङ्कवं). K2.3 चीव; B3 D2 चापि (for चैव). D1 (orig.) भारतायामवं चापि. — d) K1 कीटज-; Cv किट्टजं. B2-6 D1-5 पट्टजं कीटजं (by transp.). — After 22ab, S reads 25ab, and then ins. (G2.4 M1 om. lines 3–6; Cv glosses line 1):

467* खर्वटास्तोमराश्चैव शूरा वर्धनकास्तथा।
चेलान्बहुविधान्गृह्य द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः।
प्राकोटास्ताटकयाश्च नन्दितागरकास्तथा।
तापितास्त्रैपुराश्चैव पञ्चमेयाः सहोरुमाः।
तथा चाटविकाः सर्वे नानाद्रव्यपरिच्छदान्। [5]
परिगृह्य महाराज द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः।

[(L. 1) T1 खर्वाटा°; G4 खर्पटा°; G6 खर्वरा° (for खर्वटा°). — (L. 3) T1 प्रक्रोटाः (for प्राकोटाः). T1 नाट°; G1 M1 नाग° (for ताट°). — (L. 4) G1 M1 तापिका°; G5.6 नाच्चिता° (for तापिता°). G1.6 M1 सहोरुजाः. — (L. 6) T1 G5 प्रति° (for परि°).]

23 For the sequence of S, see above. — a)

श्लक्ष्णं वस्त्रमकार्पासमाविकं मृदु चाजिनम् ॥ २३
निशितांश्चैव दीर्घासीनृष्टिशक्तिपरश्वधान् ।
अपरान्तसमुद्भूतांस्तथैव परशूञ्शितान् ॥ २४
रसान्गन्धांश्च विविधान्रत्नानि च सहस्रशः ।
बलिं च कृत्स्नमादाय द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः ॥२५
शकास्तुखाराः कङ्काश्च रोमशाः शृङ्गिणो नराः ।
महागमान्दूरगमान्गणितानर्बुदं हयान् ॥ २६
कोटिशश्चैव बहुशः सुवर्णं पद्मसंमितम् ।
बलिमादाय विविधं द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः ॥ २७
आसनानि महार्हाणि यानानि शयनानि च ।
मणिकाञ्चनचित्राणि गजदन्तमयानि च ॥ २८
रथांश्च विविधाकाराञ्जातरूपपरिष्कृतान् । C. 2. 1854 B. 2. 51. 33 K. 2. 78. 64

K1–3 कुटीकृतां (K2 °तास्); Ñ1 कंठीकृतं; V1 B (except B4) D (except D6) Cn कुटीकृतं (B2 D1.2 °भूतं); T1 G3–5 किंकिणीकं (G3 °तं; G4 °कृतान् hypermetric!); G1 कञ्जीकृतं; G2 Cv किट्टी°; G6 कुंदी°; M2 कट्टी°. Ś1 K1–3 तथैवान्यान्; K4 V1 B1.2 Dn D1.2.6 तथैवात्र; Ñ1 S Cv सुव(G5 °प)र्णं च (G4 °र्णांश्च; G6 °र्णैश्च); B4 तथैवान्यं. — b) K1–3 कमलाभान् (for °भं). Ñ1 S पद्मकिंजल्कसंनिभं (Ñ1 °मप्रभं; G4 °संनिभान्). — c) V1 शुक्ल-; B2 D1.2 सूक्ष्म-; B3.5.6 D3.5 श्लक्ष्ण- (for श्लक्ष्णं). Ś1 B3.5 D3–5 वस्त्रं च कार्पासम्; D1 (m as in text) -वस्त्रासमर्पासम्; D2 -वस्त्रमकर्पासम्. — d) K1 अधिकं; G1.4 M1 ह्याविकं. Dn2 D4.6 (before corr.) मृदु वाजिनं (K1 °लाजिनं); T1 G3.5 क्षौमकाजिनं; G1.6 M क्षौद्रिका(G1 °मा)जिनं; G2 ह्यग्र्यमाजिनं; G4 क्षैरकाजिनं.

24 For sequence of S, cf. v.l. 22. — a) K2 निशीतांश्चैव. M1 चापि (for चैव). K4 दीर्घांगान्; Ñ1 V1 B D1–5 दीर्घांश्च (for दीर्घासीन्). T1 G3–6 शि(T1 G5.6 शी)तान् दीर्घां(G3 दिव्या)नसीनन्यान्; G1.2 M2 दर्शनीयांश्च (G1 दर्शितांश्चापि) दीर्घासीन् (G2 °सि-). — b) Ñ1 V1 B3.4.6 D1.2 T1 G1.2.4.5 यष्टिशक्ति°; B1 षष्टिशक्ति°; B2 पट्टिशक्ति°; B5 D3–5 शक्तिमल्ल°; G3 दृष्टिशक्ति°; G6 ऋषिशक्ति° (for ऋष्टिशक्ति°). A few MSS. °परस्वधान्; some S MSS. °श्वथान्. — After 24ab, B3 ins. 30cd, repeating it in its proper place. — S om. 24cd (see Addenda). — c) Ś1 अपरांतरसंभूतास्; B2.3.6 कोटिशश्च समुद्भूतान्; D5 अपरांतसमुद्भूताः. — d) K1.2 सिवान्; Ñ1 V1 B D2–5 शुभान्; D1 (m as in text) इभान् (for शितान्).

25 For sequence of S, cf. v.l. 22. — a) D2 रस- (for रसान्). B1 शंखान् (for गन्धान्). S प्रशंसंतस्; Cv प्रशंसन्स (for च विविधान्). — b) B D2–5 रत्ना(D2 वस्त्रा)नि विविधानि च; S त(G6 स्थि)तो द्वारमलप्स्यत. Cv cites द्वारमलप्स्यत. — c) K2.3 बलिकृत्स्नं समादाय; K4 बलिश्च कृत्स्नमादाय; S बलिमेतं (T1 बिलमेतं; G1 बलिमेतां; G4 बलिमेवं; G6 अमितं च; M2 बलियेतत्) समादाय. — d) K1–3 Ñ1 द्वार्यतिष्ठंत (K2 °तिष्ठत; K3 °तिष्ठति) वा°.

26 For sequence of S, cf. v.l. 22. — a) G5 शाकास्. Some MSS. तुषाराः; Ś1 तुखाटाः; N1 तुकाराः. Ś1 कह्वाश्च; V1 B1.2 m.3.6 कांबोजा; B2 D1.2 काकाश्च; T1 G1.3–5 M कौरव्य (G4 कौमारा) (for कङ्काश्च). K1–3 श(K1 शु)कांस्तुषारान्कंपां(K1 °का)श्च; G2 शाकाहारांस्तु कौरव्य. — b) B D1–5 G1.4–6 M रोमकाः (!); G2 रोमिणं; G3 रामग (for रोमशाः). G3.4 शार्ङ्गिणो (for शृङ्गिणो). K1 तथा (for नराः). K2.3 रोमशान्मृगरूपिणः. — c) Ñ1 B1.5 Dn D3.5 महागजान्; G3–5 M °बलान् (for °गमान्). T1 बलादरगमात्राजन्; G1 बर्हान्बलीन्दुर्गेवा; G2 बर्हाबलिंददूरग्र्यं; G6 बलादूरगमा राजन्. — d) G4 गुणितान्. Ś1 K4 Ñ1 V1 B D G3–5 अर्बुदान् (for अर्बुदं). T1 G1.6 M1 गणितांश् (G6 भणितं; M1 गणितं) चार्बुदं मया; G2 अर्बुदं गणितं मया. — G3–5 repeat 26cd: बालान्दू(G5 बलाद्)रगमान्राजन्गणितांश्चार्बुदं मया (G4 °दान्हयान्).

27 S om. 27. — a) K4 Dn (!) D6 शत° (for कोटि°). K2.3 सहस्रं (for बहुशः). — b) K2.3 D6 °संनिभं (for °संमितम्). — c) Ś1 K1 विविधं बलिमादाय (by transp.). — d) K1.2 Ñ1 [अ]तिष्ठंत (for तिष्ठन्ति).

28 a) V1 B3–5 D3–5 विचित्राणि (for महार्हाणि). — b) Ś1 पानानि (for या°). K1.2 Ñ1 V1 B D1–5 विविधानि (for शयनानि). — G2 om. 28cd. — d) V1 B3.4 D3–5 दंति° (for गज°). — After 28, V1 B2–6 D (except D2.6; D1 marg. sec. m.) ins.:

468* कवचानि महार्हाणि शस्त्राणि विविधानि च ।
[Dn (!) D1 विचित्राणि (for महा°).]

B1 D2 read 30cd after 28; B2.6, after 468*.

29 G2–4 om. 29a–30b; D6 om. (? hapl.) 29b–30a. — b) T1 G1.5.6 M जांबूनद- (for जातरूप-). Ś1 -बहिष्कृतान्; some MSS. -परिस्कृतान्. — K4 om. 29c–30b. — d) K2.3 °वारिणान्; B (except B3) Dn D1–3 S (G2–4 om.) °वारितान्; Cd as in text.

30 D6 om. 30a; K4 G2–4 om. 30ab (for G2–4 cf.

C. 2. 1854 B. 2. 51. 34 K. 2. 78. 65 हयैर्विनीतैः संपन्नान्वैयाघ्रपरिवारणान् ॥ २९
विचित्रांश्च परिस्तोमान्रत्नानि च सहस्रशः ।
नाराचानर्धनाराचाञ्शस्त्राणि विविधानि च ॥ ३०
एतद्दत्त्वा महद्द्रव्यं पूर्वदेशाधिपो नृपः ।
प्रविष्टो यज्ञसदनं पाण्डवस्य महात्मनः ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८

दुर्योधन उवाच ।
दायं तु तस्मै विविधं शृणु मे गदतोऽनघ ।
यज्ञार्थं राजभिर्दत्तं महान्तं धनसंचयम् ॥ १
मेरुमन्दरयोर्मध्ये शैलोदामभितो नदीम् ।
ये ते कीचकवेणूनां छायां रम्यामुपासते ॥ २
खशा एकाशनाज्योहाः प्रदरा दीर्घवेणवः ।

v.l. 29). — ^{a}) K1.2 विविधान् (for विचित्रान्). T1 G1.5.6 M1 स (for च). — ^{b}) T1 G5.6 M चापानि; G1 तापानि (for रत्नानि). B (except B3) D T1 G1.5.6 M विविधानि च (for च सहस्रशः). — B1.2.6 D2 transp. 30^{cd} (cf. v.l. 28). B5.6 D3.5 G3 om. 30^{cd}. — ^{c}) Dn (!) °नार्ध° (for °नर्ध°). — G1 om. 30^{d}–31^{a}. — ^{d}) B2 नालीकांश्च सहस्रशः.

31 D1 *repeats* here 29^{ab} and 30^{ab}. G1 om. 31^{a} (cf. v.l. 30). — ^{a}) B3.4 तत्तद् (for एतद्). B5 दृष्ट्वा; T1 G5 M गृह्य (for दत्त्वा). D1.2 मणिकांचनचित्राणि; G2–4 एतद्द्रव्यं महद्गृह्य (G3 महाराज); G6 एतं दिव्यं महद्गृह्य. — ^{b}) K4 Dn (!) D6 °धिपा नृपाः. — G1 om. 31^{cd}. — ^{c}) K4 B1 Dn D6 प्रविष्टा. B5 D3–5 ब्रह्म° (for यज्ञ°). — ^{d}) Ñ1 V1 B1.6 D1.2 T1 G2–5 M यशस्विनः (for महा°). — S ins. after 31 (G1, after 31^{ab}) a passage given in App. I (No. 35); Cv glosses line 1.

Colophon. — *Sub-parvan:* K1 B2–5 D5 G1 द्यूत. K4 (om. sub-parvan name) mentions only धृतराष्ट्रमंत्र; B1 Dn D1–4.6 likewise only दुर्योधनसंताप (D3 °धनप्रलाप). — *Adhy. name:* G1 M2 साम्राज्यवर्णनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg.) 50; K2.3 D3.4 48; Dn1 51; S 87 (G4 63). — *S'loka no.:* K2.3 32; Dn 35; D1 33; D4 34; M1 67.

48

1 ^{a}) B2.5 D3–5 इमं (for दायं). K2.3 B2 च (for तु). K4 Ñ1 V1 B6 Dn D1.2.6 विविधं त(K4 त्व)स्मै (by transp.); B1 व[? read द]दतस्तस्मै; B2.5 D3–5 विविधं दायं. S इमांश्च देयान् (G1.2.6 M1 इमांश्च दानान्; M2 इमान्प्रदेयान्) विविधान्. — ^{b}) B D1–5 गदतः (B1 विविधं; B3 ददतः; B4.6 D1.2 वदतः) शृणु मे (by transp.). Ś1 K2.3 Dn2 नृप (K2 °पः); K4 [ऽ]नघान् (for ऽनघ). S निबोध मम पार्थिव. — ^{cd}) Dn1 यथार्थं (for यज्ञा°). D1.2 महार्थं (for °न्तं). S यज्ञार्थं (T1 G3.4 °र्थैं; G6 राज्ञोत्वे [? read र्थैं]) राजभिर्दत्तान् (M2 °र्नीतान्) महतो धनसंचयान्.

2 ^{b}) K2 D3 शौलोदाम्; G4 शैलवाम्. — ^{c}) V1 B2.3.5 D3–5 ये वै; S (except G5.6) एते (for ये ते). D1 किंचन (for कीचक-). — ^{d}) T1 धौम्याम् (for रम्याम्). G6 जाया रम्यामुपास्थिते.

3 ^{a}) Ś1 खगा एकादनाज्येहाः; K1 एषामेकाशना नादाः; K2.3 तेषामेकाशता (K3 °कांशतो) ज्योहाः; K4 खसा एकांगनाज्योहाः; Ñ1 V1 B2–6 D खसा (B3.5.6 Dn2 D3–5 खशा) ए(B1 य)कास(B2–5.6m D2–5 °य)ना ह्यर्हाः (D3.5 ह्योहाः; D6 ज्योहाः); B1 (corrupt) सुयायकायना ह्यर्हाः; S खषाः (G2 कषाः; G3 एषाः; G4 तेषां; G5 खशाः) शकाः (G1.2.6 शताः; G4 शकात्) शतज्योत्स्नाः (G1 °ज्योहाः; G2 °ज्योताः; G3.6 °ज्योभाः; G4 M2 °द्योताः). See Addenda. — ^{b}) K2.4 प्रवरा; K3 °वारा; B1.3.6 D2–5 प्रव(B6 °वा)हा; B2.5 प्रवर्हा; D6 °दरी; T1 G3 °घासा; G1.6 °सादा; G2.4 M1 प्रासादा; G5 प्रवासा; M2 °खासा (for °दरा). D4 दीर्घवेणुवैः; G2.4 °वेणिकाः (for °वेणवः). — ^{c}) Ś1 बर्बराश्च; K Dn D6 पारदा° (for पशुपा°). Ñ1 V1 B D (except D6) कुलिंदाश्च. — ^{d}) V1 टंकणाः (for तङ्गणाः). S (except G3) तंकणाः परतंकणाः.

4 ^{a}) K3 Dn (!) D1 तद्वै; D6 तं वै; G1 M तैले (for ते वै). K4 Ñ1 V1 B (except B2) D2–5 G4 पिपी(K4 °पि)लिका; T1 पैषलिका; G1–3 पैपीलिकं; G5.6 पैपीलिका

पशुपाश्च कुणिन्दाश्च तङ्गणाः परतङ्गणाः ॥ ३
ते वै पिपीलिकं नाम वरदत्तं पिपीलिकैः ।
जातरूपं द्रोणमेयमहार्षुः पुञ्जशो नृपाः ॥ ४
कृष्णाल्ँललामांश्चमराञ्शुक्लांश्चान्याञ्शशिप्रभान् ।
हिमवत्पुष्पजं चैव स्वादु क्षौद्रं तथा बहु ॥ ५
उत्तरेभ्यः कुरुभ्यश्चाप्यपोढं माल्यमम्बुभिः ।
उत्तरादपि कैलासादोषधीः सुमहाबलाः ॥ ६
पार्वतीया बलिं चान्यमाहृत्य प्रणताः स्थिताः ।
अजातशत्रोर्नृपतेर्द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः ॥ ७
ये परार्धे हिमवतः सूर्योदयगिरौ नृपाः ।
वारिषेणसमुद्रान्ते लोहित्यमभितश्च ये ।
फलमूलाशना ये च किराताश्चर्मवाससः ॥ ८
चन्दनागुरुकाष्ठानां भारान्कालीयकस्य च ।
चर्मरत्नसुवर्णानां गन्धानां चैव राशयः ॥ ९
कैरातिकानामयुतं दासीनां च विशां पते ।
आहृत्य रमणीयार्थान्दूरजान्मृगपक्षिणः ॥ १० C. 2. 1867 B. 2. 52. 11 K. 2. 78. 87

(G6 by corr. °को); M वैपीलिकं. — b) Ś1 धनं दत्तं; K1 समोदस्तं; K2 संदोहस्तं; K3 सहोहस्तं; K4 वरं दत्तं; Ñ1 V1 वरो दत्तः; B D2–5 वर(B1 °रो)दत्ताः; Dn(!) D6 उद्धृतं यत्; D1 वरदत्त- (m यदुद्धृत्तं); T1 G3–6 M1 पुरा दत्तं; G1 दूनुदात्तं; G2 मधु दत्तं; M2 दूरादात्तं (for वरदत्तं). Ś1 K1.4 Ñ1 V1 Dn1 D6 पिपीलकैः; G3–5 पिपीलिके. — c) K1 D3 द्रोणमयम्. K3 S जातरूप(G6 °पं)मयं (T1 °या) द्रोणम्. — d) K1 D6 आहार्षुः; K4 आहाषाः; Ñ1 B D2–5 आजहुः; G3 अहर्षुः; G4 आहर्षुः; G6 अहार्षं. D1 पूज(m °ग)शो; D5 पुंड्शो; T G पुंजतो (G2 परतो). D3 नृप; T1 G3–6 मधु; G1.2 M बहु (for नृपाः).

5 a) D3 रक्तांश्च; Cd ललामान् (as in text). B1 च परान्; B3 चरमान् (for चमरान्). S कृष्णवालांश्च चमरान्. — b) K1 शुभ्रान्; K2.3 शुभान्; B2 D3–5 शुकान्; D2 शुक्रान्. B1.3.6 D1.2 om. च. S शुक्र(T1 °क्य)-वालांस्तथाप(M °व)रान्. — c) B (except B4) D1–5 Cnp हिमजं (for °वत्-). G6 °पुष्पकं (for °पुष्पजं). — d) S क्षौद्ररसं (for क्षौद्रं तथा). V1 B D2–5 मधु (for बहु).

6 b) Ś1 [अ]प्यखिलं; K1 आवोढं; K2.3 [अ]प्यपोढुं; V1 पालयन्; B D1–5 प्रापयन् (B1 प्ररूढं) (for [अ]प्यपोढं). K1 V1 अंशुभिः; B2–6 D1–5 अंबु (B4 अधु) च (for अम्बुभिः). S व्यूढं (T1 सूढं; G2 धूप-; G4 व्यूथ-; G6 व्यूह-; M1 [अ]व्यूढं) माल्यं महांबुभिः. — c) A few MSS. कैलाशाद्. — d) K1.2 D3–5 G5 औषधीः. K2.3 तु; S च (for सु-). G2 °फलाः (for °बलाः).

7 a) Ś1 G1 पर्व°; G5 पार्वतीयान्. K1 बलिं चान्यद्; B6 D2 बलिं चास्य; S (except G5) बलींश्चान्यान्. B2–5 D3–5 आहृत्य पार्वतीयाश्च. — b) K1 आहुत्य; B3–5 D3–5 तत्रैव; D1 व्याहृत्य (for आहृत्य). G4 प्रणतोस्थिताः. — c) K2 D3.4 अजातशत्रो. K2.4 D3 नृपते. S अजातशत्रवे राजन्. — d) D3 द्वारे. K1.2 Ñ1 V1 [अ]तिष्ठंत; D3.4 तिष्ठति (for तिष्ठन्ति).

8 D5 G2 om. (hapl.) 8–11. — a) K2.3 M2 पराध्यें; B1.6 D1.2 चापरे; T1 परार्धा; G1 °र्ध्याद्; G3.5 M1 °र्ध्यां; G4 °र्ध्यान् (for °र्धे). G6 ये पराध्योंदयत्सूर्यो. — b) K1.4 V1 B3 °गिरौ नराः; B1.6 D1.2 °गिरेर्नृपाः; T1 G1.3–5 M °गि(G1 °भि)रेरनु (G3 °स्तु ये); G6 हिमवादश्रिरैरनु. — c) Ś1 वारिषेणं; K1 °षेणा; K4 °वेण-; Ñ1 V1 B2–6 Dn D3–5 कारू(Dn2 D3 °रु)षे च; B1 D1.2 परे चैव; S एवंरूपाः (for वारिषेण-). For Cd see Addenda. K4 -समुद्रांता. — d) Ś1 K1 Ñ1 V1 B Dn2 D1.2.4.5 Cn लौहित्यम्; K2 लोहित्य; K4 लोहिताम्; G3 लौहित्याम् (for लोहित्यम्). ❀ Cd: लोहित्यो नदविशेषः। ❀ T1 G3 अहितश्च ये. — e) K1 B1.3.6 D1.2.4 फलमूलाशि-(D4 °श)नो ये च. — f) K2 कर्म° (for चर्म°). — After 8, N (except D5) ins.:

469* क्रूरशस्त्राः क्रूरकृतस्तांश्च पश्याम्यहं प्रभो ।

[V1 क्रूरवृत्तास् (for °कृतस्). Ś1 K तानपश्यमहं (K3 °श्याम्यहं). Ś1 K तदा; V1 B1.3.4.6 D1.2 विभो (for प्रभो).]

9 D5 G2 om. 9 (cf. v.l. 8). — a) Dn D3.4 S (G2 om.) चंदनागरु-. Ś1 -साराणाम्; S (G2 om.) -मुख्यानि (for -काष्ठानां). — b) Ś1 आराः; B1 D1.2 नाराः; K राशीः (K4 रसान्); Ñ1 V1 सारान् (for भारान्). Ś1 कालेयकस्य च; K2.3 कालि°; Cd as in text. S (G2 om.) महार्हान् (M2 °र्हैः) कंबलानि च (T1 G5 °लांस्तथा; M1 °ळानपि; M2 °लैरपि). — c) Ś1 K ताम्ररत्न-(Ś1 °वर्ण)सुवर्णानां; D3 चर्मरत्ने सु°; S (G2 om.) चर्मरत्नसुवर्णानि. — d) Ś1 K सर्वशः (for राशयः). S (G2 om.) गंधानु(M °न्यु)च्चावचानि च (T1 G5 °नपि; G6 °रि च).

10 D5 G2 om. 10 (cf. v.l. 8). — a) K1 Dn2 D5 कैरातकानाम्; K4 Ñ1 V1 B1.2.4.5 Dn1 D3.4 °तकीनाम्. K2 अयुते. — b) K1 दासानां; K4 दाशिनां. — c) Ś1 आस्सृ; K2 आनृत्य; D3 आहुत्य (for आहृत्य). K1.2

C. 2. 1868
B. 2. 52. 12
K. 2. 78. 87

निचितं पर्वतेभ्यश्च हिरण्यं भूरिवर्चसम् ।
बलिं च कृत्स्नमादाय द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः ॥ ११
काम्बोजा दरदा दार्वाः शूरा वैयमकास्तथा ।
औदुम्बरा दुर्विभागाः पारदा बाह्लिकैः सह ॥ १२
काश्मीराः कुन्दमानाश्च पौरका हंसकायनाः ।
शिबित्रिगर्तयौधेया राजन्या मद्रकेकयाः ॥ १३

अम्बष्ठाः कौकुरास्तार्क्ष्या वस्त्रपाः पह्लवैः सह ।
वसातयः समौलेयाः सह क्षुद्रकमालवैः ॥ १४
शौण्डिकाः कुकुराश्चैव शकाश्चैव विशां पते ।
अङ्गा वङ्गाश्च पुण्ड्राश्च शानवत्या गयास्तथा ॥ १५
सुजातयः श्रेणिमन्तः श्रेयांसः शस्त्रपाणयः ।
आहार्षुः क्षत्रिया वित्तं शतशोऽजातशत्रवे ॥ १६

B1 D2 G1.3.6 M1 Cd रमणीयार्थं; K4 मरणीयानां; B8 रमणीयानि. — ^{d}) D4 G4 दूरजा; T1 G6 दू(G6 दु)राजान्.

11 D6 G2 om. 11 (cf. v.l. 8). — ^{a}) K4 निहितं; D1 निश्चितं; D5 निर्जितं; S (G2 om.) विचित्रं (for निचितं). — ^{b}) K2 गीरिवर्चसः; G3.5 भूरिवर्चसः. K1 हरिण्यं पद्मसंमितं; K4 हिरण्यवह्निवर्चसं. — ^{c}) K4 कृष्णम् (for कृत्स्नम्). — ^{d}) K1.2 Ñ1 V1 [अ]तिष्ठंत (for तिष्ठन्ति).

12 ^{a}) K1–3 कांबोजा; K4 Ñ1 V1 B D1–5 कव्यादा; Dn(!) कैराता; T1 G3–5 M1 काल(M1 °प)व्या; G1.2 कापर्या; M2 कावव्या (for काय़व्या of Ś1 D6). K2 हरदा (for द°). K1 दूर्या; K4 D6 दीर्घाः; Ñ1 V1 B Dn2 D1–3.5 M2 दर्वाः (B1 °र्याः); T1 G3 दाव्याः; G1 दर्पाः; G2 दाव्यैः (for दार्वा). G6 कापयस्यादयः सर्वा. — ^{b}) Ś1 K4 D6 वैयमिकास्; K1 वीर्यसकास्; B1 वै दरदास्; B3.4.6 D1.2 वै यवनास्; T1 G1–5 M हैमकया(G2 °वा)स् (for वैयमकास्). G6 याः शूरा हैमकास्तथा. — ^{cd}) K1 D6 अदुंबरा; K4 औदंबरा; B1–4 औडुं(B2 °डं)बरा; D1 कुंदुंबरा (for औदुम्बरा). T1 G5 दार्विभागाः; G1 M2 नौर्वि(M2 °वि)भागाः; G2.4 दर्वि°; G3 M1 दौर्वि° (for दुर्वि°). K1 पैरवा; K3 Ñ1 V1 B3.4.6 D1.2 T1 G1.2.4.5 M पौ(D1 रौ)रवाः; D8 पारिदा; G3 परवाः (for पारदा). K1 बाल्हिकैः; K4 वल्हीकैः. B (except B2) D1–5 T G1–5 M सह बाह्लिकैः (by transp.). G6 पौरवाः सह बाह्लीकैर्द्वारि तिष्ठंति वारिताः.

13 ^{a}) K2 काशीराः; K4 D1 काश्मिराः. Ś1 ***नाराचाः; K1 कुटनालाश्च; K2 कुंडमाणाश्चा; K3 कुशलाएश्च (sic); K4 Dn(!) D6 च कुमाराश्च; Ñ1 V1 क्रंदमानाश्च; B D1–5 कुंदमालाश्च (B8 कुकुराश्चैव); T1 कुंदमानांश्च; G2.4 कुंतळाश्चैव; G6 कुंदुमानाश्च; M1 कंदमानाश्च. — ^{b}) K1 व्योमका; K2 प्वैरसा; K3 पौरुसा; K4 Ñ1 V1 Dn D6 घोरका; B D1–5 पौरवा (B6 °सा); T1 G2–5 गौरका; G1 M होरका; G6 गोरत्र (for पौरका, as in Ś1 only!). K1 हंसकायताः; K3 हंसकाह्निनः; K4 हंसका जनाः; B1 रल(or °ल)कासनाः; B8 *शकाः शलाः; D1.2 वंशकाः (D2 °का-) शराः; S हंसकास्तथा. — ^{c}) K1.2 Dn1 D3–6 M1 शिबित्रिगर्ता यौ(K1 Dn1 यो)धेया; K4 °र्तयोधेया; D1.2 °त्रैगर्तयौधे(D1 °योद्धे)या; T1 G5 शैब्यास्त्रिगर्ता यौ°; G1 बलं मृगर्ता यौथेया; G2 °र्तयोधेयो; G3.4 शिबिस्त्रिगर्तयो°; G6 °त्रिगर्तयोधाया. — ^{d}) D3 राजानो (for राजन्या). K2.4 B1.4.6 D1.2.5 मद्र(B4 °त्र)कैकयाः; K3 Dn2 D3 भद्रके(K2 D3 °कै)कयाः; S मद्र(T1 G5.6 माद्र-; G3 मात्र)कैः सह.

14 S (except G1–3) om. (hapl.) 14^{ab}. — ^{a}) K1 अश्वष्य; D1 आंबष्ठाः; D3 अंबाष्टाः. K2 कौकरास्; K3 कौबुरास्; B5 D5 कुकुरास्; D3 कुकरास्; D4 कुकुरुस् (for कौकुरास्). A few MSS. तार्क्षा; D1 तक्ष्या. — ^{b}) V1 B2.5 D3.5 वार्ष्णेयाः; B6 वसुपाः; D4 वाखेयाः (for वस्त्रपाः). Dn2 D3 पन्हवैः; D1 परवैः; D4 पल्लवैः. — ^{c}) Ś1 Ñ1 V1 B2.3.5 Dn D1.2.5.6 G5 वशातयः; K3 वनातयः; B4 वशातलाः; T1 सनातयः; G4 वयातयः. K3 सु-; K4 B4 Dn(!) D6 च (for स-). G2 -मालेयाः (for -मौ°). — ^{d}) M2 समं (for सह).

15 K1 om. 15.. — ^{a}) K2 सोंडिकाः; K4 Dn(!) D6 पौंड्रिकाः; Ñ1 V1 शोंडिकाः; B1 सौंडिकाः; G4 शौंडीराः. Ś1 K2.3 कौकु(K3 °क)राश्चैव; Ñ1 क्रौंजरा°; V1 B D1–5 केर(V1 °व-; D1.2 °क)ला मत्स्याः (B3 °लाश्चैव); T1 G3–6 M2 चो(G4 चा)दराश्चैव; G1 चोदका°; G2 छादना°; M1 चोलका° (for कुक्कुरा°). — ^{b}) K2 मागधाश्च; K3 धाकाश्चैव; B1.4 सका°; S सा(T1 स-; G6 शा)ल्वा° (for शका°). — ^{c}) Dn2 अंगवंगांश्च; T1 अंगसंगांश्च; M1 अंगा वंगांश्च; M2 अंगवंगाश्च. K2 B3.5 D3–5 च पौंड्रा(K2 °द्रा)श्च; V1 B1.2.6 D1.2 कलिंगाश्च; T1 G3.5.6 M2 च म(G3 सु)नवः (for च पुण्ड्राश्च). Ś1 अंगवंगश्च पुंड्रश्च; G2.4 अंगवंगकलिंगा°. — ^{d}) K2 सारवाव्या; K3.4 D6 शाणवद्या; Ñ1 V1 Dn1 D1 शा(D1 सा)णवत्या; B1 मालवाद्या; B2 सानवत्या; B6 मालवत्या; Dn2 सारसाद्या; D2 सारवात्या; D3–5 शालवत्या; T1 G1.5.6 M अ(M2 ह्य)नवद्या; G2 यवनाद्या; G3 अनंगोद्या (for शानवत्या). K4 गदास्तथा; T1 G1–3.5.6 M गयैः (G6 गवैः) सह (for गयास्तथा).

वङ्गाः कलिङ्गपतयस्ताम्रलिप्ताः सपुण्ड्रकाः ।
दुकूलं कौशिकं चैव पत्रोर्णं प्रावरानपि ॥ १७
तत्र स्म द्वारपालैस्ते प्रोच्यन्ते राजशासनात् ।
कृतकाराः सुबलयस्ततो द्वारमवाप्स्यथ ॥ १८
ईषादन्तान्हेमकक्षान्पद्मवर्णान्कुथावृतान् ।
शैलाभान्नित्यमत्तांश्च अभितः काम्यकं सरः ॥ १९ C. 2. 1877 B. 2. 52. 20 K. 2. 78. 95

B3 मालवा मागधास्तथा; G4 यवना मागधैः सह.

16 ᵃ) Ś1 सुजातवः; K1–3 B5 T1 G1.3.5 स्वजात(T1 °ति-; G5 °ती)यः (T1 G5 °या); D3 सुतातयः; G2 अजातयः. B4.5 G5 श्रोणिमंतः; G1 श्रेणिदंता; G6 corrupt. G4 जतयः श्रेणिमंतश्च. — ᵇ) K4 Ñ1 Dn D6 S शस्त्र(G4 क्षत्र)धारिणः (for °पाणयः). — ᶜ) K3 Ñ1 V1 Dn T1 G1.3.5 M1 अहार्षुः; B D1–5 G4 आजह्रुः; G2 आहर्षुः; M2 आहषुः. — ᵈ) B1.2.6 D1(by corr.).2 शतशोथ सहस्रशः.

17 ᵃ) B1.2.4 D1–5 G1 वंग-; B5 अंग-; G2 वंकाः (for वङ्गाः). Ś1 K Dn D6 कलिंगा मगधाः; Ñ1 V1 B3 D1.2.4.5 G1 कालिंगपतयः. — ᵇ) K1–3 D3 G1 M तामलिप्ताः. Ś1 S च; K3 N1 V1 B2–4 Dn D6 सु-; K4 स्व- (for स-). K1.2 -पुंढ्काः; B1.2.6 D1.2 G2 -पौंड्र(D2 °ढ्र)काः. B5 [स]मुद्रकाः; D3–5 [स]पुत्रकाः. — After 17ᵃᵇ, K4 V1 B D1–5 ins.:

470* द्रविडौड्राः सपाण्ड्याश्च चोलाः कुल्यास्तथैव च ।

[K4 V1 D1.2 द्रविणोद्राः (V1 D2 °द्राः); B1 °लोद्राः; B3 °ड्रोढाः; B4.6 D3 द्राविडौद्राः (B4 °ड्राः); D4 द्रविडोंद्राः; D5 °डौंद्राः. K4 D1 च (for स-). K4 चोडकल्यास्त°.] — Thereafter D5 ins. 471*. —, ᶜ) D1 कौशके; D3 कौशिकौ. Ś1 दुगूलं कौशिकं चैषां; K4 Dn(!) D4.6 दौवालिकाः सागर(K4 °रि)काः. Cd cites दुकूलं (as in text). — ᵈ) K3 प्रत्तोर्णं; K4 D6 पत्रोर्णाः; Ñ1 V1 B3–6 D3 पत्रोर्णान्; Dn(!) D4 पत्तोर्णाः; D2 यत्तोर्णं; D5 पत्रोर्णे-; G3 पत्तोर्णं; G4.6 पत्रोर्णां; Cd.v as in text. K3 V1 B1.2–5 D1–3.5 प्र(B3.4 ची-; D3 स)वरानपि; K4 Dn(!) D4.6 शैशवास्तथा; S चैव भारत. — K4 Dn (!)D4.6 ins. after 17: D5, after 470*:

471* कर्णप्रावरणाश्चैव बहवस्तत्र भारत ।

Thereafter D4 *repeats* 17ᶜᵈ (according to our text). — Ñ1 ins. after 17:

472* औपत्यकानपाहार्यंश्चातिप्रीतिमकुर्वत ।;

while S ins.:

473* औपवृत्ता नृपास्तस्य ददुः प्रीतिं न चागमन् ।

[G1.4 M औपा°; G5 औपवृतान्; G6 ओप्रतानान्. T1 ततः (for ददुः). T1 G5 प्रीतिर्. G2 वा (for च). T1 G5.6 M2 °गमत्; G6 °गताः.]

18 ᵃᵇ) K3.4 V1 B1.2.6 Dn D1.2.6 तत्रस्था (for तत्र स्म). B3 D1.2 च (for ते). Ś1 सोच्यंते; D5 वार्यंते (for प्रोच्यन्ते). S उच्यं(G5.6 °च्य)ते तत्र हि द्वास्थैर्बलिमादाय विष्ठिताः (G2 निर्जिताः). — S om. 18ᶜᵈ. — ᶜ) K1 कृताकाराः; K2 कृताः कालाः; K3 कृतकारः; K4 B1.2 m.4.6 Dn D1.2.6 Cd कृतकालाः (D1 °लः); V1 °कराः; B2 °भाराः; B3.5 D3–5 Cnp °द्वाराः (for °काराः). Cd.n gloss कृतप्रस्तावाः. K2 सुबलायः; V1 सबलयः; Cd सुबलयः (as in text). Ñ1 कृतोपकारा बलयः. — ᵈ) K4 अवाप्स्यत; B2m अपश्यथ; D5 अवाश्यथ.

19 ᵃ) MSS. इषा°, ईशा° also (for ईषा°). K1.2 हैमकक्षान्; K4 महा°; B2.4 D3 S हे(G2 है)मकक्ष्यान्; Cd as in text. Cn cites हेमकक्षाः. — ᵇ) D1 सप्रावर्णान्; G6 पद्मपद्मान्. Cd cites पद्मवर्णाः. K2 कुथास्तृतान्; K3 कुथांस्कृतान्; Ñ1 T1 G3 कुथास्तृतान्; D6 कुथांस्तथा; G5 कुथास्सृतान्. Cd cites कुथावृताः. Ś1 पूर्णवर्णान्कुथस्तृतान्; K1 पद्मवर्णकुथास्तृतान्; K4 पांडुवर्णान्कुथ्यास्तृतान्; V1 B3–5 D3–5 स(V1 सु)कुथान्हेमभूषितान्. — K3 om. (hapl.) 19ᶜ–20ᵇ. — ᶜ) D3–5 °मत्तास्तान् (for °त्तांश्च). T1 G1.3.4 M2 पर्वतप्रतिमाजातान् (G1 M2 °माकारान्); G2.4–6 M1 पर्वतप्र(G2 सर्वतः प्री)तिमाज्ञातान्. — ᵈ) Ś1 K3.4 Ñ1 V1 B1–5 Dn D6 [अ]भ्यमितः; K2 [अ]भ्यर्पितः; T1 G6 अहितः; G1 अहिते; G2 अमिता; G3 अभवत् (for अभितः). Cv cites अमितः (as in text). K4 कामकुंजरात्; D5 काम्यकेसरान्; S कंबुकं सरः (G1 °कंधसौ; G3.4 °कंधरान्); Cv कबु[read स्नु, Sastri's Appendix, p. 7] किंकराः (for काम्यकं सरः).

20 K3 om. 20ᵃᵇ (cf. v.l. 19). S transp. 20ᵃ and 20ᶜ. — ᵃ) T1 G2.3 दश शतं; G1.6 M दश दश (for दशशतान्). B1 दत्वा चैकादश शतान्; G4 दत्वैकादशशतं. — ᵇ) K4 D6 कंबलावृतान्; S स(M1 सु)परिच्छदान् (for कवचा°). — ᶜ) K1.2.4 Ñ1 B Dn1 D6 G3 क्षमावंतः. K1 कृत्तीनांश्च; Ñ1 B Dn1 (by corr.) D6 G3 M2 कुलीनाश्च. — ᵈ) K3 प्रविशन्. B2 Dn(!) D6 तथा (for ततः). V1 द्वारे प्रावेशयंस्ततः; D1 द्वारेण प्राविशंस्तुत; T1 G3.5 द्वारे संप्रविशंति च; G1 M2 द्वारेण (M2 द्वारि सं-) प्रविशंत्विति; G2.4.6 M1 तद्द्वारे प्रविशंति च (G6 °शंत च; M1 °शंस्तुत). — After 20, K1 ins.:

474* सुरसाश्चन्दनरसा हेमकुम्भसमास्थिताः ।

On the other hand, S ins. after 20 (M1, after 21):

दत्त्वैकैको दशशतान्कुञ्जरान्कवचावृतान् ।
क्षमावतः कुलीनांश्च द्वारेण प्राविशंस्ततः ॥ २०
एते चान्ये च बहवो गणा दिग्भ्यः समागताः ।
अन्यैश्चोपाहृतान्यत्र रत्नानीह महात्मभिः ॥ २१
राजा चित्ररथो नाम गन्धर्वो वासवानुगः ।
शतानि चत्वार्यददद्धयानां वातरंहसाम् ॥ २२
तुम्बुरुस्तु प्रमुदितो गन्धर्वो वाजिनां शतम् ।
आम्रपत्रसवर्णानामददद्धेममालिनाम् ॥ २३
कृती तु राजा कौरव्य शूकराणां विशां पते ।
अददद्गजरत्नानां शतानि सुबहून्यपि ॥ २४
विराटेन तु मत्स्येन बल्यर्थं हेममालिनाम् ।
कुञ्जराणां सहस्रे द्वे मत्तानां समुपाहृते ॥ २५

475* वैदेहकाश्च पुण्ड्राश्च गोलेयास्ताम्रलिप्तकाः ।
मरुकाः काशिका दर्दा मौमेया नटनर्तकाः ।
कर्णाटाः कांस्यकुट्टाश्च पद्मजालाः सुतीवराः ।
दाक्षिणात्याः पुलिन्दाश्च शम्बराः कङ्कणाः खषाः ।
बर्बरा यवनाश्चैव गुर्जराभीरकास्तथा ।
पल्लवाः शककारूशास्तुम्बराः काशिकास्तथा ।

[(L. 1) G5 वैदेहिकाश्च. T1 पुण्याश्च (for पुण्ड्रा°). T1 G4 कालेयास्; G2 गालवास्; G6 गोदेयास्; M2 गौलेयास् (for गोलेयास्). G3 वैदेहिकांश्च पुंड्रांश्च गोमेयास्तमलिप्तवान्. — (L. 2) G4 मंत्रकाः; M1 मरुखाः; M2 मरुताः. T1 G4 काशिशाः; G1 कौशिकाः; G5 M कासिकाः. G2 मरूशकाः कारुशकाः (for the prior half). G2 om. from the post. half up to prior half of line 6. G1 नटनायकाः; G5.6 M1 °नाटकाः. G3 मरुकाकासिका ददौ ह्मायानटनाटकान्; G6 मरुताः काबुभौद्याञ्क्रमेयनटनाटकाः. — (L. 3) M2 कार्णाटाः. G3 कंटकाः कास्यकुट्टांश्च; G4 कर्णाटकाश्च कुट्टाश्च. G1 M2 सतीवराः; G4.6 सतीमराः; M1 सतीपराः. — (L. 4) G3 कुणिंदा° (for पुलिन्दा°). T1 G4 बर्बराः; G1 शिवराः; G6 M1 शबराः (for शम्बराः). G1.6 M तंकणाः. G4 झषाः. — (L. 5) T1 G4 गूर्ज(G4 गर्ग)रामीरवास्; G3 गर्जराभिरकास्; G6 M ग(G6 भ)र्गरामी°. G4 तदा. G1 गद्वराभिर एव च. — (L. 6) G5.6 M2 वल्लवाः (G5 °काः). G3 वल्लवाश्च करूषाश्च. G1.4 तुंबुराः; G2 M2 तुंबकाः; G3.6 तुंबुकाः; M1 तंबराः. G1 कौशिका°.]

21 ^{b}) K1 गजा; K4 Ñ1 V1 B1.3.5.6 D3–5 G6 नाना (for गणा). — ^{c}) K1 अन्यैश्चोपकृतान्यत्र; K2.3 Ñ1 V1 °पहृ(K2 °पह; K3 °पाहृ)तांस्तत्र; B6 D1.2 G5 M1 °पहृतान्यत्र; D3–5 G1 °श्चापि हृतान्यत्र; G2–4 M2 °श्चाप(M2 °श्चाप्या)हृतान्यत्र. — ^{d}) K1.3 [ए]व; B3.5 D3–5 सु; T1 G1.3.4.5 M1 हि; G2 च (for [इ]ह). K1 (before corr.) महारथ (for °त्मभिः). M2 रत्नानि विविधानि च. — After 21, M1 ins. 475*. — S reads 30^{a}–31^{b} after 21 (M1 after 475*).

22 ^{b}) D1 G5 °नुजः; T1 °नुगं (for °नुगः). — ^{c}) G4 रत्नानि (for शतानि). K1 D3 S अददात्; D2 अददु (for अददत्). — ^{d}) K1 अश्वानां; D2 यानानां (for हयानां). S द्वि(T1 G3 M द्वी)पानां देव(G2 देश)जन्मनां.

23 ^{a}) K1.3 तुंबरः; K2.4 B1 तुं(B1 तं)बरुः; D4 तुंबुरः (for तुम्बुरुः). K2 B (except B4) D1–5 च (for तु). Cv मुदादत्तो (for प्रमुदितो). — ^{c}) K1 आम्रपुर्णसुवर्णाभान्; K2 आम्रपत्रसवर्णाभान्; K4 B2 D1.4 G4 ताम्रपत्रस(K4 °सु)वर्णानाम्; V1 B3 ताम्र(B3 आम)भांडसवर्णानाम्; B1 आमपात्रस°; B6 D2 ताम्रपात्रस°; D3.5 ताम्रवर्ण(D5 °पर्ण)स°. — ^{d}) K1.3 D3 T1 G1–4 M अ(G3 आ)ददाद् (for अददद्). Ś1 वातरंहसां; G3 हेममालिनः.

24 Ś1 om. (? hapl.) 24^{a}–25^{b}. — ^{a}) K3.4 Ñ1 V1 B4 Dn D6 कृती (K4 °ति) राजा च (K3 तु); B1.2.5.6 m D1–5 तथैव राजा (D3 राजन्); S कुर्णि(G6 °लिं)दराजः (G2 °जा). K2 को वध्यः; K3 B D1.2.4.5 T1 G5 कौरव्यः (K3 °व्याः). — ^{b}) K D6 सु(K1 शु)कराणां; S अंशुकानां (for शूकराणां). Cn शूकरा देशभेदाः तेषां (with text). — ^{c}) K1.2 S अ(G3 आ)ददात्; K4 अदत्त. B1.3 गजरत्नानि; S तानि रत्नानि. — ^{d}) K2.3 B3 [उ]त; V1 B4 Dn D6 [अ]थ; B5 D3–5 च (for [अ]पि). K1 सहस्रैस्तु बहून्यपि; S शतशोथ सहस्रशः.

25 Ś1 om. 25^{ab} (cf. v.l. 24). — ^{a}) G2 वीरोभेन (for विराटेन). B1 D3 च (for तु). K1 मुख्येन; T1 G1.4.5 M मात्स्येन. G3 विराटो (rest om.). — ^{b}) D1.2 बल्यर्थैं. D3 हैम°. S बलिर्मुख्यो निवेदि(G5 °शि)तः. — ^{c}) T1 G3.5 सहस्रेण (for °स्रे द्वे). — D6 om. (hapl.) 25^{d}–26^{c}. — ^{d}) G4 मुक्तानां (for मत्ता°). S हे(G6 है)ममालिनां (for समुपा°). — After 25, G6 *repeats* 24^{ab} (with S reading).

26 D6 om. 26^{abc} (cf. v.l. 25); G6 om. 26. — ^{a}) K1.4 पांडुराष्ट्रा(K4 °ष्ट्रात्); K3 पंशुराष्ट्राद्; B4 G1 M पांसुराष्ट्राद्; D1 पाशु°; T1 G3–5 वसुराष्ट्राद्; G2 पांसुघुष्टान्. K3 वसुदत्तो; K4 सुदानो वै; B2 वसुमना; B3 वसूदानो; Dn2 वसुंदानो; T1 G2 वसुदनो; G4 सुवदनो. Ś1 सुराष्ट्राश्च [? read च्च] सुवर्माणो; D3 तथा सुराष्ट्राद्वसुदो.

पांशुराष्ट्राद्वसुदानो राजा षड्विंशतिं गजान् ।
अश्वानां च सहस्रे द्वे राजन्काञ्चनमालिनाम् ॥ २६

जवसत्त्वोपपन्नानां वयःस्थानां नराधिप ।
बलिं च कृत्स्नमादाय पाण्डवेभ्यो न्यवेदयत् ॥ २७

यज्ञसेनेन दासीनां सहस्राणि चतुर्दश ।
दासानामयुतं चैव सदाराणां विशां पते ॥ २८

गजयुक्ता महाराज रथाः षड्विंशतिस्तथा ।
राज्यं च कृत्स्नं पार्थेभ्यो यज्ञार्थं वै निवेदितम् ॥ २९ C. 2. 1866 B. 2. 52. 30 K. 2. 78. 109

— b) K1.2 राज; K3 राजन् (for राजा). Ś1 D5 षड्विंशतिर्; K1 (by corr.).2.3 T1 G3–5 षट्त्रिंशतिं (K3 °त-; T1 G5 °तं); K4 D4 षड्विंशति; D1.2 द्वाविंशतिर्; D3 षाड्विंशतीन्. G2 राजा षड्विंशतं गजं. — c) G2 हयानां च; M2 अश्वानोश्च (for अश्वानां च). K2 तु (for च). S (except M2; G6 om.) सहस्रेण. — d) K4 राज-; B1 G4 राजा (for राजन्). Ś1 कनक° (for काञ्चन°).

27 a) K3 सर्व-; K4 यव-; B1 जीव-; D3 जवः (for जव-). G2 -क्षोभो° (for -सत्त्वो°). G1 जवसत्त्वोपसन्नानां. — b) D3 G1 वयस्यानां (for वयःस्था°). D1 G1.2 M1 नराधिपः. — c) G1.2.4 M1 मुख्यम् (for कृत्स्नम्). K3 B5 D2–5 बलिं कृत्स्नमुपा(K3 °त्स्नं समा)दाय. — d) S पांडवाय (for °वेभ्यो). K4 D1.2.5 न्यवेदयन्; Dn1 (before corr.).n2 निवेदयत्; D3 प्रयच्छति.

28 a) G2 यज्ञसेनोथ; G4 °सेनश्च (for °सेनेन). — c) K2 वासानाम्; G3 दाराणाम् (for दासानाम्). Ś1 चैकं; S (except G1.6) चापि (for चैव). — d) B5 महीपते. — After 28, Dn D3–5 *repeat* 21cd (all except D3 reading सुबहूनि च). On the other hand, S ins. after 28:

476* पञ्चविंशतिसाहस्रमश्वानां हेममालिनाम् ।
बाह्लीकः प्रददौ राजा पाण्डवाय महात्मने ।
[(L. 2) G3 M1 प्रययौ. G6 राजन्.]

29 a) K1–3 गजयुक्तान्; V1 B2.6 D1.2 वाजियु(D1 °मु)क्ता; B4 गजमुक्ता; S हययुक्तान् (G6 °क्ता) (for गज°). — b) K1–3 S रथान् (G6 हयान्). Ś1 K1.2 G4 षट्त्रिंशतिः (K1 °तिं; G4 °ती); K3.4 Dn1 T1 G1.5.6 M षड्विंशतिं (K4 °ति); G2 °शतीन्. S गजान् (for तथा). — c) G3 राज्ञां (for राज्यं). — d) G2 यज्ञार्थे. Ś1 यज्ञायैव न्यवेदयत्; K1 V1 D1–5 यज्ञार्थं (D1.2 °र्थे) विनिवेदितं (K1 °तुं). — After 29, N ins.:

477* वासुदेवोऽपि वार्ष्णेयो मानं कुर्वन्किरीटिनः ।
अददद्गजमुख्यानां सहस्राणि चतुर्दश ।
आत्मा हि पार्थः कृष्णस्य कृष्णो ह्यात्मा किरीटिनः ।
यद्ब्रूयादर्जुनः कृष्णं सर्वं कुर्यादसंशयम् ।
कृष्णो धनंजयस्यार्थे स्वर्गलोकमपि त्यजेत् ।
तथैव पार्थः कृष्णार्थे प्राणानपि परित्यजेत् ।
सुरभींश्चन्दनरसान्हेमकुम्भसमास्थितान् ।
मलयान्दर्दुरस्थांश्चन्दनागुरुसंचयान् ।
मणिरत्नानि भास्वन्ति काञ्चनं सूक्ष्मवस्त्रकम् ।
चौलपाण्ड्यावपि द्वारं न लेभाते ह्युपस्थितौ ।

[(L. 1) Ś1 वासुदेवश्च. — (L. 2) K अददाद् (K4 अदत्त) (for अददद्). Ś1 K1.2.4 D2–6 द्विप° (for गज°). — (L. 3) K4 Ñ1 Dn D6 आत्मा हि कृष्णः पार्थस्य; B1 किरीटी चात्मा कृष्णस्य (for the prior half). K1 B D1–5 -ष्या(D4 -या)त्मा (for ह्यात्मा). K4 Ñ1 Dn D6 कृष्णस्यात्मा धनंजयः. — (L. 4) Ś1 अर्जुनं कृष्णः (for अर्जुनः कृष्णं). K1.2 Ñ1 अशंकया: (K1 °या; K2 °य) (for असंशयम्). — (L. 5) V1 B1–3.6 D1–5 धनंजयप्रीत्या (for °स्यार्थे). D2–5 °राज्यम् (for °लोकम्). Ś1 स्वर्लोकमपि संत्यजेत् (for the post. half). — (L. 6) Ś1 K2 om. line 6. B3 कृष्णाय. — (L. 7) Ś1 D3 सुरसाः; K2 B5 D4.5 सुरसान् (for सुरभीः). B3 °हेमकुंभान्महाप्रभान्. — (L. 8) B3 सह्यान् (for सह्यजान्). B1 कंदर° (for दर्दुर°). Ś1 महतश्चैव शतशः; K1–3 सहायान्दुर्धरांश्चैव; K4 B4 Dn D6 मलयान्दर्दुरा-(K4 D6 °न्मंदरा)श्चैव. A few MSS. चंदनागरु°. — (L. 9) K2 सूक्ष्मवणिकां; B2 D1.2.5 सूत्रवस्त्रिकं. — (L. 10) K1–3 read line 10 after stanza 30. Ś1 दांड्य°; K3 रौद्र° (for चोल°). K1 पांडयचौडाधिपौ द्वारं. Ś1 K1.3 D2–5 उपस्थितौ (Ś1 °तं) (for ह्युप°).]

— On the other hand S ins. after 29:

478* अन्तरात्मा महाराज तस्माद्यन्मे न शाम्यति ।
अश्वेनेव युगं नद्धं विपरीतं हि दृश्यते ।
गुणहीनतरश्चापि युष्माभिर्भरतर्षभ ।
कनीयांसोऽभिवर्धन्ते ज्येष्ठपुत्रोऽवसीदति ।
वदन्ति कारणं भक्त्या कुन्तीपुत्रस्य धीमतः ।
सर्वे स्वबलसंपन्नाः क्षत्रिया मानगर्विताः ।
यज्ञे करप्रदास्तस्य ये च म्लेच्छेषु भूमिपाः ।
अतीव ते प्रमुदिताः पाण्डुपुत्रा महारथाः ।

[(L. 1) T1 G4 महाराजा; G2.3 M2 महाराजन्. T1 °धन्येन; G1.5 °धन्येन; M1 °न्मेव न (for °न्मे न). T1 शाम्यती; G4 साच्युती (for शाम्यति). — Lines 2 and 4 = (var.) 2. 49. 24. — (L. 2) Cv glosses line 2. G1 M अंवेनै(M2 °ने)व; G2.4.6 अश्वेनैव. — (L. 3) T1 °हीनातरा°; G1 M1 °दीनतरा°; G2.4.6 M2 °हीनतरा°. — (L. 4) T1 G4.6 वि-; G3 [ऽ]पि (for ऽभि-). — (L. 5) T1 G5

C. 2. 1893 B. 2. 52. 35 K. 2. 78. 115 समुद्रसारं वैडूर्यं मुक्ताः शङ्खांस्तथैव च ।
शतशश्च कुथांस्तत्र सिंहलाः समुपाहरन् ॥ ३०
संवृता मणिचीरैस्तु श्यामास्ताम्रान्तलोचनाः ।
तान्गृहीत्वा नरास्तत्र द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः ॥ ३१
प्रीत्यर्थं ब्राह्मणाश्चैव क्षत्रियाश्च विनिर्जिताः ।
उपाजह्रुर्विशश्चैव शूद्राः शुश्रूषवोऽपि च ।
प्रीत्या च बहुमानाच्च अभ्यगच्छन्युधिष्ठिरम् ॥ ३२
सर्वे म्लेच्छाः सर्ववर्णा आदिमध्यान्तजास्तथा ।
नानादेशसमुत्थैश्च नानाजातिभिरागतैः ।
पर्यस्त इव लोकोऽयं युधिष्ठिरनिवेशने ॥ ३३
उच्चावचानुपग्राह्यान्राजभिः प्रहितान्बहून् ।
शत्रूणां पश्यतो दुःखान्मुमूर्षा मेऽद्य जायते ॥ ३४
भृत्यास्तु ये पाण्डवानां तांस्ते वक्ष्यामि भारत ।
येषामामं च पक्वं च संविधत्ते युधिष्ठिरः ॥ ३५
अयुतं त्रीणि पद्मानि गजारोहाः ससादिनः ।
रथानामर्बुदं चापि पादाता बहवस्तथा ॥ ३६

वद मे ; G3 वद तत् (for वदन्ति). — (L. 6) G1 कुक्रया (for क्षत्रिया). — T1 om. lines 7–8.]

30 S reads 30ᵃ–31ᵇ after 21 (M1 after 475*). — ᵃ) D4.5 T1 G4–6 °सार-; M °सारान् (for °सारं). Cn cites text (gloss मुक्ताफलादि). K3 Ñ1 V1 B D1 वैदूर्यं; T1 G1.2.4 M वैडूर्यान्; G5 °र्यां; G6 °र्यै-. — ᵇ) Ś1 मुक्ताः शंखस्; K2 मुक्तशंखांस्; K3 D4 मुक्ताशंखास्; K4 मुक्ता संखस्; Ñ1 B4 Dn(!) D6 मुक्तासंघांस्; B1 G1–3.5.6 M1 मुक्ताः शंखास्; B2 मुक्ताः संघांस्; B3.5 D3.5 मुक्ताशंखांस्; D2 मुक्ताशंखं; G4 मुक्तान् शंखांस्(for मुक्ताः शङ्खांस्). — ᶜ) B6 शतशस्तु; S शुभावर्तान् (T1 °र्तैः; G1.3.5 °र्ताः) (for शतशश्च). K1–3 B3 D1.2.6 कुथास् (K3 °थ्र); T1 G3.4 M1 शुभाः; G1.5.6 शुभा; G2 M2 शुभान् (for कुथांस्). K3 चैव; T1 शुक्तिः; G1 दीप्तिः; G2 शुक्तीन्; G3 शुक्तिः; G4 M1 शुक्तीः; G5 शक्तीः; G6 शक्तीन्; M2 शुक्तीः (for तत्र). — ᵈ) Ś1 समुपासते; K1 B6 °द्रवन्; K4 °नयत्; M2 °हरत् (for °हरन्). — After 30, K1–3 read line 10 of 477*.

31 For the sequence of 31ᵃᵇ in S, cf. v.l. 30. — ᵃ) K1 संवृत्ता; S संवृ(G2.3 °ह्व)तान् (for संवृता). Ś1 मणिहीरैस्तु; K1.2 °चीनैस्तु; K3 °चीनेषु; K4 °चीरैस्थ-; V1 B2.3.5.6 D1–5 °मिश्रितैः; B1 °रत्नैश्च; S °चीरै(G2 °चित्रैः; G3 °चीरै)श्च. — ᵇ) K2 °लोचनैः; K3 °नः. S श्यामां(G3 °मा)स्ताम्रां(G2 °श्यामां)तलोचनान् (G6 °ताम्रान्तलोचनात्). — D1 om. 31ᶜ–32ᵈ; T1 om. 31ᶜ–32ᵇ; G M om. 31ᶜᵈ. — ᶜ) Ś1 K4 Ñ1 V1 B2 Dn1 D6 ता Dn2 ते (for तान्). K2 नरान्. — ᵈ) K1 [अ]तिष्ठंत; K3 तिष्ठंत (for तिष्ठन्ति).

32 D1 om. 32ᵃᵇᶜᵈ; T1 om. 32ᵃᵇ (cf. v.l. 31). — ᵃ) G3.5 अत्यर्थं (for प्री°). B (except B4) D2–5 तत्र (for चैव). — ᵇ) Dn2 विवर्जिताः (for विनि°). S (T1 om.) क्षत्रिया युधि (G3.5 युद्ध-) निर्जिताः. — ᶜ) K (except K3) D6 उपजह्रुर्; V1 उपाजग्मुर्; D2 उपजग्मुर्; S उपकर्तुं (for उपाजह्रुर्). Ś1 K3 विषश्चैव. — ᵈ) K3 [ऽ]पि वा; K4 Ñ1 V1 B4 Dn D6 तथा; M2 नृप (for ऽपि च). — Note hiatus between 32ᵉ and 32ᶠ. — ᵉ) = 2.50.5ᶜ. K1 °मानाय; B3.6 °मानार्थम् (for °मानाच्च). G6 बहुमानाच्च प्रीत्या च (by transp.) — ᶠ) Ś1 [अ]प्यभ्यागच्छन्; K1 अभ्यषिंचन्; K4 Ñ1 V1 Dn D1.6 [अ]प्युपागच्छन्; B2.3 D3–5 प्रत्याग°; B4.5 व्युपागच्छन्; G2 [अ]भ्यभ्यागच्छन् (for अभ्यग°).

33 ᵃ) D4 T1 G1 M सर्व- (for सर्वे). B3.4 ससवर्णाः; G3 सर्ववर्णान्. — ᵇ) Ś1 K2.3 सादिमध्यांतजास्; D3–5 आदिमध्यांतजैस्; M2 °त्यजास्. K1 स्मृताः (for तथा). — ᶜ) G1.2.6 °समथैः (for °समुत्थैः). — ᵈ) Ś1 K4 Ñ1 Dn D6 एव च (for आगतैः). — ᵉ) S पर्यासः; Cd.n (as in text) पर्यस्तः (Cd gloss क्षिप्तः; Cn gloss भूदेशोऽपि स्वर्गीभूत इव).

34 ᵃ) Ś1 K2 °नुपादायान् (Ś1 °दाय); K1 °नुस्तथादीन् (sic); K4 T1 G2–4 °नुपाग्राह्य(K4 °ह्या)न्; B1 D1 °नुपग्रहान्; Cv महान्मह्यं. — ᵇ) K2 प्रासयन्; K3.4 Ñ1 V1 B D प्रापितान्; Cv प्रेषितान् (for प्रहितान्). D1.2 बहु. — ᶜ) D2.3 पश्यता (for °तो). Dn1 (before corr.) विप्रान्; D1 हर्षान् (for °दुःखान्). — ᵈ) Ś1 K3 मुमूर्छा. K4 Ñ1 B D मे व्यजायत; V1 मेभ्यजायत; G3 चोपजायते (for मेऽद्य जायते).

35 ᵃ) Ś1 एते (for तु ये). G2 पांडवानां ये (by transp.). — ᵇ) G2 तांस्तान्; G4 M2 तांस्तु; G6 तव (for तांस्ते). K4 Ñ1 V1 Dn2 D6 पार्थिव (for भारत). — Ñ1 om. 35ᶜᵈ. — ᶜ) Ś1 broken. B3 तेषाम्; T1 एषाम्; G2.3 एषा (for येषाम्). G1 द्वेषान्मामं च पक्वं च. — ᵈ) G4 M2 युधिष्ठिरं.

36 ᵃ) B2 D3–5 प्रयुतं (for अ°). D5 पद्यानि; many N MSS. पद्माणि. — ᵇ) Ś1 ससादनः; K1 सुसा-

प्रमीयमाणमारब्धं पच्यमानं तथैव च ।
विसृज्यमानं चान्यत्र पुण्याहस्वन एव च ॥ ३७
नाभुक्तवन्तं नाहृष्टं नासुभिक्षं कथंचन ।
अपश्यं सर्ववर्णानां युधिष्ठिरनिवेशने ॥ ३८
अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातका गृहमेधिनः ।
त्रिंशद्दासीक एकैको यान्बिभर्ति युधिष्ठिरः ।
सुप्रीताः परितुष्टाश्च तेऽप्याशंसन्त्यरिक्षयम् ॥ ३९
दशान्यानि सहस्राणि यतीनामूर्ध्वरेतसाम् ।
भुञ्जते रुक्मपात्रीषु युधिष्ठिरनिवेशने ॥ ४०
भुक्ताभुक्तं कृताकृतं सर्वमाकुब्जवामनम् ।
अभुञ्जाना याज्ञसेनी प्रत्यवैक्षद्विशां पते ॥ ४१
द्वौ करं न प्रयच्छेतां कुन्तीपुत्राय भारत ।
वैवाहिकेन पाञ्चालाः सख्येनान्धकवृष्णयः ॥ ४२ C. 2. 1907 B. 2. 52. 49 K. 2. 78. 128

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

दिनः; K2.3 च सादिनः; G2 ससादिभिः. — c) T1 G3-6 अयुतं (for अर्बुदं). S चैव (for चापि). — d) D4 पादाती; D5 पादांता; D6 पदाता; T1 पादातं (for पादाता).

37 a) K4 B6 आनीयमानम्; B2.3 प्रणीयमाणम्; B5 D4 प्रतीयमानम् (D4 °णाम्); S प्रमीयमाण (G1.2.6 °णा); Cd प्रमीयमानम्. Ñ1 V1 B D (except D6) आमं च; S आरंभः (G2 °भाः; G5 °भं; M2 °भे). Cd corrupt, probably intends text (gloss सेनाभावेन निर्मितं). — b) Ś1 D6 पश्यमानं; K1-3 दृश्यमानं (K3 °नौ); B2 पच्य°. S (except G2) पच्य(G3 °श्य)मानस् (M2 by corr. °नं as in text). — c) Ś1 om. 37c. S (except G2) विसृज्यमानश्च (G3 °णश्च). K4 चाप्यत्रं; B6 चाप्यत्र; D1 वान्यत्र. — d) K1 पुण्याहः शब्दम्; K2-4 B1.3.6 D1.2.6 °हस्व(K2 °हस्य)नम्; G1 °हस्यान; G3 °हं स्वन; M2 °हस्यन (for °हस्वन).

38 a) Ś1 नाहृस्वं; K4 Ñ1 Dn D6 °पीतं; B1 °कृष्टं; D1 °हृष्टं; G4 °मृष्टं (for °हृष्टं). — b) K4 Dn(!) D6 नालंकृतं; V1 B1 नानुलिप्तं; B3.5 नानुभिक्षं; B6 D1.2 नाव(B6 °प्य)लिप्तं (for नासुभिक्षं). K4 Dn(!) D6 असत्कृतं; D2 न कंचन (for कथं°). — c) D3 अवश्यं; G2 M2 अपश्यन्. — d) = 40d. Ñ1 B1.3.6 D1.2 S (except M2; T1 by corr.) °महाध्वरे.

39 39abcd = 2. 45. 17; 3. 222. 41; 4. 360*, lines 1-2. — b) K4 यतीनामूर्ध्वरेतसां (= 40b). — After 39ab, K4 ins. (2. 49. 1ab):

479* आर्यास्तु ये वै राजानः सत्यसंधा महाव्रताः ।

— c) B1 त्रिंशद्दासीकम्; T1 G4 °दासिक. Ś1 B1.6 एकैकं. — e) S परितुष्टाश्च तेस्याशीः (G1 तस्याशीं; G2 ते सर्वे; G3 तेस्याथ; G4 तेस्यासीत्; G6 तस्याशीः; M2 तेस्याशिं). — f) Ñ1 B2.4 Dn2 D2.6 ते ह्या-; B3 तेस्य; S सदा (G4 तदा) (for तेऽप्या-). Ś1 ते च शासंत्यरिक्षयं; K1.2 तेप्याशं(K2 om. शं)सन्नरि°; K3 तेप्यसन्ननिर°; K4 प्रशंसंते रिपु°; Dn1 ते ह्याशंसन्नरि°; D1.3 तेप्या(D1 ह्या) शंसन्परिक्षयं (D3 °यन्).

40 = (var.) 2. 45. 18; 3. 222. 42ab, 40cd. — a) M2 यदान्यानि (for दशा°). — c) Ś1 K3.4 Ñ1 T1 G3.5.6 M1 °पात्रेषु; B4 Dn(!) D3 °पात्रीभिर् (for °पात्रीषु). K2 ते रुक्मपात्रेषु भुंजे. — d) = 38d. B1 °महाध्वरे.

41 a) Diiambic close! K3 M2 कृताकृत्यं; Ñ1 कृतं नेति; D1 यथान्नं च (for कृताकृतं). K4 V1 D4.6 अभुक्तं (D4 °क्त-) भुक्तवद्वा(K4 °च्चा)पि; B2 कृताकृतं भुक्तं सर्वं; B3-6 D3.5 कृताकृतं भुक्ताभुक्तं (by transp.); T1 G2-6 M1 Cv भुक्ताभुक्तकृतं सर्वं (Cv नैव). — b) M1 सर्वान्. T1 B3 G3-5 °वामनात्; M1 Cv °वामनान्. — c) S भुंजानान् (M2 °नं) याज्ञ(T1 M1 यांग)सेनी तु (G4 hypermetric भुंजाभुंजानान्याज्ञसेनी). Cv cites अभुक्ता. — d) K1-3 T1 G1-3.6 प्रत्यवेक्षद्विशां पते; K4 महाराज्ञ्यन्ववैक्षत; B3-5 D3-5 प्रत्यवैक्षत भूपते.

42 a) Ś1 K2 Ñ1 V1 B1.4.5 Dn D5.6 करौ(K2 करं also, as in text); K4 B2 D3.4 करान्. B3.5 D3-5 G1.2.6 M प्रयच्छेते (for °तां). — b) K4 कुंति-. B1.6 D1.2 °पुत्रस्य (for °पुत्राय). B1.6 D1.2 धीमतः; S (except G5) धीमते (for भारत). — c) Ś1 K Dn D6 सां(K4 सं)बंध(K1.3 Dn °धि)केन (for वैवाहिकेन). K4 पंचालाः; G3-5 पांचालः.

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K1.2 B1.3.4 D5 G1.6 द्यूत; to it B1.3.4 D5 add दुर्योधनविलाप (B1 °संताप). K4 B2.5 Dn2 D1-4.6 (all om. sub-parvan name) mention only दुर्योधनसंताप (B2.5 D4 °धनविलाप; D3 °धनलाप). — *Adhy. name:* G5 दुर्योधनामर्षणं; G6 नांदीकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg.) 51; K2.3 D3 49; Dn1 52; S 88 (G4 64). — *S'loka no.:* K2.3 49; Dn 50; D1.2 M1 51; T1 45.

४९

C. 2. 1908
B. 2. 53. 1
K. 2. 79. 1

दुर्योधन उवाच ।
आर्यास्तु ये वै राजानः सत्यसंधा महाव्रताः ।
पर्याप्तविद्या वक्तारो वेदान्तावभृथाप्लुताः ॥ १
धृतिमन्तो ह्रीनिषेधा धर्मात्मानो यशस्विनः ।
मूर्धाभिषिक्तास्ते चैनं राजानः पर्युपासते ॥ २
दक्षिणार्थं समानीता राजभिः कांस्यदोहनाः ।
आरण्या बहुसाहस्रा अपश्यं तत्र तत्र गाः ॥ ३
आजह्रुस्तत्र सत्कृत्य स्वयमुद्यम्य भारत ।
अभिषेकार्थमव्यग्रा भाण्डमुच्चावचं नृपाः ॥ ४
बाह्लीको रथमाहार्षीज्जाम्बूनदपरिष्कृतम् ।
सुदक्षिणस्तं युयुजे श्वेतैः काम्बोजजैर्हयैः ॥ ५
सुनीथोऽप्रतिमं तस्य अनुकर्षं महायशाः ।
ध्वजं चेदिपतिः क्षिप्रमहार्षीत्स्वयमुद्यतम् ॥ ६
दाक्षिणात्यः संनहनं स्रगुष्णीषे च मागधः ।
वसुदानो महेष्वासो गजेन्द्रं षष्टिहायनम् ॥ ७
मत्स्यस्त्वक्षानवाबध्नादेकलव्य उपानहौ ।

49

1 K_4 om. 1^{ab}. — ^{a}) $\acute{S}_1$ ये वो; K_3 ये ते; D_3 वै ते; G_2 [ए]व च (for ये वै). — ^{b}) $\acute{S}_1$ महारथाः; D_4 °बलाः; M_1 (before corr.) °व्रजाः (for °व्रताः). — ^{c}) Dn_1 D_4 °विधा (for °विद्या). B_5 D_{3-5} बहवो; G_6 राजानो (for वक्तारो). — ^{d}) K_{1-3} $\tilde{N}_1$ $B_{2.4-6}$ Dn D_6 M_2 वेदांतावभृथप्लुताः; K_4 वेदोक्तवभृते प्लुता; V_1 दांतास्तेवभृथप्लुताः; $B_{1.3}$ D_{1-5} वेदोक्तावभृथप्लुताः (B_3 °भृथाप्लुताः; D_1 °भृथास्तुताः; D_3 °भृतप्लुताः); T_1 $G_{5.6}$ ह्यध्वरावभृथाप्लुताः.

2 ^{a}) K_4 धृतमंतो; S प्रीति° (for धृति°). $\tilde{N}_1$ V_1 $B_{1.4-6}$ D (except Dn_1 D_6) T_1 Cn ह्रीनिषेवा; G_{2-4} महात्मानो; G_6 निषेधाय; Cd.np as in text. — ^{b}) K_4 यशस्विनं. — ^{c}) K_1 T_1 G_{3-5} मूर्धावसिक्तास्; K_2 °वसक्तास्. D_1 ये; G_4 तैश् (for ते). K_4 वैनं; G_1 चैव; G_4 चैकं (for चैनं). K_3 मूर्धांविसिक्ता राजानः. — ^{d}) K_3 ते चैनं; $\tilde{N}_1$ V_1 B_6 D_{1-5} G_4 राजानं (for °नः). S समुपासते.

3 ^{a}) D_6 दक्षिणार्थें; G_6 °णार्थां. $\acute{S}_1$ समासीना; D_3 °निता (for °नीता). — ^{b}) $K_{1.4}$ $B_{2.6}$ कांश्यदोहनाः; M_2 कांसदोहनाः; Cd as in text. — ^{c}) K_3 अरण्या; $\tilde{N}_1$ अथान्ये; T_1 G_5 करिण्यो; $G_{1-3.6}$ M_1 अरण्ये; Cd आरण्या (as in text). T_1 G M_1 बहुसाहस्रं (G_4 °स्त्रीर्). — ^{d}) $K_{2.3}$ $\tilde{N}_1$ V_1 B Dn $D_{1.2}$ G_2 M_1 अपश्यन् (for अपश्यं). Dn_1 तेत्रंगाः; M_1 गास्तथा (for तत्र गाः). T_1 $G_{3.4.6}$ M_2 याः पश्याम्यत्र गास्तदा (G_6 °था); G_1 याः पश्यन्त्यत्र गास्तथा; G_5 याः पश्यामो मृगास्तदा.

4 ^{a}) K_3 $D_{1.3}$ अजह्रु(K_3 °ह्रु)स्. G (except G_5) तस्य (for तत्र). B_3 तत्कृत्वं; B_4 तत्कृत्य; D_1 स[read सं]स्कृत्य; D_4 सकृत्य; G_1 सत्कृत्यं (for सत्कृत्य). — ^{b}) D_2 उद्धृत्य (for उद्यम्य). — ^{c}) $\acute{S}_1$ (*sup. lin.* as in text) अभिषेकार्हम्; K_2 °कार्चम् (for °कार्थम्). — ^{d}) $\acute{S}_1$ बाढम् (for भाण्डम्). D_2 नृप. $K_{1.2}$ भांडमुख्या (K_2 °द्या) वयं नृपाः.

5 G_5 om. 5^{a}–6^{b}. — ^{a}) $\acute{S}_1$ $K_{1.2.4}$ बाह्लिको (K_2 °की). K_4 आहर्षिज्; D_4 अहार्षीद्; D_6 आहार्षीं; T_1 आहार्षिज्; G_4 आहर्षें (for आहार्षीज्). — ^{b}) K_{1-3} $D_{2.5}$ °परिस्कृतं; K_4 B_4 Dn D_6 °विभूषितं; D_4 °परिकृतं; G_4 परिप्लुतं. — ^{c}) $K_{3.4}$ $\tilde{N}_1$ B_2 Dn D_6 तु (for तं). — ^{d}) D_4 स्वेतैः; G_6 श्वेतो (sic) (for श्वेतैः). $\acute{S}_1$ G_4 कांभोजजैर्; Dn_2 कोंबोजजैर्. D_1 रथं श्वेतैर्जवैर्हयैः.

6 G_5 M_2 om. 6^{ab} (for G_5 cf. v.l. 5). — ^{a}) $\acute{S}_1$ [ऽ]प्रतिमां तस्य; K_1 प्रीतिमंतश्च; K_4 $B_{1-3.6}$ $D_{1.2}$ शं(K_4 सं)खमाहा(D_1 °ह)र्षीद्; $\tilde{N}_1$ Dn D_6 प्रीतिमांश्चैव; V_1 $B_{4.5}$ D_{3-5} [ऽ]प्रतिमं चा(D_5 वा)दाद्; $G_{2.4}$ प्रीतिमांस्तस्य (for ऽप्रतिमं तस्य). K_3 सुनितोप्रतिसंतस्य; T_1 $G_{3.6}$ सौनीथोप्रतिमस्त(G_3 °त्त)स्य; G_1 M_1 सुनीथप्रतिमस्तस्य. — ^{b}) $\tilde{N}_1$ ह्यनुकर्षं; B_6 कनकाक्षो; T_1 G_6 कक्षरक्षो; G_3 करक्षषौं (for अनुकर्षं). $\acute{S}_1$ कथां चक्रे महारथः; Dn (!) D_6 Cd (glosses अनुकर्षं with रज्जुं) ह्यनुकर्षं महाबलः; $G_{1.2.4}$ M_1 सुनीथस्यात्मजस्तथा. ❀Cn: अनुकर्षं रथाधःस्थितदारु।❀ — ^{c}) T_1 G_3 चेदिपतिः; G_6 °पतिं. K_4 B_4 Dn D_6 चैवम् (for क्षिप्रम्). — ^{d}) $K_{1.2}$ Dn_2 D_{3-6} T_1 $G_{1.5}$ आहा(D_{3-5} °का)र्षीत्; G_{2-4} आ(G_4 अ)हर्षीत् (for अहार्षीत्). $B_{2.6}$ T_1 $G_{2.4}$ M_2 स्वयमुद्यतः; $D_{1.2}$ सुसमुद्यतः; G_1 स्वयमुद्यता; G_6 °मुद्यत.

7 ^{a}) K_2 Dn_1 दाक्षिणात्यः; G_5 °द्यः; G_6 °त्याः. $\acute{S}_1$ संनहानं; K_2 सहननं; K_3 सनहनं; D_{3-5} संहननं; G_4 सहधनं. K_1 [द]क्षणावासन्नहसन् (corrupt). — ^{b}) K_3 भृगुक्षेत्रं (for स्रगुष्णीषे)! $\acute{S}_1$ $\tilde{N}_1$ V_1 B_3 T_1 G_{3-6} M तु;

आवन्त्यस्त्वभिषेकार्थमापो बहुविधास्तथा ॥ ८
चेकितान उपासङ्गं धनुः काश्य उपाहरत् ।
असिं रुक्मत्सरुं शल्यः शैक्यं काञ्चनभूषणम् ॥ ९
अभ्यषिञ्चत्ततो धौम्यो व्यासश्च सुमहातपाः ।
नारदं वै पुरस्कृत्य देवलं चासितं मुनिम् ॥ १०
प्रीतिमन्त उपातिष्ठन्नभिषेकं महर्षयः ।
जामदग्न्येन सहितास्तथान्ये वेदपारगाः ॥ ११
अभिजग्मुर्महात्मानं मन्त्रवद्भूरिदक्षिणम् ।
महेन्द्रमिव देवेन्द्रं दिवि सप्तर्षयो यथा ॥ १२
अधारयच्छत्रमस्य सात्यकिः सत्यविक्रमः ।
धनंजयश्च व्यजने भीमसेनश्च पाण्डवः ॥ १३
उपागृह्णाद्यमिन्द्राय पुराकल्पे प्रजापतिः ।
तमस्मै शङ्खमाहार्षीद्वारुणं कलशोदधिः ॥ १४
सिक्तं निष्कसहस्रेण सुकृतं विश्वकर्मणा । C. 2. 1922 B. 2. 53. 15 K. 2. 79. 15

K3 स (for च). K1 G3 माधवः; G6 मागधाः (for मागधः). K2 स्रगुण्णीक्षेत्रमागधः; G2 स्रगुण्णीषेषु मागधाः. — c) G3 वासुदेवो (for वसुदानो). Ś1 महेष्वासं. — d) B4 राजेंद्रं; G4 गजेंद्राः. D6 S षाष्टिहायनं (G4 °नाः).

8 a) B2.4 मत्स्यस्तक्षान्; Dn1 °कक्षान् (for °स्त्वक्षान्). Cd.n cite (as in text) अक्षान् (Cd gloss युगानि, Cn gloss शकटान्). K1.2 अवाबद्धान्; K4 Ñ1 V1 B D3–5 Cn हेमन(D4 °ब)द्धान् (for अवाबध्नाद्). K3 समत्स्यचोक्षबहुद्धान् (corrupt); Dn2 मत्स्यः कक्षान्हेमवद्धान्; D1 मत्स्यः कक्षां हेमबद्धाम्; D2 मत्स्यस्तु हेमबद्धाम् (submetrical); T1 G1 मात्स्योक्षानश्वबद्धाश्च (G1 °द्धान्वै); G2 मत्स्येक्षा(corr. from ष्ट)नश्वबंधान्वै; G3 मात्स्योक्षायनबन्धाने; G4 मत्स्योत्यानश्च बन्धा वै; G5 मत्स्योक्ष्यान्यश्वबद्धान्वै; G6 मात्स्योक्षानबलं धेनुर्; M1 मात्स्योक्षानक्षबद्धान्वै; M2 मात्स्याक्षनश्वबंधान्वै. — b) K4 एकलक्ष्य (for °लव्य). — c) K1 आवंन्त्यंस्; K4 आवंत्यंस् (for आवन्त्यस्). Dn1 आवत्यात्स्वभिषेकार्थम्. — d) B3 D (except Dn1) T1 G1 M2 अपो (for आपो).

9 b) K1 कास्य; K3 काश्यम्; K4 कास्या; V1 काण्डान्; D6 (before corr.) कांस्य (for काश्य). G2 धनुः काश्याधिपोहरत्. — c) Ñ1 V1 B4.6 D2 M2 तु सुत्सरुं; B1.3.5 D3–5 च सुत्सरुं; T1 G1–3.5.6 M1 तु स(G3 से)त्सरुं; G4 तु सत्सरां (for रुक्मत्सरुं). Cn cites सुत्सरुं; Cv cites स[न्]त्सरुं. K1 अ[सिं]रुक्मत्सरुं शिल्प. — d) K1–3 T1 G1.2.5.6 M1 सैक्यं; V1 B2.6 शैब्यः; D2 शैब्यः; G3 स्नैक्यं; G4 सैक्यां; M2 सैन्यं (for शैक्यं). Cn.v cite text. K1–3 V1 B2 D1.2.4 T1 G1–3 M कांचनभूषितं; K4 कांश्चनभूषणां; Dn2 कांचनभूषणा; G4 °भूषितां.

10 K3 om. 10; T1 G2–6 om. 10–11. — a) K1 धूम्यो (for धौम्यो). Ś1 अभ्यषिंचत तं धौम्यो. — c) K4 Ñ1 V1 B1.2 Dn D6 G1 M च (for वै). — d) K4 देवले. D3.4 वा (for च). B3.4 देवलं च महामुनिं; M1 देवलं चापि तन्मुनिं. — After 10, B2 ins.:

480* याज्ञवल्क्यं मुनिश्रेष्ठं ब्रह्मजं विजितेन्द्रियम् ।
ब्राह्मणा ज्ञानसंपन्नास्तेजसा भास्करोपमाः ।

11 T1 G2–6 om. 11 (cf. v.l. 10). — a) D1 प्रति° (for प्रीति°). — b) B2.6 D2 अभिषेक्तुं (for अभिषेकं). — c) K4 सहैतास् (for सहितास्). — d) K2.4 °पारगः.

12 a) Ñ1 V1 B3.4 S (except M2) अनु° (for अभि°). K Ñ1 V1 Dn D6 महात्मानो (for °नं). — b) B1 मंत्रविद्; S ऋत्विजो (G1 M मित्रवद्). G4 °दक्षिणाः. — c) Ś1 K1 देवेंद्र; G1.2 M1 देवेशं; M2 राजेंद्रं (for देवेन्द्रं). K4 corrupt. — d) K1 °र्षयोस्तथा.

13 a) Dn2 D6 आधारय°. — c) K1 धनंजयस्य (for °श्च). Ś1 K4 B3.5 D3–5 व्यजनं. — d) K2 T1 पांडव. — After 13, K4 V1 B D (except D6) ins.:

481* चामरे चापि शुद्धे द्वे यमौ जगृहतुस्तदा ।

[K4 B2.5 D1.2.4 शुभ्रे; D3.5 शुक्ले (for शुद्धे). B3 शुशुभे (for शुद्धे द्वे). K4 V1 B1.3.4.5 तथा (for तदा). D3 यमजौ जगृहतुस्तदा (for the post. half).]

14 a) Ś1 K1–3 उदगृह्णाद्; T1 उपाग्रहाद्; G2.4.6 M2 उपगृह्णाद् (for उपागृह्णाद्). T1 G1.3–5 यद्; G2 दिवि; G6 यथा (for यम्). B3 उपागृह्यार्थेंद्रस्य (submetrical); D2 उपागृह्यार्थमिंद्राय. — b) B3.4 बृहस्पतिः (for प्रजा°). — c) B3 स तस्मै; D3 G6 तस्मै (sic); T1 तदस्मै; G1–5 M1 त(G4 द्)दस्मै (for तमस्मै). Ś1 (before corr.) D3 अहार्षीद्; T1 आहर्षिद्; G3 आमार्षीद् (for आहार्षीद्). — d) K4 वारणं; S वरुणः (G1 M1 वारुणः; G6 वरुणं). K1 कुलिशोदधि; K2 कलशोदधि; T1 कलशोदधेः; G1–4.6 M2 °दधिं. Cn.v cite text. — 14^{cd} = 2. 45. 26^{cd}.

15 a) K4 B2.4.5 Dn D3–5 सैक्यं; V1 B6 शुक्तं; D6 (by corr.) सैक्यं; T1 G1–3.5 सक्त; G4 M सक्तं; G6 रक्ता (for सिक्तं). — b) G6 सुतं विश्वस्य कर्मणा. — c) G1 तेनो° (for तेना°). — d) Cf. 4. 18. 2^{d}. G6 तत्तु (for तत्र). V1 B3 मां (for मे). B3.4 [ऽ]विशत्; D2 भवेत् (for ऽभवत्). — After 15, T1 ins. (cf. 443*):

C. 2. 1923 B. 2. 53. 16 K. 2. 79. 16 तेनाभिषिक्तः कृष्णेन तत्र मे कश्मलोऽभवत् ॥ १५
गच्छन्ति पूर्वादपरं समुद्रं चापि दक्षिणम् ।
उत्तरं तु न गच्छन्ति विना तात पतत्रिभिः ॥ १६
तत्र स्म दध्मुः शतशः शङ्खान्मङ्गल्यकारणात् ।
प्राणदंस्ते समाध्मातास्तत्र रोमाणि मेऽहृषन् ॥ १७
प्रणता भूमिपाश्चापि पेतुर्हीनाः स्वतेजसा ।
धृष्टद्युम्नः पाण्डवाश्च सात्यकिः केशवोऽष्टमः ॥ १८
सत्त्वस्थाः शौर्यसंपन्ना अन्योन्यप्रियकारिणः ।
विसंज्ञान्भूमिपान्दृष्ट्वा मां च ते प्राहसंस्तदा ॥ १९
ततः प्रहृष्टो बीभत्सुः प्रादाद्धेमविषाणिनाम् ।
शतान्यनडुहां पञ्च द्विजमुख्येषु भारत ॥ २०
नैवं शम्बरहन्ताभूद्यौवनाश्वो मनुर्न च ।
न च राजा पृथुर्वैन्यो न चाप्यासीद्भगीरथः ॥ २१
ययातिमात्रं कौन्तेयः श्रिया परमया युतः ।
राजसूयमवाप्यैवं हरिश्चन्द्र इव प्रभुः ॥ २२

482* जलार्थं तत्र राजेंद्र घटानादाय राक्षसाः ।

16 a) K1.2 T1 G5 पूर्वम् (for पूर्वाद्). G3 अपरः (for °रं). Ś1 K3.4 पूर्वं समुद्रं गच्छंति; G4 गच्छंति पूर्वादिपरं. — b) K3.4 पश्चिमं (for समुद्रं). D3.5 वा (for च). — 16^{cd}=2. 45. 29^{ab}. — c) D2 नु (for तु). — d) K4 B1 D6 पतत्रिणः (for °भिः). G6 विना तार्क्ष्येण वै यतः.

17 a) B3 D1.2 ततः स्म; G3 तत्रस्थ; G6 तत्रश्च (for तत्र स्म). A few MSS. दध्युः (for दध्मुः). B6 संदध्मुः शतशस्तत्र. — b) Ś1 D2 मंगल्यकारणान्; K1.3 मंगलकारणान्; K2 B4 मंगलकारणात्; K4 Dn(!) D6 मंगलकारकान्; B1.2 D1.3 मांगल्य(D3 °ल)कारणात्; T1 G2–4 मंगळ्य° (G2 °ळ°). — c) Ś1 M2 प्रणदंस्ते; K1.3 प्राणदंस्तैः; K4 Ñ1 V1 B (except B3.4) Dn2 D1.2 प्र(Ñ1 V1 प्रा)णेदुस्ते; Dn1 प्राणदंत; D3.5 प्रणेमुस्ते; G5 प्रणादंस्ते (for प्राण°). Cd cites प्राणदन् (as in text). Ś1 ततो ध्मातास्; D1 समाध्यातास् (for °ध्मातास्). D4 प्राण्दुिस्ते समाध्मातांस्; G2.4 प्रणादस्तैः समाध्मातस्. — d) Ś1 K4 V1 B3.4 Dn D6 ततो (for तत्र). B1 मे भृशं; D6 G1.2.4.6 मेहृषत्.

18 a) Ś1 प्राणदे; K1.2 प्राणादा; K4 D6 प्रणेदुर्; Ñ1 B4.5 Dn1 D3–5 प्रापतन् (D4 °द्); V1 B1–3.6 D2 प्राणदन्; Dn2 प्रातपन्; M प्रणादाद् (for प्रणता). Ś1 T1 G3.5 भूमिपाश्चैव; K2 °काश्चापि; K4 Ñ1 V1 B1.2.4–6 D G2 °पालाश्च (B1 °लास्ते; D6 °लांश्च). — b) Ś1 पतन्; K3 B4.5 Dn D3–5 ये तु; G4 पितृ- (for पेतुर्). D6 च (for स्व-). B1.2.6 D2 ये तु (B6 पेतुर्; D2 om. तु) भीताः सहस्रशः (D2 °हः); D1 ये मुनीनां सहस्रशः. — c) D6 पांडवांश्च; G3.5 °वैश्च (for °वाश्च).

19 a) K B2.4 Dn D6 वीर्यसंपन्ना; Ñ1 V1 B1 सौर्य°; B3 शौच°; B5 D3–5 सत्व° (for शौर्य°). — b) Ś1 K1.2 B5 D3–5 अन्योन्यप्रिय(K1 °प्रति)दर्शनाः; K3.4 Dn D6 ह्यन्योन्यप्रियदर्शनाः; V1 B6 ह्य(B6 अ)न्योन्यप्रियकांक्षिणः; B2.4 T1 G1.4–6 M1 ह्यन्योन्यप्रियकारिणः; G3 [अ]प्यन्योन्यप्रियदर्शनाः. — c) K2 संविज्ञान् (for विसंज्ञान्). K4 भूमिपालान्; Ñ1 G2 पार्थिवान् (for भूमिपान्). — d) T1 G2 मा (for मां). T1 G3.5 स्म; G2 तु (for च). K1 G1 प्रहसं°.

20 a) B3 प्रविष्टो (for °हृष्टो). — After 20^{ab}, K2 ins.:

483* रोहिणीनां सवत्सानां सुवर्णशतयोजिनाम् ।
सहस्रैकं तथा दत्त्वा सवस्त्रां पदशोभिताम् ।

— c) Ś1 K1.2.4 Dn1 D3 G3 [अ]नुडुहां; Cd as in text. — d) D1 द्विजमुख्ये तु (for °ख्येषु).

21 a) D6 नैव (for °वं). K1.2 नैवं तादृग्मरुत्तोभूद् (K1 °ग्मरुभूत); K3 एवं तादृका मरुत्तोभूर्; K4 Ñ1 V1 B3–5 Dn D3–5 न रंतिदेवो नाभागो (V1 राजेंद्र); B1.2.6 D1.2 नैवानरण्यो नाभागो; D6m नैव तादृग्मरुत्तोभूद्; T1 G1.3–6 M2 न (G4 स) चैवं (G6 °नं) वीर्यवानासीद्; G2 M1 न ह्येवमासीदै(M1 °दि)क्ष्वाकुर्. Cd cites (as in text) शंबरहन्ता (gloss कामः!). See Addenda. — b) G2.4 युवनाश्वो; M2 यव°; Cd यौव° (as in text). K2 मरुर् (for मनुर्). K4 वै (for च). — c) K3.4 D1–5 पृथुर् (K4 पृथु-; D4 प्रथु-) वैण्यो (for °वैन्यो). — d) D1.2 चाथासीद्; T1 G3–5 चासीन्न (for चाप्यासीद्). — After 21, K4 Dn(!) D3.6 ins.:

484* ययातिर्नहुषो वापि यथा राजा युधिष्ठिरः ।
[K4 नहुषश्च. K4 D3 चापि (for वापि).]

22 a) K4 D1 यथातिमात्रः (K4 °त्र-); G3.5 ययातिमात्रं. — c) Ś1 G1 M1 अवापैवं; K2 D4.6 G3.5.6 अवाप्यैव; K3.4 अवाप्येह; T1 अवाप्येव (for अवाप्यैवं). — d) S (except G2 M2) इति (for इव). T1 G2.3.5.6 श्रुतः; G1 M1 श्रुतिः; G4 श्रितः; M2 [आ]बभौ (for प्रभुः). — After 22, K4 ins.:

485* नैवं सांनरहन्तासीन्नाखिनेयौ तथापि च ।

23 a) Ñ1 B1.5.6 D1–5 एवं; G1–3 M2 एतान् (for

एतां दृष्ट्वा श्रियं पार्थे हरिश्चन्द्रे यथा विभो ।
कथं नु जीवितं श्रेयो मम पश्यसि भारत ॥ २३
अन्धेनेव युगं नद्धं विपर्यस्तं नराधिप ।
कनीयांसो विवर्धन्ते ज्येष्ठा हीयन्ति भारत ॥ २४

एवं दृष्ट्वा नाभिविन्दामि शर्म
परीक्षमाणोऽपि कुरुप्रवीर ।
तेनाहमेवं कृशतां गतश्च
विवर्णतां चैव सशोकतां च ॥ २५

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

५०

धृतराष्ट्र उवाच ।
त्वं वै ज्येष्ठो ज्यैष्ठिनेयः पुत्र मा पाण्डवान्द्विषः ।
द्वेष्टा ह्यसुखमादत्ते यथैव निधनं तथा ॥ १
अव्युत्पन्नं समानार्थं तुल्यमित्रं युधिष्ठिरम् ।
अद्विषन्तं कथं द्विष्यात्त्वादृशो भरतर्षभ ॥ २
तुल्याभिजनवीर्यश्च कथं भ्रातुः श्रियं नृप । C. 2. 1936 K. 2. 54. 3 K. 2. 80. 3

एतां). K2 B5 D8 श्रियः (for श्रियं). — b) G2.6 हरिश्चंद्रो. Ś1 B1 D8 प्रभो; K1 विभौ; T1 विभोः (for विभो). — After 23ab, K4 reads 3a–4b of the next adhy., *repeating* the lines in their proper place. — c) K B1.2.4 Dn D3.5 G1–3.6 तु (for नु). K1.2 D3 जीवितुं; G1 जीवित-; G6 जीवनं (for जीवितं). — d) B2 D1.2 भूमिप; G1 भारते (corr. from पते) (for भारत).

24 = (var.) 2. 478*, lines 2, 4. — a) T1 G2–6 अन्धेन (for अन्धेन). K1 Dn G1–4 [ए]व; but Cn इव (as in text). — c) Ś1 विवर्तंते; K2 विवर्धंत; T1 G1.2.5 M1 [ऽ]भिवर्धंते (for विवर्धन्ते). — d) G2 ज्येष्ठो; G6 श्रेष्ठा (for ज्येष्ठा). Ś1 हीयति; B2 °यंते; G3 °यंत. K Ñ1 V1 B3.4 Dn D6 ज्येष्ठा हीयंत (B3 °ति) एव च (B3.4 हि).

25 a) B3.4 एतान् (for एवं). Ś1 K3 G1–3 अभिनंदामि; K2 T1 G5 °विंदाम; V1 B1–5 D1.2.4.5 अद्य विंदामि; D3 अप्यविंदामि; G4 अभिजानामि (for अभिविन्दामि). T1 G3–5 शांतिं (for शर्म). — b) K1 D3–5 G2.5.6 परीक्ष्यमाणो; B5 प्रवीक्षमानो; Dn(!) D6 समीक्ष्यमाणो (for परीक्ष°). Cv पराक्षमाणः (analyzed as परा [=सम्यक्]+अक्षमाणः [=असहमानः]!). D4 तु (for ऽपि). K1 G1 कुरुप्रवीरः; B3.4 °वीरान्; D3 °वीरा; T1 °वीरौ. G3.4 परीक्ष(G3 °क्ष्य)माणः कुरुराजमुख्ये; G3 परीक्षमाणेन कुरुप्रवीरः. — c) G6 एवं कृततां (for एवं कृशतां). D4 गतिश्च; G1 गतश्च. — d) D4 विशोकतां च (for सशो°). G4 विवर्णतांश्चैव सशोकतांश्च.

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K1.2 B2.6 D1.2.5 G1 द्यूत (B2 adds दुर्योधनसंताप). K4 D3.6 (all om. sub-parvan name) mention only दुर्योधनसंताप (D3 °प्रलाप). — *Adhy. name:* B3–5 D1.4.5 दुर्योधनवाक्यं; D2 धृतराष्ट्रवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg.) 52; K2.3 D2 50; Dn1 53; S 89 (G4 65). — *S'loka no.:* K2 Dn D1.2 26; K3 T1 25.

50

1 Cd cites 1ab as in text. — a) D1 B (except B5) मे (for वै). D2 om. वै. Ś1 ज्येष्ठिनीय (*sup. lin.* श्रेष्ठिनेय); K2.3 B1 ज्येष्ठिनेयः; K4 B2–6 D1–5 वरिष्ठश्च; Ñ1 तथा श्रेष्ठः; D6m श्रेष्ठपुत्र (orig. ज्यैष्ठिनेयस्त्व is cancelled); Cn as in text. K1 Dn(!) त्वं ज्येष्ठो ज्येष्ठतनयः; V1 त्वं मे ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च; T1 त्वं वै मे श्रेष्ठिनेयश्च; G1.5 त्वं वै श्रेष्ठ श्रेष्ठ(G5 °ष्ठि)नेयः; G2 क वै श्रेष्ठ श्रेष्ठतया; G3.4 त्वं वै श्रेष्ठतमः पुत्रः; G6 त्वं वै मे श्रेष्ठतनयः; M1 त्वं वै श्रेष्ठः श्रैष्ठिनेयः; M2 त्वं वै ज्येष्ठः श्रेष्ठतमः. — b) G1 पुंड; G3 पुत्रे; G5 पुत्रो (for पुत्र). D6 मां. D3.4 G4 पांडवं. K2.3 Dn D3–5 T1 द्विष (for द्विषः). — Cd also cites most of 1cd. — c) D1 द्विष्टो. K3 आदातुं (for आदत्ते). Ś1 द्वेष्टास्य(by corr. द्वेषस्य)सुखमादातुं; K4 द्वेष्टोत्यसुखमादत्ते (sic); S द्वेषादसुखमा°. — d) K1 यथैवं. Ś1 G5 निधनस् (for निधनं).

2 a) T1 G5.6 व्यु(T1 व्य)त्पन्नं च; G1–3 व्यु(G3 उ)त्पन्नश्च; G4 संपन्नं च; M उत्पन्नं च; Cd अव्युत्पन्नं (as in text). Cv cites व्युत्पन्नं च (as in T1 G5.6), but glosses व्युत्सं नश्च (cf. G1–3)! K4 Cd अनर्थानां (Cd gloss परद्रोहादीनां); D6 समासार्थं; T1 G6 समान(G6

C. 2. 1936
B. 2. 54. 3
K. 2. 80. 3

पुत्र कामयसे मोहान्मैवं भूः शाम्य साध्विह ॥ ३
अथ यज्ञविभूतिं तां काङ्क्षसे भरतर्षभ ।
ऋत्विजस्तव तन्वन्तु सप्ततन्तुं महाध्वरम् ॥ ४
आहरिष्यन्ति राजानस्तवापि विपुलं धनम् ।
प्रीत्या च बहुमानाच्च रत्नान्याभरणानि च ॥ ५
अनर्थाचरितं तात परस्वस्पृहणं भृशम् ।
स्वसंतुष्टः स्वधर्मस्थो यः स वै सुखमेधते ॥ ६
अव्यापारः परार्थेषु नित्योद्योगः स्वकर्मसु ।
उद्यमो रक्षणे स्वेषामेतद्वैभवलक्षणम् ॥ ७
विपत्तिष्वव्यथो दक्षो नित्यमुत्थानवान्नरः ।

°न्या)र्थं. — ^{b}) K1 D1 तुल्यं मित्रं; K4 D3 तुल्यामित्रं; Cd as in text. G2 युधिष्ठिरः. — ^{c}) G4 अद्वेषिंतं (sic) (for अद्विषन्तं). D6 द्विषं (for कथं). K1 D4 G2 द्विष्या; K3 G4 द्वेष्यात्; D1.2 द्विष्यास्; D3 द्वेष्या; G1 द्विष्य (for द्विष्यात्). — ^{d}) Ś1 त्वादृश्यो; B1.6 त्वादृशं; D1.2 तादृशं (for त्वादृशो). G4 भरतर्षभः.

3 Ś1 G6 om. (hapl.) 3^{a}–4^{b}. — ^{a}) K1 V1 B2 D6 तुल्याभिजनवीर्यस्य; K2 °वीर्यं च. — After 3^{a}, D6 *repeats* 2^{d} and 3^{a}. — ^{b}) T1 G1–5 M2 भ्रातृ- (for भ्रातुः). K4 स्वयं; T1 भियं (for श्रियं). K1 D1.2 नृपः; K3 नृपं; B3 न च. — ^{c}) G1 होमान् (for मोहान्). — ^{d}) K1.4 G4 नैवं; G3 मैवा (for मैवं). K4 D3.5 भू. K4 सौम्य; Ñ1 V1 शौम्य; B5 साम्य (for शाम्य). K4 Dn(!) D6 मा शुच (D6 °चः); G3 साध्वगां (for साध्विह).

4 Ś1 G6 om. 4^{ab} (cf. v.l. 3). — ^{a}) K4 जज्ञविभूती तां; D2 यज्ञविभूतिनां. D4 त्वां (for तां). — ^{b}) G2 काम्यसे (for काङ्क्ष°). M2 कुरुनंदन (for भरत°). — ^{c}) K4 ऋत्विजं. G4 ते[ऽ]व- (for तव). K2 तत्वज्ञः (for तन्वन्तु). — ^{d}) K2 सप्ततंतुर्; K3.4 D3 T1 M2 °तंतु-; Dn2 सप्तं तंतुं; Cd.n as in text. Ś1 G3 महाक्रतुं; Cd °ध्वरं (as in text).

5 G6 om. 5^{cd}. — ^{d}) Ś1 G1 M1 रत्नान्यस्य(M1 °प्य)र्हणानि च; M2 रत्नौघान्यर्हणानि च. Cd cites अभ्यर्हणानि (see above). — T1 G2–5 ins. after 5: G6 (which om. 5^{cd}), ins. after 5^{ab}:

486* मही कामदुघा सा हि वीरपत्नीति चोच्यते ।
तथा वीराश्रिता भूमिस्तनुते हि मनोरथम् ।
तवाप्यस्ति हि चेद्वीर्यं भोक्ष्यसे हि महीमिमाम् ।

[(L. 1) G2 तु (for [इ]ति). G2 शोच्यते; G6 सो° (for चो°). — (L. 2) G4 वीरश्रिता. T1 G3.5.6 तथा वीर्यं(G3 °र)स्य भार्यायाः (for the prior half). T1 G3.5 त इमे हि कलत्रपाः (G3 °पां); G6 श्रीस्तु मे हि कलत्रवत् (for the post. half). — (L. 3) G2 तवाप्यस्तीह; G3 तावदस्ति हि; G4 वीर्यं च (for चेद्वीर्यं).]

6 ^{a}) K1–3 B3 अनर्थाचरणात्; Ñ1 V1 B1.2.4.6 Dn D1.2 अनार्याचरितं (Dn1 °ते); B5 D3–5 अनार्याचरणं; T1 G3–5 अनर्थाचरणं; G1 M अनर्थ्याचरितं. G6 अयुक्तमिदमेतत्तु; text as in Ś1 K4 D6 G2. — ^{b}) K1–3 B3 परस्वहरणाद्; K4 V1 B5 D3.5 S °स्व(D3.5 G6 °स्वा)हरणं; B2.6 D2 परस्वं स्पृह मा; Dn1 परस्य स्पृहणं; D1 परं संस्पृह मा; D4 परस्वाभरणं. K1 अपि; G6 कृशः (for भृशम्). — T1 G3–6 ins. after 6^{ab}:

487* उभयोर्लोकयोर्दुःखं सुहृदामवमाननम् ।

— G6 om. 6^{cd}. — ^{c}) Ś1 सुसंतुष्टस्तु धर्मस्थो; V1 स्वयं तुष्टः सुधर्मस्थो; B1.3.5 D1.2.6 सुसंतुष्टः स्व°; S (G6 om.) सुसंतुष्टः स्वकर्मस्थो.

7 ^{b}) K2 Ñ1 D6 नित्योद्युक्तः; K3 °द्वेगः; K4 नित्यं युक्त-; T1 G1.2 M2 नित्योद्योग-; G3.5 नित्ययोगः. Cd cites युक्तः (cf. K4). — ^{c}) K1 रक्षणं; K3 °णा; G4 °णस् (for °णे). Ś1 B2 D3 G5 -स्त्वेषाम्; K1.3 तेषाम्; B1 येषाम्; B5 -स्वेषाम्; D4.5 [ऽ]प्येषाम्; G4 त्वेषाम् (for स्वेषाम्). K4 B4 Dn(!) D6 रक्षणं समुपात्तानाम्; T1 G4 M1 उद्यमो रक्षणस्वे(G4 °स्त्वे)षाम्. — ^{d}) K1 T1 G2–6 M1 एतद्विभवलक्षणं; K4 B6 G1 M2 एत(K4 °न)द्धि भव°; V1 एतद्वैभव्य°.

8 ^{a}) K1 विपत्यष्टव्यपो (sic); K2 °त्तावव्यथो; D4.5 °त्तिष्टव्यथो; D6 G2 °त्तिष्वप्यथो; T1 G6 °त्तिष्वपि यो; G4 °त्तिषु व्यथो. Cv cites निर्वर्तिषु (apparently for विपत्तिषु); Cd cites अव्यथः (as in text). — ^{b}) K4 नैत्यम् (for नित्यम्). K3 नराः; T1 G1–5 M Cv यतः (for नरः). V1 नित्यमुत्साहितो नरः; B D1–5 नित्यमुत्साहि- (B1 °त्तोदि-; B2 °त्सादि)ताननः; G6 नित्यमर्थानवानतः. Cd cites उत्थानवान् (as in text). — ^{c}) D1 विनातात्मा. — ^{d}) D1 वीर; D2 चिरम् (for नित्यम्). — After 8, Ś1 (hapl. om. from line 2 up to तथैव ते in line 2 of 489*) K1–3 Dn D4.5.6 (om. line 2) ins.:

488* बाहूत्विवैतान्मा छेत्सीः पाण्डुपुत्रास्तथैव ते ।
भ्रातृणां तद्धनार्थं वै मित्रद्रोहं च मा कुरु ।

[(L. 1) K1.2 बहूनि चै(K1 वै)तान्; D6 बाहूनि चैतान् (for °त्विवैतान्). K1.2 छैत्सीः; D4 छिंद. Dn D6 पांडुपुत्रांस. — (L. 2) K1.3 भ्रातॄणां निधनं सर्वे (K3 °र्वं); K2 भ्रातृणां न

अप्रमत्तो विनीतात्मा नित्यं भद्राणि पश्यति ॥ ८
अन्तर्वेद्यां ददद्वित्तं कामाननुभवन्प्रियान्
क्रीडन्स्त्रीभिर्निरातङ्कः प्रशाम्य भरतर्षभ ॥ ९

दुर्योधन उवाच ।

जानन्वै मोहयसि मां नावि नौरिव संयता ।
स्वार्थे किं नावधानं ते उताहो द्वेष्टि मां भवान् ॥१०
न सन्तीमे धार्तराष्ट्रा येषां त्वमनुशासिता ।
भविष्यमर्थमाख्यासि सदा त्वं कृत्यमात्मनः ॥ ११
परप्रणेयोऽग्रणीर्हि यश्च मार्गात्प्रमुह्यति ।
पन्थानमनुगच्छेयुः कथं तस्य पदानुगाः ॥ १२
राजन्परिगतप्रज्ञो वृद्धसेवी जितेन्द्रियः ।
प्रतिपन्नान्स्वकार्येषु संमोहयसि नो भृशम् ॥ १३ C. 2. 1949 B. 2. 55. 5 K. 2. 81. 5

धनं सर्वं (for the prior half). K1 पितृद्रोहो ह्यधर्मकृत्; K2.3 मित्रद्रोहस्तथा महान् (for the post. half).]
— Ś1 (om. up to तथैव ते in line 2) Dn D4.6 (ins. line 1 marg. *sec. m.*, and like Ś1 om. तथैव ते in line 2) cont.: K4 Ñ1 V1 B D1-3 ins. after 8:

489* पाण्डोः पुत्रान्मा द्विषस्वेह राजं-
स्तथैव ते भ्रातृधनं समग्रम् ।
मित्रद्रोहे तात महानधर्मः
पितामहा ये तव तेऽपि तेषाम् ।

[(L. 1) K4 B5 Dn D3.4 सुतान् (for पुत्रान्). B3 द्विषश्चैव. — (L. 2) D3 [ए]ते; D4 तान् (for ते). Ś1 B D1-4 च (B1 हि) सर्वं (for समग्रम्). K4 om. भ्रातृधनं समग्रं. — (L. 3) B1 ते सु- (for तात). — K4 subst. भ्रातॄणां निधनं सर्वं मित्रद्रोहो तथा महान् for lines 3 and 4.]
— D5 ins. after 488*:

490* मित्रद्रोहं ततः कर्म महान्धर्मः प्रकीर्तितः ।

D5 cont.: K1-3 ins. after 488*:

491* योऽसौ पितामहस्तुभ्यं तेषामपि स एव हि ।

[K1 D5 पितामहा ये तव यो (D5 भवतः) (for the prior half), and त (for स).]

9 ^a) K2 T1 अंतर्वेद्यां. D1.3 G2 ददन्; D2 दद; T1 वदद्; G4 अदन् (for ददद्). K3 सर्वं; G3 रत्नं (for वित्तं). — ^b) K3 अनुभवत्; D6 अनुसवं (for अनुभवन्). — ^c) D6 क्रीड (for क्रीडन्). G1.5.6 M स्त्री(G6 त्रि)भिः क्रीडन् (by transp.); G3.4 स्त्रीभिः क्रीड. Ś1 (before corr.) निरातंकाः; K3 निर्विशंकः; G3 नवातंकः; G4 निरातंकं; G6 °तंगः. — ^d) D4 प्रणम्य (for प्रशाम्य). — Cd cites 9^cd (entire) as in text. — After 9, all MSS. except Ś1 G4 (but see Addenda) ins. an addl. colophon (*adhy. no.:* K1 marg. 53; K2.3 D3 51; Dn1 54; T1 G1-3.5.6 M 90).

10 G6 om. the ref. — After the ref., K4 V1 B D T1 ins.:

492* यस्य नास्ति निजा प्रज्ञा केवलं तु बहुश्रुतः ।
न स जानाति शास्त्रार्थं दर्वी सूपरसानिव ।

[(L. 1) K4 B3 निजप्रज्ञा. K4 B1.6 T1 बहुश्रुतं. — (L. 2) D4 दर्वी; D5 दर्वीम् (for दर्वी).]
— ^a) D1.2 त्वं (for वै). G1 M मा (for मां). T1 G2 त्वं जानन्वै मोहयसि. — ^b) K2 नावि ना; K4 नवि नौर्; G2 नावि नार्; G4 नदीनौर् (for नावि नौर्). K1 G3 संयताः; K2 D2.6 (before corr.) Cd °यतान्; Ñ1 G4 °युता; V1 T1 M2 °गता; D5.6 °यतां; G2 °गतान् (for °यता). — ^c) K1 नावधीतं; D1.2 न विधानं; T1 नाददानं; G1 नापधानं; G3 न वधानं; G3 नावसानान् (for नावधानं). — ^d) K4 उत वा; T1 उत हि (for उताहो). T1 G1-3.6 M मा; G4 यो (for मां).

11 ^a) K वै; D1.5 G1-3 मे; T1 G5 ते; G4 हे (for [इ]मे). G2.4 धार्तराष्ट्र. G6 धार्तराष्ट्र न मे संत. — ^b) G4.6 तम् (for त्वम्). — ^c) S भविष्यद(G4 °स्य)र्थं°. Cd implies text. — ^d) Ñ1 V1 B3.5.6 D1-5 यदा (B5.6 °था) त्वं; B1 सदार्थं; B2.4 Dn (!) सर्वदा; T1 G4 तथा त्वं; G1-3.5.6 M तदा त्वं (G1 त्वां) (for सदा त्वं). V1 हृद्यं; D1 कृतं; Cd कृत्यं (as in text).

12 G6 om. 12. — ^a) Ś1 परप्राणो योग्रणीर्हि; K2 परद्रव्ये हि यो यंते; B1 परेण योग्रणीर्यस्य; B2-5 D (except D6) परने(D4 °ते)योग्रणीर्यस्य (B4 °स्तु); T1 G1 परप्रणीयो-प्रणीश्च; G2 परप्रणेयोगृह्णीच; G6 °यो गृहीयश्च; G4 °योग्रणे-यश्च (both latter hypermetric); G5 M °योग्रणीश्च (M2 °र्यो). Cd cites परप्रणेयो (as in text); Cn परनेयो. — ^b) K1 यस्तु मौर्ख्यात्प्रमुह्यति; K2 सो हि मार्गे प्रमुह्यसे; K3 यस्तु मौर्ख्यात्प्रतिमुह्यति (hypermetric); K4 यस्तु मार्गाच्च मुह्यति; Ñ1 V1 यः स मार्गात्प्रतिमु° (hyper-metric); B5 Dn D1-5 स मार्गान्प्र(Dn1 D1-3.5 °त्र)-तिमु°; B1.4 सन्मार्गात्प्रतिमुह्य(B4 °च्य)ते; B2.3 स मार्गा-त्प्रतिमुह्य(B3 °च्य)ते; B6 यः स मार्गान्प्रमुह्यते; D6 यस्तु (*sup. lin.* यः स) मार्गात्प्रमुह्यति; G2 यश्च मार्गात्प्रमुह्यते; G4 यो वा मार्गात्प्रमुह्यति. — ^c) G4 संधानव् (for पन्थानम्). K1 (*sup. lin.*) °गच्छे तु. — ^d) G6 पथं (for कथं). T1 G5 अस्य (for तस्य).

13 ^a) K4 राजा (for राजन्). K1-3 V1 B1.2.4-6 D (except D1.2) परिण(K3 °णी)तप्रज्ञो; K4 परिणतिप्राज्ञो; B3 परिणतज्ञानो; T1 M2 परिगतः प्रज्ञो; G2 परिहितप्रज्ञो;

C. 2. 1950 B. 2. 55. 6 K. 2. 81. 6 लोकवृत्ताद्राजवृत्तमन्यदाह बृहस्पतिः ।
तस्माद्राज्ञा प्रयत्नेन स्वार्थश्चिन्त्यः सदैव हि ॥ १४
क्षत्रियस्य महाराज जये वृत्तिः समाहिता ।
स वै धर्मोऽस्त्वधर्मो वा स्ववृत्तौ भरतर्षभ ॥ १५
प्रकालयेद्दिशः सर्वाः प्रतोदेनेव सारथिः ।
प्रत्यमित्रश्रियं दीप्तां बुभूषुर्भरतर्षभ ॥ १६
प्रच्छन्नो वा प्रकाशो वा यो योगो रिपुबाधनः ।
तद्वै शस्त्रं शस्त्रविदां न शस्त्रं छेदनं स्मृतम् ॥ १७
असंतोषः श्रियो मूलं तस्मात्तं कामयाम्यहम् ।
समुच्छ्रये यो यतते स राजन्परमो नयी ॥ १८
ममत्वं हि न कर्तव्यमैश्वर्ये वा धनेऽपि वा ।
पूर्वावाप्तं हरन्त्यन्ये राजधर्मं हि तं विदुः ॥ १९

G3 परिगतप्राज्ञो; G4.6 M1 परगतप्रज्ञो. ❀Cd: परिणतिः प्रज्ञायास्तत्वार्थादचलनं।❀ — b) G3 व्रजसेवी (for वृद्ध°). K3 वत्त(? read त्तं)से विजितेंद्रियः. — c) Ś1 K4 Ñ1 D6 प्रतिपन्नः; D2 °पन्नौ; D4 °यत्नात्; G1.6 °पन्नात् (for °पन्नान्). — d) G4 मे (for नो).

14 a) G4 राजवृत्ताद् (for °वृत्तम्). — b) G2 अन्यम् (for अन्यद्). — c) D4 राजा; G4 राज्ञः (for राज्ञा). Ś1 K4 Ñ1 V1 B2 Dn D6 T1 G1.3.5 M [अ]प्रमत्तेन; G6 प्रवृत्तेन (for प्रयत्नेन). G2 तस्माद्राज्याप्रमुखम d) Dn2 स्वार्थे; G4 चार्थेश्च (for स्वार्थश्च). K4 चिंत्यं. S [अ]प्रमादतः (for सदैव हि).

15 a) D3 क्षेत्रीयस्य; G6 क्षत्रियः स. D2 महाबाहो (for °राज). — b) G2 या वृत्तिः सुसमाहिता. — c) K4 चेद् (for वै). K1.4 Ñ1 V1 B Dn D1.5.6 G2.4 M धर्म(K1 °र्मा)स्त्वधर्मो (M2 °र्मे); D2–4 G1.3 धर्म(B3 °र्मः) स्वधर्मो; G6 धर्मो ह्यधर्मो. — d) K4 स्ववृत्तो; D3.4 स्ववृत्तौ; S (except G3) स्वधर्मो. K4 Dn(!) D6 का परीक्षणा (for भरत°).

16 a) K2 प्रकालयन्; K4 Dn(!) °कालये; D5 °वालयेद्; T1 °कालयेर्; G2.6 M2 Cd (one MS.; the other as in text) °काशयेद्; G4 °चालयेद् (for °कालयेद्). D3 दिशं (for दिशः). B5 प्रकालयेद्विषः सर्वान्. — b) Dn G2.3.6 M2 प्रतो(G6 °मो)देनैव. — c) Ś1 पुत्रं मित्रं श्रियं; B1 D1.2 G1.3–5 M1 प्रत्यमित्रे (G3.4 °त्रं; G5 °त्रां) श्रियं. B5 प्राप्तां; D3.4 दृप्तां (for दीप्तां). — d) K1.2 V1 D2 बुभु(V1 °भू)क्षुर्; K3 बुभुत्सुर्; K4 B1.5 बुभूर्षुर्; B2.4.6 Dn D1 (marg. sec. m.) जिघृक्षुर् (D1 orig. बीभत्सुर्); T1 G3.4 M1 जिहीर्षुर्; G2 बभूवुर्; G5 जहीषुर्; Cd as in text. G3 भरतर्षभः; M2 पुरुषर्षभः.

17 b) B2–4.6 transp. यो and योगो. K1.2 रिपुसाधनः; D1 °बाधनं; G4 दिव्यभाधतः; M2 रिपुबाधतः. Ś1 यो यो योगोरिबाधनः; K3 यो योगौरिव साधनः; K4 योगो वा रिपुघातनः; V1 Dn1 D6 G1.3 M यो योगोरिं (G1.3 M °रि-) प्रबाधते (D6 G1 M °ने); B1 योगैश्चारिं प्रकालयेत्; B6 Dn2 D3.5 योगो योरिं प्रबाधते; D4 योगोरिं प्रतिबाधते; D6 (before corr.) यो यो स्वांगोरिंबाधने (sic); G2 यो योन्यो रिपुबाधकः; G6 यो योगे रिपुबाधनं. — c) K1 transp. शस्त्रं and शस्त्रविदां. G1 शास्त्रं (corr. to श°). B1.3.5.6 D1–5 G6 शस्त्रभृतां; G3.4 °विदा. — d) G3 नः शस्त्र- (for न शस्त्रं). Ś1 (before corr.) शस्त्रे. S (except G5.6) भेदनं (for छेदनं). — After 17, K4 V1 B D ins.:

493* शत्रुश्चैव हि मित्रं च न लेख्यं न च मातृका ।
यो वै संतापयति यं स शत्रुः प्रोच्यते नृप ।

[(L. 1) K4 शत्रवश्चैव मित्रं च (for the prior half). — (L. 2) D1 यं (for यो). B (except B5) D1.2 यं (for वै). K4 वै; B1–3.6 D1.2 च; B4 हि (for यं). K4 स शत्रुः प्रोच्यते बुधैः (for the post. half).]

18 In B4, the portion of the text from 2.50.18. up to वैरं वि- in 10c of the next adhy. is lost on missing fol. — a) K1 अप्रसंपः (corrupt); K2 T1 G1.3 M2 असंतोष-; G4 °षि (for °षः). K4 श्रीयं; G2 श्रियं (for श्रियो). — b) K4 तस्मां (for तस्मात्). B1 D1.4.5 कामयेन्नृपः (D4 °पं); B2.3.5.6 D2.3 कामये नृप; T1 G5 कथयाम्यहं; M2 कारयाम्यहं. — G6 om. 18c–19d. — c) Ś1 समुच्छ्राये. D4 यजते; G2 धधते (sic) (for यतते). K2 Dn(!) D6 समुच्छ्रयाय यतते (Dn1 तव मे); K4 समुचयाय जतते; D1 संतुच्छ्रयायोपनते. — d) K2.3 D1.2.5 राजा (for राजन्). K3 जयी; K4 G3 नयि; B2 Dn D6 G2 नयः; B6m बली; D1 मतः; G1 मयि (for नयी).

19 B4 missing; G6 om. 19 (cf. v.l. 18). — a) K4 B1 D3–5 Cd समत्वं (for मम°). B1 transp. हि and न. S (G6 om.) च (for हि). — b) Ś1 B1.6 ऐश्वर्येपि; V1 D3.5 G5 °र्येषु; B5 °र्येथ; D1.2 G3 °र्ये च; D4 °रेषु (for °र्ये वा). K3 साधनेपि; Ñ1 S (G6 om.) वा धनेषु (for वा धनेऽपि). B1.2 D1.2 च (for वा). — c) K1.2 पूर्वप्राप्तं. Dn1 D3 हरत्यन्ये; S (except M1; G6 om.) °रत्यन्यो (for °रन्त्यन्ये). — d) K1.2.4 D3 G4 राज(K1 °जा)धर्मं; D6 राजन्धर्मं (for °धर्मं). K4 हि ते;

अद्रोहे समयं कृत्वा चिच्छेद नमुचेः शिरः ।
शक्रः सा हि मता तस्य रिपौ वृत्तिः सनातनी ॥२०
द्वावेतौ ग्रसते भूमिः सर्पो बिलशयानिव ।
राजानं चाविरोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवासिनम् ॥ २१
नास्ति वै जातितः शत्रुः पुरुषस्य विशां पते ।
येन साधारणी वृत्तिः स शत्रुर्नेतरो जनः ॥ २२
शत्रुपक्षं समृध्यन्तं यो मोहात्समुपेक्षते ।
व्याधिराप्यायित इव तस्य मूलं छिनत्ति सः ॥ २३
अल्पोऽपि ह्यरिरत्यन्तं वर्धमानपराक्रमः ।
वल्मीको मूलज इव ग्रसते वृक्षमन्तिकात् ॥ २४
आजमीढ रिपोर्लक्ष्मीर्मा ते रोचिष्ट भारत ।
एष भारः सत्त्ववतां नयः शिरसि धिष्ठितः ॥ २५
जन्मवृद्धिमिवार्थानां यो वृद्धिमभिकाङ्क्षते ।
एधते ज्ञातिषु स वै सद्योवृद्धिर्हि विक्रमः ॥ २६ C. 2. 1963 B. 2. 55. 19 K. 2. 81. 19

D1 (marg. *sec. m.* as in text) मितं; D4 च तं; G2 हि तद्; M1 इमं (for हि तं).

20 B4 missing (cf. v.l. 18). — ᵃ) K1-3 Ñ1 B2.3.5.6 Dn1 D1 अद्रोह॰; D5 अद्रोहं; G1 M2 शक्रोपि (G1 ॰सि); G2 विद्रोहे; M1 इंद्रोपि (for अद्रोहे). — ᶜ) K1 शक्रस्य (for शक्रः सा). Ś1 मतां; B3 मतिस् (for मता). K4 शक्रः संभिहिता तस्य; V1 Dn(!) D8 शक्रः साभिमता तस्य; B1.2 D1.2 शक्रः (D1.2 ॰क्र-) समा म(B2 समय)तिस्तस्य; S शक्रेण विहिता (G5 ॰दितौ) तात (G2 तत्र). — ᵈ) K1.3 D5 G1.2 रिपोर् (for रिपौ). K4 वृत्ति॰; D4 वृतिः; G3 वृत्तः. B1.2 D1.2 रिपोर्वृद्धिनिवेशने (B1 ॰निषेवने).

21 = (var.) 5. 33. 49. — B4 missing (cf. v.l. 18). — ᵃ) Ś1 K4 B (B4 missing) D (except Dn D5) द्वाविमौ; V1 T1 G5 द्वावेव; G6 द्वावेता. K3 ग्रसतो. G4 भूमिं. — ᵇ) D8 T1 G (except G5) M1 सर्पौ; M2 सर्प॰. Cv cites text. K3 बिलशयानि च; B1.3 D3 S Cv बिल(G8 बलि)शयावि(B3 ॰मि)व. — ᶜ) D4 चावियोद्धारं; S चाप्य(G4 चव्य)योद्धारं. — ᵈ) G3 M2 च प्रवासिनं; G4 वाप्र॰. Cd cites अप्रवासिनं (as in text).

22 B4 missing (cf. v.l. 18). — ᵃ) G2 जातिजः; Cd ॰तः (as in text). T1 शत्रुं. — D1 om. 22ᶜ–23ᵇ. — ᶜ) Ś1 K1.2.4 B1 D2.4 G4 साधारणा; T1 ॰रिणी. — ᵈ) G3 स्व- (for स). K2.4 G1 शत्रुं (for शत्रुर्). K4 जना.

23 B4 missing (cf. v.l. 18). D1 om. 23ᵃᵇ (cf. v.l. 22). — ᵃ) Ś1 समिध्यंतं; K1 समुद्यंतं; K2 समृद्धांतं; B1 D6 G2 ॰द्धं तं; B2 ॰द्धार्थं; D2 ॰ध्यर्थं; D5 ॰ध्यंत (for ॰ध्यन्तं). T1 G1.3.5.6 M शत्रुपक्ष(G6 ॰क्षः)समृद्धिं तां; G4 ॰पक्षासमुद्धान्तां. — ᵇ) D5 महान् (for मोहात्). B6 समपेक्षते. — ᶜ) Ś1 व्याधिराप्यायितव्य इव (hypermetric); K3 व्याधिराप्यायत इव; D3 व्याधिरप्यायि॰; S आप्यायित (T1 आप्याधित; G2 प्रप्यायित) इव व्याधिस्. — ᵈ) K1 मूलान्; G2 मूर्तिं; Cv कुलं(?) (for मूलं).

24 B4 missing (cf. v.l. 18). — ᵃ) V1 स्वल्पो (for अल्पो). B5 D2.4 हि (for ऽपि). Ś1 V1 B5 D3-5 M2 रिपुर्; Ñ1 शत्रुर् (for ह्यरिर्). Ś1 K4 Ñ1 V1 B3.5 Dn1 D3-6 अत्यर्थं; D2 इत्यंतं (for अत्यन्तं). T1 G1.2 M1 अमित्रः सूक्ष्मवृत्तिर्हि; G4 (corrupt) अल्पेन स्विद्यरिरत्यंतं. — ᵇ) Ś1 K Ñ1 V1 B2.3.5 Dn D3 वर्ध(Dn1 ॰र्ते॰; K4 corrupt)मानः पराक्रमैः (B2.5 ॰मः); D1 वर्त्तमानः पराक्रमः; T1 G1.2 M1 राजानमपराक्रमः (G2 M1 ॰मं). — ᵈ) T1 गर्हते (for ग्रसते). Ś1 मूलम् (for वृक्षम्). G2 अंतिकं; G3 अंतिकान्; Cd as in text.

25 B4 missing (cf. v.l. 18). G6 om. 25–26. — ᵃ) Ś1 K2 D2.5 लक्ष्मी; K4 D3 ॰क्ष्मीं (for ॰क्ष्मीर्). — ᵇ) K2.4 D4 त-; K3 च; G2 वै; Cd ते (as in text). — K1 om. 25ᶜ–26ᵇ. — ᶜ) D3 एव (for एष). V1 भावः; Cd भारः (as in text). — ᵈ) T1 G3-5 M1 अरेः; M2 अयः (for नयः). Ś1 [अ]धिष्ठितः; K2 D2 Cd (one MS.) विष्ठितः; K3 धिष्ठिताः; K4 तिष्ठितः; S (G6 om.) तिष्ठतां (G2 ॰ति) (for धिष्ठितः).

26 B4 missing (cf. v.l. 18). G6 om. 26 (cf. v.l. 25); Ś1 K1 om. 26ᵃᵇ (for K1 cf. v.l. 25). — ᵃ) G1 M2 आत्मवृद्धिम्; Cd जन्म॰ (as in text). B3 आत्मानं; S (G6 om.) अरीणां; Cv आर्याणां; Cd अर्थानां (as in text). — ᵇ) B3 इव कांक्षति; B5.6 D1-5 अभिकांक्षति; G2 ॰रक्षते. — ᶜ) K1.3 B2.3 D1(*sup. lin.* as in text).4.5 एष ते; T1 नैधते; G3 एवं ते (for एधते). Ś1 जातिषु (for ज्ञा॰). — ᵈ) K2 D1 ॰वृद्धि॰; K4 ॰वृत्तिर्; G2 ॰वृद्धिं (for ॰वृद्धिर्). B3.6 T1 G2.4.5 M1 विक्रमात् (for ॰क्रमः). G3 सद्योवृद्धिरविक्रमात्. Cd as in text.

27 B4 missing (cf. v.l. 18). — ᵃ) D4 न प्राप्य; S सं(G1 M2 अ)प्राप्य (T1 ॰प्यं) (for नाप्राप्य). — ᵇ) Ś1 संगमो; K1 V1 प्रशमो; G1 संक्षमो (for संशयो). K1 नो (for मे). G1 न विद्यते (for भवि॰). — ❀ Cd:

C. 2. 1964 B. 2. 55. 20 K. 2. 81. 20 नाप्राप्य पाण्डवैश्वर्यं संशयो मे भविष्यति ।
अवाप्स्ये वा श्रियं तां हि शेष्ये वा निहतो युधि ॥ २७

अताद‍ृशस्य किं मेऽद्य जीवितेन विशां पते ।
वर्धन्ते पाण्डवा नित्यं वयं तु स्थिरवृद्धयः ॥ २८

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

५१

शकुनिरुवाच ।
यां त्वमेतां श्रियं दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रे युधिष्ठिरे ।
तप्यसे तां हरिष्यामि द्यूतेनाहूयतां परः ॥ १
अगत्वा संशयमहमयुद्ध्वा च चमूमुखे ।
अक्षान्क्षिपन्नक्षतः सन्विद्वानविदुषो जये ॥ २
ग्लहान्धनूंषि मे विद्धि शरानक्षांश्च भारत ।
अक्षाणां हृदयं मे ज्यां रथं विद्धि ममास्तरम् ॥ ३
दुर्योधन उवाच ।
अयमुत्सहते राजञ्श्रियमाहर्तुमक्षवित् ।
द्यूतेन पाण्डुपुत्रेभ्यस्तत्तुभ्यं तात रोचताम् ॥ ४

अप्राप्य संशयो न भविष्यतीत्यन्वयः ।✽ — [c]) K1 आदास्ये तां; K2 आवाप्स्ये तां; K3 अवाप्येषां (for अवाप्स्ये वा). K1 श्रेय (for श्रियं). K1-3 चाहं (for तां हि). — [d]) K1.2.4 Ñ1 V1 B D1.3-6 शिष्ये; K3 शेषे; G5 शये (for शेष्ये). G2-4 M2 शयिष्ये वा हतो युधि.

28 B4 missing (cf. v.l. 18). — [a]) K B1.2.5 Dn D3-6 एताद‍ृशस्य; B3 ततोद‍ृशस्य; G2 अनाहुतस्य; G3-5 अनाद‍ृतस्य; G6 अनावृतस्य; Cv अनावृत्तस्य; Cd as in text. G6 कर्मे (for किं मे). — [b]) D3.5 जीवितस्य; T1 विजितेन (for जीवि°). — Cd cites 28[cd] (with v.l.). — [c]) K1 B6 वर्धंते. B6 पांडवो. B2 D1.2 तात (for नित्यं). — [d]) D5 नु; G1.4 M1 हि (for तु). Ś1 K3 D6 स्थिरबुद्धयः; K1 स्थिरमुद्धयः; K2 °बंधयः; Ñ1 T1 G1.5 M2 स्थितवृ°; V1 [अ]हृतबुद्धयः; B1.6m D1.2.5 Cd स्थिरवृत्तयः; B2 [अ]स्थिरवृत्तयः; B3 G4 क्षतवृद्धयः; B5 Cn [अ]स्थिरवृद्धयः; Dn(!) [अ]स्थिरबु°; G6 [अ]स्थितवृ°. ✽ Cd: स्थिरा वृद्धिविरहिणी वृत्तिर्येषां । Cn: अस्थिरा वृद्धिरहिता वृद्धिः संपत् येषां ।✽

Colophon. B4 missing. — *Sub-parvan:* Ś1 K1.2 B1-3.5 D1-6 G1 M1 द्यूत; K4 मंत्र. — *Adhy. name:* M2 दुर्योधनवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg.) 54; K2.3 D3 52; Dn1 55; S 91 (G4 66). — *S'loka no.:* K2 M1 19; K3 18; Dn D4 21; T1 20.

51

1 1[a]-10[e] missing in B4 (cf. v.l. 2. 50. 18). Cd cites 1[ab] (as in text). — [a]) D1 स (for यां). T1 G5 एनां; G3 एकां (for एतां). — [d]) K1 दूतेन (for द्यूतेन). K1 T1 G5 पुरः; G1 M वरः; G3 पुरं (for परः). Ś1 V1 B2.3.5.6 D3-5 द्यूतेनाहूय तान्परान्; K4 B1 Dn D6 द्यूतेन जयतां वर; D1.2 द्यूतेना(D1 चा)ह्वय ते परान्. — After 1, K4 Dn D3-6 ins.:

494* आहूयतां परं राजन्कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
[D3-5 आहूयते (D5 °त).]

2 B4 missing (cf. v.l. 1). — [a]) K3 अकृत्वा; G4 आगत्वा. — [b]) K1 अयुध्य च; K3 अयुद्धाय (for अयुद्ध्वा च). K2.3 चमूक्षये (for °मुखे). — [c]) K2 अक्षितः सन्; B1.3.5.6 D1.2 अक्षविदो; G4 अक्षिपतो (for अक्षतः सन्). Cv cites अक्षतः (as in text). — [d]) G4 अविदुषा (for °षो). K1 D5 जयं; K2 D6 जयत्; K4 मयन् (for जये). Ś1 अविद्वान्विदुषो जयं; V1 B6 विद्वांस्तान्विजये परान्; B3 विद्वान्वै विदुषो जये.

3 B4 missing (cf. v.l. 1). — [a]) K2.3 B1 T1 ग्रहान्; D1-3.5 G3.6 M2 ग्लाहान्; D4 ग्लहा; G2.4 ग्लहं; Cd.n as in text. Cv refers to ग्लहः. — [c]) Ś1 T1 G1.2 (by corr.) ज्या; K2 V1 G2 (before corr.) [ऽ]द्य; G3 [ऽ]न्त्या (sic) (for ज्यां). — [d]) Ś1 महाप्फरं; K महाफलं; Ñ1 B1.5.6 Dn D1.2 G6 Cd ममास्फुरं; V1 °स्पदं; B2 °परं; B3 °क्षरं; D4 °स्फुटं; D6m °फरं (for ममास्तरम्).

4 =(var.) 2. 45. 40. B4 missing (cf. v.l. 1). G3 om. the ref. — [b]) G6 जेतुम् (for श्रियम्). G4 इच्छति (for अक्षवित्). — [c]) K4 पांडुपुत्रेणः (sic); G4 °पुत्रेषु. — [d]) B1.3 रोच्यतां. Ś1 K B5 Dn D6 तदनुज्ञातुमर्हसि.

5 B4 missing (cf. v.l. 1). — [b]) Ñ1 G1 M1 महामते; V1 विशां पते; B1 G2.6 M2 महामतेः (for

धृतराष्ट्र उवाच ।

स्थितोऽस्मि शासने भ्रातुर्विदुरस्य महात्मनः ।
तेन संगम्य वेत्स्यामि कार्यस्यास्य विनिश्चयम् ॥ ५

दुर्योधन उवाच ।

विहनिष्यति ते बुद्धिं विदुरो मुक्तसंशयः ।
पाण्डवानां हिते युक्तो न तथा मम कौरव ॥ ६
नारभेत्परसामर्थ्यात्पुरुषः कार्यमात्मनः ।
मतिसाम्यं द्वयोर्नास्ति कार्येषु कुरुनन्दन ॥ ७
भयं परिहरन्मन्द आत्मानं परिपालयन् ।
वर्षासु क्लिन्नकटवत्तिष्ठन्नेवावसीदति ॥ ८
न व्याधयो नापि यमः श्रेयःप्राप्तिं प्रतीक्षते ।
यावदेव भवेत्कल्पस्तावच्छ्रेयः समाचरेत् ॥ ९

धृतराष्ट्र उवाच ।

सर्वथा पुत्र बलिभिर्विग्रहं ते न रोचये ।
वैरं विकारं सृजति तद्वै शस्त्रमनायसम् ॥ १०
अनर्थमर्थं मन्यसे राजपुत्र
संग्रन्थनं कलहस्यातिघोरम् ।
तद्वै प्रवृत्तं तु यथाकथंचि-
द्विमोक्षयेच्चाप्यसिसायकांश्च ॥ ११ C. 2. 1976 B. 2. 56. 12 K. 2. 82. 14

°त्मनः). — c) K3 V1 B1.2.5.6 D1–5 वक्ष्यामि; T1 चेत्स्यामि (for वेत्स्यामि). — d) Ñ1 T1 G2–6 M मंत्र° (for कार्य°). G3 विनिर्णयं (for °श्चयं). V1 B3 कार्याकार्यविनिश्चयं; G1 मंत्रव्याग्रस्य निश्चयं. $5^{cd} = 2.45.41^{cd}$.

6 B4 missing (cf. v.l. 1). — After the ref., T1 G (except G1; G4 om. line 4) ins. (Cv glosses):

495* कृष्णादभ्यधिकः सोऽपि बुद्ध्या क्षत्ता विशां पते ।
केवलं धर्ममेवाह न तद्विजयसाधनम् ।
नयश्च धर्मतोऽपेतस्तथैव भरतषभ ।
तस्माद्विनयतो जेतुस्तावुभौ च विरोधिनौ ।

[(L. 1) G2 transp. बुद्ध्या and क्षत्ता. — (L. 3) G6 तन्मतो° (for धर्मतो°). Cv seems to have read धर्मतपनः (for धर्मतोपेतः). — (L. 4) T1 G3.5 विजयतो हे(G5 जे)तुस्; G2 विनयतोपेतस् (for °तो जेतुस्). T1 G3 अ- (for च).]

— a) Ś1 K Dn D1(marg. *sec. m.*).6 व्यपनेष्यति; B1.2 D1.2 प्रतिहं(B1 °हिं)स्यति; B3.5 D3–5 G1.4 M1 निहनिष्यति; T1 G3 विहरि° (for विहनि°). D4.6 बुद्धिर् (for °द्धिं). — b) B (B4 missing) D1–5 नात्र संशयः; G1.3 M2 मुक्तसंशयं. — c) T1 हितो. — d) G3 वृथा (for तथा). Ñ1 तव (for मम). D1.2 T1 M1 कौरवः.

7 B4 missing (cf. v.l. 1). — a) V1 B3.5 D3–5 नारभेतान्यसामर्थ्यात्; G1 नाहरेत्परसा°. Cn cites नारभेत. — c) D3 मतिं साम्यं; T1 M2 मतिसाम्य-. B1 तयोर् (for द्वयोर्). G2 नासि. — d) G4 कार्ये च. K3.4 G3 °नंदनः; B5 D3–5 °सत्तम.

8 B4 missing (cf. v.l. 1). — a) B1–3.6 D2 भयात्; D1 °यान्; Cv as in text. Ñ1 हि परमं (for परिहरन्). K2 G1.3 मंदम्; G2.4 Cv मत्त (for मन्द). — b) K1 आसनं परिपालयेत्; B1–3 D1.2 G3 आत्मनः (B1 G3 °त्मानं) परिपालनं (G3 °पातयत्). — c) K3 खिन्नवत्तिष्ठन्; T1 G5 क्लिन्नपटवत्; G1.3.4.6 M °घटवत्; G2 °विटपात्; Cv °वटवत् (for °कटवत्). — d) K3 पुमान्नैवावसीदति.

9 B4 missing (cf. v.l. 1). — a) Dn2 श्रमः; D1 गमः; D2 मयः; G4 मम (for यमः). — b) Ś1 K4 Ñ1 V1 Dn D6 प्राप्तुं श्रेयः; B2 D4 G1 श्रे(G1 श्रि)यं प्राप्तिं; G3 श्रेयः प्राप्तुं. V1 B1 G2 परीक्षते; B6 प्रचक्ष्यते (for प्रती°). — Cd cites 9^{cd} (with v.l.). — c) B1 यावदेतद् (for °देव). Ñ1 G2 कार्यं; B1.3.5.6 T1 G3.5.6 M Cd कल्यस्; G1.4 काल्यस्. Cd gloss निर्व्याधिः; Cn as in text (gloss समर्थः). — d) V1 B3 विचिंतयेत् (for समा°).

10 B4 missing up to वैरं वि- in 10^{c} (cf. v.l. 1). — Cd cites 10^{ab} (with v.l.). — a) K4 सर्वदा (for °था). — b) S (except G2) Cd तैर् (for ते). Ñ1 V1 रोचय. K4 B (B4 missing) D (D2 marg. *sec. m.* as in text) विग्रहो मे (B2 ये) न रोचते; Cd as in text. — B4 resumes from कारं. — c) G6 यद्वा (for वैरं). K2 B2 Cd (?) विकारः; T1 G1.3–6 M1 °नाशं; G2 °रागं; Cv विकोशे; Cn as in text. M2 वैरं विना विसृजति. — d) Ś1 Ñ1 V1 B1 D1.2 G2 अनामयं; Cd as in text.

11 a) K2 अनर्घमर्घं; B6 अनघं (om. अर्थं). B2 ins. वै after °मर्थं. — b) K1.3.4 D6 संक्रंदनं; T1 संक्रंदितं; G1.3 सग्रंथिनं (G3 °तं); G2.4 M2 संग्रंथितं (M2 °नं); G5.6 संग्रंथितं; Cd as in text. Dn(!) D6 कलहस्यातियाति; T1 G2–6 कलहं चातिघोरं. K2 क्लेशकरं कल्पहस्यातिघोरं. — c) K2 D4 प्रवर्तं; Dn2 प्रमत्तं; D2 प्रवृद्धं; G2 प्रयुक्तं; G4 वृत्तं च (for प्रवृत्तं). Ñ1 तु यथाकदाचिद्; G6 जयतां कथंचिद्. Cd cites तद् and यथाकथंचित्

दुर्योधन उवाच ।

द्यूते पुराणैर्व्यवहारः प्रणीत-
स्तत्रात्ययो नास्ति न संप्रहारः ।
तद्रोचतां शकुनेर्वाक्यमद्य
सभां क्षिप्रं त्वमिहाज्ञापयस्व ॥ १२

स्वर्गद्वारं दीव्यतां नो विशिष्टं
तद्वर्तिनां चापि तथैव युक्तम् ।
भवेदेवं ह्यात्मना तुल्यमेव
दुरोदरं पाण्डवैस्त्वं कुरुष्व ॥ १३

धृतराष्ट्र उवाच ।

वाक्यं न मे रोचते यत्त्वयोक्तं
यत्ते प्रियं तत्क्रियतां नरेन्द्र ।
पश्चात्तप्स्यसे तदुपाक्रम्य वाक्यं
न हीदृशं भावि वचो हि धर्म्यम् ॥ १४

दृष्टं ह्येतद्विदुरेणैवमेव
सर्वं पूर्वं बुद्धिविद्यानुगेन ।
तदेवैतदवशस्याभ्युपैति
महद्भयं क्षत्रियबीजघाति ॥ १५

(as in text). — d) Ś1 इमे क्षिण्वंत्यसयः सायकाश्च; K1 न मोक्षसे त्वं सदसीन्साय°; K2 Cd त्वमे (Cd इमे) क्षिण्वंत्वसवः सायकां(Cd °का)श्च; K3 विमा क्षिण्वंत्वन्नयः साय°; K4 विद्धि मोक्षंते त्वसयः सायकाश्च; Ñ1 विमोक्षये रचयन्सायकाश्च; V1 B Dn D1–5 सृजेदसीन्निशितान्सायकांश्च; D6 विमोक्षंते ह्यसयः सायकाश्च; T1 विमोक्षयच्चाप्यसिसायकांश्च; G2 द्वौ मोक्षयेच्चाप्यसिसायकं च; G4 विमोक्षये चाप्यसि-सायकं च.

12 D4 om. the ref. — a) Ś1 K1.2 B1.2 D1.2.6 G2.4.6 Cd द्यूतं. K1 प्रहारैर्; K2 D1 Cd पुराणो; K4 D2 पुराणे; B4 प्रवीणैर्; B6 (corrupt) पणैर् (for पुराणैर्). K4 G1 व्यवहार-; B1 व्यवहारं; M2 व्यवहारैः; Cd as in text. G1 व्यवहारनीतस्. B1 प्रणीतं; Dn1 (marg. *sec. m.* as in text) प्रतीतस्; Cd.n as in text. — b) Ś1 तत्रात्यये; K1.2.4 B6 D1.2.6 तत्रानयो. G6 नास्ति स्म (for °स्ति न). — c) Ñ1 V1 B3 D1–5 T1 G1.3.4.6 M ins. ते after °चतां. [Perhaps read so; standard hypermetric type.] — d) G6 तद् (for त्वम्). G4 [आ]ज्ञापय त्वं.

13 a) V1 B3 श्रेयोद्वारं; B4 श्रेयः सं-; Cd स्वर्गद्वारं (as in text). K4 B2.6 D4 T1 दिव्यतां; G4 विदिवान् (for दीव्यतां). K1 नोवशिष्टं; G6 नापि शिष्टं. — b) B1.2.6 D1.2 चैव (for चापि). K4 D6 तथापि; Cd तथैव (as in text). V1 Dn(!) मुक्तं; D6 पुत्र; Cd युक्तं (as in text). — c) G2 भवेदेव; G3 °देष; G4 °दिदं. S (except G5.6) ह्यात्मनस्. K1 G1 M1 तुल्यमेतद्; B4 Dn G5 M2 °मेवं. B1 भवेदिदैरा(? read °हैवा)त्मना तुल्यमेवं; B2 भवेदेहात्मनस्तुल्यमेवं; B5 भवेच्चेहात्मनस्तु(m °देवं ह्यात्मना तु)ल्यमेवं; B6 भवेद्दैवं स्वात्मनस्तुल्यमेवं; D1.2 भवेत्तच्चेदात्मनस्तुल्यमेवं; D3–5 भवेच्चेहा(D4 °च्चैव ह्या)-[t](D5 °वं). Cd cites several words as in text. — d) K2 दुरो(द्यूतं)दरं; D5 (m as in text, glossing कपटाक्षं) उरोदरं; T1 G1.3.5 M दरोदरं; G2 दुराचारं; Cd.v as in text. K4 त-; V1 B1.2.6 D2 तत् (for त्वं).

14 G6 om. the ref. — a) K2 transp. न and मे. K3 मे (for न मे). Ś1 रोचये. K3 रोचते यस्त्वयोक्तं; G2 रोचयते त्वयोक्तं. — b) D2 तत्ते; G2 यं ते (for यत्ते). Ś1 K2 क्रियतां तन् (by transp.); K1 तत्कुरुतां. K3 om. तत्. — c) D6 पश्चात्तप्स्ये. Ś1 तदतिक्रम्य; V1 B3 Dn1 D1 तदुपक्रम्य; B1.2 ह्येतदुपाक्रम्य; B6 ह्येतदुत्क्रम्य; D2 ह्येत-दुत्तस्य; Cn as in text. K1–3 पश्चात्तप्यसे तदुत्क्रम्य (K1 तदुत्क-; K3 तदुत्तस्य) वाक्यं; Ñ1 पश्चातापांस्तप्यसे त्वं व्युदस्य; S पश्चात्त्वं (T1 G4 °श्चाद्धि त्वं; G2 °श्चात्त्वं वै; G3 °श्चाद्यत्त्वं; G5 °श्चाच्चेत्त्वं; G6 °श्चाच्चेत्) तप्यसे दुस्तरं च वाक्यं (G1 M2 om. वा°). — d) K1.3 B2 D2.6 हीदृशो; Cd as in text. B1 तात (for भावि). K1 हि तथ्यं; K2.3 हि पथ्यं; K4 D6 हि धर्मं; Ñ1 V1 B2 [ऽ]द्य धर्म्यं (B2 °र्मं); B1.3.5.6 D2–5 ह्यधर्म्यं. Cd cites धर्मं. T1 न भीवमभावि चाद्य प्रयुक्तं (sic); G1 M2 न हीदृशं भावि चोद्यं (M2 °द्य) प्रयुक्तं; G2–6 M1 न हीदं भावि चाद्य प्रयुक्तं.

15 a) K4 G4 दृष्ट्वा (for दृष्टं). G4 ह्येतं. Ś1 G3 विदुरेणेव सर्वं; K1 °रेण सर्वं; K2–4 B2 Dn D1.6 T1 G4.5 °णैव सर्वं; Ñ1 V1 B4–6 °णैवमेवं; B1 D2 °णैवमेतत्; G6 °णैवमेत. — b) Ś1 K B2 Dn D1.6 विपश्चिता; B3.6 सर्वं बुद्ध्या; D2 एतत्सर्वं; D4 सर्वं बुद्धिं; T1 प्राप्तस्येतद्; G3.5 प्राप्तं ह्येतद्; G6 वसं (sic) पूर्वं (for सर्वं पूर्वं). Ś1 V1 बुद्धि(V1 विद्धि)विद्यागमेन; K1 T1 G1.3.5.6 M बुद्धि(G3 ब्रह्म)विद्यां गतेन; B3.4.6 D1.2 विद्धि (D1 विधि-) विद्यानुगेन. G2.4 पूर्वं पूर्वं विधिविद्योनु(G4 °वद्यं स्म)मेने. — c) Ś1 तदेवैतदवगम्याभ्युपैति; K4 तदेव वैतद्दैववशादभ्यु°; B1.3.6 D2.4.5.6 (by corr.; orig. as in text) तदेवैतद्दैव-

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा धृतराष्ट्रो मनीषी
दैवं मत्वा परमं दुस्तरं च ।
शशासाचैः पुरुषान्पुत्रवाक्य
स्थितो राजा दैवसंमूढचेताः ॥ १६
सहस्रस्तम्भां हेमवैडूर्यचित्रां
शतद्वारां तोरणस्फाटिशृङ्गाम् ।
सभामग्र्यां क्रोशमात्रायतां मे
तद्विस्तारामाशु कुर्वन्तु युक्ताः ॥ १७
श्रुत्वा तस्य त्वरिता निर्विशङ्काः
प्राज्ञा दक्षास्तां तथा चक्रुराशु ।
सर्वद्रव्याण्युपजह्रुः सभायां
सहस्रशः शिल्पिनश्चापि युक्ताः ॥ १८
कालेनाल्पेनाथ निष्ठां गतां तां
सभां रम्यां बहुरत्नां विचित्राम् ।
चित्रैर्हैमैरासनैरभ्युपेता-
माचख्युस्ते तस्य राज्ञः प्रतीताः ॥ १९
ततो विद्वान्विदुरं मन्त्रिमुख्य-
मुवाचेदं धृतराष्ट्रो नरेन्द्रः ।
युधिष्ठिरं राजपुत्रं हि गत्वा
मद्वाक्येन क्षिप्रमिहानयस्व ॥ २०
सभेयं मे बहुरत्ना विचित्रा C. 2. 1986 B. 2. 56. 22 K. 2. 82. 24

वशादु°; V1 B2.5 तदेव तद्दै(V1 तद्दैवैतद्दे)ववशादु°; D1 तदेवैतदवशस्यादुपैति (m as in text); D3 तदेव वैद्दैवव-शादु°; T1 G5 तदेव तावदवश्यमभ्यु°; G2 तथैवेदमवश्यमभ्यु°; G3 तदैव तमवश्यमभ्यु°; G4 तथैवैदं ह्यपश्यमित्यु° (sic). Cd cites अवशस्य (as in text); Cv cites तद्दैवेतदयशस्य (gloss: दुर्योधनं प्रति संबुद्धिः). — d) G2 महाभयः. Ś1 V1 B D क्षत्रियजीवघाति; Ñ1 °राजघाति; T1 (by corr.) °बीजभूति; G2.4 M2 °बीजघाती; G3 °बीजहानिः.

16 a) Ś1 इत्येवमुक्त्वा. — b) Ñ1 दुष्करं च. — c) G2 शशंस सोचैः. Ś1 परवान् (for पुरुषान्). G4 पुत्रवाक्यात्; M2 °वाक्यैः. — d) Ś1 °संमूढचित्तः.

17 Before 17, B3.6 ins. धृतराष्ट्र उ°. — a) S सहस्रस्थूणां. K1.3 Ñ1 V1 B D5 हेमवैदूर्य°; K4 हेमवैडुर्य°; D3 हेमवैद्वूर्य°. D1.2 वैडूर्यहेमोपचितां (anuṣṭubh). — b) K2.3 शतद्वारं; G4 शक्रद्वारां; G6 तावद्द्वारां. Ś1 M2 स्फाटिकतोरणांकां; B1.2 तोरणस्फाटिकशृंगां (B2 °गीं); K4 तोरणस्फाटिकाग्र्यां; V1 B3-6 D3-5 तोरणोदग्रशृंगां (D3 °गाः); Dn (!) तोरणस्फाटिकाख्यां; D6 तोरणास्फाटिकाढ्यां; T1 स्फाटिकं तोरणाग्रां; G M1 स्फाटिक(G5 °को)तोरणाग्र्यां (G1 M1 °ढ्यां; G5.6 °ग्रां). Cd cites स्फाटिकं (v.l. स्फटिकी). See Addenda. D1.2 (anuṣṭubh) शतद्वारांशतोरणां (D1 cont.: स्फाटकशृंगमुख्या); see above. — c) Ś1 सभामन्यां; K4 समभ्याग्र्यां; T1 सभामेतां; G1 सभामग्र्य°; M2 सभामध्यां (for सभामग्र्यां). B3 क्रोषमात्रायतां; D3 क्रोशमात्रा°; G4 क्रोशमात्रा°. K3 वा; Ñ1 वै; D1m तां; M2 च (for मे). G2 द्विक्रोशमात्रं चायतामग्रमेतान्. — d) K1 Dn1 G1-3 Cn तद्विस्तराम्; G4 त्वद्विस्ताराम्; K3 [अ]प्येतद्विस्ताराम्; D1.2 तावद्विस्ताराम्. K1 युक्ता; B2 मुक्ताः; G2 युक्तः; M2 युक्तां (for युक्ताः).

18 D4 om. 18. — b) Ñ1 Dn1 D3.5 G1.2.6 प्रज्ञा. Ś1 दक्षास्ते; K2 वक्षास्तं; D5 G4 दक्षास्ता; G6 दक्षस्तां. K Ñ1 V1 B1.5 Dn D3.6 तदा (for तथा). G1 चक्रुराज्ञाः; G4 °राज्ञः. G2 प्रज्ञादशास्तां तथा चक्रुराज्ञां. Cd cites प्रज्ञादक्षाः (=प्रज्ञानिपुणाः). — c) B3 [उ]पाजह्रुः; G2 [अ]पजह्रुः; G3 [आ]पजह्रुः. Ś1 M2 सभायाः (M2 °या). — d) T1 G5 शिल्पिनां; M1 शिल्पिनं. K3.4 Dn D5 चैव; B1 चाभि-; B2.5.6 D1-3.5 चाशु (for चापि).

19 a) G6 काले कालेनाथ; M1 कालेनाल्पेनापि. G4 नष्टां (for निष्ठां). Cd cites निष्ठा. K4 गता तां; D6 T1 G3 गतानां. — b) G3 रत्नां (for रम्यां). K1-3 बहुरत्नाचितां तु (K1 नु); K4 बहुरत्नां विचित्रतां; D4 G3 बहुरम्यां विचित्रां. — c) G4 M2 हेमैर् (for हैमैर्). Cd.np आस्तैरर् (for आसनैर्). — d) K3.4 D2 आचक्षुस्ते; D1 आचक्रु°; G2 अचख्यु°. G5 तत्र (for तस्य). K1 राज्ञा; D3 राज्ञाः. G4 प्रतीतां; Cd as in text.

20 a) G6 नियमं (for विदुरं). K1.2.4 मंत्रमुख्यं; T1 corrupt. — b) G4 उवाचैथा धृ°. B6 नरेंद्रं; G2 नरेंद्राः. — c) Ś1 तु मत्वा; K4 Ñ1 B2.4 Dn D1.2.6 च गत्वा; V1 B3.6 समेत्य (for हि गत्वा). — d) G2 अत्र (for इह).

21 Before 21, D4 (marg. sec. m.) ins. धृतराष्ट्र उ°. — a) K4 बहुरत्नविचित्रां; D1.2 बहुरम्या विचित्रा. — b) D5 (marg. sec. m.) हेमासनैर्. K4 D3 उपपन्नां. G6 महार्गैः. K4 corrupt. — c) K2 स (for सा). — d) D1.2 वर्ततामेव; G2 °मेत्य; G3 वर्धतामत्र; G4.6 वर्ततामेति. T1 G3 चैत्य; G6 चेत्य; G3 चेद्य (for चेति).

C. 2. 1986
B. 2. 56. 22
K. 2. 82. 24

शय्यासनैरुपपन्ना महार्हैः ।
मा दृश्यतां भ्रातृभिः सार्धमेत्य
सुहृद्द्यूतं वर्ततामत्र चेति ॥ २१

मतमाज्ञाय पुत्रस्य धृतराष्ट्रो नराधिपः ।
मत्वा च दुस्तरं दैवमेतद्राजा चकार ह ॥ २२

अन्यायेन तथोक्तस्तु विदुरो विदुषां वरः ।
नाभ्यनन्दद्वचो भ्रातुर्वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २३

नाभिनन्दामि नृपते प्रैषमेतं
मैवं कृथाः कुलनाशाद्बिभेमि ।
पुत्रैर्भिन्नैः कलहस्ते ध्रुवं स्या-
देतच्छङ्के द्यूतकृते नरेन्द्र ॥ २४

धृतराष्ट्र उवाच ।

नेह क्षत्तः कलहस्तप्स्यते मां
न चेद्दैवं प्रतिलोमं भविष्यत् ।
धात्रा तु दिष्टस्य वशे किलेदं
सर्वं जगच्चेष्टति न स्वतन्त्रम् ॥ २५

तदद्य विदुर प्राप्य राजानं मम शासनात् ।
क्षिप्रमानय दुर्धर्षं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

— After 21, B1.2.5.6 Dn D1.2.6 ins. an addl. colophon (*adhy. no.*: Dn1 56).

22 Before 22, all MSS. ins. वैशं° उ° (*or* वैशं°). — a) D1.2 स तम् (for मतम्). G3 मूर्खस्य (for पुत्रस्य). — b) K1–3 जनाधिपः; B1.2.5.6 D1–5 महीपतिः; S प्रतापवान् (for नरा°). — c) K2 च विदुरो; G3 दुरोदरं (for च दुस्तरं). K3 Ñ1 B6 D6 T1 चैवम्; G2.5 देवम् (for दैवम्). — d) Ś1 एवं (for एतद्). Ś1 K राजन्; D6 राज्यं (for राजा).

23 a) Ś1 अन्यां येन; D1 अन्यापि न (for अन्यायेन). K4 तथोक्तेस्तु; B5 यथोक्तस्तु. — b) K1 D5 वर. — d) Ñ1 G1–4.6 M1 नरेंद्रं (for वचनं). K2 वेदम्; G4 चैवम् (for चेदम्).

24 Before 24, N G4.6 M2 ins. विदुर उ° (*or* विदुरः). — a) Ś1 K B4 Dn D5 G6 नाभिनंदे; T1 G5 नाहं नंदे (for नाभिनन्दामि). G1 नृपतेः. Ś1 B1 D1.2 प्रे(D2 प्रै)ष्यमेतं; K1 प्रेषमेतं; K2 प्रैपमंत्रं तं (sic); V1 प्रेषणं वै; B6 G1 M प्रे(M1 प्रै)षणं मे; T1 प्रैक्षमेतद्; G2 प्रेषितं मे; G4 द्वेषमेतं. Cd cites प्रैष्यं. G3 नाभिद्रते दि नृपते तथा प्रैषमेतन् (sic). — b) D1 नैवं; T1 मैव; G4 नवं (for मैवं). K1.2.4 Dn2 D5 कृथा; G6 कथाः. — c) B4 भिन्नः. V1 कलहस्तु; D2 कलहं ते; D6 °हंस्ते. T1 G1–4 ध्रुवः. G4 स्यां. — d) K4 एतद्युक्ते; G1 अतः शंके; G2 एतस्मिन्मे; G4 तच्छंके (for एतच्छङ्के). K1 B1.6 D1.2 द्यूतकृतं; D4 द्यूतं कृते; T1 G1.2.5 द्यूतकृत्ये.

25 G3 om. the ref. — a) G2 नैवं; T1 नेहः (sic). D3 कलहात्. Ś1 मा (for मां). K1 तप्ससे मां; K2 B (except B3) G1–4 M तप्यते मां (G2.3 मा); K4 तस्य सेवं (sic); T1 G5 तस्य वै मे. — b) K1 [ए]वं दैवं; K2 D4 चेदैवं; K3 D2 G2.3 चेदेवं; M2 चेद्देवं. B1–3.6 D1.2 G1 M2 प्रतिकू(D1 °कु)लं; D3 °लोभं; G2 °लोमो; G6 °कुलो. G1.4 M भविष्यति. — c) = 2. 52. 14c. K2 B2.6 Dn D2–6 नु (*or* [अ]नु-) (for तु). Dn1 शिष्टस्य; G5 दृष्टस्य; Cd.n as in text. D4 वचो; G2 वशं (for वशे). N1 किलैवं. — d) T1 om. सर्वं. M2 दिशश्च (for जगच्च). Ś1 K Dn D2.6 Cnp तिष्ठति; T1 G1.3–5 M1 चेष्टते; Cn as in text. G2 चेष्टितमस्वतंत्रं.

26 a) K1 वदस्व; T1 त्वदद्य (for तद°). D1.2 विदूर; D4 G1.2 विदुरः; G4 वीर सं-. — c) T1 क्षिप्रमानाय; G2 °मानीय. — d) K3 कुंतिपुत्रं. — Cd cites 26cd entire (as in text).

Colophon. — *Sub-parvan*: Ś1 K1–3 B1–5 D (except Dn1) G1.6 द्यूत; K4 धृतराष्ट्रमंत्र. — *Adhy. name*: B6 G1 M विदुरप्रेषणं (to which द्यूतोपक्रमे is prefixed in M1). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg.) 55; K2.3 D3 53; Dn1 57; S 92 (G4 67). — *S'loka no.*: K2 M1 26; Dn 5; D1.2 17; D4 25; T1 28.

५२

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रायाद्विदुरोऽश्वैरुदारै-
र्महाजवैर्बलिभिः साधुदान्तैः ।
बलान्नियुक्तो धृतराष्ट्रेण राज्ञा
मनीषिणां पाण्डवानां सकाशम् ॥ १

सोऽभिपत्य तदध्वानमासाद्य नृपतेः पुरम् ।
प्रविवेश महाबुद्धिः पूज्यमानो द्विजातिभिः ॥ २

स राजगृहमासाद्य रभवनोपमम् ।
अभ्यगच्छत धर्मात्मा धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ३

तं वै राजा सत्यधृतिर्महात्मा
अजातशत्रुर्विदुरं यथावत् ।
पूजापूर्वं प्रतिगृह्याजमीढ-
स्ततोऽपृच्छद्धृतराष्ट्रं सपुत्रम् ॥ ४

युधिष्ठिर उवाच ।

विज्ञायते ते मनसो न प्रहर्षः
कच्चित्क्षत्तः कुशलेनागतोऽसि ।
कच्चित्पुत्राः स्थविरस्यानुलोमा
वशानुगाश्चापि विशोऽपि कच्चित् ॥ ५

विदुर उवाच ।

राजा महात्मा कुशली सपुत्र
आस्ते वृतो ज्ञातिभिरिन्द्रकल्पैः ।
प्रीतो राजन्पुत्रगणैर्विनीतै-
र्विशोक एवात्मरतिर्दृढात्मा ॥ ६

इदं तु त्वां कुरुराजोऽभ्युवाच C. 2. 1998 B. 2. 58. 7 K. 2. 83. 7

52

1 G6 om. the ref. — a) D1 G4 (before corr.) प्रयाद्. Ś1 °रोश्वैरुदग्रैर्; K1 °रोश्वैर्विनीतैर् (विनीतै added in marg.); G4 °रोचैरुदारैर्. Cd cites 1a (entire) as in text. — b) K3 B (except B4) D1–5 G1 मनो(D3 °न)जवैर्; Dn2 महारावैर्; G3 महाबलैर्. G6 बहुभिः (for बलिभिः). G2 सुप्रदांतैः; G4 साधुमंतैः. Ś1 महाबलैः साधुदांतैः सुवेगैः. — c) D1 T1 बलाभियुक्तो. — d) Ś1 G2 मनीषिणा; K2 °षेणा; K4 मनर्षिणां; G6 मनीषिणं. K4 शकासे (sic); B4 Dn (!) D8 सकाशे.

2 a) Ñ1 B3 Dn2 D3–5 G2 सोभिपद्य; T1 G1.3–6 M सोति(T1 °ती-; G3 °नि)पत्य. Ś1 K V1 Dn D1.4.6 G1 तम(K4 °मा)ध्वानम्; B1.2 G3 तदाध्वानम्; G4 तथा°; M2 मदध्वानम्. Cn cites तत् (contrary to Dn MSS.!) and connects it (erroneously) with पुरम्; see Addenda. — c) G6 स (for प्र-).

3 b) K1 कुबेरभवनप्रभं. — c) K1 अभ्यगच्छत्सु-; Ñ1 V1 B D G1.5 अभ्यागच्छत (V1 °च्च; B6 °रस). — d) Ś1 राजपुत्रं; V1 कुंतीपुत्रं; B1.6 D1.2 T1 G2.3.5.6 M2 धर्मराजं; D3 G4 धर्मात्मानं.

4 Ś1 om. 4. — a) T1 G2.4 स (for तं). M1 राजं. — Note hiatus between 4a and 4b! — b) D3 आजातशत्रुर्; Ñ1 S ह्यजात°. — B4 om. 4cd. — c) D3 G2.3 पूजां पूर्वं; T1 प्रजापूर्वं. K1 [आ]जमीढ; T1 G3 [आ]जिमीढस्. — d) K1 सूतोपृच्छद्; D1 G6 ततोगछद्; G2 ततो पुत्रं (sic). G4 धृतराष्ट्रस्य पुत्रं.

5 a) G2 विज्ञायमानो (for °यते ते). B1.2.5.6 T1 G1.3.4.6 M1 om. ते. V1 transp. ते and मनसः. G3.4 M1 मानसो; G6 मानसे. Ś1 K Ñ1 B4.5 Dn1 D1.6 G2.5 M2 मनसोप्रहर्षः (for °सो न प्रहर्षः). — b) K2 D4.6 क्वचित्. — c) K2 D4.6 क्वचित्; K4 G6 कश्चित्. G3 पुत्र[:]. Ñ1 B1–3.6 D1.2.6 m °स्यानुकूला. In K2 प्रसन्नः is added (as gloss?) after °स्या. Cd cites अनुलोमाः (as in text). — d) K1.3 Dn D4.6 विशोथ; K2 विशोद्य; K4 B2 विशोक; Ñ1 तथैव; B5 वि ... हि; G1 M विशोस्य. Cd cites विशः (as in text). K1 G3 कश्चित्; K2 क्वचित्. G2 पौत्राश्चापि वीतशोकास्तु कच्चित्; G4 वशानुगा वीतशोकाश्च कच्चित्.

6 Some MSS. om. the ref. — a) D4 सुपुत्र. — b) K1 धृतो; D1 वृत्तो (for वृतो). Ś1 राजभिर् (for ज्ञातिभिर्). K Dn D3.6 T1 इंद्रकल्पः. — c) D4 पीतो. Ñ1 B1.2.6 D1.2 राजा (for राजन्). Ś1 K2.4 Ñ1 B1–4 Dn D1.2.3 G5.6 M1 Cd पुत्रगुणैर्; K1 प्रीतिगुणैर्. K4 N1 V1 B4 Dn D3.5.6 Cd विनीतो; B1.2.6 D1.2 उदारैर् (for विनीतैर्). — d) Ñ1 [आ]त्मनतिर्; Cd as in text. K1 V1 B D1–5 Cd (v.l. as in text).n (p as in text) महात्मा (for दृढा°). G2 विशंकमावस्तु दृढं महात्मा.

7 a) Ś1 च त्वा; D5 नु त्वां; S तु त्वा (G3 om. तु; G5

पूर्वं पृष्ट्वा कुशलं चाव्ययं च ।
इयं सभा त्वत्सभातुल्यरूपा
भ्रातॄणां ते पश्य तामेत्य पुत्र ॥ ७
समागम्य भ्रातृभिः पार्थ तस्यां
सुहृद्द्यूतं क्रियतां रम्यतां च ।
प्रीयामहे भवतः संगमेन
समागताः कुरवश्चैव सर्वे ॥ ८
दुरोदरा विहिता ये तु तत्र
महात्मना धृतराष्ट्रेण राज्ञा ।
तान्द्रक्ष्यसे कितवान्संनिविष्टा-
नित्यागतोऽहं नृपते तज्जुषस्व ॥ ९

युधिष्ठिर उवाच ।

द्यूते क्षत्तः कलहो विद्यते नः
को वै द्यूतं रोचयेद्बुध्यमानः ।
किं वा भवान्मन्यते युक्तरूपं
भवद्वाक्ये सर्व एव स्थिताः स्म ॥ १०

विदुर उवाच ।

जानाम्यहं द्यूतमनर्थमूलं
कृतश्च यत्नोऽस्य मया निवारणे ।
राजा तु मां प्राहिणोत्त्वत्सकाशं
श्रुत्वा विद्वञ्श्रेय इहाचरस्व ॥ ११

युधिष्ठिर उवाच ।

के तत्रान्ये कितवा दीव्यमाना
विना राज्ञो धृतराष्ट्रस्य पुत्रैः ।
पृच्छामि त्वां विदुर ब्रूहि नस्ता-
न्यैर्दीव्यामः शतशः संनिपत्य ॥ १२

तु कृत्वा). G5 ह्युवाच. — b) D1 transp. पूर्वं and पृष्ट्वा. K1-3 Dn2 D4 M2 दृष्ट्वा (for पृष्ट्वा). K1 G1 चाप्ययं च; K2 वाचयं च; K4 वाच्यपं च. Cd cites अव्ययं (as in text). B1 पूर्वं पृष्ट्वा कुशलानामयं च. — d) K V1 B1.2 Dn D5.6 G5.6 दृश्य(K2 दश)तामेत्य (K4 °त); B3.5.6 D3 दृश्यतामद्य; B4 D4 दृश्यता (sic) मेद्य; D2 पश्य तां मेद्य.

8 a) K1 समागत्य. Ś1 पार्थिवस्यां; K4 तस्य पार्थो; G3 पार्थं तस्य. — b) G1 सुहृद्द्यूतः. Ś1 Ñ1 V1 B1.3.6 D2-4 कारय (D2 °यं); D1 क्रिय (sic); G1 कौरय (sic); G4 रम्यतां; M2 वर्तताम् (for क्रियतां). G2 आंतरं च; G4 क्रीडतां च; M2 अद्य चेति. — c) D1.3 T1 G3-6 प्रियामहे. K4 Ñ1 V1 Dn D6 भवतां. — d) K4 B3 सभां गताः; V1 D3-4.6 G1.4.6 M सभागताः; T1 G5 सहागताः. K Ñ1 B4 Dn D6 T1 G3-5 M2 चापि (for चैव).

9 a) Ś1 दुरोदरे; K2 °दरो; T1 G1-3.5 M दरोदरा(G2 °रे); Cd as in text. Ś1 ये च तेत्र; K3 तत्र ये तु (by transp.). — b) B3 D3-5 महात्मानो. — c) T1 तं (for तान्). B3.5 D3-5 द्रक्ष्यसि त्वं (for द्रक्ष्यसे). G2 जितवान्. B3 G2.3 संनिकृष्टान्. — d) B1 अभ्यागतान्; B2.3 D1.2 अभ्यागतोहं. B1 T1 G2-5 om. [ऽ]हं. B3 D1.2 om. तज्. T1 G5 तां; G3 तान्; G4 तं (for तज्).

10 G4 om. (hapl.) 10-11. — a) V1 B1.6 D1.2 दृश्य° (for विद्य°). K2 om. नः. K1 D2 वै; B1.6 च; B3 वः; G2 तु; M2 न (for नः). — b) Ś1 को वा; G2 क्रोधैर् (for को वै). K4 D4 रोचये; Ñ1 B1.4.5 Dn2 T1 G2.3.5 °द्वै; G6 °तां. D4 बुध्यमाश्च (corrupt). — c) G2 तत्किं (for किं वा). G6 भवो (for भवान्). Dn2 मन्यसे; G6 जन्यते. K1.2 प्राप्तकालं (for युक्तरूपं). — d) D1.2 तव (for भवद्-). K1 स्थिता स्मः; K2 D3 स्थिता स्म; Dn2 D2.4.5 T1 G5 M2 स्थिताः स्मः; G1 स्थितात्मा; G2 स्थितोस्मः; G6 स्थितां स्म. Ś1 भवद्वाक्ये सर्वथावस्थिताः स्म.

11 G4 om. 11 (cf. v.l. 10). D1 om. the ref. — a) G2 °रूपं (for °मूलं). — b) K2 G5 कृतस्य. B5 D3.5 [ऽ]त्र; D1.2 वि-; D4 [ऽ]र्थं- (for ऽस्य). Ś1 B D1-5 निवारणे मया (by transp.). — c) K Ñ1 V1 B5 Dn D6 च मां; T1 G2.5 हि मां; G1.3.6 M तु मा. D1 °काशात्. — d) V1 त्वं वै (for श्रुत्वा). Dn2 D1.2 T1 G2 विद्वाञ्श्रेय; G3 वच[:]श्रेय. D1-5 एव (for इह).

12 G4 om. the ref. — a) K1 तत्रास्ते; B6 D1.2 G1.3-6 M °सन्; T1 G2 तत्र वै. Ś1 द्यूतमाना; D3 T1 G4 दिव्य°; G3.6 M1 दीप्य°. — b) D3 राज्ञः सभायां; T1 राज्ञस्तु वै; G1 M वृता राज्ञो; G2 नरास्तु वै; G6 विना राज्ञा. — c) Ś1 K2 D3 T1 G1-3 M2 त्वा. Ś1 V1 B1.2 D1.2 तत्वं; N1 B3 D3.4 नस्तद्; B6 नस्त्वं (for नस्तान्). B5 पृच्छामि त्वां ब्रूहि विदुरस्तद्. — d) B2 D1 कैर् (for यैर्). Ś1 यैर्दीव्यसे; K1 ये दीव्यमानाः; B1 कैर्दीव्येमः; Dn1 (before corr.).n2 यैर्दिव्यामः; D2 कैर्दीव्यमानः; T1 अन्यैर्दिव्ये; G1 यैर्दिव्येमः; G2 यैर्दीवितः; G4 देविष्ये च वयः; G5.6 अन्यैर्दिव्यैः; M2 यैर्दीव्येम. K4 Dn D1.2.6 सततं (but Cn शतशः as in text!); G2 शकुनिः. B1 G2 M1 संनिपात्य.

13 a) D5 गंधारराजः. — b) K1 राजानुदेवी; K4 V1 B3.5.6 Dn D3-5 राजा(Dn1 राज्ञा)क्षदेवी; Ñ1 °तिदेवः; G2

विदुर उवाच ।

गान्धारराजः शकुनिर्विशां पते
राजातिदेवी कृतहस्तो मताक्षः ।
विविंशतिश्चित्रसेनश्च राजा
सत्यव्रतः पुरुमित्रो जयश्च ॥ १३

युधिष्ठिर उवाच ।

महाभयाः कितवाः संनिविष्टा
मायोपधा देवितारोऽत्र सन्ति ।
धात्रा तु दिष्टस्य वशे किलेदं
नादेवनं कितवैरद्य तैर्मे ॥ १४
नाहं राज्ञो धृतराष्ट्रस्य शासना-
न्न गन्तुमिच्छामि कवे दुरोदरम् ।
इष्टो हि पुत्रस्य पिता सदैव
तदस्मि कर्ता विदुरात्थ मां यथा ॥ १५
न चाकामः शकुनिना देविताहं
न चेन्मां धृष्णुराह्वयिता सभायाम् ।
आहूतोऽहं न निवर्ते कदाचि-
त्तदाहितं शाश्वतं वै व्रतं मे ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा विदुरं धर्मराजः
प्रायात्रिकं सर्वमाज्ञाप्य तूर्णम् ।
प्रायाच्छ्वोभूते सगणः सानुयात्रः
सह स्त्रीभिर्द्रौपदीमादिकृत्वा ॥ १७
दैवं प्रज्ञां तु मुष्णाति तेजश्चक्षुरिवापतत् । C. 2. 2009 B. 2. 58. 18 K. 2. 83. 18

राजाह देवी; M2 राजाधिदेवी; Cd. n as in text (!). Cv confused; राजा तु देवी cited, but apparently read °क्षदेवी. B3 D2 कृतपातो; G2 °हस्ते. Cd cites अकृतहस्तः (= यथेच्छमक्षपातकः)! B1 महाक्षः; Cd as in text. — ^{c}) K1 चित्रसेनोथ; K2 °नस्य; G6 °नः स. K1.2 M2 राजन् (for राजा). — ^{d}) K4 D8 सत्यवृतः; G6 सत्रव्रतः. K1 कुरुमित्रो. K2 गयश्च.

14 ^{a}) K1 महानु(नु marg.)भावाः; V1 B5 D3–5 महा(D3 मया)भागाः; S °मायाः (M1 before corr. °मयाः); Cd as in text. — ^{b}) K4 Dn (!) D1.6 मायाविनो; V1 मायापरा; G2.4 मायोपाया; Cd. n मायोपधा (as in text). — ^{c}) = 2. 51. 25^{c}. K1 धात्रा सु-; K2.4 B1.6 D (except Dn1) T1 G5 धात्रानु-; G2 °त्रात्र. K2 -शिष्टस्य; Cd as in text. K4 वितोदं; G1 किलेद्यं; G4 कवेदं. — ^{d}) B3 नादेविनं; D1.2 T1 G5 न देवनं; G6 नादेवितं (for नादेवनं). T1 ते (for तैर्). Ś1 K Ñ1 Dn D6 सर्वं जगत्तिष्ठ(Ñ1 °च्चेष्ट)ति न स्वतंत्रं (cf. 2. 51. 25^{d}). See Addenda.

15 ^{a}) K4 राज्ञा. D8 धृतराष्ट्रशास — ^{b}) Ś1 G4 आगंतुम्; D2 T1 G3.5 नागंतुम् (for न गन्तुम्). K2 V1 B2.3.6 D2–5 S (except M2) अर्हामि; D1 अर्होस्मि (for इच्छामि). D2 कुर्वे (for कवे). T1 G1–4.6 M2 दरोदरं (G1 °रः); Cd as in text. — ^{c}) G4 इष्टोसि. K4 सदैत; G4 न दैवतम्; G6 सुदैव. — ^{d}) K2 तचास्मि; G2.3.6 तस्मिन्; G4 अस्मिन् (for तदस्मि). G2.4 add त्वं after कर्ता. K4 विदुरोत्थ; T1 °रार्थ. K2 D8 G1.2 M °त्थ मा यथा; G6 °र्थमनाथ. D5 m राजा सुतेष्टः स यथाह मां वै.

16 ^{a}) Ś1 B3 D5 G2 च कामः; K1 V1 चाकामं; B1 D1.2 वाकामं (D1 °मः); M कामतः. B1.6 D1.2.4 शकुनिर्; G6 शक्तिना (for शकुनिना). K3 G2 देव(K3 *sup. lin.* क्रीड)ताहं; V1 B1.3 D1.2 देविता मां; G3 देवनं (for देविताहं). — ^{b}) G1–5 M न ह्यात्मना (for न चेन्मां). Ñ1 V1 B2.4 Dn D6 जिष्णुर्; B5.6 D4.5 धृष्ट; D1 M2 धृष्टम्; D2 दृष्टम्; D3 धृष्टा (for धृष्णुर्). K3 त्वा आह्वयता; K4 त्वष्टत्साह्वयते (sic); G2.3 धृष्णुना(G2 °रा)ह्वयता; G4 नृष्णुराह्वयता (for धृष्णुराह्वयिता). B5 अह्वयते; Dn1 (by corr. *sec. m.*) D3.5 आह्वयते; Dn1 (orig.) आह्वयित्वा; D4 आहूयते. K1 न चेन्मां धृतराष्ट्रोह्वयिता सभायां; B1.3 न चेन्मां धृतराष्ट्र आह्वयते (B3 °यिता) सभायां; T1 न चाह्वयिता धृतराष्ट्रः सभायां; G6 न ह्यात्मानमधिवातासभायां (corrupt). — ^{c}) D2 त्वं; T1 G2.6 वै; G3 यन् (for [अ]हं). K1 तन्निवृत्तेः; T1 न विवर्तें; G1 न निवृत्ते; G2 नातिवर्तें (for न निवर्तें). T1 G6 कदापि. — ^{d}) Ś1 तथाहितं; K1 तदा विघ्नं; S तथा (G4–6 °दा) हीदं (for तदाहितं). G6 प्रतस्थे (for व्रतं मे). — After 16, G5 ins. a passage given in App. I (No. 36); then 21^{ab}; then App. I, No. 37: which are found in other S MSS. after 20.

17 M2 om. the ref. — ^{a}) B6 G5 एवमुक्त्वा तु; G2 एवं तूक्त्वा. — ^{b}) K2 प्रयात्रिकं; D1 प्रायांतिकं; G2 सांयातिकं; G3 प्रायाणिकं; Cd as in text. G5 दूर्णं. — ^{c}) K1 प्रायात्ससूते (m सुते श्वोभूते); K3 प्रयाच्छ्वो°. Ś1 सयात्रः (for सानुयात्रः). — ^{d}) Ś1 द्रौपदीप्रमुखीभिः; V1 B3 याज्ञसेनीं गृहीत्वा.

18 ^{a}) K2 प्राज्ञं; K3 प्रज्ञा; G5 प्राज्ञां. Ñ1 V1 B4 Dn हि प्रज्ञां; B1 G3 प्रज्ञानं; B3.5.6 D3.5 तु प्रज्ञां (by transp.); D4 प्रज्ञा हि; T1 प्रज्ञां हि; G4 च प्रज्ञां. Ś1 K D6 वि- (for तु). V1 पुष्णाति. — ^{b}) K4 Ñ1 V1 B4 Dn

C. 2. 2009 B. 2. 58. 18 K. 2. 83. 18 धातुश्च वशमन्वेति पाशैरिव नरः सितः ॥ १८
इत्युक्त्वा प्रययौ राजा सह क्षत्रा युधिष्ठिरः ।
अमृष्यमाणस्तत्पार्थः समाह्वानमरिंदमः ॥ १९
वाह्लिकेन रथं दत्तमास्थाय परवीरहा ।
परिच्छन्नो ययौ पार्थो भ्रातृभिः सह पाण्डवः ॥ २०
राजश्रिया दीप्यमानो ययौ ब्रह्मपुरःसरः ।
धृतराष्ट्रेण चाहूतः कालस्य समयेन च ॥ २१
स हास्तिनपुरं गत्वा धृतराष्ट्रगृहं ययौ ।
समियाय च धर्मात्मा धृतराष्ट्रेण पाण्डवः ॥ २२
तथा द्रोणेन भीष्मेण कर्णेन च कृपेण च ।
समियाय यथान्यायं द्रौणिना च विभुः सह ॥ २३
समेत्य च महाबाहुः सोमदत्तेन चैव ह
दुर्योधनेन शल्येन सौबलेन च वीर्यवान् ॥ २४
ये चान्ये तत्र राजानः पूर्वमेव समागताः ।

D_6 transp. तेजः and चक्षुः. G_2 °रिवापदि; G_3 °रिवापतन्. — ^{c}) K_3 दैवस्य (for धातुश्च). K_1 वशमभ्येति; G_3 वशमत्येति. — ^{d}) K_2 नरं; D_3 चरैः; G_3 करी; G_3 (before corr.)$_{.4.5}$ करे (for नरः). T_1 G_2 करस्थितः (G_2 °तैः); G_6 विकर्षतः (for नरः सितः). $K_{3.4}$ स्थितः; $B_{1.3}$ शितः; D_5 क्षितौ; Cd सितः (as in text).

19 Before 19, $G_{1.2}$ M_1 ins. वैशं°. — ^{a}) G_4 (hypermetric) इत्यादिश्य (for इत्युक्त्वा). — ^{b}) $Ś_1$ कृत्वा; $K_{1.2}$ $D_{2.3.5.6}$ (before corr.) M_2 क्षत्ता (for क्षत्रा). — ^{c}) K_4 B_4 Dn D_6 तस्याथ; G_5 तं पार्थः. — ^{d}) G_4 सहाह्वानम्. $Ś_1$ अतंद्रितः; K_4 D_3 G_5 अरिंदम; V_1 $B_{1.2.6}$ $D_{1.2}$ अरेस्तदा (B_1 °था).

20 ^{a}) K_2 $B_{3.6}$ Dn $D_{2.4.5}$ बाह्लीकेन; G_6 बाहकेन. $Ñ_1$ V_1 B_4 Dn $D_{1.4.5}$ (before corr.) यत्तम्; B_6 तूर्णम् (for दत्तम्). G_2 बाह्लीकश्च रथैर्युक्तम्. — ^{c}) K_2 B_3 $G_{3.4}$ M_1 Cd.np परिच्छिन्नो; V_1 B_5 °च्छिद्य; Cn as in text. B_5 D_{3-5} राजा; G_2 (by corr.) पार्थैः. — ^{d}) G_2 सर्वैश्च (for भ्रातृभिः). K_2 पार्थिवैः; K_3 G_2 पांडवैः; $D_{1.3}$ पांडव. — After 20, G_5 reads 496*. — A passage given in App. I (No. 36) is ins. in S (Cv glosses one line) after 20 (in G_5 transposed, with 21^{ab} and App. I, No. 37 to after 16).

21 G_6 om. 21. G_5 transp. 21^{ab} with App. I, Nos. 36 and 37; cf. just above. — ^{a}) $Ś_1$ सेव्यमानो. — ^{b}) V_1 $B_{3.5}$ D_{3-5} ततो (for ययौ). $B_{1.2.6}$ $D_{1.2}$ ब्रह्मपुरष्कृ($D_{1.2}$ °स्कृ)तः. — After 21^{ab}, S (except G_6 M_2) ins. a passage given in App. I (No. 37). — G_{3-5} om. 21^{cd}. — ^{c}) D_{3-5} धृतराष्ट्रस्य. — ^{d}) K_{1-3} Dn D_6 M_1 (*inf. lin.* as in text) कालेन; all comm. as in text! — T_1 G_4 M_1 ins. after 21: G_5 (which transp. 21^{ab} and om. 21^{cd}), ins. after 20:

496* प्रविवेश ततो राजा पुरं नागाह्वयं ततः ।
[T_1 नगरं नागसाह्वयं (for the post. half).]

22 ^{a}) $G_{1.3.6}$ M_2 हस्तिनपुरं. M_1 स गत्वा हास्ति° (by transp.). — ^{b}) $Ś_1$ $Ñ_1$ $G_{1.6}$ धृतराष्ट्रपुरं; D_1 °गृहान्. K_2 धृतराष्ट्र(स्य)गृहं ययौ. — ^{cd}) K_3 $D_{1.3}$ G_2 समीयाय; T_1 G_{3-5} M समेयाय; G_1 सन्मेयाय (sic); Cv as in text. M_2 यथान्यायं (for च धर्मात्मा). G_6 धृतराष्ट्रेण भीष्मेण समीयायाथ पांडवः.

23 ^{ab}) K_3 T_1 G_2 ततो (for तथा). K_4 $Ñ_1$ V_1 B_4 Dn D_6 transp. द्रोणेन and भीष्मेण; $B_{3.5}$ D_{3-5} transp. भीष्मेण and कर्णेन. G_6 कर्णेन भारद्वाजेन द्रौणिना च कृपेण च. — G_6 om. 23^{c}–24^{b}. — ^{c}) $D_{1.3}$ समीयाय; T_1 G_{1-5} M समे(G_1 °न्मे)याय; cf. v.l. 22. D_3 यथान्यायौ. — $Ñ_1$ G_2 om. (hapl.) 23^{d}–24^{a} (24^{a} being read as in S). — ^{d}) $Ś_1$ चाभितः; K_{1-3} चा(K_1 च)भिभुः; D_6 वा विभुः; T_1 च विभाः; M_1 [अ]थ विभुः (for च विभुः).

24 G_6 om. 24^{ab}; $Ñ_1$ G_2 om. 24^{a} (cf. v.l. 23). — ^{a}) V_1 $B_{1.2.6}$ $D_{1.2}$ बाह्ली(V_1 D_1 °ह्लि)केन तदा (V_1 °था) राजा; B_{3-5} D_{3-5} बाह्लीकेन च राजेंद्र; T_1 $G_{1.3-5}$ M समेयाय (T_1 समेत्य च; G_1 बाह्लिकेन) यथान्यायं. — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.3}$ चैव हि; $Ñ_1$ वा विभुः; V_1 B (except B_3) D_{1-5} भूरिणा; S (G_6 om.) चाभिभूः (G_1 चापि ह). — ^{c}) $Ś_1$ $K_{2.3}$ G_6 वीरेण; K_1 कर्णेन; T_1 $G_{1.2.4.5}$ M सभ्रात्रा (for शल्येन). G_3 दुर्योधने सह भ्रात्रा. — $K_{2.3}$ om. (hapl.) 24^{d}–25^{b} and the prior half of 497*. — ^{d}) G_6 सोमदत्तेन पांडवः; M_2 कुरुभिः सौबलेन च.

25 $K_{2.3}$ om. 25^{ab} (cf. v.l. 24). — ^{ab}) G_3 राजानं. G_6 सिंधुराजेन वै सार्धं तथा शकुनिना नृप. — After 25^{ab}, N ($K_{2.3}$ om. the prior half; cf. v.l. 24) $G_{3.5}$ ins.:

497* दुःशासनेन वीरेण सर्वैर्भ्रातृभिरेव च ।
[K_1 च तथा; V_1 $B_{1.3.5.6}$ $D_{2.3.5}$ G_3 कौंतेयः; $D_{1.4}$ G_5 कौंतेय (for वीरेण). $Ś_1$ om. the post. half, and 25^{c}–26^{a}. K_2 G_5 सर्वे; K_4 Dn_2 D_1 सर्वै.]

— On the other hand, G_6 ins. after 25^{ab}:

498* अन्यैश्च धार्तराष्ट्रैश्च नृपैरन्यैः समेयिवान् ।

— G_6 om. 25^{cd}. — ^{c}) $K_{2.3}$ राज्ञा च; T_1 G_2 हि तदा;

जयद्रथेन च तथा कुरुभिश्चापि सर्वशः ॥ २५
ततः सर्वैर्महाबाहुर्भ्रातृभिः परिवारितः ।
प्रविवेश गृहं राज्ञो धृतराष्ट्रस्य धीमतः ॥ २६
ददर्श तत्र गान्धारीं देवीं पतिमनुव्रताम् ।
स्नुषाभिः संवृतां शश्वत्ताराभिरिव रोहिणीम् ॥ २७
अभिवाद्य स गान्धारीं तया च प्रतिनन्दितः ।
ददर्श पितरं वृद्धं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् ॥ २८
राज्ञा मूर्धन्युपाघ्रातास्ते च कौरवनन्दनाः ।
चत्वारः पाण्डवा राजन्भीमसेनपुरोगमाः ॥ २९
ततो हर्षः समभवत्कौरवाणां विशां पते ।
तान्दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रान्पाण्डवान्प्रियदर्शनान् ॥ ३०
विविशुस्तेऽभ्यनुज्ञाता रत्नवन्ति गृहाण्यथ ।
ददृशुश्चोपयातास्तान्द्रौपदीप्रमुखाः स्त्रियः ॥ ३१
याज्ञसेन्याः परामृद्धिं दृष्ट्वा प्रज्वलितामिव ।
स्नुषास्ता धृतराष्ट्रस्य नातिप्रमनसोऽभवन् ॥ ३२
ततस्ते पुरुषव्याघ्रा गत्वा स्त्रीभिस्तु संविदम् ।
कृत्वा व्यायामपूर्वाणि कृत्यानि प्रतिकर्म च ॥ ३३
ततः कृताह्निकाः सर्वे दिव्यचन्दनरूषिताः ।
कल्याणमनसश्चैव ब्राह्मणान्स्वस्ति वाच्य च ॥ ३४
मनोज्ञमशनं भुक्त्वा विविशुः शरणान्यथ ।
उपगीयमाना नारीभिरस्वपन्कुरुनन्दनाः ॥ ३५
जगाम तेषां सा रात्रिः पुण्या रतिविहारिणाम् । C. 2. 2028 B. 2. 58. 37 K. 2. 83. 62

G3.5 हि तथा. — ^{d}) T1 G2.4 राजभिश्चापि (G2 °त्र). — After 25, G3–5 ins.:

499* समेत्य कुरुभिः सर्वैर्यथान्यायमरिंदमः ।

[G3 सर्वैश्च; G4 तथा च (for समेत्य). G5 सर्वे (for सर्वैर्).]

26 Ś1 om. 26^{a} (cf. v.l. 25); G3 om. 26^{ab}. — ^{b}) G6 भ्रातृभिश्च ततोत्तरैः. — G6 om. 26^{cd}. — ^{c}) K1 पुरं (for गृहं). — ^{d}) S (G6 om.) संमतं (T1 °तेः; G2 °तः) (for धीमतः).

27 ^{a}) K4 T1 गांधारिं. — K2 om. (hapl.) 27^{b}–28^{a}. — ^{b}) G6 भ्रातृभिः परिवारितः (=26^{b}). — G6 om. 27^{cd}. — ^{c}) Ś1 K1.3 सहितां; M2 सर्वे° (for संवृ°). B1 तत्र (for शश्वत्). — ^{d}) B5 °रेव. B4 रोहिणी; G1 संवृतां.

28 K2 om. 28^{a} (cf. v.l. 27). — ^{a}) Ś1 अभिवंद्य स; G1 रोहिणीमिव. K3 T1 G2–4.6 च (for स). — ^{b}) Ś1 D1.2 G4 स; G3 सं- (for च). D5 प्रतिनंदितं. K3 यया च प्रतिसंदितः; G2 तया चाप्यभिनंदितः; G5 तथा संप्रतिनंदितः; G6 स्नुषाभिः संवृतां सतीं. — ^{c}) B3 ज्येष्ठं (for वृद्धं). — ^{d}) Ś1 ईदृशं (for ईश्वरम्).

29 ^{a}) K2 D6 G1 [उ]पाघ्रातस्; Dn2 [उ]पघ्रातास्. Ś1 T1 G3.4 M1 राज्ञा (G3 °जा) च मूर्ध्न्युपाघ्रातास् (G3 °तस्); D1 राज्ञा मूर्द्धन्मुखाघ्रातास्; G5.6 (hypermetric) राज्ञा च मूर्धन्युपाघ्रातास् (G6 °तस्); M2 स राज्ञा मूर्ध्न्युपाघ्रातस्. — ^{b}) G6 तेन तत्रा[भि]नंद्य च. — G6 om. 29^{c}–30^{d}.

30 G6 om. 30 (cf. v.l. 29). — ^{a}) D3 समाभवत्. — ^{c}) G5 transp. तान् and दृष्ट्वा. D1.2 पुरुषव्याघ्र; D6 °व्याघ्रः. — ^{d}) B1 पांडवान्पुरुषर्षभान्.

31 ^{a}) B3 °स्तेप्यनुज्ञाता. — ^{b}) Ś1 भानुमंति (for रत्न°). Ś1 lacuna; K3.4 Dn D3.6 गृहाणि च; V1 B5 D4.5 गृहाण्युत. — ^{c}) S (except G2 M2) विविशुश् (for ददृशुश्). K1 Ñ1 V1 B Dn D3.4 M2 चोपया(B5 °जा)तांस्; K2 °यानास्; K3 °याया; K4 चोपजातास्. Ś1 ते; K2.4 D1.2.6 G3.4.6 M1 ता; T1 G2 वै (for तान्). G5 ता उपायाता (for चोपयातास्तान्). — ^{d}) K1 गांधारी°; V1 B3.5.6 D3.4 दुःशला°; Dn(!) दुःशीला°; D5(m as in text) दुःशली° (for द्रौपदी°). M2 °कौरव- (for °प्रमुखाः).

32 ^{ab}) K1 G4 यज्ञसेन्याः. Ś1 G3.5 परां वृद्धिं. G1 याज्ञसेन्याः परामिव (for 32^{ab}). — ^{c}) Ñ1 च; V1 स्व; G2 तु; G3 तान् (for ता). — ^{d}) T1 नातिक्रमनसाभवन्; G2.3 M2 नातीव(G3 नाप्रीत-; M2 न प्रीत)मनसोभवत् (M2 °न्). Cd cites प्रमनसः (as in text).

33 G6 om. 33; K1 om. 33^{ab}. — ^{b}) K3 सु-; B1.2 D1.2 S (G6 om.) च (for तु). — ^{c}) K3 दत्वा (for कृत्वा). — ^{d}) V1 कृत्यादि; D6 कृतानि. T1 G2 प्रीतिकर्माणि भारत.

34 B1 om. (hapl.) 34. — ^{a}) D1 कृतास्तिकाः (marg. *sec. m.* as in text); G4 कृताग्निकाः. — ^{b}) Ś1 K2–4 Ñ1 V1 B4–6 Dn D5.6 G5 °भूषिताः; K1 °रूक्षिताः; B2 D1.2 °लेपिताः; D4 °रूपिताः. — G6 om. 34^{cd}. — ^{c}) Ś1 S (G6 om.) सर्वे (for चैव). B2 D1.2 कल्पा(B2 °ल्या)स्तेजस्विनश्चैव. — ^{d}) D1 ब्राह्मणाः.

35 ^{a}) K2 मनोन्यस्; K3 अन्योन्यम् (for मनोज्ञम्). G2 M2 कृत्वा (for भुक्त्वा). K4 मनोत्तमाशनं भुक्त्वा (corrupt). — ^{b}) K3 स्मरणान्यथ; V1 B1–3.6 भवनान्यथ; B5 D3–5 भवनान्युत (D5 m शयनान्युत); D1.2 भवनान्यथा; T1 M2 शयनान्यथ; G1.5 शयनान्यथा; G2–4 शरणान्यथा. G6 कल्याणमनसस्तदा. — ^{c}) Hypermetric! K4 D6 गंधर्वैर् (for नारीभिर्). — ^{d}) K1 अवसन्; K4 D6

स्तूयमानाश्च विश्रान्ताः काले निद्रामथात्यजन् ॥ ३६
सुखोषितास्तां रजनीं प्रातः सर्वे कृताह्निकाः ।
सभां रम्यां प्रविविशुः कितवैरभिसंवृताम् ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

५३

शकुनिरुवाच ।

उपस्तीर्णा सभा राजन्रन्तुं चैते कृतक्षणाः ।
अक्षानुप्त्वा देवनस्य समयोऽस्तु युधिष्ठिर ॥ १

युधिष्ठिर उवाच ।

निकृतिर्देवनं पापं न क्षात्रोऽत्र पराक्रमः ।
न च नीतिर्ध्रुवा राजन्किं त्वं द्यूतं प्रशंससि ॥ २

नारीभिः; T1 सुष्टुपुः; G2 सुप्वापुः (*for* अस्वपन्). K4 Dn (!) D6 कुरुपुंगवाः. — After 35, K4 Dn (!) D6 ins.:

500* अनन्तरं च सुषुपुः प्रीताः परपुरंजयाः ।
[Dn (!) तत्प्राप्य (for सुषुपुः).]

36 [b]) K1 पुण्य॰. Ś1 पतिविहारिणाम्; B1.3 D1.2 G4 Cd रतिविहारिणी. — [c]) G3–5 संस्तू(G3 ॰सू)यमाना. G2 विक्रांताः. — [d]) G6 काल्ये. K1 अवात्यजन्; B1 अथाभजन्.

37 [a]) G5 सुखोषितास्. Ś1 K4 V1 B4.6 Dn D6 G4.6 ते (for तां). — [c]) V1 दिव्यां (for रम्यां). D1 प्रविष्टास्ते (for ॰विशुः). — [d]) Ś1 अभिनंदितां; K1.3.4 Ñ1 Dn (!) D6 ॰नंदिताः; K2 ॰नंदितं; B2.4 D1 ॰संवृताः; D4 ॰संभृतां; G6 इह संवृतां.

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K B1–5 D (except D5) G1.3.6 M द्यूत. — *Adhy. name:* D5 (marg. *sec. m.*) द्यूतारंभः; G1.3.6 M सभाप्रवेशः; G5 युधिष्ठिरहस्तिनापुरप्रवेशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg.) 56; K2.3 54; D3 53; S 93 (G4 68). — *S'loka no.:* K2 36; K3 37; Dn 38; D1.2 39; T1 65; M1 69.

53

Before 1, K4 V1 B D (except D6) T1 (om. line 5) ins.:

501* वैशंपायन उवाच ।
प्रविश्य तां सभां पार्था युधिष्ठिरपुरोगमाः ।
समेत्य पार्थिवान्सर्वान्पूजार्हानभिपूज्य च ।
यथावयः समेयाना उपविष्टा यथार्हतः ।
आसनेषु विचित्रेषु स्पर्ध्यास्तरणवत्सु च ।
अथ तेषूपविष्टेषु सर्वेष्वथ नृपेषु च ।
शकुनिः सौबलस्तत्र युधिष्ठिरमभाषत ।

[(L. 1) V1 रम्यां (for पार्था). — (L. 2) T1 समेदं (for ॰मेत्य). — (L. 3) K4 समभ्येत्य; B2 D2 T1 समायाता; B3 समेत्याथ; B6 ॰याता. D1 यथावयसमायत्तो (for the prior half), and उपविष्टो. — (L. 4) V1 श्रद्धास्त॰ (for स्पर्ध्यास्त॰). K4 परार्ध्यास्तरणेषु च; D3 स्पर्धास्तरणवत्सु च (for the post. half). — (L. 5) Prior half = 1. 1. 5[a]; 200, 9[a]. Dn1 तेषु तत्र (for अथ तेषु). K4 D3–5 सर्वेषु च; B1.3.6 D1.2 ॰ष्वेव (for ॰ष्वथ). — (L. 6) K4 ॰स्त्वेवं (for ॰स्तत्र).]

1 [a]) K4 D6 G3 उपास्तीर्णा; G4 उपासीनान्; Cd as in text. G4 सभां. — [b]) Ś1 D6 नक्तं; K4 V1 B2.4.5 Dn D2 m.3–5 सर्वे; Ñ1 उक्ताश्; B6 सभ्याश्; S वयं (for रन्तुं). K2 वेते; K4 B2.4.5 Dn D2 m.3–5 त्वयि; T1 G1.2.4 चैव; G3.5 त्वेते (for चैते). B1.3 अक्षा (B3 सर्वे) वै कृतलक्षणाः; D1.2 सर्वार्थकृतलक्षणा[:]. Cd cites कृतक्षणाः (as in text). — [c]) V1 मुक्त्वा; Cd उप्त्वा (as in text). — [d]) Ś1 D1 समयोस्ति; G4 सहायोस्तु. Cd cites समयः (as in text).

2 T1 G5 om. the ref. — [a]) K3 निःकृतिर्; G5 निकृत्या; Cd as in text. — [b]) K2 अक्षात्रो; K4 T1 G1–3 न क्षत्रो; B2 D1.2 न क्षात्रं. K4 वा; B2 D1.2 न (for ऽत्र). K3 अक्षे नात्र पराक्रमं. — [c]) K4 Dn2 T1 नीतिध्रुवा (T1 ॰ध्रुवं); G6 नीतिर्ध्रुवं. Cn cites नीतिः. B1.2.6 D2 नैतन्नी(D2 ॰न्नि)तिविदामि(B6 ॰दां शि)ष्टं; D1 नैतनीतिविदोभीष्टं; G1 M1 (*inf. lin.*) अपनीतं ध्रुवा राजन्; M2 अपनीतिर्ध्रुवं राजन्. — [d]) Ś1 transp. किं and त्वं. T1 G2.4 नु; G1 तु; G3 तद् (for त्वं). K3 द्यूते; D4 दूतं.

3 [a]) V1 B3.5.6 D1–6 महिमानं; G M न च मायां (G1 मायाः; G3 corr. to मावां) (for न हि मानं). — [b]) G2 कतिनः; G3 कृतिनः; G4 निकृतो. K2 कृतवस्य;

न हि मानं प्रशंसन्ति निकृतौ कितवस्य ह ।
शकुने मैव नो जैषीरमार्गेण नृशंसवत् ॥ ३

शकुनिरुवाच ।

योऽन्वेति संख्यां निकृतौ विधिज्ञ-
श्चेष्टास्वखिन्नः कितवोऽक्षजासु ।
महामतिर्यश्च जानाति द्यूतं
स वै सर्वं सहते प्रक्रियासु ॥ ४
अक्षग्लहः सोऽभिभवेत्परं न-
स्तेनैव कालो भवतीदमात्थ ।
दीव्यामहे पार्थिव मा विशङ्कां
कुरुष्व पाणं च चिरं च मा कृथाः ॥ ५

युधिष्ठिर उवाच ।

एवमाहायमसितो देवलो मुनिसत्तमः ।
इमानि लोकद्वाराणि यो वै संचरते सदा ॥ ६
इदं वै देवनं पापं मायया कितवैः सह ।
धर्मेण तु जयो युद्धे तत्परं साधु देवनम् ॥ ७
नार्या म्लेच्छन्ति भाषाभिर्मायया न चरन्त्युत ।
अजिह्ममशठं युद्धमेतत्सत्पुरुषव्रतम् ॥ ८ C. 2. 2040 B. 2. 59. 11 K. 2. 84. 11

B1 देवनस्य; D1.2 किल तस्य. K1 वै; K4 V1 B (except B5) Dn D1.2.6 T1 G1–3.6 M1 हि (for ह). K3 निकृतौ कितवैस्त्वह; G5 निकृतिनः कृतिस्य हि (sic). — ^{c}) Ś1 Dn D3 मैवं; K1 मानि-; K2.4 मा च; K3 D6 मां च; B1 G2.4.5 नैव (for मैव). K3 G1.2 नो जेषीर्; B4 नः श्रियान्; T1 निर्जैषिर् (for नो जैषीर्). — ^{d}) B3 न मार्गेण; Cd as in text. D4 [अ]नृशंसवत्; G1 नृशंसवित्.

4 ^{a}) Ś1 K D6 योभ्येति; Ñ1 B Dn D1–5 यो वेत्ति; T1 G4 M1(*inf. lin.*).2 न मेत्ति (G4 योन्वेति also as in text). Ś1 G3.5 सख्यं; K3 D3.6 संख्या; T1 शंखं; G4 सुखान्; G6 सख्यां; M1 सख्यान्; M2 संख्यान्; Cd as in text. Ś1 गुणज्ञः; K3 विधिज्ञै; Cd as in text. — ^{b}) K1 चेष्टाधखिन्नः; K3 °सुखं नः; D5 G2.6 M2 °सु खिन्नः; G1 °स्ववीणः; G4 °सुखं न; G5 °स्वखिन्नं. G6 कितवोष्णजासु. Cd cites अखिन्नः and अक्षजासु (as in text). — ^{c}) K3 यो जानाति; B3 यश्च जनोति-; D1 यस्य जानाति; T1 G2 योनुजानाति; G3–5 M2 यो विदधाति; G6 यो न जानाति; M1 (*inf. lin.*) योपि दधाति. K1 सम्यक् (for द्यूतं). — ^{d}) K1 द्यूतं स; K2 (wrongly om. स) वै; D1.2 सर्वैः (for स वै). K4 D6 transp. सर्वं and सहते. G1 सर्व-; G3 सर्वो. G3.5 लभते; M2 सह तैः (for सहते). K1 D2 G4 क्रियासु; V1 यातनासु (for प्रक्रि°).

5 ^{a}) K1 अक्षग्राह्यं; K2 °ग्राहः; K3 °ग्रहाः; B1 G3 M1 (*inf. lin.* as in text) Cd.v °ग्रहः; D4 °ग्लह-. M1 [अ]भिभवत्; Cd as in text. K1.2 परो नस्; D6 परं न; G1 परं त्वां; G3.5.6 परं तु; M1 परांस्त्वं; M2 परांस्तु (for परं नस्). T1 G2.4 अक्षग्लहज्ञोभिभवेत्पुरा त्वं (T1 °त्परांस्तु). — ^{b}) V1 B Dn D1.2.4.5 दोषो; D3 दोषेण; T1 कल्यो; G1.2 काले (for कालो). G2 लभति (for भवति). K1 इदमर्थः; K2.3 इदमाह; K4 इह सौम्य; Ñ1 इतिमार्त्थ (sic); V1 B2–6 Dn D1.2.4.5 इह पार्थ; B1 इह मत्वा; D3 इह पार्थाः; T1 इदमत्थ; G1 इदमर्थं (for इदमात्थ). Cv cites 5^b exactly as in text. — ^{c}) Ś1 K2 G1.5 M2 दीव्यावहे; G4 देव्यावहे. Here and below MSS. frequently spell the stem दीव्य- with a short vowel as दिव्य-; these varieties have been mostly ignored. Ś1 B6 विशंकं; K2 विशंक; B1 D2 विशंकीः; B2.3 °शंकाः; G2 च शंकां; Cd as in text. — ^{d}) B1 पणं कुरुष्वेह; B2 कुरु प्रमाणं (m °पातं) च; Dn1 D1.2 कुरु प्रपा(D2 °मा)णं च; Cn as in text. Cd cites कुरुष्व (as in text). Ś1 K3 पणं; K1 G6 पाणिं; D4 पाणां; D6 (before corr.) पानं (for पाणं).

6 G6 om. the ref. — ^{a}) K4 एवमाहर्षि च सितः; T1 G3.4.6 M2 एवमाहा(G6 °ह)सितो राजन्; G1 M1 एवमाह (M1 °हा) महाप्राज्ञो; G5 एवमाभौ सितो राजन्. — ^{c}) B4 लोको द्वाराणि; M1 Cv शोकद्वाराणि; Cd as in text. — ^{d}) B3–5 D3–5 यो वै (D3 om. वै) आम्यत्यलं (B4.5 °नं) वशी.

7 ^{a}) G2 इमं. K1 D1m.4 च; B6 हि (for वै). — ^{b}) K1.2.4 B4 Dn D6 Cd निकृत्या; K3 निःकृत्या; Cv मायया (as in text). — ^{c}) Ś1 तु जयेन्; D2 भुजयोर् (for तु जयो). Ś1 मध्ये; G2 युद्धो (for युद्धे). — ^{d}) B1 तं परं; B6 परं तं; G4 तद्धर्मं (for तत्परं). Ñ1 सारि-; B4.5 Dn D1.3–5 T1 G1.3–6 M न तु (for साधु).

8 G6 om. 8^{ab}. — ^{a}) K3 मृच्छंति; K4 नेछंति; B1 कृष्यंति; G3 दीव्यंति; Cv नेच्छंति; Cd as in text. K1 नार्यो म्लेछविभाषाभिः; D6 नार्यो तु म्लेंछभाषाभिः; T1 G2.4 मार्यांमृच्छं(G2 °च्छ)ति भाषाभिः; G1 M मार्यांमृ(G1 -मि)च्छंति वासोभिः. Cd cites भाषाभिः (as in text). — ^{b}) B3 प्र-; B6 G1 M1 वि-; M2 [अ]नु- (for न). D6 च चरंत्युते (sic); G2 विचरत्युत.

शक्तितो ब्राह्मणान्वन्ध्याञ्शिक्षितुं प्रयतामहे ।
तद्वै वित्तं मातिदेवीर्मा जैषीः शकुने परम् ॥ ९
नाहं निकृत्या कामये सुखान्युत धनानि वा ।
कितवस्याप्यनिकृतेर्वृत्तमेतन्न पूज्यते ॥ १०

शकुनिरुवाच ।
श्रोत्रियोऽश्रोत्रियमुत निकृत्यैव युधिष्ठिर ।
विद्वानविदुषोऽभ्येति नाहुस्तां निकृतिं जनाः ॥ ११
एवं त्वं मामिहाभ्येत्य निकृतिं यदि मन्यसे ।

— ^{c}) K1 अजिह्ममसितं; K3 °मशने; B1 °मशहं; D1 °शकटं; G6 °मशसं; Cd as in text. V1 G3.4 (before corr.).5 युद्धे (for युद्धम्). — ^{d}) K2 G6 सपुरुषव्रतं; Dn1 सुपुरुष°. V1 तत्सर्वं पुरुषव्रतं; G3 तच्च तत्पुरुष°.

9 ^{a}) Ś1 ब्राह्मणाव्रनं; V1 °णा यत्र; Ñ1 B5 D3–5 G5 Cd.n (!) °णार्थाय; B3.4 °णांश्चात्र; T1 °णार्थे यत्; G1 M2 °णात्रा (M2 °णान्वा) यं; G2 °णं ते यत्; G3 M1 °णार्थे यं (M1 *inf. lin.* °णानां च); G4 °णार्थे यः (for °णान्वन्ध्याञ्). K4 Dn (!) D6 वयं तु शक्तितो (K4 [corrupt] °क्तिरो) विप्रान्; B1.2.6 D1.2 शक्तितो हि वयं विप्रान्; G6 अशक्तितो ब्राह्मणार्थे. — ^{b}) K1 शक्षितुं; K4 V1 B1–4 Dn D1.2.6 रक्षितुं; G4 शिक्षितं; all comm. as in text. — ^{c}) K3 वो; D1 हि (for वै). K1 G5.6 विद्वन् (G6 °त्); V1 B D1.2 श्रेयो (B5 वृत्तं); T1 G3 M2 Cv विद्वान्; G2 द्विजन् (for वित्तं). Ś1 मादिदेवीर्; K4 अतिदेवीर्; V1 B D1.2 मा स्म देवीर्; D3 lacuna; D6 (before corr.) मतिर्देवीर्; Cd.v मातिदेवीर् (as in text). D5 तद्वै विधामुपादातुं; G1 M1 एतद्विद्वन्मातिदेवीर्; G4 तद्वै विद्वन्मदर्थे वा. — ^{d}) D4 transp. मा and जैषीः. Ś1 K1.2 जेषीः; G4 भैषीः. Ś1 Ñ1 V1 B Dn D1.2.4–6 परान् (for परम्). D3 (corrupt) जैषी मा शकुने पराक्रमात्.

10 ^{a}) K4 कामं ये; D6 कामाय; G2.3.5 कामे यं; G4.6 M2 कामा ये (for कामये). K1–3 Ñ1 V1 B2–6 Dn D1–5 T1 निकृत्या कामये नाहं (and Cn begins with निकृत्या). — ^{b}) G2.4 transp. सुखानि and धनानि. Ñ1 सुखान्यथ; B1 °नि च (for °न्युत). V1 बलानि (for धना°). K1.2.4 Ñ1 V1 B1.2,5.6 D1.2.4.5 G3 च; Dn1 चा (sic); D3 [उ]त; T1 G2 व; G4 वः (for वा). — ^{c}) Ś1 K3.4 B6 Dn D1.2 कितवस्यास्य निकृतेर् (Ś1 °ते; K3 °तै); K2 °वस्याप्यभिकृतेर्; V1 B4.5 D3–5 Cn °वस्येह कृतिनो; T1 °वा सद्य विकृतेर्; G1 °वा साह निकृतिर्; G2.4 °वस्याद्य निकृतैर्; G3 °वा सान्य निकृते; G5 °वा साद्य निकृतैर्; G6 °वा सत्यनिकृतैर्; M1 °वैः साद्यनिकृतिर्; M2 °वैः सा अनिकृतिर्; Cv °वस्याद्य (?) निकृतेर्. — ^{d}) G6 वृत्तिम्; Cv वित्तम्. Ñ1 V1 B3.5 Cv एतेन (for एतन्न). B2 D1.2 Cv युज्यते; Dn (!) शस्यते; Cn पूज्यते (as in text). T1 वृत्तं मे तेन युज्यते; G1 (submetrical) वृत्ति तेन पूज्यते; G2 वित्तमेते नियुज्यते; G3 वृत्तिरेतेन पूज्यते; G4 व्यक्तमेतन्न युज्यते; M वृत्तिर्मे तेन पूज्यते. — Cd cites almost all words of 10^{cd} (as in text).

11 G1 M om. the ref. — ^{a}) Ś1 श्रोत्रियः श्रोत्रियकृते; K1–3 Dn1 D6 Cv °यो[ऽ]श्रोत्रियसुतं; Ñ1 V1 B2.4 D1.2 श्रोत्रियः श्रोत्रियानेति; B1 °यो[ऽ]श्रोत्रियं चैति; B3 °यो[ऽ]श्रोत्रियानेति; B5 °यो[ऽ]श्रोत्रियेनेति; B6 °यं श्रोत्रियोभ्येति; Dn2 °योः श्रोत्रियाञ्जेत (sic); D3 °यो[ऽ]श्रोत्रियो नेति; D4 °योः श्रोत्रियानेति; G2 °यो[ऽ]श्रोत्रियं सुक्तं; G4 °यो[ऽ]श्रोत्रिययुतः; G6 °यो[ऽ]श्रोत्रियमृतं. Cd cites श्रोत्रियाः and अश्रोत्रियं. — ^{b}) M2 निकृत्येव. K4 G4 युधिष्ठिरः. — After 11^{ab}, K1 B1 ins. 503*, and D6 502*. — K1 D6 read 11^{cd} after 504*. — ^{c}) T1 G3.4 M2 [अ]त्येति; G1 ह्येति; Cv अभ्येति (as in text). B2.3.6 D1.2 विद्वांस्तु विदुषोभ्येति. Cd cites विद्वान्, अविदुषं, and अभ्येति. — ^{d}) G2 तन् (for तां). — K3 Ñ1 V1 B Dn D1.2.4.5 T1 G3.4.6 M ins. after 11^{cd}: D6, after 11^{ab}:

502* अक्षैर्हि शिक्षितोऽभ्येति निकृत्यैव युधिष्ठिर ।

[K3 B1.5 अक्षान्हि; B2.4 D2 अज्ञान्हि; B3 अज्ञो हि; T1 अक्षांश्च; G3.4.6 अक्षाणि; M2 अस्त्राणि (for अक्षैर्हि). D6 अक्षा हि क्षिपतेभ्येत्य; M1 अनक्षज्ञं मताक्षः सन् (for the prior half).]

— After 502*, K3 Ñ1 V1 Dn D4.5 G3.4.6 M *repeat* 11^{cd} [with v.l.: G4 M2 विद्वानविदुषोत्येति; M1 अक्षाणि शिक्षितोभ्येति (for 11^{c}). G4 नाहुस्ते; G6 नाहुस्तन् (for नाहुस्तां). D4 जवाः.]

— K3 Ñ1 V1 Dn D4.5 G3.6 M ins. after this *repetition* of 11^{cd}: B2–5 D1.2.6 T1 ins. after 502*: K1 B1, after 11^{ab}: G1.2, after 11: B6, after 504*:

503* अकृतास्त्रं कृतास्त्राश्च दुर्बलं बलवत्तरः ।

[B3.6 G1.2 अकृतास्त्रः. B1 कृतास्त्रो वा; B3 T1 °स्त्रं च; B4.5 °स्त्रश्च; B6 G1–5 °स्त्रं वै (for °स्त्राश्च). G6 कृतासुमकृतास्त्रं वा (for the prior half). G6 बलवत्तरं. B1 बलवांस्तु सुदुर्बलान्; B3.6 बलवंतं सुदुर्बलः (for the post. half). — Cd cites कृतास्त्रः, अकृतास्त्रं, बलवान् and दुर्बलं.]

— After 503*, K3 Ñ1 B3.4.6 D1.2.4 T1 G1.3.6 M *repeat* 11^{cd} [with v.l.: B3 अविद्वान्विदुषोभ्येति;

देवनाद्विनिवर्तस्व यदि ते विद्यते भयम् ॥ १२

युधिष्ठिर उवाच ।

आहूतो न निवर्तेयमिति मे व्रतमाहितम् ।
विधिश्च बलवान्राजन्दिष्टस्यास्मि वशे स्थितः ॥ १३
अस्मिन्समागमे केन देवनं मे भविष्यति ।
प्रतिपाणश्च कोऽन्योऽस्ति ततो द्यूतं प्रवर्तताम् ॥ १४

दुर्योधन उवाच ।

अहं दातास्मि रत्नानां धनानां च विशां पते ।
मदर्थे देविता चायं शकुनिर्मातुलो मम ॥ १५

युधिष्ठिर उवाच ।

अन्येनान्यस्य विषमं देवनं प्रतिभाति मे ।
एतद्विद्वन्नुपादत्स्व काममेवं प्रवर्तताम् ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

उपोह्यमाने द्यूते तु राजानः सर्व एव ते ।
धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य विविशुस्तां सभां ततः ॥ १७
भीष्मो द्रोणः कृपश्चैव विदुरश्च महामतिः ।
नातीवप्रीतमनसस्तेऽन्ववर्तन्त भारत ॥ १८
ते द्वंद्वशः पृथक्चैव सिंहग्रीवा महौजसः । C. 2. 2053 B. 2. 60. 3 K. 2. 85. 3

B6 D2 विद्वांश्च (D2 °श्चा-) विदुषो° (for 11c) D1.2 निहुत्तां.]
— K1 V1 B2 Dn D5.6 ins. after 503*: Ś1, after 11: B6, after 502*:

504* एवं कर्मसु सर्वेषु निकृत्यैव युधिष्ठिर ।
[B6 युक्तेषु (for सर्वेषु).]

— After 504*, V1 B2 D5 *repeat* 11cd [with v.l.: B2 विद्वांश्च विदुषो°], and B6 reads 503*. — It may be added, for the sake of clarity, that in Ś1 K1.2.4 B1.5 D3.6 G2.5, the line 11cd occurs only once (as in text); in B2–4.6 Dn(!) D1.2 T1 G1.4 it occurs *twice*; and, finally, in K3 Ñ1 V1 D4.5 G3.6 M it occurs as often as *three times* (as in many old printed editions), being ins. at different points.

12 a) G3 transp. त्वं and मां. D5 M त्वां. T1 G4 (before corr).6 °भ्येति. — b) K1 निःकृतिं; T1 निकृतं; Cd as in text. B5 D3–5 transp. यदि and मन्यसे. — c) D3 देवनाद्धि निवर्तस्व. — d) G2 वर्तते (for विद्य°).

13 a) K1 न निवर्तेव; G2 विनिवर्तेयम्. — b) K1 एवं (for इति). — c) T1 बलवन्राज. — d) K2 D4 दिष्टश्चापि (D4 °स्मि); B3 °स्यास्य; G2 दिष्ट्यास्यास्मि; M1 दिष्टस्यास्ति. G3 वशां. Ś1 G4 स्थिताः.

14 a) M2 समागते. — c) V1 B1.3 D3–5 Cnp पणश्चैव हि (D3 च); G2–4 प्रतिपाणं च; Cn as in text. Cd cites प्रतिप्राणः (as in text). K1 तु (for च). V1 B2 G4 कोन्यस्तु; B1 G3 °न्यस्तत्; B3.6 D4.5 T1 G1.2.5.6 M Cnp को न्यस्तः; D2 कोन्योस्तु; D3 °न्यस्ते; Cn as in text. — d) K1 त्वत्तो ब्रूहि प्रवर्ततां.

15 G2 om. 15–16. — a) B1.2.6 D1.2 G3 (before corr.) दास्यामि (for दाता°). Ś1 B1.2.5.6 D1–5 रत्नानि (for °नां). — b) Ś1 धनानि (for °नां). B1.2.6 D1.2 विविधानि धनानि च; B5 D3–5 धनानि विविधानि च. — c) K1.2 G4 मदर्थं. Ś1 दीविता. G5 योयं (for चायं).

16 G2 om. 16 (cf. v.l. 15). — D3 om. the ref. — a) Ñ1 अन्यस्यान्येन (by transp.); D3 अन्येनास्य च; G4 अन्ये नाशस्य. Ś1 देवित्वं; K4 V1 B D वै द्यूतं (D6 देवत्वं) (for विषमं). K2 अल्पेनान्यस्य देवनं. — b) N (except K1.2 Ñ1) विषमं (for देवनं). — c) B1–3.6 D1.2 एवं (for एतद्). Ś1 T1 G3.5 विद्वान्; K3 हितान्; V1 शुल्कन्; B1 मत्वा; B3.5 D2–5 बुद्ध्वा; B6 तत्त्वम्; D1 दृष्ट्वा (for विद्वन्). — d) G4 प्रवर्त्यतां. — After 16, Dn ins. an addl. colophon (Dn1: *Adhy. no.*: 59)!

17 a) B1–4 D1.2 प्रयुज्य(B4 °ह्य)माने; B6 G2.4 प्रवर्तं°; Dn2 उपाह्य°; G6 उपाद्य° [read in Dn2 G6 उत्पाद्य°]; Cn उपोह्य° (as in text). Cd cites उपोह्यमाणः (sic). — b) V1 G1 M1 राजानं. G3 संति (for सर्वं). V1 S -पार्थिवाः; B1.3.6 D1.2 एव हि; B5 D3.5 एव तु (for एव ते). — d) Ś1 K1.3 G6 शुभां; B5 D3–5 नृप (D3 °पं) (for ततः). K2 विविशुस्तं (sic) शुभां सभां.

18 a) K2 G6 भीष्मद्रोणः; G5 भीष्मद्रोणौ. K4 T1 द्रोण- (for द्रोणः). — c) Ś1 नातिप्रहृष्टमनसस्; K1 Cd नातिप्रतीत°; K2–4 Ñ1 B4 Dn D6 नातिप्रीतेन मनसा; V1 B3.5 D3–5 नैवातिप्रीत(V1 D4 °ति)मनसस्; B1.2.6 D1.2 नातिसुप्रीत° (B6 °प्रीति°); G2 नातीव प्रियमाणास्ते. — d) Ś1 K1.2 तेनुवर्तंत; K4 तेन वर्तंत; B1.2.6 D2 तेभ्यवर्तंत; B3 D1 G6 ते न्यवर्तंत; D4 तेन्ववर्तेत. T1 भारतं. K3 [अ]प्यपवर्तंत नित्यशः.

19 a) V1 B3.5 D3–5 द्वंद्वशश्च (for ते द्वंद्वशः). K2 चेति (for चैव). — b) S सिंहस्कंधाः; Cd °ग्रीवाः (as in text). — d) K1 बि-; B3 तु (for च).

C. 2. 2053 B. 2. 60. 3 K. 2. 85. 3 सिंहासनानि भूरीणि विचित्राणि च भेजिरे ॥ १९
शुशुभे सा सभा राजन्राजभिस्तैः समागतैः ।
देवैरिव महाभागैः समवेतैस्त्रिविष्टपम् ॥ २०
सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे भास्वरमूर्तयः ।
प्रावर्तत महाराज सुहृद्द्यूतमनन्तरम् ॥ २१

युधिष्ठिर उवाच ।

अयं बहुधनो राजन्सागरावर्तसंभवः ।
मणिर्हारोत्तरः श्रीमान्कनकोत्तमभूषणः ॥ २२
एतद्राजन्धनं मह्यं प्रतिपाणस्तु कस्तव ।
भवत्वेष क्रमस्तात जयाम्येनं दुरोदरम् ॥ २३

दुर्योधन उवाच ।

सन्ति मे मणयश्चैव धनानि विविधानि च ।
मत्सरश्च न मेऽर्थेषु जयाम्येनं दुरोदरम् ॥ २४

वैशंपायन उवाच ।

ततो जग्राह शकुनिस्तानक्षानक्षतत्त्ववित् ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ २५

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

20 ^{c}) V1 महाराज; D1 महाभोगैः. — ^{d}) D6 समवेतं; S समु(G4 °मि)दीर्णं. Ś1 त्रिविष्टपे; B (except B4) त्रिपिष्टपं.

21 ^{a}) T1 G3.5 M2 शिष्टाः (for शूराः). G4 सर्वे वेद-(before corr. देव)विशिष्टाश्च. — ^{b}) K4 भास्करमूर्तयः. — ^{c}) K1 D6 (before corr.) प्रावर्तत; G1 प्रावर्तते. — ^{d}) K3 सुद्यद्यूतं (sic); Ñ1 अनुत्तरं; D4 प्रवर्ततां (for अनन्तरम्).

22 ^{a}) K2.3 G2 बहुविधो; Ñ1 M2 महाधनो; V1 बहुमतो (for °धनो). — ^{b}) S सागरावर्तसंनिभः. — ^{c}) K1.2 मणिर्हारांतर (K2 °हारांतरः) श्रीमान्; Ñ1 D3–5 G3 M1 मणिहारोत्त(D4 °त)रः श्री°; V1 B2.3 D1.2 मणिर्दीप्ता(B2 D1.2 °प्तो)र्कसंकाशः; B1.6 मणिर्हा(B6 °हा)रोत्तमः श्रीमान्; D6 मणिहीरांतरः श्रीमान्; T1 G1.4.6 M2 मणिहारोत्तम(G6 °माः) श्रीमान् (G1 °मन्); G2 मणिहारस्तत श्री°. — ^{d}) V1 श्रीमान्कनकभूषणः; G1 कनकोत्तमभूषितः; G2 कनकोज्वलभूषणः.

23 ^{a}) K2.3 T1 G3–6 M राज- (for राजन्). V1 B1.3–5 Dn D3–5 मम धनं (for धनं मह्यं). — ^{b}) D1 (marg. *sec. m.* as in text) परिमाणः; G6 प्रतिपाणिः; Cd as in text. K1 D1.2 [अ]स्तु; K4 V1 B1.4 Dn D6 [अ]स्ति; T1 G2.5 M [अ]त्र (for तु). V1 कश्च वः (for कस्तव). Ñ1 तेन दिव्यामहे त्वया. — ^{c}) B1.5.6 भवत्येष; B2 (hypermetric) अभवत्त्वेष; D5 भवत्तेष; G1 °त्येव; G2 °त्वेतत् (for °त्वेष). B1–3.5.6 D2.4.5 क्रमस्तावज्. Ś1 K B4 Dn D1.6 येन मां त्वं (Ś1 by transp. त्वं मां; K2 D6 मा त्वं) महाराज (K3 °भाग); D3 भवत्त्वप्रक्रमस्तावत् (sic). — ^{d}) = 24^{d}. T1 G4 जयाम्येतं; G1.2.5.6 M °म्येतद्; G3 दयाम्येतं (for जयाम्येनं). D3 दुरोत्तरं; T1 G1–3.5 M दरोदरं; G6 अनंतरं (for दुरोदरं). Ś1 K B4 Dn D1.6 धनेन प्रति(K2 °ती)दीव्यसे. — After 23, K3 *repeats* 23^{cd}, reading 23^{c} as in G1, 23^{d} as in text. See below for similar reading in K1 after 24.

24 B2 om. 24–25. — ^{a}) G6 ते (for मे). Ś1 मणयश्चैवं; G1 प्रनितिश्चैव; G6 विस्मयाश्चैव. — ^{b}) K3 B1 रत्नानि (for धनानि). K Ñ1 बहुलानि (K4 च बहूनि); V1 Dn(!) D6 सुबहूनि; B5 D3–5 विपुलानि (for विविधानि). Ś1 बहुलानि धनानि च. — ^{c}) Ś1 मत्परश्च; Ñ1 मात्सर्यं च; G4 M2 मत्समश्च. Cd cites मत्सरः (as in text). M2 च repeated (for मे). K2 न मत्सरश्च मेर्थेषु. — ^{d}) = 23^{d}. Ś1 जयस्येनं; K2 ययामेनं; K4 Ñ1 V1 B (B2 om.) Dn D1–4 जयस्वैनं; D5 जयत्स्वैनं; T1 G3.4 जयाम्येतं; G1.2 M °म्येतद्; G3 °म्येतन्; G5 °मेतं; G6 °मैतं (for °म्येनं). S (except G4.6) दरोदरं. K1 ज*******. — After 24, K1 *repeats* 23^{cd} (with v.l. क्रमस्तावज् (for क्रम°); while G6 ins. (cf. 54. 1^{c}–2^{b}):

505* शकुने हन्त दिव्यानो ग्लग[reads ह]मानौ सहस्रशः ।
इमे निष्कसहस्रस्य कुण्डिनो हारिणः शतम् ।

25 B2 om. 25 (cf. v.l. 24). — Ñ1 T1 G5.6 M2 om. the ref. — After the ref., G2 ins.:

506* एतच्छ्रुत्वा तु शकुनिर्निकृतिं समुपाश्रितः ।
[= (var.) 2. 54. 7^{ab} etc.]

— ^{a}) M2 गतो (for ततो). — ^{b}) D3 तानक्षा (sic) प्रत्यपद्यत. — ^{d}) Ñ1 V1 D3–5 S तानक्षान्प्रत्य(D5 °नथ)पद्यत.

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K B D M1 द्यूत. — *Adhy. name:* T1 द्यूतारंभः; G1.3.6 M द्यूतप्रवर्तनं; G5 अक्षावापनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg.) 57; K2.3 55; Dn1 60; D3 54; S 94 (G4 69). — *S'loka no.:* K2 T1 25; K3 28; Dn 9; D1.2.4 30; M1 27.

५४

युधिष्ठिर उवाच ।

मत्तः कैतव[illegible]व यज्जितोऽस्मि दुरोदरम् ।
शकुने हन्त दीव्यामो ग्लहमानाः सहस्रशः ॥ १
इमे निष्कसहस्रस्य कुण्डिनो भरिताः शतम् ।
कोशो हिरण्यमक्षय्यं जातरूपमनेकशः ।
एतद्राजन्धनं मह्यं तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ २

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्तः शकुनिः प्राह जितमित्येव तं नृपम् ॥ ३

युधिष्ठिर उवाच ।

अयं सहस्रसमितो वैयाघ्रः सुप्रवर्तितः ।
सुचक्रोपस्करः श्रीमान्किङ्किणीजालमण्डितः ॥ ४
संह्रादनो राजरथो य इहास्मानुपावहत् ।
जैत्रो रथवरः पुण्यो मेघसागरनिःस्वनः ॥ ५
अष्टौ यं कुररच्छायाः सदश्वा राष्ट्रसंमताः ।
वहन्ति नैषामुच्येत पदा भूमिमुपस्पृशन् ।
एतद्राजन्धनं मह्यं तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ ६ C. 2. 2065 B. 2. 61. 6 K. 2. 85. 15

54

1 a) K3 Ñ1 V1 G4 Cn मत्त (Cn gloss: गर्वित, as voc.); G2 त्वत्तः (for मत्तः). K4 केतवकेन; D3.5 कितवकेन. K1.4 [ए]वं; B1.2.5.6 D1–5 [इ]ह (for [ए]व). Ś1 म(*or* मं)त्रकैतवमेवैतद्. — b) Ś1 यज्जितोस्मि; K2 °तेस्मि; D2 यज्जेतास्मि. K4 Ñ1 V1 B2 Dn D6 दुरोदरे; S (except G4–6) दरोदरं. — c) K2 D3–5 दीव्याम; B2 D1 °नि; B6 D2 °मि; S दी(T1 G4 दि)व्यावो. — d) K1 सहमानाः; B1.2.4.6 Dn1 (before corr.) D2.3.5.6 ग्लहमानः; S °मानौ (G3 M2 °नो; M1 गूहमानाः). Ś1 K Dn D6 परस्परं (for सह°).

2 a) Ś1 अयं; K4 Dn (!) D6 संति; V1 B2.3.6 D1.2 इमा (for इमे). B5 D3–5 निष्कसहस्राणां. — b) K2 कुंडितो; K3 °भो; K4 Dn D6 Cn.p कुंडिन्यो; V1 B2–4.6 D1.2 मंजु(D1.2 °जू)षा; B5 D3–5 Cd भांडिनो; G4 कुंडले; Cn भांडिन्यो; Cv कुण्डिनो (as in text). K1 मारिता; K3 भरिणा; B1 हरिताः; S हा(T1 G1.4 ह)रिणः; Cv भरितं (for भरिताः). K1 भृशं; Dn (!) D1m शुभाः (D1 orig. सति); D5 सुतं (for शतम्). Ś1 कुंडिनो भार उन्नतं. — c) K4 D6 कोशं; B D1.2 कोषो (B1 कोटी) (for कोशो). — d) B5 जातं जातम्; Cd जातरूपम् (as in text). G2 अशेषतः (for अनेकशः). — e) K3 T1 G3–6 M2 राज- (for राजन्). V1 B3–5 Dn D3–5 मम धनं; G4 धनं दिव्यं (for धनं मह्यं). — f) K2.4 T1 G1 दी(K4 दे)व्यामहं; G6 दीव्यामहे (for °म्यहं). K1 तथा (for त्वया). — After 2, B1 ins. 507*.

3 All MSS. except Ś1 K1.4 B5.6 Dn D6 om. the ref. — Ś1 K1.4 Dn D6 ins. after the ref.: B1, after 2:

507* कौरवाणां कुलकरं ज्येष्ठं पाण्डवमच्युतम् ।

[K1 श्रेष्ठं (for ज्येष्ठं).]

— a) K2 प्रास्य; K3 प्राश्य (for प्राह). — b) K1 प्रयतानक्षहेतुवित्; K2.3 तानक्षानक्षतत्त्ववित्; K4 V1 B (except B2) Dn2 D3–5 प्रहसन्पापचेतनः. — After 3, K1–3 B3 ins.:

508* जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ।;

while K4 V1 B1.4–6 Dn2 D3–5 ins.:

509* जितमित्येव नृपते भूयस्त्वं केन दीव्यसे ।

4 a) B4 Dn1 (before corr.) M2 अहं (for अयं). K3 °समितौ; Dn2 °संमितो; Cd.n as in text. G2.4 सहस्रसं(G2 °म)मितश्चायं; G3 अयं सहस्रसामिको. — b) G4 इतो वै; Cd वैयाघ्रः (as in text). Ś1 K Dn D6 M2 Cd सु(K2 स)प्रतिष्ठितः (M2 °तं); B1–4 D1.2 सुप्रदर्शनः; B5 D4 सुप्रवर्तिनः. — c) D4 Cnp स्व- (for सु-). Ś1 सर्वोपक्रमणः श्रीमान्; K1 सुचक्रोपस्कृतः श्री°; T1 सुचक्रो भास्करश्री°; G1–4 M2 सुचक्रोपस्करश्री°. Cd cites उपस्करः.

5 a) K4 संह्रादानो; D3 संऽह्रदनो; T1 G3 संरा(G3 ह्रा)जनो; G4 Cd संह्लादनो. Ñ1 राजपथो; V1 B1m.3.4.5m D3–5 °वहो (for °रथो). — b) Ś1 उपाहरत्; K2 Dn1 D4 °वहन्; Ñ1 B2–4.6 D2 T1 G3–6 M Cd उदावहत्; V1 उदाहरत्; G1 उदावहः; Cn उपावहत् (as in text). D1 परहास्मानुवादह (corrupt). — c) G3 मम रथः (for रथवरः). — d) Some MSS. °निस्वनः.

6 a) D4 अष्टा. V1 B D1–5 मे; G2 तं; G3 च (for यं). K1 कुलच्छायाः; K3 कुरवच्छायाः; K4 D6 कुलिशप्रायः (D6 °च्छायाः); V1 B1.2.6 S कुलसंपन्नाः; B3.4 Dn Cnp (!) कुमुदच्छायाः; D4 कुललक्षायाः; D5 कुरच्छाटाः; Cd.n as in text. Ñ1 सुप्रजाः कुवलयच्छायाः (hyperm.). — b) K1 M2 राष्ट्रवर्धनाः; K2.3 V1 G2 राजसंमताः. — c) Ś1 नैवमुच्येत; K1 तेषामप्येक-; K2.3 Ñ1 D3–5 T1 G3.5.6

C. 2. 2066
B. 2. 61. 7
K. 2. 65. 16

वैशंपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ७

युधिष्ठिर उवाच ।

सहस्रसंख्या नागा मे मत्तास्तिष्ठन्ति सौबल ।
हेमकक्षाः कृतापीडाः पद्मिनो हेममालिनः ॥ ८
सुदान्ता राजवहनाः सर्वशब्दक्षमा युधि ।
ईषादन्ता महाकायाः सर्वे चाष्टकरेणवः ॥ ९
सर्वे च पुरभेत्तारो नगमेघनिभा गजाः ।
एतद्राजन्धनं मह्यं तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ १०

वैशंपायन उवाच ।

तमेवंवादिनं पार्थं प्रहसन्निव सौबलः ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ११

युधिष्ठिर उवाच ।

शतं दासीसहस्राणि तरुण्यो मे प्रभद्रिकाः ।
कम्बुकेयूरधारिण्यो निष्ककण्ठ्यः स्वलंकृताः ॥ १२

M1 Cn नै(Ñ1 चै-; T1 G5 ते-; G6 चा)षां मुच्ये(K3 °च्य-; D3 °च्ये)त; K4 Dn (!) D6 ये न दृश्यंते; V1 ये वा प्रजवाः; B1 नैते मुह्यंति; B2–4.6 D1.2 यं (B3.6 D1 ये) वायुजवाः; B5 नैषां युज्यंते; G4 नैशिषां मुख्ये; Cn.p येन मुच्यंते (for नैषामुच्येत). Cd cites (as in K2 etc.) मुच्येत (gloss वेगेन); Cv cites नैषा मुच्येत (so divided!). See Addenda. — ^{d}) = 4. 15. 15^{b}. D3.5 M1 Cn पदाद्; D4 पादाद्; T1 G1.5.6 पाद-; G4 तदा; Cnp.v पदा (as in text). Ś1 अपि स्पृशन्; K1 उपस्पृशेत्; G1 °शत्; G4 उपास्पृशन्; Cv (? corruptly उपास्यसन्). K4 Dn (!) D6 स्पृशं(K4 °श)तश्चरणैर्महीं; V1 B2–4.6 D1.2 किंचिद्भूमिं स्पृशंति वै (B2 D2 च; D1 ये). — ^{e}) Ñ1 V1 B (except B2) D1–5 मम धनं (for धनं मह्यं). K2.3 T1 G3–5 M2 एतद्राजधनं मह्यं (G4 दिव्यं). — ^{f}) G2 सौबल (for [अ]हं त्वया).

7 S (except G1) om. the ref. — ^{ab}) B1 Dn D6 G6 M2 एवं (for एतत्). Ś1 व्यवसितं (for °तो). K1.3 D5 निःकृतिं; D1 निष्कृतिं (for निकृतिं). Ś1 समुपाश्रिताः; K1 G2 समुप(K1 °पा)स्थितः; K2 °पश्रितः. Ñ1 B2 T1 G3–5 M1 तमेवंवादिनं पार्थं प्रहसन्नि(B2 °न्ने)व सौबलः (= 11^{ab}). — ^{c}) B2 वचो तं (for शकुनिर्). — ^{d}) T1 G4.5 उवाच ह (for अभाषत). B2 तानक्षान्प्रत्यपद्यत.

8 Ñ1 B2 G5 om. 8–11 (hapl., cf. v.l. 7; in these MSS. 7 = 11). V1 B5 Dn D3–5 read 8–11 after 18. — ^{a}) K3 G2.4 नागानां; K4 नागा ये. — ^{b}) G2 एतत्तिष्ठति (for मत्तास्तिष्ठन्ति). — ^{c}) B4 S (G5 om.; lacuna in G3) Cv हेमकक्ष्याः. — ^{d}) G3 पत्तिनो; G4 पद्मिनी-; Cv पद्मिनो (as in text). K3 वन° (for हेम°).

9 Ñ1 B2 G5 om. 9 (cf. v.l. 8). For sequence in V1 B5 Dn D3–5, cf. v.l. 8. — ^{a}) V1 B1.3–5 D1.2 T1 G2.3.6 M2 सुदंता (T1 °तो). D2 राजवदनाः; G3 °भवनाः; G4 °वसनाः. — ^{b}) Ś1 K4 D6 सर्वशब्दसहा; K2.3 सर्व(K2 °र्वै)शिक्षाक्षमा; Dn1 D3 सर्वशब्दसमा; T1 G2.4 M1 सर्वशस्त्र(G4 °त्र)सहा; G1.3 M2 सर्वशस्त्र(G1 °ब्द)वहा. — ^{d}) K1 सर्वे प्वेष्ट°; K3.4 सर्वे चाष्टकरेण च; D5 सर्वे चोष्ट्रकरेणवः; G6 तावत्यश्च क°. Cv cites इष्टकरेणवः; Cd as in text.

10 Ñ1 B2 G5 om. 10 (cf. v.l. 8). For sequence in V1 B5 Dn D3–5, cf. v.l. 8. — ^{a}) K4 D4.6 [ऽ]रि- (for च). V1 रिपुहंतारो; G3 परिभेत्तारो. — ^{b}) Ś1 broken; K1 B (B2 om.) Dn D3–5 G6 नव°; D1 नवमे(घ marg.)प्रतिभा- (for नगमेघनिभा). — ^{c}) K3 T1 G3.4 M2 राज- (for राजन्). V1 B1.3.5.6 Dn D3–5 G1 मम धनं; G4 धनं दिव्यं (for धनं मह्यं). B4 तद्राजन्धनमक्षय्यं. — ^{d}) K2 G3 दीव्यमहं; K3 G6 दीव्यामहे.

11 Ñ1 B2 G5 om. 11 (cf. v.l. 7, 8; actually 7 = 11 in these MSS.). For sequence in V1 B5 Dn D3–5, cf. v.l. 8. G2.3.6 M om. the ref. — ^{a}) B1.3.5 Dn D3–5 इ(D5 ए)त्येवंवा°. — ^{b}) G6 जितमित्याह सौबलः. — After 11^{ab}, G2 ins.:

510* स तच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपस्थितः ।

— G6 om. 11^{c}–15^{d}. — ^{c}) B4.6 D2 चोक्त्वा तं (B4 तु); D1 (m as in text) चोक्ता नः (for शकुनिर्). — ^{d}) T1 G4 उवाच ह (for अभाषत). B4.6 D2 (before corr.) तानक्षान्प्र(D2 after corr. रक्षानप्र)त्यपद्यत.

12 12–13 = (var.) 3. 222. 44–45. G6 om. 12 (cf. v.l. 11). — ^{a}) Ś1 B3 D1.2 T1 G3.4 M1 दासी(B3 D2 °स्यः)सहस्राणां; B1.6 G1 दास्यः (G1 °सि-) सहस्राणि. — ^{b}) Ś1 K1.2.4 Dn D6 हेमभूषणाः; K3 B D3–5 Cn हेमभद्रिकाः; D1 वै प्रभद्रकाः; D2 वैत्रभद्रिकाः; T1 G3.4 मे प्रभद्रकाः; G2 मंदरूपिणः; G5 Cd हेमभद्रकाः (for मे प्रभद्रिकाः). — ^{c}) B1.2 D1.2 सर्वाः; B3 स्वर्ण-; B6 शंख-; G4 जांबु-; Cv कंचु- (for कम्बु-). G2 -हारिण्यो (for -धारिण्यो). — ^{d}) Ś1 G5 °कंटाः; T1 °कर्णाः; Cd as in text.

महार्हमाल्याभरणाः सुवस्त्राश्चन्दनोक्षिताः ।
मणीन्हेम च बिभ्रत्यः सर्वा वै सूक्ष्मवाससः ॥ १३
अनुसेवां चरन्तीमाः कुशला नृत्यसामसु ।
स्नातकानाममात्यानां राज्ञां च मम शासनात् ।
एतद्राजन्धनं मह्यं तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ १४

वैशंपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ १५

युधिष्ठिर उवाच ।

एतावन्त्येव दासानां सहस्राण्युत सन्ति मे ।
प्रदक्षिणानुलोमाश्च प्रावारवसनाः सदा ॥ १६
प्राज्ञा मेधाविनो दक्षा युवानो मृष्टकुण्डलाः ।
पात्रीहस्ता दिवारात्रमतिथीन्भोजयन्त्युत ।
एतद्राजन्धनं मह्यं तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ १७

वैशंपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ १८

युधिष्ठिर उवाच ।

रथास्तावन्त एवेमे हेमभाण्डाः पताकिनः ।
हयैर्विनीतैः संपन्ना रथिभिश्चित्रयोधिभिः ॥ १९
एकैको यत्र लभते सहस्रपरमां भृतिम् ।
युध्यतोऽयुध्यतो वापि वेतनं मासकालिकम् । 2. 2080 2. 61. 20 2. 85. 29

13 =(var.) 3. 222. 45 (cf. v.l. 12). G6 om. 13 (cf. v.l. 11). — b) M2 सुवर्णांश्च. K2 D2 चंदनोषिताः. — c) S (except M2; G6 om.) मणि- (for मणीन्). D5 हेमं च; G2 हेमानि. K1.3 Dn2 D1.2.4.5 बिभ्रंत्यः. — d) Ñ1 नृत्यगीतविशारदाः; V1 B3-5 Dn D3-5 Cn चतुःषष्टि-विशारदाः.

14 G6 om. 14 (cf. v.l. 11). — a) Dn1 D3.4 G3 अनुसेवा; G2 अनुवासं; Cd.n as in text (Cn interpreting अनु as separate adverb). Ś1 G4 चरंतीमां; K4 च रत्नाभाः; B1.2.6 D1.2 चरंत्येताः; G3 चरंतीमान्. — b) M2 कुशलान्. Ś1 K1.3 नृत्य(Ś1 °त्त)कर्मसु; V1 B1-3.6 D1.2 नृत्यगीतिषु (B1 °तके); Dn1 D6 T1 G1-3 M1 नृ(Dn1 वृ)त्तसामसु; D4 नृतसानुषु. Cn cites साम, Cd सामसु. — c) G1 अमर्त्यानां (for अमात्यानां). — e) K2.3 T1 G3.4 M2 राज- (for राजन्). V1 B3-5 D (except D6) G1 M1 मम धनं; G3.4 धनं दिव्यं (for धनं मह्यं). — f) G2 दीव्यामहं; G3 दिव्याम्य°.

15 G6 om. 15 (cf. v.l. 11). — Ś1 D4 S (except M1) om. the ref. — a) G2 स तच् (for एतच्). Ś1 व्यवसितं. — b) K1.3 निःकृतिं; K4 निकृति-. K1.3 G2 समुप(K1 °पा)स्थितः; T1 G3 स्वयमाश्रितः; M2 स समाश्रितः. — d) B2 G4.5 उवाच ह (for अभाषत). B3.4 D3-5 तानक्षान्प्रत्यपद्यत.

16 T1 om. (hapl.) 16-23. — a) K4 B1.4 Dn D6 एतावंति च; B2 °वंत्ये च; D3 °वंतो हि; G (except G2) M एवं तावंति. Ś1 दाशानां; D1 दासीनां. — b) Ś1 [अ]पि (for [उ]त). G5 सहस्राणि वसंति मे. — c) K4 दक्षिण-श्चानुलोमाश्च; Ñ1 प्रदक्षिणानुसामाश्च; V1 B1.3-5 Dn2 D3-5 दक्षाश्चैवानुकूलाश्च; G4 प्रदक्षिणानुलोमांश्च; Cv as in text. Cd cites प्रदक्षिणाः and अनुलोमाः. — d) K1 Ñ1 D1.2.4 M2 प्रावारा(Ñ1 प्रवरा)वसनाः (D1.2 °वरणाः); K3 D6 G3.6 प्रवारवसनाः; B2.6 °वरणाः; G2 °वदनाः. Cd cites प्रवारः. Ñ1 V1 B2.6 D1.2 तथा (for सदा).

17 T1 om. 17 (cf. v.l. 16). — a) Ś1 K1 Ñ1 V1 D3.5 G2 प्रज्ञा; D1 प्राज्ञो. Ś1 K4 V1 B1.5 D (except D1.2) दांता; B4 दंता (for दक्षा). — 17cd = 3. 222. 47cd. — c) K4 G2-4.6 M पात्रहस्ता; B2 परी°; D1 पात्रि°. — d) Ś1 पूजयंति (for भोज°). K1-3 B1-3 G2 ये; V1 ते; B5 D3-5 च; B6 मे; D1.2 वै (for [उ]त). — e) K2.3 G4.6 M2 राज- (for राजन्). V1 B1.3-5 D (except D6) G3 मम धनं; G4 धनं दिव्यं (for धनं मह्यं). — f) G6 दीव्यामहे (for °म्यहं).

18 T1 om. 18 (cf. v.l. 16). Ñ1 V1 D3.4 S om. the ref. — ab) Ś1 व्यवसितं (for °तो). K2 निकृति-; D1 निष्कृतिं (for निकृतिं). G2 समुपस्थितः (for °पाश्रितः). B3 इत्येवमुक्तः पार्थेन कृतवैरो दुरात्मवान् (=21ab). — d) G4 उवाच ह (for अभाषत). — After 18, V1 B5 Dn D3-5 read 8-11.

19 T1 om. 19 (cf. v.l. 16); B1 om. (hapl.) 19-27; G5 om. (hapl.) 19-23. — a) G1 रथांस्; G4 अथ (for रथास्). K2.3 V1 D5 एते मे; G1.3.4 एवैमे; G5 एवैते (for एवेमे). — b) K1 B2.4-6 Dn2 D1-5 G2 Cn हेमदंडाः (G2 °ड-); V1 महद्दंडाः; G1 हैमभांडाः; Cd.v as in text. — c) Ś1 संयुक्ता (for °पन्ना). G6 वाहैः श्वेतैश्च सं°.

20 B1 T1 G5 om. 20 (cf. v.l. 16, 19). — a) Ś1 K3.4 Ñ1 Dn D6 ह्यत्र (for यत्र). G2 भजते (for लभ°). — b) G3 °परमं द्युतिं; G4 °परमाहृतिं; Cv °परमां भृतिं (as

C. 2. 2081 B. 2. 61. 20 K. 2. 85. 29 एतद्राजन्धनं मह्यं तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

इत्येवमुक्ते पार्थेन कृतवैरो दुरात्मवान् ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ २१

युधिष्ठिर उवाच ।

अश्वांस्तित्तिरिकल्माषान्गान्धर्वान्हेममालिनः ।
ददौ चित्ररथस्तुष्टो यांस्तान्गाण्डीवधन्वने ।
एतद्राजन्धनं मह्यं तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ २२

वैशंपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ २३

युधिष्ठिर उवाच ।

रथानां शकटानां च हयानां चायुतानि मे ।
युक्तानामेव तिष्ठन्ति वाहैरुच्चावचैर्वृताः ॥ २४
एवं वर्णस्य वर्णस्य समुच्चीय सहस्रशः ।
क्षीरं पिबन्तस्तिष्ठन्ति भुञ्जानाः शालितण्डुलान् ॥ २५
षष्टिस्तानि सहस्राणि सर्वे पृथुलवक्षसः ।
एतद्राजन्धनं मह्यं तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ २६

वैशंपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।

in text). Cd cites भृतिं (as in text). — ^{c}) K_3 युध्यतायुध्यतो वापि; Dn_1 युध्येतोयु°. — ^{d}) $Ś_1$ K_1 स(K_1 सा)मकालिकं; K_2 भो सका°; K_3 व्यासका°; K_4 मासिका°; S (T_1 G_5 om.) मास(G_6 °सि)कल्पितं; Cn as in text. — ^{e}) $K_{2.3}$ $G_{3.4.6}$ M राज- (for राजन्). V_1 B_{3-6} Dn D_{3-5} मम धनं; G_4 धनं दिव्यं (for धनं मह्यं). — ^{f}) K_2 D_4 दीव्याम(K_2 °न)हं; D_3 दिव्याम्यहं.

21 B_1 T_1 G_5 om. 21 (cf. v.l. 16, 19); B_3 om. 21. $Ñ_1$ S om. the ref. — ^{ab}) S (T_1 G_5 om.) उक्तः (for उक्ते). $Ś_1$ K_4 Dn D_6 वचने; G_3 धर्मात्मा (for पार्थेन). V_1 दुराशयः; Cd दुरात्मवान् (as in text). B_5 D_{3-5} ए(D_3 इत्ये)तच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः. G_2 *repeats* 21^{ab} as in B_5 $D_{4.5}$ (v.l. समुपस्थितः for °पाश्रितः).

22 B_1 T_1 G_5 om. 22 (cf. v.l. 16, 19); G_6 om. (hapl.) 22–23. $B_{2.6}$ $D_{1.2}$ read 22–23 after 27. — ^{a}) = 2. 47. 4^{a}. K_2 Dn_1 D_4 अश्वांस्तित्तिरकल्माषान्; $D_{1.2}$ G_4 अश्वास्तितिरिकल्माषा. — ^{b}) K_2 $D_{4.5}$ गंधर्वान्; $D_{1.2}$ G_4 गांधर्वा. — ^{d}) $Ś_1$ यांस्तु; G_3 एतान्; G_4 यांस्तां (for यांस्तान्). A few MSS. गांजीव-. $K_{1.3.4}$ $G_{3.4}$ -धन्विने. — After 22^{cd}, $Ś_1$ K B_{3-5} D (except $D_{3.4}$) ins.:

511* युद्धे जितः पराभूतः प्रीतिपूर्वमरिंदमः ।
[MSS. °दम, °दमं also (for °दमः).]

— K_3 om. 22^{e}–23^{d}. — ^{e}) K_2 $G_{3.4}$ M राज- (for राजन्). V_1 B_{3-5} Dn D_{3-5} मम धनं; G_4 धनं दिव्यं (for धनं मह्यं). — ^{f}) K_2 दीव्यामहे; D_4 °महं (for °म्यहं).

23 K_3 B_1 T_1 $G_{5.6}$ om. 23 (cf. v.l. 16, 19, 22). For sequence in $B_{2.6}$ $D_{1.2}$, cf. v.l. 22. $Ñ_1$ S om. the ref. — ^{a}) $Ś_1$ व्यवसितं. — ^{b}) K_1 निःकृतिं. G_2 समुपस्थितः.

24 B_1 om. 24 (cf. v.l. 19). K_3 B_2 om. the ref. — ^{b}) K_4 B_{2-5} Dn_1 D_6 श्रेष्ठानां; S (except G_1 M_1) यानानां (for हयानां). K_1 G_2 अयुतानि; D_6 वायु° (for चायु°). K_1 च (for मे). — ^{c}) K_3 इव तिष्ठंति; $B_{2.6}$ D_2 अवतिष्ठंते. K_4 B_4 Dn $D_{1.6}$ युक्तान्येव हि (D_1 च) तिष्ठंति. — ^{d}) B_2 $D_{1.2}$ (m as in text) पत्रैर् (for वाहैर्). Cd वाहैरश्वैः (but this is wrong; see Addenda). K_1 नृप; K_3 भृशं; K_4 Dn (!) D_6 तथा; S हयैः (G_2 अपि) (for वृताः).

25 B_1 om. 25 (cf. v.l. 19). V_1 $B_{3.6}$ D_{3-5} om. 25^{ab}, Dn_1 reading it in brackets. — ^{a}) $Ś_1$ K_4 एवं वर्णस्य सर्वस्य (K_4 पर्ण°); B_2 Dn_2 एक(Dn_2 एवं)वर्णा विवर्णाश्च; $B_{4.5}$ $D_{1.2}$ एकवर्णा (B_4 °र्णं-) विवर्णस्य; G_2 एवं वर्णप्रवर्णस्य; M_2 एवं सुवर्णवर्णस्य; Cv as in text. — ^{b}) K_4 समुच्चायसहस्रहः; $B_{2.4.5}$ $D_{1.2}$ समुच्चयविभागिनः; T_1 $G_{3.5.6}$ Cv समुच्चयसहस्रशः; G_2 समुच्छ्रयसह°; G_4 स मुमोच सह°. — After 25^{ab}, K_4 V_1 $B_{3.4.6}$ Dn D_{3-5} ins.:

512* तथा समुदिता वीराः सर्वे वीरपराक्रमाः ।
[$B_{3.4.6}$ समुद्धता (for °दिता).]

— ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.3}$ T_1 G_3 M_2 पिबंति; K_2 °त; K_4 °तं; D_4 °तिस्. — ^{d}) Some MSS. °तंदुलान्.

26 B_1 om. 26 (cf. v.l. 19). — ^{a}) K_1 षष्ठ्यं-; K_2 B_3 षष्टिं; $K_{3.4}$ षष्टि- (for षष्टिस्). K_3 शतस°; K_4 संति स°. — ^{b}) K_3 सर्व-; V_1 B_{3-5} D_{3-5} नृणां (for सर्वे). K_4 Dn $D_{1.6}$ विपुल- (for पृथुल-). B_{3-5} D_{3-5} -वक्षसां (for -वक्षसः). — K_3 om. 26^{c}–27^{d}. — ^{c}) T_1 G_{3-5} M राज- (for राजन्). V_1 B_{2-5} D (except $D_{2.6}$) मम धनं; G_4 धनं दिव्यं (for धनं मह्यं). — ^{d}) K_2 दीव्यामहं; T_1 दिव्याम्यहं; G_6 दीव्यामहे.

27 K_3 B_1 om. 27 (cf. v.l. 26, 19). S om. the

जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ २७

युधिष्ठिर उवाच ।

ताम्रलोहैः परिवृता निधयो मे चतुःशताः ।
पञ्चद्रौणिक एकैकः सुवर्णस्याहतस्य वै ।
एतद्राजन्धनं मह्यं तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ २८

वैशंपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ २९

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

५५

विदुर उवाच ।

महाराज विजानीहि यत्त्वां वक्ष्यामि तच्छृणु ।
मुमूर्षोरौषधमिव न रोचेतापि ते श्रुतम् ॥ १
यद्वै पुरा जातमात्रो रुराव
गोमायुवद्विस्वरं पापचेताः ।
दुर्योधनो भारतानां कुलघ्नः
सोऽयं युक्तो भविता कालहेतुः ॥ २
गृहे वसन्तं गोमायुं त्वं वै मत्वा न बुध्यसे । C. 2. 2097 K. 2. 62. 4 K. 2. 86. 4

ref. — [a]) Ś1 व्यवसितं. — [b]) K1 निःकृतिं. G2 समुपस्थितः. — After 27, B2.6 D1.2 read 22–23.

28 T1 G1.4–6 M om. (hapl.) 28–29. — [a]) K2 °लोह- (for °लोहैः). — [b]) D2 निधनो. K4 Ñ1 V1 B (except B2) D (except D1.2.6) ये (for मे). K1 चतुःशिलाः; G2.3 °शतं (for °शताः). — [c]) Ś1 पंचद्रौणीक; K3 °द्रेणिक; K4 °द्रोणिक; V1 °द्रोणक; B1.5 G3 °द्रौणिकम्; B3 °द्रौणक; D2 G2 °द्रोणिकम्. B1.5 G2 एकैकं; Dn1 D4.5 एवैकः. — [d]) G2 हृतस्य (for [आ]हतस्य). Ś1 K1.3 D3 G3 च (for वै). — After 28[cd], Ś1 K3.4 B2 Dn D6 ins.:

513* जातरूपस्य मुख्यस्य अनर्घेयस्य भारत ।

[B2 सर्वे° (for मुख्य°). Ś1 K3 अनर्घस्य च; D6 अनर्घ्येयस्य. Ś1 सर्वशः (for भारत).]

— [e]) K3 D3 राज-; G3 राण- (for राजन्). V1 B (except B1.6) D (except D6) मम धनं (for धनं मह्यं). — [f]) K2 दीव्यामहं; D4 °महे.

29 T1 G1.4–6 M om. 29 (cf. v.l. 28). G2.3 om. the ref. — [a]) Ś1 व्यवसितं. — [b]) K2 निःकृतिं. B6 समुपस्थितः.

K4 reads the colophon after 514* in the next adhy. — *Sub-parvan:* Ś1 K1–3 B Dn D1.2.4.6 M द्यूत. — *Adhy. name:* T1 G5 द्यूतदेवनं; G1 M शकुनिविजयः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg.) 58; K2.3 56; Dn1 61; D3 55; S 95 (G4 70). — *S'loka no.:* K2 D4 33; Dn 32; D1.2 34.

55

1 Before 1, K4 V1 B D (D6 marg. *sec. m.*) T1 ins. (Cn glosses):

514* वैशंपायन उवाच ।
एवं प्रवर्तिते द्यूते घोरे सर्वापहारिणि ।
सर्वसंशयनिर्मोक्ता विदुरो वाक्यमब्रवीत् ।

[(L. 1) B (except B5) D1.2.6 T1 एवं प्रवृत्ते द्यूते तु (B1.2.6 D6 वै). D3 transp. द्यूते and घोरे. — After line 2, K4 reads colophon of the *preceding* adhy.]

— [a]) K3 विजानीयाद् (for °नीहि). — [b]) Ś1 T1 G1.3–6 यत्वा; M2 त्वया (for यत्त्वां). Ś1 K B5 D (except D1.2) M1 भारत (for तच्छृणु). — [c]) B1 D1.2 भेषजम्; D3 औषधिम्; D4 ओषध. — [d]) V1 च; D5 मे (for ते). Ś1 ****पि वो ध्रुवं; K4 न रोचत यदब्रुवं; Ñ1 रोचतामपि ते ध्रुवं; B1.3.6 D1.2 रोचतामिह ते श्रुतं; D5 (m as in text) न रोचेद यदब्रुवन्; T1 G1.3.5.6 M1 रोचते हि (G1 रोचंते वि; M1 रोचतेपि) न ते (G6 मे) श्रुतं; G2.4 न रोचेत (G2 °ते [for °त्ते?]) वचो मम; M2 रोचतोपि न ते श्रुतं.

2 [a]) K1 तद्वै; K3 G1.3 M1 यो वै (for यद्वै). D5 रुराव यो (sic); G2 रुरोद (for रुराव). — [b]) K3 विस्वरः; G1 °र- (for °रं). — [c]) B3.5 D1.4.5 भरतानां (for भार°). — [d]) K1 यो (for सो). K4 B1–3 D2 व्यक्तो; Ñ1 नूनं; V1 B4–6 Dn1 D3–5 व्यक्तं (for युक्तो). Ś1 K Ñ1 V1 Dn D6 भवतां (Ś1 °ता); D2 भाविता (for भविता). B3 नाश° (for काल°).

3 [a]) D5 विशंतं (for वसन्तं). — [b]) K1 यं (for

C. 2. 2097 B. 2. 62. 4 K. 2. 86. 4 दुर्योधनस्य रूपेण शृणु काव्यां गिरं मम ॥ ३
मधु वै माध्विको लब्ध्वा प्रपातं नावबुध्यते ।
आरुह्य तं मज्जति वा पतनं वाधिगच्छति ॥ ४
सोऽयं मत्तोऽक्षदेवेन मधुवन्न परीक्षते ।
प्रपातं बुध्यते नैव वैरं कृत्वा महारथैः ॥ ५
विदितं ते महाराज राजस्वेवासमञ्जसम् ।
अन्धका यादवा भोजाः समेताः कंसमत्यजन् ॥ ६
नियोगाच्च हते तस्मिन्कृष्णेनामित्रघातिना ।
एवं ते ज्ञातयः सर्वे मोदमानाः शतं समाः ॥ ७
त्वन्नियुक्तः सव्यसाची निगृह्णातु सुयोधनम् ।
निग्रहादस्य पापस्य मोदन्तां कुरवः सुखम् ॥ ८
काकेनेमांश्चित्रबर्हाञ्शार्दूलान्क्रोष्टुकेन च ।
क्रीणीष्व पाण्डवान्राजन्मा मज्जीः शोकसागरे ॥ ९
त्यजेत्कुलार्थे पुरुषं ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ।
ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥ १०
सर्वज्ञः सर्वभावज्ञः सर्वशत्रुभयंकरः ।

त्वं). K2.3 सत्यान् (K2 °न्या); B2 Dn(!) D6 मोहान्; S तं तु (G2 मंदो) (for मत्वा). Ś1 युध्यसे (for बु°). Ñ1 स्वमत्या नावबुध्यसे; V1 B1 D1.2 यन्मोहान्नाव°; B3.6 इमं त्वं नाव°; B5 D3–5 कथं त्वं नाव°. — K3 G3 om. (hapl.) 3^{c}–4^{b}. K1 reads these lines in marg. — c) G4 दुर्योधनस्वरूपेण. — d) V1 G1.2 M काम्यां; T1 G4.5 कार्यां; Cd काव्यां (as in text).

4 K3 G3 om. 4^{ab} (cf. v.l. 3). — a) Ñ1 माधुको; B1.3.6 D1.2 मधुहा (B3 °हान्); D3 माध्विकं; G1 M2 माध्विकिर् (G1 °कीर्); Cd.v माध्विको (as in text). Ś1 B1 बुद्ध्वा; B3 बध्वा (for लब्ध्वा). — b) G2 प्रापतन्. Cd cites प्रपातः. K1 नैव पश्यति; K4 B2 Dn(!) नैव बुध्यते; D6 G6 नैव (G6 नाव-) बुध्यसे. — G4 *repeats* 4^{cd} (with v.l.). — c) K3 मज्जति च वा; K4 तं मुह्यति च; Ñ1 तं मज्जते वा; B1 यं स तस्मात्तु; Dn1 D1.3–5 तं सज्जति वा; T1 G4–6 तेन सज्जे(G5 °ज्ये)त; G1 [अ]तिती मज्जस्व; G2.3.4 (second time) तेन भज्येत (G3 °ते); M तत्र सज्जेत (for तं मज्जति वा). Cd.n cite मज्जति (as in text). — d) K2.4 Ñ1 V1 B2.4–6 Dn2 D1 च; K3 D2 न (for वा). T1 [अ]भि-; G3.4.6 M1 [अ]पि; M2 नि- (for [अ]धि-). Cn cites text. Ś1 प्रपातं नावगच्छति; B1 पतन्नेवाधिमज्जति; G2.4 (second time) यथा वृक्षेण भारत.

5 G2 om. 5^{a}–6^{b}. — a) B1.2 D1.2 अयं मत्तो; B6 अप्रमत्तो; G1 सोयमुक्तः; G4 सोयं मत्तेन (sic); M2 सोयं मातः. K4 D6 [ऽ]क्षदूतेन; B D1–4 देवनेन (B6 °ने वै); Dn(!) [ऽ]क्षद्यूतेन; S (G2 om.) कैतवेन. Cd cites देवेन (gloss देवनेन). — b) Ś1 न निरीक्षते; K1 Dn(!) न परीक्ष(K1 °क्ष्य)से; B1 नाववीक्षते. K4 राजलुब्ध[:] सुतस्तव; G4 प्रभुः सन्न परीक्षते. — c) G3–6 प्राप्य तद् (for प्रपातं). K1 G6 बुध्यसे. Ñ1 नैष; G3.5.6 नैवं. — d) K2 कृत्वा वैरं (by transp.); B1.2.5 D1–3 वैरं कुर्वन्; G4 नाशं कृत्वा. D1 अकारिभिः (for महारथैः).

After 5, D1 ins.:

515* विषादंति च दैवेन देवनेन महारथैः ।

6 G2 om. 6^{ab} (cf. v.l. 5). — a) K1.4 V1 B2 Dn D3–5 G1.3 मे (for ते). Ś1 K Ñ1 V1 Dn D5.6 °प्राज्ञ; B4 °राजं (for °राज). — b) K4 V1 B1–3.5.6 Dn D1–4 भोजेष्वे(Dn1 °षे-; D4 °स्वे)व; D5 राजंश्चैव (for राजस्वेव) D1.3 [अ]समंजसा. B4 भोजेष्वेवेदमंजसं; T1 M1 स्वपक्षे वा(M1 °क्षेष्व)समंजसं; G1.3.5.6 राजसेवासमंजसं; G4 स्वपदे वा धनंजयं; M2 ज्ञातिसंघेसमंजसं; Cv स्वे परे वासमंजसं. — After 6^{ab}, K4 Dn(!) D6 ins.:

516* पुत्रं संत्यक्तवान्पूर्वं पौराणां हितकाम्यया ।

— c) D3 आंधका; G2 यथैव (for अन्धका). Ś1 यादवभोजाः; D5 यादवां°. — d) T1 समेतान्.

7 G4 om. (? hapl.) 7–10. — a) K4 Ñ1 Dn D1.6 तु (for च). K1 नियोगाद्विहिते; K2 °गावहते. Cd cites नियोगात् (as in text). B1.6 D1.2 कंसे (for तस्मिन्). — b) Ś1 °कर्षिणा; G1.3.5 M °कर्शिना; G2 °घातिनः. — c) K2–4 B2.5.6 D2.3 M1 एधंते (for एवं ते). D5 सर्वा (for सर्वे). — d) Ś1 मोदन्माना; V1 मोदंते स्म (for मोदमानाः).

8 G4 om. 8 (cf. v.l. 7). — a) K2 संनियुक्तः; G6 अभियुक्तः (for त्वन्नि°). — b) K3 युधिष्ठिरं; B6 धनंजयः (for सुयो°). — c) B2 विग्रहाद्. — d) G1 मोदंते. B6m ज्ञातयः (for कुरवः). K4 सखा (for सुखम्).

9 G4 om. 9 (cf. v.l. 7). — a) Ś1 °वर्णाञ् (for °बर्हाञ्). B1.2.6 D2 विचित्रबर्हान्काकेन (D2 °न्कालेन); D1 विचित्रवाहान्काकेन. — b) K2 क्रोनकेन; V1 चित्रकेन; Dn2 D1 क्रोष्ट(D1 °ष्ट्र)केन. — c) G2 वृणीहि (for क्रीणीष्व). — d) D4 निमज्जीः; G1 मा मज्जेः; G3 माजीजः (for मा मज्जीः).

10 = 5. 37. 16; 126. 48; (var.) 1. 107. 32. G6 om. 10 (cf. v.l. 7). — a) K1 D6 कुलार्थं. Ś1

इति स्म भाषते काव्यो जम्भत्यागे महासुरान् ॥ ११
हिरण्यष्ठीविनः कश्चित्पक्षिणो वनगोचरान् ।
गृहे किल कृतावासाँल्लोभाद्राजन्नपीडयत् ॥ १२
सदोपभोज्याँल्लोभान्धो हिरण्यार्थे परंतप ।
आयतिं च तदात्वं च उभे सद्यो व्यनाशयत् ॥ १३
तदात्वकामः पाण्डूंस्त्वं मा द्रुहो भरतर्षभ ।
मोहात्मा तप्यसे पश्चात्पक्षिहा पुरुषो यथा ॥ १४
जातं जातं पाण्डवेभ्यः पुष्पमादत्स्व भारत ।
मालाकार इवारामे स्नेहं कुर्वन्पुनः पुनः ॥ १५
वृक्षानङ्गारकारीव मैनान्धाक्षीः समूलकान् ।
मा गमः ससुतामात्यः सबलश्च पराभवम् ॥ १६
समवेतान्हि कः पार्थान्प्रतियुध्येत भारत ।
मरुद्भिः सहितो राजन्नपि साक्षान्मरुत्पतिः ॥ १७ C. 2. 2110 B 2. 62. 17 K 2. 86. 17

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

B1–3. 6 D1. 2 त्यजेदेकं कुलस्यार्थे. — Note hiatus between 10[c] and 10[d]! — [d]) Ś1 स्वात्मार्थे; G2 ह्या° (for आ°).

11 [a]) K3 सर्वस्व (for °ज्ञः). G2 सर्वज्ञः सर्वभाषी च. — [b]) K4 M1 सुरशत्रु°; V1 B1. 6 D1. 2 शूरः शत्रु°; D6 सर्वशत्रुर्; T1 G3–6 M2 पुरा शत्रु°; G1 स्फुरः शत्रु°; G2 सुशत्रुः सु°. — [c]) K4 D4 T1 संभाषते (K4 °तो) (for स्म भा°). — [d]) Ś1 जंभनाशे; Dn (!) D1 जृंभत्यागे (for जम्भ°). Cn cites जंभत्याग°.

12 [a]) K3 हरिणाष्ठिवनिः; B2. 6 D2 हिरण्यष्ठीविनं; D3 G1. 2 °ष्ठीवनः; D4 °ष्ठीविना; G4 °जीविनः. K3 Ñ1 V1 B1. 4. 5 Dn D1 G5 कांश्चित्. G3 हिरण्यजीवाः कश्चित्तु; G6 हिरण्यार्थे नवः कश्चित्. — [b]) B2. 6 D2 पक्षिणं. B1. 2. 6 D2 वनगोचरं; G1. 3 °राः. — [c]) D3–5 गेहे (for गृहे). K3 किल कृते वासान्; B1. 2. 6 D2 किल कृतावासं; B5 कृतकिलावासान्; G1 किल कृतावासो; G2 किलावसाल्लोभात्; G4 कुलकृतावासान्. — [d]) B3 D3–5 मोहाद्; Cn लोभाद् (as in text). K1 राजन्प्रपीडयत्; K2. 3 B4 G1 राजन्न(G1 राजन्)पीडयेत्; Ñ1 V1 Dn (!) राजा न्यपीडयत्; B1. 2. 5. 6 m D3–5 राजन्नघा(D5 °या)तयत्; D1. 2 राजान्वघात°.

13 [a]) Ś1 सदोपयोगाल्लोभांधो; K4 स(प)दौपयुज्य लो°; N1 Dn (!) D6 सदो(Dn स चो)पभोगलो°; V1 B (B6 marg.) D2–5 स चो(D3 चा)पभुज्य (B6 orig. °पीड्य) लोभांधो (V1 °भार्थी; B2 °भार्थो; B6 °भार्त्तो); D1 स चोपभुंजते लोभी; T1 G3. 5 स(G3 ये)दैव लोभाद्धोगात्मा; G1. 2 सदोपभोगा(G2 °ज्या)ल्लोभांतो (G2 °ते); G4. 6 सदैव भोज्या(G6 °गा)ल्लोभात्मा; M1 सदोपभाग्याल्लोभांधो; M2 सदोपभोग्याल्लोभात्मा. Cv cites सदोपभुञ्जः (=वक्रीभूतः). — [b]) K3 हरणार्थे; K4 हिरण्यार्थो; Ñ1 V1 B1. 2. 6 Dn D1. 2. 6 हिरण्यार्थी. K4 D1. 2 G4 परंतपः; G2 तपस्पुनः. — [c]) D6 आयातं च; G2 आयतीं च. D4 सदा त्वं च; G2. 3 तदार्थं च; G5 तदा स्वं च; Cv ददत्त्वं च. Cd cites आयतिं and तदात्वं (as in text). — [d]) K2 उभं; K4 उभ°; V1 द्वयं; B1 D1. 2 G2 उभौ; B3. 6 स्वयं (for उभे). K1 विनाशयन्; K2. 3 विनाशयत्; G1. 3 विनाशयेत्; D4 व्यनाशयत् (sic); G3. 5 [ऽ]प्यनाशयत्.

14 [a]) Ś1 तदात्वकामान्; K3 यदात्मकामं; T1 G3. 5 तदात्मकामः; K4 Dn2 D6 G2. 4 Cv तथार्थं(Dn2 Cv °त्व)कामः; Ñ1 V1 B5 Dn1 D3–5 M2 Cn तद(M2°दा)र्थकामः (Ñ1 V1 °मा); B1–4. 6 D1. 2 राज्यकामात् (B3. 4 °कामः); G6 तदात्वकामाः. K1. 2 Ñ1 V1 D3–6 G1 M2 पांडवान्; K3 पां[डून्] वा; K4 D5 (by corr.) पांडवेयान्; B D1. 2 पांडवांस्त्वं; Dn(!) पार्थांस्त्वं (Dn2 °स्तु); T1 G2–6 Cv पांडूनां; M1 त्वं पार्थान् (for पाण्डूंस्त्वं). — [b]) Ś1 मा द्रुहीर्; K1 G4 मा द्रोहीर् (G4 °ही); K2 G3 मा द्रोहो; K3 ह्यद्यते; K4 द्रुह (for मा द्रुहो). K4 Dn(!) D6 कुरुसत्तम; G5 पुरुषर्षभ (for भरत°). G2 मा द्राही (sic) भव भारत. — [c]) Ñ1 V1 B1. 2. 4. 5 Dn G5. 6 M2 तप्स्यसे; G2. 3 तप्यते. K1–3 B3. 6 D1. 2 मोहात्संतप्स्यसे (K1. 3 °तप्यसे; D2 °स्पर्शसे); K4 माहात्म्यात्तप्स्यसे; D3–6 G1 M1 मोहान्मा तप्स्य(D4 G1 M1 °प्य)से. — [d]) K1 पक्षिणः; D3 पाक्षिकं; G4 अक्षिहा; Cn पत्रिहा; Cd पक्षिहा (as in text). — After 14, T1 G3. 5. 6 M1 ins.:

517* एतेन तव नाशः स्याद्वलिशाच्छबरो यथा ।
[T1 शुफरो; M1 शद्र(before corr. °ह)रो (for शबरो).]

15 [a]) K4 जातजातं. — [b]) K2 पुष्पावादत्स्व; B1 G4 पुष्पमाधत्स्व; B2 पूजामादत्स्व. — [c]) B6 इवारामान्; G1 इहारामे. Cd cites आरामे (as in text). — [d]) B6 D1. 2 मैवं कार्षीः; G1. 2 स्नेहात्कुर्वन्. Cd cites स्नेहं (as in text).

16 [a]) Ś1 °रकार्थीव; G4 °रक इव (for °रकारीव). D4 च (for [इ]व). — [b]) V1 B6 D2 G1. 4 M1 मैवं; D6 G3 M2 मैव; T1 G3. 5 मा च (for मैनान्). Ś1 G2 धक्षीः; T1 धाक्षिः; G3 धांक्षीः; G4 दार्क्षीः. G2 सुदुर्लभान्; M2 सुमूलकान्. — [c]) Ñ1 सबलामात्यः; B1 स्वसुता°; M2 सजना°. — [d]) Ś1 K1 सुबलश्च; K3

५६

C. 2. 2111 B. 2. 63. 1 K. 2. 86. 18

विदुर उवाच ।

द्यूतं मूलं कलहस्यानुपाति
मिथोभेदाय महते वा रणाय ।
यदास्थितोऽयं धृतराष्ट्रस्य पुत्रो
दुर्योधनः सृजते वैरमुग्रम् ॥ १

प्रातिपीयाः शांतनवा भैमसेनाः सबाह्लिकाः ।
दुर्योधनापराधेन कृच्छ्रं प्राप्स्यन्ति सर्वशः ॥ २

दुर्योधनो मदेनैव क्षेमं राष्ट्रादपोहति ।
विषाणं गौरिव मदात्स्वयमारुजते बलात् ॥ ३

यश्चित्तमन्वेति परस्य राज-
न्वीरः कविः स्वामतिपत्य दृष्टिम् ।
नावं समुद्र इव बालनेत्रा-
मारुह्य घोरे व्यसने निमज्जेत् ॥ ४

दुर्योधनो ग्लहते पाण्डवेन

स्वबल°; Ñ1 ससुत°; T1 G3–5 ससुहृच्च; G1 सबलं च; G2 सबलस्त्वं; G6 सधनश्च; M2 सपुत्र°. K2.3 पराक्रमं; B D (except D6) M2 यमक्षयं. 16^{cd} = (var.) 2. 20. 21^{cd}.

17 ^{a}) Ś1 समवेतो (for °तान्). B1.2 D1.2 समवेतैर्हि कः पार्थैः; B6 समेतैस्तैर्हि कः पार्थैः. — ^{c}) G1 मंत्रिभिः (for मरुद्भिः). — ^{d}) B1.2.6 D1.2 पुरंदरः (for मरुत्पतिः). — After 17, G2.3 ins.:

518* युधि जेतुमशक्तो हि पाण्डवान्पुरुषोत्तमः ।
[G2 °त्तमान् (for °त्तमः).]

Colophon om. in B6 G4. — *Sub-parvan:* K1–3 B1–5 D (except D3) G1 M द्यूत. — *Adhy. name:* D1.2 T1 G3 विदुरवाक्यं; G1 M विदुरहितोपदेशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg.) 58; K2.3 57; Dn1 D4 62; D3 56; S (G4 om.) 96. — *S'loka no.:* K2.3 Dn T1 17; D4 19; M1 18.

56

1 B6 om. the ref. — After the ref., K3 ins.:

519* दुर्योधने क्रीडति पाण्डवेन
दृष्ट्वा धनं पापमगागतं तत् ।
आनन्दमापश्यसि नैव पातं
महाभयं पुत्रवियोगजं त्वम्
किं चिन्तयसि द्यूतेऽस्मिन्मज्जमानाञ्च पश्यसि ।
दुर्योधनापराधेन पुत्रानन्यांश्च भूपते ।

— ^{a}) K2.4 Ñ1 °नुयाति; V1 B1.2 D1.2 °ति(V1 °पि)पापं; B1m.3.5 Dn D3–5 °भ्युपैति; B4.6 °तिपातं; S °ति(G6 °पि)घोरं (G2 °रो) (for °नुपाति). — ^{b}) K1 °भेदो वा; K2 °भिदाय; K4 T1 G3 °भेदा; B2.3.5.6 D1–5 G4.5 °भेदान्; Dn(!) °भेदं; G1.2 M °भेदोयं (G2 °यन्); G6 °भेद्यं; Cd °भेदाय (as in text). V1 B1.2 महतो; G6 महितो (for महते). K4 Dn2 G1 M Cn दारुणाय; V1 B (except B4) D1–5 वै भयाय; Dn1 दारुणं यत्; T1 G3–6 वै रणाय (for वा रणाय). Cd cites रणाय वा. — ^{c}) K1 V1 तथास्थितो°; K2 तच्च स्थितो°; K3.4 Ñ1 Dn D6 तदा°; G6 धना°. K3 B1.3.6 D1.2 G3.4 M1 om. ऽयं. — ^{d}) T1 G1.6 M सृजति (G6 °ते) हि; G2.3.5 सृजति; G4 सृजतीह (for सृजते).

2 ^{a}) Ś1 V1 B2 Dn D1.6 प्रातिपेयाः (Cn gloss प्रतीपान्वयजाः); K3 प्रतिपीयाः; K4 D4 °पा(K4 °प)याः; Ñ1 D5 प्रीतिप्रा(D5 °पे)याः; B3–6 D3 M1 प्रातीपी(D3 °पे)याः; G1 प्रातीचीयाः; G2 प्रातीविकः; G3 प्रातिपीडाः; G4 °वीर्याः; G6 °वीयाः; Cv ज्ञाताः प्रियाः (!); Cd as in text. — ^{b}) K1 Ñ1 V1 Dn1 (before corr.).n2 D6 G2.6 भीमसेनाः; K2 भैमसेनात्; Cd.v as in text. B1–5 Cv सबाह्लीकाः. — ^{c}) D1 सूयोंधना°; T1 °नापराये (sic). — ^{d}) K1.3 G3 कृत्स्नं; D1 कृतं.

3 K4 om. 3. — ^{a}) Ś1 B1.4.5 G2 दुर्योधन-. G6 वर्तेदेनैव (sic) (for मदेनैव). K1–3 Ñ1 V1 B2–6 D (except D1.2) [ए]ष (for [ए]व). — ^{b}) V1 क्षिप्रं; Cd क्षेमं (as in text). Ś1 D6 Cn राष्ट्रं व्यपोहति; Dn1 राष्ट्राद्व्यपो°; T1 राष्ट्रादपाहति. Cd cites अपोहति (as in text). — ^{c}) Ś1 B5 D3–5 बलात्; B1 Dn2 D2 महान् (Dn2 °त्); D1 T1 G (except G2) महत् (for मदात्). — ^{d}) G6 corrupt. T1 G1 M स्वक(T1 °का)म्; G4 स्वरम् (for स्वयम्). Ś1 आभजते; K1 (by corr.) V1 आरुह्यते; K3 आरुरुजे; G1 आरुहते (for आरुजते). Ś1 G1 M2 मदात्; B5 D3–5 [ऽऽ]त्मनः (reading of many printed ed.!) (for बलात्).

4 ^{a}) G1 यश्चितयन्वेत्ति; G2 कच्चित्त्वमन्वेति. Cd cites अन्वेति (as in text). — ^{b}) T1 G3.5 M2 धीरः; Cd वीरः (as in text). Ś1 K1.4 B2 Cd अभिपत्य;

प्रियायसे त्वं जयतीति तच्च ।
अतिनर्माज्जायते संप्रहारो
यतो विनाशः समुपैति पुंसाम् ॥ ५
आकर्षस्तेऽवाक्फलः कुप्रणीतो
हृदि प्रौढो मन्त्रपदः समाधिः ।
युधिष्ठिरेण सफलः संस्तवोऽस्तु
साम्नः सुरिक्तोऽरिमतेः सुधन्वा ॥ ६
प्रातिपीयाः शांतनवाश्च राज-
न्काव्यां वाचं शृणुत मात्यगाद्वः ।
वैश्वानरं प्रज्वलितं सुघोर- C. 2. 2118 B. 2. 63. 7 K. 2. 86. 24

K3 अनीत्य (sic); Ñ1 V1 B1.3–6 Dn D1–5 G3.6 M अवमन्य (D3 G3.6 M °त्य); B1m प्रतिपद्य (aslo अभिपद्य); D6 अभिपद्य; T1 G1.5 अतिमत्य; G4 अपतीत्य (for अतिपत्य). G2 ऋतेषु निस्वात्मनि मृष्टदृष्टिः. — c) K2 नादं; G2 (*inf. lin.* as in text) नाहं; G3 बालं (for नावं). G2 समुद्राद्; G3 M2 °द्रा. Ś1 बालनीत्याम्; K2.3 चा(K3 बा)लनेयाम्; B6 G1 M1 बालनेत्रीम्; G2 °पोत्रीम्; Cd.v as in text. — G4 om. 4d–5d. — d) Ś1 K1–3 B3–6 D3.5 स मज्जेत्; B1 स मज्जति; G2 निमज्जन् (for निमज्जेत्).

5 G4 om. 5 (cf. v.l. 4). — a) Ñ1 ग्लहति च; Cd ग्लहते (as in text). G2 दुर्योधनो यह्लभते पांडवेभ्यः. — b) Ś1 पर्यायसे; K4 Ñ1 V1 B2.4.5 Dn D4.5 Cd प्रीया°; B3 प्रियायसि; S (G4 om.) संप्रीयसे; Cnp प्रिया° (as in text). G2 स्वं (for त्वं). M2 जयसीति. B1.3.5.6 T1 G2.3.5 M1 तं च; G6 यं च; M2 पंच (for तच्च). — c) Ś1 अतिनम्रा जायते; K1 इति नर्मा ज्ञायते; Ñ1 अतिनर्मा तज्जयति; V1 B1.5.6 D3–5 Cnp अतः समुन्मज्जति; B1m अतिनर्माण्युन्मज्जति (also अतिनर्मा-ण्युत्थितः); B2–4 D1.2 अतः समुन्मूर्छति; Dn D6 Cn (°र्मा+[आ]जायते!) अतिनर्माजायते; T1 G2.3.5 अतिमात्रं (G2 अनंतरं) जायते; G1.6 M अतीव न (G1 मा; G6 ना-) ज्ञायते (for अतिनर्माज्जायते). Cd cites अतिनर्मा. K3 संप्रहरो; G2 संप्रहारे. — d) K4 विनाशं. D3.5 द्यूते (for पुंसाम्). — After 5, V1 ins. (a v.l. of 5cd):

520* सर्वाणि मर्माण्यभिसंप्रहारो
यतो विनाशः समुपैति पुंसाम् ।

6 Cd cites the entire stanza! — a) Ś1 आहर्षस्ते; N1 आकर्षयस्ते; D2 आकर्षस्ते; G4 (om. आ)र्षस्ते वा; Cv आकर्षते; Cd.n as in text. Ś1 बाहॆलः; K4 B1m.5m.6 D3–5 Cnp स्वे (K4 वा स्वे) घने; D1 वाक्फल-; T1 वार्कफलः; G1 वाफलः; G2 फल-; G3.5 [ऽ]वाक्फलं; G4.6 वाग्बलं (G4 °लः): Cd वाक्फलः (Bahuvrīhi: gloss वाङ्मात्रेण फलं यस्मिन्); Cv वाक्यबल-; Cn (as in text) अवाक्फलः (gloss नीचगामिफलं). K1.3 Ñ1 V1 B1.2.4.5 Dn D1.2.6 G2.4 Cd.n सु(K3 स)प्रणीतो (G4 °को; B1m.5m Cnp कु° as in text); D1 Cv प्रणीतो (om. कु-); G6 संप्र°. — b) Dn1 (marg. *sec. m.*) D3–5 Cn प्ररूढो; G1 प्रौढं; G2 प्रौढे; G6 पोष्यो; Cd.v प्रौढो (as in text). K1 Dn2 मंत्रपदैः; Ñ1 °पथः; V1 B1.4.6 D3–5 °मयः; T1 G5 °पादः; G1 °फलं; G2 °वत्; all comm. मन्त्रपदः (as in text). B4 D3–5 यमाधिः; G1 समाधिं; Cd as in text. — c) K3 सकलः; K4 सपत्नः (for सफलः). Ś1 सकला[:] संस्तुवंतु; K1 पुष्कलस्तवास्तु; K2 कलहः पस्तवोस्तु; Ñ1 S Cv सक(T1 °सु)लस्त(M2 °स्स)वास्तु (G2 कलहस्ते तु मास्तु); V1 B1(m as in text).5.6 Dn D1–5 कलहस्तवायं; B3 D6 सर्वकालंस्त(D6 om. स्त)वास्तु; Cd सफलः संस्तवोऽस्तु (as in text). — d) Ś1 सुत्वा सुनीतो; K1 सुप्रस्थरिक्तो; K2 सन्नः रिक्तो; K3 सुम्नः सुरिक्तो; K4 साम्नः सुरक्तो; Ñ1 सूचितो (defective); B1m.2.4 साम्नः (B4 सम्यक्) सुवि[? read रि]क्तो; B3 तथानुनीता; D6 तथा सुनीतौ; Cd साम्नः सुरिक्तो (as in text). Ś1 K1.3 [अ]रिमतिः; K4 रित्तेः; B1m.2–4 D6 [अ]विमतेः (B2.3 D6 °तिः); Cd अरिमतेः (as in text). V1 B1.5 Dn D3–5 अचिंतितो-ऽमिम(V1 °ग)तः स्वबंधुना (V1 सुधन्वा); B6 D1.2 अचिंतितो वै रमतः (B6 नियतः) सुधन्वन्; S Cv सुखप्रदः सुचिरं ते (T1 °त; G4 तैः) सुधन्वा (G3 सुधन्वना; G4 सपंथाः; M1 सुपंथा). Cd cites सुधन्वा (as in text). See Addenda.

7 Cd cites the entire stanza! — a) Ś1 K4 Ñ1 B2 Dn D3.5.6 प्रातिपेयाः; K2 प्रीतिपीयाः; V1 B1.6 D1.2 शारद्वतः; B3.5 G5 M1 प्रातीपीयाः; MSS. also प्रादापियाः, प्रातीचीयाः, प्रतिपीयाः, प्रातिजय्याः, पातिवीयाः; Cd प्रातिपीयाः (as in text). Ñ1 V1 B1.6 D1.2 G2–4 शांतनवश्च; Cd as in text. K4 Dn(!) D6 शृणुध्वं (K4 °णु त्वं); V1 B3–5 D3–5 च सर्वे; B1.6 D1.2 G2.4 च भीष्मो; M2 च राज्ञः; Cd च राजन् (as in text). — b) Ś1 काव्यं; T1 G1.3.5.6 M2 काम्यां (G1 °म्या); Cd.n काव्यां (as in text). M1 ममा° (for मा°). D3 वा (for वः). Ś1 शृणुत मा स्म कुप्याः; K1 शृणुते मां ममाद्य; K2.3 Cd शृणुता (K2 °णुतां; Cd °ण्वता) माद्य कुप्यः; K4 Dn(!) D6 [Cn, by implication; Cnp as in text] संसदि कौरवाणां; Ñ1 शृणुतामत्यसाध्यां; B2 शृणुतामद्य मा प्रज्ञप्य; B5 शृणुते मात्यगाद्वः; D5 शृणुते मां

मयुद्धेन प्रशमयतोत्पतन्तम् ॥ ७
यदा मन्युं पाण्डवोऽजातशत्रु-
र्न संयच्छेदक्षमयाभिभूतः ।
वृकोदरः सव्यसाची यमौ च
कोऽत्र द्वीपः स्यात्तुमुले वस्तदानीम् ॥ ८
महाराज प्रभवस्त्वं धनानां
पुरा द्यूतान्मनसा यावदिच्छेः ।
बहु वित्तं पाण्डवांश्चेज्जयेस्त्वं
किं तेन स्याद्वसु विन्देह पार्थान् ॥ ९
जानीमहे देवितं सौबलस्य
वेद द्यूते निकृतिं पार्वतीयः ।
यतः प्राप्तः शकुनिस्तत्र यातु
मायायोधी भारत पार्वतीयः ॥ १०

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

यगाद्धः; G1 द्विमर्द्धे मां च चाद्धत् (corrupt); G3 श्रृणु मात्यगाद्धः; M2 प्रमदत मात्यगाद्धः (for श्रृणुत मात्यगाद्धः). V1 B1.6 D1.2 G2.4 द्रोणश्च श्रृण्वंतु वचो ममेदं. — c) K3 सुज्वलितं; T1 G1.3 प्रज्वलंतं; G5 °त्वतं; Cd °लितं (as in text). Ś1 सुमोघम्; Cd सुघोरम् (as in text). — d) Ś1 अयुद्धेन प्रशमयोत्पतंतं; K1–3 अयुद्धे(K2 °बुधे)नैव प्रशमय(K3 °माय)चोत्पतंतं; K4 Dn(!) D6 मा यास्यध्वं मंदमनुप्रपन्नाः (Cn cites मंदं); B5 D4.5 अयुद्धेन प्रशमयस्वोत्पतंतं; T1 यंधेन प्रशमयेतोत्पतंतं; G1–3 युद्धेन प्रशम(G1 °शीम-; G3 °शमी)यतोत्प°; G4 अयुध्य तेन प्रविशदतोत्पतं; G5.6 को युद्धेन प्रशमयितोत्पतंतं; Cd अयुद्धेनेव शमस्वोत्पततं. Cnp cites अयुद्धेन प्रशामयस्व (cf. B5 D4.5).

8 a) Ś1 वैरं (for मन्युं). — b) G2 सु- (for न). Ś1 संयमच्छेद्; K2 G1 M2 संशयच्छेद्; D5 संयक्षेद्; T1 G2 संगच्छेद् (for संयच्छेद्). Ś1 अक्षमाभिभूतः; K3 D3 अक्षमायाभि°; K4 Ñ1 V1 B Dn D4–6 T1 G3.5.6 अक्षमदाभि° (D6 before corr. °मदावि°); G2 प्रमदाभि°; G4 अक्षमा चाभि° (for अक्षमयाभि°). — d) B1.2.5.6 D1–5 नु (for ऽत्र). T1 G3.5.6 कोत्र स्याता; G1 क्रोधं मोत्कारः; G2 [च]क्रे कात्रद्वीपाः; G4 कोत्र स्वातौ; M कोवस्याता (for कोऽत्र द्वीपः). Cd cites द्वीपः (as in text). K1–3 S om. स्यात्. A few MSS. तुमले. Ś1 नस्; S (except G2) वै (for वस्).

9 a) G3.6 महाराजः; G4 °जा. K4 D6 प्रभुर्वै त्वं; V1 B2.3.5.6 D3 प्रभवे(B5 °वै)स्त्वं; G3 त्वं प्रभवो (by transp.); G4 प्रभवंस्त्वं. Cd cites प्रभावः. B1 वै धनानां. B4 om. (hapl.) from धनानाम् up to end of 9c (incl.). — b) K4 V1 B3.5 D3–5 M2 विना (for पुरा). Ñ1 द्यूतैर्; G2.4–6 M1 द्यूतं (for द्यूतान्). Cd cites प्रागेव द्यूताद्. After द्यूतान्, Ñ1 om. up to स्याद् (incl.) in 9d. G2 मनसो (for मनसा). Ś1 यद्यदिच्छेः; K1 G4 बा यदी(G4 °दि)च्छेत्; K2.4 यावदिच्छे; G1.2.6 यावदिच्छेत्. — c) V1 Dn (!) M1 -वित्तान् (for वित्तं). Ś1 चेत्पांडवानां; K1.2 G2.4 पांडवाश्चेज् (K2 °वास्ते); K3 T1 G1 M2 पांडवानां; K4 पांडवश्चेज् (for पाण्डवांश्चेज्). V1 B2 Dn D4 G2.4 जयस्त्वं; MSS. also जसस्तं, जेयेस्त्वं, जयेस्वं (for जयेस्त्वं). — d) G2 कः; Cv किं (as in text). V1 B1.3.5 D3–5 Cn ते तत्; S Cv चेदं (v.l. of Cv चिद्वं; gloss वं यद्वसु!) (for तेन). K3 वस्तु; G4 बहु; Cd वसु (as in text). Ś1 नेहात्र; K1 विंछेह; K2 M2 विंदे न; K3 विंदेन्न; K4 D5 विदे ह; V1 B2.3.6 D2.6m Cnp जित्वे(B6 °ते)ह; B1 -वृंदेन; D3m जित्वेव; T1 G2.4.5 M1 Cv विंदेत; Cd विन्देह (as in text). Ś1 कार्यं; B1 तेन; D4 G4 M1 पार्थात्; Cd.v as in text.

10 a) Ñ1 V1 B (except B5) D1.2 G2 देवनं; T1 G3.5 जल्पितं; G1 देवितुं (for देवितं). — b) K2.3 अक्षद्यूते; G4 देवद्यूतं (for वेद द्यूते). K1.3 D5 G4 निः(G4 निष्)कृतिं; M2 निकृतिः. Ś1 पार्थिवीयः. — c) Ś1 K1 यत्र; K3 G1.2 ततः; G4 तत्र (for यतः). K3 पार्थः; G2 प्राप्तिः (for प्राप्तः). — d) Ś1 K1 मा यूयुधद्; K2 मा यूयुध्यन्; K3 Cd मा युयुध (Cd °धः; gloss मा योधयः); K4 मायायुद्धे; Ñ1 B6 D Cn (gloss as in Cd) मा यूयुधो (D2 मायाप्लवो; D4 मा यूयुधे); V1 मायावोधि; B1.4.6 मायायुधो; B3 मायोपधो; G3.5 मायायो(G3 °या)गी (for मायायोधी). B5 भूपते; G4 भारतः; G5 भारतं; G3 भवति (for भारत). Ś1 पार्थिवीयः; K1–3 पार्वतीयाः (K1.3 °या); K4 B3–5 D3–5 पांडवे(B3 °नी)यान्; Ñ1 पार्वतीयौ; Dn (!) D1.6 पार्वतीयान्.

Colophon om. in B1.3–5 D1–3 Cd; D5 reads it on marg. — *Sub-parvan:* K1.3 B2.6 D4–6 G1 M द्यूत. — *Adhy. name:* T1 G3–5 M विदुरवाक्यं (G5 °बुद्धिः). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg.) 59; K2.3 58; Dn1 63; S 97 (G4 71). — *S'loka no.:* K2 Dn D1.2.4 T1 M1 10; K3 12.

५७

दुर्योधन उवाच ।
परेषामेव यशसा श्लाघसे त्वं
सदा छन्नः कुत्सयन्धार्तराष्ट्रान् ।
जानीमस्त्वां विदुर यत्प्रियस्त्वं
बालानिवासानवमन्यसे त्वम् ॥ १
सुविज्ञेयः पुरुषोऽन्यत्रकामो
निन्दाप्रशंसे हि तथा युनक्ति ।
जिह्वा मनस्ते हृदयं निर्व्यनक्ति
ज्यायो निराह मनसः प्रातिकूल्यम् ॥ २
उत्सङ्गेन व्याल इवाहृतोऽसि
मार्जारवत्पोषकं चोपहंसि ।
भर्तृघ्नत्वान्न हि पापीय आहु-
स्तस्मात्क्षत्तः किं न बिभेषि पापात् ॥
जित्वा शत्रून्फलमाप्तं महन्नो　C. 2. 2124 B. 2. 64. 4 K. 2. 87. 4

57

1 Ś1 om. the ref. — a) K2.3 om. एव. K4 एवं; G3 एष (for एव). K2 यशसं; K3 यशः; Dn D1.2 यशसां; G5 यशा; G6 यशसे (for यशसा). K2.4 D6 श्लाघ्यसे त्वं. — b) Ś1 V1 यथाच्छन्नः; K1–3 G3 सदा च नः; K4 B5 यदाच्छन्नः; Ñ1 सदासन्नः; B2.3.6 D1.2 सं(B6 om. सं)प्रच्छन्नः; Dn G6 सदा क्षत्तः; D3.5.6 यदात्थ नः; D4 यदच्छिन्नः; T1 सदा छिन्नः; G1 सभाल्गुनः; G4 सदा च वै (for सदा छन्नः). B3 कुत्साय; D1 कुत्ससे; D2 कुरुषे (for कुत्सयन्). — c) Ś1 K V1 B1 Dn D6 जानीमहे; D5 °मस्त्वा; B2.4 जानीयस्त्वां; G1 जानीमि ता (sic); M2 जानामि त्वा (for जानीमस्त्वां). G2.3 विदुरो. T1 G3.5 विप्रियस्त्वं; G1 न मा प्रियस्त्वं; G2.4 योप्रियस्त्वं; G6 तत्प्रियस्त्वं; M1 ममाप्रियत्वात्; M2 यदप्रियत्वात् (for यत्प्रियस्त्वं). Cd cites यत्प्रियः (as in text). — d) G1 बलानिवासान्; G4 बालानस्मान्. K3 इव; Ñ1 अप- (for अव-). B5 om. अव-. Ś1 यत्; K1 च; V1 B3.4.6 वै; B5 D3–5 नित्यमेव (for त्वम्).

2 a) K4 V1 B D (except D6) G2.5 Cd स विज्ञेयः (K4 °य-); Ñ1 G1 अवि°; G4 सुखं ज्ञेयः (for सुवि°). G4 पुरुषा°. V1 B2–4.6 D2 मर्तुकामो; B1 सर्वकामो; D1 ह्यत्र कामो; Cd as in text. — b) K3 निंदाप्रशंते; K4 G1 निंदां प्रशंसे; G3 निंदाप्रशंसा. Cd cites निंदास्तुती. M2 (corrupt) ति (for हि). V1 B1–4.6 D1.2 श्र(B1 प्री-; B2–4.6 श्रे)यसे यथा त्वं; G2 सदृशं युनक्ति (for हि तथा युनक्ति). D4 युनक्ते; G3 व्युनक्ति (for युनक्ति). — c) K1 Cv जिह्वा मनो; K2 जिह्वामने; Ñ1 V1 B Dn2 D1–5 Cn(p as in text) जिह्वा (D4 °त्वा) कथं ते; T1 G5 M1 जिह्वात्मनो; G1.2 M2 जिह्वं मनो; G3 महात्मनो; G4 जिह्वानिनो; G6 निंदात्मनो (for जिह्वा मनस्ते). Cd cites मनस्. Ś1 om. हृदयं; K1 S हृदये; Cd as in text. K4 Ñ1 B1.2.5m Dn D1–5.6 (before corr.) व्यनक्ति; V1 B3–6 D6 (by corr.) युनक्ति; T1 G1.3 M निर्णि(G3 °नि)नक्ति; G2 नं निनक्ति; G4 निर्विनक्ति; G5 निर्नेनक्ति; G6 व्यजते ते; Cd निर्व्यनक्ति (as in text). — d) Ś1 प्रायो यो निराह; K1 सम्यग्या वाह; K2 व्ययो निराह; K3 यो यो निराह; K4 यां योत्तरान्; Ñ1 B1.2 D2 [Cn?] यो न (D2 नः) ज्यायसः कृथा[:]; V1 B3–6 D3–5.6m T1 यो नः कृथा[:] (B6 कृत्वा); Dn D1.6 Cnp ज्यायोत्तरान्; G M Cv ज्यायो (G1 ज्यायो हि) निरीह (G4 Cv °हं; G6 °हः) (for ज्यायो निराह). G6 स्वनमां (for मनसः). K2 प्रातिकल्पं. ❀Cd: ज्यायःप्रातिकूल्यं। ज्येष्ठप्रातिकूल्यं।❀

3 a) K4 D2 उत्संगे; Ñ1 उत्संगे नु; V1 B2 Cn उत्संगे च (for °ङ्गेन). G6 नाग (for व्याल). Ś1 इवावृतोसि; K2 इवोद्धृतोसि; K3 इवाघ्रतोसि; K4 Ñ1 Dn D5.6 °हितोसि; B1.3.5.6 °कृतोसि; D4 °हतोसि; G2 °हतोस्मि; G3 °मृतोसि; G6 °हतोस्मि (for °हृतोऽसि). — b) B1.2 D1.2 मार्जार इव (for मार्जारवत्). Ś1 K Dn1 D1.2 मूषकं; V1 B D3–5 मूषि(V1 D3 °ष)कान् (B1.2 °कं) (for पोषकं). Ś1 K1 चाभिहंसि; K4 चोपाहिंसि; V1 B3.5.6 D3–5 नोपहंसि; B1.2 D1.2 M2 चाव°; G4 चापि हिंसि (for चोपहंसि). G2 मार्जारवत्पोष्यवर्गं निहंसि. — c) K (except K2) Ñ1 V1 B2.4 D (except D4.5) G1.2.5 भर्तृघ्नं त्वां; G4 भर्तृन् घ्नत्वा; G6 भर्तृश्चनात्वां (corrupt); Cn भर्तृघ्नत्वान् (as in text). B1 भर्तृघ्नं न हि त्वां. K1 नापि (for न हि). K1.4 Ñ1 B2.4.6 Dn D1.2 G2.4.6 Cd.np पापीयम्; B1 पापीयसम्; Cn पापीय (as in text). — G1.2.6 M om. (hapl.) from किं न (in 3d) up to क्षत्तर् (in 7d); K1 D1.2 om. (hapl.) from किं न (in 3d) up to क्षत्तः (in 4b). — d) G4 मा तितिक्षु क्षिपस्त्वं (cf. 7d) (for किं न बिभेषि पापात्).

4 G1.2.6 M om. 4; K1 D1.2 om. up to क्षत्तः

मास्मान्क्षत्तः परुषाणीह वोचः ।
द्विषद्भिस्त्वं संप्रयोगाभिनन्दी
मुहुर्द्वेषं यासि नः संप्रमोहात् ॥ ४
अमित्रतां याति नरोऽक्षमं ब्रुव-
न्निगूहते गुह्यममित्रसंस्तवे ।
तदाश्रितापत्रपा किं न बाधते
यदिच्छसि त्वं तदिहाद्य भाषसे ॥ ५
मा नोऽवमंस्था विद्म मनस्तवेदं
शिक्षस्व बुद्धिं स्थविराणां सकाशात् ।
यशो रक्षस्व विदुर संप्रणीतं
मा व्यापृतः परकार्येषु भूस्त्वम् ॥ ६
अहं कर्तेति विदुर मावमंस्था
मा नो नित्यं परुषाणीह वोचः ।
न त्वां पृच्छामि विदुर यद्धितं मे
स्वस्ति क्षत्तर्मा तितिक्षून्क्षिणु त्वम् ॥ ७
एकः शास्ता न द्वितीयोऽस्ति शास्ता

(in 4ᵇ) (cf. v.l. 3). — ᵃ) G3 हित्वा (for जि°). Ñ1 मे; B2 ते; B4 Dn(!) वै (for नो). T1 न हन्मो (for महन्नो). — ᵇ) D4.5 मा स्म; G3 मा मा; G4.5 मा नः (for मास्मान्). G3 पुरुषाणां विचेतः (for परुषाणीह वोचः). T1 ह; G4 व्याह (for [इ]ह). K2.4 B4 वोच; K3 वाचः (for वोचः). — ᶜ) K1 द्विषद्यस्त्वं; K2.3 B1.3.4.6 D2.6 द्विषद्भ्यस्त्वं. Cd cites द्विषद्भ्यः. — ᵈ) T1 मुधा (for मुहुर्). Ś1 त्वेषं; G3.5 दोषं (for द्वेषं). G3-5 याहि (for यासि). Ś1 G4 न (for नः). K1 संप्रहारात्; V1 B1.5 D2-5 T1 Cn °योगात्; Cnp °मोहात् (as in text). Cd cites द्वेषं न यासि and संप्रमोहनात्.

5 G1.2.6 M om. 5 (cf. v.l. 3). — ᵃ) Dn2 अमित्रितां; G4 अमित्रं या (sic) (for अमित्रतां). D2 परो (for नरो). G3 [ऽ]क्षमो; Cd as in text. D1.3 G5 परोक्षमब्रुवन्; T1 नरो ब्रुवन्वै (for नरोऽक्षमं ब्रुवन्). Cd cites अक्षमं (as in text). — ᵇ) Ś1 निगूहतो; K1 G3 न गूहसे (K1 °ते); K2 न गृह्णते; Ñ1 B2.6 D2.6 निगू(D6 °गू)ह्यते; G4 न रंहसे (for निगूहते). K3 गृह्यम्; D3 गुह्यम्; G4 कुन्हदि (sic); Cd गुह्यम् (as in text). K1-3 अमित्रसंनिधौ; B1 °संभवे; G4 मित्रसंस्तवात् (for अमित्रसंस्तवे). — After 5ᵃᵇ, K3 ins.:

521* साम्ना च दानेन च भेदनेन
वधेन मायाप्रतिदर्शनेन ।
न[? read त]मिन्द्रजालेन च मोहनेन
द्यूतेन मन्त्रौषधिसाधनेन ।
एभिः प्रकारैरपरैश्च सर्वै-
रबुद्धिमन्तो विजयन्त्यरातीन् ।

— ᶜ) Ś1 तदाश्रयापत्रपा; K1.2 तदाश्रितापत्रप; K3 (corrupt) तदाश्रि*पत्रप; K4 Ñ1 Dn D6 तदाश्रितोपत्रप; V1 °तो यत्र स; B D1-5 T1 Cn °तः पार्थिवम् (for तदाश्रितापत्रपा). Cd cites तद्, आश्रितः, and अपत्रपा (=लज्जा). K1 किं च; K2-4 Ñ1 V1 Dn D6 किं नु; B D1-5 T1 एव (B6 अव-) (for किं न). N (except Ś1) T1 G4.5 बाधसे (B4 धावसे) (for बाधते). G3-5 तवाश्रिता (G3 °तं) यत्त्वरितं न (G3 हि) बाधसे (G3 °ते). See Addenda. — ᵈ) K4 Dn(!) D6 अभि-; V1 अप-; G3.5 अस्य (for अद्य). G3 भाषते. Cn quotes भाषसे (without अभि-).

6 G1.2.6 om. 6 (cf. v.l. 3). — ᵃ) Ñ1 [ऽ]तिमंस्था; G3 विमंस्था; G4 corrupt. K4 विद्म- (for विद्म). D1 विमनस्तवेदं; G3-5 विमना(G4 °न)स्तवेमां. — ᶜ) Ś1 सत्प्रणीतं; K2 T1 सुप्रणीतं; K3 -स्य प्र°; B3 D4.5 संप्रणीत; G3 -स्त्वं प्रणीहि; G5 संप्रणीहि (for संप्रणीतं). G4 corrupt (ending त्वं वृणीहि). — ᵈ) K1 मात्यादृतः; K3.4 D6 मा व्यावृतः; D5 मा व्यापृत; T1 माद्यापृतः; G4 मान्यावृतं (for मा व्यापृतः). D1.2 परकार्येथ (for °कार्येषु).

7 G1.2.6 M om. up to क्षत्तः in 7ᵈ (cf. v.l. 3) — ᵃ) K2 कार्तेति; B2 कार्तिकेति; G3 क्षत्तेति (for कर्तेति). G4 विदुरस्. K2 Ñ1 G5 मातिमं(K2 °सं)स्था; K4 B4.5 Dn D1 G3 Cn(p as in text) मा च मं°; G4 अतीव मं° (for मावमं°). — ᵇ) K4 मनो; G4 मान्यो (for मा नो). K3 G3 पुरुषाणि (for परु°). G4 ह्यवोच (for [इ]ह वोचः). K1 वोच; K3 वाचः; D2 वोचं (for वोचः). — ᶜ) K4 corrupt. Ś1 G3-5 त्वा (for त्वां). G3 विदुरं. — ᵈ) Ś1 K D6 G4 स्वस्ति ते (for स्वस्ति). B3 D4 तितिक्षुं; D1.2 T1 [अ]तितीक्ष्णं; G4.5 तितिक्षं (G4 °क्ष); Cd तितिक्षून् (as in text). K1.2 G4 क्षण त्वं; K3 शृणुध्वं; T1 क्षिणु त्वं; G1-3 M2 क्षिपे(G2 °प)स्त्वं (for क्षिणु त्वम्). Cd cites क्षिणु (as in text).

8=(var.) B. 12. 226. 8. — ᵃ) D6 [ऽ]स्तु; G3.5 हि; G6 [ऽ]ति- (for ऽस्ति). K2 G2 om. शास्ता (after ऽस्ति). — ᵇ) K4 गर्ते (for गर्भे). G4 शयानः पुरुषः. V1 नास्ति (for शास्ति). K4 V1 B3-6 D3-5 यो वै (for शास्ता). — ᶜ) G4 ते च; Cv तेन (as in

गर्भे शयानं पुरुषं शास्ति शास्ता ।
तेनानुशिष्टः प्रवणादिवाम्भो
यथा नियुक्तोऽस्मि तथा वहामि ॥ ८
भिनत्ति शिरसा शैलमहिं भोजयते च यः ।
स एव तस्य कुरुते कार्याणामनुशासनम् ॥ ९
यो बलादनुशास्तीह सोऽमित्रं तेन विन्दति ।
मित्रतामनुवृत्तं तु समुपेक्षेत पण्डितः ॥ १०
प्रदीप्य यः प्रदीप्ताग्निं प्राक्त्वरन्नाभिधावति ।
भस्मापि न स विन्देत शिष्टं क्वचन भारत ॥ ११
न वासयेत्पारवर्ग्यं द्विषन्तं
विशेषतः क्षत्तरहितं मनुष्यम् ।
स यत्रेच्छसि विदुर तत्र गच्छ C. 2. 2131 B. 2. 64. 11 K. 2. 87. 11

text). K3 अतिशिष्टः; D1 अनुशब्दः; D6 अवशिष्टः (for अनुशिष्टः). Ś1 प्रस्रवणाद्; B4 प्रणवाद्; B5 प्रणयाद्; D4 प्रवाणाद्; Cd प्रवणाद् (as in text). — ^{d}) K1 [अ]नुयुक्तो; B6 (m as in text) D1.2 निसृष्टो (for नियुक्तो). K B2 Dn D6 G1.3.4.6 भवामि (G4 °म); B4 करोमि (for वहामि).

9 Cd cites 9^{ab} (entire) as in text. — ^{a}) B1 निहंति (for भिनत्ति). G3 तरसा (for शि°). — ^{b}) V1 आहिं भेदयते; B1.3.6 D1.2 T1 G1.2.4–6 M महीं (D1.2 मही) भेदयते; B2 अहीन् भोजयते; B4 Dn1 अहीं भो(Dn1 °भा)जयते; G3 माहिं भोजयते. K1 -ति यः; K2.3 हि यः; T1 [ऽ]चलः; G1 M2 पदा (for च यः). K4 आंहिं वा भोजयेत्तु यः. — Ñ1 om. 9^{cd}. — ^{c}) B2 Dn D1.6 धीरेव; D3 त एवं; Cn(!) स एव (as in text). G4 कस्य (for तस्य). D1 कुरुत. K4 B2 Dn D6 कुरुते तस्य (by transp.); V1 B1.3–5 D2–5 कुरुते त्व(B1 वृ)त्तः. Ś1 K1–3 तावेव तस्य कुरुतः. — ^{d}) K4 कार्याञाम् (sic). G2 कार्याकार्यानुशासनं. ꣸Cd: तावपि तस्य विधेरनुशासनं कुरुत इत्यन्वयः।꣸

10 ^{a}) B1 बालान्; S (except G5 M2) बालम्; Cv बलाद् (as in text). — ^{b}) D1 सोमात्रं; G3 सौमित्रं; M सो मैत्रीं; Cn सोऽमित्रं (as in text). V1 च न; B3.5(m as in text).6 D2.4.5 ननु; D1.3 न तु (for तेन). G4 विंदते. — ^{c}) K4 वृत्ततम्; T1 G2–4.6 M1 यः सताम्; Cd मित्रताम् (as in text). V1 B2.6 आ(B2 ना)त्मनो यस्तु; B5 D3–5 अनुवृत्तस्य; G2.4 अनुवृत्तिं तु (for अनुवृत्तं तु). Cd cites अनुवृत्तिं. K1.3 मित्रं मोहादनुवृत्तं (K3 adds तु); K2 Ñ1 मित्रं मोहानुवृत्तं तु; B3.4 D1.2 मित्रत्वाद(D1.2 °त्वम)नुवर्ततं; G1 योसतामनुसंवृत्त; M2 योसमामनुवृत्तस्तु. — ^{d}) B3.4 समुपेक्षेदपंडितः; S स(M2 त)मुपेक्षत्य(G1 °क्ष्येत्य-; G5 °क्षेत्य-; M2 °क्षेत)-पंडितः. Cd cites समुपेक्षेत (as in text) and पंडित.

11 ^{a}) B4 प्रदीपये; S आदीप्य (G5 °प्त-) यः. Cd cites प्रदीप्य (as in text). Dn Cnp प्राक्; Cn(!) यः (as in text). Ś1 प्रदीपाद्धि; K4 प्रदीप्ताय; B3 प्रदीपाग्निं; B6 प्रविशति; G1.4 M प्रदीप्तारिः (G1 °रीः; G4 °रिं; M1 °रं); Cnp °प्ताद्धि; Cn प्रदीप्ताग्निं (as in text). K1 प्रदीप्य संप्रदीप्तार्थिः [? र्चिः]. — ^{b}) Ñ1 B4.5 D3–5 Cn प्राक्चिरं; B3 प्राक्षवन्; Dn1 (*sup. lin.*) यस्त्वरन्; Dn2 योत्वरन्; T1 G6 प्र(G6 प्रा)तरन्; G1 प्रक्करं; G4 प्रत्यरिं; G5 प्रज्वलन्; M प्रत्वरं (for प्राक्त्वरन्). K4 Dn1 D6 Cnp प्रा(K4 श)ग्नुं रत्नानि धावति; V1 B6 प्रमादम(B5 प्रसादं सो)धिगच्छति; B1 प्रमादान्नात्रधावति; D1 जातु रत्नानि धावति; G2.3 प्रत्यरत्नाभिधावति. Cd cites प्राक् and नाभिधावति (as in text). — ^{c}) Ś1 तस्यापि; K2 तदस्मापि; G3 भस्माभि; G4 Cv तस्माच्च (for भस्मापि). G4 स न (by transp.). V1 तस्माच्छिवं स विंदेत; G6 भस्मापीतसंविंदेत. — ^{d}) K3 ग्रू[? क्व]चन; D5 Cv कंचन (Cv gloss, पुरुषार्थं); T1 G1.2.6 M2 वा क्व च; G3–5 M1 किंचन (for क्वचन).

12 For G1(corrupt).2.4.6 M see below. — ^{a}) Ś1 निवासयेत् (for न वा°). B1 T1 पारवर्गं (T1 °र्गे-); B3 पावक्यं; D5 पारवार्यं; G3 पापवर्गं; Cd as in text. Ś1 K3.4 G3 द्विषंतं च; K1 द्विष्टं तं च; B3 विद्विषंतं (for द्विषन्तं). G5 न वासयेद्वा परवर्ग्यं द्विषंतं. — ^{b}) K2.3 कृत्य(K3 *sup. lin.* कृप)रहितं; B2.6 शत्रुरहितं; D1.2 T1 शत्रुहितं; G3 क्षत्तः कुरुहितं (for क्षत्तरहितं). G3.5 चैव म(G5 मा)न्ये (for मनुष्यम्). — 12^{cd} = (var.) 3. 5. 19^{cd}. — ^{c}) K3 B5 om. स. K2 G5 यत्रेच्छसि त्वं; G3 यत्रेष्टमिच्छसि (for स यत्रेच्छसि). K4 corrupt. — ^{d}) Ś1 V1 B1.2.4 Dn सुसां(most B MSS. °शां)त्विता; G3.5 सांत्व्यमानापि (for सुसान्त्वितापि). Ś1 स्त्री ह्यसती (by transp.); Ñ1 असती स्त्री (om. हि); B1.5 D2–5 स्त्री असती; G5 ह्यसती (for ह्यसती स्त्री). — For 12, G1.2.4.6 subst. the foll. lines (which are a mixture of defective Śloka and Triṣṭubh lines).

G1 (corrupt):

521a* न वासयेत्पारवश्यं द्विषन्तं न विशेषतः ।
कर्तारमिहितं चैव मन्ये यत्रे * * च्छ * ।
विदुर तत्रैव [rest omitted?]

सुमान्त्रितापि ह्यसती स्त्री जहाति ॥ १२

विदुर उवाच ।

एतावता ये पुरुषं त्यजन्ति
तेषां सख्यमन्तवद्ब्रूहि राजन् ।
राज्ञां हि चित्तानि परिप्लुतानि
सान्त्वं दत्त्वा मुसलैर्घातयन्ति ॥ १३
अबालस्त्वं मन्यसे राजपुत्र
बालोऽहमित्येव सुमन्दबुद्धे ।
यः सौहृदे पुरुषं स्थापयित्वा
पश्चादेनं दूषयते स बालः ॥ १४
न श्रेयसे नीयते मन्दबुद्धिः
स्त्री श्रोत्रियस्येव गृहे प्रदुष्टा ।
ध्रुवं न रोचेद्भरतर्षभस्य
पतिः कुमार्या इव षष्टिवर्षः ॥ १५
अनुप्रियं चेदनुकाङ्क्षसे त्वं
सर्वेषु कार्येषु हिताहितेषु ।

सान्त्व्यमानापि ह्यसती स्त्री जहाति ।

G2:

521b* न वासयेत्परं वर्गं द्विषन्तं च विशेषतः ।
क्षत्तारमहितं चैव मन्ये यत्रेष्टमिच्छति ।
विदुरात्र न वस्तव्यं गच्छ स त्वं यथेष्टतः ।
सान्त्वमानापि ह्यसती स्त्री (यथा) जहाति
तथा च त्वम् ।

G4 (corrupt):

521c* न वासये त्वा परवर्गं द्विषन्तं च विशेषतः ।
क्षत्तारमहितं चैव मन्ये यदृष्टमिच्छसि ।
विदुर तत्र गच्छ त्वं
सान्त्वमाना ह्रसति (sic) स्त्री जहाति ।

G6:

521d* न वासयेत्तं पुरुषं न द्विषन्तं विशेषतः ।
क्षत्तर* हितं चैव तव मन्ये यथेच्छसि ।
विदुरं तत्र गच्छ त्वं सान्त्व्यमानो विमुह्यसि ।,

followed (after a short lacuna) by यथा जहासति (which is all that remains of the fourth line).

M:

521e* न वासयत्पारवर्ग्यं न द्विषन्तं विशेषतः ।
क्षत्तारमहितं मन्ये न मन्ये हितमात्मनः ।
यत्रेच्छसि त्वं विदुर तत्र गच्छ ।
सान्त्व्यमाना ह्यसती स्त्री जहाति ।

[(L. 1) M1 वासये (for °यत्). M2 पारवश्यन्त (for पारवर्ग्यं न). — (L. 2) M1 °मपि तं (for °महितं).]

13 [a]) K2-4 Ñ1 V1 Dn D6 पुरुषं ये (by transp.); B2 ये पुरं. K1 वदंति; T1 G1.2.5 M2 संत्यजंति. — G6 om. यं त्यजंति ते. — [b]) K4 सख्य; G5 संख्यम् (for सख्यम्). T1 (by corr.) G3-5 M1 ब्रूम राजन्; M2 तद्ब्रवीमि (for ब्रूहि राजन्). V1 B1.3-6 D3-5 तेषां वृत्तं साक्षिवद्ब्रूहि राजन्; B2 D1.2 ते(D1 ये)षां राजन्सख्यमनंतमाहुः; G1.2.6 *षां सख्यमंतवंत (G1 °मंतवत्तं; G2 °मंतमत्तद्) ब्रवीमि. Cn cites साक्षिवद्ब्रूहि राजन्. — [c]) D3 राजा; D6 °ज्ञा (for °ज्ञां). G2 om. हि. K1 D6 वित्तानि (for चि°). K3 (*sup. lin.*) परिस्तुतानि; G2 परीप्सितानि; G4 परिवृतानि; M2 परितप्लु°; Cv परिप्लुतानि (as in text). Cd cites विप्लुतानि. — [d]) K4 G3 सांतं; D1 सांत्वैर् (for सान्त्वं). G1 संत्वदंता (for सान्त्वं दत्त्वा). Some MSS. मुशलैर् and मुषलैर्; T1 मुसले.

14 [a]) Ñ1 V1 B4 Dn2 D3-5 G2 Cd(p as in text).n(p as in text) अ(D3 आ)बाल(D3 °लं)त्वं; T1 G3-5 M1 अबालं मां; G1 M2 अबालं त्वां (M2 त्वा) (for अबालस्त्वं). G4 राजपुत्रं. — [b]) K4 हि; T1 G2-5 M1 [ऽ]यम् (for ऽहम्). Ś1 इत्येवम्; B2.6 अस्मीति (for इत्येव). Cd cites अहमेवेति. Ś1 अमंदबुद्धे; K1 स मंद°; K2.4 D6 सुमंदबुद्धिः (K2 °द्ध); G1 सुमंद युद्धे; G3 सुमंदबुद्धेः. — [c]) M1 यः सौहृदं. V1 B3.6 D3-5 प्रथमं; Dn2 D2 पुरुषे; G1 °ष. — [d]) K4 दूषयंते; G3 दूषयसे (for °यते). K1 बाल; K4 T1 बाला[:].

15=(var.) 3. 6. 15. — [a]) K2 न श्रेयसा; K3 नाश्रयसे; T1 अश्रेयसे. K2 प्रीयते; K3 नायते; V1 B1.3.5.6m M2 नीयसे; B2 धायते; B6 धीमत; D1.2 धीयते; D3-5 युज्यसे (for नीयते). V1 B1.3.5.6 D3-5 मंदबुद्धे. — [b]) K2 प्रदुष्टः. K3 (corrupt) स्त्रियः क्षत्रियस्यैव गृह दुटा (sic). — [c]) G2.3.5.6 ध्रु(G3 ध्रा)वच्च (for ध्रुवं न). Cd cites ध्रुवं (as in text). K3 Cv रोचे; Ñ1 रोचते; T1 G5.6 रुच्येद्; G1.4 M रुच्ये; G2 रुच्यै; G3 दूयिष्ये (for रोचेद्). T1 G3-5 भरतर्षभाय; Cd °भस्य (as in text). — [d]) D2 G6 षष्टिवर्गः; G1.3 M षाष्टिवर्षः.

16 [a]) B Dn D1.2.6 अतः (Dn2 °ता) प्रियं; D3-5 अतः श्रियं; T1 G5.6 मामप्रियं; Cd.v अनुप्रियं (as in text). K1 B1.3.6 D1.2 G1.6 M अभि(D2 अति°; G6 इतु)कांक्षसे; G3 अनुकांक्षते. — [c]) K1 स्त्रियं च. Ś1 तथा वै (for च राजन्). K1 जडपुंगकांश्च; K2 °पंगुकांश्च; D1.2 °पंगुलांश्च; T1 °पंकुकांश्च; G4 °पंककांश्च; G5 M2 °पंगुकाश्च. — [d]) K1-3 B3 D1-5 सं(D1.2 स)पृच्छ त्वं (K3 °स्त्वं);

स्त्रियश्च राजञ्जडपङ्गुकांश्च
पृच्छ त्वं वै तादृशांश्चैव मूढान् ॥ १६
लभ्यः खलु प्रातिपीय नरोऽनुप्रियवागिह ।
अप्रियस्य तु पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ १७
यस्तु धर्मे पराश्वस्य हित्वा भर्तुः प्रियाप्रिये ।
अप्रियाण्याह पथ्यानि तेन राजा सहायवान् ॥ १८
अव्याधिजं कटुकं तीक्ष्णमुष्णं
यशोमुषं परुषं पूतिगन्धि ।
सतां पेयं यन्न पिबन्त्यसन्तो
मन्युं महाराज पिब प्रशाम्य ॥ १९
वैचित्रवीर्यस्य यशो धनं च
वाञ्छाम्यहं सहपुत्रस्य शश्वत् ।
यथा तथा वोऽस्तु नमश्च वोऽस्तु
ममापि च स्वस्ति दिशन्तु विप्राः ॥ २०
आशीविषान्नेत्रविषान्कोपयेन्न तु पण्डितः ।
एवं तेऽहं वदामीदं प्रयतः कुरुनन्दन ॥ २१ 2. 2140 2. 64. 20 2. 87. 20

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

T$_1$ corrupt; G$_{1.3-6}$ M पृ(G$_6$ वां)च्छस्व तान् (G$_1$ om. तान्; M त्वं); G$_2$ पृच्छ त्वरन् (for पृच्छ त्वं वै). G$_{1.2}$ त्वा(G$_2$ या)दृशांश्चैव. Ś$_1$ K Dn D$_6$ सर्वान्; G$_4$ मूर्धा (for मूढान्).

17 ^{a}) Ś$_1$ K$_{2.4}$ प्रातिपेय (Ś$_1$ °या); K$_1$ प्रातिपीयो; Ñ$_1$ V$_1$ प्रतीपीयः; B$_6$ प्रतीपो यः; T$_1$ च पापीयान्; G$_2$ प्रातिवीर्यो; G$_6$ प्रातिविधो (cf. 2. 56. 2^{a}). K$_3$ लभ्यः सदा प्रम्निपीय (sic); B$_{1-5}$ Dn D$_{1-5}$ लभ्य(D$_2$ °भ)ते खलु पापीयान् (Cn cites लभ्यते); G$_4$ सुलभाः पुरुषा राजन्. — ^{b}) K$_4$ V$_1$ D$_{3.5}$ नरोत्र; B$_{3.6}$ सर्वत्र; B$_5$ नरो यः; Dn(!) D$_1$ नरः सु- (for नरोऽनु-). B$_{3.6}$ नरः (for इह). D$_4$ नरो अप्रियवागिह; G$_{2.6}$ नरो नु (G$_2$ ना-) प्रियवागिव; G$_4$ सततं प्रियवादिनः. Cd cites प्रियवाक्. — 17^{cd}=5. 37. 14^{cd} (cf. v.l. *ad loc.*); =(var.) Rām. 3. 37. 2^{cd}. — ^{c}) K$_3$ B (except B$_3$) D$_3$ G$_{4-6}$ च; K$_4$ Ñ$_1$ V$_1$ Dn D$_6$ हि (for तु).

18=(var.) 5. 37. 15 (cf. v.l. 17). — ^{a}) Ś$_1$ धर्मे समाश्वस्य; K$_1$ °र्मे परां स्वस्य; K$_{2.3}$ Dn D$_5$ G$_3$ धर्मपरश्च स्याद् (K$_{2.3}$ G$_3$ °श्चास्य; Dn$_1$ °श्च स्यान्); K$_4$ V$_1$ B D$_{1-5}$ T$_1$ धर्मं(K$_4$ धर्त्तं; D$_5$ धर्मे)मु(B$_3$ °म)पाश्रित्य; Ñ$_1$ धर्मपरः शश्वद्; G$_1$ धर्मे परुद्धस्य; G$_2$ धर्मे परार्थस्य; G$_4$ धर्मं परामृश्य; G$_6$ धर्मे परो हित्वा; M$_1$ धर्मो परध्यस्य; M$_2$ धर्मं पुरस्कृत्य (for धर्मे पराश्वस्य). Cd cites पराश्वस्य (as in text). See Addenda. — ^{b}) D$_5$ प्रियाप्रियौ; Cd as in text. — ^{c}) G$_4$ [ए]व (for [आ]ह). G$_6$ कथ्यानि; Cd as in text. — After 18, S ins. (Cv glosses):

522* नाप्रियः साधुर्भवति न मेधावी न पण्डितः ।
प्रियेष्वेतानि दृश्यन्ते यावद्द्वेषो हि भारत ।

[(L. 2) M$_2$ प्रिये शुभानि (for प्रियेष्वेतानि). T$_1$ G$_2$ [ऽ]थ (for हि). G$_1$ M द्वेष्ये पापानि भारत; G$_6$ यान्त्वं द्वेषान्हि भारत (for the post. half).]

19=(var.) 5. 36. 66. — ^{a}) Ś$_1$ S (except M$_2$) अव्या(G$_4$ °स्या)धिकं; Cd as in text. K$_1$ B$_{1.2.4.6}$ Dn D$_5$ G$_{2.3}$ कटुजं (K$_1$ °ज-); K$_2$ कटु; G$_1$ करकं; G$_6$ करशकं (for कटुकं). K$_2$ तीक्ष्णं मुष्णं; V$_1$ B$_{1.3.6}$ G$_1$ M$_2$ शीर्षरोगि (G$_1$ M$_2$ °गं). Cd as in text. — ^{b}) Ś$_1$ यशोमुष्णन्; K$_{1-3}$ °मुखं; D$_{4.5}$ °जुषं; G$_3$ ययोमुषं; G$_5$ यथौषधं; M$_1$ यशोदूषं (for °मुषं). Ś$_1$ K$_{2-4}$ Dn$_2$ G$_{1.6}$ पुरुषं (K$_2$ °ष-); Cn परुषं (as in text). K$_2$ Ñ$_1$ V$_1$ T$_1$ Cn °गंधिं; B$_3$ D$_3$ °गंधं; G$_1$ °गंधिः. M$_2$ यशोमुषं पापफलोदयं च; Cd as in text. — ^{c}) G$_4$ स्वयं (for पेयं). Cd cites संतापेयं (gloss, अमित्रत्संतापकरं); v.l. possibly as in text. — ^{d}) D$_3$ G$_{5.6}$ मन्युर्. Ś$_1$ -मित्र प्रशाम्य; K$_1$ पिबन्प्रशाम्य; K$_3$ पिब प्रशस्ता; G$_4$ बलप्रवाहं (for पिब प्रशाम्य). Cd cites पिब (as in text). T$_1$ प्रशाम्यं; G$_3$ प्रशाम्य वै.

20 ^{a}) K$_1$ B$_3$ D$_2$ G$_3$ विचित्र°; D$_6$ वैचित्र्य° (for वैचित्र°). G$_4$ शरो (for यशो). Ś$_1$ हि (for च). — ^{b}) M$_2$ जाना° (for वाञ्छा°). — ^{c}) K$_4$ G$_2$ यथा यथा; D$_{3-5}$ G$_6$ तथा तथा (for यथा तथा). Ś$_1$ T$_1$ G$_5$ वास्तु; K$_3$ Dn(!) D$_6$ तेस्तु; K$_4$ ते सु-; G$_{3.4}$ [ए]वास्तु (for the *first* वोऽस्तु). Ś$_1$ T$_1$ G$_{3.4.6}$ M$_1$ मनश्च वोस्तु; K Dn D$_6$ नम(K$_4$ नभे)श्च तेस्तु; V$_1$ शिवं च वोस्तु; B D$_{1-5}$ यशः शिवं च; G$_2$ तथैव राजन्; G$_5$ मनः शिवोस्तु (for नमश्च वोऽस्तु). — ^{d}) G$_3$ om. च. K$_1$ वः स्वस्ति; G$_{1.3.4}$ M स्वस्ति प्र- (for च स्वस्ति). K$_{1-3}$ देवाः; B$_5$ D$_{3-5}$ संतः (for विप्राः).

21 ^{a}) Cd cites आसीविषाः and दृष्टिविषाः. — ^{b}) K$_{1.2}$ कोपयेत न; K$_{3.4}$ Ñ$_1$ V$_1$ Dn D$_6$ °येन्न च; G$_4$ °यिनं तु (for °येन्न तु). — ^{c}) V$_1$ B$_{1.3-5}$ D$_{3-5}$ एतत् (for एवं). Ś$_1$ V$_1$ B$_{1.3}$ [इ]ह; B$_5$ D$_{3-5}$ [ए]ष (for [इ]दं). — ^{d}) Ś$_1$ प्रियं च; K$_1$ त्वप्रियं; G$_1$ न मंता; G$_{3-5}$ वदतः; G$_6$ भवतः (for प्रयतः). G$_{1.2}$ कुरुनंदनः. M नावमता कुरूद्वह.

५८

शकुनिरुवाच ।

बहु वित्तं पराजैषीः पाण्डवानां युधिष्ठिर ।
आचक्ष्व वित्तं कौन्तेय यदि तेऽस्त्यपराजितम् ॥ १

युधिष्ठिर उवाच ।

मम वित्तमसंख्येयं यदहं वेद सौबल ।
अथ त्वं शकुने कस्माद्वित्तं समनुपृच्छसि ॥ २
अयुतं प्रयुतं चैव खर्वं पद्मं तथार्बुदम् ।
शङ्खं चैव निखर्वं च समुद्रं चात्र पण्यताम् ।
एतन्मम धनं राजंस्तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ४

युधिष्ठिर उवाच ।

गवाश्वं बहुधेनूकमसंख्येयमजाविकम् ।
यत्किंचिदनुवर्णानां प्राक्सिन्धोरपि सौबल ।
एतन्मम धनं राजंस्तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ ५

Colophon. — *Sub-parvan:* N (except D8) G1 M द्यूत. — *Adhy. name:* B6 G5 M1 विदुरवाक्यं (G5 °बुद्धिः); T1 G3 दुर्योधनविदुरवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg.) D3 57 (as in text); K2.3 59; Dn1 64; S 98 (G4 72). — *S'loka no.:* K2 21; K3 23; Dn 20; D1.2 31; T1 22; M1 19.

58

1 =(var.) 26. — ^{a}) G2 पुराजैषं (for पराजैषीः). — ^{b}) K3.4 युधिष्ठिरः. — ^{d}) K2.3 [अ]पराजयः; D6 पराजितं; G2 [अ]पराजयं. K4 यद्यस्त्येव पराजितं; G4 यदि दिव्यस्तु पराजितं (sic).

2 ^{a}) K2 D4 सम-; D1 बहु (for मम). — ^{b}) Ś1 D1.2 तदहं; K4 G1 यदिदं; Ñ1 यदयं (for यदहं). — ^{cd}) T1 अधस्त्वं; G1 अतस्त्वं; G4 अदत्तं (for अथ त्वं). K3 पश्चाद्; G4 तस्माद् (for कस्माद्). B1.3–5 D3–5 transp. कस्मात् and वित्तं. B2.6 D1.2 मामनु° (for समनु°).

3 ^{a}) K3 अयुतं; G1 नि° (for प्र°). — ^{b}) K Dn D6 शंकु पद्मं (K4 शंकुपद्मस्); B1.3–5 D3–5 पद्मं खर्वं (by transp.). V1 B1.3–5 D3–5 अथ (for तथा). S निखर्वं (T1 G2.6 नियुतं) खर्वमर्बुदं. — ^{c}) Ś1 प्रखर्वं च; K Dn D6 खर्वं चैव (for शङ्खं चैव). K4 समुद्रं च; V1 परार्धं च; B1.3–6 D3–5 महापद्मं (for निखर्वं च). Ñ1 B2 D1.2 निखर्वं चैव (Ñ1 चाथ) शंखं च; T1 G2–6 M1 कचं प्रतिकचं चैव; G1 M2 कचप्रं (G1 °प्र-) निकचप्रं च. — ^{d}) G1 समरं (for समुद्रं). K2 पण्यानां; T1 G3.5.6 M1 पश्यतां; G2 सौबल; G4 वर्ण्यतां (for पण्यताम्). K4 महापद्मं च कोटयः; V1 समर्थानुपपद्यते; B1.3–6 D3–5 निखर्वं कोटिरे(B4 °मे)व च; B2 D1.2 महापद्मानि कोटिशः.

— After 3^{cd}, V1 B D1–5 ins. (Cn glosses):

523* मध्यं चैव परार्धं च सपरं चात्र पण्यताम् ।

[V1 कठं च निकठं चैव; B2 D1.2 कबंधं निकबंधं च (for the prior half). B3 सपुरं (for सपरं). V1 समरं चानुपश्यतां; B1 समं चानुपसद्यते; B2 D1.2 समं चैवानुपश्यतां; B4 समं चानुपयुज्यते; B5 समं चानुपपद्यते; B6 समं चानुपमद्युते (for the post. half).]

— B1.4–6 cont.:

524* कबन्धं निकबन्धं च सागरं चात्र पण्यताम् ।

[B1 कचध्वं निकचध्वं च; B5 कटं च निकटं चैवम् (for the prior half). B1 परमं; B5 अपरं; B6 सपरं (for सागरं).]

— ^{e}) G2 एवं (for एतन्). K1 महा- (for मम). B3 D3–5 राजन्मम धनं (by transp.). — ^{f}) MSS. दीव्यामहं, दीव्यामहे, दिव्याम्यहं also.

4 S (except M1) om. the ref. N1 om. 4^{ab} with ref. — ^{a}) Ś1 न्यवसितं; K2 न्यवसितो. — ^{b}) K1 निःकृतिं; K3 निश्रुतिं (for निकृतिं). B1 समपद्यत; D6 समुपासृतः; T1 समुपस्थितः; M2 स समाश्रितः. — ^{d}) Ñ1 B3.6 G1.3.4 M तानक्षान्प्रत्यपद्यत.

5 B5 om. (hapl.) 5–6; G3 om. (hapl.) 5–8; G6 om. (hapl.) 5–10. — ^{a}) D3 गावश्व; D4 G4.5 M1 गवाश्व-; T1 G1 गजाश्व- (G1 °श्वं); G2 गवां च (for गवाश्वं). V1 B1 बहु खल्वेतद्; Dn1 बहूधेनुकम्; D1 बहुधेनुकम्; T1 बहुधेनूनाम्. — ^{b}) G1 M1 अपर्यंतम् (for असंख्येयम्). — ^{c}) K4 Ñ1 V1 B3.4.6 Dn D3–6 T1 G5 अनुप(G5 °व)र्णाशां (K4 D6 [before corr.] T1 °सां); D1 अमनुष्याणां; M2 अनुवर्णास्तां (for अनुवर्णानां). D2 corrupt. — ^{d}) Ś1 प्रासिंधोर्; T1 G2.4.5 प्राक्सिद्धेर्. Ñ1 V1 B (B5 om.) D1 T1 G2.4.5 M1 इति; D2 इव (for अपि).

वैशंपायन उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ६
युधिष्ठिर उवाच ।
पुरं जनपदो भूमिरब्राह्मणधनैः सह ।
अब्राह्मणाश्च पुरुषा राजञ्शिष्टं धनं मम ।
एतद्राजन्धनं मह्यं तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ ७
वैशंपायन उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ८
युधिष्ठिर उवाच ।
राजपुत्रा इमे राजञ्शोभन्ते येन भूषिताः ।
कुण्डलानि च निष्काश्च सर्वं चाङ्गविभूषणम् ।
एतन्मम धनं राजंस्तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ ९
वैशंपायन उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ १०
युधिष्ठिर उवाच ।
श्यामो युवा लोहिताक्षः सिंहस्कन्धो महाभुजः ।
नकुलो ग्लह एको मे यच्चैतत्स्वगतं धनम् ॥ ११
शकुनिरुवाच ।
प्रियस्ते नकुलो राजन्राजपुत्रो युधिष्ठिर ।
अस्माकं धनतां प्राप्तो भूयस्त्वं केन दीव्यसि ॥ १२
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा तु शकुनिस्तानक्षान्प्रत्यपद्यत ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ १३ C. 2. 2154 B. 2. 65. 14 K. 2. 88. 14

— e) D3–5 राजन्मम धनं (by transp.). T1 धुरं (for धनं). Ś1 K2–4 Dn D1.6 सर्वं (for राजंस्). — f) MSS. दीव्यामहं, दिव्याम्यहं also.

6 B5 G3.6 om. 6 (cf. v.l. 5); Ñ1 om. 6ab (with the ref). S om. the ref. — a) Ś1 व्यवसितं. — b) K1 निःकृतिं. G2.4 समुप(G2 °पा)स्थितः. — d) Ñ1 G1.5 M1 तानक्षान्प्रत्यपद्यत; D1 जितमित्यवभाषत.

7 G3.6 om. 7 (cf. v.l. 5). — a) G1 जनपदा भूमिर्; G4 जयपथो भूमिर्; M2 जनपदोपेतं. — b) Ñ1 अब्राह्मणजनैः; D5 न ब्राह्मणधनैः. — d) B2 शिष्टं मतं; T1 G4 शिष्टधनं. — Ñ1 Dn2 om. 7ef. — e) V1 B (except B2) Dn1 D3–5 G5 मम धनं (for धनं मह्यं). S (G3.6 om.) एतन्मम धनं राजन्. — f) MSS. दीब्यामहं, दिव्याम्यहं also.

8 G3.6 om. 8 (cf. v.l. 5). Ñ1 S om. the ref. — a) Ś1 व्यवसितं. — b) K1 निःकृतिं; Ñ1 विकृतिं. T1 G2 समुपस्थितः. — d) G1.5 M1 तानक्षान्प्रत्यपद्यत.

9 G6 om. 9 (cf. v.l. 5); M2 om. (hapl.) 9–10. — b) Ś1 राजंते; K2 शोभने; D1 शोभनैर् (for शोभन्ते). K1 ये विभूषिताः; K4 B1.2.4–6 D (except D6) यैर्विभू°; V1 B3 वै विभू°; G4 ये सभू°; G5 यैश्च भू°; M1 येनुभू° (for येन भू°). — c) K1 D3.5 G1.4 M1 च निष्कांश्च; K2.3 धनं निष्काः (K3 °ष्कं); T1 G2 विसृष्टानि (for च निष्काश्च). — d) Ś1 चैवांगभूषणं; B1.2.4.6 Dn D6 राजविभू°; B3 चांगदभू°; B5 D4.5 (m notes अंग-)चे (D4 वे)दं विभू°(for चाङ्गविभू°). T1 सर्वदांगविभू°; G1.3–5 M1 सर्वश(M1 °त)श्चांगभूषणाः (G1 M1 °णं). — After 9cd, K1.3.4 Dn2 D4 ins.:

525* वासांसि च महार्हाणि सर्वमन्यद्विनायुधैः ।

— e) K1.3 B2 G1.3.5 एतद्राजन् (K3 °ज-) धनं मह्यं; B3.5.6 D2–5 G4 M1 एतद्राजन्मम धनं. MSS. दीव्यामहं, दिव्याम्यहं also.

10 G6 M2 om. 10 (cf. v.l. 5, 9). Ñ1 S om. the ref. — a) Ś1 व्यवसितं. — b) K1 निःकृतिं. G2 समुपस्थितः.

11 b) V1 B1.3.4 G1.3–6 M महाद्युतिः; B5 D3–5 T1 G2 °बलः (for °भुजः). — c) K3 G5 M2 ग्रह; B2.6 D1.2 पण (for ग्लह). Ś1 एको वै; K4 Dn D1.6 T1 G1.3–6 M एवैकः (for एको मे). G2 नकुलो ग्रहणे चैक. — d) Ś1 विद्यते; K3 संगतं; Ñ1 मद्गतं; V1 तद्गतं (for स्वगतं). K4 Dn(!) D6 विद्धोतन्मम (K4 °त) तद्धनं; B D1–5 यच्चास्यां(D1 यस्य चां)तर्गतं धनं; S एतद्वै मद्गतं धनं.

12 c) G3 अकस्माद्; G4 स कस्माद् (for अस्माकं). K2 निधनां; K4 B1.2 Dn D1.2.6 वशतां; T1 धनदां (for धनतां). — d) K4 Dn(!) D6 केनेह; G3 त्वं येन; M2 त्वं तेन (for त्वं केन). Ñ1 V1 B5.6 Dn D3–5 G4 दीव्यसे; T1 दिव्यसि; G2 मन्यसे (for दीव्यसि).

13 S om. the ref. — ab) Ś1 एतद् (for एवम्). K2 B1.3 G1.3.5.6 M2 [अ]थ; B5 D4.5 च; G4 [अ]पि; M1 स (for तु). Ś1 K4 Ñ1 V1 Dn तानक्षाञ्शकुनिः (by transp.); D6 तद्राजञ्शकुनिः. K4 Dn(!) D6

युधिष्ठिर उवाच ।

अयं धर्मान्सहदेवोऽनुशास्ति
लोके ह्यस्मिन्पण्डिताख्यां गतश्च ।
अनर्हता राजपुत्रेण तेन
त्वया दीव्याम्यप्रियवत्प्रियेण ॥ १४

वैशंपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ १५

शकुनिरुवाच ।

माद्रीपुत्रौ प्रियौ राजंस्तवेमौ विजितौ मया ।
गरीयांसौ तु ते मन्ये भीमसेनधनंजयौ ॥ १६

युधिष्ठिर उवाच ।

अधर्मं चरसे नूनं यो नावेक्षसि वै नयम् ।
यो नः सुमनसां मूढ विभेदं कर्तुमिच्छसि ॥ १७

शकुनिरुवाच ।

गर्ते मत्तः प्रपतति प्रमत्तः स्थाणुमृच्छति ।
ज्येष्ठो राजन्वरिष्ठोऽसि नमस्ते भरतर्षभ ॥ १८
स्वप्ने न तानि पश्यन्ति जाग्रतो वा युधिष्ठिर ।
कितवा यानि दीव्यन्तः प्रलपन्त्युत्कटा इव ॥ १९

युधिष्ठिर उवाच ।

यो नः संख्ये नौरिव पारनेता
जेता रिपूणां राजपुत्रस्तरस्वी ।
अनर्हता लोकवीरेण तेन
दीव्याम्यहं शकुने फल्गुनेन ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।

प्रत्यदीव्यत (K4 °तः); D1 °पातयत् (for °पद्यत). — c) Ś1 D6 च पुनर् (for शकुनिर्). — Some MSS. write a hollow circle to avoid repetition of the refrain (जितमित्येव etc.).

14 a) D3–5 [ऽ]न्वशास्ति. — b) Ñ1 D1.2 S [ऽ]स्मिन्वै; B5 अस्मिन् (for ह्यस्मिन्). — c) Ñ1 V1 S सौबल (for तेन). — d) Ś1 K B1.2.4 Dn दीव्याम्यहं च (K1 om. च; K4 °महे त्वां); B3.6 D1.2 दीव्याम्यहं हि (for त्वया दीव्यामि). K4 प्रियवत् (for [अ]प्रियवत्). K3 adds च after प्रियेण.

15 T1 om. the ref. Ś1 K2 G M om. 15 (with the ref.). — ab) K1 निःकृतिं; D3 निष्कृतिं (for निकृतिं). B2.6 D1.2 T1 एतच्छ्रुत्वा तु शकुनिस्तानक्षान्प्रत्यपद्यत = (var.) 13ab. — d) K3 तानक्षान्प्रत्यपद्यत.

16 G6 om. (hapl.) 16–17. — b) Ś1 तेनेमौ (for तवेमौ). B5 विजितस्; G3–5 विदितौ (for विजितौ). B5 त्वया; G4 वयं (for मया). — c) K2 corrupt. B5 D2–6 G4.5 M2 तौ; G2 तं (for ते). Ñ1 सम्यग् (for मन्ये).

17 G6 om. 17 (cf. v.l. 16). — a) K1 अधर्म्यं; B5 °र्मान् (for अधर्मं). B1.3 मन्यसे; B2.6 D1.2 वद° (for चर°). Ś1 K मूढ; V1 पापो; B1 न त्वं; B3 नस्त्वं; B6 D1.2 पाप; T1 G1.2.5 M2 वै त्वं; G3 त्वं वै; G4 corrupt (for नूनं). — b) Ś1 K4 D2.4 न वे(K4 D4 वै)क्षसि; D1 नावेक्ष्यसि. Ś1 संसदि; K1–3 नो भयं; B D1–6 T1 सौहृदं (B3 नो वयः) (for वै नयम्). V1 नावेक्षसि च सौहृदं; G1–5 M यत्ते(G1 M1 येन; G5 M2 यत्ते)नावे(G4 °पे)क्षिता वयं. — c) D1.2 सो (for यो). D2 T1 G1–4 M Cd सुमनसो; D3 सुमनसा. — d) Ñ1 B3.5 D1–6 अर्हसि (for इच्छ°). T1 G2 भेदं कर्तुमिहेच्छसि; G1.3–5 M विभेदयितुमिच्छसि. Cn cites भेदं (for विभेदं).

18 a) G3.5 मंदः (for मत्तः). K4 Dn1 G4 प्रपतते; T1 M2 प्रत(T1 °ति)पति. — b) Ś1 मत्तश्च (for प्रमत्तः). K1 G3 स्थाणु(G3 चानु)मूर्छति; K2 G5 M2 स्थाणुमिच्छति; K3 D3–6 स्थाणुमर्छति; B2–4.6 D1.2.3m बहु भाषते (D2 °से); B5 स्थाणुमर्चति; Dn1 G4 स्थातुमि(Dn1 °मृ)च्छति. Cn cites स्थाणुं and ऋच्छति (Cnp आर्छति). — c) Ś1 K Dn श्रेष्ठो; Cn ज्येष्ठो (as in text). K1.3 Ñ1 B1.6 D1.2 T1 G2 राजा; K2 राज-; V1 B3–5 D3–6 भ्राता (for राजन्). B5 G2 गरिष्ठो (for वरिष्ठो). — d) Ś1 Ñ1 B5 D3–6 G2 पुरुष° (for भरत°).

19 a) K4 Ñ1 V1 Dn तानि न (by transp.). G2–6 [ऽ]पि (for न). G6 (by corr.) नश्यंति. T1 स्वप्नवत्तानि पश्यंति. — b) K3 जायते (for जाग्रतो). — c) Ñ1 विवशा (for कितवा). G2 यदि; G3 [अ]द्यापि; G4 चापि (for यानि). D3 दीव्यंते; T1 दिव्यंतः; G1 M1 दीव्यंति (for दीव्यन्तः). — d) K1 प्रपश्यंति (for प्रलपन्ति). V1 B2.6 D2 T1 [उ]त्कटानि च. — After 19, M2 *repeats* 15 (v.l. एवमुक्त्वा स शकुनिर् for a).

20 a) G1.3 संघे; G5.6 M2 संखे (for संख्ये). Ś1 K Ñ1 V1 पारगाणां (K1 Ñ1 V1 °नां); Dn1 पारं नेता;

जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ २१

शकुनिरुवाच ।

अयं मया पाण्डवानां धनुर्धरः
पराजितः पाण्डवः सव्यसाची ।
भीमेन राजन्दयितेन दीव्य
यत्कैतव्यं पाण्डव तेऽवशिष्टम् ॥ २२

युधिष्ठिर उवाच ।

यो नो नेता यो युधां नः प्रणेता
यथा वज्री दानवशत्रुरेकः ।
तिर्यक्प्रेक्षी संहतभ्रूर्महात्मा
सिंहस्कन्धो यश्च सदात्यमर्षी ॥ २३
बलेन तुल्यो यस्य पुमान्न विद्यते
गदाभृतामग्र्य इहारिमर्दनः ।
अनर्हता राजपुत्रेण तेन
दीव्याम्यहं भीमसेनेन राजन् ॥ २४

वैशंपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ २५

शकुनिरुवाच ।

बहु वित्तं पराजैषीर्भ्रातृंश्च सहयद्विपान् । C. 2. 2167 B. 2. 65. 27 K. 2. 88. 27

$D_{1.2}$ पादभेत्ता. $D_{3.4}$ यो नः संख्ये नौरिवापारनेता. — ^{b}) $K_{2.3}$ रिपून्; S [अ]रीणां (for रिपूणां). D_{4} राजपुत्रास्; G_{4} °पुत्रान्; M_{2} पांडुपुत्रस् (for राजपुत्रस्). — ^{c}) K_{3} V_{1} $B_{1.3}$ राजपुत्रेण (for लोक°). — ^{d}) MSS. दीव्यामहं, °महे, दिव्याम्यहं also. N फाल्गुनेन ($Ś_{1}$ फल्गुणेन; K_{4} as in text); $G_{3.5}$ चार्जुनेन.

21 T_{1} $G_{2.4}$ M_{2} om. the ref. M_{1} शकुनिः (for the ref.). — ^{a}) $Ś_{1}$ व्यवसितं. — ^{b}) K_{1} निःकृतिं; D_{3} निहतिं (ह on marg.). T_{1} G_{2} समुपस्थितः; G_{3} °पश्रितः. — ^{d}) K_{3} $Ñ_{1}$ B_{2} $D_{1.2}$ तानक्षान्प्रत्यपद्यत.

22 K_{4} om. 22^{a} and पराजितः (in ^{b}), with the ref. G_{1} युधि° (for the ref.). — ^{a}) V_{1} $B_{1.3.5.6}$ D_{3-6} सर्वधनुर्धराणां; T_{1} $G_{2.4}$ निर्जितः पाण्डवानां (for पाण्ड° धनु°). — ^{b}) K_{2} M_{2} पारिजातः; $B_{1.3.5.6}$ D_{3-6} वरो जितः; T_{1} $G_{2.4}$ धनुर्धरः (for पराजितः). B_{6} D_{4} फाल्गुनः (for पाण्डवः). — ^{c}) K_{2} B_{1} भीमसेन; $Ñ_{1}$ भीमसेनेन; $B_{3.4}$ भीमो (for भीमेन). $Ś_{1}$ मम तेन; $B_{3.4}$ दयितस्तेन (for दयितेन). T_{1} दिव्य; G_{4} दीव्यतां (for दीव्य). — ^{d}) K_{1} $Ñ_{1}$ V_{1} B Dn $D_{2.4}$ यत् (B_{3-5} D_{4} तत्) कैतवं; T_{1} $G_{2.3.5.6}$ यज्जेतव्यं; G_{1} यत्नेतव्यं; G_{4} अजेतव्यं; M_{2} यत्ते द्रव्यं. K_{3} ते विरिष्टं; D_{3} T_{1} ते वरिष्टं; $G_{1.2.4}$ M_{1} ते विशिष्टं.

23 G_{6} M_{2} om. the ref. — ^{a}) $Ñ_{1}$ M_{1} स नो; T_{1} $G_{2.4}$ M_{2} सेना-; G_{1} सयानो; $G_{3.5.6}$ सेनां (for यो नो). $K_{1.2}$ D_{5} जेता (for नेता). K_{1} आयुधानां; $Ñ_{1}$ युयुधानः; V_{1} $B_{1.3-5}$ $D_{1.2}$ यो युधि नः; D_{3-6} युधि नः सं-; T_{1} $G_{1.2.4}$ M_{1} संयुगांत-; G_{3} संयुगानां; G_{5} संयुगार्थं; G_{6} M_{2} संयुगांतं (for यो युधां नः). — ^{b}) M_{2} तथा (for यथा). K_{2} जयी (for वज्री). K_{1} दावानां शत्रुर्; K_{4} T_{1} $G_{1.2}$ दानवः शत्रुर् (for दानवशत्रुर्). V_{1} B (except B_{2}) $D_{2.4-6}$ T_{1} एवं (for एकः). $Ñ_{1}$ दानवशत्रुमध्ये; D_{3} दानवान्देवशत्रून्; G_{6} दानवान्शत्रुहंता (for दानवशत्रुरेकः). — ^{c}) T_{1} M_{2} तिर्यक्प्रेक्षिः (T_{1} °क्षि). K_{1} संहरन्भ्रूर्; K_{3} संहित°; K_{4} $B_{1.2.4}$ Dn D_{1} M_{2} संनतभ्रूर्; G_{3-6} संगतभ्रूर् (for संहतभ्रूर्). K_{2} तिर्यक्प्रेक्षणीयं हतभ्रू°. — ^{d}) K_{1} सिंहग्रीवो (for °स्कन्धो). G_{3} च (for यश्च). K_{1} स(स in marg.)त्यमर्षी; K_{4} [अ]प्यमर्षी; B_{6} ह्यमर्षी; G_{3} [अ]त्यदृष्टिः; G_{6} त्वमर्षी (for [अ]त्य°).

24 ^{a}) G_{2-4} M_{2} बले (for बलेन). G_{4} तुल्ये. B_{1} [ऽ]पि; $B_{3.4-6}$ D_{2-5} T_{1} [ऽ]स्य (for यस्य). G_{4} प्रमा (for पुमान्). B_{6} $D_{1.2}$ न विद्यते पुमान् (by transp.). — ^{b}) K_{4} अग्निर्; $D_{3.6}$ अग्र; G_{1} आद्य; G_{3-6} M_{2} मान्य (for अग्र्य). K_{4} V_{1} $B_{1.6}$ G_{4} M_{1} (orig.) इव (M_{1} *inf. lin.* इह as in text). K_{1-3} $Ñ_{1}$ V_{1} B D_{1-6} °मर्दी (for °मर्दनः). — ^{c}) G_{1} अगर्हता. B_{5} D_{3-5} लोकवीरेण (for राज°). — ^{d}) MSS. दीव्यामहे, दिव्याम्यहं also.

25 $Ñ_{1}$ S om. the ref. — After the ref., K_{1} ins. an addl. colophon (*adhy. no.*: 62). — ^{a}) $Ś_{1}$ व्यवसितं. — ^{b}) K_{1} निःकृतिं; G_{6} निष्कृतिं. T_{1} G_{2} समुपस्थितः. — ^{d}) K_{3} $Ñ_{1}$ G (except G_{2}) M_{2} तानक्षान्प्रत्य(G_{6} °ति)पद्यत.

26 =(var.) 1. — ^{a}) G_{2} इह (for बहु). G_{4} दत्तं (for वित्तं). B_{1} G_{2} पराजैषं; $B_{3.6}$ इहाजैषं. — ^{b}) K_{2} सहयान्द्विपान्; B_{1} सहजप्रियान्; T_{1} G_{2} सह बांधवैः; G_{1} सहयद्विषान् (for °द्विपान्). K_{1} भ्रातृभ्यः सहयद्विपान्; D_{3} भ्रातृंश्चैव हयद्विपान्. — ^{d}) D_{4} वा; D_{5} चे (sic) (for ते).

27 ^{ab}) $Ś_{1}$ transp. सर्वेषां and भ्रातॄणां. K_{3} M_{2} भ्रातृंश्च (for भ्रातॄणां). K_{3} तदा; S (except M_{1})

C. 2. 2167
B. 2. 63. 17
K. 2. 68. 27

आचक्ष्व वित्तं कौन्तेय यदि तेऽस्त्यपराजितम् ॥ २६

युधिष्ठिर उवाच ।

अहं विशिष्टः सर्वेषां भ्रातॄणां दयितस्तथा ।
कुर्यामस्ते जिताः कर्म स्वयमात्मन्युपप्लवे ॥ २७

वैशंपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ २८

शकुनिरुवाच ।

एतत्पापिष्ठमकरोर्यदात्मानं पराजितः ।
शिष्टे सति धने राजन्पाप आत्मपराजयः ॥ २९

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा मताक्षस्तान्ग्लहे सर्वानवस्थितान् ।
पराजयल्लोकवीरानाक्षेपेण पृथक्पृथक् ॥ ३०

शकुनिरुवाच ।

अस्ति वै ते प्रिया देवी ग्लह एकोऽपराजितः ।
पणस्व कृष्णां पाञ्चालीं तयात्मानं पुनर्जय ॥ ३१

युधिष्ठिर उवाच ।

नैव ह्रस्वा न महती नातिकृष्णा न रोहिणी ।
सरागरक्तनेत्रा च तया दीव्याम्यहं त्वया ॥ ३२
शारदोत्पलपत्राक्ष्या शारदोत्पलगन्धया ।

सदा (for तथा). — c) Ś1 कुर्यां वै; Ñ1 V1 B5 Dn D3-6 कुर्यामहं; B2-4.6 D1.2 कुर्यां (D1 °र्यां) त्वया; T1 कुर्यामेते; G3 कुर्यान्मते; G4 कुर्यां (sic) तु ते; G5.6 M1 कुर्यांम ते. Ś1 Ñ1 V1 B2-6 Dn D1.2.4-6 G3 जितः कर्म; D3 G4 जितं कर्म; G5.6 पणं द्यूते (for जिताः कर्म). B1 कुर्यां जितस्त्वया कर्म. — d) M2 अस्मिन् (for आत्मनि). Ś1 [उ]पप्लुतः; K1 [उ]संप्लवं (marg. *sec. m.* as in text); K2 G2 [उ]पप्लुवे; Ñ1 B2.5 D (except Dn1) Cn °प्लुते; G3 °प्लवौ; G5.6 °ग्लहे (for °प्लवे). V1 B1.3.4.6 स्वयमात्मा म(B4 य)म ग्लहः.

28 Ñ1 S om. the ref. — a) Ś1 व्यवसितं. — b) K1 निःकृतिं. T1 G2 समुपस्थितः. — d) K3 V1 B2-4.6 तानक्षान्प्रत्यपद्यत.

29 a) Ś1 K3 G2-4.6 अकरोद् (for अकरोर्). — b) Ś1 यमात्मानं; B (except B2) D4-6 आत्मानं यत् (by transp.). Ś1 Ñ1 B4.5 Dn D5 पराजये:; K D4.6 °जयः; B3 अजीजयः; G3 पराजितं (for °जितः). V1 यदात्मानमहारयः (*or* °थः); B6 आत्मनं यदहावयः (sic). — G2 om. (hapl.) 29^{c}–31^{b}. — c) K2 शिनष्टे [? शिष्टे *or* नष्टे] यतिधने राजन्. — d) K2.4 D2.4.5 T1 G4 आत्मापराजयः (G4 °यं). K3 पापात्मानं पराजयः; Ñ1 ग्लह एको पराजितः; G1.6 M1 पापो ह्यात्मपराजयः.

30 G2 om. 30 (cf. v.l. 29). — a) Ś1 K4 तु तानक्षान्; Ñ1 D3-6 महाक्षस्तान्; G4 मतानक्षान् (for मताक्षस्तान्). M2 तद् (for तान्). — b) Ñ1 गृहे; G4 स हि (for ग्लहे). K1 B2 D3-6 व्यवस्थितान्; B4 उपास्थि° (for अवस्थि°). K2 ग्रह एकोपरोहिणि. — K2 om. 30^{c}–32^{b}. — c) K3 V1 B2.4.5 Dn2 D3 Cn पराजयं (K3 °यंल); K4 पराजयंतो; Ñ1 B1.3.6 D2 M अ(M2 आ)वाजयल (Ñ1 °यं); D1 अवानयल (m as in text); D4 पराजयन्; T1 G (G2 om.) अपाजयल (for परा°). — d) Ś1 K1.3.4 D3 उक्त्वा राजन्; Ñ1 तत्क्षेपेण; V1 B1 क्षणेनैतान्; B2.3 अथा(B2 अद्या)क्षैस्तान्; B4.5 D4-6 Cn उक्त्वा राज्ञां; B6 ताक्षैः स; Dn(!) अक्षानुत्वा; D1 अक्षान्क्षिप्त्वा; D2 अथाक्षिप्तान्; G3-6 अवै(G3 °वे)क्षत (for आक्षेपेण as in T1 G1 M only).

31 K2 om. 31; G2 om. 31^{ab} (cf. v.l. 29, 30). — a) K1.3 Ñ1 V1 Dn G1 M1 ते वै (by transp.); K4 ते हि; B1-3 D2 त्वेका; D1 [इ]त्येका. Ś1 परा; K3 प्रियो (for प्रिया). K1.3.4 Dn राजन्; B2.3 D1.2 भार्या (for देवी). — b) Ś1 ग्लहा एवापराजिता; B1 ग्लह एकोपराजयः. — c) K1 पणश्च; K3 ग्लहस्व; D4 प्रणस्व (for पणस्व). — d) D4 G5 तथा (for तया). G3 पुरं- (for पुनर्).

32 K2 om. 32^{ab} (cf. v.l. 30). — a) M2 नाति- (for नैव). G6 नातिदीर्घा नातिह्रस्वा. — b) D1 G3-5 नैव (D1 नास्ति) कृष्णा. T1 न रोगिणि. Ś1 K1.3.4 B1 Dn न कृशा (Ś1 °ष्णा) नाति(K3 Dn °पि)रोहि(K3 °गि)णी. Cn cites नातिरोहिणी (=नातिरक्ता). — c) Ś1 [इ]व; K3 [ए]व (for च). K1 सारंगरक्तनेत्रा च; K2 सा रागरक्तनेत्रे च; Ñ1 सा रागरक्तवस्त्रेण; V1 B D नीलकुंचितकेशी (B1 °शा) च; T1 G6 या सा रागाक्त(G6 °त्त)वसना; G1.4 M सा राग(G1 M1 संराग-; G2 सरागा)-रक्तवसना; G5 (hypermetric) सरागरक्तवसनया. — d) MSS. दिव्या°, देव्या° also.

33 c) G2 °वासिन्या (for °सेविन्या).

34 a) K2 दद्यैव स्याद्; B2-5 D1.2 तथैवास्या (for

शारदोत्पलसेविन्या रूपेण श्रीसमानया ॥ ३३
तथैव स्यादानृशंस्यात्तथा स्याद्रूपसंपदा ।
तथा स्याच्छीलसंपत्त्या यामिच्छेत्पुरुषः स्त्रियम् ॥३४
चरमं संविशति या प्रथमं प्रतिबुध्यते ।
आ गोपालाविपालेभ्यः सर्वं वेद कृताकृतम् ॥ ३५
आभाति पद्मवद्वक्त्रं सस्वेदं मल्लिकेव च ।
वेदीमध्या दीर्घकेशी ताम्राक्षी नातिरोमशा ॥ ३६
तथैवंविधया राजन्पाञ्चाल्याहं सुमध्यया ।
ग्लहं दीव्यामि चार्वङ्ग्या द्रौपद्या हन्त सौबल ॥ ३७

[वैश]ंपायन उवाच ।
एवमुक्ते तु वचने धर्मराजेन भारत ।
धिग्धिगित्येव वृद्धानां सभ्यानां निःसृता गिरः ॥३८
चुक्षुभे सा सभा राजन्राज्ञां संजज्ञिरे कथाः ।
भीष्मद्रोणकृपादीनां स्वेदश्च समजायत ॥ ३९
शिरो गृहीत्वा विदुरो गतसत्त्व इवाभवत् ।
आस्ते ध्यायन्नधोवक्त्रो निःश्वसन्पन्नगो यथा ॥ ४०
धृतराष्ट्रस्तु संहृष्टः पर्यपृच्छत्पुनः पुनः ।
किं जितं किं जितमिति ह्याकारं नाभ्यरक्षत ॥ ४१ C. 2. 2183 B. 2. 65. 43 K. 2. 66. 44

तथैव स्याद्). D1.2 आनृशंस्या. T1 तथैवास्यानृशंस्येन; G5 तथैवस्यामानृशंस्यात्. — b) B5 D1.2 T1 तथास्या (for तथा स्याद्). Ś1 स्वार्थसंपदा; K4 रूपसंपदां. — c) K4 B2–6 D1.2 T1 तथास्या (B2–6 °स्याः); D4 यथा स्याल. K1–3 Ñ1 शील(Ñ1 रूप)संपन्ना; K4 बिलसंपत्त्या; B (except B5) D1.2 S पु(G4 त)त्रसंपत्त्या (B1 °न्ना); D4 लील°. — d) Ś1 यथेच्छेत्; K2.3 य इच्छेत्; K4 यनिच्छेत्; D4 यामिच्छे. K1 पुरुषं; K2.3 D4 G4 °ष. Ś1 श्रियं; K1 प्रियं; K3 श्रियः. V1 B2.4.5m.6 D1.2 T1 ना(B5m या)स्ति योषित्समा क्वचित्. — After 34, V1 B D T1 ins. (Cn glosses):

526* सर्वैर्गुणैर्हि संपन्नामनुकूलां प्रियंवदाम् ।
याहशीं धर्मकामार्थसिद्धिमिच्छेन्नरः स्त्रियम् ।

[(L. 1) D4 °वदं (for °वदाम्). — After line 1, D4 ins. a duplicate of verse 36ab, with the same readings as in D4 in its proper place. — (L. 2) B3.6 D3–5 धर्मकामार्थं; B5 सर्वकामानां; Cnp धर्मकामार्थां (for °कामार्थ-).]

35 Cf. 3. 222. 56ab, 50cd. — K2 om. 35. — a) V1 B2.4 संविष्टे (for चरमं). K1 संविशत या; K3.4 D3 G3 (before corr.).4–6 M संविशं(M1 °श)ती (K4 G3 °ति) या. Cd cites संविशति (as in text). — b) Ś1 प्रविबुध्यते; Ñ1 प्रतिपद्यते; D2 या प्रबुध्यते; T1 G3–6 M2 च प्रबुध्यति (G3 °से; G4.5 °ते); G1 स्वप्रबुध्यति; G2 प्रतिबुध्यति. — c) K1 आ गोपालाधिपा°; K3 D5.6 (before corr.) आ गोपालविपा°. — d) K1 (? gloss) जानाति (for वेद). G3 सर्वलोककृता°.

36 a) V1 B3–6 D3–6 यस्याः पद्मनिभं वक्त्रं; B1 G3 आभाति पद्मवक्त्रं च (G3 स). — b) K3 अस्वेदं; B1 सस्वेदा; B3.6 D3–6 संस्वेदो; D2 सस्वदा; T1 सुस्मिते; G1 M सौरभ्यान्; G2–6 सस्मिता; Cnp (गौडपाठे) संमोदो (for सस्वेदं). G2 मल्लिकेन च. — c) Ś1 D3 T1 G2–4 M1 वेदिमध्या; Cd as in text. — d) K4 Dn(!) D1 ताम्रास्या; Ñ1 B D2–6 T1 ताम्रो(B2.4–6 D4–6 °म्रौ)ष्ठी (for ताम्राक्षी). K2 न रोमशा; K4 Ñ1 B D G5 नातिलोमशा; G6 सा निरोमशा.

37 a) G4 वितथा (for -विधया). — b) K3 पांचाल्या च; Dn1 °ल्यालं; T1 °ल्यांतं; G2 °ल्यैव (for °ल्याहं). K1 सुसंधया. — c) B1 दास्यामि (for दीव्या°). — d) K1.2 [अ]हं तु; Dn1 [अ]हं च; D4 [अ]हं; T1 G3 हत (for हन्त).

38 G2–4 M2 om. the ref. — a) B1.2.6 D2 इत्येवमुक्ते वचने. — b) Ś1 K Dn T1 G5 M1 धीमता (for भारत). — cd) G2 दिग्दिग् (for धिग्धिग्). Ś1 B5 D3–6 T1 G2.6 transp. वृद्धा° and सभ्या°. Ś1 G2 निर्गता; K4 Dn1 D3 T1 G4 निसृ(T1 °सु)ता (for निःसृता).

39 b) K3.4 कथा; B5 Dn D3–6 शुचः (for कथाः). S राज्ञां शोको महानभूत्. — K2 om. 39c–40d. — d) B6 °पद्यत (for °जायत).

40 K2 om. 40 (cf. v.l. 39). — b) G2 हत° (for गत°). M2 इवार्त्तवत् (for इवाभवत्). — d) A few MSS. निश्वसन्. Ś1 K4 Dn इव पन्नगः; G (except G2) M उरगो यथा (for पन्नगो यथा). — After 40, G3–6 ins.:

527* बाह्लिकः सोमदत्तश्च प्रातिपीयः ससंजयः ।
द्रौणिर्भूरिश्रवाश्चैव युयुत्सुर्धृतराष्ट्रजः ।
हस्तौ पिंषन्नधोवक्त्रा निःश्वसन्त इवोरगाः ।

[(L. 1) G3 प्रातिवीर्यः; G4 °पेयः (for °पीयः). — (L. 3) G6 आस्तौ वीक्षन् (for हस्तौ पिंषन्).]

41 a) K1 B1–3.6 D2 सुसंहृष्टः; K4 B4 तु तं हृष्टः; D1 सुतं हृष्टः. — d) B3 D1.2 आकारं; B5 D3–5 T1 नाकारं; G4 [ए]वाकारान्; G5 व्याहरन्; Cv व्याकारं (for

C. 2. 2184 B. 2. 65. 43 K. 2. 86. 45 जहर्ष कर्णोऽतिभृशं सह दुःशासनादिभिः ।
इतरेषां तु सभ्यानां नेत्रेभ्यः प्रापतज्जलम् ॥ ४२

सौबलस्त्वविचार्यैव जितकाशी मदोत्कटः ।
जितमित्येव तानक्षान्पुनरेवान्वपद्यत ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

५९

दुर्योधन उवाच ।
एहि क्षत्तर्द्रौपदीमानयस्व
प्रियां भार्यां संमतां पाण्डवानाम् ।
संमार्जतां वेश्म परैतु शीघ्र-
मानन्दो नः सह दासीभिरस्तु ॥ १

विदुर उवाच ।
दुर्विभाव्यं भवति त्वादृशेन
न मन्द संबुध्यसि पाशबद्धः ।
प्रपाते त्वं लम्बमानो न वेत्सि
व्याघ्रान्मृगः कोपयसेऽतिबाल्यात् ॥ २

ह्याकारं). Cd cites आकारं (as in text). K2 नाभ्यरक्षित; B5 D3-6 सोभ्यरक्षत (D4 °ति.) T1 G1.4.5 M नाभ्यगूहत; G3 °गृह्यत (for °रक्षत). G2 ह्याकारां ताभ्यगूहत; G6 भूत्वा रत्नान्यगूहत.

42 [a]) Ñ1 V1 B D1-6 जहास (for जहर्ष). — [c]) G1 स्व-; G3-5 M च (for तु). K4 योद्धानां (for सभ्या°). K4 प्रपतज्जलं.

43 [a]) K1.3.4 [अ]विचा(K3 °वा)र्यैवं; Ñ1 [अ]भिधार्यैव; V1 B1.4-6 Dn2 D1.3-6 Cn [अ]भिधार्यैवं; B2.3 D2 [अ]वधार्यै(B2 °र्यै)व; T1 [अ]विचार्यैव; G2.4 विचार्यै(G4 °र्यै)व. K2 सौबलंस्त्वद्विचार्यैवं. — [b]) Ś1 जितभाषी; K2(by corr.).3 °कासी; G1 °काम- (for °काशी). K1 महोत्कटं. — [c]) K2 S (except G6) जितमेवेति (for °मित्येव). K1 शकुनिर् (for तानक्षान्). — [d]) G2 अभ्य° (for अन्व°). K1 युधिष्ठिरमभाषत.

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K1-3 B D T1 G1 M1 द्यूत. — *Adhy. name:* T1 G3.5 भ्रातृद्रौपदीपराजयः; G1.6 M पांडवपराजयः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg.) D3 58 (as in text); K2.3 60; Dn1 65; S 99 (G4 73). — *S'loka no.:* K2 38; K3 43; Dn M1 44; D1.2 48; T1 45.

59

1 [a]) G5 जिता (for एहि). — [b]) Ś1 सततं; G1 संमता. K3 पांडवस्य. — [c]) K2 T1 सन्मार्जां(T1 °र्ज्यं)तां; K3.4 सं(K4 स)मार्यतां; Ñ1 यौधिष्ठिरं; D6 संमार्जता; [G3 साम्राज्यतां; G4 संमार्जितां; G5 संमार्ज्यतां. Ś1 प**; K1 पुरैतु; K2 D6 (by corr.) परे तु; K3 D5 परैस्तु; K4 पुरे तु; G1.4 वरे तु; G3 परैत; Cd as in text. — [d]) B D1-6 सामान्य(B2.4.5 °न्या)मस्याः (for आनन्दो नः). G6 अद्य (for अस्तु). K4 Dn(!) तत्रास्तु दासीभिरपुण्यशीला (K4 ins. आनंद before तत्रास्तु).

2 [a]) Before दुर्वि°, T1 G1 M ins. न. K4 V1 B5 Dn D3-6 G4 दुर्विभाषं; B1.3.4.6 G3 °भाव्यं; Cd.v as in text. K2.3 भवति हि; K4 V1 B D T1 भाषितं; Ñ1 G3 भविता (for भवति). K1-3 त्वादृशे तु (for °शेन). — [b]) G3 ननु (for न). B1m न कंदरं (for न मन्द). B1 G3 संबुध्यसे. K1.3 पापबुद्धिः; K2 पापबंधं; K4 पाशिबद्धः; G2-6 पाशबद्धं (G2.3 °बंधं; in G2 by corr. from °हस्तं). — [c]) K4 corrupt. K2 प्रपात-; B1 D3 G2 प्रपातं; D4 पापते; G6 प्रापाते; M1 प्रवाते. B1 तं (for त्वं). B2 लंघमानो; G4 लंबमाने. G2 [ऽ]पि (for न). — [d]) G6 व्याघ्रं. Ś1 कोपयामीव बाल्यात्; K1.3.4 Dn(!) कोपयसे(K3 °यस्य)तिवेलं; V1 B1-4.6 D1.2 T1 कोपयसीह (B3 D1 °सीव; T1 °सि ह) बाल्यात्; G3-6 M कोपयते हि (G4 °तीह; M °तेति-) बाल्यात्. G2 व्यग्रो नागः कोपयतीव (by corr. °ते हि) बाल्यात्.

3 [a]) Ś1 K Dn transp. शि(K1 श)रसि and ते. T1 G4 आशीविषां चिरस्थितां (T1 °तान्); G1 °विषाभिरसितान्; G2 °विषाञ्छिरसि युतान्; G3 °विषान् शिरस्थितान्; G5.6 M °विषाञ्छि(G5 °न् श)रसि तान्. — [b]) K4 Dn D3-6 पूर्णकोपा; Ñ1 B5 °कोषा; V1 B2-4.5m.6 D1.2 °भोगा; B1 °कामा. S पूर्ण(G1 महा)कोपान्महाविषान्]

आशीविषाः शिरसि ते पूर्णकोशा महाविषाः ।
मा कोपिष्ठाः सुमन्दात्मन्मा गमस्त्वं यमक्षयम् ॥ ३
न हि दासीत्वमापन्ना कृष्णा भवति भारत ।
अनीशेन हि राज्ञैषा पणे न्यस्तेति मे मतिः ॥ ४
अयं धत्ते वेणुरिवात्मघाती
फलं राजा धृतराष्ट्रस्य पुत्रः ।
द्यूतं हि वैराय महाभयाय
पक्वो न बुध्यत्ययमन्तकाले ॥ ५
नारुंतुदः स्यान्न नृशंसवादी
न हीनतः परमभ्याददीत ।
ययास्य वाचा पर उद्विजेत
न तां वदेदुशतीं पापलोक्याम् ॥ ६
समुच्चरन्त्यतिवादा हि वक्त्रा-
द्यैराहतः शोचति रात्र्यहानि ।
परस्य नाममर्मसु ते पतन्ति
तान्पण्डितो नावसृजेत्परेषु ॥ ७
अजो हि शस्त्रमखनत्किलैकः
शस्त्रे विपन्ने पद्भिरपास्य भूमिम् ।
निकृन्तनं स्वस्य कण्ठस्य घोरं
तद्वद्वैरं मा खनीः पाण्डुपुत्रैः ॥ ८ 2. 2193 2. 66. 8 2. 89. 8

(G4 om. [hapl.] कोपा° °षान्). — c) G4 om. (hapl.) मा. K2 मो (for मा). K1 कोपयिष्टा. G6 स (for सु-). Ś1 सुमंदधीः; K4 V1 B D1-3 मंदमते (B1 °बुद्धिर्); Dn1 तु मंदात्मन्. G2 मा कोपयिपुमंदात्मन्. — d) K4 V1 B2-6 D2-6 तान्मा गास्त्वं; T1 आगमस्त्वं; G2 मा गमंस्त्वं.

4 a) Ś1 K1-3 दासत्वम्; T1 G4 दासि°. K3 आपन्नां. — b) D5m योग्या (for कृष्णा). S धर्मतः (for भारत). K Dn(!) कृष्णा भवितुमर्हति. — c) K3 अनाशेन; D1 आनी°; Cd as in text. K3 G2 राज्ञेषा; G4 राज्ञेह. — d) K2 Dn1 D4.5 G1 पण्ये; K3 पण-; D3 पण्य-; D5m दाये. G4 मतः.

5 a) Ñ1 मत्तो (for धत्ते). K2 °रिवाघाती; K3 °रिवात्मघाति; B2 °रिवार्थघाती; D5m °रिवात्मनाशकः; T1 G2.3.5.6 °रिवात्मघातं (G2 °तिं); G4 °वदात्मघोरं. — b) D4 राज्ञा. Ś1 °राष्ट्रः सुपुत्रः; K2.3 °राष्ट्रः सपुत्रः. — c) T1 G3 द्यूतो. G2 (before corr.) महाभवाय; G4 तु हृच्छयाय (for महाभ°). — d) K3 पक्वौ; K4 संतो; Ñ1 V1 B D T1 मत्तो (B2.3 D1.2 मंदो); G3 पक्वं; G6 पक्षं (for पक्वो). M2 पक्वोथ (for पक्वो न). K1 बुध्येदयम्; D5m जानात्ययम्. Ś1 K Dn D3.5.6 अंतकालं; G2 °कालः.

6 = 1. 82. 8. — a) K2 G2 नारंतुदः; G3 नरुंतुदः. Cd cites अरुंतुदः (as in text). G4 नार्मं तदस्यां न कृशंसवादि (sic). b) Ś1 T1 परमभ्यादधीत; K4 मभ्याददात; G3.6 मप्याददीत; G4 °मंह्यावदती; G5 corrupt. — c) K3 यस्यास्य; D2 यथास्य; T1 ययान्य-; G2.3 यया स. K2 पर उद्विजेते; G2 परमुद्विजेत; G3 पर उद्विग्नजेते; G6 परमद्विजे. — d) G4 परे (for वदेद्). Ś1 रुषतीं; K1.4 Ñ1 V1 B D Cd.n(p as in text) उष(K1 D2.4.5 °श)तीं; K3 corrupt; T1 ऋशतिं; G1.3 रुशतिं; G2 रुहतीं; G4 दशतीं; M2 त्रुशतिं (for रुशतीं). K2 corrupt; G1.2 M2 पापलौक्यां; M1 वालौक्यां. — Cf. Manu. 2. 161.

7 = (var.) 1. 82. 11. — a) K3 D1.2 °तिवादान्हि; B4.5 °भिवादा हि; Dn(!) °तिवादाश्च; D4 °तीवादा हि; G5 °तिवादास्तु; G6 °तिवादाभि-. K4 समुच्चरंते[ऽ]तिवादांशुवक्त्राद्; D3 °च्चरंत्यतिवक्त्राद्यशब्दैस्; G2 °च्चरत्यतिवादाश्च वक्त्रा; G3 °च्चरंतीह्यतिवक्त्राद्यैर् (G3 cont. वाक्सायकैर्वदनान्निःसरंति); G4 °च्चरंतित्यवादा हि वक्त्राद्. — b) D3 तैराहतः. G2 रात्रिहानि. — c) B1 परस्परं मर्मसु; G4 परस्यधा मर्मणि; G3 परस्यानां मर्मसु. Ś1 K3 वाममर्मसु; K4 नोमर्मसु; B4 नाशर्म*; B6 वै मर्मसु; D3 तान्मर्मसु; T1 G5 चेन्मर्मसु; G2 नाममर्मणि (for नाममर्मसु). Ś1 B2 D1-3 ये (for ते). — T1 om. 7^{d}–8^{c}. — d) G1 तावद्धितो; G4 तान्पंडिता. D4 प्रावसृजेत् (for ना°). Ñ1 परेभ्यः; V1 कदाचित् (for परेषु).

8 T1 om. 8^{abc} (cf. v.l. 7). — a) K1 प्रजो; K4 अज्ञो; B1.5 अयो; G4 अजा. Cv cites अजः (= परमात्मा!). K1 शस्त्रेग खने; K4 Ñ1 V1 B D शस्त्रमगिलत् (B1 °लं). G6 किलैकं. — b) K4 G2-4 शस्त्रैर्; D3 अस्त्रे; D4 शस्त्रं; G6 शस्त्रो. K4 विपन्नै. G1.3.6 विपन्ने(G1 °न्न)न्द्भिर(G3 °रु)पास्य; G2 विपन्नो पद्भिरपा°; G4 विपन्निवद्भिरिवा°; M1 विपन्नेवद्भिरवा°; M2 विपन्नेभिरपा°. K4 Ñ1 B2-6 D Cn(p as in text) शिरसास्य भूमौ (D5 °मीं) (for पद्भिरपास्य भूमिम्). V1 B1 तदच्छिनत्तस्य कंठं विरुद्धः (B1 °द्धेः). ❀Cd: अजः छागः। छेदाय प्रपातिते खड्गे भग्ने सति पद्भिः अपास्य अपकीर्य भूमिं शस्त्रमन्यदखनत्।❀ — c) Ś1 किंकर्तनं; K1 निष्कर्त°; K2.3 निकर्त°; Cd as in text. B1 कायस्य; G1-3 M1 कर्ण°; Cd कंठ° (as in text). — d) K1 तच्च वैरं;

C. 2. 2194
B. 2. 56. 9
K. 2. 59. 9

न किंचिदीड्यं प्रवदन्ति पापं
वनेचरं वा गृहमेधिनं वा ।
तपस्विनं संपरिपूर्णविद्यं
भषन्ति हैवं श्वनराः सदैव ॥ ९
द्वारं सुघोरं नरकस्य जिह्मं
न बुध्यसे धृतराष्ट्रस्य पुत्र ।
त्वामन्वेतारो बहवः कुरूणां
द्यूतोदये सह दुःशासनेन ॥ १०
मज्जन्त्यलाबूनि शिलाः प्लवन्ते
मुह्यन्ति नावोऽम्भसि शश्वदेव ।
मूढो राजा धृतराष्ट्रस्य पुत्रो
न मे वाचः पथ्यरूपाः शृणोति ॥ ११
अन्तो नूनं भवितायं कुरूणां
सुदारुणः सर्वहरो विनाशः ।
वाचः काव्याः सुहृदां पथ्यरूपा
न श्रूयन्ते वर्धते लोभ एव ॥ १२

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

D2 तद्वै वैरं; G1 तद्वैरं; G2 तदद्वैरं; M2 तद्वैनं. Ś1 मा खनेः; K1 मद्विषनी; K4 Ñ1 V1 B D मा (B6 त्वं मा) कृथाः; T1 G2.3 माखनिः; G1 मावनि; G4 मा खिदः; M2 मा विखनीः. ❀Cd: तद्वत्त्वमपि पांडवैः सह वैरं मा खनीः।❀ See Addenda.

9 a) Ś1 कंचिदीढ्यं; K1 किंचिदीव्यं; K3 कंचिद्दीव्यं; K4 V1 B D3-6 Cn किंचिदन्यत् (B2.6 °दन्यं); Ñ1 Dn(!) °दित्थं; D1.2 कंचिदन्यं; G3 किंचिदेवं; G4 °दिव्यं. Cv cites ईड्यं (as in text). Dn(!) पार्थाः; G6 M2 पाप; Cv as in text. — b) K3 च (for the *second* वा). B5 D3-6 वनेचरा (B5 D6 °रे) वा गृहमेधिनो वा. — c) G3 तपस्विनां. Ś1 K3.4 B1-4 Dn D1.2 °स्विनं वा परिपूर्णविद्यं (B4 °द्या); V1 B5 D3-6 °स्विनः संपरिपूर्णविद्या; B6 °स्विनं संपरिपृच्छंतुविश्वं; T1 °स्विनं सुपरिपूर्णविद्यां; G6 °स्विनं परिसंपूर्णविद्यं. — d) K B4 G6 भवंति; B1 निंदं°; B2.3 भजं°; D2 जलं°; G1 हर्षं°; G2.4 वक्ष्यं°; G5 द्विषं°; Cn.v भषंति (as in text). K1 वै है; K3 चैवं; B1 ह्रीनं; B2.4.5 D2 नैवं; B3 नैनं; Dn1 ह्येवं; D1 चैवं; S Cv ये वै; Cn हैवं (as in text). K1 स्वपराः; K2 स नराः; K3 सुनराः; B1 हि जनाः; B2-4 हि नराः; T1 G3 श्वानराः; G2 नवनाः; G4 नवराः; Cd.v as in text. D4-6 Cn श्व(D4 श्र)नरा(Cn implies °रा आ°, or else secondary crasis)पत्सुधीरान् (for श्वनराः सदैव). B1 सुवीराः; B2-4 D2.3 G3.4 M1 सुधीराः; D1 न धीराः; T1 G5.6 सुधीरं; G1 M2 सुवीरं; G2 सधीराः; Cv सदैव (as in text). V1 चिन्वंति नैवं मानवा ये च धीराः; B6 निंदंति हीदं मां नरा ये च धीराः.

10 a) B1 om. सु-. B1 चिह्नं; T1 जिह्म; G4 जिह्मां (for जिह्मं). — b) Ś1 K1-3 Dn G3 M1 बुध्यते; G1 युध्यते. B1 ins. त्वं after बुध्यसे. Ś1 K1.3 Dn D2 G3.4 M धृतराष्ट्रस्य पुत्रः; K2 °राष्ट्रपुत्र. — After 10ab, G3 *repeats* 5b. — c) Ś1 K1.2 Dn M1 Cv तम्; K3 G2 ताम्; G1 त्वम्; M2 कम् (for त्वाम्). B3 अन्वितारो; B4.6 अन्वे°; Cv अत्येतारो. Ś1 कुनृणां. — K2 om. (hapl.) 10d-12a.

11 K2 om. 11 (cf. v.l. 10). — a) Ñ1 निमज्जंति. K3.4 D3 G4 [अ]लांबूनि. G1 M2 शिला. Ś1 G4 प्लवंति. K1 मज्जंति लाबूनि शिलां ह्यवंते (sic). Cd implies text. — b) Ś1 K1.3 Cd उह्यंति; B1.3 मज्जंति (for मुह्यंति). Ś1 वानोंभसि; G4 नावंभसि. Dn1 D1 शश्वदेवं. — c) T1 G3-6 M2 अहो (for मूढो). G4 वाचा (for राजा). K1.3 B1-3.6 D1.2 G5 धृतराष्ट्रः स(K3 सु)पुत्रो. — d) D1.2 नाद्य; T1 नामे; G3 नमो. B1-3 D1.2 S (except G1 M1) वाचं. Ś1 पथ्यंतमाः; B1-3 D1-3 T1 G2-6 M2 पथ्यरूपां (G3 °पं).

12 K2 om. 12a (cf. v.l. 10). — a) K1.3.4 D1.3.5.6 M अतो; T1 G6 अहो; G3 ततो; Cv तेषां(?) (for अन्तो). M2 भवता. G2 भविता वो. — b) B5 स दारुणः; G6 (before corr.) द्यूतोदये. Dn2 सर्वहरो. — c) G2 वाचं. S पुण्याः (G2.4 पुण्यां) (for काव्याः). Ś1 पश्यरूपा; G2.4 पथ्यरूपां. — d) G4 लोभभावः.

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K1-3 B D1-6 G6 M1 द्यूत. — *Adhy. name:* B6 T1 G3 M1 विदुरवाक्यं; G5 विदुरपरुषवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg.) 54 (in paranthesis) and 59 (as in text!); K2.3 61; Dn1 66; D3 59; S 100 (G4 74). — *Śloka no.:* K2 10; K3 Dn D1.2.4 T1 M1 12.

वैशंपायन उवाच ।

धिगस्तु क्षत्तारमिति ब्रुवाणो
दर्पेण मत्तो धृतराष्ट्रस्य पुत्रः ।
अवैक्षत प्रातिकामीं सभाया-
मुवाच चैनं परमार्यमध्ये ॥ १

त्वं प्रातिकामिन्द्रौपदीमानयस्व
न ते भयं विद्यते पाण्डवेभ्यः ।
क्षत्ता ह्ययं विवदत्येव भीरु-
र्न चास्माकं वृद्धिकामः सदैव ॥ २

एवमुक्तः प्रातिकामी स सूतः
प्रायाच्छीघ्रं राजवचो निशम्य ।
प्रविश्य च श्वेव स सिंहगोष्ठं
समासदन्महिषीं पाण्डवानाम् ॥ ३

प्रातिकाम्युवाच ।

युधिष्ठिरे द्यूतमदेन मत्ते
दुर्योधनो द्रौपदि त्वामजैषीत् ।
सा प्रपद्य त्वं धृतराष्ट्रस्य वेश्म
नयामि त्वां कर्मणे याज्ञसेनि ॥ ४

द्रौपद्युवाच ।

कथं त्वेवं वदसि प्रातिकामि-
न्को वै दीव्येद्भार्यया राजपुत्रः ।
मूढो राजा द्यूतमदेन मत्त C. 2. 2202 B. 2. 67. 5 K. 2. 89. 17

60

1 ^{a}) K$_4$ धिगस्ति. G$_4$ अति-; Cnp अधि- (for इति). T$_1$ धिगस्तु क्षत्तानरमित्रब्रुवाणो. — ^{b}) G$_2$ दर्पों न. K$_2$ मर्तों; D$_1$ मंतो. Ś$_1$ K$_3$ धृतराष्ट्रपुत्रः. — G$_2$ om. 1^c–2^d. — ^{c}) K$_{1.3}$ अवैक्षित (K$_3$ °तः); K$_2$ अवैक्षतः; G$_1$ अवेक्षत; G$_5$ अन्वै°. Ś$_1$ प्रातिवरामि (sic); K$_{1.2}$ B$_5$ Dn D$_{1.2}$ T$_1$ G$_{1.3.5.6}$ M प्रातिकामिं (K$_2$ °म्यं; G$_3$ °मि); K$_{3.4}$ B$_{1.3.4.6}$ प्राति(K$_4$ °स्ति)कामिनं; D$_3$ प्रास्तिकामीं. Cn notes and justifies the stem-ending ई; Cv as in text. — ^{d}) Ś$_1$ T$_1$ G$_5$ परमाचार्यमध्ये; D$_3$ सूतमार्यस्य मध्ये; D$_{4-6}$ परमार्यस्य मध्ये; G$_3$ परमावायुमध्ये (sic); G$_4$ प्रवरस्य चार्यमध्ये. G$_1$ उवाच एनं परमार्यं सभायां मध्ये.

2 G$_2$ om. 2 (cf. v.l. 1). Before 2, K$_4$ Ñ$_1$ V$_1$ B D ins. दुर्योधन उ°. — ^{a}) B$_{2.4.5}$ D$_{1-4.6}$ om. त्वं. K$_4$ प्रास्तिकामिन्; D$_{1.4}$ प्राती°; D$_{2.6}$ (before corr.) प्रातिकामी; T$_1$ G$_1$ °गामिन्; G$_1$ °कामिं. — ^{b}) D$_2$ पांडवस्य. — ^{c}) Ś$_1$ विवदतीव; Ñ$_1$ V$_1$ B$_2$ D$_{1-6}$ T$_1$ G$_{5.6}$ °दत्येष. K$_{1.4}$ Dn (!) भीतो; B$_1$ भीरू. K$_{2.3}$ विवदति नित्यभीतो (K$_3$ °मो); G$_3$ विवदत्यभीरुर्. — ^{d}) K$_2$ D$_2$ वृद्धिकामाः (D$_2$ °मा); B$_2$ D$_1$ °कामी.

3 Before 3, all MSS. except G$_2$ ins. वैशं° उ° (Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_{4-6}$ S om. उ°). — ^{a}) D$_{1.2}$ स एवम् (for एवम्). Ś$_1$ प्रतीकामी; G$_3$ प्रातिगामी. — ^{b}) K$_3$ शीघ्रो (sic); G$_4$ क्षिप्रं (for शीघ्रं). K$_3$ राजवाचो. — ^{c}) K$_4$ Dn$_1$ G$_4$ om. च. K$_2$ व (sic); K$_3$ वा (for च). Ñ$_1$ V$_1$ B (except B$_2$) D$_{3.4.6}$ G$_6$ हि; D$_2$ G$_{1.2}$ M$_1$ च (for स). K Dn D$_{1.5}$ सिंहस्य गोष्ठं (for स सिंह°). Ś$_1$ सिंहगोष्ठीं; D$_4$ °गोष्ठे; G$_2$ °मध्ये. Cd.n(!) cite सिंहगोष्ठं (as in text). M$_2$ प्रविश्य चाश्वेव च सिंह°. — ^{d}) B$_2$ समाददन्; M$_2$ °गमन्.

4 Ś$_1$ प्रतिकामी; K$_4$ प्रतिकाम्यु°; D$_5$ (orig. as in text) writes erroneously कर्णः on marg.; T$_1$ G$_4$ प्रातिगा(G$_4$ °का)मिः. — ^{a}) G$_{1-3}$ मत्तो (for मत्ते). N (except Ś$_1$ K$_{1.3}$) G$_6$ M$_2$ युधिष्ठिरो द्यूत° मत्तो. — G$_3$ om. 4^c–5^d. — ^{c}) Dodecasyllabic! Ś$_1$ K$_{2.3}$ om. सा. Ś$_1$ प्रपद्यस्व (for °द्य त्वं). K$_4$ Ñ$_1$ V$_1$ B D सा त्वं (B$_6$ तं सा) प्रपद्यस्व (D$_5$ om. -स्व); S (G$_3$ om.) सा(G$_4$ आ-; G$_5$ समा-; G$_6$ स्वा)गच्छ त्वं (for सा प्रपद्य त्वं, as in K$_1$ only!). D$_{3-6}$ धृतराष्ट्रवेस्म. — T$_1$ om. 4^d–6^a. — ^{d}) D$_1$ नयाति. Ś$_1$ D$_2$ G$_1$ M त्वा; K$_3$ त्वं. K$_{1.4}$ G$_{2.5}$ कर्मणा; B$_1$ कर्मणि; B$_4$ कर्मगेया; D$_1$ कर्मणो.

5 T$_1$ G$_3$ om. 5 (cf. v.l. 4). — ^{a}) Ś$_1$ त्वं वै; K$_{1-3}$ D$_6$ त्वमेवं (K$_2$ °व); V$_1$ B$_1$ त्विदं; Dn$_2$ त्वेदं; G$_2$ चैवं; G$_4$ त्वं मा (for त्वेवं). B$_1$ D$_{1.2}$ वदसे. — ^{b}) Ś$_1$ K Dn$_2$ हि दी(K$_2$ दि)व्येद्; V$_1$ दिव्यते; B$_{1.2}$ D$_{1.2}$ दीव्यते; B$_6$ विदीव्यते; G$_4$ वै दिव्येद्. A few MSS. राजपुत्र. — ^{c}) K$_2$ व्यूढो (for मू°). — ^{d}) K$_1$m ग्लहे; K$_{2.3}$ B$_{2.6}$ G$_2$ M$_2$ Cd.v अहो; K$_4$ V$_1$ B$_{1.5}$ Dn D$_{3-6}$ ह्यभून्; B$_4$ अभून्; B$_3$ ह्यहो; D$_1$ आसीन् (for आहो). D$_3$ अत्र; G$_2$ M$_2$ अद्य; G$_4$ स्यां न; M$_1$ अस्ति (for अस्य).

C. 2. 2202
B. 2. 67. 5
K. 2. 89. 17

आहो नान्यत्कैतवमस्य किंचित् ॥ ५

प्रातिकाम्युवाच ।

यदा नाभूत्कैतवमन्यदस्य
तदादेवीत्पाण्डवोऽजातशत्रुः ।
न्यस्ताः पूर्वं भ्रातरस्तेन राज्ञा
स्वयं चात्मा त्वमथो राजपुत्रि ॥ ६

द्रौपद्युवाच ।

गच्छ त्वं कितवं गत्वा सभायां पृच्छ सूतज ।
किं नु पूर्वं पराजैषीरात्मानं मां नु भारत ।
एतज्ज्ञात्वा त्वमागच्छ ततो मां नय सूतज ॥ ७

वैशंपायन उवाच ।

सभां गत्वा स चोवाच द्रौपद्यास्तद्वचस्तदा ।
कस्येशो नः पराजैषीरिति त्वामाह द्रौपदी ।
किं नु पूर्वं पराजैषीरात्मानमथ वापि माम् ॥ ८
युधिष्ठिरस्तु निश्चेष्टो गतसत्त्व इवाभवत् ।
न तं सूतं प्रत्युवाच वचनं साध्वसाधु वा ॥ ९

दुर्योधन उवाच ।

इहैत्य कृष्णा पाञ्चाली प्रश्नमेतं प्रभाषताम् ।
इहैव सर्वे शृण्वन्तु तस्या अस्य च यद्वचः ॥ १०

वैशंपायन उवाच ।

स गत्वा राजभवनं दुर्योधनवशानुगः ।
उवाच द्रौपदीं सूतः प्रातिकामी व्यथन्निव ॥ ११
सभ्यास्त्वमी राजपुत्र्याह्वयन्ति
मन्ये प्राप्तः संक्षयः कौरवाणाम् ।

6 T1 om. 6^{a} (cf. v.l. 4). — ^{a}) K3 यथा नान्यत्; K4 यदाभूत्; B5.6 यदा मा भूत्; G1–5 M यदा (G3.5 °द्वा) नासीत्. K3 कैतवमन्यतस्य; Ñ1 B2–4.6 D1.2.3m °मस्य किंचित् (for °मन्यदस्य). — ^{b}) Ś1 K4 तदां देवी; K1–3 तदादीव्यत्; G2 तदा देवीं; G4 तदेदवित्त्वां (sic); M1 तदादेवीत्त्वा. — ^{c}) K2 D3.4 न्यस्तापू(D4 °स्पू)र्वं; B1 न्यस्ताः सर्वं; G2 न्यस्ताः सर्वैं. K1 ते च (for तेन). G2 राज्ञः. — ^{d}) Ś1 पूर्वं (for स्वयं). G3 om. आत्मा. K1 त्वामथो; K2 तामथो. Dn2 D3 G2.6 M राजपुत्री.

7 ^{a}) B3 कैतवं. Ś1 मत्वा (for गत्वा). — ^{b}) T1 G2 ब्रूहि (for पृच्छ). — K4 om. (hapl.) 7^{cdef}. — ^{c}) K1 कं च; K2 कं तु; K3 Ñ1 V1 Dn D4 G1.3.4.6 M1 किं तु; D1–3 T1 G5 किं त्वं; G2 किं च. K1 B1 पराजैषीद्; D1–3 अवाजैषीर्. — ^{d}) K1–3 मां च; Ñ1 V1 G4 मां तु; G1 मा सु-; G2 अथ; G3 मा तु; M2 मा नु. B2.5.6 D G3(before corr.).5 आत्मानमथ वा नु (B2.6 D1–3 G3[before corr.].5 वापि) मां; T1 आत्मानमवधापि मां. — ^{e}) B2–5 D1–6 श्रुत्वा (for ज्ञात्वा). K1 B1.5 Dn G5 समागच्छ; K2 *मागच्छ; D1 तमा°; G3 त्वमागच्छेस्. — ^{f}) K3 D4 मा (for मां). T1 सूतजे. — V1 B D ins. after 7: K4 (which om. 7^{cdef}) ins. after 7^{ab}:

528* ज्ञात्वा चिकीर्षितमहं राज्ञो यास्यामि दुःखिता ।

8 ^{a}) K1 G3 स होवाच; K3 प्रत्युवाच; D3 त्वथोवाच; G4 वचोवाचं. — ^{b}) K2 तथा (for तदा). — After 8^{ab}, K4 V1 B D ins.:

529* युधिष्ठिरं नरेन्द्राणां मध्ये स्थितमिदं वचः ।
[D4 मध्यस्थितम्. B6 स हि (for वचः).]

— B1 om. 8^{cd}. Before 8^{cd}, B6 ins. प्रातिकाम्युवाच. — ^{c}) B5m कस्येशो न; G3 कस्येशानः; M1 कस्य राजन् (for कस्येशो नः). Cv cites कस्य स्विद् (for कस्येशो?). K1.2 Dn (!) पराजैष्ठा; B5m D3.4.6 °जिष्ठा (for °जैषीर्). K3 न कस्यशोछर्यंजैषीर् (sic); V1 अहारयः कथं त्वं मां. — G4 om. (hapl.) 8de. — ^{d}) G2 माम् (for त्वाम्). B (B1 om.) D2 प्राह (for आह). V1 B5m D3–6 कृष्णा त्वामिदमब्रवीत्. — ^{e}) K1.3 D4 किं तु; K2 कं नु; Ñ1 B2–4.6 D1.2 G2.3.5.6 M2 किं त्वं; T1 किं त्वा; G1 किं च (for किं नु). V1 अहारयः किं च पूर्वं; B1 अहोरयं कथं पूर्वं. — ^{f}) G1 मा (for माम्). Ś1 आत्मानं मां नु भारत; B1 आत्मान*थ वापि मां; T1 °नमवधापि मां (sic); G4 °नमधि चापि मां. — After 8, Ñ1 ins.:

530* इत्यब्रवीन्महाराज **पुत्री विशां पते ।

9 Before 9, K1.2 B5.6 Dn2 ins. वैशं° उ°. — ^{a}) K2 B5 च (for तु). K Ñ1 V1 B1.3.6 Dn निश्चे(K3 °श्चि)ता; B4 T1 G1–5 M तच्छ्रुत्वा (for निश्चेष्टो). G6 °ष्ठिरस्ततः श्रुत्वा. — ^{b}) G4 हत° (for गत°). — ^{c}) T1 स (for न). S च (for तं).

10 G1 om. the ref. — ^{a}) D1.2 G1.3–6 M2 इहेत्य; G2 इत्येव. M1 [आ]गत्य (for कृष्णा). K3 इत्यैत्य कृष्णां पांचालीं; B5 Dn D3–6 इहैवागत्य पांचाली. — ^{b}) K2.3 Ñ1 B1 Dn प्रश्नमेनं; V1 B2 D1–6 °मेवं. K3 प्रभाषतु. S प्रश्नं समनुपृच्छतां. — ^{d}) K1 अस्यापि; Ñ1 चास्य च; B1 Dn(!) चैतस्य; B6 ह्यस्य च; G3 [अ]प्यस्य च. K1 G4–6 M2 तद्वचः; K2 यद्वयं.

न वै समृद्धिं पालयते लघीया-
न्यत्त्वं सभामेष्यसि राजपुत्रि ॥ १२

द्रौपद्युवाच ।

एवं नूनं व्यदधात्संविधाता
स्पर्शावुभौ स्पृशतो धीरबालौ ।
धर्मं त्वेकं परमं प्राह लोके
स नः शमं धास्यति गोप्यमानः ॥ १३

वैशंपायन उवाच ।

युधिष्ठिरस्तु तच्छ्रुत्वा दुर्योधनचिकीर्षितम् ।
द्रौपद्याः संमतं दूतं प्राहिणोद्भरतर्षभ ॥ १४
एकवस्त्रा अधोनीवी रोदमाना रजस्वला ।
सभामागम्य पाञ्चाली श्वशुरस्याग्रतोऽभवत् ॥ १५ C. 2. 2216 B. 2. 67. 19 K. 2. 89. 31

11 T1 G2 om. the ref. — ab) G1 damaged. Ś1 राजसदनं; M2 °वचनं. — c) Dn2 दूतः (for सूतः). — d) K2 प्रतिकामी; T1 प्रातिगामी. K4 V1 B1.5 D3-6 व्यथान्वितः (for व्यथन्निव).

12 Before 12, K4 V1 B D ins. प्रातिकाम्युवाच. — a) Ś1 B3 सभ्यास्त्वामी; V1 B5 D1.2 °स्त्वमी त्वां; T1 G1.3.5.6 °स्त्वामिह; G2 °स्त्वां वै; M1 °स्त्वा यद्; M2 °स्तु त्वां (for °स्त्वमी). K3 B1-5 D1.2 G4 °स्याह्वयंते. — b) K3 मग्रयप्राप्यः (corrupt); D3.4.6 T1 G (except G3) मन्ये प्राप्तं. K4 B1 Dn2 D1 संशयः; D3-6 T1 G संक्षयं. — c) B1.4 नैव; D2 न मे. — d) G1 damaged. Ś1 D5 यत्त्वां; K2.3 Ñ1 V1 B (except B5) Dn D1.2 G3-5 यस्त्वां; G6 corrupt. K1-3 सभामेष्यति; Ñ1 V1 B (except B5) D1.2 G3(by corr.).4.5 सभां नेष्यति; Dn(!) समानेष्यति. G2.4 M राजपुत्री. — After 12, K1 (marg.) ins. an addl. colophon (*adhy. no.*: 55).

13 G3 om. the ref. — a) G1 damaged. D4 एव; T1 G3.5 एतद्; G4 ये तद् (for एवं). D1 न्यूनं; S (G1 damaged) द्यूतं; Cv द्यूते; Cd नूनं (as in text). K2.3 विदधत्; K4 Ñ1 V1 B1.3.5.6 D1.2.4-6 व्यदधत्; T1 ह्यदधात्; G3.5 व्यवधात्; G4 व्यथया; G6 विदधात्. G4 त्वं (for सं-). — b) K3 स्पृशावुभौ; K4 पक्षा°; V1 D1.2.3m नरा°; B2.4.6 नवा°; D3 स्पर्शादुभौ; T1 स्पर्शा उभौ; M1 (*inf. lin.*) °वजौ. Cv seems to cite both उभौ and अजौ (cf. M1). Cd cites स्पर्शौ (as in text). K1.3 D4 स्पृशतौ; D1 स्पृशते; D2 स्पृशतैर्; D3 स्पर्शनैर्; G2 स्पर्शतो; Cd as in text. Ś1 K1 वीर°; V1 B D1-6 Cn वृद्ध°; Cd.v धीर° (as in text). Ñ1 स्पर्शावुभौ वेदयते रणाय. — c) K2.3 त्वमेकं; V1 B5 D3-6 लोके; G1 चैकं; M2 चकं (sic) (for त्वेकं). Cd cites एकं (as in text). Ś1 B2 D2 G1 M2 प्राह लोकः; K1 प्राहु लोके; V1 B1.5 D3-6 प्राहुरेकं (B1 °के); T1 G2-6 प्राप्य लोके. — d) K3 मनः; G1 स ना (for स नः). Cd cites सः (as in text). K1.2 B5 समं; V1 B1-4.6 D1-3.5.6 श्रेयो; Cd शमं (as in text). K4 यास्यति; Ñ1 पास्यति; B4 धाम्यति; G2 दास्यति; G5 ध्यास्यति; Cd as in text. Ś1 शर्म स नो दास्यति गोप्य°. — After 13, Dn(!) D1(marg.).3.4 ins.:

531* सोऽयं धर्मो मात्यगात्कौरवान्वै
सभ्यान्गत्वा पृच्छ धर्म्यं वचो मे ।
ते मां ब्रूयुर्निश्चितं तत्करिष्ये
धर्मात्मानो नीतिमन्तो वरिष्ठाः ।
श्रुत्वा सूतस्तद्वचो याज्ञसेन्याः
सभां गत्वा प्राह वाक्यं तदानीम् ।
अधोमुखास्ते न च किंचिदूचु-
र्निर्बन्धं तं धार्तराष्ट्रस्य बुद्ध्वा ।

14 M1 om. the ref. — a) G1 युधिष्ठिरस्य. D3 G1 तज्ज्ञात्वा. — b) K3 दुर्योधनविचिकीर्षितं (hypermetric); G1 °नचिकीर्षुतां. — c) K2 T1 स मतं; K3 संमितं. K3 D1 द्यूतं; D3 दूते; T1 सूतं (for दूतं). — d) K1 B3 G2.5 M2 °र्षभः.

15 a) G1 damaged. G4 कथावस्त्रा (sic). Ś1 **वेणी; K3.4 V1 B (except B3) Dn D1 त्वधोनीवी; Ñ1 D3-6 G2.6 M ह्यधो°; T1 G4 ह्यथो°; G3 [अ]स्त्यो°; G5 [अ]प्यधो° (for अधो°). Cd cites नीवी (as in text). — b) K1-3 वेपमाना; V1 B3 रुदती वै. — c) K1 V1 B3.6 D3-6 G6 सभामागत्य; G3 °मायस्य. Ś1 K1.2 Ñ1 V1 B1.2.4.5 D4 T1 पांचालि. — d) Ś1 K1(m as in text).2.3 B1.5 D1.2.4.6 (*sup. lin.* as in text) °ग्रतो भव; Dn2 G1 °ग्रतो भवेत्. See Addenda. — After 15, K4 V1 B Dn D1-3.5.6 T1 ins.:

532* अथ तामागतां दृष्ट्वा राजपुत्रीं सभां तदा ।
सभ्याः सर्वे विनिन्दीरन्मनोभिर्धृतराष्ट्रजम् ।

[Before line 1, B6 reads वैशं° उ°. — (L. 1) B3.4-6 त्वाम् (for ताम्). B1 शुभां (for सभां). T1 राजपुत्रिं सभां गतां. — (L. 2) K4 विनिंदिरे; V1 B3.4 विनिंदेरन्; D2 विनंदीरन्; T1 व्यनिंदंत.]

— Dn(!) D3 cont.: D4 ins. after 15:

C. 2. 2219 B. 2. 67. 23 K. 2. 89. 35 ततस्तेषां मुखमालोक्य राजा
दुर्योधनः सूतमुवाच हृष्टः ।
इहैवैतामानय प्रातिकामि-
न्प्रत्यक्षमस्याः कुरवो ब्रुवन्तु ॥ १६
ततः सूतस्तस्य वशानुगामी
भीतश्च कोपाद्द्रुपदात्मजायाः ।
विहाय मानं पुनरेव सभ्या-
नुवाच कृष्णां किमहं ब्रवीमि ॥ १७
दुर्योधन उवाच ।
दुःशासनैष मम सूतपुत्रो
वृकोदरादुद्विजतेऽल्पचेताः ।
स्वयं प्रगृह्यानय याज्ञसेनीं
किं ते करिष्यन्त्यवशाः सपत्नाः ॥ १८
ततः समुत्थाय स राजपुत्रः
श्रुत्वा भ्रातुः कोपविरक्तदृष्टिः ।
प्रविश्य तद्वेश्म महारथाना-
मित्यब्रवीद्द्रौपदीं राजपुत्रीम् ॥ १९
एह्येहि पाञ्चालि जितासि कृष्णे
दुर्योधनं पश्य विमुक्तलज्जा ।
कुरून्भजस्वायतपद्मनेत्रे
धर्मेण लब्धासि सभां परैहि ॥ २०
ततः समुत्थाय सुदुर्मनाः सा
विवर्णमामृज्य मुखं करेण ।
आर्ता प्रदुद्राव यतः स्त्रियस्ता

533* स गत्वा त्वरितं दूतः कृष्णाया भवनं नृप ।
न्यवेदयन्मतं धीमान्धर्मराजस्य निश्चितम् ।

[In Dn1 these lines seem to be cancelled by being enclosed in parentheses added (? *sec. m.*) in faint ink!]

— Dn D3.4 cont.: K4 V1 B D1.2.5.6 T1 ins. after 532*:

534* पाण्डवाश्च महात्मानो दीना दुःखसमन्विताः ।
सत्येनाभिपरीताङ्गा नोदीक्षन्ते स्म किंचन ।

[(L. 1) D1 दारादुःखसम°; D3 दुःखशोकसम°. — (L. 2) V1 B2.4 Dn T1 सत्येनातिप°. K4 D3-6 नोदीक्षंति. — After line 2, B3.6 ins. an addl. colophon.]

16 Before 16, V1 B3.6 ins. वैशं° उ°. — a) K4 Ñ1 V1 B1-4 Dn D1 ततस्त्वेषां. Ś1 K4 V1 दुःखम् (for मुखम्). K4 V1 राज्ञां (for राजा). — b) G1.3 घृष्टः; G5 दृष्टः; M1 घृष्टं (for हृष्टः). — c) K1-3 D3-5 T1 G1.4-6 M2 इहैव ताम्; K4 V1 B D2 इहैवैनाम्. Ś1 G3 प्रातिकामि; G2 °गामिन्. — d) T1 G2 प्रत्यक्षेस्याः; M2 °क्षमस्यां. K1 अरयो (for कुरवो). Ś1 D4 M2 विब्रुवंतु; B1 वदंतु; T1 G2 हि ब्रुवंतु (T1 °ति); G1 [ऽ]पि ब्रुवंतु; G3 ब्रुवातु (sic).

17 a) K2 T1 वशानुगामि. Ñ1 ततः स सूतस्तद्वशगोनुगामी. — b) K2 भीमश्च; K4 G1 भितश्च; G3 भीतस्य; M2 भामश्च. — c) K1 विगच्छमानः; Ñ1 विचेष्टमानः; T1 G4.5 M1 विगर्हमाणः (G5 °णां); G1-3.6 M2 विगाह(M2 °ह्य)मानः; Cd विहाय मानं (as in text). K2 सभ्याम्. — d) K2 V1 B3 D1.2 करोमि (for ब्रवीमि).

18 a) K1.2 B2.4.6 D1.2 T1 दुःशासनायं; B3 G2 °सनैषो; G4 °सनैषां. — b) K2 °चेतिः; G6 °तेजाः (for °चेताः). — d) Ś1 ते किं (by transp.). G3.5 नो (for ते). G3 करिष्यन्नवशाः. T1 G6 समेताः.

19 a) G3 स उत्थाय (for समु°). M2 om. (hapl.) from स राज° up to समुत्थाय in 21a. T1 राजपुत्र. — b) Ś1 K1.3.4 क्रोधविरक्तदृष्टेः (K3.4 °ष्टिः); Ñ1 B3.4.6 क्रोध(B6 कोप)संरक्तदृष्टिः; V1 क्रोधसंरक्ततेजः; B5 Dn D3-6 शासनं रक्त°; G1 कोपविषक्त°; G2 °विवृत्त°. — c) B3 प्रवेश्य. — d) K3 द्रुपदः; T1 द्रौपदिं (for द्रौपदीं). T1 राजपुत्रिं; G6 °पुत्रः.

20 M2 om. 20 (cf. v.l. 19). Before 20, T1 G1.2.4-6 M1 ins. दुःशासनः. — a) K4 गृह्येहि. G4 जिता हि. — b) K2 D6 विमुक्तलज्जां; V1 विहाय लज्जां; B1.3.5 D4.5 विमुच्य लज्जां; D3 वितत्य लज्जां. — c) Ś1 V1 B1.2.4.6 Dn D6 M1 °पत्र° (for °पद्म°). K4 कुरु सन्नतस्वमायतपत्रनेत्रे (sic). — d) B5 G1.2.5.6 लब्धा हि. K4 परिहि; T1 M1 परेहि; G4 पैरहिं; Cd as in text.

21 M2 om. up to समुत्थाय (cf. v.l. 19). Before 21, B6 ins. वैशं° उ°. — a) K3 G2.4 M2 सुदुर्मना; G3 सदुर्मनाः; G6 च दुर्मनाः. Ś1 स; G4 स्वं (for सा). — b) Ś1 °मासज्य; Dn1 °माच्छाद्य; D4 °मामृज; G2 °मासृज्य; G3.5.6 °मावृत्य. — c) G6 आर्द्रा. K2 स्त्रियस्य; Ñ1 पुरस्ता; D2 स्त्रियश्च; D4 T1 स्त्रियास्ता.

22 a) G6 तेषां (for रोषाद्). Ś1 ततो जवेनाभिसमानरोषाद्; K4 ततो जवेनानि(? read ति)ससार रो°; G1 ततो ससारातिजवेन रो°. — b) Ś1 °मतिगर्जं°; B1 °मतितर्जं°; B5 D3-5 °मभितर्जं°. — c) Ś1 K B2 D1.2 G1 नीलेष्वपि; D6 लीलेष्वथ; G2-5 M2 नीलेषु स. K4 चोर्मिवत्सु; G6 चोर्जमत्सु. Cd cites ऊर्मिमत्सु (as in

वृद्धस्य राज्ञः कुरुपुंगवस्य ॥ २१
ततो जवेनाभिससार रोषा-
दुःशासनस्तामभिगर्जमानः ।
दीर्घेषु नीलेष्वथ चोर्मिमत्सु
जग्राह केशेषु नरेन्द्रपत्नीम् ॥ २२
ये राजसूयावभृथे जलेन
महाक्रतौ मन्त्रपूतेन सिक्ताः ।
ते पाण्डवानां परिभूय वीर्यं
बलात्प्रमृष्टा धृतराष्ट्रजेन ॥ २३
स तां परामृश्य सभासमीप-
मानीय कृष्णामतिकृष्णकेशीम् ।
दुःशासनो नाथवतीमनाथव-
च्चकर्ष वायुः कदलीमिवार्ताम् ॥ २४
सा कृष्यमाणा नमिताङ्गयष्टिः
शनैरुवाचाद्य रजस्वलास्मि ।
एकं च वासो मम मन्दबुद्धे
सभां नेतुं नार्हसि मामनार्य ॥ २५
ततोऽब्रवीत्तां प्रसभं निगृह्य
केशेषु कृष्णेषु तदा स कृष्णाम् ।
कृष्णं च जिष्णुं च हरिं नरं च
त्राणाय विक्रोश नयामि हि त्वाम् ॥ २६
रजस्वला वा भव याज्ञसेनि
एकाम्बरा वाप्यथ वा विवस्त्रा ।
द्यूते जिता चासि कृतासि दासी
दासीषु कामश्च यथोपजोषम् ॥ २७
प्रकीर्णकेशी पतितार्धवस्त्रा 2. 2231 2. 67. 35 2. 89. 47

text). — d) Ś1 K1 transp. जग्राह and केशेषु.

23 b) T1 G2 मंत्रजलेन. T1 सिक्तः. — d) K3 प्रविष्टा; Cd प्रमृष्टा (as in text). Ś1 धृतराष्ट्रात्मजन.

24 a) G3 सभां (for स तां). Ś1 K2 Ñ1 V1 B1–4.6 D2–6 परामृष्य; K4 B5 Dn D1 °कृष्य. G3 सभाः समीपम्. K3 स तां परासन्स्निनासमीपम् (sic). — b) T1 G3 आनीय्य. G1 इति; G2 अथ; G3 अभि- (for अति-). K1 B6 D3–6 G6 °मतिकृष्णकेशां; K2 D2 °मपकृष्टकेशां; K4 B2.4 Dn °मतिदीर्घकेशीं (B2 °शां); D2 °मपकृष्य केशान्. — d) K3 ददर्श (for चकर्ष).

25 a) K1 सा क्षिप्यमाणा; Ñ1 V1 B1.3.4 आकृष्य°. Ś1 त्वमिता°; T1 नयिता°; G3 [अ]नुमिता° (for नमिता°). — b) K1 B1 Dn(!) °चाथ; G2.5 °चास्मि (for °चाद्य). G2 °स्वलाद्य. — c) G1 तु (for च). — d) T1 नेतुं सभां (by transp.). G1.3.5.6 M नार्हसे. K4 मामनार्थं; D2 G1 °नार्यः; D3 °नार्यां; G3 (before corr.) मंदबुद्धे; M2 मामनर्यं.

26 Before 26, B6 ins. वैशं° उ°. — a) T1 G3 प्रहसन् (for प्रसभं). K2 V1 B3 D1.2 S (except G1 M1) प्रगृह्य; K3 संनिगृह्य; D3–6 विगृह्य. — b) K3 कृष्णेषु केशेषु (by transp.). D3–6 रोषादसकृत् (D4 °कृच्च; D6 °कृत्सु-); M2 कृष्णेषु सदा स. — Before 26cd, K3 ins. द्रौपद्युवाच. — c) T1 G1.3.5.6 M transp. कृष्णं and जिष्णुं. Ś1 K1.3 Ñ1 कृष्णं च कृष्णं च (K1 om. च); B3–6 D4 कृष्णं च विष्णुं च (D4 om. च); G2 जिष्णुं च विष्णुं च; D4 भीमं च जिष्णुं च. ❀ Cd : कृष्णं हरिं वासुदेवं। कृष्णं नरं अर्जुनं।❀ Dev. must have therefore read कृष्णं च कृष्णं च (as in Ś1 K1.3 Ñ1)! — d) K1 चुक्रोश. M2 ह (for हि). Ś1 G1.3.5 त्वा (for त्वाम्). K2 Ñ1 V1 B D T1 त्राणाय विक्रोशति याज्ञसेनी (T1 °निं); G2.4 त्राणाय विक्रोशय याज्ञसेनी (G4 °नि); M1 त्राणाय विक्रोशय नानयामि हि त्वा (sic). — After 26, K1 (marg. *sec. m.*).2.3 ins.:

535* गोविन्द द्वारकावास कृष्ण गोपीजनप्रिय ।
कुरुभिः परिभूतां मां किं न जानासि केशव ।
महिषी पाण्डुपुत्राणामजमीढकुले वधूः ।
साहं केशग्रहं प्राप्ता त्वयि जीवति केशव ।

[(L. 1) K1 गोप्तासि; K2 गोप्ता च (for गोविन्द). — (L. 3) K2 °माजमीढ°. — After line 3, K1 *repeats* line 2. — (L. 4) K2 त्वयि केशव जीवति.]

27 Before 27, N (except Ś1 K4) T1 G2.4 M ins. दुःशासन उ° (*or* दुःशासनः). — a) G3 या (for वा). D3 G2.3.5 M2 याज्ञसेनी. — b) K1 च (for the first वा). K1 G6 वाप्यवस्त्रा. — c) Ś1 जिता असि; K1–3 D2.6 जिता वा(D6 या)सि; G2 जितासीति. G4 चाभि- (for चासि). B6 G1.3.4.6 M कृता च. K4 दासीषु; T1 वासी (for दासी). — d) K2 B1–4 D1.2 सा कामयास्मांश्च; K4 कुरुष्वकामश्च; B5 Dn D3–6 दासीषु वासश्च; T1 G M2 °षु कामं (M2 °म्यं) च. K3 यथोपजोषात्; B1.2.4.5 °योषं; D4 °जुष्टं; Cd as in text.

28 Before 28, all MSS. ins. वैशं° उ° (S om. उ°). — a) D3 प्रकीर्णकेशा. Ś1 पतिता विवस्त्रा; G5 °तार्द्रवस्त्रा.

C. 2. 2231 B. 2. 67. 35 K. 2. 89. 47 दुःशासनेन व्यवधूयमाना ।
ह्रीमत्यमर्षेण च दह्यमाना
शनैरिदं वाक्यमुवाच कृष्णा ॥ २८
इमे सभायामुपदिष्टशास्त्राः
क्रियावन्तः सर्व एवेन्द्रकल्पाः ।
गुरुस्थाना गुरवश्चैव सर्वे
तेषामग्रे नोत्सहे स्थातुमेवम् ॥ २९
नृशंसकर्मंस्त्वमनार्यवृत्त
मा मां विवस्त्रां कृधि मा विकार्षीः ।
न मर्षयेयुस्तव राजपुत्राः
सेन्द्रापि देवा यदि ते सहायाः ॥ ३०
धर्मे स्थितो धर्मसुतश्च राजा
धर्मश्च सूक्ष्मो निपुणोपलभ्यः ।
वाचापि भर्तुः परमाणुमात्रं
नेच्छामि दोषं स्वगुणान्विसृज्य ॥ ३१
इदं त्वनार्यं कुरुवीरमध्ये
रजस्वलां यत्परिकर्षसे माम् ।
न चापि कश्चित्कुरुतेऽत्र पूजां
ध्रुवं तवेदं मतमन्वपद्यन् ॥ ३२
धिगस्तु नष्टः खलु भारतानां
धर्मस्तथा क्षत्रविदां च वृत्तम् ।
यत्राभ्यतीतां कुरुधर्मवेलां

— b) Ś1 व्यवदूय°. G3–6 M2 दुःशासनेनाप्यवधू°. — c) G6 श्रीमत्य°. G2 °त्यमार्गेण. — d) K3 शनैरिमां. K3 V1 वाचम् (for वाक्यम्).

29 Before 29, N G6 M1 ins. द्रौपद्युवाच (G6 द्रौ only). — a) G3.4 M2 एते (for इमे). K1 G6 उपविष्ट°; B5 D3–6 G3 Cn उपनीत°. — b) K3 इवेंद्र°. — c) B1.3 गुरुस्थाने; G5 °स्थानातु; Cd as in text. Ś1 गुरव एव. — d) K2 B1.2 D1.2 transp. अग्रे and एवं. B6 तेषामेव; G4 तेषां मध्ये. K2 नो गृहे. K3 B3 स्थातुमेव; B6 स्थातुमग्रे; S (except G2) स्थातुमद्य.

30 a) K1 नृशंसकर्मं; K2 B (except B5) D1.2 T1 G2–6 °कर्मा; K3 D4.5 M2 °कर्मस्. K2.3 °यंवृत्तो. — b) K1 Ñ1 V1 Dn1 S मा मा (for मा मां). K V1 B D विवस्त्रां कुरु; S विवस्त्रामि(G1 °कृ-; G3 °वि)ति. See Addenda. K1.4 मा विकर्षं; K2 V1 B1–4.6 D2 मूढचेतः (V1 °ता); K3 Dn2 D1m.5 T1 G1.3.6 मा (Dn2 om. मा) विकर्षीः; D1 सुष्टवे; M1 मा विपक्षीः; M2 चापि कर्षीः. — c) D1 नो; G3 म- (for न). K3 नामर्षयेयुस्तव राजपुत्र्या. — d) Ś1 सेंद्रा च; K1 V1 B5 D3–6 सेंद्रा हि; G2 सेंद्रादि-. T1 G1.3–6 M सेंद्रा देवा यदि वै ते (G5.6 M1 by transp. ते वै) सहायाः (G3 सभायां). See Addenda.

31 a) K3 B G3 धर्मस्थितो. Ś1 धर्मपुत्रो महात्मा; K1.3.4 B2.4 Dn °सुतो महात्मा; D1.2 °पुत्रश्च राजा. — b) K1 G4 धर्मस्य; T1 धर्मः सु-; G1 M1 धर्मो हि (for धर्मश्च). K2 निपुण्योपलभ्यः; Ñ1 V1 B5 D3–6 G1 M Cv °णोपलक्ष्यः; T1 G2–6 निपुणैश्च (T1 °णैः स) लक्ष्यः. K3 धर्मः सूक्ष्मो निपुणेनोपलभ्यः. — c) K1.3.4 S (except T1 G5) न चापि (for वाचापि). B1.6 परमाणुमात्रान्; B4 °णुना तु; D4 M2 °णुमात्राम्; G1 परिमाणमात्रं. — d) K1 (before corr.).3.4 V1 B (except B2) D (except D1.2) S इच्छामि (for नेच्छामि). K2 B1.2.5.6 D1.2 दोषान्. K2 B2 D1.2 च; K4 सु-; V1 B1.3–6 Dn D3–6 न; M2 स- (for स्व-). Ñ1 परिकीर्त्यमानं (for स्वगुणान्विसृज्य). Ś1 विमृज्य; D3–6 विमृष्य.

32 a) Ś1 K1 B2.4 Dn D4 त्व(Dn2 त्वं)कार्यं; K3.4 तु कार्यं (for त्वनार्यं). T1 G2 कुरुराजमध्ये; M1 कुरुवीरवीर. — b) K1 यां (for यत्). G2 om. यत्. Ś1 परिमर्षसे. T1 G3–6 M2 ह; G1 M1 त्वं; G2 [ऽ]द्य (for माम्). — c) Ś1 न चैव; D2 स चापि. M2 पुरुषे (for कुरुते). K1 च; K3 V1 B1.3 T1 G1–3.5.6 M2 स्म; Ñ1 स्व-; B6 D1.2 हि; G4 Cv सु- (Cv v.l. [Sastri's App., p. 9] स्व-) (for ऽत्र). Ś1 K1.3.4 Dn लज्जां; K2 V1 B D1–6 कुत्सां; Cv पूजां (as in text). — d) S (except G1 M1) बलं (for ध्रुवं). K1 G2.3 तदेवं; K2 V1 B D3.6 त्वदीयं; D1 च वीर्यं; D2 तदीयं. K3 ब्रुवंतं देवं (for ध्रुवं तवेदं). Ś1 *तमन्वपद्येत्; K1 Dn G1 M1 मतमन्वपद्य (Dn2 °पद्यत; G1 °पद्यः); K2 V1 B3–6 D1.2.4.6 °मभ्युपेताः; K4 °मभ्युपेतु; Ñ1 B1.2 D3.5 °मभ्युपेतः; T1 G2 च समन्ववेक्ष्य (G2 °द्य); G3.6 M2 परमन्ववेक्ष्य (G6 °वेद्यं; M2 °पद्य); G4 च समान्ववद्य; G5 परमं त्ववेक्ष्य. Cd अन्वपत्यं (but gloss प्राप्तवत्यसि, implying अन्वपद्यं!). Text as in K3 only!

33 a) K1.3 वंशस्तु; K4 धिकस्तु. Ś1 सत्त्वं; D5 वंशः (for नष्टः). — b) Ś1 धर्मस्थितिं; K2 B2 D2 G3.4 धर्मस्तदा; G6 धर्म्यस्तथा. K3 क्षत्रविदं; K4 °विंदो; T1 धर्म एवां; G2 धर्मविदां. T1 वृत्तिं. — c) K3 G1 यत्राभ्यतीनां; K4 Ñ1 V1 Dn T1 G5.6 यत्र ह्यतीतां;

प्रेक्षन्ति सर्वे कुरवः सभायाम् ॥ ३३
द्रोणस्य भीष्मस्य च नास्ति सत्त्वं
ध्रुवं तथैवास्य महात्मनोऽपि ।
राज्ञस्तथा ह्रीममधर्ममुग्रं
न लक्षयन्ते कुरुवृद्धमुख्याः ॥ ३४
तथा ब्रुवन्ती करुणं सुमध्यमा
काक्षेण भर्तॄन्कुपितानपश्यत् ।
सा पाण्डवान्कोपपरीतदेहा-
न्संदीपयामास कटाक्षपातैः ॥ ३५
हृतेन राज्येन तथा धनेन
रत्नैश्च मुख्यैर्न तथा बभूव ।
यथार्तया कोपसमीरितेन
कृष्णाकटाक्षेण बभूव दुःखम् ॥ ३६
दुःशासनश्चापि समीक्ष्य कृष्णा-
मवेक्षमाणां कृपणान्पतींस्तान् ।
आधूय वेगेन विसंज्ञकल्पा-
मुवाच दासीति हसन्निवोग्रः ॥ ३७
कर्णस्तु तद्वाक्यमतीव हृष्टः
संपूजयामास हसन्सशब्दम् ।
गान्धारराजः सुबलस्य पुत्र-
स्तथैव दुःशासनमभ्यनन्दत् ॥ ३८
सभ्यास्तु ये तत्र बभूवुरन्ये
ताभ्यामृते धार्तराष्ट्रेण चैव ।
तेषामभूद्दुःखमतीव कृष्णां　C. 2. 2242 B. 2. 67. 46 K. 2. 89. 98

B1 यत्राल्प°; B3 यत्राप्य°; B5 यत्र त्व°; D1 यत्राभ्यतीताः; D3-5 यदाभ्यतीतां; G2 यत्राह्यधीनां; G3.4 यत्रा(G4 अत्र)-ह्यतीतां. — d) K3 Dn D1 G2 प्रेक्ष्यंति; K4 G4 प्रेक्षंत; D4 प्रेक्षं च; G3 प्रेक्ष्य; G6 प्रेक्षंतु.

34 a) Ś1 transp. द्रोण° and भीष्म°. K3 न वापि; D3-6 T1 G1.2 न चास्ति (for च नास्ति). V1 B1.2.6 T1 G5 सत्यं; G4 सत्वरं; Cd सत्त्वं (as in text). — b) K1 Dn(!) क्षत्तुस्; K3 अक्षस्; K4 क्षंतुस्; G6 श्रुतं (for ध्रुवं). T1 तथैवास्य; G6 तथैवाह. G4 °त्मनोसि. — c) T1 G3 राज्ञस्तदा. Ś1 ह्येवम्; K1m -भूतम्; K2 B3.6 D1-6 T1 G भीमम्; B1 सत्यम् (for ह्रीमम्). Ś1 अधर्मवेलां; Dn2 °मङ्ग्यां; G3 °मद्य. K3 राज्ञस्त हीनधर्ममुग्रं (sic). — d) G3 ये (for न). Ś1 K1 लक्षयेयुः; K4 लक्षंते. — After 34, T1 G3.5 ins.:

536* इमं प्रश्नमिमे ब्रूत सर्वे एव सभासदः ।
　　जितां वाप्यजितां वा मां मन्यध्वे सर्वभूमिपाः ।

35 Before 35, all MSS. except Ś1 K1.3 Ñ1 ins. वैशं° उ° (or वैशं°). — a) K1 ब्रुवंतीं; K4 T1 ब्रुवंति; B3.4 ब्रुवाणा. K1 सुमध्यमां; Ñ1 B1.3.5.6 D1.2.4 S (except G2) सुमध्या (for सुमध्यमा). — b) Ś1 कात्स्र्येन; K1 T1 G2-6 M2 कटाक्षेण; Ñ1 कृच्छ्रेण; G1 M1 कांक्षेण. K2.4 V1 B2 Dn D3 भर्तॄन्कटाक्षैः (B2 °क्षेण); B5.6 D3-6 पतीन्कटाक्षैः; D1 मर्दन्कटाक्षैः (for काक्षेण भर्तॄन्). K1 कुपिता ह्यपश्यत्; K2 B D1.3-6 अपि तान°; K3 कुपिताद्य पश्यत्; D2 परितान°; G1 M कुपितान्व°. — c) D3 स; G3 M1 तान् (for सा). K3 V1 Dn2 D1.2.6 कोपपरीतदेहा (D6 °हात्); G4 विपदि परीतदेहान्. — d) D3 स दीप°.

36 a) K3 द्यूतेन; D5 हते° (for हृते°). T1 G3.5 तथाविधेन. — b) Ś1 महार्धैर्; D3 च मुख्ये (for च मुख्यैर्). D6 च (for न). G2 बभूवुः. — c) Ś1 यथा तथा; K1 G1 M2 यथार्तायाः; K3 °र्तयाः; K4 Dn1 G4.6 यथा तया; B3 D5.6 यथा त्रपा; T1 G5 यथार्तिमत्; G3 यथाथ वा. B1 कोपपरीतकेन; G3 क्रोधसमीक्षितेन. — G1 om. from 36d up to समीक्ष्य in 37a (incl.). — d) B3 तथा (for कृष्णा-).

37 a) K3 B1.2 D1 समीक्षमाणाम्; K3 समक्षकृष्णां; B6 D2 समीक्ष्यमाणाम् (B6m as in text). — b) K1 Dn2 D6 G3.4 अवेक्ष्यमाणां; K2 तथा वदीति; B1.2 तथा रुदंतीं; B3.4.6m अथो रुदंतीं; B6 तथा पतंतीं; D1.2 तथा वदंतीं; D3 G6 अवेक्ष्यमाणान्; D4 °क्ष्यमाणा; G1 °क्षमाणां; G3.5 °क्ष्यमाणं; M2 °क्षमाणः. B1.6 D2 G1 कृपणां; B2.4 D4 °णा; G3 M °णं. — c) Ś1 K1.4 विधूय; K2 V1 B (except B5) D1.2 आकृष्य; G2 आहूय. — d) G4 आर्दो च (for उवाच). K4 Dn(!) सशब्दं; B4 S इवोग्रं (G2 °ग्रां); D1 इवेदं.

38 a) B5 D3-5 कर्णश्च. G4 तद्वाचम्. — b) D3 हरन्. K1 सशब्दः; D4 °ब्दां; G6 तथेति. — c) K1 सुबलः सुपुत्रस्. — d) K4 D5.6 °भ्यनंदन्.

39 a) K1 D2 सभ्याश्च. — b) K4 वाभ्यामृते; V1 चाभ्या°. Ś1 G1 धृत° (for धार्त°). K1 धार्तराष्ट्रं तथैव. — d) G3 द्रष्टुः (for दृष्ट्वा). D2 °कृष्यमाणं; G3 °कृष्टमाणां. — After 39, G1 M ins.:

537* दिष्टं विजानन्निःसङ्गः सर्वशास्त्रविशारदः ।
　　उवाच द्रौपदीं भीष्मस्तन्मतज्ञो महामतिः ।

C. 2. 2242
B. 2. 67. 45
K. 2. 89. 58

दृष्ट्वा सभायां परिकृष्यमाणाम् ॥ ३९

भीष्म उवाच ।

न धर्मसौक्ष्म्यात्सुभगे विवक्तुं
शक्नोमि ते प्रश्नमिमं यथावत् ।
अस्वो ह्यशक्तः पणितुं परस्वं
स्त्रियश्च भर्तुर्वशतां समीक्ष्य ॥ ४०
त्यजेत सर्वां पृथिवीं समृद्धां
युधिष्ठिरः सत्यमथो न जह्यात् ।
उक्तं जितोऽस्मीति च पाण्डवेन
तस्मान्न शक्नोमि विवेक्तुमेतत् ॥ ४१
ऽद्वितीयः शकुनिर्नरेषु
कुन्तीसुतस्तेन निसृष्टकामः ।
न मन्यते तां निकृतिं महात्मा
तस्मान्न ते प्रश्नमिमं ब्रवीमि ॥ ४२

द्रौपद्युवाच ।

आहूय राजा कुशलैः सभायां
दुष्टात्मभिर्नैकृतिकैरनार्यैः ।
द्यूतप्रियैर्नातिकृतप्रयत्नः
कस्मादयं नाम निसृष्टकामः ॥ ४३
स शुद्धभावो निकृतिप्रवृत्ति-
मबुध्यमानः कुरुपाण्डवाग्र्यः ।
संभूय सर्वैश्च जितोऽपि यस्मा-
त्पश्चाच्च यत्कैतवमभ्युपेतः ॥ ४४
तिष्ठन्ति चेमे कुरवः सभाया-

40 G1 om. the ref. — a) Ś1 अधर्म*क्ष्म्यात्; K1 न धर्मसौक्ष्मान्; K3 G3 न धर्मसूक्ष्म्यात्; G2 नैवार्थसूक्ष्म्यात्; G4.6 न धर्मसूक्ष्मान्. Ñ1 B D (except D1.2) T1 G5.6 M1 विवेक्तुं; V1 विवर्तुं; G2 विपक्तुं; G3 विवेकं. — b) B5 वै (for ते). G2.4 प्रश्नमिदं. — c) Ś1 G4 असौ ह्यशक्तः; K1 अयं ह्य°; K2 B1–3 D1.2 अन्यो ह्यनी(B3 -प्यनी-; D1 ह्यना)शः; K3 अश्वो ह्यसाक्तः (sic); K4 अश्वाम्यश°; Ñ1 V1 B4–6 D3–6 अस्वाम्यशक्तः (V1 °क्दः); Dn1 अन्योन्यशक्तः; G2 Cv (Sastri's Appendix, p. 9) अस्वोप्य°; M2 अतोप्य°. D1 (sup. lin. as in text) G5 परितुं. Ñ1 परञ्च; D5.6 परः स्वं; G4 पुनस्त्वां. — d) K2 Ñ1 V1 B D (except Dn1 D3) T1 G1.5.6 स्त्रियाश्च.

41 a) K2 B3.6 D2 त्यजेद्धि; D1 °जेच्च; D4 G6 °जेत्तु; G3 त्यजेत् (for त्यजेत). B1 त्यजेत्समग्रां (for त्यजेत सर्वां). M2 पृथिवीमपीमां. — b) Ś1 धर्मपथं; K4 धर्ममतो; B (except B3) Dn धर्ममथो; G6 सत्यधर्मौ (for सत्यमथो). K4 नु; D1 नि- (for न). G3 °ष्ठिरो न ह्यधर्मेण जह्यात्. — c) K1 (m as in text) यथा (for जितो). — After 41c, G3 ins.:

538* स धर्मः सौक्ष्म्यात्सुभगे विवेक्तुम् ।
शक्तो जितोऽसीति च पाण्डवेन

— d) Ś1 K2 B3 D2 G1.2 M विवक्तुम्; K3 विवित्त. V1 B3.5 एव; B1 4 D3–6 G6 एवं (for एतत्).

42 a) G1 चलात्मा; M छलात्मा (for नरेषु). — b) K4 कुंतिसुतस्. Ś1 K1 V1 B1.6 विसृष्ट°; Dn1 निकृष्ट°; G3 निकष्टकामं; Cd as in text. — c) B1 तान्; G3 मां (for तां). G1.3 निकृतिर्. Dn(!) D1 युधिष्ठिरः (for महात्मा). — d) B1 न ते यथा (for तस्मान्न ते). T1 G2–5 प्रश्नमिदं. V1 वदामि (for ब्रवी°). G1 °न्न ते प्रश्नमिहात्र युक्तं.

43 G3 om. (hapl.) 43b–45a. D1 reads 43 on marg. (sec. m.). — ab) G2 राज्ञां (for राजा). Ñ1 कुशलीः; B2.5 शकुनैः (B5 °नेः); G1 कुशले. Ś1 K1.3.4 Ñ1 V1 Dn D1 transp. सभायां and अनार्यैः. D3.5.6 नैकृतकैर्. G4 अशौर्यैः (for अना°). — c) K4 B5 D4–6 द्यूतप्रियो. K3 नातिहृतः प्रयत्नः; B1 नातिकृतैः प्र°; G2.4 नातिकृतप्रयत्नैः; Cd as in text. D3 द्यूतः प्रियेनातिकृत°. — d) K2 Ñ1 B1.2.4 G1 M2 तस्माद्. Ś1 नातिविसृष्ट°; K3 कामनिसृष्ट°; K4 चापि निसृष्ट°; Ñ1 ममभिसृष्ट° (sic); B1.6 नाम विसृष्ट°; G1 M1 ह्यात्मनिसृष्ट°; G2.4 M2 नातिनिसृष्ट°; G6 नात्मनिसृष्ट°. Cn cites निसृष्टकामः; Cv निकृष्ट°.

44 G3 om. 44 (cf. v.l. 43). D1 reads 44ab on marg. (sec. m.). — a) K2 संशुद्धभानिर्; B D2–6 M2 संशुद्ध(D4.6 °द्धि)भावो; T1 G4–6 M1 Cv स शु(G4 न शु-; G6 सम्)द्धकामो. Ś1 निकृतिप्रवृत्तः; K2 D4 °तिं प्रवृत्तिम्; Ñ1 °तिप्रयत्नः; D3 °तौ च वृत्तिम्; G4 °तिप्रबुद्धिम्. K1.3.4 Dn D1 अशुद्धभावैर्निकृतिप्रवृत्तैर्. — b) Ś1 संबोध्यमानः; K2 अबुद्धिमानं; Ñ1 स बुध्यमानः; T1 M1 अयुध्य°. K3 B1.6 D2 कुरुपुंगवाग्र्यः. K3 अबुध्यमानाः कुरुपांडवाग्राः. — c) K1 विजितो; K2 B1–3.6 D1.2 स जितो. G1 [ऽ]च्च; M2 हि (for ऽपि). K1.3 महात्मा; G6 पियस्मात् (for ऽपि यस्मात्). — d) K2.4 Ñ1 B (except B5) Dn D1.2 G1 पश्चादयं (K2 °यां); D3–6 पश्चाच्चायं (D6 °यत्) (for पश्चाच्च यत्). K3 कैतव्यम्.

मीशाः सुतानां च तथा स्नुषाणाम् ।
समीक्ष्य सर्वे मम चापि वाक्यं
विब्रूत मे प्रश्नमिमं यथावत् ॥ ४५

वैशंपायन उवाच ।

तथा ब्रुवन्तीं करुणं रुदन्ती-
मवेक्षमाणामसकृत्पतींस्तान् ।
दुःशासनः परुषाण्यप्रियाणि
वाक्यान्युवाचामधुराणि चैव ॥ ४६
तां कृष्यमाणां च रजस्वलां च
स्रस्तोत्तरीयामतदर्हमाणाम् ।
वृकोदरः प्रेक्ष्य युधिष्ठिरं च
चकार कोपं परमार्तरूपः ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

६१

भीम उवाच ।

भवन्ति देशे बन्धक्यः कितवानां ।
न ताभिरुत दीव्यन्ति दया चैवास्ति तास्वपि ॥ १
काश्यो यद्बलिमाहार्षीद्द्रव्यं यच्चान्यदुत्तमम् । C. 2. 2252 B. 2. 68. 2 K. 2. 90. 2

K4 अभ्युपैति.

45 G8 om. 45[a] (cf. v.l. 43). Dn2 transp. 45 and 46. — [a]) K1 B5 येमे; Ñ1 वेमे; V1 तेमे (for चे°). K2 B3.5 D1–6 गुरवः (for कु°). — [b]) G2 (before corr.) स्नुषाणां (for सुतानां). G4 यथा (for तथा). — [c]) K2 B2 D1.2 सर्वं. B5 D3–6 वाक्यमेतद् (for चापि वाक्यं). T1 वाद्यं (for वाक्यं). Ś1 °क्ष्य सर्वेपि ममापि वाक्यं. — [d]) T1 G2.4.6 ब्रुवंतु; G3.5 M2 प्रब्रूत (G3 °तं); Cd as in text. T1 G3.4 प्रश्नमिदं. Ś1 विब्रूतेमे प्रश्नमथापि यावत्. — After 45, K1 ins.:

539* जितास्मि किं वा न जितास्म्यनेन ।;

while S ins. (Cv glosses):

540* न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा
न ते वृद्धा ये न वदन्ति धर्मम् ।
नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति
न तत्सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ।

[=5. 35. 49. — (L. 3) T1 नो (for न).]

46 Ś1 K1–3 Ñ1 B2 D1.2 M2 om. the ref. Dn2 transp. 45 and 46. — [a]) K2 T1 ब्रुवंति; K4 ब्रुवंती; V1 ब्रुवाणां. K2 रुदंति; K4 रुदंतिं; V1 ब्रुवाणां; G3 सुदंतीं; M2 वदंतीं. B3–5 D3–6 तथा ब्रुवाणां रुदतीं च कृष्णां. — [b]) B3 समीक्ष्यमाणां; Dn D1.3 G4 अवेक्ष्य°. Ś1 K4 N1 B2 Dn कृपणान्; K2 V1 B1 D1.2 निभृतान् (for असकृत्). — [c]) K3 दुःशासनस्त्वां परुषाण्य°; G1 M1 °सनस्तां परुषाप्रियाणि (M1 °षाक्षराणि). — [d]) K4 वाक्याणि; Dn1 वाक्यान्. B5 D3–6 उवाच वाक्यान्यहितानि चैव.

47 [a]) K2 B1.3.4 D1.2 S क्लिश्यमानां (B1.4 °णां); B5 D3.4.6 क्षिप्यमाणां (for कृष्य°). See Addenda. — [b]) K1 अनिरुध्यमानां; K2 Ñ1 B1.2.5.6 D1–6 M2 अतदर्हणां च (Ñ1 °णांश्च); G1.3.4 अतदर्हमानां; G6 अथ गर्हमाणां. — [c]) Dn2 युधिष्ठिरे च; S (except M1) युधिष्ठिरस्य. — [d]) Ś1 Ñ1 B2 G3 रूपं; T1 G1.4.6 M1 रोषं (for कोपं). K1 °र्तिरूपः; K4 B2 G3–6 M2 °र्तरूपं; G1 °र्थरूपं.

Colophon om. in B2 Cd. — *Sub-parvan:* Ś1 K B1.3–5 D G1 M1 द्यूत. — *Adhy. name:* B3 द्रौपद्युपालंभः; T1 G3–5 द्रौपदीसमानयनं; G1 M द्रौपद्याकर्षणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg.) 55; Dn1 67; D3 60 (as in text); S 101 (G4 75). — *S'loka no.:* K3 T1 M1 50; Dn 54; D1.2 48.

61

1 Ś1 K2.4 B3.4 D1.2.4 T1 G5 भीमसेन उ° (for भीम उ°). — [a]) Ś1 K4 B5 (m as in text) Dn (!) D1 गेहे; K3 वंश-; Ñ1 वेशे; S Cv वे(G1 प)श्या (for देशे). K1.3 बंधुक्यः; T1 G2.3 Cv वर्धक्यः; G1 बंधक्यं; G3.4 वर्धक्या; G5 वार्धक्यः. — [c]) K2 D2 ते (for न). Ś1 T1 G3.5.6 ताभिरपि; G2 M2 ताभिरुप-. G4 न ताभिरुद दीप्यंति. — [d]) G2 यदा (for दया). D3 वैवास्ति; T1 G1.2.5 M नैवास्ति; G3 वै(वै?)चास्ति; G4 नेहास्ति; G6 नव्यास्ति (sic). S ते विभो (G5 °भोः) (for तास्वपि).

2 [a]) K3.4 कोशो (K4 °श्यो); D5 कोश्या; G6 कामो (for काश्यो). K1–3 G1 Cd बलम्; K4 Ñ1 V1 B D धनम् (for बलिम्). K1.4 G4 आहार्षी; K2.3 D2.4 G2

B. 2. 68. 2
K. 2. 90. 2

तथान्ये पृथिवीपाला यानि रत्नान्युपाहरन् ॥ २
वाहनानि धनं चैव कवचान्यायुधानि च ।
राज्यमात्मा वयं चैव कैतवेन हृतं परैः ॥ ३
न च मे तत्र कोपोऽभूत्सर्वस्येशो हि नो भवान् ।
इदं त्वतिकृतं मन्ये द्रौपदी यत्र पण्यते ॥ ४
एषा ह्यनर्हती बाला पाण्डवान्प्राप्य कौरवैः ।
त्वत्कृते क्लिश्यते क्षुद्रैर्नृशंसैर्निकृतिप्रियैः ॥ ५
अस्याः कृते मन्युरयं त्वयि राजन्निपात्यते ।
बाहू ते संप्रधक्ष्यामि सहदेवाग्निमानय ॥ ६

अर्जुन उवाच ।

न पुरा भीमसेन त्वमीदृशीर्वदिता गिरः ।
परैस्ते नाशितं नूनं नृशंसैर्धर्मगौरवम् ॥ ७
न सकामाः परे कार्या धर्ममेवाचरोत्तमम् ।
भ्रातरं धार्मिकं ज्येष्ठं नातिक्रमितुमर्हति ॥ ८
आहूतो हि परै राजा क्षात्रधर्ममनुस्मरन् ।
दीव्यते परकामेन तन्नः कीर्तिकरं महत् ॥ ९

भीमसेन उवाच ।

एवमस्मिकृतं विद्यां यद्यस्याहं धनंजय ।
दीप्तेऽग्नौ सहितौ बाहू निर्दहेयं बलादिव ॥ १०

वैशंपायन उवाच ।

तथा तान्दुःखितान्दृष्ट्वा पाण्डवान्धृतराष्ट्रजः ।
क्लिश्यमानां च पाञ्चालीं विकर्ण इदमब्रवीत् ॥ ११

आहार्षीर्; D3 अहार्षी. — b) T1 G5.6 °न्यदद्भुतं. — c) K4 तथान्यं. G3 °वीपालान्. — d) Ś1 नाना- (for यानि). K2 D1.2 [उ]दाहरन् (K2 °त्); Ñ1 T1 G1.3–5 M [उ]पानयन् (T1 G1.4 °त्); B1 D6 °हरत्; G2 °दधन्.

3 d) K3 B3 D3–6 कितवेन. K3 हतं; T1 G1.3 M हृताः G2 [आ]हृताः. K2 परं; Ñ1 नरैः. G4 कितवैर्निहृताः परैः.

4 a) D1 ते (for मे). — b) B5 भीमस्येशो हि; D5 सर्वस्पर्शों हि; G3 सर्वधेशोभि-. B2.4 न हि. — c) Ś1 Dn इमं (for इदं). Ś1 K4 Dn G3 त्वतिक्रमं; K2 B1 D2 त्वपकृतं; B2–4.6 त्वपहृतं; D1 त्वया कृतं. Cd cites अतिकृतं (as in text). Ñ1 V1 राजन् (for मन्ये). — d) G4 दृश्यते; G6 पश्यत (for पण्यते).

5 a) K2 V1 B1.2.4.6 D2 त्वनर्हती; K3.4 ह्यनर्हति; G4 ह्यनर्हांति. Ś1 बालान्; K3 बाल्यात्. K1 एषामनर्हती बाला. — b) G3 भौरवैः (sic). — c) K1 निकृते. Ñ1 V1 कृष्यते (for क्लिश्यते). — d) Ś1 K1.3.4 Dn नृशंसैरकृ- (K1 °जि)तात्मभिः; B2.4 °सैरकृतिप्रियैः; T1 °सैः सन्निकृति- प्रिये; G3 °सैर्निकृतप्रियैः.

6 c) K1 बाहून्; K3 बहु. M2 मे (for ते). K2 संप्रधा°; K3.4 D6 संप्रव°; D4 संप्रद°; T1 संप्रय°. Ñ1 इमौ बाहू प्रध°.

7 a) Ś1 न पुनर्; T1 G4.5 पुरा न (by transp.). G3 पुरा न भापसे न त्वम्; G6 न पुरा भीमसेनार्य. — b) Ś1 D3 गदिता; K2 B (except B5) D1.2 उक्तवान्; G1 M1 वदसे (for वदिता). T1 G2–6 M2 ईदृशं (T1 °शी; G2 M2 °शीं; G6 °शां) वदसे गिरं (T1 °रिं). — c) Ñ1 नृशंसैर्; G2 परैस्तैर्; G4 परैस्त्वन्. Ś1 नाशितं सर्वं; D1 नाशनकृतं; G2 नाशितस्तेन. — d) K4 नृशंसं; G1 नृशंसेर्. Ś1 नृशंसैरात्म- गौरवं; Ñ1 धर्मराजस्य गौरवं; T1 नृशंस्यैर्धर्मगौरवः.

8 a) T1 असकामाः; G3 स न कामाः; Cv as in text. K1 (before corr.) परैः; K4 परै. K3 न सकामो परे कार्यः; G1 न सकामाः परैः कार्यौ. — b) Dn (!) °रोत्तम (for °मम्). Ś1 धर्ममेवावलोकय; K3 °मेव न*त्तमं; D4–6 °मेव व(D5 च)रोत्तमं; G1 °मेवापरोत्तमं. — c) M1 धार्मिकः. K3 V1 श्रेष्ठं (for ज्येष्ठं). — d) Ś1 कोतिक्रामितुम्; K1.3.4 Ñ1 V1 B2.4 Dn कोति(K1 को वि-; K3 को नि)वर्तितुम् (for नातिक्रमितुम्). K2 B1.3–6 D1–6 T1 G अर्हसि.

9 a) S (except G4.6) आहूतोपि (for °तो हि). G2 परे. — b) Ś1 K1 B2 Dn क्षात्रं व्रतम्; K2 Ñ1 V1 B1.3–6 D1.2 S (except G2) क्षत्रधर्मम्; K3 क्षत्रवृत्तम्; K4 क्षात्रं वृत्तम्. — c) D4 T1 दिव्यते; G1.2 दीप्यते; G3 दीव्यंते. — d) Ś1 तन्न; K4 ततः; D1 तत्र; D6 त्वन्नः. G1 कीर्तिपरं. G4 तन्नः कीर्तिर्भविष्यति; M2 तन्नः कीर्तितरं भवेत्.

10 K3 om. 10. G6 om. the ref. K1 B5.6 D3.5.6 T1 G1–5 M भीम उ°. — a) D6 विंद्यां (for वि°). K1.4 Ñ1 V1 B2.4 Dn D1.2.5 एवमस्मिन्कृतं वि(D5 विं)द्यां; B5 °मस्मिकृतां विद्यां; T1 G3.5 °मस्य (T1 °मस्या-) कृते विद्या; G1.2.4.6 M Cv ए(G1 M2 नै)वमस्मिन्कृते विद्यां. — b) B2.4.5 D (except D2) यदि नाहं; T1 G5 अर्हस्याहं; G3 यस्यस्याहं (sic). Cv यद्याह (gloss supplies भवान्). — c) K2 D1.2 G3 सहिते. K2.4 D4 बाहु; G3 बाहूः. — d) Ś1 निगूहेहं; K1 निक्षिपेयं; S Cv प्रक्षिपेयं (G3 °दं); Cd as in text. — After 10, B6 ins. an addl. colophon.

11 G2.4 om. the ref. — a) T1 G4 तथातां (T1 °था तां) दुःखितां (T1 °तं) दृष्ट्वा. — c) Ś1 क्लेश्यमानां; B D3–6 M1 कृष्यमाणां.

याज्ञसेन्या यदुक्तं तद्वाक्यं विब्रूत पार्थिवाः ।
अविवेकेन वाक्यस्य नरकः सद्य एव नः ॥ १२
भीष्मश्च धृतराष्ट्रश्च कुरुवृद्धतमावुभौ ।
समेत्य नाहतुः किंचिद्विदुरश्च महामतिः ॥ १३
भारद्वाजोऽपि सर्वेषामाचार्यः कृप एव च ।
अत एतावपि प्रश्नं नाहतुर्द्विजसत्तमौ ॥ १४
ये त्वन्ये पृथिवीपालाः समेताः सर्वतो दिशः ।
कामक्रोधौ समुत्सृज्य ते ब्रुवन्तु यथामति ॥ १५
यदिदं द्रौपदी वाक्यमुक्तवत्यसकृच्छुभा ।
विमृश्य कस्य कः पक्षः पार्थिवा वदतोत्तरम् ॥ १६

एवं स बहुशः सर्वानुक्तवांस्तान्सभासदः ।
न च ते पृथिवीपालास्तमूचुः साध्वसाधु वा ॥ १७
उक्त्वा तथासकृत्सर्वान्विकर्णः पृथिवीपतीन् ।
पाणिं पाणौ विनिष्पिष्य निःश्वसन्निदमब्रवीत् ॥ १८
विब्रूत पृथिवीपाला वाक्यं मा वा कथंचन ।
मन्ये न्याय्यं यदत्राहं तद्धि वक्ष्यामि कौरवाः ॥ १९
चत्वार्याहुर्नरश्रेष्ठा व्यसनानि महीक्षिताम् ।
मृगयां पानमक्षांश्च ग्राम्ये चैवातिसक्तताम् ॥ २०
एतेषु हि नरः सक्तो धर्ममुत्सृज्य वर्तते ।
तथायुक्तेन च कृतां क्रियां लोको न मन्यते ॥ २१ C. 2. 2271 B. 2. 68. 21 K. 2. 90. 21

12 Before 12, B_6 ins. विकर्ण उ°. — [a]) D_6 याज्ञसेन्यां. K_3 ते; K_4 वै (for तद्). — [b]) $B_5 m$ G_3 पांडवाः (for पार्थिवाः). — [c]) K_2 $B_{2-4.5m.3}$ $D_{1.2}$ धर्मस्य; $G_{3.4}$ वाक्येन. G_2 अनिवेदयतां वाक्यं. — [d]) G_2 नरकं; G_4 नरकाः; K_2 $D_{1.2}$ सत्य; G_2 सत्यम् (for सद्य). K_3 D_2 च; B_6 हि; D_1 यः (for नः).

13 [b]) B_3 कुरुवृद्धौ हि तावुभौ; D_3 °वृद्धतमा उभौ; T_1 G_{3-6} °वृद्धाविमावुभौ. — [c]) Ś$_1$ $K_{1.3.4}$ समेतौ. B_3 नार्हतः.

14 [a]) $K_{1.3}$ Ñ$_1$ V_1 B_{3-5} D_{3-6} G_1 M_1 भारद्वाजो हि; K_4 Dn_2 °द्वाजश्च; Dn_1 भरद्वाजश्च. — 14[cd] mostly lost in G_1 in lacuna. — [c]) K_3 B D_{1-3} T_1 G_6 कथम्; K_4 Dn G_6 कुत; V_1 अथ (for अत). Ś$_1$ $K_{1.3.4}$ प्राज्ञौ; G_3 प्रश्नात् (for प्रश्नं). G_4 अत एतान्प्रतिप्रश्नं. — [d]) $B_{3.4}$ नोचतुर्; G_3 आहतुर्. G_4 दशसत्तमौ.

15 [a]) K_2 यत्त्वन्ये; Ñ$_1$ अन्ये च; $B_{3.5}$ D_{3-6} ये चान्ये. — [b]) Ś$_1$ K_3 V_1 $B_{3.4}$ Dn S (except G_1 M_1) -दिशं. — [c]) Ñ$_1$ पक्षधर्मं (for कामक्रोधौ). — [d]) K_2 B_3 D_2 ते वदंतु; V_1 विब्रुवंतु; M_2 तद्ब्रुवंतु. K_1 यथा अपि; D_4 तथामति; G_1 यथाविधि.

16 [a]) G_3 यदि तद्; G_4 यदेतद्. — [b]) K_4 शुभाः; D_5 °भां; T_1 °भः; G_{2-5} °भं. — [c]) Ś$_1$ K_2 $B_{2-4.3}$ D_{2-6} विमृष्य; G_3 विसृज्य; G_4 ब्रमृश्य (sic). Ś$_1$ तस्याः; $K_{1.3}$ Ñ$_1$ G_{2-4} तस्य (for कस्य). K_3 कार्यस्य (for कः पक्षः). — [d]) K_1 Ñ$_1$ भवितोत्तमः (Ñ$_1$ °त्तरं); K_3 ब्रुवतोत्तरं; K_4 वदतोत्तरः. G_3 पार्थिवाधवदोत्तरं (sic).

17 Before 17, B_6 ins. वैशं° उ°. — [a]) $D_{3.6}$ G_1 सु-; D_4 नु (for स). — [b]) Ś$_1$ स; D_{3-6} तत्- (for तान्). — [c]) Ś$_1$ न चैते; K_3 नत्त्वे च (sic); G_3 न च मे. — [d]) K_3 तामूचुः. K_1 साधु साधु; G_3 साध्वि साधु.

18 [a]) Ś$_1$ तथाविधान्; $K_{3.4}$ Ñ$_1$ V_1 B_2 Dn S [अ]सकृत्तथा (for तथासकृत्). — [b]) $G_{1.3}$ (before corr.) पृथिवीपतिः. — [c]) Ś$_1$ K_4 Ñ$_1$ V_1 B (except B_3) Dn $G_{5.6}$ transp. पाणिं and पाणौ. — [d]) A few MSS. निश्वसन्.

19 Before 19, $B_{3.6}$ ins. विकर्ण उ°. — [a]) K_1 विब्रुवंति महीपाला. — [b]) D_4 वः (for वा). — [c]) Ś$_1$ K_1 G_4 मन्ये न्या(K_1 ना)यं; K_3 मन्यवाहं; $B_{2.3.6}$ सत्यं न्यारयं; T_1 मन्योन्याहं; G_1 मन्येन्योन्यं; G_3 मन्येहं च. D_1 यदेवाहं; D_3 यदत्राह. — [d]) K_4 D_2 $G_{1.2}$ तद्वि- (for तद्धि).

20 [a]) K_3 $B_{1.3.6}$ $D_{1.2}$ नृपश्रेष्ठा; V_1 नृपश्रेष्ठ; B_5 $D_{3.4.6}$ G_2 जनश्रेष्ठा; D_5 नत°; T_1 G_{4-6} मुनि°; G_1 M जनाः श्रे°. G_3 चत्वार्याहं मुनिश्रेष्ठ. — [b]) Dn (!) महीभृतां; D_1 °क्षतां; Cn as in text. — [c]) $K_{1.2}$ B_4 D_{3-6} G_2 मृगया-. K_3 विषयापानमक्षाश्च; K_4 $B_{1.3.6}$ $D_{4.5}$ मृगया पानमक्षा(K_4 °मत्ता-; B_3 °मुक्षा)श्च. — [d]) Ś$_1$ ग्रामे; S स्त्रीषु. Ś$_1$ $K_{2.4}$ $B_{3.6}$ $D_{1.2}$ G_1 °तिसक्तता; K_1 °तिसंगमं; K_3 Dn_1 D_3 °तिरक्तनां; Ñ$_1$ V_1 °तिशक्ततां; B_1 °तिशक्तिता; $B_{2.5}$ °भिषक्ततां; B_4 °तिशिक्तता; G_2 °तिसक्तिता; G_3 °तिसत्तमाः.

21 [a]) K_3 $B_{2.6}$ $D_{1.2}$ T_1 G_5 च; B_1 [ए]व; G_4 तु (for हि). D_1 रतः (for नरः). — D_1 om. 21[cd]. — [c]) Ñ$_1$ $B_{2.4.6}$ यथायुक्तेन. B_6 D_4 G_4 om. च. K_3 D_2 कृती; K_4 कृता; T_1 कृताः. B_1 यथा नियुक्तेन कृतां. — [d]) D_3 G_4 क्रिया. B_3 लोपो (for लोको). T_1 G_{4-6} पश्यति (for मन्यते). Ś$_1$ क्रियां लोकोनुमन्यते; K_3 B_6 D_2 क्रियां लोकोनुवर्तते; V_1 नृलोकोयं न मन्यते; G_3 क्रियां लोके न पश्यति.

22 [a]) Ś$_1$ तदिदं; K_3 B_2 $D_{1.2}$ यदिदं; B_4 यदयं; S

C. 2. 2272 B. 2. 68. 22 K. 2. 90. 22

तदयं पाण्डुपुत्रेण व्यसने वर्तता भृशम् ।
समाहूतेन कितवैरास्थितो द्रौपदीपणः ॥ २२
साधारणी च सर्वेषां पाण्डवानामनिन्दिता ।
जितेन पूर्वं चानेन पाण्डवेन कृतः पणः ॥ २३
इयं च कीर्तिता कृष्णा सौबलेन पणार्थिना ।
एतत्सर्वं विचार्याहं मन्ये न विजितामिमाम् ॥ २४
एतच्छ्रुत्वा महान्नादः सभ्यानामुदतिष्ठत ।
विकर्णं शंसमानानां सौबलं च विनिन्दताम् ॥ २५
तस्मिन्नुपरते शब्दे राधेयः क्रोधमूर्छितः ।
प्रगृह्य रुचिरं बाहुमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २६
दृश्यन्ते वै विकर्णे हि वैकृतानि बहून्यपि ।
तज्जस्तस्य विनाशाय यथाग्निररणिप्रजः ॥ २७
एते न किंचिदप्याहुश्चोद्यमानापि कृष्णया ।
धर्मेण विजितां मन्ये मन्यन्ते द्रुपदात्मजाम् ॥ २८
त्वं तु केवलबाल्येन धार्तराष्ट्र विदीर्यसे ।
यद्ब्रवीषि सभामध्ये बालः स्थविरभाषितम् ॥ २९

तथेयं (T1 G1 °थैवं). — [b]) B1.3.4 तिष्ठता (for वर्तता). Dn2 भृतां (for भृशम्). K2 B2.5.6 D1–6 व्यसने परिवर्तता (B2.6 °तां); V1 व्यसने तिष्ठता ध्रुवं. — [c]) T1 G3.5.6 समानी(T1 °मनि)तेन. K4 कैतवैर्. — [d]) D3.5 आस्थितौ. Ś1 S आस्थिता (T1 G5 °नीता; G3 °हिता) द्रौपदी पणं (G2 °णे).

23 K1 om. 23. — [a]) Ś1 K3 B1 D1 G3.4 M साधारणा; K4 °रणां; G1 °रणे. — [b]) T1 °निंदितां. — [c]) T1 G3–6 चान्येन. — [d]) B3.5.6 D3.6 कृता (D3 कृतो) पणः; Dn (!) ततः पणः; T1 G3.5.6 M2 कृता पणं; G2.4 पणीकृता.

24 [a]) M2 जयं (for इयं). B6 सं- (for च). — [c]) G2 विचार्यैव; G4 °र्याह. — [d]) Ś1 D1 विजितामिति; G1 °महं; G3 (before corr.) °मिहं. D3 अन्यायेन जितामिमां.

25 Before 25, B6 ins. वैशं° उ°. — [a]) K1.2 B2 D1.2 G5.6 महानादः. — [b]) K2 मध्यनाम् (sic). V1 G2 उपतिष्ठत; D8 (before corr.) उदतिष्ठति; G3 उपतिष्ठति. — [c]) K1 V1 °र्णं शंसतां चैव; B3 °र्णं संशतां चैव; Dn °र्णं स्तूयमानानां. — [d]) K1.2.4 B D G4 °लं चापि निंद(D4 नंदि)तां; Ñ1 V1 °लं चैव निंदतां; T1 G1.2 M2 °लं च विनिंदितां (G1 °तं). — After 25, B6 ins. an addl. colophon.

26 Before 26, B6 ins. वैशं° उ°. — [a]) K3 वाक्ये (for शब्दे). — [b]) G1 (erroneously) विकर्णः (for राधेयः). — [c]) B1 वि- (for प्र-). K1.2 B D1–6 विपुलं; G2 सुचिरं.

27 Before 27, K1.2.4 V1 B D ins. कर्ण उ°. — [a]) K3 D1.2.4 दृश्यते. Ś1 K1 Ñ1 V1 B Dn D4.5 °र्णेह; K2 D1.2 T1 G3–5 M °र्णे तु; G1 °र्णोसि; G2.6 °र्णेन. D3 दृश्यंते हि विकर्णे वै. — [b]) K4 विकृतानि; M2 वै कावानि; Cd as in text. V1 D3–6 बहूनि च. — [c]) Ś1 तज्ज्ञाः तस्य; K1 तज्ज्ञास्तस्य; K2 B Dn D2–6 तज्जातस्तद्-; K3 Ñ1 तज्जातस्य; V1 तजन्यस्य; D1 तैर्जातस्तद्-; T1 तर्जस्तस्य; G2 स्वजनस्य; G3 तज*स्य. Cd cites तज्जः (as in text). — [d]) K1 B5 D (except D2.6) G3 Cd अरणीप्रजः; K4 अरणिप्रजः; G1 अरणीव्रजं; Cv as in text. — After 27, S ins. (Cv glosses):

541* व्याधिर्बलं नाशयते शरीरस्थोऽपि संभृतः ।
तृणानि पशवो घ्नन्ति स्वपक्षं चैव कौरवः ।
द्रोणो भीष्मः कृपो द्रौणिर्विदुरश्च महामतिः ।
धृतराष्ट्रश्च गान्धारी भवतः प्राज्ञवत्तराः ।

[(L. 1) G1.6 नाशयति. G1 संभृतं; G3 संसृतः. — (L. 2) G3 वशिपो (for पशवो). T1 G3 M2 कौरवाः. — (L. 3) T1 द्रौणी; G2.3 द्रोणिर्. — (L. 4) G6 भारताः (for भवतः).]

28 [b]) Ś1 B3–5 D3–6 चोद्यमाना हि; K1.3 चोदिता अपि; K2 चोद्यमानोपि; K4 V1 Dn (!) चोदिता ह्यपि; S चोद्यमानाश्च (G2 °नास्तु; G3 °नस्य). Text (with secondary crasis) as in Ñ1 B1.2.6 D1.2. — [c]) K2 corrupt. Ś1 कृष्णेन (for धर्मेण). Ś1 Ñ1 V1 D6 G1 विजिता; M2 जीवितां (for विजितां). Dn (!) एतां; T1 G2–6 कृष्णां (for मन्ये). — [d]) A few MSS. मन्यते. T1 G1.3.5.6 M मन्यंते च नृपात्मजां (G1 °जाः; M °जाः); G2 (before corr.) निर्जितां कथं.

29 G3 reads 29 twice. — [a]) K1.2 किं (for त्वं). K2 केवलबालेन. — [b]) K2.3 B1 Dn1 D1.2 G2 धार्तराष्ट्रं; Ñ1 V1 °राष्ट्रान्. K1 विदीर्यते; K2 V1 B1.2.6 (m as in text) D1.2 विहन्यसे; K3 Ñ1 विदार्यसे; S वदि(G1 पति-; G2 वधि-; G4 प्यति)ष्यसि; Cd as in text. B3 धार्तराष्ट्रो-वदीर्यसे. — K4 G5 om. 29[c]–30[b]. — [c]) G6 यं (for यद्). T1 सभां मध्ये. — [d]) K2 बालः स्थाविर°; D2 G1.2.3(second time).4 बाल स्थविर°; D3 बाला[:] स्थविर°; M2 बाल्य°; G3 (first time) बालं मन्ये नृपात्मज.

न च धर्मं यथातत्त्वं वेत्सि दुर्योधनावर ।
यद्ब्रवीषि जितां कृष्णामजितेति सुमन्दधीः ॥ ३०
कथं ह्यविजितां कृष्णां मन्यसे धृतराष्ट्रज ।
यदा सभायां सर्वस्वं न्यस्तवान्पाण्डवाग्रजः ॥ ३१
अभ्यन्तरा च सर्वस्वे द्रौपदी भरतर्षभ ।
एवं धर्मजितां कृष्णां मन्यसे न जितां कथम् ॥ ३२
कीर्तिता द्रौपदी वाचा अनुज्ञाता च पाण्डवैः ।
भवत्यविजिता केन हेतुनैषा मता तव ॥ ३३
मन्यसे वा सभामेतामानीतामेकवाससम् ।
अधर्मेणेति तत्रापि शृणु मे वाक्यमुत्तमम् ॥ ३४

एको भर्ता स्त्रिया देवैर्विहितः कुरुनन्दन ।
इयं त्वनेकवशगा बन्धकीति विनिश्चिता ॥ ३५
अस्याः सभामानयनं न चित्रमिति मे मतिः ।
एकाम्बरधरत्वं वाप्यथ वापि विवस्त्रता ॥ ३६
यच्चैषां द्रविणं किंचिद्या चैषा ये च पाण्डवाः ।
सौबलेनेह तत्सर्वं धर्मेण विजितं वसु ॥ ३७
दुःशासन सुबालोऽयं विकर्णः प्राज्ञवादिकः ।
पाण्डवानां च वासांसि द्रौपद्याश्चाप्युपाहर ॥ ३८
तच्छ्रुत्वा पाण्डवाः सर्वे स्वानि वासांसि भारत ।
अवकीर्योत्तरीयाणि सभायां समुपाविशन् ॥ ३९ C. 2. 2289 B. 2. 68. 1 K. 2. 90. 1

30 K4 G5 om. 30ab (cf. v.l. 29). — a) K2 B2 तथा तत्वं; Ñ1 B1.3.4.6 Dn यथावत्त्वं; S (G5 om.) तथा वक्तुं (G2 वेत्सि). — b) G2 धर्मं (for वेत्सि). B5 D3-6 °धनानुज; D1 °धनावरः. — c) M2 जितं. K2 B (except B5) D1.2 एतां (for कृष्णाम्). — G3 om. 30d–32a; G4 om. (hapl.) 30d–32c. — d) K4 Dn (!) D1 न जितेति; Ñ1 V1 जितेति च. Ś1 प्रमत्तधीः; K3 स मंदधीः; B3 न मंदधीः.

31 G3.4 om. 31 (cf. v.l. 30). — a) K4 ह्यवजितां; D3-6 त्वविजितां. — b) K3 धार्तराष्ट्रज. K4 corrupt. — c) T1 G2.5.6 M2 यथा (for यदा). M2 सर्वस्व. — d) G1 पांडुनंदनः.

32 G3 om. 32a; G4 om. 32abc (cf. v.l. 30). — a) Ś1 सर्वस्वं; K1 सर्वस्य; K2 D1.2 सर्वासु; Dn2 सर्वे स्वे. T1 G5.6 अभ्यंतरांश्च (G5 °रां च;, G6 °राश्च) सर्वस्वां; G2 °रांश्च सर्वस्वं. Cd cites अभ्यंतरा (as in text). — b) T1 G2.3.5.6 द्रौपदीं च नरर्षभः (G2.3 °भ). — c) V1 धर्माजितां. — d) D1 त्वजितां; G2 निर्जितां; G4 न जिता.

33 ab) K2 D1 वाचा त्वनु°; B5 वाचा सानु°; D2 वाचानु°; T1 G1.3-5 M वाचाप्यनु°; G2 वाचा ह्यनु°. — d) G4 हेतुनेष्टा. K1.3 मते; G3 कृता (for मता). B4 D5 मम (for तव).

34 a) K2 Ñ1 B1.3.6 D1.2 मन्यसेथ; K3 न मन्यसे; D3-6 मन्यसे यत्; S अहं मन्ये. K1 सभामध्यम्. — b) K2 एकवाससाः; K4 D2.3 °ससां; D1 °ससा; G2.4 M2 °ससीं. — c) K1.3 G1 °णापि; B5 D3-6 °ण हि; T1 °णति (for °णेति). K2 ता चापि (for तत्रापि). — d) Ś1 K1.2.4 B (except B4) Dn D2 G2 M2 °मुत्तमं.

35 a) K1.3.4 B3 S स्त्रियो; D2 स्त्रियां. K2 दैवीर्; G1 M2 वेदैर्. — b) K4 °नंदनं; T1 °नः. — c) K1 अयं. Ś1 त्वनेकपुरुषा; K1.3.4 °वसना; K2 V1 B2-5 D1-6 °पतिका (K2 °कां; V1 D2 °गा). — d) K1.3 बंधुकीति (K3 °र्ति); T1 G वर्धकीति.

36 a) K4 B1.3 D3-6 T1 G5 अस्याः सभायां नयनं; G1.3.4 (hypermetric) अस्याः सभायामान(G3 before corr. °ना)यनं; G2 अस्यां सभायामानायां. — cd) K2 B1.2.6 D2 एकवस्त्रधरत्वं; T1 G2 एकांबरधरं त्वं. K1.2 D1.2 G2 वा अथ; B2 चप्यथ (sic); Dn1 वा प्राप्य (for वाप्यथ). Ś1 K1.3.4 Dn1 विवस्त्रतां.

37 a) K3 तथैषां; V1 यथास्या; T1 G2.3.5 M1 यच्चैतद्; G1.4 यच्च तद्; M2 यच्चैव. D5 द्रविडं; M2 द्रौविणं. — b) K1 वैषा (for चैषा). G4 एष (for ये च). — c) K2 B1.6 D1.2 °लेन च; D3 °लेन हि; D4 M1 °लेन ह. G4 सौबलेन हतः सर्वं. — d) G4 मम (for वसु).

38 a) K2 सुबलो. K3 G4 दुःशासनस्तु बालोऽयं. — b) G3 विकीर्णः. Ś1 प्राज्ञसंमतः; K1 G4 प्रज्ञयाधिकः; K3 प्राज्ञतात्त्विकः; K4 °तागिरः; Ñ1 °वातिकः; V1 B5 °वाचिकः, Cd as in text. — d) Ś1 K1.3 °श्चाप्यपाहर; D4 °श्चाम्युपाहर. K2 °हरत्.

39 Before 39, K3 S ins. वैशं°. — a) V1 B3-5 D3-6 श्रुत्वैवं (for तच्छ्रुत्वा). — b) D3 स्वस्व- (for स्वानि). — d) K1.2 D4 G1.3 समुपाविशत्. — After 39, B6 ins. a colophon.

40 a) G1.3.5 राजा (for राजन्). — c) G1 सहाक्षिप्य; M2 समाकृष्य. — d) K3 विचकर्षुं; V1 B3 G1 व्यव°; B5 Dn2 D3-6 व्यप(Dn2 °पा-; D5 °व)हर्तुं; Dn1 D1 T1 G3 M2 व्यपाकर्तुं; G2 [अ]प्यपकर्तुं. Ś1 * कर्तुमुपचक्रमे. — After 40, B1 D2 ins. a colophon; while K1 (marg. sec. m.) ins.:

C. 2. 2290 B. 2. 68. 4C K. 2. 90. 4C ततो दुःशासनो राजन्द्रौपद्या वसनं बलात् ।
सभामध्ये समाक्षिप्य व्यपक्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ ४०

आकृष्यमाणे वसने द्रौपद्यास्तु विशां पते ।
तद्रूपमपरं वस्त्रं प्रादुरासीदनेकशः ॥ ४१

542* वैशंपायन उवाच ।
गोविन्द द्वारकावास कृष्ण गोपीजनप्रिय ।
कुरुभिः परिभूतां मां किं न जानासि केशव ।
महिषीं पाण्डुपुत्राणामाजमीढकुले वधूम् ।
साहं केशग्रहं प्राप्ता त्वयि जीवति केशव ।

Then follows 544*. — On the other hand, Dn D1(marg.).4.5 (marg. *sec. m.* from चिन्तितो in line 1) ins. (Cn glosses) after 40:

543* वैशंपायन उवाच
आकृष्यमाणे वसने द्रौपद्या चिन्तितो हरिः ।
गोविन्द द्वारकावासिन्कृष्ण गोपीजनप्रिय ।
कौरवैः परिभूतां मां किं न जानासि केशव ।
हे नाथ हे रमानाथ व्रजनाथार्तिनाशन ।
कौरवार्णवमग्नां मामुद्धरस्व जनार्दन ।
कृष्ण कृष्ण महायोगिन्विश्वात्मन्विश्वभावन ।
प्रपन्नां पाहि गोविन्द कुरुमध्येऽवसीदतीम् ।
इत्यनुस्मृत्य कृष्णं सा हरिं त्रिभुवनेश्वरम् ।
प्रारुदद्दुःखिता राजन्मुखमाच्छाद्य भामिनी ।
याज्ञसेन्या वचः श्रुत्वा कृष्णो गह्वरितोऽभवत् ।
त्यक्त्वा शय्यासनं पद्भ्यां कृपालुः कृपयाभ्यगात् ।

[(L. 11) Dn1 D4 सद्म; Dn2 D1 पद्मं; D5 सद्मः (for पद्भ्यां).]

— Dn D1.4.5 (marg. *sec. m.* line 1) cont. (Cn glosses): K1 (marg. *sec. m.*) ins. after 542*: K2–4 V1 B2–6 D3.6 ins. after 40: B1 D2 ins. after the addl. colophon: G5 ins. after 550*:

544* कृष्णं च विष्णुं च हरिं नरं च
त्राणाय विक्रोशति याज्ञसेनी ।
ततस्तु धर्मोऽन्तरितो महात्मा
समावृणोत्तां विविधवस्त्रपूगः ।

[Before 544*, K2–4 V1 B D2.5 read वैशं° उ°. — (L. 1) K3 transp. कृष्णं and विष्णुं. K1 कृष्णं; K4 V1 B1.5 D3–6 जिष्णुं (for विष्णुं). — (L. 2) K3 चुक्रोश च (for विक्रोशति). — (L. 3) K1 ततश्च; K3 B5 D3–6 ततोथ. — (L. 4) K2 B2.5 D1.2 G5 om. तां. K4 V1 Dn वै (for तां). K1.3 °धैश्च वस्त्रैः; K4 Dn °धैः सुवस्त्रैः; B1 (m as in text) °धैर्वस्त्रयुग्मैः; B2 °धैर्वस्त्रपुण्यैः.]

— Similarly, after 40, G2 ins.:

545* सा तत्काले तु गोविन्दे विनिवेशितमानसा ।
त्राहि मां कृष्ण कृष्णेति दुःखादेतदुदाहृतम् ।

Here G2 reads lines 3–4 of 547*, and then cont.:

546* त्वया सिंहेन नाथेन रक्षमाणामनाथवत् ।
चकर्ष वसनं पापः कुरूणां संनिधौ मम ।

Similarly, S (except G1 M2) ins. after 40 (G2 after 546*, except that lines 3–4 are transp. before 546*):

547* अपकृष्यमाणे वसने विललाप सुदुःखिता ।
गोविन्देति समाभाष्य कृष्णेति च पुनः पुनः ।
शङ्खचक्रगदापाणे द्वारकानिलयाच्युत ।
गोविन्द पुण्डरीकाक्ष रक्ष मां शरणागताम् ।

[(L. 1 = a variant of 41^{ab}) G2 विकृष्यमाणे; G3 अ[?आ]कृ°; G6 अपकृष्यमाणे (?). — After line 1, T1 G5 ins.:

548* ज्ञातं मया वसिष्ठेन पुरा गीतं महात्मना ।
महत्यापदि संप्राप्ते स्मर्तव्यो भगवान्हरिः ।

— After line 2 of 547*, T1 ins.:

549* मनसा चिन्तयामास देवं नारायणं प्रभुम् ।
आपत्स्वभयदं कृष्णं लोकानां प्रपितामहम् ।
द्रौपदी ।

which (except for the reference) is found below, after 41^{ab}, in G3.4 M1. — Lines 3–4 of 547* are transp. before 546* in G2.]

— T1 G4.5 cont. after 547*:

550* हा कृष्ण द्वारकावासिन्क्वासि यादवनन्दन ।
इमामवस्थां संप्राप्तामनाथां किमुपेक्षसे ।,

which in G5 is followed by 544*.

41 K3 T1 G2.5 om. 41^{ab} (cf. line 1 of 547*). — ^{a}) K1 विकृष्यमाणे; G1.3.4.6 M2 अप(G3 °व)कृष्यमाणे (hypermetric). — ^{b}) K2 B2.6 D1–6 च; G3.4 तद् (for तु). — After 41^{ab}, G3.4 M1 ins. 549*. — After this, G3.4 M1 cont.: T1 G5 (which om. 41^{ab}) ins. after 550*:

551* तस्य प्रसादाद्द्रौपद्याः कृष्यमाणेऽम्बरे तथा ।
[T1 यस्य (for तस्य). G4 M1 तदा (for तथा).]

— ^{d}) K1 °दनेकधा; Dn1 °न्न केशवः. — After 41, K1 (marg. *sec. m.*).3 ins.:

552* अष्टोत्तरशतं यावद्वसनं प्रचकर्ष ह ।
[K3 एकोत्तर° (for अष्टोत्तर°).]

On the other hand, K2.4 V1 B D T1 G5 ins. (Cn glosses) after 41:

553* नानारागविरागाणि वसनान्यथ वै प्रभो ।
प्रादुर्भवन्ति शतशो धर्मस्य परिपालनात् ।

ततो हलहलाशब्दस्तत्रासीद्घोरनिस्वनः ।
तदद्भुततमं लोके वीक्ष्य सर्वमहीक्षिताम् ॥ ४२
शशाप तत्र भीमस्तु राजमध्ये महास्वनः ।
क्रोधाद्विस्फुरमाणोष्ठो विनिष्पिष्य करे करम् ॥ ४३
इदं मे वाक्यमादद्ध्वं क्षत्रिया लोकवासिनः ।
नोक्तपूर्वं नरैरन्यैर्न चान्यो यद्वदिष्यति ॥ ४४
यद्येतदेवमुक्त्वा तु न कुर्यां पृथिवीश्वराः ।
पितामहानां सर्वेषां नाहं गतिमवाप्नुयाम् ॥ ४५
अस्य पापस्य दुर्जातेर्भारतापसदस्य च ।
न पिबेयं बलाद्वक्षो भित्त्वा चेद्रुधिरं युधि ॥ ४६
तस्य ते वचनं श्रुत्वा सर्वलोकप्रहर्षणम् ।
प्रचक्रुर्बहुलां पूजां कुत्सन्तो धृतराष्ट्रजम् ॥ ४७
यदा तु वाससां राशिः सभामध्ये समाचितः ।
ततो दुःशासनः श्रान्तो व्रीडितः समुपाविशत् ॥ ४८
धिक्शब्दस्तु ततस्तत्र समभूल्लोमहर्षणः ।
सभ्यानां नरदेवानां दृष्ट्वा कुन्तीसुतांस्तदा ॥ ४९ C. 2. 2305 B. 2. 68. 55 K. omits

[(L. 1) B8 D4 नानारागविचित्राणि; T1 °रागविरमाणि. — (L. 2) K4 प्रादुर्बभूवुः. D4 प्रति° (for परि°).]

42 K4 om. 42. — b) Ñ1 तत्राभूद्. Ś1 D2 घोरनिःस्वनः; Dn(!) °दर्शनः. — c) Ś1 तदद्भुततरं; G3 तमद्भुततमं. — d) G2 प्रेक्ष्य. K1 V1 B6 D3-6 T1 G3-6 सर्वे महीक्षितः (D4 °ताः); K2 B2-5 Dn D1.2 M2 सर्वे महीभृतः; Ñ1 B1 सर्वे (B1 °र्वं) महीक्षितां; G1.2 M1 सर्वे सभासदः. See Addenda. — K2 V1 B D ins. after 42: K4 (which om. 42) ins. after 553*:

554* शशंसुर्द्रौपदीं तत्र कुत्सन्तो धृतराष्ट्रजम् ।

[K2 B1 D2 कुत्सयन्; V1 हासिन.]

On the other hand, S ins. after 42:

555* धिग्धिगित्यशिवां वाचमुत्सृजन्कौरवं प्रति ।

[G1.2 °त्यनिशं. G1 M2 अब्रुवन्; G2 उत्सृजुः.]

Thereafter S reads 48.

43 a) K1 V1 B5 D3-6 शशाप भीमसेनस्तु. — b) K1 S (except G2) सभामध्ये; K3 राजमध्य. Ś1 K1-3 Ñ1 B1.2.4 Dn D1.2 बृहत्स्वनः (B1.2 °नं); B3 महस्वनः; B6 (m as in text) वृकोदरः; G1.2 M2 महास्वरं (G1 °रः). — c) Ś1 B2.4.5 Dn1 D1.6 M1 क्रोधाद्विस्फुरमाणौष्ठो (Dn1 °ष्ठौ); K Ñ1 V1 B1.3.6 D2-5 क्रोधा(K3 क्रौष्ठा)त्प्रस्फुरमाणौष्ठो (K1.3 D2.3 °णोष्ठो; K2 °णौष्ठौ); G2 क्रोधवि° °णोष्ठो. — d) B3 °ष्य कलेवरं.

44 Before 44, K4 Ñ1 B3 ins. भीमसेन उ°; B2.4-6 Dn D6 भीम उ°. — a) Ś1 °मादत्स्व; K1 °मारब्धं; K4 °मादत्वं. — b) K2 B1.2.6 D1.2 पार्थिवा (for क्षत्रिया). — c) T1 नरैर्धन्यो. — d) K1 चान्यो. K2 वषिष्यति; D1 वदी°; G2 वधि°; G4 विवक्ष्यति. G1 न कृतं हि कृतं यथा.

45 B6 transp. 45 and 46. — a) K2 D1.2 यदेतदेवम्; G1 यदेवमेवम्; G3 अद्यैतदेवम्; G2.4 यद्येवमेतद्. K2 D1 उक्ता. Ś1 K1.3 Ñ1 च; K4 Dn D1 [अ]हं; D5 तु (for तु). — b) D1 कुर्यंति (for न कुर्यां). G4 पृथिवीवराः. G1 न कुर्यात्पृथिवीश्वरः. — c) K4 Dn पूर्वेषां. — d) K2.4 Dn1 D5 °मुयात्.

46 B6 transp. 45 and 46. — a) K1.2 B1.4.5 D1-6 M2 दुर्जातेर्; Dn(!) दुर्बुद्धेर्. — b) Ś1 D4-6 भरताप°; K3 परिताप°; S (except G5.6) भारतापश°. B3-5 D2.5.6 ह (for च). — K2 om. 46c-50a. — d) K1 यद्; B1.6 D2 [अ]थ (for चेद्). B6 D2 यदि; S (except G2.3) रणे (for युधि). — After 46, B6 ins. an addl. colophon.

47 K2 om. 47 (cf. v.l. 46). Before 47, K4 V1 B D ins. वैशं° उ°. — a) B1.2.6 D1.2 S (except G5.6) तद् (for ते). K (K2 om.) Ñ1 V1 B3-5 D (except D1.2) G5.6 तद्वचः (for वचनं). — b) Ś1 सर्वे रोमप्रहर्षणं; K1 Ñ1 सर्वलोमप्र°; K3 सर्वे लोकप्र°; K4 रौद्रं रोमप्र°; V1 B1.2.6 D1.2 सर्वलोकप्रकंपनं; B3.4 सर्वे लोमप्रहर्षणं; Dn(!) रौद्रं लोमप्र°. — B4 om. (hapl.) 47c-49b. — c) K3 दुर्बलां; V1 B2 D3-6 विपुलां (for बहुलां). — d) Ś1 प्रकुत्स्य; K1.3 कुत्सयन्; V1 G5.6 कुत्स्य तं; G3 कुत्सितं.

48 K2 B4 om. 48 (cf. v.l. 46, 47). S reads 48 after 555* (cf. v.l. 42). — a) K1 G1 राशिं. — b) K1 समाविशत्; K3 समाचिताः; D1 समन्वितः; D2 समापितः; D5 °हितः. — c) D2 T1 G4-6 तदा (for ततो). Ś1 Dn1 T1 शांतो. — d) S (mostly) व्रीळितः.

49 K2 om. 49 (cf. v.l. 46); B4 om. 49ab (cf. v.l. 47). — a) K1.3 G3.5.6 धिग्धिक्शब्दस्; B3 D1.2 धिक्शब्दश्च; T1 धिग्धिक्चजस् (sic). K3 T1 तत्र तत्र. G1.2 M धिक्कारः (M2 धिक्शब्दः) सुमहांस्तत्र; G4 धिक्शब्दस्तत्र तत्रासन्. — b) D3 °भूल्लोक°; S (except G5.6) °भूद्रोम°. Ñ1 om. 49c-50d. — d) V1 B3-5 D3-6 पांडु° (for कुन्ती°). V1 Dn(!) M1 तथा (for तदा).

C. 2. 2306
B. 2. 68. 57
K. 2. 90. 39

न विब्रुवन्ति कौरव्याः प्रश्नमेतमिति स्म ह ।
स जनः क्रोशति स्मात्र धृतराष्ट्रं विगर्हयन् ॥ ५०
ततो बाहू समुच्छ्रित्य निवार्य च सभासदः ।
विदुरः सर्वधर्मज्ञ इदं वचनमब्रवीत् ॥ ५१
विदुर उवाच ।
द्रौपदी प्रश्नमुक्त्वैवं रोरवीति ह्यनाथवत् ।
न च विब्रूत तं प्रश्नं सभ्या धर्मोऽत्र पीड्यते ॥ ५२
सभां प्रपद्यते ह्यार्तः प्रज्वलन्निव हव्यवाट् ।
तं वै सत्येन धर्मेण सभ्याः प्रशमयन्त्युत ॥ ५३
धर्मप्रश्नमथो ब्रूयादार्तः सभ्येषु मानवः ।
विब्रूयुस्तत्र ते प्रश्नं कामक्रोधवशातिगाः ॥ ५४
विकर्णेन यथाप्रज्ञमुक्तः प्रश्नो नराधिपाः ।
भवन्तोऽपि हि तं प्रश्नं विब्रुवन्तु यथामति ॥ ५५
यो हि प्रश्नं न विब्रूयाद्धर्मदर्शी सभां गतः ।
अनृते या फलावाप्तिस्तस्याः सोऽर्धं समश्नुते ॥ ५६
यः पुनर्वितथं ब्रूयाद्धर्मदर्शी सभां गतः ।
अनृतस्य फलं कृत्स्नं संप्राप्नोतीति निश्चयः ॥ ५७
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

50 K2 Ñ1 om. 50 (cf. v.l. 46, 49). — a) B1 हि ब्रुवंति; S (except G5.6) ब्रुवंति हि (for विब्रु°). — b) G3.5 प्रश्नमेतद्; G4 °मेताव् (for °मेतम्). K4 प्रश्नमेतद् मिति स्मरन् (sic). — D3 om. 50^{c}–51^{b}. — c) K3 B2.4 Dn1 T1 G5.6 M1 सज्जनः; B1 Dn2 सुजनः; G2 राजानं. V1 B3.6 D1.2 स ज(V3 B3 सज्ज)नः क्रोशते त(B3 स्मा)त्र; G1 स जातक्रोधितस्तत्र; M2 स जातः क्रोधिता स्मात्र. — d) G3 धार्तराष्ट्रान्.

51 G6 om. 51–55. K2 om. 51 (cf. v.l. 46); D3 om. 51^{ab} (cf. v.l. 50). — a) K1 Dn1 D1 G2 बाहुं (K1 °हु). K3 समुत्सृज्य; K4 Dn °त्क्षिप्य; Ñ1 B1 °त्सृत्य; V1 S (G6 om.) °च्छृत्य. — b) K1 D1 निर्वार्य. — d) K1 श्लक्ष्णं (for इदं).

52 K2 G6 om. 52 (cf. v.l. 46, 51). Ś1 K1.3 Ñ1 T1 G1–4 M om. the ref. — a) Ś1 D2.3.6 T1 G2–5 °क्त्वैव; K1 °क्तेयं; K3 °क्त्वैषा; K4 °क्तोवं; D4 °क्तैव; D5 °क्तौवं. — b) K1 Dn D1.2.4 G1 M2 रौर°. K1 B1.2.4.6 Dn त्वनाथ°. — c) K1 विकृतकं (for विब्रूत तं). Ś1 धर्मं (for प्रश्नं). — d) V1 B1.2.6 हीयते; G1 पीडते; G4 विद्यते; Cd पीड्यते (as in text). Ś1 सभ्यधर्मो हि पीड्यते; D2 सत्या धर्मोपहीयते.

53 K2 G6 om. 53 (cf. v.l. 46, 51). — a) Ś1 प्रतपते. Dn1 स्मार्तः; S (G6 om.) प्रश्नः (T1 °श्नं) (for ह्यार्तः). K4 सभां मध्ये प्रतेपद्य (sic). — c) K3 सर्वेण; G3 समेत्य (for सत्येन). — d) D1 सभा (for सभ्याः). G2 प्रश्रम°.

54 K2 G6 om. 54 (cf. v.l. 46, 51). — a) Dn1 D1 M2 धर्मं; T1 G5 धर्म्यं (for धर्म-). Ñ1 V1 B2.4.5 Dn °मतो (for °मथो). G2 ब्रूयुर् (for ब्रूयाद्). — b) K3.4 B6 G3 आर्त(K3 आत्तः)सभ्येषु; V1 B2.4 Dn आर्यैः सत्येन; B1.3 आर्तः सत्येन; B6 D1.2 आर्तः (D1 °र्यैः) सत्येषु; G1.2 M1 एतत्सत्येन; M2 आप्तः सभ्येषु. K1 G2.3 मानवाः; D3 येन वः. Ñ1 धर्मदर्शी सभासदः. — c) Ñ1 B D1–6 तस्य (for तत्र). Ś1 K4 Ñ1 V1 B3.4 Dn तं (for ते). K4 प्रस्थं. T1 G3–5 M ते न ब्रूयु(M2 °त)स्ततः प्रश्नं; G1 ते न ब्रूत कथं प्रश्नं; G2 न ब्रूयुश्च ततः प्रश्नं. — d) K1 Ñ1 S (G6 om.) °वशानुगाः; K3 m.4 V1 Dn D1 °बलातिगाः (K3 orig. lacuna); B1.3–5 D3–6 °विवर्जिताः; Cd as in text.

55 K2 G6 om. 55 (cf. v.l. 46, 51). — a) G1 विकर्णो न; G2 विकीर्णेत. Ś1 यथैवायम्; K1.3 D2 G2.4 M1 यथाप्रश्नम्; B1.6 °प्रश्नः; G1 °प्राज्ञम्. — D1.2 om. (hapl.) 55^{bc}. — b) Ś1 उक्ताः प्रश्नो; K3 एतत्प्रश्नो; B1.6 पूर्वमुक्तो; G2 उक्तमुक्तं. G1 उक्तप्रश्नो नराधिपः. — c) D3 विदितो (for भवन्तो). Ś1 K1 B D6 (by corr.) [ऽ]पीह; D5.6 (orig.) [ऽ]पि ह; G2 सहि-. Ś1 धर्मं (for प्रश्नं). — d) K1 विकुर्वंतु; D4 G3 (before corr.) विब्रुवंति; G4 अब्रुवंतु. D1m नराधिपाः; G3 M2 यथामतिः.

56 K2 om. 56 (cf. v.l. 46). Before 56, T1 G5 ins. विदुरः. — a) M2 ये[ऽ]भि- (for यो हि). B1 नु न (for न वि-). — b) = 57^{b}. Ś1 B2.6 D1.2 T1 G3–5 सभागतः; D5 (*inf. lin.* as in text) सतां गतः; G2.6 समागतः. — G2 om. (hapl.) 56^{c}–57^{b}. — c) D1 अमृते; T1 अनृतो. K1 वा; M2 यो (for या). T1 G6 M2 फलप्राप्तिस्. G4 अनृते यातनाप्राप्तिस्. — d) G3 तस्य. B2 D1.2 तस्यार्धं स स(D1 °र्थं सम)मश्नुते; G6 तस्या अर्धं सम°.

57 K2 om. 57 (cf. v.l. 46); G2 om. 57^{ab} (cf. v.l. 56). — b) = 56^{b}. Ś1 B2.6 D1.2 T1 G3–6 M1 सभा(G6 °मा)गतः. — c) D1 अमृतस्य. K4 सर्वं (for कृत्स्नं). — d) Ś1 समाप्नो°; K1 V1 B3.4 Dn G5 स प्राप्नो°; B5 D3–6 यत्प्राप्नो°. G3 निश्चितः (by corr. °यः). Ñ1 स प्राप्नोति न संशयः; B1.2.6 D1.2 G1.2 M1 प्राप्नोती(G1 स प्राप्नो-; M1 संप्राप्नो)ति विनिश्चयः.

प्रह्लादस्य च संवादं मुनेराङ्गिरसस्य च ॥ ५८
प्रह्लादो नाम दैत्येन्द्रस्तस्य पुत्रो विरोचनः ।
कन्याहेतोराङ्गिरसं सुधन्वानमुपाद्रवत् ॥ ५९
अहं ज्यायानहं ज्यायानिति कन्येप्सया तदा ।
तयोर्देवनमत्रासीत्प्राणयोरिति नः श्रुतम् ॥ ६०
तयोः प्रश्नविवादोऽभूत्प्रह्लादं तावपृच्छताम् ।
ज्यायान्क आवयोरेकः प्रश्नं प्रब्रूहि मा मृषा ॥ ६१
स वै विवदनाद्भीतः सुधन्वानं व्यलोकयत् ।
तं सुधन्वाब्रवीत्क्रुद्धो ब्रह्मदण्ड इव ज्वलन् ॥ ६२
यदि वै वक्ष्यसि मृषा प्रह्लादाथ न वक्ष्यसि ।
शतधा ते शिरो वज्री वज्रेण प्रहरिष्यति ॥ ६३
सुधन्वना तथोक्तः सन्व्यथितोऽश्वत्थपर्णवत् ।
जगाम कश्यपं दैत्यः परिप्रष्टुं महौजसम् ॥ ६४

प्रह्लाद उवाच ।

त्वं वै धर्मस्य विज्ञाता दैवस्येहासुरस्य च ।
ब्राह्मणस्य महाप्राज्ञ धर्मकृच्छ्रमिदं शृणु ॥ ६५
यो वै प्रश्नं न विब्रूयाद्वितथं वापि निर्दिशेत् ।
के वै तस्य परे लोकास्तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥ ६६

कश्यप उवाच ।

जानन्न विब्रुवन्प्रश्नं कामात्क्रोधात्तथा भयात् । C. 2. 2323 B. 2. 68. 74 K. 2. 90. 76

58 K_2 om. 58 (cf. v.l. 46). — ^{a}) K_1 D_6 प्रह्रादस्य च; G_2 प्राह्लादेश्चैव. K_1 संवादो. — ^{d}) D_3 G_2 मुनेरांगी°. Cd cites आङ्गिरसस्य (as in text).

59 For 59 ff. see Addenda. — K_2 om. 59^{a} (cf. v.l. 46). — ^{a}) K_1 D_6 प्रह्रादो. — ^{b}) K_2 पुत्रस्तस्य विरो°. — ^{c}) Ś$_1$ कन्याहेतोरंगिरसं; D_3 °रांगीरसं; G_1 कन्या हेमवती नाम.

60 ^{b}) D_1 °प्सयादितः. — ^{c}) D_1 ततो; G_5 तावद् (for तयोर्).

61 ^{b}) K_1 D_6 प्रह्रादं. G_2 प्रह्लादस्तत्र पृच्छतां. — ^{c}) B_1 D_1 ज्यायान्न. B_1 अथा° (for क आ°). D_2 °रेकं. — ^{d}) K_1 M_2 विब्रूहि; G_{3-6} विब्रूत. K_2 मारिषा; D_3 मां नृप (for मा मृषा).

62 Before 62, B_6 ins. विदुर उ°. — ^{a}) Ś$_1$ K_4 Dn D_1 स मृषावचनाद्भीतः; $G_{3.4}$ स वै वि(G_4 हि)वचनाद्भीतः (G_3 before corr. °द्भूयः); Cn.v as in text. — ^{b}) $K_{2.4}$ Ñ$_1$ $B_{2.4}$ G_6 विलोकयन्; $B_{1.3.5}$ Dn G_1 विलोकयत्; $D_{1.2.5}$ व्यलोकयन्; G_5 M_2 अलोकयत्. — ^{c}) G_1 तत् (for तं). G_4 सुधन्वा न ब्रवीत्क्रुद्धो. — ^{d}) G_4 इवोज्ज्वलन्.

63 Before 63, B_6 ins. सुधन्वोवाच. — ^{a}) V_1 $B_{2.6}$ $D_{1.2}$ यदि वा. K_{2-4} G_1 वक्षसि; T_1 वक्ष्यसे. — ^{b}) Ś$_1$ प्रह्लाद वां; K_1 D_6 प्रह्रादाथ. K_{2-4} G_1 वक्षसि. Ñ$_1$ प्रह्लादो न भविष्यसि; D_3 प्रह्लादाय विनंक्ष्यसि. — ^{d}) Ñ$_1$ वज्रेण निहनिष्यति; B_3 वज्रेणापहरिष्यति.

64 ^{a}) Ś$_1$ K_1 $B_{1.3.5.6}$ D_{1-6} T_1 G_1 स; K_3 M_2 तु (for सन्). — ^{b}) K_3 पथितो; G_2 व्यथते; Cd as in text. Ś$_1$ B_2 D_2 G_2 °पत्र° (for °पर्ण°). — ^{c}) M_1 जगाद. B_5 D_{2-6} T_1 $G_{1.3-6}$ M काश्यपं. G_2 जग्मतुः काश्यपान्दैत्यौ. — ^{d}) K_2 परिद्रष्टुं; Ñ$_1$ V_1 B (except B_1) $D_{1-4.6}$ (before corr.) S धृतराष्ट्र ($G_{3.5.6}$ M_1 °ष्ट्रं). See Addenda. Ś$_1$ जनाधिपं (for महौ°). — After 64, K_1 (marg. *sec. m.*) ins. an addl. colophon (*adhy. no.*: 57).

65 D_6 प्रह्राद उ°; G_3 प्रह्लादौ. — ^{a}) M_2 त्वा (for त्वं). K_3 हि (for वै). Ś$_1$ विज्ञात; K_1 सर्वज्ञ. — ^{b}) $K_{1.3}$ $D_{1.2}$ $G_{3.4}$ देवस्येहासु(D_1 °हाम-; G_4 °ह सु)रस्य च; G_1 M_2 दैवस्यैवासु(M_2 °स्येह सु)रस्य च. — ^{c}) Ś$_1$ B_2 $D_{1.3}$(*sup. lin.* as in text)$_{.4.5}$(m as in text)$_{.6}$ ब्राह्मस्य च; G_1 ब्राह्मणः स; G_2 M °णः सन् (for °णस्य). Ś$_1$ महाबुद्धे; K Dn G_1 °भाग; G_2 °प्राज्ञो. — ^{d}) B_1 °कृत्स्नम्. S (except M_2) इमं (for इदं).

66 ^{a}) S (except $G_{5.6}$) हि (for वै). Ś$_1$ प्रासं (for प्रश्नं). G_4 तु (for न). — ^{b}) Ñ$_1$ चापि; Dn (!) G_6 चैव; T_1 $G_{1.2.4.5}$ M वा वि- (for वापि). Ś$_1$ K_{1-3} हितं चापि न (K_1 नैव वि-; K_2 चैव वि-; K_3 चैव) निर्दिशेत्. — ^{c}) K_4 $D_{4.6}$ किं तु; B_5 $D_{3.5}$ किं नु; T_1 $G_{1-3.5}$ M के च; G_4 केचित् (for के वै). K_4 D_{3-6} लोके (for लोकास्). — ^{d}) G_2 तं ममा°; G_3 सत्यमा°; G_5 तान्ममा°.

67 B_5 D_{3-6} S (except M_1) काश्यप उ° (S MSS. om. उ°). — B_2 om. 67^{a}–68^{b}. — ^{a}) K_4 Ñ$_1$ V_1 Dn प्रश्नान्. Ś$_1$ जाननप्यब्रवीत्प्रश्नान्; B_1 जानन्प्रश्नं च न ब्रूयात्; B_5 M_1 जानन्नपि ब्रुवन्प्रश्नं; B_6 $D_{1.2}$ जानन्न विब्रुयात्प्रश्नं (D_1 °श्नान्); T_1 G_{2-6} M_2 प्रश्नान्यो हि (M_2 प्रश्नं यो) न विब्रूयात्. Cn interprets text as जानन् + अविब्रु°. Cd cites विब्रुवन् (as in text). — ^{b}) $K_{1.4}$ B_5 G_1 कामक्रोधात्; K_2 कामाक्रोधो (sic); B_1 कामतोथ. K_4 Ñ$_1$ V_1 $B_{3.4}$ Dn T_1 G_{3-6} transp. तथा (B_3 तदा) and भयात्. K_3 corrupt. — ^{c}) K_4 G_4 सहस्रान्. — ^{d}) Ś$_1$ K_{1-3} V_1

B. 2. 68. 74
K. 2. 90. 76

सहस्रं वारुणान्पाशानात्मनि प्रतिमुञ्चति ॥ ६७
तस्य संवत्सरे पूर्णे पाश एकः प्रमुच्यते ।
तस्मात्सत्यं तु वक्तव्यं जानता सत्यमञ्जसा ॥ ६८
विद्धो धर्मो ह्यधर्मेण सभां यत्र प्रपद्यते ।
न चास्य शल्यं कृन्तन्ति विद्धास्तत्र सभासदः ॥ ६९
अर्धं हरति वै श्रेष्ठः पादो भवति कर्तृषु ।
पादश्चैव सभासत्सु ये न निन्दन्ति निन्दितम् ॥ ७०
अनेना भवति श्रेष्ठो मुच्यन्ते च सभासदः ।
एनो गच्छति कर्तारं निन्दार्हो यत्र निन्द्यते ॥ ७१
वितथं तु वदेयुर्ये धर्मं प्रह्लाद पृच्छते ।
इष्टापूर्तं च ते घ्नन्ति सप्त चैव परावरान् ॥ ७२
हृतस्वस्य हि यद्दुःखं हतपुत्रस्य चापि यत् ।
ऋणिनं प्रति यच्चैव राज्ञा ग्रस्तस्य चापि यत् ॥ ७३
स्त्रियाः पत्या विहीनायाः सार्थाद्भ्रष्टस्य चैव यत् ।

B3.4 प्रविमुंचति; Cd as in text. — After 67, K3.4 (parenthetically) Ñ1 V1 B1.3–6 D S ins. (all comm. gloss):

556* साक्षी वा विब्रुवन्साक्ष्यं गोकर्णशिथिलश्चरन् ।

[T1 G2–4 M च वि-; G1 चापि (for वा वि-). B5.6 D3–5 वाक्यं; G3 साक्ष्या (for साक्ष्यं). S गोकर्ण(G2.4 M2 °र्णे)शिथिलं. K3 चिरं; G2 चरेत्.]

— Ñ1 V1 B4–6 Dn D3–5 S cont. (with a *repetition* of 67^{cd}):

557* सहस्रं वारुणान्पाशानात्मनि प्रतिमुञ्चति ।

[G4 सहस्रान्. B4 प्रविमुंचति.]

68 B2 om. 68^{ab} (cf. v.l. 67). — ^{a}) B3–6 D3–6 वर्ष(B3.5 °र्षे)शते (for संवत्सरे). — ^{b}) K1 विमुच्यते. B1 D1.2 पाशमेकं प्रमुंचति. — ^{c}) K3 अस्मात्. B2.6 D1.2 T1 G3–6 हि; G1 M वि-; G2 च (for तु). Ś1 तस्मात्सर्वं प्रवक्तव्यं.

69 =(var.) Manu. 8. 12. — ^{a}) G5 धर्मोप्यधर्मेण. — ^{b}) K4 Dn T1 G1–3.5.6 M सभां (G1 °भा) यत्रोपपद्यते; G4 सभां धत्ते सभासदः (cf. 71^{b}). — G4 om. (partly hapl.) 69^{c}–71^{b}. — ^{c}) K1.2 वा(K2 या)स्य. G1 चल्यं; G6 शल्याः. G2 कृंतंती; G3 कृंदंति. — ^{d}) K2 D2 विद्धांस्तत्र; B1 विद्धा तत्र; B5.6 D6 विद्धांस्तत्र; T1 G2.3.5.6 M वि(M2 वृ)द्धाः सर्वे. — After 69, K3 ins.:

558* पादो गच्छति कर्तारं पादः साक्षिणमर्छति ।
पादः सभासदः सर्वान्पादो राजानमर्छति ।

[With line 2 cf. Ś1 in 70^{cd}.]

70 Cf. Udyoga 209*. — D3 G6 om. (hapl.) 70^{a}–71^{b}; G4 om. 70 (cf. v.l. 69). — ^{a}) T1 भवति; G1–3.5 M भजति (for हरति). G2 श्रेष्ठं; G3 श्रेयः (also °ष्ठः); G5 °ष्ठाः; Cd as in text. Ś1 अर्धं हरंति वै श्रेष्ठाः. — ^{b}) G2 वादो. M2 भजन्ति. — ^{c}) V1 D2 पादश्चैकः; B6 D1 पादश्चैक-; D4 पादैश्चैव. G3 सभात्त्सु. Ś1 पादः सभसदः सर्वान् (cf. 558*). — ^{d}) K1 विंदंति. D5 निंदितुं. Ś1 पादो राजानमृच्छति (cf. 558*); K3 ये निंदंत्येप्यानिंदते (sic); G2 यत्र निंदति निंदितं.

71 =(var.) Manu. 8.19. Cf. Udyoga 209*. D3 G4.6 om. 71^{ab} (cf. v.l. 69, 70). — ^{a}) K3 B3 G1–3 अनेन; Cd as in text. Ś1 अर्धेन भरतश्रेष्ठ. — ^{b}) B5 मुह्यंति; D4.6 मुच्यंति. G2 हि (for च). Ś1 प्रमुच्यंते सभा°. — ^{c}) K1 मनो; K4 एता (for एनो). G6 एते गच्छंति कर्तारं. — ^{d}) K3 निंद्यार्हो; D5 निंदार्हे; M2 निंदावो. K4 निंदते; D3 निंदति. G2 निंद्यो यत्र न निंदति.

72 ^{a}) D1 वितथे. Ś1 च (for तु). — ^{b}) K3 D5.6 धर्मं. K1.2 D5.6 प्रह्राद. Ś1 °दमृच्छते; K4 °द पृच्छति. — ^{c}) K1–3 D4 इष्टं पूर्तं. — ^{d}) K B2.4.5 Dn सप्त सप्त; D1 सप्तत्वे च; D4 सत्यं चैत्र. Ś1 B6 परापरान्; Cd as in text.

73 ^{a}) K1–3 T1 G1.2.4–6 M च (for हि). G3 अग्रतस्वस्य च दुःखं (corrupt). — T1 om. (hapl.) 73^{b}–74^{c}. — ^{b}) Ś1 K4 हृत°; S (T1 om.) मृत° (for हत°). Ś1 K Dn D1.2 चैत्र यत्; Ñ1 चासकृत्. — G6 om. (hapl.) 73^{c}–74^{b}; G3 om. 73^{cd}. — ^{c}) Ñ1 दारणं; B1 दारिद्र्यं; Dn(!) ऋणिनः. Cd cites ऋणिनां (probably reading as in D1.2). V1 B2–6 D3–6 दरिद्राणां च यच्चापि (B2.6 °च्चैव); D1.2 ऋणिनामपि यच्चैव; G1.2.4.5 M वैरिणा प्रतिपन्नस्य. — ^{d}) D4 राजा (for राज्ञा). Ś1 K1 सार्थभ्रष्टस्य; K2 सार्थाक्रुष्ट°; K3 स्वार्थभ्रष्ट°; K4 Ñ1 Dn (!) स्वार्थाक्रुष्ट°; V1 साक्षाक्रुष्ट°; D1 राज्ञा ग्रास्तस्य (for राज्ञा ग्रस्तस्य); cf. 74^{b}. Ś1 K Ñ1 Dn चैव यत्; V1 चैव ह; G1 चा* यः; G4 चासि च.

74 T1 om. 74^{abc}; G2.6 om. 74^{ab} (for T1 G6 cf. v.l. 73). — ^{a}) K1 D3 G1 M स्त्रियः; K2 G3 स्त्रियां. K1.2 V1 B D G1 M1 पति(K2 पत्य-; V1 B1.2 D1.2 भर्तृ)विही°. — ^{b}) Ś1 K Ñ1 V1 Dn(!) राज्ञा ग्रस्तस्य (cf. 73^{d}); B1–3.5 D1 G4 M2 Cv स्वार्था(B3.5 साक्षा)-क्रुष्टस्य; G3 सार्धहृष्टस्य. V1 चापि यत्; D3–6 चैव ह. G1 सोर्थो हृष्टस्य चाभवत्. — After 74^{ab}, Dn(!) D4.5 ins.:

559* अपुत्रायाश्च यद्दुःखं व्याघ्राघ्रातस्य चैव यत् ।

अभ्यूढायाश्च यद्दुःखं साक्षिभिर्विहतस्य च ॥ ७४
एतानि वै समान्याहुर्दुःखानि त्रिदशेश्वराः ।
तानि सर्वाणि दुःखानि प्राप्नोति वितथं ब्रुवन् ॥ ७५
समक्षदर्शनात्साक्ष्यं श्रवणाच्चेति धारणात् ।
तस्मात्सत्यं ब्रुवन्साक्षी धर्मार्थाभ्यां न हीयते ॥ ७६

विदुर उवाच ।

कश्यपस्य वचः श्रुत्वा प्रह्लादः पुत्रमब्रवीत् ।
श्रेयान्सुधन्वा त्वत्तो वै मत्तः श्रेयांस्तथाङ्गिराः ॥ ७७
माता सुधन्वनश्चापि श्रेयसी मातृतस्तव ।
विरोचन सुधन्वायं प्राणानामीश्वरस्तव ॥ ७८

सुधन्वोवाच ।

पुत्रस्नेहं परित्यज्य यस्त्वं धर्मे प्रतिष्ठितः ।
अनुजानामि ते पुत्रं जीवत्वेष शतं समाः ॥ ७९

विदुर उवाच ।

एवं वै परमं धर्मं श्रुत्वा सर्वे सभासदः ।
यथाप्रश्नं तु कृष्णाया मन्यध्वं तत्र किं परम् ॥ ८०

वैशंपायन उवाच ।

विदुरस्य वचः श्रुत्वा नोचुः किंचन पार्थिवाः ।
कर्णो दुःशासनं त्वाह कृष्णां दासीं गृहानय ॥ ८१
तां वेपमानां सव्रीडां प्रलपन्तीं स्म पाण्डवान् ।
दुःशासनः सभामध्ये विचकर्ष तपस्विनीम् ॥ ८२ C. 2. 2239 B. 2. 68. 90 K. 2. 90. 92

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

— ^{c}) K $B_{2.4.6}$ D G_{2-5} M_1 अभ्यू(K_3 °ढू)ढा°; B_1(m as in text) अनूढा°; G_6 अभ्यूढायां च; all comm. as in text. — ^{d}) D_2 साधुभिर् (for साक्षिभिर्). $Ś_1$ विवृतस्य; K_{1-3} निह°; B_5 $D_{1-3.6}$ T_1 G_{1-5} विहि°.

75 ^{a}) G_2 एतत्तानि (for एतानि वै). — ^{b}) K_{1-3} $B_{3.5.6}$ Dn $D_{3.5.6}$ G_1 M त्रिदिवेश्वराः (B_6 °रः); B_1 D_2 त्रिदशेश्वर. — ^{c}) K_2 नाति (for तानि). K_{1-3} T_1 $G_{2.4.5}$ transp. सर्वाणि and दुःखानि. V_1 $B_{3.5}$ D_{3-6} तानि सर्वा-ण्यवाप्नोति. — ^{d}) V_1 $B_{3.5}$ D_{3-6} समायां (for प्राप्नोति). G_1 वितथा. $B_{1.2.6}$ $D_{1.2}$ वदन्; G_3 (before corr.) कृतं.

76 =(var.) Manu. 8. 74. — ^{a}) K_1 समक्ष्य-; K_3 समस्त-; Dn_1 समक्षं; G_3 समर्थं-; all comm. as in text. K_2 Dn_1 साक्षं; K_4 $Ñ_1$ V_1 B (except B_3) D_{1-6} G_1 M_1 Cn साक्षी; G_6 सार्धं. — ^{b}) K_1 B D_{1-6} G_2 वेति (for चेति). B_5 $D_{1.2}$ T_1 $G_{2.3}$ M_1 धारणा; Cv as in text. G_1 श्रवणाद्वावधारणात्; M_2 श्रवणाद्वैतधौरणात् (corrupt). Cd cites धारणं. — ^{c}) G_4 शक्यं (for सत्यं). $B_{2.6}$ $D_{1.2}$ वदन् (for ब्रुवन्). $Ś_1$ वाक्यं; G_4 साक्ष्यं.

77 With this and the next st., cf. 5. 35. 28, 29^{ab}. $Ś_1$ K $Ñ_1$ Dn S om. the ref. V_1 $B_{1.4}$ वैशं° उ°. — ^{a}) B_5 D_{4-6} S काश्यपस्य. — ^{b}) $K_{1.2}$ $D_{5.6}$ प्रहादः. — Before 77^{cd}, B_6 ins. प्रह्लाद उ°. — ^{c}) K_2 सुधर्मा; D_1 सुधर्मान्. B_3 त्वत्तोपि; D_1 वृत्तो वै. — ^{d}) D_4 मतः; T_1 G_4 मत्त-. K_3 D_6 M_2 तथां(D_6 °था)गिरः.

78 Cf. v.l. 77. — ^{a}) T_1 $G_{1.3.6}$ M चैव (for चापि). — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ $Ñ_1$ V_1 Dn D_1 transp. श्रेयसी and मातृतः. B_4 महत्तस् (for मातृतस्). D_2 तथा (for तव). — ^{c}) G_2 °न्वा तु. — ^{d}) K_3 तत[:] (for तव).

79 K_1 reads 79^{ab} *twice* (the portion from त्यज्य to the end of 79^b and the whole of 79^{ab} being on marg.). — ^{a}) K_1(second time).3 पुत्रस्नेहं. — ^{b}) K_1 यस्त्वं (first time); K_4 यस्त्व-; $B_{3.6}$ $D_{5.6}$ G_6 यत्त्वं; D_4 स त्वं. V_1 B (except B_2) D_{3-6} सत्ये (for धर्मे). $Ś_1$ K_{2-4} $Ñ_1$ Dn D_1 व्य(Dn_2 ह्य)वस्थितः; K_1 व्यवस्नीतः; B_6 प्रतिष्ठतः. — ^{c}) The portion from अनु° up to जीव in 79^d is lost in K_1 on a damaged fol. V_1 अनुजानीहि. G_2 पुत्र; G_4 पुत्रो. — ^{d}) $G_{3.4}$ जीवत्येष.

80 ^{ab}) The portion from एवं to सर्वे in 80^b is lost in K_1 on a damaged fol. V_1 एतं वै; D_{3-6} एतद्वै; G_2 एवं ते. $D_{1.2}$ transp. धर्मं and श्रुत्वा. D_3 सर्व-; G_3 धर्मैं. — ^{c}) K_1 B_6 तथा प्रश्नं; T_1 $G_{3.4}$ यथाप्रज्ञं (G_4 °ज्ञा); G_6 °प्राश्नं. $Ś_1$ यथाप्रश्नस्य; K_4 D_{3-6} यथाप्रश्नः स (for °श्नं तु). $G_{1.2}$ M_1 च (for तु). T_1 G_{3-6} M_2 याज्ञसेन्या (for तु कृष्णाया). $K_{2.3}$ G_1 M_1 कृष्णायां. — ^{d}) T_1 G_5 वदध्वं; $G_{3.4.6}$ M_2 यतध्वं. G_2 चात्र; Cv यत्र. G_4 वै (for किं). B_1 चिरं; G_3 परां; Cd as in text.

81 M_2 om. the ref. — ^{b}) K_1 केचन. — ^{c}) K N_1 V_1 $B_{3.6}$ $D_{1.2}$ प्राह; Dn_2 हत्वा (by transp.); S (except G_2 M_2) चाह (for त्वाह). — ^{d}) K_3 कृष्ण; D_1 $G_{2.5}$ M_2 कृष्णा; D_3 (by corr.) कृष्णं. K_2 D_1 T_1 $G_{1.2.4.5}$ M_2 दासी-. K_2 परानय; $Ñ_1$ त्वमानय; V_1 B D_{2-6} इहानय; S (except G_6 M_1) -गृहं (MSS. mostly ग्रहं) नय.

82 ^{a}) D_3 संभ्रीडां; D_4 सव्रीडो; S (mostly) सव्रीळां. — ^{b}) K_3 प्रलपंति स्म; B_1 °पंतीं च; B_{3-5} D_{3-5} विलपंतीं

६२

C. 2. 2340
B. 2. 69. 1
K. 2. 91. 1

द्रौपद्युवाच ।
पुरस्तात्करणीयं मे न कृतं कार्यमुत्तरम् ।
विह्वलास्मि कृतानेन कर्षता बलिना बलात् ॥ १
अभिवादं करोम्येषां गुरूणां कुरुसंसदि ।
न मे स्यादपराधोऽयं यदिदं न कृतं मया ॥ २
वैशंपायन उवाच ।
सा तेन च समुद्धूता दुःखेन च तपस्विनी ।
पतिता विललापेदं सभायामतथोचिता ॥ ३

द्रौपद्युवाच ।
स्वयंवरे यास्मि नृपैर्दृष्टा रङ्गे समागतैः ।
न दृष्टपूर्वा चान्यत्र साहमद्य सभां गता ॥ ४
यां न वायुर्न चादित्यो दृष्टवन्तौ पुरा गृहे ।
साहमद्य सभामध्ये दृश्यामि कुरुसंसदि ॥ ५
यां न मृष्यन्ति वातेन स्पृश्यमानां पुरा गृहे ।
स्पृश्यमानां सहन्तेऽद्य पाण्डवास्तां दुरात्मना ॥ ६
मृष्यन्ते कुरवश्चेमे मन्ये कालस्य पर्ययम् ।

(D3. 5 °ती) स्म; S लोकयंतीं च. G2 पांडवं. — ^{c}) K2. 4 T1 दुःशासन-. — ^{d}) K2 चिकीर्षत.

Colophon om. in G3. — *Sub-parvan:* Ś1 K B1. 3. 5 D1–6 G1 M1 द्यूत. — *Adhy. name:* T1 M1 विदुरवाक्यं; G5 द्रौपदीवस्त्रापहरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg.) Dn1 68; D3 61 (as in text!); S (G3 om.) 102 (G4 76). — *S'loka no.:* K2 81; K3 82; Dn 90; D1. 2 86; D4 92; T1 93.

62

1 G3 om. 1^{a}–5^{c} After the ref., Dn (!) D4. 5 ins.:

560* तावत्प्रतीक्ष दुःप्रज्ञ दुःशासन नराधम ।

[❀ Cn : तावत्प्रतीक्ष...इति पठन्ति केचित् । ❀]

— ^{b}) B2. 5. 6 Dn2 D3–6 T1 G1. 4–6 M1 कार्यमुत्तमं. — ^{c}) T1 विंहला. K1 °ला सा (for °लास्मि). — ^{d}) Ś1 K1. 3. 4 B3 D3–5 कर्षिता. D6 (by corr.) ललिना; M2 बलिनो.

2 G3 om. 2 (cf. v.l. 1). — ^{a}) K1–3 अभिवादनं (hypermetric); G1. 2 M अभिवाद्यं. G1 °म्येषा. — ^{b}) Ś1 K B2. 4 Dn T1 G2. 4–6 M2 कुरूणां (for गु°). Ñ1 G1. 6 गुरु-; G2 चैव (for कुरु-). — ^{c}) D2 स्यात्रापराधोयं; G2 स्यादपराधं च. — ^{d}) K4 यदेनो न; V1 यदिदं च; G1. 2 यदि तत्र. Ś1 (*sup. lin.*) पुरा; K3 मम (for मया).

3 G3 om. 3 (cf. v.l. 1). M2 om. the ref. — ^{a}) Ś1 transp. तेन and च. B3 D3–6 तु (for च). K1. 4 Ñ1 V1 B D समाधू(Ñ1 D1. 6 °हू-; B6 °घ्र)ता; K3 समुद्भूता; T1 °द्धाता. — ^{c}) B5 D3–6 M विललापैवं; T1 G4–6 विह्वला चैव. — ^{d}) K4 °थोचितं.

4 G3 om. 4 (cf. v.l. 1). — ^{a}) G1 यामि; G2 चास्मि. B5 D3–6 दृष्टा (for नृपैर्). — ^{b}) K2 दृष्टरंगे; B5 D3–6 नृपै रंगे; G4 दृष्टा गेहे. Ñ1 D6 सभागतैः. G2 दृष्टगेहे समास्थिता. — ^{c}) K1–3 D1 transp. न and दृष्टपूर्वा. T1 G2. 4–6 M2 अ- (for न). — ^{d}) Ś1 K2–4 G2 साहमस्मि. K3. 4 सभागता; D4 समाग°.

5 G3 om. 5^{abc} (cf. v.l. 1). — ^{a}) K2 या मां; K3 M1 यात्र; D3 या न; T1 यत्र. K2. 4 M2 वादित्यो; K3 चादितो. — ^{b}) K4 D3 दृष्टवंतो. G6 पुरो-; M2 पुरं. D1 ग्रहे. — Ś1 B5 om. (hapl.) 5^{c}–6^{b}. — ^{c}) K3 साहमस्मि. — ^{d}) K1–3 क्लिश्यामि; Ñ1 V1 B1. 3. 6 दृष्टास्मि; B2 कृष्यास्मि; B4 कृतास्मि; D1. 2 कृष्यामि; D3 दृशामि; T1 G1. 2. 4–6 M दृश्यास्मि (G2 °सि). Ñ1 Dn (!) G3 जन-संसदि; V1 B4. 6 कुरुभिः समं; B2 गुरुसंनिधौ; D1. 2 गुरुसंसदि. K4 दृष्टा चानयसंसदि.

6 Before 6, G3 ins. द्रौपदी. Ś1 B5 om. 6^{ab} (cf. v.l. 5). — ^{a}) K4 G3. 4 ये न; Ñ1 मां न; Dn2 यां मां; D3–6 न मां. Dn2 मृष्यति; D5 (marg. *sec. m.*) मृश्यंति. G1 पातेन; G3 वै तेन (for वातेन). — ^{b}) K1 D3. 5 स्पृश(D5 °शा)माना (D3 °नां); K2. 3 क्लिश्यमानां; B1 स्पृष्यमाणां; D1 स्पृश्यमाना. Ñ1 V1 B2 Dn G6 गृहे पुरा (by transp.); D1 G4 पुरा ग्रहे; G3 पुरोगृहे. K4 पश्यमानां महारथाः. — ^{c}) K1 स्पृश°; K2. 3 क्लिश्य°; B1 स्पृष्यमाणां. Ś1 सहांतेऽद्य; D5 सहतेऽद्य; T1 G2. 4 सभामध्ये. K4 सहंते क्लिश्यमानानां. — ^{d}) Ś1 °वांस्ते; K1 T1 G2 °वास्ते. Ñ1 दुरात्मभिः; B3 °सदैः; B4 °सदाः; D3 G4 °त्मनः. K4 धर्मपाशनियंत्रिताः.

7 ^{a}) K2 Ñ1 V1 B3. 5 Dn D3–6 मृष्यंति (D3 °त);

स्नुषां दुहितरं चैव क्लिश्यमानामनर्हतीम् ॥ ७
किं त्वतः कृपणं भूयो यदहं स्त्री सती शुभा ।
सभामध्यं विगाहेऽद्य क्व नु धर्मो महीक्षिताम् ॥ ८
धर्म्याः स्त्रियः सभां पूर्वं न नयन्तीति नः श्रुतम् ।
स नष्टः कौरवेयेषु पूर्वो धर्मः सनातनः ॥ ९
कथं हि भार्या पाण्डूनां पार्षतस्य स्वसा सती ।
वासुदेवस्य च सखी पार्थिवानां सभामियाम् ॥ १०
तामिमां धर्मराजस्य भार्यां सदृशवर्णजाम् ।
ब्रूत दासीमदासीं वा तत्करिष्यामि कौरवाः ॥ ११
अयं हि मां दृढं क्षुद्रः कौरवाणां यशोहरः ।
क्लिश्नाति नाहं तत्सोढुं चिरं शक्ष्यामि कौरवाः ॥ १२
जितां वाप्यजितां वापि मन्यध्वं वा यथा नृपाः ।
तथा प्रत्युक्तमिच्छामि तत्करिष्यामि कौरवाः ॥१३

भीष्म उवाच ।

उक्तवानसि कल्याणि धर्मस्य तु परां गतिम् ।
लोके न शक्यते गन्तुमपि विप्रैर्महात्मभिः ॥ १४ C. 2. 2283 K. 2. 68. 14 K. 2. 91. 14

K3 मृश्यंते; K4 पश्यंति; M2 मृश्यंत:. Ś1 K4 Ñ1 V1 G1 M1 गुरवश्च. B1.2.6 D1.2 सर्वे; B3.4 चान्ये; G4 चैव (for चेमे). — b) Ś1 D1.2 पर्ययात्; G1 पर्यय:. K4 T1 G3-5 मन्ये कालविपर्ययं. — c) M2 चेमां (for चैव). — d) B1 क्लिष्यमाणाम्. D1 °र्हतां; D3 °र्हती; G1 °र्हति:.

8 a) Ś1 किं त्वत्त:; V1 B किं न्वत:; D3-6 किं तु व:; S (except G1 M2) किं तत: (G3 °म:). B1 कृपणां भूयो; B3 °णं भूयाद्; G2 °णा भूता; G4 °णाहूता. — b) T1 G3-6 यदिदं (for यदहं). G4 क्र्यसत: (for स्त्री सती). Ś1 शुभा सती (by transp.); K4 सभां गता. — c) K4 B1.6 Dn1 D1-4 T1 G4.5 सभामध्ये. K1 विवादेयं; D1.2 G5 विगर्हेद्य; D3 विगाह्येद्य; G3 विशाम्यद्य. — d) Ś1 क्व च धर्मो; B3 D1.2 क्षत्रधर्मो (D2 °र्मं). B5 D3.4.6 महीभृतां.

9 a) D1 G1 धर्म्यां; D2 धर्मा:. K1 Ñ1 V1 B1.3 Dn D3-6 M1 धर्म्यां स्त्रियं; T1 G3 धर्मस्त्रिय:; G4.5 धर्मस्त्रियं; G6 धर्मार्थास्त्री°; Cv धर्म स्त्रिय:. Ś1 स्त्रियं. G4 Cv सभा°. Ś1 K1-3 Ñ1 V1 B4 D (except D2) M1 पूर्वे (for पूर्वं). K4 धर्मं स्त्रियं सभामध्ये; G2 धर्मे चैव स्त्रियं पूर्वं. — b) B2 D2 न पतंतीति; G1-3 M नानयंतीति; G6 नयंतीति न (by transp.). K2 T1 G4 न; V1 मे (for न:). G4 श्रितं. — c) K2.3 स दृ(K2 द)ष्ट:. D1 स नष्टोयं कौरवेषु. — d) Om. in G1. K3 B3.5.6 D3-6 M2 पूर्व°; D1.2 सर्वो (for पूर्वो). K2 D1 धर्म°.

10 a) G4 भार्यां. G6 पार्थानां (for पाण्डूनां). K V1 B (except B1) D (except Dn) G2 M2 कथं भार्या पांडवानां. Cn cites पांडूनां (as in text). — b) G3 M2 पार्षदस्य; Cd as in text. G4 स्वसां सतीं. — c) Ś1 वसु°. G4 सखीं. — d) B2 D1.2 पार्थिवस्य. Ś1 K1-3 Ñ1 V1 D5 G6 °मियात्; D3.6 G4 °मियं; G2 Cv °मिमां.

11 a) Ś1 तां मां वै; K1 मामिमां; K4 ता मां हि. — b) K1 सदृशवर्चसां; K4 द्रुपदनंदिनीं; Ñ1 सदृसवंशजां; D1 °वर्णजा:; D4 अदृसवर्णजां. — c) G2.3.5 मां (for वा). — d) = 13^d. S (except G5.6) किं (for तद्). G4 करिष्यंति. K3 कौरव.

12 Ñ1 om. (hapl.) 12-13. — a) K4 ह्रीमां; V1 मां हि; B3-5 Dn D3.4.6 मां सु°; D5 मा सु°; G3 हि मा. K1.2 T1 G2-6 M2 दृढ:; K3 महा°. K4 क्षुद्रं; G1 क्षुद्र. — After 12^{ab}, Ś1 ins.:

561* नृशंसानुमतो रोपादविज्ञायैव दुर्जन: ।
गुरूणां संमुखे चापि सतीव्रतपरायणाम् ।
क्लेशासहां सभामध्ये धृतराष्ट्रो नयन्नृप: ।;

while K4 ins.:

562* अनाचारप्रवृत्तो वै पश्यतां धर्मकोविदा: ।

— c) K1 क्लिश्नामि; K4 क्लियाति; G4 क्लिश्यंति; T1 क्लिश्याति. Ś1 न हि; G3 नाहं; G4 साहं. B1.2.3 D2 सोढुं वै; D1 सा दु:खं (for तत्सोढुं). — d) B5 शक्यामि; Dn2 द्रक्ष्यामि; D5 (by corr.) शिक्ष्यामि. G2 किं करिष्यामि कौरवा: (cf. 13^d).

13 Ś1 Ñ1 T1 G1.2 M2 om. (hapl.) 13 (for Ñ1 cf. v.l. 12). — a) = (var.) 21^c. K2 जिता and °जितं. B3 वा ये (for वापि). — b) G3.5 M1 मन्यध्वे. K Dn मां (for वा). G6 वाप्यथो. — c) G4 प्रत्युक्तिम्; Cd as in text. — d) = 11^d. K1.2 वो वच:; K3 तद्वच:; B1.2.5.6 D1-6 सत्तमा: (for कौरवा:).

14 a) K1.3 उक्तवानसि; B1.2.3 Dn2 D1.2 G2 उक्तवत्यसि. — b) S धर्मस्यास्य (for धर्मस्य तु). Ś1 K1 B5 परमां (for तु परां). Ñ1 V1 B2 D4-6 परा गति:; T1 परां गति:; G3 पराभवं. K2-4 Dn धर्मस्य (K2 °स्व°) परमा गति:. Cd cites परां (as in text). — c) G2.3 शक्यते. Ś1 K4 V1 B D1-6 वक्तुं; K1 Dn (!) ज्ञातुं (for गन्तुम्). — d) B2 G2 इति; D1 नापि (for अपि). B4.5 D (except D1.2) विज्ञैर् (for विप्रैर्). G1 दुरा° (for महा°).

15 a) B2 धाव°; Cd बल° (as in text). K3 Dn (!)

C. 2. 2184 B. 2. 63. 15 K. 2. 91. 15 बलवांस्तु यथा धर्मं लोके पश्यति पूरुषः ।
स धर्मो धर्मवेलायां भवत्यभिहितः परैः ॥ १५
न विवेक्तुं च ते प्रश्नमेतं शक्नोमि निश्चयात् ।
सूक्ष्मत्वाद्गहनत्वाच्च कार्यस्यास्य च गौरवात् ॥ १६
नूनमन्तः कुलस्यास्य भविता नचिरादिव ।
तथा हि कुरवः सर्वे लोभमोहपरायणाः ॥ १७
कुलेषु जाताः कल्याणि व्यसनाभ्याहता भृशम् ।
धर्म्यान्मार्गान्न च्यवन्ते यथा नस्त्वं वधूः स्थिता ॥१८
उपपन्नं च पाञ्चालि तवेदं वृत्तमीदृशम् ।
यत्कृच्छ्रमपि संप्राप्ता धर्ममेवान्ववेक्षसे ॥ १९
एते द्रोणादयश्चैव वृद्धा धर्मविदो जनाः ।
शून्यैः शरीरैस्तिष्ठन्ति गतासव इवानताः ॥ २०
युधिष्ठिरस्तु प्रश्नेऽस्मिन्प्रमाणमिति मे मतिः ।
अजितां वा जितां वापि स्वयं व्याहर्तुमर्हति ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

तथा तु दृष्ट्वा बहु तत्तदेवं
रोरूयमाणां कुररीमिवार्ताम् ।
नोचुर्वचः साध्वथ वाप्यसाधु
महीक्षितो धार्तराष्ट्रस्य भीताः ॥ २२
दृष्ट्वा तु तान्पार्थिवपुत्रपौत्रां-

च; B3 स; M2 हि (for तु). K4 महा- (for यथा). Ś1 धर्मों; K4 °र्म-. — b) B1.6 D2 लोक्यं; D1 लोकं. K2 पौरुषः; B5 पौरुषं; Dn1 पूर्वशः; G2 पूरुषाः. Ś1 लोके भवति नित्यदा. — c) K4 G4 स धर्माधर्म°; B6 अधर्मो धर्म°; D1 धर्मो ह्यधर्म°. G4 °वेलाया; Cd as in text. — d) Ś1 K1.3 Ñ1 V1 B1.3.4 Dn D1 G2 Cn (p as in text) °भिहतः; G1 °विहितः. K1.2 B2 Dn Cd.n परः; Cnp as in text. ❀Cn: अभिहितः परैरिति पाठे तु अधर्मवेलायामपि परैर्बलवद्भिरुक्त एव धर्मो भवति न दुर्बलोक्तः । इति अकारं प्रश्लिष्य योज्यम् ।❀

16 a) Dn1 transp. न and विवेक्तुं. K2 विवक्तं; K3 Ñ1 V1 D2 G1.2.4 M2 विवक्तुं; B2 D1 हि वक्तुं; G3 भवेत्तं. Ñ1 हि; B3.4 G2.5 तु; G4 न (for च). M1 न हि शक्नोमि ते प्रश्नम्. — b) Ś1 K4 एवं; K1–3 एनं; Ñ1 V1 Dn S इमं (for एतं). D2 शक्नोति; M1 वक्तुं च (for शक्नोमि). Ś1 निश्चात् (sic). — After 16ab, G1 ins.:

563* अनुमोदनात्पाण्डवस्य सूक्ष्मत्वात्कार्यगौरवात् ।

— d) T1 G3.4 M2 धर्मस्य; Cv कार्य° (as in text).

17 a) K3 नूनं मत्तः. G3 पुरस्यास्य. — b) V1 भविष्यत्यचिरा°. — c) K2.3 B1.2.5.6 D1.2 यथा; K4 स ते. — d) G6 महा- (for लोभ-). B1.2.5.6 D1–6 लोभमोहवशानुगाः.

18 a) K4 कूलेषु. K2.4 G2 जाता; D6 जातः. G1 कल्याणो; G2 °णी; G3.4.6 M1 °णा; M2 °ण्यो. — b) D3 वसना°. Ś1 V1 व्यसनाभिहता; K2 °भ्यां हता; Dn(!) °नैराहता; G1 °नाभ्याहृता; G4 °नाभ्यासता; M1 (by corr. sec. m.) व्यधनाभ्याह°; Cv व्यसनाभ्यागतः. — K3 om. (hapl.) 18c–19b. — c) K2.4 D4 T1 G1 Cv धर्मान्मा°; B1.6 G2.3 धर्ममा°; M2 वर्म्यान्मा°. K1 T1 प्रच्यवंते; B1 न वर्ध्यंते; D1 न रोचंते; G2 न च्यवंति. — d) K4 V1 B3–5 D येषां (for यथा). T1 न (for नस्). Ś1 G1 तथा (for स्थिता). G3–5 M यथातत्त्व(M1 °तत्त्वं; M2 °सि त्वं)-व्यवस्थिताः. Cv seems to have read as in text.

19 K3 om. 19ab (cf. v.l. 18). — a) G2 M1 पांचाली. — b) Ś1 तवेद (sic); K1 D1 तदेवं; K2 तदिदं. G1 वृत्तिम्. V1 B3–5 D3–6 उत्तमं (for ईदृशम्). B1 तदेव मृत्युमीदृशं. — Ś1 om. 19c–20b. — c) K1 यत्कृत्स्नमपि; K4 या कृच्छ्रमापत्; B1 यत्कष्टमपि; D1 यत्कृच्छ्रमभि-; D3 यत्कृच्छ्रं भृश-; G1 यत्कृच्छ्रमधि-. — d) K1 °वानुपेक्षसे; K3 D1 °वान्ववेक्ष्यसे; B1 °वानुवेक्षसे; D4 °वान्व*क्षसे; G1 °व बलक्षये.

20 Ś1 om. 20ab (cf. v.l. 19). — a) K3 G3 M1 एतद् (for एते). Dn2 G1 (before corr.) सर्वे (for चैव). — b) K2 विद्धा; K4 ज्ञात्वा (for वृद्धा). — d) K1 T1 G3.4 M2 गतसत्वा (for गतासव). Ś1 इव स्थिताः; K1 इवागताः; D4 इवाननाः; G4 इवान्विताः. Cd cites आनताः (as in text).

21 b) S प्रधानम् (for प्रमाणम्). — c)=(var.) 13a. K3 T1 G1.3–5 M वा त्वां (G1.4 त्वा); Ñ1 V1 B (except B5) Dn D3–6 वेति; G6 वात्मा (for वापि). D2 अजितं वा जितं वापि; G2 जितां वाप्यजितां वा त्वां. — d) Ś1 आहर्तुम् (for व्या°). K4 इच्छति; G6 अर्हसि. G4 स्वयमेवान्ववेक्षति. — After 21, all MSS. except Ś1 K2–4 (K1 marg.) ins. an addl. colophon [*adhy. no.:* K1 68; Dn1 69; D3 62; S 103 (G4 77).]

22 a) D4 यथा. Ś1 K1–3 Dn च (for तु). V1 B D1–6 कृष्णां (for दृष्ट्वा). Ś1 K4 Ñ1 Dn D4 बहु तत्र देवीं (D4 °वं); K1.3 B1 बहु तत्तदेव; K2 बहुधा तु देवीं; V1 B2–4.6 D1.2 G2 बहुशस्तदेव (B2 D1.2 °दैव; G2 °थैव). T1 G1.3–6 M1 तथा तु तां सर्वगुणोपपन्नां. — b) K1 कररिमिवात्तां (corrupt). — d) M2 °राष्ट्रभीताः.

स्तूष्णींभूतान्धृतराष्ट्रस्य पुत्रः ।
स्मयन्निवेदं वचनं बभाषे
पाञ्चालराजस्य सुतां तदानीम् ॥ २३
तिष्ठत्वयं प्रश्न उदारसत्त्वे
भीमेऽर्जुने सहदेवे तथैव ।
पत्यौ च ते नकुले याज्ञसेनि
वदन्त्वेते वचनं त्वत्प्रसूतम् ॥ २४
अनीश्वरं विब्रुवन्त्वार्यमध्ये
युधिष्ठिरं तव पाञ्चालि हेतोः ।
कुर्वन्तु सर्वे चानृतं धर्मराजं
पाञ्चालि त्वं मोक्ष्यसे दासभावात् ॥ २५
धर्मे स्थितो धर्मराजो महात्मा
स्वयं चेदं कथयत्विन्द्रकल्पः ।
ईशो वा ते यद्यनीशोऽथ वैष
वाक्यादस्य क्षिप्रमेकं भजस्व ॥ २६
सर्वे हीमे कौरवेयाः सभायां
दुःखान्तरे वर्तमानास्तवैव ।
न विब्रुवन्त्यार्यसत्त्वा यथाव-
त्पतींश्च ते समवेक्ष्याल्पभाग्यान् ॥ २७
ततः सभ्याः कुरुराजस्य तत्र
वाक्यं सर्वे प्रशशंसुस्तदोच्चैः ।
चेलावेधांश्चापि चक्रुर्नदन्तो
हा हेत्यासीदपि चैवात्र नादः ।
सर्वे चासन्पार्थिवाः प्रीतिमन्तः C. 2. 2366 B. 2. 70. 8 K. 2. 92. 8

23 a) K4 दृष्ट्वाथ तान्; Ñ1 Dn दृष्ट्वा तथा; G2–4 दृष्ट्वा तु तां. — b) K2 कृष्णीभूतान्; G2 स्थूणीभूतां; G4 तूष्णींभूतां; M2 तूष्णीभूतान्. Ś1 G1 °राष्ट्रस्य पुत्राः; G2 °राष्ट्रः सपुत्रः. — c) V1 B1.3.4.6 हसन् (for स्मयन्). — d) Ñ1 V1 B1.3.5 D1.2.4.6 सुदीनां (B1.3.5 °ना); G3 तु दीनां (for तदानीम्).

24 Before 24, N T1 ins. दुर्योधन उ°. — T1 om. 24a–25b. — a) D3.5.6 तिष्ठत्ययं; G3 तिष्ठ त्वं. K4 उदारशीले. — b) K1 B3 भीमार्जुने; K4 भीमो°. V1 तथैवं; G3 मदन्ये (for तथैव). — c) Ś1 तथैव पत्यौ ते; B2 पत्यौ ते च; G1.2 M2 पतौ च ते; G4 पत्या च ते. D6 G2.4 याज्ञसेनी. — d) K4 D3–6 वदंतु ते; G1 वदंत्वेते; G2.4 वदं(G4 वद)त्वेतद्. K4 त्वत्पुरस्तात्; G2 त्वत्प्रयुक्तं; G4 संप्रयुक्तं; M2 त्वं प्रसूतं. G3 वदंतु ते वचः साधु प्रसूतं.

25 T1 om. 25ab (cf. v.l. 24). — a) G4 अनीश्वरे. V1 B2–4.6 विवदंत्वा°; G1.4 विब्रुवं(G4 °व)त्या°; G2 न ब्रुवंत्वा°. — b) K2 °ष्ठिरस्; G4 °ष्ठिरे. — c) K2 कुर्वं च; G4 कुर्वंतु ते. K4 वानृतं; Ñ1 ह्यनृतं. G2 °राजो. — d) Ś1 G4 त्वां; D4 त्वा (for त्वं). K3.4 Dn2 D1.2.4 मोक्षसे. K2 दासिभावात्.

26 a) Ś1 K Dn धर्मसुतो; B3 धर्मराजा. — b) K1 T1 G3 M वेदं (for चेदं). G1–3 कथयंत्विंद्र°; M2 °यंतिंद्र°. — c) V1 ईशोहं ते; D3–6 ईशोद्य ते; G4 ईशो हितो. K1 om. ते. V1 B2.4 Dn2 ह्यनीशो (for यद्यनीशो). K1 [ऽ]थ चैव; K2 [ऽ]प्यथैष; K3 [ऽ]प्यथैव; Ñ1 [ऽ]न्यथैष; G6 [ऽ]थ वेषां. — d) G2 वाक्यं तस्य; G6 वाक्यादेष. K3 G2–4 क्षिप्रमेवं.

27 a) G2 सर्वैर्पीमे. K4 कौरवास्ते; M2 कौरवायाः. — b) B1.3 D2 दुःखार्णवे. Ś1 (*sup. lin.* as in text) सदैव; K1.4 Ñ1 तवेमे; K2 तवेदं; K3 तदैवं; V1 B D1–6 त्वदीये; T1 G3.5.6 सदैवं; G1 सदर्थे; G4 तथैव; M त(M2 त्व)दर्थे (for तवैव). — c) K1 न ब्रुवंति; K2 V1 D4 न विब्रुवंतु; K4 D1.2 न हि ब्रुवंति; Ñ1 इति ब्रुवंतु; G4 नाविब्रुवंति. Ś1 [ए]व सत्या; K4 [आ]र्यसभ्या; S (except G5) [आ]र्यवृत्ता (G2 °त्तं). K3 न विब्रुवंत्यार्यमःत्राद्यथामति (sic). — d) K2 पतीश्च; K3 om. पतीन्. Ś1 चैतान्; K3 स ते; K4 चेमांस्ते (for च ते). K3 समावेक्ष्य; G4 प्रसमीक्ष्य; G6 समवेता. G3 °भागान्; G6 °भागाः.

28 Before 28, all MSS. except G2 ins. वैशं°. — a) Ś1 ततस्तस्यां; G1 तस्याः सभायाः; G2 ततः सदस्याः (for ततः सभ्याः). K4 B5 Dn G1 तस्य; B4 D2 पुत्र; G2 ज्ञा (sic); G6 पुत्रं; M1 वाक्यं (for तत्र). — b) M1 श्रुत्वा (for वाक्यं). B6 श्रुत्वा (for सर्वे). K1.3 B1.2 Dn G2–4.6 तथोच्चैः; K4 D5 तथैव; Ñ1 तदानीं; B3.4 तदुच्चैः; D3 तदेव; D4 तदैवं; D6 तदैव. — c) K1 D3 वेलावेधांश्च; K2 चेलापधांश्च; Ñ1 वेलावेधं; B3 बलाधिपाश्च; D4.6 चेलावेधाश्च; G3 चेलवेधांश्च; G4 चेलावेलांश्च; Cn separates चेलाः (=चेटाः=प्रेष्याः) and वेधान् (=परस्परेण चक्षुःसंकेतम्), adding ✻ चेलावेधान् वस्त्रभ्रामणानीति प्राह्वः । ✻; Cd as in text. D3–6 चैव (for चापि). K2 कुर्वन्; K3 [अ]कुर्वन्; G4 चक्षुर्. B1.2.6 D1.2 चे(D1.2 चै)लानि चैवादुधुवुर्नदंतो. — d) B4.6 D1–6 अथ (for अपि). Ś1 तत्रैव; K4 चैवाति; Ñ1 B2.6 Dn चैवार्ते; V1 B1.3–5 D3–6 चात्रैव (for चैवात्र). — After 28cd,

C. 2. 2358 B. 2. 70. 9 K. 2. 92. 9

कुरुश्रेष्ठं धार्मिकं पूजयन्तः ॥ २८
युधिष्ठिरं च ते सर्वे समुदैक्षन्त पार्थिवाः ।
किं नु वक्ष्यति धर्मज्ञ इति साचीकृताननाः ॥ २९
किं नु वक्ष्यति बीभत्सुरजितो युधि पाण्डवः ।
भीमसेनो यमौ चेति भृशं कौतूहलान्विताः ॥ ३०
तस्मिन्नुपरते शब्दे भीमसेनोऽब्रवीदिदम् ।
प्रगृह्य विपुलं वृत्तं भुजं चन्दनरूषितम् ॥ ३१
यद्येष गुरुरस्माकं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
न प्रभुः स्यात्कुलस्यास्य न वयं मर्षयेमहि ॥ ३२
ईशो नः पुण्यतपसां प्राणानामपि चेश्वरः ।
मन्यते जितमात्मानं यद्येष विजिता वयम् ॥ ३३
न हि मुच्येत जीवन्मे पदा भूमिमुपस्पृशन् ।
मर्त्यधर्मा परामृश्य पाञ्चाल्या मूर्धजानिमान् ॥ ३४
पश्यध्वमायतौ वृत्तौ भुजौ मे परिघाविव ।
नैतयोरन्तरं प्राप्य मुच्येतापि शतक्रतुः ॥ ३५
धर्मपाशसितस्त्वेवं नाधिगच्छामि संकटम् ।
गौरवेण निरुद्धश्च निग्रहादर्जुनस्य च ॥ ३६
धर्मराजनिसृष्टस्तु सिंहः क्षुद्रमृगानिव ।

K4 Dn(!) D4 ins.:

564* श्रुत्वा तु तद्वाक्यमनोहरं त-
द्धर्षश्चासीत्कौरवाणां सभायाम् ।

— f) T1 G2–6 पार्थिवं (for धार्मिकं). — After 28, D5 (marg.) ins.:

565* श्रुत्वा चेदं धार्तराष्ट्रस्य चोक्तं
भवत्विदं धर्मयुक्तं सदैव ।

29 b) Ś1 G6 M1 समवैक्षंत; K1 समुदीक्षंति; T1 G1–4 M2 समवेक्षं(T1 °क्ष्यं)त. — c) K1 Dn2 G2 तु (for नु). K2.4 वक्षति. B2 D1.2 om. (hapl.) from धर्मज्ञ to वक्ष्यति in 30^{a} (which in effect is like omission of 29^{cd}). K1 धर्मज्ञे; Dn2 S धर्मात्मा. K3 किं वक्ष्यसि च धर्मज्ञ. — d) G4 ख्याति (for इति). D3 साचि°. ❀ Cd. n साचि (Cd erroneously सात्वि) तिर्यक् । ❀ Ś1 °कृताननः.

30 B2 D1.2 om. up to वक्ष्यति in 30^{a} (cf. v.l. 29). — a) K2 Dn तु (for नु). K2 वक्षति. — b) D3 जितोयं (for अजितो). Ś1 वापि; K1–3 वाथ (for युधि). K3 G1 पांडवाः. Ñ1 अजितात्मा महाबलः. — c) K4 D4 भीमसेनौ. K Dn चोभौ; B2.6 D1.2 वेति; B3.4 G2 चापि; D3 M2 चैव.

31 a) M2 वाक्ये (for शब्दे). — c) K4 रुचिरं (for विपुलं). Ñ1 Dn(!) प्रगृह्य रुचिरं दिव्यं. — d) Ś1 बाहुं (for भुजं). Ś1 K1–3 चं(K2 मं)दनभूषितं; K4 B2 Dn °चर्चितं; B6 T1 °रूक्षितं.

32 Before 32, K3 ins. भीम उ°; K4 V1 B D (except D4) भीमसेन उ°. — a) D1.2 यदेष; G1 यद्यार्य°. — b) Ś1 K2–4 Ñ1 B2.6 Dn D1.2 महामनाः (for युधिष्ठिरः). — c) G2 प्रभुः स्यान्न कुल°. — d) Ś1 मर्षयीमयि (sic); K1.4 V1 B1.6 D1.2 G2 मर्षयामहे; K2 वर्षयेमहि; M2 मर्षयं मही.

33 a) K2 यशो (for ईशो). S ईशो हि (G6 ईदशो) नः पुण्यतपाः (T1 °पः-; M2 before corr. -कर्मा). — b) K3 चेतसः (for चेश्वरः). — c) Dn1 मन्येताजित°; D6 मन्यते यदि°. — d) B1 यदैवं; D1.2 यद्येवं; D4 यथे(read °थै)-ष; G3 यद्येते. D4 विजितां.

34 a) G2 वि- (for हि). Ś1 K Ñ1 V1 B1.2.4 Dn transp. जीवन् and मे. — b) D4 पादा. G2 भूमिमपि स्पृ°. — G6 om. 34^{cd}. — c) T1 G1.2 Cv मर्त्यधर्मान् (G2 Cv °त्); G3 पश्य धर्मं; G4 मृत्युधर्मान्. Ś1 K3 D4 परामृष्य; D3 (m as in text) परामृष्टां. — d) Ś1 K1–3 B3.5 D1–4.6 पांचालीमूर्ध°.

35 a) K4 G1 पश्य त्वम्. K1–3 Ñ1 Dn ह्यायतौ; G3 आयता. K4 ह्यायतो वृत्तो. V1 B1.3–5 D3–6 वीक्ष्यध्वं (B1 °क्षंतु; B3–5 °क्षध्वं) विपुलौ वृत्तौ; T1 G2 पश्यध्वं (G2 °श्यंतु) हि समौ दीर्घौ. — b) Ñ1 M1 परिघोपमौ. — c) K2 सेवयोरंतरं. D3 अंतरे. — d) G2 मुच्यत्यपि; G4 मुच्यतापि; M2 न मुच्येता. G2 पुरंदरः; G4 शतक्रतुं.

36 a) Ś1 K3 B1 T1 G2.5 धर्मपाशस्थितस्; K1 °पाशशितस्; K2 °पासिशितश्; B2 °पाशे सितास्; B6 D2 °पाशसितास्; D3–6 °पाशावृतस्; G1 °पाशासितस्; G3.4 °पाशवृतस्. Cd cites (as in text) सितः (=बद्धः). Ś1 V1 B2.6 D1 G6 स्त्वेव; K2 चैव; B3–5 D3–6 स्त्वे(D3 स्त्वै)ष (for स्त्वेवं). — b) K1 योधिगच्छामि; Ñ1 नाधिगच्छाम; B2.6 D1.3–6 नाभिगच्छामि (D4 °नि); D2 अभिगच्छाम; S (except G5) अधि(G3.6 पथि)गच्छामि. — c) K4 गौरवेना-. K3 निरुद्धस्य; B2.6 D2 °द्धाश्च; T1 G3–5 °द्धोस्य (G4 °स्मि). G2 कौरवेणातिरुद्धाच्च.

37 a) Ś1 °नियुक्तस्; B3 °विसृष्टस्. G1 तं (for तु). — c) After पापान्, M1 ins. सर्वान्. — d) Ś1 निष्पिपेषं; K1 निक्षिप्स्येयं; K3 निष्कृष्येयं; T1 निष्पिष्येयं; G1 M2 निष्पिष्यामि; G3 निष्पिपेषे. K4 तलादिभिः; T1 G1.3–6 M तलासिना (M2 °नां); Cd as in text. G2 निष्पिष्याम्यत्र

धार्तराष्ट्रानिमान्पापान्निष्पिपेयं तलासिभिः ॥ ३७

तमुवाच तदा भीष्मो द्रोणो विदुर एव च ।
क्षम्यतामेवमित्येवं सर्वं संभवति त्वयि ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

६३

कर्ण उवाच ।

त्रयः किलेमे अधना भवन्ति
दासः शिष्यश्चास्वतन्त्रा च नारी ।
दासस्य पत्नी त्वं धनमस्य भद्रे
हीनेश्वरा दासधनं च दासी ॥ १

प्रविश्य सा नः परिचारैर्भजस्व
तत्ते कार्यं शिष्टमावेश्य वेश्म ।
ईशाः स्म सर्वे तव राजपुत्रि C. 2. 2381 B. 2. 71. 2 K. 2. 92. 20

त्रासिभिः. — After 37, S ins. (Cv glosses):

566* एवमुक्त्वा महाबाहुं विस्फुरन्तं मुहुर्मुहुः ।

[Before the line, T1 ins. वैशं°. M2 °बाहुर्.]

38 Before 38, K3 V1 B D (except D2) ins. वैशं° उ°. — [a]) Ś1 K1. 3 Ñ1 V1 B3 D3 G2 ततो (for तदा). G1 कर्णं (for भीष्मो). — [b]) Dn1 द्रौणिर्. — [c]) K2 क्षाम्यताम्. Ś1 चैवम्; K4 Ñ1 V1 B D इदम् (for the *first* एवम्). K2 G2 इत्येव. T1 G1. 3–6 M शा(M2 श)म्यतां शाम्यतामेवं (G6 M2 °व). — [d]) Ñ1 V1 B D संभाव्यते. G3 त्वया.

Colophon. — ***Sub-parvan:*** Ś1 K B1. 3. 5 D G1 M द्यूत. — ***Adhy. name:*** G1 M भीमवचनं; G3 युधिष्ठिरवाक्यं; G5 वस्त्रापहारे दुर्योधनवाक्यं. — ***Adhy. no.*** (figures, words or both): K1 (marg.) 72; K2 D3 63; K3 64; Dn1 70; S 104 (G4 78). — ***S'loka no.:*** K2 40; K4 Dn D1. 2. 4 M1 18.

63

1 G1 om. the ref. — After the ref., K4 Dn (!) D5 Cnp ins.:

567* त्रयः किलैते सधनाः सभायां
भीष्मः क्षत्ता कौरवाणां गुरुश्च ।
ये स्वामिनं दुष्टतमं वदन्ति
वाञ्छन्ति वृद्धिं न च विक्षिपन्ति ।

[(L. 1) Cnp किलेमे. K4 ह्यधनाः; D5 ह्यधमाः (for सधनाः). — (L. 3) K4 D5 ब्रुवंति (for वदन्ति). — (L. 4) K4 वृद्धा; D5 वृद्धं (for वृद्धिं). K4 चित्रयंति; D5 वित्रपंति (for विक्षिपन्ति).]

— For 1[ab], cf. 1. 77. 22[ab]; Manu 8. 416[ab]. — [a]) G2 भूयः; M2 पार्थाः (for त्रयः). K1. 4 B Dn S ह्यधना; K3 अधुना (for अधना). — [b]) G1 दासं; G2 दास्याः (for दासः). Ś1 G2. 4 शिष्याश्च; B (except B3) Dn1 D3–6 M1 पुत्रश्च; G1 पुत्रं च (for शिष्यश्च). K3 दासश्च शिष्यश्च स्वतंत्रनारी. — [c]) Ś1 G3. 4 om. त्वं; K1–3 G1 M om. the *first* -स्य. K4 सा दास- (for दासस्य). K1 -पत्नीयं (for पत्नी त्वं). B1. 2. 4–6 Dn D1–3. 5. 6 G3. 5 दासस्य पत्नी त्वधनस्य भद्रे; V1 B3 दासस्य (B3 om. स्य) पत्नी त्वं धर्मतश्चासि भद्रे; D4 दासस्य नारी धनस्य भद्रे; G6 दासपत्नी त्वं मुंडनमर्हस्यभद्रे. Text as in Ñ1 T1. Cv cites त्वं, दासपत्नी, धनम्, अस्य. — [d]) K1 दीनेश्वरा; G4 ह्यनी° (for हीने°). K2. 3 G1 दासीं; B D सर्वं (Dn2 सर्वे); M2 नारी and दासी. Cv cites दासी (as in text).

2 [a]) K2. 3 D3. 5 प्रविध्य (for प्रविश्य). Ś1 D4. 6 मा नः; K1 चैनं; K2. 3 D2. 5 मानं; K4 B1. 2 Dn D1 राज्ञः; T1 तांतः; G1 M चांतः; G6 सर्वान्नः; Cv सांतः (for सा नः). G2 प्रविश्यांतः (for °श्य सा नः). Ś1 K2. 4 V1 परिवारैर्; Ñ1 °वारे; B1. 2 Dn D1. 2. 5 °वारं; B6 D3. 4. 6 °चारं; T1 G3–5 M °चारान्; G1 °वा* (corrupt); G2 पुरचरैर्; G6 °वारा (for °चारैर्); Cv as in text. — [b]) G2 काश्यं; G3 कार्यं-. G3 इष्टम्; G4–6 M1 दिष्टम् (for शिष्टम्). Ś1 आवेद्य मन्ये; K1 आतिष्ठ वेश्म; K3 B6 D2 T1 G1–4 M1 आविश्य वेश्म; K4 M2 आवि(M2 °दि)श्यते स्म; B2 Dn (!) D1 आदिश्यतेत्र; B4 G5. 6 आदिश्य वेश्म. — [c]) G2 om. स्म; K4 Ñ1 V1 B1. 5 Dn D3–6 T1 तु; G3–6 M च (for स्म). B6 भज (for तव). D1 राजपुत्रा; a few MSS. राजपुत्री. — [d]) B6 प्रभवंति; G1. 2 M भवंतु (for भवन्ति).

C. 2. 2381 B. 2. 71. 2 K. 2. 92. 20 भवन्ति ते धार्तराष्ट्रा न पार्थाः ॥ २

अन्यं वृणीष्व पतिमाशु भामिनि
यस्माद्दास्यं न लभसे देवनेन ।
अनवद्या वै पतिषु कामवृत्ति-
र्नित्यं दास्ये विदितं वै तवास्तु ॥ ३

पराजितो नकुलो भीमसेनो
युधिष्ठिरः सहदेवोऽर्जुनश्च ।
दासीभूता प्रविश याज्ञसेनि
पराजितास्ते पतयो न सन्ति ॥ ४

प्रयोजनं चात्मनि किं नु मन्यते
पराक्रमं पौरुषं चेह पार्थः ।
पाञ्चाल्यस्य द्रुपदस्यात्मजामिमां
सभामध्ये योऽतिदेवीद्ग्लहेषु ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

तद्वै श्रुत्वा भीमसेनोऽत्यमर्षी
भृशं निशश्वास तदार्तरूपः ।
राजानुगो धर्मपाशानुबद्धो
दहन्निवैनं कोपविरक्तदृष्टिः ॥ ६

भीम उवाच ।

नाहं कुप्ये सूतपुत्रस्य राज-
न्नेष सत्यं दासधर्मः प्रविष्टः ।
किं विद्विषो वाद्य मां धारयेयु-

Ś1 K3 om. ते. K4 V1 Dn D1 वै; G2 [ए]ते; G6 नो (for ते).

3 a) B1 भजस्व; B5 वृणुष्व (for वृणीष्व). K4 Ñ1 V1 B D (except D4) G5.6 भाविनि (G5 °नी); G2 भामिनी (for भामिनि). — b) Ś1 K1.2 G1.3–5 M यस्य (for यस्माद्). Ś1 D1 G2 om. न. Ñ1 V1 B2.4 Dn S (except G2) लभसि (G4 °सी). K4 देवि येन; G2 सदेवने (for देवनेन). — c) Ś1 अगह्यां; K1 अनिवद्यो; K4 B1.3–6 Dn D3–6 अवाच्या (B6m °बाध्या); B2 अवध्या; D1.2 Cd अवद्या; G1 असाद्याद्; G2 अनवद्यं; M2 °वद्य (for °वद्या). Ś1 G2 ते; B2–4.6 D2 त्वं (for वै). D4 बहुषु; Cd पतिषु (as in text). K2 G1 का(K2 मा)मवृत्ति; T1 °वृत्तिं; G2 °वृत्तं; Cd °वृत्तिर् (as in text). — d) T1 तु दास्ये; G1 दास्यै; Cd. v as in text. G6 सहितं; Cv विहिता (for विदितं). N (except Ś1 K1 B6) तत्तवास्तु (K2 तत्त्ववास्तु; K4 तत्तवायु; D4 तत्र वास्तु); G2 ते तवास्तु. G3 नित्यातुरं सेवितं वै तवास्व.

4 ab) B1 transp. भीमसेनः and युधिष्ठिरः. Ñ1 V1 B6 Dn G1–3 सहदेवार्जुनौ च; B2.4 °वार्जुनश्च. D3 पराजिता[:] पांडवा याज्ञसेनि सर्वे नष्टाः पतयो नैव संति. — D2 om. 4cd. — c) B6 दासीकृता. Ś1 K3.4 Dn त्वं हि नो (Dn वै); K1 प्रविशय; B5 प्रविवेश; D4 प्रविश्य; G4 व्रज (for प्रविश). Cv seems to have read प्रविशतु; see Addenda. A few MSS. याज्ञसेनी. — d) Ś1 वसंति; K4 न संते; Ñ1 V1 B Dn2 D1.2.4–6 Cn नैव संति (for न सन्ति).

5 a) Ñ1 V1 B D1–3.5 T1 G2.5.6 M1 (inf. lin.) Cn जन्मनि; D4 जन्मन; D6 त्वान्मनि; G4 जननि (for चात्मनि). G3 om. चात्मनि. K3 G2 कं; B6 को (for किं). Ś1 च; K1–3 Dn T1 G2.3.5.6 तु; B2–4 D1–6 Cn न (for नु). Ś1 K B6 G2 मन्यसे; G3 मन्यंते. G1 प्रयोजनज्ञं मनु किं नु मन्यते (sic). — b) K Dn G2 चैव; B2 T1 G3.5 M वेह; G1 सेह; G6 वेद (for चेह). Ś1 G2.4 पार्थैं; K1 पार्थात्; K2 पार्श्वात्; K3 पार्थान्; D3 पार्थाः. — c) K2–4 B3 D1.2 S पांचालस्य. D2.4 द्रुपदात्मजाम्; G2.4 द्रुपदस्यात्मजा. T1 G3.5 त्वां; G2.4 त्वं (for इमां). — d) Ś1 यद्दीवीद्; K2 यातिदे°; K3 योतिदेवीर्; V1 D3–6 यो व्यदे°; B D1.2 यो ह्यदे° (B6 यामदे°); G2 दीव्यमाना; G4 योतिदिव्य- (for योऽतिदे°). K2 गृहेषु.

6 S (except T1 G5) om. the ref. — a) K3 तद्धि; V1 B1 D3–6 G5 तच्च; B4.5 तत् (for तद्वै). B2 transp. वै and श्रुत्वा. B2.6 D2 भीमसेनस्त्वमर्षी; D1 °स्त्वमानी; D5 °नोत्यमार्षी. — b) G2 विनिश्वास (for निश°). G6 तदात्त°. T1 °रूपं (for °रूपः). — c) S राजानुजो (G1 °जौ) (for °गो). K1 °वबद्धो; K4 °नुबुद्धो; B1.3 T1 M2 °नुबंधो; G1 °नुबद्धौ; G4 °नुविद्धो (for °नुबद्धो). — d) K1 om. एनं. B6 ऐक्षत् (for एनं). K1–3 क्रोध° (for कोप°). Ñ1 G1.3–6 M1 °चक्षुः (G4 °चक्षुषा) (for °दृष्टिः). B Dn D3–6 क्रोध(B3 D3–6 कोप)संरक्तदृष्टिः (B1 °चक्षुः; B5 D3–6 °नेत्रः); T1 कोपविविक्तदृष्टैः; G2 M2 कोपविषक्त-चक्षुः (M2 °दृष्टिः). Cd cites विरक्तदृष्टिः.

7 Some MSS. भीमसेन (for भीम). — a) T1 G3.4 सूतपुत्राय (for °पुत्रस्य). — b) K1 अयं; Ñ1 न तत्; Dn D1 एतत्; D5 नैतत्; S इदं; Cn एष as in text. Ś1 K4 Ñ1 Dn D1 (sup. lin.) दासभावं (K4 °व-); D1 (orig.) T1 G1.2.5 M °धर्मं; G3.4 °धर्म-; G6 राजधर्मं; Cn

नादेवीस्त्वं यद्यनया नरेन्द्र ॥ ७

वैशंपायन उवाच ।

राधेयस्य वचः श्रुत्वा राजा दुर्योधनस्तदा ।
युधिष्ठिरमुवाचेदं तूष्णींभूतमचेतसम् ॥ ८
भीमार्जुनौ यमौ चैव स्थितौ ते नृप शासने ।
प्रश्नं प्रब्रूहि कृष्णां त्वमजितां यदि मन्यसे ॥ ९
एवमुक्त्वा स कौन्तेयमपोह्य वसनं स्वकम् ।
स्मयन्निवैक्षत्पाञ्चालीमैश्वर्यमदमोहितः ॥ १०
कदलीदण्डसदृशं सर्वलक्षणपूजितम् ।
गजहस्तप्रतीकाशं वज्रप्रतिमगौरवम् ॥ ११
अभ्युत्स्मयित्वा राधेयं भीममाधर्षयन्निव ।
द्रौपद्याः प्रेक्षमाणायाः सव्यमूरुमदर्शयत् ॥ १२
वृकोदरस्तदालोक्य नेत्रे उत्फाल्य लोहिते ।
प्रोवाच राजमध्ये तं सभां विश्रावयन्निव ॥ १३
पितृभिः सह सालोक्यं मा स्म गच्छेद्वृकोदरः ।
यद्येतमूरुं गदया न भिन्द्यां ते महाहवे ॥ १४
क्रुद्धस्य तस्य स्रोतोभ्यः सर्वेभ्यः पावकार्चिषः ।
वृक्षस्येव विनिश्चेरुः कोटरेभ्यः प्रदह्यतः ॥ १५ C. 2. 2394 B. 2. 71. 15 K. 2. 92. 33

as in text. K1.4 V1 B D1–6 प्रदिष्टः; Dn M प्रविष्टाः (for प्रविष्टः). — c) G1 M2 कथं (for किं). K3 G3.5 विद्वेषो; B1.2 D2 मे द्विषो; B5 च द्विषो; B6 G1 M2 द्विषो; D1 -मु(? उ)द्विषो; D3–6 M1 वा द्विषो (for विद्विषो). K2 मा (for मां). K1 वाद्येमां; K4 [ऽ]स्यायुनि[read रि]दं; Ñ1 B3.4 Dn2 वै मामेवं; V1 मामिह; B5 Dn1 मां; D3–6 मामिदं (for वाद्य मां). B1.2.6 D1.2 मन्युमावारयेयुर्; S वाक्य(G2 ह्यन्न)माहार(G1.2 °माराध-; G3 °मधार-; M2 °माधार)येयुर् (G1.2 °यं) (for वाद्य मां धारयेयुर्). — d) Ś1 नादीवीस्त्वं; K4 नादेवीस्तं; G2 न देवस्त्वं. Ś1 अनयान् (for °या). A few MSS. नरेंद्रः.

8 a) V1 B D भीमसेनवचः श्रुत्वा. — d) K1 D2 तूष्णीभूतम्; K2 कृष्णी°. Ś1 K4 Ñ1 V1 B2–4 Dn2 D1.2.4 अचेतनं; G2 इव स्थितं (for अचेतसम्).

9 Before 9, S (except G2) ins. दुर्योधनः. D5 reads 9 in marg. (*sec. m.*). — a) K3 नृपौ (for यमौ). D4 चेति; G2.3 चापि (for चैव). D5 भीमसेनार्जुनौ यमौ. — b) G1.2 जितौ (for स्थितौ). B1 T1 G3–6 M2 नृपति-; G1 नृप सु-; G2 तु नृप (for ते नृप). K1 G2 शासनात् (for शासने). — D1 om. 9cd. — c) K4 Dn(!) ब्रूहि च; B6 विब्रूहि; D5 च ब्रूहि (for प्रब्रूहि). B1 कृष्णार्थम्; B2 कृष्णाथ; B6 D2 कृष्णार्थे; D5 कृष्णां च.

10 D5 reads 10 in marg. (*sec. m.*). — a) M2 उक्त. K2.4 Dn(!) D6 तु (for स). — b) K3 व्यसनं (for वसनं). — c) K1.4 D5 T1 स्वयं; V1 B1.3.4 हसन्; G2 यस्मिन् (for स्मयन्). Ś1 D5 G2 अवैक्षत; K1.4 निरीक्ष्य; Ñ1 इवैक्ष्यन्; V1 Dn D1.2 इवैक्ष्य; B2 इवेक्ष्य; B3.4.6 G3–5 ऐक्षत; B5 D3.4.6 अवेक्ष्य; T1 नैक्षत; G1 इवैष; G6 अवैक्ष (for इवैक्षत्).

11 a) K1–3 °गर्भ°; V1 B D1–6 °स्तंभ°; S (except G3) °कांड° (for °दण्ड°). Ñ1 कदलीदंडसंकाशं. — b) Ś1 B5 D3–6 °लक्षितं; B2.6 D1.2 °भूषितं; Dn(!) G1 °संयुतं (for °पूजितम्).

12 a) D1 अभ्युत्सयित्वा; D5 G1 अभ्युत्स°; G2 अभ्युष्ण°; G3 अदर्शयत्स; G4 अन्युत्स्नयित्वा; M1 अत्युत्स°. B1 उत्साहयित्वा राजानं. Cd as in text. — b) K3 आकर्षयन्. K4 B3 आमर्षयन् (for आधर्षयन्). — c) Some MSS. प्रेक्ष्य° (for प्रेक्ष°). G2.4 द्रौपद्यां प्रेक्षमाणायां. — d) K1–3 आताडयत् (for अदर्शयत्).

13 a) K4 Dn(!) M1 भीमसेनस्; D3 युधिष्ठिरस् (m वृकोदरस् as in text). Ś1 K Dn G2 M1 तमा°; M2 समा° (for तदा°). — b) G1.2 M1 नेत्र. K4 D2.4.6 उत्फुल्ल-; D3 उत्पल-; D5 उत्फुल्य; S उत्पाद्य (G6 उत्पाट्य; M2 उत्पाट्य). — c) B1 राजमध्यस्थं; B6 °मध्यस्थः; G3 °तनयं (for °मध्ये तं). — d) B1.3.5.6 D3–6 सभ्यान् (for सभां).

14 a) K2 तल्लो[read ह्लो]का; K3 मा लोक (for सालोक्यं). — b) G3 सं- (for स्म). K1.3 गच्छे; D1 कं (sic) गच्छेः (for गच्छेद्). Ś1 मा स्म गच्छेद्य कौरव. — c) K1.2 D1–6 T1 G2.3.5.6 M2 [ए]नम्; G4 [ए]हम् (for [ए]तम्). — d) Ś1 छिंद्यां; K4 D2.3 भिद्यां; B6 T1 G3 भिंद्यात्; D1 भिनद्यां (sic); D3 भिंद्या; G5.6 भिद्यात् (for भिन्द्यां). G2 अहमाहवे (for ते महाहवे). — After 14, Dn(!) D1 (marg. *sec. m.*) ins.:

568* न प्रयास्यामि ताँल्लोकान्पुण्यान्पुण्यतमानपि ।
यद्यहं मुकुटं चैव मर्दयित्वा पदा च ते ।
न शिरस्ताडयाम्याजौ तदाग्निं प्रविशाम्यहम् ।

15 Before 15, B6 ins. वैशं° उ°. — ab) K4 कुलस्य (for क्रुद्ध°). B5.6 श्रोतोभ्यः; Cd as in text. K Ñ1 B2.4 Dn सर्वेभ्यः स्रोतो(K1 श्रोत्रे-; K4 श्रोतो)भ्यः (by transp.); V1 निश्चेरुः स्रोतोभ्यः; B1.3 D1.2 श्रोत्रे(D1.2 स्रोतो)भ्यो निश्चेरुः. K3 °कार्चिताः. — c) K3 दक्षस्य (for

C. 2. 2395
B. 2. 71. 16
K. 2. 92. 34

विदुर उवाच ।
परं भयं पश्यत भीमसेना-
द्बुध्यध्वं राज्ञो वरुणस्येव पाशात् ।
दैवेरितो नूनमयं पुरस्ता-
त्परोऽनयो भरतेषूदपादि ॥ १६
अतिद्यूतं कृतमिदं धार्तराष्ट्रा
येऽस्यां स्त्रियं विवदध्वं सभायाम् ।
योगक्षेमो दृश्यते वो महाभयः
पापान्मन्त्रान्कुरवो मन्त्रयन्ति ॥ १७
इमं धर्मं कुरवो जानताशु
दुर्दृष्टेऽस्मिन्परिषत्संप्रदुष्येत् ।
इमां चेत्पूर्वं कितवोऽग्लहीष्य-
दीशोऽभविष्यदपराजितात्मा ॥ १८
स्वप्ने यथैतद्धि धनं जितं स्या-
त्तदेवं मन्ये यस्य दीव्यत्यनीशः ।
गान्धारिपुत्रस्य वचो निशम्य

वृक्षस्य). G1 [ए]व (for [इ]व). B2.6 D1.2 प्रदीप्तस्य (for विनिश्चेरुः). V1 B1.3.4 वृक्षस्य दीप्यमानस्य. — d) Ś1 प्रधक्ष्यतः; V1 B1.3.4 यथाग्निना; D6 प्रदह्यतं (for प्रदह्यतः).

16 a) K4 पस्यम (sic); T1 Cv पश्यति (Cv gloss: दुर्योधनः) (for पश्यत). — b) Ś1 युध्यध्वं राज्ञो; K1 उत्पन्नं राज्ञो; K4 संबुध्यध्वं; Ñ1 B D तद्बुध्यध्वं (B1 adds राज्ञो); V1 ततश्च राज्ञो; Dn2 तद्बुध्यं (sic); T1 G2 बुध्यस्व राज्ञो; G1.3.5.6 बुध्यस्व वै; G4 M बुध्यध्वं वै (for बुध्यध्वं राज्ञो). Ś1 K2.3 G3 वरुणस्य पाशात्; K4 Dn1(!) पार्थिवाः प्रातिपेयाः; B3–6 Dn2 D1–6 धृतराष्ट्रस्य पुत्राः; G4 °णस्यैव पाशात् (for वरुणस्येव पाशात्). — c) Ś1 वैवस्वतो; K1–3 दै(K2 दे)वे स्थितो; B2.6 D2 दै(D2 दे)वेरितं; B3 देवेरितो; T1 G1–4 दे(G1.3 दै)वेक्षितो; G5.6 M दै(G5 दे)वेषि(M *inf. lin.* क्षि)तो (for दैवेरितो). Cd cites देवे (=देवने). B2.6 इदं (for अयं). M2 त्रिकारः (for पुरस्तात्). — d) V1 महानयो; B1 दुरोदरो; B2.6 D1.2 महद्भयं; T1 G2.4 पराभवो (for परोऽनयो). Ś1 K B1 T1 G1–3 M भारतेषु (for भरतेषु). K1 [उ]दयापि; K2.4 Ñ1 B1.6 D4 G1.2.4 M2 [उ]पपादि (for [उ]द°). Cd cites अनयः and उदपादि (as in text).

17 a) K1 अन्यं द्यूतं; B1 अभिद्यूतं; Cd as in text. B1 गतमिदं; B2.3.6 D1.2 T1 क्रीडितं (for कृतमिदं). K1 D3 धार्तराष्ट्रो; K4 B (except B5) D1.2 °राष्ट्रैर् (D1 °ष्ट्रे) (for °राष्ट्रा). — b) K1.3 G3 यस्यां; K4 Ñ1 V1 B1.3–5 Dn D3–6 यस्मात्; B2 D1.2 यस्य; B6 T1 यद्वै; G4 एषां; G5.6 M2 येस्याः (for येऽस्यां). K3 M2 स्त्रिया; G1–3.5 M1 स्त्रियां (for स्त्रियं). V1 B D3–6 विपणध्वं; T1 विवृणुध्वं; G3.5 विवदध्वे; G4 विवदध्वे. K2 सवायां (for सभायाम्). M1 (*inf. lin.*) येषां स्त्रियं विवदध्वे सभायां. — c) K4 Ñ1 V1 Dn योगक्षेमौ; B5 D3–6 T1 G5 °क्षेमं; B6 °क्षेमा; G1 °क्षेमे (for °क्षेमो). Cd cites योगः and क्षेम. K3.4 Dn D1 नश्यतो; G1 corrupt; G5 दृश्यतो (for दृश्यते). K1 V1 B D1–6 G2 नो (B4 वा; B6 नः); G1 M वै; G3 यो (for वो). K2 om. वो. K3 नोत्स्यवेते; G6 नैव नाशं (for वो महाभयः). K1 भयं च; K4 Dn Ñ1 समग्रौ; V1 B D1–6 सभायां (B1.2.6 D1.2 °याः; D5.6 °यां ये); T1 G3.5 महाभयं; G2.4 महाहवे (for °भयः). — d) K3 (cf. c) महाभयो दृश्यते मूढचेताः; S पापात्मानः (T1 G5 परीतात्मानः; G3 परितात्मनः; M2 पापान्मंत्रान्) कुरवो मंत्रयंते. — After 17, K3 *repeats* 17^d (with v.l. as in M2) followed by 18^b.

18 a) Ś1 इदं धर्मं; K3 इमं च धर्मं; B3.4 इदमंतं; B6m इदं मंत्रं; G3 इदं कर्मं; M2 मदं धर्मं (for इमं धर्मं). Cv [अ]जानत (as 3 pl. mid. imp.). K1 [अ]पि (for [आ]शु). — K3 reads 18^b after the repetition of 17^d (cf. v.l. 17). — b) Ś1 दुर्दृष्टे वा; K1 [दु]र्दृष्टेस्मिन्; K2 दुष्टेस्मिन्; K4 Ñ1 V1 B D ध्वस्ते (B1.2.6 D1.2 दुष्टे) धर्मे; T1 G5 M2 दुर्दुष्टे हि; G1 [दु]र्दुष्टे हि; G2 [दु]र्दुष्टेस्मिन्; G3 दुष्टेस्मितं; G4 ददृष्टे हि; G6 M1 [illegible] M1 (*inf. lin.*) दुदुष्टैर्हि (for दुर्दृष्टेऽस्मिन्). Cd.v cite दुर्दृष्टे (as in text). G2 परुषं (for परिषत्). K1 G1 संप्रदुष्ये; B5 संप्रहस्येत्; G3 प्रदुष्येत्; a few other MSS. °दूष्येत्. — K3 om. 18^c. — c) B1 इमं (for इमां). B1 G1.2.4 Cv च; G6 न (for चेत्). K4 पूर्वं-. Ś1 K2 Ñ1 V1 B1.3 कुरवो (for कितवो). Ś1 नाग्रहीष्यन्; K2 गृह्णीशन् (sic); Ñ1 V1 [ऽ]ग्रहिष्यद्; B1 [ऽ]ग्रहिष्यन्; B2.4–6 Dn1 D3–6 T1 Cn.v [ऽ]ग्लहिष्यद्; G1.4 [ऽ]ग्रहीष्य; G2 [ऽ]ग्रहीष्यद्; G3 [ऽ]प्यग्लहिष्यज्; G5 [ऽ]ग्लहिष्यद्; G6 गृहीष्यन्; M2 [ऽ]ग्लहीष्य. — d) K3 ग्लहीष्यति (cf. c); Ñ1 G2 M2 Cv दोषो; V1 B1 न चेद्; B3.6 नैव; D2 T1 G6 एषा; D4 ईषो; G1 नो; G3 जेता; G4.5 M1 नैषा (for ईशो). K1 B1 D1.2 S भविष्यति (T1 G2 भविष्यन्) (for ऽभविष्यद्).

19 a) G2 स्वप्नो (for स्वप्ने). K2 यद्येतद्; D6 यथैतं; G2.4 यथा तद् (for यथैतद्). G1 corrupt. Ś1 K1 Dn(!) विजितं धनं; K2 Ñ1 V1 विधनं जितं; K3 D3–6 नि(K3 स)धनं जितं; K4 हि तं धनं (for हि धनं जितं).

धर्मादस्मात्कुरवो मापयात ॥ १९

दुर्योधन उवाच ।

भीमस्य वाक्ये तद्वदेवार्जुनस्य
स्थितोऽहं वै यमयोश्चैवमेव ।
युधिष्ठिरं चेत्प्रवदन्त्यनीश-
मथो दास्यान्मोक्ष्यसे याज्ञसेनि ॥ २०

अर्जुन उवाच ।

ईशो राजा पूर्वमासीद्गृहे नः
कुन्तीपुत्रो धर्मराजो महात्मा ।
ईशस्त्वयं कस्य पराजितात्मा
तज्जानीध्वं कुरवः सर्व एव ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

ततो राज्ञो धृतराष्ट्रस्य गेहे
गोमायुरुच्चैर्व्याहरदग्निहोत्रे ।
तं रासभाः प्रत्यभाषन्त राज-
न्समन्ततः पक्षिणश्चैव रौद्राः ॥ २२
तं च शब्दं विदुरस्तत्त्ववेदी
शुश्राव घोरं सुबलात्मजा च ।
भीष्मद्रोणौ गौतमश्चापि विद्वा-
न्स्वस्ति स्वस्तीत्यपि चैवाहुरुच्चैः ॥ २३
ततो गान्धारी विदुरश्चैव विद्वां-
स्तमुत्पातं घोरमालक्ष्य राज्ञे । C. 2. 2403 B. 2. 71. 24 K. 2. 93. 23

— b) Ś1 K V1 B1.3–5 Dn D3–6 G2 एवं; Ñ1 T1 G1 तदेव; B2.6 D1.2 G3–5 M तथैव (for तदेवं found in G6 only). V1 B1–3.6 Dn2 D1.2 यश्च; T1 G1.6 यस्तु; G3 [अ]स्य; G4 M यत्तु; G5 यदि (for यस्य). K4 [अ]णीशः; D1 [अ]नीशाः; G6 °शैः. D4 दीवस्यनीशः; D6 दीव्य ह्यनीशः; G2 दीव्यन्धनेशः (for दीव्यत्यनीशः). — c) K3 D1–6 G1 Cv गांधारपुत्रस्य; K4 B1 Dn(!) गांधारराजस्य; G3.5 गांधारीपुत्रस्य. D6 वधो (for वचो). — d) G1 कितवो; G3 गुरवो; Cv कुरवो (as in text). Ś1 मापयात्; K1 मापयांतं; K2 मोपायात्; K3 मापयंते; K4 मापगच्छन्; V1 चापयात; B2.3.6 मानयध्वं; D2 मापयातः; D3.4 मा पपात; G1 प्रहीष्ये; G2 मावगाहत; G3–6 M1 मापगात; M2 मावदातं; Cd मापयात (as in text).

20 a) K3 भीष्मस्य (for भीम°). K1 G4 वाक्यं; K2 वाक्यो; G2 वा* (for वाक्ये). D3–6 च तथा; G2 तद्वधे वा; G3 तव देव (for तद्वदेव). G1 om. अर्जुनस्य. — b) Ś1 K1.3 यथा स्थितोहं; D3–6 स्थितोस्म्यहं (for स्थितोऽहं वै). G2 ते; G4 ते वै (for वै). K1 चैवमेतत्; B1 चैव तद्वत्; B5 D3–6 चैव वाक्ये; G2 चैवमेवं. — c) G4 M1 Cv युधिष्ठिरश्. Ś1 चेत्प्रवदेद्; K1 नैव वदंति; K2 D5 चेत्प्रवदति; K4 Dn(!) D6 ते प्रवदंतु (D6 °ति); Ñ1 V1 G1 M2 चेद्विवदं(G1 °द)तु; B1.3.4 T1 G2.6 चेद्विव(G2 °वि)दंति; B2.5.6 चेद्वदंतु; D1 चेत्प्रवदंतु; G3–5 चेत्तु वदं(G4 °द)ति; M1 चेद्धि वदति; Cv चेद्विवदति (for चेत्प्रवदन्ति). G1.4.6 [अ]नीशो (for °शम्). — d) B1.3 D3–6 अस्माद्; D1 G3–5 M1 तदा; T1 यदा; G1.2.6 M2 यथा (for अथो). G1 दाक्षान्; G3 दास्याम्; G4 दासान् (for दास्यान्). Some MSS. मोक्षसे; G3–5 मोक्ष्यते. K3 G (except G4) याज्ञसेनी.

21 a) Ś1 K2–4 Ñ1 B2 D1.5.6 G6 M1 गृहे नः; V1 Dn2 गृहेषु; B1 ग्लहेषु (for ग्लहे नः). — b) K4 Ñ1 V1 Dn M1 °सुतो (for °पुत्रो). — c) K1 स्वेवं; D3 त्वं; T1 G स्वयं (for त्वयं). K1 यस्य; K2 केन (for कस्य). — d) V1 वि-; B5 D3–6 तद्वै; G2.6 तं; B3 corrupt (for तज्). K2 एत (for एव). — After 21, S ins. (Cv glosses) a passage given in App. I (No. 38).

22 M2 om. the ref. — b) B1 व्याहरच्च; S (except G2) व्याजहार (for व्याहरद्). — c) Ñ1 प्रत्यनंदंत; T1 °वास्यंत; G1 M °वाशंत; G2.5.6 °वाश्यंत; G3 °पाद्यंत; G4 °वादंत (for °भाषन्त). — d) V1 B2.6 D1.2 समागताः (for समन्ततः). B2.6 D1.2 पक्षिगणा(D2 °ण)श्च; M2 °णश्चापि (for °णश्चैव).

23 a) Ś1 K B3.5 D (except D1.2) वै (for च). B6 सर्वं; G5 विशब्दं (for शब्दं). K1 G2 शब्दवेदी; Dn1 तत्त्वदर्शी (for तत्त्ववेदी). — b) Ś1 शब्दं; G2.4 देवी (for घोरं). Ś1 विदुरस्याःमजा; K2–4 G1.3.4 M सुबलस्यात्मजा (for सुबलात्मजा). — c) Ś1 Ñ1 V1 B1 Dn T1 G3.5 M1 भीष्मो द्रोणो (for भीष्मद्रोणौ). B2.3 D1 T1 G3–6 चैव (for चापि). B5 D3–6 सर्वे (for विद्वान्). — G6 om. (hapl.) 23d–24a. — d) Ñ1 V1 B1.4.5 D3–6 [अ]पि चैवाशशंसुः; B2.3.6 D1.2 [ए]व ते वै शशंसुः; S (G6 om.) [अ]ब्रुवन्सर्वे एव (for [अ]पि चैवाहुरुच्चैः).

24 G6 om. 24a (cf. v.l. 23). — a) Ñ1 तथा (for ततो). K1 (by corr.) T1 गांधारि. K Ñ1 Dn G1 M1 चापि (for चैव). — b) G6 समुत्पातं (for तमु°).

C. 2. 2403 B. 2. 71. 24 K. 2. 93. 23 निवेदयामासतुरार्तवत्तदा
ततो राजा वाक्यमिदं बभाषे ॥ २४
हतोऽसि दुर्योधन मन्दबुद्धे
यस्त्वं सभायां कुरुपुंगवानाम् ।
स्त्रियं समाभाषसि दुर्विनीत
विशेषतो द्रौपदीं धर्मपत्नीम् ॥ २५
एवमुक्त्वा धृतराष्ट्रो मनीषी
हितान्वेषी बान्धवानामपायात् ।
कृष्णां पाञ्चालीमब्रवीत्सान्त्वपूर्वं
विमृश्यैतत्प्रज्ञया तत्त्वबुद्धिः ॥ २६

धृतराष्ट्र उवाच ।
वरं वृणीष्व पाञ्चालि मत्तो यदभिकाङ्क्षसि ।
वधूनां हि विशिष्टा मे त्वं धर्मपरमा सती ॥ २७

द्रौपद्युवाच ।
ददासि चेद्वरं मह्यं वृणोमि भरतर्षभ ।
सर्वधर्मानुगः श्रीमानदासोऽस्तु युधिष्ठिरः ॥ २८
मनस्विनमजानन्तो मा वै ब्रूयुः कुमारकाः ।
एष वै दासपुत्रेति प्रतिविन्ध्यं तमागतम् ॥ २९
राजपुत्रः पुरा भूत्वा यथा नान्यः पुमान्क्वचित् ।
लालितो दासपुत्रत्वं पश्यन्नश्येद्धि भारत ॥ ३०

G2 आलोक्य (for आलक्ष्य). B3.6 D1.2 G2 राज्ञः (for राज्ञे). — c) G3.4 न्यवेद° (for निवेद°). M2 ततो (for तदा). — d) Ś1 इतो राजा; M2 राजा तदा (for ततो राजा).

25 Before 25, V1 B2.3.5.6 Dn D5 T1 G2.5 ins. धृतराष्ट्र उ° (resp. धृतराष्ट्रः). — a) T1 ततोसि; G2 हतोस्मि (for हतोऽसि). — b) D3–6 M2 यत्त्वं; T1 यस्त्वा; G3 यां त्वं (for यस्त्वं). — c) K2.3 समाभाषसे; K4 M2 °कर्षति; B3 सभामानयसि; D3 समाभषसि; T1 G4.6 °कर्षसि; G3 °कर्षति and °सि; M1 °नेष्यसि (for °भाषसि). K1 स्त्रियं सतीं भाषसे दुर्विनीतो. — d) A few MSS. द्रौपदी and °पत्नी.

26 Before 26, B6 ins. वैशं° — a) D3 एवमुक्तो; T1 G1 M एतावदुक्त्वा; G2 एवं तूक्त्वा; G3 स एवमुक्त्वा; G6 इत्येवमुक्त्वा (for एवमुक्त्वा). — b) K1–3 T1 पांडवानाम् (for बान्धवानाम्). K2.3 Ñ1 B3.5.6 D1 G1.4.6 M उपायात्; B1 आपापां; G2.3 उपेयात्; Cd अपायात् (as in text). — c) K1 अब्रुवीत्; Ñ1 अब्रुवन्; G2 ब्रवीत् (for अब्रवीत्). Ñ1 सांत्वयित्वा; B1.6 शांत्वपूर्वं; T1 साम° (for सान्त्व°). — d) Ś1 B1.3.5.6 D2–6 विमृष्यैतत्; K1 विष्टस्यैतत्; K2 विमृश्यैवं; K3 °श्य तत्. K4 प्रजया. K1 दुष्टबुद्धिः; S मंद° (for तत्त्व°).

27 a) B2.5 D1–6 कल्याणि (D6 °णी); G2 पांचाली. — b) K4 °वांछितं; Ñ1 G (except G2) M °कांक्षितं; V1 B3–5 D3–6 °कांक्षसे; Dn °वांछसि (for °काङ्क्षसि). — c) Dn D1.3.6 बंधूनां; G5 स्नुषाणां (for वधूनां). K1 च; B6 D1.2 त्वं; G2 तु (for हि). Ś1 K (except K4) वरिष्ठा (for विशिष्टा). — d) B2.3.6 D1.2 धार्मिकी (D2 °का) परमा; B4 श्रेयसी परमा; G3–6 नित्यं धर्मपरा; M2 त्वमेव परमा. D1.3 T1 सति.

28 a) D4 सत्यं (for मह्यं). — b) Ś1 वृणीमि. — c) G4 सर्वधर्मपरः; M2 °धर्मानुज (for °धर्मानुगः). — d) Ś1 D3 T1 G3.4 न दासो (for अदासो). — After 28, K1 ins.:

569* धृतराष्ट्रः ।
एवमस्तु तवाभीष्टमदासोऽस्तु युधिष्ठिरः ।
पुनरन्यं वरं पुत्रि वृणीष्व त्वं पतिव्रते ।

29 a) G4 मनस्वी समजानंतो. — b) K1–3 मा वि°; K4 B2.4 Dn मैवं; D1 G1.2 मा मे; T1 G3–6 M Cv मा ते (for मा वै). — c) B (except B2) D3–6 T1 एहि (for एष). B6 त्वं (for वै). Ś1 दासपुत्रस्ते; K1 °पुत्रोसि; K4 Ñ1 V1 Dn °पुत्रो हि; G1 दासिपुत्रेति; Cv as in text. — d) K3 विध्य (om. प्रति); D1.2 प्रतिविध्यं; D3 °विध्याम्; G1 °बुध्य; G4 °पूज्यं; Cd °विन्ध्यं (as in text). K3 स्वमात्मजं; K4 V1 B2 Dn ममात्मजं; Ñ1 B5 D3–6 उपागतं; B1.3.4.6 D1.2 T1 समागताः (B1 T1 °तं) (for तमागतम्).

30 a) K1 G4 राजपुत्र. K2 पराभूत्व (sic) (for पुरा भूत्वा). — b) Dn1 D1 यथान्यायः; T1 G2 °न्यायं (for यथा नान्यः). B2.6 D1.2 भुवि (for क्वचित्). — c) Ś1 K1–3 D1.2 Cd [अ]राजपुत्रत्वं (K1 °श्च; K3 D2 °स्त्वं) (for दासपुत्रत्वं). K4 Dn (!) राजभिर्लां(K4 °लैं)लितस्यास्य. — d) Ñ1 पश्य; G3 पश्येन् (for पश्यन्). K3 पश्येद्धि; G4 नश्यति (for नश्येद्धि). K4 Dn (!) न युक्ता दासपुत्रता; V1 B D1–6 T1 न स (B3–5 D3–6 नाधि-; B6 न च) गच्छेद्धि (D1 गच्छेति; D2 गच्छति) भारत.

31 After the ref., K4 V1 B D T1 ins.:

570* एवं भवतु कल्याणि यथा त्वमभिभाषसे ।
[T1 भद्रं ते (for कल्याणि).]

धृतराष्ट्र उवाच ।
द्वितीयं ते वरं भद्रे ददामि वरयस्व माम् ।
मनो हि मे वितरति नैकं त्वं वरमर्हसि ॥ ३१
द्रौपद्युवाच ।
सरथौ सधनुष्कौ च भीमसेनधनंजयौ ।
नकुलं सहदेवं च द्वितीयं वरये वरम् ॥ ३२
धृतराष्ट्र उवाच ।
तृतीयं वरयास्मत्तो नासि द्वाभ्यां सुसत्कृता ।
त्वं हि सर्वस्नुषाणां मे श्रेयसी धर्मचारिणी ॥ ३३
द्रौपद्युवाच ।
लोभो धर्मस्य नाशाय भगवन्नाहमुत्सहे ।
अनर्हा वरमादातुं तृतीयं राजसत्तम ॥ ३४
एकमाहुर्वैश्यवरं द्वौ तु क्षत्रस्त्रिया वरौ ।
त्रयस्तु राज्ञो राजेन्द्र ब्राह्मणस्य शतं वराः ॥ ३५
पापीयांस इमे भूत्वा संतीर्णाः पतयो मम ।
वेत्स्यन्ति चैव भद्राणि राजन्पुण्येन कर्मणा ॥ ३६ C. 2. 2415 B. 2. 71. 36 K. 2. 83. 35

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

— a) K4 तु (for ते). M2 द्वितीयं तव भद्रं ते. — b) Ś1 Ñ1 V1 B2.5.6 Dn1 D2.6 ददानि; G1.4 °सि (for °मि). Ś1 K1.3.4 B3 Dn D6 ह; V1 B1.3–6 D1–5 तं (for माम्). K2 ददानि वरय स्वयं. — c) G1 वरो (for मनो). — d) K4 नैकस्त्वं; G2.4 नैकत्वं. G3 अर्हति.

32 a) Ś1 रथस्थौ; V1 संरब्धौ; D4 सारथौ (for सरथौ). K4 स्वधनुष्कौ; D3 सानुषंगौ; T1 सदनिष्कौ. — cd) G2–5 M नकुलः सहदेवश्च (for c). G1 द्वितीयो वरदे वरं (for d). Ś1 K B1.5 Dn D3–6 यमौ च वरये राजन्नदासान्स्व(Dn1 राजंस्त्वदासान्स)वशानहं. Cn cites स्ववशान्.

33 After the ref., K4 Ñ1 V1 B D T1 ins.:

571* तथास्तु ते महाभागे यथा त्वं नन्दिनीच्छसि ।

[V1 B (except B5) D1.2 [इ]ति (for ते). T1 यथा त्वं वरमिच्छसि.]

— a) K3 वरदास्मत्तो; G3 वरयन्मत्तो. — b) K1 नासद्यस्यां; D1.2 नास्ति द्वाभ्यां; G2 नासि वाक्यं; G4 M1 नापि (G4 नासी) द्वाभ्यां. Ś1 K3 V1 B1.3.4 Dn2 D3.5.6 सुसंस्कृता; K1 सुसंज्ञता; D1 सुसंस्कृतं (for सुसत्कृता). — c) G5 (sec. m.) तु (for हि). — d) K4 T1 श्रेयसि. — After 33, G3–5 ins.:

572* क्षमस्वाद्याश्रुपातेन शून्यं भवति वै गृहम् ।

[G4 क्षमासाद्दरयपातेन; G5 क्षमासादाश्रु°.]

34 a) G4 डंभ° (for धर्म°). K4 नाशस्य; G2 नाशोयं (for नाशाय). Ś1 लोभाद्धर्मस्य नाशं वै; B2.6 D1.2 G5 लोभो (B6 लोभाद्) धर्मविनाशाय. — b) K4 D1.2 भगवान् (for °वन्). Ś1 अहम्; G2.4 नाहैम् (for नाहम्). — c) B3.6 G4 अनर्हं (B3 °र्हं; G4 °र्है-).

35 a) T1 G2 एकं चाहुर्. — b) K4 °स्त्रियो (for °स्त्रिया). K1–3 द्वौ क्षत्रियवरौ स्मृतौ (K1 स्त्रिस्य); Ñ1 °द्वौ स्मृतौ क्षत्रियावरौ; V1 B D1–6 द्वौ वरौ क्षत्रियस्य तु (B1 च); Dn G M द्वौ वरौ (G2 तु वै) क्षत्रियस्त्रियः (G4 °योः; G5 °याः; G6 °यां); T1 द्वितीयं क्षत्रियस्त्रियाः. — c) K3 त्रयोस्तु; G3.4.6 त्रयं तु. G1.3–6 M1 राज्ञां (for राज्ञो). B5 त्रयः शूद्रस्य राजेंद्र; T1 त्रयस्तु शूद्रनारीणां; G2 न च त्रयस्तु राजेंद्र; M2 वरत्रयं तु राज्ञां तु. — d) K1 ब्राह्मण्याश्च (for °णस्य). Ś1 शतां. Ś1 वरः; B1 G4 वरं; D4 वरां (for वराः).

36 b) K1 G1.2 संतीर्गा; T1 सतीर्णाः. — c) K2 वेश्यंति; K3 लिप्संते; G3 सेत्स्यंति (for वेत्स्यन्ति). — d) K4 corrupt.

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K B1.3–6 Dn2 D1.2.4–6 द्यूत. — *Adhy. name:* B6 द्रौपदीवरलंभनं; T1 G1 M1 द्रौपदीवरलाभः; G3.4 द्रौपदीवरप्रदानं; G5 द्रौपदीशापभयाद्विमुक्तपांडवदासभावः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg.) 63 (as in text!); K2 D3 64; K3 65; Dn1 71; S 105 (G4 79; G6 106). — *S'loka no.:* K2 36; Dn D1.2.4 37; T1 95.

C. 2. 2416
B. 2. 72. 1
K. 2. 94. 1

६४

कर्ण उवाच।

या नः श्रुता मनुष्येषु स्त्रियो रूपेण संमताः।
तासामेतादृशं कर्म न कस्यांचन शुश्रुमः॥ १
क्रोधाविष्टेषु पार्थेषु धार्तराष्ट्रेषु चाप्यति।
द्रौपदी पाण्डुपुत्राणां कृष्णा शान्तिरिहाभवत्॥ २
अप्लवेऽम्भसि मग्नानामप्रतिष्ठे निमज्जताम्।
पाञ्चाली पाण्डुपुत्राणां नौरेषा पारगाभवत्॥ ३

वैशंपायन उवाच।

तद्वै श्रुत्वा भीमसेनः कुरुमध्येऽत्यमर्षणः।
स्त्री गतिः पाण्डुपुत्राणामित्युवाच सुदुर्मनाः॥ ४
त्रीणि ज्योतींषि पुरुष इति वै देवलोऽब्रवीत्।
अपत्यं कर्म विद्या च यतः सृष्टाः प्रजास्ततः॥ ५
अमेध्ये वै गतप्राणे शून्ये ज्ञातिभिरुज्झिते।
देहे त्रितयमेवैतत्पुरुषस्योपजायते॥ ६
तन्नो ज्योतिरभिहतं दाराणामभिमर्शनात्।

64

1 G3 om. the ref. — ^{a}) K1 न मे; B2 या वः; D1.2 या वा; G2 यास्तु; some other MSS. या न (for या नः). K3 श्रुत्वा (for श्रुता). V1 मनुष्येन्द्र. — ^{b}) G3 रूपेषु. Ś1 संस्कृताः; K1 D3 G1.6 संमता. — ^{d}) K2 कस्यां न च; K4 कासांचन. Ś1 शुश्रुम. K3 Dn न कस्याश्चन (K3 °स्यां न च) शुश्रुम; Ñ1 M2 न कस्याश्चिद्दिशां पते; V1 B1 T1 न कस्यां(B1 न कासां)चिन्निशम्यते; B2–6 D1–6 न कासां(B2–4 D1.2 कस्यां)चित्प्रदृश्यते; G1.2.4–6 M1 न कस्याश्चि(G2.4 कस्यांचि)न्निशाम्यते; G3 न कश्चास्य निशम्यते.

2 ^{a}) T1 क्रोधवि°. Ñ1 सर्वेषु (for पार्थेषु). — ^{b}) K3 धार्तराष्ट्रे (om. षु). K4 वाप्यतिं; Ñ1 चाप्युत. T1 G1.3.4 M धृतराष्ट्रसुतेषु (T1 G3.4 °तेन) च; G2.5.6 धार्तराष्ट्रसुतेषु च. — ^{c}) Ś1 blank! G6 om. (hapl.) from पाण्डुपुत्राणां in 2^{c} up to स्त्री गतिः in 4^{b}. — G3 om. (hapl.) 2^{d}–3^{c}. — ^{d}) K1–3 इहागमत्; D1.2 G5 इवाभवत्. Ś1 द्रौपदी शांतिरिहागमत् (hypermetric); T2 कृष्णा शांतिपराम°; G2 इत्युवाच सुदुर्मनाः (= 4^{d}).

3 G6 om. 3. G3 om. 3^{abc} (for both cf. v.l. 2). — ^{a}) T1 मग्नानाम्. ^{b}) G4 प्रतिषेति (for अप्रतिष्ठे). K2 अप्रतिष्ठेषु म°. —) T1 G2 द्रौपदी (for पाञ्चाली). — ^{d}) K2 नौरेषां. G1 परगा. D3 G2 नौरेषां पारगा (G2 °षा परमा) भवेत्; G5 पारगा नौरिवाभवत्.

4 G6 om. (hapl.) up to स्त्री गतिः in 4^{b} (cf. v.l. 2). D2 G1.3.5 M om. the ref. — ^{b}) G1 [अ?]मर्षणः (for ऽत्यमर्षणः). — ^{d}) D2 इत्यवोचत दु°.

5 Before 5, Ś1 Dn D4.6 ins. भीमसेन उ° (Ś1 om. उ°); K4 B2.6 D1m.3.5 M2 ins. भीम उ°. — ^{a}) Ś1 K4 G2.3 पुरुषे (G3 °षेम्); K1 °षैर्; K2 °षा; G4 °षम्. — ^{b}) G2 सन्ति (for इति). — After 5^{ab}, T1 G5 ins. (Cv glosses):

573* युद्धेऽपराङ्मुखत्वं च आहूतस्यानिवर्तनम्।
दाराणां रक्षणं चैव इति तज्ज्योतिषां त्रयम्।

[(L. 2) Cv वर्तनं (for रक्षणं). T1 रक्षणं चैव दाराणां (by transp.).]

— ^{c}) T1 G1.3–6 M1 वै विद्या; G2 विद्यां च (for विद्या च). — ^{d}) Ś1 तथा (for ततः). G2 सृष्टाजस्रं प्रजापतिः. Cd as in text.

6 ^{a}) G2 अमेध्यं; G6 °ध्य; Cd as in text. K1 वै गतप्राणाः; K3.4 B (except B3) D1.2.4.6 G4 विगतप्राणे (D4 °णः); D3.5 G1 वि(G1 वै)गतः प्राणे; Cv as in text. — ^{b}) K1.2 उज्जिते; Dn1 उप्सिते; G6 उत्थिते; Cd as in text. — ^{c}) G2 देह°. Dn1 त्रितिय; M2 हितयम् (sic); Cv apparently तृतीयं (for त्रितयं). B2 D1.2 अप्यैतत्. — ^{d}) K4 B3.4.6 Dn D3–6 [उ]पयु(K4 °य)ज्यते; B2 [अ]पजायते; Cd as in text. K3 पुरुषस्येव न जायते (hypermetric!).

7 B5 reads 7 twice (second time only with v.l. here quoted). — ^{a}) D1(m as in text) ज्योती; D3 तिरसि (for ज्योतिर्). K1.2 उपाहतं; K3 उपाहते; K4 Cnp अभिहितं; Ñ1 इयं राजन्; V1 B1.3.5.6 D1.2 इयं जाता (D1m अभिहत); T1 G1.3–5 M उपहतं; G2 विरहितं; G6 उपाहंतं. — ^{b}) K1 दारुणाम्; G2 दासस्याद् (corrupt). Ś1 इह धर्षणां; K2.3 इह द(K2 क)र्शनात्; K4 G3 अभिदर्शनात्; V1 अतिधर्षणात्; D2 इव धर्षणी; D3–6 अभिमर्षणात्. B1.6 दारूणामिव धर्षणी (B6 धर्मणी[णि?]); B3 दारूणामिति धर्षणा; B5 D1(m as in text) दारुणामिव धर्षणात् (D1 वर्षणि); G4 दारुणा भीमदर्शनात्. Cd cites इह (= सभायां), implying its affinity with Ś1 K MSS. — After दाराणां, D3 (wrongly) reads परुषां गिरं (of 8^{b}), 8^{cd}, 9^{a} and न वैरम् (of 9^{b}), repeating the portion in its

धनंजय कथं स्वित्स्यादपत्यमभिमृष्टजम् ॥ ७

अर्जुन उवाच ।

न चैवोक्ता न चानुक्ता हीनतः परुषा गिरः ।
भारताः प्रतिजल्पन्ति सदा तूत्तमपूरुषाः ॥ ८

स्मरन्ति सुकृतान्येव न वैराणि कृतानि च ।
सन्तः प्रतिविजानन्तो लब्ध्वा प्रत्ययमात्मनः ॥ ९

भीम उवाच ।

इहैवैतांस्तुरा सर्वान्हन्मि शत्रून्समागतान् ।
अथ निष्क्रम्य राजेन्द्र समूलान्कृन्धि भारत ॥ १०

किं नो विवदितेनेह किं नः क्लेशेन भारत ।
अद्यैवैतान्निहन्मीह प्रशाधि वसुधामिमाम् ॥ ११

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा भीमसेनस्तु कनिष्ठैर्भ्रातृभिर्वृतः C. 2. 2427 B. 2. 72. 12 K. 2. 94. 12

proper place. — c) B1.2.6 नु स्याद्; D1 (m as in text) तस्या; D2 G3 न स्याद्; D3–6 G1 -चित्स्याद्; T1 हि स्याम्; G2.4 हि स्याद्. Cd cites कथं स्वित् (as in text). Ś1 धनंजयः कथं नास्याम्; V1 B3.5 °जयाभिमृष्टाया (B3 °सृष्टाया; B5 °मृष्टयोर्). — d) Ś1 अभिदृष्टवान्; K3 °सृष्टवान्; B5 m °मृष्टवान्; K4 Dn D1 m इ(K4 अ)तिशिष्टवत्; B1.2.6 D2 इति मृ(D2 सृ)ष्टवान्; D4 °सृष्टजं; D5 °घृष्टजं; Cn as in text. K1 अपद्यमभिघृष्टवत्; K2 नापत्यमभिपृच्छवान्; V1 B3.5 स्यादपत्यमहो कथं; D1 (in text) न प्रष्टमिति सृष्टवान्; G2 अनपत्याभिमृष्टजं; G6 तदपत्यमभीष्टजं. Cd cites सृष्ट(? मृष्ट)वान् (= उन्मूलितवान्).

8 Ś1 K G1.2.4 om. the ref. G3.5.6 M1 धनंजयः (for अर्जुन उ°). For Cd see below. — a) K2 न चैकोक्त्वा; B3 न वै चोक्ता. K3 चानरक्ता (for चानुक्ता). K1 न वै चोक्ता न वानुक्ता. — b) V1 B1 (m as in text).3.6 D1.2 ह्रीमन्तः; Cv हीनतः (as in text). K2–4 Dn2 T1 G1.2.4.6 पुरु(K3 °र)षा. K1 हीनसत्पुरुषो गिरः (sic). — c) K1 B5 भारता; B1.2 Dn2 D3–6 G3.5 M भारत; Cv as in text. K1 °जल्पन्तु; K2 प्रविजल्पन्ति; G3 प्रतिज्वलंति. D3 (first time) प्रतिजल्पंति तं धीराः; G1 भ्रातरः परिज°. — d) A few MSS. °पुरुषाः. K1 V1 D3 (first time) सदा उत्तम°; B1.3.5 Cv (!) सदानुत्तम°.

l: हीनेन उक्ता अनुक्ता वा परुषा गिरः । न प्रतिजल्पन्ति नोत्तरयन्ति ।

9 b) B1 transp. न and वैराणि. Ś1 K4 Ñ1 Dn [अ]पि; V1 B2–6 D2–6 तु (for च). K1 सवैराणि कृतान्यपि; K2.3 वैराणि न कृतान्य(K3 °न)पि. — c) K2.3 T1 G2.3.5.6 M1 °जानन्ति; G4 °हिंसन्ति; Cv as in text. — d) G1 M2 आत्मनि. Cv cites text. Ñ1 लब्धप्रत्यय°; V1 B D1–6 लब्धसंभावनाः स्वयं (B2 D1.2 कथं). Cd.v cite प्रत्ययम् (as in text); Cn cites लब्धसंभावनाः. — After 9, T1 ins.:

574* पुनर्युधिष्ठिरं भीमः क्रुद्धो वचनमब्रवीत् ।
अनुजानीहि मां राजन्निग्रहाय दुरात्मनाम् ।

10 Ś1 K T1 G1.2 om. the ref. V1 B1.3.4 D3–6 भीमसेन उ°. — 10abc damaged in B2. — a) Ś1 K1.2 एतान्व(Ś1 °ब्र)रान्; K4 एतास्सूरन् (corrupt); Ñ1 एतान्द्विषः; V1 तानरीन्; B1 एतांस्त्वरन्; B3 एतान्स्वयं; B4.5 Cn एतां(B5 °नां)स्तूरा; Dn2 तांस्तुगन्; D3.4 तांस्तु वा; D5 एतांस्तु वः; D6 एतांस्तु तान्; T1 एतानिहं (corrupt); G2 तानहं; G5 M एना(G5 °ता)न्वयं; ※ Cnp एतान्स्तुता- नित्यपपाठः ।※ (for एतांस्तुरा). Cn glosses तूरा = त्वरया. K3 G3 इह वै तान्वयं (K3 °न्त्वराजन्); B3 हंतैतानाशु नः; D1 हंतैनानाशु वः; D2 हंतैतानाशुचः; G1 इहेनैवान्वयं; G4 पापे रतान्वयं; G6 इह वै तादृशान् (for इहैवैतांस्तुरा). Text as in Dn1 only! See Addenda. — b) Ñ1 मम; T1 G2 हत्वा; G1 M हन्म; G3 जन्म-; G4 अस्मन्- (for हन्मि). — c) K3 अद्य (for अथ). K1 निःकृत्य; a few MSS. निःक्रम्य. Ñ1 राष्ट्रेभ्य (for राजेन्द्र). — d) Ś1 G1.3 M आमूलात्; Ñ1 G6 आ(G6 अ)मूलान्; T1 G4 आमूलं. Ś1 विद्धि; K2.3 किं हि; K4 Ñ1 V1 B1.3–6 Dn D3–6 M1 हन्मि; B2 किं न; B6 m D1.2 किं नु; T1 निह; G3 कृषि; G5.6 कृद्धि; Cd कृधि (probably कृन्धि) (= छिन्धि), with K1 G1.4. See Addenda. K4 भारतः. G2 आमूलाग्रापि भारत.

11 K1 T1 om. (hapl.) 11ab. — a) K3 G4 विविदितेनेह; G2 विपद्विते°; G3 -पपतिते°. — b) K4 Dn (!) उक्तेन च; Ñ1 नोक्तेन च; B2 नः क्रोशेन (for नः क्लेशेन). G4 चैव हि; G5.6 M1 चैव ह (for भारत). G1 M2 किं न क्लेशो (M2 शे-) न चैव ह; G2 क्लिष्टः केशेन भारत (!); G3 किं नु क्लेशचयैव हि. — c) D1 अथ (for अद्य). Ś1 [ए]व वा; K2 D2 G1.3.4 [ए]व तान्; Ñ1 V1 B1.3–6 D6 [ए]वैनान्; D4.5 G3.5.6 M2 चैना(G3.5 °ता)न् (for [ए]वैतान्). K3 निहन्म्याजौ; B2 D2 T1 G4 निहत्यैव (G4 °वं); D1 निहन्म्यैवं; G1–3.5.6 M निहत्येह (for निहन्मीह). K1 अद्यैव तांश्च हन्मीह; D3 अद्य चैनान्हनिष्यामि. — d) Ś1 K B2 Dn T1 पृथिवीम् (for वसुधाम्).

12 All MSS. except K4 B6 om. the ref. — b)

C. 2. 2427 B. 2. 72. 12 K. 2. 94. 12 मृगमध्ये यथा सिंहो मुहुः परिघमैक्षत ॥ १२
सान्त्व्यमानो वीज्यमानः पार्थेनाक्लिष्टकर्मणा ।
स्विद्यते च महाबाहुरन्तर्दाहेन वीर्यवान् ॥ १३
क्रुद्धस्य तस्य स्रोतोभ्यः कर्णादिभ्यो नराधिप ।
सधूमः सस्फुलिङ्गार्चिः पावकः समजायत ॥ १४
भ्रुकुटीपुटदुष्प्रेक्ष्यमभवत्तस्य तन्मुखम् ।
युगान्तकाले संप्राप्ते कृतान्तस्येव रूपिणः ॥ १५
युधिष्ठिरस्तमावार्य बाहुना बाहुशालिनम् ।
मैवमित्यब्रवीच्चैनं जोषमास्स्वेति भारत ॥ १६
निवार्य तं महाबाहुं कोपसंरक्तलोचनम् ।
पितरं समुपातिष्ठद्धृतराष्ट्रं कृताञ्जलिः ॥ १७

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

६५

युधिष्ठिर उवाच ।
राजन्किं करवामस्ते प्रशाध्यस्मांस्त्वमीश्वरः ।
नित्यं हि स्थातुमिच्छामस्तव भारत शासने ॥ १

धृतराष्ट्र उवाच ।
अजातशत्रो भद्रं ते अरिष्टं स्वस्ति गच्छत ।
अनुज्ञाताः सहधनाः स्वराज्यमनुशासत ॥ २

B2 damaged. K V1 B (except B1; B2 damaged) Dn सह; Ñ1 भृशं (for वृतः). — d) K4 Dn मुहुर्मुहुरुदैक्षत.

13 a) Ś1 K (except K2) Dn D1.2.5.6 G3.4.6 सांत्व-; B1.6 शांत्व्य-. A few MSS. -माणो (for -मानो). K1.4 T1 G2–6 M वार्यमाणः (K1.4 °नः); Ñ1 V1 B D G1 वीक्ष(D °क्ष्य)माणः. See Addenda. — b) K1 पार्थेनाकृष्ट°. — c) K1 श्विद्यते च; K2 Dn स्विद्यते(Dn2 °त्ये)व; K3 Ñ1 V1 B1.5.6 D1–3 G3 M खिद्यते च (K3 °ते मे; B6 °तेद्य); K4 B2–4 खिद्यत्येव; T1 स्विद्यते हि; G2 °ते वै; G4 क्लिश्यते च; G6 विद्यते हि. — d) K1 परं दाहेन; G1

14 a) = 2.63.15a. K1–3 B3 श्रोत्रेभ्यः; K4 श्रौतेभ्यः; D3.5.6 श्रोतोभ्यः; G2 स्रोतस्सु (for स्रोतोभ्यः). — b) V1 D2–4.6 (m as in text) कर्णाद्येभ्यो; B3 कर्णान्तेभ्यो; B6 कर्णास्येभ्यो. Ñ1 कर्णेभ्यश्चैव भारत. — c) Dn1 संधूमः.

15 a) MSS. indiscriminately read भ्रुकुटी, भृकुटी, भ्रकुटी or भ्रूकुटी and दुष्प्रेक्ष्यम्, दुष्प्रेक्षम्, दुःप्रेक्ष्यम्, or दुःप्रेक्षम्. K1 °पुत्र°; K2 °पट°; K4 B1.2.4 Dn °कृत°; V1 B3m D3.4.6 M2 °तट°; D5 °कंठ°; M1 °मुख° (for °पुट°). G4 °टीकृतमप्रेक्ष्यं. — b) K4 येभवत् (for अभवत्). — c) G2 युगांते समनुप्राप्ते. — d) K4 M2 कृतांतस्यैव. D6 दूषिणः (for रूपिणः).

16 a) K3 G2 समावार्य; K4 तमाचार्य. — b) B (except B1) D3–6 बाहुभ्यां. K4 B6 °शालिनः; G1.2 M °षालिनं. — c) Dn2 नैवम्; G1 मैनम् (for मैवम्). M2 चैव (for चैनं). — d) B (except B3) जौषम्; Cd as in text. K1 आदिष्ट; M2 आस्येति; all other MSS. आस्वेति (for आस्स्वेति). Cd cites आस्व (= तिष्ठ).

17 a) K3 त्वं; K4 वै; B1 Dn D6 G1 च (for तं). K1–3 महात्मानं; B2 D1.2 G1 M2 °बाहुः. — b) Ñ1 B2.6 D1.2 T1 G (except G2) क्रोध- (for कोप-). — c) K1.2 D3.4.6 T1 समुपातिष्ठ; G1 तमुपातिष्ठद्. — d) D1 G3 कृतांजलिं.

Colophon om. in B6 D1.2. — *Sub-parvan:* Ś1 K B1.3–5 Dn2 D3–6 G1 द्यूत. — *Adhy. name:* G1 भीमकोपकथनं; G3 भीमार्जुनसांत्वनं; G5 भीमकोपसांत्ववादनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg.) D3 64 (as in text!); K2 65; K3 66; Dn1 72; S 106 (G4 80; G6 107). — *S'loka no.:* K2.3 Dn D4 M1 17; T1 20.

65

1 b) G3 M1 ईश्वर. — c) G2 सं- (for हि). K2 D6 इच्छामि.

2 Ś1 om. the ref. — b) Ś1 वरिष्ठं; Ñ1 V1 B1.3.5 D2–6 T1 G3.5.6 M1 अरिष्टाः; G1 अरिष्टां; G4 आदिष्टा; Cd as in text. Ś1 K2 गच्छतः; D1 गच्छते. G2 ह्यरिष्टा स्वस्ति गच्छतां. — d) K4 स्वराष्ट्रम्. K3 M2 °शासतः; D2 °शासथ. V1 B1.3–5 D3–6 राज्यं पालयतानघाः (D5 °नया).

इदं त्वेवावबोद्धव्यं वृद्धस्य मम शासनम् ।
धिया निगदितं कृत्स्नं पथ्यं निःश्रेयसं परम् ॥ ३
वेत्थ त्वं तात धर्माणां गतिं सूक्ष्मां युधिष्ठिर ।
विनीतोऽसि महाप्राज्ञ वृद्धानां पर्युपासिता ॥ ४
यतो बुद्धिस्ततः शान्तिः प्रशमं गच्छ भारत ।
नादारौ क्रमते शस्त्रं दारौ शस्त्रं निपात्यते ॥ ५
न वैराण्यभिजानन्ति गुणान्पश्यन्ति नागुणान् ।
विरोधं नाधिगच्छन्ति ये त उत्तमपूरुषाः ॥ ६
संवादे धिष्ठिर नराधमाः ।
प्रत्याहुर्मध्यमास्त्वेतानुक्ताः परुषमुत्तरम् ॥ ७
नैवोक्ता नैव चानुक्ता अहिताः परुषा गिरः ।
प्रतिजल्पन्ति वै धीराः सदा उत्तमपूरुषाः ॥ ८
स्मरन्ति सुकृतान्येव न वैराणि कृतान्यपि ।
सन्तः प्रतिविजानन्तो लब्ध्वा प्रत्ययमात्मनः ॥ ९
तथाचरितमार्येण त्वयास्मिन्सत्समागमे ।
दुर्योधनस्य पारुष्यं तत्तात हृदि मा कृथाः ॥ १० C. 2. 2444 B. 2. 73. 12 K 2. 93. 12

3 ^{a}) K$_3$ Ñ$_1$ V$_1$ B Dn D$_{3-6}$ M$_2$ चैवाव°; K$_4$ ते तात; D$_1$ च तेव°; D$_2$ त्वेव च; G$_3$ त्वेत्र (submetrical!) (for त्वेवाव°). — ^{b}) Ś$_1$ B$_{1.6}$ D$_{1.2}$ शासनात्. — ^{c}) V$_1$ B (except B$_2$) Dn D$_{3-6}$ T$_1$ G$_{3-6}$ M$_1$ मया; G$_2$ सिद्धं (for धिया). K (except K$_1$) V$_1$ B$_{2.4}$ Dn सर्वं (for कृत्स्नं). — ^{d}) Ś$_1$ B$_{1.3}$ T$_1$ G$_{3.4.6}$ M$_1$ पश्य निः-; G$_{1.2}$ पश्यन्निः-; G$_5$ पश्यति (for पथ्यं निः-). Dn^1 निःश्रेयसे. K$_1$ पश्यंति प्रेयसं परं.

4 ^{a}) K$_2$ Ñ$_1$ V$_1$ B (except B$_5$) D$_2$ वेद; T$_1$ वेद्धि; G$_4$ वेत्स्य (for वेत्थ). G$_2$ राज- (for तात). K$_1$ वेदध्वं सर्वधर्माणां. — ^{b}) G$_4$ इष्टां (for सूक्ष्मां). — ^{c}) T$_1$ विन°; G$_4$ विदि° (for विनी°). D$_4$ G$_6$ [ऽ]स्सि (for ऽसि). — ^{d}) B$_3$ °पासितां; G$_2$ °सत; G$_{3.4}$ °सित.

5 ^{a}) M$_2$ बुद्धिं सुतः (for बुद्धिस्ततः). Cv cites यतो [gloss प्रयत्नान्!] नु बुद्धितः. K B$_2$ Dn D$_{1.2}$ Cd क्षांतिः (for शान्तिः). — ^{b}) G$_2$ प्रथमं (for प्रशमं). — ^{c}) K$_3$ न दारौ; G$_4$ नाधत्ते (for नादारौ). V$_1$ B D नादारुणि पतेच्छ(Dn$_2$ पते श)स्त्रं. Cn cites अदारुणि; Cv as in text. Cd implies text. — ^{d}) V$_1$ B D दारुण्येतन् (B$_6$ °ण्येव); G$_4$ ददौ शस्त्रं (for दारौ शस्त्रं).

6 ^{a}) K$_4$ °जानाति; B$_2$ °पद्यंति; B$_6$ D$_{1.2}$ °पश्यंति (for °जानन्ति). — ^{b}) D$_2$ वागुणान्. G$_1$ गुणात्पश्यंति नागुणात्. — B$_2$ om. 6^{cd}. — ^{d}) K$_1$ ये तु; K$_4$ हंत; V$_1$ B$_{1.3.5}$ D$_{3-6}$ संत; Dn^1 यत; D$_{1.2}$ ये वै; S नित्यम् (M$_2$ एत) (for ये त). K$_2$ °पौरुषाः. — K$_4$ Dn(!) read 9^{ab} after 6 and B$_2$ (which om. 6^{cd}) reads it after 6^{ab} (K$_4$ Dn repeating it in its proper place). This 9^{ab} is then followed by:

575* सन्तः परार्थं कुर्वाणा नावेक्षन्ते प्रतिक्रियाम् ।

[Cn cites संतः both before 7 and after 8.]

7 B$_1$ G$_2$ om. 7–8; B$_2$ om. 7^a–10^b. — ^{a}) K$_2$ Dn^1 (before corr.) D$_3$ पुरुषाण्या°; K$_3$ पुरुषस्या°. G$_1$ [आ]ह (for [आ]हुर्). — ^{cd}) G$_6$ प्रीत्या° (for प्रत्या°). K$_1$ मध्यगास् (for °मास्). Ś$_1$ G$_3$ त्वेतायु(G$_3$ °न्यु)क्ताः; K$_{1.3}$ त्वेनमुक्त्वा; K$_2$ त्वेननुक्ताः; Ñ$_1$ V$_1$ B (B$_{1.2}$ om.) त्वेतेनो°(Ñ$_1$ °नु)क्ताः; D$_{1.3}$ त्वेतानुक्त्वा; G$_1$ M त्वे(G$_1$ ते)नानुक्ताः (for त्वेता°). K$_{2-4}$ Dn$_1$ D$_1$ (both latter before corr.) T$_1$ G$_{4.6}$ पुरुषम् (for प°). Ś$_1$ B$_{3-5}$ T$_1$ G$_{4.5}$ M$_2$ उत्तमं; K$_4$ °र; G$_{1.6}$ °माः (for °रम्). G$_3$ पुरुषसत्तमाः (for परुषमु°). Cd cites मध्यमास्तु and परुषमुक्ताः.

8 = var. 2. 64. 8. B$_{1.2}$ G$_2$ om. 8 (cf. v.l. 7). — ^{a}) K$_4$ Ñ$_1$ Dn G$_1$ न चोक्ता (for नैवोक्ता). K$_2$ नेवोक्ता नेव चा°; K$_3$ न चैवोक्ता न चानुक्ता; G$_4$ नैवोक्ताश्चैव वानुक्तान्. Cd cites उक्ताः and अनुक्ताः. — ^{b}) K$_2$ अहित-; K$_3$ आहिताः; K$_4$ Ñ$_1$ V$_1$ Dn D$_1$ त्वहिताः; T$_1$ G$_{3-5}$ M हीनतः (for अहिताः). G$_1$ पुरुषा गिराः. Ś$_1$ B$_5$ D$_{3-6}$ अहितां प(D$_4$ पु)रुषां गिरं; B$_{3.4.6}$ D$_2$ ह्य(B$_4$ न)चिन्वा (D$_2$ °त्या) महतां गिरः; G$_6$ न मीमाः पौरुषा गिरः. — ^{c}) T$_1$ G$_{1.5}$ M अति जल्पन्ति; G$_3$ इति ज°; G$_4$ अभिज°. B$_4$ मारताः प्रतिजल्पन्ति; G$_6$ नातिजल्पन्ति वै वीराः. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{2.3}$ B$_{3.4.6}$ Dn D$_1$ M$_1$ तूत्तम°; Ñ$_1$ ह्युत्तम° (to avoid hiatus!). K$_4$ B$_5$ सदानुत्तम°; V$_1$ सदैवोत्तम°. K$_1$ °पौरुषाः; Dn^1 T$_1$ °पुरुषः.

9 = var. 2. 64. 9. B$_2$ om. 9 (cf. v.l. 7). — ^{b}) G$_1$ नावैरास्सु-; G$_2$ नापराध- (for न वैराणि). — ^{c}) Ś$_1$ प्रत्यभिजानंते; K$_4$ प्रतिविजानैव; G$_6$ M$_1$ °विजानन्ति; Cd as in text. — ^{d}) A few MSS. लब्धा. M आत्मनि. K$_4$ वानुक्तास्त्वहिता गिरः. — After 9, K$_4$ Dn(!) ins.:

576* असंभिन्नार्थमर्यादाः साधवः प्रियदर्शनाः ।

10 B$_2$ om. 10^{ab} (cf. v.l. 7). — ^{a}) B$_1$m Cv यथा (for तथा). B$_1$(m as in text) विहितम् (for [आ]चरितम्). K$_1$ तथाचरन्ति मार्गेण; K$_4$ D$_{3-6}$ °चरितमार्गेण; D$_{1.2}$ °वहितमार्गेण; G$_1$ °चरितमानस्वं (sic). — ^{b}) G$_3$ °गते (for °गमे). Ś$_1$ B$_{1.3.6}$ D$_{1.2}$ G$_4$ त्वया चा(Ś$_1$ D$_1$ वा-; G$_4$ त)स्मिन्समा°; K$_1$ यथास्मिन्स समा°; K$_{3.4}$ त्वयास्मिन्समा° (submetrical); G$_1$ [त्व]यास्मि तत्समा°; Cv as in text. — ^{d}) Ś$_1$ तत्तावद्; K$_1$ M$_1$ तत्तथा; Ñ$_1$ G$_6$ M$_2$

C. 2. 2444 B. 2. 73. 12 K. 2. 95. 12 मातरं चैव गान्धारीं मां च त्वद्गुणकाङ्क्षिणम् ।
उपस्थितं वृद्धमन्धं पितरं पश्य भारत ॥ ११
प्रेक्षापूर्वं मया द्यूतमिदमासीदुपेक्षितम् ।
मित्राणि द्रष्टुकामेन पुत्राणां च बलाबलम् ॥ १२
अशोच्याः कुरवो राजन्येषां त्वमनुशासिता ।
मन्त्री च विदुरो धीमान्सर्वशास्त्रविशारदः ॥ १३
त्वयि धर्मोऽर्जुने वीर्यं भीमसेने पराक्रमः ।
श्रद्धा च गुरुशुश्रूषा यमयोः पुरुषाग्र्ययोः ॥ १४
अजातशत्रो भद्रं ते खाण्डवप्रस्थमाविश ।
भ्रातृभिस्तेऽस्तु सौभ्रात्रं धर्मे ते धीयतां मनः ॥ १५

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्तो भरतश्रेष्ठो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
कृत्वार्यसमयं सर्वं प्रतस्थे भ्रातृभिः सह ॥ १६
ते रथान्मेघसंकाशानास्थाय सह कृष्णया ।
प्रययुर्हृष्टमनस इन्द्रप्रस्थं पुरोत्तमम् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥ समाप्तं द्यूतपर्व ॥

त्वं (G6 ते) तात; T1 G3-5 तात ते (for तत्तात).

11 b) D8 मा (for मां). B1.2.4.6 G6 त्वं गु(G6 ग)ण°; G2 त्वद्गुरु°; G4 तद्गुण°. K4 -गण- (for -गुण-). Ś1 K3.4 -कांक्षया (K4 °याः); Ñ1 °कांक्षिणौ; V1 °कांक्षितं; D8 °कांक्षणं. K2 B6 Dn D1 मां च त्वं गुणकांक्षया (B6 °क्षितं; D1 °क्षणं). — c) Ñ1 G4 वृद्धतमं; G1 वृद्धमयं.

12 a) K1.4 प्रेक्ष्य; T1 प्रेक्ष्या° (for प्रेक्षा°). G2 °द्यूतं (for °पूर्वं). B5 इदं (for मया). Ś1 G2 पूर्वम्; K1 नूनम् (for द्यूतम्). — b) D1 आसीदिदम् (by transp.); D2 आसीदिहम् (sic). — c) Ś1 B (except B1.5) D1.2 G2 मित्राणां. D8 दुष्टकामेन. — d) G3.4 पुरुषाणां; G6 मित्राणां च.

13 Before 13, K4 D4 ins. युधिष्ठिर उ°. — a) G2 न शोच्याः. — b) T1 G2 एषां (for येषां). B1 °शासकः. — c) G6 मन्त्रे च. — G6 om. from शास्त्र° in 13^d up to त्वयि in 14^a.

14 Before 14, K4 D4 ins. धृतराष्ट्र उ°. — G6 om. त्वयि (cf. v.l. 13). — a) G1 त्वया (for त्वयि). T1 धर्मे (for धर्मो). G2 (before corr.).3 [ऽ]र्जुनो (for °ने). Ś1 K4 Ñ1 V1 B (except B1.5) Dn D1.2 G1-3 धैर्यं (for वीर्यं). — b) T1 G3-6 पराक्रमं. — c) K1 श्रुत्वा; K2.4 Ñ1 V1 Dn G3.4 M2 शुद्धा; G1 M1 तद्वत्; G2 तथा (for श्रद्धा). T1 G1.4-6 M तु (for च). — d) K2.4 B G1.5 पुरुषाग्रयोः.

15 b) K4 D2 आविशः. — c) K2.3 G3.5 ते तु; G2 तैस्तु (for तेऽस्तु). Ś1 K2 V1 D5 सौहार्दं (for सौभ्रात्रं). — d) Ś1 स्थीयतां; K1 धीमतां; B1 रमतां; G2 धीयते (for धीयतां). K2 मतः; B6 G2 मतिः (for मनः). G4 दर्शितं त्वयि निष्ठितं.

16 B2 om. 16-17 (with the ref.). G1 M1 om. the ref. — a) G2 भ्रातर°; G6 पुरुष° (for भरत°). K1-3 B3.4 Dn G4 °श्रेष्ठ. — b) K3 धर्मराजा. — c) K4 V1 B1.3.5.6 D1-6 च; T1 [अ]थ; G4 [अ]स्य (for [आ]र्य-). D1.2 सर्वैं (for सर्वं). ❀Cn (citing समयं, but not आर्य): सर्वं समयं कृत्वा...।❀ M2 कृत्वा तु तेन समयं. — d) D1.2 प्रस्थिता; T1 प्रस्थितो (for प्रतस्थे).

17 a) Ś1 K1-3 हेम°; S सूर्य° (for मेघ°). — c) Dn1 प्रत्ययुर्; G2.3 प्रययौ. T1 °मनसा. — d) K4 Dn2 इंद्रप्रस्थ-. T1 G3-6 M2 °प्रस्थपुरं प्रति.

Colophon om. in B2. — *Sub-parvan:* N (B2 om.) G1 द्यूत; to it Ś1 K B3.6 Dn1 add समास. — *Adhy. name:* B6 पांडवप्रयानं; T1 G3 धृतराष्ट्रसांत्वनं; G1 पांडवनिर्याणं; G5 युधिष्ठिरनिजपुरप्रस्थानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg.) 75 (erroneously for 65); K2 66; K3 67; Dn1 73; D3 65 (as in text!); S 107 (G4 81; G6 108). — *S'loka no.:* K2.3 Dn D4 M1 17; D1.2 34; T1 16.

६६

जनमेजय उवाच ।
अनुज्ञातांस्तान्विदित्वा सरत्नधनसंचयान् ।
पाण्डवान्धार्तराष्ट्राणां कथमासीन्मनस्तदा ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
अनुज्ञातांस्तान्विदित्वा धृतराष्ट्रेण धीमता ।
राजन्दुःशासनः क्षिप्रं जगाम भ्रातरं प्रति ॥ २
दुर्योधनं समासाद्य सामात्यं भरतर्षभ ।
दुःखार्तो भरतश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ॥ ३
दुःखेनैतत्समानीतं स्थविरो नाशयत्यसौ ।
शत्रुसाद्गमयद्द्रव्यं तद्बुध्यध्वं महारथाः ॥ ४
अथ दुर्योधनः कर्णः शकुनिश्चापि सौबलः ।
मिथः संगम्य सहिताः पाण्डवान्प्रति मानिनः ॥ ५
वैचित्रवीर्यं राजानं धृतराष्ट्रं मनीषिणम् ।
अभिगम्य त्वरायुक्ताः श्लक्ष्णं वचनमब्रुवन् ॥ ६
दुर्योधन उवाच ।
न त्वयेदं श्रुतं राजन्यज्जगाद बृहस्पतिः ।
शक्रस्य नीतिं प्रवदन्विद्वान्देवपुरोहितः ॥ ७
सर्वोपायैर्निहन्तव्याः शत्रवः शत्रुकर्षण ।
पुरा युद्धाद्बलाद्वापि प्रकुर्वन्ति तवाहितम् ॥ ८
ते वयं पाण्डवधनैः सर्वान्संपूज्य पार्थिवान् । C. 2. 2460 B. 2. 74. 9 K. 2. 96. 9

66

1 B2 (wrongly) वैशंपायन (for जनमेजय). — a) = 2^{a}. B1.5 D3-6 तदा दृष्ट्वा; B3 तु तान्दृष्ट्वा; B6 D1.2 विदित्वा तान् (by transp.). — b) T1 सरत्नधनुसंजयान्. Cd cites 1^{ab} entirely (as in text). — c) G1 पांडवानां (hypermetric, for °वान्). G3 घृत° (for धार्त°). — d) T1 आसां (for आसीन्). G2 (before corr.) तथा (for तदा).

2 K3 om. the ref. — a) = 1^{a}. K4 विदित्वा तान्; D1.2 G1 विदित्वा च (G1 तु). — b) Ś1 सधनान्पांडवर्षभान्. — d) K1 पितरं (for भ्रातरं). M2 प्रियं (for प्रति).

3 a) B1.3.6 S समासीनं (for °साद्य). Ś1 K1.3 स दुर्यो(Ś1 सुयो)धनमासाद्य; Ñ1 स दुर्योधनमासीनं. — b) Ś1 G1.2 M1 भरतर्षभं. K1 M2 भरतर्षभः; K3 पुरुषर्षभ. — c) K1-3 भरतश्रेष्ठम्. — d) Ś1 त्विदं (for इदं).

4 Before 4, K4 Ñ1 V1 B D T1 G3-5 M2 ins. दुःशासन उ° (or दुःशासनः). — a) G1 दुःखानैतास्; G6 दुःखेनीतान् (for दुःखेनैतत्). B1.3-6 D3-6 यत्; B2 D1.2 G3-5 M [ए]तान्; T1 G2 तान् (for [ए]तत्). B2 D1.2 समानीतान्; T1 समुत्तीर्य; G M1 समानीय (for °नीतं). — After 4^{ab}, K2 ins.:

577* निष्क्रान्ताः पाण्डवा राजन्सहवाहधनानुगाः ।
सधनुष्काः सतूणीरास्तद्बुध्यध्वं महारथाः ।

— c) B2 D1.2 शात्रवं; Cd शत्रुसाद् (as in text). K1.2 B2.3.5.6 D2.4 M1 Cv ग(B2 श)मयन्; K4 अगमद्. T1 G5.6 पुत्रा(T1 शत्रू)न्संशमयत्यद्य; G3 पुत्रान्संशयमभ्येत्य; M2 शत्रूनुद्यमयत्यद्य. — d) K3 T1 G5.6 बुध्यध्वं वै (K3 च); K4 तद्बुध्य त्वं; G1.4 त(G4 स)द्बुध्यस्व; G3 बुध्यस्व त्वं. B2 6 D1.2 नराधिपाः; G3 महारथः; G4 °रथ.

5 Before 5, B5 T1 G3-5 ins. वैशं° उ° (some MSS. om. उ°). — a) G5 दुर्योधनं. — c) K2 संगत्य. D1.2 महता (for सहिताः). — d) K4 B5m D3-6 भारत (for मानिनः).

6 c) T1 G3 °युक्त; G1.2 °युक्ता (for °युक्ताः). — d) Ś1 श्लक्ष्ण-. K2.3 D2 T1 (before corr.) G2.3 अब्रवीत्; D4 T1 (by corr.) अब्रवन् (for अब्रुवन्).

7 D3-6 om. the ref. — a) B2.5 D1.2 [ए]तत् (for [इ]दं). G2 त्वयेदं श्रूयतां राजन्. — c) T1 चक्रस्य (for शक्रस्य). K4 G3 नीतं (for नीतिं). T1 G4 प्रवदत्. — d) K1 विज्ञो; G1 विद्यान्; G4 पुरा (for विद्वान्).

8 a) K1.4 Dn1 G1.2 नियंतव्याः (for निहन्तव्याः). — b) G1 कुरवः (for शत्रवः). Ś1 K Dn °सूदन (K4 °नः); B3 °कर्शण (sic); D1-6 S °कर्शन (T1 °नः; G3 second time [cf. v.l. 12] °नाः) (for °कर्षण). — c) K2 परा; Cd पुरा (as in text). K4 G6 [आ]युधाद्; G1 युधा; M2 [आ]युध-; Cv as in text. Ś1 K2 वधाद्वा(K2 °द्वा)पि; Dn (!) न यावद्धि; D4 G1 बला वा(G1 -द्या)पि (for बलाद्वापि). Cn cites बलाद् (as in text). — d) V1 B3.5 D1-6 Cn ये कुर्वंति. V1 B D1-6 सदा°; G4 [अ]मता°; G5 (first time, cf. v.l. 12) तथा° (for तवा°).

9 a) G1 तवायं (for ते वयं). — b) B2 D1.2 पूर्ववत्पूज्य; G2 सर्वान्संपूर्य. Ś1 पांडवान्; K4 पार्थिवं. — c) Ñ1 अहितान्; G6 यदिमान् (second time [cf. v.l. 12] यदि वा) (for यदि तान्). K1 योधयामास; K3.4

C. 2. 2450 B. 2. 74. 9 K. 2. 95. 9

यदि तान्योधयिष्यामः किं वा नः परिहास्यति ॥ ९
अहीनाशीविषान्क्रुद्धान्दंशाय समुपस्थितान् ।
कृत्वा कण्ठे च पृष्ठे च कः समुत्स्रष्टुमर्हति ॥ १०
आत्तशस्त्रा रथगताः कुपितास्तात पाण्डवाः ।
निःशेषं नः करिष्यन्ति क्रुद्धा ह्याशीविषा यथा ॥ ११
संनद्धो ह्यर्जुनो याति विवृत्य परमेषुधी ।
गाण्डीवं मुहुरादत्ते निःश्वसंश्च निरीक्षते ॥ १२
गदां गुर्वीं समुद्यम्य त्वरितश्च वृकोदरः
स्वरथं योजयित्वाशु निर्यात इति नः श्रुतम् ॥ १३
नकुलः खड्गमादाय चर्म चाप्यष्टचन्द्रकम् ।
सहदेवश्च राजा च चक्रुराकारमिङ्गितैः ॥ १४
ते त्वास्थाय रथान्सर्वे बहुशस्त्रपरिच्छदान् ।
अभिघ्नन्तो रथव्रातान्सेनायोगाय निर्ययुः ॥ १५
न क्षंस्यन्ते तथास्माभिर्जातु विप्रकृता हि ते ।

°यिष्याम (K4 °मि). — ^{d}) Ś1 K4 Ñ1 Dn वै; K1-3 च; V1 B (except B2) D3-6 हि (for वा). K4 नः परिहासते; T1 G5 (second time, cf. v.l. 12) न (T1 नः) प्रतियास्यति (G6 first time नः परिभाष्यति with v.l. °स्यति); Cv as in text.

10 Ś1 transp. 10 and 11. — ^{a}) G2 घोरान् (for क्रुद्धान्). — ^{b}) Ś1 K Ñ1 B2.4 Dn D5 ना(K4 नां)शाय; G1 दंशान् (for दंशाय). — ^{c}) K4 धृत्वा; T1 G3-5 M बध्वा; G6 second time (cf. v.l. 12) दग्ध्वा. D2-6 स्कंधे; T1 (before corr.) G6 कर्णे (for कण्ठे). G2 transp. कण्ठे and पृष्ठे. B6 कृत्वा लांगुलविच्छेदं. — ^{d}) K1-3 कथमुत्स्रष्टुमर्हति (K1.2 °सि); Ñ1 कः पुमान्यष्टुम°.

11 Ś1 transp. 10 and 11. G5 (first time; cf. v.l. 12) om. 11. — ^{a}) K3 आर्ताशस्त्रा; D5 आसशस्त्रा; T1 आर्तशस्त्रा. — ^{b}) T1 G4.6 (first time; cf. v.l. 12) तत्र (for तात). — ^{c}) B D2.3.5.6 G1-3 M1 निःशेषान्. D4 निःशेषांतः. Ś1 K3 Dn D1 वः; K2.4 न (for नः). — ^{d}) K2.3 T1 om. हि. K2-4 Dn D1 इव; G3 सभाः (for यथा). G6 (first time; cf. v.l. 12) °विषो (for °विषा). Ś1 क्रुद्धा इव भुजंगमाः; K1 आशीः क्रुद्धा विषा इव; V1 B D2-6 क्रुद्धा ह्याशीविषोपमाः.

12 ^{a}) G2 सोऽर्जुनो (for ह्य°). Ñ1 भाति (for याति). — ^{b}) Ś1 वितत्य; K4 Ñ1 B D M2 विधृत्य; V1 विभृत्य; G5 (first time; cf. below) विहृत्य; Cv विवर्त्य (for विवृत्य). K2 G5 (second time; cf. below) परमेषुधीः; K3 M2 °षुधिः; D3 T1 °षुधि; G1 °षुधक्. — After 12^{ab}, G4 ins.:

578* गाण्डीवं गृह्य संक्रुद्धः पार्थः शस्त्रभृतां वरः ।
अचिरेणैव कालेन निःशेषं नः करिष्यति ।
न पश्यामि रणे क्रुद्धं बीभत्सुं विनिवर्तितुम् ।

[For lines 2-3, cf. lines 1-2 of passage No. 39 of App. I.]

— ^{c}) A few MSS. गांडिवं or गांजीवं. V1 B1 धनुरादत्ते; D1.2 अनु चादत्ते; T1 G3.5.6 (all first time) M1 गृह्य संक्रुद्धः; G4 मुहुराधत्ते. — ^{d}) T1 G3.5.6 (all first time) M1 पार्थः शस्त्रभृतां वरः; T1 G1.3-6 M2 (T1 G3.5.6, all second time) निशश्वास नराधिपः (G5 निरीक्षते). — After 12, T1 G3.5.6 ins. a passage given in App. I (No. 39), followed by the *repetition* (with v.l.) of 7-12. Cv has no gloss on this passage.

13 B2 om. 13^{ab}. — ^{ab}) S (except G5) निरीक्षते (T1 °क्षत; G6 °क्षति; M1 °क्षन्वै; M2 °क्षंस्तु) गदां गुर्वीं समुद्यम्य वृकोदरः. — ^{c}) Dn2 D1.2 G3.5 स रथं (for स्वरथं). Ś1 K1.2 B5 D1-6 T1 G3-6 तु (for [आ]शु). G2 स्वयं रथं योजयित्वा. — ^{d}) Ś1 निर्यात इव; D3 °ता इति; G3 °तयति. T1 नः श्रुतः; G3.4 विश्रुतः.

14 ^{b}) B1.2.4.6 D1 वा (for च). K3 [अ]प्यथ चंद्रकं; Ñ1 V1 B D [अ]प्यर्धचंद्रवत् (Ñ1 B6 °कं); G3 ह्यष्टचंद्रकं; G6 ज्येष्ट°. — ^{d}) Ś1 चकाराकारम्; T1 (bracketted) G1.2.4 M नान्यमाकारम् (T1 G1.4 °र-) (for चक्रुराकारम्). G1 पृच्छतः; G2 M ऋच्छतः; G4 हृच्छयाः; G6 ईहितैः; Cd इङ्गितैः (as in text).

15 ^{a}) Ś1 त्वादाय; D1.2 आस्थाय (for त्वास्थाय). K2 सर्वान् (for सर्वे). — ^{b}) Ś1 G2.4 बहुशस्त्र(Ś1 °शः स)-परिच्छदाः; V1 B4.5 D2-6 °परिग्रहान्; B1-3.6 G1.3.5.6 M °परिग्रहाः; D1 बहुशः सुपरिग्रहान्. — ^{c}) D3 अभिघ्नंते; M1 (before corr.) °घ्नको; Cd as in text. K4 रथवृतान्; Ñ1 G रथात्राजन्; V1 B D1-6 T1 हयात्राजन्; M जवे(M1 before corr. जके)नाश्वान् (for रथव्रातान्). — ^{d}) K1 सैन्य°; Cd सेना° (as in text).

16 ^{a}) Ś1 K4 B3 G5 न क्षमंते; K1 निक्षप्स्यंति; K3 नेकृष्यंते; D3-5 न क्षस्य(D4 °स्यं)ते; D5m न क्षम्यंते; T1 G1.2.4.6 M न क्षाम्यंते; G3 न क्षमास्ते (for न क्षंस्यन्ते). G2 यथा (for तथा). — ^{b}) K1 ये तु; B3 T1 जात-; G1 जाता (for जातु). Ś1 विप्रकृताकृते; V1 °कृतानि ते; D3 °कृते हि ते; T1 G3.5.6 M2 °कृतास्तु ते. Cd cites विप्रकृताः

द्रौपद्याश्च परिक्लेशं कस्तेषां क्षन्तुमर्हति ॥ १६
पुनर्दीव्याम भद्रं ते वनवासाय पाण्डवैः ।
एवमेतान्वशे कर्तुं शक्ष्यामो भरतर्षभ ॥ १७
ते वा द्वादश वर्षाणि वयं वा द्यूतनिर्जिताः ।
प्रविशेम महारण्यमजिनैः प्रतिवासिताः ॥ १८
त्रयोदशं च सजने अज्ञाताः परिवत्सरम् ।
ज्ञाताश्च पुनरन्यानि वने वर्षाणि द्वादश ॥ १९
निवसेम वयं ते वा तथा द्यूतं प्रवर्तताम् ।
अक्षानुप्त्वा पुनर्द्यूतमिदं दीव्यन्तु पाण्डवाः ॥ २०
एतत्कृत्यतमं राजन्नस्माकं भरतर्षभ ।
अयं हि शकुनिर्वेद सविद्यामक्षसंपदम् ॥ २१
दृढमूला वयं राज्ये मित्राणि परिगृह्य च ।
सारवद्विपुलं सैन्यं सत्कृत्य च दुरासदम् ॥ २२
ते च त्रयोदशे वर्षे पारयिष्यन्ति चेद्व्रतम् ।
जेष्यामस्तान्वयं राजन्रोचतां ते परंतप ॥ २३

धृतराष्ट्र उवाच ।

तूर्णं प्रत्यानयस्वैतान्कामं व्यध्वगतानपि ।
आगच्छन्तु पुनर्द्यूतमिदं कुर्वन्तु पाण्डवाः ॥ २४

वैशंपायन उवाच ।

ततो द्रोणः सोमदत्तो बाह्लीकश्च महारथः ।
विदुरो द्रोणपुत्रश्च वैश्यापुत्रश्च वीर्यवान् ॥ २५
भूरिश्रवाः शांतनवो विकर्णश्च महारथः । C. 2. 2477 B. 2. 74. 26 K. 2. 97. 89

(as in text). — c) K1–3 तं; G1–4 M तु (for च). — d) K3 D1 अर्हसि.

17 c) Ś1 एतद् (for एतान्). Ś1 V1 B1.3.5 D3–6 वशी(B3 वशं)कर्तुं. — d) Ś1 B1.4–6 D3–6 शक्यामो. K4 Dn (!) पुरुष° (for भरत°).

18 =(var.) 2. 67. 9. — a) G3 ततो (for ते वा). — b) M2 वयं द्यूतविनिर्जिताः. — c) K4 D1 प्रविशामो; V1 °शाम; B1.3.5.6 D3–5 निवसाम; D2 G1.3 प्रविवेश; G4 °शेयुर् (for °शेम). B1.3.5.6 D3–6 महारण्ये. — d) K4 B2 D1.2 परिवारि(K4 °सि)ताः (for प्रतिवा°). S रौ(M2 कौ)रवाजिनवाससः.

19 =2. 67. 10. — a) K4 G6 त्रयोदशे; G4 °दशञ् (for °दशं). K2 तु (for च). K1 सज्जेन; K3 Dn1 D3.5 G1 M स्वजने; Ñ1 नगरैर्; V1 सुजनैर्; B2–6 D1.2 T1 G2–4 स्वजनैर् (for सजने). Dn2 Cn सजनेन; G6 [अ]प्यविज्ञाताः (for च सजने). — b) B1 M1 ह्यज्ञाताः; G1.5 [ऽ]प्यज्ञाताः (for अज्ञाताः). K1.3 B2.4.5 Dn1 प्रतिवत्सरं. ❀Cd: परि उपरि ।❀ G6 वने च परिवत्सरे. — c) B6 विज्ञाताः; T1 G2–4 M2 ज्ञाताश्चेत् (for ज्ञाताश्च). K4 T1 पुनरान्यानि. — d) K1 वर्षाणि द्वादशैव तु; D3 वने वर्षं त्रयोदश (sic).

20 a) K4 B1.3 निवसामो; Ñ1 D3–5 निवसाम; D2 निवप्सेम. K3 M2 ते व; K4 तं वा (for ते वा). — b) D1.2 ततो (for तथा). — c) T1 G1.3 M2 अक्षाणि (for अक्षान्). K3 D3.5 उह्या (for उप्त्वा). G3 द्यूतमिदं (before द्यू°, यथा is cancelled). — d) V1 B2 D1.2 इति; B6 एते; G3 पुनर् (for इदं). Ś1 K2–4 Dn कुर्वंतु; V1 D4 T1 G4 दिव्यंतु (for दीव्यन्तु).

21 a) K3 कृत्येतमं; M1 कृत्यतरं; M2 कृततमं. — c) K3 अहं (for अयं). T1 G4 तु (for हि). — d) K1 सुविद्याम्; G5 निकृत्याम् (for सविद्याम्). Ś1 G4 अक्षसंविदं (G4 °दां); K1 G5.6 °संभवां (G5 °वं).

22 B2 om. (hapl.) 22. — a) T1 धृत° (for दृढ°). Ñ1 विगतारिबला राज्ये. — b) V1 प्रतिगृह्य (for परि°). — c) Ñ1 सारं वा (for सारवद्). — d) Ś1 सत्कृतं; K2 तत्कृत्य (for सत्कृत्य). Ñ1 तुरासदं (for दुरा°).

23 a) K4 तु; B3.6 D1.2 वा (for च). Ñ1 V1 B2–6 D त्रयोदशं (B3 °श-) वर्षं. — b) Ś1 B2 Dn2 D1.2 धारयिष्यंति; B6 T1 G2 पाल°; G1 वार° (for पार°). K4 तद्; B3 G1.4 ते; B6 D1.2 नो (for चेद्). K1 भुजं; K2 गृहं; K3 Ñ1 V1 B5 m D3.6 ध्रुवं; B3 कृतं; B5 G2 द्रुतं; D4 ध्रुवं (for व्रतम्). — cd) Ñ1 जहामस्तान्सुखं राजन्रोचते परमं तप [? तव].

24 G3 om. 24a–26b. — a) M2 तूर्णीं (for तूर्णं). Ñ1 B2–6 D3–6 T1 G1.2.4–6 M2 प्रत्यानयं(G2 °य)तु; D2 °यनंतु. Ñ1 [ए]नान् (for [ए]तान्). — b) K1.2 V1 B2.3.6 D1.2 G4–6 अध्व°; Cd व्यध्व° (as in text). T1 G1.2 M इंद्रप्रस्थगतानपि. — d) Ś1 K2–4 B6 D1.2 इह (for इदं). Ś1 दीव्यंतु (for कुर्वन्तु). — After 24, Cd (wrongly) ins. a colophon (*Adhy. no.*: 68).

25 G3 om. 25 (cf. v.l. 24); K1 D1.2 om. the ref. — a) D4 समदत्तो (for सोम°). — b) Ś1 K4 बाह्लिकश्च. K2.3 [अ]थ गौतमः; K4 Dn [ए]व गौतमः (K4 सत्तम). — c) K1 कृपश्च (for विदुरो). — d) K1 वैश्याः; D1 G2.3.6 वेश्या- (for वैश्या-).

26 G3 om. 26ab (cf. v.l. 24). — b) B3.6 D1.2 महाबलः (for °रथः). — c) K3 भाषंत; Ñ1 भाषंते; G3 [अ]भाष्यंत; G4 [अ]भाषंतः (for [अ]भाषन्त). — d) M2

2477 74. 25 97. 89 मा द्यूतमित्यभाषन्त शमोऽस्त्विति च सर्वशः ॥ २६
अकामानां च सर्वेषां सुहृदामर्थदर्शिनाम् ।
अकरोत्पाण्डवाह्वानं धृतराष्ट्रः सुतप्रियः ॥ २७
अथाब्रवीन्महाराज धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ।
पुत्रहार्दाद्धर्मयुक्तं गान्धारी शोककर्शिता ॥ २८
जाते दुर्योधने क्षत्ता महामतिरभाषत ।
नीयतां परलोकाय साध्वयं कुलपांसनः ॥ २९
व्यनदज्जातमात्रो हि गोमायुरिव भारत ।
अन्तो नूनं कुलस्यास्य कुरवस्तन्निबोधत ॥ ३०
मा बालानामशिष्टानामभिमंस्था मतिं प्रभो ।
मा कुलस्य क्षये घोरे कारणं त्वं भविष्यसि ॥ ३१
बद्धं सेतुं को नु भिन्द्याद्धमेच्छान्तं च पावकम् ।
शमे धृतान्पुनः पार्थान्कोपयेत्को नु भारत ॥ ३२
स्मरन्तं त्वामाजमीढ स्मारयिष्याम्यहं पुनः ।
शास्त्रं न शास्ति दुर्बुद्धिं श्रेयसे वेतराय वा ॥ ३३
न वै वृद्धो बालमतिर्भवेद्राजन्कथंचन ।

[ऽ]स्तीति (for ऽस्त्विति). B1 भारत (for सर्वशः). — After 26^{cd}, K4 repeats 26^{ab}. — After 26, S ins.:

579* यथोपजोषं वसतां पुनर्द्यूतप्रवृत्तये ।

[G1.2 °जोषमासीनाः. G1 द्यूतप्रवर्तने; G3 द्यूतं प्रवर्तये.]

27 ^{a}) K4 अवमानाच सर्वेषां. — ^{b}) G1.3 सुकृताम् (for सुहृदाम्). K2 अर्थदर्शितां; V1 अनुदर्शिनां; D1.2 सर्वेद°; G2 अथ दर्शितं. — ^{d}) K1-3 D6 G2 धृतराष्ट्र; T1 °ष्ट्रं. K1 D2.3 सुतः. — After 27, N ins. an addl. colophon (*Adhy. no.:* K1 D3 66; K2 D5 67; K3 68; Ñ1 V1 B3 Dn1 74).

28 Before 28, all MSS. ins. वैशं° उ° (*or* वैशं°). — ^{a}) V1 B2.6 D1.2 महाप्रज्ञ (D1.2 °ज्ञा); B3.5 Dn1 D4 G4.5 °राजं; G1.3 °राजन्; G6 °तेजा (for °राज). — ^{b}) Ś1 जनप्रियं (for जनेश्वरम्). — ^{c}) B2.6 D2 पुत्रस्नेहाद्; D1 पुनस्तदा (for पुत्रहार्दाद्). K1 B5 D3-6 धर्मपूर्वं; Ñ1 V1 Dn(!) °युक्ता; B1-4.6 D1.2 °पत्नी; S °शीला (for °युक्तं). K2 पुत्रहेतोर्विमुक्तं; K4 (corrupt) पुत्रहा दीर्घमायुक्ता. — ^{d}) Ś1 चैव मूर्छिता; B6 शोकमूर्छिता; B2.3 D6 शोककर्षिता.

29 Before 29, K3.4 Ñ1 B6 D6 T1 ins. गांधार्युवाच (*or* गांधारी). — ^{b}) K3 यथामतिर् (for महा°). — G2 reads 29^{cd} after 30. — ^{c}) D2 यम° (for पर°). — ^{d}) K1 कुलपांसुनः; K2 °पांसमः; B2.3.5.6 °पांशनः.

30 ^{a}) D3.5.6 अनद°; D4 अदद° (for व्यनद°). Ś1 K1.2 B1.2 [ऽ]पि; B3.4 [ऽ]यं (for हि). — ^{b}) K1 भाषत; V1 B D1-6 विस्वरं (for भारत). — K3 om. 30^{cd}. — ^{c}) D3.6 G6 अतो (for अन्तो). — ^{d}) G2 सं- (for तन्). Ś1 K2.4 Dn1 D1 तन्निबोधत भारत (Ś1 °ताः). — After 30, G2 reads 29^{cd}; while Dn(!) D1(marg. *sec. m.*).4.5 ins.:

580* मा निमज्जीः स्वदोषेण महाप्सु त्वं हि भारत ।

31 ^{a}) M2 om. मा. K3 अशिष्यानाम् (for °ष्टानाम्). K4 Dn(!) बालानामवि(K4 °व)शिष्टानाम्; T1 G3-6 M1 अबा(G6 अबि)लानां विशिष्टानाम्. — ^{b}) K2.3 अति(K3 °ति)संस्था; Ñ1 अतिमंस्था; B1.6 D1.2 अन्वमंस्था; B3 मतिरास्था; Dn2 माभिमंस्था; D4 अभिसंस्था; S मावमंस्था (G1 °स्थाम्) (for अभिमंस्था). B3 G1.3 इति (for मतिं). Ś1 मतिं मे स्था इति प्रभो; K1 मतिमास्थाय वै प्रभो; K4 मा मते तिष्ठ वै प्रभो; Dn1 मातिष्ठा इति वै प्रभो. — ^{c}) K1 क्षये घोरं; G4 क्षयो घोरः (for क्षये घोरे). — ^{d}) G3 कारणा[त्] (for °णं). G4-6 च (for त्वं). K (except K2) D2 भविष्यति; S नरेंद्र भूः (T1 भाः; M2 भोः) (for भविष्यसि).

32 ^{a}) G2 अलं (for बद्धं). Ś1 नु को (by transp.); D5 G1 को न. K4 D2 G3.4 भिद्यात्; D1 विद्यात्. K2 बद्धं च सेतु को भिद्यात्. — ^{b}) Ś1 G6 शमेत्; B3 धूमेत्; G2 धर्मेत्; G4 धर्में; Cd धमेत् (as in text). Ś1 G M हुताशनं (M2 °नः) (for च पावकम्). — ^{c}) B (except B5) समे; D3 शमं (for शमे). Ś1 वृतः; K4 V1 B (except B5) Dn D1.2 स्थितान् (for धृतान्). K4 B2 Dn को नु (for पुनः). T1 G2 शमावृतान्पांडुपुत्रान्. — ^{d}) K4 Dn(!) भरतर्षभ; V1 को हि भारत; B2 D1.2 को नु पार्थिव.

33 ^{a}) Ñ1 स्मरंश्च त्वम्; G1 M1 स्मरंत्यहम्; G3 स्मरंति त्वाम्; G4 सर्वं तु त्वाम्; G5 विस्मयं त्वाम् (for स्मरन्तं त्वाम्). B5 D3-6 त्वा; T1 G2 च (for त्वाम्). Ñ1 V1 B1-4.6 Dn G3 आजमीढं; B5 D3-6 [आ]जमीढेदं; T1 G1.2 M1 त्वाजमीढं (M1 °ढ) (for आजमीढ). — ^{b}) Dn1 M2 स्मरयि°. G1 M1 तत् (for [अ]हं). — ^{c}) B1 D2 शास्त्रं तु (B1 नु); B2 शास्त्रं च; B6 शास्त्रातु; D2 शस्त्रं तु; T1 G1.3.5.6 M न शास्त्रं (by transp.). G2.4 न शास्त्रशास्ता दुर्बुद्धे (G2 °द्धि). — ^{d}) K1 Ñ1 V1 B D1-6 निश्चयाय वा (K1 Ñ1 च; V1 B1.2.6 D1.2 वै); K2-4 Dn G4 चे(G4

त्वन्नेत्राः सन्तु ते पुत्रा मा त्वां दीर्णाः प्रहासिषुः ॥ ३४
शमेन धर्मेण परस्य बुद्ध्या
जाता बुद्धिः सास्तु ते मा प्रतीपा ।
प्रध्वंसिनी क्रूरसमाहिता श्री-
र्मृदुप्रौढा गच्छति पुत्रपौत्रान् ॥ ३५

अथाब्रवीन्महाराजो गान्धारीं धर्मदर्शिनीम् ।
अन्तः कामं कुलस्यास्तु न शक्ष्यामि निवारितुम् ॥ ३६
यथेच्छन्ति तथैवास्तु प्रत्यागच्छन्तु पाण्डवाः ।
पुनर्द्यूतं प्रकुर्वन्तु मामकाः पाण्डवैः सह ॥ ३७ C. 2. 2493 K. 2. 75. 12 K. 2. 67. 102

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

ने)वराय वा (K4 Dn च); G8 वे[? वेत]रोथ वा (for वेतराय वा).

34 a) B1.2 D1.2 बाल इति; G2.3 बालमिति (for °मतिर्). — b) Ś1 भवद्; G6 भवे. Ñ1 V1 B1.3.6 D1.2 T1 G4 M1 राजा (for राजन्). — G4 om. 34cd. — c) G8 त्वन्नेत्रं त्वां तु ते पुत्रो. — d) Ś1 D8 T1 G1.5.6 M मा त्वा; K2 नात्मा; B3 मा वा; D1.2 मा ते; G2.3 मत्वा; Cv मा त्वां (as in text). Ś1 B1 T1 G1.3.5.6 M जीर्णं; K1 हीनं; K4 Dn(!) राजन्; Ñ1 चीर्णाः; B3 G2 दीनां (G2 °ना); Cv जीर्णाः; Cn as in text. K1 D8 प्रशा(D8 °रा)सिषुः; G2 प्रभाषत; G3 प्रभासिषुः; all comm. as in text. — After 34, K4 V1 B D T1 ins.:

581* तस्मादद्य मद्वचनात्त्यज्यतां कुलपांसनः ।
तथा वे न कृतं राजन्पुत्रस्नेहान्नराधिप ।
तस्य प्राप्तं फलं विद्धि कुलान्तकरणाय ह ।

[(L. 2) T1 [अ]नेन (for वे न). B5 °स्नेहं (for °स्नेहान्). V1 B (except B5) D2 महामते; D1 महात्मनः; T1 सहिष्यसि (for नराधिप). — (L. 3) B1 तस्मिन्; T1 तस्मात् (for तस्य). T1 महाघोरं (for फलं विद्धि). K4 B5 Dn2 D3.5.6 यत्; B1 हि; B6 वै; Dn1 D4 तत् (for ह). T1 कुलांतं विद्धि भारत (for the post. half).]

35 a) K2.3 B1 समेन; B2 D1.2 श्रुतं च; B6 श्रुतेन; D8 G4 शमेण (for शमेन). Ś1 धर्मस्य (for धर्मेण). K2 परस्य बुध्यता; K4 B1.3–5 D3–6 नयेन युक्ता (K4 सूक्ता; D6 युक्ताद्); Ñ1 B6 परेण युक्ता; B2 D1.2 जानाति बुध्या; T1 शमेन युक्ता (for परस्य बुध्या). — b) K2 om. जाता. K4 B1.5 D3–6 या ते (K4 या तेन); B3.4 या सा (for जाता). K3 शास्तु; Dn यास्तु (for सास्तु). D8 साश्नुते (for सास्तु ते). K2 प्रतीता; K4 V1 B1.3–6 Dn2 D3.6 Cn प्रमादीः (D3 °दी); G6 प्रदीपाः; Cd प्रतीपा (as in text). K1 मा चास्तु ते बुद्धिरेषा प्रतीपा; B2 D1.2 बुद्धिस्तु या ते प्रतिदीव्यते च. — After 35ab, G3–5 ins.:

582* न तद्बलं यन्मृदुना विरुध्यते
मित्रं धर्मस्तरसा सेवितव्यः ।

— 35cd = 5. 36. 69cd. — c) G2.3 प्रध्वंसनी; Cv as in text. T1 Cv क्रूरस(T1 om. स)माश्रिता (for क्रूरसमाहिता). A few MSS. श्रीः. — d) Ś1 मृदुप्रौढान्; K1.2 मृदौ प्रौढा; D2 G3 मृदुः प्रौढा; G6 मधुप्रौढा; Cn.v as in text. Cd cites प्रौढा (as in text). D4 यच्छति (for ग°). G6 °पौत्रं (for °पौत्रान्). — After 35, B6 reads the colophon of this adhy. (सभापर्वणि अनुद्यूते); and begins the next adhy. (67) with st. 36.

36 Before 36, K3.4 B6 S ins. वैशं° उ° (or वैशं°). B6 begins adhy. 67 from 36. — a) K1 ततो° (for अथा°). T1 G2.6 महाप्राज्ञां; G4 °राज (for °राजो). — b) Ś1 K2.3 धर्मचारिणीं; D1.2 तत्वदर्शि(D1 °र्शे)नीं. — c) Ś1 अंतो नूनं; K T1 G3.6 अंतकालं (K1.4 G2 °मं); D3 अतः कामं; G8 अंतं कामं. D3 सुतस्य (for कुलस्य). — d) K4 Dn (!) शक्नोमि; B1.5.6 D1.2 शक्यामि; G2 शक्यं हि (for शक्ष्यामि). K1 S निवर्तितुं (G1 न सेवितुं); B1.3.4 निषेधितुं.

37 a) K1 यथेप्सितं; K4 यदिच्छति; Ñ1 B5 D1.2.4 T1 G2.4.6 यथेच्छसि; V1 B3.4.6 Dn1 D8 G1 यथेच्छति (for यथेच्छन्ति). T1 [आ]शु (for [अ]स्तु). — c) K1.4 Ñ1 V1 B1.2.4 Dn T1 G1.2 M च; G3–6 तु (for प्र-). K2 -कुर्वंति (for -कुर्वन्तु). — d) Ñ1 कुरवः (for मामकाः). B1.4.5 D3–6 G2 पांडवा मामकैः सह; T1 मामकाः पांडवाः सह.

Colophon. For B6 see v. l. 2. 66. 35. — *Sub-parvan:* Ś1 K4 B1.4.5 D4–6 अनुद्यूत; K1 B2 पुनर्द्यूत; K2.3 B3 D1–3 द्यूत. — *Adhy. name:* T1 G1.3.5 M1 पुनर्द्यूतप्रसंगः (G1 M1 °निश्चयः). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg.) D3 67; K2 68; K3 69; Dn1 75; T1 G3.6 112; G1.2 M 108; G3 111; G4 82. —*S'loka no.:* K2.3 10; Dn D1.2.4 12; M1 28.

६७

C. 2. 2491 B. 2. 75. 1 K. 2. 93. 1

वैशंपायन उवाच ।

ततो व्यध्वगतं पार्थं प्रातिकामी युधिष्ठिरम् ।
उवाच वचनाद्राज्ञो धृतराष्ट्रस्य धीमतः ॥ १
उपस्तीर्णा सभा राजन्नक्षानुप्त्वा युधिष्ठिर ।
एहि पाण्डव दीव्येति पिता त्वामाह भारत ॥ २

युधिष्ठिर उवाच ।

धातुर्नियोगाद्भूतानि प्राप्नुवन्ति शुभाशुभम् ।
न निवृत्तिस्तयोरस्ति देवितव्यं पुनर्यदि ॥ ३
अक्षद्यूते समाह्वानं नियोगात्स्थविरस्य च ।
जानन्नपि क्षयकरं नातिक्रमितुमुत्सहे ॥ ४

वैशंपायन उवाच ।

इति ब्रुवन्निववृते भ्रातृभिः सह पाण्डवः ।
जानंश्च शकुनेर्मायां पार्थो द्यूतमियात्पुनः ॥ ५
विविशुस्ते सभां तां तु पुनरेव महारथाः ।
व्यथयन्ति स्म चेतांसि सुहृदां भरतर्षभाः ॥ ६
यथोपजोषमासीनाः पुनर्द्यूतप्रवृत्तये ।
सर्वलोकविनाशाय दैवेनोपनिपीडिताः ॥ ७

शकुनिरुवाच ।

अमुञ्चत्स्थविरो यद्वो धनं पूजितमेव तत् ।
महाधनं ग्लहं त्वेकं शृणु मे भरतर्षभ ॥ ८

67

1 B8 om. the ref. — a) G3 गते (for ततो). Ś1 व्याध्वगतं. K1 B1 G [ऽ]प्यध्वगतं; K2.3 [ऽ]ध्वनि गतं; V1 B6 व्यपगतं; Cv as in text. D1.2 °गतान्पार्थान् (for गतं पार्थं). — b) Ś1 K2.4 प्रतिकामी; T1 प्रातिगामी; G1.3 °कामि. — c) K1 V1 B2.6 D1.2 वचनं (for वचनाद्).

2 Before 2, B6 ins. प्रातिकाम्युवाच. — a) K4 Ñ1 V1 B2 Dn G2.4 उपास्तीर्णा (G4 °र्णास्); D4 T1 उपस्तीर्णं°. G3 उपागृह्य सभां राजन्. — b) G2 अक्षाणि. K2 उज्य; K3 उत्वा. D6 M2 युधिष्ठिरं. — c) K3 देव्येति; B2–6 D1.2 दी(D1 दि)व्यस्व (for दीव्येति). — d) K1 V1 B1 S पिता त्वाह (K1 चाह; B1 ॰ह त्वा) नराधिप (T1 G3.5.6 °पः); K4 Dn (!) पिता त्वाहेति (K4 adds च) भारत.

3 b) G3.4 M1 शुभाशुभे. — c) K1 न च वृत्तिस्; V1 न निर्वृत्तिस्. — d) Dn1 वेदि(m देवि)तव्यं; G4 दिवितव्यं.

4 a) Ñ1 V1 S अक्षयुद्धे (G2 °योग॰) (for °द्यूते). G6 महानासीन् (for समाह्वानं). — b) K1 T1 G1.4 नियोगा. K1 V1 B D1–6 T1 तु (for च). — c) G2 च यत्क्षुद्रं (for क्षयकरं). — d) T1 नापि (for नाति-). K3 जानाति क्रममुत्सहे (sic); G1 नापि कामीतुमु°.

5 After the ref., K4 Dn D4.5 ins. (Cn glosses):

583* असंभवे हेममयस्य जन्तो-
स्तथापि रामो लुलुभे मृगाय ।
प्रायः समापन्नपराभवाणां
धियो विपर्यस्ततरा भवन्ति ॥
[(L. 3) D4.5 °भवानां.]

— a) K4 D6 °न्निव वृतो. — b) K3 सह पांडवैः; B2.5 D1.2 सहितस्तदा (for सह पाण्डवः). D6 (before corr.) G1 पांडवाः. — c) G1 स्म (for च). — d) = 15d. M1 अयात् (for इयात्). K2 पार्थे द्यूतप्रियात्पुनः.

6 a) G3 transp. ते and तां. K1 सभायां तु; G1 सभां रम्यां (for सभां तां तु). — b) Ś1 K1 °बलाः (Ś1 sup. lin. °रथाः as in text). — D1 ins. 6cd in marg. — c) Ś1 K4 B1.3.5 D4.5 व्यथयंतः (D4 °ता); Ñ1 V1 B6 D3 G1 व्यथयंत (for °यन्ति). Ś1 K3.4 B1.5 च (for स्म). — d) K1 B2.5.6 Dn1 D2–6 T1 G2–5 भरतर्षभ; D1 °भः (for °भाः).

7 K3 G6 om. (hapl.) 7–8. — a) K1 यथोपयोगम्; Cd °जोषम् (as in text). Ś1 आसीनः; G4 आनीताः (for आसीनाः). — b) Ś1 द्यूतनिवृत्तये; B1.3.5.6 D3–6 °मवर्तयन्; B4 °विवृद्धये; D1.2 द्यूतं प्रवर्तंतां (D2 °र्तिता); T1 द्यूतं प्रवृत्तयः; G2.3 M2 द्यूतप्रवर्तये (M2 °ने). — c) T1 सर्वे लोको. — d) Ś1 देवनेनोपपीडितः; K1.2 देवेनोपनि(K1 °नोरसि)पीडिताः; G1 दैवेनोपातिपीडिता; G2.4 दैवेनापि निपीडिताः; G3 दैवेन परि°. — After 7, T1 ins.:

584* तानागतानभिप्रेक्ष्य कृपणं क्षिप्रमक्षवित् ।

8 K3 G6 om. 8 (cf. v.l. 7). — a) D4 बद्धो (for यद्वो). — b) B5 पूर्वजितं च; D3 ऊर्जितमेव; S (G6 om.) विजितमेव (for पूजितमेव). G4 तु (for तत्). — c) G2.4 M2 महाग्लहं; G3 महाग्र्यं तं; G5 ग्लहास्यहं; M1 महान्तयं (for महाधनं). G2 M धनं; G3–5 पणं (for ग्लहं). D3 त्वेके; S (except M1; G6 om.) चैकं (for त्वेकं). K3 ग्लहस्त्वकं; K4 ग्लहं त्वं कं (for ग्लहं त्वेकं). — d) Dn (!) मो (for मे).

वयं द्वादश वर्षाणि युष्माभिर्द्यूतनिर्जिताः ।
प्रविशेम महारण्यं रौरवाजिनवाससः ॥ ९
त्रयोदशं च सजने अज्ञाताः परिवत्सरम् ।
ज्ञाताश्च पुनरन्यानि वने वर्षाणि द्वादश ॥ १०
अस्माभिर्वा जिता यूयं वने वर्षाणि द्वादश ।
वसध्वं कृष्णया सार्धमजिनैः प्रतिवासिताः ॥ ११
त्रयोदशे च निर्वृत्ते पुनरेव यथोचितम् ।
स्वराज्यं प्रतिपत्तव्यमितरैरथ वेतरैः ॥ १२
अनेन व्यवसायेन सहास्माभिर्युधिष्ठिर ।
अक्षानुप्त्वा पुनर्द्यूतमेहि दीव्यस्व भारत ॥ १३

सभासद ऊचुः ।

अहो धिग्बान्धवा नैनं बोधयन्ति महद्भयम् ।
बुद्ध्या बोध्यं न बुध्यन्ते स्वयं च भरतर्षभाः ॥ १४

वैशंपायन उवाच ।

जनप्रवादान्सुबहूनिति शृण्वन्नराधिपः ।
ह्रिया च धर्मसङ्गाच्च पार्थो द्यूतमियात्पुनः ॥ १५
जानन्नपि महाबुद्धिः पुनर्द्यूतमवर्तयत् ।
अप्ययं न विनाशः स्यात्कुरूणामिति चिन्तयन् ॥ १६ C. 2. 2508 B. 2. 76. 13 K. 2. 93. 13

9 = (var.) 2. 66. 18. — ^{a}) V1 B1. 3–5 Dn D3–6 G6 वयं वा द्वादशाब्दानि. — ^{b}) Ś1 K2–4 सायुधा; G1 अष्टाभिर् (for युष्माभिर्). M2 °निश्चिताः (for °निर्जिताः). — ^{c}) Ś1 प्रविशामो; D2 G1 प्रविवेश; T1 G2 °शाम (for °शेम).

10 = 2. 66. 19. — ^{a}) K1 G1. 2 तु (for च). K1 व्यजने; K4 B D1. 2 T1 G2–4 स्वजनैर् (B4 °नै); Ñ1 V1 सुजनैर्; Dn M स्वजने; D3 corrupt; D4 सजनैर्; G1 [अ]सजने; G6 सदने (for सजने). — ^{b}) K1 Ñ1 V1 B1. 3–5 D3–6 G1. 2 प्रच्छन्नाः (for अज्ञाताः). — ^{c}) G2–5 M चेत् (for च). — ^{d}) = 11^{b}. Ñ1 V1 B1. 3–5 D3–6 द्वादशाब्दानि कानने.

11 G6 om. (hapl.) 11^{ab}. — ^{a}) K1 वा वने; K2. 3 विजिता; K4 V1 B (except B3) D T1 G3 निर्जिता (for वा जिता). G2 अस्माभिर्वाथ यूयं वा. — ^{b}) = 10^{d}. Ś1 K V1 B3 D (except D1. 2) वने (K1 जिता) द्वादश वत्सरान्. — K2 om. 11^{cd}. — ^{c}) K1 व्रजेयुः; V1 B3 वसेयुः; B2 D2 वसेत; D1 वसंत (for वसध्वं). — ^{d}) T1 अजनैः; G6 अजितैः (for अजिनैः). Ś1 D1. 2 परिवासिताः; K1 B1 T1 G1–5 M2 परिवारिताः; G6 परिकल्पिताः. — After 11, K1. 4 Ñ1 V1 B1 Dn D5 *repeat* 10 (with the same v.l.; D5 स्वजने° °प्रतिवत्सरं).

12 ^{a}) Ś1 [ऽ]थ; B2. 6 D2 G2 तु; D1 तु (for च). K Dn2 T1 निवृत्ते तु; B1 (by transp.) निर्वृत्ते च. Dn1 D2. 4 G1 निवृत्ते (for निर्वृत्ते). — ^{c}) K1. 4 स्वं राज्यं. Ś1 प्रतिपद्यध्वम्; G1 °वर्तव्यम् (for °त्तव्यम्). — ^{d}) V1 D1 G2 चेतरैः (G2 °नैः) (for वेतरैः). G3 इतरेतरवेतरैः.

13 From 13^{cd} onwards the writer of D5 appears to be different. — ^{a}) T1 G2. 3 M2 अक्षाणि (for अक्षान्). K3 Dn1 उद्धा (for उप्त्वा). — ^{d}) G1 अभि· (for एहि). B1 दीव्याम; D4 T1 G4 दिव्यस्व. B2. 5. 6 D3–5 पांडव (for भारत). — After 13, K4 B (except B3) D (except D1. 2) T1 ins. (Cn glosses):

585* अथ सभ्याः सभामध्ये समुच्छ्रितकरास्तदा ।
ऊचुरुद्विग्नमनसः संवेगात्सर्व एव हि ।

[Before line 1, K4 ins. वैशं° उ°. — (L. 1) Dn2 समुत्थित° (for °च्छ्रित°). — (L. 2) B3 मा मैवं; D5 संवेगाः (for संवेगात्). T1 सर्वमेव हि.]

14 K3 D3 T1 om. the ref. N (except K1. 2) सभ्या (for सभासद). S om. ऊचुः. — ^{a}) K1. 2 एवं; K4 B1 नैवं; V1 नैव; B6 D2 नूनं (for नैनं). S Cv बांधवाने(G4 बंधनानै)तान् (for बान्धवा नैनं). — ^{b}) G2 मोह° (for बोध°). B2. 6 D1. 2 महाभयं. — ^{c}) Ś1 K V1 B5 Dn D1. 3–6 बुद्ध्या बुध्येन्न (K1 बोध्यं न; K2 युध्ये न; K3 बुद्धेन; D6 बुध्यं न) वा (B5 चा) बुध्येत् (K1 बुध्या); Ñ1 अबुध्यन्नथ वा बुध्यन्; B1–4 बुद्ध्या बो(B1 बु)ध्यं न बुध्यंति (B2. 3 °ध्यंते; B4 °ध्यन्ति); B6 D2 G6 बु(D2 बो)द्ध्या बोध्यं न चाबुध्या (G6 बोद्धंते); G1 बुध्या बोध्यं न बुध्यंत; Cv बुद्ध्याबुद्ध्यंत बुद्धंते. G3 om. 14^{c}–16^{a}. — ^{d}) V1 B1 स्वयं वा; B1. 2 D2 क्षयं हि; B3 क्षयं वा; B5 D3–5 स्वयं वै; B6 क्षमं हि; Dn (!) D6 अयं च; D1 अयं हि; G2. 4 Cv वयं च (for स्वयं च). Ś1 K Ñ1 B5 D (except D1. 2) भरतर्षभ (K4 °भः).

15 G3 om. 15 (cf. v.l. 14). — ^{a}) V1 B5 जनापवादान्; G1 जनवादात्; G4 जनप्रवाहाः; M2 जनवादांश्च. K2 स (for सु-). — ^{b}) K4 B2. 4 Dn D6 शृण्वन्नपि (for इति शृण्वन्). K1 Ñ1 V1 B5 D2. 4 जनाधिपः; K3 G1. 5 नराधिपाः; G1 °धिप. — ^{c}) Ś1 ह्रियते; K1 दूषाच्च; G1. 2. 4 M प्रियाच्च (for ह्रिया च). Ś1 K4 B5 Dn D3–5 धर्मसंयोगात्; K3 °योगाच्च; V1 B2. 3. 6 °संगाच्च; B1 °भावाच्च; B4 °संगार्थं. D1. 2 ह्रिया स्वधर्मसंगाच्च. — ^{d}) = 5^{d}. M1 अयात् (for इयात्).

16 G3 om. 16^{a} (cf. v.l. 14). — ^{b}) B3 असंत्रयत्; B5 अवर्तत; G1 M1 विनाशकं; G2. 3 प्रवर्तयत् (for अवर्त°). B5 D3–5 अक्षान्द्यूते पराङ्मुखान्. — ^{c}) K2 अथ यं ते;

C. 2. 2209
B. 2. 76. 2
K. 2. 95. 2

युधिष्ठिर उवाच ।
कथं वै मद्विधो राजा स्वधर्ममनुपालयन् ।
आहूतो विनिवर्तेत दीव्यामि शकुने त्वया ॥ १७
शकुनिरुवाच ।
गवाश्वं बहुधेनूकमपर्यन्तमजाविकम् ।
गजाः कोशो हिरण्यं च दासीदासं च सर्वशः ॥१८
एष नो ग्लह एवैको वनवासाय पाण्डवाः ।
यूयं वयं वा विजिता वसेम वनमाश्रिताः ॥ १९
अनेन व्यवसायेन दीव्याम भरतर्षभ ।
समुत्क्षेपेण चैकेन वनवासाय भारत ॥ २०
वैशंपायन उवाच ।
प्रतिजग्राह तं पार्थो ग्लहं जग्राह सौबलः ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ २१

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७

६८

वैशंपायन उवाच ।
वनवासाय चक्रुस्ते मतिं पार्थाः पराजिताः ।
अजिनान्युत्तरीयाणि जगृहुश्च यथाक्रमम् ॥ १
अजिनैः संवृतान्दृष्ट्वा हृतराज्यानरिंदमान् ।

K4 V1 B1 m. 3–5 D अप्या(K4 D4–6 °था-; D3 °ध्य)सन्नो; B1 अप्ययं नो; T1 G2 अद्य यं न; G4 M अव्ययं न (for अप्ययं न). Cd cites (as in text) अपि (gloss संभावनायां). G2 विनाशं स्यात्. — d) D3–5 अविचिंतयन्; D5 कदनं महत् (for इति चिन्त°).

17 a) D6 T1 हि (for वै). — b) K2 उपपालयन्; B2.6 D1.2 अनुचिंतयन् (for अनुपाल°). — c) D1 अहूतो; G2 आहूते; M2 आवृतो. Ś1 नु निवर्तेत; D3 विनिवर्तेयं; G4 न निवर्तेत. — d) K1 दिव्याम; T1 दिव्यामि; G6 दीव्यानि.

18 a) K2.3 D4 गवाश्व-; T1 गजांश्च; G1–4 M2 गजाश्वं; G6 गजाह्वं. — b) Ñ1 असंख्येयम् (for अपर्यन्तम्). — c) S (except M1) तथा (for गजाः). K3 T1 G1.2 कोशं; B1.3.5.6 D1.5 कोषो. — d) Ś1 K4 Ñ1 V1 B Dn दासीदासाश्च (B3 दासीं दासं च). K4 भारत (for सर्वशः).

19 a) T1 G2 हित्वा (for एष). K2 ना; Ñ1 S Cv वै (T1 वो) (for नो). K3 ग्लाह. K1 V1 B3.4.6 एकैको; B1.2 D1.2 एको वै (for एवैको). — b) B1 D1.2 वनवासश्च (for °वासाय). K1 D1–4.6 (by corr.) पांडव; D5.6 (before corr.) °वा. — c) D3 वापि जिता (for वा वि°). — d) K4 वत्स्यामो; G2 त एव; G4 निवसे (for वसेम). V1 B3.4 विजने (B3 विजिता) वने (for वनमा°). — After 19, K4 V1 B D ins.:

586* त्रयोदशं च वै वर्षमज्ञाताः सजने तथा ।

[B6 अथो; D4 चैव (for च वै). K4 वर्षस्यम्; B3 वर्षैकम् (for वै वर्षम्). D6 अज्ञात्वा (for अज्ञाताः). K4 B5 Dn1 D3.5 स्वजने; B1.3.4.6 D1.2 स्वजनैम्; B2 सजनैस् (for सजने).]

20 V1 D3 om. 20ab. — b) Ś1 B1 दीव्यामि; K3.4 °मो; D6 G2.6 M2 Cv °व (for °म). K2.3 B3.4.6 Dn2 D1.2.4 पुरुषर्षभ; K4 Ñ1 B2.6 Dn1 D5 पुरुषर्षभाः (Dn1 °भः) (for भरतर्षभ). — c) K1 समाक्षेपेण; G4 समुत्क्षि°; M2 समुत्कर्षेण; Cd as in text. K1 यैकेन; Dn1 वैकेन.

21 N (except B6) om. the ref. — After the ref., S ins. (Cv glosses) a passage given in App. I (No. 40). T1 om. 21. — a) Ś1 K1.3 V1 D6 Cv तत्; K4 G2 तान् (for तं). V1 वाक्यं (for पार्थो). G1 प्रतिज्ञाते तदा पार्थे. — b) K1 G6 गृहं; M2 ग्लहां (for ग्लहं). For ग्लहं, Cd (mislection!) सहं (gloss अक्षं).

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K3 B1.4–6 Dn D1.4–6 अनुद्यूत; K1 B2 T1 G3–5 M1 पुनर्द्यूत; K2 B3 D2.3 G1 द्यूत. B1–3.6 Dn D1.2.4.5 cont. with समाप्त. — *Adhy. name:* T1 G1.3–5 M1 वनवासपण(G1 M1 °ग्लह)बंधः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg.) 67 (as in text!); K2 69; K3 70; Dn1 76; D3 68; T1 G5.6 113; G1.2 M 109; G3 112; G4 83. — *S'loka no.:* K2 20; K3 19; Dn 24; D1.2 22; M1 27.

68

1 ab) B1.3.4 ते पार्था मतिं चक्रुः (for चक्रुस्ते मतिं पार्थाः). G1 किमु; G6 वनं (for मतिं). B5 Dn D3–5 M1 ततः पराजिताः पार्था वनवासाय दीक्षिताः. — c) Ś1 उतरीराजि (corrupt). — d) K1 ते (for च). V1 °सुखं (for °क्रमम्).

प्रस्थितान्वनवासाय ततो दुःशासनोऽब्रवीत् ॥ २

प्रवृत्तं धार्तराष्ट्रस्य चक्रं राज्ञो महात्मनः ।
पराभूताः पाण्डुपुत्रा विपत्तिं परमां गताः ॥ ३

अद्य देवाः संप्रयाताः समैर्वर्त्मभिरस्थलैः ।
गुणज्येष्ठास्तथा ज्येष्ठा भूयांसो यद्वयं परैः ॥ ४

नरकं पातिताः पार्था दीर्घकालमनन्तकम् ।
सुखाच्च हीना राज्याच्च विनष्टाः शाश्वतीः समाः ॥५

बलेन मत्ता ये ते स्म धार्तराष्ट्रान्प्रहासिषुः ।
ते निर्जिता हृतधना वनमेष्यन्ति पाण्डवाः ॥ ६

चित्रान्संनाहानवमुञ्चन्तु चैषां
वासांसि दिव्यानि च भानुमन्ति ।
निवास्यन्तां रुरुचर्माणि सर्वे
यथा ग्लहं सौबलस्याभ्युपेताः ॥ ७

न सन्ति लोकेषु पुमांस ईदृशा
इत्येव ये भावितबुद्धयः सदा ।
ज्ञास्यन्ति तेऽऽत्मानमिमेऽद्य पाण्डवा C. 2. 2521 B. 2. 77. 8 K. 2. 99. 8

2 ^{b}) K1 पांडुपुत्रान्; K2 D6 हत° (for हृत°). K1 अरिंदम; G4 अनिंदितान् (for अरिंदमान्). — ^{c}) K1 हस्तिनाद् (for प्रस्थितान्). — ^{d}) Ñ1 दुर्योधनो (for दुःशासनो).

3 ^{a}) D2.3 प्रवर्त्तं; T1 G2–4.6 प्रवृद्धं (for प्रवृत्तं). K1–3 Ñ1 D6 G1.2 द्यूत° (for धार्त°). — ^{b}) Ś1 चक्रं राज्ञं; K1 राज्ञश्चक्रं; V1 चक्रं राज्ञन्; D4 चक्रं राज्यं; G2 चक्रू राज्ञो (for चक्रं राज्ञो). Cd cites (as in text) चक्रं (=तेजः). K4 महात्मना. — G6 om. 3^{cd}. — ^{c}) K3.4 Ñ1 B5 Dn पराजिताः; B3.4 S (G6 om.) परिभूताः (for पराभूताः). Ś1 K2–4 Dn D6 पांडवेया; B1 T1 G2–5 M पांडुसुता (for °पुत्रा). — ^{d}) T1 परमाहताः (for परमां गताः). K2 विपत्यं परमं गताः (sic).

4 ^{a}) V1 B1.3.4.6 D1–3 अद्यैव ते; B2 अद्य वै (for अद्य देवाः). D4 संप्रायाता; D6 संप्रवृत्ताः; T1 G5 सं(G5 सु)प्रसन्नाः. — ^{b}) B1 सर्वैर्; D3 क्रमे (for समैर्). B6 बंधुभिर् (for वर्त्मभिर्). D6 G1.3 M अच्छलैः (for अस्थलैः). Ś1 समं धर्मिभिरच्छलैः; K4 शनैर्वर्त्मभिरंजुलैः; T1 सर्वैर्महर्षिभिः सह; G2 समधैर्वर्त्मभिच्छलैः (sic); G4 समयैर्वर्त्मभिश्रितैः; G5 सह सर्वैर्महर्षिभिः; G6 सर्वे हात्य-भिरच्छलैः. — ^{c}) K4 गुणह्येष्ठास्; B1 गुणश्रेष्ठास्; B6 गुणैर्ज्येष्ठास्; D3 गुणज्येष्ठां. K1 वयं (for तथा). Ś1 K2.3 B2–4 Dn D4 श्रेष्ठा; K4 ह्येष्टा (for ज्येष्ठा). — ^{d}) Ś1 K4 मूयासो; K1 Ñ1 V1 B2–6 D1–5 S Cn श्रेयांसो (for भू°). G1 वरं (for वयं). K2 परौ (for परैः).

5 ^{a}) K2.3 B1 M नरके; G1 नरकैः (for नरकं). K1 Ñ1 V1 D1.2.4.5 S (except M1) पतिताः (for पा°). G2 पार्थ. — ^{b}) T1 G5 अरिंदमाः; G2 अतंद्रिताः; G3.6 अनंतरं (for अनन्तकम्). — ^{c}) Ś1 विहीन-; G2 च हीन- (for च हीना). V1 G1 राष्ट्राच्च (for राज्याच्च). — ^{d}) G2.4 विहीनाः (for विनष्टाः).

6 ^{a}) Dn D1.5.6 धनेन (for बलेन). G4 मत्तो; G6 मत्यां (for मत्ता). K1 Dn2 ये च; D3 एते; D6 ये तु; M2 ये वै (for ये ते). Ś1 K1 [अ]स्मान्; D6 [अ]स्मै (for स्म). T1 ये तस्मां; G2 ह्येतेस्मान् (for ये ते स्म). — ^{b}) Ś1 धार्तराष्ट्राः. Ñ1 प्रशासिषुः; B2–5 अहासिषुः; G2.4 बिमस्सि-(G2 °स्सु)षुः; G3 प्रमासिषुः; Cd.v as in text. — ^{c}) D6 हत- (for हृत-). — ^{d}) B1.2.6 D1.3 यास्यंति (for एष्यन्ति).

7 ^{a}) K2 चित्रान्सन्नान्; D3 चित्रासनान्; G1 चित्रा-संनाहान्; G3 चित्रान्सनासान्; G4 चित्रान्सन्वाहान्; G6 corrupt. Ś1 G3 अवमुंचतु; K1 D3 T1 °मुचंतु; G2 अवमुच्य; Cd as in text. V1 B1.2.5m.6 D1–3 G6 सर्वे; G2.4 पार्थाः (for चैषां). — ^{b}) B1 दिव्यानि वस्त्राणि (for वा° दि°). — ^{c}) Ś1 निधास्यंतां; K1 निवत्स्यतां वा; K2 D1 G3 निवास्य(K2 °ह्य)तां; K3 वासस्यतां; K4 B1.2.4.5 Dn G1 विवास्यंतां; B6 निर्वास्यंतां; M1 निव°; Cd as in text. G1 कुरु- (for रुरु-). Dn1 D5 -वर्मांणि. G3–5 M1 तानि; M2 चैव (for सर्वे). — ^{d}) K4 D3 ग्लह-; G2 ग्लहः. K2.4 सौ(K2 सो)बलसाभ्युपेताः; D1.2 G2.4 सौ(G2 स)बलेनाभ्युपेताः (G2.4 °तः); G3 सोबलस्याद्युपेताः.

8 ^{a}) D1.2 वसंति (for न सन्ति). G1 ईदृश (for °शा). — After न संति, G6 om. (hapl.) from लोकेषु up to ज्ञास्यन्ति (in ^{c}). — ^{b}) K2 इत्येवं ये; K4 इत्येव सं-; Ñ1 इत्यब्रुवन्; B1.2.6 D1.2 एवं हि ये; S (G6 om.) इत्येवं (G4 °व) वै (for इत्येव ये). — ^{c}) Ś1 K1 B3.5 Dn2 M2 चात्मानम्; D1 तन्मानम् (for तेऽऽत्मानम्). K2 इमे च; V1 B2–6 D1–5 इहाद्य (B4 °त्य); T1 G2 इमेत्य (for इमेऽद्य). — ^{d}) K4 corrupt. K3 विपर्ययं; T1 विपर्य-यस्ताः; G5.6 M विपर्यस्ताः; G3 निरासिताः (for विपर्यये). Some MSS. खंड°, शंड°, षंढ° (for षण्ढ°). G2.4 यथा (for इव). G1 [अ]चलाः; G6 [अ]पराः (for [अ]फलाः). — After 8, V1 ins.:

विपर्यये षण्ढतिला इवाफलाः ॥ ८
अयं हि वासोदय ईदृशानां
मनस्विनां कौरव मा भवेद्वः ।
अदीक्षितानामजिनानि यद्व-
द्बलीयसां पश्यत पाण्डवानाम् ॥ ९
महाप्राज्ञः सोमको यज्ञसेनः
कन्यां पाञ्चालीं पाण्डवेभ्यः प्रदाय ।
अकार्षीद्वै दुष्कृतं नेह सन्ति
क्लीबाः पार्थाः पतयो याज्ञसेन्याः ॥ १०
सूक्ष्मान्प्रावारानजिनानि चोदिता-
न्दृष्ट्वारण्ये निर्धनानप्रतिष्ठान् ।
कां त्वं प्रीतिं लप्स्यसे याज्ञसेनि
पतिं वृणीष्व यमिहान्यमिच्छसि ॥ ११
एते हि सर्वे कुरवः समेताः
क्षान्ता दान्ताः सुद्रविणोपपन्नाः ।
एषां वृणीष्वैकतमं पतित्वे

587* स्वयंवरेऽसौ स्थविरोऽपि मन्दधी-
र्वृथामतिः स्थविरो यज्ञसेनः ।

9 a) K1 श्रियं; Ñ1 V1 B D (except D6) इदं; G6 अलं (for अयं). D3–5 Cn च; G2 वि- (for हि). Ñ1 वासोदयम्; V1 B3.5.6 Dn D3–5 वासो यदि; B1.2 D1.2 वासो महद्; B4 वासोभवद्; T1 G1.3–5 M भावो(M2 °वे)दयः; G2 भागोदयः; G6 भावो हृदयम्; Cd वासोदयः (as in text). V1 B3.5 Dn D3–5 चेदृ(D4 °दि)शानां; G2 दृश्यमानो (for ईदृशानां). Cn वासो यदिवेदृशानां (analyzed यद्+इव+ई°) (for वासोदय ईदृ°). — b) K4 Dn T1 M2 कौरवा मा; Ñ1 G6 कौरवाणां; G4 कौरववाणां मा. V1 B D1–5 G3 Cn रौरवमाहवेषु (G3 °वेद्यः); G1 रौरवमाभवेद्यत्. — c) K2 D3 आदीक्षितानाम्; K4 अदिक्षि°. G1 अनुजानि (for अजिनानि). Ś1 यद्वयं; V1 D1.2 युद्धाद्; B3.6 युद्धे; B5 यद्वा; Dn(!) बिभ्रतां; G1 यद्यद्; Cn यद्वद् (as in text). — d) M2 बलीयतां (for °सा). K4 D3 पश्यति. G2 पश्यतु (for पश्यत). Before पश्यतु G2 originally reads वै भावितबुद्धयस्सदा, which is cancelled. — After 9, V1 (om. lines 1–2) B3–6 ins.:

588* स्वयंवरेऽसौ स्थविरोऽपि मन्दधी-
र्वृथामतिः सुप्रज्ञो यज्ञसेनः ।
महीक्षितां पश्यतां पाण्डवानां.

[Line 1–2 = (var.) 587*. — (L. 1) B6 यः (for ऽसौ).]

10 a) Ñ1 B5 D6 महाप्रज्ञः; V1 B3.4.6 मंदप्र(B3 °प्रा)ज्ञः. B1.2.4.5 D (except D6) सौमकिर् (for सोमको). K (except K3) Ñ1 D3–5 याज्ञसेनः; V1 B3.4.6 मूढचेताः; B2.5 D2 याज्ञसेनीं; Cd as in text. — b) K3 रम्यां (for पाञ्चालीं). — c) G2 अपकर्षीद्; G4 अपाकार्षीद्; G6 अकार्षं वै; Cv स चाकार्षीद् (for अकार्षीद्वै). B6 om. वै. B1.2.4.5 Dn D5.6 सुकृतं (Dn2 °ते); G3.5 दुष्करं (for दुष्कृतं). V1 B6 द्रुपदो दुष्करं (B6 °ष्कृतं) तत् (for दुष्कृतं नेह सन्ति). Ś1 K3.4 B1–5 D (except D2) G1.6 नेह (Ś1 B3 D3–6 नैव; Dn2 न स्व-) किंचित्; K1.2 Ñ1 M1 तेन (M1 नैव; *inf. lin.* ह) संति; Cv ते हसंति (for नेह सन्ति). — d) K1 याज्ञसेनी (for °न्याः). V1 नमंति ह्री***वा याज्ञसेनी; B3.6 न संति क्लीबाः पतयो याज्ञसेनि. — After 10, V1 B3.6 ins.:

589* सपश्यन्त्यास्तऽजिनैः संवृताङ्गाः ।
[B3 संदृश्यंतां तेजिनैः; B6 संदृश्यते ह्यजिनैः.]

11 a) K2 सूक्ष्मा प्रावरणान्; K4 Ñ1 V1 B1.5 Dn D4.5 G3.5 सूक्ष्मप्रावारान् (G3 °राणि) (for सूक्ष्मान्प्रावारान्). K3 प्रवासान्; G1 प्रचारान्; G2.6 प्रवरान्; Cd प्रावारान् (as in text). Ś1 अजिनानचोदितान्; K1–3 G1 M2 Cv अजिनानि वोचि(G1 Cv °षि-; M2 °दि)तान्; K4 B5 Dn D3–6 अजिनोत्तरीयान् (for अजिनानि चोदितान्). Ñ1 D6 (before corr.) चोचितान्; V1 चापि; B1.2.6 D1.2 चैव; B3 चैवं; B4 चैत्रं; M1 पोषितान् (for चोदितान्). See Addenda. — b) T1 G3–5 हि त्वा (for दृष्ट्वा). D3–5 भ्रातॄन् (for [अ]रण्ये). G3 तीर्थतीरप्रतिष्ठान्; K1 corrupt (for निर्धनानप्र°). K3 संप्रति°; K4 निःप्रति°; B1–4.6 अप्रहृ° (B6 °दि°); Cd as in text. — c) K1.3 D2.3 T1 G2–4 का त्वं (G2 om. त्वं; G4 कांतं). K1 लभ्यसे; K2 लप्स्यते; B6 D1.2 यास्यसे; G2 प्राप्स्यसे (for लप्स्यसे). K1.4 या(K1 य)ज्ञसेनी. V1 B1 भूयात्प्रीतिः कात्र (B1 का नु) पांचालि भद्रे. — d) K1 त्वम् (for यम्). K4 यमिहान्वमि°; Ñ1 V1 B D (except D6) [इ]ह यमन्यमि°; T1 [आ]यत हि मान्यमि°; G1 M [अ]न्यमथो (G1 °तो) यमि° (M2 यदि°); G3 [अ]थ हि यं त्वमि°; G5 यदिहान्यमि°; G6 [अ]न्यमिहायमिच्छसि.

12 a) Ś1 एवं (for एते). — b) K4 T1 क्षांताश्च दांताः; G4 कांताः क्षांताः (for क्षान्ता दान्ताः). K4 T1 द्रविणो°; G4 सद्रविणो° (for सुद्रविणो°). — c) D1.2 M1 तेषां; G1 एवं; G4 एतेषां (for एषां). D6 वृणुष्व. S [अ]न्य-

न त्वां तपेत्कालविपर्ययोऽयम् ॥ १२
यथाफलाः षण्ढतिला यथा चर्ममया मृगाः ।
तथैव पाण्डवाः सर्वे यथा काकयवा अपि ॥ १३
किं पाण्डवांस्त्वं पतितानुपास्से
मोघः श्रमः षण्ढतिलानुपास्य ।
एवं नृशंसः परुषाणि पार्था-
नश्रावयद्धृतराष्ट्रस्य पुत्रः ॥ १४
तद्वै श्रुत्वा भीमसेनोऽत्यमर्षी
निर्भर्त्स्योच्चैस्तं निगृह्यैव रोषात् ।
उवाचेदं सहसैवोपगम्य
सिंहो यथा हैमवतः शृगालम् ॥ १५
भीमसेन उवाच ।
क्रूर पापजनैर्जुष्टमकृतार्थं प्रभाषसे ।
गान्धारविद्यया हि त्वं राजमध्ये विकत्थसे ॥ १६
यथा तुदसि मर्माणि वाक्शरैरिह नो भृशम् ।
तथा स्मारयिता तेऽहं कृन्तन्मर्माणि संयुगे ॥ १७
ये च त्वामनुवर्तन्ते कामलोभवशानुगाः ।
गोप्तारः सानुबन्धांस्तान्नेष्यामि यमसादनम् ॥ १८ C. 2. 2531 B. 2. 77. 18 K. 2. 83. 13

तमं (for [ए]कतमं). Ś1 S (except G2) पतिं त्वं; B3 D6 पतित्वं; B5.6 D3–5 पतिं वै (for पतित्वे). K1 एषा कृष्णे कतमं पतित्वे. — d) Ś1 K2 D4 G2.4 न त्वा; K1 न ते; T1 G1.3.5 M मा त्वा (G5 त्वां); G6 मत्वा (for न त्वां). Ś1 पतेः; K1 [या]यात्; K4 B D (except D6) नयेत्; G2.4 भवेत्; G3 तपो; G6 भजेत्; M2 तपोत्; Cnp तपेत् (as in text). T1 G2–6 कार्य° (for काल°).

13 a) Some MSS. शंढ°, खंढ°, षंड°, खंड° (for षण्ढ°). G6 corrupt. — b) D1.2 G4 चर्ममयो मृगः; G2 चर्म * * मृगः; G3 चर्म तथा मृगाः. — d) K3 लूनयवा; Ñ1 काकतिला; V1 B (except B5) काका यथा; D1 काकायवा; D2 काकयथा; G2.4.6 काकवया (G4 °यो); Cd.v as in text. Ñ1 इव; V1 B1.2m.3.4.6 D2.3 (*inf. lin.*) कपिः; B2 वकाः; Dn (!) D1 इति (for अपि).

14 a) B2.5.6 D3.4.6 T1 G5.6 पांडवाः (for °वान्). Ñ1 V1 ते; G6 तं (for त्वं). B6 हि पतीन् (for पतितान्). K1 D3 G2 उपाससे; K2 T1 G1.3 उपासे; K3 Ñ1 V1 B3.4.5 उपास्य; B6 उपासि; Dn (!) D4 G4 उपास्ते (Dn1 °स्त्ये; Dn2 °स्ये); D6 (before corr.) उपास्यौ; D2 न यासि; G5 M2 उपास्यसे. — b) D4 T1 G4 मोघश्रमः; G2 मोघं फलं. Some MSS. षंड°, खंड°, शंड°, शंढ° (for षण्ढ°). K2.3 उपास्य हि. — Before 14cd, B6 ins. वैशं° उ°. — c) G3 एवंदसं वः; G6 एवं नृशंसाः; K2 D6 (before corr.) T2 पुरुषाणि. — K4 अश्रावयेद्वै; T1 G4 व्यश्रावयद् (T1 °यं); G2 अश्रावयेद्; G3 विश्रावयन्; G5.6 या (G6 व) श्रावयद्; M2 आश्रावयद्.

15 Before 15, T1 G3–6 ins. वैशंपायनः. — a) B6 (for [ऽ]त्यमर्षी). — b) Ś1 K4 B1.2.4.5 Dn D3–5 T1 G2 M2 संनिगृह्य; D1.2 सं (D2 तं) परिगृह्य (for तं निगृह्य). K2 D1 [इ]व; D4 स्व (for [ए]व). — c) K2.3 उवाचैनं; K4 V1 B2–6 Dn D3–6 T1 उवाच चैनं; Ñ1 B1 D1.2 G5 M2 उवाच चेदं; G1.3.5 उवाचैवं; G2 उवाच चैव; M1 उवाच चैवं. K2.4 B2.6 D1.2 सहसोप° (for सहसैवोप°). — d) K2.4 हेमवतः; G1 भीमपतिः; G2.4 भीमबलः (G4 °लं). Some MSS. सृगालं; G6 स्वकालं (for शृगालम्).

16 a) Ś1 K2.3 G6 क्रूरं; T1 G3 क्रूरः; G1 कुरु- (for क्रूर). G2 °नरैर् (for °जनैर्). K2 B1.2.5.6 D3.4 दुष्टम्; B4 युष्टम्; D2.6 जुष्ट; D5 दृष्टम्; T1 G3 जुष्टः (for जुष्टम्). G5 क्रूरः पापजनेष्टस्त्वं. — b) V1 B3–5 D6m अवद्धार्यं; B2 D2 असंबद्धं; B6 अप्रशस्तं; D1 असंबंधं; D3–5 अवरधार्यं (sic); T1 G3.5 कृतार्थस्त्वं; G4 अकृतार्थं; G6 अकृतार्थः; M2 आकृतार्थं. — c) K3 अंगार-; G4 गांधारे (for गान्धार-). K1 हीनं; G6 हि त्वा (for हि त्वं). Ñ1 गांधारराजविद्यायाः; D3 गांधारे विषयं याहि त्वं (hypermetric). ❀Cd: गान्धारविद्यया म्लेच्छभाषया । अथ वा गान्धारस्य शकुनेः विद्यया द्यूतविद्यया ।❀

17 a) D4 G4 यदा (for यथा). K1 D5 नुदसि; K4 रुदसि (for तुदसि). G3 चर्माणि; M1 क (*inf. lin.* म) र्माणि. — b) V1 वागजवैर्; G2 वाक्यैर्यद्; G3–5 वाक्क्रूरैर् (for वाक्शरैर्). — c) K1 तानि; G1 कथा; G3 यथा (for तथा). G3 स्मरयिता; G5 स रहिता (for स्मारयिता). K1 चाहं; K2 [अ]हं तु; D5 मे ह (for तेऽहं). — d) Ś1 K1 कृत्वा; K2 तानि; K3 हंतुर्; K4 D3 G4 कृतं; D4 कृतन्; D6 तं च; G2.3 कृते (for कृन्तन्). T1 G6 क्रूरकर्माणि (कृन्तन्मर्माणि). K1 कर्माणि; G2 मर्मणि (for मर्माणि).

18 a) D4 येन (for ये च). G6 ताम् (for त्वाम्). K1 अनुमन्यंते (for °वर्तन्ते). — b) Ś1 D6 लोभमोह-; K2 कालेन च; B3 D1.2 T1 G3.4.6 M2 कामक्रोध-; Dn (!) क्रोधलोभ- (for कामलोभ-). K1 -वशानुग; S °गं. — c) Ś1 सानुबंधांस्ते; K4 D6 T2 °बंधास्तान्. — d) Ś1 K2–4 Dn

2532
77. 19
89. 19

वैशंपायन उवाच ।

एवं ब्रुवाणमजिनैर्विवासितं
दुःखाभिभूतं परिनृत्यति स्म ।
मध्ये कुरूणां धर्मनिबद्धमार्गं
गौर्गौरिति स्माह्वयन्मुक्तलज्जः ॥ १९

भीमसेन उवाच ।

नृशंसं परुषं क्रूरं शक्यं दुःशासन त्वया ।
निकृत्या हि धनं लब्ध्वा को विकत्थितुमर्हति ॥२०
मा ह स्म सुकृताल्लोँकान्गच्छेत्पार्थो वृकोदरः ।
यदि वक्षसि भित्त्वा ते न पिबेच्छोणितं रणे ॥ २१
धार्तराष्ट्रान्रणे हत्वा मिषतां सर्वधन्विनाम् ।
शमं गन्तास्मि नचिरात्सत्यमेतद्ब्रवीमि वः ॥ २२

वैशंपायन उवाच ।

तस्य राजा सिंहगतेः सखेलं
दुर्योधनो भीमसेनस्य हर्षात् ।
गतिं स्वगत्यानुचकार मन्दो
निर्गच्छतां पाण्डवानां सभायाः ॥ २३
नैतावता कृतमित्यब्रवीत्तं
वृकोदरः संनिवृत्तार्धकायः ।
शीघ्रं हि त्वा निहतं सानुबन्धं
संस्मार्याहं प्रतिवक्ष्यामि मूढ ॥ २४
एतत्समीक्ष्यात्मनि चावमानं

D6 नेतास्मि (for नेष्यामि). Ś1 B6 यममंदिरं. — After 18, B3 ins. an addl. colophon.

19 D1.2 om. the ref. — [a]) K3 Ñ1 B3 S निवासितं; K4 Dn1 प्रवासितं; D2 विवासतं; D4 विवासितुं; Cd.n as in text. — [b]) Ś1 दृष्ट्वाभिभूतं; K4 B3–6 Dn D1m.3–5 दुःशासनस्तं (for दुःखाभिभूतं). B1.2 D1.2 परिक्रूंतति (for °नृत्यति). — [c]) K1 धर्मे (for मध्ये). Ś1 धर्मनिषिद्धमनार्यं; K D2.6 G6 Cd धर्मनिषिद्धमार्यं (K1 °वाक्ये; K4 D2 Cd °मार्गं); G3.5 अनिषिद्धमार्गं; T1 G1.2 M धर्मनिब(T1 °ष)द्धभावं (G1 M2 °मार्यं); G4 अनिबद्धभावः; Cn as in text. — [d]) K4 T1 G1 M2 स्माह्वय; B2.3.6 D1.2 द्रौपदीं; D3 ह्याह्वयन्; D4 आह्वयन्; G3 समाह्वय; Cv as in text. V1 D3–5 T1 त्यक्तलज्जः; B4 स्पर्धयन्सः (for मुक्तलज्जः). K2 D6 (before corr.) G5 °लज्जाः. B1 गौर्गौरिति प्राह विमुक्तलज्जः; G2.4 गोष्ठे यथा गौरिव बद्धरज्जुः.

20 D6 om. the ref. K1–3 B6 D3.5 S (except G2) भीमः (for भीमसेनः). Ś1 K1.4 D4 S om. उवाच. — [a]) Ś1 K4 Ñ1 V1 B Dn1 D3–6 G1 M2 नृशंस; G3 नृशंस्य; Cd as in text. Ś1 D6 G1 परुष; K4 Dn2 G3 पुरुषं; Cd as in text. Ś1 D6 Cd क्रूर; K4 Ñ1 B1.2.4.5 Dn D1–5 T1 M2 वक्तुं; G3 घोरं (for क्रूरं). — [b]) Ś1 त्वेवं; B3 उक्तं; D6 शठ (for शक्यं). Cd cites त्वया शक्यं. — [c]) B3 G3 तु धनं; D1.2 निधनं; G4 [अ]पि धनं (for हि धनं). — [d]) D1.2 G1–3 (G1.2 both before corr.) अर्हसि (for °ति). M2 को विकत्थेत पंडितः. Cd cites विकत्थितुं (as in text).

21 [a]) K1 मा गां हि; V1 B2 Dn1 D4 मैव स्म; B1.3–5 D3.5 नैव स्म; Dn2 D6 मा स्म वै; D1 मा हि स्व°; G2 महास्म; G3 मा गंता; G4 मा गमेत्; G5 मा गा स्म; Cv मा ह स्म (as in text). — [b]) K1 अस्मि; K2.3 व्रजेत्; D4 आछत् (for गच्छेत्). — [c]) G4 युधि (for यदि). Ś1 K (K4 corrupt) Dn D6 वक्षो हि; D1.2 G6 वक्ष्यसि; T1 भिक्ष्यसि; G3 वक्षस्व (for वक्षसि). Ś1 K1 Ñ1 Dn D6 ते भित्वा (by transp.); G2 भित्वा त्वां; G6 हित्वा ते. V1 B1.3.4.6 यदि वक्षो विनिर्भिद्य; B5 D3–5 यदि निर्भिद्य वक्षस्ते. — [d]) V1 B1.3.4.6 तव; G3–6 रुषा (for रणे).

22 [a]) G3 घृत° (for धार्त°). G3–6 वशे कृत्वा (for रणे हत्वा). — [b]) G1 मिषधा; Cd मिषतां (as in text). D4 °देहिनां (for °धन्विनाम्). G2 क्रूरबुद्धीन्मनस्विनः. — [c]) K2.4 D6 समं; G4 कामं (for शमं). T1 गच्छामि (for गन्तास्मि). G6 नचिरं. — [d]) D1 कृत्यम् (for सत्यम्). B4 G1 एव; T1 G3–6 एवं (for एतद्). K2.3 भविष्यति. Ś1 K4 B2.5.6 Dn D1.2.6 T1 G2 ते; G6 वा (for वः). — After 22, B6 ins. an addl. colophon.

23 Ś1 G (except G1) M2 om. the ref. — [a]) V1 B2 ततो; S Cv ततः स (for तस्य). K2 °गताः; D3–5 S (except M1) °गतिः (for °गतेः). D1.2 सहेलं; T1 सुरोषो; G1 सखेलनं; G2 सरोषो (for सखेलं). — [b]) S (except M1) Cv रोषात् (for हर्षात्). — [c]) K1 [अ]नुचरेन्; G6 [अ]नुचचार (for [अ]नुचकार). — [d]) K4 निर्गच्छंतः; D6 °च्छता. Ś1 Ñ1 S कौरवाणां; Cv पाण्ड° (as in text!). D1–3 G (except G2.6) M सभायां.

24 [a]) Ś1 K1.2 G4 कृत्यम्; B2.6 D1.2 क्षमम् (for कृतम्). K2 M2 तद्; K3 तं दृष्ट्वा (for तं). — [b]) K4 संनिवृत्तार्धकोपः. B1.2 D1–5 T1 परिवृत्तार्धकायः; B5m संनिवृतमर्ध°; G4 संनिवृत्त्यार्ध°. — Before 24[cd], B6 ins.

नियम्य मन्युं बलवान्स मानी ।
राजानुगः संसदि कौरवाणां
विनिष्क्रमन्वाक्यमुवाच भीमः ॥ २५
अहं दुर्योधनं हन्ता कर्णं हन्ता धनंजयः ।
शकुनिं चाक्षकितवं सहदेवो हनिष्यति ॥ २६
इदं च भूयो वक्ष्यामि सभामध्ये बृहद्वचः ।
सत्यं देवाः करिष्यन्ति यन्नो युद्धं भविष्यति ॥ २७
सुयोधनमिमं पापं हन्तास्मि गदया युधि ।
शिरः पादेन चास्याहमधिष्ठास्यामि भूतले ॥ २८
वाक्यशूरस्य चैवास्य परुषस्य दुरात्मनः ।
दुःशासनस्य रुधिरं पातास्मि मृगराडिव ॥ २९

अर्जुन उवाच ।

नैव वाचा व्यवसितं भीम विज्ञायते सताम् ।
इतश्चतुर्दशे वर्षे द्रष्टारो यद्भविष्यति ॥ ३०
दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेश्च दुरात्मनः ।
दुःशासनचतुर्थानां भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ ३१
असूयितारं वक्तारं प्रस्रष्टारं दुरात्मनाम् ।
भीमसेन नियोगात्ते हन्ताहं कर्णमाहवे ॥ ३२ 2. 2545 2. 77. 32 2. 99. 33

भीम उ°. — c) K2.3 B (except B3) D (except D1.6) हि त्वां; G3–5 M हत्वा; G1.6 गत्वा (for हि त्वा). K1 नियतं; B1 निहत्य; G2 विहितं (for निहतं). K4 सानुबंध. — d) K4 सस्मार्याहं; G2 सभार्याहं. K2 प्रवक्षामि; S संप्रव(G2 °वे)क्ष्यामि (for प्रति°). Ś1 D4.6 मूढं; G3 मूढः.

25 Before 25, B6 ins. वैशं° उ°. — a) K2–4 B2.4–6 D1–6 G2 एवं; V1 ततः; B1 एतं (for एतत्). K1.3 Dn D1 G4 वाचमानं (D1 °नां); Ñ1 वाव°; B (except B2) D2–6 बाध°; T1 G1.2.6 M वाच्य°; G5 चाव्य° (for चाव°). — b) K3 D1.2 T1 समानि; G4 सुमानी (for स मानी). — c) S राजानुजः (G2 °दिकं) (for °नुगः). — d) Ś1 विनिष्टमन्; K1 विनिःक्रमन्; K2 विनिःक्रम्यं; K3 B2.4 D3.5 विनिष्कामन्; K4 M2 विनिक्रमन्. B5 D3–5 भूयः (for भीमः).

26 Before 26, K2–4 V1 B D (except D6) ins. भीमसेन (*or* भीम) उ°. — ab) Ñ1 हर्ता (for हन्ता) both places. — c) Ś1 K1 B1.3.6 D2–6 G1.6 M तु (for च). — d) Dn1 भवि° (for हनि°).

27 a) V1 B3.5.6 D3–5 तु (for च). — b) Ś1 K4 D6 महद्वचः; Ñ1 सुहृ°; G3–5 त्वहं वचः (for बृहद्वचः). — c) Ñ1 प्रशंसंति (for करिष्यन्ति). K4 करिष्यंति वय पुनः (sic). — d) V1 द्वंद्वं; Dn1 युद्धे; Cv बुद्धं (gloss बुद्धिस्थं) (for युद्धं).

28 a) V1 दुर्यो° (for सुयो°). D2 अहं; G3 M2 इदं (for इमं). — b) Ñ1 हर्तास्मि; D4 गंतास्मि (for हन्तास्मि). — c) V1 B1.3.4 चाहत्य; B2.6 D1.2 चैवास्य; D3–5 तस्याहम्; G2 न्यस्याहम् (for चास्याहम्). Cv cites अस्य (gloss निरस्य). — d) V1 B1.3.4 लोठ(V1 °च-; B1 °ढ-, m °ठ)यिष्यामि; B2.6 D1.2 म(D2 म्र)थिष्यामीह; M2 अधिष्ठानस्य (for °ष्ठास्यामि).

29 K4 om. 29. a) K2 वाक्यमूरस्य; D2 G3.5 वाक्य ग्रूरस्य; T1 वाक्यक्रूरस्य. — b) K1.2 B3.5 (m as in text).6 D1.3–6 G3.4.6 M2 पुरुषस्य (for प°). — M2 om. 29cd. — d) K1 V1 B3.5.6 D1–5 पास्यामि; G1 पीतास्मि. K1 G3.6 मृगराजवत्.

30 After the ref., S ins. (Cv glosses):

590* भीमसेन न ते सन्ति येषां वैरं त्वया सह ।
मत्ता ग्रहेषु सुखिनो न बुध्यन्ते महद्भयम् ।
[(L. 2) G5.6 मत्ता गृहेषु. T1 बुध्यंति.]

— a) K2.4 Ñ1 V1 B3 D2.4 G1 M2 Cv न वै; B2.4 Dn नैवं; D5 नैतद्; T1 G4 न तु; G5.6 M1 ययोर् (for नैव). K1 वाच्या; D3 Cv वाच्यं; D5 वाचो; G1 वाचं; G6 राजा (for वाचा). K4 व्यवसिनं. K3 न चैव वाचावसितं; G2 ननु नाम महत्कर्म; G3 आवयोर्यद्व्यवसितं. — b) K4 भीमं. S (except G5) Cv विज्ञाय(G2 °प्य)तां (for विज्ञायते). D2 मतं; G1.3.4.6 M सभा (G1 भसां; G3 समां); Cv सताम् (as in text). — K3 *repeats* 30ab (v.l. ययोर्वाचा व्यवहितं). — K2 reads 30cd and 31 after 35. — c) Ś1 एतच् (for इतश्). — d) K3 रोष्टारो; G2 दृष्ट्वा नो (for द्रष्टारो). T1 यच्छविष्यति.

31=3. 13. 5 (cf. 5. 128. 3). For sequence of K2 cf. v.l. 30. — Before 31, V1 B D ins. भीम (resp. भीमसेन) उ°. — b) D1.2 विशां पते; D4 महात्मनः (for दुरात्मनः). — d) K2 defective.

32 K2 om. 32ab. Before 32, V1 B D ins. अर्जुन उ°. — a) K1 D4 असूयतारं; S (except G3) Cv असूनृतानां (G4 °रं); Cd as in text. K4 B5 Dn1 D1 Cn द्रष्टारं (B5 m यंतारं as well as वक्तारं); Dn2 द्वेष्टारं; G3 वीराणां; G4–6 शत्रूणां; Cd.v वक्तारं (as in text). — b) K3 G5 M2 प्रसृष्टानां; K4 B1.5 Dn D1.2 प्रवक्तारं; B2.4 D4 T1 G1.5 प्रसृष्टारं; B5m प्रशास्तारं and प्रस्रष्टारं (as in

C. 2. 2546 B. 2. 77. 33 K. 2. 99. 34 अर्जुनः प्रतिजानीते भीमस्य प्रियकाम्यया ।
कर्णं कर्णानुगांश्चैव रणे हन्तासि पत्रिभिः ॥ ३३
ये चान्ये प्रतियोत्स्यन्ति बुद्धिमोहेन मां नृपाः ।
तांश्च सर्वाञ्शितैर्बाणैर्नेतास्मि यमसादनम् ॥ ३४
चलेद्धि हिमवान्स्थानान्निष्प्रभः स्याद्दिवाकरः ।
शैत्यं सोमात्प्रणश्येत मत्सत्यं विचलेद्यदि ॥ ३५
न प्रदास्यति चेद्राज्यमितो वर्षे चतुर्दशे ।
दुर्योधनो हि सत्कृत्य सत्यमेतद्भविष्यति ॥ ३६

वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्तवति पार्थे तु श्रीमान्माद्रवतीसुतः ।
प्रगृह्य विपुलं बाहुं सहदेवः प्रतापवान् ॥ ३७
सौबलस्य वधं प्रेप्सुरिदं वचनमब्रवीत् ।
क्रोधसंरक्तनयनो निःश्वसन्निव पन्नगः ॥ ३८
अक्षान्यान्मन्यसे मूढ गान्धाराणां यशोहर ।
नैतेऽक्षा निशिता बाणास्त्वयैते समरे वृताः ॥ ३९
यथा चैवोक्तवान्भीमस्त्वामुद्दिश्य सबान्धवम् ।
कर्ताहं कर्मणस्तस्य कुरु कार्याणि सर्वशः ॥ ४०

text); D3 प्रसुष्टारं; G2–4 प्रहृष्टारं (G3 °नां); Cv संहृष्टानां; Cd प्रस्रष्टारं (as in text; gloss कर्तारं). Ś1 दुरात्मवान्; K4 Dn (!) D6 विकत्थनं; M1 (*inf. lin.*). 2 दुरात्मकं; Cd °स्मनाम् (as in text). — d) Ś1 हंतास्मि (for हन्ताहं).

33 a) Ñ1 प्राह धर्मज्ञो (for प्रतिजानीते). — b) Ś1 प्रियमाहवे; K3 V1 B1 D1. 2. 6 T1 G2 प्री(V1 D6 प्र)ति-काम्यया (for प्रिय°). Ñ1 भीमसेनस्य काम्यया. — c) D1. 4 कर्ण-; G1 अहं (for कर्णं). — d) Ñ1 हर्तास्मि (for हन्तास्मि). K2 सानुगान्; G2 वज्रिभिः; G4 मंत्रिभिः (for पत्रिभिः).

34 a) D3 प्रतियुध्यंति (for °योत्स्यन्ति). — b) Ś1 मोहिताः; K1 तान्नृपाः; B1 मां प्रति; D6 मां नराः; G2 ये नृपाः; M1 मा नृपाः; M2 मानवाः (for मां नृपाः). D3 बुद्धिमोहतमा नृपाः; G1 °मोहे महानृपाः. — c) K3 तां स्वसर्वाम्. K1. 2 असितैर्; K4 Ñ1 V1 सितैर्; B2 Dn(!) अहं; D3 स्थितैर्; D6 शिवैर्; G1 जितैर् (for शितैर्). G3–5 तान्सर्वान्निशितैर्बाणैर्. — d) B2. 6 D1–5 T1 G6 नेष्यामि (for नेतास्मि).

35 a) K3 बलाद् (for चलेद्). — b) K1 न तीव्रः; some other MSS. निःप्रभः or निप्रभः (for निष्प्रभः). — c) B1m सौम्यं सोमात्; B2. 6 D1(m as in text). 2 औष्ण्यमग्नेः. — d) Ś1 मंदरो; G2 तत्सत्यं (for मत्सत्यं). Dn D1m च चलेद्यदि; D1 त्वचलं त्विति; D6 विचलेन्न हि; T1 G6 अचलं भवेत्. — After 35, K2 reads 30cd and 31; while D2 ins.:

590a* द्रष्टारो भूमिपालाः स्युरितो वर्षे चतुर्दशे ।

36 K2 om. 36; D1 reads it in marg. *sec. m.* — a) B3. 4. 6 D2 न चेत्प्रदास्यते राज्यम्. — b) T1 अतो (for इतो). Ś1 (before corr.) वर्षं; K3 D3 वर्ष- (for वर्षे). G3. 5 त्रयोदशे (for चतुर्दशे). B2–4. 6 D2 राज्ञो — c) K1 निः-; K3 नि-; K4 Ñ1 V1 Dn D1 [ऽ]भि-; B3. 4. 6 D6 [ऽ]यं; T1 G3. 5. 6 M2 [ऽ]पि; G1. 2. 4 M1 [ऽ]ति- (for हि). — d) T1 G2. 4 कृत्यम् (for सत्यम्).

37 a) Ś1 K1 D6 च (for तु). — b) D3 श्रीमन् (for °मान्). K1 G2 माद्रीसुतस्तदा; G4 माद्रीसुतोवदत् (for माद्रवतीसुतः).

38 a) Ś1 K2. 3 D1. 3. 4. 6 T1 G4. 5 M वध-; G6 वधे (for वधं). — d) Some MSS. निश्व° (for निःश्व°).

39 K4 reads 39 and 40ab after 41ab. Before 39, Ś1 K3. 4 V1 B D T1 G2. 4 M ins. सहदेव उ° (resp. सहदेवः). — a) K1 त्वं (for यान्). Ñ1 अक्षात्मा पश्यसे मूढ; G1 अक्षान्क्षिपसि दुर्बुद्धे; G2. 6 M1 Cv अक्षाणि मूढ (M1 यानि) दुर्बुद्धे; G3–5 M2 अक्षज्ञ (G5 अक्षज्ञन्; M2 अक्षा हि) मूढ दुर्बुद्धे. — b) K1 यशोहरः. — c) K1 न ते (for नैते). K1 [ऽ]क्षा निसितान् (sic); K4 [ऽ]क्षा निसिता; G2. 4 [ऽ]क्षाणि शिता (for ऽक्षा निशिता). G6 शस्त्रास् (for बाणास्). Ś1 नैतेक्षान्निशितान्बाणान्. — d) K3 त्वयि नः; K4 D2 त्वयि ते (for त्वयैते). K1. 4 V1 T1 G घृताः; K3 स्मृताः; D2 वृथाः; D3 कृताः; Cv वृताः (as in text).

40 For sequence of 40ab in K4, cf. v.l. 39. — a) K2 D4 तथा (for यथा). B2. 6 D2 G1 M1 [ए]व च; G3. 5 M2 [ए]वेह (for चैव). B1 यथैवोवाच भीमस्त्वाम्; G6 यथैवैभोक्तवान्भीमः. — b) G1 त्वम्; G4 सम्-; M2 ताम् (for त्वाम्). B1 उद्दिश्य सहबांधवं. K2 D3 बांधवं (om. स); G1 सबांधवः. — Ś1 om. (hapl.) 40c–41b. After 40ab, D6 reads 41ab in marg. followed by 40cd. — c) K2. 3 B1 कर्तास्मि; G4 आर्ताहं (for कर्ताहं). G2 कर्मणा (for °णस्). — d) V1 B2. 4. 5 m6 D1. 2 गुर्वादेशस्य; G2 काम्यकार्याणि; G6 क्रूरकार्याणि; Cd कुरु कार्याणि (as in text). B2 सर्वतः; D6 नित्यशः-

हन्तासि तरसा युद्धे त्वां विक्रम्य सबान्धवम् ।
यदि स्थास्यसि संग्रामे क्षत्रधर्मेण सौबल ॥ ४१

सहदेववचः श्रुत्वा नकुलोऽपि विशां पते ।
दर्शनीयतमो नृणामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४२

सुतेयं यज्ञसेनस्य द्यूतेऽस्मिन्धृतराष्ट्रजैः
यैर्वाचः श्राविता रूक्षाः स्थितैर्दुर्योधनप्रिये ॥ ४३

तान्धार्तराष्ट्रान्दुर्वृत्तान्मुमूर्षून्कालचोदितान् ।
दर्शयिष्यामि भूयिष्ठमहं वैवस्वतक्षयम् ॥ ४४

निदेशाद्धर्मराजस्य द्रौपद्याः पदवीं चरन् ।
निर्धार्तराष्ट्रां पृथिवीं कर्तास्मि नचिरादिव ॥ ४५

एवं ते पुरुषव्याघ्राः सर्वे व्यायतबाहवः ।
प्रतिज्ञा बहुलाः कृत्वा धृतराष्ट्रमुपागमन् ॥ ४६ C. 2. 2559 B. 2. 77. 46 K. 2. 99. 43

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

41 Ś1 om. 41^{ab} (cf. v.l. 40). For sequence of 41^{ab} in D6, cf. v.l. 40. — ^{a}) G6 समरे (for तरसा). G2 हंतास्मि युद्धे विक्रम्य. — ^{b}) K1 त्वं विक्रम्य; K2.3 त्वामुद्दिश्य; Ñ1 Dn त्वामेवेह; D3 त्वां विनम्य (for त्वां विक्रम्य). D1 त्वां विक्रम्य सहबांधवं (ह on marg.); G3 शकुनिं सहबां°. — After 41^{ab}, K4 reads 39 and 40^{ab}. — K3 om. 41^{c}–42^{b}. — ^{c}) K1.2 B5 D5 G3.5 स्थास्यति (for °सि). — ^{d}) B1.2 D2 क्षात्रधर्मेण; G1 योद्धुं धर्मेण. K2 मेग्रतः; D6 सौबलं. V1 B3–6 D3–5 क्षत्र-(B3.4 क्षात्रं; B5 D5 क्षात्र)धर्ममनुस्मरन्.

42 K3 om. 42^{ab} (cf. v.l. 41). — Before 42, B2–4.6 D1.2 ins. वैशं° उ°; M1 वैशं°. — ^{b}) K2 पतिः (for पते). — ^{c}) K2 D5 नृणां; V1 B3.6 D1.2 लोके (for नृणां). — ^{d}) K3 नकुलोपि विशां पते (= 42^{b}).

43 Before 43, K3.4 B1.3.4.6 G1 M1 ins. नकुल उवाच (resp. नकुलः). — ^{a}) G3 सहते (for सुतेयं). K1 G1 याज्ञसेनस्य. — ^{b}) Ś1 द्यूतेन; D1 द्यूते यैर्; T1 दूतेस्मिन्. Ñ1 द्यूते जित्वा नराधमैः. — ^{c}) K4 वाचं; B3 D1.2 वचः; G2 वाचा (for वाचः). K4 श्रविता. B3 D1.2 G2 रूक्षं; T1 G3–6 रौद्राः; M2 क्रूराः (for रूक्षाः). — ^{d}) K4 D1.2 स्थितै; D4.6 G1 स्थिते (for स्थितैर्). K2 °प्रियेः; D3 S (except G5 M1) °प्रियैः (for °प्रिये).

44 ^{a}) K4 T1 G2.6 धार्तराष्ट्रान्सु(G6 °न्स)दुर्वृत्तान्. — ^{b}) K4 मुमूर्षान्; G2 M2 मुमुक्षून्. K1.2.4 B2.4.5 Dn2 D6 M1 कालनोदितान्; B1 °देशितान्. K3 कृत्वा कोपं महाहवे. — K3 om. 44^{c}–45^{b}. — ^{c}) Ś1 Dn D6 गम°; K4 प्रेष°; G1 दंश° (for दर्श°). Ñ1 V1 Dn G4 भूयिष्ठान्. — ^{d}) D6 वैवस्वतः क्षयं. K1.4 अहं चैव स्वयं (K4 °तं) क्षयं. — After 44, S ins.:

591* उलूकं च दुरात्मानं सौबलस्य सुतं प्रियम् ।
क्रूरं हन्तास्मि समरे तं वै क्रूरं नराधमम् ।

[(L. 1) G3 हितं (for सुतं). — (L. 2) M2 शूरं (for क्रूरं). G6 नराधिपं (for °धमम्). G1 M छद्मज्ञानामनुज्ञया (for the post. half).]

45 K3 om. 45^{ab} (cf. v.l. 44). — ^{a}) K1 निर्देशाद्; B2.6 D1.2 नियोगाद्; T1 निवेशाद् (for निदेशाद्). — ^{b}) Ś1 प्रियकाम्यया; K1 पदवीचरान्; Ñ1 पदवीं गतां; G1.2 पृथिवीं चरन्; G6 पदवीं चरान् (for पदवीं चरन्). — ^{c}) K1 पदवीं (for पृथिवीं).

46 Before 46, N (except K1 Ñ1 B2) T1 G1.4 ins. वैशं° उ°. — ^{a}) Ñ1 °व्याघ्र (for °व्याघ्राः); — ^{b}) K1 प्रोच्य व्यायतबाहवः; K2 सव (sic) धूतबा°; V1 B (except B1) D1–5 व्याघ्रा इव बलोत्कटाः; S परिघायतबाहवः. — ^{c}) Ś1 बहलाः; D4 बहुशः (for बहुलाः). G1 श्रुत्वा (for कृत्वा). K4 B2.6 D1.2 T1 G2–5 M2 प्रतिज्ञां बहुलां (K4 G3 बहुधा; D1 °लीं; G2 विपुलां) कृत्वा; D6 कृत्वा प्रतिज्ञा बहुला[:]. — ^{d}) B2 D1.2 °गताः; G6 °गमत् (for °गमन्).

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 D6 अनुद्यूत (to it D6 adds समाप्त); K2.3 G1 द्यूत; M1 पुनर्द्यूत. B1–5 Dn D1–5 (all om. sub-parvan name) mention वनप्रवेश. — *Adhy. name:* B6 G1 M1 पांडवप्रतिज्ञा (G1 °ज्ञानं); T1 G3.5 वधप्रतिज्ञा (G5 om. वध); G4 दुर्योधनादिवधप्रतिज्ञा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg.) 68 (as in text!); K2 70; K3 71; Dn1 77; D5 69; T1 G3.5 114; G1.2 M 110; G3 113; G4 84. — *S'loka no.:* K2 D1.2 45; K3 43; Dn 46; D4 36; T1 48; M1 47.

६९

युधिष्ठिर उवाच ।

. 2560 . 78. 1 . 100. 1 आमन्त्रयामि भरतांस्तथा वृद्धं पितामहम् ।
राजानं सोमदत्तं च महाराजं च बाह्लिकम् ॥ १
द्रोणं कृपं नृपांश्चान्यानश्वत्थामानमेव च ।
विदुरं धृतराष्ट्रं च धार्तराष्ट्रांश्च सर्वशः ॥ २
युयुत्सुं संजयं चैव तथैवान्यान्सभासदः ।
सर्वानामन्त्र्य गच्छामि द्रष्टास्मि पुनरेत्य वः ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

न च किंचित्तदोचुस्ते ह्रिया सन्तो युधिष्ठिरम् ।
मनोभिरेव कल्याणं दध्युस्ते तस्य धीमतः ॥ ४

विदुर उवाच ।

आर्या पृथा राजपुत्री नारण्यं गन्तुमर्हति ।
सुकुमारी च वृद्धा च नित्यं चैव सुखोचिता ॥ ५
इह वत्स्यति कल्याणी सत्कृता मम वेश्मनि ।
इति पार्था विजानीध्वमगदं वोऽस्तु सर्वशः ॥ ६
युधिष्ठिर विजानीहि ममेदं भरतर्षभ ।
नाधर्मेण जितः कश्चिद्व्यथते वै पराजयात् ॥ ७
त्वं वै धर्मान्विजानीषे युधां वेत्ता धनंजयः ।

69

1 a) B1 आमंत्रयित्वा. K2 भरताः; T1 G (except G1.2) भवतः (for भरतान्). — b) D3–5 G1 यथा (for तथा). Ś1 V1 वृद्ध(V1 °द्धान्)पितामहान्. — d) D6 सह° (for महा°). G3 बह्लिकं.

2 a) K1 नृपांश्चैव; K2 धान्यानि (corrupt); K4 D6 नृपाश्चान्यान्. — c) Ś1 धार्तराष्ट्रांश्च (for धृतराष्ट्रं च). — d) D1.2 °राष्ट्राश्च (for °राष्ट्रांश्च). K1 तथैव च (for च सर्वशः). Ś1 समग्रांश्चैव सर्वशः. — After 2, S ins.:

592* सौमदत्तिं महावीर्यं विकर्णं च महामतिम् ।

[T1 G2.4.6 सोमदत्तं (G2.4 °त्तिं). G2.4 कर्णं चैव महाद्युतिं (for the post. half).]

3 b) B1 तथान्यांश्च; B6 तथैवान्ये; G3.5 सहामात्यान्; G4 समामन्यान् (for तथैवान्यान्). T1 G1.2.6 M2 च (for [ए]व). K2.3 D6 च कौरवान् (for सभासदः). Ś1 तथान्यांश्चैव कौरवान्. — After 3^{ab}, S ins.:

593* गान्धारीं च महाभागां मातरं च पृथां तथा ।

[G1.2 (by transp.) तथा पृथां.]

— c) Ś1 D6 एतान् (for सर्वान्). K2 गच्छाम. — d) K1 द्रष्टास्मि; G3–6 M द्रक्ष्यामि (for द्रष्टास्मि). K1 D1.2 G3.6 एव च; K2.3 Ñ1 आगतः; D4 एव वः; D6 G2.4 एत्य सः (G2 ह; G4 वै); G1 एत्य च (for एत्य वः).

4 a) K1.4 Ñ1 Dn ते; B2.3.5m.6 D2 तं; D1 तु; D6 [ए]व (for च). Ś1 K4 Dn D1.6 अथ; B3.4 इव; T1 G3–6 तथा (for तदा). K1 तदावोचन्; G2 ततोच्यंते (for तदोचुस्ते). K4 Ñ1 V1 Dn D4.5 तं (for ते). — b) Ś1 K3 ह्रिया युक्ता; K1 ह्रीमंतश्च; Ñ1 V1 B4 Dn D3.4.6 T1 ह्रिया सन्ना; V1 ह्रिया संतं; B1.2.6 D2 त्रपावंतो; B3 क्रियासन्ना; D1 G4 M2 ह्रियावंतो; D5 ह्रियो सन्ना; D6 T1 ह्रिया सर्वे; G1 ह्रिया संते; G5 यियासुं तं (for ह्रिया सन्तो). — d) Ñ1 T1 G4 ददुस्ते (for दध्युस्ते). D6 पांडव; G3 कर्मणः (for धीमतः).

5 a) G4 वृद्धा (for पृथा). — b) Ñ1 V1 G1.3 M1 नारण्ये. Ñ1 V1 S (except M2; T1 corrupt) वस्तुम् (for गन्तुम्). K1 D1(before corr.).2.4 अर्हसि. — c) K2 [इ]व (for first च). K1 वृद्धा सुखोचिता चैव. — d) D1.2 T1 चापि (for चैव). K2 V1 B1.2m.6 D2 सुखोषिता; Ñ1 G1 M1 सुखेधिता; D1 सुखेषिता; D6 सुखे रता (for सुखोचिता). K1 नित्यं धर्मपरायणा; G2 नित्यं दुःखसुदुःखिता.

6 a) K3 वत्स्यति च; M2 वत्स्यतु. K4 D1 कल्याणि. — b) B2.6 D1.2 पूजिता; D6 सर्वथा (for सत्कृता). — c) K3 इदं (for इति). — d) K2 मलदं; T1 मंगळं; G2 मागदं; G3.5.6 गमनं; Cd अगदं (as in text). K4 सर्वतः (for °शः). K1 सर्वं चैतदशेषतः; V1 मातृभक्ता वचो मम. — After 6, K4 V1 B D T1 ins.:

594* पाण्डवा ऊचुः ।
तथेत्युक्त्वाब्रुवन्सर्वे यथा नो वदसेऽनघ ।
त्वं पितृव्यः पितृसमो वयं च त्वत्परायणाः ।
यथाज्ञापयसे विद्वंस्त्वं हि नः परमो गुरुः ।
यच्चान्यदपि कर्तव्यं तद्विधत्स्व महामते ।

[K4 B2.3 D1.2 T1 om. the ref. B4.6 D3–6 वैशं° उ° (for the ref.). — (L. 1) V1 B (except B5) D1.2 T1 एव (for उक्त्वा). — (L. 2) K4 पितृव्य; D4 पितृभ्यः. D1–3 वयं चात्म(D1 चात्व-; D3 च त्व)परायणाः (for the post. half). — (L. 4) D6 यथा (for यच्च). K4 विधस्व (for विधत्स्व).]

7 Before 7, K4 V1 B D T1 ins. विदुर उ° (*or* विदुरः). — a) V1 B3 युधिष्ठिरेदं विद्धि त्वं (B3 विदितं).

हन्तारीणां भीमसेनो नकुलस्त्वर्थसंग्रही ॥ ८
संयन्ता सहदेवस्तु धौम्यो ब्रह्मविदुत्तमः ।
धर्मार्थकुशला चैव द्रौपदी धर्मचारिणी ॥ ९
अन्योन्यस्य प्रियाः सर्वे तथैव प्रियवादिनः ।
परैरभेद्याः संतुष्टाः को वो न स्पृहयेदिह ॥ १०
एष वै सर्वकल्याणः समाधिस्तव भारत ।
नैनं शत्रुर्विषहते शक्रेणापि समोऽच्युत ॥ ११
हिमवत्यनुशिष्टोऽसि मेरुसावर्णिना पुरा ।
द्वैपायनेन कृष्णेन नगरे वारणावते ॥ १२
भृगुतुङ्गे च रामेण दृषद्वत्यां च शंभुना ।
अश्रौषीरसितस्यापि महर्षेरञ्जनं प्रति ॥ १३
द्रष्टा सदा नारदस्य धौम्यस्तेऽयं पुरोहितः । C. 2. 2375 B. 2. 73. 15 K. 2. 100. 17

— b) B3 तवापि; D3–6 मम त्वं; G4 यथेदं (for ममेदं). V1 तथा भरतसत्तम. — D1.2 om. 7cd. — c) Ś1 V1 B2–6 D3.5.6 नाधर्मविजि(D6 °दि)तः (V1 °तात्); K1 नाधर्मो भवतां; K3 नाधर्मेणाजितः; Ñ1 S न धर्मोपचितः (G2 नाधर्मोपचितं); D4 नाधर्मभरतः (for नाधर्मेण जितः). — d) K1 य[द्]द्यूते; K3 व्याप्यते; M2 वृथते (for व्यथते). K1 पराजितः; K4 Dn G1 °जये; B2–4.5m.6 °भवात् (for °जयात्).

8 a) B2.3 D1.2 त्वं हि; D4 तं वै; G3.5 यदि (for त्वं वै). K1.4 Ñ1 V1 B (except B5) Dn D1.2 G3 धर्मं (for धर्मान्). K1 विजानिहि (for °नीषे). — b) K1–3 D3 T1 G3.5.6 M युद्धं; K4 Dn(!) युद्धे; D1 युधि; D5 युध-; G4 युद्धान् (for युधां). Ś1 D6 नेता; K4 Dn(!) जेता; D4 चेत्ता (for वेत्ता). — c) B2 D1.2 रिपून् (for [अ]रीणां). Ś1 K2.3 D6 रणे भीमो (for भीमसेनो). — d) K4 Dn D1 T1 G5 त्वर्थसंग्रहे (G5 °हः); Ñ1 सर्वतो वशी; V1 त्वनुसंग्रही; D6 G2.4 त्वथ संग्रही (D6 °हे); G3 स्वार्थसंग्रहः. — After 8, K1 ins.:

595* सहदेवो नृणां देवो नित्यं पृष्ठानुगः सह ।
सर्वोपद्रवनाशाय भविष्यति रणोत्कटः ।

9 a) K2 Dn1 D3.5 संयत्ता; Ñ1 संयतः (for संयन्ता). B3 च (for तु). K1 संचितात्मा नियतात्मा; G1.2 M1 सहदेवस्तु संयंता (by transp.). — b) K1 B5 D3–5 वेदविदुत्तमः; V1 धर्मवि°; S ब्राह्मणसत्तमः (G4 क्षेमं करिष्यति; M2 ब्राह्मणपुंगवः). — c) K3 °कुशला चैषा; T1 °कुशलोचैव. — d) K4 °धारिणी (for °चारिणी).

10 a) K3 अन्योन्यं वै; M2 °न्यं सं- (for °न्यस्य). D6 चैव (for सर्वे). — b) K3 ब्रह्मवादिनः; K4 Dn(!) प्रियदर्शनाः (K4 °र्शिनः); B1 [अ]प्रियवादिनः; B2.6 D1.2 प्रिय(B6 [अ]प्रिय)कारिणः; D6 प्रियवादिनी. — c) T1 G3–6 अलंघ्याः (for अभेद्याः). Ñ1 कृतविद्याः सुसंतुष्टाः. — d) Ś1 वात्र; K1 नैव; K2–4 D6 G2.4 M1 वा न; V1 वै न (for वो न). G2 इव; G6 इति; Cv इह (as in text).

11 a) V1 धर्म° (for सर्व°). G2 -कल्याण. K1 एषा वै सर्वकल्याणी. — c) Ś1 D2 G6 नैवं; K1 T1 G3.5 नैव; K4 D1 (before corr.) नैतं; G1.2 न वै; G4 M न वः (for नैनं). G3 शत्रून् (for शत्रुर्). D2.4 विसहते; G2 विहंतासीत् (for विषहते). — d) K B1.5 T1 G3 समोच्युतः (K4 °तं); Ñ1 V1 B2–4 Dn D1(by corr.).5 G2.6 °प्युत; B6 °प्युताः; G1 °च्युताः; G4 समो युधि (for समोऽच्युत).

12 a) D5 [ऽ]स्मि (for ऽसि). Ñ1 V1 D1.2 हिमवत्य(D1 °त्सा)नुशास्तासि. — b) K3 मेरुः सा°; D4 मेरुसा°. — c) K1 द्वीपायनेन कृष्णेन; G4 कृष्णद्वैपायनेनापि. — d) Ś1 (*sup. lin.* as in text) K1 B1 नागसाह्वये; K4 धारणावते (for वारणा°).

13 a) K1 भृगुगुंगे च; D4 °तुंगेण; T1 G1.4.6 M °तुंदे (G4 °तुंबे) च (G4.6 M2 तु); G3 भृगुनंदनेन (hypermetric) (for भृगुतुङ्गे च). — b) G2 बृहद्वत्यां (for दृष°). G4 तु (for च). B6 विष्णुना (for शंभुना). — c) K2 आश्रोषीर्; K4 अश्रोषम् (for अश्रौषीर्). B3 अपि तस्यापि; G6 अथ तस्यापि; M1 अहितस्यापि; Cv as in text. — d) Ś1 K1.4 D6 अर्जुनं प्रति; V1 जनसंसदि; B1.5 D3–5 जल्पतः पुरा; B3.4.6 D2 अर्हणं प्रति; D1 (before corr.) हरणं प्रति; S अथ (G2 M2 अपि) धीमतः (for अञ्जनं प्रति). — After 13, K4 Dn D5 ins.:

596* कल्माषीतीरसंस्थस्य गतस्त्वं शिष्यतां भृगोः ।

14 a) Ś1 K2 G1 दृष्ट्वा; K3.4 B1 T1 G2.3 दृष्टा (for द्रष्टा). B Dn D2–5 नारदस्ते; D1 नारदस्तु (for नारदस्य). G4 दृष्टासि नारदं चापि. — b) G6 सौम्यस् (for धौम्यस्). B1 चापि; B3 चायं; B5.6 D1–5 चैव; G4 तव (for तेऽयं). — cd) K2.3 नाहार्षीः; K4 मा ह्यासीः; Ñ1 V1 महार्षीः; B (except B1.3) D मा हासीः (D3 महासीः, changed from महत्यासीः); G1 M1m.2 Cv महर्षिः (for मा हार्षीः). K3 D3 सां(D3 सं)परायत्वं (for °ये त्वं). Ś1 महत्यासीत्सांपराये; K1 महर्षिः संदिशेयस्त्वां; T1 G3.6 M1 (m as in text, beginning महर्षिः) महीं कृत्स्नां पराजे(M1 °ये)स्त्वं (G6 परंयेस्त्वां); G1 स महर्षिः सांपरायेस्त्वं (hypermetric); G2 महर्षिः सा पराजित्वां; G4 भविष्यति च सर्वत्र. Cd.v cite

C. 2. 2576
B. 2. 78. 17
K. 2. 100. 12

मा हार्षीः सांपराये त्वं बुद्धिं तामृषिपूजिताम् ॥ १४
पुरूरवसमैलं त्वं बुद्ध्या जयसि पाण्डव ।
शक्त्या जयसि राज्ञोऽन्यानृषीन्धर्मोपसेवया ॥ १५
ऐन्द्रे जये धृतमना याम्ये कोपविधारणे ।
विसर्गे चैव कौबेरे वारुणे चैव संयमे ॥ १६
आत्मप्रदानं सौम्यत्वमद्भ्यश्चैवोपजीवनम् ।
भूमेः क्षमा च तेजश्च समग्रं सूर्यमण्डलात् ॥ १७
वायोर्बलं विद्धि स त्वं भूतेभ्यश्चात्मसंभवम् ।
अगदं वोऽस्तु भद्रं वो द्रक्ष्यामि पुनरागतान् ॥ १८
आपद्धर्मार्थकृच्छ्रेषु सर्वकार्येषु वा पुनः ।
यथावत्प्रतिपद्येथाः काले काले युधिष्ठिर ॥ १९
आपृष्टोऽसीह कौन्तेय स्वस्ति प्राप्नुहि भारत ।

सांपराये (as in text). K4 D1.2 बुद्धितास्; D6 (before corr.) बुद्धिस्ते (for बुद्धिं ताम्). Ś1 K1 G4 M2 बुद्धि(K1 °द्ध)स्ते ऋषिपूजिता (K1 °तः); K2 बुद्धिमानृषिपूजितः; G1 बुद्धिस्त्वमृषिपूजिता; G5 बुद्धिं तां तात पूजितां. G3 महीं कृत्स्नां पराजैषीस्त्वं बुद्धिं तात पूजितां.

15 Ñ1 om. 15–18. — a) Ś1 D6 एव; many S MSS. ऐळं (for ऐलं). G6 एलांत्सं (for ऐलं त्वं). T1 G3.4 च (for त्वं). — b) K1 D1 पांडवं (for पाण्डव). — c) G5 शक्या; M2 शक्तो (for शक्त्या). K1 राजन्यान् (for राज्ञोऽन्यान्). — d) T1 नृपं (for ऋषीन्). K3 धर्मार्थ सेवया; D2 धर्मोपि से°; G4 पादोपसे°.

16 Ñ1 om. 16 (cf. v.l. 15). — a) K4 इंद्रं विजय शौर्याच्च; Dn D1 इंद्रं विजयसे शौर्याद् (D1 first hand ऐंद्रे as in text); T1 G1.3.5.6 M इंद्रो (G1 ऐंद्रे; M2 इंद्रं) जये धृतात्मा त्वं (G6 त्यं); G2 ऐंद्रे जयद्रथमनाः. Cn cites ऐंद्रे (as in text). — b) K4 Dn यमं; G3.5 M1 यमः; G6 यम- (for याम्ये). Ś1 G4 कोपविदारणे; K1.2.4 Dn D1 °विधारणं (K4 Dn D1 °णात्; K3 कोपेवधारणं; B6 कोपनिवारणे; G3.5.6 कोपितधा(G3 °या)रणे; M2 कोपि विधारणे. Cd.n cite -विधारणे (as in text). — c) B6 विसंगे; Cd विसर्गो (as in text). M1 धनदो (for कौबेरे). K4 Dn त्यागेन धनदं देवं; V1 B5 D3–5 तथा विसर्गे कौबेरे; T1 G3.5.6 संसर्गे चैव (G3 -णेव; G5 -णैव) धनदो; G4 विश्राणने च धनदो. Cn cites विसर्गे (as in text). — d) T1 G3.4.6 M1 व(G4 वा)रुणम् (G6 °णाम्). G5 वरुणं (for वारुणे). K1 संपदः; G2 संगमे; Cd.n संयमे (as in text). K4 Dn(!) वरुणं संयमेन च; B1 वारुणे त्वथ संचये; G1 संयमे चैव वारुणे (by transp.).

17 Ñ1 om. 17 (cf. v.l. 15). — a) K4 अध्म- (for आत्म-). B1 आत्मप्रसादे; B5 D4.5 T1 G1.3–6 M Cv °प्रदाने; Cd as in text. D3–5 सौम्ये त्वं; T1 G3–6 M2 सोमस्त्वं; G1 सौम्यस्त्वं (for सौम्यत्वं). Cv cites सौम्ये. Ś1 आत्मप्रधानं संयत्वं; K3 आत्मवदानं सोमाच्च; V1 B3.6 D2 सोमादाह्लादकत्वं त्वम्; G2 आत्मप्रसादने सौम्यं. Cd cites सौम्यं (=सोमभावः). — b) Ś1 त्वद्भ्यः; K2.3 सद्भ्यः; K4 मद्भ्यः; D4 पद्भ्यः (for अद्भ्यः). V1 B1.3.6 D1.2 G2 अद्भ्यश्चैवात्म(B1.6 °नु)जीवनं (G2 °विनः); T1 G1.6 M2 मेध्यश्चै(G1 M2 °ध्ये चै-; G6 मध्येश्चै)वात्मपूजने; G3.5 M1 मे(M1 म)ध्यं चैवात्मपूजनं (G5 °जीवनं); G4 जलं चैवात्मशोधने. Cd.n cite उपजीवनं (as in text); Cv cites आत्मजीवने. — c) T1 G1.3.5.6 M भूमौ (for भूमेः). K3 क्षमा त्वं; K4 B3 Dn2 D1–5 G2 क्षमां च; B5 क्षमं च; G1 M2 क्षमायां (for क्षमा च). G4 भूमिक्षमा यमोग्राच्च. — d) K1 T1 G2.3.5.6 M2 Cv सामग्र्यं (G6 °ग्रं); D6 समयं; G1 सामर्थ्यं; G4 तथात्वं (for समग्रं). Ś1 रविमंडलात्; D6 T1 G3 M सूर्यमंडले (for °लात्).

18 Ñ1 om. 18 (cf. v.l. 15). K4 reads 18 after 21. — a) K4 विद्धि सत्यं; V1 G2 विद्धि सर्वं; B Dn2 D1–5 प्राप्नुहि त्वं (for विद्धि स त्वं). K1 तेभ्यो बलं विधिं सर्वं; T1 G1.3–6 M वायोश्चैव (M2 वायौ चैव) बलं विद्धि (G4 बले तुल्यो; M1 प्राप्नुहि त्वं). — b) V1 B2 D1 (before corr.).2 G2 °संपदं; B1.3.5.6 Dn2 D3–5 °संपदः; B4 °संसदः; T1 G3 °संभवः (for °संभवम्). G4 पंचभूतैः समो व्यये. Cd cites भूतेभ्यः (as in text). — c) Ś1 अगाधं; K4 अंगदं; T1 अगदो; G2 आगमं; G5 अगदे; Cv as in text. Ś1 K1 B3 भद्रं ते; T1 G3 M1 सर्वान्वो; G1 सर्वांश्चो; G4 सर्वांश्च; G6 सर्वान्यो; M2 सर्वान्वै (for भद्रं वो). — d) K4 B1.2.4.5 Dn द्रष्टास्मि; B6 D3–5 G1.2.4.6 M2 द्रक्ष्यामः (G4 °म) (for द्रक्ष्यामि).

19 Ś1 G6 om. (hapl.) 19–20. — a) K1 आपद्धर्मार्थकृच्छ्रे च; T1 G3.5 °द्धर्मस्य कृच्छ्रेषु; G1.4 M2 आपत्सु चार्थकृच्छ्रे(G1 °कार्ये)षु. — b) K1 सर्वधर्मेषु; D1.2 °कामेषु; G1.4 M2 धर्मकार्येषु (for सर्वकार्येषु). — d) V1 B6 D1.2 कार्यं(D1 °र्ये)काले (for काले काले). K4 T1 युधिष्ठिरः; D6 °ष्ठिरं; G1 °ष्ठिरे (for °ष्ठिर).

20 Ś1 G6 om. 20 (cf. v.l. 19). — a) K1 आपृष्टोस्मीति; K3 °सीति; K4 आप्रोष्टोसीह; Ñ1 °ष्टास्म च; B1 आपृच्छामीह; B2.6 D1.2 मयापृष्टोसि; B3 आपृष्टाः स्मेह; T1 G1–3.5 M आ(M2 अ)पृष्टस्त्वि(G2 °स्ते)ह; G4 स पृष्टस्त्वं हि (for आपृष्टोऽसीह). G1 सर्वत्र (for कौन्तेय). — b)

कृतार्थं स्वस्तिमन्तं त्वां द्रक्ष्यामः पुनरागतम् ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा पाण्डवः सत्यविक्रमः ।
भीष्मद्रोणौ नमस्कृत्य प्रातिष्ठत युधिष्ठिरः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

७०

वैशंपायन उवाच ।

तस्मिन्संप्रस्थिते कृष्णा पृथां प्राप्य यशस्विनीम् ।
आपृच्छद्भृशदुःखार्ता याश्चान्यास्तत्र योषितः ॥ १
यथार्हं वन्दनाश्लेषान्कृत्वा गन्तुमियेष सा ।
ततो निनादः सुमहान्पाण्डवान्तःपुरेऽभवत् ॥ २
कुन्ती च भृशसंतप्ता द्रौपदीं प्रेक्ष्य गच्छतीम् ।
शोकविह्वलया वाचा कृच्छ्राद्वचनमब्रवीत् ॥ ३
वत्से शोको न ते कार्यः प्राप्येदं व्यसनं महत् ।
स्त्रीधर्माणामभिज्ञासि शीलाचारवती तथा ॥ ४
न त्वां संदेष्टुमर्हामि भर्तॄन्प्रति शुचिस्मिते ।
साध्वीगुणसमाधानैर्भूषितं ते कुलद्वयम् ॥ ५
सभाग्याः कुरवश्चेमे ये न दग्धास्त्वयानघे । C. 2. 2589 B. 2. 79. 6 K. 2. 101. 37

D3–6 चा(D4 वा)मुहि (for प्रामुहि). Ñ1 गम्यतां (for भारत). — c) G2 सिद्धि° (for स्वस्ति°). K4 D4 T1 त्वा; G2 च; G4 त्वं (for त्वां). — d) K1–3 B5.6 D1.2 T1 G3.5 द्रक्ष्यामि (for °मः). B3 पुनरागतान्. — After 20, N (except D3.4.6) ins. (Cd glosses):

597* न हि वो वृजिनं किंचिद्वेद कश्चित्पुरा कृतम् ।

[Ś1 वो हि (by transp.); K4 हि नो. B1.5 पुरातनं (B5 m पुरा कृतम् as above).]

21 Ś1 S om. the ref. — a) Ś1 उक्त्वा (for उक्तस्). D6 उक्तः (for उक्त्वा). — c) K1 G4 पुरस्कृत्य; Dn (!) नमस्कृत्वा. — After 21, K4 reads 18.

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K3 अनुद्यूत; K2 M1 द्यूत; G1 पुनर्द्यूत. B1–3.5 D1–5 (all om. sub-parvan name) mention only वनप्रवेश; likewise B4 only अरण्यगमन, and D6 only वनप्रस्थान. — *Adhy. name:* B6 विदुराशिषः; T1 G3.5 वनवासोद्योगः; G1 M1 पांडवप्रस्थानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg.) 68; K2.3 71; Dn1 78; D3 70; T1 115; G1.2 M 111; G3 114; G4 85; G5.6 (erroneously) 105. — *S'loka no.:* K2 M1 21; K3 22; Dn T1 24; D1.3.4 23.

70

1 After the ref., S ins. (Cv glosses) a passage given in App. I (No. 41). — a) V1 B3 ततः (for तस्मिन्). K2 प्रतस्थिते; K3 संप्रस्थिता. B4.5 D3–5 ततः संप्रस्थिता कृष्णा. — b) K4 B3 D2.3 यशस्विनी. — c) Ñ1 V1 B Dn D1 (before corr. as in text).3.4 T1 G (except G1.6) M1 अपृच्छद्. B5 D1.2 °शोकार्ता. — d) B6 पांचाल्याश्चापि यो°.

2 S (except T1 G5) om. 2ab. — a) D3 यथार्हं-. Ś1 °श्लेषौ; K2.3 °श्लेषं. K1 यथार्हां वंदनास्तासां; K4 यथार्हवदनाश्लेषान् (sic). — b) Ś1 K2.3 B1.6 च; V1 B2 D1.2 ह (for सा). — d) T1 G3 पांडवानां पुरे°.

3 a) K3 त्व-; B2 D1.2 तु (for च). K1 भृशं च; B1 चातीव (for च भृश-). K2 भृश तां तप्ता (sic); B2.3 D1.2 भृशसंविग्ना; G5 सुभृशं तप्त्वा. — b) B5 D3.4 वीक्ष्य (for प्रेक्ष्य). K4 द्रौपदी प्रेक्ष्य गछते (sic); V1 B3.4 कृष्णां यान्तीं समीक्ष्य ह; D6 °दीं प्रत्यगच्छती. — c) K4 शोचिकृच्छलवा (sic); B5 G1 शोकगद्गदया; D4.5 °विक्लवया. — d) K1 इदं; V1 B1.5 G4 कृष्णां; D1.2 कुंती (for कृच्छ्राद्).

4 Before 4, B6 ins. कुंत्युवाच, M कुंती. — a) G5.6 शोके (for शोको). Ś1 G2 कर्तव्यः; G1 ते कार्यं. — c) D2 अभिज्ञाय; G4 अविज्ञासि. — d) K1 शुभा; G5 यथा (for तथा).

5 a) G3 om. (wrongly) त्वां. Ś1 D3.4 G2.5 त्वा (for त्वां). K3 संदष्टुम्. Ś1 B1.2 Dn1 D1.2.6 इच्छामि; K3 D4 अर्हासि; G3 अर्हाहं (for अर्हामि). — b) D3 भ्रातॄन् (for भर्तॄन्). K1 शुचिव्रते; K4 D2 °स्मिता; D6 सुमध्यमे. — c) Ś1 साध्वीगुणैः; B (except B1) D1–6 सर्वैर्गुण- (B5.6 °णैः). K4 Ñ1 V1 Dn -समापन्ना; B (except B1) D1.2 °चारैर्; G4 -समृद्धाभिर् (for -समाधानैर्). — d) G1 कुलं च नः (for कुलद्वयम्).

6 a) K4 समाषा (sic); G4.6 समार्याः (for समाग्याः). M2 चैते (for चेमे). Ś1 सभायां कुरवः सर्वे. — b) G4

अरिष्टं व्रज पन्थानं मदनुध्यानबृंहिता ॥ ६
भाविन्यर्थे हि सत्स्त्रीणां वैक्लव्यं नोपजायते ।
गुरुधर्माभिगुप्ता च श्रेयः क्षिप्रमवाप्स्यसि ॥ ७
सहदेवश्च मे पुत्रः सदावेक्ष्यो वने वसन् ।
यथेदं व्यसनं प्राप्य नास्य सीदेन्महन्मनः ॥ ८
तथेत्युक्त्वा तु सा देवी स्रवन्नेत्रजलाविला ।
शोणिताक्तैकवसना मुक्तकेश्यभिनिर्ययौ ॥ ९
तां क्रोशन्तीं पृथा दुःखादनुवव्राज गच्छतीम् ।
अथापश्यत्सुतान्सर्वान्हृताभरणवाससः ॥ १०
रुरुचर्मावृततनून्ह्रिया किंचिदवाङ्मुखान् ।
परैः परीतान्संहृष्टैः सुहृद्भिश्चानुशोचितान् ॥ ११
तदवस्थान्सुतान्सर्वानुपसृत्यातिवत्सला ।
सस्वजानावदच्छोकात्तत्तद्विलपती बहु ॥ १२
कथं सद्धर्मचारित्रवृत्तस्थितिविभूषितान् ।

यथा (for ये न). G2 साधास; G4 गुप्तास् (for दग्धास्). T1 corrupt. — c)=1. 24. 9c. G6 अतिष्ठं (for अरिष्टं). Ñ1 G3.5 गच्छ (for व्रज). — d) G1 उदर-; G2 अनु- (for मदनु-). B1 -संहिता (for -बृंहिता). Ś1 पादचारणबृंहितम्; K3 मंदनुध्या न बृंहिता; B2.6 D1.2 °ध्यानमास्थिता; G3 अनुज्ञाता न बृंहिता.

7 a) K2 G1 M1 तु (for हि). K1–3 G1.2 सस्त्रीणां; K4 G4 न स्त्रीणां; B5 D3–6 सुस्त्रीणां. V1 भावितात्वे सतीस्त्रीणां. — b) K4 B3 Dn वैकृतं (for वैक्लव्यं). K4 मो° (for नो°). — c) D6 कुरु-; G4 गुण- (for गुरु-). B5m °कर्मा° (for °धर्मा°). Ś1 °गोप्ता; K2.3 V1 B D1–6 °युक्ता (for °गुप्ता). K3 वै; B1 हि; G6 [अ]थ (for च). K1 गुरुधर्मासि गुप्तासि; T1 G5 श्रु(G5 श्रि)तधर्मा च शुद्धा च; G1 गुणधर्म्याभिगु°; M2 गुणधर्माभिगुह्या च; Cv as in text. — d) Ñ1 परम् (for क्षिप्रम्). B2 अवाप्स्यति; T1 इहाप्स्यहि; G6 इहाप्स्यसि.

8 a) K1 G4 M2 तु (for च). Ñ1 V1 B1.4.5 D3–6 ते (D6 मे) पुत्रि (for मे पुत्रः). — b) K2 सद् (for सदा). Ś1 वीक्ष्यो; G2–4 रक्ष्यो; a few MSS. [अ]वेक्षो (for [अ]वेक्ष्यो). — c) Ś1 इदं तु; G2 यदेतद्; G3 यदेवं. — d) K2.3 D6 T1 G3–6 M1 नाव-; K4 Dn(!) ना(K4 न)यं; G2 नापि (for नास्य). Ś1 यथा मनः; K2 G6 M2 महात्मनः (K2 °नाः); K3 T1 G2–5 M1 महामनाः; K4 Dn(!) D6 महामतिः (K4 °ति); V1 B1.3.4 मनो महत् (by transp.); B2.5.6 D3–5 मनः क्वचित् (for महन्मनः, as in K1 Ñ1). D1 नास्यसादात्मनः क्वचित्; G1 न विषीदेन्महात्मना.

9 a) G6 यथा (for तथा). K3 [इ]त्युक्ता. Ś1 B2 D3–6 G3 च (for तु). G3 पांचाली (for सा देवी). — b) K1 श्रवन्नेत्र-; K2 स्रवन्नैत्र-; D1 प्रस्रवेन्नत्र् (sic); G1–4 सृज(G4 °व)न्नेत्र-. K3 G2 °विलं. — c)=(var.) 2. 71. 18c. K3 °तांतैक°; K4 °तासिक्त°; D6 °तेकाक्त°; G1.2.4 M1 °तार्द्रैक° (for °ताक्तैक°). — d) Ñ1 न्यस्त- (for मुक्त-). K1 मुक्तकेशा. K1.4 Ñ1 V1 B (except B3) D विनिर्ययौ; G4 रजस्वला (for अभिनि°).

10 a) K2.4 B3 D6 G5 क्रोश(B3 °ष)तीं; B2 °न्ती; D3.5 °ती. G3.4 पृथां. K2.3 दृष्ट्वा (for दुःखाद्). V1 तथा दुःखं; G1 सदुःखां तां (for पृथा दुःखाद्). — b) V1 B1.3.4 गच्छं(B1 क्रोशं)तीमन्वगच्छत. — After 10ab, B D1.2 ins.:

598* पृथां दृष्ट्वा स्त्रियः सर्वा रुरुदुर्भृशदुःखिताः ।

[Before 598*, B6 ins. वैशं° उ°, and after 598*, B6 ins. an addl. colophon.]

— c) K3 यथा°; B5 T1 G3.5 तथा° (for अथा°). K4 Ñ1 V1 °पश्यन्. K3 पार्थान् (for सर्वान्). — d) K1 om. 10d. K3 B2.6 D1.2 त्यक्ता°; Dn1 हृता°; D6 गता° (for हृता°). G6 °वाससान्.

11 a) K3 T1 °वृततनू; G4 °वृतान्तान्तु. — b) K3 पृथा किंचिदवाङ्मुखी. — c) M2 पदैः (for परैः). Ś1 परेतान्; D4 परैतान्. K2.3 संसृष्टैः. — d) K1 °शोभितान्; K2.3 °शोच्यतः; T1 G2.3.5.6 Cv °शोचतः (for °शोचितान्).

12 a) G4 तथावस्थांश्च. K1 T1 G1–3.5 M तु तान्; Ñ1 V1 B (except B2) D1–5 G4 च तान् (for सुतान्). — b) Ś1 [अ]तिवत्सलान्; K2 [अ]भिवत्सला; K3 [अ]भिविक्लवान्; B1 D1 (by corr.) [अ]तिविह्वला (D1 °लाः). K4 पश्य तत्पुत्रवत्सला (sic); S पश्यन्ती वत्सला शुभा (G6 °भान्) (G2 उपसृत्यानुवत्सला). — cd) K4 B4–6 Dn D1–3 स्वजमाना; B2 सस्ववाचा; D4 स्रयमाना; D5 स्वजनेना (for सस्वजाना as in K2.3 G1.6 M1.2). G1.6 M1 °पत° (for °वद°). Ś1 B3 D6 स्वजमाना- (Ś1 सस्वजावा)रुदच्छोकात्; K1 रुदती चैव शोकेन; Ñ1 सस्वजे सा वृहच्छोकात्; V1 B1 स्वजमाना (B1 स्वसुतान्)-वदत्तत्र; G2.4.5 सान्वजा(G2 °स्वज-; G5 °स्वजा)नापतच्छो°; G3 सासुतान्पतीन् शोकात्. G2.4 ततो (for तत्तद्). B3.4 मुहुः (for बहु). K1 विलपंती महासुतान्; V1 B1 विलपंती सुहुस्तदा (B1 °हुः शुचा). T1 corrupt.

13 Before 13, K2 Ñ1 V1 B D (except D6) ins. कुंत्युवाच; T1 G5 पृथा. — ab) K1–3 D2.3 सधर्मचारित्रान्

अक्षुद्रान्दृढभक्तांश्च दैवतेज्यापरान्सदा ॥ १३
व्यसनं वः समभ्यागात्कोऽयं विधिविपर्ययः ।
कस्यापध्यानजं चेदमागः पश्यामि वो धिया ॥ १४
स्यात्तु मद्भाग्यदोषोऽयं याहं युष्मानजीजनम् ।
दुःखायासभुजोऽत्यर्थं युक्तानप्युत्तमैर्गुणैः ॥ १५
कथं वत्स्यथ दुर्गेषु वनेष्वृद्धिविनाकृताः ।
वीर्यसत्त्वबलोत्साहतेजोभिरकृशाः कृशाः ॥ १६
यद्येतदहमज्ञास्यं वनवासो हि वो ध्रुवम् ।
शतशृङ्गान्मृते पाण्डौ नागमिष्यं गजाह्वयम् ॥ १७
धन्यं वः पितरं मन्ये तपोमेधान्वितं तथा ।
यः पुत्राधिमसंप्राप्य स्वर्गेच्छामकरोत्प्रियाम् ॥ १८ C. 2. 2602 B. 2. 79. 19 K. 2. 101. 50
धन्यां चातीन्द्रियज्ञानामिमां प्राप्तां परां गतिम् ।

(K3 °त्र्यान्; D3 °त्र्य-); K4 तु धर्मचारित्र्य-; Ñ1 V1 B1.2.6 Dn D4–6 G4 सद्धर्मचारित्रान् (B2 °त्र्यान्; D4.5 °त्र्य-; G4 °त्रा); D1 सुधर्मचारित्रान्; T1 G3.5.6 स्वधर्मचारित्र- (G3 °त्रान्) (for सद्धर्मचारित्र-). K2.4 B1.5 D2.5 G2 -वृत्तिस्थितिविभू°; K3 कृतस्थितिविभू°; V1 B3.4 -प्रवृत्तिस्थितिभू°; B6 G1.3 -वृत्तस्थितविभू°; G4 नृत्तस्थितिविभू°. — c) K1 अक्रुद्धान् (for अक्षुद्रान्). Ś1 दृढभक्तींश्च; K1.4 B D1–4 G2.3 गुरुभक्तांश्च; T1 G1.5.6 M चैव भ(G6 भु)क्तांश्च; G4 चैव शूरांश्च. — d) K4 D6 G2.4–6 देवतेज्या°; D4 दैवेतेज्या°; M1 दैवत्येज्या°. T1 सुतः; G1.3.5.6 M2 सतः; G2.4 तथा (for सदा). K1 दैवतेश्वपराजितान् (sic).

14 a) K2 चः; D6 (before corr.) च (for वः). Ñ1 समाभ्यायात्; D3 समाभ्यागात्. T1 G1.3–6 M सदा (M1 इदं) व्यसनमभ्यागाद् (G5 °गाः). — b) D6 काल- (for विधि-). T1 G5.6 M विधेः कोयं; G1 विधेर्योयं; G3 विधेः कोप- (for कोऽयं विधि-). — After 14ab, B2 D1.2 ins. line 1 of App. I (No. 42); cf. v.l. 20. — Ñ1 om. 14c–17b. — c) D3 क्रोधनजं; T1 G6 [अ]पनयजं; G3–5 [अ]प्यनयनं (G4 °जं) (for [अ]पध्यानजं). Cn cites text (gloss क्रोधजं). Cd cites अपध्यानं (=क्रोधः). Ś1 खेदम्; K4 D2 वेदम् (for चेदम्). G1 M कस्यामप्याप- (G1 om. प)दि त्वेवन् (M2 °म्). G2 कस्यामप्यात्मजं चेदम्. — d) G4 मार्गः (for आगः). Dn1 D1 (by corr.) नो; G3 वै (for वो). K2 [ऽ]धिपा[:]; G2 [ऽ]पि या; G6 [ऽ]धिप (for धिया). D6 धिया पश्यामि नैव तत्.

15 Ñ1 om. 15 (cf. v.l. 14). — a) B1 तत्स्यान् (for स्यात्तु). Ś1 ममाभाग्य- (for तु मद्भाग्य-). G2 स्यान्मंदभाग्यदोषाय. — b) D4 योयं; G6 स्वाहं (for याहं). G1 यां ह्यायुष्मानजीजनत्. — c) Ś1 दुष्ट्वायास-; T1 दुःखायाप्य-; G3 दुःखायासु-. K3 °भुजात्यर्थं; V1 °भुजो नित्यं. G2 दुःखायासं भुजेन्वर्थं. — d) K3 संयुक्ताप्यु°; T1 G2.3 युक्ता अप्यु°; G4 युक्तौ नत्यु°; M1 युक्तो अप्यु° (for युक्तानप्यु°).

16 Ñ1 om. 16 (cf. v.l. 14). — a) D1 वस- (before corr. °त्स)थ (for वत्स्यथ). — b) K2 वनेष्वर्द्धिं; K3 D4 वने वृद्धिं; K4 वनेष्वर्थं-; B1 D1.2 वनेष्विह; B3.4.5 Dn1 वने ऋद्धि-; B6 वनेष्वसद्-; Dn2 D3.5.6 G2 वने वृद्धि-; T1 G4 वनेष्वृद्धिं; G6 वनेष्वधि- (sic). Cn cites ऋद्धि° (as in text), Cnp वृद्धि°. D1 निरा° (for -विना°). — cd) K1 वीर्यै सर्व-; B3 वीर्यं सत्त्व-; G4 वीर्यसत्य- (for वीर्यसत्त्व-). G2–4 -बलोत्साहा- (G3 °हास्) (for -बलोत्साह-). K3 D6 T1 अकृशा (for °शाः). K1 सदा; D3 कृताः (for कृशाः). G1 °बलोत्मेकभाजोद्भिरकृशाः कृशाः.

17 Ñ1 om. 17ab (cf. v.l. 14). — a) K1 G1.6 M1 यद्येवम्; K4 B3.5.6 D4 यद्येतम्; G3 यज्ञे तद् (for यद्येतद्). Ś1 K2 B2.4 Dn एवम्; D6 एव (for अहम्). Ś1 आज्ञास्ये; K1 अज्ञाय्यं; K4 आज्ञास्यं; D4 अज्ञास्यां (for अज्ञास्यं). G2 यद्येवमिव यत्ज्ञास्य (sic). — b) Ś1 K4 B3.6 D1.2 S (except G1) वनवासं; K1–3 V1 B2.4 Dn D5.6 वने वासो (D5 °सं). K2.3 D3 मे; G2 नो; G3 यद् (for वो). G4 घृतं (for ध्रुवं). — c) D3 शतशृंगे; G1 शतं शृंगान्. G2 ऋते (for मृते). G6 शतंगृहाम्तृतापांडौ (sic). — d) K2.4 G6 नागमिष्य. Ś1 ततस्त्वहम्; Cv गजाह्वयम् (as in text).

18 a) Ś1 तं हि; G4 धन्यो (for धन्यं). T1 वा (for वः). M1 मन्येस् (for मन्ये). — b) Ś1 यतः; K4 तदा (for तथा). Ñ1 V1 B D1–5 तपो मे तादृशं कुतः (Ñ1 तथा); T1 G3.5 M1 तप(G5 °स्)स्तप्त्वा मृतं तदा; G1 तपो वै प्रशतं तदा; G2.6 तपो नै(G6 तमेवै)तादृशं तथा; G4 तपस्तस्य तु तादृशं; M2 तपो वै तादृशं तदा. — c) D3 या (for यः). Ś1 T1 G1–4.6 M यः पुत्राभि(Ś1 G1.2.6 °धि)गमं (M2 °मः) प्राप्य; D5 यः पुत्रानधिसं°; D6 पुत्रव्यसनमप्राप्य; G5 यः पुत्रापिसृतं प्राप्य. Cd cites आधिं; Cn cites पुत्राधिं (as in text); Cv यमपुत्राधिमप्राप्य (corruptly supporting our text; the gloss is not worth quoting). — d) Ñ1 D1 (orig.) स्वर्गेस्थाम् (D1 by corr. स्वर्गं°); V1 स्वर्गेप्साम्. D3–6 प्रियं; G2 प्रियः (for प्रियाम्).

19 Ñ1 om. 19. D5 repeats 19ab. — a) G3 °ज्ञानं (for °ज्ञानाम्). Ś1 K1.3 D5 (first time) धन्यश्चातींद्रिय-

C. 2. 2602 B. 2. 79. 19 K. 2. 101. 50 मन्येऽद्य माद्रीं धर्मज्ञां कल्याणीं सर्वथैव हि ।। १९
रत्या मत्या च गत्या च यथाहमभिसंधिता ।
जीवितप्रियतां मह्यं धिगिमां क्लेशभागिनीम् ।। २०
एवं विलपतीं कुन्तीमभिसान्त्व्य प्रणम्य च ।
पाण्डवा विगतानन्दा वनायैव प्रवव्रजुः ।। २१
विदुरादयश्च तामार्तां कुन्तीमाश्वास्य हेतुभिः ।
प्रावेशयन्गृहं क्षत्तुः स्वयमार्ततराः शनैः ।। २२
राजा च धृतराष्ट्रः स शोकाकुलितचेतनः ।

ज्ञानो (D5 °ज्ञामो); G2.4 धर्मो ह्य(G4 °मोचा)तींद्रियज्ञानात्; G6 धन्या चा° °ज्ञाता. — ^{b}) Ś1 दिवः; K1–3 D5 (both times) दिवं; B3.6 D1.2 इतः (for इमां). Ś1 K1–3 D5 (first time) प्राप्तः (D5 second time प्राप्ता) (for प्राप्तां). B1 प्रियां (for परां). B5 D3–5 (second time) transp. परां (B5 D3 परा) and गतिं. B3.4 इतः प्राप्ता (B3 °प्तां) गतिं परा; D6 इमां प्राप्यां गतिं पुरा; S प्राप्तां (G2.6 °प्ता; G3 °प्तं; G4 °प्तो) वै परमां (G3 °मा) गतिं. — ^{c}) Ś1 K2–4 Dn मन्ये तु; K1 नन्यथ; D6 अन्ये तु; G2 मन्ये (submetrical). G4 माद्रीं च (for ऽद्य माद्रीं). K2.3 कल्याणीं (for धर्मज्ञां). G6 मन्तोद्य माद्री धर्मज्ञा. — ^{d}) K2.3 धर्मज्ञां; D1 कल्याणां; G6 कल्याणी. V1 B1 D1.2 G4 सर्वदैव; स तथैव; G2.3 सर्वथैव (for °थैव). K4 Dn(!) तु; D6 हृ; S च (for हि).

20 ^{a}) K1 मत्या गत्या; K2.3 रत्या नत्या; B1.2.4.6 मत्या घृत्या; B3.5 D3–5 (by transp.) मत्या र(D3 रा)त्या; D1.2 सत्या घृत्या; T1 G5 गत्या नत्या; G3 न गत्या न; G4 तस्या गत्या (for रत्या मत्या). K1 रत्याय; K2 गत्याद्य; Ñ1 पत्या च; T1 G3–5 मत्या च (for गत्या च). — ^{b}) Ñ1 S माद्या; D3.4 यथा (for यया). K2.3 G1.6 M अतिसंधिता; Ñ1 अतिशब्दिता; V1 T1 G5 अतिसंहिता; B (except B2) D1 अभिसंहिता; G2 इति संधिता; G3 इति संहिता; G4 इति वंचिता. K1 यथाहिमभिमां विना (sic); D6 यथा च मंतिसंधिता (sic). Cd.n as in text (glosses Cd जिता, Cn आवृता). — ^{c}) D3.6 °प्रियता (for °तां). Ñ1 Cv मेतां; G1.2.4 M एतां (for मह्यं). Ś1 जीविताश्च प्रियतमां. — ^{d}) Ś1 चिक्त्रियं; K3 धिङ् मां वै; V1 Dn(!) धिङ् मां सं; B1 धिङ् सां धिङ्; D6 धिङ् (om. इमां); G2.4 धिग्धिङ् मां (for धिगिमां). Cv cites धिङ्, मां and क्लेशभा°. D1 क्लेशाभागितां; D3 क्लेशभागिनी. — After 20, B5.6 D1.2 ins. (cf. 20^{cd}):

599* धिगस्तु जीवितं मह्यं केवलं क्लेशभाजनम् ।

— A passage given in App. I (No. 42) and glossed by Cd.n is ins. in all MSS. except Ñ1 G1.2.6 M2 after 20 (in B5.6 D1.2 after 599*); the first line of the passage is read in B2 D1.2 after 14^{ab}.

21 Before 21, K2–4 B1.2 Dn D3.5.6 G1.4 M ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — ^{a}) Ñ1 तथा (for एवं). V1 B (except B2) D3–5 विलपं(D3 °प)तीमिति पृथाम्; Dn1 एवं विलपंतीं कौंतीम्. — ^{b}) K1 B2 Dn G6 M2 अभिवाद्य; K3 °सांत्व्य; K4 अभीषांत्व्य; Ñ1 V1 B1.3.6 अभिशांत्य; B4 अतिसांत्व्य; D6 इति सांत्वं. Cv cites text. — ^{c}) Ñ1 पांडवा सुमहातेजाः. — ^{d}) K1 निरुत्साहाः (for वनायैव). D4 प्रदुद्रुवुः; G2.6 प्रचक्रमुः (for प्रवव्रजुः).

22 ^{a}) Hypermetric! Ś1 V1 विदुराद्याश्च; K2.3 D6 °रादयः (om. च); B1 G2 °रोपि च; B5 T1 G3.5 M1 °रश्चैव; Dn(!) D3–5 °रश्चापि; M2 °रो यश्च. V1 आशु; G1.4 M कुंतीम् (for आर्तां). K1 विदुरस्तु ततामार्तं (sic). — ^{b}) G1.4 M आर्ताम् (for कुन्तीम्). — ^{c}) Ś1 K1.4 B1.5 D G1–3.5.6 M प्रा(G6 प्र)वेशयद्; T1 प्रादेशयद्. Ś1 गृहान्; D6 गृहे; (for गृहं). K1 B1.5 Dn D1.3–5 T1 G1.2.5.6 M क्षत्ता; D2 क्षत्तर्; G3 क्षत्तः (for क्षत्तुः). G4 प्रावेशयं भृशं क्रांतां (sic). — ^{d}) B2–6 D1.2 भृशम् (for स्वयम्). Ś1 V1 B D2 आर्ततरां; K1 Dn D1.3.5.6 T1 G1.2.5.6 M °तरः; K4 आर्तातराः; Ñ1 D4 आर्ततरैः; G4 आर्तिकराः; Cv आर्तातुराः. G5 स्वैरः (for शनैः). Cv cites text. G3 °तरस्वनैः. — After 22, N (except Ñ1) ins.:

600* धार्तराष्ट्रस्त्रियस्ताश्च निखिलेनोपलभ्य तत् ।
गमनं परिकर्षं च कृष्णाया द्यूतमण्डले ।
रुरुदुः सुस्वरं सर्वा विनिन्दन्त्यः कुरून्भृशम् ।
दध्युश्च सुचिरं कालं करासक्तमुखाम्बुजाः ।

[(L. 1) K1.4 D2 चापि (for ताश्च). B6 D3 स्वजनाद्; D4.5 स्वाञ्जनाद् (for निखिलेन). B6 च; D6 वै (for तत्). — (L. 3) Ś1 K2 B4 सुस्वनं; K1.4 Dn(!) सस्वनं; K3 ससृतं; D2.5 सस्वरं. Ś1 विनिर्गत्य (for विनिन्दन्त्यः).]

— Thereafter B2 reads line 2 of 601*. — On the other hand, after 22, T1 G3.5 ins. a passage given in App. I (No. 43).

23 D1 transp. 23^{ab} and 23^{cd}. — ^{a}) Ś1 B2 स; K1 [अ]पि; S (except G1) तु (for च). Ś1 K1 B2 च; K4 Dn D3–5 तु; G4 च; G6 सन् (for स). — After 23^{a}, N (except Ñ1) ins. (Cn glosses):

601* पुत्राणामनयं तदा ।
ध्यायन्नुद्विग्नहृदयः शान्तिं न स्माध्यगच्छत ।
स चिन्तयन्ननेकाग्रः

क्षत्तुः संप्रेषयामास शीघ्रमागम्यतामिति ॥ २३
ततो जगाम विदुरो धृतराष्ट्रनिवेशनम् ।
तं पर्यपृच्छत्संविग्नो धृतराष्ट्रो नराधिपः ॥ २४

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

७१

धृतराष्ट्र उवाच ।
कथं गच्छति कौन्तेयो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
भीमसेनः सव्यसाची माद्रीपुत्रौ च तावुभौ ॥ १
धौम्यश्चैव कथं क्षत्तर्द्रौपदी वा तपस्विनी ।
श्रोतुमिच्छाम्यहं सर्वं तेषामङ्गविचेष्टितम् ॥ २

विदुर उवाच ।
वस्त्रेण संवृत्य मुखं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
बाहू विशालौ कृत्वा तु भीमो गच्छति पाण्डवः ॥ ३
सिकता वपन्सव्यसाची राजानमनुगच्छति ।
माद्रीपुत्रः सहदेवो मुखमालिप्य गच्छति ॥ ४ C. 2. 2524 B. 2. 80. 5 K. 2. 102. 5

[(L. 1) K2 D1.2.8 अनयात्; B6 अनयान् (for °यं). K1 तथा (for तदा). Ś1 कुरूनामनयात्तदा. — B2 reads line 2 after 600*. — (L. 2) Ś1 न शांतिं नाध्यगच्छत; K1 न शांतिमधिगच्छति; K2.3 न शांतिमुपगच्छति; K4 Dn (!) न शांतिमधिजग्मिवान्; V1 B1.3 शांतिं नैवा(B1 न मो-; B3 वै ना)ध्यगच्छत. — (L. 3) B1.3.4 D3 संचिंत°. B2 D1.2 एकाग्रश्चिंतयामास. B5 damaged.]
— [b]) V1 B (B5 damaged) D1-5 °मानसः (for °चेतनः). K4 Dn शोकव्याकुलचेतनः (K4 °सः); Ñ1 शोकसंतप्तमानसः; S शोकोपहतचेतनः. — [c]) K3 संप्रेक्षयामास.

24 Ś1 K4 om. 24; K1 reads it in marg.; Cd lacked it! Possibly unoriginal? — [b]) V1 B3.4.6 धृतराष्ट्रस्य शासनात्. [c]) K1 संविज्ञो; K3 °ज्ञो (m as in text). G4 तमपृच्छत्सुसंविग्नो. — [d]) K2 B (except B1.4) Dn D1.2 G5 जनाधिपः (Dn1 °प); D3-6 जनेश्वरः (D3 °र); M2 नराधिप (for °पः).

Colophon om. in K2 T1 G3.6. — *Sub-parvan:* Ś1 अनुद्यूत; K1.3 G1 द्यूत. B D (all om. sub-parvan name) mention वनप्रवेश (D6 °प्रस्थान). — *Adhy. name:* G1 जनप्रलापः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg.) 78; K3 73; Dn1 79; D3 71; G1.2 M 112; G4 86; G6 116. — *S'loka no.:* K2 Dn D4 36; D1.2 33; M1 58.

71

1 Before the ref. धृतराष्ट्र उ°, K3 B4 Dn D5.6 ins.:

602* वैशंपायन उवाच ।
तमागतमथो राजा विदुरं दीर्घदर्शिनम् ।
साशङ्क इव पप्रच्छ धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।

[Cn glosses these lines. — (L. 2) K3 सशंक. Dn2 D6 एव (for इव).]
Cd cites 1[ab] as in text. — [a]) K4 गच्छंति. — [b]) = 1. 2. 196[d]; 55. 31[b]; 133. 13[d]; etc., etc. K B5 Dn D6 °पुत्रो (for °राजो). — [c]) K1 वायुपुत्रः सव्यसाची; T1 corrupt. — [d]) K B2.5 D (except D6) पांडवौ (for तावुभौ).

2 [a]) B2 D1.2 [ऽ]पि हि; D6 चापि (for चैव). K2 तु तच्छ्रुत्वा; K4 कथं क्षंत; D4 क्षयं क्षत्तर्; T1 G1.2 कथं क्षत्त (G2 °त्ता). K1 धौम्यः पुरोहितश्चैव. — [b]) Ś1 K Ñ1 Dn D6 च; G3 सा (for वा). K Ñ1 B1.6 Dn यशस्विनी (K4 °स्विनां); T1 तपस्विनीं. — [c]) V1 ज्ञातुम् (for श्रोतुम्). B1 तं; B3.4.6 D3-5 तत् (for [अ]हं). K1 सर्वान्; G4 त्वत्तः (for सर्वं). — [d]) K4 B6 D3-5 Cn व्यंस; B1.2.5 D2 बहु; D1 त्वद्ग- (m as in text, *sec. m.*); G3 गति- (for अङ्ग-). T1 G1-3 M तेषामिंगितचेष्टितं.

3 [a]) K1.2 D1 G2 संवृतमुखः (D1 before corr °खं); K4 सवृता मुख्यं; D5 संहृत्य मुखं. — [b]) G4 अगच्छद्धर्म-राड्सौ. — [c]) Ś1 K3 B2 D1.2.6 G3-5 कृत्वा च; K4 Dn (!) D1 (marg. *sec. m.*) संपश्यन्. — [d]) G1 बांधवः (for पाण्डवः). K2 corrupt.

4 [a]) = 14[c]. Hypermetric! D6 सिकतां; T1 सिक्ता; G2 सिकतान्. K4 सिकताः किरन्. K3 वसन्; D3-5 किरन् (for वपन्). K1.2 सिक्ताश्चैवा(K2 सिकतां च)वपन्पार्थो; V1 B D1.2 सि(B1.6 शि)कतास्तु (V1 °तांस्तु; B3.4.6 °ता वि-) किरन् जिष्णुः; G1 सिकतोपलान्सव्यसाची; G4 सकलापं सव्य°. — [b]) = 5[d], 6[d]. K4 उप- (for अनु-). — G2.3 om. (hapl.) 4[c]-6[d]. T1 G3 M1 read 4[cd] after 5. — [c]) K4 सुतः; D1 °पुत्र- (for °पुत्रः). G4 सहदेवोपि धीरस्तु.

C. 2. 2615
B. 2. 80. 6
पांसूपलिप्तसर्वाङ्गो नकुलश्चित्तविह्वलः ।
दर्शनीयतमो लोके राजानमनुगच्छति ॥ ५
कृष्णा केशैः प्रतिच्छाद्य मुखमायतलोचना ।
दर्शनीया प्ररुदती राजानमनुगच्छति ॥ ६
धौम्यो याम्यानि सामानि रौद्राणि च विशां पते ।
गायन्गच्छति मार्गेषु कुशानादाय पाणिना ॥ ७

धृतराष्ट्र उवाच ।

विविधानीह रूपाणि कृत्वा गच्छन्ति पाण्डवाः ।
तन्ममाचक्ष्व विदुर कस्मादेवं व्रजन्ति ते ॥ ८

विदुर उवाच ।

निकृतस्यापि ते पुत्रैर्हृते राज्ये धनेषु च ।
न धर्माच्चलते बुद्धिर्धर्मराजस्य धीमतः ॥ ९
योऽसौ राजा घृणी नित्यं धार्तराष्ट्रेषु भारत ।
निकृत्या क्रोधसंतप्तो नोन्मीलयति लोचने ॥ १०
नाहं जनं निर्दहेयं दृष्ट्वा घोरेण चक्षुषा ।
स पिधाय मुखं राजा तस्माद्गच्छति पाण्डवः ॥ ११
यथा च भीमो व्रजति तन्मे निगदतः शृणु ।
बाह्वोर्बले नास्ति समो ममेति भरतर्षभ ॥ १२
बाहू विशालौ कृत्वा तु तेन भीमोऽपि गच्छति ।
बाहू दर्शयमानो हि बाहुद्रविणदर्पितः ।
चिकीर्षन्कर्म शत्रुभ्यो बाहुद्रव्यानुरूपतः ॥ १३
प्रदिशञ्शरसंपातान्कुन्तीपुत्रोऽर्जुनस्तदा ।

5 $G_{2.3}$ om. 5 (cf. v.l. 4); K_3 om. (hapl.) 5. — ^{a}) K_4 $\tilde{N}_1$ V_1 B (except B_2) $D_{3.4}$ पांसूपचितसर्वांगो. Some MSS. पांशू- (for पांसू-). — ^{b}) G_1 M चात्र (for चित्त-). G_4 नकुलश्चिंतयान्वितः. — G_1 om. 5^{cd}. — ^{c}) $G_{4.5}$ M_2 वीरो (for लोके). — ^{d}) D_1 अधिगच्छति. — After 5, T_1 G_5 M_1 read 4^{cd}.

6 $G_{2-4.6}$ M_2 om. (hapl.) 6 (for $G_{2.3}$ cf. v.l. 4). — ^{a}) K_1 केशैश्च विच्छाद्य; K_2 केशप्रवि°; K_4 B (except B_2) Dn D_{3-5} च केशैः प्र°; $\tilde{N}_1$ केशैः समा°; V_1 तु केशैः प्र° (for केशैः प्रतिच्छाद्य). — ^{c}) $Ś_1$ V_1 च रुदती; K_4 D_4 प्ररुदति.

7 ^{ab}) G_6 सौम्यो (for धौम्यो). B_5 D_{3-5} याम्यानि धौम्यः (by transp.). $\tilde{N}_1$ V_1 transp. याम्यानि and रौद्राणि. $Ś_1$ सौम्यानि; M_2 मंत्राणि (for सामानि). $K_{1.2}$ तु (for च). M_2 रौद्रोक्तानि च विक्रमे (for ^{b}). — ^{c}) K_4 विगायन् (for गायन्). $D_{1.2}$ मार्गेण; G_4 मार्गस्य; G_6 मार्गो वै (for मार्गेषु).

8 K_2 om. 8^{a}–9^{b}. — ^{ab}) K_4 इ; $G_{1.2}$ M च; G_4 वि- (for [इ]ह). K_1 ईदृग्विधानि चिह्नानि कृत्वा पार्थो महामते. — ^{c}) $D_{3.5}$ तत्समा° (for तन्ममा°). G_4 सर्वाणि (for विदुर). — ^{d}) G_4 कृच्छ्राद् (for कस्माद्).

9 K_2 om. 9^{ab} (cf. v.l. 8). — ^{a}) G_1 निकृतैः स्वानि; $G_{3.5}$ निकृत्यापि च; G_6 निष्कृतस्यापि; M_2 निकृतैस्यापि (sic); Cv as in text. D_1 (before corr.) पुत्रो. $G_{1.4}$ M_2 पुत्रैस्ते (by transp.; M_2 before corr. °स्तु). G_2 निकृतैराहृते पुत्रैस्. — ^{b}) D_6 हृत-; G_2 तव; G_6 भृत्यै (for हृते). D_3 राज्य- (for राज्ये). K_3 B_2 $D_{1.2}$ G_1 M धनेपि (for धनेषु). T_1 G_3 वा (for च). $Ś_1$ धर्मराजस्य धीमतः (= 9^{d}); G_4 हृतराज्यधनस्य च. — ^{c}) G_3 धर्माच्च (by transp.). G_{3-6} M_1 च्यवते (for चलते). $Ś_1$ स नो न धर्माच्चलते. — ^{d}) G_4 भारत (for धीमतः). $Ś_1$ हृतराज्यधनस्य च (cf. G_4 in 9^{b} above).

10 ^{a}) $K_{1.2}$ धर्मराजो; D_6 योसौ राजन्; G_4 यो हि राजा. — ^{b}) G_2 धार्तराष्ट्रेण; G_3 धृतराष्ट्रेषु. — ^{c}) $Ś_1$ निकृतो (for °त्या). $Ś_1$ B_5 D_{3-5} वंचितः क्रोधात्; $K_{1.3.4}$ $B_{2.4}$ Dn D_6 भ्रंशि(K_3 भ्रमि)तः क्रोधात्; K_2 क्रोधसंतप्ते; $\tilde{N}_1$ क्रोधसंरक्तो; $D_{1.2}$ क्रोधसंदीप्तो (for क्रोधसंतप्तो). — ^{d}) K_1 तेनोन्मीलितलोचनः.

11 ^{a}) D_6 नेमं (for नाहं). $\tilde{N}_1$ V_1 $B_{1.2}$ $D_{1.2}$ $G_{1.4}$ M जनान्; G_2 मत्या; G_3 जानन् (for जनं). — ^{b}) K_3 नाहं घोरेण; B_5 D_{3-5} क्रोधदीप्तेन. — ^{c}) K_1 सुविधाय; D_6 $G_{2.6}$ अपिधाय; T_1 $G_{1.3.5}$ M पिधाय तु; G_4 विधायाति- (for स पिधाय). D_6 G_6 तस्मात् (for राजा). — ^{d}) K_2 तद्वद्; D_6 राजा; G_1 M तत्र; G_6 स हि (for तस्माद्). G_2 तस्माद्गच्छंति पांडवाः.

12 ^{a}) B_1 द्रवति; G_6 व्रजते. K_1 यथा भीमोपि गच्छति; K_3 यथा भीमो व्रजति स; B_2 $D_{1.2}$ यथा व्रजन् (D_1 -व्रजद्; D_2 व्रजेद्) भीमसेनः. — ^{b}) G_2 वै; G_4 ते (for मे). D_4 निगदितः; T_1 °तितं; G_4 °दितं (for °दतः). — ^{c}) D_3 बाहोर् (for बाह्वोर्). — ^{d}) B_2 मयेति; D_2 मेनेति; D_6 मामेति (for ममेति). $Ś_1$ पुरुषर्षभ. K_3 *repeats* 12^{cd}.

13 ^{a}) Dn_1 दृष्ट्वा (for कृत्वा). $Ś_1$ K (except K_2) $\tilde{N}_1$ Dn D_6 G_6 [अ]सौ; V_1 B_2 $D_{1.2}$ च; T_1 $G_{3.5}$ [अ]थ (for तु). G_2 om. तु. — ^{b}) $Ś_1$ G_6 ततो (for तेन). K_2 भीमोप-; D_6 भीमस्तु (for भीमोऽपि). T_1 G_{1-5} M भीमसेनोनु(G_1 M °नः स; G_2 °नश्च; G_4 °नोधि)गच्छति. — After 13^{ab}, G_3 wrongly reads 18^{ab}. — ^{c}) K_4 D_6 (before corr.) T_1 $G_{1-3.5}$ M °मानोपि; G_4 °मानस्य (for

सिकता वपन्सव्यसाची राजानमनुगच्छति ॥ १४
असक्ताः सिकतास्तस्य यथा संप्रति भारत ।
असक्तं शरवर्षाणि तथा मोक्ष्यति शत्रुषु ॥ १५
न मे कश्चिद्विजानीयान्मुखमद्येति भारत ।
मुखमालिप्य तेनासौ सहदेवोऽपि गच्छति ॥ १६
नाहं मनांस्याददेयं मार्गे स्त्रीणामिति प्रभो ।
पांसूपचितसर्वाङ्गो नकुलस्तेन गच्छति ॥ १७
एकवस्त्रा तु रुदती मुक्तकेशी रजस्वला ।
शोणिताक्तार्द्रवसना द्रौपदी वाक्यमब्रवीत् ॥ १८
यत्कृतेऽहमिमां प्राप्ता तेषां वर्षे चतुर्दशे ।
हतपत्यो हतसुता हतबन्धुजनप्रियाः ॥ १९
बन्धुशोणितदिग्धाङ्ग्यो मुक्तकेश्यो रजस्वलाः ।
एवं कृतोदका नार्यः प्रवेक्ष्यन्ति गजाह्वयम् ॥ २०
कृत्वा तु नैर्ऋतान्दर्भान्धीरो धौम्यः पुरोहितः । C. 2. 2541 B. 2. 80. 22 K. 2. 102. 22

°मानो हि). V1 B D बाहू विदर्शयन्राजन्. — d) T1 G1 °तर्पितः (for °दर्पितः). — e) K (except K2) B2 D1.2.6 G6 चिकीर्षुः (for °र्षन्). K4 G6 दुष्करं कर्म; B2 D1.2 कर्म शत्रूणां; M1 कर्म शत्रुघ्नो. G1 चिकीर्षतं स्वबाहुभ्यां. — f) Ś1 बाहुद्रव्यानुरूपितं; K3 °द्रव्याणि रूपतः; K4 बाहुभ्यां वै वृकोदरः; B1 बाहुवीर्यानुरूपतः; B3 °द्रव्यानुसारतः; T1 G5 °द्रविणरूपतः.

14 a) B1.2 D1.2 प्रादिशत्; B3-6 प्रादिशन्; T1 प्रविशन्; G2 प्रदर्शन्; G4 अनिशं (for प्रदिशन्). K1.2 शरपातांश्च; B1.2 D1.2 T1 G3-6 M श(T1 सु)रसंघातान् (M2 °वादान्). — b) K4 कुंति-. K1.2 V1 B1-4 D6 G2.6 [ऽ]र्जुनस्तथा; K3 [ऽ]र्जुनः सदा; K4 धनंजयः. — K1 om. 14cd. — c)=4a. Hypermetric! K2 B4 सिकतां; B1.6 शिकता; D6 G1 M2 सिकतान्; T1 सिक्ता (for सिकता). K3 वसन् (for वपन्). G4 सिकतास्तु वर्षन्पार्थोपि (hypermetric); G6 सिकतावत्सव्यसाची.

15 a) K1 B1.3.4.6 अशक्ताः; K4 असंख्या (? ख्या); Cd असक्ताः (as in text). K4 यद्वत् (for तस्य). — b) K4 तस्य (for यथा). — c) Ś1 असक्त-; K1 B3.6 अशक्तं; K3 अस्यंतं; K4 असंख्य- (for असक्तं). G4 असक्ताचरवर्षाणि. — d) B5 मोक्ष्यामि; a few MSS. मोक्षति (for मोक्ष्यति). Ś1 G6 फल्गुणः (G6 °नः) (for शत्रुषु).

16 T1 G3.5 transp. 16 and 17. — a) K1 न तेषां तद् (for न मे कश्चिद्). T1 G5 प्रपश्येत; G3 प्रगृह्णेत; G4 विजानीय्य (for विजानीयान्). — b) K3 G2 दुःखम् (for मुखम्). Ś1 K1 V1 B3 मुखमस्येति; K2 °मस्येत्य; Ñ1 G4 °मध्येति; V1 °मस्येति; B5 °मात्रेति; D1 (before corr.) °मत्रेति; D2 °मात्रेति (for °मद्येति). K1.2 गच्छति (for भारत). — D4 om. 16cd. — c) B5 आलोप्य; G2 आलिप्स्य- (for आलिप्य). K1.2 [अ]पि (for [अ]सौ). — d) D6 °देवोप-; T1 G3.5 °देवोनु-; G4 °देवेति (for °देवोऽपि). G2 भारत (for गच्छति).

17 T1 G3.5 transp. 16 and 17. — a) T1 G3.5.6 M नासां (for नाहं). K1.3.4 D1 (before corr.).2.6 G2.3 M आददीयं (K1 G2 M °यां); G1 आददीयान्; G4 आवदीयां (for आददेयं). — b) K3 मार्ग (for मार्गे). Ś1 K4 D6 S (except G4) प्रभुः (for प्रभो). — c) B2.4 Dn D6 G3.5 पांसुपलिप्त°; G4 °जित°; M2 °चित्र° (for °चित°). Some MSS. पांसू°. — d) D6 चित्तविह्वलः; G5 तेनुगच्छति (for तेन ग°).

18 G3 reads 18ab after 13ab. — a) Ś1 B3.4.5 D T1 प्र-; K1 उ (sic) (for तु). G4 रुदंती तु (for तु रुदती). — b) K2 D1 मुक्तकेशा. — c)=(var.) 2. 70. 9c. K1.4 Dn G4 शोणिताक्तै(G4 °र्द्रै)कवसना; D6 शोणितेनाक्त°; T1 शोणिताद्दक्त°; G2.3.5.6 M2 °ताद्रोक्त°. — d) Ś1 वाति भारत; B3.5.6 D3-5 चेदमब्रवीत्; G1 वानुगच्छति (for वाक्यमब्र°).

19 a) Ś1 इति; K1.2 G1.2 M इमं; Ñ1 Dn(!) D5 इदं (for इमां). K4 V1 B D1-5 यैः कृतेयं ममावस्था; G4 यैरेवं प्रापिता याहं. — b) K2 त्रयोदशे; D3.6 चतुर्दश-. — c) Ś1 K3 हतपत्या; K4 B5 D3-5 हत(K4 °ता)नाथा; D6 Cd हतपत्या (Cd glosses हतभर्तृकाः); T1 हतपत्न्यो; M1 हतवत्यो. ॐCv: हतपत्या इत्यत्र । पत्या जात्येकवचनम् । स्वस्वपतिभिः वैधव्यं प्रापयित्वा मृतप्रायाः कृताः।ॐ — d) K1 हतबंधुहृतप्रियाः; K4 B1.3.5 D2-5 हतबंधुजनाः स्त्रियः (B1.3 प्रियाः); B5 हतबंधुहतप्रियाः; D6 हतभ्रातृसुतप्रियाः.

20 a) K1.2 मांस-; Ñ1 V1 B2.4 Dn D1 (by corr.) बहु-; D5 बंध-; G4 नार्यः; M पांसु- (for बन्धु-). G3 -दिग्धांगा; G4 दिग्धांग्यं (for -दिग्धाङ्ग्यो). — c) K3 Ñ1 V1 B1.5.6 D (except D1.2) S (except G3) भार्याः (for नार्यः). — d) K3 G3 प्रवेक्ष्य(K3 °क्ष)ति. G1 प्रवेक्ष्य गजसाह्वयं.

21 Before 21, M2 ins. विदुरः. — a) K1 नैर्हृतान्; K3 नैःकृतान्; D4 वै स तान्; Cd नैर्ऋतान् (as in text). M1 दर्म्यान्. Ś1 कृत्वा नैर्ऋतिकान्धर्मान्. — b) K3 T1 वीरो; B3.4m D1.2 श्रीमान् (for धीरो). K3 धौम्य-; T1 धौम- (for °म्यः). G1.3.5 M पुनः पुनः (for पुरो°). — c) D1.6 (before corr.) G3.6 समानि; Cd सामानि (as in text).

C. 2. 2641 B. 2. 80. 22 K. 2. 102. 22 सामानि गायन्याम्यानि पुरतो याति भारत ॥ २१
हतेषु भारतेष्वाजौ कुरूणां गुरवस्तदा ।
एवं सामानि गास्यन्तीत्युक्त्वा धौम्योऽपि गच्छति २२
हा हा गच्छन्ति नो नाथाः समवेक्षध्वमीदृशम् ।
इति पौराः सुदुःखार्ताः क्रोशन्ति स्म समन्ततः ॥ २३
एवमाकारलिङ्गैस्ते व्यवसायं मनोगतम् ।
कथयन्तः स्म कौन्तेया वनं जग्मुर्मनस्विनः ॥ २४
एवं तेषु नराग्र्येषु निर्यत्सु गजसाह्वयात् ।
अनभ्रे विद्युतश्चासन्भूमिश्च समकम्पत ॥ २५
राहुरग्रसदादित्यमपर्वणि विशां पते ।
उल्का चाप्यपसव्यं तु पुरं कृत्वा व्यशीर्यत ॥ २६
प्रव्याहरन्ति क्रव्यादा गृध्रगोमायुवायसाः ।

K2 गायतम्यानि; D5 G3 M2 °न्यामानि; T1 °न्वाम्यानि; G2 °न्याम्नानि; G3 °न्यातीनि; G6 गायंत्यन्यानि. Cd cites याम्यानि (as in text). — ^{d}) G2 रौद्रान्प्रति ययौ तदा.

22 ^{a}) K2 निहते; G6 भरते (for हतेषु). N (except K1.4; D1.6 before corr.) G3 भरतेष्वाजौ. — ^{b}) K3 D6 पांडवैः (for कुरूणां). Ś1 K D6 कौरव(K3 कुरवः)स्त्रियः (for गुरवस्तदा). T1 G2.3.5 Cv कुरवस् (for गुरवस्). ※Cv: कुरवः प्रेतकर्मकरणशीलाः पुरोहिताः ।※ B6 G3 तथा (for तदा). — ^{c}) K2 समानि; D6 सा(*sup. lin.* ना)मानि. Ś1 D2.5 T1 G1–3.5 M गायंति (G5 °तु); K2 जल्पंति; G4 गायेयुर् (for गास्यन्ति). — ^{d}) K2 कृत्वा; T1 लक्त्वा; G4 इति (for [इ]त्युक्त्वा). K2 [ऽ]प-; D6 तु (for ऽपि). — After 22, S (except G6) ins. (Cv glosses first verse):

603* प्रस्थाप्य पाण्डवश्रेष्ठान्निःशेषस्ते भविष्यति ।
इति धौम्यो व्यवसितो रौद्रसामानि गायति ।
धृतराष्ट्रः ।
किमब्रुवन्नागरिकाः किं वै जानपदा जनाः ।
सर्वं तत्त्वेन चाचक्ष्व क्षत्तः सर्वमशेषतः ।
विदुरः ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा येऽन्ये वदन्त्यथ । [5]
तच्छृणुष्व महाराज त्वत्कृते च मया तव ।

[(L. 1) T1 °वान् श्रेष्ठान्; G1 M2 °वान् शेषं; G2 °वानंशो; G3 °वान् श्रेष्ठो; G4 °वान्पुत्रान् (for °वश्रेष्ठान्). G1 M2 निःशेषं ते भविष्यति; G4 ते भविष्यंति संवृताः (for the post. half.). — (L. 2) G1.3 M °याम्यानि (for °सामानि). — (L. 3) G4 transp. नागरिकाः and जानपदाः. T1 G4 M1 वा (for वै). G2 किं ब्रुवंस्ते महाभागा किं वा नागरिका जनाः. — (L. 4) G1 M2 मह्यं तथ्यं च; G2 सर्वं तथ्येन; M1 मह्यं तथ्येन. G4 सर्वं तथ्यं ममाचक्ष्व. — (L. 5) G2 ये न; G4 नान्ये (for येऽन्ये). — (L. 6) G1.2 M वक्ष्यते (for त्वत्कृते). G4 यथाभवत् (for मया तव).]

23 Before 23, T1 G3–5 ins. प्रकृतयः. — ^{a}) D3 G4 गच्छति. D1 मो; G3 ये (for नो). K2 G4 नाथ; G3 नाथः. — ^{b}) K2 समवेक्षंत; K3 समवैक्षध्वम्; K4 D4.6 T1 °वेक्ष्यध्वम्; B1.2.4.6 सामवे°. G2 ईदृशाः (for ईदृशम्). Ś1 विपिनं कथमीदृशाः. — After 23^{ab}, Dn(!) D4.5 ins.:

604* अहो धिक्कुरुवृद्धानां बालानामिव चेष्टितम् ।
राष्ट्रेभ्यः पाण्डुदायादाँल्लोभान्निर्वासयन्ति ये ।
अनाथाः स्म वयं सर्वे वियुक्ताः पाण्डुनन्दनैः ।
दुर्विनीतेषु लुब्धेषु का प्रीतिः कौरवेषु नः ।

— ^{d}) B5 D3–5 क्रोशंति च; G1.4 M शोचंति स्म; G3.5 शोचयंति. Dn(!) पुनः पुनः (for समन्ततः).

24 ^{a}) Ś1 T1 G2.4 M2 तैर्; B2 D2 च (for ते). K2 एवमाकारलिंगास्ते; B1 °माकारलिङ्गैस्ते (hypermetric); D6 °मादिभिर्लिंगैस्ते; G3 °माकुलितांगैस्ते; G5 °माकुलर्लिंगैस्ते. — ^{b}) K2.3 D3 व्यवसाय; Cd °यं (as in text). — ^{c}) K1–3 G2–6 कथयंति; B2 D1.2 प्रथयंतः; D6 दर्शयंतः; M2 कथयंतं. Ś1 K4 Dn D6 G1 M2 च (for स्म). K2 कौंतेय. — ^{d}) Ś1 जनं (m वनं as in text). K4 यशस्विनः; B5 D3–5 मनीषिणः (for मनस्विनः).

25 ^{a}) Ś1 D1.6 नराग्रेषु. — ^{b}) V1 निर्यात्य; G2.4 गच्छत्सु (for निर्यत्सु). B5 Dn D6 G6 निर्गच्छत्सु (B5 D6 निर्गतेषु; G6 निर्यायत्सु) गजाह्वयात् (but Cn cites निर्यत्सु [as in text]). — ^{c}) K4 अमेघा; D1 अनभ्र-; D6 अनभो- (for अनभ्रे). D1 [अ]हं (m as in text); G2 [आ]सीद् (for [आ]सन्). — ^{d}) M2 समकंपत मेदिनी.

26 ^{a}) D6 आग्रसद्. K1 राहुग्रस्तमहादित्यम्; G6 राहुग्रस्ते सदादित्यम्. G3 corrupt. — ^{b}) K2 सपर्वाणि विशां पति. — After 26^{ab}, K4 reads line 2 of 605* and D6 reads 28^{ab}, both *repeating* the lines in their proper places. — D6 om. 26^{cd}. — ^{c}) K2 उल्का वा; G1.2 उल्काश्च; G3 शुकाश्च (for उल्का च). K1 असव्यं तान्; K2 अतसव्यं तान्; K3 M2 अथ (M2 अप-) सव्यं तत्; K4 B D1–5 अपसव्येन; Dn अपसव्यं हि; G1.3 M1 °सव्यं ते; G2.4 उ(G4 अ)पसर्पंते (for अपसव्यं तु). Ñ1 उल्काप्रदक्षिणं तत्र; V1 उल्का चास्य च सव्येन; G6 उल्कां व्यपसव्यं ते. Text as in Ś1 T1 G5 (!). — ^{d}) Ś1 पुरा; K1.2 दूरं (for पुरं). D1 T1 G3.6 M1 पुरस्कृत्वा; G3.4 पुरः कृत्वा (for पुरं कृत्वा). Ś1 K1 M1 विशीर्यत (M1 °ते); K2 विदीर्यत; G6 व्यकीर्यते.

देवायतनचैत्येषु प्राकाराट्टालकेषु च ॥ २७
एवमेते महोत्पाता वनं गच्छति पाण्डवे ।
भारतानामभावाय राजन्दुर्मन्त्रिते तव ॥ २८
नारदश्च सभामध्ये कुरूणामग्रतः स्थितः ।
महर्षिभिः परिवृतो रौद्रं वाक्यमुवाच ह ॥ २९
इतश्चतुर्दशे वर्षे विनङ्क्ष्यन्तीह कौरवाः ।
दुर्योधनापराधेन भीमार्जुनबलेन च ॥ ३०
इत्युक्त्वा दिवमाक्रम्य क्षिप्रमन्तरधीयत ।
ब्राह्मीं श्रियं सुविपुलां बिभ्रद्देवर्षिसत्तमः ॥ ३१
ततो दुर्योधनः कर्णः शकुनिश्चापि सौबलः ।
द्रोणं द्वीपममन्यन्त राज्यं चास्मै न्यवेदयन् ॥ ३२
अथाब्रवीत्ततो द्रोणो दुर्योधनममर्षणम् ।
दुःशासनं च कर्णं च सर्वानेव च भारतान् ॥ ३३
अवध्यान्पाण्डवानाहुर्देवपुत्रान्द्विजातयः ।
अहं तु शरणं प्राप्तान्वर्तमानो यथाबलम् ॥ ३४
गतान्सर्वात्मना भक्त्या धार्तराष्ट्रान्सराजकान् । C. 2. 2538 B. 2. 80. 33 K. 2. 102. 42

---

27 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ D$_6$ प्रत्याहरंतः (Ś$_1$ °त); K$_{2.3}$ प्रव्याहरंत; K$_4$ Ñ$_1$ V$_1$ B$_{1.5}$ Dn D$_{3-5}$ प्रत्याहरंति; G$_2$ **Cv** प्रव्याहरंतः. B$_6$ कौरव्या (for क्रव्यादा). — ^{b}) K$_2$ गृध्रौ; G$_2$ वळि-; G$_6$ व्याघ्र- (for गृध्र-). — ^{c}) K$_3$ देवता येन चैत्येषु; D$_{3.4}$ दैवायतन°; G$_4$ देवतायतने चैत्ये. — ^{d}) K$_{1.2}$ प्रासा(K$_2$ °ना)दा° (for प्राकारा°).

28 ^{a}) K$_1$ एतन्; V$_1$ B$_1$ आसीन्; D$_3$ T$_1$ G$_6$ एव; G$_{1.2.4}$ M$_2$ जाता (for एते). Ś$_1$ K$_{1-3}$ V$_1$ B$_1$ T$_1$ G$_{3.5.6}$ महाराज (for महोत्पाता). — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ T$_1$ G$_{3.5.6}$ वनं गच्छं(K$_2$ च्छ)ति पांडवाः (G$_3$ °वे); K$_4$ B$_5$ Dn D$_{3-6}$ प्रादुरासन्दुरासदाः (Dn °दः); Ñ$_1$ दारुणा भयसंशिनः; B$_{2-4.6}$ D$_{1.2}$ समुद्(B$_3$ सप्र-; B$_4$ समं; B$_6$ समद्)भूता भयावहाः (B$_2$ D$_{1.2}$ महाभयाः); G$_{1.4}$ M$_2$ वनं गच्छत्सु पांडुषु. — G$_4$ *repeats* 28^{ab} with v.l. as in G$_5$ above. — ^{c}) N (except K D$_6$) G$_6$ भरतानाम्. Ñ$_1$ T$_1$ G$_{2.5.6}$ विनाशाय (for अभावाय). — ^{d}) G$_3$ राजा (for राजन्). K$_3$ दुर्मन्त्रितेन वा; V$_1$ °तेषु च; G$_5$ °तेन च. — After 28, K$_4$ B$_2$ Dn D$_{4.5}$ ins.:

605* वैशंपायन उवाच ।
एवं प्रवदतोरेव तयोस्तत्र विशां पते ।
धृतराष्ट्रस्य राज्ञश्च विदुरस्य च धीमतः ।;

while T$_1$ G$_{3.5}$ M$_1$ ins.:

606* वैशंपायनः ।
एवमुक्त्वा तु विदुरस्तूष्णीमासीद्विशां पते ।

29 Before 29, B$_1$ D$_6$ ins. वैशं° उ°. — ^{a}) Ñ$_1$ V$_1$ B (except B$_2$) D$_{3.5}$ तु (for च). — ^{b}) K$_2$ ततः (for स्थितः). — ^{d}) K$_4$ जगाद (for उवाच).

30 Before 30, T$_1$ G$_{1.4.5}$ M ins. नारदः. — ^{b}) K$_1$ विनंस्यंति; K$_{2.4}$ विनक्षंति; D$_{1.2}$ विनक्ष्यंति; D$_5$ विनश्यंति; a few other MSS. विनंक्षंति. D$_3$ [इ]ति; G$_6$ हि (for [इ]ह). T$_1$ G$_{1-5}$ M विनशिष्यंति कौरवाः. — ^{c}) D$_1$ दुर्योधनापराद्धेन. — ^{d}) D$_{3-5}$ भीमसेनबलेन च. — 30^{cd} = 5. 18. 18^{cd}.

31 ^{a}) G$_6$ गृहम् (for दिवम्). — ^{c}) D$_3$ ब्राह्मयां श्रियं (for ब्राह्मीं श्रियं). K$_2$ D$_4$ स विपुलां; T$_1$ G$_3$ च वपुषा; G$_1$ M दीप्यमानां; G$_{3.5}$ सुविविधां. — ^{d}) K$_1$ G$_{2.3}$ बिभ्रन्; K$_4$ तां तां; M$_2$ विप्रो (for बिभ्रद्). D$_{4.6}$ देवर्षिसत्तम. — After 31, T$_1$ G$_{3.5}$ ins. a passage given in App. I (No. 44).

32 Before 32, all MSS. except K$_{3.4}$ T$_1$ G$_{3.5}$ ins. वैशं° उ° (*or* वैशं°). — 32^{ab} = (var.) 1. 119. 42^{ab}; (var.) 2. 66. 5^{ab}. — ^{a}) D$_5$ दुःशासनः (for दुर्योधनः). — ^{b}) B$_{2.5}$ D$_{1.2}$ चैव (for चापि). — ^{c}) K$_3$ भीष्मम्; V$_1$ स्वीयम्; M **Cv** दीपम्; **Cd** द्वीपम् (as in text). T$_1$ G$_6$ द्रोणं च समपद्यंत; G$_4$ द्रोणं संप्रणिपत्याथ. — ^{d}) G$_2$ राज्ञश् (for राज्यं). K$_3$ चास्मिन्; G$_4$ तस्मै (for चास्मै). K$_{2.4}$ B$_3$ D$_{2.5}$ G$_{1-3}$ न्यवेदयत्.

33 G$_2$ om. 33^a–34^b. — ^{a}) K$_1$ कृपो; K$_3$ Ñ$_1$ D$_{1.2}$ T$_1$ G$_{5.6}$ तदा; G$_{3.4}$ M तथा (for ततो). — ^{b}) K$_2$ अकर्षणं; B$_3$ अमर्षणः; G$_{1.3}$ अमर्षिणं. — ^{d}) K (except K$_3$) Ñ$_1$ B$_2$ D$_{1.2.6}$ भारत (for °तान्). G$_{1.4}$ M तान्सर्वानेव भारतान्.

34 G$_2$ om. 34^{ab} (cf. v.l. 33). — ^{a}) V$_1$ B$_{2.4}$ D$_6$ प्राहुर् (for आहुर्). — ^{b}) Ś$_1$ K$_4$ D$_6$ विजानत (for द्विजातयः). — Before 34^{cd}, D$_5$ ins. (marg.) द्रोण उवाच. — ^{c}) Dn(!) वै (for तु). B$_5$m कारणान्; G$_6$ चरणं (for शरणं). D$_6$ तेषां (for प्राप्तान्). K$_2$ अहं शरीरसंप्राप्तो. — ^{d}) K$_3$ D$_6$ T$_1$ G$_{1-3.5}$ M$_2$ वर्तमानान् (D$_6$ °माना); B$_1$m.$_{3.6}$ D$_{1.2}$ धार्तराष्ट्रान् (for वर्तमानो). B$_2$ °क्रमं (for °बलम्).

35 ^{a}) K$_4$ गता; B$_1$ गंता (for गतान्). K$_2$ सराजकान् (for सर्वात्मना). B$_2$ भक्ष्यान् (for भक्त्या). T$_1$ G$_{3.5}$ M आगतान्पाल(M °रक्ष)यिष्यामि; G$_{1.2}$ आगतान्रक्षयिष्येहं; G$_4$ अहं वै रक्षयिष्ये च; G$_6$ आगतानात्मना भक्त्या. — ^{b}) K$_1$ समाकुलान्; B$_3$ सबालकान् (for सराजकान्). — ^{c}) K$_4$ Ñ$_1$ V$_1$ B$_3$m Dn D$_{3-6}$ G$_3$ नोत्सहेयमभि(K$_4$ °हमभि-; Dn D$_4$ °यं परि)त्यक्तुं. — ^{d}) K$_{3.4}$ Ñ$_1$ V$_1$ B D$_2$ G$_3$ दैवं;

C. 2. 2558 B. 2. 80. 29 K. 2. 102. 42 नोत्सहे समभित्यक्तुं दैवमूलमतः परम् ॥ ३५
धर्मतः पाण्डुपुत्रा वै वनं गच्छन्ति निर्जिताः ।
ते च द्वादश वर्षाणि वने वत्स्यन्ति कौरवाः ॥ ३६
चरितब्रह्मचर्याश्च क्रोधामर्षवशानुगाः ।
वैरं प्रत्यानयिष्यन्ति मम दुःखाय पाण्डवाः ॥ ३७
मया तु भ्रंशितो राज्याद्द्रुपदः सखिविग्रहे ।
पुत्रार्थमयजत्क्रोधाद्वधाय मम भारत ॥ ३८
याजोपयाजतपसा पुत्रं लेभे स पावकात् ।
धृष्टद्युम्नं द्रौपदीं च वेदीमध्यात्सुमध्यमाम् ॥ ३९
ज्वालावर्णो देवदत्तो धनुष्मान्कवची शरी ।
मर्त्यधर्मतया तस्मादिति मां भयमाविशत् ॥ ४०
गतो हि पक्षतां तेषां पार्षतः पुरुषर्षभः ।
सृष्टप्राणो भृशतरं तस्माद्योत्स्ये तवारिभिः ॥ ४१
मद्वधाय श्रुतो ह्येष लोके चाप्यतिविश्रुतः ।

T1 G1.2.4.5 देव- (for दैव-). G4 परः. Dn(!) दैवं हि बलवत्तरं.

36 a) V1 B1.3.4.6 द्यूतेन (for धर्मतः). K4 पांडुपुत्रो. K2 B2 D1.2 ते; G1 ये (for वै). G3 अधर्मतः पांडुपुत्रान्. — b) B1 वने (for वनं). K4 G3 गच्छति. K1 पांडवाः; Ñ1 V1 कौरवाः (for निर्जिताः). — c) K4 D6 तु (for च). — d) Ś1 K3.4 Ñ1 V1 B1.5 Dn D6 पांडवाः; K1 पौरवाः; T1 कौरवान् (for कौरवाः).

37 a) K4 चरंतो ब्रह्मचर्यं च. — b) B4 D6 क्रोधावर्ष- (for °मर्ष-). B2 D1.2 -समन्विताः (for -वशानुगाः). — c) Ñ1 B2 D1.2 प्रयोजयिष्यंति; V1 B1.3–6 Dn D3–5 निर्यात° (for प्रत्यान°). — d) K4 V1 B1.5.6 Dn D3–5 महदु:° (for मम दु:°). D3.5 भारत; G4 पांडव (for पाण्डवाः).

38 a) K1 यथा (for मया). B5.6 [अ]पि; Dn G2.6 च; D4 वि-; D5 नु; D6 हि; G4 [अ]व- (for तु). K4 G2 राजा; D1 याज्ये; G4 राष्ट्राद् (for राज्याद्). — b) K4 G2.4.6 सह (G2.6 स हि) विग्रहे; T1 पार्षदः पुरा; G1 M2 सखिविग्रहैः; G3.5 सखिव(G3 °य)द्रणे. — c) K4 सपुत्रम् (for पुत्रार्थम्). K4 B1.2.4.6 D1 G3.5 M2 अजयत्; B3 अयजतत्; B5 अयतत् (for अयजत्). K1.2 B3.5 D3–5 T1 G1.3–5 M कोपाद्; K3 B1.2.4.6 Dn राजा (for क्रोधाद्). G6 स यज्ञमकरोत्क्रोधा[द्]. — d) Ś1 K2 वधार्थं (for वधाय). V1 भरतर्षभ; G2 मम भारताः. T1 G6 मद्वधाय च भारत.

39 a) D1 याज्यो° (for याजो°). Ś1 याजोपयाजयोः सत्रे; K4 याज्ञसेनोपि मत्क्रोधात्. — b) K4 पुत्रै [read °त्रौ] (for पुत्रं). K1 तु (for स). G1 भारताः (for पावकात्). G6 जनयामास पावकात्. — d) Some MSS. वेदिमध्यात्. Ś1 K3.4 Dn D6 अनिंदितां; B2 समुद्धितां; D1.2 समुत्थितः (D2 °ता) (for सुमध्य°). — Dn(!) ins. after 39: D4, after 42ab: D6, after 41:

607* धृष्टद्युम्नस्तु पार्थानां श्यालः संबन्धितां गतः ।
पाण्डवानां प्रियतरस्तस्मान्मां भयमाविशत् ।

[(L. 1) D4.6 संबंधिनो मतः (for सं° ग°). — (L. 2) Dn1 प्रियरतस्. — After line 2, D4 ins. 608*.]

40 a) K4 धृष्टद्युम्नो (for ज्वालावर्णो). T1 G6 लोहिताक्षो; Cd देवदत्तो (as in text). B1 जातो द्रोणवधार्थाय. — b) K1.2 धनुषी (for °ष्मान्). K2 वशी; D1 सरी; G2 रथी (for शरी). — c) K1 °भयात्; G2 °रताद् (for °तया). D3–6 यस्माद्; G2 अस्माद्; G3–5 [अ]स्माकं (for तस्माद्). T1 G6 मर्त्यधर्मेण संयुक्तं. — d) K1.2 अपि मां; K4 अत्र मां; Ñ1 अद्य मां; B2 D1.2 अथ मां (B2 मे); T1 G6 मामद्य; G1 M अस्माकं; G2–5 तस्मान्मा (for इति मां). V1 B1.3–6 Dn D3–6 अस्ति (V1 Dn अद्य) मे साध्वसो महान् (B5m °सं महत्). Cn cites साध्वसो.

41 a) K1 ततो (for गतो). B1 [ऽ]पि (for हि). Ś1 G1 पक्ष्यतां; K2 यक्षती; K4 G2 पक्षतस् (for पक्षतां). G6 गतो विपक्षेस्तेष्वासः. — b) Dn G5.6 पार्षदः; D6 प्रार्थितः; T1 पार्षतं. Ś1 K3.4 Dn परवीरहा; K2 D2.3 G1.3

K4 Dn(!) ins. after 41ab: D4, after 607*:

608* रथातिरथसंख्यायां योऽग्रणीरर्जुनो युवा ।

— G3.5 reads 41cd after 42ab; D4 repeats 41cd–42ab after 608*. — c) Ś1 इष्टः प्राणप्रियतरः; K1.2 अप्राणोहं भृशतरं; K3.4 इष्टः प्राणैः प्रियतरः; V1 Dn D1.4(second time; first time as text).5 इष्टः (V1 इष्टं; D4 [second time] इष्ट-; D5 द्रष्ट-) प्राणैर्भृशतरं; B1.3.4.6 सृष्टप्राणो धृतशरः (B1 भृशं तेन; B6 भृशतरः); T1 G3 सृष्टः प्राणो भृशतरं; G1.5 सृष्ट(G5 °ष्टः)प्राणो भृशं तात; G2 सृष्टः प्राणैः प्रियतरः; G4 सृष्टः प्रणाशोतितरां. Cn cites सृष्टप्राणः as in text; Cv also as in text. — d) K2 तस्मै; Ñ1 तेन (for तस्माद्). K4 तद्योत्स्येहं तवारिणा; V1 B1 स मां योत्स्यत्य वारितः; Dn D1.4.5 तेन चेत्संगमो मम (D5 समं). Cn cites संगमो. — K4 Dn(!) D1(marg. sec. m.).5 ins. after 41: D4, after the repetition of 41cd:

609* किमन्यद्दुःखमधिकं परमं भुवि कौरवाः ।
धृष्टद्युम्नो द्रोणमृत्युरिति विप्रथितं वचः ।

— D6 ins. 607* after 41.

42 G3.5 transp. 41cd and 42ab. D4 repeats 42ab

नूनं सोऽयमनुप्राप्तस्त्वत्कृते कालपर्ययः ॥ ४२
त्वरिताः कुरुत श्रेयो नैतदेतावता कृतम् ।
मुहूर्तं सुखमेवैतत्तालच्छायेव हैमनी ॥ ४३
यजध्वं च महायज्ञैर्भोगानश्नीत दत्त च ।
इतश्चतुर्दशे वर्षे महत्प्राप्स्यथ वैशसम् ॥ ४४
दुर्योधन निशम्यैतत्प्रतिपद्य यथेच्छसि ।
साम वा पाण्डवेयेषु प्रयुङ्क्ष्व यदि मन्यसे ॥ ४५

वैशंपायन उवाच ।

द्रोणस्य वचनं श्रुत्वा धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् ।
सम्यगाह गुरुः क्षत्तरुपावर्तय पाण्डवान् ॥ ४६
यदि वा न निवर्तन्ते सत्कृता यान्तु पाण्डवाः ।
सशस्त्ररथपादाता भोगवन्तश्च पुत्रकाः ॥ ४७ C. 2. 2571 B. 2. 80. 52 K. 2. 102. 56

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

(cf. v.l. 41). — ^{a}) D1.2 मद्वधार्थं (for °धाय). D2 [आ]श्रितो; G1 श्रितो; G4 कृते (for श्रुतो). D6 समुत्पन्नो (for श्रुतो ह्येष). Ś1 मे स; K3 मेध्यः; Ñ1 B4 Dn1 [ऽ]प्येष; B1 [ऽ]यं वै; B2 D2 चैव; D1 चैष; S धीमान् (G6 मेसौ) (for ह्येष). — ^{b}) K4 वा (for च). K1.2 Ñ1 V1 T1 G1–5 M [अ]मि- (for [अ]ति-). D5 -विश्रुते; T1 -विश्रुतं (for -विश्रुतः). K3 G6 स लोके चाप्यति(G6 चापि वि)श्रुतः. — After 42^{ab}, V1 B D1.2 read 44^{cd}, inserting 610* between 44^c and 44^d, and *repeating* 44^{cd} (without 610*) in its proper place. — ^{c}) Ś1 K3.4 Ñ1 V1 B2 Dn सोयं नूनम् (by transp.). K2 नूनं योजनतु-; D1.2 नृशंसोयमनु-; G2 नूनं सेमामनु-. K1 अनुप्राप्य. D4.6 सोयं तं (D6 नः) समयं (D6 °नु-) प्राप्तः. — ^{d}) K1 अकृते (for त्वत्कृते). Ś1 K Ñ1 V1 Dn D6 काल उत्तमः (K3 °मुत्तमं); D3 G1.4 कालपर्ययं (D3 °याः; G4 °यात्); Cv as in text.

43 ^{a}) V1 Dn S (except G2.6) त्वरितं; D3.5 त्वरितः. K1 कुरवः; K4 B2 कुरुतः; Ñ1 कुरु वः; G3 कुरुते; G4 कुरु तत् (for कुरुत). T1 कुरु निश्रेयो (for कुरुत श्रेयो). Cd cites श्रेयः (as in text). — ^{b}) K1.2 [अ]द्भुतं (for कृतम्). D6 नैतदेवाभृतं भवेत्. — ^{c}) K4 B3 D2–5 M मुहूर्त- (for °र्तं). K2 दुःखम् (for सुखम्). D6 मुहूर्तसुखदे चैव. — ^{d}) K3 तालच्छायैव; K4 तालवायेव; T1 G2–6 कूलच्छायेव; G1 M2 मेघ°. K3 हेमनी; D2 हैमही (sic); G1 M2 मैमिनी; G2.4 भाति मे; G3 M1 हैमती; G5.6 हैमनि. D6 राज्ये प्रीतिमावह (sic).

44 D6 om. 44^{ab}. — ^{a}) K2 D1 M2 जय° (for यज°). D3.5 यजध्वं विविधैर्यज्ञैर्. — ^{b}) K1 corrupt. D4 भोगा (for °गान्). K4 असीत (for अश्नीत). K4 नित्यशः; Ñ1 कामतः; B1 पुष्कलान्; B2–4.6 D1.2 कौरवाः; B5 D3–5 भारताः; T1 G1.3–5 M पार्थिवाः (G1 before corr. °वैः); G2 चार्थिवत् (for दत्त च). G6 भोगाननुभवंति च. — V1 B D1.2 read 2. 72. 27–33 after 44^{ab}, most of the MSS. *repeating* the stanzas in their proper place. — ^{c}) B3 (second time) ततश् (for इतश्). — V1 B D1.2 ins. after (the *first* occurrence of) 44^c (cf. v.l. 42):

610* वृत्ते भीरुभयंकरम् ।
दुर्योधन महाबाहो-

[(L. 1) B2 वृत्तं. B1.3–5 °करे. — (L. 2) B4.5 महावाहो (for °बाहो).]

— ^{d}) K2 प्राप्य°; B1–3 (all first time) D1.2 T1 प्राप्स्यसि (for प्राप्स्यथ). G2 वै शमं; Cd as in text.

45 Dn1 om. 45. — ^{a}) K2 दुर्योधने; Ñ1 V1 निशाम्यैतत्; M2 निबोधैतत् (for निशम्यैतत्). — ^{b}) Ś1 प्रतिपत्स्व; K2 प्रतीपद्य; D2 G2.4 प्रपद्यस्व (for प्रतिपद्य). K1.2 यदी(K2 °दि)च्छसि. K4 D1 यथेच्छसि तथा कुरु; B3.5.6 Dn2 D3–5 प्रतिपद्यस्व य(D5 त)त्क्षमं; D1.2 G2.4 प्रपद्यस्व यथेछसि. — ^{c}) K1.2 शमं वा; K3 समयं; Ñ1 V1 B D1.2 G3.5.6 शमं वा; D5 समे वा; T1 वैशसं; G4 समया (for साम वा). Ś1 पांडवीयेषु; G4 पांडुपुत्रेषु (for पाण्डवेयेषु). — ^{d}) K3 प्रयुज्य; G1–3.5 प्रायुंक्ष्व (for प्रयुङ्क्ष्व).

46 B2 Dn1 om. the ref. — ^{a}) K4 corrupt. T1 सत्यमाह; G4 सम्यगात्थ. D6 द्विजश्रेष्ठ; G1 रतक्षत्ता. Cv cites गुरुः (as in text). K1 क्षत्ता; K2 क्षत्त (for क्षत्तर्). — ^{d}) K1.2 ह्यपावर्तय; G1 उपवर्तत; G2 समावर्तय (for उपा°). D6 सत्यं ते वचनं भवेत्.

47 D1 reads 47 in marg. (*sec. m.*). — ^{a}) D6 सत्याचेन् (for यदि वा). Ś1 K3.4 Dn D1.4 G5 ते (for वा). K1 तन् (for न). Ś1 T1 निवर्तरन्; K1 B5 °र्तेत; K2 निवत्ते (corrupt); D3 °र्तेते (for °र्तन्ते). — ^{b}) K4 पांडवान्; G1.2.4 M पुत्रकाः (for पाण्डवाः). — ^{c}) T1 °रथपादात-; G2 °शरपादाता; G4 °रथपादातो. — ^{d}) K1.2 भारव° (for भोग°). Ś1 भारताः; B3 पार्थिवाः (for पुत्रकाः).

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K3.4 G1.6 अनुद्यूत (K4 cont. समाप्त); K1 द्यूत; M पुनर्द्यूत. B Dn D1–5

७२

वैशंपायन उवाच ।

वनं गतेषु पार्थेषु निर्जितेषु दुरोदरे ।
धृतराष्ट्रं महाराज तदा चिन्ता समाविशत् ॥ १
तं चिन्तयानमासीनं धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ।
निःश्वसन्तमनेकाग्रमिति होवाच संजयः ॥ २
अवाप्य वसुसंपूर्णां वसुधां वसुधाधिप ।
प्रव्राज्य पाण्डवान्राज्याद्राजन्किमनुशोचसि ॥ ३

धृतराष्ट्र उवाच ।

अशोच्यं तु कुतस्तेषां येषां वैरं भविष्यति ।
पाण्डवैर्युद्धशौण्डैर्हि मित्रवद्भिर्महारथैः ॥ ४

संजय उवाच ।

तवेदं सुकृतं राजन्महद्वैरं भविष्यति ।
विनाशः सर्वलोकस्य सानुबन्धो भविष्यति ॥ ५
वार्यमाणोऽपि भीष्मेण द्रोणेन विदुरेण च ।
पाण्डवानां प्रियां भार्यां द्रौपदीं धर्मचारिणीम् ॥ ६
प्राहिणोदानयेहेति पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
सूतपुत्रं सुमन्दात्मा निर्लज्जः प्रातिकामिनम् ॥ ७

(all om. sub-parvan name) mention वनप्रवेश (B3 वनवास; B4 अरण्यगमन). — *Adhy. name:* T1 G5 द्रोणवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 (marg.) 70; K2 D8 72; K3 74; Dn1 80; T1 G5 119; G1.2 M 113; G3 118; G4 87; G6 107. — *S'loka no.:* K2 82; K3 47; Dn D4 52; D1 56; T1 12; M1 51.

72

1 a) Ś1 K3.4 D6 एवं (for वनं). G2 यातेषु (for गतेषु). D1.2 गतेषु पार्थेषु वनं. — b) D6 दुरोदरान्; T1 G1-5 M दरोदरे (G3 °रैः). K2 निमज्जितेषु दुरोदरे (hypermetric). — c) Ś1 K1.2 B1m.2 D1.2 T1 G6 M धृतराष्ट्रो. Ś1 महाराजश्; K1.2 °प्राज्ञश्; Ñ1 V1 B3 Dn1 D3 G1 °राज्ञं; G2 °बाहुं; G4 °भागं; G6 °राजा (for °राज). K4 G3 धृतराष्ट्रमहाराजं. — d) G1.3-5 M ततश् (for तदा). K1 B1m.2 D1.2 T1 G6 M चिंतां. Ś1 तदा चिंतापरोभवत्.

2 a) K1 सं- (for तं). B6 चिंतयंतम् D6 अनिशं; G2 राजेंद्र (for आसीनं). G1 ततश्चिंतनमासीनं. — b) K4 नरेश्वरं. — c) K1 निस्वसंतम्; K2.3 Dn2 D1.3 T1 G4 M2 निश्व°; K4 निःस्व°; G1 निव°.

3 D6 om. 3. — Before 3, K3 V1 B Dn D1-4.6 G1 M2 ins. संजय उ°. — a) Ś1 K1.2 G3 वसुसंपूर्णं; G2 वसुधां कृत्स्नां. — b) K1.2 राज्यं च; G2 संपूर्णां (for वसुधां). K2 G1 वसुधाधिपः; D3 °धिपे; G3 °धिपं. — c) Ś1 K1 D4 प्रवाज्य; G2 प्रव्राज. K1 राज्यान्; K2.4 D3 G3.5.6 राष्ट्राद्; K3 G1 राजन्; D1 राज्यं; D2 सर्वान् (for राज्याद्). — d) K3 राज्यात्; G1 भृशं (for राजन्).

4 D3 G6 om. the ref. — a) K4 अशोच्यता; V1 B Dn D1-5 अशोच्यत्वं (D4 °स्त्वं); G4 अशोच्यात्रः (for °च्यं तु). Ś1 न; K3 तत्; M नु (for तु). G1 कृतस्; G2 कृतं (for कुतस्). K1 अशोच्यं च कुरुष्वेषां; T1 न सुखं न कुलं तेषां; G6 तत्सुखं न कुलं तेषां. — b) Ś1 वरं; T1 एषां (for येषां). Ś1 येषां; K1.2 युद्धं; B5 वैरी; G2 पुरा (for वैरं). K4 महात्मभिः (for भवि°). — c) K1.2 च; Ñ1 G1.3.5 M तु; B2.3.5 D2 T1 तैर्; G6 ते (for हि). K4 पांडवैर्युद्धशौंडर्हि; G2 पांडवेयैर्युद्धशौंडैर्; G4 पांडवैर्युद्ध-कुशलैर्. Cd cites शौण्डैः. — d) Ś1 K3 Dn बलवद्भिर्; K4 अस्त्रवि°; B5.6 G4 मंत्रव° (for मित्रव°). B1m.2.3 D1.2 च संजय (for महारथैः).

5 G6 om. the ref. — a) K1 तदेतद्; K2 यत्तेदं; K3.4 त्वयेदं; B2.3 D1.2 तवैव; T1 तद्वेद; G1.4 M तदेवं; G2 तदेव; G6 तच्चेदं (for तवेदं). K1 दुष्करं; Ñ1 B2 स्वकृतं; B3 स्वकृते; D1.2 तु कृते; G3 सुतं (for सुकृतं). V1 B1.4.6 त्वयैवेदं कृतं राजन्. — b) K2 युद्धं (for वैरं). K4 V1 B1.4-6 Dn D3-6 उपस्थितं (for भविष्यति). B2.3 D1.2 वैरं भवति नान्यथा. — G3 om. 5cd. — c) V1 B1m.5 Dn D3-5 येन लोकस्य; B1-4.6 D1.2 सानुबंधस्य (for सर्व°). — d) B1(m as in text).2-4.6 D1.2 लोकस्यास्य; G2 संप्राप्तोयं; Cv सानुबन्धो (as in text).

6 a) G2 निवार्यमाणो (for वार्यमाणोऽपि). K4 V1 B (except B2) D (except D6) हि (for ऽपि). — c) D3 प्रियं. K2 भार्यां. — d) K2 द्रौपदी.

7 a) B3.4.6 [इ]त्येवं; T1 G5 [इ]तीह (by transp.). K2 प्राहिणोदानय हेति; K4 प्राहिणोन्मामुपेहीति; Ñ1 प्राहिणोद्दारवच्चेति; B2.3m D1.2 वार्यमाणः सुमंदात्मा; D4 प्राहिणोदानहेयेति; G1 प्राणयेदानयेहेति; G6 प्राहिणोदानये-तेति. — b) B6 प्राह (for पुत्रो). K3 B6 तदा; D6 तथा (for तव). — c) K2 तव पुत्रः; G2 तदा सूतं (for

धृतराष्ट्र उवाच ।

देवाः प्रयच्छन्ति पुरुषाय पराभवम् ।
बुद्धिं तस्यापकर्षन्ति सोऽपाचीनानि पश्यति ॥ ८
बुद्धौ कलुषभूतायां विनाशे प्रत्युपस्थिते ।
अनयो नयसंकाशो हृदयान्नापसर्पति ॥ ९
अनर्थाश्चार्थरूपेण अर्थाश्चानर्थरूपिणः ।
उत्तिष्ठन्ति विनाशान्ते नरं तच्चास्य रोचते ॥ १०
न कालो दण्डमुद्यम्य शिरः कृन्तति कस्यचित् ।
कालस्य बलमेतावद्विपरीतार्थदर्शनम् ॥ ११
आसादितमिदं घोरं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
पाञ्चालीमपकर्षद्भिः सभामध्ये तपस्विनीम् ॥ १२
अयोनिजां रूपवतीं कुले जातां विभावरीम् ।
को नु तां सर्वधर्मज्ञां परिभूय यशस्विनीम् ॥ १३
पर्यानयेत्सभामध्यमृते दुर्द्यूतदेविनम् । C. 2. 2485 B. 2. 81. 14 K. 2. 103. 14

सूतपुत्रं). K4 T1 स मंदात्मा; B2 D1.2 च मंदात्मा; G1-3.5 M प्रसन्नात्मा (for सुमन्दात्मा). K3 सूतपुत्रम मंदात्मा; B3-6 D3-6 °पुत्रश्च (B6 °स्तु) मंदात्मा; G4 °पुत्रेण सहितो; G6 °पुत्रः स मंदात्मा. — d) K4 निर्णेजुः; T1 निर्लज्जा; G1 निकृतिं (for निर्लज्जः). G2 प्रतिगामिनं. — After 7, B (except B3) D1.2 ins.:

611* प्राहिणोद्द्रौपदीहेतोरानयेति पुनः पुनः ।
[B4 आपयेति; B6 अनायेति (for आनयेति).]

8 = 5. 34. 78. — Ś1 K1.4 B1.2 Dn G6 om. the ref. — K3 संजय; D6 युधिष्ठिर (for धृतराष्ट्र). — a) B2 D1.2 यस्य; D4 येसै (for यस्मै). — b) D1.2 पुरुषस्य. — c) G1 प्रकर्षति; G4 [अ]पकर्षतीं. — d) K2 व्यपरीतानि; K4 स प्राचीनानि; Ñ1 स च सम्यङ्; V1 D2 S सोप(G4 °पा-; G6 °वि)नीतानि; B1.5 Dn D4 सोवाचीनानि; B2 स विरुद्धानि; B3.4.6 विपरीतानि; D1 सोपि नीचानि; D3.5 सोवादौना(D5 °न)नि (for सोऽपाचीनानि). K1 न स वेत्त्यात्मनो हितं; D6 सोवावीनानुपश्यति (before corr. विपरीतानुपश्यति). Cd.n cite अवाचीनानि (= विपरीतानि); Cv अपनीतानि.

9 = 5. 34. 79; = (var.) 5. 141. 44; = (var.) Pañcatantra (ed. Bomb.) 3. 184. — a) D4 कलुषभूतानां; Cd as in text. — b) K1 पर्युपस्थितो; K2.4 D3 G3-5 पर्युपस्थिते; K3 B2.4.6 Dn D6 G1.2 M समुप°. — c) G1.6 अनयोन्. Dn2 नयसंकशो. — d) Ñ1 V1 G1 नावसर्पति; D5 नापसर्पत.

10 10ab = (var.) C. 12. 3885ab. — a) K1 वा; B5 D3-5 हि (for च). — b) S (except G6) तथार्थानर्थ°. A few MSS. -रूपिणा. — c) K3 उत्तिष्ठंते; K4 आविशंति. Ś1 K1.4 B1.2.5 D (except D6) T1 G4 विनाशाय; G2 °शार्थे; Cd as in text (with K2.3 Ñ1 D6 G1.3 M). V1 B3.4.6 G6 उपतिष्ठंति नाशाय (G6 °शांते). — d) K1.3 Dn(!) नूनं; M1 गरं (for नरं). K3 न च तस्याच; K4 D3-5 वरं तस्य न; V1 B D1.2 न वरं तस्य; D6 तथा तस्य च; G1.4 M2 हितं तस्य न; G2 नरं तस्याच; G3 नरस्तेश्वास्य; G6 नरस्तचापि.

11 G2 काले; G4 कुलो. K3 शस्त्रम्; Ñ1 खजम् (for दण्डम्). B4.6 D3-5 आदाय (for उद्यम्य). — b) K4 कृंतते कस्यचिच्छिरः. — c) G1 कालोस्य. G2 वशम्; G6 कृत्यम् (for बलम्). Ś1 K3 G1 एवैतद्; Ñ1 D1 एतद्धि (for एतावद्). — d) K4 विपरीतानुदर्शनं; G1 °तार्थदर्शनात्.

12 a) Dn2 असादितम्; S (except G6) उपस्थितम्. D4 इमं (for इदं). — b) K (except K3) D2 तुमलं; T1 अतुलं. V1 घोरदर्शनं; S रोमहर्षणं. — c) K2 अद्य कर्षद्भिः; V1 B D2-6 परि°; D1 परिकर्षति. — d) K1.4 G4 तपस्विनी; B1.2 D1.2 G6 यशस्विनीं. — After 12, K1 ins.:

612* रक्तत्वक्*नखीं श्यामां पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ।
शुचिस्मितां * * * * * * * मनलात्मजाम् ।

13 K1 om. 13ab. — a) D1 अयोनिजा. D2 G1 रूपवती; D2-4 °वंती; G6 कृपवतीं. — b) D1 जाता. Cv कुलजां तां (for कुले जातां). Ś1 K2 Ñ1 G2 विभावतीं (G2 °नीं); K4 B Dn D3-5 विभावसोः; B2m D1.2 G4 मनस्विनीं (D1 °नी); D6 महासती; T1 G3.5 विभाविनीं; Cd.v as in text. See Addenda. — G2 om. 13cd; T1 G3.5 read it after 15ab. — c) D6 सर्वधर्मज्ञ. — d) K4 परीभूय; G3-5 परिभूयेद्; Cv परिहूय (for °भूय). K1.2 B5 D3-5 तपस्विनीं; V1 B4.6 मनस्विनीं (for यश°). — After 13, D6 ins. 614* (cf. v.l. 17).

14 D6 om. 14ab. — a) K2 पर्यनयेत्; K4 पर्यानये; G4 °नयत्. K4 B (except B3) Dn D1-4 G2.4.6 M2 सभामध्ये (for °मध्यम्). — b) K1 द्यूते; K4 Dn(!) D3 G6 विना; Ñ1 V1 D4 G2.3.5 M2 मृते; G1 मते (for ऋते). K2 M2 दुर्द्यूतदेवितं (M2 °नीं); K4 दुद्यूतदेविनः; B3.4 तं द्यूतदेवि(B4 °व)नं; D3 दुश्चतदेविनं; G1 दुर्द्यूतवेदिनं; G2 तद्यूतदेवनं; G4 दुःशासनादपि; Cv दुर्द्यूतदेविनः. Cd cites द्यूतं. — After 14ab, V1 B D1.2 ins.:

613* कशप्रहमनुप्राप्तां क्रोशन्तीं कुररीमिव ।
[B2 केशाग्र[ह]म्; B6 केशग्राहं. B3.4.6 परिप्राप्तां.]

— c) K1-3 Ñ1 V1 B1 D (except D2) G6 स्त्रीधर्मिणीं.

C. 2. 2585 B. 2. 81. 14 स्त्रीधर्मिणीं वरारोहां शोणितेन समुक्षिताम् ॥ १४
एकवस्त्रां च पाञ्चालीं पाण्डवानभ्यवेक्षतीम् ।
हृतस्वान्भ्रष्टचित्तांस्तान्हृतदारान्हृतश्रियः ॥ १५
विहीनान्सर्वकामेभ्यो दासभाववशं गतान् ।
धर्मपाशपरिक्षिप्तानशक्तानिव विक्रमे ॥ १६
क्रुद्धाममर्षितां कृष्णां दुःखितां कुरुसंसदि ।
दुर्योधनश्च कर्णश्च कटुकान्यभ्यभाषताम् ॥ १७
तस्याः कृपणचक्षुर्भ्यां प्रदह्येतापि मेदिनी ।
अपि शेषं भवेदद्य पुत्राणां मम संजय ॥ १८
भारतानां स्त्रियः सर्वा गान्धार्या सह संगताः ।

K1.2 सतीं (K1 om. सतीं) साध्वीं; K3 B1 D (except D2) वरारोहा; B3.4.6 एकवस्त्रां (B4 °स्त्रा); G6 वराहोभा (for °रोहां). — d) K1.2 रजसा च; B1.2.5 रुधिरेण; D1 (marg. sec. m. as in text) रुदती च; D2 रुदंतीं च (for शोणितेन). Ś1 K3.4 B2 Dn D6 G6 परिप्लुता (Ś1 K4 B2 °तां); K1 सुमुक्षितां; Ñ1 सभूषिता; V1 समुच्छिता; B1 सुसंवृता; D1.2 G5 समुक्षतां; D3–5 °क्षिता; G2.4 °रिक्षतां. B3.4.6 वीक्ष(B3 °क्ष्य)माणां (B3.6 °णान्) निजान्पतीन्.

15 B3.4.6 om. 15ab. — a) K1.3 Ñ1 V1 Dn B1.2.5 D G6 एकवस्त्रा. M2 °वस्त्रेण (for °वस्त्रां च). K1–3 B1 तु; Ñ1 V1 B2 Dn D1.2.6 G6 [अ]थ (for च). K3 Ñ1 V1 B1.2.5 D (except D2) G5.6 पांचाली. — b) Ś1 अभ्यवीक्ष्यतः; K1 अप्युदीक्षितीं; K2 अभ्युदीक्षतीं; K3 समवैक्षत; K4 अभिवीक्षति; Ñ1 अभ्यवेक्षती; V1 Dn D3–6 G5.6 °वैक्षत (G5 °तीं); B1.5 समुदैक्षत; B2 D1.2 अभ्युदैक्षत; G4 अन्ववेक्ष्यति (for अभ्यवेक्षतीम्). G2 पांचालानप्यवेक्षतीं. — After 15ab, T1 G3.5 read 13cd. — c) K3 हृतस्वान्; D3 हृताश्वान्; D5 हृतश्वान्; G4 द्यूतेन (for हृतस्वान्). Ś1 V1 भ्रष्टवि(V1 °चि)त्तांश्च; K1.2 B1 D2 °राज्यांस्तान्; K3 G6 नष्टचित्तांस्तान् (G6 °त्तांश्च); K4 B3 D1 भ्रष्टराज्यांश्च; B2.4.5 Dn D3–5 G2 हृतराज्यांश्च; B6 भ्रष्टवस्त्रांश्च; D6 कृ(sup. lin. हृ)तवित्तांश्च; T1 भूष्टचित्तांस्तान्; G1.3–5 हृतचि(G4 °तवि°; G5 °ष्टचि)त्तांस्तान् (for भ्रष्टचित्तांस्तान् as in Ñ1 M). — d) Ś1 K3.4 V1 B2.4.5 Dn D4–6 हृ(K3 ह)तवस्त्रान्; B6 M °राज्यान्; D3 °शस्त्रान्; G1 जितराज्यान् (for हृतदारान्). K1 M2 हृतश्रियान्; K2 हृताश्रियः; D3 हृतस्त्रियः; D5 °स्त्रियः; D6 °श्रि(न)यः; T1 G2–5 °प्रियान् (for °श्रियः).

16 G6 om. 16–17. — D1.2 transp. 16ab and 16cd. — a) B1.5 D3–5 व्यपेतान्; D1 विहितान्; D6 विहीना (for विहीनान्). K2 आर्थकाम्येभ्यो (for सर्व°). — b) Ś1 K3.4 Dn D6 दासभावमुपागतान्; K1 °भावाद्वशं गतान्; B2–6 °भावं भृशं (B2 °भावदशा°) गतान्; D1.2 °भावादपागतान्; G4 सभायां प्रसभं गताः. — B2 om. 16cd. — c) K1 धर्मपाशपरिक्षप्तान्; D6 °पाशे विनिःक्षिप्तान्. — d) G1 अवस्त्रानिव (for अशक्तानिव). K4 सक्ता भवति वर्तितुं; V1 अशक्तांश्च पराक्रमे; B1 अशक्तांश्च सुपराक्रमे; B6 अशक्तान्युद्धपराक्रमे (both latter hypermetric).

17 G6 om. 17 (cf. v.l. 16). — a) Ś1 K4 D6 अनर्हतीं; K1 चामर्षितां; K2 वामार्षितां; V1 B1.5 Dn D3–5 चानर्हतीं (D4 °तां); G2 अपि च तां (for अमर्षितां). — b) B1–3 D1.2 रुदतीं च तां; G2 जनसंसदि (for कुरु°). G4 को नु कर्षति संसदि. — G5 om. 17cd. — c) B2.3 D1.2 G1 M दुःशासनश्च (for दुर्यो°). — d) K1 कटुकान्यथ भाषतां; K2 B1 D3 T1 G3.4 °न्यभ्यभाषत (K2 °तः; D3 °तं); K3 Dn1 G3 M1 °न(K3 °ना)भ्यभाषतां; V1 B6 कटुकं तामरो(B6 °वो)चतां; B2.3 D1.2 कटुकान्प्रत्यभाषतां (B2 °त); B4 °कानभ्यभारतां; D4 °नभ्यभाषतं. — After 17, Ś1 ins. an addl. colophon. — Dn(!) ins. after 17: D6, after 13:

614* सुखेन स्वसुमिच्छेत विषं पीत्वेव मानवः ।

Dn(!) cont.: K4 D5 ins. after 17:

615* इति सर्वमिदं राजन्नाकुलं प्रतिभाति मे ।

18 Before 18, Ś1 K1.3.4 B6 Dn D5.6 ins. धृतराष्ट्र उ°. — a) K1.4 G2 तस्या. K2.4 D3 T1 G4 M2 कृपणचक्षुभ्यां. — b) Ś1 प्रदहेतापि; K1.2 °ह्येदपि. K1.2 D2.4 T1 G2.3.5 M2 मेदिनीं. G1 om. मे°. — Before 18c, G6 ins. धृत°. — c) K2.3 अपि शोष°; T1 G3.4 M Cv अविशेषं (for अपि शेषं). S (except G6) एषां (for अद्य). — d) K2 पुराणां (for °त्राणां). T1 G3.5 अपि (for मम). Ś1 संसदि; K4 G6 संजयः.

19 a) K3 Ñ1 V1 B D G6 भरतानां. — b) D6 गांधारी (for गान्धार्या). G4 वशमागताः; G5 सह संयुताः (for सह संगताः). — c) B2 आक्रोशन्; D1.2 प्राक्रोशद्. G6 om. भैरवं. K4 भैरवं नादं; D1 °वं तैश्च; D3–6 °वान्नादान्; G3 भृशवत्तत्र (for भैरवं तत्र). — d) D3–6 श्रुत्वा (D6 before corr. दृष्ट्वा as in text). B सभां गतां (B1 by transp. गतां सभां); D3 G1.3 समागतां; G6 तथागतां. D1.2 गोमायुर्भरतर्षभ. — After 19, B1 ins. (cf. 618*):

616* प्राक्रोशति वरं तत्र गोमायुर्भरतर्षभ ।

[Post. half = 19d in D1.2.]

प्राक्रोशन्भैरवं तत्र दृष्ट्वा कृष्णां सभागताम् ॥ १९
अग्निहोत्राणि सायाह्ने न चाहूयन्त सर्वशः ।
ब्राह्मणाः कुपिताश्चासन्द्रौपद्याः परिकर्षणे ॥ २०
आसीन्निष्टानको घोरो निर्घातश्च महानभूत् ।
दिवोल्काश्चापतन्घोरा राहुश्चार्कमुपाग्रसत् ।
अपर्वणि महाघोरं प्रजानां जनयन्भयम् ॥ २१
तथैव रथशालासु प्रादुरासीद्धुताशनः ।
ध्वजाश्च व्यवशीर्यन्त भरतानामभूतये ॥ २२
दुर्योधनस्याग्निहोत्रे प्राक्रोशन्भैरवं शिवाः ।
तास्तदा प्रत्यभाषन्त रासभाः सर्वतोदिशम् ॥ २३
प्रातिष्ठत ततो भीष्मो द्रोणेन सह संजय ।
कृपश्च सोमदत्तश्च बाह्लीकश्च महारथः ॥ २४
ततोऽहमब्रुवं तत्र विदुरेण प्रचोदितः ।
वरं ददानि कृष्णायै काङ्क्षितं यद्यदिच्छति ॥ २५ C. 2. 2538 B. 2. 81. 27 K. 2. 103. 27

B1 cont.: K4 B2 Dn D5 ins. after 19:

617* धर्मिष्ठां धर्मपत्नीं च रूपयौवनशालिनीम् ।
प्रजाभिः सह संगम्य ह्यनुशोचन्ति नित्यशः ।

[(L. 2) B1 पूजाभिः (sic); B2 प्रजाश्च (for प्रजाभिः).]

B3 cont. (cf. 616*):

618* प्राक्रोशद्भैरवं तत्र दृष्ट्वा गोमायुरुत्कटम् ।

20 a) G2 अग्निहोत्राश्च. Ś1 सायाह्ने; G6 °ह्नो. — b) K3 T1 च हूयंत (for चाहू°). G4 न च भूयंत सर्वतः. — G6 om. 20^{cd}. — c) K2 ब्राह्मण-; K4 °ण्य-; D3 ब्राह्मणः. K1 कुपितो. K1 G1 M2 राजन्; K3 चापि; K4 आसन् (for चासन्). — d) K3 द्रौपद्या; D3 °द्य-. K1-3 परिकर्षणात्; V1 B5 D3-5 विप्रकर्षणे; B1.2 D1.2 केश°; B3.4.6 वस्त्र°; T1 G3.5 संप्रधर्षणे; G4 परिकर्शने.

21 G4 reads 21^{adeb}. — a) K2 D4 G5 निष्ठातको; Ñ1 भयानको; D3 सत्वांतको; D5 सर्वांतको. K1 द्वारे (for घोरो). K3 आसीनष्ठानघोरोपि (sic); K4 आसिन्निष्टनको घोरो; B1 हाहाकारो महान् जज्ञे; D6 आसीदुत्पातक(before corr. °कां)श्चैव; G2.4 आसीच्च (G4 यस्मिंश्च) निष्प्रभो घोरो; G6 आसन्निष्ठानको घोरो. Cn निष्ठानकः; Cd.np निष्टानकः (as in text). Cv cites आसीन्निष्ठातपः. — G2 om. 21^{bc}. — b) D3-5 सु- (for च). Ñ1 निर्घातश्चापतत्क्षितौ. — c) K3 M2 दिवश्चोल्का (K3 °ल्काः) (for दिवोल्काश्च). Ś1 प्रपतन्; G3 चाभवन् (for चापतन्). Ñ1 G4 दिवोल्का चापतद्घोरा; V1 B3.4.6 Dn1 D3-5 दिव उल्काश्चापतंत (D4 °ति); B1.2.5 D1.2 G1 M1 दिवश्चोल्कापतद्घोरा (B2 °रो); Dn2 दिव उल्का पतंतश्च. — d) D3 राहुश्च. G6 [उ]ग्रम् (for [अ]र्कम्). K1.3 उपागमत्; B1 अपाग्रसत्; B5 D3-5 उपेयिवान्; D6 अथाग्रसत्; G2.4 उपाद्रवत् (for °ग्रसत्). Ñ1 B2 D1.2 राहुश्चंद्रार्कमार्दयत् (D1.2 °मर्दयन्). — e) K4 अपर्वणी; G4 एतत्सर्वं. K3 G3 M महाघोरः. — f) D4 पुत्राणां; S (except G6) प्राणिनां (for प्रजानां). K1 Dn G1-3 जनयद्; G4 च महद् (for जनयन्). B2 D1.2 दृश्यते ग्रहसंकुलं.

22 a) K1 रथशालाश्च. — b) T1 हुताशन. Ś1 D6 प्रादुरासन्हुताशनाः; Ñ1 प्रादुरास हुताशनः. — c) D6 पूजाश्च (for ध्वजाश्च). K2 ध्वजाश्च विवशीर्यंत; K4 °श्च व्यवशीर्येत; V1 B2-6 Dn D3-5 °श्चापि व्य(D4 वि)शीर्यंत; B1 D1.2 °श्चैव व्यशीर्यंत; T1 G2.4.5 °श्चाप्यवशी(G4 °की)र्यंत; G1 M °श्चाम्यवशी(M2 °ती)र्यंत; G3 °श्चाप्यवशीर्यंते. — d) K (except K3) B3 D3-5 T1 G4.5 M2 भारतानाम्. V1 B2 D2 भरतानां विपत्तये.

23 a) K1.2 दुर्योधनश्च (for °नस्य). — b) K1 प्राक्रोशद्; K2 क्रोशद्; K4 प्राक्रोशं. B5 भैरवाः. K (except K3) शिवा. T1 G1-5 M सृगालोत्यभवन्दृ(G1 °लोत्यभवन्नृ-; G2 °लो ह्यरुदन्नृ-; G4 °लाश्चाभवन्नृ)शं. — c) K2.3 D6m तांस्तदा; B1.2 D2 चा(D2 वा)तकाः; B5 D3-5 ततस्तान्; S (except G6) तं तथा (for तास्तदा). K2 प्रत्यत्रासंत; T1 G5 प्रतिवाश्यंत; G3 प्रत्यवाद्यंते; G4 °वास्यंतु; G6 °वाश्यंत; M1 °वासंत (for °भाषन्त). — d) K4 रासभां. Ñ1 B2 Dn G2 सर्वतो दिशः.

24 a) B2.5m D1.2 प्राक्रोशत; D3.5 प्रोतिष्ठत (for प्राति°). B5 G6 तदा; T1 G3 तथा (for ततो). K1.2 B D1-5 G6 द्रोणो (for भीष्मो). K4 प्रतिष्ठान् त्वरीतो भीष्मः (sic). — b) K1.2 B3.4.6 D3-5 G3 भीष्मेण (for द्रोणेन). G3 om. सह; in D6 *sup. lin.* सह. D4 T1 G5.6 संजयः. B1.2.5 D1.2 भीष्मश्च (D1.2 °ष्मोथ) विदुरस्तथा. — d) Ś1 K4 D6 बाह्लि(K4 °लि)कश्च. Ś1 महाबलः; K3.4 Ñ1 V1 B3-6 D (except D1.2) °मनाः (for °रथः).

25 a) G3 माम् (for ऽहम्). K1 M1 अब्रवं; G2 अभवं; G3 अब्रुवन् (for अब्रुवं). G1 तथाहमापतं तत्र. — b) K1 प्रनोदितः; B1 प्रदेशितः; Ñ1 G1-3 M अभि(G3.5 °पि)चोदितः (M2 °तं). — c) K2.4 B5 Dn2 D3.5.6 T1 G4.5 M ददामि; D2 G6 ददाति. K4 कृष्णे ते; D3-5 ते कृष्णे; G3 कृष्णा वै (for कृष्णायै). K1.2 वरान्ददामि कृष्णायाः. — d) Ś1 वांछितं; K1.2 कांक्षितान्. K1.4 Dn2 D3-5 इच्छसि.

C. 2. 2693 B. 2. 81. 28 K. 2. 103. 28 अवृणोत्तत्र पाञ्चाली पाण्डवानमितौजसः ।
सरथान्सधनुष्कांश्चाप्यनुज्ञासिषमप्यहम् ॥ २६
अथाब्रवीन्महाप्राज्ञो विदुरः सर्वधर्मवित् ।
एतदन्ताः स्थ भरता यद्वः कृष्णा सभां गता ॥२७
एषा पाञ्चालराजस्य सुतैषा श्रीरनुत्तमा ।
पाञ्चाली पाण्डवानेतान्दैवसृष्टोपसर्पति ॥ २८
तस्याः पार्थाः परिक्लेशं न क्षंस्यन्तेऽत्यमर्षणाः ।
वृष्णयो वा महेष्वासाः पाञ्चाला वा महौजसः ॥२९
तेन सत्याभिसंधेन वासुदेवेन रक्षिताः ।
आगमिष्यति बीभत्सुः पाञ्चालैरभिरक्षितः ॥ ३०

26 [a]) K2 अब्रवीत्; K4 सावृणोत् (for अवृणोत्). T1 तत (for तत्र). — [b]) K3 Dn पांडवानामदासतां; V1 B1 दासभावाद्विमोक्षणं. — [c]) B3 G6 सरथां; G4 सशरान् (for सरथान्). K1.2 सधनुष्मांश्च; D6 °नुष्कीश्च. B5 D3-5 तान् (for च). K4 corrupt. — [d]) K3 अनुज्ञाशिष्यम्; M1 Cv अन्वज्ञासिषम्; Cn (as in text) अनुज्ञा° (Cnp implies अन्वज्ञा°). K4 दासान्सा हसती तदा; V1 B2-4 D1.2 [अ]प्यदासान्सा सती तथा (B3.4 °दा); B1 तानहं चादिशं तदा; B5 D3-6m अदासान्सा सती तदा (D4 नदी); B6 तानुज्ञासिषं तथा; D6 तत्वाज्ञासिषमप्यहं; T1 G6 सापि वव्रे पतिव्रता; G4 तानाज्ञासिषमप्यहं.

27 V1 B D1.2 read 27–33 (for the first time) after 2. 71. 44[ab], *repeating* the stanzas here. — [a]) K2 B2 (second time) G4 तथा (for अथ). V1 B (all first time) यथा चाह (for अथाब्रवीन्). — [b]) K1 सत्यधर्मवित्; V1 B (all first time) तत्वदर्शनः. — [c]) K1.2 च; K4 स्म; Ñ1 V1 (second time) B3.4 (both second time) Dn D1 (both times).3.5 G2.4 तु; B2 (second time) च स्थ (for स्थ). G1 एतदंताथ; G3 °दंतः स (for °दन्ताः स्थ). K1.2 B1m.2 (both latter second time) D1.2 (both, both times).6 T1 कुरवो; K4 चरता (for भरता). — [d]) K1 शुद्धा; B6 (second time) यत्रः; D6 यद्वा; G4 येद्वत् (sic) (for यद्वः). V1 B (all first time) यत्कृष्णेयं (for यद्वः कृष्णा). V1 B5 (both second time) D3 T1 G1.3.4 M सभा°.

28 In V1 B D1.2 this stanza is *repeated* (cf. v.l. 2. 71. 44). — D1 (for the second time) om. 28[ab]. — [a]) K1-3 येषां; K4 Ñ1 V1 (second time) B1 (first time).2 (second time).3.5.6 (all first time) Dn1 D2 (both times).5 यैषा; V1 B2.4 (all first time) या सा; D6 वे यं; T1 G6 सैषा; G2 एषां; G4 येषा. D4 पंचाल°. — [b]) K2 सा सुतेषां; K4 D6 सुतेयं; Ñ1 Dn सुता सा; V1 B1 (both first time).2-6 D2 (all both times).3-5 T1 सुता वै; G1.4 M दुहिता (for सुतैषा). K2 श्रीरनुत्तमां; B2.3.5.6 (all second time) D2 T1 श्रीरिवापरा; B4 (second time) ह्यरिवापरा. Ś1 सुता श्रीरिव रूपिणी; V1 B1 (both second time) सुता श्रीमत्यनुत्तमा. — B4 (for the second time) om. 28[c]–33[d] and cont. the omission to the end of this adhy. — [c]) Ñ1 सहितान् (for पाण्डवान्). K4 G4 एता; V1 B (all first time) राजन् (for एतान्). — [d]) Ś1 G3 देवसृष्टोपसर्पति; K1 दैवस्पृष्टाप°; V1 B1m (both second time) दैवसृष्टोपतिष्ठति (B1m also °जीवति); G2.4 दै(G2 दे)वदिष्टोपसर्पति; G1 दैवदृष्ट्योप°; G5 दैवैः सृष्टोप°; G6 दैवसृष्टान् जगत्पतीन्.

29 In V1 B D1.2 this stanza is *repeated* (cf. v.l. 2. 71. 44). — B4 (second time) om. 29 (cf. v.l. 28). — [a]) B2.4 (both first time) परिक्रोशं; G1 °क्लेशा; G6 °क्लेशान्. — [b]) Ś1 K1 V1 (second time) B3 (both times) G2.4.5 क्षमंते; K2 G1 क्ष(G1 क्षा)स्यंते; K3 क्षाम्यंते; V1 (first time) क्षमंति; B1.2.4-6 (all first time) D1.2 (both, both times).4.5 क्षंस्यंति; M क्षांसंते. Ś1 [ऽ]त्यमर्षिणः; K2 V1 (second time) D6 ह्यमर्ष(V1 °र्षि)णः; Ñ1 B1 (both times).2 (first time).3 (both times).4 (first time).5.6 (both, both times) Dn D4 G6 ह्यमर्षणाः; V1 (first time) ह्यमर्षिणाः; B2 (second time) D1.2 (both, both times) कदाचन; G5 ह्यत्वर्षिणः (for ऽत्यमर्षणाः). K4 न क्षपंत्यप्रचेतसः; D3 न क्षमिष्यंत्यमर्षणाः; G3 न क्षंतत्वमर्षिणः (sic). — [c]) D4 कृष्णेयो (for वृष्ण°). K2 G3 महेष्वासा. — [d]) B5 (second time) G4-6 पंचालाः. Ś1 V1 (first time) B (all first time) च (for वा). Ś1 Ñ1 V1 (first time) B3.5.6 (all first time) [अ]मितौजसः; K2 मिलोजसः; Dn (!) महारथाः; G3 महाभुजाः (for महौजसः).

30 In V1 B D1.2 this stanza is *repeated* (cf. v.l. 2. 71. 44). — B4 (second time) om. 30 (cf. v.l. 28); K4 G2 om. 30[ab]. — [a]) B5 (first time) पुनः (for तेन). B3 (first time) तेन ते सत्यसंधेन; B3.6 (both second time) D1.2 (both, both times) तेनैव सत्यसंधेन (D1 [second time] °धने). — [b]) Ś1 K3 V1 (second time) पालिताः; K1 D2 (both times) G3.4 रक्षिता; V1 (first time) B1.2.5.6 (all second time) G1 M2 रक्षितः. T1 वासवेनाभिरक्षितः. — G6 om. 30[c]–32[b]. — [c]) K2 आगमिष्यतीतित्संवभत्सुः

तेषां मध्ये महेष्वासो भीमसेनो महाबलः ।
आगमिष्यति धुन्वानो गदां दण्डमिवान्तकः ॥ ३१
ततो गाण्डीवनिर्घोषं श्रुत्वा पार्थस्य धीमतः ।
गदावेगं च भीमस्य नालं सोढुं नराधिपाः ॥ ३२
तत्र मे रोचते नित्यं पार्थैः सार्धं न विग्रहः ।
कुरुभ्यो हि सदा मन्ये पाण्डवाञ्शक्तिमत्तरान् ॥ ३३
तथा हि बलवान्राजा जरासंधो महाद्युतिः ।
बाहुप्रहरणेनैव भीमेन निहतो युधि ॥ ३४
तस्य ते शम एवास्तु पाण्डवैर्भरतर्षभ ।
उभयोः पक्षयोर्युक्तं क्रियतामविशङ्कया ॥ ३५
एवं गावल्गणे क्षत्ता धर्मार्थसहितं वचः ।
उक्तवान्न गृहीतं च मया पुत्रहितेप्सया ॥ ३६　C. 2. 2709 B. 2. 81. 39 K. 2. 103. 39

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥ समाप्तमनुद्यूतपर्व ॥

॥ समाप्तं सभापर्व ॥

(corrupt); K4 मागधा कोशला मात्स्या; Ñ1 आगमिष्यंति नीतिज्ञाः. — d) K4 बलैस्तु; B1.2 (both second time) पंचालैर्; Dn1 पांचाला-; D6 पंचभिः. Ś1 K3.4 Dn D6 परिवारितः; K1.2 V1 (first time) B1 (both times; B1m second time, as in text).2 (first time).3 (both times).4–6 (all first time) D1.2 (both, both times).3–5 अभिसंवृतः; Ñ1 T1 G1 M2 चाभिरक्षितः (Ñ1 °ताः); B5 (second time) अभिवारितः; G3.5 चापि रक्षितः (for अभि°). G4 पांचालेनाभिरक्षितः.

31 In V1 B D1.2 this stanza is *repeated* (cf. v.l. 2. 71. 44). — B4 (second time) G6 om. 31 (cf. v.l. 28, 30). — a) B2 (second time) एषां; G3 स तु (for तेषां). K3 महा-; G3 तेषां (for मध्ये). — b) K1 महाबल; K4 °रथा; B3.5 (both second time) D3–5 °मनाः (for °बलः). — c) D3 T1 G1–4 M धून्वानो; G5 धुन्वन्वै. — d) K2 B2 (second time) G1–3 गदा-. K3 दंड (for दण्डम्). K1 B3.5.6 (all second time) D1.2 (both, both times).3–5 T1 गदां काल इवापरः; V1 B (all first time) गदां गृह्यापरों(V1 °रां)तकः.

32 In V1 B D1.2 this stanza is *repeated* (cf. v.l. 2. 71. 44). — B4 (second time) om. 32 (cf. v.l. 28); G6 om. 32ab (cf. v.l. 30). — a) K3 तं तु (for ततो). K1 D6 गांजीवनिर्घोषं. — b) K1 स्फूर्जितमिवाशनेः (submetrical). — c) T1 G6 गदारवं (for °वेगं). — d) V1 B (all first time) न शक्ष्यंति (for नालं सोढुं). K2 नराधिपा; G3 °धिपः.

33 =(var.) 5. 59. 23. In V1 B D1.2 this stanza is *repeated* (cf. v.l. 2. 71. 44). — B4 (second time) om. 33 (cf. v.l. 28). — a) V1 B (all first time) तेन मे; V1 B5 (both second time) D3 शमो मे; B1 (second time) तस्मान्मे; D4 प्रशमे; D5 शममे; G2.3.5 तत्र (G5 तत) स्म; G4 तत्रापि (for तत्र मे). T1 रोचिते. T1 G6 पार्थैर् (for नित्यं). — b) T1 G6 नित्यं (for पार्थैः). K1.2 V1 (first time) B (all first time) सह; Ñ1 V1 (second time) Dn T1 G1.3.6 M साम; B1–3.6 (all second time) D1.2 (both, both times) संधिर्; B5 (second time) D3–5 तत्र (for सार्धं). D6 सूमेन (marg. °त्र); G2 सामन्न; G3 सामंत; G4 साकं न (for सार्धं न). K4 पार्थैः सार्थमविग्रहः. — c) K4 तु; B5 (second time) T1 [ऽ]पि (for हि). D1.2 (both, both times) पश्य (for मन्ये). — d) K2 शिखिसत्तमान्; K4 शक्तिमतरान् (sic); Ñ1 V1 (both times) B (all both times) D बलवत्तरान्; G4 बुद्धिम° (for शक्तिम°).

34 B4 om. 34 (cf. v.l. 28). — a) G5 अथ (for तथा). B2 D2 वै; G3.5 [अ]ति- (for हि). G1 राजन्न् (for राजा). K3 या हि प्रष्टस्यता राजा; D1 तथा चैव बली राजा. — b) Ś1 सत्यसंधो (for जरा°). K2 महादुतिः; K4 °बलाः; B3.5.6 D3–6 °बलः (for °द्युतिः). — c) K3 बाहुप्रहारणेनैव; K4 °प्रहरणैरेव; B1 °प्रहरणे भीमो. — d) K1 (hypermetric) भीमसेन- (for भीमेन). K2 नियतो; T1 विगतो (for निहतो). G6 यशाः (for युधि). K4 B3.5.6 D3–6 भीमेन युधि (B5 D6 विनि-) पातितः; G1 M हतो भीमेन संयुगे.

35 B4 om. 35 (cf. v.l. 28). — a) B1 तस्मात् (for तस्य). K3 तैः; D2 मे (for ते). K4 B1 सम; D1 T1 G6 शमम्; D6 मम (for शम). K2 एवासु; K4 येवास्तु. G1 उत्तमैः क्रियतां संधिः. — b) B2 D1.2 भरतर्षभैः. — G1 om. 35cd. — c) G5 चोक्तं; G6 युक्तो. — G6 om. 35d–36a. — d) Ś1 क्रियता [read °तां] मा विशंकियाः; K1.2 क्रियतामरिमर्दन (K1 °नः). — After 35, Ñ1 V1 B (B4 om.) D T1 ins.:

619* एवं कृते महाराज परं श्रेयस्त्वमाप्स्यसि ।
[(D3 श्रेयमवा° (for श्रेयस्त्वमा°).]

36 B4 om. 36 (cf. v.l. 28); G6 om. 36a (cf. v.l. 35). — Before 36, K2 ins. धृतराष्ट्र उ°. — a) B2.3.5.6

D1.3.4.6 एतद् (for एवं). Ś1 K3.4 गावल्गने (K3 °णे:); K2 गा संजय (sic); G4.5 M गावद्गणे. — ^{ed}) G1 गृहीतस्त्वं; G5 °तश्च; M2 °तश्चेन् (for °तं च). K1 Ñ1 B3 Dn G2 वै (for च). K3 उक्तवान्गच्छतं तं च (for °). Ś1 D6 G1 M पुत्रहितेप्सुना; K3 Ñ1 V1 Dn G3.5 °हितैषिणा; B (B4 om.) D1–5 T1 °परी(T1 °परि)प्सया. G6 उक्तवान्विदुरो धीमानिति संजयमब्रवीत्.

Colophon om. in K1 B4. — *Sub-parvan:* Ś1 K4 B2.3.6 Dn D1–5 T1 G1 M अनुद्यूत. Ś1 K2–4 B3.6 Dn D1.3–6 T1 G1.3.5 M read समाप्त, G4 reads संपूर्ण, after major parvan or sub-parvan name or after both. — *Adhy. name:* B1.3.6 पांडवानां वनप्रवेशः (B1 cont. धृतराष्ट्रपरिदेवनः); B2 D1.2 धृतराष्ट्रपरिदेवनः; D6 वनप्रस्थानं; T1 धृतराष्ट्रानुतापः; G1.3.5 M धृतराष्ट्रपश्चात्तापः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K3 75; D2 73; T1 124; G1.2 M 114; G3.5 120; G4 88; G6 118. — *S'loka no.:* K2 D6 37; Dn1 41; Dn2 40; D1.2 38; M1 36.

After the colophon, Ś1 ins.: समाप्तं चेदं सभापर्व । अतः परं वनपर्व भविष्यति ।

620* अतः परं तृतीयं तु ज्ञेयमारण्यकं महत् ।
प्रतिसंधिरयं श्लोकस्तस्यायं परिकीर्तितः ।
जनमेजयः ।
एवं द्यूतजिताः पार्थाः कोपिताश्च दुरात्मभिः ।
धार्तराष्ट्रैः सहामात्यैर्निकृत्या द्विजसत्तम ।

सभापर्वणि वृत्तान्ताः ॥ मयवा * * * । सभारचना । सभाप्रवेशः । नारदागमनं । कच्चित्कं । लोकपालसभावर्णनं । राज * * * त्रः । जरासंधोत्पत्तिः । जरासंधवधः । राज्ञां मोक्षणं । दिग्विजयः । राजसूया * * * । राज्ञामागमनं । बल्याहरणं । राज्ञां नियोगः । अर्घाभिहरणं । शिशुपाल * * * । शिशुपालवधः । यज्ञसमाप्तिः । राजगमनं । वासुदेवगमनं । दुर्योधननिवासः । सभायां दुर्योधनावहासः । दुर्योधनचिन्ता । धृतराष्ट्रमन्त्रः । राजसूयकथनं । धृतराष्ट्रवाक्यं । धृतराष्ट्रसभाकरणं । पाण्डवाह्वानं । द्यूतं । पाण्डवपराजयः । द्रौपद्याः केशाम्बराकर्षणं । भीमसेनप्रतिज्ञा । द्रौपदीवरप्रदानं । पुनः पाण्डवाह्वानं । अनुद्यूतं । पाण्डवानां प्रतिज्ञा । वननिर्याणं ॥

621* सभापर्वणि संख्यानं कथितं तत्त्वबुद्धिना ।
अध्यायाः सप्ततिर्ज्ञेयास्तथा द्वौ चात्र संख्यया ।
श्लोकानां द्वे सहस्रे तु पञ्च श्लोकशतानि च ।
श्लोकास्तथैव नवतिः पर्वण्यस्मिन्प्रकीर्तिताः ।
वृत्तान्ताश्च ।
एतत्सर्वं सभापर्व व्याख्यातं परमर्षिणा ।

शुभमस्तु लेखकपाठकयोः श्रोतृणां । महागणाधिपतये नमः ॥

— K1: folio damaged.

— K2: सभापर्व समाप्तं ॥

622* एतत्सर्वं सभापर्व मयाख्यातं महर्षयः ।
अध्यायाः सप्ततिर्ज्ञेयास्तथा द्वौ चात्र संख्यया ।
श्लोकानां द्वे सहस्रे तु सप्त श्लोकशतानि च ।
श्लोकाश्चैकादश तथा पर्वण्यस्मिन्प्रकीर्तिताः ।

अस्यानन्तरमारण्यकं पर्व भविष्यति । तस्यायमाद्यः श्लोकः ।, which is followed by lines 3–4 (with the ref.) of 620*. Then it enumerates Vṛttāntas as in Ś1 (with unimportant v.l.).

— K3: सभापर्व समाप्तमिति ॥

623* रसदानं प्रकर्तव्यमस्मिन्पर्वणि संश्रुते ।
फलानि तत्र देयानि यथाविभवतः सतः ।

अनुक्रमणी ॥ मयदर्शनं । देवसभावर्णनं । पाण्डुसंदेशः । वासुदेवागमनं । राजसूयमन्त्रः । जरासंधोत्पत्तिः । जरासंधवधः । राज्ञां मोक्षणं । दिग्विजयः । राजसूयकरणं । अर्घाभिहरणं । शिशुपालवधः । राजसूयसमाप्तिः । राज्ञां प्रेक्ष[? read °ष]णं । दुर्योधनावहासः । दुर्योधनपरितापः । शकुनिद्यूतमन्त्रः । युधिष्ठिरागमनं । द्यूतं । राज्यादिहरणं । द्रौपदीकर्षणं । द्रौपदीप्रश्नः । विदुरवाक्यानि । धृतराष्ट्रउत्पातकथनं । द्रौपदीवरप्राप्तिः । पाण्डवानुज्ञापनं । दुर्योधनादिमन्त्रः । राज्ञो निवेदनं । पाण्डवाक[? read का]रणं । पुनर्द्यूतं । पाण्डवप्रतिज्ञा । कुन्तीविलापः । कुन्तीसान्त्वनं । पाण्डवादीनां चेष्टा । वनगमनं । संजयवाक्यात्पतिप्रीतिकरणानि ॥ ३५ ॥ शुभं भवतु ॥ श्रीरस्तु ॥

624* अध्यायाः सप्ततिर्ज्ञेयास्तथा द्वौ चात्र संख्यया ।
श्लोकानां द्वे सहस्रे तु पञ्च श्लोकशतानि च ।
श्लोकाश्चैकादश तथा पर्वण्यस्मिन्प्रकीर्तिताः ।
अतः परं तृतीयं तु ज्ञेयमारण्यकं महत् ।

संवत् १८८० ना वैशाख वद्य ५ भौमवासरे भट भाउना लिखितं ॥

— K4: blank.

— B1.2: समाप्तं च सभापर्वेति । अस्यानन्तरं वनपर्व भविष्यति यस्यायमाद्यः श्लोकः । Then follow lines 3–4 (with the ref.) of 620*. ॐ नमः श्रीकृष्णाय । ॐ हरये नमः ॥ (om. in B2).

— B3: समाप्तं चेदं सभापर्व । अस्यानन्तरमारण्यकं पर्व भविष्यति । यस्यायमाद्यः श्लोकः । Then lines 3–4 of 620* (without the ref.). सभापर्वण्यमी वृत्तान्ताः ॥ ॐ दुर्गायै नमः । शुभमस्तु लेखके । शकाब्दाः १६९० लिखितं श्रीगौरीशंकरशर्म्मणा ॥

— B4: दुर्योधनवाक्यं । द्यूतारम्भः । दुर्योधनप्रलापः । युधिष्ठिरानयनं । सभाप्रवेशः । राज्याद्यपहारः । द्रौपदीकर्षणं । धृतराष्ट्रानुज्ञा । अनुद्यूतं । वनप्रवेशः । धृतराष्ट्रचिन्ता । द्रोणादीनां वाक्यं ॥

625* अपूपैश्चैव पूपैश्च मोदकैश्च समन्वितम् ।
सभापर्वणि राजेन्द्र हविष्यं भोजयेद्द्विजान् ।

— B5.6 Dn1: समाप्तं चेदं सभापर्वेति (om. in B5 Dn1) । अस्यानन्तरं (B6 अतः परं) वनपर्व (Dn1 आरण्यकं) भविष्यति । तस्यायमाद्यः श्लोकः । Then lines 3–4 of 620* (B5 om. the ref.).

— Dn2: 622* is followed by इति सभापर्व समाप्तं । अस्यानन्तरमारण्यकं पर्व भविष्यति । अस्यायमाद्यः श्लोकः । Then follow lines 3–4 of 620* (with the ref.). Then it enumerates Vṛttāntas as in Ś1 (with unimportant v.l.). ॥ श्रीमङ्गलमूर्तिगजाननार्पणमस्तु ॥

— D1.2: समाप्तं चेदं सभापर्व (D2 om. all this) । अस्यानंतरमारण्यकं पर्व (D1 om. पर्व) भविष्यति । य(D1 अ)स्यायमाद्यश्लोकः । वैशंपायन (D1 by corr. on marg. जनमेजय) उवाच । Then follow lines 3–4 of 620*, which is followed by: सभापर्वण्यमी वृत्तान्ताः । सभोपन्यासः । सभावर्णनं । सभाप्रवेशः । युधिष्ठिरनारदसंवादः । लोकपालसभावर्णनं । कृष्णागमनं । कृष्णवाक्यं । राजसूयमन्त्रः । जरासंधोपाख्यानं (D2 om. जरासंधो°) । जरासंधोत्पत्तिः । गिरिव्रजप्रवेशः । जरासंधयुद्धं । तस्य वधः । भीमसेनादीनां दिग्विजयः । राजसूयारम्भः । अर्घाभिहरणं । शिशुपालवाक्यं । शिशुपालवधः । दुर्योधनवाक्यं । द्यूतारम्भः । दुर्योधनप्रलापः । युधिष्ठिरानयनं । सभाप्रवेशः । राज्यापहारः । द्रौपदीकर्षणं । धृतराष्ट्रानुज्ञा । अनुद्यूतं । अरण्यप्रवेशः । कुन्तीप्रवेशः । धृतराष्ट्रचिन्ता ॥

626* ततो मूलफलं प्राप्य पायसं मधुसर्पिषा ।
आस्तीके भोजयेद्राजन्दद्याच्चैव (D2 °नं) गुडोदनम् ।
अपूपैश्चैव पूपैश्च मोदकैश्च समन्वितम् ।
सभापर्वणि राजेन्द्र हविष्यं भोजयेद्द्विजान् ।
य इदं शृणुयाखिलं सभापर्व सुनिश्चितम् ।
न तस्य कुत्रचित्कश्चित्कदाचित्क्लेशसंभवः ।
सभापर्वान्तरे सम्यग्वनपर्व प्रकीर्तितम् ।
अष्टादशपुराणानां कथा तत्रातिविस्तृता ।
यस्य श्रवणमात्रेण न मोहं यान्ति मानवाः ।
कष्टं तीर्त्वा ध्रुवं लब्ध्वा स्वस्थानं प्राप्नुयान्नरः ।
न वियोगश्च शोकश्च जायते सर्वथा क्वचित् ।

[(L. 6) D1 (by corr.) न तस्य च कुपुत्रः स्यात् (for the prior half). — (L. 10) D2 तद्वत् (for लब्ध्वा).]

D1 cont.: सभापर्व संपूर्ण । श्रीकृष्णाय नमः । श्रीपाण्डुरङ्गाय रुक्मिणीवल्लभाय नमो नमः ।; while D2 cont.: संवत् १८२१ वर्षे माघमासे कृष्णपक्षे दशमी भृगुवासरे लिखितं सभापर्वपुस्तकं ॥ श्री ॥

— D3: श्रीकृष्णार्पणमस्तु । शके १७८७ पार्थिवसंवत्सर दा मार्गशीर्षवदि द्वादशी गुरुवार मध्याह्नवेलायां समाप्तिमियात् । इदं पुस्तकं वेंकटाद्रि श्रीनिवास बहादर देसाई परगणे गदग रौड कुंदा सरदेसाई सिंधनूर नाडगौडा किल्ले बादावि [? मि] समत कलिकेरा । हस्ताक्षर दासो गोविंद निसबत बहादर देसाई ।

627* अबद्धं वा सुबद्धं वा मम दोषो न विद्यते ।

श्रीकृष्णार्पणमस्तु । श्रीमध्वेशार्पणमस्तु ॥ छ ॥ छ ॥

— D4: 622* and 625* (transp. lines 1 and 2). इदं पुस्तकं लिखितं भीमाजी त्रिमलराव परगणे वाई देशपांडे वास्तव्य काशीक्षेत्रे । श्रीसमर्थरामदासार्पणमस्तु ॥

— D5: शुभमस्तु । रामचन्द्र । संवत् ॥ १६ ॥ Then line 1 of 622* and lines 1–3 of 624*. इति सभापर्व । अस्यानन्तरमारण्यकं पर्व । तस्यायमाद्यः श्लोकः । Then lines 3–4 of 620* (with the ref.). Then follow Vṛttāntas as in Ś1 (with unimportant v.l.). अतः परं वनं ॥

627* आदिः सभा वनविराटमथोद्यमश्च
भीष्मो गुरू रविजशल्यससौप्तिकं च ।
स्त्रीपर्व शान्तिरनुशासनमश्वमेधो
व्यासाश्रमं मुशलयानदिवावरोहः ॥

— D6: समाप्तं च सभापर्वमिति । Then follows a short table of contents of the parvan; and cont.: 622*. अस्यानन्तरमारण्यकं पर्व भविष्यति । तस्यायमाद्यः श्लोकः । Then lines 3–4 of 620* (with the ref.).

— T1: श्रीकृष्णाय नमः । सभापर्वणि समाप्तः ॥

628* करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः ।
यदक्षरपदभ्रष्टं मात्राहीनं च यद्भवेत् ।

ॐ शुभमस्तु । श्रीगुरुभ्यो नमः । श्रीरामा नीवे गतिः । सभापर्वलेखकः ऊरुगुडि शिवरामय्यणारु । सभापर्वपत्रसंख्या ॥ ९२ ॥ उत्तरपत्रे च आदिपर्वलेखकः अय्यन् तेरुवु सुब्बय्यः ॥

— G1: सभापर्व समाप्तं । हरिः ॐ । शुभमस्तु । श्रीहरये नमः ॥

— G2: श्रीकृष्णाय परब्रह्मणे नमः । हरिः ॐ । श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

— G3: शुभमस्तु । सभापर्व समाप्तं । श्रीकृष्णाय नमः । श्रीवेदव्यासाय नमः । हरिः ॐ । शुभमस्तु । श्रीरामाय नमः ॥, followed by line 1 of 628*.

— G4:

629* यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा [read °ष्टं] तादृशं लिखितं मया ।
अबद्धं वा सुबद्धं वा मम दोषो न विद्यते ।

श्रीगुरुभ्यो नमः । प्रमाथी नाम संवत्सरं मार्ह्ळि (मार्गशीर्ष) मासं १५ तारीक मंगळवारं द्वादशी रोहिणीनक्षत्रं वृषभलग्ने अनन्तनारायणपुत्रेण रामस्वामिना लिखितं सभापर्व संपूर्णं ॥

— G5: सभापर्व समाप्तं । हरिः ॐ । श्रीवासुदेवाय नमः ॥ Then line 1 of 628*, followed by शुभं भवतु ॥

— G6: हरिः ॐ । शुभमस्तु । Then line 1 of 628*. श्रीरुक्मिणीसत्यभामासमेतश्रीमदनगोपालार्पणमस्तु । अस्मद्गुरुभ्यो नमः । सीतालक्ष्मणभरतशत्रुघ्नहनुमद्विभीषणवाल्मीकिसमेतश्रीरामचन्द्राय नमो नमः ॥

हरिः ॐ। शुभमस्तु ॥ Then lines 3–4 of 620* (with the ref.).

— M1: समाप्तं चेदं सभापर्व ॥

630* स्मृते सकलकल्याणभाजनं यत्र जायते।
पुरुषस्तमजं नित्यं व्रजामि शरणं हरिम्।
कर्मणा मनसा वाचा या चेष्टा मम नित्यशः।
केशवाराधने साक्षाज्जन्मजन्मान्तरेष्वपि।

नारायणेन लिखितमिदं सभापर्वं समाप्तं। श्रीगोपालकृष्णार्पणमस्तु॥

— M2: सभापर्वं समाप्तं। शुभमस्तु ॥ Then line 1 of 628*.

APPENDIX I

This Appendix comprises a series of additional passages found in different MSS. which have been cited in the foregoing footnotes to the constituted text, but which, for various reasons, were not quoted there in extenso. They are mainly passages which were too long to be included in the footnotes; but along with them there will be found a certain number of short unimportant passages also, which could have been very easily accommodated in the footnotes, but which being found in single MSS. or in a very small group of cognate MSS. have been relegated to this Appendix as being of no special value for critical purposes.

The variants cited here are of the same order as those of the additional lines noted in the footnotes to the constituted text; in other words, the variants of monosyllabic verse-filling particles (such as च-वै-तु-हि) and adverbs (such as तथा-तदा-ततः; एव-एवं), discrepant readings of single MSS., corrupt readings, and common doublets (वेदि-वेदी, रोम-लोम) have been generally ignored, and scribes' errors have been silently corrected. Furthermore, the variants of the short prose formulaic references to the speaker (such as वैशंपायन उवाच) have been uniformly ignored here.

V1 B (B5 partly damaged) D (except D6) S ins. after 2. 2. 23 (T1 G1. 2. 4–6 M om. lines 1 and 3, ins. lines 4–7 after 2. 2. 23^{cd} and lines 15–16 *after* वैशं° of adhy. 3 ; B2 erroneously ins. the same lines, namely 15–16, *before* वैशं° उ° of adhy. 3):

सात्वतेन च वीरेण पृष्ठतो यायिना तदा ।
दारुकेण च सूतेन सहितो देवकीसुतः ।
स गतो द्वारकां विष्णुर्गरुत्मानिव वेगवान् ।
वैशंपायन उवाच ।
निवृत्य धर्मराजस्तु सह भ्रातृभिरच्युतः ।
सुहृत्परिवृतो राजा प्रविवेश पुरोत्तमम् ।
विसृज्य सुहृदः सर्वान्भ्रातॄन्पुत्रांश्च धर्मराट् ।
मुमोद पुरुषव्याघ्रो द्रौपद्या सहितो नृप ।
केशवोऽपि मुदा युक्तः प्रविवेश पुरोत्तमम् ।
पूज्यमानो यदुश्रेष्ठैरुग्रसेनमुखैस्तथा ।
आहुकं पितरं वृद्धं मातरं च यशस्विनीम् ।
अभिवाद्य बलं चैव स्थितः कमललोचनः ।
प्रद्युम्नसाम्बनिशठाश्चारुदे° गदं तथा ।
अनिरुद्धं च भानुं च परिष्वज्य जनार्दनः ।
स वृद्धैरभ्यनुज्ञातो रुक्मिण्या भवनं ययौ ।
मयोऽपि स महाभागः सर्वरत्नविभूषिताम् ।
विधिवत्कल्पयामास सभां धर्मसुताय वै ।

In B5, lines 1–2 are lost on a damaged folio. — (L. 1) G3 [अ]थ (for च). B3 पृष्ठतो ह्यनुयायिना. — T1 G1. 2. 4. 5 M read line 2 after line 8. — (L. 2) V1 तदासौ (for सहितो). — (L. 3) D4 गत्वा (for गतो). V1 B (except B4) D1–5 G3 शौरिर् (for विष्णुर्). — (L. 4) S om. the ref. S (except G6) निवृत्तो. B1 भ्रातृभिः सहितोच्युतः. T1 G4–6 सरन्भ्रातृभिरच्युतं. — (L. 5) S सुहृज्जनवृतो राजा (G6 राजन्). B1 विवेश स्वपुरोत्तमं. — G6 om. lines 6–8. — (L. 6) In B5, the portion from सर्वान्भ्रा° to °मुखैस्त in line 9 is lost on a damaged fol. S (G6 om.) transp. सुहृदः and सर्वान्. Dn1 D5 भ्रातृपुत्रांश्च. — (L. 7) V1 B (B5 damaged) D1. 2 T1 G1–5 सह भारत (T1 G5 °तः); Dn D3. 5 सहितो नृपः. — Before line 8, Dn D3–5 ins. वैशं° उ°. — After line 8, T1 G1. 2. 4. 5 M read line 2. — (L. 9) B1 m. 3–6 D1. 2 तदा (for तथा). S (except G3) उग्रसेनोद्धवादिभिः. — (L. 11) B5 सुतः; D1 स्थिरः (for स्थितः). — After line 11, D3 reads line 14. — (L. 12) B2. 6 D2–5 प्रद्युम्नशांब°. G6 प्रद्युम्नसांबनिशठचारुदेष्णगदांस्तथा. — (L. 13) G6 परिपूज्य. — (L. 14) D3 reads line 14 after line 11. In B5, the portion from रभ्यनु° to the end of this passage is lost on a damaged fol. V1 B1. 2. 6 वृद्धैस्तैरभ्य(B2 °प्य)नुज्ञातो; B3 सह तैरभ्यनु°; S वृद्धैस्तैश्चा(G6 °श्चैवा)भ्यनुज्ञातो. — After line 14, S ins.:

स तत्र भवने दिव्ये प्रमुमोद सुखी सुखम् ।
[colophon.]

— (L. 15) Om. in B2. V1 B4. 6 Dn D1–5 T1 सुमहाभागः. G M एतस्मिन्नंतरे राजन्मयो दैत्याधिप(G3 °त्यवर)स्तदा (G4–6 °था).

After 2. 5. 1, all MSS. except Ś1 K1–3 Ñ1, ins.:

वेदोपनिषदां वेत्ता ऋषिः सुरगणार्चितः ।
इतिहासपुराणज्ञः पुराकल्पविशेषवित् ।
न्यायविद्धर्मतत्त्वज्ञः षडङ्गविदनुत्तमः ।
ऐक्यसंयोगनानात्वसमवायविशारदः ।

D4 reads lines 1–10 after line 16. — (L. 1) Om. in G1. 2 M2. In B5, the portion from वेदोप° to ऋषिः is lost on a damaged folio. K4 B1 D1. 2 T1 G3–6 ततो वेदोपनिषदां (K4 °दो). K4 होता; B1 ज्ञाता; T1 G3–6 वेत्ता; M1 सुरा- (for ऋषिः). — (L. 2) D1 इतिहासपुराणानां. S क्रिया° (for पुरा°). — After line 2, S (except M2) ins.:

स्तुतिस्तोमग्रहस्तोभपदक्रमविभागवित् ।

— M2 om. lines 3–4. G6 om. from the post. half of line 3 to the prior half of line 6. — (L. 4) D6 reads line 4 twice. K4 एष संयोगनानात्व°; B6 ऐक्यं संयोगनानार्थ°; D1. 2 ऐक्यनानात्वसंयोग°; T1 G1. 2. 4 M1 ऐक्ययोगत्वनानात्व° (G1. 2 °नानात्वा°; G4 °नानार्थ°); G3 ऐक्ययोगित्वनानात्वसदुपायविशारदः. — After line 4, S (G6 om.) ins.:

शीक्षाक्षरविभागज्ञः पुराकल्पविशेषवित् ।
आदिकल्पार्थवक्ता च कल्पसूत्रार्थतत्त्ववित् ।
ब्रह्मचर्यव्रतपर ऊहापोहविशारदः ।

[M2 om. line 1. — (L. 1) T1 G4 M1 शिक्षाक्षर°; G5 °विशेषज्ञः. — (L. 2) G3 °वेत्ता (for °वक्ता). — (L. 3) T1 G4. 5 सभापो(G4 °प्रै)षविशारदः.]

— (L. 5) B2 D1. 2 नयकोविदः; G3–5 न्यायवित्कविः. — Lines 6–8 damaged in B5. — (L. 6) Dn1 D3. 5

वक्ता प्रगल्भो मेधावी स्मृतिमान्नयवित्कविः ।
परापरविभागज्ञः प्रमाणकृतनिश्चयः ।
पञ्चावयवयुक्तस्य वाक्यस्य गुणदोषवित् ।
उत्तरोत्तरवक्ता च वदतोऽपि बृहस्पतेः ।
धर्मकामार्थमोक्षेषु यथावत्कृतनिश्चयः ।
तथा भुवनकोशस्य सर्वस्यास्य महामतिः ।
प्रत्यक्षदर्शी लोकस्य तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा ।
सांख्ययोगविभागज्ञो निर्विवित्सुः सुरासुरान् ।
संधिविग्रहतत्त्वज्ञस्त्वनुमानविभागवित् ।
षाड्गुण्यविधियुक्तश्च सर्वशास्त्रविशारदः ।
युद्धगान्धर्वसेवी च सर्वत्राप्रतिघस्तथा ।
एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्युक्तो गुणगणैर्मुनिः ।

V1 B D S ins. after 2. 10. 22 (S, splitting up the passage in four groups, ins. them at different points of the constituted text; viz. lines 2–13 and 29–30 are ins. after 2. 10. 13, lines 14–18 after 2. 10. 18, lines 19–23 after 2. 10. 21^{ab}, and finally lines 24–28 after 2. 10. 22^{cd}):

प्रहृष्टाः शतशश्चान्ये बहुशः सपरिच्छदाः ।
गन्धर्वाणां च पतयो विश्वावसुर्हहाहुहूः ।
तुम्बुरुः पर्वतश्चैव शैलूषस्त्वथ नारदः ।
चित्रसेनश्च गीतज्ञस्तथा चित्ररथोऽपि च ।
एते चान्ये च गन्धर्वा धनेश्वरमुपासते ।
विद्याधराधिपश्चैव चन्द्रापीडः सहानुजैः ।
उपासते महात्मानं धनानामीश्वरं प्रभुम् ।
किंनराः शतशस्तत्र धनानामीश्वरं प्रभुम् ।
आसते चापि राजानो भगदत्तपुरोगमाः ।
द्रुमः किंपुरुषेशश्च उपास्ते धनदेश्वरम् ।

G2 परावर°. V1 B6 m प्राणवित्कृतनिश्चयः; S प्रमाणे कृत°. — (L. 8) K4 S ब्रुवतो (for वदतो). — (L. 9) B2 D1 M1 धर्मार्थकाममोक्षेषु. — (L. 10) Om. in T1 G3–5. K4 D2 भवनकोश(D2 °ष)स्य; B1.3.6 D6 (*sup. lin.* as above) भुवनकोषस्य. V1 तथा च बलकोशस्य; G1.2.6 भुवि चैव सकोशस्य (G6 तथा चास्य); M दिवि चेह च कोशस्य. D5 (marg. *sec. m.* as above) सर्वस्यापि; G1.2.6 M2 अन्वितस्य (G6 °ताश्च) (for सर्वस्यास्य). G1.2 महाद्युतिः (for °मतिः). — V1 om. lines 11–12. — (L. 11) B1 लोकानां; S सर्वस्य (for लोकस्य). — After line 11, K4 reads 2. 5. 2–3. — G6 om. lines 12–16. — (L. 12) G1.2 सांख्ययोगविधानज्ञो. B1.3 D2 निर्विमित्सुः सुरा°; D3 विवित्सुः ससुरा°; S (G6 om.) निर्विवक्षुरुदारधीः (for the post. half). — (L. 13) In B5, the portion from तत्त्वज्ञ° in line 13 up to एतैश्चा in line 16 is lost on a damaged folio. D1.2 हि (for तु). K4 क्षत्रमानविभागवित्; B1 ह्यनुमानविदुत्तमः; S (G6 om.) यानासनविभागवित्. — (L. 14) B1 षाड्गुण्यविषयज्ञश्च; S (G6 om.) °विधियुक्तः सन् (T1 G3 °क्तः स; G1 M °क्तस्य). T1 G अर्थशास्त्रविशारदः; M चार्थशास्त्रस्य पारगः. — (L. 15) D1.2 युद्धगांधर्वमेधावी; D3 G3.4 M नृत्त(D3 शुद्ध)गांधर्वसेवी च; T1 G1.2.5 नृत्तगांधर्ववेदी च. V1 B1.3m.4.6 D3–5.6 (marg. as above) सर्वत्राप्रतिमस्तथा; S (G6 om.) सर्वस्याप्रतिम(G2 °मा)स्तथा. — (L. 16) G2 शुभगुणैर् (for गुणगणैर्). B1 तथा; D6 वृतः (for मुनिः).

3

S (except G6) om. line 1. B1 reads lines 1–14 in marg. — (L. 1) V1 D1 शतशश्चापि; B2.3.6 D2 सततं चापि. B3 सुपरिच्छदाः; D6 च परि°. S ins. lines 2–13 and 29–30 after 2. 10. 13 (G6, after 2. 10. 14^{ab}). — (L. 2) B2.3m.5 D4–6 °वसुर्हाहाहुहूः; Dn °वसुर्ह(Dn1 °र्हा)हाहुहुः; D1 °वसुर्हहाहूहूः; D2 °वसुर्हहाहूहू; D3 G2–4.6 M °वसुहहाहुहूः (G4 M1 °हू); T1 °वसुमहहाहुहू (hypermetric); G1 °वसुहहाहुहूः. — (L. 3) D1 om. line 3. Dn1 reads prior half in marg. Dn D3 तुंबरुः; D4 तुबुरुः; D6 तुंबूरुः. V1 B D (D1 om.) शैलूष(Dn1 D4 °श)श्च तथापरः (B3 °रे) (for the post. half). — (L. 4) G1 गीतिज्ञम्. D6 G1 °रथोपि वा. — (L. 5) V1 D2 (marg. *sec. m.* as above) G3 बहवो (for गन्धर्वा). G1 नरेश्वरम् (for धने°). — (L. 6) B5 विद्याधरास्तथा चैव; G2 °धरादिभिश्चैव; G3 °धराधिपाश्चैव (for the prior half). V1 B4.6 Dn D1.3–6 चक्रधर्मा; B1 चित्रधर्मा; B2.3 D2 चक्रवर्मा; B5 चक्रधन्वा (m °मर्मा); G3 M2 चंद्रापीडाः; G5 °बीजः; G6 °सीड (sic) (for °पीडः). B2.3.6 सहात्मजैः; G3 तथानुजैः; M तथा(M1 सहा)नुगैः. — (L. 7) = line 18. G2.4 om. line 7. V1 B3.5 Dn D4–6 उपाचर(V1 °रं)ति तत्र स; B1.2.4 D2 उपाचरत्ततस्तस्यां (B1 °स्तदद्; B4 °स्तत्र); B6 उपाचरंस्ततस्तस्यां; D1 उपाचरंति ते तस्यां (for the prior half). B1.4 धनदं प्रभुमीश्वरं; B3.6 D1.2 प्रभुं धनदमीश्वरं (for the post. half.). — After line 7, B3 D1.2 read line 14 (B3 *repeating* it in its proper place). — (L. 8) B3.4 om. line 8; T1 om. lines 8–9; G1.3–6 M om. from the post. half of line 8 to the prior half of line 9. G1 किंनरैः (for °राः). — After line 8, D1 ins.:

गणाश्च शतशस्तत्र धनानामीश्वरं प्रभुम् ।
[cf. line 8 and 9.]

— (L. 9) B3.6 D1.2 गणाश्च शतशस्तत्र; G3 उपासते महात्मानं

राक्षसानां पतिश्चैव महेन्द्रो गन्धमादनः ।
सह यक्षैः सगन्धर्वैः सह सर्वैर्निशाचरैः ।
विभीषणश्च धर्मिष्ठ उपास्ते भ्रातरं प्रभुम् ।
हिमवान्पारियात्रश्च विन्ध्यकैलासमन्दराः ।
मलयो दर्दुरश्चैव महेन्द्रो गन्धमादनः ।
इन्द्रनीलः सुनाभश्च तथा दिव्यौ च पर्वतौ ।
एते चान्ये च बहवः सर्वे मेरुपुरोगमाः ।
उपासते महात्मानं धनानामीश्वरं प्रभुम् ।
नन्दीश्वरश्च भगवान्महाकालस्तथैव च ।
शङ्कुकर्णमुखाः सर्वे दिव्याः पारिषदास्तथा ।
काष्ठकूटः सोमनन्दी विजयश्च तपोधिकः ।
श्वेतश्च वृषभस्तत्र ननर्द सुमहारवः ।
धनदं राक्षसाश्चान्ये गन्धर्वाश्च समासते ।
परिषद्गणैः परिवृतमुपयातं महेश्वरम् ।
तं दृष्ट्वा देवदेवेशं शिवं त्रैलोक्यभावनम् ।
प्रणम्य मूर्ध्ना पौलस्त्यो बहुरूपमुमापतिम् ।
ततोऽभ्यनुज्ञां संप्राप्य महादेवाद्धनेश्वरः ।
आस्ते कदाचिद्भगवान्भवो धनपतेः सखा ।
निधीनां प्रवरौ मुख्यौ शङ्खपद्मौ धनेश्वरौ ।
सर्वान्निधीन्प्रगृह्याथ उपास्तां वै धनेश्वरम् ।

After 2. 12. 8, V1 B (B1 marg.) D S ins. (cf. 2. 30. 1–6):

परिग्रहान्नरेन्द्रस्य भीमस्य परिपालनात् ।
शत्रूणां क्षपणाच्चैव बीभत्सोः सव्यसाचिनः ।

(cf. line 7) (for the prior half). — M2 om. lines 9–10. — (L. 10) B1 D8 G1.4.6 किंपुरुषश्चैव. — G4 om. from post. half. of line 10 up to the post. half of line 13 (incl.); G1 M1 om. the post. half of line 10. T1 G2.3.5 आस्ते धनदमीश्वरं; G6 गणकश्रोत्रवीरकाः (for the post. half). — (L. 11) V1 B D रा(D4 र)क्षसाधिपतिश्चैव. — S (for G4, cf. v.l. line 10) om. the post. half. of line 11 and the prior half of line 12. — (L. 12) V1 सहस्राक्षैः; D1.4 सह यक्षैः (for सह यक्षैः). D2 (hypermetric) सह गंधर्वैः (for स°). D8 सह सर्व-; D6 सह यक्षैर्; G2 स च सर्वैर्; G6 सर्वसर्वैर् (for सह सर्वैर्). B1 निशाचरगणैः सह (for the post. half). — (L. 13) T1 G3.5 महाराज; G1.6 च धर्मात्मा; G2 M2 सु(M2 तु)धर्मिष्ठ; M1 च धर्मेश (for च धर्मिष्ठ). D1 G1 M1 उपास्ते भ्रातरं (D1 °रः) प्रभुः (for the post. half). — S ins. lines 29–30 after line 13. — S ins. lines 14–18 after 2. 10. 18. — (L. 14) B2 (for the first time) D1.2 read line 14 after line 7. B1.3–5 पारिपात्रश्च. D6 °कैलाश°. T1 G3–5 विंध्यः कैलासमंदरौ. — (L. 15) T1 G1–4 M1 दर्दर°. — (L. 16) V1 B Dn D1.2.4.8 M1 (*inf. lin.*) इंद्रकी(D4 °का)लः; G6 सुनामैश्च. T1 G3–5 आस्तां; G1.6 आस्तौ; G2 आस्ते (for तथा). M2 om. पर्वतौ. — (L. 18) = line 7. T1 उपासंते (for °सते). — S ins. lines 19–23 after 2. 10. 21^{ab}. — (L. 19) B3 तथापरः (for तथैव च). — (L. 20) D4 शंकुकर्णमुखाः; G6 शंकुकर्णमहाः. B1 D4 G2 परिषदास्; G1 पारिषदस्; G6 पार्षदास् (submetrical). — (L. 21) T1 G6 सोमनदी; G1 सोमानदी; G4 समनंदी. V1 B Dn D2–6 काष्ठ: (B3 °ष्ठ-; D3 °ष्टा-) कुटी(D5 °ठी)मुखो दंती (B1.2 नंदी); D1.2 काष्टकुंदी (D2 °ट्टी)मुखो दंडी (for the prior half). G1.6 तपोधनः (for °धिकः). V1 B1–3.5.6 D1–4.6 विजया च तपोधिका-

— (L. 22) V1 चैव (for तत्र). V1 B D नर्दन्ना(D4 °ना)स्ते महाबलः; G3 नदन्नास्ते महारवः. — (L. 23) V1 B Dn D1.2.4–6 पिशाचाश्च (for गन्ध°). B2.5 Dn D4–6 उपासते. — S ins. lines 24–28 after 2. 10. 22^{cd}. — (L. 24). Prior half hypermetric! B1 सपार्षदैः; B2–5 Dn D3–6 G2 पारिषदैः; G1 (before corr.) M2 परिषद्गजैः (M2 °तैः); G5 पारिषद्गणैः. V1 परिवृत (for °वृतम्). B6 D1.2 पार्षदैः संपरिवृत्त (B6 °वृतम्; D2 °वृत) (for the prior half). V1 उपयाति; B1.2.4.6 G1–3.5.6 उपायांतं; B3 D6 उपायातं; B5 उमया तं; Dn D3.5 उमापतिं (D3 °ति-); D1.2 उमया च; D4 उमाकांतं; T1 G4 उपयांतं (for °यातं). G3 नरे° (for महे°). — (L. 25) V1 B D सदा हि (for तं दृष्ट्वा). D3 त्रैलोक्यस्य च भावनं; D5 त्रैलोक्य च भावनं (submetrical) (for the post. half). — (L. 26) G5 देवदेवम् (for बहुरूपम्). B6 उपासते (for उमापतिम्). — (L. 27) G1 ततो ह्यनुज्ञां. T1 G4.6 महादेवं (for °देवाद्). — (L. 28) G3 आस्ते (for भवो). D4 तथा (for सखा). — S ins. lines 29–30 after line 13 (G4 om. lines 29–30). — (L. 29) V1 B D निधिप्रवरमुख्यौ च (V1 तौ) (for the prior half). T1 शंखपद्म-. S (G4 om.) धनेश्वरं (for °श्वरौ). — (L. 30) G2 निधिं (for निधीन्). T1 M2 प्रगृह्यैता उपासाते; G1.6 °ह्येता उपासेते; G2.3 °ह्येतावुपासे (G3 °सा)ते; G5 °ह्येता उपासंते; M1 °ह्यैतावुपासेते (for प्रगृह्याथ उपास्तां वै).

(L. 1) G2 प्रजानां (for भीमस्य). T1 G1.3–6 M धर्मेणानुशासनात् (for the post. half). — M2 om. lines 2–4. — (L. 2) B1.3.5 D2 क्षयणाच्; D3.5.6 क्षयनाच्; T1 क्षपणां (for क्षपणाच्). — After line 2, S (M2 om.) ins.:

बलीनां सम्यगादानान्नकुलस्य यशस्विनः ।

[G2.6 M1 उत्थानान् (for आदानान्).]

धीमतः सहदेवस्य धर्माणामनुशासनात् ।
अविग्रहा वीतभयाः स्वकर्मनिरताः सदा ।
निकामवर्षाः स्फीताश्च आसञ्जनपदास्तथा ।
वार्धुषी यज्ञसत्त्वानि गोरक्षं कर्षणं वणिक् ।
विशेषात्सर्वमेवैतत्संजज्ञे राजकर्मणा ।
अनुकर्षं च निष्कर्षं व्याधिपावकमूर्छनम् ।
सर्वमेव न तत्रासीद्धर्मनित्ये युधिष्ठिरे ।
दस्युभ्यो वञ्चकेभ्यश्च राज्ञः प्रति परस्परम् ।
राजवल्लभतश्चैव नाश्रूयत मृषाकृतम् ।
प्रियं कर्तुमुपस्थातुं बलिकर्म स्वकर्मजम् ।
अभिहर्तुं नृपाः षट्सु पृथक्जात्यैश्च नैगमैः ।
ववृधे विषयस्तत्र धर्मनित्ये युधिष्ठिरे ।
कामतोऽप्युपयुञ्जानै राजसैर्लोभजैर्जनैः ।
सर्वव्यापी सर्वगुणी सर्वसाहः स सर्वराट् ।
यस्मिन्नधिकृतः सम्राड् भ्राजमानो महायशाः ।
यत्र राजन्दश दिशः पितृतो मातृतस्तथा ।
अनुरक्ताः प्रजा आसन्नागोपाला द्विजातयः ।

— After line 3, Dn D1 ins.:

वैतन्त्यात्सर्वतश्चैव नकुलस्य स्वभावतः ।

— (L. 4) V1 B3.6 D1.2 S (M2 om.) स्वधर्म° (for स्वकर्म°). S प्रजाः (for सदा). — (L. 5) D2.3 तदा (for तथा). S कालवर्षी च (T1 निकामवर्षैः; G2 निकामवर्षी) पर्जन्य आसीज्जनपदे तदा. — (L. 6) D3-6 यज्ञमन्त्राणि; S °संतानो (M2 °नं) (for °सत्त्वानि). B1.2.5.6 G3.4 M गोरक्ष्यं; D1.2 गौरक्ष्यं. G2.4 कर्मणा (for कर्षणं). — (L. 7) V1 B6 D2 विशेषः; D1 विशेषं (for विशेषात्). V1 B4.6 D1.2 S सर्ववर्णानां. (for °मेवैतत्). S °कर्मणि. — (L. 8) D1 (m as above) च राजानं; D2 निकर्षं च (for च निष्कर्षं). V1 B3 S अवर्षं चातिवर्षं च (G1 अवर्षणं चातिवर्षं). T1 G1.2.6 M1 व्याधिः (for व्याधि-). G3 M2 व्याधिः पावकमुच्छिन्नं; G4 व्याधिपावकमूर्जितं. — (L. 9) S सर्वमेतत्तदा नासीद् (G1 हीनं). — (L. 10) G3 दस्युतो. V1 B1.2.6 D1.2 राजभृत्येभ्यः; S राजतो वापि (for वञ्चकेभ्यश्च). D4 राज्यं (for राज्ञः). V1 B1.2.6 D1.2 S परचक्रा(M1 प्रतिरोधा)त्परस्परं. — (L. 11) T1 G3 M वृथाकृतं; G1.6 धृता°; G2 वधः कृतः; G4 तदा भयं; G5 भयाकृतिं (for मृषाकृतम्). — (L. 12) D4 उपस्थानं (for °स्थातुं). B3.6 D4 T1 G2-4 M1 सुकर्मजं; D3 स्वकामजं. — (L. 13) B4 D2 अभिहंतुं; G4 °भर्तुं (for °हर्तुं). B1.6 नृपा जग्मुः; B2.4 नयात्षट्सु; B3 नृपान्षट्सु; D1.2 (m as above) नृपात्षड्गुः; S नृपं जग्मुः (for नृपाः षट्सु). B1.6 D1.2.4 जातैश्च; B3 जातिषु. S नान्यैः कार्यैः पृथग्जनाः (G4.5 °नः). — (L. 14) D3 धर्मयुक्ते (for °नित्ये). S धर्मैर्धनागमैस्तस्य ववृधे निच(G3.4 °श्च)यो महान्. — (L. 15) G5 हि (for [S]नि D2 °युंजानो; T1 G6 °युंजंते; G1.2.5 M1 °युंजन्; G3 °युंजीत; G4 °युक्तानां; M2 °युंजंति (for °युञ्जानैः). D1 कामभोग्युपभुंजानो (for the prior half). V1 B3 D2 राक्षसैर्; B2 ब्राह्मणैर्; D3 स राजं (for राजसैर्). B1.6 ब्राह्मणैर्लोभवर्जितैः; S अक्षयैर्लोकजैर्जनाः (G4 अक्षतैर्लेपनैर्द्विजाः). — S reads lines 16–19 after 2. 12. 10. — (L. 16) S (except G4 M2) सर्वगुणः. G5 सर्वराजश्च (for °साहः स). T1 G1-3 M1 च (for स). B3 धर्मराट् (for सर्व°). — (L. 17) G1.6 तस्मिन् (for यस्मिन्). V1 अधिगतः; D3.4 अविकृतः; T1 अधिकृतैः. G2 सम्रा (for सम्राड्). S यजमानो (for भ्राज°). — (L. 18) V1 B5 D3-6 यत्र जानन्; B2.6 D2 यं राजानं (for यत्र राजन्). S अनूचाना (G2.3 °नो) दश दश (for the prior half). D वृत्तनन् (for मातृतस्). D3.4 G1.6 तदा (for तथा). — (L. 19) T1 G1-3 अनुरक्ता यं (G1 °क्ता यं; G2 °क्ता यां) प्रतीक्षंते; G4-6 M अनुरक्ता (G5.6 °क्ता; M2 °क्ता) यं प्रतिष्ठंते (for the prior half). S सोत्सह(T1 °पा)स्ता द्विजातयः.

After 2. 20. 24, S ins.:

वैशंपायनः ।
एतच्छ्रुत्वा जरासंधः क्रुद्धो वचनमब्रवीत् ।
जरासंधः ।
नाहं कंसः प्रलम्बो वा न बाणो न च मुष्टिकः ।
नरको नेन्द्रतपनो न केशी न च पूतना ।
न कालयवनो वापि ये त्वया निहता युधि ।
त्वं तु गोपकुलोत्पन्नो जानिं वै पूर्विकां स्मर ।
योऽस्मद्भयादपक्रम्य सागरानूपमाश्रितः ।
जन्मभूमिं परित्यज्य मधुरां प्राकृतो यथा ।
सोऽधुना कत्थसे शौरे शरदीव यथा घनः ।
अद्यानृण्यं करिष्यामि भोजराजस्य धीमतः ।
जामातुरौग्रसेनस्य त्वां निहत्याद्य माधव ।
चिरकाङ्क्षितो मे संग्रामस्त्वां हन्तुं ससुहृद्गणम् ।
दिष्ट्या मे सफलो यत्नः कृतो देवैः सवासवैः ।
क्लीबाविमौ च गोविन्द भीमसेनार्जुनावुभौ ।

(L. 1) G6 om. the ref. M2 एवमुक्त्वा (for एतच्छ्रुत्वा). — (L. 2) M2 om. the ref. G2 हंसः (for कंसः). — (L. 3) G3 नरेंद्रतपनो (hypermetric); G4 नैद्रतपनौ; G6 नात्र तपनो. G2.6 M1 वानरः; G3 धेनुकः (for पूतना). — (L. 5) G4 लोककुलोत्पन्नो; M2 गोपकुलोद्भूतो. — (L. 8) G2 वीर (for शौरे). — (L. 10) G5 °सेनेश्च (for °सेनस्य); — (L. 13) M2 क्षीबा° (for क्लीबा°). — (L. 14) G4-6

हिंस्यामि युधि विक्रम्य सिंहः क्षुद्रमृगानिव ।
वैशंपायनः ।
तस्य रोषाभिभूतस्य जरासंधस्य गर्जतः ।
सर्वभूतानि वित्रेसुर्ये तत्रासन्समागताः ।
श्रीभगवान् ।
किं गर्जसि जरासंध कर्मणा तान्समाचर ।
मम निर्देशकर्तृभ्यां पाण्डवाभ्यां नृपाधम ।
सामात्यं ससुतं चाद्य घातयिष्याम्यहं रणे ।
न कथंचन जीवन्वै प्रवेक्ष्यसि पुरोत्तमम् ।

After 2. 20. 34, S ins.:

जनमेजयः ।
किमर्थं वैरिणावास्तामुभौ तौ कृष्णमागधौ ।
कथं च निर्जितः संख्ये जरासंधेन माधवः ।
कश्च कंसो मागधस्य यस्य हेतोः स वैरवान् ।
एतदाचक्ष्व मे सर्वं वैशंपायन तत्त्वतः ।
वैशंपायनः ।
यादवानामन्ववाये वसुदेवो महामतिः ।
उदपद्यत वार्ष्णेयो ह्युग्रसेनस्य मन्त्रभृत् ।
उग्रसेनस्य कंसस्तु बभूव बलवान्सुतः ।
ज्येष्ठो बहूनां कौरव्य सर्वशस्त्रविशारदः ।
जरासंधस्य दुहिता तस्य भार्यातिविश्रुता ।
राज्यशुल्केन दत्ता सा जरासंधेन धीमता ।
तदर्थमुग्रसेनस्य मथुरायां सुतस्तदा ।
अभिषिक्तस्तदामात्यैः स वै तीव्रपराक्रमः ।
ऐश्वर्यबलमत्तस्तु स तदा बलमोहितः ।
निगृह्य पितरं भुङ्क्ते तद्राज्यं मन्त्रिभिः सह ।
वसुदेवस्य तत्कृत्यं न शृणोति स मन्दधीः ।
स तेन सह तद्राज्यं धर्मतः पर्यपालयत् ।
प्रीतिमान्स तु दैत्येन्द्रो वसुदेवस्य देवकीम् ।
उवाह भार्यां स तदा दुहिता देवकस्य या ।
तस्यामुद्वाह्यमानायां रथेन जनमेजय ।
उपारुरोह वार्ष्णेयं कंसो भूमिपतिस्तदा ।
ततोऽन्तरिक्षे वागासीद्देवदूतस्य कस्यचित् ।
वसुदेवश्च शुश्राव तां वाचं पार्थिवश्च सः ।
यामेतां वहमानोऽद्य कंसोद्वहसि देवकीम् ।
अस्या यश्चाष्टमो गर्भः स ते मृत्युर्भविष्यति ।
सोऽवतीर्य ततो राजा खड्गमुद्धृत्य निर्मलम् ।
इयेष तस्या मूर्धानं छेत्तुं परमदुर्मतिः ।
स सान्त्वयंस्तदा कंसं हसन्क्रोधवशानुगम् ।
राजन्ननुनयामास वसुदेवो महामतिः ।
अहिंस्यां प्रमदामाहुः सर्वधर्मेषु पार्थिव ।
अकस्मादबलां नारीं हन्तासीमामनागसीम् ।
यच्च तेऽत्र भयं राजञ्शक्यते बाधितुं त्वया ।
इयं च शक्या पालयितुं समयश्चैव रक्षितुम् ।
अस्यास्त्वमष्टमं गर्भं जातमात्रं महीपते ।
विध्वंसय तदा प्राप्तमेवं परिहृतं भवेत् ।
एवं स राजा कथितो वसुदेवेन भारत ।
तस्य तद्वचनं चक्रे शूरसेनाधिपस्तदा ।

Colophon.

वैशंपायनः ।
ततस्तस्यां संबभूवुः कुमाराः सूर्यवर्चसः ।
जाताञ्जातांस्तु तान्सर्वाञ्जघान मथुरेश्वरः ।
अथ तस्यां समभवद्बलदेवस्तु सप्तमः ।
याम्यया मायया तं तु यमो राजा विशां पते ।
देवक्या गर्भमतुलं रोहिण्या जठरेऽक्षिपत् ।
आकृष्य कर्षणात्सम्यक्संकर्षण इति स्मृतः ।
बलश्रेष्ठतया तस्य बलदेव इति स्मृतः ।
पुनस्तस्यां समभवदष्टमो मधुसूदनः ।

°मृगाविव (for °मृगानिव). — (L. 17) $G_{2.6}$ M_2 श्रीवासुदेवः; G_4 श्रीकृष्णः (for श्रीभगवान्). — (L. 19) $G_{2.3.6}$ त्वाद्य; M_2 त्वद्य (for चाद्य).

(L. 1) G_5 इमौ (for उभौ). — (L. 3) G_6 कश्चासौ मागधेशस्य. — (L. 4) M_1 ब्रह्मन् (for एतद्). — (L. 5) G_6 यादवानामन्वये वै. G_2 generally reads वासु° (for वसु°). — (L. 6) G_6 कृष्णं यो (for वार्ष्णेयो). G_2 उग्र° (for ह्युग्र°). — (L. 8) $G_{2.6}$ सर्वशस्त्रभृतां वरः; $G_{3.4}$ °शास्त्रविशारदः. — (L. 9) T_1 $G_{2.4-6}$ भार्येति विश्रुता; G_3 भार्येति संश्रुता; M_1 भार्येति नः श्रुतं. — (L. 10) G_2 राज्यशुल्केति दत्तास्य. — (L. 12) T_1 $G_{3.6}$ M_1 सहामात्यः; G_2 सहामात्यैः; G_5 सदामात्यः. G_2 शूर° (for तीव्र°). — (L. 13) T_1 M_1 °मद° (for °बल°). — (L. 14) M_1 भ्रातृभिः (for मन्त्रिभिः). — (L. 15) G_3 तद्वाक्यं (for तत्कृत्यं). T_1 नाश्रृणोत्स च मंदधीः. — (L. 16) $G_{5.6}$ न (for स). G_6 स हि (for सह). T_1 $G_{3.5}$ पर्यपालयन्. — G_4 om. lines 18–23. — (L. 18) G_2 M_1 दैवकस्य. G_2 च; G_6 ह (for या). — (L. 19) G_2 उद्वाह्यमानायां; G_6 उद्वह°. — (L. 22) $G_{5.6}$ यः (for सः). — (L. 24) G_6 अस्यां (for अस्या). — (L. 32) Hypermetric! G_4 om. the first च. $G_{2.3.6}$ अयशस्यं च (G_6 हि) (for समयश्चैव). — (L. 33) G_2 °स्त्वमष्टगर्भं च. — (L. 36) T_1 G_4 शूरसेनपति°. — Colophon. Adhy. no.: T_1 G_{2-6} M_1 24. — (L. 38) T_1 जातं जातं स तान्सर्वान्. — (L. 39) M_1 संबभूव (for समभवद्). — (L. 42) G_5 करणात्सम्यक्; G_6 सम्यक्कर्षणात् (by transp.). — (L. 43) G_6 बलश्रेष्ठस्य तस्यासीद् (for the prior half). — (L. 44)

तस्य गर्भस्य रक्षां तु चक्रे सोऽभ्यधिकं नृपः ।
ततः काले रक्षणार्थं वसुदेवस्य सात्वतः ।
उग्रः प्रयुक्तः कंसेन सचिवः क्रूरकर्मकृत् ।
विमूढेषु प्रभावेन बालस्योत्तीर्य तत्र वै ।
उपागम्य स घोषे तु जगाम समहाद्युतिः ।
जातमात्रं वासुदेवमथाकृष्य पिता ततः ।
उपजह्रे परिक्रीतां सुतां गोपस्य कस्यचित् ।
मुमुक्षमाणस्तं शब्दं देवदूतस्य पार्थिव ।
जघान कंसस्तां कन्यां प्रहसन्ती जगाम सा ।
आर्येति वाशती शब्दं तस्मादार्येति कीर्तिता ।
एवं तं वञ्चयित्वा च राजानं स महामतिः ।
वासुदेवं महात्मानं वर्धयामास गोकुले ।
वासुदेवोऽपि गोपेषु ववृधेऽब्जमिवाम्भसि ।
अज्ञायमानः कंसेन गूढोऽग्निरिव दारुषु ।
विप्रचक्रेऽथ तान्सर्वान्बल्लवान्मधुरेश्वरः ।
वर्धमानो महाबाहुस्तेजोबलसमन्वितः ।
ततस्ते क्लिश्यमानास्तु पुण्डरीकाक्षमच्युतम् ।
भयेन कामादपरे गणशः पर्यवारयन् ।
स तु लब्ध्वा बलं राजन्नुग्रसेनस्य संमतः ।
वसुदेवात्मजः सवभ्रातृभिः सहितं पुनः ।
निर्जित्य युधि भोजेन्द्रं हत्वा कंसं महाबलः ।
अभ्यषिञ्चत्ततो राज्य उग्रसेनं विशां पते ।
ततः श्रुत्वा जरासंधो माधवेन हतं युधि ।
शूरसेनाधिपं चक्रे कंसपुत्रं तदा नृप ।
स सैन्यं महदुत्थाप्य वासुदेवं प्रसह्य च ।
अभ्यषिञ्चत्सुतं तत्र सुताया जनमेजय ।
उग्रसेनं च वृष्णींश्च महाबलसमन्वितः ।
स तत्र विप्रकुरुते जरासंधः प्रतापवान् ।
एतद्वैरं कौरवेय जरासंधस्य माधवे ।
आशामितार्थो राजेन्द्र संरुरोध विनिर्जितान् ।
पार्थिवैस्तैर्नृपतिभिर्यक्ष्यमाणः समृद्धिमान् ।
देवश्रेष्ठं महादेवं कृत्तिवासं त्रियम्बकम् ।
एतत्सर्वं यथावृत्तं कथितं भरतर्षभ ।
यथा तु स हतो राजा भीमसेनेन तच्छृणु ।

Colophon.

K1 V1 B D ins. after 2. 21. 10: G3, after 2. 21. 11:

करग्रहणपूर्वं तु कृत्वा पादाभिवन्दनम् ।
कक्षैः कक्षां विधुन्वानावास्फोटं तत्र चक्रतुः ।
स्कन्धे दोर्भ्यां समाहत्य निहत्य च मुहुर्मुहुः ।
अङ्गमङ्गैः समाश्लिष्य पुनरास्फालनं विभो ।
चित्रहस्तादिकं कृत्वा कक्षाबन्धं च चक्रतुः ।
गलगण्डाभिघातेन सस्फुलिङ्गेन चाशनिम् ।
बाहुपाशादिकं कृत्वा पादाहतशिरावुभौ ।
उरोहस्तं ततश्चक्रे पूर्णकुम्भौ प्रयुज्य तौ ।

G4 पुरस्तस्यां; G5.6 पुनस्तस्याः. — (L. 45) M1 °भ्यधिकां. G5.6 नृप. — (L. 46) G2 रक्षणार्थी. T1 तत्वतः (for सात्वतः). — G2 M1 om. lines 48–49. — (L. 50) G2 अपकृष्य. — (L. 52) G6 दिदृक्ष° (for मुमुक्ष°). T1 G6 M1 पार्थिवः. — (L. 54) G2 आर्येत्युक्त्वा सती शब्दं. M1 विश्रुता (for कीर्तिता). — (L. 55) G6 महाद्युतिः. — (L. 56) T1 G4 अर्पया° (for वर्धया°). — (L. 57) G2 गोष्ठेषु. — (L. 58) G5.6 गाढोग्निरिव. — (L. 59) G2.4 तथा (for ऽथ तान्). G6 वल्लभान् (for बल्लवान्). G2.6 M1 मधुसूदनः (for °रेश्वरः). — (L. 60) G6 वस° (for वर्ध°). — G6 om. lines 61–63. — (L. 64) G5 वसुदेवात्मजैः. G3 सार्धं (for सर्वैर्). T1 M1 सहितः (for °तं). G2.6 सहितो (G6 °तं) भ्रातृभिः सह; G3 भ्रातृभिः सह नित्यशः. — (L. 65) G2 M1 महाबलं. — (L. 66) G2 अभिषिंचत्; G6 अभिषिच्य. — (L. 67) G2 तच्छ्रुत्वा स जरासंधो. — (L. 68) T1 M1 नृपः; G6 नृपं. — (L. 69) G6 प्रयुज्य (for प्रसह्य). — (L. 71) G3.4.6 वृष्णिं च (for वृष्णींश्च). — (L. 74) G6 °सितार्थे (for °सितार्थो). — (L. 75) G2 M1 स पार्थिवैस्तैर्नृपतिर् (for the prior half). — (L. 76) G6 °भागं (for °देवं). — After line 76, G3 ins.:

साम्राट्पदमनीम्नंश्च कौरवानप्यपीडयत् ।

— Colophon. Adhy. no.: T1 G2–6 M1 25.

(L. 1) D3–5 कृतं (for कृत्वा). B2.5 °धावनं; B6 °वादनं (for °वन्दनम्). — (L. 2) B2–6 भुजैः; D1.2 रजैः (D2 °जः) (for कक्षैः). B2.4.6 Dn2 कक्षान्; B3 भुजौ (for कक्षां). K1 स्फोटनं (for आस्फोटं). D4 बाहुस्फोटं प्रचक्रतुः (for the post. half). — (L. 3) Dn2 D4 समाहृत्य; D1 °हार-. K1 D3–5 बलिनौ; V1 B3.4.6 D1.2 चलिनं; B1 चालितं; G3 वलितं (for निहत्य). — (L. 4) K1 B1.2.5.6 D1–5.6m अंगैरंगं; B3 अंगेनांगं; G3 अंगैरथ (for अङ्गमङ्गैः). K1 (before corr.) समाश्रित्य. K1 आस्फालितं; V1 D3–5 °स्फोटनं. B2 प्रभो (for विभो). — (L. 5) Dn1 कक्षाबद्धं. B2 D1.2 तु; D4 प्र- (for च). V1 पादहस्तस्थिरावुभौ (for the post. half). — V1 om. lines 6–7. — (L. 6) K1 गलदंडविघातेन; B3 गलदंनामि°; B4 D2 गलदंडाभि°; D1 राजदंडाभि°; D3 गलगंडाभि°. K1 B2–6 D1.2 सस्फुलिंगेन चाशनिः; B1 सस्फुलिंगामिवाशनिः. — D6 om. (hapl.) from the post. half of line 7 to the prior half of line 9. — (L. 7)

करसंपीडनं कृत्वा गर्जन्तौ वारणाविव ।
नर्दन्तौ मेघसंकाशौ बाहुप्रहरणावुभौ ।
तलेनाहन्यमानौ तु अन्योन्यं कृतवीक्षणौ ।
सिंहाविव सुसंक्रुद्धावाकृष्याकृष्य युध्यताम् ।
अङ्गेनाङ्गं समापीड्य बाहुभ्यामुभयोरपि ।
आवृत्य बाहुभिश्चापि उदरं च प्रचक्रतुः ।
उभौ कट्यां सुपार्श्वे तु तक्षवन्तौ च शिक्षितौ ।
अधोहस्तं स्वकण्ठे तूदरस्योरसि चाक्षिपत् ।
सर्वातिक्रान्तमर्यादं पृष्ठभङ्गं च चक्रतुः ।
संपूर्णमूर्छां बाहुभ्यां पूर्णकुम्भं प्रचक्रतुः ।
तृणपीडं यथाकामं पूर्णयोगं समुष्टिकम् ।
एवमादीनि युद्धानि प्रकुर्वन्तौ परस्परम् ।
तयोर्युद्धं ततो द्रष्टुं समेताः पुरवासिनः ।
ब्राह्मणा वणिजश्चैव क्षत्रियाश्च सहस्रशः ।
शूद्राश्च नरशार्दूल स्त्रियो वृद्धाश्च सर्वशः ।
निरन्तरमभूत्तत्र जनौघैरभिसंवृतम् ।

8

After 2. 22. 9, G3 ins.:

वीक्ष्य भीमं ततः कृष्णो नलं जग्राह पाणिना ।
द्विधा व्यतिलिखत्तं तु जरासंधवधं प्रति ।
ततस्त्वाज्ञाय तस्यै * * * * * * * * * * ।
* * * * * * * त्रं प्राक्षिपद्विननाद च ।
पुनः संधाय तु तदा जरासंधः प्रतापवान् ।
भीमेन सह संगम्य बाहुयुद्धं चकार ह ।
तयोः समभवद्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ।
सर्वलोकक्षयकरं सर्वं * * * * * * ।
* * * * * * * * * * * * * द्य माधवः ।
व्यत्यस्य प्राक्षिपत्तत्तु जरासंधवधेप्सया ।
भीमसेनस्तदाज्ञात्वा निर्बिभेद च मागधम् ।
द्विधा व्यत्यस्य पादेन प्राक्षिपच्च ननाद ह ।
शुष्कमांसास्थिमेदोसृग्भिन्नमस्तकपिण्डकः ।
शवभूतस्तदा राजन्पिण्डीकृत इवाबभौ ।

After 2. 22. 40, S ins.:

सहदेवः ।
यत्कृतं पुरुषव्याघ्र मम पित्रा जनार्दन ।
तत्ते हृदि महाबाहो न कार्यं पुरुषोत्तम ।
त्वां प्रपन्नोऽस्मि गोविन्द प्रसादं कुरु मे प्रभो ।
पितुरिच्छामि संस्कारं कर्तुं देवकिनन्दन ।
त्वत्तोऽभ्यनुज्ञां संप्राप्य भीमसेनात्तथार्जुनात् ।
निर्भयो विचरिष्यामि यथाकामं यथासुखम् ।
वैशंपायनः ।
एवं विज्ञाप्यमानस्य सहदेवस्य मारिष ।
प्रहृष्टो देवकीपुत्रः पाण्डवौ च महारथौ ।

K1 पादाहतिवरावुभौ. — (L. 8) K1 जत्तुहस्तं च चक्राते (for the prior half). B1.3.6 D1.2 पूर्णकुंभं; D4 °कुंभैः. K1 पूर्णजंमप्रजंमनौ (for the post. half). — (L. 9) K1 करपीडनं ततः कृत्वा (hypermetric!). — (L. 10) B3.4 नर्दंतौ; G3 नर्दनां. V1 भीम° (for मेघ°). — (L. 11) K1 Dn1 G3 तौ (for तु). K1 स्तब्धलोचनौ; V1 B (except B3) D1-6 स्तब्धवीक्षणौ; G3 प्रहितेक्षणौ (for कृतवीक्षणौ). — (L. 14) K1 V1 B1.3.4 D1.2 आवर्त्य; B5.6 आरभ्य; G3 आवर्ज्य (for आवृत्य). D1.2 बहुभि° (for बाहुभि°). K1 उत्तरं तु; V1 उदराभ्यां; B2.5 जठरं तौ; B3 उदराढ्यं; B6 नदा वाद्यं; D4 उदरे च; G3 उदराद्यं (for उदरं च). B2.5 विजघ्नतुः; D3 प्रजघ्नतुः (for प्रचक्रतुः). — K1 om. (hapl.) lines 15–18; V1 om. lines 15–16. — (L. 15) B (except B1) D2 G3 कट्यंश(G3 °स)पार्श्वे; Dn1 कट्यां सपार्श्वे; D3 कट्यां सुपार्श्वे. D1 कबंधश्च सपार्श्वे तु. B2.3.6 D1.2 G3 कृतवंतौ; D6 तं भवंतौ (for तक्षवन्तौ). B2-4.6 D1-3 G3 सुशिक्षितौ. — (L. 16) Dn2 च कंठे; D1.2 सकंठे; D4 सुकंठं (for स्वकण्ठे). — B3.6 G3 om. the post. half of line 16 and the prior half of line 17. Dn2 परस्योरसि; D1-3 उरस्तु(D3 °स्यो)रसि (for [उ]दरस्योरसि). — B4 om. line 17. — (L. 18) B1 D1 °शुचि-; B2-6 D2 °सूची- (for °मूर्छां). V1 पूर्णचंद्रं; B Dn1 D1.2.6 पूर्णपुंजं. D5 च (for प्र-). — (L. 19) K1 हनुपिडं; B3.4 तृणपीडां; B5 D5 °पीठं; D3 तृणापीडं; G3 कृशापीडं. K1 तथाकर्म; B1 तथा कूर्मं; B2-5 D1.2 तथा कामं; G3 तथा कर्णं (for यथाकामं). — After line 20, B2.5 ins.:

वीरौ परमसंहृष्टौ परस्परवधैषिणौ ।
महावीरौ महाकक्षौ नियुद्धकुशलावुभौ ।
अन्योन्यमभिसंरब्धौ ततप्रतलघातिनौ ।
क्रोधरक्तेक्षणौ वीरौ युयुत्सू तलघातिनौ ।
ततश्चटच्चटाशब्दः सुघोरोऽभूद्भयंकरः ।
अभवत्तत्र राजेन्द्र वीरयोर्बाहुशालिनोः ।

— After the above, B2.5 read 2. 21. 11–12. — D1.2 read lines 21–24 after 2. 21. 12; G3 reads the same lines after 2. 21. 15. — (L. 22) G3 तथैव च (for सहस्रशः). — (L. 24) B5 G3 °रपि संवृतं.

(L. 1) G6 पुंडरीकाक्ष. — (L. 2) T1 G5 बलसत्तम (for पुरुषोत्तम). — (L. 4) G2.6 M1 पितुश्चेच्छामि. — (L. 6) M1 °कालं (for °कामं). — (L. 7) T1 G2.4-6 M1 om. the ref. G2 भाषितं; G3 भारत (for मारिष). G6 मानुषः पुरुषोत्तमः

क्रियतां संस्क्रिया राजन्पितुस्त इति चाब्रुवन् ।
तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य पार्थयोश्च स मागधः ।
प्रविश्य नगरं तूर्णं सह मन्त्रिभिरच्युत ।
चितां चन्दनकाष्ठैश्च कालेयसरलैस्तथा ।
कालागरुसुगन्धैश्च तैलैश्च विविधैरपि ।
घृतधाराक्षतैश्चैव सुमनोभिश्च मागधम् ।
समन्तादवकीर्यन्त दह्यन्तं मगधाधिपम् ।
उदकं तस्य चक्रेऽथ सहदेवः सहानुजः ।
कृत्वा पितुः स्वर्गगतिं निर्ययौ यत्र केशवः ।
पाण्डवौ च महाभागौ भीमसेनार्जुनावुभौ ।
स प्रह्वः प्राञ्जलिर्भूत्वा विज्ञापयत माधवम् ।
इमे रत्नानि भूरीणि गोजाविमहिषादयः ।
हस्तिनोऽश्वाश्च गोविन्द वासांसि विविधानि च ।
दीयतां धर्मराजाय यथा वा मन्यते भवान् ।

10

After 2. 22. 48, S (except M_2) ins.:

हृष्टश्च धर्मराड्वाक्यं जनार्दनमभाषत ।
त्वां प्राप्य पुरुषव्याघ्र भीमसेनेन पातितः ।
मागधोऽसौ बलोन्मत्तो जरासंधः प्रतापवान् ।
राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं प्राप्स्यामि विगतज्वरः ।
त्वद्बुद्धिबलमाश्रित्य यागार्होऽस्मि जनार्दन ।
पीतं पृथिव्यां क्रुद्धेन यशस्ते पुरुषोत्तम ।
जरासंधवधेनैव प्राप्तास्ते विपुलाः श्रियः ।
एवं संभाष्य कौन्तेयः प्रादाद्रथवरं प्रभोः ।
प्रतिगृह्य तु गोविन्दो जरासंधस्य तं रथम् ।
प्रहृष्टस्तस्य मुमुदे फल्गुनेन जनार्दनः ।
प्रीतिमानभवद्राजन्धर्मराजपुरस्कृतः ।

11

After 2. 23. 3, S ins.:

एतच्छ्रुत्वा कुरुश्रेष्ठो धर्मराजः सहानुजः ।
प्रहृष्टो मन्त्रिभिश्चैव व्यासधौम्यादिभिः सह ।
ततो व्यासो महाबुद्धिरुवाचेदं वचोऽर्जुनम् ।
साधु साध्विति कौन्तेय दिष्ट्या ते बुद्धिरीदृशी ।
पृथिवीमखिलां जेतुमेको व्यवसितो भवान् ।
धन्यः पाण्डुर्महीपालो यस्य पुत्रस्त्वमीदृशः ।
सर्वं प्राप्स्यति राजेन्द्रो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
त्वद्वीर्येण स धर्मात्मा सार्वभौमत्वमेष्यति ।
त्वद्बाहुबलमाश्रित्य राजसूयमवाप्स्यति ।
सुनयाद्वासुदेवस्य भीमार्जुनबलेन च ।
यमयोश्चैव वीर्येण सर्वं प्राप्स्यति धर्मराट् ।
तस्माद्दिशं देवगुप्तामुदीचीं गच्छ फल्गुन ।
शक्तो भवान्सुराञ्जित्वा रत्नान्याहर्तुमोजसा ।
प्राचीं भीमो बलश्लाघी प्रयातु भरतर्षभ ।
याम्यां तत्र दिशं यातु सहदेवो महारथः ।
प्रतीचीं नकुलो गत्वा वरुणेनाभिपालिताम् ।
एषा मे नैष्ठिकी बुद्धिः क्रियतां भरतर्षभाः ।
श्रुत्वा व्यासवचो हृष्टास्तमूचुः पाण्डुनन्दनाः ।
एवमस्तु मुनिश्रेष्ठ यथाज्ञापयसि प्रभो ।
तेऽप्यनुज्ञाप्य राजानं सैन्येन महता वृताः ।

12

T_1 $G_{2.4.5}$ M ins. after 2. 25. 6: $G_{1.6}$ ins. after 2. 25. 5[1]: G_3 ins. after 2. 24. 21:

हेमकूटमथासाद्य न्यविशत्फल्गुनस्तदा ।
तं हेमकूटं राजेन्द्र समतिक्रम्य पाण्डवः ।

(for the post. half). — (L. 9) T_1 संज्ञया; G_2 संस्कृतं; G_6 सत्क्रिया (for संस्क्रिया). — (L. 10) G_2 महारथः (for स मागधः). — (L. 11) T_1 अच्युतं; $G_{2.3}$ अच्युत; M_1 अच्युतः (for अच्युत). — (L. 12) M_1 चकार (for चन्दन-). — (L. 14) G_3 M_1 मागधाः. — (L. 15) om. in G_6. G_2 ददहुर् (for दह्यन्तं). — (L. 18) T_1 G_{3-5} महाबाहू (for °भागौ). — (L. 19) G_6 प्रभुः (for प्रह्वः). T_1 G_{4-6} M_1 व्यज्ञापयत. G_6 मागधः (for माधवम्). — (L. 20) G_6 मनोज्ञानि च भूरीणि (for the prior half). — (L. 22) G_2 नीयंतां; M_1 दीयंतां (for दीयतां).

10

(L. 5) G_4 आसाद्य (for आश्रित्य). $G_{3.6}$ M_1 भागार्हो (for यागार्हो). — (L. 6) T_1 G_4 पृथिव्याः. $G_{1.5}$ युद्धेन; M_1 कुंडेन (for क्रुद्धेन). — (L. 8) G_2 विभोः; G_{4-6} प्रभो (for प्रभोः). — (L. 9) G_2 प्रत्यगृह्णत (for प्रतिगृह्य तु). — G_2 om. line 11.

11

(L. 5) T_1 G_5 [ऽ]ध्यवसितो (for व्यवसितो). G_3 महान् (for भवान्). — (L. 8) G_3 त्वद्वीर्येण (for त्वद्वीर्येण). G_2 तु; G_4 च (for स). $G_{4.5}$ स((G_5 सा)र्वभूमित्वमेष्यति. — (L. 12) G_1 तस्माद्दिवं. — (L. 13) G_3 सुरान्सुरान् (for भवान्सुरान्). — (L. 14) M_2 प्राच्या (for प्राचीं). $G_{1.6}$ भरतर्षभः. — (L. 15) G_6 यत्र; M_1 त्वत्र (for तत्र). G_3 M_2 transp. तत्र and दिशं. — (L. 16) $G_{1.6}$ प्रतीच्यां. — (L. 17) T_1 G_{3-5} M भरतर्षभाः. — (L. 18) G_1 प्रत्यूचुः (for तमूचुः). — (L. 19) $G_{1.4}$ यदा° (for यथा°). — (L. 20) G_6 ते ह्यनुज्ञाप्य; M_1 तेऽभ्यनु° (for तेऽप्यनु°). G_4 राजानः.

12

G_3 om. lines 1–9. — (L. 1) $G_{1.6}$ om. the prior half. M_1 न्यवसत् (for न्यविशत्). $G_{4.5}$ तथा (for तदा). — (L. 2) T_1 $G_{1.5}$ आसाद्य. — G_4 om. from the post. half of line 3 to the prior half of line 7.

हरिवर्षं विवेशाथ सैन्येन महता वृतः ।
तत्र पार्थो ददर्शाथ बहूंश्चैव मनोरमान् ।
नगरांश्च वनांश्चैव नदीश्च विमलोदकाः ।
पुरुषान्देवकल्पांश्च नारीश्च प्रियदर्शनाः ।
तान्सर्वांस्तत्र दृष्ट्वाथ मुदा युक्तो धनंजयः ।
वशे चक्रे च रत्नानि लेभे च सुबहूनि च ।
ततो निषधमासाद्य गिरिस्थानजयत्प्रभुः ।
अथ राजन्नतिक्रम्य निषधं शैलमायतम् ।
विवेश मध्यमं वर्षं पार्थो दिव्यमिलावृतम् ।
तत्र देवोपमान्दिव्यान्पुरुषान्देवदर्शनान् ।
अदृष्टपूर्वान्सुभगान्स ददर्श धनंजयः ।
सदनानि च शुभ्राणि नारीश्चाप्सरसंनिभाः ।
दृष्ट्वा तानजयद्रम्यान्स तैश्च ददृशे तदा ।
जित्वा च तान्महाभागान्करे च विनिवेश्य सः ।
रत्नान्यादाय दिव्यानि भूषणैर्वसनैः सह ।
उदीचीमथ राजेन्द्र ययौ पार्थो मुदान्वितः ।
स ददर्श ततो मेरुं शिखराणां प्रभुं महत् ।
तं काञ्चनमयं दिव्यं चतुर्वर्णं दुरासदम् ।
आयतं शतसाहस्रं योजनानां तु सुस्थितम् ।
ज्वलन्तमचलं मेरुं तेजोराशिमनुत्तमम् ।
आक्षिपन्तं प्रभां भानोः स्वशृङ्गैः काञ्चनोज्ज्वलैः ।
काञ्चनाभरणं दिव्यं देवगन्धर्वसेवितम् ।
नित्यपुष्पफलोपेतं सिद्धचारणसेवितम् ।
अप्रमेयमनाधृष्यमधर्मबहुलैर्जनैः ।
व्यालैराचरितं घोरैर्दिव्यौषधिविदीपितम् ।
स्वर्गमावृत्य तिष्ठन्तमुच्छ्रयेण महागिरिम् ।
अगम्यं मनसाप्यन्यैर्नदीवृक्षसमन्वितम् ।
नानाविहगसंघैश्च नादितं सुमनोहरैः ।
तं दृष्ट्वा फल्गुनो मेरुं प्रीतिमानभवत्तदा ।
मेरोरिलावृतं वर्षं सर्वतः परिमण्डलम् ।
मेरोस्तु दक्षिणे पार्श्वे जम्बूर्नाम वनस्पतिः ।
नित्यपुष्पफलोपेतः सिद्धचारणसेवितः ।
आस्वर्गमुच्छ्रिता राजंस्तस्य शाखा वनस्पतेः ।
यस्य नाम्ना त्विदं द्वीपं जम्बूद्वीपमिति श्रुतम् ।
तां च जम्बूं ददर्शाथ सव्यसाची परंतपः ।
तौ दृष्ट्वाप्रतिमौ लोके जम्बूं मेरुं च संस्थितौ ।
प्रीतिमानभवद्राजन्सर्वतः स विलोकयन् ।
तत्र लेभे ततो जिष्णुः सिद्धैर्दिव्यैश्च चारणैः ।
रत्नानि बहुसाहस्रं वस्त्राण्याभरणानि च ।
अन्यानि च महार्हाणि तत्र लब्ध्वार्जुनस्तदा ।
आमन्त्रयित्वा तान्सर्वान्यज्ञमुद्दिश्य वै गुरोः ।
अथादाय बहून्रत्नान्गमनायोपचक्रमे ।
मेरुं प्रदक्षिणं कृत्वा पर्वतप्रवरं प्रभुः ।
ययौ जम्बूनदीतीरे नदीं श्रेष्ठां विलोकयन् ।
स तां मनोरमां दिव्यां जम्बूस्वादुरसावहाम् ।
हैमपक्षिगणैर्जुष्टां सौवर्णजलजाकुलाम् ।
हैमपङ्कां हैमजलां शुभां सौवर्णवालुकाम् ।
क्वचित्सौवर्णपद्मैश्च संकुलां हैमपुष्पकैः ।
क्वचित्सुपुष्पितैः कीर्णां सुवर्णकुमुदोत्पलैः ।
क्वचित्तीररुहैः कीर्णां हैमवृक्षैः सुपुष्पितैः ।
तीर्थैश्च रुक्मसोपानैः सर्वतः संकुलां शुभाम् ।
विमलैर्मणिजालैश्च नृत्तगीतरवैर्युताम् ।

— (L. 4) G_6 ततः (for तत्र). T_1 G_5 बहूनीह; G_6 बहूनि च; M_1 बहूनथ (for बहूंश्चैव). — (L. 5) G_2 नागरांश्च. T_1 वरांश्चैव; G_2 नरांश्चैव (for वनां°). M_1 नगराणि द्रुमांश्चैव. G_2 विपुलोदकाः. — (L. 10) G_3 ततः समुपसंगम्य (for the prior half). G_6 शैवम् (for शैलम्). — (L. 11) T_1 $G_{2.4}$ M_1 °मिळावृतं. — (L. 14) $G_{4.5}$ नारीश्चाप्सरसः शुभाः. — (L. 16) G_4 दृष्ट्वा (for जित्वा). — (L. 17) T_1 G_{4-6} भूषणान्यासनैः सह. — (L. 18) G_3 मुदा युतः. — (L. 19) G_4 महा- (for ततो). G_5 प्रभुर्. T_1 $G_{3.4}$ महान्; M_1 भुवि. — (L. 20) G_2 चातुर्वर्णं; M_1 चातुर्वर्ण्यैर्. — (L. 21) G_6 विगतं (for आयतं). G_4 योजनायुतसंस्थितं. — Lines 22–30 =(var.) 1. 15. 5–8. — (L. 23) G_6 भास्वत्- (for भानोः). G_4 कांचनोत्तमैः. — (L. 24) G_5 सुदर्शनसमं दिव्यं (for the prior half). — G_6 M_1 om. line 25. — (L. 29) T_1 G_2 मनसाप्येनं. — (L. 32) T_1 G_{2-4} M_1 °रिळावृतं. T_1 G_2 परिमंडितं (for °मण्डलम्). — (L. 33) T_1 G_5 जंबुर्नाम्ना सुदर्शनः. — (L. 35) T_1 G_{3-5} राजा (G_5 °जन्) भुवि वनस्पतेः (G_3 °तिः); G_2 स तु राजा वन°. — (L. 36) T_1 G_{3-6} M_1 इदं (for त्विदं). G_2 श्रुतः; G_6 स्मृतं (for श्रुतम्). — (L. 38) G_4 च संस्थितं; G_5 सुसंस्थितौ; G_6 M_1 च सुस्थितौ. — (L. 40) T_1 $G_{3.4}$ M_1 transp. सिद्धैः and दिव्यैः. — (L. 41) T_1 G_{3-5} रम्याणि; G_6 M_1 दत्तानि (for रत्नानि). T_1 G_{3-5} M_1 रत्नानि; G_6 दिव्यानि (for वस्त्राणि). — (L. 42) T_1 G_{3-6} M_1 वासांसि (for अन्यानि). $G_{2.3}$ तथा (for तदा). — G_2 om. lines 43–52. — (L. 44) G_6 नागान् (for रत्नान्). — (L. 46) G_4 जांबू° (for जम्बू°). — (L. 47) G_4 ततो (for स तां). G_6 रम्यां; M_1 हैमां (for दिव्यां). G_6 सुस्वादुसरसावहां; M_1 दिव्यां जंबूरसावहां. — (L. 49) G_6 हेमपंकां हेमजलां. G_3 शुभां संपूर्णवालुकां; G_6 सौवर्णोज्वल°. — (L. 50) T_1 °पर्णैश्च; G_3 °पुष्पैश्च; G_5 °पत्रैश्च (for °पद्मैश्च). $G_{5.6}$ हे(G_6 है)मपुष्पिकैः; M है(M_1 हे)मपंकजैः. — (L. 52) T_1 G_5 M_1 हेमवृक्षैः; G_6 हैमपुष्पैः. — G_4 om. lines 54–56. — (L. 54) G_2 °गीतवरैर्. $G_{5.6}$ युतैः (for युताम्). — G_2 om. from line

दीप्तैर्हेमवितानश्च समन्ताच्छोभितां शुभाम् ।
तथाविधां नदीं दृष्ट्वा पार्थस्तां प्रशशंस ह ।
अदृष्टपूर्वां राजेन्द्र दृष्ट्वा हर्षमवाप च ।
दर्शनीयान्नदीतीरे पुरुषान्सुमनोहरान् ।
तान्नदीसलिलाहारान्सदारानमरोपमान् ।
नित्यं सुखमुदा युक्तान्सर्वालंकारशोभितान् ।
तेभ्यो बहूनि रत्नानि तदा लेभे धनंजयः ।
दिव्यजाम्बूनदं हैमं भूषणानि च पेशलम् ।
लब्ध्वा तान्दुर्लभान्पार्थः प्रतीचीं प्रययौ दिशम् ।
नागानां रक्षितं देशमजयच्चार्जुनस्ततः ।
ततो गत्वा महाराज वारुणीं पाकशासनिः ।
गन्धमादनमासाद्य तत्रस्थानजयत्प्रभुः ।
तं गन्धमादनं राजन्नतिक्रम्य ततोऽर्जुनः ।
केतुमालं विवेशाथ वर्षं रत्नसमन्वितम् ।
सेवितं देवकल्पैश्च नारीभिः प्रियदर्शनैः ।
तं जित्वा चार्जुनो राजन्करे च विनिवेश्य च ।
आहृत्य तत्र रत्नानि दुर्लभानि तथार्जुनः ।
पुनश्च परिवृत्याथ मध्यं देशमिलावृतम् ।
गत्वा प्राचीं दिशं राजन्सव्यसाची परंतपः ।
मेरुमन्दरयोर्मध्ये शैलोदामभितो नदीम् ।
ये ते कीचकवेणूनां छायां रम्यामुपासते ।
खषाञ्झषांश्च नद्योतान्प्रघसान्दीर्घवेणिकान् ।
पशुपांश्च कुणिन्दांश्च टङ्कणान्परटङ्कणान् ।
एतान्समस्ताञ्जित्वा च करे च विनिवेश्य च ।
रत्नान्यादाय सर्वेभ्यो माल्यवन्तं ततो ययौ ।
तं माल्यवन्तं शैलेन्द्रं समतिक्रम्य पाण्डवः ।
भद्राश्वं प्रविवेशाथ वर्षं स्वर्गोपमं शुभम् ।
तत्रामरोपमान्रम्यान्पुरुषान्सुखसंयुतान् ।
जित्वा तान्स्ववशे कृत्वा करे च विनिवेश्य च ।
आहृत्य सर्वरत्नानि असंख्यानि ततस्ततः ।
नीलं नाम गिरिं गत्वा तत्रस्थानजयत्प्रभुः ।
ततो जिष्णुरतिक्रम्य पर्वतं नीलमायतम् ।
विवेश रम्यकं वर्षं संकीर्णं मिथुनैः शुभैः ।
तं देशमथ जित्वा स करे च विनिवेश्य च ।
अजयच्चापि बीभत्सुर्देशं गुह्यकरक्षितम् ।
तत्र लेभे च राजेन्द्र सौवर्णान्मृगपक्षिणः ।
अगृह्णद्यज्ञभूत्यर्थं रमणीयान्मनोरमान् ।
अन्यानि लब्ध्वा रत्नानि पाण्डवोऽथ महाबलः ।
गन्धर्वरक्षितं देशमजयत्सगणं तदा ।
तत्र रत्नानि दिव्यानि लब्ध्वा राजन्नथार्जुनः ।
श्वेतपर्वतमासाद्य जित्वा पर्वतवासिनः ।
स श्वेतं पर्वतं राजन्समतिक्रम्य पाण्डवः ।
वर्षं हिरण्यकं नाम विवेशाथ महीपते ।
स तु देशेषु रम्येषु गन्तुं तत्रोपचक्रमे ।
मध्ये प्रासादवृन्देषु नक्षत्राणां शशी यथा ।
महापथेषु राजेन्द्र सर्वतो यान्तमर्जुनम् ।
प्रासादवरशृङ्गस्थाः परया वीर्यशोभया ।
ददृशुस्ताः स्त्रियः सर्वाः पार्थमात्मयशस्करम् ।
तं कलापधरं शूरं सरथं सानुगं प्रभुम् ।
सवर्मं सकिरीटं वै संनद्धं सपरिच्छदम् ।
सुकुमारं महासत्त्वं तेजोराशिमनुत्तमम् ।
शक्रोपममभित्रघ्नं परवारणवारणम् ।
पश्यन्तः स्त्रीगणास्तत्र शक्तिपाणिं स्म मेनिरे ।
अयं स पुरुषव्याघ्रो रणेऽद्भुतपराक्रमः ।
अस्य बाहुबलं प्राप्य न भवन्त्यसुहृद्गणाः ।
इति वाचो ब्रुवन्त्यस्ताः स्त्रियः प्रेम्णा धनंजयम् ।
तुष्टुवुः पुष्पवृष्टिं च ससृजुस्तस्य मूर्धनि ।
दृष्ट्वा ते तु मुदा युक्ताः कौतूहलसमन्विताः ।
रत्नैर्विभूषणैश्चैव अभ्यवर्षन्त पाण्डवम् ।
अथ जित्वा समस्तांस्तान्करे च विनिवेश्य च ।
मणिहेमप्रवालानि वस्त्राण्याभरणानि च ।
एतानि लब्ध्वा पार्थोऽपि शृङ्गवन्तं गिरिं ययौ ।

Colophon.

वैशंपायनः ।

शृङ्गवन्तं च कौन्तेयः समतिक्रम्य फल्गुनः ।

55 to the prior half of line 95. — (L. 55) T_1 शिवां (for शुभाम्). — (L. 57) G_3 अदृष्टपूर्वान्. — (L. 58) G_4 सुमनोरमान्. — (L. 62) G_6 M_1 दिव्यं (for दिव्य-). G_5 °जंबूनदं. T_1 $G_{3.5}$ हेमं; G_4 M_1 हेम-. — (L. 64) G_4 °श्चार्जुनस्तदा; G_6 °च्च पुनस्तदा. — (L. 66) $G_{5.6}$ ततस्तान् (for तत्रस्थान्). — (L. 69) राजकालै° (for देवकल्पै°). M_1 नारीणां. — (L. 70) $G_{4.5}$ तान् (for तं). T_1 G_{3-5} M_1 [अ]थ (for च). T_1 $G_{4.5}$ करेथ; G_3 करेण (for करे च). — (L. 71) T_1 आभृत्य. — (L. 72) T_1 M_1 इलावृतं. — Lines 74–77 =(var.) 2. 48. 2–3. — (L. 75) G_6 पतानि चैव वेणूनां. — (L. 76) G_4 खशेषांश्च सनद्योतान्; G_6 कषांश्च कषनद्योतान्. T_1 G_{3-5} M_1 प्रवासान् (for प्रघसान्). — (L. 77) T_1 G_6 M_1 तंकणान्परतंकणान्. — (L. 82) G_3 पुण्यान्; G_6 दिव्यान् (for रम्यान्). — (L. 88) G_6 तं देशमधिकं जित्वा करे च संनिवेश्य च. — (L. 93) $G_{5.6}$ M_1 सगणस्. — (L. 94) G_4 transp. रत्नानि and दिव्यानि. G_6 तथार्जुनः. — (L. 96) $G_{2.4}$ M श्वेत- (for श्वेतं). — (L. 97) T_1 $G_{4.5}$ हिरण्वतं; $G_{5.6}$ हि रैवतं; M_1 हिरण्मयं (for हिरण्यकं). G_{3-5} महीतले (for °पते). — G_2 om. lines 101–105. — (L. 102) T_1 M_1 तं (for ताः). T_1 $G_{3.6}$ M_1 तत्र (for सर्वाः). — (L. 104) G_{3-5} M_1 सवर्मं; G_6 सचर्मं (for सवर्मं). — (L. 109) G_2

13

V1 B (B1 marg.) Dn D1-3.5.6 T1 G1.3-5 M ins. after 2. 28. 10: D4 (which om. hapl. stanza 10 and line 1 of the foll. passage), ins. after 9: G2.5 (which both om. hapl. from 9ᵇ up to the prior half of line 1 of the foll. passage) ins. after 9ᵃ:

ततो रत्नान्युपादाय पुरं भोजकटं ययौ ।
तत्र युद्धमभूद्राजन्दिवसद्वयमच्युत ।
स विजित्य दुराधर्षं भीष्मकं माद्रिनन्दनः ।
कोशलाधिपतिं चैव तथा वेणातटाधिपम् ।
कान्तारकांश्च समरे तथा प्राकोटकान्नृपान् ।
नाटकेयांश्च समरे तथा हेरम्बकान्युधि ।
मारुधं च विनिर्जित्य रम्यग्राममथो बलात् ।
नाचीनानर्बुकांश्चैव राजानश्च सहस्रशः ।
तांस्तानाटविकान्सर्वानजयत्पाण्डुनन्दनः ।
वाताधिपं च नृपतिं वशे चक्रे महाबलः ।
पुलिन्दांश्च रणे जित्वा ययौ दक्षिणतः पुनः ।
युयुधे पाण्ड्यराजेन दिवसं नकुलानुजः ।
तं जित्वा स महाबाहुः प्रययौ दक्षिणापथम् ।
गुहामासादयामास किष्किन्धां लोकविश्रुताम् ।
तत्र वानरराजाभ्यां मैन्देन द्विविदेन च ।
युयुधे दिवसान्सप्त न च तौ विकृतिं गतौ ।
ततस्तुष्टौ महात्मानौ सहदेवाय वानरौ ।
ऊचतुश्चैव संहृष्टौ प्रीतिपूर्वमिदं वचः ।
गच्छ पाण्डवशार्दूल रत्नान्यादाय सर्वशः ।
अविघ्नमस्तु कार्याय धर्मराजाय धीमते ।

यस्य (for अस्य). — (L. 111) T1 G2 M1 °वृष्टीश्च (for °वृष्टिं च). — (L. 113) G2.6 M1 °वर्षंश्च (for °वर्षन्त). — (L. 115) G2 रत्नानि (for वस्त्राणि). — (L. 116) G6 (by transp.) ययौ गिरिं. — Colophon. Adhy. no.: All S MSS. 30. — (L. 117) G6 कौरव्यः (for कौन्तेयः).

13

(L. 1) Prior half of line 1=2. 28. 11ᵃ. G1 पुरं भोजकमाययौ. — (L. 2) T1 G1.3-5 तस्य (for तत्र). S (except G3 M2) तात (for राजन्). D1.5 G4 अच्युतं; D2 उच्यते; D3 अद्भुतं; D6 G2 अप्युन. G1 तयोश्च दिवसद्वयं. — (L. 3) S विनिर्जित्य (G1 तं विजित्य). — (L. 4) V1 Dn2 G2.6 M कोसला°; B1 कोषला°; T1 G3-5 कौसला°. G1 नल्कोलाधिपतिं चैव. T1 ततो (for तथा). V1 वेण्डातटा°; B3 वेण्वाकटा°; D1 चैलतटा°; D2 वेलातटा°; T1 G2.4.5 वण्णाकटा°; G3 पेण्णाकटा°; G6 M वेण्णात(M2 °क)टा°. D6 तथा वेणाधिपं तथा; G1 तथा कर्णाटकाधिपः. — (L. 5) D1 कुनारकांश्च. V1 कांताररत्नान्यादाय; S क्रांत(G1 कांता-; G2.4.6 M1 कांत-; M2 क्रथ)कांश्च रणे (G6 तथा) जित्वा. G2 तदा; G6 रणे (for तथा). B1 प्राकोटलान्; B2 T1 G2.5 M1 प्राक्कोटकान्; B4.6 प्राक्कोशलान्; D2 प्राकटकान्; D3-5 धा(D4 घो)को°; G4 प्रारो°. — (L. 6) S बाल(G1 बाध-; G2.6 M ताट)केयान्वशे कृत्वा. B3 हैडिंबकान्; B5 हेड्डंब°; T1 G1-5 हैरंब°; M1 हैरंड°; M2 हैरण्य°. B3 G5 अपि (for युधि). — (L. 7) V1 B2-6 मारुकं च; B1 मारुपं च; B6m माधवं च; D1.2.6 मारुतं च; T1 G M2 स्व(G1.2.6 स-; G4 न-; M2 सु)रूपं च; M1 मरून्पंच. B3 तनो (for अथो). B2.6 (m as above) D1.2 धर्म-(B6 चम्य)ग्रामं तनो बलात् (D2 वनात्); S धर्मग्रामान्सकौस(T1 °कौश-; M °कोस)लान् (G1 तातीयान्छंबरांश्च सः). — (L. 8) Om. in G1. B3 प्राचीनान्; B4 नाचीरान्. D6 अर्भुकान्. V1 पामरानंधकांश्चैव; B2.6 D1.2 तथा नरवकां(B6 °लवकां-; D2 °रवरां)श्चैव; B5 नाचीरानर्तकां°; T1 G3.5 तैत्तिरानर्ध(G3 °ध्व)पां°; G2.4.6 ता(G4 तै)त्तिरानन्वशाश्चैव; M तैत्तिरानंधवां(M2 °पां)श्चैव. B3 राज्ञश्चाथ; T1 G2.5 शंवरांश्च; G3 शांवरांश्च; G4.6 M शवरां(G4 °रा)श्च (for राजानश्च). B1 D (except D1.2) महाबलः (for सहस्रशः). — (L. 9) D2 तांस्तथा नाटकान्; T1 G4 तांस्तांश्चाटविकान्; G1 तांश्चाटविकान् (submetrical); G2 तांश्चाटविकटान्; G5.6 M तांश्चै(G5 तांश्च; M1 तत्र)वाटविकान्. — (L. 10) V1 ताराधिपं; B2 वाटाधिपं; G1 करंडमेयं (hypermetric!); G2 करंधकं. T1 G4-6 M कारंध(G5.6 °ड)मेयं च नृपं; G3 *****च नृपं. S तथा चक्र(G1-3 °क्रे)पुरेजयत्. — G1 om. lines 11-13. — After line 11, T1 G3-5 M2 ins.:

ततस्तु पत्तनं प्राप्य सहदेवः प्रतापवान् ।

— (L. 12) B4.6 D2 पांडिना राजन्; T1 G3-5 M2 पत्तनेंद्रेण; G2.6 च द्रुमें(G3 °मं)द्रेण; M1 वट्टदेवेन (for पाण्ड्यराजेन). — (L. 13) S (G1 om.; G3 damaged) तं च (G6 तांश्च) जित्वा (for तं जित्वा स). M1 महाबाहुं. V1 दक्षिणां दिशं; D3 दक्षिणामुखं; G2.6 M2 दक्षिणां दिशं. — (L. 14) T1 G3-5 M गुहामासादयद्राजन्; G1 ततो गुहां च संप्राप्तः; G2.6 गुहामासाद्य तान्राजन्. — After line 14, T1 G2-6 M ins.:

पुरा वानरराजेन सुग्रीवेणाभिपालिताम् ।;

while G1 ins.:

पुरा वानरराजेन वालिना चाभिरक्षिताम् ।
ततः कोसलराजस्य राममेवानगेन (sic) च ।
सुग्रीवेणाभिगुप्तां तां प्रविस्तममथाह्वयत् ।

— (L. 15) B5 मैंद्रेन; D3.4.6 मैदेन. D3 विविदेन. G1 सुषेणांगदेन च (submetrical); G2-4.6 M सुषेणवसुषेणयोः. — (L. 16) D3 न चैतौ; G1 न तथा. T1 G4.5 M1 विमुखी-(M1 °खौ)कृतौ; G1 वितथीकृतः; G2.6 M2 वितथौ कृतौ (for विकृतिं गतौ). — For line 17, G1 subst.:

ततस्तुतोष सुग्रीवः कोसलाधिपतेः सखा ।

— (L. 18) D6 तौ च (for चैव). — (L. 19) G1 गच्छन्पांडवशार्दूलः कृष्णस्यानुमते स्थितः. — After line 19, G1 ins.:

14

After 2. 28. 29[ab], V_1 B D ins.:

चित्रभानुः सुरेशश्च अनलस्त्वं विभावसो ।
स्वर्गद्वारस्पृशश्चासि हुताशो ज्वलनः शिखी ।
वैश्वानरस्त्वं पिङ्गेशः प्लवंगो भूरितेजसः ।
कुमारसूस्त्वं भगवान्रुद्रधर्मो हिरण्यकृत् ।
अग्निर्ददातु मे तेजो वायुः प्राणं ददातु मे ।
पृथिवी बलमादध्याच्छिवं चापो दिशन्तु मे ।
अपां गर्भ महासत्त्व जातवेदः सुरेश्वर ।
देवानां मुखमग्ने त्वं सत्येन विपुनीहि माम् ।
ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव दैवतैरसुरैरपि ।
नित्यं सुहुत यज्ञेषु सत्येन विपुनीहि माम् ।
धूमकेतुः शिखी च त्वं पापहानिलसंभवः ।
सर्वप्राणिषु नित्यस्थः सत्येन विपुनीहि माम् ।
एवं स्तुतोऽसि भगवन्प्रीतेन शुचिना मया ।
तुष्टिं पुष्टिं स्मृतिं चैव प्रीतिं चाग्ने प्रयच्छ मे ।
वैशंपायन उवाच ।
इत्येवं मन्त्रमाग्नेयं पठन्यो जुहुयाद्विभुम् ।
ऋद्धिमान्सततं दान्तः सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

15

S ins. after 2. 28. 53[ab] (G_3 ins. after an addl. colophon following 2. 28. 53):

धर्मराजप्रियो ह्येष विष्णोरमिततेजसः ।
सर्वमेतच्छ्रुतं राजन्पारंपर्येण पाण्डवः ।

— (L. 20) D_6 निर्विघ्नमस्तु. V_1 $B_{3.6}$ T_1 $G_{1.2.4.5}$ M यज्ञाय; B_2 $D_{1.2}$ $G_{3.6}$ विज्ञाय (for कार्याय). D_3 T_1 G_{3-5} M_1 धर्मराजस्य. B_4 D_3 T_1 G_{3-5} M धीमतः. — After line 20, T_1 G_{2-6} M ins.:

इत्युक्त्वा वानरौ तौ तु पाण्डवाय धनं ददुः ।

[$G_{2.6}$ ददौ (for ददुः). G_3 damaged. M ददतुर्धनमक्षयं (for the post. half).]

On the other hand, G_1 ins. after line 20:

वसुरत्नान्युपादत्स्व यथेष्टं गच्छ भारत ।

14

(L. 1) B_8 सुवेशश्च; $D_{3.5}$ सुरेशस्त्वं. D_1 अनभस्त्वं. — D_6 repeats inadvertently 28[d] and 29[ab] of adhy. 28 as well as line 1 of the present passage. — (L. 2) B_1 चापि (for चासि). — (L. 3) B_6 प्रभंगो; $D_{1.2}$ प्रवर्ग्यो (for प्लवंगो). — (L. 4) B_3 D_{n2} $D_{1.4.5}$ भगवन्. D_1 कद्रुगर्भो (for रुद्रधर्मो). D_2 हिरण्यवत्. — (L. 6) B (except B_5) $D_{1.2}$ पृथिवी च बलं दद्यात्. B_6 चापि; D_3 चोप- (for चापो). — (L. 7) $D_{3.4}$ सुरेश्वरः.

जनमेजयः ।
इच्छाम्यागमनं श्रोतुं हैडिम्बस्य द्विजोत्तम ।
लङ्कायां च गतिं ब्रह्मन्पौलस्त्यस्य च दर्शनम् ।
कावेरीदर्शनं चैव राजानः सर्व एव तान् ।
आनुपूर्व्याच्च मे शंस सर्वं ब्राह्मणपुंगव ।
वैशंपायनः ।
शृणु राजन्युग वृत्तं सहदेवस्य साहसम् ।
काननद्वीपकांश्चैव तरसा जित्य चाहवे ।
दक्षिणां च दिशं जित्वा चोलस्य विषयं ययौ ।
ददर्श पुण्यतोयां वै कावेरीं सरितां वराम् ।
नानापक्षिगणैर्जुष्टां तापसैरुपशोभिताम् ।
साललोध्रार्जुनैर्बिल्वैर्जम्बूशल्मलिकिंशुकैः ।
कदम्बैः सप्तपर्णैश्च काश्मर्यामलकैर्वृताम् ।
न्यग्रोधैश्च महाशाखैः प्लक्षैरौदुम्बरैरपि ।
शमीपलाशवृक्षैश्च अश्वत्थैः खदिरैर्वृताम् ।
बदरीभिश्च संपन्नामश्वकर्णैश्च शोभिताम् ।
करञ्जतिन्त्रिणीकैश्च तालव्रातैरलंकृताम् ।
शिरीषैः कुटजैर्निम्बैर्मधूकैः क्षीरकैर्वृताम् ।
पुंनागैर्बकुलैः कुन्दैश्चम्पकैः सर्वतो वृताम् ।
प्रियङ्ग्वशोकतिलकैरतिमुक्तैश्च शोभिताम् ।
असनैः कर्णिकारैश्च नागवृक्षैरलंकृताम् ।
केतकीभिः कुरबकैर्जातियूथिककुन्दलैः ।
अङ्कोलैः करवीरैश्च पुंनागैः पाटलैर्वृताम् ।

— (L. 10) B_2 $D_{1.2}$ च (for सु-). $D_{1.2}$ विकुर्नीहि (for विपुनीहि). — (L. 11) $D_{2.3.5}$ शिखीव; D_6 शिखी स. B_4 नीरसंभवः; B_6 नीललोहितः; D_{n1} D_1 (by corr.).$_2$ नीलसंभवः (for [अ]निल°). — (L. 13) $D_{1.2.4.5}$ स्तुतो हि. — (L. 14) D_n श्रुतं; D_6 श्रुतिं (for स्मृतिं). B_3 $D_{1.2}$ चापि; B_3 चाग्ने (for चैव). $B_{1-3.6}$ $D_{1.2}$ चैव; $B_{4.5}$ चाग्ने (for चाग्ने). — (L. 15) $D_{2.6}$ इत्येव. $B_{2.4.6}$ $D_{1.2}$ मंत्रमार्षेयं. — (L. 16) D_6 नीतिमान् (for ऋद्धि°).

15

(L. 3) G_3 तत्र ये च (for सर्व एव). M_2 राज्ञां दर्शनमेव च. — (L. 5) $G_{2.4.6}$ यथा (for युग). $G_{2.6}$ शासनं (for साहसम्). — (L. 7) G_2 स दक्षिणां (for दक्षिणां च). G_4 निलयं (for विषयं). — (L. 11) G_2 कश्मर्या°; $G_{3.4}$ काष्मर्या°; G_6 काश्मल्या°. — G_6 om. lines 12–21; G_3 om. lines 12–14. — (L. 13) G_4 तथा (for वृताम्). — (L. 14) G_1 M_2 संछिन्नाम्; $G_{2.4}$ संछन्नाम्. — (L. 15) G_3 reads line 15 after line 18. G_4 °बीजैश्च सालवृक्षैर्. — (L. 17) M_2 चंपकैरुपशोभितां. — (L. 18) G_4 प्रियाकाशोक°. — G_2 om. lines 19–25. — (L. 19) G_3 om. line 19. M_2 नागवृक्षैश्च शोभितां. — (L. 20) T_1 G_3 जातियूथिककुंदकैः; G_4 °यूथिरकुंडलैः; G_5 M_2 °यूथिककुं-

क्रमुकैर्नालिकेरैश्च पनसाम्रैश्च शोभिताम् ।
चूतैः पुण्ड्रकपत्रैश्च कदल्याढकसंवृताम् ।
नीपैश्च वेतसैः कीर्णां नालकुन्दकुशैर्वृताम् ।
एवं बहुविधैर्वृक्षैर्दिव्यैरन्यैश्च शोभिताम् ।
हंसकारण्डवैः कीर्णां कुररैः सारसैः शुकैः ।
चक्रवाकगणैर्जुष्टां प्लवैश्च जलवायसैः ।
समुद्रकाकैः क्रौञ्चैश्च नादितां जलकुक्कुटैः ।
एवं खगैश्च बहुभिः संघुष्टां जलचारिभिः ।
आश्रमैर्बहुभिर्युक्तां चैत्यवृक्षैश्च शोभिताम् ।
सेवितां ब्राह्मणैः शुभ्रैर्वेदवेदाङ्गपारगैः ।
क्वचित्तीररुहैर्वृक्षैर्मालाभिरिव शोभिताम् ।
पुष्पगुल्मलतोपेतामङ्गनामिव भूषणैः ।
क्वचित्पत्रचितैः पद्मैः क्वचित्सौगन्धिकोत्पलैः ।
कह्लारकुमुदैः फुल्लैः कमलैरुपशोभिताम् ।
नानापुष्परजोध्वस्तां प्रमदामिव भूषिताम् ।
रमणीयां तथा हृद्यां विहृतामप्सरोगणैः ।
मृष्टतीर्थामकलुषां प्राणिनां जीवनीं शुभाम् ।
अपारां स्वादुतोयां वै पुलिनद्वीपशोभिताम् ।
कावेरीं तादृशीं दृष्ट्वा प्रीतिमान्पाण्डवोऽब्रवीत् ।
अस्मद्राष्ट्रे यथा गङ्गा कावेरी च तथा इह ।
सहदेवस्तु तां तीर्त्वा नदीमनुचरैः सह ।
दक्षिणं तीरमासाद्य गमनायोपचक्रमे ।
आगतं पाण्डवं तत्र श्रुत्वा विषयवासिनः ।
दर्शनार्थं ययुस्ते तु कौतूहलसमन्विताः ।
द्रमिळाः पुरुषा राजन्स्त्रियश्च प्रियदर्शनाः ।
गत्वा पाण्डुसुतं तत्र ददृशुस्ते मुदान्विताः ।
सुकुमारं विशालाक्षं व्रजन्तं त्रिदशोपमम् ।
दर्शनीयतमं लोके नेत्रैरनिमिषैरिव ।
आश्चर्यभूतं ददृशुर्द्रमिळास्ते समाहिताः ।
महासेनोपमं दृष्ट्वा पूजां चक्रुश्च तस्य वै ।
रत्नैश्च विविधैरिष्टैर्भोगैरन्यैश्च संमतैः ।
गीतमङ्गलयुक्ताभिः स्तुवन्तो नकुलानुजम् ।
सहदेवस्तु तान्दृष्ट्वा द्रमिलानागतांस्तदा ।
विसृज्य तान्महाराज प्रस्थितो दक्षिणां दिशम् ।
दूतेन तरसा चोलं विजित्य द्रमिलेश्वरम् ।
ततो रत्नान्युपादाय पाण्ड्यस्य विषयं ययौ ।
दर्शने सहदेवस्य न च तृप्ता नराः परे ।
गच्छन्तमनुगच्छन्तः प्रीत्या कौतूहलान्विताः ।
ततो माद्रीसुतो राजन्मृगव्रातान्व्यलोकयत् ।
गजान्वनचरानन्यान्व्याघ्रान्कृष्णमृगान्बहून् ।
शुकान्मयूरान्दृष्ट्वा तु गृध्रानारण्यकुक्कुटान् ।
ततो देशं समासाद्य श्वशुरस्य महीपतेः ।
प्रेषयामास माद्रेयो दूतान्पाण्ड्याय वै तदा ।
प्रतिजग्राह तस्याज्ञां संप्रीत्या मलयध्वजः ।

(M_2 °कं)दलैः. — (L. 21) G_4 M_2 अंकोलकर°. G_3 पटलैर्; M_2 पादपैर्. — (L. 22) T_1 $G_{3.4}$ M_1 नाळिकेरैश्च; G_6 नारिकेळैश्च. — (L. 23) $G_{3.4}$ पुंड्रैश्च पत्रैश्च; G_5 पुंडकवेत्रैश्च. G_4 कदल्याढकशोभितां; G_5 °थकसंवृतां; G_6 कदलीवन°. — (L. 24) T_1 $G_{3.5}$ नीलैश्च; G_4 दिशैश्च (for नीपैश्च). T_1 नाळकुंद°; G_3 नळशाक°; G_4 नवैः कुंद°; G_6 नळकुंत°; M_1 नळकुंदशतैर्वृतां; M_2 नलकाशकुशैर्वृतां. — (L. 26) $G_{2.3}$ M_1 हंसकारंडवा-; G_6 हंसैः कारंडवैः. G_2 वृतां; $G_{4.5}$ M बकैः; G_6 अपि (for शुकैः). — (L. 27) $G_{2.4.6}$ कीर्णां (for जुष्टां). G_6 अम्लजैरपि वायसैः (for the post. half). — (L. 28) G_4 समुद्रकारैः; M_1 °कांतैः. — (L. 29) T_1 खगैश्च; G_6 बटैश्च (for खगैश्च). $G_{5.6}$ संघृष्टां. — (L. 30) $G_{2.6}$ M सक्तां (for युक्तां). — (L. 31) G_2 शोभितां (for सेवितां). G_6 शुद्धैर् (for शुभ्रैर्). — (L. 32) T_1 G_{3-5} उप- (for इव). — (L. 33) $G_{2.5.6}$ अंगानामिव. M_2 भूषितां. — (L. 34) $G_{2.3.6}$ M सुपुष्पितैः (for पत्रचितैः). $G_{2.6}$ M_2 वृक्षैः (for पद्मैः). G_4 क्वचित्पद्मैश्च कल्हारैः (for the prior half). — (L. 35) G_3 कल्हारैः (for कल्हार-). T_1 $G_{4.5}$ पुष्पैः (for फुल्लैः). M_2 कल्हारकुमुदोत्फुल्लैः. — G_5 om. lines 36–38. — (L. 36) G_2 °रजोध्वस्तां. G_6 शोभितां (for भूषिताम्). — (L. 37) $G_{4.6}$ M_2 तदा (for तथा). M_2 आहृताम् (for विहृताम्). G_6 विहृताप्सरसो गुणैः. — (L. 38) T_1 G_3 M_1 मृष्ट(G₃ ऋषि)तीर्थां नदीं श्रेष्ठां (for the prior half). T_1 G_3 प्राणिभिः सेवितां शुभां. — (L. 39) $G_{2.5.6}$ अपरां. Some MSS. पुळिन°. — (L. 40) G_{2-4} M तथा (for [अ]ब्रवीत्). — (L. 41) $G_{2.4.6}$ M_2 शुभा (for इह). — (L. 42) G_4 तदा (for तु तां). — (L. 43) M_2 reads line 56 for line 43, repeating the former in its proper place. — (L. 46) G_2 M_2 द्रमिडाः; G_3 द्रामिळाः; G_4 द्रविडाः (for द्रमिळाः). — (L. 48) T_1 $G_{3.5}$ M_1 श्रीमंतं (for व्रजन्तं). G_2 त्रिदिवोपमाः. — (L. 50) G_4 आश्चर्यभूता. $G_{1.2.4.6}$ M_2 द्रमिडास्ते. T_1 $G_{2.6}$ M_2 समागताः; G_4 मुदान्विताः (for समाहिताः). — (L. 52) G_4 च संमितैः; M_1 सुसंमतैः. — (L. 53) G_4 गीतिमंगळयुक्तैश्च; M_1 गीर्भिर्मंगळयुक्ताभिः. — (L. 54) G_2 द्रमिडान्; G_6 द्रविडान्. $G_{2.4}$ M मुदा (for तदा). — (L. 55) $G_{2.4.6}$ M_2 महाबाहुः; G_3 °राजः. — (L. 56) Some MSS. चोळं. G_5 विसृज्य (for विजित्य). $G_{1.2}$ M_2 द्रमिडेश्वरं; G_4 द्रविडे°. — (L. 58) T_1 $G_{4.6}$ दर्शनं; G_2 दर्शनात्. T_1 नरान्; G_6 नरैः (for नराः). $G_{4.6}$ परैः; M_1 पुरे (for परे). — (L. 59) G_4 गच्छताम्. — (L. 60) T_1 $G_{2.4}$ M_2 मृगसंघान्विलोकयन्. — (L. 61) G_4 वनगजान्; M_1 वनेचरान्. $G_{2.4}$ transp. अन्यान् and व्याघ्रान्. — (L. 62) G_4 गृध्रकारंडकुक्कुटान्; G_6 गृध्रराजस्य कु°. — (L. 63) G_6 महीपतिः. — (L. 64) G_4 प्रीतान् (for

[ ]

भार्या रूपवती जिष्णोः पाण्ड्यस्य तनया शुभा ।
चित्राङ्गदेति विख्याता द्रमिला योषितां वरा ।
आगतं सहदेवं तु सा श्रुत्वान्तःपुरे पितुः ।
प्रेषयामास संप्रीत्या पूजां रत्नानि वै बहु ।
पाण्ड्योऽपि बहुरत्नानि दूतैः सह मुमोच ह ।
मणिमुक्ताप्रवालांश्च शङ्खशुक्तियुतान्बहून् ।
तां दृष्ट्वा प्रीतिमान्पूजां पाण्डवोऽथ मुदा नृप ।
भ्रातुः पुत्रे बहूत्रत्नानददाद्बभ्रुवाहने ।
पाण्ड्यं द्रमिळराजानं श्वशुरं मलयध्वजम् ।
स दूतैस्तं वशे कृत्वा मणलूरेश्वरं तदा ।
ततो रत्नान्युपादाय द्रमिळैरावृतो ययौ ।
अगस्त्यस्यालयं दिव्यं देवलोकसमं गिरिम् ।
स तं प्रदक्षिणं कृत्वा मलयं भरतर्षभ ।
लङ्घयित्वा तु माद्रेयस्ताम्रपर्णीं नदीं शुभाम् ।
प्रसन्नसलिलां दिव्यां सुशीतां चन्दनोद्वहाम् ।
समुद्रतीरमासाद्य न्यविशत्पाण्डुनन्दनः ।

Colophon.

वैशंपायनः ।

सहदेवस्ततो राजन्मन्त्रिभिः सह भारत ।
संप्रधार्य महाबाहुः सचिवैर्बुद्धिमत्तरैः ।
अनुमान्य स तां राजन्सहदेवस्त्वरान्वितः ।
चिन्तयामास राजेन्द्र भ्रातुः पुत्रं घटोत्कचम् ।
ततश्चिन्तितमात्रे तु राक्षसः प्रत्यदृश्यत ।
अतिदीर्घो महाकायः सर्वाभरणभूषितः ।
नीलजीमूतसंकाशस्तप्तकाञ्चनकुण्डलः ।
विचित्रहारकेयूरः किङ्किणीमणिभूषितः ।
हेममाली महादंष्ट्रः किरीटी कुक्षिबन्धनः ।
ताम्रकेशो हरिश्मश्रुर्भीमाक्षः कनकाङ्गदः ।
रक्तचन्दनदिग्धाङ्गः सूक्ष्माम्बरधरो बली ।
जवेन स ययौ तत्र चालयन्निव मेदिनीम् ।
ततो दृष्ट्वा जना राजन्नायान्तं पर्वतोपमम् ।
भयाद्धि दुद्रुवुः सर्वे सिंहात्क्षुद्रमृगा यथा ।
आससाद च माद्रेयं पुलस्त्यं रावणो यथा ।
अभिवाद्य ततो राजन्सहदेवं घटोत्कचः ।
प्रह्वः कृताञ्जलिस्तस्थौ किं कार्यमिति चाब्रवीत् ।
तं मेरुशिखराकारमागतं पाण्डुनन्दनः ।
तं परिष्वज्य बाहुभ्यां मूर्ध्न्युपाघ्राय चासकृत् ।
पूजयित्वा सहामात्यः प्रीतो वाक्यमुवाच ह ।

सहदेवः ।

गच्छ लङ्कां पुरीं वत्स करार्थं मम शासनात् ।
तत्र दृष्ट्वा महात्मानं राक्षसेन्द्रं विभीषणम् ।
रत्नानि राजसूयार्थं विविधानि बहूनि च ।
उपादाय च सर्वाणि प्रत्यागच्छ महाबल ।

वैशंपायनः ।

पाण्डवेनैवमुक्तस्तु मुदा युक्तो घटोत्कचः ।
तथेत्युक्त्वा महाराज प्रतस्थे दक्षिणां दिशम् ।
ययौ प्रदक्षिणं कृत्वा सहदेवं घटोत्कचः ।
लङ्कामभिमुखो राजन्समुद्रमवलोकयन् ।

दूतान्). — (L. 65) G_{2} transp. तस्याशां and संप्रीत्या. G_{4} दिव्याशां (for तस्याशां). — (L. 66) G_{4} ज्येष्ठा (for जिष्णोः). — (L. 67) G_{2} द्रामिडी; G_{4} द्रविडा; G_{6} M_{2} द्रमिडी; M_{1} द्रमिळी. — (L. 68) G_{4} शुश्राव (for सा श्रुत्वा). — (L. 69) T_{1} G_{4} पूजां रत्ना(G_{4} °त्नै)श्च; $G_{2.6}$ M_{2} पूजारत्नं च; $G_{3.5}$ M_{1} पूजां (G_{3} °जा-) रत्नांश्च. $G_{3.4}$ M_{1} बहून्. — (L. 71) T_{1} G_{2-6} मणिमुक्ता(T_{1} °मुक्ताः; G_{2} °रत्न)प्रवालानां; M_{2} °प्रवालानि. M_{2} सहदेवाय कीर्तिमान् (for the post. half). — (L. 72) $G_{2.3.5.6}$ M_{1} तान् (for तां). G_{2} प्रीतिमां; G_{4} प्रतिमां; G_{6} प्रतिमा- (for प्रीतिमान्). G_{2} मुदान्वितः; G_{4} मुदा युतः; G_{5} मुदा नृपः. — (L. 73) T_{1} $G_{3.5}$ भ्रातृपुत्रे. G_{4} दत्वा (for रत्नान्). $G_{2.6}$ M दत्वा वै; G_{4} अनर्घ्यान् (for अददाद्). — (L. 74) G_{1-3} M_{2} द्रमिड°; G_{4} द्रविड° (for द्रमिळ°). — (L. 76) $G_{1.2}$ M_{2} द्रमिडैर्; G_{4} द्रविडैर्; G_{6} द्रामिळैर् (for द्रमिळैर्). — (L. 77) G_{6} रम्यं (for दिव्यं). — (L. 79) T_{1} $G_{3.5}$ स लंघयित्वा माद्रेयस्. — (L. 80) $G_{2.4.6}$ M_{2} सुशीतां च मनोरमां (M_{2} °हरां). — Colophon. Adhy. no.: T_{1} $G_{2.4-6}$ 34; G_{3} 35; M_{2} 33. — (L. 82) G_{6} om. the ref. G_{2} राजा (for राजन्). — (L. 83) G_{2} बुद्धिसत्तमैः. — (L. 84) G_{2} अनुनाप्य; M_{1} °नीय (for °मान्य). T_{1} G_{2} M_{1} तान् (for तां). G_{4} अनुमान्याथ नाम्राजन्; G_{6} M_{2} स विचार्य तदा राजन्. — (L. 86) T_{1} $G_{3.6}$ तस्मिन् (for ततः). — (L. 87) $G_{3.4.6}$ महाबाहुः (for °कायः). — $G_{4.6}$ om. lines 88–89. — (L. 89) T_{1} $G_{3.5}$ किंकिणीहेमभू°. — (L. 90) T_{1} कुक्षिवर्धनः; G_{4} मृष्टकुंडलः (for कुक्षिबन्धनः). — (L. 91) G_{4} भीमास्यः; G_{6} M_{2} भीमांगः. $G_{3.6}$ M_{2} कटकांगदः. — (L. 93) $G_{2.4.6}$ M_{2} बलेन (for जवेन). — (L. 94) T_{1} मनो राजन्; G_{4} महाराज (for जना राजन्). — (L. 95) T_{1} $G_{3.5}$ M_{1} चे-; G_{6} ते (for हि). M_{1} वने मृगगणैः सह (for the post. half). — T_{1} $G_{2-4.6}$ transp. lines 99 and 100. — (L. 99) G_{5} स (for तं). — (L. 100) M सं- (for तं). G_{5} मूर्ध्नि चाघ्राय. T_{1} $G_{2.4.6}$ M_{2} पांडवः (for चासकृत्). — (L. 101) G_{4} सहामात्यं. $G_{2.4}$ वाचम् (for वाक्यम्). — (L. 102) $G_{2.4}$ M om. the ref. G_{3-6} M_{1} लंका- (for लङ्कां). G_{3} M_{1} कार्यार्थं (for करार्थं). — (L. 106) G_{4} °मुक्तोथ (for °मुक्तस्तु). T_{1} om. lines 106–107. — After the prior half of line 108, T_{1} ins.:

विभीषणादिदृष्ट

वषावाक्यसमाविष्ट

कूर्मग्राहझषाकीर्णं मीनैर्नक्रैस्तथाकुलम् ।
शुक्तिव्रातैः समाकीर्णं शङ्खानां निचयाकुलम् ।
स दृष्ट्वा रामसेतुं च चिन्तयन्नामविक्रमम् ।
प्रणम्य तमतिक्रम्य याम्यां वेलामलोकयत् ।
गत्वा पारं समुद्रस्य दक्षिणं स घटोत्कचः ।
ददर्श लङ्कां राजेन्द्र नाकपृष्ठोपमां शुभाम् ।
प्राकारेणावृतां रम्यां शुभद्वारैश्च शोभिताम् ।
प्रासादैर्बहुसाहस्रैः श्वेतरक्तैश्च संकुलाम् ।
तापनीयगवाक्षेण मुक्ताजालान्तराणि च ।
हैमराजतजालेन दान्तजालैश्च शोभिताम् ।
हर्म्यगोपुरसंबाधां रुक्मतोरणसंकुलाम् ।
दिव्यदुन्दुभिनिर्ह्रादामुद्यानवनशोभिताम् ।
सर्वकालफलैर्वृक्षैः पुष्पितैरुपशोभिताम् ।
पुष्पगन्धैश्च संकीर्णां रमणीयमहापथाम् ।
नानारत्नैश्च संपूर्णामिन्द्रस्येवामरावतीम् ।
विवेश स पुरीं लङ्कां राक्षसैश्च निषेविताम् ।
ददर्श राक्षसव्रातान्स्थूलप्रासधरान्बहून् ।
नानावेषधरान्दक्षान्नारीश्च प्रियदर्शनाः ।
दिव्यमाल्याम्बरधरा दिव्यभूषणभूषिताः ।
मदरक्तान्तनयनाः पीनश्रोणिपयोधराः ।
भैमसेनिं ततो दृष्ट्वा हृष्टास्ते विस्मयं गताः ।
आससाद गृहं राज्ञ इन्द्रस्य सदनोपमम् ।
स द्वारपालमासाद्य वाक्यमेतदुवाच ह ।

घटोत्कचः ।

कुरूणामृषभो राजा पाण्डुर्नाम महाबलः ।
कनीयांस्तस्य दायादः सहदेव इति श्रुतः ।
कृष्णमित्रस्य तु गुरो राजसूयार्थमुद्यतः ।
तेनाहं प्रेषितो दूतः करार्थं कौरवस्य च ।
द्रष्टुमिच्छामि राजेद्रं त्वं क्षिप्रं मां निवेदय ।

वैशंपायनः ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा द्वारपालो महीपतेः ।
तथेत्युक्त्वा विवेशाथ भवनं स निवेदकः ।
साञ्जलिः स समाचष्ट सर्वां दूतगिरं तदा ।
द्वारपालवचः श्रुत्वा राक्षसेन्द्रो विभीषणः ।
उवाच वाक्यं धर्मात्मा समीपं मे प्रवेश्यताम् ।
एवमुक्तस्तु राजेन्द्र धर्मज्ञेन महात्मना ।
अथ निष्क्रम्य संभ्रान्तो द्वाःस्थो हैडिम्बमब्रवीत् ।
एहि दूत नृपं द्रष्टुं क्षिप्रं प्रविश च स्वयम् ।
द्वारपालवचः श्रुत्वा प्रविवेश घटोत्कचः ।
स प्रविश्य ददर्शाथ राक्षसेन्द्रस्य मन्दिरम् ।
ततः कैलाससंकाशं तप्तकाञ्चनतोरणम् ।
प्राकारेण परिक्षिप्तं गोपुरैश्चापि शोभितम् ।
हर्म्यप्रासादसंबाधं नानारत्नसमन्वितम् ।
काञ्चनैस्तापनीयैश्च स्फाटिकै राजतैरपि ।
वज्रवैडूर्यगर्भैश्च स्तम्भैर्दृष्टिमनोहरैः ।
नानाध्वजपताकाभिर्युक्तं मणिविचित्रितम् ।

— (L. 109) G2.4.5 M समुद्रं स व्यलोकयत् (G2.4 °यन्). — (L. 110) G6 कूर्मग्रह°. G5 नक्रैर्मीनैस् (by transp.); M2 मीननक्रैस्. G2 नद्याकुलं; M1 समाकुलं. — (L. 111) G2.4 शुक्तिजालैस्; G6 M2 शुक्तिव्र(M2 °व्रा)त-; M1 शुक्तिव्रातैः. T1 G3 तदाकीर्णं; G3–5 तथाकीर्णं. G2.4 निलयाकुलं. — G3 has a lacuna for the portion from the post. half of line 114 to राजेंद्र in line 115. — (L. 114) G2.4 दक्षिणां. — G5 om. lines 117–119; G6 om. lines 117–122. — (L. 118) G2.4 तपनीयगवाक्षैश्च; G3 M2 तापनीयगवाक्षाणि. M1 °जालांतरेण च. — (L. 119) T1 हेमराजतजालानि; G2–4 है(G4 हे)मराजतजालैश्च; M2 हैमराजतवेश्मानि. T1 दंत°; M1 कांत° (for दान्त°). M2 दांतजालांतराणि च. — (L. 121) T1 दांत° (for दिव्य°). G2.4 दिव्यायुधाभिनिहितां समंतादव-शोभितां. — After line 121, T1 G3 read line 128, *repeating* it in its proper place. — (L. 122) T1 G2.3 सर्वकाम°. G2 वृक्षाः (for वृक्षैः). — (L. 123) T1 संकीर्णैः. — (L. 128) G2.3 दिव्याभरणभूषिताः (for the post. half.). — (L. 130) In G6, the portion from ततो दृष्ट्वा in line 130 up to प्रीतिमानभवद् in line 266, is lost on a missing fol. T1 G2.3 तदा (for ततो).

— (L. 131) G2 गृहं राजन्; G4 महाराजन् (for गृहं राज्ञ). — (L. 133) T1 G5 पांडुसूनुर्; G2.4 धर्मराजो (for पाण्डुर्नाम). — (L. 134) G2.4 अस्य (for तस्य). G5 श्रुतिः. — G2.4 M1 om. line 135. — (L. 137) G3 दैत्येंद्रं; M1 रक्षेंद्रं. T1 G3.5 तं; M1 तु (for मां). M1 निवेद्यतां (for निवेदय). — (L. 138) T1 महीमतः; G4 M महीपते. — (L. 139) M1 सदनं (for भवनं). T1 G3.5 सन्निवेदकः; G2 स निवेदकं. — (L. 140) G2.4 M प्रांजलिः. G2.4 M सर्वमाचष्ट (G2 °ष्टे). G2.4 सर्वं; M1 स तु (for सर्वां). M1 °वचस् (for °गिरं). — G2.4 om. lines 141–144. — (L. 143) M राज्ञा स (for राजेन्द्र). — (L. 145) G2.4 प्रविशतां; M1 प्रविशतु (for °श च). — (L. 147) T1 G2.4 संप्रविश्य. — (L. 149) G2 चोप-; G4 चाभि-; G5 चाति- (for चापि). — After line 149, G3 ins.:

दृष्ट्वा च तत्र सर्वान्वै हैडिम्बः स मनोरमम् ।

— (L. 150) G3 °विभूषितं (also °समन्वितं as above). — (L. 151) G5 तपनीयैश्च. G2 कांचनीयैस्तापनीयैश्च (hypermetric!); G4 कांचनीयैस्तापनीयैः. — (L. 152) M2 °जुष्टैश्च (for °गर्भैश्च). G2 दृष्टिमनोरमैः; M2 च सुमनोहरैः. — (L. 153) T1 G5 सुवर्णाभिश्च चित्रितं; G3 M1 सौ(M1 सु)वर्णाभि-

चित्रमाल्यावृतं रम्यं तप्तकाञ्चनवेदिकम् ।
तान्दृष्ट्वा तत्र सर्वान्स भैमसेनिर्मनोरमान् ।
प्रविशन्नेव हैडिम्बः शुश्राव मुरवस्वनम् ।
तन्त्रीगीतसमाकीर्णं समतालमिताक्षरम् ।
दिव्यदुन्दुभिनिर्ह्रादं वादित्रशतसंकुलम् ।
स श्रुत्वा मधुरं शब्दं प्रीतिमानभवत्तदा ।
ततो विगाह्य हैडिम्बो बहुकक्ष्यां मनोरमाम् ।
स ददर्श महात्मानं द्वाःस्थेन सह भारत ।
तं विभीषणमासीनं काञ्चने परमासने ।
दिव्ये भास्करसंकाशे मुक्तामणिविभूषिते ।
दिव्याभरणचित्राङ्गं दिव्यरूपधरं विभुम् ।
दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धोक्षितं शुभम् ।
विभ्राजमानं वपुषा सूर्यवैश्वानरप्रभम् ।
उपोपविष्टं सचिवैर्देवैरिव शतक्रतुम् ।
यक्षैर्महारथैर्दिव्यैर्नारीभिः प्रियदर्शनैः ।
गीर्भिर्मङ्गलयुक्ताभिः पूज्यमानं यथाविधि ।
चामरे व्यजने चाग्र्ये हेमदण्डे महाधने ।
गृहीते वरनारीभ्यां धूयमाने च मूर्धनि ।
अर्चिष्मन्तं श्रिया जुष्टं कुबेरवरुणोपमम् ।
धर्मे चैव स्थितं नित्यमद्भुतं राक्षसेश्वरम् ।
दृष्ट्वा घटोत्कचो राजन्ववन्दे तं कृताञ्जलिः ।
प्रह्वस्तस्थौ महावीर्यः शक्रं चित्ररथो यथा ।
तं दूतमागतं दृष्ट्वा राक्षसेन्द्रो विभीषणः ।
पूजयित्वा यथान्यायं सान्त्वपूर्वं वचोऽब्रवीत् ।

विभीषणः ।

कस्य वंशे नु संजातः करमिच्छन्महीपतिः ।
तस्यानुजान्समस्तांश्च पुरं देशं च तस्य वै ।
त्वां च कार्यं च तत्सर्वं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।
विस्तरेण मम ब्रूहि सर्वानेतान्पृथक्पृथक् ।

Colophon.

वैशंपायनः ।

एवमुक्तस्तु हैडिम्बः पौलस्त्येन महात्मना ।
कृताञ्जलिरुवाचाथ सान्त्वयन्राक्षसाधिपम् ।

घटोत्कचः ।

सोमस्य वंशे राजासीत्पाण्डुर्नाम महाबलः ।
पाण्डोः पुत्राश्च पञ्चासञ्शक्रतुल्यपराक्रमाः ।
तेषां ज्येष्ठस्तु नाम्नाभूद्धर्मपुत्र इति श्रुतः ।
अजातशत्रुर्धर्मात्मा धर्मो विग्रहवानिव ।
ततो युधिष्ठिरो राजा प्राप्य राज्यमकारयत् ।
गङ्गाया दक्षिणे तीरे नगरे नागसाह्वये ।
तद्दत्वा धृतराष्ट्राय शक्रप्रस्थं ययौ ततः ।
भ्रातृभिः सह राजेन्द्र शक्रप्रस्थे प्रमोदते ।
गङ्गायमुनयोर्मध्ये तावुभौ नगरोत्तमौ ।
नित्यं धर्मे स्थितो राजा शक्रप्रस्थे प्रशासति ।
तस्यानुजो महाबाहुर्भीमसेनो महाबलः ।
महातेजा महावीर्यः सिंहतुल्यः स पाण्डवः ।
दशनागसहस्राणां बले तुल्यः स पाण्डवः ।
तस्यानुजोऽर्जुनो नाम महावीर्यपराक्रमः ।

विंचित्रितं. — (L. 155) T_1 G_5 तां; G_2 तद्; G_4 तं (for तान्). $G_{2.4}$ M_2 सर्वं च (for सर्वान्स). G_2 मनोरमं; M_2 °हरं (for °रमान्). — (L. 156) G_4 मधुरस्वनं. — (L. 157) T_1 G_{2-4} M_1 समताळ°. G_2 °मिवाक्षरं (for °मिताक्षरम्). — (L. 158) $G_{2.4}$ M °सत(M₁ °सहि)तं शुभं (for °शतसंकुलम्). — (L. 159) G_4 स श्रोत्रमधुरं श्रुत्वा. — (L. 160) G_2 [ऽ]वगाह्य; G_4 विगाह् (for विगाह्य). T_1 $G_{2.3.5}$ M_1 बहुकक्ष्या (G_2 °क्ष्य-) मनोरमाः. — (L. 161) G_5 भरतर्षभ (for सह भारत). — (L. 163) $G_{2.4}$ दिवि (for दिव्ये). — (L. 164) T_1 $G_{3.5}$ दिव्यगंधोक्षितं शुभं (= post. half. of line 165). — (L. 165) T_1 $G_{3.5}$ दिव्यरत्नविभूषितं; G_4 दिव्यगंधाक्षतं शुभं. — (L. 168) $G_{2.4}$ M महात्मभिर् (for महारथैर्). M_2 नारीभिर्हंचकांतिभिः (for the post. half). — (L. 169) G_2 M_2 गीतैर्; G_4 गीत- (for गीर्भिर्). G_2 M_2 °युक्तैश्च (for °युक्ताभिः). — (L. 170) T_1 $G_{2.4.5}$ M_1 चामर- (for चामरे). — (L. 171) G_2 वीज्यमानं (for धूयमाने). — (L. 173) $G_{2.4}$ M_1 [आ]स्थितं (for स्थितं). — After line 173, G_4 ins.:

रामभिक्ष्वाकुनाथं तं स्मरन्तं मनसा सदा ।

— (L. 174) $G_{2.4}$ विनयेन (for ववन्दे तं). — (L. 178) M_1 om. the ref. T_1 नु; G_{2-4} M_1 च; M_2 स (for नु). — Colophon. Adhy. no.: T_1 $G_{2.4.5}$ M 35; G_3 36. — (L. 183) M_2 ममर्थमिदमुत्तरं (for the post. half). — (L. 184) M_2 सोमवंशोद्भवो राजा (for the prior half). G_4 महीपतिः (for महाबलः). — (L. 185) $G_{2.4}$ तु पुत्राः; M_2 च पुत्राः (by transp.). — (L. 186) $G_{2.4}$ धर्मात्मा; M नाम्ना वै (M_2 तु) (for नाम्नाभूद्). — G_2 om. (hapl.) the post. half of line 186 and the prior half of line 137. — (L. 188) T_1 महाबलः; $G_{3.5}$ M_1 अपालयत् (for अकारयत्). — (L. 189) T_1 $G_{2.4}$ गंगायां. — (L. 190) G_2 शक्रप्रस्थं. $G_{2.3}$ तदा (for ततः). — (L. 191) $G_{2.4}$ सहितो राजा (for सह राजेन्द्र). T_1 om. (hapl.) from प्रमोदते in line 191 to शक्रप्रस्थे in line 193. — (L. 192) M_2 ते उभे नगरोत्तमे. — (L. 193) T_1 प्रशंसति; M_2 प्रशास्ति नः (for प्रशासति). — T_1 om. (hapl.) lines 194–196. — (L. 194) $G_{2.4}$ M_2 इति श्रुतः (for महाबलः). — M_2 om. lines 195–198. — (L. 195) $G_{2.4}$ °बाहुः (for °वीर्यः). $G_{2.4}$ M_1 शक्र(M_1 सिंह)तुल्यपराक्रमः (for the post. half). — G_3 om. line 196. — (L. 197) G_4 राजा (for नाम). — (L. 201) T_1 $G_{3.5}$ भास्करप्रभः.

सुकुमारो महासत्त्वो लोके वीर्येण विश्रुतः ।
कार्तवीर्यसमो वीर्ये सागरप्रतिमो बले ।
जामदग्न्यसमो ह्यस्त्रे संख्ये रामसमोऽर्जुनः ।
रूपे शक्रसमः पार्थस्तेजसा भास्करोपमः ।
देवदानवगन्धर्वैः पिशाचोरगराक्षसैः ।
मानुषैश्च समस्तैश्च अजेयः फल्गुनो रणे ।
तेन तत्खाण्डवं दावं तर्पितं जातवेदसे ।
तरसा तर्पयित्वा तं शक्रं देवगणैः सह ।
लब्धान्यस्त्राणि दिव्यानि तर्पयित्वा हुताशनम् ।
तेन लब्धा महाराज दुर्लभा देवतैरपि ।
वासुदेवस्य भगिनी सुभद्रा नाम विश्रुता ।
अर्जुनस्यानुजो राजन्नकुलश्चेति विश्रुतः ।
दर्शनीयतमो लोके मूर्तिमानिव मन्मथः ।
तस्यानुजो महातेजाः सहदेव इति श्रुतः ।
तेनाहं प्रेषितो राजन्सहदेवेन मारिष ।
अहं घटोत्कचो नाम भीमसेनसुतो बली ।
मम माता महाभागा हिडिम्बा नाम राक्षसी ।
पार्थानामुपकारार्थं चरामि पृथिवीमिमाम् ।
आसीत्पृथिव्याः सर्वस्या महीपालो युधिष्ठिरः ।
राजसूयं क्रतुश्रेष्ठमाहर्तुमुपचक्रमे ।
संदिदेश च स भ्रातॄन्करार्थं सर्वतोदिशम् ।
उदीचीमर्जुनस्तूर्णं करार्थं समुपाययौ ।
गत्वा शतसहस्राणि योजनानि महाबलः ।
जित्वा सर्वान्नृपान्युद्धे हत्वा च तरसा वशी ।
स्वर्गद्वारमुपागम्य रत्नान्यादाय वै भृशम् ।
अश्वांश्च विविधान्दिव्यान्सर्वानादाय फल्गुनः ।
धनं बहुविधं राजन्धर्मपुत्राय वै ददौ ।
भीमसेनो हि राजेन्द्र जित्वा प्राचीं दिशं बलात् ।
वशे कृत्वा महीपालान्पाण्डवाय धनं ददौ ।
दिशं प्रतीचीं नकुलः करार्थं प्रययौ तथा ।
सहदेवो दिशं याम्यां जित्वा सर्वान्महीक्षितः ।
मां संदिदेश राजेन्द्र करार्थमिह सत्कृतः ।
पार्थानां चरितं तुभ्यं संक्षेपात्समुदाहृतम् ।
तमवेक्ष्य महाराज धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
पावकं राजसूयं च भगवन्तं हरिं प्रभुम् ।
एतानवेक्ष्य धर्मज्ञ करं त्वं दातुमर्हसि ।

Colophon.

वैशंपायनः ।

तेन तद्भाषितं श्रुत्वा राक्षसेन्द्रो विभीषणः ।
प्रीतिमानभवद्राजन्धर्मात्मा सचिवैः सह ।
स चास्य प्रतिजग्राह शासनं प्रीतिपूर्वकम् ।
तच्च कालकृतं धीमानित्यमन्यत स प्रभुः ।
ततो ददौ विचित्राणि कम्बलानि कुथानि च ।
दान्तकाञ्चनपर्यङ्कान्मणिहेमविचित्रितान् ।
भूषणानि विचित्राणि महार्हाणि बहूनि च ।
प्रवालानि च शुभ्राणि मणींश्च विविधान्बहून् ।
काञ्चनानि च भाण्डानि कलशानि घटानि च ।
राजतानि च भाण्डानि चित्राणि च बहूनि च ।
शस्त्राणि रुक्मचित्राणि मणिमुक्तैर्विचित्रितान् ।
यज्ञस्य तोरणे युक्तान्ददौ तालांश्चतुर्दश ।
रुक्मपङ्कजपुष्पाणि शिबिका मणिभूषिताः ।
मुकुटानि महार्हाणि हेमवर्णांश्च कुण्डलान् ।

— (L. 203) $G_{2.4}$ M_1 मनुष्यैश्च. M_2 समस्तैस्तु. — (L. 204) T_1 दात्तं; $G_{3.4}$ दाहं (for दावं). T_1 G_5 ईप्सितं (for तर्पितं). — (L. 205) T_1 तर्जयित्वा. — After line 208, G_4 ins.:

अर्जुनो जयतां श्रेष्ठो भार्यार्थे प्रतिगृह्य ताम् ।

— (L. 209) T_1 G_{3-5} नकुलेति च; G_2 नकुलो नाम. — (L. 212) G_4 दूतः (for राजन्). — (L. 214) $G_{2.5}$ महाभाग. T_1 भीमांबा; G_2 हिडिंबी (for हिडिम्बा). — (L. 215) G_2 अहं (for इमाम्). — (L. 216) $G_{3.5}$ अस्याः (for आसीत्). $G_{2.4}$ पृथिव्यां. T_1 $G_{2.4}$ सर्वस्यां. — (L. 220) T_1 $G_{2.5}$ योजनानां. — (L. 221) G_3 बली (for वशी). — (L. 224) G_2 तदा (for ददौ). — (L. 225) T_1 $G_{4.5}$ M_1 रक्षेंद्र; G_3 दैत्येंद्रं (for राजेन्द्र). G_3 बली (for बलात्). — (L. 228) G_4 महीपतीन् (for °क्षितः). — (L. 229) T_1 $G_{2.3}$ M_1 रक्षेंद्र (for राजेन्द्र). T_1 $G_{3.5}$ अभि- (for इह). M_1 सत्कृतं. — (L. 230) G_4 पांडवाचरितं. — (L. 231) G_{3-5} M_1 त्वम् (for तम्). G_4 महाराजं; M_1 महाभाग.

— (L. 233) T_1 G_2 त्वं करं (by transp.). G_4 M_2 करं दातुमिहार्हसि. — Colophon. Adhy. no.: T_1 $G_{2.4.5}$ M 36; G_3 37. — (L. 236) M_2 शासनं प्रतिजग्राह धर्मात्मा राक्षसैः सह. — (L. 237) T_1 M_2 कृष्ण° (for काल°). — (L. 238) T_1 G_{2-4} M_1 कंबलानि. — (L. 239) T_1 G_{2-5} M_1 दांतकानपि (G_2 °कांश्चापि; G_4 °राजत-) पर्यंकान्. — (L. 240) T_1 G_{2-4} M_1 च शुभ्राणि; M_2 महार्हाणि (for विचित्राणि). M_2 प्रवालानि मणींश्च सः (for the post. half). — (L. 241) Om. in M_2. T_1 G_{2-4} M_1 प्रवाळानि. $G_{2.4}$ मुक्तानि (for शुभ्राणि). — G_2 om. lines 242–243. — (L. 242) M_1 घटांस्तथा (for घटानि च). — (L. 243) Om. in M_2. G_3 reads from the post. half of line 243 to the prior half of line 247, after the prior half of line 251. $G_{2.4}$ M_1 विचित्राणि (for चित्राणि च). — (L. 244) G_2 वस्त्राणि (for शस्त्राणि). G_2 मणिमुक्ता- (for °मुक्तैर्). — (L. 245) $G_{2.4}$ तोरणान्. — (L. 246) G_3 रक्त° (for रुक्म°). — (L. 247) T_1 G_{2-5} M_1 मकुटानि. T_1 हैमवर्णांश्च; G_3 M_1

हेमपुष्पाणि विविधान्रुक्ममाल्यानि चापरान् ।
चन्द्रसंकाशाञ्शतावर्तान्विचित्रिणः ।
चन्दनानि च मुख्यानि रुक्मरत्नान्यनेकशः ।
वासांसि च महार्हाणि कम्बलानि बहून्यपि ।
अन्यांश्च विविधान्राजन्रत्नानि च बहूनि च ।
स ददौ सहदेवाय तदा राजा विभीषणः ।
विभीषणं च राजानमभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
प्रदक्षिणं परीत्यैव निर्जगाम घटोत्कचः ।
तानि सर्वाणि रत्नानि अष्टाशीतिर्निशाचराः ।
आजह्रुः समुदा राजन्हैडिम्बेन तदा सह ।
रत्नान्यादाय सर्वाणि प्रतस्थे स घटोत्कचः ।
ततो रत्नान्युपादाय हैडिम्बो राक्षसैः सह ।
जगाम तूर्णं लङ्कायाः सहदेवपदं प्रति ।
आसेदुः पाण्डवं सर्वे लङ्घयित्वा महोदधिम् ।
सहदेवो ददर्शाथ रत्नाहारान्निशाचरान् ।
आगतान्भीमसंकाशान्हैडिम्बं च तथा नृप ।
द्रमिला नैर्ऋतान्दृष्ट्वा दुद्रुवुस्ते भयार्दिताः ।
भैमसेनिस्ततो गत्वा माद्रेयं प्राञ्जलिः स्थितः ।
प्रीतिमानभवद्दृष्ट्वा रत्नौघं तं च पाण्डवः ।
विसृज्य द्रमिलान्सर्वान्गमनायोपचक्रमे ।

16

After the ref. of 2. 30. 1, T_1 G_{3-5} M_1 ins.:

एवं निर्जित्य पृथिवीं भ्रातरः कुरुनन्दन ।
वर्तमानाः स्वधर्मेण शशासुः पृथिवीमिमाम् ।
चतुर्भिर्भीमसेनाद्यैर्भ्रातृभिः सहितो नृपः ।
अनुगृह्य प्रजाः सर्वाः सर्ववर्णानगोपयत् ।
अविरोधेन सर्वेषां हितं चक्रे युधिष्ठिरः ।
क्रीयतां दीयतां सर्वं मुक्त्वा कोपं बलं विना ।
साधुधर्मेति पार्थस्य नान्यच्छ्रूयत भाषितम् ।
एवं वृत्ते जगत्तस्मिन्पितरीवान्वरज्यत ।
न तस्य विद्यते द्वेष्टा ततोऽस्याजातशत्रुता ।

17

After 2. 30. 25, $D_{1.2}$ ins.:

आगतान्पृथिवीपालान्संप्रेक्ष्याह युधिष्ठिरः ।
कृष्णं कमलपत्राक्षं सर्वतः कार्यसाधकम् ।
पादावनेजनं देयं राजसूये महाक्रतौ ।
न तादृग्दृश्यते मह्यं न च भूपैः समाहृतम् ।
कुतो लभ्यं महाबाहो एतस्य च धनागमम् ।
कृष्ण उवाच ।
मा विषीदस्व राजेन्द्र धनस्यार्थे कथंचन ।
हैडिम्बं प्रेषयिष्यामि विभीषणमरिंदमम् ।
आनेतुं रक्षसां नाथं धनौघपरिपूर्तये ।
तत आहूय हैडिम्बं बहुमानपुरःसरम् ।
उवाच श्लक्ष्णया वाचा पूजयन्निव माधवः ।
गच्छ हैडिम्ब भद्रं ते लङ्कायां रक्षसां पतिम् ।
निवेदयस्व मद्वाचा यदुक्तं राक्षसं प्रति ।
तत्स्मृत्वा त्वं समागच्छ प्रसादं मम च स्मर ।
ततो भीमसुतः कृत्वा प्रणामं कृष्णपादयोः ।
जगाम त्वरितो लोकान्द्रष्टुं पौलस्त्यमञ्जसा ।
ततः सागरमासाद्य बद्धं रामेण पादपम् ।

हेमवर्माणि; G_4 °वर्णानि (for °वर्णांश्च). M_2 रत्नगर्भांश्च कंकणान् (for the post. half). — (L. 248) T_1 G_5 विविधा; $G_{2.3}$ चित्राणि; M_2 सर्वाणि (for विविधान्). — (L. 249) T_1 G_3 M_1 विचित्रितान् (for °त्रिणः). $G_{2.4}$ M_2 शतावर्तविचित्रितान्. — (L. 250) $G_{2.4}$ M_1 तत्ररत्ना°; G_3 तथा रत्ना°. M_2 वासांसि विविधानि च (for the post. half). — (L. 251) For sequence in G_3, cf. v.l. line 243. — (L. 252) G_4 रत्नानि विविधानि च (for the post. half). — (L. 253) G_2 विशां पतिः (for विभीषणः). — The sequence of the lines 254–258 is as follows: T_1 G_3 254, 257, 258, 256, 257 (repeated in T_1), 255; G_4 M_1 256–258, 254, 255; M_2 256, 258, 254, 255. — (L. 254) Om. in G_2. — (L. 255) G_5 प्रतीत्यैव (for परी°). — G_2 om. 256–258. — (L. 256) T_1 $G_{3.5}$ अष्टाशीति-; M_2 आजह्रुस्ते. — (L. 257) G_2 सहसा (for समुदा). M_2 अष्टाशीतिसहस्राणि समदा रक्तलोचनाः. — (L. 261) $G_{2.4}$ पांडववरं. — (L. 262) G_{3-5} M_1 रत्नभारान् (for रत्नाहारान्). — (L. 264) T_1 $G_{2.3.5}$ द्रमिडा (for द्रमिला). — (L. 265) T_1 भूत्वा (for गत्वा). — (L. 266) T_1 तच्; G_2 तु (for तं). — After line 266, M_2 ins.:

तं परिष्वज्य पाणिभ्यां हृष्टा तान्प्रीतिमानभूत् ।

— (L. 267) $G_{2.3}$ द्रमिडान् (for द्रमिलान्).

16

(L. 1) G_3 विजित्य (for निर्जित्य). T_1 M_1 भ्रातृभिः (for भ्रातरः). T_1 M_1 कुरुनंदनः; G_4 कुलनंदन. — (L. 2) M_1 वर्तमानः. T_1 M_1 शशास (for शशासुः). — (L. 3) T_1 सहितोनघैः; M_1 °तोनघः (for °तो नृपः). — (L. 4) T_1 धर्मेणैवान्वपालयत्; M_1 सर्वतस्ता अगोपयत्. — (L. 5) T_1 रक्षां (for हितं). — (L. 6) G_3 क्रियतां; G_4 प्रीयतां (for क्रीयतां). M_1 देयं (for सर्वं). — (L. 7) G_3 स्वस्य (for साधु-).

17

(L. 12) D_2 रामजन्मनि (for राक्षसं प्रति). (L. 14)

तत्र रामेश्वरं देवं संपूज्य विधिवत्तदा ।
हैडिम्बस्त्वरितो लोकान्प्रविवेश नृपाज्ञया ।
स गतो वायुवेगेन लङ्कां द्वारमुपास्थितः ।
स पृष्टो द्वारपालैस्तु कस्त्वं षण्डाकृतिः कुतः ।
द्वाःस्थान्कांश्चित्समुत्क्षिप्य कर्णाभ्यां ग्राहसत्तदा ।
दुर्दशा राक्षसास्तत्र जायन्ते कुरुजाङ्गले ।
भैमसेनिस्तदोवाच द्वारस्थान्क्रोधसंयुतः ।
कृष्णाज्ञयागतं मां च निवेदयत राक्षसाः ।
विभीषणाय वै शीघ्रं कार्यार्थं राक्षसोत्तमाः ।
तदुक्तमाकर्ण्य च ते पौलस्त्याय न्यवेदयन् ।
आहूय तमुवाचेदं किं कार्यं तन्निशामय ।
स सर्वं कथयामास कृष्णप्रोक्तं तदाग्रतः ।
विभीषणश्च धर्मात्मा कृष्णाज्ञां शिरसा दधत् ।
संस्मृत्य रामवचनं कृष्णाज्ञां पालयंस्तदा ।
मन्दोदर्यै निवेद्याथ कृष्णरामप्रसादजम् ।
कृष्णं द्रष्टुं गमिष्यामि आज्ञापय नृपात्मजे ।
जगत्सारं रत्नजातं दशग्रीवेन रक्षितम् ।
आनीतं विबुधादींश्च जित्वा तच्च समृद्धिमत् ।
प्रेषयिष्यामि तत्सर्वं कृष्णप्रीत्यै नृपात्मजे ।
पश्यतोभयतः पादौ रत्नजैः पूरितैर्धनैः ।
इन्द्रप्रस्थं गत उत कृष्णश्चासौ महायशाः ।
राक्षसा यादवेन्द्रं तं द्रष्टुं गच्छाम माचिरम् ।
वैशंपायन उवाच ।
इति श्रुत्वा वचस्तस्य विस्मिता वाक्यमब्रवीत् ।
मानुषेभ्यः कथं राजन्करं दत्से वदस्व मे ।
विभीषण उवाच ।
शुभे कारणतो दद्मि न बिभेमि कुतोऽस्म्यहम् ।
पुरा रामेण कथितं ममाग्रे मयनन्दिनि ।
जन्म मे यादवे वंशे द्वापरे समुपस्थिते ।
साहाय्यं पाण्डवस्यार्थे करिष्यामि तदा व्रज ।
इन्द्रप्रस्थे महाबाहो दर्शनं ते करोम्यहम् ।
वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्त्वा स ययौ तत्र यत्र कृष्णः सुरारिहा ।
संपूज्य कृष्णं संहृष्टः पौलस्त्यः परमो महान् ।
संपूज्य राक्षसं विष्णुरित्युवाच विभीषणम् ।
स्वागतं ते महाबाहो कुशलं ते च सर्वदा ।
विभीषण उवाच ।
तव दर्शनतो विष्णो अशुभं नास्ति मे क्वचित् ।
अद्य मे स्वागतं जन्म जीवितं च सुजीवितम् ।
इदं स्वर्णं मयानीतं कोटिशो यदुनन्दन ।
यज्ञार्थं धर्मराजस्य तवाज्ञां वचसां दधृक् ।
इति श्रुत्वा वचस्तस्य ततः स्फुरितलोचनः ।
गन्तुमाज्ञां ददौ लङ्कां पौलस्त्याय महात्मने ।
व्रज लङ्कां महावीर तुल्यं बलिरिहासुर ।
इति श्रुत्वा ततो लङ्कामगमद्रावणानुजः ।
पूज्यमानो महावीरै राक्षसो भरतर्षभ ।

Colophon.

18

After the addl. colophon following 2. 33. 21, S ins.:

वैशंपायनः ।
ततः समुदिता मुख्यैर्गुणैर्गुणवतां वराः ।
बहवो भावितात्मानः पृथक्पृथगरिंदमाः ।
आत्मकृत्यमिति ज्ञात्वा पाञ्चालास्तत्र सर्वशः ।
समीयुर्वृष्णयश्चैव तदानीकाग्रहारिणः ।
सदाराः सजनामात्या वहन्तो रत्नसंचयान् ।
विकृष्टत्वाच्च देशस्य गुरुभारतया च ते ।
ययुः प्रमुदिताः पश्चाद्राजभिर्न समं ययुः ।
बलशेषं समुदितं परिगृह्य समन्ततः ।
राज्ञां चक्रायुधः शौरिरमित्रगणमर्दनः ।
बलाधिकारे निक्षिप्तं संमान्यानकदुन्दुभिम् ।
संप्रायाद्यादवश्रेष्ठो यजमाने युधिष्ठिरे ।
उच्चावचमुपादाय धर्मराजाय माधवः ।
धनौघं पुरतः कृत्वा खाण्डवप्रस्थमाययौ ।
तत्र यज्ञागतान्सर्वांश्चैद्यवक्रपुरोगमान् ।
भूमिपालगणान्सर्वान्सप्रभानिव तोयदान् ।
मेघकायान्निःश्वसतो यूथपानिव यूथपः ।
बलिनः सिंहसंकाशान्महीमावृत्य तिष्ठतः ।

Before line 14, D_2 ins. वैशं° उ°. — (L. 35) D_2 मयात्मजे (for नृपा°). — (L. 40) D_2 दत्सि. — (L. 53) D_2 शिरसावहत् (for वचसां दधृक्).

18

(L. 2) $G_{2.5}$ अरिंदम. — (L. 4) G_6 समेयुर्. G_2 तदनीकाग्रहारिणः; G_4 तदानीं काम°. — (L. 5) G_3 सज्जनामात्या; G_4 सश्रिका°. — (L. 6) T_1 विकृष्टात्वात्तु (sic); M_1 प्रकृष्टत्वाच्च. G_4 नरेशस्य; G_6 च देवस्य (for च देशस्य). G_2 गुरुभारतयैव ते; G_6 गुरुत्वात्त्वरयैव ते. — After line 6, $G_{2.6}$ read lines 24–31. — (L. 8) T_1 बलिशेषं. — (L. 9) T_1 राजंश्चक्रायुधः; $G_{2.4.6}$ ऋजुचक्रायुधं (G_4 °धः); G_3 ऋजुः शक्रायुधः; M_1 ऋजुं चक्रा°. $G_{2.6}$ शौरिममित्रगणमर्दनं. — (L. 10) T_1 $G_{2.6}$ निक्षिप्य. — (L. 12) T_1 M_1 धर्मराजस्य. — (L. 13) G_6 सेनौघं (for धनौघं). — (L. 14) T_1 $G_{2-4.6}$ M_1 यज्ञगतान्. T_1 पश्यन्; M_1 वीक्षन् (for सर्वान्). $G_{2-4.6}$ °वक्र° (for °वक्र°). — (L. 16) G_3 निवसतो. G_3 यूथपाः; G_4 °पं; G_6 °पान् (for °पः). — (L. 17) $G_{3.6}$ °संकाशा (for

ततो जनौघसंबाधं राजसागरमक्षयम् ।
नादयन्नथघोषेणाभ्युपायान्मधुसूदनः ।
असूर्यमिव सूर्येण निवातमिव वायुना ।
कृष्णेन समुपेतेन जहर्षे भारतं पुरम् ।
ब्राह्मणक्षत्रियाणां हि पूजार्थं सर्वधर्मवित् ।
सहदेवो विशेषज्ञो माद्रीपुत्रः कृतोऽभवत् ।
प्रभवन्तं तु भूतानां भास्वन्तमिव तेजसा ।
प्रविशन्तं यज्ञभूमिं सितस्यावरजं विभुम् ।
तेजोराशिमूर्तिं विप्रमदृश्यमविजानताम् ।
वयोधिकानां वृद्धानां मार्गमात्मनि तिष्ठताम् ।
जगतस्तस्थुषश्चैव प्रभवाप्ययमच्युतम् ।
अनन्तमन्तं शत्रूणाममित्रगणमर्दनम् ।
प्रभवं सर्वभूतानामापत्स्वभयमच्युतम् ।
भविष्यं भावनं भूतं द्वारवत्यामरिंदमम् ।
स दृष्ट्वा कृष्णमायान्तं प्रतिपूज्यामितौजसम् ।
यथार्हं केशवे वृत्तिं प्रत्यपद्यत पाण्डवः ।
ज्यैष्ठ्यकानिष्ठ्यसंयोगं संप्रधार्य गुणागुणैः ।
आरिराधयिपुर्धर्मैः पूजयित्वा द्विजोत्तमान् ।
महदादित्यसंकाशमासनं च जगत्पतेः ।
ददौ नासादितं कैश्चित्तस्मिन्नुपविवेश सः ।

°संकाशान्). — Lines 18-21 =(var.) 2. 30. 14-15. — (L. 19) T1 G2.4 M1 ह्युपायान्; G6 उपायान् (for [अ]भ्युपायान्). — (L. 20) T1 विवानमिव. — (L. 21) T1 G2 समवेतेन (for समुपे°). T1 G4.5 M1 जहृषे; G3 जहृषुर्. G2 कुलं (for पुरम्). — (L. 22) T1 अथ धर्मवित्; G2.6 M1 ह्यर्थधर्म°; G4 सर्वकर्म°. — (L. 23) G3 तदा (for कृतो). — G2.6 read lines 24-31 after line 6. — (L. 24) T1 M1 भगवंतं (for प्रभ°). G2.6 भगवान्सर्वभूतानां भास्वानिव च तेजसा. — (L. 25) T1 M1 विशंतं यज्ञभूमिं तां (M1 तं यज्ञभूमिं); G2.6 विशन्तंनयज्ञभूमिं (for the prior half). G2.6 स्थि(G6 मि)तस्याविरजो विभुः; G3.4 स तस्याविरजं विभुं. — (L. 26) T1 G2-4.6 दृश्यन् (for विप्रम्). — (L. 27) G5 M1 वयोनिगानां. T1 G2.6 मार्गमावृत्य. — (L. 28) =(var.) 2. 30. 11^{ab}. T1 G5 प्रभवाव्ययम्; G4 प्रभवाच्युतम्. G3.4 अव्ययं (for अच्युतम्). G6 प्रभवाव्य- (or °प्य)यमव्ययं. — (L. 30) G2 भवम् (for [अ]भयम्). — (L. 31) G6 भविष्णुं (for भविष्यं). G5 परमं (for भावनं). — (L. 33) G6 केशवं. G2.3.6 वृत्तं. — (L. 34) G3 ज्येष्ठकानिष्ठ-; G4 ज्येष्ठ्यकान्वीक्ष्य; G6 ज्यैष्ठ्यकानिष्ठ-. — (L. 35) G3 आनिनाययिषुर्. T1 G2-5 M1 धर्मं (for धर्मैः). — (L. 37) G6 तमनासादितं; M1 ददावनासितं.

19

D3 om. lines 1-2. (L. 1) K4 V1 B3 D3 वृद्धे (for राजन्). B1.4 स्थिते च पुरुषोत्तमे. — (L. 2) Om. in K4. B1 D1.2 तस्मिन् (for राजन्). B4.6 तस्मिन्स्वच्छंदमृत्युके (for the prior half). — K4 reads lines 3-10 after 2. 34. 10. — (L. 3) Dn2 सर्वशस्त्र°. — (L. 6) K4 B2.3 D1.2.5 भरताचार्ये; B1 (m as above) भारतश्रेष्ठे. B D1.3.5 कथं कृष्णोर्चितस्त्वया (cf. lines 2, 10 and 14). — (L. 7) D1.2 कृपं (for द्रुमं). V1 त्वया (for तथा). — (L. 8) B4 भीष्मके चैव दुर्धर्षे. K4 द्रोणे च; V1 B4 पांडुवत् (for पाण्ड्ये च). — (L. 9) D3 रुक्मिणि च (by transp.). K4 नृपे रुक्मिणि चांबष्ठे. D1.2 एकलव्ये. — (L. 10) V1 Dn कथं कृष्णस्त्वयार्चितः (cf. line 6). — (L. 11) Dn वै (for यो), and °वन्तः (for °न्यः). — (L. 14) V1 Dn कथं कृष्णस्त्वयार्चितः (cf. line 6).

19

After 2. 34. 9, K4 V1 B Dn D1-3.5 ins.:

भीष्मे शांतनवे राजन्स्थिते पुरुषसत्तमे ।
स्वच्छन्दमृत्युके राजन्कथं कृष्णोऽर्चितस्त्वया ।
अश्वत्थाम्नि स्थिते वीरे सर्वशास्त्रविशारदे ।
कथं कृष्णस्त्वया राजन्नर्चितः कुरुनन्दन ।
दुर्योधने च राजेन्द्रे स्थिते पुरुषसत्तमे ।
कृपे च भारताचार्ये कथं कृष्णस्त्वयार्चितः ।
द्रुमं किंपुरुषाचार्यमतिक्रम्य तथार्चितः ।
भीष्मके च दुराधर्षे पाण्ड्ये च कृतलक्षणे ।
नृपे च रुक्मिणि श्रेष्ठे एकलव्ये तथैव च ।
शल्ये मद्राधिपे चैव कथं कृष्णोऽर्चितस्त्वया ।
अयं च सर्वराज्ञां यो बलश्लाघी महारथः ।
जामदग्न्यस्य दयितः शिष्यो विप्रस्य भारत ।
येनात्मबलमाश्रित्य राजानो युधि निर्जिताः ।
तं च कर्णमतिक्रम्य कथं कृष्णोऽर्चितस्त्वया ।

20

S ins. after 2. 34. 9 (G2, after 2. 34. 4^{ab}):

भीष्मे शांतनवे राजन्स्थिते पुरुषसत्तमे ।
स्वच्छन्दमृत्युके तस्मिन्कथं कृष्णोऽर्चितस्त्वया ।

20

This is an expanded version of the same passage as App. I (No. 19). — G2.3 om. lines 1-2. — (L. 2) T1 सिद्धे; G1 भीष्मे (for तस्मिन्). G4-6 M त(G4 अ)स्मिन्स्वच्छंदमृत्यूके (G6 °मृत्यौ हि). G1 स्थिते कृष्णोऽर्चितः कथं. — G3 ins. after line 2: G2 after line 12:

दुर्योधने च राजेन्द्रे स्थिते पुरुषसत्तमे ।

On the other hand, G6 M2 ins. after line 2:

अयं तत्र व्यतिक्रान्तः कर्मणां स्वल्पदर्शनः ।
त्वादृशो धर्मयुक्तो हि कुर्वाणः प्रियकाम्यया ।

कृपे च भारताचार्ये कथं कृष्णोऽर्चितस्त्वया ।
अश्वत्थाम्नि स्थिते वीरे सर्वशस्त्रविशारदे ।
कथं कृष्णस्त्वया राजन्नर्चितो यदुनन्दनः ।
द्रुमे किंपुरुषाचार्ये कथं कृष्णस्त्वयार्चितः ।
अयं पार्थादनवमो धनुर्वेदे पराक्रमे ।
एकलव्ये स्थिते राजन्कथं कृष्णस्त्वयार्चितः ।
भगदत्ते महावीर्ये जयत्सेने च मागधे ।
कालिङ्गे च स्थिते राजन्कथं कृष्णस्त्वयार्चितः ।
पूर्वदेशाधिपे वीरे कौसलेन्द्रे बृहद्बले ।
विराटे च स्थिते वीरे कथं कृष्णोऽर्चितस्त्वया ।
भीष्मके च दुराधर्षे पाण्ड्ये च कृतधन्वनि ।
नृपे रुक्मिणि च श्रेष्ठे दन्तवक्रे च पार्थिवे ।
शल्ये मद्राधिपे चैव कथं कृष्णस्त्वयार्चितः ।
सुराष्ट्राधिपतौ वीरे माल्वे च स्थिते नृपे ।
कृतक्षणे च वैदेहे कथं कृष्णस्त्वयार्चितः ।
अयं च सर्वराज्ञां यो बलश्लाघी महारथः ।
जामदग्न्यस्य दयितः शिष्यो विप्रस्य भारत ।
येनात्मबलमाश्रित्य जरासंधो युधा जितः ।
तं कर्णं समतिक्रम्य कथं कृष्णस्त्वयार्चितः ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ काम्भोजं च सुदक्षिणम् ।
स्थिते साल्वे च राजेन्द्रे कथं कृष्णोऽर्चितस्त्वया ।
अस्मिन्पार्थसखे राजन्गन्धर्वाणां महीपतौ ।
स्थिते चित्ररथे वीरे कथं कृष्णस्त्वयार्चितः ।
बाह्लीकं स्थविरं वीरं कौरवाणां महारथम् ।
सौमदत्तिं महावीर्यं सोमदत्तं महारथम् ।
शकुनिं सौबलं चैव सिन्धुराजं महाबलम् ।
एतानवमतान्कृत्वा कथं कृष्णोऽर्चितस्त्वया ।

21

After 2. 35. 29, S (G_4 ins. lines 1, 2, 7, 8, 10 only) ins.:

वैशंपायनः ।
एवमुक्ते तु गाङ्गेये शिशुपालश्चुकोप ह ।
क्रुद्धं सुनीथं दृष्ट्वाथ सहदेवोऽब्रवीत्तदा ।
सहदेवः ।
नीतिपूर्वमिदं सर्वं चेदिराज मया कृतम् ।
न मे विमतिरस्तीह कारणं चात्र मे श्रृणु ।

— G_1 om. lines 3–6. — (L. 3) G_3 om. line 3. G_6 M_1 भरता°. T_1 $G_{2.5}$ transp. अर्चितः and त्वया. — (L. 4) T_1 सर्वशस्त्रविदां वरे; M_1 सर्वशास्त्रविशारदे. — (L. 6) $G_{4.6}$ transp. त्वया and अर्चितः. T_1 G_2 M स्थिते कृष्णोऽर्चितः कथं. — (L. 7) T_1 अस्मिन्पार्थादनवमे. G_{2-4} M_2 धनुर्वेदपराक्रमे. — (L. 8) G_1 शाकलव्ये. $G_{1.2.4.6}$ M transp. त्वया and अर्चितः. — After line 8, G_3 reads lines 11–12. — (L. 9) M_1 स्थिते वीरे (for महावीर्ये). G_2 (before corr.).$_3$ माधवे (for मागधे). — (L. 10) G_3 M_2 कलिंगे. $G_{1-4.6}$ M transp. त्वया and अर्चितः. — (L. 11) T_1 $G_{3.4.6}$ कौ(G_6 को)सले च; G_2 सौबले च; M कौसल्ये च (for कौसलेन्द्रे). — (L. 12) $G_{2.3.6}$ M राजन् (for वीरे). G_3 transp. अर्चितः and त्वया. — For lines 11–12, G_1 subst.:

कौसलाधिपतौ वीरे स्थिते कृष्णोऽर्चितस्त्वया ।

— $G_{2.6}$ M ins. after line 12: G_3, after line 15:

दरदे च महावीर्ये कथं कृष्णोऽर्चितस्त्वया ।
[G_3 स्थिते कृष्णोऽर्चितः कथं.]

— $G_{1.2.6}$ M transp. lines 13–15 and 16–17. — (L. 13) G_1 भीष्मकेकयपाण्ड्ये च चोळे च सहकेरळे. — (L. 14) $G_{2.3}$ नृपे च रुक्मिणि श्रे(G_3 ज्ये)ष्ठे. T_1 $G_{1-3.5.6}$ दंतवक्रे. — (L. 15) T_1 $G_{1-4.6}$ M transp. त्वया and अर्चितः. — After line 15, G_3 ins. दरदे च etc. (see above). — G_3 om. lines 16–17. — (L. 17) G_1 मैथिले पूर्वदेशे च (for the prior half). T_1 $G_{4.6}$ transp. त्वया and अर्चितः. $G_{1.2}$ M स्थिते कृष्णोऽर्चितः कथं. — (L. 18) G_2 अयं च सर्वयशानां. $G_{2.4}$ महाबलः. — (L. 19) T_1 G_{3-5} रामस्य (for विप्रस्य). G_3 धीमतः (for भारत). — (L. 20) G_1 येनात्र; G_6 येनापि (for येनात्म-). — (L. 21) G_3 कृष्णं (for कर्णं). $G_{1.3.4.6}$ M transp. त्वया and अर्चितः. — (L. 22) Om. in G_1. G_2 विंदातिविंदावन्त्योन्यौ. $G_{2.4.6}$ M_2 कांभोजश्च सुदक्षिणः. — (L. 23) T_1 G_3 transp. अर्चितः and त्वया. — G_1 om. lines 24–25. — (L. 24) $G_{2.5.6}$ M अयं (for अस्मिन्). $G_{2.6}$ °सखा; M °सखो. $G_{2.6}$ M महीपतिः. — (L. 25) G_3 वीर्ये; G_6 वृद्धे (for वीरे). $G_{2.4-6}$ M transp. त्वया and अर्चितः. — $G_{2.6}$ om. lines 26–29. — (L. 27) Om. in G_3. M transp. सौमदत्तिं and सोमदत्तं. G_1 सौमदत्तं (for °दत्तिं). M_1 महावीरं. — (L. 28) M_1 महारथं; M_2 जयद्रथं (for महाबलम्). — (L. 29) G_3 transp. अर्चितः and त्वया.

21

☞ References to Harivaṃśa (=Hari.) are to the Chitrashala edition, Poona (1936); and to the Rāmāyaṇa, to the Kumbhakonam edition (ed. Krishnacharya and Vyasacharya, 1911).

(L. 1) G_5 M_1 om. the ref. G_6 गांगेयेनैवमुक्तस्तु; M_1 तथोक्तवति गांगेये (for the prior half). G_6 तं (for ह). — (L. 2) G_3 सुनीतं. G_6 तथा; M_1 इदं (for तदा). — (L. 3) $G_{2.6}$ मति° (for नीति°). — (L. 4) $G_{2.6}$

स पार्थिवानां सर्वेषां गुरुः कृष्णो बलेन वै ।
तस्मादभ्यर्चितोऽर्ध्यार्हः सर्वे संमन्तुमर्हथ ।
यो वा न सहते राज्ञां कश्चित्सबलवाहनः ।
क्षिप्रं युद्धाय निर्यातु शक्तश्चेदत्र मे युधि ।
तस्य मूर्ध्नि सुसंन्यस्तं राज्ञः सव्यं पदं मया ।
एवमुक्तो मया हेतुरुत्तरं प्रब्रवीतु मे ।
वैशंपायनः ।
ततो न व्याजहारैषां कश्चिद्बुद्धिमतां सताम् ।
मानिनां बलिनां राज्ञां मध्ये संदर्शिते पदे ।
पुष्पवृष्टिर्महत्यासीत्सहदेवस्य मूर्धनि ।
एवमुक्ते सुनीथस्य सहदेवेन केशवे ।
स्वभावरक्ते नयने भूयो रक्ते बभूवतुः ।
तस्य कोपं समुद्भूतं ज्ञात्वा भीष्मः प्रतापवान् ।
आचचक्षे पुनस्तस्मै कृष्णस्यैवोत्तमान्गुणान् ।
स सुनीथं समामन्त्र्य तांश्च सर्वान्महीक्षितः ।
उवाच वदतां श्रेष्ठ इदं मतिमतां वरः ।
सहदेवेन राजानो यदुक्तं केशवं प्रति ।
तत्तथेति विजानीध्वं भूयश्चात्र निबोधत ।
Colophon.
वैशंपायनः ।
ततो भीष्मस्य तच्छ्रुत्वा वचः काले युधिष्ठिरः ।
उवाच मतिमान्भीष्मं ततः कौरवनन्दनः ।
विस्तरेणास्य देवस्य कर्माणीच्छामि सर्वशः ।
श्रोतुं भगवतस्तानि प्रब्रवीहि पितामह ।
कर्मणामानुपूर्व्यं च प्रादुर्भावांश्च मे विभोः ।
यथा च प्रकृतिः कृष्णे तन्मे ब्रूहि पितामह ।
वैशंपायनः ।
एवमुक्तस्तदा भीष्मः प्रोवाच पुरुषर्षभम् ।
युधिष्ठिरममित्रघ्नं तस्मिन्क्षत्रसमागमे ।
समक्षं वासुदेवस्य देवस्येव शतक्रतोः ।
कर्माण्यसुकराण्यन्यैराचचक्षे जनाधिप ।
शृण्वतां पार्थिवानां च धर्मराजस्य चान्तिके ।
इदं मतिमतां श्रेष्ठः कृष्णं प्रति विशां पते ।
सान्त्ववामन्त्र्य राजेन्द्रं चेदिराजमरिंदमम् ।
भीमकर्मा ततो भीष्मो भूयः स इदमब्रवीत् ।
कुरूणां चापि राजानं युधिष्ठिरमुवाच ह ।
भीष्मः ।
वर्तमानामतीतां च शृणु राजन्युधिष्ठिर ।
ईश्वरस्योत्तमस्यैनां कर्मणां गहनां गतिम् ।
अव्यक्तो व्यक्तलिङ्गस्थो य एष भगवान्प्रभुः ।
पुरा नारायणो देवः स्वयंभूः प्रपितामहः ।
सहस्रशीर्षः पुरुषो ध्रुवोऽव्यक्तः सनातनः ।
सहस्राक्षः सहस्रास्यः सहस्रचरणो विभुः ।
सहस्रबाहुः साहस्रो देवो नामसहस्रवान् ।
सहस्रमुकुटो देवो विश्वरूपो महाद्युतिः ।
अनेकवर्णो देवादिरव्यक्ताद्वै परे स्थितः ।
असृजत्सलिलं पूर्वं स च नारायणः प्रभुः ।
ततस्तु भगवांस्तोये ब्रह्माणमसृजत्स्वयम् ।
ब्रह्मा चतुर्मुखो लोकान्सर्वांस्तानसृजत्स्वयम् ।
आदिकाले पुरा ह्येवं सर्वलोकस्य चोद्भवः ।
पुराथ प्रलये प्राप्ते नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
ब्रह्मादिषु प्रलीनेषु नष्टे लोके चराचरे ।

तन्मे निगदतस्त्वं हि (G_6 °तस्तत्त्वं) (for the prior half). G_6 कारणादत्र. — (L. 6) $G_{2.6}$ अभ्यर्चितोस्माभिः. — (L. 7) $G_{2.6}$ M_1 transp. राज्ञां and कश्चित्. — (L. 8) G_2 स तु वा (for अत्र मे). G_6 तस्य मूर्ध्याहितं पदं (for the post. half). — (L. 9) $G_{2.6}$ M_1 om. line 9. G_3 तस्य मूर्धनि निश्चितं ममेदं पदमद्य हि. — (L. 10) M_1 एवमुक्ते मया कश्चिद्. — (L. 12) G_6 तत्तेन (for मानिनां). — (L. 13) T_1 $G_{2.6}$ M_1 om. line 13. G_3 ततोपतत्पुष्पवृष्टिः (for the prior half). — After line 13, G_3 ins.:

अदृश्यता देववाचः साधु साध्विति चाब्रुवन् ।
अविध्यदजिनं हृष्टो भविष्यद्भूतभावनः ।
सर्वसंशयनिर्मुक्तो नारदः सर्वलोकवित् ।
स्मितपूर्वं ततः कृत्वा सुनीथं प्रत्यचिन्तयत् ।

— (L. 15) T_1 $G_{2.6}$ M_1 कोपाद्रक्ततरे कृते (for the post. half). — (L. 16) G_2 कोप-; G_3 कोपान् (for कोपं). — (L. 17) $G_{2.3.5.6}$ उत्तरान् (for उत्तमान्). — (L. 19) G_2 श्रेष्ठम् (for श्रेष्ठ). — Colophon. *Adhy. no.*: T_1 $G_{2.3.5.6}$ M_1 46. — (L. 23) G_2 M_1 तदा (for ततः). G_3 कौरवनंदनं. — (L. 24) G_2 कर्माणि श्रोतुम् (for देवस्य कर्माणि). — (L. 26) G_2 पूर्वं; M_1 °पूर्वीं. T_1 $G_{5.6}$ M_1 प्रादुर्भावाश्च; G_2 °वश्च. $G_{3.5.6}$ M_1 ये (for मे). T_1 विभो. — (L. 28) $G_{2.3.6}$ M_1 om. the ref. G_3 ततो (for तदा). T_1 G_3 M_1 भरतर्षभं (G_3 °भ; M_1 °भः); G_2 पुरुषर्षभ. — (L. 29) G_6 राज° (for क्षत्र°). — (L. 31) G_6 जनाधिपः. — (L. 33) G_2 श्रेष्ठ. — (L. 34) T_1 G_3 राजेंद्र. M_1 अरिंदम. — (L. 36) $G_{2.6}$ अपि; G_3 चाधि- (for चापि). M_1 अभाषत (for उवाच ह). — (L. 37) G_5 om. the ref. G_2 वर्तमानमतीतं च. — (L. 38) T_1 M_1 [उ]त्तमस्येमां. — (L. 39) = line 76. G_2 विभुः (for प्रभुः). — (L. 41) G_2 सहस्रशीर्षा. T_1 [ऽ]व्यक्त- (for ऽव्यक्तः). — (L. 42) G_6 M_1 transp. सहस्राक्षः and सहस्रास्यः. — (L. 43) G_6 साहस्रैर् (for साहस्रो). — (L. 45) G_3 उपरिस्थितः; G_6 विमरे स्थितिः; M_1 वै परस्मृतः. — (L. 46) G_3 सर्वं (for पूर्वं). — (L. 47) T_1 G_5 M_1 स (for तु). — (L. 48) T_1 सर्वानसृजन स्वयं. — (L. 50) $G_{5.6}$ पुरापः- (for पुराथ). — (L. 51) T_1 G_6 नष्टलोके; G_2 नष्टे लोक-. — (L. 52) G_6 आघात° (for

आभूतसंप्लवे प्राप्ते प्रलीने प्रकृतौ महान् ।
एकस्तिष्ठति सर्वात्मा स तु नारायणः प्रभुः ।
नारायणस्य चाङ्गानि सर्वदैवानि भारत ।
शिरस्तस्य दिवं राजन्नाभिः खं चरणौ मही ।
अश्विनौ कर्णयोर्देवौ चक्षुषी शशिभास्करौ ।
इन्द्रवैश्वानरौ देवौ मुखं तस्य महात्मनः ।
अन्यानि सर्वदैवानि तस्याङ्गानि महात्मनः ।
सर्वं व्याप्य हरिस्तस्थौ सूत्रं मणिगणानिव ।
आभूतसंप्लवान्तेऽथ दृष्ट्वा सर्वं तमोन्वितम् ।
नारायणो महायोगी सर्वज्ञः परमात्मवान् ।
ब्रह्मभूतस्तदात्मानं ब्रह्माणमसृजत्स्वयम् ।
सोऽध्यक्षः सर्वभूतानां प्रभूतः प्रभवोऽच्युतः ।
सनत्कुमारं रुद्रं च मनुं चैव तपोधनान् ।
सर्वमेवासृजद्ब्रह्मा ततो लोकान्प्रजास्तथा ।
तेन तद्व्यसृजत्तत्र प्राप्ते काले युधिष्ठिर ।
तेभ्योऽभवन्महात्मभ्यो बहुधा ब्रह्म शाश्वतम् ।
कल्पानां बहुकोट्यश्च समतीता हि भारत ।
आभूतसंप्लवाश्चैव बहुकोट्योऽतिचक्रमुः ।
मन्वन्तरयुगेऽजस्रं संकल्पा भूतसंप्लवाः ।
चक्रवत्परिवर्तन्ते सर्वं विष्णुमयं जगत् ।
सृष्ट्वा चतुर्मुखं देवं देवो नारायणः प्रभुः ।
स लोकानां हितार्थाय क्षीरोदे वसति प्रभुः ।
ब्रह्मा तु सर्वभूतानां लोकस्य च पितामहः ।
ततो नारायणो देवः सर्वस्य प्रपितामहः ।

Colophon.

भीष्मः ।

अव्यक्तो व्यक्तलिङ्गस्थो य एष भगवान्प्रभुः ।
नारायणो जगच्चक्रे प्रभवाप्ययसंहितः ।
एष नारायणो भूत्वा हरिरासीद्युधिष्ठिर ।
ब्रह्माणं शशिसूर्यौ च धर्मं चैवासृजत्स्वयम् ।
बहुशः सर्वभूतात्मा प्रादुर्भवति कार्यतः ।
प्रादुर्भावांस्तु वक्ष्यामि दिव्यान्देवगणैर्युतान् ।
सुप्त्वा युगसहस्रं स प्रादुर्भवति कार्यवान् ।
पूर्णे युगसहस्रेऽथ देवदेवो जगत्पतिः ।
ब्रह्माणं कपिलं चैव परमेष्ठिं तथैव च ।
देवान्सप्तऋषींश्चैव शंकरं च महायशाः ।
सनत्कुमारं भगवान्मनुं चैव प्रजापतिम् ।
पुरा चक्रेऽथ देवादिः प्रदीप्ताग्निसमप्रभः ।
येन चार्णवमध्यस्थौ नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
नष्टदेवासुरनरे प्रणष्टोरगराक्षसे ।
योद्धुकामौ सुदुर्धर्षौ भ्रातरौ मधुकैटभौ ।
हतौ प्रभवता तेन तयोर्दत्त्वा वृतं वरम् ।
भूमिं बद्ध्वा कृतौ पूर्वं मृन्मयौ द्वौ महासुरौ ।
कर्णस्रोतोद्भवौ तौ तु विष्णोस्तस्य महात्मनः ।
महार्णवे प्रस्वपतः शैलराजसमौ स्थितौ ।
तौ विवेश स्वयं वायुर्ब्रह्मणा साधु चोदितः ।
तौ दिवं छादयित्वा तु वव्रधाते महासुरौ ।
वायुप्राणौ तु तौ दृष्ट्वा ब्रह्मा पर्यामृशच्छनैः ।
एकं मृदुतरं विद्धि कठिनं विद्धि चापरम् ।
नामनी तु तयोश्चक्रे स विभुः सलिलोद्भवः ।

आभून°). G3 प्रभूते (for प्रलीने). — (L. 55) G3 चरणं. — (L. 58) G5 सप्त देवानि. G3 सर्वांगानि. — (L. 59) G2 सर्वव्यापि-; G6 सर्वस्यापि (for सर्वं व्याप्य). G2.3.6 सूत्रे मणिगणा इव (= Gītā 7. 7^d). — (L. 60) T1 आभूतः (for आभूत-), and तमोमुखं (for °न्वितम्). — (L. 64) G2.6 M1 सप्तर्षींश्च (for मनुं चैव). — (L. 65) T1 G3.5 M1 पूर्वम् (for सर्वम्). G2.6 तथा (for ततो). G5 लोकाः (for लोकान्). G6 transp. प्रजाः and तथा. — (L. 66) G6 नैव (for न तद्). M1 ते चापि ह्यसृजंस्तत्र (for the prior half). G2.6 प्राप्त- (for प्राप्ते). — (L. 68) G2.5 समतीतास्तु; G3 °तीतानि; G6 समापितास्तु (for समतीता हि). — (L. 69) G2 बहुकोट्योपचक्रमुः; G6 °धोत्था प्रचक्रमुः; M1 °कोट्यो व्यतिक्रमः. — (L. 70) G2.6 M1 मन्वंतरा(G6 °रं; M1 °र)युगा°; G3 °तरे युगे. G2.3 राजन्; G5 राज- (for ऽजस्रं). — (L. 72) G2 स्रष्टा (for सृष्ट्वा). M1 दिव्यं (for देवं). T1 G3 स्वयं (for प्रभुः). — G2 om. lines 73–75. — (L. 74) G6 M1 च (for तु). T1 G6 °देवानां; G6 °लोकानां (for °भूतानां). — (L. 75) G5 पूर्वस्य (for सर्वस्य). — Colophon. *Adhy. no.:* T1 G2.3.5.6 M1 47. — (L. 76) = line 39. G6 एव (for एष). — (L. 77) G2.3.6 M1 नरनारायणौ (G2 °णो) भूत्वा (G3 चक्रे; M1 चात्र) (for the prior half). M1 °संहितौ. — (L. 79) G2.6 ब्रह्मा च शक्रः सूर्यश्च; M1 ब्रह्मा च शक्रसूर्यौ च (for the prior half). G2.6 M1 धर्मश्चैव सनातनः; G3 धर्मं चैव सनातनं (for the post. half). — (L. 83) G2.6 अनेकबहुसाहस्रो (G6 °स्रैर्) (for the prior half). — (L. 85) G5 देवांश्च सप्तर्षींश्चैव; M1 देवान्सप्तर्षिभिश्चैव. — (L. 86) G2 प्रजाकरः; G6 °करं (for °पतिम्). — (L. 87) G2 यथा (for पुरा). G2.6 च (for ऽथ). G5 देवादीन् (for देवादिः). — (L. 88) G2.3 M1 °मध्यस्थे; G6 °मध्यस्थो. — (L. 89) G3.6 नष्टे (for नष्ट-). T1 °राक्षसैः. — (L. 91) G6 भगवता (for प्रभ°). M1 हत्वा (for दत्त्वा). G2.6 वरं; M1 मतिं (for वृतं). T1 G2.6 M1 परं (for वरम्). — (L. 92) G2 भूतिं; G6 भूतं (for भूमिं). G6 M1 बुद्ध्वा. G2.6 M1 तु तौ (for कृतौ). G3.5.6 पूर्वौ (for पूर्वं). G6 अजेयौ (for मृन्मयौ). — G3 om. lines 93–96. — (L. 93) G6 तौ कर्णमलसंभूतौ (for the prior half). — (L. 96) T1 दिशश्च (for दिवं). — (L. 97) T1 वायुः (for वायु-). G2.6 वायुप्रमाणौ तौ दृष्ट्वा. G2 M1 ब्रह्मा परि(M1

मृदुस्त्वयं मधुर्नाम कठिनः कैटभः स्वयम् ।
तौ दैत्यौ कृतनामानौ चेरतुर्बलगर्वितौ ।
तौ पुराथ दिवं सर्वां प्राप्तौ राजन्महासुरौ ।
प्रच्छाद्याथ दिवं सर्वां चेरतुर्मधुकैटभौ ।
सर्वमेकार्णवं लोकं योद्धुकामौ सुनिर्भयौ ।
तौ गतावसुरौ दृष्ट्वा ब्रह्मा लोकपितामहः ।
एकार्णवाम्बुनिचये तत्रैवान्तरधीयत ।
स पद्मे पद्मनाभस्य नाभिदेशात्समुत्थिते ।
आसीदादौ स्वयं जन्म तत्पङ्कजमपङ्कजम् ।
पूजयामास वसतिं ब्रह्मा लोकपितामहः ।
तावुभौ जलगर्भस्थौ नारायणचतुर्मुखौ ।
बहून्वर्षायुतानप्सु शयानौ न चकम्पतुः ।
अथ दीर्घस्य कालस्य तावुभौ मधुकैटभौ ।
आजग्मतुस्तमुद्देशं यत्र ब्रह्मा व्यवस्थितः ।
तौ दृष्ट्वा लोकनाथस्तु कोपात्संरक्तलोचनः ।
उत्पपाताथ शयनात्पद्मनाभो महाद्युतिः ।
तद्युद्धमभवद्घोरं तयोस्तस्य च वै तदा ।
एकार्णवे तदा घोरे त्रैलोक्ये जलतां गते ।
तदभूत्तुमुलं युद्धं वर्षसंघान्सहस्रशः ।
न च तावसुरौ युद्धे तदा श्रममवापतुः ।
अथ दीर्घस्य कालस्य तौ दैत्यौ युद्धदुर्मदौ ।
ऊचतुः प्रीतमनसौ देवं नारायणं प्रभुम् ।
प्रीतौ स्वस्तव युद्धेन श्लाघ्यस्त्वं मृत्युरावयोः ।
आवां जहि न यत्रोर्वी सलिलेन परिप्लुता ।
हतौ च तव पुत्रत्वं प्राप्नुयाव सुरोत्तम ।
यो ह्यावां युधि निर्जेता तस्यावां विहितौ सुतौ ।
तयोः स वचनं श्रुत्वा तदा नारायणः प्रभुः ।
तौ प्रगृह्य मृधे दैत्यौ दोर्भ्यां तौ समपीडयत् ।
ऊरुभ्यां निधनं चक्रे तावुभौ मधुकैटभौ ।
तौ हतौ चाप्लुतौ तोये वपुर्भ्यामेकतां गतौ ।
मेदो मुमुचतुर्दैत्यौ मथ्यमानौ जलोर्मिभिः ।
मेदसा तज्जलं व्याप्तं ताभ्यामन्तर्दधे तदा ।
नारायणश्च भगवानसृजद्विविधाः प्रजाः ।
दैत्ययोर्मेदसा छन्ना सर्वा राजन्वसुंधरा ।
तदा प्रभृति कौन्तेय मेदिनीति स्मृता मही ।
प्रभावात्पद्मनाभस्य शाश्वती च कृता नृणाम् ।

Colophon.

भीष्मः ।

प्रादुर्भावसहस्राणि समतीतान्यनेकशः ।
यथाशक्ति तु वक्ष्यामि शृणु तान्कुरुनन्दन ।
पुरा कमलनाभस्य स्वपतः सागराम्भसि ।
पुष्करे यत्र संभूता देवा ऋषिगणैः सह ।
एष पौष्करिको नाम प्रादुर्भावः प्रकीर्तितः ।
पुराणः कथ्यते यत्र वेदश्रुतिसमाहितः ।
वाराहस्तु श्रुतिमुखः प्रादुर्भावो महात्मनः ।
यत्र विष्णुः सुरश्रेष्ठो वाराहं रूपमास्थितः ।
उज्जहार महीं तोयात्सशैलवनकाननाम् ।
वेदपादो यूपदंष्ट्रः क्रतुदन्तश्चितीमुखः ।
अग्निजिह्वो दर्भरोमा ब्रह्मशीर्षो महातपाः ।
अहोरात्रेक्षणो दिव्यो वेदाङ्गः श्रुतिभूषणः ।
आज्यनासः स्रुवतुण्डः सामघोषस्वनो महान् ।
धर्मसत्यमयः श्रीमान्कर्मविक्रमसत्कृतः ।
प्रायश्चित्तमयो धीरः पशुजानुर्महावृषः ।
उद्गातृहोमलिङ्गोऽसौ पशुबीजमहौषधिः ।

°र्यै)मृशच्छनैः; G_6 ब्रह्मापदयच्छनैस्तदा. — (L. 98) G_3 बुध्वा (for the first विद्धि). G_2 कनिष्ठं (for कठिनं). G_3 बुध्य (for the second विद्धि). — G_3 om. lines 99–101. — (L. 99) M_1 [इ]ति (for तु). G_3 ततश्चक्रे. T_1 सविळः; G_3 सविनुः; G_6 सविना (for स विभुः). — (L. 100) $G_{3.5}$ M_1 त्वयं (for स्वयं). — (L. 102) $G_{2.3}$ सर्व. M_1 व्याप्तौ (for प्राप्तौ). — (L. 103) $G_{2.5.6}$ M_1 प्रशास्य (for प्रच्छाद्य). $G_{2.3}$ सर्वं; G_6 सर्वें (for सर्वां). — (L. 104) T_1 G_3 सुनिश्चयौ; G_6 सनिर्भयौ. — (L. 106) G_2 एकवर्णाबुनिचये. — (L. 107) G_6 पश्चात् (for पद्मे), and समुत्थितः (for °ते). — (L. 108) M_1 (*sup. lin.*) स्वकं (for स्वयं). — (L. 109) M_1 रोचया° (for पूजया°). — (L. 113) $G_{2.6}$ तदुद्देशं; G_5 तमादेशं. G_3 [अ]व्ययस्थितः (for व्यव°). — (L. 114) $G_{2.3}$ रोषात्; G_6 M_1 रोष- (for कोपात्). — (L. 115) $G_{2.5}$ उत्पपाताशु; G_3 स उत्पपात; G_6 उत्पपातानु- (for °पाताथ). — (L. 116) G_6 तत्र (for तस्य), and यौ (for वै). — (L. 117) $G_{2.6}$ महा- (for तदा). — (L. 118) T_1 $G_{2.3}$ नदाभूत्. T_1 $G_{2.3.6}$ वर्षसंख्याः (for °संघान्). — (L. 119) G_2 यौ (for न). — (L. 120) $G_{2.3}$ गतौ (for दैत्यौ). — (L. 121) G_2 प्रति (for प्रभुम्). — (L. 122) T_1 $G_{2.3}$ आवयोः (for आहवे). — (L. 124) T_1 $G_{2.3}$ प्राप्नुयावः. — (L. 126) $G_{2.5.6}$ तु (for स). — (L. 127) G_5 प्रहृत्य (for प्रगृह्य). G_3 न; M_1 तु (for तौ). — (L. 128) M_1 निहितौ (for निधनं). — (L. 129) G_2 चासुरौ; G_3 चाप्सु तौ (for चाप्लुतौ). — (L. 130) $G_{2.5.6}$ मज्ज° (for मथ्य°). — (L. 131) T_1 G_5 °मंतर्जले (for °मन्तर्दधे). — (L. 132) G_5 पराः (for प्रजाः). — Colophon. *Adhy. no.*: T_1 $G_{2.3.5.6}$ M_1 48. — Lines 138–169 = (var.) Hari 1. 41. 26–39; cf. v.l. below on line 145 also. — (L. 139) T_1 G_2 सर्षिगणाः; $G_{3.5}$ M_1 चर्षिगणैः (G_3 °णाः). — (L. 142) G_3 वराहस्तु. T_1 $G_{2.5}$ M_1 श्रुतिसुखः. — Lines 145–157 = (var.) Hari. 3. 34. 34[c]–41[b]. — (L. 147) G_6 अहोरात्रेक्षणे दिव्ये. — (L. 150) $G_{2.3}$ °मुखो; M_1 °नखो (for °मयो). G_3 °जातु- (for

ब्रह्मलोकं सुरा जग्मुः सर्वे शक्रपुरोगमाः ।
पितामहं समासाद्य खिन्नाः प्राञ्जलयोऽब्रुवन् ।
देवाः ।
भगवन्भूतभव्येश नस्त्रायस्व इहागतान् ।
भयं दितिसुताद्धोरं भवत्यद्य दिवानिशम् ।
भगवन्सर्वभूतानां स्वयंभूरादिकृद्विभुः ।
स्रष्टा त्वं हव्यकव्यानामव्यक्तः प्रकृतिर्ध्रुवः ।
ब्रह्मा ।
श्रूयतामापदेवं हि दुर्विज्ञेयं मयापि च ।
नारायणस्तु पुरुषो विश्वरूपो महाद्युतिः ।
अव्यक्तः सर्वभूतानामचिन्त्यो विभुरव्ययः ।
ममापि स तु युष्माकं व्यसने परमा गतिः ।
नारायणः परोऽव्यक्तादहमव्यक्तसंभवः ।
मत्तो जज्ञुः प्रजा लोकाः सर्वे देवासुराश्च ते ।
देवा यथाहं युष्माकं तथा नारायणो मम ।
पितामहोऽहं सर्वस्य स विष्णुः प्रपितामहः ।
निश्चितं विबुधा दैत्यं स विष्णुस्तं हनिष्यति ।
तस्य नास्ति ह्यशक्यं च तस्माद्व्रजत माचिरम् ।
भीष्मः ।
पितामहवचः श्रुत्वा सर्वे ते भरतर्षभ ।
विबुधा ब्रह्मणा सार्धं जग्मुः क्षीरोदधिं प्रति ।
आदित्या वसवः साध्या विश्वे च मरुतस्तथा ।
रुद्रा महर्षयश्चैव अश्विनौ च सुरूपिणौ ।
अन्ये च दिव्या ये राजंस्ते सर्वे सगणाः सुराः ।
चतुर्मुखं पुरस्कृत्य श्वेतद्वीपमुपस्थिताः ।
गत्वा क्षीरसमुद्रे तं शाश्वतीं परमां गतिम् ।
अनन्तशयनं देवमनन्तं दीप्ततेजसम् ।
शरण्यं त्रिदशा विष्णुमुपतस्थुः सनातनम् ।
देवं ब्रह्ममयं यज्ञं ब्रह्मदेवं महाबलम् ।
भूतं भव्यं भविष्यच्च प्रभुं लोकनमस्कृतम् ।
नारायणं विभुं देवं शरण्यं शरणं गताः ।
देवाः ।
त्रायस्व नोऽद्य देवेश हिरण्यकशिपोर्वधात् ।
त्वं हि नः परमो धाता ब्रह्मादीनां सुरोत्तम ।
उत्फुल्लामलपत्राक्ष शत्रुपक्षभयंकर ।
क्षयाय दितिवंशस्य शरणं त्वं भविष्यसि ।
भीष्मः ।
देवानां वचनं श्रुत्वा तदा विष्णुः शुचिश्रवाः ।
अदृश्यः सर्वभूतानां वक्तुमेवोपचक्रमे ।
विष्णुः ।
भयं त्यजध्वममरा अभयं वो ददाम्यहम् ।
तदेवं त्रिदिवं देवाः प्रतिपद्यत माचिरम् ।
एषोऽहं सगणं दैत्यं वरदानेन दर्पितम् ।
अवध्यममरेन्द्राणां दानवेन्द्रं निहन्म्यहम् ।
ब्रह्मा ।
भगवन्भूतभव्येश खिन्ना ह्येते भृशं सुराः ।
तस्मात्त्वं जहि दैत्येन्द्रं क्षिप्रं कालोऽस्य मा चिरम् ।
विष्णुः ।
क्षिप्रं देवाः करिष्यामि त्वरया दैत्यनाशनम् ।
तस्मात्त्वं विबुधाश्चैव प्रतिपद्यत वै दिवम् ।
भीष्मः ।
एवमुक्त्वा तु भगवान्विसृज्य त्रिदिवेश्वरान् ।

M_1 च (for स:). — (L. 243) G_3 transp. जग्मुः and सर्वे. — (L. 245) G_3 देव्यः (for देवाः). — (L. 246) M_1 घोराद् (for घोरं), and अत्र (for अद्य). — (L. 247) T_1 भगवान्. $G_{2.5.6}$ सर्वदैत्यानां. — Lines 247–248 = (var.) lines 208–209. — (L. 248) T_1 $G_{3.5}$ अव्यक्त- (for °क्तः). $G_{2.6}$ ध्रुवं. — (L. 249) G_6 om. the ref. T_1 G_3 अपरं दैवैर्; $G_{2.3}$ M_1 परमं दैवं (G_3 दैवैर्; M_1 देवं) (for आपदेवं हि). G_6 दुर्विज्ञेया. — (L. 252) T_1 G_3 तु स (by transp.). — (L. 253) G_2 [ऽ]व्यक्तः अहम्; G_3 [ऽ]व्यक्तोप्यहम् (for ऽव्यक्तादहम्). — (L. 254) T_1 जाताः (for जज्ञुः). G_3 सर्वा; M_1 सर्वे (for सर्व-). G_2 सुराश्चैवासुराश्च ते. — (L. 255) G_3 M_1 देवो (for देवा). — (L. 257) T_1 G_3 निश्चयं (for निश्चितं). G_5 संहरिष्यति (for तं हनि°). — (L. 258) $G_{3.6}$ M_1 न शक्यं (for ह्य°). — (L. 259) $G_{2.3}$ om. the ref. — (L. 260) T_1 ब्रह्मणः; G_6 ब्राह्मणा; M_1 ब्रह्मणः. — (L. 261) T_1 transp. वसवः and मरुतः. G_3 स- (for च). $G_{2.5}$ वसवः (for मरुतः). — (L. 263) $G_{2.6}$ देवा (for दिव्या). — (L. 264) $G_{2.5.6}$ °मुपागताः (for °मुपस्थिताः). — (L. 265) G_6 क्षीरसमुद्रं तु. $G_{2.6}$ M_1 शाश्वतं. — (L. 266) $G_{2.6}$ अदीनं (for अनन्तं). — Lines 267–280 = (var.) Hari. 1. 41. 69^{cd}–74^{cd}. — (L. 268) M_1 देवा. $G_{2.6}$ ब्रह्मेंद्रेशं (for ब्रह्मदेवं). — (L. 269) G_3 भविष्यं च. G_2 भूतभव्यभविष्यं च. — (L. 271) G_6 om. the ref. — (L. 273) $G_{2.6}$ त्वं फुल्लांबुजपत्राक्ष; M_1 उत्फुल्लामलपद्माक्ष. — (L. 274) T_1 G_6 शरण्यस्; G_3 °ण्यं. T_1 G_3 भवास्य नः. — (L. 275) G_2 om. the ref. $G_{2.5.6}$ तद्देवानां वचः श्रुत्वा. — (L. 276) $G_{2.5.6}$ सर्वभूतात्मा. — (L. 277) G_5 भगवानुवाच (for विष्णुः). — G_5 om. lines 278–280. — (L. 278) G_6 तद्दैव. — (L. 280) M_1 तं (for [अ]हम्). — (L. 281) $G_{2.6}$ om. the ref. T_1 $G_{2.5.6}$ देवदेवेश (for भूतभव्येश). T_1 एते (for ह्येते). — (L. 282) M_1 तं (for त्वं). — (L. 283) T_1 G_5 M_1 श्रीभगवान् (for विष्णुः). G_2 एव (for देवाः). — (L. 284) G_3 माचिरं (for वै दिवम्). — Lines 285–287 = (var.) Hari. 1. 41. 75^{ab}, 76. — (L. 285) G_2 om. the ref. T_1 स (for तु). T_1

नरस्यार्धतनुं कृत्वा सिंहस्यार्धतनुं तथा ।
नारसिंहेन वपुषा पाणिं निष्पिष्य पाणिना ।
भीमरूपो महातेजा व्यादितास्य इवान्तकः ।
हिरण्यकशिपुं राजञ्जगाम हरिरीश्वरः ।
दैत्यास्तमागतं दृष्ट्वा नारसिंहं महाबलम् ।
ववर्षुः शस्त्रवर्षैस्ते सुसंक्रुद्धास्तदा हरिम् ।
तैर्विसृष्टानि शस्त्राणि भक्षयामास वै हरिः ।
जघान च रणे दैत्यान्सहस्राणि बहून्यपि ।
तान्निहत्य च दैत्येन्द्रान्सर्वान्क्रुद्धान्महाबलान् ।
अभ्यधावत्सुसंक्रुद्धो दैत्येन्द्रं बलगर्वितम् ।
जीमूतघनसंकाशो जीमूतघननिस्वनः ।
जीमूत इव दीप्तौजा जीमूत इव वेगवान् ।
देवारिर्दितिजो दुष्टो नृसिंहं समुपाद्रवत् ।
दैत्यं सोऽतिबलं दृष्ट्वा क्रुद्धशार्दूलविक्रमम् ।
दृप्तैर्दैत्यगणैर्गुप्तं खरैर्नखमुखैरुत ।
ततः कृत्वा तु युद्धं वै तेन दैत्येन वै हरिः ।
संध्याकाले महातेजा भवनान्ते त्वरान्वितः ।
ऊरौ निधाय दैत्येन्द्रं निर्बिभेद नखैर्हि तम् ।
महाबलं महावीर्यं वरदानेन दर्पितम् ।
दैत्यश्रेष्ठं सुरश्रेष्ठो जघान तरसा हरिः ।
हिरण्यकशिपुं हत्वा सर्वान्दैत्यांश्च वै तदा ।
विबुधानां प्रजानां च हितं कृत्वा महाद्युतिः ।
प्रमुमोद हरिर्देवः प्राप्य धर्मं तदा भुवि ।
एष ते नारसिंहोऽत्र कथितः पाण्डुनन्दन ।
शृणु त्वं वामनं नाम प्रादुर्भावं महात्मनः ।

Colophon.

भीष्मः ।

पुरा त्रेतायुगे राजन्बलिर्वैरोचनोऽभवत् ।
दैत्यानां पार्थिवो वीरो बलेनाप्रतिमो बली ।
तदा बलिर्महाराज दैत्यसंघैः समावृतः ।
विजित्य तरसा शक्रमिन्द्रस्थानमवाप सः ।
तेन वित्रासिता देवा बलिनाखण्डलादयः ।
ब्रह्माणं वै पुरस्कृत्य गत्वा क्षीरोदधिं तदा ।
तुष्टुवुः सहिताः सर्वे देवं नारायणं प्रभुम् ।
तेषां प्रसादं चक्रेऽथ विबुधानां हरिस्तदा ।
प्रसादजं तस्य विभोरदित्यां जन्म उच्यते ।
अदितेरपि पुत्रत्वमेत्य यादवनन्दनः ।
एष विष्णुरिति ख्यात इन्द्रस्यावरजोऽभवत् ।
तस्मिन्नेव तु काले तु दैत्येन्द्रो वीर्यवान्बली ।
अश्वमेधं क्रतुश्रेष्ठमाहर्तुमुपचक्रमे ।
वर्तमाने तदा यज्ञे दैत्येन्द्रस्य युधिष्ठिर ।
स विष्णुर्वामनो भूत्वा प्रच्छन्नो ब्रह्मवेषधृक् ।
मुण्डो यज्ञोपवीती च कृष्णाजिनधरः शिखी ।
पलाशदण्डं संगृह्य वामनोऽद्भुतदर्शनः ।
प्रविश्य स बलेर्यज्ञे वर्तमाने तु दक्षिणाम् ।
देहीत्युवाच दैत्येन्द्रं विक्रमांस्त्रीन्ममैव ह ।
दीयतां त्रिपदीमात्रमित्ययाचन्महासुरम् ।
स तथेति प्रतिश्रुत्य प्रददौ विष्णवे तदा ।
तेन लब्ध्वा हरिर्भूमिं जृम्भयामास वै भृशम् ।
स शिशुः सदिवं खं च पृथिवीं च विशां पते ।
त्रिभिर्विक्रमणैरेतत्सर्वमाक्रमताभिभूः ।
बलेर्बलवतो यज्ञे बलिना विष्णुना पुरा ।
विक्रमैस्त्रिभिरक्षोभ्याः क्षोभितास्ते महासुराः ।
विप्रचित्तिमुखाः क्रुद्धा दैत्यसंघा महाबलाः ।
नानावक्त्रा महाकाया नानावेषधरा नृप ।

G2.3.6 त्रिदशेश्वरान्. — (L. 286) T1 [अ]र्धं (for [अ]र्ध-). M1 नरस्य कृत्वार्धतनुं. G2.3.6 पुनः (for तथा). — (L. 287) G3.6 M1 संस्पृश्य (for निष्पिष्य). — (L. 291) G2 शस्त्रवर्षांस्ते; G3.5.6 शरवर्षैस्ते. — (L. 292) G6 तैः सृष्टसर्वशस्त्राणि. G3 पूज° (for भक्ष°). — (L. 293) T1 G2.5 रणैर्. G6 च (for [अ]पि). — (L. 294) G2.5.6 [ए]व (for च). G2.5.6 M1 दैतेयान् (for दैत्येन्द्रान्). G2 सर्व- (for सर्वान्). — Lines 296–300 = (var.) Hari. 1. 41. 77–78. — G2.6 M1 om. line 298. — (L. 299) G2.6 M1 दृप्तं (for दृष्ट्वा), and दृ(G2 दी)प्त° (for क्रुद्ध°). — (L. 300) G3 दृप्तं (for गुप्तं). T1 G6 करैर् (for खरैर्). M1 तथा (for उत). — (L. 301) T1 G2.5 नदन् (for तेन). — (L. 302) G5 प्रधाणे च (for भवनान्ते). — (L. 303) G2.6 तदा; M1 तथा (for हि तम्). — (L. 304) G6 गर्वितं (for दर्पितम्). — (L. 308) T1 स्थाप्य; G3 M1 व्याप्य (for प्राप्य). G2 विभुः (for भुवि). — Colophon. *Adhy. no.:* T1 G2.3.5.6 M1 50. — (L. 313) G5 दैत्यसंघैः (for महाराज), and घोररूपैः (for दैत्यसंघैः). — (L. 317) G6 विभुं (for प्रभुम्). — (L. 318) G2.6 स तेषां दर्शनं चक्रे (for the prior half). T1 M1 ततः; G5 स्तुतः (for तदा). — (L. 319) G5 M1 ह्यस्य (for तस्य). G2 आदित्यां; G3 अदित्या; G5 अदित्याज्. — (L. 321) G3 M1 इंद्राद् (for इन्द्रस्य). G6 स इंद्रावरजो विभुः. — (L. 322) G2 च (for the first तु). G3 स (for the second तु). M1 एतस्मिन्नेव काले तु. G6 बलवीर्यवान् (for वीर्यवान्बली). — (L. 324) T1 G2.5 महा- (for तदा). — (L. 325) G2.6 M1 (*sup. lin.*) °संवृतः (for °वेषधृक्). — (L. 326) G6 मुंडी. — (L. 327) G5 पालाशदंडं. G2 संहृत्य; G5 संग्राह्य. — (L. 329) G2 विक्रमं त्रीणि वै मम; G5 °मांस्त्रीन्भुवो मम; G6 °मांस्त्रीणि वै मम. — (L. 330) G2 त्रिपदा° (for त्रिपदी°). T1 इत्युवाच; G2 इत्ययाच; G6 इत्ययाचन् (for इत्ययोचन्). — (L. 331) G6 तथा (for तदा). — (L. 332) G2.5 M1 ततो (for तेन). — (L. 333) G6 च (for स-). — (L. 334) G6 °क्रमनादिभूः. — Lines 335–336 =

नानाप्रहरणा रौद्रा नानामाल्यानुलेपनाः ।
स्वान्यायुधानि संगृह्य प्रदीप्ता इव तेजसा ।
क्रममाणं हरिं तस्य उपावर्तन्त भारत ।
प्रमथ्य सर्वान्दैतेयान्पादहस्ततलैस्तु तान् ।
रूपं कृत्वा महाभीमं जहाराशु स मेदिनीम् ।
संप्राप्य दिवमाकाशमादित्यसदने स्थितः ।
अत्यरोचत भूतात्मा भास्करं स्वेन तेजसा ।
प्रकाशयन्दिशः सर्वाः प्रदिशश्च महाबलः ।
शुशुभे स महाबाहुः सर्वलोकान्प्रकाशयन् ।
तस्य विक्रमतो भूमिं चन्द्रादित्यौ स्तनान्तरे ।
नभः प्रक्रममाणस्य नाभ्यां किल तदा स्थितौ ।
परमाक्रममाणस्य जानुभ्यां तौ व्यवस्थितौ ।
विष्णोरमितवीर्यस्य वदन्त्येवं द्विजातयः ।
अथासाद्य कपालं स अण्डस्य तु युधिष्ठिर ।
तच्छिद्रात्स्यन्दिनी तस्य पादात्क्रष्टाथ निम्नगा ।
ससार सागरं साशु पावनी सागरंगमा ।
जहार मेदिनीं सर्वां हत्वा दानवपुंगवान् ।
आसुरीं श्रियमाहृत्य त्रीँल्लोकान्स जनार्दनः ।
सपुत्रदारानसुरान्पाताले विन्यपातयत् ।
नमुचिः शम्बरश्चैव प्रह्लादश्च महामनाः ।
पादपाताभिनिर्धूताः पाताले विनिपातिताः ।
महाभूतानि भूतात्मा सविशेषाणि वै हरिः ।
कालं च सकलं राजन्गात्रभूतान्यदर्शयत् ।
तस्य गात्रे जगत्सर्वमानीतमिव दृश्यते ।
न किंचिदस्ति लोकेषु यदनाप्तं महात्मना ।
तद्धि रूपमुपेन्द्रस्य देवदानवमानवाः ।
दृष्ट्वा तं मुमुहुः सर्वे विष्णुतेजोभिपीडिताः ।
बलिर्बद्धोऽभिमानी च यज्ञवाटे महात्मना ।
विरोचनकुलं सर्वं पाताले विनिपातितम् ।
एवंविधानि कर्माणि कृत्वा गरुडवाहनः ।
न विस्मयमुपागच्छत्पारमेष्ठ्येन तेजसा ।
स सर्वममरैश्वर्यं संप्रदाय शचीपतेः ।
त्रैलोक्यं च ददौ शक्रे विष्णुर्दानवसूदनः ।
एष ते वामनो नाम प्रादुर्भावो महात्मनः ।
वेदविद्भिर्द्विजैरेतत्कथ्यते वैष्णवं यशः ।
मानुषेषु यथा विष्णोः प्रादुर्भावं तथा शृणु ।

Colophon.

भीष्मः ।

विष्णोः पुनर्महाराज प्रादुर्भावो महात्मनः ।
दत्तात्रेय इति ख्यात ऋषिरासीन्महायशाः ।
तेन नष्टेषु वेदेषु क्रियासु च मखेषु च ।
चातुर्वर्ण्ये च संकीर्णे धर्मे शिथिलतां गते ।
अभिवर्धति चाधर्मे सत्ये नष्टे स्थितेऽनृते ।
प्रजासु क्षीयमाणासु धर्मे चाकुलतां गते ।
सयज्ञाः सक्रिया वेदाः प्रत्यानीताश्च तेन वै ।
चातुर्वर्ण्यमसंकीर्णं कृतं तेन महात्मना ।
स एष वै यदा प्रादाद्धैहयाधिपतेर्वरम् ।

Hari. 1. 41. 80. — (L. 337) G2.6 M1 सर्व° (for दैत्य°). G2.6 °सुराः (for °बलाः). — Lines 339–343 =(var.) Hari. 1. 41. 97cd–99ab. — (L. 342) G3 सर्व- (for सर्वान्). — (L. 343) M1 च (for स). — (L. 344) T1 पदम्; G5 पादम् (for दिवम्). — (L. 345) G6 अभ्यरोचत. G2.6 भास्करस्येव तेजसा. — (L. 346) G2.6 M1 (*sup. lin.* as above) °यशाः (for °बलः). — (L. 347) G3 सर्वान् (for सर्व-). — Lines 348–351 =(var.) Hari. 1. 41. 100–101. — (L. 349) M1 (*sup. lin.* as above) ततः (for नभः). T1 G3 om. (hapl.) the post. half of line 349 and the prior half of line 350. G6 नाभ्यामासीत्तदा विभोः (for the post. half). — (L. 350) G3 दिवम् (for परम्). G3 जानुनोः किल तौ स्थितौ; G5 जानुभ्यां पर्वतौ स्थितौ. — (L. 353) G3 स्यंदती (for स्यन्दिनी), and च (for [अ]थ). — (L. 355) G5 सर्वान् (for सर्वां). — (L. 357) G2 संनिवेशयत्; G5 न्यपातयत्; G6 संन्यवेशयत्; M1 विनिपातयत् (for विन्य°). — (L. 359) G3 M1 पादवाताभिनिर्धूताः; G6 °वातविनि°. G2 °वेशिताः (for °पातिताः). — (L. 360) G5 स विशेषेण; M1 सर्वशेषाणि. — (L. 361) G6 °भूतान्प्रद°. — (L. 362) T1 अभिदृश्यते; G2.6 अभिया(G2 °पा)स्यति; G3 M1 अथ (M1 °धि-) पश्यति (for इव दृश्यते). — (L. 363) M1 यदव्याप्तं. — (L. 364) T1 महेंद्रस्य; G5 महेशस्य (for उपेन्द्रस्य). — (L. 365) G6 तं दृष्ट्वा (by transp.). T1 च; G2 तु; G3 M1 सं- (for तं). G2 तं मुहुः (for मुमुहुः). G6 विष्णुना हि प्रपीडिताः. — (L. 367) G2 वैरो° (for विरो°). G2.3.6 वि(G6 वै)निवेशितं (for विनिपातितम्). — (L. 370) G2.6 असुरैश्वर्यं (for अमरै°). — (L. 371) G2.6 वज्रे चक्रे (for ददौ शक्रे). — Lines 372–373 =(var.) Hari. 1. 41. 103. — (L. 374) G2.3 M1 तथा; G6 ततो (for यथा). G3 विष्णुप्रादुर्भावस् (for °र्भावं). G2.6 महात्मनः; M1 अतः शृणु (for तथा शृणु). — Colophon. *Adhy. no.*: T1 G2.3.5.6 M1 51. — Lines 375–382 =(var.) Hari. 1. 41. 104–107. — (L. 377) M1 (*sup. lin.*) सक्रियेषु (for क्रियासु च). G2 महेषु (for मखेषु). — (L. 378) G6 [ऽ]थ (for च). — T1 om. (hapl.) lines 379–380. — (L. 379) G3 वाधर्मे and नष्टस्थिते. G2 कृते; G5 नृपे (for ऽनृते). — (L. 380) G2.6 चामूलतां (for चाकु°). — (L. 381) T1 सत्क्रिया; G3 सत्कृता (for सक्रिया). G3 देवाः; G5 देशाः (for वेदाः). G5 प्रीत्या° (for प्रत्या°). G2.5.6 M1 हि (for च). — (L. 383) G5 एव (for एष), and सुतं (for वरम्). — (L. 384) G2.5.6 स (for तं).

तं हैहयानामधिपस्त्वर्जुनोऽभिप्रसादयन् ।
वने पर्यचरत्सम्यक्शुश्रूषुरनसूयकः ।
निर्ममो निरहंकारो दीर्घकालमतोषयत् ।
आराध्य दत्तात्रेयं हि अगृह्णात्स वरानिमान् ।
आप्ताद्आप्ततराद्विप्राद्विद्वान्विद्वन्निषेवितान् ।
ऋतेऽमरत्वाद्विप्रेण दत्तात्रेयेण धीमता ।
वरैश्चतुर्भिः प्रवृत इमांस्तत्राभ्यनन्दत ।
श्रीमान्मनस्वी बलवान्सत्यवागनसूयकः ।
सहस्रबाहुर्भूयासमेष मे प्रथमो वरः ।
जरायुजाण्डजं सर्वं सर्वं चैव चराचरम् ।
प्रशास्तुमिच्छे धर्मेण द्वितीयस्त्वेष मे वरः ।
पितॄन्देवानृषीन्विप्रान्यजेयं विपुलैर्मखैः ।
अमित्रान्निशितैर्बाणैर्घातयेयं रणाजिरे ।
दत्तात्रेयेह भगवंस्तृतीयो वर एष मे ।
यस्य नासीन्न भविता न चास्ति सदृशः पुमान् ।
इह वा दिवि वा लोके स मे हन्ता भवेदिति ।
सोऽर्जुनः कृतवीर्यस्य वरः पुत्रोऽभवद्युधि ।
स सहस्रं सहस्राणां माहिष्मत्यामवर्धत ।
स भूमिमखिलां जित्वा द्वीपांश्चापि समुद्रिणः ।
नभसीव ज्वलन्सूर्यः पुण्यैः कर्मभिरर्जुनः ।
इन्द्रद्वीपं कशेरुं च ताम्रद्वीपं गभस्तिमत् ।
गान्धर्वं वारुणं द्वीपं सौम्यार्षमिति च प्रभुः ।
पूर्वैरजितपूर्वांश्च द्वीपानजयदर्जुनः ।
सौवर्णं सर्वमप्यासीद्विमानवरमुत्तमम् ।
चतुर्धा व्यभजद्राष्ट्रं तद्विभज्यान्वपालयत् ।
एकांशेनाहरत्सेनामेकांशेनावसद्गृहान् ।
यस्तु तस्य तृतीयांशो राजासीज्जनसंग्रहे ।
आप्तः परमकल्याणस्तेन यज्ञानकल्पयत् ।
ये दस्यवो ग्रामचरा अरण्ये च वसन्ति ये ।
चतुर्थेन च सोंऽशेन तान्सर्वान्प्रत्यषेधयत् ।
सर्वेभ्यश्चान्तवासिभ्यः कार्तवीर्योऽहरद्बलिम् ।
आहृतं स्वबलैर्यत्तदर्जुनस्तावमन्यते ।
काको वा मूषिको वापि तं तमेव न्यबर्हयत् ।
द्वाराणि नापिधीयन्ते राष्ट्रेषु नगरेषु च ।
स एव राष्ट्रपालोऽभूत्स्त्रीपालोऽभवदर्जुनः ।
स एवासीदजापालः स गोपालो विशां पते ।
सर्वाण्येव मनुष्याणां राजा क्षेत्राणि रक्षति ।
इदं तु कार्तवीर्यस्य बभूवासदृशं जनैः ।
न पूर्वे नापरे तस्य गमिष्यन्ति गतिं नृपाः ।
यदर्णवे प्रयातस्य वस्त्रं न परिषिच्यते ।

G2 ह्यर्जुनो; G6 अर्जुनो (for त्वर्जुनो). G2.5.6 M1 [ऽ]पि (for ऽभि-). — (L. 387) G5.6 सोगृह्णात् (for अगृ°). G6 च (for स). — (L. 388) G5 M1 आप्तान् (for आप्ताद्). G2 आप्ततरान् (for °राद्). T1 G2.6 विप्रान् (for विप्राद्). G3 M1 (*sup. lin.*) °न्निषेविनात्; G5 °न्विशेषतः. — (L. 390) G2 प्रावृत्त; G3 प्रवृता. T1 इमां स तत्र नंदत. — (L. 391) G2 इमान् (for श्रीमान्). — (L. 394) T1 G2 इच्छेद् (for इच्छे). G5 [अ]प्येष (for त्वेष). — (L. 396) G2.3.5.6 च शितैर् (for निशितैर्). — G2.3.5.6 om. the post. half of line 396 and the prior half of line 397. M1 पान्येयं (for घात°). — (L. 397) M1 [अ]त्र (for [इ]ह). — (L. 398) G5 तस्य नास्ति (for यस्य नासीन्). G6 चास्य (for चास्ति). — (L. 399) G6 भूपालो (for वा लोके). G5 भविष्यति (for भवेदिति). — (L. 400) Before line 400, T1 M1 ins. वैशंपायनः. T1 G3.5 वरं; G6 वर-. T1 M1 महाबलः; G2 भवेद्युधि; G3 महाद्युति; G5 भवेदिति (for ऽभवद्युधि). — (L. 401) M1 यः (for स). G5 शतं वर्ष- (for स सहस्रं). — (L. 402) T1 पृथिवी° (for स भूमि°). G6 विप्रांश्चापि; M1 द्वीपांश्चैव. M1 समुद्रगाः (for °द्रिणः). — (L. 403) G6 अच्युतः (for अर्जुनः). — (L. 404) Before line 404, G6 ins. अर्जुनः. G2 कुशेरुं च; G6 विशे कृत्वा. G2 ताम्रपर्णी; G6 काशद्वीपं (for ताम्र°). T1 G2.3 गभस्तिमान्; G5 समृद्धिमान्. — (L. 405) G2.6 गंधर्ववरुणद्वीपं. G2 सौमाय इति म प्रभुः; G5.6 सौम्यमार्षमि(G6 इ)ति प्रभुः. — G5 om. lines 406–408. — (L. 406) G2 पूर्वैराजित°; G5 सर्वैरजित°. — (L. 409) G3 °नावसन्; M1 (*sup. lin.* as above) °नाभरन् (for °नाहरन्). M1 °नाहरद् (for °नावसद्). — (L. 410) G5 पश्यनस्तु (for यस्तु तस्य). G2 तृतीयोभूद्. G2 राज्ञो यजनसंग्रहे; G5.6 राज्ञोभूज्जन°. — (L. 413) Om. in G2. — (L. 414) T1 बलि; G2 वनं; M1 बली (for बलिम्). — (L. 415) G3 repeats line 415. T1 G3 शासनं; G2 आहृतैः; G6 आहूतैः (for आहृतं). T1 G5 यत्नाद्; G2 यज्ञाद्; G3 युक्तन्; M1 वित्तम् (for यत्तद्). G2 [अ]वमन्य ते; M1 (*sup. lin.*) [अ]भिमन्यते (for [अ]व°). — (L. 416) G2 [अ]थं; G6 यत् (for [अ]पि). G2 निबर्हयत्. G3 तन्नमेवान्वबर्हयत्; G5 यत्तदा तदभक्षयत्. — (L. 417) G2 नास्य सीदंतः; G5 नापि धीयंत; G6 नाप्यदीयत. G2.5.6 पुरेषु (for राष्ट्रेषु). — (L. 418) G2 एष; G6 एवं (for एव). T1 श्रीपालो. — (L. 419) G5 स एवाभूद्राजपालः. G6 गोपालो वा (for स गोपालो). — (L. 420) T1 स सारण्ये; G3 M1 सर्वारण्ये (for सर्वाण्येव). G5 राज्ञां (for राजा). G6 कृष्यति (for रक्षति). — (L. 421) G5.6 च (for तु). T1 गणैः (for जनैः). — (L. 422) G2.5.6 यस्य (for तस्य). — (L. 423) G5 यदर्णवमपीतस्य; M1 (*inf. lin.* as above) अर्णवेन प्रयातस्य. M1 वस्त्रेण परिषिच्यते (*inf. lin.* वस्त्रा न परिकृष्यते). — (L. 424) M1 शत- (for शतं). G2

शतं वर्षसहस्राणामनुशिष्यार्जुनो महीम् ।
दत्तात्रेयप्रसादेन एवं राज्यं चकार सः ।
एवं बहूनि कर्माणि चक्रे लोकहिताय सः ।
दत्तात्रेय इति ख्यातः प्रादुर्भावस्तु वैष्णवः ।
कथितो भरतश्रेष्ठ शृणु भूयो महात्मनः ।

Colophon.

भीष्मः ।

यदा भृगुकुले जन्म यदर्थं च महात्मनः ।
जामदग्न्य इति ख्यातः प्रादुर्भावस्तु वैष्णवः ।
जमदग्नेः सुतो राजन्रामो नाम स वीर्यवान् ।
हैहयान्तकरो राजन्स रामो बलिनां वरः ।
कार्तवीर्यो महावीर्यो बलेनाप्रतिमस्तथा ।
रामेण जामदग्न्येन हतो विषममाचरन् ।
तं कार्तवीर्यं राजानं हैहयानामरिंदमम् ।
रथस्थं पार्थिवं रामः पातयित्वावधीद्रणे ।
जम्भस्य यज्ञहन्ता स ऋत्विजं चैव संस्तरे ।
जम्भस्य मूर्ध्नि भेत्ता च हन्ता च शतदुन्दुभेः ।
स एष कृष्णो गोविन्दो जातो भृगुषु वीर्यवान् ।
सहस्रबाहुमुद्धर्तुं सहस्रजितमाहवे ।
क्षत्रियाणां चतुःषष्टिमयुतानि महायशाः ।
सरस्वत्यां समेतानि एष वै धनुषाजयत् ।
ब्रह्मद्विषां वधे तस्मिन्सहस्राणि चतुर्दश ।
पुनर्जग्राह शूराणामन्तं चक्रे नरर्षभः ।
ततो दशसहस्रस्य भङ्क्त्वा पूर्वमरिंदमः ।
सहस्रं मुसलेनाघ्नन्सहस्रमुदकृन्तत ।
चतुर्दश सहस्राणि कणधूममपाययत् ।
शिष्टान्ब्रह्मद्विषो जित्वा ततोऽस्नायत भार्गवः ।
राम रामेत्यभिक्रुष्टो ब्राह्मणैः क्षत्रियार्दितैः ।
न्यघ्नद्दश सहस्राणि रामः परशुनाभिभूः ।
न ह्यमृष्यत तां वाचमार्तैर्भृशमुदीरिताम् ।
भृगो रामाभिधावेति यदाक्रन्दन्द्विजातयः ।
काश्मीरान्दरदान्कुन्तीन्क्षुद्रकान्मालवाञ्शकान् ।
चेदिकाशिकरूशांश्च ऋषीकान्क्रथकैशिकान् ।
अङ्गान्वङ्गान्कलिङ्गांश्च मागधान्काशिकोसलान् ।
रात्रायणान्वीतिहोत्रान्किरातान्मार्तिकावतान् ।
एतानन्यांश्च राजेन्द्रान्देशे देशे सहस्रशः ।
निकृत्य निशितैर्बाणैः संप्रदाय विवस्वते ।
कीर्णा क्षत्रियकोटीभिर्मेरुमन्दरभूषणा ।
त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी तेन निःक्षत्रिया कृता ।
कृत्वा निःक्षत्रियां चैव भार्गवः स महायशाः ।
इन्द्रगोपकवर्णस्य जीवंजीवनिभस्य च ।
पूरयामास सरितः क्षतजस्य सरांसि च ।

अनुशिष्येर्जुनोमही; G_6 अधिशिष्यार्जुनो महत्. — (L. 425) G_6 ह (for सः). — $G_{2.5}$ transp. lines 426 and 427. — (L. 426) $G_{2.5.6}$ एवमादीनि. G_6 कृत्वा (for चक्रे). — (L. 427) $G_{2.5.6}$ ह्ययं (G_6 [अ]व्ययो) हरेः; M_1 (*sup. lin.*) [अ]प्ययं हरेः (for तु वैष्णवः). — After line 427, G_3 repeats line 426. — Colophon. *Adhy. no.*: T_1 $G_{2.3.5.6}$ M_1 52. — (L. 429) T_1 om. the ref. G_2 M_1 (*sup. lin.*) तथा; G_3 तदा (for यदा). — (L. 431) $G_{2.6}$ जमदग्निसुतो. G_6 रामनामा (for रामो नाम). — After line 431, $G_{2.5}$ read line 435. — (L. 433) G_2 °बाहुर् (for °वीर्यो). $G_{2.5}$ तदा (for तथा). — After line 435, G_3 reads line 440. — (L. 436) $G_{2.3.6}$ [अ]र्जुनं युधि (for [अ]वधीद्रणे). — (L. 437) G_5 यज्ञे (for यज्ञ-). T_1 [अ]सौ; M_1 च (for स). T_1 G_2 ऋत्विजां; G_3 °जो (for °जं). $G_{3.5}$ M_1 वै स (for चैव). — (L. 439) G_2 एव (for एष). — (L. 440) G_3 उद्धंतुं (for उद्धर्तुं). — (L. 442) G_2 समेतारान् (for °तानि). — (L. 444) G_6 पुनर्जघान. T_1 G_2 M_1 दंतक्रूरे; G_5 अंतश्चक्रे; G_6 अतिक्रूरे (for अन्तं चक्रे). T_1 G_2 रथर्षभः (G_2 °भं); G_5 नरर्षभ; M_1 (*sup. lin.*) रथर्षभान्. — (L. 445) T_1 दश सहस्राणि; $G_{2.3}$ दशासहस्रस्य; G_6 राज्ञां सहस्रं वै (for दशसहस्रस्य). G_3 M_1 हंता (for भङ्क्त्वा). — (L. 446) T_1 $G_{5.6}$ M_1 (*sup. lin.* as above) °नाघ्नत्. M_1 (*sup. lin.* as above) उदके तथा (for उदकृन्तत). — (L. 447) T_1 अपायतत्; G_3 अपोथयत् (for अपाययत्). G_2 क्षणमात्रमपातयत् (for the post. half). — (L. 448) T_1 ब्रह्मद्विषश्छित्वा; $G_{3.5}$ °द्विषं जित्वा. $G_{2.6}$ [ऽ]त्रायत (for ऽस्नायत). — (L. 449) $G_{2.6}$ M_1 °क्रुष्टैर् (for °क्रुष्टो). — (L. 450) $G_{2.6}$ निघ्नन् (for न्यघ्नद्). — (L. 451) T_1 ह्यमुष्यत तां; G_2 ह्यमृष्यति तां; G_3 °ष्यत तं; G_6 °ष्यत्तदा. G_5 उदीरितं. — (L. 452) G_2 यथा°; G_6 यत्रा° (for यदा°). — (L. 453) T_1 G_5 मालकान् (for मालवान्). — (L. 454) T_1 G_3 ऋषिकान्; G_6 इषीकान्; M_1 (*sup. lin.* as above) ऋचीकान्. — (L. 455) T_1 अंतान्यंगान्; $G_{2.5}$ अंगवंग- (for अङ्गान्वङ्गान्). $G_{2.3.6}$ °कौसलान्; G_5 °कोशलान्. — (L. 456) G_2 दाक्षा° (for रात्रा°). $G_{2.6}$ कार्ति° (for मार्ति°). — (L. 457) $G_{2.6}$ M_1 राजन्यान् (for राजेन्द्रान्). — Lines 459–461 =(var.) Hari. 1. 41. 115^a–116^b. — (L. 460) T_1 G_2 त्रिः(G_2 त्रि)सप्तकृत्वा. T_1 $G_{2.3}$ M_1 निक्षत्रिया. — (L. 461) T_1 $G_{2.3}$ M_1 निक्षत्रियां. M_1 सु- (for स). — (L. 462) T_1 $G_{2.5}$ इंद्रकोपक°. T_1 $G_{3.5}$ बंधुजीव° (for जीवंजीव°). — (L. 463) G_2 पूजयित्वा च; G_6 M_1 पूरयित्वा च.

चकार तर्पणं वीरः पितॄणां तासु तेषु च ।
सर्वानष्टादश द्वीपान्वशमानीय भार्गवः ।
सोऽश्वमेधसहस्राणि नरमेधशतानि च ।
इष्ट्वा सागरपर्यन्तां काश्यपाय महीं ददौ ।
तस्याग्रेणानुपर्येति भूमिं कृत्वा विपांसुलाम् ।
ततः कालकृतां सत्यां भार्गवाय महात्मने ।
गाथामप्यत्र गायन्ति ये पुराणविदो जनाः ।
वेदिमष्टादशोत्सेधां हिरण्यस्यातिपौरुषीम् ।
रामस्य जामदग्न्यस्य प्रतिजग्राह काश्यपः ।
एवमिष्ट्वा महाबाहुः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ।
अन्यद्वर्षशतं रामः सौभे साल्वमयोधयत् ।
ततः स भृगुशार्दूलस्तं सौभं योधयन्प्रभुः ।
सुबन्धुरं रथं राजन्नास्थाय भरतर्षभ ।
नग्निकानां कुमारीणां गायन्तीनामुपाशृणोत् ।
राम राम महाबाहो भृगूणां कीर्तिवर्धन ।
त्यज शस्त्राणि सर्वाणि न त्वं सौभं वधिष्यसि ।
चक्रहस्तो गदापाणिर्भीतानामभयंकरः ।
युधि प्रद्युम्नसाम्बाभ्यां कृष्णः सौभं वधिष्यति ।
तच्छ्रुत्वा पुरुषव्याघ्रस्तत एव वनं ययौ ।
न्यस्य सर्वाणि शस्त्राणि कालकाङ्क्षी महायशाः ।
रथं वर्मायुधं चैव शरान्परशुमेव च ।
धनूंष्यप्सु प्रतिष्ठाप्य रामस्तेपे परं तपः ।
ह्रियं प्रज्ञां श्रियं कीर्तिं लक्ष्मीं चामित्रकर्शनः ।
पञ्चाधिष्ठाय धर्मात्मा तं रथं विससर्ज ह ।
आदिकाले प्रवृत्तं हि विभजन्कालमीश्वरः ।
नाहनच्छ्रद्धया सौभं न ह्यशक्तो महायशाः ।
जामदग्न्य इति ख्यातो यस्त्वसौ भगवानृषिः ।
सोऽस्य भागस्तपस्तेपे भार्गवो लोकविश्रुतः ।

Colophon.

भीष्मः ।

शृणु राजंस्तथा विष्णोः प्रादुर्भावं महात्मनः ।
चतुर्विंशे युगे चापि मार्कण्डेयपुरःसरः ।
तिथौ नावमिके जज्ञे तथा दशरथादपि ।
कृत्वात्मानं महाबाहुश्चतुर्धा विष्णुरव्ययः ।
लोके राम इति ख्यातस्तेजसा भास्करोपमः ।
प्रसाधनार्थं लोकस्य विष्णुस्तस्य सनातनः ।
धर्मार्थमेव कौन्तेय जज्ञे तत्र महायशाः ।
तमप्याहुर्मनुष्येन्द्रं सर्वभूतपतेस्तनुम् ।
यज्ञविघ्नं तदा कृत्वा विश्वामित्रस्य भारत ।
सुबाहुर्निहतस्तेन मारीचस्ताडितो भृशम् ।
तस्मै दत्तानि शस्त्राणि विश्वामित्रेण धीमता ।
वधार्थं देवशत्रूणां दुर्वाराणि सुरैरपि ।
वर्तमाने तदा यज्ञे जनकस्य महात्मनः ।
भग्नं माहेश्वरं चापं क्रीडता लीलया परम् ।
ततो विवाहं सीतायाः कृत्वा स रघुवल्लभः ।
नगरीं पुनरासाद्य मुमुदे तत्र सीतया ।
कस्यचित्त्वथ कालस्य पित्रा तत्राभिचोदितः ।
कैकेय्याः प्रियमन्विच्छन्वनमभ्यवपद्यत ।
यः समाः सर्वधर्मज्ञश्चतुर्दश वने वसन् ।
लक्ष्मणानुचरो रामः सर्वभूतहिते रतः ।
चतुर्दश वने तत्वा तपो वर्षाणि भारत ।
रूपिणी यस्य पार्श्वस्था सीतेत्यभिहिता जनैः ।

T_1 G_5 सरिनं. — T_1 $G_{2.3.5.6}$ M_1 om. line 464. — (L. 468) G_3 तु (for [अ]नु-). T_1 भूतिं (for भूमिं). G_2 स (for वि-). — (L. 470) G_2 गदितां (for गायन्ति). — (L. 471) T_1 G_3 M_1 (*sup. lin.* as above) [अ]तिपौरुषां; G_2 [अ]धिपौरुषं. — (L. 472) $G_{2.6}$ रामेण जामदग्न्येन (for the prior half). — (L. 474) G_3 अभ्यवर्षंश्च तं रामः. G_2 सौधिं; G_6 M_1 सौभं (for °भे). — (L. 475) G_3 बहु (for प्रभुः). — (L. 480) T_1 भूतानाम्; G_2 M_1 (*sup. lin.* as above) दीना°; G_3 सुता° (for भीता°). — (L. 483) G_6 शस्त्राणि सर्वाणि (by transp.). — (L. 484) $G_{2.6}$ सर्वा° (for वर्मा°). — (L. 485) M_1 धनुश्चाप्सु. T_1 G_5 राजंस् (for रामस्). — (L. 486) M_1 (*sup. lin.* as above) धृतिं (for श्रियं). — (L. 487) G_6 सः (for ह). — (L. 488) G_6 प्रवृत्तिं. $G_{2.6}$ तु (for हि), and व्यभजत् (for विभजन्). G_2 करम्; G_6 कोयन् (for कालम्). — (L. 489) $G_{2.6}$ नाग्नचं (for नाहनत्). T_1 नास्य शक्तो; G_2 M_1 न ह्यशक्यो (M_1 °क्यं); G_3 तस्य शक्तो. M_1 मया त्विति (for महायशाः). — (L. 490) G_6 यस्यांशो (for यस्त्वसौ). — Colophon. *Adhy. no.:* T_1 $G_{2.3}$ M_1 53; $G_{5.6}$ 50. — For lines 492–581 Harivaṁśa has a parallel abridged version omitting some lines at 1. 41. 121–155. — (L. 492) T_1 G_3 तदा; G_2 M_1 ततो (for तथा). — (L. 493) G_2 चतुर्विंशद्-; G_6 चतुर्दशे. M_1 विश्वामित्र° (for मार्कण्डेय°). — (L. 497) G_3 प्रसादनार्थं. $G_{2.6}$ M_1 तत्र (for तस्य). — (L. 498) $G_{2.3.6}$ M_1 कर्मार्थमेव. G_6 कौरव्य (for कौन्तेय). M_1 तात (for तत्र). — (L. 499) $G_{2.5.6}$ M_1 मनुष्येंद्र. — (L. 500) $G_{2.6}$ यज्ञविघ्नकरस्तत्र (for the prior half). — (L. 502) $G_{2.6}$ तस्माद् (for तस्मै). T_1 शास्त्राणि; G_2 M_1 चास्त्राणि. $G_{2.6}$ विश्वामित्राच्च धीमतः. — (L. 503) $G_{2.6}$ सर्व° (for देव°). G_2 M_1 दुर्वाराणां. — (L. 504) G_2 महा- (for तदा). — (L. 505) G_2 क्रीडया. G_6 पीडया स्वल्पया परं (for the post. half). — $G_{2.6}$ M_1 om. lines 506–509. — (L. 510) T_1 M_1 (*sup. lin.*) [ऽ]वसत् (for वसन्). — (L. 511) G_6 लक्ष्मणानुगतो. — (L. 512) M_1 तपस् (for वने). T_1 G_2

पूर्वाचितन्वात्सा लक्ष्मीर्भर्तारमनुगच्छति ।
जनस्थाने वसन्कार्यं त्रिदशानां चकार सः ।
मारीचं दूषणं हत्वा खरं त्रिशिरसं तथा ।
चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां घोरकर्मणाम् ।
जघान रामो धर्मात्मा प्रजानां हितकाम्यया ।
विराधं च कबन्धं च राक्षसौ क्रूरकर्मिणौ ।
जघान च तदा रामो गन्धर्वौ शापविक्षतौ ।
स रावणस्य भगिनीनासाच्छेदं च कारयत् ।
भार्यावियोगं तं प्राप्य मृगयन्व्यचरद्वनम् ।
ततस्तमृश्यमूकं स गत्वा पम्पामतीत्य च ।
सुग्रीवं मारुतिं दृष्ट्वा चक्रे मैत्रीं तयोः स वै ।
अथ गत्वा स किष्किन्धां सुग्रीवेण तदा सह ।
निहत्य वालिनं युद्धे वानरेन्द्रं महाबलम् ।
अभ्यषिञ्चत्तदा रामः सुग्रीवं वानरेश्वरम् ।
ततः स वीर्यवान्राजंस्त्वरयन्वै समुत्सुकः ।
विचित्य वायुपुत्रेण लङ्कादेशं निवेदितम् ।
सेतुं बद्ध्वा समुद्रस्य वानरैः सहितस्तदा ।
सीतायाः पदमन्विच्छन्रामो लङ्कां विवेश ह ।
देवोरगगणानां हि यक्षराक्षसपक्षिणाम् ।
तत्रावध्यं राक्षसेन्द्रं रावणं युधि दुर्जयम् ।
युक्तं राक्षसकोटीभिर्भिन्नाञ्जनचयोपमम् ।
दुर्निरीक्ष्यं सुरगणैर्वरदानेन दर्पितम् ।
जघान सचिवैः सार्धं सान्वयं रावणं रणे ।
त्रैलोक्यकण्टकं वीरं महाकायं महाबलम् ।
रावणं सगणं हत्वा रामो भूतपतिः पुरा ।
लङ्कायां तं महात्मानं राक्षसेन्द्रं विभीषणम् ।
अभिषिच्य च तत्रैव अमरत्वं ददौ तदा ।
आरुह्य पुष्पकं रामः सीतामादाय पाण्डव ।
सबलः स्वपुरं गत्वा धर्मराज्यमपालयत् ।
दानवो लवणो नाम मधोः पुत्रो महाबलः ।
शत्रुघ्नेन हतो राजंस्ततो रामस्य शासनात् ।
एवं बहूनि कर्माणि कृत्वा लोकहिताय सः ।
राज्यं चकार विधिवद्रामो धर्मभृतां वरः ।
दशाश्वमेधानाजह्रे ज्योतिरुक्थ्यानहर्गणान् ।
नाश्रूयन्ताशुभा वाचो नात्ययः प्राणिनां तदा ।
न वित्तजं भयं चासीद्रामे राज्यं प्रशासति ।
प्राणिनां च भयं नासीज्जलानलविधानजम् ।
पर्यदेवन्न विधवा नानाथाः काश्चनाभवन् ।
सर्वमासीत्तदा तृप्तं रामे राज्यं प्रशासति ।
न संकरकरा वर्णा न कृष्टकरकृज्जनः ।
न च स्म वृद्धा बालानां प्रेतकार्याणि कुर्वते ।
विशः पर्यचरन्क्षत्रं क्षत्रं नापीडयद्विशः ।
नरा नात्यचरन्भार्या भार्या नात्यचरन्पतीन् ।
नासीदल्पकृषिर्लोके रामे राज्यं प्रशासति ।

तदा; M1 वने (for तपो). — (L. 514) T1 G2.5.6 अनुशोचती (G5 °ति); G3 °गच्छती. — (L. 517) G6 घोरदर्शिनां; M1 क्रूरकर्मणां. — (L. 519) T1 क्रूरकर्मणौ; G2 M1 घोरकर्म(M1 °र्मि)णौ. — (L. 520) T1 G3.5 ततो (for तदा). G2.3 °वि(G3 °वी)क्षितौ. — (L. 521) G2.3 भगिनीं (for °नी-). M1 -नासोच्छेदं. G2.6 अकारयत्; G3 चकार यः; M1 चकार ह (for च कारयत्). — (L. 522) G3 भार्यावियोगजं प्राप्य; G6 °योगस्तत्रासीन्; M1 °योगं संप्राप्य. G2 विचचार ह; G3 विचरद्वनं. M1 मृगयस्य(sic)चरद्वने (*sup. lin.* °नं). — (L. 523) G5 तु (for तम्). G2 हि (for स). G6 स तस्मादृष्यमूकं हि. — (L. 524) T1 G3 सुग्रीवमारुती (T1 °तिं). G2 चक्रे मैत्रं तयोः सह. — (L. 528) G2.5 M1 त्वरया वै (G2 च). G6 त्वरया वानरोत्तमः. — (L. 529) T1 विचित्र-; G2 विचिंत्य; G6 विजित्य. G2.3.6 लंकादेशान्निवेदिना (G3 °तः); G5 °देशनिवेदितं; M1 °देशे निवेदिते. — (L. 530) G2.6 वानरैः स समुत्सुकः. — (L. 531) G6 वै (for ह). — (L. 533) G2.6 यत्र; M1 तम् (for तत्र). G3 निर्जयं (for दुर्जयम्). — (L. 534) T1 G3.5 M1 गुप्तं (for युक्तं). — M1 repeats the post. half of line 534 and the prior half of line 535. — (L. 535) G3 M1 दुर्निरीक्षं. G3 गर्वितं (for दर्पितम्). — (L. 538) G3 रावणस्य गणं हत्वा. — (L. 540) G6 ततो रामस्; M1 स वै तस्य (for च तत्रैव). G6 त्वमरत्वं. — (L. 542) G6 धर्म्यं; M1 धर्माद् (for धर्म-). G3 धर्मेणापालयन्महीं. — (L. 544) G2.6 तदा (for ततो). — (L. 545) M1 कार्याणि (for कर्माणि). — (L. 547) = (var.) B. 12. 29. 59^{cd}; (var.) Rām. 6. 131. 94^{cd}. T1 G3 शता° (for दशा°). G2 जागरूढ्यान्स निर्गळान्; G6 M1 आरूढ्यान्स(M1 जारूथ्यां स)निरर्गळान्. — (L. 549) G3 वातजं; M1 मृत्युजं (for वित्तजं). M1 चापि (for चासीद्). The phrase रामे राज्यं प्रशासति occurs several times in the Ṣodaśarājakīya episode in both the Droṇa and Śānti parvans and also in the Rāmāyaṇa. — T1 om. (hapl.) lines 550–552. — (L. 550) M1 reads line 550 after line 553. G2.6 प्राणिनामभयं चासीज्. M1 °विघातजं (for °विधानजम्). — (L. 551) Cf. B. 12. 29. 52^{ab}; Rām. 6. 131. 97^{ab}. G2.6 नानाथा काचनाभवत्. — (L. 552) G2.3.6 दृप्तं (for तृप्तं). G3 तदा तस्मिन्विशां पते (= the post. half of line 562). — After line 552, G3 reads lines 563–565 repeating them in their proper place. — (L. 553) G6 न संकरकरो वर्णो. G5.6 नाकृष्ट°. Line 554 = Rām. 6. 131. 98^{cd}. — (L. 556) G2.6 नरो नात्यचरद्. G2.3.5.6

आमन्त्वर्षसहस्राणि तथा पुत्रसहस्रिणः ।
अरोगाः प्राणिनोऽप्यासन्रामे राज्यं प्रशासति ।
ऋषीणां देवतानां च मनुष्याणां तथैव च ।
पृथिव्यां सहवासोऽभूद्रामे राज्यं प्रशासति ।
सर्वे ह्यासंस्तृप्तरूपास्तदा तस्मिन्विशां पते ।
धर्मेण पृथिवीं सर्वामनुशासति भूमिपे ।
तपस्येवाभवन्सर्वे सर्वे धर्ममनुव्रताः ।
पृथिव्यां धार्मिके तस्मिन्रामे राज्यं प्रशासति ।
नाधर्मिष्ठो नरः कश्चिद्बभूव प्राणिनां क्वचित् ।
प्राणापानौ समावास्तां रामे राज्यं प्रशासति ।
गाथामप्यत्र गायन्ति ये पुराणविदो जनाः ।
श्यामो युवा लोहिताक्षो मातङ्गानामिवर्षभः ।
आजानुबाहुः सुमुखः सिंहस्कन्धो महाबलः ।
दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ।
राज्यं भोगं च संप्राप्य शशास पृथिवीमिमाम् ।
रामो रामो राम इति प्रजानामभवन्कथाः ।
रामभूतं जगदिदं रामे राज्यं प्रशासति ।
ऋग्यजुःसामहीनाश्च न तदासन्द्विजातयः ।
उषित्वा दण्डके कार्यं त्रिदशानां चकार सः ।
पूर्वापकारिणं संख्ये पौलस्त्यं मनुजर्षभः ।
देवगन्धर्वनागानामरिं स निजघान ह ।
सत्त्ववान्गुणसंपन्नो दीप्यमानः स्वतेजसा ।
एवमेव महाबाहुरिक्ष्वाकुकुलवर्धनः ।
रावणं सगणं हत्वा दिवमाक्रमताभिभूः ।
इति दाशरथेः ख्यातः प्रादुर्भावो महात्मनः ।
ततः कृष्णो महाबाहुर्भीतानामभयंकरः ।
अष्टाविंशे युगे राजन्जज्ञे श्रीवत्सलक्षणः ।
पेशलश्च वदान्यश्च लोके बहुमतो नृषु ।
स्मृतिमान्देशकालज्ञः शङ्खचक्रगदासिधृक् ।
वासुदेव इति ख्यातो लोकानां हितकृत्सदा ।
वृष्णीनां च कुले जातो भूमेः प्रियचिकीर्षया ।
स नृणामभयं दाता मधुहेति स विश्रुतः ।
स शकार्जुनरामाणां किल स्थानान्यसूदयत् ।
कंसादींश्च जघानाजौ दैत्यान्मानुषविग्रहान् ।
अयं लोकहितार्थाय प्रादुर्भावो महात्मनः ।
कल्की विष्णुयशा नाम भूयश्चोत्पत्स्यते हरिः ।
कलेर्युगान्ते संप्राप्ते धर्मे शिथिलतां गते ।
पाषण्डिनां गणानां हि वधार्थं भरतर्षभ ।
धर्मस्य च विवृद्ध्यर्थं विप्राणां हितकाम्यया ।
एते चान्ये च बहवो दिव्या देवगणैर्युताः ।

मार्यो. G2.6 पर्नि. — After line 556, G3 M1 ins.:

सर्वबीजान्यरोहन्त निर्दस्युः पृथिवी तदा ।
राम एवाभवद्भर्ता रामः पालयिताभवत् ।

[G3 reads second line, after line 557.]

— (L. 557) Om. in M1. G2.6 योगे (for लोके). For lines 558–559, cf. B. 12. 29. 55; Rām. 6. 131. 100. — (L. 558) T1 G3 M1 वर्षसहस्राणां. — (L. 559) G2.6 M1 चासन्; G3 ह्यासन् (for ऽप्यासन्). — Lines 560–561 = (var.) B. 7. 59. 12^{c}–13^{b}. — (L. 560) T1 G3.5 M1 च सर्वशः (for तथैव च). — (L. 561) G2.6 पृथिव्यां धार्मिकाः सर्वे. — (L. 562) G2 तत्र रूपाम्; G3 सुख° (for तृप°). T1 G5 पतौ (for पते). — (L. 564) T1 G3 (second time).5 तपस्तपस्येवाभूच्च धर्मो धर्ममनुव्रतः (T1 °तं; G5 °ताः); G2.6 तपस्तपस्ये (G6 °स्ती) वाभावं (G6 °वद्) धर्मो धर्मभृतां वर; G3 (first time) तपस्येवाभवद्धर्मस्तपो धर्ममनुव्रतं. — (L. 565) T1 G5 पृथिव्यां धार्मिकाः सर्वे. — (L. 567) = (var.) B. 7. 59. 14^{ab}. G2 समाभ्यस्तां; G6 समौ ह्यास्तां (for समावास्तां). — (L. 568) = line 470. — Lines 569–571 = (var.) B. 7. 59. 20^{c}–21^{d}; B. 12. 29. 60^{c}–61^{b}. — (L. 570) G3 महाभुजः (for °बलः) — (L. 571) = Rām. 1. 1. 94^{ab}; 15. 29^{cd}; 6. 131. 105^{ab}; etc. G2.6 रामो राज्यमकारयत् (for the post. half.). — G2.6 om. line 572. — Lines 573–574 = (var.) B. 7. 59. 22^{c}–23^{b}; (var.) Rām. 6. 131. 101. — M1 reads lines 573–574 after the insertion following line 579. — (L. 574) G2.5 M1 जगदभूद् (for °दिदं). — (L. 576) G2.6 वसित्वा (for उषित्वा). — (L. 577) G2.6 M1 तं तु (for संख्ये). G2 मनुजर्षभ. — (L. 578) G6 °मर्त्यानाम् (for °नागानाम्). — (L. 579) = (var.) B. 7. 59. 11^{cd}. T2 G3.5 सत्य° (for सत्त्व°). G6 दयावानविकत्थनः (for the post. half). — After line 579, M1 ins.:

अति लोकत्रयं चापि रामो दाशरथिर्बभौ ।

— (L. 580) G3 एवमेतत्; M1 °मेव. G2.5 M1 °कुलनंदनः. — (L. 583) G2.6 सीतो (for कृष्णो). T1 भूता°; G3 हिता°; M1 दीना° (for भीता°). — (L. 584) G2.6 अष्टाविंश- (for °विंशे). — (L. 585) G5 कारुण्यतो (for बहुमतो). — (L. 586) M1 °भृत् (for °धृक्). — (L. 589) G2.6 शत्रूणां भयकृद्दाता (for the prior half). T1 G5 च (for स). M1 मधुहा इति विश्रुतः. — (L. 590) T1 G5 यमकार्जुनरामाणां; G3 स शक्रोर्जुनरामाभ्यां. G5 रिपु- (for किल). — (L. 593) T1 G5 M1 कल्किर् (for कल्की). G2.6 उत्पद्यते (for °त्स्यते). — (L. 594) G6 काले (for कलेर्). — (L. 595) T1 G2 पापंडीनां. G3 गणं सर्वं; M1 गणस्यास्य (for गणानां हि). G3 पुरुषर्षभ. — Lines 597–598 = Hari. 1. 41. 170. — (L. 597) T1 दिव्यादिव्या (for दिव्या देव-). — Colophon.

प्रादुर्भावाः पुराणेषु गीयन्ते ब्रह्मवादिभिः ।

Colophon.

वैशंपायनः ।

एवमुक्तोऽथ कौन्तेयस्ततः पौरवनन्दनः ।
आबभाषे पुनर्भीष्मं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

युधिष्ठिरः ।

भूय एव मनुष्येन्द्र उपेन्द्रस्य यशस्विनः ।
जन्म वृष्णिषु विज्ञातुमिच्छामि वदतां वर ।
यथैव भगवाञ्जातः क्षिताविह जनार्दनः ।
माधवेषु महाबुद्धिस्तन्मे ब्रूहि पितामह ।
यदर्थं च महातेजा गास्तु गोवृषभेक्षणः ।
ररक्ष कंसस्य वधाल्लोकानामभिरक्षिता ।
क्रीडता चैव यद्बाल्ये गोविन्देन विचेष्टितम् ।
तदा मतिमतां श्रेष्ठ तन्मे ब्रूहि पितामह ।

वैशंपायनः ।

एवमुक्तस्ततो भीष्मः केशवस्य महात्मनः ।
माधवेषु तदा जन्म कथयामास वीर्यवान् ।

भीष्मः ।

हन्त ते कथयिष्यामि युधिष्ठिर यथातथम् ।
यतो नारायणस्येह जन्म वृष्णिषु कौरव ।
पुरा लोके महाराज वर्तमाने कृते युगे ।
आसीत्त्रैलोक्यविख्यातः संग्रामस्तारकामयः ।
विरोचनो मयस्तारो वराहः श्वेत एव च ।
लम्बः किशोरः स्वर्भानुररिष्टोऽथ क्षरश्च वै ।
विप्रचित्तिः प्रलम्बश्च वृत्रजम्भबलादयः ।
नमुचिः कालनेमिश्च प्रह्लाद इति विश्रुतः ।
एते चान्ये च बहवो दैत्यसंघाः सहस्रशः ।
नानाशस्त्रधरा राजन्नानाभूषणवाहनाः ।
देवतानामभिमुखास्तस्थुर्दैतेयदानवाः ।
देवास्तु युध्यमानास्ते दानवानभ्ययू रणे ।
आदित्या वसवो रुद्राः साध्या विश्वे मरुद्गणाः ।
इन्द्रो यमश्च चन्द्रश्च वरुणोऽथ धनेश्वरः ।
अश्विनौ च महावीर्यौ ये चान्ये देवतागणाः ।
चक्रुर्युद्धं महाघोरं दानवैश्च यथाक्रमम् ।
युध्यमानाः समेयुश्च देवा दैतेयदानवैः ।
तद्युद्धमभवद्घोरं देवदानवसंकुलम् ।
ताभ्यां बलाभ्यां संजज्ञे तुमुलो विग्रहस्तदा ।
तीक्ष्णैः शस्त्रैः किरन्तोऽथ अभ्ययुर्देवदानवाः ।
अघ्नन्देवान्सगन्धर्वान्सयक्षोरगचारणान् ।
ते वध्यमाना दैतेयैर्देवसंघास्तदा रणे ।
दुद्रुवुः संपरिश्रान्ताः क्षीणप्रहरणा रणे ।
त्रातारं मनसा जग्मुर्देवं नारायणं प्रभुम् ।
एतस्मिन्नन्तरे तत्र जगाम हरिरीश्वरः ।
दीपयञ्ज्योतिषा भूमिं शङ्खचक्रगदाधरः ।
तमागतं सुपर्णस्थं विष्णुं लोकनमस्कृतम् ।
दृष्ट्वा मुदा युताः सर्वे भयं त्यक्त्वा रणे सुराः ।
चक्रुर्युद्धं पुनः सर्वे देवा दैतेयदानवैः ।
तद्युद्धमभवद्घोरमचिन्त्यं रोमहर्षणम् ।
जघ्नुर्दैत्यान्रणे देवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः ।
ते वध्यमाना विबुधैर्दुद्रुवुर्दैत्यदानवाः ।
विद्रुतान्दानवान्दृष्ट्वा तदा भारत संयुगे ।
कालनेमिरिति ख्यातो दानवः प्रत्यदृश्यत ।
शतप्रहरणो घोरः शतबाहुः शताननः ।
शतशीर्षः स्थितः श्रीमाञ्शतशृङ्ग इवाचलः ।
भास्कराकारमकुटः शिञ्जिताभरणाङ्गदः ।
धूम्रकेशो हरिश्मश्रुर्निर्दष्टोष्ठपुटाननः ।

Adhy. no.: T_1 $G_{2.3.5.6}$ M_1 54. — (L. 599) G_6 ॐ (for वैशं°). $G_{2.6}$ उक्तेथ; M_1 उक्तस्तु (for उक्तोऽथ). M_1 भीष्मेण (for कौन्तेयस्). $G_{2.3.6}$ M_1 कौरवनंदनः. — G_6 om. lines 600–603. — (L. 600) T_1 °पुत्रो (for °राजो). — (L. 604) G_3 यादवेषु (for माधवेषु). — (L. 605) G_6 सदर्थं. T_1 $G_{2.3}$ तु (for च). G_3 महाराज (for °तेजा). T_1 वै (for गो-). — (L. 606) $G_{2.6}$ M_1 तदा (for वधात्). — (L 607) T_1 सह रामेग; G_3 क्रीडिता चैव; G_6 किं धाता चैव. — (L. 608) M_1 गोविंदेन (for तन्मे ब्रूहि). — (L. 609) M_1 तदा (for ततो). — (L. 610) G_2 मानवेषु; G_3 यादवे° (for माधवे°). T_1 $G_{2.6}$ M_1 तथा (for तदा). — (L. 612) T_1 G_6 ततो; M_1 विभोर् (for यतो). G_2 भारत (for कौरव). — (L. 614) G_6 अस्ति (for आसीत्). — (L. 615) G_3 विरोचन-. G_2 वमस्तारो. — (L. 616) $G_{2.6}$ अ(G_6 व)रिष्टो राक्षसश्च वै; G_3 अरिष्टोष्येभश्च वै. — $G_{2.6}$ M_1 om. lines 617–618. — (L. 617) G_3 जंभवृत्र- (by transp.). — (L. 618) G_3 विश्रुताः. — (L. 624) T_1 वरुणश्चयनेश्वरः; G_3 वरुणो धनदेश्वरः. — (L. 625) G_6 एते (for ये च). — (L. 626) G_2 कुर्युर् (for चक्रुर्). $G_{2.6}$ महद् (for महा-). — (L. 629) M_1 द्वाभ्यां (for ताभ्यां). — (L. 630) T_1 अस्त्रैः; $G_{2.6}$ M_1 तीक्ष्ण- (for तीक्ष्णैः). G_2 ह्यभ्य° (for अभ्य°). — (L. 631) $G_{2.6}$ M_1 घ्नंति (for अघ्नन्). G_6 °राक्षसान् (for °चारणान्). — (L. 633) T_1 क्षीणप्रहरणा; G_6 तीक्ष्णप्रहरणा. — (L. 636) T_1 $G_{2.5}$ ज्योतिषां. M_1 व्योम (for भूमिं). — (L. 637) G_6 दृष्ट्वा (for विष्णुं). $G_{2.5}$ M_1 विष्णुं लोकगुरुं तदा (G_5 °था). — (L. 638) G_6 तदा (for दृष्ट्वा). G_5 M_1 त्यज्य (for त्यक्त्वा). — (L. 639) G_6 पुरा (for पुनः). — (L. 643) T_1 तथा (for तदा). — (L. 644) G_6 कालनेमीति विख्यातो. — (L. 645) T_1 शतं; G_6 शत्रु- (for शत-). — (L. 648)

त्रैलोक्यान्तरविस्तारं धारयन्विपुलं वपुः ।
तर्जयन्वै रणे देवांश्छादयन्स दिशो दश ।
अभ्यधावत्सुसंक्रुद्धो व्यादितास्य इवान्तकः ।
ततः शस्त्रप्रपातैश्च देवान्धर्षितवान्रणे ।
अथाभ्ययुः सुरान्सर्वान्पुनस्ते दैत्यदानवाः ।
आपीडयन्रणे क्रुद्धास्ततो देवान्युधिष्ठिर ।
ते वध्यमाना विबुधाः समरे कालनेमिना ।
दैत्यैश्चैव महाराज दुद्रुवुः सहिता दिशः ।
विद्रुतान्विबुधान्दृष्ट्वा कालनेमिर्महासुरः ।
इन्द्रं यमाग्निवरुणान्वायुं च धनदं रविम् ।
एतांश्चान्यान्बलाज्जित्वा तेषां कार्याण्यवाप सः ।
तान्सर्वांस्तरसा जित्वा कालनेमिर्महासुरः ।
ददर्श गगने विष्णुं सुपर्णस्थं महाद्युतिम् ।
तं दृष्ट्वा क्रोधताम्राक्षस्तर्जयन्नभ्ययात्तदा ।
स बाहुशतमुद्यम्य सर्वास्त्रग्रहणं रणे ।
रोषाद्धारत दैत्येन्द्रो विष्णोरुरसि पातयत् ।
दैत्याश्च दानवाश्चैव सर्वे मयपुरोगमाः ।
स्वान्यायुधानि संगृह्य सर्वे विष्णुमताडयन् ।
स ताड्यमानोऽतिबलैर्दैत्यैः सर्वायुधोद्यतैः ।
न चचाल हरिर्युद्धेऽकम्प्यमान इवाचलः ।
पुनरुद्यम्य संक्रुद्धः कालनेमिर्दृढां गदाम् ।
जघान संयुगे राजन्स विष्णुं गरुडं च वै ।
स दृष्ट्वा गरुडं श्रान्तं चक्रमुद्यम्य वै हरिः ।
शतं शिरांसि बाहूंश्च सोऽच्छिनत्कालनेमिनः ।
जघानान्यांश्च तान्सर्वान्समरे दैत्यदानवान् ।
तस्मिन्राजन्रणे दैत्यास्त्रय एव विनिःसृताः ।
विरोचनो मयश्चैव स्वर्भानुश्च महासुरः ।
सर्वानशेषान्हत्वा तु विष्णुर्वै दैत्यदानवान् ।
विबुधानामृषीणां च स्वानि स्थानानि वै ददौ ।
दत्त्वा सुराणां सुप्रीतिं प्राप्य सर्वाणि भारत ।
जगाम ब्रह्मणा सार्धं ब्रह्मलोकं तदा हरिः ।
ब्रह्मलोकं प्रविश्याथ तत्र नारायणः प्रभुः ।
पौराणं गुह्यसदनं दिव्यं नारायणाश्रमम् ।
संप्रविश्य तदा देवः स्तूयमानो महर्षिभिः ।
सहस्रशीर्षो भूत्वाथ शयनायोपचक्रमे ।
आदिदेवः पुराणात्मा निद्रावशमुपागतः ।
शेते सुखं सदा विष्णुर्मोहयञ्जगदव्ययः ।
जग्मुस्तस्याथ वर्षाणि शयानस्य महात्मनः ।
षट्त्रिंशच्छतसाहस्रं मानुषेणेह संख्यया ।
ततः कृतयुगत्रेताद्वापरान्ते बुबोध सः ।
ब्रह्मादिभिः सुरैश्चापि स्तूयमानो महर्षिभिः ।
उत्थाय शयनाद्विष्णुर्ब्रह्मणा विबुधैः सह ।
देवानां च हितार्थाय ययौ देवसभां प्रति ।
मेरोः शिखरविन्यस्तां ज्वलन्तीं तां शुभां सभाम् ।
विविशुस्तां सुराः सर्वे ब्रह्मणा सह भारत ।
जग्मुस्तत्र निषेदुस्ते सा निःशब्दमभूत्तदा ।
तत्र भूमिरुवाचाथ खेदात्करुणभाषिणी ।

भूमिः ।

राज्ञां बलैर्बलवतां खिन्नास्मि भृशपीडिता ।
नित्यं भारपरिश्रान्ता दुःखाज्जीवामि वै सुराः ।

T1 ताम्रकेशो; G2.6 धूम्रकेतुर् (for °केशो). G2 निर्दिष्टोष्ठ°. — (L. 649) T1 °विस्तारद्; M1 °विस्तारि. — (L. 650) G2.6 छादयन्वै. — (L. 651) M1 अभ्यधावत सँक्रुद्धो. — (L. 652) G2.6 तत्र (for ततः). G2.5.6 M1 शस्त्र(G6 °क्र)प्रतापैश्च. G2 उन्मीपतान्; G6 निमिषतो (for धर्षितवान्). — (L. 653) G2.5.6 अथा(G2 °भ्या)ययुः (for अथाभ्ययुः). — (L. 656) M1 दिशं. — (L. 657) G2 (marg. as above) महाबलः. — (L. 658) G2.5.6 इंद्रं यमं च वरुणं. — (L. 659) G6 बलात् (for बलाज्). T1 एतानन्यान्पुनर्जित्वा. M1 कर्माणि (for कार्याणि). — (L. 660) T1 समरे; G2.6 सहसा (for तरसा). — (L. 664) M1 वक्षस्यपातयत्. — (L. 666) G2.6 M1 उपाद्रवन् (for अताडयन्). — (L. 668) T1 तोयवर्षैर्; G2 [ऽ]कंपमान (for ऽकम्प्य°). — (L. 669) G2 गदां दृढां (by transp.). — (L. 670) G2.6 M1 तं (for स). — (L. 671) G2.6 तं (for स). G2.5.6 शांतं; M1 भ्रांतं (for श्रान्तं). — (L. 672) M1 बाहूनां (for बाहूंश्च). — (L. 673) G6 दैत्यांश्च समरे पुनः (for the post. half). — G2.6 om. lines 674–676. — (L. 674) T1 रणाजिरे (for राजन्रणे). — (L. 675) M1 महाबलः (for °सुरः). — After line 676, T1 repeats line 674. — (L. 677) G6 transp. विबुधानां and ऋषीणां. — (L. 678) G6 संप्रीतिं. G2 व्याप्य; G6 दत्वा; M1 स्वाप्य (for प्राप्य). G2.6 धर्माणि; M1 धर्मांश्च (for सर्वाणि). — (L. 680) G2.6 प्राप्य (for तत्र). — (L. 681) G2 पुराण-; G6 M1 (orig.) पौराणं; M1 (sup. lin.) पुराणां. G2.6 ब्रह्म° (for गुह्य°). G2 तदा (for दिव्यं). G6 नारायणाश्रयं. — G6 om. line 682. — (L. 683) G6 वै; M1 तु (for [अ]थ). G2 स सहस्रशिरा भूत्वा. — (L. 685) M1 स ह (for सुखं). G6 जिष्णुर् (for विष्णुर्). G2 om. (hapl.) from the post. half of line 685 to the prior half of line 690. — (L. 686) T1 शयनस्य; G6 शयितस्य. — (L. 687) T1 G6 M1 [ष]ट्; G2 द्वि (for [ष]ट्). — (L. 688) G2.6 जग्मुः (for ततः). G2.5.6 कृतयुगे (for °युग-). G2 ह (for सः). — (L. 689) G6 चाथ (for चापि). — (L. 693) G2.6 शिरसि (for शिखर-). T1 G2.6 सभां शुभां (by transp.). — (L. 693) M1 ते (for तां). — (L. 694) T1 G2.6 ततस्तत्र; G6 जग्मुस्तेत्र; M1 संप्रविश्य (for जग्मुस्तत्र). M1 सा निःशब्दा ह्यभूत्तदा. — (L. 695) T1 वेदात् (for खेदात्). — (L. 696) G2.6 om. भूमिः. — (L. 697) G2 दुःखं (for दुःखाज्). G2.6 [अ]हं

पुरे पुरे च नृपतिः कोटिसंख्यैर्बलैर्वृतः ।
राष्ट्रे राष्ट्रे च शतशो ग्रामाः कुलसहस्रिणः ।
भूमिपानां सहस्रैश्च तेषां च बलिनां बलैः ।
ग्रामायुतैश्च राष्ट्रैश्च अहं निर्विवरीकृता ।
केचिद्दैत्येषु चोत्पन्ना केचिद्राक्षसयोनयः ।
तस्माद्धारयितुं शक्ता न शक्ष्यामि जनानहम् ।
दैत्यैर्बाध्यमानास्ताः प्रजा नित्यं दुरात्मभिः ।

भीष्मः ।

भूमेस्तद्वचनं श्रुत्वा देवो नारायणस्तदा ।
व्यादिश्य तान्सुरान्सर्वान्क्षितौ वस्तुं मनो दधे ।

Colophon.

भीष्मः ।

यच्चक्रे भगवान्विष्णुर्वसुदेवकुलोद्भवः ।
तत्तेऽहं नृप वक्ष्यामि शृणु सर्वमशेषतः ।
वासुदेवस्य माहात्म्यं चरितं च महाद्युतेः ।
हितार्थं सुरमर्त्यानां लोकानां हि हिताय च ।
यदा दिवि विभुस्तात न रेमे भगवानसौ ।
ततो व्यादिश्य भूतानि भुवि भौमसुखावहः ।
निग्रहार्थाय दैत्यानां चोदयामास वै तदा ।
मरुतश्च वसूंश्चैव सूर्याचन्द्रमसावुभौ ।
गन्धर्वाप्सरसश्चैव रुद्रादित्यांस्तथाश्विनौ ।
जायध्वं मानुषे लोके सर्वभूतमहेश्वराः ।
जङ्गमानि विशालाक्षो ह्यात्मानं ह्यात्मनासृजत् ।
जायतामिति गोविन्दस्तिर्यग्योनिगतैरपि ।
तानि सर्वाणि सर्वज्ञः ससुराणि सुरेश्वरः ।
त एवमुक्ताः कृष्णेन सर्व एव दिवौकसः ।
दैत्यदानवहन्तारः संभूता भुवनेश्वराः ।
ययातिवंशजस्याथ वसुदेवस्य धीमतः ।
कुले पुण्ययशःकर्मा भेजे नारायणः प्रभुः ।
आज्ञापयित्वा रत्यर्थमजायत यदोः कुले ।
आत्मानमात्मना तात कृत्वा बहुविधं हरिः ।
रत्यर्थमेव गावस्ता ररक्ष पुरुषोत्तमः ।
अजातशत्रो जातस्तु यथैष भुवि भूमिप ।
कीर्त्यमानं मया तात निबोध भरतर्षभ ।

Colophon.

भीष्मः ।

सागराः समकम्पन्त मुदा चेलुश्च पर्वताः ।
जज्वलुश्चाग्नयः शान्ता जायमाने जनार्दने ।
शिवाः संप्रववुर्वाताः प्रशान्तमभवद्रजः ।
ज्योतींषि संप्रकाशन्ते जायमाने जनार्दने ।
देवदुन्दुभयश्चापि सस्वनुर्भृशमम्बरे ।
अभ्यवर्षत्तदागम्य नारदः पुष्पवृष्टिभिः ।
गीर्भिर्मङ्गलयुक्ताभिरस्तुवन्मधुसूदनम् ।
उपतस्थुस्तदा प्रीताः प्रादुर्भावे महर्षयः ।
ततस्तानभिसंप्रेक्ष्य नारदप्रमुखानृषीन् ।
उपानृत्यन्नुपजगुर्गन्धर्वाप्सरसां गणाः ।

(for वै). — After line 697, G_3 ins.:

अहं राष्ट्रे नृपाणां हि विस्तीर्णैः शाम्यती भृशम् ।

— (L. 698) T_1 (hypermetric) नृपतयः (for नृपतिः). G_3 कोटिसंख्य- (for °संख्यैर्). T_1 वृताः. — (L. 699) G_2 कूल-; G_3 कूले (for कुल-). — (L. 700) G_3 भूमिपालैः (for °पानां). — (L. 701) T_1 ग्रामायुताद्यै राष्ट्रैश्च; G_2 °युतास्तु तै राष्ट्रैर्; G_3 M_1 °युताढ्यै राष्ट्रैश्च; G_6 °युता तैस्तु राष्ट्रैर्. — $G_{2.3.5.6}$ M_1 om. line 702. — (L. 703) $G_{2.6}$ शक्ना; M_1 सर्वान् (for शक्ता). — (L. 704) G_2 M_1 दैत्यैश्च; G_6 तैस्तैश्च (for दैत्यैर्). G_2 वध्यमानास्ताः. — (L. 705) G_3 तु (for तद्). T_1 भूमेर्वचनमाकर्ण्य. — (L. 706) M_1 आदिश्य. G_3 M_1 भूमौ (for क्षितौ). — Colophon. *Adhy. no.:* T_1 $G_{2.3.5.6}$ M_1 55. — (L. 707) G_5 वसुदेवकुलोद्वहः; G_6 °सुतस्तदा. — (L. 708) M_1 संप्रवक्ष्यामि (for नृप व°). — (L. 709) $G_{2.6}$ महात्मनः; G_5 M_1 °द्युते. — (L. 710) $G_{2.6}$ च; M_1 वै (for हि). G_3 लोकानां हितकाम्यया. — (L. 711) M_1 भुवि (for दिवि). — G_3 om. lines 712–715. — (L. 712) $G_{2.6}$ विभु_ _ावहः. M_1 भुवि भूमि°. — (L. 713) M_1 निग्रहार्थं च (for °हार्थाय). G_6 बोधयामास. — (L. 714) M_1 तथा ([उ]भौ). — (L. 716) T_1 सर्वभूतमहेश्वरं; $G_{2.3.6}$ M_1 °लोकमहेश्वराः (G_2 °रः). — (L. 717) G_5 reads line 717 after line 720. $G_{3.6}$ म(G_6 ज)न्यमानो (for जङ्गमानि). $G_{2.6}$ स्वात्मानं (for ह्यात्मानं). G_3 भूतान्येकात्मनासृजत्; M_1 साक्षाद्यान्यात्मनासृजत्. — (L. 718) T_1 जायतादिति; $G_{2.3}$ जायंतामिति. — (L. 719) $G_{2.6}$ व्यजायत यदोः कुले (for the post. half). — $G_{2.6}$ om. lines 720–724. — (L. 723) G_3 कुलं. G_3 पुण्ययशा. G_3 जन्म; G_5 -कर्म (for -कर्मा). M_1 जज्ञे (for भेजे). — (L. 724) G_5 M_1 यदुक्षये (for यदोः कुले). — (L. 726) T_1 $G_{2.6}$ रत्यर्थमिह गास्तत्र (T_1 °स्तास्तु). — (L. 728) M_1 तत्वं (for तात). — Colophon. *Adhy. no.:* T_1 $G_{2.3.5.6}$ M_1 56. — (L. 731) M_1 च (for सं-). G_6 प्रशांतिमगमद्रजः. — (L. 735) $G_{2.3.6}$ M_1 स्तुवन्वै (for अस्तुवन्). — (L. 736) M_1 महा- (for तदा). — (L. 737) T_1 अपि (for अभि-). — (L. 738) T_1 देवानृत्यन्; $G_{2.6}$ उप(G_6 अपा)नृत्यन्. G_2 गणैः. — After line 738, G_3 ins.:

ते नारदादयो राजञ्छ्रुत्वैतन्मधुभाषितम् ।
अन्तर्दृष्टा महात्मानः प्रेक्ष्यैनं विष्णुमव्ययम् ।
त्वद्यज्ञभूमिमासाद्य समासन्ते यथा वयम् ।

उपनस्थे च गोविन्दं सहस्राक्षः शचीपतिः ।
अभ्यभाषत तेजस्वी महर्षीन्पूजयंस्तदा ।
कृत्यानि देवकार्याणि कृत्वा लोकहिताय च ।
स्वं लोकं लोककृद्देवः पुनर्गच्छति तेजसा ।
इत्युक्त्वा मुनिभिः सार्धं जगाम त्रिदिवेश्वरः ।
अभ्यनुज्ञाय तान्सर्वाञ्छादयन्प्रकृतिं पराम् ।
नन्दगोपकुले कृष्ण उषित्वा बहुलाः समाः ।
वसुदेवस्ततो जातं बालमादित्यसंनिभम् ।
नन्दगोपकुले राजन्भयात्प्रच्छादयद्धरिम् ।
ततः कदाचित्सुप्तं तं शकटस्य त्वधः शिशुम् ।
यशोदा संपरित्यज्य जगाम यमुनां नदीम् ।
शिशुलीलां ततः कुर्वन्स्वहस्तचरणौ क्षिपन् ।
रुरोद मधुरं कृष्णः पादावूर्ध्वं प्रसारयन् ।
पादाङ्गुष्ठेन शकटं धारयन्नथ केशवः ।
तत्राथैकेन पादेन पातयित्वा तदा शिशुः ।
न्युब्जं पयोधराकाङ्क्षी चकार च रुरोद च ।
पातितं शकटं दृष्ट्वा भिन्नभाण्डघटीघटम् ।
जनास्ते शिशुना तेन विस्मयं परमं ययुः ।
प्रत्यक्षं शूरसेनानां दृश्यते महदद्भुतम् ।
शयानेन हतः पक्षी शिशुना तिग्मतेजसा ।
पूतना चापि निहता महाकाया महास्तनी ।
पश्यतां सर्वदेवानां वासुदेवेन भारत ।
ततः काले महाराज संसक्तौ रामकेशवौ ।
कृष्णः संकर्षणश्चोभौ रिङ्गिणौ समपद्यताम् ।
अन्योन्यकिरणग्रस्तौ चन्द्रसूर्याविवाम्बरे ।
विसर्पयेतां सर्वत्र सर्पभोगभुजौ तदा ।
रेजतुः पांसुदिग्धाङ्गौ रामकृष्णौ तदा नृप ।
क्वचिच्च जानुभिः स्पृष्टौ क्रीडमानौ क्वचिद्वने ।
पिबन्तौ दधिकुल्याश्च मथ्यमाने च भारत ।
ततः स बालो गोविन्दो नवनीतं तदाक्षयम् ।
ग्रसमानस्तु तत्राथ गोपीभिर्ददृशेऽथ वै ।
दाम्नाथोलूखले कृष्णो गोपस्त्रीभिश्च बन्धितः ।
तदाथ शिशुना तेन राजंस्तावर्जुनावुभौ ।
समूलविटपौ भग्नौ तदद्भुतमिवाभवत् ।
ततस्तौ बाल्यमुत्तीर्णौ कृष्णसंकर्षणावुभौ ।
तस्मिन्नेव व्रजस्थाने सप्तवर्षौ बभूवतुः ।
नीलपीताम्बरधरौ पीतश्वेतानुलेपनौ ।
बभूवतुर्वत्सपालौ काकपक्षधरावुभौ ।
पर्णवाद्यं श्रुतिसुखं वादयन्तौ वराननौ ।
शुशुभाते वनगतावुदीर्णाविव पन्नगौ ।
मयूराङ्गजकर्णौ तौ पल्लवापीडधारिणौ ।
वनमालापरिक्षिप्तौ सालपोताविवोद्गतौ ।
अरविन्दकृतापीडौ रज्जुयज्ञोपवीतिनौ ।
शिक्यतुम्बधरौ वीरौ गोपवेणुप्रवादकौ ।
क्वचिद्धसन्तावन्योन्यं क्रीडमानौ क्वचिद्वने ।
पर्णशय्यासु संसुप्तौ क्वचिन्निद्रान्तरैषिणौ ।
तौ वत्सान्पालयन्तौ हि शोभयन्तौ महद्वनम् ।
चञ्चूर्यन्तौ रमन्तौ स्म राजन्नेवं तदा शुभौ ।

— (L. 740) G_2 महर्षि. M_1 चिंतयंस्तदा. — M_1 om. lines 741–743. — (L. 741) T_1 $G_{2.6}$ कृत्वा च (for कृत्यानि) and देवहितानि (for लोकहिताय). — (L. 742) $G_{2.5.6}$ स्वर्लोकं (for स्वं लोकं). G_3 देव. $G_{3.5}$ पुनर्गच्छस्व तेजसा. — (L. 743) $G_{2.6}$ ऋषिभिः (for मुनिभिः). T_1 G_3 त्रिदशेश्वरः; $G_{2.6}$ त्रिदिवं पुनः. — (L. 744) M_1 वरां (for पराम्). — T_1 $G_{5.6}$ om. lines 745–747. — (L. 745) M_1 °गृहे (for °कुले). — G_2 M_1 om. lines 746–747. — Lines 748–754 = (var.) Hari. 2. 6. 4–6. — (L. 749) G_2 संपरिष्वज्य. G_3 यमुनानदीं. — (L. 750) T_1 शिशुलीलास्; $G_{3.5.6}$ शिशुर्लीलां. T_1 $G_{2.5}$ स (for स्व-). — (L. 751) T_1 $G_{2.3.6}$ पादमूर्ध्वं. — (L. 752) $G_{2.6}$ दारयन्; M_1 चालयन् (for धारयन्). — (L. 753) G_6 ततोथैकेन (for तत्राथैकेन). M_1 पादयित्वा. — (L. 754) $G_{3.5}$ मातुः पयोधराकांक्षां. — (L. 755) Cf. Hari 2. 6. 13^{ab}. G_3 शकटं पतितं; G_5 पतितं शकटं. — (L. 758) G_3 शयाने निहतः पक्षी. — $G_{2.6}$ om. line 760. — (L. 761) G_3 M_1 ततः कालेन महता. — (L. 762) = (var.) Hari. 2. 7. 1^{cd}. T_1 M_1 विष्णुः (for कृष्णः). M_1 चापि (for चोभौ). T_1 रिंखणौ; G_2 रागिणौ; $G_{3.6}$ M_1 रंगिणौ. $G_{2.6}$ च बभूवतुः (for समपद्यताम्). — Lines 763–765 = (var.) Hari. 2. 7. 6^{c}–7^{d}. — (L. 763) $G_{2.6}$ °किरणाक्रांतौ. — (L. 764) $G_{2.6}$ M_1 विसर्पंतौ च सर्वत्र. — (L. 766) $G_{2.6}$ स्पृष्ट्वा; M_1 घृष्टैः (for स्पृष्टौ). G_6 च तौ; M_1 व्रजे (for वने). — (L. 768) G_2 बाल- (for बालो). — (L. 769) T_1 गृह्यमाणस्तु (for ग्रस°). $G_{2.6}$ M_1 तदा (for ऽथ वै). — (L. 770) G_6 च (for [अ]थ). $G_{2.6}$ गोपिभिश्च निपीडि- (G_6 °बंधि)तः. — (L. 771) $G_{2.6}$ कर्मणा चार्जुनावुभौ. — Lines 773–785 = (var.) Hari. 2. 8. 1^{a}–7^{ab}. — T_1 om. lines 774–776. — (L. 774) G_6 विषयाक्तौ (for सप्तवर्षौ). — G_2 om. the post. half of line 775 and the prior half of line 776. — (L. 777) G_3 पर्व° (for पर्ण°). — (L. 778) $G_{2.6}$ त्रिशीर्षाविव; M_1 निर्मुक्ता° (for उदीर्णा°). — (L. 779) T_1 G_3 मायूरांगज°; G_2 मधुरांगद°; M_1 मयूरांगद°. G_3 च (for तौ). — (L. 780) M_1 द्रुम° (for साल°). G_3 [उ]त्थितौ (for [उ]द्गतौ). — (L. 782) $G_{2.6}$ स शिक्यतुंबककरौ. G_3 गोपविणा°; G_6 गोपौ वेणु°. — (L. 783) G_3 महद्वने. — (L. 784) G_3 संतप्तौ; G_5 सुसुप्तौ. — (L. 785) T_1 $G_{2.5}$ महावनं. — (L. 786) $G_{2.3.6}$ M_1 रमेते (for रमन्तौ). G_3 तौ (for स).

ततो वृन्दावनं गत्वा वसुदेवसुतावुभौ ।
गोव्रजं तत्र कौन्तेय चारयन्तौ विजह्रतुः ।

Colophon.

भीष्मः ।

ततः कदाचिद्गोविन्दो ज्येष्ठं संकर्षणं विना ।
चचार तद्वनं रम्यं रम्यरूपो वरानन ।
काकपक्षधरः श्रीमाञ्श्यामः पद्मनिभेक्षणः ।
श्रीवत्सेनोरसा युक्तः शशाङ्क इव लक्ष्मणा ।
रज्जुयज्ञोपवीती स पीताम्बरधरो युवा ।
श्वेतगन्धेन लिप्ताङ्गो नीलकुञ्चितमूर्धजः ।
राजता बर्हिपत्रेण मन्दमारुतकम्पिना ।
क्वचिद्गायन्क्वचित्क्रीडन्क्वचिन्नृत्यन्क्वचिद्धसन् ।
गोपवेणुं स मधुरं कामं तदपि वादयन् ।
प्रह्लादनार्थं तु गवां क्वचिद्वनगतो युवा ।
गोकुले मेघकाले तु चचार द्युतिमान्प्रभुः ।
बहुरम्येषु देशेषु वनस्य वनराजिषु ।
तासु कृष्णो मुदं लेभे क्रीडया भरतर्षभ ।
स कदाचिद्वने तस्मिन्गोभिः सह परिव्रजन् ।
भाण्डीरं नाम दृष्ट्वाथ न्यग्रोधं केशवो महान् ।
तस्य छायानिवासाय मतिं चक्रे तदा प्रभुः ।
स तत्र वयसा तुल्यैर्वत्सपालैः सहानघ ।
रेमे स दिवसान्कृष्णः पुरा स्वर्गपुरे यथा ।
तं क्रीडमानं गोपालाः कृष्णं भाण्डीरवासिनः ।
रमयन्ति स्म बहवो मान्यैः क्रीडनकैस्तदा ।
अन्ये स्म परिगायन्ति गोपा मुदितमानसाः ।
गोपालाः कृष्णमेवान्ये गायन्ति स्म वनप्रियाः ।
तेषां स गायतामेव वादयामास केशवः ।
पर्णवाद्यान्तरे वेणुं तुम्बवीणां च तत्र वै ।
एवं क्रीडान्तरैः कृष्णो गोपालैर्विजहार सः ।
तेन बालेन कौन्तेय कृतं लोकहितं तदा ।
पश्यतां सर्वभूतानां वासुदेवेन भारत ।
ह्रदे नीपवने तत्र क्रीडितं नागमूर्धनि ।
शासयित्वा तु कालीयं सर्वलोकस्य पश्यतः ।
विजहार ततः कृष्णो बलदेवसहायवान् ।
धेनुको दारुणो दैत्यो राजन्रासभविग्रहः ।
तदा तालवने राजन्बलदेवेन वै हतः ।
ततः कदाचित्कौन्तेय रामकृष्णौ वनं गतौ ।
चारयन्तौ प्रवृद्धानि गोधनानि शुभाननौ ।
विहरन्तौ मुदा युक्तौ वीक्षमाणौ वनानि वै ।
क्ष्वेलयन्तौ प्रगायन्तौ विचिन्वन्तौ च पादपान् ।
नामभिर्व्याहरन्तौ च वत्सान्गाश्च परंतपौ ।
चेरतुर्लोकसिद्धाभिः क्रीडाभिरपराजितौ ।
तौ देवौ मानुषीं दीक्षां वहन्तौ सुरपूजितौ ।
तज्जातिगुणयुक्ताभिः क्रीडाभिश्चेरतुर्वनम् ।
ततः कृष्णो महातेजास्तदा गत्वा तु गोव्रजम् ।
गिरियज्ञं तमेवैष प्रकृतं गोपदारकैः ।

G_6 तथा उभौ (for तदा शुभौ). — (L. 787) G_2 reads line 787 after line 790. G_2 वसुदेवसुतो बली. — (L. 788) $G_{2.6}$ M_1 गोकुलं (for गोव्रजं). — Colophon. *Adhy. no.*: T_1 $G_{2.3.5.6}$ M_1 57. — Lines 789–792 = (var.) Hari. 2 11. 1–2. — (L. 790) G_2 स स्वरूप-; G_6 स सुरूपो (for रम्यरूपो). — (L. 791) G_6 श्यामः (for श्रीमान्) and फुल्ल- (for श्यामः). — (L. 792) G_2 लक्ष्मणः; G_6 लक्षणः. — (L. 793) M_1 च (for स). — (L. 794) $G_{2.3.6}$ M_1 श्वेतचंदन(G_3 °गंधेन)दिग्धांगो. T_1 G_5 नीलकुंजित°. — Lines 795–800 = (var.) Hari. 2. 11. 10^c–13^d. — (L. 795) G_3 रराज बर्हपत्रेण. — (L. 797) G_3 सुमधुरं. — (L. 798) G_6 प्रचारणार्थं (for प्रह्लादनार्थं). $G_{2.6}$ M_1 च (for तु). — (L. 799) T_1 मति° (for द्युति°). G_3 विभुः (for प्रभुः). — Lines 801–802 = (var.) Hari. 2. 11. 17^c–18^b. — (L. 801) $G_{2.6}$ मुदा युक्तः (for मुदं लेभे). $G_{2.6}$ क्रीडयन्; M_1 लीलया (for क्रीडया). — Lines 803–812 = (var.) Hari. 2. 11. 23–27. — (L. 803) G_6 पृथुं (for महान्). — (L. 804) $G_{2.6}$ M_1 तच्छायायां (G_2 तस्य छाये) मतिं चक्रे, and निवासाय (for मतिं चक्रे). G_6 महा- (for तदा). — (L. 805) $G_{2.3.6}$ तदा (for सह). — (L. 806) M_1 भगवान् (for दिवसान्). G_6 वृषा (for पुरा). $G_{2.6}$ M_1 स्वर्गगतो (for °पुरे). — (L. 809) T_1 अन्यैः. G_2 सं- (for स्म). — (L. 810) T_1 मनप्रियाः. — (L. 811) T_1 स गाथताम्; M_1 संगायताम् (for स गाय°). — (L. 812) T_1 $G_{2.3}$ स्तं(T_1 स्तुं)बवीणां. — (L. 813) G_2 एवं क्रुद्धांतरतरैः; G_6 एवं क्रीडांतररतैः. $G_{2.6}$ कृष्णो गोपाञ्जहार सः. — (L. 816) G_3[ऽ]तिपतिता; M_1 नीलवने (for नीप°). T_1 G_5 तात (for तत्र). G_6 ह्रदे स निपपाताशु (for the prior half). G_2 क्रीडिता; G_6 तत्क्रीडन्; M_1 क्रीडित्वा (for क्रीडितं). — (L. 817) G_6 प्रशासयित्वा; M_1 ताडयित्वा तु. — (L. 819) G_5 दानवो (for दारुणो). G_2 वृषभ° (for रासभ°). — (L. 820) M_1 बले (for बल-). T_1 हतं. — $G_{2.6}$ read lines 821–828 after line 855; G_3 reads lines 821–827 after the insertion, following line 855. — Lines 822–825 = (var.) Hari. 2. 14. 2–3. — (L. 823) $G_{2.3.6}$ M_1 च (for वै). — (L. 824) T_1 (second time) $G_{2.6}$ वीक्षमाणौ (for विचिन्वन्तौ). — Lines 826–828 = (var.) Hari. 2. 14. 7^c–8^d. — (L. 827) G_3 तां देव-; M_1 तौ देव- (for तौ देवौ). — (L. 829) M_1 महाबाहुस् (for °तेजास्). G_2 ततो; G_3 स्थित्वा (for तदा). — (L. 830)

बुभुजे पायसं शौरिरीश्वरः सर्वभूतकृत् ।
तं दृष्ट्वा गोपकाः सर्वे कृष्णमेव समर्चयन् ।
पूज्यमानस्ततो गोपैर्दिव्यं वपुरधारयत् ।
धृतो गोवर्धनो नाम सप्ताहं पर्वतस्तदा ।
शिशुना वासुदेवेन गवार्थमरिमर्दन ।
क्रीडमानस्तदा कृष्णः कृतवान्कर्म दुष्करम् ।
तदद्भुतमिवात्रासीत्सर्वलोकस्य भारत ।
देवदेवः क्षितिं गत्वा कृष्णं दृष्ट्वा मुदान्वितः ।
गोविन्द इति तं ह्युक्त्वा ह्यभ्यषिञ्चत्पुरंदरः ।
इत्युक्त्वाश्लिष्य गोविन्दं पुरुहूतोऽभ्ययाद्दिवम् ।
अथारिष्ट इति ख्यातं दैत्यं वृषभविग्रहम् ।
जघान तरसा कृष्णः पशूनां हितकाम्यया ।
केशिनं नाम दैतेयं राजन्वै हयविग्रहम् ।
तथा वनगतं पार्थ गजायुतबलं हयम् ।
प्रगृह्य भोजपुत्रस्य जघान पुरुषोत्तमः ।
आन्ध्रं मल्लं च चाणूरं निजघान महासुरम् ।
सुनामानममित्रघ्नः सर्वसैन्यपुरस्कृतम् ।
मृगरूपेण गोविन्दं त्रासयामास भारत ।
बलदेवेन चायत्तात्समाजे मुष्टिको हतः ।
त्रासितश्च तदा कंसः स हि कृष्णेन भारत ।
ऐरावतं युयुत्सन्तं मातङ्गानामिवर्षभम् ।
कृष्णः कुवलयापीडं हतवांस्तस्य पश्यतः ।
हत्वा कंसममित्रघ्नः सर्वेषां पश्यतां तदा ।
अभिषिच्योग्रसेनं तं पित्रोः पादमवन्दत ।
एवमादीनि कर्माणि कृतवान्वै जनार्दनः ।
एवं बाल्येऽपि गोपालैः क्रीडाभिस्तौ विजह्रतुः ।

Colophon.

भीष्मः ।

ततस्तौ जग्मतुस्तात गुरुं सान्दीपनिं पुनः ।
गुरुशुश्रूषया युक्तौ धर्मज्ञौ धर्मचारिणौ ।
व्रतमुग्रं महात्मानौ विचरन्ताववन्तिषु ।
अहोरात्रैश्चतुःषष्ट्या षडङ्गं वेदमापतुः ।
लेख्यं च गणितं चोभौ प्राप्नुतां यदुनन्दनौ ।
गान्धर्ववेदं चित्रं च सकलं समवापतुः ।
हस्तिशिक्षाश्वशिक्षां च द्वादशाहेन चापतुः ।
तावुभौ जग्मतुर्वीरौ गुरुं सान्दीपनिं पुनः ।
धनुर्वेदचिकीर्षार्थं धर्मज्ञौ धर्मचारिणौ ।
ताविष्वस्त्रवराचार्यमभिगम्य प्रणम्य च ।
तेन तौ सत्कृतौ राजन्विचरन्ताववन्तिषु ।
पञ्चाशद्भिरहोरात्रैर्दशाङ्गं सुप्रतिष्ठितम् ।
सरहस्यं धनुर्वेदं सकलं ताववापतुः ।
दृष्ट्वा कृतार्थौ विप्रेन्द्रो गुर्वर्थे तावचोदयत् ।
अयाचतार्थं गोविन्दं ततः सान्दीपनिर्विभुः ।
मम पुत्रः समुद्रेऽस्मिंस्तिमिना चापवाहितः ।

G2.6 प्रवृत्तं; G3 प्रक्रांतं. — (L. 831) T1 G3 °धृक्; G5 °दृक् (for °कृत्). — (L. 832) G5 गोपगाः. G2.6 समर्पयन्. — (L. 833) G2.6 तदा (for ततो). G2 देवैर् (for गोपैर्). — (L. 834) G2.6 पर्वतो (G6 वर्षतो) महान् (for पर्वतस्तदा). — (L. 835) G6 गोपार्थम् (for गवा°). G2 गोपालार्थेमरिंदम (for the post. half). — (L. 837) G2.6 अतीव (for इवात्र). — (L. 838) G2 गत्वा; G6 नत्वा (for दृष्ट्वा). M1 मुदान्वितं. — (L. 839) G2 युक्त्वा; G6 मत्वा (for ह्युक्त्वा). G5 अभिषिंचन्: M1 अभ्य° (for ह्यभ्य°). — (L. 840) G5.6 [आ]श्लिष्य (for [आ]श्लिष्य). — (L. 841) T1 G2.5 ऋषभ- (for वृषभ-). — (L. 843) G2.6 केशि नाम (G6 केशी नाम) ततो राजन्दैत्यं तुरगविग्रहं. — (L. 845) G2 प्रहितां; G6 प्रेषितं; M1 प्रग्रहं. G2.6 भोजपुत्रेण (for °पुत्रस्य), and मधुसूदनः (for पुरुषोत्तमः). — (L. 846) T1 G2.6 अथ (for आन्ध्रं). M1 आगृह्य मल्लं चाणूरं. — (L. 847) G3 सुदामानम्. M1 अमित्रघ्नं. G6 सर्वसैन्यैः (for °सैन्य-). — (L. 848) Om. in T1 G2.6. M1 वृक° (for मृग°), and त्रासयानं तु भारत. — (L. 849) G2.5 चायत्तः; M1 चायस्तः. T1 यष्टिको. — (L. 850) G2 ताडितश्च; M1 शासितश्च. T1 G2.6 स ह (for स हि). — G2.6 M1 om. lines 851–854. — (L. 853) T1 अमित्रघ्न. — (L. 855) G3 एवमन्यानि. G2 कृतान्येव (for कृतवान्वै). — After line 855, T1 repeats lines 821–828; while G3.5 ins.:

उवास कतिचित्तत्र दिनानि मद्रलायुधः ।

— (L. 856) Om. in G5. M1 तु (for ऽपि). T1 गोपालाः. G3 क्रीडयापि; G6 क्रीडासक्तौ (for °भिस्तौ). — Colophon. *Adhy. no.*: T1 G2.3.5.6 M1 58. — (L. 857) T1 G6 om. the ref. G2.6 तत्र (for तात). G3 सांदीपिनं. T1 प्रभुं (for पुनः). — (L. 858) G2 गुरुं (for गुरु-). T1 M1 सर्वज्ञौ (for धर्मज्ञौ). — (L. 859) G5 [अ]निषुतां (for [अ]वन्तिषु). — (L. 860) = (var.) Hari 2.33. 6cd. G3 °रात्र्या; M1 °रात्र- (for °रात्रैश्च). — (L. 862) G6 वेदं (for चित्रं). — (L. 863) G2 हस्त- (for हस्ति-). M1 -शिक्षे (for -शिक्षां). G6 हस्तिशिक्षामश्वशिक्षां. — (L. 864) = (var.) line 857. Om. in G6. G3 उभौ (for गुरुं). G2 सांदीपनं; G3 °पिनं. — (L. 865) T1 °जिहीर्षार्थं (for °चिकीर्षार्थं). T1 G3 M1 सर्वज्ञौ (for धर्मज्ञौ). — (L. 866) Om. in G6. T1 G3 M1 ताविष्वास° (for ताविष्वस्त्र°). T1 च माधवौ (for प्रणम्य च). — (L. 867) T1 G2 [इ]मौ (for तौ). G6 व्रतमुग्रं महात्मानौ (for the prior half). — (L. 870) G2 कृतार्थौ. — (L. 871) G2.6 तदा (for ततः). T1 G2 सांदीपिनिर्. T1 G2.3.6 विभुं; M1 प्रभुं. — (L. 872) G2 चोपहारितः; G6 चोपघातितः (for चाप-

पुत्रमानय भद्रं ते भक्षितं तिमिना मम ।
आर्ताय गुरवे तत्र प्रतिशुश्राव दुष्करम् ।
अशक्यं त्रिषु लोकेषु कर्तुमन्येन केनचित् ।
यश्च सान्दीपनेः पुत्रं जघान भरतर्षभ ।
सोऽसुरः समरे ताभ्यां समुद्रे विनिपातितः ।
ततः सान्दीपनेः पुत्रः प्रसादादमितौजसः ।
दीर्घकालं गतः प्रेतः पुनरासीच्छरीरवान् ।
तदशक्यमचिन्त्यं च दृष्ट्वा सुमहदद्भुतम् ।
सर्वेषामेव भूतानां विस्मयः समजायत ।
ऐश्वर्याणि च सर्वाणि गवाश्वं च धनानि च ।
सर्वं तदुपजह्राते गुरवे रामकेशवौ ।
गदापरिघयुद्धेषु सर्वास्त्रेषु च केशवः ।
परमां मुख्यतां प्राप्तः सर्वलोकेषु विश्रुतः ।
कश्च नारायणादन्यः सर्वरत्नविभूषितम् ।
रथमादित्यसंकाशमातिष्ठेत शचीपतेः ।
तस्य चाप्रतिमो यन्ता वज्रपाणेः प्रियः सखा ।
मातलिः संगृहीता स्यादन्यत्र पुरुषोत्तमात् ।
भोजराजतनूजोऽपि कंसस्तात युधिष्ठिर ।
अस्त्रज्ञाने बले वीर्ये कार्तवीर्यसमोऽभवत् ।
तस्य भोजपतेः पुत्राद्भोजराजन्यवर्धनात् ।
उद्विजन्ते स्म राजानः सुपर्णादिव पन्नगाः ।
चित्रकार्मुकनिस्त्रिंशविमलप्रासयोधिनः ।
शतं शतसहस्राणि पादातास्तस्य भारत ।
अष्टौ शतसहस्राणि शूराणामनिवर्तिनाम् ।
अभवन्भोजराजस्य जाम्बूनदमयध्वजाः ।
रुक्मकाञ्चनकक्ष्यास्तु गजास्तस्य युधिष्ठिर ।
तावन्त्येव सहस्राणि गजानामनिवर्तिनाम् ।
ते च पर्वतसंकाशाश्चित्रध्वजपताकिनः ।
बभूवुर्भोजराजस्य नित्यं प्रमुदिता गजाः ।
स्वलंकृतानां शीघ्राणां करेणूनां युधिष्ठिर ।
अभवद्भोजराजस्य द्विस्तावद्धि महद्बलम् ।
षोडशाश्वसहस्राणि किंशुकाभानि तस्य वै ।
अपरस्तु महाव्यूहः किशोराणां युधिष्ठिर ।
आरोहवरसंपन्नो दुर्धर्षः केनचिद्बलात् ।
स च षोडशसाहस्रः कंसभ्रातृपुरःसरः ।
सुनामा सर्वतस्त्वेनं स कंसं पर्यपालयत् ।
य आसन्सर्ववर्णास्तु हयास्तस्य युधिष्ठिर ।
स गणो मिश्रको नाम षष्टिसाहस्र उच्यते ।
कंसरोषमहावेगां ध्वजानूपमहाद्रुमाम् ।
मत्तद्विपमहाग्राहां वैवस्वतवशानुगाम् ।
शस्त्रजालमहाफेनां सादिवेगमहाजलाम् ।
गदापरिघपाठीनां नानाकवचशैवलाम् ।
रथनागमहावर्तां नानारुधिरकर्दमाम् ।
चित्रकार्मुकनिस्त्रिंशां रथाश्वकलिलह्रदाम् ।

वाहितः). — (L. 873) T_1 कृतकृत्योसि तेन वै (for the post. half). — (L. 874) G_6 दुष्कृतं (for दुष्करम्). — (L. 875) $G_{2.6}$ M_1 अशक्यं सर्वभूतेषु. — (L. 876) T_1 यस्तु (for यश्च). $G_{2.5}$ सांदीपिनेः. G_2 M_1 पुरुषर्षभ (for भरत°). — (L. 877) G_6 सागरे (for समरे). T_1 G_5 M_1 पाताळे; G_6 समरे (for समुद्रे). T_1 विनिवेशितः (for °पातितः). G_3 पार्वतेन निपातितः. — Lines 878–881 = (var.) Hari. 2. 33. 21ᶜ–23ᵇ. — (L. 878) $G_{2.5}$ सांदीपिनेः. — (L. 879) $G_{2.5.6}$ M_1 दीर्घकालकृत(M_1 °तः)प्रेतः. — (L. 880) G_3 दृष्ट्वा तु सुमहाद्भुतं. — (L. 881) G_3 समपद्यत (for °जायत). — (L. 882) $G_{2.3.6}$ M_1 आसुराणि (for ऐश्वर्याणि). — (L. 884) $G_{2.5.6}$ °युद्धे च (for °युद्धेषु). — After line 885, T_1 ins.:

युधिष्ठिरः ।
कथं कंसं तु बलवान्बालस्त्वेको ह्यशिक्षितः ।
कंसस्तु शस्त्रास्त्रबलो भोजवृष्ण्यन्धकैर्वृतः ।
भीष्मः ।
हते कुवलयापीडे कृष्णेन मधुघातिना ।
रथमादित्यसंकाशं प्रेषयामास मातलिः ।
शस्त्रैः सर्वैः परिवृतमन्यैश्च विविधायुधैः ।
तमारुह्य रथं श्रीमान्धनुरादाय वीर्यवान् ।

— (L. 886) G_6 क्व च (for कश्च). — (L. 887) G_5 यथा सादित्यमाकाशम् (for the prior half). T_1 G_3 आतिष्ठेच्च (for °ष्ठेत). — (L. 888) G_5 M_1 कस्य (for तस्य). — (L. 889) $G_{2.3}$ संगृहीतः. — (L. 890) $G_{2.6}$ भोजराजात्मजो वापि. — (L. 891) G_2 अस्त्रजाते; G_6 °जाले. M_1 युधि (for ऽभवत्). — (L. 893) M_1 उद्विजंति. — (L. 895) T_1 G_5 पदातीनां तु भारत. — (L. 896) M_1 रथानाम् (for शूराणाम्). — G_3 om. lines 897–899. — (L. 898) T_1 G_5 स्फुरत्-; M_1 रुप्य- (for रुक्म-). $G_{2.6}$ रथास् (for गजास्). T_1 G_5 तत्र (for तस्य). — G_2 om. (hapl.) lines 899–902. — (L. 901) M_1 भोजपुत्रस्य. G_3 नित्य-. — (L. 902) G_6 हि भारत (for युधिष्ठिर). — (L. 903) $G_{2.3}$ M_1 भोजपुत्रस्य. G_6 द्विस्तावद्भिर्. — (L. 905) G_6 अप्रसूत- (for अपरस्तु). M_1 किशोरीणां. — (L. 907) G_2 °साहस्रं. M_1 कंसभ्रात्रा पुरस्कृतः. — (L. 908) T_1 $G_{3.5}$ सदृशस्तेन (G_3 °स्त्वेनं) (for सर्वतस्त्वेनं). M_1 कंसं संपर्यपालयत्. — (L. 909) T_1 अभवन्; M_1 आसन्वै (for य आसन्). $G_{2.6}$ आसन्गंधर्ववर्णास्तु. — (L. 910) G_2 मुष्टिसाहस्र; G_6 षष्टिसाहस्रम्. — (L. 911) T_1 °वेगाद्; G_2 M_1 °वेगान् (for °वेगां). — (L. 912) T_1 $G_{3.5}$ M_1 °वशावहां (G_5 °हं). — (L. 913) G_2 °ध्वजां; G_6 M_1 °जवां (for °जलाम्). — (L. 916)

महास्थनदीं घोरां योधावर्तननिस्वनाम् ।
को वा नारायणादेकः कंसहन्ता युधिष्ठिर ।
एष शक्ररथे तिष्ठंस्तान्यनीकानि भारत ।
व्यधमदुग्रसेनपुत्रस्य महाभ्राणीव मारुतः ।
तं सभास्थं सहामात्यं हत्वा कंसं सहान्वयम् ।
मानयामास मानार्हां देवकीं ससुहृद्गणाम् ।
यशोदां रोहिणीं चैव अभिवाद्य पुनः पुनः ।
उग्रसेनं च राजानमभिषिच्य जनार्दनः ।
अर्चितो यदुमुख्यैस्तु भगवान्वासवानुजः ।
ततः पार्थिवमायान्तं सहितं सर्वराजभिः ।
सरस्वत्यां जरासन्धमजयत्पुरुषोत्तमः ।

Colophon.

भीष्मः ।

शूरसेनपुरं त्यक्त्वा सर्वयादवनन्दनः ।
द्वारकां भगवान्कृष्णः प्रत्यपद्यत केशवः ।
प्रत्यपद्यत यानानि रत्नानि च बहूनि च ।
यथार्हं पुण्डरीकाक्षो नैरृतान्प्रत्यपद्यत ।
तत्र विघ्नं चरन्ति स्म दैतेयाः सह दानवैः ।
ताञ्जघान महाबाहुर्वरदत्तान्महासुरान् ।
स विघ्नमकरोत्तत्र नरको नाम नैरृतः ।
त्रासनः सुरसंघानां विदितो वः प्रभावतः ।
स भूम्यां मूर्तिलिङ्गस्थः सर्वदेवासुरान्तकः ।
मानुषाणामृषीणां च प्रतीपमकरोत्तदा ।
त्वष्टुर्दुहितरं भौमः कशेरुमगमत्तदा ।
गजरूपेण जग्राह रुचिराङ्गीं चतुर्दशीम् ।
प्रमथ्य च जहारैनां हृत्वा च नरकोऽब्रवीत् ।
नष्टशोकभयाबाधः प्राग्ज्योतिषपतिस्तदा ।

नरकः ।

यानि देवमनुष्येषु रत्नानि विविधानि च ।
बिभर्ति च मही कृत्स्ना सागरेषु च यद्वसु ।
अद्यप्रभृति तद्देवि सहिताः सर्वनैरृताः ।
तवैवोपहरिष्यन्ति दैत्याश्च सह दानवैः ।
एवमुत्तमरत्नानि बहूनि विविधानि च ।
स जहार तदा भौमः स्त्रीरत्नानि च भारत ।
गन्धर्वाणां च याः कन्या जहार नरको बलात् ।
याश्च देवमनुष्याणां सप्त चाप्सरसां गणाः ।
चतुर्दशसहस्राणामेकविंशच्छतानि च ।
एकवेणीधराः सर्वाः सतां मार्गमनुव्रताः ।
तासामन्तःपुरं भौमोऽकारयन्मणिपर्वते ।
औदकायामदीनात्मा मुरस्य विषयं प्रति ।
ताश्च प्राग्ज्योतिषो राजा मुरस्य दश चात्मजाः ।
नैरृताश्च यथा मुख्याः पालयन्त उपासते ।
स एष तपसः पारे वरदत्तो महासुरः ।
अदितिं धर्षयामास कुण्डलार्थं युधिष्ठिर ।
न चासुरगणैः सर्वैः सहितैः कर्म तत्पुरा ।
कृतपूर्वं महाघोरं यदकार्षीन्महासुरः ।
यं मही सुषुवे देवी यस्य प्राग्ज्योतिषं पुरम् ।
विषयान्तपालाश्चत्वारो यस्यासन्युद्धदुर्मदाः ।

$G_{2.3.6}$ °निर्त्रिंश- (for °निर्त्रिंशां). T_1 °कलिलाह्वदां; G_6 °कललिप्रदां. — (L. 917) M_1 चक्रे (for घोरां). G_2 यौधावर्तनिवर्तनां; G_5 यौधावर्तननिस्वनां; G_6 घोषवर्तन°. — (L. 919) G_2 कंसरथे. — (L. 920) $G_{3.6}$ M_1 °राज्यस्य (for °पुत्रस्य). — (L. 921) T_1 G_2 महामात्यं (for सहा°). T_1 सहानुगं (for °न्वयम्). — (L. 922) $G_{2.6}$ आनयामास. — Colophon. *Adhy. no.:* T_1 $G_{2.3.5.6}$ M_1 59. — Lines 928–985 = (var.) Hari. 2. 63. 2–29. — (L. 928) $G_{2.6}$ गत्वा; M_1 हित्वा (for त्यक्त्वा). — (L. 929) $G_{3.5}$ विष्णुः (for कृष्णः). M_1 वीर्यवान् (for केशवः). T_1 $G_{2.6}$ द्वारवत्यां स भगवान्कृष्णः प्रत्यवपद्यत (G_6 °ते). — T_1 om. (hapl.) lines 930–931. — (L. 930) M_1 रत्नानि (for यानानि), and विविधानि (for रत्नानि च). $G_{2.6}$ वीर्यवान्प्रत्यपद्यंत रत्नानि विविधानि च. — (L. 931) G_2 यथा हि (for °थार्हं). $G_{2.6}$ प्रत्यपादयत्; M_1 प्रतिपालयन्. — (L. 932) T_1 G_2 सर्वदानवैः. — (L. 934) G_5 नैरृतः; G_6 नामतः. — (L. 935) G_6 त्रासयन्. T_1 यः (for वः). — (L. 936) T_1 भूम्या; M_1 भूम्य-. G_3 मूर्ति (for मूर्ति-). T_1 G_2 स तु (for सर्व-). G_2 -देव- (for -देवा-). M_1 सर्वदेवनरांतकः. — (L. 938) G_2 करोरुम्. M_1 कुशेशयगतां तदा. — (L. 940) G_5 जहारैतां. G_3 भूत्वा; G_6 हृतां (for हृत्वा). — (L. 941) G_6 नष्टशोकभयभ्रांतः. T_1 $G_{2.6}$ M_1 °गतस् (for °पतिस्). — After line 942, G_2 reads line 948 repeating it in its proper place. — (L. 943) G_2 स (for च). $G_{2.3.6}$ महीं कृत्स्नां. $G_{2.6}$ नगरेषु (for सागरेषु). — (L. 944) T_1 तां देवे; $G_{3.5}$ तं देवी; G_3 तद्देवी; G_6 तां देवी. — (L. 945) G_2 मह्यैवोप°; G_6 नयैवोप°. — (L. 946) G_2 उत्तर° (for उत्तम°). $G_{3.6}$ M_1 विविधानि बहूनि (M_1 वसूनि) च. — (L. 947) G_3 भूमौ (for भौमः). G_6 स्त्रीरत्नानि धनानि च. — (L. 949) G_2 स च साप्सरसां गणैः. — (L. 950) $G_{3.5}$ M_1 °सहस्राणि. $G_{3.5}$ चैक° (for एक°). — (L. 952) T_1 भूमौ; G_3 भौमैः. — (L. 953) G_6 तस्मिन्नद्रावदीनात्मा. — (L. 954) $G_{2.6}$ तास (for ताश्च). G_2 राजन् (for राजा). — (L. 955) T_1 नैरृताश्च. $G_{2.6}$ बाधयंत (for पाल°). — (L. 956) G_6 एव (for एष). $G_{2.3.6}$ तमसः. T_1 वरदृप्तो (for °दत्तो). $G_{2.6}$ M_1 महासुरः (for महीसुरः). — (L. 958) $G_{2.6}$ यत्पुरा. — (L. 959) T_1 यदाकार्षीन्. — (L. 961) Hypermetric! G_6 चत्वारो बलविख्याता (for the

आदेवयानमावृत्य पन्थानं पर्यवस्थिताः ।
त्रासनाः सुरसंघानां विरूपैः राक्षसैः सह ।
हयग्रीवो निसुम्भश्च घोरः पञ्चजनस्तथा ।
सुरः पुत्रसहस्रैश्च वरदत्तो महासुरः ।
तद्वधार्थं महाबाहुरेष चक्रगदासिधृक् ।
जातो वृष्णिषु देवक्यां वासुदेवो जनार्दनः ।
तस्यास्य पुरुषेन्द्रस्य लोकप्रथिततेजसः ।
निवासो द्वारका तात विदितो वः प्रधानतः ।
अतीव हि पुरी रम्या द्वारका वासवक्षयात् ।
अति वै राजते पृथ्व्यां प्रत्यक्षं ते युधिष्ठिर ।
तस्मिन्देवपुरप्रख्ये सा सभा वृष्ण्युपाश्रया ।
या दाशार्हीति विख्याता योजनायतविस्तृता ।
तत्र वृष्ण्यन्धकाः सर्वे रामकृष्णपुरोगमाः ।
लोकयात्रामिमां कृत्स्नां परिरक्षन्त आसते ।
तत्रासीनेषु सर्वेषु कदाचिद्भरतर्षभ ।
दिव्यगन्धा ववुर्वाताः कुसुमानां च वृष्टयः ।
ततः सूर्यसहस्राभस्तेजोराशिर्महाद्भुतः ।
मुहूर्तमन्तरिक्षेऽभूत्ततो भूमौ प्रतिष्ठितः ।
मध्ये तु तेजसस्तस्य पाण्डरं गजमास्थितः ।
वृतो देवगणैः सर्वैर्वासवः प्रत्यदृश्यत ।
रामकृष्णौ च राजा च वृष्ण्यन्धकगणैः सह ।
उत्पत्य सहसा तस्मै नमस्कारमकुर्वत ।
सोऽवतीर्य गजात्तूर्णं परिष्वज्य जनार्दनम् ।
सस्वजे बलदेवं च राजानं च तमाहुकम् ।
उद्धवं वसुदेवं च विकद्रुं च महामतिम् ।
प्रद्युम्नसाम्बनिशठानिरुद्धं ससात्यकिम् ।
गदं सारणमक्रूरं भानुझिल्लिविडूरथान् ।
कृतवर्माचारुदेष्णौ दाशार्हाणां पुरोगमान् ।
परिष्वज्य च दृष्ट्वा च भगवान्भूतभावनः ।
वृष्ण्यन्धकमहामात्रान्परिष्वज्याथ वासवः ।
प्रगृह्य पूजां तैर्दत्तां भगवान्पाकशासनः ।
सोऽदितेर्वचनात्तात कुण्डलार्थे जनार्दन ।
उवाच परमप्रीतो जहि भौममिति प्रभो ।

Colophon.

भीष्मः ।

तमुवाच महाबाहुः प्रियमाणो जनार्दनः ।
निहत्य नरकं भौममाहरिष्यामि कुण्डले ।
एवमुक्त्वा तु गोविन्दो राममेवाभ्यभाषत ।
प्रद्युम्नमनिरुद्धं च साम्बं चाप्रतिमं बले ।
एतांश्चोक्त्वा तदा तत्र वासुदेवो महायशाः ।
अथारुह्य सुपर्णं वै शङ्खचक्रगदासिधृत् ।
ययौ तदा हृषीकेशो देवानां हितकाम्यया ।
तं प्रयान्तममित्रघ्नं देवाः सहपुरंदराः ।
पृष्ठतोऽनुययुः प्रीताः स्तुवन्तो विष्णुमच्युतम् ।
उग्रान्रक्षोगणान्हत्वा नरकस्य महासुरान् ।
क्षुरान्तान्मौरवान्पाशान्षट्सहस्रं ददर्श सः ।

prior half). — (L. 962) M_1 आ देवयानादावृत्य. — (L. 963) G_3 त्रासनं. G_6 तैर्नानासुरसंघैश्च (for the prior half). — (L. 964) $G_{2.6}$ निकुंभश्च; G_5 °शुंभश्च; M_1 °सुंदश्च. — (L. 967) $G_{2.3.5}$ M_1 वसुदेवाज्. — (L. 968) T_1 $G_{2.3}$ M_1 लोके (for लोक-). — (L. 969) $G_{2.6}$ तत्र (for तात). — (L. 971) $G_{2.6}$ अतीव (for अति वै). $G_{2.6}$ रा(G_6 भ्रा)जमाना सा; G_3 राजमुद्धृत्य; M_1 राजमप्यृध्या (for राजते पृथ्व्यां). G_2 प्रत्यक्षस्ते; G_6 [आ]ध्यस्ता तेन (for प्रत्यक्षं ते). — (L. 972) T_1 वृष्ण्यपाश्रया; G_2 वृष्णिपाश्रया; G_6 वृष्ण्यधिष्ठिता. — (L. 973) G_2 सुधर्मेति च विख्याता; G_3 M_1 सुदाशार्हे(M_1 °र्हा)ति वि°; G_6 सुधर्मा इति वि°. M_1 दशयोजनविस्तृता. — (L. 981) T_1 G_6 ततो (for वृतो). — (L. 983) G_2 उत्पुत्य (for उत्पत्य). T_1 देवान्; G_2 M_1 देवे (for तस्मै). G_6 उत्पत्य सहदेवेन. — (L. 986) $G_{2.3}$ M_1 वसुदेवमुद्धवं च; G_5 वसुदेवोद्धवौ चैव. G_6 वितद्रुं च महारथं (for the post. half). — (L. 987) G_6 प्रद्युम्नः सांबनिशठौ. G_2 ससात्यकान्; G_3 च सात्यकिं; G_6 ससात्यकं. — (L. 988) $G_{2.5}$ भानुझल्लि°; G_6 भानुमंतं सुदेष्णकं. — (L. 989) G_2 M_1 कृतवर्मचारुदेष्ण- (M_1 °ष्णाद्); G_6 कृतवर्मा चारुदेष्ण-. $G_{2.6}$ दा(G_6 द)शार्हादि-; G_5 दशार्हाणां; M_1 [आ]गावह. — (L. 990) T_1 भगवान्देवकीसुतः. — (L. 991) G_3 °महामात्यान्. — (L. 993) G_3 राजन् (for तात). G_6 कुंडलार्थं. — (L. 994) $G_{2.6}$ भोजं (for भौमम्). G_2 जनेश्वर; G_6 M_1 नरेश्वर (G_6 °रः) (for इति प्रभो). T_1 विनयावनताननः (for the post. half). — After line 994, T_1 ins.:

इन्द्रः ।

अदित्या चोदितः कृष्ण तव मात्राहमागतः ।
कुण्डले ह्याहृते तत्र भौमेन नरकेण च ।
तं देवशब्दवाच्यं तु लोकेऽस्मिन्मधुसूदन ।
तस्माज्जहि महाभाग भूमिपुत्रं नरेश्वर ।

— Colophon. *Adhy. no.:* T_1 $G_{2.3.5.6}$ M_1 60. — (L. 995) G_6 om. the ref. G_6 भ्रिय° (for प्रिय°). — (L. 997) G_6 [अ]थ (for तु). — (L. 998) T_1 प्रद्युम्नं चानिरुद्धं च. G_6 सांबमप्रतिमं बले. — (L. 999) $G_{2.6}$ M_1 तथा (for तदा). G_2 महामतिः; G_3 जनार्दनः; G_6 महाबलः (for °यशाः). — (L. 1000) M_1 °गदाधरः. — (L. 1001) M_1 तत्र (for तदा). — (L. 1003) T_1 पृष्ठतो न ययुः प्रीत्या; G_2 °तोन्वययुः प्रीताः. T_1 अव्ययं (for अच्युतम्). — (L. 1004) = (var.) Hari. 2. 63. 56^{cd}. T_1 अग्रान्; G_3 M_1 सोग्रान्; G_5 सोग्र्यान् (for उग्रान्). M_1 पुरस्सरान् (for महासुरान्). — (L. 1005) = (var.) Hari. 2. 63. 46^{cd}. G_6 सुरांतान् (for क्षुरान्तान्). T_1 $G_{3.5}$ M_1 षट्सहस्रान्.

संछिद्य पाशाञ्शस्त्रेण मुरं हत्वा सहान्वयम् ।
शिलासंघानतिक्रम्य निशुम्भमवपोथयत् ।
यः सहस्रसमस्त्वेकः सर्वान्देवानयोधयत् ।
तं जघान महावीर्यं हयग्रीवं महाबलम् ।
अपारतेजा दुर्धर्षः सर्वयादवनन्दनः ।
मध्ये लोहितगङ्गायां भगवान्देवकीसुतः ।
औदकायां विरूपाक्षं जघान मधुसूदनः ।
पञ्च पञ्चजनान्घोरान् नरकस्य महासुरान् ।
ततः प्राग्ज्योतिषं नाम दीप्यमानमिव श्रिया ।
पुरमासादयामास तत्र युद्धमवर्तत ।
महद्देवासुरं युद्धं यद्वृत्तं भरतर्षभ ।
युद्धं न स्यात्समं तेन लोकविस्मयकारकम् ।
चक्रलाङ्गलसंछिन्नाः शक्तिखड्गहतास्तदा ।
निपेतुर्दानवास्तत्र समासाद्य जनार्दनम् ।
अष्टौ शतसहस्राणि दानवानां परंतप ।
निहत्य पुरुषव्याघ्रः पातालविवरं ययौ ।
त्रासनं सुरसंघानां नरकं पुरुषोत्तमः ।
योधयस्त्वतितेजस्वी मधुवन्मधुसूदनः ।
तद्युद्धमभवद्घोरं तेन भौमेन भारत ।
कुण्डलार्थे सुरेशस्य नरकेण महात्मना ।
मुहूर्तं लालयित्वाथ नरकं मधुसूदनः ।
प्रवृत्तचक्रं चक्रेण प्रममाथ बलाद्बली ।
चक्रप्रमथितं तस्य पपात सहसा भुवि ।
उत्तमाङ्गं हताङ्गस्य वृत्रे वज्रहते यथा ।
भूमिस्तु पतितं दृष्ट्वा ते वै प्रादाच्च कुण्डले ।
प्रदाय च महाबाहुमिदं वचनमब्रवीत् ।
सृष्टस्त्वयैव मधुहंस्त्वयैव निहतः प्रभो ।
यथेच्छसि तथा क्रीडन्प्रजास्तस्यानुपालय ।

वासुदेवः ।

देवानां च मुनीनां च पितॄणां च महात्मनाम् ।
उद्वेजनीयो भूतानां ब्रह्मद्विड् पुरुषाधमः ।
लोकद्विष्टः सुतस्तुभ्यं देवारिर्लोककण्टकः ।
सर्वलोकनमस्कार्यामदितिं बाधते बली ।
कुण्डले दर्पसंपूर्णस्ततो मे निहतोऽसुरः ।
नैव मन्युस्त्वया कार्यो यत्कृतं मयि भामिनि ।
मत्प्रभावाच्च ते पुत्रो लब्धवान्गतिमुत्तमाम् ।
तस्माद्गच्छ महाभागे भारावतरणं कृतम् ।

Colophon.

भीष्मः ।

निहत्य नरकं भौमं सत्यभामासहायवान् ।
सहितो लोकपालैश्च ददर्श नरकालयम् ।
अथास्य गृहमासाद्य नरकस्य यशस्विनः ।
ददर्श धनमक्षय्यं रत्नानि विविधानि च ।
मणिमुक्ताप्रवालानि वैडूर्यविकृतानि च ।
सारानर्कमणीन्विमलान्स्फाटिकानपि ।

— (L. 1006) Cf. Hari. 2. 63. 56[ab]. T_1 अस्त्रेण; $G_{3.5}$ त्वस्त्रेण; M_1 तत्रैव (for शस्त्रेण). — (L. 1007) T_1 निसुंभं; M_1 निसुंदम् (for निशुंभम्). T_1 समयोधयत्; G_6 चावपोथयत् (for अवपोथयत्). — Lines 1009–1012 = (var.) Hari. 2. 63. 86–87. — (L. 1009) M_1 महासुतं (for °बलम्). — (L. 1011) M_1 °गंगाया. — (L. 1012) G_2 ओदकायां. $G_{3.5}$ भरतर्षभ; M_1 पुरुषर्षभ (for मधुसूदनः). — (L. 1013) T_1 हत्वा (for पञ्च). M_1 तं च पंचजनं घोरं. M_1 महासुरं. — Lines 1014–1015 = (var.) Hari. 2. 63. 89[c]–90[b]. — (L. 1014) T_1 दीप्यमान इव. — (L. 1015) T_1 पुरमादीपयामास. G_6 ततो (for तत्र). — (L. 1016) T_1 महादेवासुरं. G_5 युद्धं (for वृत्तं). — (L. 1017) T_1 G_6 तत् (for न). — (L. 1018) T_1 G_3 चक्रलांछन-; G_2 °लांगूल- (for °लाङ्गल-). T_1 G_5 -संच्छन्नाः. G_2 °गदास् (for °हतास्). — (L. 1019) $G_{2.6}$ M_1 विनेदुर् (for निपेतुर्). G_6 समासेदुर् (for °साद्य). — Lines 1020–1021 = (var.) Hari. 2. 63. 88. — (L. 1020) $G_{2.6}$ दश- (for शत-). — Lines 1022–1023 = (var.) Hari. 2. 63. 110[c]–111[b]. — (L. 1023) G_6 बोधयत्यति-; M_1 अयोधयत. — $G_{2.3}$ om. (hapl.) lines 1024–1026. — (L. 1025) M_1 कुंडलार्थं सुरेंद्रस्य. G_5 नरकस्य; G_6 अनीकस्य (for नरकेण). G_6 महात्मनः. — (L. 1026) G_6 तु (for [अ]थ). — (L. 1027) T_1 G_3 प्रवृत्तचक्रस्; G_5 °वृद्धचक्रस्. G_2 प्रवृत्तचक्रवक्रेण; G_6 प्रकृतश्चक्रभारेण. G_3 [illegible]; G_5 महान्बली (for बलाद्बली). — (L. 1028) T_1 तरसा (for सहसा). G_2 चक्रेण मथितं तस्य सहसा चापतद्भुवि. — (L. 1029) $G_{2.3}$ वृत्रो वज्रहतो यथा. — For lines 1030–1034, cf. Hari. 2. 63. 124–126. — (L. 1030) T_1 तस्मै (for ते वै). $G_{2.6}$ प्रायच्छत्कुंडले शुभे (for the post. half). — (L. 1032) T_1 नरकम् (for मधुहंस्). $G_{2.6}$ पुनः (for प्रभो). — (L. 1033) $G_{2.6}$ M_1 क्रीड (for क्रीडन्). G_6 [आ]नु (for [अ]नु-). — (L. 1034) T_1 $G_{3.5}$ transp. मुनीनां and पितॄणां. — (L. 1036) T_1 G_6 देवविद्विट्; G_3 लोकविद्विष्टा; M_1 देवद्विष्टः. — (L. 1037) $G_{2.6}$ M_1 बाधयद् (for बाधते). G_3 भृशं (for बली). T_1 अदितिं चाथ बाधयत्. — (L. 1038) $G_{2.6}$ ते; G_5 [ऽ]सौ (for मे). $G_{2.6}$ सुरः (for ऽसुरः). — (L. 1039) T_1 नेद् (for नैव). G_6 भामिनि. — (L. 1040) $G_{2.6}$ तद्- (for मद्-). — Colophon. *Adhy. no.*: T_1 $G_{2.3.5.6}$ M_1 61. — For lines 1042–1163, cf. Hari. 2. 64. — (L. 1042) $G_{2.3.6}$ M_1 वासवेन पुरस्कृतः (for the post. half). — (L. 1043) T_1 लोकपालैश्च सहितो (by transp.). — (L. 1044) $G_{2.6}$ महात्मनः (for यशस्विनः). — (L. 1045) G_2 रत्नानि च धनानि च. — (L. 1047) T_1 स्फाटिकानि च रत्नानि. G_2 विस्तारानल्पार्कमणीन्; G_3 M_1 ससारगल्वर्कमणीन्;

जाम्बूनदमयान्येव शातकुम्भमयानि च ।
प्रदीप्तज्वलनाभानि शीतरश्मिप्रभाणि च ।
हिरण्यवर्णं रुचिरं श्वेतमभ्यन्तरं गृहम् ।
यत्तदर्थं गृहे दृष्टं नरकस्य धनं बहु ।
न हि राज्ञः कुबेरस्य तावद्धनसमुच्छ्रयः ।
दृष्टपूर्वः पुरा साक्षान्महेन्द्रसदनेष्वपि ।
हते भौमे निसुम्भे च वासवः सगणोऽब्रवीत् ।
दाशार्हपतिमासीनमाहृत्य मणिकुण्डले ।
इमानि मणिरत्नानि विविधानि वसूनि च ।
हेमसूत्रा महाकक्ष्यास्तोमरैर्वीर्यशालिनः ।
भीमरूपाश्च मातङ्गाः प्रवालविकृताः कुथाः ।
विमलानि पताकानि वासांसि विविधानि च ।
ते च विंशतिसाहस्रा द्विस्तावत्यः करेणवः ।
अष्टौ शतसहस्राणि देशजाश्चोत्तमा हयाः ।
गोभिश्चाविकृतैर्यानैः कामं तव जनार्दन ।
एतत्ते प्रापयिष्यामि वृष्ण्यावासमरिंदम ।
आविकानि च सूक्ष्माणि शयनान्यासनानि च ।
कामव्याहारिणश्चापि पक्षिणः प्रियदर्शनाः ।
चन्दनागरुमिश्राणि यानानि विविधानि च ।
तच्च ते प्रापयिष्यामि वृष्ण्यावासमरिंदम ।
वसु यत्त्रिषु लोकेषु धर्मेणवार्जितं त्वया ।
देवगन्धर्वरत्नानि दैतेयासुरजानि च ।
यानि सन्तीह रत्नानि नरकस्य निवेशने ।
एतत्तु गरुडे सर्वं क्षिप्रमारोप्य वासवः ।
दाशार्हपतिना सार्धमुपायान्मणिपर्वतम् ।
तत्र पुण्या ववुर्वाताः प्रभाश्चित्राः समुज्ज्वलाः ।
प्रेक्षतां सुरसंघानां विस्मयः समपद्यत ।
त्रिदशा ऋषयश्चैव चन्द्रादित्यौ तथा दिवि ।
प्रभया तस्य शैलस्य निर्विशेषमिवाभवत् ।
अनुज्ञातस्तु रामेण वासवेन च केशवः ।
प्रीयमाणो महाबाहुर्विवेश मणिपर्वतम् ।
तत्र वैडूर्यवर्णानि ददर्श मधुसूदनः ।
सतोरणपताकानि द्वाराणि शरणानि च ।
चित्रग्रथितमेघाभः प्रबभौ मणिपर्वतः ।
हेमचित्रपताकैश्च प्रासादैरुपशोभितः ।
हर्म्याणि च विशालानि मणिसोपानवन्ति च ।
तत्रस्था वरवर्णाभा ददर्श मधुसूदनः ।
गन्धर्वासुरमुख्यानां प्रिया दुहितरस्तदा ।
त्रिविष्टपसमे देशे तिष्ठन्तमपराजितम् ।
परिवव्रुर्महाबाहुमेकवेणीधराः स्त्रियः ।
सर्वाः काषायवासिन्यः सर्वाश्च नियतेन्द्रियाः ।
व्रतसंतापजः शोको नात्र काश्चिदपीडयत् ।
अरजांसि च वासांसि बिभ्रत्यः कौशिकान्यपि ।
समेत्य यदुसिंहस्य चक्रुरस्याञ्जलिं स्त्रियः ।
ऊचुश्चैनं हृषीकेशं सर्वास्ताः कमलेक्षणाः ।
नारदेन समाख्यातमस्माकं पुरुषोत्तम ।
आगमिष्यति गोविन्दः सुरकार्यार्थसिद्धये ।
सोऽसुरं नरकं हत्वा निसुम्भं मुरमेव च ।

G_6 महासारान्नवमणीन् (for the prior half). — T_1 om. the post. half of line 1047 and the prior half of line 1048. G_2 विमान- (for विमलान्). G_6 M_1 स्फटिकानपि. — (L. 1049) T_1 °रत्नप्रभाणि च; M_1 °रश्मिनिभानि च. — (L. 1050) G_6 °वर्ण- (for °वर्णं). — (L. 1051) $G_{2.6}$ यदक्षय्यं; M_1 यावदर्थं (for यत्तदर्थं). T_1 दुष्टं; G_2 मृष्टं (for दृष्टं). — (L. 1052) G_2 °समुच्चयं; G_6 °समुच्छ्रयं. — (L. 1053) $G_{2.3}$ दृष्टपूर्वं; G_6 दृष्ट्वापूर्वं. $G_{2.3.6}$ °भवने° (for °सदने°). — (L. 1054) T_1 G_6 निशुंभे; M_1 निसुंदे. — (L. 1055) T_1 निगृह्य (for आहृत्य). — After line 1055, $G_{2.6}$ read lines 1057 and 1059; M_1 reads line 1059. — (L. 1056) Om. in M_1. G_2 बहूनि (for वसूनि). — (L. 1057) T_1 G_2 M_1 हेमसूत्र-; G_3 °सूत्रं. G_5 M_1 तोमरा. T_1 G_2 वीर्यषाळिनः; M_1 पापषाळिनः. — (L. 1059) T_1 $G_{3.5}$ विमलाभिः; G_2 माल्यानि च. T_1 $G_{3.5}$ पताकाभिर्. — (L. 1061) G_2 अष्टादशसहस्राणि; G_6 अष्टाशत°. T_1 M_1 देशजाता (M_1 °श्च) हयोत्तमाः. — (L. 1062) G_2 गोभिश्च विकृतैर्यावत्; G_5 गोभिश्चाभिकृतैर्यानैः; M_1 गोभिश्चापि कृतो वाबान्. G_2 कामात्; M_1 कामस् (for कामं). — G_6 om. lines 1064–1067. — (L. 1065) G_2 कर्मणः (for पक्षिणः). — (L. 1066) G_2 °मुख्यानि (for °मिश्राणि). G_3 धनानि (for यानानि). — (L. 1068) T_1 $G_{3.5}$ धर्मेणोपार्जितं; G_2 °र्मेणावर्जितं; G_6 कर्मेणैवार्जितं. — (L. 1070) G_6 हि (for [इ]ह). — (L. 1073) G_2 प्रभाश्चित्रसमज्वलाः. — (L. 1074) G_2 प्रेक्ष्य यं; G_6 प्रेत्यायं; M_1 प्रेक्ष्य यत्. — (L. 1075) $G_{3.5}$ यथा (for तथा). — (L. 1076) T_1 M_1 निर्विशेषा इवाभवन्; G_2 °शेषातथाभवत्; G_6 °शेष इवाभवत्. — G_2 om. lines 1077–1081. — (L. 1077) G_6 केशवो वासवेन च. — (L. 1078) T_1 $G_{3.5}$ M_1 प्रियमाणो. G_6 भगवान्प्रियमाणोथ महाबाहुर्विवेश तं. — (L. 1081) T_1 G_5 चित्रग्रथितमेघौघः; G_6 विचित्री घनमेघाभः. — (L. 1082) T_1 $G_{2.6}$ M_1 °चित्रवितानैश्च. T_1 G_2 °शोभिताः (G_2 °ता). — (L. 1083) $G_{2.6}$ °शोभिता (G_6 °तान्) (for °वन्ति च). — (L. 1084) $G_{2.3}$ M_1 तत्र ता (for तत्रस्था). G_6 तत्र भ्रमरवर्णाभां. — (L. 1085) M_1 °नागानां (for °मुख्यानां). G_6 तथा; M_1 च याः (for तदा). — (L. 1086) G_5 त्रिविष्टपे (for °ष्टप-). — (L. 1087) G_3 M_1 महाभागम् (for °बाहुम्). — (L. 1089) T_1 व्रतः संतापजः; $G_{2.6}$ पतिसं°; M_1 व्रजसं°. T_1 G_5 कश्चिद्; G_2 कांश्चिद्. — (L. 1094) G_2 °कार्यत्व° (for °कार्यार्थ°). — (L. 1095) $G_{5.6}$ निशुंभं;

भौमं च सपरीवारं हयग्रीवं च दानवम् ।
तथा पञ्चजनं चैव प्राप्स्यते धनमक्षयम् ।
सोऽचिरेणैव कालेन युष्मद्भर्ता भविष्यति ।
एवमुक्त्वागमद्धीमान्देवर्षिर्नारदस्तदा ।
त्वां चिन्तयानाः सततं तपो घोरमुपास्महे ।
कालेऽतीते महाबाहुं कदा द्रक्ष्याम माधवम् ।
इत्येवं हृदि संकल्पं कृत्वा पुरुषसत्तम ।
तपश्चराम सततं रक्ष्यमाणा हि दानवैः ।
गान्धर्वेण विवाहेन विवाहं कुरु नः प्रियम् ।
ततोऽस्मत्प्रियकामार्थं भगवान्मारुतः स्वयम् ।
यथोक्तं नारदेनाथ नचिरात्तद्भविष्यति ।
तासां परमनारीणामृषभाक्षं पुरस्कृतम् ।
ददृशुर्देवगन्धर्वा गृष्टीनामिव गोपतिम् ।
तस्य चन्द्रोपमं वक्त्रमुदीक्ष्य मुदितेन्द्रियाः ।
संप्रहृष्टा महाबाहुमिदं वचनमब्रुवन् ।
सत्यं बत पुरा वायुरिदमस्मानिहाब्रवीत् ।
सर्वभूतकृतज्ञश्च महर्षिरपि नारदः ।
विष्णुर्नारायणो देवः शङ्खचक्रगदासिधृक् ।
स भौमं नरकं हत्वा भर्ता वो भविता हि सः ।
दिष्ट्या तस्यर्षिमुख्यस्य नारदस्य महात्मनः ।
वचनं दर्शनादेव सत्यं भवितुमर्हति ।
यत्प्रियं बत पश्याम वक्त्रं चन्द्रोपमं तु ते ।
दर्शनेन कृतार्थाः स्म वयमद्य महात्मनः ।
उवाच स यदुश्रेष्ठः सर्वास्ता जातमन्मथाः ।
यथा ब्रूत विशालाक्ष्यस्तत्सर्वं वो भविष्यति ।
तानि सर्वाणि रत्नानि गमयित्वाथ किंकरैः ।
स्त्रियश्च गमयित्वाथ देवर्षिनृपकन्यकाः ।
वैनतेयभुजे कृष्णो मणिपर्वतमुत्तमम् ।
क्षिप्रमारोपयांचक्रे भगवान्देवकीसुतः ।
सपक्षिगणमातङ्गं सव्यालमृगपन्नगम् ।
शाखामृगगणैर्जुष्टं सप्रस्तरशिलातलम् ।
न्यङ्कुभिश्च वराहैश्च रुरुभिश्च निषेवितम् ।
सप्रपातमहासानुं विचित्रशिखिसंकुलम् ।
तं महेन्द्रानुजः शौरिश्चकार गरुडोपरि ।
पश्यतां सर्वभूतानामुत्पाट्य मणिपर्वतम् ।
उपेन्द्रं बलदेवं च वासवं च महाबलम् ।
तं च रत्नौघमतुलं पर्वतं च महाबलः ।
वरुणस्यामृतं दिव्यं छत्रं चन्द्रोपमं शुभम् ।
स्वपक्षबलविक्षेपैर्महाद्रिशिखरोपमः ।
दिक्षु सर्वासु संरावं स चक्रे गरुडो वहन् ।
आरुजन्पर्वताग्राणि पादपांश्च समुत्क्षिपन् ।
संजहार महाभ्राणि वैश्वानरपथं गतः ।
ग्रहनक्षत्रताराणां सप्तर्षिगणतेजसाम् ।
प्रभाजालमतिक्रम्य चन्द्रसूर्यपथं ययौ ।
मेरोः शिखरमासाद्य मध्यमं मधुसूदनः ।
देवस्थानानि सर्वाणि ददर्श भरतर्षभ ।

M1 निसुंदं. — (L. 1097) G2 प्राप्स्यसे. — (L. 1098) G2 युष्मन्नोक्ता. — (L. 1099) G2.6 [अ]गमद्धीरो; M1 गतः श्रीमान् (for [अ]गमद्धीमान्). — (L. 1100) T1 त्वा. G6 उपास्य च (for उपास्महे). — (L. 1101) G2 कालातीते; G6 कालेतीतं. T1 G2.5 द्रक्ष्यामि. — (L. 1102) G6 भूमि- (for हृदि). G2 कदा (for कृत्वा). — (L. 1103) G2.3 चरामः; G6 चचार (for चराम). G2 द्रक्ष्यमाणा (for रक्ष्य°). — (L. 1104) Om. in G2.6 M1. — (L. 1105) G6 आगतः (for मारुतः). — (L. 1106) G5 [आ]ह (for [अ]थ). — (L. 1107) G5 वृषभाक्षं (for ऋष°). — (L. 1108) G2 वृष्टीनाम् (for गृ°). M1 गोष्पतीं. — (L. 1109) T1 G6 M1 उद्वीक्ष्य. — After line 1109, G6 repeats line 1106. — (L. 1110) T1 G5 संप्रहृष्ट- (for संप्रहृष्टा). — (L. 1111) G6 सत्यव्रत (for सत्यं बत). G2 महाबाहुर्; G6 परो वायुर्. T1 G2.5 इव (for इह). — (L. 1112) G2 सर्वभूतहितज्ञश्च; G3 M1 °रतज्ञश्च; G6 °हितज्ञं च. — (L. 1113) T1 M1 °गदाधरः. — (L. 1114) T1 इति; G3 च सः; G5 [अ]पि सः (for हि सः). — (L. 1115) T1 दिष्ट्या तद्वचनं कृष्ण; G2.6 दिष्ट्या तस्यापि(G6 °भि-) मुख्यस्य. T1 om. the post. half of line 1115 and the prior half of line 1116. — (L. 1116) G3 अर्हसि. G2.6 वचनादेव सत्यं नो भर्ता भवितुमर्हति (G5 °सि). — (L. 1117) G2 M1 पश्यामश्च. G3 च (for तु). G2 M1 चिरश्रुतमरिंदमं (M1 °न): G6 चिरं श्रुतमरिंदम. — (L. 1118) G2.6 अस्य (for अद्य). — (L. 1119) T1 G2.3 M1 om. the ref. G2 M1 ता; G3 च; G6 सा (for स). G6 सर्वास्ता राजसंमताः. — G2.6 M1 om. lines 1121–1122. — Before line 1121, T1 ins. भीष्मः. — (L. 1122) G3 -पितृ- (for -नृप-). — For line 1123, G2.6 M1 subst.:

ततस्ता गरुडे सर्वाः सरत्नधनसंचयाः ।
[G2 °बहु° (for °धन°).]

— (L. 1125) G3 °मृगमातंगं; G6 °गगनानंग-. — (L. 1127) G2 शृंगिभिश्च (for न्यङ्कु°). — (L. 1129) G2.6 स (for तं). — (L. 1130) M1 सर्वयौधानाम्. — (L. 1132) T1 अखिलं (for अतुलं). G5 महाबलं. — G2.6 M1 om. line 1133. — (L. 1134) T1 G2.5 M1 महाभ्र° (for महाद्रि°). — (L. 1135) M1 निनादं (for संरावं). — (L. 1136) G2 अरुजन्; G6 अरुजत्. — (L. 1137) G5 स जहार. G6 तमभ्राणि. — (L. 1138) G2.5 सप्तर्षीणां च तेजसा. — G2 om. (hapl.) from the post. half of line 1139 to the prior half of line 1143. — (L. 1141) G6 त्रिदिवस्थानि सर्वाणि. — (L. 1142) G6 विशेषं (for विशेषां).

विश्वेषां मरुतां चैव साध्यानां च युधिष्ठिर ।
भ्राजमानान्यतिक्रम्य अश्विनोश्च परंतप ।
प्राप्य पुण्यतमं स्थानं देवलोकमरिंदमः ।
शक्रसद्म समासाद्य अवरुह्य जनार्दनः ।
सोऽभिवाद्य दितेः पादावर्चितः सर्वदैवतैः ।
ब्रह्मदक्षपुरोगैश्च प्रजापतिभिरेव च ।
अदितेः कुण्डले दिव्ये ददावथ तदा विभुः ।
रत्नानि च परार्ध्याणि रामेण सह केशवः ।
प्रतिगृह्य च तत्सर्वमदितिर्वासवानुजम् ।
पूजयामास दाशार्हं रामं च विगतज्वरा ।
शची महेन्द्रमहिषी कृष्णस्य महिषीं तदा ।
सत्यभामां तु संगृह्य अदित्यै वै न्यवेदयत् ।
सा तस्याः सत्यभामायाः कृष्णप्रियचिकीर्षया ।
वरं प्रादाद्देवमाता सत्यायै विगतज्वरा ।

अदितिः ।

जरां न यास्यसि शुभे यावद्वै कृष्णमानुषम् ।
सर्वगन्धगुणोपेता भविष्यसि वरानने ।

भीष्मः ।

विहृत्य सत्यभामा वै सह शच्या सुमध्यमा ।
शच्यापि समनुज्ञाता ययौ कृष्णनिवेशनम् ।
संपूज्यमानस्त्रिदशैर्महर्षिगणसेवितः ।
द्वारकां प्रययौ कृष्णो देवलोकादरिंदमः ।
सोऽतिपत्य महाबाहुर्दीर्घमध्वानमच्युतः ।
वर्धमानपुरद्वारमाससाद पुरोत्तमम् ।

Colophon.

भीष्मः ।

तां पुरीं द्वारकां दृष्ट्वा विभुर्नारायणो हरिः ।
हृष्टः सर्वार्थसंपन्नां प्रवेष्टुमुपचक्रमे ।
सोऽपश्यद्वृक्षषण्डांश्च रम्यानारामजान्बहून् ।
समन्ततो द्वारवत्यां नानापुष्पफलान्वितान् ।
अर्कचन्द्रप्रतीकाशैर्मेरुकूटनिभैर्गृहैः ।
द्वारका रचिता रम्यैः सुकृता विश्वकर्मणा ।
पद्मषण्डाकुलाभिश्च हंससेवितवारिभिः ।
गङ्गासिन्धुप्रकाशाभिः परिखाभिरलंकृता ।
प्राकारेणार्कवर्णेन पाण्डरेण विराजता ।
वियन्मूर्ध्नि निविष्टेन द्यौरिवाभ्रपरिच्छदा ।
नन्दनप्रतिमैश्चापि मिश्रकप्रतिमैर्वनैः ।
भाति चैत्ररथं दिव्यं पितामहवनं यथा ।
वैभ्राजप्रतिमैश्चैव सर्वर्तुकुसुमोत्कटैः ।
भाति तारापरिक्षिप्ता द्वारका द्यौरिवाम्बरे ।
भाति रैवतकः शैलो रम्यसानुर्महाजिरः ।
पूर्वस्यां दिशि रम्यायां द्वारकायां विभूषणम् ।
दक्षिणस्यां लतावेष्टः पञ्चवर्णो विराजते ।
इन्द्रकेतुप्रतीकाशः पश्चिमां दिशमाश्रितः ।
सुकक्षो राजतः शैलश्चित्रपुष्पमहावनः ।
उत्तरस्यां दिशि तथा वेणुमन्तो विराजते ।

G3 मरुतानां च (for मरुतां चैव). — (L. 1143) G6 भ्राजमानानति° and अश्विनौ च. — (L. 1144) G3 M1 अरिंदम. — (L. 1145) G2.6 नत्र सर्वं (for शक्रसद्म). — (L. 1146) T1 °वाद्यातितेः (for °वाद्य दितेः of the rest). G6 [अ]र्चितं सहदैवतैः. — (L. 1148) G2 प्रभुः. — (L. 1151) T1 कृष्णं सा (for रामं च). M1 विगतज्वरं. — (L. 1152) T1 प्रियां (for तदा). — (L. 1153) T1 तां; G2.6 M1 सं- (for वै). — (L. 1154) G6 सा तस्यां सत्यभामायां. — (L. 1155) G6 वरप्रदा (for वरं प्रा°). — After line 1155, G6 repeats line 1152. — (L. 1156) T1 G3 वधू; G5 M1 वधूर् (for शुभे). G6 जरां नावाप्स्यसि शुभे प्राप्य वै वर्ष्म मानुषं. — (L. 1158) G2.3.6 M1 om. the ref. G2.3.6 विसृज्य; M1 विसृष्टा (for विहृत्य). G2 सत्यभामायै; M1 °भामा तु. G2.6 पौलोम्या च (for सह शच्या). — (L. 1159) T1 तु; G2 च (for [अ]पि). G3 समनुज्ञाप्य. G6 कृष्णस्य (for कृष्णनि-). — (L. 1160) M1 °पूजितः (for °सेवितः). — (L. 1161) T1 देवो (for कृष्णो), and देवर्षिगणसेवितः (for the post. half). — (L. 1162) G2 सोतीत्य च; G6 सोवपत्य (for सोऽति°). — (L. 1163) G5 वर्धमानं पुरद्वारम्. — Colophon. *Adhy. no.*: T1 G2.3.5.6 M1 62. — For lines 1164–1363, cf. Hari. 2. 98. 9. — 100. 12. — (L. 1164) G6 om. the ref. G2 पितुर् (for विभुर्). — (L. 1165) T1 G2.6 °संपन्नः. — (L. 1166) G2 रम्याश्रामानुजान्बहून्; M1 रम्यरामान्गृहान्बहून्. — (L. 1167) G2.6 द्वारवत्या. — (L. 1169) G2.6 द्वारकामावृतां रम्यैः; M1 द्वारकामाचितां रम्यां. G2.3.6 M1 सुकृतां. — (L. 1170) G3.5 हंसकारंडवासिभिः (sic). — (L. 1171) T1 G3 गंगासिंधुः प्रकाशाभिः; G2 °सिंधुप्रयागाभिः; G6 °सिंधुप्रकाशाभिः. — (L. 1172) G2.3.6 M1 [अ]भ्रवर्णेन (for [अ]र्क°). T1 G6 विराजिता. — (L. 1173) T1 दिवं मूर्ध्नि; G2 यस्य मूर्ध-; G3 दिवि मूर्द्ध-; G6 दिवि मूर्ध्नि; M1 मेरुमूर्ध्नि (for वियन्मूर्ध्नि). G2 द्यौरिवाभूत्परिच्छदां; G3 M1 द्यामिवाभ्रपरिच्छदां; G6 द्यौर्दिवाभ्र°. — (L. 1174) G3 चैव (for चापि). G6 चैत्यक° (for मिश्रक°). G2 वरैः (for वनैः). — G2.6 om. lines 1175–1207. — (L. 1176) T1 राजत°; G3 वैराज° (for वैभ्राज°). — (L. 1178) G3 °सानुर्महागिरिः; M1 °सानुंगुहाजिरः. — (L. 1179) G5 M1 द्वारकाया. — (L. 1181) T1 दिशमास्थितः; G5 दिशिमाश्रितः. M1 (*sup. lin.*) पश्चिमायां तथा क्षयः. — (L. 1182) Om. in M1. G3 सुप्रेक्षो (for °कक्षो). G5 राजते शैलश्च. — (L. 1183) M1 वेणुमांश्च.

मन्दराद्रिप्रतीकाशः पाण्डरः पाण्डवर्षभ ।
चित्रकम्बलवर्णाभं पाञ्चजन्यवनं तथा ।
सर्वर्तुकवनं चैव भाति रैवतकं प्रति ।
लतावेष्टं समन्तात्तु मेरुप्रभवनं महत् ।
भाति तालवनं चैव पुष्पकं पुण्डरीकि च ।
सुकक्षं परिवार्यैनं चित्रपुष्पं महावनम् ।
शतपत्रवनं चैव करवीरकुसुम्भि च ।
भाति चैत्ररथं चैव नन्दनं च महावनम् ।
रमणं भावनं चैव वेणुमन्तं समन्ततः ।
भाति पुष्करिणी रम्या पूर्वस्यां दिशि भारत ।
धनुःशतपरीणाहा केशवस्य महात्मनः ।
महापुरीं द्वारवतीं पञ्चाशद्भिर्मुखैर्युताम् ।
प्रविष्टो द्वारकां रम्यां भासयन्तीं समन्ततः ।
अप्रमेयां महोत्सेधां महागाधपरिप्लवाम् ।
प्रासादवरसंपन्नां श्वेतप्रासादशालिनीम् ।
तीक्ष्णयन्त्रशतघ्नीभिर्यन्त्रजालैः समन्विताम् ।
आयसैश्च महाचक्रैर्ददर्श द्वारकां पुरीम् ।
अष्टौ रथसहस्राणि प्राकारे किङ्किणीकिनः ।
समुच्छ्रितपताकानि यथा देवपुरे तथा ।
अष्टयोजनविस्तीर्णामचलां द्वादशायताम् ।
द्विगुणोपनिवेशां च ददर्श द्वारकां पुरीम् ।
अष्टमार्गां महाकक्ष्यां महाषोडशचत्वराम् ।
एवं मार्गपरिक्षिप्तां साक्षादुशनसा कृताम् ।
व्यूहानामन्तरा मार्गाः सप्त चैव महापथाः ।
तत्र सा विहिता साक्षान्नगरी विश्वकर्मणा ।
काञ्चनैर्मणिसोपानैरुपेता जनहर्षिणी ।
गीतघोषमहाघोषैः प्रासादप्रवरैः शुभा ।
तस्मिन्पुरवरश्रेष्ठे दाशार्हाणां यशस्विनाम् ।
वेश्मानि जहृषे दृष्ट्वा भगवान्पाकशासनः ।
समुच्छ्रितपताकानि पारिप्लवनिभानि च ।
काञ्चनाग्राणि भास्वन्ति मेरुकूटनिभानि च ।
सुधापाण्डरशृङ्गैश्च शातकुम्भपरिच्छदैः ।
रत्नसानुगुहाशृङ्गैः सर्वरत्नविभूषितैः ।
सहर्म्यैः सार्धचन्द्रैश्च सनिर्यूहैः सपञ्जरैः ।
सयन्त्रगृहसंबाधैः सधातुभिरिवाद्रिभिः ।
मणिकाञ्चनभौमैश्च सुधामृष्टतलैस्तथा ।
जाम्बूनदमयैर्द्वारैर्वैडूर्यैर्विकृतार्गलैः ।
सर्वर्तुसुखसंस्पर्शैर्महाधनपरिच्छदैः ।
रम्यसानुगुहाशृङ्गैर्विचित्रैरिव पर्वतैः ।
पञ्चवर्णसुवर्णैश्च पुष्पवृष्टिसमप्रभैः ।
तुल्यैः पर्जन्यनिर्घोषैर्नानावर्णैरिवाम्बुदैः ।
महेन्द्रशिखरप्रख्यैर्विहितैर्विश्वकर्मणा ।
आलिखद्भिरिवाकाशमतिचन्द्रार्कभास्वरैः ।
तैर्दाशार्हमहानागैर्बभासे भवनह्रदैः ।
चण्डनागाकुलैर्घोरैर्ह्रदैर्भोगवती यथा ।
कृष्णध्वजोपवाह्यैश्च दाशार्हायुधरोहितैः ।
वृष्णिमत्तमयूरैश्च स्त्रीसहस्रप्रजाकुलैः ।
वासुदेवेन्द्रपर्जन्यैर्गृहमेघैरलंकृता ।
ददर्श द्वारकानीव मेघैर्द्यौरिव संवृता ।
साक्षाद्भगवतो वेश्म विहितं विश्वकर्मणा ।

— (L. 1185) G_3 नत्र; M_1 चित्रं (for चित्र-). — (L. 1186) G_5 °वनश्चैव. — (L. 1187) M_1 लतावेष्टसमीपे तु. — (L. 1189) G_3 सुकल्पं (for सुकक्षं). T_1 चित्रपुष्प-. — (L. 1190) M_1 कुरुवीरं (for करवीर-). — G_3 om. (hapl.) the post. half of line 1191 and the prior half of line 1192. — (L. 1193) T_1 प्रतीच्यां (for पूर्वस्यां). — (L. 1195) G_5 महापुर- (for °पुरीं). — (L. 1196) M_1 प्रविष्टा. G_3 हासयंतीं. — (L. 1197) G_3 उपगाधपरिप्लुतां. — (L. 1198) M_1 °प्राकारषालिनीं (sic). — (L. 1199) M_1 च भूषितां (for समन्विताम्). — (L. 1200) G_3 M_1 ददृशुर् (for ददर्श). — (L. 1201) T_1 प्राकारैः. M_1 किंकिणीकिनां. — (L. 1204) G_3 M_1 ददृशुर् (for ददर्श). — (L. 1206) M_1 एक- (for एवं). — (L. 1207) G_3 महारथाः. — (L. 1209) T_1 G_6 उपेतां. G_6 °हर्षिणीं. — (L. 1210) $G_{2.6}$ M_1 प्रासादगृह(M_1 °वर)चत्वरैः. — (L. 1214) Om. in T_1 $G_{3.5}$. G_6 कांचनाभ्राणि. — (L. 1215) T_1 $G_{3.5}$ M_1 पांडुपांड(G_5 °डु)रशृंगैश्च. T_1 महाशांतपरिच्छदैः (for the post. half). — (L. 1216) Om. in M_1. G_3 रत्नसानुगृहा°; G_6 तत्र सानुगुहा°. G_3 वर° (for सर्व°). — (L. 1217) $G_{2.6}$ सहस्रैः (for सहर्म्यैः). $G_{3.6}$ सनिर्व्यूहैः. T_1 च पंजरैः; G_3 सानुद्रुमैः; G_6 सह द्रुमैः. — (L. 1218) $G_{2.6}$ वसंत° (for सयन्त्र°). G_3 सर्वधातुभिराद्रिभिः. — (L. 1219) T_1 °भौम्यैश्च; G_6 °भूमैश्च. T_1 सुरा° (for सुधा°). — (L. 1220) G_6 M_1 °मय- (for °मयैर्). T_1 G_3 वैडूर्यविकृता°; G_5 °विकृता°. — (L. 1221) G_3 °संस्पर्श, and महाम्नन° (for °धन°). — (L. 1222) Om. in G_6. $G_{2.3}$ °प्रहाशृंगैर्. — (L. 1223) $G_{2.3}$ M_1 °सवर्णैश्च. G_3 पुष्पवृष्टि°. — (L. 1224) M_1 तुल्यपर्जन्य°. — (L. 1227) T_1 तैर्दाशार्हमहानागैर्; G_3 तैर्देशार्हमहानागैर्; G_6 ददशार्हमहामागैर् (sic). T_1 G_3 भवनं ह्रदैः; G_3 भुवनह्रदैः; G_6 भवनेश्वरैः. — (L. 1228) G_6 ह्रदैर् (for ह्रदैर्). G_3 भोगवतीमिव. — (L. 1229) $G_{3.6}$ M_1 °ध्वजौघ° (for °ध्वजोप°). M_1 (*sup. lin.*) इंद्रायुधपताकैश्च. G_3 °रोपितैः; G_3 °शोभितैः (for °रोहितैः). — (L. 1230) G_6 °वेश्म° (for °मत्त°). T_1 $G_{2.3}$ M_1 स्त्री(G_3 त्रि)सहस्रप्रजा(M_1 *sup. lin.* °जला)कुलैः; G_6 त्रिसहस्रप्रजा°. — (L. 1232) G_3 मेघैश्च द्यौरिवावृता (for

ददृशुर्देवदेवस्य चतुर्योजनमायतम् ।
तावदेव च विस्तीर्णमप्रमेयं महाधनैः ।
प्रासादवरसंपन्नं युक्तं जगतिपर्वतैः ।
यं चकार महाबाहुस्त्वष्टा वासवचोदितः ।
प्रासादं पद्मनाभस्य सर्वतो योजनायतम् ।
मेरोरिव गिरेः शृङ्गमुच्छ्रितं काञ्चनायुतम् ।
रुक्मिण्याः प्रवरो वासो विहितः स महात्मना ।
सत्यभामा पुनर्वेश्म सदा वसति पाण्डरम् ।
विचित्रमणिसोपानं यं विदुः शीतवानिति ।
विमलादित्यवर्णाभिः पताकाभिरलंकृतम् ।
व्यक्तबद्धं वनोद्देशैश्चतुर्दिशि महाध्वजम् ।
स च प्रासादमुख्योऽत्र जाम्बवत्या विभूषितः ।
प्रभया भूषणैश्चित्रैस्त्रैलोक्यमिव भासयन् ।
यस्तु पाण्डरवर्णाभस्तयोरन्तरमाश्रितः ।
विश्वकर्माकरोदेनं कैलासशिखरोपमम् ।
जाम्बूनदप्रदीप्ताग्रः प्रदीप्तज्वलनोपमः ।
सागरप्रतिमोऽतिष्ठन्मेरुरित्यभिविश्रुतः ।
तस्मिन्गान्धारराजस्य दुहिता कुलशालिनी ।
सुकेशी नाम विख्याता केशवेन निवेशिता ।
पद्मकूट इति ख्यातः पद्मवर्णो महाप्रभः ।
सुप्रभाया महाबाहो निवासः परमार्चितः ।
यस्तु सूर्यप्रभो नाम प्रासादवर उच्यते ।
लक्ष्मणायाः स दत्तः शार्ङ्गधन्वना ।
वैडूर्यवरवर्णाभः प्रासादो हरितप्रभः ।
सेतुजालानि यत्रैव तत्रैव च निवेशितः ।
यं विदुः सर्वभूतानि हरिरित्येव भारत ।
स मित्रविन्दया वासो देवर्षिगणपूजितः ।
महिष्या वासुदेवस्य भूषणं सर्ववेश्मनाम् ।
यस्तु प्रासादमुख्योऽत्र विहितः सर्वशिल्पिभिः ।
अतीव रम्यः सोऽप्यत्र प्रहसन्निव तिष्ठति ।
सुदत्तायाः सुवासस्तु पूजितः सर्वशिल्पिभिः ।
महिष्या वासुदेवस्य केतुमानिति विश्रुतः ।
प्रासादो विरजो नाम विरजस्को महात्मनः ।
उपस्थानगृहं तात केशवस्य महात्मनः ।
यस्तु प्रासादमुख्योऽत्र यं त्वष्टा व्यदधात्स्वयं ।
योजनायतविष्कम्भं सर्वरत्नमयं विभोः ।
तेषां तु विहिताः सर्वे रुक्मदण्डाः पताकिनः ।
सदने वासुदेवस्य मार्गसंजनना ध्वजाः ।
घण्टाजालानि तत्रैव सर्वेषां च निवेशने ।
आहृत्य यदुसिंहेन वैजयन्त्यचलो महान् ।
हंसकूटस्य यच्छृङ्गमिन्द्रद्युम्नसरो महत् ।
षष्टितालसमुत्सेधमर्धयोजनविस्तृतम् ।
सकिंनरमहानादं तदप्यमिततेजसः ।
पश्यतां सर्वभूतानां त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।

the post. half). — (L. 1234) G2.6 M1 वासु° (for देव°). — (L. 1235) G3 सु- (for च). G2.6 सुसंपूर्णं; G3 अप्रमेय (for °मेयं). — (L. 1236) G6 स्वर्णशैलैरिवावृतं (for युक्तं जगतिपर्वतैः, the last word ex. by Nīl. as कृत्रिमैः क्रीडापर्वतैः in Hari 2. 98. 44). — (L. 1237) G2 यच्चकार. G2.3.6 महाभागस् (G2 °ग); M1 °तेजास् (for °बाहुस्). — (L. 1238) G2 प्रासादे. G2 M1 हेम° (for पद्म°). — (L. 1239) G2 कांचनामयं; G6 °नार्चितं. — (L. 1240) G2 निर्मितः (for विहितः). G6 विश्वकर्मणा (for स महा°). — (L. 1241) G2 M1 यदा; G6 यथा (for सदा). — (L. 1242) G6 तोय° (for शीत°). — (L. 1244) G2.6 व्यक्तवंधं. G2 यशोद्देशैश्; G6 यथोद्देशैश्; M1 वनोपेतं (for वनोद्देशैश्). G2.3 चतुर्दशमहा°; G3 M1 चतुर्दिक्षु (M1 °श-) महाध्वजः. — (L. 1245) G3 प्रासादमुख्यैश्च. — (L. 1246) G3 त्रिलोक्यमिव; M1 त्रैलोक्यमव-. — (L. 1247) G3 पांडुर°. G6 आंतरम् (for अन्तरम्). — After line 1247, M1 reads line 1250. — (L. 1248) T1 G3.5 M1 एवं (for एनं). — (L. 1249) T1 G3.5 M1 °प्रदीप्ताग्रं, and °ज्वलनोपमं. — (L. 1250) G2 स सागरप्रतिष्ठानान्. — (L. 1251) M1 तत्र (for तस्मिन्). — (L. 1252) G6 शुकेति नाम्ना विख्याता. — (L. 1253) G2 महाप्रभुः (for °प्रभः). — (L. 1254) T1 सुप्रभायां; G2.6 सुसीमायाः; G3 M1 सुभा (M1 °भी) माया. T1 निवास-; G2 M1 वासः स (for निवासः). G2.6 परमोच्छ्रितः. — (L. 1256) M1 लक्षणायाः. G3 दृष्टः (for दत्तः). G2 °धन्विनः. — (L. 1258) Om. in T1 G3.5. G2 सेतुजालं हि यत्रैव; G6 केतुमाला हि यंत्रैश्च. G2 यत्रैव (for त°). G2 निवेशितं; G6 °शिता. — (L. 1260) G3.5 °विंदाया (for °विन्दया). G2.6 सुमित्राविजयावासो; M1 वासः स मित्रविंदाया. — (L. 1262) T1 वस्तु-; G2.6 यत्र (for यस्तु). G6 हि (for ऽत्र). — (L. 1263) T1 G3.5 -रूपः (for रम्यः). — (L. 1264) M1 स वासस्तु (for सु°). G6 सुभद्रायाश्च वासस्तु. G6 विहितः (for पूजितः). M1 °दैवतैः (for °शिल्पिभिः). — (L. 1265) G5 इव (for इति). — (L. 1266) G6 विरजस्तो महास्वनः. — (L. 1268) G2 यं सृष्ट्वा व्यजयत्स्वयं; G3 यं त्वष्टात्त व्यधात्स्वयं; G6 यं तान्यष्ट विजयत्स्वयं (hypermetric). — (L. 1269) G6 °विष्कंभः. G2.5 विभो. — (L. 1271) G6 समुच्छ्रितमहाध्वजाः. — (L. 1272) G6 पटजालानि. G2 निवेदिताः; G6 निविशिताः (for निवेशने). — (L. 1273) G2.6 M1 वैजयंतोचलो; G5 °यंत्योचले. — (L. 1274) G2 बः शृंगं. G5 धृष्ट° (for इन्द्र°). M1 प्रति (for महत्). — (L. 1275) T1 °समुत्सेयम्; G6 °समुच्छेदम्. G6 अर्धयोजनमायतं. — (L. 1276) G2 सकिंनरमहानादस्; G6 °रं महाराज; M1 °रमहानागं. T1 M1 °तेजसा; G6 °तेजसं.

आदित्यपथगं यत्तन्मेरोः शिखरमुत्तमम् ।
जाम्बूनदमयं दिव्यं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
तदप्युत्पाट्य कृष्णेन स्वं निवेशनमाहृतम् ।
भ्राजमानं पुरा तत्र सर्वौषधिविभूषितम् ।
यमिन्द्रभवनाच्छौरिराजहार परंतपः ।
पारिजातः स तत्रैव केशवेन निवेशितः ।
लेपहस्तशतैर्जुष्टो विमानैश्च हिरण्मयैः ।
विहिता वासुदेवेन ब्रह्मस्थलमहाद्रुमाः ।
पद्माकुलजलोपेता रत्नसौगन्धिकोत्पलाः ।
मणिमौक्तिकवालुकाः पुष्करिण्यः सरांसि च ।
तासां परमकूलानि शोभयन्ति महाद्रुमाः ।
सालतालाश्वकर्णाश्च शतशाखाश्च रोहिणः ।
भल्लातकाः कपित्थाश्च चन्द्रवृक्षाश्च चम्पकाः ।
खर्जूराः केतकाश्चैव समन्तात्परिरोपिताः ।
ये च हैमवता वृक्षा ये च नन्दनजास्तथा ।
आहृत्य यदुसिंहेन तेऽपि तत्र निवेशिताः ।
रक्तपीतारुणप्रख्याः सितपुष्पाश्च पादपाः ।
सर्वर्तुफलपूर्णास्ते तेषु काननसंधिषु ।
सहस्रपत्रपद्माश्च मन्दाराश्च सहस्रशः ।
अशोकाः कर्णिकाराश्च तिलका नागमल्लिकाः ।
कुरवा नागपुष्पाश्च चम्पकास्तृणगुल्मकाः ।
सप्तपर्णाः कदम्बाश्च नीपाः कुरवकास्तथा ।
केतक्यः केसराश्चैव हिन्तालतलताटकाः ।
तालाः प्रियङ्गुवकुलाः पिण्डिका बीजपूरकाः ।
द्राक्षामलकखर्जूरा मृद्वीका जम्बुकास्तथा ।
आम्राः पनसवृक्षाश्च अङ्कोलास्तिलतिन्दुकाः ।
लिकुचाम्रातकाश्चैव क्षीरिका कण्टकीस्तथा ।
नालिकेरेङ्गुदाश्चैव उत्क्रोशकवनानि च ।
वनानि च कदल्याश्च जातिमल्लिकपाटलाः ।
कुमुदोत्पलपूर्णाश्च वाप्यः कूपाः सहस्रशः ।
भल्लातककपित्थाश्च तैतभा बन्धुजीवकाः ।
प्रियङ्ग्वशोककाश्मर्यः प्राचीनाश्चापि सर्वशः ।
प्रियङ्गुबदरीभिश्च यवैः स्पन्दनचन्दनैः ।
शमीबिल्वपलाशैश्च पाटलाशवटपिप्पलैः ।
उदुम्बरैश्च बिल्वैश्च पालाशैः पारिभद्रकैः ।
इन्द्रवृक्षार्जुनैश्चैव अश्वत्थैश्चिरिबिल्वकैः ।
सौभञ्जनकवृक्षैश्च भल्लटैरश्मगाह्वयैः ।
सर्जैस्ताम्बूलवल्लीभिर्लवङ्गैः क्रमुकैस्तथा ।
वंशैश्च विविधैस्तत्र समन्तात्परिरोपितैः ।
ये च नन्दनजा वृक्षा ये च चैत्ररथे वने ।

— (L. 1277) M_1 सर्वलोकानां. G_6 विश्रुतः. — T_1 G_3 om. lines 1278–1279. — (L. 1278) G_6 °प्रतिमं (for °पथगं). G_2 यत्तु (for यत्तन्). — (L. 1280) T_1 G_6 स्व- (for स्वं). — (L. 1281) G_6 भ्राजमाना. T_1 $G_{3.5}$ तात (for तत्र). T_1 G_5 सिद्धौषधिविभूषितं; $G_{2.6}$ सर्वौषधिविदीपितं. — (L. 1284) G_2 लेपहस्तग्रहैर्; G_3 लोहस्तंभमयैर्. — (L. 1285) G_6 निहिता. — G_3 om. lines 1286–1288; while T_1 G_5 read these lines after line 1291. — (L. 1286) G_2 पद्मजालकुलोपेता. M_1 रम्य° (for रत्न°). — (L. 1287) G_2 मणिमुक्ताक°; G_6 °मुक्ताढ्य°. — (L. 1288) G_2 अपरकूलानि; G_6 परमसस्थानि. — (L. 1289) G_2 शतशाकश्च. G_2 रोहिणीः; M_1 °णाः. — (L. 1290) $G_{2.3}$ फलानक-; G_6 फलातकाः. $G_{2.6}$ M_1 इंद्रवृक्षाश्च; G_3 चंद्रपक्षाश्च. — (L. 1291) G_3 केतकैश्चैव. $G_{2.6}$ खादिराम्रतका(G_6 °गा)श्चैव; M_1 खर्जूराम्रातका°. — (L. 1292) G_3 चंदन° (for नन्दन°). — (L. 1293) G_3 आश्रित्य (for आहृत्य). — (L. 1294) T_1 °सीता° (for °पीता°). G_2 स्थित°; G_6 स्थिर° (for सित°). — (L. 1295) $G_{2.6}$ M_1 तेन (for तेषु). $G_{2.5}$ °सिंधुषु (for °संधिषु). — (L. 1296) T_1 °पद्मपद्माश्च; $G_{2.6}$ °पद्मपत्राक्ष. T_1 G_2 मंदराश्च; G_5 मंदारश्च. — (L. 1298) G_2 कुर्वका; G_6 कुरका; M_1 कुब्जका. G_2 नगपुष्पाश्च; G_3 M_1 नागवृक्षा°. G_2 तृणफुल्लकाः; G_6 तिलपुष्पकाः; M_1 तृणचुल्लिकाः. — (L. 1299) T_1 सप्तवर्णाः. G_3 नीलाः (for नीपाः). — (L. 1300) T_1 $G_{2.6}$ M_1 केतकाः (for °क्यः). M_1 °ताडकाः (for °ताटकाः). — (L. 1301) G_2 प्रलंबा बकुलाः; G_3 प्रियंगबकुलाः; G_6 पुलंबा बकुलाः. M_1 दाडिमा (for पिण्डिका). — (L. 1302) G_2 द्रुनामलकखर्जूरा; G_6 चूनामलकखर्जूर-. T_1 $G_{3.5}$ मृद्रिका; $G_{2.6}$ मद्वी(G_6 °द्वि)का. — (L. 1303) $G_{3.5}$ पनस्पुष्पाश्च. T_1 आद्राः पर्नासपुष्पाश्च. T_1 M_1 ति(M_1 *sup. lin.* बि)ल्व- (for तिल-). $G_{2.6}$ पंकास्तिल्वकार्निदुकाः; G_5 अंकोलातिल्वबिंदुकाः. — (L. 1304) G_2 लिकुचामृतकाश्चैव. G_2 कार्णिकास्तथा; G_6 M_1 (*sup. lin.*) पुंड्रका°; M_1 (orig.) कंटकित्वचः. — (L. 1305) G_6 नारिकेले°. G_2 उत्केशकवनानि च. — (L. 1306) M_1 वनानि कदलीनां च. $G_{2.6}$ कदली जातिमल्लीका (G_6 मल्लिका जाती) पाटलाः कुमुदोत्पलाः. — (L. 1307) T_1 °पर्णाश्च (for °पूर्णाश्च). G_3 पूर्णाः (for कूपाः). — (L. 1308) $G_{2.6}$ फुल्लाशोककपित्थाश्च. $G_{2.6}$ तैति(G_6 °त्ति)लाः; M_1 केतका (for तैतभा). G_2 बंधुजीविकाः. — (L. 1309) G_2 प्रवालाशोकखादिरैः; $G_{3.6}$ M_1 प्रियालाशोककाश्मर्याः (G_6 °खादिराः). G_5 चैव (for चापि). M_1 प्राचीनाश्च विभीतकाः. — (L. 1311) T_1 G_5 °भल्ल°; $G_{2.6}$ M_1 °पीलु° (for °बिल्व°). G_2 पालाशा धवपिप्पलैः; G_6 पालाशयव°; M_1 लवंगवट°. — (L. 1312) T_1 G_5 बिदलैः (for बिल्वैश्च). T_1 पालांगैः (for पालाशैः). — G_3 om. line 1313. — (L. 1314) $G_{2.6}$ सौभंजन°; G_3 सौभंजनिक°. G_3 भल्लाभैर्; G_6 फुल्लातैर्; M_1 भल्लाटैर् (for भल्लटैर्). G_3 (corrupt) फल्लटैरश्वरश्वसांप्रयैः (*sup. lin.* °तैः). — (L. 1315) $G_{3.5}$ M_1 लवंकैः. — (L. 1316) $G_{2.3}$ परिशोभितैः; G_6 पथि रोपितैः. — (L. 1317) G_2 चंदनजा

सर्वे ते यदुनाथेन समन्तात्परिरोपिताः ।
समाकुला महावाप्यः पीना लोहितवालुकाः ।
तस्मिन्गृहवरे नद्यः प्रसन्नसलिला ह्रदाः ।
फुल्लोत्पलजलोपेता नानाद्रुमसमाकुलाः ।
तस्मिन्गृहवरे नद्यो मणिशर्करवालुकाः ।
मत्तबर्हिणसंघाश्च कोकिलाश्च मदोद्वहाः ।
बभूवुः परमोपेताः सर्वे जगतिपर्वताः ।
तत्रैव गजयूथानि तत्र गोमहिषास्तथा ।
निवासाश्च कृतास्तत्र वराहमृगपक्षिणाम् ।
विश्वकर्मकृतः शैलः प्राकारस्तस्य वेश्मनः ।
व्यक्तः किष्कुशतोद्यामः सुधाकरसमप्रभः ।
तेन ते च महाशैलाः सरितश्च सरांसि च ।
परिक्षिप्तानि हर्म्यस्य वनान्युपवनानि च ।

Colophon.

भीष्मः ।

एवमालोकयांचक्रुर्द्वारकामृषभास्त्रयः ।
उपेन्द्रबलदेवौ च वासवश्च महायशाः ।
ततस्तं पाण्डरं शौरिर्मूर्ध्नि तिष्ठन्गरुत्मतः ।
प्रीतः शङ्खमुपादध्मौ विद्विषां रोमहर्षणम् ।
तस्य शङ्खस्य शब्देन सागरश्चुक्षुभे भृशम् ।
ररास च नभः सर्वं तच्चित्रमभवत्तदा ।
पाञ्चजन्यस्य निर्घोषं निशम्य कुकुरान्धकाः ।
विशोकाः समपद्यन्त गरुडस्य च दर्शनात् ।
शङ्खचक्रगदापाणिं सुपर्णशिरसि स्थितम् ।
दृष्ट्वा जहृषिरे कृष्णं भास्करोदयतेजसम् ।
ततस्तूर्यप्रणादश्च भेरीणां च महास्वनः ।
सिंहनादश्च सञ्जज्ञे सर्वेषां पुरवासिनाम् ।
ततस्ते सर्वदाशार्हाः सर्वे च कुकुरान्धकाः ।
प्रीयमाणाः समाजग्मुरालोक्य मधुसूदनम् ।
वासुदेवं पुरस्कृत्य वेणुशङ्खरवैः सह ।
उग्रसेनो ययौ राजा वासुदेवनिवेशनम् ।
आनन्दितुं पर्यचरन्स्वेषु वेश्मसु देवकी ।
रोहिणी च यथोद्देशमाहुकस्य च याः स्त्रियः ।
हता ब्रह्मद्विषः सर्वे जयन्त्यन्धकवृष्णयः ।
एवमुक्तः सह स्त्रीभिरक्षतैर्मधुसूदनः ।
ततः शौरिः सुपर्णेन स्वं निवेशनमभ्ययात् ।
चकाराथ यथोद्देशमीश्वरो मणिपर्वतम् ।
ततो धनानि रत्नानि सभायां मधुसूदनः ।
निधाय पुण्डरीकाक्षः पितुर्दर्शनलालसः ।
ततः सान्दीपिनिं पूर्वमुपस्पृष्ट्वा महायशाः ।

(for नन्द°). — (L. 1318) G_5 प्रतिरोपिताः. — After line 1318, T_1 $G_{3.5}$ repeat line 1307. — (L. 1319) $G_{2.6}$ M_1 महानद्यः (for °वाप्यः), and पीत- (for पीता). — (L. 1320) G_6 °सलिलाशयाः; M_1 °सलिलह्रदाः. — (L. 1321) $G_{2.6}$ पुष्पोडुप°; G_3 M_1 पुष्पोत्पल° (for फुल्लोत्पल°). M_1 -लताकुलाः (for -समा°). — (L. 1322) $G_{2.6}$ रम्ये (for नद्यो). — (L. 1323) M_1 °संघैश्च, and कोकिलैश्च. T_1 G_6 मदावहाः; M_1 मदोत्कटैः. — (L. 1324) G_2 सर्वे गदितपर्वताः; G_6 सर्वे जगति ये नगाः. — (L. 1326) G_6 गृहास् (for कृतास्). — (L. 1327) G_2 चैव (for शैलः). $G_{2.6}$ प्राकारस्तत्र वेश्मनि. — (L. 1328) G_2 व्यक्त-; G_5 वृत्तं (for व्यक्तं). G_6 corrupt. G_2 M_1 सुधारससम°. — (L. 1329) G_2 ते च ते च; G_6 तत्तेन च (for तेन ते च). — (L. 1330) $G_{2.6}$ वैतस्य; M_1 भैमस्य (for हर्म्यस्य). — After line 1330, T_1 G_6 ins.:

एवं तच्छिल्पिवर्येण विहितं विश्वकर्मणा ।
प्रविशन्नेव गोविन्दो ददर्श परितो मुहुः ।
मुमुदे विश्वकर्माणं प्राञ्जलिं प्रणताननम् ।
इन्द्रः सहामरैः श्रीमांस्तत्र तत्रावलोकयत् ।

[(L. 3) T_1 प्रांजलिः प्रणताननः.]

— Colophon. *Adhy. no.:* T_1 $G_{2.3.5}$ M_1 63; G_6 62. — (L. 1331) G_3 om. the ref. G_3 M_1 आलोकयामासुर्. T_1 M_1 ऋषभास्त्रियः; G_2 आहतास्त्रियः; G_6 ऋषभस्त्रियः. — (L. 1333) $G_{2.6}$ तत् (for तं). — (L. 1334) $G_{2.6}$ M_1 उपाध्मासीद् (for °दध्मौ). G_2 M_1 द्विषतां; G_6 योषित् (for विद्विषां). — (L. 1337) G_3 कुररान्धकाः. — G_2 om. (hapl.) lines 1338–1343. — (L. 1338) G_6 नादनात् (for दर्श°). — (L. 1339) G_6 °शिखरि- (for °शिरसि). — (L. 1340) M_1 भैमा (for कृष्णं). M_1 भास्करोपम° (for °दय°). — (L. 1341) T_1 महास्वनं; G_6 °स्वनाः. — (L. 1342) G_3 सिंहनादं च; $G_{5.6}$ °नादाश्च. — (L. 1344) T_1 सुखं जग्मुर्. — (L. 1345) T_1 G_6 M_1 वसुदेवं. G_6 विवेश कुकुरैः सह. — (L. 1346) G_2 राजन्. G_2 वसुदेवे; G_6 वसुदेव-. — (L. 1347) G_2 आनंदितं. $G_{2.3}$ M_1 पर्यचरत्. — (L. 1348) G_2 देवकी (for रोहिणी). $G_{2.6}$ च ययौ देशम्. — (L. 1350) T_1 श्रीभिर् (for स्त्रीभिर्). G_6 ईक्षितो (for अक्षतैर्). — G_3 om. (hapl.) lines 1351–1353. — (L. 1351) G_2 सन्निवेशनम्; G_5 तन्नि° (for स्वं नि°). $G_{2.6}$ अभ्यगात्. — (L. 1353) $G_{2.6}$ M_1 रत्नानि धनधान्यं च (for the prior half). G_2 M_1 सभां च (for सभायां). — After line 1354, $G_{2.6}$ M_1 ins. four addl. lines (cf. v.l. line 1361). — (L. 1355) T_1 G_3 M_1 सांदीपनीं; G_2 °पिनीं. G_6 पूर्वो. $G_{2.6}$ ब्राह्मणीं (G_6 ब्रह्माणं) चापि भारत; M_1 ब्रह्मगार्ग्यं च भारत (for the post. half). — After line 1355, $G_{2.6}$ M_1 ins.:

यथान्यायं वासुदेव उपस्पृष्ट्वा महायशाः ।

[Cf. post. half of line 1355. G_2 वासुदेवम्. G_6 उपसृत्य. M_1 उपस्पृष्ट्वा यथान्यायं वासुदेवो महायशाः]

ववन्दे पृथुताम्राक्षः प्रीयमाणो महाभुजः ।
तथाश्रुपरिपूर्णाक्षमानन्दगतचेतसम् ।
ववन्दे सह रामेण पितरं वासवानुजः ।
ताभ्यां च मूर्ध्न्युपाघ्रातः केशवः परवीरहा ।
यथाश्रेष्ठमुपागम्य सात्वतान्यदुनन्दनः ।
सर्वेषां नाम जग्राह दाशार्हाणामधोक्षजः ।
ततः सर्वाणि वित्तानि सर्वरत्नमयानि च ।
व्यभजत्तानि तेभ्योऽथ सर्वेभ्यो यदुनन्दनः ।

Colophon.

भीष्मः ।

सा केशवमहामात्रैर्महेन्द्रप्रमुखैः सह ।
शुशुभे वृष्णिशार्दूलैः सिंहैरिव गिरेर्गुहा ।
अथासनगतान्सर्वानुवाच विबुधाधिपः ।
शुभया हर्षयन्वाचा महेन्द्रस्तान्महायशाः ।
कुकुरान्धकमुख्यांश्च तं च राजानमाहुकम् ।
यदर्थं जन्म कृष्णस्य मानुषेषु महात्मनः ।
यत्कृतं वासुदेवेन तद्वक्ष्यामि समासतः ।
अयं शतसहस्राणि दानवानामरिंदमः ।
निहत्य पुण्डरीकाक्षः पातालविवरं ययौ ।
यच्च नाधिगतं पूर्वैः प्रह्लादबलिशम्बरैः ।
तदिदं शौरिणा वित्तं प्रापितं भवतामिह ।
सपाशं मुरमाक्रम्य पाञ्चजन्यं च धीमता ।
शिलासंघानतिक्रम्य निसुम्भः सगणो हतः ।
हयग्रीवश्च विक्रान्तो दानवो निहतो बली ।
मथितश्च मृधे भौमः कुण्डले चाहृते पुनः ।
प्राप्तं च दिवि देवेषु केशवेन महद्यशः ।
वीतशोकभयाबाधाः कृष्णबाहुबलाश्रयाः ।
यजन्तो विविधैः सोमैर्मखैरन्धकवृष्णयः ।
पुनर्बाणवधे शौरिमादित्या वसुभिः सह ।
मन्मुखाभिगमिष्यन्ति साध्याश्च मधुसूदनम् ।
एवमुक्त्वा ततः सर्वानामन्त्र्य कुकुरान्धकान् ।
सस्वजे रामकृष्णौ च वसुदेवं च वासवः ।
प्रद्युम्नसाम्बनिशठाननिरुद्धं च सारणम् ।
बभ्रुं झिल्लिं गदं भानुं चारुदेष्णं च वृत्रहा ।
सत्कृत्य सारणाक्रूरौ पुनराभाष्य सात्यकिम् ।
सस्वजे वृष्णिराजानमाहुकं कुकुराधिपम् ।
भोजं च कृतवर्माणमन्यांश्चान्धकवृष्णिषु ।
आमन्त्र्य देवप्रवरो वासवो वासवानुजम् ।
ततः श्वेताचलप्रख्यं गजमैरावतं प्रभुः ।
पश्यतां सर्वभूतानामारुरोह शचीपतिः ।
पृथिवीं चान्तरिक्षं च दिवं च वरवारणम् ।
मुखाडम्बरनिर्घोषैः पूरयन्तमिवासकृत् ।
हैमयन्त्रमहाकक्ष्यं हिरण्मयविषाणिनम् ।
मनोहरकुथास्तीर्णं सर्वरत्नविभूषितम् ।
अनेकशतरत्नाभिः पताकाभिरलंकृतम् ।
नित्यस्रुतमदास्रावं क्षरन्तमिव तोयदम् ।
दिशागजं महामात्रं काञ्चनस्रजमास्थितः ।
प्रबभौ मन्दराग्रस्थः प्रतपन्भानुमानिव ।
ततो वज्रमयं भीमं प्रगृह्य परमाङ्कुशम् ।
ययौ बलवता सार्धं पावकेन शचीपतिः ।

— (L. 1356) G2.6 महायशाः (for °भुजः). — (L. 1357) G6 °चेतनः. — (L. 1359) G2.6 M1 read line 1359 after line 1356. G3.5 om. line 1359. — (L. 1360) G6 स तदा (for सात्वतान्). — T1 G3.5 ins. after line 1361: G2.6 M1, after 1354:

रामकृष्णौ समाश्लिष्य सर्वे चान्धकवृष्णयः ।
प्रीताः प्रियतमाः सर्वे वसुदेवसुतं प्रति ।
तं तु कृष्णः समाहृत्य रत्नौघधनसंचयम् ।
व्यभजत्सर्ववृष्णिभ्य आदध्वमिति चाब्रवीत् ।

[(L. 1) G2 महाभागौ; G6 M1 समाश्रित्य (for °श्लिष्य). — (L. 2) G3 प्रीततमाः; G5 प्रीतमनाः (for प्रियतमाः). T1 ते प्रीतमनसः सर्वे. — (L. 3) G2 M1 रत्नौघं (for °घ-).] — (L. 1362) T1 G3.5 M1 सर्वान(G5 °न्य)रत्नानि; G2 सर्वाणि रत्नानि. G2.6 सर्वरत्नमयान्वितं. — Colophon. *Adhy. no.:* T1 G2.3.5.6 M1 64. — (L. 1364) G2.6 महेंद्रप्रतिमैः. T1 M1 सभा (for सह). — (L. 1366) G6 अथ तानाह तान्सर्वान्. — (L. 1368) G6 कुरुरांधक° (for कुकुरान्धक°), कुरु- (for तं च) and आहुतं (for आहुकम्). — (L. 1370) G3.5 M1 तद् (for यद्). — (L. 1371) G3 ततः (for अयं). — (L. 1372) G6 विहत्य (for नि°). — (L. 1373) G2 नातिगतं; G6 नासिगतं. G2.3.5.6 °बलिशंबरैः. — (L. 1375) G3 सपाशं मार°; G6 सपाशमुर°. — (L. 1376) G3 निकुंभः; M1 निसुंदः. G6 सुगणो. — (L. 1377) G3.5 transp. दानवो and निहतो. — (L. 1378) T1 भीम; G3 भीमः (for भौमः). G2 पुरः (for पुनः). — (L. 1380) G2 °बलाश्रिताः. — (L. 1381) M1 यजंतु. G3.6 M1 सौमै(M1 °म्यै)र्. — (L. 1386) G2 °सांबप्रमुखान्; G6 °साम्बनिशठान्. — (L. 1387) G2 बभ्रुझल्लिं; M1 बभ्रुझिल्लिं. — (L. 1388) T1 G3.5 M1 सत्कृत्याशावहाक्रूरौ. G6 corrupt. — (L. 1390) T1 G3 सभोजं; G6 सुभोजं (for भोजं च). — (L. 1392) M1 कैलासशिखरप्रख्यं (for the prior half). — (L. 1396) T1 G3.5 हे(G5 हो)मयंत्रमहा°; G6 हेमयंत्रं महा°; M1 हेमसूत्रमहा°. — (L. 1397) T1 मनोमयं (for मनोहर-). — G3 om. line 1398. — (L. 1400) G3.5 दिशागजः. G2.3 °स्थितं (for °स्थितः). — (L. 1402) G6 ततो वज्रसमं भीष्मं. G5 सुवर्ण- (for प्रगृह्य). — (L. 1403) G3 यथा

तं करेणुगजव्रातैर्विमानैश्च मरुद्गणाः ।
पृष्ठतोऽनुययुः प्रीताः कुबेरवरुणग्रहाः ।
स वायुपथमास्थाय वैश्वानरपथं गतः ।
प्राप्य सूर्यपथं देवस्तत्रैवान्तरधीयत ।

Colophon.

भीष्मः ।

ततः सर्वदशार्हाणामाहुकस्य च याः स्त्रियः ।
नन्दगोपस्य महिषी यशोदा लोकविश्रुता ।
रेवती च महाभागा रुक्मिणी च पतिव्रता ।
सत्या जाम्बवती चोभे गान्धारी शिंशुमापि च ।
विशोका लक्ष्मणा साध्वी सुमित्रा केतुमा तथा ।
वासुदेवमहिष्योऽन्याः श्रिया सार्धं ययुस्तदा ।
विभूतिं द्रष्टुमनसः केशवस्य वराङ्गनाः ।
प्रीयमाणाः सभां जग्मुरालोकयितुमच्युतम् ।
देवकी सर्वदेवीनां रोहिणी च पुरस्कृता ।
ददृशुर्देवमासीनं कृष्णं हलभृता सह ।
तौ तु पूर्वमुपक्रम्य रोहिणीमभिवाद्य च ।
अभ्यवादयतां देवौ देवकीं रामकेशवौ ।
देवकीं सप्तदेवीनां यथाश्रेष्ठं च मातरः ।
ववन्दे सह रामेण भगवान्वासवानुजः ।
अथासनवरं प्राप्य वृष्णिदारपुरस्कृता ।
उभावङ्कगतौ चक्रे देवकी रामकेशवौ ।
सा ताभ्यामृषभाक्षाभ्यां पुत्राभ्यां शुशुभे तदा ।
देवकी देवमातेव मित्रेण वरुणेन च ।
ततः प्राप्ता यशोदाया दुहिता वै क्षणेन हि ।
जाज्वल्यमाना वपुषा प्रभयातीव भारत ।
एकानङ्गेति यामाहुः कन्यां तां कामरूपिणीम् ।
यत्कृते सगणं कंसं जघान पुरुषोत्तमः ।
ततः स भगवान्रामस्तामुपाक्रम्य भामिनीम् ।
मूर्ध्न्युपाघ्राय सव्येन परिजग्राह पाणिना ।
तां च तत्रोपसंगृह्य प्रियामिव सखीं समाम् ।
दक्षिणेन कराग्रेण परिजग्राह माधवः ।
ददृशुस्तां सभामध्ये भगिनीं रामकृष्णयोः ।
रुक्मपद्मशयां पद्मां श्रीमिवोत्तमनागयोः ।
अथाक्षतमहावृष्ट्या लाजपुष्पघृतैरपि ।
वृष्णयोऽवाकिरन्प्रीताः संकर्षणजनार्दनौ ।
सबालाः सहवृद्धाश्च सज्ञातिकुलबान्धवाः ।
उपोपविविशुः प्रीता वृष्णयो मधुसूदनम् ।
पूज्यमानो महाबाहुः पौराणां रतिवर्धनः ।
विवेश पुरुषव्याघ्रः स्ववेश्म मधुसूदनः ।
रुक्मिण्या सहितो देव्या प्रमुमोद सुखी सुखम् ।
तदन्तरं च सत्याया जाम्बवत्याश्च भारत ।
सर्वासां च यदुश्रेष्ठः सर्वकालविहारवान् ।
जगाम च हृषीकेशो रुक्मिण्याः स निवेशनम् ।
एष तात महाबाहो विजयः शार्ङ्गधन्वनः ।
एतदर्थं च जन्माहुर्मानुषेषु महात्मनः ।

Colophon.

भीष्मः ।

द्वारकायां ततः कृष्णः स्वदारेषु दिवानिशम् ।
सुखं लब्ध्वा महाराज प्रमुमोद महायशाः ।
पौलस्य कारणाच्चक्रे विबुधानां हितं तदा ।
सवासवैः सुरैः सर्वैर्दुस्तरं भरतर्षभ ।

(for ययौ). — (L. 1404) T1 करेणुभिर्गज°; G6 तं करेणुं गज°. T1 विमानैर्मरुतां गणाः; G6 °श्च मरुद्गणैः. — (L. 1405) G2 [ऽ]न्व° (for ऽनु°). T1 °वरुणाग्रगाः; G3.5 M1 °वरुणा ग्रहाः. — Colophon. *Adhy. no.:* T1 G2.3.5.6 M1 65. — (L. 1408) T1 यथा (for च याः). — (L. 1411) G6 M1 चैव (for चोभे). — G6 om. from the post. half of line 1411 to the prior half of line 1416. G2 M1 शिशुमा. — (L. 1412) M1 लक्ष्णा (for लक्ष्मणा). T1 सार्धं; G2 चापि; M1 साची (for साध्वी). — (L. 1413) G3 [ऽ]न्ये (for ऽन्याः). — (L. 1414) T1 G2 महात्मनः (for वराङ्गनाः). — (L. 1415) T1 G2.5 प्रियमाणाः. T1 सहाजग्मुर्; G2 ततो जग्मुर्; G3 M1 समाजग्मुर्. — For lines 1416–1440, cf. Hari. 2. 101. 8–21. — (L. 1416) G2 M1 सप्तदेवीनां. — (L. 1418) G2.6 अतिक्रम्य (for उप°). — (L. 1420) G2 रोहिणीं (for देवकीं), and °श्रेष्ठाश्च (for °श्रेष्ठं च). G3 मातरं. — (L. 1421) M1 भगवान्देवकीसुतः. — (L. 1423) G2 उभावंग°. — (L. 1424) G2 M1 शुशुभेधिकं. — (L. 1426) G3.5.6 M1 ह (for हि). — (L. 1428) G2 तामाहुः. — (L. 1430) G2 उत्क्रम्य च; G6 M1 उपक्रम्य. — (L. 1431) G6 पाणिं (for परि-). — (L. 1432) T1 °संगम्य; G2 °चक्रम्य; G6 M1 °संक्रम्य (for °संगृह्य). T1 सखीसमां; G2 सखीमिमां. — (L. 1433) G6 पाणिं (for परि-). — (L. 1435) T1 °पद्माशयां; G6 °पद्मशयाः; M1 °पत्रशयां. G3 रुक्मपादयशापद्मः (sic). G3 श्रीर् (for श्रीम्). G2 °नाभयोः (for °नागयोः). — (L. 1438) G6 M1 ये ज्ञाति° (for सज्ञाति°). — (L. 1441) T1 पुरुषव्याघ्र; M1 पुंडरीकाक्षः. G2 M1 स्वं (for स्व-). — (L. 1443) T1 G5 अनंतरं; G6 तदनंतरं (hypermetric!). G5 सत्यायां. G6 जांबवत्यां च. — (L. 1444) T1 G2 सर्वकालं (for °काल-). — (L. 1445) M1 रुक्मिण्या. G3.5 सं- (for स). — (L. 1446) G6 एतावता (for एष तात). G3 °धन्विनः. — Colophon. *Adhy. no.:* T1 G2.3.5.6 M1 66. — (L. 1448) T1 तदा (for ततः). G2 ततः स द्वारकां कृष्णः. G2 तदानिशं; G6 निवेशनं (for दिवानिशम्). — (L. 1449) G2 महाबाहुः (for °राज). — (L. 1450) G2.3 M1 प्रियं (for हितं). — (L. 1451) M1 दुष्करं (for दुस्तरं).

बाणो नामाभवद्राजा बलेर्ज्येष्ठसुतो बली ।
वीर्यवान्भरतश्रेष्ठ स च बाहुसहस्रवान् ।
ततश्चक्रे तपस्तीव्रं सत्येन मनसा नृप ।
रुद्रमाराधयामास स च बाणः समा बहु ।
तस्मै बहुवरा दत्ताः शंकरेण महात्मना ।
तस्माल्लब्ध्वा वरान्बाणो दुर्लभानसुरैर्भुवि ।
स शोणितपुरे राज्यं चकारारिनिसूदनो बले ।
त्रासिताश्च सुराः सर्वे तेन बाणेन पाण्डव ।
विजित्य विबुधान्सर्वान्सेन्द्रान्बाणः समा बहु ।
अशासत महद्राज्यं कुबेर इव भारत ।
ऋद्ध्यर्थं कुरुते यत्नं तस्य चैवोशना कविः ।
ततो राजन्नुषा नाम बाणस्य दुहिता तथा ।
रूपेणाप्रतिमा लोके मेनकायाः सुता यथा ।
अथोपायेन कौन्तेय अनिरुद्धो महाद्युतिः ।
प्राद्युम्निस्तामुषां प्राप्य प्रच्छन्नः प्रमुमोद ह ।
अथ बाणो महातेजास्तदा तत्र युधिष्ठिर ।
तं गुह्यनिलयं ज्ञात्वा प्राद्युम्निं सुतया सह ।
गृहीत्वा कारयामास वस्तुं कारागृहे बलात् ।
सुकुमारः सुखार्होऽथ तदा दुःखमवाप सः ।
बाणेन खेदितो राजन्ननिरुद्धो मुमोह च ।
एतस्मिन्नेव काले तु नारदो मुनिपुंगवः ।
द्वारकां प्राप्य कौन्तेय कृष्णं दृष्ट्वा वचोऽब्रवीत् ।

कृष्ण कृष्ण महाबाहो यदूनां कीर्तिवर्धन ।
त्वत्पौत्रो बाध्यमानोऽथ बाणेनामिततेजसा ।
कृच्छ्रं प्राप्तोऽनिरुद्धो वै शेते कन्यागृहे सदा ।
एवमुक्त्वा सुरर्षिर्वै बाणस्याथ पुरं ययौ ।
नारदस्य वचः श्रुत्वा ततो राजञ्जनार्दनः ।
आहूय बलदेवं वै प्रद्युम्नं च महाद्युतिम् ।
आरोह गरुत्मन्तं ताभ्यां सह जनार्दनः ।
ततः सुपर्णमारुह्य त्वरमाणा नरर्षभाः ।
जग्मुः क्रुद्धा महावीर्या बाणस्य नगरं प्रति ।
अथासाद्य महाराज तत्पुरं ददृशुश्च ते ।
ताम्रप्राकारसंवीतां रूप्यद्वारैश्च शोभिताम् ।
हेमप्रासादसंबाधां मुक्तामणिविचित्रिताम् ।
उद्यानवनसंपन्नां नृत्तगीतैश्च शोभिताम् ।
तोरणैः पक्षिभिः कीर्णां पुष्करिण्यैश्च शोभिताम् ।
तां पुरीं स्वर्गसंकाशां हृष्टपुष्टजनाकुलाम् ।
दृष्ट्वा मुदा युतां हैमां विस्मयं परमं ययुः ।
तस्य बाणपुरस्यासन्द्वारस्था देवताः सदा ।
महेश्वरो गुहश्चैव भद्रकाली च पावकः ।
एता वै देवता राजन्ररक्षुस्तां पुरीं सदा ।
अथ कृष्णो बलाज्जित्वा द्वारपालान्युधिष्ठिर ।
सुसंक्रुद्धो महातेजाः शङ्खचक्रगदाधरः ।
आससादोत्तरद्वारं शंकरेणाभिपालितम् ।

— (L. 1452) G_2 om. the prior half. G_3 M_1 ज्येष्ठः (for ज्येष्ठ-). — (L. 1453) $G_{5.6}$ भरतश्रेष्ठः. G_6 ह (for च). — (L. 1454) G_2 तेपे (for चक्रे). T_1 $G_{2.6}$ M_1 सत्वेन (for सत्येन). — (L. 1456) M_1 बहु तस्मै वरा दत्ताः. — (L. 1457) G_2 तांश्च (for तस्माल्). T_1 वराद्बाणो; G_6 महाबाहुर्. G_3 अमरैर्भुवि; G_5 स सुरैरपि (for असुरैर्भुवि). G_3 दुर्लभांश्च सुरैर्भुवि; G_6 वरं बाणो महाबलः. — (L. 1458) G_6 शोणितपुरं. G_6 भुवि (for बले). — (L. 1460) G_2 सेंद्रान् (for सर्वान्). T_1 बभूः; G_5 बहुः; G_6 भुवि (for बहु). G_2 बाणः संवत्सरान्बहून् (for the post. half). — (L. 1462) Om. in G_2 M_1. T_1 G_5 यज्ञं (for यत्नं). — (L. 1463) M_1 च या (for तथा). — G_2 M_1 om. line 1464. — (L. 1465) G_6 येनोपायेन बद्धोसौ. M_1 येन केनाप्युपायेन. — (L. 1466) T_1 G_2 प्रद्युम्न(G_2 °म्नि)स्. — (L. 1467) G_6 महाबाहुस् (for °तेजास्). T_1 ततस्; M_1 तात (G_2 तदा). — (L. 1468) G_2 गुह्यं (for गुह्य-), and प्रद्युम्निं (for प्रा°). G_6 स तया (for सुतया). $G_{2.6}$ M_1 तदा (for सह). — (L. 1469) M_1 बद्धं (*sup. lin.* बंधं) (for वस्तुं). G_6 वस्तुं राजबले गृहात्. — (L. 1470) G_2 M_1 तथा (G_2 °दा) दुःखसमन्वितः. — (L. 1471) G_2 M_1 घातितो (for खेदितो). G_6 मुमोच ह. — (L. 1472) T_1 $G_{3.5}$ M_1 तस्मिन्नेव च काले तु (G_3 ततः काले); G_6 अस्मिन्नेव तु काले तु.

— (L. 1475) G_2 पौत्रस्ते (for त्वत्पौत्रो). G_2 M_1 बा(M_1 ब)ध्यमानोद्य; G_3 °मानेन. G_3 [अ]मित° (for [अ]मित°). — (L. 1476) G_2 शेते कन्यापुरे तथा. — (L. 1477) G_2 एतदुक्त्वा. T_1 मुरः सर्वैर् (for सुरर्षिर्वै). — (L. 1479) T_1 G_3 बलदेवा वै. — (L. 1480) G_6 द्वाभ्यां (for ताभ्यां). — (L. 1481) G_2 तदा (for ततः), and ततस्ते भरतर्षभ (for the post. half). — (L. 1483) G_3 तत्पुरीं.
(L. 1484) T_1 ताम्रप्रकारसंवीतां. G_2 ताम्रप्राकारसंवृतां हेमप्राकारसंवृतां. — (L. 1485) Om. in G_2. G_3 हेमप्राकारसं°. — (L. 1486) G_2 °वनसंनाद्यां. — (L. 1487) G_2 पुष्करिण्योपशोभितां; G_3 पुष्करिण्या च शो°. — (L. 1489) G_2 युताः सर्वे; M_1 युता मैना (for युतां हैमां). — (L. 1490) T_1 $G_{5.6}$ तत्र (for तस्य). T_1 G_3 बाणपुरस्यार्थे; G_5 °स्यार्थं; G_6 °स्याथ. — After line 1490, T_1 $G_{5.6}$ ins.:

एकस्मिन्नग्नयो राजन्नन्यस्मिन्क्रौञ्चदर्पहा ।
महेश्वरः स्वयं राजन्दक्षिणद्वारि तस्थिवान् ।
संस्थिताः पश्चिमद्वारि रुद्रा भूतगणाः खगाः ।

[(L. 1) G_6 एतस्मिन्. — (L. 2) T_1 उत्तर° (for दक्षिण°).]

— (L. 1491) Om. in G_6. G_2 गुरुश्चैव. — (L. 1492) G_2 M_1 तदा (for सदा). — (L. 1494) G_2 °गदासिधृक् (for °गदाधरः). — (L. 1495) G_6 °दोत्तमद्वारं. T_1 $G_{2.6}$

तत्र तस्थौ महातेजाः शूलपाणिर्महेश्वरः ।
पिनाकं सशरं गृह्य बाणस्य हितकाम्यया ।
ज्ञात्वा तमागतं कृष्णं व्यादितास्यमिवान्तकम् ।
ततस्तौ चक्रतुर्युद्धं वासुदेवमहेश्वरौ ।
तद्युद्धमभवद्घोरमचिन्त्यं रोमहर्षणम् ।
अन्योन्यं तौ ततक्षेतामन्योन्यजयकाङ्क्षिणौ ।
दिव्यास्त्राणि च तौ देवौ क्रुद्धौ मुमुचतुश्च तौ ।
ततः कृष्णो रणं कृत्वा मुहूर्तं शूलपाणिना ।
विजित्य तं महादेवं ततो युद्धे जनार्दनः ।
अन्यांश्च जित्वा द्वारस्थान्प्रविवेश पुरोत्तमम् ।
प्रविश्य बाणमासाद्य स तत्राथ जनार्दनः ।
चक्रे युद्धं महत्क्रुद्धस्तेन बाणेन पाण्डव ।
बाणोऽपि सर्वशस्त्राणि शितानि भरतर्षभ ।
सुसंक्रुद्धस्तदा युद्धे पातयामास केशवे ।
पुनरुद्यम्य शस्त्राणां सहस्रं सर्वबाहुभिः ।
मुमोच बाणः संक्रुद्धः कृष्णं प्रति रणाजिरे ।
ततः कृष्णस्तदा छित्वा सर्वशस्त्राणि भारत ।
कृत्वा मुहूर्तं बाणेन युद्धं राजन्नधोक्षजः ।
चक्रमुद्यम्य राजन्वै दिव्यं शस्त्रोत्तमं ततः ।
सहस्रबाहूंश्चिच्छेद बाणस्यामिततेजसः ।
ततो बाणो महाराज कृष्णेन भृशपीडितः ।
छिन्नबाहुः पपाताशु विशाख इव पादपः ।
स पातयित्वा बालेयं बाणं कृष्णस्त्वरान्वितः ।
प्राद्युम्निं मोक्षयामास क्षिप्रं राजगृहे तदा ।
मोक्षयित्वाथ गोविन्दः प्राद्युम्निं सह भार्यया ।
बाणस्य सर्वरत्नानि असंख्यानि जहार सः ।
गोधनान्यथ सर्वस्वं स बाणस्यालये बलात् ।
जहार च हृषीकेशो यदूनां कीर्तिवर्धनः ।
ततः स सर्वरत्नानि चाहृत्य मधुसूदनः ।
क्षिप्रमारोपयांचक्रे सर्वस्वं गरुडोपरि ।
त्वरयाथ स कौन्तेय बलदेवं महाबलम् ।
प्रद्युम्नं च महावीर्यमनिरुद्धं महाद्युतिम् ।
उषां च सुन्दरीं राजन्भृत्यदासीगणैः सह ।
सर्वानेतान्समारोप्य रत्नानि विविधानि च ।
मुदा युक्तो महातेजाः पीताम्बरधरो बली ।
दिव्याभरणचित्राङ्गः शङ्खचक्रगदासिधृक् ।
आरुरोह गरुत्मन्तमुदयं भास्करो यथा ।
अथारुह्य सुपर्णं स प्रययौ द्वारकां प्रति ।
प्रविश्य स्वपुरं कृष्णो यादवैः सहितस्तदा ।
प्रमुमोद तदा राजन्स्वर्गस्थो वासवो यथा ।

Colophon.

भीष्मः ।

सूदिता मौरवाः पाशा निशुम्भनरकौ हतौ ।
कृतक्षेमः पुनः पन्थाः पुरं प्राग्ज्योतिषं प्रति ।

°रक्षितं (for °पालितम्). — (L. 1498) T_1 G_6 गदाहस्तमिवांतकं. — (L. 1499) G_3 ततस्तु चक्रुर्युद्धं तु (for the prior half). — (L. 1500) G_2 विचिंत्यं (for अचिंत्यं). M_1 घोर° (for रोम°). — (L. 1501) G_2 M_1 ततक्षाते (for °क्षेताम्). — (L. 1502) G_3 च ते; M_1 ततो (for the first च तौ). $G_{2.6}$ दिव्यान्यस्त्राणि तौ देवौ. T_1 corrupt. G_2 तदा (for the second च तौ). — (L. 1503) $G_{3.5}$ इति (for ततः). G_6 स कृष्णः समरं कृत्वा. — (L. 1505) T_1 वि- (for च). $G_{3.5}$ स विवेश. — (L. 1507) G_2 महा- (for महत्). $G_{3.5}$ ततो (for तेन). T_1 भारत (for पाण्डव). — (L. 1510) G_2 शस्त्राणि. — (L. 1512) T_1 $G_{3.5}$ तु संछि(G_5 °जि)त्वा; G_6 तथा जित्वा (for तदा छित्वा). G_2 तानि सर्वाणि भारत. — (L. 1513) T_1 युद्ध्वा; G_3 युद्धे (for युद्धं). G_3 रोषम् (for राजन्). G_2 जनार्दनः (for अधोक्षजः). — (L. 1514) G_3 रोषाच्च (for राजन्वै). G_6 तथा (for ततः). — (L. 1515) G_3 सहस्रबाहुं. G_6 °तेजसं. — (L. 1516) G_2 महातेजः (for °राज). — (L. 1517) G_3 भिन्नबाहुः. — (L. 1518) G_2 बाणैस्तं (for बालेयं). — (L. 1519) $G_{3.5}$ प्रद्युम्निं. M_1 मोचयामास. $G_{2.3.6}$ क्षिप्रं. $G_{3.5}$ राजगृहात्; M_1 कारागृहे. — (L. 1521) G_6 दिव्यरत्नानि. G_3 om. from the post. half of line 1521 up to line 1523 (incl.). — (L. 1522) G_2 च (for [अ]थ). T_1 बाणस्य निधयै बलात्; G_5 M_1 वरुणस्यालये ब°. — (L. 1523) G_2 कुलवर्धनः. — (L. 1524) T_1 $G_{3.5.6}$ आहृत्य (for चाहृत्य). — (L. 1525) T_1 आरोपयामास. $G_{3.5}$ तत्सर्वं (for सर्वस्वं). — (L. 1526) T_1 बलदेव- (for °देवं). — (L. 1527) $G_{3.5}$ प्रा(G_5 प्र)द्युम्निं. — G_2 om. lines 1528–1531. — (L. 1528) T_1 G_6 सार्धं (for राजन्). G_3 वृता (for भृत्य-). T_1 G_6 प्रियया चित्रलेखया (T_1 °लेपया) (for the post. half). — (L. 1529) T_1 G_6 दासीगणान् (for सर्वानेतान्). — (L. 1531) T_1 $G_{3.6}$ शार्ङ्ग° (for शङ्ख°). — (L. 1532) G_6 चित्रा भानुरिवाचलं (for the post. half). — (L. 1533) G_3 पुरीं (for प्रति). — (L. 1534) G_5 M_1 ततः (for तदा). — (L. 1535) T_1 G_6 सुखं (for तदा). — Colophon. *Adhy. no.:* T_1 $G_{2.3.5.6}$ M_1 67. Lines 1536–1612 = (var.) Hari. 2. 102. 1–38 (Some lines from this passage agree nearly *verbatim* with Crit. Ed. 3. 13. 26–31). — (L. 1536) G_2 सूदिता द्वारपालाश्च. T_1 निसुंभ°; G_2 ससुंभ°; G_3 निकुंभ°; M_1 निसुंद°. — (L. 1537) G_3 कृतः (for कृत-). G_2 पुनः (for पुरं).

शौरिणा पृथिवीपालास्त्रासिता भरतर्षभ ।
धनुषश्च प्रणादेन पाञ्चजन्यस्वनेन च ।
मेघप्रख्यैरनीकैश्च दाक्षिणात्याभिसंवृतम् ।
रुक्मिणं त्रासयामास केशवो भरतर्षभ ।
ततः पर्जन्यघोषेण रथेनादित्यवर्चसा ।
उवाह महिषीं भोज्यामेष चक्रगदाधरः ।
जारूथ्यामाहुतिः क्राथः शिशुपालश्च निर्जितः
वक्रश्च सह शैब्येन शतधन्वा च क्षत्रियः ।
इन्द्रद्युम्नो हतः कोपाद्यवनश्च कशेरुमान् ।
हतः सौभपतिः साल्वः सहैव क्रथधन्वना ।
पर्वतानां सहस्रं च चक्रेण पुरुषोत्तमः ।
विभिद्य पुण्डरीकाक्षो द्युमत्सेनमयोधयत् ।
महेन्द्रशिखरे चैव निमेषान्तरचारिणौ ।
जग्राह भरतश्रेष्ठ वरुणस्यामितश्चरौ ।
इरावत्यामुभौ चैतावग्निसूर्यसमौ बले ।
गोपतिस्तालकेतुश्च निहतौ शार्ङ्गधन्वना ।
अक्षप्रपतने चैव नेमिहंसपथेषु च ।
उभौ तावपि कृष्णेन सुराष्ट्रौ विनिपातितौ ।
दग्धा वाराणसी तात केशवेन महात्मना ।
सानुबन्धः सराष्ट्रश्च काशीनामृषभो हतः ।
प्राग्ज्योतिषं पुरश्रेष्ठमसुरैर्बहुभिर्वृतम् ।
प्राप्य लोहितकूटानि कृष्णेन वरुणो जितः ।
अजेयो दुष्प्रधर्षश्च लोकपालो महाद्युतिः ।
इन्द्रद्वीपो महेन्द्रेण गुप्तो मघवता स्वयम् ।
पारिजातो हृतः पार्थ केशवेन बलीयसा ।
पाण्ड्यं पौण्ड्रं च मात्स्यं च कलिङ्गं च जनार्दनः ।
जघान सहितानन्यानङ्गराजं च मागधम् ।
एष चैकशतं हत्वा रथेन क्षत्रपुंगवान् ।
गान्धारीमवहत्कृष्णो महिषीं यादवर्षभः ।
अथ गाण्डीवधन्वानं क्रीडार्थं मधुसूदनः ।
जिगाय भरतश्रेष्ठ कुन्त्याश्च प्रमुखे विभुः ।
द्रोणं द्रौणिं कृपं कर्णं भीमसेनं सुयोधनम् ।
चक्रानुयाने सहितान्जिगाय भरतर्षभ ।
बभ्रोश्च प्रियमन्विच्छन्नेष चक्रगदाधरः ।
वेणुदारिहृतां भार्यामुन्ममाथ युधिष्ठिर ।
पर्याप्तां पृथिवीं सर्वां साश्वां सरथकुञ्जराम्

T_1 प्राग्जोतिषपुरं प्रति. — (L. 1538) G_2 शासिता (for त्रासिता). — (L. 1540) G_5 दक्षिणा°; G_6 °संवृता. — (L. 1542) G_5 रथेनात्यंतवर्चसा. — (L. 1543) G_2 उवाच. G_2 भार्याम्; G_6 भार्यां (for भोज्याम्). G_6 रूपेणाप्रतिमाव्यया (for the post. half). — (L. 1544) G_2 जारूढ्यामाहृत-क्रोधः; G_3 जारूढ्यामाहृतिक्राथः; G_6 जारूथ्यामाहृतिः क्रामः. — (L. 1545) G_2 शल्येन (for शैब्येन). — (L. 1546) G_6 गतः (for हतः). T_1 G_5 क्रोधाद् (for कोपाद्). G_2 कशेरुतान्. — (L. 1547) G_2 चैव (for साल्वः). G_2 माल्वश्च; G_6 सहेव (for सहैव). T_1 क्रोधधन्वना; G_2 क्रथधन्विनः; G_6 कृतधन्वना; M_1 क्रथकौशिकौ (*sup. lin.* शतधन्वना). — (L. 1549) G_2 विभज्य (for °भिद्य). — (L. 1551) G_2 रावणस्य हतौ चरौ; G_3 वानरावहितश्चरौ; G_5 वरुणश्चाभितश्चरौ; G_6 M_1 रावणस्याहि(M_1 °भि)तश्चरौ. — (L. 1552) T_1 महाभागौ; $G_{2.6}$ महातेजा (G_6 °जाम्); G_3 उभौ जातौ; M_1 महाराज (for उभौ चैतौ). T_1 [अ]भिसूर्यसमौ; G_2 अपि सूर्यसमो. — (L. 1553) T_1 G_6 तालजंघश्च; G_3 ताळकेताश्च. G_2 शार्ङ्गधन्विना. — T_1 G_6 ins. after line 1553 (G_6 om. line 1554):

गोमन्तशिखरे केचित्केचिद् घ्नते निपातिताः ।
पाण्ड्याः पौण्ड्राश्च राजानो ह्यङ्गवङ्गकलिङ्गपाः ।

[(L. 1) G_6 [ऽ]थ शौरिणा (for निपा°). (L. 2) G_6 मत्स्याश्च (for राजानो), and अंगवंगकलिंगकाः.]

G_6 cont.:

निमिहंसपतिं चैव कृष्णस्तु हतवान्पुरा ।

— (L. 1554) G_3 °प्रपतनश्चैव. T_1 -वर्षेषु; G_2 -पदेषु; G_3 -पथेपि (for -पथेषु). M_1 °हंसश्च दानवौ. — (L. 1555) Om. in G_6. G_2 स्वराष्ट्रे; M_1 सुराष्ट्रौ. G_3 च निपातितौ. — (L. 1556) T_1 G_6 तेन (for तात). T_1 केनचित्कारणेन च; G_6 पुरं स्वर्गमिवापरं (for the post. half). — G_6 om. lines 1557–1558. — (L. 1557) T_1 सानुबंधः. G_2 सुराष्ट्रं च. T_1 G_2 M_1 अधिपो (for ऋषभो). — (L. 1558) Om. in $G_{2.3}$. $G_{3.5}$ पुरः श्रेष्ठम्. M_1 बलिभिर् (for बहु°). — (L. 1559) G_6 वरुणोदितः. — G_6 om. lines 1560–1564. — (L. 1561) G_2 इंद्रद्वीपे. G_2 भगवता (for मघ°). G_3 गुप्ते भगवता त्वदः (for the post. half). T_1 इंद्रो देवगणैः सार्धं जीतो जित्वा गजोत्तमं. — (L. 1562) G_2 पारिजाता हृताः. T_1 G_2 पार्थः. G_2 केशवेन महात्मना. — (L. 1563) T_1 G_5 मत्स्यं च. — (L. 1565) G_6 -रथे (for -शतं). G_3 सेना-क्षत्रियपुंगवान्; G_6 रथेन क्षत्रियर्षभान्. — (L. 1566) T_1 G_5 M_1 आवहत्; G_6 अहजत् (sic). G_6 महर्षीं (for महिषीं). — (L. 1567) G_2 एष (for अथ). M_1 (*sup. lin.*) क्रीडायां. — (L. 1568) G_2 भरतश्रेष्ठ. G_2 प्रभुः; G_6 [ऽ]पि तु (for विभुः). — After line 1568, G_6 ins.:

विदितं च कुरुश्रेष्ठ यमौ चैवात्र यं जयम् ।

— (L. 1570) G_3 चक्रानुयाने. — (L. 1571) G_6 धृष्टद्युम्नं विजित्य सः (for the post. half). — (L. 1572) T_1 G_2 वेणुदारी वृतां; G_5 °रिहृतां. G_2 प्रममाथ; M_1 (*sup. lin.*) आजहार (for उन्ममाथ). — After line 1572, G_6 ins.:

अयं दुःशासनस्तस्य गदया पोथितस्तदा ।

— (L. 1573) Om. in G_6. G_3 पर्याप्तः. — (L. 1574) T_1 G_2 वेणुदारीवशे; G_3 °रिवशो. — After line 1574, G_6 ins.:

वेणुदारिवशे युक्तां जिगाय मधुसूदनः ।
अवाप्य तपसा वीर्यं बलमोजश्च भारत ।
त्रासिताः सगणाः सर्वे बाणेन विबुधाधिपाः ।
वज्राशनिगदापाशैस्त्रासयद्भिरनेकशः ।
तस्य नाभीद्रणे मृत्युर्देवैरपि सवासवैः ।
सोऽभिभूतश्च कृष्णेन निहतश्च महात्मना ।
छित्त्वा बाहुसहस्रं तद्गोविन्देन महात्मना ।
एष पीठं महाबाहुः कंसं च मधुसूदनः ।
पैठकं चातिलोमानं निजघान जनार्दनः ।
जम्भमैरावतं चैव विरूपं च महायशाः ।
जघान भरतश्रेष्ठ शम्बरं चारिमर्दनम् ।
एष भोगवतीं गत्वा वासुकिं भरतर्षभ ।
निर्जित्य पुण्डरीकाक्षो रौहिणेयममोचयत् ।
एवं बहूनि कर्माणि शिशुरेव जनार्दनः ।
कृतवान्पुण्डरीकाक्षः संकर्षणसहायवान् ।
एवमेषोऽसुराणां च सुराणां चापि सर्वशः ।
भयाभयकरः कृष्णः सर्वलोकेश्वरः प्रभुः ।
एवमेष महाबाहुः शास्ता सर्वदुरात्मनाम् ।
कृत्वा देवार्थममितं स्वस्थानं प्रतिपत्स्यते ।
एष भोगवतीं रम्यामृषीकान्तां महायशाः ।
द्वारकामात्मसात्कृत्वा सागरं गमयिष्यति ।
बहुपुण्यवतीं रम्यां चैत्ययूपवतीं शुभाम् ।
द्वारकां वरुणावासं प्रवेक्ष्यति सकाननाम् ।
तां सूर्यसदनप्रख्यां मनोज्ञां शार्ङ्गधन्वनः ।
विसृष्टां वासुदेवेन सागरः प्लावयिष्यति ।
सुरासुरमनुष्येषु नासीन्न भविता क्वचित् ।
यस्तामध्यवसद्राजा अन्यत्र मधुसूदनात् ।
आजमानास्तु शिशवो वृष्ण्यन्धकमहारथाः ।
तज्जुष्टं प्रतिपत्स्यन्ते नाकपृष्ठं गतासवः ।
एवमेष दशार्हाणां विधाय विधिना विधिम् ।
विष्णुर्नारायणः सोमः सूर्यश्च भविता स्वयम् ।
अप्रमेयोऽनियोज्यश्च यत्रकामगमो वशी ।
मोदते भगवान्भूतैर्बालः क्रीडनकैरिव ।
नैष गर्भत्वमापेदे न योन्यामावसत्प्रभुः ।
आत्मनस्तेजसा कृष्णः सर्वेषां कुरुते गतिम् ।
यथा बुद्बुद उत्थाय तत्रैव तु निलीयते ।
चराचराणि भूतानि तथा नारायणे सदा ।
न प्रमातुं महाबाहुः शक्यो भारत केशवः ।
परं ह्यपरमेतस्माद्विश्वरूपान्न विद्यते ।

Colophon.

22

After 2. 38. 31, S (G4 om.) ins.:

हंसस्य तद्वचः श्रुत्वा मुदिताः सर्वपक्षिणः ।
ऊचुश्चैनं खगा हंसं परिवार्य च सर्वशः ।

बभ्रुवे दत्तवान्राजन्नसाकं पश्यतामसौ ।
ततः प्रभृति राजानः सर्वे बिभ्यति चास्य वै ।

— G6 om. lines 1575–1581. — (L. 1575) G2 अवाच्यं तपसो वीर्यं. — (L. 1576) G3 विबुधाः (for सगणाः). — (L. 1577) G2 °बाणैस् (for °पाशैस्). G2 M1 ताडय° (for त्रासय°). — (L. 1578) M1 यस्य नाधिगतो मृत्युर् (for the prior half). G2 सुरासुरैः (for सवासवैः). — (L. 1579) M1 महासुरः (for °त्मना). — (L. 1580) Om. in T1 G2.5.6. — (L. 1581) G3 एष वीरं महाबाहुं. — After line 1581, G2 repeats line 1575. — (L. 1582) G3 पैलकं. G2 चातिलोमानि. G6 पैश्कं च त्रिलोमान; M1 पैठिकं चासिलोमानं. — (L. 1583) G2 जंबुम्. G6 जंबमैरावतं चापि. — (L. 1584) T1 G2.5 चारिमर्दनः. — (L. 1585) G6 वासुकिं सर्वराजभिः. — (L. 1586) G2 M1 रौक्मिणेयम् (for रौहि°). — (L. 1587) M1 शिशुरेष. — (L. 1589) G6 चैव (for चापि). — (L. 1590) G3 भयाभयंकरः. — (L. 1591) G2.6 एव (for एष). — After line 1591, G6 ins.:

यत्करिष्यति तत्सर्वं पश्यसि त्वं शृणोषि च ।

— G6 om. lines 1592–1593. — (L. 1592) M1 स्वं (for स्व-). G2 स्वस्थानं प्राप्यते पुनः; G3 °नं प्रतिपद्यते. — (L. 1593) G2 पुण्याम् (for रम्याम्). — (L. 1594) G3 om. the prior half. G3 विधिवद् (for सागरं). G2 स गमिष्यति (for गमयिष्यति). — G6 om. lines 1595–1599. — (L. 1595) T1 G2 बहुरम्यवतीं पुण्यां; M1 °पुण्यवती रम्या. M1 चैत्ययूपवती शिवा. — (L. 1596) M1 द्वारका. T1 G2 वरुणावासां. M1 सकानना. — (L. 1597) M1 मतङ्गः (for मनोज्ञां). T1 °धन्वनां. — (L. 1598) T1 विशिष्टां; G5 विश्लिष्टां. G5 प्लवयिष्यति. — (L. 1599) T1 G2 [अ]भून् (for [आ]सीन्). — (L. 1600) G2 राजन् (for राजा). T1 G5 M1 यस्तामध्यावसद्राजा (M1 °वसेद्राजन्); G6 कस्तामर्येवसद्राजन्. G3 नान्यत्र. — G6 om. lines 1601–1602. — (L. 1601) M1 शशिवद् (for शिशवो). — (L. 1602) G2 तेदुष्टं; M1 स्वैर्जुष्टं (for तज्जुष्टं). T1 नाकपृष्ठ-; G5 नागपृष्ठं. — (L. 1603) G2 एवमेव; G5 एष एव (for एवमेष). G6 दाशार्हाणां. — (L. 1604) G5 सविता (for भविता). — G6 om. lines 1605–1606. — (L. 1607) T1 G6 आपेते (for आपेदे). G3 विभुः (for प्रभुः). — (L. 1609) G2 परिलीयते; G6 तु विलीयते. — (L. 1611) G2 तत् (for न). G6 भरत. — (L. 1612) G2.3.6 परं हि परम(G3 °त)स्तस्माद्. G2 विश्वरूपं. — Colophon. *Adhy. no.*: T1 G2.3.5.6 M1 68.

22

(L. 1) G2 तु (for तद्). — (L. 2) G3 परिपूज्य (for

पक्षिणः ।
कथयस्व भवान्धर्मं पक्षिणां तत्समासतः ।
को हि नाम द्विजश्रेष्ठ ब्रूहि नो धर्ममुत्तमम् ।
हंसः ।
प्रजास्वहिंसा धर्मो वै हिंसाधर्मः खगव्रजाः ।
एतदेवानुबोद्धव्यं धर्माधर्मः समासतः ।
वृद्धहंसवचः श्रुत्वा पक्षिणस्ते सुसंहिताः ।
ऊचुश्च धर्मलुब्धास्ते स्मयमाना इवाण्डजाः ।
पक्षिणः ।
धर्मं यः कुरुते नित्यं लोके धीरतरोऽण्डजः ।
स यत्र गच्छेद्धर्मात्मा तन्नो ब्रूहीह तत्त्वतः ।
हंसः ।
धर्मं यः कुरुते नित्यं लोके सद्वृत्तिमास्थितः ।
स गच्छेत्सर्वलोकान्वै तथा वै नियतं खगाः ।
पक्षिणः ।
ज्ञात्वा हि धर्माधर्मं च नित्यं लोके द्विजोत्तम ।
दुर्लभं स्वर्गलोकं तु तं कस्मात्त्वं न गच्छसि ।
हंसः ।
बाला यूयं न जानीध्वं धर्मसूक्ष्मं विहंगमाः ।
धर्मं यः कुरुते लोके सततं शुभबुद्धिना ।
स चायुषोऽन्ते स्वं देहं त्यक्त्वा स्वर्गं तु गच्छति ।
स चाहमपि च त्यक्त्वा काले देहमिमं द्विजाः ।
स्वर्गलोकं गमिष्यामि इयं धर्मस्य वै गतिः ।
शिशुपालः ।
एवं धर्मकथां चक्रे स हंसः पक्षिणां भृशम् ।
पक्षिणः शुश्रुवुर्भीष्म सततं धर्ममेव ते ।

23

After 2. 41. 12, K4 V1 B (B1 ...) D (except D4. 6) S (G1. 2 after 11) ins.:

पृथिव्यां सागरान्तायां यो वै प्रतिसमो भवेत् ।
दुर्योधनं च राजेन्द्रमतिक्रम्य महाभुजम् ।
जयद्रथं च राजानं कृतास्त्रं दृढविक्रमम् ।
द्रुमं किंपुरुषाचार्यं लोके प्रथितविक्रमम् ।
अतिक्रम्य महावीर्यं किं प्रशंससि केशवम् ।
वृद्धं च भारताचार्यं तथा शारद्वतं कृपम् ।
अतिक्रम्य महावीर्यं किं प्रशंससि केशवम् ।
धनुर्धराणां प्रवरं रुक्मिणं पुरुषोत्तमम् ।
अतिक्रम्य महावीर्यं किं प्रशंससि केशवम् ।
भीष्मकं च महावीर्यं दन्तवक्त्रं च भूमिपम् ।
भगदत्तं यूपकेतुं जयत्सेनं च मागधम् ।

°वार्य). G6 [अ]थ (for त्र). — (L. 3) T1 G1–3. 5 M om. the ref. M यथा- (for भवान्). G1–3. 6 M तु (for तत्). T1 समानतः; G6 M1 विशेषतः (for समासतः). — (L. 4) G6 मे (for नो). — (L. 5) G1. 2 om. the ref. G3 हिंस्रः प्रजा ह्यधर्मो वै (for the prior half). G3 हिंस्रधर्माः. M खगाः स्मृताः (for खगव्रजाः). — (L. 6) M1 [अ]व- (for [अ]नु-). T1 G3. 5 M °धर्मं; G6 °धर्मौ (for °धर्मः). G1. 2 सनातनः (for समासतः). — (L. 7) M3 एवं (for वृद्ध-). T1 G5 सुसंगताः (for सुसंहिताः). — (L. 8) G3 M1 स्तूयमाना (for स्मय°). — (L. 9) T1 G1. 2 om. the ref. G1 M °तरोंडज. — (L. 10) G3 विहंगम (for [इ]ह तत्त्वतः). — G1. 2 om. lines 11–14 along with the ref. — (L. 11) M सद्वृत्तमास्थितः; G3 संवृत्तमंजसा. — (L. 12) G6 गच्छन् (for गच्छेत्). G5 स्वर्गं° (for सर्व°). G3 निधनं गतः (for नियतं खगाः). — (L. 13) M1 जानन् (for ज्ञात्वा). G3 M त्वं (for च). — (L. 14) M1 दुर्लभः स्वर्गलोकस्तु. G6 तत् (for तं). G3 कंस कस्मान्न गच्छसि (for the post. half). — (L. 16) T1 शुभबुद्धिनां; G3 हितबुद्धिना; G6 शुभदर्शनः; M शुभबुद्धिमान्. — (L. 17) G1 स; G3 च (for तु). — (L. 18) G1. 2. 6 M तथा (for स च). G3 वस् (for the second च). G2. 3. 5 कामं (for काले). T1 G2. 3 अमुं; G5. 6 मम (for इमं). — (L. 20) G6 गतिः (for भृशम्). — (L. 21) G6 द्विजास्तु (for पक्षिणः). G2 सततं (for शुश्रुवुः).

23

(L. 1) Om. in K4. S प्रीतिकरो (for प्रतिसमो). — (L. 2) B3 Dn D2. 3 G5. 6 तं (for च). B3 D1. 2 अतिक्रम्य (for च राजेन्द्रम्), and कुरुराजं (for अतिक्रम्य). — (L. 3) B3 D1. 2 कृतास्त्रं युद्धदुर्मदं; S (except G6 M2) °स्त्रं दृढधन्विनं. — (L. 4) M2 om. (hapl.) from the post. half of line 4 up to the prior half of line 5. K4 लोकेप्रतिमविक्रमं. — (L. 5) = lines 7, 9 and 16. B2–4. 6 D1. 2 G1. 2. 6 M2 माधवं (for केशवम्). K4 माधवं विप्रशंससि. — D3 om. lines 6–8; G4 om. lines 6–10. — (L. 6) K4 V1 B1–3. 6 D1. 3 G5 M1 भरताचार्यं. T1 G3. 5. 6 M transp. तथा and कृपं. K4 कृपं शारद्वतं तृप; G1. 2 कृपं शारद्वतः सुतं. — (L. 7) B3. 6 D1. 2 G1. 2. 3 माधवं (for केशवम्). K4 माधवं किं प्रशंससि. — G3 om. lines 8–16. — (L. 8) Om. in K4 T1 G1–3. 5 M. — K4 D3 S (G4. 6 om.) transp. lines 9 and 10. — (L. 9) M1 महाबाहुं. B3. 6 D1. 2 G1. 2 माधवं (for केशवम्). — (L. 10) D3 G1. 2 दंतवक्रं (as above), the rest °वक्त्रं. — After line 10, D5 repeats lines 7–10. — B (except B3) D1. 2. 5 ins. after line 10 a line similar to line 9 (D5, after the repetition of line 10; and with v.l. माधवं for केशवम् in B3. 6). — G5 om. lines 11–16. — (L. 11) Om. in D3. D5 भार्गवं (for मागधम्). — After line 11, K4 B1. 3. 5. 6 D1. 2. 5 ins. a line

विराटद्रुपदौ चोभौ शकुनिं च बृहद्बलम् ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ पाण्ड्यं श्वेतमथोत्तमम् ।
शङ्खं च सुमहाभागं वृषसेनं च मानिनम् ।
एकलव्यं च विक्रान्तं कालिङ्गं च महारथम् ।
अतिक्रम्य महावीर्यं किं प्रशंससि केशवम् ।

24

After 2. 42. 4, S ins.:

पश्यतां भूमिपालानां शिशुपालः प्रतापवान् ।
स रणायैव संक्रुद्धः संनद्धः सर्वराजभिः ।
सुनीथः प्रययौ क्षिप्रं पार्थयज्ञजिघांसया ।
ततश्चक्रगदापाणिः केशवः केशिहा हरिः ।
सध्वजं रथमास्थाय दारुकेण सुसत्कृतम् ।
भीष्मेण दत्तहस्तोऽसौ युद्धाय समुपस्थितः ।
तेन पापस्वभावेन कोपितान्सर्वपार्थिवान् ।
आससाद तदा कृष्णः सज्जितैकरथे स्थितः ।
ततः पुष्करपत्राक्षं गरुडध्वजमच्युतम् ।
दिवाकरमिवोद्यन्तं ददृशुः सर्वपार्थिवाः ।
दृष्ट्वा कृष्णमथायान्तं प्रतपन्तमिवौजसा ।
स्थितं पुष्परथे दिव्ये पुष्पकेतुमिवापरम् ।
यथार्हं केशवे वृत्तिमवशाः प्रतिपेदिरे ।
तानुवाच महाबाहुर्महासुरनिबर्हणः ।
वृष्णिवीरस्तदा राजन्सान्त्वयन्परवीरहा ।
अपेत सबलाः सर्वे आश्वस्ता मम शासनात् ।
मा दुष्टान्दूषयेत्पाप एष वै सर्वपार्थिवान् ।

25

After 2. 42. 7^{ab}, G_6 ins.:

बभ्रोर्भार्यामथादत्ते समापश्यन्त यादवाः ।
तदानीं हन्तुमारब्धो न भज्येनमथान्यता ।
तस्यर्थे व भवो वध्वा (sic) तदासन्संवृतं नृपान् ।
अतिप्रसंगदोषेण तामादाय च केवलम् ।
बभ्रवे दत्तवान्पूर्वं युष्माकं पश्यतां मिथः ।
गोमन्ते पर्वते पूर्वं निहते मागधेऽपि च ।
अनेन च सृगालेन न वै पादिदं (sic) किल ।
ततः कुण्डिनयात्रायां कृतवान्विप्रियाणि मे ।
तानि सर्वाणि संख्यातुं न शक्ष्यामि नराधिपाः ।
काकतालीयन्यायेन सर्वं मे रिपुनाशनम् ।
एतस्मिन्कलहे भूपाः कोटिशस्तु मया हताः ।
क्षमा लालज्जयाम्यद्य (sic) दुष्टस्त्रीहरणं यथा ।
पितृष्वस्रे प्रियं भूपाः करिष्येऽन्यं महत्तरम् ।

26

S ins. after 2. 42. 11 (G_6, which om. 7^{c}–11^{d}, ins. after App. I No. 25):

विशालराज्ञो दुहितां मम पित्रा वृतां सतीम् ।
अनेन कृत्वा संधानं करूशेन जिहीर्षया ।
वृष्णिदारान्विलुप्यैष हत्वा च कुकुरान्धकान् ।
पापबुद्धिरुपातिष्ठत्संप्रविश्य ससंभ्रमम् ।
जरासंधं समाश्रित्य कृतवान्विप्रियाणि मे ।
तानि सर्वाणि संख्यातुं न शक्ष्यामि नराधिपाः ।

similar to line 9 (with v.l. माधवं for केशवम् in B_6). — T_1 G_3 om. lines 12–16; $G_{1.2.4}$ M om. lines 12–15. — (L. 12) $B_{1.3.4.6}$ D_3 महाबलं. — (L. 13) B (except B_3) $D_{1-3.5}$ °थोत्तरं. — (L. 14) B_3 अंगं (for शङ्खं). K_4 $B_{1.4.6}$ °वीर्यं (for °भागं). — (L. 15) K_4 B_6 D_{1-3} कलिंगं. — (L. 16) $B_{2.6}$ $G_{1.2}$ माधवं (for केशवम्). K_4 माधवं किं प्रशंससि.

24

(L. 1) $G_{5.6}$ सर्वभूतानां (for भूमिपालानां). — (L. 2) G_6 सुरणायैव; M_2 रणायैव तु (for स रणायैव). G_3 संक्रुद्धः (for संनद्धः). — (L. 5) $G_{2.3}$ M om. the post. half of line 5 and the prior half of line 6. G_4 पौरुषेण समन्वितः (for the post. half). — (L. 6) G_6 आरुरोह रथोत्तमं (for the post. half). — (L. 7) $G_{1.2}$ M_2 पापस्वनेनैव; G_5 कोपस्वभावेन. — (L. 8) G_2 जितैरेकरथस्थितः (for the post. half). — (L. 9) G_6 तार्क्ष्यध्वजरथस्थितं (for the post. half). — (L. 11) T_1 $G_{4.6}$ आरोपयंतं स्वां केचित् (G_6 ज्यां कृष्णं). G_5 प्रपतंतम् (for प्रतपन्तम्). — G_{1-3} M om. line 12. — After line 12, G_4 repeats line 11. — (L. 13) G_1 अथार्हां; M_1 यथार्हां. — (L. 15) G_3 M_1 त्वया; G_4 तथा; M_2 स्थितान् (for तदा). T_1 G_2 परवीरहन् (G_2 °ह); G_3 M_1 परया गिरा. — (L. 17) T_1 G_1 अदुष्टो (T_1 °ष्टं); G_2 मा दुष्टो; G_{3-5} अदू(G_5 °दु)ष्टान् (for मा दुष्टान्). G_5 पापाद् (for पाप). $G_{5.6}$ M वः (for वै). T_1 $G_{2.3.6}$ M_1 सर्वपार्थिवाः.

26

G_6 om. lines 1–7. G_{1-3} M_1 transp. lines 1–2 and 3–4. — (L. 1) T_1 G_3 M दुहिता. G_4 विशालराज्ञो दुर्विनीताम् (hypermetric!). G_3 सति; G_4 अपि (for मम). T_1 M_2 वृता सती. — (L. 2) M_1 कारुशेन. T_1 G_{3-5} M जिहीर्ष(G_3 °र्षि)ता. — G_5 om. lines 3–4. — (L. 5) M_2 जरासंधः. — (L. 6) G_2 शक्नोमि (for शक्ष्यामि). T_1 नराधिपाः

एवमेतदपर्यन्तमेव वृष्णिषु किल्बिषी ।
अस्माकमयमारम्भाञ्चकार परमानृजुः ।
शतं क्षन्तव्यमस्माभिर्वधार्हाणां किलागसाम् ।
बद्धोऽस्मि समयैर्घोरैर्मातुरस्यैव संगरे ।
तत्तथा शतमस्माकं क्षान्तं क्षयकरं मया ।
द्वौ तु मे वधकालेऽस्मिन्न क्षन्तव्यौ कथंचन ।
यज्ञविघ्नकरं हन्यां पाण्डवानां च दुर्हृदम् ।
इति मे वर्तते भावस्तस्मिन्नीयां कथं न्वहम् ।

27

After 2. 42. 14[ab], G1 ins. (cf. App. I, No. 28, lines 34–68):

आकालिकं पुष्पफलं राष्ट्रक्षोभं विनिर्दिशेत् ।
वनस्पतिः पूज्यमानः पूजितोऽपूजितोऽपि वा ।
यदा भज्येत वातेन भिद्यते नमितोऽपि वा ।
अग्निवायुभयं विद्याच्छ्रेष्ठो वारि विनश्यति ।
दिशः सर्वाश्च दीप्यन्ते जायन्ते राजविभ्रमाः ।
भिद्यमानो यदा वृक्षो निनदेच्चापि पातितः ।
सह राष्ट्रं च पतितं न तं वृक्षं प्रपातयेत् ।
अथैनं छेदयेत्कश्चित्प्रतिक्रुद्धो वनस्पतिः ।
छेत्ता भेत्ता पतिश्चैव क्षिप्रमेव नशिष्यति ।
देवतानां च पतनं मण्टपानां च पातनम् ।
अचलानां प्रकम्पश्च तत्पराभवलक्षणम् ।
अर्चा यत्र प्रनृत्यन्ति नदन्ति च हसन्ति च ।
उन्मीलन्ति निमीलन्ति राष्ट्रक्षोभं विनिर्दिशेत् ।
शिला यदि प्रसिञ्चन्ति स्नेहांश्चोदकसंभवान् ।
अन्यद्वा विकृतं किंचित्तद्भयस्य निदर्शनम् ।
म्रियन्ते वा महामात्रा राजा सपरिवारकः ।
पुरस्य वा भवेद्व्याधी राष्ट्रे देशे च विभ्रमाः ।
देवतानां यदावासे राज्ञां वा यत्र वेश्मनि ।
भाण्डागारायुधागारे निविशेत यदा मधु ।
सर्वं तदा भवेत्स्थानं हन्यमानं बलीयसा ।
आगन्तुकं भयं तत्र भवेदित्येव निर्दिशेत् ।
पादपश्चैव यो यत्र रक्तं स्रवति शोणितम् ।
दन्ताग्रात्कुञ्जरो वापि शृङ्गाद्वा वृषभस्तथा ।
पादपाद्वाङ्गविभ्रंशः कुञ्जराद्राजविभ्रमः ।
गोब्राह्मणविनाशः स्याद्वृषभस्येति निर्दिशेत् ।
छत्रं नरपतेर्यत्र निपतेत्पृथिवीतले ।
सराष्ट्रो नृपतिस्तत्र क्षिप्रमेव विनश्यति ।
देवागारेषु वा यत्र राज्ञो वा यत्र वेश्मनि ।
विकृतं यदि दृश्येत नागरागेषु वा पुनः ।
तस्य देशस्य पीडा स्याद्राज्ञो जनपदस्य वा ।
अनावृष्टिभयं घोरमतिदुर्भिक्षमादिशेत् ।

28

After 2. 42. 16. 8 (in G3 after 16[a]) ins.:

विहाय परमोद्विग्नाश्चेदिराजं चमूमुखे ।
तांस्तु विप्रद्रुतान्सर्वान्साश्वपत्तिरथद्विपान् ।
दाशिनान्वृष्णिवीरेण तामिनानुरूविक्रमान् ।
कृष्णतेजोहतान्सर्वान्समीक्ष्य वसुधाधिपान् ।
शिशुपालो रथेनैकः प्रत्युपायात्स केशवम् ।
रुषा ताम्रेक्षणो राजञ्शलभः पावकं यथा ।

Colophon.

वैशंपायनः ।

ततो युद्धाय संनद्धं चेदिराजं युधिष्ठिरः ।
दृष्ट्वा मतिमतां श्रेष्ठो नारदं समुवाच ह ।

युधिष्ठिरः ।

अन्तरिक्षे च भूमौ च न तेऽस्त्यविदितं क्वचित् ।
यानि राजविनाशाय भौमानि च खगानि च ।
निमित्तानीह जायन्ते उत्पाताश्च पृथग्विधाः ।
एतदिच्छामि कार्त्स्न्येन श्रोतुं त्वत्तो महामुने ।

वैशंपायनः ।

इत्येवं मतिमान्विप्रः कुरुराजस्य धीमतः ।
पृच्छतः सर्वमव्यग्रमाचचक्षे महायशाः ।

(for नरा°). — (L. 7) T1 G3–5 किल्बिषं. — G2 om. lines 8–10. — (L. 8) G1 आरंभान्; G4 आतंकान्; G6 आरंभं. — (L. 9) G1 कृतागसां; G6 किलार्हणां (for किलागसाम्). — (L. 10) G3 स्व-; G6 [ऽ]स्य (for ऽस्मि). G1 समये घोरे. G1 संनिधौ (for संगरे). — (L. 11) G6 तचथा. G4 शांतम् (for शतम्). — (L. 12) G2.6 M2 न क्षंतव्यं (G6 °व्यः); G5 अक्षंतव्ये. — (L. 13) T1 G3.4 दुर्हृदां.

28

G2 om. lines 1–4; G3 om. line 1 and the prior half of line 2. — (L. 2) G4 द्रौद्र द्रुतान् (for विप्रद्रुतान्). G3 विश्व°; G4.6 अश्व° (for साश्व°). — (L. 3) Om. in G6. G3 विष्णु° (for वृष्णि°). — (L. 4) G6 कृष्णतेजोविनिर्दग्धान्. G6 M1 संवीक्ष्य. — (L. 5) T1 प्रत्युपेयात्; G4 °यायात् (for °पायात्). — (L. 6) Om. in G3 M1. G4 रोष- (for रुषा). — Colophon. *Adhy. no.:* T1 G2.3.5.6 M1 75; G4 51. — (L. 8) G2.3.6 M1 श्रेष्ठं. M1 नारदं वाक्यमब्रवीत्. — (L. 9) T1 G2.6 M1 om. the ref. — (L. 10) G3 राज- (for यानि), and खचराणि (for च खगानि). — (L. 11) G2 विजानंत (for [इ]ह जायन्ते). — (L. 12) T1 महामुनेः. — (L. 14) G6 पृच्छतः सोपि तत्सर्वम्, and

नारदः ।
पराक्रमं च मार्गं च संनिपातं समुच्छ्रयम् ।
आरोहणं कुरुश्रेष्ठ अन्योन्यं प्रति सर्पणम् ।
रश्मीनां व्यतिसंसर्गं व्यायामं वृत्तिपीडनम् ।
दर्शनादर्शनं चैव अदृश्यानां च दर्शनम् ।
हानिं वृद्धिं च ह्रासं च वर्णस्थानं बलाबलम् ।
सर्वमेतत्परीक्षेत ग्रहाणां ग्रहकोविदः ।
भौमाः पूर्वं प्रवर्तन्ते खेचराश्च ततः परम् ।
उत्पद्यन्ते च लोकेऽस्मिन्नुत्पाता देवनिर्मिताः ।
यदा तु सर्वभूतानां छाया न परिवर्तते ।
अपरेण गते सूर्ये तत्पराभवलक्षणम् ।
अच्छाये विमलच्छाया प्रतिच्छायेव लक्ष्यते ।
यत्र चैत्यकवृक्षाणां तत्र विद्यान्महद्भयम् ।
शीर्णपर्णप्रवालाश्च शुष्कपर्णाश्च चैत्यकाः ।
अपभ्रष्टप्रवालाश्च तत्राभावं विनिर्दिशेत् ।
स्निग्धपत्रप्रवालाश्च दृश्यन्ते यत्र चैत्यकाः ।
ईहमानाश्च दृष्टाश्च भावस्तत्र न संशयः ।
पुष्पे पुष्पं प्रजायेत फले वा फलमाश्रितम् ।
राजा वा राजमात्रो वा मरणायोपपद्यते ।
प्रावृट्छरदि हेमन्ते वसन्ते वापि सर्वशः ।
अकालजं पुष्पफलं राष्ट्रक्षोभं विनिर्दिशेत् ।
नदीनां स्रोतसोऽकाले द्योतयन्ति महाभयम् ।
वनस्पतिः पूज्यमानः पूजितोऽपूजितोऽपि वा ।
यदा भज्येत वातेन भिद्यते नमतेऽपि वा ।
अग्निवायुभयं विद्याच्छ्रेष्ठो वात्र विनश्यति ।
दिशः सर्वाश्च दीप्यन्ते जायन्ते राजविभ्रमाः ।
छिद्यमानो यदा वृक्षो विनदेच्चापि पातितः ।
सह राष्ट्रं च नदति न तं वृक्षं प्रपातयेत् ।
अथैनं छेदयेत्कश्चित्प्रतिक्रुद्धो वनस्पतिम् ।
छेत्ता भेत्ता पतिश्चैव क्षिप्रमेव विनश्यति ।
देवतानां च पतनं मण्डपानां च घुष्टनम् ।
अचलानां प्रकम्पश्च तत्पराभवलक्षणम् ।
निशि चेन्द्रधनुर्दृष्टं ततोऽपि च महद्भयम् ।
तद्द्रष्टुरेव भीतिः स्यान्नान्येषां भरतर्षभ ।
रात्राविन्द्रधनुर्दृष्ट्वा तद्राष्ट्रं परिवर्जयेत् ।
देवता यत्र नृत्यन्ति नदन्ति च हसन्ति च ।
उन्मीलन्ति निमीलन्ति राष्ट्रक्षोभं विनिर्दिशेत् ।
शिला यत्र प्रसिञ्चन्ति स्नेहांश्चोदकसंभवान् ।
अन्यद्वा विकृतं किंचित्तद्भयस्य निदर्शनम् ।
म्रियते वा महामात्रो राजा सपरिवारकः ।
पुरस्य वा भवेद्व्याधी राष्ट्रे देशे च विभ्रमः ।
देवतानां यदावासे राज्ञां वा यत्र वेश्मनि ।
भाण्डागारायुधागारे निविशेत यदा मधु ।
सर्वं तद्दाहयेत्स्थानं हन्यमानं बलीयसा ।

यथातथं (for महायशाः). — (L. 15) $G_{3.4}$ संनिपात- (for °पातं). G_8 समुच्छ्रियं. — (L. 16) T_1 $G_{3.5.6}$ M_1 अन्योन्यप्रति-. — (L. 17) G_4 प्रतिसंसर्गं; G_6 वृत्ति°; M_1 व्यतिसर्गं च. — (L. 18) G_2 दर्शनादर्शनानां हि दर्शनं चास्य दर्शनं. — (L. 19) T_1 G_5 हानिवृद्धी. M_1 वर्णं स्थानं. G_8 महाबलं. — (L. 20) T_1 °कोविदाः. G_3 गृहाणां गृह°. — (L. 21) G_4 प्रपद्यंते (for प्रवर्तन्ते). — (L. 22) G_8 उत्पाद्यंते. — (L. 23) G_2 नु (for न). T_1 परिपत्स्यते (for °वर्तते). — (L. 24) $G_{2.4}$ अपराह्णे (for °रेण). G_2 यत्पराभवमक्षयं (for the post. half). — (L. 25) T_1 $G_{5.6}$ विमला (for विमल-). G_2 °च्छायैव. G_{2-6} M_1 दृश्यते (for लक्ष्यते). — (L. 26) T_1 चैत्रक° (for चैत्यक°). — (L. 27) T_1 जीर्ण°; G_3 स्वर्ण° (for शीर्ण°). T_1 शुष्कपर्णं च. — $G_{2.4}$ om. lines 28–29. — (L. 28) T_1 G_3 M_1 अपभ्रृ(M_1 °हृ)ष्ट(G_3 °ष्टि)प्रवालाश्च. — (L. 29) G_3 °पर्ण° (for °पत्र°). — (L. 30) G_4 रुद्ध° (for ईह°). G_3 पृष्ठा°; M_1 हृष्टा° (for दृष्टा°). $G_{5.6}$ भयं (for भावस्). — (L. 31) G_4 फले फलमथाश्रितं. — (L. 32) M_1 राजपुत्रो. — (L. 33) T_1 G_{2-5} M_1 चापि (for वापि). — (L. 35) Om. in $G_{2.4}$ M_1. $G_{5.6}$ महद्भयं (for महाभयं). — G_4 om. lines 36–50. — (L. 37) T_1 $G_{5.6}$ M_1 यदा भज्येन्निवा(G_6 °पा)तेन. — G_6 om. lines 39–40. — (L. 39) G_2 M_1 जायते राज(G_2 °ज्य)विभ्रमः. — (L. 40) G_2 विद्यमाने यदा वृक्षे. G_2 निवेदे°; M_1 निनदे° (for विनदे°). — (L. 41) G_6 पतति (for नदति). T_1 प्रतापयेत्; G_2 निपात° (for प्रपात°). G_6 तं वृक्षं न प्र°. — (L. 42) G_6 अथैतं. G_8 शोधयेत् (for छेदयेत्). T_1 कच्चित्; G_6 किंचित् (for कश्चित्). G_2 पथं रुद्धं; $G_{3.6}$ प्रतिक्रुद्धं. T_1 वनस्पतिः. — (L. 43) G_8 भविष्यति (for विनश्यति). — (L. 44) $G_{2.6}$ अंडानां चापि (G_6 चैव). T_1 $G_{3.6}$ पुष्टनं; G_5 घृष्टनं. G_8 मंटपानां च घुष्टमे (sic). — G_2 M_1 om. lines 46–48; G_3 om. lines 46–47. — (L. 47) $G_{5.6}$ हानिः (for भीतिः). — (L. 49) G_6 अर्चा यत्र प्रनृत्यंति (for the prior half). — (L. 51) $G_{3.4}$ स्नेहाश्च (for स्नेहांश्च). — (L. 52) G_5 [अ]धिकृतं; G_6 M_1 [अ]धि कृतं (for विकृतं). M_1 तत्पराभवलक्षणं (for the post. half). — (L. 53) $G_{2.5}$ M_1 म्रियंते; $G_{3.6}$ म्रीयंते; G_4 म्रीयते (for म्रियते). G_2 महारात्रौ; G_4 महामात्यो; G_6 M_1 महामात्रा. $G_{2.4}$ M_1 सपरिचारकः. — (L. 56) $G_{3.5.6}$ भांडागारेयुधागारे. T_1 निवेशेत (for निवि°). $G_{2.4}$ विनिवेशयते मधु. — (L. 57) T_1 G_5 तदा (G_5 °द-) भवेत् (for तद्दाहयेत्). — G_8 om.

आगन्तुकं भयं तत्र भवेदित्येव निर्दिशेत् ।
पादपश्चैव यो यत्र रक्तं स्रवति शोणितम् ।
दन्ताग्रात्कुञ्जरो वापि शृङ्गाग्राद्वृषभस्तथा ।
पादपाद्राष्ट्रविभ्रंशः कुञ्जराद्राजविभ्रमः ।
गोब्राह्मणविनाशः स्याद्वृषभस्येति निर्दिशेत् ।
छत्रं नरपतेर्यस्य निपतेत्पृथिवीतले ।
स सराष्ट्रो नरपतिः क्षिप्रमेव विनश्यति ।
देवागारेषु वा यत्र राज्ञो वा यत्र वेश्मनि ।
विकृतं यदि दृश्येत नागावासेषु वा पुनः ।
तस्य देशस्य पीडा स्याद्राज्ञो जनपदस्य वा ।
अनावृष्टिभयं घोरं दुर्भिक्षमिति निर्दिशेत् ।
बाहुभङ्गे तु देवानां ग्रहस्थानां भयं भवेत् ।
भग्ने प्रहरणे विद्यात्सेनापतिविनाशनम् ।
आगन्तुका च प्रतिमा स्थानं यत्र न विन्दति ।
अभ्यन्तरेण षण्मासाद्राजा त्यजति तत्पुरम् ।
प्रदीर्यते मही यत्र विनदत्यपि पाल्यते ।
म्रियते तत्र राजा च तच्च राष्ट्रं विनश्यति ।
एणीपदान्वा सर्पान्वा डुण्डुभानथ दीप्यकान् ।
मण्डूको ग्रसते यत्र तत्र राजा विनश्यति ।
अभिन्नं वाप्यपक्वं वा यत्रान्नमुपचीयते ।
जीर्यन्ते वा म्रियन्ते वा तदन्नं नोपभुज्यते ।
उदपाने च यत्रापो विवर्धन्ते युधिष्ठिर ।
स्थावरेषु प्रवर्तन्ते निर्गच्छेच्च पुनस्ततः ।
अपादं वा त्रिपादं वा द्विशीर्षं वा चतुर्भुजम् ।
स्त्रियो यत्र प्रसूयन्ते ब्रूयात्तत्र पराभवम् ।
हस्तिनी महिषी गौर्वा खरोष्ट्रमथ सूकरम् ।
ईदृशानि प्रजायन्ते विद्यात्तत्र पराभवम् ।
अजैडकाः स्त्रियो गावोऽवयश्चान्येऽपि योनयः ।
विकृतानि प्रजायन्ते तत्र तत्र पराभवः ।
नदी यत्र प्रतिस्रोतमावहेत्कलुषोदकम् ।
दिशश्च न प्रकाशन्ते तत्पराभवलक्षणम् ।

Colophon.

नारदः ।

एतानि तु निमित्तानि यानि चान्यानि भारत ।
केशवादेव जायन्ते भौमानि च खगानि च ।
चन्द्रादित्यौ ग्रहाश्चैव नक्षत्राणि च भारत ।
वायुरग्निस्तथैवापः पृथिवी च जनार्दनात् ।
यस्य देशस्य हानिं वा वृद्धिं वा कर्तुमिच्छति ।
तस्मिन्देशे निमित्तानि तानि तानि करोत्ययम् ।
योऽसौ चेदिपतेस्तात विनाशः समुपस्थितः ।
निवेदयति गोविन्दः स्वैरुपायैर्न संशयः ।
इयं प्रचलिता भूमिरशिवं वान्ति मारुताः ।
राहुश्चाप्यपतत्सोममपर्वणि विशां पते ।
सनिर्घाताः पतन्त्युल्कास्तमः संजायते भृशम् ।
चेदिराजविनाशाय हरिरेष विजृम्भते ।

वैशंपायनः ।

एवमुक्त्वा तु भगवान्नारदो विरराम ह ।
ताभ्यां पुरुषसिंहाभ्यां तस्मिन्युद्ध उपस्थिते ।
ददृशुर्भूमिपालास्ते घोरानौत्पातिकान्बहून् ।
तत्र तैर्दृश्यमानानां दिक्षु सर्वासु भारत ।
अश्रूयन्त तदा राजन्नशिवानामशिवा गिरः ।
ररास च मही कृत्स्ना सवृक्षपुरपर्वता ।

(hapl.) lines 59–62. — (L. 59) M_1 चापि (for चैव). — (L. 60) G_6 वृषभस्य वा (for °भस्तथा). — (L. 62) T_1 G_2 M_1 ऋषभस्येति; G_4 वृषभश्चैव. — (L. 63) $G_{2.4.6}$ M_1 यत्र (for यस्य). — (L. 64) $G_{2.5}$ स सराष्ट्रे. G_6 पतेद्राजन् (for नरपतिः). — G_4 om. line 66. — (L. 68) G_6 अतिदुर्भिक्षमादिशेत् (for the post. half). — (L. 69) G_4 बाहुभंगेषु. G_6 अर्चाया बाहुभंगेन (for the prior half). — (L. 71) $G_{2.4.6}$ M_1 आगंतुका तु (G_4 °कं तु; G_6 °कादि-). — (L. 73) $G_{2.4.5}$ M_1 विदीर्यंते. G_4 विनंदत्यपि. T_1 G_5 पाल्यते (for पाल°). G_3 विर्निंदत्यविवान्यते (sic). — (L. 74) $G_{4.5}$ म्रीयते; G_6 म्रियते. G_6 यत्र (for तत्र). — (L. 75) G_6 फणिपदान्; M_1(*sup. lin.* as above) श्रेणीपदान्. G_4 डुंडुका° (for डुण्डुभा°). T_1 G_3 दिव्यकान्; $G_{2.6}$ M_1 दीपकान्. — (L. 76) Om. in G_3. $G_{5.6}$ मंडुको. M_1 तत्र विद्यान्महद्भयं. — (L. 77) G_4 उपचीर्यंते; G_6 °वीयते. — (L. 78) T_1 G_4 जीवंते; $G_{3.5}$ M_1 जीयंते; G_6 जीर्यंते (for जीर्यन्ते). G_2 भवंतो वा म्रियंतो वा. G_4 नोपयुज्यते; G_6 °भुंजते. — (L. 79) G_6 वने वने (for उदपाने). — (L. 80) G_3 स्थावरे च. $G_{2.5}$ प्रवर्धंते (for °र्तन्ते). — (L. 81) T_1 आपादं. G_3 द्विपादं (for त्रि°). G_3 त्रिशीर्षं (for द्वि°). — (L. 82) $G_{2.4}$ स्त्रियो वा यत्र सूयंते. G_4 भूयात्तत्र पराभवः. — $G_{2.4}$ om. (hapl.) lines 83–86; G_6 om. (hapl.) lines 83–84. — (L. 85) T_1 $G_{3.5.6}$ M_1 अजै($G_{3.5}$ °जे)ल्काः. $G_{3.5}$ ये चान्ये वापि; M_1 वयांस्यन्येपि (for ऽवयश्चान्येपि). — (L. 86) T_1 M_1 यत्र तत्र. — Colophon. *Adhy. no.:* T_1 70; $G_{2.3.5.6}$ M_1 76; G_4 52. — (L. 89) Om. in T_1. G_2 दुर्-; M_1 च (for तु). — (L. 90) Om. in G_5. G_6 खचराणि (for च खगानि). — (L. 91) G_3 चंद्रादित्या; G_5 °दित्य-. — (L. 92) G_6 वसुर् (for वायुर्). G_4 तथा चापः. — (L. 93) G_6 हानिर् (for हानिं). — (L. 95) G_6 विनाशं समुपस्थितं. — (L. 97) $G_{2.5.6}$ M_1 अशिवा (for °वं). — (L. 98) M_1 सूर्यम् (for सोमम्). — (L. 103) T_1 G_2 घो(G_3 वै)रानुत्पातकान्. G_6 तदा (for बहून्). — (L. 104) T_1 सततं दृश्यमानानां; G_2 M_1 सततं वाद्य°; G_3 तत्र तैर्दृश्यं°; G_4 तत्र तैर्वांश्य°; G_6 तत्र ते दृश्य°. — (L. 105) G_6 रवाः (for गिरः). — (L. 106) T_1 G_3 °वृण°;

अपर्वणि च मध्याह्ने सूर्यं स्वर्भानुरग्रसत् ।
ध्वजाग्रे चेदिराजस्य सर्वरत्नपरिष्कृते ।
अपतन्वाच्युतो गृध्रस्तीक्ष्णतुण्डः परंतप ।
आरण्यैः सह संहृष्टा ग्राम्याश्च मृगपक्षिणः ।
चुकुशुर्भैरवं तत्र तस्मिन्युद्ध उपस्थिते ।
एवमादीनि घोराणि भौमानि च खगानि च ।
औत्पातिकान्यदृश्यन्त संक्रुद्धे शार्ङ्गधन्विनि ।

Colophon.

वैशंपायनः ।

महद्विस्फारयन्राजा ततश्चेदिपतिर्धनुः ।
अभियास्यन्हृषीकेशमुवाच मधुसूदनम् ।
एकस्त्वमसि मे शत्रुस्त्वां हत्वाद्य माधव ।
ततः सागरपर्यन्तां पालयिष्यामि मेदिनीम् ।
द्वैरथं काङ्क्षितं यन्मे तदिदं पर्युपस्थितम् ।
चिरस्य बत मे दिष्ट्या वासुदेव सह त्वया ।
अद्य त्वां निहनिष्येऽहं भीष्मं च सह पाण्डवैः ।
एवमुक्त्वा स तं बाणैर्निशितैरात्ततेजनैः ।
विव्याध युधि तीक्ष्णाग्रैश्चेदिराड्यदुपुंगवम् ।
कङ्कपत्रच्छदा बाणाश्चेदिराजधनुश्च्युताः ।
विविशुस्ते तदा कृष्णं भुजंगा इव पर्वतम् ।
नाददानस्य चैद्यस्य शरानस्यस्ततोऽपि वा ।
ददृशुस्तेऽन्तरं केचिद्गतिं वायोरिवाम्बरे ।
चेदिराजमहामेघः शरजालाम्बुमांस्तदा ।
अभ्यवर्षद्धृषीकेशं पयोद इव पर्वतम् ।
ततः शार्ङ्गमधिज्यं कृत्वा सशरमच्युतः ।
आबभाषे महाबाहुः सुनीथं परवीरहा ।
अयं त्वां मामकस्तीक्ष्णश्चेदिराज महाशरः ।
भेत्तुमर्हति वेगेन महाशनिरिवाचलम् ।
एवं ब्रुवति गोविन्दे ततश्चेदिपतिः पुनः ।
मुमोच निशितानन्यान्कृष्णं प्रति शरान्बहून् ।
अथ बाणार्दितः कृष्णः शार्ङ्गमायम्य दीप्तिमान् ।
मुमोच निशितान्बाणाञ्शतशोऽथ सहस्रशः ।
ताञ्शरांस्तु स चिच्छेद शरवर्षैश्च चेदिराट् ।
षड्भिश्चान्यैर्जघानाशु केशवं चेदिपुंगवः ।
ततोऽस्त्रं सहसा कृष्णः प्रमुमोच जगत्पतिः ।
अस्त्रेणैव महाबाहुर्नाशयामास चेदिराट् ।
ततः शतसहस्रेण शराणां नतपर्वणाम् ।
सर्वतः समवाकीर्य शौरिं दामोदरं तदा ।
ननाद बलवान्क्रुद्धः शिशुपालः प्रतापवान् ।
इदं चोवाच संक्रुद्धः केशवं परवीरहा ।
अद्याङ्गं मामका बाणा भेत्स्यन्ति तव संयुगे ।
हत्वा त्वां ससुतामात्यान्पाण्डवांश्च तरस्विनः ।
आनृण्यमद्य यास्यामि जरासंधस्य धीमतः ।
कंसस्य केशिनश्चैव नरकस्य तथैव च ।
इत्युक्त्वा क्रोधताम्राक्षः शिशुपालो जनार्दनम् ।
अदृश्यः शरवर्षेण सर्वतः समवाकिरत् ।
ततोऽस्त्रेणैव भगवानकृन्तत शरान्बहून् ।
निकृत्य च शरान्सर्वानन्तर्धातुं प्रचक्रमे ।

G_6 °क्षुन°; M_1 °कुल° (for °पुर°). — (L. 109) T_1 अपतन्वाच्युता गृध्रास्तीक्ष्णतुंडाः. — (L. 110) T_1 $G_{3.5}$ M_1 (*sup. lin.* as above) संसृष्टा (for संहृष्टा). — (L. 112) G_5 om. भौमानि च. G_6 खचराणि (for च खगानि). — (L. 113) G_2 औत्पातकानि दृश्यंत; G_3 औत्पादिकान्यदृ°; G_4 उत्पातका°. — Colophon. *Adhy. no.*: T_1 $G_{2.3.5}$ M_1 77; G_6 70; G_4 53. — (L. 114) $G_{5.6}$ विस्फारयन्. — (L. 116) T_1 M_1 त्वा (for त्वां). — (L. 118) G_2 प्रत्युपस्थितं. — (L. 120) G_{4-6} M_1 त्वा. G_2 निहनिष्यामि. G_2 बांधवैः (for पाण्डवैः). — (L. 121) G_4 तु (for स). G_4 आमतेजसैः; G_6 नतपर्वभिः. — (L. 123) G_6 °च्युता (for °च्छदा). — (L. 124) $G_{3.6}$ भुजगा इव. — G_2 om. (hapl.) lines 125–128. — (L. 125) G_4 नापदानस्य. G_4 न शरानस्यतो; M_1 शरानभ्यसतो. — (L. 126) T_1 $G_{4.6}$ M_1 चिरं (for तेऽन्तरं). T_1 किंचिद्. — (L. 127) $G_{5.6}$ M_1 शरधारांबु°. — (L. 129) T_1 $G_{2.6}$ °मित्रघ्नः. — (L. 131) T_1 $G_{3.5.6}$ M_1 त्वा. T_1 G_2 मामको बाणश्; G_5 °कास्तीक्ष्णाश्. T_1 G_2 महासुर; G_6 °शिरः (for °शरः). — (L. 132) G_3 °मर्हसि. — (L. 135) T_1 G_3 आनम्य (for आयम्य). G_2 M_1 दीप्तिमत्; G_6 वीर्यवान् (for दीप्तिमान्). — (L. 136) G_3 मुक्त्वांश्च (for मुमोच). G_2 सहसा (for निशितान्). — (L. 137) T_1 $G_{2.6}$ M_1 शरवर्षेण. — (L. 138) G_3 षड्च्छरान्यैर् (for षड्भिश्चान्यैर्). — (L. 139) G_6 M_1 जगद्गुरुः. — (L. 140) G_6 शस्त्रेणैव. M_1 °राज (for °बाहुर्). G_2 शमयामास (for नाश°). — (L. 141) G_2 शरसहस्रेण. — (L. 142) G_2 °कीर्यत् (for °कीर्य). T_1 G_{3-5} तथा (for तदा). G_6 चैद्यलक्ष्यं यदूत्तमः (for the post. half). — (L. 144) G_6 केशवः. — After line 144, G_4 ins.:

अमृष्यत्क्रोधताम्राक्षः शिशुपालो जनार्दनम् ।

while G_6 ins.:

क्षणं तिष्ठ रथोपस्थे चैद्यनाथ सुनिस्त्रपः ।
भोजेशं च जरासंधं त्वां द्रष्टुं योजयाम्यहम् ।
ताभ्यां विना रणे द्रष्टुं वीर्यं नार्हसि चेदिप ।
इत्युदीर्य त्वदृश्यः सञ्शरवर्षैरवाकिरत् ।

— G_6 om. lines 145–153. — (L. 145) G_2 ते (for [अ]ङ्गं). — (L. 146) $G_{2.4}$ M_1 त्वां हत्वा (by transp.). G_2 M_1 ससुतामात्यं. G_2 तपस्विनः. — G_2 om. from क्रोधता° in line 149 to अदृश्यः in line 150. — (L. 150) G_4 अदृश्यं; M_1 आदिश्य (for अदृश्यः). — (L. 151) G_2 M_1 चान्योन्यं (for भगवान्). G_2 M_1 अ(M_1 न्य)कृंतेतां (for अकृन्तत). G_4 न्यकृंतत ततः शरान् (for the post. half). — (L. 152) $G_{2.4}$ M_1 अंतर्धानाय चक्रतुः (G_4 °मे).

अन्तर्धानगतौ वीरौ शुशुभाते महाबलौ ।
साधु साध्विति भूतानि पूजयामासुरम्बरे ।
न दृष्टपूर्वमस्माभिर्युद्धमीदृशकं पुरा ।
ततः कृष्णं जघानाशु शिशुपालस्त्रिभिः शरैः ।
कृष्णोऽपि बाणैर्विव्याध सुनीथं पञ्चभिर्युधि ।
ततः सुनीथः सप्तत्या नाराचैरर्दयद्बली ।
ततोऽतिविद्धः कृष्णेन सुनीथः क्रोधमूर्छितः ।
विव्याध निशितैर्बाणैर्वासुदेवं स्तनान्तरे ।
पुनः कृष्णं त्रिभिर्विद्ध्वा ननादावसरे नृपः ।
ततोऽतिदारुणं युद्धं सहसा चक्रतुः शरैः ।
तौ नखैरिव शार्दूलौ दन्तैरिव गजोत्तमौ ।
दंष्ट्राभिरिव पञ्चास्यौ तुण्डकैरिव कुक्कुटौ ।
दारयेतां शरैस्तीक्ष्णैरन्योन्यं युधि तावुभौ ।
ततो मुमुचतुः क्रुद्धौ शरवर्षमनुत्तमम् ।
शरैरेव शरांश्छित्त्वा तावुभौ पुरुषर्षभौ ।
चक्रातेऽस्त्रमयं युद्धं घोरं तदतिमानुषम् ।
आग्नेयमस्त्रं मुमुचे शिशुपालः प्रतापवान् ।
वारुणेनास्त्रयोगेन नाशयामास केशवः ।
कौबेरमस्त्रं सहसा चेदिराट् प्रमुमोच ह ।
कौबेरेणैव सहसानाशयज्जगतः प्रभुः ।
याम्यमस्त्रं ततः क्रुद्धो मुमुचे काळमोहितः ।
याम्येनैवास्त्रयोगेन याम्यमस्त्रं व्यनाशयत् ।
गान्धर्वेण च गान्धर्वं मानवं मानवेन च ।
वायव्येन च वायव्यं रौद्रं रौद्रेण चाभिभूः ।
ऐन्द्रमैन्द्रेण भगवान्वैष्णवेन च वैष्णवम् ।
एवमस्त्राणि कुर्वाणौ युयुधाते महाबलौ ।
ततो मायां विकुर्वाणो दमघोषसुतो बली ।
गदामुसलवर्षं तच्छक्तितोमरसायकान् ।
परश्वथमुसुण्ठीनां पातयामास चेदिराट् ।
अमोघास्त्रेण भगवान्व्यनाशयत केशवः ।
शिलावर्षं महाघोरं पातयामास केशवे ।
वज्रास्त्रेणाभिसंकुद्धश्चूर्णमेवाकरोत्प्रभुः ।
जलवर्षं ततो घोरं व्यसृजच्चेदिपुंगवः ।
वायव्यास्त्रेण भगवान्व्याक्षिपच्छत्रतो हरिः ।
निहत्य सर्वमायां वै सुनीथस्य जनार्दनः ।
स मुहूर्तं चकाराशु द्वंद्वयुद्धं महारथः ।
स बाणयुद्धं कुर्वाणो भर्त्सयामास चेदिराट् ।
दमघोषसुतो धृष्टमुवाच यदुनन्दनम् ।
अद्य कृष्णमकृष्णं तु कुर्वन्तु मम सायकाः ।
इत्येवमुक्त्वा दुष्टात्मा शरवर्षं जनार्दने ।
मुमोच पुरुषव्याघ्रो घोरमास्थाय तद्वपुः ।
शरसंकृत्तगात्रस्तु क्षणेन यदुनन्दनः ।
रुधिरं परिसुस्राव सोऽतीव पुरुषोत्तमः ।
न यन्ता न रथो वापि न चाश्वाः पर्वतोपमाः ।
दृश्यन्ते शरसंछन्ना आविग्नमभवज्जगत् ।
केशवं तदवस्थं तु दृष्ट्वा भूतानि चुक्रुशुः ।
दारुकस्तु तदा प्राह केशवं परवीरहा ।
नेदृशो दृष्टपूर्वो हि संग्रामो यादृशो मया ।
स्थातव्यमिति तिष्ठामि त्वत्प्रभावेण माधव ।
अन्यथा न च मे प्राणा धारयेयुर्जनार्दन ।

— (L. 153) M_1 युयुधाते (for शुशुभाते). — (L. 155) G_4 M_1 अदृष्ट° (for न दृष्ट°). — (L. 157) T_1 G_2 पंचभिर्युद्धदुर्मदं (for the post. half). — (L. 158) T_1 G_2 सुनीथं. T_1 आर्दयद्; G_2 दारयन्; G_3 दर्शयन् (for अर्दयद्). — (L. 159) G_2 विद्धस्तु (for ऽतिविद्धः). — (L. 161) G_5 (before corr.) बाणैर् (for विद्ध्वा). M_1 पुनः (for नृपः). — (L. 163) $G_{2.6}$ महागजौ (for गजोत्तमौ). — (L. 164) T_1 $G_{2.3.5.6}$ दंष्ट्रैरिव च; G_4 सुदंष्ट्रैरिव (for दंष्ट्राभिरिव). G_4 M_1 कंटकैर्; G_3 कर्ण° (for तुण्ड°). — (L. 167) $G_{2.6}$ पुरुषोत्तमौ. — (L. 168) G_2 अनु- (for अति-). — For lines 169–170, G_6 subst.:

आग्नेयमसृजच्चैद्यो वारुणेनारुधद्धरिः ।

— For lines 171–174, G_6 subst.:

कौबेरेणैव कौबेरं याम्यं याम्येन वै हरिः ।

— (L. 172) G_4 M_1 (*sup. lin.*) नाशयच्च. — (L. 173) G_2 °चोदितः (for °मोहितः). — (L. 174) T_1 $G_{2.3.5}$ विनाशयत्. — (L. 175) G_3 तु; G_4 [ए]व (for the first च). $G_{2.4}$ मानवेन च मानवं. — (L. 177) T_1 G_5 वैष्णवं वैष्णवेन च. — (L. 178) G_3 om. (hapl.) from णौ युयु° to विकुर्वा in line 179. — (L. 179) T_1 मदघोषसुतो. — (L. 180) G_4 तं (for तद्). M_1 °सायकम्. — (L. 181) G_2 परश्वधमुसंठीनां; G_3 °श्वधः सुपर्णश्च; G_4 °श्वधमुसंठ्यश्च; M_1 °श्वधमुसंठीनां. — (L. 182) G_4 बलवान् (for भग°). T_1 G_2 नाशयामास; G_3 विनाशयति (for व्यनाशयत). G_6 M_1 माधवः (for केशवः). — (L. 183) Om. in G_2. M_1 महद् (for महा-), and व्यसृजच्चेदिपुंगवः (for the post. half). — (L. 184) G_4 ऐंद्रास्त्रे° (for वज्रास्त्रे°). — (L. 187) T_1 $G_{2.5}$ सर्वबाणान् (for °मायां). — (L. 188) G_2 अवर्धन (for महारथः). — (L. 189) $G_{2.4-6}$ M_1 बाणयुद्धं च कुर्वाणो. — (L. 190) T_1 दृष्टम्; G_3 हृष्टम्; G_4 कृष्णम् (for धृष्टम्). $G_{2.4.6}$ M_1 यदुपुंगवं. — (L. 194) $G_{2.4-6}$ M_1 यदुपुंगवः. — (L. 195) G_2 पुरुषोत्तम. — (L. 196) $G_{2.6}$ पवनोप(G_6 °त्त)माः (for पर्वतो°). — (L. 197) T_1 शरसंछन्नां; G_2 °संछिन्नम्; G_3 °संछिन्ना. — (L. 198) G_6 भ्रांतानि (for भूतानि). — (L. 199) T_1 $G_{3.5}$ परवीरहन्; G_4 °वीरह. — (L. 200) $G_{2.4}$ [ऽ]यं (for हि). — (L. 201) $G_{2.4}$ -प्रसादेन (for -प्रभावेण). — (L. 202) G_2 अथ वा (for

इति संचिन्त्य गोविन्द क्षिप्रमेव वधं कुरु ।
वैशंपायनः ।
एवमुक्तस्तु सूनेन केशवो वाक्यमब्रवीत् ।
एष ज्ञातिबलो दैत्यो हिरण्यकशिपुः पुरा ।
रिपुः सुराणां दैत्येन्द्रो वरदानेन गर्वितः ।
अथासीद्रावणो नाम राक्षसेन्द्रोऽतिवीर्यवान् ।
तेनैव बलवीर्येण बलं नागणयन्मम ।
अहं मृत्युश्च भविता काले काले दुरात्मनः ।
न भेतव्यं त्वया सूत नैष कश्चिन्मयि स्थिते ।
इत्येवमुक्त्वा भगवान्ननर्द गरुडध्वजः ।
पाञ्चजन्यं महाशङ्खं पूरयामास केशवः ।
संमोहयित्वा भगवांश्चक्रं दिव्यं समाददे ।
चिच्छेद च सुनीथस्य शिरश्चक्रेण संयुगे ।

29

After the addl. colophon following 2. 42. 31, S ins.:

वैशंपायनः ।
ततः प्रववृते यज्ञो धर्मराजस्य धीमतः ।
शान्तविघ्नार्हणक्षोभो महर्षिगणसंकुलः ।
तस्मिन्यज्ञे प्रवृत्ते तु वाग्विदो हेतुवादिनः ।
हेतुवादान्बहून्प्राहुः परस्परजिगीषवः ।
ददृशुस्तं नृपतयो यज्ञस्य विधिमुत्तमम् ।
उपेन्द्रस्येव विहितं सहदेवेन भारत ।
ददृशुस्तोरणान्यत्र हेमतालमयानि च ।
दीप्तभास्करतुल्यानि प्रदीप्तानीव तेजसा ।
स यज्ञस्तोरणैस्तैश्च ग्रहैर्द्यौरिव संबभौ ।
शय्यासनविहारांश्च सुबहून्वित्तसंभृतान् ।
घटान्पात्रीः कटाहानि कलशानि समन्ततः ।
न ते किंचिदसौवर्णमपश्यंस्तत्र पार्थिवाः ।
तद्यज्ञे न्यवसन्राजन्ब्राह्मणा भृशसत्कृताः ।
कथयन्तः कथा बह्वीः पश्यन्तो नटनर्तकान् ।
भुञ्जतां चैव विप्राणां स्वादु भोज्यं पृथग्विधम् ।
अनिशं श्रूयते तत्र मुदितानां महास्वनः ।
दीयतां दीयतामेषां भुज्यतां भुज्यतामिति ।
एवंप्रकाराः संजल्पाः श्रूयन्ते स्मात्र नित्यशः ।
ओदनानां विकाराणि स्वादूनि विविधानि च ।
सुबहूनि च भक्ष्याणि पेयानि मधुराणि च ।
ददुर्द्विजानां सततं राजप्रेष्या महाध्वरे ।
पूर्णे शतसहस्रे तु विप्राणां भुञ्जतां तदा ।
स्थापिता तत्र संज्ञाभूच्छङ्खोऽध्मायत नित्यशः ।
मुहुर्मुहुः प्रणादस्तु तस्य शङ्खस्य भारत ।
उत्तमं शङ्खशब्दं तं श्रुत्वा विस्मयमागताः ।
एवं प्रवृत्ते यज्ञे तु तुष्टपुष्टजनायुते ।

अन्यथा). — (L. 205) G6 भवेत् (for पुरा). — (L. 206) G2 दैत्यारिर् (for दैत्येन्द्रो). M1 मोहितः (for गर्वितः). — (L. 207) T1 G2.4.6 M1 रक्षेंद्रो ह्येष (G6 °प्येव) वीर्यवान्; G3 राक्षसोतीव वी°. — (L. 209) G2.6 अ(G6 त)स्याहं मृत्युर्भविता; M1 अहमस्य मृत्युर्भविता (hypermetric!). — After line 209, G6 ins.:

पुरातनबलार्त्तबले (sic) मन्तव्य एष सः ।

— (L. 210) G6 क्षिप्रं (for सूत). — (L. 211) T1 M1 ननाद; G6 ननर्त (for ननर्द). — (L. 213) M1 ततश्चक्रं (for चक्रं दिव्यं).

29

(L. 1) G3–5 ततः प्रवृत्तो (G3 °द्धो) यज्ञोथ (G4 °ज्ञो वै). — G6 om. lines 3–5. — (L. 3) G2 वागीशा (for वाग्विदो). — (L. 6) G2 उपेंद्रस्यैव; G3.5 °बुध्या. G6 विहितः. — After line 6, the sequence of the lines in T1 G2 is: 13–18, 11–12, 7–10, repetition of lines 15–16 (with v.l.), 19–21, 29–30, 22–28. These transpositions are ignored in the following notes. — (L. 7) M1 हेमजाल° (for °ताल°). — (L. 8) G4 °माल्यानि; M1 °वर्णानि (for °तुल्यानि). T1 G2–6 प्रदीप्तानिव. — (L. 9) G6 तत्र (for तैश्च), and इंद्रचापैर्यथा नभः (for the post. half). — After line 9, G4 ins. (cf. line 64):

तालानां तोरणैर्हैमैर्दन्तैरिव दिशागजैः ।

— (L. 10) T1 आत्मसंवृतान्; G2 यज्ञसंभृतान्; G3 वित्तसंचयान्; G4.6 अन्य(G6 °स्य)संभृतान्; M1 यज्ञसंभवान् (for वित्तसंभृतान्). — (L. 11) G4 कटान् (for घटान्). M1 कलशांश्च (for कलशानि). — Lines 13–18 = (var.) 2. 30. 48–50. — (L. 13) G4 सहदेवेन सत्कृताः; G5 ब्राह्मणा भृशकल्पिताः. — (L. 14) G3.4 कथां वह्नीं. — (L. 15) T1 पूजितश्चैव; G2.6 M1 पूजितानां च; T1 G2.5.6 साधु भोज्यं (T1 °ज्यः; G6 °ज्य-); M1 स्वादुभोज्यैः (for स्वादु भोज्यं). T1 पृथग्विधः; G6 °ग्विधाः. — (L. 17) G5 तेषां (for एषां). G2 भुंजतां भुंजतामिति. — (L. 18) G4 श्रूयते वात्र नित्यशः. — (L. 19) Om. in T1 G2. G6 M1 च बहूनि (for विविधानि). — (L. 20) T1 G2 भोजनानि; G6 M1 विविधानि (for सुबहूनि). — (L. 23) G4 स्थापितास्तत्र संज्ञार्थं. G2.6 ध्मायति; G3.4 ध्म(G4 ध्मा)येत (for ऽध्मायत). — (L. 24) Om. in G6. G5 प्रणदतः (for प्रणादस्तु). — (L. 25) T1 G3–5 उत्तमं तत्र शब्दं तत्; G2 उत्तमं श्रूयते शब्दं (for the prior half). G2 आगमन्; G1.6 आगतः (for आगताः). — (L. 26) G2.3

अन्नस्य बहवो राजन्नुत्सेधाः पर्वतोपमाः ।
दधिकुल्याश्च ददृशुः सर्पिषां च ह्रदाञ्जनाः ।
जम्बूद्वीपो हि सकलो नानाजनपदायुतः ।
राजन्नदृश्यतैकस्थो राजंस्तस्मिन्महाक्रतौ ।
तत्र राजसहस्राणि पुरुषाणां ततस्ततः ।
गृहीत्वा धनमाजग्मुस्तस्य राज्ञो महाक्रतौ ।
राजानः स्रग्विणस्तत्र सुमृष्टमणिकुण्डलाः ।
तान्पर्यविविषुर्विप्राञ्शतशोऽथ सहस्रशः ।
विविधान्यन्नपानानि लेह्यानि विविधानि च ।
तेषां नृपोपभोग्यानि ब्राह्मणेभ्यो ददुः स्म ते ।
नानाविधानि भक्ष्याणि स्वादुपुष्पफलानि च ।
गुलानि स्वादुक्षौद्राणि ददुस्ते ब्राह्मणेष्विह ।
एतानि सततं भुक्त्वा तस्मिन्यज्ञे द्विजादयः ।
परां प्रीतिं ययुः सर्वे मोदमानास्तदा भृशम् ।
एवं समुदितं सर्वं बहुगोधनधान्यवत् ।
यज्ञवाटं नृपा दृष्ट्वा विस्मयं परमं ययुः ।
ऋत्विजश्च यथाशास्त्रं राजसूयं महाक्रतुम् ।
पाण्डवस्य यथाकालं जुहुवुः सर्वयाजकाः ।
निराक्रामंश्च शास्त्रज्ञा विधिवत्सर्वशिक्षिताः ।
व्यासधौम्यादयः सर्वे विधिवत्षोडशर्त्विजः ।
स्वस्वकर्माणि चक्रुस्ते पाण्डवस्य महाक्रतौ ।
नाषडङ्गविदत्रासीत्सदस्यो नाबहुश्रुतः ।
नाव्रतो नानुपाध्यायो न पापो नाक्षमो द्विजः ।
न तत्र कृपणः कश्चिद्दरिद्रो न बभूव ह ।
क्षुधितो दुःखितो वापि प्राकृतो वापि मानुषः ।
भोजनं भोजनार्थिभ्यो दापयामास सर्वदा ।
सहदेवो महातेजाः सततं राजशासनात् ।
संस्तरे कुशलाश्चापि सर्वकर्माणि याजकाः ।
दिवसे दिवसे चक्रुर्यथाशास्त्रार्थचक्षुषः ।
ब्राह्मणा वेदशास्त्रज्ञाः कथाश्चक्रुश्च सर्वदा ।
रेमिरे च कथान्ते तु सर्वे तस्मिन्महाक्रतौ ।
सा वेदिर्वेदसंपन्नैर्देवद्विजमहर्षिभिः ।
आबभासे तदा कीर्णा नक्षत्रैर्द्यौरिवामला ।
ततो वै हेमयूपांश्च सर्वरत्नसमाचितान् ।
शोभार्थं कारयामास सहदेवो महाद्युतिः ।
ददृशुस्तोरणान्यत्र हेमतालमयानि च ।
स यज्ञस्तोरणैस्तैश्च ग्रहैर्द्यौरिव संबभौ ।
तालानां तोरणैर्हैमैर्दन्तैरिव दिशागजैः ।
दिक्षु सर्वासु विन्यस्तैस्तेजोभिर्भास्करैर्यथा ।
सकिरीटैर्नृपैश्चैव शुशुभे तत्सदस्तदा ।

जनायुताः(G_3 °वृते); G_6 हृष्टपुष्ट°. — (L. 27) G_{2-5} M_1 बहुशो (for बहवो). G_4 राज्ञा (for राजन्). G_{3-6} उत्सर्गाः(G_4 °र्गान्); M_1 उच्छ्रयान् (for उत्सेधाः). M_1 पर्वतोपमान्. — (L. 28) $G_{2.6}$ M_1 सर्पिषश्च. G_2 ह्रदं जनाः; $G_{3.6}$ ह्रदा जनाः; G_4 M_1 ह्रदां जनाः. — (L. 30) $G_{2.4.5}$ जनस् (for राजस्). G_3 तस्य (for तस्मिन्). — G_6 om. lines 31–40. — (L. 31) T_1 G_{3-5} M_1 जाति° (for राज°). — (L. 32) $G_{3.4}$ M_1 आजह्रुस् (for आजग्मुस्). G_3 राजन्यज्ञे (for तस्य राज्ञो). — (L. 34) T_1 पर्यवेविषुर्; G_2 परिवेषधिर्; G_3 पर्यवेषयद्; G_4 °वेदिषुर्; M_1 °वेषिषुर् (for °विविषुर्). G_4 विप्राः (for विप्रान्). — (L. 35) M_1 सुबहूनि (for विविधानि). — (L. 36) $G_{3.4}$ तेभ्यो (for तेषां). — (L. 37) G_{3-5} °वृक्ष° (for °पुष्प°). — (L. 39) T_1 G_1 M_2 द्विजातयः. — (L. 40) G_2 M_1 सदा (for तदा). — (L. 41) T_1 $G_{2.4.5}$ M_1 प्रमुदितं सर्वं; G_6 प्रमुदिताः सर्वे. T_1 G_2 बहुशो धनधान्यवान्; G_6 परं विस्मयमागताः. — (L. 42) Om. in G_6. G_3 यज्ञवाटान्नृपान्दृष्ट्वा. — (L. 43) G_3 reads this line twice (second time with v.l. पांडवस्य for ऋत्विजश्च). G_2 यथावद्धूयमानाग्निं (for the prior half). G_6 om. the post. half of line 43 and the prior half of line 44. — T_1 om. lines 44–45. — (L. 44) $G_{2.3.5}$ यथाशास्त्रं (for °कालं). — (L. 45) Om. in G_6. $G_{3.4}$ निरा(G_4 °र)क्रमंश्च; M_1 पर्यक्रामंश्च. G_4 सार°; M_1 साधु° (for सर्व°). G_2 द्विरदा इव ते राजन्विधिवत्सादिशिक्षिताः. — (L. 46) G_{3-6} M_1 व्यासधौम्यादिभिः सर्वैः(G_6 °र्वैं). — (L. 47) T_1 $G_{3.4}$ स्वं स्वं कर्माणि. — (L. 49) G_3 न क्षमो; G_4 नाक्षयो (for नाक्षमो). — (L. 50) T_1 G_2 M_1 न दरिद्रो (by transp.). — For lines 52–57, G_6 subst.:

सर्वे ह्यवभृथस्नाताश्चागताः केचन द्विजाः ।
पाण्डित्यदर्शनार्थाय केचन द्विजसत्तमाः ।
तर्कार्थमागताः केचित्केचिद्विद्याभिमानिनः ।
केचिद्दिदृक्षया केचिद्दीना राज्ञः प्रतापिनः ।
येत्ते (sic) तत्र यज्ञस्य क्षुधार्ता न च केचन ।

— G_2 om. lines 52–53. — (L. 54) G_5 संस्तरे. — (L. 55) T_1 सर्वं° (for यथा°). — (L. 56) $G_{4.5}$ M_1 कथां. G_2 M_1 सुव्रताः (for सर्वदा). — (L. 57) T_1 G_2 ते (for तु). G_2 भुक्त्वा शिष्टा यथेष्टतः. — Lines 58–59 =(var.) 2. 33. 8. — (L. 58) G_5 वेदिसंपन्नैः. — (L. 59) M_1 समा- (for तदा). — (L. 60) T_1 M_1 °समन्वितान् (for °समाचितान्). — (L. 61) T_1 G_{2-5} M_1 महामतिः (for °द्युतिः). — (L. 62) $G_{3.4}$ हेमजाल°. — (L. 63) G_2 ग्रहे द्यौरिव; G_6 ग्रहैर्द्यौरिव. — (L. 64) T_1 G_{3-5} हेमैर्; G_6 सर्वैर् (for हैमैर्). G_4 दिशां गजैः; G_6 दिशागजाः. — (L. 65) T_1 विन्यस्तास्; G_2 °स्त-; G_{3-5} °स्तं; G_6 °स्तास् (for °स्तैस्). M_1 भास्करो (for भास्करैर्). — G_6 om. lines

दैवैरन्यैश्च यक्षैश्च उरगैर्दिव्यमानुषैः ।
विद्याधरगणैः कीर्णः पाण्डवस्य महात्मनः ।
स राजसूयः शुशुभे धर्मराजस्य धीमतः ।
गन्धर्वगणसंकीर्णः शोभितोऽप्सरसां गणैः ।
स किंपुरुषगीतैश्च किंनरैरुपशोभितः ।
नारदश्च जगौ तत्र तुम्बुरुश्च महाद्युतिः ।
विश्वावसुश्चित्रसेनस्तथान्ये गीतकोविदाः ।
रमयन्ति स्म तान्सर्वान्यज्ञकर्मान्तरेष्वथ ।
तत्र चाप्सरसः सर्वाः सुन्दर्यः प्रियदर्शनाः ।
ननृतुश्च जगुश्चात्र नित्यं कर्मान्तरेष्वथ ।
इतिहासपुराणानि आख्यानानि च सर्वशः ।
ऊचुर्वै शब्दशास्त्रज्ञा नित्यं कर्मान्तरेष्वथ ।
भेर्यश्च मुरजाश्चैव डुण्डुका गोमुखाश्च ये ।
शृङ्गवंशाम्बुजाश्चैव श्रूयन्ते स्म सहस्रशः ।
लोकेऽस्मिन्सर्वविप्राश्च वैश्याः शूद्राश्च सर्वशः ।
सर्वे म्लेच्छाः सर्ववर्णाः सादिमध्यान्तजास्तथा ।
नानादेशसमुत्थैश्च नानाजातिभिरागतैः ।
पर्याप्त इव लोकोऽयं युधिष्ठिरनिवेशने ।
भीष्मद्रोणादयः सर्वे कुरवः ससुयोधनाः ।
वृष्णयश्च समग्राश्च पाञ्चालाश्चापि सर्वशः ।
यथार्हं सर्वकर्माणि चक्रुर्दासा इव क्रतौ ।
एवं प्रवृत्तो यज्ञः स धर्मराजस्य धीमतः ।
शुशुभे च महाबाहो सोमस्येव क्रतुर्यथा ।
वस्त्राणि कम्बलांश्चैव प्रावारांश्चैव सर्वदा ।
निष्कहेमजभाण्डानि भूषणानि च सर्वशः ।
प्रददौ तत्र सततं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
यानि तत्र महीपेभ्यो लब्धवान्धनमुत्तमम् ।
तानि रत्नानि सर्वाणि विप्राणां प्रददौ तदा ।

Colophon.

30

After adhy. 42, K_{2-4} Dn $D_{4.5}$ S ins.:

वैशंपायन उवाच ।
समाप्ते राजसूये तु क्रतुश्रेष्ठे सुदुर्लभे ।
शिष्यैः परिवृतो व्यासः पुरस्तात्समपद्यत ।
सोऽभ्ययादासनात्तूर्णं भ्रातृभिः परिवारितः ।
पाद्येनासनदानेन पितामहमपूजयत् ।
अथोपविश्य भगवान्काञ्चने परमासने ।
आस्यतामिति चोवाच धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
अथोपविष्टं राजानं भ्रातृभिः परिवारितम् ।

67–68. — (L. 67) $G_{2.5}$ M_1 दिव्यैश्च (for अन्यैश्च). G_5 यक्षैश्च (for यक्षैश्च). G_2 M_1 अरोगैर् (for उरगैर्). — (L. 68) T_1 G_{3-5} कीर्ण; G_2 कीर्णा (for कीर्णः). — G_6 subst. for lines 71–76:

देवैर्मुनिगणैर्यक्षैर्देवलोक इवापरः ।
नारदस्तुम्बरुश्चैव विश्वावसुपुरोगमैः ।
जगदुर्ननृतुश्चैव गन्धर्वैरप्सरोगणैः ।

— (L. 73) G_3 गीति- (for गीत-). — (L. 77) G_4 विख्यातानि (for आख्यानानि). — (L. 78) G_2 M_1 सर्व- (for शब्द-). G_2 ते (for [अ]थ). — (L. 79) G_6 M_1 मुखाश्चैव. G_2 मंडुको; M_1 मंड्डुका (for डुण्डुका). T_1 मंडुका गोमुखांबुजाः; G_6 मस्तुस्ता गोष्ठकाश्च ये. — (L. 80) T_1 G_3 शतशश्चैव वाद्याश्च (for the prior half). — (L. 81) G_4 वैश्य- (for वैश्याः). G_6 वैश्या[:] शूद्रा नृपादयः. — (L. 82) T_1 $G_{5.6}$ M_1 सर्व- (for सर्वे). G_4 क्षत्रियाः सर्ववर्णाश्च (for the prior half). T_1 G_4 आदिम°; M_1 चादिम° (for सादिम°). — (L. 83) G_5 नानादेशे (for °देश-). G_2 °समर्थैश्च; G_3 °समृद्धैश्च (for °समुत्थैश्च). — G_6 subt. for line 83.:

सर्वे यथाधिकारं ते आर्चितास्तु ततोऽधिकम् ।

— (L. 84) G_6 पर्याप्तभवने रम्ये भुवनानि चतुर्दश. — (L. 85) G_6 इति चिंता प्रपेदिरे (for the post. half). — (L. 86) G_6 धार्तराष्ट्राश्च पांचाला वृष्णयश्च तपोत्तमाः. — (L. 87) T_1 $G_{2.6}$ यज्ञेऽस्मिन् (for यथार्हं). G_4 धाना (for दासा). — (L. 88) T_1 G_6 यज्ञोऽथ; G_2 °ज्ञोयं; G_4 °ज्ञस्य (for °ज्ञः स). M_1 एवं प्रवृत्ते यज्ञो (for the prior half). — (L. 89) G_6 महाबाहोः. G_2 सोमस्यैव. — G_6 om. lines 90–92. — (L. 90) $G_{4.5}$ कंबलाश्चैव. T_1 G_{2-4} प्रवरां(G_3 °रा)श्चैव. — (L. 91) $G_{3.5}$ निष्कान्; G_4 निष्ठां (for निष्क-). T_1 निष्कं हैमजभांडानि. — (L. 92) G_2 M_1 विप्राणां (for सततं). — (L. 93) $G_{2.4}$ यत्र (for तत्र). $G_{2.6}$ महीपालैर् (for °पेभ्यो). G_6 भरतर्षभः (for धनमुत्तमम्). — (L. 94) G_6 transp. रत्नानि and सर्वाणि. — After line 94, T_1 ins.:

तस्य यज्ञे महाबाहोरा समाप्तेर्जनार्दनः ।
ररक्ष भगवानचैः शङ्खचक्रगदाधरः ।

— Colophon. *Adhy. no.:* T_1 $G_{2.3.5.6}$ M_1 79; G_4 55.

30

For line 1, S subst.:

अनुसंसाध्य नृपतीन्पाण्डवाः पाण्डवाग्रजम् ।
अभिजग्मुर्महेष्वासं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
सोऽनुमेने महाबाहुर्भ्रातृंश्च सुहृदस्तथा ।

— (L. 2) $K_{2.3}$ समदृश्यत (for समपद्यत). G_6 तत्र शिष्यैः परिवृत्तो व्यासस्तु सम°. — (L. 3) S सोभ्युत्थायास°. — $G_{2.3}$ om. lines 4–7. — (L. 6) T_1 $G_{1.4-6}$ M होवाच (for चोवाच). G_6 सहानुजैः (for युधि°). — (L. 7) Om. in G_6. — (L. 8) $K_{2.3}$ तदा; T_1 G_{1-5} M तत्र (for तत्तद्).

उवाच भगवान्व्यासस्तत्द्वाक्यविशारदः ।
दिष्ट्या वर्धसि कौन्तेय साम्राज्यं प्राप्य दुर्लभम् ।
वर्धिताः कुरवः सर्वे त्वया कुरुकुलोद्वह ।
आपृच्छे त्वां गमिष्यामि पूजितोऽस्मि विशां पते ।
एवमुक्तः स कृष्णेन धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
अभिवाद्योपसंगृह्य पितामहमथाब्रवीत् ।
युधिष्ठिर उवाच ।
संशयो द्विपदां श्रेष्ठ ममोत्पन्नः सुदुर्लभः ।
तस्य नान्योऽस्ति वक्ता वै त्वामृते द्विजपुंगव ।
उत्पातांस्त्रिविधान्प्राह नारदो भगवानृषिः ।
दिव्यांश्चैवान्तरिक्षांश्च पार्थिवांश्च पितामह ।
अपि चैद्यस्य पतनाच्छन्नमौत्पातिकं महत् ।
वैशंपायन उवाच ।
राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा पराशरसुतः प्रभुः ।
कृष्णद्वैपायनो व्यास इदं वचनमब्रवीत् ।
त्रयोदश समा राजन्नुत्पातानां फलं महत् ।
सर्वक्षत्रविनाशाय भविष्यति विशां पते ।
त्वामेकं कारणं कृत्वा कालेन भरतर्षभ ।
समेतं पार्थिवं क्षत्रं क्षयं यास्यति भारत ।
दुर्योधनापराधेन भीमार्जुनबलेन च ।
स्वप्ने द्रक्ष्यसि राजेन्द्र क्षपान्ते त्वं वृषध्वजम् ।
नीलकण्ठं भवं स्थाणुं कापालिं त्रिपुरान्तकम् ।
उग्रं रुद्रं पशुपतिं महादेवमुमापतिम् ।
हरं शर्वं वृषं शूलिं पिनाकिं कृत्तिवाससम् ।
कैलासकूटप्रतिमे वृषभेऽवस्थितं शिवम् ।
निरीक्षमाणं सततं पितृराजाश्रितां दिशम् ।
एवमीदृशकं स्वप्नं द्रक्ष्यसि त्वं विशां पते ।
मा तत्कृते ह्यनुध्याहि कालो हि दुरतिक्रमः ।
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि कैलासं पर्वतं प्रति ।
अप्रमत्तः स्थितो दान्तः पृथिवीं परिपालय ।
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा स भगवान्कैलासं पर्वतं ययौ ।

G4 चात्म° (for वाक्य°). G3 कुशलं पर्यपृच्छच्च वै. — (L. 9) S कौंतेय वर्धसे दिष्ट्या. K2.3 °र्थे मातव्यलं [illegible]. — (L. 10) K2.3 बोधिताः; S पालिताः (for वर्धिताः). G6 अभेदेन त्वया सदा (for the post. half). — (L. 11) G3.4 त्वा (for त्वां). — (L. 12) K4 T1 G1.3–6 M तु (for स). G3 व्यासेन (for कृष्णेन). G2 स व्यासेनैवमुक्तस्तु. G1 धर्मपुत्रो. G6 [ऽ]ब्रवीदिदं (for युधिष्ठिरः). — (L. 13) Om. in G6. — (L. 14) S (except G6 M1) om. the ref. S (except G6) सुदुर्वचः (for °र्लभः). — (L. 15) T1 G1.4–6 M न(G4 अ)स्तेह नान्यो(G1 °च) वक्तास्ति; G2 तस्येह वक्ता नान्योस्ति; G3 तस्य ह्यन्यो न वक्तास्ति. G4 M2 मुनि(M2 द्विज)सत्तम. — G4 om. lines 16–17. — (L. 16) K2–4 विविधान्. T1 G1.2 M आह (for प्राह). — D5 om. lines 17–18. — (L. 17) K2.3 दिव्यांतरिक्षांश्च बहून्; K4 corrupt. — After line 17, K4 S (G4 om.) ins.:

नुनहृच फलं नेषां भवन्तीति न संशयः ।

[K4 तत्तथा नारदेनोक्तं (for the prior half). K4 G3 M भवितेति.]

— (L. 18) K2.3 G1.3.5.6 M शांतम् (for छन्नम्). G1 औत्पादिकं. T1 G1–3.5.6 M भवेत् (for महत्). K4 शांताः सौम्येति बांधवाः. G4 मद्भयं केशवाच्छांतं रूढित्वात्पातितं भवेत्. — (L. 19) S (except M1) om. the ref. K4 T1 G3–5 तद् (for तु). — Before line 21, K4 G6 ins. व्यास उ° (G6 om. उ°). — (L. 21) S चतुर्दश (for त्रयो°). G4 सात्वतानां (for उत्पा°). T1 G4 महद्भयं; G1–3.5.6 M महत्फलं (by transp.). K2.3 उत्पातानां फलं राजंस्त्रयोदश समा इति. — G3 om. from line 23 up to the prior half of line 26. — (L. 23) K2.4 त्वमेव; K3 T1 G1.2.4 M त्वामेव. — (L. 24) K3–4 G1 [illegible]; T1 G2.4–6 M [illegible] (for भारत). — After line 25, M2 ins.:

सुनयाद्वासुदेवस्य लोकानां हितकारिणः ।

— (L. 26) S (G3 om.) स्वप्नं. — S ins. after the prior half of line 26 (G3, which om. from line 23 up to the prior half of line 26, ins. after line 22):

तस्मिन्काल उपस्थिते ।
तत्तेऽहं कथयिष्यामि तन्निबोध युधिष्ठिर ।
यच्च द्रक्ष्यसि राजेन्द्र.

[(L. 1) G3 om. line 1. — (Line 2) T1 G3.4 M2 संप्रवक्ष्यामि (for कथ°). — (L. 3) T1 G3.5 यं च; G1 यदा; G6 यत्त्वं (for यच्च).]

Dn D5 क्षपांते. S गो- (for त्वं). K2.3 क्षितांते वृषभध्वजं. — (L. 27) K4 कपालिं. K2.3 कपालिं वृषभध्वजं; S त्रिपुरान्तकर हरं. — (L. 29) S शिवं (for हरं). K2.3 सर्वं शूरं; K4 D4 सर्वं(D4 °र्वं)करं; S शर्वं भवं(G1 M भवं) (for शर्वं वृषं). K4 पैनाकं; D4 T1 पिनाकं. — (L. 30) Dn D4.5 °कूटप्रतिमं; G2 °रूपप्रतिमे; M2 °शृंगप्रतिमे. S स्थि(T1 G3.5 नि)ष्ठितं (for ऽवस्थितं). K4 वशं; G4 हरं (for शिवम्). K2.3 वृषभे समवस्थितं. — (L. 31) Dn D4 G4 निरीक्ष्य°. K3 शिवं निरीक्ष्यमाणं तं. — (L. 32) S (except G1) एवं त्वमीदृशं स्वप्नं. S (except G1) द्रष्टा ह्यसि. — (L. 33) K4 [ऽ]नुध्याहि त्वं (for ह्यनुध्याहि). S मा च ते भूद्व्य(भूद्भ)था राजन्. M2 कालोतिदुर°. — (L. 34) K3–4 कैलासं. — K4 om. lines 35–36. — (L. 35) G2 राज्ये (for दान्तः). T1 G1.4 M अप्रमत्तोस्थितो दांतः. — (L. 36) S om. the

कृष्णद्वैपायनो व्यासः सह शिष्यैः श्रुतानुगैः ।
K_{2-4} Dn $D_{4.5}$ cont.:
गते पितामहे राजा चिन्ताशोकसमन्वितः ।
निःश्वसन्नुष्णमसकृत्तमेवार्थं विचिन्तयन् ।
कथं तु दैवं शक्येत पौरुषेण प्रबाधितुम् ।
अवश्यमेव भविता यदुक्तं परमर्षिणा ।
ततोऽब्रवीन्महातेजाः सर्वान्भ्रातॄन्युधिष्ठिरः ।
श्रुतं वै पुरुषव्याघ्रा यन्मां द्वैपायनोऽब्रवीत् ।
तदा तद्वचनं श्रुत्वा मरणे निश्चिता मतिः ।
सर्वक्षत्रस्य निधने यद्यहं हेतुरीप्सितः ।
कालेन निर्मितस्तात को ममार्थोऽस्ति जीवतः ।
एवं ब्रुवन्तं राजानं फाल्गुनः प्रत्यभाषत ।
मा राजन्कश्मलं घोरं प्राविशो बुद्धिनाशनम् ।
संप्रधार्य महाराज यत्क्षमं तत्समाचर ।
ततोऽब्रवीत्सत्यधृतिर्भ्रातॄन्सर्वान्युधिष्ठिरः ।
द्वैपायनस्य वचनं तत्रैव समचिन्तयन् ।
अद्य प्रभृति भद्रं वः प्रतिज्ञां मे निबोधत ।
त्रयोदश समास्तात को ममार्थोऽस्ति जीवतः ।
न प्रवक्ष्यामि परुषं भ्रातॄनन्यांश्च पार्थिवान् ।
स्थितो निदेशे ज्ञातीनां योक्ष्ये तत्समुदाहरन् ।
एवं मे वर्तमानस्य स्वसुतेष्वितरेषु च ।
भेदो न भविता लोके भेदमूलो हि विग्रहः ।
विग्रहं दूरतो रक्षन्प्रियाण्येव समाचरन् ।
वाच्यतां न गमिष्यामि लोकेषु मनुजर्षभाः ।
भ्रातुर्ज्येष्ठस्य वचनं पाण्डवाः संनिशम्य तत् ।
तमेव समवर्तन्त धर्मराजहिते रताः ।
संसत्सु समयं कृत्वा धर्मराड् भ्रातृभिः सह ।
पितॄंस्तर्प्य यथान्यायं देवताश्च विशां पते ।
कृतमङ्गलकल्याणो भ्रातृभिः परिवारितः ।
गतेषु क्षत्रियेन्द्रेषु सर्वेषु भरतर्षभ ।
युधिष्ठिरः सहामात्यः प्रविवेश पुरोत्तमम् ।
दुर्योधनो महाराज शकुनिश्चापि सौबलः ।
सभायां रमणीयायां तत्रैवास्ते नराधिप ।
Colophon.

31

After 2. 45. 11, S ins.:
मात्रा पित्रा च पुत्रस्य यद्वै कार्यं परं स्मृतम् ।
प्राप्तस्त्वमसि तत्तात निखिलां नः कुलश्रियम् ।
उपस्थितः सर्वकामैस्त्रिदिवे वासवो यथा ।
विविधैरन्नपानैश्च प्रवरैः किं नु शोचसि ।
अधीतवान्कृतविद्यः प्रियो मे लालितो गृहे ।
निरुक्तं निगमं छन्दः सषडङ्गार्थशास्त्रवान् ।
अधीतः कृतविद्यस्त्वमष्टव्याकरणैः कृपात् ।

ref. S (except M_1) तु (for स). G_1 प्रति (for ययौ). — (L. 37) $K_{2.3}$ श्रितानुगैः; S सहानुगैः. — After line 37, S ins. a colophon. *Adhy. no.*: T_1 $G_{1-3.5.6}$ M 81; G_4 57. — K_3 om. from. line 39 up to भविता in line 41. — (L. 39) $K_{2.4}$ निश्वासमुष्णमसृजत् (K_2 °ष्णमुत्सृज्य). — (L. 40) K_4 समन्वितं (for प्रबाधितुम्). — (L. 42) K_3 महाराजः (for °तेजाः). — (L. 43) K_3 श्रुतं वः; K_4 कृतं च. K_4 D_5 °व्याघ्र. — (L. 44) $K_{2.3}$ कृत्वेश्व; K_4 तत्तु तद् (for तदा तद्). — (L. 45) $K_{2.3}$ सर्वक्षत्रियनिधने. K_{2-4} °रीप्सितं. — (L. 46) $K_{2.3}$ तस्मात् (for तात). $K_{2.3}$ मयार्थो; K_4 समर्थो. $K_{2.3}$ जीवता; K_4 जीविते; D_4 जीविता. — (L. 47) K_4 प्रत्यवोचत. — (L. 48) K_3 D_5 प्रविशः; K_4 D_4 प्र(D_4 प्रा)विशद्. $K_{2.3}$ स्मृतिनाशनं. — K_4 (erroneously) transp. st. 45–60 of adhy. 42 and lines 49–68 of this passage. — (L. 49) Dn_2 D_4 यत्क्षेमं. — After line 50, $K_{2.3}$ ins.:

कालेन निर्मिते तात को ह्यनर्थोऽस्ति जीवतः ।
[=(var.) line 46.]

— (L. 52) $K_{3.4}$ प्रतिज्ञा. — (L. 53) $K_{2.3}$ समाम्नातं (for समास्तात). K_{3-4} ब्रह्मचारी समाहितः (K_4 जितेंद्रियः) (for the post. half). — (L. 55) K_4 स्वधार्यमतिवत्सात (for the prior half). $K_{2.3}$ यो वक्ष्ये तत्समाचरेत् (K_3 °रन्); K_4 प्रवक्षति ह बांधवान्. — After line 55, $K_{2.3}$ ins.:

अकार्यमपि यद्यस्मात्प्रवक्ष्यंति ह बान्धवाः ।
सर्वमेव करिष्यामि प्रियार्थं भरतर्षभ ।

— (L. 58) Dn $D_{4.5}$ समाचरे. — (L. 59) $K_{2.3}$ भरतर्षभः; K_4 मनुजर्षभ. — (L. 60) K_4 संनियम्य. — (L. 61) K_4 संन्य° (for सम°). — (L. 64) $K_{2.3}$ °कौतुक° (for °मङ्गल°). — (L. 68) K_{3-4} तत्रैवास्तां. — Colophon. *Adhy. no.*: $K_{2.3}$ 43; Dn_2 D_5 46.

31

(L. 1) G_6 यत्कार्यं (for पुत्रस्य). G_3 मतं (for स्मृतम्). G_6 सर्वं तु शकुनिस्तु ते (for the post. half). — (L. 2) G_3 तान् (for तत्). G_3 च (for नः). G_6 subst. for line 2:

स दीन इव दुर्धर्ष कस्माच्छोचसि पुत्रक ।

— (L. 3) G_2 त्रिदिवो. — G_6 om. lines 4–5. — (L. 4) G_1 प्रवृद्धैः (for प्रवरैः). — (L. 5) T_1 G_5 कृता-; $G_{2.4}$ कृतं; G_3 कृत्य- (for कृत-). — M om. lines 6–8. — (L. 7) $G_{1.3}$ अधीतं; $G_{2.4.5}$ अधीत-. $G_{2.4}$ कृतविद्यास्त्वम्

हलायुधात्कृपाद्द्रोणादस्त्रविद्यां त्वधीतवान् ।
भ्रातृज्येष्ठः स्थितो राज्ये किं नु शोचसि पुत्रक ।
पृथग्जनैरतुल्यं यदशनाच्छादनं बहु ।
प्रभुस्त्वं भुञ्जसे पुत्र संस्तुतः सूतमागधैः ।
तस्य ते विदितप्रज्ञ शोकमूलमिदं कथम् ।
लोकेऽस्मिञ्ज्येष्ठभाग्योऽन्यस्तन्ममाचक्ष्व पुत्रक ।
वैशंपायनः ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मन्दः क्रोधवशानुगः ।
पितरं प्रत्युवाचेदं स्वां मतिं संप्रकाशयन् ।

32

T1 G2.5 ins. after 2. 45. 29ab: G4 ins. after 29: G6 (which om. 25c–29b) ins. after 443*:

कृतां बैन्दुसरोरत्नैर्मयेन स्फाटिकच्छदाम् ।
अपश्यं नलिनीं पूर्णामुदकस्येव भारत ।
उत्कर्षन्तं च वै वासः प्राहसन्मां वृकोदरः ।
किंकराश्च सभापाला जहसुर्भरतर्षभ ।
पित्रोरर्थे विशेषेण प्रावृण्वं तत्र जीवितम् ।
तत्र स्म यदि शक्तः स्यां घातयेयं वृकोदरम् ।
सपत्नेनापहासो हि स मां दहति भारत ।
तत्र स्फाटिकतोयां हि स्फाटिकाम्बुजशोभिताम् ।
सभां पुष्करिणीं मत्वा पतितोऽस्मि नराधिप ।
तत्र मामहसद्भीमः सह पार्थेन सस्वरम् ।
द्रौपदी च सह स्त्रीभिः पातयन्ती मनो मम ।
क्लिन्नवस्त्रस्य च जले किंकरा राजचोदिताः ।
ददुर्वासांसि मेऽन्यानि तच्च दुःखतरं मम ।
अस्तम्भा इव तिष्ठन्ति स्तम्भाः शतसहस्रशः ।
सोऽहं तत्राहतो राजन्स्फटिकाभ्यन्तरे विभो ।
छायाः स्तम्भा इवातिष्ठन्शतशोऽथ सहस्रशः ।
अद्वारेण विनिर्गच्छन्द्वारसंस्थानरूपिणा ।
अभिहत्य शिलां भूयो ललाटेनास्मि विक्षतः ।
आमृशन्नियतं दृष्ट्वा मार्गान्तरमुपाविशम् ।
स्त्रियश्च तत्र मां दृष्ट्वा जहसुस्तादृशं नृप ।
इदं द्वारमिदं राजन्द्वारमिति मां प्रति ।
अग्रतः प्रहसन्वाक्यं बभाषे स वृकोदरः ।
सर्वं हास्यकरं तेषां सदस्यानां नरर्षभ ।
न श्रुतानि न दृष्टानि यानि रत्नानि मे क्वचित् ।
तानि मे तत्र दृष्टानि तेन तप्तोऽस्मि दुःखितः ।
हुताशनं प्रवेक्ष्यामि प्रविशे वा महोदधिम् ।
संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ।

33

S ins. after 2. 47. 6ab (G1 after 7ab):

रत्नानि च हिरण्यं च सुवर्णं चैव केवलम् ।
प्रीयमाणः प्रसन्नात्मा स्वयं स्वजनसंवृतः ।
वैश्रवो रथमुख्येशः पाण्डवाय न्यवेदयत् ।

(for °विश्वस्त्वम्). — (L. 8) G2 महायुधात् (for हला°). G1.3 कचाद् (for कृपाद्). G6 अस्त्रविद्यास् (for °विद्यां). — G6 om. lines 10–13. — (L. 10) G1 पृथग्गजैरतुल्यं यद्; G2 °ग्जने न तत्तुल्यं; G3 °ग्जनैरदशताद्; G4 °ग्जने न तुल्यं यद्; M °ग्विधैरतुल्यं यद् (for the prior half). G2 यशसाच्छादनं; G3 ओदनाच्छा°. — (L. 11) G1 M सन् (for त्वं). G1–3 भुंजते. G3 संस्कृतः (for °स्तुतः). — (L. 13) G1 ज्येष्ठभागस्त्वं; G2 °भोग्यस्; G3 °भागिन्यस्; G4 °भाग्यस्; M1 °भाङ्न्यस्; M2 °भागन्यस् (for °भाग्योऽन्यस्). — (L. 14) T1 मंदं; G3 मन्यु-; G5.6 मंद- (for मन्दः).

32

(L. 1) G6 बिंदुसरो°. G4 कृतां सभां सर्वरत्नैर् (for the prior half). G4.6 स्फटिकच्छदां. — (L. 2) G5.6 उदकस्यैव. — (L. 3) G6 उत्कर्षन्तत्र (sic) वासश्च. — (L. 4) G4 किंकराश्चापि दृष्ट्वा मां जहसुस्तादृशं नृप. — (L. 5) G2 प्रवृण्वं तत्र जीवितुं. — G4 om. line 6. — (L. 7) T1 G5.6 मा (for मां). — (L. 8) G4.6 स्फटिकतोयां. — (L. 10) G2 अहसन् (for अहसद्), and सुस्वरं (for स°). G4 सस्त्रीकः सह पांडवैः (for the post. half). — G4 om. lines 11–16. — After line 13, G3 ins.:

ध्वजस्तम्भा इवातिष्ठन्शतशोऽथ सहस्रशः ।

[=(var.) line 16.]

— G2 reads lines 14–15 after line 22. — After line 16, the sequence in G2 is as follows.: 19, 23, 17–18, 20–22, 24–27. These transpositions are ignored in the following notes. — (L. 17) G6 [अ]भिनिर्गच्छन्. — (L. 18) T1 G4 शिखा. G4 भूमौ (for भूयो). G2.6 (before corr.) विक्षितः; G6 विक्षितः. — (L. 19) Om. in G4. G2 अमृशन्. G6 आपृच्छन्निव तां दृष्ट्वा. — After line 19, G2 reads line 23. — (L. 21) G4 इत्यवादीद्वृकोदरः (for the post. half). — G4 om. lines 22–23. — After line 22, G2 reads lines 14–15. — (L. 24) G2 om. the prior half of line 24; G6 om. the post. half of line 24 and the prior half of line 25. — (L. 25) Om. in G4. G2 रत्नानि (for दृष्टानि). — (L. 26) G4 अतो वह्निं (for हुताशनं). G4 प्रविशामो (for प्रविशे वा). — (L. 27) = Gītā 2. 34cd. G6 वाकीर्तिर् (for चाकी°). — After line 27, T1 ins.:

इदं चाद्भुतमत्रासीत्तन्मे कथयतः शृणु ।

33

(L. 1) G4 transp. हिरण्यं and सुवर्णं. — (L. 2) G2 स्वसैन्यजन°. — (L. 3) G4 तैः सर्वो (for वैश्र°). G6

यश्च स्म द्विजमुख्येन राज्ञः शङ्खो निवेदितः ।
प्रीत्या दत्तः कुणिन्देन धर्मराजाय धीमते ।
तं सर्वे भ्रातरो भ्रात्रे ददुः शङ्खं किरीटिने ।
तं प्रत्यगृह्णाद्बीभत्सुस्तोयजं हेममालिनम् ।
चितं निष्कसहस्रेण भ्राजमानं स्वतेजसा ।
रुचिरं दर्शनीयं च भूषितं विश्वकर्मणा ।
अधारयच्च धर्मश्च तं नमस्य पुनः पुनः ।
योऽन्नादनेऽपि नदति स ननादाधिकं तदा ।
प्रणादाद्भूमिपास्तस्य पेतुर्हीनाः स्वतेजसा ।
धृष्टद्युम्नः पाण्डवाश्च सात्यकिः केशवोऽष्टमः ।
सत्त्वस्थाः शौर्यसंपन्ना अन्योन्यप्रियकारिणः ।
विसंज्ञान्भूमिपान्दृष्ट्वा मां च ते प्राहसंस्तदा ।
ततः प्रहृष्टो बीभत्सुरददाद्धेमश्ृङ्गिणः ।
शतान्यनडुहां पञ्च द्विजमुख्याय भारत ।
सुमुखेन बलिर्मुख्यः प्रेषितोऽजातशत्रवे ।
कुणिन्देन हिरण्यं च वासांसि विविधानि च ।
काश्मीरराजो माध्वीकं शुद्धं च रसवन्मधु ।
बलिं च कृत्स्नमादाय पाण्डवायाभ्युपाहरत् ।
यवना हयानुपादाय पार्वतीयान्महाजवान् ।
आसनानि महार्हाणि कम्बलांश्च महाधनान् ।
नवान्विचित्रान्सूक्ष्मांश्च परार्ध्यान्सुप्रदर्शनान् ।
अन्यच्च विविधं रत्नं द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः ।
श्रुतायुरपि कालिङ्गो मणिरत्नमनुत्तमम् ।
अङ्गस्त्रियो दर्शनीया जातरूपविभूषिताः ।
वङ्गो जाम्बूनदमयान्पर्यङ्कांश्शतशो नृप ।
दक्षिणात्सागराभ्याशात्प्रावारांश्च परःशतम् ।
औदकानि च रत्नानि बलिं चादाय भारत ।
अन्येभ्यो भूमिपालेभ्यः पाण्डवाय न्यवेदयत् ।
दार्दुरं चन्दनं मुख्यं भारान्षण्णवतिं ध्रुवम् ।
पाण्डवाय ददौ पाण्ड्यः शङ्खांस्तावत एव च ।
चन्दनागरु चानन्तं मुक्तावैडूर्यचित्रकाः ।
चोलश्च केरलश्चोभौ ददतुः पाण्डवाय वै ।
अश्मको हेमश्ृङ्गीश्च दोग्ध्रीर्हेमविभूषिताः ।
सवत्साः कुम्भदोहाश्च गाः सहस्राण्यदाद्दश ।
सैन्धवानां सहस्राणि हयानां पञ्चविंशतिम् ।
अददात्सैन्धवो राजा हेममाल्यैरलंकृतान् ।
सौवीरो हस्तिभिर्युक्तान्रथांश्च त्रिंशतो वरान् ।
जातरूपपरिष्कारान्मणिरत्नविभूषितान् ।
मध्यंदिनार्कप्रतिमांस्तेजसाप्रतिमानिव ।
बलिं च कृत्स्नमादाय पाण्डवाय न्यवेदयत् ।

त्रैस्वनारोधमुख्यैरा: (sic). — (L. 5) G_4 प्रत्यादित्यं (for प्रीत्या दत्तः). G_2 कुलिंदेन; G_3 M_2 कुविंदेन (for कुणिन्देन). — (L. 6) M_1 तं मुदा प्रददौ भ्रात्रे (for the prior half). G_4 M_1 भ्राता (for ददुः). — (L. 8) G_6 M_1 चित्रं (for चितं). — (L. 10) T_1 G_5 M_1 [अ]धमच्च; G_2 धर्मोच्च (for धर्मश्च). Prior half in $G_{3.4.6}$ M_2 corrupt. G_2 तदास्ये; G_4 M_2 तथास्ये (for नमस्य). — (L. 11) $G_{3.5}$ M_2 योन्नादाने (G_5 योनादान्वे) विनदति; G_4 येनादानोपि नदति. G_2 स सन्नादायितं तदा. — (L. 12) T_1 प्राणादाद् (for प्रणा°). G_3 M_2 तत्र; G_6 दृष्ट्वा (for तस्य). — (L. 13) G_3 M_2 पांडवो (for केशवो). G_2 M_2 तथा (for ऽष्टमः). — (L. 16) T_1 G_{2-4} M_1 °श्रृंगिणां; $G_{5.6}$ °श्रृंगिणं. — (L. 17) G_6 द्विजमुख्यांश्च. — (L. 19) T_1 कुलिंदेन; $G_{1.6}$ कुविंदेन. — (L. 20) T_1 मध्वीकं; G_1 मार्द्वीकं; $G_{2.4}$ मृद्वीकं; G_6 हृदिस्राम्; M_1 मृद्वीकां (for माध्वीकं). G_5 गुडं (for शुद्धं). G_6 सरसं (for रसवन्). — (L. 21) T_1 $G_{1.6}$ [अ]भ्युपागमत्; G_3 °भ्युदाहरत्; G_4 °भ्युपाहरन्. — (L. 22) Hypermetric! T_1 $G_{4.6}$ यवनोश्वानुपादाय; G_2 यवान्हयानुपादाय. T_1 महागजान्; G_1 मनोजवान् (for महा°). — (L. 24) G_2 पटान्; G_4 सर्वान् (for नवान्). G_6 नवान्सूक्ष्मांश्च वस्त्रांश्च (for the prior half). G_1 परार्ध्यान् (for °र्ध्यान्). — (L. 25) G_4 अन्यानि (for अन्यच्च). $G_{1.6}$ ते न्यवतस्थिरे; G_2 चैत्यावतस्थिरे; G_3 M_2 तिष्ठन्निवारिताः (for तिष्ठन्ति वा°). — (L. 26) G_2 श्रितायुरपि. — (L. 27) G_3 M_2 अलं (for अङ्ग-). $G_{2.6}$ °परिष्कृताः (for °विभूषिताः). — (L. 28) $G_{2.3}$ M_2 वंको (for वङ्गो). G_4 वंगा जांबूनदमया (for the prior half). — (L. 29) T_1 $G_{2.6}$ दक्षिणा; G_5 दाक्षिण्या. $G_{2.3.5}$ M_2 सागराभ्याशान्; G_6 सागरोभ्याशात्. $G_{2-4.6}$ M_2 प्रवरांश्च; G_5 प्रावरांश्च. G_4 परं (for परः-). — (L. 30) G_2 ओदनानि; G_3 M_2 औदका श्रीश्च. G_1 स- (for च). — (L. 32) G_1 दार्दुरं; G_2 सुगंधं (for दार्दरं). $G_{1.2.6}$ M_1 भारं (for भारान्). T_1 $G_{1.4}$ षण्णवति; $G_{2.6}$ M_1 °ती; G_3 M_2 °तीं. G_1 द्रुतं; G_2 M_1 धृतं (for ध्रुवम्). — (L. 33) $G_{2.3}$ M_2 तावंत (for तावत). — (L. 34) $G_{2.3.6}$ चानंदं (for चानन्तं). G_1 °च्चित्रिताः; G_2 °च्चित्रिकान्; M_1 °चित्रितम् (for °चित्रकाः). — (L. 35) G_6 माळवः (for चोलश्च). — (L. 36) G_6 अष्मगो. T_1 हेमश्रिंगंश्च (sic); G_2 °श्रृंगास्तु; G_3 M_2 °श्रृंगैश्च; G_6 °श्रृंगश्च; M_1 °श्रृंगी च. G_6 दोग्ध्री. — G_6 om. lines 37–41. — (L. 37) G_2 कुंभदोहानां. G_3 M_2 वंको जांबूनदमयान (for the prior half). G_2 सहस्राण्यददाद्दश; G_3 M_2 गाः सहस्राण्यदर्शयत्; G_4 सहस्राण्यददौ दश. — (L. 38) T_1 पंचविंशति; G_{2-4} M_2 °विंशतिः. — (L. 39) $G_{3.4}$ M_2 आददात्. T_1 G_2 हेमजालैर् (for °माल्यैर्). — (L. 40) G_2 रथान्षट्-; G_3 M_2 हयांश्च; G_5 रथाश्व- (for रथांश्च). G_1 त्रिशतं परान्; G_3 M_2 त्रिंशतोपरान्; G_4 M_1 त्रिंशतं वरान्. — (L. 42) G_1 M_1 ज्वलितानिव; G_2 ज्वलनानिव (for [अ]प्रतिमानिव).

अवन्तिराजो रत्नानि विविधानि सहस्रशः ।
हाराङ्गदांश्च मुख्यान्वै विविधं च विभूषणम् ।
दासीनामयुतं चैव बलिमादाय भारत ।
सभाद्वारि नरश्रेष्ठ दिदृक्षुरवतिष्ठते ।
दशार्णश्चेदिराजश्च शूरसेनश्च वीर्यवान् ।
बलिं च कृत्स्नमादाय पाण्डवाय न्यवेदयन् ।
काशिराजेन हृष्टेन बली राजन्निवेदितः ।
अशीतिगोसहस्राणि शतान्यष्टौ च दन्तिनाम् ।
अयुतं च नदीजानां हयानां हेममालिनाम् ।
विविधानि च रत्नानि काशिराजो बलिं ददौ ।
कृतक्षणश्च वैदेहः कौसलश्च बृहद्बलः ।
ददतुर्वाजिमुख्यांश्च सहस्राणि चतुर्दश ।
शैब्यो वसातिभिः सार्धं त्रिगर्तो मालवैः सह ।
तस्मै रत्नानि ददतुरेकैको भूमिपोऽमितम् ।
हारांश्च मुख्यान्मुक्तांश्च विविधं च विभूषणम् ।

34

After 2. 47. 18, S ins.:

सिंहलश्च ततो राजा परिगृह्य धनं बहु ।
गोशीर्षकं पद्मकं च हरिं श्यामं च चन्दनम् ।
भाराणां शतमेकं तु द्वारि तिष्ठति वारितः ।
ये नग्नविषया राजन्बर्बरेयाश्च विश्रुताः ।
शतं दासीसहस्राणां कम्बलानां सहस्रशः ।
परिगृह्य महाराज द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः ।
पौण्ड्राश्च दामलिप्ताश्च यथाकामकृतो नृपाः ।
कालेयकं च रूप्यं च परिगृह्य परिच्छदान् ।
अगरुन्स्फाटिकांश्चैव दन्ताञ्जातिफलानि च ।
तक्कोलांश्च लवङ्गांश्च कर्पूरांश्च सहायकाः ।
अन्यांश्च विविधान्द्रव्यान्परिगृह्य उपस्थिताः ।
एते सर्वे महात्मानो द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः ।
शैलेयश्च ततो राजा पत्रोर्णान्परिगृह्य सः ।
द्वारि तिष्ठन्महाराज द्वारपालैर्निवारितः ।

35

After 2. 47. 31, S (G1 after 31[b]) ins.:

जतुचेलान्द्विसाहस्रं दुकूलान्ययुतानि च ।
कांस्यानि चैव भाण्डानि महार्हाणि कुथानि च ।
एतान्यन्यानि रत्नानि ददौ पार्थस्य वै मुदा ।

— G4 om. lines 44–50. — (L. 45) G2 हारांगराग-मुख्यान्वै; M1 हारांगदानि मुख्यानि. — (L. 46) G1.2.6 चापि (for चैव). — (L. 47) G2 नरश्रेष्ठं. G3 M2 किमर्थम् (for दिदृक्षुर्). G6 M1 अवतिष्ठति. — After line 48, G1.2.6 M1 ins.:

वस्त्राणि मुख्यान्यादाय रत्नानि विविधानि च ।

[G2.6 शूरसेनो नरर्षभः (G6 °भ) (for the post. half).] — (L. 50) G3 M2 काशिराजश्च. M1 बलिना (for हृष्टेन). G1 राज्ञि; G4 राज्ञे (for राजन्). — (L. 51) T1 G2–5 M अशीतिं (for अशीति-). — (L. 53) T1 G3.5 M2 बलिं च कृत्स्नमादाय पांडवाय न्यवेदयत् (cf. line 21). — (L. 54) G6 M1 कोसलश्च. — (L. 56) G1 वसादिभिः; G3 M2 वासातिभिः. G2.4 शैब्योपि सादिभिः सार्धं. — (L. 57) G1.3.5.6 M2 तेभ्यो (for तस्मै). G4 केकयो भूमिपोचितं. — (L. 58) G1 हारान्मुख्यान्पराध्यांश्च; G2 मुख्यान्मुक्तांश्च विषयं; G3 M2 हारांश्च मुक्तामुख्यांश्च; G4 हयांश्च मुख्यान्मुक्तांश्च; G5 हारांस्तु मुक्तां मुख्यांश्च.

34

(L. 1) G1 तदा (for ततो). — (L. 2) T1 भद्रमुं च; G6 M हरिश्यामं (for पद्मकं च). G2 गोशीर्षकमणि श्यामं. T1 G3.4 हरि- (for हरिं). G2.6 M1 चंदन(G2 °नं)प्रवरं महत् (for the post. half). — (L. 3) G6 हाराणां (for भाराणां). T1 G4 दशमेकं. T1 G4 M2 द्वारि तिष्ठंति वारिताः (cf. lines 6 and 12). — M2 om. (hapl.) lines 4–6. — (L. 4) T1 नग्नविषये; G3 नाग्नविषया; G4 नरा विषये. — (L. 5) G2.6 M1 कंबलांश्च. — (L. 6) G3 महाबाहु (for °राज). G2.6 द्वारि तिष्ठति वारितः (cf. line 3). — G3 om. lines 7–12. — (L. 7) M नामलिप्ताश्च. G2 पौंड्रश्च दामलिप्तश्च कथाकामकृतो नृपः. — (L. 8) G2 रूप्यं (for रूप्यं). M1 कृष्णायसस्य रूप्यस्य; M2 कार्ष्णायसस्य रूपस्य (for the prior half). — (L. 9) G2.4.6 M2 अगरून्. M2 स्फाटिकं चैव. T1 अगरूस्फटिकांश्चैव; G4 अंगरूं स्फाटिकांश्च. M2 दांतान् (for दन्तान्). T1 G2.4–6 दंतजातिफलानपि (G2.6 °नि च). — (L. 10) G1 लवंगांश्च; G5.6 M2 लवंकांश्च. T1 तक्कोलं च लवंकां च; G2 corrupt; G4 दंताकाश्च लवंगाश्च (for the prior half). G5.6 कर्पूरांश्च; M1 (sup. lin. as above) गुवाकांश्च; M2 गुवाकांश्च (for कर्पूरांश्च). G1 महावल. — (L. 11) G2 रत्नान्; G5.6 दिव्यान् (for द्रव्यान्). M अन्यच्च विविधं द्रव्यं. G1 M2 परिगृह्योपतस्थिरे. — (L. 13) G2 वस्त्राणां; G4 तत्रोर्णान् (for पत्रोर्णान्). — (L. 14) T1 G4.6 M द्वार्येतिष्ठन्.

35

(L. 1) M1 (sup. lin. as above) °लेयान् (for °चेलान्). T1 G2.3 M द्विसाहस्रान्. G3 जतुवेलाश्वसाहस्रान् (sic). — (L. 2) G6 कार्यांनि (for कांस्यानि). — (L. 3) T1 G3–5 M पार्थाय (for पार्थस्य). G2 M1 तदा (for मुदा).

अन्यान्बहुविधान्राजन्नराः सागरमाश्रिताः ।
रत्नं बहुविधं गृह्य ददुस्ते पाण्डवाय तु ।
मालवश्च ततो राजन्रत्नानि विविधानि च ।
गोधूमानां च राजेन्द्र द्रोणानां कोटिसंमितम् ।
अन्यांश्च विविधान्धान्यान्परिगृह्य महाबलः ।
पाण्डवाय ददौ प्रीत्या प्रविवेश महाध्वरम् ।
नानारत्नान्बहून्गृह्य सुराष्ट्राधिपतिर्नृपः ।
तैलकुम्भैर्महाराज द्रोणानामयुतानि च ।
गुडानपि सितान्स्वादून्सहस्रशकटैर्नृपः ।
एतानि सर्वाण्यादाय ददौ कुन्तीसुताय सः ।
अन्ये च पार्थिवा राजन्नानादेशसमागताः ।
रत्नानि विविधान्गृह्य ददुस्ते कौरवाय तु ।
जम्बूद्वीपे समस्ते तु सराष्ट्रवनपर्वते ।
करं तु न प्रयच्छेद्यो नास्ति पार्थस्य पार्थिवः ।
नरः सहस्रु वर्षेषु तद्यज्ञे नास्ति नागतः ।
क्रतुर्नानागणैः कीर्णो बभौ शक्रसदो यथा ।

36

S ins. after 2. 52. 20 (G5, after 2. 52. 16):

संदिदेश ततः प्रेष्यान्नागाह्वयगतिं प्रति ।
ततस्ते नृपशार्दूलाश्चक्रुर्वै नृपशासनम् ।

ततो राजा महातेजाः सधौम्यः सपरिच्छदः ।
ब्राह्मणैः स्वस्तिवाच्यैव निर्ययौ मन्दिराद्बहिः ।
ब्राह्मणेभ्यो धनं दत्त्वा गत्यर्थं स यथाविधि ।
अन्येभ्यः स तु दत्त्वार्थं गन्तुं तत्रोपचक्रमे ।
सर्वलक्षणसंपन्नं राजार्हं सपरिच्छदम् ।
तमारुह्य महाराजो गजेन्द्रं षाष्टिहायनम् ।
निषसाद गजस्कन्धे काञ्चने परमासने ।
हारी किरीटी हेमाभः सर्वाभरणभूषितः ।
रराज राजन्पार्थो वै परया नृपशोभया ।
रुक्मवेदिगतः प्राज्ञो ज्वलन्निव हुताशनः ।
ततो जगाम राजा स प्रहृष्टनरवाहनः ।
रथघोषेण महता पूरयन्वै नभःस्थलम् ।
संस्तूयमानः स्तुतिभिः सूतमागधवन्दिभिः ।
महासैन्येन संवीतो यथादित्यः स्वरश्मिभिः ।
पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ।
बभौ युधिष्ठिरो राजा पौर्णमास्यामिवोडुराट् ।
उभयोः पक्षयोश्चैव गजस्थः कुरुनन्दनः ।

37

After 2. 52. 21^{ab}, T1 G3–5 M1 ins.:

चामरैर्हेमदण्डैश्च धूयमानः समन्ततः ।

— (L. 4) M1 अन्ये (for अन्यान्). G4 M1 बहुविधा (for °विधान्). G2 नाम (for राजन्). G3 M2 सगणम् (for सागरम्). — (L. 5) G2 रत्नानि विविधान्गृह्य; G6 रत्नान्बहुविधान्गृह्य. G2 तत् (for तु). — (L. 6) T1 G2.4–6 राजा (for राजन्). — (L. 7) T1 कोटिसंमतं; G4 °संमितान्. — (L. 8) G2 वन्यान्; G4 गंधान् (for धान्यान्). G3 M2 अन्यान्बहुविधान्राजन् (for the prior half). — (L. 9) G4 प्रीतो (for प्रीत्या). — (L. 10) G6 रत्नान् (for गृह्य). — (L. 11) G3 तैश्च (for तैल-). — (L. 12) T1 G3.5 M2 गुळानपि; G2.4 M1 गुळानि च (for गुडानपि). T1 स तान् (for सितान्). T1 G4.5 सहस्रं शकटे (G4 °टैर्) नृप; G2.3 M2 सहस्रशकटे नृपः. — (L. 13) G2 तानि सर्वाण्युपादाय (for the prior half). — (L. 14) G4 नानादेशैः; G6 विनादेशं (for नानादेश-). — (L. 15) G6 अन्यान् (for गृह्य). — (L. 16) G4 यः (for तु). G3 M2 सराष्ट्रनर°; G4 सुराष्ट्रवन°. — (L. 17) T1 G3–6 M2 प्रयच्छेत (for °च्छेद्यो). — (L. 18) G2.4 नराः (for नरः), and नागताः (for नागतः).

G5 तत्तु (for ततो). T1 G6 ततो राजा सधौम्यश्च ब्राह्मणैः स्वस्तिवाचकैः. — (L. 4) T1 G6 ब्राह्मणेभ्यो धनं दत्त्वा (for the prior half; cf. line 5). — T1 G6 om. lines 5–6. — (L. 5) M1 (*inf. lin.* as above).2 वृत्त्यर्थं (for गत्यर्थं). — (L. 6) G3 [अ]थ; M च (for [अ]र्थं). — (L. 7) G3 °संपन्ना. T1 राजा तु सपरिच्छदं; G3.6 राज(G6 °जा)हंस°. — (L. 8) G5 M समारुह्य; G6 तदारुह्य. G1.2.4 महाराजा. — G6 om. line 9. — (L. 10) G3 हेमांगः (for हेमाभः). — (L. 11) T1 G3 राजा (for राजन्). — (L. 12) T1 G1.2 रुक्मवेदितलं; G4 °वेदिं ततः; M °वेदिं (M2 °दीं) गतः. T1 G1.2.4 M1 प्राप्य; G3.6 M2 पार्थो (for प्राज्ञो). — G6 om. lines 13–14. — (L. 13) Om. in M1. G4 राजानं (for राजा स). — (L. 14) M1 नभस्तलं (for °स्थलम्). — (L. 15) T1 °बंदिनां (for °वन्दिभिः). — (L. 16) T1 G1.2 M1 स्वेन (for महा-). T1 G4.6 सहितो (for संवीतो). — (L. 17) = Var. 4. 59. 3^{ab}. G1.2.4 ध्रीयमाणश्च (G4 °माणेन). — (L. 19) Om. in G6. T1 G1 राजन् (for चैव). G1.2 गजस्थैः.

36

(L. 1) G4 M1 (*sup. lin.*).2 °पुरं (for °गतिं). G1–3 पुरः (for प्रति). — (L. 2) T1 G1.2 नृपशार्दूल. — (L. 3)

37

(L. 1) T1 चामरव्यजनैश्चैव (for the prior half). G3.4 धू(G4 स्तू)यमानैः. — (L. 2) G3 वीराणां युधि पांडवः.

जयाशिषः प्रहृष्टानां नराणां पथि पाण्डवः ।
प्रत्यगृह्णाद्यथान्यायं यथावद्भरतर्षभः ।
अपरे कुरुराजानं पथि यान्तं समाहिताः ।
स्तुवन्ति सततं सौख्यान्मृगपक्षिस्वनैर्नराः ।
तथैव सैनिका राजन्राजानमनुयान्ति ये ।
तेषां हलहलाशब्दो दिवं स्तब्ध्वा प्रतिष्ठितः ।
नृपस्याग्रे ययौ भीमो गजस्कन्धगतो बली ।
उभौ पार्श्वे गजौ राज्ञः सतल्पौ वै सुकल्पितौ ।
अधिरूढौ यमौ चापि जग्मतुर्भरतर्षभ ।
शोभयन्तौ महासैन्यं तावुभौ रूपशालिनौ ।
पृष्ठतोऽनुययौ धीमान्पार्थः शस्त्रभृतां वरः ।
श्वेताश्वो गाण्डिवं गृह्य अग्निदत्तं रथं गतः ।
सैन्यमध्ये ययौ राजन्कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
द्रौपदीप्रमुखा नार्यः सानुगाः सपरिच्छदाः ।
आरुह्य ता विचित्राणि शिबिकाः शकटानि च ।
महत्या सेनया राजन्नग्रे राज्ञो ययुस्तदा ।
समृद्धनरनागाश्वं सपताकरथध्वजम् ।
समृद्धरथनिस्त्रिंशं पत्तिभिर्घोषितस्वनम् ।
शङ्खदुन्दुभितालानां वेणुवीणानुनादितम् ।
शुशुभे पाण्डवं सैन्यं प्रयातं तत्तदा नृप ।
यथा कुबेरो लङ्कायां पुरा चात्यन्तशोभया ।
महत्या सेनया सार्धं गुरुमित्रं स गच्छति ।
तथा ययौ स पार्थोऽपि महत्या च विभूतिना ।
सुसमृद्धेन सैन्येन यथा वैश्रवणस्तथा ।
स सरांसि नदीश्चैव वनान्युपवनानि च ।
अत्यक्रामन्महाराज पुरीं चाभ्यवपद्यत ।
हस्तीपुरसमीपे तु कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
चक्रे निवेशनं तत्र ततः स सहसैनिकः ।
शिवे देशे समे चैव न्यवसत्पाण्डवस्तदा ।
ततो राजन्समाहूय शोकविह्वलया गिरा ।
एतद्वाक्यं च सर्वस्वं धृतराष्ट्रचिकीर्षितम् ।
आचचक्षे यथावृत्तं विदुरोऽथ नृपस्य ह ।
श्रुत्वा तु भाषितं तेन धर्मराजोऽब्रवीदिदम् ।
मर्षयामि ह्यहं क्षत्तः समाह्वानं त्वनेन मे ।
स्वस्त्यस्तु लोके विप्राणां प्रजानां चैव सर्वथा ।

वैशंपायनः ।

इत्युक्त्वा प्रययौ राजा पुरं नागाह्वयं ततः ।

38

After 2. 63. 21, S ins.:

कर्णः ।

दुःशासन निबोधेदं वचनं मे प्रभाषितम् ।
किमनेन चिरं वीर नयस्व द्रुपदात्मजाम् ।
दासीभावेन भुङ्क्ष्व त्वं यथेष्टं कुरु मानद ।

वैशंपायनः ।

ततो गान्धारराजस्य पुत्रः शकुनिरब्रवीत् ।
साधु कर्ण महाबाहो यथेष्टं क्रियतामिति ।
ततो दुःशासनस्तूर्णं द्रुपदस्य सुतां बलात् ।
प्रवेशयितुमारब्धः स चाकर्षद्दुरात्मवान् ।
ततो विक्रोशती वेगात्पाञ्चाली देववर्णिनी ।

— (L. 3) G_3 पुरुषर्षभ; $G_{4.5}$ भरतर्षभ. — (L. 4) T_1 कुरुराजानः. — (L. 5) G_3 °स्वरैर् (for °स्वनैर्). — (L. 6) T_1 G_3 ते (for ये). — (L. 7) T_1 हलहरा-; G_4 हलाहल: (for हलहला-). — (L. 8) M_1 [अ]नु- (for [अ]ग्रे). — (L. 9) T_1 $G_{3.4}$ M_1 पार्श्वगतौ (for पार्श्वे गजौ). T_1 राजन् (for राज्ञः). T_1 सुतुल्यौ; G_4 सतुल्यौ; M_1 सदृश्यौ (for सतल्पौ). — (L. 11) G_3 महासैन्ये; G_4 महत्सैन्यं. — (L. 13) G_4 अग्निदत्त- (for °दत्तं). — (L. 16) T_1 तानि चित्राणि (for ता विचि°). T_1 M_1 °काश्च पटानि; G_3 °काश्वपदानि; G_5 °काश्च शतानि. — (L. 18) G_4 समृद्धरथनागं च. — (L. 19) T_1 घोषितं स्वनं; G_3 घोषितस्वरं; G_4 घोषतः स्वनं. — (L. 20) T_1 -कुनादितं; G_4 [अ]भिनादितं (for [अ]नु°). — (L. 21) T_1 M_1 प्रयास्यत्तत्; G_3 अपयांतं (for प्रयातं तत्). G_4 प्रयास्यंतं तथा नृपं. — (L. 22) T_1 राजतात्यंतशोभया; G_3 पुरा चारुशोभया (sub-metrical). — (L. 23) T_1 G_4 गुरुर्मिंद्रः (G_4 °द्रं) (for गुरुमित्रं). — (L. 24) G_4 विभूषितः (for विभूतिना). — (L. 27) G_3 नदीश्चैव (for महाराज), and पुरं (for पुरीं). — (L. 28) T_1 हास्तिनापुरसमीपे तु (hypermetric!); $G_{3.4}$ स हस्तिपुरसमीपे तु (hypermetric!). — (L. 29) G_3 चक्रेणवेशनं (for चक्रे निवेशनं). T_1 स ततः (by transp.). $G_{3.5}$ ततः सह ससैनिकः. — (L. 30) T_1 पांडुनंदनः (for पाण्डवस्तदा). — (L. 32) G_3 M_1 धृतराष्ट्रे (for °राष्ट्र-). — (L. 34) T_1 स श्रुत्वा भूषितं तेन. — (L. 35) T_1 $G_{3.4}$ M_1 अ(G_3 न; M_1 आ)मर्षयाम्यहं क्षत्तः. T_1 $G_{3.4}$ वृतेन (for त्व°). — (L. 36) T_1 G_3 वर्णानां (for विप्राणां). T_1 G_4 सर्वदा (for °था). — (L. 37) Om. in M_1. — G_3 om. the ref. G_5 प्रविवेश पुरं राजा (for the prior half). T_1 (om. line 2) G_4 subst. for line 37:

एवमुक्त्वा तु विदुरं धर्मराजः प्रयात्रिकम् ।
सर्वमाज्ञाप्य तूर्णं स सुष्वाप रजनीं तदा ।

38

(L. 1) G_3 निबोधैतद्. T_1 $G_{3.6}$ M_3 वै (for मे). — (L. 3) T_1 G_2 -नंदनाः (for मानद). — (L. 6) T_1 G_2 शूरो; G_4 गृह्य; M क्रूरो (for तूर्णं). — (L. 7) T_1 G_2 चकर्ष सुदुरात्मवान्; $G_{4.6}$ M स चकर्ष दुरा°. — (L. 8) T_1 M ततो वि(M_1 व्य)क्रोशतैवं सा; G_2 °शती वै सा; $G_{4.6}$

परित्रायस्व मां भीष्म द्रोण द्रौणे तथा कृप ।
परित्रायस्व विदुर धर्मिष्ठो धर्मवत्सल ।
धृतराष्ट्र महाराज परित्रायस्व वै स्नुषाम् ।
गान्धारि त्वं महाभागे सर्वज्ञे सर्वदर्शिनि ।
परित्रायस्व मां देवि सुयोधनभयार्दिताम् ।
त्वमार्ये वीरजननि किं मां पश्यसि यादवि ।
क्लिश्यमानामनार्यैर्मां न त्रायसि स्वकां वधूम् ।
इति लालप्यमानां मां न कश्चित्किंचिदब्रवीत् ।
हा हतास्मि सुमन्दात्मा दुर्योधनवशं गता ।
न वा पाण्डुर्नरपतिर्न धर्मो न च देवराट् ।
न वायुर्नाश्विनौ वापि परित्रायन्ति वै स्नुषाम् ।
धिकष्टं यदहं जीवे मन्दभाग्या पतिव्रता ।
विदुरः ।
श्रृणोमि वाक्यं तव राजपुत्रि
नेमे पार्थाः किंचिदपि ब्रुवन्ति ।
सा त्वं प्रियार्थं श्रृणु वाक्यमेत-
द्यदुच्यते पापमतिः कृतघ्नः ।
सुयोधनः सानुचरः सुदुष्टः
सहैव राजा विकृतः सूतुना च ।
यद्येव वाक्यं महदुच्यमानं
न श्रोष्यते पापमतिः सुदुष्टः ।
इत्येवमुक्त्वा द्रुपदस्य पुत्रीं
क्षत्ताब्रवीद्धृतराष्ट्रस्य पुत्रम् ।
विदुरः ।
मा क्लिश्यतां वै द्रुपदस्य पुत्री
मा त्वं चारीन्द्रक्ष्यसि राजपुत्र ।
वैशंपायनः ।
तमेवमुक्त्वा प्रथमं धृतराष्ट्रमुवाच ह ।
विदुरः ।
यद्येवं त्वं महाराज संक्लेशयसि द्रौपदीम् ।
अचिरेणैव कालेन पुत्रस्ते सह मन्त्रिभिः ।
गमिष्यति क्षयं पापः पाण्डवाप्रियकारकः ।
भीमार्जुनाभ्यां क्रुद्धाभ्यां माद्रीपुत्रद्वयेन च ।
तस्मान्निवारय सुतं मा विनाशं विचिन्तय ।
वैशंपायनः ।
एतच्छ्रुत्वा मन्दबुद्धिर्नोत्तरं किंचिदब्रवीत् ।
ततो दुर्योधनस्तत्र दैवमोहबलात्कृतः ।
अचिन्त्य क्षत्तुर्वचनं हर्षेणायतलोचनः ।
ऊरू दर्शयते पापो द्रौपद्या वै मुहुर्मुहुः ।
ऊरौ संदृश्यमाने तु निरीक्ष्य तु सुयोधनम् ।
वृकोदरस्तदालोक्य नेत्रे उत्पाद्य लोहिते ।
एतत्समीक्ष्यात्मनि चावमानं

°शतीं वेगात्. $G_{4.6}$ पांचालीं वर(G_6 देव)वर्णिनीं. — Before line 9, G_4 ins. द्रौपदी. — (L. 10) G_4 धर्मिष्ठ. — (L. 12) T_1 G_2 धर्मिष्ठ (for सर्वज्ञे). T_1 G_2 M_2 धर्मदर्शिनि. — (L. 13) $G_{2.3}$ M_2 देवी; G_6 भीरु (for देवि). T_1 °बलार्दितां; G_3 °पराजितां; G_6 °परार्दितां (for °भयार्दिताम्). — (L. 14) $G_{2.6}$ वीरजननी; G_4 देवजननि. G_3 M_1 मा (for मां). — (L. 15) G_2 अनाथां मां; M_1 अनार्येण (for अनार्यैर्मां). G_3 M_2 त्रायसे न; G_5 त्रायस्वेनां (for न त्रायसि). T_1 $G_{2.4}$ किं न त्रायसि स्वां वधूं. — (L. 16) T_1 $G_{2.4-6}$ तां (for मां). G_3 transp. कश्चित् and किंचित्. — (L. 17) G_2 समंदात्मन् (for सुमन्दात्मा). G_2 M_1 सुयो° (for दुर्यो°). T_1 सुयोदनभयार्दिता. — (L. 18) T_1 $G_{2.3}$ च; G_6 [ए]व; M_1 वै (for वा). $G_{5.6}$ न नृपतिर् (for नरपतिर्). G_5 न च धर्मो न देवराट्. — (L. 19) T_1 $G_{2.4}$ चापि (for वापि). — (L. 20) G_2 यदिदं; G_4 यदहं (for यदहं). M_1 धिकष्टा यदि जीवेयं. G_5 मंदभागा. — (L. 21) G_6 श्रृणोतु. — (L. 22) $G_{2.6}$ न मे; G_5 न वै (for नेमे). $G_{2.4-6}$ पापाः (for पार्थाः). — (L. 23) G_2 कुरु (for श्रृणु). — (L. 24) T_1 यदच्युते. — (L. 25) T_1 G_6 सुहृदः. — (L. 26) T_1 तथैव (for सहैव). T_1 $G_{2.4-6}$ राज्ञा (for राजा). $G_{2.4}$ [अ]धिकृतः (for विकृतः). M_2 सहैव राज्ञांबिकासूनुना च. — (L. 27) T_1 सदैव; G_3 स एवं (for यद्येव). G_2 त्विदम् (for महद्). G_4 °मानः (for °मानं). — (L. 28) G_3 स दुष्टः; G_6 सुहृष्टः; M_2 कृतघ्नः (for सुदु°). — (L. 31) G_4 (wrongly) द्रुपदः (for विदुरः). G_2 om. मा. G_2 क्लिश्यैतां; G_3 क्लिश्यमानां. T_1 पुत्रि; M_2 पुत्री. — (L. 32) G_2 राजन्; G_5 चांत. G_6 चारीं (for चारीन्). T_1 $G_{2.4}$ द्रक्ष्यसे. M_1 राजपुत्रान्; — G_6 om. line 33. — (L. 34) T_1 यद्देव; G_3 यान्येव; G_4 यद्येव. G_2 तां; G_4 त्वां (for त्वं). G_4 संक्लेशयति. — (L. 35) M_2 transp. सह and मंत्रिभिः. — (L. 36) G_6 M_2 पांडवाक्षय(M_2 °प्रिय)कारणात्. — (L. 38) T_1 विचिंतयः; G_3 विचिंत्य च. — (L. 39) G_3 तु दुर्बुद्धिर् (for मन्दबुद्धिर्). — (L. 41) G_3 अतीत्य (for अचिन्त्य). — (L. 42) T_1 $G_{2.5.6}$ M ऊरुं. G_4 चादर्शयत् (for दर्शयते). — After line 42, G_2 M_2 ins.:

पाञ्चाल्याः क्लिश्यमानाया निरीक्षति स कौरवः ।
[M_2 निरीक्षंति स कौरवाः.]

— G_2 M_2 om. lines 43–88. — G_4 reads after line 95 lines 43–88, preceded by the ref. भीमः (repeating lines 43–44). — (L. 43) $G_{3.4}$ ऊरू (for ऊरौ). G_4 संदृश्यमाना. G_3 निरीक्ष्यं तु सुयोधनः. — (L. 44) =(var.) 2. 63. 13^{ab}. G_4 वृकोदरं. $G_{3.6}$ उत्पाट्य; M_1 उद्घाट्य (for उत्पाद्य). — Lines 45–56 =(var.) 2. 68. 25–29. — (L. 45) G_3 वाच्यमानं; G_4 बाधमानं (for

नियम्य मन्युं बलवान्स मानी ।
राज पुत्रः संसदि कौरवाणां
विनिष्क्रमन्वाक्यमुवाच भीमः ।
अहं दुर्योधनं हन्ता कर्णं हन्ता धनंजयः ।
शकुनिं त्वक्षकितवं सहदेवो हनिष्यति ।
इदं च भूयो वक्ष्यामि सभामध्ये बृहद्वचः ।
सत्यं देवाः करिष्यन्ति यदा युद्धं भविष्यति ।
सुयोधनमिमं पापं हन्तास्मि गदया युधि ।
शिरः पादेन चास्याहमधितिष्ठामि भूतले ।
वक्षः शूरस्य निर्भिद्य पुरुषस्य दुरात्मनः ।
दुःशासनस्य रुधिरं पातास्मि मृगराडिव ।

अर्जुनः ।

भीमसेन न ते सन्ति येषां वैरं त्वया सह ।
मन्दा गृहेषु सुखिनो न बुध्यन्ते महद्भयम् ।
न च वाचा व्यवसितं भीम विज्ञायते सताम् ।
यदि स्थास्यन्ति संग्रामे क्षत्रधर्मेण वै सह ।
दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेश्च दुरात्मनः ।
दुःशासनचतुर्थानां भूमिः पास्यति शोणितम् ।
असूनृतानां शत्रूणां प्रहृष्टानां दुरात्मनाम् ।
भीमसेन नियोगात्ते हन्ताहं कर्णमाहवे ।
कर्णं कर्णानुगांश्चैव रणे हन्तास्मि पत्रिभिः ।
ये चान्ये प्रतियोत्स्यन्ति बुद्धिमोहेन मां नृपाः ।
तान्स्म सर्वाञ्शितैर्बाणैर्नेतास्मि यमसादनम् ।
चलेद्धि हिमवान्स्थानान्निष्प्रभः स्याद्दिवाकरः ।
शैत्यं सोमात्प्रणश्येत मत्सत्यं विचलेद्यदि ।

वैशंपायनः ।

इत्युक्तवति पार्थे तु श्रीमान्माद्रवतीसुतः ।
प्रगृह्य विपुलं बाहुं सहदेवः प्रतापवान् ।
सौबलस्य वधप्रेप्सुरिदं वचनमब्रवीत् ।
क्रोधसंरक्तनयनो निःश्वसन्निव पन्नगः ।

सहदेवः ।

अक्षान्यान्मन्यसे मूढ गान्धाराणां यशोहर ।
नैतेऽक्षा निशिता बाणा ये त्वया समरे धृताः ।
यथा चैवोक्तवानार्यस्त्वामुद्दिश्य सबान्धवम् ।
कर्ताहं कर्मणस्तस्य कुरु कार्याणि सर्वशः ।
यदि स्थास्यसि संग्रामे क्षत्रधर्मेण सौबल ।

वैशंपायनः ।

सहदेववचः श्रुत्वा नकुलोऽपि विशां पते ।
दर्शनीयतमो नृणामिदं वचनमब्रवीत् ।

नकुलः ।

सुतेयं यज्ञसेनस्य द्यूतेऽस्मिन्धृतराष्ट्रजैः ।
यैर्वाचः श्राविता रूक्षाः स्थितैर्दुर्योधनप्रियैः ।
धार्तराष्ट्रान्सुदुर्वृत्तान्मुमूर्षून्कालचोदितान् ।
दर्शयिष्यामि भूयिष्ठमहं वैवस्वतक्षयम् ।
उलूकं च दुरात्मानं सौबलस्य सुतं प्रियम् ।
हन्ताहमस्मि समरे मम शत्रुं नराधमम् ।
निदेशाद्धर्मराजस्य द्रौपद्याः पदवीं चरन् ।
निर्धार्तराष्ट्रां पृथिवीं कर्तास्मि नचिरादिव ।

द्रौपदी ।

यस्माद्घोरं दर्शयसे यस्माद्घोरं निरीक्षसे ।

चाव°). — (L. 46) G3 निशाम्य (for नियम्य). G6 M1 सु- (for स). — Before line 49, T1 G5 ins. भीमः. — (L. 50) M1 चाक्षकितवं. — (L. 52) M1 धन्यं (for सत्यं). T1 G3.5 यथा; G6 यत्नो (for यदा). — (L. 55) G6 निर्वास्य (for निर्भिद्य). M1 (*sup. lin.* as above) परुषस्य. — (L. 56) G4 पास्यामि; G6 पाता त्वां (for पातास्मि). — (L. 57) G4 ये द्विषंति (for येषां वैरं). — (L. 58) G6 सुखिता. — (L. 59) = (var.) 2. 68. 30[ab]. G3.4.6 M1 नैव (for न च). T1 व्यवहितं. — (L. 60) G4.5 स्थास्यति. — Lines 61–64 = (var.) 2. 68. 31–32. — (L. 62) G6 °चतुर्णां वै (for °चतुर्थानां). — (L. 63) G3.4.6 असूयितारं; M1 संसूचितारं (for असूनृतानां). T1 G6 वक्तारं; G3.4 वीराणां; M1 वैराणां (for शत्रूणां). T1 प्रसिद्धारं (for प्रहृष्टानां). — Lines 65–69 = (var.) 2. 68. 33[c]–35[d]. — (L. 65) T1 G5 कर्णानुगं; G3.4 °नुजं; M1 °नुजान् (for °नुगान्). — (L. 66) मा (for मां). — (L. 67) G3 अथ; M1 तांश्च (for तान्स). G6 तान्सर्वान्निशितैर्बाणैर्. — Lines 70–77 = (var.) 2. 68. 37–40. — (L. 72) G5.6 वधं; M1 परि- (for वध-). — (L. 74) G4 अज्ञान्यादिव्यसे मूढ. — (L. 75) T1 नैतेषा निशिते बाणा. — (L. 76) G6 वै च (for चैव). T1 आर्ये; G3 आर्यं; G6 भीमस् (for आर्यम्). T1 न त्वामुद्दिश्य सबांधवं (hypermetric). — T1 G3 om. line 77. — After line 77, G1.3 M1 ins.:

हन्तास्मि तरसा युद्धे त्वामुद्दिश्य सबान्धवम् ।

[= (var.) 2. 68. 41[ab]. G4 समरे त्वाशु (for तरसा युद्धे). M1 त्वां बंधुजनसंवृतं (for the post. half).] — Lines 78–84 = (var.) 2. 68. 41[c]–44[d]. — (L. 79) G3 नकुलस्य; M1 °लश्च (for °लोऽपि). — (L. 82) G3.6 दुर्वाचः (for यैर्वाचः). G5 °प्रिये (for °प्रियैः). — (L. 86) M1 न संशयः (for नराधमम्). — Lines 87–88 = 2. 68. 45. — (L. 87) T1 निर्देशाद् (for निदे°). G4 द्रौपद्याः पदमिच्छताम्. — (L. 88) G3 न च दुर्मते (for नचिरादिव) — After line 88, G1 reads lines 113–114. — (L. 89) G3 नैनं; M3 यात्र (for the second घोरं). — (L.

तस्मानवाप्यधर्मिष्ठ ऊरौ मृत्युर्भविष्यति ।
यस्माच्चैवं क्लेशयति भ्राता ते मां दुरात्मवान् ।
तस्माद्रुधिरमेवास्य पास्यते वै वृकोदरः ।
इमं च पापिष्ठमतिं कर्णं ससुतबान्धवम् ।
सामात्यं सपरीवारं हनिष्यति धनंजयः ।
क्षुद्रधर्मं नैकृतिकं शकुनिं पापचेतसम् ।
सहदेवो रणे क्रुद्धो हनिष्यति सबान्धवम् ।

वैशंपायनः ।

इत्येवमाह वचनं द्रौपदी धर्मदर्शिनी ।
ततोऽन्तरिक्षात्सुमहत्पुष्पवर्षमवापतत् ।
मूर्ध्न्यदृश्यत पाञ्चाल्याः साधुशब्दश्च सर्वशः ।
ततोऽर्जुनो वचः श्रुत्वा प्रतिज्ञां कुरुते दृढम् ।
कर्णं हन्तास्मि समरे सपुत्रं सहबान्धवम् ।
यस्याश्रयात्स्वयं पापो धार्तराष्ट्रः प्रगर्जति ।
तं समूलं हनिष्यामि सूतं तं बलशालिनम् ।
ये चापरे च योत्स्यन्ति धार्तराष्ट्राः सराजकाः ।
तान्सर्वांश्चिहनिष्यामि सत्येनायुधमालभे ।
अद्यैवाहं हनिष्यामि सर्वानेतान्सभासदः ।
अतीव मन्युर्भवति दृष्ट्वेमां द्रुपदात्मजाम् ।
किं न्वहं वै करिष्यामि यद्राजा सततं घृणी ।
अथ वाहं मुहूर्तेन कृत्स्नं नृपतिमण्डलम् ।
शरैर्नयिष्ये सदनं यमस्यामित्रकर्शिनः ।

वैशंपायनः ।

तेषां तु वचनं श्रुत्वा नोचुस्तत्र सभासदः ।
अर्जुनस्य भयाद्राजन्नभूत्निःशब्दमत्र वै ।
द्रौपद्या वचनं श्रुत्वा चुकोपाथ धनंजयः ।
स तथा क्रोधताम्राक्ष इदं वचनमब्रवीत् ।
अयं तु मा वारयते धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
इत्युक्त्वा क्रोधताम्राक्षो धनुरादाय वीर्यवान् ।
सव्यसाची समुत्पत्य ताञ्शत्रून्समुदैक्षत ।
उद्यन्तं फल्गुनं तत्र ददृशुः सर्वपार्थिवाः ।
युगान्ते सर्वलोकांस्तु दहन्तमिव पावकम् ।
वीक्षमाणं धनुष्पाणिं निःश्वसन्तं मुहुर्मुहुः ।
हन्तुकामं पशून्क्रुद्धं रुद्रं दक्षक्रतौ यथा ।
तथाभूतं नृपा दृष्ट्वा विषेदुस्त्रस्तमानसाः ।
धनंजयस्य वीर्यज्ञा निराशा जीविते तदा ।
मृतभूताभवन्सर्वे नेत्रैरनिमिषैरिव ।
अर्जुनं धर्मपुत्रं च समुदैक्षन्त पार्थिवाः ।
क्रुद्धं तदार्जुनं दृष्ट्वा पृथिवी च चचाल ह ।
खेचराणि च भूतानि वित्रेसुर्वै भयार्दिताः ।
नादित्यो विरराजाथ नापि वाति च मारुतः ।
न चन्द्रो न च नक्षत्रं द्यौर्दिशो न व्यभाव्यत ।
सर्वमाविद्धमभवज्जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
उत्पतन्स बभौ पार्थो दिवाकर इवाम्बरे ।

90) G_2 ऊरूर्; G_4 ऊरू (for ऊरौ). — (L. 94) G_6 सशरीरं वा (for सपरीवारं). — (L. 95) G_2 क्षुद्रकर्मं; G_4 क्षुद्रधर्माणं (hypermetric); G_6 क्षत्रधर्मं (for क्षुद्रधर्मं). M_1 इमं वै क्षुद्रकर्माणं (for the prior half). — After line 95, G_4 reads lines 43–88, and om. lines 96–101. — G_2 M_2 om. line 97. — (L. 97) G_6 इत्येवमुक्ते वचने (for the prior half). T_1 G_3 धर्मदर्शनी (G_3 °न). — (L. 98) G_6 अपातयत्; M_2 पपात च (for अवापतत्). — G_6 om. lines 99–110. — (L. 99) T_1 दृश्यत; G_3 तत्र च (for [अ]दृश्यत). — (L. 100) M_1 अकरोद् (for कुरुते). T_1 $G_{3.5}$ M_1 दृढां. — (L. 102) G_2 यस्याश्रयो; M_2 यमाश्रित्य (for यस्याश्रयात्). G_2 ह्ययं; G_4 त्वयं (for स्वयं). — (L. 103) G_2 M सूतजं (for सूतं तं). G_4 ससुतं बलशालिनं. — (L. 104) M_1 वापरे. $G_{2.3}$ धार्तराष्ट्रैः. T_1 G_3 स्व(G_3 स)बांधवाः (for सराजकाः). G_4 बुद्धिमोहेन मां नृपाः. — (L. 106) G_2 अद्य वाहं. — (L. 107) G_2 कोपो (for मन्युर्). G_3 दृष्ट्वैव (for °ष्ट्वेमां). — (L. 108) T_1 G_5 त्वहं; G_2 चाहं (for न्वहं). — (L. 109) T_1 G_{3-5} तथैवाहं; M_2 अथैवाहं (for अथ वाहं). — (L. 110) G_2 शरौघैर्; $G_{4.5}$ M_2 शनैर् (for शरैर्). T_1 °कर्शन; G_{2-4} M_1 °कर्शनः. — G_2 M_2 om. lines 111–114. — (L. 111) G_6 M_1 om. the ref. G_4 M_1 तस्य (for तेषां). T_1 च; G_4 M_1 तद् (for तु). — G_3 om. (hapl.) from the post. half of line 111 to the prior half of line 113. — (L. 112) G_6 अंबरं (for अत्र वै). — After line 112, G_6 ins. a colophon (*Adhy. no.*: 105). — G_4 reads lines 113–114 after line 88. — (L. 113) G_4 अर्जुनः (for वैशं°). G_4 पुनः कोपाद्; M_1 चुकोपाग्रे. — (L. 115) $G_{5.6}$ मां (for मा). T_1 G_5 वारयतां. — G_2 M_2 om. lines 116–125. — (L. 117) G_4 भ्रातॄन् (for शत्रून्). — (L. 118) G_3 इमं तं; $G_{4.6}$ उद्यतं; M_1 उद्धतं (for उद्यन्तं). — (L. 121) G_3 परान्क्रुद्धान् (for पशून्क्रुद्धं). — (L. 122) G_6 निषेदुस्. G_3 तत्र मानवाः; M_1 (*sup. lin.*) त्रस्तमानवाः. — (L. 126) Before line 126, G_2 M_2 ins. वैशं°. G_2 समकंपत; G_5 विचचाल ह. — (L. 127) T_1 G_{3-5} वित्रेसुर्भैरवार्दिताः; G_2 M °सुः सहसा भयात् (M_2 विभो). — (L. 128) $G_{2.4}$ नातिवाति; G_3 नापि याति. M_2 नापि वायति मा°. — (L. 129) $G_{2.6}$ विभागतः; $G_{3.4}$ विभाव्यत (G_4 °तः); M विभांति च (for व्यभाव्यत). — (L. 130) G_4 M_1 आविघ्नम् (for आविद्धम्). — G_2 M_2 om. lines 131–139. — (L. 131) G_5 उद्भ्रमन् (for उत्पतन्). — (L. 132) $G_{3.4.6}$ M_1 दृष्ट्वा तथा (for दृष्टान्तरे).

पार्थं दृष्ट्वान्तरे क्रुद्धं कालान्तकयमोपमम् ।
भीमसेनो मुदा युक्तो युद्धायैव मनो दधे ।
पाञ्चाली च ददर्शाथ सुसंक्रुद्धं धनंजयम् ।
हन्तुकामं रिपून्सर्वान्सुपर्णमिव पन्नगान् ।
दुष्प्रेक्षः सोऽभवत्क्रुद्धो युगान्ताग्निरिव ज्वलन् ।
तं दृष्ट्वा तेजसाविष्टं विव्यथुः पुरवासिनः ।
उत्पतन्तं तु वेगेन ततो दृष्ट्वा धनंजयम् ।
जग्राह स ततो राजा पुरुहूतो यथा हरिम् ।
उवाच स घृणी ज्येष्ठो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

युधिष्ठिरः ।

मा पार्थ साहसं कार्षीर्मा विनाशं गमेर्यशः ।
अहमेतं पापमतिं सूतं दग्धुं समुत्सहे ।
किं त्वस्य चरणौ दृष्ट्वा क्रोधो नाशमुपैति मे ।
त्वमिमं जगतोऽर्थे वै कोपं संयच्छ पाण्डव ।

वैशंपायनः ।

एवमुक्तस्तदा राज्ञा पाण्डवोऽथ धनंजयः ।
क्रोधं संशमयन्पार्थो धार्तराष्ट्रं प्रति स्थितः ।
तस्मिन्वीरे प्रशान्ते तु पाण्डवे फल्गुने ततः ।
सर्वं प्रहृष्टमभवज्जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
वारितं च ततो दृष्ट्वा भ्रात्रा पार्थं वृकोदरः ।
बभूव विमना राजन्नभून्निःशब्दमत्र वै ।

39

After 2. 66. 12, T_1 $G_{3.5.6}$ ins.:

अचिरेणैव कालेन निःशेषं नः करिष्यति ।
न पश्यामि रणे क्रुद्धं बीभत्सुं प्रतिवारणम् ।
भीष्मद्रोणौ च कर्णश्च द्रौणिश्च रथिनां वरः ।
कृपश्च वृषसेनश्च विकर्णश्च जयद्रथः ।
बाह्लीकः सोमदत्तश्च भूरिर्भूरिश्रवाः शलः ।
शकुनिःससुतश्चैव नृपाश्चान्ये च कौरवाः ।
एते सर्वे रणे यत्ताः पार्थं सोढुं न शक्नुवन् ।
अर्जुनेन समो वीर्ये नास्ति लोके धनुर्धरः ।
योऽर्जुनेनार्जुनस्तुल्यो द्विबाहुर्बहुबाहुना ।

धृतराष्ट्रः ।

कस्त्वयोक्तः पुमान्वीरो बीभत्सुसमविक्रमः ।
तं मे ब्रूहि महावीर्यं श्रोतुमिच्छामि पुत्रक ।

दुर्योधनः ।

कार्तवीर्यार्जुनो नाम राजा बाहुसहस्रवान् ।
हेहयाधिपतिर्वीरः पाञ्चदश्यः पितामहात् ।

धृतराष्ट्रः ।

गान्धारीपुत्र सर्वांस्तान्कार्तवीर्यपितामहान् ।
आनुपूर्व्याच्च मे शंस ततस्तं पार्थिवं तथा ।

दुर्योधनः ।

कार्तवीर्यस्य चरितं शृणु राजन्महात्मनः ।
अव्यक्तप्रभवो ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ।
ब्रह्मणोऽत्रिः सुतो विद्वानत्रेः पुत्रो निशाकरः ।
सोमस्य तु बुधः पुत्रो बुधस्य तु पुरूरवाः ।
तस्याप्यथ सुतोऽप्यायुरायोस्तु नहुषः सुतः ।

— (L. 133) G_3 गदा- (for मुदा). — G_6 om. lines 134–137. — (L. 134) G_3 तं (for च). $G_{3.4}$ ददृशे चाथ (for च ददर्शाथ). — (L. 136) M_1 चा° (for सो°). G_4 इवोज्ज्वलन् (for इव ज्वलन्). — (L. 137) T_1 M_1 तेजसाविद्धं. — (L. 139) $G_{3.4.6}$ तदा (for ततो). — (L. 140) $G_{3.5.6}$ च (for स). G_4 संभ्रमाज्ज् (for स घृणी). G_2 M_2 तमुवाच घृणी राजा (for the prior half). M_2 धर्मपुत्रो (for °राजो). — (L. 141) M_1 पार्थ मा (by transp.). $G_{3.4.6}$ M गमेयशः. — (L. 142) G_2 M पापं त्विदं (M_1 °मं); $G_{3.4.6}$ अहमेनं. T_1 दग्धुं (for दग्धुं). $G_{2.4}$ M न भवान् (G_4 ध्रुतज्ञं; M स भवान्) हंतुमुत्सहे; $G_{3.6}$ सुतजं (G_6 ध्रुतज्ञं) दग्धुमुत्सहे (for the post. half). — (L. 143) Om. in G_2 M. G_3 उपेष्यति (for उपैति मे). — (L. 144) G_4 त्वमिमां; M_1 तमिमं (for त्वमिमं). G_3 तु गते (for जगतो). M क्रोधं (for कोपं). — (L. 145) G_2 M [ऽ]थ (M_1 तु) राज्ञा स; G_4 तथा राज्ञा (for तदा राज्ञा). G_2 पांडवेन (for °वोऽथ). — (L. 146) G_{2-4} M_2 संशमयत्. T_1 धृतराष्ट्रं; $G_{5.6}$ धार्तराष्ट्रान्. G_2 M_2 स्थितं. — (L. 147) M_2 transp. पांडवे and फल्गुने. $G_{2.6}$ M पुनः (for ततः). — After line 147, G_2 M_2 ins.:

सहदेवस्तु राजेन्द्र श्रुत्वा भ्रातृवचोऽब्रवीत् ।
इमं पापिष्ठं शकुनिं हन्तास्मि रणमूर्धनि ।

[(L. 1) M_2 [अ]पि (for तु), and भ्रातुर् (for भ्रातृ-).]
M_2 cont.:

वैशंपायनः ।

ततस्तेषु प्रशान्तेषु दुःशासननिपीडिता ।
क्रोधाग्निनावृता कृष्णा दग्धुकामाथ सर्वशः ।

— G_2 M_2 om. lines 149–150. — (L. 150) G_4 निःशब्दमभवत्तदा.

39

(L. 1) T_1 निःशेषात्रः. — (L. 2) T_1 G_3 बीभत्सु-. — (L. 6) T_1 G_3 सौबलश्च (for ससुतश्च). — (L. 7) G_3 युक्ताः; G_6 शक्ताः (for यत्ताः). T_1 अशक्नुवन् (for न शक्नु°). — (L. 8) G_6 transp. वीर्ये and लोके. — G_6 om. (hapl.) lines 10–13. — (L. 12) G_3 °सहस्रभाक्. — (L. 13) T_1 G_3 हेहयानामधिपतिः. G_6 पंचादश पितामहान्. — (L. 15) T_1 G_3 अनु° (for आनु°). — (L. 16) G_3 शृणु राजन्वसत्तम. — (L. 19) G_6 पुरोहिताः (for पुरूरवाः). — (L. 20) T_1 G_5 ह्यायुर् (for ऽप्यायुर्). — (L. 21) T_1

नहुषस्य ययातिस्तु ययातेस्तनुजो यदुः ।
यदोः पुत्रो महाराज सहस्रौजेति विश्रुतः ।
सहस्रौजःसुतो राजंश्चक्रदासेति विश्रुतः ।
चक्रदासस्य दायादो हेहयो नाम पार्थिवः ।
हेहयस्याभवत्पुत्रो धर्मनेत्र इति श्रुतः ।
धर्मनेत्रस्य कार्तस्तु कृतवीर्यस्तु कार्तजः ।
कृतवीर्यस्य तनयो अर्जुनो बलिनां वरः ।
स चार्जुनो महाराज तपो घोरं चकार ह ।
साग्रं वर्षायुतं तप्त्वा तपः परमदुश्चरम् ।
दत्तमाराधयामास सोऽर्जुनोऽत्रिसुतं मुनिम् ।
तस्य दत्तो वरान्प्रादाच्चतुरः पार्थिवस्य वै ।
पूर्वं बाहुसहस्रं तु प्रार्थितः प्रथमो वरः ।
अधर्मे प्रीयमाणस्य सद्भिस्तत्र निवारणम् ।
धर्मेण पृथिवीं जित्वा धर्मेणैवानुरञ्जयन् ।
संग्रामान्सुबहूञ्जित्वा हत्वा चारीन्सहस्रशः ।
संग्रामे यतमानस्य वधश्चैवाधिकाद्रणे ।
तस्य बाहुसहस्रं तु युध्यतः किल भारत ।
रथो ध्वजश्च संजज्ञ इत्येवं मे श्रुतं पुरा ।
तथैवं पृथिवी राजन्सप्तद्वीपा सपत्तना ।
ससमुद्राकरा तात बलिनोग्रेण वै जिता ।
स चार्जुनोऽथ तेजस्वी सप्तद्वीपेश्वरोऽभवत् ।
स च राजा महायज्ञानाजहार महाबलः ।
महीं च सकलां जित्वा असकृत्स समा बहूः ।

Colophon.

दुर्योधनः ।

ततोऽर्जुनः कदाचिद्वै राजन्माहिष्मतीपतिः ।
नर्मदां भरतश्रेष्ठ स्नातुं दारैर्ययौ सह ।
ततस्तु स नदीं गत्वा प्रविश्यान्तर्जलं मुदा ।
कर्तुं राजञ्जलक्रीडां ततो राजोपचक्रमे ।
तस्मिन्नेव तु काले तु रावणो राक्षसैः सह ।
लङ्काया ईश्वरस्तात तं देशं प्रययौ बली ।
ततस्तमर्जुनं दृष्ट्वा नर्मदायां दशाननः ।
नित्यं क्रोधपरो वीरो वरदानेन मोहितः ।
अभ्यधावत्सुसंक्रुद्धो महेन्द्रं शम्बरो यथा ।
ऽप्यथ तं दृष्ट्वा रावणं प्रत्यवारयत् ।
ततस्तौ तुर्युद्धं रावणश्चार्जुनश्च वै ।
ततस्तु दुर्जयं वीरं वरदानेन दर्पितम् ।
राक्षसेन्द्रं मनुष्येन्द्रो युद्ध्वा जित्वा रणे बलात् ।
बद्ध्वा धनुर्ज्यया राजन्विवेशाथ पुरीं स्वकाम् ।
स तु तं बन्धितं श्रुत्वा पुलस्त्यो रावणं तदा ।
मोक्षयामास दृष्ट्वाथ पुरेऽदृष्ट्वार्जुनं तदा ।
ततः कदाचित्तेजस्वी कार्तवीर्यार्जुनो बली ।
समुद्रतीरं गत्वाथ विचरन्दर्पमोहितः ।
अवाकिरच्छरशतैः समुद्रं स तु भारत ।
तं समुद्रो नमस्कृत्य कृताञ्जलिरभाषत ।
आशुगान्वीर मा मुञ्च ब्रूहि किं करवाणि ते ।
मदाश्रयाणि भूतानि त्वन्निसृष्टैर्महेषुभिः ।
बाध्यन्ते राजशार्दूल तेभ्यो देह्यभयं विभो ।

अर्जुनः ।

देहि सिन्धुपते युद्धमद्यैव त्वरया मम ।
अथ वा पीडयामि त्वां तस्मात्त्वं कुरु मा चिरम् ।

समुद्रः ।

लोके राजन्महावीर्या बहवो निवसन्ति ये ।
तेषामेकेन राजेन्द्र कुरु युद्धं महाबल ।

अर्जुनः ।

मत्समो यदि संग्रामे वरायुधधरः क्वचित् ।
विद्यते तं ममाचक्ष्व यः सहेत महामृधे ।

तु सुजो; G5.6 तनयो (for तनुजो). G6 ययुः. — (L. 22) T1 G5.6 सहस्त्रोजेति. T1 विश्रुतं. — (L. 23) T1 G5.6 सहस्त्रोजसुतो. T1 G6 च(G6 श)क्रदास इति श्रुतः. — (L. 24) G6 शक्र° (for चक्र°). — (L. 26) G6 तु सुतः (for कार्तस्तु). G6 कृतवीर्य इति श्रुतः. — (L. 27) T1 जयतां (for बलिनां). — (L. 29) T1 G3 ततः (for तपः). — (L. 31) G6 वरं (for वरान्). — (L. 33) G5 तस्य (for तत्र). — (L. 34) G6 [अ]भिरंजयन्. — (L. 36) T1 वयश्च; G3 रथश्च (for वधश्च). — (L. 37) G3.5.6 तद्द (for तु). — (L. 38) G5.6 रथे (for रथो). — (L. 39) T1 G6 यथेयं; G3 तथेयं (for तथैवं). G3 सपर्वता (for सपत्तना). — (L. 40) G3.6 विधिनोग्रेण (for बलि°). — (L. 41) G3 च (for [अ]थ). — (L. 43) T1 G6 प्रययास महाबाहुर्महीं स च समा बहूः. — Colophon. G3.6 om. the colophon. — *Adhy. no.:* T1 G5 108. — (L. 46) T1 G6 तां (for तु). T1 G6 °जले (for °जलं). T1 तथा (for मुदा). — (L. 47) G3 ततो राजा प्रचक्रमे. — (L. 48) G3.5 अस्मिन्नेव. — (L. 49) G3.5.6 लंकायाम् (for लङ्काया). T1 G6 श्रीमान् (for तात). G3 तदा (for बली). — (L. 51) T1 G6 दीनो (for वीरो). — (L. 53) G3.5 त्वथ (for [अ]प्यथ). — (L. 56) G6 युद्धे; G6 बध्वा (for युद्ध्वा). — (L. 57) T1 राजा (for राजन्). G3 transp. पुरीं and स्वकां. — (L. 58) T1 विद्धि तं (for बन्धितं). — (L. 60) G5.6 °वीर्योर्जुनो. — (L. 61) T1 व्यचरद् (for विचरन्). — (L. 63) G3.5 नमस्कृत्वा. — (L. 65) T1 G5.6 सत्वानि (for भूतानि). T1 G6 विसृष्टैर् (for निसृष्टैर्). — (L. 66) T1 वध्यंते. — (L. 67) T1 अद्यैव त्वं मया सह. — (L. 72) G3.6 यः समासेत मा मृधे (G6 मां

समुद्रः ।
महर्षिर्जमदग्निस्तु यदि राजन्परिश्रुतः ।
तस्य पुत्रो रणं दातुं यथावद्वै तवार्हति ।
दुर्योधनः ।
समुद्रस्य वचः श्रुत्वा राजा माहिष्मतीपतिः ।
ननाद सचिवैः पूर्वं क्रोधेन महता वृतः ।
ततः प्रतिययौ शीघ्रं क्रोधेन सह भारत ।
स तमाश्रममागम्य राममेवान्वपद्यत ।
स रामप्रतिकूलानि चकार सह बन्धुभिः ।
आयासं जनयामास रामस्य स महात्मनः ।
ततस्तेजः प्रजज्वाल रामस्यामिततेजसः ।
प्रदहन्निव सैन्यानि रश्मिमानिव तेजसा ।
अथ तौ चक्रतुर्युद्धं वृत्रवासवयोरिव ।
ततः परशुमादाय नृपं बाहुसहस्रिणम् ।
चिच्छेद सहसा रामो बहुशाखमिव द्रुमम् ।
तं हतं पतितं दृष्ट्वा समेताः सर्वबान्धवाः ।
असीनादाय शक्तीश्च रामं ते प्रत्यवारयन् ।
रामोऽपि रथमास्थाय धनुरायम्य सत्वरः ।
विसृजन्परमास्त्राणि व्यधमत्पार्थिवं बलम् ।
ततस्तु क्षत्रिया राजञ्जामदग्न्यभयार्दिताः ।
विविशुर्गिरिदुर्गाणि मृगाः सिंहभयादिव ।
तेषां स्वविहितं कर्म तद्भयान्नानुतिष्ठताम् ।
प्रजा वृषलतां प्राप्ता ब्राह्मणानामदर्शनात् ।
तथा ते द्रविडाः काशाः पुण्ड्राश्च शबरैः सह ।
वृषलत्वं परिगता व्युच्छिन्नाः क्षत्रकर्मणः ।
ततस्तु हतवीरासु क्षत्रियासु पुनः पुनः ।
द्विजैरभ्युदितं क्षत्रं तानि रामो निहत्य च ।
ततस्त्रिःसप्तमं वारं रामं वागशरीरिणी ।
दिव्या प्रोवाच मधुरा सर्वलोकपरिश्रुता ।
राम राम निवर्तस्व गुणांश्चाथ प्रपश्यसि ।
क्षत्रबन्धूनिमान्प्राणैर्विप्रयुज्य पुनः पुनः ।
तथैव तं महात्मानमृचीकप्रमुखास्तथा ।
राम राम महावीर निवर्तस्वेत्यथाब्रुवन् ।
पितुर्वधममृष्यंस्तु रामः प्रोवाच तानृषीन् ।
नार्हा हन्त भवन्तो मां निवारयितुमित्युत ।
पितरः ।
नार्हसि क्षत्रबन्धूंस्त्वं निहन्तुं जयतां वर ।
न हि युक्तस्तथा घातो ब्राह्मणेन सता त्वया ।
दुर्योधनः ।
पितॄणां वचनं श्रुत्वा क्रोधं त्यक्त्वा स भार्गवः ।
अश्वमेधसहस्राणि नरमेधशतानि च ।
इष्ट्वा सागरपर्यन्तां काश्यपाय महीं ददौ ।
तेन रामेण संग्रामे तुल्यस्तात धनंजयः ।
कार्तवीर्येण च रणे तुल्यः पार्थो न संशयः ।
रणे विक्रम्य राजेन्द्र पार्थं जेतुं न शक्यते ।
Colophon.
दुर्योधनः ।
शृणु राजन्पुराचिन्त्यानर्जुनस्य च साहसान् ।
अर्जुनो धन्विनां श्रेष्ठो दुष्कृतं कृतवान्पुरा ।
द्रुपदस्य पुरे राजन्द्रौपद्याश्च स्वयंवरे ।
आबालवृद्धसंघोषे सर्वक्षत्रसमागमे ।
क्षिप्रकारी जले मत्स्यं दुर्निरीक्ष्यं ससर्ज ह ।
सर्वैर्नृपैरसाध्यं तत्कार्मुकप्रवरं च वै ।
क्षणेन सज्यमकरोत्सर्वक्षत्रस्य पश्यतः ।
ततो यन्त्रमयं विद्ध्वा विवाहं फल्गुनो बली ।
कृष्णया हेममाल्येन स्कन्धे स परिवेष्टितः ।
ततस्तया वृतं पार्थं दृष्ट्वा सर्वे नृपास्तदा ।
रोषात्सर्वायुधान्गृह्य क्रुद्धा वीरा महाबलाः ।
वैकर्तनं पुरस्कृत्य सर्वे पार्थमुपाद्रवन् ।
स दृष्ट्वा पार्थिवान्सर्वान्क्रुद्धान्पार्थो महाबलः ।
वारयित्वा शरैस्तीक्ष्णैरजयत्तत्र स स्वयम् ।
जित्वा तु तान्महीपालान्सर्वान्कर्णपुरोगमान् ।

धृते). — (L. 76) $G_{3.6}$ नारदस्य च वै पूर्वं (for the prior half). — (L. 80) T_1 transp. रामस्य and स. G_3 सु- (for स). — (L. 86) G_6 तस्य (for सर्व-). — (L. 88) T_1 धनुरादाय; G_6 धनुरास्थाय (for रथमा°). T_1 तदायम्य च; G_3 रथमारुह्य (for धनुरायम्य). — (L. 89) G_5 व्यसृजन् (for वि°). T_1 व्ययमत् (for व्यध°). G_3 पार्थिवान्बहून्; G_6 पार्थं तं बलं (for पार्थिवं बलम्). — (L. 92) G_6 [अ]नुतिष्ठति. — (L. 94) T_1 G_6 च (for ते). G_3 द्रमिलाः. T_1 काचाः; G_6 काश- (for काशाः). G_5 समरैः (for शबरैः). — (L. 95) T_1 व्युच्छिन्नाः. T_1 क्षत्रधर्मतः; G_3 °धर्मणः. — G_3 om. lines 97–101. — (L. 97) G_5 द्वितीयैर् (for द्विजैर्). — (L. 98) G_6 त्रि- (for त्रिः-). G_6 यावे (for वारं). — (L. 100) G_6 स्वगुणांश्चाथ पश्यसि. — (L. 103) G_3 महावीर्य (for °वीर). — (L. 105) G_3 नार्हन्तीह भवन्तो मां. — (L. 106) T_1 G_3 क्षत्रबन्धूनां. — (L. 107) T_1 G_6 युक्तं. T_1 $G_{3.6}$ त्वया (for तथा). T_1 G_6 तात (for घातो). T_1 G_6 नृपाः (for त्वया). — (L. 110) G_6 transp. महीं and ददौ. — (L. 112) Om. in G_3. T_1 धनंजयः (for न संशयः). — Colophon. *Adhy. no.*: T_1 $G_{3.6}$ 109; G_5 108. — (L. 114) T_1 संभवान् (for साहसान्). — (L. 115) T_1 G_3 दुष्करं (for दुष्कृतं). — (L. 119) T_1 G_6 तं (for तत्). — (L. 121) G_6 ततो यन्त्रमयं बद्ध्वा. T_1 G_6 वराहं (for विवाहं). — (L. 122) $G_{3.5}$ हैममाल्येन. — (L. 127) G_6 तान् (for स). — G_6 om. lines

लेभे कृष्णां शुभां पार्थो युद्ध्वा वीर्यबलात्तदा ।
सर्वक्षत्रसमूहेषु अम्बां भीष्मो यथा पुरा ।
ततः कदाचिद्बीभत्सुस्तीर्थयात्रां ययौ स्वयम् ।
अथोलूपीं शुभां जातां नागराजसुतां तदा ।
नागेष्ववाप चाग्र्येषु प्रार्थितोऽथ यथातथम् ।
ततो गोदावरीं वण्णां कावेरीं चावगाहत ।
ततः पाण्ड्यं समासाद्य तस्य कन्यामवाप सः ।
लब्ध्वा जिष्णुर्मुदं तत्र ततो याम्यां ययौ दिशम् ।
स दक्षिणं समुद्रान्तं गत्वा चाप्सरसां च वै ।
कुमारीतीर्थमासाद्य मोक्षयामास चार्जुनः ।
ग्राहरूपान्विताः पञ्च अतिशौर्येण वै बलात् ।
कन्यातीर्थं समभ्येत्य ततो द्वारवतीं ययौ ।
तत्र कृष्णनिदेशात्स सुभद्रां प्राप्य फल्गुनः ।
तामारोप्य रथोपस्थे प्रययौ स्वपुरीं प्रति ।
अथादाय गते पार्थे ते श्रुत्वा सर्वयादवाः ।
तमभ्यधावन्संक्रुद्धाः सिंहं व्याघ्रगणा इव ।
प्रद्युम्नः कृतवर्मा च गदः सारणसात्यकी ।
आहुकश्चैव साम्बश्च चारुदेष्णो विदूरथः ।
अन्ये च यादवाः सर्वे बलदेवपुरोगमाः ।
एकमेव ऋते कृष्णं गजवाजिरथैर्युताः ।
अथासाद्य वने यान्तं परिवार्य धनंजयम् ।
चक्रुर्युद्धं सुसंक्रुद्धा बहुकोट्यश्च यादवाः ।
एक एव तु पार्थस्तैर्युद्धं चक्रे सुदारुणम् ।
तेन तेषां समं युद्धं मुहूर्तं प्रबभूव ह ।
ततः पार्थो रणे सर्वान्वारयित्वा शितैः शरैः ।
बलाद्विजित्य राजेन्द्र वीरस्तान्सर्वयादवान् ।
तां सुभद्रां समादाय शक्रप्रस्थं विवेश ह ।

Colophon.

दुर्योधनः ।

भूयः शृणु महाराज फल्गुनस्य तु साहसम् ।
ददौ च वह्नेर्बीभत्सुः प्रार्थितं खाण्डवं वनम् ।
लब्धमात्रे तु तेनाथ भगवान्हव्यवाहनः ।
भक्षितुं खाण्डवं राजंस्ततः समुपचक्रमे ।
ततस्तं भक्षयन्तं वै सव्यसाची विभावसुम् ।
रथी धन्वी शरान्गृह्य स कलापयुतः प्रभुः ।
पालयामास राजेन्द्र स्ववीर्येण महाबलः ।
ततः श्रुत्वा महेन्द्रस्तं मेघांस्तान्संदिदेश ह ।
तेनोक्ता मेघसंघास्ते ववर्षुरतिवृष्टिभिः ।
ततो मेघगणान्पार्थः शरव्रातैः समन्ततः ।
खगमैर्वारयामास तदाश्चर्यमिवाभवत् ।
वारितान्मेघसंघांश्च श्रुत्वा क्रुद्धः पुरंदरः ।
पाण्डरं गजमास्थाय सर्वदेवगणैर्वृतः ।
ययौ पार्थेन संयोद्धुं रक्षार्थं खाण्डवस्य च ।
रुद्राश्च मरुतश्चैव वसवश्चाश्विनौ तदा ।
आदित्याश्चैव साध्याश्च विश्वेदेवाश्च भारत ।
गन्धर्वांश्चैव सहिता अन्ये सुरगणाश्च ये ।
ते सर्वे शस्त्रसंपन्ना दीप्यमानाः स्वतेजसा ।
धनंजयं जिघांसन्तः प्रपेतुर्विबुधाधिपाः ।
युगान्ते यानि दृश्यन्ते निमित्तानि महान्त्यपि ।
सर्वाणि तत्र दृश्यन्ते सुघोराणि महीपते ।
ततो देवगणाः सर्वे पार्थं समभिदुद्रुवुः ।
असंभ्रान्तस्तु तान्दृष्ट्वा स तां देवमयीं चमूम् ।
त्वरितः फल्गुनो गृह्य तीक्ष्णाग्रानाशुगांस्तदा ।
शक्रं देवांश्च संप्रेक्ष्य तस्थौ काल इवालये ।
ततो देवगणाः सर्वे बीभत्सुं सपुरंदराः ।
अवाकिरञ्शरव्रातैर्मानुषं तं महीपते ।
ततः पार्थो महातेजा गाण्डीवं गृह्य सत्वरः ।
वारयामास देवानां शरव्रातैः शरांस्तदा ।
पुनः क्रुद्धाः सुराः सर्वे मर्त्यं संख्ये महाबलाः ।
नानाशस्त्रैर्ववर्षुस्तं सव्यसाचिं महीपते ।

128–131. — (L. 132) G_3 तात (for जातां). — (L. 133) G_3 नागेष्वपि वराग्र्येषु; G_6 नरेष्ववाप चाग्र्येषु. $G_{3.6}$ यथा तथा. — (L. 134) T_1 कृष्णां; G_3 पेण्णां (for वण्णां). — (L. 135) G_3 तत्र (for ततः). — (L. 137) T_1 G_3 चाप्सरसश्च. — (L. 139) G_3 ग्राहरूपाश्च ताः पंच — (L. 142) $G_{5.6}$ स्वपुरं. — (L. 143) G_3 गतो पार्थो; G_6 हते पार्थे. G_3 श्रुत्वा ते (by transp.). — (L. 144) T_1 सिंह- (for सिंहं). — (L. 146) G_6 om. from the post. half of line 146 to the prior half of line 150. G_3 चारुदेष्णविदूरथाः. — (L. 148) G_3 जिते (for ऋते). — (L. 149) T_1 पथि वार्य (for परिवार्य). — (L. 150) G_6 बहुकोपाश्च. — Colophon. *Adhy. no.:* T_1 $G_{3.6}$ 110; G_6 109. — (L. 157) T_1 om. from the post. half of line 157 to the prior half of line 160. — (L. 159) G_3 तत्रस्थानुपचक्रमे; G_6 तत्रस्थ उप°. — (L. 161) G_6 सकलाखयुतः प्रभुः. — (L. 163) G_3 तु (for तं). — (L. 164) G_3 तेनोक्ता एव मेघास्ते; G_6 तेनोक्तास्ते महामेघा. — (L. 165) G_6 शरपातैः (for °व्रातैः). — (L. 166) G_6 अभूत्तदा (for इवाभवत्). — (L. 170) T_1 G_5 transp. मरुतश्च and वसवश्च. G_3 मरुतस्यैव; G_6 °तश्चापि. $G_{5.6}$ तथा (for तदा). — (L. 172) $G_{3.6}$ स(G_6 श)र्वगणाश्च (for सुर°). — (L. 174) G_6 प्रपेतुर्विशदायुधाः. — (L. 175) T_1 उत्पातानि (for निमित्तानि). — (L. 176) G_3 निमित्तानि (for सुघोराणि). — G_6 om. line 178. — (L. 179) G_3 तीक्ष्णांस्तान् (for तीक्ष्णाग्रान्). — (L. 184) G_6 शमयामास (for वार°). — (L. 185) $G_{3.5.6}$ सर्वे (for संख्ये). — (L. 186)

तान्पार्थः शस्त्रवर्षान्वै विसृष्टान्विबुधैस्तदा ।
द्विधा त्रिधा च चिच्छेद स्व एव निशितैः शरैः ।
पुनश्च पार्थः संक्रुद्धो मण्डलीकृतकार्मुकः ।
देवसंघाञ्शरैस्तीक्ष्णैरर्पयद्वै समन्ततः ।
ततो देवगणाः सर्वे युद्धा पार्थेन वै मुहुः ।
रणे जेतुमशक्यं तं ज्ञात्वा ते भरतर्षभ ।
शान्तास्ते विबुधाः सर्वे पार्थबाणाभिपीडिताः ।
सद्विपं वासवं त्यक्त्वा दुद्रुवुः सर्वतोदिशम् ।
प्राचीं रुद्राः सगन्धर्वा दक्षिणां मरुतो युधि ।
दिशं प्रतीचीं भीतास्ते वसवश्च तथाश्विनौ ।
आदित्याश्चैव विश्वे च दुद्रुवुर्वा उदङ्मुखाः ।
साध्याश्चोर्ध्वमुखा भीताश्चिन्तयन्पार्थसायकान् ।
एवं सुरगणाः सर्वे प्राद्रवन्सर्वतोदिशम् ।
मुहुर्मुहुः प्रेक्षमाणाः पार्थमेव सकार्मुकम् ।
विद्रुतान्देवसंघांस्तान्रणे दृष्ट्वा पुरंदरः ।
ततः क्रुद्धो महातेजाः पार्थं बाणैरवाकिरत् ।
पार्थोऽपि शक्रं विव्याध मानुषो विबुधाधिपम् ।
ततः सोऽश्ममयं वर्षं व्यसृजद्विबुधाधिपः ।
तच्छरैरर्जुनो वर्षं प्रतिजघ्नेऽत्यमर्षणः ।
अथ संवर्धयामास तद्वर्षं देवराडपि ।
भूय एव तदा वीर्यं जिज्ञासुः सव्यसाचिनः ।
सोऽश्मवर्षं महावेगमिषुभिः पाण्डवोऽपि च ।
विलयं गमयामास हर्षयन्पाकशासनम् ।
उपादाय तु पाणिभ्यामङ्गदं नाम पर्वतम् ।
सद्रुमं व्यसृजच्छक्रो जिघांसुः श्वेतवाहनम् ।
ततोऽर्जुनो वेगवद्भिर्ज्वलमानैरजिह्मगैः ।
बाणैर्विध्वंसयामास गिरिराजं सहस्रशः ।
शक्रं च वारयामास शरैः पार्थो बलाद्युधि ।
ततः शक्रो महाराज रणे वीरं धनंजयम् ।
ज्ञात्वा जेतुमशक्यं तं तेजोबलसमन्वितम् ।
परां प्रीतिं ययौ तत्र पुत्रशौर्येण वासवः ।
तदा तत्र न तस्यासीद्दिवि कश्चिन्महायशाः ।
समर्थो निर्जये राजन्नपि साक्षात्प्रजापतिः ।
ततः पार्थः शरैर्हत्वा यक्षराक्षसपन्नगान् ।
दीप्ते चाग्नौ महातेजाः पातयामास संततम् ।
प्रतिषेधयितुं पार्थं न शेकुस्तत्र केचन ।
दृष्ट्वा निवारितं शक्रं दिवि देवगणैः सह ।
यथा सुपर्णः सोमार्थं विबुधानजयत्पुरा ।
तथा जित्वा सुरान्पार्थस्तर्पयामास पावकम् ।
ततोऽर्जुनः स्ववीर्येण तर्पयित्वा विभावसुम् ।
रथं ध्वजं हयांश्चैव दिव्यास्त्राणि सभां च वै ।
गाण्डीवं च धनुःश्रेष्ठं तूणी चाक्षयसायकौ ।
एतान्यवाप बीभत्सुर्लेभे कीर्तिं च भारत ।

Colophon.

दुर्योधनः ।

भूयोऽपि शृणु राजेन्द्र पार्थो गत्वोत्तरां दिशम् ।
विजित्य तत्र वर्षांश्च सपुरांश्च सपर्वतान् ।
जम्बूद्वीपं वशे कृत्वा सर्वं तद्भरतर्षभ ।
बलाज्जित्वा नृपान्सर्वान्करे च विनिवेश्य च ।
रत्नान्यादाय सर्वाणि गत्वा चैव पुनः पुरीम् ।
ततो ज्येष्ठं महात्मानं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं कारयामास भारत ।
एतान्यन्यानि कर्माणि कृतवानर्जुनः पुरा ।
अर्जुनेन समो वीर्ये नास्ति लोके पुमान्कचित् ।
देवदानवयक्षाश्च पिशाचोरगराक्षसाः ।
भीष्मद्रोणादयः सर्वे कुरवश्च महारथाः ।
लोके सर्वनृपाश्चैव वीराश्चान्ये धनुर्धराः ।
एते चान्ये च बहवः परिवार्य महीपते ।
एकं पार्थं रणे यत्ताः प्रतियोद्धुं न शक्नुवन् ।
अहं हि नित्यं कौरव्य फल्गुनं प्रतिसत्तमम् ।
अपश्यं चिन्तयित्वा तं समुद्विग्नोऽस्मि तद्भयात् ।
गृहे गृहे च पश्यामि तात पार्थमहं सदा ।

T_1 G_3 सव्यसाची. — (L. 187) G_3 (before corr.) शस्त्रवर्षांश्च; G_6 शरवर्षान्वै. — (L. 188) G_3 स (for स्व). — (L. 190) G_6 अर्पयन्वै. — (L. 191) G_3 विद्धा (for युद्धा). — (L. 192) T_1 ज्ञात्वैते (for ज्ञात्वा ते). — (L. 193) T_1 पांडवेन प्रपीडिताः (for the post. half). — (L. 194) T_1 सद्विपा; $G_{3.6}$ सद्वीपं. — (L. 195) G_3 च (for स-). T_1 G_6 ययुः (for युधि). — (L. 196) T_1 सहाश्विनौ (for तथा°). — (L. 201) T_1 विद्रुतां देवतास्तस्तान्. — (L. 204) T_1 सोममयं; G_3 तेश्म° (for सोऽश्म°). G_3 विसृजन् (for व्यसृजद्). — (L. 206) G_3 देवराडिव. — (L. 209) T_1 विलंघयामास तदा (for the prior half). — (L. 213) T_1 G_6 सहस्रधा. — (L. 214) T_1 पातयामास (for वार°). T_1 महान्; G_6 बलान् (for बलाद्). — (L. 216) T_1 दृष्ट्वा (for ज्ञात्वा). G_3 तु (for तं). — (L. 218) T_1 स (for न). G_3 समो नासीद् (for न तस्यासीद्). T_1 भुवि (for दिवि). — (L. 219) G_3 नाथः (for अपि). — (L. 226) G_3 तु (for स्व-). — (L. 227) Om. in T_1. G_6 सभां चैव (for हयांश्चैव). G_6 च पांडवः (for सभां च वै). — (L. 229) T_1 एतान्यपि च (for °न्यवाप). G_3 लोके (for लेभे). — Colophon. *Adhy. no.:* T_1 $G_{3.6}$ 111; G_3 110. — (L. 232) G_3 वशं. T_1 G_3 तं (for तद्). — T_1 G_6 om. (? hapl.) from the post. half. of line 234 to the prior half of line 248. — G_3 om. line 242. — (L. 243) G_3 एते (for एकं), and युक्ताः (for यत्ताः). — (L. 244) G_3 धन्यं (for नित्यं), and संततं (for सत्तमम्). — (L. 249) T_1 G_6 सहपार्थम् (for

शरगाण्डीवसंयुक्तं पाशहस्तमिवान्तकम् ।
अपि पार्थसहस्राणि भीतः पश्यामि भारत ।
पार्थभूतमिदं सर्वं नगरं प्रतिभाति मे ।
पार्थमेव हि पश्यामि रहिते तात भारत ।
दृष्ट्वा स्वप्नगतं पार्थमुद्भ्रान्तमिव मे मनः ।
अकारादीनि नामानि अर्जुनत्रस्तचेतसः ।
अश्वाश्चार्था ह्यजाश्चैव त्रासं संजनयन्ति मे ।
नास्ति पार्थादृते तात परवीराद्भयं मम ।
प्रह्लादं वा बलिं वापि हन्याद्धि विजयो रणे ।
तस्मात्तेन महाराज युद्धमसज्जनक्षयम् ।
अहं तस्य प्रभावज्ञो नित्यं दुःखं वसामि च ।
पुरापि दण्डकारण्ये मारीचस्य यथा भयम् ।
भवेद्रामे महावीर्ये तथा पार्थे भयं मम ।

धृतराष्ट्रः ।

जानाम्येव महावीर्यं जिष्णोरेतद्दुरासदम् ।
तात वीरस्य पार्थस्य मा कार्षीस्त्वं तु विप्रियम् ।
द्यूतं वा शस्त्रयुद्धं वा दुर्वाक्यं वा कदाचन ।
एतेष्वेवं कृते तस्य विग्रहश्चैव वो भवेत् ।
तस्मात्त्वं पुत्र पार्थेन नित्यं स्नेहेन वर्तय ।
यश्च पार्थेन संबन्धाद्वर्तते च नरो भुवि ।
तस्य नास्ति भयं किंचित्त्रिषु लोकेषु भारत ।
तस्मात्त्वं जिष्णुना वत्स नित्यं स्नेहेन वर्तय ।

दुर्योधनः ।

द्यूते पार्थस्य कौरव्य मायया निकृतिः कृता ।
तस्माद्धि तं जहि तदा अन्योपायो न नो भवेत् ।

धृतराष्ट्रः ।

उपायश्च न कर्तव्यः पाण्डवान्प्रति भारत ।
पार्थान्प्रति पुरा वत्स बहूपायाः कृतास्त्वया ।
तान्यपायानि कौन्तेया बहुशो व्यतिचक्रमुः ।
तस्माद्धितं जीविताय नः कुलस्य जनस्य च ।
त्वं चिकीर्षसि चेद्वत्स समित्रः सहबान्धवः ।
सभ्रातृकस्त्वं पार्थेन नित्यं स्नेहेन वर्तय ।

वैशंपायनः ।

धृतराष्ट्रवचः श्रुत्वा राजा दुर्योधनस्तदा ।
चिन्तयित्वा मुहूर्तं तु विधिना चोदितोऽब्रवीत् ।

40

After the ref. of 2. 67. 21, S ins.:

एवं दैवबलाविष्टो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
भीष्मद्रोणैर्वार्यमाणो विदुरेण च धीमता ।
युयुत्सुना कृपेणाथ संजयेन च भारत ।
गान्धार्या पृथया चैव भीमार्जुनयमैस्तथा ।
विकर्णेन च वीरेण द्रौपद्या द्रौणिना तथा ।
सोमदत्तेन च तथा बाह्लीकेन च धीमता ।
वारितोऽतीव सततं न च राजा नियच्छति ।
एवं स वार्यमाणोऽपि कौन्तेयो हितकाम्यया ।
देवकार्यार्थसिद्ध्यर्थं मुहूर्तं कलिराविशत् ।
आविष्टः कलिना राजञ्शकुनिं प्रत्यभाषत ।
एवं भवत्विति तदा वनवासाय दीव्यते ।

41

After the ref. of 2. 70. 1, S ins.:

ततः संप्रस्थिते तत्र धर्मराजे तदा नृपे ।
जनाः समस्तास्तं द्रष्टुं समारुरुहुरत्वराः ।

पार्थभूतम्). — (L. 251) $G_{5.6}$ चेतनं (for मे मनः). T_1 उद्भ्रामामिव चेतनः. — T_1 om. line 252. — (L. 253) T_1 अजा° (for ह्यजा°), and संत्रासं (for त्रासं सं-). — (L. 254) $G_{3.5}$ वीर (for तात). T_1 G_6 परे वीरे (for परवीराद्). — (L. 255) T_1 भयं (for बलिं). — (L. 256) G_3 न स्याज् (for असज्-). T_1 G_6 युद्धं नस्तात न क्षमं (for the post. half.). — (L. 260) T_1 [ए]वं (for [ए]व). G_5 महावीर्ये. — (L. 261) T_1 एतद्वीर्यस्य (for तात वीरस्य). G_6 तस्य (for त्वं तु). — (L. 262) T_1 अन्यूनं शास्त्रमुक्तं वा (for the prior half). — (L. 263) T_1 विग्रही चैव यो भवेत्; G_6 विग्रहे च वधोभवत्. — T_1 om. lines 265–267. — (L. 267) $G_{5.6}$ सत्यं (for नित्यं). G_6 स्नेहे प्रवर्तय. — (L. 269) T_1 तस्माद्धितं जीवितं वा तेनोपायेन नो भवेत्; G_6 तस्माद्धि जीवितं राजंस्तेन्योपायो न नो भवेत्. — (L. 270) T_1 उपायं न च कर्तव्यं. — (L. 271) T_1 बहूपायः; G_3 बाह्योपायः; G_5 बाल्योपायाः. T_1 G_3 कृतस्त्वया. — (L. 272) T_1 G_3 तान्युपायानि. — (L. 273) T_1 G_6 कुलस्य च (for नः कुलस्य). T_1 धनस्य; G_3 मृतस्य (for जनस्य). — (L. 274) G_3 चिकीर्षति. T_1 वत्सः; G_3 कच्चिद्; G_5 किंचित् (for वत्स).

40

(L. 1) T_1 $G_{3.4}$ om. the ref. — G_2 om. lines 3–6. — (L. 4) G_6 प्रियया (for पृथया). — (L. 7) G_2 वारितश्चैव. $G_{2.6}$ राजन् (for राजा). G_4 नियच्छत. — (L. 8) G_4 सं- (for स). T_1 °कामयं (for °काम्यया). — (L. 9) $G_{2.3}$ कलिम् (for कलिर्). — (L. 10) G_2 प्रविष्टः. T_1 M_1 राजा (for राजन्). — (L. 11) M_1 दीव्यतां. — After line 11, M_1 *repeats* 2. 67. 21[ab].

41

(L. 1) $G_{2.4}$ M_1 तथा (for तदा). G_6 M_1 नृप. — (L. 2) $G_{2.4.6}$ M_1 जनाः समंताद्रष्टुं तं. G_2 आतुराः; G_4 अंजसा

ततः प्रासादवर्याणि विमानशिखराणि च ।
गोपुराणि च सर्वाणि वृक्षानन्यांश्च सर्वशः ।
अधिरुह्य जनः श्रीमानुदासीनो व्यलोकयत् ।
न हि रथ्यास्तथा शक्या गन्तुं बहुजनाकुलाः ।
आरुह्य ते स्म तान्यत्र दीनाः पश्यन्ति पाण्डवम् ।
पदातिं वर्जितच्छत्रं चेलभूषणवर्जितम् ।
वल्कलाजिनसंवीतं पार्थं दृष्ट्वा जनास्तदा ।
ऊचुर्बहुविधा वाचः शोकोपहतचेतसः ।
जनाः ।
यं यान्तमनुयान्ति स्म चतुरङ्गबलं महत् ।
तमेवं कृष्णया सार्धमनुयान्ति स्म पाण्डवाः ।
चत्वारो भ्रातरश्चैव धौम्यश्चैव पुरोहितः ।
भीमार्जुनौ वारयित्वा निकृत्या बद्धकार्मुकौ ।
धर्म एवास्थितो येन त्यक्त्वा राज्यं महात्मना ।
या न शक्या पुरा द्रष्टुं भूतैराकाशगैरपि ।
तामद्य कृष्णां पश्यन्ति राजमार्गगता जनाः ।
अङ्गरागोचितां कृष्णां रक्तचन्दनसेविनीम् ।
वर्षमुष्णं च शीतं च नेष्यत्याशु विवर्णताम् ।
अद्य नूनं पृथा देवी सत्यमाविश्य भाषते ।
पुत्रान्स्नुषां च देवी तु द्रष्टुमद्याथ नार्हति ।
निर्गुणस्यापि पुत्रस्य कथं स्याद्दुःखदर्शनम् ।
किं पुनर्यस्य लोकोऽयं जितो वृत्तेन केवलम् ।
आनृशंस्यमनुक्रोशो धृतिः शीलं दमः शमः ।
पाण्डवं शोभयन्त्येते षड्गुणाः पुरुषोत्तमम् ।
तस्मात्तस्योपघातेन प्रजाः परमपीडिताः ।
औदकानीव सत्त्वानि ग्रीष्मे सलिलसंक्षयात् ।
पीडया पीडितं सर्वं जगत्तस्य जगत्पतेः ।
मूलस्यैवोपघातेन वृक्षः पुष्पफलोपगः ।
मूलं ह्येष मनुष्याणां धर्मराजो महाद्युतिः ।
पुष्पं फलं च पत्रं च शाखाश्चास्येतरे जनाः ।
ते भ्रातर इव क्षिप्रं सपुत्राः सहबान्धवाः ।
गच्छन्तमनुगच्छामो येन गच्छति पाण्डवः ।
उद्यानानि परित्यज्य क्षेत्राणि च गृहाणि च ।
एकदुःखसुखाः पार्थमनुयामः सुधार्मिकम् ।
समुद्धृतानि यानानि परिध्वस्ताजिराणि च ।
उपात्तधनधान्यानि हृतसाराणि सर्वशः ।
रजसाप्यवकीर्णानि परित्यक्तानि दैवतैः ।
मूषकैः परिधावद्भिरुद्बिलैरावृतानि च ।
अपेतोदकधूमानि हीनसंमार्जनानि च ।
प्रनष्टबलिकर्मेज्यामन्त्रहोमजपानि च ।
दुष्कालेनेव भग्नानि भिन्नभाजनवन्ति च ।
अस्मत्त्यक्तानि वेश्मानि सौबलः प्रतिपद्यताम् ।
वनं नगरमद्यास्तु यत्र गच्छन्ति पाण्डवाः ।
अस्माभिश्च परित्यक्तं पुरं संपद्यतां वनम् ।

(for अत्वराः). — (L. 3) T_1 $G_{2.6}$ प्रसादवर्याणि. — (L. 4) G_2 वृक्षाद्यानि च; G_3 M_1 °नपि च; G_6 °नन्यानि (for °नन्यांश्च). — (L. 5) G_2 M_1 अथारुह्य. G_4 अथाधिरुह्य स श्रीमान्. — (L. 6) M_1 ततः (for तथा). $G_{2.4.6}$ ताश्च (for बहु-). — (L. 7) G_2 आरुह्यंते स तांस्तत्र; G_4 आरुह्य तां जनाः सर्वे; G_6 आरुह्यान्यतस्तत्र (submetrical). G_2 भीताः; G_4 स्थिताः (for दीनाः). T_1 $G_{2.4.6}$ पांडवान्. — (L. 8) G_4 पदातीन्. G_2 वर्जितरथं; G_6 °तं छत्रं. G_2 वल्कलाजिनवाससं (for the post. half). — (L. 9) G_2 पार्थं दृष्ट्वा जनास्तत्र व्यसनैर्भृशपीडिताः. — (L. 10) G_4 भृशोपहतचेतसः; G_6 भूतोपहतचेतसं. — (L. 11) $G_{2-4.6}$ M_1 om. the ref. $G_{5.6}$ °याति (for °यान्ति). G_3 M_1 च(M_1 चा)तुरंगं (for °रङ्ग-). $G_{2.4}$ चतुरंगं महद्बलं. — (L. 12) G_3 तमेनं; G_4 तदेवं; G_6 M_1 तमेकं (for तमेवं). — (L. 13) G_4 धौम्यश्चापि. G_2 पुरोधाश्च विशां पते (for the post. half). — (L. 14) G_2 बल्कार्मुकौ; G_3 च स° (for बद्ध°). G_4 भीमार्जुनाभ्यां सहितः यमाभ्यामपि धर्मराट्. — (L. 15) G_2 एव स्थितो; M_1 एवास्थितं. G_4 गच्छत्यसौ धर्मसुतस् (for the prior half). G_2 धर्मान् (for राज्यं). $G_{2.4}$ महामनाः. — (L. 17) G_5 °गतां (for °गता). — (L. 18) G_2 °सेवितां (for °सेविनीम्). — (L. 19) G_4 M_1 नेष्यंत्याशु. — (L. 20) T_1 $G_{3.5}$ सत्वम्; G_2 M_1 सर्वम् (for सत्यम्). $G_{2.3}$ M_1 आदिश्य (for आविश्य). G_4 मद्य आगम्य भामिनी (for the post. half). — (L. 21) G_4 सा देवी; G_3 देवीं च (for देवी तु). G_2 अन्यथ (for अद्याथ). G_4 द्रष्टुं नार्हति शोभना (for the post. half). — (L. 23) G_4 संततं (for केवलम्). — (L. 24) $G_{5.6}$ °क्रोशं (for °क्रोशो). G_5 धृतं (for धृतिः). — (L. 25) $G_{2.4}$ M_1 सद्गुणाः (for षड्गुणाः). — (L. 27) G_2 औदाकिनीव (sic); G_4 चातकानीव; G_6 ओदकानीव. — (L. 28) T_1 G_3 M_1 अस्य (for तस्य). — (L. 29) G_6 M_1 मूलस्येव. G_2 वृक्षास्तस्य फलोपगाः. — (L. 30) G_4 ह्येव; M_1 ह्यस्य (for ह्येष). $G_{2.5}$ धर्मसारो (for °राजो). — (L. 31) G_2 शाखास्तस्ये°. — (L. 33) $G_{2.3.6}$ येन गच्छंति पांडवाः; G_4 न गच्छंतीह पांडवाः. — (L. 34) $G_{2.5}$ वाहनानि (for उद्यानानि). — (L. 35) T_1 अनुयाम. — (L. 36) G_5 धान्यानि (for यानानि). G_4 समुद्धृतविटपानि. — G_2 om. lines 37–40. — (L. 37) G_4 M_1 अपास्त-; G_5 उपात्त (for उपात्त-). G_4 भिन्नभांडानि सर्वतः (for the post. half). — (L. 38) T_1 व्यवकीर्णानि; $G_{2.5}$ ध्वस्त°; G_4 M_1 [अ]भ्यव° (for [अ]प्यव°). — (L. 39) G_4 उत्थितैर्; G_6 उत्पलैर् (for उद्बिलैर्). — (L. 41) G_3 °कर्माणि (for °कर्मेज्या-), and °जपादि (for °जपानि). — (L. 42) T_1 G_6 दुष्कालेनैव; G_3 °ले चैव. — (L. 43) $G_{2.4}$ प्रत्य° (for प्रति°). — (L. 44) T_1 $G_{2.4}$ एव (for अद्य). G_2 येन (for यत्र). M_1 यत्र

बिलानि दंष्ट्रिणः सर्वे स्थानानि मृगपक्षिणः ।
त्यजन्त्वस्मद्भयाद्भीता गजाः सिंहा वनान्यपि ।
अनाक्रान्तं प्रपद्यन्तु सेव्यमानं त्यजन्तु च ।
तृणमांसफलादानां देशांस्तु समृगद्विपान् ।
वयं पार्थैर्वने सम्यक्सह वत्स्याम निर्वृताः ।
वैशंपायनः ।
इत्येवं विविधा वाचो नानाजनसमीरिताः ।
शुश्राव पार्थः श्रुत्वा च न विचक्रेऽस्य मानसम् ।
ततः प्रासादसंस्थास्तु समन्ताद्वै गृहे गृहे ।
ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां चैव योषितः ।
ततः प्रासादजालानि उत्पाट्यावरणानि च ।
ददृशुः पाण्डवान्दीनान्वल्कलाजिनवाससः ।
कृष्णां चादृष्टपूर्वां तां व्रजन्तीं पद्भिरेव च ।
एकवस्त्रां रुदन्तीं तां मुक्तकेशीं रजस्वलाम् ।
दृष्ट्वा तदा स्त्रियः सर्वा विवर्णवदना भृशम् ।
विलप्य बहुधा मोहाद्दुःखशोकेन पीडिताः ।
हा हा हा धिग्धिगित्युक्त्वा नेत्रैरश्रूण्यवर्तयन् ।
जनस्याथ वचः श्रुत्वा स राजा भ्रातृभिः सह ।
उद्दिश्य वनवासाय प्रतस्थे कृतनिश्चयः ।

42

N (except Ñ1) T1 G3-5 M1 ins. after 2. 70. 20 (B5.6 D1.2 ins. after 599*):

पुत्रका न विहास्ये वः कृच्छ्रलब्धान्प्रियान्सतः ।
साहं यास्यामि हि वनं हा कृष्णे किं जहासि माम् ।
अन्तवन्त्यसुधर्मेऽस्मिन्धात्रा किं नु प्रमादतः ।
ममान्तो नैव विहितस्तेनायुर्न जहाति माम् ।
हा कृष्ण द्वारकावासिन्क्वासि संकर्षणानुज ।
कस्मान्न त्रायसे दुःखान्मां चेमांश्च नरोत्तमान् ।
अनादिनिधनं ये त्वामनुध्यायन्ति वै नराः ।
तांस्त्वं पासीत्ययं वादः स गतो व्यर्थतां कथम् ।
इमे सद्धर्ममाहात्म्ययशोवीर्यानुवर्तिनः ।
नार्हन्ति व्यसनं भोक्तुं नन्वेषां क्रियतां दया ।
सेयं नीत्यर्थविज्ञेषु भीष्मद्रोणकृपादिषु ।
स्थितेषु कुलनाथेषु कथमापदुपागता ।

गच्छति पांडवः. — (L. 46) G3 पलानि; G6 ब° (for वि°). G2 सर्वाणि; M1 स्थलानि (for स्थानानि). — (L. 48) G3 प्रपद्यंत. — (L. 49) G3.5 M1 °फलादानान्; G4 °फलाहारा. G5 समृगद्विजान्. G2 देशं त्यज्य मृगद्विजाः; G3 M1 देशांस्त्यज्य मृगद्विजान् (M1 °जाः); G4 वनं त्यक्त्वा मृगद्विजाः. — After line 49, T1 G5.6 M1 ins.:

सौबलः प्रतिपद्येत सदुर्योधनबांधवः ।

— G6 om. lines 51–54. — (L. 51) G2 बहुधा (for विविधा). — (L. 52) G3 श्रुत्वा च (for शुश्राव). G2 तदानघ (for ऽस्य मानसम्). — (L. 53) M1 °संघास् (for °संस्थास्). G2 ते; G4 च (for वै). M1 समारुरुहुरत्वराः (for the post. half; cf. line 2). — (L. 54) G2 विप्राणां (for शूद्राणां). G5 चापि (for चैव). — (L. 55) T1 G3.5.6 स्व(G6 सु)गृहजालानि; G4 प्रासादजालानाम्. M1 उद्घाट्य (for उत्पाट्य). G4 नगराणि (for [आ]वरणानि). — (L. 56) G2 M1 दांतान्; G3.5 दीप्तान्; G4 वीरान् (for दीनान्). G3.5 रौरवा° (for वल्कला°). — (L. 57) G2 om. च. — (L. 59) T1 तु ताः; G4 तथा (for तदा). G4 विषण्ण° (for विवर्ण°). — (L. 60) G2 दुःखशोकसमन्विताः; G4 M1 °शोकनिपीडिताः. — (L. 61) G2 तास्तु हा हा धिगित्युक्त्वा; G3-5 हा हा (G4 अहो) धिग्धिगित्युक्त्वा (submetrical); G6 हा हा धिग्धिगिती-त्युक्त्वा; M1 हाहेति धिग्धिगित्युक्त्वा. — (L. 63) G4 स धीरो (for उद्दिश्य).

42

(L. 1) Om. in B2.6 D1.2. B3 पुत्रकान्न; D3-5 वा पुत्रकान् (for पुत्रका न). M1 [प]व (for वः). Ś1 K2-4 Dn D6 पुत्रकान्न(K2.3 D6 °न्या)जहाम्यद्य; K1 °कान्विनिवास्यै-तान्; B1 T1 G3.5 °कान्न विहास्येहं(B1 °द्य); G4 °कानपहायैवं. K1 कृच्छ्राल्लब्ध्वा; B1 कृच्छ्राल्लब्धान्. K1 सुतान् (for सतः). Ś1 कृच्छ्रलब्धान् * * यतः. — Ś1 om. from line 2 up to ममान्तो in line 4. — (L. 2) K1.2.4 B D1.2.4.5 T1 G3.5 M1 सह (for साहं). B2 D1.2 [अ]हं धन्ये; B6 [अ]हं वत्से (for हि वनं). D3 सा यास्यहं वनं घोरं; G4 न वत्स्ये सह यास्यामि (for the prior half). G4 कृष्णे किं च (for हा कृष्णे किं). K2 मा; D1.2 नः (for माम्). — G4 M1 om. lines 3–14. — (L. 3) Om. in D3.6 T1 G3.5. K3 अंत्य° (for अन्त°). K1 दृष्टवत्यसि स्त्रीधर्मं; B1 अनुवत्स्यति धर्मेस्मिन्; Dn D1 अंतवत्सु मनुष्येषु. K1 करोमि (for धात्रा किं). — (L. 4) Om. in D6. — After line 4, K1 reads lines 13–14. — D1.2 T1 G3.5 om. lines 5–12. — (L. 5) Ś1 द्वारिका°; B6 द्वारकानाथ. V1 संकर्षण प्रभो. — (L. 6) V1 B1.5.6 D3-5 यत्त्वं न (for कस्मान्न). D3 मा (for मां). — K1 om. lines 7–12; V1 B1.3.5.6 D3 om. lines 7–8. — (L. 7) D6 transp. ये and त्वां. Ś1 K2.3 D6 अनुध्यां(D6 [ऽ]नुध्यायं)ति नराः सदा. — (L. 8) K2.3 B1.4 सं- (for स). — (L. 9) Ś1 K4 इमे सद्धर्ममाहात्म्या; V1 B (except B1) D3-5 सत्यविक्रममाहात्म्य-; D6 इमे स्वधर्ममाहात्म्यान्. K2 -यशोवीर्यानुकीर्तितः; V1 स्ववीर्यानवलेपिनः. — (L. 10) D3-5 नार्हा हि. K2.3 क्रियते (for °तां). V1 न तेषां कृष्ण ते कृपा. — (L. 11) Ś1 K2.3 B3.5.6 D3-6 °वित्स्वेषु; B1 °विद्वत्सु (for °विज्ञेषु). V1 कथं नीत्यनुधर्मेषु लोके वेदेषु निष्ठिताः. — (L. 12) Ś1 K2.3 B D3-6 विद्वत्सु (for स्थितेषु). V1 मत्पुत्रा दारुणं चेमे व्यसनं यदुपागताः.

हा पाण्डो हा महाराज क्वासि किं समुपेक्षसे ।
पुत्रान्विवास्यतः साधूनरिभिर्द्यूतनिर्जितान् ।
सहदेव निवर्तस्व ननु त्वमसि मे प्रियः ।
शरीरादपि माद्रेय मा मां त्याक्षीः कुपुत्रवत् ।
व्रजन्तु भ्रातरस्तेऽमी यदि सत्याभिसंधिनः ।
मत्परित्राणजं धर्ममिहैव त्वमवाप्नुहि ।

43

After 2. 70. 22, T1 G3.5 ins.:

ततः शब्दो महानासीत्सर्वेषामेव भारत ।
अन्तःपुराणां रुदतां दृष्ट्वा कुन्तीं तथागताम् ।
तस्याः स्नेहं तु पुत्रेषु कृपणान्पाण्डवांश्च वै ।
दृष्ट्वा कुरुस्त्रियः सर्वा रुरुदुः शोकविह्वलाः ।

Colophon.

वैशंपायनः ।

ततः कुन्तीं समुत्सृज्य तदा राजा युधिष्ठिरः ।
वने वस्तुं मतिं कृत्वा प्रतस्थे भ्रातृभिः सह ।
ततः संप्रस्थिते पार्थे निष्परिच्छदभूषणे ।
भृशं दुःखं बभूवाथ पुरे सर्वजनस्य वै ।
ततो हलहलाशब्दो जज्ञे पार्थस्य पृष्ठतः ।
नराणां प्रेक्षतां यान्तं पाण्डवं भृशदुःखितम् ।
ततः स्त्रियः कौरववंशभृत्या
याश्चाप्यन्या हस्तिनसाह्वयेऽपि ।
तासां नादः प्रादुरासीत्तदानीं
वनं प्रयाते धर्मराजे महात्मनि ।
तासां नादो रुदतीनां बभूव
राजन्दुःखात्कुररीणामिवोच्चैः ।
ततो निपेतुर्ब्राह्मणक्षत्रियाणां
विट्शूद्राणां चैव भार्याः समन्तात् ।
तन्निर्याणे दुःखितः पौरवर्गो
गजाह्वयेऽतीव बभूव राजन् ।
यथा पुरा गच्छति राघवो वनं
शोकोऽयोध्यायां हीनराज्यो बभूव ।
तथा शोको हस्तिनसाह्वयेऽभू-
त्पार्थे वनं गच्छति हीनराज्ये ।
ततश्च सर्वे च जनाः समन्ता-
त्स्त्रियश्च वृद्धाश्च कुमारकाश्च ।
तथा वनं गच्छति धर्मराजे
शोकेनार्ता राजमार्गं प्रपेदुः ।
ततः प्रासादहर्म्येषु गोपुरेषु च भूमिषु ।
स्त्रीणां च पुरुषाणां च सुमहान्निस्वनोऽभवत् ।
ततः शोकसमाविष्टः पाण्डवः सपुरोहितः ।
स राजा राजमार्गेण नृनारीसंकुलेन च ।
कथंचिन्निर्ययौ धीमान्कृष्णया च सहानुजैः ।
स वर्धमानद्वारेण निःसृत्य गजसाह्वयात् ।
निवर्तयामास च तं जनौघं दुःखितं बहु ।
विसृज्यमानः पार्थेन जनौघः शोकसंकुलः ।
पुरस्य न निवर्तेत पार्थस्नेहात्तथा नृप ।
ततोऽब्रवीद्धर्मराजो जनौघं स्नेहसंयुतम् ।
जनस्य हि कृतस्नेहो बाष्पगद्गदया गिरा ।
यूयं हि सुहृदोऽस्माकमस्मान्कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
वृद्धैर्बालैः सह स्त्रीभिर्निवर्तध्वं गृहान्प्रति ।
विसृज्य खेदं देशं च भ्रातृभिः सह कृष्णया ।
वने द्वादश वर्षाणि वत्स्याम्येकं च वै तथा ।
द्रष्टा वः पुनरेत्यास्मि सर्वे संमन्तुमर्हथ ।
श्रुत्वा च धर्मराजस्य वाक्यानि करुणानि च ।

— (L. 13) G3 हा हा पार्थ; G5 हा हा पांडो (for हा पाण्डो हा). K1.2 समुपेक्ष्यसे. — (L. 14) Ś1 K2.3 B D1–6 T1 G3.5 निर्वास्यतः (B3 निर्वत्स्यतः; D1 G5 निवास्यतः; D4 निर्वप्स्यते); V1 निर्वासितान्. B (except B5) D1.2 T1 G5 °वंचितान् (for °निर्जितान्). G3 नारीभिर्द्यूतवंचितान् (sic). — (L. 15) D6 यस्मात् (for ननु). Ś1 त्वमपि. — (L. 16) G4 महाभाग निवर्तस्व (for the prior half). Ś1 D3 T1 G5 मा मा; V1 B1.2.4.6 D1 M1 मां मा. G3.4 ममा(G4 माम)त्याक्षीः. Ś1 त्यक्षीः. V1 B D1–5 T1 G3–5 M1 कृपास्तु ते (G3 [before corr.] M1 °स्तु मे) (for कुपुत्रवत्). — (L. 17) Ś1 (*sup. lin.*) K1 M1 व्रजंतीमे भ्रातरस्ते; Ś1 (orig.) B D3–6 T1 G4.5 M1 व्रजंत्वि(D3.4 T1 °ति)मे भ्रातरस्ते; D1.2 व्रजंति ते(D2 °तीमे) भ्रातरस्तु; G3 गच्छंत्विमे भ्रातरस्ते. M1 यदा (for यदि). Ś1 K1 V1 B D1–6 G4 M1 सत्याभिर(B1 °कां)क्षिणः; K3 °शंसिनः; T1 °संश्रुताः; G3.5 °संश्रिताः. — (L. 18) K1 समवाप्नुहि; G4 त्वमवाप्स्यसि. — After line 18, D3 ins.:

यदि शुश्रूषसे नैव मद्वाक्यं सात्वतर्षभः ।
बहुनात्र प्रयुक्तेन किमुक्तेन प्रयोजनम् ।

43

(L. 3) G3 तु हंत (for स्नेहं तु). — Colophon. *Adhy. no.:* T1 G5 116; G3 115. — (L. 10) T1 G3 प्रेक्ष्य तं (for प्रेक्षतां). — (L. 12) T1 G3 हस्तिनामाह्व°. — (L. 13) T1 G5 प्रादुरभूत्. — (L. 15) T1 G3 तथा (for तासां), and तदासीद् (for बभूव). — (L. 17) T1 G5 निष्पेतुर्. — (L. 21) T1 G3 राघवे. — (L. 22) T1 G3 हीनराज्ये. — (L. 23) G3 om. [ऽ]भूत्. — (L. 29) T1 G5 वसुधायां (for गोपुरेषु). — (L. 30) G3 हि (for नि-). — (L. 42) T1 G3 बोहं (for खेदं). — (L. 46) G3 सर्वशो. G5 सर्व-

रुरुदुः सर्वतो राजन्सर्वे पौराः स्त्रियश्च वै ।
उत्तरीयैः करैश्चैव संछाद्य वदनानि च ।
तज्जनाः शोकसंतप्ता मुहूर्तं पितृमातृवत् ।
हृदयैः शून्यभूतैस्तैर्धर्मराजप्रवासजम् ।
दुःखं संतारयन्ति स्म नष्टसंज्ञा इवाभवन् ।
ते विनीय तमायासं धर्मराजवियोगजम् ।
शनैर्ब्रुवंस्तदान्योन्यं विनष्टाः स्म वयं त्विति ।
ततो विसृज्य तान्राजन्प्रयाताः पाण्डवास्तदा ।
ततः सर्वे द्विजा राजन्पौराश्च स्त्रीगणैः सह ।
विमृश्य विलपित्वा च स्नेहात्पार्थं ययुः पुनः ।
प्राक्रोशन्बहुधा तत्र विलपन्तः पुनः पुनः ।
पापं प्रजानां धर्माद्धि दृश्यते बलवत्तरम् ।
श्रिया हीना बभूवुश्च पार्थाश्चापि सुधार्मिकाः ।
एवमत्यर्थकारुण्यं वच आसीज्जनस्य ह ।
ततः केचिन्महात्मानं विलपन्ति युधिष्ठिरम् ।
अपरे भीमसेनं तु विलपन्ति पुनः पुनः ।
केचिद्धि विलपन्ति स्म पार्थं शस्त्रभृतां वरम् ।
कारुण्यान्नकुलं केचित्सहदेवं तथापरे ।
कृष्णां च राजपुत्रीं तां सततं सुखसंयुताम् ।
अनर्हां वनवासस्य विलपन्त्यथ चापरे ।
तेषां गुणांस्तथोद्दिश्य विलप्याथ पुनः पुनः ।
एवमूचुर्महाराज सुहृज्जानपदास्तथा ।
तेषां विलपितं श्रुत्वा कुरवः ससुहृद्गणाः ।
स्त्रीणां च पुरुषाणां च दुःखिताः प्रययुर्ह्रिया ।
ततः पार्थान्समालोक्य राजन्यातान्वनं प्रति ।
भीष्मद्रोणकृपाश्चैव द्रौणिश्चैव तु संजयः ।
विदुरश्च विकर्णश्च तथान्ये कुरुपुंगवाः ।
विप्राः पौराश्च राजेन्द्र तान्ययुः शोककर्शिताः ।
न कश्चिदब्रवीत्तत्र धार्तराष्ट्रभयात्तदा ।
ततः केचिद्ब्रुवन्ति स्म ब्राह्मणा निर्भयास्तदा ।
शोचमानान्पाण्डुसुतानतीव भरतर्षभ ।
विषमं पश्यते राजा सर्वदा तमसा वृतः ।
धृतराष्ट्रः सुदुर्बुद्धिर्न च धर्मं प्रपश्यति ।
न हि पापमपापात्मा रोचयिष्यति पाण्डवः ।
भीमो वा बलिनां श्रेष्ठो जिष्णुर्वा रथिनां वरः ।
कुत एव महाप्राज्ञौ माद्रीपुत्रौ करिष्यतः ।
तद्राज्यं पितृतः प्राप्तं धृतराष्ट्रो न मृष्यते ।
भीष्मद्रोणकृपादीनामधर्ममखिलं भवेत् ।
द्यूतं वारयितुं शक्ता न शेकुस्तत्र ते तदा ।
विवास्यमानानारण्ये छलद्यूतेन पाण्डवान् ।
पितेव हि नृपोऽस्माकमभूच्छांतनवः पुरा ।
विचित्रवीर्यो राजर्षिः पाण्डुश्चैव सुधार्मिकः ।
अस्मिन्वै पुरुषव्याघ्रे विप्रवासं गते सति ।
धर्मशीलानिमान्प्राज्ञान्सहितान्पञ्च पाण्डवान् ।
धृतराष्ट्रः सपुत्रो वै नित्यं दुष्टो न मृष्यते ।
वयमेतदमृष्यन्तः सर्व एव पुरोत्तमात् ।
कुरून्विहाय गच्छामो यत्र याति युधिष्ठिरः ।
तांस्तथा वदतो विप्रान्दुःखितान्दुःखकर्शितः ।
उवाच परमप्रीतो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
परो वृद्धो गुरुश्रेष्ठो धृतराष्ट्रः पिता मम ।
अवश्यकार्या तत्प्रीतिरस्माभिरिति नो व्रतम् ।
भवन्तः सुहृदोऽस्माकमस्मान्कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
पुत्रैर्दारैश्च दासैश्च निवर्तध्वं गृहान्प्रति ।
द्रष्टा वः पुनरेवास्मि त्रयोदशसमागमे ।
इत्युक्त्वा धर्मराजोऽथ तूष्णीं भूत्वा ययौ तदा ।

Colophon.

जनमेजयः ।

कथं प्रयाताः पार्थास्ते पुरादारण्यकं प्रति ।
निकृत्या धार्तराष्ट्रैश्च तन्मे ब्रूहि द्विजोत्तम ।

वैशंपायनः ।

तथा वृत्तं महाराज पार्थानां गमनं शृणु ।
यथा रामः पुरं त्यक्त्वा पुरायोध्यां वनं ययौ ।
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया चैव भार्यया ।
कैकेय्या कुब्जया चैव राज्ञा दशरथेन च ।
राज्याद्विभ्रंशितस्तैस्तु श्रियं त्यक्त्वा वनं ययौ ।
तथैव पाण्डुपुत्रोऽथ धर्मराजो नृपोत्तमः ।
दुर्योधनेन नीचेन बलिना सौबलेन च ।
राज्ञा च धृतराष्ट्रेण छलद्यूते त्रिभिः स्थितैः ।
राज्याद्विभ्रंशितो राजा सतां धर्ममनुस्मरन् ।
पुरं नागाह्वयं त्यक्त्वा श्रियं चैव सुदुर्लभाम् ।
भ्रातृभिः सह राजेन्द्र कृष्णया सह भार्यया ।
रामो यथा महाराज धर्मराजो ययौ तथा ।

(for सर्वे). — (L. 49) G_5 ते (for तैर्). T_1 G_5 धर्मपुत्र° (for °राज°). — G_3 om. lines 52–54. — (L. 57) G_5 धर्मात्मा (for °द्धि). — (L. 59) G_5 हि (for ह). — (L. 67) G_5 महाराजमूचुर्. — (L. 70) T_1 G_3 राजन्यास्तान्. — (L. 81) T_1 G_5 स्मरि° (for करि°). — (L. 82) G_3 धार्तराष्ट्रो. T_1 न मृष्यति. — (L. 84) T_1 G_5 ये तु (for द्यूतं). — (L. 88) T_1 G_3 विप्रवासा-. — (L. 89) T_1 G_5 पश्य (for पञ्च). — (L. 91) G_5 °मेव न (for °मेतद्-). — (L. 93) G_3 वादिनो (for वदतो), and °कर्शितान् (for °कर्शितः). — (L. 96) G_3 अशंकमानस् (for अवश्यकार्या), and नोत्तमं (for नो व्रतम्). — (L. 99) G_5 द्रष्टारः (for द्रष्टा वः). — Colophon. *Adhy. no.:* T_1 G_3 116; G_5 117. — T_1 om. lines 105-107. — (L. 111) G_3 राज्ञा (for राजा). — (L. 114) T_1 G_5

44

After 2. 71. 31, T_1 $G_{3.5}$ ins.:

ततः पौराश्च दीनास्ते गते पार्थे वनं तदा ।
गावो हीना यथा वत्सैः पुरं प्रविविशुः पुनः ।
तदहृष्टमिवाकूजं गतोत्सवमिवाभवत् ।
नगरं हस्तिनपुरं सस्त्रीभृत्यकुमारकम् ।
सर्वं चासन्निरुत्साहा व्याधिना बाधिता यथा ।
पार्थान्प्रति नरा नित्यं चिन्ताशोकपरायणाः ।
तत्र तत्र कथां चक्रुः समासाद्य परस्परम् ।
कुन्ती च भृशदुःखार्ता पुत्रैः सर्वैर्विवर्जिता ।
हीनवत्सा यथा धेनुर्विललाप सुदुःखिता ।
वनं गते धर्मराजे दुःखशोकपरायणाः ।
बभूवुः कौरवा वृद्धा भृशं शोकेन पीडिताः ।
ततः पौरजनः सर्वः शोचन्नास्ते जनाधिपम् ।
कुर्वाणाश्च कथास्तत्र ब्राह्मणाः पार्थिवं प्रति ।
ब्राह्मणाः ।
कथं नु राजा धर्मात्मा वने वसति निर्जने ।
तस्यानुजाश्च ते नित्यं कृष्णा च द्रुपदात्मजा ।
सुखार्हापि च दुःखार्ता कृष्णा वसति सा वने ।
एवं पौराश्च विप्राश्च सदाराः सहपुत्रकाः ।
स्मरन्तः पाण्डवान्सर्वे बभूवुर्भृशदुःखिताः ।
आविद्धा इव शल्येन नाभ्यनन्दन्कथंचन ।
संभाष्यमाणा अपि ते न किंचित्प्रत्यपूजयन् ।
नभुक्त्वा नशयित्वा ते दिवा वा यदि वा निशि ।
शोकोपहतविज्ञाना नष्टसंज्ञा इवाभवन् ।
यदवस्था बभूवार्ता अयोध्या नगरी पुरा ।
रामे वनं गते दुःखाद्धृतराज्ये सलक्ष्मणे ।
तदवस्थं बभूवार्तमथेदं गजसाह्वयम् ।
गते पार्थे वनं दुःखाद्धृतराज्ये सहानुजैः ।

Colophon.

वैशंपायनः ।
विदुरस्य वचः श्रुत्वा नागरस्य गिरं च वै ।
भयान्मुमोह शोकाच्च धृतराष्ट्रः सबान्धवः ।

44

(L. 3) G_3 तदा हृद्° (for तदहृष्ट°), and गतोद्रक° (for गतोत्सव°). — (L. 4) T_1 G_5 सर्वावृद्ध°. — (L. 11) G_3 कौशिका (for कौरवा), and भृशं दुःखेन पातिताः (for the post. half). — (L. 12) G_3 परो (for पौर-). T_1 नरा° (for नर°). — (L. 14) G_3 om. the ref. — G_3 om. lines 15–16. — (L. 17) G_3 पुत्राश्च (for विप्राश्च). — (L. 20) T_1 कं च; G_5 कंचित्. — (L. 25) G_3 अथैनद् (for अथेदं). — Colophon. *Adhy. no.:* T_1 G_5 118; G_3 117. — (L. 27) G_3 नगरं च (for °रस्य).

^{cd}) दण्डश्च भेदश्च (by transp.).

52 ^{ab}) Om.

53 ^{c}) बलमुख्यसुनीता (for बलमुख्यैः सु°).

54 ^{a}) बलं च पुष्टिं च (for लवं च पुष्टिं च).

^{d}) समये रिपोः (for समरे रिपून्).

56 ^{b}) °संस्पर्शकाणि (for °कानि).

^{c}) प्रियाणि (for प्रेयाणि).

^{d}) °त्वनुगता° (for °त्वनुमता°).

57 ^{c}) Transp. कोष्टं and कोशं.

^{cd}) आयुश्च......त्वनुष्ठितं.

58 ^{d}) तान्स्वेभ्यश्च (for तांश्च स्वेभ्यो).

60 ^{d}) संशुध्यते (for संशोध्यते).

62 ^{d}) आयव्ययौ (for आयव्ययं).

63 ^{c}) नावकर्षसि (for नाप°).

64 ^{b}) अधमोत्तममध्यमान्.

65 ^{c}) अप्राप्तव्यसना राजन्. [The reading of Ko accounts for the corrupt Ś1 reading. S. K. B.]

67 ^{a}) तडाकानि (for तडागानि; as in Ś1).

^{c}) भागशोपि निविष्टानि.

^{d}) कृषिदेव° (for कृषिर्देव°).

68 ^{a}) कच्चिद्धर्मं (for °द्बीजं).

^{b}) कार्षिकाय (for कर्षकाय).

^{d}) ददाश्रण° (for ददास्यृण°).

70 ^{a}) कृताः कृतप्रज्ञाः (for शुचिकृताः प्राज्ञाः).

72 ^{a}) °नानुगतः (for °नानुगताः).

73 ^{c}) श्रद्धदास्यां (for श्रद्धधास्यासां).

74 ^{a}) °चरन्निति (for °चारान्निशि).

^{d}) विचिंत्या° (for विदित्वा°).

75 ^{b}) रात्रौ सुप्तं (for रात्र्यां सुप्त्वा).

79 ^{b}) नियमेन च (for नियमेन वा).

^{d}) पार्थावकर्षसि (for पार्थाप°).

80 ^{d}) शरीरे च (for शरीरे ते).

81 ^{ab}) मानोत्सेकाद्वा मोहा° (for मानान्मोहाद्वा कामा°).

^{d}) न शासति (for अपास्यसि).

82 ^{a}) न मोहाल्लोभाद्वा (by transp.).

^{c}) न वृत्तिं त्वां स° (for वृत्तिं त्वं संग°).

83 ^{a}) महिता (for सहिता).

84 ^{a}) कच्चिन्न (for कच्चित्ते).

^{b}) बलैर्नो(before corr. °लेनो°)-परिपीडिताः.

85 ^{a}) त्वा (for त्वां; as in Ś1).

^{c}) प्राणास्त्वदर्थे च (for प्राणांस्त्वदर्थेषु).

86 ^{c}) सर्वेषां (for साधूनां).

87 ^{a}) धर्मेत्रये मूले (for धर्मे त्रयीमूले).

^{c}) वर्धमानस् (for वर्तमानस्).

88 ^{a}) गृहे तवान्नानि (for तव गृहेऽन्नानि).

^{d}) सुदक्षिणं (for सदक्षिणम्).

89 ^{a}) एकवित्तान् (for एकचित्तो; cf. the reading of Ś1).

^{d}) आत्मना (for आत्मवान्).

90 ^{b}) देवज्ञाः (for दैवतान्).

91 ^{b}) धृतिर् (for वृत्तिर्), and ते नये (for तेऽनघ).

92 ^{d}) सुखमश्नुते (for सुखमेधते).

94 ^{a}) पृष्टे गृहीतसत्कारे.

95 ^{b}) दरिद्रस्याथ वा पुनः.

96 ^{b}) प्रमार्ष्टि (for प्रमादं).

102 ^{d}) धर्मराजं (for धर्मात्मानं).

103 ^{b}) लोभकारणात् (for लाभका°).

104 ^{b}) मानद (for मानिताः; as in Ś1 alone).

^{d}) न वंचिताः (for अवस्थिताः).

106 ^{c}) धर्मार्थद्विजमुखेभ्यो.

107 ^{a}) चैव (for कश्चित्).

108 ^{d}) पूजनं (for पूजयन्).

109 ^{b}) गृह्णीषे (for गृह्णासि).

^{d}) चाभिभूः (for चाभिभो).

110 ^{a}) अभ्यर्च्यते (for अभ्यस्यते).

^{b}) गृहीते (for गृहे ते; as in Ś1).

111 ^{b}) भारत (for तेऽनघ).

^{c}) सर्वे ते (by transp.).

^{d}) विषदाः (for विदिताः) and शत्रुनाशन (for °नाशनाः; as in Ś1).

112 ^{b}) °व्याधि° (for °व्याल°).

^{c}) रक्षोरग° (for रोगरक्षो°).

114 ^{a}) एतान् (for एताः).

^{d}) ब्रह्मरूपं (for देवरूपम्).

115 ^{a}) यथैनदुक्तं (for यथा त्वयोक्तं).

^{b}) °बाभिरुद्धा (for °बाभिवृद्धा; as in Ś1 alone).

116 ^{d}) शक्रस्यैति (for °स्यैति).

सभापर्वणि कच्चिदध्यायः (*adhy no.* 5).

6

1 ^{c}) °नुपूर्वेण (for °नुपूर्व्येण).

2 ^{a}) न्यायमात्थैतद् (for न्याय्यमार्हैतं as in Ś1).

3 ^{ab}) राजभिश्च यथा कार्यं तव (for राजभिर्यथा कार्यं पुरा).

4 ^{a}) कथं तु (for वयं तु).

^{c}) न च (for न तु).

5 For 5, subst. 78*.

7 ^{c}) निर्मिता (for निर्मितान्).

8 ^{d}) तत्त्वतः (for पृच्छतः).

11 ^{c}) महेंद्रस्य (for तथेन्द्रस्य).

12 ^{b}) गतक्लमम् (for °क्लमाम्).

— After 12 ^{ab}, ins. 79* [(L. 1) दिव्या (for दिव्यां). — (L. 2) वसुभिश्च यतात्मभिः. — (L. 3) सिद्धैर्वैदैर्यज्ञैः (for शान्तैर्वेदयज्ञैः).]

13 ^{b}) धर्मपुत्रो (for °राजो).

^{d}) नृपोत्तमैः (for °नृपैर्वृतः).

17 ^{a}) यथावृत्तं (for °तत्त्वं).

^{c}) इच्छामि सहितः (for इच्छाम सहिताः).

18 ^{a}) उक्त्वा (for उक्तः).

^{d}) श्रूयताम् (for श्रूयन्ताम्).

सभापर्वणि षष्ठोऽध्यायः.

7

2 ^{a}) योजनशता (for °शतं).

^{b}) शतमध्यार्ध° (for शतमध्यर्ध°).

3 ^{b}) सुखा (for शुभा).

6 ^{b}) महात्मानः (for °त्मानं).

— After 6 ins. 80*, with v.l. भास्वरा (for भास्वन्तो).

7 ^{cd}) देवराजं महात्मानम् (by transp).

8 ^{c}) सामयुजो (for सोम°).

^{d}) विरजस्का गतक्लमाः.

9 ^{a}) पराशरो मांडवश्च.

^{d}) गौरशिरो (for °शिरा).

10 ^{a}) दुर्वासा वै (for °साश्च).

^{b}) जाबलिः (for भालुकिः).

11 ^{a}) हविष्ट(sic)श्च (for हविष्मांश्च).

^{d}) कृषिहयः (for कृषीवलः).

13 b) वायुभक्ष्यो हुताशनः.
c) ईशानः (for ईशानं).
d) वज्रिणं समुपासते.
14 ab) महादेवः स्वर्नीथश्च वाल्मीकश्च महायशाः.
c) समीपः (for समीकः).
15 d) °श्चापिर् (for °श्चात्रिर्).
16 ab) °श्चैव तार्क्ष्यो (for °स्तार्क्ष्यस्तथा).
17 d) °श्चैव (for °श्चापि).
19 b) सविता यमः (for सवितार्यमा).
d) भारती (for भारत).
20 a) यशाः सदक्षि° (for यशाश्च दक्षि°).
b) स्तोत्राश्च (for स्तोमाश्च).
21 d) विविधैस्तथा (for °धैरपि).
22 b) कविभि° (for कर्मभि°).
d) °निसूदनं (for °निषू°).
23 d) भ्राजमाना इवा° (for भ्राजमानैरिवा°).
25 b) धृतव्रताः (for यत°).
26 c) शतक्रतुर् (for °क्रतोर्).
d) यस्यां शृणु महानपि.

पूर्वे शक्रसभावर्णनं सप्तमोऽध्यायः.

8

3 a) अर्कप्रभाभा (for °प्रकाशा).
[Additional support for the *lec. diff.* S. K. B.]
4 a) तस्याः (for तस्यां).
b) क्षुत्पिपासा (for क्षुत्पिपासे).
5 c) वंसवच्च (for रसवच्च).
6 a) स्रजश्चात्र (for स्रजस्तत्र).
b) नित्यकालफल° (for नित्यपुष्पफल°).
cd) शीतलानि च तोयानि सुखोष्णानि च भारत.
7 c) पार्थ (for तात).
8 ab) Om. as in Ś1.
d) कृतवीर्याः कृतश्रवः.
9 a) अरिप्रणन् (for °प्रणुत्).
d) पृथुक्षो (for पृथ्वक्षो of Ś1 only).
[In Śāradā थु and थ्व look alike. S. K. B.]
10 a) इडो (for ऐडो).
b) संस्कृतिर् (for सांकृतिर्).
c) सदश्वोर्मि (for °र्मिः).

11 a) भरतः सुरथश्चैव.
b) सुनीनो विषधो (for सुनीथो नैषधो).
12 b) पंचाश्वः पृथिवीपतिः. — After 12ab, ins. 91*, (with v.l. पुरुरुद्भवः for पूरुरुद्वहः).
c) त्रसद्दुर् (for रुषद्दुर्).
d) रथिनां वरः (for सुमहाबलः).
13 b) मरुकुत्सौ (for पुरुकुत्सो).
14 b) शर्यातः (for शर्यातिः), after which शरभः is added *sec. m.* above the line.
c) अंगेरिष्टश्च (for अक्षोऽरि°).
d) दुःष्वंतः (for दुःषन्तः).
15 a) भांगस्वरिस्वनीथश्च.
b) निषदोषत्ववीरयः.
c) कारिंधमो (for करंध°), and वाल्हिकश्च (for बाह्लि°). — After 15, ins. 92* (with v.l. ऐडो for ऐलो as in Ś1, and मरुतश्च for मरुत्तश्च).
16 a) तृणसः (for तृणकः). — After 16ab, ins. 93* (with v.l. व्यश्वसाश्वकृषाश्वश्च and पंचधृसः पृथुश्रवाः). [With the post. half, cf. 12b.]
17 a) अन्वर्कः (for अलर्कः).
b) गजगौरक्ष (for गयो गौराश्च).
18 b) पृथुश्वो (for पृथ्वश्वो).
c) वैचो (for वैन्यो), and वैरिशयः (for वारिषेणः).
d) पुरुषो (for पुरुजो).
19 c) भूमिजानुर् (for भीमजानुर्).
d) पुष्ठो (for पृष्ठो).
20 b) °झम्नश्च सेनजित् (for °झम्नः प्रसेन°).
d) °गश्वोजयस्तथा (for °गश्वोऽजकस्तथा).
21 a) शतमत्स्या (for शतं मत्स्या).
22ab) °दत्तानामेरिणा (for °दत्तानामीरिणां).
23 a) उशंकवः (for उशद्गवः).
b) देवरानो (for °राजो).
c) कृपदर्शिश्च राजर्षि.
d) वासासहधर्मन्त्रिणा (for धाम्ना सह *समन्त्रिणा).

25 c) राजेंद्र (for राजर्षे).
26 b) बलोन्मृत्य° (for कालो मृत्यु°).
27 a) पितरश्च महात्मानः.
c) स्वधामंतो (for °वन्तो).
28 a) साक्षात्तु (for साक्षाच्च): as in Ś1 alone.
c) दुःकृत° (for दुष्कृत°).
d) °सत्सवः (for °मृत्यवः).
29 c) शिशिरपैलाप° (for शिशुपालाशा°).
f) मूर्तिमंतं युधिष्ठिर.
32 a) प्रभामंती ज्वलंती च.
33ab) संन्यासिनौ राजन्सिद्धाः.
d) विरजांबराः (for विरजोम्बराः).
34 c) स्वकृतैः कर्मभिर्दिव्यैः.
d) °बर्हैश्च भू° (for °बर्हैर्विभू°).
35 b) संवराश्चा° (for शतशश्चा°).
c) वादित्र- (for वादित्रं).
36 a) पुण्यगंधाश्च (for पुण्याश्च गन्धाः).
b) समन्विताः (for समन्ततः).
d) नित्यशः (for सर्वशः).
37 a) शतसहस्राणां (for °स्राणि).
d) रूपयुक्तमनस्विनः.

सभापर्वणि दक्षिणे यमसभावर्णनं.

1 b) वरुणस्वामिन° (for वरुणस्य सित°).
4 c) अनिर्देश्यवपु° (for °र्देश्या वपु°).
5 d) बद्धा (for सिता).
7 a) भूषणाश्चापि (for भूषिता°).
b) °माल्यप्रकर्षिणः (for °माल्यानु°).
9 c) कुंडलाधाराः (for कुण्डलधराः).
d) कार्कोटक° (for कर्को°).
— After 9, ins. 100* (with v.l. पर्णीमान् for पाणिमान्, and कांडकश्चैव for कुण्डधारश्च; cf. v.l. of Ś1).
11 b) दक्षास्तस्यां (for सर्पा°).
11c–12d Om.
13 b) सतः (for स्वनः).
d) कथनः पिठिर° (for क्रथनः पिठर°).
14 a) स्वरूपश्च (for सुरू°).
c) काली (for वाली).
d) मघवासा (for मेघ°).

58

15 ^{a}) टैटभो विदुजरश्च.
 ^{b}) प्रह्राद° (for संह्राद°).
16 ^{c}) सर्वे संपूर्णवर्गाश्च.
16^{d}–17^{a} Om.
17 ^{d}) स्वचरित° (for सुचरित°).
18 ^{c}) वीणा (for वेण्णा).
 ^{d}) कावेरी च सरिद्वरा; cf. the reading of Ś1 K4 D4.
19 ^{c}) ऐरावती (for इरावती).
20 ^{a}) सोमावती कृष्णवीगा.
 ^{b}) नर्मदा वेगवाहिनी; cf. v.l. of 18^{d}.
 ^{c}) राजेंद्र (for सरितस्).
— After 20^{c}, ins. 106*.
21 ^{a}) सुप्रसवना (for सुप्रस्रवणा).
 ^{c}) नडाकानि (for तडागानि): as in Ś1.
23 ^{d}) उपासते (for समा°); cf. the reading of Ś1.
24 Om. (hapl.).

सभापर्वणि पश्चिमे वरुणसभावर्णनं.

10

1 ^{d}) योजनैरमितप्रभा.
2 ^{c}) खेचराणां (for खेचरीणां).
3 ^{c}) °रुग्मैः (for °रुक्मैः).
4 ^{a}) रश्मीवर्ता (for रश्मि°).
 ^{d}) प्लवमाणेव (for °नेव).
— After 4, ins. 109*.
6 ^{b}) °संभृते (for °संवृते).
 ^{c}) दिव्योपधाने परमे.
7 ^{b}) सुरभीनि (for °णि).
 ^{d}) शुभः (for शुचिः).
8 ^{a}) नंदिन्याश्चा° (for नलिन्याश्चा°).
 ^{b}) नंदनस्य (for चन्दनानां).
 ^{c}) °संवादी (for °संह्लादी).
9 ^{d}) संति (for शान्ति).
10 ^{d}) तथैव न तिलोत्तमा; cf. the reading of Ś1 K.
11 ^{b}) मेनका मुंजिकस्थला; cf. the reading of Ś1.
— After 11^{ab}, ins. as in Ś1 111* (with v.l. प्रम्लोलाचाप्युर्वशी च for the prior half; and इरा for इडा in the post. half).
 ^{c}) वृंदा (for वर्गा).
 ^{d}) सामीची बुद्बुधा (for समीची बुद्बुदा); cf. the reading of Ś1.
12 ^{d}) गंधर्वाप्सरसां (for पांडवाप्सरसां).
13 ^{a}) गीनवादित्रैर् (for दिव्यवा°).
14 ^{d}) श्वेतभद्रोथ (for °भद्रश्च).
15 ^{a}) केशेरको (for कशे°).
 ^{c}) कौस्तुंबुरुः (for कुस्तुम्बुरुः).
 ^{d}) राजकर्णो (for गज°).
16 ^{b}) फलभद्रः फलादकः; cf. the reading of Ś1.
 ^{c}) अंगतस्वः (for °चूडः).
 ^{d}) हेमवत्तो (for °नेत्रो).
17 ^{b}) शोणिनादः प्रणालकः; cf. the reading of Ś1.
 ^{c}) वृक्षोवास्यनि° (for वृक्षवास्यनि°).
 ^{d}) चीरवासश्च (for °वासाश्च).
18 ^{c}) श्रीश्च (by transp.).
 ^{d}) नडकूबरः (for नल°).
19 ^{a}) नित्यशस् (for बहुशस्); cf. the reading of Ś1. — After 19, ins. 116* with the readings resembling, mostly those of Ś1 K4:

मेदोमांसाशनैरुग्रैरुग्रधन्वा महाबलः ।
उपास्यते महात्मासौ तस्यां नित्यं धनेश्वरः ।

20^{ab}) भगवान्भू * * * * * तः (om. by hapl.).
 ^{d}) शूलभृद्भग° (for °धृग्भग°).
21 ^{d}) क्षताक्षैश्च (for क्षतजाक्षैर्).
22^{abcd}) Om.; cf. 116*.
 ^{f}) धनदो (for धनदं); cf. v.l. of B2.3 D1–3.
23 ^{c}) दिव्यां (for राजन्); cf. the reading of Ś1 K.

सभापर्वणि उत्तरे धनदसभावर्णनं.

11

1 ^{c}) अगच्छन्.
 ^{d}) दिदृक्षुर्मा गतक्लमः.
2 ^{b}) स मा (for समां).
 ^{c}) दिव्यां (for मह्यं).
 ^{d}) मह्यं (for ब्राह्मीं).
3 ^{a}) रम्यां (for दिव्यां); as in Ś1.
 ^{c}) अनिर्देश्या.
4 ^{c}) सदा (for तथा).
5 ^{d}) कर्मणा वा विशां पते.
6 ^{b}) उत वा सा यथा यथा.
7 ^{d}) विपाप्मा विगतक्लमः.
8 ^{c}) च (for हि).
9 ^{b}) पांडव (for भारत).
 ^{d}) न च श्रुतं (for कदाचन).
10 ^{c}) ग्लानिश्च (for न ग्लानिं).
11 ^{a}) नानारूपा कृता वर्णैः.
13 ^{a}) यस्यां स भगवानास्ते.
 ^{c}) स्वयमेको निशां राजन्.
 ^{d}) लोकं (for लोकान्).
14 ^{d}) मारीचः (for मरीचिः).
15 ^{b}) गौतमोऽथ (for °मश्च).
16 ^{a}) रूपो (for रूपं).
 ^{b}) पंचमः (for भारत).
 ^{d}) विदुः (for भुवः).
19 ^{c}) विंशतिश्चैव सप्तान्ये.
20 ^{d}) ग्रहाः सर्वत एव च.
21 ^{c}) सादिराजानो.
 ^{d}) नामद्वंद्वैर्.
22 ^{a}) मारुतो.
 ^{d}) विशां पते (? for हवींष्यथ); cf. 26^{d}.
23–26 Om. [The omission does not appear to be accidental. S. K. B.]
27 ^{b}) दिवारात्रं.
 ^{c}) अर्धमासास्तथा मासा.
28^{ab}) पंच युगान्यहो°, as in Ś1 alone.
 ^{d}) अक्षय्यम्.
29 ^{b}) सुनसा विनता इडा; cf. v.l. in Ś1.
 ^{d}) सरसा (for सरमा).
30 ^{b}) मरुतः सर्व एव च.
31 ^{c}) सुपर्णनागाः पशवः.
33 ^{a}) यत्किंचित्रिषु लोकेषु.
35 ^{a}) यथाकालं.
 ^{b}) दृष्टाः.
36 ^{c}) कौलेयान्.
37 ^{d}) प्रतिपूज्यते.
38 ^{a}) भूतात्मा (for विश्वात्मा).
 ^{c}) सांत्वमानोर्थ°.
39 ^{b}) प्रतियाद्भिश्च.

40 ^{b}) ब्रह्मर्षिगणभाविनी.

^{d}) सुशुभ्रा (for शुशुभे): as in Ś1 alone.

41 ^{d}) मानुष्येषु.

42 ^{d}) मना (for सभा).

43 ^{c}) वैवस्वतसभासीनो.

^{d}) मे (for वै).

44 ^{a}) वै (for तु): as in Ś1.

^{c}) भूयिष्ठं.

45 ^{d}) भगवान्वृषभध्वजः.

46^{ab}) ते (for तु), and तु (for ते): as in Ś1.

47 ^{a}) शक्रस्य च सभायां हि; cf. v.l. Ś1.

^{d}) विचित्राश्च (for विविधाश्च).

48 ^{b}) हरिचंद्रो (consistently everywhne for हरिश्चन्द्रो).

^{c}) सभा नित्या (by corr.).

49 ^{a}) किं कर्म तेन चरितं.

^{b}) नियतव्रत.

50 ^{a}) पितृलोके गतश्चासि.

^{d}) चापि (for चासि).

51 ^{a}) वा (for च).

52 ^{a}) मा (for मां).

^{b}) हरिचंद्रं (cf. 48^{b}).

53 ^{b}) सर्वाद् (for सम्राड्).

53^{d}–56^{a} Om. (hapl.).

56 ^{a}) तस्य (for तस्मिन्).

57 ^{b}) याजकेभ्यो.

58 ^{b}) तदा (for तथा).

59 ^{b}) यथाकामं पुरस्कृतैः.

^{c}) धनौघ° (for रत्नौघ°).

61 ^{d}) नराधिपः.

63–64 Om. [The om. does not appear to be accidental. S. K. B.]

65 ^{a}) कौरव्यः (for कौन्तेय): as in Ś1 alone.

^{b}) कौरवनंदन.

66 ^{a}) समयोयं (for समर्थोऽसि).

67 ^{c}) गंतारः स्थ; as in Ś1 and Cd.

^{d}) सर्वे एव (for पूर्वैः सह).

69 ^{c}) किंचिदेवं निमित्तं तु.

^{d}) भवत्युत.

70 ^{b}) यत्क्षेमं.

^{c}) अप्रमत्तोत्थिते.

72 ^{b}) नारदो भगवानृषिः, as in Ś1 Cd and other MSS.

सभापर्वणि सभावर्णनं.

12

3 ^{c}) यज्ञानां यज्ञमाहात्म्यं.

4 ^{a}) तु तान् (for ततः).

^{c}) तु (for च).

5 ^{d}) संचिंत्य.

6 ^{b}) °चिंतयन् (for °पालयन्).

^{c}) सर्वलोकस्य.

7 ^{b}) सर्वधर्मभृतां वरः.

8 ^{b}) प्रजाः (for जनाः).

^{d}) जातशक्रता.

9 ^{a}) समाहाय (for समानाय्य).

10 ^{a}) प्रार्थ्यमानाः (for पृच्छय°).

^{b}) वचोर्थं.

^{c}) महाराजं (for महाप्राज्ञं).

11 ^{b}) गुणमर्हति.

^{c}) तत् (for सन्).

^{d}) अभीप्सते; as in Ś1.

13 ^{b}) कुत्र (for क्षत्र-).

^{c}) तस्मिन् (for यस्मिन्).

^{d}) चीर्यते ब्रह्मवादिभिः.

14 ^{a}) दधि° (for दर्वी°).

15 ^{a}) समर्थोपि.

17 ^{b}) स जानंश्चात्मनः क्षमं.

— After 18^{ab}, ins.: मन्त्रिभिश्चैव सहितो राजसूयं युधिष्ठिरः (cf. v. l. 148* in N).

18 ^{d}) संमतं (for मन्त्रिभिः).

19 ^{b}) साम्राज्यार्हस्य.

20 ^{a}) सर्वे (for तेन).

^{b}) तेन राजीवलोचनं.

23 ^{a}) संप्राप्य (for संप्रेक्ष्य); as in Ś1.

^{b}) क्षया° (for व्यया°).

^{c}) विमृष्य; as in Ś1.

24 ^{b}) केवलात्मा विपत्तये. [See Addenda.]

25 ^{a}) विनिश्चयार्थं.

27 ^{c}) न स किंचिद्विषहेद्.

28 ^{a}) राजा (for तु तां).

29 ^{c}) सुखासीनं ततः कृष्णं.

31 ^{c}) इंद्रप्रस्थागतं.

32 ^{a}) स गृहं पितृवद्भ्राता; cf. Ś1.

33 ^{a}) प्रीतेन (for प्रियेण).

^{d}) पितृवत्पर्युपासितः; cf. Ś1.

34 ^{a}) सुभे (for शुभे): as in Ś1.

^{d}) श्रावयन्मुप्रयोजनं.

35 ^{b}) कैवल्येप्सया.

^{c}) तत्तेदं (for तत्ते ह).

^{d}) विदितः.

37 ^{b}) ह (for ते).

^{d}) गिरां.

38 ^{c}) स्वार्थमेवेतान्.

39 ^{a}) परांमन्यंति.

^{d}) जनवाचः.

40 ^{b}) व्युदस्य (for व्यतीत्य).

^{c}) परमं न क्षयं लोके.

स्भापर्वणि राजसूयमन्त्रो नाम द्वादशोऽध्यायः.

13

1 ^{c}) तत् (for ते).

2 ^{b}) अनिर्देश्यं चावरोपितं.

3 ^{b}) वसुधाधिपैः; as in Ś1.

^{c}) निदेशभागिभिस्; as in Ś1 Cnp.

4 ^{a}) ऐडस्येक्ष्वा°; as in Ś1.

^{c}) श्रेणिबंधाश्च.

5 ^{a}) ऐडवंशास्तु ते राजन्.

^{b}) तथैवेक्ष्वा°.

6 ^{b}) विस्तरोभिहितो महान्.

^{c}) स (for च).

7 ^{c}) सो[ऽ]वर्ति.

^{d}) °वर्तत (for °मन्यत): as in Ś1.

8 ^{a}) चतुर्वस्त्वपरो राजा. [The second Cdp. In this MS. व and ज are often interchanged. S. K. B.]

^{d}) मानद (for योगिनः).

11 ^{a}) तु (for च): as in Ś1.

^{b}) महात्मानं तमाश्रितौ; as in Ś1.

^{d}) तौ हत्वा त्वाहुकावुभौ.

12 ^{b}) कलहो (for कलभो).

^{c}) मूर्धादित्यं (for मूर्ध्ना दिव्यं).

13 ^{a}) अरत्नं (for मुरं च).

^{c}) अपर्यंतबलो.

^{d}) प्रतीत्या वरुणो.

14 ^{a}) महाराजा.

^{d}) कर्मगश्चैव.

15 ^{c}) प्रतीच्यां दक्षिणाशां तां.

d) पृथिवीं (for पृथिव्याः).

16 a) राजा (for शूरः): as in Ś1.

b) कुरुजित्.

c) स तं संततिमानेकः.

17 a) गनस्त्वेव. [N. B. No omission of 17c–18b as in Ś1.]

c) °विज्ञातं.

18 a) प्रतिजानीते.

b) लोकेषु (for लोकेऽस्मिन्).

c) आदत्त.

19 d) पप्रथे (for विश्रुतः): as in Ś1.

20 a) चतुर्थमाग्गृहे राजन्.

c) विद्यावलाभ्यां (sic).

21 a) राज्ञो यः स्याद्गृति शूरो.

23 b) तथात्मजः (for °त्मनः).

24 a) °भोज्यश्च तथा.

25 a) बद्रकारा (for भद्रकारा).

b) बोधाः साल्वाः पटश्वराः; cf. Ś1.

c) सुस्थूराः सुकुजाश्चैव.

d) कुर्णिधाः.

26 a) साल्वेयानां.

c) चैव (for ये च): as in Ś1.

d) केरलाः (for कोशलाः).

27 c) मत्स्याश्च सुतूपादाश्च.

28 b) °बलार्दिताः (for °भयार्दिताः).

d) सर्वतो दिशः.

29 d) उपायच्छ्रद्यथामतिः; cf. Ś1.

30 [N. B. No hapl. om. as in Ś1.]

a) नामोमे (for नाम्ना ते).

b) °नुजे बली.

c) सं- (for स).

d) त्वाभिभूय.

31 c) च (for तु): as in Ś1.

32cd) दस्त्वाकूरे सुमानुं च तां ल्वाङुकसुतां तथा.

33 b) ज्ञातिकार्यं कृतं मया.

d) चाच्युत (for चाप्युत).

34 a) क्षेत्रे तु समनुप्राप्ते.

d) कुलान्यद्य° (for कुलैरद्य°).

35 b) शतघातिभिः.

36 c) नामतो हंसवडिकौ.

37 a) तावुभौ वीरसहितौ.

38 b) [s]पि (for च).

c) यथैव (for तथैव).

39 b) नृप (for नृपः).

c) नरोन्यः (for स चान्यैः). [Ko goes with S!]

d) अष्टादशावरे.

40 c) रुहको (for डिभको).

41 a) हंसं नृलोके (for हंसेन लोके).

d) रुहको (for डिभको).

42 a) रुहकं (for डिभकं).

44 c) पुनरानंदिनः.

45 c) Om. from जरासंधं up to पतिघ्नं मे in 46c.

47 b) मंत्रपूर्वकं (for पूर्वमन्त्रितम्).

48 c) प्राप तापभयात्तस्य.

49 a) संमंत्र्य (for संचिन्त्य); as in Ś1.

50 a) ततो निवेशं तस्यां च.

51 a) युध्येरन् (for युध्येयुः); as in Ś1.

d) निवसाम.

52 a) गिरिमुख्ये.

53 c) सामर्थ्यमनुसंबंधाद्.

54 b) त्रिस्कंदं; as in Ś1.

c) योजनां तां शतद्वारां; as in Ś1.

d) विक्रमक्रमतोरणाम्.

e) नद्यां; as in Ś1.

55 b) व्रतानां (for व्रातानां).

d) त्रिंशतां वरः.

56 a) चारुदोष्णः.

d) शक्र° (for शौरि°).

57 a) एवमतिरथाः; as in Ś1.

58 a) बहुः शंकुर्निदातश्च.

c) °राजस्य (for °भोजस्य).

59 d) व्यवस्थिताः (for गतव्यथाः).

60 d) नान्यथा (for भारत).

61 a) शक्ये (for शक्यं).

62 c) कंदर्यां पर्वतेंद्रस्य.

63 a) तेन रुद्धा हि राजानो; cf. 62a.

b) वसुधाधिपं.

— After 63ab, ins.: 162* (with v.l. अरिंदमं).

c) आशास्य (for आराध्य).

— After 63, ins.: प्रतिज्ञायाः परं पारं गतः क्षत्रियपुंगवः (cf. 164*).

64 d) पुरुषव्रजान्.

68 d) समाचक्ष्व (for ममा°).

सभापर्वणि राजसूयमन्त्रः

14

1 d) त्वं नान्यो; as in Ś1.

2 a) च (for हि).

c) हि (for च).

3 d) प्रशंसः (for प्रशस्तः).

4 c) पा(*sup. lin.* दू as in text)रं.

5 b) नाते (for न तु).

c) पारमैष्ठ्यं.

6 c) कच्चित्.

d) भवेच्छ्रेयो.

7 भीमसेन उ° (for भीम उ°).

8cd) जयेत्सम्यङ्न्याद्राजा नीत्यर्थे ह्यात्मनो हितान्.

9 c) साधयिष्याम.

d) इष्टि (for वयं): as in Ś1.

10 b) अवेक्ष्यते.

c) अस्माद् (for तस्माद्).

11 a) जित्वा (for हित्वा).

d) बलतो (for भरतो).

f) साम्राज्य (for सम्राज). इति शुश्रुम; as in Ś1.

— After 11, ins.: सर्वान्वंशाननुसृत्य न्नेवमेव महाद्युते (cf. 169* and 171*).

13 a) न चैनमन्वयुध्यंत.

c) एष (for एव).

14 b) उपाहरन् (for उपासते).

15 a) मूर्धाभिषिक्तो नृपतिः.

16 c) तं दुर्बलः परो राजा.

17 a) प्रेक्षि° (for प्रोक्षि°).

d) जीवितं (for जीविते).

18 c) ततः (for ननु). संख्ये (for सर्वे).

d) प्रतियाचे वरद्वयं.

19 a) षडशीति.

d) प्रवत्स्यति (for प्रपत्स्यते).

सभापर्वणि राजसूयमन्त्रः

15

1 d) बाल्यात् (for बलात्).

2 a) उमे (for उभौ).

c) मनश्चक्षुर्विहीं°.

3 c) पराजय्ये.

4 b) पार्थे मे प्रतिपद्यत.

^e^) यथार्हं (for यथार्हं). विमृशाम्येकः; as in Ś1.

6 ^b^) अक्षयौ.

— Before 7, ins. अर्जुन उ°; as in Ś1.

8 ^b^) बुधाः साधु विनिश्चिताः; as in Ś1.

9 ^e^) क्षत्रियाः सर्वतो राजन्.

10 ^b^) निहनेद् (for हि नरेद्); as in Ś1.

11 ^d^) चैव हि (for दैवं च): as in Ś1.

12 ^a^) संयुतो (for संयुक्तो). [ऽ]पि (for हि); as in Ś1.

13 ^a^) दैन्यं यथाबले हीने.

^d^) जयार्थिनौ; as in Ś1.

14 ^d^) त्वनः (for ननः).

15 ^b^) भवेद्गुणचिंतकः; as in Ś1.

16 ^b^) मुनिना शममिच्छता; as in Ś1.

^e^) भवेच्छांतो (for तवेच्छन्तो); as in Ś1.

सभापर्वणि राजसूयमन्त्रः.

16

1 श्रीकृष्ण उ° (for वासुदेव उ°).

^b^) तव (for तथा): as in Ś1.

2 ^e^) विघ्नो (for विघ्न).

^d^) युद्धेनापि हि शुश्रुम.

3 ^a^) एतावत्त्वेव; as in Ś1.

^d^) यदपक्रमते परं; as in Ś1.

4 ^b^) परमः क्रमः.

5 ^e^) समाक्रांताः; as in Ś1.

^f^) सुरंभा° (for संरम्भा°).

6 ^a^) अल्पबलो (for अनुबलैर्): as in Ś1.

7 ^a^) ह्यसंबद्धाः; as in Ś1.

^e^) उपक्रम्य; as in Ś1.

^d^) ते कामं; as in Ś1.

8 ^b^) पुरुषर्षभः; as is Ś1.

^d^) तत्क्षयं चैव लक्षयेत्.

9 ^e^) प्राप्नुयामस्; as in Ś1.

12 ^a^) तिसृणाम्.

^b^) परम° (for समर°): as in Ś1.

16 ^d^) °सयुते (for °संमते).

17 ^d^) सदा (for तदा): as in Ś1.

20 ^a^) प्रसक्तस्य (for निमग्नस्य).

22 ^d^) नृपतिश्चंड°; as in Ś1.

23 ^a^) यदृच्छापतितं तत्र.

24 ^d^) पार्थिव (for सुव्रत).

25 ^a^) नृपतिस् (for प्रणतस्): as in Ś1.

— Before 26, om. the ref. as in Ś1.

28 ^e^) अवानमशुकदृष्टम्.

29 ^a^) नरश्रेष्ठो (for मुनिश्रेष्ठो): as in Ś1.

30 ^b^) महामतिं (for महामुनिः).

^d^) निवर्तस्व नराधिप; as in Ś1.

31 ^e^) एवं (for एकं). दद्यात् (for प्रादात्): as in Ś1.

36 ^d^) तत्र जाते (for तत्वजाते).

39 ^e^) संघटयामास.

^d^) कृतांतबलचोदितौ; cf. Ś1.

40 ^e^) एकमूर्तिकृतो.

41 ^e^) सदोद्वोढुं.

42 ^b^) निधार्य.

43 ^e^) नरव्याघ्रो.

45 ^a^) तथाभूतं; as in Ś1.

^b^) नष्ट° (for चेष्ट°): as is Ś1.

46 ^b^) पुत्रगृद्धिनः; as in Ś1.

47 ^b^) उवाच वसुधाधिपं.

48 ^a^) पत्नीद्वयाज् (for पत्नीद्वये): as in Ś1 (marg.).

^d^) परिरक्षतः.

49 ^a^) पुरुषश्रेष्ठ; as in Ś1.

^e^) °पत्याथ (for °पत्याशु): as in Ś1.

51 ^b^) °प्रदायिनि.

^e^) कस्य वा (for कामया): as in Ś1.

सभापर्वणि जरासंधोत्पत्तिः.

17

2 ^b^) तव (for नृप): as in Ś1.

3 ^a^) संश्लिषिते तथा दैवात्.

^e^) महाभाग (for °राज): as in Ś1.

4 ^e^) संगृह्य च कुमारं स्वं; as in Ś1.

5 ^b^) प्रहर्षवान् (for नृपसदा): as in Ś1.

6 ^d^) भवत्त्वयं (for ततोऽभवत्): as in Ś1.

8 ^b^) महाबलः (for °तपाः): as in Ś1.

11 ^e^) तत्र (for राजन्).

12 ^e^) पुत्रं च (for पुत्रस्तु): as in Ś1.

^d^) याद्दृशस्ते; as in Ś1.

— After 12, ins. 192*.

13 ^b^) मानवाः (for पार्थिवाः): as in Ś1.

— After 13^ab^, ins. 193*.

13 ^e^) भवं (for रुद्रं): as in Ś1.

15 ^a^) ... (as in text).

16 ^a^) प्रज्वलितां (for समुदितां): as in Ś1.

^e^) °घतजला; as in Ś1.

^d^) नदी (for नदीर्).

21 ^d^) मगधाधिपतिं.

^f^) निर्वृत्तिम्.

23 ^b^) मानुषश्च स विश्रां पते; cf. Ś1.

25 ^a^) हंसडिंभकौ; as in Ś1.

26 ^b^) महामते (for °बलौ): as in Ś1.

^d^) नर्यन इति शुश्रुम; cf. Ś1.

27 ^a^) प्रमेय.

^e^) महाराजन्; as in Ś1.

सभापर्वणि जरासंधोत्पत्तिः.

18

1 ^a^) हंसडिंभकौ, as in Ś1 K1.

^b^) सामात्यौ विनिपातितौ, as in Ś1 K.

3 ^b^) चावयोर्जयः, as in Ś1.

^e^) मागधं साधयिष्यामः, as in Ś1 K.

^d^) इह (for वयं): as in Ś1 K.

5 Om. (hapl.), as in K1 V1.

7 ^b^) प्रलयं.

^d^) न्यासीभूतौ, as in Ś1.

11 ^b^) राजानश्च विनोचिताः, as in Ś1.

^e^) महा- (sic) (for च मे).

^d^) तिष्ठति.

12 ^a^) क्षिप्रकारिण्यथा, as is Ś1.

^d^) नृपोत्तम (for नरो°): as in Ś1.

13 ^e^) धर्मार्थकामसहितो, as in Ś1.

14 ^d^) अस्ति (for इति): as in Ś1.

16 ^d^) प्रणीतव्यं.

17 ^d^) कीवना (as in text).

18 ^b^) बल° (for लोक°): as in Ś1.

— After 18^ab^, reads 19^cd^, as in Ś1.

19 ^a^) यथा (for एवं): as in Ś1.

^{c}) पुनः कुर्वंति, as in Ś1.
20 ^{a}) यदुश्रेष्ठ, as in Ś1.
^{b}) पार्थ- (for पार्थः): as in Ś1.
^{f}) विक्रमः, as in Ś1.
21 ^{d}) मगधान्, as in Ś1.
22 ^{b}) परिच्छदैः, as in Ś1.
^{d}) °नंदितः.
23 ^{b}) मुक्त° (for मुख्य°): as in Ś1.
^{d}) सौम्यम् (for भीमम्): as in Ś1.
24 ^{b}) भीमपुरस्सरौ, as in Ś1.
25 ^{c}) धर्मार्थकार्यकार्याणां, as in Ś1.
^{d}) इति विग्रहे (for इव निग्रहे): as in Ś1.
26 ^{b}) कुरुजंगलं.
^{c}) पत्रसगे.
^{d}) कालकूटीम्.
27 ^{a}) गण्डकीयां, as in Ś1.
^{b}) सदानीरं, as in Ś1.
^{c}) एका (for एक-): as in Ś1.
^{d}) क्रमेणाथ व्रजंत ते, as in Ś1.
28 ^{b}) दृष्ट्वा पूर्वी च कोसलां, as in Ś1.
^{d}) मलां (for नालां).
29 ^{a}) संतीर्य.
^{b}) त्रयस्ते प्राङ्मुखास्तदा, as in Ś1.
^{c}) कुरवरच्छदं जग्मुर्.
30 ^{b}) अंबुवंतं.
^{c}) आरुह्य (for आसाद्य).

सभापर्वणि जरासंधवधः.

19

1 श्रीकृष्ण उ° (for वासुदेव उ°).
2 ^{a}) विहारैर्विमलैः (for वैहारो विपुलः): as in Ś1.
^{b}) बरोयं (for वराहो): as in Ś1.
^{d}) °पंचकाः...as in Ś1.
3 ^{a}) -शती- (for महा-): as in Ś1.
^{d}) सहिता गिरिषु व्रजान्; cf. Ś1.
4 ^{a}) पुंसां पष्टिकनालाग्रैर्.
^{c}) निगूढ इव.
5 ^{a}) शूद्राण्यां (*sup. lin., sec. m.*, as in text).
6 ^{a}) गौतमोक्षयणाद्, as in Ś1.
7 ^{b}) सुबाकास्तथा (for सुमहाबलाः): as in Ś1.
^{d}) सहार्जुन (for पुरा°).
8 ^{a}) पश्यामः (for पश्येमाः): as in Ś1.
^{d}) गौतमोकः-.
9 ^{a}) शार्दुधः शकुवापी च.
^{c}) तत्र (for चात्र): as in Ś1.
10 ^{a}) परिहाय न (for अपरिहार्या): as in Ś1.
^{b}) मनः कृते (for मणेः कृते): as in Ś1.
11 ^{a}) च परमां (for त्वनपगां): as in Ś1.
^{d}) [अ]पहन्म हि (for निहन्म हि).
13 ^{b}) °र्यजनावृतं, as in Ś1 K.
14 ^{a}) तथा (for तेऽथ).
15 ^{a}) माषादम् (as in text).
^{c}) मासतालाश्च (for माषनालाश्च).
16 ^{a}) अनाह्य (for आनह्य).
^{c}) प्रणदुर्भीर्यो (for प्राणदन्भेर्यो).
17 ^{b}) चैत्यकांतं (with text). उपाद्रवन् (for समा°).
^{c}) शिरां *** माघ्नंतो.
18 ^{b}) सुमहत्तद् (for सुमहान्तं).
^{c}) माल्यगंधैश्च, as in Ś1.
19 ^{a}) धीरास् (for वीरास्).
^{b}) न्यपातयन् (for [अ]भ्यपातयन्): as in Ś1.
20 ^{b}) समर्थयन् (for समर्च्य°).
^{c}) पर्यग्निरूपाश्च नृपं.
22 ^{c}) सर्वगुणैर्युक्तां.
24 ^{b}) मालाकाराश्च सर्वशः; cf. Ś1.
24^{cd} and 25^{ab} are transp.
25 ^{c}) पश्यंतः (for वीक्षन्तः).
26 ^{a}) शैलस्तम्भसकाशास्ते, as in Ś1.
27 ^{a}) विप्रप्रतिमान् (for द्विरदप्रख्यान्): as in Ś1.
^{b}) सालस्कंदानिवो°.
28 ^{b}) नरोत्तमाः (for नरर्षभाः).
^{d}) गतव्यथाः (for महाबलाः).
29 ^{b}) अर्हार्हान् (for मानार्हान्).
^{c}) प्रत्युत्थाय (as in text).
30 ^{a}) चैनान् (for चैतान्).
^{b}) वस्त्विति.
^{c}) ते तद्व्रतं (for ह्येतद्व्रतं).
^{d}) किल (for भुवि).
31 ^{a}) प्राज्ञान् (for प्राप्तान्).
32 ^{a}) वेशेन (for वेषेण).
34 ^{c}) ते (for तं).
^{d}) विप्रेक्षंत.
36 ^{b}) ततस्ते (for त्रयस्ते).
^{c}) लक्ष्या (for लक्ष्म्या).
37 ^{c}) विगर्हमाणान्.
^{d}) वेशग्रहणकारणात्.
38^{c}–40^{b} om. (hapl.), as in Ś1.
— Before 41^{ab}, reads 42^{cd}.
41 ^{b}) छित्वा समुपसर्पथ, as in Ś1.
42 ^{a}) कर्म चैतद्धि लिंगवत्वं.
^{d}) विनिश्चितं (for विशेषतः): as in Ś1.
43 ^{a}) समुपस्थाय (for मामुप°): as in Ś1.
^{b}) कस्मात्र (for कस्माच्च): as in Ś1.
^{c}) मे (for नो), and गृह्णीथ (for गृह्णीत).
44 ^{a}) एवमुक्त्वा.
46 ^{b}) श्रियमृच्छति.
47 ^{d}) स्थितं (for स्मृतम्).
48 ^{b}) वाहोर् (for बाह्योर्): as in Ś1.
49 ^{cd}) प्रविशंति नरा राजन्द्वारमाजनयन्स हि.
50 ^{b}) शत्रुतोनर्हणा.

सभापर्वणि जरासंधवधः.

20

1 ^{a}) सरामि (for स्मरेयं).
^{d}) भवतः प्रीतिवैकृतम्.
2 ^{d}) स्यान्मे संशय एष हि, as in Ś1.
3 ^{a}) अर्थ- (for अथ).
^{b}) मनः संपरितप्यते, as in Ś1.
^{c}) जने विप्रः (for प्रसृजति): as in Ś1.
4 ^{b}) सु- (for सन्): as in Ś1.
^{d}) श्रेयांस्त्वपहंति च.
5 ^{a}) क्षत्रधर्माश्च, as in Ś1.
^{b}) धर्मचारिणं.
6 ^{a}) राजसूय (for महाराज).
^{c}) अहते त्वयि निर्योगाद्, as in Ś1.
^{d}) ततः (for त्रयः).
7 ^{d}) अना° (for त्वना°).
9 ^{a}) गच्छेत्तु, as in Ś1.
^{b}) कृतं बार्हद्रथं त्वया.

10 ^{b}) कथंचन (for कदा°).
11 ^{b}) करिष्यसि.
12 ^{a}) ये (for ते): as in Ś1.
15 ^{a}) स्वर्गमेव.
^{c}) यजंति.
16 ^{c}) युद्ध- (for युद्धे): as in Ś1.
17 ^{c}) परित्यज्य (for पराजित्य).
^{d}) °त्वाहि.
18 ^{b}) विग्रह(*sup. lin.* हि as in text)त्वं.
^{c}) बहुलैः (for विपुलैः).
19 ^{c}) देव (for चैव).
^{d}) केवलं वै नरेश्वर, as in Ś1.
22 ^{b}) जयद्रथः (for बृहद्रथः): as in Ś1.
^{c}) [ऽ]पि (for हि): as in Ś1.
^{d}) नृप (for नृपाः): as in Ś1.
24 ^{b}) स्थितौ (for स्थितो): as in Ś1.
25 ^{b}) अहन्यहन्नि, as in Ś1.
^{d}) Transp. मया and जितः, as in Ś1.
26 ^{a}) °स्तेदम् (for °स्तैतद्).
27 ^{a}) उपाहृत्य (for °कृत्य).
^{b}) कथं भवेत्.
28 ^{a}) सैन्यांकः सह सैन्येन, as in Ś1.
30 ^{a}) स तौ (for स तु).
^{b}) पुरुषर्षभः.
31 ^{b}) हंसीति डिफकेति च.
32 ^{c}) पुरुषशार्दूलः.
34 ^{c}) ब्राह्मीमाशां.
^{d}) जल° (for हल°).

सभापर्वणि जरासंधवधः.

21

2 ^{c}) अन्यदन्यतमेनेह.
3 ^{b}) महामतिः (for °द्युतिः).
5 ^{b}) तपस्विना (for यश°).
^{d}) क्षात्रं धर्ममनुसरन्.
6 ^{a}) अवसृज्य, as in Ś1.
^{b}) समनुसृज्य, as in Ś1.
6^{d}–8^{a} om. (hapl.).
8 ^{b}) अरिंदमं.
10 ^{d}) अन्योन्यं जय°.
11 ^{b}) निग्रहानुग्रहात्तथा.
^{c}) आसीत्सुभीमः संपातो.

After 13^{ab}, ins. वालिसुग्रीवयोर्भ्रात्रोः पुरेव कपिसिंहयोः, which is a subst. for 13^{cd} in Ś1 alone.
14^{ab}) प्रकर्षणाकर्षणयोरभ्याकर्ष°.
^{c}) आकर्षणामथान्योन्यं.
^{d}) °श्चाथ जघ्नतुः.
15 ^{c}) °संपातनिभैः.
16 ^{d}) आयुधैः (for आयसैः).
17 ^{a}) च (for तु).
^{c}) अनाम्नत् (for अनारतं): as in Cd.
18 ^{a}) उद्धृत्तं (for तद्वृत्तं).
^{d}) संस्पृष्टो मागधः क्लमं.
19 ^{b}) मन्यग् (for राजन्).
20^{b}–21^{a} om. (hapl.).
23 ^{c}) मुख्यं (for मुख्यो).

सभापर्वणि जरासंधवधः.

22

2 ^{b}) युक्तः स्यात्तानुरोधितुं.
^{d}) बद्धो वंक्षण°.
3 ^{a}) तदा (for ततः).
4 ^{b}) यत्सरवं (for यच ते).
5 ^{a}) एवमुक्त्वा.
^{b}) अरिंदमं.
6 ^{a}) गुणशतं (for शतगुणं).
8 ^{d}) नैव हि.
9^{ab}) स्याद् (for स्विद्): in both places.
11 ^{d}) बंधनात् (for बान्धवान्).
13 ^{a}) सत्त्व° (for शत्रु°).
14 ^{a}) यस्तु (for यः स): as in Ś1.
^{c}) अभ्याशघाती.
15 Om. (hapl.).
16 ^{a}) शुकाविष्णु (sic).
^{c}) रथेनैतेन तं कृष्णम्, as in Ś1.
17 ^{a}) °कामेन.
20 ^{b}) वात° (for वायु°).
^{c}) युधिष्ठिरः (for अधिष्ठितः): as in Ś1 alone.
21 ^{a}) असंगो (for असङ्गी).
22 ^{a}) कृष्णोपि.
^{b}) समभ्ययात् (for स चाभ्य°).

^{c}) गते नासीत् (for स ते नासीत्): as in Ś1 alone.
^{d}) °पमितोच्छ्रितं, as in Ś1 alone.
23 ^{a}) व्यादितास्यो महानादः.
24 ^{d}) °किरणान्वितः, as in Ś1 alone.
25 ^{a}) सज्जते (for सज्जति).
) भिद्यते (for भिद्यते).
^{c}) रथवरो (for रथव°).
25) ---
^{d}) सन- (for सन्ने).
30 ^{d}) नाम° (for नन्दन°).
32 ^{d}) यदत्र (for यदिदं): as in Ś1 alone.
33 ^{a}) विष्णोः समवपन्नानां; cf. Ś1.
40 ^{b}) बहुरत्नसमागतः, as in Ś1 alone.
^{c}) नृणां देवो, as in Ś1 alone.
41 ^{c}) अभिनिन्द्य च नैव.
^{d}) नूनं (for नदा).
42 Om.
43 ^{d}) नराधिपं.
50 ^{b}) नरा (for नृपा).
53 ^{b}) फल्गुणी (for फल्गुनं).
54 ^{a}) रथवर्येण (for °मुख्येन).
^{c}) धर्मराजाभिनुष्टेन.
^{d}) दिव्येन नादयन्.
55 ^{c}) अवनेन (for अनुबेन): as in Ś1 alone.
58 ^{c}) तद्द्वेजे धर्मराजस्य, as in Ś1 alone.

सभापर्वणि जरासंधवधः.

23

1 ^{a}) एवं पार्थो (for पार्थः प्राप्य): as in Ś1 alone.
^{b}) अभ्यर्च्य°.
3 ^{b}) कार्यस्यास्य (for कोश°): as in Ś1 alone.
4 ^{a}) विजयायाभियास्यामि, as in Ś1 alone.
^{d}) शिवे तथा (by transp.).
6 ^{b}) प्रयाति, as in Ś1 alone.
^{c}) ध्रुवः (for ध्रुवं).
6^{f}–7^{a} om. (hapl.): as in Ś1 alone.
7 ^{c}) वह्निदत्तेन, as in Ś1 alone.
^{d}) रथेन प्रययौ तदा, as in Ś1 alone.

10 ^{b}) अर्थं° (for अस्त्र°): as in Ś1 alone.
13 ^{a}) कुलिंद° (for कुणिन्द°).
14 ^{a}) अनंतान्कालकूटींश्च; cf. Ś1.
^{b}) कुलिंदांश्च.
^{c}) स्वमंडलं.
16 ^{d}) निग्रहस् (for विग्रहस्).
17 ^{b}) विजिग्ये (for विजित्य).
^{c}) सहिताः सर्वे, as in Ś1.
^{d}) उपाद्रवन्, as in Ś1 alone.
21 ^{c}) °दायाद, as in Ś1 alone.
^{d}) वीर्यसाहसशोभन.
23 ^{d}) भारत (for पुत्रक): as in Ś1 alone.
24 ^{a}) राजन् (for राजा): as in Ś1 alone.
^{b}) कुंती° (for धर्म°).
— After 24^{ab}, ins. 273* (with v.l. यज्ञे for यज्वा, as in Ś1 alone).
25 ^{b}) ममापि च, as in Ś1 alone.
26 ^{d}) यथा त्वं भाषसेनघ as in Ś1.

सभापर्वणि दिग्विजयः.

24

1 ^{c}) स (for प्र-): as in Ś1 alone.
2 ^{b}) कुंतीपुत्रो धनंजयः, as in Ś1 alone.
^{c}) तत्रो° (for तथो°): as in Ś1.
^{d}) भरतर्षभ.
3 ^{a}) सम्यग् (for सर्वान्): as in Ś1 alone.
4 ^{b}) अनुरंज्य च.
^{c}) कुलूतावासिनं.
7 ^{c}) बृहंतश्च.
8 ^{a}) मत्वा (for ज्ञात्वा).
9 ^{a}) तं (for तद्). अवस्थाय (for °स्थाप्य): as in Ś1 alone.
^{c}) सेनाबंधुमतो राजन्.
10 ^{a}) गोदावरीं (for मोदापुरं).
^{b}) सुदापानं (for सुदामानं): as in Ś1 alone.
^{c}) उल्यतान् (for कुलूतान्).
^{d}) राज्यं (for राज्ञः): as in Ś1 alone. समापयत् (for °नयत्).
11 ^{c}) व्यजयद्विजयो राजन्.
^{d}) देशापंचप्रमा°.
12 ^{a}) स शिवप्रस्थमा°, as in Ś1 alone.
^{b}) पदं (for पुरं): as in Ś1 alone.
13 ^{a}) सतः (for स तैः).
^{b}) विश्वगश्वं.
^{d}) पांडवः (for पौरवं).
14 ^{d}) क्षत्रियान्पुरुषर्षभः, as in Ś1 alone.
16 ^{a}) तथा (for ततः): as in Ś1 alone.
17 ^{b}) दावान्कोकनदश्च ये.
18 ^{b}) पुरुषर्षभः (for कुरुनन्दनः): as in Ś1 alone.
^{c}) उरशावासिनं.
^{d}) ततो (for रणे).
20 ^{a}) ततः स्वयास्तुं धोलांश्च.
21 ^{b}) बाह्लिकान्सुमहाबलान्.
^{c}) स्वशांतखारान्यवहान् (sic); Ś1 lacuna.
22 ^{b}) फल्गुणो भरतर्षभ, as in Ś1 alone.
^{d}) व्यजयत् (for अजयत्).
24 ^{a}) लहान्परम°, as in Ś1 alone.
26^{ef}) °नन्यानोभयानेव चाप°.
— After 26, ins. 280*.
27 ^{d}) न्यविशत् (for न्यवसत्).

सभापर्वणि दिग्विजयः.

25

1 ^{a}) चैव (for वीरः): as in Ś1 alone.
^{d}) पालितं (for रक्षितम्).
2 ^{b}) °करेण वै, as in Ś1.
3 ^{d}) सह सैन्यैः.
4 ^{a}) तं तु (for तांस्तु).
^{cd}) ऋषिकुल्यांस्तथा साध्यान्विजित्य कुरुनंदन, as in Ś1 alone.
5 ^{a}) सरो मानमथासाद्य.
^{b}) हाटकाम्.
5^{d}–7^{c} om. (hapl.), as in Ś1 alone.
8 ^{d}) अब्रवन्.
9 ^{c}) उपारमस्व, as in Ś1 alone.
^{d}) उच्यते (for अच्युत): as in Ś1 alone.
11 ^{a}) न चात्र.
^{d}) Transp. नात्र and युद्धं, as in Ś1 alone.
14 ^{b}) अर्जुनः परवीरहा.
15 ^{b}) बाध्यत्वं (in text).
15 ^{d}) करवन्नः (as in text).
17^{ab}) Om. as in Ś1 alone.
^{c}) विविधान् (for सुबहून्).
^{d}) वहुभिस् (for दस्युभिस्).
18 ^{b}) करं वै विनिवेद्य च.
19 ^{a}) °कल्माषाः.
^{b}) शुभान् (for अपि): as in Ś1 alone.

सभापर्वणि दिग्विजयः.

26

1 ^{d}) प्रययौ पुरुषर्षभः.
3 ^{b}) पंचालानां.
^{c}) पंचालान्.
^{d}) शमयामास भारत.
4 ^{b}) नरर्षभ.
5 ^{c}) भीमसेनेन (for कर्म भीमेन).
6 ^{b}) कर्म तस्य (by transp.).
^{d}) सुवर्माणं (for सुध°).
7 ^{b}) प्रययौ भीमविक्रमः.
8 ^{d}) वरं (for वरः).
10 ^{c}) वशी- (for वशे): as in Ś1 alone.
^{d}) वसुमित्रं (for सुमित्रं च): as in Ś1 alone.
11 ^{b}) भरतर्षभ.
13 ^{d}) कुशलं (for कौशल्यं).
14 ^{a}) तद्राज्यं.
^{d}) कुरुते.
15 ^{d}) तदा नृपः (for नराधिपः).
16 ^{a}) Transp. ततो and तत्र, as in Ś1 alone.
^{b}) त्रिदशक्षपाः.
^{d}) सुखी (for ययौ).

सभापर्वणि दिग्विजयः.

27

1 ^{a}) °विजये (for °विषये): as in Ś1 alone.

c) कोसलानामधिपतिं.
4 a) पार्श्वं (for पार्श्वे).
d) वशं (for वशे).
5 ab) एवं विजित्य तान्सर्वान्बहून्पुरुषसत्तमः, as in Ś1 alone.
c) उत्तराम् (for उन्नाटम्).
d) कुक्षिवंतं.
6 a) काशिराजं च समरे, as in Ś1 alone.
b) स- (for सु-).
c) वशीचक्रे, as in Ś1 alone.
7 a) ततः स्वपार्श्वसहितस्.
b) नृपं (for क्रथम्).
8 b) सालवांश्च, as in Ś1 alone. महाबलः.
9 a) विजित्य च महावीर्यो, as in Ś1 alone.
b) मदवीर्यं (for मदवींकं): as in Ś1 alone.
c) सोमदेयांश्च निर्जित्य.
d) वर्त्मभूमिं.
10 d) नृपान् (for बहून्).
12 d) जानकिं जगतीपतिः, as in Ś1 alone.
e) विजित्य (for विजिग्ये): as in Ś1 alone.
13 a) विदेहस्थस्तु.
14 b) सुपक्षांश्चैव.
15 b) जगतीपतीन् (for पृथिवी°).
— After 15ab, reads 17ab.
16 b) करे चापि निवेश्य ह.
c) तैरेव सहितः सर्वैः.
d) अभ्याद्रवद्.
17ab) Reads after 15ab.
— After 17cd, reads 290*, as in Ś1 alone.
18 b) वीर्यवान् (for भारत).
19 a) सोदागिरिं.
d) विजिग्ये स महा°.
20 a) पुंड्राधिपं.
d) राजानममितौजसं.
21 a) बभौ बलभृतां वीरौ.
c) महाराजं.
22 d) काशीनामधिपं तथा.
23 d) पुरुषर्षभः.

59

24 c) करं (for वसु).
26 c) कांचनं राजतं वस्त्रं.
27 b) ततः (for तदा): as in Ś1 alone.
c) अल्प° (for अभ्य°).

सभापर्वणि दिग्विजयः.

28

2 c) कौंतेयो (for कौरव्यो).
d) वशी- (for वशे): as in Ś1 alone.
3 d) कृत्वा चैव न्यवे°, as in Ś1 alone.
4 a) वशीकृत्वा (for वशे चक्रे).
b) नराधिप.
c) तथैवासुरमत्स्यांश्च.
5 a) विषाद° (for निषाद°).
d) नराधिप (for च पार्थिवम्).
6 a) च (for वि-).
7 c) वसुदेवेन.
8ab) स चक्रे तत्र भोजेन संग्रामं सह भारत (by transp.).
10 d) [अ]श्विनेयः, as in Ś1 alone.
11 c) च (for स).
12 d) अभूद् (for आसीद्).
13 b) संशयावहं.
c) च (for हि).
14 c) प्र- (for व्य-).
15 a) स (for सु-).
c) प्रतिपत्तुं (for °वक्तुं).
16 c) यज्ञार्थे.
17 d) पारजायिकः.
19 b) अन्वगाद्, as in Ś1 alone. तथा (for तदा).
20 a) तद् (for तं).
b) हविं (for कपिम्).
21 c) स च (by transp.): as in Ś1 alone.
22 d) दह्यंते हि (for दह्यन्तीह).
23 b) साहिकन्या (for माहिष्मत्यां).
24 d) विचरंस्तुत.
25 b) तत्पुरं (for तद्राष्ट्रं).
26 d) यथाचलः (for यथा गिरिः).
28 d) हवनाद्धव्यवाहन.
31 a) तस्य (for सर्व-).
c) अभ्य° (for अल्प°).

34 c) राक्षोथ (for राक्षोऽस्य): as in Ś1 alone.
35 d) भरतर्षभः.
37 d) विजयन् (for विजयी).
38 d) सेनया स धनेश्वरं, as in Ś1 alone.
39 a) अद्भुतिं.
d) स्व- (for सु-).
40 a) स्वराष्ट्रविषयस्थाश्च.
d) महामात्याय, as in Ś1 alone.
41 a) च (for स).
c) प्रतिजग्राह (for ससुतो राजन्).
d) ससुतः शासनं तदा.
42 a) महाराज (for °बाहुर्).
43 a) शूर्पारिकं.
c) महाराज (for °तेजा).
45 b) नर- (for नरा).
c) कोलगिरिं.
d) मुरचीपत्तनं.
46ab) Om. (hapl.).
c) स्वमुखं (for नृपतिं).
47 d) पिच्छंडं नरहाटकं.
48 b) सहितांश्चोड्रकेरलैः, as in Ś1 alone.
c) अंधास्तालवरांश्चैव; cf. Ś1.
d) °नोष्ट° (for °नोष्ट्र°).
49 a) अवरीं चैव रोमां च, as in Ś1.
50 a) स्वकच्छ- (for मरुकच्छं).
51 d) अमन्यत च स प्रभुः, as in Ś1 alone.
52 c) °गुरुकाष्ठानि.
54 b) विनयेन (for विजयेन).

सभापर्वणि दिग्विजयः.

29

2 c) प्रीतिमान् (for मति°).
3 d) वसुधातलं.
4 d) रोहीनकम्.
5 a) अभूत् (for वृत्तं): as in Ś1 alone.
b) शूरैर् (for शूरैर्).
6 a) महीपं (for महेच्छं).
c) शिबांस् (for शिबींस्).
d) °कर्वटीन्.

7 ^{a}) मध्यमिकेयांश्च.
^{b}) वाक्प्रदानाद् (for वाटधानान्).
^{c}) अतश्च (for पुनश्च): as in Ś1 alone.
8 ^{d}) स्नावणेरा (for ग्रामणेया).
10 ^{b}) तथैवामरपर्यटान्.
^{c}) उत्थरं ज्योतिकं.
^{d}) विदाटकं, as in Ś1 alone.
^{e}) द्वारपालीं च.
11 ^{a}) रमथाहेरयूनांश्च.
12 ^{b}) वासुदेवाय चरान्विसुः (hypermetric). Ś1 lacuna.
13 ^{d}) वशी (for वली).
14 ^{a}) तेन (for तस्मिन्).
15 ^{d}) किरातान्यवनाञ्छकान्; cf. Ś1.
16 ^{b}) वशे चक्रे नराधिपान्; cf. Ś1.
^{c}) कुरुश्रेष्ठो (for नर°).
17 ^{d}) महद्धनं (for महा°): as in Ś1 alone.
19 ^{a}) विजित्य (for प्रतीचीं).
^{c}) प्रतीचीं (for विजित्ये).
^{d}) भरतर्षभ.

सभापर्वणि दिग्विजयः समाप्तः.

30

3 ^{b}) गोरक्ष्यं कर्षणं मणिः.
5 ^{b}) व्याधिः (for व्याधि-).
6 ^{c}) अभिहंतुं.
^{d}) कदाचन (for पृथक्पृथक्): as in Ś1 alone.
8 ^{a}) स कोशस्य.
^{b}) महीपते, as in Ś1 alone.
9 ^{a}) ते (for तं).
^{b}) पृथक्चैव सहाब्रुवन्, as in Ś1 alone.
10 ^{d}) चैव (for चापि).
11 ^{a}) तरक्षुषः.
^{b}) °श्चात्ययश्च हि.
14 ^{a}) तद्धनौघमपर्याप्तं.
^{b}) अव्ययं (for अक्षयम्).
— After 14, ins. 327*.
16 ^{c}) चैनं (for चैव): as in Ś1 alone.
17 ^{b}) पुरुषर्षभं.
18 ^{a}) कृत्स्ना (for सर्वा).
19 ^{c}) द्विजाग्रेभ्यो.
20 ^{d}) तदनु° (for तन्मातु°).
21 ^{a}) समीक्ष्य त्वं (for स दीक्षापय): as in Ś1 alone.
^{b}) स्वम् (for त्वम्): as in Ś1 alone.
22 ^{a}) त्वां मां वाप्यनुजानीहि.
23 ^{f}) कृतकृत्यस्.
26 ^{c}) ईहितुं (as in text, and in Ś1 T1).
27 ^{a}) ततस्त्वाज्ञा°.
^{b}) °वोरिनिवर्हणं, as in Ś1 alone.
^{c}) कुरुश्रेष्ठं (for युधां श्रेष्ठं).
28 Om. (hapl.).
29 ^{d}) यथाक्रतुं (for यथाक्रमम्).
30 ^{c}) अन्नाम्याहरणे, as in Ś1 alone.
31 ^{a}) सर्वकामश्च.
^{c}) मनोरथ- (for °हराः).
34 ^{d}) स्वसामा.
35 ^{a}) यज्ञवल्को.
^{b}) °ष्ठोध्वर्यसत्तमः.
^{c}) पौलोहोभावहःपुंड्रो.
^{d}) धौम्येन च सहाभितः, as in Ś1 alone).
36 ^{ab}) एतेषां पुत्रवर्गश्च शिष्यश्च पुरुषर्षभ; cf. Ś1.
^{c}) होतृगाः.
37 ^{a}) पूजयित्वा (for वाच°).
38 ^{a}) अविज्ञाताः (for अनु°): as in Ś1 alone.
39 ^{d}) पुरुषर्षभः (for कुरुसत्तमः).
40 ^{d}) चैनान् (for दूतान्): as in Ś1 alone.
41 ^{c}) विशानमात्याञ्शूद्रांश्च.
42 ^{d}) प्रेषयामासुराशु च, as in Ś1 alone.
45 ^{c}) नृपश्रेष्ठ.
47 ^{c}) सर्वर्तुघन°.
49 ^{c}) तत्र (for सात्र).
50 ^{c}) एवंप्रकारः संजल्पः, as in Ś1 alone.
^{d}) श्रूयते.
51 ^{b}) शयनानि (for °नां).
^{c}) योषितानां च (for योषितां चैव).
54 ^{d}) अनुरक्तो युधिष्ठिरः.

सभापर्वणि राजसूये.

31

After 1, reads (for the first time) 6^{ab} [v.l. ते तु (for सर्वे), and तदा (for नृपाः).]
2 ^{b}) ब्रह्मयज्ञपुरःसराः; cf. Ś1.
3 ^{b}) भरतर्षभ (for मनुज°).
4 ^{b}) क्षत्रियास् (for पार्थिवास्).
7 Om. (hapl.).
8 ^{d}) महारथः (for जयद्रथः): as in Ś1 alone.
9 ^{b}) साल्वश्च.
10 ^{a}) स तु (for सह).
11 ^{b}) वंगकालिंगकास्तथा.
^{c}) आर्षीकः (for आकर्षः): as in Ś1 alone.
^{d}) वनवास्यंधकस्तथा; cf. Ś1.
12 ^{a}) द्रमिडः सिंहकश्चैव; cf. Ś1.
^{d}) पार्थिवो गौरवाहनः.
13 ^{d}) महिलश्च (for *माचेल्लश्च).
14 ^{d}) समर° (for संग्राम°).
15 ^{c}) °सांबश्च.
^{d}) चारुदोष्णश्च सात्यकिः, as in Ś1 alone.
16 ^{a}) निषध° (for निशठ°).
^{c}) निखिलाश्चान्ये.
17 ^{c}) पांडुवीर्यस्य.
18 ^{a}) चक्रुस् (for ददुस्): as in Ś1 alone.
^{c}) बहुभक्ष्या°.
19 ^{b}) महात्मनां (for अनुत्तमाम्).
20 ^{b}) मनोज्ञ- (for मनोज्ञान्).
^{d}) प्राकारैः सुसितैः शुभैः, as in Ś1 alone.
21 ^{b}) °कुट्टिमभूषितान्.
22 ^{a}) स्वग्रामसंम°, as in Ś1 alone.
^{c}) सुवर्णहंससदृशान्, as in Ś1 alone.
23 ^{c}) बहुधातुनिबद्धांगान्.
24 ^{b}) भूमिपं (for भूमिपा).

सभापर्वणि राजसूये.

32

1 [a]) गुरूंश्चैव.
[c]) तदा (for ततो).
2 [a]) समेता (for भवन्तो): as in Ś1 alone.
[b]) इदं वस्तु तथार्हं च; cf. Ś1.
[e]) प्रणयंतु (before corr. as in text).
[f]) अनियंत्रिताः (as in text).
6 [d]) न्यवेशयत् (for न्ययोज°).
[f]) तत्र तत्र (for तस्मिंस्तस्मिन्): as in Ś1 alone.
9 [a]) सर्वलोकसमा°.
10 [d]) अवर्धयत्.
12 [b]) सोदकैर्.
14 [c]) महाराज (for सदो राजन्).
17 [ab]) Om. as in Ś1 alone.
[d]) ततो यज्ञे सहर्षिभिः.

सभापर्वणि राजसूये.

33

1 [a]) °नीयेन (for °नीयेऽहि).
[b]) ब्राह्मणै, as in Ś1 alone.
3 [b]) देव- (for देवा).
4 [a]) इदमेव.
[d]) वितृष्णानाः (for वितण्डानाः): as in Ś1 alone.
7 [a]) केचिद्दुर्मार्गकुशलाः, cf. Ś1.
[b]) महारथा (for महाव्रताः).
[d]) सर्वभाष्य° (for सर्ववेद°).
8 [b]) देवैर् (for देव-): as in Ś1 alone.
[d]) रत्नैर्यैरिव निर्मला, as in Ś1 alone.
9 [a]) तस्याः (for तस्यां). शूरः (for शूद्रः).
11 [c]) नारदस्तत्र चापश्यत्, as in Ś1 alone.
13 [a]) देवानां संविदं तां तु; cf. Ś1.
14 [b]) क्षेत्रे नारायणो हरिः.
20 [d]) यज्ञैरिज्यं.
23 [b]) जामातारं (for संयुक्तं च).
[d]) नृपांस्तथा.

24 [c]) °मागम्य (for °पूगस्य).
27 [b]) वीर्यवान् (for भारत).
28 [a]) एषां (for एष).
29 [d]) वः (for नः): as in Ś1 alone.
30 [c]) उवाचेदं.
32 [c]) अक्षिपद्वासुदेवं च, as in Ś1 alone.

सभापर्वणि अर्घ्याभिहरणे.

34

3 [a]) जार्नाभि, as in Ś1 alone.
[c]) तत्रात्यतिक्रांत, as in Ś1 alone.
4 [c]) भवत्यत्राधिकं भीष्मे.
[d]) लोकेषु वसतः, as in Ś1 alone.
सर्मा (for सताम्).
6 [b]) कुरुपुंगव (for भरतर्षभ).
7 [a]) वसुदेवोपि.
8 [d]) कथम् (for कस्माद्).
9 [b]) कुरुसत्तम, as in Ś1 alone.
[c]) वृद्धे (for विप्रे).
10 [a]) नैवर्त्विङ्नापि चा°.
12 [b]) पांडवस्य (for कौन्तेयस्य): as in Ś1 alone.
14 [b]) यदस्यां (for यदिदं).
[d]) अर्घ्येनार्चि°.
15 [a]) °राजस्य (for °पुत्रस्य).
[d]) युक्ते (for युक्तां): as in Ś1 alone.
16 [c]) विचित्रं च (for निविष्टं च): as in Ś1 alone.
[d]) कृष्णेर्घस्य.
17 [a]) कौरव्याः (for कौन्तेयाः): as in Ś1 alone.
18 [b]) जनार्दने, as in Ś1 alone.
[c]) पूजामनर्हे, as in Ś1 alone.
19 [c]) विष्यंदं.
[d]) प्राशिता (for प्राशितुं).
20 [a]) नन्वयं (for न त्वयं).
[c]) व्यर्थ (for व्यक्तं).
21 [c]) अराज्ये (for अराज्ञो): as in Ś1 alone.
22 [d]) यथा तथा.

सभापर्वणि अर्घ्याभिहरण.

35

1 [b]) व्रजादभत्, as in Ś1 alone.
3 [c]) त्वेव (for त्वेनं).
4 [a]) चैनान् (for चेमान्).
6 [a]) नास्मानुनयो देयो (submetrical!).
7 [b]) त्वं रणमूर्ता वर.
8 [c]) महीपाल.
[d]) मात्यर्न पुत्रमात्मन; cf. Ś1.
9 [d]) महाभुजः (for जनार्दनः).
10 [a]) निहता (for हि जिता): as in Ś1 alone.
11 [b]) नेतरं.
[c]) न नार्हस्त्वं (for न चार्ह°).
[d]) ते भूद् (by transp.).
12 [a]) महाराज (for मया राजन्).
13 [d]) नैकत्रश्रुतानि मे.
14 [d]) कृत्यर्थ वा.
15 [b]) भून° (for भीम°).
16 [a]) किंचिद् (for कश्चिद्): as in Ś1 alone.
[b]) स्वबालो° (for सुबालो°).
17 [c]) पूज्यौ द्वावपि (for पूज्ये ताविह).
[d]) तावपि (for द्वावपि).
18 [b]) चाप्यधिकं (for चाप्यमितं): as in Ś1 alone.
20 [c]) अर्घ्यार्हं (for अर्चार्हं).
22 [b]) अथ (for अपि).
[cd]) कृष्णेन हि कृतं विश्वमिदं भूतं चराचरं.
23 [b]) चैव (for नैव): as in Ś1 alone.
[d]) मनः (for ऽच्युतः): as in Ś1 alone.
25 [b]) तथा (for न ये).
[c]) दिशश्च विदिशश्चैव.
— After 25, ins. lines 1–4 of 358* [v.l. देवा (for वेदा), and तपनां (for तेजसां).]
27 [c]) यथातत्त्वं (for यथाधर्मं): as in Ś1 alone.
[d]) न यथा.
28 [a]) सवृद्धबालेष्वथ वा.
29 [a]) अथैनां, as in Ś1 alone.

सभापर्वणि अर्घ्याभिहरण.

36

1 [b]) महाबलः (for °यशाः).
[c]) व्याजहारोत्तमं, as in Ś1 alone.
2 [d]) नृप (for नृपाः).
7 [a]) आविश्यद्.
[d]) सर्वयोगवित्, as in Ś1 alone.
8–11 Reads after 15.
9 [d]) निर्वेदार्थात्मनिश्च°.
11 [a]) अपर्याप्तं (for अपर्यन्तं).
[d]) तथा (for तदा).
12 [d]) समुपायत, as in Ś1 alone.
14 [b]) सत्येषु (for मन्यध्वं).

सभापर्वणि राजसूये.

37

1 [b]) दृष्ट्वा तन्नृपमंडलं.
2 [a]) मुख्यं (for श्रेष्ठं).
[c]) महातेजाः (for बृहत्तेजाः).
4 [b]) हितं (for शिवं).
[d]) ब्रूहि मे कुरुपुंगव, as in Ś1 D4.
6 [a]) मा भैर्नकुलशार्दूल.
8 [b]) संमुखाः (for प्रमुखे): as in Ś1 alone.
[c]) भवंति (for भषन्ते).
[d]) नराः श्वानोस्य संनिधौ, as in Ś1 D4.
9 [d]) नृसिंहाश्वेदि°.
10 [c]) °श्रेष्ठः.
11 [c]) शिशुपालस्य (for °पालस्थं).
[d]) बुद्धिस्तिष्ठति पार्थिव, as in Ś1 D4.
12[bc]) Om.
13 [a]) नरव्याघ्र.
14[a]–15[b] om., as in Ś1 D4.

सभापर्वणि राजसूये.

38

1 [c]) मोहाद् (for कस्माद्).
2 [a]) युक्तमेव.
[c]) अपेतस्तु (for °तार्थे): as in Ś1 D4.
3 [d]) येषां भीष्म (by transp.).
4 [d]) प्रश्नयावितं.
6 [d]) संश्रोतुम् (for संस्तोतुम्).
7 [a]) हतो वालः (for हता वाल्ये): as in Ś1 D4.
[c]) चाश्व° (for वाश्व°).
9 [d]) नैतच्चित्रं (for न त°).
11 [b]) वलीयसा.
[c]) सोप्यनेन (for स चानेन).
13 [d]) यत्र च स्यात्प्रतिश्रयः.
15 [c]) अजानन्; cf. Ś1.
[d]) कुरुपुंगव, as in Ś1 alone.
16 [a]) श्रेष्ठ.
[d]) त्वद्वान्यच्च (for त्वद्वाक्याच्च).
17 [d]) भूलिंगं (for भूलिङ्ग-).
18 [a]) [अ]त्र (for ते): as in Ś1 alone.
[c]) चैषा.
[d]) °मपीप्स्यते, as in Ś1 alone.
19 [b]) त्वं वा (for त्वं च).
20[cd]) Transp. त्वया and कृतं. धर्मानपेक्षया (for धर्ममवेक्षता).
22 [a]) त्वया चापहृतां भीष्म.
[b]) नेवेष्टवान्.
23 [b]) प्राज्ञमानिना.
24 [b]) ब्राह्मचर्यम्.
25 [d]) एते (for एवं): as in Ś1 alone.
26 [d]) नार्थेति, as in Ś1 alone.
27 [d]) धर्मतः (for निश्चयात्).
28 [b]) शिष्य° (for मिथ्या°).
[d]) ज्ञातिभ्योप्याशुया वधं; cf. Ś1.
29–38[b] Om.
38 [c]) न हन्युर्.
40 [b]) रौषिकर्मषहं वितथं (sic).

सभापर्वणि शिशुपालवधे.

39

2 [a]) यत्तज् (for यत्तु).
4 [b]) ब्राह्मणस्य विजानता, as in Ś1 alone.
[c]) नैवेष्टं (for नैषितं): as in Ś1 D4 Cd.
[d]) असै (for अग्रे).
6 [c]) कः क्षत्रं (for कस्मात्र): as in Ś1 alone.
8 [c]) स्त्रीसधर्मश्च.
10 [d]) रक्तनेत्रे.
13 [b]) तरस्विनं (for मन°).
14 [d]) प्रशममागमत्.
16 [a]) संक्रुद्धो.
17 [b]) अरिंदमं.
[c]) स न (by transp.): as in Ś1 D4.
19 [c]) मत्प्रतापाद्विनिर्दग्धं, as in Ś1 D4.
20 [b]) श्रुत्वा तत् (by transp.).

सभापर्वणि शिशुपालवधे.

40

3 [a]) सभायां (for सभार्यं).
[c]) चितासंपूर्णं°, as in Ś1 alone.
5 [a]) तदैव तस्य मृत्युर्वै; cf. Ś1.
[c]) हि तस्य (for ह्न्तास्य): as in Ś1 alone.
6 [b]) तदा (for ततः).
7 [a]) निर्मितं (for ईरितं): as in Ś1 alone.
[b]) ममेमं (for ममैव).
[d]) मुनिर् (for पुनर्): as in Ś1 D4.
— After 7, ins. 380*.
8 [d]) इदं (for पुनर्): as in Ś1 alone.
11 [c]) धरण्याः.
[d]) ह्यभ्या° (for अभ्य°).
13 [c]) शिशुरंक-.
14 [a]) चेदिपुरीं.
[d]) मुदा (for तदा): as in Ś1 alone.
16 [a]) साभ्यर्चितौ (for अभ्य°).
[b]) तदा (for ततः).
18 [a]) तत्र (for त्रस्ता).
19 [b]) अभयप्रदः (for अभयंकरः).
— After 19[ab], ins. 385* [v.l. सोब्रवीत् (for प्रोवाच).]
[cd]) मा भैस्त्वं भीरु धर्मज्ञे न मत्तोस्ति भयं तव, as in Ś1 D4.
20 [a]) किं (for कं).
[b]) पितृष्वसः (as in text).
— After 21, ins. 388*, as in N.
22 [a]) क्षम्यं (for क्षाम्यं).

23 [a]) महीपालः (for नृपः पापः): as in Ś1 D4.
[c]) तं (for त्वां), and वीरो (for वीर): as in Ś1 D4.

सभापर्वणि शिशुपालवधे.

41

1 [b]) यथा (for यया).
2 [a]) ह्येनं (for हि मां).
[b]) पांडव (for पार्थिवः); cf. Ś1.
[d]) यथार्य (for यथैष).
3 [b]) स (for च).
[d]) इच्छलेष जगत्प्रभुः, as in Ś1 D4.
4 [c]) गर्ह्यतीव सु- (for गर्जत्यतीव): as in Ś1 alone.
[d]) अचिंतयत.
5 Om. वैशं° उ°.
[b]) ह्यदा (for तदा).
[c]) चैव (for चैनं): as in Ś1 D4.
6 Om. शिशुपाल उ°.
7 [d]) इमान् (for इमं): as in Ś1 D4.
— After 9, ins. lines 3–4 of 392*, as in Ś1 Ñ1 D4 [v.l. लंबितः (for लम्भितः) as in D4 only.]
11 [b]) सचराचरं.
12 [ab]) समं युद्धे and न पश्यामि are transp., as in Ś1 D4.
[c]) नाश्व° (for अश्व°).
[d]) च तौ (for चैतौ).
13 [cd]) Transp. यदि ते and वर्तते, as in Ś1.
14 [b]) वचः (for नृप).
15 [c]) अर्हाणां (for आर्याणां): as in Ś1.
18 [d]) भूलिंगं (for भूलिङ्ग-).
19 [b]) पुरे (for परे).
[d]) श्रूयते.
20 [b]) वाशते सततं किल (by transp.): as in Ś1 D4.
21 [a]) मांसार्गलां.
[b]) खादति, as in Ś1 D4.
23 [a]) पृथिवीशानां (for पार्थिवेन्द्राणां).
24 [b]) सु- (for स).
25 [c]) एनान् (for एतान्).
26 [b]) तत्र संचुकुशुर्नृपाः.
27 [a]) महेष्वासान्, as in Ś1 D4.
[c]) पापेवलिप्यो. भीष्मश्च (for वृद्धश्च): as in Ś1 alone.
[d]) नैष एवार्हति क्षमां, as in Ś1 alone.
28 [a]) पशुवद्भीष्मो (for दुर्मतिर्भीष्मः): as in Ś1 alone.
[b]) दुर्मतिः (for पशुवद्): as in Ś1 alone. नृपः (for नृपैः).
29 [d]) तानेवं.
31 [a]) एव (for वा मे).
[c]) वै (for वो).
33 [b]) चक्र° (for शार्ङ्ग°).

सभापर्वणि शिशुपालवधे.

42

1 [d]) अभाषत (for उवाच ह): as in Ś1 D4.
2 [a]) रणे (for रणं).
3 [b]) Transp. पाण्डवाः and सर्वथा.
4 [b]) आर्चेतु दुर्नतिं.
[f]) राजन् (for गर्जन्).
5 [a]) इत्युक्त्वा च (for एवमुक्ते).
6 [d]) विहितो (for न हितो): as in Ś1 D4.
7 [b]) श्रुत्वा (for ज्ञात्वा): as in Ś1 alone.
[c]) द्वारिकामेष, as in Ś1 alone.
8 [d]) अपायात् (for उपा°). प्रति (for पुरा).
10 [b]) तपस्विनः (for यश°).
11 [b]) कारूषार्थे.
[c]) वद्धां (for भद्रां): as in Ś1 alone. वैमाल्यां (for वैशाली).
[d]) नृशंसवत्.
12 [c]) ह्रीदं (for त्विदं).
13 [a]) भवंतोपि, as in Ś1 alone.
14 [a]) त्वच (for त्वस). शक्यामि (for शक्ष्यामि).
[b]) अस्य (for अद्य).
15 [d]) वेदश्रुतिर्.
16 [d]) चेदिराजमगर्हकन्, as in Ś1 D4.
17 [b]) चेदिराजः (for शिशुपालः).
18 [a]) कृष्णः.
19 [c]) अन्यपूजां, as in Ś1 alone.
20 [b]) क्षमा (for क्षम).
[d]) त्वत्तो मे (by transp.): as in Ś1 alone.
22 [b]) तेजो विव्यद्दशुर्नृपाः.
26 [d]) प्रेक्ष्यमाणा.
27 [b]) प्रत्यर्पितन्.
28 [a]) रद्दश्च.
29 [d]) बलैः सह (for महाबलाः).
30 [d]) संस्कारायन (for संसाध°).
34 [d]) आसमाप्ते.
[f]) शंख° (for शार्ङ्ग°).
35 [b]) धर्मात्मानं (for धर्मराजं).
36 [b]) असि (for विभो).
[c]) अश्वमेधाजमीढानीं.
38 [c]) यथार्ह पूजयित्वा तान्.
39 [a]) एतेमे (for एवैते).
[d]) समापृच्छ्य.
40 [c]) यथार्हं नृपतीन्सर्वान्.
[d]) एकैकमनुवव्रजुः, as in Ś1 alone.
42 [d]) बुधां पतिं (for महारथः).
43 [d]) महाबलान् (for महीपतीन्): as in Ś1 alone.
44 [c]) एवं सुपूजिताः सर्वे.
[d]) सहस्रशः (for च सर्वशः).
45 [b]) ब्राह्मणेषु च (for भरतर्षभ).
49 [b]) ररामेह (for रंस्यामेह).
50 [d]) पृथुयशो.
52 [c]) [अ]हं च (by transp.): as in Ś1 alone.
53 [d]) स्वस्त्यवाचयत्, as in Ś1 alone.
54 [a]) मेघनवप्रख्यं, as in Ś1 alone.
[b]) नवक° (for वै शुक°): as in Ś1 alone.
56 [a]) अन्वयाद्राजा (for अनुवव्राज): as in Ś1 alone.
[b]) धर्मपुत्रो (for °राजो).
58 [a]) अप्रमत्तोस्थितो नित्यं.
[b]) महाद्युते (for विशां पते): as in Ś1 alone.
[d]) इवांडजः.
60 [d]) च स सौबलः (for चापि सौबलः).
[f]) नरर्षभ, as in Ś1 alone.

सभापर्वणि शिशुपालवधः समाप्तः

43

1 [b]) पुरुषर्षभ (for भरत°).
[e]) सर्वा तां (by transp.).
2 [ab]) Om. as in Ś1 alone.
[e]) या (for ये): as in Ś1 alone.
3 [d]) °तिरांकया (for °भिशङ्कया).
4 [e]) विमुक्ताश्चापि (for °श्चैव).
5 [b]) स्फाटिकांभोजशो°.
6 [e]) वासांसि तु.
10 [b]) ममापेदे पुनश्च सः.
[d]) द्वारदेशमुपागमत्.
13 [b]) ध्यानम्लानस्य, as in Ś1 alone.
17 [e]) सुमलिनं (for सुवलजं): as in Ś1 alone.
[d]) माध्यमार्गं.
19 [a]) सर्वां (for कृत्स्नां).
[c]) जितां शम्नप्रना°, as in Ś1 alone.
21 [a]) अमर्षणे तु (for °र्षेण सु-).
[d]) शुष्य तोयम्.
22 [b]) शिशुपालो निपातितः.
[d]) आसीत् (for तस्य): as in Ś1 alone.
23 [d]) तत्क्षंतुम्.
25 [c]) उपातिष्ठंन.
26 [d]) स तथो° (for अतथो°).
— After 26, ins. 427*, as in N.
27 [b]) अहं (for वा).
[c]) अथो (for अपो).
[d]) शक्यामि.
31 [e]) सहायं च.
33 [d]) सुवृद्धोप्स्विव पंकजः, as in Ś1 alone.
34 [b]) पौरुषं च.
35 [e]) °श्चावहासे.
36 [a]) समाम् (for स माम्).
[e]) असह्यं (for अमर्ष).

सभापर्वणि दुर्योधनसंतापे.

44

4 [a]) नाति° (for नाभि°).
5–6 Om. (hapl.): as in Ś1 alone.
9 [d]) तव सर्वे वाशानुगाः (sic).
11 [b]) सोमदत्तश्च.
12 [a]) त्वयाहं (for त्वया च).
[d]) यदि त्वाम्.
15 [b]) देव° (for सुर°).
[d]) युधि (for युद्ध-).
16 [b]) नैव शक्यसि (for येन शक्यते): as in Ś1 alone.
[e]) महाराजं (for स्वयं राजन्): as in Ś1 alone.
17 [a]) अप्रसादेन (for अप्रमा°).
[d]) सौवल (for मातुल): as in Ś1 alone.
18 [c]) राजेंद्र.
[d]) शक्यति.
20 [b]) lacuna (for आदास्ये).
21 [a]) त्वं राज्ञो.
[c]) °ज्ञातश्च.
22 [d]) नाहं शक्ये निवेदितुं.

सभापर्वणि दुर्योधनसंतापे.

45

1 [a]) राजंस्तं, as in Ś1 alone.
[d]) °संयुतं, as in Ś1 alone.
2 [a]) प्रियकृत्स तमाज्ञाय.
[d]) तथा.
3 [b]) नराधिपं (for जना°).
[e]) उपागम्य.
4 [b]) विधुरः (for हरिणः); cf. Ś1.
[d]) मनुजाधिप (for भरत°).
5 [a]) परीक्ष्यसे.
[c]) वै शोकं (for शोकं त्वं): as in Ś1 alone.
6 [c]) °श्चेत्स वामर्थो.
7 [a]) त्वा (for त्वां): as in Ś1 M1.
8 [b]) तत्र (for त्वयि). समन्वितं (for °पितं): as in Ś1 alone.
[d]) तव प्रियं.
9 [b]) पिशितोशनं.
[e]) आजानीया, as in Ś1 alone.
10 [a]) यानानि च (for शयनानि): as in Ś1 alone.
[d]) महासुखाः (for यथासुखम्): as in Ś1 alone.
12 [b]) यथोक्तं पुरुषस्तथा.
[e]) चाग्र्यं (for चोग्रं).
13 [a]) अनर्पिणस्ते प्रकृतीर्, as in Ś1 alone.
[c]) मुमुक्ष्व (for मुमुक्षुः).
[d]) मर्षी (for स वै): as in Ś1 alone.
14 [b]) अति° (for अभि°).
15 [c]) ज्वलंतीमथ.
[d]) विवर्णकारिणीं, as in Ś1 alone.
16 [b]) परीक्ष्य (for निशाम्य): as in Ś1 alone.
[e]) कौंतेय- (for कौन्तेये).
[d]) इवाद्य तां, as in Ś1 alone.
20 [a]) हय° (for रथ°).
— After 20, ins. 440* [v.l. राजभ्यो (for राजानो). वलम् (for वलिम्). समेतानि (for समेता हि).]
21 [c]) आहर क्रतुमुख्ये स.
23 [b]) पुनः (for नृप).
[d]) महीपते (for ऽनिशं विभो): as in Ś1 alone.
24 [a]) वटधानाश्च.
[c]) ** वें (for त्रैखर्वं).
[d]) [अ]वारिताः (for वारिताः): as in Ś1 alone.
26 [a]) येनैव (for यत्रैव).
[e]) तमस्मै (for तदस्मै). काम्यम् (for कांस्यम्).
27 [a]) सैन्यं (for शैक्यं).
[d]) इवासयतं (for इवाभवत्): as in Ś1 alone.
28 [a]) तत्र (for तत्तु).
29 [e]) त्वद्धतम् (for चा°): as in Ś1 alone.
30 [a]) द्वे (for तु).
[b]) परिविश्यतां.
[d]) शंखोध्मायत नित्यदा.
31 [d]) तत्र (for ततो).
32 [b]) उपस्थानप्रदर्शिभिः.
33 [d]) °परिवेशकाः.
34 [b]) वै (for वा).
35 [b]) पारमिकामहं, as in Ś1 alone.
36 [a]) अतुलां (for उत्तमां).
37 [b]) इह (for अपि): as in Ś1 alone.
38 [d]) द्यूतार्थे चाह°; cf. Ś1.

39 a) एवमुक्ते, as in Ś1 alone.
b) तथा (for तदा): as in Ś1 alone.
40 c) पांडुपुत्रेभ्यस्.
44 b) सह (for भव): as in Ś1 alone.
c) सर्वां (for कृत्स्नां).
46 a) विदितैः (for बृहतीं): as in Ś1 alone.
48 c) महाराजन्, as in Ś1 alone.
52 d) भ्रातृ° (for द्यूत°).
54 d) असंशयम् (for न संशयः).
55 d) कदाचिद्.
56 d) पर्यानय (for समा°).
57 a) अवार्यो (for न वार्यो): as in Ś1 alone.
b) भविष्यति (for ब्रवीमि ते): as in Ś1 alone.
c) दैवमेवं.
d) येनेदमुपपद्यते, as in Ś1 alone.
58 b) नेदम् (for नैनद्).

सभापर्वणि द्यूते.

46

2 a) सभास्थाश्च (for सभास्तारा): as in Ś1 alone.
3 c) एतद् (for ह्येतद्).
4 d) तत्सर्वं वेदतत्त्ववित्.
8 c) तत्र (for पुत्र).
10 d) स्थितो (for सदा): as in Ś1 alone.
12 a) तदलं पुत्र द्यूतेन (by transp.).
c) स्याद्राजन् (for राज्यस्य).
14 a) अधीतवाक्यते शास्त्रे.
b) लाडितः (for लालितः).
c) भ्राता (for भ्रातृ-).
15 b) शुभं (for परम्): as in Ś1 alone.
17 a) विदितं तात (for विदितप्रज्ञ): as in Ś1 alone.
c) दुःखवशं (for °तरं): as in Ś1 alone.
d) कथितुम् (for शंसितुम्): as in Ś1 alone.

19 c) ज्वलितामति, as in Ś1 alone.
21 b) °काकुराः (for °कौकुराः).
23 b) देषतोहं (for श्रेष्ठश्रेति): as in Ś1 alone.
24 c) पारो (for प्रान्तो).
25 d) दूरागतं (for °हृतं): as in Ś1 alone.
26 a) सभां वै विविधै रत्नैर्, as in Ś1 alone.
b) स्फटिकप्रभां (for स्फाटिकच्छदान्): as in Ś1 alone.
27 c) वृद्धि° (for ऋद्धि°).
28 c) यः (for हि).
29 c) शिलामहं (for °समां).
30 d) व्यपेयंती (for व्यथ°).
32 a) प्रलंबं (for प्रलम्बं).
f) ललाटे चासि.
33 b) आलोक्याभिहतं यथा.
c) पर्य° (for परि°): as in Ś1 alone.
34 b) विहसन् (for विसयन्): as in Ś1 alone.

सभापर्वणि द्यूते.

47

1 a) च (for तु).
b) दृष्टं सर्वं च तच्छृणु.
c) °पालैस्तु (for °पालैर्हि).
3 a) वैलान् (for चैलान्). बाहुदंशान् (for वार्ष°): as in Ś1 alone.
c) प्रावारानजिनान्मुख्यान्, as in Ś1.
d) बहून् (for वसु).
4 b) त्रिशतान् (for त्रिशतं).
c) °वासी- (for °वासांसि).
5 a) गोवासनब्रा°, as in Ś1 alone.
b) दाश° (for दास°): as in Ś1 etc. and Cd.
c) महाराज (for °भागा).
d) धमराजो (for °राज्ञो).
e) त्रैखर्वं.
f) द्वारि विष्ठलवारितः; cf. Ś1.
— After 5 f, Ko does not ins. 461*.
6 c) उपादाय (for प्रदायाथ).
7 f) रांकवाण्यजि°.

8 b) तुरु° (for भरु°): as in Ś1 alone.
9 a) इंद्रदृष्टैर्.
b) दांतैर् (for धान्यैर्): as in Ś1 alone.
d) परिसिंधुं च.
11 d) [अ]वारिताः, as in Ś1 alone.
13 a) आजानीयान् (for आजाने°).
d) तिष्ठंति (for तिष्ठति). [अ]वारिताः, as in Ś1 (m as in text) alone.
14 b) शुद्धदंतछवीनसीन्, as in Ś1 alone.
15 a) स्त्र° (for द्व°).
d) हुत्रकान्पुरुषान्शकान्.
16 d) हिरण्यरजतान्बहून्, as in Ś1 alone.
17 b) मनोरमान् (for °जवान्).
18 c) अनर्घं च.
19 a) हूनान् (for हूणान्), and °नोत्रान् (for °नोड्रान्): as in Ś1 alone.
c) हारहूनांश्च.
22 b) बाह्लिचीन°.
d) पटजं (for पट्टजं).
23 a) तथैवान्यान् (for °न्यद्).
c) श्लक्ष्णं वस्त्रं च कर्पासम्.
24 c) अमरांतरसंभूतान्; cf. Ś1.
26 a) शकास्तुखाराः कह्वाश्च, as in Ś1 alone.
cd) महागमा दूरगमा गणितानर्बुदान्हयान्.
27 c) विविधं बलिमादाय (by transp.).
28 b) पानानि (for यानानि): as in Ś1 alone.

सभापर्वणि द्यूते.

48

1 b) वदतो मम (for गदतोऽनघ).
3 a) खगा एकासनाज्येहाः, as in Ś1 alone.
c) बर्बराश्च (for पशुपाश्च): as in Ś1 alone.
4 a) पिपीलकं.
b) धनं दत्तं पिपीलकैः, as in Ś1.

^{c}) द्रोणमयम्.

^{d}) आहार्षुः.

5 ^{d}) घृतं (for बहु).

6 ^{b}) [अ]प्यखिलं (for [अ]प्यपोढं): as in Ś1 alone.

7 ^{a}) पर्वतीया.

8 ^{c}) वारिषेणं (for वारिषेण-): as in Ś1 alone.

^{d}) लौहित्यम्.

— After 8, ins. क्रूरशस्त्राः कृतकृतस्तानपश्यमहं तदा (cf. 469*).

9 ^{a}) -साराणां (for -काष्ठानां): as in Ś1 alone.

^{b}) सारः कालेयकस्य च; cf. Ś1.

^{c}) ताम्रवर्ण- (for चर्मरत्न-): as in Ś1 alone.

^{d}) सर्वशः (for राशयः).

10 ^{c}) आरुह्य (for आहृत्य): as in Ś1 alone.

12 ^{a}) दाव्या (for दार्वीः).

^{b}) शूरा वैयमिकास्तथा.

13 ^{a}) कुसुनाराचाः (for कुन्दमानाश्च); cf. Ś1.

^{b}) हंसनायनाः (for °कायनाः).

14 ^{a}) कोकुरस्तार्क्ष्य-.

15 ^{a}) कौकुराश्चैव.

^{d}) सानवघा (for शानवत्या).

16 ^{c}) आहर्षुः.

17 ^{a}) वंगाः कलिंगा मगधाः.

^{b}) च (for स-).

^{c}) दुगूलं कौशिकं चैषां, as in Ś1 alone.

^{d}) प्रत्तोर्णं (for पत्रोर्णं).

18 ^{b}) मोच्यंते (for प्रोच्यन्ते): cf. Ś1.

^{c}) कृताः काराः.

19 ^{b}) पूर्णवर्णान्कथस्त्यतान्; cf. Ś1.

^{d}) [अ]प्यमितः (for अभितः).

23 ^{a}) तुंबरुस्तु.

^{d}) वातरंहसां (for हेममालिनाम्): as in Ś1 alone.

24^{a}–25^{b}) Om. (hapl.): as in Ś1 alone.

26^{ab}) सुराष्ट्राश्च सुवर्माणो राजा षड्विंशतिगंजान्; cf. Ś1.

^{d}) कनक° (for काञ्चन°): as in Ś1 alone.

28 ^{c}) चैकं (for चैव): as in Ś alone.

29 ^{d}) यज्ञायैव न्यवेदयत्, as in Ś1 alone.

— After 29, ins. 477* as in N [v.l. (L. 2) द्विप° (for गज°). — (L. 4) अर्जुनं कृष्णः (for अर्जुनः कृष्णं): as in Ś1 alone. — (L. 5) °स्वार्थे. स्वं लोकमपि संत्यजेत् (for the posterior half); cf. Ś1. — (L. 6) Om. as in Ś1 K2. — (L. 7) सुरसान् (for सुरमीन्). — (L. 8) महतश्चैव शतशः (as in Ś1 alone, for prior half). — (L. 10) चंड° (for चौल°). उप° (for द्युप°).]

30 ^{d}) समुपासते (for °हरन्): as in Ś1 alone.

31 ^{a}) मणिहीरैस्तु (for °चीरैस्तु): as in Ś1 alone.

^{c}) ता (for तान्).

32 ^{ef}) °मानाश्च. [अ]प्यभ्यागच्छन्, as in Ś1 alone.

33 ^{b}) सादि° (for आदि°).

^{d}) एव च (for आगतैः).

34 ^{a}) उपादाय (for उपग्राह्यान्): as in Ś1 alone.

^{c}) दुःखं (for दुःखान्).

^{d}) मुमूर्छा मेच जायते.

35 ^{a}) ये ते (for तु ये); cf. Ś1.

36 ^{b}) ससाधनाः (for ससादिनः).

^{c}) अर्बुदश्चापि.

^{d}) पदाता (for पादाता).

37 ^{a}) प्रमेयमानम् (for प्रमीयमाणम्).

^{b}) पश्य° (for पच्य°).

38 ^{a}) नाहस्वं (for नाहष्टं): as in Ś1 alone.

39 ^{c}) एकैकं (for °को).

39^{d}–40^{a} Om.

40 ^{c}) °पात्रेषु.

42 ^{c}) सांबंधकेन (for वैवाहि°).

सभापर्वणि धूते.

49

1 ^{a}) ये वो (for ये वै): as in Ś1 alone.

^{b}) महामनाः (for °व्रताः).

2 ^{c}) मूर्धाभिषक्तास्.

3 ^{a}) समासीना (for °नीता): as in Ś1 alone.

4 ^{c}) अभिषेकार्हम्, as in Ś1 alone.

^{d}) वाढम् (for भाण्डम्): as in Ś1 alone.

5 ^{a}) बाह्लिको.

6 ^{a}) सुनीथोप्रतिमां चक्रे.

^{b}) कर्षां चक्रे महारथः; cf. Ś1.

^{d}) आहार्षीत्.

7 ^{a}) दाक्षिणात्याः.

^{b}) तु (for च).

^{c}) महेष्वासं, as in Ś1 alone.

^{d}) पृष्टि° (for षष्टि°).

8 ^{a}) मत्स्यस्त्वक्षारवावध्नाद्.

9 ^{d}) सैक्यं (for शैक्यं).

11 ^{a}) Om. from उपा in 11^{a} to अभिजग्मुर् in 12^{a}.

13 ^{c}) व्यजनं.

14 ^{a}) तदा° (for उपा°).

16 ^{a}) पूर्वं समुद्रं गच्छंति.

17 ^{b}) मांगल्यकारणान्.

^{c}) प्रणदंस्ते ततो ध्मातास्, as in Ś1 alone.

18 ^{a}) प्रणादे भूमिपाश्चैव.

19 ^{b}) अन्योन्यप्रियदर्शनाः.

20 ^{c}) शतान्यनुडुहां.

21 ^{a}) नैव (for नैवं).

22 ^{c}) अवापैवं.

23 ^{b}) प्रभो (for विभो).

^{c}) न (for नु).

25 ^{a}) नाभिनंदामि.

^{b}) परीक्ष्यमाणो.

सभापर्वणि धूते.

50

1 ^{a}) ज्येष्ठर्नाय.

^{c}) द्वेष्टास्य सुखमादातुं, as in Ś1 alone.

^{d}) निधनस्तथा.

2 ^{b}) तुल्यामित्रं.

3^{a}–4^{b} Om. (hapl.): as in Ś1 G6.

4 ^{d}) महाक्रतुं (for महाध्वरम्).

5 ^{d}) रत्नान्यत्यर्हणानि च.

6 c) सुसंतुष्टस्तु धर्मस्थो, as in Ś1 alone.
d) यः सर्वैः सुखमीधते.
7 c) उद्यमे (for उद्यमो).
8 a) °त्तिषु व्यथो.
— After 8, ins. 488* and 489* (om. [hapl.] from line 2 of 488* up to तथैव ते in line 2 of 489*, as in Ś1) with v.l. [488* — (L. 1) बहूनि वैनाम्मा छेत्सीः. 489* — (L. 2) च सर्वं (for समग्रम्). — (L. 3) मित्रद्रोहस्.]
9 d) प्रशास्ये (for प्रशाम्य).
10 c) नावधानेन (for °धानं तु).
11 d) स च (for सदा).
12 a) परप्राणो योग्रर्णार्हि, as in Ś1 alone.
13 a) परिगतः प्राज्ञो.
c) प्रतिपन्नः.
14 c) [अ]प्रमत्तेन (for प्रयत्नेन).
16 c) पुत्रं मित्रं श्रियं दीप्तां, as in Ś1 alone.
17 b) यो यो योगोरिबाधनः, as in Ś1 alone.
cd) शस्त्रे in both places (for शस्त्रं).
18 c) समुच्छ्राये, as in Ś1 alone.
19 a) समत्वं (for ममत्वं), as in Cd.
b) ऐश्वर्येषि (for °र्ये वा).
20 a) अद्रोहं समये कृत्वा.
21 a) द्वाविमौ (for द्वावेतौ).
22 c) साधारणा.
23 a) समिध्यंतं (for सम्रृ°): as in Ś1 alone.
24 a) अल्पो हि रिपुरत्यंतं.
b) वर्धमानः पराक्रमैः.
d) मूलम् (for वृक्षम्): as in Ś1 alone.
25 a) अजमीढ रिपोश्लक्ष्मी (sic).
b) रोच्चिषु.
d) [अ]धिष्ठितः (for धिष्ठितः): as in Ś1 alone.
26 ab) Om., as in Ś1 K1.
c) जातिषु (for ज्ञातिषु): as in Ś1 alone.

d) अविक्रमः (for हि विक्रमः).
27 b) संगमो (for संशयो): as in Ś1 alone.

सभापर्वणि द्यूते.

51

1 d) द्यूतेन हूयतां परान्.
2 a) संशयमुखं (for °महम्).
cd) अक्षान्क्षिपत्र्ह्हतः स * विद्वान्विदुषोजयं; cf. Ś1.
3 a) lacuna (for मे विद्धि).
c) ज्या (for ज्यां).
d) महापरं; cf. Ś1.
4 d) तदनुज्ञातुमर्हसि.
6 a) व्यपनेष्यति (for विहनि°).
9 b) प्राप्तं श्रेयः (for श्रेयःप्राप्तिं).
10 d) अनामयं (for अनायसम्).
11 d) इमे क्षिप्वंतस्तयः सायकाश्च, as in Ś1 alone.
12 b) तत्रास्ये, as in Ś1 alone.
d) ज्ञायस्त्व (for [आ]ज्ञाप°).
14 a) रोचये (for रोचते): as in Ś1 alone.
b) क्रियतां तन् (by transp.).
c) तप्यसे (for तप्स्यसे). तदाति° (for तदुपा°): as in Ś1 alone.
15 a) विदुरेणैव सर्वं.
b) विपश्चिता (for सर्वं पूर्वं). बुद्धिनिघागमेन, as in Ś1 alone.
c) तदेवैतदवगम्याम्युपैति; cf. Ś1.
d) °जीवघाति (for °बीजघाति).
16 c) परवान् (for पुरुषान्): as in Ś1 alone.
d) °संमूढचित्तः, as in Ś1 alone.
17 b) °द्वारां स्फाटिकतोरणांकां, as in Ś1 M2.
c) मुख्यां (for अग्र्यां).
d) संतः (for युक्ताः).
18 b) ते तदा (for तां तथा); cf. Ś1.
c) उपाजह्रुः सभायाः, as in Ś1 alone.
19 a) निष्ठागतानां (for निष्ठां गतां तां).
20 a) मंत्रमुख्यम् (for मन्त्रिमुख्यम्).
b) धार्त° (for धृत°).
c) तु (for हि), as in Ś1 alone.

21 b) द्यम्यादानैर् (for °सनैर्).
22 Before 22, ins. वैशं° उ°, as in all MSS.
d) एवं, as in Ś1 alone. राजन् (for एतद्राजा).
24 Before 24, ins. विदुर उ°, as in N MSS.
a) नाभिनंदे नृपते प्रेष्यमेनं.
b) कुधा (for कुधाः). मन्यमि (for विमेमि).
25 a) तप्स्यसे (for तप्स्यते). मा (for मां): as in Ś1 alone.
c) तदिष्टस्य (for तु दिष्टस्य).
d) तिष्ठति (for चेष्टति).
26 a) तदस्य (for तदद्य).

सभापर्वणि द्यूते.

52

1 a) °रोक्षैकरथैर्, as in Ś1 alone.
b) महाबलैः साधुदान्तैः सुवेगैः, as in Ś1 alone.
d) मनीषिणा पांडवानां सकाशात्.
2 a) सोभिगच्च तमध्वानम्.
b) पुरीं (for पुरम्).
3 d) राज° (for धर्म°): as in Ś1 alone.
4) Om., as in Ś1 alone.
5 a) मनसोप्रहर्षः (for °सो न प्रहर्षः).
6 b) राजभिर् (for ज्ञातिभिर्): as in Ś1 alone.
c) पुत्रपुत्रैर्.
7 a) च त्वा (for तु त्वां): as in Ś1 alone.
b) च व्ययं (for चाव्ययं).
8 a) पार्थिवास्यां (for पार्थ तस्यां).
b) कारय (for क्रियतां).
9 a) दुरोदरे, and वे च तेत्र, as in Ś1 alone.
c) नित्यागतोहं.
10 b) को वा, as in Ś1 alone. बन्ध° (for बुध°).
d) सर्वथावस्थिताः (for सर्वं एव स्थिताः): as in Ś1 alone.
11 b) निवारणे मया (by transp.).

12 a) द्यूतमाना (for दीव्य°): as in Ś1 alone.

c) तत्त्वं (for नस्तात्).

d) दीव्यम (sic) (for दीव्यामः).

13 b) गताक्षः (for मताक्षः).

14 c) तदिष्टस्य (for तु दिष्टस्य).

d) सर्वं जगत्तिष्ठति न स्वतंत्रं.

15 b) आगंतुम् (for न गन्तुम्).

16 a) न चाकाशः (for न चाकामः).

d) तथा (for तदा): as in Ś1 alone.

17 c) सयात्रः (for सानुयात्रः): as in Ś1 alone.

d) द्रौपदीप्रमुखाभिः; cf. Ś1.

18 a) विमुष्णाति (for तु मु°).

b) कृत्वा (for क्षत्रा): as in Ś1 alone.

19 d) अतंद्रितः (for अरिंदमः): as in Ś1 alone.

20 c) परिच्छिन्नो.

21 a) सेव्यमानो (for दीप्य°): as in Ś1 alone.

22 b) धृतराष्ट्रपुरं (for °गृहं).

23 c) यथान्याय्यं.

d) चामितः (for च विभुः): as in Ś1 alone.

24 b) चैव हि (for चैव ह).

c) वीरेण (for शल्येन).

25 After 25^{ab}, ins. 497* (om. the posterior half and 25^{c}–26^{a}): as in Ś1 alone.

27 c) सहितां (for संवृतां).

28 a) अभिवंद्य, as in Ś1 alone.

d) ईदृशं (for ईश्वरम्): as in Ś1 alone.

29 a) राज्ञा च मूर्ध्न्युपाघ्रातास्.

31 b) भानुमंति (for रत्नवन्ति): as in Ś1 alone.

c) ते (for तान्): as in Ś1 alone.

33 b) [अ]संविदं.

34 b) °चंदनभूषिताः.

c) सर्वे (for चैव).

35 a) त्यक्त्वा (for मुक्त्वा).

b) शव(य marg.)नान्यथ (for शरणान्यथ).

36 d) काल- (for काले).

37 a) ते (for तां).

c) तस्यां (for रम्यां).

d) अभिनंदितां (for °संवृताम्): as in Ś1 alone.

श्रीसभापर्वणि द्यूते.

53

1 a) महाराज (for सभा राजन्).

b) नक्तं चैव (for रन्तुं चैते).

3 b) देवनस्य (for कितवस्य).

4 a) योम्येति (for योऽन्वेति). गुणज्ञः (for विधिज्ञः): as in Ś1 alone.

c) महामतिश्चार्यं (for °मतिर्यश्च).

5 c) देव्यावहे (for दीव्यामहे). विशंकं (for °ङ्कां).

d) पणं (for पाणं).

7 c) धर्मेण तु जयेन्मध्ये, as in Ś1 alone.

9 a) ब्राह्मणान्नूनं (for °णान्वन्यान्): as in Ś1 alone.

c) मादिद्देवीर्, as in Ś1 alone.

d) परान् (for परम्).

10 c) विभवस्यास्य निकृतेर्.

11 a) श्रोत्रियः श्रोत्रियकृते, as in Ś1 alone.

c) विद्वान्न विदुषो.

— After 11, ins. 504*, as in Ś1 alone.

14 c) प्रतिपणश्च.

15 a) रत्नानि (for रत्नानां).

b) धनानि (for °नां): as in Ś1 alone.

16 a) देवित्वं (for विषमं): as in Ś1 alone.

b) विषमं (for देवनं).

c) विद्वान्.

17 d) शुभां (for ततः).

18 c) नातिप्रहृष्टमनसस्, as in Ś1 alone.

20 d) त्रिविष्टपे, as in Ś1 alone.

22 c) मणिहारांतरः.

23^{cd}) येन त्वां मां महाराज धनेन प्रतिदीव्यसे.

24 b) बहुलानि धनानि च, as in Ś1 alone.

c) मत्परश्च (for मत्सरश्च): as in Ś1 alone.

d) जयस्येनं (for जयाम्येनं): as in Ś1 alone.

श्रीसभापर्वणि द्यूते.

54

1 a) मंत्रकैतवमेवैतद्, as in Ś1 alone.

b) यज्जितोसि, as in Ś1 alone.

d) परस्परं (for सहस्रशः).

2 a) अयं (for इमे): as in Ś1 alone.

b) भार उन्नतः (for भरिताः शतम्); cf. Ś1.

3 After the ref., ins. 507*, as in Ś1 K1.4 Dn etc.

4 b) सुप्रतिष्ठितः (for °वर्तितः).

c) सर्वोपक्रमणः श्रीमान्, as in Ś1 alone.

5 b) उपाहरत् (for °वहत्): as in Ś1 alone.

6 a) ये (for यं).

c) वहंति नैव दृश्येत.

d) अपि स्पृशन् (for उपस्पृशन्): as in Ś1 alone.

7 a) व्यवसितं (for °तो): as in Ś1 alone.

8 c) हेमकक्ष्याः.

9 a) सुदंता (for सुदान्ता).

b) सर्वशब्दसहा (for °क्षमा).

10 b) नभो (for नग-).

12 a) °सहस्राणां.

b) हेमभूषणाः (for मे प्रभद्रिकाः).

d) निष्ककंठाः.

14 a) चरंतीमां.

b) कुशला नृत्तकर्मसु.

15 a) व्यवसितं, as in Ś1 alone.

16 b) °स्राण्यपि (for °स्राण्युत): as in Ś1 alone.

17 a) दांता (for दक्षा).

d) पूजयंति (for भोज°): as in Ś1 alone.

18 a) व्यवसितं, as in Ś1 alone.

19 c) संयुक्ता (for संपन्ना): as in Ś1 alone.

20 a) ह्यत्र (for यत्र).

d) समकालिकं (for मास°): as in Ś1 alone.

21 a) वचने (for पार्थेन).

22 d) यांस्तु (for यांस्तान्): as in Ś1 alone.

— After 22[cd], ins. 511*, as in most N MSS.

23 a) व्यवसितं, as in Ś1 alone.

25 a) एवं सर्वस्य वर्णस्य.

c) पिबंति (for पिबन्तस्).

27 a) व्यवसितं, as in Ś1 alone.

28 c) पंचद्रोणीक.

d) च (for वै). — After 28[cd], ins. 513*.

29 a) व्यवसितं, as in Ś1 alone.

cd) Om. and erroneously *repeats* 28[ef].

श्रीसभापर्वणि द्यूते.

55

1 Erroneously reads युधिष्ठिर उ° (for विदुर उ°).

b) भारत (for तच्छृणु).

d) न रोचतेपि वै ध्रुवं; cf. Ś1.

2 d) भवता (orig.): as in Ś1 alone; भवतो (by corr.).

3 b) युध्यसे (for बुध्यसे): as in Ś1 alone.

4 a) वुद्धा (for लब्ध्वा).

d) नावगच्छति (for °बुध्यते): as in Ś1 alone.

5 b) न निरीक्षते (for न परी°): as in Ś1 alone.

6 a) महाप्राज्ञ (for °राज).

7 b) °कर्षिणा (for °घातिना): as in Ś1 alone.

d) [ऽ]मोदन्नानाशतं समाः, as in Ś1 alone.

9 a) °वर्णान् (for °बर्हान्): as in Ś1 alone.

10 a) त्यजेदेकं कुलस्यार्थे.

d) स्वात्मार्थे (for आत्मार्थे): as in Ś1 alone.

11 d) जंबराशे (for जन्मत्यागे).

13 a) सदोपयोगात् (for °भोज्यान्): as in Ś1 alone.

b) हिरण्यार्थी.

14 a) तदात्वकामान्, as in Ś1 alone.

b) माद्रुहीर् (for माद्रुहो): as in Ś1 alone.

c) मोहान्मा (for मोहात्मा).

16 a) °रकार्थीव (for °रकारीव): as in Ś1 alone.

17 a) समवेतो (for °वेतान्): as in Ś1 alone.

श्रीसभापर्वणि द्यूते.

56

2 a) प्रातिपेयाः (for °पीयाः).

3 a) दुर्योधन- (for °धनो).

b) राष्ट्रं व्यपोहति (for राष्ट्रादपो°).

c) कालात् (for मदात्).

d) स्वयमाभजते मदात्.

4 b) अभि° (for अति°).

c) बालनेत्राम् (for °त्राम्); cf. Ś1.

d) स मज्जेत् (for निम°).

5 b) पर्यायसे (for प्रिया°): as in Ś1 alone.

c) अतिनम्रात् (for °नर्मान्); cf. Ś1.

6 a) आहर्षस्ते (for आकर्षस्ते): as in Ś1 alone. बाहलः (for स्वाक्फलः); cf. Ś1.

c) °रेण सकलाः संस्तुवंतु, as in Ś1 alone.

d) मत्वा सुनीनोरिमतिः सुधन्वा; cf. Ś1.

7 a) प्रातिपेयाः (for °पीयाः).

b) मा स कुप्याः (for मात्वगाढा): as in Ś1 alone.

c) सुमोघं (for सुघोरम्): as in Ś1 alone.

d) अयुद्धेन प्रशमयोत्पततं, as in Ś1 alone.

8 a) वैरं (for मन्युं): as in Ś1 alone.

b) न संयमच्छेदक्षमाभिभूतः, as in Ś1 alone.

d) नस्यू (for वसू): as in Ś1 alone.

9 b) यद्यदिच्छेः (for यावदिच्छेः): as in Ś1 alone.

c) पांडवानां (for पाण्डवांश्चेज्).

d) नेहात्र कार्यं (for विन्देह नार्थान्): as in Ś1 alone.

10 b) पार्थिवीयः (for पार्वतीयः): as in Ś1 alone.

c) यत्र प्राप्तः शकुनिस्तत्र यातु.

d) मा यूयुधद् (for मायायोधी). पार्थिवीयः (for पार्वतीयः): as in Ś1 alone.

श्रीसभापर्वणि द्यूते.

57

1 b) यथाच्छन्नः (for मन्दा छन्नः).

c) जानीमहे (for जानीमस्त्वां).

d) यत् (for त्वम्): as in Ś1 alone.

2 d) प्रायो यो निराह, as in Ś1 alone.

3 a) इवावृतोसि, as in Ś1 alone.

b) मार्जारवन्मूषकं चाभिहंसि.

4 d) न (for नः).

5 b) निगृह्यते (for निगृ°).

c) तदाश्रयापत्रप किं न बाधते; cf. Ś1.

6 c) मत्प्रणीतं (for संप्र°): as in Ś1 alone.

d) °कार्येष्वभूस्त्वं.

7 d) स्वस्ति ते (for स्वस्ति).

8 c) प्रस्रवगाद् (for प्रवगाद्): as in Ś1 alone.

9 c) तावेव तस्य कुरुतः.

11 a) प्रदीपाद्धि (for प्रदीपाग्निं): as in Ś1 alone.

c) तस्यापि (for भस्मापि): as in Ś1 alone.

12 a) निवासयेत् (for न वा°): as in Ś1 alone. पारवर्ग्यं च द्विषंतं च.

c) Om. स.

d) सुमांस्विना की ह्मसती जहाति, as in Ś1.

15 c) रोचेर् (for रोचेद्).

16 c) स्त्रियस्तथा वै (for स्त्रियश्च राजन्): as in Ś1 alone.
d) सर्वान् (for मूढान्).
17 a) प्रातिपेय.
18 a) समाश्वस्य (for परा°): as in Ś1 alone.
19 a) अव्याधिकं (for °जं).
b) यशो मुष्णन् (for यशोमुषं): as in Ś1 alone. पुरुषं (for परुषं).
d) महाराजमिव (for °राज पिव): as in Ś1 alone.
20 a) हि (for च): as in Ś1 alone.
c) वस्तु (for the first वोऽस्तु). मनश्च (for नमश्च).
21 d) प्रियं च (for प्रयतः): as in Ś1 alone.

श्रीसभापर्वणि द्यूते.

58

2 b) तदहं (for यदहं).
3 c) प्रसर्वं च (for शङ्कं चैव): as in Ś1 alone.
d) समुद्रस्य च (for समुद्रं चात्र).
d) एतद्राजन्धनं मह्यं.
4 a) व्यवसितं, as in Ś1 alone.
5 c) सर्वं (for राजंस्).
6 a) व्यवसितं, as in Ś1 alone.
8 a) व्यवसितं, as in Ś1 alone.
9 b) राजंते (for शोभन्ते): as in Ś1 alone.
d) सर्वं चैवांगभूषणं, as in Ś1 alone.
10 a) व्यवसितं, as in Ś1 alone.
11 c) एवैको (for एको मे).
d) विद्यते (for यच्चैतद्): as in Ś1 alone.
13 a) एतदुक्त्वा तु तानक्षान्, as in Ś1 alone.
b) शकुनिः (for तानक्षान्).
14 d) दीव्याम्यहं च (for त्वया दीव्यामि).
15 Om. (with the ref.): as in Ś1 K2 G M.
16 a) माद्रीसुतौ (for °पुत्रौ).
b) तेनेमौ (for तवेमौ): as in Ś1 alone.

17 a) मूढ (for नूनं).
b) यो न वेक्षसि संसदि (संसदि as in Ś1 alone).
18 b) मत्तश्च (for प्रमत्तः): as in Ś1 alone.
cd) श्रेष्ठो राजर्षिनिष्ठोसि नमस्ते पुरुषर्षभ.
19 c) किं तव (for कितवा).
20 a) पारगाणां (for पारनेता).
d) फल्गुणेन, as in Ś1 alone.
21 a) व्यवसितं, as in Ś1 alone.
22 c) मम तेन (for दयितेन): as in Ś1 alone.
d) कैतवं (for कैतव्यं).
23 a) युधात्र (for युधां नः).
c) संहतन्द्वन्महात्मा.
d) सदाभ्य° (for सदात्य°).
24 b) इवारि° (for इहारि°).
d) दीव्यामहे.
25 a) व्यवसितं, as in Ś1 alone.
27ab) Transp. सर्वेषां and भ्रातॄणां, as in Ś1 alone. यदितस् by metathesis (for दयितस्).
c) कुर्यां वै*.(for कुर्यामस्ते); cf. Ś1. जितः (for जिताः).
d) °न्युपप्लुतः, as in Ś1 alone.
28 a) व्यवसितं, as in Ś1 alone.
29 b) पराजयेः (for °जितः).
30 a) तु तानक्षान् (for मताक्षस्तान्).
d) उक्त्वा राजन् (for आक्षेपेण).
31 a) परा (for प्रिया): as in Ś1 alone.
b) ग्लहा एवापराजिता, as in Ś1 alone.
32 b) न कृष्णा नातिरोहिणी.
c) °नेत्रेव (for °नेत्रा च).
34 b) स्वार्थसंपदा (for रूप°): as in Ś1 alone.
d) यथेच्छेत् (for यामिच्छेत्): as in Ś1 alone.
38 b) धीमता (for भारत).
cd) सभ्यानां वृद्धानां (by transp.). निर्गता (for निःसृता).
40 d) इव पन्नगः (for पन्नगो यथा).

42 a) हि (for ऽति-).
43 c) जितभाषी (for °काशी): as in Ś1 alone.

श्रीसभापर्वणि द्यूते.

59

1 b) सततं (for संमतां): as in Ś1 alone.
2 d) कोपयसीव वाल्यात्; cf. Ś1.
3 a) आशीर्विषस्ते शिरसि.
c) सुमंदधीर् (for सुमन्दात्मन्): as in Ś1 alone.
4 a) दासत्वम्.
5 b) धृतराष्ट्रः सपुत्रः.
d) अंतकालं.
6 b) अभ्यादधीत.
d) रुपतीं, as in Ś1 alone.
7 c) वाममैसु (for नाम°).
8 c) विकर्तनं (for निकृन्तनं).
d) मा खनेः, as in Ś1 alone.
9 c) वा (for सं-).
d) ह्येवं (for हैवं).
10 b) वुध्यते (for °से), and पुत्रः (for पुत्र).
11 a) प्लवंति.
b) उह्यंति (for मुह्यन्ति).
d) पथ्यतमाः (for °रूपाः): as in Ś1 alone.
12 c) काव्यः.

श्रीसभापर्वणि द्यूते.

60

1 c) प्रातिकामिनं (for प्रातिकामीं).
d) परमाचार्यमध्ये (for परमार्यमध्ये).
2 c) विवदतीव, as in Ś1 alone.
3 Before 3, ins. वैशं° उ°, as in all MSS. (except G2).
a) प्रतिकामी.
c) सिंहगोष्टीं, as in Ś1 alone.
4 c) प्रपद्यस्व (for सा प्रपद्य त्वं): as in Ś1 alone.
d) त्वा (for त्वां).
5 a) त्वं वै (for त्वेवं): as in Ś1 alone.
b) हि (for वै).

6 [b]) तदादेवी (for तदादेवीत्): as in Ś1 K4.

[d]) पूर्व (for स्वयं): as in Ś1 alone.

7 [c]) श्रुत्वा (for ज्ञात्वा).

8 [f]) आत्मानं मां नु भारत, as in Ś1 alone.

11 [a]) राजसदनं, as in Ś1 alone.

12 [d]) सभ्यास्त्वामी·

[d]) यत्त्वां (for यत्त्वं). सभा नेष्यति·

13 Before 13, om. the ref., as in G3 alone.

[b]) वीरवालौ (for धीर°).

[c]) प्राह लोकः·

[d]) शर्मं स नो दास्यति गोप्य°.

15 [a]) त्वधोवेणी (for अधोनीवी); cf. Ś1.

[c]) पांचालि·

[d]) °यतो भव·

16 [a]) दुःखम् (for सुखम्).

[a]) विब्रुवंतु (for ब्रुवन्तु).

19 [b]) क्रोधविरक्तदृष्टेः (for कोप°).

21 [b]) विवर्णमासज्य, as in Ś1 alone.

22 [a]) ततो जवेनाभिसमानरोषाद्, as in Ś1 alone.

[b]) °मतिगर्जे° (for °मभिगर्जे°): as in Ś1 alone.

[c]) नीलेष्वपि चोर्मिमत्स्व·

[d]) केशेषु जग्राह नरेंद्रपुत्रीं·

23 [d]) धृतराष्ट्रात्मजेन, as in Ś1 alone.

24 [a]) परामृष्य.

25 [a]) त्वसितांगयष्टिः.

26 [c]) कृष्णं कृष्णं च.

[d]) त्वा (for त्वां).

27 [c]) जितासि (for जिता चासि).

28 Before 28, ins. वैशं° उ°, as in all MSS.

[a]) पतिता विवस्त्रा·

29 Before 29, ins. द्रौपद्युवाच, as in N G6 M2.

[c]) गुरव एव (for गुरवश्चैव): as in Ś1 alone.

30 [d]) सेंद्राश्च (for सेन्द्रापि).

31 [a]) धर्मपुत्रो महात्मा (for °सुतश्च राजा): as in Ś1 alone.

32 [a]) त्वकार्यं (for त्वनार्यं).

[b]) परिमर्षसे (for °कर्षसे): as in Ś1 alone.

[c]) न चैव (for न चापि): as in Ś1 alone. लज्जां (for पूजां).

[d]) °मन्वपद्येत्.

33 [a]) सत्त्वं (for नष्टः): as in Ś1 alone.

[b]) धर्मस्थिर्नि (for धर्मस्तथा): as in Ś1 alone.

[c]) यत्रात्यतीतां.

34 [a]) भीष्मस्य द्रोणस्य (by transp.): as in Ś1 alone.

[c]) ह्येवमधर्ममेतं (for ह्रीमधर्मं°): as in Ś1 alone.

[d]) लक्ष्ययेयुः (for लक्ष्यन्ते).

35 [b]) कार्त्स्न्येन (for काष्ठेन): as in Ś1 alone.

36 [b]) रत्नैर्महार्घैर् (for रत्नैश्च मुख्यैर्): as in Ś1 alone.

[c]) यथा तथा (for यथातथ्या): as in Ś1 alone.

37 [c]) विधूय (for आधूय).

39 [b]) धृतराष्ट्रेण (for धार्त°).

40 [a]) अधर्ममोक्ष्यात् (for न धर्मसौ°).

41 [b]) धर्मपथं (for सत्यमथो): as in Ś1 alone.

[d]) विवक्तुम् (for विवेक्तुम्).

42 [b]) विसृष्ट° (for निसृष्ट°).

42[c]–43[d] om. (hapl.).

44 [a]) विकृतिप्रवृत्तः (for निकृति°).

[b]) संबोध्य° (for अबुध्य°): as in Ś1 alone.

45 [c]) सर्वेपि ममापि (for सर्वे मम चापि): as in Ś1 alone.

[d]) विब्रूतेमे प्रश्नमथापि यावत्, as in Ś1 alone.

46 Before 46, om. the ref., as in Ś1, etc.

[b]) कृपणान् (for असकृत्).

श्रीसभापर्वणि षष्टे.

61

1 भीमसेन उ° (for भीम उ°).

[a]) गेहे (for देशे). बंधन्यः (for बन्धकयः).

[c]) नाभिरपि (for °रुन).

2 [d]) नाना· (for यानि): as in Ś1 alone.

4 [c]) त्वतिक्रमं (for °क्रमं).

5 [d]) नृशंसैरकृतात्मभिः.

7 [a]) न पुनर् (for न पुरा): as in Ś1 alone.

[b]) ईदृशी गदिता गिरः.

[c]) सर्वे (for नूनं): as in Ś1 alone.

[d]) °सैरात्मगौरवं, as in Ś1 alone.

8 [a]) परा (for परे).

[b]) धर्ममेवानुलोकय, as in Ś1 alone.

[d]) कोभिक्रामितुमर्हति·

9 [b]) क्षात्रं व्रतम् (for क्षात्रधर्मम्).

[d]) तत्र (for तत्रः): as in Ś1 alone.

10 [d]) निगूहेयं (for निर्दहेयं).

11 [c]) झेरय° (for क्लिदय°): as in Ś1 alone.

13 [c]) समेतौ (for समेत्य).

14 [c]) प्राज्ञौ (for प्रश्नं).

15 [b]) दिशं (for दिशः).

16 [a])·यदि नं (for यदिदं).

[c]) विमृष्य तस्याः पांचाल्याः.

17 [b]) स (for तान्): as in Ś1 alone.

18 [a]) तथाविधान् (for तथागतान्): as in Ś1 alone.

[c]) पाणौ पाणिं (by transp.).

20 [d]) °सत्कृता.

22 [a]) तदियं, as in Ś1 alone.

[d]) आस्थिता द्रौपदी पणं·

23 [a]) साधारणा च.

24 [d]) इति (for इमान्).

27 [a]) ह (for हि).

[c]) तज्ज्ञास्तस्य, as in Ś1 alone.

28 [b]) °माना हि.

[c]) कृष्णेन (for धर्मेण): as in Ś1 alone. विजिता (for °तां).

30 [a]) धर्मे (for धर्म).

[d]) प्रमत्तधीः (for सुमन्दधीः): as in Ś1 alone.

32 [d]) अलंतरा (for अभ्य°). सर्वस्वं, as in Ś1 alone.

34 [d]) °मुत्तमं.

35 ^{c}) °पुरुषा (for °वशगा) : as in Ś1 alone.

36 ^{d}) विवरूतां.

37 ^{b}) यदैषा (for या चैषा).

38 ^{b}) प्राज्ञसंमतः (for °वादिकः) : as in Ś1 alone.

40 ^{d}) व्याकर्तुमुपचक्रमे (Ś1 has lacuna for व्या).

41 ^{a}) व्यसने (erroneously for वसने).

42 ^{c}) °तरं (for °तमं).

43 ^{b}) बृहद् (for महा-).

^{c}) प्रस्फुर° (for विस्फुर°).

46 ^{b}) भरता° (for भारता°).

47 ^{b}) सर्वे रोमप्रहर्षणं, as in Ś1 alone.

^{d}) प्रकुत्स्य (for कुत्सन्तो) : as in Ś1 alone.

52 Before 52, om. the ref.

^{a}) उक्त्वैव (for °वं).

^{c}) धर्मे (for प्रश्नं) : as in Ś1 alone.

^{d}) सभ्यधर्मो हि पीड्यते, as in Ś1 alone.

53 ^{a}) प्रतपते (for प्रपद्यते) : as in Ś1 alone.

54 ^{c}) तं (for ते).

55 ^{a}) यथैवायम् (for यथाप्रश्नम्) : as in Ś1 alone.

^{c}) भवंतोपीह ते (for °पि हि तं). धर्मं (for प्रश्नं) : as in Ś1 alone.

56 ^{b}) सभागतः.

57 ^{b}) सभागतः.

^{d}) समाप्नोति (for संप्रा°) : as in Ś1 alone.

59 ^{c}) °रंगिरसं, as in Ś1 alone.

62 ^{a}) स मृषावचनाद्भीतः.

63 ^{b}) प्रह्लाद वां (for °दाय) : as in Ś1 alone.

64 ^{b}) °पत्रवत् (for °पर्णवत्).

^{d}) जनाधिपं (for महौजसम्) : as in Ś1 alone.

65 ^{c}) ब्राह्मस्य च (for ब्राह्मणस्य). महाबुद्धे (for °प्राज्ञ) : as in Ś1 alone.

66 ^{a}) प्राप्तं (for प्रश्नं) : as in Ś1 alone.

^{b}) हितं चापि न निर्दिशेत्, as in Ś1 alone.

67 ^{a}) जानन्नप्यब्रवीत्प्रश्नान्, as in Ś1 alone.

^{d}) प्रवि° (for प्रति°).

68 ^{c}) सर्वं प्रवक्तव्यं, as in Ś1 alone.

70 ^{a}) अर्धं हरंति वै श्रेष्ठाः, as in Ś1 alone.

^{cd}) पादः सभासदः सर्वान्पादो राजानमृच्छति, as in Ś1; also cf. 558*.

71 ^{a}) अर्धेन भरतश्रेष्ठ, as in Ś1 alone.

^{b}) प्रमुच्यंते (for मुच्यन्ते च) : as in Ś1 alone.

72 ^{a}) वितथं तु, as in Ś1 alone.

^{b}) °दमृच्छते, as in Ś1 alone.

^{d}) परापरान् (for °वरान्).

73 ^{b}) हतपुत्रस्य चैव यत्.

^{d}) सार्थभ्रष्टस्य चैव यत् (cf. 74^{b}).

74 ^{b}) राज्ञा ग्रस्तस्य चैव यत् (cf. 73^{d}).

^{c}) अध्यू° (for अध्यू°).

^{d}) विवृतस्य (for विहतस्य) : as in Ś1 alone.

76 ^{c}) वाक्यं (for साक्षी) : as in Ś1 alone.

77 Om. the ref.

^{b}) मातृतः श्रेयसी (by transp.).

79 ^{b}) व्यवस्थितः (for प्रतिष्ठितः).

^{d}) जीवलेष.

80 ^{c}) यथाप्रश्नस्य (as in Ś1 alone) कृष्णायां.

श्रीसभापर्वणि द्यूते.

62

1 ^{b}) °मुत्तमं (for °मुत्तरम्).

^{d}) कर्णिता.

2 ^{b}) कुरूणां (for गुरूणां).

^{d}) पुरा (for मया) : as in Ś1 alone.

3 ^{a}) च तेन (by transp.) : as in Ś1 alone.

4 ^{d}) अस्मि (for अद्य).

5^{c}–6^{b} Om. (hapl.).

6 ^{d}) पांडवास्ते (for °स्तां).

7 ^{a}) गुरवश्च (for कुरवश्च).

^{b}) पर्ययात् (for पर्ययम्).

8 ^{b}) शुभा सती (by transp.) : as in Ś1 alone.

^{c}) सभामध्ये.

^{d}) क च (for क नु) : as in Ś1 alone.

9 ^{a}) स्त्रियं (for स्त्रियः) : as in Ś1 alone. पूर्वे (for पूर्वं).

10 ^{d}) इयात् (for इयाम्).

11 ^{a}) तां मां वै (for तामिमां) : as in Ś1 alone.

12 After 12^{ab}, ins. 561*, as in Ś1 alone. [v.l. (L. 1) अविचार्यैव (for अविज्ञायैव).]

^{c}) न हि (for नाहं) : as in Ś1 alone.

13 Om. (hapl.) as in Ś1, etc.

14 ^{b}) परमां (for तु परां).

^{c}) वक्तुं (for गन्तुम्).

15 ^{a}) धर्मो (for धर्मं) : as in Ś1 alone.

^{c}) लोके भवति निलदा, as in Ś1 alone.

^{d}) °भिहतः (for °भिहितः).

16 ^{b}) एवं (for एतं).

18 ^{b}) °भिहता (for °भ्याहता).

^{d}) तथा (for स्थिता).

19 ^{b}) व्रतं (for वृत्तम्).

19^{c}–20^{b} Om. as in Ś1 alone.

20 ^{d}) इव स्थिताः (for इवानताः) : as in Ś1 alone.

21 ^{d}) आहर्तुम् (for व्या°) : as in Ś1 alone.

22 ^{a}) च (for तु). तत्र देवीं (for तत्तदेवं).

24 Before 24 ins. दुर्योधन उवाच, as in N T1.

^{c}) तथैव पत्यौ ते, as in Ś1 alone.

26 ^{a}) धर्मसुतो (for धर्मराजो).

^{d}) क्षिप्रमेवं.

27 ^{b}) सदेव (for तवैव) : as in Ś1 alone.

^{c}) एव सभ्या (for आर्यसत्त्वा).

^{d}) चैतान् (for च ते) : as in Ś1 alone.

28 Before 28, ins. वैशं° उ°, as in all MSS.
a) ततस्तस्यां (for ततः सभ्याः): as in Ś1 alone.
d) तत्रैव (for चैवात्र): as in Ś1 alone.
29 b) समवेक्षन्त (for समुदैक्षन्त).
d) °कृतानन:, as in Ś1 alone.
30 b) वापि (for युधि): as in Ś1 alone.
31 d) बाहुं चंदनभूषितं; cf. Ś1.
32 b) महामनाः (for युधिष्ठिरः).
d) मर्षयीमहि.
34 a) मे जीवन् (by transp.).
d) पाञ्चाली (for पाञ्चाल्या).
36 a) °स्त्वेव (for °स्त्वेवं).
37 a) °नियुक्तस्तु, as in Ś1 alone.
d) निष्पिपेषं (for निष्पिषेयं): as in Ś1 alone.
38 a) ततो (for तदा).
c) चैवं (for the *first* एवम्): as in Ś1 alone.

श्रीसभापर्वणि द्यूते.

63

1 b) दासाः शिष्याश्च.
c) Om. त्वं.
2 a) मानः (for सा नः).
b) आवेद्य मन्ये (for आवेश्य वेश्म): as in Ś1 alone.
d) Om. ते.
3 b) यस्य (for यस्माद्); and om. न.
c) अगर्ह्या ते (for अनवद्या वै): as in Ś1 alone.
4 c) त्वं हि नो (for प्रविश).
d) वसंति (for न सन्ति).
5 a) किं च (for किं नु): as in Ś1 alone. मन्यसे (for मन्यते).
b) पार्थे (for पार्थः).
c) पांचालस्य द्रुपदस्यात्मजासि.
d) यददीवीद् (for योऽतिदेवीद्): as in Ś1 alone.
6 a) °नोस्यमर्षी.
7 b) दासभावं (for °धर्मः).
a) नादीदीस्त्वं यद्वनयात्नरेंद्र, as in Ś1 alone.
8 d) अचेतनं (for °तसम्).
10 c) अवैक्षत् (for इवै°).
11 b) सर्वलक्षणलक्षितं, as in Ś1 alone.
12 a) अत्यु° (for अभ्यु°).
13 a) °स्तमा° (for °स्तदा°).
b) नेत्र (for नेत्रे).
14 b) मा स गच्छेद्य कौरव, as in Ś1 alone.
c) यद्येनमूरुं.
15 d) प्रधक्ष्यतः (for प्रदह्यतः): as in Ś1 alone.
16 b) वरुणस्य पाशात्.
c) वैवस्वतो (for दैवेरितो): as in Ś1 alone.
d) भारतेषु.
18 a) इदं (for इमं): as in Ś1 alone.
b) दुर्दृष्टे वा (for °ष्टदसिन्): as in Ś1 alone.
c) कुरवो नाग्रहीष्यन्, as in Ś1 alone.
19 a) विजितं धनं (for हि धनं जितं).
b) एवं (for तदेवं).
20 b) यथा स्थितोयं (for स्थितोऽहं वै).
c) चेत्प्रवदेद् (for चेत्प्रवदन्ति): as in Ś1 alone.
22 b) अग्निहोत्रं (for अग्निहोत्रे).
23 a) तं वै (for तं च).
b) शुश्राव शब्दं विदुरस्यात्मजा च, as in Ś1 alone.
c) भीष्मो द्रोणो.
26 d) प्राज्ञया (for प्रज्ञया).
27 c) वरिष्ठा (for विशिष्टा).
28 b) वृणोमि (for वृणोमि): as in Ś1 alone.
29 c) °पुत्रस्ते (for °पुत्रेति): as in Ś1 alone.
30 c) लालितो राजपुत्र त्वं.
31 b) ददानि (for ददामि). इ (for माम्).
32 a) रथस्थौ (for सरथौ): as in Ś1 alone.
cd) यमौ च वरवे राजन्नदासान्स्ववशानहं.
33 b) सुसंस्कृता (for सुसत्कृता).
34 a) लोभाद्धर्मस्य नाशं वै, as in Ś1 alone.

श्रीसभापर्वणि द्यूते.

64

1 b) शुश्रुम (for शुश्रुमः): as in Ś1 alone.
2 d) Before corr. द्रौपदी (for कृष्णा), as in Ś1. °गनद् (for °भवद्).
4 b) कुरुमध्येप्यमर्षणः.
5 Before 5, ins. भीमसेन उवाच.
a) पुरुषे (for पुरुष).
d) तथा (for ततः): as in Ś1 alone.
7 b) दारामामिव धर्मेणं.
c) धनंजयः कथं नास्याम्, as in Ś1 alone.
d) अभिसृष्टवान् (for अभिसृष्टजम्).
8 Om. the ref.
9 b) [अ]पि (for च).
10 Om. the ref.
a) इहैव तान्नरान्सर्वान्.
c) विष्क्रम्य (for निष्क्रम्य).
d) आ मूलात् (for समूलान्). विद्धि (for कृन्धि): as in Ś1 alone.
11 a) विवदते.
c) [प]त्र वा (for [प]वैनान्): as in Ś1 alone.
d) पृथिवीम् (for वसुधाम्).
12 Om. the ref.
13 a) सान्त्वमानो.
17 d) धृतांजलिः.

श्रीसभापर्वणि द्यूते.

65

2 Om. the ref, as in Ś1 alone.
b) वरिष्ठः (for अरिष्टं). गच्छतः (for गच्छत).
3 b) शासनात् (for शासनम्).
d) पश्य (for पश्यं).
7 cd) त्वेता युक्ताः परुषमुत्तमं.

8 ^{b}) अहिनां परमां गिरं.
^{d}) नृत्तम° (for उत्तम°).
9 ^{c}) मत्तः (for सन्तः). प्रत्यभिजानंते, as in Ś1 alone.
10 ^{b}) त्वया वास्मिन्समागमे.
^{d}) तत्तावद् (for तत्तात): as in Ś1 alone.
11 ^{b}) °कांक्षया.
12 ^{a}) पूर्वम् (for द्यूतम्).
^{c}) मित्राणां (for मित्राणि).
14 ^{a}) धैर्यं (for वीर्यं).
15 ^{c}) सौहार्दं (for सौभ्रात्रं).
^{d}) स्थीयतां (for धीयतां): as in Ś1 alone.
17 ^{a}) हेम° (for मेघ°).
श्रीसभापर्वणि द्यूतं समाप्तम्.

66

2 ^{c}) सधनान्पांडवर्षभान्, as in Ś1 alone.
3 ^{a}) स दुर्योधनमासाद्य.
^{b}) भरतर्षभं.
^{c}) भरतश्रेष्ठः.
^{d}) त्विदं (for इदं): as in Ś1 alone.
8 ^{a}) निवर्तव्याः (for निहन्तव्याः).
^{b}) शत्रुसूदन (for °कर्षण).
^{c}) वधाचापि (for बलाद्वापि).
9 ^{b}) पांडवान् (for पार्थि°): as in Ś1 alone.
^{d}) वै (for वा).
10 and 11 are transp., as in Ś1 alone.
10 ^{a}) °विषः (for °विषान्).
^{b}) नाशाय (for दंशाय).
11 ^{d}) क्रुद्धा इव भुजंगमाः, as in Ś1 alone.
12 ^{b}) वितत्य (for विवृत्य): as in Ś1 alone.
^{d}) निःश्वासैश्च.
13 ^{c}) तु (for [आ]शु).
14 ^{d}) चकाराकारम् (for चक्रुरा°): as in Ś1 alone.
15 ^{a}) त्वादाय (for त्वास्थाय): as in Ś1 alone.

^{b}) बहुशः सपरिच्छदाः, as in Ś1 alone.
16 ^{a}) क्षमंते (for क्षंस्यन्ते).
17 ^{c}) वशीकर्तुं.
^{d}) शक्यामो.
20 ^{b}) द्यूते (for द्यूतं).
^{c}) अक्षाण्युप्त्वा.
^{d}) कुर्वंतु (for दीव्यन्तु).
21 ^{d}) अक्षसंविदं.
22 ^{d}) सत्कृतं च, as in Ś1 alone.
23 ^{b}) धार° (for पार°).
24 ^{a}) तूर्णं प्रत्यानयंत्वेतान्.
^{d}) इह (for इदं). दीव्यंतु (for कुर्वन्तु): as in Ś1 alone.
25 ^{b}) वाह्लिकश्च.
^{d}) वेदयापुत्रश्च.
27 After 27, ins. an addl. colophon, as in N MSS.
28 ^{b}) जनप्रियं (for जनेश्वरम्): as in Ś1 alone.
^{d}) चैव मूर्च्छिता (for शोककर्शिता): as in Ś1 alone.
30 ^{d}) तन्निबोधत भारत.
31 ^{a}) अनिष्टानां (for अशिष्टानां).
^{b}) मतिं मंस्था इति प्रभो; cf. Ś1.
32 ^{b}) हुताशनं (for च पावकम्).
^{c}) वृतः (for धृतान्): as in Ś1 alone.
34 ^{b}) भव (for भवेद्).
^{d}) मा त्वा जीर्णं (for मा त्वां दीर्णाः).
35 ^{a}) धर्मस्य (for धर्मेण): as in Ś1 alone. वृध्या (for बुद्ध्या).
^{c}) °समाश्रिता (for °हिता).
^{d}) मृदुप्रौढान्, as in Ś1 alone.
36 ^{b}) °चारिणीं (for °दर्शिनीम्).
^{c}) संतो नूनं (for अन्तः कामं).
37 ^{a}) यथेच्छति (for °च्छन्ति).
श्रीसभापर्वण्यनुद्यूते.

67

1 ^{a}) ह्यध्वगतं (for व्यध्व°): as in Ś1 alone.
3 Om. युधिष्ठिर उवाच.
^{c}) न निर्वृतिं (for न निवृत्तिस्).
^{d}) दीवितव्यं (for देवि°).

6 ^{c}) व्यथयंतश्च चेतांसि.
7 ^{a}) °मासीनः, as in Ś1 alone.
^{b}) द्यूतनिवृत्तये, as in Ś1 alone.
^{d}) देवनेनोपपीडिताः, as in Ś1 alone.
9 ^{b}) सायुधा (for युष्माभिर्).
^{c}) प्रविशामो, as in Ś1 alone.
10 ^{b}) परिवत्सरः.
11 ^{b}) वने द्वादश वत्सरान्.
^{d}) परिवासिताः (for प्रति°).
12 ^{a}) [ऽ]थ (for च): as in Ś1 alone.
^{c}) प्रतिपद्यध्वं, as in Ś1 alone.
14 सभ्या ऊ° (for सभासद ऊ°).
^{c}) बुध्वा बुध्येन्न वा बुध्येत्.
^{d}) भरतर्षभ.
15 ^{c}) ह्रियते (for ह्रिया च): as in Ś1 alone. धर्मसंयोगात्.
17 ^{c}) नु निवर्तेत (for विनि°): as in Ś1 alone.
18 ^{c}) कोशं (for कोशः).
^{d}) दासीदासाश्च.
20 ^{b}) दीव्यामि.
21 Om. वैशं° उ°.
^{a}) तद् (for तं).
श्रीसभापर्वणि अनुद्यूते.

68

3 ^{b}) चक्रं राज्ञां.
^{c}) पांडवेया (for पाण्डुपुत्रा).
4 ^{b}) समं धर्मिभिरच्छलैः, as in Ś1 alone.
^{c}) श्रेष्ठा (for ज्येष्ठा).
5 ^{c}) विहीन- (for च हीना): as in Ś1 alone.
6 ^{a}) ये तस्मान् (for ये ते स्म).
7 ^{c}) निधास्यंतां (for निवा°): as in Ś1 alone.
8 ^{c}) च (for ते).
9 ^{c}) यद्वयं (for यद्वद्): as in Ś1 alone.
10 ^{a}) याज्ञसेनः.
^{c}) नैव किंचिद् (for नेह सन्ति).
11 ^{a}) सूक्ष्मान्प्रावारानजिनानचोदितान्, as in Ś1 alone.

12 [a]) एवं (for एते): as in Ś1 alone.

[c]) पतित्वं (for पतित्वे).

[d]) न त्वा (for न त्वां). पतेः (for तपेत्): as in Ś1 alone.

15 [a]) °सेनोभ्यमर्षी.

[b]) संनिगृह्य (for नं निगृह्य).

16 [a]) क्रूरं (for क्रूर).

17 [b]) इव (for इह).

[d]) कृत्वा (for कृन्तन्).

18 [b]) लोभमोह- (for कामलोभ-).

[c]) सानुबंधांस्ते (for °स्तान्): as in Ś1 alone.

[d]) नेतासि यममंदिरं.

19 [b]) दृष्ट्वाभिभूतं (for दुःखा°): as in Ś1 alone.

[c]) धर्मेनिषिद्धमनार्यं, as in Ś1 alone.

20 [a]) नृशंस परुष क्रूर.

[b]) त्वेवं (for शक्यं): as in Ś1 alone.

21 [c]) यदि वक्षो हि ते भित्त्वा.

23 Om. the ref.

[d]) कौरवाणां (for पाण्डवानां).

24 [d]) मूढं (for मूढ).

25 [d]) विनिष्टमन् (for °ष्क्रमन्): as in Ś1 alone.

26 [c]) त्वक्ष° (for चाक्ष°).

27 [b]) महद्वचः (for बृह°).

30 [c]) एतच्चतुर्दशे, as in Ś1 alone.

32 [b]) प्रमृष्टारं (for प्रसष्टारं).

[c]) नियोगांते (for °गात्ते).

[d]) हंतासि (for हन्ताहं): as in Ś1 alone.

33 [b]) प्रियमाहवे (for °काम्यया): as in Ś1 alone.

34 [b]) मोहिताः (for मां नृपाः): as in Ś1 alone.

35 [d]) मंदरो (for मत्सत्वं): as in Ś1 alone.

37 [a]) पार्थे च.

38 [a]) वध- (for वधं).

39 [c]) नैतेक्षान्निशितान्बाणान्, as in Ś1 alone.

40[c]–41[b] Om. (hapl.), as in Ś1 alone.

43 [a]) याज्ञसेनस्य.

[b]) द्यूतेन (for द्यूतेऽस्मिन्): as in Ś1 alone.

[d]) °प्रियैः (for °प्रिये).

44 [c]) गमयिष्यामि (for दर्श°).

45 [b]) प्रियकाम्यया (for पदवीं चरन्): as in Ś1 alone.

46 [c]) वहलाः (for बहुलाः): as in Ś1 alone.

श्रीसभापर्वण्यनुद्यूते.

69

1 [b]) तथा वृद्धपितामहान्, as in Ś1 alone.

2 [c]) धार्तराष्ट्रांश्च (for धृतराष्ट्रं च): as in Ś1 alone.

[d]) समग्रांश्चैव (for धार्तराष्ट्रांश्च): as in Ś1 alone.

3 [b]) तथान्यांश्चैव कौरवान्, as in Ś1 alone.

[c]) एतान् (for सर्वान्).

4 [a]) अथोचुस्ते (for तदोचुस्ते).

[b]) ह्रिया युक्ता (for ह्रिया सन्तो).

5 [d]) सुखोदिता (for °चिता).

7 [c]) नाधर्मविजितः कश्चिद्.

8 [a]) विजानीषि.

[b]) नेता (for वेत्ता).

[c]) रणे भीमो (for भीमसेनो).

10 [d]) वात्र (for वो न): as in Ś1 alone.

11 [c]) नैवं (for नैनं).

12 [d]) नागसाह्वये (for वारणावते).

13 [d]) अर्जुनं (for अजनं).

14 [a]) दृष्ट्वा (for द्रष्टा).

[c]) महत्यासीत्संपराये.

[d]) बुद्धिस्ते ऋषिपूजिता.

15 [a]) पु * * * * मेवत्वं.

16 [b]) कोपविदारणे.

[d]) वरुणे चैव.

17 [a]) आत्मप्रधानं संयत्तं, as in Ś1 alone.

[b]) त्वक्षः (for अक्षः): as in Ś1 alone.

[d]) रवि° (for सूर्य°): as in Ś1 alone.

18 [c]) अगाधं (for अगदं): as in Ś1 alone. ते (for वो).

— After 18, ins. 597* [v.l. भवो हि (for न हि वो).]

19–20 Om. (hapl.), as in Ś1 G6.

21 [a]) उक्त्वा (for उक्तम्).

श्रीसभापर्वण्यनुद्यूते.

70

2 [a]) °श्रेष्ठौ, as in Ś1 alone.

[b]) च (for सा).

4 [a]) कर्तव्यः (for ते कार्यः).

5 [a]) न त्वा संदेष्टुमिच्छामि.

[b]) शुचिस्मिता.

[c]) साध्वीगुणैः (for °गुण-): as in Ś1 alone.

6 [a]) सभायां कुरवः सर्वे, as in Ś1 alone.

[d]) पादचारगवृंहितं, as in Ś1 alone.

7 [c]) °गोप्ता (for °गुप्ता): as in Ś1 alone.

8 [b]) वीक्ष्यो (for [अ]विक्ष्यो): as in Ś1 alone.

[c]) इदं तु (for यथेदं): as in Ś1 alone.

[d]) यथा मनः (for महन्मनः): as in Ś1 alone.

10 [c]) °पश्यन्.

11 [c]) परेतान् (for परीतान्): as in Ś1 alone.

12 [b]) °वत्सलान्, as in Ś1 alone.

[c]) सत्त्वजावारुदच्छोकात्, as in Ś1 alone.

13 [c]) दृढभक्तींश्च, as in Ś1 alone.

14 [c]) खेदन् (for चेदम्): as in Ś1 alone.

15 [a]) स्यान्ममाभाग्यदोषोयं, as in Ś1 alone.

[c]) दुष्टायास- (for दुःखायास-): as in Ś1 alone.

17 [a]) यचेतमेवमाश्वासं.

[b]) वनवासं.

[d]) ततस्त्वहं (for गजाह्वयम्): as in Ś1 alone.

18 a) तं हि (for धन्यं): as in Ś1 alone.
b) यतः (for तथा): as in Ś1 alone.
c) यः पुत्राधिगमं प्राप्य.
19 a) धन्यश्चानोंद्रियज्ञानो.
b) दिवः प्राप्ता, as in Ś1 alone.
c) मन्येत (for मन्येऽद्य).
20 a) नत्या (for रत्या).
c) जीविनाच प्रियतमां; cf. Ś1.
d) धिग्छिद्रं (for धिगिमां): as in Ś1 alone.
— After 20, ins. a passage given in App. I (No. 42).
21 b) अभिमंत्र्य (for °सान्त्व्य).
22 a) विदुराद्याश्च (for °दयश्च).
c) गृहान्क्षत्तः (for गृहं क्षत्तुः).
d) °तैतरां.
— After 22, ins. 600*, as in N MSS. [with v.l. (L. 1) धार्तराष्ट्र्यः स्त्रिय°. — (L. 3) सुस्वनं (for °रं). सर्वान् (for सर्वा). विनिर्गत्य (for विनिन्दन्त्यः).]
23 a) Transp. च and स. — After 23a, ins. 601* as in N MSS. [with v.l. (L. 1) कुरूणामनयात् (for °मनयं): as in Ś1 alone. — (L. 2) स शांतिं नाध्यगच्छत (for the post. half): as in Ś1 alone.]
c) क्षत्तः (for क्षत्तुः).
24 Om. as in Ś1 K4.

श्रीसभापर्वण्यनुद्यूते.

71

2 b) च (for वा).
3 c) कृत्वा च.
6 c) च (for प्र-).
7 a) मौन्यानि (for सामानि): as in Ś1 alone.
9 b) धर्मराजस्य धीमतः (=9d): as in Ś1 alone.
c) मनो न धर्माच्चलते; cf. Ś1.
d) हृतराज्यधनस्य च, as in Ś1 alone.
10 c) निकृतो वंचितः क्रोधात्, as in Ś1 alone.
13 a) कृत्वासौ (for कृत्वा तु).
b) ततो (for तेन).
e) चिकीर्षुः (for °र्षन्).
f) °गुरूपितं, as in Ś1 alone.
15 c) असक्त- (for असक्तं): as in Ś1 alone.
d) फल्गुणः (for शत्रुपु).
16 b) सुखमभ्येति (for °मद्येति).
17 b) प्रभुः (for प्रभो).
18 a) प्र- (for तु).
d) याति भारत (for वाक्यमत्र°): as in Ś1 alone.
19 a) इति (for इमां): as in Ś1 alone.
c) हतापत्या (for हतपत्यो).
d) °जनप्रिया.
21 a) कृत्वा नैनृतिकान्धर्मान्, as in Ś1 alone.
22 a) कृतेषु भरतेष्वाजौ.
b) कौरवस्त्रियः (for गुरवस्तदा).
c) गायंति (for गास्यन्ति).
23 b) विपिनं कथमीदृशाः, as in Ś1 alone.
c) तु (for सु-).
24 a) तैर् (for ते).
c) च (for स).
25 a) नराग्रेषु.
26 c) तान्काश्चाप्य° (for उल्का चाप्य°).
27 a) प्रत्याहरंत.
28 a) महाराज (for महोत्पाता).
b) वनं गच्छंति पांडवाः.
c) भरतानां.
— Before 32, ins. वैशं° उ°, as in most MSS.
34 b) विजानत (for द्विजातयः).
35 a) भंक्त्वा (for भक्त्या).
36 d) पांडवाः (for कौरवाः).
38 d) वधार्थं (for वधाय).
39 a) याजोपयाजयोः सत्रे, as in Ś1 alone.
d) अनिंदितां (for सुमध्यमाम्).
40 c) सत्य° (for मर्त्य°).
41 a) पश्यतां (for पक्षतां).
b) परवीरहा (for पुरुषर्षभः).
c) इष्टः प्राणः प्रियतरः, as in Ś1 alone.
42 a) मे स (for ह्येष): as in Ś1 alone.
c) सोयं नूनम् (by transp.).
d) काल उत्तमः (for °पर्ययः).
43 c) मुहूर्त- (for मुहूर्तं).
45 b) प्रतिपत्स्व (for °पद्य): as in Ś1 alone.
47 a) यदि ते न निवर्तेरन्.
d) भारताः (for पुत्रकाः): as in Ś1 alone.

श्रीसभापर्वण्यनुद्यूते.

72

1 a) एवं च तेषु (for वनं गतेषु).
c) धृतराष्ट्रो महाराजः.
d) तदा चिंतापरोभवत्, as in Ś1 alone.
3 a) वसुसंपूर्णं.
4 a) न (for तु): as in Ś1 alone.
b) Om. येषां
d) बलवद्भिर् (for मित्र°).
7 d) प्रतिकामिनं.
8 Om. the ref.
d) सोपादीनानि.
10 b) युक्ताश्च (for अर्थाश्च).
c) विनाशाय (for °शान्ते).
11 c) एवैतद् (for एतावद्).
12 b) रोम° (for लोम°).
13 b) विभावर्तीं (for °वरीं).
14 d) परिप्लुतां (for समुक्षिताम्).
15 b) अभ्यवीक्ष्यतः (for °वेक्षतीम्): as in Ś1 alone.
c) भ्रष्टचित्तांश्च (for °चित्तांस्तान्).
d) हृतवस्त्रान् (for °दारान्).
16 b) दासभावमुपागतान्.
17 a) अनर्हतीं (for अमर्षितां).
d) कटुकानभ्य°.
— After 17, ins. an addl. colophon, as in Ś1 alone.
18 Before 18, ins. धृतराष्ट्र उ°.
b) प्रदहेतापि, as in Ś1 alone.

[d]) संसदि (for संजय): as in Ś1 alone.

19 Before 19, ins. संजय उ°.

[a]) प्रियाः (for स्त्रियः).

21 [e]) प्रपतन् (for चापतन्): as in Ś1 alone.

22 [b]) प्रादुरासन् (for °सीत्).

24 [b]) सजयः.

[d]) वाह्लिकश्च· महाबलः; as in Ś1 alone.

25 [d]) वांछितं (for काङ्क्षितं).

28 [a]) वैषा (for एषा).

[b]) सुता श्रीरिव रूपिणी, as in Ś1 alone.

[d]) देव° (for दैव°).

29 [b]) न क्षमंतेभ्यमर्षिणः.

[d]) पांचालाश्चामितौजसः·

30 [b]) पालिताः (for रक्षिताः).

[d]) °लैः परिवारितः·

34 [b]) सत्यसंधो (for जरा°): as in Ś1 alone.

35 [d]) क्रियतां मा विशंके.

36 [a]) गावल्गने·

[d]) पुत्रहितेन्मुना·

श्रीसभापर्वण्यनुक्तं समाप्तम्·

समाप्तं चेदं सभापर्व अतः परं वनपर्व भविष्यति; after this ins. 620* followed by the contents of the Sabhāparvan and 621*, as in Ś1 alone.

ADDENDA ET CORRIGENDA

☞ "V" here, in additional readings, includes all the three V MSS. (besides V1) of which collations were made for us, so far as they contain the passage referred to.

For an account of these and the other MSS. and commentaries cited here, see Introduction, p. xviii ff. Readings of these MSS., especially of D7–11 and T2–4, are quoted extensively in the earlier adhyāyas; in the later ones, chiefly when they have some special interest or importance. But *insertions* are recorded throughout.

1 T4 ins. 8* (with S).

2 a) D7–11 T2.3 °संरब्धात् (T2m as in text) with V1BD. But T4 text with Ś1 KÑ1 S (except M1). — D11 T4 ins. 9* with S.

3 b) D9 T2.3 तेऽस्तु with K V1 B1m.2–4 D2; D7.8.10.11 T4 as in text. D9 व्रजा° (as in V1 B2–4 D2); T2.3 प्रजा(T2 °भा)सु च. — T4 ins. 10* with S (except G6).

4 a) T4 वचो with S (except G6 M1). — d) D9 तेऽनघ with Ś1 only. T4 ते प्रियम् with T1 G3–5 M.

5 T4 ins. 11* with S.

6 a) D10.11 T2.3 as in V1 B2–4.6 D1–3.5; D9 T4 as in Dn2 S; D7.8 as in text. — c) D8–11 T2.3 शक्नोमि as in B2–4.6 D1–3.5; D7 T4 as in text.

7 d) D10.11 T4 as in B2.6 D2.3.5 तत्ते; T2.3 ततः or ततो. — T3.4 ins. 12* as in T1 G4.5.

8 b) T4 as in S. — cd) T2.3 subst. as in V1 B4 D1.2, and cont. with 14* as in K3.4 V1 B1–4.6 D G3; V D7–12 also have 14*.

9 After 9^{ab}, 15* also V D7–12 T2–4 as in V1 B D. — Correction! In the Crit. App. on 9^{d}, for "N1" read "Ñ1".

10 ab) D10–12 T2–4 as in V1 B2–6 D2.3.4.6. — c) D7.8 as in B1 Dn D4; D9 as in text. — b) D7–9 as in Ś1 Dn D4. [The new MS. Ko reads विष्टिताः, which, according to the Kauṭilīya, (p. 142, 248, 371, etc.), can mean 'compelled to do forced-labour'. It gives a better sense and accounts for the variants विष्ठिताः, निष्ठिताः and विष्ठिताः, better than विसिताः. — S. K. B.]

14 d) D8 T2.3 as in Ś1 K Ñ1 B1 Dn D3.4 : D7.9–11 T4 as in text.

15 b) D8–12 T2–4 as in V1 B D T1; D7 as in text with Ś1 K Ñ1 G M.

16 c) Correction! In the Crit. App., for "N1" read "Ñ1".

18 b) D9–12 T2–4 as in V1 B D1–3.5.6; D7.8 as in text.

5 a) D7 as in text, also D12 correction; D8–12 (*prima manu*) T2–4 तस्त्रं पस्त्रं or प° त°, as in V1 B D (except Dn D3.4). — b) D7 T2 लघु as in text; D8–12 T3.4 गुरु and continue as in V1 and most of B and D (but not Dn), and T2, also has this continuation (but T2–4 चा° for स्व°).

6 a) D8 T2–4 as in V1 B : D7.10.11 as in text.

8 b) D7.8 as in text; D9 T2.3 as in B2–4.6 D1.2 M1; D10–12 T4 as in B1 D3.5.6. — cd) D7.8 T3 as in text; D9–12 T2.4 as in B2–6 D1–3.5.6 (in D12 this reading corrected to that of text).

9 a) T2.3 वीरान् as in T1 (but T4 with D7–12 as in text). — After 9, V D7–12 T2–4 ins. 23* with V1 B D G3.

10 After 10, V D7–12 T2–4 ins. 23* with V1 B D T1 G1.3.

11 [a) Ko reads वसुश्रियो च तत्पूतः. The senseless

reading of Ś1 points to such orig. reading. Supply वाच्य after वसुश्रियौ (mantras containing the words वसु and श्री, just like स्वस्ति, which means mantras containing the word स्वस्ति). — S. K. B.] — After 11, D9 T2–4 ins. 24* as in S.

12 ^{d}) D9–12 T2–4 as in K2 V1 B D (except D4); D7.8 as in text.

13 ^{d}) D7–12 शैव्य° as in K4 Ñ1 V1 B D (except D3.6); T2–4 सैन्य° as in text with Ś1 K1–3 D6 S.

16 After 16^{a}, D9.10m.11m ins. 25* as in S (omitting lines 5–6 as in T1 G1.2.6 M).

17 ^{c}) D7 (by corr.).9–11 T2–4 as in V1 B (except B1) Dn D2.5.6 G3.4; but D7 (*prima manu*).8 as in text. — ^{d}) D9 T2–4 as in V1 B2.3.6 D2. — After 17, D9.11 ins. 26* with S.

19 After 19^{b}, V D7–12 T2–4 ins 27* as in V1 B D (in another place K3.4).

20 ^{a}) D7.8 as in D4 (nearly = Ś1 K1.2.4); D10–12 T2–4 as in V1 B D (except D3.4); D9 as in Ś1 K1.2.4, but स च for च स. — ^{b}) T2–4 as in V1 B4.6. — ^{d}) D7.8 as in text; D9–12 T2–4 as in V1 B D (except D3.4).

21 ^{d}) समन्वयात् as in text is read by D7–12, while T2–4 have समन्विताः with K1.4 B2.6 D1.2 S. The latter is a commonplace reading, doubtless substituted independently in the archetype of S and in a few N MSS.

23 ^{c}) D12 T2–4 तूर्णं with K4 V1 B Dn D1.2.6; D7–11 सर्वे as in text. — After 23, V D7–12 T2–4 ins. (with variants) App. I, No. 1 as in V1 B D (except D6) S.

1 ^{d}) D9 T2–4 as in V1 B2–4.6 Dn D1.2; D7.8.10–12 as in text. — After 1, D9 ins. 29* with S (in line 2 as in G1.2.6).

2 ^{c}) D7.8 T2.3 as in text (D8 वक्ष्य°); D9–12 T4 as in V1 B Dn D2.5.6 (D12 प्रय° for प्रिय°).

3 ^{c}) D9 T2.3 as in V1 B2–5 D1.2.

4 ^{b}) D7.8 as in text; D9 पांडवस्य महात्मनः (influenced by reading of D4 S!); D10–12 °स्विन्नौ as in B1.5 m Dn D5.6; T2–4 °स्विन्नः as in Ñ1 V1 B3–6.

5 ^{a}) D9–12 T2–4 उग्रा as in V1 B3–6 Dn D5.6; D7.8 as in text. — ^{b}) D9–12 T2–4 as in V1 B4–6 Dn D5.6. —^{c}) D7 as in Ñ1 Dn D4; D8 T3 as in text with S; D9 हत्वा रणे रिपून्सर्वान् (cf. B1, D3); D10.11 T2.4 as in V1 B2–6 D1.2.5.6, वृषपर्वेण, which is read also in D12, but with यावचैवेन above the line, and with marginal gloss: क्वचिद्यौवनाश्वेति पाठः. Devabodha and Nīlakaṇṭha gloss राज्ञा by वृषपर्वणा, which indicates at least that they did *not* read वृषपर्वेण before it; this is indeed excluded by other considerations. It may be that the various readings of Ś1 K Ñ1 Dn D4.7 conceal a patronymic (भावयव्येन? cf. PW. s. v. भावयव्य) which was found in the original.

6 ^{b}) D7–9 as in text; D10–12 as in B2m.4.5.6m Dn D1m.3.6 G1.2.6; T2–4 साह्यो मयि (T4 °या) (cf. B1).

7 ^{f}) D7.8 as in text; D9–12 T2–4 as in V1 B3–6 Dn D5.6.

8 = (var.) 6. 7. 40: cf. Matsya 121. 24^{a}–25^{b}; Brahmāṇḍa 1. 18. 23^{c}–24^{d}; Vāyu 47. 22^{c}–23^{d}; Padma 1. 3. 59^{c}–60^{b}. — ^{c}) D7–12 T2–4 as in Ñ1 V1 B2–6 Dn D1–3.6. While the S reading नगराण् seems at first sight attractive as a *lect. diff.*, (1) it is weak and pleonastic with गिरिः in the next pāda; and (2) M1 नगवान् may point to भगवान् as original even of S. My guess is that नगराण् was originally due to a copyist with literary aspirations.

9 = 6. 7. 41^{cdef}: cf. Matsya 121. 25^{c}–26^{d}; Brahmāṇḍa 1. 18. 25^{a}–26^{b}; Vāyu 47. 24^{a}–25^{b}; Padma 1. 3. 60^{c}–60^{d}.

10 ^{d}) D7.8.10–12 as in text; D9 T2.3 as in V1 B6 S; T4 as in Ś1 (nearly = text).

11 11^{ab} = 6. 7. 42^{ab}: cf. Matsya 121. 28^{cd}; Brahmāṇḍa 1. 18. 28^{ab}; Vāyu 47. 27^{ab}; Padma 1. 3. 62^{ab}. — ^{b}) D7.8 as in D3.4; D10–12 T2–4 as in K2–4 V1 B Dn D1.2.5.6 T1; D9 चित्राश्रापि. — ^{d}) D9 T2–4 as in Ñ1 V1 B1m.2–4.6 D1.2 T1. दृष्टान्ततः (so also D7.8.10–12) according to Devabodha means "not according to a pattern, matchless"; perhaps rather, "not by way of example", not with the idea that it should be imitated by others (?). Nīl. glosses merely: शास्त्रसिद्धान्ततः.

12 = (var.) 6. 7. 42^{cd}–43^{cd}. With 12^{ab}, cf. Matsya 121. 29^{ab}; Brahmāṇḍa 1. 18. 28^{cd}; Vāyu 47. 27^{cd}; Padma 1. 3. 62^{cd}. With 12^{cdef}, cf. Padma 1. 3. 63. — ^{a}) D9 T2–4 स्वर्गं as in B6 (alone of MSS. included here, but B7.9 also read thus). — ^{d}) D9–11 T2–4 as in V1 B1.2.4–6 Dn D5.6 G5. — ^{f}) D9–11 T2–4 as in B1m.3–6 Dn1 D5.

13 13^{ab}=(var.) 6. 7. 43^{ef}: Padma 1. 3. 64^{ab}. — ^{c}) D7–11 T2–4 text. But possibly सत्रं may be a misreading for मत्तुं, anticipating सत्र- in the next line. The readings of Ś1 K2.4 G1 (and M2) look somewhat in this direction. — Correction! In the Crit. App., for "K मंत्र" read "K4 मंत्र".

14 ^{b}) D7.8 °सहस्रश: as in D4; D9–11 T4 as in K3 V1 B1.3–6 Dn D3.5.6. — ^{d}) D7 इष्टसं° (nearly as in K2); D8 शिष्टं सं°; D9 as in text; D10.11 T2–4 as in K3 Ñ1 V1 B Dn D1.3.6; D12 also as in these last, but margin as in text.

15 ^{a}) D7.8.10.11 T2.4 as in Ñ1 V1 B1–5 D; D9 T3 as in text (with Ś1 K B6 S). — ^{b}) D9 चितयश्चाति°; D7.8.10.11 T2–4 चैत्यां(T3 °त्या)श्चाप्यति°.

16 ^{e}) D10–12 T2–4 as in B D5.6. — ^{f}) D7 as in text; D8–11 T2–4 as in V1 B Dn D3.5.6. — D8–12 T2–4 ins. 33* with V1 B D (except D4). (Not in D7.)

18 ^{c}) D10.11 T4 as in N1 V1 B1.3 Dn D5.6; D7–9 T2.3 as in text. — ^{d}) D9–12 T2–4 as in V1 B D (except D3.4); D7.8 as in text. — After 18, V D7–12 T2–4 ins. 34* as in V1 B D T1 G3–6.

20 ^{b}) D7.8 as in text; D9–11 T2.3 as in Ñ1 B Dn D2.5.6 G3 M1; T4 as in T1 G4–6. I am not sure that we should not read यथैव भा: with Ś1. — ^{c}) D7.8.10–12 T4 as in Ś1 K V1 B4 Dn D3.5; D9 T2.3 as in G2 (T3 देव्या). — ^{d}) D7.8.10.12 T4 as in Ñ1 B1.2.4 D; D9 T2.3 as in V1 B3.6 (D9 by transp. परमं बिभ्रती); D11 as in text.

21 ^{a}) D10.11 T2–4 अभि° as in V1 B4.6 Dn D5.6; D9 अति°; D7.8 प्रति° as in text. — ^{d}) D9–11 T2–4 as in V1 B1.3.4 Dn1 D5.6.

22 ^{c}) D9–11 T2–4 as in V1 B3–6 Dn D3.5.6 M2; D7.8 as in text. — ^{d}) D9–12 T2–4 as in V1 B3.5.6 D3.5.6 (T2.3 विचित्रा°. T2 °वीथिका); D7.8 as in text.

23 ^{b}) D7–9 मणि° as in text; D10.11 T2–4 रत्न° as in V1 B1.3.4.6 Dn D5.6. D7.8 °तोरणा as in K2 D3.4. — ^{c}) D9–11 T2–4 °चित्रा as in V1 B (except B2) Dn D5.6; D7.8 as in text. — ^{d}) D7–9 as in Ś1 K Dn2 D3.4; D10.11 as in D5 (corrected in D11 to text); T2–4 as in text.

24 ^{a}) D9 दशार्हो वा (for न दाशार्हो); D7.8 as in text; D10.11 as in B3 Dn D5.6; T2–4 as in B6 T1 G5.6. — ^{c}) D9–11 T4 as in V1 B (except B2) Dn D5.6; D7.8 T2.3 as in text.

25 25^{b} and 25^{d} transp. in D7, as Ś1 K1–3 D3.4; all others as in text.

27 ^{b}) D7.8 as in Ś1 K B1.2 D1.2.4; others as in text. — ^{c}) D7.8 as in K1 D3.4; D9–11 as in text; T2.3 as in T1; T4 पत्रचित्रांतां. — ^{d}) D7.9 °लमया° as in text; D8.10–12 T2–4 °लो(T2 °रो)ज्वला° as in B1.3.5 Dn D5.6 T1.

28 ^{a}) D7.9 पद्म° as in text; D9 T4 हैम° as in V1 B2.4 D2; D10.11 T2.3 हैम° as in B3.5 D (except D4) G3.5. — ^{b}) D7.8 as in K Dn2 D3.4 G3; D9 T2.3 as in V1 B3.4.6; D10.11 T4 as in text. — ^{d}) D7–11 T2–4 as in V1 B2–6 D.

29 ^{a}) D7–11 T2–4 as in V1 B D (D3.9 T2–4 as in Dn2). — ^{b}) D7–11 T2–4 as in V1 B Dn D3–6. — ^{c}) D7–11 T2–4 as in V1 B3–6 Dn D3–6. — After 29, D7–12 T2–4 ins. 36* as in V1 B D.

30 ^{ab}) D7 as in text; D8 lacuna; D9–12 as in V1 B1 (second time).3.6 Dn D3.5.6; T2–4 as in B1 (first time) D1.2. — ^{cd}) D7 T2–4 as in text; D8 lacuna; D9–12 as in B1 (second time).3.5 Dn D3.5.6 (D9 for 30^{c} ते ज्ञानरत्नां नित्यं). — Since D1.2 have a peculiar reading in 30^{cd}, the only MS. with which T2–4 agree in the *whole* of this verse is B1 (first time).

32 ^{b}) D9 as in V1 B3.6; D7.8.10.11 T2–4 as in text. — ^{c}) D9–11 T3.4 (T2 lacuna) as in V1 B (except B2) Dn D5.6.

33 ^{a}) D10.11 T2–4 as in V1 B D (except D4); D7–9 as in text.

34 ^{c}) T2.3 as in K2 T1 G1–5 M1; D7–11 T4 as in text. — ^{d}) D10 T4 as in B D1.2.5.6 T1 G1.2 M2; D7–9.11 T2.3 as in text.

1 D9.11 ins. 38* as in S (D11 om. lines 7–8 as in G1). — ^{ab}) D9–11 T4 transp. as in Ñ1 V1 B3–6 Dn D5.6; D7.8 as in text. T2.3 चक्रे तत्र as in B1.2 D1.2; D7–11 T4 तस्यां. D7.8 as in Ś1 K D3.4; D9–11 T2–4 as in text. — ^{c}) D7–11 T2–4 as in V1 B3.4.6 D (except D1.2) (D7.8 स for तु as in D4).

2 ^{a}) D7–11 as in V1 B3.4.6 Dn D3–5 (D9 आज्येन, and °नाथ as in B6); D12 as in D6; T2.3 as in B1.2; T4 घृतेन पायसेनैव (blend). — ^{b}) D7–11 T2–4 as in V1 B D. — V D7–12 T2–4 ins. 40* and 41* as in V1 B D. Lines 2–3 of 41* are found in all MSS.

except Ś1 K Ñ1 T1. Since it mentions meat as eaten by Brahmans, it is possible that the isolated T1 (which contains the preceding line, not found in Ś1 K Ñ1) deliberately omitted it for this reason, which would however hardly explain the omission in Ś1 K, since precisely in Kashmir, Brahmans traditionally claim the right of eating meat! — ^{c}) D9 T4 as in B1.3.5.6 (originally also D7, corrected to text; T3 उपारैः; D8.10.11 T2 as in text). — ^{d}) T3 as in B1.2 D1.2; D7–11 T2.4 as in text. — V D7–11 T2–4 ins. 42* as in V1 B (except B2) D S.

3 The haplographic omission of 3^{a}–4^{b} in Ś1 B2 may have occurred also in the original of K3, which lacks 4^{ab} and agrees with non-K readings in 3, suggesting that it interpolated this stanza from a non-K source.

4 ^{a}) D8 as in Dn1 D1.2; D7.9–11 T2–4 as in text.

5 ^{d}) D7.8 as in K3 D4; D10.11 as in B1m Dn D3.5.6; D9 T2–4 as in text.

6 ^{a}) D7–9 transp. as in Ś1 K D4; D10.11 T2–4 as in text.

7 ^{d}) T2–4 as in T1; D7–11 as in text.

8 ^{b}) D10.11 T3.4 as in Ñ1 V1 B (B2 om.) D (except Dn2 D4) (D11 corr. सार्चिमा°); D7–9 T2 as in text (with Ś1 K2–4 Dn2 D4). — ^{c}) T2–4 as in K4 (and nearly as in D3); D7–11 as in text. — D9 ins. 43* as in S (D9 आत्रेयै कंडज°, closer to G4.5 than to any other MSS.).

10 ^{a}) D7–11 T2.3 as in Ś1 K V1 D3–5 G6; T4 as in text. — ^{d}) T2–3 कृष्ण- (nearly as in B2 D1.2); D7.8.10 T4 अर्णी-; D9.11 अणि-; D^{G1} आर्णी- as in text. It seems to me almost certain that आ- must be read, and doubtless also -र्णी-. In 1.57.77 and 101.21 Sukthankar adopts अ-, but against the best MSS. (especially in the latter place).

11 ^{a}) D7.8 as in text, with K3; D9.10 T4 त्रैवलि° as in most of N; D12 as in Ś1 D6; D11 त्रिवामि°; T2 दामोष्णाश्चिवणश्चैव; T3 दामोष्णिश्चिवणिश्चैव. The form adopted in the text actually occurs as an ancient ṛṣi-name (see PW, s. v.). All the other readings seem to be based on it. Note that S, while clearly secondary, supports the consonant ष्ण्. — ^{d}) D9 as in text, with Ś1 K1.3.4 (the dual is not likely to have been substituted secondarily for a singular); D7.8. 10.11 as in Ñ1 V1 B D (D10.11 शा° as in B6 D5.6); T2 स्वादिरः; T3 सादिकः; T4 सात्विकः. These last forms show efforts to emend a name which is apparently unknown in either its N or S forms.

12 ^{a}) D7.8 चल° as in Ś1 D4; D9–11 बली° as in B2.3.6; T2–4 वेला- (T2 °वाकः as in text, T3 °वको, T4 °पाकः). T4 सत्यपारः (cf. B1 °पालः) for शिनीवाकः. — ^{b}) D7.8 मृत्यु° as in K3 D4; D9–11 T2 सत्य° as in K1 B2.3 Dn1 D3.5.6 (T2 -वालः for -पालः); T3 as in Ñ1 B4.5 Dn2 D1.2; T4 शिनीवाकः (cf. B1).

15 ^{b}) T2 as in V1 B4.6; T3 also based on this (corruptly, कौनटः); D7–11 T4 as in text.

16 ^{a}) D7.8 as in Ś1 K D4; D9–11 T2–4 as in V1 B3–6 Dn D3.5.6. — ^{c}) D7.8 as in K1.4 D4.

17 ^{a}) T2.3 as in B4.6; D11 as in S; D7–10 T4 as in text.

20 After 20^{ab}, V D7–11 T2–4 ins. 46* as in V1 B D T1 G1–3.

21 ^{a}) D7–11 as in Ñ1 V1 B4m Dn D3–6. — ^{b}) D7–11 पुलिंद° as in Dn D3–6. — ^{d}) D9–11 transp. सह and च as in Ñ1 V1 B3.4m.5 Dn D3.5.6; D7.8 as in text. — For stanza 21, T2–4 subst. 47* with B1–4.6 D1.2, reading almost as in B6 (slight variants). — V D7–11 T2–4 ins. 48* as in N (D7.8 with v.l. as in D4).

22 D7.8 transp. 22^{ab} and 24^{ab} as in Ś1 K1.3.4 D4.

23 ^{d}) D7.8 सुरथो as in text; D9 T2 मरुश्वा° as in B6; D10.11 T3.4 पु- (D11 पू-, T3 रु-) रुश्वा° as in B D (except D4). [As in 3. 102. 13^{b} and elsewhere, we should read °कर्शनः for °कर्षणः. — S. K. B.]

24 ^{b}) T2.3 as in B1.4 D1.2, but with °भूत° for °कृत°. — ^{c}) D9 T2–4 as in Ñ1 V1 B D1.2 (T2.3 °ह° for °घ°); D7.8.10.11 as in text.

25 ^{b}) D10.11 T4 as in B5 Dn1 D3.5.6; D7–9 T2.3 as in text.

26 ^{a}) D7.8 as in Ś1 K D2.4 T1 G6; D9–11 T2–4 as in text.

27 ^{b}) D10 as in Ś1 Ñ1 V1 B2.4 Dn1 D3.6, सत्यक°; D11 सात्यकेश्च; D7–9 T2–4 as in text, सात्यकि°. The variant सत्यक° has every appearance of being a *lectio facilior*, since Satyaka is the 'son of Śini'; some copyists may well have been influenced, too, by the fact that Yuyudhāna (who must be meant by Sātyaki) is mentioned below in 29^{d}. Such

careless duplications, in lists of names like the present, are however not rare in the epic. Yuyudhāna may also be called 'son of Śini' (see Sörensen). The agreement of K, S, and a considerable number of B and D MSS. on the *lectio difficilior* is not likely to be accidental. — ^{e}) D7.8.10 कैकेयाश्च as in K3 B2–4.6 D; D9.11 T2–4 as in text. D7–9 महावीर्या as in Ś1 K D4 G1.2. — D7–11 ins. 51* as in Dn D3–5. It is not in V D12 T2–4. — V D7–12 T2–4 ins. 52* as in K4 V1 B D1.2.6 S.

28 ^{a}) D10.11 ये च as in B2.4.5 Dn D3.5.6; D7–9 T2–4 as in text. — ^{b}) T2.3 as in V1 B6.

29 ^{d}) D7–9 T2 as in Ś1 K1.2.4 Ñ1 V1 D4; D10.11 T3.4 as in text. — After 29, the insertion 53* (as in V1 B1.2.4.6 D) is found in V D9–11 T2–4; not in D8; in D7 written and deleted. In variants, D9 T2–4 agree with B D1.2, while D10.11 agree with V1 Dn D4–6.

30 After 30, D7–11 T4 ins. 55* as in B1–5 D S; not in V2 (lacuna V3) T2.3.

31 ^{d}) D7.8.10 as in text, with B3 D3.6 G2–5 M; D9 सम्यक्काल°; D11 as in K3; T2 सम्यताल°; T3.4 as in K2.4 B6 Dn.

32 ^{a}) D7–10 T2 लये as in K1.3.4 Ñ1 V1 B2.4.6 D4 G5.6 Cd; D11 T3.4 as in text. — Correction! In the Crit. App. on 32^{a}: for "Cn" read "Cd". — ^{b}) D7–11 T2.3 as in Ś1 K1.3.4 B1.2m.3.6 Dn2 D3.4.6; T4 as in D1.2 G1. On कृतनिश्रमाः of text cf. 1. 127. 24^{a}; there also many MSS. substitute the commonplace निश्चय- for the uncommon but appropriate निश्रम- 'practice'. — ^{d}) D7.8.10 गंधर्व- as in K3.4 V1 B1–4 Dn D3–6; D9.11 T2–4 as in text. D9–11 T3.4 नदा as in V1 B1–3 Dn D1–3.5.6; T2 तथा as in B4.6; D7.8 जगुः (as in text).

34 ^{b}) D7.8 as in Ś1 K; D9–11 T2–4 as in text.

1 V D7–12 T2–4 ins. App. I, No. 2 (Vimalabodha glosses two of these verses).

3 ^{b}) T3 as in Ñ1 V1 Dn; D7–11 T2.4 as in text. — V D7–11 ins. 60* as in V1 B D S (var. T2.3 as in B1; all अर्च्य° as in V1 B1 D5.6 G M2).

5 V D7–12 T2–4 ins. 61* as in V1 B D. — V D7–12 T2–4 ins. 62* as in V1 B D S (T2–4 with var. as in B1.3.4.6 D1.2m G2).

7 ff. A passage greatly resembling this is found in the Rāmāyaṇa, 2. 100 (ed. Krishnacharya and Vyasacharya, Bombay, 1911) = 2. 109 (ed. Gorresio). This chapter has 77 stanzas in the former edition, 66 in the latter. About 37 stanzas are parallel stanzas of our chapter; these are identified in the Crit. App. under each stanza. Here will be added the variants of the Bombay edition of Rām. (sometimes also of Gorresio's ed. when these seem important).

9 ^{d}) Rām. as in S, but transp. च न; Gorr. as in G3–5.

10 ^{d}) Rām. सर्वान् for सदा.

12 Vimalabodha has this st., before st. 11 as in G2(!), and reading in 12^{a} as in D1.2, in 12^{b} as in B2, in 12^{c} as in M1, in 12^{d} as in Ś1 Ñ1 B3.5. Between 12^{c} and 12^{d} the original certainly had hiatus, which is avoided in many MSS. by various alterations.

13 ^{a}) षट् ते, Ñ1 and S. Counting the prince as one, the political प्रकृतयः are seven; "six" refers to the others. The change to सर्वा (chiefly B) or सप्त (Ś1 and most of K and D) is rationalizing and due to copyists who thought the number "six" must be wrong.

14 ^{a}) D7.8 as in text; D9 lacuna; D10.11 T4 as in Ñ1 V1 B D; T2.3 कच्चित्रिक्रुतिकैर्धूर्तैः, nearly as in T1. Rām. कच्चिन्न तर्कैर्युक्तया (Gorr. तर्कयुक्ता) वा. — ^{c}) T2 as in G4 M. Rām. त्वया as in T1 G2–5. — ^{d}) Rām. बुध्यते तात मंत्रितं (Gorr. बाध्यन्ते तात मानवाः). — V D7m. 9–11 T2–4 ins. 63*. After this, T2–4 repeat 14^{cd} (cf. repetition of this in B6 before 63*; B9 also repeats the same line, in position as in T2–4).

15 ^{d}) Ca as in text. — According to P. P. S. Sastri's edition, p. 25, foot-note 3, three of his MSS. read 15^{cd} as in Cv.

16 ^{a}) Ca बुद्धाः (शुद्धा इति वा पाठे, cf. v. l. of 16^{b}); D7.10.11 T4 as in Ś1 K3 V1 B D (except D1.2) G4; D8 as in D1.2; D9 बुद्धौ; T2 -नादै; T3 -ना वै. Construe बुद्ध्या with शुचयो. This rather recondite *lect. diff.* (found in Ñ1, K4, and most of S) was easy to alter first to बुद्धाः (D1.2 Cd), and then further to वृद्धाः. — ^{b}) D7–9 Ca as in text; D10.11 T2–4 as in V1 B3.4.6 Dn D3.5.6. Cd cites शुचयः and जीवितक्षमाः (both as in text).

17 ^{a}) Rām. as in S (but Gorr. मन्त्रमूलो हि विजयो). — ^{b}) Rām. as in text (but Gorr. राज्ञो). — ^{c}) D7–9 and Rām. (Gorr.) as in K3 G6 (D9 सु- for सु- as in M2); D10 T4 as in V1 B4.5 Dn1 D3.5.6; D11 °संवृत्त°; T2 as in D4; T3 as in text; Rām. (Bombay) as in D1.2 T1 G2–5. — V D7–11 T2–4 ins. 64* (in T2.3 after 18^{ab}).

18 ^{a}) Rām. as in G1–4 (but Gorr. as in text). — ^{b}) T4 and Rām. (Bombay) प्र- as in M1 (but Rām. Gorr. as in text).

19 ^{d}) Rām. राष्ट्रं न यरि° (but Gorr. as in text).

20 ^{d}) T2–4 and Rām. as in S.

21 ^{b}) Rām. प्रत्यक्षास्ते (cf. S) ऽविशङ्कया (Gorr. °ङ्किताः.) — ^{cd}) B7.9 (but not V!) omit as in V1 B6. For 21^d, Rām. मध्यमेवात्र कारणम् (cf. 65* in S!). The stanza is found in Vimalabodha's comm., which reads चात्र in 21^d and glosses: एतेषां मध्ये असंसृष्टं नीतिदोषाय भवति क्रियमाणं च गुणवत् संसृष्टं भवतीति. — V D7–11 T2–4 ins. 66* as in V1 B D.

24 ^{a}) Rām. सहस्रान् as in G5 M2. — ^{b}) Rām. as in S (but Gorr. as in text). — ^{d}) Rām. महत् as in G2, but Gorr. वचः.

25 ^{a}) Rām. transp. as in S (except G2); so also D9. — ^{b}) Rām. (Bombay) as in text, but Gorr. as in S (except G2).

26 ^{b}) Rām. दक्षो for दान्तो, but Gorr. as in text.

28 ^{b}) D10 प्रतिपत्तश्च, partly confirming °यत्तश्च of Ś1 K1 D4. The readings of most of N and of S look like independent *lectiones faciliores* for the rather rare pple. of प्रति-यत् ("ready, in a state of preparedness"). Cd cites प्रतिपन्नः (=सावधानः).

29 ^{c}) Rām. (Bombay) and T3 as in G3.5.6 M (but Gorr. अनुप्रासः). V2 D7.8 T2 as in text; B7–9 D9–11 T3 as in B2.3.6 Dn1 D3.5.6.

31 ^{b}) T2.3 as in S.

32 ^{c}) Rām. (Bombay) as in D1 (but Gorr. as in text).

34 ^{b}) D7.8 as in text; D9 as in B3.6; D10 T4 as in V1 B4.5 Dn D3.5.6; D11 °मुद्देजये:; T2.3 as in B1 (T3 °श्रोत्विजिनां). Rām. °मुद्देजितप्रजं (cf. M), v.l. °मुद्देजिताः प्रजाः. I have little doubt of the original form as in text: it is a *bahuvrīhi* agreeing with मन्त्रिणो and was misunderstood by later copyists.

35 ^{c}) Rām. as in text, but Gorr. उग्रं; Vimalabodha उग्रं.

37 ^{c}) D11 T2 Rām. as in text: "whose great deeds are revealed."

38 ^{d}) Rām. विलम्बसे, but Gorr. as in text.

39 ^{c}) Rām. कुप्यन्ति दुष्यन्ति (as in G3 M2).

40 ^{d}) Rām. समाहिताः.

42 ^{d}) T2.3 भृतो (as in most S) °बहु (as in T1); T4 as in text.

46 ^{b}) T2.3 as in B1–4 D1.2; T4 as in text.

47 ^{d}) B9 D9 T2.3 as in V1 B6 T1; T4 as in text. — V D7–11 T2–4 ins. 69* as in V1 B D T1.

49 ^{a}) D9 Ca as in Ś1 Ñ1 V1 B3; T2.3 as in B2.6 D2.

50 ^{a}) T2.3 as in B1; V2 T4 as in B2 D1.2.

54 ^{a}) T2.3 as in K1 (and T4 nearly so, °ज्ञावं). — ^{b}) T3 as in Ś1.

56 ^{d}) D11 orig. as in text, changed to reading of S.

58 ^{d}) Vimalabodha has this stanza, reading in 58^d as in B1 D1.2 S.

61 ^{d}) Correction! In the Crit. App. (line 4), for "G1" read "G2", as the MS. reading धान्येन च सुपूजितान्.

63 ^{a}) T2–4 as in B3.5 D3.5.

66 ^{b}) T2.3 as in S (except G4.5); T4 as in text.

68 ^{c}) B8 D7 (corr., for orig. प्रत्ये-) Ca प्रतिकं च as in text (with Ś1 B8m D6 *sup. lin.* Cd); note also B1 S प्रति-. The word means doubtless "apiece" (so Cd); derived from प्रति. [Devabodha's explanation runs thus: शतं प्रति एकैकं प्रतिकम्, अथ वा कं शिरः प्रति प्रतिकं प्रतिपुरुषमित्यर्थः । His alternative explanation which favours the rendering "apiece" ignores the current idiomatic use of प्रतिकं, which seems to underlie his first explanation, and to which Kātyāyana had drawn attention in his second Vārttika to Pāṇini 5. 1. 25. The word वृद्धि is explained as उत्तमर्णेन मूलातिरिक्तं ग्राह्यम्, i. e., the 'interest'. This hundred which is to be given as a 'relief' loan *deserves* only one (Kārṣāpaṇa) as interest, and that is the main point, and not the giving of only one hundred to each needy farmer. "Pratikam" therefore means "Kārṣāpaṇikam", and this sense of the word is already registered in PW. — S. K. B.]

69 ^{d}) Rām. हि for ऽयं.

70 ^{a}) Ca cites शुचि-. Vimalabodha has this stanza, reading शुचिकृतः (gloss: उत्कोचादिग्रहणेन ये

राजकार्यलोपं न कुर्वन्ति ते शुचिकृतः).

71 ^{c}) V2 ग्रामाणां च as in B1–4 D1.2.

72 "I hope that former robbers (text with Ś1 K1.4 M2, supported by Ñ1 and essentially by K3; "men with criminal records") move . . . with people to watch them and pursued by a (police–) force," i. e. that they are kept under surveillance.

73 ^{a}) V2 as in Ñ1.

84 ^{b}) T2–4 as in B1 D1.

85 ^{d}) B8 D7.8.10 as in text; D9 as in B2; D11 त्वयानघ; V4 B7 as in K1.2 B6m D2–6; V2 B9 as in V1 B1; T2.3 as in S; T4 तयाभृताः (cf. K4). It is possible that आहृताः is meant; but I understand हृताः as meaning "won," either = "conquered" or "captivated, fascinated" (so Cn).

86 After 86, V D7.8.10.11 T2–4 ins. 72* as in V1 B D (except D6) T2–4 (v.l. as in B D1.2).

90 ^{b}) Rām. तापसान्दे- (Gorr. °न्दै-) वतातिथीन्. — V B7–9 D7–11 T2–4 ins. 73* as in V1 B D (2^{d} line omitted in B9 D8, margin in D7; B7.8 D7.9–11 T4 अभि-, T2.3 अति-).

93 ^{c}) Rām. अपृष्टः, v.l. and Gorr. अदृष्टः. — ^{d}) V2 मोहादुच्यते.

94 ^{a}) B9 T2–4 दृष्टो; D7–11 दुष्टो. — For 94^{ab}, Rām. गृहीतश्चैव पृष्टश्च काले पृष्टः सकारणः (Gorr. different). — After 94^{ab}, T4 ins.: कच्चिन्न मुच्यमानः स बुध्या राष्ट्रं न सीदति (cf. 92^{b}). — ^{cd}) Rām. °ते चोरो धनलोभान्न°.

95 ^{a})Rām. as in T1 G3.

96 ^{d}) Rām. पञ्चवृत्तिताम् for क्षिप्र°. — D11 orig. as in K2.4 Ñ1 V1 B1, changed to reading of S.

97 ^{b}) Rām. मन्त्रणं for चिन्तनम्.

98 ^{a}) Rām. मङ्गल°. — ^{b}) Rām. प्रत्युत्थानं च मर्वनः. — V D7–11 T2–4 ins. 74* as in V1 B D.

99 ^{b}) Rām. सफलाः क्रियाः.

106 D9.11m ins. 76* as in S (except G1.6). — ^{d}) I feel that both the singular दीयते and the dual °सर्पिषी are too widely recorded to be questioned. The variants in each case look like attempts to correct the syntax, which is indeed loose, yet comprehensible in popular style. The verb comes first and is singular because the author is thinking of the donation as a unit. D7.8 T4 दीयेते; D9–11 T2.3 °षते. D7–11 T2–4 °सर्पिषी.

112 ^{b}) D8 सर्वं as in Ñ1 V1 B4.5; D8.11 T2–4 सर्वं-; V2 D7 as in text.

113 After 113, V D7–11 T2–4 add 77* as in V1 B D. After this, D7.8 transpose 116 as in D4 (G1.6).

115 ^{c}) V2 T2.3 as in D1.2 T1; but T4 as in text.

2 ^{c}) It seems pretty clear that the original had a vocative with a 3d person verb. Such incongruence is by no means unknown from the earliest times; see *Vedic Variants* 1 pp. 195 f., 230 ff.; 3 pp. 123 ff.; Emeneau, *Jambhaladatta's Version of the Vetālapañcaviṁśati*, p. xxii. The inconsistency is removed secondarily by making the verb 2d person in Ś1 V1 (and, with more extensive changes including nominative subject [!], in T1); by making the subject nominative in various MSS.

4 After 4, D9–11 ins. 78* (D9 omitting st. 5 and 6); the same ins. in D7m after 5^{ab} as in D4; V2 T2.3 subst. 78* for 6^{ab} as in D1.2.

7 ^{c}) Correction! In the Crit. App., for "D4 G" read "D4 G4".

12 After 12^{ab}, D7–12 T3 G7 ins. 79* as in Ś1 K2.4 B1m.2.4.5 Dn D2–5.

2 = (var.) Hari. 3. 41. 46^{cd}–47^{ab}: Matsya 161. 39; Padma 5. 42. 37^{cd}–38^{ab}.

3 = (var.) Hari. 3. 41. 47^{cd}–48^{ab}; Matsya 161. 40; Padma 5. 42. 38^{cd}–39^{ab}. — ^{b}) V2 T2.3 (*inf. lin.*) as in Ś1 B1 D2 S.

6 After 6, all N MSS. except Dn3 ins. 80*. Is the reading of M in 6^{f} connected with the first part of this line? If so, perhaps it should be accepted as part of the text. Note that all S MSS. except G3 M omit 13^{ab}, which G3 transposes to follow 80*. — ^{c}) सोमयुज्, "employing Soma".

8 ^{c}) D7–9 T2–4 as in B1–3.5 D1.2; D10 as in D3.5. — ^{f}) D7–9 as in Ś1 K D4; D10.11 T2–4 as in B D (except D4).

9 ^{d}) B7 T2.3 as in B1–3 D1.2.

10 After 10^{a}, V2 D7–11 T2–4 ins. 82* as in B (except B6) D T1.

11 ^{a}) Correction! In the Crit. App., for "N1" read "Ñ1". — ^{c}) T2.3 as in T1; T4 कृत्वाश्चोदार° (cf.

V1). — D5 ins. 82a* as in S. [Correction! The reading कुर्यांकुन्तः—a word found in no MS.—has crept into the text through pure oversight. The Crit. App. gives the readings of all MSS. collated. A choice is difficult. Edgerton is now inclined to adopt the reading of the Vulgate (which moreover should be कुर्यावलः, same as in the B MSS. (not °वलः as printed) but he considers the last two, perhaps the last three, syllables as doubtful. — V. S. S.]

16 ^{c}) V2 T2.3 as in D1.2; T4 as in text.

19 Correction! In the Crit. App., line 10, for "althogh" read "although". — After 19, T2.3 ins. 85* as in D1.2; V D7–11 T2–4 ins. 86* as in all MSS. except Ś1 K Ñ1.

20 ^{b}) In this ritualistic context, स्तोमाः is certainly the true reading: ताराः was due to interpretation of ग्रहाः in its astronomical instead of its ritualistic sense.

22 ^{d}) वृत्र- is adopted rather than वृत्र- in accord with the usage of this edition, which is supported by most MSS. here and elsewhere.

23 23^{cd}–24^{ab} = (var.) Hari. 3. 42. 16; Matsya 161. 54^{cd}; Padma 5. 42. 78^{cd}.

24 ^{d}) D7 as in text, with Ś1 K Ñ1 D4. The 3 dual perfect form of आ-या gave trouble to later copyists.

25 ^{b}) V2 D8 T2.3 as in text, with Ś1 K1.3 B3 D1.2.4 T1.

26 ^{a}) Correction! In the text delete wavy line under या in मया. — ^{c}) D7–9 T2.3 महाराज as in text, with Ś1 K Ñ1 B2.3 D1.2.4.

8

5 = (var.) Hari. 3. 41. 54^{cd}–55^{ab}; Matsya 161. 47; Padma 5. 42. 45. — After 5, Dn3 D7.8 ins. 88* with B1 m.6 Dn D4.5. (Not in T2–4.)

6 = (var.) Hari. 3. 41. 55^{cd}, 56^{ab}; Matsya 161. 48; Padma 5. 42. 46. — ^{d}) The reading of Ś1 K D4 seems to derive support from the reading of S in 89* (line 2), and perhaps should be adopted in the text.

7 ^{d}) V2 B3 as in B1 D2; T2.3 as in D1.

8 ^{c}) D7–9 T2.3 substantially as in text, तुरयः (D8 द्रु°, T2 पु°, T3 उ°; D7 °ग्नः).

9 ^{a}) D7.8.10.11 as in D5. — ^{d}) I am quite confident of पृथ्वक्षो ("broad-eyed"), though it is found only in Ś1; the S reading seems a corruption of it, and the vulgate पृथुलाक्षो is a synonym.

11 Instead of तथा in 11^{a}, it is quite likely that the original contained three syllables, making a hypermetric pāda; but the great variations in the MSS. defy reasonable reconstruction on such lines. (Possibly तपोऽथ with K2.3 B1?). — For 11^{ab}, D9 substitutes 90* substantially as in B3, and T2.3 the same, substantially as in D1.2. — After 11, D7.8 T3 ins. 91* (D7.8 as in D4; T3 as in K4 but with पु- for पृ-).

12–13 12^{cd} and 13^{ab}: D7.8 T3 as in D4 (T3 रुपद्° in 13^{a}).

14 ^{b}) V2 G7 as in M2. — ^{c}) Correction! In the Crit. App., for "N1" read "Ñ1".

15 ^{b}) V2 D7.8 T2.3 as in Dn2 D2.4; D9 द्विर्गन्धः (nearly as in text); D10.11 as in Ñ1 B2–6 Dn1 D3.5.6; T4 as in V1. — After 15, V D7–11 T2–4 ins. 92*, as in N (except K1.4 D4).

16 After 16^{ab}, V D7–11 T2–4 ins. 93*, as in N (except K4). (D7–9 as in K1–3 Ñ1; T2.3 अंशुमांश्च. T3 अशुद्, *sic!* पृथुश्रवाः).

17 ^{a}) V2 as in B1. — ^{b}) D7.8 as in Ś1 K.

18 ^{a}) V2 T2.3 as in B1.

21 ^{cd}) = (var.) Matsya 273. 72^{ab}; Vāyu 99. 454^{ab}.

22 ^{ab}) = (var.) Matsya 273. 72^{cd}; Vāyu 99. 454^{cd}. — After 22^{ab}, V D7–11 T2–4 ins. 95* as in V1 B D T1. [(L. 1) T2.3 as in B2–4.6 D1.2.4 T1; T4 as in B1.5 D6. — Lines 2–3 = (var.) Matsya 273. 71^{cd}, 73^{ab}; Vāyu 99. 453^{cd}, 455^{ab}. — (L. 2) No variants as in D1.2 or as in T1.]

23 ^{a}) Correction! In the Crit. App. (line 1), for "N1" read "Ñ1". — ^{d}) D7.8 as in M; D9 T2.3 as in T1; D10.11 T4 as in Ñ1 V1 B1.3–6 Dn D2.5.6; D^{G1} as in G6; D^{G2} as G2 except धामा for धामाः. I take धर्मात्मा to be an obvious *lect. fac.* for धाम्ना; सह seems certain; and after that समन्त्रिणा seems the only possibility, though not found precisely anywhere (note K4 and G2, both very close). [K0 reads वासासहधर्मन्त्रिणा, which is not helpful. Is धामन् the name of the minister of Vṛṣādarbhi, or of another King who is mentioned along with his unnamed

minister; and, in the former case, is *समन्त्रिणा to be read as *स मन्त्रिणा? — S. K. B.]

24 ^{ab}) Cf. Vāyu 99. 455^{cd}.

2 St. 2–3 = (var.) Hari. 3. 41. 48^{cd}–49^{cd}; Matsya 161. 41–42; Padma 5. 42. 39^{cd}–41^{ab}.

7 ^{b}) V2 T2 as in B1.2.6 D1.2; D7.8 as in K2.3 Ñ1 D4; D9–11 T4 as in V1 B3–5 Dn D3.5.6; T3 lacuna; D^{G1} माल्यानिलेपनाः; D^{G2} G7 as in text, with G2 (G7 °पेणः for °पिणः): meaning, perhaps, "bringing along (with them)"? The other readings all seem to be *lectiones faciliores*. — Correction! In the Crit. App., for "S (except G2) °माल्यानुलेपेनाः" read "S (except G2) °माल्यानुलेपनाः".

9 After 9, all N MSS. except D11, but including T2–4, ins. 100* as in N; all S MSS. and D11 omit it.

12 Stanzas 12–16 = (var.) Hari. 3. 42. 10–14; Matsya 161. 78^{cd}–83^{ab}; Padma 5. 42. 72^{cd}–77^{ab}.

17 ^{cd}) = (var.) Hari. 3. 42. 15^{cd}; Matsya 161. 84^{ab}; Padma 5. 42. 78^{ab}.

20 After 20^{ab}, V D7–11 T2–4 ins. 103* as in V1 B D (T2.3 substantially as in D1.2), and D9 T2–4 ins. 104* as in B Dn; while only S MSS. (including D$^{G1.2}$ G7) have 105*. — After 20^{c}, D7–11 T2–4 ins. 106* as in N.

21 ^{a}) D11 as in K1–3 S.

24 D^{G2} G7 omit 24 and 108*, as in G2. — V D7–11 ins. 108* after 24^{ab} as in most MSS. which have it; T2–4 after 23 as in D1.2 (D8 omits line 3 of 108* and 24^{cd}).

10

2 ^{c}) खेचरी सा (so also V3 B7 D7.10.11 T3) would be a simple reading; but why should so many MSS. have changed it in such various and strange ways? Only Ś1 has our text exactly, but most of the best MSS. point to an ending °णां. The construction is indeed difficult; "having the moon-splendour of the khecarīs" seems forced, but to make the word depend on कैलासशिखर- hardly less so. [Ko, like D4 G2.4.5, reads खेचराणां, to which K1.2 also point. It can make good sense: "It shone with moon-splendour for all rovers in the sky". — S. K. B.]

4 = (var.) Hari. 3. 41. 50^{ab}, 51^{ab}; Matsya 161. 43; Padma 5. 42. 41^{cd}–42^{ab}. — ^{d}) V2.3 B7 T2 as in B1–4.6 D1.2; B8.9 D7–11 T3.4 as in text. V D7.8.10.11 T2–4 ins. 109* as in N; D9 and D^{G2} omit not only 109* but 5^{a}–6^{b}; D^{G1} and G7 with other S MSS. — Correction! In the text of 4^{d} delete the wavy line below मा in कुब्जमानेत्र.

5 = (var.) Hari. 3. 42. 8; Matsya 161. 70^{ab}, 72^{cd}; cf. Padma 5. 42. 67^{d}.

6 ^{ab}) = (var.) Hari. 3. 42. 2^{ab}; Matsya 161. 71^{cd}; Padma 5. 42. 67^{ab}.

8 ^{a}) D11 as in T1 G1.3–5 M. — ^{b}) V2.3 B7.8 T2.3 as in text.

9 = (var.) Hari. 3. 42. 4; Matsya 161. 73; Padma 42. 68. — ^{c}) V2.3 T2.3 as in V1. — ^{d}) The rare form गान्नि (Ś1 K4 Ñ1 T1 G6 M1, also D^{G1}, and intended in G4 M2) is replaced by various *lectiones faciliores*.

10 = (var.) Hari. 3. 42. 6; Matsya 161. 75; Padma 5. 42. 70. — 10^{d}–11^{b} and 111*: V2.3 D7.8 essentially as in Ś1 K. Note hiatus twice in 11^{b}, certainly in the original; avoided in various ways secondarily.

11 = (var.) Hari. 3. 42. 5; Matsya 161. 74; Padma 5. 42. 69. — ^{c}) For वर्गा, cf. 1. 208. 14: but the reading is quite uncertain in both places; here V2.3 वर्गा as in Ś1. — T2 ins. 112* as in S.

12 = (var.) Hari. 3. 42. 7; Matsya 161. 76; Padma 5. 42. 71. — ^{d}) Since only apsarases, no gandharvas, have been mentioned in the preceding, the reading of Ñ1 S is certainly original. The change is a simple *lect. fac.* which may have been made repeatedly in different texts.

17 ^{b}) T2 D^{G2} G7 शोणिताशः (cf. G2).

19 After 19, V D7–11 T2–4 ins. 116* (except that T2 omits first line). D7.8 have first line substantially as in Ś1 K4 (D7 margin inserts before this the version as printed).

21 ^{d}) V2.3 D7.8 as in text (with K Ñ1 M and nearly Ś1).

22 After 22, V D7–11 T2–4 ins. No. 3 of App. I with V1 B D.

23 राजन् occurs both times in 23^{a} and 23^{c} in T2

D^G2, as in text with Ñ1 B1 G3 M1; the others change to avoid the repetition.

11

1 After the ref., V D7–11 T2–4 ins. 117* as in all but Ś1 K Ñ1 (T2 agreeing with S in line 1). — ^{ab}) T2 as in S. — ^{d}) Correction! In the Crit. App., read 'ग्र वि' for 'ग्रवि'.

6 ^{d}) T2.3 as in S. — V D7–11 T2–4 ins. 118* with all except Ś1 K Ñ1.

7 ^{a}) T2.3 as in B4.6 D1.2; D9 as in V1 B1.

8 D^G2, like G3, as in text, not as in other S MSS., throughout the stanza. (T2–4 as in text.)

10 St. 10–12 = (var.) Hari. 3. 41. 51^{cd}–54^{ab}; Matsya 161. 44–46; Padma 5. 42. 42^{cd}–44^{cd}.

11 ^{ab}) D7.8 as in K4; D9–11 T2–4 as in Ñ1 V1 B D. — D9 T2 ins. 119* placed as in S; V D7.10.11 T3.4 ins. 119* as in Ñ1 V1 B D. (D8 omits 119* as in Ś1 K.)

13 For stanzas 13–28, cf. Hari. 3. 66. 32–42; Padma 5. 18. 53–65; Vāmana 24. 25–33.

15 After 15^{ab}, V D7.9–11 T2–4 ins. 121* as in V1 B D. (D8 lacuna, omitting also 15^{ab}.) D7–11 T2–4 ins. 122*.

16 ^{a}) B9 as in text; B7 D9 as in Ś1 K2.3 B1; V2.3 D7.8.10.11 T2.4 as in Ñ1 V1 B2–6 D; T3 as in T1 G3.4 M1. — Correction! In Crit. App., read "Ś1 K2.3 B1" for "Ś1 K1–3 B1". — V D7–11 T2–4 ins. 125* as in all but Ś1 K Ñ1.

17 After 17, V D7–11 T2–4 ins. 127* as in V1 B D S.

19 ^{a}) B7.8 D7–11 T4 as in Ñ1 B5 D3–6.

20 ^{d}) B7 reads ग्रहाः सर्वश एव च (cf. Ñ1 V1).

22 After 22^{ab}, T2 (as well as D^G1.2 G7) ins. 129* as in S. After it, T2 D^G2 ins. 26^{ab} with var., T2 (but not D^G2) repeating it below. Then D^G2 ins. 128* as in G2 [v.l.: (L. 1) वरदा for सरमा. — (L. 2) °ना देव्यः तत्रासन्देवमातरः.]

23 ^{ab}) D9 as in Ś1 (ऋग्वेदश्च for °दोऽथ).

25 ^{ab}) = (var.) Padma 5. 17. 309^{cd}.

26 ^{a}) D7.8 as in K2–4; D10.11 as in B2–6 D2; T2 as in T1 G3–5 M2. — V D7–11 T2–4 ins. 130* as in V1 B D.

28 After 28, V B8.9 (but not B7) D7–11 T3.4 (but not T2) D^G2 (but not D^G1 G7) ins. 131* as in K3 V1 B D G3.6.

29 After 29, V D7–11 T2–4 ins. 132* as in V1 B D S.

30 After 30, V D7–11 T2–4 ins. 133* as in V1 B D S.

31 After 31, V D7–11 T2–4 ins. 134* as in V1 B D S; after this, T2–4 ins.:

सुवर्णमालिनो यूपा मणिप्राकारतोरणाः ।

32 ^{c}) B9 D9 as in V1.

42 After 42, D7–11 T2.4 (not T3) ins. colophon as in B D S.

44 ^{b}) V2.3 B7.9 T3 as in B1.3.4.6 D1.2 G4 M1; B8 D7–11 T2.4 D^G2 as in text.

47 ^{a}) Text only K1.2 D3, but -तु of most B and D MSS. with K4 Ñ1 V1 and part of S points to this original. I do not believe that the original had तु twice in the same pāda. [But the second तु is not certain and has variants, as indeed the first तु. — S. K. B.]

48 ^{d}) D9 as in Ñ1 V1. — D9 T2 D^G1.2 G7 ins. 136* as in T1 G2–5.

49 After 49^{ab}, B9 ins. 137* as in K1–3 V1 B1 D4.

51 After 51^{ab}, T2 ins. 138* as in S. — ^{c}) D9 as in Ñ1; T2 D^G2 as in text.

52 After 52, D9.10 T2 ins. 139* as in S; D11 also ins. the first four lines.

54 ^{cd}) D9 as in Ś1 K4.

58^{b}–59^{a}: D7.8 om. (hapl.) as in Ś1.

61 61 is transposed to follow 56, and 140* is then added, in D9.11 T2, as in S.

65 ^{a}) D^G2 as in Cv. D9 as in Ś1. — V D7–11 T2–4 ins. 141* as in Ñ1 V1 B D.

66 After 66, V D7–11 T2–4 ins. 142* as in V1 B D (in D9 marg. *sec. m.*).

67 After 67^{ab}, T2 ins. 143* as in G2.3 M1.

69 ^{a}) Ca as in Cd; D^G1 as in text; D^G2 G7 as in G2–4; D9 as in K3; D11 as in D3; D7.10 T2–4 as in B2–6 Dn D4–6.

12

7 After 7, V D7–11 T2–4 ins. 145* as in all but Ś1 K Ñ1 B1.

8 After 8, V D7–11 T2–4 ins. App. I, No. 4, as in V1 B D S. None of these MSS. have the additional line वैनत्याल्सर्वं° (read thus, *not* वैतन्या° as printed).

11 In Vimalabodha, which reads गृहम् in 11^{b}, and in 11^{c} स in quotation of text but सन् in comm.

15 After 15^{ab}, V D7–11 T2–4 ins. 146* as in B D (except D1).

17 After 17^{ab}, D9.11 ins. 147* as in T1 G.

18 After 18^{ab}, V D7–11 T2.3 (not T4) ins. 148* as in N. — After 18, D12 ends an adhyāya, reading in red ink the colophon सभापर्वणि (no adhy. number). After 18, D9 ins. lines 1 and 3 of 150* as in most of S.

21 After 21^{ab}, T2 ins. 151* as in G3.4.

22 ^{ab}) T2 as in S (agreeing with G1 in 22^{b}).

23 T2 reads this after 20 and again in this place, as in G2–4 M1; T2 also ins. 151* as in G3.4. — ^{b}) Ca क्षयागमो.

24 ^{b}) Text with Ś1 K Ñ1; discordant *lectiones faciliores* in the rest. The quotation, of which इति in 24^{c} marks the end, includes the whole of 23 and 24^{ab}. "Realizing, 'A wise man avoids coming to grief if he acts (only) ... (23^{ab}) ... and after carefully reflecting in his mind; for one does not undertake a sacrifice merely to ruin himself',—and zealously taking upon himself the burden of the matter, he" (etc., 25).

29 After 29, D9.11 T2–4 ins. 152* as in S.

30 After 30^{ab}, D9 T2 ins. 153* as in S.

34 ^{b}) क्षणिनं, as in text, Cd.n (both gloss सावसरं). v (gloss दत्तावसरं). So also T4 $D^{G1.2}$. But D7–11 as in B6 D2–6; Ca as in B4 (क्षमिनं); T2.3 as in Dn D1.2 G3; G7 as in K1 Ñ1 G2. — Cd appears to read कल्पं (gloss सज्जं), and so Cn (gloss समर्थं).

13

1 T2 mostly as in S.

^{ab} \ . = (var.) Matsya 273. 66^{cd}; Vāyu 99. 449^{ab}.

3 ^{ab}) Cf. Vāyu 99. 449^{cd}.

4 = (var.) Matsya 273. 68; Vāyu 99. 450.

5 Cf. Vāyu 99. 451.

6 Cf. Vāyu 99. 452. — ^{b}) V2.3 B9 T2.3 $D^{G1.2}$ स्तिगुणो as in text; G7 द्विगुणो as in K1–3 G2; B7 D9 as in V1 B1.3.4; B8 D7.8.10.11 T4 गुणतो as in B5 Dn2 D3–6.

7 After 7^{ab}, D7–11 T2–4 ins. 154* as in Ñ1 V1 B D.

8 ^{ab}) V2.3 B7–9 D7–10.12 T3 as in Ñ1 V1 B D Cn (but D9 before corr. as in K3); D11 T2 $D^{G1.2}$ G7 as in G2 M2 (D11 before correction अधुर्दसपरो°); T4 वैधो यस्तु परो°. Ca चतुर्जं च (cf. Cd and Cnp). Vimalabodha has this verse and reads चतुर्य्यस्तु परो°, with pāṭha चतुर्युं; his glosses are not worth quoting. Both Dev. and Nil. explain चतुर्जः as 'born from four' (two mothers, Bṛhadratha, and the Rākṣasī), i. e. Jarāsaṁdha. Dev. explains चतुर्युः by चतस्रो दिशो यौति मिश्रीकरोति एकाधिपत्येन; and चतुर्यः by चतस्रो दिशो याति प्राप्नोति. While the etymological explanation is worthless, it seems quite clear the K1.2.4 with Cdp have the correct form, and that (as all comm. assume) it is a name of Jarāsaṁdha, otherwise unknown except for 2. 13. 20^{a} below, where other MSS. including S have what seem evident corruptions of this form. Translate: "But another (later) king Caturyu, in whom has come to be (embodied) the 101st (cf. 5^{c}), he, viz., Jarāsaṁdha", etc. In 8^{b}, Ca reads एकशतं भवेत् as in K4 B2 S; and Vimalabodha seems to have read so (though in the MS. the pāda is quoted as in the vulgate), for he paraphrases यस्मिन्नेकशतं कुलानि निबद्धानि तिष्ठन्ति.... — ^{d}) Vimalabodha as in B3. Correction! In the Crit. App., for "B D" read "Ñ1 V1 B D".

11 ^{abc}) T2 as in S. In 11^{b}, D^{G2} G7 °वीर्यपरिष्कृतौ.

15 ^{cd}) D10 as in text. "And the king who protects the southern boundary of the earth in the western (quarter)," i. e. the southwest. — $D^{G1.2}$ add 155* as in T1 G1.3.5.6.

20 ^{a}) I am tempted by the reading करूष्यो, but only D3 has it. — ^{d}) क्रथक = the usual क्रथ, restored in most of N by use of स (repetitious after स in 20^{a}).

27 ^{b}) T2.3 as in V1 B1.2.6 D1.2.

30 ^{a}) Correction! In the Crit. App., line 2, omit "G3.4" and "(G2 °र्हि च)".

32 T2 transp. 32^{cd} and 33^{ab} as in S.

33 After 33, T2 adds 157* as in T1 G1.3–6.

38 After 38, T2 ins. 158* as in S (except M2).

39 ^{c}) हतो is nonsense, since 2. 13. 42 below shows that Haṁsa was not really killed. — ^{d}) At the end Ś1 K alone have the only possible reading, and

virtually all the others an identical *lect. fac.* (ending attracted to that of संग्रामे).

43 ^{c}) V2.3 D9 as in B4; T3 as in G1.2.5.6 M. This latter reading (°सेनेभ्यः) confirms my interpretation of शूरसेनानां as ablatival genitive (Speyer, *V. S. S.* §73) in the sense of "from the Śūrasena country". The rarity of this construction accounts for the alterations.

50 ^{ab}) V2.3 as in text. — ^{c}) T2.3 as in B1.3.6 D1.2.

51 ^{c}) T2 as in G1.6.

52 ^{b}) T2 as in S; T3 as in text, with Ś1 K1.2.4 (and D2 after corr.). — ^{cd}) T2 as in G2.

55 ^{a}) Ca वनानां (p भ्रातॄणां). — ^{d}) T2–4 as in S.

58 ^{a})T2 कंकः as in G3 (nearly = text with Ś1 T1 G2 M1). The name is the same as that found 1. 177. 18^{a}, where Sukthankar keeps कङ्कः with the vulgate; but T M seem there to point to कह्वः which I have adopted here as supported by Ś1 and several excellent S MSS. (There is no need to identify herewith the कह्व(?) named in 1. 1. 173^{d}.) The name कङ्क would be so familiar to all copyists from Book 4 that its secondary intrusion is very natural. — After 58^{ab}, D9 T2 ins. 159* as in S (in line 5 D9 as in T1 G4 M1).

59 ^{d}) V2.3 B7.8 T3 as in text (with Ñ1 V1 B1 D1.2, partly supported by S); T2 as in S; D7–11 T4 as in Ś1 K B2–6 Dn D3–6.

59 After 59, D9 T2 ins. 160* as in S (but *not* the colophon).

60 After 60, D9 T2 ins. 161* as in S.

63 After 63^{ab}, T2 ins. 163* as in S; D7–11 T2–4 ins. 162* as in N (in T2 *after* 163*). — ^{c}) Ca आत्मस्थ (as in K1.2.4 Cd), Cap as in text. V D7–11 T2–4 ins. 164* as in N.

65 After 65, T2 ins. 165* as in S; D11m ins. the first line of 165*.

67 After 67, T2 ins. 166* as in S.

14

1 ^{cd}) V2.3 T3 as in B1.2.6 D1.2. — T2 reads thus (as in V2.3 T3 etc.) in 1^{c}, but in 1^{d} as in T1.

3 ^{d}) V2.3 T2.3 as in text. D9 as in K2.

4 After 4, D11 T2 transp. 11 as in S. Vimalabodha has this verse reading विस्तीर्णा in 4^{a} (so also Ca; with D1.2 [corruptly °स्ति°]), and in 4^{b} as in D3.

5 ^{b}) "But tranquillity would not be (attained) through emancipation (from worldly things, 'abandonment')." This rather curious use of मोक्ष is responsible for the various alterations, all of which seem clearly secondary. [That Yudhiṣṭhira longed for peace and did not wish to be involved in worldly warfare follows from 2. 15. 5 and 2. 15. 15. His idea was that "शम" or altogether renouncing this affair of the Rājasūya would ensure peace. It is therefore odd that he should here say न तु मोक्षाद्भवेच्छमः, interpreting the sentence as proposed above. Can the reference here be rather to the मोक्ष or release of the kings imprisoned by Jarāsaṁdha (cf. 2. 13. 66^{c}; 18. 11^{b}; 20. 23^{a}, 24^{a})? Yudhiṣṭhira would in that case be understood as saying that killing Jarāsaṁdha and releasing the kings are only the first two steps which would lead to further similar acts of conquests, which would take him farther and farther away from his haven of Śama. — S. K. B.]

6 After 6, D7–11 ins. 167* as in Dn D3.4 (D1.2 both marg.). (Not in T2–4.)

11 After 11, V D7–11 T2–4 ins. 170* as in Ñ1 V1 B D; B8.9 Dn3 D11.12m and Vimalabodha ins. 171*.

16 ^{b}) V2.3 B8.9 D7.8 T2–4 as in K3 B2.6 Dn D2m.4; B7 D9 as in B3. — T2 ins. 172* as in S.

18 ^{b}) B7 D9 T2.3 as in B6.

19 ^{d}) V2.3 D9 T2.3 °पत्स्यते as in text (with most of S, some of B, D1.2).

15

1 ^{d}) V2.3 as in Ñ1 B1 D1.2 G4.

3 ^{c}) B9 D7–9 T2–4 as in B5.6 D1.6 G3. — After 3, T2 ins. 173* as in T1 G4.5.

4 After 4^{ab}, B9 D7–11 T4 (not T2.3) ins. 174*.

5 ^{d}) V2.3 B7.9 T2–4 as in text; D7.9 as in K4 G1.

6 [^{a}) धनुःश्रेष्ठम्. Edgerton prefers to read here two separate words धनुः श्रेष्ठम्. But I think it is more idiomatic to treat it as a compound. — V. S. S.]

9 After 9^{ab}, V B8.9 (not D7.8.10.11 (not D9) T2.3 (not T4) ins. 175* as in V1 B D. — Dn: contains 9^{b} and 175* complete (no omissions contrast Dn1.n2). — D9 T4 om. (hapl.) 9^{c}–10^{d} as in G1.6.

12 ^{b}) V2.3 T2.3 as in B6 D1.2.

13 ^{a}) T2.3 as in T1 G1.4.6 M2. — ^{cd}) T2 (not T3) as in S.

14 ^{cd}) T2 as in S.

15 ^{c}) D7–9 निःश्रेयसा (for निःसंशयाद्). D9 हित्वा (as in V1); T2.3 एव (for राजन्). — ^{d}) D9 नैर्गुण्यमथ संचरेत्.

16

4 This stanza is found in Vimalabodha, reading संयोगे in 4^{b}, संगत्या° °साम्यं in 4^{c}, and (by transp.) द्वयोर्भवेत् in 4^{d}.

5 ^{c}) The Calcutta ed. reads समाक्रान्ताः, with Ś1 K0 of our MSS.! Doubtless a pure accident.

7 ^{a}) Ca प्रतिछन्ना, Cap अनवद्यां.

8 ^{d}) With hesitation I have adopted the reading of S, supported (except as to च for वे) by K1. Note that च and व are easily confused, while व and ब are hardly distinguished in many alphabets. The sense is most appropriate: "If only he is killed, his host is destroyed"; i. e., if Jarāsaṁdha is killed, we need not worry about his followers. The following stanza goes very well after this.

11 ^{d}) D7–9 T2 as in B8 D6 S.

12 ^{d}) V2.3 B9 D9 T1 D$^{G1.2}$ नृपः; D7.8 बलं; B7.8 पुरा; T2.3 G7 नृप.

13 After 13^{ab}, T2 ins. 177* as in S.

21 After 21, D11 (marg.) T2 ins. 178* as in S.

23 ^{a}) Cap as in Ś1 K D6 Cd. — ^{d}) रक्षैर् seemed inappropriate to some copyists, and may seem so to some moderns; but cf. 2. 5. 5^{c}. Note Nīl.'s gloss! — After 23, D11 T2 ins. 179* and om. 24^{ab}, as in S.

27 ^{b}) D11 G7 as in K4.

28 T2 as in G1.3.5.6 M; T3 as in V1; Ca as in text, Cap cites अवानम् as in B2.4 Dn. In D11 first as in B2.4 Dn, corr. as in G1.3.5.6 M.

30 After 30, D9.11 T2 ins. 180* as in S (all omitting line 10; D11 om. lines 11, 12). — V D7–11 T2–4 ins. 181* as in V1 B D (T2 om. line 2; in T2, 181* line 1 comes before line 11 of 180*).

31 After 31, D11 T2 ins. 182* as in S.

35 ^{d}) On the anomalous perfect -नेगाते cf. Renou, *Gr. Scte.*, §333 c.

37 After 37, D11 (marg.) T2 ins. 183* as in S.

39 ^{c}) V2.3 D7.9 T2.3 as in text; Ca as in G2 M1.

40 ^{c}) Ca °कृते (as in text); Cap °धृते. D7.3 as in Ś1 K4 Ñ1 D6; D9 as in text.

46 After 46^{ab}, V D7–11 T2–4 ins. 184* as in K4 V1 B2–6 D G2.

49 ^{b}) V3 as in T1 G2: B8 Dn2 D10.11 as in B6 Dn3 D3–5. — ^{d}) T2.3 G7 D$^{G1.2}$ प्रकीर्य as in text. D7 D$^{G1.2}$ G7 अभि° as in text (with Ś1 K1 G1.2.4).

50 ^{c}) V2.3 D7–9 T2 as in text; D7 as in B2.

17

1 After 1, V D7–11 (but not D12.) T2–4 ins. 185* as in V1 B D.

2 ^{b}) D12 as in text.

3 ^{b}) Correction! In the text there should be a wavy line under समयजन. — ^{c}) D7.8.12 as in Ś1 D5. — After 3, V D7.9.10.11 (not D8.12) T2–4 ins. 186* as in Ñ1 V1 B D. (But 187* and 188* occur only in S MSS.)

4 Correction! In the text the wavy line in 4^{c} should have been under स गृह्य च and not under स गृह्य alone. — ^{c}) The variants indicate the irregular gerund गृह्य; the choice is between स गृह्य च and सोऽपि गृह्य; the latter occurs only in part of S (and G1.6, which D^{G1} supports, come closer to the former). The readings of Ś1 K1.4 Ñ1 V1 B point to the former (found precisely in K2 alone). — ^{d}) D12 as in D5.

5 ^{b}) D7–9.12 as in K D6.

6 ^{d}) V2.3 T3 as in B2.6; B7 T2 as in text.

7 After 7, V D7–11 T2–4 ins. 190* as in V1 B D G3 (T2–4 reading as in V1 B1 D1.2 G3). — D11 (not D7–10 T2–4) ins. colophon as in B5 Dn D2.3. D11m T2 ins. 191* as in S (in D11m before the colophon).

10 ^{a}) D7.8.12 as in D5. — ^{cd} G7 L... as in text (against most of S; cf. G2.3).

12 ^{ab}) V2.3 as in text (with Ñ1 B1.2.8 etc., against V1 B3–5 etc.). — After 12, V D7–8.12 T2 ins. 192* as in Ś1 K B1m.2 Dn D4–6.

13 After 13^{ab}, D7–12 T2.3 ins. 193*. — V D8.12 T2–4 ins. 194*, as in all but Ś1 K D5 (and D7.8).

14 ^{b}) Ca as in B2.6; Cap as in text.

15 ^{a}) Noteworthy is this occurrence of the enclitic एनं (documented uniformly by all MSS. without exception) at the beginning of the pāda.

22 ^{d}) V2.3 D10.11 T3.4 as in B D (except D6); D7–9 as in text (with Ś1 K1.2.4 Ñ1 D6); T2 G7 D^{G2} as in G2.

24 After 24, all MSS. except Ś1 K Ñ1 ins. 196*; V D7–12 T3.4 ins. 197* as in V1 B D, while T2 om. lines 1–2 thereof as in S; V D7–12 T2–4 ins. 198* as in V1 B D.

25 ^{a}) D7–11 as in text.

18

1 ^{b}) "Kaṁsa and his minister (Sunāman)"; see 2. 13. 33, which shows that only part of S is right here (but K very close to it; note also B1). T2–4 as in Ñ1 V1 B D; $D^{G1.2}$ as in text; G7 as in M2.

3 ^{b}) Most K and S MSS. with B1 (the best B MS.) point to चावयोर्जुनः, for चावयोरर्जुनः by a kind of syllabic haplology. This is also found in D8.11 T2 G7 D^{G2}. Note that K1 first had this reading, then changed to °जयः; this shows how easy and natural the correction might have been. It is unlikely that the simple reading °जयः would have been changed repeatedly, by different copyists or redactors, to the seemingly absurd reading of the text. If correct, this is a very interesting form linguistically.

7 ^{ab}) B7 D9.12 as in text. Cd हृदयस्थोऽन्तरात्मा। प्रत्ययः। सत्यमेव ब्रवीतीति धीः, which seems to support construction of हृदयं as subject; hence वेत्ति, not वेत्सि

9 ^{b}) See note on 2. 4. 23^{d}.

10 After 10, T2 ins. 200* as in T1 G3–5.

12 ^{c}) Ca as in text. — After 12, V2.3 B8.9 T2–4 repeat 2. 15. 2 as in V1 B2–4 D1.2 (B8.9 with v.l. as in B3.4).

13 ^{d}) D7.12 as in D6; B8.9 D8–11 T4 as in B5 etc.; B7 T2.3 as in text.

17 ^{d}) V2.3 B7.8 D7.8.10.11 as in Ñ1 B2–5 Dn D3–5 (in D7 corrected *sec. m.* to text; D8 नयंति for °ते). V2.3 जयं; D9 नयंति बलिनां बलं; D12 नयंते पंडिता बलं (cf. T1 G3–5!); T2–4 G7 D^{G} as in K1 G1.2 M. Cd धीवराः। मत्स्यवेधिनः जलं च नयंति धिया वराधिमतो बलं नयति इत्यन्वयः। The reading धीधना "rich in wisdom" (Ś1, D8, correction of D7) is supported in sense by K1 and S; धीवरा "fishermen" seems a simple (graphic?) corruption.

18 Sequence in D8.12 T3 as in Ś1 K4; in D9, 19 entire precedes 18^{cd}.

19 V2 omits 19^{ab}. — ^{c}) D7.8.12 as in Ś1 K1.

20 ^{ab}) V2.3 D9 T4 G7 om. as in G2. — ^{f}) विक्रमे "in a matter of prowess" seems necessary. It is secondarily attracted to the forms of the three preceding nouns; but no fourth correlative is necessary or plausible, the three being related to Kṛṣṇa, Arjuna and Bhīma respectively.

22 ^{b}) परिच्छदान् (as in K Ñ1 V1 B1.2.6 Cd) seems required as object of आच्छाद्य in 22^{c}; Cv supplies स्वस्वरूपं, which seems forced. — After 22, T2 ins. 201* as in S.

23 ^{b}) Ca °थैं (as in K1 G2; so also D7–9 G7) and °वाससां as in text (so also D12). Cd glosses उत्तमवस्त्र-संवीतानां; but this seems wrong. Rather, "wearing the garments of the first (caste, i. e. of brahmans)." It was misunderstood and therefore changed in most texts. Ca mentions °तेजसां, stigmatizing it rightly as an अपपाठः.

25 ^{b}) D7.8.12 T3 Ca as in text. — ^{d}) Cd.v both support the reconstruction, which Cd explains (cf. v. l. on 25^{c}): निग्रहे नाशे (v. l. नाशने)। एतदुक्तं भवति। यथा शत्रुक्रियाणां धर्मार्थकामप्रयोजनानां नाशने हि तौ तथा जगत्कार्यप्रवर्तनेऽपि। — After 25, T2 G7 repeat 201* as in G2.

26 After 26, T2 reads 28^{ab} as in S.

27 ^{a}) T2 G7 D^{G2} as in text (G7 शोणां as in G2).

29 ^{a}) B7 T2 उत्तीर्य as in text; D7–9.12 as in Ś1 K; V2.3 D10.11 T3 as in Ñ1 B D. — ^{c}) कुरवोरश्छदं (कुरव+उरश्छदं); so very nearly Ś1; "corsleted with kurava-trees". Note that S is quite obviously unrelated to the N MSS. and looks like a facile substitute for a difficult original. Most N MSS. are easily derivable from our text. V2.3 कुशचौरस्थलं; D7.12 कुशवीरच्छदा; D9 कुशं चोरच्छदं.

19

1 ^{a}) D7.9–11 T2–4 as in Ñ1 V1 B D; D8.12 as in K; D^{G} महाबाहुः.

2 ^{c}) D7–9.12 as in text.

4 After 4, D11 m T2 ins. 203* as in S.

7 ^{c}) D^{G2} T2 G7 एत्यात्र for अभ्येत्य (cf. G2, which probably intended this).

8 After 8^{e}, D11 m G7 $D^{G1.2}$ ins. 204* as in T1 G2–5.

9 ^{d}) V2.3 D7.8.10.11 D^{G1} शक्रवापी as in text; D9.12 T3.4 as in D4; T2 as in G2.

10 ^{ab}) D12 (in ^{b}) मागधं (changed to °धे)-यमणेः कृत (probably intending text). It is surely the *land* of Magadha, not its ruler (!), that should be "not capable of being avoided by the clouds, for the sake of (the nāga) Maṇi" (cf. the preceding and following). D^{G2} मागधेयो; G7 मागधीयं; both seem corruptions of our text, which of course is to be understood as मागधा + इयं, "this land of M." Although the regular form is मागधी, °धा is recorded lexically (see PW s. v.). The rarity of this form would explain the corruption to °धोऽयं, which then would entail change to °हार्यो in 10^{a}. — ^{d}) V2.3 T3 as in B2.6 D1.2 (T3 ह्यनु° for अनु°); T2 as in S. — After 10, V D7-12 T3.4 ins. 205* as in V1 B D, while T2 ins. 206* as in S.

14 After 14, Dn3 D7.8 read 17^{ab} as in Dn (Dn3, but not D7.8, repeating it in the proper place).

15 माष- is certainly to be read in both pādas 15^{a} and 15^{e}, and in 15^{c} °ना- rather than °ता-. The widely variant readings point to an acc. pl. fem. -लाश्च; the stem नाला (for नाल) is reported lexically. Cv acc. to Sastri's edition cites माषनालान् (as in M), but the gloss suggests an acc. pl.: शृङ्गद्वयकण्ठनालाख्यां-स्त्रीन् नालान्, i. e. the two horns and neck constitute the three "(bean-) stalks".

16 ^{ab}) V2.3 B7.9 D10.11 T3.4 as in Ñ1 V1 B1.2.5.6 D; D7-9.12 as in text; T2 as in G2 (but in 16^{a}, ते चर्मे for नादेन). — After 16, D7-10.12 ins. first line of 208* as in Dn D3.4; T2-4 ins. 209* followed by second line of 208* as in T1; this second line of 208* follows the first line in D10 as in Dn D3.4, and is alone inserted in D11 as in D5.6, but is not found in D7-9.12. Note the agreement of T1 with T2-4 in a secondary feature!

17 ^{b}) D9 B7 T2 G7 $D^{G1.2}$ as in text (with Ś1 K0.1.4 T1). "To the border-region of (Mt.) Caityaka".

18 ^{b}) The regular neuter gender of शृङ्ग makes it highly probable that the original here was masculine. [Cn apparently understands it as the palace minaret: cf. "मनुरा इति प्रसिद्धम्". — S. K. B.]

19 After 19, D7.8 ins. 210* as in Dn D4; D11m T2 as in S.

20 After 20, D7.8 ins. 212* as in Dn D4; V D7-9 T2-4 ins. 213* as in V1 B2-4.6 Dn D1.2.4.

24 After 24^{ab}, D9 T2 ins. 217* as in S.

27 After 27, D11m T2-4 ins. 218* as in S.

28 After 28, D11m T2 ins. 219* as in S.

30 After 30^{ab}, Dn3 D7.8.10.11 T3 ins. 221* as in Dn D3.4. (Not in D12.) — After 30, V D9 T2-4 ins. 222* as in V1 B D1.2.

33 225* = (var.) Bhāgavata P. 10. 72. 18-21.

36 226* = (var.) Bhāgavata P. 10. 72. 22-27.

37 ^{d}) D7.8.12 as in text, with Ś1 D8 (धारन्- is improbable after प्रहृन-; accusatives are doubtless due to feeling of need for object of विगर्हमानः; तान् already supplies it).

38 D10.11 om. (hapl.) 38^{c}-40^{b}, as in Ś1.

40 After 40^{ab}, T2 D^{G1} ins. 229* as in T1 G4.5.

41 ^{b}) G7 D^{G2} as in M1.

42 ^{cd}) Placed in D7.8 as in Ś1 D8; in D9 T2 G7 D^{G2} as in K Ñ1 etc.; in D^{G1} as in text, with only some S MSS. The great variety of its position in the MSS. (four different places!) makes it hard to choose except on subjective grounds. But if placed after 40, it seems repetitious, and particularly वद्रत्नं duplicates वद्रन; between 41^{ab} and 41^{cd} it interrupts the construction and could at best be understood as a parenthesis; and the MSS. which put it before 42^{ab} are inferior in value.

43 च in 43^{b} is best supported by the MSS.; it is to be correlated with च in 43^{d}, not with च in 43^{a}, which introduces the whole stanza. "And having thus approached me, both (on the one hand) why did you not accept..., and what is your business in coming to us?" All three च's are original; but it is not strange that their construction caused trouble and led to numerous secondary changes.

44 After 44, V D7.8.10.11 T3.4 ins. 232* as in B D G3.

49 ^{d}) The true reading may be concealed in the corrupt K MSS.; the vulgate is obviously secondary, and I have adopted S for want of anything better, but with little confidence. [On the question of entering the enemy's quarters अद्वारेण, cf. Rāmāyaṇa 5. 4. 2 and the comm. thereon. — S. K. B.]

20

1 ^{a}) V2.3 B7 T3 as in Ñ1; T2 as in text; D7–11 T4 as in Ś1 K B1.3–5 Dn D3–6.

5 After 5^{ab}, V D7–12 T2–4 ins. 235* as in V1 B D G3.

11 After 11, V D7–12 T2–4 ins. 237* as in V1 B D.

18 ^{b}) V2.3 D7.8 as in text.

23 ^{a}) D7.8 T3.4 Cap as in V1 B1–4.6 D6; D9 as in text; D10.11 T2 Ca as in Ñ1 B5 Dn D1–5. — After 23, D7–11 ins. 239* as in B5 Dn D3–6. — 239* = (var.) Bhāgavata P. 10. 72. 29^{cd}.

24 After 24, D9.11 T2–4 ins. No. 5 of App. I as in S.

29 ^{cd}) D7.8 as in D6. D9 T2.3 G7 DG2 as in G2.

31 After 31, D7–11 ins. 240* (D7–9 as in D4.5, D10.11 as in D3).

34 After adhyāya 20, D9.11 T2 ins. No. 6 of App. I as in S.

21

2 ^{b}) D9 T2.3 as in text.

3 242* = (var.) Bhāgavata P. 10. 72. 31–33. — After 3, V B7 D7–12 T3.4 ins. 243* as in B2–4.6 D.

4 B7 D7.8.12 omit 4^{ab} with B3 D6. — After 4^{ab}, D11m T2.3 ins. 244* as in S.

6 ^{b}) Ca as in B2.6 G3; T2 as in text; V2.3 as in B1 D1.2.

10 For st. 10–16, cf. App. I (No. 11) of the Virāṭaparvan. — After 10, V D7–11 T2–4 ins. No. 7 of. App. I, as in K1 V1 B D.

12 After 12^{ab}, D11m T2 ins. 246* as in S. — After 12, T2 ins. 247* as in S.

15 After 15, T2 ins. 248* as in S.

17 After 17^{ab}, D9.11 T2 ins. 249* as in S. — ^{c}) B7 Ca as in K1.2 Ñ1 M1. — After 17, D11m T2 ins. 250* as in G1.2 (without variants).

19 253* = (var.) Bhāgavata P. 10. 72. 42–43.

20 This stanza is found in Vimalabodha (reading तु for हि in 20^{a}).

22

4 After 4, D9.11 T2–4 ins. 255* as in Dn2 D4 S (D9.11 omit last two lines, as in Dn2 D4, but do not contain 254* before 255*; T2, alone, has a much longer insertion after line 6 of 255*).

5 ^{c}) D7–9 as in text (with K4 D6 G3 M2).

6 After 6, D7.8.12 T2 ins. 256* as in DnD4.5 (T2 reading as in Dn, but D7.8.12 as in D4.5).

9 ^{a}) V3 B7.9 D10.11 जह्रुर् as in text, with Ś1 K2.3 Ñ1 V1 B1.2.4.5 D2; V2 T2 G7 as in G1–4 M1; DG1.2 as in G5.6 M2; D9 T4 as in B3.6 Dn D1.3–5; D7.8.12 as in D6 (also in 9^{d}).

11 ^{d}) Ca as in K1–3 B1.6m D1.2; B9 as in V1.

16 After 16, D11m T2 ins. 260* as in S.

25 ^{b}) G7 DG2 T2 न (DG2 नि-) रिष्यते as in text (with Ñ1 B4 T1 G2.3 M1); V2.3 T3.4 as in B1–3.6 D1.4; D7.8.12 as in Ś1 K4 D6.

40 After 40, D9.11 T2 ins. No. 9 of App. I as in S.

41 After 41^{ab}, 261* is ins. in all MSS. except Ś1 K (in T2 placed as in S; in D9 T3 after 41^{cd}). — After 41^{c}, T2 ins. 262* as in S.

42 After 42, T2.3 ins. 263* as in B Dn D1.2.4 (*not* in D7–11!); T2 also ins. 264* as in S.

48 After 48, D9 T2 ins. No. 10 of App. I as in S.

53 After 53, D11m ins. 265* as in S; and D9 ins. the first line thereof.

23

1 Before 1, D9.11m T2 ins. 266* as in S. — ^{a}) For धनुःश्रेष्ठम् see note above on 2. 15. 6.

3 After 3, D9 ins. App. I (No. 11) as in S; T2 also ins. the first 5 lines.

6 ^{f}) T2.3 as in D1.2.

10 After 268*, B7 D7.8 colophon as in Dn D5.6.

12 After 12, D9 ins. 269* as in S.

13 On कुणिन्द- in 13^{a} and 14^{b} see Archaeological Survey of India Reports, Vol. XIV, pp. 125–137. — After 13, D9 ins. 270* as in S.

19 ^{a}) V2.3 as in B5.6.

24 After 24^{ab}, B7 D7–12 T2.3 ins. 273* as in Ś1 Dn D3–5.

24

1 Before 1, V D7–11 T2–4 ins. 275* as in V1 B D.

4 ^{a}) D12 as in text, with K2.3 Ñ1 D2 (marg. *sec. m.*).6 S (except M1).

6 ^{a}) V2.3 D10 as in text, with Ñ1 S; T2.3 as in D1.2. — ^{d}) V2.3 D7–9 T2.3 as in text, with K B1.2.6 D1.2.6.

12 ^{a}) B7 D^{G2} दिव:° as in text, with K3 G2; D3.12 दिव-° (nearly as in text), with K2.4 D2.6; T3 देव:°.

18 ^{e}) On उरगा- see PW. s. v. Lassen's conjucture उरशा (IA. 2. 145 n. 4) is ingenious and may be right; cf. the S reading (which might also be right). Yet the phrase उरगाख्यस्य पुरस्य Raghuvaṁśa 6. 59 seems to justify keeping the reading of most northern MSS., since the rest vary. [Ko has the reading उरशा- thereby justifying Lassen's conjecture. The Raghuvaṁśa reference need not be taken as cogent, as there it is a king of Southern India that is described, whereas the Mbh. description refers to the North. For उरशा cf. Rāj. Taraṅ. 5. 214 ff. and the Gaṇapāṭha to Pāṇini iv. 2. 82, 3. 93. — S. K. B.]

22 ^{b}) The orig. certainly read as in text; फल्गु, "poor, worthless", was naturally often changed to the familiar name of Arjuna. Text supported by D7.8.12 T2.3.

25 ^{d}) V2.3 as in text.

26 After 26, D11m ins. 281* as in S.

27 ^{b}) Here and in 2. 47. 9^{c}, below, it seems to me clear that निष्कुट means "border", "environs", a meaning not recognized in any dictionary. Cf. the occurrences of this word in Hemacandra's Triṣaṣṭiśalākāpuruṣacaritra, transl. H. M. Johnson, Vols. 1 and 2, Gaekwad's Oriental Series 51 and 77; see particularly 2 p. 147, n. 303, with references there cited. Unfortunately the Sanskrit text is inaccessible to me, but it seems to me probable that this meaning (rather than "district" as Miss Johnson assumes) must be assigned to it there.

25

5 Correction! In the Crit. App., line 4, read "App. I (No. 12)".

6 Correction! In the Crit. App., line 10, read "App. I (No. 12)". — After 6, D8.11 ins. App. I (No. 12) as in S.

14 After 14, D9 ins. 283* as in T1 G3–5.

15 In both pādas, 15^{b} and 15^{d}, Ś1 only seems to have the best claim to originality; both times *lect. diff.*, yet capable of sound interpretation; wide variations in the others, in part easily explainable on the basis of the Ś1 reading (thus in 15^{b} वर्जितं is phonetically close to बाह्यत्वं, and from that अजितं is an easy step). "If there is annulment (prohibition, state of being prohibited, sc. of entrance) by men"; in 15^{d}, करत्वन् "by way of tribute" (note that करनत्र and करं तत्र are close graphically to करत्वन, but involve taking करं as nom. nt.: the vulgate करप्रदं is also close). Ko exactly as Ś1.

20 After 20, V B7.9 D7–11 T2–4 ins. 285* as in V1 B D T1 G3.

26

2 After 2^{ab}, V D7.8.10–12 T2–4 ins. 286* as in V1 B D M2.

4 ^{d}) V2.3 D7.8.11 T2.3 अगमन् as in text, with Ś1 K B2 D1.2.5.6.

27

3 ^{b}) I take उत्तमान् and उत्तरान् both as names of peoples.

5 ^{c}) V2.3 as in V1 (read in all उत्राटम् as in text !); D12 as in text; D9 as in K3 (उत्रादम्, nearly as in text); T2 कर्णाटन्; T3 कर्कोटाम्; T4 कर्नाटम् (*sup. lin.* as in text).

9 ^{b}) मद्दर्वीकं is likely to be right just because unanalyzable in Sanskrit. The variants are largely rationalizing; note that च्री for र्वी is due to graphic confusion in the Śāradā alphabet. — ^{c}) सोपदेशं "with its surronding territory"; goes with the preceding.

12 After 12, D7.8 (only!) ins. 289* as in Ñ1 Dn.

14 ^{a}) Correction! In the Crit. App., for "N1" in second line, read "Ñ1". D12 as in text, with Ś1 K D8m; D9 nearly so, प्राच्यसुह्मान्. — ^{b}) Only K4 precisely as in text; but Ñ1 and most of S support समस्तान् (V2.3 T2.3 समन्तान्); Ś1 K1–3 B1.2.8 D1.2 G2 (also V2.3 D7–9.12 T2.3) चैव. — ^{d}) उपयाद् augmentless preterite, well attested.

21 ^{a}) V2.3 T3 as in text.

22 ^{d}) Text with M; it seems to mediate best between the others. D8.12 कांचीनामभि-.

28

7 d) क्राथिनं, which is Sastri's reading, has been recorded only in DG1 of our MSS.

8 After 8, 297* is found in all except Ś1 K Ñ1 B6.

17 d) **Ca** as in Ś1 K B6 m D1.2 **Cd**; **Cap** as in text (इति नवीनाः). In the Crit. App. of 17d, for "**Cd**.n cite text" read "**Cn**.v cite text". — After **17**, **V2.3 T2–4** and all B D ins. 299* as in V1 B D. (D11 transp. as in Dn1 D2.4.) [There is a variant and expanded version of this anecdote in the Anuśāsana (adhy. 2). — V. S. S.]

19 b) D7.8 as in text; V2.3 as in Ś1. In the Crit. App. of 19b, for "D1 अंन्वशाद्" read "D1 अन्वशी".

20 After 20ab, V D7–11 T2–4 ins. 301* as in V1 B D G3.

22 d) V2.3 as in text.

29 After 29ab, V D7–11 T2–4 ins. App. I (No. 14) as in V1 B D (lines 1–4 = 302*, also in S).

36 After 36ab, V D7–11 T2–4 ins. 304* as in V1 B and part of D. — No S MS. has this; yet Sastri prints it, recording its omission only in his MS. अ.

43 b) Text (as in G2 M) seems best common denominator of the variants; so also in D12 (changed *sec. m.* to °चोपा°, the reading of Ś1 D6) and G7.

46 b) D9 रोमकै as in K4 D1.2 G3; D10 वामकं; G7 नारकं; V D7.8.11 T2–4 as in text.

47 d) V2.3 as in Ñ1 B2; B7 as in B1.3; B9 D10.11 as in D3–5; D7–9 as in D6; D12 पिचंडं; T2 पिंछदं; T3 पिंचंदं; T4 मेचकं.

49 ab) See Edgerton, JAOS 58. 262 ff.; Rome is certainly, Antioch possibly, referred to in 49a; in 49b it is possible that Alexandria is meant. For अन्ताखीं (my emendation), V2.3 B9 D11 T2.3 अटवीं as in K3.4 Ñ1 V1 B1–3.6 D2–5; B7 D7.8.10 T4 आट° as in K1 B4.5; D9 अरंबा(श्चैव). In the rest of 49a, only Dn3 D7.8 as in Dn D6; all others (except D12, see below) चैव, and then V2.3 B7 T2.3 रामं as in B1.2.4.6 D1; B9 D10.11 T4 दासं as in B3.5 D2–5; D9 रामां as in D2. For 49ab, D12 अटवीवासिनः सर्वे रोमशान्रोमवर्जिनान् (an obvious attempt at emendation), and then in the margin अरर्षान्दीर्घरोमांश्च जवनानां पुरं तथा. In an old Devanāgarī MS. of the D. A. V. Library, Lahore, No. 41 (dated Sam. 1654), on folio 37b, the line is read in the text first exactly as in D12 text; and then again (in the text, not margin) अवरीं चैव रोमां च (corr. to रोमांश्च) यव° etc.; the reading of Ś1 (and Ko)!

53 After 53ab, D9.11 ins. App. I (No. 15) as in S.

54 After 54, D9 m ins. 314* as in S.

29

6 a) महीतं and च हेमं (°हैमं) seem clearly *lect. fac.* V2.3 महच्छत्रं (for °छं च); D12 °त्वं as in Ñ1 V1 Dn1 D1.8. — V B7.9 D7–11 T2–4 ins. 316* as in V1 and most of B D. (Not in D12.)

7 a) DG1.2 as in text, with Ñ1 G3 M1.

10 b) See PW. s. vv. पर्यट and अपर-प°. D12 reads °मरपर्य्यटं.

11 a) B7 as in text.

30

1 Before 1, D12 ins. first four lines of No. 16, App. I, with T1 G3–5 M1. This is the only S insertion I have noticed in D12.

3 After 3a, D11 m ins. 323* as in S. — c) DG1 (alone of our MSS.) विशेषोत्सवमे°; so Sastri's text. Cf. our G5, which may have intended this.

6 c) **Ca** as in Ñ1 V1 B5, citing the variant as in text as असंगतं. — d) D10.11 T2–4 as in text.

7 After 7, D9–11 T2–4 ins. 325* as in V1 B and most of D.

12 d) **Ca** also संहृत्य as in text ("in unison", quasi-adverb; **Cd** glosses संगम्य).

24 b) **Ca** प्रेयसी (cf. D1.2) इत्यसंगतं. — c) **Ca** as in B1.3.6 D1.2.

25 d) V2.3 T2–4 as in B6 D1.2 S.

26 c) Our text is based on Ś1 T1; D12 as in K; virtually all others as in Ñ1 etc. (vulgate). However, Sastri (who reads ईजितुं) gives ईहितुं (as in our text) as the reading of three of his MSS.; and the reading of K and D12 is a synonym of this. ईजितुं is bad in sense as well as in form; "to sacrifice for (dative!) the rājasūya" is nonsense (hence in some MSS. the obviously secondary instrumental), while "began to strive for the means-of-performance of the rājasūya" is exactly what is needed. The monstrous ईजितुं is quoted by PW. only from this passage (and, I presume solely on the basis of this

citation, is mentioned as "epic" by Whitney, *Roots*, and by Renou, *Gr. Scte.* p. 132 as "Mbh.". Apparently an infinitive based on the *weak* stem of the *perfect* tense, it has no analogies to my knowledge, and seems to surpass the possibilities of even epic morphology. On grounds of both form and meaning, therefore, it must be excluded. The occurrence of forms of the root यज् in the vicinity makes it, moreover, easy to understand its secondary substitution for the rather unusual ईहितुं of the original.

30 ^{b}) V2.3 T2.3 as in K1.2 Ñ1 B6 D1.2.4; D9 मरुश्चा°; B7.9 D7.8.10.11 T4 as in text. — After 30^{b}, D9 ins. 330* as in S.

31 ^{c}) **Ca** cites मनोरथाः.

35 ^{ab}) Reminiscence of Bṛh. Ār. Up. 3. 1 (Yājñavalkya is ब्रह्मिष्ठः).

36 After 36, D9.11m ins. 333* as in S.

37 ^{b}) D9 as in text; T2–4 अर्चयित्वा (as in K1 B1) यथाविधि (as in B1–4.6).

42 After 42, D8 T2.3 ins. 335* as in Dn D1.6.

43 After 43, D11m ins. 337* as in S.

31

1 After the ref. D11m DG1.2 ins. 339*. After 1, our 6^{ab} is read for the first time in all N MSS., and repeated in its proper place in most, including V D7.8 T2–4.

7 ^{c}) ऋतः "righteous" (in this sense, of persons, recorded only as Vedic).

11 ^{d}) V2.3 as in text, with Ñ1; D9 वानवास्याः शकास्तथा.

13 ^{d}) On Mācella see 1. 57. 29 with v. l. there.

19–20 S has eliminated आवसथान् in 19^{d}, probably because it was felt as repetitious after 18^{a}, and then changed the accusatives in 20–23 into instrumentals, agreeing with प्राकारैः in 20^{d}; but since some of them are inappropriate to that word (kept in G2.6 and also in G7 DG2, with the N MSS.) most S MSS. change it to प्रासादैः. Clearly S is here secondary.

22 ^{c}) Our text is read in D2.5, and intended evidently in K1 (probably in B3); D12 reads हंसांसु°; K3 D4 are slightly altered. Ś1 seems to have a misunderstanding of it, and B S secondary rationalizations. "Haṁsa-ray-colour-like" = "white".

23 ^{c}) D9 as in text; T2.3 as in S.

32

1 After the ref., T4 ins. 342* as in S.

2 ^{c}) **Ca** cites स्वं (as in text). D10.11 as in text, with D2.5. All other MSS. have misunderstandings easily explainable on this basis. They point to a third syllable व (after इदं), and to a concluding -हं चैव; but S गृहं is clearly secondary, and the only other possible word ending in -हं is अहं. Before it must have been स्वं, preceded by व(सु). "This is your property, both I myself, and whatever wealth I have". — ^{e}) T2–4 as in text, with Ś1 K4 S. — ^{f}) **Ca**: अपयंत्रिताः । अतिमंत्रिताः इति पाठश्चिन्त्यः । **Cd** is here corrupt but seems to have had a reading like that of **Ca**; it glosses अनिवारिताः, the text reading in one MS. अपर्यंता, in the other अपयंदि[?]ता.

4 After 4^{a}, D3.11m ins. 344* as in S.

8 After 8, D7.8 T2.3 ins 347* as in Dn.

12 ^{b}) उदकैर् as part of a building is not known except here; but surely सोदकैर् is a *lect. fac.*

16 ^{c}) **Ca** रत्नापहारकर्माणो; **Cap** as in K4 B2–6 Dn D1–3.5 G3.

33

1 ^{a}) **Ca** as in Ś1 K1–3 B6 D1.2.4 **Cd**; **Cap** °नाथ (as in Ñ1 B2.3.5m.6).

21 After 21, D9 ins. colophon and App. I (No. 18) as in S.

23 ^{b}) **Ca** as in text; **Cap.** as in B2.4–6 Dn D3.5 G1.5.

28 ^{d}) The readings of K1 Ñ1 S appear to have been prompted by a notion that the second इव is pleonastic, whereas it is in fact quite appropriate, if not almost necessary, to the sense.

30 After 30, D11m adds 349*, 350* and 351* as in G1.3–6.

32 After 32, D3.11m add 352* as in S (D9 om. lines 5–8 as in G4 M3).

34

3 ^{b}) I think it quite possible that the original read, with K1 B1, धर्मः सूक्ष्मः, "*dharma* is a subtle

thing". This would explain the otherwise strange variations.

9 After 9, V B7.9 D7–11 T2–4 ins. No. 19 of App. I as in K4 V1 B and most of D (not D4.6). D9 also ins. most of the Southern additions to this text found in No. 20 of App. I, although, in the parts common to both of these, it mostly (not invariably) agrees with V B D rather than with S. — Correction! Passage No. 19 is found also in Dn, a group which was omitted through oversight in the Crit. App. and should be added to the list of MSS. given there.

10 ^{a}) B7.9 D10 T2–4 नैव ऋत्विङ् as in text, with hiatus, secondarily removed in most MSS. by different changes.

15 After 15, V B7.9 D7–11 T2–4 ins. 354* as in K4 V1 B D G3.

17 ^{d}) It is easy to understand a change of an original माधवोऽर्हति to °वार्हसि under the influence of त्वया. But what could have prompted a change of the latter, if original, to the former? "Surely you (Kṛṣṇa) too should have informed them what sort of reverence Mādhava (i. e. yourself) deserves".

19 ^{d}) Dn3 D3 as in Ś1 K4 Cd.

35

8 ^{d}) D9 सांत्वनात्; all other N MSS. as in text. The reading of D9 might be at the base of the apparently corrupt forms of Ś1 K1–3 B1.2 D6 Cd, but it is scarcely possible in meaning; conquest by military measures must, it seems, be meant. सत्त्वतः would fit in meaning but is rather remote from the MSS. (but cf. B2). I have kept the vulgate reading, without great confidence.

15 ^{b}) D^{G1} as in text, with T1 G6 M1. I think it probable that Ñ1 actually reads so, since the reading recorded for it is nonsense, and may have been misread with भी for भौ. At any rate I have no doubt that भौम- is the original; for it the commoner भूत- was substituted in some MSS.; in others it was corrupted to भीम- which lead to the banal -पराक्रमं. — ^{d}) प्रयुञ्महे, Vedic form.

22 ^{b}) Ca चालयः as in B1. — Correction! In the Crit. App. (last line) for "23^{c} or 23^{d}" read "22^{c} or 22^{d}".

23 ^{a}) Cap as in B1.

25 After 25, V2.3 D7–10.12 T2.3 (not D11 T4) ins. 358* as in Ś1 K D. — D$^{G1.2}$ ins. 359* as in T1 and most of G.

36

3 After 3, D7.8.12 ins. 362* as in Dn D4.

8 The change in order (8 ff.) in most of D and a few other MSS. (including Ś1 K4; also D7–9; but not D10.11 T2–4) may be due to the metaphor of the sea in 2. 36. 11, which appears again in 2. 37. 1 and by this change is brought into juxtaposition with this verse.

9 After 9^{ab}, D7–10 T4 ins. 364* as in K4 Dn D1–3.5.

37

1 After 1^{ab}, V B7.9 D7–12 T2–4 ins. 365* as in K4 V1 B D (except D4.6).

38

15 15^{abcd} is found in G7 D^{G2} (with G1.2 and all N MSS.). — After 15^{e}, D7.8 ins. 370* as in K4 Dn D6.

19 ^{c}) Ca cites धर्मवाक् as in text (Cap as in B1.2 D1–3.5), and °ज्ञ for °ज्ञः. — I suspect that the reading quoted on the collation sheets for K3 is erroneous and belongs instead to D^{G1}.

20 After 20, D7.8 ins. 372* as in Dn D5.

31 After 31, D7.9.11 ins. App. I, No. 22 as in S.

32 ^{a}) Ca as in Ś1 K1.2 B1 D4 Cd (Cap as in text).

40 ^{c}) D^{G2} as in text. — ^{d}) Ca वाचमितीयते; also cites reading of V1 B2.3.5 as अपपाठः.

39

3 ^{b}) Ca as in B3.6.

4 ^{c}) Ca तु (as in Ñ1 V1 B3–6 D1–3).

13 ^{a}) D^{G1} as in G5. (So Sastri's edition.)

40

1 ^{b}) एव *lect. fac.* for एष, which is in an unusual position.

6 ^{a}) भूतमन्तर्हितम्, acc. of goal with अनयीत् in next line; misunderstood and changed in S and most of B.

7 After 7, all V B D MSS. (except D11) ins. 380* as in N; it is also ins. marginally in a different hand in D^{G2}. All S MSS., and also D11m, ins. 381* as in S.

13 After 13, V B7.8 D7–12 T2–4 G7 D$^{G1.2}$ ins. 382* as in K4 V1 B D (except D4.8) T1 G1–3.5.

20 ^{a}) The parallel करवाणि (which metre makes it less easy to change; but note that S and a few others change it) makes it pretty certain that the original had ददानि.

22 ^{a}) Ca as in text. Understand अपराधानां (from अपराधगतं); °हेम obviously *lect. fac.*

23 ^{b}) Ñ1 quoted as शिशुपालो स°; obviously an error. Instead of स, read probably as in V1 or K1 or B1.

41

2 ^{e}) Ca as in text.

3 ^{d}) इच्छत्, augmentless imperfect. — प्रसुवचा, cf. 2. 42. 50.

9 After 9, all V B D MSS. and T2–4 ins. 392*. Lines 3–4 are omitted in all S MSS., lines 1–2 omitted in Ś1 Ñ1 D4, while the markedly different version of K1.2 seems to indicate a secondary insertion in them also; K4, as often, borrowed from a vulgate source.

11–12 G7 as in G2; D^{G1} omits 11^{b}–12^{a} as in most of S; D^{G2} reads 11^{bcd} as in text, and 12 on margin. — In 11^{b}, D7–11 T2–4 D^{G2} as in text, सचराचराम्, with K3 Ñ1 V1 B G1. The reading °रं seems hard to construe and is probably a blundering *lect. fac.*

17 ^{b}) वर्गपाल, "herd-keeper".

42

4 Correction! In the Crit. App., p. 201, line 10, for "G1 om." read "G1, after 3". — After 4, D7.9 ins. App. I, No. 24 as in S (reading 4^{d} also as in S).

10 ^{a}) Ca प्रतिपत्तो as in text. — ^{e}) Ca मौरव्यांद् as in Ñ1 V1 B1–4.6 D1–4.5.

11 After 11, D7.9 ins. App. I, No. 26 as in S.

15 ^{d}) B1 कुशिर्वेया; D2 as in text; B3 D7.8.10–11 T2–4 D^{G2} as in Ñ1 etc. कुशीमिव, which may be the true reading (note the grammatical irregularity!). (D^{G2} however has the entire stanza on the margin, and is the only S MS. showing the vulgate reading.)

16 Correction! In the Crit. App. (first line), for "Ś1 K2.3 Ñ1 G3 om. the ref." read "Before 16, all MSS. except Ś1 K2.3 Ñ1 D4.6 G3, ins. वैशु° उ° (or वैशुं°)". — After 16, D7.8.11 ins. App. I No. 28 as in S.

17 Correction! In the Crit. App., for "S om. 17^{a}–21^{d}" read "S om. 17^{a}–21^{b}".

21 Correction! In the Crit. App., for "S om. 21^{abcd}" read "S om. 21^{ab}". — See note on 2. 4. 23^{d}.

26 ^{a}) Ca as in B3–4.6 D2.

28 After 28, D7.9 ins. 403* as in S (all 9 lines).

29 After 29, V B7.9 D7.8.10.11 T2–4 ins. 404* as in K4 V1 B D (except D8) M1.

30 After 30^{ad}, D8.11m ins. 405* as in S.

31 After 31, D7.9 ins. App. I, No. 29 as in S.

48 After 48, D7.8 T2.3 ins. 412* as in K4 Dn D8.6.

49 ^{b}) Correction! In the Crit. App., for "रेखामहे" read "रेखामेह".

60 After 60^{ad}, D11m ins. 419* as in S.

43

3 ^{a}) Ca as in text; Cap °स्तकं.

6 ^{b}) Ca as in text. — After 6^{b}, D7.8 ins. 422* as in K4 B4 Dn D4.6 (reading 6^{b} as in these same MSS.).

10 ^{a}) Kṣemendra Bh. Mañjarī 2. 247^{a} विदुरं, supporting text. — ^{b}) Because of 2. 46. 32, which refers to this incident, we are obliged to assume that S alone is original.

44

1 After 1, D7.8 ins. 428* as in K4 B8 Dn D4.6.

2 ^{b}) Ca cites लपाटक्षा: as in text. — After 2^{ab}, D7.9 ins. 429* as in K4 Dn D8.

10 ^{b}) V2 B1.2 D10.11 T2 as in text.

22 ^{d}) Only Ñ1 V1 have the evidently correct text; कुक्षे is supported by Ś1 K and part of D; अंधितुम् by B, part of D, and (in transposed order) S. The compound त्रि-कुंद् is not recorded; its

unfamiliarity evidently led to the various alterations. Note particularly the patchwork of B1.2 D1 (ज्ञ for नि-); and note the retention of नि- in the reading निवेदय in 22ᵉ.

45

9 ᵃ) Ca cites वसते as in B3.4.

11 ᶜ) Ca °धर्म: as in text.

13 ᶜ) Ca cites परजात् (for °जान्). — ᵈ) Ca सैव as in B1.

15 ᵃ) V3 B7.9 D3–11 T4 DG3 मामवति as in text.

16 ᶜ) Ca as in Cd. D10–11 as in text, with Ś1 B1 D3.5.

19 ᵇ) Ca °साराजिनानि च (for °श्यामा°); it cites text, with कृष्ण° as गौडीयः पाठः.

20 ᵃ) The following अश्व- makes हय- clearly impossible. The E texts (Ñ1 V1 B D) generally read गज-; but रथ- of K4 S is palaeographically preferable; misread as रय-, it would lead to हय- (cf. also रम्य- of D4.5).

26 Vimalabodha comments on this verse, reading यत्रैव in 26ᵃ (as in text); for धारयन्त्यू in 26ᵇ the verse as quoted has प्रयच्छंत्यू, but the comm. प्रायच्छन्.

27 After 27ᵃᵇ, D7 ins. 442* as in K1–3 Dn D1.4.5 (in B4 after 26). Not in D8–11 T2–4.

28 In Vimalabodha (28ᵃ, तत्र as in Ś1 K1.2.4; 28ᶜᵈ, पश्चिमं च तथा यांति गृहीत्वा तं नराधिपं). — ᵈ) Ca तं नराधिपं as in Vimalabodha.

29 In Vimalabodha (29ᵃᵇ as in text).

30 ᵇ) Ca परिवेश्यतां.

32 After 32ᵃᵇ, B7 D7–9 ins. 445* as in Dn D6.

46

21 ᵇ) Ca cites निम्नाश्चै° (p नीपाः).

24 ᶜᵈ) Ca cites प्रांतः and अपरांतः.

25 ᶜ) Ca प्राप्ति° as in text.

26 ᵃ) Ca वैंदुसरैः as in S and Cd! This may be the true reading. But Cap विकुसरो [i. e. बिन्दु°]; and Cv as in text!

28 After 28ᵃᵇ, D7.8 ins. 455* as in Dn D4.

30 ᵃ) Since Kṛṣṇa had left the scene before the incident here narrated, the story is guilty of a lapse at this point. The archetype of K1–3 changed for this reason to कृष्णा (obviously impossible since Draupadī is named in the next pāda), and the archetype of S to भीमः, under the influence of 27ᵇ above. The alternative would be to adopt the S reading here, which seems to me unlikely to be right.

31 ᵇ) Ca as in text.

33 ᵇ) Ca cites ललितौ as in text.

34 After 34, D7.8 ins. 458* as in Ñ1 V1 and a few B and D MSS.

47

2 ᶜ) भूमि "basic capital" (opposed to फल "interest, profit"). [Correction! In the footnotes, in the Cd gloss read "आकरजं हीरादि" for "आकारजं हीनादि". Devabodha is referring to minerals like diamonds etc. Cf. Nīl.: भूमितो जातं हीरादि. न and र are often confused in old Devanāgarī, owing to their close similarity. — V. S. S.].

3 ᵃ) वार्षदंश, "made of (the skins of) cats".

4 ᵃ) Ca तित्तिरि° as in text. — ᵇ) शुकनासिक, "(coloured?) like a parrot's nose" ("brown-faced," Devabodha).

5 ᵇ) Ca दासमीयाः as in text. — ᶜ) Ca त्रिखर्वं as in text. — The text of this entire verse is highly dubious. The S version contains only two lines instead of three, and, after the first word, does not resemble the others; it may possibly be closer to the original, but is so corrupt, and shows so many variants, that no text can be based upon it. Cf. perhaps गोवासदासनीयानां B. 8. 73. 17 (people names, as here). — After 5, V D7.8 T2.3 ins. 461* as in Ś1 K (K2.3 in different place) Ñ1 V1 B3.5 Dn D4–6.

9 ᵇ) The original seems quite clearly to have been °नैदीसुखैश्च ये, which is metrically faulty (⏑—⏑—⏑—), and hence was altered in discordant ways. — ᶜ) See note on 2. 24. 27ᵇ.

10 ᵇ) Though वङ्गाः seems out of place geographically in this context (associated with western border tribes), it is clearly best supported by the MSS. (Ś1 K1–3 Ñ1 V1 B3.6, also D9). D12 नमाश्च.— कितवैः as name of a people is also suspicious, but nothing better seems plausibly suggested by the MSS.

15 ᶜ) D9 उष्णीषननिवासींश्च (nearly as in text); D12 उष्णीकाननिवासांश्च; Ca apparently read as in text. — ᵈ) V3 B6 D10.11 T4 as in text; T2.3 वाटकान्.

16 After 16^{ab}, V $B_{7.9}$ $D_{7.8.10.11}$ T_{2-4} ins. 463* as in V_1 (part) B D (except D_8). — After 16, $D_{7.8}$ $T_{2.3}$ ins. 464* as in K_4 Dn $D_{4.6}$.

18 ^{c}) G_7 D^{G2} (with G_2) as in text.

19 ^{a}) The text is supported, precisely or substantially, by V_3 $D_{10.11}$ T_{2-4}. Note that S, by a sort of haplography, omits 19^c–21^b (the end of 19^b resembles that of 21^b). This omission leaves the accusatives of 19^{ab} without construction in S. Hence they are there changed to nominatives. Yet Cv, who followed the S text, has accusatives in 19^a! He may have had the complete text of 19^c–21^b; but I cannot identify his only citation at this point with anything in the text. — G_7, after 21^{cd}, repeats a version of 19^{ab} with accusatives as in Cv and "N".

22 The order of lines (st. 22–26) in S is radically different from that in all the "N" (E and W) MSS.; S also has an insertion (differing in length in the MSS.), 467*. It contains (sometimes with radical changes) all the lines of "N" except 24^{cd}. If we assume that "N" is original in order, this line may have been accidentally lost in the rearrangement. On the other hand it is so similar in sense to 24^{ab} that it may be a secondary duplication thereof. Stanza 2. 47. 27 of "N" is also omitted in S; but this need not be significant, for it could not be kept in its present position in the S version. Possibly the S form of 23^{ab} (q. v.) contains a reminiscence of 27^b. The one argument for S in this passage is the partial agreement of $\tilde{N}_1$ with S in 23^{ab}; but $\tilde{N}_1$ elsewhere shows some special agreements with S. On the other hand, it is very difficult to construct a plausible text from the S readings in several places (23^d, 24^c, 25^b); in some places some of the best S MSS. agree with "N" readings (e. g. 23^c, 24^c). On the whole I ave thought best to follow "N", including even the lines (24^{cd}, 27) which are not found in S at all. (Verse 27 could hardly be omitted if the order of "N" be adopted). I assume that these fell out in the general rearrangement of lines, and insertion of 467*, in S; mere carelessness could account for such omissions.

23 ^{a}) कुट्टीकृतं, designation of a textile fabric, "made by splitting" (?).

26 ^{a}) On कङ्काः see Lassen, *Ind. Alt.* (I) 851 and (II) 1023. Lassen understands that reference is made to the inhabitants of Eastern Tibet (Chinese Kiang).

28 After 28, V $B_{7.9}$ $D_{8.10.11}$ T_4 ins. 468* as in V_1 B_{2-6} D (except $D_{2.6}$).

48

3 ^{a}) Desperate passage. In general S seems secondary; but it partly supports -ज्योहाः (of K_4 D_5: cf. $Ś_1$), which is also found in D_{12} (समीपस्थाः सनज्योहाः). Cf. however, App. I, No. 12, line 76 with v. l.

4 ^{b}) V_3 as in $\tilde{N}_1$ V_1; $D_{7.8}$ as in Dn D_6; $D_{10.11}$ as in B_{1-6} D_{2-5}; $T_{2.3}$ as in text. The compound वरदत्तं "given as a boon" is known elsewhere and seems on the whole clearly indicated by the discordant MSS. The -दत्तं part is generally supported by $Ś_1$ K and S, the वर- part by B and much of D ($Ś_1$ K and S being severally discordant).

8 ^{c}) Cd वारिषेणो नाम समुद्रविशेषः; D_8 कारिगे च; D_{12} कारिषग-. Kirfel, *Kosmographie*, p. 67 records a river Vārisenā. Kārūṣa is recorded only as name of a people, which does not fit here. — After 8, all N MSS. and T_{2-4} ins. 469*.

9 ^{c}) $D_{8.12}$ as in K. — ^{d}) राजकः, nom. used as acc.; hence various changes. $D_{8.12}$ as in $Ś_1$ K.

10 ^{c}) Ca °कै as in $K_{1.3}$ B_1 etc. Cd °षा.

12 ^{a}) D_8 कायव्या as in text; D_{12} कार्येषा.

17 After 17^{ab}, D_{9-12} T_{2-4} ins. 470* as in K_4 V_1 B D_{1-6}. — ^{cd}) Ca cites as in Cd. — After 17, $D_{7.8}$ $T_{2.3}$ ins. 471* as in K_4 Dn $D_{4.6}$.

18 For the two lines S has a one-line version, possibly original; but it seems abrupt and harsh without a quotation like 18^{cd}. If the "N" version be adopted, I think कुलत्तराः ($Ś_1$) is to be read; कार "tribute" (for कर, which would be metrically bad here) is recorded lexically.

24 ^{b}) शङ्कर, epithet of elephants; according to Nīlakaṇṭha, local name; cf. Kirfel, *Kosmographie* p. 329.

29 After 29, all N MSS. and T_{2-4} ins. 477*.

30 ^{a}) समुद्रसारं, "valuables from the sea".

31 ^{cd}) The omission in S is connected with the displaced order of the preceding lines and doubtless accidental.

37 ^{a}) Ca संख्यायमानमारब्धं.

49

2 ^{a}) Ca निषेधा इति देवबोधपादानां स्वरसः । अन्ये तु निषेत्रा इति पठंति । The word is certainly to be read thus, though not found in PW.; it occurs frequently in Books 1 and 4 and is always read with °ध-, (= "restricted by shame") not °व-.

8 ^{a}) We read अवाविशाद् with Ś1 Dn1 D6 (also Dn3 D5); the S MSS. and K1.2 seem likely to be based on this (at any rate not on the vulgate). The reason for the change may be sought in the fact that this verb seems to interrupt the list of things presented (accusative nouns). — ^{d}) आपो nom. for acc.

13 After 13, V D7–11 T2–4 ins. 481* as in K4 V1 B D (except D6).

15 ^{a}) सिक्तं Ś1 K1–3 Ñ1 B1.3 D1.2 (and originally D6) seems clearly the original; the various changes (note particularly सक्तं G4 M, close to the orig. and easy to interpret) were due to the difficulty of interpreting it. Perhaps it means "sprinkled" in the sense of "bespangled, beset." — Cf. however, 2. 45. 27^{a}.

18 ^{a}) D8.12 प्रणादे (cf. Ś1!); the rest as in text (but D9 °पालाश्च as in the vulgate).

21 ^{c}) D8.12 as in text, with Ś1, D6, and Cd. The readings of K and S are mutually discordant, though they all support the opening नैवं (against the vulgate). — After 21, D7.8.10 T2.3 ins. 484* as in K4 Dn D4.5.

50

2 ^{a}) D7.8 Ca as in K4 Cd. — ^{b}) D7–9 Ca as in K2 D2.

5 ^{d}) Ca as in Ś1 G1 Cd.

8 After 8, D7–9 ins. 488* (D9 om. line 2); V D7–11 T2–4 ins. 489*.

9 After 9, the additional colophon is found in all our MSS. except V2 D9 (besides Ś1 G4).

10 D7–11 T2–4 ins. 492* as in K4 V1 B D T1. — ^{b}) Ca संवृता.

17 After 17, V D7.8.10.11 T2–4 ins. 493* as in K4 V1 B D.

19 ^{a}) Ca as in K4 B1 D3–5 Cd.

25 ^{d}) Ca विष्ठितः.

28 ^{a}) Ca as in text. — ^{d}) Ca अस्थिरहृदयः.

51

1 After 1, D7–11 ins. 494* as in K4 Dn D3–6.

3 ^{d}) B7 ममास्फरं; D12 as in K; T4 as in B3; D7–9 T2–3 as in text. With आस्तर (S, with a sprinkling of other MSS.) cf. आस्तार (= देवन), Lüders, *Würfelspiel* 14 (some of the variants are also recorded there).

9 ^{c}) Ca कल्यस्.

10 ^{b}) Ca as in text.

12 ^{a}) Ca पुराणो (as in K2 D1) व्यव° प्रवृत्तस् (B2 also प्रवृत्तस्).

13 ^{a}) Cap as in V1 B3. — ^{c}) Ca तुल्यमेवं.

17 ^{b}) Text with K1.3 Ñ1; the word स्फाटि is unrecorded unless in the n. pr. विश्वस्फाटि (v. l. -फ), see PW. s. v. The many discordant changes seem to be attempts to avoid this unusual form. The stem may be स्फाटिन्, and is in any case probably an adjective. "Having towers blooming with arches."

19 ^{c}) Ca as in Cd. np (Cap as in text).

21 After 21, colophon in D7.8 T2–4.

52

2 ^{a}) तदध्वानम् "the road to them (the Pāṇḍavas);" changes are *lect. fac.*

6 ^{d}) Ca विशाक इत्यपपाठः; Ca महात्मा, p as in text.

10 ^{b}) Ca as in K4 D4.

14 ^{a}) Cap as in V1 B5 D4.5. — ^{c}) = 2. 51. 25^{c}; for this reason Ś1 K Ñ1 Dn D6 (also D7–9 T2.3) substitute 2. 51. 25^{d} for 14^{d} of this verse. V2 मा देवनं in 14^{d}, otherwise as in text; Ca cites मा देवनं as in V2.

16 After 16, D7.9 ins. App. I, Nos. 36 and 37 (separated by our verse 21^{ab}, which is repeated in its proper place) as in G5 (in other S MSS. after 20); in D^{G1} after 17.

21 ^{b}) Ca as in D1.2. — [Correction, p. 260: in the Crit. App., line 4, for "G6" read "G1.2.6".]

25 After 25^{ab}, all N MSS. (incl. T2–4), also D^{G1} (with G2.5), ins. 497*.

34 [b]) B9 D10.11 T4 Ca as in text; V2 T2.3 as in B2 D1.2. — [e]) B9 Ca as in B2 D1.2.

35 After 35, D7m ins. 500* as in K4 Dn D8 (reading as in K4 D8).

36 [b]) Ca as in B1.2 D1.2 G4 (p as in text).

53

1 Before 1, V D7-12 T2-4 ins. 501* as in K4 V1 B D (except D8) T1.

7 [d]) साधु "enough of".

9 [ab]) See PW. s. v. 2 शिक्ष् "serve," with accus. The object is ब्राह्मणान्, after which the most likely reading seems to be कन्यान् of K1-3 (cf. G1 M2 which are palaeographically close). — [e]) Cap मा स्म as in V1 B D1.2.

10 [d]) Cap as in Ñ1 V1 B2.3.

19 [b]) Ca सिंहश्रीका; p as in text.

54

3 After the ref., D7 T2.3 ins. 507* as in Ś1 K1.4 Dn D8. — After 3, B9 D11 ins. 508* as in K1-3 B3, while B7 D8.10 T2-4 ins. 509* as in K4 V1 B1.4-6 Dn2 D2-5.

6 [cd]) The subject is the car: "It would be said to be not touching the ground with a (single) foot of them." Text G1.2 M2, also D[G2]; Cv has the correct reading but misinterprets it. [Assuming that the subject is the car, the car normally touches the ground (a) with the wheels, and (b) with the hoofs of the horses (which can be understood as forming a unity with the car). The stanza ignores (a), and the horses are supposed to gallop so fast that they excel even the deer in the Śākuntala, Act i: पदयोदग्रप्लुतत्वादियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति. This is probably what the above translation wants to convey. But the stock phrase पदा भूमिमुपस्पृशन् is met with several times elsewhere: cf. 2. 62. 34[b]: 4. 15. 15[b]: 5. 158. 18[d], etc., where it evidently means, "any creature who treads the earth, man in general". With that meaning, the better documented variant नैषां मुच्येत should yield the sense that no creature can outrun or escape Yudhiṣṭhira's horses but would be trampled outright, as Nīlakaṇṭha explains. This does not however account for the manifold variants, the genesis of which has to be sought in the belief that Yudhiṣṭhira's chariot did not touch the ground at all. (Cf. a similar description of Indra's chariot in Śākuntala, Act vii, st. 164). The variants like that of Ko नैव द्रक्ष्येत पदा भूमिमुपस्पृशन् apparently want to utilise the present passage as the earlier authority for the fact mentioned for the first time in Droṇaparvan, B. 7. 190. 56. — S. K. B.]

12 [e]) T2.3 as in text, with Ñ2 V1 G2 M; D[G1.2] as in T1 G3.4.

24 [d]) Cap as in B2 D1.2. — "I have myriads of chariots, carts, and horses; they stand, all ready yoked, attended by all manner of drivers."

25 After 25[ab], D7.8.10.11 T2.3 ins. 512* as in K4 V1 etc. (Not in V2.)

28 St. 28-29 (omitted hapl. in most of S) are found in G7 D[G2], besides G2.3 and all N. — After 28[cd], D9 T2.3 ins. 513* as in Ś1 K2.4 B2 Dn D4.

55

1 Before 1, V D7-11 T2-4 ins. 514* as in K4 V1 B D T1.

3 [b]) मत्वा with Ś1 K1.2; graphically more or less similar are K2.3 G2 (which = G7); Ñ1 also indirectly supports this. "Knowing (this), you for your part are not awake to it;" i. e. though really aware of the truth, you show no realization of it.

4 [a]) Cap as in B1.2 D1.2.

5 [a]) देव, in अक्षदेवेन = "play, gambling".

6 After 6[ab], D9 T2.3 ins. 516* as in K4 Dn D8.

9 [a]) Ca cites विचित्र° as in B1.2.6 D1.2.

14 [a]) पाण्डून् = the Pāṇḍavas, with Ś1 only, as in 2. 62. 10[a] (see also Sorensen s. v.). The changes are all unnecessary attempts at correction.

15 [d]) Ca हार्दं for क्रोडं. — For 2. 55. 15-16. cf. 5. 34. 18.

56

1 [a]) अनुपाति "having consequences, leading to —" (with the following datives). — [b]) Ca भेदाय as in text.

5 [b]) प्रियायते, denom. from प्रिय, recorded only from the Veda, while श्रीयायते is otherwise unknown. Note that both readings were known to Nīlakaṇṭha.

6 In Vimalabodha, which reads 6[ab] as in text; it reads in 6[c], सु° समकाले (in text, but in comm.

सर्वकाले, cf. B3 D8) तवास्तु; in 6^d^, तथानुनीतो (cf. B3) श्रीमति[:] सुधन्वा. — Ca reads कु° in 6^e^ as in text; Cap reads 6^c^ as in text and 6^d^ साम्नः सुविक्तोभिमतेः सुधन्वा. — In 6^c^, T2 as in text; also B9 D9, but for minor corruptions; and so, except सकलः for सफलः (as in K3), D11.12 T3. — In 6^d^, B9 D9 साम्नः as in text; D12 साम्ना. B9 D8.12 T2.3 सुवि- (B9 °वि-) क्तो as in text. Our text in 6^cd^ is wholly supported by Cd. — The verse is difficult, especially the end. I assume, with one of Vimalabodha's alternative explanations, that Sudhanvan means Arjuna, and render 6^cd^: "Let there be (for you) fruitful association with Yudhiṣṭhira; through conciliation let Arjuna be quite free from hostile intent."

Colophon of 56 omitted in V2.3 B9 D8.10.

57

2 ^d^) निराह "declares" is Vedic; hence the changes (but S still quite close to original).

5 ^e^) The reading of all B and most D MSS. is obviously secondary, though it has been adopted also in T1. Unfortunately the haplographic omission in five other S MSS. leaves us only G3-5 as witnesses to what may be called the true S reading; of these, G4.5 (also D^G1^) confirm न (G3 is isolated in reading हि), while G3 (also D^G1^) confirms बाधते, otherwise found only in Ś1. (But D12 also बाधते, though for the rest it agrees with the B reading; in the margin however D12 has तदाश्रितापत्रप किं नु बाधते, the last word being important.) The agreement of Ś1 with S establishes न rather than the vulgate नु (not read by many MSS.). If अपत्रपा (Ś1 Cd) is right (note that G4 has तदाश्रिता, not °तो, despite its corruption of अपत्रपा), we must read बाधते and assume that बाधसे was due to assimilation to इच्छसि and मन्यसे; and apparently तदाश्रिता- before it is necessary, either interpreted as °ता अप° ("why does not shame based upon this overwhelm you?"), or as °तः अप° with irregular saṃdhi, as Cd apparently understands it ("[you are] relying on that [Cd तत्कुत्सितं कर्म आश्रितः]; why does not shame overwhelm you?").

9 ^e^) B7 D11 T2.4 D^G1.2^ as in text; D8.10 as in V1 etc.; D12 as in Ś1 K1-3.

11 ^b^) V3 D7 as in text, with Ś1 K1-3 B2 D2; the various readings of S seem clearly based on this.

18 ^a^) पराश्रय with loc., "relying on:" cf. Mbh. (Calc.) 3. 17011. So, precisely, only G5, but K2.3 G3 perhaps intended this, and many of the other variants seem to be based on it.

20 ^cd^) Sukthankar suggests reading यथा तथा वास्तु मनश्च वोऽस्तु । ममापि च... ॥ interpreting "However may be both your mental disposition and mine too . . ." Duryodhana has accused Vidura of being hostile to Dhṛtarāṣṭra and his sons (note particularly 2. 57. 2^c^ जिह्मा मनस्ते etc.). Vidura, in the first part of this verse, denies the charge, and continues: "However this may be, and whatever *your* mentality (which the speaker has impugned) may be,...". I find the interpretation attractive, but after very careful study am unable to accept it. For:

(1) वो (after तथा) is read by practically all MSS.; वा only by Ś1 T1 G5 (and D^G1^; G3.4 fairly close).

(2) मनः is the reading of Ś1 and the majority of S (also G7 D^G1^). But नमः is found in two very good S MSS., G1 M2, as well as in K Ñ1 and some D MSS.,—in fact, in virtually all others except those which follow the vulgate with यशः (obviously to be dismissed at once). It is evident that one of the two is metathetized from the other. Aside from the necessary acceptance of the weakly supported वा for वो, Sukthankar's suggestion leaves the second [अ]स्तु without construction; for I cannot believe that it could be divorced from the preceding words and taken with ममापि in the next pāda. Moreover, it would also divorce ममापि from स्वस्ति दिशन्तु विप्राः, and leave this latter phrase without a complement. This complement seems to me almost certainly furnished by मम: "may the brahmans bespeak me welfare." Any other interpretation must appear very forced, and this strain would be doubled by wrenching अस्तु at the end of 20^c^ away from its natural connection with the preceding and into connection with ममापि.

I therefore am obliged to assume that नमः was the original, and that even S originally read so (as in G1 M2). The change must have been made at least twice, in Ś1 and in at least one S MS.,

independently. It is no harder to imagine than the reverse change; नमश्च वोऽस्तु is used in a somewhat peculiar way, meaning something like "I bid you farewell, I wash my hands of you." Later redactors tried to make it mean "May you get intelligence."

58

3 After 3^{cd}, V $D_{8.10.11}$ T_{2-4} ins. 523* as in V_1 B D_{1-6}.

11 ^{d}) "And whatsoever wealth belongs to him (Nakula)." I feel serious doubts only about the syllable स्व-, for which the only alternatives तद् and मद् are not attractive.

27 ^{d}) "Our own self being the affliction," i. e. the cause of the trouble.

30 ^{d}) Difficult; I assume आक्षेप "throwing (of dice)"; perhaps rather उत्क्षेप with the same meaning, cf. समुत्क्षेपेण (Cd gloss पणेन) 2. 67. 20.

32 ^{b}) Ca as in text.

34 After 34, V D_{7-11} T_{2-4} ins. 526* as in V_1 B D T_1.

59

3 ^{b}) कोश "venom-bag" (of a snake); not recorded lexically.

5 ^{d}) Ca °काले as in text.

6 May be compared with Manu. 2. 161, which is reduced to a śloka but was probably based on a triṣṭubh original.

8 On this verse see Edgerton, *JAOS* 59. 366 ff. D_{12} intends throughout the text as reconstructed. T_{2-4} agree with the vulgate throughout. $D_{7.9}$ agree with the reconstruction in 8^b. Cn has a laboured attempt to explain the vulgate text with version of the story.

60

7 After 7, V D_{7-11} T_{2-4} ins. 528* as in K_4 V_1 B D.

8 After 8^{ab}, V D_{7-11} T_{2-4} ins. 529* as in K_4 V_1 B D.

13 ^{a}) Ca धर्मलोकं...प्राहुरेकं. — ^{d}) Ca श्रेयो. — After 13, $D_{7.8.10}$ $T_{3.8}$ ins. 531* as in Dn D_1 m. 2. 4.

15 ^{a}) V B_7 $D_{8.10}$ पांचालि; the rest, incl. D_{12}, as in text. — ^{d}) Only D_{10} मन्न as in $Ś_1$ etc.; the rest, incl. D_{12}, as in text. See Introduction, p. XXXII. — After 15, V D_{7-12} T_{2-4} ins. 532* and 534* as in K_4 V_1 B D (except D_4) T_1; $D_{8.10}$ ins. 533* as in Dn $D_{2.4}$.

18 [As Duryodhana's speech contains only one stanza, 18, it should be followed by वैशंपायन उवाच, and this reference should have been added, for the sake of clarity, by the Editor, notwithstanding the fact that no MS. has it. The MSS. are very inconsequential in this matter. They insert the references where they are not wanted and omit them where they are necessary. The regulation of these aids to the reader would not, I am sure, constitute a very serious abuse of the privileges of an Editor. And I think the reader would be grateful for it. — V. S. S.]

20 ^{a}) Ca पृथापत्रे.

30 ^{b}) The Vedic form कृधि is found only in $Ś_1$ $Ñ_1$, our two oldest and best MSS. Note however that G_1, perhaps the best of our S MSS., has -कृति, apparently a corruption of कृधि, of which इति in most of S is a further corruption; कुरु is an obvious *lect. fac.* — ^{d}) Note secondary crasis in सेन्द्रापि for सेन्द्राः + अपि.

34 ^{a}) Ca सत्यं as in V_1 etc.

35 ^{b}) Ca कालेन as in text.

39 After 39, D_{11} T_{2-4} ins. 537* as in G_1 M; while D^{G3} ins. a different verse:

दृष्ट्वा सभामध्यगतः स भीष्मः
संकृष्यमाणां द्रुपदेशपुत्रीम् ।
केशे गृहीत्वा धृतराष्ट्रजेन
दुःखान्वितो वाचमवोचदार्तः ॥

40 ^{a}) Ca अस्तोप्यनीशः.

42 In 42^b and 43^d, निसृष्टकामः = "having abandoned (surrendered) one's free choice."

44 ^{cd}) "Both since they all banded together (conspiring against him), although he was already won, and because it was afterwards (after losing himself) that he agreed to the stake (of me)."

47 ^{a}) I have chosen कृष्यमाणां, supported by $Ś_1$ K $Ñ_1$ V_1 $B_{2.8}$ Dn D_8; the following words refer to *specific* conditions of Draupadī, with which "being dragged" is more consonant than the vague "being tormented."

their garments. The vulgate reading सूक्ष्मप्रावारान् (Bahuvrīhi, of the Pāṇḍavas) seems clearly a *lect. fac.* (D11 T2.3 support सूक्ष्मान् as in text); but even with this reading the text would remain obscure. According to Winternitz's collation, the Malayālam MS. Whish 18 reads सूक्ष्मान्प्रावारानजिनानिचोदितानि (hypermetric, but otherwise as in M2). [To get the desired meaning of 'exchanged for' or 'replaced', it would probably be necessary to emend अजिनानि चोदितान् into अजिनैर्निचोदितान्, *nicodita* signifying 'driven away' or 'suppressed'. The sense would be: "Having witnessed (just now) the fine garments replaced by deer-skins, and (later) in the forest (your husbands) in poverty"... etc. But this would be unnecessary if, instead of सूक्ष्मान् प्रावारान् the sufficiently documented reading सूक्ष्मप्रावारान् is accepted as a Bahuvrīhi compound qualifying Pāṇḍavas,—'sūkṣma' meaning 'fine-textured' and not 'tuccha' as Nīlakaṇṭha suggests. The sense would be—सूक्ष्मप्रावारान् पाण्डवान् अजिनानि चोदितान्, अजिनानि परिधत्तेत्याज्ञप्तान्. (Having seen the fine-garmented Pāṇḍavas commanded to wear deer-skins). In so interpreting, all that is necessary is to suppose that *codayati* belongs to the class of verbs that govern two accusatives. In any case, the syllables क्ष्मान्प्रा should have been printed with a wavy line, and चोदितान् without one. It may be added that Edgerton (who was shown this note before publication) entirely approves the above interpretation. — S. K. B.]

13 Cf. C. 12. 1338, and Manu. 2. 157. — ^{d}) Cap as in V1 B1–4. 6.

14 Correction! In Crit. App., third line from end, for "— K4" read "— ^{d}) K4."

19 ^{a}) Ca निवासितं as in K3 Ñ1 S.

30 After the ref., D11 T2–4 ins. 590* as in S.

32 ^{b}) प्रस्तारं दुरात्मनाम् should mean "instigator of villains".

44 After 44, D8. 11 T2–4 ins. 591* as in S.

69

2 After 2, D8 ins. 592* and 593* as in S (in S, 593* after 3^{ab}).

6 After 6, V B7. 9 D7–11 T2–4 ins. 594* as in K4 V1 B D T1.

8 ^{b}) Ca as in text.

13 After 13, D7–9 T2 ins. 596* as in K4 Dn D5.

14 ^{e}) मा हार्षीः, "lest you destroy, squander, waste", seems clearly indicated as the true reading, though variously corrupted in most MSS.; हार्षीः in K2. 3 Ñ1 V1 B1. 3, also in B7 D7. 9. (D12 as in Ś1.)

17 ^{b}) Ca चैवात्मजीवनं as in V1 B3 D1. 2.

20 After 20, V2. 3 B7. 9 D7–9 T2–4 ins. 597*, as in N except D3. 4. 6. It is not found, however, in V4 D10. 11.

70

2 ^{ab}) Omitted in D^{G2}, but found in D^{G1} as in T1 G5 and all of N. Cannot be regarded as quite certainly original, since it is lacking in most of S.

10 After 10^{ab}, T2–4 ins. 598* as in B D1. 2.

20 After 20, T2–4 ins. 599* as in B5. 6 D1. 2. — All our V B D MSS. (including D12), also G7 D^{G1} (but not D^{G2}), ins. (in part) App. I, No. 42; we omit it altogether with Ñ1 G1. 2. 6 M2 D^{G2}. Stylistic grounds seem to afford some confirmation of this omission; see Introduction, p. XXIX. Note that the amount of material which has intruded varies, particularly in the S MSS. (the best of which have none of it), but to some extent also in N.

22 After 22, all V B D MSS. (incl. D12) ins. 600*, which therefore occurs in all N MSS. except Ñ1, but in no S MSS. D7. 9 G7 D^{G1} ins. App. I, No. 43 as in T1 G3. 5 (D7. 9 after 600*). The other S MSS. have no insertion here.

23 After 23^{a}, all V B D MSS. (incl. D12) ins. 601* as in N except Ñ1. Ñ1 S all omit it except that G5 reads the first pāda instead of 23^{b}.

71

1 Before the ref., D7. 8. 12 ins. 602* as in K3 B4 Dn D5. 6.

2 In 2^{b} and 2^{d}, Ca as in text. [— ^{d}) It would be better to separate अङ्ग, taking it as an indeclinable implying desire. — V S. S.]

19 ^{a}) इमां, sc. अवस्थां; changes due to failure to understand the ellipsis. Text with K3 T1 G3. 5. 6.

22 After 22, D9 ins. 603* as in S.

23 After 23^{ab}, D7. 9 ins. 604* as in Dn D4. 5.

28 After 28, D7–9 ins. 605* as in K4 B3 Dn D4.5; G7 DG1 ins. 606* as in T1 G3.5 M1.

31 After 31, D9 G7 DG1 ins. App. I, No. 44 as in T1 G3.5.

32 Before 32 (as well as before 46 below) nearly all MSS. have वैशंपायन उवाच, indicating the end of Vidura's speech. One of the two must obviously be omitted. It seems clear to me that Vidura's speech ends not here, but before 46; that is, it includes the account of the appeal to Droṇa and his reply, just as it also included the account of Nārada's words (ending in 30). This is proved by the fact that Dhṛtarāṣṭra addresses *Vidura* in 46, implying him as the narrator of the preceding. We must therefore delete the reference at this point.

41 After 41^{ab}, D7–9 ins. 608* as in K4 Dn. — After 41, D7 ins. 607* (placed nearly as in D4); D7 repeats 41^{cd} (as in D4); D7–9 ins. 609* (D7 after repetition of 41^{cd}) as in K4 Dn D1.4.5.

42 After 42^{ab}, D11 transp. 44^{cd}, inserting 610* between 44^{c} and 44^{d}, as in V1 B D1.2; but D11 repeats 44^{cd} in its proper place, as in V1 B.

44 After 44^{ab}, D9.11 T2–4 read 2. 72. 27–33 as in V1 B D1.2, repeating it in its proper place.

72

7 After 7, D11 T2–4 ins. 611* as in B1–4.6 D1.2.

8 ^{d}) Ca mentions सोपनीतानि as an अपपाठ. We must certainly read either अपा° or अवा°; in any case not अर्वाचीनानि as in the Calcutta ed. (with only D7 among MSS. collated for this edition). Hemacandra (see PW.) defines अपाचीन by विपर्यस्त, and on the whole the sound प seems better supported than व in the various alterations found in our MSS.

10 ^{b}) Note secondary (double) saṁdhi in S. — ^{d}) Ca as in V1 B D1.2. — ^{e}) Correction! In Crit. App., *read* "G4.5 विनाशाय."

13 ^{b}) No *विभावन्त is recorded; °वरीं as in text is read by K3 G1.6 M Cd.v, also by Ca (विभावरीति-पाठः).

14 After 14^{ab}, D11 T2–4 ins. 613* as in V1 B D1.2.

17 After 17, D7.8 ins. 615* as in K4 Dn D5.

19 After 19, D7–9 ins. 617* as in K4 B1.2 Dn D5.

35 After 35, V B1.3 D7–11 T2–4 ins. 619* as in Ñ1 V1 B D T1.

36 ^{d}) Ca as in B D1–5.

Supplementary Addenda:

24

18 ^{e}) Read उरशावासिनं instead of उरगा°. The newly collated MS. Ko has this reading; the sibilant is also supported by Ś1 and S. See Sylvain Lévi in Journal Asiatique 1915, page 63, which is convincing. I have no doubt that उरशा° is the only possible reading, and I ought to have adopted it, even by emendation; but Ko makes emendation no longer necessary.

ERRATA

☞ *For other corrections, see Addenda et Corrigenda.*

Page	XXXII, line 7	For "*cāli...bhava*"	read	"*cāli...bhava*".
,,	XXXIII, footnote	,, "Prolegomina"	,,	"Prolegomen
,,	XXXVIII, line 28	,, "p. XXXI ff."	,,	"p. XXX f."
,,	XL, ,, 25	,, "slone"	,,	"alone"
,,	XLIX, ,, 27	,, "argeement"	,,	"agreement".

Page	Adhy.	Śloka				
37	6	18	For	श्रूयन्तामिह	read	श्रूयन्तामिह.
39	7	11	,,	कृपीहुलः	,,	कृषीवलः.
41	7	26	,,	मया	,,	मया.
51	10	4	,,	प्लवमानेव	,,	प्लवमानेव.
94	17	3	,,	समपद्यत	,,	समपद्यत.
,,	17	4	,,	स गृह्य च	,,	स गृह्य च.
124	22	41	,,	जरासंधात्मजं	,,	जरासंधात्मजं.
129	23	24	,,	अर्जन	,,	अर्जुन.
143	28	3	,,	दन्तवक्रं	,,	दन्तवक्रं.
189	38	colophon	,,	अष्टत्रिंशो	,,	अष्टात्रिंशो.
325	65	4	,,	वेत्थ	,,	वेत्थ.

501 (left-hand column) line 7 ,, "conjucture" ,, "conjecture".

support of all Sanskritists, and of all who are interested in the furtherance of this supremely important work, which none could do better than he. . . . In every respect, therefore, this monumental work will reflect the utmost credit on its editor and his assistants, and on the great Indian people who may justly regard it as a matter of national pride. . . . When completed, this edition of the Mahābhārata will occupy a place in the history of Sanskrit scholarship with which only one other work—the lexicon of Boehtlingk and Roth—can hope to vie in magnitude and importance." —Professor Dr. FRANKLIN EDGERTON (Yale University, New Haven).

His Excellency Sir ROGER LUMLEY, Late Governor of Bombay: "Since its foundation more than a quarter of a century ago, the Bhandarkar Oriental Research Institute has rendered great service to the cause of Oriental learning, and deeply enriched the tradition of Indian Scholarship. As President of the Institute, I am proud of the noteworthy contributions which have been made to the study of India's literary heritage under its auspices. . . . I give my best wishes to the Institute for the future, and I shall look forward in particular to the day when its great work for the Mahābhārata has been successfully completed."

His Excellency LORD WILLINGDON, Late Viceroy of India: "With the recollection of the close association which I had with the early fortunes of the Bhandarkar Institute in years gone by and of my personal friendship with that great scholar and gentleman Sir Ramkrishna Bhandarkar during the years I was Governor of Bombay, I am grateful for this opportunity of sending my warmest greetings to all those who have laboured so well to bring it to its present state of efficiency.

As its first president, I am proud to feel that it is fully justifying the hopes and aspirations of its founder, and is proving a worthy memorial to a great citizen, a great student of Oriental Research and above all to one who spent his life working for the educational advancement of his fellow countrymen.

I much hope before long to come and see for myself the practical evidence of its progress, and in the meantime wish the Bhandarkar Oriental Research Institute all possible success in the coming years".

Sir JOHN FORSDYKE, K. C. B., Director and Principal Librarian, BRITISH MUSEUM, London: "The British Museum sends its warmest congratulations to the Bhandarkar Oriental Research Institute. The founding of the Institute was a landmark in the development of Oriental studies in India, and during these 25 years great enterprises have been planned and rapidly carried towards completion. First among these is the monumental edition of the Mahābhārata, without doubt the most important advance in Sanskrit scholarship in this period, and a model for the critical treatment for which the bulk of Sanskrit literature still waits."

Resolutions of the Indian Section of the 17th International Congress of Orientalists at Oxford (1928): 1. "That this Congress is gratified to find that the preparation of a critical edition of the Mahābhārata, a work of such tremendous importance for the future of Sanskrit research, has been undertaken by the Bhandarkar Oriental Research Institute, and congratulates the Institute on the first fruits of its labours, the first fascicule of the critical edition, which was published in July 1927."

2. "That in view of the eminently satisfactory manner in which the work is being done by the Institute, this Congress is of opinion that the MS. collations made and the funds collected for the critical edition of the epic planned by the Association of Academies be now utilized for purposes of the critical edition being prepared in India, without prejudice to the original project of the Association of Academies."

3. "That this Congress therefore recommends that: (*a*) such c llations of the Mahābhārata text as have already been prepared by the Association of Academies be placed, on loan, at the disposal of the Bhandarkar Oriental Research Institute, and (*b*) such funds as were collected by the Association of Academies for Mahābhārata work be now utilized for doing further collation from the Mahābhārata MSS. preserved in the European libraries, these collations being in due course likewise made available for the purposes of the work of the critical edition undertaken by the Bhandarkar Oriental Research Institute."

☞ It is in the spirit of this resolution that the Trustees of the Mahābhārata Fund in Great Britain have made from the Fund a donation of £ 1,490.

The Mahābhārata Publication Fund

FOUNDATION GRANT

The Raja Saheb of Aundh has promised a donation of Rs. 1,00,000 to be paid in annual instalments.

ANNUAL GRANTS

Government of Bombay	Rs. 6,000
Government of India	4,000
University of Bombay	3,500
Gwalior Government	2,500
Kashmir Government	2,000
Sir Dorabji Tata Trust, Bombay	1,500
Government of Madras	1,000
Government of Baroda	500
Raja Saheb of Phaltan	500
Kumar Shamananda Singh, Raj Banaili	500
Travancore University	500
H. H. the Maharaja of Dhar	500
H. H. the Raja of Sangli	250
The Raja of Jamkhandi	250
Kumar K. N. Sinha Saheb, Raj Banaili	200
Raja Sir Raghunandan Prasad Singh	101
Babu Kedaranath Goenka, Monghyr	100
Pandit Bheemnath Misra, Raj Banaili	100
Rani Saheb of Garh Banaili	100
Sardesai of Vantmuri	50

OTHER INDIAN DONATIONS

Government of Hyderabad (Deccan)	10,000
Government of Madras	10,000
Government of Burma	7,125
H. H. the Maharaja of Bhavnagar	6,000
Government of Mysore	5,000
H. H. the Raja of Sangli	2,500
H. H. the Maharaja of Porbandar	2,500
Chief Saheb of Ichalkaranji	2,500
Ghanasham Das Birla, Esq., Bombay	2,500
H. H. the Maharaja of Gwalior	Rs. 2,000
H. H. the Maharaja of Kolhapur	2,000
Shrimant Kanayalal Bhandari, Indore	2,000
H. H. the Maharaja of Patiala	1,500
Raja Devakinandan Prasad Singh	1,050
Raja Saheb Ramdurg	1,000
Government of The United Provinces	1,000
Shet Lalbhai Dalapatbhai, Ahmedabad	1,000
H. A. Shah Esq., Bombay	1,000
H. G. Janorikar Esq., Poona	1,000
" Ramaprasanna ", Poona	1,000
Raja Saheb of Bhor	500
V. P. Vaidya Esq., Bar-at-Law, Bombay	500
Harilal Jagannath Esq., Cambay	500
Tulsidas Charities, Bombay	500
Shantaram N. Dabholkar Esq., Bombay	500
H. H. Maharani Indirabaisaheb Holkar, Indore	500
Kesari-Maratha Trust, Poona	500
M. R. Joshi Esq., Poona	500
The Nirnaya Sagar Press, Bombay	500
Savitribai Bhat Trust, Bombay	400
Devaniti Prasad Singh Esq., Monghyr	351
Jaikrishna Trust, Bombay	300
Haridas Dhanji Mulji Esq., Bombay	300
H. H. the Thakore Saheb of Palitana	300
Rajguru Hemraj Pandit, C. I. E., Nepal	250
Rai Bahadur Dalip Narayan Singh, Monghyr	250
N. S. Godbole, Esq., Poona	250

FOREIGN DONATIONS

Mahābhārata Fund of Great Britain	£ 1490
British Academy, London	25

Critical Edition of the Mahābhārata : Rates of Subscription

(Parts not sold singly)

Cover	For Permanent Members		For Non-members	
	Advance Payment	Deferred payment	Advance payment	Deferred payment
Paper	Rs. 150	Rs. 200	Rs. 200	Rs. 240
Cloth	Rs. 170	Rs. 225	Rs. 225	Rs. 275

Subscribers on the deferred payment plan are required to deposit Rs. 10 out of the price for registration of the order. — Postage extra in all cases.

Price of fascicule 14 . . . . Rs. 8-0

Price of fascicules 1-14 . . . . „ 93-4

Printed and published by the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.
Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the Nirnaya Sagar Press, 26-28, Kolbhat Street, Bombay.